वाचस्पत्य



बृहत् संस्कृताभिधान

सप्तमखण्डम् ।

गवर्णमेण्टसंस्कृतविद्यालयस्थ-दर्शन-व्याकरणाध्यापकचर-
श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्य्येण
सङ्कलितम्
तेनैव संस्कृतम्

१८३१ संवत्सरे मुद्रितम् ।

VACHASPATYA

A

COMPREHENSIVE SANSKRIT DICTIONARY

PART V.

COMPILED BY

PROFESSOR TARANATHA TARKAVACHASPATI

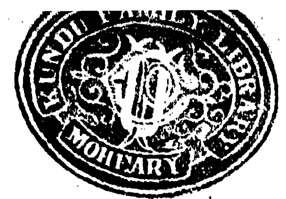
CALCUTTA

PRINTED AT THE KAVYAPRAKASHA PRESS.

প্রিণ্টার শ্রীক্ষেত্রমোহন মুখোপাধ্যায় ।

1875.

Published by Pandit Jibananda yasagara B. A.
Superinten Free Sanskrit College, Calcutta.

चतुर्षु हस्तेषु चतुरस्त्रादिन्यासभेदाच्चतुर्विंशतिसंख्यका एव मूर्त्तिभेदा भवन्ति। "स्थानान्तमेकादिचयाङ्कघातः संख्याविभेदाः" लीला० उक्तदिशा १।२।३।४। २४संख्या इति तद्वृत्तौ उक्तम्।

चतुर्विद्या स्त्री चतस्रः विद्या संख्यात्वात् कर्म्म०। १ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यासु विद्यासु। चतस्रोवेदरूपा विद्या यस्य। २चतुर्वेदाभिज्ञे। ततः स्वार्थे चतुर्वर्णा० ष्यञ् अनुशतिका० उभयपदवृद्धिः। चातुर्वैद्य चतुर्वेदाभिज्ञे

चतुर्विध त्रि० चतस्रो विधा अस्य। चतुःप्रकारे "एष वोऽभिहितो धर्म्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः"। "पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यञ्चापि सर्वशः। असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम्" इति च मनुः। चतुर्विधशरीराणि (जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जाख्यानि) धृत्वा मुक्त्वा सहस्रशः। सुकृतान्मानवोभूत्वा ज्ञानी चेन्मोक्षमाप्नुयात्" शब्दार्थचि० धृतवाक्यम्।

चतुर्बीज न० समाहारद्विगुः। "मेथिकाचन्द्रशूरश्च कणा आजी यवानिका। एतच्चतुष्टयं युक्तं चतुर्बीजमिति स्मृतम्" भावप्र० उक्ते बीजचतुष्टये। "तच्चूर्णं भक्षितं नित्यं निहन्ति पवनामयान्। अजीर्णं शूलमाध्मानं पार्श्वशूलं कटिव्यथाम्" भावप्र० तद्गुणा उक्ताः।

चतुर्वेद पु० चत्वारोवेदाः प्रतिपादका अस्य, चतुरो वेदान् वेत्ति अधीते वा विद–अण् उप० स० वा। १परमेश्वरे "चतुर्वेदश्चतुर्होत्रश्चतुरात्मा सनातनः" हरिवं०२२८अ०। २चतुर्वेदाभिज्ञे च। ततः स्वार्थे ष्यञ्। चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिः। चातुर्वैद्य तदर्थे पु०।

चतुर्वेदविद् पु० चतुरो वेदान् वेत्ति विद–क्विप् ६त०। १विष्णौ "चतुरात्मा चतुर्भावश्चतुर्वेदविदेकपाद्" विष्णु स०। २चतुर्वेदाभिज्ञमात्रे च।

चतुर्व्यूह पु० चत्वारो व्यूहा अस्य। १विष्णौ "चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः" विष्णु स०। "शरीरपुरुषः, छन्दः पुरुषोवेदपुरुषो महापुरुषः इति बह्वृचोपनिषदुक्ताश्चत्वारोव्यूहा अस्येति चतुर्व्यूहः" भा०। "चतुरात्मा चतुर्व्यूहः" विष्णु स०। "सृष्ट्यादिकार्य्यार्थं चत्वारोव्यूहा विभागा वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धसंज्ञा मूर्त्तयो यस्य सः" भाष्यम्। उभयविधव्युत्पत्तियोगात्तु द्विनामतया द्विधा प्रयोगः। तथा। "व्यूह्यात्मानं चतुर्धा वै वासुदेवादिमूर्त्तिभिः। सृष्ट्यादीन् प्रकरोत्येष विश्रुतात्मा जनार्द्दनः" इति विष्णु पु०। मार्कण्डेयपुराणे च "मूलकारणं वासुदेवाख्यं व्यूहमुक्तोक्तम्। "द्वितीया पृथिवीं मूर्द्ध्ना शेषाख्या धारयत्यधः। तामसी सा समाख्याता तिर्य्यक्त्वं समुपाश्रिता। तृतीया कर्म कुरुते प्रजापालनतत्परा। सत्त्वोद्रिक्ता तु सा ज्ञेया धर्मसंस्थानकारिणी। चतुर्थी जलमध्यस्था शेते पन्नगतल्पगा। राजसास्तद्गुणः सर्गं सा करोति सदैव हि"। साङ्ख्ये २मोक्षशास्त्रे। तत्र हि हेयं हानं हेयहेतुः हानोपायश्चेति चत्वारोव्यूहाः प्रतिपाद्याः सन्ति। तत्र त्रिविधं दुःखं हेयम्। तदत्यन्तनिवृत्तिर्हानम्। प्रकृतिपुरुषसंयोगद्वारा चाविवेको हेयहेतुः। विवेकख्यातिस्तु हानोपाय इति। ३चिकित्साशास्त्रे च न०। तत्र च रोग आरोग्यं रोगनिदानं भैषज्यमिति चत्वारोव्यूहा उक्ताः इति तस्य तथात्वम्।

चतुर्हायन(ण) त्रि० चत्वारोहायना अस्य। चतुर्वर्षाद्भवे जन्तौ वयोवाचित्वे स्त्रियां ङीप् णत्वञ्च। वयोऽन्यत्र न ङीप् णत्वं वा। चतुर्हायना शाला।

चतुर्होतृ पु० कर्म्म०। चतुर्वेदोक्तहोमचतुष्टयकारिषु होतृषु "चतुर्होतार आप्रियश्चानुमौश्यानि नीविदः" अथ० ११।७।१६। चतुर्होतॄणां कर्म्म अण्। चातुर्होत्र तत्कृतकर्म्मणि। "चतुर्भुजश्चतुर्मूर्त्तिश्चातुर्होत्रप्रवर्त्तकः" हरिवं० २७६ अ०।

चतुर्होत्र पु० चत्वारि होत्राणि होमा प्रोत्यर्था अस्य। १विष्णौ परमेश्वरे। चतुर्वेदश्चतुर्होत्रश्चतुरात्मा सनातनः" हरिवं० २२८अ०।

चतुर्होत्रक न० चत्वारि होत्राणि यत्र कर्म्मणि कप्। चतुर्होत्रविधायके चतुर्वेदे "त्रय्या चतुर्होत्रकविद्यया च" भाग० ७।१।२८।

चतुल त्रि० चत–उलच्। स्थापयितरि संक्षिप्तसा०।

चतुश्चक्र न० रुद्रयामलोक्ते दीक्षाङ्गमन्त्रशुद्धिज्ञापके चक्रभेदे यथा "चतुश्चक्रं प्रवक्ष्यामि शृणु पार्वतीवल्लभ!। वामदक्षिणयोगेन रेखापञ्चकमालिखेत्। पूर्वपश्चिमभेदेन पञ्च रेखाः समालिखेत्। चतुष्कोष्ठे दशभागे चतुष्कोष्ठे च मन्त्रवित्। तदधश्च चतुष्कोष्ठे तद्वामस्थे चतुर्गृहे। प्रलिखेत् क्रमशश्चाद्ये चतुर्मन्दिरमध्यगे। स्निग्धञ्च शीतलं अग्रं सिद्धञ्चापि ततः परम्। अकारञ्च उकारञ्च लृमोकारं ततः परम्। स्निग्धस्थमिति वर्णं च शीतलस्थं शृणु प्रभो!। आकारञ्च ऊकारञ्च लृकौकारं ततः परम्। तदधोऽग्रगेहस्थं वर्णं शृणु महाप्रभो!!

इकारश्च ककारश्च एतमोङ्कारतः परम्। सिद्धगेहस्थितं वर्णं शृणु सर्वसुखप्रदम्। ईकारश्च ऋकारश्च औकारश्च ततः परम्। इत्थं चतुर्गेहस्थितान् वर्णान् तव वदामि तान्। आह्लादं चापि प्रत्यायं सुख्यञ्च शुद्धमित्यपि। एतत्कोष्ठस्थितान् सर्वान् शुभाशुभफलप्रदान्। ककारञ्च खकारञ्च भकारञ्च ङकारकम्। आह्लादस्यमिति प्रोक्तं मात्रिमात्रेण सिद्धिदम्। प्रत्यायस्य वकारञ्च चकारं सर्वमित्यपि। सुख्यस्य हि ङकारञ्च टकारं ठठमित्यपि। शुद्धस्यञ्च ढकारञ्च णकारं सर्वमित्यपि। तदधःस्थं चतुर्गेहं लौकिकं सात्त्विकं तथा। मानसिकं राजसिकं चतुर्गेहस्थितं त्विमम्। लौकिकस्य धकारञ्च दकारं च मकारकम्। सात्त्विकस्य धकारञ्च नकारञ्च यकारकम्। मानसिकस्य शृणु भो पकारं च फकारकम्। तद्वामस्थचतुर्गेहं शृणु पञ्चानन! प्रभो!। सुप्तं क्षिप्तञ्च लिप्तञ्च दुष्टमन्त्रं प्रकीर्तितम्। एतद्गेहस्थितान् वर्णमात्रान् गृह्णाति योनरः। वर्जयित्वा सुप्तमन्त्रं क्षिप्तं लिप्तञ्च दुष्टकम्। ऐहिके सिद्धिमाप्नोति परे मुक्तिमवाप्नुयात्। यद्यभाग्यवशात् सुप्तादिषु गेहेषु लभ्यते। तदा मन्त्रं शोधयेत् वै सुप्रस्तम्भितकीलितैः। वर्द्धितैर्दीपजालस्थैरशुभं भूतशुद्धये। भूतलिप्या पुटीकृत्य जपत्वा सिद्धिं ततो लभेत्। न तु वा वर्जयेत् गेहं चतुष्कं वर्णवेष्टितम्। सुप्तगेहस्थितं वर्णं शृणुष्व पञ्चकानन। बकारञ्च भकारञ्च ततोऽन्यद्गेहसंस्थितम्। शकारञ्च लकारञ्च लिप्तगेहस्थितं द्वयम्। षकारञ्च सकारञ्च क्षिप्तगेहस्थितं द्वयम्। दुष्टगेह स्थितं नाथ! हकारं गगनं तथा। निजस्वभावमुक्तं यत्तन्मन्त्रं समुपाश्रयेत्”।

चतुश्चत्वारिंशत् स्त्री चतुरधिका चत्वारिंशत्। (चोयालिश) १चतुरधिकचत्वारिंशत्संख्यायां २तत्संख्यान्विते च। पूरणे डट्। चतुश्चत्वारिंश तत्संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

चतुःशृङ्ग पु० चत्वारि शृङ्गाण्यस्य। १कुशद्वीपस्य वर्षपर्वते “बभ्रुश्चतुःशृङ्गः कपिलश्चित्रकूटो देवानीक ऊर्द्ध्वरोमा द्रविणः” भाग०५।२०।११ श्लो०। २परमेश्वरे च। “चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे” इत्यादि श्रुतौ तस्य चतुःशृङ्गत्वोक्तेस्तथात्वम्। ३शब्दशास्त्रे च तस्य नामाख्यातनिपातोपसर्गरूपचतुर्विधार्थबोधकत्वात् तथात्वम्।

चतुष्क न० चतुरवयवं चत्वारोऽवयवा अस्य वा कन्। १चतुःसंख्यायां २तदन्विते च “एकं द्विकं त्रिकं चैव चतुष्कं पञ्चकं तथा। नामार्थो इति सर्वेऽमी पक्षाः शास्त्रे व्यवस्थिताः” हरिः। “एतत् कष्टतमं विद्यात् चतुष्कं कामजे गणे” “द्विकस्त्रिकश्चतुष्कश्च पञ्चकश्च शतं समम्” इति च मनुः। ३चतुःस्तम्भे मण्डपभेदे “चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयोः” “नार्यश्चतुष्काभिमुखं व्यनैषुः” इति च कुमा०। “नारीमनांसीव चतुष्कमन्तः” रघुः। ४मशकार्यां (मशारि) ५पुष्करिणीभेदे च स्त्री ङीप् मेदि०। ६यष्टिभेदे न० शब्दार्थ०।

चतुष्कर्णी स्त्री चत्वारः कर्णा अस्याः ङीष्। १कुमारानुचरमातृभेदे “चुरकर्णी चतुष्कर्णी कर्णप्रावरणा तथा” भा० श० ४७अ० कुमारानुचरमातृगणोक्तौ। चत्वारः कर्णाः श्रवणसाधनं यत्र। २द्वाभ्यां क्रियमाणे मन्त्रे पु० “षट्कर्णो भिद्यते मन्त्रश्चतुष्कर्णः स्थिरो भवेत्” पञ्चत०।

चतुष्कल पु० चतस्रः कलाः मात्रा यत्र। आर्यादिषु चतुर्मात्रायुते गणभेदे “ज्ञेया सर्वान्तमध्यादिगुरवोऽत्र चतुष्कलाः। गणाश्चतुर्लघूपेताः पञ्चार्यादिषु संस्थिताः” छ०र०

चतुष्कोण त्रि० चत्वारः कोणा यत्र। १चतुरस्रे तदाकारे २क्षेत्रभेदे न०।

चतुष्टय त्रि०चत्वारोऽवयवा विधा अस्य तयप्। १चतुर्विधभागयति चतुष्के। स्त्रियां ङीप् “प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी” कुमारः। “तदेषु सर्वमप्येतत्प्रयुञ्जीत चतुष्टयम्” मनुः। “चतुष्टयमयं देहादिदण्डकम्”। चतुर्णामवयवः तयप्। २चतुःसंख्यायाम् “युक्तं मांशस्तम्भचतुष्टयेन” कुमा०। “केन्द्रं चतुष्टयं ज्ञेयम्” नील०ता० उक्तेषु ३लग्नचतुर्थसप्तमदशमस्थानेषु न०।

चतुष्टोम पु० चतुरुत्तरः स्तोमः त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशानां समूहः मध्यपदलोपी स०। चतुरुत्तरस्तोमे “त्रिवृत्पोऽष्टाचत्वारिंशः धर्म चतुष्टोमः” यजु० १४।२३। चतुर्दिक्षु स्तूयमानत्वात् २वायौ च। “एष चतुष्टोमस्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह धर्म्ममिति प्रतिष्ठा वै धर्म प्रतिष्ठा चतुष्टोमोऽथो वायुर्वाव धर्म चतुष्टोमः स आभिश्चतसृभिर्दिग्भिः स्तुते वायुर्वै सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा तदेतद् पशुपदधातीति” शत० ब्रा० ८।४।१।२६। ३स्तोमभेदे। “समीचीर्दिशः स्पृताश्चतुष्टोमः स्तोमः” यजु० १४।२५। “चतुष्टोमेन स्तोमेन समीचीः समीच्या दिशः स्पृताः” वेददी०।

चतुष्पञ्चाशत् स्त्री चतुरधिका पञ्चाशत् । (चौयाच) १चतु रुत्तरपञ्चाशत्संख्यायां २तत्संख्येये च । ततः पूरणे डट् । चतुष्पञ्चाश तत्संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

चतुष्पत्री स्त्री चत्वारि चत्वारि पत्राण्यस्याः जातित्वात् ङीष् । १सुनिषण्णके (सुसुनि) शाकभेदे "चाङ्गेरी सदृशः पत्रैश्चतुर्दलै इति स्मृतः । शाकोजलान्विते देशे चतुष्पत्रीति चोच्यते" शब्दार्थचि० । २क्षुद्रपाषाणभेदिनि च राजनि० ।

चतुष्पथ पु० चत्वारः पन्थानः ब्रह्मचर्य्यादयः आश्रमा यस्य अच् समा० । १ब्राह्मणे अमरः ब्राह्मणानां हि "एष वोऽभिहितो धर्म्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः" मनुना चातुराश्रम्यस्य उक्तत्वात् तथात्वम् । चतुर्णां पथां समाहारः अच् । २चतुर्मुखे (चौमाथा) पथि ।

चतुष्पथनिकेता स्त्री चतुष्पथे निकेतोऽस्याः । कुमारानुचर मातृभेदे "चतुष्पथनिकेता च गोकर्णी महिषानना" भा० श० ४७अ० कुमारानुचरमातृगणोक्तौ ।

चतुष्पथरता स्त्री ७त० । कुमारानुचरमातृभेदे । "चतुष्पथरता चैव भूतितीर्थाऽन्यगोचरा" भा० श०४७अ० ।

चतुष्पद् पुंस्त्री चत्वारि पदानि चरणा अस्य । १चतुश्चरणे गवादौ जन्तौ स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २तिथ्यर्द्धरूपे ध्रुवकरणभेदे न० । करणशब्दे १६८०पृ०स्त्र०सि० वाक्ये दृश्यम् । अस्य शब्दरू० पुंस्त्वोक्तिः सौरागमविरुद्धा । "शकुनचतुष्पान्नागकिन्स्तुघ्नानि ध्रुवाणि करणानि" ज्यो० त० उक्तेषु ३मकराद्यार्द्ध धनुरन्त्यार्द्ध मेषवृषसिंहराशिषु पु० । स्त्रीणां ४करणभेदे न० हेमच० ।

चतुष्पदवैकृत न० ६त० । वृ० सं० उक्ते चतुष्पदजन्तुप्रसवादिविकारे यथा

"परयोनावभिगमनं भवति तिरश्चामसाधु धेनूनाम् । उक्षाणो वान्योऽन्यं पिबन्ति श्वा वा सुरभिपुत्रम् । मासत्रयेण विद्यात् तस्मिन्निःसंशयं परागमनम् । तत्प्रतिघातायैतौ श्लोकौ गर्गेण निर्दिष्टौ । त्यागो विवासनं दानं तत्तस्याशु शुभं भवेत् । तर्पयेद् ब्राह्मणां श्चात्र जपहोमांश्च कारयेत् । स्थालीपाकेन धातारं पशुना च पुरोहितः । प्राजापत्येन मन्त्रेण यजेद्बहुल दक्षिणम्" ४६अ० ।

चतुष्पदी स्त्री चत्वारः पादा अस्याः अन्त्यलोपः समा० वा ङीप् पादः पद्भावः । १पद्ये "पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा" छन्दोम० । २प्राकृतभाषादिप्रसिद्धे (चौपाया) छन्दोभेदे ३चतुश्चरण स्त्रीपशौ च अन्यलिङ्गे चतुष्पादित्येव ।

चतुष्पर्णी स्त्री चत्वारि चत्वारि पत्रे पत्रे पर्णान्यस्याः ङीष् । (सुसुनी) शाकभेदे । राजनि० ।

चतुष्पाटी स्त्री चतस्रोदिशः पाटयति पाटि—अण् उप०स० । नद्यां शब्दमाला

चतुष्पाठी स्त्री चतुर्णां वेदानां पाठोऽत्र गौरा० ङीष् । छात्राणामध्ययनमण्डपे (चौपाडी) ख्याते ।

चतुष्पाणि पु०चत्वारः पाणयोऽस्य । १विष्णौ हारा० २चतुर्बाहुयुक्तमात्रे त्रि० ।

चतुष्पाद् त्रि० चत्वारः पादा अस्य अन्त्यलोपः समा० । चतुश्चरणयुक्ते गवादौ स्त्रियां ङीप् पादः पद्भावः चतुष्पदीत्येव । समासान्तविधेरनित्यत्वात् अन्त्यलोपाभावे चतुष्पादोऽपि तत्रार्थे "भिन्नाविच्छचतुष्पाद विषमं परिकीर्त्तितम्" छन्दोम० ।

चतुस्तन स्त्री चत्वारः स्तना अस्याः वा न ङीप् । सुरभौ गवि । "तस्य स्तनानुकरोति । अधस्तन स्तनानुकरोति सा चतुस्तना भवति चतुस्तना हि गौः" शत० ब्रा० ६। ५।२।१८।२। महिष्यादौ च पक्षे ङीपि चतुस्तनीत्यपि ।

चतुस्त्रिंशत् स्त्री चतुरधिका त्रिंशत् । (चौतिश) १चतुरधिकत्रिंशत्संख्यायां २तत्संख्येये च । पूरणे डट् । चतुस्त्रिंश तत्संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

चतुस्त्रिंशज्जातक पु० बुद्धभेदे हेमच० ।

चतुःसन पु० ब० व० चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाणां सनः दाता सन—दाने अच् ६त० चत्वारः सनेतिशब्दा नाम्नि येषां वा । १सनकसनत्कुमारसनन्दसनातनेतिनामकेषु चतुर्षु ब्रह्मपुत्रेषु ऋषिषु तन्नाम्नां सनादित्वेन तथात्वम् । २तदवतारधारिणि चतुर्वर्गदातरि वा ३विष्णौ पु० "तप्तं तपो विविधलोकसिसृक्षया मे आदौ सनात् स्वतपसः स चतुःसनोऽभूत्" भाग० २।७।६ ।

चतुस्स्रक्ति पु० चतस्रः स्रक्तयः कोणादिरूपा अस्य । चतुर्दिगवच्छिन्ने । "चतुःस्रक्तिर्नाभिर्ऋतस्य" यजु० ३८।२० । "चतस्रः स्रक्तयः कोणा दिग्रूपायस्य सः" वेददी० । "चतुःस्रक्तिरेव क्रूपो भवति" शत० ब्रा० ६।३।३।२६ ।

चतूराजी स्त्री चतसृणां राज्ञां समाहारः टच् समा० । चतुरङ्गक्रीडायां क्रीडाभेदे चतुरङ्गशब्दे २८६३पृ० दृश्यम् ।

चतूरात्र न०चतसृणां रात्रीणां समाहारः चतसृभिः रात्रिभिर्निर्वृत्तः अण् तस्य लुक् वा अच् समा० "संख्यापूर्व्वं

रात्रमिति" पा० क्लीवत्वम् । १चतुर्षु रात्रिषु २तत्साध्ये क्रतुभेदे च । "चतूरात्रम्" कात्या०श्री० १८।१।१४। "अयं क्रतुर्भवतीति शेषः" कर्कः । चतूरात्रादिर्व्विधिकम्" कात्या० श्री० २३।१।७। "सहस्रमधिकं दक्षिणा" कर्कः ।

चत्वर न० चत-ष्वरच । १स्थण्डिले होमार्थं कृतसंस्कृत भूभागे २गृहाद्बहिरङ्गने (उठान) (चाताल) इति च ख्याते ३स्थाने अमरः "गृहाणां गृहवास्तूनि कार्य्यन्तां त्रिकचत्वराः" हरि० ११८अ० । ४नानाजनस्थानानां वासस्थाने "बहि र्श्रेष्ठिचत्वरे प्रतिवसति" मृच्छ० । "न चत्वरे निशि तिष्ठेत् निगूढः" भा० उ० ३६अ० । (चौतारा) ५ख्याते स्थाने "चत्वरान् राजमार्गांश्च समानन्तःपुराणि च:" हरिवं० ११६अ० । ६चतुष्पथां रथ्यानां सङ्गमे शब्दार्थचि० । "अनुरथ्यासु सर्व्वासु चत्वरेषु च कौरव !" भा० व० १५अ० ।

चत्वरवासिनी स्त्री चत्वरे वस्तुं शीलमस्याः वस-णिनि ङीप् । कुमारानुचरमातृभेदे । "कत्नाम्बिका निम्बुटिका रामा चत्वरवासिनी" भा० ४७अ० ।

चत्वारिंशत् स्त्री चतस्रो दशतयः परिमाणमस्याः । "पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्" इत्यादि" पा० नि० । (चाल्लिश) १संख्यायां २तत्संख्येये च । ततः पूरणे तमप् । चत्वारिंशत्तम तत्संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

चत्वाल पु० चत-वालञ् संज्ञापूर्व्वकत्वेन वृद्धेरनित्यत्वात् न वृद्धिः । चात्वाले १होमकुण्डे २दर्भे च मेदि० ।

चद् याचने भ्वा० द्विक० उभ० सेट् । चदति ते एदित् अचदीत् अचदिष्टाम् । चचाद चेदतुः चेदे ।

चद् आह्लादे दीप्तौ च भ्वा० अक० प० सेट् इदित् । चन्दति अचन्दीत् चचन्द चचन्दतुः । चन्द्रः ।

चदिर पुंस्त्री चद-किरच् । १हस्तिनि २भुजगे च स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । ३चन्द्रे ४कर्पूरे च पु० संक्षिप्तसा० ।

चन हिंसे भ्वा० प० सक० सेट् । चनति अचनीत्-अचानीत् चचान चेनतुः । मित् णिचि चनयति ते ।

चन शब्दे तु० प० अक० सेट् । चनति अचा (च) नीत् चचान चेनतुः । णिचि चानयति ।

चन अव्य० चन-शब्दे अच् । असाकल्ये "असाकल्ये तु चिच्चन" इत्यमरः । समुच्चयार्थकचशब्देन नञः समास इत्यन्ये "युयोरिदापश्चन प्र मिनन्ति व्रतं वाम्" ऋ० २।२४।१२। "चनेत्येतत्पदद्वयसमुदायः । ऐकपद्यं त्वध्यापकसाम्प्रदायिकम् । २नेत्यर्थे "प्र नीचैश्चन प्रसितयस्तरन्ति" ऋ० ७।३२।१३। "चनेति समुदायो नेत्यर्थे" भा० । ३अप्यर्थे "स्वप्नश्चनेदन्तस्य प्रयोता" ऋ० ७।८६।६। "स्वप्नश्चन स्वप्नोऽपि" भा० । "मक्षिन्न एषां पितरश्चनेशिरे" ऋ० १०।५६।४। पितरश्चन पितरोऽपि" यत्तु मुग्धबो० "किमःक्वचनचिच्चनौ" विभक्त्यन्ताव् किमः चिच्चनप्रत्ययौ विहितौ तच्चिन्त्यम् अप्यर्थकेन असाकल्यार्थेन वा चनशब्देन गतार्थत्वात् कदाचन कथञ्चनेत्यादौ कदापि कथमपीत्यर्थलाभात् न प्रत्ययान्तरकल्पनम् । प्रागुक्तप्रयोगे किमोऽभावेऽपि प्रयोगदर्शनात् किम इत्यस्य प्रायिकत्वकल्पनेऽपि चनप्रत्यये परे पूर्व्वसुरः लोपापत्तेश्च । तन्मते चित्त्वेन प्रत्ययस्याव्ययसंज्ञकत्वात् तयोश्चित्त्वाभावेनानव्ययत्वापत्तेः स्वरवैलक्षण्यानुपपत्तेश्च

चनस् न० चाय पूजादौ "चायतेरन्ने ह्रस्वश्च" उणा० असुन् चात् नुट् । १भक्ते उज्ज्व० । "चनो धाः सहसो यहो" ऋ० १।२६।१०। "चनोदधिष्व पचतोत सोमम्" निरुक्तधृतश्रुतिः ।

चनसित न० च न शब्दे अच् चनः सित अवसानमस्य । ब्राह्मणस्याप्रत्यक्षनामभेदे । "नाप्यक्षनाम्नाऽऽऽ चक्षीत चनसितत्युक्ता सह । सम्भाषमाणो ब्रूयाद्विचक्षणेतीतरैरिति" कर्कधृतमनुवाक्यम् ।

"जागर्त्त्येतां रात्रिं क्रीते राजनि द्वितीयां श्वः सुत्यायां तृतीयां चनसितं विचक्षणमिति" नामधेयान्तेषु दधाति चनसितेति ब्राह्मणं, विचक्षणेति राजन्यवैश्यौ" "विचक्षणचनसितवतीं वाचम्" कात्या० श्री० ७।५।७। "विचक्षणशब्दवतीं चनसितशब्दवतीं च वाचं ब्राह्मणादिनामधेयभूतां वाणीं वदेत्" कर्कः ।

चनस्य चनोऽन्नमिच्छति क्यच् नामधातुः अन्वेच्छायां पर० अक० सेट् । चनस्यति अचनस्यीत् । "उरुभुजा चनस्यतम्" ऋ० १।३।१।

चनिष्ठ त्रि० चनोऽन्नम् उपचारात् तद्वान् ततः अतिशये इष्ठन् विड्वद्भावे टिलोपः । अन्नवत्तमे "अग्ने यो अस्तु सुमतिश्चनिष्ठा" ऋ०७।५७।४। "चनिष्ठा अन्नवत्तमा" भा० ।

चन्द् पु० चदि आह्लादने ण्यन्तात् अच् । १चन्द्रे २कर्पूरे च शब्दार्थर० ।

चन्द(न्द्र)क पु० चन्द(न्द्र) इव कायति शुभ्रत्वात् कै-क । (चाँदा) मत्स्यभेदे "चन्द(न्द्र)कोऽहचिक्कत् वल्लयानभिष्यन्दकृदपि" राजवल्लभः ।

चन्दन पु०न० चदि-ण्यन्तात् ल्यु । स्वनामख्याते मलयाच-

लजे द्रव्यविशेषे तद्भेदगुणादिकं भावप्र० उक्तं यथा श्रीखण्डं चन्दनं न स्त्री भद्रश्रीस्तैलपर्णिकः। गन्धसारो मलयजस्तथा चन्द्रद्युतिश्च सः। स्वादे तिक्तं कषे पीतं छेदे रक्तं तनौ सितम्। ग्रन्थिकोटरसंयुक्तं चन्दनं श्रेष्ठमुच्यते। चन्दनं शीतलं रूक्षं तिक्तमाह्लादनं लघु। श्रमशोषविषश्लेष्मतृष्णापित्तास्रदाहनुत्। अथ पीतचन्दनम् (कलम्बक)। "कालीयकन्तु कालीयं पीताभं हरिचन्दनम्। हरिप्रियं कालसारं तथा कालानुसार्य्यपि। कालीयकं रक्तगुणं विशेषाद्व्यङ्गनाशनम्"। अथ रक्तचन्दनम् "रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं क्षुद्रचन्दनम्। तिलपर्णं रक्तसारं तत्प्रवालफलं स्मृतम्। रक्तं शीतं गुरु स्वादु छर्दितृष्णास्रपित्तहृत्। तिक्तं नेत्रहितं वृष्यं ज्वरव्रणविषापहम्। तत्र पुंसि "सत्वसंश्रयसुखोऽपि दूष्यते कृष्णसर्पशिशुनेव चन्दनः" शकु०। क्लीबे "विना मलयमन्यत्र चन्दनं न विवर्द्धते" पञ्चत०। "ततः क्षतक्रियाः सर्व्वे दिव्यचन्दनभूषिताः" भा० स० ५७अ०। "चन्द्रचन्दनरोलम्बरुताद्युद्दीपनं मतम्" सा० द०। तस्य शृङ्गारोद्दीपकत्वमुक्तम्। २रक्तचन्दने न० मेदि० ३वानरभेदे पु० हेम०। ४शारिवौषधौ स्त्री राजनि०। (मधुखाली) नगरीसमीपस्थे ५नदीभेदे च स्त्री।

चन्दनगिरि पु० चन्दनस्योत्पत्तिस्थानं गिरिः। मलयाचले

चन्दनगोपी स्त्री चन्दनमपि गोपायति गुप-अण्। शारिवाभेदे राजनि०।

चन्दनधेनु स्त्री पतिपुत्रवत्या मृताया नार्य्या उद्देशेन पुत्रदातव्यायां चन्दनाङ्कितधेनौ। तद्विधिमाह रत्नाकरे देवलः "जीवद्भर्त्री तु या नारी पुत्रिणी म्रियते यदि। सवत्सामङ्कितां धेनुमाचार्य्याय प्रदापयेत्। पतिपुत्रवती नारी म्रियते याम्यतस्तयोः। वृषं नचोत् सृजेत् पुत्रः पिता यावच्च जीवति"। तथा कर्म्मोपदेशिन्यां ब्राह्मणसर्वस्वे च हलायुधधृतानि वचनानि स्मृतिः "पतिपुत्रवती नारी म्रियते भर्त्तुरग्रतः। चन्दनेनाङ्कितां धेनुं तस्याः स्वर्गाय कल्पयेत्"। तथा जातूकर्ण्यः धेनुं चन्दनमालिप्य यो दद्यान्मातृहेतवे। यदि पापशतैर्युक्ता तथापि स्वर्गमाप्नुयात्"। तथा वशिष्ठः "न युक्तश्च वृषोत्सर्गः पिता यावत् तु जीवति। चन्दनेनाङ्कितां धेनुमाचार्य्याय प्रदापयेत्"। "चतुर्हस्तो भवेद्यूपो यज्ञवृक्षसमुद्भवः। वर्त्तुलः शोभनः स्थूलः कर्त्तव्यो धेनुमौलिकः। विल्वस्य बकुलस्यैव कलौ यूपः प्रशस्यते। अभावे दारुणेनापि यूपं कुर्य्याद्विधानतः"। "तरुणीरूपसम्पन्ना सुशीला च पयस्विनी। न्यायार्ज्जिता गृहे जाता देया सा श्रोत्रियाय गौः। नदीतीरे वने गोष्ठे देवतायतनेषु च। ब्रीहिक्षेत्रे श्मशाने राजद्वारे चतुष्पथे"। एषु वचनेषु वृषोत्सर्गनिषेधचन्दनधेनूत्सर्गविध्योर्युगपदुपसंहारदर्शनात् वृषोत्सर्गस्थाने प्रधानतया चन्दनधेनूत्सर्गः प्रतीयते अतोऽस्य वृषोत्सर्गकार्य्यकारित्वात् तत्फलहेतुत्वं लभ्यते। "एकोद्दिष्टं न कुर्व्वीत न्यासिनाञ्चैव सर्व्वदा। अहन्येकादशे प्राप्ते पार्व्वणं तु विधीयते" इति श्राद्धविवेकधृतोशनोवचने त्रिदण्डसन्न्यासिनाम् एकोद्दिष्टनिषेधपार्व्वणविध्योर्युगपदुपसंहारात् एकोद्दिष्टस्थाने पार्व्वणमिव। यद्वा पतिपुत्रवतीरूपमेतद्विशेषाधिकृतवृषं न चोत्सृजेदिति निषेधचन्दनधेनूत्सर्गविधिभ्यां प्रकृतमात्राधिकृतसामान्यवृषोत्सर्गविध्यवगतफलभावनाकरणीभूतवृषकर्म्मकत्यागमनूद्य तत्कर्म्मभूतवृषमपहाय तत्स्थाने धेनुमात्रगुणविधिर्विधानादवगम्यते। पशुयागे सामान्यविध्यवगतापःप्रणयनीयाधिकरणचमसस्थाने "गोदोहनेनापः प्रणयेदिति" विशेषविधिना गोदोहगुणविधिवत्। "नालाभेऽपि प्रवेशिनाम्। उपोष्य द्वादशीं तत्र त्रयोदश्यान्तु पारणम्" इत्यत्र एकादशीरूपनिमित्तस्थाने द्वादशीमात्रगुणविधिवच्च। अन्यथा धेनूत्सर्गस्य पृथक्कर्म्मत्वे फलभावनानन्तकरणनियोज्यानां पृथक्कल्पने गौरवं स्यात्। उक्तविधिनिषेधयोरुपसंहारवैयर्थ्यञ्च स्यात्। ततश्च कारणैक्यात् फलैक्यमिति। चन्दनधेनूत्सर्गेऽपि प्रेतत्वविमुक्तिपूर्व्वकस्वर्गप्राप्तिः फलम्। एवं कपिलोक्तमन्त्रस्य पापव्यागमस्वर्गप्रार्थनायामपि तथैव तात्पर्य्यम्। तथा जातूकर्ण्यवचनस्थपापस्वर्गपदयोरपि तथैव तात्पर्य्यं बोध्यम्। मतार्थानां विधिशेषिणामेव जैमिन्युक्तप्रामाण्येन प्रकृते सिद्धे विधिशेषित्वे लाघवात् "पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृतापि वेति" कात्यायनवचनस्य पापपदस्य प्रेतत्व एव तात्पर्य्यदर्शनाच्च। अत्र यद्यपि पतिपुत्रवतीत्यत्र पतिपुत्रवत्त्वस्य विशेषणीभूतकर्त्रन्वयि मरणानन्वयित्वेन न विशेषणत्वं किन्तूपलक्षणत्वमेव ततश्च काकवन्तो देवदत्तस्य गृहा इतिवत् कादाचित्कतद्वत्तामादायापि पतिपुत्रवतीति प्रयोग उपपद्यते। तथापि

"अग्रतस्तयोः" "भर्त्तुरग्रतः" इत्याभ्यां मरणकालिकी पतिपुत्रसत्ताऽवगम्यते गवां गोष्ठे इतिवत्। अथ वा पराङ्गान्वयेन धेनूत्सर्गकालिकीति। नच "अपुष्पिता मृता काचित् तस्याधेनुर्विगर्हिता" इति कपिलवचने अपुष्पितायाः पुत्रकर्त्तृकधेनूत्सर्गनिषेधस्याप्रसक्त तया सपत्नीपुत्रकर्त्तृकधेनूत्सर्गनिषेधप्राप्तौ तद्दृष्ट्या पतिपुत्रवतीत्यस्य सपत्नीपुत्रवतीपरत्वम् अवश्यं वाच्यम्। तदेकवाक्यतया पुत्रिणीत्यादावपि तथात्वमिति वाच्यम्। अपुष्पितेति कपिलार्द्धस्य प्रसक्तिपूर्वकमार्थं पतिपुत्रवद्भिन्नत्व रजस्काया धेनूत्सर्गनिषेधार्थत्वात् गत्यां सत्यां लक्षणाया वीजाभावात्। प्रतियोगिवत् ध्वंसप्रागभावयोरपि अत्यन्ताभावविरोधित्वमते तु अजातपुत्रस्त्रीपरत्वं वा भवतु तथात्वेऽपि "तस्या धेनुर्विगर्हितेति" अप्रसक्तार्थापि अपुष्पिता धेनुदाननिन्दा स्तुतिपरा। यथा हरेस्थाने "पौष्ण भोगेण किल्लेन प्रतिपद्यथ योनिषि" इत्यप्रसक्तापि निन्दा प्रकारदर्शपौर्णमासयोरन्तपञ्चके रेवत्यन्तपादयोगविधिस्तुतिपरा यथा वा वेदगाने "यो गिरा गिरेति ब्रूयात् स आत्मानमपि गिरेत्" इत्यप्रसक्तनिन्दा "ऐरं कृत्वा अवगिरेदिति विधेः स्तुतिपरा। अतएव उक्तं शाबरभाष्ये "न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्त्तते अपि तु इतरत् स्तोतुमिति"। स्तुतौ हि अप्रसिद्ध गुणदोषारोपो न दोषाय। नचात्र काम्यस्यैव कार्त्तिक्यादिवृषोत्सर्गस्य स्थाने धेनुदानं विधीयते इति वाच्यम्। तन्मात्रपरत्वे मानाभावात्। प्रत्युत म्रियत इति वर्त्तमानार्थकविभक्त्या वर्त्तमानसामीप्ये-नाचिरप्रमीतोपस्थितेश्च। ये तु "बह्वीनामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत्। सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुरिति" मनुना पुत्रवतीत्वाभिधानादेव पतिपुत्रवतीत्यत्र सपत्नीपुत्रवती प्रतीयते इति ब्रुवते तेऽतीव भ्रान्ताः। पुत्रवतीतिपदस्याखण्डतया मतुपः पतिपदस्यान्वये तटस्थत्वापत्तेः। ननु प्रमतल्यवयो वर्णोऽत्रः स्याद्दक्षिणा द्विजाः। वृषोत्सर्गे तथा पुंसां स्त्रीणां स्त्रीणोर्विशिष्यते" इति भविष्यसंवादात् धेनुदानमिदं पतिपुत्रवत्या वृषोत्सर्गे दक्षिणादानस्य विशेषरूपम्. न तु प्रधानकर्म्मान्तरं गौरवात्। न च दक्षिणाया अङ्गत्वेन फलासङ्गतिः। "यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापश्लोकं शृणोतीति" वत्तदुपपत्तेरिति चेत् न वृषोत्सर्गदक्षिणात्वन्दनाङ्कित धेनुदानस्य प्रकरणान्तराम्नायेन प्रकरणान्तरन्यायतः प्रधानत्वसिद्धेः वृषोत्सर्गस्थानीयत्वे नानुवर्त्तमान शिष्टाचारात्। धेनुदानयुगपद्वृषोत्सर्गविधाना-सङ्गतेः कपिलपञ्चरात्रे चन्दनधेनुदानस्यापीति कर्त्तव्यतायां वृषरूपदक्षिणादानविधानाच्च। यथा कपिल उवाच "अतःपरं प्रवक्ष्यामि धेनुदानमनुत्तमम्। पतिपुत्रवती नारी म्रियते भर्त्तुरग्रतः। चन्दनेनाङ्कितां धेनुमाचार्य्याय निवेदयेत्"। तथा- "जीवद्भर्त्री तु या नारी पुत्रिणी म्रियते यदि। चन्दना-ङ्कितां धेनुमाचार्य्याय निवेदयेत्। साध्वी पतिव्रता नारी म्रियते याग्रतस्तयोः। वृषं नैवोत्सृजेत् पुत्रः पिता यावत् तु जीवति। मृतपुत्रा च या नारी संगृहीता तु या भवेत्। तस्या धेनुर्न दातव्या वृषोत्सर्गो विधीयते। "अपुष्पिता मृता काचित्तस्या धेनुर्विगर्हिता। दद्याद्धेनुं सुतो ज्येष्ठः कनिष्ठो वृषमुत्सृजेत्। द्वयोः सोदरयोरेको भवेत् ज्येष्ठः प्रधानतः। त्रयाणां द्वौ सुतौ ज्येष्ठौ, चतुर्णाञ्च त्रयः स्मृताः। पञ्चानां सोदराणाञ्च त्रयोज्येष्ठाः प्रकीर्त्तिताः। ज्येष्ठेनैव तु कर्त्तव्यं धेनुदानं विधानतः। हेमशृङ्गीं खुरै रूप्यैः सुशीलां वस्त्रसंयुताम्। कांस्योदरीं ताम्रपृष्ठां घण्टाचामरभूषिताम्। प्रवालमालिकां दद्यात् कर्णयोरुभयोरपि। चन्दनेनाङ्कितां धेनुमाचार्य्याय निवेदयेत्। गवां लोकमवाप्नोति दिवि देवैश्च मोदते। चन्दनेनाङ्कितां धेनुं दत्त्वा-गच्छेत् सुरालयम्। तावत्तिष्ठति स्वर्लोके यावदाभूतसंप्लवम्। नचोत्सर्गो वृषस्यात्र वत्सतर्य्यन्वितस्य च। वृषोत्सर्गविधानेन कर्त्तव्यं सर्वकर्म च। मातृलोकेति मन्त्रेण दक्षे वृषोऽस्यसीति च। धेनोश्च सक्थिदेशे तु त्रिशूलाङ्कं समालिखेत्। वामभागे विशेषोऽयं दक्षे चक्रं समालिखेत्। तत्राभ्यर्च्चयेद्विद्वानाचार्य्यस्तु विधानवित्। ततो वै संलिखेच्चक्रं पञ्चाङ्गुल प्रमाणकम्। शूलं पञ्चाङ्गुलं कार्य्यं दक्षे वामे यथाविधि। पूर्वाशाभिमुखीं धेनुं यजमानोत्तरामुखः। सप्ताकादि क्रमेणैव प्रतिमन्त्रैः प्रपूजयेत्"।

"एवंविशिष्टां तां धेनुं दत्त्वा तर्पणमारभेत्। पुच्छं गृहीत्वा पित्रादीन् वर्षोत्सर्गविधानतः। ऐशान्यां चालयेत् किञ्चित् आचार्य्याय च दक्षिणाम्। वृषभञ्च ततो दद्यादाचार्य्याय गुणान्वितम्। पूजयेत् ब्राह्मणांश्चैव

वस्त्रमाल्यादिभिस्ततः। कांस्यपात्रं वस्त्रयुग्मं सुवर्णञ्च विशेषतः। आचार्य्याय प्रदातव्यं ब्राह्मणे कनकन्तथा। आगतान् पूजयेद्भक्त्या यथाशक्ति विधानतः। दीनान्धकृपणादींश्च अन्नाद्यैः परिपोषयेत्"। पुस्तकान्तरे पाठाधिक्यं यथा

"एकादशाहे प्रेतायाः षण्मासे चाब्दिके तथा। त्रिपक्षे मासिके वापि दद्याद् गां चन्द्रनाङ्किताम्" तथा वराहपुराणम् "अयने विषुवेऽष्टम्यां युगाद्यापूर्णिमासु च। दर्शे मन्वन्तरे चैव धेनुं दद्यात् सुपूजिताम्"। ननु "आद्यश्राद्धे त्रिपक्षे वा" इत्यादिना आद्यश्राद्धकर्त्तव्यनित्यवृषोत्सर्गकालस्य परपरकालो गौणः। न वा सर्व्वे मुख्याः कालाः स्युः। तत्र नाद्यः त्रिपक्षादौ शिष्टाचारविरोधात्। नापि द्वितीयः त्रिपक्षादौ नित्यत्वबोधकाभावात्। वस्तुतः आद्यश्राद्धे वृषोत्सर्गस्य नित्यत्वं त्रिपक्षादौ काम्यत्वम्। आद्यश्राद्धपदम् अशौचान्तद्वितीयदिनपरम् "अशौचान्तात् द्वितीयेऽह्नीत्याद्येकवाक्यत्वात्। अत्र च आद्यश्राद्धस्य विप्रपतितत्वेन एकादश्यादौ क्रियमाणत्वे वृषोत्सर्गमपि न कुर्य्यात्। आद्यश्राद्धदिने वृषोत्सर्गाकरणे त्रिपक्षाद्यान्यतमकालेऽपि वृषोत्सर्गस्यावश्यकत्वे तत्र करीष्कारकत्वेन तस्य पुनः संवत्सरसाध्यसकृत्कृतस्य नित्यस्य कल्प्यम्। एवं धेनुदानस्यापि। अतएव पूर्णे संवत्सरे मलमासपातेऽपि प्रागकृतश्चेत् कार्य्य एव इति नवीनाजगुः। एककर्त्तृकानेकवृषोत्सर्गोऽपि शिष्टाचारादेकदिनेऽपि। तथा हि स्वर्गलोकगमनफलश्रुतेः काम्यत्वेन "यो भूय आरभते तस्मिन् फले विशेषः" इति न्यायादविरोधः। ननु नैमित्तिकत्वात् कथमावृत्तिः "सकृत् कृते कृतः शास्त्रार्थः" इति न्यायात् न चैकत्र क्रियाद्वयमिति वचनाच्च। अत्रायं विशेषः काम्यनैमित्तिकं फलविशेषार्थं भूयः कार्य्यं, नैमित्तिकमात्रं तु सकृदेव। किञ्च। संक्रान्त्यादिनिमित्तकश्राद्धमपि पुनः पुनः स्यात्। नैवं तत्र पितृतृप्तिरूपप्रधानफलस्य सत्त्वेन चरितार्थत्वात्। अतोऽन्यानि सर्व्वाण्येतानि वचनानि तिर्य्यगधिकरणन्यायमूलानि तथा हि तिर्य्यगधिकरणे तिर्य्यक्पङ्ग्वन्धार्षेयदेवतानामनधिकार इति यागमात्रे उक्तम्। तत्र हेतवः तिरश्चां विशिष्टान्तःकरणविरहात् अनार्षेयाणाम् अन्धबधिरमूकानामवेक्षणश्रवणोच्चारणविरहात् साङ्गयागासामर्थ्यं तेषां यथा यागानधिकारस्तद्वत् "स्वपितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते" इति छन्दोगपरिशिष्टे अग्निष्वात्ताद्यन्तर्गणानुक्त्या "जीवत्पितृकश्चैतानन्यांश्चेतर" इति कात्यायनसूत्रे च जीवत्पितृकस्य पितृतर्पणनिषेधात् वृषोत्सर्गे तदङ्गभूततत्पुच्छगलितोदकतर्पणविरहात् साङ्गकरणासामर्थ्यात् वृषोत्सर्गेऽनधिकारः। अतएव द्वैतनिर्णयेऽपि स्त्रियाः करणीभूतकण्ठग्रहणाभावेन यागवद् वृषोत्सर्गस्य बाध उक्तो वाचस्पतिमिश्रेण। धेनुदानाङ्गतर्पणे तु प्रधानाधिकारश्रुतेः जीवत्पितृकाधिकृतविशेषविधानाच्चाधिकार एवाभ्युदयिकश्राद्धवत् जन्ममासोपनयनाङ्गसपिण्डनवच्च। अयन्तु सामान्यशास्त्रोपजीवित्वेन निषेधः पर्य्युदास एव। स यदि पतिपुत्रवतीभिन्नाया वृषोत्सर्गं कुर्य्यात् इत्येवंमात्रस्तदा पूर्व्वभागवैयर्थ्यं स्यात्। यदि पतिपुत्रवत्या जीवत्पितृकपुत्रभिन्नो वृषोत्सर्गं कुर्य्यादिति विशिष्टरूपस्तथापि पतिपुत्रवत्यास्तदुभयरहितायाश्च जीवत्पितृकपौत्रादिना वृषोत्सर्गः स्यात्। स चायुक्त एव प्रागुक्तवचनन्यायविरोधात्। तस्मात् समुदायवचनसार्थक्याय पतिपुत्रवतीभिन्नाया वृषोत्सर्गं कुर्य्यात्। तथा जीवत्पितृकभिन्नो वृषोत्सर्गं कुर्य्यात् इति वचनन्यायसंवादाद्वाक्यद्वयमेव सिद्ध्यति प्रमाणवद्गौरवस्य सर्व्वैरङ्गीकृतत्वात् दर्शपौर्णमासयोः षट्प्राधान्यापूर्व्ववत्। अथ योक्तदेवलादिवचने "ज्येष्ठेनैव तु कर्त्तव्यं धेनुदानं विधानतः" इत्यत्रकापिलादिबहुवचनपर्य्यालोचनया कनिष्ठपुत्रवतीभिन्नपतिपुत्रवतीतरजनस्य कापिलप्रतिप्रसूतकनिष्ठपुत्रभिन्नजीवत्पितृकादन्यो जनो वृषोत्सर्गं कुर्य्यात् इति सामान्यत एव वृषोत्सर्गविधिः। तथा पतिपुत्रवत्या ज्येष्ठपुत्र एव चन्द्रनाङ्कितधेनुमुत्सृजेदिति विधिश्च सिद्ध्यति। ततश्च पतिपुत्रवत्याः कनिष्ठपुत्रस्यैव तदन्यजीवत्पितृकेण वा वृषोत्सर्गः कार्य्यः। कनिष्ठपुत्राभावे तु न केनापि। एवं पत्यादिना न चन्द्रनधेनुदानमिति। प्रतिप्रसूतकनिष्ठान्यजीवत्पितृकेण न कस्यापि वृषोत्सर्गः कार्य्य इत्यपि च पर्य्यवसितम्। वस्तुतस्तु पतिपुत्रवत्या वृषोत्सर्गनिषेधे तत्पुत्रस्य जीवत्पितृकत्वेनानधिकार एव हेतुः न तु स्त्रियाः पतिसत्त्वं पुत्रसत्त्वं वा मृतपुत्रेत्यादिप्रागुक्तकापिलवचने पतिसत्त्वे कनिष्ठपुत्रसत्त्वे च वृषोत्सर्गावगतेः तत्पुत्रस्य पितुः सत्त्व एवानधिकारोक्त्या तत्करणे वृषोत्सर्गावगमाच्च। न वा तदुभयसत्त्वं मिलितम् उक्त-

क्यावगतस्य तत्पुत्रस्य जीवत्पितृकत्वहेतोरेव तादृश निषेधप्राप्तेः पतिपुत्रवत्त्वयोर्निर्बीजहेतुत्वकल्पना नौचित्यात् तयोर्वाचनिकहेतुत्वे तु अदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वात् सिद्धजीवत्पितृकनिषेधप्रपञ्चतया पतिपुत्रवत्त्वा निवेशोपपत्तौ अधिकनिषेधकल्पने गौरवाच्च। यत्तु जीवत्पितृकवृषोत्सर्गनिषेधे पतिपुत्रवत्याः पृथगुपसंहारः सोऽपि तस्याः पुत्रानधिकारमात्रप्रयुक्तसिद्धवृषोत्सर्गाभावमागित्वानुवादः पूर्ववाक्यावगतधेनुदानस्य वृषोत्सर्गस्थानीयत्वज्ञापनार्थ एवेति प्रागपि निरूपितम्। ततश्चोक्तवचने तिर्य्यगधिकरणन्यायप्राप्तं जीवत्पितृकस्य वृषोत्सर्गकर्तृत्वाभावमनूद्य सपतिकाया वृषोत्सर्गस्थाने चन्दनाङ्कितधेनूत्सर्ग एव विधीयते। एतेन वृषोत्सर्गकर्त्तरि कपिलप्रतिप्रसूतसपतिकावृषोत्सर्गकर्तृमतृकनिष्ठपुत्रान्यजीवत्पितृकेतरत्वविशेषणं सपतिकाया वृषोत्सर्गस्थाने ज्येष्ठपुत्रस्यैव चन्दनाङ्कितधेनूत्सर्गमात्रञ्च लभ्यते। अतोजीवत्पितृकेण काम्यवृषोत्सर्गः पतिते प्रव्रजिते वा पितरि जीवति पितामहादिवृषोत्सर्गश्च न कार्य्यः। एवं सपतिकाया अपि पुत्रस्य कर्मायोग्यत्वे असत्त्वे वा पत्या कन्यादिना वा वृषोत्सर्गः कार्य्य एवेति स्थितम्। इदन्तु रत्नाकरहलायुधवाचस्पतिचूडामणिविद्याभूषणशुभङ्करमहादेवभट्टाचार्य्य प्रभृतीनामपि सम्मतं तेषां पृथक् पृथक् पद्धतिरपि प्रसिद्धास्ति। क्वचिद्देशे स्मार्त्तभट्टाचार्य्यस्यापि समूलपद्धतिर्दृश्यते। अत एवात्र विशेषादर्शिनामनाचारोऽनाचार एव। अत्र भविष्योक्तप्रकारस्तु वैकल्पिकएव “श्रुतिशास्त्रे विकल्पो हि आकाङ्क्षापूरणे सतीति” जैमिन्युक्तेः। तत्रत्यपूजाहोमाद्यङ्गेषु विशेषमन्त्रोक्तेः। कपिलकल्पेन वृषोत्सर्गधर्म्मातिदेशेन विशेषोक्तनिराशाच्च” नव्यवाचस्पतिमतम्। रघुनन्दनमते तु चन्दनधेनोः काम्यत्वमात्रत्वात् वृषोत्सर्गं विहाय केवलचन्दनधेनुदानं न शास्त्रसिद्धं काम्येन नित्यबाधायोगात् सति सामर्थ्ये उभयकर्त्तव्यतार्थं वृषोत्सर्गनिन्दा चन्दनधेनुदानस्तुतिपरा। रघुनन्दनकृततत्पद्धतिसत्त्वेऽपि तस्य काम्यस्यैव विधानार्थत्वम् इति साम्प्रदायिकाः

चन्दनपुष्प न० चन्दनमिव सुगन्धि पुष्पमस्य। लवङ्गे राजनि०

चन्दनमय त्रि० चन्दनात्मकः मयट्। चन्दनकाष्ठनिर्म्मिते पर्य्यङ्कादौ “यः सर्वः औपगवैः पर्य्यङ्को निर्म्मितः स फलदाता” इत्युपक्रमे “चन्दनमयेरिपुघ्नो धर्म्मयशोदीर्घजीवितकृत्” वृ०स०७९अ० तत्प्रयपर्य्यङ्कस्य फलमुक्तम्।

चन्दनशारिवा स्त्री चन्दनइव सुगन्धिः शारिवा। शारिवाभेदे राजनि०। [इ०त०। २षष्ठचन्दनसारे च।

चन्दनसार पु० चन्दनस्येव सारोऽस्य। १वज्रक्षारे राजनि०

चन्दनाचल पु० चन्दनस्याकरोऽचलः। मलयाचले राजनि०। चन्दनाद्रिप्रभृतयोऽप्यत्र।

चन्दनादि पु० “चन्दनञ्च तथोशीरं कर्पूरोगन्धशाकुची। एलाकर्चूरगोङ्कलाः सप्तैते चन्दनादयः” इति वैद्यकोक्ते पित्तोपशमने द्रव्यसप्तके।

चन्दनाद्य न० “चन्दनाद्यं नखं वाप्यं यष्टिशैलेयपद्मकम्। मञ्जिष्ठा सरलं दारु शट्येलापतिकेशरम्। पत्रं तैलं मुरा मांसी कक्कोलं वनिताम्बुदम्। हरिद्रे शारिवे तिक्ता लवङ्गागुरुकुङ्कुमम्। त्वग्रेणुनलिकटुभिस्तैलं मस्तु चतुर्गुणम्। लाक्षारससमं सिद्धं ग्रहघ्नं बलवर्णकृत्। अपस्मारज्वरोन्मादकृत्याऽलक्ष्मीविनाशनम्। आयुःपुष्टिकरं चैव वशीकरणमुत्तमम्” चक्रदत्तोक्ते तैलभेदे।

चन्दनीया स्त्री चन्द्यतेऽनया चा० करणे अनीयर्। गोरोचनयाम् राजनि०। [पु० मेदि०।

चन्दिर पुंस्त्री० चदि—किरच्। १गजे स्त्रियां ङीष्। २चन्द्रे

चन्द्र पु० चदि—आह्लादे णिच्—रक्। व्योमस्थे जलमये मण्डलाकारे (चाँद) ख्याते पदार्थे। तन्मण्डलमानादि इन्दुशब्दे ९५५।५६ पृ० उक्तम्। स च ग्रहभेदः तदधिकारदेवादि ग्रहयज्ञशब्दे २७१७ पृ० दर्शितम्। अधिकमिन्दुशब्दे ९३० पृष्ठादौ दृश्यम्। तदुत्पत्तिः अत्रिजशब्दे १११पृ०उक्तम्। तद्वंशादि हरिवंशे भागवते च दृश्यम्। चन्द्रस्य दिग्बलवर्णादिज्ञानाय सर्वग्रहाणां दिग्बलाद्युच्यते तत्र ज्यो० त०

“रक्तश्यामोभास्करोगौरइन्दुर्नात्युच्चाङ्गोरक्तगौरोमहीजः। दूर्वाश्यामोज्ञोगुरुर्गौरगात्रः श्यामः शुक्रोभास्करिः कृष्णदेहः”। “सूर्य्यः शुक्रः क्षमापुत्रः सैंहिकेयः शनिः शशी। सौम्यस्त्रिदशमन्त्री च प्राच्यादिदिगधीश्वराः”। “प्राच्यां सौम्यसुराचार्य्यौ याम्यां भास्करभूमिजौ। प्रत्यक् सौरिरुदीच्यान्तु सितेन्दू दिग्बलान्वितौ”। “भौमार्कजीवाः पुरुषाः क्लीबौ सोमजभानुजौ। स्त्र्याख्यौ भार्गवचन्द्रौ द्वौ तदूर्पतित्वाभयोचयते”। “चन्द्रार्कजीवाश्रसितौ कुजार्कौ यथाक्रम

सत्त्वरजस्तमांसि"। "कटुलवणतिक्तमिश्रितमधुराम्लौ च कषायकोऽर्कतः"। "ब्राह्मणौ शुक्रवागीशौ क्षत्रियौ भौमभास्करौ। चन्द्रो वैश्यो बुधः शूद्रः पतिर्मन्दोऽन्त्यजे जने"। "ऋग्वेदाधिपतिर्जीवो यजुर्वेदाधिपः सितः। सामवेदाधिपो भौमः शशिजोऽथर्ववेदराट्"। "मधुपिङ्गलदृक् चतुरस्रतनुः पित्तप्रकृतिः सविताल्पकचः। तनुवृत्ततनुर्बहुवातकफः प्राज्ञश्च शशी मृदुवाक् शुभदृक्। भूमिजस्तरुणमूर्त्तिरुदारः पैत्तिकः सुचपलः कृशमध्यः। श्लिष्टवाक् सततहास्यरुचिर्ज्ञः पित्तमारुतकफप्रकृतिश्च। बृहत्तनुः पिङ्गलमूर्द्धजेक्षणो बृहस्पतिः श्रेष्ठमतिः कफात्मकः। भृगुः सुखी कान्तवपुः सुलोचनः कफानिलात्माऽसितवक्रमूर्द्धजः। मन्दोऽलसः कपिलदृक् कृशदीर्घगात्रः स्थूलोऽद्विजः परुषलोमकचोऽनिलात्मा" "मित्राणि सूर्य्याच्छशिभौमजीवाः सूर्य्येन्दुजौ सूर्य्यशशाङ्कजीवाः। आदित्यशुक्रौ रविचन्द्रभौमा बुधार्कजौ चन्द्रजभार्गवौ च। "सितासितौ चन्द्रमसो न कश्चित् बुधः शशी सौम्यसितौ रवीन्दू। रवीन्दुभौमा रवितस्त्वमित्रा मित्राविशेषस्तु समः प्रदिष्टः। बुधः कुजेज्याः स्फुजिदर्कपुत्राः, शुक्रार्कजौ, भौमसुरेज्यमन्दाः। शनिः, कुजेज्यौ सुरराजमन्त्री रव्यादितोऽमी समसंज्ञिताः स्युः"। तच्चारफलादिकम् वृ०सं० उक्तम् तच्च इन्दुशब्दे ९२१।२२ पृ० दृश्यम् "अर्द्धादूनः शशी पापः" समयामृतम्। अत्रिजातसोमस्य चन्द्रलोकप्राप्तिकथा काशीख० १४अ०। "पिता सोमस्य भो विप्र! जज्ञेऽत्रिर्भगवानृषिः। ब्रह्मणो मानसात् पूर्वं प्रजासर्गं विधित्सतः। अनुत्तरं नाम तपो येन तप्तं हि तत् पुरा। त्रीणि वर्षसहस्राणि दिव्यानीति हि नो श्रुतम्। ऊर्द्धमाचक्रमे तस्य रेतः सोमत्वमीयिवः। नेत्राभ्यां तच्च सुस्राव दशधा द्योतयत् दिशः। तं गर्भविधिना हृष्टा दश देव्यो दधुस्ततः। समेत्य धारयामासुर्नैव ताः समशक्नुवन्। यदा न धारणे शक्तास्तस्य गर्भस्य ता दिशः। ततस्ताभिः सजूः सोमो निपपात वसुन्धराम्। पतितं सोममालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः। रथमारोपयामास लोकानां हितकाम्यया। स तेन रथमुख्येन सागरान्तां वसुन्धराम्। त्रिःसप्तकृत्वो द्रुहिणश्चकाराथ प्रदक्षिणम्। तस्य यत् स्रावितं तेजः पृथिवीमन्वपद्यत। तेनौषध्यः समुद्भूता याभिः सन्धार्य्यते जगत्। स लब्धतेजा भगवान् ब्रह्मणा वर्द्धितः स्वयम्। तपस्तेपे महाभाग! पद्मानां दशतीर्दश। अविमुक्ते समासाद्य क्षेत्रं परमपावनम्। संस्थाप्य लिङ्गममृतं चन्द्रेशाख्यं स्वनामतः। बीजौषधीनां तोयानां राजाऽभूच्च द्विजन्मनाम्। प्रसादाद्देवदेवस्य विश्वेशस्य पिनाकिनः। तत्र कुण्डं विधायैकममृतोदमिति स्मृतम्। यस्याम्बुपानस्नानाभ्यां नरोऽज्ञानात् प्रमुच्यते। तुष्टेन देवदेवेन स्वमौलौ योद्धृतः सदा। आदाय तत्कलामेकां जगत्सञ्जीवनीं पराम्। पक्षाद्दक्षेण शप्तोऽपि मासान्ते क्षयमाप्य च। आप्याय्यतेऽसौ कलया पुनरेव तया शशी। स तत् प्राप्य महद्राज्यं सोमः सोमवतां वरः। राजसूयं समाजह्रे सहस्रशतदक्षिणम्। दक्षिणामददत् सोमस्त्रिलोकानिति नो श्रुतम्। तेभ्यो ब्रह्मर्षिमुख्येभ्यः सदस्येभ्यश्च भो द्विज!। हिरण्यगर्भो ब्रह्मात्रिर्भृगुर्यत्रर्त्विजोऽभवन्। सदस्योऽभूद्धरिस्तत्र बहुभिर्मुनिभिर्वृतः। तं सिनी च कुहूश्चैव द्युतिः पुष्टिः प्रभा वसुः। कीर्त्तिर्धृतिश्च लक्ष्मीश्च नव देव्यः सिषेविरे। उमया सहितं रुद्रं सन्तर्प्याध्वरकर्मणा। प्राप सोम इति ख्यातिं दत्तां सोमेन शम्भुना। तत्रैव तप्तवान् सोमस्तपः परमदुष्करम्। तत्रैव राजसूयञ्च चक्रे चन्द्रेश्वराग्रतः। तत्रैव ब्राह्मणैः प्रीतैरित्युक्तोऽसौ कलानिधिः। सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा त्रैलोक्यदक्षिणः। तत्रैव देवदेवस्य त्रिलोचनपदङ्गतः। शम्भुना प्रीतमनसा त्रैलोक्याह्लाददेतवे। त्वं ममापि परा मूर्त्तिरित्युक्तस्तत्तपोबलात्! जगत्त्वोदयं प्राप्य भविष्यति सुखोदयम्। त्वत्पीयूषमयैर्हस्तैः स्पृष्टमेतच्चराचरम्! भानुतापपरीतञ्च परां ग्लानिं विहास्यति"।

"इति दत्त्वा वरान् शम्भुस्तस्मै चन्द्रमसे द्विज!। अन्तर्हितो महेशानस्तस्मिन् वैश्वेश्वरे पुरे। तदारभ्य च लोकेऽस्मिन् द्विजराजाऽधिपोऽभवत्"। तस्य मासमध्ये दक्षशापात् क्षयवृद्धी पाद्मे स्वर्गखण्डे उक्ते यथा "अश्विन्याद्यास्तु दक्षस्य उपयेमे सुता विधुः। रोहिण्यामेव सततं बहुप्रेमा रराम ह। दृष्ट्वा तदितरास्तास्तु तप्ताः पितरमब्रुवन्। अस्माकं कामदस्तात! जामाता तव रोहिणीम्। रमयत्येव सततं तेन तप्ता वयं पितः!। तत् श्रुत्वा चाप्रियं दक्षः सोममाह भजस्व भोः। प्रेम्णा समेन सर्व्वास्त्वं दुहितॄर्मम मानद!। अगृह्ये तद्वचोनैव सोमः सप्रेम रोहिणीम्। तथैव रमयामास श्रुत्वा दक्षश्चुकोप ह। शशाप तेन भविताऽपक्षीणोऽस्मद्वचोतिगः। यक्ष्मणा च परिग्रस्तो भव त्वं क्षीणरेतकः।

अथ क्षयमिते तस्मिन् सर्व्वास्ताः सहिताः स्त्रियः। पितरं शरणं प्राप्ताः क्षीयते नः पतिः पितः!। न वयं तेन वर्त्तामो विना सुखनिराकृताः। उवाच दक्षस्ताः सर्व्वाः शापो मे नान्यथा भवेत्। मासमध्ये पक्षमेकं वर्द्धतां स क्रमेण वै। अयं क्रमेण प्राप्नोतु पक्षमेकं व्यवस्थया। एवं शापं वरश्चैव लेभे तस्य व्यवस्थया। तथैव राजते व्योम्नि क्षयवृद्धी दधद्विधुः"। ज्योतिषोक्ततत्कारणन्तु इन्दुशब्दे ८३२ पृ० दर्शितम्। २आह्लादजनकद्रव्यमात्रे त्रिका०। ३कर्पूरे ४स्वर्णे ५जले ६काम्पिल्ले पु० मेदि०। ७द्वीपभेदे शब्दमा०। ८विसर्गवर्णे तन्त्रसंकेतः चदि–दीप्तौ रक्। ९कमनीये त्रि० १०मयूरपिच्छे मेचके हेमच०। ११शोणमुक्ताफले व्याडिः। उत्तरपदलोपे १२चन्द्रगुप्ते नृपे च। "क्रूरग्रहः सकेतुश्चन्द्रमसंपूर्णमण्डलमिदानीम्" मुद्रारा०। "चन्द्रं गता पद्मगुणान्न भुङ्क्ते" कुमा०। "वधूजनश्चन्द्रमशश्चकार" माघः। "चन्द्रचन्दनरोलम्बरुताद्युद्दीपनं मतम्" सा० द० तस्य शृङ्गाररसोद्दीपकत्वमुक्तम्। स्वर्णे "चन्द्ररथः "होता मन्द्रः शतपश्चन्द्ररथः" ऋ०१।१४१।१२।१३हीरके। चन्द्राधिष्ठातृके १४मृगशिरोनक्षत्रे १५एकाङ्के च।

चन्द्रक पु० चन्द्र इव कायति कै–क। मयूरपुच्छस्थे चन्द्राकारे १पदार्थे अमरः। २नखे शब्दच० ३मत्स्यभेदे (चाँदा) राजनि०। "चन्द्रकस्त्वनभिष्यन्दी मधुरो बलवर्द्धनः" राजनि०तद्गुणाश्चोक्ताः। स्वार्थे क। ४चन्द्रशब्दार्थे जले पतितस्नेहांशस्य चन्द्राकारे ५मण्डले च "यां चन्द्रकैर्मदजलस्य महानदीनाम्" माघः। ६सितमरिचे न० राजनि० ७शिग्रुवीजे न० शब्दार्थचि० चन्द्रकोजातोऽस्य तारका० इतच्। चन्द्रकित जातचन्द्रके त्रि०।

चन्द्रकला स्त्री ६त०। चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागैकभागे तासां नामानि कलाशब्दे १७८४पृ० दर्शितानि तिथिभेदे स्त्रीणां देहांशभेदे स्थितानां तासां नामभेदाश्च कामशास्त्रे उक्ता यथा

"पूषा यशा सुमनसा रतिः प्राप्तिस्तथा धृतिः। ऋद्धिः सौम्या मरीचिश्च तथा चैवांशुमालिनी। अङ्गिरा शशिनी चैव छाया सम्पूर्णमण्डली। तुष्टिश्चैवामृता चेति कलाः सोमस्य षोड़श"।

चन्द्रकवत् पुंस्त्री चन्द्रकोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। मयूरे "प्रादुद्रुवन् सपदि चन्द्रकवान् द्रुमाग्रात्" माघः। स्त्रियां ङीप्।

चन्द्रकाटुकि पु० प्रवरभेदे हेमा० व्र० ख० मूलं दृश्यम्।

चन्द्रकान्त पु० चन्द्रः कान्तोऽभीष्टो यस्य। स्वनामख्याते १मणिभेदे तद्दर्शने हि तस्य जलस्रावात् तत्कान्तत्वम्। २कैरवे, ३श्रीखण्डचन्दने च न०। ४रात्रौ, ५ज्योत्स्नायां, स्त्री मेदि० ६चन्द्रवोमायां, चन्द्रपत्न्याञ्च स्त्री हेमच०। "चन्द्रकान्तोद्भवं वारि पित्तघ्नं विमलं स्मृतम्" सुश्रु०। "सायं शशाङ्ककिरणाहतचन्द्रकान्तः" "इहा तत्रापत्र वपुरिदं चन्द्रकान्तानुसारि" अमरुश०। "चन्द्रकान्ताभिधा रौ तौ विरामः स्वराष्टौ" वृ० र० टी० उक्ते पञ्चदशाक्षरपादके ७छन्दोभेदे स्त्री। "दशवदनानाज चन्द्रकेतुराजधान्यां स्त्री चन्द्रकेतुशब्दे दृश्यम्।

चन्द्रकान्ति न० चन्द्रस्येव कान्तिरस्य शुभ्रत्वात्। १रजते रूप्ये, ६त०। तद्गुणादि भावप्र० उक्तं यथा

"त्रिपुरस्य वधार्थाय निर्निमिषैर्विलोचनैः। निरीक्षयामास शिवः क्रोधेन परिपूरितः। अग्निस्तत्कालमपतत्तस्यैकस्माद्विलोचनात्। ततोरुद्रः प्रलयवह्निसागर इव ज्वलन्। द्वितीयादपतन्नेत्रादश्रुविन्दुस्तु वामकात्। तस्माद्रजतमुत्पन्नमुक्तकर्म्मसु योजयेत्। कृत्रिमञ्च भवेत्तद्धि वङ्गादिरसयोगतः। रूप्यन्तु रजतं तारश्चन्द्रकान्ति सितप्रभम्। गुरुस्निग्धं मृदु श्वेतं दाहे छेदे घनक्षमम्। वर्णाढ्यं चन्द्रवत् स्वच्छं रूप्यं नवगुणं शुभम्। कठिनं कृत्रिमं रूक्षं रक्तं पीतं दलं लघु। दाहच्छेदघनैर्नष्टं रूप्यं दुष्टं प्रकीर्त्तितम्। रूप्यं शीतं कषायाम्लं स्वादु पाकरसं सरम्। वयसः स्थापनं स्निग्धं लेखनं वातपित्तजित्। प्रमेहादिकरोगांश्च नाशयत्यचिराद्ध्रुवम्। तारं शरीरस्य करोति तापं विड्बन्धं बलं यच्छति शुक्रनाशम्। वीर्य्यं बलं हन्ति तनोश्च पुष्टिं महागदान् शोषयति ह्यशुद्धम्"। चन्द्रस्य २दीप्तौ [स्त्रियां ङीप्।

चन्द्रकिन् पु० स्त्री चन्द्रकोऽस्त्यस्य इनि। मयूरे त्रिका०

चन्द्रकुण्ड पुंन० ६त०। कामरूपस्थे चन्द्रकृते कुण्डभेदे चन्द्रकूटशब्दे दृश्यम्।

चन्द्रकूट पु०कामरूपस्थे पर्व्वतभेदे तत्कथा कालिका०८१अ० "पूर्व्वं वायुगिरेः शैलश्चन्द्रकूट इति स्मृतः। त्रिकोणस्तत्रसङ्काशस्तदूर्द्ध्वे चन्द्रमण्डलम्। द्वितीयवर्गस्थादन्तु विन्दिन्दुश्यामलङ्कृतम्। चन्द्रवीजमिति प्रोक्तं तेन चन्द्रं प्रपूजयेत्। अद्यापि प्रतिदर्शे तु पर्व्वतं तं निशापतिः। प्रदक्षिणीकरोत्येव दशभीरश्मिभिः

युतः। तस्यैव पूर्व्वभागे तु सोमकुण्डाह्वयं सरः। तत्र स्नात्वा च पीत्वा च नरः कैवल्यमश्नुते। स्वर्गादभ्येत्य चन्द्रः कामाख्यासेवने यदा। तदा तद्रश्मिसंघातनिःसृतास्तोयराशयः। तैस्तोयैर्व्याप्तयः कुण्डमकरोदिन्द्रचन्द्रयोः। मध्ये पुण्यतमस्थाने स्वयं ब्रह्मशिलोपरि। चन्द्ररश्मिसमुद्भूत! चन्द्रकुण्डमहोदधेः। सुधास्रवण! साह्लाद! त्वं चन्द्र! कलुषं हर। इत्यनेन तु मन्त्रेण सुस्नातश्चन्द्रपाथसि। चन्द्रकूटं समारुह्य पूजयेद्दयस्तु तं नरः। अविच्छिन्ना सन्ततिस्तु सुकान्ता तस्य जायते। परत्र चन्द्रभवनं भित्त्वा याति परं पदम्। तीरे तु चन्द्रकूटस्य नन्दनो नाम वै गिरिः। तस्मिन् वसति शक्रस्तु कामाख्यासेवने रतः। न्यङ्कुभावं समासाद्य सर्व्वदेवेश्वरो हरिः। सेवितुं त्रिदशेशानीं सततं वर्त्तते नरः। चन्द्रकूटस्य तु गिरेर्नन्दनस्य तथा-गिरेः। प्रतिदर्श तथा चन्द्रः प्रदक्षिणयति त्रिधा। चन्द्रकुण्डजले स्नात्वा समारुह्याथ नन्दनम्। आराध्य शक्रं लोकेशं महाफलमवाप्नुयात्"।

चन्द्रकूप पु० चन्द्रकृतः कूपः। काशीस्थे कूपभेदे। "चन्द्रकूपजले स्नात्वा जग्राह नियमं व्रती" काशीख० १०अ०।

चन्द्रकेतु पु० भारतप्रसिद्धे १सौबलानुचरे सैन्यभेदे "शलञ्चयं चन्द्रकेतुं महामेघं सुवर्च्चसम्। सूर्य्यभासञ्च पञ्चैतान् हत्वा विव्याध सौबलम्" भा० द्रो० ४८अ०। २लक्ष्मणात्मजभेदे। तस्य देशभेदे राज्याभिषेककथा रामा० उ० १०२स० "इमौ कुमारौ सौमित्रे! तव धर्म्मविशारदौ। अङ्गदचन्द्रकेतुश्च राज्यार्थे दृढविक्रमौ। इमौ राज्येऽभिषेक्ष्यामि देशः साधु विधीयताम्। रमणीयोह्यसंबाधो रमेतां यत्र धन्विनौ। न राज्ञां यत्र पीड़ा स्यान्नाश्रमाणां विनाशनम्। स देशो दृश्यतां सौम्य नापराध्यामहे यथा। तथोक्तवति रामे तु भरतः प्रत्युवाच ह। अयं कारुपथो देशो रमणीयो निरामयः। निवेश्यतां तत्र पुरमङ्गदस्य महात्मनः। चन्द्रकेतोः सुरुचिरं चन्द्रकान्तं निरामयम्। तद्वाक्यं भरतेनोक्तं प्रतिजग्राह राघवः। तञ्च कृत्वा वशे देशमङ्गदस्य न्यवेशयत्। अङ्गदीया पुरी रम्याप्यङ्गदस्य निवेशिता। रमणीया सुगुप्ता च रामेणाक्लिष्टकर्म्मणा। चन्द्रकेतोश्च मल्लस्य मल्लभूम्यां निवेशिता। चन्द्रकान्तेति विख्याता दिव्या स्वर्गपुरी यथा। ततोरामः परां प्रीतिं लक्ष्मणो भरतस्तथा। ययुर्युद्धे दुराधर्षाभिषेकञ्च चक्रिरे। अभिषिच्य कुमारौ द्वौ प्रस्थाप्य सुसमाहितौ। अङ्गदं पश्चिमां भूमिं चन्द्रकेतुमुदङ्मुखम्। अङ्गदञ्चापि सौमित्रिर्लक्ष्मणोऽनुजगाम ह। चन्द्रकेतोस्तु भरतः पार्ष्णिग्राहो बभूव ह"। [अमावास्यायाम् मेदि०।

चन्द्रक्षय पु० क्षीयतेऽस्मिन् क्षि—आधारे अच्। ६त०।

चन्द्रगिरि पु० चन्द्रकूटाख्ये पर्व्वतभेदे

चन्द्रगुप्त पु० मौर्य्यवंश्ये राजभेदे तद्राज्याभिषेककथा वृहत्कथायां विस्तरतो दृश्या। "नव नन्दान् द्विजः कश्चित् प्रपन्नानुद्धरिष्यति। तेषामभावे जगतीं मौर्य्या भोक्ष्यन्ति वै कलौ। सएव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो राज्येऽभिषेक्ष्यति" भाग० १२।१।७। श्लो०। "द्विजः कश्चित् चाणक्यः" श्रीधर० "ततोऽपि द्विजहस्तेषु दशाधिकशतत्रये। भविष्यं नन्दराज्यञ्च चाणक्योयान् हनिष्यतीति" स्कन्दपुराणैकवाक्यत्वात् तत्राथता।

चन्द्रगृह न० ६त०। कर्कराशौ। चन्द्रमन्दिरादयोऽप्यत्र

चन्द्रगोल पु० चन्द्रएव गोलः। गोलाकारे चन्द्रमण्डले

चन्द्रगोलस्थ पु० ब०व०। चन्द्रगोले तिष्ठन्ति स्था—क। चन्द्रलोकस्थेषु स्वधाभोजिषु पितृलोकेषु त्रिका०। "विधूर्द्धभागे पितरोवसन्ति" सू० सि० उक्ते स्तेषां तथात्वम्।

चन्द्रगोलिका स्त्री चन्द्रगोलः साधनत्वेनास्त्यस्य ठन्। ज्योत्स्नायां हेम०।

चन्द्रचञ्चल पु० चन्द्र इव चञ्चलः। (खलिसा) १मत्स्यभेदे जटा०। (चाँदा) २मत्स्ये स्त्री शब्दर०।

चन्द्रचार पु० चन्द्रस्य चारः गतिभेदः। चन्द्रमण्डलस्य राशिविशेषे गतौ तत्फलम् इन्दुशब्दे ९११पृ० उक्तम्

चन्द्रचूड़ पु० चन्द्रः चूड़ायाम् यस्य। चन्द्रशेखरे शिवे।

चन्द्रज पु० चन्द्राज्जायते जन—ड। बुधे चन्द्रजातादयोऽप्यत्र। इन्दुजशब्दे ९२४पृ० दृश्यम्। "रौद्रादीनि मघान्तान्युपाश्रिते चन्द्रजे प्रजापीड़ा" वृ० स० ७।२।

चन्द्रतापन पु० दानवभेदे। "श्वेतशीर्षचन्द्रहन्तुचन्द्रहा चन्द्रतापनः" हरिवं० २४० अ० दानवोक्तौ

चन्द्रदार पु० ब० व० ६त०। अश्विन्यादिषु १दक्षकन्यासु चन्द्रकलत्रेषु २तन्नामनक्षत्रेषु च।

चन्द्रदेव पु० भारतप्रसिद्धे कुरुदलस्थे नृपभेदे "प्रत्युद्ययुस्त्रिगर्त्तास्तम् (अर्जुनम्) इत्युपक्रमे" "सत्यसेनचन्द्रदेवो मित्रदेवः श्रुतञ्जयः" "शत्रुञ्जयञ्च विंशत्या चन्द्रदेवं तथाष्टभिः" इति च भा० क० २७अ०।

चन्द्रद्युति पु० चन्द्रस्य द्युतिरिव द्युतिरस्य। चन्दने

भावप्र० चन्दनशब्दे दृश्यम् ६त०। २चन्द्रस्य प्रकाशे स्त्री

चन्द्रनाभ पु० चन्द्रोनाभौ यस्य संज्ञायाम् अच्। भारतप्रसिद्धे दानवभेदे। “सूर्य्यनाभश्च विक्रान्तश्चन्द्रनाभश्च भारत!” हरिवं० २२४अ० दानवोक्तौ।

चन्द्रनामन् पु० चन्द्रस्य नामान्येव नामान्यस्य। कर्पूरे शब्दार्थचि०। चन्द्रसंज्ञचन्द्राह्वयादयोऽप्यत्र

चन्द्रपाद पु० ६त०। चन्द्रकिरणे। “नियमितपरिखेदा तच्छिरश्चन्द्रपादैः” कुमा०। चन्द्रचरणादयोऽप्यत्र।

चन्द्रपुत्र पु० ६त०। बुधे चन्द्रनन्दनादयोऽप्यत्र।

चन्द्रपुष्पा स्त्री चन्द्र इव श्वेतं पुष्पमस्याः। श्वेतकण्टकार्य्याम् राजनि०।

चन्द्रप्रभ पु० चन्द्रस्य प्रभेव प्रभाऽस्य। १जैनभेदे हेम०। “कमिरिपुदहनव्योषत्रिफलामरदारुचव्यभूनिम्बम्। मागधिमूलं मुस्तं सशटिवचामाक्षिकञ्चैव। लवणक्षार निशायुगकुस्तुम्बुरुगजकरणातिविषाः। कर्षांशकान्येव समानि कुर्य्यात् पलाष्टकञ्चाश्मजतोविदध्यात्। निष्पत्रशुद्धस्य पुरस्य धीमान् पलद्वयं लौहरजस्तथैव। सिताचतुष्कं पलमत्र वंशत्रिकुम्भकुम्भत्रिसुगन्धियुक्तम्। चन्द्रप्रभेयं गुटिका प्रयोज्या चार्शांसि निर्यातयते षडेव। भगन्दरं पाण्डुरकामलाश्च निर्नष्टवह्नेः कुरुते च दीप्तिम्। हन्त्यामयान् पित्तकफानिलोत्थान् नाडीगते मर्म्मगतव्रणे च। पथ्यर्बुदे विद्रधिराजयक्ष्मणोर्मेहे भगाख्ये प्रबले च योज्या। शुक्रक्षये चाश्मरिमूत्रकृच्छ्रे शुक्रप्रवाहेऽप्युदरामये च। भक्तस्य पूर्वं सततं प्रयोज्या तक्रानुपानं त्वथ मस्तुपानम्। आजोरसो जाङ्गलजो रसो वा पयोऽथ वा शीतजलानुपानम्। बलेन नागस्तुरगोजवेन दृष्ट्या सुपर्णः श्रवणे वराहः। वलीपलितनिर्मुक्तो वृद्धोऽपि तरुणायते। न पानभोजेऽत्र परिहार्य्यमस्ति न शीतवातातपमैथुनेषु। शम्भुं समभ्यर्च्य कृतप्रसादेनाप्ता वटी चन्द्रमसः प्रासादादिति” सुखबोधोक्ते गुटिकाभेदे स्त्री चक्रदत्तोक्ते २वर्त्तिभेदे स्त्री तत्प्रकारो यथा “त्रिफलाकुक्कुटाण्डत्वक्काशीसमयसोरजः। नीलोत्पलं विडङ्गानि फेनञ्च सरितां पतेः। आजेन पयसा पिष्टा भावयेत्ताम्रभाजने। सप्तरात्रं स्थितं भूयः पिष्टा क्षीरेण वर्त्तयेत्। एषा दृष्टिप्रदा वर्त्तिरन्धस्याभिन्नचक्षुषः। चन्दनत्रिफलापूगपलाशतरुशोणितैः। जलपिष्टैरियं वर्त्तिरशेषतिमिरापहा। निशाद्वयाभयामांसीकुष्ठकृष्णाविचूर्णिता। सर्वनेत्रामयान् हन्यादेतत् सौगतमञ्जनम्। व्योषोत्पलाभयाकुष्ठताक्ष्यैर्वर्त्तिः कृता हरेत्॥ अर्बुदं पटलं काचं तिमिराश्रुनिस्रुतिम्। तुत्थकं त्रिफलावक्रसैन्धवालमनःशिलाः। क्रोदोपदेहकण्डूघ्नी वर्त्तिः शस्ता कफापहा। एकगुणा मागधिका द्विगुणा च हरीतकी। सलिलपिष्टा वर्त्तिरियं नयनसुखाख्या तिमिरपटलकाचाश्रुहरी। अञ्जनं श्वेतमरिचं पिप्पली मधुयष्टिका। विभीतकस्य मध्यन्तु शङ्खनाभिर्मनःशिला। एतानि समभागानि अजाक्षीरेण पेषयेत्। छायाशुष्कां कृतां वर्त्तिं नेत्रेषु च प्रयोजयेत्। अर्बुदं पटलं काचं तिमिरं रक्तराजिकाम्। अधिमांसं मलञ्चैव यश्च रात्रौ न पश्यति। वर्त्तिश्चन्द्रप्रभा नाम जातान्ध्यमपि शोधयेत्।”

चन्द्रबाला स्त्री चन्द्रस्य कर्पूरस्य बालेव तुल्यगन्धित्वात्। १स्थूलैलायाम् राजनि०। अन्त्यस्थवमध्य इत्यन्ये। २औषधभेदे ६त०। ३ज्योत्स्नायां ४चन्द्रपत्न्याञ्च।

चन्द्रभस्मन् न० चन्द्र इव शुभ्रं भस्म। कर्पूरे शब्दार्थचि०।

चन्द्रभाग पु० चन्द्रस्य भागोऽत्र। १पर्व्वतभेदे तत्र जातायां २नद्यां स्त्री। तयोः कथा कालि०पु० २०।२२अ० यथा “ऋषय ऊचुः। “चन्द्रभागा कथं सिन्धुस्तोत्पन्ना महागिरौ। कीदृक्सरस्तद्विप्रेन्द्र! वृहल्लोहितसंज्ञकम्। कथं स पर्व्वतश्रेष्ठश्चन्द्रभागाह्वयोऽभवत्। चन्द्रभागाह्वया कस्मान्नदी जाता वृषोदका। एतन्नः श्रोष्यमाणानां जायते कौतुकं महत्। माहात्म्यं चन्द्रभागायाः कासारस्य गिरेस्तदा। मार्कण्डेय उवाच। श्रूयतां चन्द्रभागाया उत्पत्तिर्द्विज सत्तमाः!। युष्माभिश्चन्द्रभागस्य महात्म्यं नाम कारणम्। हिमवद्गिरिसंसक्तशतयोजनविस्तृतः। योजनत्रिंशतोच्छ्रायः कुन्देन्दुधवलोगिरिः। तस्मिन् गिरौ पुरा वेधाश्चन्द्रं शुद्धं सुधानिधिम्। विभज्य कल्पयामास देवार्थं स पितामहः। पित्रर्थञ्च तथा तस्य तिथिवृद्धिक्षयात्मकम्। कल्पयामास जगतां हिताय कमलासनः। विभक्तश्चन्द्रमा यस्मात् तस्मिन् पर्व्वतसत्तमे। अतो देवाश्चन्द्रभागं नाम्ना चक्रुः पुरा गिरिम्” कालि० पु० २०।२२अ०।

“मार्कण्डेय उवाच। “यत्र देवसमा भूता सानौ तस्य महागिरेः। तत्र जाता देवनदी सीताख्या वचनाद्विधेः। स्नापयित्वा यदा चन्द्रं सीतातोयैर्मनोहरैः। चन्द्रं

पद्मजस्य वाक्यात् सर्व्वे ते त्रिदिवौकसः। तदा सीता-जलं चन्द्रस्नानयोगाच्च साम्प्रतम्। भूत्वा निपतितं तस्मिन् हृल्लोहितसंज्ञके। तद्दिष्ट्या तदा तोयम् तस्मिन् सरसि निर्मलम्। तद्दर्शं स्वयं ब्रह्मा विष्टश्च साधु तज्जलम्। तद्दर्शनाज्जलात्तस्मादुत्थिता कन्यको-त्तमा। चन्द्रभागेति तन्नाम विधिस्तस्यै स्वयं ततः। भार्य्यार्थे सागरस्तान्तु जग्राह ब्रह्मसम्मते। तत्रैवा-धिष्ठितं तोये गदाग्रेण निशापतिः। निर्भिद्य पश्चिमे पार्श्वे गिरिं तत्तु प्रवाहते। तत्प्रान्तजलं भित्त्वा हृल्लोहितसंज्ञकम्। कासारं सागरं जातं चन्द्र-भागा नदी तु सा। सागरोऽपि तदा भार्य्यां चन्द्र-भागां महानदीम्। तेन तोयप्रवाहेण निनाय भवनं स्वकम्। एवं तस्मिन् समुत्पन्ना चन्द्रभागाह्वया नदी। चन्द्रभागे महाशैले गुणैर्गङ्गासमा सदा"।

चन्द्रभूति न० चन्द्रस्येव भूतिः कान्तिरस्य। रजते राजनि० तस्य चन्द्रतुल्यकान्तिमत्त्वात् तथात्वम्। [हेमच०।

चन्द्रमणि पु० चन्द्रप्रियो मणिः शाक० त०। चन्द्रकान्तमणौ

चन्द्रमण्डल न० ६त०। गोलाकारे विम्बे चन्द्रस्य तन्मा-नादि इन्दुशब्दे ९१२ पृ० दृश्यम्।

चन्द्रमल्ली स्त्री चन्द्र इव मल्ली। अष्टापद्यां शब्दचि०।

चन्द्रमस् पु० चन्द्रम् आह्लादं मिमीते मि—असुन् मादेशः चन्द्रं कर्पूरं माति तुलयति मा—असुन् वा। १चन्द्रे २कर्पूरे च अमरः। "सितासितौ चन्द्रमसो न कश्चित्" ज्यो०त०। "राहुर्वै हस्ती भूत्वा चन्द्रमसं गृह्णाति" श्रुतिः। "क्रूर-ग्रहः सकेतुश्चन्द्रमसं पूर्णमण्डलमिदानीम्" मुद्राराक्षस०। तस्येदमित्यण् चान्द्रमस तत्सम्बन्धिनि "तिथिश्चान्द्रमसं दिनम्" सू० सि०। स्त्रियां ङीप्। "पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम्" कुमा०।

चन्द्रमा स्त्री चन्द्रेण मीयते मा—घञर्थे क। नदीभेदे। "कौशिकीं निम्नगां शोणं बाहुदामथ चन्द्रमाम्" भा० भी० ९अ० भारतवर्ष नदीकथने।

चन्द्रमौलि पु० चन्द्रो मौलावस्य। महादेवे इन्दुमौलि शब्दे ९२६ पृ० दृश्यम्। "चन्द्रमौलिः सदाशिवः" विष्णुधर्मो०।

चन्द्ररसा स्त्री चन्द्र इवाह्लादको रसोऽस्याः। भारतवर्षस्थे नदीभेदे। "चन्द्ररसा ताम्रपर्णीत्यादि" भाग०५।१९।१८। नद्युक्तौ "तत्र चन्द्ररसा ताम्रपर्ण्यादयः" भाग०४।२।२१।

चन्द्ररेखा स्त्री ६त०। चन्द्रस्य मण्डलस्थचक्ररेखाभेदे २अप्सरोभेदे च "चन्द्ररेखा तिलोत्तमा" काशीख०८अ०। ३वाकुचीलतायाम् राजनि०। ४चन्द्रशेखरस्य जायायां चन्द्रशेखरशब्दे दृश्यम्। "नसरयुगलैश्चन्द्ररेखर्त्तुलोकैः" वृ० र० टी० उक्ते ५छन्दोभेदे च

चन्द्ररेणु पु० चन्द्र आह्लादको रेणुरस्य। काव्यचौरे त्रिका०।

चन्द्रला स्त्री कर्णाटदेशख्याते १देवीभेदे २तत्स्थाने च शब्दार्थचि०

चन्द्रलेखा स्त्री चन्द्रं तत्कान्तिं लिखति लिख—अण् उप० स०। (हाकुच) ख्याते १लताभेदे राजनि०। ६त०। २चन्द्ररेखायाम्। "म्रौ म्यौ चेद्भवेतां सप्ताष्टकैश्चन्द्र-लेखा" छन्दोम० उक्ते पञ्चदशाक्षरपादके ३छन्दोभेदे च।

चन्द्रलोहक चन्द्र इव शुभ्रं लोहकं धातुद्रव्यम्। रजत-धातौ राजनि०।

चन्द्रवंश पु० ६त०। चन्द्रस्य सन्तानादिपरम्परायां स च हरिवं २५अध्यायादौ उक्तः। तत्र भवः यत्। चन्द्रवंश्य तद्वंशोद्भवे त्रि०। [द्वादशाक्षरपादके छन्दोभेदे।

चन्द्रवर्त्मन् न० चन्द्रवर्त्म निदगदन्ति वनभसैः वृ० र० उक्ते

चन्द्रवल्लरी स्त्री ६त०। सोमलतायाम् भरतः।

चन्द्रवल्ली स्त्री चन्द्र इव वल्ली सुधातुल्यमधुस्राविन्वात्। १माधवीलतायाम् राजनि०। २सोमलतायां च।

चन्द्रविन्दु पु० चन्द्रः अर्द्धचन्द्रयुक्तो विन्दुः। अर्द्धचन्द्रा-कारोपरिगतविन्दुरूपसन्निवेशरूपे वर्णभेदे।

चन्द्रविहङ्गम पुंस्त्री चन्द्र इव अर्द्धाङ्गे शुभ्रः विहङ्गमः। (शङ्खचिल) शङ्खिनि खगे त्रिका०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

चन्द्रव्रत न० चन्द्रस्य चन्द्रलोकप्राप्तये व्रतम् नियमः। चा-न्द्रायणसंज्ञके व्रते। चान्द्रायणशब्दे दृश्यम्।

चन्द्रशाला स्त्री चन्द्रः शालेवाधारो यस्याः; १ज्योत्स्ना-याम् त्रिका०। चन्द्र इव शाला उच्चस्थितत्वात्। २प्रासादोपरिस्थे गृहे (चिलेघर) हारा०। "विटङ्कः पुष्पकचन्द्रशालाः" रघुः। "गृहराजः षोडशकस्त्रि-चन्द्रशाला भवेद्वलभी" "बहुरुचिरचन्द्रशाला षड्भिः पञ्चभौमश्च" वृ० स० ५६अ०। ततः स्वार्थे क। चन्द्र-शालिका १वटभ्यां त्रिका०।

चन्द्रशिला स्त्री चन्द्रप्रिया शिला शाक०मध्यपद०स०। चन्द्र-कान्ते प्रस्तरभेदे। "प्रह्लादिता चन्द्रशिलेव तूर्णम्" भट्टिः।

चन्द्रशू(सू)र पु० चन्द्रे तज्ज्योत्स्नायाम् शोषिके रोगे शू(सू)र इव। चन्द्रसूर) (हालौ) इति च ख्याते वृक्षभेदे तद्गुणाः न०" भावप्र०। "चन्द्रशू(सू)रं हितं हिक्कावाता-तिसारिणाम्"। तद्गुणा उक्ताः

चन्द्रशेखर पु॰ चन्द्रः चन्द्रकला शेखरोऽस्य। १महादेवे शब्दरत्ना॰ २८५ पृ॰ दृश्यम्। "रहस्युपालभ्यत चन्द्रशेखरः" कुमा॰। चन्द्रयुक्तः शेखरोऽस्य। २पर्व्वतभेदे। ३पौष्यनृपपुत्रे करवीरपुराधीशे नृपभेदे कालिका पु॰ ४६ अ॰ तत्कथा यथा "ततः पुत्रार्थिनं भूपं प्रसन्नो वृषभध्वजः। प्रह्लादनफलं हस्ते कृत्वेदं तमुवाच ह। ईश्वर उवाच। इदं फलं प्रह्लादनं विभज्य नृपते! त्रिधा। भोजयैताः स्वजाया त्वं प्रहृष्टः सुस्थमानसः। ततः प्रहृष्टे भवत एतासु फलतस्त्रयम्॥ आपाण्डुलिप्तं च गर्भांस्तु भार्य्यास्ते युगपन्नृप!। काले प्राप्ते च युगपत् प्रसवो योषितां तव। भविष्यति नृपश्रेष्ठ! तदेवं त्वं करिष्यसि। एकस्या जठरे शीर्षं भार्य्यायास्ते भविष्यति। अपरस्यास्तथा कुक्षौ मध्यभागो भविष्यति। अधोनाभ्यास्तु यो भागः सोऽपरस्यां भविष्यति। ततः खण्डत्रयं भूप! यथास्थानं पृथक् पृथक्। योजयिष्यसि पश्चात्ते पुत्र एको भविष्यति। तस्य शीर्षे चन्द्ररेखा सहजा संभविष्यति। तेनैव नाम्ना स ख्यातिं गमिष्यति च भूपते!।" इत्युपक्रमे "इत्युक्त्वा स महादेवस्तासां गर्भात् स्वयं तदा। संस्कर्तुं जाह्नवीतोयमात्मनः शिरसो न्यधात्। ततःफले स्वयं देवः प्रविवेश वृषध्वजः। तत्क्षणात् तत्फलं भूतं त्रिभागं स्वयमेव ह। पौष्यस्तत्फलमादाय मुदितः सह भार्य्यया। प्रययौ मन्दिरं हृष्टोऽनुज्ञाप्य वृषध्वजम्। ततः समुचिते काले प्राप्ते ताभिस्तु भक्षितम्। तत् फलं नृपवाद्गूलात् गर्भाश्चाप्याहिताःशुभाः। सम्पूर्णे गर्भकाले तु गर्भेभ्यः समजायत। खण्डत्रयं पृथक् राजा यथा भर्गेण भाषितम्। तच्च खण्डत्रयं पौष्यो यथास्थानं नियोज्य च। एकं पिण्डं चकाराशु तत्र पुत्रो व्यजायत। तस्य शीर्षे तदा राजन् सहजेन्दुकला शुभा। विरराज यथा स्वच्छा शरत्काले कला विधोः। तं सर्वलक्षणोपेतं पीनोरस्कं सुनासिकम्। सिंहग्रीवं विशालाक्षं दीर्घायतभुजं तदा। दृष्ट्वा पौष्यो ऽथ भार्य्याभिस्तिसृभिः सह संमुदम्। लेभे दरिद्रः सत्कोषं प्राप्येव विपुलं ततः। तस्य नामाकरोद्राजा ब्राह्मणैः स्वैः पुरोहितैः। चन्द्रशेखर इत्येवं कान्त्या चन्द्रसमः समः। ववृधे स महाभागः प्रत्यहं बाल्य-रोच। कलाभिरिव तेजस्वी शारदीय निशाकरः। एवं त्रिखण्डमस्मानां गर्भे जातो यतोहरः। अतस्त्र्यम्बकनामा स भूप प्रथितो लोकदेवयोः" इत्युपक्रमे "सर्व्वां क्षितिं वशे चक्रे ऽमात्यैः स चन्द्रशेखरः। सार्वभौमो नृपोभूत्वा राजभिः परिषेवितः। अमरैरिव देवेन्द्रो विजहार श्रिया युतः। एवं पौष्यसुतो भूत्वा त्र्यम्बकः प्राप निर्वृतिम्। ब्रह्मावर्त्ताह्वये रम्ये करवीराह्वये पुरे। दृषद्वतीनदीतीरे राजा भूत्वा सुमोद ह"। "जनविंशतिवर्णाढ्यः सिद्धिदश्चन्द्रशेखरः। कथितः केन्द्रके ताले भवेत् शृङ्गारवीरयोः" संगी॰ दा॰ उक्ते ४भ्रुवकभेदे। ५चट्टलदेशस्थमहापीठे ६तत्रस्थे भैरवभेदे "चट्टले दक्षबाहुर्मे भैरवश्चन्द्रशेखरः। व्यक्तरूपा भगवती भवानी तत्र देवता"। "विशेषतः कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे" तन्त्रचूडामणिः। [स्त्री शब्दच॰।

चन्द्रसम्भव पु॰ चन्द्रः सम्भवोऽस्य। १बुधे। २सुद्रैलायाम्

चन्द्रसेन पु॰ चन्द्र आह्लादिका सेनाऽस्य। भारतप्रसिद्धे समुद्रसेनपुत्रे राजभेदे "समुद्रसेनपुत्रश्च चन्द्रसेनः प्रतापवान्" भा॰ आ॰ १८६अ॰। "जघान स (द्रौणिः) पृषद्ध्रं चन्द्रसेनञ्च मानिनम्" भा॰ द्रो॰ १५६अ॰। "समुद्रसेनं निर्जित्य चन्द्रसेनञ्च पार्थिवम्" भा॰ स॰ २९अ॰। भीमप्राचीविजये।

चन्द्रहन् पु॰ चन्द्रं हतवान् हन—क्विप्। १दानवभेदे राहौ "एकाक्षश्चन्द्रहा राहुः संहारो मृदुलस्वनः" हरिवं॰ ४२अ॰। श्वेतशीर्षश्चन्द्रहन्तुश्चन्द्रहा चन्द्रतापनः २४॰अ॰।

चन्द्रहनु पु॰ चन्द्र इव हनुरस्य। दानवभेदे चन्द्रहन् शब्दे उदा॰।

चन्द्रहन्तृ पु॰ चन्द्रं हन्ति हन—तृच् ६त॰। असुरभेदे भारतयुद्धकाले स एव शुनकनृपरूपेण प्रादुर्भूतः। यथाह भा॰ आ॰ सम्भ॰ ६७अ॰। "चन्द्रहन्तेति यस्तेषां कीर्त्तितः प्रवरोऽसुरः। शुनकोनाम राजर्षिः स बभूव नराधिपः" "चन्द्रहन्ता क्रोधहन्ता क्रोधवर्द्धन एव च" हरिवं॰ ४२अ॰। दानवकथने

चन्द्रहास पु॰ चन्द्रस्येव हासः प्रभाऽस्य, चन्द्रं हसति सितत्वात् हस—अण् वा। १खड्गे २रावणखड्गे च मेदि॰। ३रौप्ये न॰राजनि॰। ४गुडूच्यां स्त्री राजनि॰।

चन्द्रा स्त्री चदि—आह्लादे रक्। १एलायां २विताने चन्द्रातपे च शब्दरत्ना॰ ३गुडूच्यां शब्दार्थचि॰

चन्द्रांशु पु॰ चन्द्रस्यांशुरिवाह्लादकोऽंशुरस्य। १विष्णौ परमेश्वरे "अत्रुः सदावरोमत्तश्चन्द्रांशुर्भास्करद्युतिः" विष्णु स॰। "संसारतापतिग्मांशुतापतापितचेतसां पु-

न्द्रांशुरिवाह्लादकत्वात्” भा० । ६त० । २चन्द्रस्य कि रणे च ।

चन्द्रातप पु० चन्द्रस्य आतो गमनं ततः पाति पा—क । (चाँदोया) १विताने चन्द्रस्य आतप इव किरणः । २ज्योत्स्नायाम् हेम० । “चन्द्रातपमिव रसतामुपेतम्” काद० । [तनयादयोऽप्यत्र ।

चन्द्रात्मज पु० ६त० । बुधे इन्दुजशब्दे दृश्यम् । चन्द्र-

चन्द्रानन पु० चन्द्र इवाननमस्य । कार्त्तिकेये “अमोघस्त्वनघो रौद्रः शिवश्चन्द्राननस्तथा” भा० व० २३१ अ० । कार्त्तिकेयनामोक्तौ । २चन्द्रतुल्यवदने त्रि० ।

चन्द्रार्द्ध पु० ६त० । चन्द्रस्य कलारूपे भागे तुल्यभागार्द्धपरत्वे अर्द्धचन्द्र इत्येव स्यात् । “भुजासक्तेन शुशुभे गजदन्तेन केशवः । चन्द्रार्द्धबिम्बसंसक्तो यथैकशिखरो गिरिः” हरिवं० ८७अ० । “मोहयद्ध्वम्बुजाक्षीन्दुचन्द्रार्द्धचूडे ! प्रभवति स महाघोरबाणावतंसे !” श्यामास्तवः ।

चन्द्रालोक पु० पीयूषवर्षकविकृते अलङ्कारप्रबन्धभेदे । “चन्द्रालोकममुं स्वयं वितनुते पीयूषवर्षः कविः” इति इति तदारम्भपद्यम् ।

चन्द्रावली स्त्री वृन्दावनस्थे गोपीभेदे । “राधाचन्द्रावलीमुख्याः प्रोक्ता नित्यं प्रिया व्रजे । कृष्णवन्नित्यसौन्दर्य्यवैदग्ध्यादिगुणाश्रयाः” उज्ज्वलमणिः । [राजनि० ।

चन्द्रास्पदा स्त्री चन्द्र आस्पदं यस्याः । कर्कटशृङ्ग्याम् ।

चन्द्रिका स्त्री चन्द्रोऽस्त्यस्याः आश्रयत्वेन ठन् चदि—दीप्तौ रक् ततः स्वार्थे क वा । १ज्योत्स्नायाम् अमरः । २स्थूलैलायां(चाँदा)। ३मत्स्यभेदे ४चन्द्रभागानद्याञ्च शब्दर० । ५कर्णस्फोटालतायां ६मल्लिकायां० । ७श्वेतकण्टकार्य्यां ८मेथिकायां ९स्थूलैलायां राजनि० । १०चन्द्रस्वरे भावप्र० । “मेघमुक्तविशदां स चन्द्रिकाम्” रघुः । “नवचन्द्रिकाकुसुमकीर्णतमः” माघः । “न कस्य कुरुते चित्तभ्रमं चन्द्रिका” सा० द० । चन्द्रि चन्द्रयुक्तं कं शिरोऽस्य ११शिवे पु० । “चन्द्रिकानुप्रभावेन कृता दत्तकचन्द्रिका” १२ज्योत्स्नाया इव आह्लादिकायां स्त्रियां स्त्री स्मृतिचन्द्रिका अलङ्कारचन्द्रिका इत्यादि ।

चन्द्रिकाद्राव पु० चन्द्रिकया द्रावो निष्यन्दो यस्य । चन्द्रकान्तमणौ राजनि० ।

चन्द्रिकापायिन् पुंस्त्री चन्द्रिकां पिबति पा—णिनि । चकोरपक्षिणि शब्दार्थचि० स्त्रियां ङीप् ।

चन्द्रिकाम्बुज न० चन्द्रिकेव शुभ्रमम्बुजम् । सितोत्पले राजनि० ।

चन्द्रिन् त्रि० चन्द्रोऽस्त्यस्य इनि । १चन्द्रयुक्ते “चन्द्रिकानुप्रभावेण कृता दत्तकचन्द्रिका” २सुवर्णयुक्ते च “चन्द्री यजति प्रचेताः” यजु० २०।३७। “चन्द्री” सुवर्णमयः” वेददीपः । [३याचके च मेदि० ।

चन्द्रिल पु० चन्द्र+वा० अस्त्यर्थे इलच् । १शिवे । २नापिते

चन्द्री स्त्री चदि—रक् गौरा० ङीष् । वाकुच्याम् राजनि० ।

चन्द्रेश्वर पु० चन्द्रसेविते काशीस्थे शिवमूर्त्तिभेदे चन्द्रशब्दे दृश्यम् । चन्द्रेशोऽप्यत्र लिङ्गपरत्वे न०

चन्द्रेष्टा स्त्री चन्द्र इष्टोयस्याः निशायाः वा परनिपातः । उत्पलिन्याम् राजनि० ।

चन्द्रोदकुण्ड पु० चन्द्रकृतमुदकं यत्र वा उदादेशः कर्म० । काशीस्थे कुण्डरूपे तीर्थभेदे “तथा चन्द्रोदकुण्डे च आह्लादं प्राप्नुवन्ति पूर्व्वजाः” काशीख० १४ अ० ।

चन्द्रोदय पु० चन्द्रस्योदयः । विधोः प्राथमिकदर्शनयोग्यस्थानेषु १प्रकाशे दिनेषु तिथिखण्डभेदस्थित्या तन्निरूपणं हरिभक्तिविलासे १६ वि० यथा

“प्रतिपद्यापराह्णिकत्रिमुहूर्त्तव्यापिन्यां द्वितीयायां चन्द्रदर्शनं सम्भाव्यते । तदुक्तमग्न्याधानविषये वृद्धशातातपेन । “द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्णिकी । अग्न्याधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति अपराह्णश्च पञ्चधा विभक्तस्याह्नश्चतुर्थोभागः । ततश्च यत्र प्रतिपदि अपराह्णे त्रिमुहूर्त्तव्यापिनी द्वितीया तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति”

सुखबोधोक्ते २औषधभेदे तत्पाकप्रकारो यथा सुखबोधे “पलं मृदुस्वर्णदलं रसेन्द्रं पलाष्टकं षोडश गन्धकस्य । शोणैः सुकार्पासभवैः प्रसूनैः सर्वं विमर्द्याथ कुमारिकाद्भिः । तत्काचकुम्भे निहितं सुगाढे मृत्कर्पटैस्त्वह्निदिनत्रयञ्च । पचेत् क्रमाग्नौ सिकताख्ययन्त्रे ततो रजः पल्लवरागरम्यम् । निगृह्य चैतस्य पलं पलानि चत्वारि कर्पूररजस्तथैव । जातीफलं शोषणमिन्दुपुष्पं कस्तूरिकाया इह शाण एकः । चन्द्रोदयोऽयं कथितस्तु माषो भुक्तोऽहिवल्लीदलमध्यवर्त्ती । मदोन्मदानां प्रमदाशतानां गर्वाधिकत्वं श्लथयत्यकाण्डे । घृतं घनीभूतमतीव दुग्धं मृदूनि मांसानि समस्तकानि । माषान्नपिष्टानि भवन्ति पथ्यान्यानन्ददायीन्यपराणि चात्र । वलीपलितनाशनस्तनुभृतां वयःस्तम्भनः समस्त-

गद्खण्डनः प्रचुररोगपञ्चाननः। गदेहेषु रसराड्‌यं भवति यस्य चन्द्रोदयः सपञ्चशरदर्पितो मृगदृशां भवेद्‌ लभः”। ३चक्रदत्तोक्ते वर्त्तिभेदे स्त्री तत्प्रकारो यथा “हरीतकी वचाकुष्ठं पिप्पली मरिचानि च। विभीतकस्य मज्जा च शङ्खनाभिर्मनःशिला। सर्वमेतत् समं कृत्वा छागीक्षीरेण पेषयेत्। नाशयेत्तिमिरं कण्डूं पटलान्यर्बुदानि च। अधिकानि च मांसानि यश्च रात्रौ न पश्यति। अपि द्विवार्षिकं पुष्पं मासेनैकेन साधयेत्। वर्त्तिश्चन्द्रोदया नाम नृणां दृष्टिप्रसादनी”।

चन्द्रोपल पु० चन्द्रप्रियः उपलः। चन्द्रकान्तमणौ हेमच० इन्दुकिरणसंपर्कात् तस्य क्षरणात् तत्प्रियत्वम्।

चन्द्रोरस पु०६त०। १वृत्ते “म्भौ न्यौ ल्गौ चेदिह भवति च चन्द्रोरसः” छ० र० टीकोक्ते चतुर्द्दशाक्षरपादके २वर्णवृत्तभेदे च

चप चूर्णीकरणे चु० उभ० सक० सेट् घटा०। चपयति-ते अचीचपत्-त। चिवातोरेव स्वार्थे णिचि तद्रूपमित्यन्ये।

चप सान्त्वने भ्वा० पर० सक० सेट्। चपति अचापीत-अचपीत्। णिचि चापयति।

चप गतौ ए०उभ०सक०सेट् इदित्। चम्पयति ते अचचम्पत् त

चपट पु० चपेट+पृषो०। (चड) चपेटे अमरटीका।

चपल न० चुप-मन्दायां गतौ कल उपधोकारस्याकारः। १शीघ्रे मेदि० २क्षणिके त्रि० हेमच०। ३पारदे ४मत्स्ये ५चातके ६प्रस्तरभेदे च पु० मेदि०। ७चोरे पु० राजनि०। ८तरले चञ्चले च त्रि० मेदि०। ९दोषमनिश्चित्य कर्मकारिणि त्रि०अम०। १०विकले त्रि० शब्दर०। ११लक्ष्म्यां स्त्री “निलयः श्रियः सततमेतदिति प्रथितं यदेव जलजन्मतया। दिवसात्ययात्तदपि मुक्तमहो चपलाजनं प्रति न चोद्यमदः” माघः। १२विद्युति १३पुंश्चल्यां १४पिप्पल्याञ्च स्त्री मेदि०। १५जिह्वायां स्त्री शब्दच०। १६विजयायां १७मदिरायां स्त्री राजनि०।“वीचि नियतमिह यश्चपलो नियतः स्फुटं नभसि निम्नगासुतः” माघः “शेशवाच्चपलमप्यशोभत” रघुः। “न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलोऽनृजुः” मनुः। शौण्डा० ७त०। नेत्रचपलः। पादचपलः। श्रेण्या० कृतादिभिः अभूततद्भावार्थे समासः। चपलकृतःचपलभूतः। विस्पष्टा० गुणवचनशब्दे परे तत्पुरुषे अस्य प्रकृतिस्वरत्वात् अन्तोदात्तता। चपलकटुकम्। प्रियादि०तस्मिन् परे पूर्वस्य न पुंवत्। प्रकाशमाना चपला विद्युत् यत्र प्रकाशमानाचपल इत्यादि। चपलस्य भावः अण् चापल न० ष्यञ् चापल्य न० त्व चपलत्व न० अनवस्थितत्वे “सहजचापलदोषसमुद्धतः” माघः। “मा चापलायेति गणान् न्यषेधीत्” कुमा०। “उभयार्द्धयोर्जकारो द्वितीयतुर्य्यौ गमध्यगौ यस्याः। चपलेति नाम तस्याः प्रकीर्त्तितं नागराजेन” छ० र० उक्ते आर्य्याविशेषे १८मात्रावृत्तभेदे स्त्री। स्वार्थे क। चञ्चले त्रि०। भृशा० अभूततद्भावार्थे क्यङ्। चपलायते अचपलायिष्ट

चपलता स्त्री चपल-तल्। चाञ्चल्ये सा० द० उक्ते २व्यभिचारिगुणभेदे। “धृतिचपलताग्लानिश्चिन्तावितर्काः” व्यभिचारिण उद्दिश्य “मात्सर्य्यद्वेषरागादेश्चापल्यमनवस्थितिः। तत्र भर्त्सनपारुष्यस्वच्छन्दाचरणादयः” इति लक्षित्वा “अन्यासु तावदुपभोगसहासु भृङ्ग! लोलं विनोदय मनः सुमनोलतासु। मुग्धामजातरजसं कलिकामकाले व्यर्थं कदर्थयसि किं नवमालिकायाः” सा० द० उदाहृतम्।

चपलाङ्ग पु० चपलमङ्गमस्य। शिशुमारे जलजन्तुभेदे। हारा०। [र० उक्ते छन्दोभेदे।

चपलावक्त्र न० “चपलावक्त्रमयुजोर्नकारश्चेत् पयोराशेः” छ०

चपेट पु० चप-वञर्थे क चपाय सान्त्वनाय एटति गच्छति इट-क। विस्तृताङ्गुलिके हस्ते (चापड़) क्लीवमीष्यते “खण्डिकोपाध्यायः शिष्याय चपेटां ददातीति” भाष्यप्रयोगात्। स्वार्थे क। अत्रैवार्थे अमरः।

चपेटी स्त्री भाद्रशुक्लषष्ठ्याम्। “प्रसूत्या द्वादशे मासि सम्पूज्यापत्यहृद्धये। सुते जाते तथा षष्ठ्यां षष्ठीद्वादशरूपिणी। वैशाखे चान्दनी षष्ठी ज्यैष्ठे चारण्यसंज्ञिता। आषाढ़े कार्द्दमी ज्ञेया श्रावणे लुण्ठनी मता। भाद्रे चपेटी विख्याता दुर्गाख्याश्वयुजे तथा। नाड़ाख्या कार्त्तिके मासि मार्गे मूलकरूपिणी। पौषे मासन्नरूपा च शीतला तपसि स्मृता। गोवर्द्धपिणी फाल्गुने च चैत्रे ऽशोका प्रकीर्त्तिता,, स्कन्द० पु०

चप्य त्रि० चप-पवर्गान्तत्वात् कर्म्मणि यत्। अदनीये। “चप्यं भवत्यन्नाद्यस्यावरुद्ध्यै” शत० ब्रा० १२ ७।२।१३। “चप्यं न पायुर्भिषगस्य” यजु० १९। ८८।

चम अदने भ्वा० प० सक० सेट्। चमति आचामति। विचमति। अचमीत् चचाम चेमतुः। उदित् चमित्वा चान्त्वा। आचान्तः। आचमनम् आचमनीयम्। “आचान्तः पुनराचामेत्” स्मृतिः। “मनाग् मनोऽपि नाचामसि” प्रबोधच०। “चचाम मधु माध्वीकम्”

भट्टिः । णिचि चामयति । "इमां किमाचामयसे न चक्षुषी" नैष० ।

चम भक्षे स्वादि० वैदिकः प० सक० सेट् । चम्नोति उदित् चमित्वा चान्त्वा । कविकल्पद्रुमे "कुश्रियां गम्लृ गत्यां चम् नृचम् जम् जिमु झम" इति वाक्ये "परोऽनुबन्धः पद्येषाम्" इति तत्रोक्तेः सर्वेषामुदित्त्वं तेन शब्दकल्पद्रुमे स्वादिगणीयस्य उदित्त्वानुक्तिः प्रामादिकी

चमत्कार पु० चमदित्यव्यक्तं क्रियते कृ—भावे घञ् । लोकातीतवस्तु दृष्ट्वा चित्तस्य आनन्दहेतौ १प्रकाशे विस्मये, "लोकोत्तरचमत्कारप्राणदस्य प्रमातृभिः" । "चमत्कारश्चित्तविस्ताररूपो विस्मयापरपर्य्याय" सा० द० । "रसे सारश्चमत्कारः सर्वत्राप्यनुभूयते" तद्धृतधर्म्मदत्तवाक्यम् । "चमत्कारश्च लोकातीतार्थाकलनेन किमेतदितिज्ञानधाराजननेन चित्तवृत्तेः दीर्घविस्तारः । दृष्टहेतुभ्योऽसम्भावितत्वज्ञानेन हेत्वन्तरानुसन्धानाय मनसो व्यापारभेद एव चित्तविस्तार इत्यन्ये । सुखविशेष एव चमत्कार इत्यपरे । चमत्कारत्वञ्च आह्लादगतो जातिविशेषः यथाह रसगङ्गाधरे "रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यं रमणीयता च लोकोत्तराह्लादजनकज्ञानगोचरता लोकोत्तरत्वञ्च आह्लादगतश्चमत्कारत्वापरपर्य्यायोऽनुभवसाक्षिकोजातिविशेषः" इति । "इत्थं च चमत्कारजनकभावनाविषयार्थप्रतिपादक शब्दत्वं यत्प्रतिपाद्यार्थविषयकभावनात्वं चमत्कार जनकतावच्छेदकं तत्त्वं, स्वविशिष्टजनकतावच्छेदकार्थ प्रतिपादकतासंसर्गेण चमत्कारत्वयत्त्वमेव वा काव्यत्वमिति फलितम्" इति च । कर्त्तरि अण् । २अपामार्गे त्रिका० ।

चमर पुंस्त्री चम—अरच् । १महिषाकृतौ मृगभेदे, यस्य पुच्छेन चामराख्यं व्यजनं भवति, स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । "कुर्व्वन्ति बालव्यजनैश्चमर्य्यः" "बालप्रियत्वं शिथिलं चमर्य्यः" कुमा० । "स्फुरति चानुवनं चमरीचयः" माघः । २दैत्यभेदे पु० । ३चमरबालजाते चामरे न० ।

चमरपुच्छ पुंस्त्री चमरस्य पुच्छमिव पुच्छमस्य । (कोकड़े) बिलेशये १पशुभेदे । राजनि० । ६त० । २चामरे न०

चमरिक पु० चमरमिव केशरोऽस्त्यस्य ठन् । कोविदारवृक्षे रत्नकोशानुसारे इत्यमरः

चमरी स्त्री चमरजातिस्त्री ङीष् चमरमिवाकारोऽस्त्यस्या अच् गौरा० ङीष् वा । १चमरजातिस्त्रियां चमरशब्दे उदा० । २मञ्जर्य्यां मेदि० ।

चमस पुंन० अर्द्धर्चादि० चमन्त्यस्मिन् चम—असच् । १पलाशादिकाष्ठजाते यज्ञियपात्रभेदे तल्लक्षणभेदादिकं यज्ञपार्श्वे उक्तं यथा

"चमसानां तु वक्ष्यामि दण्डाः स्युश्चतुरङ्गुलाः । त्र्यङ्गुलस्तु भवेत्स्कन्धो विस्तारश्चतुरङ्गुलः । विकङ्कतमयाः श्लक्ष्णास्त्वागबिलाश्चमसाः स्मृताः । अन्येभ्यो वापि वा कार्य्यास्तेषां दण्डेषु लक्षणम् । होतुर्मण्डल एव स्याद्ब्रह्मणश्चतुरस्रकः । उद्गातॄणां च त्र्यस्रिः स्याद्याजमानः पृथुः स्मृतः । प्रशास्तुरवतष्टः स्यादुत्तष्टो ब्राह्मणाच्छिनः । पोतुरप्येवं विशाखो स्यान्नेष्टुः स्यादिवष्टहोतकः । अच्छावाकस्य रास्नाव आग्नीध्रस्य मयूखकः । इत्येते चमसाः प्रोक्ता ऋत्विजां यज्ञकर्म्मणि । पलाशाद्वा वटाद्वा न्यग्रोधाद्वा चमसाः स्मृताः" कात्या० श्रौ० १।२।२६। सूत्रभाष्ये कर्कः "स च चमसश्चतुरस्रो द्वादशाङ्गुलदीर्घश्चतुरङ्गुलखातः सद्दण्डश्च भवति परिशिष्टात् सूत्रकारप्रस्थानाच्च । चमसवत्स्रुवेणेति स्रुवस्य चतुरस्रतां विधातुं चमसवदित्येव चमसस्य सिद्धां चतुरस्रतामाह" कात्या०श्रौ० २।३।१। "चमसवदविशेषात्" शारी० सू० । "अर्वाग्बिलश्चमस" इति तद्वाक्यप्रष्टश्रुतिः । स्त्रीत्वमपि मेदि० । २सोमपानपात्रभेदे च । कर्म्मणि असच् । ३पर्पटे पिष्टकभेदे ४लड्डुके च पु० "चूर्णं यच्छुष्कमाषाणां चमसी साऽभिधीयते" भावप्र० उक्ते (चूमसी) ख्याते ५माषचूर्णे च स्त्री गौरा० ङीष् ।

चमसिन् पु० चमस+अस्त्यर्थे इनि । चमसयुक्ते स्त्रियां ङीप् ततः नडा० अपत्ये फक् । चामसायन तदपत्ये पुंस्त्री०

चमसोद्भेद पु० भारतप्रसिद्धे प्रभासान्तिकस्थे तीर्थभेदे । "ततस्तु चमसोद्भेदमच्युतस्त्वगमद्बली । चमसोद्भेद इत्येवं यं जनाः कथयन्त्युत" भा० शल्य० ३६अ० । "एष वै चमसोद्भेदो यत्रादृश्या सरस्वती । यत्रैनामभ्यवर्त्तन्त सर्व्वाः पुण्याः समुद्रगाः" भा०व० १३०अ० । चमसोद्भेदनमप्यत्र न० "आश्रमान् सरितश्चैव सरांसि च नराधिप! । चमसोद्भेदनं विप्रास्तत्रापि कथयन्त्युत" ८८अ० । "स्नात्वा तु चमसोद्भेदे अग्निष्टोमफलं लभेत्" ८२अ०।

चमीकर पु० कृतस्वराभिधे स्वर्णस्योत्पत्तिस्थाने शब्दार्थचि० यद्योगात् स्वर्णं चामीकरमित्युच्यते ।

चमू स्त्री चम—ऊ । सेनामात्रे (गजाः ७२९, रथाः ७२९ अश्वाः २१८७, पदातयः ३६४५), एतत्संख्याभेदान्विते सैन्यभेदे च अमरः । "अक्षौहिणीशब्दे ४६१पृ० दृश्यम् ।

"रत्नाकरेणोनिवशाभिगता वासवीनां चमूनाम्" मेघ०। आधारे ज। ३चमसे स्त्री "दृपया मधचमूषदः" ऋ० १।१४।४। "चमूषदः चमसादिपात्रेषु अवस्थिताः" भा०। ४द्यावापृथिव्योः द्वि० व० निघ०

चमूचर पु० चमूषु चरति चर–ट। १सैनिके शब्दार्थचि०।

चमूनाथ पु० ६त०। सैन्याध्यक्षे "युवतिचमूनाथभोज्यवस्त्राणाम्" वृ० सं० १६अ०। चमूपत्यादयोऽप्यत्र।

चमूरु पुंस्त्री चम–खर्जूरा० ऊर प्रृषो० अत ऊत्वम्। मृगभेदे। "चकाशत चारुचमूरुचर्मणा" माघः। "दृढमद्युग न चमूरुदृशः" प्रसन्नरा०।

चमूहर पु० चमूं दैत्यसैन्यं हरति हृ–अच्। महादेवे "चमूहरः सुरेशश्च व्योमारिः शङ्करोभवः" भा० आनु० ८१अ० शिवनामोक्तौ। [पुष्पादौ न०।

चम्प पु० तु० चपि–अच्। १कोविदारवृक्षे शब्दमाला २तत्-

चम्पक पु० चपि–ण्वुल्। (चाँपा) प्रसिद्धपुष्पप्रधाने १वृक्षभेदे अमरः। "चम्पकः कटुकस्तिक्तः कषायो मधुरो हिमः। विषकृमिहरः कृच्छ्रकफवाता स्रपित्तहृत्" भावप्र०तद्गुणा उक्ताः। २तत्पुष्पादौ न० "व्यालोकयच्चम्पककोरकावलीः" नैष०। "उच्चित्रपुष्पचनचम्पकपिङ्गभासा" माघ। ३पनसफलैकभागभेदे (चाँपो) ख्याते पदार्थ (चाँपाकला) प्रसिद्धे ४कदलीभेदे पु०तत्फले न० राजनि०। "चम्पकं वातपित्तघ्नं गुरु वीर्य्यकरं तथा। अतिशीतं रसे पाके मधुरं कथितं बुधैः" भावप्र०तद्गुणा उक्ताः। ५साङ्ख्यमतसिद्धे सिद्धिभेदे "न्यायेन स्वयं परीक्षितमप्यर्थं तावन्न श्रद्धते यावद्गुरुशिष्यसब्रह्मचारिभिः सह न संवादाते अतः सुहृदां गुरुशिष्यसब्रह्मचारिणां संवादकानां प्राप्तिः सुहृत्प्राप्तिः सा सिद्धिश्चतुर्थी चम्पकमुच्यते इति" सांख्यशास्त्रम्।

चम्पकचतुर्द्दशी स्त्री ज्यैष्ठशुक्लचतुर्द्दश्याम् ज्यैष्ठमासे इत्युपक्रमे "चतुर्द्दश्यां च शुक्लायां चम्पकैः पूजयेत् शिवम्। अयुतैर्वा सहस्रैर्वा शतैर्वा परमेश्वरि!। पायसञ्च बलिं दद्यात् ततो नक्तं चरेद्व्रती। वृषस्थेऽर्के विशेषेण न भूयो जायते भुवि। लिमध्वक्तैश्चम्पकैश्च सहस्रं कुर्यादर्चाम्। जयपदं ज्वरान् हन्ति कृत्वा द्रोहाणि यानि च। चम्पकचतुर्द्दशी ख्याता पूजयेद्वै सदाशिवम्। दशजन्मकृतं पापमर्च्चनादेव नश्यति" मत्स्यसू० ४५प०

चम्पकमाला स्त्री चम्पकपुष्पनिर्मिता माला ६त०। १चम्पकपुष्पमालायाम्। २चम्पकपुष्पाकारे स्त्रीणां कण्ठाभरणभेदे। (चापकलि) शब्दार्थ०। "भौ सगयुक्तौ चम्पकमाला" वृ०र० उक्ते दशाक्षरपादके ४वर्णवृत्तभेदे चम्पकमालेत्यत्र "रुक्मवतीयम्" इत्यपि पाठः।

चम्पकरम्भा स्त्री चम्पकोपपदा रम्भा शा० त०। (चाँपाकला) कदलीभेदे राजनि०।

चम्पकारण्य न० चम्पकप्रधानमरण्यम्। भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे "ततो गच्छेत राजेन्द्र! चम्पकारण्यमुत्तमम्। तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत्" भा० व० ८४अ०। [उण्। पनसे (काँटाल) शब्दार्थचि०

चम्पकालु पु० चम्पकेन पनसावयवभेदेन अलति अल–

चम्पकावती पु० चम्पक+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः संज्ञायां दीर्घः। चम्पापुर्य्यां कर्णराजधान्याम् (भागलपुर) ख्याते पुरीभेदे शब्दरत्ना०।

चम्पकुन्द पु० चम्प इव कुन्दते कुदि–अच्। (चाँदकाँड़ा) मत्स्यभेदे राजनि०। [६त०। पनसे त्रिका०।

चम्पकोष पु० चम्पकेरुपरते यत्र वस–घञर्थे आधारे क

चम्पा स्त्री चम्प–अच्। कर्णपुर्य्यामङ्गदेशस्थे १पुरीभेदे। (चाँपाइ) ख्याते तन्निकटस्थे २नदीभेदे ३पनसावयवभेदे (चाँपि) शब्दार्थचि० [शब्दे ७८पृ० दृश्यम्।

चम्पाधिप पु० ६त०। कर्णे तस्य तद्राज्यकथा अङ्गाधिप-

चम्पापुरी स्त्री चम्पानामिका पुरी। अङ्गदेशस्थे कर्णराजधान्याम्। चम्पानगर्य्यादयोऽप्यत्र।

चम्पालु पु० चम्पया अलति अल–उण्। पनसे शब्दरत्ना०।

चम्पावती स्त्री चम्पा अङ्गदेशस्थः नदीभेदः अस्त्यस्याः मतुप् मस्य वः। चम्पापुर्य्यां शब्दरत्ना०।

चम्पू स्त्री चपि–ऊ। "गद्यपद्यमयी वाणी चम्पूरित्यभिधीयते" इत्युक्ते काव्यभेदे जटा०।

चम्पेश पु० ६त०। कर्णे त्रिका०। [वाशिषु व०त०

चम्पोपलक्षित पु० ३त०। १अङ्गदेशे हेमच०। २तद्देश-

चम्ब गतौ भ्वा०पर०सक०सेट्। चम्बति अचम्बीत्। चचम्ब

चम्रिष त्रि० चमूषु चमसेषु इष्यति गच्छति इष–क्विप् वेदे नि० वस्य रः। चमसस्थे। "तस्य चम्रिषोऽस्त्यो न" ऋ० १।५६।१। "चमूषु चमसेषु इषः वर्त्तमानाः" भा०। पृषो० दीर्घः चम्वाष इत्यप्यत्रार्थे। "चम्रीषो न शरदा पाञ्चजन्यः" ऋ० १।१००।१२।

चय गतौ भ्वा० आ० सक० सेट्। चयते अचयिष्ट चेये।

चय पु० चि–भावकर्मादौ अच्। १समूहे। २वप्रे ३प्राकारमूलबन्धने। यदुपरि प्राकारो निबध्यते प्राकारमूलस्थित

मेदिनीति यावत्। तथा चार्थशास्त्रम्। "खातमुद्धृत मृदा चयं कारयेद् तस्योपरि प्राकारमिति"। पगार इति गौड़भाषा। ४परिखोद्धृतमृत्स्तूपे। तत्र प्रमाणे "स्फुरति चानुवनं चमरीचयः"। "निलयेषु नक्तमसिताश्मनाम्नये:" "चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरः" इति च माघः। वप्रे "चयाट्टालकशोभिना" भा०व०१६०अ०। ५अग्न्यादेश्चयने संस्कारभेदे। "यज्ञांश्च चयानलान्" हरिवं० ४१अ०। ६पुष्पादेः समाहरणे ७पीठे मेदि०। चये कुशलः आकर्षा० कन्। चयक चयनकुशले त्रि०।

चयन न० चि—भावे ल्युट्। १पुष्पादेः समाहरणे २अग्न्यादेः संस्कारभेदे च। चयनप्रकारः कात्यायादौ दृश्यः "स यथा कामयेत तथा कुर्य्यादिति अचयनस्य तथाचयनस्येति" शत०ब्रा०८।५।२।११। चीयतेऽनेन करणे ल्युट्। संस्कारसाधने श्यूपादौ च। "येन भागीरथी गङ्गा चयनैः काञ्चनैश्चिता" भा० द्रो०५१अ०।

चर गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। चरति अचारीत्। चचार चेरतुः। "दिवा चरेयुः कार्य्यार्थं चिह्निताराजशासनैः" मनुः। "चेरतुः खरदूषणौ" भट्टिः "हंसं तनौ सन्निहितं चरन्तम्" नैष०। चरः चारः चरणम् चरितं चरित्रम्। चरन् चंचूर्य्यते "ततश्चंचूर्य्यमाणासौ" भट्टिः। यङ्लुकि चंचरीति चंचूर्त्ति।

अति+अतिक्रम्य गमने "अतिचेरुर्यक्रमत्या युयुधुश्च परस्परम्" भाग० ३।१७।१४। "अयोगतश्चात्यचरत् योगं दिवि निशाकरः" हरिवं० २२६अ०। "पुत्राः पितृनत्यचरन्नार्य्यश्चात्यचरन् पतीन्" भा० शा० ८३८७श्लो०। अतिचारशब्दोक्तेऽर्थे अतिचारशब्दे ९९पृ० दृश्यम्।

वि+अति व्यतिक्रमे "त्वामहं न व्यतिचरे मनसाऽपि कदाचन" रामा० ल० १०१। [१।८।१।८।

अधि+आधिक्येन चरणे। "यासुपरिष्टादधिचरसि" शत०

अनु+अनुगमने पश्चाद्गमने सादृश्यकरणे। अनुचरः।

अप+अपकारे अनिष्टसम्पादने। "योयस्तेग्रामपचरेत् न मावचीत वै द्विजः" भा०शा० ६५८६। "पितृदेवर्षिभूत्यांश्च न चापचरिता मया" मार्कं० पु०।

अभि+आभिमुख्येन चरणे अतिक्रमे व्यभिचारे च "पतिं या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता" मनुः "यथैवाहं नाभिचरे कदाचित्" भा० वि० ४५७ अ०। अनिष्ट सम्पादने "श्येनेनाभिचरन् यजेत" श्रुतिः। अभिचारश्च मारणोच्चाटनादीनि षट् कर्म्माणि "प्रति तमभिचर योऽस्मान् द्वेष्टि" अथ० २।११।३। अभिचारशब्दे दृश्यम्।

वि+अभि+विशेषेण व्यतिक्रमे। यस्य यथात्वमुचितं तस्य तदतिक्रमे। "उष्मायां व्यभिचरतीव सप्तसप्तौ" किरा०। "व्यभिचचार न तापकरोऽनलः" नैष०। हेतोः साध्याभाववद्वृत्तित्वं, साध्यस्य च हेतुसमानाधिकरणाभाव प्रतियोगित्वं व्यभिचारः। "न तावदव्यभिचरितत्वं तद्धि न साध्याभाववदवृत्तित्वम्" अनुमानचिन्ता०। स्त्रीणाञ्च पतिमतिक्रम्य अन्यपुंसि गमनं व्यभिचारः।

अव+समन्तात् चरणे। "कषायं अवचारितम्"। "कफवातज्वरं हन्याच्छीघ्रं कालेऽवचारितम्" "प्रमार्जनं धावनञ्च वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत्" "दूर्व्वां पुनर्नवाञ्चैव लेपे साध्ववचारयेत्" इति च सुश्रु०।

आ+अनुष्ठाने। "प्रस्थितायां प्रतिष्ठेथाः स्थितायां स्थितिमाचरेः" रघुः। "यद्यदाचरति श्रेष्ठः" गीता। प्रतिपाल्यत्वादिना सदृशीकरणे च "संप्राप्ते षोड़शे वर्षे पुत्रं मित्रवदाचरेत्" चाण०।

अधि+आ+आधिक्येनाचरणे "शय्यासनेऽध्याचरिते श्रेयसा न समाविशेत्" मनुः।

अनु+आ+अनुगमने तुल्यरूपानुष्ठाने "कोनु तत्कर्म राजर्षेर्नाभिरन्वाचरेत् पुमान्" भाग० ४।५।७।

सम्—उद्+आ सम्यगाचरणे। "बालानपि च मार्गस्थान् सान्त्वेन समुदाचरेत्" भा० शा० ३३अ०।

उप+आ+उपासने। "उपाचरति तत्वश धनानामीश्वरम् प्रभुम्" भा० स० १०अ०।

सम्+आ+सम्यगाचारे। "त्वया पापानि घोराणि समाचीर्णानि पाण्डुपु" भा०क० ३१अ०। उपधातदृश्यम्। "उच्छिष्टाचनिषेकञ्च दूरादेव समाचरेत्" मनुः।

उद्+उल्लङ्घ्य गतौ सक० आत्म०। धर्म्ममुच्चरते "धर्म्ममुल्लङ्घ्य गच्छतीति" सि० कौ०। उपरिष्टाद्गतौ अक० प०। बाष्प उच्चरति "उपरिष्टाद्गच्छति" सि० कौ०। "सौदामनीमुच्चरन्तीं यथैव" भा० व० ११३अ०। "घोषान्दुदैरुदचरत्" भट्टिः "दिव्यस्तूर्य्यध्वनिरुदचरत् व्याप्नुवानोदिगन्तान्" रघुः। कण्ठताल्वाद्यभिघातेन उत्पादने "सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं गमयतीति न्यायः। "अन्यदा जगति राम इत्ययं शब्द उच्चरित एव मामगात्" रघुः।

वि+उद्+विशेषेण उत्थितौ। "यथाऽग्नेः क्षुद्राविस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति" शत० ब्रा० ४।५।१।२३।
सम्+उद्+सम्यगुत्थितौ। "समुच्चरन्त्यस्मादापः" निरु०६।११
उप+उपासने "गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी" कुमा०। अन्यथास्थितस्य वस्तुनोऽन्यथात्वप्रतिपादनरूपे शब्दादिव्यापारभेदे उपचारस्य लक्षणा छलं वा। "यथा लोके स्वामिषु योधेषु वर्तमानौ जयपराजयौ राज्ञि उपचर्येते" सा० द०। "तेनोपचर्य्यते राज्ञः"। "याम्योत्तरा शशिशर्गतिर्गणितेऽप्युपचर्य्यते तेन" इ० स० ५।१५।
दुस्+दुष्टाचरणे। "कामवक्तव्यहृदया भर्त्तारं दुश्चरन्ति याः" रामा० आर० २।२५।
निस्+निर्गमने "दूतस्तेतस्य निश्चेरुर्हृष्टाः सर्वे युयुत्सवः" हरिव० २२अ०। "यतोयतोनिश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम्" गीता।
परि+परितोगमने "कङ्का श्येनास्तथा गृध्रा नीचैः परिचरन्ति च" रामा० ल० १६।११। परितः सेवने "गात्रसंवाहनैश्चैव श्रमापनयनैस्तथा। शक्रः सर्वेषु कालेषु दितिं परिचचार ह" रामा० बा० ४६ अ० ११। "आम्रं छित्त्वा कुठारेण निम्बं परिचरेत्तु यः" रा० अयो० ३५।१४। परिचर्य्या परिचारकः।
प्र+प्रकाशेन गतौ। "प्राणः प्रालीयत ततः पुनश्च प्रचचार ह" भा०आश्व०२३अ०। प्रकर्षेण चरणे च। "यैः कर्मभिः प्रचरितैः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः" मनुः। प्रचारः।
सम्+प्र+सम्यग्प्रकाशके। "अद्य प्रभृति चैवेह लोके संप्रचरिष्यति" भा० आनु० ८६अ०।
वि+विशेषेण गतौ "विचरन्ति महीपाला यात्रार्थं विजिगीषवः" रामा० आर० २२।७। "ततोद्रौणिर्महावीर्य्यः पार्थस्य विचरिष्यतः" भा० वि० ५८अ०। "रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च" "इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु" मनुः। वि+णिच् चर पर्य्यालोचनया निर्णये। "आयतिं सर्वकार्य्याणां तदात्वञ्च विचारयेत्" मनुः। "मित्रामित्रं विचारयेत्" भा० पा० ३८२६। "विचारदृक्चारदृगप्यवर्त्तत" "भविता न विचारचारु चेत्" नैष०।
सम्+सम्यग्गतौ "नैव वाताः प्रवायन्ते न मेघाः सञ्चरन्ति च" हरिव० १०७५८। "आमेखलं सञ्चरतां घनानाम्" कुमा० "सञ्चारोरतिमन्दिरावधि" रतिमञ्जरी कर्म्मणिभक्षणप्रकारे आत्म०। "रथेन सञ्चरते" सि० कौ०। "पद्भ्यां नृपः सञ्चरमाण एव" नैष०।

चुर संशये असंशये च चुरा० उभ० सक० सेट्। चारयति ते अचीचरत् त विचारयति विचारणा विचारितः

चर पु० चर—अच्। स्वपरराष्ट्रवृत्तान्तज्ञानार्थं राजनियोगेन दूतरूपे भ्रमणकर्त्तरि चारे १प्रणिधौ, अमरः २कपर्द्दके, राजनि०। ज्योतिषोक्तेषु ३मेषकर्कटतुलामकरराशिषु ४स्वातिपुनर्वसुश्रवणादित्रिकरूपे नक्षत्रभेदे ५भौमवारे ६अक्षद्यूतभेदे। ७चले अनवस्थिते त्रि०मेदि०। ८खञ्जनखगे पुंस्त्री शब्दमा०। चरलक्षणादिकमुक्तं युक्तिकल्पतरौ "विवस्वानिव तेजोभिर्नभस्वानिव वेगतः। राजा चरैर्जगत् सर्वं प्राप्नुयाल्लोकसम्मतैः। तर्केङ्गितज्ञः स्मृतिमान् स्वीयभावप्रकाशकः। क्लेशायाससहो दक्षः सर्वत्र भयवर्जितः। शुभज्ञो राजसु तथा कार्य्याणां प्रतिपत्तिमान्। नृपोनिहन्याच्चारेण परराष्ट्रं विचक्षणः। कालज्ञो मन्त्रकुशलान् सांवत्सरचिकित्सकान्। तथान्यानपि युञ्जीत समर्थान् शुद्धचेतसः। कारुकांश्च तथाऽलुब्धान् दृष्टार्थान् तथ्यभाषिणः। पार्थशिल्पिन स्तापसादीन् परराष्ट्रे नियोजयेत्। स्वदेशपरदेशज्ञान् सुशीलान् सुविचक्षणान्। वार्त्ताहर्य्यांश्च बहूंश्चैव चराणां विनियोजयेत्। नैकस्य वचने राजा चारस्य प्रत्ययं वहेत्। द्वयोः संवादमाज्ञाय यद्युक्तं कार्य्यमारभेत्। तस्माद्राजा प्रयुञ्जीत चरान् बहुसुखान बहून्। नीरेतोवामनाः कुब्जास्तद्विधा ये च कारवः। भिक्षुक्यश्चारणा दास्यो मालाकार्य्यः कलाविदः। अन्तःपुरगतां वार्त्तां निर्हरेयुरलक्षिताम्। प्रकाशश्चाप्रकाशश्च चरस्तु द्विविधो मतः। अप्रकाशोऽयमुद्दिष्टः प्रकाशो दूतसंज्ञकः"। "शत्रुप्रजाभृत्यवृत्तं विज्ञातुं कुशलाश्च ये। ते गुप्ताचाराः कर्त्तव्याः यथार्थश्रुतबोधकाः" शुक्रखिलनीतिशा०। "चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेयामेषादयोऽमी क्रमशस्त्रिधा स्युः" ज्यो०त०। "वातादित्यहरित्रयं चरगणः" ज्यो० त० १५।१३।२२।२३।२४ संख्यकनक्षत्राणि चराणि। "येऽनेन लङ्कोदयकालिकास्ते देशान्तरेण स्वपुरोदये स्युः। देशान्तरं प्राग्परं तथान्यद् याम्योत्तरं तच्चरसंज्ञमुक्तम्" सि०शि० "पउदयान्तरकर्मणा लङ्कायामौदयिका यज्ञाता जातास्ते देशान्तरकर्मणा स्वपुरौदयिकाः स्युः। तच्च देशान्तरं द्विविधम्। एकं पूर्वापरमन्यद्याम्योत्तरम्। तच्चरसंज्ञमुक्तम्" प्रमि० उक्तं याम्योत्तरादौ देशान्तरे। चरानयनप्रकारादि सू० सि०र० नारदाभ्यां दर्शितं यथा

"अथ दिनरात्रिमानज्ञानार्थं चरानयनं विवक्षुः प्रथमं तदुपयुक्तां स्पष्टक्रान्तिमाह" र० ना०

"विक्षेपापक्रमैकत्वे क्रान्तिर्विक्षेपसंयुता। दिग्भेदे वियुता स्पष्टा भास्करस्य यथाऽऽगता" सू०

"यस्य ग्रहस्य स्पष्टक्रान्तिरभीष्टा तस्य ग्रहस्यायनांशसंस्कृतस्य भुजज्यातः परमापक्रमज्येत्यादिना क्रान्तिरयनांशसंस्कृतग्रहगोलदिक्का ज्ञेया। तस्य विक्षेपोऽपि पूर्वोक्तप्रकारेण पातोनगोलदिक्को ज्ञेयः। गोलस्तु मेषादिषट्कमुत्तरस्तुलादिषट्कं दक्षिणः। अथ शरक्रान्त्योरेकदिक्त्वेन क्रान्तिः कलाद्या कलात्मकविक्षेपेण युता तयोर्दिगन्यत्वे क्रान्तिर्विक्षेपेण वियुतान्तरिता शेषदिक्का स्पष्टा क्रान्तिः स्यात्। ननु सूर्य्यस्य विक्षेपाभावात् कथं स्पष्टा क्रान्तिर्ज्ञेयेत्यत आह भास्करस्येति। सूर्य्यस्य यथागता पूर्वागता क्रान्तिरेव स्पष्टा क्रान्तिः। अत्रोपपत्तिः। विषुवद्वृत्ताद्ग्रहबिम्बकेन्द्रपर्य्यन्तं याम्यमुत्तरं वान्तरं स्पष्टक्रान्तिरिति तयोरेकदिक्त्वे तद्योगतुल्यमन्तरं, भिन्नदिक्त्वे तदन्तरमितमन्तरमिति। अत्र शरस्य क्रान्तिसंस्कारयोग्यत्वसम्पादिका क्रिया लोकश्रमभयात् स्वल्पान्तरत्वाच्चोपेक्षिता भगवता कृपावता। अन्यथा शरस्य ध्रुवाभिमुखत्वे भगवदुक्तमायनदृक्कर्म्म कथमव्याहतं स्यादित्यलम्। अथ दिनरात्रिमानज्ञानार्थमहोरात्रासून् साधयति" र० ना०।

"ग्रहोदयप्राणहता खखाष्टैकोद्धृता गतिः। चक्रासवो लब्धयुताः स्वाहोरात्रासवः स्मृताः" सू०।

"ग्रहस्य येऽयनांशसंस्कृतराशेर्वक्ष्यमाणनिरक्षोदयासवस्तैर्गुणिता निजस्फुटगतिः कलाद्याष्टादशशतभक्ता फलेन युताश्चक्रासवः षष्टिघटिकानामसवः षट्शतयुतैकविंशतिसहस्रमिताः स्वस्वग्रहस्याहोरात्रासवः कालतत्त्वज्ञैः कथिताः। अत्रोपपत्तिः। ग्रहः पूर्व्वगत्या लम्बितः प्रवहेण गतिभोगकालेन भचक्रपरिवर्त्तानन्तरमुदेत्यतो भचक्रपरिवर्त्तकालः षष्टिघटिकासुमितो ग्रहगतिकलासम्बन्धासवात्मककालेनाधिको ग्रहाहोरात्रमस्वात्मकं नाक्षत्रप्रमाणेन भवति। तत्रैकराशिकलाभिर्यदि ग्रहसम्बन्धराश्युदयप्राणास्तदा गतिकलाभिः क इत्यनुपातेन गत्यसव इत्युपपन्नं ग्रहोदयेत्यादि। अनेनैव श्लोकेन ग्रहाणामुदयान्तरकर्म्मापीत्युक्तं भगवता। तथाहि। अनुपातानीतमध्यग्रहाणां नियताहोरात्रमानान्तरकाले ग्रहाणां वृद्धिः रविमध्यगत्यसूनां प्रतिराशौ भिन्नत्वेन मध्यमसूर्य्याहोरात्रमानस्य नियतत्वाभावादतस्त्रैराशिकावगतग्रहा अनियतमध्यार्काहोरात्रकालान्तरेणार्धरात्रे यत्संस्कारेण भवन्ति तदेवोदयान्तरं तत्साधनं भगवता स्वल्पान्तरत्वादुपेक्षितम्। कथमन्यथा गतिकलासूनां समत्वमुपेत्य गतिकलानामसवो भगवदुक्ताः सङ्गच्छन्ते उदयान्तरस्य गतिकलासुभेदोत्पन्नत्वात्। अथ चरोपयुक्तां क्रान्तिज्यां द्युज्यां चाह" र० ना०।

"क्रान्तेः क्रमोत्क्रमज्ये द्वे कृत्वा तत्रोत्क्रमज्यया।
हीना त्रिज्या दिनव्यासदलं तद्दक्षिणोत्तरम्" सू०।

"स्पष्टक्रान्तेः क्रमोत्क्रमज्ये क्रमज्योत्क्रमज्ये द्वे अपि प्रसाध्य तत्र तन्मध्ये क्रान्त्युत्क्रमज्यया त्रिज्या हीना दिनव्यासदलमहोरात्रवृत्तस्य व्यासार्धं द्युज्येत्यर्थः। तद्दिनव्यासार्धं दक्षिणोत्तरं दक्षिणगोल उत्तरगोले च स्यात् क्रान्तेर्गोलद्वयेऽपि सत्त्वात्। अपरा क्रान्तिज्ज्या। अत्रोपपत्तिः। क्रान्त्यंशानां क्रमज्या क्रान्तिज्या भुजो विषुवद्वृत्तानुकाराहोरात्रवृत्तान्युभयगोले तदुभयतस्तद्व्यासार्धं द्युज्या कोटिस्त्रिज्या कर्ण इति गोले प्रत्यक्षम्। त्रिज्यावृत्त उन्मण्डले याम्योत्तरवृत्ते वा प्रत्यक्षम्। तत्र भुजकर्णयोर्वर्गान्तरपदं कोटिरिति क्रान्तिज्यावर्गोनात्त्रिज्यावर्गान्मूलं द्युज्या। तत्रापि भुजोत्क्रमज्यया हीना त्रिज्या कोटिक्रमज्या स्यादिति वृत्ते प्रत्यक्षदर्शनात् क्रान्त्युत्क्रमज्ययोना त्रिज्या द्युज्या स्यादिति लाघवेन वर्गमूलनिरासेनोक्तं भगवता क्रान्तेरित्यादि। अथ चरानयनपूर्वकदिनरात्रिमानसाधनं श्लोकत्रयेणाह" र० ना०।

"क्रान्तिज्या विषुवद्भाघ्नी क्षितिज्या द्वादशोद्धृता।
त्रिज्यागुणाहोरात्रार्धकर्णाप्ता चरजासवः।
तत्कार्मुकमुदक्क्रान्तौ धनहानी पृथक्स्थिते। स्वाहोरात्रचतुर्भागे दिनरात्रिदले स्मृते।
याम्यक्रान्तौ विपर्यस्ते द्विगुणे तु दिनक्षपे। विक्षेपयुक्तोनितया क्रान्त्या भानामपि स्वके" सू०।

"क्रान्तिज्या विषुवद्भाहृतीयमध्याह्ने द्वादशाङ्गुलशङ्कोश्छायया गुणया द्वादशभक्ता फलं कुज्या स्यात्। सा त्रिज्यया गुणिताहोरात्रार्धकर्णाप्ताहोरात्रवृत्तस्यार्धकर्णेन व्यासदलेन द्युज्यया भक्ता फलं चरजा ज्या चरज्येत्यर्थः। अस्याश्चरज्याया धनुरसवश्चरासवो भवन्ति। स्वाहोरात्रचतुर्भागे स्वस्य चरसम्बन्धिनो ग्रहस्य प्रागुक्ताहोरात्रासवस्तेषां चतुर्थांशे पृथक्स्थिते स्थानद्वयस्थे उत्त-

रक्रान्तौ सत्यां चरासू धनहानी युतहीनौ कार्यौ तौ क्रमेण दिनरात्रिदले दिनार्धरात्र्यर्धे कालविद्भिरुक्ते। दक्षिणक्रान्तौ सत्यां विपर्यस्ते दिनरात्रिदले यत्र हीनं तद्दिनार्धं, यत्र युतं तद्रात्र्यर्धमित्यर्थः। तत्प्रकारात् ते दिनरात्र्यर्धे द्विगुणे दिनरूपे दिनमानरात्रिमाने ग्रहस्य स्तः। उक्तरीत्या नक्षत्राणामपि दिनरात्रिमाने साध्ये इत्याह। विक्षेपेत्यादि। नक्षत्रध्रुवाणामानीतया क्रान्त्या नक्षत्रविक्षेपेणैकभिन्नदिक्क्रमेण युक्तयान्तरितयोक्तप्रकारेण सिद्धया स्वके नक्षत्रदिनरात्रिमाने साध्ये इत्यर्थः। अत्रोपपत्तिः। द्वादशाङ्गुलशङ्कुः कोटिः पलभा भुजोऽस्यकर्णः कर्णः, क्रान्तिज्या कोटिः, कुज्या भुजोऽग्रा कर्ण इत्यक्षक्षेत्रद्वयं प्रसिद्धम्। तत्र यदि द्वादशकोटौ पलभा भुजः, तदाक्रान्तिज्याकोटौ को भुज इत्यनुपातेन कुज्या। तत्स्वरूपं तु निरक्षदेशक्षितिजस्वदेशक्षितिजान्तरालस्थिताहोरात्रवृत्तप्रदेशस्य द्युज्याप्रमाणेन ज्येति त्रिज्याप्रमाणेन तज्ज्या चरज्येति द्युज्याप्रमाणेन कुज्या त्रिज्याप्रमाणेन केत्यनुपातेन चरज्या तद्धनुश्चरासवोऽहोरात्रवृत्तखण्डप्रदेशे निरक्षस्वक्षितिजान्तराल उत्तरगोले स्वक्षितिजस्य निरक्षक्षितिजादधःस्थत्वान्निरक्षक्षितिजयाम्योत्तरवृत्तान्तरालेऽहोरात्रवृत्तचतुर्थांशत्वादहोरात्रासुचतुर्थांशे चरासवो युता दिनार्धं हीना रात्र्यर्धं दक्षिणगोले स्वक्षितिजस्य निरक्षक्षितिजादूर्ध्वस्थत्वाद्धीना दिनार्धं, युता रात्र्यर्द्धमित्युपपन्नं सर्वं क्रान्तिज्येत्यादि"।

तत्र प्रणिधौ। "राजन्यकान्युपायज्ञैरेकार्थानि चरैस्तव" माघः। "तेषां वृत्तं परिणयेत् सम्यग्राष्ट्रेषु तच्चरैः" मनुः। चले "तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च" "देवेभ्यश्च जगत्सर्वं चरं स्थाण्वनुपूर्वशः" मनुः। सुपि कर्मण्युपपदे "चरेष्टः" पा० ट चरणकर्त्तरि त्रि०। भूचरः खचरः। "शठोमिथ्याविनीतश्च वकव्रतचरोद्विजः" मनुः। मेषादौ "चरलग्ने चरांशे वा स्थापनं च विसर्जनम्" ति० त०। स्वार्थे अण्। चार प्रणिधौ

चरक पु० चरएव स्वार्थे क संज्ञायां कन् वा। १चरे दूतभेदे। २आयुर्वेदकारकमुनिभेदे पु०। "देवाकर्ण्य सुश्रुतेन चरकस्योक्तेन जानेऽखिलं स्यादस्या नलदं विना न दलने तापस्य कोऽपि क्षमः" नैष०। मल्लिवैद्योयोरेकरूपोक्तौ। चरकनामानिरुक्तिः आयुर्वेदशब्दे ७८० पृ० दर्शिता। ३तत्कृते ग्रन्थे च भावप्रका० तत्र च ग्रन्थे सूत्रस्थानं निदानस्थानं विमानस्थानं शारीरस्थानम् इन्द्रियस्थानं चिकित्सितस्थानं कल्पस्थानं सिद्धिस्थानम् इत्यष्टौ स्थानानि। ४पर्पटे राजनि०। ५चक्रकरे ६भिक्षौ शब्दार्थचि०।

चरकाल पु० "निरक्षदेशक्षितिजाख्यवृत्तमुन्मण्डलं तज्ज्ञगुरन्यदेशे। स्वे स्वे कुजेऽर्कस्य समुन्नमोऽस्मान्नराधमकौदययोस्तु मध्ये" सि० शि०। "आदौ स्वदेशेऽथ निरक्षदेशे सूर्योदयोह्यस्तमयोऽन्यथातः। कृत्वं यहोऽस्मादुदये समस्ते फलं चरोत्थं रविसौम्यगोले। याम्ये विलोमं खलु तत्र यस्मादुन्मण्डलं स्वक्षितिजादधस्तात्। नात्याक्षयादुत्तरयाम्यभागौ गोलस्य तावुत्तरयाम्यगोलौ" सि० शि० उक्ते दिनमानज्ञानोपाये कालभेदे।

चरगृह न० चररूपं गृहम्। मेषकर्कतुलामकररूपेषु राशिषु। चरगेहादयोऽप्यत्र। [जातित्वात् ङीष्।

चरट पुंस्त्री चर—बा० अटच्। खञ्जनखगे शब्दमा० स्त्रियां

चरण पु० चर—करणे ल्युट्। १देहावयवभेदे पादे "हुं न धातोश्चरणौ भुवस्तले" माघः "द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति" मनुः। २वेदैकदेशे शाखापरपर्याये "गोत्रं च चरणैः सह" महाभाष्यका०। चरणव्यूहः। ३अर्कादेः किरणे। ४श्लोकानां चतुर्थभागे पादे च। "प्रथमाङ्घ्रिसमोयस्य तृतीयश्चरणोभवेत्" छन्दोम०। "५चतुर्थभागमात्रे। "पश्यन्ति खेटाश्चरणाभिवृद्धितः" ज्योति०। ६एक देशमात्रे "ज्योतिश्चरणाभिधानात्" शा० सू०। भावे ल्युट्। ७अनुष्ठाने "अकृत्वा भैक्ष्यचरणम्" "तपसश्चरणैश्चोग्रैः" मनुः। "रमणीयचरणा अभ्यासो ह रमणीयां योनिमापद्येरन्" श्रुतिः चरणशब्दस्य आचारार्थकत्वेऽपि कर्ममात्रपरत्वमुक्तं शा० सू० भा०। तच्चानुशयशब्दे १८६ पृ० उक्तम् चरण+चतुरर्थ्यां तृणा० स। चरणस तन्निर्वृत्तादौ त्रि०

चरणग्रन्थि पु० ६त०। गुल्फे हेमच०।

चरणपर्व्वन् न० ६त०। गुल्फे त्रिका०।

चरणव्यूह पु० चरणानां वेदशाखानां व्यूहोऽत्र। वेदशाखाविभाजके ग्रन्थभेदे।

चरणायुध पुंस्त्री० चरण आयुधं यस्य। कुक्कुटे अमरः "आकर्ण्य सम्प्रति रुतं चरणायुधानाम्" सा० द०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

चरणि पु० चर—अनि। मनुष्ये "सुविद्वांसं च सत्यं चरणीनाम्" ऋ०८।२४।२२। "चरणीनां मनुष्याणाम्" भा०।

चरणिल त्रि० चरणेन निर्वृत्तादि काशादि० चतुरर्थ्याम् इलच्। चरणनिर्वृत्तादौ [हेमच०।

चरणिट स्त्री चिरणिट+पृषो०। चिरिण्टयां सुवासिन्यां

चरण्य पु० चरण इव शाखा० यत्। चरणतुल्ये पा०।

चरण्य चरण—गतौ कण्ड्वा० सक० पर० सेट्। चरण्यति अचरण्यीत्। वरणगतौ इति पाठान्तरम्

चरण्यु त्रि० क०चरण्य—उण् "चरणशीले "चक्षुर्न यन्त्यनी चरण्युः" ऋ० १०।९५।६ "चरण्युश्चरणशीला" भा०।

चरथ त्रि० चर—गतौ अथ। जङ्गमे। "स्थातुश्चरथमक्तून् व्यूर्णोत्" ऋ० १।६८।१। "चरथं जङ्गमम्" भा०।

चरभ न० कर्म०। मेषकर्कटतुलामकरराशिषु चरराशिषु चरलग्नादयोऽप्यत्र।

चरम त्रि० चर—अमच्। १अन्त्ये २पश्चिमे ३शेषभवे "अब्रवीत् क्रियतामेषा सुतानां चरमा क्रिया" भा० वि० ७४अ०। चरमक्ष्माभृत्। जसि सर्वनामत्वात् वा जसः शीभावः चरमे चरमाः। ४अन्ते न०। "उत्तिष्ठेत् प्रथमं चैव चरमं चैव संविशेत्" मनुः।

चरमक्ष्माभृत् पु० कर्म०। अस्ताचले पश्चिमस्थे अचले। अमरः चरमाचलचरमगिर्य्यादयोऽप्यत्र।

चरव्य त्रि० चरवे हितः उदन्तत्वात् यत्। चरुहिते तण्डुलादौ त्रि० कौ०।

चराचर त्रि० चर—अच् नि०। १जङ्गमे। २आकाशे धरणिः। चरश्चाचरश्च समाहारद्व०। ३स्थावरजङ्गमरूपे जगति न० मेदि०। "त्वया विसृज्यते विश्वं जगदेतच्चराचरम्" देवीमा०। "एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं विश्वं चराचरम्" मनुः। इतरेतरद्व०। ४चरे अचरे च त्रि०। "सर्वे भावाश्चराचराः" रामा० कि० ४३।४४ श्लो०

चरि पु० चर इन्। पशौ उणादिकोषः।

चरित त्रि०चर—कर्म्मणि क्त। १अनुष्ठिते। भावे क्त। २चरित्रे ३स्वभावे। "सर्वं खलस्य चरितं मशकः करोति" हितो० "उत्तरं रामचरितं तत्प्रणीतं प्रयोक्ष्यते"। उत्तररामच०। वीरचरितम्। षण्डीगन्धे प्रथमादिचरितादि बहुशस्त्वः उदा०। "वाग्देवताचरितचित्रितचित्तसद्मा" गीतगो०कर्म्मणि क्त। ४गते ५प्राप्ते ६ज्ञाते च।

चरितार्थ त्रि० चरितः कृतः प्राप्तोऽर्थः प्रयोजनं येन। १कृतार्थे कृतप्रयोजने २प्राप्तफले सफले। "बभूव कृतसंस्कारा चरितार्थेव भारती" "रामरावणयोर्युद्धं चरितार्थमिवाभवत्" इति च रघुः "प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी" "आश्वासयत् सुचरितार्थपदैर्वचोभिः" इति च कुमा० "अन्योन्याभावतोनास्य चरितार्थत्वमुच्यते" भाषा०।

चरित्र न० चर—इत्र। १अनुष्ठाने २व्रतकर्म्माद्यनुष्ठाने ३स्वभावे ४चेष्टिते ५लीलादौ च शब्दरत्ना०। ६तिन्तिडीवृक्षे स्त्री शब्दर०।

"एतद्देशप्रसूतानां सकाशादग्रजन्मनाम्। स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः" "स्वां प्रसूतिं चरित्रं च कुलमात्मानमेव" मनुः। "चरित्रबन्धककृतम्" याज्ञ०। स्वार्थे अण्। चारित्र तत्रार्थे न०" पृषो० दीर्घः चरीत्रमप्यत्र न० शब्दरत्ना०।

चरिष्णु त्रि० चर—इष्णुच्। चरणशीले "यदाणुमात्रिको भूत्वा वीजं स्थास्नु चरिष्णु च" मनुः।

चरु पु० चरति होमादिकमस्मात् भीमा० अपादाने चर—उन्। हव्यान्ने होमार्थं पाच्यान्ने, "अनवस्रावितान्तरूष्मपाकओदनश्चरुरिति याज्ञिकाः। चरन्त्यापोऽत्र आधारे उन्। २मेघे निघ०। ३चरुपाकपात्रे भाण्डे विश्वः चरुलक्षणमुक्तं कर्म्मप्रदीपे

"स्वशाखोक्तः प्रसुस्विन्नो ह्यदग्धोऽकठिनः शुभः। न चातिशिथिलः पाच्यो स चरुःस्यान्न चारसः" चरुपाकप्रकारः कातीये ४।१।५। सूत्रभाष्ययोर्दर्शितो यथा "अपरेण गार्हपत्यं चरुमपूर्णं स्रुचं वा तूष्णीं गृहीत्वोत्तरेण दक्षिणाग्निमवहन्ति तिष्ठन्" ५सू०। "गार्हपत्यादपरस्यां दिशि अपूर्णं चरुं चरुस्थालीम् तूष्णीं मन्त्रस्याविधानाल्लौकिकवागुच्चारणवर्जम् व्रीहीनुद्धृत्य न सुप्तिना प्राचीनावीती दक्षिणामुखोऽध्वर्युर्गृह्णीयात् अथ वा अपूर्णं स्रुचम् एवं गृहीत्वा दक्षिणाग्नेरुत्तरतो गार्हपत्यस्य पुरस्ताद्दक्षिणाभिमुखस्तिष्ठन्नवहन्ति अत्र शाखान्तराद्दक्षिणाग्नेरुत्तरत उदग्ग्रीवं कृष्णाजिनमास्तीर्य्य तत्रोलूखलं निधाय तस्मिन् व्रीहीणां प्रक्षेपं कृत्वा मुसलमादाय दक्षिणाभिमुखस्तिष्ठन्नवहननं कण्डनं व्रीहीणां करोति ततः शूर्पमादायोलूखलाद्व्रीहीन् निष्काश्य निष्पवनेन तुषान्निष्काशयेत्" कर्कः "सकृत् फलीकरोति" ६सू० "लोके तस्य पुनःपुनः क्रियमाणत्वात् सकृदित्युच्यते, कर्कः "सारतण्डुलमपूर्णं श्रपयित्वाभिघार्य्योद्वास्य मेक्षणेन जुहोत्यग्नय इति सोमायेति च" ७सू० "इममेव चरु

सारतण्डुलमीषत्खिन्नतण्डुलम् अपर्णं यथा स्तेन चरुणा स्थाल्याः पूरणं न भवति तथा अर्पयित्वा आघारदितेनाज्येनाभिघार्य्य दक्षिणत उद्वास्य दक्षिणाग्नेः पश्चिमार्गेणापरदक्षिणमुत्तरत आनीय सव्यं कृत्वा तिष्ठ क्लिन्नः समिध आधायोपविश्य प्राङ्मुखो मेक्षणेन चरुं जुहोति" कर्कः ।

शाखान्तरे चरुपाकप्रकारो भवदेवपद्धत्यादौ ज्ञेयः । "यवमयश्चरुर्भवति" श्रुतिः । "श्यामाकगावेधुकनैवारयवमयः" तै० स० "चरुर्वै देवानामन्नमोदनो हि चरुः" शत० ब्रा० ४।४।२।१। "ये पशवो चरुं कुर्व्वन्ति प्रपिष्टानामेव कुर्व्वन्ति यथा दन्तकायैवम्" १।७।४।७। "यद्यप्यदन्तकः पूषा पैष्टमत्ति सदा चरुम् । अग्नीन्द्रेश्वरसाधर्म्यात्तिलतण्डुलोऽस्य विधीयते" छन्दो० । "हेमपात्रगतं दोर्भ्याम् आदधानः पयश्चरुम्" "स तेजो वैष्णवं पत्न्योः विभेजे चरुसंज्ञितम्" "चरोरर्द्धार्द्धभागाभ्यां तामयोजयतामुभे" इति च रघुः ।

चरुचेलिन् चरुश्चेलमिवास्यस्य इनि । महादेवे । "चरुचेली मिलीमिली" भा० श० २८६ अ० शिवनामोक्तौ

चरुव्रण पु० चरोर्व्रण इव । पिष्टकपूपे (चितारुपिटा) त्रिका० ।

चरुस्थाली स्त्री ६त० । चरुपाकार्थस्थाल्यां "तिर्य्यगूर्द्ध्वसमिन्मात्रा दृढा नातिवृहन्मुखी । मृण्मय्यौडुम्बरी वापि चरुस्थाली प्रशस्यते" कर्म्मप्रदीपे तल्लक्षणमुक्तम् ।

चर्च अध्ययने चुरा० उभ० सक० सेट् । चर्चयति-ते अचचर्चत्-त । चर्चितः चर्चा ।

चर्च उक्तौ भर्त्सने च तु०पर०सक०सेट् । चर्चति अचर्चीत् । उक्तिरत्र विचारार्थपरिभाषणम् ।

चर्चरी स्त्री चर्च-बा० अरन् गौरा० ङीष् । १गीतिभेदे । २अन्तजुकेशे ३करध्वनौ च । "चर्चरी गीतिभेदे च केशभित्करशब्दयोः" रुद्रः । ४हर्षक्रीड़ायां सुभूतिः । ५कार्पटिकानां सादरवचने ६तौर्य्यत्रिके ७वसन्तसमयक्रीड़ायाम् ८चर्मण्याम् । ९साटोपवाक्ये शब्दार्थचि० १०वर्णवृत्तविशेषे । यथा हारयुक्तसुवर्णकङ्कणपाणिशङ्खविराजिता पादनूपुरसङ्गता सुपयोधरद्वयभूषिता । शोभिता वलयेन पिङ्गलपन्नगाधिपवर्णिता चर्चरी तरुणीव चेतसि चारुभीति सुसङ्गता" "अनन्तरे चर्चरी" "जलहर ! संहर एह कोवमए आणत्तओ, अविरल धारा साराकन्तदिसामुहओ । ए ! मज्झि पुहवि भमन्ते जइ पिअ पेक्खिहिमि, तवेअ जं जु करीहिसि, तं तु सहीहिमि" "अनन्तरे चर्चरी "गन्धमादअ-महुअर-गीएहिं वज्जन्तेहिं परहुअ-तूरेहिम् । पसरिअ-पवणुव्वेल्लिअ-पल्लव-णिअरु सुललिअ-विविहपआरेहिं णच्चइ कप्पअरु" इति च विक्रमोर्व० ।

स्वार्थे क अत इत्वम् । चर्चरिकाप्यत्रार्थे

चर्चरीक पु० चर्च-ईकन् फर्फरी० नि० । १महाकालभैरवे २केशविन्यासे ३शाके च मेदि० ।

चर्चस् पु० चर्च-असुन् । १निधिभेदे त्रिका० निधिशब्दे दृश्यम्

चर्चा स्त्री चर्च-अच् । १दुर्गायाम् । चु० चर्च-भावे अङ् । २विचारणायां ३चिन्तायां ४चार्चिक्ये चन्दनादिना देहलेपने च मेदि० । स्वार्थे क । चर्चिका तेष्वर्थेषु चर्चां वेत्ति तत्परं ग्रन्थं वाऽधीते उक्था० ठक् । चार्चिक विचारणाभिज्ञे तत्परग्रन्थाध्येतरि च त्रि०

चर्चि स्त्री चर्च-भावे इन् । विचारणायाम् "द्वे चर्चीवतिरिच्येते एकया गौरतिरिक्तः एकयायुष्मनः" तै० ब्रा० १।२।२।२।

चर्चिक्य न० चार्चिक्य पृषो० ह्रस्वः । चार्चिक्ये हेम०

चर्चित त्रि० चर्च-कर्म्मणि क्त । १चन्दनादिना कृतलेपे देहादौ । "पयोधराश्चन्दनपङ्कचर्चिताः" ऋतुस० । "भुजं चन्दनचर्चितम्" भा० स० २३७२ श्लो० । भावे क्त २तथालेपने न० ।

चर्त्य त्रि० चृत-कर्म्मणि यत् । हननीये ।

चर्पट पु० सौ० चृप-दीप्तौ अटन् । १स्फारे २विपुले ३चर्पे ४पर्पटे च मेदि० । ५भाद्रशुक्लषष्ठ्यां चर्पेण्याम् स्त्री शब्दार्थचि० । ६पिष्टकभेदे पौल्यां स्त्री गौरा० ङीप् । त्रिका० ।

चर्ब्ब गतौ भक्षणे च भ्वा० पर० सक० सेट् । चर्ब्बति अचर्ब्बीत् । चचर्ब्ब ।

चर्भट पु० चर-क्विप् भट-अच् कर्म्मधा० । १दर्व्वारौ कर्कट्यां हला० गौरा० ङीप् २हर्षक्रीड़ायां ३साटोपवाक्ये ४चर्चायाञ्च हेम० ।

चर्म्म न० चर्म्म साधनतया अस्त्यस्य अच् टिलोपः । चर्म्मनिर्म्मिते फलके (ढाल) भरतः ।

चर्म्मकषा(सा) स्त्री चर्म्म कष(स)ति कष-अच् । पश्चिमदेशप्रसिद्धे गन्धद्रव्यभेदे (चामरकषा) २सप्तलालतायां चर्म्मकसाप्यत्र भरतः

चर्म्मकार त्रि० चर्म्म तन्निर्म्मितं पादुकादि करोति कृ-अण् उप० स० । १पादुकादिकारके "चाण्डाल्यां तीव-

राज्जातश्चर्म्मकार इति स्मृतः” पराशरोक्ते २सङ्कीर्ण-जातिभेदे पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। “चर्म्म-कारस्य द्वौ पुत्रौ गणकोवाद्यपूरकः”। “मनुना तु वैदेह्यां निषादाज्जातस्य कारावराख्यचर्म्मकारसंज्ञोक्ता यथा “कारावरो निषादात्तु चर्म्मकारः प्रसूयते” उत्तरत्र वैदेह्यामेवेत्युक्तेः अत्रापि तस्यामेवेत्यन्वयः। उश-नसा तु “सूताद्विप्रप्रसूतायां सूतोवेणुक उच्यते। नृपायामेव तस्यैव जातोयश्चर्म्मकारकः” इत्युक्तम्। एवञ्च मुनित्रयप्रामाण्यात् त्रिविधैव चर्म्मकारजातिः। “भिन्नवर्णानां चर्म्म कार्य्यम्” मनुना तेषां वृत्तिरुक्ता। चर्म्म करोति क्विप् चर्म्मकृदप्यत्र। ण्वुल् चर्म्मकारक तत्रार्थे [पश्वौ मेदि० २चर्म्मकारजातिस्त्रियां च

चर्म्मकारी स्त्री चर्म्म किरति कृ—अण्। १चर्म्मकषायामो-

चर्म्मकील पु० चर्म्मणि कील इव। गुह्यजाते रोगभेदे (हारिश) ख्याते रोगे “व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणम्। करोत्यर्शस्त्वचो बहिः। कीलोपमंस्थिरखरं चर्म्म-कीलन्तु तद्विदुः। वातेन तोदपारुष्यं पित्तादसित-रक्तता। श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रथितत्वमवर्णता” माधवक० तच्चिदानाद्युक्तम्। “चर्म्मकीलं जतुमणिं मसकान् तिलकालकान्। उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत् क्षाराग्निभ्यामशेषतः” भावप्र०। [पलायां हेमच०

चर्म्मचटका स्त्री चर्म्मणा चटकेव। (चामचिका) अजिन

चर्म्मचटी स्त्री चर्म्म चटति भिनत्ति चट—भेदे अच् गौरा० ङीष्। (चामचिका) अजिनपत्रायां शब्दरत्ना०। स्वार्थे क। चर्म्मचटिकाप्यत्र। [रोगे राजनि०।

चर्म्मचित्रक न० चर्म्म चित्रयति चित्र—ण्वुल्। श्वेतकुष्ठ-

चर्म्मज न० चर्म्मणि जायते जन—ड। १रोमणि। २रुधिरे च राजनि०।

चर्म्मण्य त्रि० चर्म्मणि भवः शरीरावयवत्वात् यत्। चर्म्म-भवे। “कृष्णया चर्म्मण्यं यान्यद्वा विश्लिष्टं संश्लेष-येत्” ऐत० ब्रा० ५।३२।

चर्म्मण्वती स्त्री चर्म्मन्+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः संज्ञायां आसन्दीवदित्यादिना नि०। नदीभेदे। सा च रन्ति-देवस्य यज्ञोपकल्पितगोराशिचर्म्मत उत्पन्ना यथाह “महानदी चर्म्मराशेरुत्क्लेदात् सुस्रुवे यतः। ततश्च-र्म्मण्वतीत्येवं विख्याता सा महानदी” भा० शा०२९अ०। “रन्तिदेवस्य यज्ञे ताः पशुत्वेनोपकल्पिताः। अतश्चर्म्म-ण्वती राजन्! गोचर्म्मभ्यः प्रवर्त्तिता” भा०अनु०६६अ० नर्मदाफलं दक्षिणसिन्धुफलञ्चोक्ता भा० व० ८२अ० तन्माहात्म्यं यथा “चर्म्मण्वतीं समासाद्य नियतो नियताशनः। रन्तिदेवाभ्यनुज्ञातो अग्नि-ष्टोमफलं लभेत्”। अतस्तस्या दक्षिणदेशस्थत्वम्। असं-ज्ञायां तु चर्म्मवत् इत्येव। चर्म्मयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। [राजनि०।

चर्म्मतरङ्ग पु० चर्म्मणि तरङ्ग इव। जरया पलिते वलौ।

चर्म्मतिल त्रि० चर्म्मणि तिला अस्य। चर्म्मोपरिजात कृष्णतिलके (तिल) युक्तदेहादौ [हेम०।

चर्म्मदण्ड पु० चर्म्मणा कृतोदण्डः। कषायाम् (कोड़ा)

चर्म्मदल न० चर्म्म दलयति दल—अण्। स्वल्पकुष्ठभेदे। “स्फोटैः सकण्डूव्यथनौषचोषास्तलेषु तच्चर्म्मदलं वदन्ति” सुश्रुतः। “चर्म्मदलाजगल्लीमशकाधिष्ठाना” सुश्रुतः।

चर्म्मदूषिका स्त्री चर्म्म दूषति दूषि—ण्वुल्। कोठरोगे राजनि०।

चर्म्मद्रुम पु० चर्म्म चर्म्माकारवल्कलं तत्प्रधानोद्रुमः। भूर्ज-वृक्षे राजनि०। तस्य चर्म्माकारवल्कलत्वात् तथात्वम्।

चर्म्मन् न०चर—मनिन्। १देहावरिकायां त्वचि, २इन्द्रियभेदे येन स्पर्श उपलभ्यते तस्मिन् ३फलके (ढाल) च। “त्वगिन्द्रियन्तु वायवीयं यथाह “देहव्यापि त्वगिन्द्रियम्” भाषा०। तस्य तथात्वं सि० मु० समर्थितं यथा “शरीर व्यापकं स्पर्शग्राहकमिन्द्रियं तच्च वायवीयं रूपादिषु मध्ये स्पर्शस्यैव व्यञ्जकत्वात् अङ्गसङ्गिसलिलशैत्यव्यञ्जक व्यजनवातवत्”। मनसा त्वग्योगोज्ञानसामान्ये कारणं यथाह तत्रैव “त्वचोयोगो मनसा ज्ञानकारणम्” “त्वङ्मनःसंयोगो ज्ञानसामान्ये कारणमित्यर्थः किं तत्र प्रमाणं सुषुप्तिकाले त्वचं त्यक्त्वा पुरीतति वर्त्तमानेन मनसा ज्ञानाजननमिति। ननु सुषुप्तिकाले किं ज्ञानं भविष्यति अनुभवरूपं स्मरणरूपं वा। नाद्यः अनुभव-सामग्र्यभावात्तथाहि चाक्षुषादिप्रत्यक्षे चक्षुरादिना सह मनःसंयोगस्य हेतुत्वात् तदभावादेव न चाक्षुषादि-प्रत्यक्षं, ज्ञानादेरभावादेव न मानसप्रत्यक्षं, ज्ञानाद्यभावे च नात्मनोऽपि प्रत्यक्षमिति। व्याप्तिज्ञानाभावात् नानु-मितिः, सादृश्यज्ञानाभावात् नोपमितिः, पदज्ञानाभावात् न शाब्दबोधः, इत्यनुभवसामग्र्यभावात् नानुभवः। उद्बोधकाभावाच्च न स्मरणम्। नैवं सुषुप्तिप्राक्कालोत्-पन्नेच्छादिव्यक्तेस्तत्क्षणेनात्मनश्च प्रत्यक्षप्रसङ्गात् तदतो-न्द्रियत्वे मानाभावात् सुषुप्तिप्राक्काले निर्विकल्पमेव जायत

इत्यत्रापि प्रमाणाभावात्। अथ ज्ञानमात्रे त्वङ्मनःसंयोगस्य यदि कारणत्वं तदा रासनचाक्षुषादिप्रत्यक्षकाले स्पार्शनप्रत्यक्षं स्यात् विषयेन्द्रियसंयोगस्य विषयत्वक्संयोगस्य च तदा सत्त्वात् परस्परप्रतिबन्धात् एकमपि वा न स्यादिति। अत्र केचित् पूर्व्वोक्तयुक्त्या त्वङ्मनोयोगस्य हेतुत्वे सिद्धे चाक्षुषादिसामग्र्याः स्पार्शनादिप्रतिबन्धकत्वमनुभवानुरोधात् कल्प्यते इति। अन्ये तु सुषुप्त्यनुरोधात् चर्म्ममनःसंयोगस्य ज्ञानहेतुत्वं कल्प्यं चाक्षुषादिप्रत्यक्षकाले त्वचि मनःसंयोगाभावाच्च स्पार्शनप्रत्यक्षमिति वदन्ति"। चर्म्मत्वचोर्भेद इति तु रहस्यम्। त्वचश्च सप्तविधा यथाह सुश्रुतः "तस्य खल्वेवम्प्रवृत्तस्य शुक्रशोणितस्याभिपच्यमानस्य क्षीरस्येव सन्तानिकाः सप्त त्वचो भवन्ति। तासां प्रथमाऽवभासिनी नाम या सर्व्ववर्णानवभासयति पञ्चविधाञ्च छायां प्रकाशयति सा व्रीहेरष्टादशभागप्रमाणा सिध्मपद्मकण्टकाधिष्ठाना, द्वितीया लोहिता नाम षोडशभागप्रमाणा तिलकालकन्यच्छव्यङ्गाधिष्ठाना, तृतीया श्वेता नाम द्वादशभागप्रमाणा चर्म्मदलाजगल्लीमशकाधिष्ठाना, चतुर्थी ताम्रा नामाष्टभागप्र[illegible] विविधकिलासकुष्ठाधिष्ठाना, पञ्चमी वेदिनी ना[illegible]व्रीहिपञ्चभागप्रमाणा कुष्ठविसर्पाधिष्ठाना, षष्ठी रोहिणी नाम व्रीहिप्रमाणा ग्रन्थ्यपच्यर्व्वुदश्लीपदगलगण्डाधिष्ठाना, सप्तमी मांसधरा नाम व्रीहिद्वयप्रमाणा भगन्दरविद्रध्यर्शोऽधिष्ठाना" यदेतत्प्रमाणं निर्दिष्टं तन्मांसलेष्ववकाशेषु न ललाटसूक्ष्माङ्गुल्यादिषु। यतो वक्ष्यत्युदरेषु व्रीहिमुखेनाङ्गुष्ठोदरप्रमाणमवगाढं विध्येदिति"।

फलकविवृतियुक्तिकल्पतरौ यथा

"शरीरावरकं यत्तु चर्म्म इत्यभिधीयते। तत्पुनर्द्विविधं काष्ठचर्म्म सुम्नवभेदतः। शरीरावरकत्वञ्च लघुता दृढता तथा। दुर्भेद्यतेति कथितश्चर्म्मणां गुणसंग्रहः। सितोरक्तस्तथा पीतः कृष्ण इत्यभिशब्दितः। ब्रह्मादिजातिभेदेन चर्म्मणां वर्ण निर्णयः। चित्रवर्णस्तु सर्वेषां सर्व्वदैवोपपद्यते" इति भोजदेवः।

चर्म्मनालिका स्त्री चर्म्मनिर्म्मिता नालिकेव। कशायां ताडन्यां (कोड़ा) शब्दार्थचि०।

चर्म्मपट्टिका स्त्री चर्म्मनिर्म्मिता पट्टिका। (चामाटी) चर्म्ममयपट्टिकायाम् शब्दार्थचि०। [नपत्नायां जटा०।

चर्म्मपत्रा स्त्री चर्म्मैव पत्रं पक्षोऽस्याः। (चामचिका) अजि-

चर्म्मपादुका स्त्री चर्म्ममयी पादुका। चर्म्मकृतपादत्राणे। "ततो ब्रह्मचारी अनेन मन्त्रेण चर्म्मपादुके पादयोर्निदध्यात्" भवदेवः। [मयपात्रभेदे (कुपा) मेदि०।

चर्म्मपुट(क) पु० चर्म्ममयं पुटमत्र वा कप्। इतिसंज्ञके चर्म्म-

चर्म्मप्रभेदिका स्त्री चर्म्म प्रभिनत्ति प्र+भिद–ण्वुल् टापि अत इत्वम् हेम०। चर्म्मवेधनेऽस्त्रभेदे अमरः

चर्म्मप्रसेविका स्त्री चर्म्मणा प्रसीव्यते प्र+सिव–बा० कर्म्मणि–वुन् टापि अत इत्वम्। भस्त्रायाम् अग्निसन्दीपनार्थे चर्म्ममये यन्त्रभेदे अमरः।

चर्म्ममण्डल पु० ब० व०। देशभेदे "अपरान्ताः परान्ताश्च पञ्चालाश्चर्म्ममण्डलाः" भा० भी० ६अ० देशोक्तौ।

चर्म्ममय त्रि० चर्म्मणोविकारः मयट्। चर्म्मनिर्मिते पात्रादौ स्त्रियां ङीप्। "द्वीपिचर्म्मावनद्धैश्च व्याघ्रचर्म्ममयैरपि" भा० भी० ४६अ०। "यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्म्ममयो मृगः" मनुः।

चर्म्ममुण्डा स्त्री चामुण्डा+पृषो०। दुर्गायां हेमच०।

चर्म्ममुद्रा स्त्री "वामहस्तं तथा तिर्य्यक् कृत्वा चैव प्रसार्य्य च। आकुञ्चिताङ्गुलीः कुर्य्यात् चर्म्ममुद्रेयमीरिता" तन्त्रसारोक्ते देवपूजाङ्गे मुद्राभेदे।

चर्म्मम्न त्रि० चर्म्ममये कवचादौ मनति अभ्यस्यति म्ना–क। चर्म्ममयकवचादौ कृताभ्यासे। "त्वष्टयश्चर्म्मम्ना अभितोजनाः" ऋ० ८।५।३८। "साध्येभ्यश्चर्म्मम्नम्" यजु० ३०। १५। पुरुषमेधे देवभेदोद्देनालभ्यपुरुषभेदोक्तौ।

चर्म्मयष्टि स्त्री चर्म्ममयी यष्टिरिव। अश्वादेस्ताडन्यां (कोड़ा)। शब्दार्थचि०।

चर्म्मरङ्गा स्त्री चर्म्मणि रङ्गोऽस्याः। १आवर्त्तकीलतायां विभाण्डग्राम् राजनि०। २देशभेदे पु० स च देशः बृ०स० कूर्म्मविभागे १४अ०पश्चिमोत्तरदिशि उक्तः। "दिशि पश्चिमोत्तरस्याम्" इत्युपक्रमे "गुरुहामूहकच्छचर्म्मरङ्गाख्याः"।

चर्म्मरी स्त्री चर्म–राति रा–क गौरा० ङीष्। स्थावरविषान्तर्गते फलविषे लताभेदे। "कुमुद्वतीरेणुकाकरम्भकर्कोटकरेणुकखद्योतकचर्म्मरीत्युपक्रमे फलविषाः" सुश्रु०।

चर्म्मरु पु० चर्म्म–राति रा–बा० कु। चर्म्मकारे त्रिका०।

चर्म्मवत् त्रि० चर्म्मन्+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः असंज्ञात्वात् न नि०। १चर्म्मयुक्ते स्त्रियां ङीप्। "लोहचर्म्मवती चापि खड्गिनः सगुडघण्टिका" भा० व० १५अ०। २सवलात्मजभेदे पु०। "गजोगवाक्षो वृषभश्चर्म्मवानार्जवः शुकः। नद्धेते बलवन्तश्च निर्य्ययुर्म्मन्दृतो वलात्" इत्युप-

क्रमे "अस्त्वप्रमाणास्ते सर्वे सुबलस्यात्मजा रणे" भा० भी० ९१अ० इत्युक्तम् ।

चर्म्मवसन पु० चर्म गजासुरचर्म वसनमस्य । कृत्तिवाससि शिवे कृत्तिवासस्शब्दे २१८८ पृ० दृश्यम् ।

चर्म्मवृक्ष पु० चर्मप्रधानः चर्मतुल्यवल्कप्रधानो वृक्षः । भूर्जवृक्षे । "खर्जूरा नारिकेलाश्च चर्मवृक्षो हरितकी" हरिवं० । ९१अ० ।

चर्म्मसम्भवा स्त्री चर्मणि त्वचि सम्भवति सम्+भू—अच् । स्थूलैलायां हारा० । तत्फलस्य त्वङ्मध्ये सम्भवात्तस्यास्तथात्वम् ।

चर्म्मसार पु० चर्मणः सारः । रसे राजनि० । भुक्तान्नादेः रसस्य त्वगमध्ये जायमानत्वात् तस्य तथात्वम् ।

चर्म्माम्भस् पु० चर्मणोऽम्भः । चर्मान्तरस्थे रसे राजनि० । भुक्तान्नादिरसस्य चर्माभ्यन्तरस्थत्वात्तस्य तथात्वम् ।

चर्म्मार पु० चर्म शिल्पसाधनतया ऋच्छति ऋ—अण् । उप० स० । चर्मकारे जटा० ।

चर्म्मावकर्त्तिन् पु० चर्म अवकृन्तति स्वशिल्पनिर्वाहाय अव+कृती छेदे णिनि । चर्मकारे । तदन्नभक्षणं मनुना निषिद्धं यथा "आयुः सुवर्णकाराणां यशश्चर्मावकर्त्तिनाम्" ।

चर्म्मिक त्रि० चर्म चर्ममयं फलकं (ढाल) । युद्धसाधनतयाऽस्त्यस्य व्रीह्या० वा ठन् । चर्ममयफलकेन योद्धरि (ढाली) तस्य भावः कर्म वा पुरोहिता० यक् । चार्मिक्य तद्भावे न० ।

चर्म्मिन् त्रि० चर्म देहावरकं (ढाल) फलकं वा अस्त्यस्य वा इनि टिलोपः । चर्मयुक्ते (ढालि) ख्याते चर्मिके । "नागे नागे दश रथा शतमश्वा रथे रथे । अश्वेऽश्वे दश धानुष्का धानुष्के दश चर्मिणः" भा० भी० २० अ० । चर्माणि वल्कलान्यस्यां सन्ति वा इनि । २भूर्जवृक्षे अमरः । ३कदल्यां ४भृङ्गरीटे च पु० शब्दर० ।

चर्य्या स्त्री चर—"परिचर्यापरिसर्येत्यादि" पा० परीत्यस्याविवक्षातः भावे क्यप् । १आचारमात्रे "वनवासस्य शूरस्य मम चर्या हि रोचते" रामा० अ० २६।१५। २गतौ "चर्यायां हयशतुल्यम्" भा० आ० ६१७ श्लो० । ३ईर्यापथस्थितौ परिव्राजकादीनां व्रतानुष्ठाने नियमापरित्यागे । "गदमदचरेत्यादि" पा० कर्मणि यत् । ४अनुष्ठेये आचरणीये त्रि० "षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम्" मनुः भावे यत् । ५अवश्यचरणे न० ।

चर्व भक्षणे दन्तैश्चूर्णने (चिबान) वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् । चर्वयति-ते चर्वति अचचर्वत्-त अचर्वीत् चर्वयां बभूव आस चकार चचर्व । चर्वणं चर्वणा चर्वितः । रसास्वादव्यापारे चर्वणाशब्दे दृश्यम् ।

चर्व्वण न० चर्व—भावे ल्युट् । १दन्तैश्चूर्णने (चिबान) २रसास्वादव्यापारभेदे च सा० द० । युच् चर्वणाप्यत्र स्त्री । "प्रमाणं चर्वणैवात्र स्वाभिन्ने विदुषां मतम्" चर्वणाऽऽस्वादनम् । तच्च "स्वादः काव्यार्थसम्भेदादात्मानन्दसमुद्भवः । "निष्पत्त्या चर्वणस्यास्य निष्पत्तिरुपचारतः" "यद्यपि रसाभिन्नतया चर्वणस्यापि न कार्यत्वं तथापि तस्य कादाचित्कतया उपचरितेन कार्यत्वेन कार्यत्वमुपचर्यते" इति च सा० द० ।

चर्व्वा स्त्री चर्व—अङ् । १चर्वणे २तलप्रहारे शब्दार्थचि० ।

चर्व्वित त्रि० चर्व—कर्मणि क्त । १भक्षिते दन्तैश्चूर्णिते २आस्वादिते च ।

चर्व्वितपात्र न० ६त० । चर्वितस्य ताम्बूलादेस्त्यागार्थम् पात्रम् (पिकदानी) ख्याते पतद्ग्रहे । "ताम्बूलं दर्पणं पानपात्रं चर्वितपात्रकम्" पद्मपु० पा० ख० ।

चर्व्य त्रि० चर्व—कर्मणि ण्यत् यत् वा । दन्तैश्चूर्णनीये भक्ष्यभेदे आहारशब्दे ८९९ पृ० भावप्रका०वाक्यम् यथा "भोज्यं भक्ष्यं तथा चर्व्यं गुरु विद्यात् यथोत्तरम् । चर्व्यं च चिपिटकचणकादि" । "षट्कोटिं ब्राह्मणानाञ्च भोजयामास नित्यशः । चूष्यपेयलेह्यचर्व्यै रतिहृष्टं दिने दिने" ब्र० वै० पु० ।

चर्षणि पु० कृष-अनि "आदेश्च चः" उणा० । मनुष्ये निघ० । "यएकश्चर्षणीनां वसूनाम्" ऋ० १।७।९ "अर्यम्णो मातृका पत्नी तयोश्चर्षणयः सुताः । यत्र वै मानुषी जातिर्ब्रह्मणा चोपकल्पिता" भाग० ६।६।२१ श्लोकः, तद्व्याख्यायां चर्षणयः कृताकृतज्ञानवन्तः" श्रीधरः । विचर्षणि विश्वचर्षणीत्यादिना निघण्टौ चर्षतेः पश्यतिकर्मसु क्तत्वेन तथार्थत्वम् । अस्यायमभिप्रायः "कृषेरादेश्च चः" उणा० २।१०३। सूत्रे उज्ज्वलदत्तेन "आदेश्च धः" इति पठित्वा धर्षणिः शब्दकीत्युदाहृतम् । अतश्चर्षणिनिष्पत्तिर्निघण्टूपात्तचर्षधातोरेव । सि०कौ० तु "आदेश्च चः" इति पाठात् कृषधातोरेव तच्छब्दनिष्पत्तिरिति भेदः । तयोर्युक्तायुक्तत्वे सुधीभिर्भाव्ये । कृदिकारान्तत्वात् स्त्रियां वा ङीप् । २पुंश्चल्यां स्त्री "सचर्षणीनामुदगाच्छुचो मृजन्" भाग० १०।२९।२। वाक्यस्य चर्षणीनां पुंश्चलीनाम्

इत्यर्थपरत्वं युक्तम्। मनुष्यजातिपरत्वे स्त्रियां वा ङीप्। "इदनुक्ता चर्षणीष्टता" ऋ० ८।६०।५। चर्षणी-ष्टताऽसुरहननद्वारेण मनुष्यजातिधारकवज्रेण" भा०

चल गतौ भ्वा०पर०सक०सेट्। चलति अचालीत्। चचाल। चेलतुः। चलन् चलितः ज्वलादि० चालः पचा०चलः। "क्रमेण निहते चैद्ये चचाल च वसुन्धरा" भा० सा० ४४अ०। "चलत्येकेन पादेन तिष्ठत्येकेन बुद्धिमान्" चाण०। "तिलमात्रमपि चलितुं न शक्नोति" पञ्चत०। आर्षे आत्म०। "न धर्माच्चलते बुद्धिर्धर्मराजस्य धीमतः" भा०स० ७८अ०। णिचि। चलयति चालयति। "चालयन् वसुधां चेमां बलेन चतुरङ्गिणा" भा० आ० ६४अ० कम्पने अक० मित्। चलयति ते। अचीचलत् "चलयन् भृङ्गरुचस्तवालकान्" रघुः "तां प्राविशत् कपिव्याघ्र-स्तरूंश्चलयन् शनैः" भट्टिः। "यूनां मनश्चलयति प्रसभं नभस्वान्" ऋ० सं० गत्यर्थस्य न मित्त्वम् "मित्त्वे" इति कविकल्पद्रुमे कम्पार्थस्यैव तस्य मित्त्वोक्तेः "आचालयेयुः शैलांस्ते क्रुद्धाभिन्द्युर्महीतले" हरिवं० ५४अ०। पर्वतानाञ्च शिखराण्याचालयति वेगवान्" भा० शा० १५४अ०।

उद्+ऊर्द्ध्वगमने उत्क्रम्य गतौ "पुष्पोच्चलितषट्पदम्" रघुः उत्थाय गतौ च। "उच्चलितः प्रयाताम्" रघुः।

वि+विशेषेण चलने। "व्यचालीदम्भसां पतिः" भट्टिः।

चल विलासे तु० प० अ० सेट्। चलति अचालीत् चचाल।

चल भृतौ पोषणे चु० सक० उभ० सेट्। चालयति ते अचीचलत्।

चल त्रि० चल वा पचा० अच्। १तरले, चञ्चले, २कम्प-युक्ते अमरः। ३परमेश्वरे पु०। "धृताशीरचलश्चलः" विष्णु स०। "न स्वरूपान्न सामर्थ्यात् नच ज्ञानादि-कात् गुणात्। चलनं विद्यते यस्मादचलः कीर्त्तितो-ऽच्युतः" स्मृतेः। वायुरूपेण चलतीति चलः" भा०। कम्पार्थकचलतेः स्वार्थे णिचि भावे अच्। ४कम्पने मेदि०। "मित्त्वे" कविकल्प०। चलनं च रजसः कार्य्यं यथाह सा० का० "सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलञ्च रजः"।

"सत्त्वतमसी स्वयमक्रियतया स्वस्वकार्य्यप्रवृत्तिं प्रत्यवसी-दन्ती रजसोपष्टभ्येते अवसादात् प्रच्याव्य स्वकार्य्ये ते उत्साह्यं प्रयत्नं कार्य्येते। तदिदमुक्तमुपष्टम्भकम् इति। कस्मादित्यत उक्तं चलमिति। तदनेन रजसः प्रवृत्त्यर्थत्वं दर्शितम्। रजस्तु चलत् परितस्त्रैगुण्यं चालयद्गुरुणाऽऽवृण्वता च तमसा तत्र तत्र प्रवृत्ति-प्रतिबन्धेन कचिदेव प्रवर्त्त्यते"। सा०त०कौ०।

"भौ नजौ भौ चेच्चलमिदमुदितं मुनैर्मुनिभिः स्वरैः" वृ० र०। उक्ते अष्टादशाक्षरपादके ५वर्णवृत्तभेदे न०

"स वृत्तचूलश्चलकाकपक्षकैः" रघुः। "यथाम्भसा प्रच-लता तरवोऽपि चला इव" भाग० ७।१।२३। "न खलु प्रेम चलं सुहृज्जने" "प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु" कुमा०

चलकेतु पु० कर्म्म०। केतुभेदे स च "अपरस्यां चलकेतुः शिखया याम्याग्रयाङ्गुलोच्छ्रितया। गच्छेत् यथा यथोदक् तथा तथा दैर्घ्यमायाति" वृ० स० ११अ०। उक्तः

चलचञ्चु पुंस्त्री चला चञ्चुरस्य। चकोरखगे हेम०।

चलत्पूर्णिमा स्त्री चलन्ती पूर्णिमा तदुपलक्षितः चन्द्र इव। (चाँदा) चन्द्रकमीने त्रिका०।

चलदङ्ग पुंस्त्री चलन्ति अङ्गान्यस्य। (चेङ्‌चा) मत्स्यभेदे राजनि०। वा कप्। चलदङ्गक तत्रार्थे जटा०।

चलदल पु० चलानि चञ्चलानि दलान्यस्य। अश्वत्थवृक्षे अमरः। चलपत्रादयोऽप्यत्र। "अर्ज्जुन (स्त्रीचिह्न-भेदेन) केनापि विजेतुमस्या गवेष्यते किं? चलपत्र-पत्रम्। न चेद्विशेषादितरच्छदेभ्यस्तस्यास्तु कम्पस्तु कुतोभयेन" नैष०। तस्य कम्पयुक्तपत्रता वर्णिता।

चलन न० चल—भावे ल्युट्। १कम्पे २गतौ च। कर्त्तरि ल्यु। ३कम्पयुक्ते त्रि० मेदि०। ४हरिणे पुंस्त्री जटा० जाति त्वात् स्त्रियां ङीष्। करणे ल्युट्। ५चरणे हेमच०।

चलनक न० चलन+संज्ञायां कन्। चरणातके हेमच०।

चलनी स्त्री चलत्यत्र चल—आधारे ल्युट् ङीप्। १गज-बन्धन्यां वार्य्याम् २चर्व्याञ्च (घाघरा) वस्त्रभेदे हेमच०।

चलसंक्रान्ति स्त्री कर्म्म०। अयनांशचलनभेदात् तत्त-द्राशिविशेषांशे रव्यादेः प्रभासञ्चारे अयन संक्रान्ति-शब्दे ३२८पृ० विवृतिः। [द्रव्यभेदे च रत्नमा०।

चला स्त्री चल—अच्। १लक्ष्म्यां मेदि० २सिह्लके गन्ध-

चलाचल त्रि० चल—अच् नि०। १चञ्चले अमरः २काके पुंस्त्री राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। "चलाचलै-रनुपदमाहताः खुरैः" माघः। "जन्मिनोऽस्य स्थितिं विद्वान् लक्ष्मीमिव चलाचलाम्" किरा०।

चलातङ्क पु० चलस्य चलनस्यातङ्कोभयमस्मात्। वातामय भेदे राजनि०।

चलित त्रि० चल—कर्त्तरि क्त । १कम्पिते अमरः । २गते "चलितदुर्बलपत्रपरिग्रहः" "चलितः पुरः पतिमुपे-तमात्मजम्" माघः । ३प्राप्ते ४ज्ञाते च त्रि० । भावे क्त । ६चलने ५गतौ" च न० ।

चलु पु० चल—उन् । गण्डूषे हेमच० । [मेदि० ।

चलुक पु० चलुना मीयते कन् । १प्रसृतौ २भाण्डभेदे च

चलेयु पु० चलो लक्ष्मपताम् इत्यस्य लक्ष्मभगप्राप्नवाणके मन्दभाग्यके । अत्र "उदराश्वे ... क्षेपे" पा० इषु शब्दे परे क्षेपे पूर्वपदस्यान्तोदात्ततविधानात् पूर्वपदमन्तोदात्तम् ।

चवर्ग पु० च+पाणिनिशास्त्रोक्तः वर्गप्रत्ययः ६त० वा । तालु-स्थानोच्चारितानां स्पर्शवर्णानां वर्गे (च छ ज झ ञ) वर्णेषु । ततः "वर्गान्तात्" पा० छ । चवर्गीय तद्वर्ग-भवे त्रि० ।

चवल पु० चर्व—चा० अलच् पृषो० । राजमाषे कलायभेदे शब्दार्थचि० । [ङीप् । तत्रार्थे शब्दर०

चवि स्त्री चर्व—इन् पृषो० । चव्ये (चः) शब्दर० । वा

चविका स्त्री चवि+स्वार्थे क । चव्ये अस्य स्त्रीत्वमाह रुद्रः "कटूष्णा चविका लघ्वी रोचनी दीपनी मता । जलदूरेकश्वासकासशूलरोगविमर्द्दिनी" राजनि० । "भेदिनी कफनाशिनी" इत्यधिकं राजवल्लभेनोक्तम् ।

चव्य न० चर्व—कर्म्मणि यत् पृषो० । १चविकायाम् तस्य स्त्रीत्वमप्याह भरतः । स्वार्थे क चव्यिका तत्रार्थे राजनि० । सा च २वचायां मेदि० । [राजनि० ।

चव्यजा स्त्री चव्यमिव जायते जन—ड । गजपिप्पल्याम्

चव्यफल न० चव्यमिव फलति फल—अच् । गजपिप्पल्याम् राजनि० ।

चव्यादि न० "चव्यं त्रिकटुकं पाठा क्षारं कस्तुम्बुरूणि च । यमानी पिप्पलीमूलमुभे च विड्सैन्धवे । चित्रकं बिल्वमभयां पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् । शकृद्वातानुलो-म्यार्थं जाते दध्नि चतुर्गुणे । प्रवाहिकां गुदभ्रंशं मूत्र-कृच्छ्रं परिस्रवम् । गुदवङ्क्षणशूलञ्च घृतमेतद्व्यपो-हति" चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे ।

चप भक्षे भ्वा० उभ० सक० सेट् । चपति ते अचपीत् अचापीत् अचपिष्ट चचाप चेपतुः चेपे ।

चप वधे भ्वा० प० सक० सेट् । चपति अच—(चा)पीत् ।

चपक पु०न० चप—करणे क्वुन् अर्द्धर्चादि । १मद्यपानपात्रे अमरः । तत्सुलक्षणादिकं युक्तिकल्पतराबुक्तम् यथा "यत् पानपात्रं भूपानां तज्ज्ञेयं चषकं बुधैः । काञ्चनं राजतं चैव स्फाटिकं काचमेव च । इत्तं स्वराष्टदिक्कं च चतुर्णां पृथिवीभुजाम् । इत्यन्यसम्मतं तेषां निर्णयः पाठसम्मतः । स्वस्तिकसम्मितं रत्नैश्चतुर्वर्णैः सम-न्वितम् । मार्त्तिकं वाथ फालं वा सर्वेषामुपयुज्यते । काष्ठजं धातुजं शैलं जाङ्गलादिमहीभुजाम् । यद-न्यत्तोयपानादिपात्रं पृथ्वीभुजां भवेत् । एवं तत्रापि नियम इति भोजस्य सम्मतः" "आननैः परिहृतं चप-कान्तः" माघः । कर्मणि क्वुन् । २मधुनि, ३मद्यभेदे च न० मेदि० [च स्त्रि० कौ० ।

चपति पु० चप—भक्षे वधे वा भावे अति । १भक्ष्ये २वधे

चपाल पु०न० चप—आलच् अर्द्धर्चादि । यूपकटके यज्ञिय-पशुबन्धनार्थे यूपमध्यदेशे वलयाकारे काष्ठमये लौह-मये वा पदार्थे अमरः । तल्लक्षणादिकमुक्तं का० श्रौ० ६।१।२८ । सूत्रादौ "चपालञ्चपालं पृथमात्रमष्टाश्रि मध्यसंगृहीतम्" २८सू० "यूप परिवासनानन्तरं यदवशिष्टं पृथक्कृतमग्रम् ततश्चपा-लं कर्त्तव्यम् प्रसारिताङ्गुलिः पाणिरामणिबन्धनात् पृथक् इत्युच्यते चपालमिति संज्ञा सं व्यवहारार्था "आ चषाले-च्चगात्" इत्यादौ । अष्टाश्रि अष्टकोणम् तदपि तक्षणेनाष्ट कोणं कुर्यात् तत्रैव । उलूखलवन्मध्ये संकुचितम्" कर्कः । "ऊर्द्धमग्रे प्रतिमुञ्चति" २९सू० "तच्चपालं यूपस्याग्रे ऊर्द्धं प्रतिमुञ्चति अतएवोर्द्धप्रतिमोक्षविधानाच्चपालस्य तथा वेधः कार्यः । प्रतिमुञ्चतीति वचनाच्च चूडाग्रो यूपः चपालं च सुपरिमिति गम्यत इति हरिस्वामिनः तथा चाह्नापस्तम्बः "मलतोऽतष्टपरम् अष्टाश्रिरनु पूर्वोऽग्रतोऽणीयान् प्रज्ञातादाश्रिरिति" कर्क० "द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वा तदतिक्रान्तं यूपस्य" ३०सू० "यूपस्य यूपाग्रस्य द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वा चपालं तदति-क्रान्तं चपालच्छिद्रायवेधादतिक्रान्तं भवति अतिक्रम्योर्द्धं निःसृतं भवति तथा चपालस्योर्द्धं प्रवयणं कर्त्तव्यम् यथा चपालो यूपाग्रादधो द्व्यङ्गुले त्र्यङ्गुले वा तिष्ठ-तीत्यर्थः" कर्कः "भूपपालतुलिताङ्गुलीयकम्" माघः

चह कल्के (प्रतारणे) भ्वा० पर० सक० सेट् । चहति अचहीत् । चचाह चेहतुः ।

चह कल्के (प्रतारणे) अद० चुरा० उभ० सक० सेट् । चहयति—ते अचचहत् त । चहयां, बभूव आस—चकार चक्रे ।

चञ्चु कल्के प्रतारणे चुरा० उभ० सक० सेट् चटा० चञ्चयति ते अचीचञ्चत्–त ।

चाकचक्य न० चक–यङ् चक: प्रकारे द्वित्वं चकचकस्तस्य भावः ष्यञ् । उज्ज्वलतायाम् । "नहि लोकसिद्धसामग्रो प्रातिभासिकरजतोत्पादिका किन्तु विलक्षणैव । तथाहि । काचादिदोषदूषितलोचनस्य पुरोवर्त्ति द्रव्य-संयोगादिदमाकारा चाकचक्याकारा च काचिदन्तः-करणवृत्तिरुदेतीति" "चाकचक्यसंदर्शनसमुद्बुद्धरजत-त्वसंस्कारसध्रीचीना" इति च वेदान्त० प० । ध्रुवो० । चाकचिक्यमप्यत्र शब्दार्थचि० ।

चाकचिक्या स्त्री चक–घञ् चाकं दीप्तिं चिनोति चि–क्विप् तथासती चीयते चि–बा० ड । श्वेतवृक्षायां रत्नमा० ।

चाक्र त्रि० चक्रेण निर्वृत्तम् अण् । चक्रनिर्वृत्ते "चाक्र मौषलमित्येवं संग्रामं रणदुस्तयः" हरिवं० १०० अ० ।

चाक्रवर्मण पु० चक्रवर्मणोऽपत्यम् अण् न टिलोपः । चक्रवर्मणोऽपत्ये व्याकरणाचार्यभेदे । "कपस्या-क्रवर्मणस्य" उणा० २।१।२सू० । "ई३ चाक्रवर्मणस्य" पा० ६।१।२ सू० । [ढञ् । चक्रवाकसमीपादौ ।

चाक्रवाकेय त्रि० चक्रवाकस्यादूरदेशादि चतुरर्थ्यां सख्या०

चाक्रायण पु० चक्रस्यर्षेर्गोत्रापत्यम् अश्वादि० फञ् । चक्र-स्यर्षे गोत्रापत्ये उषस्तौ "मटचीहतेषु कुरुषु उष-स्तिर्ह चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रद्राण उवास" छा० उ० ।

चाक्रिक त्रि० चक्रेण समूहेन यन्त्रभेदेन चक्रयुक्तशकटेन वा चरति ठक् । संघीभूय मिलित्वा स्तुतिपाठके १घाण्टिके अमरः "पिशुनानृतिनां चैव तथा चाक्रिकबन्दिनाम्" याज्ञ० । "चाक्रिको घोषयामास पुरुषो मृष्टकुण्डलः" हरिव० १५९ अ० । २तैलकारे हेमच० ३शाकटिके (गाडओयान) ख्याते च शब्दार्थचि० "भिक्षुकांश्चाक्रिकांश्चैव क्लीबोन्मत्तान् कुशीलवान् । साक्षात् कुर्यान्नरश्रेष्ठो दोषाय ते स्युरन्यथा" भा० शा० ६९ अ० । [ढञ् । चक्रनिर्वृत्तादौ ।

चाक्रेय त्रि० चक्रेण निर्वृत्तादि चक्र+सख्या० चतुरर्थ्यां

चाक्षुष न० चक्षुषा गृह्यते चक्षुस्+शैषिकोऽण् । चक्षु-र्ग्राह्ये १रूपादौ २तद्वति त्रि० । तद्ग्राह्यविषयाश्च चक्षुर्विषयशब्दे २८४२ पृ० दृश्याः । चक्षुषा निर्वृत्तः अण् । ३प्रत्यक्षे न० । तज्ज्ञाने चक्षुषः करणत्वेऽपि विषयभेदेन तस्य व्यापारभेदा भाषा० उक्ता यथा "द्रव्यग्रहस्तु संयोगात् संयुक्तसमवायतः । द्रव्येषु सम-वेतानां तथा तत्समवायतः । तत्रापि समवेतानां शब्दस्य समवायतः । तद्वृत्तीनां समवेतसमवायेन तु ग्रहः" । द्रव्यचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयोगोव्यापारः । द्रव्यसमवेत-चाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवायः । द्रव्यसमवेतसमवेत-चाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायः" । चक्षुषोऽ-पत्यम् । ४चक्षुर्नामकस्य रिपुञ्जयनृपस्य पुत्रे षष्ठे मनुभेदे तत्कथा यथा "चक्षुषा ब्रह्मदौहित्र्यां वीरिण्यां स रिपु-ञ्जयः । वीरणस्यात्मजायान्तु चक्षुर्मनुमजीजनत् । मनुर्वै राजकन्यायां नड्वलायां स चाक्षुषः । जनयामास तन-यान्दश शूरानकल्मषान् । ऊरुः पूरुः शतद्युम्न स्तपस्वी सत्यवाक् कविः । अग्निष्टुदतिरात्रश्च सुद्युम्नश्चापराजितः । अभिमन्युस्तु दशमो नड्वला यामजायत" मत्स्यपु० ४अ० । "षष्ठं ते सम्प्र वक्ष्यामि तन्निबोध नराधिप ! । भृगुर्नभो विवस्वांश्च सुधामा विरजास्तथा । अतिनामा सहिष्णुश्च सप्तैते तु महर्षयः । चाक्षुषस्यान्तरे तात ! मनोर्द्देवा निमान् शृणु । आद्याः प्रभूता ऋभवः पृथुकाश्च दिवौकसः । लेखा नाम महाराज ! पञ्च देवगणाः-स्मृताः । ऋषेरङ्गिरसः पुत्रा महात्मानो महौजसः । नाड्वलेया महाराज ! दश पुत्रास्तु विश्रुताः । ऊरु-प्रभृतयो राजन् ! षष्ठं मन्वन्तरं स्मृतम्" हरि० ७अ०

चाक्ष्म त्रि० चक्ष–मन् स्वार्थे अण् ध्रुवो० । द्रष्टरि "चाक्ष्मो यद्वाचं भरते मती" ऋ० २।२४।९। "चाक्ष्मः सर्वस्य द्रष्टा" भा० ।

चाङ्ग पु० चीयते चि–ड चमङ्गमस्य । १चाङ्गेर्यां रायमु० । चमङ्गं तदवयवो दन्तोऽस्मात् । दन्तपटुत्वे शब्दार्थचि० ।

चाङ्गेरी स्त्री चाङ्गं दन्तपटुत्वमीरयति ईर–अण् उप० स० गौरा०ङीप् । अम्ललोणिकायाम् (आमरुल) अमरः । "चाङ्गेरी दीपनी रुच्या लघूष्णा कफवातनुत् । पित्त-लाम्ला ग्रहण्यर्शःकुष्ठातीसारनाशिनी" भावप्र० ।

चाङ्गेरीघृत न० चक्रदत्तोक्ते चाङ्गेरीयुक्ते घृतभेदे तत्-पाकविधिर्यथा "नागरं पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपि-प्पली । श्वदंष्ट्रा पिप्पली धान्यं विल्वं पाठा यमानिका । चाङ्गेरीस्वरसे सर्पिः कल्कैरेतैर्विपाचितम् । चतुर्गु-णेन दध्ना च तद्घृतं कफवातनुत् । अर्शांसि ग्रह-णीदोषं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् । गुदभ्रंशार्त्तिमानाहं घृतमेतद्व्यपोहति" चक्रदत्तः

चाट पु॰ चुं॰ चट–भेदे अच्। आदौ विश्वासमुत्पाद्य पश्चात् धनापहर्त्तरि चौरे "चाटचारणदासेषु दत्तं भवति निष्फलम्" स्मृतिः। "चाटतस्करदुर्वृत्तमहासाहसिकादिभिः। पीड्यमानाः प्रजारक्षात् कायस्थैश्च विशेषतः" याज्ञ॰। "चाटाः प्रतारकाः विश्वास्य ये परधनमपहरन्ति" मिताक्षरा

चाटपुट पु॰ "गुरुर्लघु प्लुतश्चैव भवेच्चाटपुटाभिधः" सङ्गीतदामोदरोक्ते तालभेदे।

चाटु पु॰न॰ चट–ञुण्। १प्रियवाक्ये २मिथ्याप्रियवाक्ये (खोसामुदेरकथा) च। "कुर्वन् चाटुसहस्राणि अव्यक्तकलया गिरा" हरिवं॰२॰। "नो चाटुश्रवणं कृतं न च दृशा हारोऽन्तिके वीक्षितः" सा॰ द॰। स्वार्थे क। अत्रैवार्थे "विस्रब्धचाटुकशतानि रतान्तरेषु" सा॰ द॰

चाटुकार त्रि॰ चाटु करोति। कृत्यादौ प्राप्तस्य टस्यापवादेन "न शब्दश्लोकेत्यादिना" पा॰ अण्। सतत चाटुवाक्यकर्त्तरि। "चाटुकारमपि प्राणनाथं रोषादपास्य या" सा॰ द॰।

चाटुपटु पु॰ ७त॰। भण्डे (भाँड़) हारा॰।

चाटु(टू क्ति)लोल त्रि॰ चाटुषु लोलः (उल्लोलः। (खोसामुदे) चाटुकारे हारा॰।

चाटुवटु पु॰ ७त॰। विदूषके क्रीड़ासहचरे भण्डे।

चाटूक्ति स्त्री ६त॰। प्रियकथने। चाटुवाक्यस्योक्तिर्यत्र। २सेवायाम् हारा॰। [कथनात्।

चाणक पुंस्त्री चाणक्यस्य छात्रः अण् यलोपः। चाण-

चाणकीन न॰ चणकस्य भवनं क्षेत्रं खञ्। चणकोत्पत्तियोग्यक्षेत्रे।

चाणक्य पु॰ चणकस्य मुनेर्गोत्रापत्यम् गर्गा॰ यञ्। १वात्स्यायने चन्द्रगुप्तमन्त्रिणि कौटिल्ये "नव नन्दा भविष्यन्ति चाणक्योयान् हनिष्यति" विष्णु पु॰। चन्द्रगुप्तशब्दे दृश्यम् सहि नन्दवंशोत्खातेन मौर्य्यं चन्द्रगुप्तं राज्येऽभिषिक्तवान्। वृहत् कथायां तद्विवृतिः। चाणक्येन प्रोक्तम् अण्। तत्कृतग्रन्थे २नीतिशास्त्रभेदे च। "चाणक्यं सारसंग्रहम्" चाणक्यम्। चणक+स्वार्थे ष्यञ्। ३चणकशब्दार्थे।

चाणक्यमूलक न॰ चणक एव चाणक्यम् तदिव मूलमस्य। (चणकमूली) ख्याते मूलकभेदे। शब्दार्थचि॰

चाणू(नू)र पु॰ कंसानुचरे मल्लयुद्धाभिज्ञेऽसुरभेदे। "नागं कुवलयापीडं चाणू(नू)रं मुष्टिकं तथा" हरिवं॰४२अ॰। "वराहश्च किशोरश्च मतौ दानवसत्तमौ। मल्लौ रङ्गगतौ तत्र यातौ चाणू(नू)रमुष्टिकौ" हरिवं॰७५अ॰। अस्य दन्त्यनकामध्यतेति केचित्।

चाणू(नू)रसूदन पु॰ चाणू(नू)रं सूदयति सूदि–ल्यु। वासुदेवे कृष्णे तद्वधकथा हरिवं॰ ८७अ॰। "ततः क्रोधाभिताम्राक्षः कंसः परमकोपनः। चाणू(नू)रमादिशद्युद्धे कृष्णस्य सुमहाबलम्" इत्युपक्रमे "दोर्भ्यामानम्य कृष्णस्तु चाणू(नू)रं पूर्णजीविनम्। प्राहरन्मुष्टिना मूर्द्ध्नि वक्षस्याहत्य जानुना। निःसृते साश्रुरुधिरे तस्य नेत्रे सबन्धने। तापनीये यथा बराटे कक्षोपरि विलम्बिते। पपात स तुरङ्गस्य मध्ये निःसृतलोचनः। चाणू(नू)रो विगतप्राणो जीवितान्ते महीतले"। चाणू(नू)रमर्दनादयोऽप्यत्र।

चाण्ड पुंस्त्री चण्डस्यापत्यं शिवा॰ अण्। १चण्डस्यापत्ये। चण्डस्य भावो युवा॰ अण्। २चण्डतायाम् न॰।

चाण्डाल पुंस्त्री चण्डाल एव स्वार्थे अण्। चण्डालशब्दार्थे अमरः। स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

चाण्डालकि पु॰ स्त्री चाण्डलस्यापत्यम् इञ् "व्यासवरुड़निषादचाण्डालेत्यादि" पा॰ अकङ्। चण्डालापत्ये।

चाण्डालिका स्त्री चण्डालेन निर्वृत्ता ठक्। वीणाभेदे अमरः। चण्डालेन कृता कृता॰ अण्। २चण्डालकृतवस्तुमात्रे त्रि॰

चाण्डालिकाश्रम न॰ भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे "कोकामुखे विगाह्याथ गत्वा चाण्डालिकाश्रमे" भा॰आनु॰२५अ॰।

चाण्डाली स्त्री चाण्डमालाति आ+ला–क गौरा॰ ङीप्। १लिङ्गिनीलतायां राजनि॰ जातौ ङीष्। २चाण्डालजाति स्त्रियाञ्च।

चातक पुंस्त्री चत–याचने कर्त्तरि ण्वुल्। सारङ्गे खनामख्याते खगभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। अयञ्च पक्षी त्वग्राहणेषु सुश्रुते पठितः। "त्वग्राहणा विकिराश्चेत्युक्ता "मधुराः कषाया दोषशमनाश्चेति" सामान्यतस्तद्गुणास्तत्रोक्ताः। "स्वगयन्त्यमूः शमितचातकार्त्तस्वराः" माघः। "किं चातकः फलमपेक्ष्य वज्रपाताम्" उद्भटः।

चातकानन्दन पु॰चातकमानन्दयति आ+नन्द–णिच्–ल्यु। १वर्षाकाले राजनि॰। २मेघे। वृष्टिजलपानस्य चातकव्रतत्वेन मेघस्य तथात्वम्।

चातकाष्टक न॰ काव्यभेदे काव्यसंग्रहे दृश्यम्।

चातन न॰ चत–णिच् ल्युट्। १अर्द्दने २पीड़ने च।

चातुर त्रि॰ चतुर एव स्वार्थे अण्। १चतुरे २नियन्तरि ३नेत्रगोचरे मेदि॰। चतुर्भिरुह्यते शैषिकोऽण्। "च-तुश्चक्रयुक्ते ४शकटे न॰ सि॰ कौ॰

चातुरक्ष न॰ चतुर्भिरक्षैर्निष्पाद्यते अण्। १क्रीड़ाभेदे २उपधानभेदे (गालबालिश) पु॰ मेदि॰।

चातुरर्थिक पु॰ चतुर्षु अर्थेषु विहितः ठक्। "तद-स्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि" ४।२।६७। "तेन निर्वृत्तम्" ६८। "तस्य निवासः" ६९। "अदूरभवश्च" ७० पा॰ सूत्रचतुष्कोक्तार्थेषु विहिते प्रत्ययभेदे। "जनपदे लुप्" पा॰। जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप् स्यात्" सि॰ कौ॰।

चातुराश्रमिक त्रि॰ चतुर्षु आश्रमेषु विहितः ठक्। ब्रह्मचर्याद्याश्रमविहिते धर्मे। "चातुर्विद्यं यथावर्णं चातुराश्रमिकान् परम्। तानहं संप्रवक्ष्यामि शाश्वतान् लोकभावनान्" भा॰ आ॰ ३५अ॰।

चातुराश्रम्य न॰ चत्वार आश्रमाः संज्ञात्वात् कर्म्म॰ ततः ब्राह्मणा॰ स्वार्थे ष्यञ्। ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थ-भिक्षुकरूपेषु आश्रमेषु "चातुर्विद्यं चातुर्होत्रं चातु-राश्रम्यमेव च" भा॰ शा॰ ४६अ॰।

चातुरिक पु॰ चातुरीं वेत्ति ठक्। सारथौ जटाधरः।

चातुरी स्त्री चतुरस्य भावः ष्यञ् षित्त्वात् ङीष्यलोपौ। चतुरतायां "तद्बटचातुरीतुरी" नैष॰

चातुर्जातक न॰ चतुर्जातकमेव स्वार्थेऽण्। गुडत्वगेला नागकेशररूपे गन्धचतुष्टये राजनि॰।

चातुर्दश न॰ चतुर्दश्यां दृश्यते शैषिकोऽण्। १रक्षसि सि॰ कौ॰। चतुर्दश्यां भवः सन्धिवेला॰ अण्। २चतु-र्दशीभवे त्रि॰

चातुर्दशिक पु॰ चतुर्दश्याम् अनध्यायेऽधीते ठक्। चतु-र्दश्यामध्येतरि। "निघ्नं हन्ति चतुर्दशी" मनुना तस्या अनध्यायतोक्तेस्तथात्वम्।

चातुर्भद्र न॰ चतुर्भद्रमेव स्वार्थे अण्। नागरातिविषा-मुस्तागुडूचीरूपे द्रव्यचतुष्टये राजनि॰।

चातु(र्थ्य)र्थिक पु॰ चतुर्थे चतुर्थेऽह्नि भवः ठक् वुञ् वा। चतुर्थचतुर्थदिनजाते ज्वरभेदे "चातुर्थ(र्थि)कोज्वरोरुद्रो ह्यन्ये चैव ज्वरास्ततः। जम्बूफलं हरिद्रा च सर्प-स्यैव च कञ्चुकम्। सर्वज्वराणां धूपोऽयं ह्र-चातुर्थ(र्थि)कस्य च" गारुड़े १८७अ॰।

चातुर्वर्ण्य न॰ चत्वारो वर्णाएव चतुर्वर्णा॰ स्वार्थे ष्यञ्। ब्राह्मणादिषु चतुर्षु वर्णेषु "चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः" गीता।

चातुर्भद्रावलेह पु॰ चतुर्भिर्भद्रैर्निर्वृत्तः अण् कर्म्म॰। "कट्फलं पौष्करं शृङ्गी कृष्णा च मधुना सह। कासश्वासज्वरहरः श्रेष्ठो लेहः कफान्तकृत्" "चक्रद-त्तोक्ते अवलेहभेदे।

चातुर्भौतिक त्रि॰ चतुर्भिः पृथिव्यप्तेजोवायुभिर्निर्वृत्तः ठक् अनुशतिकादित्वात् उभयपदवृद्धिः। चतुर्भिर्भूतैर्निष्पादिते देहादौ नैयायिकादिमते आकाशस्यारम्भकत्वाभावात् चार्वाक-मते आकाशस्याभावात् भौतिकानां चतुर्भूतारब्धता। वेदान्त्यादिमते देहस्य पाञ्चभौतिकत्वमिति भेदः। यद्यपि मनुष्यदेहस्य पार्थिवत्वं नैयायिकैरङ्गीकृतं तथापि अन्यभूतानां तत्रोपष्टम्भकत्वात् चातुर्भौतिकत्वम् इति विवेकः।

चातुर्महाराजिक पु॰ चत्वारो महाराजिकाः स्वाकार त्वेनास्त्यस्य प्रज्ञा॰ अण्। परमेश्वरे "महाराजिक चातुर्महाराजिक" भा॰ शा॰ ३४० अ॰ नारदकृतविष्णु-स्तुतौ। महाराजिकानां च चतुःसंख्यकगणदेवतात्वात् तस्य तदात्मकत्वेन तथात्वम्।

चातुर्मास त्रि॰ चतुर्षु मासेषु भवः असंज्ञायाम् अण्। चतुर्षु मासेषु भवे। २यज्ञे ३पौर्णमास्यां च स्त्री ङीप्। संज्ञायान्तु यज्ञे ण्यः। चातुर्मास्य इत्येव तच्छब्दे दृश्यम्

चातुर्मासिक त्रि॰ चतुरोमासान् व्याप्य ब्रह्मचर्य्यमस्य ठक्। चतुर्मासव्यापकब्रह्मचर्य्ययुक्ते कर्म्मणि। यज्ञे तु "चतुर्मासान् ण्योयज्ञे" वार्त्ति॰ ण्य। चातुर्मास्य इत्येव।

चातुर्मास्य त्रि॰ चतुर्षु मासेषु भवोयज्ञः "चतुर्मासान् ण्योयज्ञे" वार्त्ति॰ ण्य। चतुर्मासंसाध्ये यज्ञभेदे। चातुर्मास्ये च चत्वारि पर्व्वाणि वैश्वदेववरुणप्रघाससाक मेधशुनासीरीयसंज्ञानि। तत्कर्त्तव्यप्रयोगादि का॰ श्रौ॰ ५अध्यायादौ दृश्यम्। तदारम्भकालश्च फाल्गुनीपौर्ण-मास्याः प्रतिपदि तत्रोक्तः। वार्षिकचातुर्मास्यकर्त्तव्यं व्रतं च यथाह वराहपु॰ "आषाढ़शुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यामथापि वा। चातुर्मास्यव्रतारम्भं कुर्य्यात् कर्कटसंक्रमे। अभावे तु तुलार्केऽपि मन्त्रेण नियमं व्रती। कार्त्तिके शुक्ल द्वादश्यां विधिवत् तत् समापयेत्। चतुर्द्धापि हि तच्चीर्णं चातुर्मास्यं व्रतं नरः। कार्त्तिक्यां शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत्समापयेत्"। मात्स्ये "चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि। मधुस्वरोभवेन्नित्यं नरो गुड़

विवर्ज्जनात् । तैलस्य वर्जनादेव सुन्दराङ्गः प्रजायते । कटुतैलपरित्यागात् शत्रुनाशः प्रजायते । लभते सन्ततिं दीर्घां स्थालीपाकमभक्षयन् । सदा मुनिः सदा-योगी मधुमांसस्य वर्जनात् । निराधिर्नीरुगोजस्वी विष्णुभक्तश्च जायते । एकान्तरोपवासेन विष्णु-लोकमवाप्नुयात् । धारणापारणाभ्यां गङ्गास्नानं दिने दिने । ताम्बूलवर्जनाद्भोगी रक्तकण्ठश्च जायते । घृत त्यागात् सुलावण्यं सर्वस्निग्धवपुर्भवेत् । फलत्या-गेन मतिमान् बहुपुत्रश्च जायते । नमोनारायणायेति नत्वाऽनशनजं फलम् । पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्लभेद्गो-दानजं फलम् । एवमादिव्रतैः पार्थ ! तुष्टिमायाति के-शवः । "अत्रैव यतिमधिकृत्य काठकगृह्यसूत्रम् । "एकरात्रं वसेत् ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् । वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांस्तु चतुरो वसेत्" । एतद्यतिविषयम् । "ऊर्द्ध्वं वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां नैकस्थानवासी" इति शङ्खोक्तेः । "चातुर्मास्यगते या (द्वितीया) तु" ति॰त॰ अनध्यायोक्तौ

चातुर्मास्यद्वितीया स्त्री "आषाढ़े फाल्गुनोर्जेषु या द्वितीया विधुक्षये । चातुर्मास्यद्वितीयास्ताः प्रवदन्ति मनीषिणः" इति स्मृत्युक्ते आषाढादिद्वितीयाचतुष्के

चातुर्य्य न॰ चतुरस्य भावः ष्यञ् । चतुरतायां दक्षतायाम् "चातुर्य्य सुरतमनोभवया रतेषु" सा॰ द॰ "संभोगकेलि चातुर्य्यैः ह्रीबलास्यमनोहरैः" भा॰ आ॰ १९०५ ।

चातुर्वर्ण्य न॰ चत्वारो ब्राह्मणादयो वर्णा एव स्वार्थे ष्यञ् । ब्राह्मणादिषु चतुर्षु १वर्णेषु "चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टमिति" गीता । भावे—ष्यञ् । २चतुर्वर्णधर्म्मे । वर्णभेदेन धर्म्म-भेदाः शङ्खेन दर्शिताः यथा ।

"चातुर्वर्ण्यहितार्थाय शङ्खः शास्त्रमथाकरोत् । यजनं याजनं दानं तथैवाध्यापनक्रियाम् । प्रतिग्रहञ्चाध्ययनं विप्रः कर्माणि कारयेत् । दानमध्ययनञ्चैव यजनञ्च यथाविधि । क्षत्रियस्य तु वैश्यस्य कर्मेदं परिकीर्त्तितम् । क्षत्रियस्य विशेषेण प्रजानां परिपालनम् । कृषिगोरक्ष वाणिज्यं वैश्यस्य परिकीर्त्तितम् । शूद्रस्य द्विज-शुश्रूषा सर्व्वशिल्पानि चाप्यथ । क्षमा सत्यं दमः शौचं सर्व्वेषामविशेषतः । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्य स्त्रयोवर्णा द्विजातयः । तेषां जन्म द्वितीयन्तु विज्ञेयं मौञ्जिबन्धनम् । आचार्य्यस्तु पिता प्रोक्तः सावित्री जननी तथा । ब्रह्मक्षत्रविशाञ्चैव मौञ्जी-बन्धनजन्मनि । विप्राः शूद्रसमास्तावद्विज्ञेयास्तु विच-क्षणैः । यावद्वेदे न जायन्ते द्विजाज्ञेया स्तु तत्परम्" । "ब्राह्मणः क्षत्रियोवैश्यः शूद्रश्चेति वर्णास्त्वारः । तेषामाद्यास्त्रिजातयः । तेषां निषेकाद्याः श्मशानान्तो मन्त्रवत् क्रियासमूहः । तेषाञ्च धर्माः, ब्राह्मणस्याध्यापनं क्षत्रियस्य शस्त्रनिष्ठता वैश्यस्य पशुपालनं शूद्रस्य द्विजातिशुश्रूषा । द्विजानां यजनाध्ययने । अथैतेषां वृत्तयः ब्राह्मणस्य याजनप्रतिग्रहौ, क्षत्रियस्य क्षिति-त्राणं, कृषिगोरक्षवाणिज्यकुसीदयोनिपोषणानि वैश्यस्य, शूद्रस्य सर्व्वशिल्पानि । आपद्यनन्तरा वृत्तिः" विष्णुसं॰ ।

चातुर्होतक पु॰ चतुर्होतृप्रतिपादकग्रन्थस्य व्याख्यानः छन्दत्वात् ठक् । चतुर्होतृप्रतिपादकग्रन्थव्याख्याने । चतुर्होतृणां कर्म्म अण् । चातुर्होत्र चतुर्णां होतृणां कर्म्मणि । चतुर्होतृशब्दे उदा॰ ।

चातुष्टय पु॰ चतुष्टयं कलापस्थलक्षणं वेत्ति अधीते वा अण् । "छन्दाङ्च कोपधात्" पा॰ कोपधात् प्रत्ययस्य लुको-विधानात् अस्य च कोपधत्वाभावात् न लुक् । चतुष्टय इत्यभिन्न

चातुष्प्राश्य न॰ चतुर्भिरश्यम् ब्रह्मादिभिर्ऋत्विग्भिः प्राश्यम् ततः स्वार्थेऽण् । चतुर्णामृत्विजां भोजनपर्य्याप्ते ओदने । "चातुष्प्राश्यमोदनं पचन्ति" शत॰ब्रा॰२।१।४।४। "दर्शपौर्णमासामावानीजानोदक्षिणाग्निपक्वं चातुष्प्राश्यं ब्राह्मणान् भोजयेत्" का॰ श्रौ॰ ४।६।१।

चात्र न॰ चाय—करणे ष्ट्रन् । अग्निमन्थनयन्त्रावयवभेदे । अग्न्युद्धारयज्ञे ६१ पृष्ठे दृश्यम् । तत्र च पृष्ठे चत्र-मिति पाठः प्राचीनमुद्रितग्रन्थपाठानुसारेण प्रमादात् मुद्रितः सर्व्वत्र चात्रमित्येव पाठः साधुः का॰ श्रौ॰ ४।८।२६ स्त्रभाष्ये तत्स्वरूपादिकम् कर्क आह ।

"अथ पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखे स्थिते मन्थनं कुर्य्यात् । तत्र च प्रथममधरारणिमुत्तराग्रां निधाय उत्तरारण्या ईशानदिग्भागादष्टाङ्गुलदीर्घं द्व्यङ्गुलविपुलं प्रमन्थं छित्त्वा तस्य मूलं चात्रबुध्ने प्रवेश्य अधरारण्या मूला-दष्टाङ्गुलं त्यक्त्वा अग्राच्च द्वादशाङ्गुलं त्यक्त्वा तदन्तराले अङ्गुलचतुष्टयपरिमिते पूर्वारण्यन्ते मध्याने कृत्वा चात्रबुध्नप्रोतस्य प्रमन्थस्याग्रं तत्र निधाय चात्राग्र ओविलीकापदस्थोपरि दृग्भ्यामौवीली निधाय यजमा चार-यित्वा चात्रं नेत्रेण प्रदक्षिणं विवेष्टयित्वा तथा मन्थनं कुर्य्यात् यथा जातोऽग्निः प्राच्यां पतति तत्र यज-मानः प्राङ्मुखो दक्षधारणं करोति पत्नी चात्रं

नेत्रेण निर्वर्त्तयित्वा मन्थनं करोति तथा चात्वालरादध्व-
र्युं च तस्मादध्वर्य्युः प्रत्यङ्ङुत्त्वोऽभिमन्यतीति"। चात्वं च
खादिरं द्वादशाङ्गुलदीर्घं वर्त्तुलम् अग्रे कोष्ठकीलयुक्तम्
मूले प्रमन्थावप्रवयनार्थगर्त्तयुक्तम् मूलेऽग्रे च लोह
पट्टिकया संयुक्तं कार्य्यम्"। "औवीली च खादिरी
द्वादशाङ्गुलदीर्घा चतुरङ्गुलविपुलाधोभागे समा चात्वाप-
स्थितकीलकोपरिस्थापनार्थं लोहपट्टिकायुक्ता उपरि-
भागे वर्त्तुला च कार्य्या। नेत्रं च गोवालमणसूत्रै-
स्त्रिवृत् व्याममात्रं कार्य्यम्। केचित् प्रमन्थाग्रेण
मन्थन्ति, अपरे तु मूलेन"

चात्वाल पु० चत—वालञ्। १यज्ञकुण्डे २दर्भे ३उत्ताने ४उत्कटे च विश्वः ५उत्तरवेद्याञ्च स्मृत्भूमे ५तत्कृतावटे च "चात्वालोत्करायन्तरेण सञ्चरः" का०श्रौ० १।१।४२। "चात्वालस्य उत्करस्य चात्वालोत्करौ तौ अन्तरेण तयोरन्तरालेन सर्वेषां विहितकार्य्यार्थं संचरः गमनागमनमार्गो भवति। अयं च सोत्तरवेदिकेषु वरुणप्रघासमहाहविःपशुसोमेषु ज्ञेयः चात्वालस्यैव सत्त्वात् सोत्तरवेदिकेषु सर्वेष्वनेनैव मार्गेण गमनागमने कार्य्ये" कर्कः। "तच्चात्वालं परिलिखति स चात्वालस्य मात्रा मात्र मात्रास्ति यत्रैव स्वयं मनसा मन्येतायेषोत्करं तच्चात्वालं परिलिखेत्" शत० ब्रा० ३।५।१।२६। "स चात्वालस्य मात्रा यैवोत्तरवेदेरुक्ता सैवेत्यर्थः चात्वालखननोत्पन्नयैव मृदोत्तरवेदिकरणात्" भा०।
"चात्वालं चात्वालवत्सु" आश्व० श्रौ० १।१।६। "चात्वालोनामावटः पशुसोमादिष्वस्ति येषु उत्तरवेद्यर्थं यत्र मृत् खात्वाह्रियते तद्वत्सु" ना० रा० उक्तः उत्तरावेद्यर्थमृदाहरणजातावटएव चात्वाल इति गम्यते।

चामराट न० चमराटस्येदम् अण्। चमराटव्यपख्याने तस्मिन्नृषण्डे परे दिक्शब्दा अन्तोदात्ताः। "पूर्व्वचामराटम्" सि० कौ०।

चान्दनिक त्रि० चन्दनेन सम्पद्यते ठक्। चन्दनेन कृतशोभे "वपुश्चान्दनिकं यस्य कार्णवेष्टनिकं मुखम्" भट्टिः।

चान्द्र त्रि० चन्द्रस्येदम् अण्। १चन्द्रसम्बन्धिनि दिनमासादौ २तन्माने च। "अर्काद्विनिःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी। तच्चान्द्रमानमंशैस्तु ज्ञेया द्वादशभिस्तिथिः" सू० सि०
"सूर्य्यात् समागमं त्यक्त्वा विनिःसृतः पृथग्भूतः संश्चन्द्रोऽहरहः प्रतिदिनं यत् यत्संख्यामितं प्राचीं पूर्वां दिशं गच्छति तत् प्रतिदिनं चान्द्रमानं तत्तु सत्यन्तरांशमितम्। ननु सौरदिनं सूर्य्यांशेन यथा भवति तथैतद्रूपैर्भागैः कियद्भिः पूर्व्वं चान्द्रं दिनं भवतीत्यत आह। अंशैरिति। भागैस्तु कारात् सूर्य्यचन्द्रान्तरोत्पन्नैस्तस्य तद्रूपत्वात्। द्वादशभिर्द्वादशसंख्याकैस्तिथिर्ज्ञेया। एकं चान्द्रदिनं ज्ञेयमित्यर्थः। एतदुक्तं भवति सूर्य्यचन्द्रयोगाच्चान्द्रदिनप्रवृत्तेः पुनर्योगे आवृत्तसमाप्तेर्भगणान्तरेण चान्द्रो मासस्त्रिंशच्चान्द्रदिनात्मकः। अतस्त्रिंशद्भिर्यदि भगणांशान्तरं तदेकेन किमिति। द्वादशभागैरेकं चान्द्रदिनम्। "दर्शः सूर्य्येन्दुसङ्गमः" इत्यभिधानाद्दर्शादधिकमासस्य त्रिंशत्तिथ्यात्मकत्वात् तिथिश्चान्द्रदिनरूपेति। अथ चान्द्रव्यवहारमाह" र०ना० "तिथिः करणमुद्वाहः क्षौरं सर्वक्रियास्तथा। व्रतोपवासयात्राणां क्रिया चान्द्रेण गृह्यते" सू० सि०।
"तिथिः प्रतिपदाद्या करणं ववादिकमुद्वाहो विवाहः क्षौरं चौलकर्म। एतदाद्याः सर्वक्रिया व्रतबन्धाद्युक्तव क्षपा व्रतोपवासयात्राणां नियमोपवासगमनानां क्रियाः करणम्। तथा समुच्चयार्थकः। चान्द्रमानेन गृह्यते अङ्गीक्रियते। अथ चान्द्रमासं प्रसङ्गात् पितृमानं चाह" र०ना०।
"त्रिंशता तिथिभिर्मासश्चान्द्रः पित्र्यमहः स्मृतम्" सू०सि० "कालेन येनेति पुनः शशीनं क्रामन् भचक्रं विवरेण गत्वा। मासः सचान्द्रोऽस्य शुमाः कुरामाः पूर्वैर्यवः। २९।३१।५०। स्तत्कुदिनप्रमाणम्" सि०शि० "दर्शान्ते किल शशी रविणा युक्तो भवति। ततो द्वावपि पूर्व्वतो गच्छतः। तयोः शशी शीघ्रगत्वात् प्रत्यहं गत्यन्तरेणाग्रतो याति। एवं गच्छन्चक्रकला २१६०० तुल्यमन्तरं यदाग्रतो याति तदा रविणा योगमेति। तयोः कालयोरन्तरालं चान्द्रमासः। तत्प्रमाणमनुपातेन। चन्द्रार्कयोर्मध्यगतौ आदौ सम्यक् सावयवे कृत्वा यदि गत्यन्तरेणैकं कुदिनं लभ्यते तदा चक्रकलातुल्येनान्तरेण कियन्तीत्यनुपातेन चान्द्रमासे कुदिनानि लभ्यन्ते। २९।३१।५०" प्रमिता०। अधिकं गौणचान्द्रशब्दे २७१५ पृ० दृश्यम्। आपस्तम्बः "चन्द्रमाः कृष्णपक्षान्ते सूर्येण सह युज्यते। तस्मिन्दर्शादयारभ्य सतिकर्मविधिः परम्। चन्द्रार्कयोः रवेर्मासश्चान्द्र इत्यभिधीयते" विष्णुस०। २चान्द्रायणव्रते न०। "चान्द्रं कृच्छ्रं तदर्द्धं च ब्रह्मक्षत्रविशां विधिः" प्रा० त०। "चान्द्र

चान्द्रायणम्" रघु० । ३चन्द्रकान्तमणौ पु० हेमच० । ४चन्द्रसम्बन्धिमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप् "गुरुकावद्यानुगां बिभ्रत् चान्द्रीमभिनभः श्रियम्" माघः । सा च ५श्वेतकण्टकार्य्यां राजनि० । ६आर्द्रके न० राजनि० । ७मृगशीर्षनक्षत्रे न० तस्य तद्देवताकत्वत् आर्द्रा शब्दे ४९७ पृ० उक्तम् [राजनि० ।

चान्द्रक न० चान्द्रमार्द्रकमिव कायति कै—क । शुण्ठ्याम्

चान्द्रपुर पु० १पूर्व्वदेशस्थे देशभेदे २तद्देशवासिषु ब० व० । स च देशः "अथ पूर्व्वस्याम्" इत्युपक्रमे "चान्द्रपुराः शूर्पकर्णाश्च" वृ० स० १४अ० कूर्म्मविभागे उक्तः ।

चान्द्रभागा स्त्री चान्द्रो भागोऽंशोऽस्याम् । चन्द्रभागानद्याम् चन्द्रभागाशब्दे दृश्यम् ।

चान्द्रमस त्रि० चन्द्रमस इदम् अण् । १चन्द्रसम्बन्धिनि दिनमासादौ । "तिथिश्चान्द्रमसं दिनम्" ति० त० सूर्य्यसिद्धान्तीयवाक्यत्वेन पठितम् । २मृगशिरोनक्षत्रे न० तस्य तद्दैवतत्वात्तथात्वम् । ३चन्द्रसम्बन्धिमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप् "सद्योदया चान्द्रमसीव लेखा" । "पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम्" कुमा० । "सुरद्विषश्चान्द्रमसी सुधेव" रघुः ।

चान्द्रमसायनि पु० चन्द्रमसोऽपत्यम् तिका० फिञ् । बुधग्रहे हला० । पृषो० । चान्द्रमसायनोऽप्यत्र ।

चान्द्रमास पु० कर्म्म० । चन्द्रसम्बन्धिमासे चान्द्रशब्दे दृश्यम्

चान्द्रव्रतिक पु० चान्द्रतुल्यं चान्द्रायणं वा व्रतमस्यास्य ठन् । १चन्द्रतुल्यव्रताचारिणि नृपे । "परिपूर्णं यथा चन्द्रं दृष्ट्वा हृष्यन्ति मानवाः । तथा प्रकृतयो यस्मिन् स चान्द्रव्रतिको नृपः" मनुः । २चान्द्रायणव्रताचारिणि च

चान्द्रायण न० चन्द्रस्यायनमिवायनमत्र पूर्वपदात् संज्ञायां णत्वम् । संज्ञायां दीर्घः स्वार्थेऽण् वा । व्रतभेदे तद्भेदादिकं मिता० उक्तं यथा । "तिथिवृद्ध्या चरेत्पिण्डान् शुक्ले शिख्यण्डसंमितान् । एकैकं ह्रासयेत् कृष्णे, पिण्डं चान्द्रायणञ्चरन्" या० । "चान्द्रायणाख्यं कर्म कुर्व्वन् मयूराण्डपरिमितान् पिण्डान् शुक्ले आपूर्यमाणपक्षे तिथिवृद्ध्या चरेद्भक्षयेत् यथा प्रतिपत्प्रभृतिषु तिथिषु चन्द्रकलानामेकैकशोवृद्धिरेवं ग्रासे । तद्वत्पिण्डान् प्रतिपद्येको द्वितीयायां द्वावित्येवमेकैकशोवर्द्धयन् भक्षयेद् यावत्पौर्णमासी ततः पञ्चदश्यां पञ्चदश ग्रासान् भुक्त्वा ततः कृष्णपक्षे प्रतिपदि, चतुर्दश द्वितीयायां त्रयोदशेत्येवमेकैकशो ग्रासान् ह्रासयन्नश्नीयाद्यावच्चतुर्दशी । ततश्चतुर्दशग्रामेकं ग्रासं ग्रसित्वेन्दुक्षयेऽर्थादुपवसेत् । तथा च वशिष्ठः । "एकैकं वर्द्धयेत्पिण्डं शुक्लकृष्णे च ह्रासयेत् । इन्दुक्षये न भुञ्जीत एष चान्द्रायणो विधिरिति" । चन्द्रस्यायनमिवायनं चरणं यस्मिन् कर्म्मणि ह्रासवृद्धिभ्यां तच्चान्द्रायणम् संज्ञायान्दीर्घः (णत्वञ्च) इदञ्च यववत् प्रान्तयोरणीयो मध्ये स्थवीय इति यवमध्यमिति कथ्यते । एतदेव व्रतं यदा कृष्णपक्षप्रतिपदि प्रक्रम्य पूर्व्वोक्तक्रमेणानुष्ठीयते तदा पिपीलिकामध्यमिव सूक्ष्मं भवतीति पिपीलिकातनुमध्यमिति कथ्यते तथाहि । पूर्व्वोक्तक्रमेण कृष्णप्रतिपदि चतुर्दश ग्रासान् भुक्त्वैकैकग्रासापचयेन चतुर्दशीं यावद्भुञ्जीत ततश्चतुर्दशग्रामेकं ग्रासं ग्रसित्वामावास्यायामुपोष्य शुक्लप्रतिपद्येकमेव ग्रासमश्नीयात्तत एकैकोपचयभोजनेन पञ्चदशे निर्वर्त्त्यमाने पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासाः सम्पद्यन्त इति युक्तैव पिपीलिकामध्यता । तथाच वशिष्ठः । "मासस्य कृष्णपक्षादौ ग्रासानद्याच्चतुर्दश । ग्रासापचयभोजी सन् पक्षशेषं समापयेत् । तथैव शुक्लपक्षादौ ग्रासमभुञ्जीत चापरम् । ग्रासोपचयभोजी सन् पक्षशेषं समापयेदिति" यदा त्वेकस्मिन् पक्षे तिथिवृद्धिह्रासवशात् षोडश दिनानि भवन्ति चतुर्दश वा तदा ग्रासानामपि वृद्धिह्रासौ वेदितव्यौ "तिथिवृद्ध्या पिण्डांश्चरेदिति नियमात् । गौतमेन त्वत्र विशेषो दर्शितः "अथातश्चान्द्रायणन्तस्योक्तोविधिः । कृच्छ्रे वपनं व्रतञ्चरेत् । श्वोभूतां पौर्णमासीमुपवसेत् । आप्यायस्व" (ऋ० १।९१।१६।) "सन्ते पयांसि (१७) नवोनवः" (ऋ० १०।८५।१९।) इति चैताभिस्तर्पणमाज्यहोमो हविषश्चानुमन्त्रणमुपस्थानञ्चन्द्रमसः । "यद्देवादेवहेडनम्" इति चतसृभिराज्यं जुहुयात् । देवकृतस्येति चान्ते समिद्भिस्त्रिभिः । ओं भूर्भुवःस्वः महः जनः तपः सत्यं यशः श्रीः ऊर्क् इट् ओजः तेजः पुरुषः धर्मः शिवः इत्येतैर्ग्रासानुमन्त्रणम् । प्रतिमन्त्रं मनसा नमःस्वाहेति वा सर्वान् एतैरेव ग्रासानतुभुञ्जीत ग्रासप्रमाणमास्याविकारेण चरुभैक्ष्यसक्तुकणयावकपयोदधिघृतमूलफलोदकानि हवींषि उत्तरोत्तरप्रशस्तानि पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासान् भुक्त्वैकापचयेनापरपक्षमश्नीयात् । अमावास्यायामुपोष्यैकोपचयेन पूर्वपक्षं विपरीतमेकेषाम् एष चान्द्रायणो मासः" इति । अत्र

ग्रासप्रमाणमाण्डविकारेणेति यदुक्तन्तन्नाभिप्रायम् तेषां शिख्यण्डपरिमितपञ्चदशग्रासभोजनाशक्तेः। क्षीरादिद्रवद्रव्याणां शिख्यण्डपरिमितत्वन्तु पर्णपुटिकादिना सम्पादनीयम्। तथा कुक्कुटाण्डामलकादीनि तु ग्रासपरिमाणानि ग्रन्थान्तरोक्तानि शक्तविषयाणि शिख्यण्डपरिमाणाल्लघुत्वात्तेषां, यत्तु नरम "श्वोभूतां पौर्णमासीमुपवसेदिति" चतुर्दश्यामुपवासमभिधाय पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासान् भुक्त्वेत्यादिना द्वात्रिंशदहरात्मकत्वं चान्द्रायणस्योक्तम् तत्पक्षान्तरप्रदर्शनार्थम् न सार्वत्रिकम्। योगीश्वरादिवचनानुरोधेन त्रिंशदहरात्मकस्य दर्शितत्वात्। यद्येतत्सार्वत्रिकं स्यात्तदा नैरन्तर्य्येण संवत्सरे चान्द्रायणानुष्ठानानुपपत्तिः स्यात् चन्द्रगत्यनुवर्त्तनानुपपत्तिश्च। चान्द्रायणान्तरमाह" मिता०। "यथा कथञ्चित्पिण्डानाञ्चत्वारिंशच्छतद्वयम्। मासेनैवोपभुञ्जीत चान्द्रायणमथापरम्"या०। "पिण्डानाञ्चत्वारिंशदधिकं शतद्वयं मासेन भुञ्जीत यथाकथञ्चित्प्रतिदिनं मध्याह्नेऽष्टौ ग्रासान् तथा नक्तन्दिवसयोश्चतुरश्चतुरो वा। अथवैकस्मिंश्चतुरोऽपरस्मिन् द्वादश वा तथैकरात्रमुपोष्यापरस्मिन् षोड़श वेत्यादि प्रकाराणामन्यतमेन शक्त्यपेक्षया भुञ्जीतेत्येतत् चोक्ताच्चान्द्रायणद्वयादपरं चान्द्रायणम्। अतस्तयोर्नायं ग्राससंख्यानियमः। किन्तु तत्र पञ्चविंशत्यधिकशतद्वयसंख्यैव। मनुना चैते प्रकारा दर्शिताः "अष्टावष्टौ समश्नीयात्पिण्डान्मध्यन्दिने स्थिते। नियतात्मा हविष्यस्य यतिचान्द्रायणञ्चरन्। चतुरः प्रातरश्नीयात्पिण्डान्विप्रःसमाहितः। चतुरोऽस्तमिते सूर्य्ये शिशुचान्द्रायणञ्चरन्। यथाकथञ्चित्पिण्डानान्तिस्रोऽशीतीः समाहितः। मासेनाश्नन् हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकतामिति। "तथा चत्वारिंशच्छतद्वयान्नूनसंख्यकग्राससम्पाद्यस्यापि संव्यहार्थमपर ग्रहणम्। यथाह यमः "त्रींस्त्रीन् पिण्डान् समश्नीयान्नियतात्मा दृढव्रतः। हविष्यान्नस्य वै मासमृषिचान्द्रायणं स्मृतमिति"। एषु च यतिचान्द्रायणप्रभृतिषु न चन्द्रगत्यनुसरणमपेक्षितमतस्त्रिंशद्दिनात्मकसावनमासेन नैरन्तर्य्येण चान्द्रायणानुष्ठाने यदि कथञ्चित्तिथिवृद्धिह्रासवशेन पञ्चम्यादिष्वारम्भोभवति तथापि न दोषः। यदपि सोमायनाख्यं मासव्रतं मार्कण्डेयेनोक्तम् "गोक्षीरं सप्तरात्रन्तु पिबेत् स्तनचतुष्टयात्। स्तनत्रयात्सप्तरात्रं सप्तरात्रं स्तनद्वयात्। स्तनेनैकेन षड्रात्रं त्रिरात्रं वायुभुग्भवेत्। एतत्सोमायनं नाम व्रतकल्मषनाशनमिति"। तदपि चान्द्रायणधर्म्मकमेव। हारीतेनापि "अथातश्चान्द्रायणमनुक्रमिष्याम इत्यादिना सेतिकर्त्तव्यताकञ्चान्द्रायणमभिधाय" एवं सोमायनमित्यतिदेशस्याभिधानात्। यत्तु नस्तेन कृष्णचतुर्थीमारभ्य शुक्लद्वादशीपर्य्यन्तं सोमायनमुक्तम् "चतुर्थीप्रभृतिचतुःस्तनेन त्रिरात्रं त्रिस्तनेन त्रिरात्रं, द्विस्तनेन त्रिरात्रमेकस्तनेन त्रिरात्रमेवमेकस्तनप्रभृति पुनश्चतुःस्तनान्ते या ते सोम! चतुर्थी तनूस्तया नः पाहि तस्यै स्वाहा या ते सोम! पञ्चमी षष्ठीत्येवं यथार्थास्तिथिहोमाएकमाप्राएताभ्यः पूतश्चन्द्रमसः सामान्यतां समानलोकतां सायुज्यञ्च गच्छतीति"। चतुर्विंशतिदिनात्मकसोमायनमभिहितन्तदशक्तविषयम्" मिता०।

प्रायश्चित्तविवेकेऽत्र विशेषोऽभिहितो यथा

"तत्र मनुः। "एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं कृष्णे, शुक्ले च वर्द्धयेत्। उपस्पृशंस्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणं स्मृतम्। एतमेव विधिं कृत्स्नमाचरेद्यवमध्यमे। शुक्लपक्षादिनियतश्चरेश्चान्द्रायणं व्रतम्। अष्टावष्टौ समश्नीयात् पिण्डान्मध्यन्दिने स्थिते। नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायणं चरन्। चतुरः प्रातरश्नीयात् पिण्डान् विप्रः समाहितः। चतुरोऽस्तमिते सूर्य्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम्। यथा कथञ्चित्पिण्डानां तिस्रोऽशीतीः समाहितः। मासेनाश्नन् हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकताम्" एतत्पञ्चविधं चान्द्रायणं पिपीलिकातनुमध्यं यवमध्यं यतिचान्द्रायणं सर्व्वतोमुखं शिशुसाह्वञ्च। तथाच जाबालः। पिपीलिकं यवमध्यं यतिचान्द्रायणन्तथा। चान्द्रायणं तथा ज्ञेयं चतुर्थं सर्व्वतोमुखम्। पञ्चमं शिशुसाह्वञ्च तुल्यं पुण्यफलोदयम्"! कृष्णप्रतिपदमारभ्य मासमेकं यदा क्रियते तदा पिपीलिकमध्यं भवति। शुक्लप्रतिपदारम्भे यवमध्यम्। उभयत्रामावास्यायाम भोजनम्। कृष्णप्रतिपदि चतुर्द्दशग्रासभोजनारम्भे ह्रासक्रमेण चतुर्द्दश्यामेकोग्रासः अमावास्यायामभोजनमेव प्राप्नोति। तथाच वशिष्ठः "मासस्य कृष्णपक्षादौ ग्रासानद्याच्चतुर्दश"। नन्वेवं क्रमेण पञ्चविंशत्युत्तरं ग्रासशतद्वयं स्यात्। न चत्वारिंशद्ग्रासाधिकशतद्वयं तच्च याज्ञवल्क्येनोक्तम् "यथा कथञ्चित्पिण्डानां चत्वारिंशच्छतद्वयम्"। इति "यथा कथञ्चित्पिण्डानां तिस्रोऽशीतीः समाहितः" इति मनुनाप्युक्तम्। उच्यते। संयमदिवसे पौर्णमास्याममावास्यायां वा पञ्चदशग्रासभोजनेन संख्यापूरणसम्भवात्। अथ वा पञ्चदश्यादिकमेवेदं व्रतं न प्रति-

पदादिकं चतुर्दश्यामेव व्रतसङ्कल्पः यथाह गौतमः "पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासान् भुक्त्वा एकैकापचयेनापरपक्षमश्नीयात् अमावास्यायामुपोष्य एकैकोपचयेन पूर्व्वपक्षं विपरीतमेकेषाम्"। शङ्खलिखितौ "अमावास्यां व्रतोपायनं यवमध्यम्। अमावास्यायां पञ्चदश पिण्डानश्नीयात्"। उपायनमारम्भः। युक्तञ्चेदम् "अमावास्यामुपोषण पञ्चदशकलात्मकस्य चन्द्रमसः सूर्य्यप्रविष्टत्वात् अत एकैककलानिर्गमस्य प्रतिपदादिषु वृद्धिशब्दवाच्यत्वात्। जाबालः "एकैकं वर्द्धयेद्ग्रासं शुक्ले कृष्णे च ह्रासयेत्। अमावास्यां न भुञ्जीत यवमध्यं चरन् द्विजः। एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं कृष्णे, शुक्ले च वर्द्धयेत्। पौर्णमास्यां न भुञ्जीत पिपीलितनुमध्यमम्"। अत्र कल्पतरुव्याख्यानम् "एकैकं ह्रासयेदिति कृष्णप्रतिपदि पञ्चदश ग्रासानारभ्य एकैकापचयेनामावास्यायामेकोग्रासः तदनन्तरं शुक्लप्रतिपदि द्वौ ग्रासावेवं वृद्धिक्रमेण चतुर्दश्यां पञ्चदश ग्रासाः सम्पद्यन्ते पौर्णमास्यां चोपवास इति पिपीलिकतनुमध्यं चान्द्रायणम्। एवं यवमध्ये शुक्लप्रतिपदि एकोग्रासः एवमेकैकोपचयने पूर्णिमायां पञ्चदश ग्रासाः कृष्णप्रतिपदि चतुर्दश ग्रासा एवमेकैकापचयेन अमावस्यायामुपवासः"। ऋषिचान्द्रायणमाह यमः "त्रींस्त्रीन् पिण्डान् समश्नीयान्नियतात्मा दृढव्रतः। हविष्यान्नस्य वै मासमृषिचान्द्रायणं स्मृतम्"। अत्र चत्वारिंशच्छतद्वयसंख्या नास्ति। ग्रासपरिमाणमाह पराशरः। "कुक्कुटाण्डप्रमाणन्तु यावान् वा प्रविशेन्मुखम्। एतं ग्रासं विजानीयाच्छुद्ध्यर्थं कायशोधनम्"। सकलचान्द्रायण एव चतुर्दश्यामुपवासं कृत्वा अपरदिने पञ्चदश्यां संयमः कार्य्यः तत्फलमाह। बौधायनः। "शुक्लाञ्चैव चतुर्दशीमुपवसेत् कृष्णां चतुर्दशीं वा केशश्मश्रुनखरोमाणि वापयित्वा" इत्यभिधाय तिथिनक्षत्रादिहोमं प्रत्यहमुक्तवान् विस्तरभयान्न लिखितम्"।

"एकमाप्त्वा विपापोविपाप्मा सर्व्वमेनोहन्ति द्वितीयमाप्त्वा सपूर्व्वान् दशापरानात्मानञ्चैकविंशं पङ्क्तिञ्च पुनाति संवत्सरञ्चाप्त्वा चन्द्रमसः सलोकतामाप्नोतीति" गौतमः। एवञ्च सर्वविधचान्द्रायणे चान्द्रस्य चन्द्रसम्बन्धिनो लोकस्यायनं यस्मादिति व्युत्पत्तिरित्यवधेयम्। अस्य पुंस्त्वमपि "एष चान्द्रायणोविधिः" प्रागुक्तस्मृतेः अत्र तस्येदमित्यर्थेऽणि तत्र चान्द्रायणशब्दस्य तत्सम्बन्धिवाचकत्वात् पुंस्त्वमित्यन्ये। चान्द्रायणव्रताशक्तौ तत्प्रत्याम्नायधेनुमूल्याद्युक्तं प्रा० वि० आपस्तम्बः "कापालिकान्नभोक्तॄणां तन्नारीगामिनान्तथा। ज्ञानात् कृच्छ्राब्दमुद्दिष्टमज्ञानादैन्दवद्वयम्" तथा रजकाद्यन्त्यजाधिकारे यमः "भुक्त्वा चैषां स्त्रियो गत्वा पीत्वापः प्रतिगृह्य च। कृच्छ्राब्दमाचरेज्ज्ञानादज्ञानादैन्दवद्वयम्"। ज्ञानतः कृच्छ्राब्दं त्रिंशद्धेनुदानसमानं विधायाज्ञाने तदर्द्धं चान्द्रायणद्वयं विदधाति। तेन चान्द्रायणद्वये पञ्चदश धेनवः अर्थादेकस्मिंश्चान्द्रायणे सार्द्धसप्तधेनवः। यत्रैकमेव चान्द्रायणं तत्रार्द्धधेनोरसम्भवादष्टकं देयम्। शिशुचान्द्रायणे तु पादोनधेनुचतुष्टयम्। यतोऽत्र प्रात्यहिकाष्टग्रासपरिमाणेन मासैकेन चत्वारिंशदुत्तरग्रासशतद्वयेन द्वात्रिंशदहस्येति व्यवस्थया सार्द्धसप्तदिनभोजनं पर्य्यवस्यति सार्द्धद्वाविंशतिश्चोपवासाःपर्य्यवस्यन्ति। अतः सङ्कलनया पादोनप्राजापत्यचतुष्टयं स्यात्। यद्यपि यवमध्यपिपीलिकतनुमध्यचान्द्रायणयोरप्येतावन्त एव ग्रासास्तथापि वचनात्त्र्यहत्र्युपवासैः क्लेशातिशयाच्च सार्द्धसप्त धेनवः। अत्र तु तदभावान्न्यायाच्च पादोनधेनुचतुष्टयमेव। एवं यतिचान्द्रायणसर्व्वतोमुखचान्द्रायणर्षिचान्द्रायणेषु बोध्यम्" प्रा० वि०।

मिताक्षरायां विशेष उक्तो यथा

"चान्द्रायणविषयभूतेषु पुनरुपपातकेषु प्राजापत्यत्रयं तदशक्तस्य प्रत्याम्नायस्तावानेव। यत्पुनश्चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम् "अष्टौ चान्द्रायणे देयाः प्रत्याम्नायविधौ सदेति" तदतिधनिनः पिपीलिकामध्यादिचान्द्रायणप्रत्याम्नायविषयम्। मासातिकृच्छ्रविषयभूते पुनरुपपातके सार्द्धसप्तप्राजापत्याः प्रत्याम्नायाश्च धेन्वादयस्तावन्त एव। यच्च चान्द्रायणस्यापि तत्रैव प्रत्याम्नानमुक्तम्। "चान्द्रायणं मृगारेष्टिः पवित्रेष्टिस्तथैव च। मित्रविन्दापशुश्चैव कृच्छ्रमासत्रयन्तथा। नित्यनैमित्तिकानाञ्च काम्यानाञ्चैव कर्म्मणाम्। इष्टीनाम्पशुबन्धानामभावे चरवः स्मृताः" इति। तदपि चान्द्रायणाशक्तस्य। यत्तु कृच्छ्रमासत्रयन्तथेति कृच्छ्राष्टकप्रत्याम्नातम्। तदतिजठरमूर्खविषयम्। "चान्द्रायणैस्त्रिभिः कृच्छ्रैरिति दर्शितत्वादित्यलमतिप्रपञ्चेन।" ऐन्दवादयोऽप्यत्र।

चान्द्रायणिक त्रि० चान्द्रायणमावर्त्तयति ठञ्। चान्द्रायणव्रतानुष्ठायिनि राजनि०।

चान्द्री स्त्री चन्द्रस्येयम् अण्। १चन्द्रपत्न्यां २ज्योत्स्नायाञ्च। तत्तुल्यशुभ्रत्वात् ३श्वेतकण्टकार्य्याञ्च राजनि० ४चन्द्रसम्बन्धिन्यां स्त्रियां चान्द्रशब्दे उदा०।

चाप पु० चपस्य वंशभेदस्य विकारः अण्। १धनुषि, अमरः मेषाद्यवधिके २नवमे राशौ च "हस्तगुलमाहते चापैरसिचर्मायुधैः स्थले" मनुः। "स चापमुत्सृज्य विवृद्धमत्सरः" रघुः। "कस्यायमसितश्चापः पञ्चशार्द्दूललक्षणः" भा० वि० ४२अ०। ३वृत्तक्षेत्रार्द्धे "दलीकृतं चक्रमुशन्ति चापम् कोदण्डखण्डं खलु तुर्य्यगोलम्" सि० शि०। ज्याभेदेन चापभेदा नयनं च लीला० दर्शित० तच्च वाक्यं ज्याशब्दे २४०४ दर्शितम्। [शब्दार्थ चि०।

चापपट पु० चापस्याऽवयवइव पटः पत्रमस्य। पियालवृक्षे

चापल न० चपलस्य भावः कर्म्म वा अण्। अविमृश्यकारितारूपे प्रयोजनं विनाऽपि पादाद्देशचालनरूपे वा १चपलकर्म्मणि चपलशब्दे उदा० "मात्सर्य्यद्वेषरागादेश्चापलं त्वनवस्थितिः" सा० द० २उक्तलक्षणे नवस्थाने च। ष्यञ्। चापल्यमप्यत्र।

चापिन् पु० चापोऽस्त्यस्य इनि। १धनुर्द्धारिणि योधभेदे। २शिवे पु०। "त्वं गदी त्वं शरी चापी खट्वाङ्गी झर्झरी तथा" भा०शा०२८६अ०। दक्षकृतशिवस्तुतौ ३धनूराशौ च। "चापी नरोऽश्वजनो मकरोमृगास्यः" ज्यो०त०

चाफट्टि पुंस्त्री चफट्टस्यापत्यम् इञ्। चफट्टस्यापत्ये स्त्रियां ङीप्। यूनि—तौल्वला० फक् तस्य न लुक्। चाफट्टायनि यूनि तदपत्ये स्त्रियां ङीप्।

चामर पुंन० चमर्य्याः विकारः तत्पुच्छनिर्म्मितत्वात्। चमरीपुच्छकृतव्यजने अमरः। चामरलक्षणादिकमुक्तं युक्तिकल्पतरौ यथा

"अथ चामरोद्देशः। "हस्तद्वयोन्नतः शुक्लः सुवर्णवलिभूषितः। हीरैरालङ्कृतो राज्ञां भव्यमानसुखप्रदः। बलेश्चामरदैर्घ्यार्द्धं आयामत्वं प्रकाशितम्। भव्यो भद्रोजयः शीलः सुखः सिद्धस्थलः स्थिरः। वितस्त्येकैकसंख्याद्वा दिनेशादिदिशां भुवाम्। सौवर्णं राजतं युग्मं वैदेयानां महीभुजाम्। योजयेदिति निश्चित्य बलिकल्पनकर्म्मणि। स्थलजं जाङ्गलोराजा आनूपो जलजं वहेत्। हीरञ्च पद्मरागञ्च वैदूर्य्यं नीलएव च। मणिर्वलिषु योक्तव्यो ब्रह्मादीनां यथाक्रमम्। शुक्लो रक्तोऽथ पीतश्च नानावर्णो यथाक्रमम्। चामरो राजकेशस्य न सामान्यस्य भूपतेः। न भव्यमानतो नूनं चामरं गुणमावहेत्"। अथ चामरपरीक्षा। "स्थलजं जलजं चेति चामरं द्विविधं विदुः। मेरौ हिमालये विन्ध्ये कैलासे मलये तथा। उदयेऽस्तगिरौ चैव गन्धमादनपर्व्वते। एवमेतेषु शैलेषु याश्चमर्य्यो भवन्ति हि। तासां बालस्य जायेत चामरेत्यभिधा भुवि। आपीताः कनकाद्रिजा हिमगिरेः शुभ्रा मता विन्ध्यजाः कैलासादसिताः सिता मलयजाः शुक्लास्तथा पिङ्गलाः। आरक्ता उदयोद्भवाश्चमरजा आनीलशुक्लत्विषः कृष्णाः केचन गन्धमादनभवाः पाण्डुत्विषश्चामराः; अन्येषु प्रायशः कृष्णाश्चामराः सम्भवन्ति हि। ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रजातयस्तास्चतुर्व्विधाः। चमर्य्यः पर्व्वतोद्भूता यथापूर्व्वं गुणावहाः। दीर्घबालाः सुलघवः स्निग्धाङ्गाश्चापि कोमलाः। विरलास्तनुपर्वाणश्चमर्यो ब्रह्मजातयः। विना संस्कारमप्यासां चामरं विमलं भवेत्। दीर्घबालाः सुगुरवः क्षत्रियास्तु भृशं घनाः। विज्ञेया स्थूलपर्वाणश्चमर्य्यो वैश्यजातयः। संस्कारे चाप्यसंस्कारे न स्वभावं त्यजेदिदम्। खर्वबालाः सुलघवः कोमलाङ्गा भृशं घनाः। चमर्य्यस्तनुपर्वाणो विज्ञेयाः शूद्रजातयः। संस्कारेणापि मलिनमासां चामरमिष्यते। दीर्घता लघुता चैव स्वच्छता घनता तथा। गुणाश्चत्वार इत्येते चामराणां प्रकीर्त्तिताः। खर्वता गुरुता चैव वैवर्ण्यं मलिनाकृता। दोषाश्चत्वार इत्येते चामराणां प्रकीर्त्तिताः। दीर्घे दीर्घायुराप्नोति लघौ भीतिविनाशनम्। स्वच्छेस्याङ्गनकीर्त्तिभ्यां घने स्युः स्थिरसम्पदः। खर्वे खर्वायुरुद्दिष्टं गुरुर्गुरुभयप्रदः। विरले रोगशोकाभ्यां मलिने मृत्युमादिशेत्"। इति स्थलजम्। अथ जलजम्। "लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधितोयपयोऽब्धिषु। यथोत्तरं गुणवत्यश्चमर्य्यः सप्त सप्तसु। पुच्छानि तासां कृत्तानि जन्तुभिर्मकरादिभिः। कदाचिदुपलभ्यन्ते तत्तीरे पुण्यशालिभिः। लवणाब्धिसमुद्भूतं पीतं गुरु तथा लघु। वह्नौ क्षिप्तश्च बालश्चेत् किञ्चित् चटचटायते। इक्षुसिन्धूद्भवं ताम्रं चामरं विमलं लघु। मक्षिका मशकाश्चैव तस्मिन् व्यजति चामरे। सुराब्धिजातं कलुषं कर्बूरं पुरुकर्कशम्। तद्गन्धेनैव माद्यन्ति अपि दृष्ट्वा मतङ्गजाः। सर्पिःसिन्धुभवं स्निग्धं श्वेतापीतं घनं लघु। वायुरोगाः प्रशाम्यन्ति तस्य वीजनवायुना। जल-

सिन्धूद्भवं पाण्डु दीर्घं लघु घनं महत्। अस्य वातेन नश्यन्तु तृष्णामूर्च्छामदोभ्रमः। नारिष्टं न भयं तस्य यस्येदं चामरं गृहे। क्षीरोदसम्भवं श्वेतं दीर्घं लघु घनं महत्। अस्य चामरवातस्य विज्ञेयो गुणविस्तरः। नाल्पेन तपसा लभ्यो देवानामपि जायते। ह्रियतेऽभ्यन्तरे सिन्धोर्नागैः सम्पत्तिलोलुपैः। एषां पूर्ववदुन्नेयं जातिदोषगुणादिकम्। स्थलजे जलजे चैव भाव्यमेतद्विशेषणम्। स्थलजं सुखदं हि दाहे मिषमिषायते। जलजं वह्निदग्धं हि महान्तं धूममुद्गिरेत्। चामराणां समुद्दिष्टमित्येवं लक्षणद्वयम्। एवं विशेषज्ञो यो धत्ते स राजा सुखमश्नुते। जलजं चामरं राजा यो धत्ते जाङ्गलेश्वरः। तस्याचिरात् कुलं वीर्यं लक्ष्मीरायुश्च नश्यति। अनूपाधीश्वरो राजा यो वहेत् स्थलजं तथा। तस्य तानि विनश्यन्ति लक्ष्मीरायुर्यशो बलम्। नालं वर्णद्वये तेषां विधेयं शिल्पिना क्रमात्। संस्कारो वालुकायन्त्रे मस्तुरसलिलादिभिः। तदुष्णसलिलक्वाथात् क्लिन्नत्वं विपद्यते"।

"सचामरे देवमसेविषाताम्" कुमा०। "गच्छन्तमुच्चलितचामरचारुमश्वम्" माघः। "शशिप्रभं छत्रमुभे च चामरे" रघुः। अस्य स्त्रीत्वमपि वा ङीप्। तत्रार्थे भरतः।

चामरग्राह त्रि० चामरं गृह्णाति ग्रह–अण् उप० स०। चामरेण वीजनकर्त्तरि स्त्रियां टाप् मुग्धबोधमते पक्षे ङीप् इति भेदः। ततः रेवत्या० अपत्ये ठक्। चामरग्राहिक तदपत्ये पुंस्त्री। णिनि चामरग्राहिन् तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

चामरपुष्प(क) पु० चामरमिव पुष्पमस्य। १क्रमुके, २काशे, ३केतके ४आम्रे च मेदि० एषां चामरतुल्यगुच्छत्वात् तथात्वम्। वा कप्। तत्रार्थे जटा०।

चामरिन् पुंस्त्री चामरमिव केशरोऽस्त्यस्य इनि। १घोटके जटाध०। २चामरयुक्तमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

चामीकर न० चमीकरे स्वर्णाकरभेदे भवम् अण्। १स्वर्णे २धुस्तूरे च अमरः। "जगतीरिह स्फुरितचारुचामीकराः" माघः। तस्य विकारः अण्। ३स्वर्णमये त्रि० "सशब्दचामीकरकिङ्किणीकः" कुमा०। अस्योत्पत्त्यादिकं कनकशब्दे १६४४ पृ० उक्तम्।

चामुण्डा स्त्री "यस्माच्चण्डं च मुण्डञ्च गृहीत्वा त्वमुपागता। चामुण्डेति ततो लोके ख्याता देवी भविष्यसि" देवीमा० निरुक्तनामके देवीभेदे। २परब्रह्मणः समष्टिरूपशक्तिभेदे ३ब्रह्मविद्यायाञ्च गुप्तवती। तत्र (ऐँ ह्रीँ क्लीँ चामुण्डायै विच्चे) इति चण्डिकानवार्णार्थनिर्णये उक्तं यथा।

"निर्धूतनिखिलध्वान्ते! नित्यमुक्ते! परात्परे!। अखण्डब्रह्मविद्यायै चित्सदानन्दरूपिणि!। अनुसन्दध्महे नित्यं वयं त्वां हृदयाम्बुजे। इत्थं विज्ञापयत्येषा या कल्याणी नवाक्षरी। अस्या माहात्म्यलेशोऽपि गदितुं केन शक्यते। बहूनां जन्मनामन्ते प्राप्यते भाग्यगौरवात्। एनमर्थं गुरोर्लब्ध्वा तस्मै दत्त्वा च दक्षिणाम्। आशिषञ्च परां लब्ध्वा मन्त्रसिद्धिमवाप्नुयादित्यादि"। अत्र प्रथमश्लोके संबुद्धित्रयं ततश्चतुर्थ्यन्तम् ततः पुनः संबुद्धित्रयमिति सप्तभिः पदैः क्रमेण मन्त्रे सप्तधा परिच्छेदः। पदानां तत्तदर्थमन्त्रता तत्तदर्थाश्चेति कथितं तदुत्तरपद्यार्द्धेनाकाङ्क्षितपदानामध्याहार उक्तः। इतरत् स्पष्टम्। सच्चिदानन्दात्मकपरब्रह्मधर्म्मत्वाद्देवशक्तेरपि त्रिरूपत्वम्। तत्र चिद्रूपा महासरस्वती वाग्बीजेन (ऐँ) सम्बोध्यते। ज्ञानेनैवाज्ञाननाशात् निर्धूतनिखिलध्वान्तपदेन तद्विवरणम् युक्तमेव। नित्यत्वं त्रिकालाबाध्यत्वम्। अतएव मुक्तत्वं कल्पितवियदादिप्रपञ्चनिरासाधिष्ठानत्वम्। एतेन सद्रूपात्मकलक्ष्मीरूपस्य हृल्लेखया (ह्रीँ) सम्बोधनमिति व्याख्यातम्। परः उत्कृष्टः सर्वानुभवसंवेद्य आनन्द एव तस्यैव पुरुषार्थत्वात्। "आत्मनः कामाय सर्वं प्रियं भवतीति" श्रुत्या तदितरेषामपि तदर्थत्वेनानन्दस्यैव सर्वशेषितया परत्वात्। स च मानुषानन्दमारभ्योत्तरोत्तरं शतगुणाधिक्येन श्रुतौ बहुशो वर्णितः "तेषु परमातिशायी स एको ब्रह्मण आनन्द" इति परमावधित्वेनाम्नात एव परात्परः "स्वात्मानन्दलवीभूतब्रह्माद्यानन्दसन्ततिः" इति पुराणं च तेन आनन्दप्रधानमहाकालीस्वरूपस्य कामबीजेन (क्लीँ) सम्बोधनमुक्तम्। चामुण्डाशब्दो हि मोक्षकारणीभूतनिर्विकल्पकवृत्तिविशेषपरः तादर्थ्ये चतुर्थी चमूं सेनां वियदादिसमूहरूपां मुण्डाति लुड्यो रैक्यात् लाति आदत्ते स्वात्मसाक्षात्कारेण नाशयतीति व्युत्पत्तेः। पृषोदरादित्वात्सर्वं साधु" इत्याहुः। "मया तवात्रोपहृतौ चण्डमुण्डौ महासुरौ" इति पद्ये द्विवचनयोः स्वारस्येन तूलमूलभेदेनाज्ञानद्वयपरत्वम् "यस्माच्चण्डं च मुण्डञ्च गृहीत्वा त्वमुपागता।

चामुण्डेति ततो लोके ख्याता देवी भविष्यतीति” पद्योऽपि तूलमूलाविद्यापरताऽवसेया इति रहस्यम्। विच्चे इति। चित् च, इ, इति पदत्रयात्मकं बीजक्रमेणोक्तानां चित्सदानन्दानां वाचकं सम्बुध्यन्तं ख्याद स्त्री ई इत्यस्य ह्रस्वे इ इति हे आनन्दमयब्रह्ममहिषि इत्यर्थः। चित्पदं ज्ञानपरमसिद्धमेव चकारोऽपि नपुंसकः सन् सत्यपर इति योज्यम् अनुसन्दध्महइत्यादिः शेषः। इत्यञ्च महासरस्वत्यादिरूपेण चिदादिरूपे! चण्डिके त्वाम्ब्रह्मविद्याप्राप्त्यर्थं वयं सर्व्वदा ध्यायेम इतिमन्त्रार्थः फलितः। तथायं सङ्ग्रहः “महासरस्वति चिते! महालक्ष्मि! सदात्मिके!। महाकालत्र्यानन्दरूपे! तत्त्वज्ञानप्रसिद्धये। अनुसन्दध्महे चण्डि! वयन्त्वां हृदयाम्बुजे” इति। यद्यपि श्रीमत्येव बीजम्महालक्ष्म्याःप्रसिद्धम्। न हृल्लेखा (ह्रीँ)। तथापि हकारशकारयोरूष्मवर्णत्वेन साजात्याच्चातीव भेदः। अतएव “श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च ते पत्न्याविति” श्रुतौ शाखान्तरे श्रीपदस्थाने ह्रीपदपाठः। एवं कामबीज एव लकारस्य स्थाने रेफयोजनेन कालीबीजता रलयोश्चान्त्यस्थत्वेनैक्याच्चात्यन्तं भेदः। तन्त्रान्तरेषु तु कालीसरस्वत्योर्वास्तविकभेदमभिप्रेत्य बीजयोर्वैपरीत्यव्यवहारोऽपि दृश्यत इति द्रष्टव्यम्। अयं चार्थः प्राचीनैर्वर्णितत्वाय एव सम्यक्परिष्कृत्योक्तः। वस्तुतस्तु लक्षणविरोधस्य छान्दसत्वेन पृषोदरादिपाठकल्पनया च समाधानस्याविशदादन्योऽपि प्रकारः सुवचः। चमु अदने इति धातोः उण् चामुरदनीयः पदार्थः स च ब्रह्मातिरिक्तः सर्वोऽपि “अत्ता चराचरग्रहणात्” इत्यधिकरणे तथा निर्णयात् तम्डापयति उड्डापयति न विषयीकुरुते ब्रह्मभात्रविषयिणीति यावत्। अथवा चकार एकाक्षरनिघण्टुरीत्या चन्द्रवाचक आह्लादप्रकाशगुणयोगादिह ज्ञानपर आनन्दपरो वा सन् ब्रह्मैव वक्ति। तत् आसमन्तान्मुण्डयतीति चामुण्डा मुण्डनं नामाधारापेक्षया न्यूनसत्ताकवस्तुनिरासः शिरश्चर्मापेक्षया न्यूनसत्तायतामेव केशानां वपने प्रयोगात्। गौड़पादीयभाष्ये तु शरीरराहित्यलक्षणम् मुण्डनं मुण्डकोपनिषदि प्रोक्तं अथवा। चानाम्बुजानां सुखानां मुण्डमिव शीर्षमिव स्थिता सर्वोत्तमा चरमवृत्तिरूपा ब्रह्मविद्येति यावत्। अथ चण्डिकारूपदेवतापरएव चामुण्डाशब्दः। अत एव मन्त्रान्ते वह्निजाया योजनेन होमे चामुण्डाया इदमित्येव त्यागो विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे इत्यधिकरणन्यायसिद्धो युज्यते। चतुर्थीबलाच्च नमःशब्दस्यैवाध्याहारः। बीजत्रयमप्यव्ययरूपं चतुर्थ्यन्तमेव व्यष्टिदेवतात्रयवाचकमभेदद्योतकं तद्विशेषणम् विच्चे इत्यप्यखण्डमव्ययं स्वरादेराकृतिगणत्वात्। मन्त्रस्य पदखण्डशो न्यासप्रकरणेऽस्य युगलस्य विभजनं विनैव न्यासविधानात्। भगमालिनी नित्यामन्त्रादिषु बहुषु तस्य प्रयोगसत्त्वेन तत्रोक्तार्थरीत्या निर्वाहाभावाच्च ततश्च हे अम्ब बन्धनकरणीभूतामिमां रज्जुं ग्रन्थिविसर्जनादिना मोचयेति। स्त्रीसम्बोध्यकमोक्षप्रार्थनारूपो विशिष्टस्तदर्थः। यदापि दक्षिणामूर्त्तिसंहितायां भगमालिनीमन्त्रस्य देवतागणनावसरे “अमोघां चैव विच्चाञ्च तथेशीं क्लिन्नदेवतामिति” पाठाद्विच्चानामिका काचिद्देवतैवत्यालोच्यते तदापि परिकरालङ्कारेण साभिप्रायं चामुण्डाविशेषणम्”।

चाम्पिला स्त्री चपि–भावे अङ् चम्पैव चाम्पा ततः अस्त्यर्थे इलच्। चम्पानद्याम् त्रिका०।

चाम्पेय न० चम्पायां नद्यां जम्बुनद्यां भवं ढक्। १स्वर्णे २मुस्तूरे च अमरः। ३चम्पके ४नागकेशरे च पु० किञ्जल्के न० स्वार्थे क तत्रार्थे राजनि०। तत्र स्वर्णे मणिमाणिक्यचाम्पेयदुकूलेभाश्वगोधनम्” काशी० ख० २४अ०। ५चम्पायां भवे त्रि०। ६विश्वामित्रात्मजभेदे पु० “अत्रालिनींचिकश्चैव चाम्पेयोज्जयनौ तथा” भा० आ० ४अ०। विश्वामित्रात्मजोक्तौ।

चाय निशाने (चाक्षुषज्ञाने) पूजने च सक० उभ० सेट्। चायति ते आचायीत् अचासीत् अचायिष्ट अचास्त चदित्। अचचायत् त। “तं पर्व्वतीया प्रमदाश्चायिरे” माघः। “अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते” कठोप०। यङि चेकीयते। चायश्चिभावः। अपचितिः अपचितः।

चाय त्रि० चयस्य विकारः ताला० अण्। चयमये स्त्रियां ङीप्।

चायनीय त्रि० चाय–कर्म्मणि अनीयर्। पूजनीये “उपस्तुच्चित्रमा मराश्यम्” इत्यस्यार्थे च चित्रशब्दनिरुक्तौ चित्रं चायनीयं महनीयमिति” निरुक्तकारः १२।६।

चायमान पु० चयमानस्य राज्ञोऽपत्यम् शिवा० अण्। १चयमानन्टपापत्ये। “अभ्यावर्त्ती चायमानो ददाति” ऋ० ६।२८।८। “चायमानश्चयमानस्य न्टपस्य पुत्रः” भा०। चाय–शानच्। २पूजयति ३पश्यति च त्रि०

चायु त्रि० चाय—उण्। पूजके। "यज्ञेषु यत्र चायवः" ऋ० १।२४।४। "चायवः पूजकाः" भा०।

चार पु० चरएव अण्। १प्रणिधौ गुप्तचरे "चारैश्चानेकसंस्थानैः प्रोत्साद्य वशमानयेत्" "तस्करप्रतिषेधार्थं चारैश्चाप्यनुचारयेत्" उपगृह्यास्पदञ्चैव चारान् सम्यग्विधाय च"—इति च मनुः। २प्रियालवृक्षे (पियाशाल) मेदि० ३कारागारे हेम० चर—भावे घञ्। ४गतौ गोप्रचारः ग्रहचारः "चारोदयाः प्रशस्ताः श्रवणमघादित्यमूलहस्तेषु" वृ० स० ६अ० "भगणार्धेमान्तरितो गृहाणि कथं नियतचारः" ५अ०। कार्य्यभेदे दूतनियोगादिकं कालिकापु० ८५अ० उक्तं यथा। "कृषिर्दुर्गश्च वाणिज्यं खल्यानां करसाधनम्। आदानं सैन्यकर्योर्बन्धनं गजवाजिनोः। शून्यवप्रसुखामात्र भोजनं सततं जनैः। प्रजानां सारहेतूनां बन्धनं चेति चाष्टमम्। एतदष्टासु वर्गेषु चारान् सम्यक् प्रयोजयेत्। कार्य्याकार्य्यविभागाय चाष्टवर्गाधिकारिणाम्। अष्टौ चारान् नियुञ्जीयादष्टवर्गेषु पार्थिवः। दशस्वन्येषु युञ्जीत क्रमशः शृणु तानि मे। स्वामीमन्त्रिराष्ट्राणि मित्रं कोषो बलं तथा। दुर्गन्तु सप्तमं ज्ञेयं राज्याङ्गं गुरुभाषितम्। दुर्गयुक्तं चाष्टवर्गे चारं नात्मनि योजयेत्। तस्मादिमानि शेषाणि पञ्च चारपदानि तु। शुद्धान्तेष्वेव पुत्रेषु सूकपपादौ महानसे। शत्रूदासीनयोश्चैव बलाबलार्थनिश्चये। आदौ दशसु चैतेषु चारान् राजा प्रयोजयेत्। न यत् प्रकाशं जानीयात् तत्तु चारैर्निरूपयेत्। निरूप्य तत्प्रतीकारमवशंत्र छिद्रतश्चरेत्। यथानियोगमेतेषां यो यो यत्रान्यथा चरेत्। ज्ञात्वा तत्र नृपश्चारैर्दण्डयेद्वा नियोजयेत्। चारांस्तु मन्त्रिणा सार्द्धं रहस्ये संस्थितो नृपः। प्रदोषसमये पृच्छेत्तदानीमेव साधयेत्। स्वपुत्रे चाथ शुद्धान्ते ये तु चारा महानसे। नियुक्तांस्तान् मध्यरात्रे पृच्छेत् यद्यपि मन्त्रिणि। एतान् चारान् स्वयं पश्येत् नृपतिर्मन्त्रिणा विना। अन्यांश्च मन्त्रिणा सार्द्धं निरूप्य प्रदिशेत् फलम्। नैकवेशधरश्चारो नैको नोत्साहवर्ज्जितः। संस्तुतो नहि सर्वत्र नातिदीर्घो न वामनः। सततं न दिवाचारी न रोगी नाप्यबुद्धिमान्। न वित्तविभवैर्हीनो न भार्य्यापुत्रवर्ज्जितः। कार्य्यश्चारो नृपतिना गुह्यतत्त्वविनिर्णये। अनेकवेशग्रहणक्षमं भार्य्यासुतैर्युतम्। बहुदेशवचोभिज्ञं पराभिप्रायवेदकम्। दृढभक्तं प्रकुर्वीत चारं शक्तमसाध्वसम्। अधितिष्ठेत् स्वयं राजा ह्यपिमात्यसमैस्तथा। वणिक्पथे च दुर्गादौ तेषु शक्तान्नियोजयेत्। अन्तःपुरे पितृस्तुल्यान् धीरान् वृद्धान् नियोजयेत्। षण्डान् षण्डान् तथा वृद्धान् स्त्रियो या वृद्धतत्पराः। शुद्धान्तद्वारि युञ्जीयात् स्त्रियो बुद्धिमनीषिणीः"। चरेण चरणेन निर्वृत्तम् अण्। ५कृत्रिमविषे—न० हेमच०।

चारक त्रि० चारयति चर—णिच्—ण्वुल्। गवादीनां तृणादिषु गमयितरि १पशुपालके मेदि० चार—स्वार्थे क। २बन्धे ३गतौ च। ४प्रियालवृक्षे राजनि०। ५कारागारे। हेम०। "निगडितचरणा चारके निरोद्धव्या" दशकु०।

चारकीण त्रि० चरकाय हितम् खञ्। चरकहिते।

चारचक्षुस् पु० चारश्चक्षुरस्य। नृपे। "यस्मात् पश्यन्ति दूरस्थाः सर्वानर्थान्नराधिपाः। चारेण तस्मादुच्यन्ते राजानश्चारचक्षुषः", रामा० २।२७। "प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः" मनुः "गावः पश्यन्ति गन्धेन वेदैः पश्यन्ति च द्विजाः। चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः" नीतिसा०। "स्वपरमण्डलकार्य्यावलोकने चाराश्चक्षूंषि क्षितिपालानामिति" नीतिवाक्यामृतम्।

चारटिका स्त्री चर—णिच् शकादि० अट् संज्ञायां कन् अतइत्त्वम्। नलीनामगन्धद्रव्ये राजनि०।

चारटी स्त्री चर—णिच्—शकादि० अटन् गौरा० ङीष्। १पद्मचारिणीवृक्षे अमरः। २भूम्यालक्यां राजनि०।

चारण पु० चारयति कीर्त्तिं चर-णिच्—ल्यु। कीर्त्तिसञ्चारके नटे अमरः। "चाटचारणदासेषु दत्तं भवति निष्फलम्" स्मृतिः। "गन्धर्वाणां तता लोकः परतः शतयोजनात्। देवानां गायनास्ते च चारणाः स्तुतिपाठकाः" पद्म० पु० स्व० ख०। [राजपथे हेम०।

चारपथ पु० चारार्थः बहुजनगत्यर्थः पन्थाः अच् समा०।

चारभट पु० चारे बुद्धिसञ्चारे भटः। धीरे हेम०।

चारमिक त्रि० चरममधीते वसन्ता० ठक्। ग्रन्थसमाप्तिपर्य्यन्ताध्यायिनि। [ध्वजे वायौ त्रिका०।

चारवायु पु० चारेण रवेरुदग्गतिभेदेन कृतोवायुः। निदा-

चारायण पुंस्त्री चरस्य गोत्रापत्यम् नडा० फक्। चरगोत्रापत्ये। तेषां छात्रः अण् "वृद्धाच्छः" पा० छ।

चारायणीय तच्छात्रे । चारायणेभ्य आगतः वुञ् । चारायणक तत आगते त्रि० ।

चारिणी स्त्री चर–णिनि ङीप् । करुणीवृक्षे राजनि० ।

चारित्र न० चर–“चरित्ते” उणा० णित्रन् चरित्रमेव स्वार्थे अण् वा । १चरित्रे २स्वभावे हेम० । ३कुलक्रमागताचारे शब्दार्थचि० । “चारित्रं येन नो लोके दूषितं दूषितात्मना” हरिवं० १७० । ४तिन्तिडीवृक्षे स्त्री शब्दरत्ना० ५मरुत्वन्नृपपुत्रभेदे पु० “मरुत्वतो मरुत्वन्तो देवानजनयत् सुतान्” इत्युपक्रमे “नकुषं चारुतिक्तंचैव चारित्रं ब्रह्मपन्नगम्” हरिवं० २०४ अ० ।

चारित्र्य न० चरित्रमेव स्वार्थे ष्यञ् । चरित्रशब्दार्थे ।

चारिन् त्रि०चर–णिनि । सञ्चारकारिणि गन्तरि “सङ्गमाय निशि गूढचारिणम्” रघुः “प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ” गीता स्त्रियां ङीप् स्वैरचारिणी ।

चारी स्त्री चारो गतिभेदोऽस्त्यस्या अच् गौरा० ङीप् । गतिभेदयुक्तनृत्यक्रीडायां सङ्गी० दा० तद्भेदलक्षणादिकमुक्तं यथा

“न हि चारीं विना नृत्ये नृत्यस्याङ्गं प्रवर्त्तते । शृङ्गारादिरसानान्तु भावोद्दीपनकारिकाम् । माधुर्य्योद्वर्त्तना नृत्ये चारी चारुगतिर्मता”। अन्ये तु “एकपादप्रचारो यः सा चारी न निगद्यते । पादयोश्चारणं यत्र सा चारीति निगद्यते । करणानां समायोगः खण्डकः परिकीर्त्तितः । त्रिभिः खण्डैश्चतुर्भिर्वा मण्डलं समुदाहृतम् । समनखा नूपुरविद्धा तिर्य्यङ्मुखी सरला च । कातरा च कुवीरा च विश्लिष्टा रथचक्रिका । पार्ष्णिरेचितका तलदर्शिनी गजहस्तिका । पराहततला चारुताडिताप्यर्द्धमण्डला । स्तम्भक्रीडनिका स्वगलासिका चारुरेचिका । तलोद्वृत्ता सञ्चरिता स्फुरिकापि तथैव च। लङ्घिजङ्घा सङ्घट्टिता स्यादथैव मदालसा । उत्कुञ्चिता तिर्य्यगूर्द्ध्वं कुञ्चिता चापकुञ्चिका । षड्विंशतिर्भौमचार्य्य इत्याख्याता मनीषिभिः” । अन्ये तु । “सम पादस्थिता विद्धा शकटस्यार्द्धिकापि च । विव्याघाताडिताऽऽबद्धा एकैका क्रीडिता तथा । ऊरूद्वृत्ता छन्दिता च जनिता स्यन्दिता तथा । स्यन्दितावत् समतन्वी समोत्सारितमट्टिता । उत्क्रान्तिता च विज्ञेया चार्य्यः षोडश भूमिगाः । इति भूमिचारी । आकाशचारी यथा “चार्य्य आकाशगा वच्मि विक्षेपा खचरी तथा । अङ्घ्रिताडिता भ्रमरी पुरःक्षेपा च सूचिका । अपक्षेपा जङ्घावर्त्ती विद्धा च हरिणप्लुता “अलातजङ्घान्दोलिता च जङ्घाजङ्घालिका तथा । विद्युत्क्रान्ता भ्रमरिका दण्डपार्श्वेति षोडश”। अन्ये तु ।“विभ्रान्तातिक्रान्ताऽपक्रान्ता च पार्श्वक्रान्तिका । अर्द्धजानुर्दोलपादोद्वृत्ता नूपुरपादिका । भुजङ्गत्रासिका क्षिप्ताऽऽविद्धा ताला च सूचिका । विद्युत्क्रान्ता भ्रमरिका दण्डपादा तथैव च । आकाशचारिका एताः षोडशैव निरूपिताः”। एतास्वेव भूमिचारीष्वप्यन्तरभेदोऽस्ति । “तिर्य्यक्चारी ऊर्द्ध्वचारी अधश्चारीति ता ऊहनीयाः ।“तैलाभ्यक्तेन गात्रेण लब्धाहारो जितश्रमः । स्तम्भे वा भित्तिदेशे वा प्रथमं ताः प्रयोजयेत् । रूक्षाहारं तथाम्लञ्च भुक्त्वा ता न समाचरेत् । नृत्ये पादस्य विन्यासश्चारी सैवाभिधीयते । शृङ्गारादिरसानान्तु भवेद्दीपनकारणम् । माधुर्य्यं भूयसा नृत्ये छन्दतालत्रयान्विताः । नियतार्द्धविशेषाणां चारी सञ्चारतो भवेत्” स० दामो० ।

चारु पु० चरति चित्ते–उण् । १बृहस्पतौ २मनोहरे त्रि० मेदि० “चकासतं चारुचमूरुचर्म्मणा “अर्द्धप्रसारितसुराधिपचापचारु” माघः । गुणवचनत्वेन स्त्रियां वा ङीप् चार्व्वी चारुः । ३कुङ्कुमे न० शब्दार्थचि० । ४रुक्मिणीतनयभेदे पु० “चारुगर्भश्चारु इत्यत्रम् ।

चारुक पु० चारु+संज्ञायां कन् । शरबीजरूपे क्षुद्रधान्यभेदे भावप्र० तद्गुणा उक्ता यथा “चारुकः शरबीजं स्यात् कथ्यन्ते तद्गुणा अथ । चारुको मधुरो रूक्षो रक्तपित्तकफापहः । शीतलो लघुरत्यन्तं कषायो वातकोपनः” । [याम् राजनि० ।

चारुकेशरा स्त्री चारूणि केशराण्यस्याः । नागरमुस्ता-

चारुगर्भ पु० श्रीकृष्णस्य रुक्मिणीगर्भजाते तनयभेदे यथा “तस्याम् (रुक्मिण्याम्) उत्पादयामास पुत्रान् दश महारथान् । चारुदेष्णं सुदेष्णञ्च प्रद्युम्नञ्च महाबलम् । सुषेणं चारुगुप्तञ्च चारुबाहुञ्च वीर्य्यवान् । चारुविन्दं सुचारुञ्च भद्रचारुन्तथैव च । चारुञ्च बलिनां श्रेष्ठं सुतां चारुमतीं तथा” हरिवं० ११८अ० । चारुगुप्तादयोऽप्यत्रोक्ताः तत्पुत्रभेदे ।

चारुचित्र पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे “चित्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चारुचित्रः शरासनः” भा० आ० ११७अ० ।

चारुधारा स्त्री चारुं चारुतां धारयति धारि–अण् चार्व्वी धाराऽस्या वा । इन्द्रपत्न्यां शच्याम् त्रिका० ।

चारुनेत्र त्रि० चारु मनोहरं नेत्रमस्य । १सुलोचने

२हरिणे पुंस्त्री त्रिका॰ । ३अप्सरोभेदे स्त्री "चारु-नेत्रा घृताची च मेनका पुञ्जिकास्थली" काशीख॰ १०अ॰।

चारुपर्णी स्त्री॰ चारूणि पर्णान्यस्याः ङीप्। (गन्धभादाल) प्रसारिण्याम् राजनि॰ ।

चारुपुट पु॰ चारु—पुटमत्र । तालभेदे संगीतदा॰ ।

चारुफला स्त्री चारु फलमस्याः । द्राक्षायाम् राजनि॰ ।

चारुयशस् पु॰ श्रीकृष्णपुत्रभेदे "त्वया द्वादश वर्षाणि व्रतो भूतेन शुष्यता। आराध्य पशुभर्त्तारं रुक्मिण्यां जनिताः-सुताः । चारुदेष्णः सुचारुश्च चारुवेशो यशोधरः । चारुश्रवा चारुयशाः प्रद्युम्नः शम्भुरेव च । यथा ते जनिताः पुत्रा रुक्मिण्यां चारुविक्रमाः" भा॰ अनु॰ १४अ॰ । चारुगर्भगल्भानुक्ताः अनोक्ताश्च चारुश्रवस् इत्यादयोऽपि तत्पुत्रभेदे ।

चारुलोचन त्रि॰ चारु लोचनमस्य । १सुन्दरनेत्रयुक्ते २हरिणे पु॰स्त्री॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीप् शब्दार्थचि॰।

चारुवक्त्र त्रि॰ चारु वक्त्रमस्य । १सुमुखे २कुमारानुचरभेदे पु॰ "श्वेतवक्त्रः सुवक्त्रश्च चारुवक्त्रश्च पाण्डुरः" भा॰ श॰ ४६अ॰ कुमारानुचरोक्तौ

चारुवर्द्धना स्त्री चारु चारुतां वर्द्धयति वृध—णिच्—ल्यु । १नार्य्यां राजनि॰ । २मनोहरतावर्द्धकमात्रे त्रि॰ ।

चारुव्रता स्त्री चारु व्रतमस्याः । १मासोपवासिन्यां स्त्रियां त्रिका॰ २तादृशव्रतयुक्ते पुरुषे पु॰ ।

चारुशिला स्त्री नित्यकर्म्म॰ । १मणिमात्रे त्रिका॰ । क-र्म्मधा॰ । २मनोहरशिलामात्रे स्त्री "कुतूहलाच्चारु-शिलोपवेशम्" भट्टिः ।

चारुशीर्ष त्रि॰ चारु शीर्षमस्य । १मनोज्ञमस्तके २शक्रसखे आलम्बायने पु॰ । "चारुशीर्षस्तु तं प्राह शक्रस्य दयितः सखा । आलम्बायन इत्येव विश्रुतः करुणा-त्मकः" भा॰ अनु॰ १८अ॰ । स च आलम्बर्षेरपत्यम् ।

चारुहासिन् त्रि॰ चारु हसति हस—णिनि । १मनोहर-हासिनि स्त्रियां ङीप् । सा च "अयुग्मशा चारुहा-सिनी" वृ॰ र॰ उक्ते २वैतालीयभेदे छन्दसि ।

चार्च्चिक्य न॰ चर्च्च—भावे ण्वुल् चार्च्चिकैव स्वार्थे ष्यञ् । चन्दनादिना गात्रलेपने अमरः । [वेष्टिते रथे ।

[illegible] पु॰ चर्म्मणा परिवृतो रथः अण् । चर्म्मणा सर्व्वतो

चार्म्मण न॰ चर्म्मणां समूहः अण् । चर्म्मसमुदाये ।

चार्म्मिक त्रि॰ चर्म्मणा निर्वृत्तः ठक् । चर्म्मनिर्म्मिते भाण्डादौ । "चर्म्मचार्म्मिकभाण्डेषु" मनुः । ततः पुरोहिता॰ भावे यक् । चार्म्मिक्य तद्भावे न॰ ।

चार्म्मिकायणि पुंस्त्री चर्म्मिणोऽपत्यम् वाकिना॰फिञ् कुक् नलोपश्च । चर्म्मिणो (ढाली) नामकयोधस्यापत्ये ।

चार्म्मिण न॰ चर्म्मिणां समूहः अण् । चर्म्मिणां समूहे ।

चार्व्वाक पु॰ चारुः लोकसम्मतोवाकोवाक्यं यस्य पृषो॰ । वृहस्पतिशिष्ये लोकायते नास्तिकभेदे तन्मतसिद्ध-पदार्थादि सर्व्वद॰ स॰ दर्शितं यथा ।

"अथ कथं परमेश्वरस्य निःश्रेयसप्रदत्वमभिधीयते वृह-स्पतिमतानुसारिणा नास्तिकशिरोमणिना चार्वाकेण दूरोत्सारितत्वात् । दुरुच्छेदं हि चार्वाकस्य चेष्टितम् । प्रायेण सर्व्वप्राणिनस्तावत् "यावज्जीवं सुखं जीवेन्नास्ति मृत्योरगोचरः । भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः" इति लोकगाथामनुरुन्धाना नीतिकामशास्त्रानुसारेणा-र्थकामावेव पुरुषार्थौ मन्यमानाः पारलौकिकमर्थमपह्नु-वानाश्चार्वाकमतमनुवर्त्तमाना एवानुभूयन्ते । अत एव तस्य चार्व्वाकमतस्य लोकायतमित्यन्वर्थमपरं नामधेयम् । तत्र पृथिव्यादीनि भूतानि चत्वारि तत्त्वानि तेभ्य एव देहाकारपरिणतेभ्यः किण्वादिभ्यो मदशक्तिवत् चैतन्यमुप-जायते, तेषु विनष्टेषु सत्सु स्वयं विनश्यति । "तदिह विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविन-श्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीति" । तत्र चैतन्यविशिष्टदेह एवात्मा देहातिरिक्त आत्मनि प्रमाणाभावात् प्रत्यक्षैक-प्रमाणवादितया अनुमानादेरनङ्गीकारेण प्रामाण्याभा-वात् । अङ्गनालिङ्गनादिजन्यं सुखमेव पुरुषार्थः । न चास्य दुःखसंभिन्नतया पुरुषार्थत्वमेव नास्तीति मन्तव्यम् अवर्जनीयतया प्राप्तस्य दुःखस्य परिहारेण सुखमात्रस्यैव भोक्तव्यत्वात् । तद्यथा मत्स्यार्थी सशल्कान् सकण्टकान् मत्स्यानुपादत्ते स यावदादेयं तावदादाय निवर्त्तते। यथा वा धान्यार्थी सपलालानि धान्यान्याहरति यावदादेयं तावदादाय निवर्त्तते । तस्माद्दुःखभयान्नानु-कूलवेदनीयं सुखं त्यक्तुमुचितम् । न हि मृगाः सन्तीति शालयो नोप्यन्ते । न हि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते । यदि कश्चिद् भीरुर्दृष्टं सुखं त्यजेत् तर्हि स पशुवन्मूर्खो भवेत् । तदुक्तम् "त्याज्यं सुखं विषयसङ्गमजन्म पुंसां दुःखोपसृष्टमिति मूर्खविचार-णैषा । व्रीहीन् जिहासति सितोत्तमतण्डुलाढ्यान् को नाम भोस्तुषकणोपहितान् हितार्थी"। ननु पारलौकिक सुखाभावे बहुवित्तव्ययशरीरायाससाध्ये अग्निहोत्रादौ

विद्याहत्ताः कथं प्रवर्त्तिष्यन्ते इति चेत् तदपि न प्रमाणकोटिं प्रविष्टमीष्टे अन्यतव्याघातपुनरुक्तदोषैर्दूषिततया वैदिकम्मन्यैरेव धूर्त्तबकैः परस्परं कर्म्मकाण्डप्रामाण्यवादिभिर्ज्ञानकाण्डस्य, ज्ञानकाण्डप्रामाण्यवादिभिश्च कर्म्मकाण्डस्य प्रतिक्षिप्तत्वेन त्रय्या धूर्त्तप्रलापमात्रत्वेन अग्निहोत्रादेर्जीविकामात्रप्रयोजनत्वात् तथा चाभाणकः "अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्ठनम्। बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति बृहस्पतिः" ॥ अत एव कण्टकादिजन्यं दुःखमेव नरकं लोकसिद्धो राजा परमेश्वरः देहोच्छेदो मोक्षः। देहात्मवादे च कृशोऽहं कृष्णोऽहमित्यादिसामानाधिकरण्योपपत्तिः। मम शरीरमिति व्यवहारो राहोः शिर इत्यादिवदौपचारिकः। तदेतत् सर्व्वं समग्राहि। "अत्र चत्वारि भूतानि भूमिवार्य्यनलानिलाः। चतुर्भ्यः खलु भूतेभ्यश्चैतन्यमुपजायते। किण्वादिभ्यः समेतेभ्यो द्रव्येभ्यो मदशक्तिवत् ॥ अहं स्थूलः कृशोऽस्मीति सामानाधिकरण्यतः। देहः स्थौल्यादियोगाच्च स एवात्मा न चापरः ॥ मम देहोऽयमित्युक्तिः सम्भवेदौपचारिकीति" ॥ स्यादेतत् स्यादेष मनोरथो यद्यनुमानादेः प्रामाण्यं न स्यात् अस्ति च प्रामाण्यं कथमन्यथा धूमोपलम्भानन्तरं धूमध्वजे प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरुपपद्येत। नद्यास्तीरे फलानि सन्तीति वचनश्रवणसमनन्तरं फलार्थिनां नदीतीरे प्रवृत्तिरिति। तदेतन्मनोराज्यविजृम्भणम्। व्याप्तिपक्षधर्म्मताशालि हि लिङ्गं गमकमभ्युपगतमनुमानप्रामाण्यवादिभिः व्याप्तिश्चोभयविधोपाधिविधुरः सम्बन्धः स च सत्तया चक्षुरादिवन्नाङ्गभावं भजते किन्तु ज्ञाततया। कः खलु ज्ञानोपायो भवेत्। न तावत् प्रत्यक्षं तच्च बाह्यमान्तरं वाऽभिमतम्। न प्रथमः तस्य सम्प्रयुक्तविषयज्ञानजनकत्वेन भवति (वर्त्तमाने) प्रसरसम्भवेऽपि भूतभविष्यतोस्तदसम्भवेन सर्व्वोपसंहारवत्या व्याप्तेर्दुर्ज्ञानत्वात्। न च व्याप्तिज्ञानं सामान्यगोचरमिति मन्तव्यं व्यक्त्योरविनाभावाभावप्रसङ्गात्। नापि चरमः अन्तःकरणस्य बहिरिन्द्रियतन्त्रत्वेन बाह्येऽर्थे स्वातन्त्र्येण प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। तदुक्तम् "चक्षुराद्युक्तविषयं परतन्त्रं बहिर्मनः इति। नाप्यनुमानं व्याप्तिज्ञानोपायः तत्र तत्राप्येवमिति अनवस्थादौस्थ्यप्रसङ्गात्। नापि शब्दस्तदुपायः काणादमतानुसारेणानुमानएवान्तर्भावात् अनन्तर्भावे वा वृद्धव्यवहाररूपलिङ्गावगतिसापेक्षतया प्रागुक्तदूषणलङ्घनजङ्घालत्वात् धूमधूमध्वजयोरविनाभावोऽस्तीति वचनमात्रे मन्वादिवद्विश्वासाभावाच्च। अनुपदिष्टाविनाभावस्य पुरुषस्यार्थान्तरदर्शनेनार्थान्तरानुमित्यभावे स्वार्थानुमानकथायाः कथाशेषत्वप्रसङ्गाच्च। उपमानादिकन्तु दूरापास्तं तेषां संज्ञासंज्ञिसम्बन्धादिबोधकत्वेनानौपाधिकसम्बन्धबोधकत्वासम्भवात्। किञ्च उपाध्यभावोऽपि दुरवगमः उपाधीनां प्रत्यक्षत्वनियमासम्भवेन प्रत्यक्षाणामभावस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि अप्रत्यक्षाणामभावस्याप्रत्यक्षतया अनुमानाद्यपेक्षायामुक्तदूषणानतिवृत्तेः। अपि च साधनाव्यापकत्वे सति साध्यसमव्याप्तिरिति तल्लक्षणं कक्षीकर्त्तव्यम्। तदुक्तम् "अव्याप्तसाधनो यः साध्यसमव्याप्तिरुच्यते स उपाधिरिति"। शब्देऽनित्यत्वे साध्ये सकर्त्तृकत्वं घटत्वमश्रावणत्वं च व्यावर्त्तयितुमुपात्तान्यत्र क्रमतो विशेषणानि त्रीणि। तस्मादिदमनवद्यं समासमित्यादिनोक्तमाचार्य्यैरिति। तत्र विध्यध्यवसायपूर्व्वकत्वान्निषेधाध्यवसायस्योपाधिज्ञाने जाते तदभावविशिष्टसम्बन्धरूपं व्याप्तिज्ञानं व्याप्तिज्ञानाधीनं चोपाधिज्ञानमिति परस्पराश्रयवज्रप्रहारदोषो वज्रलेपायते; तस्मादविनाभावस्य दुर्बोधतया नानुमानाद्यवकाशः। धूमादिज्ञानानन्तरमग्न्यादिज्ञाने प्रवृत्तिः प्रत्यक्षमूलतया भ्रान्त्या वा युज्यते। क्वचित् फलप्रतिलम्भस्तु मणिमन्त्रौषधादिवत् यादृच्छिकः। अतस्तत्साध्यमदृष्टादिकमपि नास्ति। नन्वदृष्टानिष्टौ जगद्वैचित्र्यमाकस्मिकं स्यादिति चेत् न तद्भद्रं स्वभावादेव तदुपपत्तेः। तदुक्तम् "अग्निरुष्णो जलं शीतं शीतस्पर्शस्तथानिलः। केनेदं चित्रितं तस्मात् स्वभावात्तद्व्यवस्थितिरिति"। तदेतत् सर्व्वं बृहस्पतिनाप्युक्तम्। "न स्वर्गो नापवर्गो वा नैवात्मा पारलौकिकः। नैव वर्णाश्रमादीनां क्रियाश्च फलदायिकाः। अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्ठनम्। बुद्धिपौरुषहीनानां जीविका धातृनिर्म्मिता। पशुश्चेन्निहतः स्वर्गं ज्योतिष्टोमे गमिष्यति। स्वपिता यजमानेन तत्र कस्मान्न हिंस्यते। मृतानामपि जन्तूनां श्राद्धं चेत्तृप्तिकारणम्। गच्छतामिह जन्तूनां व्यर्थं पाथेयकल्पनम्। स्वर्गस्थिता यदा तृप्तिं गच्छेयुस्तत्र दानतः। प्रासादस्योपरिस्थानामत्र कस्मान्न दीयते?। यावज्जीवेत् सुखं जीवेदृणं कृत्वा घृतं पिबेत्। भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः। यदि गच्छेत् परं लोकं देहादेष विनिर्गतः। कस्माद्भूयो न चायाति ? बन्धुस्नेहसमाकुलः। ततश्च जीवनोपायो ब्राह्मणैर्विहितस्त्विह।

स्तानां प्रेतकार्य्याणि न त्वर्थ्यहिश्यते क्वचित्। त्रयो वेदस्य कर्त्तारो भण्डधूर्त्तनिशाचराः। जर्फरीतुर्फरीत्यादि पण्डितानां वचः स्मृतम्। अश्वस्यात्र हि शिश्नन्तु पत्नीग्राह्यं प्रकीर्त्तितम्। भण्डैस्तद्वत् परञ्चैव ग्राह्यजातं प्रकीर्त्तितम्। मांसानां खादनं तद्वन्निशाचरसमीरितमिति"। तस्माद्बहूनां प्राणिनामनुग्रहार्थं चार्व्वाकमतमाश्रयणीयमिति रमणीयम्"। नैषधे च तन्मतं भङ्ग्या वर्णितं यथा

"ग्रावोन्मज्जनवद्यज्ञफलेऽपि श्रुतिसत्यता। का श्रद्धा तत्र धीवृद्धाः! कामाध्वा यत् खिलीकृतः। केनापि बोधिसत्त्वेन जातं सत्त्वेन हेतुना। यद्वेदमर्मभेदाय जगदे जगदस्थिरम्। अग्निहोत्रं त्रयीतन्त्रं त्रिदण्डं भस्मगुण्ठनम्। प्रज्ञापौरुषनिःस्वानां जीवो जल्पति जीविका। शुद्धिर्वंशद्वयीशुद्धौ पित्रोः पित्रोर्यदेकशः। तदनन्तकुलादोषाददोषा जातिरस्ति का। कामिनीवर्गसंसर्गैर्न कः सङ्क्रान्तपातकः। नाश्नाति स्नाति हा मोहात् कामक्षाममिदं जगत्। ईर्ष्यया रक्षतो नारीर्धिक् कुलस्थितिदाम्भिकान्। स्मराम्धत्वाविशेषेऽपि तथा नरमरक्षतः। परदारनिवृत्तिर्या सोऽयं स्वयमनादृतः। अहल्याकेलिलोलेन दम्भो दम्भोलिपाणिना। गुरुतल्पगतौ पापकल्पनां त्यजत द्विजाः!। येषां वः पत्युरत्युच्चैर्गुरुदारग्रहे ग्रहः। पापात्तापा, मुदः पुण्यात्, परासोः स्युरिति श्रुतिः। वैपरीत्यं ध्रुवं साक्षात्तदाख्यान बलाबले। सन्देहेऽप्यन्यदेहाप्तेर्विवर्ज्यं वृजिनं यदि। त्यजत श्रोत्रियाः! सत्त्वं हिंसादूषणसंशयात्। यस्त्रिवेदीविदां वन्द्यः स व्यासोऽपि जजल्प वः। रामाया जातकामायाः प्रशस्ता हस्तधारणा। सुकृते वः कथं श्रद्धा सुरते च कथं न सा?। तत्कर्म पुरुषः कुर्य्याद्येनान्ते सुखमेधते। बलात् कुरुत पापानि सन्तु तान्यकृतानि वः। सर्व्वान् बलकृतानर्थानकृतान् मनुरब्रवीत्। स्वागमार्थेऽपि माऽश्विस्थस्तीर्थिका! विचिकित्सितवः। तं तमाचरतानन्दं स्वच्छन्दं यं यमिच्छथ। श्रुतिस्मृत्यर्थबोधेषु कैवमत्यं महाधियाम्। व्याख्या बुद्धिबलापेक्षा सा नोपेक्ष्या सुखोन्मुखी। यस्मिन्नस्तीति धीर्देहे तद्दाहे वः किमेनसा। कापि किन्तत् फलं न स्यादात्मेति परसाक्षिके। सृतः स्मरति कर्म्माणि मृते कर्मफलोर्मयः। अन्यभुक्तैर्मृते तृप्तिरित्यलं धूर्त्तवार्त्तया!। एकं सन्दिग्धयोस्तावत् भावि तत्रेष्टजन्मनि। हेतुमाहुः स्वमन्त्रादीनसाङ्गानन्यथा विटाः। जनेन जानताऽस्मीति कायं नायं त्वमित्यसौ। त्यज्यते ग्राह्यते चान्यदहो श्रुत्याऽतिधूर्त्तया। एकस्य विश्वपापेन तापेऽनन्ते निमज्जनः। कः श्रौतस्यात्मनो भीरो! भरः स्याद् दुरितेन ते। किन्ते हन्ताहृतात् पुण्यात् तन्मात्रे हि फलत्यदः। न्यास्यं तनूभृद्व्यन्यस्य न्यास्यमेवात्मनो यदि। तृणार्णीय घृणावादान् विधूनय वधूरनु। तवापि तादृशस्यैव काचिरं जनवञ्चना। कुरुध्वं कामदेवाज्ञां ब्रह्माद्यैरप्यलङ्घिताम्। वेदोऽपि देवकीयाज्ञा तत्राज्ञा काधिकार्हणा। प्रलापमपि वेदस्य भागं मन्यध्वमेव चेत्। केनाभाव्येन दुःखाय विधीनपि तथेच्छथ। श्रुतिं श्रद्धत्थ विक्षिप्ताः। प्रक्षिप्तां ब्रूथ च स्वयम्। मीमांसामांसलप्रज्ञा! तां यूपद्विपदायिनीम्। को हि वेद्यास्त्यमुष्मिन् वा लोक इत्याह या श्रुतिः। तत्प्रामाण्यादमुं लोकं लोकः प्रत्येतु वा कथम्। धर्म्माधर्म्मौ मनुर्जल्पन् यवक्यार्जनवर्जनौ। व्याजान्मण्डलदण्डार्थी श्रद्धायि सधा बुधैः। व्यासस्यैव गिरा तस्मिन् श्रद्धावद्धा स्थ तान्त्रिकाः। मतृस्वस्याप्युपदेश्यान् वः कोमतृस्यामपि भाषताम्। पण्डितः पाण्डवानां स व्यासश्चाटुपटुः कविः। निनिन्द तेषु निन्दत्सु स्तुवत्सु स्तुतवान्न किम्?। स भ्रातुः किल देव्यां स व्यासः कामात् समासजत्। दासीरतस्तदासीद्यन्मात्मा तत्राप्यदोषि किम्?। देवैर्द्विजैः कृता ग्रन्थाः पन्था येषां तदादृतौ। गां नतैः किं न तैर्व्यक्तं ततोऽप्यात्माऽधरीकृतः। साधु कामुकता मुक्ता शान्तस्वान्तैर्मखोन्मुखैः। सारङ्गलोचनासारां दिवं प्रेत्याभिलिप्सुभिः। उभयी प्रकृतिः कामे सज्जेदिति मुनेर्मतम्। अपवर्गे तृतीयेति भणतः पाणिनेरपि। बिभ्रत्युपरियानाय जना जनितमज्जनाः। विप्रच्छायाप्यतः पश्चाद्गत्वरीरभ्रविभ्रमम्। कः शमः क्रियतां प्राज्ञाः! प्रीयाप्रीतौ परिश्रमः। भस्मीभूतस्य भूतस्य पुनरागमनं भ्रमः। एनसानेन तिर्य्यक् स्यादित्यादिः का विभीषिका। राजिलोऽपि हि राजेव स्वैः सुखी सुखहेतुभिः। हताश्चेद्दिवि दीव्यन्ति दैत्या दैत्यारिणा रणे। तत्रापि तेन युध्यन्तां हता अपि तथैव ते। स्वञ्च ब्रह्म च संसारे मुक्तौ तु ब्रह्म केवलम्। इति स्वोच्छित्तिमुक्त्युक्तिवैदग्धी वेदवादिनाम्। मुक्तये यः शिलात्वाय शास्त्रमूचे सचेतसाम्। गोतमं तमवेतैव यथा वित्थ तथैव सः। दारा हरिहरादीनां तन्मग्नमनसो भृशम्। किं न मुक्ताः पुनः सन्ति कारा-

गारे मनोभुवः। दैवस्यैदस्ति सर्वज्ञः करुणाभागवन्ध्यवाक्। तत्किं वाग्व्ययमात्रान्नः कृतार्थयति नार्थिनः। अर्थिनां भावयन् दुःखं स्वकर्मजमपीश्वरः। स्वादकारणवैरी नः कारणादपरे परे। तत्कीर्तिरक्षया साम्यादन्योन्यस्य व्यतिघ्नताम्। नाप्रामाण्यं मतानां स्यात् केषां सत्प्रतिपक्षवत्। अक्रोधं शिक्षयन्त्यन्यान् क्रोधना ये तपोधनाः। निर्धनास्ते धनायैव धातुवादोपदेशिनः। किं चित्रं दत्त तुष्टेषु समदातारि हरिप्रिया। दत्त्वा सर्वं धनं मुग्धो बन्धनं लब्धवान् बलिः। दोग्धा द्रोग्धा च सर्वोऽयं धनिनश्चेतसा जनः। विरुध्य लोभसंक्षोभमन्थरा यदुदासते। दैन्यस्यायुष्यमस्त्यन्यमभव्यं कश्चिवस्तुना। स्वाच्छन्द्यमच्छतानन्दकन्दलीकन्दमेकलम्”
२ दुर्य्योधनसखे राक्षसभेदे चार्वाकवधपर्वशब्दे विवृतिः

चार्वाकवधपर्वन् न० भा० शान्तिपर्वान्तर्गते अवान्तरपर्वभेदे तद्वधकथा च तत्र ३८अ० यथा।
“निःशब्दे च स्थिते तत्र ततो विप्रजने पुनः। राजानं ब्राह्मणच्छद्मा चार्वाको राक्षसोऽब्रवीत्। तत्र दुर्य्योधनसखो भिक्षुरूपेण संवृतः। साक्षः शिखी त्रिदण्डी च धृष्टो विगतसाध्वसः। वृतः सर्वैस्तथा विप्रैराशीर्वादविवक्षुभिः। परःसहस्रैः राजेन्द्र! तपोनियमसंस्थितैः। स दुष्टः पापमाशंसुः पाण्डवानां महात्मनाम्। अनामन्त्र्यैव तान् विप्रानुवाच पृथिवीपतिम्। चार्वाक उवाच। इमे प्राहुर्द्विजाः सर्वे समारोप्य वचो मयि। धिग्भवन्तं कुनृपतिं ज्ञातिघातिनमस्तु वै। किं तेन स्यादि कौन्तेय! कृत्वेमं ज्ञातिसंक्षयम्। घातयित्वा गुरूंश्चैव मृतं श्रेयो न जीवितम्। इति ते वै द्विजाः श्रुत्वा तस्य दुष्टस्य रक्षसः। विव्यथुश्चुक्रुशुश्चैव तस्य वाक्यप्रधर्षिताः। ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे स च राजा युधिष्ठिरः। व्रीडिताः परमोद्विग्नास्तूष्णीमासन् विशाम्पते!। युधिष्ठिर उवाच। प्रसीदन्तु भवन्तो मे प्रणतस्याभियाचतः। प्रत्यासन्नव्यसनिनं न मां धिक्कर्त्तुमर्हथ। वैशम्पायन उवाच। ततो राजन्! ब्राह्मणास्ते सर्व एव विशाम्पते!। ऊचुर्नैष वचोऽस्माकं श्रीरस्तु तव पार्थिव!। जज्ञुश्चैव महात्मानस्ततस्तं ज्ञानचक्षुषा। ब्राह्मणा वेदविद्वांसस्तपोभिर्विमलीकृताः। ब्राह्मणा ऊचुः। एष दुर्योधनसखा चार्वाको नाम राक्षसः। परिव्राजकरूपेण हितं तस्य चिकीर्षति। न वयं ब्रूम धर्मात्मन् व्येतु ते भयमीदृशम्। उपतिष्ठतु कल्याणं भवन्तं भ्रातृभिः सह। वैशम्पायन उवाच। ततस्ते ब्राह्मणाःसर्वे हुङ्कारैः क्रोधमूर्च्छिताः। निर्भर्त्सयन्तः शुचयो निजघ्नुः पापराक्षसम्”। मुद्रितपुस्तके शान्तिपर्व्वणि एतत्पर्व्व दृश्यते किन्तु भा० आदिपर्व्वणि उपक्रमणिकाध्याये स्त्रीपर्व्वान्तर्गतपर्वोक्तौ “चार्वाकस्य वधः पर्व रक्षसो ब्रह्मरूपिणः। आभिषेचनिकं पर्व धर्मराजस्य धीमतः। प्रविभागो गृहाणाञ्च पर्वोक्तं तदनन्तरम्। शान्तिपर्व ततोयत्र राजधर्मानुशासनम्”। इत्यनेन गृहविभागपर्व्वान्तस्य स्त्रीपर्वत्वेन तत्रोक्तिः। तत्र पर्व मुद्रितपुस्तके शान्तिपर्वणि ४४अध्यायपर्य्यन्तम्। अतस्तत्पर्व्वाद्यमेव स्त्रीपर्व्वत्वङ्गृह्यते अन्यथा प्रतिज्ञाविरोधःस्यात् यदि च स्त्रीपर्वणि सप्तविंशतिरध्याया एव आदिपर्वोपक्रमणिकाध्याये प्रतिज्ञाताः प्रतिज्ञाताश्च शान्तिपर्वणि ३२९ अध्यायाः मुद्रितपुस्तके च स्त्रीपर्व्वणि २७अध्याया एव दृश्यन्ते मुद्रितपुस्तके शान्तिपर्वणि च ४४अध्याये एतद्विभागो दृश्यते इत्यध्यायाधिक्यं तथापि शान्तिपर्व्वणि ३२९अध्यायानामेव सङ्ख्यात्वेन प्रतिज्ञातत्वात् मुद्रितपुस्तके च ३६७ अध्यायानां दर्शनात् अध्यायाधिक्यस्य लिपिकरप्रमादकृतत्वस्येव स्त्रीपर्वण्यपि सप्तविंशतिसंख्याधिक्यस्य लिपिकरप्रमादकृतत्वस्यापि वक्तुं शक्यत्वात्। वस्तुतस्तु उपक्रमणिकाध्याये चार्वाकस्य वधः पर्व इत्यतः पूर्व्वमेव “शान्तिपर्व ततः प्रोक्तम् इत्यादि पद्यं मल-पन्थे स्थितम्। लिपिकरप्रमादात् उत्तरत्र मुद्रितमिति च कल्पयितुमुचितम् अतस्तस्य शान्तिपर्वान्तर्गतत्वेऽपि न विरोधः। अध्यायसंख्याधिक्यस्य तु लिपिकरप्रमादकृतत्वकल्पनमेव न्याय्यः। अतएव उपक्रमणिकायां स्त्रीपर्वप्रतिपाद्यविषयकथने “लोककर्म्माणि चारब्धे राज्ञामुदकदानिके। गूढोत्पन्नस्य चाख्यानं कर्णस्य पृथयात्मनः” इत्यनेन स्त्रीपर्वमध्ये तस्योक्तिः सङ्गच्छते।

चार्व्वीघाट (त) पु० चारु आहन्ति चारु+हन्—“दाराघाटनोऽण् अन्तस्य च टः संज्ञायाम्, चारौ वा” वार्त्ति० अण् वा टान्तादेशः। सुन्दराघातके खगभेदे

चार्वादि पु० नञः परतः आद्युदात्तनिमित्ते पा० ग० सूत्रोक्ते शब्दगणे स च गणः “चारु, साधु, यौधिक, अनङ्गमेजय वदान्य (अकस्मात्) वर्त्तमान वर्धमान त्वरमाण (म्रियमाण क्रीयमाण रोचमान शोभमाना) संज्ञायाम्। विकारः (सदृशे) व्यस्तसमस्ते। गृहपति गृहपतिक।

(राजाङ्गोन्बकृचि)" । "क्रमोरेणुचार्व्वादयश्च" पा० अव्याहः ।

चार्व्वी स्त्री चारु+गुणवचनत्वात् स्त्रियां ङीष् । १चारुत्व युक्तायां स्त्रियां २ज्योत्स्नायाम् ३बुद्धौ ४कुवेरपत्न्याम् च मेदि० ५दीप्तौ शब्दर० ।

चाल पु० चल–ण । करिर्षि १पटले गृहाच्छादने २अश्वादौ भिक्षा०भावे घञ् । ३चलने पु० चल–णिच् भावे अच् । ४चालने पु० । [चले पु० भिक्षा० ।

चालक त्रि० चल+ण्वुल् । १आशालनशापक्वे २अङ्कुश्रद्दुष्टच-

चालन न० चल–णिच्–भावे ल्युट् । १आकाशलचयने २कम्पने च । "ग्रोमतां सागरकान्तो पर्वतश्च च चालनम्" भा०औ०८अ० । करणे ल्युट् ३चालन्यां न० । "कुर्व्वन्द्र समीपेव चालनं तितउः चलनः" इति कर्म्मप्रदीपः ।

चालनी स्त्री चल–णिच् करणे ल्युट् । तत्क्षुद्रादेः क्षुद्रांशापसारणार्थे वंशखण्डादिनिर्म्मिते पात्रभेदे तितवौ (चालुनी) अमरः ।

चाष पुंस्त्री चष–भक्षणे स्वार्थे णिच्–अच् । १नीलकण्ठे खगे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । "केयूरभङ्ग-लीनां प्रभातमानेन क्वचिद्दिकीर्ण्णचाषचाषः" कार्द० । "अशोकस्य वियोगस्य नन्दनः पुष्पिवर्द्धनः । किमहुरङ्गो मणिग्रीवः क्षत्रियकापराजितः । अष्टौ चापस्य नामानि चापं दृष्ट्वा तु यः पठेत् । अथ विहिर्भवेत्तस्य सिद्धयश्च वराङ्गने !" इति पठन्ति । "मार्जारनकुलौ हत्वा चापं मण्डूकमेव च । श्वगोधोलूककाकांश्च शूद्रहत्याव्रतं चरेत्" मनुना तद्वधे शूद्रहत्यात्रतकथनम् यात्रायां तस्य पूर्वदिगादिभेदेन स्थित्या शुभाशुभम् ह०सं० ८६अ० उक्तं यथा । "चापस्त्वकपुष्पाङ्कमपटोमकुरया हृदक्" । "धन्या चकुलचापौ च सरटः पापदोऽपरः" । "अह्नस्य प्रथमे भागे चापवञ्जुलकुक्कुटाः" । तस्य कैतस्थितौ युवराजभयमुक्तं तत्रैव ८४अ० यथा "क्रव्यादकौशिककपोतककाककङ्कैः कैतुस्थितैर्भवति दुर्गमपि भयं अवश्य । चाषेण चापि युवराजभयं यदस्मि नेत्रात्मो विलोचनभयं निपतन् करोति" । "इत्यनाकु जीवलोकमुत्कविखिप्तपक्षचापच्छटाभिः । ककरचको-रकपिञ्जलवञ्जुलपारावतसम्भेकैः" ८८अ० ।

चास पु० चस–हिंसायाम् णिच्–अच् पृषो० । १इक्षुभेदे २चाषखगे पुंस्त्री मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

चि आकर्षणेमादाने विभागपूर्व्वादाने च उभ० द्विक० स्वा० अनिट् । चिनोति चिनुते । चिनोतु चिनु । अचैषीत् अचेष्ट । चिकाय चिचाय चिक्ये चिच्ये । कर्म्मणि चीयते अचायि । चिकीषति ते चिचीषति ते । चयनीयम् चेतव्यम् चेयम् । चिन्वन् चिन्वानः । चितः चितिः । कायः चायः चयनम् । अग्निचित् चित्वा आचित्य चिचि चाययति चापयति । [स्वादिवत्

चि चयने विभागपूर्व्वकादाने स्वा० उभ०अनिट् । चयति ते

चि चयने विभागपूर्व्वकादाने चु० उभ० पक्षे स्वा० द्विक० अनिट् वा घटादि । चाययतिते चापयतिते चयति इत्येके अचीचयत् त अचीचपत् । "दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामिति" भाष्योक्तेरस्य द्विकर्म्मकत्वम् "अचेपुर्वानरोत्तमाः" भट्टिः । "चिचीषयन्तोच्छ्रयपालजातम्" भट्टिः "अन्तरीत्ते चाग्निश्चेतव्य" श्रुतिः । "राजहंस ! तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चापचीयते" काव्यप्र० ।

अधि+आधिक्येन चयने । "यएव तपस्येतस्मादेवाध्यचीयततैतस्त्रिव्यर्चीयत" शत० ब्रा० १०।४।

अनु+पश्चाच्चयने "आ मूलात् शाखाभिरनुचितः" ऐतरे०ब्रा० अप+हीनतासम्पादने सक० । "यस्यायुरपचीयते" भा० व० ११७८ । कर्म्मकर्त्तरि प्रयोगः ।

अव+अधःस्थित्वा चयने । "फलान्यवाचिनोद्वृत्तात्" सुग्ध० । अव+आ सम्यगाचयने "पुष्पाणवाचिन्वतीम्" भा०व०१२१५ आ+सम्यक् चयने । "कर्माणाचिनुतेऽसकृत्" भाग० ४। २८।७८। "आचितानि च भूयोऽपि राघवौ तेन पत्तगैः" भा० व० १२ व्याप्तौ च "कचाचितौ विष्वगिवागजौ गजौ" किरा०

उत्+आ सम्याचये सम्याचयायव्दे द्रष्टव्यम्

सम्+आ+समाहारे "वदा तु मासमां राशिः समामध्ये समाचितः" भा० अ० ६९०४ । [भट्टिः ।

उत् ऊर्द्ध्वस्थयने उत्तोल्यादाने "उच्चिकाय सुमफलं समानि"

अधि+उत्+समुच्चये अव्य्युच्चयशब्दे दृश्यम्

सम्+उत्+समुच्चये समाहारे सक० एकजातीयक्रियान्वयादौ "अपिः पदार्थसंभाव्यमहर्षिताभावसमुच्चये" सुग्ध० "अपियद्यमेन संयोगाभावादिः समुच्चीयते" काव्यप्र० ।

उप+वृद्धौ अक० वर्द्धने सक० । मासि मासे समाचाम्युपचिन्वन्ति वेधसः" तै०सि०१।१।७।२। "अथ मौलिगतस्येन्द्रोर्विशदैर्द्दशनांशुभिः । उपचिन्वन् प्रभां तन्वीम्" कुमा०।

नि+निश्चयेन चयने समुच्चये च "रथः शरैर्निचितः" भा० ७।४। "स्वेदेन निचिता दोषा अभ्यंगेन कोप-

मामता:" सुश्रुतः "त्रयः परार्थे क्लिश्यन्ति साक्षिणः प्रतिभूः कुलम्। चत्वारस्तूपचीयन्ते विप्र आढ्यो वणिङ् नृपः" मनुः

परि+परिचये पुनः पुनरनुशीलने। "चरणारविन्दस्य ध्यानपरिचितभक्तियोगः" भाग० ५।७।१। "मुक्ताजालं चिरपरिचितं त्याजितो दैवगत्या" मेघः। "हेतुः परिचयस्थैर्ये वक्तुर्गुणनिकैव सा" माघः।

प्र+प्रकर्षेण चयने समाहारे च सक० "कर्णिकारान् प्रचिन्वती" भा० आ० ७७

वि+विशेषेण चयने। "पुष्पं पुष्पं विचिन्वीत मूलच्छेदं न कारयेत्। मालाकार इवारामे न यथाङ्गारकारकः" भा० उ० १११श्लो०

सम्+सम्यक् चयने समाहारे "संचिन्वन्ति सदा युक्ता जातरूपञ्च मौक्तिकम्" हरिवं०५२२६

चिकित त्रि० जु० चि–ज्ञाने कर्मणि क्त "छन्दस्युभयथा" पा० निष्ठायाः सार्वधातुकसंज्ञायां शप् जुहोत्यादित्वात् तस्य श्लुः द्वित्वम्, कित–ज्ञाने यङ् लुक् पचाद्यच् । संज्ञापूर्वकत्वात् अभ्यासगुणाभावः इति माधवः। १ज्ञाते २अतिशयज्ञातरि च "त्वं सोम! प्रचिकितो मनीषा" ऋ० १।८१।१। अस्य भाष्ये उक्ता व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या। ३ऋषिभेदे। तस्यापत्यम् इञ् इजन्तत्वात् युनि फक्। चैकितायन तस्य यूनि अपत्ये पुंस्त्री। "त्रयो होद्गीथे कुशला बभूवुः शिलकः शालावत्यश्चैकितायनो दाल्भ्यः" छा० उ०।

चिकितान त्रि०कित–ज्ञाने कानच्। १अभिज्ञे "तपोवसो! चिकितानो अचित्तान्" ऋ० ३।१८।२। "चिकितानः कर्माभिज्ञः" भा०। २ऋषिभेदे पु०। तस्यापत्यमण् ततः युनि वा० ढक्। चैकितानेय तस्य यून्यपत्ये। "तत्रापि ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयो राजानं भक्षयन्नुवाच" छा०उ०।

चिकितु त्रि० कित–ज्ञाने उन् वेदे द्वित्वम्। अभिज्ञे "अचेत्यग्निश्चिकितुर्हव्यवाट्सुमद्रथः" ऋ० ८।५६।५।

चिकित्वन् त्रि०कित–ज्ञाने क्वनिप् वेदे नि०द्वित्वम्। ज्ञातरि। "केतेन शर्मन्त्सचते सुषामण्यग्ने! तुभ्यं चिकित्वना" ऋ० ८।६०।१८।

चिकित्वित् त्रि० कित–ज्ञाने वा० क्विप् वेदे नि० द्वित्वम्। अभिज्ञे "यवयद्द्वेषसं त्वा चिकित्वित्सूनृतावरि" ऋ० ४।५२।४। "चिकित्विन्मनसं त्वा देवं मर्तास ऊतये" ऋ० ५।२२।३।

चिकित्सक पु० कित–रोगापनयने स्वार्थे सन्–ण्वुल्। रोगापनयनकर्त्तरि वैद्ये अमरः। "पूयं चिकित्सकस्यान्नम्" मनुः। तल्लक्षणादि चिकित्साशब्दे दृश्यम्

चिकित्सा स्त्री कित–स्वार्थे सन्–भावे अ। रोगप्रतीकारे रोगनिवारणोपाये अमरः। अस्य लक्षणभेदाङ्गादिकम् भावप्र० उक्तं यथा

"या क्रिया व्याधिहरणी सा चिकित्सा निगद्यते। दोषधातुमलानां या साम्यकृत् सैव रोगहृत्"। क्रियात कर्म व्याधिर्हन्यतेऽनयेति व्याधिहरणी "करणाधिकरणयोश्चेति" पा०सूत्रेण करणार्थे ल्युट् तथाच। "याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः। सा चिकित्सा विकाराणां कर्म[illegible]भिषजामतम्"। "या ह्युदीर्णं शमयति नान्यं व्याधिं करोति च। सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत्"। क्रियात्र चिकित्सा। तथा चामरसिंहः "आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं सम्प्रधारणम्। उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नवक्रिया इति। अथ चिकित्साविध्युपदेशः। "जातमात्रश्चिकित्स्यः स्यान्नोपेक्ष्योऽल्पतया गदः। वह्निशत्रुविषैस्तुल्यः स्वल्पोऽपि विकरोत्यसौ। रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम्। ततः कर्म भिषक् पश्चात् ज्ञानपूर्वं समाचरेत्"। अयमर्थः भिषक् आदौ रोगं परीक्षेत विचारयेत्। ततः पश्चाद्रोगौषधविचारानन्तरं ज्ञानपूर्वं सावधानो न त्वरया कर्म चिकित्सामौषधदानादिरूपां समाचरेदित्यर्थः। रोगाज्ञानेन चिकित्साकरणे दोषमाह

"यस्तु रोगमविज्ञाय कर्माण्यारभते भिषक्। अप्यौषधविधानज्ञस्तस्य सिद्धिर्यदृच्छया"। स्वैरितया सिद्धिर्भवति नापि भवतीत्यर्थः। अन्यच्च

"भेषजं केवलं कर्त्तुं यो जानाति न चामयम्। वैद्यकर्म स चेत् कुर्याद्वधमर्हति राजतः"।

रोगज्ञाने भेषजाज्ञाने दोषमाह।

"यस्तु केवलरोगज्ञो भेषजेष्वविचक्षणः। तं वैद्यं प्राप्य रोगी स्याद्यथा नौर्नाविकं विना", नाविकं कर्णधारं विना यथा नौः सङ्कटे पतति तथा स रोगीत्यर्थः। अन्यच्च

"यस्तु केवलशास्त्रज्ञः क्रियास्वकुशलो भिषक्। स मुह्यत्यातुरं प्राप्य यथा भीरुरिवाहवम्"।

रोगौषधयोर्ज्ञाने गुणमाह।

"यस्तु रोगविशेषज्ञः सर्वभैषज्यकोविदः। देशकालविभा-

गच्छन्तस्य सिद्धिर्न संशयः। ग्रादावन्ते रुजां शान्ते प्रयतेत चिकित्सकः। भेषजानां विधानेन ततः कुर्य्याच्चिकित्सितम्"। चिकित्सितमित्यत्र भावे क्तः। "विकाराणामकुशलो न जिह्नीयात् कदाचन। न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवा स्थितिः"। न जिह्नीयात् न लज्जेत। ध्रुवा नियता। "नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्तस्माच्चिकित्सकः। अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत्। येन कुर्वन्त्यसाध्यानां चिकित्सां ते भिषग्वराः। अतो वैद्यैः श्रमः कार्य्यः साध्यासाध्य परीक्षणे"। रोगस्थानोपाया अग्रे वक्ष्यन्ते। "शीते शीत प्रतीकारमुष्णे तृष्णनिवारणम्। कृत्वा कुर्य्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत्। अप्राप्ते वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न क्रिया कृता। क्रिया हीनातिरिक्ता च साध्येष्वपि न सिद्ध्यति"। अयमर्थः। काले चिकित्साऽवसरे अप्राप्तेऽनागते। या क्रिया चिकित्सा। यथा ज्वरे जीर्णतामप्राप्ते तरुणएव कषायदानक्रिया न सिद्ध्यति। या च क्रिया चिकित्सावसरे प्राप्ते न कृता अर्थात् पश्चात् कृता। यथा दाहे कयञ्चित्कालं पश्चाच्छीतलानुलेपनादिक्रिया। तथा हीनातिरिक्ता च क्रिया साध्येष्वपि न सिद्ध्यति। अतिरिक्तां हीनां च क्रियां वर्ज्जयन्नाह। "विकारेऽल्पे महत् कर्म्म क्रिया लघी गरीयसि। इयमेतद्कौशल्यं कौशल्यं युक्तकर्म्मता। क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत्। पूर्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करो हितः"। भिन्नरूपाभिस्तु क्रियाभिः साङ्कर्य्यमपि न दोषाय। यतआह "क्रियाभिस्तुल्यरूपाभिर्न क्रियासङ्करो हितः। ताभिस्तु भिन्नरूपाभिः साङ्कर्य्यं नैव दुष्यति"। अतएवोक्तम् "लङ्घनं वालुकास्वेदो नस्यं निष्ठीवनं तथा। अवलेहोऽञ्जनञ्चापि प्राक् प्रयोज्यं त्रिदोषजे"। ज्वर इति शेषः। "नचैकान्तेन निर्द्दिष्टे शास्त्रे निविशते बुधः। स्वयमप्यत्र भिषजा तर्कणीयं चिकित्सता"। यतआह "उत्पद्यते च सावस्था देशकालबलम्प्रति। यस्यां कार्य्यमकार्य्यं स्यात् कर्म्म कार्य्यं विवर्जितम्"। विवर्जितं कर्म्म कर्त्तव्यं भवतीत्यर्थः। अथ चिकित्सायां फलमाह। "क्वचिदर्थः क्वचिन्मैत्री क्वचिद्धर्म्मः क्वचिद्यशः। कर्म्माभ्यासः क्वचिच्चेति चिकित्सा नास्ति निःफला। आयुर्व्वेदोदितां युक्तिं कुर्व्वाणा विहितां च ये। पुण्यायुर्द्धिसंयुक्ता निरोगाश्च भवन्ति ते। नैव कुर्वीत लोभेन चिकित्सां पुण्यविक्रियाम्। ईश्वराणां वसुमतां लिप्सेतार्थन्तु हृत्तये। चिकित्सितं शरीरं यो न निष्क्रीणाति दुर्म्मतिः। स यत्करोति सुकृतं सर्वं तद्भिषगश्नुते। न देशो मनुजैर्हीनो न मनुष्या निरामयाः। ततः सर्वत्र वैद्यानां सुसिद्धा एव वृत्तयः"। अथ चिकित्सायाअङ्गानि। "रोगी दूतो भिषग्दीर्घमायुर्द्रव्यं सुसेवकः। षट्तौषधं चिकित्सायाम् इत्यङ्गानि बुधा जगुः"। तत्र रोगिणो लक्षणमाह। "रोगो यस्यास्ति रोगी स स चिकित्स्यस्तु यादृशः। यादृशस्याचिकित्स्योऽपि वक्ष्यमाणो निशम्यताम्"। तत्र चिकित्स्यः। "निजप्रकृतिवर्णाभ्यां युक्तः सत्त्वेन चक्षुषा। चिकित्स्यो भिषजां रोगी वैद्यभक्तो जितेन्द्रियः"। सत्त्वं व्यसनाभ्युदयक्रियादिष्वविक्लवताकरं तेन युक्तः। चक्षुषा चक्षुरुपलक्षितेन। ततोऽन्येनापीन्द्रियेण चिकित्स्यः रोगानूमोचयितव्यः। अन्यच्च "आयुष्मान् सत्ववान् साध्यो द्रव्यवान् मित्रवानपि। चिकित्स्यो भिषजा रोगी वैद्यवाक्यकृदास्तिकः"। आयुर्वेदोऽस्तीति मति र्यस्य आस्तिकः। अथाचिकित्स्यः "चण्डः साहसिको भीरुः कृतघ्नो व्यग्र एव च। शोकाकुलो मुमूर्षुश्च विहीनः करणैश्च यः। वैरी वैद्यविदग्धश्च श्रद्धाहीनश्च शङ्कितः। भिषजामविधेयाश्च नोपक्रम्या भिषग्विधाः। एतानुपाचरन्वैद्यो बहून् दोषानवाप्नुयात्" चण्डोऽत्यन्त क्रोधशीलः। कृतघ्नो वैद्यकृतोपकारलोपकः। व्यग्रो व्याकुलः। विहीनः करणैश्च यः निर्जेन्द्रियशक्तिरहितः। वैरी न चिकित्स्यः कदाचिद्रोगोद्रेके अपवादभयात्। वैद्यविदग्धो वैद्यधूर्त्तः। तथा च सुश्रुतः। "स न सिध्यति वैद्यस्तु गृहे यस्य न पूज्यते"। शङ्कितो वैद्यविश्वासरहितः। भिषजामविधेयाः वैद्यवचनाविधायिनः। भिषग्विधाः वैद्यतुल्याः एते नोपक्रम्याः न चिकित्स्याः। अथ दूतस्य लक्षणम्। "यश्चिकित्सकमानेतुं याति दूतः स कथ्यते। स च यादृक् समुचितस्तादृगत्र निगद्यते। दूताःहजातयो व्यङ्गाः पटवो निर्मलाम्बराः। सुखिनोऽश्वरूपाखढाः शुभ्रपुष्पफलैर्युताः। सजातयः सुचेष्टाश्च सजीवदिशि सङ्गताः। भिषजां समये प्राप्ता रोगिणः सुखहेतवे"। सजातयः रोगिसमानजातयः। "यस्यां प्राणमरुद्याति सा नाडी जीवसंज्ञिता"। अथ दूतस्य यात्रायां शकुनविचारः। "वैद्याह्वानाय दूतस्य

गच्छतो रोगिणः क्षते। स शुभं सौम्यशकुनं प्रदीप्तस्तु सुखावहः”। प्रदीप्तोऽग्निः। दूतो रोगी च रिक्तहस्तो वैद्यं न पश्येत्। तथाच “रिक्तहस्तो न पश्येत्तु राजानं भिषजं गुरुमिति”। अथ वैद्यस्य लक्षणम्। “चिकित्सां कुरुते यस्तु स चिकित्सक उच्यते। स च यादृक् समीचीनस्तादृशोऽपि निगद्यते। तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा स्वयङ्कृती। लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जोपस्करभेषजः। प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान् व्यवसायी प्रियंवदः। सत्यधर्मपरो यश्च वैद्य ईदृक् प्रशस्यते”। दृष्टकर्मा दृष्टा परेण कृता चिकित्सा येन सः स्वयङ्कृती स्वयं चिकित्साकुशलः। लघुहस्तः सिद्धहस्तः। अथ निषिद्धो वैद्यः। “कुचेलः कर्कशस्तब्धो ग्रामीणः स्वयमागतः। पञ्च वैद्या न पूज्यन्ते धन्वन्तरिसमा यदि। कर्कशः अप्रियवादी स्तब्धः साभिमानः। ग्रामीणः व्यवहाराचतुरः। अथ वैद्यस्य कर्माह। “व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः। एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः”। अस्यायमर्थः व्याधेः सम्यक्परिचयो व्यथाशान्तिकरणं वैद्यस्य कर्म न तु वैद्य आयुषः प्रभुरित्यर्थः। अपरे त्वेवं व्याचक्षते व्याधेस्तत्त्वतः परिचयो वेदनायाः शान्तिकरणञ्च। एतदेव वैद्यस्य वैद्यत्वं किन्तु वैद्य आयुषः प्रभुः आगन्तुमृत्युशतहरणात्। तथा च सुश्रुते धन्वन्तरिः “एकोत्तरं मृत्युशतमथर्वाणः प्रचक्षते। तत्रैकः कालसंयुक्तः शेषास्त्वागन्तवः स्मृताः”। अयमर्थः अथर्वाणः अथर्वतत्त्वज्ञत्वेनाथर्वतुल्याः मृत्युमेकोत्तरं शतं प्रचक्षते। तत्रैको मृत्युः कालसंयुक्तः। काल आयुषोऽन्ते शरीरिणामवश्यं संहर्त्ता। सर्वैरुपायैर्निवारयितुमशक्यः। स ब्रह्मादीनामायुषोऽन्ते संहरति। यत आह लिङ्गपुराणे कार्त्तिकेयं प्रति महादेवः “ममायुर्ग्रसते कालः कुतः पुत्र!। रसायनमिति”। तेन कालेन संयुक्तः। संहाराय नियुक्तः सोऽवश्यं भावी शेषाः शतं मृत्यवः आगन्तवः आगन्तुरूपहेतुजन्मानः कार्य्यकारणयोरभेदोपचारात्। आगन्तवो हेतवः यथा। “विषभक्षणमजीर्णेऽत्यन्नभोजनञ्च दुर्देशजलपानम्। तथाऽतिबलैरिभ्याघ्रवनमहिषमत्तमातङ्गादिभिर्युद्धम्। दन्दशूकेन क्रीडनमत्युच्चशाखारोहणम् बाहुभ्याम् महातरङ्गिणीतरणमेकाकिनो रात्रौ दुर्गे मार्गे गमनम् इत्यादि। आगन्तुहेतुजा मृत्यवो दुर्निमित्ता भाविभावनश्चलवत्त्वादायुषि सत्यपि मारयन्ति। यथा तैलवर्त्तिवह्निषु विद्यमानेषु वात्या दीपं नाशयति। तथाच “यथा सत्यपि तैलादौ दीपं निर्वापयेन्मरुत्। एवमायुष्यहीनेऽपि हिंसन्त्यागन्तुमृत्यवः”। किन्तु आगन्तुनिमित्तानि निवारयितुञ्च शक्यन्ते। यत आह सुश्रुते धन्वन्तरिः “दोषागन्तुनिमित्तेभ्यः रसमन्त्रविशारदौ। रक्षेतां नृपतिं नित्यं यत्नाद्वैद्यपुरोहितौ”। वैद्यमन्त्रिणौ नृपतिं नित्यं यत्नाद्रक्षेताम्। कुतः दोषागन्तुनिमित्तेभ्यः दोषा निषिद्धाहारविहारदूषिता वातपित्तकफरोगोत्पादकाः। आगन्तवः निषिद्धविहारा अतिबलवैरिविषधरादयः ते निमित्तानि येषान्तेभ्यः शतमृत्युभ्यः। वैद्यपुरोहितौ कथं मृत्युशतं निवारयितुं शक्तौ तत्राह। यतस्तौ रसमन्त्रविशारदौ प्रथमं वैद्येन दिनचर्य्यारात्रिचर्य्यर्त्तुचर्य्योक्ताहारविहाराभ्यां वातपित्तकफधातुमलान् समानेव रक्षति ततो रससंस्कृतैर्मृत्युञ्जयादिभिर्निषिद्धाहारविहारदूषितदोषजनितान् विकारान् मृत्युहेतूनपहरति। मन्त्री च सद्बुद्धिदानेन मृत्युहेतुभ्यो निषिद्धविहारेभ्यो नृपतिं निवारयति। तत आगन्तुमृत्यवो निवारयितुं शक्या न त्व[illegible]। अथायुर्विचारः। “भिषगादौ परीक्षेत रुग्णस्यायुः प्रयत्नतः। तत आयुषि विस्तीर्णे चिकित्सा सफला भवेत्”। सा च त्रिधा “आसुरी मानुषी दैवी चिकित्सा सा त्रिधा मता। सूत (पारद) प्रधाना दैवी स्यात् छेदभेदात्मिका ऽऽसुरी। मानुषी षड्रसा ज्ञेया जपहोमादिसत्क्रिया। कलौ चाल्पबले लोके मानुषी तत्र पूजिता” वैद्यकम्।

चिकित्सित त्रि० कित—स्वार्थे सन् कर्मणि क्त। १कृतरोगप्रतीकारे। भावे क्त। २चिकित्सायां न० अमरः। “सूतानामश्वसारथ्यमम्बष्ठानां चिकित्सितम्” मनुना अम्बष्ठानां चिकित्सितवृत्तिरुक्ता। चिकित्सा जाताऽस्य तारका० इतच्। ३जातचिकित्से त्रि०। ४ऋषिभेदे पु० तस्यापत्यं गर्गा० यञ्। चैकित्सित्य तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् यलोपश्च चैकित्सिती।

चिकित्स्य त्रि० कित—स्वार्थे सन् कर्मणि यत्। प्रतीकार्य्ये चिकित्सार्हे उदा०। “क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः” पा०। भेषजैः स चिकित्स्यः स्यात् य उन्मार्गेण गच्छति” भा० शा० १४अ०। “अन्योऽचिकित्स्यरोगाद्या भर्त्त्याक्ते निरंशकाः” या०।

चिक्किन त्रि॰निनता नासिका इनच् "पिटज्चिकचि च"वार्त्ति॰ इनच् प्रकृतेश्च चिकादेशः । निनतनासिके (खाँदा)

चिक्किल पु॰ चि–बा॰ इलच् कुक् च । पङ्के हेम॰।

चिकीर्षक त्रि॰ कृ–सन–ण्वुल् । कर्त्तुमिच्छौ अस्य ण्वुलो-लित्त्वात् "लिति" पा॰ प्रत्ययात् पूर्व्वस्योदात्तता । अत्र "न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरेत्यादि" पा॰ । करोतेः सनन्तात् ण्वुल् अतोलोपः स च लितीति स्वरे कर्त्तव्ये न स्थानिवत् । इति मनोरमोक्तेः स्वरे कर्त्तव्ये अल्लोपस्य न स्थानिवत्त्वम्।

चिकीर्ष्य त्रि॰ कर्त्तुमेष्यम् कृ–सन् कर्मणि यत् । कर्त्तुमेष्ये अस्य यतस्तित्त्वात् "तित्स्वरितम्"पा॰स्वरितस्वरः

चिकुर पु॰ चि इत्यव्यक्तं शब्दं कुरति कुर–क । १केशे, अमरः "चिकुरप्रकराः जयन्ति ते" नैष॰ २वृक्षभेदे, ३पर्वते, ४सरीसृपे च । ५चपले, तरले, ६चञ्चले च त्रि॰ मेदिनी । चपलस्य दोषमनिश्चित्य बध-बन्धनादिकारी । अत्र सर्पः सर्पभेदः सुमुखपिता यथाह" भा॰ उ॰ १०२अ॰ "ऐरावतकुले जातः सुमुखोनाम नागराट् । आर्य्यकस्य मतः पौत्रो दौहित्रो वामनस्य च । एतस्य हि पिता नागश्चिकुरो-नाम मातले ! । नचिराद्वैनतेयेन पञ्चत्वमुपपादितः । ततोऽब्रवीत् प्रीतमना मातलिर्नारदं वचः । एष मे रुचितस्तात । जामाता भुजगोत्तमः । क्रियतामत्र यत्नो हि प्रीतिमानस्म्यनेन वै। अस्मै नागाय वै दातुं प्रियां दुहितरं मुने !" । कचार्थकात् अस्मात् समूहार्थे पक्ष पाश हस्त प्रत्ययाः । चिकुरपक्ष चिकुरपाश चि-कुरहस्त केशसमूहे पु॰। चिकुर+अस्ति णिच् कर्म्मणि क्त । चिकुरित चञ्चलीकृते त्रि॰ । "व्यारक्तचिकुरितेक्षणाम्" काद॰ ।

चिकूर पु॰ चिकुर+पृषो॰ । केशे शब्दभेदप्रकाशः ।

चिक्क पीडने चु॰ उभ॰ सक॰ सेट् । चिक्कयति ते अचि-चिक्कत् त । [स्त्रीम । (छुँको) त्रिका॰

चिक्क पु॰चिक् इत्यव्यक्तेन शब्देन कायति कै–क । छुछुन्द-

चिक्कण पु॰ चिक्क–क्विप् चिक् तं कायति कण–शब्दे अच् । १गुवाकवृक्षे । २तत्फले न॰ राजनि॰ । ३मसृणे स्निग्धे (चिकण) त्रि॰ शब्दमा॰ ४चिक्कणगुणवत्याम् उत्तमायां गवि स्त्री । अमरः "कठिनश्चिक्कणः श्लक्ष्णः पिच्छिलो मृदु दारुणः" भा॰ शा॰ १८४अ॰ । गौरा॰ ङीष् । पूगवृक्षे हरीतक्यां॰ तत्फले च स्त्री राजनि॰ ।

अस्य कन्यान्ते तत्पुरुषे क्लीवता चिह्नत्वा॰ आद्युदात्तता च चिक्कणकन्यम् ।

चिक्कस पु॰ चिक्क–असच् । यवचूर्णे हेमच॰ ।

चिक्का स्त्री चिक्क–अच्। १पूगवृक्षे राजनि॰। २तत्फलेऽपि स्त्री

चिक्किर पु॰ चिक्क–बा इरच् । मूषिकभेदे । उन्दुरशब्दे ११८८पृ॰ दृश्यम् । "लालनः पुत्रकः कृष्णोहंसिरश्चिक्कि-रस्तथा" सुश्रुत॰ ।

चिक्लिद त्रि॰क्लिद–यङ् लुक् अच् नि॰। अतिशयक्लेदयुक्ते ।

चिङ्गट पु॰ चिङ्गड+पृषो॰ । मत्स्यभेदे हारा॰ । "चिङ्गट-स्तु गुरुर्ग्राही मधुरो बलवर्द्धनः । मेदःपित्तास्र-नाशी तु दृष्योरोचनकृत्तथा । कफवातकरो ज्ञेयः" राजवल्ल॰ । अल्पार्थे ङीप् । (गुर्णाचिङ्ड़ी) क्षुद्र-चिङ्गटे "चिङ्गटी मधुरा हृद्या कफवातविनाशिनी गुर्वी संग्रहकरी ज्ञेया" राजव॰ ।

चिङ्गड पु॰ चिमित्यव्यक्तशब्देन गल्यते भक्ष्यते गल भक्षे– कर्म्मणि घञर्थे संज्ञायाम् क लस्य डः । (चिङ्ड़ी) मत्स्यभेदे शब्दमाला

चिचिण्ड पु॰ चि–बा॰ इण्डच् चुक् च । फलप्रधाने वृक्षे भावप्र॰। "चिचिण्डो वातपित्तघ्नः पथ्यो बलरुचिप्रदः । शोषिणोऽतिहितोज्ञेयः पटोलात् किञ्चिदूनकः" तद्गुणा उक्ताः ।

चिच्चिटिङ्ग पु॰ चीयते चि–कर्म्मणि क्विप् चित्तिः तत चिटि प्रेषणं गच्छति गम–ड पृषो॰ मुम् । कीट-भेदे कीटशब्दे २०५८पृ॰ सुश्रुतवाक्यं दृश्यम् ।

चिच्छक्ति चिदेव शक्तिः । चैतन्ये संक्षेपशारीरकम "चिच्छक्तिः परमेश्वरस्य विमला चैतन्यमेवोच्यते" । "चिच्छक्तिरस्ति परमात्मनि तेन सोऽपि व्यक्तो जगत्स्य विदितो भवकल्पकर्त्ता । कोऽन्यस्त्वया विरहितः प्रभ-वत्यमुष्मिन् कर्त्तुं विहर्त्तुमपि सञ्चलितुं स्वशक्त्या" देवीभागवतम् । "मायाश्चदस्य चिच्छक्त्या चैतन्यं स्थितमात्मनि" भाग॰ १।७।२४।

चिच्छायापत्ति स्त्री चिति वृद्ध्यादेः, बुद्ध्यादौ वा चितेः छाया प्रतिबिम्बः तस्या आपत्तिः । सांख्यमते १चितौ बुद्ध्यादेः प्रतिबिम्बप्राप्तौ वेदान्तिमते २बुद्ध्यादौ चितः प्रतिबिम्बनप्राप्तौ च । चित्प्रतिबिम्बस्वीकारश्च सोप-पत्तिकः "अन्तःकरणस्य तदुज्ज्वलितत्वाल्लोहवदधि-ष्ठातृत्वम्" सां॰ सू॰ भाष्ये समर्थितस्तच्च वाक्यं १८५। १८६पृ॰ उक्तम् ततः शेषन्तु "ननु प्रतिबिम्बद्वैतया

संयोगविशेषावश्यकत्वे प्रतिबिम्बकल्पना व्यर्था प्रतिबिम्ब-कार्य्यस्यार्थज्ञानादेः संयोगविशेषादेव सम्भवादिति । एवं-म् । बुद्धौ चैतन्यप्रतिबिम्बश्चैतन्यदर्शनार्थं कल्प्यते दर्पणे मुखप्रतिबिम्बवत् । अन्यथा कर्म्मकर्तृविरोधेन स्वस्य सा-क्षात् स्वदर्शनानुपपत्तेः। अयमेव च चित्प्रतिबिम्बो बुद्धौ चिच्छायापत्तिरिति चैतन्याध्यास इति चिदावेश इति चोच्यते । यश्च चैतन्ये बुद्धेः प्रतिबिम्बः स चारूढ-विषयैः सह बुद्धेर्भानार्थमिष्यते । अर्थाकारतयैवार्थ-ग्रहणस्य बुद्धेरन्यत्र स्थले दृष्टत्वेन तां विना संयोगवि-शेषमात्रेणार्थभानस्य पुरुषेऽप्यनौचित्यात् अर्थाकार-स्यैवार्थग्रहणशब्दार्थत्वाच्चेति । स चार्थाकारः पुरुषे परिणामो न सम्भवतीत्यर्थात् प्रतिबिम्बरूप एव पर्य्यव-स्यतीति दिक् । स चायमन्योऽन्यप्रतिबिम्बो योगभाष्ये व्यासदेवैः सिद्धान्तितः । “चितिशक्तिरपरिणामिन्यप्रति-संक्रमा च परिणामिन्यर्थे प्रतिसंक्रान्तेव तद्वृत्तिमनु-पतति तस्याश्च प्राप्तचैतन्योपग्रहरूपाया बुद्धिवृत्तेरनु-कारिमात्रतया बुद्धिवृत्त्यविशिष्टा हि ज्ञानवृत्तिरित्या-ख्यायते” इत्यादिना ।

अन्तःकरणस्यैकत्वेऽपि वृत्तिभेदाद्भेदः सा० प्र० भाष्ये समर्थितस्तद्वाक्यञ्च अन्तःकरणशब्दे १९५पृ० उक्तम्

चिच्छिल पु० १देशभेदे २तद्वासिषु ब० व० । मेलकैश्चैपुरे-शैव चिच्छिलैश्च समन्वितः” भा०भी० ८८अ० ।

चिञ्चा स्त्री चिमित्यव्यक्तं शब्दं चिनोति चि–ड । १ति-न्तिडीवृक्षे अमरः । तत्फले अण् हरितक्या० लुपि व्यक्तिवचनत्वात् स्त्री । स्वार्थे क । २गुञ्जायां चिञ्चिकाप्यत्र गौरा० ङीष् । चिञ्चीत्यप्यत्र केचित्

चिञ्चिड पु० चिमित्यव्यक्तशब्देन चिडति चिड–वासे । चिञ्चिण्डवृक्षे भावप्र० । चिञ्चिण्ड इत्यत्र चिञ्चिड इति पाठः गुणास्तु चिञ्चिण्डशब्दोक्ताः

चिञ्चाटक पु० चिञ्चेवाटति अट–ण्वुल् । (चेँचको) तृण-भेदे रत्नमा० । चिञ्चोटक इत्यपि पाठः तत्रार्थे पृषो०

चिञ्चाम्ल न०चिञ्चेवाम्लम् । अम्लशाके । (आमरुल) राजनि०।

चिञ्चासार पु० चिञ्चाया इव सारोऽस्य । अम्लशाके (आ-मरुल) राजनि० । [चिचेट–चेटः चेटी ।

चिट प्रेषणे भ्वा० पर० सक० सेट् । चेटति अचेटीत् ।

चिट प्रेषणे चु०उभ० सक० सेट् । चेटयति ते अचीचिटत् त

चिटी स्त्री चिट–क गौरा० ङीष् । चण्डालवेशधारिण्यां योगिन्याम् तन्मन्त्रप्रयोगः तन्त्रसारे उक्तो यथा । “तारं चिटिद्वयं ब्रूयाच्चाण्डालि च ततः परम् । महदाद्यं ततो ब्रूयादमुकं मे ततः परम् । वशमानय ठ–द्वन्द्वं चिटि-मन्त्र उदाहृतः (ओं चिटि ! चिटि ! महाचाण्डालि अमुकं मे वशमानाय स्वाहा) सप्तभिर्दिवसैर्भूपान् वशयेद्दिधिना जनः” । विधि माह । “विलिख्य ताल-पत्रे तं साध्यनाम्नाधिगर्भितम् । निःक्षिप्य क्षीरसं-मिश्रे जले ततकाथयेत्त्रिधि । वश्यो भवति साध्यो-ऽस्य नात्र कार्य्या विचारणा । तालपत्रे लिखित्वैनं भद्रकालीगृहे खनेत् । वश्याय सर्वजन्तूनां प्रयोगो-ऽयमुदाहृतः” ।

चित ज्ञाने भ्वा०पर० सक० सेट् । चेतति अचेतीत् । चिचेत ईदित् चित्तः । “य इन्द्रं । सोमपातमोमदः शविष्ठ चेतति” ऋ० ८।१२।१ “एवं तेऽचेतिषुः मर्त्ते” भट्टिः । “क्रतानीदस्य कर्त्वा चेतन्ते दस्युतर्हणाम्” ऋ० ६।४७।२। अ० वेदे पदव्यत्ययः । चेतः चेतनः चित् । “क्रमरहितमचेतन्नीरजोकारितज्ञाम्” भट्टिः ।

चित ज्ञाने चु० आत्म०सक०सेट् । चेतयति ते अचीचितत् त चेतना चेतितः । “पूर्व्वं चेतयते जन्तुरिन्द्रियैर्विषयान् पृथक्” भा० शा० ६८९० “किन्नु सुप्तोऽस्मि जागर्मि चेतयामि न चेतये” भा० स्वर्गा० २अ० “राक्षसाश्चेत-यन्ति न” भट्टिः । अस्य अदन्तत्वमपि । तस्य चित-यतीत्यादिरूपम् “इन्द्र न यज्ञैश्चितयन्त आयवः” ऋ० १।१३१।२

चित स्मृतौ चु० उभ० सक० सेट् इदित् । चिन्तयति ते अचिचिन्तत् त चिन्तितः चिन्तनम् चिन्तनाचिन्ता । “यद्यहं नैषधादन्यं मनसापि न चिन्तये” भा० व० ६३अ० “तस्मादस्य वधं राजा मनसाऽपि न चिन्तयेत्” मनुः ।

चित् स्त्री चित–सम्पदा० भावे क्विप् । १ज्ञाने चेतनायाम् अमरः । २चैतन्ये । “सच्चिदानन्दविग्रहम्” वे० सा० ३चित्तवृत्तिभेदे । “चिदसि मनासि धीरसि”यजु० ४।१९। “अचेतनदेहादिसंघातस्य चेतनत्वं संपादयन्ती बाह्यव-स्तुषु निर्विकल्परूपं सामान्यज्ञानं जनयन्ती वृत्तिश्चित्त तदेवात्र चिदित्युच्यते” वेददी० ४निर्विशेषस्फुरणमात्रे चेतने स्वतएव प्रकाशमाने ब्रह्मणि“निर्विकल्पकं सर्वावभा-सकं ज्ञानं प्रत्यगात्मस्वरूपं चिदिति” व्याख्यातारः “चिदिहास्तीति चिन्मात्रमिदं चिन्मयमेव च । चित्त्वं चिदहमेते च लोकाश्चिदिति भावयेत्”वेदान्तप्र०। चिद्रूपः

चिद्घनः "चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः । उपासकानां सिद्ध्यर्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना" । "तस्मिं-श्चिद्दर्पणे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः । इमास्ताः प्रतिबिम्बन्ति सरसीव तटद्रुमाः" योगवाशिष्ठः

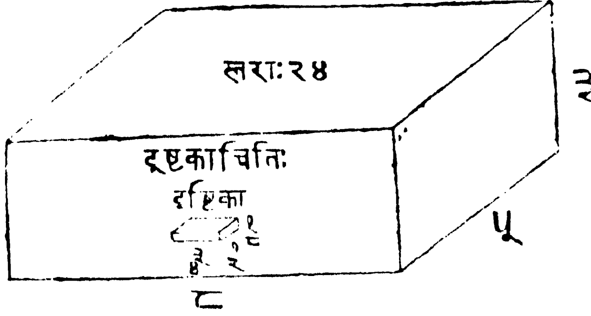
चिनोति चि—कर्त्तरि क्विप् । ५चयनकर्त्तरि त्रि० अग्निचित् । कर्म्मणि क्विप् । ६अग्नौ । ७असाकल्ये अव्य० अमरः । कश्चित् कथञ्चित् जातुचित् । ८अव्यक्तानुकरणे च अव्य० चित्कारः "नहि करिणि दृष्टे चित्कारेण तमनुमिमतेऽनुमातारः" वाचस्पतिमिश्रः । मुग्धबोधे विभक्त्यन्तात् किमः चिच्चनौ प्रत्ययौ विहितौ इति भेदः । तच्चिन्त्यं चनशब्दे तद्धेतुरुक्तः जातुचित् इत्यादिप्रयोगासिद्धिश्च तस्य किमः प्रकृतित्वाभावात् ।

चित त्रि० चि—कर्म्मणि क्त । २छन्ने मेदि० २कृतचयने "अवचितबलिपुष्पा वेदिसम्मार्गदक्षा" कुमा० । ३सञ्चिते ४सम्पादिते च "तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितः क्षीयते" श्रुतिः ५शवदाहाधारचुल्लीभेदे स्त्री अमरः । "प्रणिपाताञ्जलियाचितां चिताम्" कुमा० "वद वामोरु ! चिताधिरोहणम्" रघुः "त्वया न पठिता चण्डी मया नापि चिकित्सितम् । अकस्मान्नगरोपान्ते कथं धूमायते चिता" हास्यार्णवः । "चिताग्नेरुद्धृत्याज्यम्" भा० व० २१४अ० । "सगोत्रजैर्हृत्वा तु चितामारोप्यते शवः । अधोमुखो दक्षिणादिक्चरणस्तु पुमानिति । उत्तानदेहा नारी तु सपिण्डैरपि बन्धुभिः । चाण्डालाग्नेरमेध्याग्नेः सूतिकाग्नेश्च कर्हिचित् । पतिताग्नेश्चिताग्नेश्च न शिष्टैर्ग्रहणं स्मृतम्" शु०त० । अधिकं चितिशब्दे दृश्यम् । मन्त्रसाधनाङ्गचितालक्षणं तन्त्रसारे उक्तं यथा "असंस्कृता चिता ग्राह्या न तु संस्कारसंस्कृता । चाण्डालादिषु संप्राप्ता केवलं शीघ्रसिद्धिदा" । चितासाधनप्रकारः वीरतन्त्रे 'अष्टम्याञ्च चतुर्द्दश्यां पक्षयोरुभयोरपि । कृष्णपक्षे विशेषेण साधयेद्वीरसाधनम् । ततश्चार्द्धप्रहरे यामे गते च सुरसुन्दरि ! । शवं वापि चितां वापि नीत्वा गत्वा यथासुखम् । साधयेत् स्वहितं मन्त्री मन्त्रध्यानपरायणः । भयं नैव तु कर्त्तव्यं हास्यन्तत्र विवर्जयेत् । चतुर्द्दिशं न वीक्षेत मन्त्रमेव समभ्यसेत्" । तत्र पूजाद्रव्यम् "सान्निधान्नं गुडं छागं सुरापायसपिष्टकम् । नानाफलञ्च नैवेद्यं स्वस्वकल्पोक्तसाधितम् । चितास्थानं समानीय सुहृद्भिः शस्त्रपाणिभिः । समानगुणसम्पन्नैः साधयेत् वीतभीः स्वयम्" । [त्रिका० ।

चिताचूडक न० चितेव चूडकं चूलकम् तस्य डः । चितायां

चिति स्त्री चि+आधारे क्तिन् । १चितायाम् तत्करणदेशादिः का० श्रौ० २५।७।१५। सूत्रोक्तौ यथा "चितानं साधयित्वा समे बहुलतृणेऽन्तराग्नी चितिं चिनोति" १५सू० चितानसाधनमग्नीनां यथादेशस्थापनं कृत्वा समे तृणबहुले देशेऽन्तराग्नी काष्ठैः चितिं चिनोति" कर्कः "पूर्वतरम् उद्धृत्य क्षीरिणीः पुरुषाकृतीः" १६सू० "पुरुषाकारा यासामोषधीनाम् ता उद्धृत्य" देव० "क्षीरयुक्ताः पुरुषाकृतीः पुरुषनाम्नीः पुंलिङ्गशब्दाभिधेयाः अर्काद्याः" कर्कः । "शिखाशरासृग्गन्धापृश्निपर्णपध्यण्डाश्च" १७सू० "उद्धृत्येति वर्त्तते शिखावः दूर्वा शरोमुञ्जः पृश्निपर्णी माषपर्णी अध्यण्डा टगाटणिका" देव० "अश्वगन्धा आसन्धिः पृश्निपर्णी लक्ष्मणेत्यपरे अध्यण्डा च ब्रह्ममाण्डूकीति निगमे" कर्कः "चितिवच्च" कात्या० श्रौ० २१।३।२१ "देशो भवति तद्गुणयुक्त इत्यर्थः । स चितिवत् मृतस्य दाहार्थं यादृशैः काष्ठैश्चितिर्विहिता तादृशे देशे" कर्कः । भावे क्तिन् । २समूहे मेदि० । अग्न्यादेः ३चयने संस्कारभेदे । अग्निचयनप्रकारः शत० ब्रा० ७।१।१।१। "गार्हपत्यं चेष्यन् पलाशशाखया व्युदूहति अवस्यति ह्येतद् गार्हपत्यं चिनोति इत्यादिके" विस्तरेणोक्तः । चीयतेऽस्याम् आधारे क्तिन् अग्निचयनाधारे ४इष्टकाभेदे तासामुपधानादि संस्काराः शत० ब्रा० ८।१।१।१। "प्राणभृत उपदधाति । प्राणा वै प्राणभृतः प्राणानेवैतदुपदधाति ताः प्रथमायां चितावुपदधाति" "एषोऽग्निर्यत् प्रथमा चितिः पुरस्तात्तत् प्राणानुपादधाति तस्मादिमे पुरस्तात् प्राणाः इत्यादिके उक्ता दृश्याः" । "प्रथमोत्तमयोः पादमात्रीरतिरिक्ताः" कात्या० श्रौ० १७।७।२८। "प्रथमोत्तमयोश्चित्योरतिरिक्ता या पादमात्री भवति मात्रोऽतिरिक्ता चेति" कर्कः प्रथमापञ्चम्योः अतिरिक्ता या महत्य इष्टकास्ताः पादमात्रीरुपदधाति" सं०व्या० । ५कुड्यस्येष्टकादीनां समूहविशेषे । इष्टकामानेन चितिमानस्यानोपयोगिव्यवहारः चितिव्यवहारः । स च लीला० दर्शितो यथा चितौ करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् । "उच्छ्रयेण गुणितं चितेः किल क्षेत्रसम्भवफलं घनं भवेत् । इष्टिकाघनहृते घने चितेरिष्टिकापरिमितिश्च लभ्यते । इष्टिकोच्छ्रयहृदुच्छ्रितिश्चितेः स्युः स्तराश्च दृषदां चितेरपि ।

उदाहरणम् । अष्टादशाङ्गुलं दैर्घ्यं विस्तारो द्वादशाङ्गुलः । उच्छ्रितिस्त्र्यङ्गुला यासामिष्टकास्ताश्चितौ किल । यद्विस्तृतिः पञ्चकराष्टहस्तं दैर्घ्यं च यस्यां त्रिकरोच्छ्रितिश्च । तस्यां चितौ किं फलमिष्टिकानां सङ्ख्या च का ब्रूहि कति स्तराश्च । न्यासः ।



इष्टिकायाः घनहस्तमानं ३/६४ चितेः क्षेत्रफलम् ४० । उच्छ्रयेण गुणितं चितेर्घनफलम् १२० । लब्धा इष्टिकासङ्ख्या २५६० । स्तरसङ्ख्या २४ । एवं पाषाणचयेऽपि । "चितेः कपि" पा० कपि परे दीर्घः एकचितीकः "पञ्चचितिकोऽग्निः" इत्यादौ छन्दसि न दीर्घः । चाय—दीप्तौ क्तिन् चिभावः । ६चैतन्ये स्वयंप्रकाशे चिच्छब्दार्थे स्त्री "आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विशेषचितिरेव केवला" संक्षे पशारी० । ७दुर्गायाम् । "चितिश्चैतन्यभावाद्वा चेतना वा चितिः स्मृता । महान्तं व्याप्य स्थिता सर्वान् महा वा प्रकृतिर्मता" देवीभाग०पु० ४५अ० ।

चितिका स्त्री० चितिरिव कायति कै—क । १कटिशृङ्खलायाम् हारा० । चिति+स्वार्थे क । २चितिशब्दार्थे चिता+स्वार्थे क अतइत्त्वम् । ३चितायाम् ।

चितकण पु० त्रि० चिदित्यव्यक्तशब्दं कणति कण—अच् । चित्शब्दकारके । क्लीवकन्थशब्दे परे तत्पुरुषे चिहणादि० आद्युदात्तता । चितकणकन्थम् ।

चि(ची)त्कार पु० चित्+कृ—भावे घञ् पृषो० वा दीर्घः । चिदित्यव्यक्तशब्दकरणे । "न हि करिणि दृष्टे चि(ची)त्कारेण तमनुमिमतेऽनुमातारः" वाचस्पतिमिश्रः । "स विषीदति चित्कारात् ताडितो गर्दभो यथा" हितो० ।

चित्त न० चिती—ज्ञाने बा० करणे क्त । १अन्तःकरणभेदे "मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरम् । संशयोनिश्चयोगर्वः स्मरणं विषया इमे" वेदा०प० । तस्य च स्मरणम् अनुसन्धानात्मक वृत्तिभेदः । चिच्छब्दे दृश्यम् । २अन्तःकरणमात्रे अमरः "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः" पात० सू० । "जनस्य चित्तेन भृशं वशात्मना" नैष० । "चन्द्रचतुर्मुखशङ्कराच्युतैः क्रमाधिष्ठितेन मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्ताभिधानान्तरिन्द्रियचतुष्केण क्रमात् संशयनिश्चयाहङ्कार्य्यचैत्यांश्च सर्वानेतान् स्थूलविषयाननुभवतः" वे० सा० उक्तेः अस्याधिष्ठाता अच्युतः । कर्म्मणि कर्त्तरि वा क्त । ३ज्ञाते ४ज्ञातरि च । चित्तं च सांख्यमते त्रिगुणप्रकृतिकार्य्यम् । तदेतत् योगसूत्रभाष्यादौ दर्शितम् । "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः" पात० १।१।सू० "चित्तं हि प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिशीलत्वात् त्रिगुणम् । प्रख्यारूपं हि चित्तं सत्वम् । रजस्तमोभ्यां संसृष्टम् ऐश्वर्य्यविषयप्रियं भवति । तदेव तमसानुविद्धमधर्म्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्य्योपगं भवति । तदेव प्रक्षीणमोहावरणं सर्व्वतः प्रद्योतमानमनुविद्धं रजोमात्रया धर्म्मज्ञानवैराग्यैश्वर्य्योपगं भवति तदेव रजोलेशमलापेतं स्वरूपप्रतिष्ठं सत्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रं धर्म्ममेघध्यानोपगं भवति । तत्परं प्रसङ्ख्यानमित्याचक्षते ध्यायिनः । चितिशक्तिरपरिणामिन्यप्रतिसङ्क्रमा दर्शितविषया शुद्धा चानन्ता च सत्वगुणात्मिका चेयम् । अतो विपरीता विवेकख्यातिरित्यतस्तस्यां विरक्तं चित्तन्तामपि ख्यातिं निरुणद्धि । तदवस्थं चित्तं संस्कारोपगं भवति ; स निर्बीजः समाधिः, न तत्र किञ्चित् सम्प्रज्ञायत इत्यसम्प्रज्ञातः द्विविधः स योगश्चित्तवृत्तिनिरोध" इति भा० । "कुतः पुनरेकस्य क्षिप्तादिभूमिसम्बन्धः किमर्थं चैवमस्य चित्तस्य वृत्तयो निरोद्धव्या इत्याशङ्क्य प्रथमं तावदवस्थासम्बन्धहेतुमुपन्यस्यति । चित्तं हीति । प्रख्याशीलत्वात् सत्वगुणम् । प्रवृत्तिशीलत्वाद्रजोगुणम् स्थितिशीलत्वात् तमोगुणम् । प्रख्याग्रहणमुपलक्षणार्थं तेनान्येऽपि सात्विकाः प्रसादलाघवप्रीत्यादयः सूच्यन्ते । प्रवृत्त्या च परितापशोकादयो राजसाः । स्थितिः प्रवृत्तिविरोधी तमोवृत्तिधर्म्मः स्थितिग्रहणाद् गौरवावरणदैन्यादय उपलक्ष्यन्ते । एतदुक्तं भवति एकमपि चित्तं त्रिगुणनिर्म्मिततया गुणानाञ्च वैषम्येण परस्परविमर्दवैचित्र्याद्विचित्रपरिणामं सदनेकावस्थमुपपद्यत इति । क्षिप्ताद्या एव चित्तस्य भूमयः यथासम्भवमवान्तरावस्थाभेदवत्त्वया दर्शयति । प्रख्यारूपं हीति चित्तरूपेण परिणतं सत्वं चित्तसत्वं, तदेवं प्रख्यारूपतया सत्वप्राधान्यं चित्तस्य दर्शितम् । तत्र चित्ते सत्वात् किञ्चिदूने

रजस्तमसी यदा मिथःसमे भवतः तदैश्वर्य्यञ्च विषयाश्च शब्दादयस्तान्येव प्रियाणि यस्य तत्तथोक्तं सत्त्वप्राधान्यात् खलु चित्तं तत्त्वे प्रणिधित्सदपि तत्त्वस्य तमसा पिहितत्वादणिमादिकमेव तत्त्वमभिमन्यमानं तत्प्रणिधित्सति प्रणिधत्ते च क्षणम् अथ रजसा क्षिप्यमाणम्। तत्राप्यलब्धस्थिति तत् प्रियमात्रं भवति। शब्दादिषु पुनरस्य सरसत्वाहो प्रेमा निरूढ एव। तदनेन विक्षिप्तं चित्तमुक्तम् क्षिप्तं दर्शयन् मूढमपि सूचयति तदेव तमसेति। यदा हि तमो रजो विजित्य प्रवृत्तं तदा चित्तसत्त्वावरकतमःसमुत्सारणेऽशक्तत्वात् रजस्तमस्थगितं चित्तमधर्म्माद्युपगच्छति। अज्ञानञ्च विपर्य्ययज्ञानमभावप्रत्ययालम्बनञ्च निद्राज्ञानमुक्तम्। ततश्च मूढावस्थापि सूचितेति। अनैश्वर्य्यं सर्व्वत्रेच्छाप्रतिघातः। अधर्म्मादिव्याप्तं चित्तं भवतीत्यर्थः। यदा तु तदेव चित्तसत्त्वमाविर्भूतसत्त्वमपगततमःपटलं सरजस्कं भवति तदा धर्म्मज्ञानवैराग्यैश्वर्य्याण्युपगच्छतीत्याह प्रक्षीणेत्यादि। मोहस्तमस्तदेव चावरणं प्रक्षीणं यस्य तत्तथोक्तम्। अतएव सर्व्वतो विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गपुरुषेषु प्रद्योतमानं तथापि न धर्म्मायैश्वर्य्याय च कल्पते प्रवृत्त्यभावादित्यत आह। अनुविद्धं रजोमात्रया रजसः प्रवर्त्तकत्वादस्ति धर्म्मादिरित्यर्थः। तदनेन संप्रज्ञातसमाधिसम्पन्नयोर्मधुभूमिकप्रज्ञाज्योतिषोर्म्मध्याधमयोर्योगिनोश्चित्तसत्त्वं संगृहीतम् संप्रत्यतिक्रान्तभावनीयस्य ध्यायिनश्चतुर्थीं चित्तस्यावस्थामाह तदेव चित्तं रजोलेशमलादपेतम् अतएव स्वरूपप्रतिष्ठमभ्यासवैराग्यपुटपाकप्रबन्धविधूतरजस्तमोमलस्य हि बुद्धिसत्त्वतपनीयस्य स्वरूपप्रतिष्ठस्य विषयेन्द्रियप्रत्याहृतस्यानवसिताधिकारतया च कार्य्यकारिणो विवेकख्यातिः परं कार्य्यमवशिष्यत इत्याह सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रं चित्तं धर्म्ममेघध्यानोपगं भवति। धर्म्ममेघश्च वक्ष्यते। अतएव योगिजनप्रसिद्धिमाह तदिति। सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रं चित्तं धर्म्ममेघपर्य्यन्तं परं प्रसंख्यानमिति आचक्षते ध्यायिनः। चित्तसामान्याधिकरण्यं च धर्म्मधर्म्मिणोरभेदविवक्षया द्रष्टव्यम्। विवेकख्यातेर्हानहेतुं चितिशक्तेश्चोपादानहेतुं निरोधसमाधिमवतारयितुं चितिशक्तेः साधुतामसाधुताञ्च विवेकख्यातेर्दर्शयति चितिशक्तिरित्यादि। सुखदुःखमोहात्मकत्वमशुद्धिः। सुखमोहावपि विवेकिनं दुःखाकुरुतः। अतो दुःखवद्धेयौ तथापातिसुन्दरमप्यन्तवत् दुनोति। तेन तदपि हेयमेव विवेकिनः। सेयमविशुद्धिरन्तश्च चितिशक्तौ पुरुषे न स्त इत्युक्तं शुद्धा चानन्ता चेति। ननु सुखदुःखमोहात्मकशब्दादीन् इयं चेतयमाना तदाकारापन्ना कथं विशुद्धा तदाकारपरिग्रहपरिवर्जने च कुर्वती कथमनन्तेत्यत उक्तं दर्शितविषयेति। दर्शितो विषयः शब्दादिर्यस्यै सा तथोक्ता। भवेदेतदेवं यदि बुद्धिवच्चितिशक्तिर्विषयाकारतामापद्येत। किन्तु बुद्धिरेव विषयाकारेण परिणता सती अतदाकारायै चितिशक्त्यै विषयमादर्शयति ततः पुरुषश्चेतयत इत्युच्यते। ननु विषयाकारां बुद्धिमानारूढाया चितिशक्तेः कथं विषयवेदनं! विषयारोहे वा कथं न तदाकारापत्तिरिति अत उक्तम् अप्रतिसंक्रमेति। प्रतिसंक्रमः सञ्चारः स चितेर्नास्तीत्यर्थः। स एव कुतोऽस्यां नास्तीत्यत उक्तम् अपरिणामिनीति। न चितेस्त्रिविधोऽपि धर्म्मधर्म्मावस्थालक्षणः परिणामोऽस्ति येन त्रितयरूपेण परिणता सती बुद्धिसंयोगेन परिणमेत। चितिशक्तेरसंक्रान्ताया अपि विषयसंवेदनमुपपादयिष्यते। तत्सिद्धं चितिशक्तिः शोभनेति, विवेकख्यातिस्तु बुद्धिसत्त्वात्मिका अशोभनेत्युक्तम्। अतश्चितिशक्तेर्विपरीतेति। यदा च विवेकख्यातिरपि हेया तदा कैव कथा वृत्त्यन्तराणां दोषबहुलानामिति भावः। ततस्तद्धेतोर्निरोधसमाधेरवतारो युज्यत इत्याह अतस्तस्यामिति। ज्ञानप्रसादमात्रेण हि परेण वैराग्येण विवेकख्यातिमपि निरुणद्धीत्यर्थः। अथ निरुद्धाऽशेषवृत्ति चित्तं कीदृशमित्यत आह तदवस्थमित्यादि। स निरोधः अवस्था यस्य तत्तथोक्तम्। निरोधस्य स्वरूपमाह स निर्वीज इति। क्लेशसहितः कर्म्माशयो जात्यायुर्भोगबीजं तस्माद्विगतः निर्वीजः अस्यैव योगिजनप्रसिद्धामन्वर्थसंज्ञामादर्शयति। न तत्रेति। उपसंहरति। द्विविधः स योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति" विवरणम्।

"तदवस्थे चेतसि विषयाभावात् बुद्धिबोधात्मा पुरुषः किंस्वभावः? इति—भा॰

"तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्" ३सू॰।

"स्वरूपप्रतिष्ठा तदानीं चितिशक्तिर्यथा कैवल्ये व्युत्थानचित्ते तु सति तथापि भवन्ती न तथा" भा॰।

"संप्रत्युत्तरसूत्रमवतारयंश्चोदयति। तदवस्थे चेतसीति

क्रियमाणेऽपि तत्तदाकारपरिणतबुद्धिबोधात्मा स्वयं पुरुषः सदानुभूयते न तु बुद्धिबोधरहितोऽतोऽस्य पुरुषस्य बुद्धिबोधस्वभावः सवितुरिव प्रकाशः। न च संस्कारशेषे चेतसि सोऽस्ति, न च स्वभावमपहाय भावो वर्त्तितुमर्हति इति भावः। स्यादेतत् संस्कारशेषमपि बुद्धिं कस्मात् पुरुषो न बुध्यते? इत्यत आह विषयाभावादिति। न बुद्धिमात्रं पुरुषस्य विषयोऽपि तु पुरुषार्थवती बुद्धिः। विवेकख्यातिविषयभोगौ च पुरुषार्थौ तौ च निरुद्धावस्थायां न स्त इति सिद्धो विषयाभाव इत्यर्थः। सूत्रेण परिहरति "तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्" सू०। "स्वरूप इत्यारोपितम् शान्तघोरमूढस्वरूपं निवर्त्तयति पुरुषस्य हि चैतन्यं स्वरूपमनौपाधिकम् नतु बुद्धिबोधः शान्तादिरूप औपाधिको हि सः स्फटिकस्येव स्वभावतः स्वच्छधवलस्य जपाकुसुमसन्निधानोपाधिररुणिमा नचोपाधिनिवृत्तावुपहितनिवृत्तिरतिप्रसङ्गादिति भावः। स्वरूपस्य चाभेदेऽपि भेदं विकल्प्य अधिकरणभाव उक्त इति। अयमेवार्थो भाष्यकृता द्योत्यते। स्वरूपप्रतिष्ठेति। तदानीं निरोधावस्थायां न व्युत्थानावस्थायामिति भावः। स्यादेतत् व्युत्थानावस्थायामप्रतिष्ठिता, स्वरूपे चितिशक्तिः, निरोधावस्थायां प्रतितिष्ठन्ती परिणामिनी स्यात् व्युत्थाने या स्वरूपप्रतिष्ठाने सति व्युत्थाननिरोधयोरविशेष इत्यत आह व्युत्थानचित्ते त्विति न जातु कूटस्थनित्या चितिशक्तिः स्वरूपात् च्यवते। तेन यथा निरोधे तथैव व्युत्थानेऽपि। न खलु शुक्तिकायाः प्रमाणविपर्य्ययज्ञानगोचरत्वेऽपि स्वरूपोदयव्ययौ भवतः प्रतिपत्ता त्वतथाभूतमपि तथात्वेनाभिमन्यते। निरोधसमाधिमपेक्ष्य सम्प्रज्ञातोऽपि व्युत्थानमेवेति" विवरणम्।

"कथन्तर्हि दर्शितविषयत्वात्"—भा० •

"वृत्तिसारूप्यमितरत्र" ४सू०

"व्युत्थाने याः चित्तवृत्तयः तदविशिष्टवृत्तिः पुरुषः। तथा च सूत्रं "एकमेव दर्शनं" "ख्यातिरेव दर्शनमिति" "चित्तम् अयस्कान्तमणिकल्पं सन्निधिमात्रोपकारि दृश्यत्वेन स्वं भवति पुरुषस्य स्वामिनः। तस्माच्चित्तवृत्तिबोधे पुरुषस्यानादिसम्बन्धो हेतुः" भाष्यम्।

"सूत्रान्तरमवतारयितुं पृच्छति कथन्तर्हि इति। यदि भवति न तथा केन तर्हि प्रकारेण प्रकाशत इत्यर्थः। हेतुपदमध्याहृत्य सूत्रं पठति। दर्शितविषयत्वात्। वृत्तिसारूप्यमितरत्र। इतरत्र व्युत्थाने याश्चित्तवृत्तयः शान्तघोरमूढास्ता एव विशिष्टा अभिन्ना वृत्तयो यस्य पुरुषस्य स तथोक्तः सारूप्यमित्यत्र सशब्द एकपर्य्यायः। एतदुक्तं भवति जपाकुसुमस्फटिकयोरिव बुद्धिपुरुषयोः सन्निधानादभेदग्रहे बुद्धिवृत्तीः पुरुषे समारोप्य शान्तोऽस्मि दुःखितोऽस्मि मूढोऽस्मीति अध्यवस्यति। यथा मलिने दर्पणतले प्रतिविम्बितं मुखं मलिनतामारोप्य शोचत्यात्मानं मलिनोऽस्मीति। यद्यपि पुरुषसमारोपोऽपि शब्दादिविज्ञानवत् बुद्धिवृत्तिः यद्यपि च प्राकृतत्वेनाचिद्रूपतयानुभाव्यस्तथापि बुद्धेः पुरुषत्वमापादयन् पुरुषवृत्तिरिवानुभव इवावभासते। तथा चायमविपर्य्ययोऽप्यात्मा विपर्य्ययवानिवाऽभोक्तापि भोक्तेव विवेकख्यातिरहितोऽपि तत्सहित इवाविवेकख्यातेः प्रकाशते। एतच्च चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनमित्यत्र सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासङ्कीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोग इत्यत्र चोपपादयिष्यते। एतच्च मतान्तरेऽपि सिद्धमित्याह तथा चेति। पञ्चशिखाचार्य्यस्य सूत्रम् "एकमेव दर्शनमिति"। ननु कथमेकं दर्शनं यावता बुद्धेः शब्दादिविषया विवेकविषया च वृत्तिः प्राकृततया जडत्वेनानुभाव्या, दर्शनं ततोऽन्यत् पुरुषस्य, चैतन्यमनुभवो दर्शनमित्यत आह "ख्यातिरेव दर्शनमिति" उदयव्ययधर्म्मिणीं वृत्तिं ख्यातिं लौकिकीमभिप्रेत्य तदुक्तमेवेति चैकमेव चैतन्यन्तु पुरुषस्य स्वभावो न ख्यातिः। तत्तु न लोकप्रत्यक्षगोचरोऽपि त्वागमानुमानगोचर इत्यर्थः। तदनेन व्युत्थानावस्थायां मूलकारणमविद्यां दर्शयता तद्धेतुकसंयोगो भोगहेतुः स्वस्वामिभावोऽपि सूचित इति तमुपपादयन्नाह। चित्तं स्वं भवति। पुरुषस्य स्वामिन इति सम्बन्धः। ननु चित्तजनितमुपकारं भजमानो हि चेतनश्चित्तस्येशिता न चास्य तज्जनितोपकारसम्भवस्तदसम्बन्धादनुपकार्य्यत्वात् तत्संयोगमतदुपकारभागित्वे परिणामप्रसङ्गादित्यत आह अयस्कान्तमणिकल्पं सन्निधिमात्रोपकारि दृश्यत्वेनेति। न पुरुषसंयुक्तं चित्तमपितु तत्सन्निहितं सन्निधिश्च पुरुषस्य न देशतः कालतो वा तदसंयोगात् किन्तु योग्यतालक्षणोऽस्ति च पुरुषस्य भोक्तृशक्तिश्चित्तस्य भोग्यशक्तिः। तदुक्तम् दृश्यत्वेनेति। शब्दाद्याकारपरिणतस्य भोग्यत्वेनेत्यर्थः। भोगस्य यद्यपि शब्दाद्याकारवृत्तिश्चित्तस्य धर्म्मस्तथापि चित्तचैतन्ययोरभेदसमारोपाद्वृत्तिसारूप्यात् पुरुषस्येत्युक्तम्। तस्माच्चित्तेनासंयोगेऽपि तज्जनितोपकारभागिता

पुरुषस्यापरिणामिता चेति सिद्धम्। ननु स्वस्वामिसम्बन्धो भोगहेतुरविद्यानिमित्तोऽविद्या तु किन्निमित्ता न खलु निर्निमित्तं कार्य्यमुत्पद्यते। यथाहुः "स्वप्नादिवदविद्यायाः प्रवृत्तिः कस्य किंकृता" इति शङ्कामुपसंहारव्याजेनोद्धरति। तस्मात् चित्तवृत्तिबोधे शान्तघोरमूढाकारचित्तवृत्त्युपभोगे अनाद्यविद्यानिमित्तत्वादनादिसंयोगः हेतुः अविद्यावासनयोश्च सन्तानो बीजाङ्कुरसन्तानवदनादिरिति भावः" विवरणम्।

अन्तःकरणशब्दे १८५पृ० अधिकमुक्तम्।

कैवल्यपादे च ज्ञानज्ञेययोर्भेदव्यवस्थापनेन तद्विशेष उक्तो यथा "कृतञ्चैतदन्याय्यम्" भा०

"वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विभक्तः पन्थाः" सू०।

"बहुचित्तालम्बनीभूतमेकं वस्तु साधारणं तत् खलु नैकचित्तपरिकल्पितं नाप्यनेकचित्तपरिकल्पितं किन्तु स्वप्रतिष्ठितं कथं? वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्, धर्म्मापेक्षं चित्तस्य वस्तुसाम्येऽपि सुखज्ञानं भवति, अधर्म्मापेक्षं तत एव दुःखज्ञानम्, अविद्यापेक्षं तत एव मूढज्ञानं सम्यग्दर्शनापेक्षं तत एव माध्यस्थ्यज्ञानमिति। कस्य तच्चित्तेन परिकल्पितं? न चान्यचित्तपरिकल्पितेनार्थेनान्यस्य चित्तोपरागो युक्तः तस्माद्वस्तुज्ञानयोर्ग्राह्यग्रहणभेदभिन्नयोर्विभक्तः पन्था नानयोः सङ्करगन्धोऽप्यस्तीति साङ्ख्यपक्षे पुनर्वस्तु त्रिगुणं चलञ्च गुणवृत्तमिति धर्म्मादिनिमित्तापेक्षञ्चित्तैरभिसंबध्यते निमित्तानुरूपस्य च प्रत्ययस्योत्पद्यमानस्य तेन तेनात्मना हेतुर्भवति। केचिदाहुर्ज्ञानसहभूरेवार्थो भोग्यत्वात् सुखादिवदिति त एतया द्वारा साधारणत्वं बाधमानाः पूर्वोत्तरेषु क्षणेषु वस्तुरूपमेवापह्नुवते" भा०

तदेवमुत्सूत्रां भाष्यकृद्विज्ञानातिरिक्तस्थापने युक्तिमुक्त्वा सौत्रीं युक्तिमवतारयति कुतश्चैतदिति। वस्तुसाम्ये इति यन्नानात्वे यस्यैकत्वं तत्ततोऽत्यन्तं भिद्यते यथा चैत्रस्य ज्ञानमेकं भिन्नेभ्यो देवदत्तविष्णुमित्रमैत्रप्रत्ययेभ्यो भिद्यते ज्ञाननानात्वेऽपि चार्थो न भिद्यते इति भवति विज्ञानेभ्योऽन्यः अभेदश्चार्थस्य ज्ञानभेदेऽपि प्रमातॄणां परस्परप्रतिसन्धानादवसीयते। अस्ति हि रूक्षादिदृष्टिविरूढमध्यस्थानामेकस्यां योषिति प्रतीयमानायां प्रतिसन्धानं या त्वया दृश्यते सैव मयापीति। तस्माद्वस्तुसाम्ये चित्तभेदात् ज्ञानभेदात्तयोरर्थज्ञानयोर्विभक्तः पन्थाः स्वरूपभेदोपायः सुखज्ञानं कान्तायाः कान्तस्य सपत्नीनां दुःखज्ञानं तामविन्दतो विषादः। स्यादेतत् यद्येकस्य चित्तेन परिकल्पितः कामिनीलक्षणोऽर्थः तेनैवान्येषामपि चित्तमुपरज्यते इति साधारणमुपपद्यते इत्यत आह नचान्येति तथा सत्येकस्मिन्नीलज्ञानवति सर्व्व एव नीलज्ञानवन्तः स्युरिति नन्वर्थवादिनामप्येकोऽर्थः कथं सुखादिभेदाद्भिन्नविज्ञानहेतुर्न ह्यविलक्षणात् कारणात् कार्य्यभेदो युक्त इत्यत आह साङ्ख्यपक्ष इति एकस्यैव बाह्यस्य वस्तुनस्त्रैगुण्यपरिणामस्य त्रैरूप्यमुपपन्नम्।

एवमपि सर्वेषामविशेषेण सुखदुःखमोहात्मकं विज्ञानं स्यादित्यत आह धर्म्मादिनिमित्तापेक्षं रजःसहितं सत्त्वं धर्म्मापेक्षं सुखज्ञानं जनयति। एवमधर्म्मापेक्षं रजो दुःखं, तमस्तु तथाभूतं मूढज्ञानम्। सत्त्वमेव तु विगतरजस्कं विद्यापेक्षं माध्यस्थ्यज्ञानमिति ते च धर्म्मादयो न सर्वे सर्वत्र पुरुषे सन्ति। किन्तु कश्चित् कचिदिति अभ्युपपन्ना व्यवस्थेति। अत्र केचिदाहुः प्रवादुकाः ज्ञानसहभूरेवार्थो भोग्यत्वात् सुखादिवदिति एतदुक्तं भवति भवत्वर्थो ज्ञानात् व्यतिरिक्तः तथाप्यसौ जडत्वात् न ज्ञानमन्तरेण शक्यः प्रतिपत्तुं ज्ञानेन तु भासनीयः तथाच ज्ञानसमय एवास्ति नान्यदा प्रमाणाभावादिति तदेतन्मतं तावत् दूषयति भाष्यकारः त एतया द्वारेति वस्तु खलु सर्वचित्तसाधारणमनेकक्षणपरम्परोह्यमानं परिणामात्मकमनुभूयते लौकिकपरीक्षकैः तच्चेद्विज्ञानेन सह भवेत् ननमेवंविधमेव चेदिदमंशस्योपरि कोऽयमनुरोधः येन सोऽपि भापह्नूयेतेत्यर्थः" विव०।

"नचैकचित्ततन्त्रं वस्तुप्रदप्रमाणकं तदा किं स्यात्" सू०।

"एकचित्ततन्त्रं चेद्वस्तु स्यात्तदा चित्ते व्यग्रे निरुद्धे वा स्वरूपमेव तेनापरामृष्टमन्यस्याविषयीभूतमप्रमाणकमगृहीतस्वभावकं केनचित्तदानीं किं तत्स्यात्? सम्बध्यमानं वा पुनश्चित्तेन कुत उत्पद्येत ये चास्यानुपस्थिता भागास्ते चास्य न स्युरेवं नास्ति पृष्ठमित्युदरमपि न गृह्येत तस्मात् स्वतन्त्रोऽर्थः सर्वपुरुषसाधारणः स्वतन्त्राणि च चित्तानि प्रतिपुरुषं प्रवर्त्तन्ते तयोः सम्बन्धादुपलब्धिः पुरुषस्य भोग इति" भा०।

"मा वा भूदिदमंशस्यापह्नवो ज्ञानसहभूरेवास्त्वर्थः तत्राप्याह नचैकं किं स्यात् यद्धि घटग्राहि चित्तं तद् यदा पटद्रव्यव्यासक्ततया न घटे वर्त्तते यद् वा विवेकविषयमासीत् तदेव च निरोधं समापद्यते तदा घटज्ञानस्य वा विवेकज्ञानभेदमात्रजीवनस्तज्ज्ञानाभावान्नष्ट एव स्यादित्याह एकचित्तेति किं तत् स्यात् न स्यादित्यर्थः। संबध्यमानञ्च चित्तेन तद्

वस्तु विवेकोवा घटो वा कुत उत्पद्यते नियतकारणान्वयव्यतिरेकानुविधायिभावानि हि कार्य्याणि न स्वकारणमतिवर्त्य कारणान्तराद्भवितुमीशते, मा भूदकारणत्वे तेषां कादाचित्कत्वव्याघातः न च तज्ज्ञानकारणत्वमेव तत्कारणत्वमिति युक्तम्। आशामोदकस्य उपार्ज्जितमोदकस्य वोपयुज्यमानस्य रसवीर्य्यविपाकादिसाम्यप्रसङ्गात् तस्मात् साधूक्तं सम्बध्यमानं वा पुनश्चित्तेनेति। अपि च योयोऽर्वाग्भागः स सर्व्वोमध्यपरभागव्याप्तः ज्ञानाधीने सद्भावे त्वज्ञायमानत्वान्मध्यपरभागौ न स्त इतिव्यापकाभावादर्वाग्भागोऽपि न स्यात् इत्यर्थाभावात् कुतो ज्ञानसहभूरर्थ इत्याह। ये चास्येति अनुपस्थिता अज्ञाताः, उपसंहरति तस्मादिति सुगमं शेषम्" विवरणम्।

"तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तु ज्ञाताज्ञातम्" सू०।

"अयस्कान्तमणिकल्पा विषयाः। अयःसधर्म्मकं चित्तमभिसम्बध्योपरञ्जयन्ति येन च विषयेणोपरक्तं चित्तं स विषयोज्ञातस्ततोऽन्यः पुनरज्ञातोवस्तुनोज्ञाताज्ञातस्वरूपत्वात् परिणामि चित्तम्" भा०।

"स्यादेतत् अर्थश्चेत् स्वतन्त्रः स च जड़स्वभाव इति न कदाचित् प्रकाशेत प्रकाशने वा जड़त्वमप्यस्यापगतमिति भावोऽप्यपगच्छेत् न जातु स्वभावमपहाय भावोवर्त्तितुमर्हति न चेन्द्रियाद्याधेयो जड़स्वभावस्यार्थस्य धर्म्मःप्रकाश इति साम्प्रतम् अर्थधर्म्मत्वे नीलत्वादिवत् सर्वपुरुषसाधारण्य इत्येकः शास्त्रार्थज्ञ इति सर्व एव विद्वांसः प्रसज्येरन् न जाल्मःकश्चिदस्ति। न चानीतानागतयोः धर्म्मः प्रत्युत्पन्नयुक्तः तस्मात् स्वतन्त्रोऽर्थउपलब्धविषय इति मनोरथमात्रमेतदित्यत आह तदुपरागेति। जड़स्वभावोऽप्यर्थं इन्द्रियप्रणालिकया चित्तमुपरञ्जयति तदेवंभूतं चित्तदर्पणमुपसंक्रान्तप्रतिबिम्बा चितिशक्तिश्चित्तमर्थोपरक्तं चेतयमानार्थमनुभवति नत्वर्थे किञ्चित् प्राकट्यादिकमाधत्ते नाप्यसंबद्धा चित्तेन, तत् प्रतिबिम्बसंक्रान्तेरुक्तत्वादिति। यद्यपि च सर्वगतत्वाच्चित्तस्य चेन्द्रियस्य चाहङ्कारिकस्य विषये नास्ति सम्बन्धः तथापि यत्र शरीरे वृत्तिमच्चित्तं तेन सह सम्बन्धो विषयाणामित्ययस्कान्तमणिकल्प इत्युक्तम् अयःसधर्मकं चित्तमिति। इन्द्रियप्रणालिकयाभिसंबध्योपरञ्जयन्ति अतएव चित्तं परिणामीत्याह वस्तुन इति" विव०।

"यस्य तु तदेव चित्तं विषयस्तस्य सदाऽपरिणामित्वात्" भा०।

"सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वात्" सू०।

"यदि चित्तवत् प्रभुरपि पुरुषः परिणमेत् ततस्तद्विषयाश्चित्तवृत्तयः शब्दादिविषयवत् ज्ञाताज्ञाताः स्युः सदा ज्ञातत्वन्तु मनसस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वमनुमापयति" भा०।

"तदेवं चित्तव्यतिरेकेणार्थमवस्थाप्य तेभ्यः परिणतिधर्मकेभ्यो व्यतिरिक्तमात्मानमादर्शयितुं अस्य धर्म्माणमपरिणामित्वमस्य वक्तुं पूरयित्वा सूत्रं पठति "यस्य तु तदेव चित्तं विषयस्तस्य सदाऽपरिणामित्वात्"। क्षिप्तमूढविक्षिप्तैकाग्रतावस्थितं चित्तमानिरोधात् सर्वदा पुरुषेणानुभूयते इत्येतत् तत् कस्य हेतोः? यतः पुरुषोऽपरिणामी परिणामित्वे चित्तवत् पुरुषोऽपि ज्ञाताज्ञातविषयो भवेत्। ज्ञानविषय एव त्वयं तस्मादपरिणामी ततश्च परिणामिभ्योऽतिरिच्यते इति तदेतदाह यदि चित्तवदिति। सदा ज्ञातत्वं तु मनसः सवृत्तिकस्य तस्य यः प्रभुः स्वामी भोक्तेति यावत् तस्य प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वमनुमापयति तथाचापरिणामिनस्तस्य परिणामिनश्चित्तात् पुरुषस्य भेद इति भावः" विव०।

"स्यादाशङ्का चित्तमेव स्वाभासं विषयाभासञ्च वैशेषिकाणां चित्तात्मवादिनाञ्च भविष्यत्यग्निवत्" भा०।

"न तत् स्वाभासं दृश्यत्वात्" सू०।

"यथेतराणीन्द्रियाणि शब्दादयश्च दृश्यत्वान्न स्वाभासानि तथा मनोऽपि प्रत्येतव्यम्। न चाग्निरत्र दृष्टान्तः न ह्यग्निरात्मस्वरूपमप्रकाशं प्रकाशयति। प्रकाशश्चायं प्रकाश्यप्रकाशकसंयोगे दृष्टः न च स्वरूपमात्रेऽस्ति संयोगः किञ्च स्वाभासं चित्तमित्यग्राह्यमेव कस्यचिदिति शब्दार्थः। तद्यथा स्वात्मप्रतिष्ठमाकाशमित्यप्रतिष्ठमित्यर्थः स्वबुद्धिप्रचारप्रतिसंवेदनात् सत्त्वानां प्रवृत्तिर्दृश्यते। क्रुद्धोऽहं भीतोऽहममुत्र मे रागोऽमुत्र मे क्रोध इत्येतत् स्वबुद्धेरग्रहणे न युक्तमिति" भा०।

"अत्र वैनाशिकमुत्थापयति स्यादाशङ्केति अयमर्थः स्यादेतदेवं यदि चित्तमात्मनो विषयः स्यात् अपि तु स्वप्रकाशने तत् विषयाभासं पूर्वचित्तं प्रतीत्य समुत्पन्नं तत्कुतः पुरुषस्य सदा ज्ञानविषयत्वं कुतस्तरां वाऽपरिणामतया परिणामिनश्चित्ताद्भेद इति भवेदेतदेवं यदि स्वसंवेदनं चित्तं स्वाज्ञत्वे तदस्ति तद्धि परिणामितया नीलादिवदनुभवव्याप्यम्। यस्यानुभव-

ग्राह्यं न तत् स्वाभासं भवितुमर्हति स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् नहि तदेव क्रिया च कर्म च कारकञ्च न हि पाकः पच्यते छिदा वा छिद्यते पुरुषस्त्वपरिणामी नानुभवकर्मेति नास्मिन् स्वयंप्रकाशता न युज्यते अपराधीनप्रकाशता ह्यस्य स्वयंप्रकाशता नानुभवकर्मता तस्मात् दृश्यत्वात् दर्शनकर्म चित्तं न स्वाभासम् आत्मप्रकाशप्रतिबिम्बितस्यैव चित्तस्य तावद्वृत्तिविषयाः प्रकाशन्त इति भावः। ननु दृष्टोऽग्निः स्वयं प्रकाशश्च न हि यथा घटादयोऽग्निना व्यज्यन्ते एवमग्निरप्यग्न्यन्तरेणेत्यत आह। तथाग्निरस्मेति कस्मात्? न हीति ना नाग्निरग्न्यन्तरात् प्रकाशित विज्ञानात् तु प्रकाशत इति न स्वयं प्रकाशत इति न व्यभिचार इत्यर्थः। प्रकाशाद्यवच्छिनत्ति। क्रियारूपः प्रकाश इति यावत् एतदुक्तं भवति या या क्रिया सा सा सर्वा कर्तृकरणकर्मसम्बन्धेन दृष्टा यथा पाको दृष्टस्ता-ग्नितण्डुलसम्बन्धेन, तथा प्रकाशोऽपि क्रियेति तयापि तथा भवितव्यं सम्बन्धस्य भेदाश्रयो नाभेदे सम्भवति इत्यर्थः। किञ्च स्वाभासं चित्तमित्यप्याहुग्रमेव कस्यचिदिति मन्दार्थः। स्यादेतत् मा भूत् ग्राह्यं चित्तं न हि ग्रहणस्य कारणस्याव्यापकस्य च निवृत्तौ चित्तनिवृत्तिः इत्यत आह स्वबुद्धीति बुद्धिश्चित्तं प्रचारा व्यापाराः यस्याः प्राणिनश्चित्तस्य वृत्तिभेदाः क्रोधलोभादयः स्वाश्रयेण च सह प्रत्यात्ममनुभूयमानाश्चित्तस्याग्राह्यतां विघटयन्तीत्यर्थः। स्वबुद्धिप्रचारप्रतिसंवेदनमेव विशदयति क्रुद्धोऽहमिति" विवरणम्।

"एकसमये च भयानवधारणम्" ।सू०।

"न चैकस्मिन् क्षणे स्वपररूपावधारणं युक्तं क्षणिकवादिनां यद्भवनं सैव क्रिया तदेव च कारकमित्यभ्युपगमः" । भा०।

"स्वाभासं विषयाभासं चित्तमिति ब्रुवाणो न तावत् येनैव व्यापारेणात्मानमवधारयति तेनैव विषयमपीति वक्तुमर्हति नह्ययं विलक्षणो व्यापारः कार्य्यभेदाय पर्य्याप्तः, तस्माद्व्यापारभेदोऽङ्गीकर्त्तव्यः न च वैनाशिकानामुत्पत्तिभेदातिरिक्तः अस्ति व्यापारः न चैकस्या उत्पत्तेरविलक्षणायाः कार्य्यवैलक्षण्यसम्भवः तस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गात्। न चैकस्योत्पत्तिद्वयसम्भवः तस्मादर्थस्य च ज्ञानरूपस्य चावधारणं नैकस्मिन् समये इति तदेतद्भाष्ये चोच्यते न चैकस्मिन् क्षणे इति तथाचोक्तं वैनाशिकैः "भूतिर्येषां क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यते" इति तस्मा-द्ग्राह्यमेतच्चित्तस्य सदातनं स्वाभासत्वमुपनयत् द्रष्टारञ्च द्रष्टुरपरिणामित्वं च दर्शयतीति सिद्धम्" विवरणम्।

"चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः स्मृतिसङ्करश्च" सू०।

"स्यान्मतिः स्वरसनिरुद्धं चित्तं चित्तान्तरेण समनन्तरेण गृह्यत" इति। अथ चित्तं चेच्चित्तान्तरेण गृह्येत बुद्धिः केन गृह्यते साप्यन्यया साप्यन्ययेत्यतिप्रसङ्गः स्मृतिसङ्करश्च यावन्तो बुद्धिबुद्धीनामनुभवास्तावत्यः स्मृतयः प्राप्नुवन्ति तत्सङ्कराच्चैकस्मृत्यनवधारणञ्च स्यादित्येवं बुद्धिप्रतिसंवेदिनं पुरुषमपलपद्भिः वैनाशिकैः सर्व्वमेवाकुलीकृतं, ते तु भोक्तृस्वरूपं यत्र क्वचन कल्पयन्तो न न्यायेन संगच्छन्ते। केचित् सत्त्वमात्रमपि परिकल्प्यास्ति स सत्त्वो य एतान् स्कन्धान् निक्षिप्यान्यांश्च प्रतिसन्दधातीत्युक्त्वा तत एव पुनस्त्रस्यन्ति तथा स्कन्धानां पुनर्निर्वेदाय विरागायानुत्पादाय प्रशान्तये गुरोरन्तिके ब्रह्मचर्य्यं चरिष्यामीत्युक्त्वा सत्त्वस्य पुनः सत्त्वमेवापह्नुवते "साङ्ख्ययोगादयस्तु प्रवादाः स्वशब्देन पुरुषमेव स्वामिनं चित्तस्य भोक्तारमुपयन्तीति" भा०।

"पुनर्वैनाशिकमुत्थापयति। स्यान्मतिः मा भूत् दृश्यत्वेन स्वसंवेदनम् एवमप्यात्मा न सिध्यति। स्वसन्तानवर्त्तिना चरमचित्तक्षणेन स्वरसनिरुद्धस्वजनकचित्तक्षणग्रहणादित्यर्थः। समस्य तज्ज्ञानत्वेनानन्तरस्य च ग्राहकत्वेन समनन्तरं तेन। चित्तवृत्त्यश्च। बुद्धिरिति चित्तमित्यर्थः नागृहीता चरमा बुद्धिः पूर्व्वबुद्धिग्रहणसमर्था ज्ञानवत् बुद्ध्या संबद्धा पूर्व्वा बुद्धिबुद्धा भवितुमर्हति। नह्यगृहीतदण्डो दण्डिनमवगन्तुमर्हति तस्मादनवस्थेति विज्ञानवेदनसंज्ञारूपसंस्काराः स्कन्धाः। साङ्ख्ययोगादयः प्रवादाः साङ्ख्याश्च योगाश्च त एवादयो येषां वैशेषिकादिप्रवादानाम् ते साङ्ख्ययोगादयः प्रवादाः सुगममन्यत्" विवरणम्।

"कथं?" भा० "चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम्" सू०।

"अपरिणामिनी हि भोक्तृशक्तिरप्रतिसंक्रमा च परिणामिन्यर्थे प्रतिसंक्रान्तेव तद्वृत्तिमनुपतति तस्याश्च प्राप्तचैतन्योपग्रहरूपाया बुद्धिवृत्तेरनुकारिमात्रतया बुद्धिवृत्त्यविशिष्टा हि ज्ञानवृत्तिराख्यायते तथाचोक्तं "न पातालं न च विवरं गिरीणां नैवान्धकारं कुक्षयो नोदधीनाम्। गुहा यस्यां निहितं ब्रह्म शाश्वतं बुद्धिवृत्तिविशिष्टं कवयो वेदयन्ते इति" भा०।

"स्यादेतत् यदि चित्तं न स्वाभासं नापि चित्तान्तरवेद्यं आत्मनापि कथं भोक्ष्यते चित्तं? न खल्वात्मन स्वयंप्रकाशस्याप्यस्ति काचित् क्रिया न तामन्तरेण कर्त्ता न चासम्बद्धश्चित्तेन कर्मणा तस्य भोक्ता अतिप्रसङ्गादित्याशयवान् पृच्छति कथमिति। सूत्रेणोत्तरमाह चितेरिति। यत् तदवोचत् वृत्तिसारूप्यमितरत्रेति तदितः समुत्थितचित्तेः स्वबुद्धिसंवेदनं बुद्धेस्तदाकारापत्तौ चितिप्रतिबिम्बाधारतया तद्रूपतापत्तौ सत्यां यथाहि चन्द्रमसः क्रियामन्तरेणापि संक्रान्तचन्द्रप्रतिबिम्बममलं जलमचलं चलमिव चन्द्रमसमवभासयति एवं विनापि चितिव्यापारम् उपसंक्रान्तचितिप्रतिबिम्बं चित्तं स्वगतया क्रियया क्रियावतीमसङ्गतामपि सङ्गतां चितिशक्तिमवभासयत् भोग्यभावमापादयत् भोक्तृभावमापादयति तस्या इति सूत्रार्थः भाष्यमप्येतदर्थमसकृत्तत्र तत्र व्याख्यातम् इति न व्याख्यातमत्र बुद्धिवृत्त्यविशिष्टत्वे ज्ञानवृत्ते रागमसुदाहरति तथाचोक्तं न पातालमिति शाश्वतस्य शिवस्य ब्रह्मणो विशुद्धस्वभावस्य चितिच्छायापन्नां मनोवृत्तिमेव चितिच्छायापन्नत्वाच्चितेरप्यविशिष्टां गुहां वेदयन्ते तस्यामेव गुहायां तद्गुह्यं ब्रह्म तदवनयितुं स्वयंप्रकाशमनावरणमनुपसर्गं प्रद्योतते परमदेहस्य भगवत इति तदेवं दृश्यत्वेन चित्तस्य परिणामिनस्तदतिरिक्तः पुमान परिणतिधर्म्माप्युपादितः" विव०।

"कथ चैतदभ्युपगम्यते" भा०।

"द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम्" सू०।

"मनो हि मन्तव्येनार्थेनोपरक्तं तत् स्वयञ्च विषयत्वाद्विषयिणा पुरुषेणात्मीयया वृत्त्याभिसम्बद्धं तदेतच्चित्तमेव द्रष्टृदृश्योपरक्तं विषयविषयिनिर्भासं चेतनाचेतनस्वरूपापन्नं विषयात्मकमप्यविषयात्मकमिवाचेतनं चेतनमिव स्फटिकमणिकल्पं सर्वार्थमित्युच्यते। तदनेन चित्तसारूप्येण भ्रान्ताः केचित्तदेव चेतनमित्याहुः अपरे चित्तमात्रमेवेदं सर्वं, नास्ति खल्वयं गवादिर्घटादिश्च सकारणो लोक इति, अनुकम्पनीयास्ते कस्मात्? अस्ति हि तेषां भ्रान्तिबीजं सर्वरूपाकारनिर्भासं चित्तमिति समाधिप्रज्ञायां प्रज्ञेयोऽर्थः प्रतिबिम्बीभूतस्तस्यालम्बनीभूतत्वादन्यः स चेदर्थश्चित्तमात्रं स्यात् कथं प्रज्ञयैव प्रज्ञारूपमवधार्य्येत तस्मात् प्रतिबिम्बीभूतोऽर्थः प्रज्ञायां येनावधार्य्यते स पुरुष इति एवं ग्रहीतृग्रहणग्राह्यस्वरूपचित्तभेदात्त्रयमप्येतत्तज्जातितः प्रविभजन्ते सम्यग्दर्शिनस्तैरधिगतः पुरुषः" वेदव्यासभाष्यम्

"संप्रति लोकप्रत्यक्षमप्यत्र प्रमाणयति। अत चैतदिति अयञ्च चैतदित्यर्थः। द्रष्ट्रित्यादि यथा हि नीलाद्यनुरक्तं चित्तं नीलाद्यर्थं प्रत्यक्षेणैवावस्थापयति एवं द्रष्टृच्छायापत्त्या तदनुरक्तं चित्तं द्रष्टारमपि प्रत्यक्षेणावस्थापयति अस्ति हि द्व्याकारं ज्ञानं नीलमहं सम्प्रत्येमि" इति तस्मात् ज्ञेयवत् ज्ञातापि प्रत्यक्षसिद्धोऽपि न विविच्यावस्थापितो यथा जले चन्द्रमसो बिम्बं नत्वेतावता तदप्रत्यक्षं न चास्य जलगतत्वे तदप्रमाणमिति चन्द्ररूपेण प्रमाणं भवितुमर्हति तस्माच्चित्ते प्रतिबिम्बिततया चैतन्यगोचरापि चित्तवृत्तिर्न चैतन्यागोचरेति तदिदं सर्व्वार्थत्वं चित्तस्येति तदेतदाह मनो हीति न केवलः तदाकारापन्नया मन्तव्येनार्थेनोपरक्तं मनः अपितु स्वयं चेति चकारो भिन्नक्रमः पुरुषेणेत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः तच्छायापत्तिः पुरुषस्य वृत्तिः इयञ्च चैतन्यच्छायापत्तिश्चित्तस्य वैनाशिकैरभ्युपेतव्या कथमन्यथा चित्ते चैतन्यमेते आरोपयाम्बभूवुरित्याह तदनेनेति केचिद्वैनाशिका बाह्यार्थवादिनः। अपरे विज्ञानमात्रवादिनः। ननु यदि चित्तमेव द्रष्ट्राकारं दृश्याकारं चानुभूयते हन्त चित्तादभिन्नावेव तु द्रष्टृदृश्यौ यथाहुः। "अभिन्नोऽपि हि बुद्ध्यात्मा विपर्य्यासितदर्शनैः। ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते" इति तत्कथमेतेऽनुकम्पनीया इत्यत आह। समाधिप्रज्ञायामिति ते खलूक्ताभिरुपपत्तिभिश्चित्तातिरिक्तं पुरुषमभ्युपगमय्याप्याशङ्क्य योगोपदेशेन समाधिप्रज्ञायामात्मगोचरायामवतार्य्य बोधयितव्याः। तद्यथा समाधिप्रज्ञायां प्रज्ञेयोऽर्थः आत्मप्रतिबिम्बीभूतोऽन्यः कस्मात्? तस्यालम्बनः आलम्बनीभूतत्वात् अथ चित्तादभिन्नैव कस्मान्नालम्बनं भवतीति यदि युक्तिबोधितापि वैजात्यादेतत् तत्र हेतुमाह स चेदात्मरूपोऽर्थः चित्तमात्रं स्यात् न तु ततो व्यतिरिक्तः ततः कथं प्रज्ञयैव प्रज्ञारूपमवधार्य्येत स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्। उपसंहरति तस्मादिति। समीचीनोपदेशेनानुकम्पिता भवन्तीति आह। एवमेतदिति जातितः स्वभावतः इत्यर्थः" विव०।

"इतश्चैतत्—तदसङ्ख्येयवासनाभिश्चित्रमपि परार्थं संहत्यकारित्वात्" सू०।

"तदेतच्चित्तमसङ्ख्येयाभिर्वासनाभिरेव चित्रीकृतमपि परार्थं परस्य भोगापवर्गार्थं न स्वार्थं संहत्यकारित्वाद्-

ष्टत्ववत् संहत्यकारित्वा चित्तेन न स्वार्थेन भवितव्यं न सुखचित्तं सुखार्थं न ज्ञानं ज्ञानार्थमुभयमप्येतत् परार्थं यत्र भोगेनापवर्गेण चार्थेनार्थवान् पुरुषः स एव परो, न परः सामान्यमात्रम् यत्तु किञ्चित्परं सामान्यमात्रं स्वरूपेणोदाहरेद्वैनाशिकस्तत् सर्वं संहत्यकारित्वात् परार्थमेव स्यात् । यस्त्वसौ परो विशेषः स न संहत्यकारी पुरुष इति" भा० ।

"चित्तातिरिक्तात्मसद्भावे हेत्वन्तरमवतारयति इतश्चेति । यद्यप्यसंख्येयाः कर्म्मवासनाः गुणवासनाश्च चित्तमेवाधिशेरते न तु पुरुषं, तथाच वासनाधीना विपाकाश्चित्तमाश्रयतया चित्तस्य भोक्तृतामावहन्ति । भोक्त्रर्थं च भोग्यमिति सर्वं चित्तार्थं प्राप्तं तथापि तच्चित्तमसङ्ख्येयवासनाविचित्रमपि परार्थं, कस्मात् ? संहत्यकारित्वादिति सूत्रार्थः । व्याचष्टे तदेदिति । स्यादेतच्चित्तं संहत्यापि करिष्यति स्वार्थञ्च भविष्यति कः खलु विरोध इति यदि कश्चित् ब्रूयात् तं प्रत्याह । संहत्यकारित्वेति सुखचित्तमिति भोगमुपलक्षयति तेन दुःखचित्तमपि द्रष्टव्यं ज्ञानमित्यपवर्ग उक्तः । एतदुक्तं भवति सुखदुःखचित्ते प्रतिकूलानुकूलात्मके नात्मनि सम्भवतः स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् न चान्योऽपि संहत्यकारी साक्षात् परम्परया वा सुखदुःखे विदधानस्ताभ्यामनुकूलनीयः प्रतिकूलनीयो वा तस्मादयं साक्षात् परम्परया वा न सुखदुःखयोर्व्याप्रियते स एवायमनुकूलनीयः प्रतिकूलनीयो वा, स च नित्योदासीनः पुरुषः एवमपवृज्यते येन ज्ञानेन तस्यापि सोऽयतन्त्रत्वात् स्वात्मनि च वृत्तिविरोधाच्च ज्ञानार्थत्वं न चान्यविषयादस्मादपवर्गसम्भवो विदेहप्रकृतिलयानामपवर्गासम्भवात् तस्मात्तज्ज्ञानमपि पुरुषार्थमेव न तत् स्वार्थं संहतपरार्थत्वे चानवस्थाप्रसङ्गादसंहतपरार्थसिद्धिरिति" विव० ।

"विशेषदर्शिनआत्मभावभावनानिवृत्तिः" सू० ।

"यथा प्रावृषि तृणाङ्कुरस्योद्भेदेन तद्बीजसत्तानुमीयते तथा मोक्षमार्गश्रवणेन यस्य रोमहर्षाश्रुपातौ दृश्येते तत्राप्यस्ति विशेषदर्शनबीजमपवर्गभागीयं कर्माभिनिर्वर्त्तितमित्यनुमीयते तस्यात्मभावभावना स्वाभाविकी प्रवर्त्तते यस्याभावादिदमुक्तं स्वभावमुक्त्वा दोषाद् येषां पूर्वपक्षे रुचिर्भवत्यरुचिश्च निर्णये भवति । तत्रात्मभावभावना कोऽहमासं कथमहमासं किं स्विदिदं ? कथं ? स्विदिदं के भविष्यामः कथं भविष्यामः ? इति । सा तु विशेषदर्शिनो निवर्त्तते कुतः चित्तस्यैवैष विचित्रः परिणामः पुरुषस्त्वसत्यामविद्यायां शुद्धश्चित्तधर्मैरपरामृष्ट इति ततोऽस्यात्मभावभावना कुशलस्य निवर्त्तत इति" भा० ।

"तदेवं कैवल्यमूलबीजममलमात्मदर्शनमुक्त्वा तदुपदेशाधिकृतं पुरुषमनधिकृतपुरुषान्तराद्व्यावर्त्तमाह । विशेषेत्यादि यस्यात्मभावे भावनास्ति तस्याष्टाङ्गयोगोपदेशादनुतिष्ठतो युञ्जानस्य तत्परिपाकात् चित्तसत्त्वपुरुषयोर्विशेषदर्शनादात्मभावभावना निवर्त्तते । यस्यात्मभावभावनैव नास्ति नास्तिकस्य, तस्योपदेशानधिकृतस्यापरिनिश्चितात्मतत्परलोकभावस्य नोपदेशो न विशेषदर्शनं नात्मभावभावनानिवृत्तिरिति सूत्रार्थः नन्वात्मभावभावनायाः चित्तवर्त्तिन्याः कुतोऽवगमः ? इत्यत आह यथा प्रावृषीति प्राग्भवीयं तत्त्वदर्शनबीजमपवर्गभागीयं यत्कर्माष्टाङ्गयोगानुष्ठानं तदेकदेशानुष्ठानं वा तदभिनिर्वर्त्तितमस्तीत्यनुमीयते तस्य चात्मभावभावनाऽयत्नमेव स्वाभाविकी यत्त्वभ्यासं विनापि प्रवर्त्तते अनधिकारिणमागमिनां वचनेन दर्शयति यस्याभावादिदमिति पूर्व्वपक्षो नास्ति कर्मफलं, परलोकिनोऽभावात् परलोकाभाव इति तत्र रुचिः, अरुचिश्च निर्णये पञ्चविंशतितत्त्वविषये । आत्मभावभावना प्राग्व्याख्याता । विशेषदर्शिनः परामर्शमाह चित्तस्यैवेति तस्य विशेषदर्शनकुशलस्यात्मभावभावना विनिवर्त्तते इति" विवरणम् ।

चित्तस्य च बाह्येन्द्रियव्यापारं विना बाह्यार्थेष्वसामर्थ्यं, गुणभेदेन विकारभेदाश्च पञ्चदशप्रासङ्गा यथा "मनोदशेन्द्रियाध्यक्षं हृत्पद्मगोलके स्थितम् । तच्चान्तःकरणं बाह्येष्वस्वातन्त्र्याद्विनेन्द्रियैः । अक्षेष्वर्पितेष्वेतद्गुणदोषविचारकम् । सत्त्वं रजस्तमश्चास्य गुणा विक्रियते हि तैः । वैराग्यं शान्तिरौदार्य्यमित्याद्याः सत्त्वसम्भवाः । कामक्रोधौ लोभयत्नावित्याद्या रजसोत्थिताः । आलस्यभ्रान्तितन्द्राद्या विकारास्तमसोत्थिताः । सात्त्विकैः पुण्यनिष्पत्तिः पापोत्पत्तिश्च राजसैः । तामसैर्नोभयं किन्तु वृथायुःक्षपणं भवेत्"। पातञ्जलमते तस्य वृत्तयः पञ्चविधास्तासां स्वरूपादिकं समाधिपादे सूत्रभाष्यविवरणादौ दर्शितं तच्च क्लिष्टशब्दे २१४४ पृ० दर्शितम्

चित्तज पु० चित्ते जायते जन–ड । मनोभवे कामदेवे चित्तजन्मानुचित्तयोनिप्रभृतयोऽप्यत्र "चित्तयोनिरभवत् पुनर्नवः" रघुः ।

चित्तज्ञ त्रि० चित्तं चित्तवृत्तिं जानाति ज्ञा—क । आशयाभिज्ञे । "कलाकौशलसंतृप्ताहो भक्तिश्चित्तज्ञता कृता" सा० द० [शून्यत्वे दोषे ।

चित्तदोष पु० ६त० । चित्तस्य विषयाग्रहणासामर्थ्यरूपे

चित्तनदी स्त्री चित्तवृत्तिरूपा नदी । पुण्यपापरूपोभय स्रोतोवाहिन्याम् चित्तवृत्तौ तत्र "त्रिवेकनिम्ना कैवल्य प्राग्भारा पुण्यवाहिनी । अविवेकनिम्ना संसारप्राग्भारा पापवाहिनी" इति भेदः ।

चित्तपरिकर्म्मन् न० ६त० । पातञ्जलोक्ते चित्तप्रसादनाख्ये मैत्र्यादिभावनाभेदे चित्तप्रसादनशब्दे दृश्यम्

चित्तप्रसन्नता स्त्री ६त० । हर्षे क्षेम० ।

चित्तप्रसादन न० चित्तस्य प्रसादनं प्रसन्नताकरणम् । पातञ्जलोक्ते चित्तप्रसन्नतासम्पादके मैत्र्यादिभावनाजन्ये चित्तसंस्कारभेदे मैत्र्यादिभावनानां च तथात्वं पात० सूत्रभाष्यादावुक्तं यथा

"यस्य चित्तस्यावस्थितस्येदं शास्त्रेण परिकर्म्म निर्दिश्यते, तत्कथं ?— भा०

"मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम्" सू० ।

"तत्र सर्व्वप्राणिषु सुखसम्भोगापन्नेषु मैत्रीं भावयेत्. दुःखितेषु करुणाम्, पुण्यात्मकेषु मुदिताम् । अपुण्यशीलेषूपेक्षाम् ।—एवमस्य भावयतः शुक्लोधर्म्म उपजायते—ततश्चित्तं प्रसीदति प्रसन्नमेकाग्रं स्थितिपदं लभते" भा० ।

"अपरिकर्मितमनसोऽसूयादिमतः समाधितदुपायसम्पत्त्यनुत्पादात् चित्तप्रसादनोपायानसूयादिविरोधिनः प्रतिपादयितुमुपक्रमते यस्य चित्तस्यावस्थितस्येदमिति । मैत्रीकरुणेत्यादि प्रसादनान्तम् । सुखितेषु मैत्री सौहार्दं भावयत ईर्ष्याकालुष्यं निवर्त्तते चित्तस्य । दुःखितेषु च करुणामात्मनीव परस्मिन् दुःखप्रहाणेच्छां भावयतः परापकारचिकीर्षाकालुष्यं चेतसोनिवर्त्तते । पुण्यशीलेषु प्राणिषु मुदितां हर्षं भावयतः असूयाकालुष्यं चेतसो निवर्त्तते । अपुण्यशीलेषु चोपेक्षां माध्यस्थ्यं भावयतोऽमर्षकालुष्यं चेतसोनिवर्त्तते । ततश्चास्य राजसतामसधर्मनिवृत्तौ सात्त्विकः शुक्लोधर्म उपजायते । सत्त्वोत्कर्षसम्पन्नः सम्भवति । वृत्ति निरोधपक्षे तस्य प्रसादस्वाभाव्याच्चित्तं प्रसीदति प्रसन्नञ्च वक्ष्यमाणेभ्य उपायेभ्यः एकाग्रं स्थितिपदं लभते । असत्यां पुनर्मैत्र्यादिभावनायां न ते उपायाः स्थित्यै कल्पन्ते" विव० ।

करणे ल्युट् ङीप् । चित्तप्रसादनी मैत्र्यादिभावनायाम् । "तत् प्रचिनु चित्तप्रसादनीस्तत्तो मैत्र्यादि भावनाः" वीरच० । [दयोऽप्यत्र ।

चित्तभु पु० चित्ते भवति भू—क्विप् ७त० । कामे चित्तभवा-

चित्तभूमि स्त्री चित्तस्य भूमिरवस्था । पातञ्जलप्रसिद्धे चित्तस्यावस्थाभेदे तद्भूमयश्च नानाविधाः तत्र चित्तशब्दे दर्शिता क्षिप्तमूढविक्षिप्तैकाग्रताः चतस्रः उक्ताः । मधुमती ज्योतिष्मती विशोका ऋतम्भरा च समाधिभूमयः साभ्यासावचित्तनिरोधपशब्दे वशपकारे च दृश्याः । साधनपादे च सूत्रभाष्यादौ सप्तान्या अप्युक्ताः यथा "सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा" सू० ।

"तस्येति । प्रत्युदितख्यातेः प्रत्याम्नायः सप्तधेति अशुद्ध्यावरणमलापगमाच्चित्तस्य प्रत्ययान्तरानुत्पादे सति सप्तप्रकारैव प्रज्ञा विवेकिनो भवति । तद्यथा परिज्ञातं हेयं, नास्य पुनः परिज्ञेयमस्ति क्षीणा हेयहेतवो न पुनरेतेषु क्षेतव्यमस्ति, साक्षात्कृतं निरोधसमाधिना हानम् । भावितो विवेकख्यातिरूपोहानोपायइत्येषा चतुष्टयी कार्य्याविमुक्तिः प्रज्ञायाः । चित्तविमुक्तिस्तु त्रयी चरिताधिकारा बुद्धिगुणा गिरिशिखरकूटच्युताइव ग्रावाणो निरवस्थानाः स्वकारणे प्रलयाभिमुखाः सह तेनास्तं गच्छन्ति । न चैषां विलीनानां पुनरस्त्युत्पादः प्रयोजनाभावादिति एतस्यामवस्थायां गुणसम्बन्धातीतस्वरूपमात्रज्योतिरमलः केवली पुरुष इत्येतां सप्तविधां प्रान्तभूमिप्रज्ञामनुपश्यन् पुरुषः कुशलइत्याख्यायते प्रतिप्रसवेऽपि चित्तस्य मुक्तः कुशल इत्येव भवति गुणातीतत्वादिति सिद्धा भवति विवेकख्यातिर्हानोपायः इति" भा० ।

"विवेकख्यातिनिष्ठायाः स्वरूपमाह सूत्रेण तस्येत्यादि । व्याचष्टे तस्येति प्रत्युदितख्यातेर्वर्त्तमानख्यातेर्योगिनः प्रत्याम्नायः परामर्शः अशुद्धिरेवावरणं चित्तसत्त्वस्य तदेव मलं तस्यापगमात् चित्तस्य प्रत्ययान्तरानुत्पादे तामसराजसव्युत्थानप्रत्ययानुत्पादे निर्विप्लवविवेकख्यातिनिष्ठामापन्नस्य सप्तप्रकारैव प्रज्ञा विवेकिनो भवति विषयभेदात् प्रज्ञाभेदः । प्रकृष्टोऽन्तो यासां भूमीनामवस्थानां तास्तथोक्ता यतः परं नास्ति संप्रकर्षः प्रान्ता भूमयः यस्याः प्रज्ञाया विवेकख्यातेः सा तथोक्ता ता एव सप्त प्रकाराः प्रज्ञाभूमीरुदाहरति तद्यथेति । तत्र पुरुषप्रयत्ननिष्पाद्यासु चतसृषु भूमिषु प्रथमामुदाहरति परिज्ञातं हेयं यावत् किल प्राधानिकं तत्सर्व्वं परिणामतापसं-

प्रकारैर्गुणवृत्तिविरोधात् दुःखमेवेति, हेयं तत्परिज्ञातम्। प्रान्ततां दर्शयति नास्य पुनः किञ्चिदपरिज्ञेयमस्ति। द्वितीयामाह क्षीणा इति। प्रान्ततामाह न पुनरिति। तृतीयामाह साक्षात्कृतं प्रत्यक्षेण निश्चितं यथा संप्रज्ञातावस्थायामेव निरोधसमाधि साध्यं हानं न पुनरस्मात् परं निरोद्धव्यमस्तीति शेषः। चतुर्थीमाह भावितो निष्पादितः विवेकख्यातिरूपो हानोपायः, नास्याः परं भावनीयमस्ति इति शेषः। एषा चतुष्टयी कार्य्याविमुक्तिः, समाप्तिकार्य्यतया प्रयत्ननिष्पाद्या दर्शिता। क्वचित् पाठः कार्य्यविमुक्तिरिति कार्य्यान्तरेण विमुक्तिः प्रज्ञाया इत्यर्थः। प्रयत्ननिष्पाद्यामुक्त्वा तदनिष्पादनीयामप्रयत्नसाध्यां चित्तविमुक्तिमाह चित्तविमुक्तिस्तु त्रयी इति। प्रथमामाह चरिताधिकारा बुद्धिकृतभोगापवर्गकार्य्येत्यर्थः। द्वितीयामाह गुणा इति प्रान्ततामाह न चैषामिति। तृतीयामाह एतस्यामवस्थायामिति एतस्यामवस्थायां जीवन्नेव पुरुषः कुशलो मुक्त इत्युच्यते चरमदेहत्वादित्याह एतस्मिन्निति। अनौपचारिकं मुक्तमाह प्रतिप्रसवे प्रधानलयेऽपि चित्तस्य मुक्तः कुशल इत्येव भवति गुणातीतत्वादिति” विवरणम्। चित्तमेव भूमिः क्षेत्रम्। २चित्तरूपक्षेत्रे तस्मिंश्च मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षारूपैः संस्कारैः संस्कृते समाधिलाभः इति योगशास्त्रे प्रसिद्धम्।

चित्तविक्षेप पु० ६त०। पात० सूत्रभाष्योक्तेषु योगान्तरायभूतेषु व्याध्यादिषु नवसु। ते च यथा “व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याऽविरतिभ्रान्तिदर्शनाऽलब्धभूमिकत्वाऽनवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः” सू०। “अथ केऽन्तरायाः? ये चित्तस्य विक्षेपकाः के पुनस्ते? कियन्तो वेति? भवन्ति नवान्तरायाश्चित्तविक्षेपाः सहैते चित्तवृत्तिभिः, एतेषामभावे न भवन्ति पूर्वोक्ताश्चित्तवृत्तयः। व्याधिर्धातुरसकरणवैषम्यम्। स्त्यानम् अकर्म्मण्यता चित्तस्य। संशयः उभयकोटिस्पृग्विज्ञानं स्यादिदमेवं, नैवं स्यादिति। प्रमादः समाधिसाधनानामभावनम्। आलस्यं—कायस्य चित्तस्य च गुरुत्वादप्रवृत्तिः। अविरतिः—चित्तस्य विषयसंप्रयोगात्मा गर्द्धः। भ्रान्तिदर्शनं विपर्य्ययज्ञानम्। अलब्धभूमिकत्वं समाधिभूमेरलाभः। अनवस्थितत्वं—प्राप्तलब्धायां भूमौ चित्तस्याप्रतिष्ठा। समाधिप्रतिलम्भे हि सति तदवस्थितं स्यादिति एते चित्तविक्षेपाः नव योगमला योगप्रतिपक्षा योगान्तराया इत्यभिधीयन्ते” महर्षिवेदव्यासभाष्यम्। “पृच्छति—अथ के इति। सामान्योत्तरं—ये इति। विशेषसंख्ये पृच्छति—के इति। उत्तरं—व्याधीत्यादिसूत्रम्। अन्तरायाः नव, एताश्चित्तवृत्तयो योगान्तरायाः = योगविरोधिनश्चित्तस्य विक्षेपकाः। चित्तं खल्वमी व्याध्यादयो योगाद्विक्षिपन्ति अपनयन्तीति विक्षेपाः। योगप्रतिपक्षत्वे हेतुमाह,—सहैत इति। संशयभ्रान्तिदर्शने तावद्वृत्तितया वृत्तिनिरोधप्रतिपक्षौ, येऽपि न वृत्तयो व्याधिप्रभृतयस्तेऽपि वृत्तिसाहचर्य्यात्तत्प्रतिपक्षा इत्यर्थः। पदार्थान् व्याचष्टे,—व्याधिरिति। धातवो वातपित्तश्लेष्माणः शरीरधारणात्, अशितपीताहारपरिणामविशेषो रसः करणानीन्द्रियाणि तेषां वैषम्यं न्यूनाधिकभावः। अकर्म्मण्यता कर्म्मानर्हता। संशय उभयकोटिस्पृग्विज्ञानं सत्यप्यनवधृतरूपप्रतिष्ठत्वेन संशयविपर्य्यासयोरभेदे उभयकोटिस्पर्शास्पर्शरूपाऽवान्तरविशेषविवक्षयाऽत्र भेदेनोपन्यासः। अभावनमकरणं तत्राप्रयत्न इति यावत्। कायस्य गुरुत्वं कफादिना, चित्तस्य गुरुत्वं तमसा। गर्द्धः तृष्णा। मधुमत्यादयः समाधिभूमयः तद्भूमेर्यदि तावतैव सुस्थितमन्यस्य समाधिभ्रेषः स्यात्ततस्तस्या अपि भूमेरपायः स्यात्। यस्मात् समाधिप्रतिलम्भे तदवस्थितं स्यात्तस्मात्तत्र प्रयतितव्यमिति” विवरणम्।

चित्तविद् पु० चित्तमात्मत्वेन वेत्ति विद—क्विप्। बौद्धभेदे। आशयाभिज्ञे त्रि०

[उन्मादरोगे हेमच०।

चित्तविप्लव पु० चित्तस्य विप्लवोऽनवस्थानं यस्मात् ५ब०।

चित्तविभ्रम पु० चित्तस्य विभ्रमो विशेषेण भ्रमणमनवस्थानं यस्मात् ५ब०। उन्मादरोगे अमरः। “अहो चित्तविकारोऽयं स्याद्वा मे चित्तविभ्रमः” भा० स्वर्गा० २अ०

चित्तल पुंस्त्री चित्तं लाति मनोहरत्वात् ला—क। मृगभेदे। “असिततिलोद्भवतैलविपक्वं लवणयुतं नरहिङ्गुरसाक्तम्। त्रिकटुकयुक्तनिशार्द्रकमिश्रं बहुगुणचित्तलमांसमनर्घम्। रसे पाके च मधुरं रक्तपित्तविनाशनम्” पक्वार्थचि० धृतवाक्यम्।

चित्तवृत्ति स्त्री ६त०। चित्तस्य विषयाकारपरिणामभेदे “योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः” पा०। तद्भेदाश्च पञ्चधा क्लिष्टाशब्दे १२४४पृ० उक्ताः।

चित्तसमुन्नति स्त्री सम्+उद् नम—क्तिन् ६त०। १चित्तस्य सम्यगुन्नमने तद्धेतौ २गर्वे अमरः।

चित्तहारिन् त्रि० चित्तं हरति हृ–णिनि। मनोहरे स्त्रियां ङीप् अण्। चित्तहार ण्वुल्। चित्तहारक तत्रार्थे ताच्छील्ये ट। चित्तहर मनोहरणशीले त्रि० स्त्रियां ङीप्। [एकविषये स्थिरचित्ततायाम् अमरः।

चित्ताभोग पु० सम्यग् भोग आभोग एकविषयता ६त०।

चित्ति स्त्री चित–ज्ञाने भावे क्तिन्। १प्रज्ञायाम् "उदु त्वा विश्वे देवा अग्ने! भवन्तु चित्तिभिः" यजु० १२२। २चिन्तने च "चित्तिं जुहोमि मनसा घृतेन" १७।७८। "चित्तिं चिन्तनम्" वेददी०। ३कर्म्मणि। "सा चित्तिभिर्निचकार, इति ऋचमधिकृत्य "चित्तिभिः कर्म्मभिः" निरु० उक्तम् कर्त्तरि क्तिच्। ४ज्ञापयितरि ५ज्ञापके च त्रि० "चित्तिरपां दमे विश्वायुः" ऋ० १।६७।५। "चित्तिश्चेतयिता ज्ञापयिता वा" भा०। भावे क्तिन्। ६ख्यातौ स्त्री। "चित्तिं दक्षस्य सुभगमस्मे" ऋ० २। २१।६। चित्तिं ख्यातिम् भा०। [हेमच०।

चित्तोन्नति स्त्री ६त०। १चित्तस्योन्नतौ तद्धेतुत्वात् २गर्व्वे

चित्पति पु० ६त०। चितःज्ञानस्य पतिः। मनोभिमानिनि जीवे। अस्य "न भूवाक्चिदित्यादि" पा० न पूर्वपद प्रकृतिस्वरः। "चित्पतिर्मा पुनातु" यजु० ४।४।

चित्य न० चि–क्यप्। १चितायां शवदाहस्थल्याम् त्रिका० स्त्रीत्वं तत्रार्थे अमरः। २चयनीये त्रि०। भावे क्यप्। ३चयने स्त्री

चित्र चाश्चिके–लेख्ये अद्भुते च अद० चु० उभ० सक० सेट्। चित्रयति ते अचिचित्रत् त। चित्रितः चितः।

चित्र न० चित्र–भावे अच् चि–ष्ट्रन् वा। १तिलके। २आलेख्ये ३अद्भुते ४कर्व्वुरवर्णे ५तद्युक्ते त्रि० मेदि०। ६आकाशे ७कुष्ठभेदे हेम०। ८यमभेदे पु० "वृकोदराय चित्राय" यमतर्पणमन्त्रः। ९एरण्डवृक्षे १०अशोकवृक्षे ११चित्रकवृक्षे राजनि० १२चित्रगुप्ते चित्रगुप्तशब्दे दृश्यम् १३शब्दालङ्कारभेदे न० अलङ्कारशब्दे ३९०पृ० दृश्यम्। "चित्रसंश्लेषीरिति प्रभाषिकापदद्वयम्" वृ० र० उक्ते १५षोडशाक्षरपादके छन्दोभेदे। "निसर्गचित्रोज्ज्वल-सूक्ष्मपक्ष्मणा" "चित्रं चकार पदमर्द्धपुलायितेन" "रुचिरचित्रतनूरुहशालिभिः" इति च माघः।

चित्रक न० चित्रमिव कायति कै–क चित–स्वार्थे क वा। १तिलके मेदि० चित्रेण कायति कै–क। २व्याघ्रे ३व्याघ्र-भेदे (चिताबाघ)। ४स्त्री हेमच० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। (चिराता)ख्याते ४ओषधिभेदे पु० "चित्रकः कटुकः पाके वह्निकृत् पाचनो लघुः। रूक्षोष्णो ग्रहणीकुष्ठशो-थार्शःक्रिमिकासनुत्। वातश्लेष्महरो ग्राही वातार्शः-श्लेष्मपित्तहृत्। विचित्रं चैत्रकं शाकं कासमर्द्दवि-मर्द्दितम्। तप्ततैले सयाङ्गोके पाचितं तक्रसम्मृतम्" भावप्र० तद्गुणादि। चित्र–कन्। ५चित्रकरे त्रि० ६शूरे ७मृगान्तके शब्दार्थचि० ८एरण्डवृक्षे प०अमरः।

चित्रकण्ठ पु० चित्रः कण्ठोऽस्य। १पारावते २तद्भेदे वनकपोते च (घुघु)। जटाधरः। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

चित्रकगुटिका स्त्री चक्रदत्तोक्ते गुटिकाभेदे यथा "चित्रकः पिप्पलीमूलं द्वौ क्षारौ लवणानि च। व्योष-हिङ्ग्वजमोदाश्च चव्यञ्चैकत्र चूर्णयेत्। गुटिका मातुलुङ्गस्य दाडिमाम्लरसेन वा। कृत्वा विपाचये-दूयामं दीपयत्याशु चानलम्। सौवर्चलं सैन्धवञ्च विड-मौद्भिदमेव च। सामुद्रेण समं पञ्च लवणान्यत्र यो-जयेत्"।

चित्रकघृत न० "चित्रककाथकल्काभ्यां ग्रहणीघ्नं शुभं हविः। गुल्मशोफोदरप्लीहाम्शूलार्शोघ्नं दीपनं परम्" इति चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे।

चित्रकतैल न० "चित्रकं चविकं दीप्यं निदिग्धिकाकरञ्ज-वीजलवणार्कैः। गोमूत्रयुक्तं सिद्धं तैलं नाशार्शसां विहितम्" चक्रदत्तोक्ते तैलभेदे

चित्रकम्बल पु० कर्म्म०। कम्बलभेदे। (गालिचा)

चित्रकर त्रि० चित्रं लेख्यभेदम् आश्चर्य्यं वा करोति ता-च्छील्यादौ ट। लेख्यादौ १चित्रशिल्पकरे। विश्व-कर्म्मणः शूद्रागर्भजाते वर्णसङ्करभेदे २रङ्गाजीवे पुंस्त्री अमरः।

चित्रकर्म्मन् त्रि० चित्रं कर्म्मास्य। १चित्रकरे २आश्चर्य्य-कारके च ३तिनिशवृक्षे पु० शब्दच०। ६त०। ४चित्र-लेखक्रियारूपे शिल्पे न०।

चित्रकहरीतकी स्त्री चित्रकपक्वा हरीतकी। चक्रदत्तोक्ते औषधभेदे "चित्रकस्यामलक्याश्च गुडूच्या दशमूलजम्। शतं शतं रसं दत्त्वा पथ्याचूर्णाढकं गुडात्। शतं पचेत् घनीभूते पलं द्वादशकं क्षिपेत्। व्योषत्रिजातयोः क्षाराद् पलार्द्धमारेऽहनि। प्रस्थार्द्धमधुनो दत्त्वा यथाग्न्यद्यादत-न्द्रितः। वर्द्धनेऽग्नेः क्षयं कासं पीनसं दुस्तरं क्रिमीन्। गुल्मोदावर्त्तदुर्नामश्वासान् हन्ति रसायनम्"।

चित्रकाय पु० चित्रः कायोऽस्य। १व्याघ्रे हेमच० (चिता-बाघ) २व्याघ्रभेदे राजनि०।

चित्रकार त्रि॰ चित्रं करोति कृ—अण् उप॰स॰। १चित्रकर्म्मकारके। "स्थपतेरपि गान्धिक्यां चित्रकारोव्यजायत" पराशरोक्ते २सङ्कीर्णजातिभेदे पु॰ स्त्री॰।

चित्रकुण्डल पु॰ धृतराष्ट्रपुत्रभेदे। "चित्रबाणश्चित्रवर्मा सुवर्मा दुर्व्विमोचनः। अयोबाहुर्महाबाहुश्चित्राङ्गश्चित्रकुण्डलः" भा॰ आ॰ ११७ अ॰। चित्रबाण, चित्रवर्म्मन्, चित्रमण्डन चित्राङ्ग तत्पुत्रभेदे। तत्राध्याये दृश्यम्।

चित्रकूट पु॰ चित्रं कूटं शृङ्गमस्य। पर्व्वतभेदे स च पर्वतः प्रयागक्षेत्रनिकटस्थभरद्वाजाश्रमात् अर्द्धतृतीययोजना-द्दक्षिणतस्तिष्ठति यथा रामा॰ अयोध्याकाण्डे ६२ अ॰ भरतं प्रति भरद्वाजवाक्यम् "भरतार्द्धतृतीयेषु योजनेष्वजने वने। चित्रकूटो गिरिस्तत्र रम्यनिर्झरकाननः। उत्तरं पार्श्वमासाद्य तस्य मन्दाकिनी नदी। पुष्पितद्रुमसंछन्ना रम्यपुष्पितकानना। अनन्तरं तत्सरितश्चित्रकूटं च पर्वतम्। तयोः पर्णकुटीं तात! तत्र तौ वसतोध्रुवम्"। "ददर्श चित्रकूटस्थं सरामं सहलक्ष्मणम्। तापसानामलङ्कारं धारयन्तं धनुर्द्धरम्" भा॰ व॰ २७६ अ॰। "ततो गिरिवरश्रेष्ठे चित्रकूटे विशाम्पते!" ८५ अ॰। "मथुरायाः पूर्वभे हिमवद्गोमन्तचित्रकूटस्थाः" वृ॰ स॰ १६ अ॰। "चित्रकूटवनस्थञ्च कथिता स्वर्गतिर्गुरोः"। "दृप्तः ककुद्मानिव चित्रकूटः" इति च रघुः।

चित्रकृत् त्रि॰ चित्रं करोति कृ—क्विप्। १चित्रलेखककारके २आश्चर्य्यकारके च। ३चित्रकरे पु॰ हला॰ ४तिनिशवृक्षे पु॰ अमरः। तस्य भावः त्व। चित्रकृत्त्व चित्रकारित्वे अद्भुतत्वे च हेमच॰।

चित्रकेतु पु॰ १गरुड़पुत्रभेदे। "सुमुखश्चित्रकेतुश्च चित्रवर्हस्तथाऽनघः" भा॰ उद्यो॰ ६८ अ॰। गरुड़पुत्रोक्तौ। २लक्ष्मणपुत्रभेदे "अङ्गदश्चित्रकेतुश्च लक्ष्मणस्यात्मजौ स्मृतौ" भाग॰ ९।११।७। वशिष्ठस्य ऊर्जायां जाते ३पुत्रभेदे "ऊर्ज्जायां जज्ञिरे पुत्रा वशिष्ठस्य परन्तप!। चित्रकेतुप्रधानास्ते सप्त सप्तर्षयोऽमलाः। चित्रकेतुः सुरोचिश्च विरजा मित्र एव च। उल्वणो वसुभृद्यानो द्युमान् शक्त्यादयोऽपरे" भाग॰ ४।१।२३।२४। "देवभागस्य कंसायां चित्रकेतुबृहद्बलौ" भाग॰ ११।२४।२। उक्ते ४यदुवंश्ये देवभागपुत्रभेदे। ५शूरसेननृपभेदे "आसीद्राजा सार्व्वभौमः शूरसेनेषु वै नृप!। चित्रकेतुरिति ख्यातोयस्यासीत् कामधुङ्मही" भाग॰ ६।१४।६। तस्मै च पुत्रशोकतप्ताय नारदः तत्त्वज्ञानार्थं वासुदेवमन्त्रादिकमुपदिष्टवान् तत्कथा ततः परेऽध्यायत्रये दृश्या। ६चित्रपताके त्रि॰। [ख्याते कीटभेदे २ज्येष्ठ्यां शब्दर॰।

चित्रकोण पु॰ चित्रःकोणोऽस्य। १अञ्जनिकायाम् (अञ्जनी)

चित्रगन्ध न॰ चित्रो गन्धोऽस्य। १हरिताले राजनि॰। २आश्चर्य्यगन्धयुक्ते त्रि॰।

चित्रगत त्रि॰ चित्रे गतः। १लेख्यलिखिते चित्रार्पिते "शुशुभाते रणेऽतीव पटे चित्रगते इव" भा॰ भी॰ ४४ अ॰।

चित्रगुप्त पु॰ यमभेदे "चित्रगुप्ताय वै नमः" यमतर्पणमन्त्रः। कायस्थशब्दे १८२२ पृ॰ तदुत्पत्त्यादिकं दृश्यम्। यमनियुक्तस्यैव तस्य यातनाधिकारित्वं शा॰ सू॰ भा॰ व्यवस्थापितं यथा

"ननु विरुद्धमिदं यमायत्ता यातनाः पापकर्म्मिणोऽनुभवन्तीति, यावता तेषु रौरवादिषु अन्ये चित्रगुप्तादयो नानाधिष्ठातारः स्मर्य्यन्ते इति, नेत्याह" भा॰। "तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः" शा॰सू॰ "तेष्वपि सप्तसु नरकेषु तस्यैव यमस्याधिष्ठातृत्वव्यापाराभ्युपगमादविरोधः। यमप्रयुक्ता एव हि ते चित्रगुप्तादयोऽधिष्ठातारः स्मर्य्यन्ते"।

तस्य च संयमन्यां पापिनां प्रबोधनप्रकारः पुराणसमुच्चये त्रिदयधर्मोत्तरे उक्तो यथा

"निर्भर्त्सयति चात्यर्थं यमस्तान् पापकर्म्मिणः। चित्रगुप्तश्च भगवान् धर्मवाक्यैः प्रबोधयेत्। भो भो दुष्कृतकर्माणः! परद्रव्यापहारिणः!। गर्व्विता रूपवीर्य्यैश्च परदारविमर्द्दकाः!। यत् स्वयं क्रियते कर्म तत् स्वयं भुज्यते पुनः। तत् किमात्मप्रतापार्थं भवद्भिः दुष्कृतं कृतम्। इदानीं किं प्रतप्यध्वं पीड्यमानाः स्वकर्मभिः। भुङ्क्ष्वं स्वानि कर्माणि नात्र दोषोऽस्ति कस्यचित्। एते ते पृथिवीपालाः संप्राप्ता मत्समीपतः। स्वकीयैः कर्मभिर्घोरैर्दुष्प्राप्ता बलदर्पिताः। भो भो नृपा! दुराचाराः! प्रजाविध्वंसकारिणः!। अल्पकालस्य राज्यस्य कृते किं दुष्कृतं कृतम्?। राज्यलोभेन मोहेन बलादन्यायतः प्रजाः। विध्वंसिताः फलं तस्य भुङ्क्ष्वमधुना नृपाः!। क तद्राज्यं कलत्रञ्च यदर्थमशुभं कृतम्। तत्सर्वं संपरित्यज्य यूयमेकाकिनः स्थिताः। पश्यामस्तद्बलं लभ्यं येन त्वद्दण्डिताः प्रजाः। यमदूतैस्ताड्यमाना अधुना कीदृशं भवेत्"। अस्य यमलेखकत्वकथा स्क॰ पु॰ प्रभा॰ यथा "एवन्तु स्तुवतस्तस्य चित्रस्य विमलात्मनः। तथा तुष्टः

महत्कांशुः कालेन महता विभुः । अब्रवीद्वत्स ! भद्रं ते वरं वरय सुव्रत ! । सोऽब्रवीद्यदि मे तुष्टो भगवान् लोकादीधिते ! । प्रौढत्वं सर्वकार्य्येषु जायतां सम्प्रति त्वया । तत् तथेति प्रतिज्ञातं सूर्य्येण वरवर्णिनि ! । ततः सर्वज्ञतां प्राप्य चित्रोमित्रकुलोद्भवः । तं ज्ञात्वा धर्म्मराजस्तु बुद्ध्या परमया युतः । चिन्तयामास मेधावी लेखकोऽयं भवेद्यदि । जाता मे सर्वसिद्धिश्च निर्वृतिश्च परा भवेत् । एवं चिन्तयतस्तस्य धर्म्मराजस्य भामिनि ! । चित्रोऽपि तीर्थे गतश्चैव स्नानार्थं लवणाम्बसि । स तत्र प्रविशन्नेव नीतस्तु धर्मकिङ्करैः । सशरीरो महादेवि ! यमादेशपरायणैः । स चित्रगुप्तनामाभूत् विचित्रचरित्रलेखकः । चित्रादित्येति नामास्य ततो लोके वरानने ! । सप्तम्यां नियताहारोयस्तं पूजयते नरः । सप्त जन्मानि दारिद्र्यं न दुःखं तस्य जायते" ।

चित्रघण्टा स्त्री चित्रा घण्टाऽस्याः । काशीस्थे देवीभेदे "चित्रे ! विचित्रे ! विश्वभुजे । नमोऽस्तु ते श्रीचित्रघण्टे ! विकटे सुदंष्ट्रिके !" काशी० ५अ० ।

चित्रघण्टेशी स्त्री काशीस्थे देवीभेदे । "दृश्या चित्रघण्टेशी घण्टाकर्णह्रदं ह्रदः" काशीख० ३३अ० ।

चित्रचाप पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे "अयोबाहुर्महाबाहुश्चित्रचापसुकुण्डलौ" भा० आ० ६७अ० ।

चित्रजल्प पु० उज्ज्वलमणयुक्ते वाक्यभेदे तल्लक्षणभेदादिकं तत्रोक्तं यथा
"प्रेष्ठस्य सुहृदा लोके गूढरोषाभिजृम्भितः । भूरिभावमयोजल्पो यस्तीव्रोत्कण्ठतान्वितः । चित्रजल्पो दशाङ्गोऽयं प्रजल्पः परिजल्पितम् । विजल्पो ज्वल्पसंजल्पावयजल्पोऽभिजल्पितम् । आजल्पः प्रतिजल्पश्च सुजल्पश्चेति कीर्त्तिताः । एष भ्रमरगीताख्योदशमे प्रकटीकृतः । असंख्यभाववैचित्रीचमत्कृतिसुदुस्तरः । अपि चेच्चित्रजल्पोऽयं मनाक् तदपि कथ्यते । तत्र प्रजल्पः १ । असूयेर्ष्यामदयुजा योऽवधीरणमुद्रया । प्रियस्य कौशलोद्गारः प्रजल्पः स तु कीर्त्त्यते १ । यथा मधुप ! कितवबन्धो ! मा स्पृशाङ्घ्रिं सपत्न्याः कुचविलुलितमालाकुङ्कुमश्मश्रुभिर्नः । वहतु मधुपतिस्तन्मानिनीनां प्रसादं यदुसदसि विडम्ब्यं यस्य दूतस्त्वमीदृक् । १ । अथ परिजल्पितम् २ । प्रभोर्निर्दयताशाठ्यचापल्याद्युपपादनात् । स्वविचक्षणताव्यक्तिर्भङ्ग्या स्यात् परिजल्पितम् २ । यथा सकृदधरसुधां स्वां मोहिनीं पाययित्वा सुमनस इव सद्यो तत्यजेऽस्मान् भवादृक् । परिचरति कथं तत् पादपद्मं तु पद्मा अपि बत हृतचेता उत्तमश्लोकजल्पैः २ । अथ विजल्पः ३ । "व्यक्तयाऽसूयया गूढमानमुद्रान्तरालया । अघद्विषि कटाक्षोक्तिर्विजल्पो विदुषां मतः ३ । यथा किमिह बहु षडङ्घ्रे ! गायसि त्वं यदूनामधिपतिमगृहाणामग्रतो नः पुराणम् । विजयसखसखीनां गीयतां तत्प्रसङ्गः क्षपितकुचरुजस्ते कल्पयन्तीष्टमिष्टाः । ३ । अथोज्जल्पः ४ । हरेः कुहकताख्यानं गर्वगर्भितयेर्ष्यया । सासूयश्च तदाक्षेपो धीरैरुज्जल्प ईर्य्यते ४ । यथा दिवि भुवि च रसायां काः स्त्रियस्तद्दुरापाः कपटरुचिरहासभ्रूविजृम्भस्य याः स्युः । चरणरज उपास्ते यस्य भूतिर्वयं का अपि च कृपणपक्षे ह्युत्तमश्लोकशब्दः । ४ । अथ संजल्पः ५ । सोल्लुण्ठया गहनया कयाप्याक्षेपमुद्रया । तस्याकृतज्ञताद्युक्तिः संजल्पः कथितो बुधैः ५ । यथा विसृज शिरसि पादं वेद्म्यहं चाटुकारैरनुनयविदुषस्तेऽभ्येत्य दौत्यैर्मुकुन्दात् । स्वकृत इह विसृष्टापत्यपत्यन्यलोका व्यसृजदकृतचेताः किन्नु सन्धेयमस्मिन् ५ । अथ अवजल्पः ६ । हरौ काठिन्यकामित्वधौर्त्त्यादासक्त्ययोग्यता । यत्र सेर्ष्यं भियेवोक्ता सोऽवजल्पः सतां मतः ६ । यथा मृगयुरिव कपीन्द्रं विव्यधे लुब्धधर्मा स्त्रियमकृत विरूपां स्त्रीजितः कामयानाम् । बलिमपि बलिमत्त्वा वेष्टयद्ध्वाङ्क्षवद्यस्तदलमसितसख्यैर्दुस्त्यजस्तत्कथार्थः ६ । अथाभिजल्पितम् ७ भङ्ग्या त्यागौचितं तस्य खगानामपि खेदनात् । यत्र सानुशयं प्रोक्तं तद्भवेदभिजल्पितम् । यथा यदनुचरितलीला कर्णपीयूषविप्रुट् सकृददनविधूतद्वन्द्वधर्मा विनष्टाः । सपदि गृहकुटुम्बं दीनमुत्सृज्य दीना बहव इव विहङ्गा भिक्षुचर्य्यां चरन्ति । ७ । अथ आजल्पः ८ । जैह्म्यं तस्यार्त्तिदत्वञ्च निर्वेदाद्यत्र कीर्त्तितम् । भङ्ग्यान्यसुखदत्वञ्च स आजल्प उदीरितः । यथा वयमृतमिव जिह्मव्याहृतं श्रद्दधानाः कुलिकरुतमिवाज्ञाः कृष्णवध्वो हरिण्यः । ददृशुरसकृदेतत्तन्नखस्पर्शतीव्रस्मररुज उपमन्त्रिन् ! भण्यतामन्यवार्त्ता । ८ । अथ प्रतिजल्पः ९ । दुस्त्यजद्वन्द्वभावेऽस्मिन् प्राप्तिर्नार्हेत्युद्धतम् । दूतसंमाननेनोक्तं यत्र स प्रतिजल्पकः । प्रियसख ! पुन-

रागाः प्रेयसा प्रेषितः किं वरय किमनुरक्तो मानभीरोऽसि मेऽङ्ग । नयसि कथमिहार्य्यान् दुस्त्यज द्वन्द्वपार्श्वं सततमुरसि सौम्य ! श्रीवधूः साकमास्ते । ९ । अथ सुजल्पः १० यत्रार्जवात् सगाम्भीर्य्यं सदैन्यं सह चापलम् । सोत्कण्ठञ्च हरिः पृष्टः स सुजल्पो निगद्यते । यथा—अपि बत मधुपुर्य्यामार्य्यपुत्रोऽधुनास्ते स्मरति स पितृगेहान् सौम्य ! बन्धूंश्च गोपान् । क्वचिदपि स कथां नः किङ्करीणां गृणीते भुजमगुरुसुगन्धं मूर्द्ध्न्यधास्यत् कदा नु" १० ।

चित्रतण्डुल न० चित्रस्तण्डुलोऽस्य । विडङ्गे रत्नमाला । तत्रार्थे स्त्री अमरः ।

चित्रत्वच् पु० चित्रा त्वक् यस्य । भूर्जत्वचे । राजनि० ।

चित्रदण्डक पु० चित्रोदण्डःकाण्डो यस्य कप् । (ओल) सूरणे रत्नमाला ।

चित्रदीप पु० पञ्चदशीप्रकरणान्तर्गते दीपभेदे "यथा चित्रपटे दृष्टमवस्थानां चतुष्टयम् । परमात्मनि विज्ञेयं तथावस्थाचतुष्टयम् । यथा धौतो घट्टितश्च लाञ्छितो रञ्जितः पटः । चिदन्तर्य्यामिसूत्राणि विराड्‌ात्मा तथेर्य्यते । स्वतः शुभ्रोऽत्र धौतः स्याद्घट्टितोऽन्नविलेपनात् । मस्याकारैर्लाञ्छितः स्यात् रञ्जितो वर्णपूरणात् । स्वतश्चिदन्तर्यामी तु मायावी सूक्ष्मसृष्टितः । सूत्रात्मा स्थूलसृष्ट्यैव विराडित्युच्यते परः । ब्रह्माद्यास्तम्बपर्य्यन्ताः प्राणिनोऽत्र जडा अपि । उत्तमाधमभावेन वर्त्तन्ते पटचित्रवत् । चित्रार्पितमनुष्याणां वस्त्राभासाः पृथक् पृथक् । चित्राधारेण वस्त्रेण सदृशा इव कल्पिताः । पृथक् पृथक् चिदाभासाश्चैतन्याध्यस्तदेहिनाम् । कल्प्यान्तजीवनामानो बहुधा संसरन्त्यमी । वस्त्राभासा स्थितान् वर्णान् यद्वदाधारवस्त्रगान् । विदन्त्यज्ञास्तथा जीवं संसारं चिद्गतं विदुः" इत्युपक्रमे । "जगच्चित्रं स्वचैतन्ये पटे चित्रमिवार्पितम् । मायया तदुपेक्ष्यैव चैतन्यम् परिशिष्यताम् । चित्रदीपमिमं नित्यं ये तु संदधते बुधाः । पश्यन्तोऽपि जगच्चित्रं ते मुह्यन्ति न पूर्ववत्" पञ्चदशी ।

चित्रदेवी स्त्री चित्रं दीव्यति दिव-अच् गौरा० ङीष् । १महेन्द्रवारुण्यां राजनि० । २कुमारानुचरभेदे पु० "तुहरश्च तुहारश्च चित्रदेवश्च वीर्य्यवान्" भा० शल्य० ४६अ० । कुमारानुचरोक्तौ

चित्रधर्म्मन् पु० भारतप्रसिद्धे नृपभेदे "विरूपाक्षस्तु दैतेयश्चित्रयोधी महासुरः । चित्रधर्म्मेति विख्यातः क्षितावासीत् स पार्थिवः" भा० आ० ६७अ० ।

चित्रनेत्रा स्त्री चित्रं नेत्रं यस्याः । शारिकायां हारा० ।

चित्रपक्ष पुंस्त्री चित्रौ पक्षावस्य । तित्तिरिखगे जटाधरः । स्त्रियां ङीष् । "चित्रपक्षः कफहरः वातघ्नो ऽथ ग्रहणीप्रणुत्" भावप्र० तन्मांसगुणा उक्ताः ।

चित्रपट पु० कर्म्म० । (छिट) प्रख्याते १वस्त्रे शब्दार्थचि० । २चित्राधारपटे पु० चित्रदीपशब्दे उदा० "निःशेषं दृष्णिसैन्यं तु स्थितं चित्रपटे यथा" हरिवं० ११७अ० ।

चित्रपत्त्र पु० चित्रं पत्त्रं पक्षोऽस्य । चित्रपक्षे खगमात्रे "चित्रपत्त्रशकुनिनीडद्योतितेत्यादि" काद० ।

चित्रपत्त्रिका स्त्री चित्रं पत्त्रं पर्णं यस्याः कप् कापि अतइत्त्वम् । १चित्रपर्ण्यौषधौ रत्नमाला २द्रोणपुष्प्यां राजनि० कबभावे गौरा०ङीष् । चित्रपत्त्री जलपिप्पल्यां स्त्री राजनि० ।

चित्रपथा स्त्री प्रभासतीर्थस्थचित्रानद्याम् तत्कथा स्क० पु० प्रभा० यथा

"ततोगच्छेन्महादेवि ! नदीं चित्रपथां शुभाम् । ब्रह्मकुण्डसमीपस्थां चित्रादित्यस्य मध्यतः । यदा चित्रस्तु संनीतो यमदूतैः सुरप्रिये ! । सशरीरः महाप्राज्ञो यमादेशपरायणैः । एवं ज्ञात्वा तु तत्रस्था भगिनी तस्य दुःखिता । चित्रा, नदी ततोभूत्वा तथा तस्य महात्मनः । प्रविष्टा सागरे देवि ! अन्विषन्तीव बान्धवम् । ततश्चित्रपथानाम तस्यास्त्वक्रुर्द्विजातयः । एवं तत्र समुत्पन्ना सा नदी वरवर्णिनि ! । तस्यां स्नात्वा नरोयस्तु चित्रादित्यं प्रपश्यति । स याति परमं स्थानं यत्र देवो दिवाकरः । अस्मिन् कलियुगे देवि ! अन्तर्द्धानं गता नदी । प्रावृट्कालेऽथ दृश्येत दुर्लभं तत्र दर्शनम् । स्नानं दानं विशेषेण सर्वपातकनाशनम् । भक्तोवाप्यथ वाऽभक्तो रात्रौ वा यदि वा दिवा । पर्वकालेऽथवाऽकाले पवित्रोऽप्यथ वाऽशुचिः । यदैव दृश्यते तत्र नदी चित्रपथा प्रिये ! । प्रमाणं दर्शनं तस्या न कालस्तत्र कारणम् । दृष्ट्वा नदीं महादेवि ! पितरः स्वर्गसंस्थिताः । गायन्ति तत्र वाञ्छन्ति नृत्यन्ति च हसन्ति च । अस्माकं वंशजः कश्चित् श्राद्धमत्र करिष्यति । यावत् कल्पं तथास्माकं प्रीतिस्तत्पादयिष्यति । एवं ज्ञात्वा नरस्तत्र स्नानं श्राद्धञ्च कारयेत् । सर्वपापविनाशार्थं पितॄणां प्रीतये तथा ।

इत्येतत् कथितं देवि ! यथा चित्रपथा नदी । प्रभास-क्षेत्रमासाद्य संस्थिता पापनाशिनी” ।

चित्रपदा स्त्री चित्रं पदं स्वाधिष्ठानस्थानं यस्याः । १गोधा-लतायां शब्दमा० अष्टाक्षरपादके २छन्दोभेदे च । तल्लक्षणं “चित्रपदा यदि भौ गौ” छन्दोम० । आश्चर्य्यं पदं शब्दभेदोऽत्र । ३चित्रपदयुक्ते वाक्यादौ त्रि० । “वल्गु चित्रपदं श्लक्ष्णं याज्ञसेनी तथा वचः” भा०व० ३१अ० । “सप्त यदा भगणाः परतो गुरुरन्त्यगतो लघु-कार्जितदेश ! चित्रपदेति तदा युधि विक्रमतो हृत-वैरिधराधिपकेश ! । सा कथिताधिकमङ्गल ! पिङ्ग-लनागवरेण दयाभिनिवेश ! गौडकुलोज्ज्वल ! धारय चेतसि हे यशवन्त ! नरेश !” वृत्तरत्नोक्ते ४छन्दोभेदे च

चित्रपर्णी स्त्री चित्राणि पर्णान्यस्याः । (चाकुलिया) ख्याते पृश्निपर्ण्याम् अमरः । २जलपिप्पल्यां ३द्रोणपुष्प्यां च राजनि० । ४मञ्जिष्ठायां रत्नमाला । स्वार्थे क । चित्र-पर्णिका चित्रपर्णीभेदे रत्नमाला ।

चित्रपादा स्त्री चित्रौ पादौ यस्याः । शारिकायां हारा० ।

चित्रपिच्छक पुंस्त्री चित्रं पिच्छमस्य । मयूरे राज-नि० स्त्रियां ङीप् ।

चित्रपुङ्ख पु० चित्रः पुङ्खोऽस्य । शरभेदे राजनि० ।

चित्रपुष्पी स्त्री चित्राणि पुष्पाण्यस्याः ङीप् । अम्बष्ठा-लतायाम् राजनि० । [वली स्त्रियां ङीप् ।

चित्रपृष्ठ पुंस्त्री० चित्रं पृष्ठमस्य । कलविङ्कपक्षिणि । हारा-

चित्रफल पु० चित्रं फलं फलकमिवाकारोऽस्त्यस्य अच् । (चितल) मत्स्ये राजनि० । स्वार्थे क । चित्रफलक तत्रार्थे ।

चित्रफला स्त्री चित्रं फलं यस्याः अजा० टाप् । १चि-र्भट्यां २मृगेर्वारौ ३लिङ्गिन्यां ४महेन्द्रवारुण्याम् ५वार्त्ताक्यां ६कण्टकार्य्याञ्च राजनि० । एतासां चित्र-फलत्वात्तथात्वम्

चित्रबर्ह पुंस्त्री चित्रा बर्हा यस्य । १मयूरे स्त्रियां जाति-त्वात् ङीप् । “काकोनेमांश्चित्रबर्हान् शार्दूलान् क्रोष्टु-केन च । क्रोशतोऽद्य पाण्डवान् राजन् ! मा मज्जीः शोकसागरे” भा०स०६०अ० । २गरुडात्मजभेदे । “सुमु-खश्चित्रकेतुश्च चित्रबर्हस्तथाऽनलः” भा० उ० १००अ० । गरुडात्मजोक्तौ । [६७अ० । तत्पुत्त्रोक्तौ ।

चित्रबाहु पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे । चित्रबाहुश्चित्रवर्मा” आ०

चित्रभानु पु० चित्रा भानवो यस्य । १अग्नौ २सूर्य्ये, ३चित्रकवृक्षे, ४अर्कवृक्षे च मेदिनिः । ५भैरवे शब्द-रत्ना० । तत्राग्नौ “पुष्पैः शिरोभिश्च भयं चित्रभानुं पर्य्यैदिरे” भा० आ० ५२अ० सर्पसत्रे । “किन्त्विमे मानवाः सर्वे दह्यन्ते चित्रभानुना” भा०शा० २२६अ० । ६अश्विनीकुमारयोः द्वि० व० । तयोश्चित्रभानुसूर्य्य-जातत्वात् तथात्वम् “प्रपूर्वगापूर्वजौ चित्रभानू” भा० आ० ६०अ० अश्विनोःस्तुतौ । प्रभवादिषष्टिवर्षेषु ७षोडशे वर्षे “चणका मुद्गमाषाश्च अन्यच्च द्विदलं प्रिये ! । महार्घं जायते सर्वं चित्रभानौ वरानने !” । “षोडशं चतुर्थस्य (हौताशस्य) युगस्य पूर्वं यच्चित्रभानुं कथयन्ति वर्षम्” वृ० स० ८अ० ।

चित्रभेषजा स्त्री चित्रमाश्चर्य्यं भेषजं यस्याः ५ब० । काको-दुम्बरिकायाम् राजनि० ।

चित्रमण्डल पुंस्त्री० चित्रं मण्डलमस्य । मण्डलिनि सर्प-भेदे सुश्रुतः अहिशब्दे ५८१पृ० दृश्यम् ।

चित्रमृग पु० चित्रवर्णो मृगः । पृषते मृगभेदे शब्दार्थ-चिन्ता० । “षण्मासांश्छागमांसेन पार्षतेन च सप्त वै” मनुव्या० “पृषतश्चित्रमृगः” कुल्लू० ।

चित्रमेखल पुंस्त्री चित्रा मेखलास्य । मयूरे त्रिका० ।

चित्रयोधिन् त्रि० चित्रं युध्यति युध–णिनि । १आश्चर्य्य-युद्धकारके स्त्रियां ङीप् । “यदा द्रोणो विविधानस्त्रमा-र्गान् निदर्शयन् समरे चित्रयोधी” भा० आ० १अ० । “विरूपाक्षश्च दैतेयश्चित्रयोधी महासुरः” भा० आ० ६७अ० । २अर्ज्जुने तन्नामनामके ३अर्ज्जुनवृक्षे पु० राजनि० ।

चित्ररथ पु० चित्रो रथोऽस्य । १सूर्य्ये २गन्धर्वभेदे च मेदि० । स च गन्धर्वः कश्यपात् मुनिनाम्न्यां दक्षकन्यायां बभूव यथाह “भीमोग्रसेनौ चेत्युपक्रमे “भीमश्चित्ररथश्चैव विख्यातः सर्वविद्वशी” इत्युपक्रमे “इत्येते देवगन्धर्वा मौनेयाः परिकीर्त्तिताः” भा० आ० ६५अ० । इत्युक्तम् स च अङ्गारपर्णनामा अर्ज्जुनेन च तस्य दग्धरथ-त्वात् दग्धरथनामा बभूव यथाह भा० आ० १७०अ० । “गन्धर्व उवाच, “जितोऽहं पूर्वकं नाम मुञ्चाम्यङ्गार-पर्णताम् । न च श्लाघ्ये बलेनाङ्ग नाम्नाद्य जनसं-सदि । साध्विमं लब्धवाँल्लाभं योऽहं दिव्यास्त्रधारिणम् । गान्धर्व्या माययेच्छामि संयोजयितुमर्ज्जुन ! । अस्त्रा-ग्निना विचित्रोऽयं दग्धो मे रथ उत्तमः । सोऽहं चित्र-रथो भूत्वा नाम्ना दग्धरथोऽभवम्” ।

"गन्धर्वाणां चित्ररथः" गीता। "सागराणां नदीनाञ्च मेघानां वर्षितस्य च। गन्धर्वाणामधिपतिं चक्रे चित्ररथं विभुः" हरिवं० ४ अ०। तस्य गन्धर्वाधिपत्य कृतम्। २नदीभेदे स्त्री ३उषङ्गोः पुत्रे पु० चैत्ररथिशब्दे दृश्यम्। चित्ररथमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्। चैत्ररथ भारतस्यादिपर्वान्तर्गतेऽवान्तरपर्वणि। तच्च पर्व आदिपर्वणि १६५ अवधि १८२ अध्यायपर्य्यन्तम्।

चित्ररश्मि त्रि० चित्रा रश्मयोऽस्य। १नानावर्णरश्मियुक्ते २मरुद्गणभेदे पुं हरिवं० २०४ अ० "अग्निवर्णु-हविर्ज्योतिः सावित्रं मित्रमेव च। अमरं शरवृष्टिञ्च सङ्कल्पञ्च महाभुजम्। विरजञ्चैव शुक्रञ्च विश्वावसुविभावसू। अश्मन्तश्चित्ररश्मिश्च तथा निष्कुषितं नृपम्। वसुधस्वाङ्कुतिश्चैव चारित्रं मधुपावनम्। हृहन्तञ्च हहूरूपं तथैव परतापनम्। महत्वती तथा यत्र एतं वै मरुतां गणम्"।

चित्ररेफ पु० शाकद्वीपाधिपस्य प्रैयव्रतस्य मेधातिथेः १पुत्रभेदे तन्नामके तत्कृते २वर्षभेदे च। शाकद्वीपोपक्रमे "तस्यापि प्रैयव्रत एवाधिपतिः नाम्ना मेधातिथिः। सोऽपि विभज्य सप्त वर्षाणि पुत्रनामाङ्कितेषु स्वात्मजान् पुरोजवमनोजव पवमान धूम्रानीक चित्ररेफ बहुरूप विश्वाधार संज्ञान् निधाप्याधिपतीन् स्वयं भगवत्यनन्त आवेशितमतिस्तपोवनं प्रविवेश" भाग० ५।१२।१८।

चित्रल पु० चित्रमाश्चर्य्यं लाति ला—क। १कर्वूरवर्णे २तद्वति त्रि० शब्दरत्ना०। ३गोरक्षीवृक्षे स्त्री राजनि०।

चित्रलता स्त्री० नित्यकर्म्म०। मञ्जिष्ठायां राजनि०।

चित्रलेखनी स्त्री चित्रं लिख्यतेऽनया लिख ल्युट् करणे ङीप्। (तुली) कूर्च्याम्। उज्ज्वलद०।

चित्रलेखा स्त्री चित्रं लेखयति लिख—णिच् अण् उप०स०। १बाणासुरमन्त्रिणः कुष्माण्डस्य कन्यायाम् २अप्सरोभेदे च। तस्याश्च चित्रलेखनदक्षता हरिवं० १७६ अ० वर्णिता यथा "उषायावचनं श्रुत्वा रामा वाक्यमिदं पुनः। उवाच रुदतीञ्चैव कुष्माण्डतनया सखी। कुशला ते विशालाक्षि! सर्व्वथा सन्निविग्रहे। अप्सरा चित्रलेखा ते क्षिप्रं विज्ञाप्यतां सखि!। अस्याः सर्व्वमशेषं वै त्रैलोक्यं विदितं सदा। एवमुक्ता तदैवोषा हर्षेणागतविस्मया। तामप्सरसमानाय्य चित्रलेखां सखीं प्रियाम्। कृताञ्जलिपुटा दीना उषा वचनमब्रवीत्। परमं शृणु मे वाक्यं यत्त्वां वक्ष्यामि भाविनि!। भर्त्तारं यदि मेऽद्य त्वं मानयिष्यसि मत्प्रियम्। कान्तं पद्मपलाशाक्षं मत्तमातङ्गविक्रमम्। त्वय्याख्यास्ये प्रियान् प्राणांस्तत कमललोचने!। चित्रलेखाऽब्रवीद्वाक्यमुषां हर्षवती शनैः। नैषोऽर्थः शक्यतेऽस्माभिर्वेत्तुं भाविनि! सुव्रते!। न कुलेन न वर्णेन न शीलेन न रूपतः। न देशस्य विज्ञातः स हि चोरो मया सखि!। किन्तु शक्यं यथा कर्त्तुं बुद्धिपूर्व्वं मया सखि!। प्राप्स्यसि शृणु मे वाक्यं यथाकाममवाप्स्यसि। देवदानवयक्षाणां गन्धर्व्वोरगरक्षसाम्। ये विशिष्टाः प्रभावेण रूपेणाभिजनेन च। यथाप्रधानतः सर्व्वानालिखिष्याम्यहं सखि!। मनुष्यलोके ये चापि प्रवरा लोकविश्रुताः। सप्तरात्रेण ते भीरु! दर्शयिष्यामि तानहम्। ततो विज्ञाय पट्टस्थं भर्त्तारं प्रतिलप्स्यसे। सा चित्रलेखया प्रोक्ता उषा हृतचिकीर्षया। क्रियतामेवमित्याह चित्रलेखां सखीं प्रियाम्। ततः कुशलहस्तत्वाद्यथालेख्यं समन्ततः। इत्युक्त्वा सप्तरात्रेण कृत्वा लेख्यगतांस्तु तान्। चित्रपट्टगतान् मुख्यानानयामास शोभना। ततः प्रस्तीर्य्य पट्टं सा चित्रलेखा स्वयंकृतम्। उषायै दर्शयामास मुख्यानाञ्च विशेषतः"। "ततस्तु देव्या रूपेण चित्रलेखा वराप्सराः" तत्राध्यायादौ। भाग० १०।६२ अ०। कुम्भाण्डकन्यया चित्रलेखयैव तथा चित्रं लिखितमित्युक्तं यथा "बाणस्य मन्त्री कुम्भाण्डश्चित्रलेखा च तत्सुता। सख्यपृच्छत् सखीमुषां कौतूहलसमन्विता" इत्युपक्रमे। "चित्रलेखोवाच व्यसनं तेऽपकर्षामि त्रिलोक्यां यदि भाव्यते। तमानेष्ये वरं यस्ते मनोहर्त्ता तमादिश। इत्युक्त्वा देवगन्धर्वसिद्धचारणपन्नगान्। दैत्यविद्याधरान् यक्षान् शूरमानकदुन्दुभिम्। व्यलिखत् रामकृष्णौ च प्रद्युम्नं वीक्ष्य लज्जिता। अनिरुद्धं विलिखितं वीक्ष्योषाऽवाङ्मुखी ह्रिया। सोऽसावसाविति प्राह स्मयमाना महीपते!। चित्रलेखा तमाज्ञाय पौत्रं कृष्णस्य योगिनी। ययौ विहायसा राजन्! द्वारकां कृष्णपालिताम्" "मन्दाक्रान्ता नपरलघुयुता चित्रलेखा" छन्दोम० उक्ते ३अष्टादशाक्षरपादके "रुद्राश्वैर्मननततमकैः कीर्त्तिता चित्रलेखेयम्" वृ० र० टी० उक्ते च ४छन्दोभेदे। "सजगा सजगा गुरुदिक्स्वरैर्भवति चित्रलेखा" वृ० र० टी० उक्ते ५छन्दोभेदे। ६व्रजाङ्गनाभेदे। "शङ्खेऽस्मिन् जगति मृगदृशां साररूपं यदासीदाकृष्येदं व्रजयुवतिसभा वेधसा

मा व्यधायि। नैतादृक् चेत् कथमुदधिसुतामन्तरेणाच्युतस्य प्रीतं तस्यां नयनयुगमभूत् चित्रलेखाङ्कितायाम्" उज्ज्वलमणिः कर्म्म०। ७चित्रायां रेखायाम् स्त्री कर्मधारयात् ६तत्०। ७चित्रस्य लेखने पु०। "ऊषाऽनिरुद्धसमागममिव चित्रलेखादर्शितविचित्रसकलभुवनाकारम्। (राजकुलम्) काद०। [जटाधरः।

चित्रलोचना स्त्री चित्रं लोचनमस्याः। शारिकाखगे

चित्रवटाल पु० चित्रवद् आ समन्तात् अलति आ+अल—अच्। पाठीनमत्स्ये (बोयाल) जटाधरः।

चित्रवर्म्मन् पु०१धृतराष्ट्रपुत्रभेदे "चित्राङ्गश्चित्रवर्म्मा" भा० आ० ६७अ०। चित्रं वर्म्मास्य। २चित्रकवचयुक्ते त्रि०।

चित्रवल्लिक पु० वल्लीव कायति कै—क पृषो० ह्रस्वः कर्म्म०। पाठीनमत्स्ये हेमच०।

चित्रवल्ली स्त्री० नित्यकर्म्म०। १मृगेर्वारौ २महेन्द्रवारुण्याञ्च राजनि० कर्म्म०। ३चित्रायां लतायाम्।

चित्रवहा स्त्री चित्रं वहति वह—अच्। भारतप्रसिद्धे नदीभेदे "करीषिणीं चित्रवहां चित्रसेनाञ्च निम्नगाम्" भा०भी० ९अ०। नानानद्युक्तौ "कपिञ्जला तथा सेव्या नदी चित्रवहा तथा" भा० आनु०१६५अ० तीर्थोक्तौ।

चित्रवाण पु० १धृतराष्ट्रपुत्रभेदे "चित्रबाणश्चित्रवर्म्मा सुवर्म्मा दुर्विमोचनः" भा० आ० ११०अ०। २चित्रशरयुक्ते त्रि०

चित्रवाहन पु० मणिपुरेश्वरे नागभेदे। "मणिपुरेश्वरं राजन्! धर्म्मज्ञं चित्रवाहनम्" भा०आ० २१५अ०।

चित्रवीर्य्य पु० चित्रमाश्चर्यं वीर्य्यमस्य। रक्तैरण्डे। राजनि०।

चित्रवेगिक पु० चित्रवेगोऽस्त्यस्य ठन्। नागभेदे "वराहको वीरणकः सुचित्रश्चित्रवेगिकः" भा० आ० ५७अ०। नागोक्तौ।

चित्रशाला स्त्री चित्रलेखननिर्म्माणार्थां शाला। चित्रलेखननिर्म्माणार्थायाम् शालायाम्, जालिन्याम् हेम०।

चित्रशिखण्डिज पु० चित्रशिखण्डिनोऽङ्गिरसो जायते जन-ड। बृहस्पतौ अमरः। चित्रशिखण्डिप्रसूतादयोऽप्यत्र।

चित्रशिखण्डिन् पु०चित्राः शिखण्डाः सन्त्यस्य इनि। "मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः। वसिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेयाश्चित्रशिखण्डिनः" इत्युक्तेषु सप्तसु मुनिषु अमरः। "ये हि ते ऋषयः ख्याताः सप्त चित्रशिखण्डिनः। तैरेकमतिभिर्भूत्वा यत्प्रोक्तं शास्त्रमुत्तमम्"। "मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः। वशिष्ठश्च महातेजास्ते हि चित्रशिखण्डिनः। सप्त प्रकृतयो ह्येतास्तथा स्वायम्भुवोऽष्टमः। एताभिर्धार्य्यते लोकास्ताभ्यः शास्त्रं विनिःसृतम्" भा० शा० ३३७अ०।

चित्रशिरस् पु० चित्रं शिरोऽस्य। १गन्धर्व्वभेदे "महाश्रुतिश्चित्रशिरा ऊर्णायुरनघस्तथा" हरिवं० २६१अ० गन्धर्वभेदोक्तौ। २मूत्रपुरीषविषे सर्पभेदे सुश्रु० "चित्रशिरःसरावकुर्द्दिशतदारुकारिमेदकशारिकामुखामुखसन्दंश विमर्द्दिता मूत्रपुरीषविषाः" सुश्रुतः।

चित्रशीर्षक पु० चित्रं शीर्षमस्य कप्। कीटभेदे सुश्रुतः कीटशब्दे २०५८पृ० दृश्यम्।

चित्रसर्प पु० नित्यकर्म्म०। मालुधानसर्पे शब्दर०।

चित्रसेन पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे "तेषां धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां चत्वारः प्रधाना बभूवुः। दुर्योधनो दुःशासनो विकर्णश्चित्रसेनश्चेति" भा०आ० ९५अ०। २गन्धर्वभेदे। "चित्रसेनश्च शैलोषस्तथा चित्ररथोऽपि च। एते चान्ये च गन्धर्वा धनेश्वरमुपासते" भा० स० १०अ०। "ततस्ते खेचराः सर्वे चित्रसेने न्यवेदयन्। गन्धर्वराजस्तान् सर्वानब्रवीत् कौरवान् प्रति" भा० व० २४०अ०। अर्जुनेन तत्पराजयकथा तत्रैव दृश्यम्। "क्रुद्धो गन्धर्वराजानं चित्रसेनमरिन्दमम्। विजिग्ये तरसा सङ्ख्ये सेनां प्राप्य सुदुर्जयाम्" भा० वि० ४९अ०। चित्रगुप्तादित्रितयान्तर्गते मर्त्यलोकविवेचके ब्रह्मपादजक्षत्रियभेदे कायस्थशब्दे १९२३पृ० दृश्यम्। ५नदीभेदे स्त्री चित्रवहाशब्दे दृश्यम्।

चित्रहस्त पु० चित्र आश्चर्यो हस्तः हस्तक्रिया यत्र। मल्लयुद्धाङ्गहस्तक्रियाभेदे "चित्रहस्तादिकं कृत्वा कक्षाबन्धं च चक्रतुः" भा० स० २३अ०। भीमजरासन्धयोर्मल्लयुद्धवर्णने।

चित्रा स्त्री चित्र—अच्। १मूषिकपर्ण्यां २गोडुम्बायां ३सुभद्रायां ४दन्तिकायां ५मायायां ६सर्पभेदे ७नदीभेदे च मेदि०। ८चित्रगुप्तस्य भगिन्यां सा च नदी भूत्वा चित्रपथा नदी जाता सैव चित्रा नदी। चित्रपथाशब्दे दृश्यम् ९अप्सरोभेदे हेमच०। १०व्रजाङ्गनाभेदे उज्ज्वलमणिः। "परमप्रेष्ठमध्ये तु ललिता सविशाखिका। सचित्रा चम्पकलता तुङ्गविद्येन्दुलेखिका। रङ्गदेवी सुदेवी। चेत्यष्टौ सर्वगुणाः प्रिया" "चित्रानाम यच्छन्दोऽस्मिन् सुखयोषास्ततो यौ" वृ० टी० उक्ते पञ्चदशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे। राशिचक्रस्थे १२नक्षत्रभेदे। सा च

राशिचक्रस्य १७३।२० अवधि १८६।४० पर्य्यन्तं १३।२० अंशात्मिका तत्स्वरूपादिकम् व्यक्षे नक्षत्रशब्दे ४१ ७पृ० उक्तम्। "हिमनिर्म्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव" रघुः। चित्रानामके चन्द्रकलत्रे १२दक्षकन्याभेदे च। १३मृगेर्वारौ १५श्वेतदूर्वायां १६मञ्जिष्ठायां राजनि०। चित्रायां जाता अण् "चित्रारेवतीरोहिणी-स्त्रीप्रत्ययेषु स्त्रियामुपसंख्यानम्" वार्त्ति० जातार्थ्येऽणो लुक्। १७चित्राजातायां स्त्रियां स्त्रीभिन्ने तु न लुक् चैत्रः इत्येव।

चित्राक्ष त्रि० चित्रमक्षि यस्य षच् समा०। चित्रनेत्रयुक्ते स्त्रियां षित्त्वात् ङीष्। सा च २शारिकाखगे त्रिका० ३धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० "चित्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चारुचित्राङ्गदश्च ह" भा०आ० ६७अ०।

चित्राङ्कप पु० नित्यक० पृषो० द्रोणपुष्प्याम् शब्दार्थ चि०।

चित्राङ्ग पु० १धृतराष्ट्रपुत्रभेदे। "अयोबाहुर्महाबाहुश्चित्राङ्गश्चित्रकुण्डलः" भा०११७अ० तत्पुत्रोक्तौ। २चित्राङ्गयुक्तमात्रे त्रि०। ३रक्तचित्रके ४सर्पभेदे ५चित्रके (चिते) राजनि०। चित्रमङ्गं यस्मात्। ६हरिताले ७मञ्जिष्ठायां ८हिङ्गुले च न० राजनि०।

चित्राङ्गद पु० शान्तनोः सत्यवत्यां जाते पुत्रभेदे। "भीष्मः खलु पितुः प्रियचिकीर्षया सत्यवतीं मातरमुदवाहयत् यामाहुर्गन्धकालीमिति तस्यां पूर्व्वं कानीनो गर्भः पराशराद् द्वैपायनोऽभवत्। तस्यामेव शान्तनोरन्यौ द्वौ पुत्रौ बभूवतुः। विचित्रवीर्य्यश्चित्राङ्गदश्च तयोरप्राप्तयौवन एव चित्राङ्गदो गन्धर्वेण हतः विचित्रवीर्य्यस्तु राजासीत्" भा० आ० ६५अ०।

ब्रह्मपादजचित्रगुप्तादिलिखनयान्तर्गते अधोलोकविचारके २सतभेदे च। कायस्थभेदं चित्राङ्गदमुपक्रम्य "कलेर्दश सहस्राणि नागलोकेश्वरोऽभव। ततस्त्रिलोकनाथत्वमिन्द्रतुल्योऽभविष्यसि" इति प्रति तं ब्राह्मणाशापमुक्ता। "तत आनन्दमनसा गतश्चित्राङ्गदस्ततम्" इत्युक्तम् आचार निर्णयतन्त्रे। ४गन्धर्वभेदे। हरिवं० १०८अ० दृश्यम्। ५अप्सरोभेदे स्त्री। "अलम्बुषा घृताची च चित्रा चित्राङ्गदा रुचिः" भा० अनु० १९०। मणिपूरेश्वरचित्रवाहनस्य कन्यायाम् ६अर्जुनकलत्रभेदे च स्त्री "अभिगम्य महाबाहुरभ्यगच्छन्महीपतिम्। मणिपूरेश्वरं राजन्! धर्म्मज्ञं चित्रवाहनम्। तस्य चित्राङ्गदा नाम दुहिता चारुदर्शना। तां ददर्श पुरे तस्मिन् विच-रन्तीं यदृच्छया। दृष्ट्वा च तां वरारोहां चकमे चैत्रवाहिनीम्" भा० आ० २१५अ० "चित्राङ्गदा वरारोहामपराध्यति किञ्चन" भा० आश्व० ८१अ०।

चित्राकुट पु स्त्री चित्राकुटं सूते सू—क्विप् ६त०। सत्यवत्यां शान्तनुनन्दकलत्रभेदे राजनि०।

चित्राटीर पु० चित्रां नक्षत्रमटति चित्रं वा अटति अट—घा० ईरच्। १चन्द्रे २घण्टाकर्णे शिवानुचरभेदे ३ललिकागरक्षाङ्कितभाले च मेदि०।

चित्रादित्य पु० चित्रस्य चित्रगुप्तस्य आदित्यः तत्पूजितत्वात्। प्रभासतीर्थस्थे चित्रगुप्तस्थापिते आदित्यमूर्त्तिभेदे चित्रपथशब्दे दृश्यम्।

चित्रान्न न० नित्यकर्म्म०। चित्रौदने "दध्योदनं हविश्चूर्णं मांसं चित्रान्नमेव च" यात्रा० तल्लक्षणन्तु "अजाक्षीरेण संसिक्ता यवाश्च तिलतण्डुलाः। अजाकर्णस्य रक्तेन रक्ताश्चित्रान्नसंज्ञिताः" दीपिकोक्तम्।

चित्रापूप पु० नित्यकर्म्म०। पिष्टकभेदे त्रिका०।

चित्रामघा स्त्री० कर्पासि निघण्टुः। [राजनि०।

चित्रायस न० कर्म्म० अच् समा०। तीक्ष्णलौहे (इस्पात)।

चित्रायुध त्रि० चित्राण्यायुधान्यस्य। १आश्चर्य्यायुधयुक्ते २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० "चित्रायुधो निषङ्गी च पाशी वृन्दारकस्तथा" भा० आ० ११७अ०। "कार्ष्णिस्त्रिगर्त्तराजस्तु चित्रायुधमहारथः" भा० द्रो० २३अ०। कर्म०। आश्चर्य्यायुधे न० चित्रायुधस्तु रचितम्" भा० क० १६अ०। [चित्रलिखितपुत्तलिकादौ।

चित्रारम्भ पु० आरभ्यते आ+रभ कर्मणि घञ् ७त०।

चित्रार्पितारम्भ त्रि० चित्रेऽर्पित आरम्भोऽस्य। चित्रलिखिते "तच्छासनात् काननमेव सर्वं चित्रार्पितारम्भमिवावतस्थे" कुमा०।

चित्रावसु पु० चित्राणि विविधानि चन्द्राकर्णाणि वसूनि यस्यां वस उ—पृ० दीर्घः। रात्रौ "रात्रिर्वै चित्रावसुः सा चित्राणि संवृह्य वसतीति" शत० ब्रा० २।३।४।१२। "चित्राणि ग्रहनक्षत्रादीनि" भा०। "चित्रावसो! स्वस्ति ते पारमशीय" यजु० ३।१८।

चित्रिक पु० चैत्रिक+पृषो०। चैत्रमासे शब्दरत्ना० चित्रा स्वार्थे क। चित्राशब्दे स्त्री।

चित्रिन् त्रि० चित्र—णिनि चित्र+अस्त्यर्थे इनि वा। १आश्चर्य्यकारके २चित्रयुक्ते च। स्त्रियां ङीप्। "अर्मिश्रिद्वासि तडजिरा चित्रिणीष्वा" ऋ० ४।३२।२

"चित्रिणीषु चित्रकर्मयुक्तासु" भा०। ३नायिकाभेदे स्त्री रतिमञ्जरी। "भवति रतिरसज्ञा नातिदीर्घा न खर्वा तिलकुसुमसुनासा स्निग्धदेहोत्पलाक्षी। कठिनघनकुचाढ्या सुन्दरी सा सुशीला सकलगुणविचित्रा चित्रिणी चित्रवक्त्रा। पद्मिनी चित्रिणी चैव शङ्खिनी हस्तिनी तथा। शशो मृगो वृषोऽश्वश्च स्त्रीपुंसोर्जातिलक्षणम्। शशके पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते मृगम्। वृषभे शङ्खिनी तुष्टा हस्तिनी रमते हयम्। पद्मिनी पद्मगन्धा च मीनगन्धा च चित्रिणी। शङ्खिनी क्षारगन्धा च मदगन्धा च हस्तिनी"।

चित्रेश पु० ६त०। १चन्द्रे शब्दच०। २चित्रेश्वरशिवलिङ्गे न०

चित्रेश्वर न० प्रभासक्षेत्रस्थे चित्रगुप्तस्थापिते शिवलिङ्गभेदे यथा "ततो गच्छेन्महादेवि! चित्रेश्वरमनुत्तमम्। चतुर्णां सप्तके तस्य स्थितमाग्नेयदक्षिणे। लिङ्गं महाप्रभावं हि सर्वपातकनाशनम्। तत्र चित्रेश्वरं पूज्य नरकात् न भवेद्भयम्। यन्नदस्थिगतं पापं चित्रोमार्जयति प्रिये! तस्मात् सर्वप्रयत्नेन चित्रेशं पूजयेत् सदा। तस्मात् पापयुतोवापि नरकं नैव पश्यति"।

चित्रोक्ति स्त्री चित्रा आश्चर्यकरी उक्तिः। आकाशवाण्यां त्रिका०। २चित्रकथने च।

चित्रोपला स्त्री ६त०। चित्र उपलोयस्याम्। १नदीभेदे। "चित्रोपलां चित्रपथां मञ्जुलाम् मञ्जुवाहिनीम्" भा० स्त्रीप० ६अ०। नदीकथने। इयं चित्रोत्पलेति पुरुषोत्तमतत्त्वे उक्ता। "नदी तत्र महापुण्या विष्णुपादविनिर्गता। चित्रोत्पलेति विख्याता सर्वपापहरा शुभा" "चित्रोत्पला महानदी" रघुनन्दनः।

चित्रौदन पु० नित्यकर्म०। केतुबलिरूपे चित्रान्ने चित्रान्नशब्दे लक्षणमुक्तम्। "चित्रौदनञ्च केतुभ्यः सर्वभक्ष्यैः समर्चयेत्" संस्का० त०।

चित्र्य त्रि० चित्र—कर्मणि यत्। पूज्ये "स्वर्य्यमा यत्योदिवि चित्र्यं रथम्" ऋ०५।६३।७। "चित्र्यं पूज्यम्" भा०।

चिद् अव्य०। चित्+पृषो०। १असाकल्ये चिच्छब्दार्थे। तस्य असाकल्यार्थत्वेऽपि "अथ निपाता उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्त्युपमार्थेऽपि" निरुक्तोक्तेः अव्ययानामनेकार्थत्वात् वा २उपमायाम्। "दधि चिदित्युपमार्थे" निरु०। ३निन्दायाम् "कुल्माषांश्चिदाहरेदिति कुत्सिते" निरु०। "चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः" पा० चट्सु परेषु तिङन्तं नानुदात्तम्। "देवः पचति चित्" सि० कौ० "किंवृत्तं च चिदुत्तरम्" पा०। "अविद्यमानपूर्वं चिदुत्तरं यत् किंवृत्तं तद्युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम्"। "विभक्त्यन्तं डतरडतमान्तं किमोरूपं किंवृत्तम्" सि० कौ०।

चिदाकाश पु० न०। चिद् आकाशमिव निर्लेपत्वात् सर्वाधारत्वाच्च। आकाशवन्निर्लेपे शुद्धे ब्रह्मणि।

चिदात्मन् पु० चित् चैतन्यमात्मा स्वरूपमस्य। चैतन्यस्वरूपे परात्मनि प्रत्यगात्मनि परपुरुषे। "एतद्रूपं भगवतोह्यरूपस्य चिदात्मनः" भाग० १।३।३५। श्लोकः

चिदाभास पु० चित आभासः प्रतिबिम्बः। बुद्ध्यात्मप्रतिबिम्बे जीवे "बुद्धिवृत्तिचिदाभासाविति वेदान्तकाः। चित्रदीपशब्दे दृश्यम्। [३हृदयालौ हेमच०।

चिद्रूप पु० चिदेव रूपमस्य। १आत्मनि, २स्फूर्त्तिमति च।

चिन्तन न० चिति—भावे ल्युट्। अनुध्याने "परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम्" मनुः। युच्। चिन्तनाप्यत्र स्त्री।

चिन्ता स्त्री चिति—भावे अ। १अनुध्याने सा० द० उक्ते २व्यभिचारिगुणभेदे च तत्र "धृतिचपलताग्लानिश्चिन्ता वितर्काः" व्यभिचारिणो विभज्य "ध्यानं चिन्ता हितानाप्तेः शून्यताश्वासतापकृत्" सा० द० लक्षितम्। "चिन्ता ज्वरो मनुष्याणां वस्त्राणामातपो ज्वरः" चाणक्यम्। "चिन्तामपरिमेयाञ्च प्रलयान्तामुपाश्रिताः" गीता। "धर्मक्रियात्मचिन्ता च सात्त्विकगुणलक्षणम्" मनुः। ३दर्शनसंभोगभावनाभेदे रसमञ्ज०।

चिन्तामणि पु० चिन्तायां सर्वकामदोमणिः शा० त०। चिन्तितार्थप्रदे मणिभेदे। "चिन्तामणींनुदारांश्च चिन्तिते सर्वकामदान्" हरिवं० १५२अ०। "सामर्थ्यसम्पादितवाञ्छितार्थश्चिन्तामणिः स्यान्न कथं हनूमान्" भट्टिः। २सर्वकामदे परमेश्वरे च "आयुरारोग्यमैश्वर्य्यं भोगांश्चैवानुषङ्गिकान्। ददाति ध्यायतां नित्यम् सर्वकामप्रदो हरिः" इत्युक्तेस्तस्य तथात्वम्। ३मन्त्रविशेषे "सहजस्थानगो भौमो भाग्यस्थश्च वृहस्पतिः। चिन्तामणिसमाख्योऽयं यातुः संकल्पपूरकः" ज्यो० उक्ते ४यात्रायोगभेदे ५बुद्धे त्रिका०। ६स्पर्शमणौ "यथा चिन्तामणिं स्पृष्ट्वा लौहं काञ्चनतां व्रजेत्"। पद्मोत्त०ख० कपिलगृहप्रादुर्भूते तदीयचिन्तामणिहारकगणदैत्यनाशके ७गणेशभेदे तत्कथा "गणं हत्वा महावीर्यं चिन्तामणिस्तया-

उद्भूतः चिन्तामणिरिति ख्यातं तव नाम भविष्यति। अतश्चिन्तामणिं नाथ! त्वमेव स्वीकुरु प्रभो"!। "मुनिना कपिलेनासौ प्रार्थितोऽभिजितोऽपि च। मणिश्चिन्तामणिस्त्वया शुशुभे स विनायकः। चिन्तामणिरिति ख्यातिस्ततोऽपि परमां दधौ। कपिलस्य गृहे जातः कपिलाख्यामतो ययौ" स्क० पु० गणपतिकल्पे

चिन्तामणिविनायक पु० काशीस्थे गणपतिमूर्त्तिभेदे "चतुर्थावरणे काश्यां भक्तविघ्नविनायकाः। दृष्ट्वा हृष्टचेतोभिः स्रष्टव्यौ विनायकाः" इत्युपक्रमे "क्षेत्रस्या दक्षिग्दिग्भागे चिन्तामणिविनायकः। भक्तचिन्तामणिः साक्षात् चिन्तितार्थसमर्पकः" काशी० ५० अ०।

चिन्तावेश्मन् न० ६त०। यन्त्रणागृहे।

चिन्ति पु० चिति—इन्। देशभेदे तस्य सुराष्ट्रेण सह द्वन्द्वे कार्त्तकौजपा० पूर्वपदप्रकृतिस्वरः चिन्तिसुराष्ट्राः।

चिन्तिडी स्त्री तिन्तिडी+पृषो०। तिन्तिडीवृक्षे द्विरूपको०।

चिन्तित त्रि० चिति—कर्म्मणि क्त। चिन्ताकर्म्मणि "सख्या सुखं समुपयास्यसि चिन्तितानि" किरा०। कर्त्तरि क्त। २चिन्तायुक्ते ३तद्वामिकायां स्त्रियां स्त्री। भावे क्त। ४चिन्तायाम् न०।

चिन्तिति स्त्री० चिति—क्तिन् वा० इट् णिलोपश्च। चिन्तायाम् शब्दरत्ना०। [त्रिका०।

चिन्तिया स्त्री० चिन्ता+स्वार्थे वा० घ। चिन्तायां

चिन्त्य त्रि० चिति—कर्म्मणि यत्। चिन्तनीये "केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्! मया" गीता। "अयं हि सर्वधर्म्माणां धर्म्मश्चिन्त्यतमोमतः" भा०आनु० ४४अ०।

चिन्त्यद्योत पु० चिन्त्यःसन् द्योतते द्युत—अच्। देवभेदे। "गणा देवानामूष्मपाः सोमपाश्च लोकाः तुयामास्तुषिता ब्रह्मकायाः। आभासुरा गन्धपा दृष्टिपाश्च वाचा विरुद्धाश्च मनोविरुद्धाः; शुद्धाश्च निर्माणरताश्च देवाः स्पर्शाशना दर्शपा आज्यपाश्च। चिन्त्यद्योता ये च देवेषु मुख्याये चाप्यन्यादेवतास्ताजमीढ!। सुपर्णगन्धर्वपिशाचदानवा यक्षास्तथा चारणपन्नगाश्च" भा०अनु०१८अ०।

चिपिट पु० चि—पिटच् किच्च। (चिड़ा) ख्याते पृथुके हेमच०: तत्करणप्रकारादि भावप्र० उक्तं यथा "शालयः सतुषा आर्द्रा भृष्टा अस्फुटितास्ततः। कुट्टिताश्चिपिटाः प्रोक्तास्ते स्मृताः पृथुका अपि। शालयो यवनालाद्याश्चिपिटा पुष्टिवर्द्धनाः"। अस्य भक्ष्याभक्ष्यत्वं यथाह्निः स्विन्नमन्नं पृथुकं शुद्धं देयविशेषके। नात्यन्तशस्तं विप्राणां भोजने च निवेदने। अभक्ष्यं तत् यतीनाञ्च विधवाब्रह्मचारिणाम्" ब्रह्मवै० पु०। "नासिकाया नते इनच् पिटच् चिकचि च" पा० वार्त्ति० पिटच् प्रकृतेश्चिः। २नतनासिकायां (खांदा) ३तद्वति त्रि० (चेपटा) ४ख्याते पदार्थे "करतलपीडनचिपिटीकृतश्रवणपुटेन" काद०। "उन्नतो मांसलोऽङ्गुष्ठो वर्त्तुलोऽतुलभोगदः। वक्रोह्रस्वश्च चिपिटः सुखसौभाग्यभञ्जकः। चिपिटीभिर्भवेद्दासी" इति काशी० ख० ३७। प्रान्ते अङ्गुल्यानिपीडनेन ५नेत्रव्याकुलतायाम्। "अस्ति द्विचन्द्रमतिरस्ति जनस्य तत्र भ्रान्तौ दृगन्तचिपिटीकरणादिरादिः" नैष०। "दृगन्तचिपिटीकरणं नेत्रान्ताकुलीकरणम्" मल्लि०। अङ्गुल्या कि नेत्रप्रान्तनिपीडने एकपदार्थस्य द्विधा भानं लोकप्रसिद्धम्। ६गुड्डाशिनीलते स्त्री राजनि०। पृषो० चिपटोऽपि पृथुके हेमच०। स्वार्थे क। चिपिटक पृथुके अमर।

चिपिटनासिक पु० चिपिटा नासिका यत्र। १देशभेदे स च देशः "उत्तरतः कैलासः" इत्युपक्रमे "केशधरचिपिट नासिकदासेरकवाटधानाः" वृ०स० १४०अ० कूर्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः। सोऽभिजनोऽस्य अण्, तद्राजत्वात् वा बहुत्वे लुक्। २तद्देशवासिषु ३तन्नृपेषु च ब० व०।

चिपट पु० चिपिट+पृषो०। पृथुके हृदः।

चिप्प पु० "नखमांसमधिष्ठाय वातं पित्तं च देहिनाम्। करोति दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्पमादिशेत्" भाव० उक्ते नखरोगभेदे। (आङ्गुल हाड़ा)

चि(क्कि)प्पिका पु० रात्रिचरजन्तुभेदे "लोमाशिकाविह च चि(क्कि)प्पिकाख्यौ वल्गुल्युलूकौ शशकश्च रात्रौ" ह० स० ८८अ०। "सर्वे स्वकालातिक्रमचारिणः स्वदेशस्य नाशाय न्रपान्तदा वा" तस्य दिवाचारेऽनिष्टफलकमाह "नानाविधानि विकृतानि हि चि(क्कि)प्पिकायास्स्वशुभः कुलकुलु न शुभास्तु शेषाः" वृ० स० ८८अ०

चिप्य पु० स्मृतोक्ते ऊर्मिभेदे ऊर्मिशब्दे दृश्यम्।

चिमि पु० चि—वा० मिक्। १शुकखगे शब्दरत्ना०। २पट्टकक्षे (पाटशाक) शब्दभाला। स्वार्थे क तत्रार्थे।

चिर न० चि—रक्। १दीर्घकाले। २तद्वर्त्तिनि पदार्थे त्रि० लभादौ (८) त्रिकाले गणे शब्दार्थचि० "दीर्घसूत्रो चिरक्रियः" अमरः। चिरजीवी चिरकारी चिरकालादि।

चिरकारिन् त्रि० चिरेण करोति कृ—णिनि। १चिरेण कारके कर्त्तरि दीर्घसूत्रे। २गौतमस्य पुत्रभेदे पु०।

"चिरकारी महाप्राज्ञो गौतमस्याभवत् सुतः। चिरेण सर्वकार्याणि विमृश्यार्थान् प्रपद्यते। चिरं सञ्चिन्तयन्नर्थान् चिरं जाग्रत् चिरं स्वपन्। चिरं कार्याभिपत्तिश्च चिरकारी तथोच्यते" भा० शा० २६६अ०। तत्र चिरकारित्वफलं तत्राध्याये वर्णितम्। स्वार्थे क, चिरकारकः चिरकारकोऽप्यत्र उक्तः। चिरकारिकोऽप्यत्र [illegible]

चिरकाल पु० कर्म०। दीर्घकाले। [क्रियाकालके व्ययः।

चिरक्रिय त्रि० चिरा क्रिया यस्य। दीर्घकाले क्रियावति

चिरजात त्रि० चिरं दीर्घकालं जातः। दीर्घकालजाते। बन्धदस्यशब्दे १४५पृ० दृश्यं भा० व० [illegible]

चिरजीवक पु० चिरं जीवति जीव-ण्वुल्। जीवकवृक्षे। जटाधरः। २चिरजीवनयुते त्रि०

चिरजीविका स्त्री कर्म०। दीर्घकालजीविकायाम् "दृष्टेन चिरं चिरजीविकायाम्" कठ० उ०

चिरजीविन् त्रि० चिरं जीवति जीव-णिनि। १दीर्घकाल-जीवनयुक्ते २विष्णौ पु० हेम० ३जीवकवृक्षे पु० शब्दचि० ४काकपक्षिणि पु० राजनि०। ५मार्कण्डेये "अश्वत्थामा बलिर्व्यासो हनूमांश्च विभीषणः। कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः" [illegible] "चिरजीवी यथा त्वं भोः" [illegible]। मार्कण्डेयपुत्रा-ख्यः। [illegible] "चिरजीविनः" [illegible] [हारी।

चिरञ्जीविन् पु० चिरं जीवति जीव-णिनि। चिरजीविन्

चिरण्टी स्त्री चिरेण अटति [illegible] [illegible] अट-अच् गौरा०। [illegible] [illegible] [illegible]। अमरः [illegible] [illegible]

चिरतिक्त पु० चिरतिक्तो रसो यस्य। (चिरता) भूनिम्बे

चिरन्तन त्रि० चिरं भवः चिर+ट्युल् तुट् च। चिरकाले भवे पुरातने हला०।

चिरपुष्प त्रि० चिरपुष्पवृक्षभेदे [illegible] पुरातने अमरः। "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" माघः। [illegible] [illegible]

चिरपाकिन् पु० चिरेण पाकोऽस्त्यस्य कपित्थवृक्षे। [illegible] राजनि०।

चिरपुष्प पु० चिराणि पुष्पाण्यस्य। बकुलवृक्षे राजनि०।

चिरम् अव्य० चि-बा० रमुक्। बहुकालार्थे हेम०। "चिरं [illegible]" मेघ०। "ततः प्रजानां चिर-मात्मना धृताम्"। "[illegible]"

रघुः। तत्र क्रियाविशेषणत्वात् चिरशब्दात् द्वितीयेत्यपि मन्तुमर्हसि। चिरात् चिरेण इत्याद्येवात्र यथा०

चिरमेहिन् पु० चिरेण मेहति मिह-णिनि। दीर्घ-कालेन मूत्रकारिणि गर्दभे हेमच०।

चिररात्र पु० चिरं रात्रिः [illegible]। चिराः रात्रयो यत्र [illegible]। तस्य दीर्घकालव्यापकत्वात्

चिररात्र पु० चिरा रात्रिः दीर्घरात्रिमारभ्य अच् समा०। दीर्घकाले "चिररात्रोषिता स्तोऽपि आहतास्तु निरन्तरे" भा० आ० १६८अ०। "चिररात्रोषितं कार्यं नतुराज्ञः अनुसरति" भा०उ० [illegible] अ०।

चिररात्राय अव्य० चिररात्रमयते अय-अच् चतु० स०। दीर्घकाले। "प्राविशत् चिररात्राय महानन्दाय कल्पते" मनुः "अस्माते सुताः क्षत्रियाः चिररात्राय जीवितम्" भा० व० ३१अ०।

चिरलोक पु० चिरः चिरकालस्थायी लोकोऽस्य। मार्कण्डेयादिषु पितृषु "स मनुः पितृगणां चिरलोक लोकाधिपत्येऽभवत्" [illegible] ३०। "चिरकालस्थायी लो-को येषां पितृणां चिरलोकाः पितरः" भा०।

चिरबिल्व पु० चिरं बिलति बिल-भेदने व। करञ्जवृक्षे अमरः। "चिरबिल्वमुकं सुष्कं पर्यावृत्यमलोकम्" भा० आ० ५१अ०। [अमरः। स्वार्थे क तत्रार्थे

चिरलता स्त्री चिरं लता। बहुकालव्यापिन्यां लतायां

चिरस्थ त्रि० चिरं तिष्ठति स्था-क। चिरस्थायिनि सम-भके पु० त्रिका०। स्था-णिनि। चिरस्थायिन् दीर्घ-कालस्थायिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

चिरस्य अव्य० चिरमस्यति अस-यत् पृष०। दीर्घकाले। अमरः। "चिरस्य दृष्टेव मृतोत्थितेव" कुमा०।

चिराटिका स्त्री चिरमटति अट-ण्वुल् कापि अत इत्वम्। श्वेतपुनर्णवायां शब्दमा०। २वटिकाशाकभेदे (गावाडी) वैद्यकम्। "नीलपुष्पास्य पुनर्नवस्य वृत्तावलम्बानि चिराटिकायाः" वैद्यकम्।

चिरात् अव्य० चिरमतति अत-क्विप्। १दीर्घकाले, "चिराद्द्वारैः वनामत्" [illegible] "मध्ये चिरात्कृत्वा दैन भगवान् चिरात्" किरा०। २मत्स्ये पु० त्रिका०। ३चिरातिक्त (चिरता) शब्दर०।

चिराय अव्य० चिरमयते अय-अच्। चिरकाले दीर्घकाले। "चिराय यदि ते सौम्य! चिरलोम न कुर्वताः" भा० शा० २६७अ०। "चिराय नाथः प्रथमाभि-

नाम्" । "अभीष्टमासाद्य चिराय कालः" माघः ।

चिरायुस् पु० चिरमायुर्यस्य । १देवे । २चिरजीविनि त्रि० स्त्रियां [illegible] "[illegible] दा च यौवनं चिरायुषं च पतं जायते" सुश्रुतः । [अचिरायोह । चिरजीविन्] ।

चिरि [illegible] स्वार्थे० पक्ष० मक० सेट् । चिरिणोति [illegible] चिरु [illegible] । [illegible] स्वार्थे क [illegible] ।

चिरिण्टी स्त्री चिरमटी [illegible] । [illegible] स्वार्थे कन्यायाम् [illegible] ।

चिरिबिल्व पु० [illegible] । [illegible] ।

चिरु [illegible] चि [illegible] । [illegible] ।

चिरे अव्य० चिरमेति [illegible] । [illegible] । "चिराय चिररात्राय चिरस्यादाश्चिरार्थकाः" अमरटीकायाम् व्याडिभट्टेन चिरे चिरेण चिरात् इति [illegible]" भानुजीदीक्षितः ।

चिरेण अव्य० चिर+ तृ० एकव० । दीर्घकाले "चिरा चिरेण [illegible]" [illegible] "चिरेण [illegible]" [illegible] चिरेण च कृतं [illegible]" [illegible] । [चिरम्०] ।

चिर्भटी स्त्री [illegible] ।

चिलिचिम पु० [illegible] ।

(चिलिचिम) [illegible] "चिलिचिम" [illegible] [illegible] ।

चिल्ल [illegible] । [चिल्लन] ।

चिल्ल(लि) [illegible] स्त्री [illegible] वा [illegible] । [illegible] ।

चिलिचिल [illegible] (चिलचिल) [illegible] । [illegible] इति [illegible] । (चेल्ल) [illegible] ।

चिल्लमीलिका पु० [illegible] । (चेल्लो) [illegible] । [चिल्लाभ] । [चिल्ल] ।

चिल्ल [illegible] । चिल्लति

चिल्ल पु० चिल्ल—अच् । [illegible] (चिल) [illegible] । चिल्ल+ [illegible] । २[illegible] त्रि० [illegible] ।

चिल्लक पुं स्त्री चिल्ल इव [illegible] । चिल्ल०

कायां शब्दरत्ना० चिल्ल+स्वार्थे क [illegible] पु० । "[illegible] । [illegible]" भा० [illegible] ।

चिल्लमीलिका स्त्री [illegible] । [illegible] ।

चिल्लाभ पु० [illegible] । [illegible] ।

चिल्लि पु० चिल्ल—इन् । [illegible] । स्वार्थे क [illegible] । "[illegible] चिल्लिकाम-[illegible]" [illegible]

चिल्ली स्त्री चिल्ल—वा० ङी । [illegible] राजनि० । "[illegible] यौनि । [illegible] च । [illegible] च । [illegible] । [illegible] सुश्रु० । १चिल्लिकायां शब्दर० । स्वार्थे क । चिल्लिकाप्यत्र ।

चिवि स्त्री चीव—इन् पृषो० । चिवुके लटाधरः ।

चिविट पु० चिपिट+पृषो० । चिपिटे [illegible] ।

चिविल्लिका स्त्री [illegible] ।

चिट्(क) भ० [illegible] पृषो० [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । २[illegible] पु० [illegible] ।

चिहुरा अव्य० [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] भा० ।

चिहुण त्रि० [illegible]+पृषो० । [illegible] "[illegible]-नाम्" भा० [illegible] । [illegible] सि० कौ० ।

चिहुणादि पु० [illegible] । [illegible] "[illegible] चिहुणादिः ।

चिहुर पु० चिकुर+ पृषो० । चिकुरे शब्दार्थचिन्तामणिः ।

चिह्न [illegible] पु० [illegible] सेट् । चिह्नयति [illegible] । [illegible] ।

चिह्न न० चिह्न-अच्, [illegible] वा ।

नव्यादिके (15) १विकले गणे शब्दार्थचि० । २लक्षणे च "चक्रं प्रजाः स्वाः सनिमेषचिह्नाः" "स्वनामचिह्नं निचखान सायकम्" रघुः ।

चिह्नकारिन् त्रि० चिह्नं करोति कृ–णिनि । १चिह्नकर्त्तरि २घोरदर्शने त्रिषः स्त्रियां ङीप् ।

चिह्नधारिन् त्रि० चिह्नं धारयति धारि–णिनि । १चिह्नयुक्ते स्त्रियां ङीप् सा च २शग्रामालतायां शब्दच० ।

चिह्नित त्रि० चिह्न–कर्म्मणि क्त । १अङ्किते २लाञ्छिते । "दिवा चरेयुः कार्य्यार्थं चिह्निताः राजशासनैः" मनुः ।

चिह्लु पु० चिह्न+पृषो० (गाम्बारी) पर्व्वतप्रसिद्धे वृक्षभेदे शब्दार्थचि० । स्वार्थे क । तत्रार्थे "चिह्लुकोयातनिकारी अमृतोत्पाद्यपष्टकत् । आग्नेयो विषहृत्तस्य फलं मतूत्सनिसूदनम्" भावप्र० ।

चीक मर्षणे वा चु० उभ० पक्ष स्वा० पर० सक० सेट् । चीकयति ते चीकति अचीचिकत् त अचीकीत् ।

चीचीकुटि अव्य० शारिकादिशब्दानुकरणे "चीचीकूटीति वाशन्ते शारिका दृष्णिवेश्मसु" भा० मौ० २अ० । "चीचीकूटीति वाशन्तं त्वामद्य न शृणोमि किम्" हरिव० २०अ० राजनि० ।

चीडा स्त्री चिड–पृषो० । स्वनामख्याते गन्धद्रव्ये ।

चीन पु० चि-नक् पृषो०दीर्घः । "काश्मीरं तु समारभ्य कामरूपात्तु पश्चिमे । भोटान्तदेशोदेशिशि । मानसेशाच्च दक्षिणे । मानसेशाद्दूत्तपूर्व्वे चीनदेशः प्रकीर्त्तितः" शक्तिसङ्गमतन्त्रोक्ते २देशभेदे । सोऽभिजनोऽस्य अणः तद्राजात्वात् वा बहुत्वे लुक् । ३तद्देशवासिषु तत्रार्थे च ब० व० । "वाजिनां च सहस्राणि चीनदेशोद्भवानि च" भा०उ० ८७अ० । अयञ्च देशः बृ० सं० १४अ० कूर्म्मविभागे ऐशान्यामुक्तः । ऐशान्यामित्युपक्रमे "वनराजकिरातचीनकौणिन्दाः" "यवनाश्चीनकाम्बोजा दारुणाम्लेच्छजातयः" भा० भी० ६अ० जनपदोक्तौ । तद्देशवासिनां क्रियालोपात् शनैः वृषलत्वं गताः यथाह मनुः "शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः । वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च । पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः । पारदाः पह्लवाश्चीनाः किरातादरदाःखसाः" । ४तद्देशजे वस्त्रभेदे च "कार्म्माटीचीनचीनस्तनवसनदशान्दोलनस्पन्दमन्दः" उद्भटः । ५व्रीहिभेदे अष्टादशधान्यशब्दे ५२३पृ० दृश्यम् । "चीनकः कङ्गुभेदोऽस्ति स ज्ञेयः कङ्गुवद्गुणैः" भावप्र० । ६सूत्रे ७मृगभेदे च

मेदि० । ८पताकायां न० त्रिका० । ६सीसके न० रत्नमाला तन्त्रोक्ते १०तद्देशवासिजनानामाचारभेदे पु० पृषो० अस्य स्वत्वमपि वर्त्तते । ११चीनकर्पूरे राजनि० ।

चीनकर्पूर पु० चीनोपपदः कर्पूरः । कर्पूरभेदे राजनि० ।

चीनज न० चीने तद्देशे जायते जन–ड । १तीक्ष्णलौहे राजनि० । २चीनजातमात्रे त्रि० ।

चीनपिष्ट न० चीनस्य सीसकस्य पिष्टं चूर्णं इत० (चीनेर सिन्दूर) १सिन्दूरभेदे हेमच० । चीनं पिष्टमिव । २सीसके राजनि० ।

चीनवङ्ग न० चीनभवं वङ्गम् । सीसके राजनि० ।

चीनांशुक न० कर्म्म० । चीनाख्ये पट्टवस्त्रभेदे "चीनांशुकमिव केतोः प्रतिवातं नीयमानस्य" कुमा० । "चीनांशुकमिव पीनस्तनजघनायाः कुलीनायाः" उद्भटः ।

चीनाक पु० चीनं तदाकारं स कति अक–अण् । (चीनिया) कर्पूरभेदे । "चीनाकसंज्ञः कर्पूरःकफक्षयकरः स्मृतः । कुष्ठकृमिविषहरस्तथा तिक्तरसस्तु सः" भावप्र० ।

चीनाककर्कटी स्त्री चीनमिव स्वादुः कर्कटी पृषो० दीर्घः । १राजकर्कट्यां चित्रकूटप्रसिद्धकर्कटीभेदे राजनि० ।

चीभ प्रशंसायां भ्वा०आत्म० सक० सेट् । चीभते अचीभिष्ट चिचीभे ऋदित् अचिचीभत् त ।

चीर न० चि–क्रन् दीर्घश्च । १वस्त्रखण्डे मेदि० । (कानि) "चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षाम्" शान्तिश० । २वृक्षत्वचि सुभूतिः । ३गोस्तने ४वस्त्रभेदे ५रेखा लक्षणभेदे मेदि० । ६वस्त्रमात्रे ७चूडायां ८सीसके हेमच० । ६लिखनभेदे १०वल्कले च शब्दार्थचि० "तं कदाचित् तपस्यन्तमार्द्र चीरजटाधरम्" भा० व० १८७अ० । "चेन्दचीरपरिग्रहाः" कुमा० । स्वार्थे क । चीरकशब्दार्थे

चीरक न० चीर+संज्ञायाम् कन् । त्रिकारलेखने त्रिका० ।

चीरपत्रिका स्त्री चीरमिव पत्रमस्याः कप् अत इत्त्वम् । चञ्चुशाके राजनि० ।

चीरपर्ण पु० चीरमिव पर्णमस्य । शालवृक्षे राजनि० ।

चीरनिवसन पु० चीरं निवसनं वस्त्रं यस्य । "ऐशान्यामित्युपक्रमे "पौरवचीरनिवसनत्रिनेत्रमुञ्जाद्रिगन्धर्वाः" बृ०सं०१४ उक्ते १देशभेदे २तद्देशवासिषु ३तत्र पेषु ब०व० । ४चीरधारिणि त्रि० [सर्पजाः" सुश्रुतः ।

चीरल्लि पु० । पक्षिभेदे "धारयेदपि जिह्वाश्च चापचीरल्लि

चीरि स्त्री चि–बा० क्रि दीर्घश्च । १नेत्रांशुके शब्दरत्ना० । २झिल्लिकायां ३कच्छटिकायां शब्दार्थचि०

चीरिका स्त्री चीरीति कायति कै—क । झिल्लिकायां हेमच० ।

चीरिणी स्त्री वैवस्वतमनोस्तपस्यास्थानसमीपस्थे वदरीक्षेत्रस्थे नदीभेदे । "जङ्घ वाहुर्विशालायां वदर्यां स (वैवस्वतः) नराधिपः । इत्युपक्रमे "तं कदाचित् तपस्यन्तमार्द्रचीर जटाधरम् । चीरिणीतीरमागम्य मत्स्यो वचनमब्रवीत्" भा० व० १८७अ० । [पालङ्क्यशाके भावप्र० ।

चीरितच्छदा स्त्री चीरवदाचरितः छदो दलं यस्याः ।

चीरीवाक पु० चीरीतिशब्दो वाकः वाचकोऽस्य । कीटभेदे "चीरीवाकस्तु लवणं बलाका शकुनिर्दधि" मनुना लवणहरणकर्मविपाके तद्योनिरुक्ता "भिल्ली वस्त्रं श्वा रथन्तु चीरी लवणहारकः" याज्ञ० ऐकवाक्यात् अस्य चीरीसमानार्थकता ज्ञेया ।

चीरुक स्त्री चीति—रौति—रुशब्दे वा० क । १झिल्लिकायां शब्दार्थचि० । सा साहचर्येणास्त्यस्य अच् । २फल-प्रधान वृक्षभेदे न० ।

चीर्ण त्रि० चर नक वृषो० अत इत्त्वम् । १कृते २शीलिते, ३सम्पादिते "चीर्णं व्रतानपि सदा कृतसंहितानिमान्" याज्ञ० । ४विदारिते च । | स्वरूते च मेदि० ।

चीर्णपर्ण त्रि० चीर्णं विदारितं पर्णमस्य । १खर्जूरवृक्षे २नि-

चीलिका स्त्री चीति शब्दं लाति ला—क टापि अत इत्त्वम् चीरिका+रस्य लो वा । झिल्लिकायां शब्दरत्ना० ।

चील्लक पु० चीदिति शब्दं लक्षति लक्ष—अच् पृषो० । झिल्लिकायां शब्दर० ।

चीव यहणे संवृतौ च भ्वा० उभ० सक० सेट् । चीवति ते अचीवीत् अचीविष्ट । चिचीव चिचीवे क्वदित् । अचि-चीवत् त ।

चीव दीप्तौ चुरा०उभ०सक०सेट् । चीवयति ते अचीचिवत् त

चीवर न० चि—वरच् नि० दीर्घः चीव—अच वा । भिक्षु प्रावरणे उज्ज्वलद० "कौपिनाच्छादनं यावत्तावदिच्छेच्च चीवरम्" भा० आ० ६१अ० । "प्रेतचीवरवसा स्वनो-ग्रया" रघुः । "पुत्रभाण्डचीवराणिण्ड्" पा० चीव-रादर्जने परिधाने च" वार्त्ति० चीवराणि अर्जयति परिधत्ते वा संचीवरयते भिक्षुः सि० कौ० । [त्रिका० ।

चीवरिन् पु० चीवरमस्त्यस्य इनि । १भिक्षुके २बुद्धभिक्षुके

चुक्क पीडने चु० उभ०सक० सेट् । चुक्कयति ते अचुचुक्कत् त ।

चुक्कार पु० चुक्क—भावे—अच् चुक्कं पीडनमाराति सम्यक्-ददाति आ+रा—क । सिंहनादे त्रिका० ।

चुक्र न० चक-रक् अत उत्त्वञ्च । १अम्लरसे २अम्लवेतसे पु० विश्वः ३शाकभेदे (चुकापालङ्क) ४शुक्तभेदे च शब्दार्थचि० । "चुक्रमत्यम्लमुष्णञ्च दीपनं पाचनं परम् । शूलगुल्मविबन्धामवातश्लेष्महरम् परम् । वमिहृष्णास्यवैरस्यहृत् पीडावर्क्षमान्द्यहृत्" भावप्र० । ५काञ्जिकभेदे । ६रसाम्ले ७सन्धानविशेषे शब्दार्थचि० "यन्मस्त्वादि शुचौ भाण्डे सगुडं क्षौद्रकाञ्जिकम् । धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते । [illegible] गुडभक्ष्यारनालमस्तुकमादिभिः" वैद्यकपरिभाषा । तत-[illegible] भाव इमनिच् । चुक्रिमन् अम्लत्वे पु० । स्वार्थे क संज्ञायां वा कन् । चुक्रक तत्रार्थे । (चुकापालङ्) शाके न० ।

चुक्रफल न० चुक्रं फलति फल—अच् । वृक्षाम्ले राजनि० ।

चुक्रवास्तुक न० चुक्रं वास्तुकमिव । (चुकपालङ्) शाकभेदे राजनि० । [राजनि० ।

चुक्रवेधक न० चुक्रमिव विध्यति विध—ण्वुल् । काञ्जिकभेदे

चुक्रा स्त्री चक—रक् अत उत्त्वम् । १चाङ्गेर्याम् (आमरुल) मेदि० । २तिन्तिड्यां शब्दर० । स्वार्थे क चुक्रिका । अम्ल-लोणिकायाम् (आमरुल) अमरः ।

चुक्राम्ल न० चुक्रमिवाम्लम् । १वृक्षाम्ले (चुकापालङ्) २शाके ३अम्ललोणिकायां (आमरुल्) स्त्री राजनि० ।

चुक्री स्त्री चुक्र+गौरा० ङीप् । चाङ्गेर्याम् "चुक्री स्वल्प-तरा स्वाद्वी वातघ्नी कफपित्तकृत् । रुच्या लघुतरा पाके हृल्लाकेनातिरोचनी" भावप्र० ।

चुण्टा स्त्री चण्ट वधे वा० स पृषो० । १हिंसायां [illegible] शालमस्य कर्त्तरि ण । चौण्ट हिंसाशीले त्रि० "शिलाकीर्णं स्वयं श्वभ्रं नीलाञ्जनसमोदकम् । लतावि-तानसंछन्नं चौण्ट(ण्ड)ण्डमित्यभिधीयते । अश्मादिभिरु-द्धं यत् चु(ण्डे)ण्टीति च परे जगुः । तत्प्रत्युदकं चौ-(ण्डम्)ण्टं सनिभिःसमुदाहृतम्" भावप्र० उक्ते जलाधारभेदे । सुश्रुतेन तज्जलस्य चौण्टसंज्ञोक्ता कच्चौ-ण्टसलिलक्षालित योनिम्" इति सुश्रुते निदानस्थाने चोलेति पाठस्तु लिपिकरप्रमादकृतः भावप्र० बहुषु पुस्तकेषु चौण्डमिति पाठः युक्त एव त्रिकाण्डे चुण्टा-शब्दस्य उदकूपजलाशयार्थकत्वात् तत्स्थजलस्यैव चौण्ड-संज्ञौचित्यात्

चुचु(चू)क पु० न० चुचु इत्यव्यक्तशब्दं कायति पीयमानं कै—क । १कुचस्याग्रे अमरः तत्र चूचुकमिति । दीर्घ-

र्यमिति भरतः पृषो०। २दक्षिणदेशभेदे ३तद्देशवासिषु "गुहाः पुलिन्दाः शबराश्चुचुका मद्रकैः सह" भा० शा० २०७अ०। [(सुषुणि) त्रिका०।

चुचु पु० चञ्च्-उ पृषो०। सुनिषण्णके शाकभेदे

चुचुपा पु० १देशभेदे २तद्देशवासिषु ब० व०। "अम्बष्ठालव काश्मीराश्चुचुपा वेणुपास्तथा" भा० उ० १२८अ०।

चुचुक पु० चूचुक+पृषो०। कुचाग्रे "चुचुको ना कुचस्याग्रमिति रत्नकोषात् पुंस्त्वम्।

चु(ञ्चु)च्यु पु० शाकभेदे। "चुञ्चुपत्रिका तरुणीजीवन्तीस्निग्धातिकामन्दीभल्लातकच्छगलान्त्री स हस्त्याटनीफल्लीशाल्मलीशेलु वनस्पतिप्रसवशणकर्बुदारकोविदारप्रभृतीनि। कषायस्वादुतिक्तानि रक्तपित्तहराणि च। कफघ्नान्यनिलं कुर्युः संग्राहीणि लघूनि च। लघुः शाके च जन्तुघ्नः पिच्छिलो वर्णनां हितः। कषाय मधुरो शाकी चु(च्यू)ञ्चुस्तेषां त्रिदोषहा। "सतीनोवास्तुकशाकी चु(च्यु)ञ्चुचिल्लीमूलकपोतिकाः। मण्डूकपर्णी जीवन्ती शाकवर्गे प्रशस्यते" सुश्रु०। "चुञ्चु(च्यू) प्रभृतीनां चोधासवः" सुश्रुते तत्पानुपानमुक्तम्।

चुच्च स्नाने सन्धने पीडने सुरादिसन्धाने च भ्वा० पर० सक० चुच्यति अचुच्यीत् ईदित् चुक्तः।

चुञ्चु पु० शुद्रकन्यायां कारा०। "चुञ्चुमद्गुस्य वैदेहगन्धर्वस्त्रियोर्ब्राह्मणेन जातौ बौधायनोक्ते ...जातिभेदे। "मेदान्ध्रचुञ्चुमद्गूनामारण्यपशुहिंसनम्" मनुना मद्गुनिरुक्तः। [तत्रार्थे कारा०।

चुञ्चु री(ली) स्त्री तिन्तिडीफलजाते क्रिका०। बा ...

चुञ्चुल पु० गोत्रप्रवर्तके विश्वामित्रपुत्रभेदे "कौहलश्चावृषि ... बाणतारस्तारकायणश्चुञ्चुलाः" हरिवं० २७अ०।

चुट अल्पीभावे भ्वा० पर० अक० सेट्। चोटति अचोटीत् चुचोट। [इदित् । चुचुण्ट।

चुटि अल्पीभावे भ्वा० पर० अक० सेट् इदित्। चुण्टति अचुण्टीत्

चुट छेदने चुरा० उभ० सक० सेट् इदित। चुण्टयति-ते अचुचुण्टत्-त।

चुट छेदने वा चु० उभ० पक्षे तुदा० कुटा० पर० सक० सेट्। चोटयति-ते अचूचुटत्-त पक्षे चुटति अचुटीत् चुचोट।

चुड्ड अल्पीभावे चुरा० उभ० अक० सेट्। चुड्डयति-ते अचुचुड्डत्-त। [अचुचुण्डत्-त।

चुडि छेदने चुरा० उभ० सक० सेट् इदित्। चुण्डयति-ते

चुडि अल्पीभावे भ्वा० पर० अक० सेट् इदित्। चुण्डति अचुण्डीत्।

चुड्ड(दृड) कृतौ हावे च भ्वा० पर० सक० सेट्। चुड्डति अचुड्डीत्। क्विपि दोपधस्य चुट् डोपधस्य चुड्।

चुण छेदने तु० कु० पर० सक० सेट्। चुणति अचुणीत् चुचोण।

चुण्डा स्त्री चुडि अच्। कूपे त्रिका०। गौरा० ङीष्। उपकूपस्थजलाशये। तत्र भवः अण्। चौण्ड तत्रत्यजले सुश्रुत०। चुण्डाशब्दे दृश्यम्।

चुत क्षरणे भ्वा० प० अक० सेट्। चोतति इरित् अचुतत् अचोतीत् चुचोत [शब्दरत्ना०

चुत पु० चोतति शोणितमस्मात् बा० घञर्थे क। गुदद्वारे

चुद नोदने चु० उभ० सक० सेट्। चोदयति-ते अचूचुदत्-त चोदितः चोदना। "धियो यो नः प्रचोदयात्" "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" जैमि०।

चुन्दी स्त्री चुद-बा० की। कुट्टिन्यां हेमच०।

चुप मन्दगतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। चोपति अचोपीत् चुचोप। "किं स्वित् स्वप्ने न निमिषति किं स्वित् जातं न चोपति" भा० व० १३३अ० अष्टावक्रं प्रति प्रश्नः

चुपनीका स्त्री चुप बा० ईनङ् ततः स्वार्थे ईकक। अग्निचयनार्थे इष्टकाभेदे "इष्टका चुपनीका" तैत्ति० ४।४।५।१।

चुप्य त्रि० चुप-क्यप्। अग्नेरन्तिर गोत्रप्रवर्त्तके ऋषिभेदे पु०तस्य गोत्रापत्यम् ऋष्या० अञ्। चौप्य न तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री०।

चुम्ब चुम्बने वक्त्रसंयोगभेदे वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक०सेट् इदित्। चुम्बयति-ते चुम्बति अचुचुम्बत्-त अचुम्बीत् चुचुम्ब। "धूर्त्तोऽपरां चुम्बति" माघ०। "प्रियामुखं किं पुरुषश्चुचुम्ब" कुमा०। "दशनच्छदं ... चुम्बयितुम्" दशकुमा०।

चुबुक चिबुक+पृषो० चुबि उकक् पृषो० नलोपो वा। चिबुकार्थे "औदुम्बरे मैत्रावरुणदण्डमास्यदघ्नं चुबुकदघ्नं वा" आपस्तम्बसूत्रम्।

चुरु पु० चुर उ-नि०। सुखे उज्ज्वलदत्तः।

चुमुरि पु० ऋग्वेदप्रसिद्धे असुरभेदे "धुनी चुमुरी या ह सिष्वप" ऋ० ६।२०।१३। "धुनिश्च चुमुरिश्चेत्येतन्नामकावसुरौ" भा०।

चुम्ब पु० चुबि-भावे घञ् अच् वा। १चुम्बने भावे क्त

२चुम्बने स्त्री "खेदोऽस्य चुम्बा प्रथमाऽभियोगः" "चुम्बाविरामे वदनं प्रमार्ष्टि" हृ० म० ७८अ० ।

चुम्बक पु० चुम्बति लौहम् चुबि–ण्वुल् । स्वनामख्याते अयस्कान्ते मणिभेदे "चुम्बको लेखनः शीतोमेदोविष गरापहः" भावप्र० । २घटस्योपर्य्यवलम्बने ३वञ्चुधूर्त्ते कटेश । ४चुम्बनकर्त्तरि ५कामुके ६चुम्बनपरे धूर्त्ते च त्रि० शब्दार्थचि० ।

चुम्बन न० चुबि–भावे ल्युट् । मुखसंयोगविशेषे । "ममाश्लिष्टा समाश्लेषैश्चुम्बिताश्चुम्बनैरपि । दष्टाश्च दशनैः कान्तं दासीकुर्वन्ति योषितः" सा० द० । चुम्बनस्थानमाह कामशास्त्रे "मुखे स्तने ललाटे च चक्षुषे च नेत्रयोरपि । जघने कर्णयोश्चैव कक्षोरुभगमध्ये । चुम्बनस्थानमित्युक्तम् विज्ञेयं कामकैरिह" । न० चुबि–भावे मुच् । चुम्बनाप्यत्र स्त्री

चुर स्तेये (परद्रव्यापहरणे) वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् । चोरयति-ते चोरति अचूचुरत्–त अचोरीत् "यस्याग्निं चोरयेत् स्थानात्" याज्ञ० । "अचूचुरत् चन्द्रमसोऽभिरामताम्" माघः ।

चुर त्रि० चुर–क । चौर्य्यकर्त्तरि [अचुरणीत् ।

चुरण चौर्य्ये कण्ड्वा० पर० सक० सेट् । चुरण्यति

चुरा स्त्री चुर–वा० भावे अ । चौर्य्ये शब्दरत्ना० । चुराशीलमस्य छत्रा० ण । चौरे चुराशीले त्रि० ।

चुरि(री) स्त्री चुर वा० कि वा ङीप् । उपकूपे कूपसमीपस्थे जलाधारे हेम० ।

चुरुचुर पु० त्रि० चुर–क चुर–क कर्म्म० । पिशुने अस्य कर्णे उपपदे पात्रसमि० म० । कर्णेचुरचुरः कर्णे पिशुने मुकारो आलुगात्तताऽस्य । [त पा०

चुल समुच्छ्राये वा चु० उभ० सक० सेट् । चोलयति ते अचूचुलत्

चुल त्रि० चुर–क रस्य लः । चारे ततः चतुरर्थ्यां बला० य च । चुल्य तत्सन्निकृष्टादौ त्रि० ।

चुलका स्त्री नदीभेदे "कावेरी चुलकां चापि वेणां शतबलामपि" भा० भी० ९अ० । नद्युक्तौ

चुलुक पु० चुल–उकञ् । १प्रसृतौ २निविडपङ्के ३भाण्डभेदे च त्रिका० ४माषमात्रमज्जनयोग्ये जले न० हेमच० । "काश्यासुत्तरवाहिन्या एकेन चुलुकेन तत्" काशी० ३८अ० । ६गोत्रप्रवर्त्तके ऋषिभेदे पु० ततः गर्गा० गोत्रे यञ् । चौलक्य चुलुकगोत्रापत्ये पुंस्त्री० । स्त्रियां ङीप् यलोपश्च चौलकी ।

चुलुकिन् पु० चुलुक+अस्त्यर्थे इनि । शिशुमाराकारे मत्स्यभेदे शब्दरत्ना० । चुलकशालिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

चुलु(नुप)म्प लौल्ये भ्वा० पर० अक० सेट् । चुलुम्पति अचुलुम्पीत् "अम्भोधेर्नालिकेलीरसमिव चुलकैश्चुलुम्पन्त्यपो हे" महावी० । अस्य नोपधत्वे णिपि चुलुम्पनमोपधत्वे चुलुम्पम् । [२काम्यां स्त्री त्रिका० ।

चुलुम्प पु० चुलुम्प–भावे घञ् । १बाललालने जटा० ।

चुलुम्पिन् पु० चुलुम्प–णिनि । शिशुमाराकृतिमत्स्ये शब्दर० ।

चुल्ल भाव करणे भ्वा० पर० अक० सेट् । चुल्लति अचुल्लीत् चुचुल्ल । [२तद्युक्ते जने त्रि० मेदि० ।

चुल्ल न० क्लिन्नस्य चुलादेशः लच्प्रत्ययः । १क्लिन्ननेत्रे

चुल्लकी स्त्री० चुल्ल–ण्वुल् गौरा० ङीष् । शिशुमारे कुम्भीरभेदे मेदि० ।

चुल्ली(ल्लि) स्त्री चुल–इन् वा ङीप् । चुल–बा० लिक् वा । पाकार्थमग्निस्थापनस्थाने (चुला) अमरः । "चुल्ली चिरं रोदिति" उद्भटः । "पञ्च सूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः" मनुः । अच् । चुल्लाप्यत्र । दीर्घान्तः चितायां मेदि०

चुस्त पुं न० चुस–क्त वा० इट् । १वुक्के मांसपिण्डभेदे २स्थालीभ्रष्टमांसे च शब्दार्थचि० । पनसफलाभ्यन्तरे (भुति) इति ख्याते पदार्थे भरतः ।

चूचुक न० चूष्यते चूष–बा० ऊकः पृषो० ... कुचाग्रे भरतः २चूचुकाकारविशिष्टे त्रि० ... समापन्नाशाखाण्डालाम्बुकचूचुकाः" भा० आनु० २६ ... ।

चूडक पु० चूडास्त्यस्य बा० कन् । कूपे त्रिका० ।

चूडा स्त्री चुल–अङ् चुल–समुच्छ्राये अङ् डस्य लः ... । १मयूरशिखायां २शिरोमध्यस्थशिखामात्रे, कुटिकायाम् अमरः । ३वडभ्यां ४बाहुभूषणे, मेदि० । ५अग्रे हेमच० । ६कूपे त्रिका० । ७संस्कारभेदे तद्विहितनक्षत्रादि मुहू० पी० धा० उक्तं यथा ।

"चूडा वर्षात्तृतीयात् प्रभवति विषमेऽष्टार्करिक्ताद्यषष्ठीपर्वोनाहे विचैत्रोदगयनसमये ज्ञेन्दुशुक्रेज्यकानाम् । वारे, लग्नांशयोश्चास्वभनिधनतनौ नैधने शुद्धियुक्ते शाक्रोपेतैर्विमैत्रैर्मृदुचरलघुभैरायषट्त्रिस्थपापैः (१) क्षीणचन्द्रकुजसौरिभास्करैर्मृत्युशस्त्रमृतिपङ्गुताज्वराः । स्युः क्रमेण बुधजीवभार्गवैः केन्द्रगैश्च शुभमिष्टतारया (२) पञ्चमासाधिके मातुर्गर्भे चौलं शिशोर्न सत् । पञ्चवर्षाधिके स्याद्वै गर्भिण्यामपि मातरि । (३)

ताराटौष्ट्रेऽङ्के त्रिकोणोऽङ्गे वा चौरं सत् स्यात्तौ स्यामिवस्यवर्ग। सौम्ये भेऽङ्के शोभने दुष्टतारा शस्ता शंया चौरयात्रादिकत्ये (४)। ऋतुमत्याः सूतिकायाः सूनोर्चौलादि नाचरेत्। ज्येष्ठापत्यस्य न ज्येष्ठे कैश्चिन्मार्गेऽपि नेष्यते" (५)। मुहूर्त्तचिन्तामणिः "चूडा वर्षादिति। तृतीयाद्वर्षादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी। तेन गर्भाधानकालाज्जन्मकालाद्वा तृतीये विषमे वर्षे पञ्चमे सप्तमे वा चूडाकरणं प्रभवति कृतं सुखमोदकं भवतीत्यर्थः। यदाह वशिष्ठः "तृतीये पञ्चमेऽब्दे वा स्वकुलाचारतोऽञ्चितम्" चौलं शिशूनां यत्नेन स्वगृह्योक्तविधानतः। आधानतोजन्मतो वा सप्तमाब्देऽपि कारयेत्"। स्वकुलाचारत इत्यनेन येषां कुले पाञ्चाब्द्ये न चूडाकरणं तत्र मङ्गलविचारः। तेषामुपनीत्या सहैष्यत इति पक्षस्तेषामुपनयनमुहूर्त्तेन सिद्धत्वान्न पृथक् मुहूर्त्तविचारानुरोधः। अतएवोक्तं याज्ञवल्क्येन "चूडा कार्या यथाकुलमिति"। मनुना प्रथमवर्षे उक्तम्। "चूडाकर्म्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः। प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात्" एवं बहुकालोक्तौ यथागृह्यं व्यवस्था द्रष्टव्या। स्वगृह्ये विशेषकालानुक्तौ तु समबलत्वादेषां विकल्पः। विशेषमाह गुरुः "तृतीयेऽब्दे शिशोर्गर्भाज्जन्मतो वा विशेषतः। पञ्चमे सप्तमे वापि स्त्रियाः पुंसोऽथवा सममिति। अष्टेति अष्टाष्टमी अर्काः द्वादशी रिक्ताः प्रसिद्धाः आद्या प्रतिपत् षष्ठी प्रसिद्धा पर्वाणि अष्टमीचतुर्दशीपूर्णिमामावास्यासंक्रान्त्यः। एतैरूने रहितेऽहनि। अत्र तत्पुरुषसमासे "राजाहःसखिभ्यष्टजिति" पा० टच् 'न स्तद्धित" इति टिलोपः। अष्टम्यादितिथीस्त्यक्त्वा शेषासु तिथिषु चूडा स्यादित्यर्थः। यदाह गुरुः "द्वादशीं चाष्टमीं रिक्तां षष्ठीं प्रतिपदन्तथा। हित्वा शेषासु तिथिषु क्षौरकर्म शुभावहम्" कश्यपः "पञ्चपर्वतिथिं रिक्तां त्यक्त्वान्यदिवसे शुभमिति"। अतएवाह वशिष्ठः "पञ्चमी सप्तमी चैव दशम्येकादशी तथा। त्रयोदशी तृतीया च क्षुरकर्म शुभावहा" इति। चकाराद्द्वितीयाऽपि। ननु सप्तमी त्रयोदश्योर्गलग्रहत्वात्कथं तयोर्ग्रहणम्, यदाह गुरुः "विद्यारम्भोव्रतादेशः क्षौरञ्चैव विशेषतः। गलग्रहे न कर्त्तव्यं यदीच्छेद्दीर्घजीवितमिति" चेत् उच्यते वैदिकं मुण्डनञ्चौलमित्युच्यते तद्विषयको विधिः। अवैदिकमुण्डनं सुखार्थं यत् क्षौरमुच्यते क्षुरस्य कर्म क्षौरमिति सामान्यव्युत्पत्तेरतस्तद्विषयको निषेध इति वदं भ्रमः। अन्ये देशाचारतो व्यवस्थामाहुस्तदयुक्तं विरोधाभावात्। चित्रेति। चैत्ररहिते उत्तरायणे चूडा स्यात्। शुभाशुभप्रकरणाभिहितो जन्ममासनिषेधोऽत्रापि ध्येयः। तदाह राजमार्त्तण्डः "उत्तरगामिनि सवितरि चूडाकरणं जगुर्बुधा उदग्ना। चैत्रं हित्वा पापग्रहदिवसं जन्ममासञ्च"। तथा इन्दुशुक्रेज्यकानां वारे लग्नांशयोश्चेति सौम्यग्रहवारे सौम्यग्रहाणां लग्ने कर्कमिथुनवृषकन्यातुलाधनुर्मीनानामन्यतमे लग्ने तदंशेऽपि च नवांशे चूडा स्यात्। "चन्द्रज्ञगुरुशुक्राणां वारलग्नांशकेषु चेति" काश्यपोक्तेः। विशेषमाह पराशरः "सितज्यसौम्यवारेषु क्षौरं प्रशस्ते हितम्। इन्दुवारः सिते पक्षे वाराः शेषा न शोभनाः"। प्रयोगपारिजाते पापवाराणामप्यपवादः पठितः "पापग्रहाणां वारेऽपि विप्राणां तु शुभो रविः। क्षत्रियाणां तु भूसूनुर्विट्शूद्राणां शनिः शुभः।" इति। तथा अस्वभनिधनतनौ भं लग्नं राशिश्च स्वस्य भे स्वभे स्वाभ्यां निधनमष्टमलग्नं तन्न विद्यते यस्मिन् तनौ स्वजन्मजन्मलग्नराशिभ्यामष्टमलग्नरहिते लग्ने चूडा स्यादित्यर्थः। तथा नैधनेऽष्टमस्थाने शुद्धियुक्ते शुद्धिः शुक्रव्यतिरिक्तसर्वग्रहराहित्यं तद्युक्ते सति चूडा स्यात्। उक्तञ्च कश्यपेन "नैधने शुद्धिसंयुक्ते लग्नराशौ न नैधने" इति। पराशरः "अष्टमस्था ग्रहाःसर्वे नेष्टाः शुक्रविवर्जिताः। शुक्रश्च निधने क्षौरे सर्वसम्पत्करः शिशोरिति"। शाक्रोपेतैरिति। शाक्रोपेतज्येष्ठायुक्तैर्विमैत्रैरनुराधारहितैर्मृदुचरलघुभिर्द्वादशभिर्नक्षत्रैरुपलक्षिते काले चूडा स्यात्। यदाह वशिष्ठः "अदितिद्वितये पौष्णद्वितये श्रवणत्रये। हस्तत्रितये शाक्रे मैत्रे चौलमीरितम्"। कश्यपोऽपि "दास्रेन्द्वदितिपुष्येन्द्रभेषु हस्तत्रयेऽपि च। विष्णुत्रये च पौष्णर्क्षे चौलकर्म शुभप्रदमिति" अविहितनक्षत्रेषु जन्मनक्षत्रमप्रशस्तमित्याह कश्यपः "नवान्नप्राशने चौले व्रतबन्धेऽभिषेचने। शुभदञ्जन्मनक्षत्रमशुभं त्वन्यकर्म्मणीति" नारदादिवाक्यान्यन्नप्राशनेऽभिहितानि। अत केचित् जन्मनक्षत्रपदन्तारापरं ज्ञेयमित्याहुः तथाचोक्तं लल्लेन "हित्वैकं जन्मर्क्षन्दं तारे जन्मसंज्ञिते शुभदे। उद्वाहे चोपनये यातायामन्नभोजने क्षुरे कार्ये" इति। तत्र अवैदिकक्षुरविषयकत्वात् "जन्म

न्ते कर्म्मनश्यते'' इति गुरुवचनमपि तद्विषयमेव वैदिक-सुरपरश्चैतत्कश्यपादिवाक्यमिति समञ्जसम्। अथ लग्नबलमाह। आयेति। एकादशषष्ठतृतीयस्थानस्थितैः पापग्रहैश्चोपलक्षिते काले चूडा स्यात्। "अषष्ठान्त्यारिगे चन्द्रे पापैरायारिसंस्थितैः'' इति काश्यपोक्तेः"। (१) चीर्णेति। तथा चीणचन्द्रः। कुजो मङ्गलः सौरिः शनिः भास्करः सूर्यः एतैः केन्द्रस्थैः क्रमेण यथासङ्ख्यं मृत्युः मरणं, शस्त्रमृतिः शस्त्रानुमृतिः, पङ्गुता खञ्जता ज्वरः प्रसिद्धः एतानि फलानि स्युर्भवेयुः। बुधजीवभार्गवैस्तु केन्द्रस्थैः शुभकल्याणकारि फलं चूडाकर्त्तुः स्यात् तदुक्तं रत्नमालायां "चौरकर्म्मसु स्वकुलविधिना चौलमाद्यमशीन्द्राः केन्द्रं यातेषु सुरगुरुबुधेषु सत्सु सूर्ये ज्वरः स्यात्। शस्त्राघातो धरणितनये पङ्गुता चार्क-पुत्रे शीतज्योतिष्यपचिततनौ निश्चितं नाशमेति''। केन्द्र-व्यतिरिक्तस्थानफलमपि तत्रैव "धनव्ययत्रिकोणगैरसद्-ग्रहैर्मृतावपि। क्षुरक्रिया न शोभना शुभैस्तु पुष्टिकारि-णीति" स्मृतौ तु शुक्र एव शस्तो नान्ये शुभग्रहाः प्रागुक्तपराशरवाक्यस्वरसात्। क्षुरक्रिया चौलम् दुष्टतारयेति च पुनरिष्टतारया गोचरप्रकरणोक्तया शुभफलदतारया चूडा स्यात्। उक्तञ्च राजमार्त्तण्डेन "रविशुद्धौ ग्रहकरणं रविगुरुशुद्धौ व्रतोद्वाहौ। चौरन्ताराशुद्धौ शेषञ्चन्द्राश्रितं कर्म्मेति''। ज्योतिर्नि-बन्धे "विवाहे सविता, शस्तोव्रतबन्धे वृहस्पतिः। चौरे ताराविशुद्धिश्च, शेषे चन्द्रबलम्बलमिति''। चौलप्रयोजनमाह वशिष्ठः 'सर्वेषामेव वर्णानां चूडाकर्म्मविधिः स्मृतः। केशमूलं पिता ज्ञेयः, केशाग्रं जननी तथा। चौलेनैवायुषोर्वृद्धिश्चौलेनैवायुषः क्षयः। तस्माच्चौलं प्रयत्नेन कारयेद्बुद्धिमान्नरः'' व्यवहारनिबन्धे चौलारम्भे विशेषमाह श्रीपतिः" "केशवमानर्त्तपुरं पाटलिपुत्रम्पुरीमहिच्छत्राम्। दितिमदितिञ्च स्मरतां चौरविधौ भवति कल्याणमिति''। यत्तु कैश्चिदुक्तम् "चन्द्रशुद्धिर्यत्र नास्ति ताराया-श्च विशेषतः। अचौरभेऽपि कर्त्तव्यं वारेण बुधसोमयोः'' इति तत्सामान्यचौरविषयम् (२)। पीयूषधारा

अथ सगर्भायां स्वमातरि सत्यां शिशोश्चौलार्थङ्काल मनुष्टुभाह। पञ्चेति चौलाधिकारिणः शिशो-र्मातुर्गर्भे पञ्चमासेभ्योऽधिके सति चौलं न सत् शुभ फलदात् नैव स्यात्। अतः पञ्चमासेभ्यः पूर्वञ्चौलङ्कृतं सच्छुभफलमित्यर्थः तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे 'चूडा-कर्म्म न कर्त्तव्यं यस्य मातास्ति गर्भिणी। करोति यदि मन्दात्मा तदा गर्भस्य नाशनम्। पितोर्ध्वमिति वदन्त्येके चतुरब्दोत्तरे स्फुटम्" इति। वशिष्ठः "पत्र चूडाकृतौ माता गर्भिणी यदि वा भवेत्। विपद्यते गुरुश्चैव दम्पती शिशुरब्दतः। गर्भे मातुः कुमारस्य न कुर्य्याच्चौलकर्म च। पञ्चमासादधः कुर्य्यादत ऊर्द्ध्वं न कारयेत्''इति। अस्यापवादमाह। पञ्चेति पञ्चवर्षाधिकस्योल्लङ्घितपञ्चमवर्षस्य शिशोर्मातरि गर्भिण्यामपि सत्यां पञ्चमासादध ऊर्द्ध्वं विहितकाले चौलमिष्टकल्याणकारि भवेत्। अतो बालो यावत्पञ्चवर्षो न भवति तावत्पर्यन्तं निषेध इत्यर्थः। तदाह नारदः 'सूनोर्मा-तरि गर्भिण्यां चूडाकर्म न कारयेत्। पञ्चमाब्दात् प्रागथोर्द्ध्वं गर्भिण्यामपि कारयेत्''। यदा तूपनयनेन सह चौलञ्चिकीर्षितं तदा विशेषमाह ज्योतिर्नारदः "सहोपनीत्या कुर्य्याच्चेत्तदा दोषो न विद्यते'' इति। अत्र तु पञ्चवर्षाणां न्यूनाधिकभावो नापेक्षितः सर्वापवादकत्वादस्य। एवं पार्थक्येन मौञ्ज्यापि स-गर्भायां संस्कार्यमातरि सत्यां न भवति। तदुक्तम् "सूनोर्मातरि गर्भिण्यां मौञ्जीचूडे न कारयेत्। गते तु पञ्चमे मासे गर्भादीनां क्षतिर्भवेत् (१)।

अथ चौले ताराबलमावश्यकमित्युक्तं तत् दुष्टायां तारायां सत्यामपवादं शालिन्याह ताराद्दौष्ट्ये इति। ताराणां दुष्टत्वं गोचरप्रकरणेऽभिहितं तत्तत एवावधार्यम्। तस्मात्ताराद्दौष्ट्ये सत्यपि चौरञ्चौलं सच्छोभनं स्यात्। कस्मिन् सति? अब्जे चन्द्रे त्रिकोणगे नवपञ्चमस्थानस्थिते, अथ वोच्चगे वृषराशिस्थे। अथ वा सौम्यानां बुधगुरुशुक्राणां वर्गे षड्वर्गे अथ वा स्वस्यैव षड्वर्गे सति। उक्तञ्च ज्योतिस्तत्त्वे "सौम्यसुहृद्व-र्गवर्गे चन्द्रे तुङ्गगे त्रिकोणगे वापि। चौरादिकोपकरणे तारादोषो न दोषाय"। आदिशब्देन यात्रा। "विपत्तारे गुडं दद्यात्''इत्यादयोऽपि ताराद्दौष्ट्यापवादाः प्रागुक्तास्तेऽप्यत्रोह्याः। अथ शुभतारायाङ्गुणमाह सौम्ये भे विहिते नक्षत्रे सति अब्जे शोभने चन्द्रे गो-चरोक्ताष्टस्थानस्थे सति दुष्टताराऽसमीचीनतारादि चेत् स्यात्तदा चौरयात्रादि मङ्गलकृत्येषु शस्ताऽतिप्रशस्ता निखिलदोषापवादिका स्यादित्यर्थः। तदप्युक्तं ज्योति-स्तत्त्वे "कृष्णचन्द्रबलिनौ रिक्ता चन्द्रश्चाष्टमगस्तथा।

तत्सप्तमे साधयेत्तारा षट्पञ्च नवमी तथा। जन्माख्यद्व्यष्टमी तारा न शुभा नापि निन्दितेति। (४) पी॰धा॰
अथ चौलादिकृत्ये कालविशेषनिषेधमाह ऋतुमत्या इति। ऋतुः स्त्रीधर्मः स यस्या अस्तीति ऋतुमती तस्यास्तथा सूतिकाया जातापत्यायाः सूनोः पुत्रस्योपलक्षणत्वात्कन्याया वा चौलोपनयनविवाहाद्युक्तवक्ष्यमाणकृत्यं नाचरेत् न कारयेत्। उक्तं च प्रचेतसा "यस्य माङ्गलिकं कृत्यन्तस्य माता रजस्वला। वैधव्यं जायते तत्र स्वनार्योः पाणिपीडने"। पाणिपीडने वैधव्यमन्यत्र मृत्युरित्यर्थः। सूतिकाया अपि कर्मानर्हकाल उक्तोऽत्रिणा स्मृतौ। "सूतिकाम्पुत्रवतीं विंशतिरात्रेण कर्माणि कारयेत् मासेन स्त्रीजननीमिति"।
अतएव सूतिकाया उक्तकालपर्य्यन्तं कर्मानर्हत्वात्तदपत्यस्यापि मङ्गलकृत्ये निषेधः। ज्येष्ठेति ज्येष्ठानक्षत्रस्याद्यगर्भस्य पुत्रस्य कन्याया वा व्रतबन्धविवाहादि शुभकृत्यं ज्येष्ठमासे न भवति उक्तञ्च रत्नमालायाम् "आद्यगर्भदुहितुः सुतस्य वा ज्येष्ठमासि न च जातु मङ्गलमिति" केचिदिति। मार्गेऽपि मार्गशीर्षमासेऽपि केचिदाचार्य्या आद्यगर्भसुतकन्ययोर्मङ्गलकृत्यं नेच्छन्ति तदाह वात्स्यः "मार्गे मासि तथा ज्येष्ठे विवाहं चौलमेव च। ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोश्च न कुर्वीत व्रतं तथा"। भरद्वाजोऽपि "मार्गशीर्षे तथा ज्येष्ठे क्षौरं परिणयं व्रतम्। आद्यपुत्रदुहित्रोश्च यत्नतः परिवर्जयेत्"। अस्मादेव ज्ञापकात् द्वितीयादिगर्भपुत्रदुहित्रोर्ज्येष्ठे मार्गशीर्षे च न मङ्गलकृत्यानां निषेधः किं तु विधिरिति प्रतिभाति" पी॰ धा॰।

चूडामणि पु॰ चूडास्थितोमणिः शा॰ त॰। १शिरःस्थे रत्ने अमरः। "चूडामणीकृतविधुर्वलयीकृतवासुकिः" सि॰ मु॰। "चूडामणिभिरुद्घृष्टपादपीठं महीक्षिताम्" रघुः। चूडायां मणिरिवास्य। २काकमाचिकाफले मेदि॰। ३ग्रहणविशेषे यथा गारुडे। "सूर्य्यग्रहः सूर्य्यवारे सोमे सोमग्रहस्तथा। चूडामणिरयं योगस्तत्रानन्तं फलं स्मृतम्। अन्यस्माद् ग्रहणात् कोटिगुणमत्र फलं लभेत्"

चूडाम्ल न॰ चूडायामप्यम्लम्। इष्टाम्ले राजनि॰।

चूडार त्रि॰ चूडामृच्छति ऋ—अण्। चूडागते ततः। प्रगद्या॰ चतुरर्थ्यां ञ्य। चौडार्य्य तन्निर्वृत्तादौ त्रि॰।

चूडारक त्रि॰ चूडामृच्छति ऋ—ण्वुल्, चूडा+वा॰ आरक वा। १चूडायुक्ते २ऋषिभेदे पु॰ तस्य गोत्रापत्यम् इञ्। चौडारकि तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री। बहुत्वे तु इञ्च अद्वन्द्वे च इञो लुक्। चूडारकाः तद्गोत्रापत्येषु ब॰व॰।

चूडारत्न न॰ चूडाया रत्नम्। चूडामणौ हेमच॰।

चूडाल त्रि॰ चूडा अस्त्यस्य प्राणिस्थत्वात् ल। चूडायुक्ते "चूडालाः कर्णिकालाश्च महाश्च पिठरोदराः" भा॰ सौ॰ ७अ॰। २मस्तके न॰ शब्दरत्ना॰। ३उच्चटातृणे स्त्री अमरः ४श्वेतगुञ्जायां ५नागरमुस्तायां च राजनि॰।

चूडावत् त्रि॰ चूडा अस्त्यर्थे पक्षे बला॰ मतुप् मस्य वः। चूडाविशिष्टे पक्षे इनि। चूडिन् तत्रार्थे पुरोहितादिगणे चूडिक इति निर्द्देशात् पक्षे ठनपि। चूडिक उक्तार्थे। ततः पुरोहिता॰ भावादौ यक्। चौडिक्य चूडाविशिष्टत्वे न॰। [चूर्णात् त।

चूण सङ्कोचे चुरा॰ उभ॰ सक॰ सेट्। चूणयति ते अचुचूत पु॰ चुष—क्त चोतति रसम् चुत—अच् वा पृषो॰। १आम्रे अमरः "नवचूतप्रसवोगमिष्यति" "चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठः"। "सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्कुरास्त्रः" कुमारः। च्यु—क्त पृषो॰। २गुदद्वारे न॰ स्वार्थे क। चूतक आम्रे कूपके च।

चूर दाहे दिवा॰ आत्म॰ सक॰ सेट्। चूर्य्यते अचूरिष्ट चुचूरे ईदित् चूर्णः। [दृष्यम्।

चूरु पु॰ चूर—उण्। कृमिभेदे सुश्रु॰ कृमिशब्दे २१८४पृ॰

चूर्ण पेषे चु॰ उभ॰ सक॰ सेट्। चूर्णयति ते अचुचूर्णत् त। चूर्णः चूर्णितः

चूर्ण न॰ चूर्ण—कर्म्मणि अच्। १पेषणजाते क्षोदे (मयदा) प्रभृतौ राजनि॰ "अन्नादष्टगुणं चूर्णं चूर्णादष्टगुणं पयः" वैद्य॰। तल्लक्षणमुक्तं भावप्र॰ "अत्यन्तशुष्कं तद्द्रव्यं सुपिष्टं वस्त्रगालितम्। तत् स्याच्चूर्णं रजः॰ क्षोदस्तन्मात्रा कर्षसम्मिता। चूर्णे गुडः समो देयः शर्करा द्विगुणा मता। चूर्णे तु भर्जितं हिङ्गु देयं नोत्क्लेदकृद्भवेत्। लिहेच्चूर्णं द्रवैः सर्वैर्घृताद्यैर्द्विगुणोन्मितैः। पिबेच्चतुर्गुणैरेव चूर्णमालोडितं द्रवैः। चूर्णावलेहगुटिका कल्कानामनुपानकम्। पित्तवातकफातङ्के त्रिद्व्येकपलमाहरेदिति" (आबीर) २क्षारे। क्षोदे "अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः" रघुः। ४धूलौ तम्बूलोपकरणे ५चारे (चूण) मेदि॰। "चूर्णमानीयतां तूर्णं पूर्णचन्द्रनिभानने। पर्णानि स्वर्णवर्णानि सीदन्त्याकर्णलोचने" उद्भटः। भावे घञ्। ६पेषणे पु॰

चूर्णक न० चूर्ण+स्वार्थे क । १चूर्णने २चूर्णशब्दार्थे ३पद्यभेदे न० तल्लक्षणादिकं छन्दो०उक्तं यथा "अपादः पदसन्तानोगद्यं तत्तु त्रिधा मतम् । चूर्णकोत्कलिकाप्रायवृत्तगन्धिप्रभेदतः" "अकठोराक्षरं स्वल्पसमासं चूर्णकं विदुः । तत्तु वैदर्भरीतिस्थं गद्यं हृद्यतरम् भवेत्" ३सक्तौ (छातु) पु० त्रिका० ।

चूर्णकार त्रि० चूर्णं करोति कृ—अण् उप० स० । पेषणकारके । (चूण) इति पदार्थनिष्पादके (चुनारी) इति ख्याते २सङ्कीर्णजातिभेदे पुंस्त्री० । सच नटकन्यायां पुण्ड्रकाज्जात इत्याह पराशरः ।

चूर्णकुन्तल पु० चूर्णयते इति चूर्णः कर्म० । शिरःस्थे त्रुटिकेशे अलके अमरः । [ख्याते कर्करे हारा० ।

चूर्णखण्ड न० चूर्णस्य तदर्थं खण्डम् । (काकरघुटिङ्)

चूर्णपारद पु० चूर्णं पारदस्य एकदेशिस० । पारदहेतुभूते चूर्णरूपे हिङ्गुले राजनि० । [शाके राजनि० ।

चूर्णशाकाङ्क पु० चूर्णं इव शाकः अङ्को यस्य । गौरसुवर्ण-

चूर्णादि न० अप्राणिषष्ठ्यन्तात् परस्यस्य आद्युदात्ततानिमित्ते शब्दगणे स च पा० ग० सू० उक्तो यथा "चूर्ण करिव करिप शाकिन शाकट द्राक्षा तूस्त कुन्दुम दलप चमसी चक्कन चौल । "चूर्णादीनामप्राणिषष्ठ्याः" पा० । मुद्गचूर्णम् ।

चूर्णि(र्णी) स्त्री अशेषविदुर्णां तर्कं चूर्णयति चूर्ण-इन् । पतञ्जलिकृते महाभाष्ये "चूर्णिभागुरियाभता:" व्या० का० । २कपर्दकशते सि० कौ० ३कार्षापणे पुराणपरिमितकपर्दके "अशीत्युत्तरपरिमितधेनुशतं देयं तदशक्तौ चत्वारिंशत्पुराणोत्तरचूर्णीशतपञ्चकम्" प्रा० वि० । भावे इन् । ४चूर्णने स्त्री वा ङीप् ।

चूर्णिदासी स्त्री चूर्णौ चूर्णने नियुक्ता दासी शा० त० । पेषणनियुक्तायां दास्यां शब्दार्थचि० ।

चूर्णिका स्त्री चूर्णस्य चूर्णनमस्त्यस्याः ठन् । सक्तुषु शब्दार्थचि०

चूर्णिकृत् पु० चूर्णिं महाभाष्यं करोति कृ—क्विप् । महाभाष्यकारके पतञ्जलिमुनौ । [सि० कौ० ।

चूर्णिन् त्रि० चूर्णैः संसृष्टः इनि । चूर्णसंसृष्टे अपूपादौ

चूर्त्ति स्त्री चर—भावे क्तिन् अत उत्त्वम् । चरणे

चूल पु० चुल—क पृषो० दीर्घः । केशे अमरः । "सक्तकेशाश्च चूलिनः" लिङ्गपु० । "शिखिनं चूलिनञ्चैव तप्तकुण्डलभूषणम्" हरिवं०४५अ० । "स्टहीतचूलको विमोक्ष्यक्रमे रजकादिना" मल्लम्र० ।

चूला स्त्री चूल+टाप् लः । ग्टहोपरिग्टहे चन्द्रशालायां (चिलेघर) शब्दार्थचि०२चूडायाञ्च । तस्या इदम् अण् । चौल चूडासम्बन्धिनि संस्कारभेदे चूडाशब्दे दृश्यम् ।

चूलिक न० घृतभ्रष्टसमितायाम् (लुचि) शब्दार्थचि० ।

चूलिका स्त्री चुल समुच्छ्राये ण्वुल् पृषो० दीर्घः । १हस्तिकर्णमूले, २नाटकाङ्गभेदे च "अर्थोपक्षेपकाः पञ्च विष्कम्भकप्रवेशकौ । चूलिकाङ्कावतारोऽथ स्यादङ्कमुखमित्यपि" सा० द० । अर्थोपक्षेपकनाटकाङ्गानि विभज्य "अन्तर्जवनिकासंस्थैः सूचनाऽर्थस्य चूलिका" इति लक्षितम् । यथा वीरचरिते चतुर्थाङ्कस्यादौ "भो भो वैमानिकाः प्रवर्त्तन्तां रङ्गमङ्गलानी"त्यादि" रामेण परशुरामोजितः इति नेपथ्ये पात्रैः सूचितम् । "अंशुलताजालजटिलचूलिकानाम्" काद० ।

चूष पाने (चोषा) भ्वा० पर० सक० सेट् । चूषति । अचूषीत् । चुचूष । चूषणम्

चूषा स्त्री चूष्यते पीयते पृष्ठमांसेनाऽऽकृष्यते नीयते चूष घञर्थे क । १हस्तिमध्यबन्धनरज्ज्वाम् कक्षायाम् अमरः भावे अङ् । २चूषणे स्त्री

चूष्य त्रि० चूष—कर्म्मणि ण्यत् । जिह्वौष्ठाभ्यां, संयोगभेदेन पेये आहारशब्दे चर्व्यशब्दे च दृश्यम् । "प्राश्निभक्ष्यभोज्यलेह्यपेयचूष्याभ्यवहार्य्याणाम्" भा० श० १८१अ० ।

चूत हिंसे ग्रन्थने च तुदा० सक० सेट् । चृतति अचर्तीत् चचर्त्त । चर्त्स्यति चर्तिष्यति ।

चृत(प) संदीपने वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् । चर्त्त(र्प)यति-ते । अचीचृत(प)त्-त अचचर्त्त(र्प)त् त । पक्षे चर्त्त(र्प)ति अचर्त्ती(र्पी)त् ।

चेकित त्रि० कित—यङ् लुकि अच् । १अतिशयज्ञानाभ्यां युक्ते । २ऋषिभेदे पु० तस्य गोत्रापत्यं गर्गा० यञ् । चैकित्य तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० ।

चेकितान त्रि० कित—यङ्लुकि ताच्छील्ये चानश् । १अत्यन्तज्ञानयुक्ते २महादेवे पु० "रुद्रमीशानमृषभं जिष्णुं शम्भुं कपर्दिनम् । चेकितानं परं योनिं तिष्ठतो गच्छतश्च ह" भा० द्रो० २०१अ० । ३नृपभेदे । "धृष्टद्युम्नश्चेकितानः काशीराजश्च वीर्य्यवान्" गीता ।

चेट(ल) पु० चिट—परप्रैष्ये अच् वा टस्य डः । १दासे हेमच० स्त्रियाम् उभयत्र ङीप् । २दास्याम् । ण्वुल् । चेटक १दासे अमरः । उपपतिनायके २सम्यानन्दे रसम० । स्त्रियां चेटि(डि)का । "शृङ्गारस्य

सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः"। "उत्तमाः पीठमर्द्दाद्याः मध्यौ विटविदूषकौ तथा। शकारचेटाद्या अधमाः परिकीर्त्तिता" सा० द०। "ताम्बूलाक्तं दशनमसकृत् दर्शयन्तीह चेटी" सा० द०।

चेत् अव्य० चित–बिच्। १यद्यर्थे २पक्षान्तरे, अमरः ३अवस्थेऽपि सन्दिग्धतया कथने च शब्दार्थचि०। "सत्यं चेत् गुरुवाक्यमेव पितरो देवाश्च चेत् योगिनी प्रीता चेत् परदेवता च यदि चेत् वेदाः प्रमाणं हि चेत्। शाक्तीयं यदि दर्शनं भवति चेदाज्ञाप्यमोघाखि चेत् स्वातन्त्रा अपि कौलिकाश्च यदि चेत् स्वाम्नो जयः सर्व्वदा" तन्त्रम्। "चेत्कण्टके पणफरे तु ग्रहाः समस्ताः" नील० वा०। अधिकं (चेट्) शब्दे दृश्यम्

चेतकी स्त्री चेतयति उन्मीलयति बुद्धिबलेन्द्रियाणि चित–णिच्–ण्वुल् गौरा० ङीष्। १हरीतक्याम् अमरः। तस्या उत्पत्तिभेदादिकं भावप्र० उक्तं यथा "पपात बिन्दुर्मेदिन्यां शक्रस्य पिबतोऽमृतम्। ततो दिव्या समुत्पन्ना सप्तजातिर्हरीतकी। हरीतक्यभया पथ्या कायस्था पूतनाऽमृता। हैमवत्यव्यथा चापि चेतकी श्रेयसी शिवा। वयस्था विजया चापि जीवन्ती रोहिणीति च। विजया रोहिणी चैव पूतना चामृताऽभया। जीवन्ती चेति पथ्याया विज्ञेयाः सप्त जातयः। अलाबुवृत्ता विजया १वृत्ता सा रोहिणी २स्मृता। ३पूतनाऽस्थिमती सूक्ष्मा कथिता मांसलाऽमृता४। पञ्चरेखाऽभया५ प्रोक्ता जीवन्ती स्वर्णवर्णिनी६। त्रिरेखा चेतकी७ ज्ञेया सप्तानामियमाकृतिः। विजया सर्वरोगेषु रोहिणी व्रणरोहिणी। प्रलेपे पूतना योज्या शोधनार्थेऽमृता हिता। अक्षिरोगेऽभया शस्ता जीवन्ती सर्वरोगहृत्। चूर्णार्थे चेतकी शस्ता यथायोगं प्रयोजयेत्। चेतकी द्विविधा प्रोक्ता श्वेता कृष्णा च वर्णतः। षडङ्गुलायता शुक्ला कृष्णा त्वेकाङ्गुला स्मृता। काचिदास्वादमात्रेण काचिद्गन्धेन भेदयेत्। काचित् स्पर्शेन दृष्ट्याऽन्या चतुर्द्धा भेदयेच्छिवा। चेतकी पादपच्छायामुपसर्पन्ति ये नराः। भिद्यन्ते तत्क्षणादेव पशुपक्षिमृगादयः। चेतकी तु धृता हस्ते यावत्तिष्ठति देहिनः। तावद्भिद्येत रोगैस्तु प्रभावान्नात्र संशयः। न धार्या सुकुमाराणां कृशानां भेषजद्विषाम्। चेतकी परमा शस्ता हिता सुखविरेचनी। सप्तानामपि जातीनां प्रधानं विजया स्मृता। सुखप्रयोगा सुलभा सर्वरोगेषु शस्यते। हरीतकी पञ्चरसा लवणा तुवरा परम्। रूक्षोष्णा दीपनी मेध्या स्वादुपाका रसायनी। चक्षुष्या लघुरायुष्या बृंहणी चानुलोमिनी। श्वासकासप्रमेहार्शःकुष्ठशोथोदरक्रिमीन्। वैस्वर्य्यग्रहणीरोगविबन्धविषमज्वरान्। गुल्माध्मानतृषाच्छर्दिहिक्काकण्डूहृदामयान्। कामलां शूलमानाहं प्लीहानञ्च यकृत्तथा। अश्मरीं मूत्रकृच्छ्रञ्च मूत्राघातञ्च नाशयेत्। स्वादुतिक्तकषायत्वात्पित्तहृत्कफहृत्तु सा। कटुतिक्तकषायत्वादम्लत्वाद्वातहृच्छिवा। पित्तकृत्कटुकाम्लत्वाद्वातकृन्न कथं शिवा। प्रभावाद्दोषहन्तृत्वं सिद्धं यत्तत् प्रकाश्यते। हेतुभिः शिष्यबोधार्थं न पूर्वं क्रियतेऽधुना। कर्म्मान्यत्वं गुणैः साम्यं दृष्टमाश्रयभेदतः। यतस्ततो नेति चिन्त्यं धात्रीलकुचयोर्यथा। पथ्याया मज्जनि स्वादुः स्नाय्वामम्लो व्यवस्थितः। वृन्ते तिक्तस्त्वचि कटुरस्थनि तुवरो रसः। नवा स्निग्धा घनावृत्ता गुर्व्वी क्षिप्ता च याऽम्भसि। निमज्जेत् सा प्रशस्ता च कथितातिगुणप्रदा। नवादिगुणयुक्तत्वं तथैकत्र द्विकर्षता। हरीतक्याः फले यत्र द्वयं तच्छ्रेष्ठमुच्यते। चर्विता वर्द्धयत्यग्निं पेषिता मलशोधिनी। स्विन्ना संग्राहिणी पथ्या भृष्टा प्रोक्ता त्रिदोषनुत्। उन्मीलिनी बुद्धिबलेन्द्रियाणां निर्मूलिनी पित्तकफानिलानाम्। विस्रंसिनी मूत्रशकृन्मलानां हरीतकी स्यात् सह भोजनेन। अन्नपानकृतान् दोषान् वातपित्तकफोद्भवान्। हरीतकी हरत्याशु भुक्तस्य परियोजिता। लवणेन कफं हन्ति पित्तं हन्ति सशर्करा। घृतेन वातजान् रोगान् सर्वरोगान् गुडान्विता। सिन्धूत्थशर्कराशुण्ठीकणामधुगुडैः क्रमात्। वर्षादिष्वभया प्राश्या रसायनगुणैषिणा। अध्वातिखिन्नो बलवर्जितश्च रूक्षः कृशो लङ्घनकर्शितश्च। पित्ताधिको गर्भवती च नारी विमुक्तरक्तस्त्वभयां न खादेत्"। तस्याः फलम् अण् हरीतक्या० तस्य लुप् लुपि व्यक्तिवचनत्वम्। २तत्फलेऽपि स्त्री। ३जातिपुष्पे राजनि०।

चेतन पु० चित–ल्यु। १आत्मनि जीवे २परमेश्वरे हेमच०। ३मनुष्ये राजनि०। ४प्राणिमात्रे अमरः। ५प्राणयुक्ते त्रि० मेदि०। "उन्मादशापरिच्छेदश्चेतनाचेतनेषु" च सा० द०। "चेतनं पुष्करं कोशैः क्षुधाधाक्तैः समन्ततः" हरिवं० ६७अ०। तस्य भावः ष्यञ् चैतन्य न०। त्व चेतनत्व न० तल् चेतनता स्त्री चेतनायाम् "शरीरस्य न चैतन्यम्" भाषा० "चैतन्यमात्मनोविद्यात्" श्रुतिः।

चेतनकी पु० चेतनं करोति क्व-ड गौ० ङीप्। हरीतक्याम् राजनि०।

चेतना स्त्री पु० चित–युच्। १बुद्धौ २ज्ञाने ३चैतन्ये चिति स्वरूपज्ञानव्यञ्जिकायां प्रमाणसाधारणकारणिकायां ४चित्तवृत्तौ "चेतनानामधिष्ठानं मनोदेहश्च सेन्द्रियः। केशलोमनखाद्यान्नमलद्रव्यगुणैर्विना" शब्दार्थचि० धृत-वाक्ये केशादिव्यतिरिक्तस्यैव देहस्य चेतनाव्यञ्जकत्व-मुक्तम्। गर्भस्यस्य सप्तमे मासि चैतन्ययोगः यथाह याज्ञ० "मनश्चैतन्ययुक्तोऽसौ नाडीस्नायुसिरायुतः। सप्तमे, चाष्टमे चैव त्वङ्मांसस्मृतिमानपि" असौ पूर्व्वोक्तो गर्भः सप्तमे मासि मनसा चेतनया च युक्तः" मिता०। "निमेषश्चेतना यत्न आदानं पाञ्चभौतिकम्" याज्ञ० "धृतस्तु चेतना धातुर्मन इत्यभिधीयते" भा० व० २०६ अ०। [जनि०। २ज्ञे त्रि०।

चेतनीया स्त्री चेतनायै हिता छ। १ऋद्धिनामौषधे रा-

चेतस् न० चित–करणे असुन्। १चित्ते अमरः "चेतो नलं कामयते मदीयम्" "चेतोजन्मशरप्रसूनमधुभि-र्व्यामिश्रतामाश्रयत्" नैष० "गच्छति पुरः शरीरं धावति पश्चादसंस्थितं चेतः" शकु०। २चित्तवृत्तौ निघ०। चित्तवृत्तेः सांख्यमते पौरुषेयबोधकरणत्वात् तथात्वम्। ३कर्त्तरि असुन्। ३ज्ञातरि त्रि०। भावेऽसुन्। ४चैतन्ये ५प्रज्ञायाम् न०।

चेतिष्ठ त्रि० अतिशयेन चेतयिता इष्ठन् तृणोलोपे तन्नि-मित्तकेटो निवृत्तिः णिलोपश्च। अतिशयचेतयितरि "क्रत्वा चेतिष्ठो विशामुषर्भुत्" ऋ० १।६५।५। "चे-तिष्ठोऽतिशयेन चेतयिता" भा०। "वसुश्चेतिष्ठो वसुधा-तमश्च" यजु० २७।१५।

चेतोंऽशु पु० चेतसश्चैतन्यस्यांशुरिव जीवे रवेरिव चिदात्म-कस्य पुरुषस्य चेतोरूपा जलार्केसमाः प्राज्ञतैजस-विश्वभेदेन देवतिर्य्यगादिदेहभेदेषु विभाव्यमाना इति वेदान्तप्रकरणोक्तेस्तस्य तथात्वम्

चेतोजन्मन् पु० चेतसि जन्मास्य। मनोभवे कन्दर्पे "चेतो-जन्मशरप्रसूनमधुभिर्व्यामिश्रतामाश्रयत्" नैष०। चेतो-भवादयोऽप्यत्र।

चेतोमत् त्रि० चेतस्+अस्त्यर्थे मतुप् बा० न मस्य वः। १चेतोयुक्ते २चैतन्ययुक्ते। "चेतोमन्ति च सामानि धनुर्वेदश्च भारत!" भा० व०।

चेतोमुख पु० चेतोसुखं द्वारं यस्य। चैतन्यदीप्तेऽज्ञानवृत्ति प्रधाने प्राज्ञे" "आनन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञः" इति श्रुतिः। चेतसो सुखत्वञ्च चेतःकारणाज्ञानवृत्ति-सुखत्वात्।

चेतृ त्रि० चित–अन्तर्भूतण्यर्थे ताच्छील्ये तृन् वेदे नि० इड्भावः। ज्ञापयितरि। "स चेत्ता देवता पदम्" ऋ० १।२२।५। "चेत्ता ज्ञापयिता" भा० प्रक्रिया ऊक्तरूपैव

चेत्य त्रि० चित–कर्म्मणि ण्यत्। ज्ञेये। "तं त्वाता चरणे चेत्यः" ऋ० ६।११५। "चेत्येन हृदयं चेतः खलेषु मा विशद् यदा" भाग० १।२६।५अ०।

चेदि पु० देशभेदे सोऽभिजनोऽस्य अण्, तस्य राजाणस्य बहुत्वे लुक्। २तद्देशवासिषु ३तन्नृपेषु च ब० व०। "चेदि-मत्स्यकरूषाश्च भोजाः सिन्धुकुलिन्दकाः" भा० भी० ६अ० जनपदोक्तौ। स च देशः शुक्तिमतीनदीतीरस्थः उपरिचरशब्दे ११२०पृ०। दृश्यम्। चेदि+स्वार्थे क। चेदिदेशे ह० स० १४अ० कर्म्मविभागे अथ पूर्व्वस्या-मित्युपक्रमे "शौलिकविदर्भवत्सान्ध्र चेदिकाश्चोर्द्ध्व कण्ठाश्च"।

चेदिपति पु० ६त०। १उपरिचरनामके वसुभेदे उपरि-चरशब्दे ११२६पृ० दृश्यम्। २दमघोषसुते शिशुपाले च। "एवं तेषु निवृत्तेषु क्षत्रियेषु समन्ततः। चेदी-नामधिपोऽधावत् बलवानन्तकोपमः। दमघोषसुतो वीरः शिशुपालो महीपतिः" भा० आ० १८७अ०। चेदि-पादयोऽप्यत्र "वसुपूर्णां च वसुधां वस चेदिषु चेदिप!" भा० आ० १०६अ०।

चेदिराज् पु० चेदिषु राजते राज–क्विप्। चेदिपतौ १उपरिचरवसौ २शिशुपाले च त्रिका०। "मा वेदि यदसावेको जेतव्यश्चेदिराडिति" माघः।

चेदिराज पु० चेदीनां राजा टच् समा०। उपरिचरराख्ये वसौ। तस्य भूमिविवरगतिकथादि भा० शा० ३३८अ०। "अजेन यष्टव्यमिति प्राकुर्द्देवा द्विजोत्तमान्। स च छागोऽप्यजोज्ञेयो नान्यः पशुरिति स्थितिः। ऋषय ऊचुः। बीजैर्यज्ञेषु यष्टव्यमिति वै वैदिकी श्रुतिः। अजसंज्ञानि बीजानि छागं नो हन्तुमर्हथ। नैष धर्मः सतां देवा! यत्र बध्येत वै पशुः। इदं कृतयुगं श्रेष्ठं कथं वध्येत वै पशुः। भीष्म उवाच। तेषां संवदतामेव-मृषीणाम् विबुधैः सह। मार्गागतो नृपश्रेष्ठस्तं देशं प्राप्तवान् वसुः। अन्तरीक्षचरः श्रीमान् समग्रबल-वाहनः। तं दृष्ट्वा सहसा यान्तं वसुं ते त्वन्तरीक्षगम्।

ऊचुर्द्विजातयो देवानेष च्छेत्स्यति संशयम् । यज्वा दानपतिः श्रेष्ठः सर्व्वभूतहितप्रियः । कथं स्विदन्यथा ब्रूयादेष वाक्यं महान् वसुः । एवं ते संविदं कृत्वा विबुधा ऋषयस्तथा । अपृच्छन् सहसाभ्येत्य वसुं राजानमन्तिकात् । भो राजन् ! केन यष्टव्यमजेनाहोस्विदौषधैः । एतं नः संशयं छिन्धि प्रमाणं नो भवान्मतः । स तान् कृताञ्जलिर्भूत्वा परिपप्रच्छ वै वसुः । कस्य वैको मतः कामो ब्रूत सत्यं द्विजोत्तमाः ! । ऋषय ऊचुः । धान्यैर्यष्टव्यमित्येव पक्षोऽस्माकं नराधिप ! । देवानान्तु पशुः पक्षो मतो राजन् ! वदस्व नः । भीष्म उवाच । देवानान्तु मतं ज्ञात्वा वसुना पक्षसंश्रयात् । छागेनाजेन यष्टव्यमेवमुक्तं वचस्तदा । कुपितास्ते ततः सर्वे मुनयः सूर्य्यवर्च्चसः । ऊचुर्वसुं विमानस्थं देवपक्षार्थवादिनम् । सुरपक्षो गृहीतस्ते यस्मात्तस्माद्दिवः पत । अद्य प्रभृति ते राजन्नाकाशे विहता गतिः । अस्मच्छापाभिघातेन महीं भित्त्वा प्रवेक्ष्यसि । ततस्तस्मिन्मुहूर्त्तेऽथ राजोपरिचरस्तदा । अधो वै सम्बभूवाशु भूमेर्विवरगो नृपः । स्मृतिस्त्वेनं न विजहौ तदा नारायणाज्ञया । देवास्तु सहिताः सर्व्वे वसोः शापविमोक्षणे । चिन्तयामासुरव्यग्राः सुकृतं हि नृपस्य तत् । अनेनास्मत्कृते राज्ञा शापः प्राप्तो महात्मना । अस्य प्रतिप्रियं कार्य्यं सहितैर्नो दिवौकसाम् । इति बुद्ध्या व्यवस्याशु गत्वा निश्चयमीश्वराः । ऊचुः संहृष्टमनसो राजोपरिचरन्तदा । ब्रह्मण्यदेवभक्तस्त्वं सुरासुरगुरुर्हरिः । कामं स तव तुष्टात्मा कुर्य्याच्छापविमोक्षणम् । मानना तु द्विजातीनां कर्त्तव्या वै महात्मनाम् । अवश्यं तपसा तेषां फलितव्यं नृपोत्तम ! । यतस्त्वं सहसा भ्रष्ट आकाशान्मेदिनीतलम् । एकन्त्वनुग्रहं तुभ्यं दद्मो वै नृपसत्तम ! । यावत्त्वं शापदोषेण कालमासिष्यसेऽनघ ! । भूमेर्विवरगो भूत्वा तावन्त्वं कालमाप्स्यसि । यज्ञेषु सुहुतं विप्रैर्वसोर्द्धारां समाहितैः । प्राप्स्यसेऽस्मदनुध्यानान्मा च त्वां ग्लानिरस्पृशत् । न क्षुत्पिपासे राजेन्द्र ! भूमेश्छिद्रे भविष्यतः । वसोर्द्धाराभिपीतत्वात्तेजसाप्यायितेन च । स देवोऽस्मद्वरात् प्रीतो ब्रह्मलोकं हि नेष्यति" ।

चवी(वी) स्त्री रागिणीभेदे हला० ।

चेय त्रि० चि—कर्म्मणि यत् । १चेतव्ये चयनीये २आधानाङ्गसंस्कारसंस्कार्य्ये वह्नौ च "अग्निश्चेयो बहुभिश्चापि यज्ञैः" भा०शा०२८३अ० । ३चेतुं योग्ये । हस्तचेयम अङ्कुशचेयं पुष्पम् । [भगं यहुत्तये" ऋ० ८।६१।७।

चेरु पु० चि—बा० रु । चयनशीले "त्वं ह्येहि चेरवे विदा

चेल लौल्ये अक०गतौ सक०भ्वा०प०सेट् । चेलति अचेलीत् चिचेल ऋदित् अचिचेलत् त ।

चेल न० चिल-आच्छादने कर्म्मणि घञ् । १वस्त्रे । चेल-लौल्ये अच् । २अधमे त्रि० अमरः । "चेलचर्म्माजिपालंश्च त्रिरात्रं स्यादभोजनम्" मनुना तस्य हरणे त्रिरात्रोपवासोऽभिहितः "मा ज्ञातिचेलं भुवि कश्चिदभूः" भट्टिः ज्ञातिचेलमित्यत्र "कुत्सितानि कुत्सनैः" पा० समासे परनिपातः । "चेलखेटकटुकाण्डं गर्हायाम्" पा० निन्दायां चेलादीनाम् आद्युदात्तता । पुत्रचेलमिवचेलसादृश्येन पुत्रस्य निन्दा गम्यते सि०कौ० "घरूपचेलड्ब्रुवेत्यादि पा० चेलडादीनि वृत्तिविषये कुत्सनवाचीनि" सि० कौ० तेषु परेषु ङ्यन्तस्य ह्रस्वः पचादिषु टित्करणसामर्थ्यात् ङीप् "ब्राह्मणिचेली" सि० कौ० । "चेले क्नोपेः" पा० अस्मिन् उपपदे क्नोपेर्णमुल् चेलक्नोपम् ।

चेलगङ्गा स्त्री चेलमिव गङ्गा । गोकर्णसमीपस्थे नदीभेदे । "गोकर्णस्योपरिष्टात्तु भ्रंशितः स महासुरः । पपात चेलगङ्गायाः पुलिने सह कन्यया" हरिवं० १४८अ० । "गङ्गा सरस्वती चैव चेलगङ्गा च निम्नगा" १२६अ० ।

चेलान पु० चेल—बा० आनच् । फलप्रधाने लताभेदे (फलन) रत्नमा० ।

चेलाल पु० चेलमिवालति अल—अच् । लतापनसे त्रिका० ।

चे(चै)लाशक पु० चेलं तत्स्थयूकामश्नाति अश—ण्वुल् । प्रेतभेदे । "चे(चै)लाशकस्तु भवति शूद्रो धर्म्मात् स्वकात् च्युतः" मनुः । "चेलः कीटभेदस्तद्भक्षकः प्रेता भवति" गोविन्दराजः । "चेलसम्बन्धिनी यूका चेलकस्तद्भक्षकः" इति कुल्लूकभट्टः ।

चेलिका स्त्री चेल—ण्वुल् । पट्टवसने (चेलिर कापड़) "केयं कृष्णस्य वनिता पीतशाटीपरिच्छदा । रक्तचेलिकया ऊर्द्ध्वा शातकुम्भनिभस्तनी" पद्मपु० ।

चेलुक पु० चेल—उक । बुद्धभिक्षुशिष्ये त्रिका० ।

चेल्ल चालने गतौ च भ्वा० पर० सक० सेट् । चेल्लति अचेल्लीत् चिचेल्ल ऋदित् अचिचेल्लत् त ।

चेष्ट ईहायां भ्वा० आ० सक० सेट् । चेष्टते अचेष्टिष्ट चिचेष्टे । अचचेष्टत् त अचिचेष्टत् त । चेष्टितः चेष्टा चेष्ट-

मानः। "गङ्गायां हि न शक्नोमि इहत्वाञ्चेष्टितुं चिरम्" मत्स्यपु०। "अतत्वरञ्च तान् योद्धुमविचेष्टश्च राघवौ" भट्टिः "कृतचेष्टितमध्मिषु" रघुः। "आस्ते शेते चेष्टतेऽवतिष्ठति परिधावति" भाग० ५।२६। "यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत्" मनुः। "चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम्" मनुः। "तद्वैव विहितं यन्त्रं तथा चेष्टयितुर्वशे" भा० शा० ३३अ०।

चेष्टक त्रि० चेष्ट–ण्वुल्। १चेष्टान्विते। २रतिबन्धभेदे पु०। "पादमेकं हृदि न्यस्य इतरेणैव चेष्टयेत्। कान्तक्रोडे स्थिता नारी बन्धोऽयं चेष्टकोमतः" स्मरदीपिका।

चेष्टा स्त्री चेष्ट-अङ्। "आत्मजन्या भवेदिच्छा इच्छाजन्या भवेत् कृतिः। कृतिजन्या भवेच्चेष्टा चेष्टाजन्या भवेत्क्रिया" इत्युक्ते कृतिजन्ये क्रियासाधने कायिके व्यापारे। "चेष्टावदन्त्यावयवित्वं शरीरत्वम्" सि०मु०। "बाह्यैर्वि भावयेल्लिङ्गैर्भावैरन्तर्गतं नृणाम्। स्वरवर्णेङ्गिताकारै श्चक्षुषा चेष्टितेन च। आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च। नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः" मनुः "चेष्टा हस्तास्फालनादि" कुल्लू०। "चेष्टाभोजन वाग्रोधे नेत्रादिप्रतिभेदने" याज्ञ०। "वायोस्तु स्पर्शनं चेष्टां व्यूहनं रौक्ष्यमेव च" याज्ञवल्क्येन तस्य वायुकार्यत्वमुक्तम्।

चेष्टानाश पु० चेष्टाया नाशोऽत्र। प्रलयकाले राजनि०।

चेष्टाबल न० ज्योतिषोक्ते ग्रहाणां बलभेदे तच्च वृहज्जा० उक्तं यथा

"उदगयने रविशीतमयूखौ वक्रसमागमगाः परिशेषाः। विपुलकरा युधि चोत्तरसंस्थाश्चेष्टितवीर्ययुताः परिकल्प्याः" वृ० जा०।

अधुना चेष्टाबलं दोधकेनाह उदगयने इति मकरादि राशिषट्कमुत्तरमयनं कर्कटादिषट्कं दक्षिणमयनमिति। उदगयने उत्तरायणे रविशीतमयूखौ सूर्य्यचन्द्रमसौ बलिनौ भवतः। परिशेषाः भौमबुधगुरुसितसौराः वक्रगाः विपरीतगतयो बलिनो भवन्ति तथा समागमगाश्चन्द्रेण सहिताः बलिन एव चन्द्रेण संयोगो ग्रहाणां समागमसञ्ज्ञाच्यः रविणा सहास्तमयो भौमादीनां परस्परं युद्धम्। उक्तञ्चाचार्य्यविष्णुचन्द्रेण "दिवसकरेणास्तमयः समागमः शीतरश्मिसहितानाम्। कुसुतादीनां युद्धम् निगद्यतेऽन्योन्ययुक्तानामिति" विपुलकराइति विपुलाः करा येषां ते विपुलकराः विस्तीर्णरश्मयो बलिनो भवन्ति शीघ्रकेन्द्रे द्वितीयतृतीयपदस्थे ग्रहस्य विपुलकरत्वं प्रायः संभवति वक्रासन्नत्वात् युधि संग्रामे चोत्तरसंस्था बलिन एव। कुसुतादीनां युद्धमित्युक्तम् तत्र यः उत्तरदिग्भाग संस्थितो जयी स च बलवान् उत्तरसंस्थत्वमत्रोपलक्षणार्थम्। यस्तेजस्वी स एव बलवान्। तत्रैतज्जय लक्षणम् "दक्षिणदिक्स्थः परुषोवेपथुरप्राप्य सन्निवृष्टतनुः। अधिरूढोविकृतोनिःप्रभो विवर्णश्च यः स जितः। उक्तविपरीतलक्षणसम्पन्नो जयगतो विनिर्दिष्टः। विपुलः स्निग्धोद्युतिमान् दक्षिणदिक्स्थोऽपि जययुक्तः" इति एतच्चोक्तस्य प्रायः सम्भवति यस्मात् लिगाचार्य्यैः "सर्वे जयिन उदक्स्था दक्षिणदिक्स्थो जयी शुक्रः" इति एतच्चेष्टाबलम्। एषामन्यतमेन संयुक्तश्चेष्टाबलसंयुक्तो भवति" भट्टोत्पलः।

चेष्टित त्रि० चेष्ट–कर्त्तरि क्त। १चेष्टायुक्ते। भावे क्त २गतौ ३कायादिव्यापारे च न० मेदि० चेष्टाशब्दे उदा०।

चैकितय पुंस्त्री चेकितस्य गोत्रापत्यम्। गर्गा० यञ्। चेकितर्गोत्रापत्ये तस्य छात्त्रः कण्वा० अण् यलोपः। चैकित तच्छात्त्रे।

चैकितसितय पुंस्त्री चिकित्सितर्षेरपत्यम् गर्गा० यञ्। चिकित्सितर्षेरपत्ये ततः कण्वा० छात्त्रे अण्। चैकितसित। तच्छात्त्रे। [स्त्रियां अणन्तत्वात् ङीप्।

चैकीर्षित त्रि० चिकीर्षित एव प्रज्ञा० अण्। चिकीर्षिते

चैटयत त्रि० चेट इव यतते यत–अच् ततः स्वार्थे अण्। चेटतुल्ययत्नशीले तस्यापत्यं तिका० फिञ्। चैटयतायनि तदपत्ये पुंस्त्री। स्त्रियां क्रौड्या० ष्यङ्। चैटयत्या। चैटयतानां विषयः भौरिक्या० विधल्। चैटयतविध तद्विषये न०।

चैतन्य न० चेतन एव, चेतनस्य भावो वा ष्यञ्। वेदान्तिमते चित्स्वरूपे १परमात्मनि न्यायादिमते २आत्मधर्मे चेतनायाम्। "चैतन्यमात्मनोविद्यान्न बिभेति कुतश्चन" श्रुतिः वेदान्तिमते राहोः शिर इतिवत् अभेदे षष्ठी अन्यमते भेदे। "शरीरस्य न चैतन्यं मृतेषु व्यभिचारतः" भाषा० ३प्रकृतौ मेदि०। "प्रकृतिश्च दृष्टान्तानुपरोधात्" शा० सू० चैतन्यस्य जगत्प्रकृतित्वाऽङ्गीकारेण तथात्वम्। "चैतन्यं परमाणूनां प्रधानस्यापि नेष्यते। ज्ञानक्रिये जगत्कर्त्तुर्दृश्येते चेतनाश्रये" वेदान्तका०। चेतन एव स्वार्थे ष्यञ्। ४सत्रीगर्भजाते

कलौ कृष्णावतारभेदे अनन्तसंहिता। तस्या न प्रामाणिकत्वमिति शास्त्रानुयायिनः। वैष्णवास्तु तन्मूलतयैव चैतन्यदेवस्य कृष्णावतारत्वमिच्छन्ति। वयं तु तस्याः प्रामाणिकत्वे संवादिमूलग्रन्थान्तरस्यादर्शनात् उदासीना इत्यतः न किञ्चित् ब्रूमहे। यदि चासौ अवतारः यदि वा न, तथापि तस्य वैष्णवसम्प्रदायगुरुत्वात् पूज्यत्वं मन्यामहे चैतन्यचन्द्रोदयः चैतन्यचरितामृतं चैतन्यभागवतम् इत्यादयो ग्रन्थाः तन्माहात्म्यावेदका वैष्णवसम्प्रदायप्रसिद्धाः सन्ति। [दिकं दृश्यम्।

चैतन्यभैरवी स्त्री तन्त्रसारोक्ते भैरवीभेदे तत्र तन्मन्त्रा-

चैत्त न० चित्तस्येदम् अण्। चित्तसम्बन्धिनि १स्मरणादौ। "चन्द्रचतुर्मुखशङ्कराच्युतैः क्रमान्नियन्त्रितेन मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्ताख्येनान्तरिन्द्रियचतुष्केण क्रमात् संशयनिश्चयाहङ्कार्य्यचैत्तांश्च सर्व्वानेतान् स्थूलविषयाननुभवतः" वेदान्तसा०। २चित्ताभिमानिके क्षेत्रज्ञे "चैत्येन हृदयं चैत्तः क्षेत्रज्ञः प्राविशद्यदा। विराट् तदैव पुरुषः सलिलादुदतिष्ठत" भाग० ।३।२६।५८। बौद्धमते विज्ञानस्कन्धातिरिक्ते ४स्कन्धमात्रे। तैस्तु चित्तं चैत्तमिति द्विविधस्यैव पदार्थस्याङ्गीकारेण विज्ञानातिरिक्तस्य चैत्तत्वात्। बुद्धशब्दे तद्भेदो दृश्यः।

चैत्य न० चित्याया इदमण्। १आयतने अमरः। २मुखरहिते सचित्ये अचित्ये वा यज्ञायतने भरतः। ३देवायतनमात्रे ४देवकुले (देउल) च। ५बुद्धे ६बिम्बे ७उद्देश्यवृक्षे मेदि०। ८ग्रामादिप्रसिद्धमहावृक्षे। ९देवावासे १०जनतरौ पु० मेदि०। "सेतुवल्मीकनिम्नास्थिचैत्याद्यैरुपलक्षिता। चैत्यश्मशानसीमासु पुण्यस्थाने सुरालये" याज्ञ०। "चैत्ये भयं यत्र कृतम्" वृ० स० ५१अ०। "चैत्यस्थाने स्थितं वृक्षं फलवन्तमिव द्विजाः" भा० अनु० १६६अ०। चैत्ये भवः अण्। चैत्यस्थे देवभेदे चैत्यमखभेदे शब्दे दृश्यम्।

चैत्यक पु० चैत्य इव कायति कै क। अश्वत्थवृक्षे त्रिका०। गिरिव्रजपुरवेष्टकपञ्चगिरिमध्ये २पर्वतभेदे "वैहारो विपुलः शैलो वराहो वृषभस्तथा। तथा ऋषिगिरिस्तात! शुभाश्चैत्यकपञ्चमाः। एते पञ्च महाशृङ्गाः पर्वताः शीतलद्रुमाः। रक्षन्तीवाभिसंहत्य संहताङ्गा गिरिव्रजम्"। "मागधानान्तु रुचिरं चैत्यकान्तरमाद्रवान्" "भङ्क्त्वा भेरीत्रयं तेऽपि चैत्यप्राकारमाद्रवन्"। "मागधानां सुरुचिरं चैत्यकान्तं समाद्रवन्"। "चैत्यकस्य गिरेः शृङ्गं भित्त्वा किमिह छद्मना" भा० स० २०अ०।

चैत्यगृह न० चैत्यस्य समीपे गृहम्। चतुष्पथस्थे चैत्यसन्निहिते गृहे शब्दार्थचि०।

चैत्यतरु पु० कर्म्म०। ग्रामादौ १प्रसिद्धवृक्षे २अश्वत्थवृक्षे रत्नमाला। चैत्यवृक्षादयोऽप्यत्र। "चैत्यतरौ सा पतिता सततकृतपीडा करोत्युल्का" वृ० स० ३३अ०। "चैत्यद्रुमश्मशानेषु" मनुः। [त्रिका०।

चैत्यमुख पु० चैत्यस्य देवकस्येव मुखमस्य। कमण्डलौ

चैत्ययज्ञ पु० आश्व० गृह्योक्ते यज्ञभेदे तस्य विधानादि यथा "चैत्ययज्ञे प्राक् स्विष्टकृतश्चैत्याय बलिं हरेत्" सू०। चैत्ये भवाश्चैत्याः। शङ्करः पशुपतिः आर्या ज्येष्ठा इत्येवमादयः। यदि कस्यैचिद्देवतायै प्रतिशृणोति यदि आत्मनोऽभिप्रेतं वस्तु लब्ध्वा ततस्त्वा महमाज्येन स्थालीपाकेन पशुना वा यक्ष्यामीति ततो लब्धे वस्तुनि तस्य तेन यागं कुर्यात् स चैत्ययज्ञः। तत्र स्विष्टकृतः प्राक् चैत्याय बलिं हरेत् नमस्कारान्तेन नामधेयेन पुनश्चैत्यस्य ग्रहणं प्रत्यक्षहरणार्थम्। तेन चैत्यायतने एवोपलेपनादि कुर्य्यात्" ना० वृ०। "यद्यु वै विदेशस्थं पलाशदूतेन यत्र वेत्था वनस्पते इत्येतयर्चा द्वौ पिण्डौ कृत्वा वीवधेऽभ्याधाय दूताय प्रयच्छेदिमन्तस्मै बलिं हरेति चैनं ब्रूयादयं तुभ्यमिति यो दूताय" सू०। "यदि विदेशस्थं चैत्यं यजेत् तदा पलाशदूतेन बलिं हरेत्। पलाशेन दूतं वीवधञ्च कुर्यात्। यत्र वेत्थेत्यृचा द्वौ पिण्डौ कृत्वा वीवधेऽभ्याधाय दूताय प्रयच्छेत्। तयोरेकं पिण्डं निर्दिश्य दूतं वदति इमं तस्मै बलिं हरेति। अपरं दूताय प्रयच्छति अयं तुभ्यमिति। एतयर्चेति वचनम् अन्यत्र पादग्रहणेऽपि क्वचित् सूक्तं भवतीत्येवमर्थम्। तेन "आत्वाहार्षमन्तरेभीति ऋषभं मा समानानामिति" च सूक्तं सिद्धम्। अन्ये पुनरभ्यासार्थं मन्यन्ते पिण्डकरणे वीवधाभ्याधाने दूताय प्रदानेइति ना० वृ०। "प्रति भयं चेदन्तरा शस्त्रमपि किञ्चित्" सू०। "कर्त्तुश्चैत्यस्य च मध्ये भयमस्ति चेत् शस्त्रमपि किञ्चित् दद्यात् दूताय" ना० वृ०। "नाव्या चेत् नद्यन्तरा प्लवरूपमपि किञ्चिदनेन तरितव्यमिति" सू०। "उभयोर्मध्ये यदि नावा तार्या नदी स्यात् तदा प्लवरूपमपि किञ्चित् दद्यात् अनेनेति मन्त्रेण" ना० वृ०। "धन्वन्तरियज्ञे ब्रह्माणमग्निं चान्तरा पुरो-

हितायाग्ने बलिं हरेत्" स्मृ० । "यदि धन्वन्तरि चैत्यो भवति तदा प्रत्याप्तभ्मि चान्तरा पुरोहिता-याग्ने बलिं हरेत् पुरोहिताय नम इति ततो धन्वन्तरये नम इति । धन्वन्तरौ विदेशस्थे स्वयं विशेषः धन्वन्तरेश्च पुरोहितस्य चैकः पिण्डः द्वितीयो दूतस्य" ; ना० स्मृ० ।

चैत्यविहार पु० चैत्यस्येव विहारोऽत्र । जिनसद्मे हेम० ।

चैत्र न० चि—ष्ट्रन् चित्रमेव स्वार्थे अण् वा । १देवकुले (देउल) २स्तूते मेदि० ३बुद्धभिक्षुके पु० ४वर्षाचलभेदे पु० त्रिका० कुलपर्व्वतशब्दे २१२१पृ० दर्शिते विष्णुपु०वाक्ये "नामिदस्यैव चन्द्रस्येत्यत्र चैत्र इति पाठान्तरदर्शनात् त्रिकाण्डोक्तिः समञ्जसा । चित्रायां भवः अण् । बुधस्य कलत्रभेदचित्रायागर्भजे ५बुधपुत्रभेदे पु० ब्रह्मवै० पा० ख० । चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी अण् ङीप् चैत्री-सास्मिन् मासे पुनरण् । चित्रानक्षत्रयुक्तपौर्णमासी युक्ते तदुपलक्षिते वा ६चान्द्रे मासि वार्हस्पत्ये ७वर्षभेदे ८तथाभूते मुख्यमासे मीनस्थरविके ९सौरचैत्रे च कार्त्तिकशब्दे १९४८पृ० दृश्यम् । चित्रायां भवः अण् । १०चित्रानक्षत्रजाते त्रि० स्त्रियान्तु तस्याणो लुक् । चित्रा चित्राजातायां स्त्रियां स्त्री चित्राशब्दे दृश्यम् । स्वार्थे क तत्रार्थे शब्दरत्ना० । "फाल्गुनं वाथ चैत्रं वा मासं प्रति यथाबलम्" मनुः । "मीनादिस्थो रविर्येषा-मारम्भः प्रथमक्षणे । भवेत् तेऽब्दे चान्द्रमासाश्चैत्राद्या द्वादश स्मृताः" व्यासः "चैत्रे मदोन्मादिनी" उद्वा०त० ।

चैत्ररथ न० चित्ररथेन गन्धर्वेण निर्वृत्तम् अण् । १कुबेर-स्योद्याने अमरः । "सभौ वल्गुजनाकीर्णं वनं चैत्ररथं यथा" हरिवं० २२४अ० । "एकोययौ चैत्ररथप्रदेशान्" रघुः २मुनिभेदे पु० "आविक्षितमभिष्यन्तं तथा चैत्ररथं मुनिम्" भा० आ० ६४अ० । चैत्ररथेः शशविन्दोरपत्यम् स्त्री अण् ङीप् । ११शशविन्दोःसुतायां स्त्री "मान्धातु-र्युवनाश्वस्य त्रिलोकीविजयी सुतः । तस्य चैत्ररथी भार्य्या शशविन्दोःसुताऽभवत्" हरिवं०१२अ० । चित्ररथं गन्धर्व-मधिकृत्य कृतोग्रन्थः अण् । १२भारतपर्व्वान्तर्गतेऽवान्तर-पर्वभेदे न० चित्ररथशब्दे दृश्यम् । "तथा चैत्ररथं देव्याः पाञ्चाल्याश्च स्वयंवरम्" भा० आ० १०अ० अवा न्तरपर्वोक्तौ ।

चैत्ररथि पु० चित्ररथस्य उपङ्गुपुत्रस्यापत्यम् अण् । उपङ्गुपुत्र चित्ररथस्यापत्ये शशविन्दौ नृपे "ततः प्रसूतिमिच्छन् वै उपङ्गुःसोऽप्ययमात्मजम् । जज्ञे चित्ररथस्तस्य पुत्रः कर्म्मभिरन्वितः । आसीत् चैत्ररथिर्वीरो यज्वा विपुल दक्षिणः । शशविन्दुः परं वृत्तं राजर्षीणां समन्वितः" हरिवं० ३७अ० ।

चैत्ररथ्य न० चैत्ररथमेव स्वार्थे ष्यञ् । चैत्ररथवने "मानसं चैत्ररथ्यं च स रेमे रामया रतः" भाग०३।१।१।२८अ० ।

चैत्रमख पु० चैत्रे कर्त्तव्यो मख इव महोत्सवः । चैत्रमासे मदनत्रयोदश्यादिकर्त्तव्ये वसन्तोत्सवे हेमच० ।

चैत्रायण पुंस्त्री चित्रस्य गोत्रापत्यम् नडा०फक् । १चित्रस्य गोत्रापत्ये । चित्रेण निर्वृत्तादि पक्षा० फक् । २चित्र-निर्वृत्तादौ त्रि० ।

चैत्रावली स्त्री चैत्रे आवलिः सम्यक् बलिरत्र ङीप् । चैत्रपौर्णमास्यां त्रिका० । "चैत्रावल्याः परेऽपि या" ति० त० । "चैत्रावली मदनत्रयोदशीत्यपरे तस्यामेव मदनपूजाविधानात्तस्यास्तथात्वम् ।

चैत्रिक पु० चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी साऽस्मिन् मासे पक्षे ठक् । चैत्रमासे अमरः ।

चैत्रिन् पु० चैत्री विद्यतेऽस्मिन् व्रीह्या० इनि । चैत्रमासे राजनि० । तत्र चैत्रिरित्यपि तत्र वा० इञ् ।

चैत्री स्त्री चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी अण् ङीप् । चित्रानक्षत्रयुक्तायां पौर्णमास्यां सा हि चैत्रमासे एव भवति योग्यत्वात् कार्त्तिकशब्दे १९४८ पृ० दृश्यम् "चैत्र्यां हि पौर्णमास्यां तु तव दीक्षा भविष्यति" भा० आश्व० ७२अ० । "चैत्र्यां वा मार्गशीर्ष्यां वा सेना-योगः प्रशस्यते" भा० शा० १००अ० ।

चैदिक पुं त्रि० चेदिदेशे भवः काश्या० ठञ् ञिठ् वा इदित् । चेदिदेशभवे स्त्रियां तु ठञि ङीप् ञिठि—टाप् ।

चैद्य पु० चेदीनां जनपदानां राजा ष्यञ् । १शिशुपाले । "कृष्णस्य चैद्यं प्रति" "त्वया विप्रकृतश्चैद्यः" माघः ।

चैन्तित पुंस्त्री० चिन्तितायाः तन्नामिकायाः स्त्रिया अपत्यम् "अव्यङ्गाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः" पा० अण् । चिन्तितानामिकायाः स्त्रिया अपत्ये । चिन्तायुक्तायाः स्त्रिया अपत्ये तु ढक् । चैन्तितेय इत्येव ।

चैल त्रि० चेलस्येदम् अण् १वस्त्रसम्बन्धिनि स्वार्थे अण् । २चेले वस्त्रे च (चै)लाशकशब्दे दृश्यम् । "चैलकम्बल-वेश्मानि विचित्राणि महान्ति च" भा० आ० १२८अ० । "प्रदीप्तमिव चैलान्तं कक्षं देशं न सन्त्यजेत्" भा० शा० २८६अ० ।

चैलकि पु० चेलकस्यापत्यम् इञ् । जीवलनामर्षौ "तद

चौराश्च जीवलश्चैलकिः" शत० ब्रा० २।३।१।३४। चेल-कर्णिश्च "चैलक उन्माद शाण्डिल्यायन" इति शत० ब्रा० १०।४।५।२०। शाण्डिल्यगोत्रे उक्तः।

चेलधाव त्रि० चेलं वस्त्रं धावति मार्ष्टि धाव—खश् अण् उप० स०। वस्त्रक्षालके रजके (धोपा) "चैल धावसुराजीविसहोपपतिवेश्मनाम्" याज्ञ० तदन्नभोजन

चाकुटि पु० गोत्रप्रवरभेदे हेमा० प्रवरा०।

चोल पु० १स्वभावसिद्धशुचिषु जनपदेशेषु। "अवकाशेषु चोक्षेषु नदीतीरेषु चैव हि" मनुव्या० कुल्लू०। तत्र भवं यत्। चौक्ष्य तत्रभवे उदके "अचौक्ष्यसलिल-क्षालितयोनिम्" सुश्रुतः। "शुचौ दक्षे च चोक्षःस्यात्" त्रिका० उक्ते २दक्षे। "श्रद्धावन्तो दयावन्तश्चोक्षाश्चोक्ष-जनप्रियाः" भा० अनु० १४४अ०।

चोच न० चुच—बा० च। १वल्कले २चर्मणि धरणिः। प्रशस्तं चोचमस्यास्ति अच। ३नारिकेले ४कदलीफले ५० अमरः ४गुडत्वचि शब्दार्थ०। स्वार्थे क तत्रार्थे "द्राक्षाम्रात पिप्पलीमलतवाडलीयकवराङ्गचोचकेत्यादि" सुश्रु०।

चोड पु० चुल—समुच्छ्राये अच् लस्य डः। १प्रावरणे २देशभेदे ब० व० मेदि०। चोलशब्दे दृश्यम्।

चोडी स्त्री चुल—अच् गौरा० ङीष् लस्य डः। शाट्यां हेमच०।

चोट पु० चोदयति चुद—अच्। अश्वादेः प्रेरके १कशादौ। "जघने चोद एषां वि सक्थानि नरो यमुः" ऋ० ४।६१।३। "चोदः प्रेरिका कशा अराग्रकाष्ठविशेषो वा" २प्रेरकमात्रे त्रि० "चोदः कुवित्तुत्ज्यात् जातवेदसः" ऋ० ११४३।७। "चोदः प्रेरकः" भा०।

चोदक पु० चुद—ण्वुल्। १प्रवर्त्तके विधिवाक्ये "वर्त्त-मानोपदेशाच्चोदनाशब्दात्सम्भूत्यर्थाभावाच्चैवेति वचनात्त्रि-र्देशात् कर्मचोदकः" कात्या० श्रौ० १।१०।१ "अग्नी-दग्नीनित्यादिः कर्मचोदकः कर्मविधायकः विधिवाक्यमि-त्यर्थः न तु मन्त्रः। कुतः वर्त्तमानोपदेशात् एवमादयो वर्त्तमानमर्थमनुष्ठेयत्वेन यत उपदिशन्ति अग्निविहरणं कर्त्तव्यं स्तरणं च कर्त्तव्यमित्येयमुपदिश्यते किं च चोदनाशब्दात् अपि च एषु प्रैषेषु चोदनाशब्दो विधिशब्दोऽस्ति विधौ हि लोट् स्मर्यते। लोट् चेति" पा०। लोटो मध्यमपुरुषवचनानि चैतानि विहर स्तृणीहि व्यासादयेत्यादीनि तस्मादपि कर्मचोदका एते" कर्कः २प्रेरकमात्रे त्रि०

चोदन न० चुद—भावे ल्युट्। १प्रवर्त्तने चोदनाशब्दार्थे। "प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात्" मनुः। २प्रेरणमात्रे च "कार्य्यकारणसन्देहे भवत्यन्योन्यचोद-नात्" भा० अनु० १अ०। कर्त्तरि ल्यु। ३चोदके त्रि०। "अपिपयं चोदना वा मिमाना" यजु० २९।७। "चोदना चोदनानि कर्माणि" वेददी०।

चोदना स्त्री चु० चुद-युच्। "चोदना चोपदेशश्च वि-धिश्चैकार्थवाचिनः" इति भट्टोक्ते प्रवर्त्तनावाक्ये "चोद-नालक्षणोऽर्थो धर्मः" इति मीमांसासूत्रम्। २प्रेरणायां, ३प्रवर्त्तनायाञ्च। चोद्यतेऽनया करणे बा० युच् ४प्रवृत्तिहेतौ च "ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना" गीता। "ज्ञानमिष्टसाधनमिति बोधः ज्ञेयमिष्टसाधनं कर्म। परिज्ञाता एतज्ज्ञानाश्रयः, कर्मचोदना कर्म चोद्यते प्रवर्त्त्यतेऽनया चोदना ज्ञानादित्रितयं प्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः" श्रीधरः। ५अज्ञातार्थज्ञापके शब्दमात्रे—"चोदनाप्रवृत्ति-भेदाच्च" "या हि चोदना धर्मस्य लक्षणं सा स्वविषये नियुञ्जानैव पुरुषमवबोधयति ब्रह्मचोदना तु पुरुषमव-बोधयत्येव केवलम्, अवबोधस्य चोदनाजन्यत्वात् न पुरुषोऽवबोधे नियुज्यते यथाऽक्षसन्निकर्षेणार्थावबोधे तद्वत्" शा० सू० शाङ्करभाष्यम्। "अज्ञातज्ञापकः शब्दः चोदना तस्याः प्रवृत्तिबोधकत्वं तद्वैलक्षण्याच्च जिज्ञास्य भेद इत्यर्थः। संग्रहवाक्यं विवृणोति या हीति लक्षणं प्रमाणं "स्वर्गकामोयजेत" इत्यादि वाक्यं हि स्वविषये धर्मे यागादिके स्वर्गभावनारूपे फलहेतुयागादि गोचरनियोगे वा हितसाधने यागादौ वा, पुरुषं प्रव-र्त्तयदेवावबोधयति "अहमात्मा ब्रह्म" इत्यादि वाक्यं तु पुरुषं केवलमप्रपञ्चं ब्रह्म बोधयत्येव न प्रवर्त्तयति विषयाभावात् नन्ववबोध एव विषयोऽस्तु तत्राह न पुरुष इति ब्रह्मचोदनया पुरुषोऽवबोधे न प्रवर्त्त्यते इत्यत्र हेतुं पूर्ववाक्येनाह अवबोधस्येति। स्वजन्य ज्ञाने स्वयं प्रमाणं न प्रवर्त्तकमित्यत्र दृष्टान्तमाह यथेति मानादेव बोधस्य जातत्वात्, जाते च तस्मिन् विध्य-योगात् न वाक्यार्थज्ञाने पुरुषप्रवृत्तिः। तथाच प्रवर्त्तकमानमेयो धर्मः, उदासीनमानमेयं ब्रह्मेति" रत्नप्रभा। लौगाक्षिभास्करेणापि "वेदप्रतिपाद्यप्रयो-जनवदर्थो धर्म" इति धर्मलक्षणमुक्त्वा "चोदनालक्षणो ऽर्थो धर्म" जै० सूत्रस्थचोदनापदस्य वेदमात्रपरत्व मुररीकृतम्। तल्लक्षणे चार्थपदस्य इष्यमाणपरत्वेन

विशेषे इच्छाभावात् ब्राह्मणः विशिष्टत्वेन दृश्यमानत्वाभावात् वेदप्रतिपाद्यत्वेऽपि नातिव्याप्तिरिति बोध्यम्। ५चोदनाविधौ यागादिप्रयत्ने च। "एकं वा संयोगरूपचोदनाऽऽख्याऽविशेषात्" जै० सू०। "कर्मैक्यप्रतिपादका संयोगरूपचोदनासंज्ञारूपाः पदार्थास्तेषामविशेषादैक्यम्। "तत्र चोदना प्रवर्त्तकः शब्दः चोदितप्रयत्नो वा" रत्नप्रभा। [डः। कन्टुकेलिका०।

चोदनागुड पु० चोदनया गोदनया गुड्यते गुड—क रक्ष

चोद्य न० चुद—ण्यत्। १प्रश्ने २पूर्वपक्षे च अमरः ताभ्यां हि उत्तरदानाय प्रवर्त्तनात् तयोस्तथात्वम्। "चोद्यं वा परिहारो वा क्रियतां द्वैतभाषया। अद्वैतभाषया चोद्यं नास्ति नापि तदुत्तरम्" वेदान्तका०। ३आक्षेप्ये च "चपलाजनं प्रति न चोद्यमदः" माघः। 'चाद्यं चोदनीयम् कथनित्याक्षेप्यम्" मल्लि० "सत्यं ध्यानं समाधानं चोद्यं वैराग्यमेव च" भा० व० ४२अ०। ४अद्भुते ५प्रेरणार्हे त्रि०। "नित्योत्थिता गुरुकर्म्मसु चोद्याः" भा० अनु० १०२अ०।

चोपन न० चुप—ल्युट्। १मन्दगमने, २तूष्णीम्भवने, ३मौने च।

चोर पु० चुर—अच्। १स्तेयकर्त्तरि परद्रव्यापहारके शब्दर०। २गन्धद्रव्यभेदे, हेमच० ३कृष्णशठ्यां हड्डचन्द्रः। ब्राह्मणा० कर्म्मणि ष्यञ्। चौर्य्य तत्कर्म्मणि परद्रव्यापहरणे। "सा च द्रव्यदशा कृतस्तव धनं द्यूतेन चौर्य्येण वा चौर्य्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतो नष्टस्य काऽन्या गतिः" उद्भटः। चोरस्य भावः मनोज्ञा० वुञ्। चौरिका चोरभावे स्त्री। ४कविभेदे पु० कविरमरः कविरमरः कवी चोरमयूरकौ" उद्भटः। तत्कृतग्रन्थश्च चोरपञ्चाशिका"। तत्र चौर्य्यपदार्थो निर्णीय प्रदर्श्यते। परमात्मस्वत्वपद्द्रव्यहरणमेव चौर्य्यं तेन साधारणधनापहारं न चौर्य्यम्। तथाह दायभागे "य एव हि परस्येदमिति विशेषं जानानः परस्वे स्वत्वहेतुमन्तरेणैव स्वत्वमारोपयति स स्तेन इति लोकप्रसिद्धोऽर्थः न चात्रेदं परकीयम् इदं वा ममेति विवेक्तुं शक्नोति द्रव्यस्याविभक्तत्वात्। यथा यदेव हि ममेदमिति विशेषं जानानः परस्वत्वापत्तये स्वामी त्यजति, परश्च विशेषेणेदं ममेति स्वत्वं प्रत्येति तत्रैव दाननिष्पत्तिः। न च साधारणधने तथा सम्भवतीति साधारणधनमदेयमुक्तं तथा स्तेयमपि नैतन्मम धनं परस्येदमिति जानत एव भवतीति न साधारणधनापहारे स्तेयनिष्पत्तिः"। "परद्रव्यहरणं स्तेयमिति परशब्दात् आत्मीयत्वव्यवच्छेदेनैव परकीयत्वस्यावगमात् साधारणासाधारणयोश्चासाधारणस्यैव शीघ्रप्रतीतेः। चोरचौर्य्यभेदलक्षणदण्डभेदादिकं च वीरमित्रोदये दर्शितं यथा।

"मनुः स्यात्साहसं त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म यत् कृतम्। निरन्वयं भवेत् स्तेयं हृत्वापह्नूयते च यदिति" अस्यार्थः। अन्वयवद्द्रव्यरक्षकराजाद्यध्यक्षादिसमक्षं बलावष्टम्भेन यत्परधनापहरणादिकं क्रियते तत् साहसम्। स्तेयं पुनर्निरन्वयं स्वाम्याद्यसमक्षं यद्वञ्चयित्वा परधनाद्यपहरणं तदुच्यते। यच्च राजाद्यध्यक्षादिसमक्षमपहृत्य न मयेदं कृतमिति भयान्निह्नूयते तदपि स्तेयमिति। अतएव नारदः "उपायैर्विविधैरेषां छलयित्वाऽपकर्षणम्। सुप्तमत्तप्रमत्तेभ्यः स्तेयमाहुर्मनीषिण" इति॥ एतामित्यं तत् क्षुद्रादिनिर्देशानन्तरमाह स एव "मृद्भाण्डासनखट्वास्थिदारुचर्मतृणादि यत्। शमीधान्यं कृतान्नञ्च क्षुद्रं द्रव्यमुदाहृतम्। वासः कौशेयवर्ज्जञ्च गोवर्जं पशवस्तथा। हिरण्यवर्ज्जं लोहञ्च मध्यं व्रीहियवादि च। हिरण्यरत्नकौशेयस्त्रीपुंगोगजवाजिनः। देवब्राह्मणराज्ञाञ्च विज्ञेयं द्रव्यमुत्तममिति"। बलात्कारकृतमपहरणं साहसान्तर्गतं स्तेयमित्याह स एव "तस्यैव भेदः स्तेयः स्याद्विशेषस्तत्र तूच्यते। आधिः साहसमाक्रम्य स्तेयमाधिश्छलेन तु" इति। तस्यैव साहसस्यैव। आधिः पीड़ा धनापहरणादिद्वारा आक्रम्य प्रसह्य परस्य क्रियमाणः क्लेशः साहसरूपं स्तेयम्। छलेन क्रियमाणा आधिः केवलस्तेयमित्यर्थः। तस्करज्ञानोपायमाह याज्ञवल्क्यः "ग्राहकैर्गृह्यते चौरो लोप्त्रेणाथ पदेन वा। पूर्वकर्मापराधी च तथा चाशुद्धवासकः। अन्येऽपि शङ्कया ग्राह्या जातिनामादिनिह्नवैः। द्यूतस्त्रीपानसक्ताश्च शुष्कभिन्नमुखस्वराः। परद्रव्यगृहाणाञ्च पृच्छका गूढचारिणः। निराया व्ययवन्तश्च विनष्टद्रव्यविक्रयाः" इति। ग्राहकैराजपुरुषैर्लोप्त्रेणापहृतभाजनादिना, अशुद्धवासः अप्रज्ञातस्थानवासी। जातिनिह्नवो नाहं शूद्र इत्येवंरूपः। नामनिह्नवो नाहं डित्थ इत्येवंरूपः। आदिग्रहणात् स्वदेशग्रामकुलाद्यपलापेन च लक्षिता ग्राह्याः। द्यूतपण्याङ्गनामद्यपानादिष्वतिप्रसक्ताः तथा कुतोऽसि त्वमिति चोरग्राहिभिः पृष्टो यदि शुष्कमुखो भिन्नस्वरो

षा भवति। वस्त्राञ्चनात् खिन्नललाटादीनां ग्रहणम्। तथा ये निष्कारणमेव हृदयस्य द्रव्यं किं वास्य गृहमित्येवं पृच्छन्ति ये चाकारणेनात्मानमलङ्कृत्य चरन्ति। ये चायामाधिकोऽपि बहुव्ययकारिणः। ये च विनष्टद्रव्याणां जीर्णवस्त्रभिन्नभाजनादीनामविज्ञातस्वामिकानां विक्रयकारिणः, ते सर्वेऽपि चौर्यसम्भावनया ग्राह्या इत्यर्थः। एवंविधलिङ्गयुक्तान् पुरुषान् गृहीत्वैते चौरा भवन्ति नवेति सम्यक् परीक्षेत न तावन्मात्रेण निश्चिनुयात् अचौरस्यापि लिङ्गसम्बन्धसम्भवात्। अतएव नारदः "अन्यहस्तात्परिभ्रष्टमकामादुत्थितं भुवि। चोरेण वा परिक्षिप्तं लोप्त्रं यत्नात् परीक्षयेत्। असत्याः सत्यसङ्काशाः सत्याश्चासत्यसन्निभाः। दृश्यन्ते विविधा भावास्तस्माद्युक्तं परीक्षणमिति"। स्तेयस्य त्रैविध्यमाह स एव "तदपि त्रिविधं ज्ञेयं द्रव्यापेक्षमनीषिभिः। क्षुद्रमध्योत्तमानां तु द्रव्याणामपकर्षणादिति"। चौरस्य द्वैविध्यमाह बृहस्पतिः "प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च तस्करा द्विविधाः स्मृताः। प्रज्ञासामर्थ्यमायाभिः प्रभिन्नास्ते सहस्रधेति"। प्रकाशतस्करानाह स एव। "नैगमा वैद्यकितवाः सभ्योत्कोचकवञ्चकाः। दैवोत्पातविदो भद्राः शिल्पज्ञाः प्रतिरूपकाः। अक्रियाकारिणश्चैव मध्यस्थाः कूटसाक्षिणः। प्रकाशतस्करा ह्येते तथा कुहकजीविनः" इति प्रतिरूपकाः प्रतिरूपकराः। अतएव नारदः "प्रकाशवञ्चकास्तत्र कूटमानतुलाश्रिताः। उत्कोचकाः सोपधिका वञ्चकाः परयोपितः। प्रतिरूपकराश्चैव मङ्गलादेशवृत्तयः। इत्येवमादयो ज्ञेयाः प्रकाशतस्करा भुवीति"। नैगमादिव्याजेन ये परद्रव्यापहारकास्ते नैगमाद्याः। अप्रकाशतस्करस्वरूपभेदानाह व्यासः "साधनाङ्गान्विता रात्रौ विचरन्त्यविभाविताः। अविज्ञातनिवासाश्च ज्ञेयाः प्रच्छन्नतस्कराः। उत्क्षेपकः सन्धिभेत्ता पान्थमुड्ग्रन्थिभेदकः। स्त्रीपुंसोश्च पशुस्तेयी चौरो नवविधः स्मृतः" इति। रात्राविति प्रायिकम् अरण्यादौ दिवापि सम्भवात्। उत्क्षेपकः धनिनामनवधानतां निश्चित्य तत्समीपस्थं धनमुत्कृत्य ग्राहकः। सन्धिभेत्ता गृहयोः सन्धौ स्थित्वा तत्रत्यभित्तिभेत्ता। पान्थमुट् कान्तारादौ पथिकानां धनमत्यपहारकः। ग्रन्थिभेदकः परिधानीयादिग्रथितं धनं गृहीतुं तद्ग्रन्थिमोचक इति। प्रकाशतस्कराणां दण्डमाह स एव "स्त्रीपुंसौ वञ्चयन्तीह मङ्गलादेशवृत्तयः। गृह्णन्ति छद्मना चार्थ्यं अनार्य्याश्चार्य्यलिङ्गिनः। नैगमाद्या भूरिधना दण्ड्या दोषानुरूपतः। यथा तेन निवर्त्तन्ते तिष्ठन्ति सत्पथे तथेति"। दोषानुरूपतो दण्ड्या न तु धनानुरूपत इत्यभिप्रायः। केषाञ्चित् प्रकाशतस्कराणां दण्डमाह बृहस्पतिः "अपक्वाद्य दोषं व्यामिश्र्य पुनः संस्कृत्य विक्रयी। पण्यं तद्द्विगुणं दाप्यो वणिग् दण्डं च तत्समम्। अज्ञातौषधमन्त्रस्तु यश्च व्याधेरतत्त्ववित्। रोगिभ्योऽर्थं समादत्ते स दण्ड्यश्चोरवद्भिषक्। कूटाक्षदेविनः क्षुद्रा राजलभ्यहराश्च ये। गणका वञ्चकाश्चैव दण्ड्यास्ते कितवाः स्मृताः। अन्यायवादिनः सभ्यास्तथैवोत्कोचजीविनः। विश्वस्तवञ्चकाश्चैव निर्वास्याः सर्व एव ते। ज्योतिर्ज्ञानन्तथोत्पातमविदित्वा तु ये नृणाम्। श्रावयन्त्यर्थलोभेन विनेयास्ते प्रयत्नतः। दण्डाजिनादिभिर्युक्तमात्मानं दर्शयन्ति ये। हिंसन्ति छद्मना नॄणां वध्यास्ते राजपूरुषैः। अल्पमूल्यञ्च संस्कृत्य नयन्ति बहुमूल्यताम्। स्त्रीबालकान् वञ्चयन्ति दण्ड्यास्तेऽर्थानुसारतः। हेमरत्नप्रवालाद्यान् कृत्रिमान् कुर्वते तु ये। क्रेतुर्मूल्यं प्रदाप्यास्ते राज्ञा तद्द्विगुणं दमम्। मध्यस्थं वञ्चयन्त्येकं स्नेहलोभादिना यदा। साक्षिणश्चान्यथा ब्रूयुर्दाप्यास्ते द्विगुणान्दममिति"। राजलभ्यः करविशेषः। मनुरपि "सर्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारन्तु पार्थिवः। प्रवर्त्तमानमन्याये छेदयेल्लवशः क्षुरैरिति।" विष्णुरपि "द्यूते च कूटाक्षदेविनां करच्छेदः" इति। अप्रकाशतस्कराणां दण्डमाह स एव "उत्क्षेपकस्य सन्दंशश्छेत्तव्यो राजपुरुषैः"। सन्दंशोऽत्र करः तथा च याज्ञवल्क्यः "उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसन्दंशहीनकौ। कार्य्यौ द्वितीयापराधे करपादैकहीनकाविति"। अङ्गुष्ठतर्जन्योर्ग्रन्थिमोचने साधकतमत्वेनाभि सन्दंशशब्देन तयोर्ग्रहणम्। प्रथमापराधे तौ क्रमेण पाणि सन्दंशाभाववन्तौ कर्त्तव्यौ, द्वितीयापराधे उभावप्येकपाणिपादाभाववन्तौ कर्त्तव्यावित्यर्थः। सन्धिभेत्तॄणां दण्डमाह मनुः "सन्धिं भित्त्वा तु ये चौर्य्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः। तेषां छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णशूले निवेशयेदिति"। तानिति शेषः। बृहस्पतिरपि "सन्धिच्छेदकृतो ज्ञात्वा शूलमाग्राहयेत् प्रभुरिति"। आग्राहयेत् आरोपयेदित्यर्थः। पान्थमुषि दण्डमाह स एव "तथा

पान्थमुषं वृक्षे गले बद्धावलम्बयेदिति"। पान्थमुषं पथिलुण्टकम्। ग्रन्थिभेदकस्य दण्डमाह मनुः "अङ्गुली ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत् प्रथमे ग्रहे। द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हतीति"। अङ्गुली तर्जन्यङ्गुष्ठौ। द्वितीये हस्तस्य चरणस्य च छेदः तृतीये वध इत्यर्थः। अतएव नारद आह" "प्रथमे ग्रन्थिभेदानामङ्गुष्ठहस्तयोर्बधः" इति। स्त्रीहर्त्तुर्दण्डमाह व्यासः "स्त्रीहर्त्ता लोहशयने दग्धव्यो वै कटाग्निनेति"। पुंहर्त्तुर्दण्डमाह स एव "नरहर्त्तुर्हस्तपादौ छित्त्वा स्थाप्यश्चतुष्पथे" इति। गोहर्त्तुर्दण्डमाह बृहस्पतिः "गोहर्त्तुर्नासिकां छित्त्वा बद्ध्वाम्भसि निमज्जयेदिति"। नारदः "सर्वस्वं हरतो नारीं कन्यां तु हरतो वधः। वाजिवारणलोहानां चाददीत बृहस्पतिरिति"। सर्वस्वमित्यनुषङ्गः। पशुहर्त्तुर्दण्डमाह व्यासः" "पशुहर्त्तुस्त्वर्द्धपादं तीक्ष्णशस्त्रेण कर्त्तयेदिति"। पशुहर्त्ता पश्वनुसारेण दण्डनीय इत्याह नारदः "महापशून् स्तेनयतो दण्डस्तूत्तमसाहसम्। मध्यमपशून् पूर्व्वन्तु क्षुद्रपशून् तथा हृतः इति। हृत इति षष्ठी। वन्दीग्राहादीनां दण्डमाह याज्ञवल्क्यः "वन्दिग्राहांस्तथा वाजिकुञ्जराणां च हारिणः। प्रसह्यघातिनश्चैव शूलमारोपयेन्नृपः" इति। अङ्गच्छेदादयः उत्तमसाहसत्वात् ब्राह्मणव्यतिरिक्तोत्तमद्रव्यापहारविषयाः "साहसेषु य एवोक्तस्त्रिषु दण्डो मनीषिभिः। स एव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमादिति" नारदेनोत्तमसाहसस्योत्तमद्रव्यविषयत्वेन व्यवस्थापनात्तेन क्षुद्रमध्यमद्रव्यापहारकादीनां तदनुरूपो न करच्छेदादिः। तस्करस्यापहृतं धनन्तत्स्वामिने दापयित्वा दण्डः कर्त्तव्य इत्याह याज्ञवल्क्यः "चौरं प्रदाप्यापहृतं घातयेद्विविधैर्वधैरिति" धान्याद्यपहरणे दण्डमाह मनुः "धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः। शेषे त्वेकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनमिति"। कुम्भो विंशतिप्रस्थाः शेषे दशकुम्भाधिकान्न्यूने, तस्य धान्यस्वामिनः। रत्नहरणे दण्डमाह स एव "मुख्यानाञ्चैव रत्नानां हरणे वधमर्हतीति"। स एव।"सुवर्णरजतादीनामुत्तमानाञ्च वाससाम्। पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते। शेषे त्वेकादशगुणं मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत्। पुरुषाणां कुलीनानां नारीणाञ्च विशेषतः"इति। अत्र सुवर्णादीनां संख्या कर्षमितेत्याहुः वृद्धाः इति मदनरत्ने। अत्राङ्गच्छेदादिदण्डो ब्राह्मणव्यतिरिक्तविषयः "सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्राद्विप्रवासयेदिति" याज्ञवल्क्यस्मरणात्। चिह्नं ललाटे श्वपदाकाराङ्कनम्। तथा च मनुः "गुरुतल्पे भगः कार्य्यः सुरापाणे सुराध्वजः। स्तेये च श्वपदं कार्य्यं ब्राह्मणस्य शिरः पुमानिति"। एतच्च प्रायश्चित्तनकर्तॄणां दण्डोत्तरकालं न तु प्रायश्चित्तं चिकीर्षताम्। "प्रायश्चित्तन्तु कुर्व्वाणाः सर्व्वे वर्णा यथोदितम्। नाङ्क्या राज्ञा ललाटे तु दाप्यस्तूत्तमसाहसमिति" मनुस्मरणात्। जात्यादिभेदेन च दण्डतारतम्यमाह स एव "अष्टापाद्यन्तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम्। षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत् क्षत्रियस्य तु। ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वापि शतम्भवेत्। द्विगुणा वा चतुःषष्टि स्तद्दोषगुणवेदिनः" इति। यस्मिन्नपराधे यो दण्ड उक्तः स शूद्रकर्त्तृके तस्मिन्नष्टगुणः दापनीयः वैश्यकर्त्तृके षोडशगुणः, क्षत्रियकर्त्तृके द्वात्रिंशद्गुणः। ब्राह्मणकर्त्तृके चतुःषष्टिगुणः शतगुणो वा अष्टाविंशत्युत्तरशतगुणो वेत्यर्थः। सामान्यन्त्वमूल्यानां क्षुद्राणां मूल्यात् पञ्चगुणो दम इत्याह नारदः "काष्ठभाण्डतृणादीनां मृण्मयानां तथैव च। वेणुवैणवभाण्डानां तथा स्नाय्वस्थिचर्म्मणाम्। शाकानामार्द्रमूलानां हरणे फलमूलयोः। गोरसेक्षुविकाराणां तथा लवणतैलयोः। पक्वान्नानां कृतान्नानां मत्स्यानामौषधस्य च। सर्व्वेषामल्पमूल्यानां मूल्यात्पञ्चगुणो दमः" इति। यत्पुनः क्षुद्रद्रव्यविषये द्विगुणदण्डप्रतिपादकं मनुवचनम् "सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च। दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च। वेणुवैणवभाण्डानां लवणानान्तथैव च। मृण्मयानां च हरणे मृदो भस्मन एव च। मत्स्यानां पक्षिणाञ्चैव लवणस्य घृतस्य च। मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत् पशुसम्भवम्। अन्येषाञ्चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च। पक्वान्नानाञ्च सर्व्वेषां तन्मूल्याद्द्विगुणो दमः" इति। तदल्पप्रयोजनविषयम्। धान्यादीनामल्पप्रयोजनद्रव्यापहरणे न दण्डः यथाह स एव "द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षू द्वे च मूलके। आददानः परक्षेत्रान्न दण्डं दातुमर्हति। चणकव्रीहिगोधूमयवानां मुद्गमाषयोः। अनिषिद्धैर्ग्रहीतव्या मुष्टिरेका पथि स्थितैः। तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्नता। अश्वस्तनविधानेन हर्त्तव्यं हीनकर्म्मणः" इति। न केवलं चौरस्यैव दण्डः किन्त्वचौरस्यापि

चौरोपकारिणः इत्याह याज्ञवल्क्यः "भक्तावकाशा-ग्न्युदकमन्त्रोपकरणव्ययान्। दत्त्वा चौरस्य वा हन्तुर्जानतो दम उत्तम" इति। भक्तम् अशनम्। अवकाशो-निवासस्थानम्। अग्निश्चौरस्य शीतापनोदनाद्यर्थः। उदकन्तृषितस्य। मन्त्रः चौर्यप्रकारोपदेशः, उपकरणं चौर्यसाधनम्। व्ययः अपहारार्थन्देशान्तरङ्गच्छतः पाथेयम्। एतानि चौरस्य हन्तुर्वा दुष्टत्वं जानन्नपि यः प्रयच्छति तस्योत्तमसाहसोदण्ड इत्यर्थः। कात्यायनोऽपि "चौराणां भक्तदा ये स्युस्तथाग्न्युदकदायिनः। दातारश्चैव भाण्डानां प्रतिग्राहिण एव च। समदण्डाः स्मृता ह्येते ये च प्रच्छादयन्ति तानिति"। चौरोपेक्षाकारिणं प्रत्याह नारदः "शक्ताश्च य उपेक्षन्ते तेऽपि तद्दोषभागिनः। उत्क्रोशताञ्जनानान्तद्ह्रियमाणे धने तथा। श्रुत्वा ये नाभिधावन्ति तेऽपि तद्दोषभागिनः" इति। द्रव्यभेदेन चौर्य्यप्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे दृश्यम। तत्कर्म्मविपाकश्च कर्म्मविपाकशब्दे १७६२पृ० दृश्यः।

चोरक पु० चोरः स्वनामख्यातद्रव्यमिव कायति कै–क। १ग्रन्थिपर्णतुल्ये रत्नमाला। स च "शैलेयकमांसीतगरकुष्ठ-रससैन्धवानि वल्मीजम्। मधुररसमधुच्छिष्टानि चोरक-मिति जीवस्य" वृ० स० १६अ० जीवभक्तौ उक्तः।

चोरघात पु० चोरं हन्ति हन–अण्। राजां हस्तिभेदे शब्दार्थ०।

चोरपुष्पी स्त्री चोर इव पुष्पमस्याः रात्रिविकाशित्वात्। शङ्खिन्याम्। स्वार्थे क अत इत्त्वम्। चोरपुष्पिका-प्यत्र अमरः। [नासायाम्" शब्दार्थचि०।

चोरस्नायु पु० चोरस्य गन्धद्रव्यभेदस्य स्नायुरिव। काक-

चोरा स्त्री चोरतुल्यं रात्रिविकाशित्वेन पुष्पमस्त्यस्याः अर्श० अच्। शङ्खपुष्पिकायाम् शब्दार्थचि०।

चो(चौ)रिका स्त्री चोरस्य भावः मनोज्ञा० वुञ् ठन् वा। चौर्य्ये रायमुकुटः।

चोल पु० चुल समुच्छ्राये कर्म्मणि घञ्। १स्त्रीणां कञ्चुके २आप्रपदीने वस्त्रे ३कूर्पासके।(चोला)इति ख्याते पुंसां वस्त्रभेदे। "द्रविडलङ्कयोर्मध्ये चोलदेशः प्रकीर्त्तितः। लङ्का-कर्णाश्च ते प्रोक्तास्तद्देदोऽवान्तरो भवेत्" इत्युक्ते ४देशे "अपरे जनपदा दक्षिणेन" इत्युपक्रमे "कौकुट्टकास्तथा चोलाः कोङ्कणा मालवानकाः" भा० भी० ९अ०। जनपदोक्तौ। स च देशः अधुना (ताञ्जोर) इति ख्यातः। स च वृ०स०१४अ० कूर्म्मविभागे दक्षिणस्यामुक्तो यथा "अथ दक्षिणेन" इत्युपक्रमे "कर्णाटमहाटविचित्रकूट-नासिक्यकोल्लगिरिचोलाः"। तस्य राजाऽण्, सोऽभिजनोऽस्य वा अण्। चौल तन्नृपे तद्देशवासिनि च। बहुत्वे तस्य लुक्। चोलाः ५तद्देशवासिषु ६तन्नृपेषु च ब-व०। तन्नृपाश्च क्षत्रिया अपि म्लेच्छतामापाः काम्बोजशब्दे १९०६पृ० दृश्यम्। ७चीनदेशस्थक्षुद्रभेदे शब्दार्थचि०।

चोलक पु० चोल इव कायति कै–क। १बाणवारे कवचे २वल्कले च शब्दर०।

चोलकिन् पु० चोलकमिवास्त्यस्य इनि। १करीरे (बांशेर-कोंड़)। २नागरङ्गे मेदि० ३किष्कुपर्वणि हारा०।

चोरगणेश पु० कर्म्म०। करच्छिद्रयतां जापिनां जपफल-हारके तन्त्रोक्ते गणेशभेदे।

चोलखण्डक पु० चोलस्यखण्डक इव शाक०। शिरोवेष्टे त्रिका-

चोलन न० चोलइवाचरति क्विप् ततः कर्त्तरि ल्यु। १नागरङ्गे २करीरे ३किष्कुपर्व्वणि च शब्दार्थचि०।

चोली स० चुल–घञ गौरा० ङीष्। स्त्रीणां १कञ्चुकाख्ये आप्रपदीने वस्त्रे (चोला) इतिख्याते पुंसां २वस्त्रभेदे च शब्दार्थचि० [शब्दार्थचि०।

चोलोखण्डक पु० चोलखण्डक इव। शिरोवेष्टे उष्णीषे

चोष पु० चोषयते यः स चासावुषोदाहश्चेति। पार्श्वस्थेनाग्नि-नेव जनिते सन्तापभेदे। "हृच्छूलपीडनयुतं पवनेन पित्तात्तृड्दाहचोषबहुलं सकफप्रवेकम्" "चोषः पार्श्व-स्थिताग्निनेव सन्तापः" भावप्र०।

चोष्य न० चूष–ण्यत् पृषो० गुणः। चूष्ये चर्वणीये। "पचा-म्यन्नं चतुर्विधम्" गीताव्याख्यायां "प्राणिभिर्भुक्तं भक्ष्यं भोज्यं लेह्यं चूष्यं चेति चतुर्विधमन्नं पचामि। तत्र यद्दन्तैरवखण्ड्यावखण्ड्य भक्ष्यते अपूपादि तद्भक्ष्यं, यत्तु केवलं जिह्वया विलोड्य निगीर्य्यते पायसादि तद्भोज्यम्। यज्जिह्वायां निःक्षिप्य, रसास्वादेन निगीर्य्यते द्रवीभूतं गुडादि तल्लेह्यम्। यत्तु दंष्ट्राभिर्नि-ष्पीड्य रसं निगीर्य्यावशिष्टं त्यज्यते इक्षुदण्डादि तच्चू-ष्यमिति चतुर्विधस्य भेदः" श्रीधरः। अत्र क्वचित्पुस्तके चूष्यमित्यत्र चोष्यमितिपाठदर्शनात् चोष्यशब्दकल्प-ना केषाञ्चित् प्रामादिकी अनार्षवाक्ये पृषो० कल्प-नाया अयुक्तत्वात्। किन्तु "भोजनीयानि पेयानि भक्ष्याणि विविधानि च। लेह्यान्यमृतकल्पानि चो-ष्याणि च तथाऽर्जुन" भा० आ० १७५अ०। अत्रार्ष-

त्वात् पृषो० कल्पना युक्तैव । एवं "भक्ष्यं भोज्यञ्च पेयञ्च चोष्यं लेह्यं तथैव च" हरिव० ३४५अ० ।

चोस्क पु० १हयोत्तमे शब्दार्थचि० । २सिन्धुपारे (सोँदाल) वृक्षे च त्रिका० ।

चौड(ल) न० चूडा प्रयोजनमस्य चूडा० ण: वा डस्य लः । चूडाकर्म्मणि चूडाशब्दे २८५७ पृ० दृश्यम् "गार्भैर्होमैर्जातकर्मचौडमौञ्जीनिबन्धनैः" मनुः । चूडैव स्वार्थे अण् । चूडायाम् "लेलिहानैर्मेकलानागैः क्षतचौडमभिवहन्"भा० व० १७अ० ।

चौडि पुंस्त्री चूडाया इदम् बाह्वा० इञ् । चूडासम्बन्धिनि स्त्रियां वा० ङीप् ।

चौणड्र(णडु) न० जनभेदे चुण्ड्राशब्दे पृ०२८५५ दृश्यम् ।

चौदालि पु० गोत्रप्रवर्त्तके प्रवराध्यायप्रसिद्धे ऋषिभेदे

चौपयत पु० चुप–अच् चोपः सन् यतते यत–अच् ततः स्वार्थे अण् । ऋषिभेदे तस्यापत्यम् तिका० फिञ् । चौपयतायनि तदपत्ये स्त्रियां तु कौड्या० ष्यङ् । चौपयत्या । चौपयतानां विषयः भौरि० विधल् । चौपयतविध तद्विषये न० । गोत्रापत्ये अश्वा० फञ् चौपयतायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री

चौपैया स्त्री मात्रावृत्तभेदे तल्लक्षणं यथा "चौपैयाछन्दं त्रिंशन्मात्रं फणिपतिपिङ्गलभणितं कुरु सप्ततुरङ्गममतिहृदयङ्गम मन्ते गुरुसमुपनीतम् । यदि दशवसुरविभिस्कन्दविश्रिः क्रियते यतिरभिरामम् सपदि स्तवसभ्यैन्टपतिः कवये वितरति संपदि कामम्" ।

चौर पु० चुरा शीलमस्य चूडा० ण: चोरएव अण् वा । प्रच्छन्नपरद्रव्याहारके अमरः । "सुवर्णचौरः कौनख्यं सुरापः श्यावदन्तताम्" मनुः २कविभेदे कवी चौरमयूरकौ" उद्भटः तत्कृतग्रन्थश्चौरपञ्चाशिका ।

चौरपुष्पौषधि स्त्री चौरपुष्पिकानामौषधौ मेदि० ।

चौरिकाक पु० काकभेदे "लवणं चौरयित्वा तु चौरिकाकः प्रजायते" भा०अनु० १११अ० ।

चौलि(डि) पु० चौलस्यापत्यम् इञ् । प्रवराध्यायप्रसिद्धे ऋषिभेदे ।

चौलुक्य पुंस्त्री चुलुकस्य गोत्रापत्यं गर्गा० यञ् । चुलुकर्षिगोत्रापत्ये तस्य छात्त्रः कण्वा० अण् यलोपः । चौलुक चौलुक्यच्छात्त्रे ।

च्यवन पु० च्यु–ल्यु । भार्गवे ऋषिभेदे तस्य नामनिरुक्तिः भा० आ० ६ अ० दर्शिता यथा ।

"भृगोः सुदयिता भार्या पुलोमेत्यभिविश्रुता । तस्यां समभवद्गर्भो भृगुवीर्यसमुद्भवः । अस्मिन् गर्भेऽथ सम्भूते पुलोमायां भृगूद्वहात् । समये समशीलिन्यां धर्मपत्न्यां यशस्विनः । अभिषेकाय निष्क्रान्ते भृगौ धर्मभृतां वरे । आश्रमं तस्य रक्षोऽथ पुलोमाऽभ्याजगाम ह । तं प्रविश्याश्रमं दृष्ट्वा भृगोर्भार्यामनिन्दिताम् । हृच्छयेन समाविष्टो विचेताः समपद्यत" । ५अ० इत्युपक्रमे "अग्नेरथ वचः श्रुत्वा तद्रक्षः प्रजहार ताम् । ब्रह्मन् ! वराहरूपेण मनोमारुतरंहसा । ततः स गर्भो निवसन् कुक्षौ भृगुकुलोद्वहः । रोषान् मातुश्च्युतः कुक्षेश्च्यवनस्तेन सोऽभवत् । तं दृष्ट्वा मातुरुदराच्च्युतमादित्यवर्च्चसम् । तद्रक्षो भस्मसाद्भूतं पपात परिमुच्य ताम् । सा तमादाय सुश्रोणी ससार भृगुनन्दनम् । च्यवनं भार्गवं पुत्रं पुलोमा दुःखमूर्च्छिता" ६अ० । २चरणायुक्ते त्रि० "यस्तु न च्यवते नित्यं यशसा वचसा श्रिया । अग्निर्निश्च्यवनो नाम" भा०व०२१८अ० । भावे ल्युट् । ३क्षरणे न० दुश्च्यवनः ।

च्यवनप्राश पु० च्यवनेन प्राश्यते प्र+अश० कर्मणि घञ् । चक्रदत्तोक्ते औषधभेदे यथा

"बिल्वाग्निमन्थश्योनाककाश्मर्यः पाटली बला । पर्ण्यश्चतस्रः पिप्पल्यः श्वदंष्ट्रा बृहतीद्वयम् । शृङ्गी तामलकी द्राक्षा जीवन्ती पुष्करा गुरु । अभया सामृता ऋद्धिर्जीवकर्षभकौ शठी । मुस्तं पुनर्णवा मेदा सूक्ष्मैलोत्पलचन्दने । विदारी वृषमूलानि काकोली काकनासिका । एषां पलोन्मितान् भागान् शतान्यामलकस्य च । पञ्च दद्यात् तदैकध्यं जलद्रोणे विपाचयेत् । ज्ञात्वा गतरसान्येतान्यौषधान्यथ तं रसम् । तच्चामलकमुद्धृत्य निष्कुलं तैलसर्पिषोः । पलद्वादशके भृष्ट्वा दत्त्वा चार्द्धतुलां भिषक् । मत्स्यण्डिकायाः पूताया लेहवत् साधु साधयेत् । षट्पलं मधुनश्चात्र सिद्धशीते प्रदापयेत् । चतुष्पलं तु गाक्षार्याः पिप्पल्या द्विपलन्तथा । पलमेकं निदध्याच्च त्वगेलापत्रकेशरात् । इत्ययं च्यवनप्राशः परमुक्तो रसायनः । कासश्वासहरश्चैव विशेषेणोपदिश्यते । क्षीणक्षतानां वृद्धानां बालानाञ्चाङ्गवर्द्धनम् । स्वरक्षयमुरोरोगं हृद्रोगं वातशोणितम् । पिपासां मूत्रशुक्रस्थान् दोषांश्चैवापकर्षति । अस्य मात्रां प्रयुञ्जीत चोपरुध्याच्च भोजनम् । अस्य प्रयोगाच्च्यवनः सुवृद्धोऽभूत् पुनर्युवा । मेधां स्मृतिं कान्तिमनामयत्वं

वपुःप्रकर्षं बलमिन्द्रियाणाम्। स्वीदु प्रहर्षं परमग्निवृद्धिं वर्णप्रसादं पवनानुलोम्यम्। रसायनस्यास्य नरः प्रयोगाल्लभेत जीर्णोऽपि कुटीप्रवेशात्। जराकृतं पूर्वमपास्य रूपं बिभर्त्ति रूपं नवयौवनानाम्। सिता मनःशिलाकाऽलाभे धात्र्याश्च मृदु भर्जनम्। चतुर्भागजले पाको द्रव्यं गतरसं भवेत्।"

च्यवान पु० च्यवन+पृषो० दीर्घः। च्यवनर्षौ "प्रमुञ्चतं द्रापिमिव च्यवानात्" ऋ०१।११६।१०। "च्यवानात् च्यवनादृषेः" भा० "युवं च्यवानमश्विना जरन्तं पुनर्युवानं चक्रथुः शचीभिः" ऋ०१।११७।१३। "हे अश्विनौ युवं युवां शचीभिरात्मीयैः प्रज्ञानलक्षणैः कर्मभिः जरन्तं जीर्य्यन्तं च्यवानमेतन्नामकमृषिं युवानं पुनर्यौवनोपेतं चक्रथुः" भा० "च्यवान इत्यृषिर्भवति स्तोतॄणां च्यवानमित्यस्य निगमा भवन्ति" इति निरु० ४।१९

च्यावन त्रि० च्यु-णिच्-ल्यु। च्युतिकारके "दुश्च्यवश्च्यावनो जेता हन्ता ब्रह्मद्विषां हरः" भा० कर्ण० ३४अ०। भावे ल्युट्। २च्युतिसम्पादने "यददं च्यावनं स्थानात् प्रतिष्ठायाः शतक्रतोः" हरिवं० २८ अ०।

च्यु गतौ भ्वा० आत्म० सक० अनिट्। च्यवते अच्योष्ट। चुच्युवे। च्युतः। च्युतिः "यस्तु न च्यवते नित्यम् यशसा वर्चसा श्रिया" भा०व० २१८ अ०। "अद्य ते कतिचिद्रात्रयश्च्युतस्यार्य्य कवेश्मनः" रा० अयो० ७२।५। "न च्यवेयं स्वधर्म्मात्" भा०व० २८६ अ०। "अच्योष्ट सत्वान्नृपतिश्च्युताशः" "च्युताशनायाः फलवद्विभूत्या" भट्टिः उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गद्योतार्थयुक्तगतौ।

च्यु सहने सक० हसने अक० चु० उभ० सेट्। च्यावयति अचि(चु)च्यवत् त। चु(चि)च्यावयिषति

च्युत क्षरणे भ्वा० पर० अक० सेट्। च्योतति इरित् अच्युतत् अच्योतीत्। चुच्योत। च्युतः। "इदं शोणित मध्यर्पं संप्रहारेऽच्युतनयोः" इदं कवचमच्योतीत्" इति च भट्टिः। [च्युतः। च्युतोपलः।

च्युत त्रि० च्यु-क्त च्युत--क वा। १गते २क्षरिते च। ३भ्र

च्युति स्त्री च्यु-भावे क्तिन्। १गतौ "सत्यात् च्युतिः क्षत्रियस्य न धर्म्मेषु प्रशस्यते" भा० आ०१०३अ०। "कुर्य्यां हरस्यापि पिनाकपाणेर्धैर्य्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये" कुमा०। च्यु भावे क्तिन्। २क्षरणे। मदच्युतिः। च्योतति शोणितमस्मात् अपादाने क्ति। ४गुदद्वारे शब्दार्थचि०।

च्युप पु० च्यवन्ते भाषन्तेऽनेन धातूनामनेकार्थत्वात् च्यु-भावणे प किच्च। वक्त्रे उज्ज्व०। पान्तादुपधत्वात् पुंस्त्वम्।

च्युस हानौ हसने च० उभ० अक० सेट्। च्योसयति ते अचुच्युसत् त।

च्यूत पु० चूत+पृषो०। आम्रवृक्षे शब्दर० पाठान्तरम्।

च्यौत्न न० च्यु-गतौ करणे त्नण्। १बले निघ०। कर्त्तरि त्नण्। २गन्तरि ३अण्डजे-२द्योपुराजने" सि०कौ०।

इति वाचस्पत्ये चकारादिशब्दार्थनिरूपणम्।

२८८७पृ० चयशब्दपरिशिष्टम्।

भावप्र० उक्ते दोषवृद्ध्यादौ "कालस्वभावोऽयमाहारादिवशात् पुनः। चयादीन् यान्ति सद्योऽपि दोषाः काले विशेषतः। चयकोपशमाः पूर्व्वाह्णे वसन्तस्य लिङ्ग, मध्याह्ने ग्रीष्मस्य, अपराह्णे प्रावृषः, प्रदोषे वार्षिकम् शारदमर्द्धरात्रे प्रत्यूषसि हैमन्तमुपलक्षयेत्। एवमहोरात्रमपि वर्षमिव शीतोष्णवर्षादौ दोषचयप्रकोपोपशमात् जानीयादिति। सुश्रुतः। चयकोपशमा दोषा विहाराहारसेवनैः। समानैर्यान्त्यकालेऽपि विपरीते विपर्य्ययम्। समानैः तुल्यैः चयादियोग्यैरिति यावत्। विपर्य्ययं कालेऽपि वैपरीत्यं बोध्यम्। चयलक्षणमाह सुश्रुतः। स्वस्थानस्थस्य दोषस्य वृद्धिः स्यात्स्तब्धकोष्ठता। पीतावभासता वह्निमन्दता चाङ्गगौरवम्। आलस्यञ्चयहेतौ तु द्वेषश्च चयलक्षणम्। सञ्चयोपहृता दोषा लभन्ते नोत्तरां गतिम्। ते तूत्तरासु गतिषु भवन्ति बलवत्तराः"।

२८७२ पृ॰ चोरगणेशशब्दपरिशिष्टम् ।

चोरगणेशमन्त्रादिकमुक्तं गणेशविमर्शिन्याम् "चक्षुर्द्वयं तथा कर्णद्वयं नासापुटद्वयम् । मुखं नाभिं लिङ्गमूलं गुदस्थानं तथैव च । मनोद्वारं भ्रुवोर्मध्ये दशैव द्वारसंज्ञिताः । अङ्कुशं प्रथमं वीजं हृदये दशधा जपेत् । प्रजप्यास्ते ततो मातः ! कपाटं निःक्षिपेत्ततः । कर्णयोश्च तथा कूर्च्चं कालीं नासापुटे ततः । मुखे स्त्रीं द्विविधं वीजं नाभौ वाणीं ततो जपेत् । ह्सौं वीजं लिङ्गमूलेऽपि गुदे परिकीर्त्तितम् । ओङ्कारञ्च भ्रुवोर्मध्ये मनःस्थाने तथैव च । एतदेकादशं वीजं प्रतिद्वारे कपाटवत् । चोरगणेशमन्त्रं जप्त्वा कर्म्म मात्रं न क्षय्यति । यदि कुर्य्यात्तदादोष इत्यादि वर्णविलासतन्त्रे । "गणेश उवाच । अधुनाहं प्रवक्ष्यामि चोरमन्त्रमतः शृणु । चोरमन्त्रपरिज्ञानं विना हे ब्राह्मणेश्वरि ! । पुराणं प्रपठेद्यस्तु स एव मूर्त्तिमान् कलिः । परजन्मनि पापिष्ठः स भवेच्चौरकुक्कुरः । शिवपूजा विष्णुपूजा शक्तिपूजा तथैव च । सर्व्वपूजासु यत्नेन जो हरते गणपः स्वयम् । पञ्चाशद्गणदेवानां ज्योतींषि सन्निपुङ्गवा ! । प्रतिद्वारपथे गत्वा प्रतिपद्मेषु ज्म्भते । हरन्ति जपतेजांसि प्रतिपद्मेषु संस्थिताः । जपपूजा सु यत्तेजस्तत् चौरो गणाधिपः । तस्माच्चौरगणेशार्थं चोरमन्त्रं जपेद्दश । ततस्तु प्रजपेत् श्रीमान् यस्य या इष्टदेवताः । ततः फलमवाप्नोति ब्रह्मादिविदितैकसः । चोरमन्त्रं महामन्त्रं पञ्चाशद्गणतोषणम् । चोरमन्त्रं विना भद्रे ! शान्तिस्वस्त्ययनं कृतः । कर्णद्वयं तथा चक्षुर्द्वयं नासा मुखं ततः । नाभिस्थाने लिङ्गमूले गुदस्थाने तथैव च । मनोद्वारं भ्रुवोर्मध्यं दशैकं द्वारमीरितम् । प्रतिद्वारे न्यसेन्मन्त्रं चौराख्यं ब्राह्मणेश्वरि ! । चौरमन्त्रञ्चाह भद्रे ! प्रतिद्वारे कपाटवत् । रहस्यं ते प्रवक्ष्यामि पञ्चाशद्गणतोषणम् । अङ्कुशं पञ्चमं वीजं प्रथमे दशधा जपेत् । प्रजप्य सुभगे ! मातः ! कपाटं निःक्षिपेत्ततः । अन्यथा अङ्कुशैर्वीजैः कपाटं भेदिरे गणाः । चन्द्रिकान्तर्गतानित्यं शङ्करं परसुन्दरम् । चन्द्रिकासु समालीनः शिञ्जिनी अणिमा गुणः । चन्द्रविन्द्वात्मिका नित्या गणेशपरिपूजिता । ह्रीं ह्रीं वीजद्वयमिति विन्यसेन्नयनद्वये । कर्णयोश्च तथा ह्रौं ह्रौं ऊँ ऊँ नासाद्वये तथा । मुखे स्त्रीं द्विविधं वीजं नाभौ क्लीं सुभगेश्वरि ! । ह्सौं वीजं लिङ्गमूले गुदेऽपि परिकीर्त्तितम् । ओङ्कारञ्च भ्रुवोर्मध्ये मनःस्थाने तथैव च । एतदेकादशद्वारे चौरमन्त्राणि विन्यसेत् । दशधा चौरमन्त्रञ्च एकधा वापि वीजकम् । अनेनैव जपेनापि प्रतिद्वारे कपाटकम्" । जपकालोऽपि तत्रैव । "शृणु चापि प्रवक्ष्यामि मन्त्रस्य जपनिर्णयम् । प्रातःकाले च शय्यायां सुप्तस्वापः स्वदेहके । सर्व्वमन्त्रान्यासं विधर्म्मस्थात्मकास्यले । तथा एकादशद्वारे चौरमन्त्राणि विन्यसेत् । दशधा चौरमन्त्रञ्च एकधा वापि सञ्जपेत् । चौरमन्त्रजपात् तुष्टो गणेशस्तदा भवेत् । एतस्य नाधिकारोऽस्ति चौरमन्त्रजपात् [illegible] सर्व्वमन्त्रजपात्तेजः [illegible] [illegible] । [illegible] करणं शान्तिर्गणेशस्य [illegible] चौरगणेशस्य । अथ कुशलं तत्पृष्ठे चौरकमन्त्रात् परं वीजः [illegible] वा छिद्रत्यत्र करणाच्छिद्रं निगुह्यम् करणं च नेत्रादि । छिद्रं द्वारान्तरणम् ।

छ

छकारो व्यञ्जनवर्णभेदः सप्तविंशतितमोऽक्षरसङ्ख्यावान् अभ्यन्तरप्रयत्नः जिह्वामध्येन तालुस्पर्शः । बाह्यप्रयत्नाः विवारश्वासाऽघोषा महाप्राणश्च । मातृकान्यासेऽस्य वामकूर्परे न्यासः । तन्त्रमते अस्य वाचकशब्दाः । "छः छन्दनं सुषुम्णा च पशुः पशुपतिः स्मृतिः । निर्म्मलं तरलं वह्निर्भूतमाता विलासिनी । एकनेत्रश्च दपर्णो द्विशिरा वामकूर्परः । गोकर्णो लाङ्गली रामः कामधाता सदाशिवः । माता निशाचरः पायुर्विज्ञः स्थितिशब्दकः" वर्णाभिधानम् । 'मातृका वर्णात्मिकायास्तस्या ध्यानमुक्तं वर्णोद्धारतन्त्रे "ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि द्विभुजां तु त्रिलोचनाम् । पीताम्बरधरां नित्यं वरदां भक्तवत्सलाम् । एवं ध्यात्वा छकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" । काव्येऽस्य प्रथमनिर्द्देशफलं वृ॰ र॰ टी॰ उक्तं यथा "कः खोगघश्च लक्ष्मीं वितरति वियशोङस्तथा चः सुखं छः प्रीतिं जोमित्रलाभमित्यादि" ।

छ पुं॰ १छकारवर्णः । छो—घञर्थे भावे क । २छेदने स्त्री

कर्म्मणि बञर्थे क। ३निर्म्मले त्रि० मेदि०। ४गृहे न० शब्दार्थचि०। छद–बा० भावे ड। ५छादने।

छग पुंस्त्री छं रोमभिश्छादनं गच्छति गम–ड। छागे हेमच०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

छगण पुंन०। छाय वह्नेश्छादनाय गण्यते गण–कर्म्मणि अच्। करीषे हेमच०

छगल पुंस्त्री छो–कलच् गुक् ह्रस्वश्च। १छागे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २नीलवस्त्रे न०। ३वृद्धदारकवृक्षे पु० हेमच०। ४छगलप्रधानदेशे पु० सोऽभिजनोऽस्य तक्षशिला० अञ्। ५तद्देशवासिनि त्रि०। ६मत्स्यभेदे स्त्री छागली ७ऋषिभेदे पु०। ततो वाह्वा० अपत्ये इञ्। छागलि तदपत्ये पुंस्त्री। आत्रेये तु ढञ्। छागल आत्रेये छागलापत्ये। तद्भिन्ने छागलेय अपत्ये च ढक्। छागलेय ऋषिभेदे सच स्मृतिकर्त्ता।

छगलक पुंस्त्री छगल+स्वार्थे क। छागे अमरः।

छगलखण्ड पु० दक्षिणदेशे समुद्रसन्निधौ पञ्चखण्डादेव्याःस्थाने शब्दार्थचि०।

छगलाङ्घ्रि(न्त्री) स्त्री छगलस्येवान्त्रम् अङ्घ्रिर्मूलं वा यस्याः अदन्तात् गौरा० ङीष्। १वृद्धदारकौषधे अमरः २वृके शब्दर०। स्वार्थे क। अत्रैवार्थे।

छगलिन् पु० ऋषिभेदे। स च कलापग्रन्थवासी। "हरिद्रुश्छगली तुम्बुरुरुलपस्त्वारः कलापग्रन्थवासिनः" मनो० तत्र कलापग्रन्थवासित्वात् ऋषि प्राप्ते विशेषविधिना तेन प्रोक्तमधीयते इत्यर्थे ढिनुक्। छागलेयिन् तदुक्ताध्येतृषु ब० व०।

छच्छिका स्त्री "दधि–नवनीतं सरकीनं स्यादच्छा प्रचुरवारिका। छच्छिका शीतला लघ्वी पित्तश्रमतृषापहरी। वातनुत् कफकृत सा तु दीपनी लवणान्विता" इत्युक्ते तक्रभेदे। भावप्र०। सरकीनं दधीति शेषः।

छटा स्त्री छो–अटन् किच्च। १दीप्तौ, २परम्परायाञ्च शब्दार्थचि० "यस्याश्चञ्चद्धारिधिवारिवीचिच्छटोच्छलच्छङ्ख कुलाकुलेन" "व्रजच्छटाभिद्धवनेन बिभ्रता" माघः। "स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतराम्बुच्छटा" काव्यप्र०। "स्फेन्दीवरनागचन्द्रवपुरुस्याः कटाक्षच्छटा" सा० द०।

छटाफल पु० छटेव परम्पराऽन्वितं फलं यस्य। गुवाके। त्रिका०।

छटाभा स्त्री छटया दीप्त्या भाति भा–क। विद्युति हारा०।

छत्त्र पु० छद–णिच्–ष्ट्रन् ह्रस्वः अर्द्धचीं०। छत्त्राकारपत्रे (छातारिया) १क्षुपभेदे रत्नमाला। २आतपत्रे न०। मेदि०। ३अतिच्छत्त्रायां (सुल्फा) वृक्षे स्त्री। ४भूतृणे राजनि०। तत्र आतपत्रशब्दे ६३८पृ० उष्णवारणशब्दे १२८०पृष्ठे च विवृतिः। "रथाश्वं हस्तिनं छत्त्रं धनं धान्यं पशून् स्त्रियः"। "अभ्यङ्गमञ्जनञ्चाक्ष्णोरुपानच्छत्त्रधारणम्" मनुः। "शशिप्रभं छत्त्रमुभे च चामरे" रघुः। ५आवरणमात्रे च। छत्त्रं गुरोर्वैगुण्याच्छादनं शीलं यस्य छत्त्रा० ण। छात्त्र शिष्ये।

छत्त्रक पु० छत्त्रमिव कायति कै–क। (शङ्खकुलेखाडा) १खगे, २मत्स्यरङ्गे पक्षिणि च रत्नमाला। स्वार्थे क ३छत्त्रे न०। ४शिलीन्ध्रभेदे शब्दार्थचि०।

छत्त्रगुच्छ पु० छत्त्रमिव गुच्छोऽस्य। गुच्छतृणे राजनि०।

छत्त्रध(धा)र पु० छत्त्रं धरति धारयति वा अच् अण् वा। छायाकरणाय नियुक्ते दासभेदे तत्र अणन्तस्य "अभिनियुक्तौ" पा० षत्व पदमाद्युदात्तम्।

छत्त्रपत्त्र पु० छत्त्रमिव पत्त्रमस्य। १स्थलपद्मे, रत्नमाला २भूर्जपत्त्रवृक्षे च त्रिका०।

छत्त्रपुष्प(क) पु० छत्त्रमिव पुष्पमस्य वा कप्। तिलकवृक्षे शब्दार्थचि०। स्वातन्त्र्ये च मेदि०

छत्त्रभङ्ग पु० छत्त्रस्य भङ्गो यत्र। १नृपनाशे २वैधव्ये ३अ-

छत्त्रा स्त्री छद–त्रन् टाप्। (मौरि)१वृक्षे मेदि० २अतिच्छत्त्रे (सुलफा) ३कुस्तुम्बुरौ (धनिया) ४शिलीन्ध्रे च मेदि०। ५मञ्जिष्ठायां राजनि०।

छत्त्राक न० छत्त्रा अतिच्छत्त्रेव कायति कै–क। १शिलीन्ध्रे "छत्त्राकं विड्वराहञ्चेति" मनुः। "पलाण्डुं विड्वराहञ्च छत्त्राकं ग्रामकुक्कुटम्" याज्ञ०। २जलवर्बुरवृक्षे पु० राजनि० गौरा० ङीष्। ३राखायां स्त्री अमरः।

छत्त्रातिच्छत्त्र पु० छत्त्रमतिक्रम्य छत्त्रमावरणमस्त्यस्य अच्। छत्त्राकारे जलोद्भवे सुगन्धितृणभेदे शब्दरत्ना०।

छत्त्रादि पु० "छत्त्रादिभ्योणः" पा० शीलार्थे णप्रत्ययनिमित्ते पा० ग० सू० उक्ते गणभेदे स च गणो यथा "छत्त्र शिक्षा प्ररोह स्था बुभुक्षा चुरा तितिक्षा उपस्थान कृषि कर्मन् विश्वधा तपस् सत्य अनृत शिशिखा शिशिका भक्षा उदस्थान पुरोडाश विक्षा चुक्षा मन्त्र" छात्त्रः चौर इत्यादि राजनि०।

छत्त्राधान्य न० छत्त्रा धान्यमिव। कुस्तुम्बुरौ धन्याके

छत्त्रिका स्त्री छत्त्रं तदाकारं पत्त्रं वाऽस्त्यस्य ठन्। १शिलीन्ध्रे स्वेदजे शाकभेदे हारा० तस्या उत्पत्तिस्थानादिकं भावप्र० उक्तं यथा

"उक्तं संस्वेदजं शाकं भूमिच्छत्त्रं शिलीन्ध्रकम्। चिति गोमयकाष्ठेषु वृक्षादिषु तदुद्भवेत्। सर्वे संस्वेदजाः शाकादोषलाः पिच्छलाश्च ते। गुरवश्छर्द्यतीसारज्वरश्लेष्मामयप्रदाः। श्वेताशुभस्थलीकाष्ठवंशगोमयसम्भवाः। नातिदोषकरास्ते स्युः शेषास्तेभ्यो विगर्हिताः"। २छत्त्रविशिष्टे त्रि० ततः पुरोहिता० भावे यक्। छात्त्रिक्य छत्त्रयुक्तत्वे न०

छत्त्रिन् त्रि० छत्त्रमस्त्यस्य। १आतपत्रयुक्ते। "छत्त्रिणो गच्छन्ति" सा० द०। "वर्णितये च छत्त्री दण्डी गात्रटीपु च" भावप्र० "मौञ्जी यज्ञोपवीती च छत्त्री दण्डाजिनी तथा" (वामनः) हरिवं० २६२अ०। २नापिते पु० शब्दरत्ना० [सि० कौ०

छत्वर पु० छद–ष्वरच् नि० दस्य तः। १गृहे २कुञ्जे च

छद संवृतौ अद० चु० उभ० सक० सेट्। छदयति ते अचच्छदत् त

छद संवृतौ वा चु० पक्षे भ्वा० उभ० सक० सेट्। छादयति ते छदति ते अचिच्छदत् त अच्छादीत्–अच्छदीत् अच्छदिष्ट। ऊर्ज्जने बलाधाने जीवने चायं मित्। छदयति ते इति भेदः। छन्न–छादितः। घे ह्रस्वः छदः। "अग्निसन्नच्छादयसि" अथ० ९,३,१४. "अन्तं छादयेदाच्छेन" कात्या० श्रौ० ४,६,१. "छादयन्निव जालेन" भा० आ० १९३अ०। उपसर्गपूर्व्वकस्य तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्तसंवरणे "आच्छाद्य चार्च्चयित्वा च" मनुः।

छद संवृतौ चु० उभ० सक० सेट् इदित् पाणि०। छन्दयति ते अचिच्छन्दत् त। छन्दः।

छद पु० छद–पुंसि संज्ञायां घः ह्रस्वः। १तमालपत्त्रे २खगपक्षे अमरः ३ग्रन्थिपर्णवृक्षे ४तमालवृक्षे च मेदि० "कृतां बिन्दुसरोवलैर्मणेन स्फाटिकच्छदाम्" (नलिनीं) भा० स० ४९अ०। "नित्यपुष्पफलास्तत्र पादपाः हरितच्छदाः" भा० व० ८९अ०

छदन न० छद–ल्युट्। १पत्त्रे, २पक्षे मेदिनिः (तेजपात) ३त्वचे राजनि०। भावे ल्युट्। ४पिधाने न०। "विमलस्फाटिकाभानि पाण्डुरच्छदनानि" हरिवं० २१९अ०। "विमलस्फाटिकाभानि पाण्डुरच्छदनैर्द्विजैः" भा० व० १५८अ०।

छदपत्त्र पु० छदार्थं पत्त्रमस्य। भूर्जपत्त्रे रत्नमाला।

छर्दि स्त्री छद–कि। छर्दिष पटले (चाल) अमरः "छर्दिः स्त्रियाम्" पा० उक्तेरिदन्ततास्य।

छर्दिस् न० छद–इसि। पटले सान्तं क्लीवं रायमुकुटः। "इन्द्रस्य छर्दिरसि" यजु० ४।२८।२ गृहे निघण्टुः

छद्मतापस पु० छद्मना छलेन तापसः। लोकप्रतारणार्थं तापसताख्यापनाय तापसलिङ्गधारिणि तत्कर्माननुष्ठायिनि बैडालव्रतिके शब्दार्थचि०

छद्मन् न० छाद्यते स्वरूपमनेन छद मनिन्। १कपटे २छले। ३स्वरूपाच्छादने मेदि०। "जगाद वदनच्छद्मपद्मपर्य्यन्तपातिना" माघः। "छद्मना चरितं च यत्" मनुः "भ्रमांश्च यवनांश्चैव अजयच्छद्मविक्रमः" भा०स० २९अ०

छद्मिका स्त्री छद्म अस्त्यस्याः व्रीह्या० इनि संज्ञायां कन्। गुडूच्यां राजनि०।

छद्मिन् त्रि० छद्म अस्त्यर्थे व्रीह्या० इनि। छद्मयुक्ते "ब्राह्मणाच्छद्मिने देवलोके गत्वा परां गतिम्" भा०व०२९९अ०। "वाडकच्छद्मिनं नलम्" ७७अ०। स्त्रियां ङीप्।

छन्द पु० छदि–संवरणे धातोरनेकार्थत्वात् इह इच्छायाम् अच्। १अभिलाषे, २वशतायाम् "स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतराम्बुच्छटा" काव्यप्र०। ३विषभेदे च अमरः ४विषे शब्दच०। ५रहसि त्रि० अमरटीका। "छन्दानुवर्त्तिदुःसाधाः सुहृदो विमनीकृताः" माघः। "वरदानात् पितुः कामं छन्दमृत्युरसि प्रभो!" भा० शा० ५०अ०।

छन्दक त्रि० छन्दयति संवृणोति रक्षति छदि–ण्वुल्। १रक्षके २वासुदेवे पु०। "वासुदेव! सत्यच्छन्दक! हरिहय! हरिमेध! महायज्ञ"। भा०शा०३४०अ० नारदकृतनारायणस्तवे।

छन्दःपक्ष पु० छन्दांसि वेदविहितकर्माणि पर्णानीव यस्य। मायामये संसारे। "छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित्" गीता छन्दांसि छादनात् तत्त्ववस्तुप्रावरणात् संसारबन्धनादीनि कर्माणि ऋग्यजुःसामवेदविहितानि पर्णानीव यस्य यथा वृक्षस्य छादनार्थानि रक्षणार्थानि च पर्णानि एवं धर्माधर्मोपार्ज्जनेन कर्मभिः संसारवृक्षो रक्ष्यते इति तस्य तथात्वम्।

छन्दश्चिति स्त्री ६त० छन्दसां समूहे। तत्र छन्दोभेदे एकादिगुरुज्ञानाय करणसूत्रं लीला० उक्तं यथा "छन्दश्चित्यादौ करणसूत्रं श्लोकत्रयम् 'एकाद्येकोत्तराङ्का व्यस्ता भाज्याः क्रमस्थितैः। परः पूर्वेण सङ्गु-

णयुस्तत्परस्तत्परेण च ॥ एकद्वित्र्यादिभेदाः स्युरिदं साधारणं स्मृतम् । छन्दःशिल्पान्तरे छन्दसां प्रयोगोऽस्य तदिदाम् ॥ भूपाबहनभेदादौ खण्डमेरौ च शिल्पके । वैद्यके रसभेदीये तच्चोक्तं विस्तृतेर्भयात् । तत्र छन्दःशिल्पान्तरे किञ्चिदुदाहरणम् । "प्रस्तारे मित्र ! गायत्र्याः स्युः पादे व्यक्तयः कति । एकादिगुरवश्चापि कथ्यतां तत्पृथक् पृथक् । इह हि षडक्षरगायत्रीचरणः अतः षडन्तानां एकाद्येकोत्तराङ्कानां व्यस्तानां क्रमस्थानाञ्च न्यासः

६ ५ ४ ३ २ १

१ २ ३ ४ ५ ६

६ १५ २० १५ ६ १ यथोक्तकरणेन लब्धाः एकगुरुव्यक्तयः । ६ । द्विगुरवः । १५ । त्रिगुरवः । २० । चतुर्गुरवः । १५ । पञ्चगुरवः । ६ । षड्गुरवः । १ । तथैका सर्व्वलघुः । १ । एवमासमैक्ये पादव्यक्तिर्मितिः । ६४ । एवञ्चतुश्चरणाक्षरसङ्ख्याङ्कान् यथोक्तं विन्यस्य एकादिगुरुभेदानानीय तान् सैकानेकीकृत्य जाता गायत्रीवृत्तव्यक्तिसङ्ख्या । १६७७७२१६ । एवमुक्थाद्युत्कृतिपर्य्यन्तं छन्दसां व्यक्तिर्मितिर्ज्ञातव्या" ।

अधिकं प्रस्तारशब्दे मर्कटीजालशब्दे मेरुशब्दे पताकाशब्दे च द्रष्टव्यम् ।

छन्दस् न० छन्दयति असुन् । १वेदे भावे असुन् । २स्वैराचारे ३अभिलाषे च मेदि० । ४कपटे । नियताक्षरवर्णमात्रादिमत्त्विशेषवशात् ५चतुश्चरणादौ पद्ये । लौकिकतत्संज्ञाभेदाश्च वृत्तरत्नाकरादौ सलक्षणा उक्तास्ते तु तत्तच्छब्दे उक्ता वक्ष्याश्च । वैदिकच्छन्दांसि तु सर्व्वानुक्रमिकायां कात्यायनेन दर्शितानि यथा

"अथ छन्दांसि गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यतिजगतीशक्वर्य्यतिशक्वर्य्यष्ट्यत्यष्टिधृत्यतिधृतयः कृतिप्रकृत्याकृतिविकृतिसंकृत्यभिकृत्युत्कृतयः चतुर्विंशत्यक्षरादीनि चतुरुत्तराणि । ऊनाधिकेनैकेन निचृद्भूरिजौ द्वाभ्यां विराट्स्वराजौ । पादपूरणार्थं तु क्षैप्रसंयोगैकाक्षरीभावान् व्यूहेत् । आद्यं तु सप्तवर्गं पादविशेषात् संज्ञाविशेषास्ताननुक्रमिष्याम एषोदाहरिष्यामो विराड्रूपा विराट्स्थानाश्च बहुला अपि त्रिष्टुभ एवेष्यु-द्देशः । तत्र दशैकादशद्वादशाक्षराणां वैराजत्रैष्टुभजागता इति संज्ञा अनादेशेऽष्टाक्षराः पादाश्चतुष्काद्यूचः । प्रथमं छन्दस्त्रिपदा गायत्री । पञ्चकाश्चत्वारः षट्कश्चैकश्चतुर्थश्चतुष्को वा पदपङ्क्तिः । षट्सप्तैकादशा उष्णिग्गर्भा । त्रयः सप्तकाः पाद निचृन्मध्यमः पतकश्चेदतिनिचृच्छकश्चेद्यवमध्या । यस्यास्तु षट्सप्तकाष्टकाः सा वर्धमाना विपरीता प्रतिष्ठा । द्वौ षट्कौ सप्तकश्चेति ह्रसीयसी ।१

द्वितीयमुष्णिक त्रिपदान्त्यो द्वादशकः । आद्यश्चेत् पर उष्णिङ्मध्यमश्चेत्ककुप् । त्रैष्टुभजागतचतुष्काः ककुम्न्यङ्कुशिरा द्वादशिनोः परः षट्कश्चतुर्शिरा मध्ये चेत्पिपीलिकमध्याद्यपञ्चकश्चैकयोऽष्टका अनुष्टुब्गर्भा । चतुःसप्तकोष्णिगेव ।२

तृतीयमनुष्टुप् । पञ्चपञ्चकाः षट्कश्चैका महापदपङ्क्तिः । जागतावष्टकश्च कृतिः । मध्ये चेदष्टकः पिपीलिकमध्या । नवकयोर्मध्ये जागतः काविराट् । नववैराजयोर्दशनैष्टरूपा । दशकास्त्रयो विराडेकादशका वा ।४

चतुर्थं बृहती तृतीयो द्वादशकः । आद्यश्चेत् पुरस्ताद्बृहती । द्वितीयश्चेन्न्यङ्कुसारिण्युरोबृहती स्कन्धग्रीवी वा । अन्त्यश्चेदुपरिष्टाद्बृहती । अष्टिनोर्मध्ये दशकौ विष्टारबृहती । त्रिजागतोर्ध्वबृहती । त्रयोदशिनोर्मध्येऽष्टकः पिपीलिकमध्या । नवकाष्टकैका दशाष्टिनौ विषमपदा । चतुर्नवका बृहत्येव । ५

पञ्चमं पङ्क्तिः पञ्चपदा । अथ चतुष्पदा विराड्दशकाः । अयुजौ जागतौ सतोबृहती युजौ चेद्विपरीताऽन्त्यौ चेत् प्रस्तारपङ्क्तिरन्त्यौ चेदास्तारपङ्क्तिराद्यन्त्यौ चेत् संस्तारपङ्क्तिर्मध्यमौ चेद्विष्टारपङ्क्तिः ।६

षष्ठं त्रिष्टुप् त्रैष्टुभपदा । द्वौ तु जागतौ यस्याः सा जागते जगती त्रैष्टुभे त्रिष्टुप् । वैराजौ जागतौ चाभिसारिणी । नवकौ वैराजस्त्रैष्टुभश्च द्वौ वा वैराजौ नवकस्त्रैष्टुभश्च विराट्स्थानैकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च विराड्रूपा । द्वादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च ज्योतिष्मती । यतोऽष्टकस्ततोज्योतिः । चत्वारोऽष्टका जागतश्च महाबृहती । मध्ये जागतश्चेद्यवमध्या आद्यौ दशकावष्टकास्त्रयः पङ्क्त्युत्तरा विराट् पूर्वा वा ।७

सप्तमं जगती जागतपदा । अष्टिनस्त्रयः स्वौ च द्वौ महासतोबृहती । अष्टकौ सप्तकः षट्कौ दशको नवकश्च षडष्टका वा महापङ्क्तिः" ।

तत् प्रतिपादकग्रन्थस्य वेदाङ्गत्वं यथोक्तं शिक्षायाम्

४१।७। “छन्दःपादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते। शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्। तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते” इति।

छन्दोग्रन्थस्य वेदोपयोगिता ऋग्वेदभाष्ये दर्शिता यथा छन्दोग्रन्थोऽप्युपयुज्यते छन्दोविशेषाणां तत्र तत्र विहितत्वात्। “तस्मात् सप्त चतुरुत्तराणि छन्दांसि प्रातरनुवाकेऽनूच्यन्ते” इति ह्याम्नातम्। गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगतीत्येतानि सप्त छन्दांसि। चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री। ततोऽपि चतुर्भिरक्षरैरधिकाष्टाविंशत्यक्षरोष्णिक्। एवमुत्तरोत्तराधिका अनुष्टुबादयोऽवगन्तव्याः। तथान्यत्रापि श्रूयते। “गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्य दध्यात्, त्रिष्टुब्भी राजन्यस्य, जगतीभिर्वैश्यस्येति”। तत्र मगणयगणादिसाध्यो गायत्र्यादिविवेकश्छन्दोग्रन्थमन्तरेण न सुविज्ञेयः। किञ्च “यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति। गर्त्तं वा पद्यते। प्र वा मीयते पापीयान् भवति तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यादिति” श्रूयते। तस्मान्मन्त्रवेदनाय छन्दोग्रन्थ उपयुज्यते।

६ सामभेदे “छन्दांसि जज्ञिरे तस्मात् यजुस्तस्मादजायत” श्रुतिः छन्दोगः।

छन्दोऽधीते “श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते” पा० अण् वा श्रोत्रियच्चादेशः। श्रोत्रिय छन्दोऽध्येतरि पक्षे अण्प्रत्ययः। छान्दस तत्रार्थे “श्रोत्रियच्छान्दसौ समौ” अमरः। छन्दसा इच्छया निर्म्मितम् यत्। छन्दस्य इच्छया निर्म्मिते त्रि०। छन्दसो व्याख्यानो ग्रन्थः यत् अण् वा। छन्दस्य छान्दस वेदव्याख्यानग्रन्थे। तत्र गायत्र्यादौ छन्दसि “सप्त छन्दांसि क्रतुमेकं तन्वन्ति” भा० व० १३४अ०। “गायत्री छन्दसामहम्” गीता। “छन्दोभिरच्छादयन् यदेभिरच्छादयन् तच्छन्दसां छन्दस्त्वम्” छा० उ०। वेदे “छन्दसि बहुलम्” पा०। “युक्तश्छन्दांस्यधीयत”मनुः “हिरण्यगर्भो भगवान् एष छन्दसः स्तुतः” हरिवं० २२६अ०। “आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव” रघुः। इच्छायाम् छन्दसः। छन्दस इदम् अण्। छान्दस वेदसम्बन्धिनि त्रि० सर्वच्छन्दसि समार्द्धसमविषमभेदादिज्ञानाय लीला० उक्तं यथा

“समादिवृत्तज्ञानाय करणसूत्रं सार्द्धार्य्या। पादाक्षरमितगच्छे गुणवर्गफलञ्चये द्विगुणे॥ समवृत्तानां सङ्ख्या तद्वर्गो वर्गवर्गश्च। स्वस्वपदोनौ स्यातामर्द्धसमानाञ्च विषमाणाम्॥ उदाहरणम्। समानामर्द्धतुल्यानां विषमाणां पृथक् पृथक्। वृत्तानां वद मे सङ्ख्यामनुष्टुप्छन्दसि द्रुतम्॥ न्यासः। उत्तरगुणः। २। गच्छः। ८। लब्धाः समवृत्तानां सङ्ख्याः। २५६। तथार्द्धसमानाम्। ६५२८०। विषमाणाञ्च। ४२९४९०१७६०। “अङ्घ्रयो यस्य चत्वारस्तुल्यलक्षणलक्षिताः। तच्छन्दःशास्त्रतत्त्वज्ञाः समवृत्तं प्रचक्षते॥ प्रथमाङ्घ्रिसमो यस्य तृतीयश्चरणो भवेत्। द्वितीयस्तुर्यवद्वृत्तं तदर्द्धसममुच्यते॥ यस्य पादचतुष्कोऽपि लक्ष्म भिन्नं परस्परम्। तदाहुर्विषमं वृत्तं छन्दःशास्त्रविशारदाः”॥

छन्दस्तुभ् पु० छन्दसा पक्षेण स्तुभ्नाति स्तम्भयति स्तुभ—क्विप् गरुडाग्रजेऽरुणे तस्य तत्कथा “पितामह उवाच। एष लोकविनाशाय रविरुद्यन्तुमुद्यतः। पश्यन्नेव हि लोकान् स भस्मराशीकरिष्यति। तस्य प्रतिविधानञ्च विहितं पूर्वमेव हि। कश्यपस्य सुतो धीमानरुणेत्यभिश्रुतः। महाकायो महातेजाः स स्थास्यति पुरो रवेः। करिष्यति च सारथ्यं तेजश्चास्य हरिष्यति। लोकानां स्वस्ति चैवं स्यादृषीणाञ्च दिवौकसाम्। प्रमतिरुवाच। ततः पितामहाज्ञप्तः सर्वं चक्रे तदाऽरुणः। उदितश्चैव सवितास्यरुणेन समावृतः” भा० आ० २४अ०।

छन्दु त्रि०छदि—उण्। उपच्छन्दयितरि। “कदा छन्दुर्भवति हर्य्यतः” ऋ० १८५.४.४। “छन्दु उपच्छन्दयिता” भा०।

छन्दोग पु० छन्दः सामवेदं गायति गै—क। “सामवेदज्ञो “दत्तेन भोजयेत् श्राद्धे बह्वृचं वेदपारगम्। शाखान्तगमथाध्वर्युं छन्दोगन्तु समाप्तिकम्” मनुः। “छन्दोगैर्विविधैः पृथक्” गीता। छन्दोगपरिशिष्टम्।

छन्दोदेव पु० ब्राह्मण्यां नापितेन जाते मतङ्गनामके चण्डालभेदे तपस्यया इन्द्रदत्तवरेण छन्दोदेवनामतां प्राप्ते स्त्रीणां पूज्ये देवभेदे तत्कथा भा० आनु० २७अ०। “ब्राह्मण्यां वृषलेन त्वं मत्तायां नापितेन ह। जातस्त्वमसि चण्डालो ब्राह्मण्यं तेन तेऽनशत्” २७अ० इत्युपक्रमे तेन निर्विद्य तपश्चरन्तं तं प्रति इन्द्रस्य वरदानादि “नूनं दैवं न शक्यं हि पौरुषेणातिवर्त्तितुम्। यदर्थं यत्नवानेवं न लभे विप्रतां विभो!। एवं गते तु धर्म्मज्ञ। दातुमर्हसि मे वरम्। यदि तेऽहमनुग्राह्यः किञ्चिदा

सुकृतं मम । वैशम्पायन उवाच । गृणीष्वेति तदा प्राह ततस्तं बलवृत्रहा । चोदितस्तु महेन्द्रेण मतङ्गः प्राब्रवीदिदम् । यथा कामविहारी स्यां कामरूपी विहङ्गमः । ब्रह्मक्षत्राविरोधेन पूजाञ्च प्राप्नुयामहम् । यथा ममाक्षया कीर्त्तिर्भवेच्चापि पुरन्दर ! । कर्त्तुमर्हसि तद्देव ! शिरसा त्वां प्रसादये । शक्र उवाच । छन्दोदेव इति ख्यातः स्त्रीणां पूज्यो भविष्यसि । कीर्त्तिश्च तेऽतुला वत्स ! त्रिषु लोकेषु यास्यति । एवं तस्मै वरं दत्त्वा वासवोऽन्तरधीयत । प्राणांस्त्यक्त्वा मतङ्गोऽपि संप्राप्तः स्थानमुत्तमम्" भा॰ अनु॰ २८ अ॰ ।

छन्दोभाषा स्त्री छन्दसा भाषा । १छन्दसा कथने तत्रोभवे तद्व्याख्याने ग्रन्थेऽर्थे ऋगयनादि॰ अण् । छान्दोभाष तत्रभवे तद्व्याख्याने ग्रन्थे च । २उपाङ्गशास्त्रभेदे "उपाङ्गानि च्यण् प्रभो !" इत्युपक्रमे "प्रतिपदमनुपदं छन्दोभाषाधर्मान्वितम् । मीमांसान्यायतर्काश्च उपाङ्गं परिकीर्त्तितम्" विष्णु॰ ध॰ ख॰ इति ।

छन्दोम पुंलिङ्गके अर्हीने यागभेदे "त्रयस्त्रिंशत्पञ्चगवीन्दु छन्दोमान् वैतुषराकाः" कात्या॰ श्रौ॰ २२।१।८। त्रयस्त्रिंशत्वृत्याः पञ्च अहीनाः "द्वितीये त्रिवृतोऽतिरात्राः स्तौ राज्यकामस्य" ८।१०। सू॰ । "त्रिवृताश्चतुरुत्तोमयुक्ताः अतिरात्राः (सर्वे गर्गादयः) पञ्च राज्यकामस्य क्रतवो भवन्ति" कर्कः ।

छन्दोमदशाह पु॰ दशाहसंख्ये यागभेदे "छन्दोमदशाहः पशुकामस्य" कात्या॰ श्रौ॰ । २२।१।२८ छन्दोमदशाह इति संज्ञा स पशुकामस्य भवति कर्कः । तत्रार्थान्तरम् । "पृष्ठावलम्बाद्दशरात्रच्छन्दोमाः" २६सू॰ । "चतुर्थे दशरात्रे पृष्ठ्यावलम्बात् ऊर्द्धं छान्दोमिकाश्चत्वारश्छन्दोमा भवन्ति तत्र पूर्वं द्वादशरात्रपृष्ठ्याः पञ्चाहाः ततश्चत्वारश्छन्दोमाः ततोदशमोविश्वजिदतिरात्रः" स॰ व्या॰ ।

छन्दोमान न॰ ६त॰ । छन्दसां माने तत्रो भवे व्याख्याने च ऋगयनादि॰ अण् । छान्दोमान तत्र भवे तद्व्याख्याने च ।

छन्दोविचिति स्त्री ६त॰ । छन्दसां गायत्र्यादीनां १समुदाये । छन्दसां विचितिर्विचयोयत्र । छन्दःशास्त्रे च । "छन्दोविचितिरित्येवं षडङ्गोवेदउच्यते" ततः ऋगयना॰ भवे व्याख्याने चार्थे अण् । छान्दोविचित तद्भवे तद्व्याख्याने च ।

छन्न त्रि॰ छद-क्त नि॰ । १आच्छादिते । २निर्ज्जने ३रहसि न॰ "छन्नेष्वपि स्पष्टतरेषु यत्र" माघः । पक्षे छादित तत्रार्थे त्रि॰ ।

छप गतौ वा चुरा॰ उभ॰ पक्षे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् इदित् । छम्पयति ते छम्पति अचच्छम्पत् त अच्छम्पीत् । चच्छम्प ।

छम भक्षणे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । छमति अच्छमीत् । उदित् छमित्वा—छान्त्वा छान्तः । छमण्डः सिद्धकौमु॰ ।

छमण्ड पु॰ छम-अण्डच् । मातापितृविहीने (कोँड) उणा॰

छर्द्द वमने चुरा॰ उभ॰ सक॰ सेट् । छर्द्दयति ते अचच्छर्द्दत् त । छर्द्दितः । छर्द्दिः ।

छर्द्द न॰छर्द-भावे अच । वमने हेम॰ । क्लीवत्वमभिधानात् ।

छर्द्दन न॰ छर्द-भावे ल्युट् । १वमने । हेमच॰ । "छर्द्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य" सूत्र॰ । कर्त्तरि ल्यु । २वमनकर्त्तरि त्रि॰ । ३अलम्बुषवृक्षे पु॰ हेतौ णिच्-ल्यु । ४निम्बवृक्षे पु॰ हेमच॰ ५मदनवृक्षे भावप्र॰ ।

छर्द्दापनिका स्त्री छर्द्द वमनमापयति आपि-ल्यु स्वार्थे क अत इत्वम् । कर्कट्याम् राजनि॰ ।

छर्द्दि स्त्री छर्द्दयति छर्द-हेतौ णिच्-इन् । वमनरोगे तन्निरुक्तिनिदानादि च सुश्रुते उक्तं यथा ।

"अथातश्छर्द्दिप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः । अतिद्रवैरतिस्निग्धैरहृद्यैर्लवणैरपि । अकाले चातिमात्रैश्च तथाऽसात्म्यैश्च भोजनैः । श्रमात् भयात्तथोद्वेगादजीर्णात् कृमिदोषतः । नार्य्याश्चापन्नसत्त्वायास्तथाऽतिद्रुतमश्नतः । बीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैर्द्रुतमुत्क्लेशितो बलात् । छादयन्नाननं वेगैरर्द्दयन्नङ्गभञ्जनैः । निरुच्यते छर्द्दिरिति दोषो वक्त्रं प्रधावितः । दोषानुदीरयन् वृद्धानुदानो व्यानसङ्गतः । ऊर्द्ध्वमागच्छति भृशं विरुद्धाहारसेविनाम् । हृल्लासोद्गाररोधौ च प्रसेको लवणस्तनुः । द्वेषोऽन्नपाने च भृशं वमीनां पूर्व्वलक्षणम् । प्रच्छर्द्दयेत् फेनिलमल्पमल्पं शूलार्द्दितोऽभ्यर्द्दितपार्श्वपृष्ठः । श्रान्तः सघोषं बहुशः कषायं जीर्णेऽधिकं साऽनिलजा वमिस्तु । योऽम्लं भृशं वा कटुतिक्तवक्त्रः पीतं सरक्तं हरितं वमेद्वा । सदाहचोषज्वरवक्त्रशोषमूर्च्छान्विता पित्तनिमित्तजा सा । यो हृष्टरोमा मधुरं प्रभूतं शुक्लं हिमं सान्द्रकफानुविद्धम् । अभक्तरुग्गौरवसादयुक्तोवमेद्वमी सा कफकोपजा स्यात् । सर्व्वाणि रूपाणि भवन्ति यस्यां सा सर्व्वदोषप्रभवा मता तु । बीभत्सजा दौर्हृदजाऽऽमजा च याऽसात्म्यतोवा कृमिजा च या हि । सा पञ्चमी तां विभजेत् दोषोच्छ्रयेणैव यथोक्तमादौ ।

आमाशयोत्क्लेशभवाश्च सर्व्वास्तस्माद्धितं लङ्घनमेव तासु। शूलहृल्लासबहुला क्रिमिजा च विशेषतः। क्रिमिहृद्रोगतुल्येन लक्षणेन च लक्षिता। क्षीणस्योपद्रवैर्युक्तां साऽसृक्पूयां सचन्द्रिकाम्। छर्दिं प्रसक्तां कुशलो नारभेत चिकित्सितुम्। वमीषु बहुदोषासु छर्दनं हितमुच्यते। विरेचनं वा कुर्व्वीत यथादोषोच्छ्रयं भिषक्। संसर्गीश्चानुपूर्व्व्येण यथास्वं भेषजाय तान्। लघूनि परिशुष्काणि सात्म्यान्यन्नानि वाऽऽचरेत्। यथास्वञ्च कषायाणि ज्वरघ्नानि प्रयोजयेत्"।

"कासः श्वासो ज्वरो हिक्का तृष्णा वैचित्त्यमेव च। हृद्रोगस्तमकश्चैव ज्ञेयाश्छर्द्देरुपद्रवाः" इति माधवकरः। वा ङीप्। तत्रार्थे "आमाशयोत्क्लेशभवा हि सर्व्वाश्छर्द्योमता लङ्घनमेव तस्मात्" सुश्रुतः।

छर्दिका स्त्री छर्द-णिच् ण्वुल्। १उत्कासिकायाम् २विष्णुक्रान्तायाञ्च। धात्वर्थे ण्वुल्। ३वमने। राजनि०। स्वार्थे क प्रत्यये। छर्द्दिकाप्यत्र। [च शब्दच०।

छर्दिकारिपु स्त्री ६त०। १सूक्ष्मैलायाम्। २छर्दिनाशके

छर्दिघ्न पु० छर्दि हन्-टक। १निम्बभेदे। २छर्दिनाशके त्रि० रत्नमाला स्त्रियां ङीप्।

छर्दिस् स्त्री छर्द-भावे इसि। १वमने। २कर्मणि इसि। ३वमिरोगे ४उद्गारे च। छर्द-करणे इसि। ५गृहे निघ०। "यातं छर्दिष्पा उत नः परस्पाः" ऋ०८।९।११। "छर्दिरिति गृहनाम तस्य पालकाः" भा०। "अनिन्द्राभिपातु मनासस्त्या छर्दिषा" यजु० १३।१९। "छर्दिषा गृहेण" वेददी०। छद-दीप्तौ इसि। ६तेजसि "वायुष्ट्वाभिपातु मर्त्या स्वस्त्या छर्दिषा" यजु० १४।१२। "छर्दिषा तेजो विशेषेण" वेददी०।

छल न० छल-अच्। १स्वरूपाच्छादने २व्याजे ३यथार्थगूहने ४कूटयुद्धादिना तन्मर्य्यादायाश्चलने ५शाठ्ये ६कापट्ये न्यायमतसिद्धे कार्य्यान्तरेण प्रयुक्तस्य वाद्युक्तशब्दस्यार्थान्तरकल्पनया प्रतिवादिना दत्ते ७दूषणभेदे तल्लक्षणभेदादिकं गौ० सू० वृत्तौ दर्शितम्। यथा "विघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम्।१। तत् त्रिविधं वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलञ्चेति।२। अविशेषाभिहितेऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना वाक्छलम्।३। सम्भवतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसम्भूतार्थकल्पना सामान्यच्छलम्।४। धर्म्मविकल्पनिर्देशेऽर्थसद्भावप्रतिषेध उपचारच्छलम्।५। वाक्छलमेवोपचारच्छलं तदविशेषात्।६। न तदर्थान्तरभावात्।७। अविशेषे वा किञ्चित्साधर्म्यादेकच्छलप्रसङ्गः।८। गौ० सू०

"क्रमप्राप्तं छलं लक्षयति। अर्थस्य वाद्यभिमतस्य यो विकल्पो विरुद्धः कल्पो अर्थान्तरकल्पनेति यावत् तदुपपत्त्या युक्तिविशेषेण यो वचनस्य वाद्युक्तस्य विघातो दूषणं तच्छलमित्यर्थः। वक्तृतात्पर्य्यविषयार्थकल्पनेन दूषणाभिधानमिति फलितं तात्पर्य्यविषयत्वं विशेष्ये विशेषणे संसर्गे वा यथा नेपालादागतोऽयं नवकम्बलवत्त्वादित्यत्र नवसङ्ख्यापरत्वकल्पनयाऽसिद्ध्यभिधानं, प्रमेयं धर्म्मत्वादित्यत्र पुण्यार्थकल्पनया भागासिद्ध्यभिधानम् वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमावयवे व्यभिचाराभिधानम्।१ सू०। लक्षितं छलं विभजते।२। तत्र वाक्छलं लक्षयति। यत्र शक्यार्थद्वये सम्भवति एकार्थनिर्णायकविशेषाभावात् अभिमतशक्यार्थकल्पनेन दूषणाभिधानं तद्वाक्छलं, लक्षणन्तु एतादृशशब्दबोधतात्पर्य्यकशब्दस्य शक्यार्थान्तरतात्पर्य्यकत्वकल्पनया दूषणाभिधानं यथा नेपालादागतोऽयं नवकम्बलवत्त्वादित्युक्ते कुतोऽस्य नवसङ्ख्यकाः कम्बला इति एवं गौर्विषाणीत्युक्ते कुतोऽजस्य शृङ्गं श्वेतो धावतीति श्वेतरूपवदभिप्रायेणोक्ते श्वेतो न धावतीत्यभिधानमित्यादिकमुदाहरणम्॥ ३ सू०। सामान्यच्छलं लक्षयति। सामान्यविशिष्टसम्भवदर्थाभिप्रायेणोक्तस्य अतिसामान्ययोगादसम्भवदर्थकत्वकल्पनया दूषणाभिधानं सामान्यच्छलम्। यथा ब्राह्मणोऽयं विद्याचरणसम्पन्न इत्युक्ते ब्राह्मणत्वेन विद्याचरणसम्पदं साधयतीति कल्पयित्वा परो वदति व्रात्ये ब्राह्मणत्वेन विद्याचरणसम्पद्व्यभिचारात्॥ ४ सू०। उपचारच्छलं लक्षयति। धर्म्मशब्दस्यार्थेन विकल्पो विविधः कल्पः शक्तिलक्षणान्यतररूपस्तया शक्तिलक्षणयोरेकतरवृत्त्या प्रयुक्ते शब्दे तदपरवृत्त्या यः प्रतिषेधः स उपचारच्छलं यथा मञ्चाः क्रोशन्ति नीलो घट इत्यादौ मनुष्या एव क्रोशन्ति न तु मञ्चाः एवं घटस्य कथं नीलरूपाभेदः। एवम् शब्दो नित्य इति शक्त्या प्रयुक्ते अकस्मादुत्पन्नत्वं कथं नित्य इति प्रतिषेधोऽप्युपचारच्छलम् वाद्यभिमतार्थस्यादूषणेन छलस्यासदुत्तरत्वम्। न च शिष्टानामाणकप्रयोगाद्वादिन एवापराधः स्यादिति वाच्यं तत्तदर्थबोधकतया प्रसिद्धस्य शब्दस्य प्रयोगे वादिनोऽनपराधात् अन्यथा पर्वतो वह्निमानित्युक्ते पर्वतोऽयं कथमवह्निमानित्यादिदूषणेनानुमानाद्युच्छेदः स्यात्॥ ५ सू०। प्रसङ्गाच्छलं

परीक्षितुं पूर्व्वपक्षयति । शब्दस्यार्थान्तरकल्पनाऽविशेषाद्वाक्छलमेवोपचारच्छलं स्यादिति द्वित्वमेव न तु त्रित्वमिति शङ्कार्थः ॥ ६ सू० ॥ समाधत्ते । उपचारच्छलस्य वाक्छलाभेदो न, तयोरर्थान्तरभावात् भिन्नत्वात् भिन्नतया प्रमाणसिद्धत्वादिति फलितार्थः। पूर्व्वोक्तभेदकधर्म्मेण भेदसम्भवेऽपि यत्किञ्चिद्धर्म्मेणाभेदे सामान्यधर्म्मेणाभेदस्य सर्व्वत्र सम्भवाद्विभागः क्वापि न स्यादिति । ७ सू० । विपक्षे बाधकमभिप्रेत्याह यत्किञ्चिद्धर्म्मादविशेषे किञ्चित्साधर्म्याच्छलत्वादिरूपाच्छलस्यैक्यं स्यान्न तु त्वदभिमतं द्वित्वमपीति भावः" ॥ ८ सू० वृत्तिः

"आक्षिप्तकेतुक्रयसैन्यगजच्छलेन" माघः । "धर्म्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च । प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च" मनुः । "भयनिहितच्छलेन यस्य" भट्टिः "अध्याकरोद्देव रजच्छलेन" रघुः । "छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नृपः" याज्ञ० । "भूतं तत्त्वार्थसम्बद्धं प्रमादाभिहितं छलम्" नारदोक्ते २प्रमादाभिहिते च ३छलकारिणि त्रि० । स्वार्थे क । तत्रार्थे "आद्याभ्यां (मधुकैटभाभ्यां)छाद्यते विश्वं रजसा तमसा तथा । रजस्तमोमयावेवं यतीनां दुःखलक्षणौ । छलकौ धर्म्मशीलानां दुस्तरौ सर्व्वदेहिनाम्" हरिवं२०६अ० । १०नाटकाङ्गभेदवीथ्यङ्गभेदे न० "वीथ्यास्यो त्रयोदशाङ्गाः" इत्युपक्रमे "वस्त्राकदोदनाङ्गानि निर्दिशन्ति मनीषिणः । उद्घात्यकावलगितेत्यादिना विभज्य सा० द० लक्षितं यथा "प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्य छलनात् छलम् "यथा वेण्यां भीमार्ज्जुनौ" "कर्त्ता द्यूतच्छलानां जतुमयशरणोद्दीपनः सोऽभिमानी राजा दुःशासनादेर्गुरुरनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रम् । कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः पाण्डवा यस्य दासाः क्वास्ते ? दुर्य्योधनोऽसौ कथयतु न रुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्वः" ।

छल नामधातुः छल+कृतौ-णिच् सक० सेट् । छलयति "छलयसि विक्रमणे बलिमद्भुत वामनः" गीतगो० "द्यूतं छलयतामस्मि" गीता ।

छलन न० छल+कृतौ णिच्—भावे ल्युट् । १प्रतारणे "यथापरं यथायोगं न च स्यात् छलनं पुनः" भा० शी० १अ० । युच् । २वञ्चनायां स्त्री शब्दार्थचि० "छलना छलम्" सा०द० ।

छलिक न० नाटकभेदे अलङ्कारशब्दे २९२१पृ० उक्ते दृश्यकाव्यभेदे दृश्यम् । "देवि ! शर्म्मिष्ठायाः कृतिं चतुष्पदीम् छलिकं दुष्प्रयोज्यमुदाहरन्ति" मालविका० ।

छलित छल+नामधा० कर्म्मणि क्त । १प्रतारिते "छलितरामं नाटकम् । भावे क्त । २प्रतारणे न० ।

छल्ली स्त्री छद-क्विप् तां लाति ला—क गौरा०ङीष् । १वल्कले (छाल) शब्दरत्ना० २लतायाम् ३सन्तौ च । मेदि० ला—वा० कि । छल्लिरपि तत्रार्थे ।

छवि (वी) स्त्री छ्यति अमारं छिनत्ति तमो वा छो-वि-क्विप् वा ङीप् । १शोभायां २कान्तौ च अमरः । "आपाण्डुरसुखच्छविः" रघुः । "आपाण्डुरीभूतमुखच्छवीनाम्" कुमा० ।

छष वधे भ्वा० उभ० सक० सेट् । छषति ते अच्छा(च्छ)षीत् अच्छषिष्ट । चच्छाष चच्छषे । [त्रि० ।

छा पु० छो-क्विप् । १शावके एकाक्षरको० २छेदनकर्त्तरि

छाग पुंस्त्री छो—गन् स्वनामख्याते पशुभेदे अमरः । जातित्वात् स्त्रियां ङीप् । २पुरोडाशे न० शब्दार्थचि० । छागत्रा दुग्धम् अण् । ३छाग्या दुग्धे न० छागस्येदम् अण् । ४छागसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप । छागस्य लक्षणादिकं वृ० सं० दर्शितं यथा

"छागशुभाशुभलक्षणमभिधास्ये नवदशाष्टदन्तास्ते ।
धन्याः स्थाप्या वेश्मनि सन्त्याज्याः सप्तदन्ता ये ।
दक्षिणपार्श्वे मण्डलमसितं शुक्लस्य शुभफलं भवति ।
ऋष्यनिभकृष्णलोहितवर्णानां श्वेतमपि शुभदम् ।
स्तनवदवलम्बते यः कण्ठेऽजानां मणिः स विज्ञेयः ।
एकमणिः शुभफलकृद्धन्यतमा द्विविमणयो ये ।
मुण्डाः सर्व्वे शुभदाः सर्व्वसिताः सर्व्वकृष्णदेहाश्च ।
अर्द्धासिताः सितार्द्धा धन्याः कपिलार्द्धकृष्णाश्च ।
विचरति यूथस्याग्रे प्रथमं चाम्भोऽवगाहते योऽजः ।
स शुभः सितमूर्द्धा वा मूर्द्धनि वा टिक्किका यस्य ।
स पृषतकण्ठशिरा वा तिलपिष्टनिभश्च ताम्रदृक् शस्तः ।
कृष्णचरणः सितो वा कृष्णो वा श्वेतचरणो यः ।
यः कृष्णाण्डः श्वेतो मध्ये कृष्णेन भवति पट्टेन ।
यो वा चरति सशब्दं मन्दं च स शोभनश्छागः ।
ऋष्यशिरोरुहपादो यो वा प्राक्पाण्डुरोऽपरे नीलः ।
स भवति शुभकृच्छागः श्लोकश्चाप्यत्र गर्गोक्तः । कुट्टकः कुटिलश्चैव जटिलो वामनस्तथा । ते चत्वारः श्रियः पुत्रा नालक्ष्मीके वसन्ति ते । अथाप्रशस्ताः खरतुल्यनादाः प्रदीप्तपुच्छाः कुनखा विवर्णाः । निकृत्तकर्णा द्विपमस्तकाश्च

भवन्ति ये चासिततालुजिह्वाः । वर्णैः प्रशस्तैर्मणिभिश्च युक्ता मुण्डाश्च ये ताम्रविलोचनाश्च । ते पूजिता वेश्मसु मानवानां सौख्यानि कुर्वन्ति यशः श्रियं च" । बलौ तस्य शुभाशुभत्वं युक्तिकल्पतरौ दर्शितं यथा "तेषां शुभाय निर्दिष्टं पशुस्तुवयं बलौ । ये कृष्णाः शुचयश्छागाः पशवोऽन्ये तथैव च । देवजातिभिरुत्सृज्यास्ते सर्वार्थोपसिद्धये । ये पीता हरिता वापि नरजातेरुदीरिताः । ये शुक्लाश्च महान्तो वा रक्ता जातेः शुभप्रदाः । यो मोहादथ वाऽज्ञानाद्बलिमन्यं प्रयच्छति । वध एव फलं तस्य नान्यत् किञ्चित् फलं भवेदिति" । तन्मांसगुणा भावप्र० उक्ता यथा "छागलो वर्करश्छागो बस्तोऽजः छेलकः स्तुभः । अजा छागी स्तुभा चापि छेलिका च गलस्तनी । छागमांसं लघु स्निग्धं स्वादुपाकं त्रिदोषनुत् । नातिशीतमदाहि स्यात् स्वादु पीनसनाशनम् । परं बलकरं रुच्यं बृंहणं वीर्य्यवर्द्धनम् । अजाया अप्रसूताया मांसं पीनसनाशनम् । शुष्ककासेऽरुचौ शोषे हितमग्नेश्च दीपनम् । अजाबालस्य बालस्य मांसं लघुतरं स्मृतम् । हृद्यं ज्वरहरं श्रेष्ठं सुखदं बलदं स्मृतम् । मांसं निष्कृषिताण्डस्य (खासि) छागस्य कफकृद्गुरु । स्रोतःशुद्धिकरं बल्यं मांसदं वात[illegible] हन्त्रं तथा व्याधिस्तस्य च । [illegible]जत्रुविकारघ्नं छागमुण्डं रुचिप्रदम् ।" तद्दुग्धादिगुणास्तत्रोक्ता यथा "छागं कषायं मधुरं शीतं ग्राहि पयो लघु । रक्तपित्तातिसारघ्नं क्षयकासज्वरापहम् । अजानां लघुकायत्वात्कटुतिक्तनिषेवणात् । नात्यम्बुपानाद् व्यायामात् सर्वव्याधिहरं पयः । आजं दध्युत्तमं ग्राहि लघु दोषत्रयापहम् । प्रशस्तं श्वासकासार्शःक्षयकार्श्येषु दीपनम् । तद् घृतगुणा घृतशब्दे २७६८ पृ० द्रष्टव्याः । तन्मूत्रगुणाः "गोजाविमहिषीणां तु स्त्रीणां मूत्रं प्रशस्यते । खरोष्ट्रेभनराश्वानां पुंसां मूत्रं हितं स्मृतम् ।" "अनादेशे पशुश्छागः" ति० त० "मातुलहारिणकौरभ्रभक्ताभागनच्छागलार्षभैः" याज्ञ० । "पशुमांसच्छागमांसेन" मनुः "अनादेशे यज्ञे स एव पशुशब्दवाच्यः यथाह कात्या० श्रौ० ६।१।२०। "छागं मन्त्राम्नानात्" सू० । "अजं पशुमुपाकरोति होता यक्षदश्विनौ छागस्येत्यादिषु मन्त्रेषु छागशब्दाम्नानात् तथा "अग्नीषोमाभ्यां छागस्य वपायै मेदसोऽनुब्रूहीति" यदि च छागो याग-

साधनं भवति तदा अयं मन्त्रः संगतार्थो भवति नान्यथा । पुनः कीदृशम् । "पन्नदम्" सू० । "पन्नदो जातदन्त इति निगमेषूक्तम्" । "अव्यङ्गम्" सू० । विगतमङ्गं चक्षुःकर्णादिकं यस्मात् व्यङ्गः अन्यूनाङ्गम् शाखान्तरात्" कर्कः "वायव्यं श्वेतमालभेत" श्रुतौ छाग एवालभ्यः "छागो वा मन्त्रवर्णात्" जै० सू० तथा निर्णयात् ।

छागण पु० छया छादनेन गण्यते गण–कर्म्मणि अच् । छगण+स्वार्थे अण्—वा । करीषाग्नौ त्रिका० ।

छागभोजिन् पु० छागं भुङ्क्ते भुज–णिनि । १वृके राजनि० । २छागमांसभक्षके त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

छागमय न० छाग+मयट् । स्कन्दस्य षष्ठे वक्त्रे "षष्ठं छागमयं वक्त्रं स्कन्दस्यैवेति विद्धि तत् । षट्शिरोऽभ्यन्तरं राजन् ! नित्यं मातृगणार्चितम् । षण्णान्तु प्रवरं तस्य शीर्षाणामिह शब्द्यते । शक्तिं येनासृजद्दिव्यां भद्रशाख इति स्म ह" भा० व० २२७अ० ।

छागमुख पु० छागस्य मुखमिव मुखमस्य । १कुमारानुचरभेदे २कुमारे कार्त्तिकेये च तस्य षष्ठशिरसश्छागतुल्याकारत्वात् तथात्वम् "कुमाराश्च विशाखञ्च पितरं समकल्पयन् । स भूत्वा भगवान् संक्रुद्धो रक्षंश्छागमुखस्तदा" भा० व० २२७अ० ।

छागमित्र पु० छागस्य मित्रम् । देशभेदे तत्र भवः काश्या० ठञ् ञिठ् वा इति । छागमित्रक तद्भवे त्रि० स्त्रियां ठञि ङीप् ञिठि टाप् ।

छागरथ पु० छागो रथोऽस्य । छागवाहने वह्नौ हेमच० ।

छागल पुंस्त्री छगल एव प्रज्ञा० अण् । १छागे पशुभेदे । छगलस्यापत्यं शिवा० अण् । २आत्रेये ऋषिभेदे आत्रेयभिन्ने तु छागलिरित्येव छगलशब्दे दृश्यम् । स्वार्थे क । तत्रार्थे संज्ञायां कन् । "श्वेतं सुपाकं समदीर्घवृत्तं निःशल्ककलं छागलकं वदन्ति । गले द्विकण्टः किल तस्य पृष्ठे कण्टः सुपथ्यो रुचिदोऽल्पगः" राजनि० उक्ते ४मत्स्यभेदे

छागलाद्यघृत न० चक्रदत्तोक्ते छागमांसपक्वे घृतभेदे यथा "छागमांसतुलां गृह्य साधयेन्नल्वणाम्भसि । पादशेषेण तेनैव घृतप्रस्थं विपाचयेत् । ऋद्धिर्वृद्धी च मेदे द्वे जीवकर्षभकौ तथा । काकोली क्षीरकाकोली पृथक् कल्कैः पलोन्मितैः । सम्यक् सिद्धे त्ववतार्य्य शीते तस्मिन् प्रदापयेत् । शर्करायाः पलान्यष्टौ मधुनः कुडवं क्षिपेत् । पलं पलं पिबेत् प्रातर्यक्ष्माणं हन्ति

दुर्ज्जयम्। वातक्षयञ्च कासञ्च पार्श्वशूलमरोचकम्। स्वरक्षयमुरोरोगं श्वासं हन्यात् सुदारुणम्”।
“तोयद्रोणाह्वितये मांसं छागलस्य पलशतं पक्त्वा। जल-मष्टांशं सुकृतं तस्मिन् विपचेद् घृतं प्रस्थम्। कल्केन जीवनीयानां कुडवेन तु मांससर्पिरिदम्। पित्तानिलं निहन्यात् तत्क्षानपि रसकयोजितं पीतम्। श्वास-कासावुभौ यक्ष्माणं पार्श्वहृद्रुजां घोराम्। अध्वव्यवाय-शोषं शमयति चैवापरं किञ्चित्। छागशकृद्रसमस्त्वक्षीरै-र्दध्ना च साधितं सर्पिः। सक्षारं यक्ष्महरं कास-श्वासोपशान्तये परमम्”। भैषज्यरत्नावल्यां विशेषो यथा “छाजं चर्म्म विनिर्मुक्तं त्यक्तशृङ्गनखादिकम्। पञ्चमूली-द्वयञ्चैव जलद्रोणे विपाचयेत्। तेन पादावशेषेण घृत-प्रस्थं विपाचयेत्। जीवनीयैः सयष्ट्याङ्गैः क्षीरश्चैव शतावरी। छागलाद्यमिदं नाम्ना सर्ववातविकारनुत्। अर्दिते कर्णशूले च बाधिर्य्ये मूकमिन्मिने। जडगद्गद-पङ्गूनां खञ्जे गृध्रसिकुब्जयोः। अपतानेऽपतन्त्रे च सर्पिरेतत् प्रशस्यते। पृथग्गुडूचीं तुलां पञ्चमूलदन्त्याजमां-सयोः। निःक्वाथ्य सलिलद्रोणे क्वाथे पादावशेषिते”। “छागमांसतुलां गृह्य दशमूल्याः पलं शतम्। अश्व-गन्धपलशतं वाट्यालकशतं तथा। एताढकं पचेत्तो-यैश्चतुर्भागावशेषितैः। क्षीरं स्नेहसमं दद्यात् शता-वर्य्या रसं तथा। ताम्रपात्रे दृढे चैव शनैर्मृद्वग्निना पचेत्। अस्यौषधस्य कल्कस्य प्रत्येकं शुक्तिसम्मितम्। जीवन्ती मधुकं द्राक्षा काकोल्यौ नीलमुत्पलम्। मुस्तं सचन्दनं रास्ना पर्णिनीद्वयं शारिवे। मेदे द्वे च तथा कुष्ठं जीवकर्षभकौ शटी। दार्व्वी प्रियङ्गुः त्रिफला नतं तालीशपद्मकौ। एलापत्रं वरी नागजातीकुसुम धान्यकम्। मञ्जिष्ठा दाडिमं दारु रेणुकं शैल-वालुकम्। विडङ्गं जीरकञ्चैव पेषयित्वा विनिः-क्षिपेत्। वस्त्रपूते च शीते च शर्करापस्थसंयुतम्। निधापयेत् स्निग्धभाण्डे व्याद्रे वा भाजने शुभे। अस्यौ-षधस्य सिद्धस्य दृष्ट्वा वीर्य्यमतःपरम्। देवदेवं नमस्कृत्य संपूज्य गणनायकम्। पिबेत् पाणितलं तस्य व्याधिं वीक्ष्यानुपानतः। सर्ववातविकारेषु अपस्मारे विशेषतः। उन्मादे पक्षघाते च आध्माने कोष्ठनिग्रहे। कर्णरोगे शिरोरोगे बाधिर्य्ये चापतन्त्रके। भूतोन्मादे च गृध्रस्यां श्लेष्मारे चाक्षिपातजे। पार्श्वशूले च हृच्छूले बाह्यायामार्दिते तथा। वातकण्टककूर्द्दगशूलकम्पे सपक्षके। क्रोष्टुशीर्षे तथा खञ्जे कुब्जे चाध्मानमिन्मिने। अपतानेऽन्तरायामे रक्तपित्ते तथोर्द्ध्वगे। आनाहे-ऽर्शोविकारेषु चातुर्थकज्वरेऽपि च। हनुग्रहे तथा शोषे क्षोभे चैवापबाहुके। दन्तापतानके भग्ने दाहे चाक्षेपके तथा। जीर्णज्वरे विषे कुष्ठे शोफस्तम्भे मदात्यये। आद्यवातेऽग्निमान्द्ये च वातरक्तगदेषु च। एकाङ्गरोगिणे चैव तथा सर्वाङ्गरोगिणे। हस्त-कम्पे शिरःकम्पे जिह्वाकम्पे जडे भ्रमे। क्षीणेन्द्रिये नष्टशुक्रे शुक्रनिःसरणे तथा। स्त्रीणां वातासृपाते च पटले चाक्षिस्यन्दने। एकाङ्गस्पन्दने चैव सर्वाङ्गस्पन्दने तथा। नागादिजनिते वाते स्त्रीणामप्राप्तिहेतुके। आभिचारिककोपे च धनसन्तापसम्भवे। ये वातप्रभवा रोगा ये च पित्तसमुद्भवाः। शिरोमध्यगता ये च जङ्घापार्श्वादिसंस्थिताः। मातृपक्षाभिभूतस्य शिशुर्यश्च विशुष्यति। प्रक्षीणबलमांसस्य न वर्त्मगमनक्षमः। घृतेनानेन सिध्यन्ति वज्रमुक्तिरिवासुरान्। निहन्ति सकलान् रोगान् घृतं परमदुर्लभम्। रसायनं वह्नि-बलप्रदञ्च वपुःप्रकर्षं विदधाति रूपम्। दन्ता-वलेन्द्रेण समानतेजा दीर्घायुषं पुत्रशतं करोति। स्त्रीणां शतं गच्छति वाजिरेकं न याति तृप्तिं स्मरमः समाङ्गः। अपुत्रिणी पुत्रशतं करोति शतायुषं कामसमं वलिष्ठम्। महत् घृतं नाम तु छागलाद्यं विनिर्मितं वातनिसूदनञ्च। शिवं शुभं रोगभयाप-हञ्च चकार हारीतमुनिर्विशिष्टः। शृगालवर्ह्णिः पाके पुमांसं तत्र दापयेत्। मयूरी जम्बुकी छागी वीर्य्यहीनाः स्वभावतः। भाषितं काशिराजेन छाग-मेव नपुंसकम्”। [काव्यप्र०।

छागवाहन पु० छागो वाहनमस्य। वह्नौ त्रिका०। [च्छटा”

छात त्रि० छो–क्त। १छिन्ने २दुर्बले अमरः। “छाततराम्बु-

छात्त्र पु० छत्त्रं गुरोर्वैगुण्यावरणं शीलमस्य छत्त्रा० ण।

१अन्तेवासिनि शिष्ये २मधुभेदे न “वरटाः कपिलाः पीताः प्रायोहिमवतोवने। कुर्वन्ति छत्त्राकारं तु तज्जं छात्त्रं मधु स्मृतम्। छात्त्रं कपिलपीतं स्यात् पिच्छिलं शीतलं गुरु। स्वादुपाकं क्रमिघ्नं च रक्त-पित्तप्रमेहजित्। भ्रमतृष्णमोहविषहृत् तर्पणञ्च गुणा-धिकम्” भावप्र०। [अल्पशे मन्दे शिष्ये हारा०।

छात्त्रगण्ड पु० छात्त्रो गण्ड इव। पद्यस्य पादमात्रवेत्तरि

छात्त्रदर्शन न० छात्त्रं मधुभेद इव दृश्यते दृश–कर्म्मणि

ल्युट्। १मधुतुल्यास्वादे कैयङ्गरीने शब्दच०। ६त० २विषयस्य दर्शने च।

छाग्रयंसक पु० छागो व्यंसकः मयू० परनि०। मन्दविषये

छात्रि स्त्री चु०छद–क्तिन्। छादने। कर्त्तरि क्तिच्। २छादके अस्य शालाशब्दे परे "छात्र्यादयः शालायाम्" पा०। आद्युदात्तता। छात्रिशाला "यद्यपि शालान्त तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गोभवति तद्यपि "तत्पुरुषे शालायां नपुंसके" पा० इत्येतस्मात् पूर्वविप्रतिषेधेनायमेव स्वरः छात्रिशालम्" सि० कौ०

छात्र्यादि पु० "छात्र्यादयः शालायाम्" पा० शालान्त तत्पुरुषे आद्युदात्ततानिमित्ते शब्दगणे स च गण छात्रि पेलि भाण्डि व्याडि आखण्डि आटि गोमि" छात्रिशाला छात्रिशालम्।

छाद न० छादयति चु० छद–अच्। पटले (छात्) चाल। इतिख्याते पदार्थे जटाधरः।

छादन पु० चु०–छद–ल्यु। १नीलाम्लानवृक्षे। भावे ल्युट्। २छादने। "छादनार्थं प्रकीर्णास्र कटैश्च तृणसङ्करैः" हरिवं० ६६अ०। करणे ल्युट्। ३पत्रे न० राजनि०। "छादने वस्त्रदारुणि" अमरनिर्देशात् कर्त्तरि ल्यु। ४छादके त्रि०। "फणाभृतां छादनमेकमोकसाम्" माघः।

छादित त्रि० छद–क्त "वादान्तेत्यादिना पक्षे णिलोपाभावः। आच्छादिते वस्त्रे। [ठक्। त्वचे।

छादिषेय न० छदिषे हितम् "छदिरुपधिबलेर्ढञ्" पा०।

छाद्मिक त्रि० छद्मना चरति व्यवहरति ठक्। १कापटिके कपटव्यवहारिणि "धर्मध्वजी सदा लुब्धश्छाद्मिको लोकदम्भकः" मनुः।

छान्दड पु० ऋषिभेदे

छान्दस पु० छन्दोऽधीते वेत्ति वा पक्षे अण्। वेदाध्येतरि १श्रोत्रिये अमरः। छन्दसो व्याख्यानो ग्रन्थः तत्रभवो वा अण्। २वेदव्याख्याने ग्रन्थे ३वेदभवे च त्रि०। तस्येदम् अण्। ४वेदसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां सर्व्वत्र ङीप्। "छान्दसीभिरुदाराभिः श्रुतिभिः (कर्णैः) समलङ्कृतः (वराहः)" हरिवं० २२३अ०। छान्दसः प्रयोगः। ततो मनोज्ञा० भावे वुञ्। छान्दसिका छान्दसभावे स्त्री।

छान्दोग्य न० छन्दोगानां धर्म्मः आम्नायः समूहो वा "चरणेभ्यो धर्म्मवत् पा० छन्दोगौक्थिकेभ्योञ्य" पा०ञ्य। छन्दोगानामाम्नायभेदे उपनिषद्रूपे। उपनिषच्छब्दे १२२३पृ० दृश्यम्। तेषां २धर्म्मे ३समूहे च।

छान्दोमिक त्रि० छन्दोमस्येदम् ठक्। यज्ञभेदसम्बन्धिनि १सूक्ते २अहनि च "छान्दोमिकं सूक्तम्" निरु० ७।२१। "अहनी छान्दोमिके" २२।६।१२ कात्या० श्रौ०कर्कः

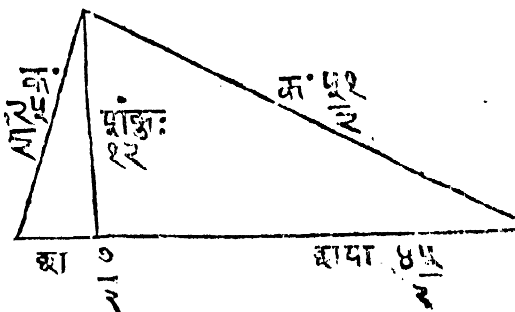
छाया स्त्री छो–य। १आतपाभावे २प्रतिविम्बे ३सूर्य्यपत्नीभेदे संज्ञाप्रतिकृतौ ४कान्तौ च अमरः ५पालने ६उत्कोचे ७पङ्क्तौ मेदि०। ८कात्यायन्यां शब्दरत्ना०। ९तमसि हेमच०। तत्र अनातपे "छायामिव सानुगतां निषेव्य" कुमा०। "छायामच्छामच्छूति सच्छिलस्य" माघः "छायेव तस्यालगतिस्म पश्चात्" नैष०। "स्वं रागादुपरि वितन्वतोत्तरीयम्। कान्तेन प्रतिपद वारितातपायाः। स छत्रादपरविलासिनीसमूहाच्छायासीदधिकतरा तदा परस्याः" माघः। "गुहां प्रविष्टौ सुकृतस्य लोके छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति" श्रुतिः संज्ञाप्रतिकृतिछायाकथा हरिवं०९अ०। "स वै विवस्वतः पूर्व्वं श्राद्धदेवः प्रजापतिः। यमश्च यमुना चैव यमजौ संबभूवतुः। श्यामवर्णं च तद्रूपं संज्ञा दृष्ट्वा विवस्वतः। असहन्ती तु स्वां छायां सवर्णां निर्ममे ततः। मायामयी तु सा संज्ञा तस्याश्छायासमुत्थिता। प्राञ्जलिः प्रणता भूत्वा छाया संज्ञां नरेश्वर !। उवाच किं मया कार्य्यं कथयस्व शुचिस्मिते !। स्थिताऽस्मि तव निर्देशे शाधि मां वरवर्णिनि !। संज्ञोवाच अहं यास्यामि भद्रन्ते स्वमेव भवनं पितुः। त्वयेह भवने मह्यं वस्तव्यं निर्विकारया। इमौ च बालकौ मह्यं कन्या चेयं सुमध्यमा। संभाव्यास्ते न चाख्येयमिदं भगवते क्वचित्। छायोवाच। आ कचग्रहणाद्देवि ! आ शापान्नैव कर्हिचित्। आख्यास्यामि मतं तुभ्यं गच्छ देवि ! यथासुखम्। वैशम्पायन उवाच। समादिश्य सवर्णान्तु तथेत्युक्ता तया च सा। त्वष्टुः समीपमगमद्व्रीडितेव तपस्विनी। पितुः समीपगा सा तु पित्रा निर्भर्त्सिता तदा। भर्त्तुः समीपं गच्छेति नियुक्ता च पुनः पुनः। अगच्छद्वडवा भूत्वाऽऽच्छाद्य रूपमनिन्दिता। कुरूनथोत्तरान् गत्वा तृणान्यथ चचार ह। द्वितीयायान्तु संज्ञायां संज्ञेयमिति चिन्तयन्। आदित्यो जनयामास पुत्रमात्मसमं तदा। पूर्वजस्य मनोस्तात सदृशोऽयमिति प्रभुः। मनुरेवाभवन्नाम्ना सावर्ण इति चोच्यते। द्वितीयोयः सुतस्तस्याः स विज्ञेयः शनैश्चरः। सततं पार्थिवी तात ! स्वस्य पुत्रस्य वै तदा। चकाराभ्यधिकं स्नेहं न तथा पूर्व्वजेषु वै। मनुस्तस्याश्च

मत्तस्तु यमस्तस्या न चक्षमे । तां स रोषाच्च बाल्याच्च भाविनोऽर्थस्य गौरवात् । पदा सन्तर्जयामास छायां वैवस्वतो यमः । तं शशाप ततः क्रोधात् सावर्णजननी नृप । चरणः पततामेष तवेति भृशदुःखिता" ।

छाया च तमोरूपद्रव्यान्तरमिति मीमांसकाः । तेन "त्वं दूरमपि गच्छन्ती हृदयं न जहासि मे । दिवावसानच्छायेव पुरोमूलं वनस्पतेः" शकु० । छायागतिरुक्ता सङ्गच्छते" नैयायिकास्तु तेजःसामान्याभाव एव तमश्छायादिकमङ्गीचक्रुः तत्र गत्यादिकमौपचारिकम्" "अत्र च तेजःसामान्याभावप्रयोजकस्य छायासम्बन्धित्वम् यथा वृक्षस्यातपसम्बन्धप्रतिरोधात् छायासम्बन्धित्वं तथा च वृक्षप्रयुक्तातपाभावः" इति बोधः

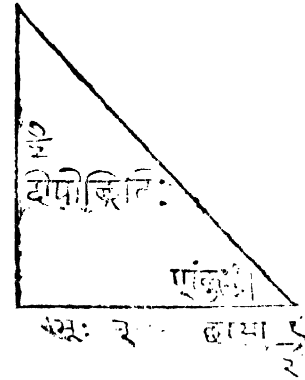
"छाया बाहुल्ये" पा० । छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् पूर्व्वपदार्थबाहुल्ये" इक्षूणां छाया इक्षुच्छायम् सि० कौ० । अस्य बाहुल्यमित्यपेक्षायां छायाया निमित्तभूतावरकद्रव्याणामेव बाहुल्यमपेक्षितम् तच्च षष्ठी तत्पुरुषे पूर्व्वपदार्थगतमित्याशयेन पूर्व्वपदार्थेत्युक्तम् । "इक्षुच्छायानिषादिन्य" इत्यत्र आङ्प्रश्लेषः" सि०कौ० । "आवरकद्रव्यस्यैकत्वे तु "विभाषा सेनासुराच्छायेत्यादि" पा० वा क्लीवत्वम् कुड्यच्छाया कुड्यच्छायम् ।

आतपाभावस्य तेजःसामान्यप्रभासञ्चाराभावः तेन प्रदीपप्रभावरकपदार्थस्य प्रभानिरोधसम्बन्धित्वात् शङ्कुच्छाया नरच्छाया इत्यादि । दीपादिच्छायामानज्ञानार्थो व्यवहारः छायाव्यवहारः तत्र करणसूत्रं लीला० उक्तं यथा । "अथ छायाव्यवहारे करणसूत्रं वृत्तम् । छाययोः कर्णयोरन्तरे ये तयोर्वर्गविश्लेषभक्ता रसाद्रीषवः । सैकलब्धेः पदघ्नन्तु कर्णान्तरं भान्तरेणोनयुक्तं दले स्तः प्रभे । उदाहरणम् । नन्दचन्द्रैर्मितं छाययोरन्तरं कर्णयोरन्तरं विश्वतुल्यं ययोः । ते प्रभे वक्ति यो युक्तिमान् वेत्त्यसौ व्यक्तमव्यक्तयुक्तं हि मन्येऽखिलम् । न्यासः



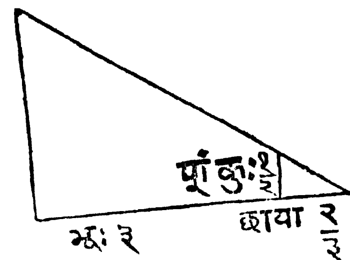
छायान्तरं । १९ । कर्णान्तरम् । १३ । अनयोर्वर्गान्तरेण । १९२ । भक्ता रसाद्रीषवः ।५७६। लब्धं ३। सैकस्यास्य । ४ । मूलम् । २ । अनेन कर्णान्तरं ।१३। गुणितं । २६ । द्विस्थं । २६ । भान्तरेण । १९ । ऊनयुतं ।७। ४५ । तदर्द्धे लब्धे छाये ७/२।४५/२ तत्छाययोर्योगपदमित्यादिना जातौ कर्णौ २५/२।५१/२ । छायान्तरे करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् । शङ्कुः प्रदीपतलशङ्कुतलान्तरघ्नश्छाया भवेद्विनरदीपशिखौच्च्यभक्तः ।

उदाहरणम् । शङ्कुप्रदीपान्तरभूस्त्रिहस्ता दीपोच्छ्रितिः सार्द्धकरत्रया चेत् । शङ्कोस्तदार्काङ्गुलसम्मितस्य तस्य प्रभा स्यात्कियती वदाशु । न्यासः



शङ्कुः १/२ प्रदीपशङ्कुतलान्तरं ३ अनयोर्घातः ३/२ विनरदीपशिखौच्च्येन । ३ । भक्तौ लब्धानि छायाङ्गुलानि । १२ । अथ दीपोच्छ्रित्यानयनाय करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् । छायाहृते तु नरदीपतलान्तरघ्ने शङ्कौ भवेन्नरयुते खलु दीपकौच्च्यम् ।

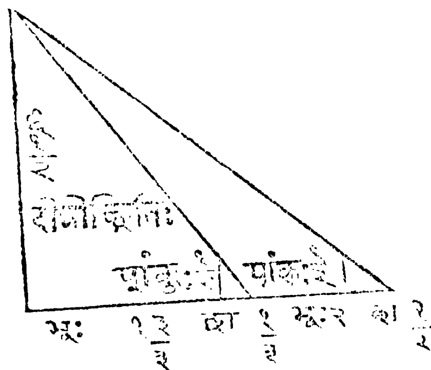
उदाहरणम् । प्रदीपशङ्क्वन्तरभूस्त्रिहस्ता छायाङ्गुलैः षोडशभिः समा चेत् । दीपोच्छ्रितिः स्यात्कियती वदाशु प्रदीपशङ्क्वन्तरमुच्यतां मे । न्यासः



शङ्कुः । १२ । छायाङ्गुलानि । १६ । शङ्कुप्रदीपान्तर

हस्ताः । ३ । लब्धं दीपकौच्च्यं हस्ताः ११/४ । प्रदीपशङ्क्वन्तरभूमानानयनाय करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् । विशङ्कुदीपोच्छ्रयसङ्गुणा भा शङ्कुभृता दीपनरान्तरं स्यात् । उदाहरणम् । पूर्व्वोक्त एव दीपोच्छ्रायः ११/४ शङ्कुरङ्गुलानि । १२ । छाया । १७ । लब्धाः शङ्कुप्रदीपान्तरहस्ताः । ३ ।

छायाप्रदीपान्तरदीपौच्च्यानयनाय करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् । छाययोर्योरन्तरसङ्गुणा भा छायाप्रमाणान्तरहृद्भवेद्भूः । भूशङ्कुघातः प्रभया विभक्तः प्रजायते दीपशिखौच्च्यमेवम् । त्रैराशिकेनैव यदेतदुक्तं व्याप्तं स्वभेदैर्हरिणेव विश्वम् । उदाहरणम् । शङ्कोर्भार्कमिताङ्गुलस्य सुमते ! दृष्टा किलाष्टाङ्गुला छायाग्राभिमुखे करद्वयमिते न्यस्तस्य देशे पुनः । तस्यैवार्कमिताङ्गुला यदि तदा छाया प्रदीपान्तरं दीपौच्च्यञ्च कियद्वद व्यवहृतिं छायाभिधां वेत्सि चेत् । न्यासः



अत्र छाययोरन्तरमङ्गुलात्मकं । ५२ । छाये च । ८ । १२ । अनयोरन्तरम् । ८ । इयमनेन । ५२ । गुणिता । ४१६ । छायाप्रमाणान्तरेण । ४ । भक्ता लब्धं भूमानम् ।१०४। इदं प्रथमच्छायाप्रदीपतलयोरन्तरमित्यर्थः। एवं द्वितीयच्छायाग्रमानं । १५६ । भूशङ्कुघातः प्रभया विभक्तः इति जातमुभयतोऽपि दीपौच्च्यं समसेव हस्ताः ६/१/२ एवमित्यत्र छायाव्यवहारे त्रैराशिककल्पनयाऽऽगमनं वर्त्तते तद्यथा । प्रथमच्छायातोद्वितीयच्छाया । १२ । यावताधिका तावता छायावयवेन यदि छायाग्रान्तरतुल्या भूर्लभ्यते तदा छायया किमिति एवं पृथक् पृथक् छायाप्रदीपतलान्तरप्रमाणं लभ्यते । ततो द्वितीयं त्रैराशिकं यदि छायातुल्ये भुजे शङ्कुः कोटिस्तदा भूतुल्ये भुजे किमिति लब्धं दीपकौच्च्यमुभयतोऽपि तुल्यमेव । एवं पञ्चराशिकादिकमखिलं त्रैराशिककल्पनयैव सिद्धम् ।

"भवेत्सैव (मेघविस्फूर्जितैव) च्छाया तयुगगयुता स्याद्द्वादशान्ते यदा" इत्युक्ते ऊनविंशत्यक्षरपादके १० छन्दोभेदे च ।

शङ्कुच्छाया हि दिग्देशकालज्ञानोपायः यथोक्तं त्रिप्रश्नाधिकारे सूर्य्यसिद्धान्तरङ्गनाथाभ्याम् । तत्र च त्रयाणां दिग्देशकालानां प्रश्नाः त्रिप्रश्नाः तेषामधिकार इति त्रिप्रश्नशब्दार्थः । तत्रादौ दिग्ज्ञानमाह ।

"शिलातलेऽम्बुसंशुद्धे वज्रलेपेऽपि वा समे । तत्र शङ्क्वङ्गुलैरिष्टैः समं मण्डलमालिखेत् । तन्मध्ये स्थापयेच्छङ्कुं कल्पनाद्वादशाङ्गुलम् । तच्छायाग्रं स्पृशेद्यत्र वृत्ते पूर्व्वापरार्द्धयोः । तत्र बिन्दू विधायोभौ वृत्ते पूर्व्वापराभिधौ । तन्मध्ये तिमिना रेखा कर्त्तव्या दक्षिणोत्तरा । याम्योत्तरदिशोर्मध्ये तिमिना पूर्व्वपश्चिमा । दिङ्मध्यमत्स्यैः संसाध्या विदिशस्तद्वदेव हि" । सू॰ सि॰

"तत्र दिक्साधनोपक्रमे प्रथममम्बुसंशुद्धे जलवत्समीकृते शिलाप्रदेशे । अपि वाथ वा तदभावेऽन्यत्र वज्रलेपे चत्वरादौ घर्षणादिना समस्थाने कृते शङ्क्वङ्गुलैः शङ्कुस्थाङ्गुलविभागमानतुल्यैरभीष्टसङ्ख्याकाङ्गुलैर्व्यासार्द्धरूपैर्वृत्तमवक्रमालिखेत् । सर्व्वतः केन्द्राद्वृत्तपरिधिरेखा तुल्या यथा स्यात् तथेत्यर्थः । ततस्तन्मध्ये तस्य वृत्तस्य केन्द्ररूपमध्ये कल्पनया द्वादशसङ्ख्याकाङ्गुलानि तुल्यानि यस्मिंस्तं द्वादशविभागाङ्कितमित्यर्थः । शङ्कुं समतलमस्तकपरिधिकाष्ठदण्डं स्थापयेत् । ततः पूर्व्वापरार्द्धयोर्दिनस्य प्रथमद्वितीयभागयोस्तच्छायाग्रं स्थापितशङ्कोश्छायान्तप्रदेशो मण्डलपरिधौ यस्मिन् विभागे स्पृशेत् । दिनस्य प्रथमविभागेऽनुक्षणं छायाह्रासाद्वृत्ते यत्र प्रविशति, दिनस्यापरार्द्धे छायानुक्षणवृद्धेर्वृत्ते यत्र निर्गच्छतीत्यर्थः । तत्र निर्गमनप्रवेशस्थानयोरुभौ द्वौ बिन्दू पूर्व्वापरसञ्ज्ञौ क्रमेण वृत्ते परिधिरेखायां कृत्वा तन्मध्ये पूर्व्वापरबिन्द्वन्तरमध्ये तिमिना मत्स्येन रेखा कार्य्या सा दक्षिणोत्तररेखा भवति । मत्स्यस्तु बिन्द्वन्तरालस्वल्पाधिकेन व्यासार्द्धेन बिन्दुद्वयकेन्द्रकल्पनेन वृत्तद्वयं निष्पाद्य वृत्तद्वयसंयोगाभ्यां वृत्तद्वयपरिधिविभागाभ्यामन्तर्गतं मत्स्याकारं स्थानं भवति । तदेकः संयोगो मुखं बाणाग्रसमानत्वसम्पादनेन, अपरसंयोगस्तु पुच्छमितरवृत्तभागपुच्छसम्पादनेन । मुखपुच्छावच्छिन्नोर्द्ध्वा रेखा दक्षिणोत्तररेखा । तत्र पूर्व्वबिन्दोः सव्यं रेखायां दक्षिणा दिक्, पश्चिमबिन्दोः सव्यं रेखायामुत्तरा दिक् ।

अनन्तरं पूर्ववत्तं मत्स्यत्रयं सम्मार्जनीयः । शङ्कुरपि तत्स्थानाद्विच्याव्यः इति केवला दक्षिणोत्तररेखा स्थितेति तात्पर्यम् । दक्षिणोत्तरदिशोर्मध्यस्थाने तिमिना दक्षिणोत्तररेखामितेन व्यासार्धेन दक्षिणोत्तरस्थानाभ्यां पूर्ववत् प्रत्येकं वृत्तं विधाय पूर्ववत् सिद्धेन मत्स्येनेत्यर्थः । पूर्वपश्चिमा रेखा कार्या । तत्र पूर्वविन्द्वोरासन्नं रेखाग्रं पूर्वा, पश्चिमविन्द्वोरासन्नं रेखाग्रं पश्चिमेति मत्स्यत्रयसम्मार्जनेन केवला पूर्वापररेखापि सिद्धा । अथ रेखासंयोगस्थानाद्दिक्साधनोपक्रमोक्तं पूर्ववृत्तमुल्लिखेत् तद्वृत्तपरिधौ यत्र रेखा लग्ना तत्र दिगिति तद्वृत्तमध्यस्य दिक्चतुष्टयं वृत्ते सिद्धम् । तद्वत् यथा दक्षिणोत्तराभ्यां पूर्वापरा साधिता तत्प्रकारेणेत्यर्थः । एवकारोऽन्यप्रकारनिरासार्थकः । हि निश्चयेन । विदिशः कोणदिशो दिशां पूर्वादिसिद्धदिशां ये मध्यमत्स्याः अव्यवहितदिग्द्वयान्तरोत्पन्नाः लघवस्तैः कर्णाख्याः सम्यक्प्रकारेण साध्याः । रेखाद्वृत्तसंयोगस्थत्वेन ज्ञेयाः । अत्रोपपत्तिः । क्षितिजपूर्वापरवृत्तसंयोगौ पूर्वापरविभागस्थौ पूर्वापरदिशौ तत्र पूर्वापरविभागज्ञानं सूर्योदयास्ताभ्यां तत्र क्षितिजे पूर्वापरवृत्तं कुत्र लग्नमिति ज्ञानं तु विषुवद्वृत्तक्रान्तिवृत्तसम्पातस्य सूर्यस्योदयास्तस्थलज्ञानेन विषुवद्वृत्तस्य पूर्वापरक्षितिजवृत्तसम्पातयोः सम्बद्धत्वात् । अथान्यस्मिन् दिने सूर्यस्योदयास्तावग्रांशान्तरेण याम्योत्तरे भवत इति सूर्योदयास्तस्थानाभ्यामग्रांशान्तरेणोत्तरयाम्ये पूर्वापरस्थानं भवतीति क्षितिजस्य सङ्कुच्याद्दूरत्वाच्च तद्दानेन पूर्वापरज्ञानमशक्यमतस्तत्तुल्येन स्वाभीष्टप्रदेशे तज्ज्ञानार्थमभीष्टसमस्थं क्षितिजानुकारं वृत्तं कृतम् । तत्रापि सूर्योदयास्तसमरूपेण स्थलज्ञानस्य दुःशकत्वात् छायार्थं शङ्कुः स्थाप्यः । तथा च सूर्योदये छायानन्त्याद्वृत्तपरिधौ तदग्रस्पर्शाभावः । परन्तु यथा यथा सूर्य ऊर्द्ध्वं भवति तथा तथा छायाह्रासात्तत्र छाया वृत्तपरिधौ यदा प्रविशति तत्स्थानात् तात्कालिको वक्ष्यमाणभुजो व्यस्तोऽर्धज्याकारेण देयस्तदुत्क्रमज्या यत्र परिधिप्रदेशे लगति तत्र शङ्कुस्थानस्य पश्चिमा । छायाग्रस्य पूर्वापरस्थलाङ्गुलान्तरेण याम्योत्तरपतनात् सूर्यापरदिशि छायापतनाच्च । एवं दिनापरार्धे सूर्यो यथा यथाधः सञ्चरति तथा तथा छायावृद्धेः शङ्कुच्छायाग्रवृत्तपरिधौ यत्र यदा निर्गच्छति तात्कालिको वक्ष्यमाणभुजो व्यस्तोऽर्द्धज्याकारेण तत्स्थाने देयस्तदुत्क्रमज्या यत्र परिधिप्रदेशे लगति तत्र शङ्कुस्थानस्य पूर्वा । तत्स्थलं पूर्वापरस्थलम् । इदं शङ्कोरुपलक्षणत्वेन ज्ञानं तथा छायोपलक्षणेनापि प्रदेशस्य पूर्वापरस्थलज्ञानम् । तथा हि । यत्र छायाग्रं विशति तत्रापरा, छायाग्रं यतो निर्गच्छति तत्र पूर्वा । तत्रापि प्रवेशनिर्गमयोरेककालत्वासम्भवात्तात्कालिकः प्रवेशकालकाले छायायाः पश्चिमत्वं तत्र वस्तुभूतं तत्काले निर्गमनस्य पूर्वत्वासम्भवः । एवं निर्गमकाले निर्गमस्थानस्य पूर्वत्वं वस्तुभूतं तत्काले प्रवेशस्य पश्चिमत्वासम्भवः । एककालिकत्वसिद्धर्थं चिह्नयोरेकतरं चिह्नं चाल्यं तात्कालिकभुजयोरन्तरेण तत्र पूर्वचिह्नं भुजान्तराङ्गुलैरयनदिशि चाल्यम् । पश्चिमचिह्नं वा व्यस्तायनदिशि चाल्यम् । तत्रैवं स्थलमध्यदेशस्य पूर्वापरस्थलम् । एतन्मध्ये स्थापितशङ्कोश्छायाग्रप्रवेशनिर्गमचिह्नाभ्यां यथोक्तरीत्या भुजदानेन सिद्धपूर्वापरस्थलेनाभिन्नत्वात् । तदुक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ "तत्कालापमजीवयोस्तु विवराद्वाकर्णभित्या हतात् लम्बज्याप्तमिताङ्गुलैरयनदिश्यैन्द्री स्फुटा चालिता" इति । तदेतद्भगवता लोकानुकम्पया स्वल्पान्तरत्वादेकतरविन्दुचालनं नोक्तं सुखार्थं किञ्चित्स्थूलावेव निर्गमप्रवेशविन्दू पूर्वापराभिधावुक्तौ । एतच्चाभीष्टस्थानं यथा निर्गमस्थलमध्ये यथा भवति तथानेन प्रकारेण मण्डलकेन्द्रशङ्कुस्थापनादिनाऽभीष्टप्रदेशे पूर्वापरादिशौ साध्ये इति । तन्मध्ये दक्षिणोत्तररेखाविन्दुद्वयोत्पन्नमध्यमत्स्यरेखैवेति । याम्योत्तरमध्ये पूर्वापरा रेखा तद्वृत्तमध्यमत्स्येनेति याम्योत्तरदिशोरित्यादि सम्यगुक्तम् । ननु पूर्वापरविन्दुभ्यां मत्स्येन या दक्षिणोत्तररेखा तदग्राभ्यां मत्स्येन रेखा पूर्वापरविन्दुस्पृष्टैवेति पूर्वं तस्या एव विन्द्वन्तरत्वेन सिद्धत्वात् पुनः साधनं व्यर्थमन्यथा दक्षिणोत्तररेखाया अप्यसङ्गतत्वापत्तेरिति चेत् सत्यम् । दक्षिणोत्तररेखाशुद्ध्यर्थमेव पूर्वापरविन्दुस्पृष्टरेखायाः पुनः साधनमिति केचित् । वस्तुतस्तु दक्षिणोत्तरपूर्वापरस्थलसम्पातरूपाभीष्टस्थानात् केन्द्रात् प्रागुक्तवृत्तस्य वक्ष्यमाणोपयोगित्वेनावश्यकत्वात् तस्य च पूर्वापरविन्द्वन्तरस्थलाधिकव्यासस्थलत्वाद्विन्द्वन्तररेखा मूलाग्रयोर्वर्धनीया सा तत्र वृत्ते पूर्वापररेखा भवति । तस्या विन्द्वोरपर्यन्तस्य वक्रत्वं कदाचित् स्यादतः प्रथममेव पूर्वरेखाग्रे विन्द्वन्तरसिद्धमत्स्यमुखपुच्छगत-

रेखाया विषुवन्नराधिकत्वेन तदुत्पन्नमध्यरेखाया ऋज्व्याः सुतरामधिकत्वेन पुनः पूर्व्वापररेखासाधनं युक्ततरमिति तत्त्वम्। एवमेवाव्यवहितदिग्द्वयान्तरोत्पन्नलघुमत्स्यैश्चतुर्भिः सूत्रैर्वृत्ते कोणदिशः। तदिदमभीष्टस्थानकेन्द्रकमण्डले दिगष्टकं सिद्धम्॥ अथ दिक्सूत्रसम्पातरूपाभीष्टस्थानात् तात्कालिकच्छायाग्रस्थानमाह” र० ना०
“चतुरस्रं बहिः कुर्य्यात् सूत्रैर्मध्याद्विनिर्गतैः। भुजसूत्राङ्गुलैस्तत्र दत्तैरिष्टप्रभा स्मृता” सू० सि०।
“मध्यादभीष्टस्थानाद्दिग्रेखासम्पातरूपाद्विनिर्गतैर्निःसृतैरष्टदिग्रेखारूपैः। बहिर्दिक्सूत्रसम्पातकेन्द्रवृत्ताद्बहिः। अनेनैव वृत्तकरणं पूर्व्वमनुक्तं द्योतितम्। अन्यथा बहिरित्यस्यानुपपत्तेः। पूर्व्ववृत्ताकरणे तु दिग्रेखासम्पातस्य मध्यत्वानुपपत्तेः। चतुरस्रं कोणरेखाधिकसूत्रकर्णद्वयतुल्यं समचतुर्भुजं कुर्य्यात्। यथा च तद्दर्शनम्। तत्र चतुरस्रे भुजसूत्राङ्गुलैर्दीयमानभुजमितसूत्रस्याङ्गुलैर्निर्गमप्रवेशकालिकैर्दत्तैः पूर्व्वापरसूत्रतदङ्ग्या वर्द्धमानैस्तत्र वृत्ते यस्मिन् प्रदेशे भुजाग्रं तत्प्रदेशे इष्टप्रभा निर्गमप्रवेशान्यतरकालिकच्छायाग्रमुक्ताम्। प्रतीतिस्तु दिक्सूत्रसम्पातस्थशङ्कुना ज्ञेया। अत्रोपपत्तिः। वक्ष्यमाणभुजस्य छायाग्रपूर्व्वापरसूत्रान्तरत्वेन प्रतिपादितत्वादिष्टच्छायाग्रमुक्तदिशा ज्ञातं सम्यक्। चतुरस्रकरणं वक्ष्यमाणाग्रसाधकप्राच्यपररेखानुकाररेखाया वृत्तान्तस्तद्बहिर्वा ऋजुत्वनिश्चयार्थमिति। अथ पूर्व्वापररेखायाः सञ्ज्ञान्तरमाह” र० ना०।
“प्राक्पश्चिमाश्रिता रेखा प्रोच्यते सममण्डलम्। उन्मण्डलं च विषुवन्मण्डलं परिकीर्त्त्यते” सू० सि०।
“प्राक्पश्चिमाश्रिता पूर्व्वं यसम्बद्धा साधिता रेखा सममण्डलमुच्यते। सैव रेखोन्मण्डलं विषुवन्मण्डलम्। चः समुच्चये। उभयसञ्ज्ञकं कथ्यते। अत्रोपपत्तिः। क्षितिजपूर्व्वापरवृत्तसंयोगौ पूर्व्वापरे तत्सूत्रं पूर्व्वापरसूत्रमिति। पूर्व्वापरवृत्तस्य भूमावूर्द्ध्वाधरानुकारिवृत्तत्वेनादर्शनाद्रेखाकारतयैव दर्शनाच्च पूर्व्वापरवृत्तमपि तत्सूत्रम्। पूर्व्वापरवृत्तस्य सममण्डलत्वेनाभिधानात् तद्रेखासममण्डलसञ्ज्ञोक्ता। अथ स्वनिरक्षदेशक्षितिजवृत्तस्योन्मण्डलाख्यस्य तत्संयोगयोः संलग्नत्वात् तन्मध्यसूत्रत्वेन पूर्व्वापरसूत्रत्वस्यापि सत्त्वात् पूर्व्वापरसूत्रमुन्मण्डलसञ्ज्ञम्। एतेनान्यदेशक्षितिजसञ्ज्ञया स्वदेशक्षितिजसञ्ज्ञा सुतरां सिद्धेति पूर्व्वापरसूत्रस्य क्षितिजवृत्तसञ्ज्ञा द्योतिता। पूर्व्वापरस्थानयोः क्षितिजवृत्तस्य संलग्नत्वाद्रक्षितवृत्तस्य क्षितिजानुकारित्वाच्च। एवं निरक्षदेशपूर्व्वापरवृत्तं विषुवन्मण्डलाख्यं पूर्व्वापरस्थानयोः संलग्नमिति तन्मध्यसूत्रत्वेनापि पूर्व्वापरसूत्रस्य सिद्धत्वात् पूर्व्वापरसूत्रं विषुवन्मण्डलसञ्ज्ञं क्रान्तिवृत्तस्य दृग्वृत्तस्य च चलत्वात् कादाचित्कत्वेन पूर्व्वापरस्थानसंलग्नत्वात् तत्सञ्ज्ञा नोक्तेति ध्येयम् अथाग्राज्ञानमाह” र० ना०।
“रेखा प्राच्यपरा साध्या विषुवद्भाग्रगा तथा। इष्टच्छायाविषुवतोर्मध्यमग्राऽभिधीयते” सू० सि०।
“तस्मिंश्चतुरस्रे पूर्व्वापररेखातः उत्तरभागे विषुवद्भाग्रगाऽग्रभाग्रप्रदेशस्थाग्रभाङ्गुलान्तरितेत्यर्थः। प्राच्यपरा रेखा पूर्व्वापररेखानुकारा रेखा तथा सर्व्वतस्तुल्यान्तरेण यथेष्टच्छायाग्ररेखाभुजान्तरेण तथाग्रभान्तरेण कार्य्या। अनन्तरमिष्टच्छायाविषुवतोरिष्टच्छायाग्ररेखाग्रभाग्ररेखयोरित्यर्थः। मध्यं चतुरस्रेऽङ्गुलात्मकमन्तरालं सर्व्वतस्तुल्यम्। अग्रा कर्णवृत्ताग्रोच्यते। अत्रोपपत्तिः। भुजस्य कर्णवृत्ताग्रा पलभासंस्कारेणाग्रे उक्तत्वाद्दक्षिणगोले पलभाधिकोत्तरभुजसद्भावेन पलभोनो भुजोऽग्रेति, प्राच्यपरसूत्रादुत्तरभागेऽग्रभाग्ररेखा भुजमध्ये भवतीति द्वयो रेखयोरन्तरमग्रा पलभोनभुजरूपा। एवमुत्तरगोले उत्तरभुजस्य पलभाल्पत्वाद्भुजोनपलभाग्रेति पलभारेखा प्राच्यपरसूत्रादुत्तरभागस्था भुजरेखातोऽप्यग्रान्तरेणोत्तरदिशीति द्वयो रेखयोरन्तरं भुजोनपलभारूपं कर्णवृत्ताग्रा। एवं दक्षिणभुजस्य पलभोनाग्रात्वात् पलभायुतो भुजोऽग्रेति प्राच्यपरसूत्राद्भुजाग्रपलभाग्ररेखयोः क्रमेण याम्योत्तरत्वात् तयोरन्तरालं पलभाभुजैक्यरूपमग्रा, पलभायाः शङ्कुतलानुकल्पत्वात् सदोत्तरत्वं छायासम्बन्धादयुक्तम् गोले शङ्कुतलस्य दक्षिणत्वादुत्तराऽपरदिशि छायासद्भावाच्च। अतएव प्राच्यपरसूत्राद्दक्षिणभागे दक्षिणभुजवशादग्रभाग्ररेखाकल्पने उक्तानुपपत्त्या सम्यगुत्तरभागे पूर्व्वापरसूत्रादिति विषुवद्भाग्रगेत्यत्र व्याख्यातम्” अथ प्रसङ्गाज्ज्ञातच्छायातः कर्णज्ञानं तच्छुद्धिं चाह र० ना०।
“शङ्कुच्छायाकृतियुतेर्मूलं कर्णोऽस्य वर्गतः। प्रोज्झ्य शङ्कुकृतिं मूलं छाया शङ्कुर्विपर्य्ययात्” सू० सि०
“द्वादशाङ्गुलशङ्कुच्छाययोर्वर्गयोगात् पदं छायाकर्णः स्यात्। अथास्य शुद्धिरूपं छायासाधनमाह। अस्येति। छायाकर्णस्य वर्गात् शङ्कुवर्गं चतुश्चत्वारिंश-

दृग्भक्तं फलं विशोध्य मूलं छाया। प्रकारान्तरेण छायाकर्णावुद्दिष्टमाह। शङ्कुरिति। विपर्ययाच्छायासाधनवैपरीत्याच्छायाकर्णवर्गाच्छायावर्गं विशोध्य मूलमित्यर्थः। शङ्कुर्द्वादशाङ्गुलमितः स्यात्। अत्रोपपत्तिः। द्वादशाङ्गुलशङ्कुः कोटिस्तन्मा भुजस्तत्कृत्योर्योगपदं कर्ण इत्यत्र कर्णः कर्ण इत्याद्युक्तमेवाद्युक्तरीत्योपपन्नम्। ननु दिक्साधनोत्तरमिष्टप्रभायाः कर्णसाधनं भगवता सर्वज्ञेन किमर्थमुक्तमग्रेऽग्रादीनां स्वतन्त्रतयोक्तत्वात्। न च विना गणितमग्राज्ञानार्थमिदं युक्तमुक्तमिति वाच्यम्। वक्ष्यमाणभुजज्ञानस्याग्रोपजीव्यत्वेन तस्याश्च भुजोपजीव्यत्वेनान्योन्याश्रयात् गणितज्ञानायाग्रायाः पुनः साधनस्य व्यर्थत्वाच्च। न च भुजमूलाङ्गुलैर्दत्तैरित्यनेनेष्टच्छायाग्रं ज्ञातमिति न, किन्त्वेतदुक्त्या दिक्सूत्रसम्पातस्यशङ्क्वार्धेन्यपरिधौ छायाग्रज्ञानात् तत्पूर्वापरसूत्रान्तरे भुजसद्भावाद्विना गणितं भुजोऽपि ज्ञात इति नान्योन्याश्रय इति वाच्यम्। तथापि भगवतः सर्वज्ञस्य निष्प्रयोजनत्वोक्तेरनुचितत्वात्। विना प्रयोजनं मन्दोक्तेरप्यभावाच्च। न हि दिक्साधनेऽग्राभुजादिकमावश्यकं येन तदुक्तिर्युक्ता। किञ्च कर्णसाधनस्य गणितोक्त्या वक्ष्यमाणकर्णसाधनतुल्यत्वेनात्र कथनमनुचितम्। न हि दिक्साधनार्थं "भाकर्णमित्या कृतादिति" सिद्धान्तशिरोमणावुक्तिवदत्र छायाकर्ण उपयुक्तो येन तदुक्तिर्युक्तेति चतुरस्रमित्यादिश्लोकचतुष्टयमन्येन मन्दबुद्धिना क्षिप्तं न भगवतोक्तमिति ध्येयम्। भुजसाधनोपजीव्याग्रया एतदुक्तप्रकारेण सिद्धौ दिशः सम्यक् सिद्धा इति दिक्साधनशुद्ध्यर्थमग्रासाधनम्। प्रकारान्तरेणापि वक्ष्यमाणत्रिज्याहृताग्रया त्रिज्या लभ्यते तदानयागतया कैत्यनुपातेन साधितकर्णसंवादेन शुद्धत्वगमार्थं कर्णसाधनं चोक्तम्। अन्यथाग्रया कर्णस्तदा त्रिज्याहृतोऽग्रया क इति फलस्य त्रिज्यातुल्यत्वानयनार्थं वा कर्णसाधनमिति केचित्। वस्तुतस्तु कमलाकरे छायाग्रनिर्गमस्यानिश्चितपूर्वापरबिन्द्वोः मत्स्येन रेखेति रेखाद्वयं कर्त्तुमशक्यत्वादन्तरं कार्यं तेनान्तरेणाभ्यन्तरतो बिन्दुस्थानस्थितौ पूर्वापरबिन्दू तद्रेखामध्यस्थानस्य पूर्वापररेखेति। तत्तोभयबिन्दुरेखयोरन्तराङ्गुलमानं स्वल्पत्वाद्गणितमशक्यमतः प्रत्येकरेखे प्राच्यपररेखे प्रकल्प्य तन्मध्यकेन्द्रात् पूर्वोक्तं मत्स्यकर्मेति रेखाद्वयं कुर्यात्। तत्र स्वस्वोत्तर स्वस्वप्राच्यपररेखाग्रस्पृष्टा कार्या ताभ्यां स्वस्वकालिकौ भुजौ स्वस्ववृत्ते देयौ तदग्रे छायाग्ररेखे स्वस्ववृत्ते कार्ये स्वस्वप्राच्यपरसूत्रात् स्वस्ववृत्ते उत्तरभागेऽग्राङ्गुलान्तरेण रेखे कार्ये ततः स्वस्ववृत्ते स्वस्वतद्रेखयोरन्तरं स्वस्ववृत्ते उभयकालिककर्णवृत्ताग्रे वक्रत्वेन गणयितुं शक्यं तदन्तरं पूर्वबिन्द्वोर्याम्योत्तरमन्तरं कर्णवृत्तछायासाधनकथनेनानीतं भुजान्तरस्य बिन्द्वन्तरत्वात् तस्य चाग्रान्तरत्वेन फलितत्वात्। विषुवद्दिने गोलभेदे तु भुजान्तरमग्रायोग इति बिन्द्वोर्याम्योत्तरमग्रायोग इति। तेनोक्तरीत्या बिन्दुस्थानस्थितत्वं पूर्वापरसूत्रं स्फुटमित्याशयेन भगवताग्रा निरूपिता तस्याः शुद्ध्यर्थं कर्णोऽपि साधित इति तत्त्वम्" र० ना०। अतः परं "त्रिंशत्कृत्यो युगे भानामित्यादिः" ग्रन्थः। स च अयनशब्दे ३३६।३३७ पृ० दर्शितः। सोऽत्रानुसन्धेयः।

"स्फुटं दृक्तुल्यतां गच्छेदयने विषुवद्द्वये। प्राक् चक्रं चलितं हीने छायार्कात् करणागते। अन्तरांशैरथावृत्य पश्चाच्छेषैस्तथाधिके" सू०सि०।

"अयने दक्षिणोत्तरायणसन्धौ विषुवद्द्वये गोलसन्धौ चलितं चक्रं दृक्तुल्यतां दृष्टिगोचरतां स्फुटमनायासं गच्छेत्। तत्र प्रत्यक्षतस्तन्मितमन्तरं दृश्यत इत्यर्थः। तथा च सृष्ट्यादिकाले रेवतीयोगताराप्रत्यासन्नावधि मेषतुलाद्योः कर्कमकराद्योश्च विषुवायनप्रवृत्तेरिदानीं त्वन्यत्र, तत्स्वरूपे प्रत्यक्षे इति क्रान्तिवृत्तं चलितमन्यथा तदनुपपत्तेरिति भावः। ननु पूर्वतोऽपरत्र वा चलितमिति कथं ज्ञेयमित्यत आह। प्रागिति। छायार्काद्दृग्वद्दिने सूर्यस्यायनदिक्परावर्तनमध्ये प्राच्यपरसूत्रस्थत्वं वा तस्मिन् दिनेऽन्यस्मिन् दिने वा मध्याह्नच्छायातो वक्ष्यमाणप्रकारेण सूर्यः साध्यस्तस्मादित्यर्थः। करणागते प्रागुक्तप्रकारेणानीतः स्पष्टः सूर्यस्तस्मादित्यर्थः। न्यूने सति। अन्तरांशैः सूर्ययोरन्तरांशैश्चक्रं क्रान्तिवृत्तं प्राक् पूर्वस्मिन् चलितमिति ज्ञेयम्। अथ यद्यधिके सति शेषैः सूर्ययोरन्तरांशैश्चक्रमावृत्य परिवृत्त्य पश्चात् पश्चिमाभिमुखं तथा चलितमिति ज्ञेयम्। अत्रोपपत्तिः। छायातो वक्ष्यमाणप्रकारेण सूर्यो वर्तमानस्थानाद्गणितागतस्तु रेवतीयोगताराप्रत्यासन्नावधितोऽतस्तयोरन्तरमयनांशास्तत्र क्रान्तिवृत्तस्य पूर्वचलने गणितागतार्काच्छायार्कोऽधिको भवति। पश्चिमचलने तु न्यूनो भवतीति सर्वमुपपन्नम्। अथ चराद्युपजीव्यां पलभामाह" र० ना०।

एवं विषुवती छाया स्वदेशे या दिनार्धजा । "दक्षिणोत्तररेखायां सा तत्र विषुवत्प्रभा" सू० सि० ।

"स्वाभीष्टदेशे एवं विषुवती चलितविषुवद्दिनसम्बन्धाद्वेत्यासन्नस्याप्युपचाराद्विषुवत्सञ्ज्ञा तद्व्यावर्तकमेवमिति। दिनार्धजा माध्याह्निकी या यन्मिता द्वादशाङ्गुलशङ्कोश्छाया दक्षिणोत्तररेखायां निरक्षोत्तरदक्षिणदेशक्रमेणोत्तरस्थां दक्षिणस्थां प्रभायाः दक्षिणोत्तररेखास्थत्वं विना मध्याह्नासम्भवात् सा तन्मिता तत्र तस्मिन्नभीष्टदेशे विषुवत्प्रभाऽक्षभा भवति। एतेन द्वादशाङ्गुलशङ्कुः कोटिः पलभा भुजस्तत्कृत्योर्योगपदं कर्ण इत्यक्षकर्णः कर्ण इत्यक्षक्षेत्रं वक्ष्यमाणोपयुक्तं प्रदर्शितम् । तदा सूर्यस्य विषुवद्वृत्तस्थत्वाद्विषुवत्प्रभेति सञ्ज्ञोक्ता । अथ लम्बाक्षयोरानयनमाह" र० ना० ।

"शङ्कुच्छायाहते त्रिज्ये विषुवत्कर्णभाजिते । लम्बाक्षज्ये तयोश्चापे लम्बाक्षौ दक्षिणौ सदा" सू० सि० ।

"त्रिज्ये द्विस्थानस्थे शङ्कुच्छायाहते एकत्र द्वादशगुणिताऽपरत्र प्रागुक्तया विषुवत्प्रभया गुणिता विषुवत्कर्णभाजितोभयत्राक्षकर्णेन भक्ता फले क्रमेण लम्बज्याक्षज्ये तयोर्ज्ययोर्धनुषी क्रमेण लम्बाक्षौ सदोभयगोले दक्षिणदिक्स्थौ भवतः । अत्रोपपत्तिः । याम्योत्तरवृत्ते निरक्षस्वदेशपूर्वापरवृत्तयोर्यदन्तरं तदक्षः । याम्योत्तरवृत्ते दक्षिणक्षितिजप्रदेशाद्विषुवद्वृत्तस्य यदन्तरं तल्लम्बः । उभायुर्गोले खमध्योपरवृत्ताद्दक्षिणौ तज्ज्ये अक्षलम्बज्ये भुजकोटी त्रिज्याकर्णे इत्यक्षक्षेत्रादक्षकर्णकर्णे द्वादशपलभे कोटिभुजौ तदा त्रिज्याकर्णे काविन्यनुपाताभ्यां लम्बाक्षज्ये तद्धनुषी लम्बाक्षावित्युपपन्नम् । अथ मध्याह्नच्छायातोऽक्षानयनं श्लोकाभ्यामाह" र० ना०

"मध्यच्छाया भुजस्तेन गुणिता त्रिभमौर्विका । स्वकर्णाप्ता धनुर्लिप्ता नतास्ता दक्षिणे भुजे । उत्तराश्चोत्तरे याम्यास्ताः सूर्यक्रान्तिलिप्तिकाः । दिग्भेदे मिश्रिताः साम्ये विश्लिष्टाश्चाक्षलिप्तिकाः" सू० सि० ।

"अभीष्टदिने माध्याह्निकी छाया भुजसञ्ज्ञा ज्ञेया । तेन भुजेन त्रिज्या गुणिता मध्याह्नच्छायाकर्णेन भक्ता फलस्य धनुःकला नता नतसञ्ज्ञास्ता नतकला दक्षिणे भुजे मध्याह्नच्छायारूपभुजे प्राच्यपरस्वमध्याद्दक्षिणदिक्स्थे सति, उत्तरदिक्का उत्तरे भुजे दक्षिणाः । चो विषयव्यवस्थार्थकः । ता नतकलाः सूर्यक्रान्तिकलाः प्रागुक्ताः । दिग्भेदे स्वदिशोर्भिन्नत्वे मिश्रिताः संयुक्ताः साम्येऽभिन्नदिक्त्वे विश्लिष्टा अन्तरिताः । चो विषयव्यवस्थार्थकः । अक्षकला भवन्ति । अत्रानावश्यकभुजसञ्ज्ञया भगवतोपपत्तिरुक्ता । तथाहि । द्वादशाङ्गुलशङ्कुकोटौ मध्याह्नच्छायाकर्णे वा मध्यच्छायाभुजस्तथा खस्वस्तिकान्मध्याह्नकाले सूर्यस्य याम्योत्तरवृत्ते यदन्तरेण नतत्वं ता नतकलास्तज्ज्या नतांशज्या मध्याह्ननतांशज्यारूपशङ्कौ त्रिज्याकर्णे वा भुज इति मध्याह्नच्छायाकर्णे कर्णे मध्याह्नच्छाया भुजस्तदा त्रिज्याकर्णे को भुज इत्यनुपातेन नतज्या तद्धनुरत्र कलात्मकत्वान्नतकलास्ता ग्रहसम्बन्धा इति छायादिग्विपरीतदिक्काः । अथ क्रान्त्यंशाक्षांशयोरेकदिक्त्वे योगेन नतांशा इति दक्षिणा नतकला दक्षिणक्रान्तिकलाभिर्हीना अक्षांशा भवन्ति । क्रान्त्यंशाक्षांशयोर्भिन्नदिक्त्वेऽन्तरेण नतांशा यदि दक्षिणास्तदा क्रान्त्यूनाक्षांशत्वं नतत्वादुत्तरक्रान्तियुता अक्षांशाः । यदि तूत्तरास्तदाऽक्षोनक्रान्तेर्नतत्वात्ततोनोत्तरक्रान्तिरक्ष इति सम्यगुपपन्नम् । अथाक्षात् पलभानयनमाह" र० ना० ।

"ताभ्योऽक्षज्या च तद्वर्गं प्रोज्झ्य त्रिज्याकृतेः पदम् । लम्बज्याऽर्कगुणाक्षज्या विषुवद्भाथ लम्बहृत्" सू० सि० ।

"ताभ्योऽक्षकलाभ्योऽक्षज्या भवति । चः समुच्चये । अक्षज्यावर्गं त्रिज्यावर्गात् त्यक्त्वा शेषान्मूलं लम्बज्या । अनन्तरमक्षज्या द्वादशगुणा लम्बया लम्बज्यया गुणनस्य भजनसम्बन्धाद्भक्तेत्यर्थसिद्धम् । अक्षभा स्यात् । अत्रोपपत्तिः । अक्षकलानां याक्षज्या तस्यास्त्रिज्याकर्णे भुजत्वात् तद्वर्गोनात् त्रिज्यावर्गान्मूलं लम्बज्या कोटिः । तदाक्षज्या भुजस्तदा द्वादशकोटौ को भुज इत्यनुपातेन विषुवच्छायेति । अथाक्षज्ञाने नतभागेभ्यः क्रान्तिद्वारा सूर्यसाधनं सार्धश्लोकाभ्यामाह" र० ना० ।

"स्वाक्षार्कनतभागानां दिक्साम्येऽन्तरमन्यथा । दिग्भेदेऽपक्रमः शेषस्तस्य ज्या त्रिज्यया हता । परमापक्रमज्याप्ता चापं मेषादिगो रविः । कर्कादौ प्रोज्झ्य चक्रार्धात् तुलादौ भार्धसंयुतात् । मृगादौ प्रोज्झ्य भगणान्मध्याह्नेऽर्कः स्फुटो भवेत्" सू० सि० ।

"स्वदेशाक्षांशेष्टदिनीयमध्याह्नसूर्य्यनतांशयोर्भागानां बहुत्वाद्बहुवचनम् । एकदिक्त्वेऽन्तरमन्यदिक्त्वे अन्यथा योगः कार्यः । शेष उक्तसंस्कारसिद्धोऽङ्कः क्रान्तिः स्यात् । तस्यापक्रमस्य ज्या त्रिज्यया गुणया परमक्रान्तिज्यया प्रागुक्तया भक्ता फलस्य धनुर्भागादिकं मेषादिगो मेषादि-

राशित्रितयान्तर्गतोऽर्कः स्यात्। कर्कादित्रयेऽर्के चक्रार्धात् षड्राशित आगतार्कं त्यक्त्वा शेषं मध्याह्नकाले स्फुटोऽर्कः स्यात्। तुलादित्रितये षड्भयुतादागतार्कात् स्फुटोऽर्को ज्ञेयः। आगतोऽर्कः षड्भयुतः स्फुटोऽर्कः स्यादित्यर्थः। मकरादित्रयेऽर्के द्वादशराशिभ्य आगतार्कं त्यक्त्वा शेषमयनांशसंस्कृतः स्फुटोऽर्कः स्यात्। करणागतस्थानार्थं व्यस्तायनांशसंस्कृत इत्यर्थसिद्धम्। पूर्वं तत्संस्कृतग्रहणात् क्रान्तिः साध्येत्यर्थस्योक्तेः। अत्रोपपत्तिः। एकदिशि क्रान्त्यक्षयोगात्तन्नतं दक्षिणमतोऽक्षोनं क्रान्तिर्दक्षिणा। भिन्नदिशि क्रान्त्यूनाक्षो नतं दक्षिणमनेनाक्षो हीनः क्रान्तिरुत्तरा। अक्षोनक्रान्तिर्नतं तूत्तरमतोऽक्षयुतं क्रान्तिरुत्तरा। अस्या ज्या क्रान्तिरर्कज्या। यदि परमक्रान्तिज्यया त्रिज्याभुजः स्यात् तदानया कैतोष्टा सायनार्कभुजज्या तद्धनुः सायनार्कभुजः। भुजस्य चतुर्षु पदेषु तुल्यत्वात् प्रथमपदे मेषादित्रये सूर्यस्यैव भुजत्वाद्भुज एव सूर्यः। कर्कादित्रये द्वितीयपदे षड्भाद्रूनस्यार्कस्य भुजत्वाद्भुजोनषड्भमर्कः। एवं तृतीयपदे तुलादित्रये षड्भेन हीनार्कस्य भुजत्वात् षड्युतो भुजोऽर्कः। चतुर्थपदे मकरादित्रये सूर्योनभगणस्य भुजत्वात् सर्व्योनभगणोऽर्क इति सर्वं वैपरीत्यात् सुगमतरम्। अथागतस्फुटसूर्यस्य करणागतस्फुटतुल्यत्वस्थानमागतस्फुटसूर्यान्मध्यमस्य करणागतमध्यमार्कतुल्यत्वेन विशेषं वक्तुं श्लोकार्धेनाह र० ना०।

"तन्मान्दमसकृद्वामं फलं मध्यो दिवाकरः"। सू० सि०।

"तस्मादागतस्फुटसूर्यान्मान्दं फलं मन्दफलमसकृदनेकवारं वामं व्यस्तं संस्कृतं स्फुटसूर्योऽहर्गणानीतः स्फुटसूर्यः स्यात्। अयमर्थः। स्फुटसूर्यं मध्यमं प्रकल्प्य पूर्वं मन्दोच्चात् प्रागुक्तरीत्या मन्दफलं धनर्णमानीय स्फुटसूर्ये ऋणं धनं कार्यं मध्यमसूर्यः। अस्मादपि मन्दफलं स्पष्टसूर्ये व्यस्तं संस्कृतं मध्यमोऽस्मादपि मन्दफलं स्पष्टे व्यस्तं मध्यमार्क इति यावदविशेषस्तावदसकृत् साध्योऽर्को मध्योऽहर्गणानीतो भवतीति। तथा च मध्यमार्कात् स्फुटार्कसाधनमेकवारं मन्दफलसंस्कारः स्फुटार्कान्मध्यार्कसाधने त्वनेकवारं मन्दफलव्यस्तसंस्कार इति विशेषोऽभिहितः। अत्रोपपत्तिः। मध्यमसूर्यादानीतमन्दफलेन संस्कृतो मध्यःस्फुटोऽर्को भवति। अयं वा तेनैव मन्दफलेन व्यस्तं संस्कृतो मध्यो भवति। अत्र स्फुटार्कान्मध्यार्कसाधने मध्यमस्थानाभावात् तदानीतमन्दफलस्याज्ञानमशक्यमतः स्फुटसूर्यं मध्यमं प्रकल्प्यानीतमन्दफलेनाभिमतासन्नेन स्फुटोऽर्को व्यस्तसंस्कृतो मध्यमासन्नः। अस्मादपि मन्दफलमभिमतासन्नमपि पूर्वस्मात् सूक्ष्ममिति यावदविशेषे मध्यार्कसाधितं मन्दफलं भवतीति निरवद्यं सर्वमुक्तम्। अथ मध्याह्ने छायाकर्णयोरानयनं विवक्षुः प्रथमं तात्कालिकनतांशज्ञानं कथयंस्तद्भुजकोटिज्ये कार्ये इत्याह" र० ना०।

"स्वाक्षार्कापक्रमयुतिर्दिक्साम्येऽन्तरमन्यथा। शेषं नतांशाः सूर्यस्य तद्बाहुज्या च कोटिजा" सू० सि०।

"दिक्साम्ये एकदिक्त्वे स्वदेशाक्षांशमध्याह्नकालिकसूर्यक्रान्त्यंशयोर्योगः। अन्यथा अत उक्तादेकदिक्त्वाद्वैपरीत्ये भिन्नदिक्त्वे इत्यर्थः अक्षांशक्रान्त्यंशयोरन्तरं कार्यं शेषं संस्कारोत्पन्नं सूर्यस्य मध्याह्ने नतांशास्तेषां नतांशानां भुजरूपाणां ज्या कोटिजा तदंशा नवतिशुद्धाः कोटिस्तत उत्पन्ना ज्या। चः समुच्चये। साध्या। अत्रोपपत्तिः। याम्योत्तरवृत्ते सूर्यस्य मध्याह्ने स्वस्तिकादन्तरं नतांशा विषुवद्वृत्तपर्यन्तमक्षांशाः। विषुवद्वृत्तसूर्ययोरन्तरं क्रान्त्यंशाः। अतो दक्षिणक्रान्तौ क्रान्त्यक्षयोगो नतांशा उत्तरक्रान्तौ क्रान्त्यूनाक्षोऽक्षोनक्रान्तिर्वा दक्षिणोत्तरनतांशास्तेषां ज्या दृग्ज्या भुजस्तत्कोटिज्या महाशङ्कुः कोटित्रिज्या कर्ण इति छायाक्षेत्रे तदंशानां भुजत्वात्" अथ छायाकर्णयोरानयनमाह। र०ना०।

"शङ्कुमानाङ्गुलाभ्यस्ते भुजत्रिज्ये यथाक्रमम्। कोटिज्यया विभज्याप्ते छायाकर्णावहर्दले" सू० सि०।

"भुजत्रिज्ये नतांशज्यात्रिज्ये इत्यर्थः। शङ्कोः प्रमाणाङ्गुलानि द्वादश तैर्गुणिते कार्ये। उभयत्र कोटिज्यया नतांशोननवत्यंशानां ज्ययेत्यर्थः। भक्त्वा लब्धे द्वे यथाक्रमं भुजज्यात्रिज्यास्थानीयफलक्रमेण मध्याह्ने छायातत्कर्णौ भवतः। अत्रोपपत्तिः। द्वादशाङ्गुलशङ्कोः कोटिरिष्टच्छायाभुजस्तत्कृत्योर्योगपदं कर्ण इति छायाकर्णः कर्ण इति छायाक्षेत्रे। महाशङ्कुकोटौ दृग्ज्यात्रिज्ये भुजकर्णौ तदा द्वादशाङ्गुलशङ्कुकोटौ कावित्यनुपातेन मध्याह्नकाले छायातत्कर्णौ भवतः। साधकयोस्तात्कालिकत्वादित्युपपन्नम्" र० ना०।

अथ भुजसाधनं विवक्षुः प्रथममग्रा कर्णाग्रे आनयति।

"क्रान्तिज्या विषुवत्कर्णगुणाप्ता शङ्कुजीवया। अर्काग्रा स्वेष्टकर्णघ्नी मध्यकर्णोद्धृता स्वका" सू० सि०।

सूर्यक्रान्तिज्या अक्षकर्णगुणिता शङ्कुजीवया शङ्कुर्द्वादशाङ्गुलस्तद्रूपा ज्या तयेत्यर्थः। द्वादशभिरिति फलितम्। भक्ता फलं सूर्यस्याग्रा। उपलक्षणादन्यग्रहस्यापि। इयमग्रा स्वाभिमतकालिकच्छायाकर्णेन गुणिता मध्यकर्णोद्धृता कर्णस्य व्यासस्य मध्यमर्धमिति मध्यकर्णोव्यासार्द्धं त्रिज्या तयेत्यर्थः। भक्ता फलं स्वका स्वकर्णाग्रा स्यात्। अत्रोपपत्तिः। क्रान्तिज्योन्मण्डले कोटिरग्रा क्षितिजे कर्णः कुज्या भुज इत्यक्षक्षेत्रे द्वादशकोटायक्षकर्णः कर्णस्तदा क्रान्तिज्याकोटौ क कर्ण इत्यनुपातेनाग्रा। त्रिज्यावृत्ते इयं कर्णवृत्ते केत्यनुपातेन कर्णवृत्ताग्रेत्युपपन्नम्। अथ भुजानयनं श्लोकाभ्यामाह” र० ना०।

“विषुवद्भायुताग्रा याम्ये स्यादुत्तरो भुजः। विषुवत्यां विशोध्योदग्गोले स्याद् बाहुरुत्तरः। विपर्ययाद्भुजो याम्यो भवेत् प्राच्यपरान्तरे। माध्याह्निको भुजो नित्यं छाया माध्याह्निकी स्मृता” सू० सि०।

“अग्रा सूर्यस्याभीष्टकालिककर्णाग्रा याम्ये दक्षिणगोले विषुवद्भायुताच्छायया युक्तोत्तरदिक्को भुजः स्यात्। उत्तरगोले विषुवत्यां पलभायां कर्णाग्रां विशोध्य न्यूनीकृत्य शेषमुत्तरदिक्को भुजः स्यात्। ननु कर्णाग्रा पलभायां यदा न शुध्यति तदा कथं भुजः साध्य इत्यत आह। विपर्ययादिति। अक्षभां कर्णाग्रायां विशोध्य शेषं दक्षि[illegible] स्यात्। ननु भुजस्य याम्यत्वमुत्तरत्वं वा कस्मादित्यत आह प्राच्यपरान्तर इति। पूर्वापरसूत्रादन्तरालप्रदेशे याम्ये उत्तरो वा भुजः स्यादित्यर्थः। ननु तथापि द्वितीयावधेरनुक्तत्वादन्तरस्याप्रसिद्धेः पूर्वापरसूत्रात् कस्यान्तरं भुज इत्याशङ्कायां उत्तरं मध्याह्नच्छायास्वरूपकथनच्छलेनाह माध्याह्निक इति मध्याह्नकालिको भुजः सदा माध्याह्निकी मध्याह्नकालिकी छायोक्ता। तथा च छायाग्रं प्राच्यपरसूत्राद्याम्यमुत्तरं वा यदन्तरेण स भुज इति व्यक्तीकृतम्। अत्रोपपत्तिः। शङ्कुमूलं प्राच्यपरसूत्राद्याम्यमुत्तरं वा यदन्तरेण स याम्योत्तरो भुजो यद्धस्य। शङ्कुस्तु यद्वादवलम्बसूत्रं क्षितिजसमसूत्रावधि तत्रायं भुजः शङ्कुतलाग्रयोः संस्कारजः। शङ्कुतलं तु स्वाहोरात्रवृत्तस्थितोदयास्तसूत्राच्छङ्कुमूलं यदन्तरेण तद्दक्षिणम्। अग्रा तु पूर्वापरसूत्रादुदयास्तसूत्रावध्यन्तरमुत्तरदक्षिणगोलक्रमेणोत्तरदक्षिणा। तत्र यद्यापरदिशि यद्भान्तरेऽग्राद्व्यस्तमिति शङ्कुतलमुत्तरमेवापि व्यस्तदिक्कमिति तत्संस्कारो भुजो गोले प्रत्यक्षः। स महाशङ्कोरिति यदि महाशङ्कोरयं तदा द्वादशाङ्गुलशङ्कोः क इत्यनुपातेन भुजः पूर्वापरसूत्राच्छायाग्रावधिः। तत्र शङ्कुतलाग्रे द्वादशाङ्गुलशङ्कोः साधिते तत्संस्कारेण भुजः स एव। तत्राप्यग्रा पूर्वं साधिता शङ्कुतलं तु द्वादशाङ्गुलशङ्कोः पलभा महाशङ्कुः कोटिः शङ्कुतलं भुजो हृतिः कर्ण इत्यक्षक्षेत्रे द्वादशकोटौ पलभा भुजस्तदा महाशङ्कुकोटौ को भुज इत्यनुपातेन शङ्कुतलमानीय महाशङ्कोरियं द्वादशाङ्गुलशङ्कोः किमित्यनुपातेन गुणहरयोस्तुल्यत्वान्नाशेन पलभाया एवावशिष्टत्वात्। सा तूत्तरा दक्षिणगोलेऽग्राया उत्तरत्वादेकदिक्त्वेन पलभाग्रयोर्योगे उत्तरो भुजः। उत्तरगोलेऽग्राया दक्षिणत्वेन भिन्नदिक्त्वात् पलभाग्रयोरन्तरं भुजस्तत्र पलभायाः शेषमुत्तरो भुजोऽग्रायाः शेषं दक्षिणो भुजः। मध्याह्ने छायाया भुजरूपत्वान्मध्याह्नकालिको भुजो मध्याह्नच्छायेति सर्वं युक्तम्। अथ याम्योत्तरवृत्तस्थच्छायाकर्णमुक्त्वा पूर्वापरवृत्तस्थच्छायाकर्णं प्रकारद्वयेनाह” र० ना०।

“लम्बाक्षजीवे विषुवच्छायाद्वादशसङ्गुणे। क्रान्तिजज्याप्ते तु तौ कर्णौ सममण्डलगे रवौ” सू० सि०।

“लम्बज्याक्षज्ये क्रमेणाक्षभाद्वादशभ्यां गुणिते उभयत्र क्रान्तिज्यया भक्ते तुकारात् फले, समवृत्तस्थेऽर्के तौ दृग्योग्यच्छायासम्बद्धौ कर्णौ भवत उभयत्र छायाकर्णः स्यात्। अत्रोपपत्तिः। स्वमस्तकोपरि पूर्वापरानुकारेण यद्वृत्तं तत्सममण्डलसञ्ज्ञम्। तत्रस्थस्य छायाकर्णानयनम्। पलभाभुजेऽक्षकर्णः कर्णस्तदा क्रान्तिज्याभुजे कः कर्ण इति समशङ्कुः क्रान्तिज्याभुजे समशङ्कुकुज्योन्नतज्ययोः क्रमेण कर्णकोटित्वात्। अस्माच्छङ्कुमानाङ्गुलाभ्यस्ते इत्यादिना त्रिज्या द्वादशगुणितानेन भक्ता तत्र।

“छेदं लवं च परिवर्त्य हरस्य शेषः कार्योऽत्र भागहरणे गुणनाविधिश्च” इत्युक्तेः। पलभयापि गुणया क्रान्तिज्याक्षकर्णाभ्यां भक्ता। तत्र त्रिज्या द्वादशगुणिता अक्षकर्णभक्ता लम्बज्येव सिद्धातो लम्बज्या पलभागुणिता क्रान्तिज्याभक्ता फलं समवृत्तगतच्छायाकर्णः। अथात्रैव पलभाभुजे द्वादशकोटिरक्षज्याभुजे का कोटिरिति लम्बज्याप्रकृत्ये पलभयोस्तुल्यत्वान्नाशादक्षज्या द्वादशगुणा

क्रान्तिज्या भक्ता छायाकर्णः सममण्डलगतः । क्रान्तिज्यायाः सदायं कर्णः सिद्ध्यत्र हि सर्वदा सममण्डलगतो ग्रह इति सममण्डलगतग्रहस्यैव कर्णः साध्यो नान्यदेति सूचनार्थं सममण्डलगे रवावित्युक्तम्" ।

नन्वर्काधिष्ठिताहोरात्रवृत्तपरिधेः सम्पातादवलम्बरूप-सममण्डलगोले प्रत्यक्षसिद्धस्य साधनार्थं सममण्डलस्थत्वाभावेऽपि छायाकर्णः साध्यः । सममण्डलगे रवावित्युक्तिस्तु स्वाधिष्ठिताहोरात्रवृत्तपरा न त्वन्यदा न साध्योऽन्यथा लक्ष्यत्वेन प्रकारस्यातिप्रसङ्गापत्तेः । न हि प्रकारं तद्व्यावर्तकं विशेषणं प्रसिद्धं येन नातिप्रसङ्गः । परन्तु यदा सममण्डलाऽक्षांशाधिकक्रान्त्या ग्रहाधिष्ठितद्युरात्र-वृत्तानामसम्बन्धस्तदा गोले समशङ्कोरदर्शनात् तत्र कथं तत्साधनमनिवारितमित्यतः सममण्डलगे रवावित्यस्य पूर्वोक्त एवार्थ इत्यभिप्रायं सममण्डलकर्णानयनप्रकारान्तरकथनच्छलेनाह" र० ना० ।

"सौम्याक्षोना यदा क्रान्तिः स्यात्तदा द्युदलश्रवः । विषुवच्छाययाभ्यस्तः कर्णो मध्याग्रयोद्धृतः" सू० सि०

"यदोत्तरा क्रान्तिरक्षादल्पा स्यात् तदा द्युदलश्रवः सममण्डलस्थार्कक्रान्तिसाधितमध्याह्नकर्णः । न तु मध्याह्नकालिकः । अक्षभया गुणितो मध्याग्रया स्पष्टीकृतमध्याह्नकर्णाग्रया भक्तः फलं सममण्डलगतग्रहबिम्बस्य छायाकर्णः स्यात् । अत्र सौम्येत्यनेन दक्षिणक्रान्तौ तदसाधनं सममण्डलगतग्रहबिम्बस्यादर्शनादिति स्फुटमुक्तम् । अन्यथाक्षाल्पक्रान्तौ दक्षिणगोले समशङ्कोः प्रत्यक्षत्वात् तन्निवारणानुपपत्तेः । अत्रोपपत्तिः । सममण्डलप्रवेशकालिकमध्याह्नच्छायाकर्णादवस्तुभूतात् कर्णेन द्वादशाङ्गुलशङ्कुस्तदा त्रिज्याकर्णेन क इति मध्यशङ्कुस्तात्कालिकः । द्वादशकोटावक्षभा भुजस्तदा महाशङ्कुकोटौ क इति शङ्कुतलम् । द्वादशनाशात् पलभात्रिज्याघातो मध्यकर्णभक्त इति । अनेन भुजेन मध्यशङ्कुस्तदाऽग्राभुजेन क इति समशङ्कुः द्वादशाग्रामध्यकर्णघातो मध्यकर्णपलभाभ्यां भक्तोऽग्राभुजे समशङ्कुतद्वृत्त्योः कोटिकर्णत्वात् । अस्मात् पूर्वप्रकारेण छायाकर्णानयने द्वादशनाशान्मध्यकर्णपलभात्रिज्याघातोऽग्रामध्यकर्णाभ्यां भक्त इति तुल्ययोर्मध्यकर्णमितगुणहरयोर्नाशाकरणेन सिद्धम् स्वतन्त्रेच्छस्य नियोक्तुमशक्यत्वात् । तत्रापि भाज्यहरौ त्रिज्याऽपवर्त्य हरस्थाने मध्यकर्णगुणिताग्रा त्रिज्याभक्तेति मध्यकर्णाग्रा सिद्धान्ते मध्याग्रयोद्धृत इत्युक्तम् । भाज्यस्थाने तु मध्यकर्णपलभाघात इति दक्षिणगोले ग्रहादर्शनान्न साधितः । उत्तरगोलेऽपि क्रान्तिरक्षाधिका तदा सममण्डलप्रदेशासम्भवान्न साधितः सममण्डलावच्छिन्नांशत्वात् । अल्पक्रान्तौ तत्सम्भवात् साधितः । नह्यसिद्धं गोले गणितसाध्यं मानाभावादित्युपपन्नं सौम्येत्यादि । भास्कराचार्यैस्तु "मार्तण्डः सममण्डलं प्रविशति स्वल्पेऽपमे स्यात् पलात् दृश्यो ह्युत्तरगोल एव स विशन् साध्या तदैवास्य भा । अप्राग्रेऽपि समाख्यमण्डलमिने यः शङ्कुरुत्पद्यते नूनं सोऽपि परानुपातविषये नैवं क्वचिद्दुष्यति" इत्यनेन तत्रापि साधितः । अथ स्वाभिमतकर्णेन स्वल्पकाले भुजार्थं कर्णवृत्ताग्रा साध्येति सूचनार्थं कर्णाग्रामुक्तप्रकारेण पुनरपि मध्यकर्ण इति प्रागुक्तस्य स्फुटीकरणार्थं चाह" र० ना० ।

"स्वक्रान्तिज्या त्रिजीवाघ्नी लम्बज्याप्ताऽग्रा मौर्विका । स्वेष्टकर्णहता भक्ता त्रिज्ययाग्राङ्गुलादिका" सू० सि०

"स्वाभिमतकालिकक्रान्तिज्या त्रिज्यया गुणिता लम्बज्यया भक्ता फलमग्रा ज्यारूपा । लम्बज्याकोटौ त्रिज्या कर्णः क्रान्तिज्याकोटौ कः कर्ण इत्यस्योपपत्तिः । उत्तरार्धं पुनरुक्तं व्याख्यातप्रायम् । यदि तु पूर्वोक्तकर्णवृत्ताग्रानयनश्लोके शङ्कुजीवेत्यस्य शङ्कोः कोटिरूपत्वात् पूर्वसाधितनतांशभुजकोटिज्ययेत्यर्थो मध्यकर्ण इत्यस्य च तात्कालिकमध्याह्नच्छायायाः कर्णस्तदा न पुनरुक्तम् । परन्त्वर्कघ्नेत्यस्य तात्कालिकमध्याह्नकालिककर्णाग्रार्थः स्वकेत्यस्य च स्वाभीष्टकालिककर्णाग्रार्थो बोध्यः । एतदुपपत्तिस्तु द्वादशकोटावक्षकर्णः कर्णस्तदा क्रान्तिज्याकोटौ कः कर्ण इति स्वकालिकाग्रा । त्रिज्यावृत्ते इयं तदा तात्कालिकमध्याह्नकालिकच्छायाकर्णेन नतांशकोटिज्याभक्तद्वादशत्रिज्याघातात्मकेन केति द्वादशत्रिज्याघातयोर्गुणहरत्वेन तुल्ययोर्नाशादक्षकर्णगुणितक्रान्तिज्या तात्कालिकमध्याह्ननतांशकोटिज्यया भक्तेति । तात्कालिकमध्याह्नच्छायाकर्णेनेयं कर्णाग्रा तदा स्वाभीष्टकालिकच्छायाकर्णेन केति स्वकालिकी कर्णाग्रेत्युपपन्ना । सूर्याधिष्ठिताहोरात्रवृत्तयाम्योत्तरवृत्तोर्ध्वसम्पातस्तात्कालिकमध्याह्न परानुपातार्थं बोध्यम् । अथ कोणच्छायाकर्णसाधनार्थं कोणशङ्कुदृग्ज्ये श्लोकपञ्चकेनाह" र० ना० ।

"त्रिज्यावर्गार्धतोऽग्रज्या वर्गोनाद्द्वादशाहतात् । पुनर्द्वादशनिघ्नाच्च लभ्यते यत् फलं बुधैः । शङ्कुवर्गार्धसंयुक्तविषुवद्वर्गभाजितात् । तदेव करणीनाम तां पृथक् स्थापयेद्बुधः । अर्कघ्नी विषुवच्छायाऽग्रज्यया गुणिता तथा । भक्ता फलाख्यं तद्वर्गसंयुक्तकरणीपदम् । फलेन हीनसंयुक्तं दक्षिणोत्तरगोलयोः । याम्ययोर्विदिशोः शङ्कुरेवं याम्योत्तरे रवौ । परिभ्रमति शङ्कोस्तु शङ्कुरुत्तरयोस्तु सः । तत्त्रिज्यावर्गविश्लेषान्मूलं दृग्ज्याभिधीयते" सू॰ सि॰ ।

"पूर्वप्रकारानीतैस्तात्कालिकाग्रज्याया न तु कर्णाग्रायाः पूर्वं कर्णस्यैवासिद्धेः । वर्गेण हीनात् त्रिज्यावर्गार्धाद्द्वादशगुणात् पुनर्द्वितीयवारं द्वादशगुणात् यः समुद्रो । तेन द्वादशगुणितस्य द्विधा स्थापननिरासाच्चतुश्चत्वारिंशदधिकशतगुणितादित्यर्थः । पृथक् गुणकोक्तिस्तु गुणनसुखार्थम् । शङ्कोर्द्वादशाङ्गुलात्मकस्य वर्गार्धेन द्विसप्तत्या युक्तेन पलभावर्गेण भाजिताद्बुधैर्गणितकर्तृभिर्यत्सङ्ख्यामितं फलं प्राप्यते तत्सङ्ख्यामितं करणी नामसञ्ज्ञया करणी । तां करणीं बुधो गणकः पृथगेकत्र स्थाने स्थापयेत् । ततो द्वादशगुणिता पलभाग्रज्यया पूर्वगृहीतया गुणिता तथा द्विसप्ततियुतेन पलभावर्गेण भक्ता लब्धं फलसञ्ज्ञं तस्य फलस्य वर्गेण युतायाः करण्या मूलं दक्षिणोत्तरगोलयोः क्रमेण फलेनोनयुतम् । एवमुक्तप्रकारेण सिद्धः शङ्कुः, शङ्कोर्गणितकर्तुः सकाशाद्दक्षिणोत्तरे सूर्ये परिभ्रमति सति तुकारः क्रमार्थे क्रमेण याम्ययोरुत्तरयोर्विदिशोराग्नेयनैरृत्योरैशानीवायव्योः कोणयोरित्यर्थः । द्वितीयतुकारः पूर्वापरदिने विभागक्रमार्थकत्वेन विदिशोरित्यत्रान्वेति तेन दिनपूर्वार्धे आग्नेय्यैशान्योर्दक्षिणोत्तरक्रमेण, दिनापरार्धे नैरृत्यवायव्योर्दक्षिणोत्तरक्रमेणेति फलितार्थः । स कोणसञ्ज्ञः शङ्कुः स्यात् । कोणशङ्कुत्रिज्ययोर्वर्गान्तरान्मूलं दृग्ज्योच्यते" र॰ ना॰ ।

अथैतच्छायाच्छायाकर्णयोरानयनमाह ।

"स्वशङ्कुना विभज्याप्ते दृक्त्रिज्ये द्वादशाहते । छायाकर्णौ तु कोणेषु यथास्वं देशकालयोः" सू॰ सि॰ ।

"कोणीयदृग्ज्यात्रिज्ये द्वादशगुणे दृग्ज्यासम्बन्धिकोणशङ्कुना भक्ते लब्धे दृग्ज्यात्रिज्याक्रमेण छायाच्छायाकर्णौ स्तः । तुकारादेवं कोणेषु चतुर्षु देशकालयोः यथास्वं स्वमनतिक्रम्येति यथास्वं यथादेशं यथाकालं छायाच्छायाकर्णौ साध्यौ । अयमर्थः । क्वचिद्देशे चतुर्षु कोणेषु क्वचिच्च कोणद्वये क्वचिच्च दिनार्ध एव कोणद्वय इत्यादि देशकालानुरोधेन यथायोग्यमिति । अत्रोपपत्तिः प्रागुक्ता स्पष्टा च । अथ दिक्प्रदेशसम्बन्धेन छायाकर्णावुक्त्वा कालसम्बन्धेन सार्धश्लोकाभ्यामाह" र॰ ना॰ ।

"त्रिज्योदक्चरजायुक्ता याम्यायां तद्विवर्जिता । अन्त्या नतोत्क्रमज्योना स्वाहोरात्रार्धसङ्गुणा । त्रिज्याभक्ता भवेच्छेदो लम्बज्याघ्नोऽथ भाजितः । त्रिभज्यया भवेच्छङ्कुस्तद्वर्गं परिशोधयेत् । त्रिज्यावर्गात् पदं दृग्ज्या छायाकर्णौ तु पूर्ववत्" । सू॰ सि॰

"उत्तरगोले चरोत्पन्नया ज्यया चरज्ययेत्यर्थः । पूर्वं चरानयने चरज्यायाश्चरजेति सञ्ज्ञोक्तेः । युक्ता त्रिज्याऽन्त्या स्यात् । याम्यगोले तया चरज्ययोना त्रिज्याऽन्त्या स्यात् । नतोत्क्रमज्योना सूर्योदयाद्दिनगतघट्यो दिनशेषघट्यो वा दिनार्धान्तर्गता उन्नतसञ्ज्ञास्ताभिरूनं दिनार्धं नतकालो घट्यात्मकस्तस्मादसुभ्यो लिप्तास्तत्त्वयमैरित्यादिविधिना, मुनयो रन्ध्रयमला इत्याद्युक्तोत्क्रमज्यापिण्डैर्ज्योत्क्रमज्या । पञ्चदशघट्यधिकनते तु पञ्चदशघट्यूननतस्य क्रमज्या खषड्भिः क्रमज्या तया युक्ता त्रिज्योत्क्रमज्या भवति । तया हीनेत्यर्थः । स्वाहोरात्रार्धसङ्गुणा । गृहीतचरज्यासम्बन्ध्यहोरात्रवृत्तव्यासार्धं द्युज्या तया गुणिता त्रिज्यया भक्ता फलं छेदसञ्ज्ञं स्यात् । अथानन्तरं छेदो लम्बज्यया गुणितस्त्रिज्यया भाज्यः फलमिष्टकाले शङ्कुः स्यात् । तस्य शङ्कोर्वर्गं त्रिज्यावर्गाच्छोधयेत् । शेषस्य मूलं दृग्ज्या । आभ्यां छायाकर्णौ तु पूर्ववत् । पूर्वोक्तरीत्या भवतः । अत्र छायाकर्णौ त्विति कोणच्छायाकर्णसाधनश्लोकान्तभागस्य ग्रहणात् तच्छ्लोकोक्तरीत्याऽभीष्टशङ्कुदृग्ज्याभ्यां छायाकर्णौ साध्यावित्युक्तम् । अत्रोपपत्तिः । याम्योत्तरवृत्तोर्ध्वभागस्थखाधिष्ठितद्युरात्रवृत्तसम्पातात् क्षितिजद्युरात्रवृत्तसम्पातद्वयबद्धोदयास्तसूत्रक्षितिजसम्बद्धयाम्योत्तरवृत्तसूत्रसम्पातपर्यन्तमहोरात्रवृत्ते सूत्रं त्रिज्यानुरूपमन्त्या । सा तूत्तरगोले चरज्यायुता त्रिज्या दक्षिणगोले चरज्ययोना त्रिज्या । उन्मण्डलयाम्योत्तरसूत्रावध्यहोरात्रवृत्तव्यासार्धे त्रिज्यात्वात् उन्मण्डलस्योत्तरदक्षिणक्रमेण क्षितिजादूर्ध्वाधःस्थत्वेन तद्याम्योत्तरसूत्रयोर्मध्ये चरज्यात्वाच्च ।

ग्रहाहोरात्रवृत्ते याम्योत्तराऽहोरात्रवृत्तसम्पाता-दुभयत्र नतघट्यन्तरस्थाने तन्मूलं नतकालस्य सम्पूर्ण-ज्या। तन्मध्यादूर्द्ध्वं सूत्रं शररूपं नतोत्क्रमज्या। तया हीनान्त्या ग्रहस्थानादहोरात्रवृत्ते उदयास्तसूत्रपर्य-न्तमृजुसूत्रं त्रिज्यानुरूद्धमिष्टान्त्या। तत्तुल्या याम्योत्त-रोर्द्ध्वव्यासमूत्रान्तर्गता सा द्युज्याप्रमाणसाधितेष्टहृतिः। द्युज्यागुणा त्रिज्याभक्ता फलं छेदः। यदि तस्मात् त्रि-ज्याकर्णे लम्बज्या कोटिस्तदेष्टहृतिकर्णे का कोटिरि-त्यनुपातेनेष्टशङ्कुः। अस्माद् दृग्ज्या छाया तत्कर्णा चक्तरीत्या सिद्धान्तोत्युक्तमुपपन्नम्। अथ श्लोकत्रयेण छायाकर्णाभ्यां नतकालानयनमाह" र० ना०।

"अभीष्टच्छाययाभ्यस्ता त्रिज्या तत्कर्णभाजिता। दृग्-ज्या तद्वर्गसंशुद्धात् त्रिज्यावर्गाच्च यत् पदम्। शङ्कुः सत्रिभजीवाघ्नः स्वलम्बज्याविभाजितः। छेदः स त्रि-ज्यायाभ्यस्तः स्वाहोरात्रार्द्धभाजितः। उन्नतज्या तया हीना स्वान्त्या शेषस्य कार्मुकम्। उत्क्रमज्या-भिरेवं स्युः प्राक्पश्चार्धनतासवः"। सू० सि०

"अभीष्टकालिकच्छायया गुणिता त्रिज्या गृहीतच्छा-यायाश्छायाकर्णेन भक्ता फलं दृग्ज्या दृग्ज्याया वर्गेण हीनात् त्रिज्यावर्गाद्यत्तद्ज्यामितं मूलम्। चकारोयत्त-दोर्नित्यसम्बन्धात् तच्छब्दपरः। अभीष्टशङ्कुः। स इष्टशङ्कुस्त्रिज्यया गुणितः स्वदेशीयलम्बज्यया भक्तः फलं छेदः। स छेदस्त्रिज्यया गुणितो द्युज्यया भक्त उन्नतकालस्य ज्या विलक्षणा। यद्वनुरुन्नतकालो न भवति। तयानीतयोन्नतज्यया हीना स्वान्त्या स्वद्युज्यासम्बद्धचरज्ययावगतान्त्या। अवशेषस्योत्-क्रमज्याभिः "सुनयोरब्धयमलाः" इत्याद्युक्तोत्क्रमज्या-पिण्डैर्धनुः। अवशेषस्य त्रिज्याधिकत्वे तु यदधिकं तस्य क्रमज्यापिण्डैर्धनुस्ततःपञ्चाशद्युक्तमुत्क्रमधनुर्भवति। एवं प्रकारेण सिद्धाङ्का दिनस्य पूर्वार्धापरार्धयोर्नतका-लासवो भवन्ति। अत्रोपपत्तिः। पूर्वोक्तव्यत्यासात् सुगमा। तत्र छेदस्त्रिज्यापरिणत इष्टान्त्या तस्या ज्यात्वासम्भवः। अवध्युदयास्तसूत्रस्याहोरात्रवृत्तव्यास-सूत्रत्वाभावादित्युन्नतज्याकारेण स्वान्त्यान्तरत्वेन दर्शना-दुन्नतज्येत्युक्तम्। अत एव भास्कराचार्यैः "इष्टान्त्य-कमुन्नतकालमौर्वीतुल्यां प्रकल्प्य" इत्याद्युक्तम्। तद्वनुर-मनासूत्रतकालत्वापत्त्या तया हीनेत्यादिभागस्य व्यर्थ-त्वापत्तेरिति दिक्" र० ना०।

"इति त्रिप्रश्नाधिकारः" सू० सि०।

"दिग्देशकालानां प्रतिपादनमिदं परिपूर्तिमाप्तमित्यर्थः। तत्र दिशां साधनं शिलातल इत्यादि नियतं, तत्सम्बन्धेन समकोणयाम्योत्तरशङ्कूनां साधनान्यपि दिगन्तर्गतान्यनि-यतानि। पलभालम्बाक्षादिसाधनं देशनिरूपणं निय-तम्। अग्राचरादिसाधनमनियतम्। कालसाधनं तद्वशाच्छायादिसाधनं च कालनिरूपणमिति विवेकः" र० ना०।

एवं शङ्कुच्छायया देशभेदेन सूक्ष्मे कालसाधने स्थिते वक्ष्यमाणछायापादेन कालज्ञानं स्थूलं किञ्चिद् विशेषश्चेत्यवधेयम् छायाकर्णादिकं शङ्क्वादतोऽत्र। तत्तदर्थे अतस्तद् विशिष्य नोक्तम्। [छन्द्रो० हेमच०]

छायाकर त्रि० छायां करोति कृ–ट ६त०।

छायाङ्क पु० छाया सूर्यप्रतिबिम्बः अङ्कोऽस्य। चन्द्रे हेमच०। तस्य सूर्यकिरणपातविम्बेनैव प्रकाशः इन्दु-शब्दे ९३१पृ० पू० स० उक्तदिशा दर्शितः। छाया मृगाङ्क छायाभृदादयोऽपि चन्द्रे।

छायातनय पु० ६त०। शनैश्चरे हला०। छायाशब्दे तस्य तत् पुत्रकथा दृश्या। छायासुतादयोऽप्यत्र। "सूर्यपुत्र महाबाहुं छायागर्भसमुद्भवम्" शनिप्रणाममन्त्रः।

छायातरु पु० छायाप्रधानस्तरुः शा० त०। "पूर्वाह्णे च पराह्णे च तलं यस्य न मुञ्चति। अत्यन्तशीतला छाया स च्छायातरुरुच्यते" इत्युक्ते छायाप्रधाने वृक्षे। "स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु" मेघः। छायावृक्षोऽप्यत्र स च नमेरुवृक्षे शब्दार्थचि०।

छायापथ छायायुक्तः पन्थाः। आकाशस्थे ज्योतिश्चक्रमध्य-वर्त्तिनि दक्षिणोत्तरायते तिरश्चीने आकाशस्थानभेदे। "छायापथेनेव शरत्प्रसन्नम्" रघुः।

छायापाद पु० छायायाः शङ्कुच्छायाया पाद इव। द्वादशाङ्गुलशङ्कोश्छायापादमाने। मासभेदे मध्याह्ने तत्-संख्याभेदः तेन च दिनमानज्ञानं चाह" ज्यो० त० "अर्काङ्गुला तु सूच्यग्रा काष्ठी द्व्यङ्गुलमूलिका। शङ्कु-संज्ञा भवेच्चैव तच्छायां परिकल्पयेत्। मध्याह्नहीने-रादित्ययुक्तैश्छायाङ्गुलैर्हरेत्। षट्पूरितदिवादण्ड लब्धं दण्डादिकं भवेत्। पूर्वाह्णच्छाययातीतं परा-ह्णच्छाययैष्यकम्। शून्यकरामवाणभदिशोरुद्राः ।१। ३।५।८।१०।११। क्रमोत्क्रमैः। आषाढादिषु मासेषु छाया माध्याह्निकी मता। अयनांशजमासान्ते व्युत्-

क्रमेणादितो बुधैः। संख्योक्ताभ्यदिने भागहारे हृत्री-तरे तथा”। प्रकारान्तरन्तु, “पञ्चाब्धिरामयुग्मैक शून्यैकयुग्मशङ्कयः। चतुःपञ्चर्णवो) ५,४,३,२,१,०।१, २,३,४,५,६, माघात् छायापादा दिनार्द्धके। अयनां शुक्रमासान्ते त्रिपादगणनक्रमात्। दिने दिने भाग-हारो मध्यच्छायापदे मतः। शङ्कोः षष्ट्यंशको व्यङ्गुलिः रङ्गुलैर्व्यङ्गुलिस्तथा। षट्त्रनं द्विपतं हीनं मध्य-पादैश्च षड्गुणैः। छायापादैश्च मध्योनैः षड्युतैर्द्वि-गुणैर्हरेत्। पाञ्चमादिपदार्द्धं तु लब्धा दण्डा गतैष्यकाः। प्राक् पश्चिमदिनार्द्धानु शेषात् षष्टिगुणात्पलम्”। इदञ्च देशभेदविषयं स्थूलं च सूक्ष्मन्तु सू० सि० उक्तं तच्च छायाशब्दे दृश्यम्।

छायापुरुष पु० छायायां दृष्टः पुरुषः पुरुषाकृतिः। आकाशे दृष्टव्ये निजच्छायानुरूपे पुरुषाकृतियुक्ते पदार्थे। तद्दर्शनोपायमाह योगप्रदीपिकायाम् ५पटले शिव उवाच। निरभ्रं गगनं देवि! यदा भवति निर्म्म-लम्। तदा छायासखो भूत्वा निश्चलः प्रयतो धिया। स्वच्छायाकल्पमालोक्य स्वगुरुक्रक्रमेण वै। सम्मुखं गगनं पश्येद्विनिमेषस्तथैकधीः। शुद्धस्फटिकसङ्काशः पुरुषस्तत्र दृश्यते। न दृश्यते यदा तत्र पुनस्तद्वत् परी-क्षयेत्। बहुधा दर्शनेनैव साक्षात्कारो भवेत् ध्रुवम्। कस्यचित् भाग्यतो दृश्येत यदि विम्बाऽक्षिगोचरः। भव-त्येव न सन्देहो गुरुविश्वासतः शिवे!। गुरुं सम्यक् पूजयित्वा पश्येच्छायां समाहितः। तथा षण्मासप-र्य्यन्तं मृत्युस्तस्य न विद्यते। शिरोहीनं यदा पश्येत् षण्मासाभ्यन्तरे मृतिः। यदा पादौ न दृश्येते भार्य्या-हानिर्न संशयः। न दृश्येते यदा पाणी भ्रातृहानि-र्न संशयः। एतज् ज्ञात्वा सुधीः सम्यक् गङ्गातीरं समा-श्रयेत्। योगाभ्यासेन सततं प्राणायामेन संस्कृतः। यथा वा तत्समीपस्थो लक्षं मृत्युञ्जयं जपेत्। योग-युक्तो हविष्याशी यतवाग्यतमानसः। मृत्युञ्जयेन्न सन्देहो अन्यथा मृत्युमृच्छति। यदा तु मलिनं पश्येत् ज्वरपीडा भवेत्तदा। तस्य शान्तिं प्रकुर्व्वीत शिवसेवां समाहितः। रक्तवर्णं यदा पश्येद्दैश्वर्य्यं भवति ध्रुवम्। मध्यच्छिद्रं यदा पश्येत् शत्रुघातो भवेत्तदा। एवं सन्दर्शनं देवि! ज्ञानवान् भवति ध्रुवम्। नारदाय पुरा प्रोक्तं मया पुरुषदर्शनम्। तत्प्रसादान्महा-योगी भूत्वा लोकांश्चरत्यसौ। स्वच्छायादर्शनं देवि! कलौ पुरुषलक्षणम्। दीर्घायुः समवाप्नोति ज्ञानञ्चापि सुनिर्मलम्”।

छायायन्त्र न० छायया कालज्ञानसाधकं यन्त्रम्। काल-ज्ञानसाधकेषु शङ्कुयष्टिचक्रप्रभृतिषु यन्त्रभेदे। “शङ्कु-यष्टिधनुश्चक्रैश्छायायन्त्रैरनेकधा। गुरूपदेशाद्विज्ञेयं कालज्ञानमतन्द्रितैः” सू० सि०।

छायामान पु० छायया सूर्य्यप्रतिविम्बेन मीयते मा—कर्म्मणि ल्युट्। १चन्द्रे हेमच० ६त०। २छायायाः प्रमाणे न०।

छायामित्र न० छायाया मित्रमिव। आतपत्रे शब्दरत्न०।

छायामृगधर पु० छायारूपं मृगं धरति धृ—अच्। चन्द्रे त्रिका०। छायाशशधरादयोऽप्यत्र।

छायाविप्रतिपत्ति स्त्री छायानां देहकान्तीनां तत्प्रभृतीनां विप्रतिपत्तिर्विरुद्धा प्रतिपत्तिः। सुश्रुतोक्ते नृणां म-रणसूचके देहकान्त्यादीनामन्यथाभावे यथाह सुश्रुतः। “अथातश्छायाविप्रतिपत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः। श्यावा लोहितिका नीला पीतिका वापि मानवम्। अभि-द्रवति यं छाया स परासुरसंशयम्। ह्रीश्रियौ न-श्यतो यस्य तेज ओजः स्मृतिः प्रभा। अकस्माद्यं भजन्ते नो स परासुरसंशयम्। यस्याधरौष्ठः पतितः क्षिप्त-श्चोर्द्धं तथोत्तरः। उभौ वा जाम्बवाभासौ दुर्लभं तस्य जीवितम्। आरक्ता दशना यस्य श्यावा वा स्युः पतन्ति च। खञ्जनप्रतिमा वापि तं गतायुषमादि-शेत्। कृष्णा स्तब्धावलिप्ता वा जिह्वा शूना च यस्य वै। कर्कशा वा भवेद्यस्य सोऽचिराद्विजहात्यसून्। कुटिला स्फुटिता वापि शुष्का वा यस्य नासिका। अवस्फूर्जति मग्ना वा न स जीवति मानवः। सङ्क्षिप्ते विषमे स्तब्धे रक्ते स्रस्ते च लोचने। स्यातां वा प्र-स्रुते यस्य स गतायुर्नरो ध्रुवम्। केशाः सीमन्तिनो यस्य संक्षिप्ते विनते भ्रुवौ। लुनन्ति चाक्षिपक्ष्माणि सोऽचिराद्याति मृत्यवे। नाहरत्यन्नमास्यस्थं न धा-रयति यः शिरः। एकाग्रदृष्टिर्मूढात्मा सद्यः प्राणान् जहाति सः। बलवान् दुर्बलो वापि सम्मोहं योऽधि-गच्छति। उत्थाप्यमानो बहुशस्तं धीरः परिवर्जयेत्। उत्तानः सर्व्वदा शेते पादौ विकुरुते च यः। विप्र-सारणशीलो वा न स जीवति मानवः। शीतपादकरो-च्छ्वासश्छिन्नश्वासश्च यो भवेत्। काकोच्छ्वासश्च यो म-र्त्यस्तं धीरः परिवर्जयेत्। निद्रा न च्छिद्यते यस्य यो वा जागर्त्ति सर्व्वदा। मुह्येद्वा वक्तुकामस्तु प्रत्याख्येयः

स जायते। उत्तरौष्ठञ्च यो लिह्यादुद्गारांश्च करोति यः। प्रेतैर्व्वा भाषते सार्द्धं प्रेतरूपं तमादिशेत्। खेभ्यः सरोमकूपेभ्यो यस्य रक्तं प्रवर्त्तते। पुरुषस्याविषार्त्तस्य सद्यो जह्यात् स जीवितम्। वाताष्ठीला तु हृदये यस्योर्द्ध्वमनुयायिनी। रुजान्नविद्वेषकरी स पराशुरसंशयम्। अनन्योपद्रवकृतः शोफः पादसमुत्थितः। पुरुषं हन्ति नारीन्तु मुखजो गुह्यजो द्वयम्। अतिसारो ज्वरो हिक्का छर्द्दिः शूनाण्डमेढ्रता। श्वासिनः कासिनो वापि यस्य तं परिवर्ज्जयेत्। स्वेदो दाहश्च बलवान् हिक्का श्वासश्च मानवम्। बलवन्तमपि प्राणैर्व्वियुञ्जन्ति न संशयः। श्यावा जिह्वा भवेद्यस्य सव्यं चाक्षि निमज्जति। गन्धश्च जायते पूति यस्य तं परिवर्ज्जयेत्। वक्त्रमापूर्य्यतेऽश्रूणां स्विद्यतश्चरणावुभौ। चक्षुश्चाकुलतां याति यमराष्ट्रं गमिष्यतः। अतिमात्रं लघूनि स्युर्गात्राणि गुरुकाणि च। यस्याकस्मात् विज्ञेयो गन्ता वैवस्वतालयम्। पङ्कमत्स्यवसातैलघृतगन्धाश्च ये नराः। मृष्टगन्धांश्च ये वान्ति गन्तारस्ते यमालयम्। यूका ललाटमायान्ति वलिं नाश्नन्ति वायसाः। येषां वापि रतिर्नास्ति यातारस्ते यमालयम्। ज्वरातिसारशोफाः स्युर्यस्यान्योन्यावसादिनः। प्रक्षीणबलमांसस्य नासौ शक्यश्चिकित्सितुम्। क्षीणस्य यस्य क्षुत्तृष्णे हृद्यैर्मिष्टैर्हितैस्तथा। न शाम्यतोऽन्नपानैश्च तस्य मृत्युरुपस्थितः। प्रवाहिका शिरःशूलं कोष्ठशूलञ्च दारुणम्। पिपासा बलहानिश्च तस्य मृत्युरुपस्थितः। विषमेणोपचारेण कर्म्मभिश्च पुराकृतैः। अनित्यत्वाच्च जन्तूनां जीवितं निधनं व्रजेत्। प्रेतभूतपिशाचाश्च रक्षांसि विविधानि च। मरणाभिमुखं नित्यमुपसर्पन्ति मानवम्। तानि भेषजवीर्य्याणि प्रतिघ्नन्ति जिघांसया। तस्मान्मोघाः क्रियाः सर्व्वा भवन्त्येव गतायुषः"।

छाल पुं-न० छो० वा० अलच् अर्द्धर्चा०। वल्कले।

छालिक्य पुं० छलिके रूपकभेदे भवः ष्यञ्। गानभेदे। तच्च गानं देवलोके स्थितं वासुदेवेन तत आनीय नरलोके प्रचारितं यथाह हरिवं० १४८ अ०।

"छालिक्यगानं बहुसंविधानं यद्देवगान्धर्व्वमहाहरन्ति। जग्राह वीणामथ नारदस्तु षड्ग्रामरागादिसमाधियुक्ताम्। हल्लीषकन्तु स्वयमेव कृष्णः सुवंशघोषं नरपप्रियार्थम्। मृदङ्गवाद्यानपरांश्च वाद्यान् वराप्सरास्ता जगृहुः प्रतीताः। आसारितान्ते च ततः प्रतीता रम्भोत्थिता स्वाभिनयाय तज्ज्ञा। तयाभिनीते वरगात्रयष्ट्या तुतोष रामश्च जनार्द्दनश्च। अथोर्वशी चारु विशालनेत्रा हेमा च राजन्नथ मिश्रकेशी। तिलोत्तमा चाप्यथ मेनका च एतास्तथाऽन्याश्च हरिप्रियार्थम्। जगुस्तथैवाभिनयञ्च चक्रुरिष्टैश्च कामैर्म्मनसोऽनुकूलैः। ता वासुदेवोऽप्यनुरक्तचित्तः संमान्य गीताभिनयैरुदारैः। नरेन्द्रसूनो! परितोषितेन ताम्बूलयोगेन वराप्सरोभिः। तदागताभिर्व्वराहूतास्तु कृष्णप्रसादा मानमयास्तथैव। फलानि गन्धांस्तमयन्ति वीरान् छालिक्यगान्धर्व्वमथापहृतञ्च। कृष्णेच्छया च त्रिदिवान्नृदेव! अनुग्रहार्थं भुवि मानुषाणाम्। स्थितञ्च रम्यं हरितेजसैव प्रयोजयामास स रौक्मिणेयः। छालिक्यगान्धर्व्वमुदारवृद्धिस्तेनैव ताम्बूलमथ प्रयुक्तम्। प्रयोजितं पञ्चभिरिन्द्रतुल्यैश्छालिक्यमिष्टं सततं नराणाम्। शुभावहं वृद्धिकरं प्रशस्तं मङ्गल्यमेवाथ तथा यशस्यम्। पुण्यञ्च पुष्ट्यभ्युदयावहञ्च नारायणस्येष्टमुदारकीर्त्तिः। जयावहं धर्म्मधरावहञ्च दुःस्वप्ननाशं परिकीर्त्त्यमानम्। करोति पापञ्च तथा विहन्ति प्रदर्शनात् सुरावासगतो नरेन्द्रः। छालिक्यगान्धर्व्वमुदारकीर्त्तिर्म्मेने किलैकं दिवसं सहस्रम्। चतुर्युगानां न्टपरेवतोऽथ ततः प्रवृत्ता सुकुमारजातिः। गान्धर्व्वजातिश्च तथा प्रवराणि दीपादाथा दीपशतानि राजन्!। विवेद कृष्णश्च सनारदश्च प्रद्युम्नमुख्यैर्न्टपभैमसुख्यैः। विज्ञातमेतद्धि परं यथावदुद्देशमात्राणि जनैस्तु लोके। जानन्ति छालिक्यगुणोदयानां तोयं नदीनामथ वा समुद्रे। ज्ञातुं हि शक्यं हिमवान् गिरिर्व्वा पलाशतो वा गुणतोऽथ वापि। शक्यं न छालिक्यमृते तपोभिस्ताने विधानान्यथ मूर्च्छनासु। षड्ग्रामरागेषु च तत्र कार्य्यं तस्यैकदेशावयवेन राजन्!। लेशाभिधानं सुकुमारजातिं निष्ठां सुदुःखेन नराः प्रयान्ति। छालिक्यगान्धर्व्वगुणोदयेषु ये देवगन्धर्व्वमहर्षिसंघाः। निष्ठां प्रयान्तीत्यवगच्छ बुद्ध्या छालिक्यमेवं मधुसूदनेन। भैमोपमानां नरदेव! दत्तं लोकस्य चानुग्रहकाम्ययैव"।

छि स्त्री छो-वा० कि। गर्हायाम् एकाक्षरकोषः।

छिक्कनी स्त्री छिक् इत्यव्यक्तं नासिकाशब्दं कनति शब्दायते कन-अच् गौरा० ङीष्। (नाकछिकनी) वृक्षभेदे "छिक्कनी कटुका रुच्या तीक्ष्णोष्णा वह्निपित्तकृत्। वात-

रक्ताङ्गरी कुष्ठकमिपातकफापहा" भावप्र० तद्गुणोक्तिः।

छिकर पु० छिक् इत्यव्यक्तं शब्दं करोति क्ष–ट। हे० स० ८६अ० उक्ते छिक्कारे मृगभेदे "कुकुटेभपिरीलाश्च शिखिकप्रलछिकराः" "स्त्रीसंज्ञा भावप्रकाशमीकाष्ठ छिक्कराः" "छिकरः कटपरी च पिरीली चाक्षि दक्षिणाः"। [शब्दरत्ना०।

छिक्का स्त्री छिक् इत्यव्यक्तं शब्दं करोति क्ष–ड। क्षुते।

छिक्कार पु० छिगित्यव्यक्तं शब्दं करोति क्ष–अण्। मृगभेदे। "छिक्कारो मृगजातिः स्यात्कुकुटः प्रोक्तः" हे० स० ८६अ०।

छिक्किका स्त्री छिक्का क्षुतं साध्यत्वेनास्त्यस्याः बा० ठन्। छिक्कन्यां (नाकछिकनी) भावप्र०। कात तत्रार्थे।

छिन त्रि० छा–क्त वा इत्। छिन्ने अमरः इडभावपक्षे

छित्ति स्त्री छिद–क्तिन्। १छेदने कर्त्तरि क्तिच्। २कराङ्गुले शब्दर०।

छित्वर त्रि० छिद–ष्वरप् पृ० इत्य तः। १वैरिणि, २धूर्ते ३छेदके च उणादिको०। पित्त्वात् स्त्रियां ङीप्।

छिद् द्वैधीकरणे रुधा० उभ० सक० अनिट्। छिनत्ति छिन्ते इरित्। अच्छिदत्, अच्छैत्सीत् अच्छित्त। "न छिन्द्या-न्नखलोमानि" "न छिन्द्यात् करजैस्तृणम्" मनुः "अच्छि[illegible]समाङ्गानि" भा० व० १२।६३अ०। भिदा-दित्वात् अङ् छिदा। "कर्मस्थः पचतेर्भावः कर्मस्थाश्च भिदादयः" इत्युक्तेः ततः कर्मकर्त्तरि प्रत्ययः छिद्यते काष्ठः स्वयमेव। छिदुरः स्वयंछिन्नः।

अप+अपकृष्य छेदने "एतस्यै वा एषापच्छिद्यैव पुनर्भवत्यपि" शत० ब्रा० ५।३।४।८। [४२० पृ० दृश्यम्।

अव+ विभागभेदे। स च दैशिकः कालिकश्च अवच्छेदशब्दे निर्+अव+व्यावर्त्तने निरासने व्यवच्छेदः।

आ+आकृष्य हरणे। (काड़ियालओया) व्यपहरणे "आ-च्छिन्द्युरितरास्तु च" नारदः। "भिषतामाच्छिन्दन्ति नः" कुमा०। सम्यक्छेदे च। "आच्छेत्स्याम्यहमेतस्य धनुर्ज्यामपि वाहवे" भा० व० १६६ श्लो०।

उद्+समूलनाशने। "किं वा रिपूंस्तव गुरुः स्वयमुच्छिनत्ति" रघुः "उच्छेत्तुं प्रभवति यन्न सप्तसप्तिः" शकु०।

परि+इयत्तया विभागे। परिच्छेदः। "यशःपरिच्छेत्तुमि-यत्तयालम्" रघुः। "परिच्छिन्नप्रभावर्द्धिर्न मया न च विष्णुना" कुमा०।

वि+ विभागे भेदे च "विच्छिद्य तौ शरैर्वीरौ" हरिवं० ८५१० श्लो०। "यदर्द्धे विच्छिन्नं भवति कृतसन्धानमिव तत्" शकु०। [छिदः" रामा० सु० ३७।१०।

छिद् त्रि० छिद–क्विप्। छेदनकर्त्तरि। "रामस्य हृदय-

छिद्क न० छिद–क्वुन्। वज्रे उणादिको०।

छिदा स्त्री छिद–भावे भिदा० अङ्। छेदने।

छिदि स्त्री छिद्–इन् किञ्च। १परशौ २वज्रे उज्ज्वल०। ३छेत्तरि त्रि०। [४करवाले च मेदि० ५असौ उज्ज्वल०।

छिदिर पु० छिद–किरच्। १कुठारे २पावके, ३रज्जुभेदे,

छिदुर त्रि० छिद–कुरच्। १वैरिणि, २धूर्ते ३छेदके, ४छेदनद्रव्ये च मेदि०। कर्म्मकर्त्तरि कुरच्। ५स्वयंछिन्ने त्रि०। "संलक्ष्यते न छिदुरोऽपि कामः" रघुः।

छिद्र भेदने अद० चुरा० उभ० सक० सेट्। छिद्रयति ते अचिच्छिद्रत् त। छिद्रितः छिद्रम।

छिद्र न० छिद–रक् छिद्र–अच् वा। १दूषणे, २गर्त्ते, ३अव-काशे ४ज्योतिषोक्ते लग्नतोऽष्टमस्थाने। "छिद्राख्यमष्टमं स्थानम्" ज्यो० त०। "छिद्रं निवारयेत् सर्वं श्वाकर मखानुगम्" मनुः। "छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति" शाकु० "नास्य छिद्रं परोविद्यात् विद्याच्छिद्रं परस्य तु" मनुः। देहे छिद्रसंख्यामाह याज्ञ० मिताक्षरयोः

"रोमणां कोट्यस्तु पञ्चाशच्चतस्रः कोट्य एव च। सप्त-षष्टिस्तथा लक्षाः सार्द्धाः स्वेदायनैः सह। वायवीयै-र्विगण्यन्ते विभक्ताः परमाणवः" याज्ञ०। "पूर्वोदित-सिराकेशादिसहितानां रोमणाम्परमाणवः सूक्ष्मसूक्ष्म-तरछिद्रा भागाः स्वेदस्रवणशुषिरैः सह चतुःपञ्चा-शत्कोट्यः तथा सप्तोत्तरषष्टिलक्षाः सार्द्धाः पञ्चाशल्लक्ष-सहिताः वायवीयैर्विभक्ताः पवनपरमाणुभिः पृथक् कृता विगण्यन्ते" मिता०। एता सूक्ष्मछिद्रसंख्याः स्थूलच्छिद्रसंख्या तु नव सुश्रुतेनवर्णिता साह्यपायुपस्थ स्थानभेदात् तत्संख्याः तुल्यत्वेन ५नव संख्यायां च

छिद्रकर्ण त्रि० छिद्रयुक्तः कर्णोऽस्य। दुर्लक्षणरूपच्छिद्रयुक्त कर्णविशिष्टे छिन्नकर्णशब्दे दृश्यम्।

छिद्रदर्शिन् त्रि० छिद्रं पश्यति दृश–णिनि। १रन्ध्रान्वे-षिणि रिपौ। कण्डुरीकशब्दे १६२१ पृ० दर्शिते योगभ्रष्टे बाभ्रव्यपुत्रे २विप्रभेदे च "छिद्रदर्शी सुनेत्रश्च तथा बाभ्रव्यवत्सयोः। जातौ ओलियदायादौ वेद वेदाङ्गपारगौ" हरिवं० २३अ०। [राजनि०

छिद्रवैदेही स्त्री छिद्रप्रधाना वैदेही। गजपिप्पल्याम्

छिद्रान्तर पु० छिद्रमन्तर्मध्येऽस्य। नले। राजनि०।

छिद्रफल न० छिद्रं दूषणमाफलति आ+फल—अच्। कप-
टहेतौ मायाकृपे फले राजनि०।

छिद्रित त्रि० छिद्र—कर्म्मणि क्त। १क्षतवेधे विद्धे हेमच०।
छिद्र+तारका० इतच्। २जातच्छिद्रे। [विश्वः।

छिदुर त्रि० छिद—घुरच् वा टस्य न तः। छित्वरशब्दार्थे

छिन्न त्रि० छिद—क्त। १क्षतच्छेदने लूने अमरः। "सच्छि-
न्नबन्धा विरथः" देवीमा०। २विभक्ते च "छिन्ना-
भ्रमिव नश्यति" गीता। ३मन्त्रभेदे कुमारशब्दे २१६०
पृ० दृश्यम्। ततः "अनत्यन्तगतौ क्तात्" पा० कन्।
छिन्नक ईषच्छिन्ने। "अनत्यन्तगतिः साकल्येन
सम्बन्धाभावः प्रकृतिवाच्यया छिदाक्रियया क्तार्थस्य
कर्म्मणः एकदेशप्रतीत्या साकल्येन सम्बन्धाभावो गम्यते"
सि० कौ०। आगन्तुषु षट्सु व्रणेषु ४व्रणभेदे।
"अनेकाकृतिरागन्तुः स भिषग्भिः पुरातनैः। समासतो
लक्षणतः षड्विधः परिकीर्त्तितः। छिन्नं भिन्नं तथा
विद्धं क्षतं पिच्चितमेव च। इष्टमाकृतया षष्ठं तेषां
वक्ष्यामि लक्षणम्। तिरश्चीन ऋजुर्वापि यो व्रणश्चायतो
भवेत्। गात्रस्य पातनं चापि छिन्नमित्युपदिश्यते"।

छिन्नकर्ण त्रि० छिन्नः कर्णोऽस्य "कर्णे लक्षणस्य" पा० पूर्वस्य
दीर्घे प्राप्ते विष्टादित्वात् न दीर्घः। छिन्नकर्णरूप
दुर्लक्षणयुक्ते। छिन्नकर्णकर्म्मविपाकस्तु भगुभारते
८अ० दृश्यः। [लतायाम्। राजनि०।

छिन्नग्रन्थिनी छिन्ना ग्रन्थिनो संज्ञायां कन्। विषघ्निका-

छिन्नद्वैध त्रि० छिन्नं द्वैधं संशयोऽस्य। वेदान्तादिश्रवण
परिपाकेण निवृत्तसंशये। छिन्नसंशयादयोऽप्यत्र

छिन्ननाम त्रि० छिन्ना नासाऽस्य। छिन्ना भूतनासिके तस्य रोगस्य
कर्म्मविपाको भगुभारते ८अ० दृश्यः। (नाटी) राजनि०।

छिन्नपत्री स्त्री छिन्नं पत्रं यस्याः ङीष्। अम्बष्ठायाम्। (आक-

छिन्नमस्ता स्त्री छिन्नं मस्तं यस्याः। दशमहाविद्यान्तर्गते
देवीभेदे। "भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या धूमावती तथा"
तन्त्रसारः।

छिन्नरुह पु० छिन्नः सन् रोहति रुह—क। १तिलकवृक्षे
राजनि० २गुडूच्याम् स्त्री अमरः ३स्वर्णकेतक्यां ४शल्ल-
क्याञ्च स्त्री राजनि०।

छिन्नवेशिका स्त्री छिन्नो वेशो यस्याः संज्ञायां कन्—टापि
अतइत्वम्। पाठायाम् (आकनादी) शब्दच०।

छिन्नश्वास पु० कर्म्म०। श्वासशब्दे २८८२पृष्ठे दर्शित
सुश्रुतवाक्योक्ते श्वासभेदे

छिया स्त्री छिद—क्त। १गुडूच्यां २पुंश्चल्याञ्च विश्वः।

छिन्नोद्भवा स्त्री छिन्नादप्युद्भवति उद्+भू—अच्। गुडूच्याम्
राजनि०।

छिलिहिण्ड पु० पातालगरुडवृक्षे "छिलिहिण्डः परो
हृद्यः कफघ्नः पवनापहः" भावप्र० तद्गुणोक्तिः।

छुछुका स्त्री छुछु इत्यव्यक्तशब्दं कायति कै—क पृषो०।
छुछुन्दर्याम् (छुँचो) शब्दार्थचि०।

छुछुन्दर पुंस्त्री छुछु इत्यव्यक्तः शब्दोदीर्यतेऽस्मात् दृ—अ-
पादाने अप् पृषो०। (छुँचो) इति ख्याते मूषिकभेदे
उन्दुरशब्दे ११८८पृ० सुश्रुतवाक्ये दृश्यम्। "छुछुन्दरेण
विड्भङ्गो ग्रीवास्तम्भोविजृम्भणम्" सुश्रु०। स्त्रियां
जातित्वात् ङीष्। पृषो० छुछुन्दरिरप्यत्र "मत्स्यछुछु
न्दरिमतकृणगन्धो यथा" सुश्रुतः। "छुच्छुन्दरिः शुभान्
गन्धान् (हृत्वा) पत्रशाकन्तु बर्हिणः" मनुः। "पत्रशाकं
शिखी हृत्वा गन्धांश्छुछुन्दरिः शुभान्" याज्ञ०।

छुच्छु स्त्री छुछुकायाम् "शिवा शश्रामा रला छुच्छुः
पिङ्गला ग्टहगोधिका। स्यूकरी परपुष्टा च पुन्नामानश्च
वामतः" ह० स० ८६अ० यात्रायां तस्या वामतः
शुभदत्वमुक्तम्।

छुट छेदने वा चुरा०उभ० पक्षे तु० कुटा० पर० सक० सेट्।
छोटयति ते छुटति। अचुच्छुटत् त अच्छुटीत्।

छुड छादने तु० कु० पर० सक० सेट्। छुडति अच्छुडीत्
चुच्छोड [च्छोड।

छुड पिधाने भ्वा० प० सक० सेट्। छोडति अच्छोडीत् चु

छुद्र न० छद—रक् पृषो०। १प्रतीकारे २रश्मौ च उणा-
दिको०। [चुच्छोप।

छुप स्पर्शे तु० पर० सक० अनिट्। छुपति अच्छौप्सीत्

छुप पु० छुप—कर्त्तरि क, घञर्थे क वा। छुपे हस्वशाखे
वृक्षे २स्पर्शने मेदि०। ३चपले त्रि० आधारे क।
४युद्धे पु० विश्वः।

छुबुक न० चुबुक+पृषो०। चुबुके ओष्ठाधःप्रदेशे। "कर्णा-
भ्यां छुबुकादधि" ऋ०१०।१६३।१। "छुबुकं व्यपदिशन्ता
चैव वै प्रतिष्ठा वैश्वानरः" शत० ब्रा० १०।६।१।१।

छुर छेदे भ्वा०पर०सक० सेट। छोरति अच्छोरीत्। चुच्छोर

छुर लेपने तु० कु० पर० सक० सेट्। छुरति अच्छुरीत्।
चुच्छोर छुरितः। "छुरितमिव वियद्घनैर्विचित्रैः" ह०
स० २४०अ०। "कुसुमलवच्छुरितपर्य्यन्ते पर्य्यङ्कतले"
दशकु०। "मनःशिलाविच्छुरिता निषेदुः" कुमा०।

छुरा स्त्री छुर–क। सौधलेपनद्रव्ये सुधायां चूर्णे (कलि चुन्) हारा०।

छुरिका स्त्री छुर–छेदे क स्वार्थे क टापि अत इत्वम् छुर–बा० कुन् वा। स्वनामख्याते अस्त्रभेदे।

छुरिकापत्री स्त्री छुरिकेव पत्रमस्याः ङीप्। श्वेतानतायाम् राजनि०।

छुरित त्रि० छुर–क्त। १खचिते जटाधरः। २लिप्ते ३रञ्जिते च त्रि० "परस्परेण छुरितामलच्छवी" माघः।

छुरी स्त्री छुर–क गौरा० ङीष्। छुरिकायाम् अभिधेनौ भरतः।

छूरिका स्त्री छुरिका+पृषो०। १छुरिकार्थे २वन्ध्यायां गवि "गोषु ब्राह्मणसंस्थासु छूरिकायाश्च भेदने" छूरिकाया वन्ध्याया गोर्वाहनार्थं नासाभेदने" कल्लू०

छूरी स्त्री छुरी–पृषो०। छुरिकायां हेम०।

छृद सन्दीपने वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट्। छर्दयति ते छर्दति अचिच्छृदत्–त अचच्छर्दत् त अच्छर्दीत्।

छृद देवने दीप्तौ च अक० वमने सक० रुधा० उभ० सेट्। छृणत्ति छृन्ते इरित्। अच्छृदत् अच्छर्दीत्। अच्छर्दिष्ट छर्दिष्यति–छर्त्स्यति उदित छर्दित्वा छृत्त्वा छृन्नः

छृप याचने दिक० शब्दे अक० वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सेट्। छर्पयति ते छर्पति। अचिच्छृपत् त-अचच्छर्पत् त। अच्छर्पीत्

छेक पु० छो–बा० डेकन्। १गृहासक्ते मृगपक्ष्यादौ २नागरे विदग्धे त्रि० मेदि०। विदग्धप्रिये शब्दालङ्काररूपे ३अनुप्रासभेदे अनुप्रासशब्दे १७८पृ० दृश्यम्। ४मत्तायां स्त्रियां स्त्री शब्दार्थचि०। [दृश्यम्

छेकापह्नुति स्त्री अर्थालङ्कारभेदे। अलङ्कारशब्दे पृ० ३६८

छेद छेदने अद० चु० उभ० सक० सेट्। छेदयति ते अचिच्छेदत् त।

छेद पु० छिद–भावे घञ् अच् वा। १छेदने "अभिज्ञाश्छेदपातानां क्रियन्ते नन्दनद्रुमाः" कुमा०। कर्त्तरि अच्। २छेदके, भाजके "छेदं गुणं गुणं छेदमिति" लीलावती। कर्म्मणि घञ्। ३खण्डे, त्रि० "बलाहकच्छेदविभक्तरागाम्" कुमा०। "बिसकिसलयच्छेदपाथेयवन्तः" मेघः। खण्डार्थस्य तु त्रिलिङ्गत्वेन स्त्रियां गौरा० ङीष्। ततो नित्यमर्हति ठञ्। छैदिक नित्यच्छेदार्हे वेतसादौ।

छेदन न० छिद–भावे ल्युट्। १द्विधाकरणे "करपाददतोभङ्गे छेदने कर्णनासयोः" याज्ञ०। करणे ल्युट्। २छेदनसाधने "नहि शस्त्रं शस्त्रविदां न शस्त्रं छेदनं कृतम्" भा० स० ५४अ०। कर्त्तरि ल्यु। ३छेदके त्रि०

छेदनीय पु० छेदनाय जलकालुष्यभेदनाय हित–छ। १कतकवृक्षे राजनि०। छिद–कर्म्मणि अनीयर्। २छेद्ये त्रि०

छेदादि पु० नित्यमर्हतीत्यर्थे ठञ्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः "छेद भेद द्रोह दोह नर्त्त कर्ष तीर्थ संप्रयोग विप्रयोग प्रयोग विप्रकर्ष प्रेषण संप्रश्न विप्रश्न विकर्ष प्रकर्ष (विराग विरङ्ग च)" पा०ग०सू०। छैदिकः

छेदि पु० छिद–इन्। १वज्रे उज्ज्व०। २छेत्तरि त्रि०। ३वर्द्धकौ पु० धरणिः। [हेमच०।

छेदित त्रि० छेदो जातोऽस्य तारका० इतच्। द्विधाकृते

छेद्य त्रि० छेत्तुं योग्यः कर्म्मणि योग्यार्थे ण्यत्। भेत्तुं योग्ये "शीर्षच्छेद्यमतोऽहं त्वाम्" भट्टिः।

छेद्याक्षिरोगप्रतिषेधोपायाः सुश्रुतोक्ता यथा "अथातश्छेद्यरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। स्निग्धं भुक्तवतो ह्यन्नमुपविष्टस्य यत्नतः। संरोषयेन्नयनं भिषक्चूर्णैस्तु लावणैः। ततः संरोषितं तूर्णं दुःस्विन्नं परिघट्टितम्। अर्म्म यत्र वलीजातं तत्रैतल्लगयेद्भिषक्। अपाङ्गं प्रेक्षमाणस्य वडिशेन समाहितः। मुचुण्ड्याग्रहः संधार्यौ सूचीसूत्रेण वा पुनः। नचोत्तापयता क्षिप्रं कार्य्यमभ्युन्नतं तु तत्। शस्त्रपातभयाच्चास्य वर्त्मनी ग्राहयेद्दृढम्। ततः प्रशिथिलीभूतं त्रिभिरेव विलम्बितम्। उल्लिखन्मण्डलाग्रेण तीक्ष्णेन परिशोधयेत्। विसृज्य सर्वतश्चापि कृष्णाच्छुक्लाच्च मण्डलात्। नीत्वा कनीनकोपान्तं छिन्द्याच्चातिकनीनकम्। चतुर्भागस्थिते मांसे नार्त्तिर्व्यापन्निमर्च्छति। कनीनकवधादस्रं नाडी चाप्युपजायते। हीनच्छेदात् पुनर्वृद्धिं शीघ्रमेवाधिगच्छति। अर्म यज्जालवच्चापि तदप्युन्नाम्य लम्बितम्। छिन्द्याद्वक्रेण शस्त्रेण वर्त्मशुक्लान्तमाश्रितम्। प्रतिसारणमक्ष्णोस्तु ततः कार्य्यमनन्तरम्। यवनालस्य चूर्णेन त्रिकटोर्लवणस्य च। स्वेदयित्वा ततः पश्चाद्बध्नीयात् कुशलो भिषक्। देशर्त्तुबलकालज्ञः स्नेहं दत्त्वा यथाहितम्। व्रणवत् संविधानन्तु तस्य कुर्य्यादतःपरम्। त्र्यहान्मुक्त्वा करस्वेदं दत्त्वा शोधनमाचरेत्। करञ्जबीजामलकमधुकैः साधितं पयः। हितमाश्च्योतनं शूले द्विरङ्गः क्षौद्रसंयुतम्। मधुकोत्पलकिञ्जल्कदूर्वा-

कल्कैश्च मूर्द्धनि। प्रलेपः सततः शीतः चीरपिष्टः प्रशस्यते। लेख्याञ्जनैरपहरेदर्म्मशेषं भवेद्यदि। चर्म्म चाल्यन्तदधिनिभन्नीलं रक्तमथापि वा। धूसरन्तु यच्चापि शुक्रवत्तदुपाचरेत्। चर्म्माभम्बहलं यत्तु स्नायुमांसघनावृतम्। छेद्यमेव तदर्म्म स्यात् कृष्णमण्डलगञ्च यत्। विशुद्धवर्णमक्लिष्टं क्रियास्वजिगतक्लमम्। छिन्नेऽर्म्मणि भवेत्त्वस्यग्यथास्वमनुपद्रवम्। सिराजाले सिरायास्तु कठिनास्ताश्च बुद्धिमान्। उल्लिखेन्मण्डलाग्रेण वडिशेनावलम्बिताः। सिरासु पिडका जाता या न सिध्यन्ति भेषजैः। अर्म्मवन्मण्डलाग्रेण तासाञ्छेदनमिष्यते। रोगयोश्चैतयोः कार्य्यमर्म्मोक्तं प्रतिसारणम्। विधिश्चापि यथादोषं लेखनद्व्यसम्भृतः। सन्धौ संस्वेद्य शस्त्रेण पर्व्वणीकां विचक्षणः। ... च द्विभागे च वडिशेनावलम्बिताम्। छिन्द्यात्ततोऽर्द्धमये स्यादश्रुनाडी क्षतोऽन्यथा। प्रतिसारणमत्रापि सैन्धवक्षौद्रमिष्यते। लेखनीयानि चूर्णानि व्याधिशेषस्य भेषजम्। शङ्खं समुद्रफेनञ्च मण्डूकीञ्च समुद्रजाम्। स्फटिकं कुरुविन्दञ्च प्रवालाश्मन्तकं तथा। वैदूर्य्यपुलकं मुक्तामयस्ताम्ररजांसि च। समभागानि सम्भृत्य साद्धं स्रोतोऽञ्जनेन तु। चूर्णाञ्जनं कारयित्वा भाजने मेषशृङ्गजे। संस्थाप्योभयतः कालमञ्जयेत्तमतन्द्रितः बुधः। अर्म्माणि पिडकां हन्यात्सिराजालानि तेन वै। अर्शस्तथा यच्च नाम्ना शुष्काशोऽर्बुदमेव च। अभ्यन्तरं वर्त्मभवं विधानं तेषु वक्ष्यते। वर्त्मोपस्वेद्य निर्भुज्य सूच्यानुत्क्षिप्य प्रयत्नतः। मण्डलाग्रेण तीक्ष्णेन मूले छिन्द्याद्भिषग्वरः। ततः सैन्धवकासीसकृष्णाभिः प्रतिसारयेत्। स्थिते च रुधिरे वर्त्म दहेत्सम्यक्शलाकया। क्षारेणावलिखेच्चापि व्याधिशेषो भवेद्यदि। तीक्ष्णैरुभयतो भागैस्ततो दोषमधिक्षिपेत्। वितरेच्च यथादोषमभिष्यन्दक्रियाविधिम्। शस्त्रकर्म्मण्युपरते मासञ्च स्यात्सुयन्त्रितः"।

छेमण्ड पु० छमण्ड+पृषो० अत एत्वम्। मातृपितृहीने बालके (काँड) उज्ज्वलदत्तः।

छेलक पुंस्त्री छो—कर्म्मणि बा० डेलकन्। १छागे २छाग्यां स्त्री टाप्। भावप्र० छागशब्दे दृश्यम्।

छेलु पु० छो—बा० डेलु। सोमराज्याम् शब्दच०

छैदिक त्रि० छेदं नित्यमर्हति ठञ्। नित्यछेदार्हे वेतसे पु० सि० कौ०।

छो छेदने दि० पर० सक० अनिट्। छ्यति अच्छात्—अच्छासीत्। चच्छौ। छातः—छितः। [देष्योया)।

छोटिका स्त्री छुट—ण्वुल्। तर्ज्जन्यङ्गुष्ठध्वनौ (तुडी-

छोटिन् पु० छुट—णिनि। कैवर्त्ते त्रिका०।

छोरण न० छुर—भावे ल्युट्। १परित्यागे त्रिका०।

छोलङ्ग पु० छुर—बा० अङ्गच रस्य लः। मातुलुङ्गे (टावालेबु) शब्दरत्ना०।

छोहारा स्त्री द्वीपान्तरखर्ज्जूरिकायाम्। "खर्ज्जूरी गोस्तनाकारा परद्वीपादिहागता। जायते पश्चिमे देशे सा छोहारेति कीर्त्त्यते" भावप्र० खर्ज्जूरशब्दे २४६८पृ० तद्गुणा दृश्याः।

छ्यु गतौ भ्वा० आत्म० सक० अनिट्। छ्यवते अच्छ्योष्ट णिचि अचि(चु)च्छ्यवत् त। णः सनि चु(चि)च्छ्यावयिषति ते।

इति वाचस्पत्ये छकारादिशब्दार्थनिरूपणम्।

ज

जकारो व्यञ्जनवर्णभेदः स्पर्शसंज्ञकस्तस्योच्चारणस्थानं तालु आभ्यन्तरप्रयत्नः जिह्वामध्यभागेन तालुस्पर्शः बाह्यप्रयत्नाश्च घोषसंवारनादाः अल्पप्राणश्च । मातृकान्यासेऽस्य वाममणिबन्धे न्यासः । तन्त्रोक्ता अस्य वाचकशब्दा यथा "जयन्तुराननः शूली भोगी च विजया स्थिरा । बलदेवो जयो जेता धातकी सुमुखी विभुः । लम्बोदरी स्मृतिः शाखा सुप्रभा कम्बुकाधरा । दीर्घबाहुर्वचिर्हंसो नन्दी तेजाः सुराधिपः । जवना वेगितो वाममणिबन्धपदात्मकः । कृष्णाकृतेश्वरो वेशी चामोदो मदविह्वलः" वर्णोद्धारतन्त्रम् । अस्य ध्येयरूपं यथा "जकारं परमेशानि ! या स्वयं मध्यकुण्डली । शरच्चन्द्रप्रतीकाशं सदा त्रिगुणसंयुतम् । पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा । त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं प्रिये !" कामधेनुतन्त्रम् । काव्येऽस्य प्रथमविन्यासफलं वृत्त० र० टी० उक्तं "जोमित्रलाभमित्यादि" ।

ज पु० जि–जन–जु–वा ड । १मृत्युञ्जये २जन्मनि ३पितरि ४जनार्द्दने त्रि० मेदि० ५विषे ६भुक्तौ ७तेजसि ८पिशाचे च । शब्दरत्ना० ९वेगे एकाक्षरकोषः "जो गुरुमध्यगतः" इत्युक्ते गुरुमध्ये प्रान्तयोर्लघुद्वययुक्ते छन्दःशास्त्रप्रसिद्धे (।ऽ।) त्रिवर्णे १० गणे तस्य काव्यप्रथमविन्यासे । "भुजगेरुजं ज" इत्युक्तेः रोगःफलम् सर्पोऽस्य देवः" ११जाते त्रि० "प्रावृट्शरत्कालदिवां जे" पा० अलुक् स० । प्रावृषिजः शरदिजः कालेजः दिविजः । "विभाषा वर्षक्षरशरेत्यादि" पा० । वर्षेज वर्षज इत्यादि । "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" पा० । मनसिजः मनोजः सरसिजं सरोजमित्यादि । जरायुजः अण्डजः स्वेदजः उद्भिज्जाः" । १२वेगिते १३जेतरि त्रि० शब्दरत्ना० [कुपुष्पे न० मेदि० ।

जकुट पु० जं जातं कुटति कुट–क । १मलयाचले २वार्त्ता-

जक्ष भक्षे सक० हासे अक० अदा० स्वपादि० प० सेट् । स्वपादित्वम् रुदाद्यन्तर्गणत्वेन भलादेः सार्वधातुकस्य इट् । जक्षिति जक्षितः अभ्यस्तसंज्ञः तेन जक्षति । अजक्षीत् "उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षद्वते वापि भयानि पश्यन्" शत०ब्रा० १४।७।१।१४। "अन्यत्यां कश्चिदश्नाति जक्षत्यां सह जक्षिति" भाग० ४।२५।५७। "हविर्जक्षिति निःशङ्कोमखेषु मघवानसौ" "जक्षमोऽनपराधेऽपि" भट्टिः । अस्यान्तःस्थादितां केचित् मन्यन्ते । "यक्ष्यतामिति येऽप्युक्तास्ते वै यक्षास्तु यक्षणात्" विष्णुपु० यक्षनामनिरुक्तौ तथादर्शनात् ।

जख दाने भ्वा० इदित् आ०सक०सेट् । इदित्करणसामर्थ्यात् अनुपधस्यापि नुम् । जङ्खते अजङ्खिष्ट । मित् । अजङ्खि अजाङ्खि (जा) जङ्खम् । इदित्करणात् जङ्ख्यते ।

जक्षण न० जक्ष–भावे ल्युट् । भक्षणे हेमच० ।

जगच्चक्षुस् पु० जगतां चक्षुरिव प्रकाशकत्वात् । सूर्ये हेमच० ।

जक्षादि पु० "जक्ष जागृ दरिद्रा च चकास्तिः शास्तिरेव च । दीधी वेवी च विज्ञेयो जक्षादिः पञ्चकोगणः" इत्युक्ते अभ्यस्तसंज्ञे धातुगणे "नाभ्यस्ताच्छतुः" पा० जक्षत् जाग्रत् इत्यादि ।

जगत् पु० गम–क्विप् नि० द्वित्वम् तुक् च । १वायौ २जङ्गमे त्रि० मेदि० । ३विश्वे न० अमरः । ४लोके सचराचरे प्रपञ्चभूते भोगोपयोगिपरिकरसहिते मायामये संसारचक्रे यथोक्तमभियुक्तैः "न निरूपयितुं शक्या विस्पष्टं भासते च या । सा मायेतीन्द्रजालादौ लोकाः संप्रतिपेदिरे । स्पष्टं यथा जगद्भेदमशक्यं तन्निरूपणम् । मायामयं जगत् भाति वीक्ष्यतामपक्षपाततः" । "जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तो निरन्तकः । जगदादिरनादिस्त्वं जगदीशो निरीश्वरः" कुमा० । "जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ" रघुः । "यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत्" मनुः । लोके "जगत्प्रपर्याप्तसहस्रभानुना" "युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनो जगन्ति यस्यां सविकाशमासत" माघः । जङ्गमे "जगतां तस्थुषश्च" इत्याद्यामन्त्रः । क्विबन्तत्वात् जगत् जगतौ इत्यादिरूपम् "धृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्च" पा० निपातनपक्षे जगन् जगन्तौ इत्यादिरूपमिति केचिदाहुस्तच्चिन्त्यम् तस्य शतृतुल्यत्वेऽपि "नाभ्यस्ताच्छतुरिति" पा० निषेधात् न नुम् । शतृतुल्यत्वप्रयोजनं तु स्त्रियां ङीप् जगती [हेमच० ।

जगत्कर्त्तृ पु० ६त० । १ईश्वरे तदभेदात् चतुर्मुखादौ

जगच्छन्द पु० जगती छन्दोऽस्य वेदे नि० पुंवद्भावः । जगत्या छन्दसा स्तुत्ये । "स्वर्गोऽसि गयोऽसि जगच्छन्दाः" ता० ब्रा० १।५।१५ ।

जगत्पति पु० ६त० । १परमेश्वरे तदभेदात् २हरिहरादौ "यदा च तस्याधिगमे जगत्पतेः" कुमा० जगदीशादयोऽप्यत्र । "जगदीशो निरीश्वरः" कुमा०

जगत्प्राण पु० जगत् प्राणित्यनात् प्र+अन्–अपादाने घञ् ६त०। वायौ अमरः "जगत्प्राण ! प्राणानपहरसि किन्ने व्यवसितम्" सा० द०।

जगत्साक्षिन् पु० ६त०। १ईश्वरे २सूर्ये च हेमच०।

जगत्सेतु पु० जगतः सेतुरिव सर्वमर्य्यादाकारकत्वात्। परमेश्वरे जगतां सन्तारणहेतुत्वादसंभेदकरत्वाच्च वर्णाश्रमादीनां, "एष सेतुर्विधरणो लोकानामसंभेदाय" श्रुतेस्तस्य तथात्वम्। अलुक् समा०। जगतः सेतुरप्यत्र "औषधं जगतः सेतुः" विष्णु स०।

जगती स्त्री गम–क्विप् "द्युगमिजुहोतीनां द्वे च" पा० शतृन्तत्वात् ङीप्। १भुवने। २पृथिव्यां "न्याय्यमते भूमेश्चलत्वात् गतिमत्त्वेन तथात्वम्। अन्यमते जगदाधारत्वात् तस्यास्तथात्वमिति भेदः। ३द्वादशाक्षरपादके छन्दोभेदे छन्दःशब्दे दृश्यम्। ४जम्बुतेले हेमच०। ततो भवादौ उत्सा० अञ्। जागत जगतीभवादौ। स्त्रियां टाप्। छन्दःशब्दे उदा०।

जगदम्बा स्त्री ६त०। दुर्गायां स्वार्थे क। जगदम्बिकाप्यत्र। "सृष्टिस्थितिविनाशानां विधात्री जगदम्बिका" देवीगीता। जगद्धात्रीशब्दे उदा०।

जगदादि पु० ६त०। १परमेश्वरे। २तदभेदाच्चतुराननादौ "जगदादिरनादिस्त्वम्" कुमा०

जगदादिज पु० हिरण्यगर्भरूपेण जगतामादौ जायते जन–ड। परमेश्वरे। "भ्राजिष्णुर्भोजनं भोक्ता सहिष्णुर्जगदादिजः" विष्णु स०।

जगदाधार पु० ६त०। १वायौ शब्दच०। २जगदाश्रये काले च "कालोहि जगदाधारः" ति० त०। जगदाश्रयादयोऽप्यत्र "जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयोमतः" भाषा०।

जगदायु(युस्) पु० जगतामायुःसाधनत्वात् आयुः पृषो० वा सलोपः। वायौ। "अहं केशरिणः पत्नेे वायुना जगदायुना" भा०व० १४७अ०। "वायुना द्विपदां श्रेष्ठः कथितो जगदायुषा" भा० शा० ३४०अ०।

जगद्गुरु पु० ६त०। १परमेश्वरे। "स हि पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्" पात० सू० तस्य सर्वगुरुत्वमुक्तम् तदभेदात् २शिवादौ "अथ ते मुनयः सर्वे मानयित्वा जगद्गुरुम्" (शिवम्) कुमा०। "मेने पराद्ध्यमात्मानं गुरुत्वेन जगद्गुरोः" रघुः। ३जगतामुपदेष्टरि नारदादौ। "नारदस्तु जगतोगुरुरस्मै विस्मयाय गगनं विललङ्घे" नैष० जगद्गुरोर्गुरुः पञ्चमीत०। ४जगद्गुरो गुरुरप्येष च।

जगद्गौरी स्त्री जगतस्तु मध्ये गौरी। मनसादेव्यां शब्दर०।

जगद्दीप पु० जगतोदीपइव प्रकाशकत्वात्। परमेश्वरे "तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" श्रुतिः तदभेदात् १शिवादौ "जगद्योनिं जगद्दीपं जयिनं जगतोगतिम्" भा० शा० २०२ शिवस्तवः।

जगद्धात्री पु० ६त०। १परमेश्वरे। दुर्गामूर्तिभेदे स्त्री ङीप्। तस्याः पूजाकालव्यवस्था।

निगमकल्पसारे ज्ञानसारस्वते ग्रन्थे च दुर्गाकल्पे "श्रीशिव उवाच। प्रसीद जगतां मातर्जगद्विस्तारकारिणि!। अतएव महेशानि! तवाहं शरणागतः। त्वया यत् कथितं पूर्वं तत्सर्वञ्च श्रुतं मया। जगद्धात्री महादुर्गा चतुर्वर्गफलप्रदा। तस्याः पूजाविधिदिनं कालस्तत्र प्रकाशितम्। तदेव कथयेशानि! श्रोतुमिच्छामि साम्प्रतम्। श्रीदेव्युवाच। कथयामि महेशान! सावधानावधारय। तस्याः पूजाविधिदिनं समयं भावभेदतः। कार्त्तिके शुक्लपक्षे च या दुर्गानवमी तिथिः। सा प्रशस्ता महादेव! महादुर्गाप्रपूजने। प्रातश्च सात्विकी पूजा मध्याह्ने राजसी मता। सायाह्ने तामसी पूजा त्रिविधा परिकीर्त्तिता। जपयज्ञादिभिर्देव! इति त्रैकालिकी मता। अथान्यत् संप्रवक्ष्यामि शृणुष्व परमेश्वर!। सप्तम्यादि नवम्यान्तं पूजाकाल इतीरितः। त्रिदिने त्रिविधा पूजा दशम्याञ्च विसर्जयेत्। पूजा परेऽह्नि देवेश! तत्राप्यत्र विसर्जनम्। त्रिविधायाः प्रकारेण तत्र पूजा प्रकीर्त्तिता। शिव उवाच। त्रिसन्ध्याव्यापिनी सा तु यदि स्यान्नवमी तिथिः। त्रिकाले त्रिविधा पूजा कथं देव्या जगन्मयि!। कथयस्व महेशानि! इति मे संशयो हृदि। श्रीदेव्युवाच। सा प्रातर्व्यापिनी यत्र वासरे नवमी तिथिः। त्रिसन्ध्यं पूजयेत्तत्र वासरे जगदम्बिकाम्। मुहूर्त्तव्यापिनी चापि तत्र ग्राह्या महेश्वर!। एककाले त्रिधा पूजां साधकोनैव कारयेत्"।

तत्पूजायां दशम्यां बलिदाननिषेधः तन्त्रान्तरे "श्रीपार्वत्युवाच। दशम्यां बलिदानन्तु निषिद्धं जगदीश्वर!। कथं त्रिकालं पूजा सा सम्भवेत् परमेश्वर!। शिव उवाच "नवमीतिथिमाश्रित्य यत्र पूजाविधिर्भवेत्। निषिद्धं बलिदानन्तु दशम्यां तत्र सुन्दरि!। नवमीदिनमाश्रित्य पूजाविधिरिहोदितः। दशम्यां

भक्षितानन्तु निषिद्धं नात्र पार्व्वति”। स्नानामृतसारे पूर्व्वं प्रकारमुक्त्वा “मुहूर्त्तव्यापिनी चापि प्रातश्चेन्नवमी तिथिः। तद्दिने पूजनं कार्य्यं त्रिसन्ध्यं वरवर्णिनि !। त्रिकालं पूजयेत्तत्र नैककाले कदाचन”। कात्यायनीतन्त्रे ७पटले। “कुम्भराशिगते चन्द्रे नवम्यां कार्त्तिकस्य च। उपस्यर्द्धोदितो भानुर्दुर्गामाराध्य यत्नवान्। पुत्त्रारोग्यं बलं लेभे लोकसाक्षित्वमेव च। तां तिथिं प्राप्य मनुजः शनिभौमदिने यदि। प्रपूजयेन्महादुर्गां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम्”। शक्तिसङ्गमतन्त्रे “कार्त्तिकस्य सिते पक्षे नवम्यां जगदीश्वरीम्। त्रिकालमेककालं वा वर्षे वर्षे प्रपूजयेत्। स्वर्णमयीं प्रतिमां शक्त्या जगद्धात्र्या विधानतः। पूजयित्वा परदिने प्रतिमां तां विसर्ज्जयेत्। पुत्त्रपौत्त्रधनैश्वर्य्य संयुतोऽस्य भवेत् परी”। तन्त्रान्तरे। “कुजवारे युगाद्यायां नवम्यान्तु जगत्प्रसूः। प्रादुर्भूता महेशानी तत्र तां परिपूजयेत्” तन्त्रान्तरे।“त्रिकालं पूजयेद्दुर्गां मूलेनैकाक्षरेण च(दूं)। नानारत्नविधानेन गीतवाद्यपुरःसरम्। कार्त्तिकस्य सिते पक्षे नवम्याञ्च विशेषतः। कृत्वैवं साधकश्रेष्ठो लभेद्राज्यमकण्टकम्”। योगिनीतन्त्रे “कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु नवम्याञ्च विशेषतः। उद्बुद्धान्तु जगद्धात्रीं पूजयेद्दीपमालया” आगमतत्त्वसारे “कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु नवम्यां भौमवासरे। आविर्भूता जगद्धात्री युगाद्यौ दैत्यनाशिनी”। उत्तरकामाख्यातन्त्रे “कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेतायां प्रथमेऽहनि। त्रिसन्ध्यं पूजयेद्देवीं दुर्गां सम्पत्प्रवृद्धये”। कालिकातन्त्रे “कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु नवम्यां जगदम्बिकाम्। दुर्गां प्रपूजयेद्भक्त्या धर्म्मकामार्थसिद्धये। दुर्गाकल्पे विद्योत्पत्तौ “कार्त्तिके शुक्लपक्षेऽह्नि भौमवारे जगत्प्रसूः। सर्व्वदेवहितार्थाय दुष्टसंशमनाय च। आविरासीत् जगच्छान्त्यै युगाद्यौ परमेश्वरी”। व्रतकालविवेकधृतवचनम् “कार्त्तिकेऽमलपक्षस्य त्रेतायां नवमेऽहनि। पूजयेत्तां जगद्धात्रीं सिंहपृष्ठे निषेदुषीम्”। स्मृतिः। “युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्व्वतीप्रिया। रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता”। कृत्यतत्त्वार्णवे “कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु युगाद्या नवमी स्मृता। पूर्व्वाह्णसमये तत्र पूजाविधिरिहोदितः”। कृत्यतत्त्वार्णवे भविष्यपुराणम् “कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु युगाद्या नवमी स्मृता। पूर्व्वाह्णसमये काष्ठात्मिका परदिने यदि। तत्र पूजादिकं कुर्य्यात् पितृश्चनिर्वपणादृते”। स्मृतिसागरे “कार्त्तिकस्य युगाद्यायामम्बिकाभ्यर्च्चयेदुमाम्”। ततश्च उक्तवचनेषु तत्तिथेर्युगादित्वेन कीर्त्तनात् तत्पूजायाश्च युगादिदिनकर्त्तव्यत्वेन विधानात् पूर्व्वापरदिनयोस्तस्याः सम्बन्धे परदिन एव कर्त्तव्यता न तु युग्मशास्त्रेण अष्टमीविद्धाया ग्राह्यता युगाद्या वर्षवृद्धिश्चेत्यादि वचनात् यत्तु “श्रावणी दौर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशिनी। पूर्व्वविद्धैव कर्त्तव्येत्यादि” वचनं तत् एतद्भिन्ननवमीकर्त्तव्यदुर्गाव्रतपरम् तच्च व्रतं व्रतखण्डे वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम्। जगद्धात्रीविद्योत्पत्तिमाह कात्यायनीतन्त्रे ७६पटले। “पार्व्वत्युवाच। भगवन् ! प्राणनाथेश ! सर्व्वतत्त्वविशारद !। श्रुता कात्यायनीविद्यासमुत्पत्तिस्त्रिलोचन !। महादुर्गाजगद्धात्रीविद्योत्पत्तिर्भवेद्यतः। तत् सर्व्वं ब्रूहि भगवन् ! कृपया परमेश्वर !। इति देवीप्रश्ने “श्रीशिव उवाच। शृणु पार्व्वति ! वक्ष्यामि रहस्यं परमाद्भुतम्। यत् श्रुत्वा लभते देवि ! सौभाग्यसुखमुत्तमम्। पुरा पुरन्दरमुखाः स्वेश्वरत्वाभिमानिनः। प्राहुः किमीश्वरोऽस्त्यस्मानतिरिच्य सुरा इति। अथ दुर्गा जगन्माता नित्या चैतन्यरूपिणी। एतेषां धर्म्मसेतूनामिन्द्रादीनां नियन्त्रणम्। करिष्यामीति निश्चित्य ज्योतीरूपं दधावलम्। तेषामाविरभूद्दुर्गा जगद्धात्री जगन्मयी। कोटिसूर्य्यप्रतीकाशां चन्द्रकोटिसमप्रभाम्। ज्वलन्तं पर्व्वतमिव सर्व्वलोकभयङ्करम्। तद्दृष्ट्वा सुराः सर्व्वे भयमापुर्महौजसः। किमेतच्च विनिश्चेतुं शक्तास्ते ह्यभवन् सुराः। वायुमाहुः समाहूय किमेतत् परमाद्भुतम्। विजानीहि मरुद्वीर मातरिश्वन् ! दिशां पते !। ततो वायुर्द्रुतं तत्र गतस्तेजोऽन्तिकं ततः। तमन्तिकमुपायातं प्राह तेजोमयी ततः। बलवन् ! कस्त्वमायातो वीर्य्यं किञ्चास्ति वा त्वयि। कादातुं शक्यते सर्व्वं पृथिवीतलसम्भवम्। इति प्रत्युक्तवान् वायुः क्षणं तत्रैव तिष्ठति। आदत्स्वैतत् तृणमिति निदधौ वायवे तृणम्। वायुः सर्व्वप्रयत्नेन नादातुं तत्क्षमोऽभवत्। ततो देवाः प्राहुरग्निं भीता उद्विग्नमानसाः। अग्ने ! एतद्विजानीहि किमेतत् कर्म्म चाद्भुतम्। इत्युक्तो देवताश्चन्द्रैरग्निस्तेजोऽन्तिकं गतः। कस्त्वं जातवेदा वा तेजोवागित्युवाच तम्। स प्रोक्तवानग्निरस्मि सर्व्वदाहकशक्तिकः। दहैतत् तृणमल्पत्व मिति तस्मै तृणं ददौ। अग्निः सर्व्वप्रयत्नेन दग्धुं नैव तत्क्षमोऽभवत्। ततो निवृत्ते वह्निर्भूत्वा सोऽपत्र-

पान्वितः । एकत्वस्याः सुराः सर्वे मन्त्रयामासुरुत्तमम् । इयमेवेश्वरी नूनं स्तोष्यामोनेश्वरा वयम् । इति निश्चित्य सुधियस्तुष्टुवुः परमेश्वरीम् । प्राहुर्देवगणाः सर्वे त्वमीशा नेश्वरा वयम् । ईश्वरत्वाभिमानेन यदस्माकं सुदुष्कृतम् । जन्तुमर्हसि तत् सर्वं कृपया जगदम्बिके । तवरूपं सुगोप्यं यन्माङ्गल्यं सर्वमङ्गलम् । तद्द्रष्टुं वयमिच्छामो देहि दर्शनमुत्तमम् । इत्युक्तानां सुरश्रेष्ठानामाविरासीत्स्वयाम्बरे । तेजस्यन्तर्हिते तस्मिन् चमत्कारि कलेवरे । रमेन्द्रोपरि सुस्मेरा सर्वालङ्कारभूषिता । चतुर्भुजा महादेवी रक्ताम्बरधरा शुभा । बालार्कसदृशी देहे नागयज्ञोपवीतिनी । त्रिनेत्रा कोटिचन्द्राभा देवर्षिगणसेविता । दर्शयामास देवानामेवं रूपं जगन्मयी । ततस्तां तुष्टुवुर्देवा जगद्धात्रीं महेश्वरीम् । वरं प्रापुः सुरगणायथेष्टं त्रिदशालये । तत्रैवान्तर्हिता देवी महादुर्गा जगन्मयी" । इयमेव कथा प्रायशः केनोपनिषदि स्थिता तद्वाक्यञ्च इन्द्रशब्दे ९४२ पृ० दर्शितम् । इयांस्तु विशेषः तत्र इन्द्रादिप्रबोधनाय प्रादुर्भूतया ब्रह्मशक्त्या हैमवत्या ब्रह्ममहात्म्यमेव इन्द्रादीनामसुरजयशक्तिरुक्ता अत्र तु शक्तिशक्तिमतोरभेदेन जगद्धात्रीरूपेणाविर्भूताया देव्या माहात्म्याक्तिरिति ।

जगद्बल पु० जगतां बलमस्मात् । वायौ त्रिका० । तस्यैव व्यानरूपस्वद्वृत्तिभेदात् सर्वबलजक्रियाहेतुत्वस्य भङ्ग्या छान्दोग्ये उक्तत्वात् तस्य तथात्वम् यथा "यानीयान्यन्यानि वीर्यवन्ति कर्म्माणि यथाग्नेर्मन्थनमाजेः सरणं दृढस्य धनुष आयमनमप्राणन्ननपानंस्तानि करोत्येतस्य हेतोर्व्यानमेवोद्गीथमुपासीत" । बलस्य च सर्वक्रियाहेतुत्वं छान्दोग्ये भूमविद्यायामुक्तं यथा "बलं वाव विज्ञानाद्भूयोऽपि ह शतं विज्ञानवतामेको बलवानाकम्पयते स यदा बली भवत्यथोत्थाता भवत्युत्तिष्ठन् परिचरिता भवति परिचरन्नुपसत्ता भवत्युपसीदन्द्रष्टा भवति श्रोता भवति मन्ता भवति बोद्धा भवति कर्त्ता भवति विज्ञाता भवति बलेन वै पृथिवी तिष्ठति बलेनान्तरिक्षं बलेन द्यौर्बलेन पर्वता बलेन देवमनुष्या बलेन पशवश्च वयांसि च तृणवनस्पतयः श्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलकं बलेन लोकस्तिष्ठति बलमुपास्स्वेति" । सर्वक्रियाणां वायुकार्य्यत्वं च सुश्रुते दर्शितं यथा "वायव्याः स्पर्शः स्पर्शेन्द्रियं सर्वचेष्टादयः सर्वशरीरस्पन्दनं लघुता च" तेन सर्वचेष्टानां वायुकार्य्यत्वोक्त्या बलस्य च तत्र हेतुत्वोक्त्या च वायोरेव बलहेतुत्वमवसीयते ।

जगद्योनि स्त्री जगतां योनिरिवोत्पत्तिस्थानत्वात् । १परमेश्वरे तस्य जन्मादिहेतुत्वात् तथात्वम् । २शिवे ३विष्णौ ४चतुर्मुखे तु तदभेदोपचारात् "जगद्योनिरयोनित्वम्" कुमा० ब्रह्मस्तवे । "जगद्योनिं जगद्बीजं जयिनं जगतोगतिम्" भा० शां० २०अ० शिवस्तवे । "नारायणं जगद्योनिं पुराणं पुरुषं ध्रुवम्" हरिवं० १०७अ० । विष्णुस्तवे । ५पृथिव्यां शब्दच० तस्याः भूतचतुष्टयोत्पत्तिस्थानत्वात् तथात्वम् ।

जगद्वहा स्त्री जगन्ति वहति धारयति वह—अच् । सर्वंसहायां मेदिन्याम् त्रिका० ।

जगद्विनाश पु० जगतोऽखिलकर्म्मवतो विनाशोऽत्र । कल्पान्ते प्रलयकाले । प्रलये च सर्वक्रियाशून्यत्वं यथाह मनुः । "यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति । तस्मिन् स्वपिति तु स्वस्थे कर्म्मात्मानः शरीरिणः । स्वकर्म्मभ्यो निवर्त्तन्ते मनश्च ग्लानिमृच्छति । युगपत्तु प्रलीयन्ते यदा तस्मिन् महात्मनि । तदायं सर्वभूतात्मा सुखं स्वपिति निर्वृतः । तमोऽयन्तु समाश्रित्य चिरं तिष्ठति सेन्द्रियः । न च स्वं कुरुते कर्म्म तदोत्क्रामति मूर्त्तितः" ।

जगनु(न्नु) पु० जगता नम्यते नम—बा० कर्म्मणि डु वा पृषो० तलोपः । १जन्तौ वैश्वानरे २वह्नौ च मेदि० । विश्वे जगन्नुरिति पाठस्तत्रार्थे । तत्र जन्तोश्चेतनत्वेन जगतां नम्यमानत्वात् वह्नेस्तु सर्वैर्नम्यमानत्वात् तथात्वम्

जगन्नाथ पु० ६त० । १परमेश्वरे "एष सर्वेश्वरः" इत्यादिश्रुतेस्तस्य सर्वे[illegible]त्वात् [illegible] । तदभेदात् २विष्णौ । अम० अच् । ३तदाख्यचत्र[illegible] तत्क्षेत्रस्य तन्नामताकारणं स्कन्दपु० उत्कलखण्डे यथा "एतत्क्षेत्रवरं चास्य वपुर्भूतं महात्मनः । स्वयम् वसुधान् यत्रास्ते स्वनाम्ना ख्यापितं हि तत्" । तत्स्थानसीमातीर्थभेदादि पुरुषोत्तमतत्त्वे उक्तं यथा

ब्रह्मपुराणे "पृथिव्यां भारतं वर्षं कर्म्मभूमिरुदाहृता । न खल्वन्यत्र मर्त्यानां भूमौ कर्म्म विधीयते । तत्रास्ते भारते वर्षे दक्षिणोदधिसंस्थितः । ओड्रदेश इति ख्यातः स्वर्गमोक्षप्रदायकः । समुद्रादुत्तरे तीरे यावद्विरजमण्डलम्" । तीर्थकाण्डकल्पतरौ वामनपुराणम् "उपोष्य रजनीमेकां विरजां स नदीं ययौ । स्नात्वा

वैरजसे तीर्थे दत्त्वा पिण्डं पितृस्तथा । दर्शनार्थं ययौ धीमानजितं पुरुषोत्तमम् । तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षमक्षरं परमं शुचिः । उपोष्य स तिलान् दत्त्वा महेन्द्रं । दक्षिणं ययौ" । उपोष्य स्थित्वा । तथा "आदौ यद्दारु प्लवते सिन्धोः पारे अपूरुषम् । तदालभस्व दुर्द्दनो ! तेन याहि परं स्थलम्" तैत्तिº श्रुतिः । अस्य व्याख्या सांख्यायनभाष्ये "आदौ विप्रकृष्टे देशे वर्त्तमानं यद्दारु दारुमयं पुरुषोत्तमाख्यदेवताशरीरं प्लवते जलस्योपरि वर्त्तते अपूरुषं निर्म्मातृरहितत्वेन अपरुषं तत् आलभस्व दुर्द्दनो ! हे ! होतः, तेन दारुमयेन देवेन उपास्यमानेन परं स्थलं वैष्णवं लोकं गच्छेत्यर्थः । अथर्ववेदेऽपि "आदौ यद्दारु प्लवते सिन्धोर्म्मध्ये अपुरुषम् । तदा लभस्व दुर्द्दनो तेन याहि परं स्थलम्" । अत्रापि तथार्थः मध्ये तीरे । स्कन्दपुराणम् "इन्द्रद्युम्न ! प्रसन्नस्ते भक्त्या निष्कामकर्म्मभिः । उत्सृज्य वित्तकोटीस्तु यन्ममायतनं कृतम् । भङ्गेऽप्येतस्य राजेन्द्र ! स्थानं न त्यक्ष्यते मया" । ब्रह्मपुराणे "विरजे विरजा नाम ब्रह्मणा संप्रतिष्ठिता । तस्याः सन्दर्शने मर्त्यः पुनात्यासप्तमं कुलम् । स्नात्वा दृष्ट्वा तु तां देवीं भक्त्याऽऽपूज्य प्रणम्य च । नरः स्ववंशमुद्धृत्य मम लोकं स गच्छति । अस्ति वैतरणी नाम सर्व्वपापहरा नदी । तस्यां स्नात्वा नरश्रेष्ठ । सर्व्वपापैः प्रमुच्यते" । वैतरणीमधिकृत्य महाभारते "आयातभागं सर्व्वेभ्यो भागेभ्यो भागमुत्तमम् । देवाः सङ्कल्पयामासुर्भयाद्रुद्रस्य शाश्वतीम् । इमां गाथां समुद्धृत्य मम लोकं स गच्छति । देवायनं तस्य पन्थाः शक्रस्येव विराजते" । ब्रह्मपुराणे "आस्ते स्वयम्भूस्तत्रैव क्रोड़रूपी हरिः स्वयम् । दृष्ट्वा प्रणम्य तं भक्त्या नरो विष्णुपुरं व्रजेत्" । तथा "विरजायां मम क्षेत्रे पिण्डदानं करोति यः । स करोत्यक्षयां तृप्तिं पितॄणां नात्र संशयः । मम क्षेत्रे मुनिश्रेष्ठ ! विरजे ये कलेवरम् । परित्यक्ष्यन्ति पुरुषास्ते मोक्षं प्राप्नुवन्ति वै । नदी तत्र महापुण्या विन्ध्यपादविनिर्गता । चित्रोत्पलेति विख्याता सर्व्वपापहरा शुभा" । चित्रोत्पला महानदी । तथा "सत्यं सत्यं पुनः सत्यं क्षेत्रं तत् परमं महत् । पुरुषाख्यं सकृद्दृष्ट्वा सागराम्भःसकृत्प्लुतः । ब्रह्मविद्यां सकृज्ज्ञात्वा गर्भवासो न विद्यते" । पुरुषोत्तमक्षेत्रदर्शनसागरमरणब्रह्मविद्याजपानां प्रत्येकं गर्भवासाजनकत्वम् ।

कूर्म्मपुराणे "तीर्थं नारायणस्यान्यत् स्नात्वा तु पुरुषोत्तमम् । तत्र नारायणः श्रीमानास्ते परमपूरुषः । पूजयित्वा परं विष्णुं तत्र स्नात्वा द्विजोत्तमाः ! । ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु विष्णुलोकमवाप्नुयात्" । श्राद्धकल्पतरौ वायुपुराणे "धूतपापं तथा तीर्थं सुभद्रादक्षिणस्तथा । गोकर्णे गजकर्णश्च तथा च पुरुषोत्तमः । एतेषु पितृतीर्थेषु श्राद्धमानन्त्यमश्नुते" । ब्रह्मपुराणे "चक्रं दृष्ट्वा हरेर्दूरात् प्रासादोपरिसंस्थितम् । सहसा मुच्यते पापात् सर्व्वस्मादिति मे मतिः" । तथा "मार्कण्डेयह्रदे गत्वा स्नात्वा चोदङ्मुखः शुचिः । निमज्जेत्त्रीन् वारांस्तु इमं मन्त्रमुदीरयन्" । "मार्कण्डेयह्रदे त्वेवं स्नात्वा दृष्ट्वा तु शङ्करम् । दशानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोति मानवः । पापैः सर्व्वैर्विनिर्म्मुक्तः शिवलोकं स गच्छति । तत्र भुक्त्वा वरान् भोगान् यावदाभूतसंप्लवम् । इह लोकं समासाद्य ततो मोक्षमवाप्नुयात् । कल्पवृक्षं ततो गत्वा कृत्वा तं त्रिःप्रदक्षिणम् । पूजयेत् परया भक्त्या मन्त्रेणानेन तं वटम्" । "भक्त्या प्रदक्षिणं कृत्वा महाकल्पवटं नरः । सहसा मुच्यते पापात् जीर्णत्वच इवोरगः । छायां तस्य समासाद्य कल्पवृक्षस्य भो द्विजाः ! । ब्रह्महत्यां नरो जह्यात् पापेष्वन्येषु का कथा । दृष्ट्वा कृष्णाङ्गसम्भूतं ब्रह्मतेजोमयं वटम् । न्यग्रोधाकृतिनं विष्णुं प्रणिपत्य च भो द्विजाः ! । राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति चाधिकम् । तथा स्ववंशमुद्धृत्य विष्णुलोकं स गच्छति । वैनतेयं नमस्कृत्य कृष्णस्य पुरतः स्थितम् । सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तस्ततो विष्णुपुरं व्रजेत् । दृष्ट्वा वटं वैनतेयं यः पश्येत् पुरुषोत्तमम् । सङ्कर्षणं सुभद्राञ्च स याति परमां गतिम् । प्रविश्यायतनं विष्णोः कृत्वा तं त्रिःप्रदक्षिणम् । सङ्कर्षणं स्वमन्त्रेण भक्त्याऽऽपूज्य प्रसादयेत्" । "एवं प्रसाद्य चानन्तमजेयं त्रिदशार्च्चितम् । कैलासशिखराकारं चन्द्रात् कान्ततराननम् । नीलवस्त्रधरं देवं फणाविकटमस्तकम् । महाबलं हलधरं कुण्डलैकविभूषणम् । रौहिणेयं नरो भक्त्या लभेताभिमतं फलम् । सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति । आभूतसंप्लवं यावत् भुक्त्वा तत्र सुखं नरः । पुण्यक्षयादिहागत्य प्रवरे योगिनां कुले । ब्राह्मणप्रवरो भूत्वा सर्व्वशास्त्रार्थपारगः । ज्ञानं तत्र समासाद्य मुक्तिं प्राप्नोति दुर्लभाम् । एवमभ्यर्च्य हलिनं ततः

कृष्णं विचक्षणः । द्वादशाक्षरमन्त्रेण पूजयेत् सुसमाहितः” । आकल्पसंप्लवं यावत् भूतसंप्लवं यावत् आप्रलयकालम् इति यावत् छान्दसो [illegible] प्रकारः । द्वादशाक्षरमन्त्रेण ओँ नमो भगवते वासुदेवाय इत्यनेन । “द्विषट्कवर्णमन्त्रेण भक्त्या ये पुरुषोत्तमम् । पूजयन्ति सदा धीरास्ते मोक्षं प्राप्नुवन्ति वै । तस्मात्तेनैव मन्त्रेण भक्त्या कृष्णं जगद्गुरुम् । [illegible] गन्धमाल्याद्यैः प्रणिपत्य प्रसादयेत्” [illegible] भक्तवत्सलम् । सर्व्वपापहरं देवं सर्व्वकामफलप्रदम् । स्नानदं द्विभुजं देवं पद्मपत्रायतेक्षणम् । महोरस्कं महाबाहुं पीतवस्त्रं शुभाननम् । शङ्खचक्रगदापाणिं मुकुटाङ्गदभूषणम् । सर्व्वलक्षणसंयुक्तं वनमालाविभूषितम् । दृष्ट्वा नरोऽञ्जलिं बद्ध्वा दण्डवत् प्रणिपत्य च । [illegible] सहस्राणां फलं प्राप्नोति भो द्विजाः ! । यत् फलं सर्व्वतीर्थेषु स्नानदाने प्रकीर्त्तितम् । नरस्तत् फलमाप्नोति दृष्ट्वा कृष्णं प्रणम्य च” । अत्र यद्यपि दृष्ट्वा [illegible] श्रवणात् समुच्चितएव फलान्वयोऽन्यथा [illegible] तथापि शेषे दर्शनमात्र एव फलोपसंहारात् फलान्वय इति वदन्ति । ब्रह्मपुराणे “ततः पूज्य स्वमन्त्रेण सुभद्रां भक्तवत्सलाम् । प्रसादयेत्ततो विप्राः ! प्रणिपत्य कृताञ्जलिः” । स्वमन्त्रेण प्रणवादिनमोऽन्तेन नाम्ना । यथा गारुडे “प्रणवादिनमोऽन्तेन चतुर्थ्यन्तेन सत्तमाः ! । देवतायाः स्वकं नाम मूलमन्त्रः प्रकीर्त्तितः” । “एवं प्रसाद्य तां देवीं जगद्धात्रीं जगद्धिताम् । बलदेवस्य भगिनीं सुभद्रां वरदां शिवाम् । कामगेन विमानेन नरो विष्णुपुरं व्रजेत् । निष्क्रम्य देवतागारात् कृतकृत्यो भवेन्नरः । प्रणम्यायतनं पश्चात् व्रजेत्तत्र च भो द्विजाः ! । भक्त्या दृष्ट्वा च तं देवं प्रणम्य नरकेशरिम् । मुच्यते पातकैर्म्मर्त्त्यः समस्तैर्नात्र संशयः” । नरकेशरिं नरकेशरिणम् । तथा ‘अनन्ताख्यं वासुदेवं दृष्ट्वा भक्त्या प्रणम्य च । सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो नरो याति परं पदम्’ । तथा “श्वेतगङ्गां नरः स्नात्वा यः पश्येत् श्वेतमाधवम्” । तथा “कृशाग्रेणापि राजेन्द्र ! श्वेतगाङ्गेयमम्बु च । स्पृष्ट्वा स्वर्गं गमिष्यन्ति मद्भक्ता ये समाहिताः । यश्चेमां प्रतिमां लोके माधवाख्यां शशिप्रभाम् । विहाय सर्व्वलोकान् वै मम लोके महीयते” । तथा “श्वेतमाधवमालोक्य समीपे मत्स्यमाधवम् । एकार्णवजले मग्नं रोहितं रूपमास्थितम् । वेदानां तारणार्थाय रसातलतले स्थितम्” । तथा “आद्यावतारणं रूपं माधवं मत्स्यरूपिणम् । प्रणम्य प्रयतो भूत्वा [illegible] गच्छति” । तथा “पूर्व्वोक्तेन तु मन्त्रेण नमस्कृत्य [illegible] वटम् । दक्षिणाभिमुखो गच्छेत् धन्वन्तरशतान्तरम् [illegible]” । धनुःशतचतुष्टयम् । तथा “उग्रसेनं पुरा दृष्ट्वा स्वर्गद्वारेण सागरम् । गत्वाचम्य शुचिस्तत्र ध्यात्वा नारायणं [illegible] न्यसेदष्टाक्षरं मन्त्रं पश्चाच्छरीरयोः [illegible] केन नाचामेत्” तस्यापेयत्वस्य तैत्तिरीयश्रुतौ [illegible] “यः कृतः सर्व्वभक्षोऽग्निस्त्वपेयश्च [illegible] क्षारी आप्यायितश्चन्द्रः कोन नक्षत्रैः [illegible] इति मननाभिहितत्वाच्च” तत्र [illegible] क्रमदेवत तस्य स्पृष्ट्वात्र यथाह ब्रह्मपुराणे “[illegible] समाचरेत् । अन्यथा [illegible] न मस्यते” । वनपर्व्वणि [illegible] होरिनोधाविष्णोरक्षत [illegible] ! मत्यवाक्यमतोऽवगाहेत [illegible] अन्यथा [illegible] कुरुश्रेष्ठ ! स्पृष्ट्वोत मसार्द्धि [illegible] कुशाग्रेणापि कौन्तेय ! देवयोनिरपांपतिः । देवान् पितॄंस्तथा चान्यान् सन्तर्प्याचम्य वाग्यतः” (अन्यान् ऋषीन्) ब्रह्म० । “कृत्वा त्वाद्यैर्व्वते मन्त्रैरभिषेकञ्च मार्ज्जनम् । अन्तर्जले जपेत् पश्चात् त्रिराद्यमघमर्षणम्” । आद्यैवतैः “आपो हि ष्ठा” इत्यादिभिः । अघमर्षणम् ऋतञ्च सत्यञ्चेत्यादि । “हस्तमात्रं चतुःकोणं चतुर्द्वारं सुशोभनम् । पुरं विलिख्य भो विप्रास्तीरे तस्य महोदधेः । एवं मण्डलमालिख्य पूजनं तत्र भो द्विजाः ! । अष्टाक्षरविधानेन नारायणमजं विभुम् । ओँ नमो नारायणाय” इत्यष्टाक्षरमन्त्रः । ब्रह्मपुराणे “तीर्थे चाभ्यर्च्च्य विधिवत् नारायणमनामयम् । रामं कृष्णं सुभद्राञ्च प्रणिपत्य च सागरम् । दशानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोति मानवः ! सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तः सर्व्वदुःखविवर्जितः । कुलैकविंशमुद्धृत्य विष्णुलोकञ्च गच्छति । पितॄणां ये प्रयच्छन्ति पिण्डं तत्र विधानतः । अक्षयां पितरस्तेषां तृप्तिं संप्राप्नुवन्ति वै” । तथा “कोट्यो नव नवत्यश्च तत्र तीर्थानि सन्ति वै । तस्मात् स्नानञ्च दानञ्च होमं जपसुरार्च्चनम् । यत् किञ्चित् क्रियते तत्र चाक्षयं भवति द्विजाः ! । ततो गच्छेत् द्विजश्रेष्ठाः ! तीर्थं यज्ञाङ्गसम्भवम् ।

इन्द्रद्युम्नसरोनाम यत्रास्ते पावनं शुभम् । गत्वा तत्र शुचिः श्रीमानाचम्य मनसा हरिम् । ध्यात्वोपस्थाय च जपंस्तिदं मन्त्रमुदीरयेत्” । “एवमाप्लाव्य विधिवत् स्नात्वा देवानृषीन् पितॄन् । तिलोदकेन चान्यांश्च सन्तर्प्याचम्य वाग्यतः । दत्त्वा पितॄणां पिण्डांश्च संपूज्य पुरुषोत्तमम् । दशाश्वमेधिकं सम्यक् फलं प्राप्नोति मानवः” । तथा “नाना नद्यः समुद्राश्च सम्प्राहुः पुरुषोत्तमे । ज्यैष्ठशुक्लदशम्यादि प्रत्यक्षं यान्ति सर्वदा । स्नानदानादिकं तस्मात् देवताप्रेक्षणादिकम् । यत् किञ्चित् क्रियते तात ! तस्मिन् । काले ऽक्षयं भवेत् । एवं कृत्वा पञ्चतीर्थमेकादश्यामुपोषितः” । “ज्यैष्ठे शुक्लदशम्यान्तु पश्येत् श्रीपुरुषोत्तमम् । स पूर्वोक्तं फलं प्राप्य क्रीड़ित्वा चाच्युतालये । प्रयाति परमं स्थानं यस्मान्न विनिवर्त्तते” । तीर्थभेदेन स्नानान्तरार्द्धनिमाह निगमः । “नावगाहेत् पुनः कश्चित् तर्पणादिकमन्वहम् । काश्यामणिकर्णिके हित्वा एकं श्लोकत्र दासरे । व्यपोह्य चाष्टमं भागमुदयादूद्ध्वं कुत्रचित् । तिथ्योर्युग्मेऽप्ययुग्मे वा उदयदाङ्किकमाचरेत्” । ब्रह्मपु० “मार्कण्डेयाश्वटः कृष्णो रौहिणेयो महोदधिः । इन्द्रद्युम्नसरश्चैव पञ्चतीर्थी विधिः स्मृतः” । मार्कण्डेयावटो मार्कण्डेयह्रदः । कृष्णोऽक्षयवटः “न्यग्रोधाकृतिनं विष्णुरिति” पूर्वोक्तात् । वराहपुराणे “यस्तिष्ठेदेकपादेन कुरुक्षेत्रे नराधिप ! । वर्षाणामयुतं सप्त वायुभक्षो जितेन्द्रियः । ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे द्वादश्यान्तु विशेषतः । पुरुषोत्तममासाद्य ततोऽधिकफलं लभेत् । अग्निपुराणे “वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाक्षयसंज्ञिता । तत्र मां लेपयेद्गन्धलेपनैरतिशोभनम्” । तथा “ज्यैष्ठ्यामहञ्चावतीर्णस्तत् पुण्यं जन्मवासरम् । तस्यां मे स्नपनं कुर्य्यात् महास्नानविधानतः । ज्यैष्ठे प्रातस्तने काले ब्रह्मणा सहिताश्च माम् । रामं सुभद्रां संस्नाप्य मम लोकमवाप्नुयात्” । तथा “आषाढस्य सिते पक्षे द्वितीया पुष्यसंयुता । तस्यां रथे समारोप्य रामं मां भद्रया सह । यात्रोत्सवं प्रवर्त्त्याथ प्रीणयेच्च द्विजान् बहून्” । तथा “पुष्याभावाऽप्यथा कार्य्या सदा सा प्रीतये मम” । स्कन्दपुराणे “फाल्गुन्यां क्रीड़नं कुर्य्यात् दोलायां मम भूमिप !” । ब्रह्मपुराणे “उत्तरे दक्षिणे विप्रास्त्वयने पुरुषोत्तमे । दृष्ट्वा रामं सुभद्राञ्च विष्णुलोकं व्रजेन्नरः । नरोदोलागतं दृष्ट्वा गोविन्दं पुरुषोत्तमम् । फाल्गुन्यां संयतोभूत्वा गोविन्दस्य पुरं व्रजेत् । विषुवद्दिवसे प्राप्ते पञ्चतीर्थीविधानतः । कृत्वा सङ्गगतं कृष्णं दृष्ट्वा तत्राथ भोद्विजाः । नरः समस्तयज्ञानां फलं प्राप्नोति दुर्लभम् । विमुक्तः सर्वपापेभ्योविष्णुलोकञ्च गच्छति । यः पश्यति तृतीयायां कृष्णं चन्दनरूषितम् । वैशाखस्य सिते पक्षे स यात्यच्युतमन्दिरम्” । तथा “मासि जैष्ठे तु संप्राप्ते नक्षत्रे शक्रदेवते । पौर्णमास्यां तदा स्नानं सर्वकालं करेद्विजाः । तस्मिन् काले तु ये मर्त्याः पश्यन्ति पुरुषोत्तमम् । बलभद्रं सुभद्राञ्च ते यान्ति पदमव्ययम् । तथा “स्नातः पश्यति यः कृष्णं [illegible] दक्षिणामुखम् । गुण्डिकामण्डपं यान्तं ये पश्यन्ति [illegible] तत्र । कृष्णं बलं सुभद्राञ्च ते यान्ति भवनं [illegible] तदा कृष्णं सप्ताहं [illegible] । [illegible] रामं सुभद्राञ्च विष्णुलोकं व्रजन्ति ते” । तथा, सम्वत्सरमुपोषित्वा मासत्रयमथापि वा । तेन [illegible] हुतं तेन तेन तप्तं तपोमहत् । स याति परमं स्थानं यत्र योगेश्वरोहरिः” । तथा “दृष्ट्वा रामं महाजैष्ठ्यां कृष्णं सह सुभद्रया । विष्णुलोकं नरो याति समुद्धृत्य शतं कुलम्” । तथा वाश्विकांश्चतुरोमासान् यावत् स पुरुषोत्तमे । काशीवासयुगान्यष्टौ दिनेनैकेन लभ्यते” । मत्स्यपुराणे “कोटिजन्मकृतं पापं पुरुषोत्तमसन्निधौ । कृत्वा स्वर्यपक्षे स्नानं विमुञ्चति महोदधौ” । ब्रह्मपुराणे “पथि श्मशाने गृहमण्डपे वा रथ्याप्रदेशेऽपि च यत्र तत्र । इच्छन्ननिच्छन्नपि यत्र तत्र संत्यज्य देहं लभते च मोक्षम् । देहं त्यजन्ति पुरुषाः ये तत्र पुरुषोत्तमे । कल्पवृक्षं समासाद्य मुक्तास्तेनात्र संशयः । वटसागरयोर्मध्ये ये त्यजन्ति कलेवरम् । ते दुर्लभं परं मोक्षमाप्नुयन्ति न संशयः” । तत्रैव “तथा चैवोत्कले देशे कीर्त्तिवासा महेश्वरः । सर्वपापहरं तस्य क्षेत्रं परमदुर्लभम् । लिङ्गकोटिसमायुक्तं वाराणस्या समं शुभम् । एकाम्रकेति विख्यातं तीर्थाष्टकसमन्वितम् । तीर्थं विन्दुसरोनाम तस्मिन् क्षेत्रे द्विजोत्तमाः ! । देवानृषीन् मनुष्यांश्च पितॄन् सन्तर्पयेत्ततः । तिलोदकेन विधिना नामगोत्रविधानवित् । स्नात्वैवं विधिवत्तत्र सोऽश्वमेधफलं लभेत् । पिण्डं ये संप्रयच्छन्ति पितृभ्यः सरसस्तटे । पितॄणामक्षयां तृप्तिं ते कुर्व्वन्ति न संशयः । ततः शम्भोर्गृहं गच्छेद्वाग्यतः संयतेन्द्रियः । प्रविश्य पूजयेत् पूर्वं कृत्वा तत्र प्रदक्षिणम् ।

व्यागमोक्तेन मन्त्रेण वेदोक्तेन च शङ्करम् । अदीक्षितस्तु वा देवान् मूलमन्त्रेण चार्च्चयेत् । तथा सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो रुद्रपर्य्यायनगर्व्वितः । कुलैकविंशमुद्धृत्य शिवलोकं स गच्छति' । 'पश्येद्देवं विरूपाक्षं देवीञ्च शारदां शिवाम् । गणाध्यक्षं कार्त्तिकेयं गणेशं वृषभं तथा । कल्पद्रुमञ्च सावित्रीं शिवलोकं स गच्छति । एतच्छ्रया मुनिश्रेष्ठाः । क्षेत्रं प्रोक्तं सुदुर्लभम् । कोणार्कस्योदधेस्तीरं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् । स्नात्वैव सागरे दत्त्वा सूर्य्यायार्घं प्रणम्य च । नरो वा यदि वा नारी सर्व्वकामफलं लभेत् । ततः सूर्य्यालयं गच्छेत् पुष्पमादाय वाग्यतः । प्रविश्य पूजयद्भानुं कुर्य्यात्त्रिःप्रदक्षिणम् । दशानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोति मानवः" स्कन्दपु० उत्कलखण्डे ।

"तथा चानुदिनं देव्याः सिद्धाः कल्पयकाथा । समर्च्चितुमिच्छायान्ति देवेश न तथान्यतः । अहो तत्परमं क्षेत्रं विस्तृतं दशयोजनैः । तीर्थराजस्य सलिलादुत्थितं वालुकाचितम् । नीलाचलेन महता मध्यस्थेन विराजितम् । एकं स्थानमिव पृथ्व्याः सुदूरात् परिभावितम्" । ब्रह्माणं प्रति विष्णुवाक्यम् । "सागरस्योत्तरे तीरे महानद्यास्तु दक्षिणे । स प्रदेशः पृथिव्यां हि सर्व्वतीर्थफलप्रदम् । एकाम्रकाननाद् यावद् दक्षिणोदधितीरभूः । पदात् पदात् श्रेष्ठतमः क्रमेण परिकीर्त्तितः । सिन्धुतीरे च यो ब्रह्मन् राजते नीलपर्व्वतः । पृथिव्यां गोपितं स्थानं तव चापि सुदुर्लभम् । सुरासुराणां दुर्ज्ञेयं माययाच्छादितं मम । सर्व्वसङ्गपरित्यक्तस्तत्र तिष्ठामि देहभृत् । सृष्ट्या लयेन नाक्रान्तं क्षेत्रं मे पुरुषोत्तमम् । नीलाद्रेरन्तरभुवि कल्पन्यग्रोधमूलतः । वारुण्यां दिशि यत् कुण्डं रौहिणं नाम विश्रुतम् । तत्तीरे निवसन्तो मां पश्यन्तश्चर्म्मचक्षुषा । तदम्भसा क्षीणपापा मम सायुज्यमाप्नुयुः । व्रतेषु तीर्थेषु च यज्ञदानयोः पुण्यं यदुक्तं विमलात्मनां हि । अहर्निवासाल्लभते च सर्व्वं निमेषवासात् खलु चाश्वमेधिकम्" "जैमिनिरुवाच । उदकान्तैः समागत्य कुलविद्यायसोत्तमः । कारणोदकसंपूर्णे तस्मिन् कुण्डे निमज्जितः । विलोक्य माधवं नीलरत्नकान्तिं कृपानिधिम् । काकदेहं समुत्सृज्य लुठमानं मुहुः क्षितौ । शङ्खचक्रगदापाणिस्तस्य पार्श्वे व्यवस्थितः"। यमं प्रति लक्ष्मीवाक्यम् । "पञ्चक्रोशमिदं क्षेत्रं समुद्रान्तर्व्यवस्थितम् । त्रिकोणं तीर्थराजस्य तटभूमौ सुनिर्म्मलम् । सुवर्णवालुकाकीर्णं नीलपर्व्वतशोभितम् । योऽसौ विश्वेश्वरो देवः साक्षान्नारायणात्मकः । संयम्य विषयग्रामं समुद्रतटमास्थितः । उपासितुं जगन्नाथं चतुःषष्ठ्युत्तमः प्रभुः । यमेश्वर इतिख्यातो यमसंयमनाशनः । यं दृष्ट्वा पूजयित्वा तु कोटिलिङ्गफलं लभेत् । सीमा प्रतीचि क्षेत्रस्य शङ्खाकारस्य मूर्द्धनि । शङ्खाग्रे नीलकण्ठः स्यादेतत् क्षेत्रं सुदुर्लभम् । परमं पावनं क्षेत्रं साक्षान्नारायणस्य वै । शङ्खस्योत्तरभागस्तु समुद्रोदकसंप्लुतः । यत्सम्पर्कात् समुद्रोऽत्र तीर्थराजत्वमागतः । यथाऽयं भगवान् मुक्तिप्रदोऽदृष्टपथं गतः । तथेदं मरणात् क्षेत्रं सिन्धुस्नानाद्विमुक्तिदम् । चिच्छेद ब्रह्मणः पूर्व्वं रुद्रः क्रोधात्तु पञ्चमम् । तच्छिरो दुस्त्यजं ब्रह्मन् । ब्रह्माण्डं परिवभ्रमे । तत्रागतो यदा ब्रह्म कपालं परिमुक्तवान् । कपालमोचनं तीर्थं द्वितीयावर्त्तसंस्थितम् । तस्य दक्षिणपार्श्वे तु मरणं भवमोचनम् । तृतीयावर्त्तसीमायां शक्तिं मे विमलाह्वयाम् । जानीहि धर्म्मराज ! त्वं भुक्तिमुक्तिफलप्रदाम् । नाभिदेशे स्थितं ह्येतत् त्रयं कुण्डं वटो विभुः । कपालमोचनं यावदर्द्धाङ्गिनी प्रतिष्ठिता । मध्यं शङ्खस्य जानीयात् सुगुप्तं चक्रपाणिना । तां दृष्ट्वा प्रणमेद् यस्तु भोगान् सोऽश्नाति शाश्वतान् । सिन्धुराजस्य सलिलात् यावन्मूलं वटस्य वै । कीटपक्षिमनुष्याणां मरणात् मुक्तिदो मतः । अन्तर्वेदीतीयं पुण्या वाञ्छ्यते त्रिदशैरपि । अत्रस्थितान् हि पश्यन्ति सर्व्वाः शङ्खाब्जधारिणः । कामाख्या क्षेत्रपालस्य विमला चान्तरा स्थिता । साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपोऽसौ नृसिंहो दक्षिणे विभोः । अन्तर्वेद्या रक्षणार्थं शक्तयोऽष्टौ प्रकल्पिताः । उग्रेण तपसा पूर्व्वमहं सर्व्वेण भाविता । पत्न्यर्थं सा मया सृष्टा गौरी तत्राथ भाविनी । सर्व्वसौन्दर्य्यवसतिर्वपुषो मे विनिर्गता । तदा दृष्टा मया भद्रे वचनं मे प्रियं कुरु । अन्तर्वेदीं रक्ष मम परितस्त्वं स्वमूर्त्तिभिः । साऽत्र तिष्ठति मत्प्रीत्या अष्टधा दिक्षु संस्थिता । मङ्गला वटमूले तु पश्चिमे विमला तथा । शङ्खस्य पूर्व्वभागे तु संस्थिता सर्व्वमङ्गला । अर्द्धाशनी तथा लम्बा कुवेरदिशि संस्थिता । कालरात्रिर्दक्षिणस्यां पूर्व्वस्यान्तु मरीचिका । कालरात्रास्तथा पश्चात् चण्डरूपा व्यवस्थिता । रुद्राणया साष्टधा भेदं दृष्ट्वा रुद्रोऽपि शङ्करः । आत्मानमष्टधा भित्त्वा उपास्ते परमेश्वरम् । कपालमोचनं नाम क्षेत्रपालं यमेश्वरम् । मार्कण्डेयं तथेशानं विश्वेशं

नीलकण्ठकम्। वटमूले वटेशञ्च लिङ्गान्यष्टौ महेशितुः। यानि दृष्ट्वा तथा स्पृष्ट्वा पूजयित्वा विमुच्यते"।

तन्नैवेद्यादस्य चण्डालादिस्पर्शे स्यानभेदे भोज्यता। केश्चिदपि निबन्धृभिः तन्नैवेद्यादस्य चण्डालादिना स्पर्शे भोज्यताया अनुक्तेः तन्मूलीभूतवचनानाम मूलकत्वं निबन्धभिरदृष्टत्वात् अमूलकत्वे तत्क्षेत्र-मध्ये एव भक्ष्यता तथाहि "प्रविशन्तस्तु तत्क्षेत्रं सर्वेः स्युर्विष्णुमूर्त्तयः। यस्मात्पाचिका लक्ष्मीर्भोक्ता यत्र जनार्दनः। चण्डालेनापि संस्पृष्टं ग्राह्यं तत्रा-न्नमग्रजैः" ब्रह्मवैवर्त्तपुराणवचनस्य समूलत्वं तत्-क्षेत्रप्रवेशमात्रेण सर्वेषाम् विष्णुमूर्त्तित्वनिर्देशेन तत्क्षेत्र-स्थे एवान्त्यजादिस्पर्शे न दुष्टत्वं नान्यत्र।"विष्णालय-गतं तद्धि निर्माल्यं पतितादयः। स्पृशन्ति चेन्न दुष्टं हि यथा विष्णुस्तथैव ते" इति उत्कलखण्डीयवाक्यस्य समू-लत्वे विष्णालयगतमिति विशेषणात् तत्रैव तस्य स्पर्शदो-षराहित्यं नेतरत्र। यत्तु "चिरस्थमपि संशुष्कं नीतं वाऽदूरदेशतः। यथा तथोपयुक्तं तु सर्वपापापनोदनम्" तत्रत्यवाक्यान्तरम् तत्र नीतं वाऽदूरदेशत इत्यकार प्रश्लेषः बोध्यः वा एवार्थे अदूरत एव निकटेस्थितमेव नीतं केनापि दुष्टतामिति व्याख्येयम् पूर्व्वोक्तवचनद्वयैक वाक्यत्वात्। वैष्णवास्तु तन्न मन्यन्ते। ते हि सर्वत्र तदन्न-स्योपयोगं कुर्वन्ति। वङ्गदेशीयानां स्मार्त्तानां तु अन्य स्थानगतस्य पावनत्वेऽपि न भक्षणाचरणम्।"शालग्रामो हरेर्मूर्त्तिर्जगन्नाथस्य भारत!। कलेर्द्दशसहस्रान्ते त्यक्त्वा यायात् हरेः पदम्" ब्रह्मवै० पु०। "कलेर्दश सहस्राणि विष्णुस्तिष्ठतिमेदिनीम्। तदर्द्धं जाह्नवीतोयं तदर्द्धं ग्रामदेवता" इति च पठन्ति। "विमला तत्र देवः स्यात् जगन्नाथस्तु भैरवः"इति तन्त्रोक्ते तत्क्षेत्रस्थे पीठरक्षके ३भैरवभेदे पु०। भामिनीविलासरसगङ्गाधरादिग्रन्थकारके ४विद्वद्भेदे। "जगन्नाथस्यायं सुरधुनि! समुद्धारसमयः" तत्कृतगङ्गालहरी

जगन्निवास पु० ६त०। १परमेश्वरे तदभेदात् २विष्णौ च "जगन्निवासो वसुदेवसद्मनि" माघः। ईश्वरस्य प्रलये सर्वभूताधारत्वात् तथात्वम्।

जगन्मङ्गल न० जगतां मङ्गलं यस्मात्। कालीकवचभेदे "श्रीजगन्मङ्गलं नाम कवचं पूर्व्वसूचितम्" भैरवीत०।

जगन्मोहिनी स्त्री जगन्ति मोहयति मुह–णिच्–णिनि ६त०। १महामायायां २तदभिमानिन्यां दुर्गायां च।

जगर पु० जागर्त्ति युद्धे ऽनेन जागृ–अच् पृषो०। कवचे हेम०।

जगल पु० जन–ड गल–अच् कर्म्मधा०। १सुराकल्के (मेथोया) अमरः २मदनवृक्षे ३पिष्टमद्ये ४धूर्त्ते त्रि० मेदि० कवचे न० हेम०। गोमये न० रत्नमाला। तत्र सुराकल्कगुणाः भावप्र० उक्ता यथा "ग्राह्युष्णोऽजगलः पक्ता रूक्षतृट्कफशोफहृत्"।

जग्ध त्रि० अद–कर्म्मणि क्त। १भुक्ते अमरः भावे क्त। २भोजने न०। ["गक्लितादाद्ययोर्जग्धिः" स्मृतिः।

जग्धि स्त्री अद–क्तिन्। १भोजने, २सहभोजने च अमरः।

जग्मि पु० गम– किन् द्वित्वम् १वायौ तस्य सततगतित्वात् तथात्वम्। २गन्तरित्रि० स्त्रियां वा ङीप्।

जगुरि त्रि० गृ–निगरणे किन् द्वित्वं वेदे उत्त्वम्। उद्गूर्णे। "दूरे ह्यध्वा जगुरिः पराचैः" ऋ०१०।१०८।१। २जङ्गमे च "इमाहचर्मवित्कत्य जगुरिः जङ्ग-स्थैः" ११।२५। निरुक्ते उक्तेस्तथात्वम्

जघन न० वक्रं हन्ति हन–यङ् अच् पृषो०। स्त्रीणां १श्रोणिपुरोभागे, २श्रोण्यौ [illegible] "चोनांशुकमिव पीन-स्तनजघन [illegible] उद्भटः "जघनन [illegible] मजेन वा" [illegible] "गङ्गायमुनयोर्मध्ये पृथि-व्या जघनं स्मृतम्। प्रयागं जघनस्थानम्" भा० व० [illegible] [स्त्रियान्द्वयोः हला०।

जघनकू[illegible] [illegible] कूप इव कायतः कै–क।

जघनच[illegible] [illegible] अर्द्धं प्रथमे प्रथमेतरे तु चपल [illegible] भोक्ता विशुद्धधीभिर्जघनच-पला [illegible] २० छ[illegible] [illegible]त्वाछन्दोभेदे।

जघनेफला [illegible] जघने इव मध्यभागे फलमस्याः अलुक्स०। काकोडुम्बरिकायाम् अमरः।

जघन्य त्रि० जघनमिव शाखा० यत् जघने भवः दिगा० यत् वा। १चरमे २गर्हिते "धर्म्मार्थकामाः सममेव सेव्या-योह्येकसक्तः स जनोजघन्यः" ३लक्षणयुक्ते नरे ४अल्पे ५शूद्रे च शब्दर०। "अधन्यं सेवमानान्तु संयतं वासयेद्गृहे। उत्तमां सेवमानस्तु जघन्योवधमर्हति"मनुः वर्ण्यादि० आकर्षधारये तत्प्रकृते अस्मात् उत्तरपद-स्याद्युदात्तता। ६राजानुचरभेदे तल्लक्षणादि द०स०६८अ० उक्तं यथा "पश्चापरे वामनको जघन्यः" इत्यादिना। विभज्य"मालव्यमेयी तु जघन्यनामा खण्डेन्दुतुल्यश्रवणः सुगन्धिः। शुक्रांशसारः पिशुनः कविश्च क्षुद्रच्छविः

स्थूलकरागुलीकः। क्रूरो घनी स्थूलमतिः प्रतीतस्ता-म्रकर्णिः स्यात् परिहासशीलः, उरोऽङ्घ्रिकर्णो व्यमि-श्रितपापगपरथपादुश्च जघन्यनामा"। "जघन्यगुण-वृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसाः" गीता।

जघन्यज पु० जघन्ये चरमे जायते जन–ड।१शूद्रे,२कनिष्ठे त्रि० मेदि०। "ततोविष्णुरजघन्यो जघन्यजः" हरिवं० २अ०। "जघन्यजस्तत्वकश्च श्रुतसेनेति यः श्रुतः" भा० आ० ९५अ० जघन्यप्रभवादयोऽप्यत्र। "जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः" मनुः।

जघन्यभ न० कर्म०। "आर्द्राश्लेषा तथा स्वातिर्ज्येष्ठा च भरणी तथा। शततारा जघन्यानि ताराणु कथितानि वै" ज्यो० उक्तेषु षट्सु नक्षत्रेषु।

जघ्नि पु० हन–किन् द्वित्वञ्च। हननसाधनास्त्रादौ।

जघ्नु त्रि० हन–कु द्वित्वञ्च। घातके उणा०।

जघ्रि त्रि० घ्रा–किन् द्वित्वम्। घ्राणकर्त्तरि "भ्राजन्तमि विक्त जघ्रिः" ऋ० १।१६२।१५।

जङ्गम त्रि० गम– यङ्–अच्। सततगतियुते। "शरीरिणां स्थावरजङ्गमानाम्" कुमा० "गुल्मैः स्थावरजङ्गमैः" मनुः

जङ्गमकुटी स्त्री जङ्गमा कुटीव। छत्रे त्रिका०।

जङ्गमगुल्म पु० कर्म०। रथके पदातिसमूहे "एवं विनाद्य पो देशान् गुल्मैः स्थावरजङ्गमैः। तस्करप्रतिषेधार्थं चारे-णाप्यनुचारयेत्" मनुः।

जङ्गमविष न० जङ्गमानां विषभेदे तत्स्थानादि तल्लक्षणं यथा "अथातो जङ्गमविषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। जङ्गमस्य विषस्योक्तान्यधिष्ठानानि षोडश। समासेन मया यानि विस्तरस्तेषु वक्ष्यते। तत्र दृष्टिनिःश्वास दंष्ट्रानखमूत्रपुरीषशुक्रलालार्त्तवमुखसन्दंशविशर्द्धितगुदा-स्थिपित्तशूकशवानीति। तत्र दृष्टिनिःश्वासविषास्तु दिव्याः सर्पाः। भौमास्तु दंष्ट्राविषाः। मार्जारश्वा-नरमकरमण्डूकपाकमत्स्यगोधाशम्बूकप्रचलाक (कीटविशेषः) गृहगोधिका चतुष्पादकीटास्तथान्ये दंष्ट्रान-खविषाः। चिपिटपिच्चिटककषायवासिकसर्षपवासिक तोटकवर्च्चःकीटकौण्डिल्यकाःशकृन्मूत्रविषाः। मूषिकाः शुक्रविषाः। लूताश्च लालामूत्रपुरीषमुखसन्दंशनखशुक्रा-र्त्तवविषाः। वृश्चिकविश्वम्भरराजीवमत्स्योच्चिटिङ्गाः समुद्रवृश्चिकाश्चालविषाः (अनःपुच्छाग्रवर्त्ति कण्टकः) (हुल) इति। चित्रशिरःसरावकुर्दिशतदारुकारिमेदक-शारिकामुखाःमुखसन्दंशविशर्द्धितमत्रपुरीषविषाः। मक्षि-काकणभजलायुका मुखसन्दंशविषाः। विषहतास्थिसर्पकण्टकवरटीमत्स्यास्थिकपालस्थिविषाः। शङ्कलीमत्स्यरक्त-राजीवरकमत्स्याश्च पित्तविषाः। सूक्ष्मतुण्डोच्चिटिङ्ग-वरटाशतपदीशूकवलभिकाशृङ्गीभ्रमराः शूकतुण्डविषाः। कीटसर्पदेहा गतासवः शवविषाः। शेषास्त्वनुक्ता मुखस-न्दंशविषेष्वेव गणयितव्याः। राज्ञोऽरिदेशे रिपवस्तु-णाम्बुमार्गान्नमधूमपवनान् विषेण। संदूषयन्त्येभिरति-प्रदुष्टान् विज्ञाय लिङ्गैरभिशोधयेत्तु। दुष्टं जलं पिच्छि-लमुग्रगन्धि फेनान्वितं राजिभिरावृतञ्च। मण्डूकम त्स्यं म्रियते विहङ्गा मत्ताश्च सानूपचरा भ्रमन्ति। मज्जन्ति ये चात्र नराश्वनागास्ते छर्दिमोहज्वरदाहशो-फान्। गच्छन्ति तेषामपहृत्य दोषान् दुष्टं जलं शोध-यितुं यतेत"।

जङ्गल न० गल–यङ्–अच् पृषो०। १वने, २रूक्षे श्लक्ष्णे च त्रि० ३मांसे स्त्री मेदि० ४निर्जलदेशे शब्दर०।

जङ्गाल पु० गम–यङ् लुक् बा० ड जङ्गं कुटिलगतिम् आलाति वारयति आ–ला–क। जलगतिवारणार्थे सेतौ (जाङ्गाल) जटाधरः।

जङ्गिड पु० राक्षसादिभयनिवारके मणिभेदे। "मणिं विष्क-न्धदूषणं जङ्गिडं बिभृमो वयम्" "जङ्गिडो ... जङ्गिडः पात्विह ... ... सर्वतो..." अथ० २।४।२।१।४।

जङ्गुल न० गम–यङ् लुक् बा० उल। विषे त्रिका०।

जङ्घा स्त्री जङ्घन्यते कुटिलं गच्छ ... ... कौटिल्ये यङ् लुक् अच् पृषो०। ... ... अवयवे अमरः। "पादजङ्घा ... ..." "जङ्घयोः ... ..." ... ... न जङ्घयोस्तावदेव च ... ।

जङ्घाकर त्रि० जङ्घां तत्रस्थ गतिं करोति कृ–ट "दिवाविमेत्यादिना" पा०। जङ्घाकरिके धावके। जङ्घाकरः स्वार्थे क। तत्रार्थे

जङ्घाकरिक त्रि० कृ–अप् करः विक्षेपः इत० ततः अस्त्यर्थे ठन्। जङ्घाचालनेनाजीविनि धावके (धाउड)अमरः।

जङ्घात्राण न० त्रायतेऽनेन त्रै–करणे ल्युट् इत०। जङ्घा-रक्षार्थे त्रिका०।

जङ्घाप्रहत त्रि० जङ्घा तद्गतिः प्रहता च निष्ठान्तत्वात् परनि जङ्घागतिशून्ये मन्दगतिके। ततः अक्षद्यूता० निर्वृत्तेऽर्थे ठञ्। जाङ्घाप्रहतिक तन्निर्वृत्ते त्रि०।

जङ्घाप्रहृत त्रि० जङ्घया प्रहृतमस्य । प्रहृतजङ्घाव्यापारे । ततः अनुशता० निर्वृत्तार्थे ठञ् । जाङ्घाप्रहृतिक तन्निर्वृत्ते त्रि० । [स्तथा भृगुः" भा० स० ८अ० ।

जङ्घाबन्धु पु० ऋषिभेदे । "जङ्घाबन्धुश्च रैभ्यश्च कोपवेग

जङ्घारथ पु० जङ्घा रथ इव यस्य । ऋषिभेदे । तस्य गोत्रापत्यम् इञ् । जाङ्घारथि तद्गोत्रापत्ये बहुत्वे तु यस्का० गोत्रप्रत्ययस्य लुक् । जङ्घारथास्तद्गोत्रापत्येषु

जङ्घारि पु० विश्वामित्रभेदे । "आगमर्षिः हरययाज्ञो जङ्घारिर्बभ्रुतालिनः" भा० आनु० ४अ० । विश्वामित्रपुत्रोक्तौ ।

जङ्घाल त्रि० जङ्घा वेगवती अस्त्यस्य लच् । धावके जङ्घाजीविनि । "खरशशाकरकुरङ्गपृषतन्यङ्कुशम्बराः । राजीवश्च तथा मुण्डी जङ्घालाः परिकीर्त्तिताः" भावप्र० उक्तेषु एणेषु पु० स्त्री । "जङ्घालाः प्रायशः सर्वे पित्तश्लेष्महराः स्मृताः । किञ्चिद्वातकरायापि लघवो बलवर्द्धनाः" भावप्र० तन्मांसगुणोक्तिः ।

जङ्घाशूल न० जङ्घायाः शूलमिव । जङ्घायां व्यथाकारके शूलरोगभेदे । "जङ्घाशूलकुरस्तम्भं सप्तरात्रेण नाशयेत्" गरुडपु० ।

जङ्घिल त्रि० अतिशयवेगवती जङ्घास्त्यस्य पिच्छा० इलच् । वेगवज्जङ्घाविशिष्टे धावके । [जजाज जेजतुः

जज युद्धे भ्वा० पर० अक० सेट् । जजति अजाजीत्-अजजीत्

जजि युद्धे भ्वा० प० अक० सेट् इदित् । जञ्जति अजञ्जीत् जजञ्ज "पृथुज्रयी असुर्य्येव जञ्जती" ऋ० १।१६८।७। मर्दयित्री जञ्जती

जञ्झ शब्दकरणे भ्वा० अक० सेट् निरु० । जञ्झति अजञ्झीत्" "सरतो जञ्झतीरिव" ऋ० ५।५२।६। "जञ्झतीः शब्दकारिणः "जञ्झतीरापो भवन्ति शब्दकारिण्यः" निरु० ६।१६।

जञ्जि त्रि० जा–जन–गा किन् द्वित्वञ्च । १जातरि २जाते च ।

जञ्ज त्रि० जजि–अच् । १योद्धरि भावे घञ् । २योधने । उञ्छादि० घञन्तत्वेन अन्तोदात्तता ।

जञ्जन त्रि० जन–यङ् लुक्–अच् । पृषो० पुनः १पुनर्जन्मवति ततोऽभूततद्भावे च्वि भूवोऽनुप्रयोगे पृषो० सादृशी जञ्जणा भूतद्भावे "जिह्वाभिरह्नन्नमदर्चिषा जञ्जणाभवन्" ऋ० ८।४३।८। २ज्वलति निरु० ।

जञ्जपूक त्रि० जप+यङ्–ऊक । अतिशय जपशीले ।

जञ्जभ्यमान त्रि० जभ–यङ्–शानच् । गात्रविनामेन विदारितमुखे पूर्वमीमांसा ।

जट संहतौ भ्वा० पर० अक० सेट् । जटति अजाटीत्–अजटीत् । जजाट जटतुः जटा ।

जटा स्त्री जट–अच् जन–उणा० टन् अन्त्यलोपश्च । १केशविकारे अन्योन्यसंलग्नकेशे २व्रतिनः ३शिखायां ४शटायाम् अमरः । ५मूले ६शाखायां मेदि० । ७कपिकच्छ्वां राजनि० । ८जटामांस्यां ९रुद्रजटायां १०शतावर्य्यां रत्नमाला० ११वेदपाठभेदे ऋग्वेदशाखे १४।११।१२पु० हयस्य

जटाचीर पु० जटासहितं चीरं वसनमस्य । शिवे त्रिका० ।

जटाजूट पु० जटानां जूटोबन्धः । जटासमूहे । (झुँटि) "जटाजूटसमायुक्तामर्द्धेन्दुकृतशेखराम्" दुर्गाध्यानम् "शम्भोर्जटाजूटतटादिवापः" माघः ।

जटाज्वाल पु० जटेव ज्वालास्य । प्रदीपे हारा० ।

जटाटङ्क पु० जटा टङ्कइवास्य । शिवे महादेवे त्रिका० ।

जटाटीर पु० जटामटति अट–ईरन् । महादेवे त्रिका०

जटाधर पु० धृ–अच् । शिवे १महादेवे शङ्कर० । २बुद्धभेदे त्रिका० । ३दाक्षिणात्ये देशभेदे स च देशः "क्रौञ्चद्वीपजटाधरकावेर्य्योरिष्यमूकश्च" वृ० स० १४अ० दक्षिणस्यामुक्तः ४कोपकारभेदे च ५जटाधारके त्रि० ।

जटामांसी स्त्री जटां मन्यते मन-स दीर्घश्च । स्वनामख्याते गन्धद्रव्यभेदे । "जटामांसी भूतजटा जटिला च तपस्विनी । मांसी तिक्ता कषाया च मेध्या कान्तिबलप्रदा । स्वाद्वी हिमा त्रिदोषास्रदाहवीसर्पकुष्ठनुत्" भावप्र० ।

जटायु(स्) पु० जटां याति या–कु जटा+आयु–उणा० सुक् वा । जट–संहतौ अच् जटं संहतमायुरस्य वा । १स्वनामख्याते खगभेदे, २गुग्गुलौ च मेदि० "द्वौ पुत्रौ विनतायास्तु गरुडोऽरुण एव च । तस्माज्जातोऽहमरुणात् संपातिश्च ममाग्रजः । जटायुरिति मां विद्धि श्येनीपुत्रमरिन्दम! । सोऽहं राम! सहायस्ते भविष्यामि यदीच्छसि । सीतां च तात रक्षिष्ये त्वयि याते सलक्ष्मणे "जटायुषं तु प्रतिपूज्य राघवो मुदा परिष्वज्य च सन्नतोऽभवत् । पितुर्हि शुश्राव सखित्वमात्मवान् जटायुषा संकथितं पुनः पुनः" रामा० आर० १४अ० "सखा दशरथस्यासीज्जटायुररुणात्मजः । गृध्रराजो महावीर्य्यः सम्पातिर्यस्य सोदरः । स ददर्श तदा सीतां रावणाङ्कगतां स्नुषाम् । सक्रोधोऽभ्यद्रवत् पक्षी रावणं राक्षसेश्वरम् । अथैनमब्रवीद्गृध्रो मुञ्च मुञ्च मैथिलीम् । ध्रियमाणे मयि कथं हरिष्यसि निशाचर! । न हि मे मोक्ष्यसे जीवन् यदि नोत्सृजसे वधूम्

उक्तैर्यं राक्षसेन्द्रं तं चकर्त नखरैर्भृशम्। पक्षतुण्ड प्रहारैश्च बहुशो जर्जरीकृतम्। चक्षार रुधिरं भूरि गिरिप्रस्रवणैरिव। स बध्यमानोऽगृध्रेण रामप्रिय हितैषिणा। खड्गमादाय चिच्छेद भुजौ तस्य पतत्रिणः। निहत्य गृध्रराजं स भिन्नाभ्रशिखरोपमम्। ऊर्द्ध्वमाचक्रमे सीतां गृहीत्वाङ्केन राक्षसः" भा० व० २७८ अ० तत्कथा दृश्या।

जटाल पु० जटा—अस्त्यर्थे सिध्मा० लच्। १वटवृक्षे २कचुरे ३गुग्गुलौ ४गुग्गुलौ च राजनि०। ५जटायुक्ते त्रि० "चीरिणः शिखिनश्चान्ये जटालोर्द्ध्वशिरोरुहाः" हरिवं० १८३ अ०। ६जटामांस्यां स्त्री राजनि०।

जटावत् त्रि० जटा—अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः। १जटायुक्ते स्त्रियां ङीप् सा च २जटामांस्यां राजनि०।

जटावल्ली स्त्री जटेव वल्ली। रुद्रजटायाम् राजनि०।

जटासुर पु०जटायुक्तोऽसुरः। १असुरभेदे। स च ब्राह्मणरूप छद्मना वनगतयुधिष्ठिरावासे स्थित्वा भीमे वनान्तरं गते युधिष्ठिरादित्रय सहितां द्रौपदीं जहार ततोयदृच्छा प्राप्तेन भीमेन हतः। तत्कथा [illegible] पर्वणि दृश्या। २तदधिष्ठाने देशभेदे स च देशः [illegible] १४अ० कूर्मविभागे ऐशान्यामुक्तः। "[illegible]जटासुर कुनटखशघोषकुचिकाख्याः"।

जटासुरवध पु० जटासुरस्य वधमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः [illegible] भारतवनपर्वान्तर्गतावान्तरपर्वभेदे। "[illegible] यक्षयुद्धमतः परम्" भा० आ० अ० [illegible] अवान्तरपर्वोक्तौ।

जटि (टी) पु० जट—इन्। १वटवृक्षे शब्दरत्ना० २जटायां ३समूहे उणादिको० ४जटामांस्यां स्त्री वा ङीप् अमरः। ङीबन्तः ५पर्कटीवृक्षे शब्दर०।

जटिन् पु०जटा अस्त्यस्य इनि। १प्लक्षे (पाकुड़) अश्वत्थतुल्य-पत्रयुक्ते वृक्षभेदे। २जटावति त्रि०। "सुरापानापनुत्त्यर्थं चीरवासा जटी ध्वजी" मनुः।

जटिल पुं स्त्री जटा—अस्त्यर्थे पिच्छा० इलच्। १सिंहे शब्दच० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २जटायुक्ते त्रि०। "विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनम्" कुमा०। "मुण्डो वा जटिलो वा स्यात् अथ वा स्यात् शिखाजटः" मनुः। ३ब्रह्मचारिणि च। "जटिलञ्चानधीयानं दुर्बलं कितवं तथा" मनुः। स्त्रियां टाप् ४जटावत्यां स्त्रियां। ५जटामांस्यां अमरः ६पिप्पल्यां मेदि०। ७वचायाम् ८रुद्रजटायां रत्नमाला ९दमनकवृक्षे राजनि०।

जटु(डु)ल पु० जट—उलच् पृषो० टस्य डो वा। देहस्य कृष्णचिह्नभेदे पिप्लौ (जडुल) अमरः।

जठर पुंन०जायते जन्तुर्गर्भो वास्मात् जन—अर—ठान्तादेशः। १कुक्षौ। २बद्धे, ३कठिने च त्रि० मेदि०। ४देशभेदे "अतऊर्द्ध्वं जनपदान्" इत्युपक्रमे "जठराः कुक्कुराश्चैव सदशार्णाश्च भारत!" भा० भी० ६अ०। "आस्तेऽस्याः जठरे वीर्यमविषह्यम् सुरद्विषाम्" भाग० ७।७।६। "वायुवेगसमौ वीरौ जठरौ तुरगोत्तमौ" रामा० अयो० १०७,१३। "यः कदाचित् सम्यक् पचति कदाचिदाध्मानशूलोदावर्त्तातिसारजठरगौरवान्त्रकूजनप्रवाहणानि कृत्वा स विषमः" सुश्रु०। जठरयन्त्रणा जठरव्यथा जठरामयः।

जठरनुद् पु० जठरं नुदति रेचनाय नुद—क्विप् ६त० आरग्वधे (माँदाल) शब्दच० तस्य सेवने हि उदरभङ्गान्तस्य तथात्वम्।

जठराग्नि पु० जठरस्थितोऽग्निः। कोष्ठे अन्नादिपाचके वह्नौ "अन्नरसोजठराग्निना पच्यमानोरक्ततां प्रतिपद्यते" मिताक्षरा जठरानलादयोऽप्यत्र "जठराग्निर्हि वायुना संधुक्ष्यमाणोऽन्नं पचति तत्प्रकारो योगार्णवे उक्तो यथा "आयुर्यत् भुक्तमाहारं स वायुः कुरुते द्विधा। संप्रविश्यान्नमध्यं तु पृथक् किट्टं पृथक् मनम्। अग्नेरूर्द्ध्वं जलं स्थाप्य तदन्नञ्च जलोपरि। जलस्याधः स्वयं प्राणः स्थित्वाग्निं धमते शनैः। वायुनाध्मायमानोऽग्निरत्युष्णं कुरुते जलम्। अन्नं तदुष्णतोयेन समन्तात् पच्यते पुनः। द्विधा भवति तत् पक्वं पृथक् किट्टं पृथग् रसम्। रसेन तेन ता नाड्यः संपूर्य्यन्ते क्रमेण च। प्रतर्पयन्ति सम्पूर्णास्ताश्च देहं समन्ततः"।

जठरामय पु० ६त०। उदररोगे राजनि० अतिसारशब्दे १०६पृ० दृश्यम्। जठरगदादयोऽप्यत्र। "भवति भरणि जे चतुर्थे ज्वरजठरगदाद्युद्भवः" ह० स०१०४अ०।

जठल न० जठरं साहश्येनास्त्यस्य अर्श० अच् रस्य लः। जठरवदुदकाधारे "यतस्तो नावो जठलस्य जुष्टाः" ऋ० ११।८२।६। जठलस्य जठरवदुदकाधारस्य" भा०।

जड त्रि० जलति घनीभवति जल—अच् डस्य लः। "इष्टं वानिष्टं वा न वेत्ति योमोहात्। परवशगः स भवेदिह नाम्ना जडसंज्ञकः पुरुषः" उक्तलक्षणे १मन्दबुद्धौ २मूर्खे

२वेदग्रहणासमर्थे "अनंशौ क्लीवपतितौ जात्यन्धवधिरौ तथा। उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः" मनुः "वेदाग्रहणसमर्थो जडः" इति दायभागः ४हिमग्रस्ते हिमेन मन्दक्रिये ५मूके ६अप्रज्ञे च मेदि०। ७जले न० राजमुकुटः। ८सीसके न० राजनि०। ९चेतनभिन्ने अज्ञानादिसमूहे वेदान्तः। तन्मते हि पदार्थो द्विधा जडोऽजडश्च तत्र जडोऽज्ञानतत्कार्य्यसंघः। अजडश्चेतनः इति भेदः। "अज्ञानादिसकलजडसमूहोऽवस्तु" वेदान्तसा० "वदामस्ते किं वा जननि! वयमुच्चैर्जडधियः" कालीस्तवः "नापृष्टः कस्यचिद् ब्रूयात् नचान्यायेन पृच्छतः। जानन्नपि हि मेधावी जडवत् लोक आचरेत्" मनुः। तस्य भावः ष्यञ् जाड्य न० तल् जडता स्त्री त्व जडत्व न० इमनिच् जडिमन् पु० जडभावे। हलायुधः

जडक्रिय त्रि० जडस्य हिमक्लिष्टस्येव क्रियास्य। चिरक्रिये।

जडता स्त्री जड+भावे तल्। अपाटवे शीतलत्वे "उदश्रु रोमाञ्चं व्रजति जडतामङ्गमखिलम्" सा० द० "भजलता जडतामबलाजनः" रघुः। 'अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः। अनिमिषनयननिरीक्षणतुष्णीम्भावादयस्तत्र" सा० द० उक्ते व्यभिचारिगुणभेदे। ष्यञ्। जाड्य त्व जडत्व तत्रार्थे न०।

जडभरत पु० जडोमूक इव भरतः। आङ्गिरसप्रवरसुते योगिभेदे स हि पूर्व्वतरजन्मनि भरतनामा नृपतिरासीत् स च वानप्रस्थाश्रमे हरिणशिशुपालनेन तत्स्नेहवशात् मृत्युकाले तमनुस्मरन् मृगत्वमाप्तो कर्म्मक्षयात् तद्देहं त्यक्त्वा पुनः आङ्गिरसप्रवरस्य पुत्रतामासाद्य स्नेहदोषेण पुनस्तिर्य्यग्योनिप्राप्तिशङ्कया ज्ञानवानपि जडत्वमिव व्यञ्जयन्नासीत्। तत्कथा च भाग० ५स्क० स्थिता दिङ्मात्रमत्र प्रदर्श्यते।

"अथ कस्यचिद्द्विजवरस्याङ्गिरःप्रवरस्य शमदमतपःस्वाध्यायाध्ययनत्यागसन्तोषतितिक्षाप्रश्रयविद्यानसूयात्मज्ञानानन्दयुक्तस्यात्मसदृशश्रुतशीलाचाररूपौदार्य्यगुणा नव सोदर्य्या अङ्गजा बभूवुः। मिथुनञ्च यवीयस्यां भार्य्यायाम्। यस्तु तत्र पुमांस्तं परमभागवतं राजर्षिप्रवरभरतमुत्सृष्टमृगशरीरम् चरमशरीरेण विप्रत्वं गतमाहुः। तत्रापि स्वजनसङ्गाच्च भगवतः कर्म्मबन्धविध्वंसनश्रवणस्मरणगुणविवरणचरणारविन्दयुगलं मनसा विदधदात्मनः प्रतीघातमाशङ्कमानो भगवदनुग्रहेणानुस्मृतस्वपूर्वजन्मावलिरात्मानमुन्मत्तजडान्धबधिरस्वरूपेण दर्शयामास लोकस्य। तस्यापि ह वा आत्मजस्य स विप्रः पुत्रस्नेहानुबद्धमना आसमावर्त्तनात् संस्कारान् यथोपदेशं विदधान उपनीतस्य च पुनः शौचाचमनादीन् कर्म्मनियमाननभिप्रेतानपि समशिक्षयत्। अनुशिष्टेन हि भाव्यं पितुः पुत्रेणेति। स चापि तदु ह पितृसन्निधावेवासध्रीचीनमिव स्म करोति। छन्दांस्यध्यापयिष्यन् सह व्याहृतिभिः सप्रणवशिरस्त्रिपदां सावित्रीं ग्रैष्मवासन्तिकान्मासानधीयानमप्यसमवेतरूपं ग्राहयामास। एवं स्वतनुज आत्मन्यनुरागावेशितचित्तः शौचाध्ययनव्रतनियमगुर्व्वनलशुश्रूषणाद्यौपकुर्व्वाणकर्म्माण्यनभियुक्तान्यपि स्वयमनुशिष्टेन भाव्यमित्यसदाग्रहः पुत्रमनुशास्य स्वयं तावदनधिगतमनोरथः कालेनाप्रमत्तेन स्वयं गृह एव प्रमत्त उपसंहृतः। अथ यवीयसी द्विजसती स्वगर्भजातं मिथुनं सपत्न्या उपन्यस्य स्वयमनुसंस्थया पतिलोकमगात्। पितर्य्युपरते भ्रातर एनमतत्प्रभावविदस्त्रय्यां विद्यायामेव पर्य्यवसितमतयो न परविद्यायां जडमतिरिति भ्रातुरनुशासननिर्बन्धान्न्यवृत्सन्।

स च प्राकृतैर्द्विपदपशुभिरुन्मत्तजडबधिरमूकेत्यभिभाष्यमाणो यदा तदनुरूपाणि प्रभाषते कर्म्माणि च कार्य्यमाणः परेच्छया करोति। विष्टितो वेतनतो वा याच्ञया यदृच्छया वोपसादितमल्पं बहु मिष्टं कदन्नं वाभ्यवहरति परं नेन्द्रियप्रीतिनिमित्तम्। नित्यनिवृत्तनिमित्तस्वसिद्धविशुद्धानुभवानन्दस्वात्मलाभाधिगमः सुखदुःखयोर्द्वन्द्वनिमित्तयोरसम्भावितदेहाभिमानः। शीतोष्णवातवर्षेषु वृष इवानावृताङ्गः पीनः संहननाङ्गः स्थण्डिलसंवेशनानुमर्द्दनामज्जनरजसा महामणिरिवानभिव्यक्तब्रह्मवर्चसः कुपटावृतकटिरुपवीतेनोरुमषिणा द्विजातिरिति ब्रह्मबन्धुरिति संज्ञयाऽतज्ज्ञजनावमतो विचचार। यदा तु परत आहारं कर्म्मवेतनत ईहमानः स्वभ्रातृभिरपि केदारकर्म्मणि निरूपितस्तदपि करोति। किन्तु न समं विषमं न्यूनमधिकमिति वेद। कणपिण्याकफलीकरणकुल्माषस्थालीपुरीषादीन्यप्यमृतवदभ्यवहरति। अथ कदाचित् कश्चिद्वृषलपतिर्भद्रकाल्यै पुरुषपशुमालभतापत्यकामः। तस्य ह दैवविमुक्तस्य पशोः पदवीं तदनुचराः परिधावन्तो निशि निशीथसमये तमसावृतायामनधिगतपशव आकस्मिकेन विधिना केदारान् वीरासनेन मृगवराहादिभ्यः संरक्ष-

ब्राह्मणमङ्गिरःप्रवरसुतमपश्यन् । अथ तमेनमनवद्यलक्षणमवमृश्य भर्त्तृकर्म्मनिर्व्वर्त्तिं मन्यमाना बद्ध्वा रशनया चण्डिकागृहमुपनिन्युर्मुदा विकसितवदनाः । अथ पणयस्तं स्वविधिनाभिषिच्याहतेन वाससाच्छाद्य भूषणानुलेपस्रक्ताम्बूलादितिलकादिभिरुपस्कृतं भुक्तवन्तं धूपदीपमाल्यलाजकिसलयाङ्कुरफलोपहारोपेतया वैशससंस्थया महता गीतस्तुतिमृदङ्गपणवघोषेण च पुरुषपशुं भद्रकाल्याः पुरत उपवेशयामासुः । अथ वृषलराजपतिः पुरुषपशोरसृगासवेन देवीं भद्रकालीं यक्ष्यमाणस्तदभिमन्त्रितमसिमतिकरालनिशितमुपाददे । इति तेषां वृषलानां रजस्तमःप्रकृतीनां धनमदरजउत्सिक्तमनसां भगवत्कलावीरकुलं कदर्थीकृत्योत्पथेन स्वैरं विहरतां हिंसाविहाराणां कर्म्मातिदारुणं यद्ब्रह्मभूतस्य साक्षाद्ब्रह्मर्षिसुतस्य निर्व्वैरस्य सर्व्वभूतसुहृदः सूनायामप्यननुमतमालम्भनं तदुपलभ्य ब्रह्मतेजसाऽतिदुर्व्विषहेण दन्दह्यमानेन वपुषा सहसोच्चचाट सैव देवी भद्रकाली । भृशममर्षरोषावेशरभसविलसितभ्रुकुटिविटपकुटिलदंष्ट्रारुणेक्षणाटोपातिभयानकवदना हन्तुकामेवेदं महाट्टहासमतिसंरम्भेण विमुञ्चन्ती तत उत्पत्य पापीयसां दुष्टानां तेनैवासिना विवृक्णशीर्ष्णां गलात् स्रवन्तमसृगासवमत्युष्णं सह गणेन निपीयातिपानमदविह्वलोच्चैस्तरां स्वपार्षदैः सह जगौ ननर्त्त च विजहार च शिरःकन्दुकलीलया । एवमेव खलु महदभिचारातिक्रमः कार्त्स्न्येनात्मने फलति । न वा एतद्विष्णुदत्त ! महदद्भुतं यदसम्भ्रमः स्वशिरश्छेद आपतितेऽपि विमुक्तदेहाद्यात्मभावसुदृढहृदयग्रन्थीनां सर्व्वसत्त्वसुहृदात्मनां निर्व्वैराणां साक्षाद्भगवताऽनिमिषारिवरायुधेनाप्रमत्तेन तैस्तैर्भावैरभिरक्ष्यमाणानां तत्पादमूलमकुतश्चिद्भयमुपसृतानां भागवतपरमहंसानाम्” । ९ अ०

“अथ सिन्धुसौवीरपतेरहूगणस्य व्रजत इक्षुमत्यास्तटे तत्कुलपतिना शिबिकावाहपुरुषान्वेषणसमये दैवेनोपसादितः स द्विजवर उपलब्धः ! एष पीवानसंहननाङ्गो गोखरवद्धुरं वोढुमलमिति पूर्व्वविष्टिगृहीतैः सह गृहीतः प्रसभमतदर्ह उवाह शिबिकां स महानुभावः ! यदा हि द्विजवरस्येषुमात्रावलोकानुगतेर्न्न समाहिता पुरुषगतिस्तदा विषमगतां स्वशिबिकां रहूगण उपधार्य्य पुरुषानधिवहत आह । हे वोढारः साध्वतिक्रमत किमिति विषममुह्यते यानमिति? । अथ त ईश्वरवचः सोपालम्भमुपाकर्ण्य उपायानुरीयाच्छङ्कितमनसस्तं विज्ञापयाम्बभूवुः । न वयं नरदेव ! प्रमत्ता भवन्नियमानुपथाः साध्वेव वहामः । अयमधुनैव नियुक्तोऽपि न द्रुतं व्रजति नानेन सह वोढुमुह वयं पारयामहे इति । सांसर्गिको दोष एव नूनमेकस्यापि सर्व्वेषां संसर्गिणां भवितुमर्हतीति निश्चित्य निशम्य कृपणवचो राजा रहूगण उपासितवृद्धोऽपि निसर्गेण बलात्कृत ईषदुत्थितमन्युरविस्पष्टब्रह्मतेजसं जातवेदसमिव रजसावृतमतिराह अहो कष्टं भ्रातर्व्यक्तमुरुपरिश्रान्तो दीर्घमध्वानमेक उहिवान् सुचिरं नातिपीवानसंहननाङ्गो जरसा चोपद्रुतो भवान् सखे ! नो वा परएते संघट्टिन इति बहुविप्रलब्धोऽप्यविद्यया विहितद्रव्यगुणकर्म्माशयस्वचरमकलेवरेऽवस्तुनि संस्थानविशेषेऽहं ममेत्यनध्यारोपितमिथ्याप्रत्ययो ब्रह्मभूतस्तूष्णीं शिबिकां पूर्व्ववदुवाह । अथ पुनः स्वशिबिकायां विषमगतायां प्रकुपित उवाच रहूगणः । किमिदमरे त्वं जीवन्मृतो मां कदर्थीकृत्य भर्त्तृशासनमतिचरसि । प्रमत्तस्य च ते करोमि चिकित्सां दण्डपाणिरिव जनतायाः यथा प्रकृतिं स्वां भजिष्यसीति । एवं बह्वबद्धमभिभाषमाणं नरदेवाभिमानं रजसा तमसानुविद्धेन मदेन तिरस्कृताशेषभगवत्प्रियनिकेतं पण्डितमानिनं स भगवान् ब्राह्मणो ब्रह्मभूतः सर्व्वभूतसुहृदात्मा योगेश्वरचर्य्यायां नातिव्युत्पन्नमतिं स्मयमान इव विगतस्मय इदमाह । श्रीब्राह्मण उवाच । त्वयोदितं व्यक्तमविप्रलब्धं भर्त्तुः स मे स्याद्यदि वीर! भारः । गन्तुर्यदि स्यादधिगम्यमध्वा पीवेति राशौ न विदां प्रवादः । स्थौल्यं कार्श्यं व्याधय आधयश्च क्षुत्तृड्भयं कलिरिच्छा जरा च । निद्रा रतिर्मन्युरहं मदः शुचो देहेन जातस्य हि मे न सन्ति । जीवन्मृतत्वं नियमेन राजन्नाद्यन्तवद्यद्विकृतस्य दृष्टम् । स्वस्वाम्यभावो ध्रुव ईड्य! यत्र तर्ह्युच्यतेऽसौ विधिकृत्ययोगः । विशेषबुद्धेर्व्विवरं मनाक् च पश्याम यन्न व्यवहारतोऽन्यत् । क ईश्वरस्तत्र किमीशितव्यं तथापि राजन् ! करवाम किन्ते । उन्मत्तमत्तजडवत् स्वसंस्थां गतस्य मे वीर ! चिकित्सितेन । अर्थः कियान् भवता शिक्षितेन स्तब्धप्रमत्तस्य च पिष्टपेषः । श्रीशुक उवाच । एतावदनुवादपरिभाषया प्रत्युदीर्य्य स मुनिवर उपशमशील उपरतानात्म्यनिमित्त उपभोगेन कर्म्मारब्धं व्यपनयन् राजयानमपि तथैवोवाह । स

चापि पाण्डवेय ! सिन्धुसौवीरपतिस्तत्त्वजिज्ञासायां सम्यक्श्रद्धयाधिकृतनाधिकारस्तद्हृदयग्रन्थिविमोचनं द्विजवच आश्रुत्य बद्धयोगग्रन्थसम्मतं त्वरयाऽवरुह्य शिरसा तत्पादमूलमुपसृतः क्षमापयन् विगतन्दपदेय ग्रय उवाच । कस्त्वं निगूढश्चरसि द्विजानां विभर्षि-सूत्रं कतमोऽवधूतः । कस्यासि कुतत्य इहापि कस्मात् क्षेमाय नश्चेदसि नोत शुक्लः । नाहं विशङ्के सुरराजवज्रान्न त्र्यक्षशूलान्न यमस्य दण्डात् । नाग्न्यर्कसोमानिलवित्तपास्त्राच्छङ्के भृशं ब्रह्मकुलावमानात् । तद् ब्रूह्यसङ्गो जडवन्निगूढविज्ञानवीर्य्यो विचरस्यपारः । वचांसि योग ग्रथितानि साधो ! न नः क्षमन्ते मनसापि भेत्तुम् । अहञ्च योगेश्वरमात्मतत्त्वविदां मुनीनां प्रवरं गुरुवै ! प्रष्टुं प्रवृत्तः किमिहारणं यत्साक्षाद्धरिं ज्ञानकलावतीर्णम् । स वै भवान् लोकनिरीक्षणार्थमव्यक्तलिङ्गो विचरत्यपि स्वित् । योगेश्वराणां गतिमन्धबुद्धिः कथं विचक्षीत गृहानुबद्धः" १०अ० ।

ततः तेन रहूगणन्तप्राय योगमुक्त्वा प्रारब्धावसाने मुक्तो बभूवेति कथा तदुत्तराध्यायादौ स्थिता ।

जडा स्त्री जडं करोति जड+णिच्–अच्–टाप् । १शूकशिम्ब्याम् अमरः २भूम्यामलक्याम् रत्नमा० ।

जड़िमन् पु० जडस्य भावः दृढा॰इमनिच् । जाड्ये । "जनित जड़िम व्याकुलं व्याहरन्तो" "इष्टानिष्टापरिज्ञानं यत्र प्रश्नेष्वनुत्तरम् । दर्शनश्रवणाभावो जाड़िमा सोऽभिधीयते" इत्युज्ज्वलमण्युक्ते अवस्थाभेदे ।

जतविल त्रि० जतुना निर्वृत्तादि काश्या० इल । जतुद्रव्य निर्वृत्तादौ १कलकद्रव्ये २वङ्गे उद्दीपने द्रव्यभेदे ।

जतु न० जन–ड तोऽन्तादेशः । १अलक्ते, २लाक्षायाञ्च । स्वार्थे क । तत्रार्थे मेदि० । "भयं तैलं घृतञ्चैव जतुदारूणि चैव हि" भा० आ० १४४अ० । "अप्राप्तमधिकं पापं श्लिष्यते जतुकाष्ठवत्" भा०शा० ३००अ० । ३चर्म्मचटिकायां स्त्री "स्मिथ्यो जतूः" यजु० २४।२५। "जतूः पताख्याः पक्षिणीः" मेदि० । तस्य विकारः "त्रपुजतुनोः षुक् च" पा० अण् षुक् च । जातुष तद्विकारे (कड़ चुड़ि) प्रभृतौ आभरणे ।

जतुक न० जतु इव कायति कै–क । १हिङ्गौ मेदि० । २जनीनामगन्धद्रव्ये स्त्री भरतः । ३चर्म्मचटिकायां स्त्री (चामचिका) शब्दरत्ना० । ४पर्पटग्रां मालवदेशप्रसिद्धलतायां स्त्रीभावप्र० "पर्पटी रञ्जना कृष्णा जतुका जननी जनी । जतुकृष्णाग्निसंस्पर्शा जतुका चक्रवर्त्तिनी । पर्पटी तुवरा तिक्ता शिशिरा वर्ण्यलघुः । विषव्रणहरी कण्डूकफपित्तास्रकुष्ठनुत्" भावप्र० तद्गुणोक्तिः ।

जतुकारी स्त्री जतुकवत् संश्लेषमृच्छति ऋ+अण् उप० स० गौरा० ङीष् । जतुकालतायां राजनि० ।

जतुकृत् स्त्री जतुवत्संश्लेषं करोति कृ–क्विप् ६त० । जतुकालतायाम् अमरः ।

जतुकृष्णा स्त्री जतिव कृष्णा । जतुकालतायाम् भावप्र० ।

जतुनी स्त्री० जतु संश्लेषेण तद्रूपं नयति स्वसंश्लिष्टद्रव्यम् नी–क्विप् ६त० । चर्म्मचटिकायां त्रिका० तस्य संश्लेषात् द्रव्यस्य जतुवद्रूपापत्तिर्लोकसिद्धा ।

जतुपुत्रक पु० जतुनिर्म्मितः पुत्र इवा (पुत्तली) । पाशकगुटियां तस्य जतुनिर्म्मितत्वेन तथात्वम् । काष्ठादि रचितस्य तु उपचारात् तन्नामता ।

जतुमणि पु० "समुन्नतमवेदनं मण्डलं कफरक्तजम् । सहजं लक्ष्म चैकेषां लक्ष्योजतुमणिश्च सः" इति माधवकरोक्ते रोगभेदे ।

जतुमुख पु० जतुनेव संश्लिष्टं मुखमस्य बा० त० । व्रीहिभेदे "कृष्णव्रीहिशालामुखजतुमुखनन्दीमुखलाराचकत्वरितककुक्कुटाण्डकपारावतकपाटलप्रभृतयो व्रीहयः" सुश्रु० ।

जतुरसः पु० ६त० । अलक्तके राजनि० ।

जतू स्त्री जतुः चर्म्मचटिका प्राणिजातित्वेऽपि वेदे नि० ऊङ् । पक्षिभेदस्त्रियाम् "कश्यो जतूः सुपीलिका ते तव इतरजनानाम्" यजु० २४।३६। जतूः सुपीलिका एतौ पक्षिविशेषौ" वेददी० ।

जतूकर्ण पु० ऋषिभेदे । तस्य गोत्रापत्यम् गर्गा० यञ् । जातूकर्ण्यः तद्गोत्रापत्ये तस्य छात्त्रः कण्वा० ण्यण् यलोपश्च । जातूकर्णाः तच्छात्रे । जातूकर्ण्यश्च उपस्मृतिकर्त्ता यथाह हेमा० दा० अङ्गिराः "जाबालिर्नाचिकेतश्च स्कन्दोलौगाक्षिकश्यपौ । व्यासः सनत्कुमारश्च शन्तनुर्जनकस्तथा । व्याघ्रः कात्यायनश्चैव जातूकर्ण्यः कपिञ्जलः । बौधायनः कणादश्च विश्वामित्रस्तथैव च । उपस्मृतिकृतस्तान् प्रवदन्ति मनीषिणः" । जातूकर्ण्यं इत्यत्र जातूकर्ण इति पाठः लिपिकरप्रमादात् तच्छात्त्रस्य उपस्मृति कर्त्तृत्वमभिप्रेत्य वा तथा पाठ इत्यन्ये ।

जतूका स्त्री जन–उलूका० नि० । १चर्म्मचटिकायां अमरः । २जनीनामगन्धद्रव्ये शब्दर० ।

जत् न०जन–क्त तोऽन्तादेशः । स्कन्धवक्षःसन्धौ "ग्रीवा पञ्च-

टगाल्वि स्यात् अत्रैकैकं तथा हनु” याज्ञ० यच्चोऽस्-
योः सन्धिः जत्रु:” मिता० “जत्रुं जत्रुगतान् करोति
च विशेषतः” सुश्रु० “जत्रुदेशे भग्नं वीरो व्यशासीदद्दृये
तदा” भा० व० १७अ० । स्वार्थे—क तत्रार्थे शब्दरत्ना० ।

जत्वश्मक न० जतुरूपमश्मकम् । शिलाजतुनि राजनि० ।

जन जनने जुहो० पर० अक० सेट् घटा० । जजन्ति ।
अजनीत् अजानीत् घटा० । जनयति जनितः
वि—अति परस्परजनने आत्म० । व्यतिजजन्ते । सार्वधातु-
कसधोरिट् व्यतिजज्ञिषे व्यतिजज्ञिध्वे

जन जनने दि० आ० अक० सेट् जायते अजनि अजनिष्ट ।
जजान जज्ञतुः ईदित् । जातः । घटा० । जनयति ।
उभयोरपि उपसर्गात् परयोस्तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्त-
जनने वृत्त ।

अति—अतिक्रम्य जनने सक० ।

अधि+आधिक्येन जनने । आधिपत्येन जनने च “तजस
एव तदध्यापोजायन्ते । “ब्राह्मणोजायमानोऽपि पृथि-
व्यामधिजायते” मनुः ।

अनु+ पश्चाज्जनने अक० । “पुत्रिकायां कृतायां च यदि
पुत्रोऽनुजायते” मनुः । पश्चादुत्पत्त्या सादृश्य करणे
सक० । “असौ कुमारस्तमतोऽनुजातस्त्रिविष्टपस्येव
पतिं जयन्तः” रघु० ।

सम्+अनु+सम्यगनुजनने सक० “पितॄन् समनुजायन्ते
नरा मातरमङ्गनाः” रामा० अयो० ३५।२६।

अभि+अभिमुखीकृत्य जनने सक० “भवन्ति सम्पदं दैवीमभि-
जातस्य भारत !” । “अज्ञानस्याभिजातस्य पार्थ ! सम्पद
मासुरीम्” गीता । सम्यग्जनने आभिमुख्येन
जनने अक० “शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभि-
जायते” “कामात् क्रोधोऽभिजायते” गीता ।

प्रति+प्रतिरूपजनने अक० । “प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव
प्रतिजायसे” प्रश्नो० ।

वि+विशेषेण जनने विरुद्धजनने विकारे च “पतिना
रहिता तस्मात् पुत्रं देवी व्यजायत” रामा० आदि०
७०अ०। गर्भमोचने सक० “यूनां मत्ता प्रथमं विजज्ञतुः”
ऋ० ८।६८।५। “पशुस्तिष्ठन् गर्भं पुत्रावनुप विस्य
विजायते” शत० ब्रा० ७।४।१।१। “कामसाविज-
नितोः सम्भवेम” तै० स० ३।५।१।५ “तस्मात् व्यजायत”
रामा० बा० १।७०। “यक्षी पुत्रं व्यजायत” बा २७।८।

जन पु० जन—अच् । १लोके “जनस्तुषाराञ्जनपर्वताविव”
भावः २महर्लोकादूर्द्ध्वलोके ३असुरभेदे च जनार्द्दनः ।
तल्लोकप्राप्तिहेतुकथनं भूमिरञ्जितोक्तिश्च “इत्थं कथां
कथयतोर्भगवद्भार्ययोः प्रिये ! । क्षणार्द्धेन विमानं तज्जन-
लोकं निनाय तान् । निवसन्त्यमलायत्र मानसाः ब्रह्मणः
सुताः । सनन्दनाद्या योगीन्द्रा सर्वे ते ह्यूर्द्ध्वरेतसः। अन्ये
तु योगिनोये वै ह्रस्वलम्ब्रह्मचारिणः । सर्व्वद्वन्द्व-
विनिर्मुक्तास्ते वसन्त्यत्र निर्मलाः । महर्लोकः स्थितेरूर्द्ध्व-
मेककोटिप्रमाणतः । कोटिद्वये तु संख्यातो जनो भूलो
कतोजनैः” काशी० ख० ।

जनक पु० जन—णिच्—ण्वुल् । १पितरि अमरः “गुप्ध्येनु-
जनकस्त्रिभिः” स्मृ० त० । २उत्पादके त्रि० “जन्यानां
जनकः कालो जगतामाश्रयोमतः” भाषा० “३उपस्कृति-
कारके ४वृक्षभेदे जतूकर्णशब्दे दृश्यम् निमिवंशजाते
४ विदेहनृपभेदे । इक्ष्वाकुवंश्यनिमिवसिष्ठयोरन्योन्य-
शापात् विदेहताप्राप्तौ वसिष्ठस्य देहप्राप्तिरुक्ता रामा०
उत्त० ५६ अ० । निमेर्जनकोत्पत्तिकथोक्ता यथा
“दृष्ट्वा विदेहं राजानमृषयः सर्व एव ते । तञ्च ते याजया-
मासुर्यज्ञदीक्षां मनीषिणः । तञ्च देहं नरेन्द्रस्य रक्षन्ति-
स्म द्विजोत्तमाः । गन्धैर्माल्यैश्च वस्त्रैश्च पौरभृत्यसम
न्विताः । ततो यज्ञे समाप्ते तु भृगुस्तत्रेदमब्रवीत् ।
आनयिष्यामि ते चेतस्तुष्टोऽस्मि तव पार्थिव ! । सुप्रीताश्च
सुराः सर्वे निमेश्चेतस्तदाऽब्रुवन् । वरं वरय राजर्षे क्व ते
चेतोनिरूप्यताम् । एवमुक्तः सुरैः सर्वैर्निमेश्चेतस्तदाऽब्र-
वीत् । नेत्रेषु सर्वभूतानां वसेयं सुरसत्तमाः ! । वाढमि-
त्येव विबुधानिमेश्चेतस्तदाब्रुवन् । नेत्रेषु सर्वभूतानां
वायुभूतश्चरिष्यसि । त्वत्कृते निमिषिष्यन्ति चक्षूंषि
पृथिवीपते ! । वायुभूतेन चरता विश्रामार्थं मुहुर्मुहुः ।
एवमुक्त्वा तु विबुधाः सर्वे जग्मुर्यथागतम् । ऋषयो-
ऽपि महात्मानो निमेर्देहं समाहरन् । अरणिन्तत्र
निक्षिप्य मथनञ्चक्रुरोजसा । मन्त्रहोमैर्महात्मानः पुत्र-
हेतोर्निमेस्तदा । अरण्यां मथ्यमानायां प्रादुर्भूतो
महातपाः । मथनान्मिथिरित्याहुर्जननाज्जनकोऽभवत् ।
यस्माद्विदेहात् संभूतो वैदेहस्तु ततः स्मृतः । एवं विदेह-
राजश्च जनकः पूर्वकोऽभवत् । मिथिर्नाम महातेजा
स्तेनायं मैथिलोऽभवत् । इति सर्वमशेषतो मया क-
थितं संभवकारणन्तु सौम्य । नृपपुङ्गवः शापजं द्विजस्य
द्विजशापाच्च यदद्भुतं नृपस्य” ।
५शम्बरासुरपुत्रभेदे । “देवसेनाभ्योऽतिसेनश्च शमको जन-

कस्ततः" हरिवं० १६१अ० । "तद्धैतज्जनको वैदेहो याज्ञवल्क्यं प्रपच्छ" शत० ब्रा० ११।३।११२। "सद्-धर्मतस्यां वाचि दृष्टो जनको जनक इति वै जना भावन्तीति" १४।५।१।११।

जनकतनया स्त्री जनकस्य तनयेव तत्पाल्यत्वात्। रामकलत्रे जनकयज्ञे वेद्यां हलाकर्षणजातायां सीतायां सा हि सत्ययुगे बृहस्पतिसुतकुशध्वजकन्या वेदवती नामासीत् त्रेतायां सीताजातत्वात् सीतानामा बभूव रामा० उत्त० १७अ० तत्कथा यथा।

"कुशध्वजो नाम पिता ब्रह्मर्षिरमितप्रभः। बृहस्पतिसुतः श्रीमान् बुद्ध्या तुल्यो बृहस्पतेः। तस्याहं कुर्वतो नित्यं वेदाभ्यासं महात्मनः। सम्भूता वाङ्मयी कन्या नाम्ना वेदवती स्मृता। ततो देवाः स गन्धर्वायक्षराक्षसपन्नगाः। ते चापि गत्वा पितरं वरणं रोचयन्ति मे। न च मां स पिता तेभ्यो दत्तवान् राक्षसेश्वर!। कारणं तद्वदिष्यामि निशामय महाभुज!। पितुस्तु मम जामाता विष्णुः किल सुरेश्वरः। अभिप्रेतस्त्रिलोकेशस्तस्मान्नान्यस्य मे पिता। दातुमिच्छति तस्मै तु तच्छ्रुत्वा बलदर्पितः। शम्भुर्नाम ततो राजा दैत्यानां कुपितोऽभवत्। तेन रात्रौ शयानो मे पिता पापेन हिंसितः। ततो मे जननी दीना तच्छरीरं पितुर्मम। परिष्वज्य महाभागा प्रविष्टा हव्यवाहनम्। ततो मनोरथं सत्यं पितुर्नारायणं प्रति। करोमीति तमेवाहं हृदयेन समुद्वहे। इति प्रतिज्ञामारुह्य चरामि विपुलं तपः। एतत्ते सर्वमाख्यातं मया र[क्षःपते] [शृणु]!। नारायणो मम पतिर्न त्वन्यः पुरुषोत्तमात्। आश्रये नियमं घोरं नारायणपरीप्सया। विज्ञातस्त्वं हि मे राजन्! गच्छ पौलस्त्यनन्दन!। जानामि तपसा सर्वं त्रैलोक्ये यद्धि वर्त्तते।" ततस्तां कामयमानेन रावणेन सा धर्षिता तस्मै शापं दत्त्वा ममार तत्कथा

"एवमुक्तस्तया तत्र वेदवत्या निशाचरः। मूर्द्धजेषु तदा कन्यां कराग्रेण परामृशत्। ततो वेदवती क्रुद्धा केशान् हस्तेन साऽच्छिनत्। असिर्भूत्वा करस्तस्याः केशांश्छिन्नांस्तदाऽकरोत्। सा ज्वलन्तीव रोषेण दहन्तीव निशाचरम्। उवाचाग्निं समाधाय मरणाय कृतत्वरा। धर्षितायास्त्वयाऽनार्य! न मे जीवितमिष्यते। रक्षस्तस्मात् प्रवेक्ष्यामि पश्यतस्ते हुताशनम्। यस्मात्तु धर्षिता चाहं त्वया पापात्मना वने। तस्मात्तव वधार्थं हि समुत्पत्स्याम्यहं पुनः। न हि शक्यः स्त्रिया हन्तुं पुरुषः पापनिश्चय!। शापे त्वयि मयोत्सृष्टे तपसश्च व्ययो भवेत्। यदि त्वस्ति मया किञ्चित्सुकृतं दत्तं हुतं तथा। तस्मात् त्वयोनिजा साध्वी भवेयं धर्मिणः सुता। एवमुक्त्वा प्रविष्टा सा ज्वलितं जातवेदसम्। पपात च दिवो दिव्या पुष्पवृष्टिः समन्ततः। सैषा जनकराजस्य प्रसूता तनया प्रभो!। तव भार्या महाबाहो!। विष्णुस्त्वं हि सनातनः। पूर्वं क्रोधहतः शत्रुर्ययासौ निहतस्तया। उपाश्रयित्वा शैलाभस्तव वीर्यममानुषम्। एवमेषा महाभागा मर्त्येषूत्पत्स्यते पुनः। क्षेत्रे हलमुखोत्कृष्टेवेद्यामग्निशिखोपमा। एषा वेदवती नाम पूर्वमासीत् कृते युगे। त्रेतायुगमनुप्राप्य वधार्थं तस्य रक्षसः। उत्पन्ना मैथिलकुले जनकस्य महात्मनः"। कालिकापु० ३७अ० तस्याः पृथिव्या उत्पत्तिरुक्ता। कल्पभेदादविरोधः। जनकात्मजाजनकतनयादयोऽप्यत्र।

जनकराजकूप पु० तीर्थभेदे।

जनकसप्तरात्र पु० सप्तभिः रात्रिभिःसाध्यः अण् तस्य लुक् अच् समा० जनकेन दृष्टः सप्तरात्रः। जनकदृष्टे सप्तरात्रसाध्ये यागभेदे। "जनकसप्तरात्रमृद्धिकामः अभिप्लव चतुरहो विश्वजिन्महाव्रतं ज्योतिष्टोमः" आश्व० श्रौ० १०।२।१४। "जनकसप्तरात्रस्याहःक्लृप्तिरुच्यते। अभिप्लव चतुरहो विश्वजिन्महाव्रतं ज्योतिष्टोम इति" नारा० "जनक सप्तरात्रः चतुर्भ्यो विश्वजिन्महाव्रतम्"। कात्या० श्रौ० २३।५।६ "चतुर्भ्यः पार्ष्ठिकेभ्यः परो विश्वजिन्महाव्रतं च"।

जनकारिन् पु० जनैः क्रीयते कृ—बा० कर्मणि णिनि। अलक्तके राजनि०। [शिवलिङ्गरूपे तीर्थभेदे शिवपु०।

जनकेश्वर पु० जनकेन स्थापितः ईश्वरः। जनकस्थापिते

जनङ्गम पुंस्त्री जनेभ्योगच्छति बहिः गम—खच् मुम् च। चण्डाले स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। "अवधीत्। जनङ्गम इवैष यदि कृतपो द्विषन्तु। स्वमसमुचितपुरःतीति प्रतिमाननान्तु निहतं न्वयो[ऽ]वतास्" माघः।

जनचक्षुस् न० जनस्य चक्षुरिव। लोकचक्षुर्वत्प्रकाशके सूर्य्ये "युद्धर्त्तात्र्दिवि सूर्य्ये जनचक्षुषि निर्म्मले" हरिवं० १४२। लोकचक्षुःप्रभृतयोऽप्यत्र। "लोकचक्षुर्दिवाकरः" आदित्यहृदयम्।

जनजन्मादि पु० जनस्य जनिमतो जन्मन आदिः । परमेश्वरे । "जननो जनजन्मादिः" विष्णुस० ।

जनत् पु० जन–भावे अति । जनने जनद्वच्छब्दे दृश्यम् ।

जनता स्त्री जनानां समूहः तल् । जनसमूहे अमरः । "आगामिनीं द्रक्ष्यते जनतास्तव्भूयाम्" । "विहिताञ्जलिर्जनतया दधती" माघः ।

जनत्रा स्त्री जनान् त्रायते त्रै–क । छत्रकुट्याम् हारा० ।

जनदेव पु० जनोदेव इव उपमितस० । नरदेवे नरश्रेष्ठे राजनि "जनको जनदेवस्तु मिथिलायां जनाधिपः" भा० शा० २१८अ० ।

जनद्वत् पु० जनत् जननमस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । जनन गुणयोगिनि वह्नौ "अग्नये तपस्वते जनद्वते पावकवते स्वाहा" ऐत० ब्रा० ७।८।

जनधा पु० जनं दधाति धा–क्विप् । जनपोषके वह्नौ स हि जनानां जठरस्थित्याद्यादेः पाचनेन रसवीर्य्यसम्पादनद्वारा पोषकः इति तस्य तथात्वम्" तैत्ति० ब्रा० ४।१।१।१।१।१। उदा० ।

जनन न० जन–भावे ल्युट् । १उद्भवे २जन्मनि (स्वादृष्टोपनिबद्धशरीरग्रहणे) ३आविर्भावे च "यदैव पूर्वे जनने शरीरम्" कुमार० । दीक्षितस्य यज्ञादिषु ४दीक्षादिसंस्कारभेदे दीक्षितस्य दीक्षारूपजन्मप्रयत्वात् तथात्वम् "पुनर्वा एतमृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति ये दीक्षयन्तीत्यादि" श्रुतेः । "मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धने । तृतीयं यज्ञदीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनादिति" मनुः । आधारे ल्युट् । ५वंशे । जन–णिच्–भावे ल्युट् ६उत्पादने । "अन्योऽन्यशोभाजननाद् बभूव" कुमार० । कर्त्तरि ल्यु । ७उत्पादके त्रि० "सोमापूषणा जनना रयीणां जनना दिवो जनना पृथिव्याः" ऋ० २।४०।१। ८परमेश्वरे पु० "जननो जनजन्मादिः" विष्णुस० ।

जननाशौच न० जननिमित्तमशौचम् । प्रसवनिमित्ताशौचे अशौचशब्दे ४८६पृ० दृश्यम् ।

जननि स्त्री–जन अनि । जनीनामगन्धद्रव्ये शब्दरत्ना० ।

जननी स्त्री जनयति जन–णिच्–अनि जन–अपादाने अनि वा, ङीप् । १मातरि "जनन्यां संस्थितायान्तु समं सर्वे सहोदराः । भजेरन् मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः" मनुः । २दयायां मेदि० ३जनीनामगन्धद्रव्ये ४चर्मचटिकायां शब्दर० ५यूथिकायां शब्दच० ६कटुकायां ७मञ्जिष्ठायाम् ८अलक्तके च राजनि० । ९उत्पादकस्त्रीमात्रे "वत्सामस्ते किं वा जननि ! वयमुच्चैर्जडधियः" कालीस्तवः "बीजप्ररोहजननीं ज्वलनः करोति" रघुः । "भासेन स्त्रीजननी" विष्णुस० । १०जटामांस्यां राजनि० ।

जनपद पु० जनाः पद्यन्ते गच्छन्ति यत्र पद–आधारे घ । देशे । अमरः । "कुलानि जातीः श्रेणीश्च गणान् जनपदानपि" याज्ञव० । जनपदभेदाश्च भा० भी० ९अ० दर्शिता यथा

"अतऊर्द्ध्वं जनपदान्निबोध गदतो मम । तत्रेमे कुरुपाञ्चालाः शाल्वा माद्रेयजाङ्गलाः । शूरसेनाः पुलिन्दाश्च बोधा मालास्तथैव च । मत्स्याः कुशट्टाः सौशल्याः कुन्तयः काशिकोशलाः । चेदिमत्स्यकरूषाश्च भोजाः सिन्धुपुलिन्दकाः । उत्तमार्णा दशार्णाश्च मेकलाश्चोत्कलैः सह । पाञ्चालाः कोशलाश्चैव नैकपृष्ठा युगन्धराः । बोधा मद्राः कलिङ्गाश्च काशयोऽपरकाशयः । जठराः कुकुराश्चैव सदशार्णाश्च भारत" । कुन्तयोऽवन्तयश्चैव तथैवापरकुन्तयः । गोमन्ता मल्लकाः पाण्ड्राः विदर्भानूपवाहिकाः । अश्मकाः पांशुराष्ट्राश्च गोपराष्ट्राः करीतयः । अधिराज्यं कुशट्टाश्च मल्लराष्ट्रञ्च केरलाः । वारवास्यापवाहाश्च चक्रा वक्रातयः शकाः । विदेहा मगधाः कक्ष्या मलया विजयास्तथा । अङ्गा वङ्गाः कलिङ्गाश्च यकृल्लोमान एव च । मल्लाः सुदेष्णाः प्रह्लादा माहिषाः शशकास्तथा । वाह्लीका वाटधानाश्च आभीराः कालतोयकाः । अपरान्ताः परान्ताश्च पञ्चालाश्चर्मचण्डकाः । अटवीशिखराश्चैव मेरुभूताश्च मारिष ! । उपावृत्तानुपावृत्ताश्च सुराष्ट्राः केकयास्तथा । कुट्टाः परान्ता माहेयाः कक्षाः सामुद्रनिष्कुटाः । अन्ध्राश्च बहवो राजन्नन्तर्गिर्य्यास्तथैव च । बहिर्गिर्य्याङ्गमलदा मागधा मालवाभटाः । महुत्तराः प्रावृषेया भार्गवाश्च जनाधिप ! । पुण्ड्रा भार्गाः किराताश्च सुदेष्णा यामुनास्तथा । शका निषादनिषधास्तथैवानर्त्तनैर्ऋताः । दुर्गलाः प्रतिमत्स्याश्च कुन्तलाः कुशलास्तथा । तीरग्रहाः शूरसेना ईजिकाः कन्यकागणाः । तिलभारा मसीराश्च मधुमन्ताः सुकन्दकाः । काश्मीराः सिन्धुसौवीरा गान्धारा दर्शकास्तथा । अभीसारा उलूताश्च शैवाला वाह्लिकास्तथा । दर्वीचरा नवादर्वा वातजामरथोरगाः । बहुवद्याश्च कौरव्य ! सुदामानः सुमल्लिकाः । बध्राः करीषका-

श्चापि कुलिन्दोपत्यकास्तथा। वानायवो दशाः पार्श्वा रोमाणः कुशविन्दवः। कच्छा गोपालकच्छाश्च जाङ्गलाः कुरुवर्णकाः। किराता वर्व्वराः सिद्धा वैदेहास्ताम्रलिप्तकाः। औड्रा म्लेच्छाः ससैरिन्ध्राः पार्व्वतीयाश्च मारिष!। अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ!। द्रविड़ाः केरलाः प्राच्या मूषिका वनवासिकाः। कर्णाटका माहिषका विकल्पा मूषकास्तथा। झिल्लिकाः कुन्तलाश्चैव सौहृदा नलकाननाः। कौकुट्टकास्तथा चोलाः कोङ्कणा मालवा नराः। समङ्गाः कनकाश्चैव कुकुराङ्गारमारिषाः। ध्वजिन्युत्सवसंकेतास्त्रिगर्त्ताः शाल्वसेनयः। व्यूढ़काः कोरकाः प्रोष्ठा समवेगवशास्तथा। तथैव विन्ध्यचुलिकाः पुलिन्दा वल्कलैः सह। मालवा वल्लवाश्चैव तथैवापरवर्त्तकाः। कुलिन्दाः कालदाश्चैव चण्डकाः करटास्तथा। मूषकास्तनबालाश्च सनीपा घटसृञ्जयाः। अलिदायाः शिवाटाश्च स्तनपाः सुनयास्तथा। ऋषिका विदर्भाः काकास्तङ्गनाः परतङ्गनाः। उत्तराश्चापरे म्लेच्छा जना भरतसत्तम!। यवनाश्च सकाम्बोजा दारुणा म्लेच्छजातयः। सकृद्ग्रहाः कुलत्थाश्च हूणाः पारसिकैः सह। तथैव रमणाश्चीनास्तथा च दशमालिकाः। क्षत्रियोपनिवेशाश्च वैश्यशूद्रकुलानि च। शूद्राभीराश्च दरदाः काश्मीराः पशुभिः सह। खाशीकाश्चान्तचाराश्च पह्नवा गिरिगह्वराः। आत्रेयाः सभरद्वाजास्तथैव स्तनपोषकाः। द्रोषकाश्च कलिङ्गाश्च किरातानाञ्च जातयः। तोमरा हन्यमानाश्च तथैव करभञ्जकाः। एते चान्ये जनपदाः प्राच्योदीच्यास्तथैव च"।

वृ०स० १४अ० कूर्म्मविभागे तु तेषां मध्ये केषाञ्चित् दिग्भेदेन स्थितिर्दर्शिता ते च कूर्म्मविभागशब्दे दृ० उक्ता देशानां सीमादि तन्त्रशब्दे उक्तं वक्ष्यमाणञ्च केचिद्भेदास्तु पु० मध्यादिदेशभेदेन उक्ता यथा

"तत्रेमे कुरुपाञ्चालाः शाल्वाश्चैव सजाङ्गलाः। शूरसेना भद्रकारा बोधकाः सपटच्चराः। मत्स्याः किराताः कुल्याश्च कुन्तयः कुन्तिकोशलाः। आवन्ताश्च कलिङ्गाश्च कोलाश्चैवान्ध्रकैः सह। मध्यदेशा जनपदाः प्रायशः परिकीर्त्तिताः। वाह्लिका वाटधानाश्च आभीराः कालतोयकाः। परन्ध्राश्चैव शूद्राश्च पह्लवाश्चात्मखण्डिकाः। गान्धारा यवनाश्चैव सिन्धुसौवीरमद्रकाः। शका द्रुह्याः पुलिन्दाश्च पारदा हारमूर्त्तिकाः। रामठाः कण्ठकाराश्च कैकयादेशमानिकाः। क्षत्रियोपनिवेशाश्च वैश्यशूद्रकुलानि च। आत्रेयोऽथ भरद्वाजः प्रस्थलाः सदशेरकाः। लम्बकास्तनपानाश्च सैनिकाः सह जाङ्गलैः। एते देशा उदीच्यास्तु प्राच्यान्देशान्निबोधत। अङ्गावङ्गामद्गुरका अन्तर्गिरिबहिर्गिराः। ततः प्रवङ्गा मातङ्गा यमका मल्लवर्णकाः। सुह्मोत्तराः प्रविजया भार्गवाङ्गेयमालवाः। प्राग्ज्योतिषाश्च पुण्ड्राश्च विदेहास्ताम्रलिप्तकाः। शाल्वमागधगोनर्द्दाः प्राच्या जनपदाः स्मृताः। तथाऽपरे जनपदा दक्षिणापथवासिनः। पाण्ड्याश्च केरलाश्चैव चोलाः कुल्यास्तथैव च। सेतुकामुख्यकाश्चैव कुपथाचारवासिकाः। नवराष्ट्राः माहिषकाः कलिङ्गाश्चैव सर्वशः। कावेराश्च सहैषीकैराटव्याः शबरास्तथा। पुलिन्दा विन्ध्यमूषीका वैदर्भा दण्डकैः सह। कुलीयाश्च शिरालाश्च रूपसास्तापसैः सह। तथा तैत्तिरकाश्चैव सर्वे कारस्करास्तथा। नासिकाद्याश्च ये चान्ये ये चैवान्तरनर्मदाः। भानुकच्छाः समाहेयाः सह सारस्वतैस्तथा। काच्छीयाश्च सुराष्ट्राश्च आनर्त्ताश्चार्वुदैः सह। इत्येते अपरान्ताश्च शृणु ये विन्ध्यवासिनः। मालवाश्च करूषाश्च मेकलाश्चोत्कलैः सह। उत्तमार्णा दशार्णाश्च भोजाः किष्किन्धकैः सह। तोषलाः कोशलाश्चैव त्रैपुरा वैदिकास्तथा। तुमुरास्तुम्बुराश्चैव पटुमान्निषधैः सह। अनूपास्तुण्डिकेराश्च वीतिहोत्रा अवन्तयः। एते जनपदाः ख्याता विन्ध्यपृष्ठनिवासिनः। अतो देशान् प्रवक्ष्यामि पर्वताश्रयिणश्च ये। निहीरा हंसमार्गाश्च कुपथा अपथाः खशाः। कुथप्रावरणाश्चैव ऊर्णादर्भाः समुद्रकाः। त्रिगर्त्ता मण्डलाश्चैव किराताश्चामरैः सह"। शक्तिसङ्गमतन्त्रे देशभेदसीमाद्युक्तं यथा "देशव्यवस्था देवेशि! कथ्यते शृणु तत्परा। वैद्यनाथं समारभ्य भुवनेशान्तगं शिवे!। तावदङ्गाभिधो देशो यात्रायां नहि दुष्यति। रत्नाकरं समारभ्य ब्रह्मपुत्रान्तगं शिवे!। वङ्गदेशो मया प्रोक्तः सर्वसिद्धिप्रदर्शकः। जगन्नाथात् पूर्वभागात् कृष्णातीरान्तगं शिवे!। कलिङ्गदेशः संप्रोक्तो वाममार्गपरायणः। कलिङ्गदेशमारभ्य पञ्चाशद्योजनं शिवे!। दक्षिणस्यां महेशानि! कालिङ्गः परिकीर्त्तितः। सुब्रह्मण्यं समारभ्य यावद्देवो जनार्द्दनः। तावत् केरलदेशः स्यात् तन्मध्ये सिद्धकेरलः। रामेश्वरात् व्यङ्कटेशात् हंसकेरलनामकः। अनन्तशैलमारभ्य यावत्प्राद्ययं

परे। तावत् सर्वेशनामा तु केरलः परिकीर्त्तितः। शारदामठमारभ्य कुङ्कुमाद्रितटान्तकम्। तावत्काश्मीरदेशः स्यात् पञ्चाशद्योजनात्मकः। कालेश्वरं श्वेतगिरिं त्रैपुरं नीलपर्वतम्। कामरूपाभिधो देशो गणेशगिरिमूर्द्धनि। त्रिपञ्चकं समारभ्य मध्ये चोज्जयिनी शिवे। मार्ज्जारतीर्थं राजेन्द्र! कोलापुरनिवासिनी। तावद्देशो महाराष्ट्रः कर्णाटस्वामिगोचरः। जगन्नाथादूर्द्ध्वभागार्व्वाक् श्रीभ्रमरान्तिकात्। तावदन्ध्राभिधो देशः सौराष्ट्रं शृणु सादरम्। कोङ्कणात् पश्चिमं तीर्थं समुद्रान्तगोचरम्। हिङ्गुलाटान्तको देवि! दशयोजनदेशतः। सौराष्ट्रदेशो देवेशि! तस्मात् गुर्ज्जराभिधः। श्रीशैलन्तु समारभ्य चोलेशान्मध्यभागतः। तैलङ्गदेशो देवेशि! ध्यानाध्ययनतत्परः। सुराम्बिकां समारभ्य मलयाद्रयन्तगं शिवे!। मलयालाभिधोदेशो मन्त्रसिद्धिप्रवर्त्तकः। रामनाथं समारभ्य श्रीरङ्गान्तं किलेश्वरि!। कर्णाटदेशो देवेशि! साम्राज्यभोगदायकः। ताम्रपर्णीं समारभ्य शैलाद्रिशिखरोर्द्धतः। अवन्तीसंज्ञको देशः कालिका तत्र तिष्ठति। भद्रकाली महापूर्व्वे रामदुर्गाच्च पश्चिमे। श्रीविदर्भाभिधो देशो वैदर्भी तत्र तिष्ठति। गुर्ज्जरात् पूर्वभागे तु द्वारकातो हि दक्षिणे। मरुदेशो महेशानि! उष्ट्रोत्पत्तिपरायणः। श्रीकोङ्कणादधोभागे तापीतः पश्चिमे परे। आभीरदेशो देवेशि! विन्ध्यशैले व्यवस्थितः। अवन्तीतः पूर्वभागे गोदावर्य्यास्तथोत्तरे। मालवाख्यो महादेशो! धनधान्यपरायणः। द्रविड़तैलङ्गमध्ये चोलदेशः प्रकीर्त्तितः। लम्बकर्णाश्च ते प्रोक्तास्तद्देशान्तरो भवेत्। कुरुक्षेत्रात् पश्चिमे तु तथा चोत्तरभागतः। इन्द्रप्रस्थान्महेशानि! दशयोजनकद्वये। पाञ्चालदेशो देवेशि! सौन्दर्य्यगर्व्वभूषितः। पाञ्चालदेशमारभ्य म्लेच्छाद्दक्षिणतः। काम्बोजदेशो देवेशि! वाजिराजिपरायणः। वैदर्भदेशादूर्द्ध्वञ्च इन्द्रप्रस्थाच्च दक्षिणे। मरुदेशात् पूर्वभागे वैराटः परिकीर्त्तितः। काम्बोजात् पूर्वभागे तु इन्द्रप्रस्थाच्च पश्चिमे। पाण्ड्यदेशो महेशानि! महाशूरत्वकारकः। गण्डकीतीरमारभ्य चम्पारण्यान्तकं शिवे!। विदेहभूः समाख्याता तैरभुक्ताभिधः स तु। काम्बोजदेशमारभ्य महाम्लेच्छात्तु पूर्वके। बाह्लीकदेशो देवेशि! अश्वोत्पत्तिपरायणः। तप्तकुण्डं समारभ्य रामक्षेत्रान्तकं शिवे!। किरातदेशो देवेशि! विन्ध्यशैलेऽवतिष्ठति। करतोयां समारभ्य हिङ्गुलाटान्तगः शिवे! मुलतानदेशो देवेशि! महाम्लेच्छपरायणः। हिङ्गुपीठं समारभ्य मक्केशान्तं महेश्वरि!। खुरसानाभिधो देशो म्लेच्छमार्गपरायणः। तन्मध्ये चोत्तरे देवि! ऐराकः परिकीर्त्तितः। काश्मीरन्तु समारभ्य कामरूपात्तु पश्चिमे। भोटान्तदेशो देवेशि! मानसेशाच्च दक्षिणे। मानसेशाद्दक्षपूर्वे चीनदेशः प्रकीर्त्तितः। कैलानीरं समारभ्य सरयूं परितः परे। आमरगान् महेशानि! महाचीनाभिधो भवेत्। जटेश्वरं समारभ्य योगिन्यन्तं महेश्वरि। नेपालदेशो देवेशि! शिलहट्टं शृणु प्रिये। गणेश्वरं समारभ्य महोदध्यन्तगं शिवे!। शिलहट्टाभिधो देशः पर्व्वते तिष्ठति प्रिये!। वङ्गदेशं समारभ्य भुवनेशान्तगं शिवे। गौड़देशः समाख्यातः सर्वविद्याविशारदः। गोकर्णशात् पूर्व्वभागे आर्य्यावर्त्तात्तु चोत्तरे। तैरभुक्तात् पश्चिमे तु महापुर्य्याश्च सर्व्वतः। महाकोशलदेशश्च सूर्य्यवंशपरायणः। व्यासेश्वरं समारभ्य तप्तकुण्डान्तकं शिवे!। मगधाख्यो महादेशो यात्रायां न हि दुष्यति। दक्षोत्तरक्रमेणैव क्रमात् कीकटमागधौ। चरणाद्रिं समारभ्य गृध्रकूटान्तकः शिवे!। तावत् कीकटदेशः स्यात्तदन्तर्मागधो भवेत्। जगन्नाथप्रान्तदेशश्चोत्कलः परिकीर्त्तितः। कामगिरिं समारभ्य द्वारकान्तं महेश्वरि!। श्रीकुन्तलाभिधो देशो हूणं शृणु महेश्वरि!। कामगिरेर्द्दक्षभागे मरुदेशात्तथोत्तरे। हूणदेशः समाख्यातः शूरास्तत्र रमन्ति च। अथाप्रङ्गं समारभ्य कोटिदेशस्य मध्यगे। समुद्रप्रान्तदेशो हि कोङ्कणः परिकीर्त्तितः। ब्रह्मपुत्रात् कामरूपात् मध्यभागे तु कैकयः। मागधाद्दक्षभागे तु विन्ध्यात् पश्चिमतः शिवे!। शौरसेनाभिधोदेशः सूर्य्यवंशप्रकाशकः। हस्तिनापुरमारभ्य कुरुक्षेत्राच्च दक्षिणे। पाञ्चालपूर्व्वभागे तु कुरुदेशः प्रकीर्त्तितः। कुरुदेशात् पूर्वभागे कामाद्रेर्दक्षिणे शिवे!। सिंहलाख्यो महादेशः सर्वदेशोत्तमोत्तमः। शिलहट्टात् पूर्व्वभागे कामरूपात्तथोत्तरे। पुलिन्ददेशो देवेशि! नरनारायणः परः। गणेश्वरात् पूर्व्वभागे समुद्रादुत्तरे शिवे!। कच्छदेशः समाख्यातः दूरदेशं शृणु सादरम्। पुलिन्दादुत्तरे भागे कच्छाच्च पश्चिमे शिवे!। मत्स्यदेशः समाख्यातो मत्स्यचाञ्चल्यकारकः। वैराटपाण्ड्ययोर्मध्ये पूर्वदक्षक्रमेण तु। मद्रदेशः समाख्यातो माद्री ह तत्र तिष्ठति। शूरसेनात् पूर्व्वभागे गण्डक्याः पश्चिमे! शिवे!।

सौवीरदेशो देवेशि ! सर्व्वदेशाधमाधमः । अवन्तीतः पश्चिमे तु वैदर्भाद्दक्षिणोत्तरे । बाटदेशः समाख्यातो वर्व्वरं शृणु पार्व्वति ! । मालापुरं समारभ्य सप्तशृङ्गा-न्तयोत्तरे । वर्व्वराख्यो महादेशः सैन्धवं शृणु सादरम् । लङ्काप्रदेशमारभ्य मक्कान्तं परमेश्वरि ! । सैन्धवाख्यो महादेशः पर्व्वते तिष्ठति प्रिये ! । एते षट् पञ्चाशद्देशा मया प्रोक्ता महेश्वरि! । एतन्मध्येऽपि देवेशि! देशभेदा ह्यनेकशः । कोटिशः सन्ति देवेशि ! एते मुख्याः प्रकी-र्त्तिताः । देवद्यातिरेकदशसु गोप्यं पशुसङ्कटे । इति संक्षेपतः प्रोक्तं किमन्यत् श्रोतुमिच्छसि" ।

तत्र भवः उत्सा० अञ् । जनपदादागत अण् तस्येदम् अण् वा । जानपद तत्र भवे तत आगते तत्सम्बन्धिनि च । "नीवारपाकादिकडङ्गरीयैरामृग्यते जानपदैर्नकश्चित् ।" "देयं चौरहृतं द्रव्यं राज्ञा जानपदाय तु" याज्ञ० स्त्रियां तु वृत्तौ जानपदेत्यादि पा० ङीप् । वृत्तावेव ङीपो नियमात् अन्यत्र जानपदा अजन्तस्य ङीपि जान-पदी तत्रभवस्त्रियां पित्त्वात् आद्युदात्तता । "त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् । ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत्" नीतिसारः ।

जनपदिन् त्रि० जनपदाः सन्त्यस्य स्वत्वेन इनि । जनपद-स्वामिनि । "जनपदिनां जनपदेन समानशब्दानाम्" पा० "जनपदिनां जनपदस्वामिनाम्" सि० कौ० । स्त्रियां ङीप् । [मायां प्रेमच० ।

जनप्रवाद पु० जनेषु प्रवादः ७त० । जनापवादे वचनीय

जनप्रिय पु० ६त० ।१ शोभाञ्जनवृक्षे २धन्याके च राजनि० । ३लोकप्रियमात्रे त्रि० ।

जनभक्ष पु० जनानां भक्षः भज—बा० कर्म्मणि स । १यज-मानानां कामदानेन भजनीये । "सत्रासाहो जनभक्षो जनं सहः" ऋ०७।२।१।१। २जनानां भजनीये च ।

जनमेजय पु० जनमेजयति एज—णिच्—खश् । १परीक्षितो नृपतेः पुत्रे २कुरुनामभूपपुत्रभेदे च । "ततः संवरणात् सौरी तपती सुषुवे कुरुम् । राजत्वे तं प्रजाः सर्व्वा धर्म्मज्ञ इति वव्रिरे । तस्य नाम्नाऽभिविख्यातं पृथिव्यां कुरु-जाङ्गलम् । कुरुक्षेत्रं स तपसा पुण्यं चक्रे महातपाः । अविक्षितमभिष्यन्तं तथा चैत्ररथं मुनिम् । जनमेजय ञ्च विख्यातं पुत्रांश्चाख्यानुशुश्रुमः । पञ्चैतान् वाहिनी पुत्रान् व्यजायत मनस्विनी । जनमेजयस्य तनया भुवि ख्याता महाबलाः" भा०आ०६४अ० । ३पुरुनृपपुत्रे च "पुरोः पुत्रो महावीर्य्यो राजासीज्जनमेजयः" हरिव० ३१अ० । तत्र परीक्षितःपुत्रो जनमेजयः सर्पसत्रे भारतं श्रुतवान् तत्कथा भा० आ० ५०अ० ।

"मन्त्रिणाञ्च वचः श्रुत्वा स राजा जनमेजयः । पर्य्यत-प्यत दुःखार्त्तः प्रत्यपिंषत् करं करे । निःश्वासमुष्णम-सकृद्दीर्घं राजीवलोचनः । मुमोचाश्रूणि च तदा नेत्राभ्यां प्ररुदन्नृपः । दुर्धरं वाष्पमुत्सृज्य स्पृष्ट्वा चापो यथाविधि । मुहूर्त्तमिव च ध्यात्वा निश्चित्य मनसा नृपः । अमर्षी मन्त्रिणः सर्व्वानिदं वचनमब्रवीत् । जनमेजय उवाच । श्रुत्वैतद्भवतां वाक्यं पितुर्मे स्वर्गतिं प्रति । निश्चितेयं मम मतिर्या च तां मे निबोधत । अनन्तरञ्च मन्येऽहं तक्षकाय दुरात्मने । प्रतिकर्त्तव्यमित्येवं येन मे हिंसितः पिता । ऋषेर्हि शृङ्गिणोवाक्यं कृत्वा दग्ध्वा च पार्थिवम् । इयं दुरात्मता तस्य काश्यपं यो न्यवर्त्तयत् । यद्यागच्छेत् स वै विप्रो ननु जीवेत् पिता मम । परिहीयेत किं तस्य यदि जीवेत् स पार्थिवः । काश्यपस्य प्रसादेन मन्त्रिणां विनयेन च । स तु वारि-तवान्मोहात् काश्यपं द्विजसत्तमम् । सञ्जिजीवयिषुं प्राप्तं राजानमपराजितम् । महानतिक्रमो ह्येष तक्ष-कस्य दुरात्मनः । द्विजस्य योऽददद्द्रव्यं मा नृपं जीव-येदिति । उतङ्कस्य प्रियं कुर्व्वन्नात्मनश्च महत् प्रियम् । भवताञ्चैव सर्व्वेषां गच्छाम्यपचितिं पितुः" ।

"सौतिरुवाच । एवमुक्त्वा ततः श्रीमान्मन्त्रिभिश्चानुमो-दितः । आरुरोह प्रतिज्ञां स सर्पसत्राय पार्थिवः । ब्रह्मन् ! भरतशार्दूलो राजा पारीक्षितस्तदा । पुरोहित-मथाहूय ऋत्विजो वसुधाधिपः । अब्रवीद्वाक्यसम्पन्नः कार्य्यसम्पत्करं वचः । यो मे हिंसितवांस्तातं तक्षकः स दुरात्मवान् । प्रतिकुर्य्यां तथा तस्य तद्भवन्तो ब्रुवन्तु मे । अपि तत्कर्म्म विदितं भवतां येन पन्नगम् । तक्षकं तं प्रदीप्तेऽग्नौ प्रक्षिपेयं सबान्धवम् । यथा तेन पिता मह्यं पूर्व्वं दग्धो विषाग्निना । तथाहमपि तं पापं दग्धु-मिच्छामि पन्नगम् । ऋत्विज ऊचुः । अस्ति राज-न्महत् सत्रं त्वदर्थं देवनिर्मितम् । सर्पसत्रमिति ख्यातं पुराणे परिपठ्यते । आहर्त्ता तस्य सत्रस्य त्वन्नान्योऽस्ति नराधिप ! । इति पौराणिकाः प्राहुरस्माकं चास्ति स क्रतुः । सौतिरुवाच । एवमुक्तः स राजर्षिर्मेने-दग्धं हि तक्षकम् । हुताशनमुखे दीप्ते प्रविष्टमिति सत्तम ! । ततोऽब्रवीन्मन्त्रविदस्तान् राजा ब्राह्मणान्" ।

व्याहरिष्यामि तत् सर्वं सद्भ्यारा: शृण्वन्तु मे" ५६ अ०। "श्रुत्वा तं सर्पसत्राय दीक्षितं जनमेजयम्। अभ्यागच्छदृषिर्विद्वान् कृष्णद्वैपायनस्तदा"। इत्युपक्रमे "इदं पश्चाद्द्विजश्रेष्ठं पर्यपृच्छत् कृताञ्जलिः। जनमेजय उवाच। कुरूणां पाण्डवानाञ्च भवान् प्रत्यक्षदर्शिवान्। तेषां चरितमिच्छामि कथ्यमानं त्वया द्विज!। कथं समभवद्भेदस्तेषामक्लिष्टकर्म्मणाम्। तच्च युद्धं कथं वृत्तं भूतान्तकरणं महत्। पितामहानां सर्वेषां दैवेनाविष्टचेतसाम्। कार्त्स्न्येनैतन्ममाचक्ष्व यथावृत्तं द्विजोत्तम!। सौतिरुवाच। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृष्णद्वैपायनस्तदा। शशास शिष्यमासीनं वैशम्पायनमन्तिके। व्यास उवाच। कुरूणां पाण्डवानाञ्च यथा भेदोऽभवत्पुरा। तदस्मै सर्वमाचक्ष्व यन्मत्तः श्रुतवानसि। गुरोर्वचनमाज्ञाय स तु विप्रर्षभस्तदा। आचचक्षे ततः सर्वमितिहासं पुरातनम्। राज्ञे तस्मै सदस्येभ्यः पार्थिवेभ्यश्च सर्वशः। भेदं सर्वविनाशञ्च कुरुपाण्डवयोस्तदा"। ६० अ० "वैशम्पायन उवाच। गुरवे प्राङ्नमस्कृत्य मनोबुद्धिसमाधिभिः। संपूज्य च द्विजान् सर्वांस्तथाऽन्यान् विदुषो जनान्। महर्षेर्विश्रुतस्येह सर्वलोकेषु धीमतः। प्रवक्ष्यामि मतं कृत्स्नं व्यासस्यास्य महात्मनः। श्रोतुं पात्रञ्च राजंस्त्वं प्राप्येमां भारतीं कथाम्। गुरोर्वक्त्रपरिस्पन्दो मनः प्रोत्साहतीव मे। शृणु राजन्! यथा भेदः कुरुपाण्डवयोरभूत्। राज्यार्थे द्यूतसम्भूतो वनवासस्तथैव च"। ६१ अ०।

"स कदाचिन्मृगयां गतः पारीक्षितो जनमेजयः कस्मिंश्चित् स्वविषये व्याश्रममपश्यत्" भा० आ० ३ अ०। "परीक्षितस्तु दायादो धार्म्मिकोजनमेजयः। जनमेजयस्य दायदास्त्रय एव महारथाः। श्रुतसेनोग्रसेनौ च भीमसेनश्च नामतः"। "द्वावश्वौ मम वंशेऽस्मिन् द्वावेव च परीक्षितौ। भीमसेनास्त्रयो राजन् द्वौ चापि जनमेजयौ"। "ऋक्षस्य च द्वितीयस्य भीमसेनोऽभवत् सुतः।" "अभिमन्योः परीक्षित्तु पिता तव जनेश्वर!" भा० आ० २२ अ०। ४पुरञ्जयनृपपुत्रे "जनमेजयो महाराज! पुरञ्जयसुतोऽभवत्। जनमेजयस्य राजर्षेर्महाशालोऽभवत्सुतः" हरिवं० ३१ अ०।

जनयति स्त्री जन–णिच्–भा० भावे क्तिन् वेदे नि० णिलोपाभावः। उत्पादने "जनयत्यै त्वा संयौमि" यजु० १।२२।

जनयितृ पु० जन–णिच्–तृच्। १पितरि २उत्पादके त्रि० ३मातरि स्त्री ङीप्।

जनरव पु० ६ त०। लोकापवादे। "परीवादस्तथ्यो भवति वितथोवाऽपि महतां तथाप्युच्चैर्धाम्नो हरति महिमानं जनरवैः" उद्भटः।

जनराज पु० जनेषु राजते राज–क्विप् ७त०। जनाधिपे "जनराडसि रक्षोहा" यजु० ५।२४। जनराजादयोऽप्यत्र। [प्रिये त्रि०।

जनवल्लभ पु० ६त०। १श्वेतरोहितवृक्षे राजनि० २लोक-

जनवाद पु० ७त०। लोकापवादे। "द्यूतं च जनवादञ्च परीवादं तथाऽनृतम्" मनुः। तत्र साधु कथा० ठक्। जानवादिक जनप्रवादसाधौ त्रि०। अनुकृत०। जने वादोऽप्यत्र ततः साध्वर्थे कथादि० ठक्। जानेवादिक तत्साधौ त्रि०।

जनश्रुत त्रि० जने श्रुतः विख्यातः। १लोकविख्याते २राजभेदे पु० तस्यापत्यम् इञ्। जानश्रुति तदपत्ये पौत्रायणे जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो बहुदायी आस" छा० उ०।

जनश्रुति स्त्री जनेभ्यः श्रूयते श्रु–क्तिन्। सत्यासत्यसाधारणलोकप्रसिद्धायां किंवदन्त्याम् अमर०।

जनस् स्त्री द्वि०व०। जनयतः जन–णिच्–असुन्। सर्वभूतजनयित्र्योः द्यावापृथिव्योः। "पातु जनसी उभे अनु" ऋ० २।२।४।२ २जनलोके न० "जनस्तपःसत्यनिवासिनो जनाः" भाग० ३।११।२५।

जनस्थान न० १दण्डकारण्ये जटाधरः। २तत्रत्यस्थानभेदे तच्च स्थानं पूर्वम् इक्ष्वाकुराजपुत्रदण्डस्य राजधानी आसीत् दण्डेन च शुक्राचार्य्यकन्या बलात्कारेणाभिव्याघर्षिता तेन कुपितेन वशिष्ठेन शापोदत्तस्तत्कथा रामा० उत्त० यथा "सप्तरात्रेण राजासौ सभृत्यबलवाहनः। पापकर्म्मसमाचारो वधं प्राप्स्यति दुर्म्मतिः। सर्वसत्त्वानि यानीह जङ्गमानि स्थिराणि च। सर्वेषां पांशुवर्षेण क्षयः क्षिप्रं भविष्यति। दण्डस्य विषयो यावत् तावत् स वनमाश्रमम्। पांशुभूतमिवाकस्मात् सप्तरात्राद् भविष्यति। इत्युक्त्वा क्रोधसन्तप्तस्तदाश्रमनिवासिनम्। जनं जनपदस्यान्ते स्थीयतामित्यथोचत। सप्ताहात् भस्मसाद्भूतः स चापि ब्रह्मतेजसा। तस्य दण्डस्य विषयोविन्ध्यशैलस्य सानुषु। तपस्विनः स्थिता यत्र तज्जनस्थानमुच्यते" "प्राप्य चाशु जनस्थानं खरादिभ्यस्तथाविधम्" "असौ जनस्थानमपोढ

विघ्नम्” रघुः। “जनस्थाने चिरस्थितं राक्षसस्य दुरात्मनः”। भा० स० ४०अ० “खरेणासीत् महद्वैरं जनस्थाननिवासिना” भा० आ०२७६ अ०। २जनानां स्थाने च “जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णान्वितधिया” सा० द०।

जना स्त्री जन—बा० अङ्। उत्पत्तौ। [नीते।

जनातिग त्रि जनमतीत्य गच्छति अति+गम—ड। लोका-

जनाधिनाथ पु० ६त०। लोकाधिपे राजनि०। “जनाधिनाथो न ययौ विवक्ष्यताम्” माघः जनाधिपादयोऽप्यत्र

जनान्त पु०६त०। १जनसमीपे २जनमर्यादायाञ्च। (जेला) ख्याते ३सीमाभेदान्विते देशभेदे धनञ्जयः।

जनान्तिक न० “त्रिपताककरेणान्यानपवार्यान्तरा कथा। अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम्” सा० द० उक्ते १अप्रकाशकथने नाटकेऽस्य भूरिप्रयोगः। ६त०। २जनसमीपे च।

जनार्द्दन पु० जनैरर्द्यते याच्यते पुरुषार्थलाभाय अर्द्द—याचने कर्म्मणि ल्युट्। जनं जननमर्द्दति हिनस्ति ताडयति जनान् समुद्रवासिनोऽसुरभेदान् अर्द्दयति वा कर्त्तरि ल्यु। “१विष्णौ परमेश्वरे “सर्गः सर्वसिद्धान्तुर्विष्वक्सेनो जनार्द्दनः” विष्णु स० २जनपीडके त्रि०। “जनावनायोद्यमिनं जनार्द्दनम् जये जगज्जीवपितं वदन् शिवम्” नैष० गयातीर्थस्थे ३विष्णुमूर्त्तिभेदे तत्रस्थे जीवत्पुरुषेण स्वपिण्डस्य दानविधिः वायु पु० गयामाहात्म्ये यथा

“जनार्द्दनो भस्मकूटे तस्य हस्ते तु पिण्डदः। आत्मनोऽप्यथ वान्येषां सव्येनापि तिलैर्विना। जीवता दधिसंमिश्रं सर्वे ते विष्णुलोकगाः। यस्तु पिण्डो मया दत्त स्तव हस्ते जनार्द्दन!। मामुद्दिश्य त्वया देय! तस्मिन् पिण्डे स्मृते प्रभो!। एष पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्द्दन! अन्तकाले गते मह्यं त्वया देयो गयाशिरे। जनार्द्दन! नमस्तुभ्यं नमस्ते पितृमोक्षद!। पितृमात्रे नमस्तुभ्यं नमस्ते पितृरूपिणे। गयायां पितृरूपेण स्वयमेव जनार्द्दनः। तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षं मुच्यते च ऋणत्रयात्”। ४शालग्रामभेदे शालग्रामशब्दे दृश्यम्। तन्नाम्ना भोजनकाले हरेः स्मरणीयता भोजने च जनार्द्दनम्” इत्युक्तेः “आर्त्तसन्तापाद्य जनार्द्दनस्य” माघः

जनाशन पु०जनानश्नाति अश—भोजने ल्यु। १वृके राजनि०। २लोकभोजिनि त्रि०। भावे ल्युट् ६त०।३लोकभक्षणे न०।

जनाश्रय पु० जनानां लोकानामाश्रयः। मण्डपे अमरः।

जनासाह् पु०जनान् सहते सह—ण्वि पूर्वदीर्घः। लोकसहिष्णौ “बलं जनाषाडिन्द्र! तव्यम्” ऋ० १।५४।११। “सहेः साडः” पा० अत्र षत्वम्।

जनि(नी) स्त्री जन—भावे इन् वा ङीप्। १उत्पत्तौ “जनिः कर्त्तुः प्रकृतिः” पा० २अभूतप्रादुर्भावे। जायते स्वयं गर्भो वाऽस्याम्, आधारे इ। ३नार्य्याम् ।४मातरि ४स्नुषायां च अमरः ५जायायाम्। जायते आरोग्यमनया।६ओषधिभेदे ७जतुकायाञ्च शब्दरत्ना०। ८जनीनामगन्धद्रव्ये रायमुकुटः।“उदीर्य्य भूयं कपटाज्जनीं जनः” नैष०।

जनिका स्त्री जनि(नी)+स्वार्थे क। १जनिशब्दार्थे। जनयति जन—णिच्—ण्वुल् कापि अत इत्वम्। २उत्पादिकायां स्त्रियां स्त्री।

जनित त्रि० जन—णिच्—क्त। उत्पादिते “सेनाचरीभवदिभाननदानवारिवासेन यस्य जनिता सुरभिर्नभश्रीः” नैष०। “ख्यातिजनजनितनामपदाम्” माघः।

जनितृ पु० जन—अन्तर्भूतण्यर्थे तृच्। १पितरि शब्दरत्ना०। २मातरि स्त्री ङीप् शब्दच०।

जनित्व पु० जन—णिच्—इत्वन्। १पितरि २मातरि स्त्री उज्ज्वल०। जन—भविष्यति इत्वन् ।३जनिष्यमाणे “अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम्” यजु० २५।२३। “जनित्वं जनिष्यमाणम्” वेददी०।

जनित्वन न० जन—भावे बा० इत्वन। जनने। “जनित्वनाय मामहे” ऋ० ८।२।४२। “जनित्वनाय जननाय”भा०।

जनिनीलिका स्त्री जन्या नीलिका।१महानीलीवृक्षे राजनि०

जनिमत् त्रि० जनिर्जन्मास्त्यस्य मतुप्। जन्मयुक्ते स्त्रियां ङीप् वेदे मस्य वः। जायायुक्ते “अश्वदत्त्वमेनां शिक्षनियमस्त्वदर्थे” ऋ० ५।२१।२ जनिवतो जायावतः” भा०।

जनिमन् पु० जन—भावे मनिन्। जन्मनि उज्ज्व०।

जनिष्णु त्रि० जन—बा० भविष्यति—इष्णु। जनिष्यमाणे “कुतएव जनिष्णूंस्तु स्वभावादपरायणः” भा० शा० १९९अ०। “जातो वापि जनिष्णुर्वा” रामा० आर० ६६।१४।

जनी पु० ६त०। १बदरवृक्षे राजनि० २जतुकायां ३कृष्णनामौषधौ ४हरिद्रायां ५जातीपुष्पवृक्षे स्त्री राजनि० ६जनामिमते त्रि०।

जनोदाहरण न० जनैरुदाह्रियते उद्+आ+हृ—कर्म्मणि ल्युट्। यशसि धनञ्जयः।

जनी त्रि॰ जनानवति अव—क्विप् ऊठ् इद्धिः । जनरक्षके ।

जन्तु पु॰ जन—तुन् । १जननधीले प्राणिनि अमरः अविद्या-दोषात् देहात्माभिमानिनि २जीवे । "एतेषामेव जन्तूनां भार्य्यात्वमुपयान्ति ताः" मनुः । "ज्ञानमस्ति समस्तस्य जन्तोर्विषयगोचरे" देवीमा॰ "स्वेदजाः कृमयः प्रोक्ता जन्तवश्च यथाक्रमम्" भा॰ आश्व॰ ११२६ श्लो॰ । सोमकस्य नृपस्य भार्य्यायते जायमाने पुत्रभेदे "युधिष्ठिरासीन् नृपतिः सोमको नाम धार्म्मिकः" इत्युपक्रमे "कदाचित्तस्य वृद्धस्य घटमानस्य यत्नतः ! जन्तुर्नाम सुतस्तस्मिन् स्त्रीशते समजायत" इत्युक्त्वा "तस्य राज्ञ एकपुत्त्रत्वदुःखविचार-णाय सोमयोग यज्ञो जन्तुवपाया हवने कृते जन्तुपूर्वकं पुत्त्रशतं स्त्रीशते तस्याजायत इत्युक्तम् भा॰ व॰ १२७। २२८ अ॰ । जन्तूपाख्याने दृश्यम् । ४मनुपेत्र व॰व॰" मिधण्टुः ।

जन्तुक पु॰ जन्तु+स्वार्थे क । जन्तुशब्दार्थे जन्तुनृपस्य गोत्रापत्यम् इञ् । जान्तुकि तद्गोत्रापत्ये उपका॰ बहुत्वे तस्य इञो लुक् इन्वे व्यद्वन्द्वे च । जन्तुक २तद्गोत्रापत्येषु ब॰ व॰ ।

जन्तुकम्बु पु॰ जन्तुरूपः कम्बुः । कृमिशङ्खे राजनि॰ ।

जन्तुका स्त्री जन्तुभिः कायति प्रकाशते कै—क ।१लाक्षायां, तस्याहि कीटैः प्रकाशः । २नाभीहिङ्गुनि च राजनि॰ ।

जन्तुघ्न पु॰ जन्तून् कृमीन् हन्ति हन—क । १वीजपूरे । राजनि॰ २प्राणिघातके त्रि॰ । ३विडङ्गे, ४हिङ्गुनि च न॰ । शब्दमा॰ ५विडङ्गे स्त्री ङीप् राजनि॰ । [राजनि॰ ।

जन्तुनाशन न॰ जन्तून् नाशयति नश—णिच्—ल्यु । हिङ्गुनि

जन्तुपादप पु॰ जन्तुप्रधानः पादपः । कोषाम्रवृक्षे राजनि॰ ।

जन्तुफल पु॰ जन्तवः फलेऽस्य । उडुम्बरे अमरः । [क्षितौ ।

जन्तुमती स्त्री जन्तवः सन्त्यस्यां वाहुल्येन मतुप् ङीप् ।

जन्तुमारी स्त्री जन्तून् कृमीन् मारयति मृ—णिच्—अण् उप॰गौ॰ङीष् । निम्बूके (निमकी) । राजनि॰ । [त्रिका॰ ।

जन्तुला स्त्री जन्तून् कीटान् लाति ला—क । काशतृणे

जन्तुहन्त्री स्त्री जन्तून् हन्ति हन—तृच् ङीप् । १विडङ्गे राजनि॰ २जन्तुनाशके त्रि॰ ।

जन्त्व त्रि॰ जन—कृत्यार्थे त्वन् । जनितव्ये "यज्जातं यच्च जन्त्वम्" ऋ॰ ८।८६।६ । "जन्त्वम् जनितव्यम्" भा॰

जन्म न॰ जन—भा॰ मनि । जनने भरतः ।

जन्मकील न॰ जन्म नः कील इव रोधकत्वात् । विष्णौ त्रिका॰

जन्मतिथि पु॰स्त्री जन्मनस्तिथिः । जन्मकालिकतिथिसजा-तीयतिथौ स्त्रीत्वे वा ङीप् तत्र कर्त्तव्यानां चौलचान्द्रेणैव कर्त्तव्यता । तद्विधानादि ति॰ त॰ दर्शितं यथा

"तत्र चान्द्रादि न कर्त्तव्यं चान्द्रमासीयत्वेन ग्राह-कायत्वात् । न च तस्य सौरमासीयत्वं तथात्वे जन्माहे तन्निषेधः कदाचिदप्राप्तौ तद्दर्थं तत्कालव्यापित्वोपपत्तेः नचेष्टा-पत्तिः प्रतिसंवत्सरत्वविधानात् यथा ब्रह्मपुराणे गर्गस्य "सर्वैश्च जन्मदिवसे स्नातैर्मङ्गलपाणिभिः । गुरुदेवाग्नि-विप्राश्च पूजनीयाः प्रयत्नतः । स्वनक्षत्रञ्च पितरौ तथा देवः प्रजापतिः । प्रतिसंवत्सरञ्चैव कर्त्तव्यश्च महोत्-सवः" । स्नातैस्तिलस्नातैः तथाच तत्तिथिमधिकृत्य 'तिलोद्वर्त्ती तिलस्नायी तिलहोमी तिलप्रदः । तिलभुक् तिलवापी च षट्तिली नावसीदति ।' प्रजापतिर्ब्रह्मा । मङ्गलपाणिभिः अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलं तद्धेतुतया गोरोचनादिकमपि मङ्गलं तेन गुग्गुल्वादिपाणिभि-रित्यर्थः । तथाच कृत्यचिन्तामणौ 'गुडदुग्धतिलानद्या-ज्जन्मग्रन्थेश्च बन्धनम् । गुग्गुलं निम्बसिद्धार्थं दूर्वागो-रोचनायुतम् । संपूज्य मातृविघ्नेशौ महर्षिं प्रार्थयेदिदम् । चिरञ्जीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा मुने ! । रूपवान् वित्तवांश्चैव श्रियायुक्तश्च सर्वदा । मार्कण्डेय! महाभाग! सप्तकल्पान्तजीवन !। आयुरिष्टार्थसिद्ध्यर्थमस्माकं वरदो-भव" । स्वनक्षत्रमिति स्वनक्षत्रं अश्विन्याद्यन्तर्गतजन्मनक्ष-त्रोपनक्षत्रं नामकरणे तथादर्शनात् वक्ष्यमाणब्रह्मपुरा-णोक्तप्रणवादिनमोऽन्तेन चाग्न्यैव पूजाविधानाच्च तद-स्थाने स्वनक्षत्राय नम इत्युल्लेख्यम् । पूजायामर्घ्या-नन्तरं पाद्यमाह मत्स्यपुराणम् "अर्घ्यं पाद्यादिकन्तत्र मधुपर्कं प्रयोजयेत् ।' पाद्यानन्तरमर्घ्यमाह नरसिंह-पुराणम् । 'पाद्यं चैव तृतीयया चतुर्थ्यार्घ्यं प्रदा-पयेत् ।' तृतीयया पुरुषसूक्तीयतृतीयया ऋचा उभय-क्रमदर्शनादिच्छाविकल्पः इति श्रीदत्तः । श्रीपतिव्यव-हारनिर्णये 'नवाम्बरधरो भूत्वा पूजयेच्च चिरायुषम् ।' तथा 'द्विभुजं जटिलं सौम्यं सुवृद्धं चिरजीविनम् । मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेत् प्रयतस्तथा ; ततो दीर्घा-युषं व्यासं रामं द्रौणिं कृपं बलिम् । प्रह्लादञ्च हनूमन्तं विभीषणमथार्चयेत् ।' रामोऽत्र परशुरामः चिरजीवि-साहचर्य्यात् द्रौणिरश्वत्थामा । तथा 'स्वनक्षत्रं जन्मतिथिं प्राप्य सम्पूजयेन्नरः । षष्ठीञ्च दधिभक्तेन वर्षे वर्षे पुनः-पुनः' । 'एकैकां देवतां राम ! समुद्दिश्य यथाविधि । चतु-र्थ्यन्तेन धर्मज्ञ ! नाम्ना च प्रणवादिना । होमद्रव्यमथैकैकं

शतसंख्यन्तु होमयेत्" इति विष्णुधर्म्मोत्तरदर्शनात् । एवं होमे स्वाहान्तता च मन्त्रस्य "स्वाहावसाने जुहुयात् ध्यायन् वै मन्त्रदेवताम्" इति स्मृतेः । अशक्तौ तु देवीपुराणम् "होमग्रहादिपूजायां शतमष्टोत्तरं भवेत् । अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते" । स्कान्दे "खण्डनं नखकेशानां मैथुनाध्वानमेव च । आमिषं कलहं हिंसां वर्षवृद्धौ विवर्जयेत्" । अध्वानम् अध्वगमनं कलहमित्यत्र सङ्करमिति क्वचित् पाठः सङ्करं युद्धम् । वर्षवृद्धौ जन्मदिने । वृद्धमनुः "मृते जन्मनि संक्रान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा । अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा" । जन्मनि पुत्त्रजन्मनि । ज्योतिषे "स्नात्वा जन्मदिने स्त्रियं परिहरन् प्राप्नोत्यभीष्टां श्रियम् मत्स्यान्मीनयतो द्विजाय ददतोऽप्यायुश्चिरं वर्द्धते । सक्तून् खादति यस्तु तस्य रिपवो नाशं प्रयान्ति ध्रुवं भुङ्क्ते यस्तु निरामिषं स हि भवेत् जन्मान्तरे पण्डितः" । दीपिकायाम् "जन्मर्क्षयुक्ता यदि जन्ममासे यस्य ध्रुवं जन्मतिथिर्भवेच्च । भवन्ति तद्वत्सरमेव यावत् सैकज्ञसम्मानसुखानि तस्य । कृतान्तकुजयोर्वारे यस्य जन्मदिनं भवेत् । अन्दत्वयोगसंप्राप्तौ विघ्नस्तस्य पदे पदे" । कृतान्तकुजयोः शनिमङ्गलयोः । "तस्य सर्व्वौषधिस्नानं ग्रहविप्रसुरार्च्चनम् । ग्रहानुद्दिश्य होमो वा ग्रहाणां प्रीतिमिच्छता । सौरारयोर्दिने मुक्ता देयाम्बे तु काञ्चनम् । मुरा मांसी वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीद्वयम् । शठीचम्पकमुस्ताश्च सर्व्वौषधिगणः स्मृतः" ॥ सौरारयोः शनिभौमयोः । रजनीद्वयं हरिद्रादारुहरिद्रे । एषां पत्रादीनामपि ग्रहणम् । कषायावयवग्रहणमाह मत्स्यपुराणम् 'एषां पत्राणि साराणि मूलानि कुसुमानि च । एवमादीनि चान्यानि कषायाख्योगणः स्मृतः" । तत्र क्रमः । तिलोद्वर्त्तनं तिलयुक्तजलेन स्नानं नववस्त्रपरिधानं गुग्गुलुनिम्बश्वेतसर्षपदूर्व्वागोरोचनात्मकजन्मग्रन्थिं दक्षपाणौ बध्नीयात् । गुरुदेवाग्निविप्राः पूजनीयाः स्वनक्षत्रमपि पूजनीयम् । अत्र च "हस्तास्वाती श्रवणा अक्लीबे मृगशिरोनपुंसि स्यात् । पुंसि पुनर्वसुपुष्यौ मूलं पुंस्त्री स्त्रियः शेषाः" इत्यनेन लिङ्गनिर्णयः । अनुमनस्वादीनां गोपनमाह विष्णुधर्म्मोत्तरे "गोपयेज्जन्मनक्षत्रं धनसारं गृहे मलम् । प्रभोरप्यपमानञ्च तस्य दुश्चरितञ्च यत्" । धनसारं धनश्रेष्ठं मलं छिद्रम् । पितरौ प्रजापतिः सूर्य्यो गणपतिर्मार्कण्डेयश्च पूजनीयः । 'सतिलं गुडसंयुक्तमञ्जल्यर्द्धमितं पयः । मार्कण्डेयवरं लब्ध्वा पिबाम्यायुष्यहेतवे" इति गुडतिलदुग्धपानमन्त्रः । ततः प्रार्थनामन्त्रौ । 'चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा मुने ! । रूपवान् वित्तवांश्चैव श्रिया युक्तश्च सर्व्वदा । मार्कण्डेय ! महाभाग ! सप्तकल्पान्तजीवन ! । आयुरिष्टार्थसिद्ध्यर्थमस्माकं वरदो भव" । ततो व्यासपरशुरामाश्वत्थामकृपबलिप्रह्लादहनूमद्विभीषणाः पूजनीयाः । पठन्नपि । "त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च । ब्रह्मविष्णुशिवैः सार्द्धं रक्षां कुर्व्वन्तु तानि मे" । इति मत्स्यपुराणीयं पठेत् । पितृमातृपादग्रहणक्रमस्तु विष्णुपुराणादवसेयः यथा "कृष्णोऽपि वसुदेवस्य पादौ जग्राह सत्वरः । देवक्याश्च महाबाहुर्बलदेवसहायवान्" । एवञ्च "सहस्रन्तु पितृन्माता गौरवेणातिरिच्यते" इति मनुवचने सहस्रं पितृनपेक्ष्य यद्गौरवमुक्तं तत्पोषणरक्षाद्यम् । अतएव मनुः "मृते भर्त्तरि पुत्त्रस्तु वाच्यो मातुररक्षिता" । वाच्यो गर्हणीयः । अत्र वैदिकेतरमन्त्रपाठे शूद्रादेरप्यधिकारः "वेदमन्त्रवर्ज्जं शूद्रस्य" इति छन्दोगाह्निकाचारचिन्तामणिधृतस्मृतौ वेदेति विशेषणात् । एवञ्च पुराणमधिकृत्य "श्राव्यं तच्च न चान्येन ब्राह्मणं क्षत्त्रियं विना । श्रोतव्यमिह शूद्रेण नाध्येतव्यं कदाचन" इति भविष्यपुराणवचनं पुराणमन्त्रेतरपरम् । पञ्चयज्ञस्नानश्राद्धेषु पौराणिकमन्त्रोऽपि निषिद्धः । शूद्रमधिकृत्य "नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न हापयेत्" इति याज्ञवल्क्येन "अब्लिङ्गविधानेव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते । तूष्णीमेव हि शूद्रस्य स नमस्कारकं मतम्" इति योगियाज्ञवल्क्येन श्राद्धमधिकृत्य "अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्ज्जितः । अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते" इति वराहपुराणेन च नमस्कारेणेति तूष्णीमिति मन्त्रवर्ज्जित इति चाभिधानादेतत्परं वैदिकपरञ्च शूद्राधिकारे गौतमवचनं "अनुमतोऽस्य नमस्कारो मन्त्रः" इति । अनुपनीतस्यापि शूद्रसमत्वेन श्राद्धातिरिक्तवेदपाठनिषेधमाह मनुः "नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते । शूद्रेण हि समस्तावत् यावद्वेदे न जायते" । स्त्रीणामपि वैदिकमन्त्रनिषेधमाह नृसिंहतापनीयम् "सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रयोर्नेच्छन्ति सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्री शूद्रो यदि जानीयात् स मृतोऽधोगच्छति" इति नेच्छन्तीतिपर्य्यन्तं पराशरभाष्येऽपि लिखितम् ।

जन्मतिथेः प्रागुक्तब्रह्मपुराणीयत्वात् पौर्णमास्यन्तमासादरः। वृहस्पतिपरिशिष्टम् "उपाकर्म्म तथोत्सर्गः प्रसवाहोऽष्टकादयः। मासवृद्धौ पराः कार्य्या वर्जयित्वा तु पैतृकम्"। अत्राष्टकासाहचर्य्याज्जन्माष्टम्यां तथा दर्शनाच्च प्रसवाहो जन्मदिनम्।"द्वादश मासाः संवत्सरः कचित्त्रयोदश मासाः संवत्सरः" इति श्रुत्या वर्षे मासवृद्धिरूपा मानवृद्धिरुक्ता सैवात्र ग्राह्या न तु सौरे मासि तिथिद्वयलाभात् मानवृद्धिर्जैमिनिवाक्योक्ता ग्राह्या तिथिद्वयलाभस्य मानवृद्धित्वे प्रमाणाभावात्। मानवृद्धावित्यत्र मासवृद्धावित्ति हेमाद्रिणा धृतम्। पैतृकं सपिण्डीकरणं मलमासमृतस्य प्रत्याब्दिकञ्च तयोर्मलमासेऽपि विधानात्। ज्योतिः पराशरोऽपि "उपाकर्म्म तथोत्सर्गः प्रसवाहोऽष्टकादयः। मासवृद्धौ पराः कार्य्या वर्जयित्वा तु पैतृकम्"। जन्मतिथेरुभयदिनलाभे तु देवीपुराणम् "युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्व्वती प्रिया। रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता। पक्षद्वये जन्मतिथिर्यदि स्यात् पूज्या तदा जन्मभसंयुतेन। असङ्गता भेन दिनद्वयेऽपि पूज्या परा या भवतीह यस्मात्"। भं नक्षत्रं परवचनं हृष्ट्राजमार्त्तण्डेऽपि। पूर्व्वाह्णे तिथिनक्षत्रलाभ एवेदं लक्ष्यते "नक्षत्रे खण्डिते येन प्राप्तः कालस्तु कर्म्मणः। नक्षत्रकर्माण्यत्रैव तिथिकर्म तथैव च" इति वृहस्पतिवचनात्। खण्डिते खण्डद्वययुक्ते येन नक्षत्रखण्डेन विहितकालः प्राप्तः। नक्षत्रद्वैधे तु बौधायनमार्कण्डेयौ "तन्नक्षत्रमहोरात्रं यस्मिन्नस्तं गतोरविः। यस्मिन्नुदेति सविता तन्नक्षत्रं दिनं स्मृतम्"। पूर्व्वार्द्ध महोरात्रसाध्योपवासनक्तैकभक्तेषु "तत्रैवोपवसेन्नक्ते यस्मिन्निशीथादधोभवेत्। उपवासे यदुक्तं स्यात् तद्धि नक्तैकभक्तयोः" इति स्कन्दपुराणात् निशीथादधइत्यनेन अर्द्धरात्रपूर्व्वकालत्वेन सूर्य्यास्तमयकालस्यापि लाभात्। "उपोषितव्यं नक्षत्रं येनास्तं याति भास्करः। यत्र वा युज्यते राम! निशीथे शशिना सह" इति विष्णुधर्म्मोत्तराच्च। उपवासवज्जकव्रतादीनामहोरात्रसाध्यता अहोरात्रसाध्यभोजनद्वयस्यैकतरपरित्यागसहितकालविशेषनियामकत्वात्। यस्मिन्नुदेतीति तु दिवसकर्त्तव्यस्नानदानादाविति बोध्यम्। पितृकार्य्येऽपि शुक्लकृष्णपक्षाभ्यां व्यवस्थामाह बौधायनः "सा तिथिस्तच्च नक्षत्रं यस्मिन्नभ्युदितोरविः। वर्द्धमानस्य पक्षस्य हीने त्वस्तमयं प्रति"। हीने चन्द्रस्य हीनत्वात् कृष्णपक्षे, वर्द्धमानस्य चन्द्रस्य वर्द्धमानत्वेन शुक्लपक्षस्य। कालमाधवीयोऽप्येवम्। भोजराजः "यो जन्ममासे क्षुरकर्मयात्रां कर्णस्य वेधं कुरुते च मोहात्। नूनं स रोगं धनपुत्रनाशं प्राप्नोति मूढोवधबन्धनानि। जातं दिनं दूषयते वशिष्ठस्त्वष्टौ च गर्गोयवनोदशाहम्। जन्माख्यमासं किल भागुरिश्च चूडे विवाहे क्षुरकर्णवेधे"। एतद्विषयभेदस्तु राजमार्त्तण्डे "छन्नानि प्रतिषिद्धानि पुनः सम्भावितानि च। सापेक्षनिरपेक्षाणि स्मृतिवाक्यानि कोविदैः"। सापेक्षनिरपेक्षाणि समर्थासमर्थविषयकाणि। क्षुरेति क्षुरिकर्म्म। राजमार्त्तण्डे "देवकार्य्ये पितृश्राद्धे रवेरंशपरिक्षये क्षुरिकर्म्म न कुर्व्वीत जन्ममासेऽथ जन्मभे"। एवञ्च चूडे इति चूडाकरणे अधिकदोषाय। नार्य्यास्तु जन्ममासे विवाहमाह श्रीपतिव्यवहारसमुच्चये "स्नानं दानं तपो विद्या सर्वमङ्गल्यवर्द्धनम्। उद्वाहश्च कुमारीणां जन्ममासे प्रशस्यते"। एवं "जन्मोदये जन्मसु तारकासु मासेऽथ वा जन्मनि जन्मभे वा। व्रतेन विप्रो नवकुम्भतोऽपि विद्याविशेषैः प्रथितः पृथिव्याम्" इति व्यासवचनेन जन्ममासे उपनयनविधानात्तदङ्गसमिरवर्पनेऽपि न दोषः। उदये लग्ने भे राशौ नवकुम्भतोऽपि स्वल्पविद्योऽपि। अत्र जन्ममासकृत्याकृत्ये सौरादरो यात्रादिसाहचर्य्यात् व्यवहारोऽपि तथा। प्रतिमासे जन्मनक्षत्रकृत्यमाह विष्णुधर्म्मोत्तरम् "जन्मनक्षत्रगे सोमे शिरःस्नानेन यत्नतः। पूजा सोमस्य कर्त्तव्या नक्षत्रस्य तथात्मनः। श्राद्धं कुर्य्यात् प्रयत्नेन वह्निब्राह्मणपूजने। वाहनायुधरत्नाद्यं पूजनीयं प्रयत्नतः। सुराणामर्च्चनं कार्य्यं केशवस्य विशेषतः"।

जन्मद पु० जन्म ददाति दा—क। पितरि शब्दच०।

जन्मदिन न० जन्मनोदिनम्। जन्मदिवसे तच्च तिथिरूपं जन्मतिथिशब्दे उदा०।

जन्मन् न०जन—भावे मनिन्। १उत्पत्तौ. २आद्यक्षणसम्बन्धे, ३गर्भवासतोयोनिद्वारानिःसरणे ४न्यायाद्युक्ते अपूर्वदेहग्रहणे, अपूर्वदेहादिभिरात्मनः सम्बन्धे ज्योतिषोक्ते ५जन्मनक्षत्रे, तदवधिके ६दशमे ७अनविंशे च नक्षत्रे। तत्र मनुष्याणां जन्मप्रकारस्तु गर्भशब्दे २५४८ पृ० उक्तप्रायोऽपि अत्र विशेषः कश्चित् प्रदर्श्यते। "ऋतौ विकाशा भवति योनिः कमलवत् सदा। गर्भाशयस्ततः शुक्रं धत्ते रक्तसमन्वितम्। अन्यत्र काले सङ्कुला

योनिर्भवति योषिताम्। दुष्टं शुक्रमतो योनौ नैति गर्भाशयं शनैः। ऋतावपि तु योनिश्चेद्वातपित्तकफावृता। भवेत्तदा विकाशत्वं नैव तस्यां प्रजायते। ऋतुकाले यदा शुक्रं निर्दोषं योनिसंस्थितम्। तदा तद्वायुना स्पृष्टं स्त्रीरक्तेनैकतां व्रजेत्। निषेकमानवं स्त्रीणां बीजं प्राप्य रजस्तथा। युक्तमात्रोऽपि नरकात् स्वर्गाद्वापि प्रपद्यते। विसर्गकाले शुक्रस्य जीवः कारणसंवृतः। इत्या प्रविशते योनिं कर्म्मभिः स्वैर्नियोजितः। तच्छुक्ररक्तमेकस्थमेकाहात् पललं भवेत्। पञ्चरात्रेण कललं बुद्बुदाकारतां व्रजेत्। बुद्बुदः सप्तरात्रेण मांसपेशी भवेत्ततः। द्विसप्ताहाद्भवेत् पेशी रक्तमांसान्विता दृढा। बीजस्येवाङ्कुराः पेश्यः पञ्चविंशतिरात्रतः। भवन्ति मासमात्रेण पञ्चधा जायते पुनः। ग्रीवा शिरश्च स्कन्धश्च पृष्ठवंशस्तथोदरम्। पाणिपादं तथा पार्श्वं कटिमात्रं तथैव च। मासद्वयेन सर्व्वाणि क्रमशः सम्भवन्ति हि। त्रिभिर्मासैः प्रजायन्ते सर्वाङ्गाङ्कुरसन्धयः। मासैश्चतुर्भिरङ्गुल्यः प्रजायन्ते यथाक्रमम्। स्थैर्यं चतुर्थे चाङ्गानां पञ्चमे शोणितोद्भवः। षष्ठे बलस्य वर्णस्य नखलोम्नाञ्च सम्भवः। दन्तपङ्क्तिस्तथा गुह्यं जायन्ते च नखाः पुनः। कर्णयोश्च भवेच्छिद्रं षण्मासाभ्यन्तरेण च। पायुर्मेढ्रमुपस्थञ्च नाभिश्चैवोपजायते। सन्धयो ये च गात्रेषु जायन्ते मासि सप्तमे। मनस्तु चेतनायुक्तं नाभीस्नायुसिरास्ततः। सप्तमे चाष्टमे चैव त्वङ्मांसस्मृतिमानपि। अङ्गप्रत्यङ्गसम्पूर्णः शिरःकेशसमन्वितः। विभक्तावयवः स्पष्टः पुनर्मासाष्टमेन च। नवमे दशमे मासि प्रबलैः सूतिमारुतैः। निःसार्य्यते बाण इव जन्तुश्छिद्रेण सज्वरः। मनसश्चञ्चलत्वेन यदा गर्भस्थितिर्भवेत्। तदा विकृतिरूपेण पापात्मा हि प्रजायते। पुटद्वयं समासाद्य यदा वहति मारुतः। तदा प्रसूते पापिष्ठान् पङ्गून् कर्म्मबहिष्कृतान्। मातृरक्तोत्तरा नारी पितुः शुक्रोत्तरो नरः। उभयोर्बीजसामान्ये जायते वै नपुंसकम्। विषमायां तिथौ चित्रं कुर्य्याद्वै बीजन्तु कन्यकाम्। समायां पुरुषं नूनं केचिदाहुर्मनीषिणः। वामाङ्गेन भवेन्नारी दक्षिणेन पुमान् भवेत्। रक्ताधिक्ये मातृरूपं शुक्राधिक्ये तु पैतृकम्। शुक्रशोणितसंघाते वायुना च द्विधा कृते। यमौ स्यातां त्रिधा चेति चतुर्धा बहुधापि वा। ततो हीनाधिकव्यङ्गाङ्गखर्व्ववामनकादयः। जायन्ते सर्पकुण्डाण्डा विकृताश्चास्य योनयः"। "गर्भात् कोटिगुणं दुःखं योनियन्त्रनिपीड़ने। संमूर्च्छा तस्य जठराज्जायमानस्य देहिनः। जायमानः पुरीषासृङ्मूत्रशुक्राविलाननः। प्राजापत्येन वातेन पीड्यमानास्थिबन्धनः। अधोमुखो वै क्रियते प्रबलैः सूतिमारुतैः। क्लेशात् निष्क्रान्तिमायाति जठरान्मातुरातुरः। ततस्तं वैष्णवी माया समास्कन्दति मोहिनी। तया विमोहितात्मासौ ज्ञानभ्रंशमवाप्नुयात्। स्पृष्टमात्रस्य घोरश्च ज्वरः समुपजायते। तेन ज्वरेण महता महामोहः प्रजायते। कण्टकैरिव भिन्नाङ्गः क्रकचैरिव दारितः। पूतिव्रणान्निपतितो धरण्यां क्रिमिको यथा। कण्डूभुग्नापरीताङ्गः कश्चित्तिष्ठति वा रटन्। विण्मूत्रभक्षणाद्यञ्च गतज्ञानः समाचरेत्। कण्डूयनेऽपि चाशक्तः परिवर्त्तेऽप्यनीश्वरः। स्तनपानादिकाहारमवाप्नोति परेच्छया। अशुचौ संस्तरे सुप्तः कीटदंशादिभिस्तथा। भक्ष्यमाणोऽपि नैवैषां समर्थो विनिवारणे। केन बन्धेन बद्धोऽहं कारणं किमकारणम्। किं कार्य्यं किमकार्य्यं वा किं वाच्यं किञ्च नोच्यते। कोऽधर्म्मः कश्च वै धर्म्मः कस्मिन् वा वर्त्तते कथम्। किं कर्त्तव्यमकर्त्तव्यं किं वा किं गुणदोषवत्। संमूढस्य स्मृतिभ्रंशः शीघ्रं संजायते पुनः। मतिः संजायते तूर्णं जन्तोस्तत्रैव जन्मनि। रक्तो मूढश्च लोकोऽयमकार्य्ये सम्प्रवर्त्तते। देही देहं परित्यज्य नेन्द्रस्थानमपीच्छति। तस्मात् कीटोऽपि जन्तूनां सुमूढो जायते भृशम्। न चात्मानं विजानाति न परं न च दैवतम्। न शृणोति परं श्रेयः सति चक्षुषि नेक्षते। बुद्धौ सत्यां न जानाति बोध्यमानो बुधैरपि। संसारे क्लिश्यते तेन रागलोभवशानुगः" सुखबोधः।

जन्म च "जायतेऽस्ति वर्द्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यति" यास्कोक्तेषु षट्सु भावविकारेषु आद्यो भावविकारः। "जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च" गीता। "जन्मसम्पद्विपत्क्षेमं प्रत्यरिः साधको वधः। मित्रं परममित्रञ्च त्रिरावृत्त्या पुनः पुनः" ज्यो० त०। "श्राद्धं दद्यात् त्रिजन्मनि"। "जन्मर्क्षे निधनेऽपि च" ज्यो०त०। कर्त्तरि मनिन्। ८जने त्रिका०। आधारे मनिन्। ९जन्मलग्ने १०जन्मराशौ च "जन्मनीत्यं विचिन्त्यधाम्" "जन्मनीच्छितयुक् शुभैः" नी०क०ता०।

जन्मप पु० जन्म जन्मलग्नं पाति पा–क । १जन्मलग्नपतौ २जन्मराशिपतौ च जन्मपत्याटयोऽप्यत्र । "जन्मपः क्रूरितोऽशुभैः" नी० ता० ।

जन्मभ न० ६त० । १जन्मनक्षत्रे २जन्मलग्ने ३ जन्मराशौ च ४जन्मनक्षत्रादिसजातीये नक्षत्रादौ जन्मर्क्षादयोऽप्यत्र । "जन्मर्क्षे निधनेऽपि च" ज्यो०त० ।

जन्मभूमि स्त्री ६त० । जन्मस्थाने । "जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी" उद्भटः ।

"वञ्चनीया वयं नूनं त्वया यादवनन्दन ! । अथ वा प्राणिनस्तात ! रमन्ते जन्मभूमिषु" हरिवं०१०२ अ० ।

जन्ममास पु० ६त० । १जन्माधारमासे २तत्सजातीये मासे च "न जन्ममासे न च दैत्यपौषे क्षौरं विवाहो न च कर्णवेधः" ज्यो०त० "जन्मर्क्षे जन्ममासे वा तारायामथ जन्मनि । जन्मलग्ने भवेदूढा धनाढ्या जन्मभोदये" चण्डेश्वरः । जन्ममासश्च यस्मिन् चान्द्रे मासे जन्म स मासः इत्येके जन्मतिथिमारभ्य त्रिंशत्तिथ्यात्मको मासो जन्ममास इति पक्षान्तरं यथाह मु० चि० व्याख्यायां पी० धा० "जन्मर्क्षमासतिथयो व्यतिपातभद्रावैधृत्यमापितृदिनानि तिथिक्षयर्द्धी । न्यूनाधिमासकुलिकप्रहरार्धपातविष्कम्भवज्रघटिकात्रयमेव वर्ज्यम्" मु० चि० । जन्मर्क्षमासतिथिप्रभृतयः पदार्थाः सर्वेषु कर्मसु वर्ज्या इति द्वितीयश्लोकेनान्वयः तान् पदार्थानाह जन्मर्क्षेति यस्मिन्नक्षत्रे जन्म भवेत् तज्जन्मर्क्षं यस्मिन् मासे जन्म भवेत् स जन्ममासः यस्यां तिथौ जन्म भवेत् सा जन्मतिथिः एते वर्ज्याः यदाह वसिष्ठः "स्वजन्ममासर्क्षतिथिक्षणेषु वैनाशिकाद्युक्तगणेषु भेषु । नोद्वाहयात्राभ्युदयाभिलाषी नैवाद्यगर्भेद्विनयं कदाचित्" । अयं च जन्मनक्षत्रमासतिथिनिषेधः आद्यगर्भस्यैव यदाह नारदः "जन्ममासे न जन्मर्क्षे न जन्मदिवसेऽपि वा । आद्यगर्भसुतस्यापि दुहितुर्वा करग्रहः" इति अनेनाद्यगर्भव्यतिरिक्तकन्यायास्तादृशवरस्य जन्मर्क्षमासतिथिषु शुभफलत्वमुक्तं भवति अतएवाह च्यवनः "जन्मर्क्षे जन्ममासे वा तारायामथ जन्मनि । जन्मलग्ने भवेदूढा पुत्राढ्या पतिवल्लभा" । अथ जन्ममासलक्षणं जगन्मोहने वृद्धगर्गः "आरभ्य जन्मदिवसं यावत्त्रिंशाहिनं भवेत् । स जन्ममासो विज्ञेयो गर्हितः सर्वकर्मसु" इति अस्यापि विशेषस्तत्रैव "जातं दिनं दूषयते वसिष्ठः पञ्चैव गर्गस्त्रिदिनं तथात्रिः । तज्जन्मपक्षं किल भागुरिश्च व्रते विवाहे गमने क्षुरे चेति" । वस्तुतस्तु यस्मिंश्चान्द्रमासे चैत्रादौ जन्माभूत् स चान्द्रमासो जन्ममासतया त्याज्य इति युक्तमुत्पश्यामः "इन्द्राग्नी यत्र हूयेते मासादिः स प्रकीर्त्तितः । अग्नीषोमौ स्थितौ मध्ये समाप्तौ पितृसोमकाविति" हारीतवचनात् "उपवासव्रतोद्वाहा यात्रा क्षौरोपनायनम् । तिथिवर्षादि निखिलं चान्द्रमासेन दृश्यते" इति कश्यपोक्तेश्च । अत्र चान्द्रमासस्यैव चूडादौ निषेध इति स्थितम् ।

जन्ममासस्य जन्मतिथिकृत्ये चान्द्रपरता क्षौरादि निषेधे सौरपरतेति म० त० रघु० । "विवाहादौ स्मृतः सौरः" इति तद्धृतवचनात् । आचारभेदात् देशभेदाच्च व्यवस्था । उपयमशब्दे १२४४ पृ० अधिकं दृश्यम् ।

जन्मराशि पु० ६त० । जन्मकालिकराशिसजातीये राशौ ।

जन्मवर्त्मन् न० ६त० । योनौ त्रिका० । "योनेः शरीरम्" शा०स्त० तस्याः शरीरोत्पत्तिस्थानत्वकीर्त्तनात् तथात्वम् ।

जन्मशय्या स्त्री जन्मनिमित्तं शय्या । प्रसवार्थशय्यायाम् । "स ददर्श महात्मानं शरतल्पगतं प्रभो ! । जन्मशय्यागतं वीरं कार्त्तिकेयमिव प्रभुम्" भा० भी० १२५ अ० ।

जन्मान्तर न० अन्यत् जन्म मयू०स० । भवान्तरे परलोके । ततः गहा०भवार्थे छ । जन्मान्तरीय परजन्मभवे त्रि० । "जन्मान्तरीयनतृपापवतः सहस्रमरणेनोद्धारः" शु०त०रघु०

जन्माष्टमी स्त्री कृष्णस्य जन्माधारोऽष्टमी । कृष्णजन्माष्टम्याम् कृष्णाष्टमी शब्दे २२२०पृ० विवृतिः । हरिभक्तिविलासमते तु तत्रत्यव्रतकालव्यवस्था यथा

"जन्माष्टमी पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कदाचन । पलवेधे तु विप्रेन्द्र ! सप्तम्या चाष्टमीं त्यजेत् । सुराया बिन्दुना स्पृष्टं गङ्गाम्भःकलसं यथा । विना ऋक्षेण कर्त्तव्या नवमी संयुताष्टमी । सऋक्षापि न कर्त्तव्या सप्तमी संयुताष्टमी । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन त्याज्यमेवाशुभं बुधैः । वेधे पुण्यक्षयं याति तमः सूर्योदये यथा । यच्च वह्निपुराणादौ प्रोक्तं विद्धाष्टमीव्रतम् । अवैष्णवपरं तच्च कृतं वा देवमायया" । [जीवे अमरः ।

जन्मिन् त्रि० जन्म + अस्त्यस्य व्रीह्यादि० इनि । प्राणिनि

जन्मेजय पु० जनमेजय+पृषो० । जनमेजयरूपे हारा० ।

जन्य त्रि०जन-"भव्यगेयेत्यादि"पा०कर्त्तरि यत् । १जायमाने । जन-णिच्-कर्मणि यत् । २उत्पाद्ये "जन्यानां जनकः"भापा० । कर्त्तरि यत् । ३जनके च मेदि० । जनीं वधूं वहति नयति वा यत् । ४नवोढाज्ञातिभृत्य-

स्निग्धेषु त्रि० मेदि०। ५हट्टे. ६परीवादे. ७युद्धे च न० मेदि० "तत्र जन्यं रघोर्घोरं पार्वतीयगणैरभूत्" रघुः ८देहे पु० शब्दचि०। भावे यत्। ९जनने न०। १०मातृवयस्यायां स्त्री मेदि०। जनाय हितं यत्। ११जनहिते त्रि०। "तुष्टाव जन्यं विसृजन् जनार्हणम्" भाग० १।८।२ जन्यशब्दात् उत्करा० चतुरर्थ्यां छ। जन्यीय तत्सन्निकृष्टदेशे त्रि०। "याहीति जन्यामवदत् कुमारी" रघुः। १२प्रीतौ स्त्री हेम०। जनस्य जल्पः जन+जल्पे-ऽर्थे यत्। १३जनस्य जल्पे पु०।

जन्यु पु० जन–युच् धा०–न अनादेशः। १धातरि २वह्नौ ३प्राणिनि च मेदि०। भावे युच्। जनने पु० "व्यक्तताया द्वितीयोऽयं जन्युर्हि मम सर्वथा" हरिवं० १२५ अ०।

जप उच्चारणे वाचि च भ्वा० पर० सक० सेट्। जपति अजापीत्-अजपीत्। जजाप जेपतुः। जप्त्वा। "एतदक्षरमेतां च जपन् व्याहृतिपूर्विकाम्" मनुः। "ततः सप्रणवां सव्याहृतिकां गायत्रीं जपेत्" गोभि० "जपेत् सप्तशतीं मध्ये" चण्डीशब्दे दृश्यम्।

अभि+आभिमुख्येन जपे "चकार रक्षां कौशल्या मन्त्रैरभिजजाप च" रामा० अयो० २५।३०। सव्यक्तकथने च

उप+भेदने। (कानफुसनि देओया) "उत्तारं कुरुराजस्तु शनैः कर्णमुपाजपत्" भा० वि० २२१६ "उपजप्यानुपजपेत्" मनुः "उपजापः कृतस्तेन" माघः।

जप त्रि० जप–कर्त्तरि अच्। १जपकारके। "कर्णे जपैराहितराज्यलोभा" नैष०। ततस्तु "निगते काले लभते जपतामपि" भा० आनु० २८अ०। काश्यपशब्दे १८६०पृ० दृश्यम्। भावे अप्। २मन्त्रादेरावृत्तौ चण्डीशब्दे दर्शितसप्तशत्याः ३पाठे च। तत्प्रकारो यथा तन्त्रसा० "मनः संहृत्य विषयान्मन्त्रार्थगतमानसः। न द्रुतं न विलम्बञ्च जपेन्मौक्तिकपङ्क्तिवत्। जपः स्यादक्षरावृत्तिर्मानसोपांशुवाचिकैः। धिया यदक्षरश्रेणीं वर्णस्वरपदात्मिकाम्। उच्चरेदर्थमुद्दिश्य मानसः स जपः स्मृतः। जिह्वोष्ठौ चालयेत् किञ्चिद्देवतागतमानसः। किञ्चिच्छ्रवणयोग्यः स्यादुपांशुः स जपः स्मृतः। मन्त्रमुच्चारयेद्वाचा वाचिकः स जपः स्मृतः। उच्चैर्जपादविशिष्टः स्यादुपांशुर्दशभिर्गुणैः। जिह्वाजपः शतगुणः सहस्रो मानसः स्मृतः। जिह्वाजपः स विज्ञेयः केवलम् जिह्वया बुधैः"। तत्र वर्ज्यानि "विण्मूत्रोत्सर्गशङ्कादियुक्तः कर्म करोति च। अपार्थमादिकं सर्वमपवित्रं भवेत् प्रिये!। मलिनाम्बरकेशादिमुखदौर्गन्ध्यसंयुतः। यो जपेत्तं दहत्याशु देवता गुप्तसंस्थिता। आलस्यं जृम्भणं निद्रां क्षुतं निष्ठीवनं भयम्। नीचाङ्गस्पर्शनं कोपं जपकाले विवर्जयेत्"। देवताभेदे करमालाविशेषनियमो यथा

"तर्जनीमध्यमानामा कनिष्ठा चेति ताः क्रमात्। तिस्रोऽङ्गुल्यस्त्रिपर्वाणो मध्यमा चैकपर्विका। पर्वद्वयं मध्यमाया मेरुत्वेनोपकल्पयेत्। अनामामध्यमारभ्य कनिष्ठादित एव च। तर्ज्जनीमूलपर्यन्तं दश पर्वसु संजपेत्। अनामामूलमारभ्य कनिष्ठादित एव च। तर्जनीमध्यपर्यन्तमष्टपर्वसु संजपेत्"। एतद्वचनन्तु अष्टोत्तरशतादिविषयम्। शक्तिविषये पुनः। "अनामिकात्रयं पर्व कनिष्ठादित्रिपर्विका। मध्यमायाश्च त्रितयं तर्ज्जनीमूलपर्वणि। तर्ज्जन्यग्रे तथा मध्ये यो जपेत् स तु पापकृत्। अनामामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च। मध्यादिमूलपर्यन्तमष्टपर्वसु संजपेत्"। श्रीविद्याविषये तु। "अनामामध्यमयोश्च मूलाग्रञ्च द्वयं द्वयम्। कनिष्ठायाश्च तर्ज्जन्यास्त्रयं पर्व सुरेश्वरि!। अनामामध्यमयोश्च मेरुः स्यात् द्वितयं शुभम्। प्रदक्षिणक्रमाद्देवि! जपेत् त्रिपुरसुन्दरीम्। कनिष्ठामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च। तर्जनीमूलपर्यन्तमष्टपर्वसु संजपेत्। इदमपि अष्टोत्तरशतादिविषयम्। "अङ्गुलीर्न वियुञ्जीत किञ्चिदाकुञ्चिते तले। अङ्गुलीनां वियोगाच्च छिद्रे च स्रवते जपः। अङ्गुल्यग्रे च यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घने। पर्वसन्धिषु यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्। गणनाविधिमुल्लङ्घ्य योजपेत्तज्जपं यतः। गृह्णन्ति राक्षसास्तेन गणयेत् सर्वथा बुधः। हृदये हस्तमारोप्य तिर्य्यक् कृत्वा कराङ्गुलीः। आच्छाद्य वाससा हस्तौ दक्षिणेन सदा जपेत्"। जपसंख्यासाधने द्रव्यभेदनिषेधो यथा। "नाक्षतैर्हस्तपर्वैर्वा न धान्यैर्न च पुष्पकैः। न चन्दनैर्मृत्तिकया जपसंख्याञ्च कारयेत्"। तत्र विहितद्रव्याणि "लाक्षा कुशीदं सिन्दूरं गोमयञ्च करीषकम्। एभिर्निर्माय वटिकां जपसंख्यान्तु कारयेत्"। वर्णमालाजपनियमो यथा। "सबिन्दुं वर्णमुच्चार्य्य पश्चान्मन्त्रं जपेद्बुधः। अकारादिक्षकारान्तं बिन्दुयुक्तं विभाव्य च। वर्णमाला समाख्याता अनुलोमविलोमतः। पञ्चाशल्लिपिभिर्माला विहिता सर्वकर्मसु। अका-

दादिलकारान्ता वर्णमाला प्रकीर्त्तिता। क्षार्णं मेरुमुखं तत्र कल्पयेन्मुनिसत्तम !। अनया सर्वमन्त्राणां जपः सर्वसमृद्धिदः"। जपफलञ्च "जपनिष्ठो द्विजश्रेष्ठोऽखिलयज्ञफलं लभेत्। सर्वेषामेव यज्ञानां जायतेऽसौ महाफलः जपेन देवता नित्यं स्तूयमाना प्रसीदति। प्रसन्ना विपुलान् भोगान् दद्यान्मुक्तिञ्च शाश्वतीम्। यक्षरक्षःपिशाचाश्च ग्रहाः सर्पाश्च भीषणाः। जपन्तं नोपसर्पन्ति भयभीताः समन्ततः। यावन्तः कर्मयज्ञाः स्युः प्रदिष्टानि तपांसि च। सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोड़शीम्। माहात्म्यं वाचिकस्यैतत् जपयज्ञस्य कीर्त्तितम्। तस्माच्छतगुणोपांशुः सहस्रो मानसः स्मृतः" तन्त्रसा०। "नोच्चैर्जपञ्च संकुर्यात् रहःकुर्य्यादतन्द्रितः। समाहितमनास्तूष्णीं मनसा वापि चिन्तयेत्। विधियज्ञात् जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः। उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः। विना दर्भैस्तु यत्स्नानं यच्च दानं विनोदकम्। असंख्यातन्तु यज्जप्तं सर्वं तदफलं स्मृतम्। मुक्ताफलैर्विद्रुमेण रुद्राक्षैः स्फाटिकेन वा। गणना सर्वथा कार्य्या सम्यगङ्गुलिपर्वभिः। हिरण्यरत्नमणिभिर्जप्ता शतगुणं भवेत्। सहस्रगुणमिन्द्राक्षैः पद्माक्षैरयुतं भवेत्। नियुतं वापि रुद्राक्षैर्भद्राक्षैस्तु न संशयः। पुत्रजीवकजप्यस्य परिसंख्या न विद्यते। दशभिर्जन्मजनितं शतेन च पुराकृतम्। नियुतं तु सहस्रेण गायत्री हन्ति दुष्कृतम्। प्राङ्मुखो वर्त्तयेत् मालां सहस्रं शतमेव वा" वह्निपु०।

जपाङ्गमन्त्रचैतन्यादिकज्ञानमावश्यकं तत्र मन्त्रचैतन्यं यथा कालिकातन्त्रे पञ्चमपटले। "श्रीपार्वत्युवाच। भगवन्! सर्वदेवेश! लोकानां हितकारक। चतुर्वर्गप्रद देव! चैतन्यं मे प्रकाशय। शङ्कर उवाच। शृणु देवि! प्रवक्ष्यामि चैतन्यं परमाद्भुतम्। रहस्यं परमं पुण्यं गोपनीयं त्वया पुनः। चिच्चक्राच्छ्वनितं देवि! परिणामक्रमेण तु। वर्णभावं समासाद्य निर्मलं विमलात्मकम्। षट्चक्रञ्च तथा भित्त्वा शब्दरूपं सनातनम्। नादविन्दुसमायुक्तं चैतन्यं परिकीर्त्तितम्। अथ वान्यप्रकारेण श्रूयतां पद्मलोचने!। विना येन न सिध्यन्ति जपपूजादिकञ्च न। अनाहतस्य मध्ये तु ग्रथितं वर्णसुन्दरम्। सुषुम्णावर्त्मना देवि! कण्ठदेशाद्विनिर्गतम्। चैतन्यञ्च महेशानि! योगिनां योगरूपकम्। सहस्रारे वर्णरूपं परिणामक्रमेण तु। कर्णिकामध्यसंस्थे तु नादविन्दुसमन्वितम्। एवं संचिन्तयेद्देवी चैतन्यञ्च पुनः पुनः। मन्त्रवर्णाश्च चिच्चक्रे ग्रथितानि महेश्वरि!। तानि सञ्चिन्तयेद्देवि! सहस्रारदले तथा। चैतन्यमन्त्ररूपा च चैतन्यानन्ददायिनी। चैतन्यनादशक्तिश्च चैतन्यवर्णरूपकम्। मणिपूरे सदा चिन्त्यं मन्त्राणां प्राणरूपकम्। अथवान्यप्रकारेण श्रूयतां वरवर्णिनि!। कामबीजं (क्लीं) रमाबीजं (श्रीं) शक्तिबीजं (ह्रीं) सुरेश्वरि!। एतानि पूर्वमुच्चार्य्य मातृकां तदनन्तरम्। पुटितं मूलमन्त्रञ्च शतमष्टोत्तरं जपेत्। कोटिकोटिगुणञ्चैव लभते नात्र संशयः। अथवान्यप्रकारेण चैतन्यं शृणु पार्वति!। येन विज्ञातमात्रेण परमं पश्यति ध्रुवम्। सूर्य्यमण्डलमध्यस्थं चिन्तयेन्मूलमन्त्रकम्। अष्टोत्तरशतं जप्यं मूलविद्यास्वरूपकम्। गुरुं सञ्चिन्तयेत्तत्र शिवरूपं सनातनम्। शक्तिञ्च चिन्तयेत्तत्र ब्रह्मरूपां सनातनीम्। एवं सञ्चिन्तयेद्यस्तु जपेद्धा सुरसुन्दरि!। नासाध्यं तस्य लोकेऽस्मिन् सिद्धिर्देवि! करे स्थिता"। तथा प्रथमपटले "मन्त्रार्थं मन्त्रचैतन्यं योनिमुद्रां न वेत्ति यः। न सिद्ध्यति वरारोहे! कल्पकोटिशतैरपि। शतकोटिजपेनापि तस्य विद्या न सिद्ध्यतीति"। सरस्वतीतन्त्रे "कथयामि महामन्त्रं मन्त्रार्थञ्च महेश्वरि!। येन विज्ञातमात्रेण सर्वसिद्धीश्वरो भवेत्। केवलं भावबुद्ध्या च मन्त्रार्थं प्राणवल्लभे!। केवलं ज्ञानयोगेन जीवन्मुक्तो भवेद्ध्रुवम्। काली तारा महाविद्या षोड़शी भुवनेश्वरी। भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या धूमावती प्रिये!। वगला चैव मातङ्गी कमला च प्रकीर्त्तिता। ब्रह्मविष्णुमहेशाद्यैश्चतुर्वेदैर्नमस्कृता। भोगदा मोक्षदा देवी कोटिब्रह्माण्डगोपिता। अस्याश्चरणमात्रेण जीवन्मुक्तस्तु साधकः"। वरदातन्त्रे षष्ठपटले "शिव उवाच। मन्त्रार्थं कथयाम्यद्य शृणुष्व परमेश्वरि!। विना येन न सिध्यन्ति साधनैः कोटिभिः शिवे!। आदौ प्रसादबीजस्य मन्त्रार्थं शृणु पार्वति!। शिववाची हकारस्तु औकारः स्यात् सदाशिवः। शून्यं दुःखहरन्तु स्यात् तस्मान्न शिवं यजेत्। ह्रौं। दं दुर्गावाचकं देवि! उकारश्चापि रक्षणे। विश्वमाता नादरूपा। कुर्वार्थो विन्दुरूपकः। तस्मान्नैव बीजेन दुर्गामाराधयेत् शिवे!। दुं। "क काली ब्रह्म र प्रोक्तं महामायार्थकश्च ई। विश्वमातार्थकोनादो विन्दुर्दुःखहरार्थकः। तेनैव कालिका

देवीं पूजयेद्दुःखशान्तये । क्रीम् । ककारः शिववाची स्यात् रेफः प्रकृतिरुच्यते । महामायार्थ ईकारो नादो विश्वप्रसूः स्मृतः । दुःखहरार्थको विन्दुर्भुवनां तेन पूजयेत्” ह्रीम् । महाकल्पार्थकः हः व्याप्तमार्थो रेफ उच्यते । ई तुष्ट्यर्थोऽपरो नादो विन्दुर्दुःखहरार्थकः । लक्ष्मीदेव्या वीजमेतत्तेन देवीं प्रपूजयेत् । श्रीँ । सरस्वत्यर्थ ऐकारो विन्दुर्दुःखहरार्थकः । सरस्वत्यावीजमेतत्तेन वाणीं प्रपूजयेत् । ऐँ । कः कामदेव उद्दिष्टोऽप्यथवा कृष्ण उच्यते । लइन्द्र ई तुष्टिवाची सुखदुःखप्रदश्च यम् । कामवीजार्थ उक्तस्ते तव स्नेहान् महेश्वरि । क्लीँ । हः शिवः कथितो देवि ! ऊ भैरव इहोच्यते । परार्थो नादशब्दस्तु विन्दुर्दुःखहरार्थकः । वर्मवीजत्रयोह्यत्र कथितस्तव यत्नतः । हूँ । गणेशार्थे गउक्तस्ते विन्दुर्दुःखहरार्थकः । गंवीजार्थस्तु कथितस्तव स्नेहान् महेश्वरि ! । गँ । ग गणेशो व्यापकार्थो लकारस्तेज औमतः । दुःखहरार्थको विन्दुर्गणेशं तेन पूजयेत् । ग्लौँ । क्षो नृसिंहो ब्रह्म रश्च ऊर्द्धदन्तार्थकश्च औः । दुःखहरार्थको विन्दुर्नृसिंहं तेन पूजयेत् । क्षौँ । मातृवर्णाः सर्वेषां नामउक्तं स्वयम्भुवा । तेनैवाद्यन्तजानीयादर्थमभ्यन्तु चिन्तयेत् । यथायथं विभक्त्यन्तं मन्त्रार्थं चिन्तयेच्छिवे ! । तत्तद्वर्णादियोगेन संक्षेपात् कथितं त्वयि । दुर्गोत्तारणवाचीत्तारकार्थस्तकारकः । मुक्त्यर्थो रेफ उक्तोऽत्र महामायार्थकश्च ई । विश्वमातार्थको नादो विन्दुर्दुःखहरार्थकः । वधूवीजार्थ उक्तोऽत्र तव स्नेहान् महेश्वरि ! । स्त्रीँ । यत्र विन्दुद्वयं मन्त्रे एकं दुःखहरार्थकम् । अन्यत् सुखप्रदं देवि ! ज्ञात्वा चार्थं विचिन्तयेत् । यत्र विन्दुद्वयं मन्त्रे अन्यत् पर्णार्थकं मतम् । स्वाहामात्रार्थका देवी परार्था वा प्रकीर्त्तिता । यक्षमाता वषट्प्रोक्ता हरिप्रियार्थका शिरा । सुरार्था फट्द्वयपीवे विद्धि वीजं विनिर्दिशेत् । यंवीजं वायुवाचि स्यात् लमैन्द्रं परिकीर्त्तितम् । अनेकाक्षरवीजे च स्वस्ववीजं स्वनामकम् । एवं ज्ञात्वा महेशानि ! मन्त्रार्थं परिचिन्तयेत् । एकवीजद्वयं यत्र पृथगर्थं प्रकल्पयेत् । वीप्सार्थं वा महेशानि ज्ञात्वा मन्त्रं जपेत्प्रिया । इति ते कथितो देवि मन्त्रार्थः परमेश्वरि ! ईंवीजेनैव पुटितं मूलमन्त्रं जपेद्यदि । तदैव मन्त्रचैतन्यं भवत्येव सुनिश्चितम्” । सरस्वतीतन्त्रे प्रथमपटले “ईश्वर उवाच । मन्त्रार्थं परमेशानि ! सावधानावधारय । मूलाधारे मूलविद्यां भावयेदिष्टदेवताम् । शुद्धस्फटिकसङ्काशां भावयेत् परमेश्वरीम् । भावयेदक्षरश्रेणीमिष्टविद्यां सनातनीम् । मुहूर्त्तार्द्धं विभाव्यैतां पश्चाद्ध्यानपरो भवेत् । ध्यानं कृत्वा महेशानि ! मुहूर्त्तार्द्धं ततः परम् । ततोजीवो महेशानि ! मनसा कमलेक्षणे ! । स्वाधिष्ठानं ततो गत्वा भावयेदिष्टदेवताम् । बन्धूककाञ्चनसङ्काशां जवासिन्दूरसन्निभाम् । विभाव्य अक्षरश्रेणीं पद्ममध्यगतां पराम् । ततो जीवः प्रसन्नात्मा पद्मिन्या सह सुन्दरि ! । मणिपूरं ततो गत्वा भावयेदिष्टदेवताम् । विभाव्य अक्षरश्रेणीं पद्ममध्यगतां पराम् । शुद्धस्फटिकसङ्काशां शिरःपद्मोपरिस्थिताम् । ततोजीवो महेशानि ! पद्मिन्या सह पार्वति ! । हृत्पद्मं प्रययौ शीघ्रं नीरजायतलोचने ! । इष्टविद्यां महेशानि ! भावयेत् कमलोपरि । विभाव्य अक्षरश्रेणीं महामरकतप्रभाम् । ततोजीवो वरारोहे ! विशुद्धं प्रययौ प्रिये ! । तत्पद्मगह्वरं गत्वा पद्मिन्या सह पार्वति ! । इष्टविद्यां महेशानि ! आत्मांशे परिचिन्तयेत् । पद्मिन्या सह देवेशि ! पङ्कजाक्षि ! शुचिस्मिते ! । इष्टविद्यां महेशानि ! साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपिणीम् । विभाव्य अक्षरश्रेणीं हरिद्वर्णां वरानने ! । आज्ञाचक्रे महेशानि ! षट्चक्रे ध्यानमाचरेत् । षट्चक्रे परमेशानि ! ध्यानं कृत्वा शुचिस्मिते ! । ध्यानेन परमेशानि ! यद्रूपं समुपस्थितम् । तदेव परमेशानि ! मन्त्रार्थं विद्धि पार्वति” अथ कुल्लुकादि । सरस्वतीतन्त्रे तृतीयपटले “तारायाः कुल्लुका देवि ! महानीलसरस्वती । पञ्चाक्षरी कालिकायाः कुल्लुका परिकीर्त्तिता । कालीकूर्चं वधूमाया फट्कारान्ता महेश्वरि ! । छिन्नायास्तु महेशानि ! कुल्लुकाष्टाक्षरी भवेत् । वज्रवैरोचनीये च अन्ते वर्म च पूरयेत् । सम्पत्प्रदायाः प्रथमं भैरव्याः कुल्लुका भवेत् । श्रीमत्त्रिपुरसुन्दर्य्याः कुल्लुका द्वादशाक्षरी । वाग्भवं प्रथमं वीजं कामवीजमनन्तरम् । लज्जावीजं ततः पश्चात् त्रिपुरेति ततःपरम् । भगवतीति ततः पश्चादन्ते ठद्वयमुद्धरेत् । अथ कामवीजस्य कुल्लुका परिकीर्त्तिता । प्रासादवीजं शम्भोश्च मञ्जुघोषे षडक्षरम् । एकाक्षरी भुवनेश्वर्य्याः विष्णोः स्यादष्टवर्णकम् । नमोनारायणायेति प्रणवाद्यस्य कुल्लुका । मातङ्ग्याः प्रथमं वीजं माया धूमावतीं प्रति । वाराहायाश्च वधूवीजं वज्रप्रायाश्च निजवीजकम् । सरस्वत्या वाग्भवञ्च अन्नदाया अनङ्गक ! । अपरेषाञ्च

देवानां मन्त्रमात्रं प्रकीर्त्तितम् । इयन्ते कथिता देवि ! संक्षेपात् कुल्लुका मया । अज्ञात्वा कुल्लुकामेतां योजपेदधमः प्रिये ! । पञ्चत्वमाशु लभते सिद्धिहानिस्तु जायते । तथा जपादिकं सर्व्वं निष्फलं नात्र संशयः । तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन धारयेन्मूर्द्ध्नि कुल्लुकाम्” । तथा “विप्राणां प्रणवः सेतुः क्षत्त्रियाणां तथैव च । वैश्यानाञ्चैव फट्कारो माया शूद्रस्य कथ्यते । अजप्त्वा हृदि देवेशि ! यो वै मन्त्रं समुच्चरेत् । सर्व्वेषामेव मन्त्राणामधिकारोन तस्य हि । महासेतुश्च देवेशि ! सुन्दर्य्या भुवनेश्वरी । कालिकायाः स्वबीजञ्च तारायाः कूर्च्चबीजकम् । अन्यासान्तु वधूबीजं महासेतुर्व्वरानने ! । आदौ जप्त्वा महासेतुं जपेन्मन्त्रमनन्यधीः । धने धनेशतुल्योऽसौ वाग्म्या वागीश्वरोपमः । युद्धे कृतान्तसदृशो नारीणां मदनोपमः । जपकालो भवेत्तस्य सर्व्वः कालो न संशयः । अथ वक्ष्यामि निर्व्वाणं शृणुष्वावहितानघे ! । प्रणवं पूर्व्वमुच्चार्य्य मातृकाद्यं समुच्चरेत् । ततो मूलं महेशानि ! ततोवाग्भवमुच्चरेत् । मातृकास्तु समस्तास्तु पुनः प्रणवमुच्चरेत् । एवं पुटितमूलन्तु प्रजपेन्मणिपूरके । एवं निर्व्वाणमीशानि ! यो न जानाति पामरः । कल्पकोटिसहस्रेण तस्य सिद्धिर्न्न जायते” । अथ मुखशोधनम् । पञ्चमपटले “ईश्वर उवाच । अपरैकं प्रवक्ष्यामि मुखशोधनमुत्तमम् । यत् कृत्वा महादेवि ! जपपूजा तथा भवेत् । अशुद्धजिह्वया देवि ! योजपेत् स तु पापकृत् । तस्मात्सर्व्वप्रयत्नेन जिह्वाशोधनमाचरेत् । महात्रिपुरसुन्दर्य्या मुखस्य शोधनं शुभे ! । श्रीबीजं प्रणवो लक्ष्मीस्तारः श्रीः प्रणवस्तथा । इमं षडक्षरं मन्त्रं सुन्दर्य्या दशधा जपेत् । शृणु सुन्दरि ! श्यामाया मुख शोधनमुत्तमम् । निजबीजत्रयं देवि ! प्रणवत्रितयं पुनः । कामत्रयं वह्निबिन्दुरतिचन्द्रयुतं पृथक् । एषा नवाक्षरी विद्या मुखशोधनकारिणी । तारायाः शृणु चार्व्वङ्गि ! अपूर्व्वमुखशोधनम् । जीवनं मध्यमं लज्जां भुवनेशीं ततः प्रिये ! । त्र्यक्षरीयं महाविद्या विज्ञेयाऽमृतवर्षिणी । दुर्गायाः शृणु चार्व्वङ्गि ! मुखशोधनमुत्तमम्; द्वादशस्वरमुद्धृत्य बिन्दुयुक्तं त्रयं तथा । अपरैकं प्रवक्ष्यामि बगलामुखशोधनम् । वाग्भवं भुवनेशीञ्च वाग्बीजं सुरवन्दिते ! । मातङ्ग्याः शोधनं देवि ! अङ्कुशं वाग्भवन्तथा । बीजत्र्याङ्कुशमेतद्धि विज्ञेयं त्र्यक्षरीयकम् । लक्ष्म्याश्च शोधनं देवि ! श्रीबीजं कमलानने !। दुर्गायाः शोधनं माया वाग्बीजपुटिता भवेत् । दुर्गे स्वाहा पुनर्म्मायां वाग्बीजञ्च पुनश्च वाक् । प्रणवं दान्तमुद्धृत्य वामकर्णविभूषितम् । पुनः प्रणवमुद्धृत्य धनदामुखशोधनम् । एवं मन्त्रं महेशानि ! धूमावत्याभवेदपि । प्रणवो बिन्दुमान् देवि ! पञ्चान्तकोणशेखरः । वेदादिगगनं वह्निमनुयुग्मन्तु चन्द्रवत् । द्व्यक्षरः परमेशानि ! । त्रिपुरस्य मुखशोधनम् । अन्यासां प्रणवं देवि ! बालादीनां प्रकीर्त्तितम् । स्त्रीणाञ्च शूद्रतुल्यं हि मुखशोधनमीरितम् । मुखशोधनमात्रेण जिह्वाऽमृतमयी भवेत् । अन्यथा मुखविड्युक्ता जिह्वा भवति सर्व्वदा । भक्ष्यैर्द्दूषिता जिह्वा मिथ्यावाक्येन दूषिता । कलहैर्द्दूषिता जिह्वा तत्कथं प्रजपेन्मनुम् । तच्छोधनमनाचर्य्य न जपेत् पामरः क्वचित् । शैवशाक्तवैष्णवादेः सर्व्वस्यावश्यमेव वा । अन्यथा प्रजपेन्मन्त्रं मोहेन यदि भाविनि ! । सर्व्वं तस्य वृथा देवि ! मन्त्रसिद्धिर्न्न जायते । अन्ते नरकगामी च भवेत् सोऽपि न चान्यथा । देवा यदि जपेन्मन्त्रमकृत्वा मुखशोधनम् । पतनं तस्य देवेशि ! किं पुनर्म्मर्त्त्यवासिनाम्” । षष्ठपटले “ईश्वर उवाच । अथ वक्ष्यामि देवेशि ! प्राणयोगं शृणुष्व मे । विना प्राणं यथा देहः सर्व्वकर्म्मसु न क्षमः । विना प्राणं तथा मन्त्रः पुरश्चर्य्याशतैरपि । मायया पुटितोमन्त्रः सप्तधा जपतः पुनः । सप्राणो जायते देवि ! सर्व्वत्रायं विधिःस्मृतः । तथैव दीपनीं वक्ष्ये सर्व्वमन्त्रे च भाविनि ! । अन्धकारे गृहे यद्वत् किञ्चिन्न प्रतिभासते । दीपनीरहितो मन्त्र स्तथैव परिकीर्त्तितः । वेदादिपुटितं मन्त्रं सप्तवारं जपेत्पुनः । दीपनीयं समाख्याता सर्व्वत्र परमेश्वरि ! । वेदादिपुटितं कृत्वा प्रयत्नेन सुरेश्वरि ! । दशधा प्रजपेन्मन्त्रं सूतकद्वयमुक्तये । अथोच्यते जपस्यात्र क्रमः परमदुर्ल्लभः । यं कृत्वा सिद्धिसंघानामधिपोजायते नरः । नतिगुर्व्वादिनामादौ ततो मन्त्रशिखां भजेत् । ततोऽपि मन्त्रचैतन्यं मन्त्रार्थभावना ततः । गुरुध्यानं शिरःपद्मे हृदीष्टध्यानमाचरेत् । कुल्लुकाञ्च ततः सेतुं महासेतुमनन्तरम् । निर्व्वाणञ्च ततो देवि ! योनिमुद्राविभावना । अङ्गन्यासं प्राणायामं जिह्वाशोधनमेव च । प्राणयोगं दीपनीञ्च अशौचभङ्गमेव च । भ्रूमध्ये वा नसोरग्रे दृष्टी सेतुं जपेत् पुनः । सेतुमशौचभङ्गञ्च प्राणायाममिति क्रमः” । चतुर्थपटले । “कुल्लुकां मूर्द्ध्नि संजप्य हृदि सेतुं विचिन्तयेत् । महासेतुं विशुद्धौ

च कण्ठदेशं समुद्धरेत् । मणिपूरे तु निर्वाणं महाकुण्डलिनीमधः । स्वाधिष्ठाने कामबीजं राकिणीमूर्द्धि संस्थितम् । विचिन्त्य विधिवद्देवि ! मूलाधारान्तिके शिवे ! । विशुद्धान्तं महेशानि ! बिसतन्तुतनीयसीम् । वेदिस्थानं हि जीवान्तं मूलमन्त्रात्मकं मनुः” ।

जपन न० जप–भावे ल्युट् । जपे । “सन्न्यास एव वेदान्ते वर्त्तते जपनं प्रति” भा० शा० १०१६ अ० ।

जपमाला स्त्री० जपस्य जपार्था माला । जपसाधने मालायां तद्विधानादि अक्षमालाशब्दे ४२ पृ० उक्तमाप्यधिकमत्र प्रदर्श्यते ।

निरुत्तरतन्त्रे नवमपटले “ईश्वर उवाच । अक्षमालां समाश्रित्य मातृकावर्णरूपिणीम् । अथ मुक्ताफलमयी भोगमोक्षप्रदायिनी । राजवश्यकरी सर्वसिद्धिदा नात्र संशयः । तथा मुक्ताफलमयी तथा स्फटिकनिर्मिता । रुद्राक्षमाला गिरिजे ! सिद्धिदा च मनोहरा । प्रवालघटिता माला वश्यदा कर्मसाधिनी । माणिक्यरचिता माला साम्राज्यफलदायिनी । पुत्रजीवकमाला तु विद्यालक्ष्मीप्रदायिनी । पद्मबीजाक्षमाला तु महालक्ष्मीप्रदायिनी । रक्तचन्दनबीजाक्षमाला वाञ्छफलप्रदा” । मुण्डमालातन्त्रे द्वितीयपटले “स्फाटिकैर्मौक्तिकैर्भः स्यात् रुद्राक्षैः पुत्रदा । जीवपत्रैश्च धनदा पापरोगविमोक्षदा । शुद्धस्फटिकमाला तु महासम्पत्प्रदा प्रिये ! । श्मशानप्रस्तरैर्माला एका शमावतीविधौ” तथा । “मणिरत्नप्रवालैश्च हेमराजतसम्भवा । माला कार्य्या कुशग्रन्थ्या सर्वभोगफलप्रदा” । समयाचारतन्त्रे द्वितीयपटले “पश्चिमाम्नायादि सर्वेषां मालां शृणु यथाक्रमम् । जप्त्वा येनाशु लभते फलं देवैश्च दुर्लभम् । अक्षमाला प्रथमतो मातृकावर्णरूपिणी । अथ मुक्तामयी माला रतिभोगफलदा । सर्वसिद्धिकरी माला सर्वराजवशङ्करी । प्रवालमालायशस्यार्थं सर्वकार्यफलप्रदा । माणिक्यरचिता माला साम्राज्यफलदायिनी । पद्माक्षरचिता माला यशोलक्ष्मीप्रदा सदा । सुवर्णरचिता माला सर्वकामफलप्रदा । रक्तचन्दनमाला च भोगदा मोक्षदा भवेत् । रुद्राक्षरचिता माला सर्वकामफलप्रदा । सर्वमालां प्रपूज्याथ चन्दनेन विलेपिताम् । समाश्रित्य जपेन्नित्यं यथोक्तफलमाप्नुयात् । एता मालाश्च सुभगे ! पश्चिमाम्नायादिषु पूजिताः” मुण्डमालातन्त्रे “देव्युवाच

अक्षमाला तु कथिता यत्नतो न प्रकाशिता । अक्षमालेति किं नाम फलं वा किं वदस्व मे । ईश्वर उवाच अक्षमाला तु देवेशि ! काम्यभेदादनेकधा । भवति शृणु तत् प्राज्ञे ! विस्तरादुच्यते मया । अनुलोमविलोमेन क्लृप्तया वर्णमालया । आदिलान्तलादिआन्तक्रमेण परमेश्वरि ! । क्षकारं मेरुरूपञ्च लङ्घयेन्न कदाचन” । मेरुलङ्घनदोषस्तु तत्रैव “मेरुहीना च या माला मेरुलङ्घा च या भवेत् । अशुद्धप्रतिकाशा च सा माला निष्फला भवेत् । चित्रिणी बिसतन्त्वाभा ब्रह्मनाडीगतान्तरा । तया संग्रथिता माला सर्वकामफलप्रदा । अष्टोत्तरशतं जप्त्वा आदिक्षान्तं समाचरेत् । आकल्पहृदयं यत्तु तद्विक्षीवं प्रचक्षते । वर्णानामष्टभिर्वापि काम्यभेदात् क्रमेण तु अकचटतपयशा अष्टौ वर्गाः प्रकीर्त्तिताः” । मालया जपविशेषस्तु निरुत्तरतन्त्रे “अक्षमालां प्रपूज्याथ चन्दनेन सुलोचने ! । समाश्रित्य जपेद्विद्वान् लक्षमात्रमनन्यधीः । योषितः सकला वश्याः सप्तद्वीपस्य पार्वति ! । ततो द्वितीयलक्षञ्च प्रजपेद्वीरवन्दिते ! । पातालतलनागेन्द्रकन्या वश्या भवन्ति हि । ततो लक्षत्रयं भद्रे ! प्रजपेत् साधकोत्तमः । देवाङ्गना भवन्त्येव वश्यास्तस्य महेश्वरि ! । महापातककोटीश्च नाशयेत् कमलेक्षणे ! । अभिमानेन सौभाग्यं सौख्यं सौन्दर्य्यमाप्नुयात् । चतुर्लक्षं प्रजप्याथ महायोगीश्वरो भवेत् । पञ्चलक्षजपाद्देवि ! कुबेरपदवीं व्रजेत् । षड्लक्षं तु प्रजप्याथ देवपूज्यो भवेन्नरः । अणिमाद्यष्टसिद्धीनां नायको नात्र संशयः । राजानो वशगास्तस्य योषितश्च विशेषतः । नवलक्षं महादेवि ! यो जपेत् साधकोत्तमः । रुद्रमूर्त्तिः स्वयं साक्षात् कर्त्ता हर्त्ता न संशयः” । समयाचारतन्त्रे “उत्तराम्नाये या माला भूयः शृणु वदामि ते । अथ वर्णमयी माला सर्वोत्कृष्टा च सा मता । महाशङ्खमयी माला वाञ्छितार्थफलप्रदा । उडुम्बरफलस्याथ रुद्राक्षस्याथ कृता मता” । योगिनीतन्त्रे पूर्वखण्डे द्वितीयपटले “ईश्वर उवाच । वर्णमाला शुभा प्रोक्ता सर्वमन्त्रप्रदीपनी । तस्याः प्रतिनिधिर्देवि ! महाशङ्खमयी शुभा । महाशङ्खः करे यस्य तस्य सिद्धिरदूरतः । तदभावे वीरवन्द्ये ! स्फाटिकी सर्वसिद्धिदा” । मणिभेदेन फलभेदमाह मुण्डमालातन्त्रे “त्रिंशतैश्वर्य्यफलदा पञ्चविंशैस्तु मोक्षदा । चतुर्द्दशमयी मोक्षदायिनी भोगवर्द्धिनी । दशपञ्चात्मिका माला मारणोच्चाटने स्थिता । स्तम्भने मोहने

वर्णैः शोधने यज्ञने तथा । पादुकासिद्धिसंज्ञे च शतसंख्या प्रकीर्त्तिता । अष्टोत्तरशतं कुर्य्याद्यथवा सर्व्वकामदम्" । योगिनीतन्त्रे "मणिसंख्या महादेवि ! मालायाः कथयामि ते । पञ्चविंशतिभिर्म्मोक्षं पुष्टौ तु सप्तविंशतिः । त्रिंशद्भिर्धनसिद्धिः स्यात् पञ्चाशन्मन्त्रसिद्धये । अष्टोत्तरशतैः सर्व्वसिद्धिरेव महेश्वरि ! । एतत्साधारणं प्रोक्तं विशेषं कालिकां वदे । शिव उवाच । दन्तमाला जपे कार्य्या गले धार्य्या नृणां शुभा । दशनैर्यदि कर्त्तव्या संख्यादन्तस्य ते प्रिये ! । सर्व्वसिद्धिप्रदा माला राजदन्तेन मेरुणा । अन्यत्रापि महेशानि ! मेरुत्वेनैव मार्दिशेत् । नित्यं जपं करे कुर्य्यान्न काम्यमवरोधनात् । काम्यमपि करे कुर्य्यान्मालाऽभावे प्रियंवदे ! । अलाङ्गुल्या जपं कुर्य्यात् अङ्गुष्ठाङ्गुलिभिर्जपेत् । अङ्गुष्ठेन विना कर्म्म कृतं तद्विफलं भवेत्" । उत्पत्तितन्त्रे प्रथमपटले "नित्यं नैमित्तिकं काम्यं करे कुर्य्याद्विचक्षणः । करमाला महादेवि ! सर्व्वदोषविवर्ज्जिता । छिन्नभिन्नादिदोषोऽपि करे नास्ति कदाचन । न्यायस्तु करोदेवि ! माला भवति तादृशी । ग्रन्थिः सा कुण्डलीशक्तिः पञ्चाशद्वर्णरूपिणी । अतएव महेशानि ! करमाला महाफला" । योगिनीतन्त्रे "तथातथातो ग्रथनं मालानां तत्र शोधनम् । पूजां विधाय भक्त्या तु शुचिः पूर्व्वमुपोषितः । विजने ग्रथयेन्मौनी स्वयं मालाञ्च साधकः । कृतनित्यक्रियः शुद्धः शुद्धकालेषु च मन्त्रवित् । यथाकालं यथाकाममन्त्रागतानीययत्नतः । अन्योऽन्यसमरूपाणि नातिस्थूलकृशानि च । कीटादिभिरदुष्टानि न जीर्णानि नवानि च । गव्यैस्तु पञ्चभिस्तानि प्रक्षाल्य च पृथक् पृथक् । पृथ्वीदेवेन्द्रपुण्यस्त्रीनिर्म्मितं ग्रन्थिवर्ज्जितम् । त्रिगुणं त्रिगुणीकृत्य पट्टसूत्रमथापि वा । शुक्लं रक्तं तथा कृष्णं शान्तिवश्याभिचारके । सूत्रं संपातयेद्विद्वान् तत्प्रक्षाल्य च पूर्व्ववत् । मालामेकैकमादाय सूत्रे संपातयेत् सुधीः । मुखे मुखन्तु संयोज्य पुच्छे पुच्छन्तु योजयेत् । गोपुच्छसदृशी कार्य्याथ वा सर्पाकृतिर्भवेत् । तत्सजातीयमेकाक्षं मेरुत्वेनाग्रतोन्यसेत् । एकैकमालामध्ये तु ब्रह्मग्रन्थिं प्रकल्पयेत्" । उत्पत्तितन्त्रे षष्टिपटले "क्रमोत्क्रमाक्षतारन्त्या पञ्चाशद्वर्णमालया । योजपः स तु देवेश उत्तमः परिकीर्त्तितः । अकारादि क्षकारान्ता वर्णमाला प्रकीर्त्तिता" । अधिकं जपशब्दे द्रष्टव्यम् । तद्ग्रथनप्रकारादि तन्त्रसारे दर्शितं यथा

सनत्कुमारीये "कार्पाससम्भवं सूत्रं धर्म्मकामार्थमोक्षदम् । तच्च विप्रेन्द्रकन्याभिर्निर्म्मितञ्च सुशोभनम् । शुक्लं रक्तं तथा कृष्णं पट्टसूत्रमथापि वा । शान्तिवश्याभिचारेषु मोक्षैश्वर्य्यजयेषु च । शुक्लं रक्तं तथा पीतं कृष्णं वर्णेषु च क्रमात् । सर्व्वेषामेव वर्णानां रक्तं सर्व्वेप्सितप्रदम् । त्रिगुणं त्रिगुणीकृत्य ग्रथयेत् शिल्पशास्त्रतः । एकैकं मातृकावर्णं मतारं प्रजपन् सुधीः । मणिमादाय सूत्रेण ग्रथयेन्मध्यमागतः । ब्रह्मग्रन्थिं विधायेत्थं मेरुञ्च ग्रन्थिसंयुतम् । ग्रथयित्वा पुरोमालां तत्संस्कारं समाचरेत् । कस्यचिच्चिन्मते मूलविद्यया ग्रथयेत् तथा च एकवीराकल्पे "मातृका वर्णतो ग्रन्थिं विद्यया वाथ कारयेत्" । सुवर्णादिगुणैर्व्वापि ग्रथयेत् साधकोत्तमः । ब्रह्मग्रन्थिं ततो दद्यात् नागपाशमथापि वा । कवचेनावगुण्ठ्याथ न्मालां ध्यानपरायणः । स्वर्णरूप्ये ततो मेरुं सूत्रद्वयसमन्वितम् । ग्रथयेन्नारयोगेन बध्नीयात् साधकोत्तमः । एवं निष्पाद्य देवेशि ! प्रतिष्ठाञ्च समाचरेत्" । गौतमीये "मुखे मुखन्तु संयोज्य पुच्छे पुच्छन्तु योजयेत् । गोपुच्छसदृशी माला यद्वा सर्पाकृतिः शुभा" । मुखपुच्छनियमस्तु स्वच्छन्दमाहेश्वरे "ऊर्द्ध्वाननमोद्धृतं प्रोक्तं मुखं पुच्छञ्च निम्नगम् । कमलाक्षस्य सूक्ष्मांशं सबिन्दूद्दितयं मुखम् । सबिन्दु कस्य स्थूलांशं दृढं पुच्छमिति स्थितम् । एवं ज्ञात्वा मुखं पुच्छं द्रष्टाक्षाम्भोरुहाक्षयोः । तत्सजातीयमेकाक्षं मेरुत्वेनाग्रतोन्यसेत् । एकैकं मणिमादाय ब्रह्मग्रन्थिं प्रकल्पयेत् । एकैकमातृकावर्णान् ग्रथनादौ तु संजपेत्" । ग्रन्थिनियमस्तु स्वच्छन्दमाहेश्वरे "द्विरावृत्तग्रन्थिनैकेन तदार्द्धेन विधीयते" । अथ वा "नवभिस्तन्तुभिर्युक्तरज्जुं कृत्वोपवीतवत् । सार्द्धद्वयावर्त्तनेन ग्रन्थिं कुर्य्याद्यथा दृढम्" । इत्येताभ्यामिच्छाविकल्पः । तथा "द्वादश्यां वैष्णवी माला कर्त्तव्या सोपवासतः । समन्त्रेण विष्णुमन्त्रेण दिवाभागे प्रयत्नतः । शक्तीनामपि कर्त्तव्या रात्रिन्यक्ता यथाविधि । अष्टम्याञ्च नवम्याञ्च चतुर्द्दश्यान्तथैव च । त्रयोदश्यान्तथा कुर्य्याच्छिवस्याथ सुरेश्वरि ! शुभे लग्ने शुभे वारे शुभर्क्षे च शुभे तिथौ । प्रतिष्ठां कारयेन्मन्त्री स्वयं वा गुरुणापि वा । एवं निर्म्माय मालां वै शोधयेन्नियमः ! । कालिकापुराणे ब्रह्मग्रन्थियुतं कुर्य्यात् प्रतिबीजं यथास्थितम् । अथ वा ग्रन्थिरहितं दृढ-

रज्जुसमन्विताम् । अश्वत्थपत्रनवकैः पद्माकारन्तु कल्पयेत । तन्मध्ये स्थापयेन्मालां मातृकां मूलमुच्चरन् । क्षालयेत् पञ्चगव्यैस्तु सद्योजातेन सज्जलैः” । इत्यादि । मालासंस्कारस्य नित्यतामाह रुद्रयामले “अप्रतिष्ठितमालाभिर्मन्त्रं जपति यो नरः । सर्वं तद्विफलं विद्यात् क्रुद्धा भवति देवता” । ब्रह्माण्डमालेऽपि “मध्यमायां न्यसेन् मालां ज्येष्ठेनावर्त्तयेत सुधीः । भुक्तिमुक्तिप्रदा सेयं किन्त्वत्र मातृकाक्रमात् । कामनाभेदे अङ्गुलीनियमो यथा “तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोगेन शत्रूणां नाशने जपेत् । अङ्गुष्ठमध्यमायोगात् मन्त्रसिद्धिः सुलक्षिता । अङ्गुष्ठानामिकायोगाच्छत्रोरुच्चाटनं मतम् । ज्येष्ठाकनिष्ठायोगेन शत्रूणां शामनं मतम्” । “वैशम्पायनसंहितायाम् अङ्गुष्ठमध्यमानाञ्च गणोयं मध्यमागतः । तर्ज्जन्या न स्पृशेदेनां मुक्तिदो गणनक्रमः । जीर्णे सूत्रे पुनः सूत्रं ग्रथयित्वा शतं जपेत् । प्रमादात् पतिता हस्तात् शतमष्टोत्तरं जपेत् । जपं त्वपिद्धसंस्पर्शे क्षालयित्वाऽभिमानिकाम्” । छिन्नेऽप्यष्टोत्तरगतजपः कार्यः करमष्टच्छिन्नयोस्तुल्यत्वात्” तन्त्रसारः ।

जपयज्ञ पु० जपएव यज्ञः । जपरूपे यज्ञे तद्भेदादिकं हारीतेनोक्तं यथा“त्रिविधो जपयज्ञः स्यात्तस्य तत्त्वं निबोधत । वाचिकश्च उपांशुश्च मानसश्च त्रिधाकृतिः । त्रयाणामपि यज्ञानां श्रेष्ठः स्यादुत्तरोत्तरः । यदुच्चनीचोच्चरितैः शब्दैः स्पष्टपदाक्षरैः । मन्त्रमुच्चारयन् वाचा जपयज्ञः स वाचिकः । शनैरुच्चारयन् मन्त्रं किञ्चिदोष्ठौ प्रचालयेत् । किञ्चित् श्रवणयोग्यः स्यात् स उपांशुर्जपः स्मृतः । धिया पदाक्षरश्रेण्या अवर्णमपदाक्षरम । मन्त्रार्थचिन्तनाभ्यासु तदुक्तं मानसं स्मृतम् । जपेन देवता नित्यं स्तूयमाना प्रसीदति । प्रसन्ने विपुलान् भोगान् प्राप्नुवन्ति मनीषिणः । राक्षसाश्च पिशाचाश्च महासर्पाश्च भीषणाः । अपि ताश्चोपसर्पन्ति दूरादेव प्रयान्ति ते । छन्दऋष्यादि विज्ञाय जपेन्मन्त्रमतन्द्रितः” । “विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः । उपांशुः स्यात् शतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः” । “ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः । सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम्” मनुः “जपयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं विद्याञ्चाध्यात्मिकीं जपेत्” याज्ञ० “यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि” गीता ।

जपस्थान न० ६त० । नानातन्त्रोक्ते जपसाधनस्थानभेदे । तानि च नानातन्त्रोक्तानि प्रदर्श्यन्ते ।

“शारदायां द्वितीयपटले “पुण्यक्षेत्रं नदीतीरं गुहा पर्वतमस्तकम् । तीर्थप्रदेशाः सिन्धूनां सङ्गमः पावनं सरः । उद्यानानि विविक्तानि बिल्वमूलं तटं गिरेः । देवाद्यायतनं कूलं समुद्रस्य निजं गृहम् । साधनेषु प्रशस्यन्ते स्थानान्येतानि मन्त्रिणाम् । नदीतीरं पुण्यनदीतीरं सामान्यनदीतीरस्य निषिद्धत्वात् । विविक्तानि विजनानि । राघवभट्टधृतम् “तत्राङ्गुष्ठशिवस्थाने वृषभादिविवर्ज्जिते । अश्वत्थबिल्वतुलसीवनान्तराहते । गवां गोष्ठेऽश्वत्थमूले पुण्यक्षेत्रेषु शस्यते” । गोष्ठ इत्यनेनैव गोस्थाने लब्धे गवामिति यदुक्तं तत्तात्कालिकगोसम्बन्धज्ञापनाय तेन गोसमीपे जपादिकर्म्म प्रशस्तमतएव गवां समीप इत्युक्तम् । वायवीयसंहितायाम् “सूर्य्यस्याग्ने गुरोरिन्दोर्दीपस्य च जलस्य च । विप्राणाञ्च गवाञ्चैव सन्निधौ शस्यते जपः । स्थाय वा प्रजपेत्तत्र यत्र चित्तं प्रसीदति” । मुण्डमालातन्त्रे तृतीयपटले च “नदीतीरे बिल्वमूले श्मशाने शून्यवेश्मनि । एकलिङ्गे पर्वते वा देवागारे चतुष्पथे । शवस्योपरि मुण्डे वा जले वाऽऽकण्ठपूरिते । संग्रामभूमौ योनौ वा स्थाने वा विजने वने । यत्र कुत्र स्थले रम्ये यत्र वा स्यान्मनोलयः” इन्द्रजालतन्त्रे द्वितीयपटले “एकलिङ्गे श्मशाने वा शून्यागारे चतुष्पथे । हर्म्ये वा साधयेद्देवीं सर्वाभीष्टप्रदायिनीम्” “पञ्चक्रोशान्तरे यत्र न लिङ्गान्तरमीक्ष्यते । तदेकलिङ्गमाख्यातं तत्र सिद्धिरनुत्तमा” इति श्यामारहस्यधृतेनैकलिङ्गं ज्ञातव्यम् । तथा “उच्चाटे पर्वते वापि निर्जने वा चतुष्पथे । देवागारे देवशून्ये बिल्वमूले नदीतटे । स्वगृहे निर्जनेऽरण्ये तथा चाश्वत्थसन्निधौ” इत्यपि श्यामारहस्ये । नित्यातन्त्रे प्रथमपटले च “एकलिङ्गे श्मशाने वा शून्यागारे नदीतटे पातालभवने वापि गिरौ वा दीर्घिकातटे । शक्तिक्षेत्रे महापीठे बिल्वमूले शिवालये । धात्रीवृक्षतलेऽश्वत्थमूले चैव तरोस्तले” । पातालभवने भूमिमध्ये । समयाचारतन्त्रे द्वितीयपटलेऽपि “जपस्थानानि देवेशि ! सिद्धपीठानि यानि च । सिद्धपीठे च शय्यायां खट्वा शय्या विशेषतः । चतुष्पथे सिद्धलिङ्गे गुरुदेवालये तथा । वटाश्वत्थबिल्वमूले रम्भाया विपिने तथा । नदीतीरे शिवागारे गुहापर्वतमस्तके । जपस्थानानि देवेशि !

कथितानि नगात्मजे ! । शृणु देवि ! विशेषेण उत्तराम्नायहेतवे ! । वेश्यागृहे श्मशाने वा गत्वा मैथुनमाचरेत् । ततो जपादिकं देवि ! कृत्वा च लभते फलम् । अथ वा स्वगृहे रात्रौ भक्तिमान् सुसमाचरेत् । स प्राप्नोति फलं सर्वं चिन्तादिभयवर्जितः” पुरश्चरणरसोल्लासतन्त्रे चतुर्थपटले “गोष्ठं चतुष्पथञ्चैव त्रिपथञ्च वरानने ! । निर्जनञ्च तथारण्यं शून्यगेहं तथैव च । पर्वतञ्च नदीतीरं तथैव दीर्घिकातटम् । अश्वत्थवृक्षमूले च वटवृक्षतले तथा । धात्रीवृक्षतले देवि ! तथैव बकुलस्य च । यत्र पद्मवनं भद्रे ! शुक्लं रक्तं वरानने ! । द्रोणपुष्पस्य चार्वङ्गि ! यदि भाग्येन लभ्यते । अरुणादित्यसङ्काशं जपकालं परात् परम्” फलविशेषस्तु राघवभट्टेनोक्तो यथा । “गृहे जपः समः प्रोक्तो गोष्ठे शतगुणस्तु सः । आरामे च तथारण्ये सहस्रगुण उच्यते । अयुतः पर्वते पुण्ये नद्यां लक्षगुणस्तु सः । कोटिर्देवालये प्राहुरनन्तं शिवसन्निधौ” तत्र सिद्धपीठानि कुब्जिकातन्त्रे ७म पटले । “शिव उवाच । श्रूयतां सावधानेन सिद्धपीठं पतिव्रते ! । यस्मिन् साधनमात्रेण सर्वसिद्धीश्वरो भवेत् । मायावती मधुपुरी काशी गोरक्षकारिणी । हिङ्गुला च महापीठं तथा जालन्धरं पुनः । ज्वालामुखीमहापीठं पीठं नगरसम्भवम् । रामगिरिर्महापीठं तथा गोदावरी प्रिये ! । नेपालं कर्णसूत्रञ्च महाकर्णं तथा प्रिये ! । अयोध्याञ्च कुरुक्षेत्रं सिंहनादं मनोरमम् । मणिपूरं हृषीकेशं प्रयागञ्च तपोवनम् । बदरीञ्च महापीठं अम्बिकामट्टनालकम् । त्रिवेणीं च महापीठं गङ्गासागरसङ्गमम् । नारिकेलञ्च विरजा उड्डीयानं महेश्वरि ! । कमला विमला चैव तथा माहेश्मती पुरी । वाराही त्रिपुरा चैव वाङ्मती नीलवाहिनी । गोवर्द्धनं विन्ध्यगिरिः कामरूपं कलौ युगे । घण्टाकर्णोऽक्षयश्चैव माधवस्य सुरेश्वरि ! । क्षीरग्रामं वैद्यनाथं जानीयाद्वामलोचने ! । कामरूपं महापीठं सर्वकामफलप्रदम् । कलौ शीघ्रफलो देवि ! कामरूपे जपः स्मृतः” अन्यत्र जपेऽपि कामाख्यावस्त्रयोगेन फलमुक्तं तत्रैव “कामाख्यावस्त्रमादाय जपपूजाः समाचरेत् । पूर्णकामं लभेद्देवि ! सत्यं सत्यं न संशयः” तन्त्रचूडामणौ महापीठान्युक्तानि यथा । “ईश्वर उवाच । मातः ! परात्परे ! देवि ! सर्वज्ञानमयीश्वरि ! । कथ्यतां मे सर्वपीठं शक्तिभैरवदेवताः” देव्युवाच । “शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि दयालो ! भक्तवत्सल ! । याभिर्विना न सिद्ध्यन्ति जपसाधनसत्क्रियाः । एकपञ्चाशतं पीठं शक्तिभैरवदेवताः । अङ्गप्रत्यङ्गपातेन विष्णुचक्रक्षतेन च । ममाद्य वपुषो देव ! हिताय त्वयि कथ्यते । ब्रह्मरन्ध्रं १हिङ्गुलायां भैरवो भीमलोचनः । कोट्टरीशा महादेव ! त्रिगुणा सा दिगम्बरी । २करवीरे त्रिनेत्रं मे देवी महिषमर्द्दिनी । क्रोधीशो भैरवस्तत्र ३सुगन्धायाञ्च नासिका देवस्त्र्यम्बकनामा च सुनन्दा तत्र देवता । ४काश्मीरे कण्ठदेशश्च त्रिसन्ध्येश्वरभैरवः । महामाया भगवती गुणातीता वरप्रदा । ५ज्वालामुख्यां महाजिह्वा देव उन्मत्तभैरवः । अम्बिका सिद्धिदानाम्नी स्तनं ६जालन्धरे मम । भीषणो भैरवस्तत्र देवी त्रिपुरमालिनी । हृत्पीठं ७वैद्यनाथे वैद्यनाथस्तु भैरवः । देवता जयदुर्गाख्या । ८नेपाले जानु मे शिव ! कपाली भैरवः श्रीमान् महामाया च देवता । ९मानसे दक्षहस्तं मे देवी दाक्षायणी हर ! । अमरो भैरवस्तत्र सर्वसिद्धिप्रदायकः । १०उत्कले नाभिदेशन्तु विरजाक्षेत्रमुच्यते । विमला सा महादेवी जगन्नाथस्तु भैरवः । ११गण्डक्यां गण्डपातश्च तत्र सिद्धिर्न संशयः । तत्र सा गण्डकी चण्डी चक्रपाणिस्तु भैरवः । १२बहुलायां वामबाहुर्बहुलाख्या च देवता । भीरुको भैरवस्तत्र सर्वसिद्धिप्रदायक । १३उज्जयिन्यां कूर्परञ्च माङ्गल्यः कपिलाम्बरः । भैरवः सिद्धिदः साक्षाद्देवी मङ्गलचण्डिका । १४चट्टले दक्षबाहुर्मे भैरवश्चन्द्रशेखरः । व्यक्तरूपा भगवती भवानी तत्र देवता । विशेषतः कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे । १५त्रिपुरायां दक्षपादो देवी त्रिपुरसुन्दरी । भैरवस्त्रिपुरेशश्च सर्वाभीष्टप्रदायकः । १६त्रिस्रोतायां वामपादो भ्रामरी भैरवेश्वरः । योनिपीठं कामगिरौ १७कामाख्या तत्र देवता । यत्रास्ते त्रिगुणातीता रक्तपाषाणरूपिणी । यत्रास्ते माधवः साक्षादुमानन्दोऽथ भैरवः । सर्वदा विहरेद्देवी तत्र मुक्तिर्न संशयः । तत्र श्रीभैरवी देवी तत्र च क्षेत्रदेवता । प्रचण्डचण्डिका तत्र मातङ्गी त्रिपुरात्मिका । बगला कमला तत्र भुवनेशी सधूमिनी । एतानि नव पीठानि शंसन्ति वरभैरवाः । अङ्गुलीवृन्दं हस्तस्य १८प्रयागे ललिता भवः । १९जयन्त्यां वामजङ्घा च जयन्ती क्रमदीश्वरः । सर्वत्र विरला चाहं कामरूपे गृहे गृहे । २०गौरीशिखरमारुह्य पुनर्जन्म न विद्यते । भूतधात्री महामाया भैरवः क्षीरकण्ठकः । युगाद्या सा म-

ह्ामाया दक्षाङ्गुष्ठपदो मम। नकुलीशः कालीपीठे
दक्षपादाङ्गुली मम। करतोयां समारभ्य यावद्दिक्कर-
वासिनी। शतयोजनविस्तारं त्रिकोणं सर्वसिद्धिदम्।
देवा मरणमिच्छन्ति किं पुनर्मानवादयः। भुवनेशी
सिद्धिरूपा किरीटस्था २१किरीटतः। देवता विमला-
नाम्नी संवर्तो भैरवस्तथा। २२ वाराणस्यां विशालाक्षी
देवता कालभैरवः। मणिकर्णीति विख्याता कुण्ड-
लञ्च मम श्रुतेः। २३ काल्याश्रमे च पृष्ठं [illegible]निमिषो
भैरवस्तथा। सर्वाणि देवता तत्र. २४ कुरुक्षेत्रे च
गुल्फतः। स्थाणुनाम्नो च सावित्री [illegible]स्तु
भैरवः। २५ [illegible] च गायत्री सर्वानन्दस्तु [illegible]।
२६ श्रीशैले च मम [illegible] देवता। भैरवः
शम्बरानन्दो देशे देशे [illegible]स्थितः। २७काञ्च्यां च
कङ्कालो भैरवो रुरुनामकः। देवता [illegible]
नितम्बः २८कालमाधवे। भैरवश्चासिताङ्गश्च [illegible]
[illegible]। [illegible]
याति। २९ शोणाख्ये भद्रसेनस्तु [illegible]
[illegible]। ३० रामगिरौ तथा [illegible]
भैरवः। ३१ वृन्दावने [illegible]
[illegible]केशो भैरवस्तत्र सर्व[illegible]
[illegible] देवी नारायणी ३२ शुचौ। [illegible]
वाराही ३३ प[illegible]सागरे। ३४ करतोयातटे [illegible]
वामनभैरवः। अपर्णा देवता तत्र [illegible]
३५ श्रीपर्वते दक्षगुल्फं तत्र श्रीसुन्दरी परा। [illegible]
श्वरी [illegible] सुनन्दा ऽऽनन्दभैरवः। ३६ कपालिन्यां [illegible]
रूपा वामगुल्फो विभागके। भैरवश्च [illegible] सर्वानन्द-
शुभप्रदः उदरञ्च ३७ प्रभासे [illegible] चन्द्रभागा [illegible]।
वक्रतुण्डो भैरवश्च [illegible] भैरवपर्वते। ३८ [illegible]
महादेवी लम्बकर्णस्तु भैरवः। ३९ चित्रके [illegible]
[illegible]रूपके स्थले। भैरवः सर्वसिद्धीशस्तत्र सिद्धि-
रनुत्तमा। ४० गण्डो गोदावरीतीरे विश्वेशी त्र्यम्बा-
त्मका। दण्डपाणिर्भैरवस्तु ४१वामे गण्डे तु राकिणी।
भैरवो वत्सनाभस्तु तत्र सिद्धिर्न संशयः। ४२ रत्नावल्यां
दक्षस्कन्धे कुमारी भैरवः शिवः। ४३ मिथिलायां
महादेवी वामस्कन्धे महोदरः। ४४ नलाहाट्यां
नलापातो योगीशो भैरवस्तथा। तत्र सा कालिका देवी
सर्वसिद्धिप्रदायिका। ४५ कालीघट्टे मुण्डपातः
क्रोधीशो भैरवस्तथा। देवता जयदुर्गाख्या नानाभोग-

प्रदायिनी। ४६ वक्रेश्वरे मनःपातो वक्रनाथस्तु
भैरवः। नदी पापहरा तत्र देवी महिषमर्दिनी।
४७ यशोरे पाणिपद्मञ्च देवता यशोरेश्वरी। चण्डश्च
भैरवस्तत्र यत्र सिद्धिमवाप्नुयात्। ४८ अट्टहासे चोष्ठपातो
देवी सा फुल्लरा स्मृता। विश्वेशो भैरवस्तत्र [illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible]। [illegible] तत्र सिद्धिर्न संशयः।
५० [illegible] इन्द्राक्षी
देवता तत्र [illegible] मध्ये
[illegible]। [illegible] देवी

[illegible]

[illegible] सहापञ्च्य।
[illegible]। [illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible] फल [illegible]।
। [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible] सर्व-
[illegible]। [illegible] मानवाः।
[illegible] सदा [illegible]। [illegible]
[illegible] तत्फलं त्वयैवेरि!। [illegible] महापुण्यं
दुराप [illegible]। [illegible] देवि! [illegible] शुभ-
सुन्दरि!। पीठाच्छक्तिश्चैवापि पीठानि शृणु भैरवि!।
शृणु तानि महाप्राज्ञे! [illegible]स्थानानि यानि च।
सिद्धिप्रदानि साधूनां सर्वाणि कथितानि च। पुष्करञ्च
गयाक्षेत्रम् [illegible]स्तथा। वराहपर्वतश्चैव
तीर्थञ्चामरकण्टकम्। नर्मदा यमुना सिन्धुर्गङ्गाद्वारं
तथा शिवे!। गङ्गासागरसङ्गश्च कुशावर्त्तश्च बिल्वकम्।
श्रीनीलपर्वतश्चैव फलस्वकूजकं तथा। भृगुतुङ्गञ्च
केदारं सर्वप्रियमहावनम्। ललिता च सुगन्धा च
शाकम्भरी सुरप्रियम्। कण्वतीर्थं महागङ्गा तण्डुलिका-
श्रमश्च च। कुमाराख्यप्रभासौ च तथा धन्या सरस्वती।

अगस्त्याश्रममिदं मे कण्वाश्रममतःपरम्। कौशिकी-सरयूःशोणो ज्योतिःसरःपरःसरः। कालोदकं प्रियं श्रीमत् प्रियमुत्तरमानसम्। मतङ्गवापी सप्तार्षिर्महा-विष्णुपदं महत्। वैद्यनाथं महातीर्थं प्रियःकाला-ञ्जरोगिरिः। रामोच्छेदं गर्गोच्छेदं हरोच्छेदं महा-वनम्। भद्रेश्वरं महातीर्थं लक्ष्मणच्छेदमेव च। जानीहि प्रियश्रेष्ठा च कावेरी कपिलोदका। सोमेश्वरं शुक्रतीर्थं कृष्णवेणाप्रभेदकम्। पाटला च महाबोधि-नागतीर्थं मदन्तिकं। पुण्यं रामेश्वरं देवि! तथा मेघवनं हरेः। गन्धं वनफलञ्चैव गोवर्द्धनमजप्रियम्। हरि-श्चन्द्रं पुरश्चन्द्रं पृथूदकमपि प्रियम्। इन्द्रनीलं महानादं तथैव प्रियमेलकम्। पञ्चाप्सरं पञ्चवटी वटीपर्व्वटिका तथा। गङ्गाविन्ध्यसङ्गमं प्रियनादवटं तथा। गङ्गा-रामाचलञ्चैव तथैव पापमोचनम्। गौतमेश्वरतीर्थञ्च वशिष्ठतीर्थमेव च। हार्मीनञ्च तथा देवि! ब्रह्मावर्त्तं शिवप्रियम्। कुशावर्त्तमभिश्रेष्ठं हंसतीर्थं तथैव च। पिण्डारकवनं ख्यातं हरिद्वारं तथैव च। तथैव बदरीतीर्थं रामतीर्थं तथैव च। जयन्ती विजयन्तञ्च सतिकल्याणदं प्रिये!। विजया शारदातीर्थं भद्रकालेश्वरं तथा। अश्वतीर्थं सुविख्यातं तथा देवर्षिप्रियम्। ओघवती नदी चैव तीर्थमष्टपदं तथा। छागलिङ्गं माल-गन्धं करवीरपुरं तथा। सप्तगोदावरं तीर्थं लिङ्गाख्यं कर्म्ममोहनम्। किरीटमुत्तरे तीर्थं दक्षिणे तीर्थमुत्त-मम्। विशालतीर्थं कान्यास्यवनं वृन्दावनं तथा। ज्वालामुखी त्रिकूटा च महातीर्थं गणेश्वरम्। जानीहि महातीर्थानां हेतुस्थानानि सुन्दरि!। अत्र सन्निहिता नित्यं सर्वे देवा महर्षयः। पितरो योगिनश्चैव ये ये सिद्धपरायणाः। आशु सिद्ध्यन्ति कर्म्माणि श्रद्धाभक्ति-मतां प्रिये!। पुण्यकाले पठेत् यस्तु तत्पुण्यमक्षयं भवेत्। श्राद्धकाले पठेत् यस्तु जुहुयाद्वापि भक्तितः। अक्षयं तद्भवेत् कव्यं पितॄणां परमं सुखम्। तस्मिन् स्थाने पठेद् यस्तु सिद्धिर्भवति तत्क्षणात्। अथ वक्ष्ये महे-शानि! यत्र या देवता शृणु। यत्र ते यानि नामानि कथयिष्यामि तत् शृणु। मग्नोऽहं परमानन्दे तत् कथामृतवारिधौ! पुष्करे कमलाक्षी च गयायाञ्च गयेश्वरी। अक्षया अक्षयवटेऽमरेशोऽमरकण्टके। वराह-पर्व्वते च त्वं वाराही धरणीप्रिया। नर्म्मदा नर्म्म-दायाञ्च कालिन्दी यमुनाजले। शिवामृता च गङ्गायां

अग्रा देहलिकाश्रमे। शारदा सरयूतीरे शोणे च कम-लेश्वरी। अप्रकाशा सदा देवी ज्योतिष्मत्यब्धिसङ्गमे। घोरहं श्रीगिरौ चैव काली कालोदके तथा। महोदरी महातीर्थे नीला चोत्तरमानसे। मातङ्गिनी मतङ्गे च शुभाश्चिर्विष्णुपादके। स्वर्गदा स्वर्गमार्गे च गोदावर्य्यां गणेश्वरी। विमुक्तिश्चैव गोमत्यां विपाशायां महाबला। शतद्रुां शतरूपा च चन्द्रभागा च तत्र वै। ऐरावत्याञ्च ईशानि सिद्धिदा सिद्धतीरके। दक्षपञ्चनदे चैव दक्षिणाहं प्रकीर्त्तिता। ओजसे वीर्य्यदा च त्वं सङ्गमा तीर्थसङ्गमे। बाहुदायामनन्ताहं कुरुक्षेत्रे रणोत्कटा। तपस्विनी पुण्यतमा भारती भारताश्रमे। सुकथा नैमिषारण्ये पाण्डौ च पाण्डुरानना। विशालायां विशालाक्षी मण्डपृष्ठे शिवात्मिका। श्रद्धा कनखले तीर्थे शुद्धबुद्धि-र्हनीश्वरी। सुवेशा सुमना गौरी मानसे च सरोवरे। नन्दापुरे महानन्दा ललिता ललितापुरे। ब्रह्माणी ब्रह्मशिरसि महापातकनाशिनी। पूर्णिमा चेन्दुमत्याञ्च सिद्धमूर्त्तिप्रिया सदा। जाह्नवीसङ्गमे हृत्तिः स्वधा च पितृतुष्टिदा। पुण्याहं बाहुदायाञ्च प्रयायां पापना-शिनी। शत्रुसंहारिणी चैव घोररूपा महोदरी। स्वर्गोच्छेदे महावारिप्रबला च महावने। भद्रा च भद्र-काली च भद्रेश्वरी शिवप्रिया। भद्रेश्वरेश्वरमा विष्णुप्रिया विष्णुपदे तथा। दारुणा नर्म्मदाच्छेदे कावेर्य्यां कपिलेश्वरी। भेदिनी कृष्णवेणायां संभेदे शुभवासिनी। श्रद्धा च शुक्लतीर्थे च प्रभासे चेश्वरी तथा। महाबोधौ महाबुद्धिः पाटले पाटलेश्वरी। सुबला नागतीर्थे च नागेशी नागनन्दिता। मदन्ती च मदन्ती च प्रमदा च मदन्तिका। मेघस्वना मेघवासे विद्युत्सौदामनीच्छटा। रामेश्वरे महाबुद्धिर्धीरा चेलापुरे सती। प्रिया च भार्गवे दुर्गा सुवेशा सुरसुन्दरी। कात्यायनी महादेवी गोवर्द्धनेऽखिलात्मिका। शुभेश्वरी हरिश्चन्द्रे पुरचन्द्रे पुरेश्वरी। पृथूदके महावेगा मैनाकेऽखिलवर्द्धिनी। इन्द्र-नीले महाकान्ता रत्नवेशा सुशोभना। माहेश्वरी महा-नादे महातेजा महावने। प्रत्यक्सरसि शारङ्गा पञ्च-वट्यां तपस्विनी। वटीशा वटिकायाञ्च सर्व्ववर्णा सुर-ङ्गिणी। सङ्गमे विन्ध्यगङ्गायां विन्ध्ये श्रीविन्ध्यवा-सिनी। महानन्दा नन्दतटे गङ्गारामाचले शिवा। आ-र्य्यावर्त्ते महार्य्या त्वं विमुक्तिः पापमोचने। अट्टहासे च चामुण्डा तन्त्रे श्रीगौतमेश्वरी। वेदमयी ब्रह्मविद्या

वाशिष्ठे त्वमरुन्धती । हरिते हरिणाक्षी च ब्रह्मावर्त्ते ब्रजेश्वरी । गायत्री चैव सावित्री कुशावर्त्ते कुशप्रिया । हंसेश्वरी महातीर्थे परहंसेश्वरेश्वरी । पिण्डारकवने धन्या सुरसा सुखदायिनी । नारायणी वैष्णवी च गङ्गाद्वारे विशङ्किता । श्रीविद्या वदरीतीर्थे रामतीर्थे महाधृतिः । जयन्ती च जयन्ते त्वं विजयन्तेऽपराजिता । विजया च महाराष्ट्रे शारदायाञ्च शारदा । सुभद्रे भद्रदा भव्या भद्रकालिन्यपि तथा । महाभद्रा महाकाली हयतीर्थे नदीश्वरी । वेददा वेदमाता च विदेशे वेदमस्तके । युगन्थाञ्च महाविद्या महानद्यां महोदया । चण्डा च त्रिपदे चैव नागलिङ्गे बलिप्रिया । मातृदेशे जगन्माता करवीरपुरे सती । नलिनीरङ्गिणी रामा परमा परमेश्वरी । सप्तगोदावरे तीर्थे देवर्षिरखिलेश्वरी । अयोध्यायां भवानी च जयदा जयमङ्गला । माधवी मथुरायाञ्च देवकी यादवेश्वरी । वृन्दागोपेश्वरी राधा रासवृन्दावने रमा । कात्यायनी महामाया भद्रकाली कलावती । चन्द्रमाला महायोगी महायोगिन्यधीश्वरी व्रजेश्वरी यशोदेति व्रजे श्रीगोकुलेश्वरी । काञ्च्यां कनककाञ्ची स्यादनन्तग्रामभिपावनी । विद्या विद्यापुरे चैव विमला नीलपर्व्वते । रामेश्वरी सेतुबन्धे विमला पुरुषोत्तमे । विरजा यागपुर्य्याञ्च भद्रेऽपि भद्रकर्णिका । तमोलिप्ते तमोघ्नी च स्वाहा सागरसङ्गमे । कलशीर्षशहृदिश्च माधवी माधवप्रिया । मङ्गले ! मङ्गले कोटे राढे मङ्गलचण्डिका । ज्वालामुखी शिवापीठे मन्दरे भुवनेश्वरी । कालीघट्टे गुह्यकाली किरीटे च महेश्वरी । किरीटेश्वरी महादेवी लिङ्गाख्ये लिङ्गवाहिनी । साक्षी सर्व्वत्र भक्तानामभक्तानां कुतोऽपि न । अथान्यत् सम्प्रवक्ष्यामि सिद्धस्थानानि सुन्दरि ! । सर्व्वपापविनाशार्थं सर्व्वसिद्धिप्रदं नृणाम् । निर्म्मितानि शिवेनेह सिद्धस्थानानि यानि च । श्रुत्वा मनसि भव्यानि प्रकाशयाम्यधिकारिषु । अमरेशमहापीठे कुशतुङ्कारसंज्ञकः । तत्र दुर्गाह्वयं नाम चण्डिका च महेश्वरी । प्रभासे सोमनाथोऽसौ देवी च पुष्करेक्षणा । देवदेवाधिपः शम्भुर्नैमिषे च महेश्वरः । तत्र प्रज्ञा च देवी च शिवानी लिङ्गधारिणी । पुष्करे च राजगन्धिः पुरहूता महेश्वरी । श्रीपर्व्वते श्रिया नाम शङ्करस्त्रिपुरान्तकः । मायावी शङ्करी तत्र भक्तानामखिलार्थदा । जल्पेश्वरे महास्थाने शङ्करी च त्रिशूलिनी । त्रिशूली

शङ्करस्तत्र सर्व्वपापविमोचकः । आम्रातकेश्वरे सूक्ष्मा सूक्ष्माख्या परमेश्वरी । गयाक्षेत्रे मङ्गलाख्या शिवोयः प्रपितामहः । कुरुक्षेत्रे शिवः स्थाणुः शिवा स्थाणुप्रिया परा । हृष्टनाभे स्वयम्भुश्च देवी स्वायम्भुवा मता । उग्रः कनखले प्रोक्तः शिवोग्रे शिववल्लभा । विमलेश्वरे विश्वशम्भु विश्वाविश्वप्रिया सदा । अट्टहासे महानन्दो महानन्दा महेश्वरी । महान्तको महेन्द्रश्च पार्व्वती च महान्तका । भीमेश्वरो भीमपीठे शिवा भीमेश्वरी तथा । वस्त्रपादे भवो नाम भवानी भुवनेश्वरी । अर्द्धकूटे महायोगा रुद्राणी परमेश्वरी । अविमुक्ते महादेवो विशालाक्षी शिवा परा । महालये हरो रुद्रो महाभागा शिवा तथा । महाबलश्च गोकर्णे शिवभद्रा च चण्डिका । भद्रकर्णे महादेवो भद्रा च कर्णिका तथा । सुपर्णाख्ये सहस्राक्ष उत्पला परमेश्वरी । स्थाणुसंज्ञे शिवस्था श्रीः स्वरस्था श्रीधरा शिवा । कमलालये महास्थाने कमलाख्यो महेश्वरः । कमलाक्षी महेशानी सकलार्थप्रदायिनी । छागला तु कपर्द्दी च प्रभा च महेश्वरी । ऊर्द्ध्वरेतामहारण्ये सन्ध्याख्या परमेश्वरी । माकोटाख्या महाकोटे शिवा च मुण्डकेश्वरी । मातुलेश्वरपीठे च करवीरार्च्यशेखरा । श्रीमद्व्याघ्रपुरे साक्षाद्धरनामा सभापतिः । शिवः सभापतिर्नाम यत्र नृत्यति शङ्करः । आत्मानन्दमहानादपूर्णानन्दमहार्णवम् । नृत्यन्तं यत्र देवेशं देवेशी परिपश्यति । यत्र चाशु महादेवो भक्तानां वरदो भवेत् । नृत्यन्तं यत्र सर्व्वेशं वीक्ष्य लोको विमुच्यते । पुण्यस्थानेषु सर्व्वेषु स्थानमेतदनुत्तमम् । यद्यत्कर्म्माणि सर्व्वाणि अक्षयाणि भवन्ति वै । तस्मिन् महोत्तमे स्थाने शिवगङ्गाख्यमद्भुतम् । तडागमस्ति तत्तीरे दक्षिणे नृत्यतीश्वरः । तडागेऽस्मिन् वसन् स्नात्वा सभानाथं समीक्ष्य तु । अष्टोत्तरसहस्रं तु जपेच्छुद्धो मुदान्वितः । यानि ते कथितान्यत्र सदा तिष्ठन्ति देवताः । भवन्ति सिद्धगन्धर्व्वाः सिद्धयः सर्व्वसिद्धिदाः । अत्र दत्तं हुतं जप्तं ज्ञानमक्षयपुण्यदम् । यद् यत् प्रकीर्त्तितं नाम भैरवं परिपूज्य च । प्रणयादिहृदन्तेन लभतेऽभीष्टमुत्तमम् । भोजयेद्ब्राह्मणान् योऽत्र अक्षयं फलमश्नुते । इह नानासुखं भुक्त्वा हरगौरीपुरं व्रजेत् । शोकदुःखविनाशोऽयं कल्याणनिधिरीश्वरः । निर्म्मे सर्व्वसत्त्वे पुण्यक्षेत्राणि भूतले । आकाशे पुण्यपुञ्जानामनेकपुण्य-

साधनैः । अम्बिकायां भवेदत्र निवासः साधनं प्रति । तस्माद् यत्नेन कर्त्तव्यमत्र साधनमुत्तमैः । इदानीं शृणु चार्वङ्गि ! पीठं सर्वाङ्गसुन्दरम् । अक्षमालामयं पीठं त्रिषु लोकेषु दुर्लभम् । यत्र सिद्ध्यन्ति कार्य्याणि स्थितस्तु शङ्करस्य च । विष्णोरगाधबोधस्य तत्प्रियाया महेश्वरि ! । [illegible] देवानां सुप्तपदनिवासि-नाम् । प्रसादो हि भवत्यासु तत्र प्रीतिरनुत्तमा" ।

जपा स्त्री जप–अच् टाप् । [illegible] । न पुंसि-ऽपि स्त्री । "ओड्रपुष्पं जपा चाथ [illegible] सिता । जपा संग्राहिणी [illegible] कफवात-जित्" भावप्र० [illegible] । "[illegible] नवजपापुष्परक्तं दधानः" [illegible] ।

जप्य त्रि० जप–कर्म्मणि यत् । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

जप्येश्वर पु० [illegible] च [illegible] । [illegible] [illegible] ।

जबाक न० [illegible] ([illegible]) [illegible] "[illegible] जबाक" ऋ० ४।५।७ । "जबाक [illegible]" [illegible] । "जबाकं [illegible]" निरु० ६।१७ ।

जबाला स्त्री सत्यकामऋषेर्मातरि । जबालायाः [illegible] जाबाल सत्यकामाख्ये ऋषौ तत्कथा यथा "सत्यकामो ह जाबालो जबालां मातरमामन्त्रयाञ्चक्रे ब्रह्मचर्य्यं भवति विवत्स्यामि किं गोत्रोऽहमस्मीति । सा हैनमुवाच नाहमेतद्वेद तात ! यद्गोत्रस्त्वमसि बह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे साहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि जबाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसीति स सत्यकाम एव जाबालो ब्रुवीथा इति । स ह हारिद्रुमतं गौतममेत्योवाच ब्रह्मचर्य्यं भगवति वत्स्याम्युपेयां भगवन्तमिति । तं होवाच किं गोत्रोनुसोम्यासीति स होवाच नाहमेतद्वेद भो यद्गोत्रोऽहमस्म्यपृच्छं मातरं सा मां प्रत्यब्रवीद्बह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे साहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि जबाला तु नामाऽहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसीति सोऽहं सत्यकामो जबालोऽस्मि भोः इति । तं होवाच नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याहरोपत्वा नेष्ये न सत्यादगाः" इति ।

जभ मैथुने भ्वा० पर० सक० सेट् । जभति अजम्भीत् । जजाभ जजभतुः जजभुः । जभितः । मैथुनञ्च मैथुनेन धर्षणम् । ता इमा जभितुं पापा उपक्रामन्ति मां प्रभो !" भाग० ३।२०।२७ । "जभितुं मैथुनेन धर्षयितुम्" श्रीधरः ।

जभ मैथुने भ्वा० पर० अक० सेट् इदित् । जम्भति धातूनामनेकार्थत्वात् भक्षणेऽपि "मा त्वस्य जम्भिषुरपि" ऋ० १०।८६।४ । "जम्भिषत् भक्षयतु" भा० ।

जभ [illegible] [illegible] सक० इदित् । जम्भयति ते व्रज [illegible] । "[illegible] शायकः सुमो" ऋ० १।१८२।४ "[illegible]" [illegible] १।८४।१६ । [illegible] [सेमे ।

[illegible] जभते [illegible] जजम्भे

[illegible] । [illegible]

[illegible] १।१४ [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible]

[illegible] ।

[illegible]

[illegible] ।

[illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] जमदग्नि [illegible] । भा० आ० ६६ [illegible] [illegible] जमदग्न्यत्वसामर्थ्यसिद्धान्तः [illegible] जमदग्निरिति ख्यात-[illegible] । [illegible] "आर्चीकस्य [illegible] भिक्षा महाशयाः । सत्यातेजा [illegible] जमदग्निरजायत । जमदग्नेस्तु चत्वार आसन् पुत्रा महात्मनः । रामस्तेषां जघन्योऽभूदजघन्यैर्गुणैर्युतः" भा० आ० ६६ अ० अस्योत्पत्तिकथा ऋचीकशब्दे १४१४ पृ० दर्शिता । स च एतन्मन्वन्तरे सप्तर्षिमध्यगतः यथा हरिवं० ७अ० "गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रस्तथैव च । तथैव पुत्रो भगवानृचीकस्य महात्मनः । सप्तमो जमदग्निश्च ऋषयः साम्प्रतं दिवि । साध्या रुद्राश्च विश्वे च वसवो मरुतस्तथा" ।

अयञ्च गोत्रकारकः तद्विवृतिः गोत्रशब्दे २७८६ पृ० दृश्या । जमदग्नेरपत्यम् गर्गा० यञ् । जामदग्न्य तद-

पक्षे पु॰स्त्री। बहुत्वे अस्त्रियाम् यञो लुक्। जम-दग्नयः तदपत्येषु स्त्रियां तु न लुक्। जामदग्न्यःस्त्रियः।

जमन न॰जम–भावे ल्युट्। भक्षणे अमरकोषे "जेमनं लेप आहार" इत्यत्र जमनमिति पाठान्तरम्।

जम्पती पु॰ द्वि॰ व॰। जाया च पतिश्च द्व॰जायाया जम्। दम्पत्योः स्त्रीपुरुषयोः अमरः। पक्षे जायापती तत्रार्थे।

जम्बाल पु॰ जम्ब–घञ् जम्बमालाति आदत्ते आ+ला–क। १पङ्के, अमरः। २शैवाले, मेदि॰। ३केतक्यां शब्दच॰। "जम्बूवज्जलविम्बवज्जलजवज्जम्बालवज्जालवत्" उद्भटः। "लग्नं मौलिजजम्बालजटीकृत्य मुखे यथौ" काशी॰ख॰ १६ अ॰।

जम्बालिनी स्त्री जम्बाल+अस्त्यर्थे इनि। नद्याम् हेमच॰।

जम्बीर पु॰ जम–गम्भीरा॰ नि॰ ईरन् बुक् च। (जामीर नेबु) ख्याते वृक्षभेदे। "जम्बीरमुष्णं गुर्वम्लं वात-श्लेष्मविबन्धनुत्। शूलकासकफक्लेशच्छर्दितृष्णामदोष-जित्। आस्यवैरस्यहृत्पीडावह्निमान्द्यकृमीन् हरेत्। स्वल्पजम्बीरिका तद्वत् तृष्णाच्छर्दिनिवारिणी" भावप्र॰। २मरुवके। ३अर्जके, ४सितार्जके, राजनि॰ष्टषो॰ ह्रस्वः जम्बिर तत्रार्थे पु॰ शब्दर॰।

जम्बु(म्बू) स्त्री जम–अदने कु नि॰ बुक् पृषो॰ वा ह्रस्वः। (जाम) १वृक्षे अमरः तत्र ह्रस्वान्ते। "तस्या जम्बोः फल-रसो नदीभूय प्रवर्त्तते" विक्रमादित्यः। "परिणत-जम्बूफलोपभोगहृष्टाः" किरा॰। दीर्घान्ते। तस्याः जम्ब्वाः फलरसो नदी भूत्वा जलाधिपः" भा॰भी॰७अ॰ २जम्बुनामके द्वीपे च जम्बुद्वीपशब्दे दृश्यम्। जम्ब्वाः फलम् अण् पक्षे अञ्। जाम्बव तत्फले न॰। तस्य वा लुक् लुप् वा लुपि व्यक्तिवचनत्वात्। जम्बु न॰ जम्बू स्त्री।

जम्बुक पु॰ जम्बु इव कायति कै–क। (गोलापजाम) इति ख्याते १वृक्षे। २नीचे त्रि॰ ३श्योनाके राजनि॰। स्वार्थे क। ४जम्बुशब्दार्थे। ५शृगाले पुंस्त्री॰। "भ्रमाः कङ्का बलाः श्येनावायसा जम्बुकास्तथा" भा॰ द्रो॰ ८७ अ॰। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। "मत्तमांसपरिभ्रष्टा किं जम्बुकि! निरीक्षसे" उद्भटः। ५कुमारानुचरभेदे। "शृणु नामानि चान्येषां येऽन्ये स्कन्दस्य सैनिकाः" इत्युपक्रमे "सङ्घारकः कोकनदो गृध्रपत्रश्च जम्बुकः" भा॰ श॰ ४६ अ॰। दीर्घमध्येऽपि तदनुचरे तत्रैवाध्याये "चाषवक्त्रश्च जम्बूकः शाकवक्त्रश्च कुम्भकः"।

जम्बुकेश्वर पु॰ तीर्थभेदे शिवपु॰।

जम्बु(म्बू)खण्ड पु॰जम्बुद्वीपे "मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतु-मालो महीपते!। जम्बूखण्डे च तत्रैव महाजनपदो नृप!" भा॰ भी॰ ७ अ॰।

जम्बु(म्बू)खण्डविनिर्म्माण न॰ जम्बुखण्डस्य विनिर्म्माणं निरूपणं यत्र। भा॰ भीष्मपर्वान्तर्गते अवान्तरपर्वभेदे। "जम्बूखण्डविनिर्म्माणं पर्वोक्तं तदनन्तरम्" भा॰ आ॰ १अ॰ अवान्तरपर्वोक्तौ।

जम्बु(म्बू)द्वीप पुंन॰ जम्बु(म्बू)वृक्षयुक्तो द्वीपः भूमेः सप्तद्वीपान्तर्गते द्वीपभेदे। तत्सीमाविभागादि विष्णुपु॰ उक्तं यथा।

"जम्बुप्लक्षाह्वयौ द्वीपौ शाल्मलिश्चापरो द्विज!। कुशः क्रौञ्चस्तथा शाकः पुष्करश्चैव सप्तमः। एते द्वीपाः समु-द्रैस्तु सप्त सप्तभिरावृताः। लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधि-दुग्धजलैः समम्। जम्बूद्वीपः समस्तानामेतेषां मध्यसं-स्थितः। तस्यापि मेरुर्मैत्रेय! मध्ये कनकपर्वतः। चतुर-शीतिसाहस्रो योजनैरस्य चोच्छ्रयः। प्रविष्टः षोडशाध-स्ताद्द्वात्रिंशन्मूर्ध्नि विस्तृतः। मूले षोडशसाहस्रो विस्तारस्तस्य भूभृतः। भूपद्मस्यास्य शैलोऽसौ कर्णिका-संस्थितिः स्थितः। हिमवान् हेमकूटश्च निषधस्तस्य दक्षिणे। नीलः श्वेतश्च शृङ्गी च उत्तरे वर्षपर्वताः। लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्यौ दशहीनास्तथा परे। सहस्र-द्वितयोच्छ्रायास्तावद्विस्तारिणश्च ते। भारतं प्रथमं वर्षं ततः किंपुरुषं स्मृतम्। हरिवर्षं तथैवान्यत् मेरोर्दक्षि-णतो द्विज!। रम्यकञ्चोत्तरं वर्षं तथैवानु हिरण्मयम्। उत्तराः कुरवश्चैव यथा वै भारतं तथा। नवसाहस्रमेकै-कमेतेषां द्विजसत्तम!। इलावृतञ्च तन्मध्ये सौवर्णो मेरुरुच्छ्रितः। मेरोश्चतुर्दिशं तत्र नवसाहस्रविस्तरः। इलावृतं महाभाग! चत्वार उपपर्वताः। विष्कम्भा र-चिता मेरोर्योजनायुतमुच्छ्रिताः। पूर्वेण मन्दरो नाम दक्षिणे गन्धमादनः। विपुलः पश्चिमे भागे सुपार्श्व-श्चोत्तरे स्मृतः। कदम्बस्तेषु जम्बुश्च पिप्पलो वट एव च। एकादशशतायामाः पादपा गिरिकेतवः। जम्बु-द्वीपस्य सा जम्बूर्नामहेतुर्महामुने!। महागजप्रमाणानि जम्ब्वास्तस्याः फलानि वै। पतन्ति भूभृतः पृष्ठे शीर्य-माणानि सर्वतः। रसेन तेषां प्रख्याता तत्र जम्बूनदीति वै। सरित् प्रवर्त्तते सा च पीयते तन्निवासिभिः। न स्वेदो न च दौर्गन्ध्यं न जरा नेन्द्रियक्षयः। तत्-

पानसुस्थमनसां जनानां तत्र जायते । नीरजस्तत्र संप्राप्य सुखवायुविशोषिता । जाम्बूनदाख्यं भवति सुवर्णं सिद्धभूषणम् । भद्राश्वं पूर्वतो मेरोः केतुमालञ्च पश्चिमे । वर्षे द्वे तु मुनिश्रेष्ठ ! तयोर्मध्ये इलावृतम् । वनं चैत्ररथं पूर्वं दक्षिणे गन्धमादनम् । वैभ्राजं पश्चिमे तद्वदुत्तरे नन्दनं स्मृतम् । अरुणोदं महाभद्रं संशितोदं समानसम् । सरांस्येतानि चत्वारि देवभोग्यानि सर्वदा । शीतान्तश्चैव मुञ्जश्च कुररी माल्यवांस्तथा । वैकङ्कप्रमुखा मेरोः पूर्वतः केशराचलाः । त्रिकूटः शिशिरश्चैव पतङ्गो रुचकस्तथा । निषधाद्या दक्षिणतस्तस्य केशरपर्वताः । शिखिवासाः सवैदूर्य्यः कपिलो गन्धमादनः । जारुधिप्रमुखास्तद्वत् पश्चिमे केशराचलाः । मेरोरनन्तराङ्गेषु जठरादिष्ववस्थिताः । शङ्खकूटोऽथ ऋषभो हंसो नागस्तथापरः । कालञ्जराद्याश्च तथा उत्तरे केशराचलाः । चतुर्द्दशसहस्राणि योजनानां महापुरी । मेरोरुपरि मैत्रेय ! ब्रह्मणः प्रथिता पुरी । तस्याः समन्ततश्चाष्टौ दिशासु विदिशासु च । इन्द्रादिलोकपालानां प्रख्याताः प्रवराः पुरः । विष्णुपदाद्विनिष्क्रान्ता प्लावयित्वेन्दुमण्डलम् । समन्ताद्ब्रह्मणः पुर्य्यां गङ्गा पतति वै दिवः । सा तत्र पतिता दिक्षु चतुर्द्धा प्रत्यपद्यत । सीता चालकनन्दा च चक्षुर्भद्रा च वै क्रमात् । पूर्व्वेण शैलात् सीता तु शैलं यात्यन्तरीक्षगा । ततश्च पूर्ववर्षेण भद्राश्वेनैति सार्णवम् । भद्रा तथोत्तरगिरीनुत्तरांश्च तथा कुरून् । अतीत्योत्तरमम्भोधिं समभ्येति महामुने ! । चक्षुश्च पश्चिमगिरीनतीत्य सकलांस्ततः । पश्चिमं केतुमालाख्यं वर्षमभ्येति सार्णवम् । तथाचालकनन्दापि दक्षिणेनैत्य भारतम् । प्रयाति सागरं भूत्वा सप्तभेदा महामुने ! । आनीलनिषधायामौ माल्यवद्गन्धमादनौ । तयोर्मध्ये गतो मेरुः कर्णिकाकारसंस्थितः । भारताः केतुमालाश्च भद्राश्वाः कुरवस्तथा । पत्राणि लोकपद्मस्य । मर्य्यादाश्चैव बाह्यतः । जठरो देवकूटश्च मर्य्यादापर्वतावुभौ । तौ दक्षिणोत्तरायामावानीलनिषधायतौ । मेरोः पश्चिमदिग्भागे यथा पूर्व्वौ तथा स्थितौ । त्रिशृङ्गो जारुधिश्चैव उत्तरे वर्षपर्वतौ । पूर्वपश्चायतावेतावर्णवान्तव्यवस्थितौ । इत्येते मुनिवर्य्योक्ता मर्य्यादापर्वतास्तव । जठराद्याः स्थिता मेरोर्येषां द्वौ द्वौ चतुर्दिशम् । मेरोश्चतुर्दिशं ये तु प्रोक्ताः केशरपर्वताः । शीतान्ताद्या मुने ! तेषामतीवेह मनोरमाः । शैलानामन्तरद्रोण्यः सिद्धचारणसेविताः । सुरम्याणि तथा तेषु काननानि पुराणि च । लक्ष्मीविष्ण्वग्निसूर्य्यादिदेवानां मुनिसत्तम ! । तान्यायतनवर्य्याणि जुष्टानि वरकिन्नरैः । गन्धर्व्वयक्षरक्षांसि तथा दैतेयदानवाः । क्रीडन्ति तासु रम्यासु शैलद्रोणीष्वहर्निशम् । भौमा ह्येते स्मृताः स्वर्गा धर्म्मिणामालया मुने ! । नैतेषु पापकर्म्माणो यान्ति जन्मशतैरपि । भद्राश्वे भगवान् विष्णुरास्ते हयशिरा द्विज ! । वराहः केतुमाले तु भारते कूर्म्मरूपधृक् । मत्स्यरूपश्च गोविन्दः कुरुष्वास्ते सनातनः । विश्वरूपेण सर्वत्र सर्वः सर्वेश्वरो हरिः । सर्वस्याधारभूतोऽसौ मैत्रेयास्तेऽखिलात्मकः । यानि किंपुरुषाद्यानि वर्षाण्यष्टौ महामुने । न तेषु शोकोनायासो नोद्वेगः क्षुद्भयादिकम् । स्वस्थाः प्रजा निरातङ्काः सर्वदुःखविवर्जिताः । दशद्वादशवर्षाणां सहस्राणि स्थिरायुषः । न तेषु वर्षवर्य्येषु भौमान्यम्भांसि तेषु वै । कृतत्रेतादिका नैव तेषु स्थानेषु कल्पना । सर्व्वेष्वेतेषु वर्षेषु सप्त सप्त कुलाचलाः । नद्यश्च शतशस्तेभ्यः प्रसूता या द्विजोत्तम !”। “पराशर उवाच । उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् । वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः । नवयोजनसाहस्रो विस्तारोऽस्य महामुने । कर्म्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गञ्च गच्छताम् । महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तात्र कुलपर्वताः । अतः संप्राप्यते स्वर्गो मुक्तिमस्मात् प्रयान्ति च । तिर्य्यक्त्वं नरकत्वञ्च यान्त्यतः पुरुषा मुने ! । इतः स्वर्गश्च मोक्षश्च मध्यञ्चान्तश्च गम्यते । न खल्वन्यत्र मर्त्यानां कर्म्मभूमौ विधीयते । भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदान्निशामय । इन्द्रद्वीपः कशेरुमांस्ताम्रवर्णो गभस्तिमान् । नागद्वीपस्तथा सौम्यो गन्धर्व्वस्त्वथ वारुणः । अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः । योजनानां सहस्रन्तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात् । पूर्वे किराता यस्यान्ते पश्चिमे यवनाः स्थिताः । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या मध्ये शूद्राश्च भागशः । इज्यायुद्धवणिज्याद्यैर्वर्त्तयन्तो व्यवस्थिताः । वेदस्मृतिमुखाद्याश्च पारिपात्रोद्भवा मुने ! । नर्म्मदा सुरसाद्याश्च नद्यो विन्ध्यविनिर्गताः । तापीपयोष्णीनिर्विन्ध्याकावेरीप्रमुखा नदी । गोदावरीभीमरथीकृष्णवेण्यादिकास्तथा । सह्यपादोद्भवा नद्यः स्मृताः पापभयापहाः । कृतमालाताम्रपर्णीप्रमुखा मलयोद्भवाः । त्रिसामा

ऋषिकुल्याद्याः शुक्तिमत्पादसम्भवाः । शतद्रुचन्द्रभागाद्या हिमवत्पादनिःसृताः । आसां नद्युपनद्यश्च सन्त्यन्यास्तु सहस्रशः । पश्चिमे कुरुपञ्चालमध्यदेशादयो जनाः । पूर्व्वदेशादिकाश्चैव कामरूपनिवासिनः । ओड्राः कलिङ्गा मगधा दाक्षिणात्याश्च सर्व्वशः । तथापरान्ताः सौराष्ट्राः शूद्राभीरास्तथार्बुदाः । मारुका मालवाश्चैव पारिपात्रनिवासिनः । सौवीराः सैन्धवा हूणाः शाल्वाः शाकलवासिनः । मद्रारामास्तथाम्बष्ठाः पारसीकादयस्तथा । आसां पिबन्तः सलिलं वसन्ति सरितां सदा । चत्वारि भारते वर्षे युगान्यत्र महामुने ! । कृतं त्रेता द्वापरञ्च कलिश्चान्यत्र न क्वचित् । तपस्तप्यन्ति मुनयो जुह्वते चात्र यज्विनः । दानानि चात्र दीयन्ते परलोकार्थमादरात् । पुरुषैर्यज्ञपुरुषो जम्बूद्वीपे सदेज्यते । तत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बूद्वीपे महामुने ! । यतो हि कर्म्मभूरेषा ततोऽन्या भोगभूमयः । अत्र जन्मसहस्राणां सहस्रैरपि सत्तम ! । कदाचिल्लभते जन्तुर्म्मानुष्यं पुण्यसञ्चयात् । गायन्ति देवाः किल गीतकानि धन्यास्तु ये भारतभूमिभागे । स्वर्गापवर्गास्पदहेतुभूते भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् । कर्म्माण्यसंकल्पिततत्फलानि संन्यस्य विष्णौ परमात्मरूपे । अवाप्य तां कर्म्ममहीमनन्ते तस्मिँल्लयं ये त्वमलाः प्रयान्ति । जानीम नैतत् क्व वयं विलीने स्वर्गप्रदे कर्म्मणि देहबन्धम् । प्राप्स्याम धन्याः खलु ते मनुष्या ये भारते नेन्द्रियविप्रहीणाः । नववर्षन्तु मैत्रेय ! जम्बूद्वीपमिदं मया । लक्षयोजनविस्तारं संक्षेपात् कथितं तव ! । जम्बूद्वीपं समावृत्य लक्षयोजनविस्तृतः । मैत्रेय ! वलयाकारः स्थितः क्षारोदधिर्बहिः"।

भाग० ५ । १६ अ० तद्वर्णनमन्यथोक्तम् यथा

"यो वा अयं द्वीपः कुवलयकमलाभ्यन्तरकोषो नियुतयोजनविशालः समवर्त्तुलो यथा पुष्करपत्रम् ॥ ६ ॥ यस्मिन्नव वर्षाणि नवयोजनसहस्रायामानि अष्टभिर्म्मर्य्यादागिरिभिः सुविभक्तानि ॥७॥ "एषां मध्ये इलावृतं नामाभ्यन्तरवर्षं यस्य नाभ्यामवस्थितः सर्व्वतः सौवर्णः कुलगिरिराजो मेरुर्द्वीपायामसमुन्नाहः कर्णिकाभूतः कुवलयकमलस्य मूर्द्धनि द्वात्रिंशत्सहस्रयोजनविततो मूले षोडशसाहस्रं तावतान्तर्भूम्यां प्रविष्टः ॥ ८ ॥ उत्तरोत्तरेणेलावृतं नीलः श्वेतः शृङ्गवानिति त्रयो रम्यकहिरण्मयकुरूणां मर्य्यादागिरयः प्रागायता उभयतः क्षारोदावधयो द्विसाहस्रपृथव एकैकशः पूर्व्वस्मात् पूर्व्वस्मादुत्तरेण दशांशाधिकांशेन दैर्घ्य एव ह्रसन्ति ॥ ९ ॥ एवं दक्षिणेनेलावृतं निषधो हेमकूटो हिमालय इति प्रागायता यथा नीलादयः । अयुतयोजनोत्सेधा हरिवर्षकिंपुरुषभारतानां यथासङ्ख्यम् ॥१०॥ तथैवेलावृतमपरेण पूर्व्वेण च माल्यवद्गन्धमादनावानीलनिषधायतौ द्विसहस्रं पप्रथतुः केतुमालभद्राश्वयोः सीमानं विदधाते ॥ ११ ॥ मन्दरो मेरुमन्दरः सुपार्श्वः कुमुद इत्ययुतयोजनविस्तारोन्नाहा मेरोश्चतुर्दिशमवष्टम्भगिरय उपक्लृप्ताः ॥१२॥ चतुर्ष्वेतेषु चूतजम्बूकदम्बन्यग्रोधाश्चत्वारः पादपप्रवराः पर्व्वतकेतव इवाधिसहस्रयोजनोन्नाहास्तावद्विटपविततयः शतयोजनपरिणाहाः ॥१३॥ ह्रदाश्चत्वारः पयोमध्विक्षुरसमृष्टजलाः । यदुपस्पर्शिन उपदेवगणा योगैश्वर्य्याणि स्वाभाविकानि भरतर्षभ ! धारयन्ति । देवोद्यानानि च भवन्ति चत्वारि नन्दनं चैत्ररथं वैभ्राजकं सर्व्वतोभद्रमिति ॥१४॥ येष्वमरपरिवृढाः सह सुरललनाललामयूथपतय उपदेवगणैरुपगीयमानमहिमानः किल विहरन्ति ॥१५॥ मन्दरोत्सङ्ग एकादशशतयोजनोत्तुङ्गदेवचूतशिरसो गिरिशिखरस्थूलानि फलान्यमृतकल्पानि पतन्ति ॥१६॥ तेषां विशीर्य्यमाणानामतिमधुरसुरभिसुगन्धिबहुलारुणरसोदेनारुणोदा नाम नदी मन्दरगिरिशिखरान्निपतन्ती पूर्व्वेणेलावृतमुपप्लावयति ॥१७॥ यदुपजोषणाद्भवान्या अनुचरीणां पुण्यजनवधूनामवयवस्पर्शसुगन्धवातो दशयोजनं समन्तादनुवासयति ॥ १८॥ एवं जम्बूफलानामत्युच्चनिपातविशीर्णानामनस्थिप्रायाणामिभकायनिभानां रसेन नदी जम्बू नाम नदी मेरुमन्दरशिखरादयुतयोजनादवनितले निपतन्ती दक्षिणेनात्मानं यावदिलावृतमुपस्यन्दति ॥१९॥ तावदुभयोरपि रोधसो या मृत्तिका तद्रसेनानुविध्यमाना च वाय्वर्कसंयोगविपाकेन सदामरलोकाभरणं जाम्बूनदं नाम सुवर्णं भवति ॥२०॥ यदु ह वाव विबुधादयः सह युवतिभिर्मुकुटकटककटिसूत्रकुण्डलाद्याभरणरूपेण खलु धारयन्ति ॥२१॥ यस्तु महाकदम्बः सुपार्श्वपार्श्वनिरूढ़स्तस्य कोटरेभ्यो विनिःसृताः पञ्चायामपरिणाहाः पञ्च मधुधाराः सुपार्श्वशिखरात् पतन्त्योऽपरेणात्मानमिलावृतमनुमोदयन्ति । या ह्युपयुञ्जानानां मुखनिर्व्वासितो वायुः समन्ताच्छतयोजनमनुवासयति ॥२२॥ एवं कुमुदनिरूढ़ो यः शतवल्शो नाम वटस्तस्य स्कन्धेभ्यो नीचीनाः पयोदधिमधुघृतगुडान्ना-

द्यम्बरशय्यासनाभरणादयः सर्व एव कामदुघा नदाः कुमुदाग्रात् पतन्तस्तमुत्तरेणेलावृतमुपयोजयन्ति । यानुपजुषाणानां न कदाचिदपि प्रजानां वलीपलितक्लमस्वेददौर्गन्ध्यजरामयापमृत्युशीतोष्णवैवर्ण्योपसर्गादयस्तापविशेषा भवन्ति । यावज्जीवं सुखं निरतिशयमेव कुरङ्गकुररकुसुम्भवैकङ्कत्रिकूटशिखरपतङ्गरुचकनिषधशितिवासःकपिलशङ्खवैदूर्यजारुधिहंसर्षभनागकुञ्जरनारदादयो गिरयो मेरोः कर्णिकाया इव केशरभूतामूलदेशे परित उपक्लृप्ताः ॥ २३ ॥ जठर देवकूटौ मेरुं पूर्वेणाष्टादशयोजनसहस्रमुदगायतौ द्विसहस्रपृथुतुङ्गौ भवतः । एवमपरेण पवनपारियात्रौ दक्षिणेन कैलासकरवीरौ प्रागायतौ । एवमुत्तरतस्त्रिशृङ्गमकरौ अष्टाभिरेतैः परिसृतोऽग्निरिव परितश्चकास्ति काञ्चनगिरिः । मेरोर्मूर्द्धनि भगवत आत्मयोनेर्मध्यत उपक्लृप्तां पुरीमयुतयोजनसाहस्रीं समचतुरस्रां शातकौम्भीं वदन्ति ॥ २४ ॥ तामनुपरितो लोकपालानामष्टानां यथादिशं यथारूपं तुरीयमानेन पुरोऽष्टावुपक्लृप्ताः" ॥ २५ ॥ १६अ०

"तत्र चतुर्धा भिद्यमाना चतुर्भिर्नामभिश्चतुर्दिशमभिस्पन्दन्ती नदनदीपतिमेवाभिनिविशति । सीताऽलकनन्दा चक्षुर्भद्रेति ॥७॥ सीता तु ब्रह्मसदनात् केशराचलादिशिखरेभ्योऽधोऽधः प्रस्रवन्ती गन्धमादनमूर्द्धसु पतित्वान्तरेण भद्राश्वं वर्षं प्राच्यां दिशि क्षारसमुद्रमभिप्रविशति ॥८॥ एवं माल्यवच्छिखरान्निष्पतन्ती तत उपरतवेगा केतुमालमभि चक्षुः प्रतीच्यां दिशि सरित्पतिं प्रविशति ॥९॥ भद्रा चोत्तरतो मेरुशिरसो निपतिता गिरिशिखराद्गिरिशिखरमतिहाय शृङ्गवतः शृङ्गादवस्यन्दमाना उत्तरांस्तु कुरूनभित उदीच्यां दिशि लवणार्णवं प्रविशति ॥१०॥ तथैवालकनन्दा दक्षिणेन ब्रह्मसदनाद्बहूनि गिरिकूटानि अतिक्रम्य हेमकूटाद्धैमकूटान्यतिरभसतररंहसा लुठन्ती भारतमभि वर्षं दक्षिणस्यां दिशि लवणजलधिमभिप्रविशति ॥११॥ अन्ये च नदा नद्यश्च वर्षे वर्षे सन्ति बहुशो मेर्वादिगिरिदुहितरः शतशः । "तत्रापि भारतमेव वर्षं कर्मक्षेत्रम् ॥१२॥ अन्यान्यष्टवर्षाणि स्वर्गिणां पुण्यशेषोपभोगस्थानानि भौमस्वर्गपदानि व्यपदिशन्ति" ॥ १२ ॥ १७अ०

"भारतेऽप्यस्मिन्वर्षे सरिच्छैलाः सन्ति बहवः ॥ १६ ॥ मलयो मङ्गलप्रस्थो मैनाकस्त्रिकूट ऋषभः कूटकः कोल्लकः सह्यो देवगिरिरृष्यमूकः श्रीशैलो वेङ्कटो महेन्द्रो वारिधारो विन्ध्यः शुक्तिमानृक्षगिरिः पारियात्रो द्रोणश्चित्रकूटो गोवर्द्धनो रैवतकः ककुभो नीलो गोकामुख इन्द्रकीलः कामगिरिरिति चान्ये च शतसहस्रशः शैलास्तेषां नितम्बप्रभवा नदा नद्यश्च सन्त्यसंख्याताः ॥१७॥ एतासामपो भारत्यः प्रजा नामभिरेव पुनन्तीनामात्मानं चोपस्पृशन्ति । चन्द्रवसा ताम्रपर्णी अवटोदा कृतमाला वैहायसी कावेरी वेणा पयस्विनी शर्करावर्त्ताऽतुङ्गभद्रा कृष्णवेणा भीमरथी गोदावरी निर्व्विन्ध्या पयोष्णी तापी रेवा सुरसा नर्म्मदा चर्म्मण्वती अन्धः शोणश्च नदौ महानदी वेदस्मृतिः ऋषिकुल्या त्रिसामा कौशिकी मन्दाकिनी यमुना सरस्वती दृषद्वती गोमती सरयूरोघवती सप्तवती सुषमा शतद्रूश्चन्द्रभागा मरुद्वृधा वितस्ता असिक्नी विश्वेति महानद्यः ॥१८॥ अस्मिन्नेव वर्षे पुरुषैर्लब्धजन्मभिः शुक्ललोहितकृष्णवर्णेन स्वारब्धेन कर्म्मणा दिव्यमानुषनारकगतयो बह्व्य आत्मन आनुपूर्व्येण सर्व्वा ह्येव सर्व्वेषां विधीयन्ते । यथावर्णविधानमपवर्गश्च भवति" ॥२०॥ १९अ०

"जम्बुद्वीपस्य च राजन्नुपद्वीपानष्टौ हैके उपदिशन्ति । सगरात्मजाश्वान्वेषण इमां महीं परितो निखनद्भिरुपकल्पितान् । तद्यथा स्वर्णप्रस्थश्चन्द्रशुक्ल आवर्त्तनो रमणको मन्दहरिणः पाञ्चजन्यः सिंहलो लङ्केति" २०अ० । अत्रत्य जनपदाश्च जनपदशब्दे उक्ताः । भा० भी० ९ अ० । जम्बुद्वीपस्य नदीभेदा उक्ता यथा ।

"आर्य्या म्लेच्छाश्च कौरव्य ! तैर्मिश्राः पुरुषा विभो ! । नदीं पिबन्ति विपुलां गङ्गां सिन्धुं सरस्वतीम् । गोदावरीं नर्म्मदाञ्च बाहुदां च महानदीम् । शतद्रूं चन्द्रभागाञ्च यमुनाञ्च महानदीम् । दृषद्वतीं विपाशाञ्च विपापां स्थूलबालुकाम् । नदीं वेत्रवतीञ्चैव कृष्णवेणाञ्च निम्नगाम् । इरावतीं वितस्ताञ्च पयोष्णीं देविकामपि । वेदस्मृतां वेदवतीं त्रिदिवामिक्षुमालवीम् । करीषिणीं चित्रवहां चित्रसेनाञ्च निम्नगाम् । गोमतीं धूतपापाञ्च गण्डकीञ्च महानदीम् । कौशिकीं निश्चितां कृत्यां निचितां लोहतारिणीम् । सरयूञ्च रहस्यां च शतकुम्भां तथैव च । चर्म्मण्वतीं चन्द्रभागां हस्तिसोमां दिशं तथा । शरावतीं पयोष्णीञ्च परां भीमरथीमपि । कावेरीं चुलकाञ्चापि वेणां शतबलामपि । नीवारां अहिताञ्चापि सुप्रयोगां जनाधिप ! । पवित्रां कुण्डलां सिन्धुं राजनीं पुरमालिनीम् । पूर्व्वाभिरामां वीराञ्च भीमामोघवतीं तथा । पलाशिनीं पापहरां महेन्द्रां पाट-

वायतीम् । करीषिणीमषिक्नीञ्च कुशचीरां महानदीम् । मकरीं प्रवरां मेनां हेमां घृतवतीं तथा । पुरावतीमनुष्णाञ्च शैव्यां तापीञ्च भारत ! । सदानीरामधृष्याञ्च कुशधारां महानदीम् । सदाकान्तां शिवाञ्चैव तथा वीरवतीमपि । वास्तुं सुवास्तुं गौरीञ्च कम्पनां सहिरण्वतीम् । वरां वीरङ्करां चापि पञ्चमीञ्च महानदीम् । रथचित्रां ज्योतिरथां विश्वामित्रां कपिञ्जलाम् । उपेन्द्रां बहुलाञ्चैव कुचीरां मधुवाहिनीम् । विनदीं पिङ्गलां वेणां तुङ्गवेणां महानदीम् । विदिशां कृष्णवेणाञ्च ताम्राञ्च कपिलामपि । शेलुं सुवामां वेदाश्वां हरिश्रावां महीयमाम् । शीघ्राञ्च पिच्छलाञ्चैव भारद्वाजीञ्च निम्नगाम् । कौशिकीं निम्नगां शोणां बाहुदामथ चन्द्रमाम् । दुर्गामन्तःशिलाञ्चैव ब्रह्मबोध्यां बृहद्वतीम् । यवक्षामथ रोहीञ्च तथा जाम्बूनदीमपि । सुनसां तमसां दासीं वसाञ्च वरणासीम् । नालां धृतिमतीञ्चैव पूर्णाशाञ्च महानदीम् । तामसीं वृषभाञ्चैव ब्रह्ममेध्यां बृहद्वतीम् । एताश्चान्याश्च बहुधा महानद्यो जनाधिप ! । सदानिरामयां कृष्णां मन्दगां मन्दवाहिनीम् । ब्राह्मणीञ्च महागौरीं दुर्गामपि च भारत ! । चित्रोपलां चित्ररथां मञ्जुलां वाहिनीं तथा । मन्दाकिनीं वैतरणीं कोशां चापि महानदीम् । शुक्तिमतीं सनिङ्गाञ्च पुष्परेणूत्पलावतीम् । लोहित्यां करतोयाञ्च तथैव वृषकाह्वयाम् । कुमारीमृषिकुल्याञ्च मारिषाञ्च सरस्वतीम् । मन्दाकिनीन्तु पुण्याञ्च सर्वगङ्गाञ्च भारत ! । विश्वस्य मातरः सर्वाः सर्वाश्चैव महाफलाः । तथा नद्यस्त्वप्रकाशाः शतशोऽथ सहस्रशः । इत्येताः सरितो राजन् ! समाख्याता यथास्मृति" । अन्याः काश्चित् नद्यः कालिकापुराणोक्तास्तच्छब्दे २०१२ पृ० दर्शिताः । जम्बुद्वीपस्था जनपदाश्च भा०भी०७अ० उक्ताः जनपदशब्दे ३०२०पृ०दर्शिताः । कूर्म्मविभागशब्दे च तत्स्थानञ्चोक्तम् । २ जम्बु(म्बू)द्वीपाकाररचनाविशेषयुक्ते दातव्यद्रव्यभेदे तद्विधानादि हेमा० दा० ख० ब्रह्माण्डपु०

"शृणु देवि ! महादानं जम्बु(म्बू)द्वीपाह्वयन्तु तत् । यथाह भगवानद्य पद्मयोनिर्जनार्दनः । पुण्येऽह्नि पुण्यनक्षत्रे पुण्यकाले तु सर्वतः । विषुवत्ययनादौ च ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः । व्यतीपातेऽथ वा कुर्य्याज्जन्मर्क्षे वा विशेषतः । अष्टम्यां पञ्चदश्यां वा नित्यं वा दानमाचरेत् । पुण्यदेशेषु सर्वेषु नदीदेवालयादिषु । दानं ग्टहे वा दातव्यं श्रद्धा वा यत्र जायते । विप्रन्तु वेदविद्वांसं गुरुं सम्पूज्य यत्नतः । भूलेपनादि यत्कार्य्यं सर्वं विप्रेण कारयेत् । विलेपयेत्सर्वभूमिं गोमयेन सवारिणा । तत्र विंशतिहस्तन्तु लेपयेत्परिमण्डलम् । लवणेनोदधिं तत्र परितः परिकल्पयेत् । प्रादेशमात्रं विस्तारादष्टद्रोणेन पार्वति ! । तत्राक्षतान्विकिरेत् श्वेतपुष्पैः समन्ततः । तन्मध्ये कारयेन्मेरुं धान्यभारत्रयेण वै । मेरुर्माक्षीकमयस्तु मध्ये सुवर्णकलशसंयुतः स्यात् पूर्वेण मुक्ताफलवज्रयुक्तो याम्येन गोमेदकपुष्परागैः पश्चाच्च गारुत्मतनीलरत्नैः सौम्येन वैदूर्य्यसरोजरागैः श्रीखण्डखण्डैरभितः प्रवालतान्वितः शुक्तिशिलातलः स्यात् । शुक्लाम्बरावलम्बुधरावली स्यात् पूर्वेण पीता च दक्षिणे तु । वासांसि पश्चादथ कर्बुराणि रक्तानि चैवोत्तरतोघनाली । ब्रह्मा तु मध्ये कमलासनस्थश्चतुर्मुखः काञ्चननिर्मिताङ्गः । चतुर्भुजश्चाक्ष निवेश [illegible] दधत् स्रुचं चाक्ष कमण्डलुञ्च । तथाचम्रत्रं जपमा [illegible] कृष्णाजिनं चोपवीतं च बिभ्रत् । गङ्गां चतुर्द्दीपं [illegible] निधाय चतुर्दिशं चोदकपूर्णकुम्भान् । गौष्यान्तं [illegible] पञ्चतीनथाष्टौ संस्थाप्य लोकाधिपतीन् क्रमेण । न [illegible] द्विजौषधानि च राजतानि स्रगाश्च सर्वत्र निवेशनीयाः । पूर्वेण मन्दरगिरिर्यवतण्डुलाभ्याम् शुक्लाम्बरेण प [illegible] परिवेष्टितान्तः । शृङ्गेण काञ्चनमयेन हरेण तद्वद् [illegible] दत्तस्रगपरिचयुतो विधेयः । याम्येन गन्धमदनो [illegible] रिस्तु कार्य्यो सुङ्गैश्च जम्बुतरुणा च हिरण्य [illegible] हैमेन यक्षपतिना च विराजमानः पीताम्बरेण परिवेष्टितश्च । पश्चाद्विलाचलमथोपरि कर्बुराभ [illegible] सपिप्पलहिरण्मयहंसयुक्तम् । आकारयेद् [illegible] सुगन्धपुष्पम् रौप्येण शक्तिघटितेन विराज [illegible] संस्थाप्य तं विपुलशैलमथोत्तरेण शैलं सुपार्श्व [illegible] मयं सुवस्त्रम् । न्यग्रोधवृक्षमपि हेममय [illegible] रौप्यैश्च शक्तिघटितैश्च शुभं विधाय । मेरोश्च पु [illegible] कार्य्यम् घृतोदकं प्रस्रवणञ्च दिक्षु । [illegible] मधुना सरांसि प्रागादि तेषां च यथाक्रमेण । [illegible] दिक्कूटनिषधौ क्रमशश्च याम्ये सौम्ये च नील [illegible] युतौ क्रमेण । प्रादेशमात्रं परिनिःसृतास्ते [illegible] ह्युपरि वस्त्रयुताश्च सर्वे । प्रत्येकमत्र वसनच्छद [illegible] भारेण धान्यपरिमाणमुशन्ति सन्तः । शक्रा [illegible] कृतपङ्क्तियुताश्च सर्वे सौगन्धिपुष्पफलवस्त्रयुगा [illegible]

आनीलनिषधायामौ माल्यवद्गन्धमादनौ । [illegible]गतौ मेरुकौ च धान्यविनिर्मितौ । निषधः पारियात्रश्च मर्य्यादापर्वताविमौ । मेरोः पञ्चमभागेन यथा तौ गन्धमादनौ । गन्धमादनशैलोऽसौ पूर्वपश्चाद्यथाविधौ । श्वेततण्डुलनिर्माणौ दक्षिणोत्तरतः स्थितौ । सितान्तःप्रमुखाः सर्वे दक्षिणे ककुभादयः । शङ्खकूटादयश्चैव उत्तरे परिकीर्त्तिताः । तांस्तीन् केशरशैलांश्च कृत्वा धान्यमयान् शुभान् । वस्त्रैरावेष्ट्य शैलेन्द्रं मेरुमन्यांश्च वेष्टयेत् । दक्षिणं भारतं वर्षं तत् किंपुरुषसंज्ञकम् । हरिवर्षं ततः प्रोक्तं मेरोर्दक्षिणतस्ततः । इलावृतं वृतं मेरोश्चतुर्थं वृषभं तथा । रम्यं हिरण्मयं तस्मात् कुरवश्चेति चोत्तराः । भद्राश्वः केतुमालश्च पूर्वपश्चिमतः स्थितौ । प्रोक्तानि नव वर्षाणि जम्बुद्वीपे तु नामतः । हिमाद्रिमध्ये देवेशं श्रियञ्च विनिवेशयेत् । प्रसादाभिमुखावेतौ काञ्चनेन विनिर्मितौ । शङ्ख-चक्र-गदा-पाणिं पीतवाससमच्युतम् । किरीट-केयूर-धरं श्रीवत्साङ्कितवक्षसम् । पद्मासने समासीनां पद्महस्तां सुलोचनाम् । प्रसन्नवदनां देवीं तस्य दक्षिणतोन्यसेत् । कैलासमध्यतो माञ्च त्वां चैव विनिवेशयेत् । मां च शङ्करनामानं त्वां च गौरीं वरानने ! । चतुर्भुजं वृषस्थञ्च जटिलं चन्द्रमौलिनम् । खट्वाङ्गशूल-वरदाभय-हस्तञ्च मां न्यसेत् । मदुत्सङ्गगतां त्वां च दर्पणेन्दीवरान्विताम् । भद्रासने भगवन्तं हयरूपमुखं हरिम् । सौवर्णं स्थापयेद्देवं भारते कूर्म्मरूपिणम् । वाराहं केतुमाले तु मत्स्यं कुरुषु चोत्तरे । सौवर्णानथ वा रौप्यान् स्थापयेत्तु यथाक्रमम् । एवं जम्ब्वाह्वयं द्वीपं कृत्वा चैव यथाविधि । अर्घ्यपाद्यासनं स्नानं यथावत् स्थापनक्रमात् । ब्रह्मादयस्तथा देवाः शैलाः कल्पद्रुमास्तथा । स्वनाममन्त्रैः पूजार्हा नमस्कारान्तदीपितैः । गन्ध-पुष्प-नमस्कार-धूप-दीप-फलैस्तथा । तथोपहरणाद्यैश्च पूजयित्वा प्रयत्नतः । भद्राश्ववर्षे होमन्तु सर्पिषा च समाचरेत् । स्वनाममन्त्रैर्होतव्यं स्वाहाकारसमायुतैः । दशोत्तरशतं हुत्वा ब्रह्मणे मेरवे तथा । इतरेषाञ्च सर्वेषामष्टोत्तरशताहुतीः । स्नानार्थं यजमानस्य पुरतः कलशन्न्यसेत् । आढकोदरपूर्णन्तु सकूर्चं वस्त्रवेष्टितम् । गन्धाः सुमनसस्तस्य कुशाग्रान्विनिवेशयेत् । याश्च श्रेयो विधास्यन्ति ताश्चात्रावाहयेत्ततः । गङ्गाद्याः सरितः सर्व्वाः समुद्राश्च सरांसि च । आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः । इत्यावाह्य ततस्तस्य कलशं विमलोदकम् । अभ्यर्च्य गन्धपुष्पाद्यैः स्थापयेत् प्रीतिपूर्वकम् । स्नापयेत् प्राङ्मुखं तत्र दातारं कलशोदकैः । ऋग्भिर्वरुणदेवीभिः पावमानीभिरेव च । दानकाले च सम्प्राप्ते दाता नारी नरोऽथवा । स्नापितो गुरुणा तेन सार्द्धं दानं समाचरेत् । त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः । प्रत्येकं पर्व्वतान् सर्व्वान् प्रणिपातपुरःसरम् । मध्यमं गुरवे दद्यादिमं मन्त्रमुदीरयेत् । अन्यशो वा प्रदातव्यं तस्यानुज्ञामवाप्य च । यथा च भूरादिसमस्तलोकास्त्वय्य स्थिता भूधरराज ! नित्यम् । अमी सुरा असुरा लोकनाथा ब्रह्मादयो देवगणाश्च नित्यम् । त्वत्सम्प्रदानादहमप्यशेषैः पापैर्विमुक्तस्तु यथा भवेयम् । श्रेयस्तथा पर्वतराज ! मह्यं कुरु प्रभो ! देववरैश्च सार्द्धम् । इतीदमुक्त्वा प्रददेत्तु मेरुं सकाञ्चनं राजतवस्त्रयुग्मम् । प्रत्येकमेकं द्विजपुङ्गवानाम् प्रागादि दद्यादितरान् क्रमेण । सुरासुराणाममृतार्थकृत्यैः त्वया कृतं मन्दरशैल ! सत्य ! । तथा च मां रक्ष च सर्वतस्त्वं तव प्रसादाद्विरजा यथाहम् । गन्धादिमादन इतीरितभूधरेन्द्र ! वेदोदितस्य गरुडाय नमोऽस्तु तुभ्यम् । त्वत्सम्प्रदानहृतपापसमस्तदोषं छायाधिशैलवर रक्ष च मामजस्रम् । देवालयाय विपुलाय नमोऽचलाय हंसाय वेदपुरुषाय नमोऽच्युताय । युष्मत्प्रदाननिहताखिलपापराशिं हंसेन सार्द्धममराचल ! पाहि मां त्वम् । वन्दे सुपार्श्वममराचलमप्रमेयन्धेनुञ्च देवसुरभिं प्रणतोऽस्मि नित्यम् । त्वद्दानभक्तियुतसत्क्रिययाहमद्य त्वामेव यामि शरणार्थमवेहि मां त्वम् । श्रीवत्सवक्ष-मनादिमजं समस्तलोकाधिपं सकलकारणमच्युतञ्च । नारायणं शरणमेमि धराधरेन्द्रैः सार्द्धं श्रिया हिमवतः स्थितिमादिमीडे । देवाय देवगणपूजितपादपद्मयुग्माय भक्तजनदुःखविनाशनाय । कैलासशैलनिलयाय भवाय नित्यं गौरीप्रियाय वरदाय नमः शिवाय । चक्री त्वनादिनिधनः शरणागतं माम् भद्राश्वनामनि गतो हरिरच्युतोऽसौ । ध्याते घनाघनवपुः सनकादियोगिपूगैरभिष्टुतपुरातनकीर्त्तियुक्तः । मध्ये महार्णवहिमाचलयोर्निविष्टं कूर्म्माकृतिं शरणमेमि भवाभवाय । पारावरं मथितमत्र सदा दधाति यस्तं नमामि सुरपूजितमप्रमेयम् । वाराहरूपिणमनन्तमनन्तकेतुम् लोकस्वरूपिणमनेकशिरोक्षिपादम् । वन्दे महीधरममेय-

मपारकीर्त्तिं यस्तेऽप्रमेमि शरणं हरमीशितारम्। देवस्तथोत्तरकुरुष्वपि नित्यमास्ते भक्त्याः सुरेन्द्रगणपूजितपादपद्मः। रक्षत्वशेषजगतां पतिरच्युतोऽसौ संसारदुःखचलितं शरणागतं माम्। उक्त्वैवमात्ममननागमदानमन्त्रं प्रत्येकमेकं द्विजपुङ्गवानाम्। भुक्त्वा शुभानि मनसेच्छति यानि वासो गच्छेद्य यत्र न निवर्त्तयतीह मर्त्त्यः। गुरवे दक्षिणां दद्यात् सुवर्णञ्चैव वाससी। यागोपकरणं सर्वं गुरवे विनिवेदयेत्। इत्याह भगवान् प्रीतः पार्वत्याः परमेश्वरः। अहमप्यत्र वं सर्वं युष्माकं मुनिसत्तमाः!।"

जम्बूनदी स्त्री जम्बूफलरससजाता नदी। १जम्बूफलरससजाते नदीभेदे जम्बूद्वीपशब्दे ३०४३ पृ० विवृतिः। २ब्रह्मलोकात् प्रवर्त्तमानासु सप्तसु नदीषु मध्ये नदीभेदे च "ब्रह्मलोकादपक्रान्ता सप्तधा प्रतिपद्यते। वस्वोकसारा१ नलिनी२ पावनी च सरस्वती३। जम्बूनदी४ च सीता५ च गङ्गा६ सिन्धुश्च७ सप्तमी" भा० भी० ६ अ०।

जम्बूमार्ग न० पुष्करस्थे तीर्थभेदे पुष्करोपक्रमे "प्रदक्षिणमुपावृत्य जम्बूमार्गं समाविशेत्। जम्बूमार्गं समाविश्य देवर्षिपितृसेवितम्। अश्वमेधमवाप्नोति सर्वकामसमन्वितः। तत्रोष्य रजनीः पञ्च पूतात्मा जायते नरः। न दुर्गतिमवाप्नोति सिद्धिं प्राप्नोति चोत्तमाम्। जम्बूमार्गादुपावृत्य गच्छेत्तण्डुलिकाश्रमम्" भा० व० ८२ अ०। "जम्बूमार्गं त्रिभिर्मासैः संयतः सुसमाहितः" भा०अनु० २५अ०। "जम्बूमार्गं गमिष्यामि जम्बूमार्गं वसाम्यहम्। एवं सङ्कल्पयानोऽपि रुद्रलोके महीयते" हरिवं० १४१अ०।

जम्बूल पु० जम्बू तन्नामफलं लाति ला—क। १जम्बूवृक्षे २केतकवृक्षे च मेदि०। "जम्बूजम्बूलवृत्ताढ्यं कदम्बकभूषितम्" हरिवं० ६७अ०। ३वरकन्यापक्षयोः परिहासवचने न० नीलकण्ठः।

जम्बूलमालिका स्त्री ६त०। १वरकन्यापक्षयोः परिहासवचनसमूहे। "आशीभिर्वर्द्धयित्वा च देवर्षिः कृष्णमब्रवीत्। अनिरुद्धस्य वीर्य्याढ्यो विवाहः क्रियतां विभो!। जम्बूलमालिकां द्रष्टुं श्रद्धा हि मम जायते। ततः प्रहर्षिताः सर्वे नारदस्य वचःश्रवात्" हरिवं० १८८अ०। "जम्बूलमालिका कन्यावरयोर्युवचन्द्रिका" हारावल्युक्तार्थकतया उद्धा०त०व्याख्यानात् २तदर्थे च।

जम्बू(म्बु)वनज न० जम्बुवन इव जायते जन—ड ७त०। श्वेतजवापुष्पे। "पारिभद्रं पाटला च बकुलं गिरिशालिनी। तिलकं जम्बुवनजं पीतकं तगरन्त्वपि। एतानि हि प्रशस्तानि कुसुमान्यच्युतार्चने" वामन पु०

जम्बुवृक्ष पु० कर्म०। जम्बूनामके (जामगाछ) वृक्षे स च वृहत्क्षुद्रभेदेन द्विविधः यथाह भाव०प्र०

"फलेन्द्रा कथिता नन्दी राजजम्बूर्महाफला। तथा सुरभिपत्रा च महाजम्बूरपि स्मृता। राजजम्बूफलं स्वादु विष्टम्भि गुरु रोचनम्। क्षुद्रजम्बूः सूक्ष्मपत्रा नादेयी जलजम्बुका। जम्बूः संग्राहिणी रूक्षा कफपित्तास्रदाहजित्" ।

जभ पु० जभ—अच—नुम्। १दैत्यभेदे। करणे घञ्। २दन्ते कर्म्मणि घञ्। ३जम्बीरे। भावे घञ्। ४भक्षणे मेदि०। कर्म्मणि घञ्। ५अंशे। करणे घञ्। तुणे ६हनौ च हेमच०। जम्भदैत्यश्च महिषासुरपिता। स च इन्द्रात् पराजयमासाद्य महादेवं प्रसाद्य त्रैलोक्यविजयिपुत्ररूपवरप्राप्तौ गृहे गमनात् प्रागेव नारदोपदेशात् इन्द्रेण युद्धायाहूतः स्नानच्छलेन सरोऽवगाहकाले महिषीं दृष्ट्वा तस्यां गर्भमाधाय इन्द्रेण युद्धं कृतवान् तेन निपातितश्च तत्कथा मार्क० पु० दृश्या। कालिकापु० ६१अ० तस्य रम्भ इतिनामेति भेदः। अन्योऽपि तन्नामाऽसुरो विष्णुनाहतो यथोक्तं भा० व० १०२ अ०। "असुरश्च महेष्वासो जम्भ इत्यभिविश्रुतः। यज्ञविघ्नकरः क्रूरस्त्वयैव विनिपातितः" हरिं प्रति देवानामुक्तिः। ७रावणानुचरभेदे "पर्वणः पतनो जम्भः खरः क्रोधवशो हरिः। प्ररुजश्चारुजश्चैव प्रघसश्चैवमादयः। ततोऽभिपततां तेषामदृश्यानां दुरात्मनाम्। अन्तर्द्धानवधं तज्ज्ञश्चकार स विभीषणः" भा०व० २८४ अ०। ८भक्ष्ये सि०कौ०। तत्र भक्षणे "इति ते कथयन्ति स्म ब्राह्मणा जम्भसाधकाः" भा०उ०६३अ०। दन्ते "इमं जम्भसुतं पिबः" ऋ० ८।६१।२। "जम्भसुतं दन्तैरभिषुतम्" भा० सुजम्भाहरितजम्भा। जभि—जृम्भायां भावे घञ्। ९जृम्भायाञ्च। "जम्भा सुहरिततृणसोमेभ्यः" पा० बहुव्रीहौ अनिच् समा०। सुजम्भा हरितजम्भा तृणं जम्भो भक्ष्यं यस्य तृणजम्भा सोमजम्भा। स्वार्थे क। जम्भक तत्रार्थे जभ—ण्वुल्। जम्भक भक्षके त्रि०। [अग्निकाण्डत।

जम्भका स्त्री जम्भैव स्वार्थे क। जृम्भायां राजनि०। पक्षे

जम्भग पु० जम्भाय भक्षणाय गच्छति गम—ड। राक्षसभेदे। "देवा यक्षास्तथा नागा गन्धर्वाप्सरसोऽसुराः। क्रूराः

सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो जम्भगाः खगाः” तर्पणमन्त्रः ।

जम्भद्विष् पु० जम्भमसुरं द्वेष्टि द्विष–क्विप् । इन्द्रे हेमच० ।

जम्भभेदिन् पु० जम्भमसुरं भिनत्ति भिद–णिनि ६त० । इन्द्रे अमरः जम्भरिपुप्रभृतयोऽप्यत्र । मार्कं० पु० तन्मूलं दृश्यम् ।

जम्भर पु० जम्भं भक्षणरुचिं राति ददाति रा–क । १जम्बीरे शब्दच० । वा रस्य नः । जम्भल १तदर्थे २वुद्धभेदे च त्रिका० । ३राक्षसीभेदे स्त्री । “समुद्रस्योत्तरे तीरे जम्भला नाम राक्षसी । तस्याः स्मरणमात्रेण विशल्या गर्भिणी भवेत्” ज्यो० त० ।

जम्भा स्त्री जभि–जृम्भायां भावे अ । जृम्भायां राजनि० ।

जम्भारि पु० जम्भस्य भक्ष्यस्य असुरभेदस्य वा अरिः । १वह्नौ २वज्रे च विश्वः ३इन्द्रे च । “जम्भारिरम्भोलयः” नैष० ।

जम्भिन् पु० जभ–णिनि नुम् । १जम्बीरे शब्दच० तदर्थे न० हेमच० । २जृम्भायुक्ते त्रि० । ३मरुवके भरतः ।

जम्भीर पु० जभ–गम्भीरा०ईरन् नुम् च । १जम्बीरे अमरः

जम्भ्य पु० जम्भ एव स्वार्थे यत् जभ–कर्मणि ण्यत् वा दन्ते । “यत्तद्दर्शपूर्णमासयोर्विभ्रसाद्दिमाः प्रजा अदन्तका जायन्ते यस्मादासां जायन्ते यस्मादासां प्रभिद्यन्ते यस्मादासां संतिष्ठन्ते यस्मादासां पुनरुत्तमे वयसि सर्व एव प्रभिद्यन्ते यस्मादधर एकाग्रे जायन्तेऽथोत्तरे यस्मादणीयांस एवाधरे प्रथीयांस उत्तरे यस्माद्द्रंष्ट्रा वर्षीयसी यस्मात् समा एव जम्भ्याः” शत०ब्रा०११।४।१।५। “दंष्ट्राभ्यां मलिम्लून् जम्भ्यैस्तस्करान्” यजु०११।७८ “इमा जम्भ्याः जम्भावर्तिमाश्रिता जम्भ्याः” २वेददीपोक्तेर्थे च ।

जय पु० जि–भावे अच् । पराभिभवया १उत्कर्षलाभे (जित इत्यत्रोपायाः) २वशीकरणे इन्द्रियजयः “मौनं सदासनजयः स्थैर्यं प्राणजयः शनैः” भाग०३।२८।६ । ३शत्रुपराङ्मुखीकरणे ४संग्रामादिजये । “सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः । विभागः संप्रयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च” मनुना तस्य धर्म्यस्वत्वहेतुत्वमुक्तं तच्च क्षत्रियस्यैव “स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति” गौतमस्मृतेः । “जयो रन्ध्रप्रहारिणाम्” रघुः । “सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ” गीता । जि–कर्त्तरि अच् । ५परमेश्वरे पु० तस्य सर्वभूतजयित्वात् तथात्वं “नयो जयः सत्यसन्धो दाशार्हः सात्वतां पतिः” विष्णुस० । ६जयन्ते इन्द्रपुत्रे असुरजयात्तस्य तथात्वम् ७युधिष्ठिरे क्रोधजयात् गुह्यतन्नामकत्वाद्वा तस्य तथात्वम् । विराटनगरे छद्मवेशेन स्थायिनः युधिष्ठिरस्य यथा गुह्यं तन्नाम तथोक्तं “जयोजयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्बलः । इति गुह्यानि नामानि तेषां चक्रे युधिष्ठिरः” भा०वि०५ अ० । ८अग्निमन्थनेऽस्य रोगजयात्तस्य तथात्वम् । ९दानवभेदे “जयो निकुम्भः कृपथश्च दानवो ररक्षुरेते दशदानवाधिपम्” हरिवं० २४२अ० । १०विश्वामित्रसुतभेदे । “मधुच्छन्दा जयश्चैव देवलश्च तथाष्टकः । कच्छपो हारितश्चैव विश्वामित्रस्य ते सुताः” २७अ० । ११सोमवंश्ये पुरूरवस्तनयपुत्रभेदे “ऐलपुत्रा बभूवुस्ते सप्त देवसुतोपमाः । दिविजाता महात्मान आयुर्धीमानमावसुः” इत्युपक्रमे “आयोः पुत्रास्तथा पञ्च सर्वे वीरा महारथाः । स्वर्भानुतनयायाञ्च प्रभायां जज्ञिरे नृप ।। नहुषः प्रथमं यज्ञे वृद्धशर्मा ततः परम् । रम्भो रजिरनेनाश्च त्रिषु लोकेषु विश्रुतः” इति आयुपुत्रभेदानुक्त्वा “अनेनसः सुतो राजा प्रतिक्षत्रो महायशाः । प्रतिक्षत्रसुतश्चापि सृञ्जयो नाम विश्रुतः । सृञ्जयस्य जयः पुत्रो विजयस्तस्य चात्मजः” हरिवं०२९अ० । ऐलस्योर्वशीगर्भजाते १२तनयभेदे । “ऐलस्य चोर्वशीगर्भात् षडासन्नात्मजा नृप ।। आयुः श्रुतायुः सत्यायू रयो ऽथ विजयो जयः” भाग० ९।१५।१ । १३दशमे ब्रह्मसावर्णिमन्वन्तरे १४द्विजभेदे “ब्रह्मसावर्णिकः पुत्रो ब्रह्मसावर्णिकसुतो महान् । तत्सुता भूरिसेनाद्या हविष्मत्प्रमुखा द्विजाः । हविष्मान् सुकृतः सत्यो जयो मूर्त्तिस्तदा द्विजाः” भाग० ८।१३।१० । १५जनकवंश्ये नैमिषेले नृपभेदे । “जन्मना जनकः सोऽभूत् वैदेहस्तु विदेहजः । मिथिलो मथनाज्जातो मिथिला येन निर्मिता” इत्युपक्रमे “श्रुतस्ततो जयस्तस्माद्विजयोऽस्मादृतः सुतः” भाग०९।१३।१६ । सोमवंश्ये १५सृञ्जयपुत्रे १६सङ्कृति नृपसुते च । “कुशात् प्रतिक्षत्रस्तस्मात् सृञ्जयस्तत्सुतो जयः ; ततः सुतः कृतस्तस्यापि जज्ञे हर्यवनो नृपः । सहदेवस्ततोऽहीनो जयत्सेनस्तु तत्सुतः । सङ्कृतिस्तस्य च जयः क्षत्रधर्मा महारथः” भाग० ९।१७।१० । अत्र जयस्य द्विधा कीर्त्तनात् तद्वंशे द्वौ जयौ । १७इक्ष्वाकुवंश्ये विजयनन्दननृपभेदे हेम० । १८विष्णुदौवारिकभेदे । जयविजयौ हि विष्णुद्वारपौ भगवद्दिदृक्षया वैकुण्ठगतान् नग्नान् सनकादीन् भगवदभ्यन्तरे गमनाय निवार्य वेत्रेण ताडयन्तौ तैरभिशप्तौ हिरण्याक्षाद्यसुरभावेन जातौ तत्कथा भाग० ३।१६ अ० ।

"मानसा मत्सुता युष्मत्पूर्व्वजाः सनकादयः । चेरुर्विहायसा लोकान् लोकेषु विगतस्पृहाः । त एकदा भगवतो वैकुण्ठस्यामलात्मनः। ययुर्वैकुण्ठनिलयं सर्व्वलोकनमस्कृतम्" इत्युपक्रमे ।

"तस्मिन्नतीत्य मुनयः षडसज्जमानाः कक्षाः समानवयसावथ सप्तमायाम् । देवावचक्षत गृहीतगदौ परार्द्ध्यकेयूरकुण्डलकिरीटविटङ्कवेशौ । मत्तद्विरेफवनमालिकया निवीतौ विन्यस्तयासितचतुष्टयबाहुमध्ये । वक्त्रं भ्रुवा कुटिलया स्फुटनिर्गमाभ्यां रक्तेक्षणेन च मनाग्रभसं दधानौ । द्वार्य्येतयोर्निविविशुर्मिषतोरपृष्ट्वा पूर्व्वा यथा पुरटवज्रकपाटिकायाः । सर्व्वत्र तेऽविषमया मुनयः स्वदृष्ट्या ये संचरन्त्यविहता विगताभिशङ्काः । तान् वीक्ष्य वातरसनांश्चतुरः कुमारान् वृद्धान् दशार्द्धवयसो विदितात्मतत्त्वान् । वेत्रेण चास्खलयतामदर्हणांस्तौ तेजो विहस्य भगवत्प्रतिकूलशीलौ । ताभ्यां मिषत्स्वनिमिषेषु निषिध्यमानाः स्वर्हत्तमा अपि हरेः प्रतिहारपाभ्याम् । ऊचुः सुहृत्तमदिदृक्षितभङ्ग ईषत्कामानुजेन सहसा त उपप्लुताक्षाः । श्रीमुनय ऊचुः । कोवामिहैत्य भगवत्परिचर्य्ययोच्चैस्तद्धर्म्मिणां निवसतां विषमस्वभावः । तस्मिन् प्रशान्तपुरुषे गतविग्रहे वां कोवात्मवत्कुहकयोः परिशङ्कनीयः । न ह्यन्तरं भगवतीह समस्तकुक्षावात्मानमात्मनि नभो नभसीव धीराः । पश्यन्ति यत्र युवयोः सुरलिङ्गिनोः किं व्युत्पादितं ह्युदरभेदि भयं यतोऽस्य । तद्वाममुष्य परमस्य विकुण्ठभर्त्तुः कर्त्तुं प्रकृष्टमिह धीमहि मन्दधीभ्याम् । लोकानितो व्रजतमन्तरभावदृष्ट्या पापीयसस्त्रय इमे रिपवोऽस्य यत्र । तेषामितीरितमुभाववधार्य्य घोरं तं ब्रह्मदण्डमनिवारणमस्त्रपूगैः । सद्यो हरेरनुचरावुरु बिभ्यतस्तत्पादग्रहावपततामतिकातरेण । भूयादघोनि भगवद्भिरकारि दण्डो यो नौ हरेत सुरहेलनमप्यशेषम् । मा वोऽनुतापकलया भगवत्स्मृतिघ्नो मोहो भवेदिह तु नौ व्रजतोरबोधः । एवं तदैव भगवानरविन्दनाभः स्वानां विबुध्य सदतिक्रममार्य्यहृद्यः । तस्मिन् ययौ परमहंसमहामुनीनामन्वेषणीयचरणौ चलयन् सहश्रीः" । ततः कुमारैः भगवन्तं दृष्ट्वा कृतां तत्स्तुतिमुपवर्ण्योक्तम् ।

"इति तद्गृणतां तेषां मुनीनां योगधर्म्मिणाम् । प्रतिनन्द्य जगादेदं वैकुण्ठनिलयो विभुः । श्रीभगवानुवाच । एतौ तौ पार्षदौ मह्यं जयो विजय एव च । कदर्थीकृत्य मां यद्वो बह्वक्रातामतिक्रमम् । यस्त्वेतयोर्धृतो दण्डो भवद्भिर्मामनुव्रतैः । स एवानुमतोऽस्माभिर्मुनयो ! देवहेलनात्"। ततः कथाशेषो यथा

"श्रीभगवानुवाच । एतौ सुरेतरगतिं प्रतिपद्य सद्यः संरम्भसम्भृतसमाध्यनुबद्धयोगौ । भूयः सकाशमुपयास्यत आशु यो वः शापो मयैव निमितस्तदवैत विप्राः ! । श्रीब्रह्मोवाच । अथ ते मुनयो दृष्ट्वा नयनानन्दभाजनम् । वैकुण्ठं तदधिष्ठानं विकुण्ठञ्च स्वयंप्रभम् । भगवन्तं परिक्रम्य प्रणिपत्यानुमान्य च । प्रतिजग्मुः प्रमुदिताः शंसन्तो वैष्णवीं श्रियम् । भगवाननुगावाह यातं मा भैष्टमस्तु शम् । ब्रह्मतेजः समर्थोऽपि हन्तुं नेच्छे मतन्तु मे । मयि संरम्भयोगेन निस्तीर्य्य ब्रह्महेलनम् । प्रत्येष्यतं निकाशं मे कालेनाल्पीयसा पुनः । द्वाःस्थावादिश्य भगवान् विमानश्रेणिभूषणम् । सर्व्वातिशयया लक्ष्म्या जुष्टं स्वन्धिष्ण्यमाविशत् । तौ तु गीर्व्वाणऋषभौ दुस्तराद्धरिलोकतः । हतश्रियौ ब्रह्मशापादभूतां विगतस्मयौ । तदा विकुण्ठधिषणात्तयोर्निपतमानयोः । हाहाकारो महानासीद्विमानाग्र्येषु पुत्रकाः ! । तावेव ह्यधुना प्राप्तौ पार्षदप्रवरौ हरेः । दितिजठरनिर्विष्टं काश्यपं तेज उल्बणम् । तयोरसुरयोरद्य तेजसा यमयोर्हि वः । आक्षिप्तं तेज एतर्हि भगवांस्तद्विधित्सति" ।

भाग० ३।१२ अ०—१६ अ० । जयति संसारमनेन । जि करणे अच् । १९भारतादौ ग्रन्थभेदे ।"ब्रह्मचारिकाण्डे भविष्यपुराणम् "अष्टादश पुराणानि रामस्य चरितं तथा । विष्णुधर्म्मादिशास्त्राणि शिवधर्म्माश्च भारत ! । कार्ष्णाख्यं पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् । सौराश्च धर्म्मा राजेन्द्र ! मानवोक्ता महीपते ! । जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः" इति "नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् । देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत्"सर्वपुराणारम्भे पाठ्यश्लोकः। २०दक्षिणद्वारे गृहे शब्दार्थचि०। षष्टिवर्षमध्ये अष्टाविंशतितमे २१वत्सरे । तत्फलं यथा"क्षत्त्रियाश्च तथा वैश्याः शूद्राश्च नटनर्त्तकाः। पीड़िताास्ते वरारोहे ! जये सर्व्वे न संशयः" ज्यो०त० । जये कुशलः आकर्षा० कन् । जयक जयकुशले त्रि० । २२कुमारानुचरनागभेदे । "प्रददावग्निपुत्त्रस्य महापारि-

पदायुधौ। जयं महाजयश्चैव नागौ ज्वलनसूनवे” भा०श०४६अ०। २२द्रुपदराजपुत्त्रभेदे “अत्राय सुरथं नाम द्रुपदस्य सुतं विभुः। पुनः शत्रुञ्जयं नाम सुरथस्यानुजं रणे। रथानीकं जयानीकं जयञ्चाथ निजघ्निवान्” भा० द्रो० १५६ अ०। २४अर्जुने “यदि मोक्षिष्ठति जयः पिता मे नरसत्तमः। अग्निश्चैव रथोद्देशे शोषयिष्ये कलेवरम्” भा०आश्व० ८०अ०। मातरं प्रति बभ्रुवाहनोक्तिः। “इत्युक्त्वा सोऽब्रवीत् पुत्त्रं मणिपुरपतिं जयः” ८१अ०। २५धृतराष्ट्रपुत्त्रभेदे। “दुर्योधनप्रभृतयो युयुत्सुः करणस्तथा। ततो दुःशासनश्चैव दुःसहश्चैव भारत!। दुर्मर्षणो विकर्णश्च चित्रसेनोविविंशतिः। जयः सत्यव्रतश्चैव पुरुमित्रश्च भारत!। वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च एकादश महारथाः” भा० आ० ६२ अ०।

जयकोलाहल पु० जयस्य कोलाहलो यस्मिन्। १पाशकक्रीडाभेदे शब्दच०। ६त०। २जयध्वनौ।

जयढक्का स्त्री जयसूचिका ढक्का। वाद्यभेदे।

जयतीर्थ न० तीर्थभेदे शिवपु०।

जयत्सेन पु० १विराटनगरे छद्मवेशिनि नकुले पाण्डवे। जयशब्दे दृश्यम्। जयन्ती सेनाऽस्य। २विक्रान्तसैन्यके नृपे। ३मागधनृपभेदे। “मगधेषु जयत्सेनस्तेजस्वासीत् स पार्थिवः। अष्टानां प्रवरास्तेषां कालेयानां महासुराः” भा० आ० ६७ अ०। ४पुरुवंश्ये सार्वभौमाख्यनृपपुत्रे। “अहंयातिः खलु कृतवीर्य्यदुहितरमुपयेमे भानुमतीं नाम तस्यामस्य जज्ञे सार्वभौमः। सार्वभौमः खलु जित्वा जहार कैकेयीं सुनन्दां नाम तामुपयेमे तस्यामस्य जज्ञे जयत्सेनो नाम। जयत्सेनः खलु वैदर्भीमुपयेमे सुश्रुतां नाम तस्यामस्य जज्ञे अवाचीनः” भा० आ० ९५ अ०। ५सोमवंश्ये अहीननृपपुत्रे च। जयशब्दे मूलं दृश्यम्।

जयदत्त पु० इन्द्रपुत्रे जयन्ते हेमच०।

जयदुर्गा स्त्री दुर्गामूर्त्तिभेदे तन्मूर्त्तिलक्षणं तन्त्रसारे “कालाभ्राभां कटाक्षैररिकुलभयदां मौलिबद्धेन्दुरेखां शङ्खं चक्रं कृपाणं त्रिशिखमपि (त्रिशूलम्) करैरुद्वहन्तीं त्रिनेत्राम्। सिंहस्कन्धाधिरूढां त्रिभुवनमखिलं तेजसा पूरयन्तीं ध्यायेद् दुर्गां जयाख्यां त्रिदशपरिवृतां सेवितां सिद्धिकामैः”। अस्याः मन्त्रप्रयोगादिकं तत्रैव दृश्यम्।

जयदेव पु० गीतगोविन्दकाव्यकारके केन्दुबिल्वग्रामवासिनि कविभेदे “भावं शृङ्गारसारस्वतमयजयदेवस्य विष्वग्वचांसि” गीतगो० [शब्दे दृश्यम्।

जयद्बल पु० विराटावासे छद्मवेशिनि पाण्डवे सहदेवे जय-

जयद्रथ पु० १पौरवे वृहन्मनसो नृपस्य यशोदेव्यां जाते पुत्रभेदे। तदुत्पत्तिकथा “वृहद्भर्मसुतो यस्तु राजा नाम्ना वृहन्मनाः। तस्य पत्नीद्वयञ्चासीद्वैनतेयसुते शुभे। यशोदेवी च सत्या च ताभ्यां वंशस्तु भिद्यते। जयद्रथस्तु राजेन्द्र! यशोदेव्यां व्यजायत” हरिवं० ३१अ०। सिन्धुदेशाधिपवृद्धक्षत्रसुते २राजभेदे। स च धृतराष्ट्रकन्यां दुःशलामुपयेमे। स च सौवीरदेशाधिपः “जयद्रथो नाम यदि श्रुतस्ते सौवीरराजः सुभगे! स एषः” भा०व०२६४ स च द्रौपदीं हृत्वा पलायमानो विजित्य भीमेन गृहीतो युधिष्ठिराज्ञया मुक्तश्च। ततो निर्वेदमासाद्य तपसा तोषितात् रुद्रतो वरं लेभे तत्कथा यथा

“जयद्रथस्तु संप्रेक्ष्य भ्रातरावुद्यतायुधौ। प्राधावत्तूर्णमव्यग्रो जीवितेप्सुः सुदुःखितः। तं भीमसेनो धावन्तमवतीर्य्य रथाद्बली। अभिद्रुत्य निजग्राह केशपक्षे ह्यमर्षणः। समुद्यम्य च तं भीमो निष्पिपेष महीतले। शिरो गृहीत्वा राजानं ताडयामास चैव ह। पुनः सञ्जीवमानस्य तस्योत्पतितुमिच्छतः। पदा मूर्ध्नि महाबाहुः प्राहरद्विलपिष्यतः। तस्य जानु ददौ भीमो जघ्ने चैनमरत्निना। स मोहमगमद्राजा प्रहारवरपीडितः। सरोषं भीमसेनं तु वारयामास फाल्गुनः। दुःशलायाः कृते राजा यत्तदाहेति कौरवः। भीम उवाच। नायं पापसमाचारो मत्तो जीवितुमर्हति। कृष्णायास्तदनर्हायाः परिक्लेष्टा नराधमः। किन्तु शक्यं मया कर्त्तुं यद्राजा सततं घृणी। त्वञ्च बालिशया बुद्ध्या सदैवास्मान् प्रबाधसे। एवमुक्त्वा सटास्तस्य पञ्च चक्रे वृकोदरः। अर्द्धचन्द्रेण बाणेन किञ्चिदब्रुवतस्तदा। विकत्थयित्वा राजानं ततः प्राह वृकोदरः। जीवितुमिच्छसे मूढ! हेतुं मे गदतः शृणु। दासोऽस्मीति त्वया वाच्यं संसत्सु च सभासु च। एवं ते जीवितं दद्यामेष युद्धजितो विधिः। एवमस्त्विति तं राजा कृच्छ्रमाणो जयद्रथः। प्रोवाच पुरुषव्याघ्रं भीममाहवशोभिनम्। तत एनं विचेष्टन्तं बद्ध्वा पार्थो वृकोदरः। रथमारोपयामास विसंज्ञं पांशुगुण्ठितम्। ततस्तं रथमास्थाय भीमः पार्थानुगस्तदा। अभ्येत्याश्रममध्यस्थमभ्यगच्छद्युधिष्ठिरम्। दर्शयामास भीमस्तु तदवस्थं जयद्रथम्।

तं राजा प्राहसद्दृष्ट्वा मुच्यतामिति चाब्रवीत्। राजानञ्चाब्रवीद्भीमो द्रौपद्याः कथ्यतामिति। दासभावं गतो ह्येष पाण्डूनां पापचेतनः। तमुवाच ततो ज्येष्ठो भ्राता साप्रणयं वचः। मुञ्चेममधमाचारं प्रमाणं यदि ते वयम्। द्रौपदी चाब्रवीद्भीममभिवीक्ष्य युधिष्ठिरम्। दासोऽयं मुच्यतां राज्ञस्त्वया पञ्चसटः कृतः। स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिवाद्य युधिष्ठिरम्। ववन्दे विह्वलो राजंस्तांश्च दृष्ट्वा मुनींस्तदा। तमुवाच घृणी राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः। तथा जयद्रथं दृष्ट्वा प्रगृहीतं सव्यसाचिना। अदासो गच्छ मुक्तोऽसि मैवं कार्षीः पुनः पुनः। स्त्रीकामश्च धिगस्तु त्वां क्षुद्रः क्षुद्रसहायवान्। एवंविधं हि कः कुर्य्यात्त्वदन्यः पुरुषाधमः। गतसत्त्वमिव ज्ञात्वा कर्त्तारमशुभस्य तम्। संप्रेक्ष्य भरतश्रेष्ठः कृपाञ्चक्रे नराधिपः। धर्मे ते वर्द्धतां बुद्धिर्मा चाधर्मे मनः कृथाः। साश्वः सरथ पादातः स्वस्ति गच्छ जयद्रथ!। एवमुक्तस्तु सव्रीडस्तूष्णीं किञ्चिदवाङ्मुखः। जगाम राजा दुःखार्त्तो गङ्गाद्वाराय भारत। स देवं शरणं गत्वा विरूपाक्षमुमापतिम्। तपश्चचार विपुलं तस्य प्रीतो वृषध्वजः। बलिं स्वयं प्रत्यगृह्णात् प्रीयमाणस्त्रिलोचनः। वरञ्चास्मै ददौ देवः स जग्राह च तच्छृणु। जयद्रथ उवाच। समस्तान् सरथान् पञ्च जयेयं युधि पाण्डवान्। इति राजाब्रवीद्देवं नेति देवस्तमब्रवीत्। महेश्वर उवाच। अजय्यांश्चाप्यवध्यांश्च वारयिष्यसि तान् युधि। ऋतेऽर्जुनं महाबाहुं नरं नाम सुरेश्वरम्। बदर्यां तप्ततपसं नारायणसहायकम्। अजितं सर्वलोकानां देवैरपि दुरासदम्। मया दत्तं पाशुपतम् दिव्यमप्रतिमं शरम्। अवाप लोकपालेभ्यो वज्रादीन् स महाशरान्"।

"प्रधानं शस्त्रविदुषां तेन कृष्णेन रक्ष्यते। सहायः पुण्डरीकाक्षः श्रीमानतुलविक्रमः। ससामस्कन्दने पार्थमाश्राय परवीरहा। न शक्यते तेन जेतुं त्रिदशैरपि दुःसहः। कः पुनर्मानुषो भावो रणे पार्थं विजेष्यते। तमेकं वर्जयित्वा तु सर्वं यौधिष्ठिरं बलम्। चतुरः पाण्डवानाजौ! दिनैकं जेष्यसे रिपून्"। स च भारतयुद्धकाले द्रोणरचितचक्रव्यूहद्वारे स्थित्वाऽर्जुनहते युधिष्ठिरादीन् चतुरो भ्रातॄन् जिगाय। अभिमन्युञ्च जघान। तद्वधकुपितेनार्जुनेन श्वः सूर्य्यास्तमयात् प्रागेव त्वां हन्ता तथा त्वामहत्वा स्वयं वा मर्त्तेति प्रतिज्ञाय स निहतः तच्छिरश्च अन्यत्र तपस्यतस्तत्पितुरङ्केऽवक्षिप्तं शरपरम्परया पातितं तेन च तस्य शिरसो भूमौ पातनेन स्वशिरः शतधाभूतं तत्कथा यथा भा० द्रो० १४४ अ०।

"एतस्मिन्नेव काले तु द्रुतं गच्छति भास्करे। अब्रवीत् पाण्डवं राजंस्त्वरमाणो जनार्द्दनः। एष मध्ये कृतः षड्भिः पार्थ! वीरैर्महारथैः। जीवितेप्सुर्महाबाहो! भीतस्तिष्ठति सैन्धवः। एताननिर्जित्य रणे षड्रथान् पुरुषर्षभ!। न शक्यः सैन्धवो हन्तुं यत्तो निर्व्याजमर्जुन। योगमत्र विधास्यामि सूर्य्यस्यावरणं प्रति। अस्तं गत इति व्यक्तं प्रेक्ष्यत्येकः स सिन्धुराट्। हर्षेण जीविताकाङ्क्षी विनाशार्थं तव प्रभो!। न गोपयिष्यति दुराचारः स आत्मानं कथञ्चन। तत्र छिद्रे प्रहर्त्तव्यं त्वयास्य कुरुसत्तम। व्यपेक्षा नैव कर्त्तव्या गतोऽस्तमिति भास्करः। एवमस्त्विति बीभत्सुः केशवं प्रत्यभाषत। ततोऽसृजत्तमः कृष्णः सूर्य्यस्यावरणं प्रति। योगी योगेन संयुक्तो योगिनामीश्वरो हरिः। सृष्टे तमसि कृष्णेन गतोऽस्तमिति भास्करः। त्वदीया जहृषुर्योधाः पार्थनाशान्नराधिप!। ते प्रहृष्टा रणे राजन्नापश्यन् सैनिका रविम्। उन्नाम्य वक्त्राणि तदा स च राजा जयद्रथः। वीक्षमाणे ततस्तस्मिन् सिन्धुराजे दिवाकरम्। पुनरेवाब्रवीत् कृष्णो धनञ्जयमिदं वचः। पश्य सिन्धुपतिं वीरं प्रेक्षमाणं दिवाकरम्। भयं विपुलमुत्सृज्य त्वत्तो भरतसत्तम। अयं कालो महाबाहो! वधायास्य दुरात्मनः। इत्येवं केशवेनोक्तः पाण्डुपुत्रः प्रतापवान्। न्यवधीत्तावकं सैन्यं शरैरर्कोग्निसन्निभैः"।

"एवं तान् व्याकुलीकृत्य त्वदीयान् स महारथान्। उज्जहार शरं घोरं पाण्डवोऽनलसन्निभम्। इन्द्राशनिसमप्रख्यं दिव्यमन्त्राभिमन्त्रितम्। सर्वभारसहं शश्वद्गन्धमाल्यार्च्चितं महत्। वज्रास्त्रेण संयोज्य विधिवत् कुरुनन्दनः। समादधन्महाबाहुर्गाण्डीवे क्षिप्रमर्जुनः। तस्मिन् सन्धीयमाने तु शरे ज्वलनतेजसि। अन्तरीक्षे महानादो भूतानामभवन्नृप। अब्रवीच्च पुनस्तत्र त्वरमाणो जनार्द्दनः। धनञ्जय! शिरश्छिन्धि सैन्धवस्य दुरात्मनः। अस्तं महीधरश्रेष्ठं यियासति दिवाकरः। शृणुष्वैतच्च कार्य्यं मे

जयद्रथवधं प्रति । वृद्धक्षत्रः सैन्धवस्य पिता जगति विश्रुतः । स कालेनेह महता सैन्धवं प्राप्तवान् सुतम् । जयद्रथममित्रघ्न ! तञ्चोवाच तदा नृपम् । अन्तर्हिता पुरा वाणी मेघदुन्दुभिनिःस्वना । तवात्मजो मनुष्येन्द्र ! कुलशीलदमादिभिः। गुणैर्भविष्यति विभो ! सदृशो वंशयोर्द्वयोः । क्षत्रियप्रवरो लोके नित्यं शूराभिसत्कृतः । शत्रुभिर्युध्यमानस्य संग्रामे त्वस्य धन्विनः । शिरश्छेत्स्यति संक्रुद्धः शत्रुरालक्षितो भुवि । तच्छ्रुत्वा सिन्धुराजश्च ध्यात्वा चिरमरिन्दमः । ज्ञातीन् सर्व्वानुवाचेदं पुत्रस्नेहाभिनोदितः । संग्रामे युध्यमानस्य वहतो महतीं धुरम् । धरण्यां मम पुत्रस्य पातयिष्यति यः शिरः । तस्यापि शतधा मूर्द्धा फलिष्यति न संशयः । एवमुक्त्वा ततो राज्ये स्थापयित्वा जयद्रथम् । वृद्धक्षत्रो वनं यातस्तपश्चोग्रं समास्थितः । स तप्यते च तेजस्वी तपो घोरं दुरासदम् । समन्तपञ्चकाद्बाह्ये कपिवरकेतन ! । तस्माज्जयद्रथस्य त्वं शिरश्छित्त्वा महामृधे । दिव्येनास्त्रेण रिपुहन् ! घोरेणाद्भुतकर्म्मणा । सकुण्डलं सिन्धुपतेः प्रभञ्जनसुतानुज ! । उत्सङ्गे पातयाद्याशु वृद्धक्षत्रस्य भारत ! । अथ त्वमस्य मूर्द्धानं पातयिष्यसि भूतले । तवापि शतधा मूर्द्धा फलिष्यति न संशयः । यथा चेदं न जानीयात् स राजा तपसि स्थितः । तथा कुरु कुरुश्रेष्ठ ! दिव्यमस्त्रमुपाश्रितः । न ह्यसाध्यमकार्य्यं वा विद्यते तव किञ्चन । समस्तेष्वपि लोकेषु त्रिषु वासवनन्दन ! । एतच्छ्रुत्वा तु वचनं सृक्किणी परिसंलिहन् । इन्द्राशनिसमस्पर्शं दिव्यमन्त्राभिमन्त्रितम् । सर्व्वभारसहं शश्वद्गन्धमाल्यार्च्चितं शरम् । विससर्ज्जार्जुनस्तूर्णं सैन्धवस्य वधे वृतम् । ततो धनञ्जयः शीघ्रं शरं तं भास्करत्विषम् । उच्चिच्छेदोर्द्ध्वं शिरः कायात् सैन्धवस्य महात्मनः । स पार्थभुजनिर्मुक्तः शरः श्येन इवाशुगः । छित्त्वा शिरः सिन्धुपतेरुत्पपात विहायसि । तच्छिरः सिन्धुराजस्य शरैरूर्द्ध्वमवाहयत् । दुर्हृदामप्रहर्षाय सुहृदां हर्षणाय च । शरैः कदम्बकीकृत्य काले तस्मिंश्च पाण्डवः । योधयामास तांश्चैव पाण्डवः षण्महारथान् । ततः सुमहदाश्चर्य्यं तत्रापश्याम भारत । समन्तपञ्चकाद्बाह्यं शिरो यद्यहरत्ततः । एतस्मिन्नेव काले तु वृद्धक्षत्रो महीपतिः । सन्ध्यामुपास्ते तेजस्वी सम्बन्धी तव मारिष ! । उपासीनस्य तस्याथ कृष्णकेशं सकुण्डलम् । सिन्धुराजस्य मूर्द्धानमुत्सङ्गे समपातयत् । तस्योत्सङ्गे निपतितम् शिरस्तच्चारुकुण्डलम् । वृद्धक्षत्रस्य नृपतेरलक्षितमरिन्दम ! । ततोभीतस्य तस्याथ वृद्धक्षत्रस्य भारत ! उत्तिष्ठतस्तत् सहसा शिरोऽगच्छद्धरातलम् । ततस्तस्य नरेन्द्रस्य पुत्रमूर्द्धनि भूतलम् । गते तस्यापि शतधा मूर्द्धागच्छदरिन्दम ! ततः सर्व्वाणि सैन्यानि विस्मयं जग्मुरुत्तमम् । वासुदेवं सबीभत्सुं प्रशशंसुर्महारथम् । ततो विनिहते राजन् ! सिन्धुराजे किरीटिना । तमस्तद्वासुदेवेन संहृतं भरतर्षभ ! । पश्चाज्ज्ञातं महीपाल ! तव पुत्रैः सहानुगैः। वासुदेवप्रयुक्तेयं मायेति नृपसत्तम ! ।"

"जयद्रथवधे राजन् ! दुर्य्योधनधनञ्जयौ । सवितारं निरीक्षेते प्रौढ़ा बाला वधूरिव" उद्भटः ।

जयद्रथवध पु० जयद्रथस्य वधमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् तस्य आख्यायिकायां लुपि व्यक्तिवचनत्वात् पुंस्त्वम् । भारतद्रोणपर्वान्तर्गते अवान्तरपर्वभेदे तच्च द्रोणपर्वणि ८५ अध्यायावधि १५२ अध्यायपर्य्यन्तम् "जयद्रथवधः पर्व घटोत्कचवधस्ततः" भा० आ० १ अ० अवान्तरपर्वोक्तौ ।

जयद्रथविमोक्षण न० जयद्रथस्य विमोक्षणमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् तस्य आख्यायिकायां लुपि व्यक्तिवचनत्वात् क्लीवता । भारतवनपर्वान्तर्गते अवान्तरपर्वभेदे तच्च पर्व वनपर्वणि २७ अध्यायात्मकम् । "द्रौपदीहरणं तत्र जयद्रथविमोक्षणम्" भा० आ० १ अ० अवान्तरपर्वोक्तौ ।

जयधर्म्मन् पु० कुरुसेनानीभेदे । "कमलाक्षः परक्राथी जयधर्म्मा सुदर्शनः । एते त्वामनुयास्यन्ति पत्तीनामयुतानि षट्" भा० द्रो० १५६ अ० ।

जयध्वज पु० कार्त्तवीर्य्यार्ज्जुनस्य तनये आवन्त्ये नृपभेदे "शूरसेनश्च शूरश्च धृष्णोक्तः कृष्ण एव च । जयध्वजश्च नाम्नासीदावन्त्यो नृपतिर्महान् । कार्त्तवीर्य्यस्य तनया वीर्य्यवन्तो महाबलाः । जयध्वजस्य पुत्रस्तु तालजङ्घो महाबलः" हरिवं० ३४ अ० ।

जयन न० जि—करणे ल्युट् । १हयादिसन्नाहे "तुरङ्गिणो जयनयुजश्च वाजिनः" माघः। भावे ल्युट् ।२जये मेदि० ।

जयनी स्त्री इन्द्रकन्यायाम् त्रिका० ।

जयन्त पु० जि—झ । १इन्द्रपुत्रे अमरः २शिवे ३चन्द्रे च त्रिका०। विराटावासे कङ्कवेशिनि ४भीमे तस्य तथागुप्तनामता जयशब्दे दृश्या । ५विष्णौ "जयन्तः सर्व्वविज्जयी" विष्णुस० । ६रुद्रभेदे "अजैकपादहिर्बुध्नो विरूपाक्षोऽथ रैवतः । हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च

सुरेश्वरः। सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः" भा० शा० २०८ अ०। रुद्रोक्तौ "अजैकपादहिर्बुध्नो विरूपाक्षश्च रैवतः। हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः। रुद्रा एकादश प्रोक्ता जयन्तश्चापराजितः" विष्णुध० "यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ" "त्रिविष्टपस्येव पतिं जयन्तः" इति च रघुः। ७तालभेदे "आदितालो जयन्तः स्यात् शृङ्गाररससंयुतः। रुद्रसंख्याक्षरपद व्यायुर्द्धिकरः परः" सङ्गीतदामोदरः।

जयन्ती स्त्री जि–झ गौरा० ङीष्। १दुर्गाशक्तिभेदे "जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी। दुर्गा शिवा क्षमा धात्री स्वाहा स्वधा नमोऽस्तु ते" कालिपु०। २जयन्तभगिन्यां शक्रपुत्र्यां ३पताकायां च मेदि०। ४स्वनामख्याते वृक्षभेदे सा च नवपत्रिकान्तर्गता "कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचुः। बिल्वोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नव पत्रिकाः" दुर्गार्च्चापद्धत्युक्तेः। तदधिष्ठात्री देवता च कार्त्तिकी मूलं तत्रैव दृश्यम्। "जयन्ती मदगन्धाढ्या तिक्ता चैव कटूष्णका। कृमिभूतास्रजित् ख्याता कण्ठशोषणकारिका। कृष्णा रसायनी तत्र सैव सर्वत्र पूज्यते" राजनि०। "तत्फलं विषदोषघ्नं चक्षुष्यं मधुरं हिमम्" राजव०। "जयं पुण्यञ्च कुरुते जयन्तीमिति तां विदुः। रोहिणीसहिता कृष्णा मासे च श्रावणेऽष्टमी। अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वं कलयापि यदा भवेत्। जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापप्रणाशिनी" ति० त० स्कान्दोक्ते ५श्रावणकृष्णाष्टमी रोहिणीयोगे कृष्णाष्टमीशब्दे २२२१ पृ० विवृतिः। "अभिजिन्नाम नक्षत्रं जयन्ती नाम शर्वरी। मुहूर्त्तो विजयो नाम यत्र जातो जनार्दनः" हरिवं० ६० अ०। "यत्र स्वोच्चगतश्चन्द्रो लग्नादेकादशे स्थितः। जयन्ती नाम योगोऽयं शत्रुपक्षविनाशकृत्" ज्योतिषोक्ते ६यात्रायोगविशेषे पु०। "प्रभावनीके तनये जयन्तीः" माघः। स्वार्थे क। जयन्तिका तत्रार्थे संज्ञायां कन्। हरिद्रायां राजनि०। दुर्गासखीभेदे च। तद्भेदाश्च काशी०४७अ०दर्शिता यथा। "यथा जया च विजया यथा चैव जयन्तिका। शुभानन्दा सुनन्दा च कौमुदी च यथोर्मिला। यथा चम्पकमाला च यथा मलयवासिनी। कर्पूरलतिका यद्वद्गन्धधारा यथा शुभा। अशोका च विशोका च यथा कमलगन्धिनी। यथा च मन्दनिःश्वासा यथा मृगमदोत्तमा। यथा च कोकिलालापा यथा मयूरभाषिणी। गन्धपङ्कनिर्व्विद्वद्वत्सला यथा च सा। दृगञ्चलेङ्गितज्ञा च यथा कृतमनोरथा। पानचित्तहरा यद्वत्तथा स्वेच्छा सुलक्षणा"।

जयपत्र न० जयसूचकं पत्रम्। राज्ञा दत्ते जयसूचके पत्ररूपे राजकीयलेख्यभेदे। राजलेख्यं पत्रं च चतुर्विधं यथाह वशिष्ठः "राज्ञः स्वहस्तसंयुक्तं समुद्राचिह्नितं तथा। राजकीयं स्मृतं लेख्यं सर्वेष्वर्थेषु साक्षिमत्। शासनं प्रथमं ज्ञेयं जयपत्रं तथाऽपरम्। आज्ञाप्रज्ञापनापत्रं राजकीयं चतुर्विधम्"। जयपत्रलक्षणभेदादिकं वीरमि० दर्शितं तत्राह व्यासः

"व्यवहारान् स्वयं दृष्ट्वा श्रुत्वा वा प्राड्विवाकतः। जयपत्रन्ततो दद्यात् परिज्ञानाय पार्थिवः। जङ्गमं स्थावरं येन प्रमाणेनात्मसात्कृतम्। भागाभिशापसन्दिग्धे यः सम्यग्विजयी भवेत्। तस्मै राज्ञा प्रदातव्यं जयपत्रं सुनिश्चितम्। पूर्वोत्तरक्रियापादं तत्प्रमाणपरीक्षणम्। निगदस्मृतिवाक्यञ्च यथासभ्यं विनिश्चितम्। एतत्सर्वं समासेन जयपत्रेऽभिलेखयेदिति"। प्रमाणस्य पृथगुपादानात् क्रियापादेन प्रत्याकलितमत्र गृह्यते। परिज्ञानाय प्राड्न्यायस्य बोधनाय। भागेऽभिशापे वा सन्दिग्धे। विवादपदमात्रोपलक्षणम्। तेन विवादविषयो यो यत्र विवादे स तत्र लेखनीयः। जयपत्रं राजमुद्राङ्कितं कार्य्यमित्याह बृहद्वशिष्ठः "यथोपन्यस्तसाध्यार्थं संयुक्तं सोत्तरक्रियम्। सावधारणकञ्चैव जयपत्रकमुच्यते। प्राड्विवाकादिहस्ताङ्कं मुद्रितं राजमुद्रया"। अत्र च राज्ञः सभ्यानाञ्च स्वहस्तोऽप्यपेक्षितः इत्याह कात्यायनः "सिद्धेनार्थेन संयोज्यो वादी सत्कारपूर्वकम्। लेख्यं स्वहस्तसंयुक्तं तस्मै दद्यात्तु पार्थिवः। सभासदश्च ये तत्र स्मृतिशास्त्रविदः स्थिताः। यथा लेख्यविधौ तत्र स्वहस्तन्तद्दद्युरेव ते"। क्वचित्पश्चात्काराख्योऽपि जयपत्रभेद उक्तस्तेनैव "अनेन विधिना लेख्यं पश्चात्कारं विदुर्बुधाः। निरस्ता तु क्रिया यत्र प्रमाणेनैव वादिना। पश्चात्कारो भवेत्तत्र न सर्वासु विधीयते। अन्यवादादिहीनेभ्य इतरेषां प्रदीयते। वृत्तानुवादसंसिद्धन्तु स्याज्जयपत्रकमिति।"

जयपाल पु० जयं पालयति पालि–अण् उप०स०। १विधौ २विष्णौ ३भूपाले च शब्दच० (जमालगाटा) ४स्वनामख्याते वृक्षभेदे। "जयपालः कटुः पाके उष्णश्चैव विरेचनः। कृमिश्लेष्मामजठरामयहृत् दीपनो मतः" राजनि०।

जयपुत्रक पु० पुत्र इव पुत्रकः जयसूचकः पुत्रकः । पाशक-भेदे शब्दर० ।

जयप्रिय पु० विराटनृपभ्रातृभेदे । "गजानीकः श्रुतानीको वीरभद्रः सुदर्शनः । श्रुतध्वजो बलानीको जयानीको जयप्रियः । विजयो लब्धलक्ष्यश्च जयाश्वो रथवाहनः । चन्द्रोदयः कामरथो विराटभ्रातरः शुभाः" भा० द्रो० १५८ अ० । २कुमारानुचरमातृभेदे स्त्री "चक्राऽस्त्रिका निष्कुटिका वामा चत्वरवासिनी । सुमङ्गला स्वस्तिमती वृद्धि-मा जयप्रिया" भा० शल्य० ४७ अ० ।

जयमङ्गल पु० जयेन मङ्गलमस्मात् । १राजवाह्ये हस्तिभेदे शब्दरत्ना० "...नतिवर्णाङ्घ्रिः कथितो जयमङ्गलः । भृङ्गारवीरयोरेव ताले चाचपुटे च सः" सङ्गीतदा० उक्ते २ध्रुवकभेदे च ।

जयमङ्गलरस पु० जयेन रोगजयेन मङ्गलं यस्मात् तादृशो रसः । वैद्यकोक्ते सर्वज्वरनाशके औषधभेदे । "हिङ्गुल-सम्भवं सूतं गन्धकं टङ्कणं तथा । ताम्रं वङ्गं माक्षिकञ्च सैन्धवं मरिचं तथा । समं सर्वं समाहृत्य द्विगुणं स्वर्ण-भस्मकम् । तदर्द्धं कान्तलौहञ्च रूप्यभस्मापि तत्समम् । एतत् सर्वं विचूर्ण्याथ भावयेत् कनकद्रवैः । शेफाली-दलजैश्चापि दशमूलरसेन च । किराततिक्तकक्वाथैस्त्रिवारं भावयेत् सुधीः । भावयित्वा तु तत्कार्य्या गुञ्जाद्वयमिता वटी । अनुपानं प्रयोक्तव्यं जीरकं मधुसंयुतम् । जीर्णं ज्वरं महाघोरं चिरकालसमुद्भवम् । ज्वरमष्टविधं हन्ति साध्यासाध्यमथापि वा । पृथग्दोषांश्च विविधान् समस्तान् विषमज्वरान् । १मेदोगतं २मांसगतमस्थि३मज्जा४गतं तथा । ५अन्तर्गतं महाघोरं ६वर्हिःस्थञ्च विशेषतः । ७नानादोषोद्भवञ्चैव ज्वरं ८शुक्रगतं तथा । निखिलं ज्वरनामानं हन्ति श्रीशिवशासनात् । जयमङ्गलनामायं रसः श्रीशिवनिर्म्मितः । बलपुष्टिकरश्चैव सर्वरोगनिव-र्हणः" भैषज्यरत्नावली । अत्र द्विगुणं स्वर्णभस्मकमित्यत्र सर्वेषां समस्तानां यन्मानं ततो द्विगुणं स्वर्णमिति मुख्यः कल्पः । प्रत्येकापेक्षया द्विगुणमिति कनिष्ठः कल्पः ।

जयरात पु० कलिङ्गराजसुतभेदे । कलिङ्गसुतयुद्धोपक्रमे "जयरातरथम्प्राप्य सुङ्गः सिंह इवानदत् । जयरात-मथाक्षिप्यानदत् सव्येन पाणिना" भा० द्रो० १५५ अ० ।

जयवाराहतीर्थ न० तीर्थभेदे शिवपु० ।

जयवाहिनी स्त्री जयस्य अयन्तस्य वाहिनी । १शच्याम् २इन्द्राण्याम् हेमच० । "चारुधारा महेन्द्राणी चेन्द्राणी जयवादिनीति" पाठान्तरम् । कस्य० । २ जयं युक्तसैन्य स्त्री शब्दार्थचि० ।

जयशब्द पु० जयसूचकः शब्दः शाक०त० । १जयध्वनौ । "उद्घुष्टनैकजयशब्दविराविताशाम्" हरि० १० अ० ।

जयसिंह पु० जयपुराधीश्वरे जयसिंहकल्पद्रुमाख्यस्मृतिनि-बन्धकारके नृपभेदे ।

जयसेन पु० जययुक्ता सेनाऽस्य । १मागधे नृपभेदे "श्रुता-युधश्च कालिङ्गो जयसेनश्च मागधः" भा० स० ४अ० । आयुन्नृपवंश्ये २अहीनसुते नृपभेदे । "सहदेवस्ततो ऽहीनो जयसेनस्तु तत्सुतः" भाग० ९।१७।१० ।

जयस्तम्भ पु० जयसूचकः स्तम्भः । देशान्तरजयानन्तरं स्व-कीर्त्तिख्यापनाय राज्ञा स्थापिते जयसूचके स्तम्भे । "त्रि-कूटमेव तत्रोच्चैर्जयस्तम्भं चकार सः" "निचखान जय-स्तम्भान् गङ्गास्रोतोऽन्तरेषु सः" रघुः ।

जयस्वामिन् पु० कात्यायनकल्पसूत्रव्याख्यातृभेदे । "तत्र शिरः कर्णौ चाप्रावृतौ तद्व्यतिरिक्तं सर्वं शरीरमा-च्छादनीयमिति जयस्वामिनः" कात्या० श्रौ० १०।६।२ सूत्रभाष्ये कर्कः ।

जया स्त्री जि—अच् । १जयन्तीवृक्षे अमरः । रोगजयात् तस्या-स्तथात्वम् । २दुर्गासहचरीभेदे । जयन्तिकाशब्दे दृश्यम् । "नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च प्रतिपत्क्रमात्" ज्यो०उक्ते उभयपक्षीयतृतीयाष्टमीत्रयोदशीरूपे ३तिथि-भेदे ४हरीतक्यां मेदि० । ५विजयायां (भाङ्ग) ६नील-दूर्वायाम् । ७अग्निमन्थवृक्षे राजनि० । ८पताका-भेदे युक्तिकल्पतरु । "जयः कल्याणवचन आकारो दातृवाचकः । जयं ददाति सा नित्यं सा जया परि-कीर्त्तिता" ब्रह्मवै० उक्तनिरुक्तियुक्तायां ९दुर्गायाम् । "जया त्वं विजया चैव संग्रामे च जयप्रदा । ममापि विजयं देहि वरदा त्वञ्च साम्प्रतम्" भा० वि० ६अ० दुर्गास्तुतिः । सा च गौर्य्यादिषु षोड़शसु मातृषु अन्यतमा । यथाह छन्दोपरिशिष्टम् "गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया । देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोक-मातरः । शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह । आदौ विनायकः पूज्यो ह्यन्ते च कुलदेवता" ।

जयादित्य पु० व्याकरणग्रन्थकारके विद्वद्भेदे ।

जयानीक पु० १द्रुपदपुत्रभेदे जयशब्दे दृश्यम् । २विराटभ्रातृ-भेदे जयप्रियशब्दे दृश्यम् ।

जयावती स्त्री जय—अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः संज्ञायां दीर्घः

ङीप्। कुमारानुचरमातृभेदे। "जयावती मालतिका ध्रुवरत्ना भयङ्करी" भा० श० ४७ अ०। कुमारानुचरमातृगणोक्तौ।

जयावहा स्त्री जयं रोगजयमावहति आ+वह—अच्। भद्रदन्तीवृक्षे राजनि०। [राजनि०।

जयाश्रया स्त्री जयमाश्रयति आ+श्रि—अच्। जरडीतृणे

जयाश्व: पु० विराटभ्रातरि जयप्रियशब्दे दृश्यम्।

जयाह्वा स्त्री जयस्याह्वा आह्वा यस्याः। भद्रदन्तीवृक्षे राजनि०

जयिन् त्रि० जि—शीलार्थे इनि। जयशीले। "उद्याता जयिनि कामिनीमुखे तेन साहसमनुष्ठितं पुनः" काव्यप्र० "जगति जयिनस्ते ते भावा नवेन्दुकलादयः" सा० द०। "पौरस्त्यानेवमाक्रामन् तांस्तान् जनपदान् जयी" रघुः स्त्रियां ङीप्।

जयिष्णु त्रि०जि—शा० इष्णुच्। १जयशीले। "आजग्मुस्ते यथा वीरा दुराधाराजयिष्णवः" भा० द्रो० ३३ अ०।

जयुस त्रि० जि—उसि। जयशीले। "वि जयुषा रथ्या यातमद्रिम्" ऋ०६।६२।७ "वि जयुषा ययथुः सान्वद्रेः" १।११७।१६ "जयुषा जयशीलेन" भा०।

जय्य त्रि० जेतुं शक्यः जि—यत् "क्षय्यजय्यौ" तदर्थे पा०नि०। जेतुं शक्ये अमरः। "सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्योनान्येन कर्म्मणा" शत० ब्रा० १४ ४३।२४।

जर पु० जॄ—भावे अप्। १जरायां वयोहानौ "द्वादशारं नहि तज्जराय वर्वर्त्ति चक्रम्" ऋ० १।१६४।११। २विनाशने च। "विनं जराय जुरतामदाभ्याः" ऋ०२।३४।१०। "जराय विनाशनाय" भा०।

जरठ त्रि० जॄ—बा० अठ। १कर्कशे कठिने २पाण्डुवर्णे पु० मेदि०। ३जीर्णे त्रि०हेम० ४जरायां विश्वः। "नीरन्ध्रास्तनुमालिखन्तु जरठच्छेदानलग्रन्थयः" सा० द०। "अयमतिजरठाः प्रकामगुर्वीः" माघः। ५परिणते च। "जरठकमलकन्दच्छेदगौरैर्मयूखैः" माघः।

जरडी स्त्री जॄ—बा अड गौरा० ङीष्। गर्म्मोटिकायां तृणभेदे राजनि०। "जरडी मधुरा शीता सारिका रुचिकारिणी। दाहरक्तदोषहृत् सा पशूनां दुग्धदायिनी" राजनि०।

जरण त्रि० जॄ—ल्यु। १जीर्णे २जीरके ३कृष्णजीरके ४सौवर्चलवणे च पु० शब्दर०। ५हिङ्गुनि ६कुष्ठौषधौ न०। ७कासमर्दे पु० राजनि०। ८कृष्णजीरके स्त्री राजनि०। "भद्रं जीवन्तो जरणामशीमहि" ऋ० १०।३७।६। ९जरायां स्त्री "विप्रस्य जरणामुपेयुषः" १०।३९।८ "प्रातर्जरेथे जरणेव कापया" १०।४०।३। स्तुत्यर्थक—जरतेर्युच्। १०स्तुतौ "यक्षा जरणा अनाकृतः" ऋ०१।१४१।७। "जरणा स्तुतिः" भा०।

जरणद्रुम पु० नित्यक०। अश्वकर्णवृक्षे।

जरणि त्रि० जॄ—अनि। स्तोतरि। "सनि मेधो जरणिप्रा कष्ट्याः" ऋ०१०।१०।१२। "जरणिप्राः स्तोतॄणां पूरयितारः"

जरण्या स्त्री जरणमेति "अन्नादिभ्यश्च छन्दसि च" पा०यत्। जरायाम्। "युवं वन्दनं निर्ऋतं जरण्यया" ऋ०१।११९.७। "जरण्यया जरया" भा० तत्र उक्तैव व्युत्पत्तिर्दर्शिता। जरण्यमेति शब्दकल्पद्रुमे प्रामादिकमेव।

जरण्यु त्रि०जरणं स्तुतिमिच्छति क्यच्—उन्। आत्मनः स्तवनेच्छौ "सरतसरण्युः कारवे जरण्युः" ऋ० १०।६१ २२ जरण्युः स्तुतिमिच्छन्" भा०।

जरत् त्रि० जॄ—अतृ। १जीर्णे २वृद्धे जरन्नैयायिकः जरन्मीमांसकः जरद्गवः। स्त्रियां ङीप् जरती अर्द्धजरती।

जरत्कर्ण पु०ऋषिभेदे "अग्निर्हत्यं जरतः कर्णमावाग्निः" ऋ० १०।८०।३। "जरतः कर्णं जरत्कर्णनामानमृषिम्" भा०।

जरत्कारु पु०१मुनिभेदे तत्पत्न्यां २मनसादेव्यामास्तीकमातरि च। तत्कथा "सौतिरुवाच। एतच्छ्रुत्वा जरत्कारुर्भृशं शोकपरायणः। उवाच तान् पितॄन् दुःखाद्बाष्पसन्दिग्धया गिरा। जरत्कारुरुवाच। मम पूर्वे भवन्तो वै पितरः सपितामहाः। तद्ब्रूत यन्मया कार्य्यं भवतां प्रियकाम्यया। अयमेव जरत्कारुः किल्बिषी भवतां सुतः। ते दण्डं धारयत मे दुष्कृतेरकृतात्मनः। पितर ऊचुः। पुत्र! दिष्ट्यासि संप्राप्त इमं देशं यदृच्छया। किमर्थञ्च त्वया ब्रह्मन्! न कृतो दारसंग्रहः। जरत्कारुरुवाच। ममायं पितरो! नित्यं हृद्यर्थः परिवर्त्तते। ऊर्द्ध्वरेताः शरीरं वै प्रापयेयममुत्र वै। न दारान् वै करिष्येऽहमिति मे भावितं मनः। एवं दृष्ट्वा तु भवतः शकुन्तानिव लम्बतः। मया निवर्त्तिता बुद्धिर्ब्रह्मचर्य्यात् पितामहाः!। करिष्ये वः प्रियं कामं निवेक्ष्येऽहमसंशयम्। सनाम्नीं यद्यहं कन्यामुपलप्स्ये कदाचन। भविष्यति च या काचित् भैक्षवत् स्वयमुद्यता। प्रतीगृह्णीता तामस्मि न भरेयञ्च यामहम्। एवंविधमहं कुर्य्यां निवेशं प्राप्नुयां यदि। अन्यथा न करिष्येऽहं सत्यमेतत् पितामहाः!। तत्र चोत्पत्स्यते जन्तुर्भवतां तारणाय वै। शाश्वताशाव्य-

यार्थेव तिष्ठन्तु पितरो मम। सूत उवाच। एव-मुक्का तु स पितॄंश्चचार पृथिवीं मुनिः। न च स लभते भार्य्यां वृद्धोऽयमिति शौनक!। यदा निर्वे-दमापन्नः पितृभिश्चोदितस्तथा। तदारण्यं स गत्वो-च्चैश्चुक्रोश भृशदुःखितः। स त्वरण्यगतः प्राज्ञः पितॄणां हितकाम्यया। उवाच कन्यां याचामि तिस्रोवाचः शनैरिमाः। यानि भूतानि सन्तीह स्थावराणि चराणि च। अन्तर्हितानि वा यानि तानि शृण्वन्तु मे वचः। उग्रे तपसि वर्त्तन्तं पितरश्चोदयन्ति माम्। निर्विश-स्वेति दुःखार्त्ताः सन्तानस्य चिकीर्षया। निर्वेशायाखिलां भूमिं कन्याभैक्षं चरामि भोः। दरिद्रो दुःखशीलश्च पितृभिः सन्नियोजितः। यस्य कन्यास्ति भूतस्य ये मयेह प्रकीर्त्तिताः। ते मे कन्यां प्रयच्छन्तु चरतः सर्वतो दिशम्। मम कन्या सनाम्नी या भैक्ष-वच्चोद्यता भवेत्। भरेयञ्चैव यां नाहं तां मे कन्यां प्रयच्छत। ततस्ते पन्नगा ये वै जरत्कारौ समा-हिताः। तामादाय प्रवृत्तिन्ते वासुकेः प्रत्यवेदयन्। तेषां श्रुत्वा स नागेन्द्रस्तां कन्यां समलङ्कृताम्। प्रगृ-ह्यारण्यमगमत समीपं तस्य पन्नगः" भा॰आ॰ ४६ अ॰ दृतः परमास्तीकशब्दे ८८२ पृ॰दृश्यम्। "यो जरत्का-रुणा जातो जरत्कारौ महायशाः" तत्रैव। [शब्दर॰।

जरत्कारुप्रिया स्त्री ६त॰। मनसादेव्यामास्तीकमातरि

जरतिन् जॄ–अतच् जरतः ततः अस्त्यर्थे इनि। जरायुक्ते ततःशुभ्रा॰अपत्ये ढक्। जारतिनेय तदपत्ये पुंस्त्री॰।

जरद्गव पु॰ कर्म॰ टच् समा॰। १वृद्धवृषे अमरः जरन् गौरिव टच्समा॰।२गृध्रविशेषे "अज्ञातकुलशीलस्य वासो देयो न कस्यचित्। मार्ज्जारस्य हि दोषेण हतो वृद्धो जरद्गवः" हितो॰। जरन् क्षीयमाणो गौर्धर्मरूपः। शास्त्रप्रतिपादिते क्षीयमाणे ३धर्मरूपवृषे। "नैतस्येह यथास्माकं शब्द्धास्त जरद्गवः। अलसः क्षुत्परो मर्खस्तेन पीवान् शुना सह" भा॰ अनु॰ १३ अ॰। "शास्त्रं तत्प्रतिपादितः जरन् क्षीयमाणो धर्म्मः" नीलक॰। आकाशस्थे ४वीथिभेदे स्त्री ङीप्। "नाग-गजैरावतवृषभगोजरद्गवसृगाजदहनाख्या" इत्युपक्रमे "जरद्गव्यां श्रवणात् त्रिभं सृगाख्या त्रिभञ्च मैत्राद्यम्" वृ॰सं॰६अ॰।

जरद्विष् त्रि॰ जरतो दृद्धान् वेवेष्टि विष–क ६त॰। जरत् विषं जलं यस्माद्वा। १जीर्णशुष्कवृक्षव्यापके २जीर्णोदकके वह्नौ। "त्वामग्ने अतिथिं पूर्व्यम् ऋषयः क्षाणां स्वरसं जरद्विषम्" ऋ॰५।८।२ "जरद्विषं जरतां वृक्षाणां विषं व्यापकं जीर्णोदकं वा" भा॰। [त्रिका॰।

जरन्त पुंस्त्री जॄ–झच् १महिषे स्त्रियां ङीष्। २वृद्धे त्रि॰

जरमान पु॰ ऋषिभेदे ततो गर्गा॰ गोत्रे यञ्। जारमान्य तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् यलोपः। जारमानी।

जरमान पु॰ जॄ–असानच्। पुरुषे उज्ज्वलदत्तः।

जरा स्त्री जॄ–अङ् गुणः। १वयःकृतस्तनमांसाद्यवस्था विशेषे "कण्णयन्ती गुणान् गणयन्ती जीवनेषु लघय-न्त्यनुरागम्। आगता यत जरेव हिमानी सेव्यतां सुरतरङ्गिणी" उद्भटः "मदेकपुत्रा जननी जरातुरा" नैष॰ २जराहेतौ "या स्पृष्टमनसा नित्यं स्थानमानविचक्षणा। भर्त्तुः प्रीतिकरी नित्यं सा भार्य्या हीतरा जरा" ३जरा-धिष्ठातृदेवताभेदे। सा तु कालकन्या। यथा "कालकन्या जरा साक्षात् लोकस्तां नाभिनन्दति। स्वसारं जगृहे मृत्युः क्षयाय जगतामिह" भागवतम्। जराति-क्रमोपायाश्च दर्शिता यथा "मृत्यु रोगाः सुताश्चैव जरा तस्य च कन्यका। जरा च भ्रातृभिः सार्द्धं शश्वद्भ्र-मति भूतलम्। एते चोपायवेत्तारं न गच्छन्ति च साम्प्र-तम्। पलायन्ते च तं दृष्ट्वा वैनतेयमिवोरगाः। चक्षुर्जलस्य व्यायामः पादाधस्तैलसेवनम्। कर्णे तैलं मूर्द्धि तैलं जराव्याधिविनाशनम्। वसन्ते भ्रमणं वह्निसेवा स्वल्पं करोति यः। बालाञ्च सेवते काले जरा तं नोपगच्छति। स्नातशीतोदकस्नायी सेवते चन्दन-द्रवम्। नोपयाति जरा तञ्च निदाघेऽनिलसेवि-नम्। प्रावृडुष्णोदकस्नायी घनतोयं न सेवते। सम-ये च समाहारी जरा तं नोपगच्छति। शरद्रौद्रं न गृह्णाति भ्रमणं तत्र वर्जयेत्। स्नातस्नायी समा-हारी जरा तं नोपतिष्ठते। स्नातस्नायी च हेमन्ते काले वह्निं निषेवते। भुङ्क्ते नवान्नमुष्णञ्च जरा तं नोपगच्छति। शिशिरेऽशुकवह्निं च नवोष्णान्नञ्च सेवते। य एवोष्णोदकस्नायी जरा तं नोपगच्छति। सद्योमांसं नवान्नञ्च बालस्त्रीं क्षीरभोजनम्। घृतञ्च सेवते यो हि जरा तं नोपगच्छति। भुङ्क्ते सदन्नं क्षुत्काले तृष्णायां पीयते जलम्। नित्यं भुङ्क्ते च ताम्बूलं जरा तं नोपगच्छति। दधि हैयङ्गवीनञ्च नवनीतं तथा-शुभम्। नित्यं भुङ्क्ते संयमी यो जरा तं नैव गच्छति। शुष्कमांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि। तं सेवन्ते

जरा याति सहृष्टा भार्य्याभिः सह। रात्रौ ये दधि सेवन्ते पुंश्चलीञ्च रजस्वलाम्। तानुपैति जरा हृष्टा भार्य्याभिः सह सुन्दरि! इति ब्रह्मवै॰पु॰ब्रह्मख॰। ४राक्षसीभेदे जरासन्धशब्दे दृश्यम्। ५स्तोतरि स्तवे च शब्द-च॰।६स्तुतौ निरु॰।"जराबोध! तद्विविड्ढि" ऋ॰१।२७।१० इत्यस्यामृचि निरुक्ते ४।८।२। "जरा स्तुतिर्जरतेः स्तुतिकर्मणः" इत्युक्तम्।

अजादौ प्रत्यये परे मुख्ये गौणे च वा जराया जरस्। जरसौ जरे जरया जरसा।"न ह्यस्या अपरं चन जरसा मरते पतिः"निरु॰११।३८ "धृता तक् "वृद्धत्वं जरसा विना""सुगौरजथ्यं जरसोपदिष्टम्" रघुः गौणे "वीत-जन्म जरसं परं शुचिः" किरा॰ निर्जरसम् निर्जरम्। "अजरांसि च वस्त्राणि धारयन्ति गतक्लमाः" भा॰अनु॰ १२२अ॰। अव्ययीभावसमासे नित्यम् अच् जरस् च सा॰ जरायाः अभावः अजरसम्। सह जरया सजरसम्। ७निषादभेदे। "जरानामनिषादानां प्रभुः सर्वधनुष्मताम्" हरिवं॰ १६२ अ॰। जरेति नाम येषां तेषां निषादानाम् इत्यर्थः। तत्र स्तुतौ "तासां जरां प्रमुञ्चन्नेति"। ऋ॰ १।१४०।८"अच्छावदा तना गिरा जरायै ब्रह्मणस्पतिम्"। १।३८।१३। [जरातुरा" नैष॰।

जरातुर त्रि॰ ३त॰। १जीर्णे २जराग्रस्ते शब्दर॰ "जननी

जरापुष्ट पु॰ ३त॰। जरासन्धे नृपे शब्दर॰।

जराबोध पु॰जरया स्तुत्या बुध्यति बुध—अच्। स्तुत्याबोधमाने अग्नौ "जराबोध तद्विड्ढि विशे विशे यज्ञियाय" ऋ॰ १।२७।१०। "जरया स्तुत्या बोधमानाग्ने:" भा॰ तत्र जराबोधेत्यस्यामृचि भवः छ। जराबोधीय जराबोधेत्यस्यामृचि गीयमाने सामभेदे "अग्नेः युङ्क्ष्वा हि येत चेति जराबोधीयमग्निष्टोमसाम कार्य्यम्" ताण्ड्य॰ ४।२।१५।

जराभीरु पु॰ जरातो भीरुः ५त॰। १कामदेवे हेमच॰। तस्य जीर्णवयसि हीयमानत्वात् तथात्वम्। २जरातो भयशीले त्रि॰।

जरायणि पु॰ जराया राक्षस्या अपत्यं तया पाल्यत्वात् वा॰ फि। जरासन्धे मागधे नृपे शब्दर॰।

जरायु पु॰ जरामेति इ—ञुण्। १गर्भावरणचर्म्मणि २गर्भाशये, "जरायुणा मुखे छन्ने कण्ठे च कफवेष्टिते। वायोर्मार्गनिरोधाच्च न गर्भस्थः प्ररोदिति" सुश्रु॰। "या तु चर्म्माकृतिः सूक्ष्मा जरायुः सा निगद्यते" देवीभाग॰। ३जटायौ पक्षिणि च मेदि॰। ४अग्निजारवृक्षे राजनि॰। ५कुमारानुचरमातृभेदे। "पत्रालिका मत्कुणिका जरायुर्ज्जर्ज्जरानना" भा॰ श॰ ४७ अ॰।

जरायुज त्रि॰ जरायौ जायते जन—ड ७त॰। जरायुमध्यजाते मनुष्यादौ अमरः। जरायुजभेदाश्च मनुना दर्शिता यथा "पशवश्च मृगाश्चैव व्यालाश्चोभयतोदतः। रक्षांसि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरायुजाः" "पशवः गवाद्याः मृगा हरिणाद्या व्यालाः सिंहाद्याः" कुल्लू॰ "त्रीणि स्थानानि भूतानां चतुर्थं नोपपद्यते। स्थलमापस्तथाकाशं जन्म चापि चतुर्विधम्। अण्डजोद्भिज्जसंस्वेदजजरायुजमथापि वा। चतुर्द्धा जन्म इत्येतद्भूतग्रामस्य लक्षणम्" इत्युपक्रमे "द्विपादबहुपादानि तिर्य्यग्गतियुतानि च। जरायुजानि भूतानि" भा॰ आनु॰४२अ॰। संक्षेपेणोक्ताः।"या तु चर्म्माकृतिः सूक्ष्मा जरायुः सा निगद्यते। शुक्रशोणितयोर्योगस्तस्मिन् संजायते यतः। तत्र गर्भो भवेद्यस्मात्तेन प्रोक्तो जरायुजः" इति देवीभाग॰।

जरासन्ध पु॰ जरया राक्षस्या सन्धा देहयोजनमस्य। बृहद्रथभूपसुते मागधे नृपे तस्योत्पत्तिकथा यथा। "राजा बृहद्रथो नाम मगधाधिपतिर्बली" इत्युपक्रमे। "नाससाद नृपश्रेष्ठः पुत्रं कुलविवर्द्धनम्। अथ काक्षीवतः पुत्रं गौतमस्य महात्मनः। शुश्राव तपसि श्रान्तमुदारं चण्डकौशिकम्। यदृच्छयागतं तन्तु वृक्षमूलमुपाश्रितम्। पत्नीभ्यां सहितो राजा स च रत्नैरतोषयत्। तमब्रवीत्सत्यधृतिः सत्यवागृषिसत्तमः। परितुष्टोऽस्मि राजेन्द्र! वरं वरय सुव्रत!। ततः सभार्य्यः प्रणतस्तमुवाच बृहद्रथः। पुत्रदर्शननैराश्याद्वाष्पसंदिग्धया गिरा। राजोवाच। भगवन्राज्यमुत्सृज्य प्रस्थितोऽहं तपोवनम्। किं वरेणाल्पभाग्यस्य किं राज्येनाप्रजस्य मे। कृष्ण उवाच। एतत् श्रुत्वा मुनिर्ध्यानमगमत् क्षुभितेन्द्रियः। तस्यैव चाम्रवृक्षस्य छायायां समुपाविशत्। तस्योपविष्टस्य मुनेरुत्सङ्गे निपपात ह। अवातमशुकादष्टमेकमाम्रफलं किल। तत् प्रगृह्य मुनिश्रेष्ठो हृदयेनाभिमन्त्र्य च। राज्ञे ददावप्रतिमं पुत्रसंप्राप्तिकारणम्। उवाच च महाप्राज्ञस्तं राजानं महामुनिः। गच्छ राजन्! कृतार्थोऽसि निवर्त्तस्व नराधिप!। एतत् श्रुत्वा मुनेर्वाक्यं शिरसा प्रणिपत्य च। मुनेः पादौ महाप्राज्ञः स नृपः स्वगृहं गतः। यथासमयमाज्ञाय तदा स

ततस्तमजितं जेतुं जरासन्धं वृकोदरः। संरम्भं बलिनां श्रेष्ठो जग्राह कुरुनन्दनः। भीमसेनस्ततः कृष्णमुवाच यदुनन्दनम्। बुद्धिमास्थाय विपुलां जरासन्धवधेप्सया। नायं पापो मया कृष्ण! युक्तः स्यादनुरोधितुम्। प्राणेन यदुशार्दूल! बद्धकच्छेण वाससा। एवमुक्तस्ततः कृष्णः प्रत्युवाच वृकोदरम्। त्वरयन् पुरुषव्याघ्र! जरासन्धवधेप्सया। यत्ते दैवं परं सत्त्वं यच्च ते मातरिश्वनः। बलं भीम! जरासन्धे दर्शयाशु तदद्य वै। एवमुक्तस्तदा भीमो जरासन्धमरिन्दमः। उत्क्षिप्य भ्रामयामास बलवन्तं महाबलः। भ्रामयित्वा शतगुणं जानुभ्यां भरतर्षभ!। बभञ्ज पृष्ठं संक्षिप्य निष्पिष्य विननाद च। करे गृहीत्वा चरणं द्वेधा चक्रे महाबलः। तस्य निष्पिष्यमाणस्य पाण्डवस्य च गर्जतः। अभवत्तुमुलो नादः सर्वप्राणिभयङ्करः। वित्रेसुर्मागधाः सर्वे स्त्रीणां गर्भाश्च सुस्रुवुः। भीमसेनस्य नादेन जरासन्धस्य चैव ह। किं नु स्याद्धिमवान् भिन्नः किं नु स्विद्दीर्यते मही। इति वै मागधा जज्ञुर्भीमसेनस्य निःस्वनात्। ततो राज्ञः कुलद्वारि प्रसुप्तमिव तं नृपम्। रात्रौ गतासुमुत्सृज्य निश्चक्रमुररिन्दमाः। जरासन्धरथं कृष्णो योजयित्वा पताकिनम्। आरोप्य भ्रातरौ चैव मोक्षयामास बान्धवान्।"

जरित त्रि० जरा जाताऽस्य तारका० इतच्। १जातजरे वृद्धे मन्दपालर्षिकलत्रे २पक्षिणीभेदे तत्कथा

"तच्छ्रुत्वा मन्दपालस्तु वचस्तेषां दिवौकसाम्। क नु शीघ्रमपत्यं स्याद्बहुलं चेत्यचिन्तयत्। स चिन्तयन्नभ्यगच्छत् सुबहुप्रसवान् खगान्। शार्ङ्गिकां शार्ङ्गिको भूत्वा जरितां समुपेयिवान्। तस्यां पुत्रानजनयच्चतुरो ब्रह्मवादिनः। तानपास्य स तत्रैव जगाम लपितां प्रति। बालान् सुतानण्डगतान् सह मात्रा मुनिर्वने। तस्मिन् गते महाभागे लपितां प्रति भारत!। अपत्यस्नेहसंयुक्ता जरिता बह्वचिन्तयत्" "तेन त्यक्तानसन्त्याज्यानृषीनण्डगतान्वने। न जहौ पुत्रशोकार्त्ता जरिता खाण्डवे सुतान्" भा० आ० १२८ अ०।

जरितृ त्रि० जॄ—तृच्। "स्तोतरि निघण्टुः "इमा ब्रह्माणि जरिता वो अर्च्चत्" ऋ० १।१६५।१४ "अभीषु णः सखीनामविता जरितॄणाम्" ४।३१। २जीर्णे च स्त्रियां ङीप्।

जरितारि पु० १जरितायां जाते मन्दपालर्षेः ज्येष्ठपुत्रे "जरितारौ कुलं ह्येतत् ज्येष्ठत्वेन प्रतिष्ठितम्" भा० आ० २३६ ।

जरिन् त्रि० जराऽस्त्यस्य इनि। १वृद्धे जरायुक्ते हेमच० स्त्रियां ङीप्।

जरिमन् पु० जॄ—भावे इमनिच्। जरायाम्। "नभो न रूपं जरिमा मिनाति" ऋ० १।७१।१०। "अस्तमिवेत् जरिमाणं जगम्याम्" १।११६।२५।

जरूथ पु० जॄ—ऊथन्। १मांसे त्रिका०। २जरणीये च। गॄ—बा० ऊथन् पृषो०। ३परुषभाषिणि। "जरूथं हन्यक्षि-राये पुरन्धिम्" ऋ० ७।६।६। "जरूथं परुषभाषिणं जरणीयं वा रक्षोगणम्" भा०। इत्याक्षचर्मविकृत्य निरु० ६।१७। उक्तं "जरूथं गरूथं गृणातेः"। "विश्वा अग्ने!-ऽपदहारातीर्येभिस्तपोभिरदहो जरूथम्" ऋ० ७।१।७ "येभिर्यैस्तपोभिर्जरूथं परुषशब्दकारिणं राक्षसम्" भा०

जर्च(र्छ्) उक्तौ तु० प० सक० सेट्। जर्चति (र्छ)ति अजर्चीत्(र्छी)त्। जजर्च(र्छ)। [जजर्ज जर्जरः।

जर्ज उक्तौ भर्त्सने च तु० प० सक० सेट्। जर्जति अजर्जीत्

जर्जर पु० जर्ज—बा० अर। १शैलजे २शक्रध्वजे ३जीर्णे त्रि० मेदि०। "जर्जरं चास्य विषयं कुर्वन्ति प्रतिरूपकैः" भा० शा० ५६ अ०। "लघु जर्जरं दधिनिभं दृढहिम्बं स्थानमपि हैमम्" वृ० ८अ०। ४खण्डिते च "कृत्वा पुंवत् पातमुच्चैर्भृगुभ्यो मूर्ध्नि ग्राव्णां जर्जरा निर्झरौघाः" माघः।

जर्जरानना स्त्री कुमारानुचरमातृभेदे। "पृथुवक्त्रा मधुलिका मधुकुम्भा तथैव च। पक्षालिका मत्कुलिका जरायुर्जर्जरानना" भा० श० ४७ अ०।

जर्जरित त्रि० जर्जरं करोति जर्ज+णिच्—कर्मणि क्त। १जीर्णीकृते २शकलीकृते। "कृष्णो जर्जरिताङ्गस्य कुञ्जरस्यार्त्तचेतसः" हरि० ८६ अ०। "जराजर्जरितं पतिम्" भा० व० १२१ अ०। [२जरातुरे च मेदि०।

जर्जरीक त्रि० जर्ज—ईकन् फर्फरीका० नि०। १बहुच्छिद्रद्रव्ये

जर्झ उक्तौ भर्त्सने च तु० पर० सक० सेट्। जर्झति अजर्झीत् जजर्झ। [हेमच०

जर्ण पु० जॄ—नन्। १चन्द्रे २वृक्षे च मेदि०। ३जीर्णे त्रि०

जर्त्तिक जॄ—बा० तिक। १वाहीकदेशे। सोऽभिजनोऽस्य अण् बहुषु जनपदे लुप्। २तद्देशवासिषु ब० व०। "जर्त्तिका नाम वाहीकास्तेषां वृत्तं सुनिन्दितम्" भा० क० ४४ अ०।

जर्त्तिल पु० जॄ—विच् नित्यक०। १आरण्यतिले "जर्त्तिलः कथ्यते सद्भिररण्यप्रभवस्तिलः" शब्दार्थचि०। "जर्त्तिलैर्जुहोति" शत० ब्रा० ६।१।१।३। "जर्त्तिला आरण्यतिलाः" भा० "जर्त्तिलमिश्रान् गवेधुकासक्तून् अक्ता-

नृपसत्तमः। ताभ्यामेकं फलं प्रादात् पत्नीभ्यां भरतर्षभ!। ते तदाम्रं द्विधा कृत्वा भक्षयामासतुः शुभे। भावित्वादपि चार्थस्य सत्यवाक्यतया मुनेः। तयोः समभवद्गर्भः फलप्राशनसम्भवः। ते च दृष्ट्वा स नृपतिः परां मुदमवाप ह। अथ काले महाप्राज्ञ! यथा समयमागते। प्रजायेतामुभे राजन्! शरीरशकले तदा। एकाक्षिबाहुचरणे अर्द्धोदरमुखस्फिचे। दृष्ट्वा शरीरशकले प्रवेपतुरुभे भृशम्। उद्विग्ने सह संमन्त्र्य ते भगिन्यौ तदाऽबले। सजीवे प्राणिशकले तत्यजाते सुदुःखिते। तयोर्धात्र्यौ सुसंवीते कृत्वा गर्भसंप्लवे। निर्गम्यान्तःपुरद्वारात् समुत्सृज्याभिजग्मतुः। ते चतुष्पथनिःक्षिप्ते जरा नामाथ राक्षसी। जग्राह मनुजव्याघ्र! मांसशोणितभोजना। कर्त्तुकामा सुखवहे शकले सा तु राक्षसी। संयोजयामास तदा विधानबलनोदिता। ते समानीतमात्रे तु शकले पुरुषर्षभ!। एकमूर्त्तिधरो वीरः कुमारः समपद्यत। ततः सा राक्षसी राजन्! विस्मयोत्फुल्ललोचना। न शशाक समुद्वोढुं वज्रसारमयं शिशुम्। बालस्ताम्रतलं मुष्टिं कृत्वा चास्ये निधाय सः। प्राक्रोशदतिसंरब्धः सतोय इव तोयदः। तेन शब्देन सम्भ्रान्तः सहसान्तःपुरे जनः। निर्जगाम नरव्याघ्र! राज्ञा सह परन्तप!। ते चाबले परिम्लाने पयःपूर्णपयोधरे। निराशे पुत्रलाभाय सहसैवाभ्यगच्छताम्। ते तु दृष्ट्वा तथाभूते राजानञ्चेष्टसन्ततिम्। तञ्च बालं प्रबलिनं चिन्तयामास राक्षसी। नार्हामि विषये राज्ञो वसन्ती पुत्रगृद्धिनः। बालं पुत्रमिमं हन्तुं धार्मिकस्य महात्मनः। सा तं बालमुपादाय मेघलेखेव भास्करम्। कृत्वा च मानुषं रूपमुवाच वसुधाधिपम्। राक्षस्युवाच। बृहद्रथ! सुतस्तेऽयं मया दत्तः प्रगृह्यताम्। तव पत्नीद्वये जातो द्विजातिवरशासनात्। धात्रीजनपरित्यक्तो मयायं परिरक्षितः। कृष्ण उवाच। ततस्ते भरतश्रेष्ठ! काशिराजसुते शुभे। तं बालमभिपद्याशु प्रस्नवैरभ्यषिञ्चताम्। ततः स राजा संहृष्टः सर्वं तदुपलभ्य च। अपृच्छद्धेमगर्भाभां राक्षसीं तामराक्षसीम्। राजोवाच। का त्वं कमलगर्भाभे! मम पुत्रप्रदायिनी। काम्यया ब्रूहि कल्याणि! देवता प्रतिभासि मे।"

राक्षस्युवाच। जरा नामास्मि भद्रन्ते राक्षसी कामरूपिणी। तव वेश्मनि राजेन्द्र! पूजिता न्यवसं सुखम्। गृहे गृहे मनुष्याणां नित्यं तिष्ठामि राक्षसी। गृहदेवीति नाम्ना वै पुरा सृष्टा स्वयम्भुवा। दानवानां विनाशाय स्थापिता दिव्यरूपिणी। यो मां भक्त्या लिखेत् कुड्ये सपुत्रां यौवनान्विताम्। गृहे तस्य भवेद्वृद्धिरन्यथा क्षयमाप्नुयात्। त्वद्गृहे तिष्ठमाना तु पूजिताहं सदा विभो!। लिखिता चैव कुड्येषु पुत्रैर्बहुभिरावृता। गन्धपुष्पैस्तथा धूपैर्भक्ष्यभोज्यैः सुपूजिता। साहं प्रत्युपकारार्थं चिन्तयाम्यनिशं तव। तवेमे पुत्रशकले दृष्टवत्यस्मि धार्मिक!। संश्लेषिते मया दैवात् कुमारः समपद्यत। तव भाग्यान्महाराज! हेतुमात्रमहं त्विह। मेरुं वा खादितुं शक्ता किं पुनस्तव बालकम्। गृहे सम्पूजनात् तुष्ट्या मया प्रत्यर्पितस्तव। कृष्ण उवाच। एवमुक्त्वा तु सा राजंस्तत्रैवान्तरधीयत। स संगृह्य कुमारं तं प्रविवेश गृहं नृपः। तस्य बालस्य यत् कृत्यं तच्चकार नृपस्तदा। आज्ञापयच्च राक्षस्या मगधेषु महोत्सवः। तस्य नामाकरोच्चैव पितामहसमः पिता। जरया सन्धितो यस्माज्जरासन्धो भवत्वयम्। सोऽवर्द्धत महातेजा मगधाधिपतेः सुतः। प्रमाणबलसम्पन्नो हुताहुतिरिवानलः। मातापित्रोर्नन्दिकरः शुक्लपक्षे यथा शशी" भा० स० १७।१८ अ०।

जरासन्धबध पु० जरासन्धस्य बधमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् आख्यायिकायां तस्य लुपि व्यक्तिवचनत्वात् पुंस्त्वम्। भारतसभापर्वान्तर्गते अवान्तरपर्वभेदे तच्च पर्व सभापर्वणि १८अध्यायावधि २७अध्यायपर्य्यन्तम्। "जरासन्धबधः पर्व तथा दिग्विजयस्ततः" भा० आ० १ अ०

जरासन्धजित् पु० जरासन्धं जितवान् जि—क्विप् ६त०। भीमे पाण्डवे तज्जयकथा भा० स० २३अ०

"कार्त्तिकस्य तु मासस्य प्रवृत्तं प्रथमेऽहनि। अनाहारं दिवारात्रमविश्रान्तमवर्त्तत। तद्वृत्तं तु त्रयोदश्यां समवेतं महात्मनोः। चतुर्द्दश्यां निशायान्तु निवृत्तो मागधः क्लमात्। तं राजानं तथा क्लान्तं दृष्ट्वा राजन्! जनार्दनः। उवाच भीमकर्माणं भीमं सम्बोधयन्निव। क्लान्तः शत्रुर्न कौन्तेय! लभ्यः पीड़यितुं रणे। पीड्यमानो हि कार्त्स्न्येन जह्याज्जीवितमात्मनः। तस्मात्ते नैव कौन्तेय! पीड़नीयो जनाधिपः। सममेतेन युध्यस्व बाहुभ्यां भरतर्षभ!। एवमुक्तः स कृष्णेन पाण्डवः परवीरहा। जरासन्धस्य तद्रूपं ज्ञात्वा चक्रे मतिं बधे।

क्षीरमेके" काव्या० श्लो० १८।१।१। कर्त्तृ तदर्थकतया व्याख्यातम्

जन्तु पु० जन—"जनेस्तु रश्च" उणा०५।४६ सू० तु रश्चान्ता-देशः। १योनौ तस्यां देहस्य जायमानत्वात् तथात्वम्। २हस्तिनि च उणादिकोषः अत्र शब्दकल्पद्रुमे जर्त्तीति व्यञ्जनान्तशब्दकल्पनं प्रामादिकमेव। संक्षिप्तसारे च लिपि-करप्रमादकृतमेवाकारान्तत्वम्। [अजर्त्तीत्। जजर्त्त।

जर्त्स भर्त्सने उक्तौ रक्षणे च भ्वा०पर० सक० सेट्। जर्त्सति

जर्भरि त्रि० जृभ—गात्रविनामे क्रि, भृ—यङ्लुक् इः पृषो० वस्य जः। १गात्रविनामकर्त्तरि २भर्त्तरि च। स्त्रियां वा ङीप्। "सृण्येव जर्भरी तुर्फरी तु" ऋ० १०।१०६। ६। भाष्ये तथैव व्युत्पादितम् निरु० परि०१।५ "इमा-मृचमधिकृत्य"द्विविधा सृणिः जर्भरि भर्त्ता च हन्ता च तथाश्विनौ चापि भर्त्तारौ जर्भरी भर्त्तारौ"१। इमा मृचमधिकृत्य चार्वाकैरुपहसितम् "त्रयोवेदस्य कर्त्तारो भण्डधूर्त्तनिशाचराः जर्भरीतुर्फरीत्यादि पण्डितानां वचः स्मृतम्" सर्वद० चार्वाकदर्शने। स्त्रियां वा ङीप्।

जर्हिल पु०जर्त्तिल+पृषो०। जर्त्तिले आरण्यतिले राजनि०।

जल आच्छादने चुरा० उभ० सक० सेट्। जालयति ते अजीजलत् त।

जल तीक्ष्णीभवने जीवनोपयोगिक्रियायां च अक०भ्वा०पर०सेट्। जलति अजालीत् जजाल जेलतुः। ज्वलादि जलः जालः।

जल क्लि० जल—अच् डस्य लो वा। १जडे। २उदके, ३ह्रीवेरे गन्धद्रव्ये, ज्योतिषोक्ते लग्नावधिके ४चतुर्थस्थाने, ५पूर्वाषाढ़ानक्षत्रे च न०शब्दार्थचि०। जलञ्च पञ्चभूतान्त-र्गतभूतभेदः तद्भेदगुणादिकं सुश्रुतोक्तं अम्बुशब्दे ३२८३० पृष्ठे दर्शितम् धनशब्दे ३७८६ पृष्ठे च तस्य विवृतिः। "अपां शैत्यं तथा क्लेदो द्रवत्वं स्नेहसौम्यता। जिह्वा भिषग्रन्द्रनञ्चापि भौमानां अपणां तथा। चतुर्थमापो विज्ञेयं जिह्वाध्यात्मं प्रचक्षते। अधिभूतं रसास्तत्र सोम-स्तत्राधिदेवतम्" भा० आश्व०प०। "तदङ्गनिष्यन्दजलेन लोचने" "जलाभिलाषी जलमाददानाम्" रघुः। "न तज्जलं यत्र सुचारुपङ्कजम्" भट्टिः।

"तृप्ताय रोगिणेऽपि जलं देयं तथा च "पानीयं प्राणिनां प्राणास्तदायत्तं हि जीवनम्। तस्मात् सर्वा-स्ववस्थासु न क्वचित् वारि वार्यते। अन्नेनापि विना जन्तुः प्राणान् धारयते चिरम्। तोयाभावे पिपासार्त्तः क्षणात् प्राणैर्विमुच्यते। तृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति। तस्माज्जलमवश्यं हि दातव्यं भेषजैः सममिति" राजवल्लभः। "पादेन घटमुत्थाप्य भाजने पूरयेज्जलम्। तज्जलं मदिरातुल्यं भाण्डस्य सुरया समम्" इति कर्मलोचनः तस्य दानमाहात्म्यं यथा। "अन्ने दत्ते नरेणेह प्राणा दत्ता भवन्त्युत। प्राणदानाद्धि परमं न दानमिह विद्यते। अन्नं चापि प्रभवति पानीयात् कुरुसत्तम!। नीरजातेन हि विना न किञ्चित् संप्रवर्त्तते। अन्नौषध्यो महाराज! वीरु-धश्च जलाङ्कुराः। यतः प्राणभृतां प्राणाः सम्भवन्ति विशाम्पते!। तस्मात् पानीयदानाद्धि न परं विद्यते क्वचित्। तच्च दद्यान्नरो नित्यं यदीच्छेद्भूतिमात्मनः। धन्यं यशस्यमायुष्यं जलदानमिहोच्यते। शत्रूंश्चाप्य-धि कौन्तेय! सदा तिष्ठति तोयदः। सर्वकामानवाप्नोति कीर्त्तिञ्चैवेह शाश्वतीम्। प्रेत्य चानन्त्यमश्नाति पापे-भ्यश्च प्रमुच्यते। तोयदो मनुजव्याघ्र! स्वर्गं गत्वा महाद्युते!। अक्षयान् समवाप्नोति लोकानित्यब्रवीत् मनुः" भा० शा० दा० ख० हेमाद्रौ दा० खण्डे विशेषो दृश्यः "पानीयं प्राणिनः प्राणाः पानीयं पावनं महत्। पानीयस्य प्रदानेन तृप्तिर्भवति शाश्वती" जलदानमन्त्रः जलवर्षणज्ञानाय वर्षाधिपराजाद्यानयनं तत्फलञ्च कृषिसंग्रहे दर्शितं यथा

"वृष्टिमूला कृषिः सर्वा वृष्टिमूलञ्च जीवनम्। तस्मादादौ प्रयत्नेन वृष्टिज्ञानं समाचरेत्। ततो वर्षस्य राजानं मन्त्रिणं मेघमेव च। आढ़कं सलिलञ्चापि वृष्टिज्ञानाय शोधयेत्। शाकं त्रिगुणितं कृत्वा द्वियुतं मुनिना (७) हरेत्। भागशिष्टो नृपोज्ञेयो नृपान्मन्त्री चतुर्थकः।" अथ नृपादिफलम्। "चित्तलाऽर्के नृपे वृष्टिर्दृष्टिरुग्रा निशापतौ। वृष्टिमन्दा सदा भौमे चन्द्रजे वृष्टिरुत्तमा। गुरौ च शोभना वृष्टिर्भार्गवे वृष्टिरुत्तमा। पृथिवी धूलिसम्पूर्णा वृष्टिहीना शनौ नृपे। यस्मिन् संवत्सरे चैव अर्को राजा भविष्यति। शस्यहानिर्भवेत्तत्र नित्यं रोगश्च जायते। यस्मिन्नब्दे विधूराजा शस्यपूर्णा च मेदिनी। नैरुज्यञ्च सुवृष्टिश्च सुभिक्षं क्षितिमण्डले। यस्मिन्नब्दे कुजो राजा शस्यशून्या च मेदिनी। नैरुज्य विनिवृत्तिश्च दुर्भिक्षं क्षितिमण्डले। यत्राब्दे चन्द्रजो राजा सर्वशस्या च भूर्भवेत्। धर्मे स्थितिर्मनःस्थैर्यं वृष्टिकारणमुत्तमम्। यत्राब्दे च गुरूराजा सर्वा रस-वती मही। नृपाणां वर्द्धनं नित्यं धनधान्यादिकं

फलम् । राजा दैत्यगुरुः कुर्य्यात् सर्व्वशस्यं धरातलम् । संग्रामो वातवृष्टिश्च रोगोपद्रव एव च । मन्त्री वृष्टिः सदा वातो राजा संवत्सरे शनिः । शाकस्य कालं त्रिगुणीकृतञ्च द्विबाणयुक्तञ्च मनुभिश्च । राजा च मन्त्री च जलाधिपश्च शस्याधिपः स्यान्मुनिभाजितेन । (शाकस्य कालं त्रिगुणीकृतञ्च पञ्चेन युक्तं मुनिना हरेच्च । सूर्य्यादि वर्गे विपतिश्च शेषो मन्त्री चतुर्थो भवति प्रसिद्धः ।) पाठान्तरम् । यथा वृष्टिफलं लोके वत्सरे यज्ञभूपतौ । तथा वृष्टिफलं ज्ञेयं त्रिविधैस्सुरमन्त्रिणः ।” अथ मेघानयनम् । “शाकं वह्निसमायुक्तं वेदेन भागमाहरेत् । शेषं मेघं विजानीयादावर्त्तादि यथाक्रमम् आवर्त्तश्चैव संवर्त्तः पुष्करो द्रोण एव च । चत्वारो जलदाः प्रोक्ता आवर्त्ताद्या मनीषिभिः । एकदेशेन चावर्त्तः संवर्त्तः सर्व्वतो जलम् । पुष्करे दुष्करं वारि द्रोणे बहुजला मही ।” अथ जलाढक निर्णयः । “शतयोजनविस्तीर्णं त्रिंशद्योजनमुच्छ्रितम् । आढकस्य भवेन्मानं मुनिभिः परिकीर्त्तितम् । युग्माऽजगोमीनगते शशाङ्के रविर्यदा कर्कटकं प्रयाति । शताढकं कन्यकाकर्म्मकेऽशीतिं वदन्ति कन्यामृगयोरशीतिम् । कुलीरकुम्भालितुलाभिधाने जलाढकं षण्णवतिं वदन्ति । अनेन मानेन तु वत्सरस्य निरूप्य नीरं कृषिकर्म्म कार्य्यम्” । एतत्सर्वं विंशत्या हरणीयम् । समुद्रे दश भागांश्च षड्भागानपि पर्व्वते । पृथिव्यां चतुरो भागान् सदा वर्षति वासवः ।” अथ पौषादिमासीयवृष्टिलक्षणम् । “सार्द्धं दिनद्वयं मानं कृत्वा पौषादिना बुधः । गणयेन्मासिकीं वृष्टिमवृष्टिं वानिलक्रमात् । सौम्यवारुणयोर्वृष्टिरवृष्टिः पश्चयाम्ययोः । निर्व्वाते वृष्टिहानिः स्यात् सङ्कुले सङ्कुलं जलम् । एकैकं षड्दण्डेन मासस्य दिवसो मतः । पौषार्द्धे वासरे वृष्टिकृत्सार्द्धे च नैरृती । दत्त्वा दण्डे ... वातस्यानुक्रमेण च । विज्ञेया मासिकी ... वातं दिवानिशम् । धूलीभिरेव शर्करीभिः ... विद्युच्छटाच्छुरितधारुणदिग्विभागम् । पौषे यदा भवति मासि सिते च पक्षे तोयेन तत्र सकला ... धरित्री । पौषे मासि यदा वृष्टिः कृष्णपक्षे ... भवेत् । तदादौ सप्तमे मासि तां तिथिं प्लाव्यते मही । इति पौषादिफलम् ।

माघस्य सितसप्तम्यां वृष्टिर्वा मेघदर्शनम् । तदा संवत्सरो धन्यः सर्व्वशस्यफलप्रदः । सप्तम्यां स्वातियोगे यदि पतति जलं माघमासेऽन्धकारे वायुर्व्वा चण्डवेगः सजलजलधरो गर्ज्जितो वासरे वा । विद्युन्मालाकुलं वा यदि भवति नभो नष्टचन्द्रार्कतारं तावद्वर्षन्ति मेघाः प्लवतरणितले यावदाकार्त्तिकान्तम् । माघे बहुलसप्तम्यां तथैव फाल्गुनस्य च । चैत्रशुक्लतृतीयायां वैशाखे प्रथमेऽहनि । एतासु चण्डवातो वा तडिद्वृष्टिरथापि वा । तदा स्यात् शोभना प्रावृड् भवेत् शस्यवती क्षितिः । धनुर्मकरकुम्भेषु यदा वर्षति वासवः । तदादि सप्तमे मासि वारिपूर्णा भवेन्मही ।”

अथ चैत्रलक्षणम् । प्रतिपदि मधुमासे भानुवारः सितायां यदि भवति तदा स्यात् दुर्भिक्षं ... वृष्टिरब्दे । अविरलघनधारासान्द्रवृष्टिप्रवाहैर्धरणिगतसमस्तं प्लाव्यते सोमवारे । अवनितनयवारे नास्ति वृष्टिर्न शस्यं कविगुरुसुरगुरूणां वासरे शस्यपूर्णा । अवनिरपि च शौरं याति वारैश्च शौरैर्भवति खलु धरित्री धूलिजालैरदृश्या । चैत्राद्यभागे चित्रायां भवेच्छिन्ना क्षितिः । शेषेऽपि चैव चाश्चर्य्यं स्यात् मध्ये बहुधर्म्मिणी ।

अथ वैशाखलक्षणम् । ... दण्डं न्यस्य जले निशि । वैशाखशुक्लप्रतिपदि यो वृष्टिं निरूपयेत् । ओं सिद्धिरिति मन्त्रेण मन्त्रयित्वा शतद्वयम् । अङ्कयित्वा तु तं दण्डमङ्कतुल्ये जले क्षिपेत् । प्रातरुत्थाय सहसा तदङ्कन्तु निरूपयेत् । समं चैवाधिकं न्यूनं भविष्यज्जलकाङ्क्षया । शतवर्षाण्यहानि ... चेत् समे भवेत् । क्षीणे क्षीणं भवेद्वारि भवेद्तुल्या च ... । अङ्गाधिक्ये च द्विगुणा वृष्टिर्न्यूना च जायते । इदं पराशरेणोक्तं भविष्यद्वृष्टिलक्षणम् । सूर्योदये ... जगतां विपन्निमिष्यं गते दिनकरे बहुशस्यहानिः । अस्तं गते दिनकरे तु तदर्द्धशस्यमर्घ्यभागमतुलं खलु चार्द्धरात्रौ । तदा संवत्सरो धन्यो बहुशस्यफलप्रदः ।

अथ ज्यैष्ठलक्षणम् । ज्यैष्ठादौ च सिते पक्षे आर्द्रादौ दशधर्क्षके । ... निर्जला यान्ति निर्जलाः ... इव । रेखाकर्षं समुल्लिख्य ... । ... भवेत्तोयं पर्य्यन्तं तत्र दापयेत् । ... यदि दक्षिणाभावात् ... । तेन ... जलं स्तोकं प्रावृट्फलं भवेत् । अतिवृष्टिः ... वृष्टिस्तु ... । ... वृष्टिः ... सम्भवेत् । (मतान्तरे । रेखाद्वयमेकपार्श्वस्थं ... वृष्टिसम्भवैः । रेखान्तर्दक्षिणे ... लिखेद् ... यन्

मेनाजसंक्रान्तिस्तेन प्राइट्फलं वदेत ॥ धनिष्ठाद्यौ समुद्रेषु भत्नानां द्वयं द्वयम् । कलापर्वततोयेषु एकैकं प्रकीर्त्तितम् । ") "चित्रास्वातिविशाखासु ज्यैष्ठे मासि निरभ्रता । तास्वेव श्रावणे मासि यदि वर्षति वर्षति ।"

अथ आषाढ़लक्षणम् । "आषाढ्यां पौर्णमास्यां सुरपतिककुभं वाति वातः सुवृष्टिः शस्यध्वंसं विकुर्य्याद्दहनदिशि गते मन्दवृष्टिर्यमेन । नैर्ऋत्यां शस्यहानिं वरुणदिशि जलं वायुना वायुकोपः कौवेर्य्यां शस्यपूर्णां प्रथयति नियतं मेदिनीं शम्भवीशे । आषाढ़स्य सिते पक्षे नवम्यां यदि वर्षति । वर्षत्येव तदा देवस्तदाषाढ़ी कुतो जलम् । शुक्लाषाढ़ीनवम्यामुदयगिरितटीनिर्मलत्वं प्रयाते स्वीयं कालं विधत्ते खरतरकिरणो मण्डलाकारमव्यम् । जीमूतैर्वेष्टितोऽसौ यदि भवति रविर्गम्यमानेऽस्तशैले तावत् पर्य्यन्तमेव प्रवदति जलदो यावदस्तं तुलायाः ।"

अथ श्रावणलक्षणम् । "रोहिण्यां श्रावणे मासि यदि वर्षति वासवः । तदा वृष्टिर्भवेत्तावद्यावत्सोत्तिष्ठते हरिः । कर्कटे रोहिणीक्षे यदि वृष्टिर्न जायते । तदा पराशरः प्राह का कथा लोकस्य का गतिः । श्रावणे मासि रोहिण्यां न भवेद्वर्षणं यदि । विफलारम्भसंकल्पास्तदा स्युः कृषिवृत्तयः ।"

अथ भाद्रलक्षणम् । सिंहे च भौमवारे च पर्वफल्गुनि नाशके । व्यतीपाते च मन्दायां तुलायां वर्षयेद्रविः ।"

अथ सद्योवृष्टिज्ञानम् । जलकूर्मा जलस्थो वा निकटेस्थ जलस्य वा । दृष्टा पृच्छति हृष्टश्चेद् वृष्टिः संजायतेऽचिरात् । अकस्मादण्डमादाय वर्ज्जति पिपीलिका । भेकः शब्दायतेऽकस्मात्तदा वृष्टिर्भवेद्ध्रुवम् । विडाला नकुलाः सर्पा ये चान्ये वा बिलेशयाः । धावन्ति शरभा मत्ताः सद्यो वृष्टिर्भवेद्ध्रुवम् । कुर्वन्ति बालका मार्गे धूलीभिः सेतुबन्धनम् । मयूराश्चैव नृत्यन्ति सद्यो वृष्टिः प्रजायते । अवातवातदृष्टानां मण्डलाकृत्वल्पता यदि । वृक्षाद्यारोहणाश्लेषैः सद्यो वर्षणलक्षणम् । पक्षयोः शोषणं रौद्रे खगानामम्बुचारिणाम् । भिल्लीरवस्तथाकाशे सद्यो वृष्टिः प्रजायते ।"

अथ ग्रहसञ्चारे वृष्टिलक्षणम् । "बलात्यङ्गारके वृष्टिर्ध्रुवा वृष्टिः शनैश्चरे । वारिपूर्णां महीं कृत्वा पश्चात् सञ्चरते गुरुः । पक्षायामुदये चास्ते तथा वक्रातिचारयोः । प्रायो वर्षन्ति जलदा मघायामाहद्यमेऽपि च । चित्रामध्यगते जीवे भिन्नभाण्डमिव स्रवेत् । ततः स्वातीं समासाद्य मघास्विव न विमुञ्चति । प्रायेणोपचितान्मेघान् स्वातिरेकाऽप्यपोहति । श्रवणे जनितं वर्षं रेवत्यां विमुञ्चति ।"

अथ अनावृष्टिलक्षणम् । "ध्रुवे च वैष्णवे ऋक्षे मघे शक्रे चरन् कुजः । सद्यः करोत्यनावृष्टिं कृत्तिकासु मघासु च । कुजपृष्ठगतो भानुर्भानुपृष्ठगतः कुजः । सूर्य्येण च युतो भौमः समुद्रमपि शोषयेत् । सद्यो निकृन्तयेद्वृष्टिं चित्रामध्यगतो भृगुः । अङ्गारको यदा सिंहे तदङ्गारमयी मही । स एव रविणा युक्तः समुद्रमपि शोषयेत् ।"

ज्यो० त० कश्चिद्ग्रन्थे उक्तो यथा

"भुजबलभीमे व्रजति यदि कुजः पतङ्गमार्गे घट इव भिन्नतलो जलं ददाति । अथ भवति दिवाकराग्रतश्चेत् प्रलयघनानपि शोषयत्यवश्यम् । यावन्मासं वक्रतामञ्चरति धनुरथो मन्मथं मीनकन्ये तावद्भिल्लपीड़ा भवति च मरणं क्षुत्पिपासादिघोरम् । उर्व्वी निष्कूर्च शब्दा शवशिरपटलैर्न्न यन्तं पिशाचाः श्यामाः शून्या भवेयुर्नरपतिरहिता क्वापि कङ्कालमाला । वक्रं करोति रविजो धरणीसुतो वा मूलर्क्षहस्तमघरेवतिसंस्थमेषु । कुम्भोपभङ्गपतनादि च सैनिकानां सर्व्वत्र लोकमरणं जलधौतदेशः । यदा च सौरिः सुरराजमन्त्रिणा समेत्य तिष्ठेत् क्वचिदेकमण्डले । तदाकुलं कुक्कुटकोशलेषु त्रिभागशेषां कुरुते वसुन्धराम् । तिष्ठेतां यावदेकर्क्षे वाक्पत्यर्यमजौ । पदे तावत् सुरोगसंख्यामात् प्रजानां क्षयमादिशेत्"। "आरभ्य शुक्लप्रतिपत्तिथिं मार्गात् चैत्रकं गर्भनीहारैर्जलदैरिति प्राइट्परीक्षणम् । यन्नक्षत्रं गतवति विधौ जायते तत्र गर्भः पश्चात्तत्रानुवर्तिशतके १६५ाह्नि तस्य प्रसूतिः" । गर्भशब्दे च २५५१अस्य गर्भोत्पत्त्यर्थं कितोक्तो दर्शितः ।

वर्षणप्रवृत्तिनिमित्तानि वृ०सं० २४ अ० उक्तानि यथा

"ज्यैष्ठ्यां समतीतायां पूर्वाषाढ़ादिसम्प्रवृष्टेन । शुभमशुभं वा वाच्यं परिमाणं चाम्भसस्तज्ज्ञैः । हस्तविशालं कुण्डकमधिकृत्याम्बुप्रमाणनिर्देशः । पञ्चाशत्पलमाढ़कमनेन मिनुयाज्जलं पतितम् । येन धरित्रीमुद्रा जनिता वा बिन्दवस्तृणाग्रेषु । वृष्टेन तेन वाच्यं परिमाणं वारिणः प्रथमम् । केचिद्यथाभिवृष्टं दशयोजनमण्डलं वदन्त्यन्ये । गर्गवसिष्ठपराशरमतमेतद्द्वादशाद् परतः । येषु च भेष्वभिवृष्टं भूयस्तेष्वेव वर्षति प्रायः । यदि नाप्या(२०)दिषु वृष्टं सर्वेषु तदा सुनावृष्टिः।

हस्ताप्य२०सौम्य५चित्रापौष्ण२७धनिष्ठासु षोडश द्रोणाः। शतभिषगैन्द्र१८स्वातिषु चत्वारः कृत्तिकासु दश। श्रवणे मघानुराधाभरणीमूलेषु दश चतुर्युक्ताः। फल्गुन्यां पञ्चकृतिः २५ पुनर्वसौ विंशतिर्द्रोणाः। ऐन्द्राग्न्याख्य१६ वैश्वे२१ च विंशतिः सार्पभे दश त्र्यधिकाः। २५ अहिर्बुध्न्यार्यम्ण१४प्राजापत्येषु पञ्चकृतिः२५। पञ्चदशाजे४ पुष्ये च कीर्त्तिता वाजिभे दश द्वौ च। रौद्रे६ऽष्टादश कथिता द्रोणा निरुपद्रवेष्वेषु। रविरविसुतकेतुपीडिते भे क्षितितनयत्रिविधाद्भुताहते च। भवति हि न शिवं न चापि वृष्टिः शुभसहिते निरुपद्रुते शिवं च।"

"वर्षाप्रश्ने जलवर्षणनिर्णयः तत्रैव २८ अ० यथा "वर्षाप्रश्ने सलिलनिलयं राशिमाश्रित्य चन्द्रो लग्नं यातो भवति यदि वा केन्द्रगः शुक्लपक्षे। सौम्यैर्दृष्टः प्रचुरमुदकं पापदृष्टोऽल्पमम्भः प्रावृट्काले सृजति न चिराच्चन्द्रवद्भार्गवोऽपि। आर्द्रं द्रव्यं स्पृशति यदि वा वारि तत्संज्ञकं वा तोयासन्नो भवति यदिवा तोयकार्य्योन्मुखो वा। प्रष्टा, वाच्यं सलिलमचिरादस्ति निःसंशयेन पृच्छाकाले सलिलमिति वा श्रूयते यत्र शब्दः"।

अथ सद्योवृष्टिनिमित्तम् "उदयशिखरिसंस्थो दुर्निरीक्ष्योऽतिदीप्त्या द्रुतकनकनिकाशः स्निग्धवैदूर्यकान्तिः। तदहनि कुरुतेऽम्भस्तोयकाले विवस्वान् प्रतपति यदि वोच्चैः खं गतोऽतीव तीक्ष्णम्। विरसमुदकं गोनेत्राभं वियद्विमला दिशो लवणविकृतिः काकाण्डाभं यदा च भवेन्नभः। पवननिगमः पौप्लूयन्ते झषाः स्थलगामिनो रसनमसकृन्मण्डूकानां जलागमहेतवः। मार्जारा भृशमवनिं नखैर्लिखन्तो लोहानां मलनिचयः सविस्रगन्धः। रथ्यायां शिशुरचिताश्च सेतुबन्धाः सम्प्राप्तं जलमचिरान्निवेदयन्ति। गिरयोऽञ्जनचूर्णसन्निभा यदि वा बाष्पनिरुद्धकन्दराः। कृकवाकुविलोचनोपमाः परिवेषाः शशिनश्च वृष्टये। विनोपघातेन पिपीलिकानामण्डोपसंक्रान्तिरहिव्यवायः। द्रुमाधिरोहश्च भुजङ्गमानां वृष्टेर्निमित्तानि गवां प्लुतं च। तरुशिखरोपगताः कृकलासा गगनतलस्थितदृष्टिनिपाताः। यदि च गवां रविवीक्षणमूर्द्ध्वं निपतति वारि तदा नचिरेण। नेच्छन्ति विनिर्गमं गृहाद्धुन्वन्ति श्रवणान् खुरानपि। पशवः पशुवच्च कुक्कुरा यदि चाम्भः पततीति निर्दिशेत्। यदा स्थिता गृहपटलेषु कुक्कुरा भवन्ति वा यदि विततं दिशोन्मुखाः। दिवा तडिद्यदि च पिनाकिदिग्भवा तदा क्षमा भवति समातिवारिणा। शुककपोतविलोचनसन्निभो मधुनिभश्च यदा हिमदीधितिः। प्रतिशशी च यदा दिवि राजते पतति वारि तदा नचिराद्दिवः। स्तनितं निशि विद्युतो दिवा, रुधिरनिभा यदि दण्डवत् स्थिताः। पवनः पुरतश्च शीतलो यदि सलिलस्य तदागमो भवेत्। वल्लीनां गगनतलोन्मुखाः प्रवालाः स्नायन्ते यदि जलपांशुभिर्विहङ्गाः। सेवन्ते यदि च सरीसृपास्तृणाग्राण्यासन्नो भवति तदा जलस्य पातः। मयूरशुकचाषचातकसमानवर्णा यदा, जपाकुसुमपङ्कजद्युतिमुषश्च सन्ध्याघनाः। जलोर्मिनगनक्रकच्छपवराहमीनोपमाः प्रभूतपटसञ्चया न तु चिरेण यच्छन्त्यपः। पर्यन्तेषु सुधाशशाङ्कधवला मध्येऽञ्जनालित्विषः स्निग्धा नैकपुटाः क्षरज्जलकणाः सोपानविच्छेदिनः। माहेन्द्रीप्रभवाः प्रयान्त्यपरतः प्राक् चाम्बुपाशाङ्कुशा ये ते वारिमुचस्त्यजन्ति नचिरादम्भः प्रभूतं भुवि। शक्रचापपरिघप्रतिसूर्या रोहितोऽथ तडितः परिवेषाः। उद्गमास्तसमये यदि भानोरादिशेत् प्रचुरमम्बु तदाशु। यदि तित्तिरिपत्त्रनिभं गगनं मुदिताः प्रवदन्ति च पक्षिगणाः। उदयास्तमये सवितुर्द्युनिशं विसृजन्ति घना नचिरेण जलम्। यद्यमोघकिरणाः सहस्रगोरस्तभूधरकरा इवोच्छ्रिताः। भूसमं च रसते यदाम्बुदस्तन्महद्भवति वृष्टिलक्षणम्। प्रावृषि शीतकरो भृगुपुत्रात् सप्तमराशिगतः शुभदृष्टः। सूर्यसुतान्नवपञ्चमगो वा सप्तमगश्च जलागमनाय। प्रायो ग्रहाणामुदयास्तकाले समागमे मण्डलसंक्रमे च। पक्षक्षये तीक्ष्णकरायनान्ते वृष्टिर्गतेऽर्के नियमेन चार्द्राम्। समागमे पतति जलं ज्ञशुक्रयोर्ज्ञजीवयोर्गुरुसितयोश्च सङ्गमे। यमारयोः पवनहुताशजं भयं न दृष्टयोरसहितयोश्च सद्ग्रहैः। अग्रतः पृष्ठतो वापि ग्रहाः सूर्यावलम्बिनः। यदा तदा प्रकुर्वन्ति महीमेकार्णवामिव"

कृषौ केदाराज्जलमोचनकाल उक्तो यथा "नैरृत्यार्थं हि धान्यानां जलं भाद्रे विमोचयेत्। मूलमात्रन्तु संस्थाप्य कारयेज्जलमोक्षणम्। भाद्रे च जलसम्पूर्णं धान्यं विविधबाधकैः। प्रपीडितं कृषाणानां न धत्ते फलमुत्तमम्"। कृषिपराशरः। [हारा०।

जलकण्टक पु० जले कण्टक इव। १शृङ्गाटके २कुम्भीरे च

जलकपि पु० जले कपिरिव। शिशुमारे जलजन्तुभेदे (सोसक) हारा०।

जलकपोत पु० जलजातः कपोतः । जलपारावते राजनि० ।

जलकरङ्क पु० जलस्य करङ्क इवाधारः । १नारिकेले, २मेघे च । जलस्य करङ्क इव ।३पद्मे च मेदि० ।

जलकल्क पु० जलेन कल्क इव । जम्बाले हारा० ।

जलकाक पुंस्त्री जले काक इव कृष्णत्वात् । (पानकौडी) पक्षिभेदे । राजनि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

जलकाङ्क पुंस्त्री जलं काङ्क्षति काङ्क्ष-अण् उप० स० । १जलाभिलाषिणि त्रि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २जलाभिलाषिणि त्रि० । पा० स्त्रियां टाप् अनुबं० पक्षे ईप् ।

जलकाङ्क्षिन् पु० जलं काङ्क्षति काङ्क्ष-णिनि । १हस्तिनि हारा० । २जलाभिलाषिणि त्रि० । स्त्रियां ङीप् ।

जलकान्तार पु० जलमेव कान्तारो दुर्गमवर्त्म यस्य । वरुणे हेम च० । [जिलाधर्के त्रि० ।

जलकामुक पु० ६त० । १कुटुम्बिनीवृक्षे राजनि० । २जला-

जलकिराट पुंस्त्री जले किराट इव । ग्राहे (हाङ्गर) । हारा० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

जलकुक्कुट पुंस्त्री जले कुक्कुट इव । (गाङ्गचिल) पक्षिभेदे हारा० । "भृङ्गराजैस्तथा हंसैर्दात्यूहैर्जलकुक्कुटैः" भा० व० १०८ अ० "कादम्बैश्चक्रवाकैश्च कुररैर्जलकुक्कुटैः" १५८ अ० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

जलकुक्कुभ पुंस्त्री जले कुक्कुभ इव । कोयष्टिखगे (कोडा पाख) हेम० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । [शब्दार्थचि० ।

जलकुन्तल पु० जलस्य कुन्तलः केश इव । जलकेशे शैवाले ।

जलकुब्जक पु० जले कुब्ज इव कायति कै-क । पद्मारे शब्दार्थचि० । [मेदि० ।

जलकूपी स्त्री जलेन कूपीव । १कूपगर्त्ते २पुष्करिण्यां च

जलकूर्म पुंस्त्री जले कूर्म इव । शिशुमारे त्रिका० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

जलकेश पु० जलस्य केश इव । शैवाले हारा० ।

जलकेतु पु० "जलकेतुरपि पश्चात् स्निग्धः शिखया परेण चोन्नतया" वृ०स० ११ अ० उक्ते केतुभेदे ।

जलक्रिया स्त्री जलसाध्या क्रिया । पित्रादीनां तर्पणे "कालिन्द्यां विधिवत् स्नात्वा कृतपुण्यजलक्रियः" भाग० ६।१६।१४ "कृत्वा वर्ज्या जलक्रिया" व्या० त० ।

जलक्रीडा स्त्री ३त० । नद्यादौ सखिभिः परस्परं जलसेचनरूपक्रीडायाम् । "सहिताः भ्रातरः सर्वे जलक्रीडामवाप्नुमः" । "ततस्ते सहिताः सर्वे जलक्रीडामकुर्वत" भा० आ० १२८ अ० ।

जलखग पुंस्त्री० ६त० । जलचरविहगे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । "हंसैर्ना विलासिनीनां जलखगनखविक्षतेषु स्यात्सु" वृ० स० ४८ अ० ।

जलगर्भ पु० जलस्य सूचको गर्भः । वृ० सं० उक्ते मेघनिःसृत-जलसूचके निमित्तभेदे गर्भशब्दे २५५१ पृ० दृश्यतिः ।

जलगुल्म पु० जलस्य गुल्म इव । १जलावर्त्ते (घुरणी) २कमठे ३जलचत्वरे च (चातर जल) मेदि० ।

जलङ्ग पु० जलं गच्छति गम-ड नि० मुम् । महाकाले ओषधिभेदे राजनि० । [भरतः ।

जलङ्गम पु० जलं गमयति स्वर्गात् गामि-खा० खच् । चण्डाले

जलचत्वर न० जलेन चत्वरम् । (चातरजल) स्वल्पसलिलयुक्ते देशे मेदि० ।

जलचर त्रि० जले चरति चर-टक् ७त० । ग्राहादिषु जलजन्तुषु । "अपीताम्भसो माघ—कैले जलचराः सर्वे" चाणक्य० । "यस्मिन् पीठजलचरकाननका वह्निभयदश्च" वृ० स० ४अ० "गोऽश्वजलचरगर्भकर्मिकोऽश्चैश्वर्यसम्पदाः" १५ अ० ।

जलचारिन् पु० जले चरति चर-णिनि ७त० । १मत्स्ये २जलचरमात्रे त्रि०स्त्रियां ङीप् । "सरांसि च मनोज्ञानि समन्तात् जलचारिभिः" भा०व०१६८अ० ।

जलज न० जले जायते जन-ड । १पद्मे २शङ्खे च मेदि० । ३लवणभेदे राजनि० । ४मत्स्ये पुंस्त्री० शब्दच० । ५हिज्जलवृक्षे पु० (जलवेत) ६वानीरवृक्षे ७शैवाले च पु० राजनि० । ८कुपीलौ भावप्र० ९जलजौ कर्कटमीनौ मकरस्याद्देषु शिवमने कुमाः" ज्यो० उक्तेषु १०कर्कटादिराशिषु । ११जलजातमात्रे कुम्भीरादौ त्रि० "जलजानां प्रजानां स्थलानाञ्च सर्वशः" भा० स० ३अ० । "जलजैः प्राणिभिः कीर्णम्" "जलजैर्भूषितां शुभैः" । "जलजैः कुसुमैश्चित्राम्" "जलजैर्दीर्घरन्ध्रकाम्" हरिवं० ६८अ० तत्र पद्मे "वाचस्पतिरवाभिः" पाञ्चलिजलजासनस्" कुमा० । शङ्खे "निर्मध्य दध्मौ जलजं कुमारः" "जलजासिगदाशार्ङ्गचक्रलाञ्छितमूर्तिभिः" रघुः । मन्वादौ "न तथा बलवन्तः स्युर्जलजा वा स्थलाहृताः । स्वेदे सिता दोषा स्वल्पविन् आपस्थागताः" सुश्रु० । "निपद्यमानो जलजैः समन्तैः" हरिवं०२४३अ० । ११अब्जे चन्द्रे च तस्य सलिलमयत्वात् समुद्रजातत्वाद्वा तथात्वम् । [अमरः ।

जलजन्तु पु० जलजातो जन्तुः । यादसि जलजाते प्राणिनि

जलजन्तुका स्त्री जलजन्तु+संज्ञायां कन्। जलौकायां भरतः।

जलजन्मन् न० जले जन्म यस्य। पद्मे हेमच०। "निलयः श्रियः सततमेतदिति प्रथितं यदेव जलजन्मतया" माघः।

जलजम्बूका स्त्री जलजाता जम्बूका। क्षुद्रजाम्ब्वाम् शब्दचि०

जलजाजीव पु० जलं जलजमत्स्यवधविक्रयादिकमाजीवति आ+जीव–अण्। जलचरघातके (जेले) शब्दार्थचि०। [हारा०।

जलजिह्व पु० जला जड़ा स्वादे असमर्था जिह्वाऽस्य। नक्रे

जलजीविन् पु० जलेन तज्जातमत्स्यादिना जीवति जीव–णिनि। (जेले) मत्स्योपजीविनि। "स्वजालैर्यथा मत्स्यान् बध्नन्ति जलजीविनः" भा० शा० २०२अ०।

जलडिम्ब पु० जले डिम्ब इव। शम्बूके। (शामुक) हारा०

जलतण्डुलीय पु० जलजातस्तण्डुलीयः। कञ्चटे शाकभेदे शब्दार्थचि०।

जलतापिन् पु० जलतां स्वेदरूपजलमयतामाप्नोति पाककाले आप+णिनि। (इलिश) मत्स्यभेदे शब्दर०। स्वार्थे क। जलतापिक तत्रार्थे। संज्ञायां कन्। काकमाचीवृक्षे च शब्दर०। [(इलिश) मत्स्यभेदे शब्दर०।

जलताल पु० जलतायै अलति पर्याप्नोति अल–अच्।

जलतिक्तिका स्त्री स्वल्पं तिक्ता कन् तिक्तिका जलप्रधाना तिक्तिका। शल्लकीवृक्षे राजनि०।

जलत्रा स्त्री जलात् त्रायते त्रै–क। १छत्रे २जङ्गमकटग्राञ्च हारा०।

जलत्रास पु० जलात् तद्दर्शनात् त्रासः, सोऽस्य वा। दंष्ट्रिणा दंशनोत्तरं जलं दृष्ट्वा १त्रासे २तद्युक्ते त्रि०। "येन चापि भवेद्दष्टस्तस्य चेष्टारुतं नरः। बहुशः प्रतिकुर्वाणः क्रियाहीनो विनश्यति। दंष्ट्रिणा येन दष्टश्च तद्रूपं यदि पश्यति। अप्सु वा यदि वाऽऽदर्शे रिष्टं तस्य विनिर्दिशेत्। त्रस्यत्यकस्माद्योऽभीक्ष्णं श्रुत्वा दृष्ट्वापि वा जलम्। जलत्रासन्तु विद्यात् रिष्टं तदपि कीर्त्तितम्। अदष्टो वा जलत्रासी न कथञ्चन सिध्यति। प्रसुप्तोऽथोत्थितो वापि स्वस्थोऽस्वस्थो न सिध्यति" सुश्रु०

जलद पु० जलं ददाति दा–क। १मेघे, २कर्पूरे च ३जलदातरि त्रि० मेदि०। "अनतिचिरोज्झितस्य जलदेन चिरस्थितबहुबुद्बुदस्य पयसोऽनुकृतिम्"। "प्रौढ़ध्वान्तं दिनमिह जलदाः" माघः "सन्देशं मे तदनु जलद! श्रोष्यसि श्रोत्रपेयम्" मेघ०।

जलदकाल पु० ६त०। वर्षाकाले "जलदकालमबोधकृतं दिशाम्" माघः।

जलदक्षय पु० जलदानां क्षयोऽत्र। १शरत्काले "सर्वाणि तनुतां यान्ति जलानि जलदक्षये" हरिवं० ७३अ०।

जलदर्दुर पु० जलं दर्दुर इव। जलरूपे दर्दुरवाद्यभेदे (तालिदेया जलवाजान) "अवादयंस्ता जलदर्दुरांश्च वाद्यानुरूपं जगुरेव हृष्टाः" हरिवं० १४८ अ०।

जलदागम पु० जलदानां मेघानामागमो यत्र। वर्षाकाले।

जलदाशन पु० जलदैरश्यते अश–भोजने कर्मणि ल्युट्। शालवृक्षे शब्दच०। तत्पत्रायां मेघभोजनस्य लोकप्रसिद्धेस्तस्य तथात्वम्।

जलदुर्ग न० जलवेष्टितं दुर्गम्। दुर्गभेदे। दुर्गशब्दे विवृतिः।

जलदेव पु० जलं देवः अधिष्ठात्रीदेवता अस्य। १पूर्वाषाढ़ानक्षत्रे तस्य जलदैवतत्वम् अश्लेषाशब्दे ४६७ पृ० दृश्यम्। "मलेऽम्बुमद्रकपतिर्जलदेवे काशिपोमरणमेति" वृ० ११अ० केतुप्रचाराक्रान्तनक्षत्रभेदे फलोक्तौ। "इष्टानन्दकलत्रो वीरो हृदसौहृद इव जलदेवे" वृ० स० १०१ अ० वैवाहिकनक्षत्रफलोक्तौ। ७त०। २जलस्थिते देवे च। जलदेवताप्यत्र "अन्वीयमानो जलदेवताभिर्निषेव्यमाणो जलजैश्च सर्वैः" हरिवं० २४१ अ०।

जलद्राक्षा स्त्री जले द्राक्षेव। शालिञ्चशाके शब्दार्थचि०।

जलद्रोणी स्त्री जलस्य जलसेचनार्थं द्रोणीव। नौकाया जलसेचनपात्रे शब्दार्थचि०।

जलद्वीप पु० जलप्रधानो द्वीपः। द्वीपभेदे।
"गिरिभिर्ये च गम्यन्ते प्लवनेन प्लवेन च। यत्नवन्तो जलद्वीपं सप्तराज्योपशोभितम्। सुवर्णरूप्यकद्वीपं सुवर्णाकरमण्डितम्। जलद्वीपमतिक्रम्य शिशिरो नाम पर्वतः। दिवं स्पृशति शृङ्गेण देवदानवसेवितः। एतेषां गिरिदुर्गेषु प्रपातेषु वनेषु च। मार्गध्वं सहिताः सर्वे रामपत्नीं यशस्विनीम्" रामा० कि० ४० अ०। क्वचित् पुस्तके यवद्वीप इति पाठः।

जलधर पु० जलं धरति धृ–अच्। १मेघे २मुस्तके च अमरः ३समुद्रे हेमच०। ४तिनिशवृक्षे राजनि०। तस्य रसरूपजलाधिक्यात्तथात्वम् ५जलधारकमात्रे त्रि०। "नभो जलधरैर्हीनं भास्कर इवांशुमान्" भा० व० १३४अ० "अभ्यर्थ्यश्चैत जलधर! महाकालमासाद्य काले" मेघ०।

जलधरमाला न० ६त०। १मेघपङ्क्तौ द्वादशाक्षरपादके २छन्दोभेदे च। "अब्ध्यष्टाभिर्जलधरमाला म्भौ स्मौ" वृ०

र० "या भक्तानां कलिदुरितोत्तप्तानां तापच्छेदे जलधरमाला नव्या। भव्याकारा दिनकरपुत्रीकूले केलिलोला हरितनुरव्यात् सा वः" छन्दोम०।

जलधार पु० जलं धारयति धारि—अण् उप० स०। १शाकद्वीपस्थे गिरिभेदे। शाकद्वीपोपक्रमे "तथैव पर्वता राजन्! सप्तात्र मणिभूषिताः। रत्नाकरास्तथा नद्यस्तेषां नामानि मे शृणु। अतीव गुणवत् सर्वं तत्र पुण्यं जनाधिप!। देवर्षिगन्धर्वयुतः प्रथमो मेरुरुच्यते। प्रागायतो महाराज! मलयो नाम पर्वतः। यतो मेघाः प्रवर्त्तन्ते प्रभवन्ति च सर्वशः। ततः पूर्वेण कौरव्य! जलधारो महागिरिः। यत्र नित्यमुपादत्ते वासवः परमं जलम्" भा०भी०११अ०।२जलधारके त्रि०। ६त०।२जलसन्ततौ स्त्री।

जलधि पु० जलं धीयतेऽत्र धा—आधारे कि उप० स०। १समुद्रे "छायेव या स्वर्जलधेर्जलेषु" "आत्मानमेव जलधेः प्रतिबिम्बिताङ्गः" माघः। "एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः। अर्बुदमब्जं खर्वनिखर्वमहापद्मशङ्कवस्तस्मात्। जलधिश्चान्त्यं मध्यं परार्द्धमिति दशगुणोत्तराः संज्ञाः" लीलावत्युक्ते २संख्याभेदे। ४ चतुःसंख्यायां च।

जलधिगा स्त्री जलधिं गच्छति गम—ड। १नदीमात्रे हेमच०। सर्वासां नदीनां साक्षात् परम्परया समुद्रगामित्वात्तथात्वम् अतएवोक्तं "सर्वा नद्यः समुद्रगाः" इति साक्षात् समुद्रगामिन्यां २गङ्गादिनद्याञ्च। समुद्रगादयोऽप्यत्र।

जलधिज पु० जलधौ जायते जन—ड। १चन्द्रे। २लक्ष्म्यां स्त्री त्रिका०। ३समुद्रजातमात्रे त्रि०।

जलधेनु स्त्री दानार्थकल्पितायां जलादिनिर्मितायां धेन्वां सा च नानाविधा तद्विधिः हेमा० दा० उक्तो यथा

"जलधेनुं प्रवक्ष्यामि प्रीयते दत्तया यया। देवदेवो हृषीकेशः सर्वगः सर्वभावनः। जलकुम्भं नरव्याघ्र! सुवर्णरजतान्वितम्। रत्नगर्भमशेषैस्तु ग्राम्यैर्धान्यैः समन्वितम्। सितवस्त्रयुगच्छन्नं दूर्वापल्लवशोभितम्। कुष्ठमांसीमुरोशीरवालकामलकैर्युतम्। प्रियङ्गुपत्रसहितं सितयज्ञोपवीतिनम्। सच्छत्रं सोपानत्कं च दर्भविष्टरसंस्थितम्। चतुर्भिः संवृतं भूप! तिलपात्रैश्चतुर्दिशम्। स्थापितं दधिपात्रेण घृतक्षौद्रवता मुखे। उपोषितः समभ्यर्च्य वासुदेवं जलेश्वरम्। पुष्पधूपोपहारैस्तु यथाविभवमादृतः। सङ्कल्प्य जलधेनुञ्च कुम्भं तमभिपूज्य च। पूजयेद्वत्सकं तद्वत् कुम्भं जलमयं बुधः। एवं संपूज्य गोविन्दं जलधेनुं सवत्सिकाम्। सितवस्त्रधरः शान्तो वीतरागो विमत्सरः। दद्यात् द्विजाय राजेन्द्र! प्रीत्यर्थं जलशायिनः। जलशायी जगद्योनिः प्रीयतां मम केशवः। इति चोच्चार्य्य भूनाथ! विप्राय प्रतिपाद्य ताम्। अपक्वान्नाशिना स्थेयमहोरात्रमतः परम्"। जलकुम्भमित्यादि. कुम्भोऽत्र कलसः। सुवर्णरजतयोरनियतपरिमाणतया यथाशक्ति विधानं पञ्चरत्नानि धान्यानि च परिभाषायामुक्तानि अत्र यद्यपि सामान्येनोपदेशः तथापि तत्सामान्यादितरेषु तथात्वमिति न्यायादितरधेनुवदविरुद्धधर्म्मानुष्ठानं वेदितव्यं ततश्च सुवर्णस्य शृङ्गाकृतित्वं रजतस्य खुराकृतित्वं, तिलपात्राणां ताम्रपात्रमयत्वं, दधिपात्रस्य कांस्यपात्रमयत्वं, चानुसन्धेयं तथा धान्यानि पार्श्वद्वये, कुष्ठादीनि घ्राणदेशे, प्रियङ्गुपत्रं श्रवणे, यज्ञोपवीतं शिरःस्थाने स्थापयेत्। वत्सोऽपि चतुर्थांशेन धेनुवत् कार्य्यः। कश्चित्तु "पूजयेद्वत्सकं तद्वत् कुम्भं घृतमयं बुधः" इति पाठात् घृतजलयोर्विकल्पोऽवगम्यते, दानवाक्यन्तु पूर्ववत् दक्षिणा चात्र यथाशक्ति सुवर्णमिति। "अनेन विधिना दत्त्वा जलधेनुं नराधिप!। सर्व्वान् कामानवाप्नोति ये दिव्या ये च मानुषाः। शरीरारोग्यमाबाधोपशमः सार्वकालिकः। नृणां भवति दत्तायां जलधेन्वां न संशयः"॥ इति विष्णुधर्म्मोक्तो जलधेनुदानविधिः।

"भानुरुवाच। जलधेनुं प्रवक्ष्यामि प्रीयते दत्तया यया॥ देवदेवो मयूखेशः सर्वगः सर्वभावनः"। जलकुम्भं समानीयेत्यादि विष्णुधर्मतुल्यार्थं, विशेषस्तु "ततः संपूज्य चादित्यं जलधेनुं सवत्सिकाम्। दद्याद्विप्राय देवाग्रे प्रीत्यर्थं मिहिरस्य तु। आदित्यः स जगद्योनिः प्रीयतां मिहिरः सदा। इति चोच्चार्य्य तां गान्तु विप्राय प्रतिपादयेत्। अनेन विधिना यस्तु जलधेनुं महामुने!। सर्व्वाह्लादानवाप्नोति यांश्च ध्यायति मानवः। सर्वपापविनिर्मुक्तः पितरं सपितामहम्। प्रपितामहं यथापूर्वपुरुषाणां चतुष्टयम्। आत्मानं सयुतं पौत्रं तदधस्ताच्चतुष्टयम्। तारयेत् स मुनीन्द्रेह जलधेनुप्रदो नरः। यश्च गृह्णाति विधिवत् तस्याप्येवंविधाः कुले। चतुर्दश तथा चैव ददतश्चानुमोदतः। दीयमानां प्रपश्यन्ति जलधेनुं च ये नराः। तेऽशेषाघविनिर्मुक्ताः प्रयान्ति परमां गतिम्"। इति आदित्यपुराणोक्तो जलधेनुदानविधिः। तोयधेनुरप्यत्र।

"अगस्त्य उवाच। तोयधेनुं प्रवक्ष्यामि वत्स! यया देवी प्रसीदति। कुम्भं तोयसुसंपूर्णं रत्नवस्त्रयुगान्वितम्। समस्तबीजसंयुक्तं दूर्वापल्लवशोभितम्"। समस्तबीजानि, सर्वधान्यानि। "दूर्वाक्षतदधिशङ्खकृष्णागुरुकचन्दनैः। माल्यच्छत्रसमायुक्तं तिलपात्रैश्च संयुतम्। दधिक्षीरघृतं पात्रं विधानेनोपकल्पयेत्। वत्सकं कल्पयेत्तस्यास्ततुरीयमथं बुधः। देवीमभ्यर्च्य विधिवत् सोपवासोऽथ नक्तवान्। देवीभक्ते प्रदद्याद्यः सर्वान् कामानवाप्नुयात्। जय! ऽरिसूदनि! देवि! देवानां भयनाशिनि! वेदमातर्वरे! दुर्गे! सर्वगे! सुभगे! नमः। अनेन वत्स! मन्त्रेण नन्दानाम्नाभिमन्त्रयेत्। देवी मे प्रीयतां नित्यं यशोऽदितफला शिवा" इति देवीपुराणोक्तो तोयधेनुदानविधिः।

जलनकुल पु॰ जले नकुल इव। उद्रे (धाड़िया) (उद्‌विड़ाल) ख्याते जलजन्तुभेदे त्रिका॰।

जलनिधि पु॰ निधीयतेऽस्मिन् नि+धा+आधारे कि उप॰ स॰। समुद्रे अमरः। "तत्रासौ भगवान् देवः स्वपन् जलनिधौ तदा" भा॰ व॰ २७१अ॰। २चतुःसंख्यायाम् "वारे १शीतकरं तिथौ जलनिधिं४ भेऽग्निम्३ योगे द्वयम्" सत्कृत्यमुक्तावली "जलनिधिरशनायाः स्वामितां याति भूमेः" वृ॰ सं॰ १२अ॰।

जलनिर्गम पु॰जलानां निर्गमः। १नद्यादेर्जलभ्रमणे,अधःस्थितस्य २जलस्योर्द्ध्वगतौ, जलनिःसरणे च अमरभरतौ।

जलनीली स्त्री जलं नीलयति नील+कत्करोति णिच्—अण् उप॰स॰ गौरा ङीप्। शैवाले अमरः स्वार्थे क। जलनीलिकाप्यत्र।

जलन्धम पु॰ जलं धमति ध्मा—खश्। दानवभेदे "अष्टदंष्ट्रश्चतुर्दंष्ट्रो मेघनादो जलन्धमः" हरिवं॰ २४॰ अ॰। सत्यभामायां कृष्णाज्जाते २कन्याभेदे स्त्री"जज्ञिरे सत्यभामायां भानुर्भीमरथः क्षुपः। रोहितो दीप्तिमांश्चैव ताम्रजाक्षो जलान्तकः। भानुर्भीमरिका चैव ताम्रपक्षा जलन्धमा। चतस्रो जज्ञिरे तेषां स्वसारो गरुडध्वजात्" हरिवं॰१६२ अ॰।

जलन्धर पु॰जलं धरति धा॰ख मुम्। १ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यं नडा॰फक्। जालन्धरायण तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री। २असुरभेदे तस्योत्पत्तिकथा पाद्मोत्तरखण्डे दृश्या। ३योगाङ्गे बन्धभेदे तल्लक्षणादिकं काशीख॰ ४१ अ॰ उक्तं यथा"बध्नाति च शिराजालमधोगामि न भोजनम्। एष जलन्धरो बन्धः कण्ठे दुःखौघनाशनः। जलन्धरे कृते बन्धे कण्ठसङ्कोचलक्षणे। न पीयूषं पतत्यग्नौ न च वायुः प्रधावति" "महासुद्रां नभोसुद्रामुड्डीयानं जलन्धरम्। मूलबन्धञ्च यो वेत्ति स योगी योगसिद्धिभाक्" तत्रैवाध्याये।

जलपक्षिन् पु॰ जलस्थितः पक्षी। जलचरखगे।

जलपति पु॰ ६त॰। १वरुणे। हेमच॰। तस्य जलपतित्वकथा काशीख॰ १२ अ॰ यथा

"ततस्तं तनयः प्रेक्ष्य पितरं प्रणिपत्य च। जगाम तूर्णं तपसे श्रीमद्वाराणसीं पुरीम्। तत्र तप्त्वा तपो घोरं लिङ्गं संस्थाप्य शाम्भवम्। पञ्च वर्षसहस्राणि स्थितः पाषाणनिश्चलः। आविरासीन्महादेवस्तुष्टस्तु तपसा ततः। उवाच कार्द्दमे! ब्रूहि कं ददामि वरोत्तमम्। कार्द्दमिरुवाच। यदि नाथ! प्रसन्नोऽसि भक्तानामनुकम्पन!। सर्वासामाधिपत्यं मे देह्यपां यादसामपि। इति श्रुत्वा महेशानः सर्वचिन्तितदः प्रभुः। अभ्यषिञ्चत् ततस्तत्र वारुणे परमे पदे। रत्नानामब्धिजातानामब्धानां सरितामपि। सरसां पल्वलानाञ्च वाप्यम्बुस्रोतसां पुनः। जलाशयानां सर्वेषां प्रतीच्याश्चैव वै दिशः। अधीश्वरः पाशपाणिर्भव सर्वामरप्रियः" २समुद्रे जलं पतिरस्य। ३पूर्वाषाढ़ानक्षत्रे च जलनाथादयोऽप्यत्र।

जलपथ पु॰ जलमेव पन्थाः अच् समा॰। १जलमार्गे "पाण्ड्योनाथाः शिवजलपथा कर्म्मणे नौचराणाम्" रघुः। ६त॰। २प्रणाल्यां जलनिर्गममार्गे च।

जलपारावत पुंस्त्री जले पारावत इव। जलकपोते (पानकौड़ि) पक्षिभेदे राजनि॰। स्त्रियां ङीष्।

जलपित्त न॰ जलस्य पित्तमिव। १कपित्ते अग्नौ शब्द॰ तस्य जलहेतुत्वात् तथात्वम्।

जलपिप्पली स्त्री जलजाता पिप्पली। (जलपिपुली) पिप्पलीभेदे।"जलपिप्पल्यभिहिता शारदी शकुलादनी। मत्स्यादनी मत्स्यगन्धा लाङ्गलीत्यपि कीर्त्तिता। जलपिप्पलिका हृद्या चक्षुष्या शुक्रला लघुः। संग्राहिणी हिमा रूक्षा रक्तदाहव्रणापहा। कटुपाका रसा रुच्या कषाया वह्निवर्द्धिनी" भावप्र॰।

जलपुष्प न॰ जलजातं पुष्पम्। कमलादौ।

जलपूर पु॰ ६त॰। जलप्लवे। "वृन्दावनविपिने परिसरपरिगतयमुनाजलपूरे विहरति" गीत॰।

जलपृष्ठजा स्त्री जलस्य पृष्ठे उपरि जायते जन–ड ७त०
शैवाले शब्दच०। [जलदाने तर्पणे ।

जलप्रदान न० प्रेतादिभ्यः जलस्य प्रदानम् । प्रेताद्युद्देशेन

जलप्रदानिक न० जलप्रदानं युद्धहतानां प्रेतानामुद्देशेन जलप्रदानं प्रतिपाद्यतयाऽस्त्यस्य ठन् । भारतस्त्रीपर्व्वान्तर्गते अवान्तरपर्व्वणि तच्च स्त्रीपर्व्वणि प्रथमावधि १५ अध्यायपर्य्यन्तं जलप्रदानिकं पर्व्व स्त्रीविलापस्ततः परम" भा० आ० २अ० ।

जलप्रपा स्त्री जलस्य जलदानार्थं प्रपा। जलदानार्थं शालायाम् (जलसत्र) । "यात्रोद्वाहजलप्रपाशिशुसंस्कारव्रतस्थापनैः" मु०चि० टी० धृतवाक्यम् ।

जलप्रान्त पु० ६त० । जलसमीपस्थाने । [अमरः ।

जलप्राय न० जलं प्रायं यत्र । जलबहुले देशे अनूपदेशे

जलप्रिय पुंस्त्री ६त०। १चातकखगे शब्दर०। २मत्स्ये शब्दच० स्त्रियां जातित्वेऽपि योपधत्वात् टाप् । ३जलप्रियमात्रे त्रि० । [जन्तुभेदे । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

जलप्लव पुंस्त्री जले प्लवते प्लु–अच् । (उद्विड़ाल) जल-

जलफल न० जलजातं फलम् । शृङ्गाटके भावप्र० ।
"शृङ्गाटकं जलफलं त्रिकोणफलमित्यपि । शृङ्गाटकं हिमं स्वादु गुरु वृष्यं कषायकम् । ग्राहिशुक्रानिलश्लेष्मप्रदं पित्तप्रदाहनुत्" ।

जलबन्ध पु० जलं बध्नाति बन्ध–ण्वुल् । जलस्रोतोनिरोधके दार्वाद्यालामये १मेतौ शब्दर० । भावे घञ् ६त० । २जलस्य बन्धे च । [विना तस्य जीवनाभावेन तथात्वम् ।

जलबन्धु पु० जलं बन्धुर्यस्य । मत्स्ये शब्दर० जलं

जलबालक पु० जलं बाल इव यस्य कप् । विन्ध्यपर्व्वते हेम० । जलस्य बालिकेव । १विद्युति स्त्री हेम० ।

जलविम्ब पुंन० ६त० । जलस्य बुद्बुदे मध्यावकाशयुक्ते शिथिलसंयोगेन छत्राकारे तोयांशभेदे मेदि० । "अम्बुवज्जलविम्बवज्जलजवज्ज्वालवज्जालवत्" उद्भटः ।

जलवि(बि)ल्व पु० जलप्रधानो बिल्वइव । १कर्कटे । बिलभेदने क ।२जलचत्वरे(चातरजल)३स्वल्पजलदेशे हारा०।

जलबुद्बुद न० ६त० । जलविम्बे । "मानुष्ये कदलीस्तम्भनिःसारे सारमार्गणम् । यः करोति स वै मूढो जलबुद्बुदसन्निभे" शब्दार्थचि०धृतवाक्यम् ।

जलब्राह्मी स्त्री जले ब्राह्मीव । हिलमोच्यां त्रिका० ।

जलभू पु० भवत्यस्मात् भू–अपादाने क्विप् ६त० । १मेघे २तन्नामनामके कर्पूरे च जलं भूरुत्पत्तिस्थानमस्य ।

३कञ्जटे शब्दच० ६त०। ४जलाधारभूमौ स्त्री

जलभृत् पु० जलं बिभर्त्ति भृ–क्विप् ६त० । १मेघे २तन्नामनामके कर्पूरे च ३तोयधारकमात्रे घटादौ त्रि० ।

जलमक्षिका स्त्री जलजाता मक्षिका । तोयजन्तौ त्रिका०

जलमण्डुक न० जलं मण्डुकमिव । मण्डुकवाद्यतुल्ये करताडनेन तद्वद्ध्वनिकारके जलदर्दुरे "जग्मुर्जलानि जलमण्डुकवाद्यवल्गु" माघः । "जलमेव पाणिनो त्यापितमपरेण ताडितं मण्डुकवत् ध्वनतीति लोकप्रसिद्धम्" मल्लि० । [मत्स्यरङ्कपक्षिणे हारा० ।

जलमद्गु पु०जले मद्गुरिव निरन्तरमज्जनोन्मज्जनकारित्वात् ।

जलमधूक पु० जलसन्निकृष्टजाते मधूकः । जलान्तिकजाते मधूकभेदे मधूलके भावप्र० ।
"मधूको गुड़पुष्पः स्यात् मधुवृक्षो मधुस्रवः । वानप्रस्थो मधुष्ठीलो जलजोऽत्र मधूलकः।" "मधूकपुष्पं मधुरं शीतलं गुरु बृंहणम् । फलं शीतं गुरु स्वादु शुक्रलं वातपित्तनुत् । अहृद्यं हन्ति तृष्णास्रदाहश्वासक्षतक्षयान्" ।

जलमय त्रि० जलात्मकः जल+मयट् । १जलात्मके चन्द्रादौ "सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयः" वृ०स० तस्य तथात्वमुक्तम् । २तल्लोकस्थे कर्म्मिणामप्मये देहे च । स्त्रियां ङीप् । "उभे एव क्षमे वोढुमुभयोर्वीजमाहितम् । सा वा शम्भोस्तदीया वा मूर्त्तिर्जलमयी मम" कुमा० शम्भोः क्षित्याद्यष्टमूर्त्तिकत्वेन तन्मूर्त्तेर्जलमयत्वम् । जलस्य ब्रह्मवीजाधारत्वं च मनुनोक्तं यथा "अप एव ससर्जादौ तासु वीजमवासृजत्" ।

जलमसि पु० जलं स्वस्थितं तोयं मस्यति छिनत्ति सूक्ष्मांशतया भिनत्ति मस–इन् ६त०। १मेघे हारा० । २तन्नामनामके कर्पूरे च ।

जलमार्ग पु०जलस्य तद्वाहस्य मार्गः।१प्रणाल्याम् (पयनाला) हेम०। जलमेव मार्गः । २जलस्य मार्गे च (जलपथ) ।

जलमार्जार पुंस्त्री जलनकुले त्रिका०स्त्रियां जातित्वात् ङीष्

जलमातृका स्त्री जलस्थिता मातृका । जलस्थिते मातृकाभेदे तद्भेदाः मन्त्र विधानपा० उक्ता यथा "मत्सी कूर्म्मी वराही च दर्दुरी मकरी तथा । जलूका जन्तुका चैव सप्तैता जलमातृकाः" ।

मुच् पु० जलानि मुञ्चति मुच–क्विप् । १मेघे अमरः तन्नामनामके २कर्पूरे च ।"शङ्कास्पृष्टा इव जलमुचस्त्वादृशा यत्र जालैः"मेघ०। ३जलमोचनकर्त्तरि त्रि०"नात्यम्बुदा जलमुचोऽचलसन्निकाशाः वृ०१६ ।

जलमूर्त्ति पु० जलं मूर्त्तिरस्य । शिवे । अष्टमूर्त्तिशब्दे ५२० पृ० दृश्यम् ।

जलमूर्त्तिका पु० जलस्य मूर्त्तिः घनीभावो यत्र कप् । करकायाम् उष्णशीतसंयोगजाते घनीभूते जले शब्दच० । तस्य च तथात्वम् करकशब्दे १६८७ पृ० दृश्यम् ।

जलमोद न० जलेन जलयोगेन मोदयति सेविनं मुद–णिच्–अण् उप० स० । उशीरे (वेणारमूल) राजनि० ।

जलयन्त्र न० जलानामुत्क्षेपणार्थं यन्त्रम् । (फोयारा) ख्याते १धारायन्त्रे २कूपादितस्तोयोत्थापकयन्त्रभेदे "विलिप्तगात्रा जलयन्त्रहस्ताः" हरिवं० १४८ अ० । जलेन तदाकर्षणेन यन्त्रं घटीयन्त्रम् । ३कालज्ञापके घटीयन्त्रभेदे घटीयन्त्रशब्दे २७८१ दृश्यम् । स्वार्थे क । तत्रार्थे "हस्तप्रमुक्तैर्जलयन्त्रकैश्च प्रहृष्टरूपाः सिषिचुस्तदानीम्" हरिवं० १४८ अ० ।

जलयन्त्रगृह न० जलयन्त्रं तन्मध्य इव स्थितम् गृहम् । चतुःपार्श्वे जलयुक्ते जलमध्ये निर्म्मितगृहे (जलटुङ्गि) जलयन्त्रमन्दिरादयोऽप्यत्र हारा०।६त०। (फोयाराघर) २जलयन्त्रयुक्ते गृहे ।

जलयात्रा स्त्री जलस्य तदाहरणार्थं यात्रा । शुभकर्मसम्पादनाय जलाहरणाय यात्रायाम् । तद्विधानादिकमाह वि०पा० वशिष्ठः "शान्तिकं पौष्टिकं वापि जलयात्रां विना बुधः। कुरुते यदि वा मोहात् कर्म तस्य च निष्फलम् । तड़ागादिप्रतिष्ठासु देवतायतनादिषु । लक्षहोमेकोटिहोमेऽयुतहोमे तथैव च । व्रतोत्सर्गमहादाने यज्ञे वा वितते शुभे" । व्रतोत्सर्गे व्रतोद्यापने इत्यर्थः ।"जलयात्रां पुरा कृत्वा श्रेष्ठं कर्म समाचरेत् । अथातः संप्रवक्ष्यामि जलयात्राविधिं शुभम् । यज्ञशालामतिक्रम्य ऋत्विग्भिर्ब्राह्मणैः सह । यजमानः सपत्नीकः सुहृद्बन्धुजनैर्वृतः। अश्वारूढो गजारूढो वस्त्रालङ्कारभूषितः । गृहीत्वोपस्करं सर्वं गन्धपुष्पाक्षतादिकम् । जलाशयन्ततो गच्छेद्गीतवादित्रनिस्वनैः । अगाधं च ह्रदं गच्छेन्नदीं वाथ समुद्रगाम् । सुवासिन्योऽप्यतः कार्य्याः सर्वालङ्कारभूषिताः । हैमराजतताम्रान् वा मृण्मयान् कलशाञ्छुभान् । गृहीत्वा गन्धपुष्पाद्यैरर्च्चितान् सुदृढान् नवान् । जलाशयं समासाद्य तीरे गोमयलेपिते । चतुरस्रीकृते क्षेत्रे तत्र स्वस्तिकमालिखेत् । यद्वैवा तण्डुलैर्वापि पद्ममष्टदलं लिखेदित्यादि" । विस्तरस्तत्र दृश्यः ।

जलयान न० जले यायते गम्यतेऽनेन या–करणे ल्युट् ७त० । जलेगमनसाधने नौकादौ । "व्यसनार्णवमत्ययोति जलयानैर्यथार्णवम्" भाग० ३।१४।१६ ।

जलरङ्क पुंस्त्री जले रङ्क इव । बकपक्षिणि हेमच० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

जलरङ्कु पु० जले रङ्कुरिव । दात्यूहखगे हारा० ।

जलरञ्ज पुंस्त्री जले रजति रन्ज–अच् । बकखगे हेमच० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

जलर(रु)ण्ड पु० जलस्य र(रु)ण्ड इव ।१जलावर्त्ते २तोयरेणौ ३भुजङ्गमे पुंस्त्री हेमच०।स्त्रियां जातित्वात् ङीष् उकारयुक्तमध्यः मेदि० ।

जलरस पु० जलप्रधानो रसोऽस्य जलजातो वा रसः । १लवणे हारा०लवणस्य जलविशेषपाकेन जातत्वात् तथात्वम् । अतएव तस्य जलमध्ये निक्षेपे स्वप्रकृतिजलरूपत्वं भवतीति लोकवेदयोः प्रसिद्धम् ।६त०। २तोयस्य रसे च ।

जलराक्षसी स्त्री जलस्थिता राक्षसी । सिंहिकानाम्न्यां छायां गृहीत्वाऽऽकर्षिण्यां लवणाम्भसि स्थितायां राक्षस्याम् "शतयोजनविस्तीर्णं निहत्य जलराक्षसीम्" भा० व० २८१अ० । सा हि हनूमता यथा हता तथा रामा० सु० १अ० उक्तम् ।

"प्लवमानन्तु तं दृष्ट्वा सिंहिका नाम राक्षसी । मनसा चिन्तयामास प्रवृद्धा कामरूपिणी । अद्य दीर्घस्य कालस्य भविष्याम्यहमाशिता । इदं मम महासत्त्वं चिरस्य वशमागतम् । इति संचिन्त्य मनसा छायामस्य समाक्षिपत् । छायायां गृह्यमाणायां चिन्तयामास वानरः । समाक्षिप्तोऽस्मि सहसा पङ्गूकृतपराक्रमः । प्रतिलोमेन वातेन महानौरिव सागरे । तिर्य्यगूर्द्ध्वमधश्चैव वीक्षमाणस्तदा कपिः । ददर्श स महासत्त्वमुत्थितं लवणाम्भसि । तद्दृष्ट्वा चिन्तयामास मारुतिर्विकृताननम् । कपिराज्ञा यथाख्यातं सत्त्वमद्भुतदर्शनम् । छायाग्राहि महावीर्य्यं तदिदन्नात्र संशयः । स तां बुद्ध्वार्थतत्त्वेन सिंहिकां मतिमान् कपिः। व्यवर्द्धत महाकायः प्रावृषीव वलाहकः । तस्य सा कायमुद्वीक्ष्य वर्द्धमानं महाकपेः । वक्त्रं प्रसारयामास पातालाम्बरसन्निभम् । घनराजीव गर्ज्जन्ती वानरं समभिद्रवत । स ददर्श ततस्तस्या विकृतं सुमहन्मुखम् । कायमात्रञ्च मेधावी मर्म्माणि च महाकपिः। स तस्या विकृते वक्त्रे वज्रसंहननः कपिः। संक्षिप्य मुहुरात्मानं निपपात महाकपिः । आस्ये तस्या निमज्ज

ल्लन्दद्युः सिद्धचारणाः। ग्रसमानं यथा चन्द्रं पूर्वं पर्वणि राहुणा। ततस्तस्या नखैस्तीक्ष्णैर्मर्माण्युत्कृत्य वानरः। उत्पपाताथ वेगेन मनःसम्पातविक्रमः"।

जलराशि पु० ६त०। १जलसमूहे जलानां राशिरत्र। २समुद्रे च "जमातलं बलजलराशिरानशे" माघः।

जलरुह् न० जले रोहति रुह–क्विप् ७त०। १पद्मे हेमच०। क। जलरुहमप्यत्र हेमच०। "जलं तच्छुभे कुर्वं फुल्लै र्जलरुहैस्तथा" भा०आ०१२८अ०। २तोयरोहिमात्रे त्रि०।

जलरूप पुंस्त्री जलस्य रूपमिव रूपमस्य शुभ्रत्वात्। १मकरे त्रि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। ६त०।२तोयस्य रूपे न०।

जललता स्त्री जलस्य लतेव सन्ततिमत्त्वात्। तरङ्गलेखायां हारा०। [व्रणभेदे। हारा०।

जलवरण्ट पु० जलप्रधानो वरण्टः। (पानिवसन्त) वसन्त-

जलवल्कल पु० जलानां वल्कल इव। कुम्भिकायाम्। (पाना) हारा०।

जलवल्ली स्त्री जलजाता वल्ली। शृङ्गाटकलतायां राजनि०।

जलवाद्य न०जलं वाद्यमिव। पाणिताड़ने वाद्यतुल्यध्वनियुक्ते जले "आकाशगङ्गाजलवाद्यतज्ज्ञाः" हरिवं० २४८अ०।

जलवानीर पु०जलजातो वानीरः। अम्बुवेतसे शब्दार्थचि०

जलवायस पुंस्त्री जले वायस इव कृष्णत्वात्। (पानिकौड़ी) मद्गुखगे। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

जलवास न० जलेन वास्यते सुरभीक्रियते वासि–कर्मणि घञ्। १उशीरे राजनि०। तस्य जलसेचनेन सौरभोत्पादात्तथात्वम्। ७त०। २तोये वासे। "स चिन्तयामास मुनिर्जलवासे कदाचन" भा० शा० २६२ अ०। जलं वासयति सुरभीकरोति वासि अण् उप० स०। ३विष्णुकन्दे राजनि०।

जलवाह पु० जलं वहति वह–अण् उप०स०। १वारिवाहे मेघे हेमच० तन्नामनायके २कर्पूरे च"शार्ङ्गिजलधिजलवाहपथम्" किरा०। ३जलवाहकमात्रे त्रि० "जलवाहास्तथा मेघाः वायवस्तनयित्नवः" भा० स० ७अ०।

जलविड़ाल पुंस्त्री जले विड़ाल इव। (उद्विड़ाल) जलनकुले हारा०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

जलविन्दुजा स्त्री जलविन्दुभ्यो जायते जन–ड। यावनालोत्थशर्कराभेदे राजनि०। २तोयविन्दुजातमात्रे त्रि०।

जलविषुव(त्) न० जलप्रधानं विषुवं(त्)। राशिचक्रस्थे तुलाराशिक्रमे स्थानभेदे "भचक्रनाभौ विषुवद्वितयं समसूत्रगम्" सू० सि० "भचक्रनाभौ भगोलस्य ध्रुवद्वयाभ्यां तुल्यान्तरेण मध्यभागे विषुवद्वितयं विषुवद् द्वयं समसूत्रगं परस्परं व्यासतुल्यान्तरितं ध्रुवमध्ये विषुवद्वृत्तस्थानात् तद्वृत्ते क्रान्तिवृत्तभागौ यौ लग्नौ तौ क्रमेण पूर्वापरौ विषुवत्सञ्ज्ञौ मेषतुलाद्यौ चेत्यर्थः" रङ्ग०। २विषुवन्तु समाख्यातं तुलामेषभयोस्तथा" ज्यो० उक्ते ३तत्र रवेः संक्रमे च। संक्रान्तिश्च चलस्थिरभेदाभ्यां द्विविधा अयनसंक्रान्तिशब्दे ११८ दर्शिता। जलविषुवसंक्रान्तिनक्षत्रतः स्थानविशेषे ग्रहनक्षत्रपाते तत्फलज्ञानार्थं जलविषुवचक्रं ज्यो० उक्तं यथा। "षड्मूर्ध्नि, वदने पञ्च, चत्वारि, हृदये, तथा। त्रितयं करयोरेषु" पयोविषुवभक्रमात्" त्रितयं त्रितयमिति करयोरेषु द्वादश इति २७ नक्षत्राणि स्थाप्यानि तत्र स्थानभेदे फलञ्चोक्तं "मानं वैरं बहुसुखलाभं भोगं त्रासं जलविषुवेष" ज्यो०। पयोविषुवादयोऽप्यत्र।

जलवृश्चिक पु०जले वृश्चिक इव। (चिङ्गड़ि)मत्स्ये त्रिका०।

जलवेतस पु०जलजातो वेतसः। अम्बुवेतसे वेतसभेदे राजनि०

जलवैकृत न० विकृतस्य भावः अण् ६त०। दुर्निमित्तसूचके नद्यादीनां जलविकारभेदे तत्फलादिकमुक्तं वृ० स० ४६अ० यथा।

"अपसर्पणं नदीनां नगरादचिरेण शून्यतां कुरुते। शोषश्चाशोष्याणामन्येषां वा हृदादीनाम्। स्नेहासृङ्मांसवहाः सङ्कुलकलुषाः प्रतीपगाश्चापि। परचक्रस्यागमनं सद्यः कथयन्ति षण्मासात्। ज्वालाधूमक्वाथा रुदितोत्क्रुष्टानि चैव कूपानाम्। गीतप्रजल्पितानि च जनमरकाय प्रदिष्टानि। तोयोत्पत्तिरखाते गन्धरसविपर्यये च तोयानाम्। सलिलाशयविकृतौ वा महद्भयं तत्र शान्तिरियम्। सलिलविकारे कुर्य्यात् पूजां वरुणस्य वारुणैर्मन्त्रैः। तैरेव च जपहोमं शममेवं पापमुपयाति"। [त्रिका०।

जलव्यध पु० जलं विध्यति व्यध–अच्। कङ्कतोटमत्स्ये

जलव्याल पु०जलस्थो व्यालो हिंस्रः।(ढोड़ा)१सर्पभेदे,अमरः। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। क्रूरकर्मणि २जन्तौ च।

जलशय पु० जले शेते शी–अच् ७त०। विष्णौ हेमच० सप्तम्या वा अलुकि। जलेशयोऽप्यत्र।

जलशयन पु० जलं शयनमस्य। विष्णौ हला०।

जलशायिन् पु० जले समुद्रजले शेते शी–णिनि। नारायणे।"एकार्णवेऽहिशयने योगनिद्रामुपागतः। आसी-

र्थ्यं शेषमभजत् कल्पान्ते भगवान् प्रभुः" देवीभा० ।

जलशुक्ति स्त्री जलस्य शुक्तिरिव । शम्बूके अमरः ।

जलशूक न० जलस्य शूकमग्रमिव । शैवाले हेमच० । "क्षीर-शुक्लाजलशूकमधुरवर्गं प्रतिवापं तैलं वा पाचयित्वा स्वनुगुप्तं निदध्यात्" सुश्रुतः ।

जलशूकर पु० जलस्य शूकर इव । कुम्भीरे हेमच० ।

जलसन्ध पु० धृतराष्ट्रभेदे । "विविंशतिर्विकर्णश्च जलसन्धः सुलोचनः" भा०आ०६७० । तत्पुत्रोक्तौ ।

जलसमुद्र पु० जलमयः समुद्रः । लवणादिषु सप्तसु समुद्रेषु शेषसमुद्रे "लवणजलधिरादौ दुग्धसिन्धुश्च तस्मात्"इत्यु-पक्रमे दध्नो घृतस्येक्षुरसस्य तस्मात् मद्यस्य च स्वादु-जलस्य चान्त्यः"सि०शि० । [सरोभेदे ।

जलसरस न० नित्यस० सरस्+संज्ञायाम् अच् समा० ।

जलसर्पिणी स्त्री जले सर्पति सृप–णिनि । जलौकायाम् (जोंक) हेमच० ।

जलसूचि स्त्री जलस्या सूचिरिव । १कङ्कत्रोटमत्स्ये २शृङ्गाटके ३शिशुमारे ४जलौकायां च मेदि० ५काके पुंस्त्री हेमच० ।

जलस्तम्भ न० जलं स्तभ्यतेऽनेन स्तम्भ–करणे ल्युट् । १जल-स्तम्भनसाधने मन्त्रादौ । भावे ल्युट् । जलस्य २स्तम्भने च जलस्तम्भनविद्या च दुर्योधनविदिता तया द्वैपायनह्रद-जलं संस्तभ्य स सुष्वाप तत्कथा भा०शा०१०अ०।"एवमुक्त्वा महाराज ! प्राविशत्तं महाह्रदम् । अस्तम्भयत तोयञ्च मायया मनुजाधिपः" इत्यादिका ।

जलस्था स्त्री जले तत्समीपे तिष्ठति स्था–क ।१गण्डदूर्वायां राजनि० २जलस्थितमात्रे त्रि० । [त्रिका० ।

जलह न०जलेन हन्यते–हन–बा०ड ३त०| स्वल्पजलयन्त्रगृहे

जलहरण न०६त०। तोयस्य स्थानान्तरनयने "लघुगुरुकनि-यमगतमिह फणिपतिमतमवगतमतिसुखनिगदपदम् दश-वसुभुवनैर्यतिरिह यदि भवति हि रसिकजनहृदय-विहितमदम् । वसुविमलचतुष्कलगणकृतगुणिगण-चरणविरामाङ्कितसगणम् क्वचिदपि गुरुसहितं भवति कविविहितं छन्दः सुन्दरि ! जलहरणम्" इत्युक्तलक्षणे २मात्रावृत्तभेदे । [भेदे । हेमच० ।

जलहस्तिन् पु०जले हस्तीव ७त०| जलस्थे हस्तिरूपे जन्तु-

जलहार त्रि० जलं हरति हृ–अण् उप० स० । जलहारके जलवाहके (भारि) प्रभृतौ स्त्रियां टाप् पा०मुग्धबो०मते ङीप् । "शिरसा घृतकुम्भाभिर्बह्वीरम्यसमाम्बरैः । यमुना तीरमार्गेण जलहारीभिराहृतम्" हरिवं० ६१ अ० । अत्र पा०गौरा० ङीष् ।

जलहारिन् त्रि० जलं हरति हृ–णिनि । जलवाहके । स्त्रियां ङीप् । "याभिरिदं शरीरमारामं इव जल-हारिणीभिः केदार इव च कुल्याभिरुपस्निह्यतेऽनुगृह्य-ते च"सुश्रुतः । [फेने च । त्रिका० ।

जलहास पु० जलानां हास इव शुभ्रत्वात् । १फेने, २समुद्र-

जलहोम पु० जले क्षिप्तः होमः ७त० । जले कर्त्तव्ये वैश्व-देवादिहोमभेदे तद्विधिः सं०त० दर्शितो यथा "लौकिके वैदिके चैव हुतोच्छिष्टं जले क्षितौ । वैश्वदेवश्च कर्त्तव्यः पञ्चसूनापनुत्तये" ।

जलह्रद पु० जलप्रचुरो ह्रदः शा० त० । अगाधजले ह्रदे जलह्रदस्येदं तत्र भवो वा शिवा० अण् । जालह्रद तत्सम्बन्धिनि तत्र भवे च त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

जलाका स्त्री जले आकायति प्रकाशते आ+कै–क । जलौ-कायां शब्दर० ।

जलाकाश पु० जलप्रतिविम्बितः जलावच्छिन्नो वा आकाशः शा० त० । जलप्रतिविम्बिते २जलावच्छिन्ने वा आकाशे "जलावच्छिन्नखे नीरं यत्, तत्र प्रतिविम्बितः । साभ्र-नक्षत्रआकाशो जलाकाश उदीर्यते" शब्दार्थचि० । नीलरूपस्याकाशस्य प्रतिविम्बासम्भवेन साभनक्षत्रेति विशे-षणम् । एतच्च प्रतिविम्बवादे नीरूपस्य प्रतिविम्बासम्भ-वमभिप्रेत्य विवरणाचार्यैरवच्छिन्नवादोऽङ्गीकृतः । तन्मते जलावच्छिन्नआकाश एव जलाकाश इति भेदः । अव-च्छिन्नवादग्रन्थे ४२० पृ० दृश्यम् ।

जलाञ्ची स्त्री जलमञ्चति व्याप्नोति कारणतया अञ्च–अण् गौरा० ङीष् । जलपिप्पल्यां शब्दर० ।

जलाखु पु० जले आखुरिव । जलनकुले त्रिका० ।

जलाञ्चल न०जलमञ्चति अञ्च–बा० अलच् ६त० । १शैवाले जलस्याञ्चलमिव । २स्वतो वारिनिर्गमे (स्वतो निर्गच्छहा-रिणि) मेदि० ।

जलाञ्जलि पु० जलपूर्णोऽञ्जलिः। १जलपूर्णाञ्जलौ अञ्जलि-पूर्णवारिणि उपचारात् २तद्दानरूपायां पितृणां तर्पण-क्रियायाम् । "कुपात्रमासाद्य कुतो जलाञ्जलिः"चाण०।

जलाटन पुंस्त्री जले अटति अट–ल्यु । १कङ्कपक्षिणि स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २जलौकायां स्त्री मेदि० तत्र गौरा० ङीष् । [हारा०स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

जलाटक पुंस्त्री जले अटति अट–ण्वुल् पृषो० । नक्रराजे

जलाण्डक न० जले अण्ड इव कायति कै–क। मीनाधाने क्षुद्रे मत्स्याण्डसंघाते जले अणुरिव कायति कैः क। जलाणुक इति पाठान्तरम् तत्रार्थे हेमच०।

जलात्मक त्रि०जलमेवात्माऽस्य कप्। १जलमये।२जलौकायां स्त्री शब्दरत्ना० कापि अत इत्त्वम्। [नामपगमे च।

जलात्यय पु०जलस्यात्ययोः यत्र। १शरत्काले ६त०। २जला-

जलाधार पु० ६त०। जलानामाधारे तडागादौ अमरः। "आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथक् भवेत्। तथा-त्मैकोऽप्यनेकस्तु जलाधारेष्विवांशुमान्" याज्ञ०।

जलाधिदैवत पुंन० ६त०। १वरुणे हलायुधः लिपिकर-प्रमादकृतपाठदर्शनात् पुंस्त्वोक्तिः प्रमादिकी शरवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः पा० तत्पुरुषे परलिङ्गस्यैव विधानेन पुंक्लीवत्वस्यैवौचित्यात्। जलमधिदैवतमस्य।२पूर्वाषाढ़ा-नक्षत्रे न०।

जलाधिप पु० ६त०। १वरुणे।"नाशक्तोदयतः स्यात्तं विप-श्चित्तेर्जलाधिपः"हरिवं०७५.२अ०। जलाधीशादयोऽप्यत्र। वत्सरभेदे २जलपतौ रव्यादिग्रहे च जलशब्दे कृषि-पराशरवाक्यम् दृश्यम् वत्सरभेदेन जलाधिपतिभेदानयनं तत्फलञ्च ज्यो० त० उक्तं यथा"जीवार्कबुधमन्दारकाव्य-चन्द्रमसः क्रमात्। राजा मन्त्री जलाधीशः शस्यपोऽब्दि-र्गृहीतात् शकात्"। सप्तहृतशकाङ्के एकशेषे जीवो राजा अर्को मन्त्रीबुधो जलाधिपः शनिः शस्याधिपः। द्व्यवशेषे रव्यादिः। त्र्यवशेषे बुधादिः। चतुरवशेषे मन्दादि। पञ्चावशेषे भौमादि। षडवशेषे काव्यादि। सप्तावशेषे चन्द्रादि। मालान्यायेन पुनः जीवादीनां ग्रहणम्।

जलान्तक पु० जलमेवान्तो भूमण्डलस्य सीमा यत्र कप्। सप्तसमुद्रान्तर्गते स्वादूदके समुद्रे तदुत्तरं द्वीपान्तरा-भावेन तस्य भूमण्डलस्यान्तसीमात्वम्। "लवणेक्षुसुरा-सर्पिर्दधिदुग्धजलान्तकाः" त्रिका०। वासुदेवस्य सत्य-भामायां पत्न्यां जाते २पुत्रभेदे "जज्ञिरे सत्यभामाया-मित्युपक्रमे "रोहितो दीप्तिमांश्चैव ताम्रजाक्षो जला-न्तकः" हरिवं० १६२ अ०।

जलाम्बिका स्त्री जलस्याम्बिकेव। कूपे हारा०।

जलायुका स्त्री जलमायुरस्याः कप् टापो०। जलौकायां (जोंक) शब्दरत्ना० तद्भेदलक्षणादिकं सुश्रुते उक्तं यथा। "अथ जलायुका वक्ष्यन्ते। जलमासामायुरिति जलायुका जलमासामोक इति जलौकसः। ता द्वादश तासां सविषाः षट्, तावत्य एव निर्विषाः। तत्र सविषाः कृष्णा कर्बुरा अलगर्द्दा इन्द्रायुधा सामुद्रिका गोचन्दना चेति। तास्वञ्जनचूर्णवर्णा पृथुशिराः कृष्णा। वर्म्मि-मत्स्यवदायता छिन्नोन्नतकुक्षिः कर्बुरा। रोमशा महा-पार्श्वा कृष्णमुख्यलगर्द्दा। इन्द्रायुधवदूर्द्ध्वराजिभिश्चित्रिता इन्द्रायुधा। ईषदसितपीतिका विचित्रपुष्पाकृतिचित्रा सामुद्रिका। गोवृषणवदधोभागे द्विधाभूताकृतिरणु-मुखी गोचन्दनेति। ताभिर्दष्टे पुरुषे दंशे श्वयथुरति-मात्रं कण्डूर्मूर्च्छा ज्वरोदाहश्छर्दिर्मदः सदनमिति लिङ्गानि भवन्ति। तत्र महागदः पानालेपननस्य-कर्मादिषूपयोज्यः। इन्द्रायुधादष्टमसाध्यमित्येताः सविषाः सचिकित्सिता व्याख्याताः। अथ निर्विषाः। कपिला पिङ्गला शङ्कुमुखी मूषिका पुण्डरीकमुखी सावरिका चेति। तत्र मनःशिलारञ्जिताभ्यामिव पार्श्वाभ्यां पृष्ठे स्निग्धमुद्गवर्णा कपिला। किञ्चिद्रक्ता वृत्तकाया पिङ्गाऽऽशुगा च पिङ्गला। यकृद्वर्णा शीघ्र-पायिनी दीर्घतीक्ष्णमुखी शङ्कुमुखी। मूषिकाकृति-वर्णाऽनिष्टगन्धा च मूषिका। मुद्गवर्णा पुण्डरीकतुल्य-वक्त्रा पुण्डरीकमुखी। स्निग्धा पद्मपत्रवर्णाऽष्टादशा-ङ्गुलप्रमाणा सावरिका सा च पश्वर्थे इत्येता अविषा व्याख्याताः। तासां यवनपाण्ड्यसह्यपौतनादीनि क्षेत्राणि। तेषु महाशरीरा बलवत्यः शीघ्रपायिन्यो महाशना निर्विषाश्च विशेषेण भवन्ति। तत्र सविष-मत्स्यकीटदर्दुरमूत्रपुरीषकोथजाताः कलुषेष्वम्भःसु च सविषाः। पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिककुवलयपुण्ड-रीकशैवालकोथजाता विमलेष्वम्भःसु च निर्विषाः। भवति चात्र। क्षेत्रेषु विचरन्त्येताः सलिलेषु सुग-न्धिषु। न च सङ्कीर्णचारिण्यो न च पङ्कशयाः सुखाः। तासां ग्रहणमार्द्रचर्मणान्यैर्वा प्रयोगैर्गृह्णी-यात्। अथैनां नवे महति घटे सरस्तडागोदकपङ्कमावाप्य निदध्यात् भक्ष्यार्थे चासामुपहरेच्छैवलं वल्लूरमोदकांश्च कन्दांश्चूर्णीकृत्य शय्यार्थं तृण मौदकानि च पत्राणि। त्र्यहात्त्र्यहाच्चान्यज्जलं भक्ष्यञ्च दद्यात् सप्तरात्रात्स-प्तरात्राच्च घटमन्यं संक्रामयेत्। भवति चात्र। स्थूल-मध्याः परिक्लिष्टाः पृथ्व्यो मन्दचेष्टिताः। अग्रा-हिण्योऽल्पपायिन्यः सविषाश्च न पूजिताः। अथ जलौ-कोऽवसेकसाध्यव्याधितमुपवेश्य संवेश्य वा विरूक्ष्य चास्य तमवकाशं मृद्गोमयचूर्णैर्यद्यरुजः स्यात्। गृहीताश्च ताः सर्षपरजनीकल्कोदकप्रदिग्धगात्रीः सलिलसरक-

मध्ये सक्तुर्न्तस्थिता विगतक्लमा ज्ञात्वा ताभीरोगं ग्राहयेत्। श्लक्ष्णशुक्लार्द्रपिचुप्रोतावच्छन्नां कृत्वा मुखमपावृणुयादगृह्णन्त्यै क्षीरबिन्दुं वा दद्याच्छस्त्रपदानि वा कुर्वीत यद्येवमपि न गृह्णीयात्तदान्यां ग्राहयेत्। यदा च निविशतेऽश्वखुरवदाननं कृत्वोन्नम्य च स्कन्धं तदा जानीयाद्गृह्णातीति गृह्णतीं चार्द्रवस्त्रावच्छन्नां धारयेत्सेचयेच्च। दंशे तोदकण्डुप्रादुर्भावैर्जानीयाच्छुद्धमिदमादत्त इति शुद्धमाददानामपनयेत्। अथ शोणितगन्धेन न मुञ्चेन्मुखमस्याः सैन्धवचूर्णेनावकिरेत्। अथ पतितां तण्डुलकण्डनप्रदिग्धगात्रीं तैललवणाभ्यक्तमुखीं वामहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां गृहीतपुच्छां दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां शनैः शनैरनुलोममनुमार्जयेदामुखाद्वामयेत्तावद्यावत्सम्यग्वान्तलिङ्गानीति। सम्यग्वान्ता सलिलसरकन्यस्ता भोक्तुकामा सती चरेत्। या सीदति न चेष्टते सा दुर्वान्ता तां पुनः सम्यग्वामयेत्। दुर्वान्ताया व्याधिरसाध्य इन्द्रमदो नाम भवति। अथ सुवान्तां पूर्ववत्सन्निदध्यात् शोणितस्य च योगायोगानवेक्ष्य जलौकोव्रणान्मधुनावघट्टयेच्छीताभिरद्भिश्च परिषेचयेद्बध्नीत वा व्रणं कषायमधुरस्निग्धशीतैश्च प्रदेहैः प्रदिह्यादिति। भवति चात्र। क्षेत्राणि ग्रहणं जातीः पोषणं सावचारणम्। जलौकसाञ्च यो वेत्ति तत्साध्यान् स जयेद्गदान्"।

जलार्क पु० जलप्रतिबिम्बितोऽर्कः। जलप्रतिबिम्बितसूर्ये "प्रकृतिस्थोऽपि पुरुषो नाज्यते प्राकृतैर्गुणैः। अविकारादकर्तृत्वात् निर्गुणत्वात् जलार्कवत्" भाग० ३।२।१।

जलार्णव पु० जलमयः अर्णवः। स्वन्ये स्वादूदके समुद्रे।

जलार्द्रा स्त्री जलेनार्द्रा। आर्द्रतालवृन्ते "धुवित्रं तालवृन्तं स्यात् तद्वदार्द्रपराञ्च तत्। जलेनार्द्रं जलार्द्रा स्यात्" वैज०। २जलार्द्रवस्त्रे न० हारा०। ३जलेनार्द्रे च त्रि०। "पुष्पासारैः स्नपयतु भवान् व्योमगङ्गाजलार्द्रैः" मेघ०।

जलालु पु० जलजात आलुः शा०त०। (पाणिया आलु) आलुकभेदे राजनि०। [शालूके राजनि०।

जलालुक न० जलस्थालुरिव कायति कै—क। पद्मकन्दे

जलालुका स्त्री जले अलति गच्छति अल—गत्यादौ बा० उक। जलौकायां शब्दर०। [जलौकायां भरतः।

जलालोका स्त्री जले आलोक्यते आ+लोक—कर्म्मणि घञ्।

जलावर्त्त पु० आ+वृत—णिच्—भावे अच् ६त०। जलस्य स्वतो भ्रमणे जटाधरः।

जलाशय पु० जले तत्समीपे आशेते आ+शी—अच्। १उशीरे चामरः २नामज्जके गन्धद्रव्यभेदे राजनि०। आ+शी—आधारे अच् ६त०। ३समुद्रे हेमच०। ४जलाधारे तडागादौ "कुशेशयैरत्र जलाशयोषिताः" माघः। "न वासोभिः सहाजस्रं नाविशेत् जलाशये" "तेनैव सार्द्धं प्रास्येयुः स्नात्वा पुण्यजलाशये" मनुः। तद्भेदादि जलाशयोत्सर्गशब्दे दृश्यम्। जलमाशय आधारो यस्य। ५शृङ्गाटके राजनि०। ६गुण्डालीवृक्षे स्त्री राजनि०।

जलाशयोत्सर्ग पु० ६त०। कूपादेर्जलाशयस्य प्रतिष्ठारूपे उत्सर्गे जलाशयोत्सर्गतत्त्वे तस्य भेदलक्षणादिकमुक्तं यथा "अथ जलाशयाः। ते च खननसाध्याश्चत्वारः। कूपवापीपुष्करिणीतडागरूपाः। तथाच मत्स्यपुराणम्। "एवमेव पुराणेषु तडागविधिरुच्यते। कूपवापीतडागेषु तथा पुष्करिणीषु च"। कूपोऽद्वारकोगर्त्तविशेषः बहुसोपानकोऽयं वापीति द्वैतनिर्णयः। वस्तुतो वापीलक्षणं वक्ष्यते। पुष्करिणीतडागयोस्तु वशिष्ठसंहितायाम् "चतुर्विंशाङ्गुलोहस्तो धनुस्तच्चतुरुत्तरः। शतधन्वन्तरञ्चैव तावत् पुष्करिणी मता। एतत्पञ्चगुणः प्रोक्तस्तडाग इति निश्चयः"। धनुर्हस्तचतुष्टयं चतुरुत्तरश्चतुर्गुणहस्तोयस्तद्धनुः तथाच विष्णुधर्मोत्तरे प्रथमकाण्डम् "द्वादशाङ्गुलिकः शङ्कुस्तद्द्वयञ्च शतः स्मृतः। तच्चतुष्कं धनुः प्रोक्तं क्रोशो धनुःसहस्रकः"। कापिले "चतुर्विंशाङ्गुलोहस्तश्चतुर्भिश्च करैर्धनुः"। शयोहस्तस्तेन खातचतुर्दिक्षु विंशतिहस्तान्यूनतायां चतुःशतहस्तान्यूनान्तरत्वेन पुष्करिणी। चतुर्दिक्षु पञ्चचत्वारिंशद्धस्तान्यूनतायां सहस्रद्वितयहस्तान्यूनान्तरत्वेन तडागः। एतत्तु जलाधारपरं नतूपरितटपरम्। नव्यवर्द्धमानधृतवशिष्ठः "शतेन धनुर्भिः पुष्करिणी त्रिभिः शतैर्दीर्घिका। चतुर्भिर्द्रोणः पञ्चभिस्तडागः। द्रोणाद्दशगुणा वापी" इति संहितायामन्तरपदश्रुतेरत्रापि तथावगम्यते। तेन चतुर्दिक्षु पञ्चविंशद्धस्तान्यूनतायां द्वादशशतहस्तान्तरान्यूनत्वेन दीर्घिका। चतुर्दिक्षु चत्वारिंशद्धस्तान्यूनतायां षोडशशतहस्तान्तरान्यूनत्वे द्रोणः। चतुर्दिक्षु त्रिंशदधिकशतहस्तान्यूनतायां षोडशसहस्रहस्तान्तरान्यूनत्वेन वापी। करोऽत्र कफोणिप्रकृतमध्याङ्गुल्यग्रपर्यन्तः तथाच कल्पतरुरत्नाकरयोः "मध्याङ्गुलिकूर्परयोर्मध्यः प्रामाणिकः करः"। तत्करणफलमाहादित्यपुराणम् "सेतुबन्धरता ये च तीर्थ-

शौचरताश्च ये। तडागकूपकर्त्तारो मुच्यन्ते ते तृषा-भयात्"। सेतुर्जलधारणहेतुर्बन्धः। तीर्थशौचं घट्टकपरिष्कारः। तेन सेतुबन्धघट्टपरिष्कारतडागादीनां करणे प्रत्येकं तृड्भयमोचनं फलम्। विष्णुः "अथ कूपकर्त्तुस्तत्प्रवृत्ते पानीये दुष्कृतार्द्धं विनश्यतीति"। तत्प्रवृत्ते कूपादुत्थिते। विष्णुधर्म्मोत्तरे "तडागकूपकर्त्तारस्तथा कन्याप्रदायिनः। छत्रोपानहृदातारस्ते नराः स्वर्गगामिनः"। तोयं विना सङ्कुचितप्राणिदेशे तु नन्दिपुराणम् "यो वापीमथवा कूपं देशे तोयविवर्ज्जिते। खानयेत् स दिवं याति बिन्दौ बिन्दौ शतं समाः"। ततश्च वाप्यादिखनने प्रत्येकजलबिन्दुसमसंख्यशतवर्षावच्छिन्नस्वर्गप्राप्तिः फलम्। एतत्सङ्कल्पानन्तरं वास्तुयागसङ्कल्पः कार्य्यः। विष्णुः "कूपारामतडागेषु देवतायतनेषु च। पुनः संस्कारकर्त्ता तु लभते मौलिकं फलम्"। संस्कारविधौ तु "अजले जलमुत्पाद्य" इति वक्ष्यमाणवचनात् जलशून्यदेशखनन एव प्रतिष्ठा न तु पङ्कोद्धारमात्रे। मत्स्यपुराणे "प्रासादभवनादीनां विशेषं विस्तरादिह। कुर्य्यात् केन विधानेन कश्च वास्तुरुदाहृतः" इत्युपक्रम्य वाप्यादीनामनभिधानात् आदिपदात् कूपादेर्ग्रहणम्। "प्रासादेऽप्येवमेव स्यात् कूपवापीषु शस्यते" इत्यभिधानाच्च, तेन वाप्यादिकरणेऽपि वास्तुयागः। महाकपिलपञ्चरात्रे "जलाधारग्रहार्थञ्च यजेद्वास्तुम् विशेषतः। ब्रह्माद्यदितिपर्य्यन्ताः पञ्चाशत्त्रयसंयुताः। सर्व्वेषां कुलवास्तूनां नायकाः परिकीर्त्तिताः। असंपूज्य हि तान् सर्व्वान् प्रासादादींश्च कारयेत्। अनिष्पत्तिर्विनाशः स्यादुभयो धर्म्मधर्म्मिणोः"। ब्रह्माद्यदितिपर्य्यन्ता इति कल्पान्तरम्। देवीपुराणोक्तशान्तिकल्पो व्यवस्थाप्यते। धर्म्मधर्म्मिणोस्तडागादितत्कर्म्मणोः। तद्दिने तदकरणे उत्सर्गदिनेऽपि वाप्यादौ तत्करणम्। "प्रासादभवनोद्यानप्रारम्भपरिवर्त्तने। पुरवेश्मप्रवेशे च सर्व्वदोषापनुत्तये। इति वास्तूपशमनं कृत्वा सूत्रेण वेष्टयेत्। वास्तुयागमकुर्व्वाणस्तवाहारो भविष्यति"। इति मत्स्यपुराणवचने पुरवेश्मप्रवेशे वास्तुयागप्राप्तेः पूर्व्वोक्तवचनेन प्रासादधर्म्मातिदेशात्तत्रापि प्रासादप्रतिष्ठावत् वाप्यादिप्रतिष्ठादिने वास्तुयागकरणम्। तदारम्भकालो दीपिकायामुक्तो यथा "पुष्यामैत्रकरोत्तराश्विवरुणब्रह्माम्बुपित्र्येन्दुभैः शस्तेऽर्के शुभयोगवारतिथिषु क्रूरेष्ववीर्य्येषु च। पुष्टेन्दौ जलराशिगे दशमगे शुक्रे शुभांशोदये प्रारम्भः सलिलाशयस्य शुभदो जीवेन्दुपुत्रोदये"। पुष्यानुराधाहस्तोत्तरात्रयाश्विनीशतभिषारोहिणीपूर्व्वाषाढामघामृगशिरोभिः। मात्स्ये "चन्द्रादित्यबलं लब्ध्वा लग्नं शुभनिरीक्षितम्। स्तम्भोच्छ्रायादि कर्त्तव्यमन्यत्र परिवर्ज्जयेत्। अश्विनीरोहिणीमूलमुत्तरात्रयमैन्द्रवम्। स्वाती हस्तानुराधा च गृहारम्भे प्रशस्यते। वज्रव्याघातशूले च व्यतीपातातिगण्डयोः। विष्कुम्भगण्डपरिघवर्ज्जं योगेषु कारयेत्। आदित्यभौमवर्ज्जन्तु सर्व्वे वाराः शुभावहाः। प्रासादेऽप्येवमेव स्यात् कूपवापीषु चैव हि"। तदुत्सर्गफलम्।

"संक्षेपात्तु प्रवक्ष्यामि जलदानफलं शृणु। पुष्करिण्यादिदानेन विष्णुः प्रीणाति विश्वधृक्"। जलाशयकरणार्थं भूमिदाने फलमाह चित्रगुप्तः "जलाशयार्थं यो दद्यात् वारुणं लोकमाप्नुयात्"। भूमिमिति शेषः। कालमाह मत्स्यपुराणे "शृणु राजन्! प्रवक्ष्यामि तडागादिषु यो विधिः। चैत्रे वा फाल्गुने वापि ज्यैष्ठे वा माधवे तथा। माघे वा सर्व्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत्। प्राप्य पक्षं शुभं शुक्लमतीते चोत्तरायणे। पुण्येऽह्नि विप्रकथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम्"। अतीते प्रवृत्ते तथा च प्रतिष्ठासमुच्चये "माघे च फाल्गुने चैव चैत्रवैशाखयोरपि। ज्यैष्ठाषाढकयोर्वापि प्रवृत्ते चोत्तरायणे"। पुण्येऽह्नि अष्टमचन्द्रादिशून्ये ब्राह्मणवाचनं पुण्याहस्वस्त्यृद्धिवाचनम्। "पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा। दशमी पौर्णमासी च तथा श्रेष्ठा त्रयोदशी। तासु प्रतिष्ठा विधिवत् कृता शुभफला भवेत्"। मात्स्ये "आषाढे द्वे तथा मूलमुत्तरात्रयमेव च। ज्येष्ठाश्रवणरोहिण्यः पूर्व्वभाद्रपदा तथा। हस्ताश्विनी रेवती च पुष्यो मृगशिरस्तथा। अनुराधा तथा स्वाती प्रतिष्ठादिषु शस्यते। बुधो बृहस्पतिः शुक्रस्त्रय एते शुभावहाः। एतैर्निरीक्षितं लग्नं नक्षत्रञ्च प्रशस्यते। ग्रहताराबलं लब्ध्वा ग्रहपूजां विधाय च। निमित्तं शकुनं ज्ञात्वा वर्जयित्वा तथाऽशुभम्। शुभयोगे शुभे लग्ने क्रूरग्रहविवर्जिते। लग्ने ऋक्षे च कुर्व्वीत प्रतिष्ठादिकमुत्तमम्। अयने विषुवे तद्वत् षडशीतिमुखे तथा। "सुराणां स्थापनं कार्य्यं विधिदृष्टेन कर्म्मणा"। भविष्ये "प्रतिपच्च द्वितीया च तृतीया पञ्चमी तथा। दशमी त्रयोदशी चैव पौर्णमासी च कीर्त्तिता। सोमो बृहस्पतिश्चैव शुक्रश्चैव तथा बुधः। एते सौम्यग्रहाः

प्रोक्ताः प्रतिष्ठायामकर्म्मणि" । प्रतिष्ठाधिकारे व्यवहारसमुच्चयः "कृष्णपक्षे च पञ्चम्यामष्टम्यामपि शस्यते" । दीपिकायां "पुष्याश्विशक्रभगदैवतवासवेषु सौम्यानिलेशमघरोहिणिमूलहस्तम् । पौष्णानुराधहरिभेषु पुनर्वसौ च कार्य्याभिषेकतरुकूपतडागप्रतिष्ठा" । वसवो धनिष्ठा ईश आर्द्रा । "आर्द्रायाञ्चैव सौभाग्यमिति" प्रतिष्ठासमुच्चयात् । वापीटानादीनां पूर्त्तत्वात् स्त्रीशूद्राधिकारे जातूकर्णः "वापीकूपतडागादिदेवतायतनेषु च । अन्नप्रदानमारामाः पूर्त्तमित्यभिधीयते । अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानामनुपालनम् । आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च इष्टमित्यभिधीयते । ग्रहोपरागे यद्दानं पूर्त्तमित्यभिधीयते । इष्टापूर्त्ते द्विजातीनां धर्म्मः सामान्य उच्यते । अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्त्ते धर्म्मे न वैदिके" । वैदिके वेदाध्ययनसाध्ये ऽग्निहोत्रादाविति रत्नाकरः । एवं स्त्रीणामपि पूर्त्ताधिकारः । यथा नारीत्यनुवृत्तौ वृहस्पतिः "पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्त्तुः स्वस्रीयमातुलान् । पूजयेत् कव्यपूर्त्ताभ्यां वृद्धानाथातिथीन् स्त्रियः" एतेन जलाशयोत्सर्गादौ गोरवतारणानुमन्त्रणयोर्यजमानकर्त्तृकोमन्त्रपाठः । तत्रामन्त्रकतया स्त्रीशूद्रयोरनधिकारेण तद्वति त्यागेऽप्यनधिकारः विशेषोपदेशविरहादिति द्वैतनिर्णयोक्तं निरस्तम् । मन्त्रपाठस्तु ब्राह्मणद्वारा "अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रोमन्त्रेण गृह्यते" इति वराहपुराणात् । अमन्त्रस्येति परिभाषया स्त्रीणामप्यधिकारः । अस्य पूर्त्तत्वाद् वृद्धिश्राद्धमप्यादौ कर्त्तव्यम् । यथा गोभिलः "वृद्धिः पूर्त्तेषु युग्मानाशयेत् प्रदक्षिणमुपचारः यवस्तिलार्थ इति" । हयशीर्षपञ्चरात्रे "वापीकूपतडागानां पश्चिमे यागमण्डपम् । कुर्य्याद्यथाक्रमेणैव कन्यसं मध्यमोत्तमम् । कन्यसं दशहस्तन्तु कूपे प्रास्तं तथा मत । द्विषट्कं कारयेद्वाप्यां पुष्करिण्यां चतुर्द्दश । द्विरष्टहस्तं कुर्वीत तडागमण्डपं शुभम्" । कन्यसङ्कनीयांसम् । सङ्कल्पविधिस्तु भविष्ये "गृहीत्वौडुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः । दर्भत्रयं सामसूत्रं फलपुष्पतिलान्वितम् । जलाशयारामकूपे सङ्कल्पे पूर्वदिङ्मुखः साधारणे । चोत्तरास्य ऐशान्यां तज्जलं क्षिपेत्" । मत्स्यपुराणे "प्रागुदक्प्रवने देशे तडागस्य समीपतः । चतुर्हस्तां शुभां वेदीं चतुरस्रां चतुर्मुखीम्" । कारयेदिति शेषः । तथा "सर्वतः समवर्णाः स्युः पताकाध्वजसंयुताः" । समवर्णा वक्ष्यमाणलोकपालवर्णाः । "अश्वत्थोडुम्बरप्लक्षवटशाखाकृतानि च । मण्डपस्य प्रतिदिशं द्वाराण्येतानि कारयेत्" । तथा "कुलशीलसमायुक्तः स्थापकः स्याद्द्विजोत्तमः" । स्थापक आचार्य्य इति रत्नाकरः । तथा "सौवर्णौ कूर्म्ममकरौ राजतौ मत्स्यडुण्डुभौ । ताम्रौ कुलीरमण्डूकावायसः शिशुमारकः । एवमासाद्य तान् सर्व्वानादौ चैव विशाम्पते ! । शुक्लमाल्याम्बरधरः शुक्लगन्धानुलेपनः । सर्व्वौषध्युदकस्नानस्नापितो वेदपुङ्गवैः । यजमानः सपत्नीकः पुत्रपौत्रसमन्वितः । पश्चिमं द्वारमाश्रित्य प्रविशेद्यागमण्डपम् । ततोमङ्गलशब्देन भेरीणाञ्च स्वनेन च । रजसा मण्डलं कुर्य्यात् पञ्चवर्णेन तत्त्ववित् । षोडशारं भवेच्चक्रं पद्मगर्भं चतुर्मुखम् । चतुरस्रन्तु परितोवृत्तं मध्ये गुणोत्तरम् । वेद्याश्चोपरि तत्कृत्वा ग्रहान् लोकपतींस्तथा । विन्यसेन्मन्त्रतः सर्व्वान् प्रतिदिशु विचक्षणः । झषादीन् स्थापयेन्मध्ये वारुणं मन्त्रमाश्रितः" झषादीन् । कूर्म्मादीन् । "ब्रह्माणञ्च शिवं विष्णुं तत्रैव स्थापयेद्बुधः । विनायकञ्च विन्यस्य कमलामम्बिकान्तथा" । पूजयेदिति शेषः । मत्स्यपुराणम् "नवग्रहमखं कृत्वा ततः कर्म्म समारभेत् । अन्यथा फलदं पुंसां न काम्यं प्राप्यते क्वचित्" । ततः कर्म्म शेषस्तत्रैव द्रष्टव्यः । "जलाशयोत्सर्गस्य सर्वभूतोद्देश्यकत्वेन प्रकृष्टचेतनोद्देश्यकत्वदप्रकृष्टचेतनोद्देश्यकत्यागत्वमपि ततश्च कीटादेर्ममेदमिति स्वीकारयोग्यत्वेन वेदमेयोद्देश्यकत्यागत्वाजनकत्यागरूपत्वादस्य यागत्वम् । अतएव जलाशयोत्सर्गमुपक्रम्य मत्स्यपुराणेऽपि "प्राप्नोति तद्यागबलेन भूय" इति यागत्वेनाभिहितं ततश्च तज्जलं स्वस्वत्वदूरीकरणेन नद्यादिवत् साधारणीकृतम् अतएव 'सामान्यं सर्वभूतेभ्योमया दत्तमिदं जलम् । रमन्तु सर्वभूतानि स्नानपानावगाहनैः' इति मन्त्रलिङ्गेनोपादानं विना कस्यापि स्वत्वमिति । तत्राप्ययागवदुत्सर्गप्रतिपत्तेरश्रुतत्वात् साधारणजलस्य परिग्रहमात्रेण गौतमोक्तेन दातुः स्वामित्वश्रुतेर्यजमानस्यापि तथात्वेन स्वामित्वात्तत्र स्नानादावदोषः । तथाच गौतमः 'स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः' इति परिग्रहोऽनन्यपूर्वस्य जलतृणकाष्ठादेः स्वीकार इति मिताक्षरा' ।

जलाश्रय पुं० जलमाश्रयोऽस्य । १हस्तशुण्डाख्ये राजनि० २बलाकायां ३मूत्रीहणे स्त्री हारा० ।

जल्लाप न० आयते जल–ड जः लापोऽभिलापो यत्र। १सुखे निघ०। अन्ये स्थानदर्शनेच्छाविषयत्वात् तस्य तथात्वम्। ञ-स्वार्थे अण्। अच। २तद्वति त्रि०। "यो अस्ति भेषजो जलाषः" ऋ०२।३३।७ 'जलाषः सर्वेषां सुखकरः' भा० "गतिमेध-पतिं रुद्रं जलाषभेषजम्" ऋ० ४६।४। ३जले निघ०।

जलाषाह त्रि० जलं सहते सह–णिव–पूर्वपदर्दीर्घः सुषामादि० षत्वम्। जलसोढ़रि। सुषामादिगणे असन्ततयैव पाठा-दत्वत्र न षत्वम्। जलासाहौ। स्वादौ झलि तु "साड्ः षः" साड्रूपत्वे षत्वम् जलाषाट् जलाषाड्भ्यामित्यादि।

जलाष्टीला स्त्री जलेनाष्टीला। पुष्करिण्याम् हारा०।

जलासुका स्त्री जलमेवासवोऽस्याः कप्। १जलौकायाम् अमरः

जलाह्वय पु० जले आह्वयः शोभमानतया कीर्तनमस्य। उत्पले राजनि०। [भरतः।

जलिका स्त्री जलसद्भवस्थानत्वेनास्त्यस्याः ठन्। जलौकायां

जलुका स्त्री जल–उक। जलौकायां शब्दर०।

जलूका स्त्री जलमोको यस्याः पृषो०। १जलौकायाम् हेमच० "न जलूकादिवत् संक्रमणमिहोपदिश्यते" तैत्ति० भा०।

जलेचर पुंस्त्री जले चरति चर–ट वा अलुक् स०। हंसादौ स्त्रियां टित्त्वात् ङीप्। "यक्षोऽहमस्मि भद्रं ते नास्मि पक्षी जलेचरः" भा०व० ३१३अ०। "स तमा-दाय कौन्तेयो विस्फुरन्तं जलेचरम्" भा० आ० २१अ०

जलेच्छया स्त्री जलमिति इ–क्विप् जलेति शेते शी–अच्। जलपितस्थानरोहिण्यां हस्तिशुण्डाख्ये शब्दर०।

जलेज न० जले जायते जन–ड वा अलुक् समा०। वारिज १पद्मे। "उद्भासीनि जलेजानि दुन्वन्त्यदयितं जनम्" भट्टिः। २जले जातमात्रे त्रि०।

जलेजात न० ७त०। १पद्मे शब्दरत्ना०। २वारिजातमात्रे त्रि०।

जलेन्द्र पु० ६त०। १वरुणे २महादेवे जम्भलाख्ये ३पूर्व्वयक्षे मेदि०।

जलेन्धन पु० जलान्येवेन्धनानि यस्य। १वाडवानले वाडवा-नलशब्दे दृश्यम्। २सौरविद्युदादितेजसि शब्दार्थचि०।

जलेभ पुंस्त्री जलजात इभः। जलहस्तिनि स्त्रियां जाति-त्वात् ङीष्। "प्रस्फुरत्तिमिजलेभजिह्मगः" इ०।१३अ०

जलेयु पु० पुरुवंश्ये रौद्राश्वस्य घृताचीप्सरोजाते पुत्रभेदे "रौद्रा-श्वस्य महेष्वासा दशाप्सरसि सूनवः" इत्युपक्रमे "स्थण्डि-लेयुर्वनेयुश्च जलेयुश्च महायशाः" भा० आ० ९४ अ०।

जलेरुहा स्त्री जले रोहति–रुह–क–अलुक् स०। १कुटु-म्बिन्याख्ये राजनि०। २जलरोहिणि पद्मादौ त्रि०।

जलेला स्त्री कुमारानुचरमातृभेदे "ऋतुकामिनी जलेला च महावेगाथ कक्कणा" भा० स० ४७ अ०।

जलेवाह पु० जले तोयाभ्यन्तरे वाहो गतिरस्य। (डुबारि) ख्याते जलमज्जनेन तन्मध्यपदार्थोन्नेतृके पुरुषभेदे। "जलेवाहानथाहूय बहूंस्तत्र न्ययोजयत्। ते कृत्वा परमं यत्नमापराभरणं न तत्" पाद्मे पा० ख०।

जलेश पु० ६त०। १वरुणे २समुद्रे च "कालं गतिं तेऽखिल-देवतात्मनो दिशश्च कर्णौ रसनं जलेशम्" भाग० ८।७।२० विराड्रूपोक्तौ "पातयामास मेनायां जलेशस्य स दानवः" हरिवं० २५२अ०। जलेश्वरादयोऽप्यत्र। "भीमो-द्भवां पाति नले च जलेश्वरे च" नैष०। "यमकुबेरजले० श्वरवज्रिणाम्" रघुः। ३वर्षभेदे जलाधिपे रव्यादौ च।

जलेशय पु० जले शेते शी–अच् अलुक् समा०। १विष्णौ "स्तम्भसामोपगीतं त्वां सप्तार्णवजलेशयम्" रघुः। तस्य तथात्वं जलशायिशब्दे दृश्यम्। २जलस्थायिमात्रे त्रि० "यस्य दर्शितगन्धेन कूर्मोऽप्यन्तर्जलेशयः" भा० आ० २९ अ०। ३मत्स्ये पुंस्त्री त्रिका०। योपधत्वात् स्त्रियां टाप्।

जलो(लौ)का स्त्री जलमोकोऽस्य पृषो०। (जोंक) १जलस्थे सरीसृपभेदे भरतोऽस्य द्विधा पपाठ।

जलोच्छ्वास पु० जलान्युच्छ्वसन्त्येभिः उद्+श्वस–घञ्। १प्रवृद्ध जलस्य निर्गममार्गे २परीवाहे अमरः। भावे घञ् ६त०। ३अधिकजलस्य सर्वतोवहने च। (छयलापि)।

जलोदर न० जलप्रधानमुदरं यस्मात् ५ब०। उदरामयरोगभेदे। "यः स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा वान्तो विरिक्तोऽप्यथ वा निरूढः। पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य स्रोतांसि दुष्यन्ति हि तद्वहानि। स्नेहोपलिप्तेष्वथ वापि तेषु-दकोदरम् पूर्ववदभ्युपैति। स्निग्धं महत्तत् परिवृत्तना-भिसमाततं पूर्णमिवाम्बुना च। यथा दृतिः क्षुभ्यति कम्पते च शब्दायते चापि दकोदरन्तत्। जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम्। बलिनस्तदजाताम्बु यत्न-साध्यं नवोत्थितम्" माधवकरस्तन्निदानाद्यारम्भ।

जलोद्धतगति स्त्री "रसैर्जसजसा जलोद्धतगतिः" छ०र०उक्ते द्वादशाक्षरपादके १छन्दोभेदे। जलेन उद्धता गतिरस्य। २जलेनोद्धतगतिके त्रि० "यदीयहलतो विलोक्य विपदं कलिन्दतनया जलोद्धतगतिः" छन्दोम०।

जलोद्भव त्रि० जले उद्भवोऽस्य। १जलजाते २गुण्डालाक्षुपे ३लघुब्राह्मीभेदे स्त्री राजनि० जलादुद्भवत्यस्मात् भू अपादाने

अप्। १हिमालयस्थे देशभेदे। "ततो हिमवतः पार्श्वं समभ्येत्य जलोद्भवम्। सर्वमल्पेन कालेन देशं चक्रे वशं बली" भा० स० २९अ०। २जलजाते त्रि० "गण्डकीन्तु समासाद्य सर्वतीर्थजलोद्भवाम्" भा०व० ८४अ०। ३लघुब्राह्म्याम् राजनि०।

जलोद्भूत त्रि०जले उद्भूतः।१जलभवे २गुणभेदे स्त्री राजनि०

जलोरगा स्त्री जले उरगीव दीर्घत्वात् विषवत्त्वाच्च पृषो०। जलौकायां शारसुन्दरी।

जलौकस् स्त्री ब०व० जलमोको वसतिरासाम्। (जोंक) ख्यातायां रक्तपायाम् अमरः। अस्य बहुवचनत्वं प्रायिकम्। "जलोरगा जलौका तु जलोका च जलौकसीति" संसारावर्त्तोक्तेः। "अभिच्छितो जलौकसः" इति सुश्रुतोक्तेश्च।२जलस्थानके जन्तुमात्रे त्रि० "जलौकसां स सत्वानां बभूव प्रियदर्शनः"भा० अनु० ५०अ०।

जलौकस पुंस्त्री जलमोकः स्थानमस्त्यस्याः—अच्। जलौकायां रायमुकुटः।

जल्प वाग्विशेषे उक्तौ च भ्वा०पर०सक०सेट्। जल्पति अजल्पीत्। जजल्प तत्र कथाभेदे"मयि जल्पति कल्पनाधिनाथे रघुनाथ मनुतां तदन्यथैव"इति अनुमानशिरोमणिः। कथामात्रे "अनागसः प्रजानाञ्च प्रमादादिव जल्पतः"भा०स०२१अ०"हसते जल्पते वैरी एकपात्रे च भुङ्क्ते"हरिवं०२०अ० अत्र आर्षत्वात् पदव्यत्ययः, भुङ्क्ते इत्यत्र गणव्यत्ययश्च।

अनु+कथनोत्तरकथने पश्चात् कथने तुल्यरूपकथने च "जल्पन्त्यामनुजल्पति" भाग० ४।२५।५८। । आर० १अ०।

अभि+आभिमुख्येन कथने "अन्योन्यमभिजल्पन्तः" रामा०

प्रति+प्रत्युत्तरकथने प्रतिरूपकथने च। "न चैवोक्ता नचाऽनुक्ता हीनतः परुषा गिरः। भारत! प्रतिजल्पन्ति सदा तूत्तमपूरुषाः" भा० स० ७०अ०।

वि+अति+अन्योन्यकथने शब्दकर्म्मकत्वात् व्यतिहारे न तङ्। व्यतिजल्पति" सि० कौ०।

जल्प पु० जल्प—भावे घञ्। १कथने। "इति प्रियां वल्गुविचित्रजल्पैः" भाग० १।७।१८। आर्षेऽस्य क्लीवतापि। "तूष्णींभव न ते जल्पमिदं कार्य्यं कथञ्चन" भा० आ० १२९अ० "कैकेयीं संश्रितं जल्पं नेदानीं प्रतिभाति मे"रामा०अयो०६०अ०। उभयत्र जल्पमिति पाठस्तु सम्यक्। परमतनिराकरणपूर्वकस्वमतस्थापनरूपे विजिगीषोः २कथाभेदे च। तल्लक्षणं गौतमेनोक्तं यथा "यथोक्तोपपन्नश्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः" गौत० सू०। व्याख्यातञ्चैतत् विश्वनाथेन।

"यथोक्तेषु यदुपपन्नं तेनोपपन्न इत्यर्थः। मध्यपदलोपी समासः। तथा च प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रह इत्यस्य योग्यतया परामर्शः अन्यथा जल्पस्य वादविशेषत्वापत्तिः प्रमाणतर्काभ्यां तद्रूपेण ज्ञाताभ्यां न तु ज्ञानेऽनाहार्य्यत्वं विवक्षितम् आरोपितप्रमाणभावेनाभासेऽपि जल्पनिर्वाहात्। यद्यपि छलादिभिरुपालम्भ एव न तु साधनं तथापि साधनस्य परकीयानुमानस्योपालम्भो यत्रेत्यर्थान्न दोषः। परपक्षदूषणे सति स्वपक्षसिद्धिरित्यतः साधने तदुपयोग इत्यन्ये। उभयपक्षस्थापनावत्त्वेन च विशेषणीयमतो वितण्डायान्नातिव्याप्तिः "स प्रतिपक्षस्थापनाहीनः" इत्युत्तरसूत्रात् प्रकृते उभयपक्षस्थापनावत्त्वादेव च पञ्चावयवनियमोऽपि लभ्यत इति वदन्ति। अत्र च छलादिभिः सर्वैरुपालम्भो न विशेषेण व्याप्तिरपि तु तद्योग्यतयैव, योग्यतावच्छेदकन्तु वादभिन्नकथात्वमेव तत्र चोक्तवादत्वावच्छिन्नभेदस्तत्तद्भेदो वा विशेषणमिति छलेत्यादिना विजिगीषुकथात्वं बोध्यते विजिगीषुर्हि छलादिकं करोति तथाचोभयपक्षस्थापनावती विजिगीषुकथा जल्प इत्यर्थः इत्यपि वदन्ति। अत्र चायं क्रमः वादिना स्वपक्षसाधनं प्रयुज्य नायं हेत्वाभासस्तल्लक्षणायोगादिति सामान्यतो न्यायसिद्ध इत्यादि विशेषतो वा। प्रतिवादिना स्वस्याज्ञानादिनिरासाय परोक्तसम्भवादेव लाभे उच्यमानग्राह्याणामप्राप्तकालार्थान्तरनिरर्थकानामलाभे उक्तग्राह्याणां प्रतिज्ञाहानिप्रतिज्ञान्तरप्रतिज्ञाविरोधप्रतिज्ञासंन्यासहेत्वन्तराविज्ञातार्थविक्षेपमतानुज्ञान्यूनाधिकपुनरुक्तानिरनुयोज्यानुयोगापसिद्धान्तानामलाभे पर्य्यनुयोज्योपेक्षणस्य मध्यस्थोद्भाव्यत्वादेवानुपन्यासार्हतया यथासम्भवहेत्वाभासेन परोक्तं दूषयित्वा स्वपक्ष उपन्यसनीयः। ततो वादिना तृतीयकक्षास्थितेन परोक्तमनूद्य स्वपक्षदूषणसङ्गत्यानुक्तग्राह्योच्यमानग्राह्यहेत्वाभासातिरिक्तोक्तग्राह्याणामलाभे हेत्वाभासेन यथासम्भवं प्रतिपक्षवादिनः स्थापना दूषणीया। अन्यथा क्रमविपर्य्यासेऽप्राप्तकालं चानवसरे दूषणीयेन च निरनुयोज्यानुयोगः यथा त्यक्ष्यसि चेत् प्रतिज्ञाहानिं विशेषयसि चेद्धेत्वन्तरमित्यादिप्रतिज्ञाहान्यादिहेत्वाभासानामुक्तग्राह्यत्वाविशेषेऽपि अर्थदोषत्वेनाप्रधानत्वाच्चरमसम्भानमिति"। उक्थादि०अस्यान्तोदात्तता।

जल्पन त्रि० जल्प—नन्द्या० ल्यु। १कथके। भावे ल्युट्।

२कथने न० । "अनिमित्तभङ्गननस्वेदाश्रुनिपातजल्पनाद्यानि:" छ० सं० ४६ अ० ।

जल्पाक त्रि० जल्प–षाक । १वाचाले बहुकुत्सितवादिनि अमरः । २कथकमात्रे च स्त्रियां षित्वात् ङीष् । "जल्पाकीभिः सहासीनः स्त्रीभिः प्रजविना त्वया" भट्टिः ।

जल्पित त्रि० जल्प–कर्म्मणि क्त । १कथिते अमरः भावे क्त । २कथने न० ।

जल्हु पु० दह–बा० कु पृषो० । १अग्नौ "न पापासो मनामहे नारायसो न जल्हवः" ऋ० ८।६१।११। "न जल्हवः अनग्नयः" भा० ।

जव पु० सौ० जु–भावे अप् । १वेगे । "जवेन पीठादुदतिष्ठदच्युतः" "जवेन कपाट सभयाः प्रपेदिरे" माघः । "जवेऽपि मानेऽपि च पौरुषाधिकम्" नैष० । कर्त्तरि अच् । २तद्वति त्रि० अमरः ।

जवन न० जु–भावे ल्युट् । १वेगे अमरः । "तं मन्ये मेघपुष्पस्य जवने सदृशं हयम्" भा०वि०४५ अ० । कर्त्तरि ल्यु । २जवयुक्ते त्रि० "आरुह्य जवनानश्वान् नियन्तुमुपचक्रमे" हरिवं०११७अ० । ततः इता० भावे इमनिच् । ३जवनिमन् जव पु० । ४वेगयुक्ते देशभेदे पारस्यदेशे च हेमच० । सोऽभिजनोऽस्य अण् । ५जावन तद्देशवासिनि त्रि० बहुत्वे अणो लुक् । ६तद्देशवासिषु ब० व० । ७स्वीकारीस्मगे दर्वाटकमात्रे च पुंस्त्री राजनि० । ८म्लेच्छजातिभेदे यवनजातौ पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । "जवनी नवनीत कोमलाङ्गी शयनीये यदि नीयते कथञ्चित्" उद्भटः । रघुनन्दनमतेऽयं तालव्यादिः । जवनदेशभवत्वादस्य तथात्वम् ।

जवनाल न० जवनायालति पर्य्याप्नोति अल–अच् । (जनार) फलभेदे । "जवनालं स्मृतं स्वादु शीतं वायुकरं मतम् । कफपित्तविनाशि स्यात्" राजवल्लभः ।

जवनिका स्त्री सौ०जु–करणे ल्युट् संज्ञायां कन् । (कानात्) (चिक) प्रसिद्धे व्यवधायकवस्त्रादौ अमरः । "रेजुर्जवनिकाक्षेपैः सपक्षा इव खे नगाः" हरिवं० ८६अ० । "सतां जवनिकानिकामसुखिनाम्" माघः ।

जवनी स्त्री जु–करणे ल्युट् ङीप् । (कानात) १जवनिकायाम् २ओषधिभेदे च हेमच० । ३जवनजातिस्त्रियाञ्च ।

जवस् पु० सौ० जु–असुन् । १वेगे । "आ श्येनस्य जवसा" ऋ०१।११८।११ । "जवसा वेगेन" भा० ।

जवस न० सौ० जु–कर्म्मणि असच् । घासे शब्दरत्ना० ।

जवा स्त्री सौ० जु–अच् । १स्वनामख्याते वृक्षे अमरः । "जवा कटूष्णेन्द्रलुप्तनाशकृत् भिषजां मता । विच्छर्द्दिजन्तुरेचनिका सूर्य्यस्याराधने हिता" राजव० । पाटला० पुष्पेऽपि स्त्री "अरुणो गरुडभ्राता जवापुष्पसमप्रभः" हरिवं० २२७ अ० । "जवाकुसुमसङ्काशं काश्यपेयं महाद्युतिम्" सूर्य्यनतिमन्त्रः । "पारिजातवनैश्चैव जवाशोकवनैस्तथा भा० व० २३० अ० ।

जवादि न० "जवादि नीरसं स्निग्धमीषत् पिङ्गं सुगन्धिदम् । आतपे बहुलामोदं राज्ञां योग्यञ्च तन्मतम्" इत्युक्तलक्षणे मृगधर्म्मजाते कृत्रिमे गन्धद्रव्यभेदे राजनि० ।

जवाधिक पु० जवेनाधिकः । १अधिकजवयुक्तेऽश्वे अमरः । २अधिकवेगयुक्ते त्रि० ।

जविन् त्रि० जव+अस्त्यर्थे इनि । १वेगयुक्ते हेमच० "समकालमिषुं क्षिप्रमानीयान्यो जवी नरः" याज्ञ० । स्त्रियां ङीप् । "अजवसो जविनीभिर्विवृश्चन्" ऋ० २।१५।६ ।

जविन पु० जव–बा० इनन् । कोकड्वृक्षे राजनि० ।

जवीयस् त्रि०अतिशयेन जववान् ईयसुन् वतोर्लुक् । अतिशयितवेगयुक्ते "अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन् मार्षत्" यजु०४०।४। स्त्रियां ङीप् । इष्ठन् जविष्ठोऽप्यत्र । "कृतस्य न्यमन्ये मनसा जविष्ठा" ऋ० ४।२।३।

जष बधे भ्वा० उभ० सक० सेट् । जषति ते अजाषीत् अजषीत् अजषिष्ट । जजाष जेषतुः जेषे ।

जस मोक्षणे दिवा० पर० सक० सेट् । जस्यति इरित् अजसत् अजासीत् अजसीत् जजास जेसतुः अजसम् । उदित् जसित्वा जस्त्वा । जस्तः । णिचि अजीजसत् त ।

जस बधे अनादरे च चुरा० उभ० सक० सेट् । जासयति उद्+हिंसने । एतद्योगे कर्म्मणि षष्ठी । "निजौजसोज्जासयितुं जगद्द्रुहाम्" माघः । "हत्या नाथस्य वैदेहि ! मन्योरुज्जासयात्मनः" भट्टिः ।

जस गतौ निघण्टुः भ्वा० पर० सक० सेट् । जसति अजा-(ज)सीत् । जसिस्ताडने उपक्षये च माधवः । जसुरिः ।

जस रक्षणे चु० उभ० सक० सेट् इदित् । जंसयति ते अजजंसत् त ।

जसु पु० जस–उन् । आयुधे "यदा बलस्य पीयतो जसुम्" ऋ० १०।६८।६ । "जसुमायुधम्" भा० ।

जसुरि पु०जस–उरिन् ।१वज्रे उज्ज्वलदत्तः २व्यथिते त्रि० "विद्या जानाति जसुरिम्" ऋ०५।६१।७। "जसुरिं व्यथितम्" "जसिस्ताडनकर्म्योपक्षयकर्म्मा वा" भा०।३उपक्षययुक्ते च।

जस्वन् त्रि० जस—उपक्षये वनिप्। उपक्षयकर्त्तरि "मा स्वजने इपन !" ऋ०६।४०।११। "जस्वने उपक्षयित्रे" भा०।

जहक त्रि० हा—कुन् द्वित्वञ्च। १बाले २त्यागिनि च उज्ज्वल०। ३काले त्रिका० ४निर्म्मोके सं०प्रका० तस्य त्याज्यत्वात् तथात्वम्। ५गात्रसङ्कोचकर्यां स्त्री। "इतरजनाय जहका वैष्णवी" यजु० २४।३६। "जहका गात्रसङ्कोचनी" वेददी०।

जहत्स्वार्था स्त्री जहत् स्वार्थो यया। १लक्षणाभेदे, यथा आयुर्घृतम् आयुर्घृतमित्यत्र आयुःसाधनस्य बोधनात् स्वार्थस्यायुषस्त्यागात् तथात्वम्। "जहत्स्वार्था जहत्स्वार्थे द्वे वृत्ती ते पुनस्त्रिधा" हरिका० वैयाकरणभूषणे तु जहति पदानि स्वार्थं यस्यामिति विग्रहो दर्शितः।

जहदजहल्लक्षणा स्त्री जहच्च अजहच्च स्वार्थौ यां तादृशी लक्षणा। वाच्यार्थैकदेशत्यागेनैकदेशवृत्तौ लक्षणायाम् यथा सोऽयं देवदत्त इत्यत्र तत्कालैतत्कालरूपार्थत्यागेन केवलदेवदत्तमात्रार्थबोधनात् वाच्यार्थैकदेशवृत्तिता। एवं "तत्त्वमसि श्वेतकेतो !" छा०उ०वाक्ये विरुद्धसर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वार्थत्यागेन चैतन्यमात्रबोधनात् तथात्वम्।

जहल्लक्षणा स्त्री जहत् स्वार्थो यया उत्तरपदलोपे कर्म०। जहत्स्वार्थायां लक्षणायाम्। यथा आयुर्घृतम्। लक्षणाभेदोदाहरणादिकं वेदान्तपरिभाषायां दर्शितं यथा

"प्रकारान्तरेण लक्षणा त्रिधा जहल्लक्षणा अजहल्लक्षणा जहदजहल्लक्षणा चेति तत्र शक्यार्थमनन्तर्भाव्य यत्रार्थान्तरस्य प्रतीतिस्तत्र जहल्लक्षणा यथा विषं भुङ्क्ष्वेत्यत्र स्वार्थं विहाय शत्रुगृहे भोजननिवृत्तिर्लक्ष्यते। यत्र शक्यार्थमन्तर्भाव्यैव अर्थान्तरप्रतीतिः तत्राजहल्लक्षणा यथा शुक्लः पट इति अत्र हि शुक्लशब्दः स्वार्थं शुक्लगुणमन्तर्भाव्यैव तद्वति द्रव्ये लक्षणया वर्त्तते। यत्र हि विशिष्टवाचकः शब्दः एकदेशं विहाय एकदेशे वर्त्तते तत्र जहदजहल्लक्षणा यथा सोऽयं देवदत्त इति अत्र हि पदद्वयवाच्ययोर्विशिष्टयोरैक्यानुपपत्त्या पदद्वयस्य विशेष्यमात्रपरत्वं यथा वा तत्त्वमसीत्यादौ तत्पदवाच्यसर्वज्ञत्वादिविशिष्टस्य त्वंपदवाच्येनान्तःकरणविशिष्टेनैक्यायोगात् ऐक्यसिद्ध्यर्थं स्वरूपे लक्षणेति साम्प्रदायिकाः। वयन्तु ब्रूमः सोऽयं देवदत्तः तत्त्वमसीत्यादौ विशिष्टवाचकानां पदानामेकदेशपरत्वेऽपि न लक्षणा शक्त्युपस्थितविशिष्टयोरभेदान्वयानुपपत्तावपि विशेष्ययोः शक्त्युपस्थितयोरेवान्वयबोधाविरोधात् यथा घटोऽनित्य इत्यत्र घटपदवाच्यैकदेशघटत्वस्यानित्यत्वायोग्यत्वेऽपि योग्यघटव्यक्त्या सहानित्यत्वान्वयः। यत्र पदार्थैकदेशस्य विशेषणतयैवोपस्थितिस्तत्रैव स्वातन्त्र्येणोपस्थितये लक्षणाभ्युपगमः यथा नित्यो घट इत्यत्र घटपदाद्घटत्वस्य शक्त्या स्वातन्त्र्येणानुपस्थित्या तादृशोपस्थित्यर्थं घटपदस्य घटत्वे लक्षणा एवमेव तत्त्वमस्यादिवाक्येऽपि न लक्षणा शक्त्या स्वातन्त्र्येणोपस्थितयोस्तत्त्वंपदार्थयोरभेदान्वये बाधकाभावात्। अन्यथा गेहे घटः घटे रूपं घटमानय इत्यादौ घटत्वगेहत्वादेरभिमतान्वयबोधायोग्यतया तत्रापि घटादिपदानां विशेष्यमात्रपरत्वे लक्षणा च स्यात्। तस्मात्तत्त्वमस्यादिवाक्येषु आचार्याणां लक्षणोक्तिरभ्युपगमवादेन बोध्या। जहदजहल्लक्षणोदाहरणन्तु काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादिकमेव। तत्र शक्यकाकत्वपरित्यागेनाशक्यदध्युपघातकत्वपुरस्कारेण काके काकशब्दप्रवृत्तेः"।

जहा स्त्री जहाति हा—बा०श। सांख्यकृतिकायां (मुण्डिरी) शब्दच०। [हेमच०।

जहानक पु० हा—शीलार्थे शानच् संज्ञायां कन्। प्रलये

जहिजोड़ अव्य० जहि जोड़ इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयू०स०। त्यागजोड़ार्थनियोगक्रियायाम्।

जहिस्तम्ब अव्य० जहि स्तम्ब इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयू० स०। त्यागस्तम्बनियोगक्रियायाम्।

जहु पु० हा+उन् नि० द्वित्वम्। १अपत्ये "स्तनानुपक्त आसनशयनाटनस्नानाशनादिषु सह मृगजहुना" भाग० ५।८।१३। "मृगजहुना मृगापत्येन" श्रीधरः। २कुरुवंश्ये पुष्पवतोऽपत्ये राजभेदे "जह्नुः सत्यवतोऽपत्यं पुष्पवांस्तत्सुतो जहुः" भाग० ६।२२।५।

जह्नु पु० भरतवंश्ये आजमीढस्यपुत्रे १नृपभेदे। "भरतस्यान्वये चैवाजमीढो नाम पार्थिवः। तस्य पुत्रो महानासीज्जह्नुर्नाम नरेश्वरः। दुहितृत्वमनुप्राप्ता गङ्गा यस्य महात्मनः" भा०अनु० ४अ०। गङ्गायास्तद्दुहितृत्वकथा रामा० आदि० ४३ अ०।

"यतो भगीरथो राजा ततो गङ्गा यशस्विनी। जगाम सरितां श्रेष्ठा सर्वपापप्रणाशिनी। यतो हि यजमानस्य जह्नोरद्भुतकर्म्मणः। गङ्गा संप्लावयामास यज्ञवाटं महात्मनः। तस्यावलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धो जह्नुश्च राघव !। अपिबत् जलं सर्वं गङ्गायाः परमाद्भुतम्। ततो देवाः सगन्धर्वा ऋषयश्च सुविस्मिताः। पूजयन्ति महात्मानं जह्नुं पुरुषसत्तमम्। गङ्गां चापि नयन्ति स्म

दुहितृत्वे महात्मनः । ततस्तुष्टो महातेजाः श्रोत्राभ्यामसृजत् प्रभुः । तस्माज्जह्नुसुता गङ्गा प्रोच्यते जाह्नवीति च"। जह्नोरपत्यमण् ङीप् । जाह्नवी गङ्गायाम् । "जाह्नवीतोयसम्पूतां सटां मूर्द्ध्नि बिभर्त्ति यः" भा० व० । जह्नोरियं ष्यञ् वेदे पृषो० ह्रस्वाकारविपर्ययौ । जह्नावी जह्नुसम्बन्धिन्यां प्रजायाम् । "आ जह्नावीं समनसो पराजैः" ऋ० १।११६।१९ । "जह्नायो जह्नोर्महर्षेः सम्बन्धिनी प्रजा" भा०।२विष्णौ च "सत्कर्त्ता सत्कृतः साधुर्जह्नुर्नारायणो नरः" विष्णुस०। "जनान् संसारादपह्नुते अपनयतीति जह्नुः जह्नात्य विदुषः स्वभक्तानयति परं पदमिति वा" भा० तद्व्युत्पत्तिर्दर्शिता पृषो० साधु ।

जह्नुकन्या स्त्री ६त०।१गङ्गायाम् ।"जह्नोः कन्यां सगरतनयस्वर्गसोपानपङ्क्तिम्" मेघ० "जलनिधिमनुरूपं जह्नुकन्यावतीर्णा" रघुः । जह्नुतनयादयोऽप्यत्र ।

जह्नुसप्तमी स्त्री वैशाखशुक्लसप्तम्याम् । "वैशाखशुक्लसप्तम्यां जह्नुना भूनिना पुरा । क्रोधात् पीता पुनस्त्यक्ता कर्णरन्ध्रात्तु दक्षिणात् । तस्यां समर्चयेद्देवीं गङ्गां भुवनमेखलाम् । स्नात्वा सम्यग् विधानेन स धन्यः सुकृती नरः । तस्यां सन्तर्पयेत्तु देवान् पितॄन् मर्त्यान् यथाविधि । साक्षात् पश्यन्ति ते गङ्गास्नातकं गतपातकम्" वराहपु० ।

जह्मन् न० हा—मनिन् पृषो० द्वित्वान्त्यलोपौ । उदके निघ० उदकनामसु तत्र जन्मेति पाठान्तरम् ।

जा स्त्री जन—बा०ड।१मातरि २देवरपत्न्याम् एकाक्षरको० । ४जननकर्त्तरि त्रि० गवादौ उपपदे जन—विट् ङा। गोजा गविजाते त्रि० ।

जागत त्रि० जगती छन्दोऽस्य अण् । जगतीच्छन्दस्के मन्त्रादौ । जगत्यां भवः उत्सा०अञ् । २जगतीच्छन्दसि भवे सामभेदे न० । ३ जगत्यां पृथिव्यां भवे च त्रि० ।

जागर पु० जागृ—भावे घञ् गुणः । १निद्राक्षये (आगा) अमरः "वयोदयसमासीना जागरेण सुदुःखिताः" भा० क० ६६ अ० । "रात्रिजागरपरो दिवाशयः" रघुः । २अन्तःकरणस्य तत्त्वद्वस्तुप्रकाशात्मके ३वृत्तिभेदे ।

जागरक त्रि० जागृ—ण्वुल् गुणः । निद्रारहिते ।

जागरण न० जागृ—भावे ल्युट् । १निद्राराहित्ये ।

जागरित न० जागृ—भावे क्त गुणः । १जागरणे निद्राभावे २इन्द्रियैरर्थज्ञाने स्वप्नदर्शनहेतुकर्मक्षये च जागरितमागच्छन् स्वोपाध्यन्तःकरणेन्द्रियसाचिव्यस्तत्तदिन्द्रियविषयाननुमेयांश्च स्थूलान् व्यावहारिकान् सर्वाननुभवति यत्रावस्थायां तत् जागरितमित्युच्यते वेदान्तमतम्

जागरितस्थान पु० जागरितं स्थानमस्य। वेदान्तिमतसिद्धे वैश्वानरे आत्मनि । तत्स्वरूपादिकं माण्डूक्योपनिषदि तद्भाष्ये च दर्शितम् ।

"जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः" माण्डूक्योप०

"जागरितं स्थानमस्येति जागरितस्थानः। बहिः स्वात्मव्यतिरिक्ते विषये प्रज्ञा यस्य स बहिःप्रज्ञो बहिर्विषयेषु प्रज्ञाऽविद्याकृताऽवभासत इत्यर्थः । तथा सप्ताङ्गान्यस्य "तस्य ह वैतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा सन्देहो बहुलो वस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादौ"अग्निहोत्रकल्पनाशेषत्वेनाग्निर्मुखत्वेनाहवनीय उक्त इत्येवं सप्ताङ्गानि यस्य स सप्ताङ्गः । तथैकोनविंशतिर्मुखान्यस्य बुद्धीन्द्रियाणि च दश वायवश्च प्राणादयः पञ्च मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तमिति मुखानीव मुखानि तान्युपलब्धिद्वाराणीत्यर्थः। स एवं विशिष्टो वैश्वानरो यथोक्तैर्द्वारैः शब्दादीन् स्थूलान् विषयान् भुङ्क्त इति स्थूलभुक् । विश्वेषां नराणामनेकधा नयनाद्विश्वानरः। यद्वा विश्वश्चासौ नरश्चेति विश्वानरः विश्वानर एव वैश्वानरः । सर्वपिण्डात्मानन्यत्वात् स प्रथमः पादः" भा० ।

जागरितान्त पु०जागरितस्यान्तः तत्र विज्ञेयः । जागरितमध्ये तत्र विज्ञेये "स्वप्नान्तं जागरितान्तञ्चोभौ येनानुपश्यति" कठोप० "स्वप्नान्तं स्वप्नमध्यं स्वप्नविज्ञेयमित्यर्थः । तथा जागरितान्तं जागरितमध्यं जागरितविज्ञेयं चोभौ स्वप्नजागरितान्तौ येनात्मनानुपश्यति लोकः" भा० ।

जागरितृ त्रि०जागृ—शीलार्थे तृच् । जागरणशीले अमरः।

जागरिन् त्रि० जागृ—शीलार्थे णिनि गुणः। जागरणशीले हेमच० स्त्रियां ङीप् ।

जागरूक त्रि० जागृ—ऊक। जागरणशीले अमरः "स्वपतो जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव" रघुः। २स्वकर्त्तव्ये सावधाने अप्रमत्ते च "वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः"रघुः।

जागर्त्ति स्त्री जागृ—भावे क्तिन् । जागरणे रायमु०।

जागर्य्या स्त्री जागृ—भावे क्यप् गुणः। जागरणे । अ । जागराथत स्त्री अमरः ।

जागुड पु०१देशभेदे सोऽभिजनोऽस्य अण् । २तद्देशवासिनि त्रि०

"जागुडान् रामठान् क्षणान् स्त्रीराज्यानथ तङ्गणान्" भा० । व० प० । तत्र भवः अण् । ३तद्देशभवे त्रि० । ४कुङ्कुमे न०।"अर्चनं जागुडकुङ्कुमाभिताम्राम्" माघः ।

जागृ निद्राभावे अदा० पर० अक० सेट् जक्षा० । जागर्त्ति जाग्रति अजागरीत् । जागराम्—बभूव आस चकार जजागार । अस्य णपि इद्धिः तद्भिन्ने ञिति णिति च गुणः विनिषिद्धे सर्वत्र आर्द्धधातुके गुणः । जागर्य्यते अजागरि जागरयति कर्म्मणि अजागरि अजागारि इति भेदः "कुसुमशरमुज्जागरयति" उद्भटः । जागरूकः । जाग्रविः "जागर्त्ति लोको ज्वलति प्रदीपः" उद्भटः । इन्द्रियादिना बोधे प्रबोधे च । "या निशा सर्व्वभूतानां तस्यां जागर्त्ति संयमी । यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः" गीता ।"पन्नगगवीगुल्फेषु चाजागरीत्" भट्टि० ।

जागृवि पु० जागृ—क्विन् न गुणः । १नृपे उज्ज्वल० तस्य स्वकार्य्येऽप्रमत्तत्वात् तथात्वम् । २अग्नौ हेम० ३जागरणशीले त्रि० "समानमज्मन् पर्य्येति जागृविः" ताण्ड्य० ब्रा०१।७।६ । "जागृविः जागरूकः" भा० "विभीदको जागृविर्मह्यमच्छान्" ऋ०१०।३४।१ ।"जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविरग्निः" ऋ० ५।११।१ ।

जाग्रत् त्रि० जागृ—शतृ । १जागरणकर्त्तरि २सावधाने अप्रमत्ते ३प्रकाशमाने च ।"जाग्रत्कलङ्करवध्वंसं हसयते च या सुमनसासुल्लासिनी भानसं" चन्द्रालोकः । स्त्रियां ङीप् । जीवानां श्रोत्रादिभिः ४शब्दादिविषयज्ञानावस्थाभेदे सा च त्रिधा "प्रमितिजागरे जाग्रद्भ्रमः स्वप्नोऽथ मूढता । पानादिजन्या सुप्तिः स्यादेवं जागरणं त्रिधा" शब्दार्थचि०धृतवाक्यम् ।"एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं सर्वं चराचरम्" मनुः । "जाग्रत्स्वप्नः सङ्कल्पः पापः" ऋ० १०।१६४।५ । "जाग्रत्स्वप्नावस्थयोः सम्बन्धो पापः" भा० । "जाग्रत् स्वप्नसुषुप्तिधामरहितः प्राप्तः प्रबोधोदयः" प्रबो० । [रायमुकुटः ।

जाग्रिया स्त्री जागृ—भावे पक्षे शः रिङादेशः । जागरणे

जाघनी स्त्री जघनस्य समीपं शैषिकोऽण् ङीप् । १ऊरौ त्रिका०जघनस्यार्द्धे जघनैकदेशे भवः अण् ङीप् । २पुच्छकाण्डे "अथ जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति जघनार्द्धे जाघनी जघनार्द्धाद्धि योषायै प्रजाः प्रजायन्ते" शत०ब्रा० ३।८।५।६। "जाघनी वालदण्डः" भा० । "वनिष्ठु जाघनि चायति" कात्या० श्रौ० ६।७।१० तत्र जाघनीशब्दस्य मतभेदेन कर्क्केण नानार्थतोक्ता यथा "जाघनी जघनप्रदेशे भवा पुच्छदण्ड इत्यर्थः जाघनी पशोः पुच्छमिति हरिस्वामिना । जाघनी वालदण्ड इति माधवाचार्य्यैः "जाघनीयेन मशकानपनयतीति धूर्त्तस्वामिनः । जाघनी वालधिरुच्यत इति ज्ञानदीपिकाकारः । क्षुधार्त्तश्चात्तुमभ्यगाद्विश्वामित्रः श्वजाघनीम् । चण्डालहस्तादादाय धर्म्माधर्म्मविचक्षणः" (मनुः) इत्यत्र श्वजाघनीम् श्वपुच्छमिति मतिचन्द्रिकाकारो व्याख्यातवान् । जाघनी पशोः पुच्छमित्यधिकरणमालायाम् तृतीयेऽध्याये । जाघनी चैकदेशत्वादित्यधिकरणे जाघनी कटी इति पितृभूतिहरिहरौ तदयुक्तम् कटिशब्दस्य श्रोणिपर्य्यायत्वात् श्रोण्योश्च प्रागुक्तत्वादिति अतः पुच्छकाण्डमेव जाघनीशब्देनोच्यते इति । विश्वामित्रस्य जाघनीहरणकथा प्रसङ्गादुच्यते ।

"विश्वामित्रोऽथ भगवान् महर्षिरनिकेतनः । क्षुधापरिगतो धीमान् समन्तात् पर्य्यधावत । त्यक्त्वा दारांश्च पुत्रांश्च कस्मिंश्चित् जनसंसदि । भक्ष्याभक्ष्यसमो भूत्वा निरग्निरनिकेतनः" इत्युपक्रमे "स ददर्श श्वमांसस्य कृतन्तीं विततां मुनिः । चाण्डालस्य गृहे राजन् ! सद्यः शस्त्रहतस्य वै । स चिन्तयामास तदा स्तैन्यं कार्य्यमितो मया । न हीदानीमुपायो मे विद्यते प्राणधारणे । आपत्सु विहितं स्तैन्यं विशिष्टस्य महीयसः । विप्रेण प्राणरक्षार्थं कर्त्तव्यमिति निश्चयः । हीनादादेयमादौ स्यात् समानात्तदनन्तरम् । असम्भवे वाददीत विशिष्टादपि धार्म्मिकात् । सोऽहमन्त्यावसायाय हराम्येनां प्रतिग्रहात् । न स्तैन्यदोषं पश्यामि हरिष्यामि श्वजाघनीम्" । इति निश्चित्य तां हर्त्तुमुपक्रान्तस्य चण्डालेन सह संवादो यथा"विश्वामित्रस्तु मातङ्गमुवाच परिसान्त्वयन् । क्षुधितोऽहं गतप्राणो हरिष्यामि श्वजाघनीम् । क्षुधितः कलुषं याती नास्ति ह्रीरशनार्थिनः । क्षुच्च मां दूषयत्यत्र हरिष्यामि श्वजाघनीम् । अवसीदन्ति मे प्राणाः श्रुतिर्मे नश्यति क्षुधा । दुर्बलो नष्टसंज्ञश्च भक्ष्याभक्ष्यविवर्ज्जितः । सोऽधर्मं बुध्यमानोऽपि हरिष्यामि श्वजाघनीम् । अटन् भैक्षं न विन्दामि यदा युष्माकमालये । तदा बुद्धिः कृता पापे हरिष्यामि श्वजाघनीम्" भा० शा० १४१ अ० । कथाशेषस्तत्र दृश्यः

जाङ्गल पु० जङ्गले भवः जङ्गलप्रायो वा अण् । १वनप्राये २जङ्गलस्थपशुमांसे तत्रत्ये ३उदके च शब्दार्थचि० । "अल्पोदकतृणो यस्तु प्रवातः प्रचुरातपः । स ज्ञेयो

जाङ्गलो देशो बहुधान्यादिसंयुतः” कुल्लू०। एतल्लक्षणोक्त-लक्षणे ४देशभेदे पु०। भावप्र० अन्यथा तल्लक्षणमुक्तं यथा “आकाशशुभ्र उच्चश्च स्वल्पपानीयपादपः। शमी-करीरविल्वार्कपीलुकर्कन्धुसङ्कुलः। हरिणैणर्ष्यपृषत गोकर्णखरसङ्कुलः। सुस्वादुफलवान् देशो वातलो जाङ्गलः स्मृतः” ।

“वहुदकनगोऽनूपः कफमारुतरोगवान्। जाङ्गलो-ऽल्पाम्बुशाखी च पित्तासृङ्मारुतोत्तरः” तद्देशगुणा-स्तत्रोक्ता जाङ्गलानां पशूनां विशेषः तन्नाम गुणाश्च तत्रैवोक्ता यथा “हरिणैणकुरङ्गर्क्ष्य पृषतन्यङ्कुशंवराः। राजीवोऽपि च मुण्डी चेत्याद्याः जाङ्गलसंज्ञकाः। हरिणस्ताम्रवर्णः स्यादेणः कृष्णः प्रकीर्त्तितः। कुरङ्ग ईषत्ताम्रः स्याद्धरिणाकृतिम-हान्। ऋष्यो नीलाङ्गको लोके मारोहा इति की-र्त्तितः। पृषतश्चन्द्रविन्दुः स्यात् हरिणात् किञ्चिदल्पकः। न्यङ्कुर्बहुविषाणोऽथ शंवरो गवयो महान्। राजीवस्तु मृगो ज्ञेयो राजिभिः परितो वृतः। यो मृगः शृङ्गहीनः स्यात् स मुण्डीति निगद्यते। जाङ्गलाः प्रायशः सर्वे पित्तश्लेष्महराः स्मृताः। किञ्चिद्वातकराश्चापि लघवो बलवर्द्धनाः”। “तत्रेमे कुरुपाञ्चालाः शाल्वा माद्रेयजाङ्गलाः” भा० भी० ६अ०। ५कपिञ्जलखगे पु०स्त्री० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

जाङ्गलपथिक त्रि० जङ्गलस्थः पन्थाः अच् समा०। तेना-हृतं तेन गच्छति वा ठञ्। १जङ्गलपथेनाहृते २तेन गन्तरि च।

जाङ्गुल न० गम—यङ् लुक् बा० उल पृषो० दीर्घः। १विषे तस्य कुटिलगतित्वात् तथात्वं २जालिनीफले शब्दरत्ना०।

जाङ्गुलि पु० गम—यङ् लुक् बा० उलि। १विषवैद्ये शब्दरत्ना०। “परोक्षितं समन्त्रोयात् जाङ्गुलिभिर्भिषग्वरैः” वैद्यकम्।

जाङ्गुलिक पु० जाङ्गुली विषविद्या तामधीते वेद वा तया दीव्यति वा ठञ्। विषवैद्ये अमरः। [हेमच०।

जाङ्गुली स्त्री जाङ्गुलस्य विषस्येयम् अण्। विषविद्यायाम्

जाङ्घि त्रि० जङ्घायां भवः तस्या इदं वा बाह्वादेराकृति-गणत्वात् इञ्। १जङ्घाभवे २तत्सम्बन्धिनि च।

जाङ्घिक त्रि० जङ्घाभ्यां जीवति वेतना० ठञ्। १धावके (धावोड़े) २उष्ट्रे पुंस्त्री० ३मृगीकारीव्हले पु०राजनि०।

जाजलि पु० ऋषिभेदे तस्य तपश्चरणकथादिकं भा०शा०२६२अ० दृश्यम् “वने वनचरः कश्चिज्जाजलिर्नाम वै द्विजः” इत्यादि। स च प्रवरप्रवर्त्तकः हेमा० व्र० दृश्यम्।

जजिन् त्रि० जज—योधे—ताच्छील्ये णिनि। योधशीले। “जजौजाजाजिजिज्जाजो” माघः।

जा(झा)(ट)लि पु० जा(झ)ट—संघाते घञ्। तं लाति ला—बा० डि। वृक्षभेदे अमरः।

जाटालिका स्त्री कुमारानुचरमातृभेदे “जाटालिका काम-चरी दीर्घजिह्वा बलोत्कटा” भा० शा० ४७ अ०।

जाटासुरि पु० जटासुरस्यापत्यम् इञ्। जटासुरापत्ये“जाटा-सुरिमैमरिनं नानाशस्त्रैरवाकिरत्” भा०द्रो०१७५ अ०।

जाटिलिक पुंस्त्री जटिलिकाया अपत्यं शिवा०अण्। जटिलिकाया अपत्ये स्त्रियां ङीप्।

जाठर पु० जठरे भवः अण्। जठरस्थिते १वह्नौ “जठरो भगवानग्निरीश्वरोऽन्नस्य पाचकः” सुश्रु०। २कुमारानु-चरभेदे “विद्युताक्षो धनुर्वक्त्रो जाठरो मारुताशनः” भा० श० ४६अ०। तस्येदमण्। ३जठरसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्। “नानाशनः स्यात्र महाशनः स्याद्लोलुपः साधु-भिरागतः स्यात्। यात्रार्थमाहारमिहाददीत तथास्य स्याज्जठरी द्वारगुप्तिः” भा० शा० २७० अ०।

जाठर्य्य त्रि० जठरे भवः बा० ण्य। जठरभवे रोगादौ “एतत्समवायसमेतेन जाठर्य्यं न भवति सद्योऽग्निराप्या-यते” सुश्रु०।

जाडार पुंस्त्री जडस्यापत्यम् वा आरक्। जड़स्यापत्ये।

जाड्य न०जडस्य भावः ष्यञ्। १जड़तायां २मौर्ख्ये च हेमच० “आलस्यभ्रमगभीदौर्जाड्यं जृम्भासितादिकृत्” सा०द०। “इदं जाड्यमिदं मौढ्यमिदमत्यद्भुतं वचः”हरिवं०२०६अ०।

जाड्यारि पु० ६त०। जम्बीरे राजनि०।

जात त्रि० जन—कर्त्तरि क्त। १उत्पन्ने २व्यक्ते च भावे क्त। ४जन्मनि ५समूहे च मेदि० तत्र उत्पन्ने “तस्मात् कुमारं जातं एतं वैवास्ये प्रतिलेह्यन्ति स्तनं वानुधापयन्ति” शत०ब्रा०१४ ४।२।४ “सुवीजं चैव सुक्षेत्रे जातं संपद्यते यथा” मनुः संघे“निःशेषविश्राणितकोशजातम्” रघुः। “चतुर्विधस्य भूतग्रामस्य जातम्” वेदान्तः। “सर्वेषां धन-जातानामाददीताग्र्यमग्रजः” मनुः।

जातक त्रि० जात+स्वार्थे क। १उत्पन्ने “उभौ तौ नार्हतो भागं जारजातककामजौ” मनुः। जातं जन्म तदधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् संज्ञायां कन्। २होरातन्त्रे। तच्च नानाज्योतिर्विद्भिर्नानाविधं रचितं तत्र इच्छजातकस्यैव अतिप्रामाणिकत्वात् तच्छास्त्रप्रतिपाद्यविषया ग्रन्थकृता

२५ अ० वराहमिहिरेणोक्ताः प्रदर्श्यन्ते । ''राशिप्रभेदो ग्रहयोनिभेदो वियोनिजन्माथ निषेककालः । जन्माथ सद्योमरणं तथायुर्दशाविपाकोऽष्टकवर्गसंज्ञः । कर्माजीवो राजयोगाः खयोगाश्चान्द्रा योगा द्विग्रहाद्याश्च योगाः । प्रव्रज्याथो राशिशीलानि दृष्टिर्भावस्तस्मादाश्रययोऽथ प्रकीर्णः । नेष्टायोगा जातकं कामिनीनां निर्याणं स्यान्नष्टजन्मद्रिकाणः । अत्राध्याया विंशतिः पञ्चयुक्ता जन्मन्येतद्यात्रिकं चाभिधास्ये'' ।

"राशिप्रभेदः प्रथमेऽध्याये । ग्रहयोनिभेदः द्वितीये वियोनिजन्म तृतीये । निषेककालश्चतुर्थे । जन्मविधिः पञ्चमे । सद्योमरणं षष्ठे । आयुर्विभागः सप्तमे । दशाविभागोऽष्टमे । अष्टकवर्गो नवमे । कर्माजीवो दशमे । राजयोगा एकादशे । खयोगाः (नाभसयोगाः) द्वादशे । चान्द्रयोगाः सुनफाद्याश्चन्द्रयोगास्त्रयोदशे द्विग्रहत्रिग्रह-योगाश्चतुर्दशे । प्रव्रज्यायोगा पञ्चदशे । राशिशीलम् षोडशे । दृष्टिफलं सप्तदशे । भावफलमष्टादशे । आश्रय एकोनविंशतितमे । प्रकीर्णफलम् विंशतितमे । अनिष्टयोगा एकविंशे । कामिनीनां (स्त्रीणां) जातकं द्वाविंशे । निर्याणं (मरणं) तच्चिह्नपणं त्रयोविंशे । नष्टजातकं चतुर्विंशे । द्रेक्काणस्वरूपादि पञ्चविंशे । एवं पञ्चयुक्ताध्यायानां विंशतिर्जन्मनि जातके कथिता एतज्जातके उक्ताः।

जन्मफलं पञ्चमे उक्तं यथा

"पितुर्जातः परोक्षस्य लग्नमिन्दावपश्यति । विदेशस्थस्य चरभे मध्याद्भ्रष्टे दिवाकरे । उदयस्थेऽपि वा मन्दे कुजे वास्तं७ समागते । स्थिते वान्तःक्षपानाथे शशाङ्कसुतशुक्रयोः। शशाङ्के पापलग्ने वा वृश्चिकेंऽशत्रिभागगे । शुभैः स्वायस्थितैर्जातः सर्पस्तद्वेष्टितोऽपि वा । चतुष्पदगते भानौ शेषैर्वीर्यसमन्वितैः । द्वितनुस्थैश्च यमलौ भवतः कोशवेष्टितौ । छागसिंहवृषैर्लग्ने तत्स्थे सौरेऽथवा कुजे । राश्यंशसदृशे गात्रे जायते नालवेष्टितः । न लग्नमिन्दुञ्च गुरुर्निरीक्षते न वा शशाङ्कं रविणा समागतम् । सपापकोऽर्केण युतोऽथवा शशी परेण जातं प्रवदन्ति निश्चयात् । क्रूरर्क्षगतावशोभनौ सूर्याद्द्यूननवात्मजस्थितौ । बद्धस्तु पिता विदेशगः स्वे वा राशिवशादथो पथि । पूर्णे शशिनि स्वराशिगे सौम्ये लग्नगते शुभे सुखे४ । लग्ने जलजेऽस्तगेऽपि वा चन्द्रे पोतगता प्रसूयते । आप्योदयमाप्यगः शशी संपूर्णः समवेक्षतेऽथ वा । मेषूरणबन्धुलग्नगः स्यात् सूतिः सलिले न संशयः । उदयोडुपयोर्व्ययस्थिते गुप्त्यां पापनिरीक्षिते यमे । अलिकर्कियुते विलग्नगे सौरे शीतकरेक्षितेऽवटे । मन्देऽब्जगते विलग्नगे बुधसूर्येन्दुनिरीक्षिते क्रमात् । क्रीडाभवने सुरालये सोषरभूमिषु च प्रसूयते । नृलग्नगं प्रेक्ष्य कुजः श्मशाने रम्ये सितेन्दू गुरुरग्निहोत्रे । रविर्नरेन्द्रामरगोकुलेषु शिल्पालये ज्ञः प्रसवं करोति । राश्यंशसमानगोचरे मार्गे जन्मचरे स्थिरे गृहे । स्वर्क्षांशगते स्वमन्दिरे बलयोगात् फलमंशकर्क्षयोः । आरार्कजयोस्त्रिकोणगे चन्द्रेऽस्ते च विसृज्यतेऽम्बया । दृष्टेऽमरराजमन्त्रिणा दीर्घायुः सुखभाक् च स स्मृतः। पापेक्षिते तुहिनगावुदये कुजेऽस्ते त्यक्तो विनश्यति कुजार्कजयोस्तथाये । सौम्येऽपि पश्यति तथाविधहस्तमेति सौम्येतरेषु परहस्तगतोऽप्यनायुः । पितृमातृगृहेषु तद्बलात्तरुशालादिषु नीचगैः शुभैः । यदि नैकगतौ तु वीक्षितौ लग्नेन्दू विजने प्रसूयते । मन्दर्क्षांशे शशिनि हिबुके मन्ददृष्टेऽब्जगे वा तद्युक्ते वा तमसि शयने नीचसंस्थैश्च भूमौ । यद्वद्राशिं व्रजति हरिजं गर्भमोक्षस्तु तद्वत् पापैश्चन्द्रात् स्मरसुखगतैः क्लेशमाहुर्जनन्याः । स्नेहः शशाङ्कादुदयाच्च वर्तिर्दीपोऽर्कयुक्तर्क्षवशाच्चराद्यः । द्वारं च तद्वास्तुनि केन्द्रसंस्थैर्ज्ञेयं ग्रहैर्वीर्यसमन्वितैर्वा । जीर्णं संस्कृतमर्कजे क्षितिसुते दग्धं नवं शीतगौ काष्ठाढ्यं न दृढं रवौ शशिसुते तन्नैकशिल्प्युद्भवम् । रम्यं चित्रयुतं नवं च भृगुजे जीवे दृढं मन्दिरं चक्रस्थैश्च यथोपदेशरचनां सामन्तपूर्वां वदेत् । मेषकुलीरतुलालिघटैः प्रागुत्तरतो गुरुसौम्यगृहेषु । पश्चिमतश्च वृषेण निवासो दक्षिणभागकरौ मृगसिंहौ । प्राच्यादिगृहे क्रियादयो द्वौ द्वौ कोणगतादिमूर्त्तयः । शय्यास्वपि वास्तुवद्वदेत् त्र्याद्यैः षट्त्रिनवान्त्यसंस्थितैः । चन्द्रलग्नान्तरगतैर्ग्रहैः स्युरुपसूतिकाः । बहिरन्तश्च चक्रार्द्धे दृश्यादृश्येऽन्यथा परे । लग्ननवांशपतुल्यतनुः स्याद्वीर्ययुतग्रहतुल्यतनुर्वा । चन्द्रसमेतनवांशपवर्णः कादिविलग्नविभक्तभगात्रः । कं दृक् श्रोत्रनसा कपोलहनवो वक्त्रञ्च होरादयस्ते कण्ठांसकबाहुपार्श्वहृदयं क्रोड़ानि नाभिस्ततः । बस्तिः शिश्नगुदे ततश्च वृषणावूरू ततो जानुनी । जङ्घाङ्घ्री त्युभयत्र वाममुदितैर्द्रेक्काणभागैस्त्रिधा । तस्मिन् पापयुते व्रणं शुभयुते दृष्टे च लक्ष्मादिशेत् स्वर्क्षांशे स्थिरसंयुते च सहजः स्यादन्यथाऽऽगन्तुकः । मन्देऽश्मानिलजोऽग्निशस्त्रविषजो भौमे बुधे भूभवः सूर्ये काष्ठचतुष्पदेषु हिमगौ

ल्लग्नञ्चैकोऽन्यैः शुभम् । समनुपतिता यस्मिन् भागे त्वयः सर्वे वा यद्वा भवति नियमात्तस्यावाप्तिः शुभेष्वशुभेषु वा । त्वगृहगशुभः षष्ठे देहे तनोर्भसमाश्रिते तिलकमसकृद्दृष्टः सौम्यैर्युतश्च स लब्धवान्" इत्यं० सप्तवर्गफलमुक्तं तच्चाष्टवर्गशब्दे ५२०पृ०दर्शितम् । नाभसादियोगास्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते ।

तत्रानिष्टारिष्टाध्यायो यथा

"लग्नात् पुत्रकलत्रभे शुभपतिप्राप्तेऽथ वाऽऽलोकिते चन्द्राद्वा यदि सम्पदस्ति हि तयोर्ज्ञेयोऽन्यथासम्भवः । पाथोनोदयगे रवौ रविसुते मीनस्थितेदारहा पुत्रस्थानगतश्च पुत्रमरणं पुत्रोऽवनेर्यच्छति । उग्रग्रहैः सितचतुरस्रसंस्थितैर्मध्यस्थिते भृगुतनयेऽथवोभयोः । सौम्यग्रहैरसहितसंनिरीक्षिते जायावधो दहननिपातपाशजः । लग्नाद्व्ययारिगतयोः शशितिग्मरश्म्योः पत्न्या सहैकनयनस्य वदन्ति जन्म । द्यूनस्थयोर्नवमपञ्चमसंस्थयोर्वा शुक्रार्कयोर्विकलदारमुशन्ति जातम् । कोणोदये भृगुतनयेऽस्तचक्रसन्धौ बन्ध्यापतिर्यदि न सुतर्क्षमिष्टयुक्तम् । पापग्रहैर्व्ययमदलग्नराशिसंस्थैः क्षीणे शशिन्यसुतकलत्रजन्मधीस्थे । असितकुजयोर्वर्गेऽस्तस्थे सिते तदवेक्षिते परयुवतिगस्तौ चेत् सेन्दू स्त्रिया सह पुंश्चलः । भृगुजशशिनोरस्तेऽभार्यो नरोविसुतोऽपि वा परिणततनू नृस्त्रियौ दृष्टौ शुभैः प्रमदापती । वंशच्छेत्ता खमदसुखगैश्चन्द्रदैत्येज्यपापैः शिल्पी त्र्यंशे शशिसुतयुते केन्द्रसंस्थार्किदृष्टे । दास्यां जातो दितिसुतगुरौ रिःफगे सौरभागे नीचेऽर्केन्द्वोर्मदनगतयोर्दृष्टयोः सूर्यजेन । पापाऽऽलोकितयोः सितार्यनिजयोरस्तस्थयोर्वाध्यरुक् केन्द्रे कर्कटवृश्चिकांशकगते पापैर्युते गुह्यरुक् । श्वित्री रिःफधनस्थयोरशुभयोश्चन्द्रोदयेऽस्ते रवौ चन्द्रे खेऽवनिजेऽस्तगे च विकलो यद्यर्कजो वेशिगः । अन्तः शशिन्यशुभयोर्मृगगे पतङ्गे श्वासक्षयप्लिहकविद्रधिगुल्मभाजः । शोषी परस्परगृहांशगयोरवीन्द्वोः क्षेत्रेऽथवा युगपदेकगयोः कृशो वा । चन्द्रेऽश्विम[illegible]घकर्किमृगाजभागे कुष्ठी समन्दरुधिरे तदवेक्षिते वा । यातैस्त्रिकोणमलिकर्किवृषैर्मृगे च कुष्ठी च पापसहितैरवलोकितैर्वा । निधनारिधनव्ययस्थिता रविचन्द्रारयमा यथा तथा । बलवद्ग्रहदोषकारणैर्मनुजानां जनयन्त्यनेत्रताम् । नवमायतृतीयधीयुता न च सौम्यैरशुभा निरीक्षिताः । नियमाच्छ्रवणोपघातदा रदवैकृत्यकराश्च सप्तमे । उदयत्युडुपे सुरास्यगे सपिशाचोऽशुभयोस्त्रिकोणयोः । तमसोपग्रस्तमण्डले रवावुदयस्थे नयनोपवर्जितः । संसृष्टः पवनेन मन्दगयुते द्यूने विलग्ने गुरौ सोन्मादोऽवनिजे स्थितेऽस्तभवने जीवे विलग्नाश्रिते । तद्वत्सूर्यसुतोदयेऽवनिसुते धर्मात्मजद्यूनगे जाते वा ससहस्ररश्मितनये क्षीणे व्यये शीतगौ । राश्यंशपोष्णकरशीतकरामरेज्यैर्नीचाधिपांशकगतैररिभागगैर्वा । एभ्योऽल्पमध्यबहुभिः क्रमशः प्रसूतास्ते याः सुरूप्यभुगमक्रयगर्भदासाश्च विकृतदशनः पापैर्दृष्टे वृषाजहयोदये खलतिरशुभक्षेत्रे लग्ने हये वृषभेऽपि वा । नवमसुतगे पापैर्दृष्टे रवाववदृक्कणो दिनकरसुतेऽनेकव्याधिः कुजे विकलः पुमान् । व्ययसुतधनधर्मगैरसौम्यैर्भवनसमाननिबन्धनं विकल्प्यम् । भुजगनिगडपाशभृद्दृक्काणैर्बलवदसौम्यनिरीक्षितैश्च तद्वत् । परुषवचनोऽपस्मारार्त्तः क्षयी च निशापतौ सरवितनये वक्रालोकं गते परिवेषगे । रवियमकुजैः सौम्यादृष्टैर्नभस्यलमाश्रितैर्भृतकमनुजः पूर्वोद्दिष्टैर्वराधममध्यमाः ।"

चान्द्रयोगास्तु १३अ० उक्ता यथा ।

"अधमसमवरिष्ठान्यर्ककेन्द्रादिसंस्थे शशिनि विनयवित्तज्ञानधीनैपुणानि । अहनि निशि च चन्द्रे स्वाधिमित्रांशके वा सुरगुरुसितदृष्टे वित्तवान् स्यात् सुखी च । सौम्यैः स्मरारिनिधनेष्वधियोग इन्दोस्तैश्चमूपसचिवक्षितिपालजन्मा सम्पन्नसौख्यविभवा हतशत्रवश्च दीर्घायुषो विगतरोगभयाश्च जाताः । हित्वार्कं सुनफाऽनफा दुरुधुराः स्वान्त्योभयस्थैर्ग्रहैः शीतांशोः कथितोऽन्यथा तु बहुभिः कैमद्रुमोऽन्यैस्त्वसौ । केन्द्रे शीतकरेऽथवा ग्रहयुते कैमद्रुमो नेष्यते केचित् केन्द्रनवांशकेषु च वदन्त्युक्तिः प्रसिद्धा न तु । त्रिंशत् सरूपाः सुनफाऽनफाख्याः षष्टित्रयन्दौरुधुरे प्रभेदाः । इच्छाविकल्पैः क्रमशोऽभिनीय नीते निवृत्तिः पुनरन्यनीतिः । स्वयमधिगतवित्तः पार्थिवस्तत्समो वा भवति हि सुनफायां धीधनख्यातिमांश्च । प्रभुरगदशरीरः शीलवान् ख्यातकीर्त्तिर्विषयसुखसुवेषो निर्वृतश्चानफायाम् । उत्पन्नभोगसुखभुग्धनवाहनाढ्यस्त्यागान्वितो दुरुधुराप्रभवः सुभृत्यः । कैमद्रुमे मलिनदुःखितनीचनिःस्वाः प्रेष्याः खलाश्च नृपतेरपि वंशजाताः । उत्साहशौर्य्यधनसाहसवान् महीजः सौम्यः पटुः सुवचनो निपुणः कलासु । जीवोऽर्थधर्मसुखभाग्नृपपूजितश्च कामी भृगुर्बहुधनो विषयोपभोक्ता । परविभवपरिच्छदोपभोक्ता रवितनयो बहुकार्य्यकृद्गणेशः । अशुभकृदुडुपोऽह्नि दृश्यमूर्त्तिर्गलिततनुश्च शुभोऽन्यथान्यदूह्यम् ।

लग्नाद्गतौ वसुमान् वसुमांश्चगाङ्कात्सौम्यग्रहेरूपचयोपगतैः समस्तैः। द्वाभ्यां समोऽल्पवसुमांश्च तदूनतायामन्येष्वसत्स्वपि फलेष्विदमुत्कटेन"।

द्विग्रहादियोगास्तु १२ अ० उक्ता यथा

"तिग्मांशुर्जनयत्युषेशसहितो यन्त्राश्मकारं नरं भौमेनाघरतं बुधेन निपुणं धीकीर्त्तिसौख्यान्वितम्। क्रूरं वाक्पतिनान्यकार्यनिरतं शुक्रेण रङ्गायुधैर्लब्धस्वम् रविजेन धातुकुशलं भाण्डप्रकारेषु वा। कूटस्त्र्यासवकुम्भपण्यमशिवं मातुः सवक्रः शशी संज्ञः प्रश्रितवाक्यमर्थनिपुणं सौभाग्यकीर्त्यान्वितम्। विक्रान्तं कुलमुख्यमस्थिरमतिं वित्तेश्वरं साङ्गिरा वस्त्राणां ससितः क्रयादिकुशलं सार्किः पुनर्भूसुतम्। मूलादिस्नेहकूटैर्व्यवहरति वणिग्बाहुयोद्धा ससौम्ये पुर्य्यध्यक्षः सजीवे भवति नरपतिः प्राप्तवित्तो द्विजो वा। गोपो मल्लोऽथ दक्षः परयुवतिरतो द्यूतकृत् सासुरेज्ये दुःखार्त्तोऽसत्यसन्धः ससवितृतनये भूमिजे निन्दितश्च। सौम्ये रङ्गचरो बृहस्पतियुते गीतप्रियो नृत्यविद्वाग्मी भूगणपः सितेन मृदुना मायापटुर्लङ्घकः। सद्विद्यो धनदारवान् बहुगुणः शुक्रेण युक्ते गुरौ। ज्ञेयः श्मश्रुकरोऽसितेन घटकृज्जातोऽन्नकारोऽपि वा। असितसितसमागमेऽल्पचक्षुर्युवतिसमाश्रयसंप्रवृद्धवित्तः। भवति च लिपिपुस्तचित्रवेत्ता कथितफलैः परतो विकल्पनीयाः"।

अथ नक्षत्रभेदे जन्मफलम् बृहज्जातके १६ अ०।

"प्रियभूषणः सुरूपः सुभगो दक्षोऽश्विनीषु मतिमांश्च। कृतनिश्चयः सत्यवाग् दक्षः सुखितश्च भरणीषु। बहुभुक्परदाररतस्तेजस्वी कृत्तिकासु विख्यातः। रोहिण्यां सत्यशुचिः प्रियंवदः स्थिरमतिः सुरूपश्च। चपलश्चतुरो भीरुः पटुरुत्साही धनी मृगे भोगी। शठगर्वितः कृतघ्नो हिंस्रः पापश्च रौद्रर्क्षे ६। दान्तः सुखी सुशीलो दुर्मेधो रोगभाक् पिपासुश्च। अल्पेन च सन्तुष्टः पुनर्वसौ जायते मनुजः। शान्तात्मा सुभगः पण्डितो धनी धर्मसंश्रितः पुष्ये। शठसर्वभक्षः पापः कृतघ्नधूर्त्तश्च भौजङ्गे ६। बहुभृत्यधनोभोगी पितृसुभक्तो महोद्यमः पित्र्ये १०। प्रियवाग् दाता द्युतिमानटनो नृपसेवको भाग्ये ११। सुभगो विद्याप्तधनो भोगी सुखभाग् द्वितीयफाल्गुन्य म्। उत्साही धृष्टः पानपोऽघृणी तस्करो हस्ते। चित्राम्बरमाल्यधरः सुलोचनाङ्गश्च भवति चित्रायाम्। दान्तो वणिक् कृपालुः प्रियवाग् धर्माश्रितः

स्वातौ। ईर्ष्युर्लुब्धो द्युतिमान् वचनपटुः कलहकृद्विशाखासु। आढ्यो विदेशवासी क्षुधालुरटनोऽनुराधासु। ज्येष्ठासु न बहुमित्रः सन्तुष्टो धर्मकृत् प्रचुरकोपः। मूले मानी धनवान् सुखी न हिंस्रः स्थिरो भोगी। इष्टानन्दकलत्रो मानी दृढः सौहृदश्च जलदैवे २०। वैश्वे २१ विनीतधार्मिकबहुमित्रः कृतज्ञसुभगश्च। श्रीमान् श्रवणे श्रुतवानुदारो धनान्वितः ख्यातः। दाताऽऽढ्यः शूरः गीतप्रियो धनिष्ठासु धनलुब्धः। स्फुटवाग् व्यसनी रिपुहा साहसिकः शतभिषजि दुर्ग्राह्यः। भाद्रपदासूद्विग्नः स्त्रीजितधनी पटुरदाता च। वक्ता सुखी प्रजावान् जितशत्रुर्धार्मिको द्वितीयासु। सम्पूर्णाङ्गः सुभगः शूरः शुचिरर्थवान् पौष्णे"२७।

जन्मराशिफलम् तत्रैव १७ अ०।

"वृत्ताताम्रदृगुष्णशाकलघुभुक् क्षिप्रप्रसादोऽटनः कामी दुर्बलजानुरस्थिरधनः शूरोऽङ्गनावल्लभः। सेवाज्ञः कुनखी व्रणाङ्कितशिरोमानी सहोत्थाग्रजः शक्त्या पाणितलेऽङ्कितोऽतिचपलस्तोये च भीरुः क्रिये १। कान्तः खेलगतिः पृथूरुवदनः पृष्ठास्यपार्श्वेऽङ्कितस्त्यागी क्लेशसहः प्रभुः ककुदवान् कन्याप्रजः श्लेष्मजः। पूर्वैर्बन्धुधनात्मजैर्विरहितः सौभाग्ययुक्तः क्षमी दीप्ताग्निः प्रमदाप्रियः स्थिरसुहृन्मध्यान्त्यसौख्ये गवि २। स्त्रीलोलः सुरतोपचारकुशलस्ताम्रेक्षणः शास्त्रविद्दूतः कुञ्चितमूर्द्धजः पटुमतिर्हास्येङ्गितद्यूतवित्। चार्वङ्गः प्रियवाक् प्रभक्षणरुचिर्गीतप्रियो नृत्यवित् क्लीवैर्याति रतिं समुन्नतनसश्चन्द्रे तृतीयर्क्षगे ३। आवक्रद्रुतगः समुन्नतकटिः स्त्रीनिर्जितः सत्सुहृद्दैवज्ञः प्रचुरालयः क्षयधनैः संयुज्यते चन्द्रवत्। ह्रस्वः पीनगलः समेति च वशं साम्ना सुहृद्वत्सलस्तोयोद्यानरतः स्ववेश्मसहिते जातः शशाङ्के नरः। तीक्ष्णः स्थूलहनुर्विशालवदनः पिङ्गेक्षणोऽल्पात्मजः स्त्रीद्वेषी प्रियमांसकाननगः कुप्यत्यकार्ये चिरम्। क्षुत्तृष्णोदरदन्तमानसरुजासंपीडितस्त्यागवान् विक्रान्तः स्थिरधीः सुगर्वितमना मातुर्विधेयोऽर्कभे ५। व्रीडामन्थरचारुवीक्षणगतिः स्रस्तांसबाहुः सुखी श्लक्ष्णः सत्यरतः कलासु निपुणः शास्त्रार्थविद्धार्मिकः। मेधावी सुरतप्रियः परगृहैर्वित्तैश्च संयुज्यते कन्यायां ६ परदेशगः प्रियवचाः कन्याप्रजोऽल्पात्मजः। देवब्राह्मणसाधुपूजनरतः प्राज्ञः शुचिः स्त्रीजितः प्रांशुश्चोन्नतनासिकः कृशचलद्गात्रोऽटनोऽर्थान्वितः। हीनाङ्गः क्रयविक्रयेषु कुशलो देवद्वि-

नाना सहग बन्धूनामुपकारकृद्धिरुचितश्चयक्तस्तु मेषे भप्रमे७।
पृथुनयनवक्षाः तनजङ्घोरुजानुर्जनकगुरुवयुक्तः शौर्यवान्
व्याधितश्च। नरपतिकृतपूज्यः पिङ्गलः क्रूरचेष्टो भव-
कुलिशखगाङ्कस्तनपार्योऽग्निजातः ८। व्याघ्रीयाघोंशिरो-
धरः विषमनतदुगा वि...मान् वक्ता स्युनरदमखोऽध-
रनशः कर्मोद्यतः शिल्पवित्। कुञ्जांसः कनखो समांसल
भुजः प्रागल्भ्यवान् धर्मविद्वन्धुद्विट् न बलात् समेति
च यः सान्त्वैकसाध्योऽऽस्वजः ९। नित्यं लालयति स्वदा-
रतनयान् धर्मध्वजोऽधःकृशः स्वक्षः क्षामकटिर्गृहीतवचनः
सौभाग्ययुक्तोऽलसः। शीतालुर्मनुजोऽटनश्च मकरे १०
सत्त्वाधिकः काव्यकृत् लुब्धो गम्यजराङ्गनासु निरतः संत्यक्त
लज्जोऽधमः। करभगलशिरालुः स्वरलोमशोऽघतनुः
पृथुचरणोरुपृष्ठजघनास्यकटीजठरः। परवनिताधपापनि-
रतः क्षयवृद्धियुतः प्रियकुसुमानुलेपनसुहृद्घटजोऽध्व
सहः। परजनधनभोक्ता दारवासोऽनुरक्तः समरुचिर
शरीरस्तुङ्गनासो कृतज्ञः। अभिभवति सपत्नान् स्त्री ज-
तश्चारुदृष्टिर्द्युतिनिधिधनभोगी पण्डितश्चान्यराशौ १२।
बलवति राशौ तदधिपतौ च स्वबलयुतः स्यादि तु
हिमांशुः। कथितफलानामधिकफलदाता शशिवदतोन्ये
ऽनुपरिचिन्त्याः"।

सूर्य्यादि ग्रहाणां राशिफलानि तत्रैव १८अ० उक्तं यथा
"प्रथितश्चतुरोऽटनोऽल्पवित्तः क्रियगे त्वायुधभृद्वितु
ङ्गभागे। गवि वस्त्रसुगन्धपण्यजीवी वनिताद्विट् कुश-
लश्च गेयवाद्ये। विद्याज्योतिषवित्तवान् मिथुनगे भानौ
कुलीरे४ स्थित तीक्ष्णोऽस्वः परकार्यकृच्छ्रमपरः क्लेशैश्च
संयुज्यते। सिंहस्थे५ वनशैलगोकुलरतिर्वीर्यान्वितोऽज्ञः
पुमान्, कन्यास्थे६ लिपिलेख्यकाव्यगणितज्ञानान्वितः स्त्री
वपुः। जातस्तौलिनि ७गौ शौण्डिकोऽध्वनिरतो हैरण्यको
नीचकृत् क्रूरः साहसिकः विषार्जितधनः शस्त्रान्तगोऽ-
लिद्रस्थिते। सत्पूज्यो धनवान् धनुर्द्धरगते९ तीक्ष्णो भिष-
क्कारुको नीचोऽज्ञः कुवणिग्मृगे१०ऽल्पधनवाल्लुब्धोऽन्य
भाग्ये रतः। नीचो घटे११ तनयभाग्यपरिच्युतोऽस्वस्तो-
योत्थपण्यविभवो वनिताहतोऽन्त्ये१२। सू०। नरपतिसत्कृतोऽटनश्चमूपवणिक्सधनाः क्षततनुचोरभूरिविषयांश्च
प्रतिमे विभागे लब्धादिगेऽर्कहिमरश्मिदिनेशयुक्ते। नरपति
कुजः स्वगृहे१।८। युवतिजितान् सुहृत्सु विषमान् पर-
दाररतान् कुहकसुवेषभीरुपरुषान् सितभे२।७ जनयेत्।
बौधे३।६ऽसहस्तनयवान् विसुहृत् कृतज्ञो गान्धर्वयुद्धकुशलः

कृपणोऽभयोऽर्थी चन्द्रस्थयान् सलिलयानसमर्जितः
स्वः भ्रातृश्च भूमितनये विकलः खलश्च। निस्वः क्लेशसहो
वनान्तरचरः सिंहे५ऽल्पदाराल्मजो जैवे९।१२ऽनैक-
रिपुर्नरेन्द्रसचिवः ख्यातोऽभयोऽल्पात्मजः। दुःखार्तो
विधनोऽटनोऽनृतरतस्तीक्ष्णश्च कुम्भे ११ स्थिते भौमे
भूरिधनात्मजो मृग १० गत भूपोऽथवा तत्समः। म०।
द्यूतर्णपानरततनास्तिकचौरनिस्वाः कुस्त्रीककूटकृद-
सत्यरताः कुजर्क्षे १।८। आचार्य्यभूरिसुतदारधनार्ज-
नेष्टाः शौक्रे २।७वदान्यगुरुभक्तिरताश्च सौम्ये। विक-
त्थनः शास्त्रकलाविदग्धः प्रियंवदः सौख्यरतस्तृतीये३
जलार्जितस्वः स्वजनस्य शत्रुः शशाङ्कजे शीतकरर्क्ष४युक्ते।
स्त्रीद्वेष्यो विधनसुखात्मजोऽटनोऽज्ञः स्त्रीलोलः स्वपरि-
भवोऽर्कराशिगे५ ज्ञे। त्यागी ज्ञः प्रचुरगुणः सुखी क्षमा-
वान् युक्तिज्ञो विगतभयश्च षष्ठराशौ ६। परकर्मकृदस्वः
शिल्पबुद्धिकृद्वान् विष्टिकरो बुधेऽर्कजर्क्षे १०।११। नृप-
सत्कृतपण्डिताप्तवाक्यो नवमे९ १२ऽन्त्ये जितसेवकोऽन्त्य
शिल्पः" बु०। सेनाधीर्बहुवित्तदारतनयो दाता
सुभृत्यः क्षमी तेजोदारगुणान्वितः सुरगुरौ ख्यातः
पुमान् कौजभे१।८। कन्याङ्कः सुखोऽर्थमित्रतनयस्त्यागी
प्रियः शौक्रभे२।७बौधे ३।६भूरिपरिच्छदात्मजसुहृत्-
साचिव्ययुक्तः सुखी। चान्द्रे ४ रत्नसुतस्वदारविभवः
प्रज्ञासुखैरन्वितः सिंहे स्याद् बलनायकः सुरगुरौ प्रोक्तश्च
यच्चन्द्रभे। स्वर्क्षे ९।१२ माण्डलिको नरेन्द्रसचिवः
सेनापतिर्वा धनी कुम्भे ११ कर्कटवत् फलानि मकरे १०
नीचोऽल्पवित्तोऽसुखी।वृ०। परयुवतिरतस्तदर्थवादैर्हृत-
विभवः कुलपांसनः कुजर्क्षे १।८। स्वबलमतिधनो नरेन्द्र-
पूज्यः स्वजनविभुः प्रथितोऽभयः सिते स्वे २।७। नृप-
कृत्यकरोऽर्थवान् कलाविन्मिथुने३ षष्ठगते६ऽतिनीच-
कर्मा। रविजर्क्ष१०।११ गतेऽमरारिपूज्ये सुभगः
स्त्रीविजितो रतः कुनार्याम्। द्विभार्य्योऽर्थी भीरुः
प्रबलमदशोकश्च शशिभे ४ हरौ योषाप्राप्तार्थः प्रवरयुवति-
र्मन्दतनयः। गुणैः पूज्यः सस्वस्तुरगहृसहिते
दानवगुरौ झषे १२ विद्वानाढ्यो नृपजनितपूजोऽति-
सुभगः। शु०। मूर्खोऽटनः कपटवान् विसुहृद्यमेऽजे१
कीटे ८ तु बन्धवधभाक् चपलोऽघृणश्च। निर्ह्रीसुखार्थ-
तनयः स्खलितश्च लेख्ये रक्षापतिर्भवति-मुख्यपतिश्च बौधे३
६। वन्ध्यस्त्रीष्टोनवहुविभवो भूरिभार्य्यो वृषस्थे२ख्यातः
स्वोच्चे७ गणपुरबलग्रामपूज्योऽर्थवांश्च। ४कर्किघटस्थो-

ऽश्विकलदशनो मातृहीनोऽसुतोऽस्वः सिंहे५ऽनार्य्यो विसुखतनयो शिल्पकृत् कर्य्यपुत्रे । स्वःस्थःप्रत्ययितो नरेन्द्रभवने सत्पुत्रजायाधनो जीवक्षेत्र९।१२गतेऽर्कजे पुरबलग्रामाग्रनेताऽथ वा । अन्यस्त्रीधनहृतः पुरबलग्रामाग्रणीर्मन्ददृक्स्वक्षे ते१० ११। मलिनस्थिरार्थविभवो भोक्ता च जातः पुमान् । श० । शिशिरकरसमानमीक्षणानां सदृशफलं प्रवदन्ति लग्नजातम् । फलमधिकमिदं यदत्र तत्तद्भवनभनाथगुणैर्विचिन्तनीयम्” ।

लग्नतदंशयोर्य्य द्रेष्काणफलम् १९अ० तत्रैवोक्तं यथा

“चन्द्रे भूपबुधौ नृपोपमगुणी स्तेनोऽधनश्चा१जगे निःस्वः स्तेन नृमान्यभूपधनिनः प्रेष्यः कुजाद्यैर्गवि२ । नृस्थे ३ ऽयोव्ययहारिपार्थिवबुधाभोक्तन्तुवायो धनी स्वर्क्षे४ योद्धृकविसुभूमिपतयोऽयोजीविदृग्रोगिणौ । ज्योतिर्ज्ञाब्यनरेन्द्रनापितनृपक्ष्मेशा बुधाद्यैर्हरौ५ तद्वद्भूपचमूपनैपुणयुताः षष्ठे६ शुभैस्त्र्याश्रयः। जूके७भूपसुवर्णकारवणिजः शेषेक्षिते नैकृती,कीटे८ युग्मपिता नतश्च रजकोऽव्यङ्गोऽधनो भूपतिः । ज्ञात्युर्वीशजनाश्रयश्च तुरगे९ पापैः सदम्भः शठश्चाप्युर्वीशनरेन्द्रपण्डितधनी द्रव्योनभूपो मृगे१० । भूपो भूपसमोऽन्यदारनिरतः शेषैश्च कुम्भस्थिते११ हास्यज्ञो नृपतिर्बुधश्च झषगे१२ पापश्च पापेक्षिते । होरेशर्क्षदलाश्रितः शुभकरोदृष्टः शशी तद्गतस्त्र्यंशे तत्पतिभिः सुहृद्भवनगैर्वीक्षितः शस्यते । यत् प्रोक्तं प्रतिराशिवीक्षणफलं तद्द्वादशांशे स्मृतं सूर्य्याद्यैरवलोकितेऽपि शशिनि ज्ञेयं नवांशेष्वतः । आरक्षिको बधरुचिः कुशलो नियुद्धे भूपोऽर्थवान् कलहकृत् क्षितिजांशसंस्थे । मूर्खोऽन्यदारनिरतः सुकविः सितांशे सत्काव्यकृत् सुखपरोऽन्यकलत्रगश्च । बौधे हि रङ्गचरचौरकवीन्द्रमन्त्री गेयज्ञशिल्पनिपुणः शशिनि स्थितेऽंशे । स्वांशेऽल्पगात्रधनलुब्धतपस्विमुख्यः स्त्रीपोष्यकृत्यनिरतश्च निरीक्ष्यमाणे । सक्रोधो नरपतिसंमतो निधीशः सिंहांशे प्रभुरसुतोऽतिहिंस्रकर्म्मा । जीवांशे प्रथितबलो रणोपदेष्टा हास्यज्ञः सचिवविकामवृद्धशीलः । अल्पापत्यो दुःखितः सत्यपि स्वे मानासक्तः कर्म्मणि स्वेऽनुरक्तः । दुष्टस्त्रीष्टः कार्पणश्चार्किभागे चन्द्रे मानौ तद्वदिन्द्वादिदृष्टे । वर्गोत्तमस्वपरगेषु शुभं यदुक्तं तत्पुष्टमध्यलघुताशुभमुत्क्रमेण । वीर्य्यान्वितोऽंशकपतिर्निरुणद्धि पूर्वं राशीक्षणस्य फलमंशफलं ददाति” ।

लग्नादिद्वादशभावस्थसूर्य्यादिग्रहफलम् तत्रैव२०अ०उक्तं यथा

“शूरस्तब्धो विकलनयनो निर्घृणोऽर्के तनुस्थे मेषे सस्वस्तिमिरनयनः सिंहसंस्थे निशान्धः । नीचेऽन्धोऽस्वः शशिगृहगते बुद्बुदाक्षः पतङ्गे भूरिद्रव्यो नृपहृतधनो वक्त्ररोगी द्वितीये२ । मतिविक्रमवान् तृतीये३गेऽर्के विसुखपीडितमानसश्चतुर्थे४ । असुतो धनवर्जितस्त्रिकोणे५ बलवान् शत्रुजितश्च शत्रुयाते । स्त्रीभिर्गतः परिभवं मदगे७ पतङ्गे स्वल्पात्मजो निधनगे८ विकलेक्षणश्च । धर्मे९ सुखार्थसुखभाक् सुतशौर्यभाक् खे१० लाभे११ प्रभूतधनवान् पतितस्तु रिष्फे१२। सू०। मूकोन्मत्तजडान्धहीनबधिरप्रेष्याः शशाङ्कोदये१ स्वर्क्षोच्चगते धनी बहुसुतः सस्वः कुटुम्बी धने२ । हिंस्रो भ्रातृ३गते सुखे सतनये५ तत्प्रोक्तभावान्वितो नैकारिर्मृदुकायवह्निमदनस्तीक्ष्णोऽलसश्चारिगे६ । ईर्ष्युस्तीव्रमदो मदे७ बहुमतिर्व्याध्यर्दितश्चाष्टमे८ सौभाग्यात्मजमित्रबन्धुधनभाक् धर्मे९स्थिते शीतगौ । निष्पत्तिं समुपैति धर्मधनधीशौर्य्यैर्युतः कर्मगे१० ख्यातो भावगुणान्विते भव११गते क्षुद्रोऽङ्गहीनो व्यये१२। च० । “लग्ने१ कुजे क्षततनुर्धनगे २ कदन्नो धर्मे९ऽघवान् खरकरप्रतिमोऽन्यसंस्थः। म०। विद्वान् धनी प्रबलपण्डितमन्त्रशत्रुर्धर्म्मज्ञविश्रुतगुणः परतोऽर्कवज्ज्ञे । बु० । विद्वान् सुवाक्यः कृपणः सुखी च धीमानशत्रुः पितृतोऽधिकश्च । नीचस्तपस्वी सधनः सलाभः खलश्च जीवे क्रमशो विलग्नात् । वृ०। स्मरनिपुणः सुखितश्च विलग्ने प्रियकलहोऽस्त७गते सुरतेप्सुः । तनय५गते सुखितो भृगुपुत्रे गुरुवदतोऽन्यगृहे द्रविणी स्यात् । शु० । अदृष्टार्थो रोगी मदनवशगोऽत्यन्तमलिनः शिशुत्वे पीडार्तः सवितृसुतलग्नेऽलसवाक्। गुरु९।१२-स्व१०।११त्रौ७स्थे नृपतिसदृशो ग्रामपुरपः सुविद्वांश्चावङ्गोदिनकरसमोऽन्यत्र कथितः। श०। सुहृदरिपरकीयस्वर्क्षतुङ्गस्थितानां फलमनु परिचिन्त्यं लग्नदेहादिभावैः। समुपचयविपुले सौम्यपापेषु सत्यः कथयति विपरीतं रिष्फषष्ठाष्टमेषु । उच्चत्रिकोणस्वसुहृच्छत्रुनीचगृहार्कगैः शुभं संपूर्णपादोनदलपादाल्पनिःफलम्” ।

आश्रयफलं तत्रैव २१अ० उक्तं यथा ।

“कुलसमकुलमुख्यबन्धुपूज्या धनिसुखिभोगिनृपाः स्वभैकवृद्ध्या । परविभवसुहृत्स्वबन्धुपोष्या गणपबलेशनृपाश्च मित्रभेषु । जनयति नृपमेकोऽप्युच्चगो मित्रदृष्टः प्रचुरधनसमेतं मित्रयोगाच्च सिद्धम् । विधनविसुखमूढव्याधितो बन्धतप्तो वधदुरितसमेतः शत्रुनीचर्क्षगेषु । न

कुम्भलग्नं शुभमाह सत्यो न भागभेदाद् यवना वदन्ति । कस्यांशभेदो न तथास्ति राशेरतिप्रसङ्गस्त्विति विष्णुगुप्तः । यातेष्वसत्स्वसमभेषु दिनेशहोरां ख्यातो महोद्यमबलार्थयुतोऽतितेजाः । चान्द्रीं शुभेषु युजि मार्दवकान्तिसौख्यसौभाग्यधीमधुरवाक्ययुतः प्रजातः । तास्वेव होरास्वपरर्क्षगेषु ज्ञेया नराः पूर्वगुणेषु मध्याः । व्यस्तहोराभवनस्थितेषु मर्त्या भवन्त्युक्तगुणैर्विहीनाः । कल्याणरूपगुणमात्मसुहृद्दृकाणे चन्द्रोऽन्यगस्तदधिनाथगुणं करोति । व्यालोद्यतायुधचतुश्चरणाण्डजेषु तीक्ष्णोऽतिहिंस्रगुरुतल्परतोऽटनश्च । स्तेनो भोक्ता पण्डिताढ्यो नरेन्द्रः क्लीवः शूरो विष्टिकृद्दासवृत्तिः । पापो हिंस्रोऽभीश्च वर्गोत्तमांशेष्वेषामीशा राशिवद्द्वादशांशैः । जायान्वितो वस्त्रविभूषणसत्वयुक्तस्तेजोऽतिसाहसयुतश्च कुजे स्वभागे । रोगी स्मृतस्वयुवतिर्विषमोऽन्यदारो दुःखी परिच्छदयुतो मलिनोऽर्कपुत्रे । स्वांशे गुरौ धनयशःसुखबुद्धियुक्तास्तेजस्विपूज्यनिरुगुद्यमभोगवन्तः । मेधाकलाकपटकाव्यविवादशिल्पशास्त्रार्थसाहसयुताः शशिजेऽतिमान्याः । स्वे त्रिंशांशे बहुसुतसुखारोग्यभाग्यार्थरूपः, शुक्रे तीक्ष्णः सुललितवपुः सुप्रकीर्णेन्द्रियश्च । शूरस्तब्धौ विषमवधकौ सद्गुणाढ्यौ सुखितौ चार्विङ्गेष्टौ रविशशियुतेष्वारपूर्वांशकेषु" प्रकीर्णकफलं तत्रैव २३अ० उक्तं यथा

"स्वर्क्षतुङ्गमूलत्रिकोणगाः कण्टकेषु यावन्त आश्रिताः । सर्व एव तेऽन्योन्यकारकाः कर्मगस्तु तेषां विशेषतः । कर्कटोदयगते यथोडुपे स्वोच्चगाः कुजयमार्कसूरयः । कारका निगदिताः परस्परं लग्नगस्य सकलोऽम्बराम्बुगः । स्वत्रिकोणोच्चगो हेतुरन्योन्यं यदि कर्मगः । सुहृत्तद्गुणसम्पन्नः कारकश्चापि स स्मृतः । शुभं वर्गोत्तमे जन्म वेशिस्थाने च सद्ग्रहे । अशून्येषु च केन्द्रेषु कारकाख्यग्रहेषु च । मध्ये वयसः सुखप्रदाः केन्द्रस्था गुरुजन्मलग्नपाः । पृष्ठोभयकोदयर्क्षगास्त्वन्तेऽन्तःप्रथमेषु पाकदाः । दिनकररुधिरौ प्रवेशकाले गुरुभृगुजौ भवनस्य मध्ययातौ । रविसुतशशिनौ विनिर्गमस्थौ शशितनयः फलदस्तु सर्वकालम्" ।

स्त्रीजन्मनि विशेषस्तत्रैवोक्तः २४ अ० यथा

"यद्यत्फलं नरभवेऽक्षममङ्गनानां तत्तद्वदेत् पतिषु वा सकलं विधेयम् । तासां तु भर्तृमरणं निधने वपुस्तु लग्नेन्दुगं सुभगताऽस्तमये पतिश्च । युग्मेषु लग्नशशिनोः प्रकृतिस्थिता स्त्री सच्छीलभूषणयुता शुभदृष्टयोश्च । ओजस्थयोश्च पुरुषाकृतिशीलयुक्ता पापा च पापयुतवीक्षितयोर्गुणोना । कन्यैव दुष्टा व्रजतीह दास्यं साध्वी समाया कुचरित्रयुक्ता । भूम्यात्मजर्क्षे क्रमशोंऽशकेषु वक्रार्किजीवेन्दुजभार्गवाणाम् । दुष्टा पुनर्भूः सगुणा कलाज्ञा ख्याता गुणैश्चासुरपूजितर्क्षे । स्यात् कापटी क्लीवसमा सती च बौधे गुणाढ्या प्रविकीर्णकामा । स्वच्छन्दा पतिघातिनी बहुगुणा शिल्पिन्यसाध्वीन्दुभेऽनाचारा कुलटार्कभे नृपवधूः पुंश्चेष्टिताऽगम्यगा । जैवे(९।१२)नैकगुणाल्परत्यतिगुणा विज्ञानयुक्ता सती । दासी नीचरतार्किभे(१०।११)पतिरता दुष्टप्रजा स्वांशकैः । शशिलग्नसमायुक्तैः फलं त्रिंशांशकैरिदम् । बलाबलविकल्पेन तयोरुक्तं विचिन्तयेत् । दृक्संस्थावसितसितौ परस्परांशे शौक्रे वा यदि घटराशिसम्भवोंऽशः । स्त्रीभिः स्त्री मदनविषानलं प्रदीप्तं संशान्तिं नयति नराकृतिस्थिताभिः । शून्ये कापुरुषोऽबलेऽस्तभवने सौम्यग्रहावीक्षिते क्लीवोऽस्ते बुधमन्दयोश्चरगृहे नित्यं प्रवासान्वितः । उत्सृष्टा रविणा कुजेन विधवा बाल्येऽस्तराशिस्थिते कन्यैवाशुभवीक्षितेऽर्कतनये द्यूने जरां गच्छति । आग्नेयैर्विधवाऽस्तराशिसहितैर्मिश्रैः पुनर्भूर्भवेत् क्रूरे हीनबलेऽस्तगे स्वपतिना सौम्ये स्थिते प्रोज्झिता । अन्योन्यांशगयोः सितावनिजयोरन्यप्रसक्ताङ्गना द्यूने वा यदि शीतरश्मिसहितौ भर्त्तुस्तदानुज्ञया । सौरारर्क्षे लग्नगे सेन्दुशुक्रे मात्रा सार्द्धं बन्धकी पापदृष्टे । कौजेऽस्तांशे सौरिणा व्याधियोनिश्चारुश्रोणी वल्लभा सद्ग्रहांशे । वृद्धो मूर्खः सूर्यजर्क्षेंऽशके वा स्त्रीलोलः स्यात् क्रोधनश्चावनेये । शौक्रे कान्तोऽतीव सौभाग्ययुक्तो विद्वान् भर्त्ता नैपुणज्ञश्च बौधे । मदनवशगतो मृदुश्च चान्द्रे त्रिदशगुरौ गुणवान् जितेन्द्रियश्च । अतिमृदुरतिकर्मकृच्च सौर्ये भवति गृहेऽस्तमयस्थितेंऽशके वा । ईर्ष्यान्विता सुखपरा शशिशुक्रलग्ने ज्ञेन्द्वोः कलासु निपुणा सुखिता गुणाढ्या । शुक्रज्ञयोस्तु रुचिरा सुभगा कलाज्ञा त्रिष्वप्यनेकवसुसौख्यगुणा शुभेषु । क्रूरेऽष्टमे विधवता निधनेश्वरोंऽशे यस्य स्थितो वयसि तस्य समे प्रदिष्टा । सत्स्वर्थगेषु मरणं स्वयमेव तस्याः कन्यालिगोहरिषु चाल्पसुतत्वमिन्दौ । सौरे मध्यबलेन रहितैः शीतांशुशुक्रेन्दुजैः शेषैर्वीर्यसमन्वितैः पुरुषिणी यद्योजराश्युद्गमः । जीवारास्फुजिदैन्दवेषु बलिषु प्राग्लग्नराशौ समे विख्याता भुवि नैकशास्त्र-

निपुणा स्त्री ब्रह्मवादिन्यपि। पापेऽस्ते नवमगतग्रहस्य तुल्यां प्रव्रज्यां युवतिरुपैत्यसंशयेन। उद्वाहे वरणविधौ प्रदानकाले चिन्तायामपि सकलं विधेयमेतत्"। जातक पद्धत्यादौ विस्तरो दृश्यः। ५सुन्दरे त्रि० चतुर्जातकम्।

जातकचक्रम् ज्यो० उक्ते जातस्य शुभाशुभसूचके चक्रभेदे तच्च चक्रं ज्यो० त० उक्तं यथा

"युद्धजयार्णवे यस्मिन् भे स्थितोभानुस्तदादिवीणि मस्तके। मुखे त्रीणि तथा द्वे मे स्कन्धयोर्भुजयोरुभे। द्वे करयोः पञ्च हृदि नाभावेकं तथा गुदे। तथा जानुयुगे द्वे द्वे पादयोर्जलधिं४ न्यसेत्। चरणर्क्षेषु यो जातः सोऽल्पायुर्भवति प्रिये!। जानुनोर्भ्रमणाशक्तो गुह्ये-स्यात् पारदारिकः। नाभौ स्वल्पधनो देवि! हृदये स्यान्महाधनः। पाण्योर्जातो भवेच्चौरो भुजयोर्दुःख भाजनम्। स्कन्धयोर्भोगभोगी च मुखे धर्मरतो धनी। मूर्द्धि राजा भवेद्देवि! बालानां जन्मतोवदेत्"। स्वरोदये। "मुखे शीर्षे शतं वर्षं नवतिः स्कन्धयोर्द्वयोः। पञ्चाशीतिर्हृदि प्रोक्ता हस्तयोः सप्ततिः क्रमात्। बाह्वोः षट्षष्टिवर्षाणि गुह्ये षट्षष्टिका क्रमात्। पञ्चाशत् जङ्घयोः पादे निर्द्धनश्चाल्पजीवनः"।

जातकर्मन् न० जाते कर्म। पुत्रजन्मनिमित्ते पितृकर्त्तव्ये पुत्रसंस्कारभेदे। तच्च आश्व० गृ० १।१५।१ दर्शितं यथा।

"कुमारं जातं पुराऽन्यैरालम्भात् सर्पिर्मधुनी हिरण्यनिकाषं हिरण्येन प्राशयेत् "प्र ते ददामि मधुनो घृतस्य वेदं सवित्रा प्रसूतं मघोनाम्। आयुष्मान् गुप्तो देवताभिः शतं जीव शरदो लोके अस्मिन्निति"। सू०। "इदं जातकर्म। कुमारग्रहणं कुमारीनिवृत्त्यर्थम्। ननु कुमार्य्या अपि भवत्येव जातकर्म। कुतः। वक्ष्यति "आवृतैव कुमार्य्याः" इति, उच्यते। प्रवासादागतस्य विहितं कर्मावृता भवति न जातकर्म अनन्तरत्वात्। एवमेके अन्ये पुनरावृतैव कुमार्य्या इत्येतदुभयार्थमिति वदन्ति। तेन कुमार्य्या अपि जातकर्म भवति। मनुनाप्युक्तम् "अमन्त्रिका तु कार्य्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः" इति। तर्हि कुमारग्रहणं किमर्थम्? अधिकारार्थम्। "अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेदित्युपनयनं कुमारस्यैव यथा स्यात् न कुमार्य्या इति। ननु ब्राह्मणमिति पुंलिङ्गनिर्द्देशादेव न भविष्यति। न जातिनिर्द्देशे लिङ्गमविवक्षितम्। यथा ब्राह्मणो न हन्तव्य इति ब्राह्मण्यपि न हन्यते एवमत्रापि स्त्रियाः प्रसज्यते तन्निवृत्त्यर्थं कुमारग्रहणमिति। जातग्रहणमप्यधिकारार्थम्। "गोदानं षोडशे वर्षे" इति जन्मतः प्रभृतिषोड़शोयथा स्यात् उपनयनप्रभृति मा भूदिति। पुरा पूर्वमित्यर्थः अन्यग्रहणमनधिकृतालम्भनात् प्राक् कर्म कर्त्तव्यमित्येवमर्थम्। सर्पिर्मधुनी हिरण्येन निकाशयति। ते हिरण्यसंसृष्टे हिरण्येन प्राशयेत् मातुरुपस्थ आसीनं "प्र ते ददामीति" मन्त्रेण नारा० वृ०।

"कर्णयोरुपनिधाय मेधाजननं जपति। "मेधान्ते देवः सविता मेधां देवी सरस्वती। मेधान्ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ"। सू०। "अस्य कर्णयोः हिरण्यं निधाय मेधाजननं जपति मेधान्त इति। उपग्रहणं तस्य मुखसमीपे आत्मनोमुखं निधाय जपार्थं मेधा जननमित्यस्य मन्त्रस्याख्या सकलान्त्रः। पर्यायेणोपनिधानमित्येके। अन्ये मन्त्रावृत्तिमिच्छन्ति" नारा० "गर्भैर्होमैर्जातकर्मचौड़मौञ्जीनिबन्धनैः। प्राङ् नाभिवर्द्धनात् पुंसो जातकर्म्म विधीयते" मनुः। "नाभिवर्द्धनात् नाभिसम्बन्धात् नाड़ीच्छेदनात्। वैजवापिः "जन्मनोऽनन्तरं कार्य्यं जातकर्म यथाविधि। दैवादतीतः कालश्चेत् अतीते सूतके भवेत्"। एवञ्च, "सद्भुञ्चराणिप्रभेष्वेणरुद्रेऽपि वा। गुरौ शुक्रेऽथ वा केन्द्रे जातकर्म्म च नाम च" इति ज्योतिःशास्त्रोक्तं दैवात् कालोत्कर्षे वेदितव्यम्। अनुत्कर्षेऽपि नक्षत्रादिनियमो न, नैमित्तिकस्य निमित्तानन्तरभावित्वेन निरवकाशत्वात् ज्यो० त०।

जातमात्र त्रि० जात एव। सद्योजाते। "जातमात्रं न यः शत्रुं रोगं च प्रशमं नयेत्" पञ्चत०।

जातरूप न० जातं प्रशस्तं जात+प्राशस्त्ये रूपप्। १स्वर्णे २धुस्तूरके पु० अमरः। ३उत्पन्नरूपे त्रि०। "न जातरूपच्छदजातरूपता" नैष०। "कमण्डलुरूपादाय जातरूपमयान् शुभान्" भा० स० ४७ अ०।

जातविद्या स्त्री जाते निष्पन्ने होमादौ विद्या विद्यतेऽनया विद्या प्रायश्चित्तज्ञापिका वाक्। होमादि निष्पत्त्यनन्तरं प्रायश्चित्तबोधके वाक्यभेदे "ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्याम्" ऋ० १०।७१।१२। "जाते जाते कर्त्तव्ये प्रायश्चित्तादौ विद्यां वेदयित्रीं वाचं वदति ब्रह्मा हि सर्वं वेदितुं योग्यो भवति खलु" भा०।

जातवेदस् पु० जातं सद्योजातं विन्दति प्राप्नोति विद–

लाभे असुन्। ६वह्नौ अमरः तस्य तथात्वञ्च ऋ० १।१।२० उक्तं "जन्मन् जन्मन् निहितो जातवेदाः" "जन्मन् जन्मन् सर्वेषु मनुष्येषु निहितो जातवेदाः" भा०। जातमात्रस्य जठरानलसम्पर्कात्तस्य तथात्वम्। २जातानां वेत्तरि च "आदाव जातवेदः" ऋ० १।४४।१ "हे जातवेदः जातानां वेदितः" भा० निरुक्ते ७।१९। तस्य बहुधा व्युत्पत्तिर्दर्शिता यथा

"जातवेदाः कस्माज्जातानि वेद जानाति वैनं विदुर्जाते जाते विद्यत इति वा जातवित्तो वा जातधनो जातविद्यो वा जातप्रज्ञानो यत्तज्जातः पशूनविन्दतेति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वमिति ब्राह्मणम्। तस्मात् सर्वानृतून् पशवोऽग्निमभिसर्पन्तीति च" ३जातप्रज्ञे ४जातधने ५सूर्य्ये च "उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः" ऋ० १५०।१। "जातवेदसः जातानां प्राणिनां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा" भा० "पञ्चमः पञ्चतपसां तपनो जातवेदसाम्" "विदुद्युते बाडवजातवेदसाम्" माघः। जातवेदस इदं स देवताऽस्य वा अण्। जातवेदस तत्सम्बन्धिनि त्रि०। "प्र नूनं जातवेदसमश्वम्" निरु० ७।२० धृता ऋक्। तद्देवताके सामभेदे मन्त्रे तृचे च तत्रैव निरुक्ते "तदेकमेव जातवेदसं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते यत्तु किञ्चिदाग्नेयं तज्जातवेदसां स्थाने युज्यते" इत्युपक्रमे "उत्तरे ज्योतिषी जातवेदसी उच्येते" भा०।

जातायन पुंस्त्री जातस्य गोत्रापत्यम् अश्वा० फञ्। जातस्य गोत्रापत्ये स्त्रियास्तु जातायाः अपत्यम् ढक्। जातेय जाताया अपत्ये पुंस्त्री।

जाति स्त्री जन–क्तिन्। १जन्मनि, २अनुगतैकाकारबुद्धिजननसमर्थे अवयवव्यङ्ग्ये सकृदुपदेशव्यङ्ग्ये च ३धर्मभेदे, व्याकरणोक्ते पौत्राद्यपत्यात्मके ४गोत्रे, ५वेदशाखाभेदे च। न्यायोक्ते साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां व्याप्तिनिरपेक्षाभ्यां वादिवाक्येषु ६दूषणदानरूपे वाक्ये, ७षड्जादिषु सप्तसु स्वरेषु, ८अलङ्कारभेदे, ९चुल्ल्याम्, शब्दार्थचि०। आमलक्यां, १०जातिफले, ११मालत्यां, (चामेली) पुष्पप्रधानवृक्षे च मेदि० १२काम्पिल्ले विश्वः।

तत्र व्याकरणोक्तं जातिलक्षणं यथा

"आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक्। सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रञ्च चरणैः सह" भा०। अस्यार्थः। आक्रियते व्यज्यतेऽनयेति आकृतिः संस्थानम्। गृह्यते इति ग्रहणं ज्ञानम्। आकृत्या ग्रहणं यस्याः सा आकृतिग्रहणा। जातिराकृतिग्रहणा संस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थः। तेन मनुष्यगोमृगहंसादीनां पृथक् पृथक् संस्थानैर्व्यज्यमानत्वात् मनुष्यत्वगोत्वमृगत्वहंसत्वादिर्जातिः। एवं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां पृथक् संस्थानाभावात् ब्राह्मणत्वादेर्जातित्वं न स्यादिति लक्षणान्तरमाह लिङ्गानाञ्च न सर्वभागिति। या सर्वाणि लिङ्गानि न भजते सा च जातिरित्यर्थः। स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ताद्विचतुष्पट्पदोरगाः। जातिभेदाः पुमानाख्याः" इत्यमरसिंहेन जातिभेदानां स्त्रीपुंसयोरेवेति नियमेन ब्राह्मणादीनां सर्वलिङ्गभागित्वाभावाज्जातित्वम्। किन्तु अज्ञातहंसस्य जनस्य हंसं दृष्टवतोऽपि तस्य संस्थानेन हंसत्वं व्यञ्जितुं न शक्यते इति हंसत्वस्यापि जातित्वं न स्यादिति पूर्वलक्षणस्य दोषः। एवं देवदत्तादिसंज्ञाशब्दस्यापि सर्वलिङ्गभागित्वाभावाज्जातित्वापत्तिरिति द्वितीयलक्षणस्य दोषः इति दोषद्वयमपाकर्त्तुं द्वयोर्लक्षणयोर्विशेषणमाह सकृदाख्यातनिर्ग्राह्येति। सकृदेकवारमाख्यातेन उपदेशेन निश्चयेन ग्राह्या ग्रहीतुं शक्या इत्यर्थः। तेन ईदृशो हंसइत्युपदेशे हंसं दृष्टवतस्तस्य संस्थानेन हंसत्वं व्यञ्जितुं शक्यत एवेति पूर्वलक्षणस्य न दोषः। एवं देवदत्तादिसंज्ञाशब्दस्यैकस्मिन्नुपदेशेऽपि अन्यस्मिन् ज्ञानाभावात् जातित्वं न स्यादिति परलक्षणस्यापि न दोषः। गार्ग्यः पुरुषः गार्गी स्त्री गार्ग्यं कुलमिति सर्वलिङ्गभागित्वात् संस्थानव्यङ्ग्यत्वाभावाच्च गार्ग्यादीनां जातित्वानुपपत्तौ तृतीयलक्षणमाह। गोत्रञ्चेति। पौत्रप्रभृति यदपत्यं गोत्रमिति पूर्व्वाचार्य्यपरिभाषितं गोत्रमिह गृह्यते गार्गी वात्सीत्यादि। चतुर्थलक्षणमाह चरणैः सहेति चरणञ्च जातिरित्यर्थः। चरणशब्दो वेदैकदेशवाची कठादिरूपः स च अध्ययनक्रियासम्बन्धेन प्रवृत्तत्वात् क्रियावाचक एव न तु जातिवाचकः। तेनास्य जातिसंज्ञार्थं चरणैः सहेत्युक्तम्। गार्ग्यादीनां यञश्चेति ङीपि सिद्धेऽपि जातिसंज्ञाफलन्तु स्वरार्थम् तथा गार्गी भार्य्या यस्यासौ गार्गीभार्य्य इत्यादौ "जातेश्चेति" पुंवद्भावनिषेधः। गार्गी चासौ भार्य्या चेति गार्ग्यभार्य्या इत्यादौ "पुंवत् कर्मधारयेति" पुनः पुंवद्भावः" "प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद्गुणैः। असर्वलिङ्गां बह्वर्थां तां जातिं कवयो विदुः" इति महाभाष्ये लक्षणान्तरमुक्तम्।

देशान्यतमार्थकशब्दानां जातिशब्दत्वेन व्याकरणे व्यवह्रियते तदा॰ दृश्यते चोपरिष्टात् ।

अनुगतवर्मरूपजातेर्म्लक्षणत्वम् । हरिणोक्तं यथा "सम्बन्धिभेदात् सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु । जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः । तां प्रातिपदिकार्थञ्च धात्वर्थञ्च प्रचक्षते । सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादयः" इति । प्रतिपादिता च तेनैव अनेक व्यक्तीनामभिव्यङ्ग्यतया जातेरेकरूपत्वात् स्फोटात्मशब्दवाच्यता यथा "अनेकव्यक्त्यभिव्यङ्ग्या जातिः स्फोट इति स्मृता । कैश्चिद्व्यक्तय एवास्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिताः" इति । अत्र च जातिस्फोटयोः सामानाधिकरण्यनिर्देशात् वाच्यवाचकयोरभेद इति बोध्यम् । वैशेषिकमतसिद्धेषु षट्सु भावेषु मध्ये अनुगतबुद्धिनियामकधर्मभेदरूपभावपदार्थसामान्यलक्षणभेदादिकं कणा॰ सू॰ वृत्तौ दर्शितं यथा

"सामान्यं विशेष इति बुद्ध्यपेक्षम्" । सू॰

"पदार्थत्वयोद्देशलक्षणानन्तरमिदानीमुद्दिष्टस्य सामान्यपदार्थस्य लक्षणमाह सामान्यं द्विविधं परमपरञ्च परं सत्ता अपरं सत्ताव्याप्यं द्रव्यत्वादि तत्र सामान्यस्य तद्विशेषस्य च लक्षणं बुद्धिरेव । अनुवृत्तबुद्धिः सामान्यस्य, व्यावृत्तबुद्धिर्विशेषस्य इतिना द्वयमपि च्छिद्य परामृश्यते तेन बुद्ध्यपेक्षमिति नपुंसकनिर्देशः । वृत्तिकारस्तु विशेषान्वयमाह परन्तु "नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चान्यतरस्याम्" पा॰ इत्यनेनैकवद्भावो नपुंसकता चेत्याह । बुद्धिरपेक्षा लिङ्गं लक्षणं वा यस्य तद्बुद्ध्यपेक्षं तत्र नियमेनैकव्यक्तिवृत्ति सामान्यं नियतत्वे सति स्वाश्रयान्यान्याभावसमानाधिकरणं वा परमपि सामान्यमपरमपि तथा । परन्तु सामान्यं विशेषसंज्ञामपि लभते तथा द्रव्यमिदं द्रव्यमिदमित्यनुवृत्तप्रत्यये सत्येव नायं गुणो नेदं कर्मेति विशेषप्रत्ययः । तथा च द्रव्यत्वादीनां सामान्यानामेव विशेषत्वम् । ननु विविधरूपं सामान्यं नास्त्येव अनुगतमतेरतद्व्यावृत्त्यैवोपपत्तेः भवति हि गौरयमिति प्रतीतेरगोव्यावृत्तोऽयमिति विषयः जातिवादिनाऽपि गोत्वादिविशिष्टप्रत्ययस्य तद्विषयत्वाभ्युपगमात् नहि वैशिष्ट्यमतद्व्यावृत्तेरन्यत्, गवादिपदप्रवृत्तिनिमित्तमप्यगोव्यावृत्त्यादिरेव । किञ्च गोत्वं कुत्र वर्त्तते न तावद्गवि गोत्वदृष्टेः पूर्वं तस्याभावात् नाप्यगवि, विरोधात् यत्र गोपिण्ड उत्पद्यते तत्र कुत आगत्य गोत्वं वर्त्तते न तावत्तत्रैवासीत् देशस्यापि तस्य गोत्वापत्तेः नापि गोत्वमपि तदानीमेवोत्पन्नं नित्यत्वाभ्युपगमात् नाप्यन्यत आगतं निष्क्रियत्वाभ्युपगमात् नच एकस्यैव नित्यस्य नानाव्यक्तिवृत्तित्वं कार्त्स्न्यैकदेशविकल्पानुपपत्तेः । नहि कार्त्स्न्येनैकत्रैव वर्त्तते अन्यत्र तद्विशिष्टप्रत्ययानुदयप्रसङ्गात् । नाप्येकदेशेन जातेरेकदेशस्याभावात् । तदुक्तं "न याति नच तत्रासीच्चोत्पन्नं नचांशवत् । जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसन्ततिः" इति । सामान्यमस्ति तच्च संस्थानमात्रव्यङ्ग्यं गोत्वघटत्वादिवत् न तु गुणकर्मगतमपीति सगोत्रकलहः । अत्रोच्यते सामान्यं नित्यं व्यापकञ्च व्यापकत्वमपि स्वरूपतः सर्वदेशसम्बद्धत्वं न देशानां गोव्यवहारापत्तिः समवायेन तद्व्यवहारस्याभ्युपगमात् काले रूपादिमत्त्वेऽपि कालो रूपवानित्यप्रतीतिव्यवहारवत् नच कालो नास्त्येव पञ्चस्कन्धसंज्ञाभेदमात्रमित्यभ्युपगमादिति वाच्यं कालस्य साधयिष्यमाणत्वात् । तथाच यत्र पिण्ड उत्पद्यते तत्रस्थमेव गोत्वं तेन सम्बध्यते जातः सम्बद्धश्चेत्येकः काल इत्यभ्युपगमात् । एतेन कीदृग्वाश्रये वर्त्तते इत्यत्र यत्र प्रतीयते इत्युत्तरम्, कुत्र प्रतीयते इत्यत्र यत्र वर्त्तते इत्युत्तरम् । गोत्वव्यक्तेः पूर्वं स पिण्डः कीदृगासीदित्यत्र नासीदित्येवोत्तरम् । एवञ्च "न याति नच तत्रासीत् इत्यादिकं परिदेवनमात्रम्, अतद्व्यावृत्तिरेव गोत्वमित्यस्य गौरयमिति विधिमुखः प्रत्यय एव बाधकः । तदनुभवोऽपि व्याख्यायते तदुक्तं "विधिजः प्रत्ययोऽन्योऽयं व्यतिरेकासमर्थकः" इति नहि गौरयमिति प्रत्ययेऽगोव्यावृत्तिरपि भासते । कार्त्स्न्यैकदेशविकल्पस्तदाभवेत् यद्येकस्य सामान्यस्य कार्त्स्न्यं भवेदेकदेशो वा कार्त्स्न्यता ह्यनेकाशेषता । सा चैकस्मिन्नोपपन्ना गौरयमित्यनुभव एवास्मद्विषयो न वस्तुव्यवस्थापनक्षम इत्यतोऽप्युत्तरं वक्ष्यते । प्राभाकरास्तु संस्थानमात्रव्यङ्ग्यं सामान्यमाचक्षते तदप्यनुगतप्रतीतिसाक्षिकं तदा किमपराद्धं गुणकर्मगतैः सामान्यैः, भवति हि रूपरसादावनुगतधीः सा च जातिव्यवस्थापिकैव बाधकाभावात् रूपत्वादिजातिषु न तु व्यक्त्यभेदो बाधकः आकाशत्वादिवत्, रूपरसादिव्यक्तीनामनेकत्वात् नापि बुद्धित्वज्ञानत्वादिवत् घटत्वकलशत्वादिवद्वा तुल्यत्वं बाधकं तच्चाप्यूनानतिरिक्तव्यक्तिकत्वं गुणत्वापेक्षया न्यूनव्यक्तिकत्वात् नीलत्वाद्यपेक्षया चाधिकव्यक्तिकत्वात् स्वतएव न सङ्करः भूतत्वमूर्त्त-

त्ववत्, परस्परात्यन्ताभावसामानाधिकरण्ये सति जात्यन्तरेण सामानाधिकरण्याभावात् नाप्यनवस्था रूपत्वादिगतसामान्यान्तरानभ्युपगमात् नापि रूपहानिर्विशेषत्ववत् यदि विशेषाः द्रव्याश्रितत्वे सति जातिमन्तः स्युः गुणाः कर्माणि वा स्युः विभुवृत्तित्वे सति यदि जातिमन्तः स्युर्गुणाः स्युरिति यथा विशेषपदार्थस्वरूपहानिस्तथा प्रकृतेऽभावात् नापि समवायत्ववदसम्बन्धः समवाये समवायाभ्युपगमेऽनवस्थाभयात्तथास्तु, प्रकृते तु समवायस्यैव सम्बन्धस्याभ्युपगमात्। यद्यपि समवायत्वजातिबाधकोऽव्यक्त्यभेद एव तथापि यन्मते उत्पादविनाशशीलाः बहवः समवायास्तन्मते द्रष्टव्यम्। अभावत्वादिजात्यभ्युपगमे वा बाधकमेतत्, (व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽथानवस्थितिः। रूपहानिरसम्बन्धो जातिबाधकसंग्रहः)। विवादपदमनुगतबुद्धिः अनुगतनिमित्तसाध्या अबाधितानुगतमतित्वात् दामकुसुमबुद्धिवत् इति जातौ मानमिति दृशिकारास्तच्चिन्त्यम्"। उप० वृत्तिः।

"भावोऽनुवृत्तेरेव हेतुत्वात् सामान्यमेव"। सू०

"सामान्यं विशेष इति द्वैविध्यं तदुपपादयन्नाह। भावः सत्ता अनुवृत्तेरेव हेतुः न तु व्यावृत्तेरपि हेतुः तथा च विशेषसंज्ञां लभते"। उप० वृत्तिः

"द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वञ्च सामान्यानि विशेषाश्च"। सू०

"केषां सामान्यानां विशेषसंज्ञेत्यपेक्षायामाह। चकारः पृथिवीत्वादीनि द्रव्यगतजातीः रूपत्वादीनि गुणगतजातीः उत्क्षेपणत्वादीनि कर्मगतजातीः समुच्चिनोति। द्रव्यत्वमित्यादावसमासः परस्परं व्याप्यव्यापकभावाभावसूचनार्थम् सामान्यानि विशेषाश्चेत्यत्रासमासः सामान्यत्वे सत्येव विशेषत्वं यथा ज्ञायेत तदर्थम्, अन्यथा सामान्यविशेषा इति षष्ठीसमासभ्रमः स्यात् तथाच सामान्यत्वे सति विशेषत्वं न प्रतीयते। ननु द्रव्याकारानुगतमतिसाक्षिकं न द्रव्यत्वम्, पृथिव्यादौ कथञ्चित् तत्सत्त्वेऽपि वाय्वाकाशादौ तदसम्भवात् न च गुणत्वावच्छिन्नकार्य्यसमवायिकारणतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः नित्यानित्यवृत्तितया गुणत्वस्य कार्य्यतानवच्छेदकत्वात् गुणत्वार्थमपि पर्य्यनुयोगस्य तादवस्थ्यात्, नैवं संयोगत्वावच्छिन्नकार्य्यसमवायिकारणतावच्छेदकतया द्रव्यत्वसिद्धेः सा हि न पृथिवीत्वाद्यवच्छेद्या न्यूनवृत्तित्वात् नापि सत्तावच्छेद्याऽधिकवृत्तित्वात् अवश्यं ह्यवच्छेदकेन भवितव्यम्, अन्यथाकस्मिकतापत्तेः तत्र परमाणुषु द्व्यणुकासमवायिकारणवत्त्या द्व्यणुकेषु त्र्यणुकासमवायिकारणवत्तया विभुचतुष्टयस्य सर्व्वमूर्त्तसंयोगितयैव सिद्धेः मनसि इन्द्रियमनःसंयोगाधारतया वायौ तृणादिनोदनाश्रयतया प्रत्यक्षद्रव्येषु प्रत्यक्षतयैव संयोगाभ्युपगमस्यावश्यकत्वात् अजस्तु संयोगो नास्त्येव येन संयोगत्वस्यापि कार्य्याकार्य्यवृत्तितया कार्य्यतावच्छेदकता न स्यात् एवं विभागसमवायिकारणतावच्छेदकतयाऽपि द्रव्यत्वसिद्धेः सुप्रतिपदत्वात्। गुणत्वन्तु संयोगविभागसमवायिकारणत्वासमवायिकारणत्वशून्ये सामान्यवति यत्कारणत्वं तदवच्छेदकतयैव सिद्धमित्युक्तत्वात् कर्मत्वमपि प्रत्यक्षद्रव्येषु चलतीति-प्रत्ययसाक्षिकम्, अन्यत्र तु संयोगविभागानुमेयं संयोगविभागोभयासमवायिकारणतावच्छेदकतयाऽपि कर्मत्वसिद्धेरावश्यकत्वात्"। उप० वृत्तिः

१२ ब्राह्मणादिवर्णे वर्णरूपजातिश्च द्विविधा शुद्धा सङ्कीर्णा च तत्र शुद्धाजातयः ब्राह्मणादयः। सङ्कीर्णजातयश्च मूर्द्धावसिक्तादयः नाना तदेतत् मनुना १०अ० उक्तं यथा

"ब्राह्मणः क्षत्त्रियोवैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः। चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः। सर्व्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु। आनुलोम्येन सम्भूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते। स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितान् सुतान्। सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान्। अनन्तरासु जातानां विधिरेव सनातनः। द्व्येकान्तरासु जातानां धर्म्यं विद्यादिमं विधिम्। ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्बष्ठो नाम जायते। निषादः शूद्रकन्यायां यः पारशव उच्यते। क्षत्त्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान्। क्षत्त्रशूद्रवपुर्जन्तुरुग्रो नाम प्रजायते। विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः। वैश्यस्य वर्णे चैकस्मिन् षडेतेऽपसदाः स्मृताः। क्षत्त्रियाद्विप्रकन्यायां सूतो भवति जातितः। वैश्यान्मागधवैदेहौ राजविप्राङ्गनासुतौ। शूद्रादायोगवः क्षत्ता चाण्डालश्चाधमो नृणाम्। वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः। एकान्तरे त्वानुलोम्यादम्बष्ठोग्रौ यथा स्मृतौ। क्षत्तृवैदेहकौ तद्वत् प्रातिलोम्येऽपि जन्मनि। पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम्। ताननन्तरनाम्नस्तु मातृदोषात् प्रचक्षते। ब्राह्मणादुग्रकन्यायामावृतो नाम जायते। आभीरोऽम्बष्ठकन्यायामायोगव्यान्तु धिग्वणः। आयोगवश्च क्षत्ता च चाण्डालश्चाधमो नृणाम्। मातिr-

क्षोभ्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्त्रयः। वैश्यान्मागधवैदेहौ क्षत्त्रियात्सूत एव तु। प्रतीपमेते जायन्ते परेऽप्यपसदास्त्रयः। जातो निषादाच्छूद्रायां जात्या भवति पुक्कशः। शूद्राज्जातो निषाद्यान्तु स वै कुक्कुटकः स्मृतः। क्षत्तुर्जातस्तथोग्रायां श्वपाक इति कीर्त्त्यते। वैदेहकेन त्वम्बष्ठ्यामुत्पन्नो वेण उच्यते। द्विजातयः सवर्णासु जनयन्त्यव्रतांस्तु यान्। तान् सावित्रीपरिभ्रष्टान् व्रात्या इति विनिर्दिशेत्। व्रात्यात्तु जायते विप्रात् पापात्मा भूर्जकण्टकः। आवन्त्यवाटधानौ च पुष्पधः शैख एव च। झल्लो मल्लश्च राजन्याद्व्रात्यान्निच्छिविरेव च। नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड एव च। वैश्यात्तु जायते व्रात्यात् सुधन्वाचार्य्य एव च। कारुषश्च विजन्मा च मैत्रः सात्वत एव च। व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च। स्वकर्म्मणाञ्च त्यागेन जायन्ते वर्णसङ्कराः। सङ्कीर्णयोनयो ये तु प्रतिलोमानुलोमजाः। अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च तान् प्रवक्ष्याम्यशेषतः। सूतो वैदेहकश्चैव चण्डालश्च नराधमः। मागधः क्षत्तृजातिश्च तथायोगव एव च। एते षट् सदृशान् वर्णान् जनयन्ति स्वयोनिषु। मातृजात्यां प्रसूयन्ते प्रवरासु च योनिषु। यथा त्रयाणां वर्णानां द्वयोरात्मास्य जायते। आनन्तर्य्यात् स्वयोन्यान्तु तथा बाह्येष्वपि क्रमात्। ते चापि बाह्यान् सुबहूंस्ततोऽप्यधिकदूषितान्। परस्परस्य दारेषु जनयन्ति विगर्हितान्। यथैव शूद्रो ब्राह्मण्यां बाह्यं जन्तुं प्रसूयते। तथा बाह्यतरं बाह्यश्चातुर्वर्ण्ये प्रसूयते। प्रतिकूलं वर्त्तमाना बाह्या बाह्यतरान् पुनः। हीना हीनान् प्रसूयन्ते वर्णान् पञ्चदशैव तु। प्रसाधनोपचारज्ञमदासं दासजीवनम्। सैरिन्ध्रं वागुरावृत्तिं सूते दस्युरयोगवे। मैत्रेयकन्तु वैदेहो माधुकं सम्प्रसूयते। नॄन् प्रशंसत्यजस्रं यो घण्टाताडोऽरुणोदये। निषादो मार्गवं सूते दासं नौकर्म्मजीविनम्। कैवर्त्तमिति यं प्राहुरार्य्यावर्त्तनिवासिनः। मृतवस्त्रभृत्स्वनारीषु गर्हितान्नाशनासु च। भवन्त्यायोगवीष्वेते जातिहीनाः पृथक् त्रयः। कारावरो निषादात्तु चर्म्मकारः प्रसूयते। वैदेहकादन्ध्रमेदौ बहिर्ग्रामप्रतिश्रयौ। चण्डालात् पाण्डुसोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान्। आहिण्डिको निषादेन वैदेह्यामेव जायते। चण्डालेन तु सोपाको मूलव्यसनवृत्तिमान्। पुक्कस्यां जायते पापः सदा सज्जनगर्हितः। निषादस्त्री तु चण्डालात् पुत्रमन्त्यावसायिनम्। श्मशानगोचरं सूते बाह्यानामपि गर्हितम्। सङ्करे जातयस्त्वेताः पितृमातृप्रदर्शिताः। प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा वेदितव्याः स्वकर्म्मभिः। सजातिजानन्तरजाः षट् सुता द्विजधर्म्मिणः। शूद्राणान्तु सधर्म्माणः सर्व्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः। तपोबीजप्रभावैस्तु ते गच्छन्ति युगे युगे। उत्कर्षञ्चापकर्षञ्च मनुष्येष्विह जन्मतः। शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्त्रियजातयः। वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च। पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः। पारदाः पह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः। मुखबाहूरुपज्जानां या लोके जातयो बहिः। म्लेच्छवाचश्चार्य्यवाचः सर्व्वे ते दस्यवः स्मृताः। ये द्विजानामपसदा ये च पध्वंसजाः स्मृताः। ते निन्दितैर्वर्त्तयेयुर्द्विजानामेव कर्म्मभिः। सूतानामश्वसारथ्यमम्बष्ठानां चिकित्सितम्। वैदेहकानां स्त्रीकार्य्यं मागधानां वणिक्पथः। मत्स्यघातो निषादानां त्वष्टिस्त्वायोगवस्य च। मेदान्ध्रचुञ्चुमद्गूनामारण्यपशुहिंसनम्। क्षत्तुग्रपुक्कसानान्तु बिलौकोवधबन्धनम्। धिग्वणानां चर्म्मकार्य्यं वेणानां भाण्डवादनम्। चैत्यद्रुमश्मशानेषु शैलेषूपवनेषु च। वसेयुरेते विज्ञाता वर्त्तयन्तः स्वकर्म्मभिः। चण्डालश्वपचानान्तु बहिर्ग्रामात् प्रतिश्रयः। अपपात्राश्च कर्त्तव्या धनमेषां श्वगर्द्दभम्। वासांसि मृतचैलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम्। कार्ष्णायसमलङ्कारः परिव्रज्या च नित्यशः। न तैः समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्म्ममाचरन्। व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह। अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने। रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च। दिवा चरेयुः कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनैः। अबान्धवं शवञ्चैव निर्हरेयुरिति स्थितिः। वध्यांश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया। वध्यवासांसि गृह्णीयुः शय्याश्चाभरणानि च। वर्णापेतमविज्ञातं नरं कलुषयोनिजम्। आर्य्यरूपमिवानार्य्यं कर्म्मभिः स्वैर्विभावयेत्। अनार्य्यता निष्ठुरता क्रूरता निष्क्रियात्मता। पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयोनिजम्। पित्र्यं वा भजते शीलं मातुर्व्वोभयमेव वा। न कथञ्चन दुर्य्योनिः प्रकृतिं स्वां नियच्छति। कुले मुख्येऽपि जातस्य यस्य स्याद्योनिसङ्करः। संश्रयत्येव तच्छीलं नरोऽल्पमपि वा बहु। यत्र त्वेते परिध्वंसा जायन्ते वर्णदूषकाः। राष्ट्रिकैः सह तद्राष्ट्रं क्षिप्रमेव विनश्यति। ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा देहत्यागोऽनुपस्कृतः।

स्त्रीबालाभ्युपपत्तौ च बाह्यानां सिद्धिकारणम् । अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । एतं सामासिकं धर्म्मं चातुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मनुः । शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः श्रेयसा चेत् प्रजायते । अश्रेयान् श्रेयसीं जातिं गच्छत्यासप्तमाद्युगात् । शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैति शूद्रताम् । क्षत्त्रियाज्जातमेवन्तु विद्याद्वैश्यात्तथैव च । अनार्य्यायां समुत्पन्नो ब्राह्मणात्तु यदृच्छया । ब्राह्मण्यामप्यनार्य्यात्तु श्रेयस्त्वं क्वेति चेद्भवेत् । जातो नार्य्यामनार्य्यायामार्य्यादार्य्यो भवेद्गुणैः । जातोऽप्यनार्य्यादार्य्यायामनार्य्य इति निश्चयः । तावुभावप्यसंस्कार्य्याविति धर्म्मो व्यवस्थितः । वैगुण्याज्जन्मनः पूर्व्व उत्तरः प्रतिलोमतः । सुबीजञ्चैव सुक्षेत्रे जातं सम्पद्यते यथा । तथार्य्याज्जात आर्य्यायां सर्व्वं संस्कारमर्हति । बीजमेके प्रशंसन्ति क्षेत्रमन्ये मनीषिणः । बीजक्षेत्रे तथैवान्ये तत्रेयन्तु व्यवस्थितिः । अक्षेत्रे बीजमुत्सृष्टमन्तरैव विनश्यति । अबीजकमपि क्षेत्रं केवलं स्थण्डिलं भवेत् । यस्माद्बीजप्रभावेण तिर्य्यग्जा ऋषयोऽभवन् । पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्बीजं प्रशस्यते । अनार्य्यमार्य्यकर्म्माणमार्य्यं चानार्य्यकर्म्मिणम् । सम्प्रधार्य्याब्रवीद्धाता न समौ नासमाविति ।"

जातिभेदा वृद्धहारीतेनाप्युक्ता यथा

"ब्राह्मणाः क्षत्त्रिया वैश्याः शूद्रा वर्णा यथाक्रमम् । आद्यास्त्रयो द्विजाः प्रोक्तास्तेषां वै मन्त्रसत्क्रियाः । सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः । तेषां सङ्करयोगाच्च प्रतिलोमानुलोमजाः । विप्रान्मूर्द्धाभिषिक्तस्तु क्षत्त्रियायामजायत । वैश्यायान्तु तथाम्बष्ठो निषादः शूद्रयां तथा । राजन्याद्वैश्याशूद्र्योस्तु माहिष्योग्रौ तु तौ स्मृतौ । शूद्र्यां वैश्यात्तु करणस्त्वेते ह्यनुलोमजाः । विप्रायां क्षत्त्रियात् सूतः वैश्याद्वैदेहकस्तथा । चण्डालस्तु तथा शूद्राद्ब्राह्मण्यां सर्व्वगर्हितः । मागधः क्षत्त्रियायां वै वैश्यात् क्षत्ता च शूद्रतः । शूद्रादयोगवं वैश्या जनयामास वै सुतम् । रथकारः करण्यान्तु माहिष्येण प्रजायते । असत्सन्ततयो ज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजाः । प्रतिलोमासु वै जाता गर्हिताः सर्व्वकर्म्मसु" ।

उशनसाप्युक्ता यथा

"अतः परं प्रवक्ष्यामि जातिवृत्तिविधानकम् । अनुलोमविधानञ्च प्रतिलोमविधिं तथा । सान्तरालकसंयुक्तं सर्व्वं संक्षिप्य चोच्यते । नृपाद्ब्राह्मणकन्यायां विवाहेषु समन्वयात् । जातः सूतोऽत्र निर्द्दिष्टः प्रतिलोमविधिर्द्विजः । वेदानर्हस्तथा चैषां धर्म्माणामनुबोधकः । सूताद्विप्रप्रसूतायां सूतो वेणुक उच्यते । नृपायामेव तस्यैव जातो यश्चर्म्मकारकः । ब्राह्मण्यां क्षत्त्रियाच्चौर्य्याद्रथकारः प्रजायते । वृत्तञ्च शूद्रवत्तस्य द्विजत्वं प्रतिषिध्यते । यानानां ये च वोढारस्तेषाञ्च परिचारकाः । शूद्रवृत्त्या तु जीवन्ति न क्षात्त्रं धर्म्ममाचरेत् । ब्राह्मण्यां वैश्यसंसर्गाज्जातो मागध उच्यते । वन्दित्वं ब्राह्मणानाञ्च क्षत्त्रियाणां विशेषतः । प्रशंसावृत्तिको जातिर्वैश्यो[illegible]स्तथा । ब्राह्मण्यां शूद्रसंसर्गाज्जातश्चाण्डाल उच्यते । सीसमाभरणं तस्य कार्ष्णायसमथापि वा । वध्रीं कण्ठे समाबध्य झल्लरीं कक्षतोऽपि वा । मलापकर्षणं ग्रामे पूर्व्वाह्णे परिशुद्धिकम् । नापराह्णे प्रविष्टोऽपि बहिर्ग्रामाच्च नैर्ऋते । पिण्डीभूता भवन्त्यत्र नो चेद्वध्या विशेषतः । चाण्डालाद्वैश्यकन्यायां जातः श्वपच उच्यते । श्वमांसभक्षणं तेषां श्वान एव च तद्बलम् । नृपायां वैश्यसंसर्गादायोगव इति स्मृतः । तन्तुवाया भवन्त्येव वसुकांस्योपजीविनः । शीलिकाः केचिदत्रैव जीवनं वस्त्रनिर्म्मितम् । आयोगवेन विप्रायां जातास्ताम्रोपजीविनः । तस्यैव नृपकन्यायां जातः सूनिक उच्यते । सूनिकस्य नृपायान्तु जाता उद्बन्धकाः स्मृताः । निर्णेजयेयुर्वस्त्राणि अस्पृश्याश्च भवन्त्यतः । नृपायां वैश्यतश्चौर्य्यात् पुलिन्दः परिकीर्त्तितः । पशुवृत्तिर्भवेत्तस्य हन्युस्तान् दुष्टसत्त्वकान् । नृपायां शूद्रसंसर्गाज्जातः पुक्कश उच्यते । सुरावृत्तिं समारुह्य मधुविक्रयकर्म्मणा । कृतकानां सुराणाञ्च विक्रेता याचको भवेत् । पुक्कशाद्वैश्यकन्यायां जातो रजक उच्यते । नृपायां शूद्रतश्चौर्य्याज्जातो रञ्जक उच्यते । वैश्यायां रञ्जकाज्जातो नर्त्तको गायको भवेत् । वैश्यायां शूद्रसंसर्गाज्जातो वैदेहकः स्मृतः । अजानां पालनं कुर्य्युर्महिषीणां गवामपि । दधिक्षीराज्यतक्राणां विक्रयाज्जीवनं भवेत् । वैदेहकात्तु विप्रायां जाताश्चर्म्मोपजीविनः । नृपायामेव तस्यैव कुचिकः पाचकः स्मृतः । वैश्यायां शूद्रतश्चौर्य्याज्जातश्चक्री स उच्यते । तैलपिष्टकजीवी तु लवणं भावयन् पुनः । विधिना ब्राह्मणः प्राप्य नृपायान्तु समन्त्रकम् । जातः सुवर्ण इत्युक्तः सानुलोमद्विजः स्मृतः । अथ वर्णक्रियां कुर्व्व-

ह्नित्यनैमित्तिकीं क्रियाम् । अश्वं रथं हस्तिनं वा वाहयेद्वा नृपाज्ञया । सैनापत्यञ्च भैषज्यं कुर्य्याज्जीवेत्तु वृत्तिषु । नृपायां विप्रतश्चौर्य्यात् संजातो यो भिषक् स्मृतः । अभिषिक्तनृपस्याज्ञां परिपाल्य स वैद्यकम् । आयुर्वेदमथाष्टाङ्गं तन्त्रोक्तं धर्म्ममाचरेत् । ज्योतिषं गणितं वापि कायिकीं वृत्तिमाचरेत् । नृपायां विधिना विप्राज्जातो नृप इति स्मृतः । नृपायां नृपसंसर्गात् प्रमादाद् गूढजातकः । सोऽपि क्षत्त्रिय एव स्यादभिषेकं च वर्जितः । अभिषेकं विना प्राप्तो गोप्त इत्यभिधानकम् । सर्व्वन्तु राजवत्तस्य शस्यते पदवन्दनम् । पुनर्भूकरणे राज्ञां नृपकालीन एव च । वैश्यायां विधिना विप्राज्जातो ह्यम्बष्ठ उच्यते । कृष्याजीवी भवेत्तस्य तथैवाग्नेयवृत्तिकः । ध्वजिनी जीविका वापि अम्बष्ठाः शस्त्रजीविनः । वैश्यायां विप्रतश्चौर्य्यात् कुम्भकारः स उच्यते । कुलालवृत्त्या जीवेत्तु नापिता वा भवन्त्यतः । सूतके प्रेतके वापि दीक्षाकालेऽथ वापनम् । नाभेरूर्द्ध्वन्तु वपनं तस्मान्नापित उच्यते । कायस्थ इति जीवेत्तु विचरेच्च इतस्ततः । काकाल्लौल्यं यमात् क्रौर्य्यं स्थपतेरथ कृन्तनम् । आद्याक्षराणि संगृह्य कायस्थ इति कीर्त्तितः । शूद्रायां विधिना विप्राज्जातः पारशवो मतः । भद्रकादीन् समाश्रित्य जीवेयुः पूजकाः स्मृताः । शिवाद्यागमविद्याद्यैर्दीक्षया मण्डलवर्त्तिभिः । तस्यां वै चौरिकावृत्त्या निषादो जात उच्यते । वने दुष्टमृगान् हत्वा जीवनं मांसविक्रयम् । नृपाज्जातोऽथ वैश्यायां शूद्रायां विधिना सुतः । वैश्यवृत्त्या तु जीवेत्तु क्षात्त्रधर्म्मं न चाचरेत् । तस्यां तस्यैव चौर्य्येण मणिकारः प्रजायते । मणीनां रचनां कुर्य्यान्मुक्तानां वेधनक्रियाम् । प्रवालानाञ्च सूत्रित्वं शङ्खानां वलयक्रियाम् । शूद्रायां विप्रसंसर्गाज्जात उग्र इति स्मृतः । नृपस्य दण्डधारः स्याद्दण्डं दण्ड्येषु सञ्चरेत् । तस्यैव चौरवृत्त्या जातः शुण्डिक उच्यते । जातिदुष्टान् समारोप्य शुण्डाकर्म्मणि योजयेत् । शूद्रायां वैश्यसंसर्गाद्विधिना सूचकः स्मृतः । सूचकाद्विप्रकन्यायां जातस्तक्षक उच्यते । शिल्पकर्म्माणि चान्यानि प्रासादलक्षणं तथा । नृपायामेव तस्यैव जातो यो मत्स्यबन्धकः । शूद्रायां वैश्यतश्चौर्य्यात् कटकार इति स्मृतः । वशिष्ठशापात्त्रेतायां केचित् पारशवास्तथा । वैखानसेन केचित्तु केचिद्भागवतेन च । वेदशास्त्रावलम्बास्ते भविष्यन्ति कलौ युगे । कटकारास्ततः पश्चान्नारायणगणाः स्मृताः । शाखा वैखानसेनोक्ता तन्त्रमार्गविधिक्रियाः । निषेकाद्याः श्मशानान्ताः क्रियाः पूजाङ्गसूचिकाः । पञ्चरात्रेण वा प्राप्तं प्रोक्तं धर्म्मं समाचरेत् । शूद्रादेव तु शूद्रायां जातः शूद्र इति स्मृतः । द्विजशुश्रूषणपरः पाकयज्ञपरान्वितः । सच्छूद्रं तं विजानीयादसच्छूद्रस्ततोऽन्यथा । चौर्य्यात् काकवचो ज्ञेयश्चाश्वानां तृणवाहकः । एतत् संक्षेपतः प्रोक्तं जातिवृत्तिविभागशः । जात्यन्तराणि दृश्यन्ते संकल्पादित एव तु ।” पराशरोक्तादाशादिजातयस्तत्पद्धतौ द्रष्टव्याः । अन्या अपि जातयो ब्रह्मवै० ब्र०ख०१०अ० दर्शिता । यथा

“बभूवुर्ब्राह्मणो वक्त्रादन्या ब्राह्मणजातयः । ब्रह्मणो बाहुदेशाच्च जाताः क्षत्त्रियजातयः । ऊरुदेशाच्च वैश्याश्च पादतः शूद्रजातयः । तासां सङ्करजातेन बभूवुर्व्वर्णसङ्कराः । गोपनापितभिल्लाश्च तथा मोदकमल्लवौ । ताम्बूलिपर्णकारौ च तथा वणिग्जातयः । इत्येवमाद्या विप्रेन्द्र ! सच्छूद्राः परिकीर्त्तिताः । शूद्राविशोस्तु करणोऽम्बष्ठो वैश्याद्विजन्मनोः । विश्वकर्म्मा च शूद्रायां वीर्य्याधानं चकार सः । ततो बभूवुः पुत्त्राश्च नवैते शिल्पकारिणः । मालाकारः कर्म्मकारः शङ्खकारः कुविन्दकः । कुम्भकारः कंसकारः षडेते शिल्पिनां वराः । सूत्रधारश्चित्रकरः स्वर्णकारस्तथैव च । पतितास्ते ब्रह्मशापादयाज्या वर्णसङ्कराः । स्वर्णकारः स्वर्णचौर्य्याद् ब्राह्मणानां द्विजोत्तम ! । बभूव सद्यः पतितो ब्रह्मशापेन कर्म्मणा । सूत्रधारो द्विजातीनां शापेन पतितो भुवि । शीघ्रञ्च यज्ञकाष्ठञ्च न ददौ तेन हेतुना । व्यतिक्रमेण चित्राणां सद्यश्चित्रकरस्तथा । पतितो ब्रह्मशापेन ब्राह्मणानाञ्च कोपतः । कश्चिद् वणिग्विशेषश्च संसर्गात् स्वर्णकारिणः । स्वर्णचौर्य्यादिदोषेण पतितो ब्रह्मशापतः । कुलटायाञ्च शूद्रायां चित्रकारस्य वीर्य्यतः । बभूवाट्टालिकाकारः पतितो जारदोषतः । अट्टालिकाकारवीर्य्यात् कुम्भकारस्य योषिति । बभूव कोटिकः सद्यः पतितो गृहकारकः । कुम्भकारस्य वीर्य्येण सद्यः कोटिकयोषिति । बभूव तैलकारश्च कुटिलः पतितो भुवि । सद्यः क्षत्त्रियवीर्य्येण राजपुत्त्रस्य योषिति । बभूव तीवरश्चैव पतितो जारदोषतः । तीवरस्य तु वीर्य्येण तैलकारस्य योषिति । बभूव पतितो दस्युर्लेटश्च परिकीर्त्तितः । लेटस्तीवरकन्यायां जनयामास षण्नरान् । भल्लं मल्लं माठरञ्च भड्डं कोलञ्च कन्दरम् । ब्राह्मण्यां शूद्रवीर्य्येण पतितो

जारदोषतः। सद्यो बभूव चाण्डालः सर्वस्मादधमोऽशुचिः। तीवरेणैव चाण्डाल्यां चर्म्मकारो बभूव ह। चर्म्मकार्य्याञ्च चाण्डालात् मांसच्छेदो बभूव ह। मांसच्छेद्यां तीवरेण कोञ्चश्च परिकीर्त्तितः। कोञ्चस्त्रियान्तु कैवर्त्तात् कण्डारः परिकीर्त्तितः। सद्यश्चाण्डालकन्यायां लेटवीर्य्येण शौनक!। बभूवतुस्तु द्वौ पुत्रौ हड्डिकशौण्डिकौ तथा। क्रमेण हड्डिकन्यायां सद्यश्चाण्डालवीर्य्यतः। बभूवुः पञ्च पुत्राश्च दुष्टा वनचराश्च ते। लेटात्तीवरकन्यायां गङ्गातीरे च शौनक!। बभूव सद्यो यो बालो गङ्गापुत्रः प्रकीर्त्तितः। गङ्गापुत्रस्य कन्यायां वीर्य्येण वेशधारिणः। बभूव वेशधारी च पुत्रो युङ्गी प्रकीर्त्तितः। वैश्यात्तीवरकन्यायां सद्यः शुण्डी बभूव ह। शुण्डीयोषिति वैश्यात्तु पौण्ड्रकश्च प्रकीर्त्तितः। क्षत्रात् करणकन्यायां राजपुत्रो बभूव ह। राजपुत्र्यान्तु करणादागरीति प्रकीर्त्तितः। क्षत्रवीर्य्येण वैश्यायां कैवर्त्तः परिकीर्त्तितः। कलौ तीवरसंसर्गाद्धीवरश्च प्रकीर्त्तितः। तीवर्य्यां धीवरात् पुत्रो बभूव रजकः स्मृतः। रजक्यां तीवराच्च कोदालो च बभूव ह। नापिताद्गोपकन्यायां सर्वस्वी तस्य योषिति। क्षत्राद्बभूव व्याधश्च बलवान् मृगहिंसकः। तीवरात् शुण्डिकन्यायां बभूवुः सप्त पुत्रकाः। ते कलौ हड्डसंसर्गाद्बभूवुर्दस्यवः सदा। ब्राह्मण्यामृषिवीर्य्येण ऋतोः प्रथमवासरे। कुत्सितस्योदरे जातः कूदरस्तेन कीर्त्तितः। तदशौचं विप्रतुल्यं पतितास्पृतुदोषतः। सद्यः कोटिकसंसर्गादधमो जगतीतले। क्षत्रवीर्य्येण वैश्यायामृतोः प्रथमवासरे। जातः पुत्रो महादस्युर्बलवांश्च धनुर्धरः। चकार वागतीतञ्च क्षत्रियो वारितस्तया। तेन जातो स पुत्रश्च वागतीतः प्रकीर्त्तितः। क्षत्रवीर्य्येण शूद्रायामृतुदोषेण पापतः। बलवन्तो दुरन्ताश्च बभूवुर्म्लेच्छजातयः। अविद्धकर्णाः क्रूरा निर्भया रणदुर्जयाः। शौचाचारविहीनाश्च दुर्द्धर्षा धर्म्मवर्ज्जिताः। म्लेच्छात् कुविन्दकन्यायां शराकः परिकीर्त्तितः। वर्णसङ्करदोषेण बह्व्यश्च शठजातयः। तासां नामानि संख्याश्च को वा वक्तुं द्विज! क्षमः। वैद्योऽश्विनीकुमारेण जातश्च विप्रयोषिति। वैद्यवीर्य्येण शूद्रायां बभूवुर्बहवो जनाः। ते च ग्राम्यगुणज्ञाश्च मन्त्रौषधिपरायणाः। तेभ्यश्च जाताः शूद्रायां ते व्यालग्राहिणो भुवि"।

षोड़शपदार्थमध्ये जातिरूपपदार्थभेदश्च गौ०सू०उक्तो यथा "साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः" सू०। विवृतञ्चैतत् विश्वनाथेन। "क्रमप्राप्तां जातिं लक्षयति। साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामिति सावधारणोनिर्द्देशस्तेन व्याप्तिनिरपेक्षाभ्यां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं दूषणाभिधानं जातिरित्यर्थः यद्यप्युभाभ्यां प्रत्यवस्थानस्य प्रत्येकप्रत्यवस्थानेऽव्याप्तिरेकप्रत्यवस्थानस्य लक्षणत्वे परप्रत्यवस्थानेऽव्याप्तिर्नवान्यतरप्रत्यवस्थानं नियतं सर्वत्र जातावभावात्तथापि व्याप्तिनिरपेक्षतया दूषणाभिधानमित्येव वाच्यं तेन च सन्दर्भेण दूषणासमर्थत्वं स्वव्याघातकत्वं वा दर्शितं तथा च छलादिभिन्नदूषणासमर्थमुत्तरं स्वव्याघातकमुत्तरं वा जातिरिति सूचितं साधर्म्यसमादिचतुर्विंशत्यन्यान्यत्वं तदर्थ इत्यपि वदन्ति"।

तद्भेदाश्चतुर्विंशतिस्ते च गौतमेन दर्शिता यथा

"साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्य्यसमाः" सू०

"तत्र च विभागक्रमार्थं जातिं विभजते" वृ०।

अत्र च साधर्म्यादीनां कार्य्यान्तानां [illegible] इत्यर्थः साधर्म्यसमादयश्चतुर्विंशतिर्जातय [illegible] अत्र च जातिनिरूपणे समशब्दः [illegible] साधर्म्यादौ समाशब्दः [illegible] तु समशब्दो [illegible] एव तत्र जातिशब्दस्य [illegible] यापि प्रतिषेधो विवक्षित इति भाष्यादयः। वस्तुतः तद्विकल्पादिति सूत्रस्थविकल्पस्यैव विशेषणत्वं विविधः कल्पः प्रकारो विकल्पः तथा चैते साधर्म्यसमादयो जातिविकल्पा एव [illegible]ऽपि। इत्यञ्च जातिविशेषणत्वं साधर्म्यसमेत्यपीति ब्रूमः समीकरणार्थं प्रयोगः समइति वार्त्तिकं यद्यपि नैतावता समीकरणं तथापि समीकरणोद्देश्यकत्वमत्रार्थ अथवा साधर्म्यमेव समं यत्र स साधर्म्यसमः एकत्र व्याप्तेराधिक्येऽपि साधर्म्यं सममेवेति भावः" वृत्तिः

"साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे तद्धर्म्मविपर्य्ययोपपत्तेः साधर्म्यवैधर्म्यसमौ" १।२ सू०।

"साधर्म्यवैधर्म्यसमौ लक्षयति। उपसंहारे साध्यस्योपसंहरणे वादिना कृते तद्धर्म्मस्य साध्यरूपधर्म्मस्य यो विपर्य्ययो व्यतिरेकस्तस्य साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां केवलाभ्यां व्याप्त्यनपेक्षाभ्यां यदुपपादनं ततो हेतोः साधर्म्यवैधर्म्यसमावुच्येते तदयमर्थः वादिना अन्वयेन व्यतिरेकेण वा साध्ये साधिते प्रतिवादिनः साधर्म्यमात्रप्रयुक्तहेतु न

तदभावापादनं साधर्म्यसमा१ वैधर्म्यमात्रप्रयुक्तहेतुना तदभावापादनं वैधर्म्यसमा२। तत्र साधर्म्यसमा यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वाद्घटवत् व्यतिरेकेण वा व्योमवदित्युपसंहृते नैतदेवं यद्यनित्यघटसाधर्म्यादनित्याकाश-वैधर्म्याद्वाऽनित्यः स्यान्नित्याकाशसाधर्म्यादमूर्त्तत्वान्नित्यः स्याद्विशेषो वा वक्तव्यः वैधर्म्यसमा यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वाद्घटवत् आकाशवदिति स्थापनायाम् अनित्यघट-वैधर्म्यादमूर्त्तत्वान्नित्यः स्यात् विशेषो वा वक्तव्य इति अत्र साधर्म्यत्वमात्रं वैधर्म्यत्वमात्रं वा गमकतौपयिकमित्यभिमानात् सत्प्रतिपक्षदेशनाभासौ चेमे अनैकान्तिकदेशनाभासौ इति वार्त्तिके तदनैकान्तिकपदं ... उत्कर्षं एकान्ततः साध्यसाधकत्वाभावात् इति।

"गोत्वाद्गोसिद्धिवत्तत्सिद्धिः" सू०।

"अनयोरसदुत्तरत्वे बीजमाह। गोत्वात् गोसिद्धिवदिति अन्वयात् इति व्यतिरेकात् वा गोत्व इवेतराभ्यापकत्वं सति गोसकलेतराव्यावृत्तिः, एतेन व्याप्तिप्रदर्शनं इति गोगोत्वयोः तादात्म्येन गोत्वे वा सिद्धे तथैव कृतकत्वादपि व्याप्तिप्रदर्शनेन तासां कृतादीनामनित्यत्व

इति अनुपसंहार्यतुल्यत्वादितस्सहचरस्य रूपकं स्यादिति विशेषः इत्याहः।

"साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्चोत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यसमाः" ३।४।५।६।७।८ सू०।

"क्रमात् जातिषट्कं निरूपयति। उत्कर्षसम उत्कर्षसम३ अपकर्षसमोऽपि४ वर्ण्यावर्ण्यसाध्येति भावप्रधानो निर्देशः वर्ण्यत्वादिना समा वर्ण्यसमादिः५।६।७।८। अविद्यमानधर्मारोप उत्कर्षः विद्यमानधर्मापचयोऽपकर्षः वर्ण्यत्वं वर्णनीयत्वं तच्च सन्दिग्धसाध्यकत्वात् तदभावोऽवर्ण्यत्वं विकल्पो द्वैविध्यं साध्यत्वं पञ्चावयवसाधनीयत्वं साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादिति पञ्चानामुत्थानबीजम् उभयसाध्यत्वादिति षष्ठस्य। तदयमर्थः साध्यतेऽत्रेति साध्यं पक्षः तथा च साध्यदृष्टान्तयोरित्यस्य पक्षदृष्टान्तयोरन्यतरस्मिन्नित्यर्थः धर्मविकल्पो धर्मस्य वैचित्र्यं तच्च क्वचित्सत्त्वं क्वचिदसत्त्वं प्रकृते साध्यसाधनान्यतररूपस्य धर्मस्य विकल्पात्सत्त्वाद्योऽविद्यमानधर्मारोपः स उत्कर्षसमः व्याप्तिमपुरस्कृत्य पक्षदृष्टान्तान्यतरस्मिन् साध्यसाधनान्यतरेणाविद्यमानधर्मप्रसञ्जनं उत्कर्षसमः३ इति फलितार्थः। यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादिति स्थापनायाम् अनित्यत्वं कृतकत्वं घटे रूपसहचरितमतः शब्दोऽपि रूपवान् स्यात् तथा च विवक्षितविपरीतसाधनाद्विशेषविरुद्धो हेतुस्तद्देशनाभासा चेयम्। एवं श्रावणशब्दसाधर्म्येण कृतकत्वाद्घटोऽपि श्रावणः स्यादविशेषात्। वस्तुतस्तु घटे श्रावणत्वापादनेऽर्थान्तरमत उक्तलक्षणे दृष्टान्तपदं साध्यपदञ्च न देयम्। अपकर्षसमायान्तु धर्मविकल्पः धर्मस्य सहचरितधर्मस्य विकल्पोऽसत्त्वं ततः अपकर्षः साध्यसाधनान्यतरस्याभावप्रसञ्जनं तथा च पक्षदृष्टान्तान्यतरस्मिन् व्याप्तिमपुरस्कृत्य सहचरितधर्माभावेन हेतुसाध्यान्यतराभावप्रसञ्जनमपकर्षसमः४ यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वाद्घटवत् अत्र अनित्यसहचरितघटधर्मान् कृतकत्वादनित्यः शब्दः यदा कृतकत्वानित्यत्वसहचरितघटरूपादयो न वर्तन्ते तदा शब्दे कृतकत्वानित्यत्वे च व्यावृत्तिः स्यात्। अयञ्चासिद्धिदेशना द्वितीये बाधदेशना। एवं शब्दे कृतकत्वसहचरितश्रावणत्वस्य संयोगादावनित्यत्वकृतकत्वसहचरितगुणत्वस्य च व्यावृत्त्या घटेऽनित्यत्वं कृतकत्वञ्च व्यावर्त्तेतेति दृष्टान्ते साध्यसाधनवैकल्यदेशनाभासाऽपीयम्। यत्तु वार्त्तिके

तदसत् घटे नीरूपत्वापादनस्यार्थान्तरत्वात् आचार्यैरर्थान्तरस्य वैयर्थ्यमाया अवान्तरभेदः स्यादिति तन्न उपाधेरसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्करात् वर्ण्यसमायान्तु साध्यः सिद्धसाधनत्वे सन्दिग्धसाध्यकादिस्तस्य धर्मः सन्दिग्धसाध्यकादिर्यो हेतुस्तस्य विकल्पात्सत्त्वात् दृष्टान्ते वर्ण्यत्वस्य सन्दिग्धसाध्यकत्वस्यापादनं वर्ण्यसमः५। तदयमर्थः पक्षवृत्तिहेतुर्न गमकः पक्षस्य सन्दिग्धसाध्यकत्वात् तथा च सन्दिग्धसाध्यकवृत्तिहेतुस्तथा दृष्टान्तोऽपि स्वीकार्यः तथा च दृष्टान्तस्यापि सन्दिग्धसाध्यकत्वात् अपक्षवृत्तित्वानिश्चयादसाधारणो हेतुस्तद्देशनाभासा चेयम्। हेतुः सन्दिग्धसाध्यकवृत्तिर्यदि न दृष्टान्ते तदा गमकहेत्वभावात् साधनविकल्पो दृष्टान्तः स्यादिति भावः। अवर्ण्यसमायान्तु दृष्टान्ते सिद्धसाध्यके यो धर्मो हेतुस्तस्य सत्त्वात् पक्षे शब्दादावसन्दिग्धसाध्यकत्वापादनमवर्ण्यसमः६ दृष्टान्ते हेतोर्यादृशत्वं तादृशो हेतुरेव गमक इत्यभिमानेन एवमापादनं दृष्टान्ते यो हेतुः सिद्धसाध्यकवृत्तिः स चेन्न पक्षे तदा गमकहेत्वभावात् स्वरूपासिद्धिः स्यादतस्तादृशो हेतुरवश्यं पक्षत्वाभिमते स्वीकार्यः तथा च सन्दिग्धसाध्यकत्वलक्षणपक्षत्वाभाव-

टान्वयासिद्धिः असिद्धिदेशनाभासा चेयम् । विकल्पसमायान्तु पक्षे दृष्टान्ते च योधर्मस्तस्य विकल्पोविरुद्धः कल्पो व्यभिचारित्वम् उपलक्षणं चैतत् अन्यवृत्तिधर्मस्यापि बोध्यं व्यभिचारोऽपि हेतोर्धर्मान्तरं प्रति धर्मान्तरस्य साध्यं प्रति धर्मान्तरस्य धर्मान्तरं प्रति वा तथा च कस्यचिद्धर्मस्य क्वचिद्व्यभिचारदर्शनेन धर्मत्वाविशेषात् प्रकृतहेतोः प्रकृतसाध्यं प्रति व्यभिचारापादनं विकल्पसमा७ यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यत्र कृतकत्वस्य गुरुत्वव्यभिचारदर्शनादुरुत्वस्यानित्यत्वव्यभिचारदर्शनादनित्यत्वस्य मूर्त्तत्वव्यभिचारदर्शनाद्धर्मत्वाविशेषात्

चेयम् । पक्षदृष्टान्तादेः [illegible] साध्यसमाद तत्राचसाशयः । तत्र [illegible] तथा च पक्षादेरनुमितिविषयत्वात् साध्यवदेतत्[illegible] साध्यत्वम् अतः साध्यसमा । तथा हि पक्षादिः [illegible] एतत् प्रयोगसाध्यत्वाभावाद्[illegible]नुमितिविषयत्वं [illegible] पक्षादेरज्ञानादाश्रयासिद्ध्यादस्यादेशनाभासा चेयम् । सूत्रार्थस्तु उभयसाध्यत्वात् उभयं पक्षदृष्टान्तौ [illegible] हेत्वादिः तत्साध्यत्वं तदधीनानुमितिविषयत्वं साध्यत्वे च पक्षादेरपीति तुल्यतापादनमिति लिङ्गोपहितलैङ्गिकभानेलिङ्गस्याप्यनुमितिविषयत्वात् साध्यसमत्वं हेतोश्च साध्यत्वे हेतुमान्दृष्टान्तोऽपि साध्य इत्याशयः” वृत्तिः ।

“किञ्चित्साधर्म्यादुपसंहारसिद्धेर्वैधर्म्यादप्रतिषेधः” सू०।

“एतासामसदुत्तरत्वे बीजमाह किञ्चित्साधर्म्येति साधर्म्यविशेषात् व्याप्तिसहितात् उपसंहारसिद्धेः साध्यसिद्धेः वैधर्म्यादेतद्विपरीतात् व्याप्तिनिरपेक्षात् साधर्म्यमात्रात् भवता कृतः प्रतिषेधो न सम्भवतीत्यर्थः । अन्यथा प्रमेयत्वरूपासाधकसाधर्म्यात् तवदूषणमप्यसम्यक् स्यादिति भावः । तथा चायं क्रमः अनित्यत्वव्याप्यात् कृतकत्वात् शब्देऽनित्यत्वमुपसंहरामि नतु कृतकत्वं रूपस्यापि व्याप्यं येन ततो रूपमप्यापादनीयं शब्दे, एवं अनित्यत्वं न रूपव्याप्यं येन रूपाभावादनित्यत्वाभावः शब्दे स्यात् एवं वर्ण्यसमेऽपि किञ्चित्साधर्म्यात् व्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नाद्धेतोः साध्यसिद्धिः तादृशहेतुमत्त्वञ्च दृष्टान्तता प्रयोजकं न तु पक्षे यावद्विशेषणावच्छिन्नो हेतुस्तावदवच्छिन्नहेतुमत्त्वम् अन्यथा त्वयाऽपि दूषणीयो दृष्टान्तो कर्त्तव्यः सोऽपि न स्यात् एवमवर्ण्यसमेऽपि व्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य दृष्टान्तदृष्टस्य पक्षे सत्त्वात्साध्यसिद्धिर्न तु दृष्टान्तदृष्टितयावद्धर्मावच्छिन्नस्य पक्षे सत्त्वम् । एवं विकल्पसमेऽपि प्रकृतसाध्यव्याप्यात् प्रकृतहेतोः साध्यसिद्धिस्तद्वैधर्म्यात् यत्किञ्चिद्व्यभिचारात् कृतः प्रतिषेधो न सम्भवति नहि यत्किञ्चिद्व्यभिचारादेव प्रकृतहेतोः प्रकृतसाध्यासाधकत्वमतिप्रसङ्गात् । एवं साध्यसमेऽपि व्याप्याद्धेतोः सिद्धे पक्षे साध्यसिद्धिर्न तु पक्षदृष्टान्तादयोऽप्यनेन साध्यन्ते तथा सति क्वचिदपि साध्यसिद्धिर्न स्यात् त्वदीयदूषणमपि [illegible]” वृत्तिः ।

“साध्यातिदेशाच्च दृष्टान्तोपपत्तेः” सू०।

“वर्ण्यावर्ण्यसाध्यसमासु समाधान्तरमप्याह दृष्टान्तोपपत्तिः [illegible] साध्यातिदेशात् दृष्टान्ते हि [illegible] दृष्टान्तत्वमुपपद्यते नत्वशेषो [illegible] पक्षादेरपि साध्यसमत्वमतम् [illegible] पक्षः तस्माद्धिन्नानित्यतः [illegible] साध्यत्वातिदेशात् साधनात् पक्ष [illegible] साध्येऽतिप्रसङ्गादिति भावः” वृत्तिः ।

“प्राप्य साध्यमप्राप्य वा हेतोः प्राप्त्या अविशिष्टत्वादप्राप्त्या असाधकत्वाच्च प्राप्त्यप्राप्तिसमौ” ५।१।७ सू० ।

“[illegible] प्राप्त्यप्राप्तिसमौ [illegible] । हेतोरिति साधकत्वमिति शेषः [illegible] प्राप्त्याऽविशिष्टत्वादिति हेतोरपि [illegible] किञ्च साधकं [illegible] दोषमाह अप्राप्त्या इति अप्राप्तस्य साधकत्वेऽतिप्रसङ्गात् साधकत्वञ्चात्र कारकज्ञापकसाधारणम् एवञ्च कारकज्ञापकलक्षणं साधनं कार्य्यज्ञाप्यलक्षणेन साध्येन सम्बद्धं सत्साधकं चेत्तदा सत्त्वाविशेषात् कार्य्यकारणभावः सतसम्बन्धस्य प्रागेव ज्ञातत्वाच्च ज्ञाप्यज्ञापकभावः प्राप्तयोर्न जन्यजनकभावः प्राप्तत्वेन स्वयोदकयोरिवाभेदादित्याशय इत्यन्ये । तथा च प्राप्त्याऽविशेषापादनिष्टापादनेन प्रत्यवस्थानं प्राप्तिसमा८ । यदि चाप्राप्तं लिङ्गं साध्यबुद्धिं जनयति साध्याभावबुद्धिमेव किन्तेन न जनयेत् अप्राप्तत्वाविशेषात् तथा चाप्राप्त्या साधकत्वादनिष्टापादनमप्राप्तिसमा१० प्रतिकूलतर्कदेशनाभासे चेमे” वृत्तिः ।

“घटादिनिष्पत्तिदर्शनात् पीड़ने चाभिचारादप्रतिषेधः” सू०।

“अनयोरसदुत्तरत्वे बीजमाह । दण्डादितो घटादिनिष्पत्तेर्दर्शनात् सर्वलोकप्रत्यक्षसिद्धत्वादभिचारात् श्येनादितः प्रत्यु पीड़ने च व्यभिचारात् त्वदुक्तः प्रतिषेधः

सम्भवति न हि कारणं दण्डादि प्रागेव घटादिना सम्बद्धमपि तु मृदादिना, श्येनादिरप्युद्देश्यतया पीडां जनयति अन्यथा लोकवेदसिद्धकार्य्यकारणभावोच्छेदे त्वदुक्तो हेतुरप्यसाधकः स्यादिति" वृत्तिः ।

"दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात् प्रत्यवस्थानाच्च प्रतिदृष्टान्तेन प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमौ" ११।१२ सू० ।

"क्रमप्राप्ते प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमे जाती लक्षयति । दृष्टान्तस्य कारणं प्रमाणं तदनपदेशोऽनभिधानम् अभिधानं चानतिप्रयोजनकं तथा च दृष्टान्तस्य साध्यकत्वे प्रमाणाभावात् प्रत्यवस्थानमर्थः यद्यपीदं सदुत्तरमेव तथापि दृष्टान्ते प्रमाणं वाच्यं तत्रापि प्रमाणान्तरमित्यनवस्थायाः प्रत्यवस्थाने तात्पर्य्यं तदुक्तमाचार्य्यैः "अनवस्थाभासप्रसङ्गः प्रसङ्गसमः" इति एतन्मते हेतोर्हेत्वन्तरमित्यनवस्थाऽपि प्रसङ्गसमा एव । परमते तु हेत्वनवस्थादिकं तत्त्वसाधनाद्यनिगमनत्वनिवृत्तमिति विशेषः । अनवस्थादेशनाभासा चेयम् । प्रतिदृष्टान्तसमः प्रतीतव्यः प्रतिदृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानात् प्रतिदृष्टान्तसमः१२ एतच्च सावधारणं तेन प्रतिदृष्टान्तमात्रबलेन प्रत्यवस्थानमर्थः तेन साधर्म्यसमाद्व्युदासः यदि घटदृष्टान्तबलेनानित्यः शब्दः तदाकाशदृष्टान्तबलेन नित्य एव स्यात् नित्यः किं न स्यादिति बाधः प्रतिरोधापादनीयः हेतुरनङ्गं दृष्टान्तमात्रबलादेव साध्यसिद्धिरित्यभिमानः बाधप्रतिरोधान्यतरदेशनाभासा चेयम्" वृत्तिः ।

"प्रदीपादानप्रसङ्गनिवृत्तिवत्तद्विनिवृत्तिः" सू० ।

"प्रसङ्गसमे प्रत्युत्तरमाह । दृष्टान्तो हि निदर्शनस्थानत्वेन साध्यनिश्चयार्थमपेक्ष्यते न तु दृष्टान्तदृष्टान्ताद्यनवस्थितपरम्परा लोकसिद्धा युक्तिसिद्धा वा । अन्यथा घटादिप्रत्यक्षाय प्रदीप इव प्रदीपप्रत्ययार्थमनवस्थितप्रदीपपरम्परा प्रसज्येत त्वदीयसाधनमपि व्याहन्येत" वृत्तिः ।

"प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे च नाहेतुर्दृष्टान्तः" सू० ।

"प्रतिदृष्टान्तसमे प्रत्युत्तरमाह । अत्रायमुत्तरक्रमः प्रतिदृष्टान्तस्त्वया किमर्थमुपादीयते मदीयहेतोर्बाधार्थं सत्प्रतिपक्षितत्वार्थं वा नाद्यः यतः प्रतिदृष्टान्तस्य हेतुत्वे स्वार्थसाधकत्वे मदीयो दृष्टान्तो नाहेतुः नासाधकस्तथा चातुल्यबलत्वान्न बाधः न वा द्वितीयोऽपि यतः प्रतिदृष्टान्तस्य स्वार्थसाधकत्वे उच्यमाने नाहेतुर्दृष्टान्तः मदीयो दृष्टान्तस्तु सहेतुकत्वादधिकबलः वस्तुतो हेतुं विना दृष्टान्तमात्रेण न सत्प्रतिपक्षसम्भावना तदभाव-व्याप्यवत्ताज्ञानाभावात् हेतूपादाने तु सदुत्तरत्वमेवेति भावः इति" वृत्तिः ।

"प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादनुत्पत्तिसमः" १२ सू० ।

"क्रमप्राप्तमनुत्पत्तिसमं लक्षयति । प्रागुत्पत्तेरिति साधनाङ्गस्येति शेषः कारणाभावात् हेत्वभावात् तथा च साधनाङ्गपक्षहेतुदृष्टान्तानामुत्पत्तेः प्राक् हेत्वभाव इत्यनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानमनुत्पत्तिसमः१२ यथा घटो रूपवान् गन्धात् पटवदित्युक्ते घटोत्पत्तेर्गन्धोत्पत्तेश्च पूर्वं हेत्वभावादसिद्धिः पटे च गन्धोत्पत्तेः पूर्वं हेत्वभावेन दृष्टान्तासिद्धिः एवं आद्यक्षणे रूपाभावाद्बाधः अनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानस्य सत्रापि सत्त्वात् उत्पत्तेः पूर्वं हेत्वाद्यभावेन प्रत्यवस्थानस्यैव लक्षणत्वात् जातित्वे सतीति च विशेषणीयं तेनोत्पत्तिकालावच्छिन्नो घटो गन्धवानित्यत्र बाधेन प्रत्यवस्थाने नातिव्याप्तिः असिद्ध्यादिदेशनाभासा चेयम्" वृत्तिः ।

"तथाभावादुत्पन्नस्य कारणोपपत्तेर्न कारणप्रतिषेधः" सू०

"अत्रोत्तरमाह । उत्पन्नस्य तथाभावात् घटाद्यात्मकत्वात् तत्र कारणस्य हेतोरुपपत्तेः सत्त्वात् कथं कारणप्रतिषेधः । अयमाशयः पक्षे हेत्वभावादसिद्धिः नानुत्पन्ने हेत्वभावः सम्भवति धर्मिकारणाभावात् न हि हेत्वभावमात्रादसिद्धिः त्वदीयहेतोरपि कदाचिदभावसत्त्वात् एतेन दृष्टान्तासिद्धिर्व्याख्याता यदा कदाचिद्धेतुसत्त्वेनैव दृष्टान्तत्वोपपत्तेः एवं हेत्वादीनां यदा कदाचित्पक्षे सत्त्वादेव हेत्वादिभावो न तु सार्वत्रिकी तदपेक्षेति" वृत्तिः ।

"सामान्यदृष्टान्तयोरैन्द्रियकत्वे समाने नित्यानित्यसाधर्म्यात् संशयसमः" १४ सू० ।

"क्रमप्राप्तं संशयसमं लक्षयति । नित्यानित्यसाधर्म्यादिति संशयकारणोपलक्षणं तेन समानधर्मदर्शनादियत्किञ्चित्संशयकारणबलात् संशयेन प्रत्यवस्थानं संशयसमः१४ अधिकन्तूदाहरणपरं तथा हि शब्दोऽनित्यः कार्य्यत्वाद्घटवदित्युक्ते सामान्ये गोत्वादौ दृष्टान्ते घटे ऐन्द्रियकत्वं तुल्यं यथा कार्य्यत्वाद्विपर्ययकादनित्यत्वं निर्णीयते तथा ऐन्द्रियकत्वात् संशयकारणादनित्यत्वं सन्दिह्यताम् एवं शब्दत्वाद्यसाधारण्यदर्शनादपि संशयो बोध्यः तथा च हेतुज्ञानेऽप्रामाण्यशङ्काधानद्वारा साध्यसंशयात् सत्प्रतिपक्षदेशनाभासेयम्" वृत्तिः ।

"साधर्म्यात् संशये न संशयो वैधर्म्यादुभयथा वा संशयोऽत्यन्तसंशयप्रसङ्गो नित्यत्वानभ्युपगमाच्च सामान्यस्या-

प्रतिषेधः" गौतमसूत्रस्य पञ्चमाध्याये आह्निकस्य सूत्रम् ।
"अत्रोत्तरम् । साधर्म्यासाधर्म्यदर्शनात् संशय आपाद्यमानेऽपि न संशयः वैधर्म्यादिधर्म्यदर्शनात् यदि च कार्य्यत्वरूपवधर्म्यदर्शनेऽपि संशयस्तदाऽत्यन्तसंशयप्रसङ्गः संशयानुच्छेदप्रसङ्गः न च तथाऽभ्युपगन्तुं शक्यमित्याह नित्यत्वेति समानस्य सामानधर्मदर्शनस्य नित्यत्वानभ्युपगमात् नित्यसंशयजनकत्वानभ्युपगमात्तथा सति तृतीयहेतुरपि न परपक्षप्रतिषेधकः स्यादिति भावः । सामान्यस्य गोत्वादेर्नित्यत्वानभ्युपगमात् नित्यत्वानभ्युपगमप्रसङ्गात् तत्रापि साधारणधर्मप्रमेयत्वादिना संशय एव स्यादिति केचित्" वृत्तिः ।
"उभयसाधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसमः ।१५" सू० ।
"क्रमप्राप्तं प्रकरणसमं लक्षयति । उभयसाधर्म्यात् प्रकर्षेण क्रिया अन्यतरपक्षव्यवस्थापनहेतुः [illegible] प्रक्रिया तत्साधनं विपरीतसाधनमिति फलितार्थः तथाहि स्वस्य पक्षस्येव सिद्धेः [illegible] साधनान्तरेण बाधेन प्रत्यवस्थानं प्रकरणसमः १५ यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्युक्ते [illegible] श्रावणत्वेन नित्यत्वसाधकेन बाधात् बाधदेशनाभासा चेयम्" वृत्तिः ।
"प्रतिपक्षात् प्रकरणसिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः प्रतिपक्षोपपत्तेः" सू०।
"अत्रोत्तरमाह । प्रतिपक्षाद्विपरीतसाध्यसाधकत्वेनाभिमताच्छ्रावणत्वादेः प्रकरणसिद्धेर्द्वारा मदीयसाध्यस्य यः प्रतिषेधः त्वया क्रियते तस्यानुपपत्तिः कुतः प्रतिपक्षोपपत्तेः त्वदुक्तापेक्षया प्रतिपक्षस्य मदीयपक्षस्योपपत्तेः साधनात् । अयमाशयः श्रावणत्वेन नित्यत्वस्य साधनाद्यो बाध उच्यते स नोपपद्यते [illegible] साधितस्य बलवत्त्वाभावात् कदाचित्कृतकत्वेनानित्यत्वस्यापि पूर्वं साधनादिति त्वत्पक्षप्रतिषेधोऽपि स्यात्" वृत्तिः ।
"त्रैकाल्यासिद्धेर्हेतोरहेतुसमः ।१६" सू० ।
"क्रमप्राप्तमहेतुसमं लक्षयति । त्रैकाल्यं कार्य्यकालतत्पूर्वापरकालाः तेन हेतोरसिद्धेः हेतुत्वासिद्धेः । अयमर्थः दण्डादिकं घटादेर्न पूर्ववर्त्तितया कारणं तदानीं घटादेरभावात् कस्य कारणं स्यात् अतएव न घटाद्युत्तरकालवर्त्तितयाऽपि नवा समानकालवर्त्तितया तुल्यकालवर्त्तिनोः सव्येतरविषाणयोर्विवाविनिगमनापत्तेः तथा च कालसम्बन्धखण्डनेनाहेतुतया प्रत्यवस्थानमहेतुसमः १६ कारणमात्रखण्डनेन कृतिमहेतोरपि खण्डनाच्च तदसंग्रहे प्रतिकूलतर्कदेशनाभासा चेयम्" वृत्तिः ।
"न हेतुतः साध्यसिद्धेस्त्रैकाल्यासिद्धिः" सू० ।
"अत्रोत्तरमाह । त्रैकाल्यासिद्धिस्त्रैकाल्येन याऽसिद्धिरुक्ता सा न, कुतः हेतुतः साध्यसिद्धेः त्वयाऽप्यभ्युपगमात्" वृत्तिः ।
"प्रतिषेधानुपपत्तेः प्रतिषेद्धव्याप्रतिषेधः" सू० ।
"पूर्ववर्त्तितामात्रेणैव हेतुतासम्भवात् अन्यथा त्वदीयहेतोरपि साध्यं न सिध्येदित्याह हेतुफलभावखण्डने प्रतिषेधस्याप्यनुपपत्तेः प्रतिषेद्धव्यस्य परकीयहेतोर्न प्रतिषेध इत्यर्थः" वृत्तिः ।
"अर्थापत्तितः प्रतिपक्षसिद्धेरर्थापत्तिसमः ।१७" सू० ।
"क्रमप्राप्तमर्थापत्तिसमं लक्षयति । अर्थापत्तिरर्थापत्त्याभासः तथा चार्थापत्त्याभासेन प्रतिपक्षसाधनाद प्रत्यवस्थानमर्थापत्तिसमः १७ । अयञ्च यथा अर्थापत्तिरिति उक्तेनानुक्तमाक्षिप्यते यथा शब्दोऽनित्य इत्युक्तेऽर्थादापाद्यतेऽन्यत् नित्यं तथा च [illegible] विरोधः कृतकत्वादनित्य इत्युक्तेऽर्थादेव [illegible] सत्प्रतिपक्षो वा अनुमानादनित्य इत्युक्ते प्रत्यक्षान्नित्य इति च वाचः विशेषविधेः शेषनिषेधफलकत्वमित्यभिमान, सर्वदेशनाभासा चेयम्" वृत्तिः ।
"अनुक्तस्यार्थापत्तेः पक्षहानेरुपपत्तिरनुक्तत्वादनैकान्तिकत्वाच्चार्थापत्तेः" सू० ।
"अत्रोत्तरम् । किमुक्तेन अनुक्तं यत्किञ्चिदेवार्थादापाद्यते उक्तोपपादकं वा आद्ये त्वत्पक्षहानिरप्यापाद्येत तस्याप्यनुक्तत्वात् अन्त्ये अस्या अर्थापत्तेरनैकान्तिकत्वम् ऐकान्तिकत्वम् एकपक्षसाधकत्वं बलं तच्चास्ति न हि अनित्यत्वस्योपपादकं नित्यत्वमिति न हि विशेषविधिमात्रं शेषनिषेधफलकम्, अपि तु सति तात्पर्य्ये क्वचित् न हि नीलो घट इत्युक्ते सर्वमन्यदनीलमिति कश्चित्प्रतिपद्यते" वृत्तिः ।
"एकधर्मोपपत्तेरविशेषे सर्वाविशेषप्रसङ्गात् सद्भावोपपत्तेरविशेषसमः" १८ सू० ।
"अविशेषसमं लक्षयति । एकस्य धर्मस्य कृतकत्वादेः शब्दे घटे चोपपत्तेः सत्त्वात् यदि शब्दघटयोरनित्यत्वेनाविशेषः उच्यते तदा सर्वेषामविशेषप्रसङ्गः, कुतः सद्भावोपपत्तेः सतः सन्मात्रस्य ये भावा धर्माः सत्त्वप्रमे-

यत्वादयस्तेषामुपपत्तेः सत्त्वात् तथा च सर्वेषामभेदे पक्षाद्यविभागः सर्वेषामेकजातीयत्वेऽवान्तरजात्युच्छेदः सर्वेषामनित्यत्वे जात्यादिविलय इत्यादि तथा च सम्भावद्वृत्तिधर्मेणाविशेषापादनमविशेषसमेति १८ फलितम् अत्र चाविशेषसम इति लक्ष्यनिर्देशः सद्भावोपपत्तेः सर्वाविशेषप्रसङ्गादिति लक्षणं शेषं व्युत्पादकम् । प्रतिकूलतर्कदेशनाभासा चेयम्”वृत्तिः ।

“क्वचिद्धर्मानुपपत्तेः क्वचिच्चोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः”सू०

“अत्रोत्तरमाह । तद्धर्मस्तस्य हेतोर्धर्मो व्याप्त्यादिस्तस्य क्वचित् कृतकत्वादौ उपपत्तेः सत्त्वात् क्वचित् सत्त्वादौ अनुपपत्तेः अभावात् त्वदुक्तस्य प्रतिषेधस्याभावोऽसम्भव इत्यर्थः” वृत्तिः ।

“उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसमः” १९सू० ।

“उपपत्तिसमं लक्षयति । उभयं पक्षप्रतिपक्षौ तयोः कारणस्य प्रमाणस्य उपपत्तेः सत्त्वात् तथा च व्याप्तिमपुरस्कृत्य यत्किञ्चिद्धर्मेण परपक्षदृष्टान्तेन स्वपक्षसाधनेन प्रत्यवस्थानम् उपपत्तिसमः१९ यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्युक्ते यथा त्वत्पक्षेऽनित्यत्वे प्रमाणमस्ति तथा मत्पक्षोऽपि सप्रमाणकः त्वत्पक्षमत्पक्षान्यतरत्वात् तथाच बाधः प्रतिरोधो वा । तद्देशनाभासा चेयम्”वृ०।

“उपपत्तिकारणाभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः” सू० ।

अत्रोत्तरमाह । अयं त्वदुक्तप्रतिषेधो न सम्भवति कुतः मत्पक्ष उपपत्तिकारणस्य मत्पक्षसाधकप्रमाणस्य त्वयाऽभ्यनुज्ञानात् त्वया हि मत्पक्षस्य दृष्टान्तीकरणेन सप्रमाणकत्वमनुज्ञातमतः कथं तत्प्रतिषेधः शक्यते कर्त्तुम् अनुज्ञातस्यापि प्रतिषेधे स्वपक्ष एव किं न प्रतिषिध्यते” वृत्तिः ।

“निर्दिष्टकारणाभावेऽप्युपलम्भादुपलब्धिसमः”२०सू०।

“उपलब्धिसमं लक्षयति। वादिना निर्दिष्टस्य कारणस्य साधनस्याभावेऽपि साध्यस्योपलम्भात् प्रत्यवस्थानमनुपलब्धिसमः२० इत्यर्थः। तथा हि पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादिकं वह्न्यवधारणार्थमुच्यते न च तत्सम्भवति धूमं विना आलोकादितोऽपि वह्निसिद्धेः तथा च न तस्य साधकत्वमिति प्रतिकूलतर्कः न वा धूमाद्वह्निमानेवेत्यवधारणं द्रव्यत्वादेरपि धूमेन साधनात् न वा पर्वत एव वह्निमानेवेत्यादिकम् अवधारयितुं शक्यते महानसादेरपि वह्निमत्त्वादन्यथा दृष्टान्तासिद्धिः स्यात् एवं वह्निशून्यपर्वतस्यापि सत्त्वाद्बाध इत्यादि तद्देशनाभासा चेयम्” अस्य विश्वनाथविरचिता वृत्तिः ।

“कारणान्तरादपि तद्धर्मोपपत्तेरप्रतिषेधः” सू० ।

“अत्रोत्तरमाह । कारणान्तरात् साधनान्तरादालोकादितोऽपि तस्य धर्मस्य साध्यस्योपलब्धेस्त्वदुक्तः प्रतिषेधो न सम्भवति । अयमाशयः न हि वयमवधारणार्थं वह्निमान् धूमादित्यादिकं प्रयुञ्ज्महे अपि तु सन्दिग्धस्य वह्नेः सिद्ध्यर्थम् अन्यथा त्वदुक्तमसाधकतासाधनमपि न स्यादसाधकतासाधकान्तरस्यापि सत्त्वात्”वृत्तिः।

“तदनुपलब्धेरनुपलम्भादभावसिद्धौ तद्विपरीतोपपत्तेरनुपलब्धिसमः २१”सू० ।

“अनुपलब्धिसमं लक्षयति । यद्यपि चेयं द्वितीयाध्याये दर्शिता दूषिता च तथाप्यनुपलब्धिसमा२१जातिरेवमिति तत्रानुक्तेरत्र क्रमप्राप्तोऽभिधीयते तत्रायं क्रमः नैयायिकैस्तावच्छब्दा नित्यत्वमेव साध्यते यदि शब्दो नित्यः स्यादुच्चारणात् प्राक् कुतो नोपलभ्यते न हि घटाद्यावरणकुड्यादिवच्छब्दस्यावरणमस्ति तदनुपलब्धेरिति तत्रैवं जातिवादी प्रत्यवतिष्ठते यद्यावरणानुपलब्धेरावरणाभावः सिध्यति तदा आवरणानुपलब्धेरप्यनुपलम्भादावरणानुपलब्धेरप्यभावः सिध्येत् तथाचावरणानुपलब्धिप्रमाणक आवरणाभावो न स्यादपि त्वावरणोपपत्तिरेव स्यादिति शब्दानित्यत्वे नोक्तं बाधकं युक्तं नन्वनुपलब्धेरनुपलब्ध्यन्तरानपेक्षणात् कथमेवमिति चेत् इत्थम् अनुपपलब्धेरनुपलब्ध्यन्तरानपेक्षणे स्वयमेव स्वस्मिन्ननुपलब्धिरूपेति वाच्यं तथा च तयैवानुपलब्ध्यानुपलब्धत्वसम्भवात्तदभावासिद्धेः स्वात्मन्यनुपलब्धिरूपत्वाभावेऽनुपलब्धित्वमेव न स्यात् अनुपलब्धेरनुपलब्ध्यन्तरापेक्षणेऽनवस्था स्पष्टैव इत्यत्रैवंरूपेण प्रत्यवस्थानमनुपलब्धिसमः२१ इत्यर्थः प्रतिकूलतर्कदेशनाभासा चेयम्” वृत्तिः ।

“अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः” सू०।

“अत्रोत्तरमाह । अनुपलब्धिः आत्मन्यनुपलब्धिरिति कोऽर्थः स्वयमनुपलब्धिरूपेति चेद्भवत्येव स्वविषयिण्यनुपलब्धिरिति चेन्नेदं प्रसक्तं अनुपलब्धेरनुपलम्भात्मकत्वात् उपलम्भाभावात्मकत्वात् अभावस्य च निर्विषयकत्वात् स्वात्मन्यनुपलब्धित्वाभावेऽनुपलब्धित्वमेव कथमस्या इति चेत् कुतो विरोधः नहि घटः स्वविषयो न भवतीति नायं घटः स्वविषयो न भवतीति । नायं घटः आवरणाभावः कथमनुपलब्धिविषय इति चेत् क एव-

माह किन्त्वनुपलब्धिस्वरूपतेन्द्रियग्राह्यत्वादनुपलब्धिग्राह्य इत्युपचर्य्यते अतस्तदनुपलब्धेरनुपलम्भादित्यादिकमहेतुः अन्यथा, त्वत्साधनमपि दोषानुपलब्धेरनुपलम्भात् सदोषमेव स्यादिति" वृत्तिः।

"ज्ञानविकल्पानाञ्च भावाभावसंवेदनादध्यात्मम्" सू०।

"नन्वनुपलब्धेः स्वस्मिन्ननुपलब्धित्वाभावेऽनुपलब्धिरपि केन सिध्येदतआह अध्यात्मम् आत्मन्यधि ज्ञानविकल्पानां ज्ञानविशेषाणां भावाभावयोर्मनसा संवेदनात् घटं साक्षात्करोमि वह्निमनुमिनोमि नानुमिनोमीत्येवं ज्ञानविशेषतदभावानां मनसैव सुग्रहत्वादिति भावः" वृत्तिः।

"साधर्म्यात्तुल्यधर्म्मोपपत्तेः सर्वानित्यत्वप्रसङ्गादनित्यसमः २२" सू०

"अनित्यसमं लक्षयति। यदि दृष्टान्तघटसाधर्म्यात् कृतकत्वादिना सह तुल्यधर्मतोपपद्यते शब्देऽनित्यत्वं साध्यते तदा सर्वस्यैवानित्यत्वं स्यात् सत्त्वादिरूपसाधर्म्यसम्भवात् नचेदमर्थान्तरग्रस्तमिति वाच्यं सर्वस्यानित्यत्वे व्यतिरेकापह्नवादनुमानदूषणे तात्पर्य्यात् परस्यान्वयव्यतिरेकिण एवानुमानत्वादित्याशयः तथा च व्याप्तिमपुरस्कृत्य यत्किञ्चिद्दृष्टान्तसाधर्म्येण सर्वस्य साध्यवत्त्वापादनमनित्यसमा २२ साध्यभेदादविशेषसमातोऽस्य भेदस्तत्र सर्वाविशेष एवापाद्यते नतु सर्वस्य साध्यवत्त्वम्। यत्तु अनित्यत्वेन समाऽनित्यसमेति भावप्रधानो निर्देशस्तथा च अन्वर्थलक्ष्यमेव लक्षणमिति तन्न वह्निमान् धूमादित्यादौ महानससाधर्म्यस्य सत्त्वात्सर्वस्य वह्निमत्त्वं स्यादित्यस्य जात्यन्तरत्वापत्तेः। आचार्य्यास्तु साधर्म्यं वैधर्म्यस्याप्युपलक्षकं यथाकाशवैधर्म्यात् कृतकत्वाच्छब्दोऽनित्यस्तथाकाशवैधर्म्यादाकाशभिन्नत्वादितः सर्वमेवानित्यं स्यादित्यस्य लक्षणे यत्किञ्चिद्धर्मेणेत्येव वाच्यमित्याहुः। अत च वैधर्म्यस्य विपक्षावृत्तित्वान्न सर्वस्य साध्यवत्त्वापादनं किन्त्वाकाशादीनामप्यनित्यत्वं स्यादिति तत्र अर्थान्तरमित्यवधेयं प्रतिकूलतर्कदेशनाभासा चेयम्" वृत्तिः।

"साधर्म्यादसिद्धेः प्रतिषेधासिद्धिः प्रतिषेध्यसाधर्म्याच्च" सू०

"अत्रोत्तरमाह। यदि यत्किञ्चित्साधर्म्यात्सर्वस्य साध्यवत्त्वमापादयतस्तव साधर्म्यस्यासाधकत्वमभिमतं तदा त्वत्कृतप्रतिषेधस्याप्यसिद्धिः तस्यापि प्रतिषेध्यसाधर्म्येण प्रवृत्तत्वात्त्वया ह्येवं साध्यते कृतकत्वं न साधकं दृष्टान्तसाधर्म्यरूपत्वात्सत्त्वादिवत् अत्र च त्वदीयहेतुस्त्वत्प्रतिषेध्येन मदीयहेतुना कृतकत्वेन सत्त्वेन च सह साधर्म्यरूपस्तथा चायमपि न साधकः स्यात्" वृत्तिः।

"दृष्टान्ते च साध्यसाधनभावेन प्रज्ञातस्य धर्मस्य हेतुत्वात्तस्य चोभयथाभावान्नाविशेषः" सू०

"यदि च साधर्म्यमात्रं न साधकमपि तु व्याप्तिसहितमित्यभिमतं तदा कृतकत्वे तदस्ति नतु सत्त्व इति विशेष इत्याह। साध्यसाधनभावेन व्याप्यव्यापकभावेन दृष्टान्ते प्रज्ञातस्य प्रमितस्य तस्य हेतुत्वात् साधकत्वात् तत्र हेतुत्वस्य उभयथा अन्वयेन व्यतिरेकेण च भावात् मदीयहेतौ सत्त्वात्साधने सत्त्वादिति नाऽविशेष इति यदुक्तं तन्न भवति" वृत्तिः।

"नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेर्नित्यसमः २३" सू०

"नित्यसमं लक्षयति। अनित्यस्य भावः अनित्यत्वं तस्य नित्यं सर्वकालं स्वीकारे अनित्ये शब्दे नित्यत्वं स्यादित्यापादनं नित्यसमा २३। अयमाशयः अनित्यत्वस्य नित्यमस्वीकारेऽनित्यत्वाभावदशायां तस्यानित्यत्वं न, तस्यापि नित्यत्वापत्तिः नहि दण्डाभावदशायां दण्डीत्युच्यते अतोऽनित्यत्वस्य नित्यमेव स्वीकार इत्यभ्युपगन्तव्यं तथा च शब्दस्यापि नित्यत्वापत्तिः तेन बाधः सत्प्रतिपक्षो वा तद्देशनाभासा चेयम्। एवमनित्यत्वं यदि नित्यं कथं शब्दस्यानित्यतां कुर्यात् नहि रक्तं महारजनं परस्य नीलतां सम्पादयति अथाऽनित्यं तदा तदभावदशायां अनित्यत्वं न स्यादित्यादिकमूह्यम्। एतदनुसारेण लक्षणमपि कार्य्यमित्याचार्य्याः। वस्तुतु अनित्यस्य भावो धर्मस्तस्य नित्यमभ्युपगमेऽनित्यत्वेनाभ्युपगतस्य नित्यत्वं स्यात् यथा क्षितिः सकर्तृकेत्यत्र अनित्यक्षितेर्धर्मः सकर्तृकत्वं त्वया क्षितौ नित्यमुपेयते न वा न चेत् तदा साध्याभावादंशतोबाधः अथ क्षितौ नित्यमेव सकर्तृकत्वं विरुद्धं तद्देशनाभासा चेयमिति ब्रूमः" वृत्तिः।

"प्रतिषेध्ये नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः" सू०

"अत्रोत्तरमाह। प्रतिषेध्ये मत्पक्षे शब्दे सर्वदा अनित्यभावात् अनित्यत्वात् अनित्ये शब्दे अनित्यत्वमुपपद्यते न हि सम्भवति अनित्यत्वं नित्यमस्ति अथ च तन्नित्यमिति व्याघातात् नच नित्यमिति सर्वकालमित्यर्थः तथा च शब्दस्यानित्यत्वे कथं सर्वकालमनित्यत्वसम्बन्ध

इति वाच्यं सर्वकार्यमनित्यमिति यावत्सर्वमित्यर्थात् अतः तत्कृतः प्रतिषेधो न सम्भवति मतान्तरे तु अनित्ये-ऽनित्यत्वोपपत्ते र्हेतोस्तथायः प्रतिषेधः अतः स च सम्भवतीत्यर्थः'' वृत्तिः ।

"प्रयत्नकार्य्यानेकत्वात् कार्य्यसमः२४" सू० ।

"कार्य्यसमं लक्षयति । प्रयत्नकार्य्यस्य प्रयत्नसम्पादनीयस्यानेकत्वात् अनेकविषयत्वात् । अयमर्थः शब्दो-ऽनित्यः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्युक्ते प्रयत्नानन्तरीयकत्वं प्रयत्नकार्ये घटादौ प्रयत्नानन्तरोपलभ्यमाने कीलकादावपि दृष्टमत्र द्वितीयं न तज्जन्यत्वसाधकं आद्ये तु असिद्धं तथा च सामान्यत उक्ते हेतोरनभिमतविशिष्टनिराकरणेन प्रत्यवस्थानं कार्य्यसमा२४असिद्धदेशनाभासा चेयम् । अथ वा प्रयत्नकार्य्याणां प्रयत्नकर्त्तव्यानां कर्त्तव्यप्रयत्नानामिति यावत् तादृशानां अनेकविधत्वात्-युक्तान्यस्य व्याघातकमुत्तरं कार्य्यसमा तथा चास्या आकृतिगणत्वात् सूत्रानुपदर्शितानामपि परिग्रहः यथा त्वत्पक्षे किञ्चिद्दूषणं भविष्यतीति शङ्काऽपि शङ्का समा कार्य्यकारणभावस्योपकारनियतत्वे ऽनवस्थे त्यनुपकारसमा इत्यादिः'' वृत्तिः ।

"कार्य्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणोपपत्तेः"सू०।

"अत्रोत्तरम् । शब्दस्य कार्य्यान्यत्वेऽकार्य्यत्वे प्रयत्नस्य वक्तृप्रयत्नस्य अहेतुत्वम् अकारणत्वम् इदञ्च तदा स्यात् यद्यनुपलब्धिकारणमावरणादिकमुपपद्यते न च तच्छब्दे ऽस्तीत्यर्थः । आकृतिगणपक्षे तु कार्य्याणां जातीनामन्यत्वे नानाविधत्वे इदमुत्तरं प्रयत्नस्य त्वदीयदूषणप्रयत्नस्य अहेतुत्वं असाधकत्वाभावः उपलब्धेः कारणस्य प्रमाणस्य निर्दोषवाक्यस्य या उपपत्तिः निर्दोषवाक्याधीनोपपादनं तदभावात् तद्वाक्यस्य स्वव्याघातकत्वादित्यर्थः'' वृत्तिः ।

१४स्वभावे जातिवैरम् जातिसुन्दरम् । जातिश्च प्रकारविशेष्यतया या शब्दशक्तिज्ञानविषयः । तत्र प्राभाकरमते आकृतिव्यङ्ग्याया एव जातित्वं न गुणत्वादीनां नैयायिकमते तु अनुगतैकबुद्धिनियामकत्वात् नित्यत्वे सति अनेकसमवेतत्वरूपलक्षणयोगाच्च गुणत्वादीनामपि जातित्वमस्त्येव । "समानप्रसवात्मिका जाति गौ०सूत्रभाष्ययोस्तथैवोक्ते च । जातिशक्तिवादशब्दे च तद्भाष्यं दृश्यम् । अतएव "द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते । परभिन्ना तु या जातिः सैवापरतयोच्यते । द्रव्यत्वादिकजातिस्तु परापरतयोच्यते"भाषापरिच्छेदम् । छन्दोभेदश्च । "पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा । वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत्" छन्दोमञ्जर्य्युक्तेः मात्राकृतं छन्दः । "इयमष्टाचत्वारिंशत्कला... वृत्ता जातिशालिनी"छन्दोम०। इष्टजातिशेषजातिविज्ञेय जातिप्रभृतयश्च प्राचीनानामिष्टकर्मसंज्ञाभेदा लीलावत्यादौ इष्टकर्म्म प्रकरणे दृश्याः । "सङ्केतो गृह्यते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च"काव्यप्र०। "असम्पादयतः कञ्चिदर्थं जातिक्रियागुणैः" माघः । ब्राह्मणादिजातौ "जातया कामसवध्योऽसि चरणं त्विदमुत्तमम्"वेणीसं०"ब्राह्मणस्य ब्राह्मणयोर्ब्राह्मणानाञ्च संबधे । प्रायश्चित्तस्य चैकत्वं जातिमाश्रित्य लक्ष्यते" प्रा०त० । जन्मनि "आचार्य्यस्त्वस्य यां जातिं विधिवद्वेदपारगः । उत्पादयति सावित्र्या सा नित्या साऽजराऽमरा:" मनुः । आकारव्यङ्ग्ये "मृत्स्नामर्थाय सूत्रायःकाष्ठवल्कलवाससाम् । अजातौ जातिकरणे विक्रियाद्दृष्टगुणोदमः" याज्ञ० । १५जातिवाचकशब्दे च "पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्त्तैर्जातिः" "क्षत्रतुल्याख्या अजात्या" "जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्"(ब्राह्मणाः पूज्याः ब्राह्मणः पूज्यः) "जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्" इति च पा० ।

जातिकोश(ष) पु० न० जातेः जातीफलस्य कोशमिव । (जायफल) जातीफले भावप्र० "जातीफलं जातिकोशः मालतीफलमित्यपि । जातिफलं रसे तिक्तं तीक्ष्णोष्णं रोचनं लघु । कटुकं दीपनं ग्राहि स्वर्य्यं श्लेष्मानिलापहम् । निहन्ति मुखवैरस्यमलदौर्गन्ध्यकृष्णताः । कृमिकासवमिश्वासशोषपीनसहृद्रुजः" भावप्र० । हेमचन्द्रे अयं मूर्द्धन्यवान् दीर्घमध्यश्च पठितः ।

जाति(ती)कोषी स्त्री जातिं जातिफलं कुष्णाति कुष—निष्कर्षे—अण् उप०स०गौरा० ङीष् । जातीफले राजनि०।

जातिधर्म्म पु० ६त० । ब्राह्मणादीनां धर्मभेदे । स च भा० शा० ६० अ० दर्शितो यथा

"ब्राह्मणस्य तु यो धर्मस्तन्ते वक्ष्यामि केवलम् । दममेव महाराज! धर्ममाहुः पुरातनम् । स्वाध्यायाभ्यसनञ्चैव तत्र कर्म समाप्यते । तञ्चेद्वित्तमुपागच्छेद्वर्त्तमानं स्वकर्मणि । अकुर्व्वाणं विकर्म्माणि शान्तं प्रज्ञानतर्पितम् । कुर्व्वीतापत्यसन्तानमथो दद्याद्यजेत च । संविभज्य हि भोक्तव्यं धनं सद्भिरितीर्य्यते । परिनिष्ठितकार्य्यस्तु

स्वाध्यायेनैव ब्राह्मणः। कुर्य्यादन्यन्न वा कुर्य्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते। क्षत्त्रियस्यापि यो धर्मस्तन्ते वक्ष्यामि भारत!। दद्याद्राजन्न याचेत यजेत न च याजयेत्। नाध्यापयेदधीयीत प्रजाश्च परिपालयेत्। नित्योद्युक्तो दस्युवधे रणे कुर्य्यात् पराक्रमम्। ये तु क्रतुभिरीजानाः श्रुतवन्तश्च भूमिपाः। य एवाहवजेतारस्त एषां लोकजित्तमाः। अविक्षतेन देहेन समराद्यो निवर्त्तते। क्षत्त्रियो नास्य तत् कर्म प्रशंसन्ति पुराविदः। एवं हि क्षत्त्रबन्धूनां मार्गमाहुः प्रधानतः। नास्य कृत्यतमं किञ्चिदन्यद्दस्युनिवर्हणात्। दानमध्ययनं यज्ञो राज्ञां क्षेमं विधीयते। तस्माद्राज्ञा विशेषेण योद्धव्यं धर्ममीप्सता। स्वेषु धर्मेष्ववस्थाप्य प्रजाः सर्व्वा महीपतिः। धर्मेण सर्वकृत्यानि शमनिष्ठानि कारयेत्। परिनिष्ठितकार्य्यस्तु नृपतिः परिपालनात्। कुर्य्यादन्यन्न वा कुर्य्यादैन्द्रो राजन्य उच्यते। वैश्यस्यापि हि यो धर्मस्तन्ते वक्ष्यामि शाश्वतम्। दानमध्ययनं यज्ञः शौचेन धनसञ्चयः। पितृवत् पालयेद्वैश्यो युक्तः सर्व्वान् पशूनिह। विकर्म तद्भवेदन्यत् कर्म यत् स समाचरेत्। रक्षया स हि तेषां वै महत् सुखमवाप्नुयात्। प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददौ पशून्। ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः। तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम्। षण्णामेकां पिबेद्धेनुं शताच्च मिथुनं हरेत्। लब्धाच्च सप्तमं भागं तथाऽशृङ्गे कलाऽखुरे। शस्यानि सर्ववीजानामेषा सांवत्सरी भृतिः। न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनिति। वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथञ्चन। शूद्रस्यापि हि यो धर्मस्तन्ते वक्ष्यामि भारत!। प्रजापतिर्हि वर्णानां दासं शूद्रमकल्पयत्। तस्माच्छूद्रस्य वर्णानां परिचर्य्या विधीयते। तेषां शुश्रूषणाच्चैव महत् सुखमवाप्नुयात्। शूद्र एतान् परिचरेत्त्रीन् वर्णाननुपूर्वशः। सञ्चयांश्च न कुर्व्वीत जातु शूद्रः कथञ्चन। पापीयान् हि धनं लब्ध्वा वशे कुर्य्याद्गरीयसः। राज्ञा वा समनुज्ञातः कामं कुर्वीत धार्मिकः। तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम्। अवश्यभरणीयो हि वर्णानां शूद्र उच्यते। छत्रं वेष्टनमौशीरमुपानद्व्यजनानि च। यातयामानि देयानि शूद्राय परिचारिणे। अधार्य्याणि विशीर्णानि वसनानि द्विजातिभिः। शूद्रायैव प्रदेयानि तस्य धर्मधनं हि तत्। यश्च कश्चिद्द्विजातीनां शूद्रः शुश्रूषुराव्रजेत्। कल्प्यां तस्य तु तेनाहुर्वृत्तिं धर्मविदो जनाः। देयः पिण्डोऽनपत्याय भर्त्तव्यौ वृद्धदुर्बलौ। शूद्रेण तु न हातव्यो भर्त्ता कस्याञ्चिदापदि। अतिरेकेण भर्त्तव्यो भर्त्ता द्रव्यपरिक्षये। न हि स्वमस्ति शूद्रस्य भर्त्तृहार्य्यधनो हि सः। उक्तस्त्रयाणां वर्णानां यज्ञस्तस्य च भारत!। स्वाहाकारवषट्कारौ मन्त्रः शूद्रे न विद्यते। तस्माच्छूद्रः पाकयज्ञैर्यजेताव्रतवान् स्वयम्। पूर्णपात्रमयीमाहुः पाकयज्ञस्य दक्षिणाम्। शूद्रः पैजवनो नाम सहस्राणां शतं ददौ। ऐन्द्राग्न्येन विधानेन दक्षिणामिति नः श्रुतम्। यथा हि सर्ववर्णानां यज्ञस्तस्यैव भारत!। अग्र्याः सर्वेषु यज्ञेषु श्रद्धायज्ञो विधीयते। दैवतं हि महच्छ्रद्धा पवित्रं यजताञ्च यत्। दैवतं हि परं विप्राः स्वेन स्वेन परस्परम्। अयजन्निह सत्रैस्तैस्तैः कामैः समाहितैः। संसृष्टा ब्राह्मणैरेव त्रिषु वर्णेषु सृष्टयः। देवानामपि ये देवा यद्ब्रूयुस्ते परं हितम्। तस्माद्वर्णैः सर्वयज्ञाः संसृज्यन्ते न काम्यया। ऋग्यजुःसामवित्पूज्यो नित्यं स्याद्देववद्द्विजः।”

सङ्कीर्णजातिधर्म्मास्तु मन्वाद्युक्तो जातिशब्दे दर्शितः “उत्साद्यन्ते जातिधर्म्माः कुलधर्म्माश्च शाश्वताः” गीता।

जाति(ती)पत्री स्त्री जातेः(त्याः) जातीफलस्य पत्त्री गौरा० ङीष्। (जायत्री) ख्याते गन्धद्रव्यभेदे “जातीफलस्य त्वक् प्रोक्ता जाति(ती) पत्री भिषग्वरैः। जाति(ती) पत्री लघुः स्वादुः कटूष्णा रुचिवर्णकृत्। कफकासवमिश्वासतृष्णाकृमिविषापहा” भावप्र०।

जाति(ती)फल न० जातिः(ती) तन्नामकं फलं, इत० वा। (जायफल) गन्धद्रव्यभेदे हेमच०।

जातिबाधक त्रि० ६त०। जातिबाधके प्राचीननैयायिकोक्ते व्यक्तेरभेदादौ स च जातिशब्दे दर्शितः।

जातिब्राह्मण पु० जात्या जन्मना ब्राह्मणः। तपःस्वाध्यायरहिते ब्राह्मणे। “तपः श्रुतञ्च योनिश्च त्रयं ब्राह्मण्यकारणम्। तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः” शब्दार्थचि० धृतवाक्यम्।

जातिभ्रंश न० पापभेदे। तत्स्वरूपप्रायश्चित्ते मनुनोक्ते प्रा० वि० व्यवस्थापिते च यथा। “तत्र मनुः ‘‘ब्राह्मणस्य रुजः कृत्या घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः। जैह्म्यञ्च मैथुनं पुंसि जातिभ्रंशकरं स्मृतम्”। “जातिभ्रंशकरं कर्म्म कृत्वान्यतममिच्छया। चरेत् सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया”। रुजः कृत्या पीड़ाकरणम्। अघ्रेयं

लशुनादि जैह्म्यं मिते कुटिलत्वं पुंसि मैथुनं पुरुषे ग्राम्य धर्मकरणम्। अत्र कामतः सान्तपनं तत्र धेनुद्वयम्। अकामतः प्राजापत्यं तत्र धेनुरेका। एतच्चाभ्यासे बोद्धव्यम्। रुजः कृत्ये तत्र विशेषमाह मनुः “अवगुर्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने। कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम्”। तथा याज्ञवल्क्यः “विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने। कृच्छ्रातिकृच्छ्रोऽसृक्पाते कार्य्योऽभ्यन्तरशोणिते”। अत्र दण्डशब्दः शस्त्रमपि लक्षयति। अतिकृच्छ्रे धेनुत्रयं कृच्छ्रातिकृच्छ्रे धेनुपञ्चकम्। यमः “कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्वीत चान्द्रायणमथाचरेत्। दश संख्याश्च गा दद्यादङ्गच्छेदो यदा भवेत्”। अत्र द्विजाङ्गच्छेदे व्रतद्वयस्य गोदानानाञ्च समुच्चयः। विशेषमाह बृहस्पतिः “काष्ठादिना ताड़यित्वा त्वग्भेदे कृच्छ्रमाचरेत्। अस्थिभेदेऽतिकृच्छ्रन्तु पराकं चाङ्गकर्त्तने”।

जातिमात्र न० जातिरेव जाति+एवार्थे मात्रच्। स्वाध्यायादिहीने जन्ममात्रे “जातिमात्रेण किं कश्चिद्धन्यते पूज्यते क्वचित्” हितो०। “जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्यात् ब्राह्मणब्रुवः”। “अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम्। नेषां प्रतिग्रहो देयो न शिला तारयेच्छिलाम्” मनुः।

जातिमाला जातिविशेषज्ञापके ग्रन्थभेदे।

जातिवैर न० जात्या स्वभावेन वैरम्। स्वभाववैरे यथा अहिनकुलयोः उपयमशब्दे योनिकूटप्रकरणे १२५०पृ० दृश्यम्।

जातिशक्तिवाद पु० जातौ शक्तेर्वादः। शब्दानां जातौ शक्तिसमर्थके कथाभेदे स च वादः शब्दशक्तिप्र० पूर्वपक्षविधया दर्शितो यथा

“ननु गामानयेत्यादौ गोत्वादिकर्मताकत्वेनैवानयनादेरन्वयधीर्गोत्वादिशक्तत्वेन पदज्ञानस्य गोत्वाद्यन्वयबुद्धिं प्रत्येव हेतुत्वात् सुवर्थकर्मत्वादौ स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेनैव प्रकृत्यर्थस्य गोत्वादेः साकाङ्क्षत्वात् गवादिकर्मताकत्वेन बोधस्तूत्तरकालमाक्षेपात् कर्मत्वं गोवृत्ति गोत्वनिष्ठकर्मतात्वात्, आनयनं गोवृत्तिकर्मताकं गोत्ववृत्तिकर्मताकत्वादित्याद्यनुमानसाम्राज्यात्। न च वस्तुगत्या यद्गोत्वशक्तत्वं तज्ज्ञानस्य हेतुत्वे गोपदं जातिशक्तमित्येवंग्रहादपि शुद्धगोत्वस्यान्वयबोधापत्तिः गोत्वत्वावच्छिन्नशक्तत्वप्रकारकज्ञानत्वेन तथात्वे च लाघवाद्गोत्वावच्छिन्नशक्तताप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं गोत्वत्वाद्यप्रवेशादिति वाच्यं गोपदं गोत्वशक्तमित्याकारकज्ञानत्वेन हेतुतायां शुद्धस्यैव गोत्वस्य विषयतासम्बन्धेन शक्त्यंशे विशेषणत्वेन गोत्वत्वादिप्रवेशगौरवस्यायोगात्। न हि समवायान्यसम्बन्धेन जातेः प्रकारतायां धर्म्मावच्छिन्नत्वनियमो मानाभावात् अयं गौरित्यादिव्यवसायोत्तरमिमं गोत्वेन जानामीत्याकारे तस्य ज्ञाततालिङ्गकानुमानेऽनुव्यवसाये वा व्यभिचाराच्च प्रागनुपस्थित्या गोत्वत्वादेस्तत्रोपनयायोगात्। एतेन जातेर्निरवच्छिन्नप्रकारत्वस्य समवायसंसर्गावच्छिन्नत्वनियमात् केवलस्य गोत्वादेः शक्त्यंशे विषयतया सुबर्थकर्मत्वांशे च परम्परया प्रकारत्वायोग इत्यपि प्रत्युक्तम्, उक्तस्थल एव व्यभिचारात्। न चैवं कालोगौः पटं गौरित्यादिप्रत्ययोऽपि प्रमा स्यात् कालिकादिसम्बन्धेन गोत्वादिमति तत्प्रकारकत्वादिति वाच्यं कालिकादिसम्बन्धेन गोत्वादेः प्रामाण्यस्य गोत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतागर्भत्वेन तादृशमतेः प्रमात्वायोगात् अन्यथा घटत्वादिजातेः संस्थानसमवेतत्वमते संयोगो घट इत्यादिप्रतीतेः समवायेन प्रमात्वस्य दुर्वारतापत्तेः शाब्दस्येव प्रत्यक्षस्यापि कालोगौरित्यादिबोधस्य नियमतोगवाद्यभेदावगाहित्वेनैवाप्रमात्वसम्भवाच्चेति भट्टमतानुवर्त्तिनः।”

जातिशक्तिवादिप्राभाकरमतं च तत्रैवोक्तं यथा

“प्राभाकरास्तु गोत्वशक्तत्वेन ज्ञातं पदं तादृश्येण गोशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुरतोगोत्वशक्तिग्रहाच्च गोत्वेन गवयादेः न वा द्रव्यत्वादिना गोरन्वयधियोऽतिप्रसङ्गः। नचैवं जातेरिव व्यक्तेरपि शक्यत्वमावश्यकं न हि गवादिपदस्य शक्यत्वं जन्यत्वमपि तु जन्यशाब्दधीविषयत्वं तच्च गोत्वस्येव गोरप्यविशिष्टमिति वाच्यं गवादिपदधर्मिकस्वशक्तताज्ञानत्वावच्छिन्नशाब्दधीजनकतावच्छेदकत्वेन गोत्वादेरेव गवादिपदशक्यत्वात् गोत्वशक्ततापेक्षया गोशक्तत्वस्य गुरुतया तज्ज्ञानत्वस्य गोशाब्दं प्रति जनकतानवच्छेदकत्वात्। अतएवान्वयबुद्धेरात्मस्वात्मत्वाद्यवगाहित्वेऽपि न तेषां पदशक्यत्वम्। अस्तु वा गोत्वादिशक्तत्वेन ज्ञातं पदं गोत्वादिशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुर्विशेष्यतया तादृशशाब्दं प्रति समवायेन गोत्वस्य नियामकत्वकल्पनाच्च नातिप्रसङ्गः गोत्वादिना गवादेरिव गवादेर्गोत्वादिनान्वयबोधत्वावच्छिन्नं प्रत्यपि विनिगमकाभावेन गोत्वादिशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वमपेक्ष्य गोत्वशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव गोत्वस्य तच्छक्तत्वज्ञानस्य च द्वयोः कारणतायामेव लाघवात्, वस्तुतोगोत्वशाब्दं प्रति गोत्वशक्तिज्ञानमेव हेतुर्न तु गोत्वमपि जातिव्यक्त्योस्तुल्य-

वित्तिवेद्यत्वनियमादेव गोव्यक्तीनामन्यविषयत्वसिद्धेः प्रमाणविरहादेव गोत्वादिना गवयादिविषयत्वस्य तत्रासिद्धेश्च। यद्यपि जातिविषयत्वं तत्समवायिव्यक्तिविषयतानिरूपितमिति न व्याप्तिर्गोत्वाद्यालोचने कालीगोत्ववानित्यादिबोधे च व्यभिचारात् नापि जातेर्निरवच्छिन्नप्रकारतायास्तथात्वनियमः गौरयमित्यादिज्ञानस्य प्रत्यक्षे गोत्वेनेमं जानामीत्याकारे तथात्वात् तथाप्यन्वयबोधस्य निरवच्छिन्नगोत्वादिप्रकारत्वं गवादिविशेष्यतानिरूपितमेवेति व्याप्तिस्तादृशविशेष्यताकत्वं विना शुद्धस्य गोत्वादेरन्वयबोधेनास्पर्शनात् गुरूणां गोत्वेन गवयादिबोधस्यालीकत्वात्। अत एव गवाद्यंशे गोत्वादिप्रकारकोबोधः समवायेनेव सम्बन्धान्तरेणापि तत्प्रकारकः स्याद्गोत्वशक्तिज्ञानस्य तदीयसम्बन्धभानं प्रत्युदासीनत्वादित्यपि प्रत्युक्तं शाब्दमते: शुद्धगोत्वप्रकारतायां गोविशेष्यताकत्वस्यैव समवायावच्छिन्नत्वस्यापि व्याप्तिबलेन सिद्धावपि सम्बन्धान्तरावच्छिन्नत्वस्य प्रमाणविरहेणासिद्धेः। यच्च गोत्वादिशक्तिज्ञानत्वेन जनकतायां विषयतयावच्छेदकत्वाद्गोत्वादेरेव गवादिपदस्यार्थः गवादौ तद्व्यवहारस्तु तादृशावच्छेदकधर्मवत्त्वप्रयुक्तो गौणः। नचैवं गम्यादिधातोरपि गत्यादौ शक्तिर्न स्याद्गतित्वादिशक्तिज्ञानादेव तादृश्येण गत्यादेर्गम्यादिधातुतोबोधसम्भवादिति वाच्यं गुरूणां गतित्वादेः संस्थानाव्यङ्ग्यत्वेन जातित्वासम्भवात् उत्तरसंयोगाद्यवच्छिन्नक्रियात्वाद्युपाधिरूपं च तत्र स्वरूपतः शक्तिग्रहायोगात् सखण्डस्य निरवच्छिन्नप्रकारत्वाभावात् निरुक्तक्रियात्वत्वावच्छिन्नशक्तताज्ञानत्वेन हेतुतामपेक्ष्य लघुतया तादृशक्रियातावच्छिन्नशक्तिमत्त्वज्ञानत्वेनैव तथात्वौचित्यात् गुरुत्वादिप्रयोज्यस्य पतनत्वादेरखण्डत्वे पत्यादिधातूनामत्र शक्तत्वेऽपि क्षत्यभावाच्च। पश्वादिपदानामपि लोमवल्लाङ्गूलादिपर्य्यवसिते पशुत्वादिमात्रे न शक्तिस्तत्र शक्तिग्रहोत्तरं तन्मात्रस्यैवानुभवेन तदाश्रयलाभात् लोमादीनां स्वाश्रयतुल्यवित्तिवेद्यत्वस्य लोमवल्लाङ्गूलवान् पश इत्याद्यनुभवे व्यभिचारादितिप्राहुः।"

नैयायिकास्तु तदेतन्मतं पूर्वपक्षविधया व्यक्त्यादीनां केवलानां शब्दवाच्यतां निराकृत्य जातिविशिष्टस्यैव शक्यत्वं व्यवस्थापितं यथा गौ० सूत्रे तद्भाष्ये च।

"तदर्थे व्यक्त्याकृतिजातिसन्निधावुपचारात् संशयः।" सू०

"अविनाभाववृत्तिः सन्निधिः अविनाभावेन वर्त्तमानासु व्यक्त्याकृतिजातिषु गौरिति प्रयुज्यते तत्र न ज्ञायते किमन्यतमः पदार्थः उत सर्व इति। शब्दस्य प्रयोगसामर्थ्यात्पदार्थावधारणम् न स्यात्" भाष्यम्।

"याशब्दसमूहत्यागपरिग्रहसंख्यावृद्ध्यपचयवर्णसमासानुबन्धानां व्यक्तावुपचाराद्व्यक्तिः" सू०

"व्यक्तिः पदार्थः कस्मात् याशब्दप्रभृतीनां व्यक्तावुपचारादुपचारः प्रयोगः। या गौस्तिष्ठति या गौर्निषण्णेति नेदं वाक्यं जातेरभिधायकमभेदात् द्रव्याभिधायकम्, गवां समूह इत्यभेदात् द्रव्याभिधानं न जातेरभेदात्, वैद्याय गां ददातीति द्रव्यस्य त्यागो न जातेरमूर्त्तत्वात् प्रतिक्रमानुक्रमानुपपत्तेश्च। परिग्रहः स्वत्वेनाभिसम्बन्धः, कौण्डिन्यस्य गौ ब्राह्मणस्य गौरिति द्रव्याभिधाने द्रव्यभेदात् सम्बन्धभेद इति उपपन्नमभिन्ना तु जातिरिति, संख्या दश गावो विंशतिर्गाव इति भिन्नं द्रव्यं सङ्ख्यायते न जातिरभेदादिति, वृद्धिः कारणवतो द्रव्यस्यावयवोपचयः अवर्द्धत गौरिति निरवयवा तु जातिरिति, एतेनापचयो व्याख्यातः। वर्णः शुक्ला गौः कपिला गौरिति द्रव्यस्य शुक्लादियोगो न सामान्यस्य, समासः गोहितं गोसुखमिति द्रव्यस्य सुखादियोगो न जातेरिति। अनुबन्धः सरूपप्रजननसन्तानो गौ गां जनयतीति तदुत्पत्तिधर्मत्वाद् द्रव्ये युक्तं न जातौ विपर्य्ययादिति। द्रव्यं व्यक्तिरिति हि नार्थान्तरम्. अस्य प्रतिषेधः" भा० "न तदनवस्थानात्" सू०

"न व्यक्तिः पदार्थः। कस्मादनवस्थानात् याशब्दप्रभृतिभिर्यो विशेष्यते स गोशब्दार्थो या गौस्तिष्ठति या गौर्निषण्णेति न द्रव्यमात्रमविशिष्टं जात्या विनाऽभिधीयते, किन्तर्हि जातिविशिष्टं, तस्मान्न व्यक्तिः पदार्थः एवं समूहादिषु द्रष्टव्यम्। यदि न व्यक्तिः पदार्थः कथं तर्हि व्यक्तावुपचार इति। निमित्तादतद्भावेऽपि तदुपचारो दृश्यते खलु" भा०।

"सहचरणस्थानतादर्थ्यवृत्तमानधारणसामीप्ययोगसाधनाधिपत्येभ्यो ब्राह्मणमञ्चकटराजसक्तुचन्दनगङ्गाशाटकान्नपुरुषेष्वतद्भावेऽपि तदुपचारः" सू०

"अतद्भावेऽपि तदुपचार इत्यतच्छब्दस्य तेन शब्देनाभिधानमिति, सहचरणात् यष्टिकां भोजयेति यष्टिकासहचरितो ब्राह्मणोऽभिधीयेत इति, स्थानात् मञ्चाः क्रोशन्तीति मञ्चस्थाः पुरुषा अभिधीयन्ते, तादर्थ्यात् कटार्थेषु वीरणेषु व्यूह्यमानेषु कटङ्करोतीति, वृत्तात् यमो राजा कुबेरो राजेति तद्वद्वर्त्तत इति, मानात् आढकेन मिताः सक्तवः आढकसक्तव इति धारणात् तुलया धृतं चन्दनं

तुलाचन्दनमिति, सामीप्यात् गङ्गायां गावश्चरन्तीति सन्निकृष्टोदेशोऽभिधीयते योगात् कृष्णेन रागेण युक्तः शाटकः कृष्ण इत्यभिधीयते, साधनात् अन्नं प्राणा इति। आधिपत्यात् अयं पुरुषः कुलं अयं गोत्रमिति तत्रायं सहचरणाद्योगाद्वा जातिशब्दो व्यक्तौ प्रयुज्यत इति यदि गौरित्यस्य पदस्य न व्यक्तिरर्थोऽस्तु तर्हि।" भा०

"आकृतिस्तदपेक्षत्वात् सत्वव्यवस्थानसिद्धेः" सू०

"आकृतिः पदार्थः कस्मात् तदपेक्षत्वात् सत्वव्यवस्थानसिद्धेः। सत्वावयवानां तदवयवानाञ्च नियतोव्यूह आकृतिः तस्यां गृह्यमाणायां सत्वव्यवस्थानं सिध्यति अयं गौरयमश्व इति नागृह्यमाणायाम्, यस्य ग्रहणात् सत्वव्यवस्थानं सिध्यति तं शब्दोऽभिधातुमर्हति सोऽस्यार्थ इति नैतदुपपद्यते तस्य जात्या योगस्तदत्र जातिविशिष्टमभिधीयते गौरिति। नचावयवव्यूहस्य जात्या योगः, कस्य तर्हि नियतावयवव्यूहस्य द्रव्यस्य, तस्मान्नाकृतिः पदार्थः। अस्तु तर्हि जातिः पदार्थः" भा०

"व्यक्त्याकृतियुक्तेऽप्यप्रसङ्गात्प्रोक्षणादीनां मृद्गवके जातिः" सू०

"जातिः पदार्थः, कस्मात् व्यक्त्याकृतियुक्तेऽपि मृद्गवके प्रोक्षणादीनामप्रसङ्गादिति। गां प्रोक्षय गामानय गां देहीति नैतानि मृद्गवके प्रयुज्यन्ते कस्मात् जातेरभावात्। अस्ति हि तत्र व्यक्तिरस्त्याकृतिः यदभावात् तत्रासम्प्रत्ययः स पदार्थ इति।" भा०

"नाकृतिव्यक्त्यपेक्षत्वाज्जात्यभिव्यक्तेः" सू०

"जातेरभिव्यक्तिराकृतिव्यक्ती अपेक्षते नागृह्यमाणायामाकृतौ व्यक्तौ जातिमात्रं शुद्धं गृह्यते तस्मान्न जातिः पदार्थः इति। न वै पदार्थेन न भवितुं शक्यम् कः खल्विदानीं पदार्थ इति" भा०

"व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः" सू०

"तुशब्दो विशेषणार्थः। किं विशिष्यं प्रधानाङ्गभावस्यानियमेन पदार्थत्वमिति। यदा हि भेदविवक्षा विशेषगतिश्च तदा व्यक्तिः प्रधानमङ्गन्तु जात्याकृती। यदा तु भेदोऽविवक्षितः सामान्यगतिस्तदा जातिः प्रधानमङ्गन्तु व्यक्त्याकृती स्वीकृते तदेतद्बहुलं प्रयोगेष्वाकृतेस्तु प्रधानभाव उत्प्रेक्षितव्यः। कथं पुनर्ज्ञायन्ते नानाव्यक्त्याकृतिजातय इति लक्षणभेदात् तत्र तावत्" भा०

"व्यक्तिर्गुणविशेषाश्रयो मूर्त्तिः" सू०

"व्यज्यत इति व्यक्तिरिन्द्रियग्राह्येति न सर्वं द्रव्यं व्यक्तिः। यो गुणविशेषाणां स्पर्शान्तानां गुरुत्वघनत्वद्रव्यत्वसंस्काराणामव्यापिनः परिमाणस्याश्रयो यथासम्भवं तद्द्रव्यम्, मूर्त्तिः मूर्च्छितावयवत्वादि" भा०

"आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या" सू०

"यया जातिर्जातिलिङ्गानि च प्रख्यायन्ते तामाकृतिं विद्यात्। सा च नाना सत्वानां तदवयवानाञ्च नियतव्यूहादिति नियतावयवव्यूहाः खलु सत्वावयवा जातिलिङ्गं शिरसा पादेन न गामनुमिन्वन्ति। नियते तु सत्वावयवानां व्यूहे सति गोत्वं प्रख्यायत इति। अनाकृतिव्यङ्ग्यायां जातौ मृत्सुवर्णं रजतमित्येवमादिष्वाकृतिर्निवर्त्तते जहाति पदार्थत्वमिति" भ०

"समानप्रसवात्मिका जातिः" सू०

"या समानां बुद्धिं प्रसूते भिन्नेष्वधिकरणेषु यया बहूनीतरेतरतो न व्यावर्त्तन्ते योऽर्थोऽनेकत्र प्रत्ययानुवृत्तिनिमित्तं तत् सामान्यम्। यच्च केषाञ्चिद्भेदं कुतश्चिद्भेदं करोति तत् सामान्यविशेषो जातिरिति" भा०

शब्दशक्तिप्रकाशिकायामपि तदेतन्मतं समर्थितं यथा

'जात्यवच्छिन्नसङ्केतवती नैमित्तिकी मता। जातिमात्रे हि सङ्केतात्तद्व्यक्तेर्भानं सुदुष्करम्'' "यन्नाम जात्यवच्छिन्नसङ्केतवत् सा नैमित्तिकी संज्ञा यथा गोचैत्राः सा हि गोत्वचैत्रत्वादिजात्यवच्छिन्नमेव गवादिकमभिधत्ते न तु गोत्वादिजातिमात्रं गोपदं गोत्वे सङ्केतितमित्याकारकग्रहाद्गामानयेत्यादौ गोत्वादिना गवादेरन्वयानुपपत्तेः एकशक्तत्वग्रहस्यान्यानुभावकत्वेऽतिप्रसङ्गात्"

ततःपरं प्राक्दर्शितं भट्टमतं प्रदर्श्य दूषितं यथा

'विनाप्याक्षेपं गामानयेत्यादितोगवादिकर्मताकत्वेनानयनादेरन्वयबोधस्यानुभाविकत्वात् गौर्गच्छतीत्यादौ शुद्धगोत्वे गतिमत्त्वाद्यन्वयस्यानुभवेनास्पर्शनात् गोत्वत्वाद्यनुपस्थित्या च गोत्वं गच्छतीत्याद्यनुभवस्यासम्भवात् स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेन गतिमत्त्वादिहेतुना गवादौ साक्षात्सम्बन्धेन गतिमत्त्वाद्याक्षेपस्य व्यभिचारादिदोषेण दुःशकत्वाच्च। एतेन कर्मत्वादौ गोत्वादेः स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेनान्वयबोधोत्तरं कर्मत्वस्य गोत्ववृत्तित्वं गोवृत्तित्वं विनानुपपन्नमित्यनुपपत्तिधीसहकृतेन गामित्यादिवाक्येनैव कर्मत्वं गवीयमित्यौपादानिकोगवादिव्यक्तेर्बोध इति मीकरमतमप्यनादेयं मिथोविरुद्धाभ्यां शाब्दत्वार्थापत्तित्वाभ्यामवच्छिन्नबोधस्यालीकत्वेन शब्दानुपपत्तिभ्यां सम्भूय तथाविधौपादानिकबोधस्य जनना-

योगाच्च। यत्तु गौर्ज्ञायते गौर्नश्यति सर्वत्र गोत्वादिजातिशक्त्यैव गवादिपदेन लक्षणया गोत्वादिविशिष्टा व्यक्तिर्बोध्यते व्यक्तीनां बहुत्वेनानन्त्यत्वेन च तत्र शक्तेरकल्पनात् तात्पर्य्यानुपपत्तेरपि लक्षणाया वीजत्वात् यदाहुर्मण्डनाचार्य्याः “जातेरस्तित्वनास्तित्वे न हि कश्चिद्विवक्षति। नित्यत्वाल्लक्षणीयाया व्यक्तेस्ते हि विशेषणे” इति तदपि तुच्छं व्यक्तिविनाशतायां गोत्वादिजातौ गवादिपदस्य मुख्यप्रयोगाभावेन तन्मात्रस्याशक्यत्वे तद्वति गवादौ लक्षणाया वक्तुमशक्यत्वात् शक्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वात्। न च गोरन्यो महिष इत्यादौ पञ्चम्यर्थेऽवधित्वे प्रतियोगित्वे वा स्वावच्छेद्यत्वसम्बन्धेन शुद्धस्य गोत्वादेरन्वयात्तथाविधस्थल एव जातौ मुख्यप्रयोगः तत्र पञ्चम्याः स्वार्थेऽवधित्वादौ स्वनिष्ठगोत्वावच्छेद्यत्वसंसर्गेण प्रकृत्यर्थस्य गवादेरन्वयबोधकत्वात् अन्यथा गोगोत्वयोर्भिन्नशक्तिभ्यां गोपदेन बोधने वृत्तिद्वययौगपद्यापत्तेः वस्तुतः शुद्धस्य गोत्वादेः शाब्दधीप्रकारतायाः समवायावच्छिन्नत्वनियमात्तस्यावधित्वादौ स्वावच्छेद्यत्वादिसम्बन्धेनान्वयोदुर्घटः एव द्रव्यं घट इत्यादिप्रतीतेः समवायेन प्रमात्वानुरोधाद्घटत्वजातेर्नानात्वोपगमादिति”।

ततः परं प्रागुपदर्शितं प्राभाकरमतमुत्थाप्य दूषितं यथा

“शाब्दमतेर्गवादिव्यक्त्यवगाहित्वमवश्यङ्कारणप्रयोज्यं जन्यधीविषयतायास्तत्प्रयोज्यत्वनियमादन्यथा पक्षधर्मिकसाध्यावगाहितादेरपि परामर्शादिप्रयोज्यता न स्यादनुमित्यादि सामान्यं प्रत्येव ज्ञानत्वादिना हेतुत्वस्य लाघवेनौचित्यात् पक्षतादिसहकृतपरामर्शाद्युत्तरज्ञानस्य तत्प्रकारस्यैव वा पक्षे साध्यावगाहित्वनियमादेवानुमित्यादेः प्रतिनियतपक्षाद्यवगाहित्वसिद्धेः। किञ्च गोत्वशक्यत्वं न गोत्वसमर्थत्वं यस्य धीरन्वयधीहेतुरप्रसिद्धत्वात् नापि तद्गोचरमभिधानामकं पदार्थान्तरं तत्र मानाभावात् न वा गोत्वानुभवजनकत्वं पटादिपदस्यापि गोत्वशक्यत्वापत्तेस्तस्यापि गवादिपदाकाङ्क्षादिसाचिव्येन गोत्वानुभवजनकत्वात् न च गोत्वानुभवसामान्यं प्रति हेतुत्वमन्यथा गवादिपदेऽप्यसत्त्वात् नापि गोत्वानुभवजनकत्वप्रकारकनित्यसङ्केतवत्त्वं तादृशसङ्केतवत्त्वमात्रं वा गोत्वशक्तत्वमिति साम्प्रतं, गोपदं गोत्वेन गवानुभवस्य जनकतया न सङ्केतितमित्यादिभ्रमेऽपि तस्य ग्रहाद्गोत्वेन गोरन्वयधीप्रसङ्गात् किन्तु गोत्वेन गवानुभवस्य जनकतया सङ्केतितत्वं तथा, तथा च पदधर्मिकतज्ज्ञानत्वेन गोत्वप्रकारकशाब्दं प्रति हेतुतायां गोत्वस्यैव तद्विशिष्टस्य गोरपि विषयविधयावच्छेदकत्वादवश्यं गोत्वादिविशिष्टो गवादिर्गवादिपदस्यार्थः”।

जातिशब्द पु० जातिवाचकः शब्दः। प्रकारविधया विशेष्यविधया वा जातिवाचके शब्दे हंसमृगादिशब्दादौ। “चिह्नैर्व्यक्तैर्भवेद्व्यक्तौ जातिशब्दोऽपि वाचकः” हेमच०।

जातिशस्य न० ६त०। (जायफल) सुगन्धद्रव्यभेदे शब्दार्थचि०

जातिसङ्कर पु० जात्योर्विरुद्धयोः सङ्करः। परस्परविरुद्धयोः (परस्पराभावसमानाधिकरणयोः) १जात्योरेकत्र समावेशे स च जातिशब्दे जातिबाधकतया वैशेषिकसूत्रोपस्कारे प्रदर्शितः। २वर्णसङ्करे विभिन्नजातिकाभ्यां मातापितृभ्यां सङ्कीर्णवर्णे च यथा मूर्द्धावसिक्ताम्बष्ठादि।

जातिसार न० ६त०। (जायफल) ख्याते पदार्थे राजनि०।

जातिस्फोट पु० व्याकरणमतसिद्धे स्फोटभेदे वैयाकरणभूषणसारे हि वर्णस्फोटः पदस्फोटः वाक्यस्फोटः अखण्डपदवाक्यस्फोटौ इति व्यक्तिस्फोटाः पञ्च वर्णपदवाक्यभेदेन जातिस्फोटास्त्रय इत्यष्टौ स्फोटा उक्ताः। तत्र जातिस्फोटत्रयं क्रमेण हरिणा दर्शितं यथा

“शक्यत्व इव शक्तत्वे जातेर्लाघवमीक्ष्यताम्। औपाधिको वा भेदोऽस्तु वर्णानां तारमन्द्रवत्” अयं भावः। वर्णास्तावदावश्यकाः उक्तरीत्या च सोऽयं गकार इति वद् योऽयं गकारः श्रुतः सोऽयं हकार इत्यपि स्यात् स्फोटस्यैकत्वात् गकारोऽयं न हकार इत्यनापत्तेश्च। किञ्च स्फोटे गत्वाद्यभ्युपेयं न वा आद्ये तदेव गकारोऽस्तु वर्णनित्यतावादिभिरतिरिक्तगत्वानङ्गीकारात्। तथा चातिरिक्तस्फोटकल्पन एव गौरवम्। अन्त्ये गकारादिप्रतीतिविरोधः। वायुसंयोगवृत्ति ध्वनिवृत्ति वा वैजात्यमारोप्य तथा प्रत्यय इति चेन्न प्रतीतेर्विना बाधकं भ्रमत्वासम्भवात् अस्तु वा वायुसंयोग एव गकारोऽपि तस्यातीन्द्रियत्वं दोष इति चेद्धर्मवदुपपत्तेरिति कृतं स्फोटेन। तस्मान्नित्या एव वर्णाः। परन्तु न वाचकाः गौरवात्। आकृत्यधिकरणन्यायेन जातेरेव वाच्यत्ववद्वाचकत्वस्यापि युक्तत्वाच्च। इदं हरिपदमित्यनुगतप्रतीत्या हर्य्युपस्थितित्वावच्छेदेन हरिपदज्ञानत्वेन हेतुत्वात्तदवच्छेदकतया च जातिविशेषस्यावश्यकल्प्यत्वात्। न च वर्णानुपूर्व्यैव प्रतीत्यवच्छेदकत्वयोर्निर्वाहः घटघटत्वादेरपि संयोगविशिष्ट-

स्यदा आकारादिभिरन्यथासिद्धप्रापत्तेः । तस्मात्सा जातिरेव वाचिका तादात्म्येनावच्छेदिका चेति । ननु सरोरस इत्यादौ जात्योः सत्त्वादर्थभेदबोधो न स्यादित्यत आह औपाधिको वेति । वा त्वर्थे उपाधिरानुपूर्व्वी सैव जातिविशेषाभिव्यञ्जिकेति भेदः कारणीभूतज्ञानस्येति नातिप्रसङ्ग इति भावः । उपाधिप्रयुक्तज्ञानवैलक्षण्ये दृष्टान्तमाह वर्णानामिति । ननु जातेः प्रत्येकं वर्णेष्वपि सत्त्वात् प्रत्येकादर्थबोधः स्यादित्यत आह । "अनेकव्यक्त्यभिव्यङ्ग्या जातिः स्फोट इति स्मृता । कैश्चिद्व्यक्तय एवास्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिताः ।" अनेकाभिर्वर्णव्यक्तिभिरभिव्यङ्ग्यैव जातिः स्फोट इति स्मृता योगार्थतया बोधिकेति यावत् । एतेन स्फोटस्य नित्यत्वात्सर्व्वार्थबोधापत्तिरित्यपास्तम् । अयं भावः यद्यपि वर्णस्फोटपक्षे कथितदोषोऽस्ति तथापि पदवाक्यपक्षयोर्न, तत्र तस्या व्यासज्यवृत्तित्वस्य धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वादिति । कैश्चिद्व्यक्तयोध्वनय एव ध्वनिवर्णयोर्भेदाभावादित्यभ्युपेयन्त इति शेषार्थः । उक्तं हि काव्यप्रकाशे "बुधैर्वैयाकरणैः प्रधानीभूतस्फोटरूपव्यङ्ग्यव्यञ्जकशब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृतः" इति ।

ननु का सा जातिस्तत्राह । "सत्यासत्यौ तु यौ भागौ प्रतिभावं व्यवस्थितौ । सत्यं यत्तत्र सा जातिरसत्या व्यक्तयोमताः ।" प्रतिभावम् प्रतिपदार्थम् । सत्यांशो जातिः असत्या व्यक्तयः । तत्तद्व्यक्तिविशिष्टं ब्रह्मैव जातिरिति भावः । उक्तञ्च कैयटेन "असत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मतत्त्वं द्रव्यशब्दवाच्यमित्यर्थ इति" । "ब्रह्मतत्त्वमेव शब्दस्वरूपतया भातीति" च । कथं तर्हि ब्रह्मदर्शने च गोत्वादिजातेरवस्तुत्वादनित्यत्वम्, आत्मैवेदं सर्व्वमिति श्रुतिवचनादिति कैयटः सङ्गच्छताम् अविद्या चाविद्यिको धर्मविशेषोवेति पक्षान्तरमादायेति द्रष्टव्यम्" ।

जातिस्मर पु० जातिः स्मर्य्यतेऽत्र स्नानादिना स्मृ—आधारे बा०अप् । १तीर्थभेदे "ततो देवह्रदेऽरण्ये कृष्णवेनाजलोद्भवे । जातिस्मरह्रदे स्नात्वा भवेज्जातिस्मरो नरः" भा० व०८५अ० । जातिं पूर्वजन्मवृत्तान्तं स्मरति स्मृ—अच् । २पूर्वजन्मवृत्तान्तस्मारके त्रि० । तत् स्मरणहेतुकर्म च मनुनोक्तं यथा "वेदाभ्यासेन सततं शौचेन तपसैव च । अद्रोहेण च भूतानां जातिं स्मरति पौर्व्विकीम्" । "शुभेन कर्मणा तेन जाता जातिस्मरा मृगाः । त्रासानुपातात् संविग्ना रम्ये कालञ्जरे गिरौ" हरिवं २१ अ० ।

जाती स्त्री जन—क्तिच् वा ङीप् । मालत्यां पुष्पप्रधानवृक्षे अमरः । पुष्पेऽपि स्त्री "पुष्पे जातीप्रभृतयः स्वलिङ्गाः" इत्यमरोक्तेः । "जातिर्जाती च सुमना मालती राजपुत्रिका । चेतिका हृद्यगन्धा च सा पीता स्वर्णजातिका । जातीयुगं च तिक्तोष्णं तुवरं लघु दोषजित् । शिरोक्षिमुखदन्तार्त्तिविषकुष्ठानिलास्रजित्" भावप्र० । "तत् कुड्मलं नेत्ररोगव्रणविस्फोटकुष्ठहृत्" राजनि० ।

जातीय त्रि० जातौ भवः छ । जातिभवे । अस्य किञ्चिदुपपदादेव प्रयोगः सजातीयः विजातीयः तुल्यजातीयः ।

जातु अव्य० जै—क्षये जन—वा बा० क्तुन् । १कदाचिदित्यर्थे अमरः । "मनस्तु यं नोज्झति जातु यातु मनोरथः कण्ठपथं कथं सः" नैष० । "न जातु वैनायकमेकमुद्धृतम्" माघः । "न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति" मनुः । २सम्भावनायां ३गर्हायाञ्च शब्दर० । गर्हार्थकेन जातुशब्देन योगे अन्यलकारबाधेन सर्व्वत्र लट् ।"जातु निन्दसि गोविन्दमपि निन्दसि शङ्करम्" मुग्ध० । "जातु तत्रभवान् वृषलं याजयति" ।

जातुक न० जातु गर्हितं कं जलमस्मात् । हिङ्गुनि शब्दच० ।

जातुधान न० जातु गर्हितं धानमभिधानमस्य । यातुधाने राक्षसे अमरटीकायां रमानाथः ।

जातुष त्रि० जतुनो विकारः अण् षुक् च । जतुनिर्मिते । "यदाऽऽश्रौषं जातुषाद्वेश्मनस्तान्" भा० आ० १३ अ० ।

जातू पु०जन-ड जातं तूर्व्वति हिनस्ति तूर्व—क्विप् पूर्वपददीर्घः । वज्रे । "स जातूभर्मा श्रद्दधानः" ऋ०१।१०३।२ । "जातू इत्यशनिनामाचक्षते" भा० । व्युत्पत्तिस्तथैवोक्ता ।

जातूकर्ण पु० ऋषिभेदे । स च अष्टाविंशतितमे द्वापरयुगे जातः यथोक्तं हरिवं० ४२अ० "नवमे द्वापरे विष्णोरष्टाविंशे पुराऽभवत् । वेदव्यासस्तथा जज्ञे जातूकर्ण्यः पुरःसरः" स च उपस्मृतिकर्त्ता यथोक्तं हेमा० दा० ख० अङ्गिरसा "जाबालिर्नाचिकेतश्च स्कन्दो लौगाक्षिकाश्यपौ । व्यासः सनत्कुमारश्च शतगुर्जनकस्तथा । व्याघ्रः कात्यायनश्चैव जातूकर्ण्यः कपिञ्जलः । बौधायनः कणादश्च विश्वामित्रस्तथैव च । उपस्मृतय इत्येताः प्रवदन्ति मनीषिणः" । ततो गर्गा० अपत्ये यञ् । जातूकर्ण्य तदपत्ये पुंस्त्री । स्त्रियां ङीप् यलोपौ । जातूकर्णी ।

जातूष्ठिर त्रि० जातु कदाचित् स्थिरः वेदे बा० षत्वं पूर्वदीर्घश्च । सर्वदास्थिरे । "जातूष्ठिरस्य प्रवयः सहस्वतः"

ऋ० २।१३।११। "जातुष्ठिरस्य प्रवयदास्थिरस्य" भा०।

जातेष्टि स्त्री जाते पुत्रजनने इष्टिः। पुत्रजन्मोत्तरं श्रुतिविहिते वैश्वानराख्ये इष्टिभेदे।

जातेष्टिन्याय पु० जैमिनिप्रदर्शिते पितृकृतेष्ट्या पुत्रगतफलसूचके एकस्य काम्यत्वनैमित्तिकत्वसूचके न्यायभेदे स च न्यायो जै० प्रथमस्य चतुर्थे पादे यथा।

काम्येष्टिकाण्डे श्रूयते। "वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते यदष्टाकपालो भवति गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति यन्नवकपालस्त्रिवृतैवास्मिंस्तेजो दधाति यद्दशकपालो विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियमादधाति यद्द्वादशकपालो जगत्यैवास्मिन् पशून् दधाति यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्वपति स एव पूतो बलवान् तेजस्वी अन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवतीति"। अत्राष्टादिसंख्यासामान्यात् पुरोडाशादीनां गायत्र्यादिरूपताकल्पना कृता द्वादशकपालेषु या संख्या तस्यामष्टत्वादिसंख्यानामन्तर्भावात् संख्यां निमित्तीकृत्याग्निहोत्रादिशब्दवत् अष्टाकपालादिशब्दाः कर्मनामधेयानीत्येकः पक्षः।

अयमनुपपन्नः तथा हि द्वादशकपालादिशब्दा न संख्यापराः किन्तु पुरोडाशद्रव्यपराः द्वादशकपालेषु संस्कृत इति व्युत्पत्तेः एवमष्टाकपालादिशब्दादयोऽपि तथा सति नामधेयस्य निमित्तत्वं नास्तीति चेत् पुरोडाशद्रव्यरूपगुणो विधीयतां न च द्वादशकपालं निर्वपेदित्युत्पत्तिविधिशिष्टद्वादशपुरोडाशविरुद्धत्वादष्टाकपालादेरनवकाश इति वाच्यं ब्रह्मवर्चसादिविशेषफलाय तद्विधीनामुपपत्तेरित्यपरः पक्षः

अयमपि पक्षोऽनुपपन्नः अनेकगुणविधौ वाक्यभेदापत्तेः न च भिन्नान्येव वाक्यानि, द्वादशकपालं निर्वपेदिति विहितयागस्य यस्मिन् जाते एतामित्युपसंहारेण एकवाक्यत्वावगमात् द्वादशकपाल इतीष्टेर्नामधेयमिष्टिरंशी अष्टाकपालादिभिरंशैः स्तूयत इति सिद्धान्तः पक्षः। अत्र च पुत्रजन्मनिश्चयः, पुत्रस्य पूतत्वादिफलकामना चेति संवलिताधिकारः काम्यनैमित्तिकत्वात् अतः केवलपुत्रजन्मरूपनिमित्तनिश्चयवतः केवलपुत्रपूतत्वादिकामनावतो वा नाधिकार इति सुधीभिर्विभावनीयम्" तत्त्वबो०।

अनेन न्यायेन अन्यकृतकर्मणा अन्यस्य फलसाधनताऽपि सूचिता यथा पुत्रकृतश्राद्धेन पितुः स्वर्गादि फलं जन्यते एवं पितृकृतेष्ट्या पुत्रगतपूतत्वादिफलसिद्धिः। अतएव हेमाद्रिणा श्राद्धकल्पे अयमेव न्यायः पुत्रकृतश्राद्धेन पितुरुपकारकत्वे दृष्टान्ततयोक्तः।

जातोक्ष पु० जातः प्राप्तदम्यावस्थः उक्षा टच्समा०। युवद्वृषे इह जातत्वं प्राप्तबलीवर्दभावत्वं प्राप्तदम्यावस्थत्वमिति यावत्

जात्य त्रि० जातौ भवः यत्। १कुलीने, २श्रेष्ठे, ३कान्ते च मेदि०। ४सुन्दरे जटाधरः "किं वा जात्याः स्वामिनो ह्रेपयन्ति" माघः। "जात्यस्तेनाभिजातेन शूरः शौर्य्यवता कुशः" रघुः। "सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु। आनुलोम्येन संभूता जात्या ज्ञातास्त एव ते" मनुः।

जात्यन्ध त्रि० जातौ जन्मन्येवान्धः। जन्मान्धे "अनंशौ क्लीवपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा। उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः" मनुः।

जात्यासन न० "अथ जात्यासनं वक्ष्ये येन जातिस्मरो भवेत्। हस्ताङ्घ्रियुग्मं भूमौ च गमनागमनं ततः" रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे।

जात्युत्तर न० जात्या व्याप्तिविधुरसाधर्म्यवैधर्म्यादिना उत्तरम्। न्यायोक्ते असदुत्तरे तच्च चतुर्विंशतिविधं जातिशब्दे दर्शितम्।

जान पु० जन—भावे घञ् वेदे वृद्धिः। १उत्पत्तौ "को वेद जानमेषाम्" ५।५३।१। "जानमुत्पत्तिम्" भा०। जनस्येदमण्। २जनसम्बन्धिनि त्रि०। "महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय" यजु० ६।४०। स्त्रियां ङीप्।

जानक त्रि० जनकस्य पितुः तन्नामनृपस्येदं वा अण्। १पितृसम्बन्धिनि २जनकनृपसम्बन्धिनि च स्त्रियां ङीप्। सा च ३रामपत्न्यां सीतायाम् "मुमोच जानन्नपि जानकीं न यः" माघः।

जानकि पु० जनकस्यापत्यम् इञ्। भारतप्रसिद्धे नृपभेदे। "विनाशनस्तु चन्द्रस्य य आख्यातो महासुरः। जानकिर्नाम विख्यातः सोऽभवन्मनुजाधिपः" भा० आ० ६७अ०। "जानकिश्च सुशर्म्मा च मणिमान् पौतिमत्स्यकः" भा०उ०४अ०।

जानन्ति पु० ऋग्वेदिभिस्तर्पणीये ऋषिभेदे। "जानन्तिबाहविगार्ग्यगौतमशाकल्यबाभ्रव्यमाण्डव्यमार्कण्डेयाः" इत्युपक्रमे "ते सर्वे तृप्यन्त्विति" आश्व०गृ०३।४।४।

जानपद पु० जानेन उत्पत्त्या पद्यते पद—अप्। १जने लोकमात्रे "कृतप्रज्ञश्च मेधावी बुधो जानपदः शुचिः" भा० शा० ८३अ०। जनपद एव स्वार्थे अण्। २देशे च मेदि०। जनपदादागतः जनपदे भवो वा अण्। जनपदादागते ३करादौ "स यथा महाराजो जान-

पटान् गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्त्तते" शत० ब्रा० १४।५।१।२० । ४देशभवे च "देयं चौरहृतं द्रव्यं राज्ञा जानपदाय तु" याज्ञ० । ५वृत्तौ स्त्री ङीप् जानपदी अन्यत्र ङीप् । स्वरे भेदः । नियमपक्षे टाप् इति भेदः । वरणा० बहुत्वे अणो लुक् । जनपदाः ।

जानश्रुतेय पु० जनश्रुतेः ऋषेरपत्यम् "इतश्चानिञः" पा० ढक् । जनश्रुतेरपत्ये औपविनामके राजर्षिभेदे "औपविनैव जानश्रुतेयेन सत्यवरोढम्" शत०ब्रा० ५।५।१।१।५ ।

जानायन पुंस्त्री जनस्य तन्नामकर्षे गोत्रापत्यम् अश्वा०फञ् । जननामकर्षेर्गोत्रापत्ये ।

जानु न० जन–ञुण् । ऊरुजङ्घयोर्मध्यभागे (आंटु) स्वार्थे क अत्रैवार्थे अमरः । "निम्नता पारीसुमयेन जानुनोः" माघः । "ऊरू अरत्नी जानुनी विशोमेऽङ्गानि सर्वतः" यजु० २०८ "जानुकपिच्छे चतुरङ्गुले च" इ०स०५८अ० ।

जानुकारक पु० रविपार्श्वगभेदे शब्दार्थचि० ।

जानुजङ्घ पु० नृपभेदे । "अनरण्यो नरपतिर्जानुजङ्घस्तथैव च" भा० अनु० १६५ अ० ।

जानुप्रहृतिक न० जानुना प्रहृतं प्रहारस्तेन निर्वृत्तम् अक्षद्यूता० ठक् । जानुप्रहारनिर्वृत्ते मल्लयुद्धभेदे ।

जानुविजानु न० खड्गयुद्धप्रकारभेदे तत्प्रकाराश्च द्वात्रिंशत् हरिवं० ३१६ दर्शिता यथा

तत्र तावसिना युद्धं चक्रतुर्युद्धलालसौ । भ्रान्तमुद्भ्रान्तमाविद्धं प्रविद्धं बहुनिःसृतम् । आकरं विकरं भिन्नं निर्मर्य्यादमनानुषम् । सङ्कुचितं कुञ्चितं सव्यं जानुविजानु च । आहितं चित्रकं क्षिप्तं कृदवं लवणं हृतम् । सर्वाङ्गविनिर्बाहुः सव्येतरमथोत्तरम् । त्रिबाहुरनुवाहु च सव्योत्तमुदासि च । पृष्ठतः पृथितश्चैव यौधिकं पृथितं तथा । इति प्रकारान् द्वात्रिंशच्चक्रतुः खड्गयोधिनौ" ।

जानुहित त्रि० जनैः हितं परिकल्पितम् पृषो० । जनपरिकल्पिते । "एतद्धि वा अस्य जानुहितं प्रज्ञातमवसानं यज्ञत्वपथम्" शत० ब्रा० २।६।२।७ । "जानुहितं जनैः परिकल्पितम्" भा० । [एव च" हरिवं २६ अ० ।

जान्य पु० ऋषिभेदे । गार्ग्यः पृथुस्तथैवाग्रे जान्यो यामन

जाप पु० जप–घञ् । जपे मन्त्रोच्चारणे कर्म्मण्युपपदे अण् । मन्त्रजापादयः मन्त्रादिजपकर्त्तरि त्रि० । [धरणिः ।

जापन न० । पु० जप–भावे ल्युट् । १निरसने २निवर्त्तने च

जाबाल पु० जबालाया अपत्यम् अण् । सत्यकामे ऋषिभेदे जबालशब्दे उदा० । तेन दृष्टं साम अण् । २सामवेदीये उपनिषद्भेदे च उपनिषच्छब्दे १२२२ पृ० दृश्यम् । एतस्मिन् परे कर्मधारये महच्छब्दस्य प्रकृतिस्वरः महाजाबालः। महच्छब्दस्यान्तोदात्तः। तदीयस्वर एव न समासस्वरः।

जाबालि पु० जबालस्यापत्यम् इञ् । ऋषिभेदे स च उपस्मृतिकर्त्ता । जातूकर्ण्यशब्दे प्रमाणं दृश्यम् ।

जामदग्न्य पु० जमदग्नेरपत्यम् गर्गा० यञ् । जमदग्नेऋषेरपत्ये परशुरामादौ । "तेजोभिर्गतवीर्य्यत्वात् जामदग्न्यो जडीकृतः" रामा० बा० ७७।१२ । कण्वा० ततोऽण् यलोपः । जामदग्न तच्छात्रे ।

जामदग्नेय पु० जमदग्नेरपत्यं प्रत्ययविधौ तदन्तग्रहणस्य प्रतिषेधेऽपि आर्षत्वात् "अग्निकलिभ्याम्" पा० ढक् । परशुरामे "भार्गवं जामदग्नेयं राजा राजविमर्द्दनम्" रामा० बा० ७४ अ० । [दृश्यम् ।

जामल न०आगमशास्त्रभेदे । तस्य वर्ग्यादित्यमपि रुद्रजामले

जामा स्त्री जम–अदने बा० अण् स्त्रीत्वम् । दुहितरि । "अन्यत्र जामया सार्द्धं प्रजानां पुत्र ईहते । दुहितान्यत्र जातेन पुत्रेणापि विशिष्यते" भा० अनु०४५ अ० । "जामया कन्यया सार्द्धं पुत्रः पितृत्वं धनमीहते" इत्यर्थः नीलक० ।

जामातृ पु० जायां माति मिनोति निमीते वा निपा०। १दुहितृपतौ, अमरः । २सूर्य्यावर्त्ते, स्वामिनि च मेदि० उणादिषु निपातनसिद्धत्वेन तृन्नन्तत्वाभावात् सर्वनामस्थाने परे न वृद्धिः । जामातरौ जामातरः इत्यादिः "ऋत्विक्स्वस्त्रियजामातृयाज्यश्वशुरमातुलाः" याज्ञ० । "विष्णुं जामातरं मन्ये" ।

जामि(मी) स्त्री जम-इन् नि० वृद्धिः । १भगिन्यां २कुलस्त्रियां,अमरः ३दुहितरि, ४स्नुषायां, ५सन्निहितसपिण्डस्त्रियाम्, शब्दार्थचि० "जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः" "शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यन्त्याशु तत्कुलम् । शोचन्ति तु न यत्रैता वर्द्धते तद्धि सर्वदेति" मनुः । "गृहपतिसंवर्द्धनीयसन्निहितसपिण्डस्त्रियो जामय इति" कुल्लू० वा ङीप् । तत्रार्थे शब्दर० । "मातापितृभ्यां जामीभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्य्यया । दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत्" भा० शा० २४३अ० । स्त्री व० व० । ६उदके ७अङ्गुलौ निघण्टुः ।

जा(या)मित्र न० "जा(या)मित्रं सप्तमं स्थानम्" ज्योतिषपरिभाषिते लग्नात् सप्तमे स्थाने । "तिथौ च जा(या)

मित्रगुणान्वितायाम्" कुमा०। उपचारात् तिथेस्तद्योगित्वम्

जा(या)मित्रवेध पापात् सप्तमस्थानस्थचन्द्ररूपे योगभेदे। उपयमशब्दे दृश्यम्। "मूलत्रिकोणनिजमन्दिरगोऽथ पूर्णो मित्रर्क्षसौम्यग्रहगोऽथ तदीक्षितो वा जा(या)मित्रवेधरहितामपहृत्य दोषान् दोषाकरः शुभमनेकविधं विधत्ते" ज्यो० त०।

जामिवत् व० उदके निघण्टुः जामीत्यत्र पाठान्तरम्।

जामेय त्रि० जाम्या भगिन्या अपत्यम् ढक्। भागिनेये हेम०।

जाम्बव न० जम्ब्वाः फलं अण् तस्य वा न लुप्। जम्ब्वाः फले जाम्बवेन निर्वृत्तम् अरीहणा० वुञ्। जाम्बवक तन्निर्वृत्ते त्रि०।

जाम्बवत् पु० रामायणप्रसिद्धे ऋक्षराजभेदे। तस्यापत्यं स्त्री अण् ङीप्। १तद्दुहितरि श्रीकृष्णपत्नीभेदे "वासुदेवस्तु निर्जित्य जाम्बवन्तं महाबलम्। लेभे जाम्बवतीं कन्यामृक्षराजस्य सम्मताम्" हरिवं० ३८ अ०। "जाम्बवतीनसहितं चारुसङ्घायमब्रवीत्" भट्टिः। "ऋक्षराजस्य पुत्रोऽत्र महाप्राज्ञः सुदुर्जयः। पितामहसुतश्चापि जाम्बवानिति दुर्जयः" रामा०। जाम्बवं तदाकारोऽस्त्यस्याः मतुप् मस्य वः पृषो० वलोपः ङीप्। २नागदमन्यां स्त्री राजनि०। [नागदमन्याम् राजनि०।

जाम्बवी स्त्री जाम्बवं तदाकारोऽस्त्यस्याः अण् ङीप्।

जाम्बवौष्ठ न० जाम्बवमिव ओष्ठोऽस्य। सुश्रुतोक्ते व्रणादिदहनोपकरणभेदे "अथेमानि दहनोपकरणानि तद्यथा पिप्पल्यजाशकृद्गोदन्तशरशलाकाजाम्बवौष्ठेतरलौहा, क्षौद्रगुडस्नेहाश्च। तत्र पिप्पल्यजाशकृद्गोदन्तशरशलाकास्त्वग्गतानाम्। जाम्बवौष्ठेतरलौहानि मांसगतानाम्। जम्ब्वोष्ठमथवा "जम्ब्वोष्ठेनाग्निवर्णेन तप्तया वा शलाकया" "जम्ब्वोष्ठेनाग्निवर्णेन पश्चाच्छेदं दहेद् भिषक्" सुश्रु०।

जाम्बीर(ल) न० जम्बीरस्य फलं अण् वेदे रस्य वा लः। १जम्बीरफले तदाकारे २जानुमध्यभागे च। "जाम्बीलेनारण्यम्" यजु० २५।१। "जाम्बीरं जम्बीरतरो, फलं रलयोरभेदः। तदाकारेण जानुमध्यभागो जाम्बीलस्तेनारण्यदेवं प्रीणामीति" वेददी०।

जाम्बुवत् पु० जाम्बवत्+पृषो०। ऋक्षराजे हिरूपको०।

जाम्बूनद न० जम्बूनद्यां भवम् अण्। १स्वर्णे तद्वामनामके २कनकाह्वये धूस्तुरे च राजनि०।

जम्बूनद्यां तदुत्पत्तिकथा जम्बूद्वीपशब्दे ३०४५ पृ० भाग० च दृश्यम्। "दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु। सुदर्शनो नाम महान् जम्बूवृक्षः सनातनः। सर्वकामफलः पुण्यः सिद्धचारणसेवितः। तस्य नाम्ना समाख्यातो जम्बूद्वीपः सनातनः। योजनानां सहस्रञ्च शतञ्च भरतर्षभ!। उत्सेधो वृक्षराजस्य दिवस्पृक् मनुजेश्वर!। अरत्नीनां सहस्राणि शतानि दश पञ्च च। परिणाहस्तु वृक्षस्य फलानां रसभेदिनाम्। पतमानानि तान्युर्व्यां कुर्वन्ति विपुलं स्वनम्। मुञ्चन्ति च रसं राजन्! तस्मिन् रजतसन्निभम्। तस्याः जम्ब्वाः फलरसो नदी भूत्वा जनाधिप!। मेरुं प्रदक्षिणं कृत्वा सम्प्रयात्युत्तरान् कुरून्। तत्र तेषां मनः शान्तिर्न पिपासा जनाधिप!। तस्मिन् फलरसे पीते न जरा बाधते च तान्। तत्र जाम्बूनदं नाम कनकं देवभूषणम्" भा० भी० ७अ०। "दधद्भिरभितस्तटौ विकचवारिजाम्बूनदैर्विनोदितदिनक्लमाः कृतरुचश्च जाम्बूनदैः" माघः "यदिदं निर्गतं तस्मात्तप्तजाम्बूनदप्रभम्। काञ्चनं धरणीं प्राप्तं हिरण्यममवत्तदा" रामा० बा० ३८ अ०।

जाम्बूनदेश्वरी स्त्री १देवीभेदे २तदीयस्थाने च शब्दार्थचि०।

जायक न० जयति गन्धान्तरं जि—ण्वुल्। पीतवर्णे सुगन्धिकाष्ठरूपे गन्धद्रव्यभेदे अमरः।

जाया स्त्री जायतेऽस्यां अनेयक्, आत्वञ्च। १पत्न्यां विधिनोढायाम् अमरः। "पतिर्भार्यां संप्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते। जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः" मनुः "पतिः शुक्ररूपेण भार्यां संप्रविश्य गर्भतामापद्य तस्यां भार्यायां पुत्ररूपेण जायते। तथा च श्रुतिः "आत्मा वै पुत्रनामासीति। जायायास्तदेव जायात्वं यतोऽस्यां पतिः पुनर्जायते। तथाच बह्वृचब्राह्मणम्, "पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वेह मातरम्। तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते। तज्जाया भवति यदस्यां जायते पुनः। तत्रवासौ रक्षणीयेत्येतदर्थं नाम निर्वचनम्" कुल्लू०। "अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम्" रघु। "कः सन्नद्धे विरहविधुरां त्वय्युपेक्षेत जायाम्" मेघः। २ज्योतिषोक्ते लग्नावधिकसप्तमस्थाने। तत्र स्थाने जायायाः शुभाशुभचिन्तनीयत्वात् तथात्वम्। बहुव्री० जायाशब्दस्य निङ्। युवती जायास्य युवजानिः "युवजानिर्धनुष्पाणिः" भट्टिः। पतिशब्देन द्वन्द्वे तस्याः जम् दम वा भवति। जम्पती दम्पती वा पक्षे जायापती।

जायाघ्न पु॰जायां हन्ति "लक्षणे जायापत्योष्टक्"पा॰लक्षणे॰ हन–टक्। जायाहननसूचकलक्षणयुक्ते भर्त्तरि। "अमनुष्यकर्त्तृके च"पा॰टक्। २तिलकालके त्रि॰कौ॰। तस्य जायाहननसूचकत्वात् तथात्वम्। एवं ज्योतिषोक्ते ३योगभेदे च "यामलः यापक्षेऽमदनसदनगाखातकोनां विरामः"इत्युक्तयोगस्य जायानाशसूचकत्वात् तथ त्वम्।

जायाजीव पु॰ जायया तत्सम्भृत्या जीवति–अच्। नटे अमरः। [१नटे २वकपक्षे च मेदि॰।

जायानुजीविन् पु॰जायया अनुजीवति अनु+जीव–णिनि।

जायिन् त्रि॰ जे–णिनि। १जययुक्ते "अफलं जन्म तस्याहं मन्ये दुर्जातजायिनः" भा॰व॰ ३५अ॰ "जायीतिनाम्ना ध्रुवको ह्यविरत्यक्षरान्वितः। सत्त्रपातेन तालेन प्रङ्गारेऽभीष्टो रसे" सङ्गीतदा॰उक्ते २ध्रुवकभेदे पु॰। तत्र जायीति पाठान्तरम्। गीतार्थे तु इति जयीत्येव।

जायु पु॰जयति रोगान् जि–उण्। १ औषधे अमरः। २जयशीले त्रि॰। "मखाद्यमतो जाययोरणे १।११९।२। "त्रोष जायुर्मर्त्तेषु" ऋ॰ १।६७।१।

जाये(या)न्य पु॰ जि–बा॰ ए (या) न्यण्। जयशीले "यो हरिमा जायान्योऽङ्गभेदो विश्वल्यकः"अथ॰१९।४४।२। तैत्तिरीये तु जायेन्य इति पाठः।

जार पु॰ जीर्यत्यनेन जॄ–करणे घञ्। १उपपतौ अमरः। "शूद्रो यदर्य्यायै जारो न पोषमनुमन्यते" यजु॰२३ ३१। "जारं चौरेत्यभिवदन् दाप्यः पञ्चशतं दमम्" याज्ञ॰। बा॰ कर्त्तरि घञ्। २जारके च। "स्वसारं जारो अभ्येति पश्चात्" ऋ॰१०।३।३। "जारोजरयिता"भा॰।

जारज पुंस्त्री जारात् उपपतेर्जायते जन–ड। अनियुक्तायां स्त्रियां १उपपतिजाते (वेजन्मा) पुत्रे २तथाभूतकन्यायां स्त्री "अमृते जारजः कुण्डः मृते भर्त्तरि गोलकः" अमरः। जन–क्त ५त॰। जारजातादयोऽप्यत्र। "अनियुक्तासुतश्चैव पुत्रिण्याप्तश्च देवरात्। उभौ तौ नार्हतो भागं जारजातककामजौ" मनुः।

जारजयोग पु॰ जारजस्य सूचको योगः। ज्योतिषोक्ते योगभेदे। "न लग्नमिन्दुञ्च गुरुर्निरीक्षते न वा शशाङ्कं रविणा समायुतम्। सपापकोऽर्केण युतोऽथवा शशी परेण जातं प्रवदन्ति निश्चयात्। अन्नपादर्क्षसंयोगात् द्वितीया द्वादशी यदि। सप्तमो वाकमन्दारे जायते जारजो ध्रुवम्"। अन्योऽपि योगः इहच्जातकोक्तः जातकपद्धे १०८६ पृ॰ दृश्यः।

जारण पु॰ जारयति जॄ–णिच्–ल्यु। जारके १द्रव्यभेदे। जार्य्यतेऽनेन जॄ–णिच् करणे ल्युट्। २जारणसाधने द्रव्यभेदे। कर्त्तरि ल्यु। ३जीरके स्त्री ङीप् राजनि॰। भावे–ल्युट्। ४जीर्णतासम्पादने न॰।

जारतिनेय पु॰स्त्री जरत्या अपत्यम् ढक् कल्याण्या॰इनङ्। १जरत्या अपत्ये। जरतिनोऽपत्यं शुभ्रा॰ढक्। २जरतिनोऽपत्ये च। [पोषके।

जारभर पु॰जारं बिभर्त्ति पोषयति भृ–पचा॰ अच्। जार-

जारित त्रि॰जॄ–णिच्–क्त। १शोधिते २मारिते धात्वादौ।

जारी स्त्री जॄ–णिच्–अच् गौरा॰ ङीष्। (जाड़ी) ख्याते ओषधभेदे मेदि॰।

जारु पु॰ जॄ–उण्। १जरायौ। "बीजानीतराणि चेतराणि चाण्डजानि च जारुजानि च स्वेदजानि च उद्भिज्जानि" ऐत॰ उ॰। "जारुजानि जरायुजानि मनुष्यादीनि" भाष्यम्। २जारके त्रि॰।

जारुधि पु॰जारुर्जारको द्रव्यभेदो धीयतेऽस्मिन् धा–आधारे कि उप॰स॰। सुमेरोः कर्णिकाकेशरभूते पर्वतभेदे। "कुरङ्ग कुरर कुसुम्भ वैकङ्क त्रिकूट शिशिर पतङ्ग रुचक निषध शिनिवास कपिल शङ्ख वैदूर्य्य जारुधि हंसऋषभ नाग कालञ्जर नारदादयो गिरयो मेरोः कर्णिकाया इव केशरभूता मूलदेशे परित उपक्लृप्ताः" भाग॰५।१६।२२।

जारूथी स्त्री जरूथेन असुरविशेषेण निर्वृत्ता अण् ङीप्। नगरीभेदे"जारूथ्यामाहृतिः क्राथः शिशुपालोजनैः सह" भा॰व॰२२अ॰। "जारूथ्यां नगर्य्याम्" नीलक॰ "जारूथ्यामाहृतिः क्राथः शिशुपालश्च निर्जितः" हरिवं॰१६ अ॰।

जारूथ्य त्रि॰जरूथं मांसं स्तोत्रं वा तदर्हति अञ्। १मांसदानपुष्टे २स्तोत्रार्हे च "दशाश्वमेधानाजह्रे जारूथ्यान् स निरर्गलान्"भा॰व॰१९अ॰।"जारूथ्यान् त्रिगुणदक्षिणानित्यर्जुनमिश्रः" तच्चिन्त्यं जरूथ्यामर्थ्यावयुषा दहसे जयनि जरूथं मांसमिति याज्ञिकाः तथा च मांसमयान् मांसादिदानप्रधानान् पुष्टानित्यर्थः। जरूथोऽसुरविशेषः इति वेदभाष्यम्। अत्र जरतेः स्तुत्यर्थस्य शब्दसाहाय्यादयो विरोधाच्च जरूथं स्तोत्रमुच्यत इति जारूथ्यान् स्तोत्राहानित्यर्थः" नीलक॰। जारूथ्यशब्दकल्पनं प्रामादिकमेव।

जाल पु॰न॰जल–घाते ज्वला॰ ण, चु॰ जल–संवरणे कर्त्तरि अच् वा। १गवाक्षनिर्मिते खनामख्याते पदार्थे अमरः "अध्यायघुष तं देशं शिक्षिता जालकर्मणि। जालं ते

योऽस्याभाहुर्निःशेषेण जनाधिप!" भा० अनु० ५० अ०। २गवाक्षे ३समूहे च ४अस्फुटकलाटौ ४क्षारके (जालि)। ५दम्भे मेदि०। गवाक्षो गवाक्षच्छिद्रं तत्र "गवाक्षजाले रभिनिष्पतन्त्यः" भट्टिः समूहे "नीहारजालमलिनः पुनरक्तस्त्राः" "करजालमस्तसमयेऽपि सताम्" माघः "गवाक्षजालपतितां रविभासः" किरा० ६इन्द्रजाले हेम०।७कदम्बवृक्षे पु० मेदिनिः।

जालक पु० जालमिव कायति कै-क। १गवाक्षे हेमच०। स्वार्थे क।२जालशब्दार्थे। "मक्षिकाः मशकान् कीटान् जालकानिव पश्यति" सुश्रु० ३क्षारके पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् शब्दार्थचि०। ४जालतुल्ये मेघजालिन्न च।

जालकारक पु० कृ-ण्वुल् कृत०। जालस्य मक्षिकादिपातनाय जालाकारस्य कारके-मर्कटे (माकड़सा) हेमच० यथार्थेन जालनस्य २कर्त्तरि त्रि०। यथार्थेन जालपदार्थस्य स्वाङ्गाच्छादकत्वेन जालतुल्यकरणात्तस्य तथात्वम्।

जालकि पु० त्रिगर्त्तषष्ठान्तर्गते आयुधजीविभेदे। "आण्डकिस्त्रिगर्त्तषष्ठास्तु कौण्डोपरथदाण्डकिः क्रोष्टुकिर्जालमानिय ब्रह्मगुप्तोऽथ जालकिः"। सि०कौ० ततः स्वार्थे छ। जालकीय तदर्थे। बहुषु लुक्। जालकय इत्येव।

जालकिनी जालमिव कायति कै-क जालकं देहलोमतदस्त्यस्याः इनि ङीप्। १मेष्यां त्रिका० २मेषे पु०।

जालकीट पु० जाले पतितः कीटोऽस्य। मर्कटे लूतायां (माकड़सा) तद्दीयजाले मशकादीनां पतनात्तस्य तथात्वम्। जालकीटे भवः पचाद्या० अण्। २तद्भवे त्रि०।

जालचौर्य न० जाले जालके चौरं तत्र साधु यत्। चौरविषे कृष्णभेदे। स्थावरविषोपक्रमे "कुमुद्वती स्नुही जालचौर्याणि लोणि चौराणि विषाणि" सुश्रुतः।

जालगर्द्दभ पु०क्षुद्ररोगभेदे। क्षुद्ररोगशब्दे२२८० पृ०दृश्यम्।

जालगोणिका जालमिव गोणी यत्र कप् हस्वः। दधिमन्थनभाण्डे त्रिका०।

जालन्धर पु० दैत्यभेदे "पुरा जालन्धरं दैत्यं ममापि परिकम्पनम्। पादाङ्गुष्ठस्य रेखातश्चक्रं कृत्वा करोऽहरत्। तच्च चक्रं मया लब्धं नेत्रपद्मार्चनात् विभोः। सुदर्शनाख्यं दैत्यचक्रं दैत्यचक्रविमर्द्दनम्" काशी० २१अ० ध्रुवं प्रति विष्णूक्तिः। २त्रिगर्त्तदेशे पु० तद्देशस्य तेन हतत्वात् तथात्वम्। सोऽभिजनोऽस्य अण्। पित्रादिपरम्परया२तद्देशवासिनि। बहुषु तस्य लुक्।४ऋषिभेदे पु० ततः कुञ्जा० गोत्रापत्ये फक्। जालन्धरायण तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री०। जालन्धरादयस्य विषयो देशः राजन्या० वुञ्। जालन्धरायणक तस्य परिणीणिते देशे पु०।

जालपाद् पु० जालमिव पादोऽस्य हस्त्यादि० मान्त्यलोपः। १हंसे। "जालपादभुजौ तौ तु पादयोश्चक्रलक्षणौ" (नरनारायणौ) भा० शा० ३४५ अ०। "प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टिनखविष्किरान्" मनुः "जालपादान् खञ्जरीटानज्ञातांश्च मृगद्विजान्" याज्ञ० तन्मांसभक्षणं निषेधयन्। स्त्रियां कुम्भपद्या० अन्त्यलोपे ङीप् पादः पच्च। जालपदी हंसास्त्रवरणादिगणे जालपदीयस्व जालपदीति पाठान्तरे जालपद्या अदूरभवो देशः वरणा० अण्। जालपद तस्या अदूरभवदेशे त्रि०। पृषो० अन्त्य लोपः। जालपाद् हंसे त्रिका०।

जालप्राया स्त्री जालस्य प्रायो बाहुल्यं यस्याम्। लोहमयाङ्गरक्षणयां (साजोया) हेमच०।

जालमालि पु० आयुधजीविभेदे। ततः स्वार्थे छ। तदर्थे जालकिशब्दे दृश्यम्।

जालवर्वुरक पु० जालाकारो वर्वुरकः। (काँटावावला) वृक्षभेदे। "जालवर्वुरको रुच्यो वातरोगकफापहः। पिच्छिलः छेदकरस्तीक्ष्णः कषायस्तु प्रकीर्त्तितः" राजनि०।

जालसरस न० नित्यक० कच् समा०। सरोवरभेदे।

जालहृद त्रि० जलप्रचुरो हृदः तत्र भवः तस्येदं वा शिवा० अण्।१जलप्रचुरहृदभवे २तत्सम्बन्धिनि च स्त्रियां ङीप्।

जालाक्ष पु०जालमिवाक्षि यत्र समा०। गवाक्षे "हेमजालाक्षनिर्गच्छद्धूमेनागुरुवर्त्तिना" माघ० ११।५२।

जालाप न० भेषजभेदे 'जालाषेणाभिषिञ्चत जालाषेणोपसिञ्चत। जालाषमुग्रं भेषजं तेन नो मृड जीवसे" अथ० ६।५७।२।

जालिक पु० जालेन चरति पर्प्या० ष्ठन्। जालेन जीवति वेतना० ठञ् वा। १जालजीविनि जालेन २वागुरिणि वा ३कैवर्त्ते त्रिका० ४मर्कटे हेमच। ५जालजीविनि वागुरिके मृगबन्धनार्थे जालप्रजीविनि मृगयुभेदे अमरः। इनि स्त्रियां ङीप् इति भेदः। जालमस्त्यस्य ठन्। ६जालोपजीविनि ग्रामजालिनि च त्रि० हेमच०।

जालिका स्त्री जाल+अस्त्यर्थे ठन्। १वस्त्रभेदे स्त्रीणां मुखावरणवस्त्रे २शरीरस्थे ३जलौकायां ४विधवायां योधानामङ्गरक्षितालङ्करणयां (सजोवा) च मेदि०। (जालि) ५क्षारके शब्दार्थ०।

जालिनी स्त्री जाल+अस्त्यर्थे इनि।१चित्रशालायां हेमच०

२कोषातकीवृक्षे राजनि०। घोषातक्यां रत्नमा०। ४प्रमेहरोगिणां पिडकाभेदे सुश्रु०। "तत्र वसामेदोभ्यामभिपन्नशरीरस्य क्रियानिर्दोषैश्चानुगतधातोः प्रमेहिणो दश पिडका जायन्ते। तद्यथा शराविका सर्षपिका कच्छपिका जालिनी विनता पुत्रिणी मसूरिका अलजी विदारिका विद्रधिका चेति। शरावमाना तद्रूपा निम्नमध्या शराविका१। गौरसर्षपसंस्थाना तत्प्रमाणा च सर्षपी२। सदाहा कूर्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका३ बुधैः। जालिनी४ तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता। महती पीडका नीला पिडका विनता५ स्मृता। महत्यल्पाचिता ज्ञेया पिडका सा तु पुत्रिणी६। मसूरसमसंस्थाना ज्ञेया सा तु मसूरिका७। रक्ता सिता स्फोटवती दारुणा त्वलजी८ भवेत्। विदारीकन्दवद्वृत्ता कठिना च विदारिका९। विद्रधेर्लक्षणैर्युक्ता ज्ञेया विद्रधिका१० बुधैः" सुश्रुतः।

जाली स्त्री जालमस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीप्। १ज्योत्स्न्यां (झिङ्गा) अमरः २पटोले राजनि० (जालि) ३जालके च।

जाल्म त्रि० जल–ण्म। १पामरे २असमीक्ष्यकारिणि च मेदि० "त्वयि पूजनं जगति जाल्म!" माघः "त्वया विश्वस्यतां जाल्म! स्कन्धस्ते यदि बाधति। न तथा बाधते स्कन्धो यथा बाधति बाधते" भट्टिः। "जनान् योऽभिभवत्यन्यान् कर्मणा हि स वै पुमान्। नत्वेवजाल्मीं कापालीं वृत्तिमेषितुमर्हसि" भा०शा०१३२अ० स्वार्थे क। तत्रार्थे "मित्रबन्धुगुरुद्वेषी जाल्मकः सुविगर्हितः" भा० द्रो० ४८६ अ०।

जाल्य पु० जल–ण्यत्। शिवे "मत्स्यो जलचरो जाल्योऽकलः केलिकलः कलिः" भा०शा०२८६ अ० शिवस्तुतौ।

जावन्य न० जवनस्य भावः दृढा० वा ष्यञ्। वेगे। पक्षे इमनिच् जविमन् पु०, तल् जवनता स्त्री, त्व जवनत्व न० तत्रार्थे। [हेमाद्रौ।

जायायनि त्रि० जय+चतुरर्थ्यां कर्णा० फिञ्। जययुक्त

जापक न० जातक+पृषो०। जापके कालीयनामगन्धद्रव्ये अमरटीकायां संसारसुन्दरी।

जाष्कमद पुंस्त्री पक्षिभेदे। "अनिलाय जाष्कमदा ऋष्याः श्येनाः पतत्त्रिणः" अथ०११।६।१।

जास्पति पु० जायते जन–ड+जायाः दुहितुः पतिः वेदे नि०। जामातरि "सदमज्जास्पतिं या" ऋ०१।१८५।८। "जाः पुत्र्यः तासां पतिं जामातरम्" भा०।

जास्पत्य न० जाया च पतिश्च जायापती तयोर्भावः कर्म वा ष्यञ् पृषो०। जायापत्योः १कर्मणि "सं जास्पत्यं सुयममा" ऋ०५।२८।३ "जास्पत्यं जायापत्योः कर्म" भा०। २तद्भावे च।

जाहक पु० हा–ण्वुल् पृषो०। (घोंघा) इति ख्याते १खगे, २मार्जारे, ३सङ्कुचायां ४कार्कशिकायां मेदि०। ५विशेषभेदे जन्तुभेदे राजनि० "जाहकाहिगजक्रव्यादगोधानां कीर्तनं शुभम्" बृहत्सं० ८५ अ०।

जाहुष पु० राजभेदे "परिविष्टं जाहुषं विश्वतः" ऋ० १।११६।२०। "जाहुषः कश्चित् राजा" भा०।

जाह्नवी स्त्री जह्नु+अण् ङीप्। "जानुद्वारा पुरा दत्तं जह्नुः संपीय कोपतः। तस्य कन्यास्वरूपा च जाह्नवी तेन कीर्तिता" इत्युक्तनिर्वचनायां गङ्गायाम्। जह्नुशब्दे ३०८२पृ० दृश्यम् "ज्यैष्ठे मासि क्षितिसुतदिने शुक्लपक्षे दशम्यां हस्ते शैलादवतरदियं जाह्नवी मर्त्यलोकम्" ति०त० शङ्खः तस्यां तिथिविशेषे स्नानफलं यथा "सामान्यदिवसस्नानसङ्कल्पं शृणु सुन्दरि!। पुण्यं दशगुणञ्चैव मौषलस्नानतः परम्। ततस्त्रिंशद्गुणं पुण्यं रविसंक्रमणे दिने। अमायाञ्चापि तत्तुल्यं द्विगुणं दक्षिणायने। ततो दशगुणं पुण्यं नराणामुत्तरायणे। चातुर्मास्यां पौर्णमास्यामनन्तं पुण्यमेव च। अक्षयायाञ्च तत्तुल्यमेतद्वेदनिरूपितम्। असंख्यपुण्यफलदमेतेषु स्नानदानकम्। सामान्यदिवसस्नानात् दानात् शतगुणं भवेत्। मन्वन्तरायां देवि! युगाद्यायां तथैव च। माघस्य सितसप्तम्यां भीष्माष्टम्यां तथैव च। ततोऽपि द्विगुणं पुण्यं नन्दायां भवदुर्लभे!। दशहरादशम्याञ्च युगाद्यादिसमं फलम्। नन्दासमञ्च वारुण्यां महत्पूर्वे चतुर्गुणम्। ततश्चतुर्गुणं पुण्यं द्विमहत्पूर्वके सति!। पुण्यं कोटिगुणञ्चैव सामान्यस्नानतो हि यत्। चन्द्रोपरागसमये सूर्ये दशगुणं ततः। पुण्यं त्वर्द्धोदये काले ततः शतगुणं फलम्। सर्वेषामेव सङ्कल्पं वैष्णवानां विपर्ययः" इति ब्रह्मवै० प्रकृतिख०। "आरयत्तु सा जङ्घिषु जाह्नवी" माघः।

जि जये अभिभवे भ्वा० पर० सक० अनिट्। जयति अजैषीत् जिगाय जिग्यतुः जिगयिथ जिगेथ। जेता जीयात् जेष्यति। जापयति–ते अजीजपत्–त। जिगीषति। जेता जयी जितः जयः। "जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः। राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः" रामा० बहुलत्वः प्रयोगः। "सर्वद्रव्याणि कुप्यञ्च यो यज्जयति तस्य तत्" मनुः। "दुर्योधनो द्रौपदेयं[illegible]अजै-

षीत्"भा०स० ६५अ० । "जिगाय तत्र कन्यां च रामः कार्तवीर्यकः" भट्टिः "गर्जितानन्तरं दृष्टैः सौभाग्येन जिगाय सा" कुमा० । "जीयात् परिक्षतगवेषपर्वतपर्विः सीवोपदेवकविः" मुग्धबो० अत्र तुवन्तुस्थाने तिवन्तौ । जयति जयन्ति । "जयति जयति देवः" नाटकेषु बहुस्थाने कञ्चुकाद्युक्तिः । "भवरबहुचिरं निर्मितं नाटयती भारती कवेर्जयति" काव्यप्र० । जयश्च सर्वस्य उत्कर्षेण स्थापेक्षयाप्युत्कर्षबोधनात् तस्य नमस्कारव्यञ्जकता यथाह काव्या० "जयत्यर्थेन च नमस्कार आक्षिप्यते इति तात्पर्यात्मकं प्रथम इति" । अभिभवपूर्वकप्रापणे चार्थे द्विक० । दुह्याच पचदण्ड रुधि प्रच्छि चिञ् शासु जिमन्थ् मुषाम् । कर्मयुक् स्यादकथितन्तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम्"इत्युक्तेः । शतं जयति देवदत्तम्"सि० कौ० "इन्द्रं वाजं जापयत" यजु०९।११।"यद् त्वध्वर्यव आजिं जापयेयुः" आश्व० ६।८।"इमाश्च पृथ्वीं कृत्स्नानेकाह्ना स व्यजीजयत्"भा०स्त्री०६२अ० स्वार्थे णिच् । व्यजीजयत् इति पाठे प्रगमाय आर्षः। "गतं जिगीषतः पादौ बहुधानेऽश्विकामिकाम्" भाग०२।१०।२५ ।"अगाकृताष्टादशतां जिगीषया" नैष० । जेगीयते । कर्मणि अजीयत अजायि । "प्राग्जीयत तृषा ततो मही"रघुः
अति+अतिशयेन जये "।वरासिर्य मृजा अत्यजैषीत्" अथ० १४।२।७४ । [मैव्यं तस्य गच्छतः" भट्टिः
वि+अति परस्परजये आत्म० । "व्यतिजिग्ये समुद्रोऽपि न
अधि+आधिक्येन जये"सपत्नांश्चाधिजीवाञ्च" भट्टिः ।
अनु+अनुरूपजये पश्चाज्जये च । "कौशल्योऽन्वजयत् मह्रीम्" भा० शा० ३।२४ अ० ।
अभि+आभिमुख्येन जये । "ते चान्द्रमसमेव लोकमभिजयन्ति" प्रश्नो उ० ।अधिगमे च "वेदश्रुतिभिराख्यातैर्थाभिजिगीषति" भा० शा० ८४६५ ।
अव+अधरीकृत्य जये । "परैर्विध्वस्तं तांश्चौरानवजित्य च तद्धनम्" भा० आ० ७७६ । "अवजित्य सुयम्नोर्थं धनं चादाय सर्वशः" भा०वि०१२अ० ।
परा+पराक्रमपूर्वकजये आत्म० । पराजयते । "खं पराजयमानोऽसाहत्यया पवनात्मजम्"भट्टिः। "पराजितेनापि कृतौ हरस्य"कुमा०। ग्लानौ अक० तत्र "पराजेरसोढः" पा० सह्यार्थस्यापादानता । "अध्ययनात् पराजयते ग्लायतीत्यर्थः सि० कौ० "तां पराजयमानां स प्रीते रक्षो दयाननात्" भट्टिः ।

प्रति+प्रतिरूपजये । "कृजाविकं मायया प्रत्यजैषीत्" भा० द्रो० ।१५०अ० । "अयं प्रतिजिगीषन्नस्तान् तान् समभिद्रुताः" ४२७६ श्लो० ।
वि+विशेषेण जये आत्म० विजयते । "येन देवान् चतुष्पाश्च पार्थो विजयते मृधे" भा० वि०१२४५श्लो० । "अनादाद्विजिगीषवः । "दैत्यं कुलं विजिग्ये" भट्टिः ।
जि त्रि०ज्या+बा०कि । १जयशीले २पिशाचे पु०एकाक्षरको०।
जिकन पु० स्त्रतिनिबन्धकारके विहङ्गभेदे ।
जिगत्नु पु० गम—क्नु सन्वच्च । प्राणवायौ उज्ज्वलद० ।
जिगर्त्ति पु०गृ—बा०ति द्वित्वञ्च । आच्छादके । "जिगर्त्तिमिन्द्रो अपजर्गुराणः"ऋ० ५।२९।४ "जिगर्त्तिं गरन्तमाच्छादयन्तम्" भा० ।
जिगीषा स्त्री जि—सन् भावे अ । १जयेच्छायां, २प्रकर्षे, ३उद्यमे च मेदि० । "वैवस्वतं जिगीषया" रघुः । "अगाकृताष्टादशतां जिगीषया" नैष० ।
जिघत्नु पु० जिघांसु+पृषो० । जिघांसौ । "यो नः सनुत्य उत वा जिघत्नुः" ऋ०२।३०।९।"जिघत्नुर्जिघांसुः"भा०।
जिघत्सा स्त्री अत्तुमिच्छा अद—सन् घसादेशः भावे अ । १भोजनेच्छायां २क्षुधायां हेमच० । [अमरः ।
जिघत्सु त्रि० अत्तुमिच्छति अद—सन्—घसादेशे उ । क्षुधिते
जिघांसु त्रि०हन—सन्—उ । हननेच्छौ "प्रयान्तमेनं हरिश्च जिघांसुः" भा० २रिपौ पु० हेमच० ।
जिघृक्षा स्त्री ग्रह—सन् भावे अ । ग्रहणेच्छायां "पटुरपि प्रियकण्ठजिघृक्षया" रघुः ।
जिघ्र त्रि० घ्रा—कर्त्तरि श जिघ्रादेशः । घ्राणकर्त्तरि "स्वामी निश्वसितेऽप्यसूयति मनोजिघ्रः सपत्नीजनः" सा० द० "आजिघ्रैः पुष्पगन्धानां पतङ्गैर्न्यपिता वयम्"भट्टिः ।
जिङ्गिनी स्त्री जिगि—गतौ णिनि ।(झिङ्गी)लतायां भावप्र० "जिङ्गिनी मधुरोष्णा च कषाया योनिशोधिनी । कटुका व्रणहृद्दरोगवातातीसारहृत् पटुः"भावप्र० ।[अमरः ।
जिङ्गी स्त्री जिगि—गतौ अच् गौरा० ङीष् । मञ्जिष्ठायाम्
जिज्ञासा स्त्री ज्ञा—भावे अ ।१ज्ञातुमिच्छायां२तदर्थविचारे च । "अथातो धर्मजिज्ञासा"जै०सू०।"अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" शा०सू० । उभयत्र विचारार्थकताऽत्र इत्यत्रा "दुःखत्रयाभिघातात् जिज्ञासा तदपघातके हेतौ"सां०का० ।
जिज्ञासु त्रि० ज्ञातुमिच्छुः ज्ञा—सन्—उ । १ज्ञातुमिच्छौ २मुमुक्षौ च "चतुर्विधा भजन्ते माम्—"आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ!" गीता ।

द्रव्यभेदे जीर्णतासाधनद्रव्यभेदा जीर्णमञ्जर्य्यामुक्ता यथा "नारीकेलफलेषु तण्डुलमथ क्षीरं रसाले हितं जम्बीरोत्थरसो घृते समुचितः सर्पिस्तु मोचाफले । गोधूमेषु च कर्कटी हिततमा मांसात्यये काञ्जिकं नारङ्गे गुड़भक्षणञ्च कथितं पिण्डारके कोद्रवः । पिष्टान्ने सलिलं पियालफलजे पथ्या सिता माषजे खण्डं क्षीरभवे तु तक्रमुचितं कोष्णाम्बु कोलम्बजे । मत्स्ये चूतफलं त्वजीर्णशमनं मध्वम्बुपानात्यये तैलं पौष्करजे कटूप्रशमनं शेषांस्तु बुद्ध्या जयेत् । पनसे कदन्नं कदले च घृतं घृतपाकविधावपि जम्बुरसः । तदुपद्रवशान्तिकरं लवणं लवणेषु च तण्डुलधावि वरम् । नारिकेलफलतालबीजयोः पाचनं य इह तण्डुलं विदुः । ते वदन्ति मुनयोऽथ तण्डुलान् क्षीरवारि परिपाचयत्यपि । दाड़िमाम्लकतालतिन्दुकीबीजपूरलवलीफलान्यपि । आकुलेन च फलेन पाचयेत् पाकमेति बालं स्वमूलतः । मधूकमालूरकपाटलानां [illegible] रकपित्थकानाम् । पाकाय पेयं पिचुमर्दबीजं घृतेऽपि तक्रं प्रवदन्ति पथ्यम् । गोधूममाषकुलित्थमसूरनिष्पावक[illegible]पाको भवेदिति च वातुलपत्रकेण । खर्ज्जूरिका विलयमेति सितासु शस्तं शृङ्गाटके मधुफलेऽपि भद्रमुस्तम् । पिशितपनसयोः स्यादाम्रबीजेन पाकः क्रमरमन्दपयोषितक्षीरयोः सैन्धवेन । चिपिटपरिणतिः स्यात् पिप्पलीदीपकाभ्या मपहरति तुषाम्भो वैदलानामजीर्णम् । कर्पूरपूगीफलनागवल्लीकाश्मीरजातीफलजातिकोशम् । कस्तूरिका सिक्तकनारिकेलजलं पचत्याशु समुद्रफेनः । श्यामाकनीवारकुलत्थयष्टिनिष्पावकाङ्गू दधिमस्तकस्तु । चिञ्चाकुलत्थौ तिलतैलयोगात् जटाम्भसा स्य निहन्त्यथाम्लम् । कशेरुशृङ्गाटमृणालखण्डी खर्ज्जूरखण्डा अपि नागरेण । पलाशभस्माम्बु तथार्द्रजो वा रसो निहन्याद्रसमिक्षुजातम् । अम्लेन केनाप्यथ व्योषकेन कोष्णाम्बुना वा घृतमेति पाकम् । तिलादितैलान्यपि काञ्जिकेन सर्ज्जस्य मज्जा पनसामलक्यौ । क्रिमत्र चित्रं बहुमांसमत्स्यभोजी सुखी स्यात् परिपीय शुक्तम् । इत्यद्भुतं केवलवह्निपक्वमांसेन मत्स्यं परिपाकमेति । कपोतपारावतनीलकण्ठकपिञ्जलानां पिशितानि जग्ध्वा । काशस्य मूलं परिपेयमुष्णं सुखी भवेद्वा बहुशो न भूतम् । व्योषैः रसाला सुरभीयवक्षुमलक्षेन कोष्णेन विपाकमेति । मज्जस्य चूर्णेन हयारिगारीपयोदधिक्षीरमुपैति पाकम् । वटो वेसवाराम्लवङ्गेन फेनी शमं पर्पटः शिग्रुबीजेन याति । कणामूलतो लड्डुका पपकादेर्विपाको भवेच्छष्कुलीमण्डयोश्च । श्वाविद्गोधागण्डकाश्विलतैलाद् यावत् क्षारात् कोलकूर्मादयोऽपि । जीर्य्यन्त्येवं पायसो मुद्गयूषात् सामुद्रादप्यारनालं सुखाय । तप्तं तप्तं हेम वा तारमग्नौ तोये क्षिप्तं सप्तकृत्वस्तदम्भः । पीत्वावश्यं दीर्घकालोपपन्नमम्भो जीर्णं शीघ्रमेव जहाति । पालाङ्क्या केमुककारवेल्लीवार्त्ताकुकर्कोटककोशातक्यरलकानाम् । उपोदकालाबुपटोलकानां सिद्धार्थको मेघवरस्य पक्ता । शुण्ठीमतीनस्य च नागरङ्गजम्बीरयोः कोद्रवको निहन्ता । जराभिरागेरिकचन्दनाभ्यामभ्येति शाघ्रं बहुशो न भूतम् । पटोलकंशाङ्गुरकारवेल्लीफलान्यलाबूनि बहूनि जग्ध्वा । क्षारोदकं बहुतरं निपीय भोक्तुं पुनर्वाञ्छति तावदेव । विपच्यते शूरणको गुड़ेन तथालुकं तण्डुलतोयपानात् । जम्बीरनीरेण निशारसोनं सुस्तेन तूर्णं परिपाकमेति । चञ्चुकसिद्धार्थकवास्तुकानां गायत्त्रिसारकथितेन पाकः । शाकानि सर्व्वाण्युपयान्ति पाकं क्षारेण सद्यस्तिलनालजेन । आम्रातकोदुम्बरपिप्पलीनां फलानि च प्लक्षवटादिकानाम् । स्युः शमनं पर्य्युषितोदकेन पियालमज्जा च कदुष्णकेन । स्नेहाजीर्णं रोगिणां मुद्गचूर्णं ज्वालां मुस्तो हन्ति वैरेचकानाम् । माषो भूयान्निम्बफलेन पाकमियात्तया राज्यम्लतां चूर्णयोगात् । उष्णेन शीतं शिशिरेण चोष्णमम्लेन च क्षारगणो गुणाय । स्नेहेन तीक्ष्णं वमनातियोगे सिता हिता स्यादिति काशिराजः । ताम्बूलमध्यस्थितचूर्णकेन संदह्यते यस्य मुखं नरस्य । तैलेन वा केवलकाञ्जिकेन । सुखाय गण्डूषमसौ विदध्यात् । शीतोदकं नस्यजरोगहारि नारीपयश्चाञ्जनरुग्विनाशि । एलोदकं धूमगदे प्रशस्तं धात्रीप्रलेपोऽतिविरेचनेषु । छागस्य मांसं श्रमजेऽनुकूलं प्रवातशुष्मिः सुरतावसाने । क्षीरोषणा सैन्धवसाधितन्तु छागाण्डसक्तं सुरतातिरेके । व्रणप्रपाणजे तिलतैलतः श्वयथ पूरणमेव सुखं विदुः । कवलजेषु गदेष्वथ कारयेत् कवलमार्द्रकजद्रवजं पुनः" ।

जीर्णक त्रि॰ जीर्णप्रकारः स्थूला॰ कन् । जीर्णप्रकारे ।

जीर्णज्वर पु॰ कर्म्मधा॰ । द्वादशाहाधिककालोत्पन्ने ज्वरे तल्लक्षणादिकं भावप्रका॰ उक्तं यथा ।

"यो द्वादशभ्यो दिवसेभ्य ऊर्द्ध्वं दोषत्रयेभ्यो द्वि-गुणेभ्य ऊर्द्ध्वम्। नृणां तनौ तिष्ठति मन्दवेगो विभग्-भिकृतो ज्वर एष जीर्णः"। जीर्णज्वरस्यैव विशेषं वातबलासकमाह। नित्यं मन्दज्वरो रूक्षः शूनः कृच्छ्रेण सिध्यति। स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातबलासकी। वातबलासकी नर ईदृग्भवेत्। शूनः शोथी। श्लेष्मभूयिष्ठो बहुश्लेष्मकः। जीर्णज्वरी नरः कुर्य्यान्नोपवासं कदाचन। लङ्घनात् स भवेत् क्षीणो ज्वरस्तु स्याद्बली यतः। पुराणेऽपि ज्वरे दोषा यद्यपथ्यैः पुनस्तथा। लङ्घयेत् तत्र तत्पश्चात् पूर्व्वमेवाचरेत् क्रियाम्" तथा पूर्व्ववत्।

जीर्णदारु पु० नित्यक०। वृद्धदारकवृक्षे (विधारा) राजनि०

जीर्णपत्र पु० जीर्णं पत्रमस्य। पट्टिकालोध्रे शब्दार्थ०। २जीर्णपत्रयुक्ते त्रि०। बहु० कप् कापि अत इत्त्वम्। जीर्णपत्रिका २वंशपत्रीतृणे स्त्री राजनि०।

जीर्णपर्ण पु० जीर्णानि पर्णान्यस्य। १कदम्बे। २पुरातनपत्र-युक्ते त्रि०। कर्म्म०। ३पुरातनपत्रे न०। ४पुरातन-ताम्बूले च। "पर्णमूले भवेद्व्याधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः। जीर्णपर्णं हरेदायुः शिरा बुद्धिप्रणाशिनी" वैद्यकम्।

जीर्णफञ्जी स्त्री नित्यक०। वृद्धदारके वृक्षे (विधारा) राजनि०।

जीर्णबुध्न पु० जीर्णं बुध्नं मूलमस्य। पट्टिकालोध्रे राजनि० तदिव कायति कै—क। जीर्णबुध्नक। (केओटा मुथा) ख्याते मुस्तकभेदे। [राजनि०।

जीर्णवज्र न० जीर्णं पुरातनं वज्रं हीरकमिव। वैक्रान्तमणौ

जीर्णवस्त्र न० कर्म०। पुरातनवस्त्रे पटच्चरे अमरः।

जीर्णा स्त्री जॄ—क्त। स्थूलजीरके राजनि०।

जीर्णास्थिमृत्तिका स्त्री। कृत्रिममृत्तिकाभेदे।

"अथ वक्ष्ये तु जीर्णास्थिमृत्तिकाकरणं प्रिये!। शिलाजतुस्थले कुर्य्याद् दीर्घं गर्त्तं मनोहरम्। निः-क्षिपेत् तत्र नानास्थिसञ्चयं हि चतुष्पदाम्। सर्जिक्षारं महाक्षारं क्षत्क्षारं लवणानि च। गन्धकोष्णजलं लेप्यं नानामूत्राणि तत्र च। एवं कृत्वा मासषट्कं दद्यात् पाषाणमृत्तिकाम्। कङ्कास्थ्यूर्द्ध्वं तदूर्द्ध्वन्तु कुर्य्याद्वह्नी-ष्टकां शुभाम्। त्रिवर्षाज्जायते सर्व्वमेकीभूतं दृषत्-समम्। ततो निष्काश्य तच्चूर्णं कृत्वा पात्राणि निर्म्म-मेत्। प्रशस्तं भोजनं तत्र स्थापयेददूषणम्। महा-विषस्य संयोगात् तस्य भङ्गः प्रजायते। दूषीविषादि-संयोगात् पात्रे स्फोटा भवन्ति हि। तत्र क्षिप्तं चतु-र्विधं पात्रं क्षणं प्रजायते। एवं ज्ञात्वा तत्र दद्यात् कदाचिद्विषादिकमिति रावणः" शब्दार्थचिन्तामणिः।

जीर्णि स्त्री जॄ—क्तिन्। जीर्णतायाम्। अमरः।

जीर्णोद्धार पु० जीर्णस्य पूर्व्वप्रतिष्ठापितलिङ्गादेरुद्धारः। १पूर्व्वप्रतिष्ठापितलिङ्गादेः भग्नतादौ स्वस्थानादुद्धारे तद्विधानम् अग्निपु० ६७ अ० उक्तं यथा।

"भगवान् उवाच। जीर्णोद्धारविधिं वक्ष्ये भूषितां स्नापयेद् गुरुः। अचलां विन्यसेद् गेहे अतिजीर्णां परि-त्यजेत्। व्यङ्गां भग्नां च शैलाद्यां न्यसेदन्यां च पूर्व्व-वत्। संहारविधिना तत्र तत्त्वान् संहृत्य देशिकः। सहस्रं नरसिंहेन हुत्वा तामुद्धरेद् गुरुः। दारवीं दाहये-द्वह्नौ शैलजां प्रक्षिपेज्जले। धातुजां रत्नजां वापि अगाधे वा जलेऽम्बुधौ। यानमारोप्य जीर्णाङ्गं छाद्य वस्त्रा-दिना नयेत्। वादित्रैः निक्षिपेत्तोये गुरवे दक्षिणां ददेत्। यत्प्रमाणा च यद्द्रव्या तन्मानां स्थापयेत् पुनः। कूप-वापीतडागादेर्जीर्णोद्धारे महाफलम्" इति। सं०विशेषो यथा

"अथ जीर्णोद्धारः स च लिङ्गादौ दग्धे भग्ने चलिते वा कार्य्यः। अयं चानादिसिद्धप्रतिष्ठितलिङ्गादौ भङ्गा-दिदुष्टेऽपि न कार्य्यः। तत्र तु महाभिषेकं कुर्य्यादिति शिष्टक्रमः। कर्त्ताऽमुकदेवस्य जीर्णोद्धारं करिष्ये इत्युक्त्वा पुण्याहं वाचयित्वा आचार्य्यमृत्विजश्च वृत्वा लिङ्गे ओं व्यापकेश्वरहृदयाय नमः ओं व्यापकेश्वरशिरसे स्वाहेत्येवं षडङ्गं कृत्वाऽघोरमन्त्रं शतं जप्त्वाऽग्निं प्रतिष्ठाप्याघोरेण घृतसर्षपैः सहस्रं हुत्वा इन्द्रादिभ्यो नाम्ना बलिं दत्त्वा जीर्णदेवं प्रणवेन संपूज्य ब्रह्मादि-मण्डलदेवतानां होमं पूर्व्वोक्तं कृत्वा देवं प्रार्थयेत। "जीर्णभग्नमिदं चैव सर्व्वदोषावहं नृणाम्। अस्योद्धारे कृते शान्तिः शास्त्रेऽस्मिन् कथिता त्वया। जीर्णोद्धार-विधानञ्च अपराद्धं हितावहम्। तदधितिष्ठतां देव! प्रह-राणि तवाज्ञयेति"। ततः क्षीराज्यमधुदूर्व्वाभिः समिद्भिश्चा-ष्टोत्तरसहस्रं शतं वा देवमन्त्रेण हुत्वाऽङ्गानां दशांशेन लिङ्गचालनार्थं सहस्रं शतं वा पायसेन हुत्वा लिङ्गं प्रार्थयेत। "लिङ्गरूपं समागत्य येनेदं समधिष्ठितम्। यायात्त्वं संमितं स्थानं सन्त्यज्यैव शिवाज्ञया। अत्र स्थाने च या विद्या सर्व्वविद्येश्वरैर्युता। शिवेन सह संतिष्ठेति" मन्त्रितजलेनाभिषिच्य विसर्जयेत्। ततोऽस्त्र-मन्त्रितेन खनित्रेण खात्वा लिङ्गमानीय नद्यादौ वाम-देवेन लिङ्गं प्रणवेन मूर्त्तिं क्षिपेत्। दारुजन्तु मधुना-ऽभ्यज्याघोरेण दहेत्। हेमरत्नादिमयन्तु दग्धं चलितं

वा पुनस्तत्रैव स्थापयेत। ततः शान्त्यै अघोरेण तिलैः सहस्रं हुत्वा प्रार्थयेत। "भगवान् भूतभव्येश! लोकनाथ! जगत्पते!। जीर्णलिङ्गसमुद्धारः कृतस्त्वदाज्ञया मया। अग्निना दारुजं दग्धं क्षिप्तं शैलादिकं जले। प्रायश्चित्ताय देवेश! अघोरास्त्रेण तर्पितम्। ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि यथोक्तं न कृतं यदि। तत्सर्वं पूर्णमेवास्तु त्वत्प्रसादान्महेश्वरेति"। ततो यजमानः प्रार्थयेत। "गोविप्रशिल्पिभक्तानामाचार्य्यस्य च सज्जनः। शान्तिर्भवतु देवेश! अच्छिद्रं जायतामिदम्"। मूर्त्तौ तु विशेषः। "त्वत्प्रसादेन बिम्बं देहं निर्मापयत्यसौ। वासं कुरु सुरश्रेष्ठ! तावत्त्वं चालये गृहे। यावन् क्लेशं सहित्वेह मूर्त्तिर्वै तव पूर्ववत्। यावत् कारयेत् भक्तः कुरु तस्य च वाञ्छितमिति"। ततो नवां मूर्त्तिं लिङ्गं वा कृत्वोक्तविधिना स्थापयेत्।

भग्नमन्दिरादेः संस्कारे च स च विष्णुधर्मोत्तरे तृतीयकाण्डे उक्तो यथा "यस्य राज्ञस्तु विषये देववेश्म विशीर्य्यते। तस्य सीदति तद्राज्यं देववेश्म यथा तथा। कृत्वा जीर्णस्य संस्कारं तथा देववेश्मनि। द्विगुणं फलमाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा"। विष्णुरहस्ये "पतितस्य च यः कर्त्ता पतमानस्य रक्षिता। विष्णोरायतनस्येह स नरो विष्णुलोकभाक्" अग्निपुराणे "पतितं पतमानन्तु तदार्द्धस्फुटितं नरः। समुद्धृत्य करेधाम द्विगुणं फलमाप्नुयात्" देवीपुराणे "मूलाच्छतगुणं पुण्यं प्राप्नुयाज्जीर्णकारकः। तस्मात् सर्वप्रयत्नेन जीर्णस्योद्धारमाचरेत्"। हयशीर्षपञ्चरात्रे "वापीकूपतडागानां सुरधाम्नां तथानघ!। प्रतिमानां समानाञ्च संस्कर्त्ता यो नरो भुवि। पुण्यं शतगुणं तस्य भवेन्नात्र संशयः; प्रतिष्ठाया विधिः कार्य्यस्तया मन्दिरनिर्मिते। प्रायः श्रीहयशीर्षोक्तेरनुसारेण वैष्णवैः। देवालयप्रतिष्ठा च ख्याता तल्लिखनेन किम्। श्रीमूर्त्तिस्थापनेनैव संस्कार्य्या विशेषतः। देवगृहं देवतायाः प्रतिष्ठाविधिना सदा। संस्कार्य्यं मनुजानान्तु समुदायोऽस्य कर्म्मणा" हरिभक्ति०२० विलासः।

जीवि पु० जु—क्विन्। कुठारे उज्ज्वलदत्तः।

जीव प्राणने असुधारणे भ्वा० अक० प० सेट्। जीवति अजीवीत् जिजीव। ऋदित् अजिजीवत् त जीवितं जीवनम् जीवः जीविका। "संशयं पुनरारुह्य यदि जीवति पश्यति" हितो० "यातः परमपि जीवेज्जीवितनाशो भवेत्तस्याः" सा० द० "ज्योग् जीवति" छा० उ०। "शतं जीवन्तु शरदः" ऋ०१०।१८।१। प्राणधारणञ्च प्राणधारणोपयोगोपवृत्तिधारणमपि "नक्षत्रैश्च जीवति" मनुः। करणे सक०। "जीवेद्वैश्यस्य जीविकाम्" मनुः। जीवेत् कुर्य्यात् [रघुः।

अति+अतिक्रम्य जीवने सक०। "अत्यजीवदमरालकेश्वरौ"

अनु+पश्चाज्जीवने अनुरूपजीवने च सक०। "जीवन्तं त्वानुजीवन्तु प्रजाः सर्वा युधिष्ठिर!" भा० उ० ४५२५ श्लो० "यां तां श्रियमसूयामः पुरा दृष्ट्वा युधिष्ठिरे। अद्य तामनुजीवामः" भा० द्रो० ४११ श्लो०।

आ+वृत्तिकरणे उपभोगे च सक०। "आजीवन् स्वेच्छया दण्ड्यो दाप्यस्तस्यापि सोदयम्" याज्ञ०। "आजीवनुपभुञ्जानः" मिता०। "ययाजीवन्ति पुरुषं सर्वभूतानि सञ्जय!" भा० उ० १२२ अ०।

उद्+उच्छ्वासने अक०। "उदजीवत् सुमित्राभूर्भीताऽश्लिष्यत्तमायतम्" भट्टिः।

प्रति+उद्+प्रतिरूपोज्जीवने।

उप+आश्रित्य वर्त्तने सक०। "पूर्ववयसे पुत्राः पितरमुपजीवन्ति उत्तरवयसे पुत्रान् पिता" शत० ब्रा० १२।२।३।१। "येषामुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा" मनुः। उपजीवी उपजीवः।

जीव पु० जीव—कर्त्तरि क। १प्राणिनि २जीवन्तीवृक्षे ३वृहस्पतौ च मेदि०। ४कर्णे ५श्लेष्मणि त्रिका०। भावे घञ्। ६असुधारणे अमरः करणे घञ्। ७वृत्तौ आजीविकायां मेदि०। मनुष्यादिकीटपर्यन्ते ८प्राणिमात्रे ९कार्य्यकारणसङ्घाते। अनेकान्तवादिनां जीवास्तिकायसंज्ञया परिभाषिते १०पदार्थभेदे। त्रिविधश्चासौ अनादिसिद्धमुक्तबद्धभेदात्। अनादिसिद्धोऽर्हन् जीवास्तिकायाख्यः। व्यपेतमोहादिबन्धो मुक्तः। मोहाद्यावृतस्तु बद्ध इति। ११उपाधिप्रविष्टे वाङ्मनःप्राणकरणग्रामानुप्रविष्टे ब्रह्मणि। घटावच्छिन्नाकाशवत् शरीरावच्छिन्ने १२चैतन्ये। दर्पणस्थमुखप्रतिबिम्बवद् बुद्धिस्थे १३चैतन्यप्रतिबिम्बे। १४आभासाहङ्कारे चित्प्रतिबिम्बे। मायादिकलापस्य १५धारयितरि "प्राणान् श्लेष्मरूपेण धारयन् जीव उच्यते" इत्यभियुक्तोक्तेः १६लिङ्गदेहे। "एवं पञ्चविधं लिङ्गं त्रिवृत् षोडश विस्तृतम्। एष चेतनया युक्तो जीव इत्यभिधीयते" इति श्रीभागवतम्। पञ्चविधं पञ्चतन्मात्रात्मकम्। त्रिवृत् त्रिगुणम्। षोडश विकारात्मना विस्तृतमित्यन्नमाद्यभिमानित्वेन इहलोक

परलोकगामी व्यवहारिको जीव उच्यते।"बालाग्रशत भागस्य शतधा कल्पितस्य च। भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते" श्रुतिः। "बालाग्रशतशोभागः कल्पितस्तु सहस्रधा। तस्यापि शतशोभागो जीवः सूक्ष्म उदाहृतः" शङ्खः। "जीवो नाम देहादिव्यतिरिक्तस्तत्साक्षी तत्पदार्थो योऽयं विज्ञानमयः योऽयं संसरति योऽयं संसारी नतु देहादिर्जीवः तस्य दृश्यस्य दृष्ट्त्वानुपपत्तेः। "अस्ति देवि! परं ब्रह्मस्वरूपी निष्कलः शिवः। सर्वज्ञः सर्वकर्त्ता च सर्वेशो निर्मलोऽव्ययः। स्वयं ज्योतिरनाद्यन्तो निर्विकारः परात्परः। निर्गुणः सच्चिदानन्दस्तदंशा जीवसंज्ञकाः। अनाद्यविद्योपहिता यथाग्नौ विस्फुलिङ्गकाः। देहाद्युपाधिसम्भिन्नास्ते कर्मभिरनादिभिः। सुखदुःखप्रदैः पुण्यपापरूपैर्नियन्त्रिताः। तत्तज्जातियुतं देहमायुर्भोगञ्च कर्मजम्। प्रतिजन्म प्रपद्यन्ते तेषामप्यपरं पुनः। सूक्ष्मं लिङ्गशरीरं तदामोक्षादक्षयं प्रिये!"कुलार्ण०। १७विष्णौ, "जीवो विनयिता साक्षी मुकुन्दोऽमितविक्रमः" विष्णु०सह०। तत्र वृहस्पतौ "जीवः सप्तनवद्विपञ्चमगतः" "जीवार्किभौमबुधशुक्रशशाङ्कसौराणि स्युरजादयः" ज्योति०।२ ०पुष्यनक्षत्रे च। तत्र जीवाधिष्ठातृकत्वात् तथात्वम् शब्दार्थचिन्तामणौ ४६८ पृ० दृश्यम्। घटसंवृत आकाशे नीयमाने यथा घटे। घटो नीयेत नाकाशं तद्वत् जीवो नभोपमः"। आर्हतमतसिद्धजीवभेदाश्च अर्हच्छब्दे ३८४ पृ० दृश्याः। स च जीवो विभुरिति साङ्ख्यनैयायिकवैशेषिकपातञ्जलवेदान्तिनः! अणुपरिमाण इति रामानुजादयः। मध्यमपरिमाणः इति माध्यमिका। आत्मनुशब्दे६७२पृ०दृश्यम् "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" छा० उ०। "भावनाख्यस्तु संस्कारो जीववृत्ती त्विमौ गुणौ" भाषा० जीव—क १८जीवनयुक्ते त्रि०।"कर्षन्तो लाङ्गलैः पुंसो घ्नन्ति भूमिशयान् बहून्। जीवानन्यांश्च सुबहूंस्तत्र किं प्रतिभाति ते। धान्यबीजानि यान्याहुर्व्रीह्यादीनि द्विजोत्तम!। सर्वाण्येतानि जीवानि तत्र किं प्रतिभाति ते। अध्याक्रम्य पशूंश्चापि घ्नन्ति वै भक्षयन्ति च। वृक्षांस्तथौषधीश्चापि छिन्दन्ति पुरुषा द्विज!। जीवाहि बहवो ब्रह्मन्! वृक्षेषु च फलेषु च। उदके बहवश्चापि तत्र किं प्रतिभाति ते। सर्वैः सत्त्वानि जीवन्ति बहुधा द्विजसत्तम!। प्राणिनोऽन्योन्यभक्षाश्च तत्र किं प्रतिभाति ते। चंक्रम्यमाणा जीवांश्च धरणीसंश्रितान् बहून्। पद्भ्यां घ्नन्ति नरा विप्र! तत्र किं प्रतिभाति ते। उपविष्टाः शयानाश्च घ्नन्ति जीवाननेकशः। ज्ञानविज्ञानवन्तश्च तत्र किं प्रतिभाति ते। जीवैर्ग्रस्तमिदं सर्वमाकाशं पृथिवी तथा। अविज्ञानाच्च हिंसन्ति तत्र किं प्रतिभाति ते। अहिंसेति यदुक्तं हि पुरुषैर्विस्मितैः पुरा। के न हिंसन्ति। जीवान् वै लोकेऽस्मिन् द्विजसत्तम!।" भा० व०२०७अ०। अत्र जीवस्य हिंसा देहवियोजनम्।

जीवक पु० जीवयति जीव+णिच्—ण्वुल्। १अष्टवर्गान्तर्गते १ओषधिभेदे "जीवकर्षभकौ ज्ञेयौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ। रसोनकन्दवत्कन्दौ निःसारौ सूक्ष्मपत्रकौ। जीवकः कूर्चकाकारः ऋषभो वृषशृङ्गवत्" तदभावे विदारीमूलं प्रतिनिधितया देयमिति"। "जीवकर्षभकौ बल्यौ शीतौ शुक्रकफप्रदौ। मधुरौ पित्तदाहार्शःकार्श्यवातक्षयापहौ" भावप्र० २पीतशालवृक्षे ३क्षपणके च पु०। जीव—ण्वुल्। ४प्राणधारके त्रि० मेदि०। ५सेवके ६वृद्ध्याजीविनि त्रि० ७अहितुण्डिके पु० मेदि०।

जीवकादितैल न० चक्रदत्तोक्ते तैलभेदे। तद्भेदो द्विविध-वृन्दोक्तौ यथाह तत्र "जीवकर्षभकौ द्राक्षा सिता यष्टी बलोत्पलैः। तैलं पक्वं पयःपक्वं वातपित्तशिरोगदे"। अन्यत्। "जीवकर्षभकौ द्राक्षा मधुकं मधुकं बला। नीलोत्पलं चन्दनञ्च विदारी शर्करा तथा। तैलप्रस्थं पचेदेभिः शनैः पयसि षड्गुणे। आङ्कलस्य तु कांसस्य तुलार्द्धं च पचेत्तु। सिद्धमेतद्भवेत्स्वस्य तैलमुद्रोपयोजकम्। अभ्यङ्गं कर्णशूलञ्च तिमिरं गलशुण्ठिकाम्। वातिकं पैत्तिकञ्चैव शीर्षरोगं नियच्छति। दन्तचालं शिरःशूलमर्द्दितञ्चापकर्षति" वृन्द। चक्रद०।

जीवघन पु० जीव एव घनो मूर्त्तिरस्य। हिरण्यगर्भे तस्य सर्वजीवसमष्टिरूपत्वात् तथात्वं यथाह प्रश्नोप०भा०। ओम् शब्दे १५६० पृ० तद्वाक्यम् दृश्यम्। "स एतस्माज्जीवघनात् परात् परम्"।

जीवजीव पुंस्त्री जीवञ्जीव+पृषो०। चकोरखगे शब्दर०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। स्वार्थे क। तत्रार्थे। "हृत्वा रक्तानि वासांसि जायते जीवजीवकः" मनुः।

जीवञ्जीव पुंस्त्री जीवं जीवयति विषनाशकत्वात् जीव—बा० खच्। चकोरपक्षिणि अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। "जीवञ्जीवकचङ्क्राश्चाप्यनुगच्छन्ति पक्षिताः" भा० व०

जीवत्तोका स्त्री जीवत् तोकं यस्याः । जीवत्पुत्त्रिकायां स्त्रियां । (जेञो त् पोयाती) हेमच० ।

जीवत्पति स्त्री जीवन् पतिर्यस्याः सपूर्व्वत्वात् वा न ङीपौ । सधवायां स्त्रियाम् । हेमच० ।

जीवत्पितृक पु० जीवन् पिता यस्य कप् । विद्यमानपितृके जने । "अमावास्यां गयाश्राद्धं दक्षिणामुखभोजनम् । न जीवत्पितृकः कुर्य्यात् कृते तु पितृहा भवेत्" ति० त० । तत्र जीवत्पितृकस्य श्राद्धविशेषेऽधिकारः निर्णयसिन्धौ व्यवस्थापितो यथा ।

"जीवत्पितृकस्य साग्नेरेव वृद्धिश्राद्धेऽधिकारः न तु निरग्नेः "न जीवत्पितृकः कुर्य्याच्छ्राद्धमग्निमृते द्विजः । येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यः कुर्वीत साग्निकः । पितामहेऽप्येवमेव कुर्य्याज्जीवति साग्निकः । साग्निकोऽपि न कुर्वीत जीवति प्रपितामहे"इति चन्द्रिकायां सुमन्तूक्तेरित्याहुः प्रयोगपारिजातेऽप्यनाहिताग्निर्न कुर्य्यादितीदं व्याख्यातम् तन्न "अनग्निकोऽपि कुर्वीत जन्मादौ वृद्धिकर्म्मणि । येभ्य एव पिता दद्यात्तानेवोद्दिश्य तर्पयेदिति" हारीतोक्तेः सौमन्तवन्तु वृद्धिश्राद्धभिन्नश्राद्धपरमित्युक्तं मदनरत्ने । श्राद्धपदं पिण्डपितृयज्ञपरमिति पृथ्वीचन्द्रोदयः । निर्णयामृते तु हारीतीयेऽनग्निकोऽनाहिताग्निरभिप्रेतः पूर्ववचने तु साग्निः श्रौताग्निः स्मार्त्ताग्निर्वोच्यते । तेनोभयाग्निहीनस्य नेत्युक्तं तन्न पूर्वोक्तदिशा गतिसम्भवेनाग्निपदस्य स्मार्त्ताग्निपरत्वे मानाभावात् वक्ष्यमाणनित्यानित्यसंयोगविरोधात् "पितरो जनकस्येच्छा यावद्व्रतमनाहितम् । समाहितव्रतः पश्चात् स्वान् यजेत पितामहानिति, पृथ्वीचन्द्रोदये यमवचो विरोधाच्च । अपरार्केऽपि समावर्त्तने ब्रह्मचारी स्वयमेव नान्दीश्राद्धं कुर्य्यादित्याहुः अतः पूर्व्वमेव साधु बोपदेवोऽप्येवमाह । यत्तु मतं जीवत्पितृकस्य पुत्त्रनामकर्म्मादौ न वृद्धिश्राद्धम् हारीतीये जन्मादावित्यादिशब्देन तत्प्राप्तावपि "उद्वाहे पुत्त्रजनने पुत्त्रेष्ट्यां सौमिके मखे । तीर्थे ब्राह्मण आयाते षडेते जीवतः पितुरिति" मैत्रपरिशिष्टे उद्वाह एव तस्योपसंहारात् एवं यत्र तु संस्कारादिपदं तदप्युद्वाहादिपरमेवेति तन्न उद्वाहपदस्य स्वविवाहपरत्वस्यापि सम्भवात् पुत्त्रविवाहपरत्वे मानाभावात् "नामकर्म्मणि बालानां चूड़ाकर्म्मादिके तथा" इत्यादिभिर्नित्यश्राद्धस्य चौलाद्यङ्गत्वावगतौ नित्यानित्यसंयोगविरोधाच्च अतो जन्मादावपि सर्व्वसंस्कारसंग्रहः ।

तथा च कात्यायनः "स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्म्मसु । पिण्डानोद्वाहनात्तेषां तस्याभावे तु तत्क्रमात्"। सुतानां चौलादिसंस्कारेषु पिता स्वपितृभ्यः पिण्डान् श्राद्धम् ।"पिण्डदोऽंशहरश्चैषामिति"दर्शनात् औद्वाहनाद्विवाहपर्य्यन्तं दद्यात् विवाहस्य प्रथमः "नान्दीश्राद्धं पिता कुर्य्यादाद्ये पाणिग्रहे बुधः । अत ऊर्द्ध्वं प्रकुर्व्वीत स्वयमेव तु नान्दिकमिति"स्मृतेः तस्य पितुरभावे तत्क्रमात् "असंस्कृतास्तु संस्कार्य्या भ्रातृभिः पूर्व्वसंस्कृतैरिति" यः कर्तृक्रमः तेन क्रमेण ज्येष्ठभ्रात्रादिर्दद्यादिति चन्द्रिकादयः । हेमाद्रिस्तु तस्य पितुरभावे यः पितृव्यमातुलादिः संस्कुर्य्यात् स तत्क्रमात् संस्कार्य्यपितृक्रमाद्दद्याच्च तु स्वपितृभ्य इति व्याचख्यौ । समावर्त्तनस्यापि विवाहप्राचीनसुतसंस्कारत्वात् पितैव नान्दीश्राद्धं कुर्य्यात् तदभावे ज्येष्ठभ्रात्रादिः तदभावे स्वयमेव कुर्य्यात् । उपनयनेन कर्म्माधिकारस्य जातत्वात् एवमाद्यविवाहेऽपीति पृथ्वीचन्द्रोदयचन्द्रिकादयः । मदनरत्नेऽप्येवम् । यदा तु पितरि संन्यस्ते प्रोषिते पतिते वा धर्म्मार्थं तत्पुत्त्रमन्यः संस्कुर्य्यात्तदा संस्कार्य्यपितुः पित्रादिभ्यो दद्यात् "पितरो जनकस्येच्छा यावद्व्रतमनाहितम् । समाहितव्रतः पश्चात्स्वान् यजेत पितामहानिति" पृथ्वीचन्द्रोदये यमोक्तेः जीवत्पितृकस्य विशेषमाह कात्यायनः "वृद्धौ तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते सति । येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सुतः" इति । तीर्थे इव प्रायश्चित्ताङ्गश्राद्धेऽपि तथाविचारः ।

"पितरि जीवति यः श्राद्धं कुर्य्यात् स येषां पिता कुर्य्यात्तेषां कुर्य्यात् । पितरि पितामहे च जीवति येषां पितामहः कुर्य्यात् तेषां कुर्य्यात् त्रिषु जीवत्सु नैव कुर्य्यात्" विष्णु०स० "जीवत्पितृकोऽपि" कात्या० श्रौ० सू० पिण्डपितृयज्ञेऽधिक्रियते च ।"जीवान्तर्हितेऽपि"कर्कसू० "जीवत्पितृकस्य जीवेन पित्रादिना अन्तर्हितेऽपि व्यवहितेऽपि पितामहादेः पिण्डदानं भवति सोमादाविव "येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्तथा सुतः" इति कर्कस्मृतेः । "जीवत्पितृकस्य होमान्तमनारम्भो वा" सू० । "जीवत्पितृकस्य यजमानस्य होमान्तमेव पिण्डपितृयज्ञसंज्ञं कर्म्म भवति अथवाऽनारम्भ एव पिण्डपितृयज्ञस्य वाशब्दः पूर्व्वपक्षनिरासार्थः । अनारम्भपक्ष एव युक्तः यतः पिण्डदानं प्रधानम् । तदभावे होमस्याङ्गभूतस्यानुष्ठानं न घटते । एवं जीवान्तर्हितेऽपीति पक्षं दूष-

पित्रा जीवत्पितृकस्य होमान्तमित्यत्रोपपत्तिमाह" कर्कः। । "न व्यवेते जातूकर्ण्यो न जीवन्तमति ददातीति" सू० । "जीवत्पितृकस्य होमान्तकर्म कुर्वतः यतोजातूकर्ण्य आचार्यो न व्यवेते जीवता पित्रा व्यवहिते पितामहादौ पिण्डदानं न भवतीत्याह कुतो न भवतीत्यत्र हेतुः 'न जीवन्तमति ददातीति' शाखान्तरे श्रवणात् अतःप्रधाने पिण्डदाने जीवत्पितृकस्य निषिद्धे अनारम्भ एव घटते न होमान्तता । आपस्तम्बः "यदि जीवत्पिता न दद्यादा होमात् कृत्वा विरमेदिति" मानवे च "यदि दद्याद्येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यादिति" काठके "पितापुत्रौ चेदाहिताग्नी स्यातां येभ्यः पिता तेभ्यः पुत्रो दद्यात् पिता प्रेतः स्यात् पितामहो जीवेत् पित्रे पिण्डं निधाय पितामहात्पराभ्यां द्वाभ्यां दद्यादिति" कर्क० जीवपुत्रोऽप्यत्र । समासान्तविधेरनित्यत्वात् न कप् । जीवपितृ इत्यपि तत्रार्थे ।

जीवथ पु० जीव–अथ । १कूर्मे २प्राणे ३मयूरे ४मेघे च ५चिरायुष्के ६धार्मिके च ७जीवनवति त्रि०। उणादिको०

जीवद पु० जीवं जीवनं ददाति द्यति वा दा–दो–वा क । १वैद्ये २रिपौ ३शन्यिपर्णवृक्षे च मेदि० ४जीवनदातरि त्रि० । ५जीवन्तीवृक्षे स्त्री राजनि० ।

जीवदात्रृ त्रि० जीवं ददाति दा–तृच् । १जीवनदायिनि स्त्रियां ङीप् सा च २ऋद्धिनामौषधौ ३जीवन्तीवृक्षे च राजनि० ।

जीवदानु त्रि० जीवं ददाति दा–बा० नु । १जीवनदातरि "विरप्शसुदानाय पृथिवीं जीवदानुम्" यजु० ११।२८।

जीवदृष्टा स्त्री जीवाय जीवनाय दृष्टा । जीवन्तीवृक्षे राजनि०

जीवधन न० जीव एव धनम् । गवादिजन्तुरूपे धने त्रिका०

जीवधानी स्त्री जीवा धीयन्तेऽस्याम् धा+अधि–करणे ल्युट् ङीप् । पृथिव्याम् । "ददर्श गां तत्र सुषुप्सुरग्रे यां जीवधानीं स्वयमभ्यधत्त" भाग० २।१।३।२। "जीवधानीं सर्वजीवाधारभूतां महीम्" श्रीधरः ।

जीवन न० जीव–भावे ल्युट् । १वृत्तौ २प्राणधारणे । करणे ल्युट् । ३जले मेदि० । जलं विना प्राणधारणासम्भवात्तस्य जीवनकरणत्वम् अत एव "अन्नमयं हि सौम्य ! मन आपोमयः प्राणः" छान्दोग्ये प्राणानां जलमयत्वसङ्क्षा तस्य तथात्वं समर्थितं यथा ।

"आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भवति यो मध्यमस्तल्लोहितं योऽणिष्ठः स प्राणः" "अपां सौम्य ! पीयमानानां योऽणिमा स ऊर्द्धः समुदीषति स प्राणो भवति" "षोडशकलः सौम्य ! पुरुषः पञ्चदशाहानि माशीः काममपः पिबापोमयः प्राणो, न पिबतो विच्छेत्स्यते" इति छा०उ०।४जीवनसाधने त्रि० "सर्वोऽर्च्चौ जीवनः प्राता" सुश्रुतो०।५हैयङ्गवीने शब्दच०। सद्योघृतस्यायुर्वृद्धिकरत्वेन जीवनहेतुत्वात् तथात्वम् । ६मज्जनि राजनि०७वाते८जीवकौषधौ च पु०राजनि०। ९क्षुद्रफलवृक्षे पु० शब्दच० । १०पुत्रे पु०हेमच०। जीवयति जीव–णिच्–कर्त्तरि–ल्यु । ११परमेश्वरे पु० "वीरहा रक्षणः सन्तो जीवनः पर्य्यवस्थितः" विष्णुस० । "सर्वाः प्रजाः प्राणरूपेण जीवयन् जीवनः" भा० । "प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम्" भाषा० "जीवनं जीवनं हन्ति प्राणान् हन्ति समीरणः । किमाश्चर्य्यं शरद्दैवे प्राणदा यमदूतिका" उद्भटः । वृत्तौ १२जीविकायाम् । "कृषिः शिल्पं भृतिर्विद्या कुसीदं शकटं गिरिः । सेवा रूपं नृपो भैक्षमापत्तौ जीवनानि तु" याज्ञ० "विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्षं विपणिः कृषिः । धृतिर्भैक्षं कुसीदञ्च दश जीवनहेतवः" मनुः । १३जीवदातरि "शीतलस्तत्र यतो वायुः सुगन्धिः जीवनः शुचिः" भा० व० १६८ अ० ।

जीवनक न० जीवन+संज्ञायां कन् । अन्ने हेमच० । कलौ प्राणस्यान्नगतत्वोक्त्या तस्य तथात्वम् ।

जीवनयोनि स्त्री ६त० । न्यायोक्ते देहे प्राणसञ्चारकारणे अतीन्द्रिये १यत्नभेदे । "यत्नो जीवनयोनिस्तु सर्वदातीन्द्रियो भवेत् । शरीरे प्राणसञ्चारकारणं परिकीर्त्तितम्" भाषापरि० । "जीवनयोनिर्यत्नो यावज्जीवनमनुवर्त्तते स चातीन्द्रियः । तत्र प्रमाणमाह शरीरे प्राणसञ्चारकारणं परिकीर्त्तितमिति । प्राणसञ्चारो हि अधिकः श्वासादिः प्रयत्नतः साध्यः । इत्यञ्च प्राणसञ्चारस्य यत्नसाध्यत्वानुमानात् प्रत्यक्षयत्नस्य बाधाच्चातीन्द्रिययत्नसिद्धिः । स एव जीवनयोनिप्रयत्नः" मुक्ता०

जीवना स्त्री जीवयति जीव–णिच्–ल्यु । १मेदोषधौ मेदि० ।

जीवनाघात न० जीवनस्याघातो यस्मात् । विषे शब्दच० ।

जीवनावास पु० जीवनं जलमावासोऽस्य । वरुणे शब्दच० । ६त० । २प्राणायतने देहे च ।

जीवनी स्त्री जीवत्यनेन जीव–करणे ल्युट् ङीप् । १काकोल्यां २डोड्यां ३मेदायां ४महामेदायां ५जीवन्त्याञ्च

राजनि०। ६यूथ्यां मद्गुच०। संज्ञायां कन्। जीवनिका हरितक्याम् राजनि०।

जीवनीय न० जीव–बा० करणे अनीयर्। १जले हेमच०। २जीवन्तीवृक्षे स्त्री अमरः। कर्म्मणि अनीयर् ।३उपजीव्ये त्रि०। भावे अनीयर् ।वर्त्तनीये ।४विद्याशिल्पमित्यादिमनुव्याख्यायाम्। "एभिर्दशभिरापदि जीवनीयम्" कुल्लू क०।

जीवनीयगण पु० औषधभेदे "अष्टवर्गश्च पर्णिन्यौ जीवन्ती मधुकं तथा। जीवनीयगणः प्रोक्तो जीवनन्तु पुनस्तथा" वैद्यकम्। [राजनि०

जीवनेत्री स्त्री जीवं नयति नी–तृच् ङीप्। सैंहल्याम्।

जीवनौषध न० जीवनस्य म्रियमाणप्राणस्य रक्षणार्थमौषधम्। जीवातौ म्रियमाणस्य प्राणरक्षके औषधे अमरः।

जीवन्त पु० जीव–कर्त्तरि झ। १प्राणे, २आयुर्विशिष्टे त्रि०। जीव–णिच्–झ। ३औषधे च उणा०।

जीवन्तिका स्त्री जीव–जीव–णिच्–वा झ–संज्ञायां कन्। १वन्दायां वृक्षोपरिजातलतायां २गुडूच्यां ३जीवाख्यशाके मेदि० ४जीवन्त्यां ५हरीतक्यां च राजनि०।

जीवन्ती स्त्री जीव–झ गौरा० ङीष्। (जीवइ) ख्याते (जियाता) ख्याते १वृक्षे। "जीवन्ती शीतला स्वादुः स्निग्धा दोषत्रयापहा। रसायना बलकरी चक्षुष्या ग्राहिणी लघुः। जीवन्त्याः कोमलं पत्रं स्निग्धं तक्रसुभर्ज्जितम्। हिङ्गुना संयुते तैले तक्रं क्षिप्त्वा प्रलेहयेत्" भावप्र०। "कृशरेणाथ जीवन्त्या हविष्येण च सर्वशः" भा० स० ४अ०। (चोड़ी) ख्याते गुर्जरदेशप्रसिद्धे २लताभेदे ३शम्यां ४गुडूच्यां ५वन्दायां ६डोड्यां ७हरितक्याम् राजनि०। सा च "हरितकी जीवन्ती स्वर्णवर्णिनी" इत्युक्तलक्षणा।

जीवन्त्याद्यघृत न० चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे "जीवन्तीं मधुकं द्राक्षां फलानि कुटजस्य च। शठीं पुष्करमूलञ्च व्याघ्रीं गोक्षुरकं बलाम्। नीलोत्पलं चामलकीं त्रायमाणां दुरालभाम्। पिप्पलीञ्च समं पिष्ट्वा घृतं वैद्यो विपाचयेत्। एतद्व्याधिसमूहस्य रोगे शस्तमुदीरितम्। रूपमेकादशविधं सर्पिरग्र्यं व्यपोहति"।

जीवन्मुक्त त्रि० जीवन्नेव मुक्तः जीवत्येवात्मज्ञानेन बन्धरहिते "जीवन्मुक्तो नाम स्वस्वरूपाखण्डब्रह्मज्ञानेन तदज्ञानबाधनद्वारा स्वस्वरूपाखण्डब्रह्मणि साक्षात्कृते अज्ञानकार्यसञ्चितकर्मसंशयविपर्ययादीनामपि बाधितत्वादखिलबन्धरहितो ब्रह्मनिष्ठ" इति वेदान्तसा०। ननु जीवन्मुक्तो व्यवहरति न वा। आद्ये तस्य बद्धाद्विलक्षणता, द्वितीये देहस्यानुपयोगात् सद्यः पातप्रसङ्ग इत्यत आह। "अयन्तु व्युत्थानसमये मांसशोणितमूत्रपुरीषादिभाजनेन शरीरेण आन्ध्यमान्द्यापटुत्वादिभाजनेनेन्द्रियग्रामेण अशनायापिपासाशोकमोहादिभाजनेन चान्तःकरणेन पूर्वपूर्ववासनया क्रियमाणानि कर्म्माणि भुज्यमानानि ज्ञानाविरुद्धान्यारब्धफलानि च पश्यन्नपि बाधितत्वात् परमार्थतो न पश्यतीति" वे०सा०। दृष्टान्तेनोक्तमर्थं स्पष्टयति। "यथेन्द्रजालमिति ज्ञानवान् तदिदमिन्द्रजालं पश्यन्नपि परमार्थमिदमिति" न पश्यति। उक्तञ्च "सुषुप्तिवज्जाग्रति यो न पश्यति द्वयन्तु पश्यन्नपि चाऽद्वयत्वतः। तथा च कुर्वन्नपि निष्क्रियश्च यः स आत्मविन्नान्य इतीह निश्चयः" इति वेदान्तसा०। "वेदविद्याहृतं ज्ञानं देशिकस्य मुखात् स्वयम्। गृहीत्वाष्टोत्तरशतं ये पठन्ति द्विजोत्तमाः। प्रारब्धक्षयपर्य्यन्तं जीवन्मुक्ता भवन्ति ते" तन्त्रम्। अष्टोत्तरशतमुपनिषदाम्। २कौलिके च "धन्या माहेश्वराः स्वार्थप्रत्यभिज्ञानशालिनः। स्वपरिज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्ता भवन्ति हि। महामन्त्रप्रभावेण कुलाचारप्रभावतः। स्वेच्छाचारा निर्विकल्पा जीवन्मुक्ता हि कौलिकाः" तन्त्रशास्त्रम् "योऽन्तर्व्योमवदच्छश्च जीवन्मुक्त- उच्यते" कुलार्णवे।

वेदान्तपरिभाषायां विशेष उक्तो यथा।

"निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारवतस्तु न लोकान्तरगमनं "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीति श्रुतेः किन्तु यावत्प्रारब्धकर्मक्षयं सुखदुःखे अनुभूय पश्चादपवृज्यते। ननु "क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" इत्यादिश्रुत्या "ज्ञानाग्निः सर्वकर्म्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुनेत्यादि" स्मृत्या च ज्ञानस्य सकलकर्मक्षयहेतुत्वनिश्चये सति प्रारब्धकर्म्मावस्थानमनुपपन्नमिति चेन्न तस्य "तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये कैवल्येनेत्यादि" श्रुत्या "नाभुक्तं क्षीयते कर्मकल्पकोटिशतैरपीत्यादि" स्मृत्या च उत्पादितकार्य्यककर्मव्यतिरिक्तानां सञ्चितकर्म्मणामेव ज्ञानविनाश्यत्वावगमात्। सञ्चितं द्विविधं सुकृतं दुष्कृतञ्च। तथा च श्रुतिः "तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्यामिति"। ननु ब्रह्मज्ञानान्मूलाज्ञाननिवृत्तौ तत्कार्य्यप्रारब्धकर्म्मणोऽपि निवृत्तेः कथं ज्ञानिनां देहधारणमुपपद्यत इति चेन्न अप्रतिबद्धज्ञानस्यैवाज्ञाननिवर्त्तकतया प्रारब्धकर्म्मरूपप्रतिबन्धकदशायामज्ञाननिवृत्ते-

रङ्गीकारात् । "नन्वेवमपि तत्त्वज्ञानादेकमुक्तौ सर्व्वमुक्तिः स्यात् अविद्याया एकत्वेनैतन्निवृत्तौ क्वचिदपि संसारायोगादिति चेन्न इष्टापत्तेरित्येके । अपरे त्वेतद्दोषपरीहारायैव "इन्द्रो मायाभिरिति" बहुवचनश्रुत्यनुगृहीतमविद्यानानात्वमङ्गीकर्त्तव्यमित्याहुः । अन्ये त्वेकैवाविद्या तस्यास्त्वविद्याया जीवभेदेन ब्रह्मस्वरूपावरणशक्तयो नाना तथा च यस्य ब्रह्मज्ञानं तस्य ब्रह्मस्वरूपावरणशक्तिविशिष्टाविद्यानाशः नत्वन्यं प्रति ब्रह्मस्वरूपावरणशक्तिविशिष्टाविद्यानाश इत्यभ्युपगमान्नैकमुक्तौ सर्व्वमुक्तिः । अत एव "यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्" इत्यस्मिन्नधिकरणे अधिकारिपुरुषाणामुत्पन्नतत्त्वज्ञानानामिन्द्रादीनां देहधारणानुपपत्तिमाशङ्क्य अधिकारापादकप्रारब्धकर्म्मसमाप्त्यनन्तरं विदेहकैवल्यमिति सिद्धान्तितम् । तदुक्तमाचार्य्यवाचस्पतिमिश्रैः "उपासनादिसंसिद्धितोषितेश्वरचोदितम् । अधिकारं समाप्यैते प्रविशन्ति परम्पदम्" इति । एतच्चैकमुक्तौ सर्व्वमुक्तिरिति पक्षे नोपपद्यते । तस्मादेकाविद्यापक्षेऽपि प्रतिजीवमावरणभेदोपगमेन व्यवस्थोपपादनीया" ।

शा० सू० भा० योगे जाततत्त्वज्ञानानामपि यावत् प्रारब्धकर्म्मसमाप्ति तावद्देहादिसम्बन्धः समर्थितो यथा "यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्" ३।३।३२ सू० । "विदुषो वर्त्तमानदेहपातानन्तरं देहान्तरमुत्पद्यते न वेति चिन्त्यते । ननु विद्यायाः साधनभूतायाः सम्पत्तौ कैवल्यनिर्वृत्तिः स्यान्न वेति नेयं चिन्तोपपद्यते । न हि पाकसाधनसम्पत्तावोदनो भवेन्न वेति चिन्ता सम्भवति, नापि भुञ्जानस्तृप्येन्न वेति चिन्त्यते । उपपन्ना त्वियं चिन्ता, ब्रह्मविदामपि केषाञ्चित् इतिहासपुराणयोर्देहान्तरोत्पत्तिदर्शनात् । तथा ह्यपान्तरतमा नाम वेदाचार्य्यः पुराणर्षिर्विष्णुनियोगात् कलिद्वापरयोः सन्धौ कृष्णद्वैपायनः सम्बभूवेति स्मरणं, वशिष्ठश्च ब्रह्मणो मानसः पुत्रः सन् निमिशापादपगतपूर्व्वदेहः पुनर्ब्रह्मादेशात् मित्रावरुणाभ्यां सम्बभूवेति । भृग्वादीनामपि ब्रह्मण एव मानसानां पुत्राणां वरुणे यज्ञे पुनरुत्पत्तिः स्मर्य्यते । सनत्कुमारोऽपि ब्रह्मण एव मानसः पुत्रः स्वयं रुद्राय वरप्रदानात् स्कन्दत्वेन प्रादुर्बभूव । एवमेव दक्षनारदप्रभृतीनामपि भूयसी देहान्तरोत्पत्तिकथा तेन तेन निमित्तेन भवति स्मृतौ श्रुतावपि मन्त्रार्थवादयोः प्रायेणोपलभ्यते । ते च केचित् पतिते पूर्व्वदेहे देहान्तरमाददते केचित्तु स्थित एव तस्मिन् योगैश्वर्य्यवशादनेकदेहानमन्यायेन, सर्वे चैते समधिगतसकलवेदार्थाः स्मर्य्यन्ते । तदेषां देहान्तरोत्पत्तिदर्शनात् प्राप्तं ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वमहेतुत्वं वेत्यत उत्तरमुच्यते । न, तेषामपान्तरतमःप्रभृतीनां वेदप्रवर्त्तनादिषु लोकस्थितिहेतुष्वधिकारेषु नियुक्तानां अधिकारतन्त्रत्वात् स्थितेः । यथासौ भगवान् सविता सहस्रयुगपर्य्यन्तं जगतोऽधिकारं चरित्वा तदवसाने उदयास्तमयवर्जितं कैवल्यमनुभवति, "अथ तत ऊर्द्ध्व उदेत्य नैवोदेता नास्तमेतैकल एव मध्ये स्थाता" इति श्रुतेः । यथा च वर्त्तमाना ब्रह्मविदः प्रारब्धभोगक्षये कैवल्यमनुभवन्ति "तस्य तावदेव चिरं यावत् न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये" इति श्रुतेः । एवमपान्तरतमःप्रभृतयोऽपीश्वराः परमेश्वरेण तेषु तेष्वधिकारेषु नियुक्ताः सन्तः सत्यपि सम्यग्दर्शने कैवल्यहेतावक्षीणकर्म्माणो यावदधिकारमवतिष्ठन्ते तदवसाने चापवृज्यन्त इत्यविरुद्धम् । सकृत्प्रवृत्तमेव हि तेऽधिकारफलदानाय कर्म्माशयमतिवाहयन्तः स्वातन्त्र्येण गृहादिव गृहान्तरमन्यमन्यं देहं सञ्चरन्तः स्वाधिकारनिर्वर्त्तनायापरिमुषितस्मृतय एव देहेन्द्रियप्रकृतिवशित्वात् निर्म्माय देहान् युगपत्क्रमेण वाधितिष्ठन्ति । न चैते जातिस्मरा इत्युच्यन्ते, त एव ते, इति स्मृतिप्रसिद्धेः । यथा "सुलभा ब्रह्मवादिनी जनकेन विवदितुकामा व्युदस्य स्वं देहं जानकं देहमाविश्य व्युह्य तेन पश्चात् स्वमाविवेश" इति स्मर्य्यते । यदि ह्युपयुक्ते सकृत्प्रवृत्ते कर्म्मणि कर्म्मान्तरं देहान्तरारम्भकारणमाविर्भवेत् ततोऽन्यदप्यदग्धबीजं कर्म्मान्तरं तद्वदेव प्रसज्येतेति ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वमहेतुत्वं वा शङ्क्येत, न त्वियमाशङ्का युक्ता ज्ञानात् कर्म्मबीजदाहस्य श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वात् । तथा च श्रुतिः— "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्व्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" इति "स्मृतिलम्भे सर्व्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः । इति चैवमाद्या । स्मृतिरपि 'यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन! । ज्ञानाग्निः सर्व्वकर्म्माणि भस्मसात् कुरुते तथा" । इति "बीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः । ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा सम्पद्यते पुनः" इति—चैवमाद्या । न चाविद्यादिक्लेशदाहे सति क्लेशबीजस्य कर्म्माशयस्यैकदेशदाह एकदेशप्ररोहश्चेत्युपपद्यते, न

ऽग्निदग्धस्य शालिबीजस्यैकदेशप्ररोहो दृश्यते । प्रवृत्तफलस्य तु कर्म्माशयस्य मुक्तेषोरिव वेगक्षयात् निवृत्तिः "तस्य तावदेव चिरम्" इति शरीरपातावधिक्षेपकरणात् । तस्मादुपपन्ना यावदधिकारमाधिकारिकाणामवस्थितिः, न च ज्ञानफलस्यानैकान्तिकता । तथा च श्रुतिरविशेषेणैव सर्वेषां ज्ञानान्मोक्षं दर्शयति "तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम्" इति । ज्ञानान्तरेषु चैश्वर्य्यादिफलेष्वासक्ताः स्युर्महर्षयः ते पश्चादैश्वर्य्यक्षयदर्शनेन निर्विण्णाः परमात्मज्ञाने परिनिष्ठाय कैवल्यं ययुरित्युपपद्यते । "ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्" इति स्मरणात् । प्रत्यक्षफलत्वाच्च ज्ञानस्य फलविरहाशङ्कानुपपत्तिः । कर्मफले हि स्वर्गादावनुभवानारूढे स्यादपि कदाचिदाशङ्का भवेद्वा न वेति । अनुभवारूढन्तु ज्ञानफलं "यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म" इति श्रुतेः, "तत्त्वमसि" इति च सिद्धवदुपदेशात् । न हि "तत्त्वमसि" इत्यस्य वाक्यस्यार्थः तत्त्वं मृतो भविष्यसि इत्येवं शक्यः परिणेतुम् । "तद्धैतत् पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्य्यश्च" इति सम्यग्दर्शनकालमेव तत्फलं सर्वात्मत्वं दर्शयति । तस्मादैकान्तिकी विदुषः कैवल्यसिद्धिः" भा० । ४।१पादे च ।

"तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्" १३सू० ।

""गतस्तृतीयशेषः, अथेदानीं ब्रह्मविद्याफलं प्रति चिन्ता प्रजायते, ब्रह्माधिगमे सति तद्विपरीतफलं दुरितं क्षीयते न वा क्षीयत इति संशयः । किं तावत् प्राप्तं फलार्थत्वात् कर्मणः फलमदत्त्वा न सम्भाव्यते क्षयः । फलदायिनी ह्यस्य शक्तिः श्रुत्या समधिगता । यदि तदन्तरेणैव फलोपभोगमपवृज्येत श्रुतिः कदर्थिता स्यात् । स्मरन्ति च "न हि कर्म्माणि क्षीयन्ते" [म०भा०] इति । नन्वेवं सति प्रायश्चित्तोपदेशोऽनर्थकः प्राप्नोति । नैष दोषः, प्रायश्चित्तानां नैमित्तिकत्वोपपत्तेर्गृहदाहेष्ट्यादिवत् । अपि च प्रायश्चित्तानां दोषसंयोगेन विधानात् भवेदपि दोषक्षपणार्थता, नत्वेवं ब्रह्मविद्याया विधानमस्ति । नन्वनभ्युपगम्यमाने ब्रह्मविदः कर्मक्षये तत्फलस्यावश्यम्भोक्तव्यत्वादनिर्मोक्षः स्यात् । नेत्युच्यते देशकालनिमित्तापेक्षो मोक्षः कर्मफलवद्भविष्यति । तस्मात् न ब्रह्मविद्याधिगमे दुरितनिवृत्तिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः तदधिगमे ब्रह्माधिगमे सत्युत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ भवतः, उत्तरस्याश्लेषः, पूर्वस्य विनाशः । कस्मात्, तद्व्यपदेशात् तथा हि ब्रह्मविद्याप्रक्रियायां सम्भाव्यमानसम्बन्धस्यागामिनो दुरितस्यानभिसम्बन्धं विदुषो व्यपदिशति "यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते" इति । तथा विनाशमपि पूर्वोपचितस्य दुरितस्य व्यपदिशति "तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते" इति । अयमपरः कर्मक्षयव्यपदेशो भवति । "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" इति । यदुक्तमनुपभुक्तफलस्य कर्मणः क्षयकल्पनायां शास्त्रकदर्थनं स्यादिति । नैष दोषः, न हि वयं कर्मणः फलदायिनीं शक्तिमवजानीमहे, विद्यत एव सा, सा तु विद्यादिना कारणान्तरेण प्रतिबध्यत इति वदामः । शक्तिसद्भावमात्रे च शास्त्रं व्याप्रियते न प्रतिबन्धाप्रतिबन्धयोरपि । न हि कर्म क्षीयत इत्येतदपि स्मरणमौत्सर्गिकं न हि भोगादृते कर्म क्षीयते तदर्थत्वादिति, इष्यत एव प्रायश्चित्तादिना दुरितस्य क्षयः 'सर्वं पाप्मानं तरति' "तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते" । य उ चैनमेवं वेद" इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः । यत्तूक्तं नैमित्तिकानि प्रायश्चित्तानि भविष्यन्ति इति । तदसत्, दोषसंयोगेन चोद्यमानानामेषां दोषनिर्घातफलसम्भवे फलान्तरकल्पनानुपपत्तेः । यत्पुनरेतदुक्तं न प्रायश्चित्तवद्दोषक्षयोद्देशेन विद्याविधानमस्तीति अत्र ब्रूमः । सगुणासु तावद्विद्यासु विद्यत एव विधानं, तासु च वाक्यशेषे ऐश्वर्य्यप्राप्तिः पापनिवृत्तिश्च विद्यावत उच्यते, तयोश्चाविवक्षाकारणं नास्तीत्यतः पाप्मप्रहाणपूर्वकैश्वर्य्यप्राप्तिस्तासां फलमिति निश्चीयते । निर्गुणायान्तु विद्यायां यद्यपि विधानं नास्ति तथाप्यकर्त्रात्मत्वबोधात् कर्मप्रदाहसिद्धिः । अश्लेष इति चागामिषु कर्मसु कर्तृत्वमेव न प्रतिपद्यते ब्रह्मविदिति दर्शयति । अतिक्रान्तेषु तु यद्यपि मिथ्याज्ञानात् कर्तृत्वं प्रतिपेदे इव तथापि विद्यासामर्थ्यात् मिथ्याज्ञाननिवृत्तेस्तान्यपि प्रलीयन्त इत्याह विनाश इति । पूर्वप्रसिद्धकर्तृत्वभोक्तृत्वस्वरूपविपरीतं हि त्रिष्वपि कालेष्वकर्तृत्वाभोक्तृत्वस्वरूपं ब्रह्माहमस्मि नेतः पूर्वमपि कर्त्ता भोक्ता वाऽहमासं नेदानीं नापि भविष्यति काले इति ब्रह्मविदवगच्छति । एवमेव च मोक्ष उपपद्यते, अन्यथा

कर्त्रादिकारकप्रवृत्तानां कर्मणां क्षयाभावे मोक्षाभावः स्यात्। न च देशकालनिमित्तापेक्षो मोक्षः कर्मफलवत् भवितुमर्हति, अनित्यत्वप्रसङ्गात् परोक्षत्वानुपपत्तेश्च ज्ञानफलस्य। तस्मात् ब्रह्माधिगमे दुरितक्षय इति स्थितम्"। भा॰

"इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु" ४।१।१४ सू॰

"पूर्वस्मिन्नधिकरणे बन्धहेतोरघस्य स्वाभाविकस्याश्लेषविनाशौ ज्ञाननिमित्तौ शास्त्रव्यपदेशान्निरूपितौ, धर्मस्य पुनः शास्त्रीयत्वात् शास्त्रीयेण ज्ञानेनाविरोध इत्याशङ्क्य तन्निराकरणाय पूर्वाधिकरणन्यायातिदेशः क्रियते। इतरस्याऽपि पुण्यस्य कर्मण एवमघवदसंश्लेषो विनाशश्च ज्ञानवतो भवतः। कुतः, तस्याऽपि स्वफलहेतुत्वेन ज्ञानफलप्रतिबन्धित्वप्रसङ्गात्। "उभे उ हैवैष एतेन तरति" इत्यादिश्रुतिषु दुष्कृतवत् सुकृतस्याऽपि प्रणाशव्यपदेशात् अकर्त्रात्मबोधनिमित्तस्य च कर्मक्षयस्य सुकृतदुष्कृतयोस्तुल्यत्वात् "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि" इति चाविशेषश्रुतेः। यत्रापि केवल एव पाप्मशब्दः पठ्यते तत्रापि तेनैव पुण्यमप्याकलितमिति द्रष्टव्यं, ज्ञानापेक्षया निकृष्टफलत्वात्। अस्ति च श्रुतौ पुण्येऽपि पाप्मशब्दः 'नैनं सेतुमहोरात्रे तरतः' इत्यत्र सह दुष्कृतेन सुकृतमप्यनुक्रम्य "सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते" इत्यविशेषेणैव प्रकृतेषु पाप्मशब्दप्रयोगात्। पाते त्विति। तुशब्दोऽवधारणार्थः। एवं धर्माधर्मयोर्बन्धहेत्वोर्विद्यासामर्थ्यादश्लेषविनाशसिद्धेरवश्यम्भाविनी विदुषः शरीरपाते मुक्तिरित्यवधारयति।" भा॰

"अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः।" ४।१।१५ सू॰

"पूर्वयोरधिकरणयोर्ज्ञाननिमित्तः सुकृतदुष्कृतयोर्विनाशोऽवधारितः, स किमविशेषेणारब्धकार्ययोरनारब्धकार्ययोश्च भवत्युत विशेषेणानारब्धकार्ययोरेवेति विचार्यते। तत्र "उभे उ हैवैष एतेन तरति" इत्येवमादिश्रुतिष्वविशेषश्रवणादविशेषेणैव क्षय इत्येवं प्राप्ते प्रत्याह अनारब्धकार्ये एव त्विति। अप्रवृत्ते फले एव पूर्वे जन्मान्तरसञ्चिते अस्मिन्नपि च जन्मनि प्राक् ज्ञानोत्पत्तेः सञ्चित सुकृतदुष्कृते ज्ञानाधिगमात् क्षीयेते नत्वारब्धकार्ये सामिभुक्तफले याभ्यामेतत् ब्रह्मज्ञानायतनं जन्म निर्मितम्। कुत एतत्, "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये" इति शरीरपातावधिकरणात् क्षेमप्राप्तेः, इतरथा हि ज्ञानादशेषकर्मक्षये सति स्थितिहेत्वभावात् ज्ञानप्राप्त्यनन्तरमेव क्षेममश्नुवीत तत्र शरीरपातप्रतीक्षां नाचक्षीत। ननु वस्तुबलेनैवायमकर्त्रात्मत्वबोधः कर्माणि क्षपयन् कथं कानिचित् क्षपयेत् कानिचिच्चोपेक्षेत, न हि समानेऽग्निबीजसम्पर्के केषाञ्चिद्बीजशक्तिः क्षीयते केषाञ्चिन्न क्षीयते इति शक्यमङ्गीकर्तुमिति। उच्यते, न तावदनाश्रित्यारब्धकार्यं कर्माशयं ज्ञानोत्पत्तिरुपपद्यते, आश्रिते च तस्मिन् कुलालचक्रवत् प्रवृत्तवेगस्याऽन्तराले प्रतिबन्धासम्भवाद्भवति वेगक्षयप्रतिपालनम्, अकर्त्रात्मत्वबोधोऽपि हि मिथ्याज्ञानबाधनेन कर्माण्युच्छिनत्ति, बाधितमपि मिथ्याज्ञानं द्विचन्द्रादिज्ञानवत् संस्कारवशात् कञ्चित् कालमनुवर्तत एव। अपि च नैवात्र विवदितव्यं ब्रह्मविदः कञ्चित् कालं शरीरं ध्रियते न ध्रियत इति। कथं ह्येकस्य स्वहृदयप्रत्ययं ब्रह्मवेदनं देहधारणञ्चापरेण प्रतिक्षेप्तुं शक्येत। श्रुतिस्मृतिषु च स्थितप्रज्ञलक्षणनिर्देशेनैतदेव निरुच्यते। तस्मादनारब्धकार्ययोरेव सुकृतदुष्कृतयोर्विद्यासामर्थ्यात् क्षय इति निर्णयः।" भा॰

"भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते" ४।१।१९ सू॰

"अनारब्धकार्ययोः पुण्यपापयोर्विद्यासामर्थ्यात् क्षय उक्तः, इतरे त्वारब्धकार्ये पुण्यपापे उपभोगेन क्षपयित्वा ब्रह्म सम्पद्यते "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये" इति "ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति" इति चैवमादिश्रुतिभ्यः। ननु सत्यपि सम्यग्दर्शने यथा प्राग्देहपाताद्भेददर्शनं द्विचन्द्रदर्शनन्यायेनानुवृत्तमेवं पश्चादप्यनुवर्तेत। न, निमित्ताभावात्। उपभोगशेषक्षपणं हि तत्रानुवृत्तिनिमित्तं, न च तादृशमत्र किञ्चिदस्ति। नन्वपरः कर्माशयोऽभिनवमुपभोगमारप्स्यते। न, तस्य दग्धबीजत्वात्। मिथ्याज्ञानावष्टम्भं हि कर्मान्तरं देहपाते उपभोगान्तरमारभते, तच्च मिथ्याज्ञानं सम्यग्ज्ञानेन दग्धमित्यतः साध्वेतदारब्धकार्यक्षये विदुषः कैवल्यमवश्यम्भावीति।"४।१ भा॰

"यत्तु सञ्चितं कर्मान्तरं तन्न निमित्तं फलस्य दग्धमूलत्वात्। अविद्यादयो हि क्लेशाः कर्मणस्तत्फलस्य च मूलम्। तदुक्तं योगशास्त्रे "क्लेशमूलः कर्माशयः सति मूले तद्विपाकः" इति तच्च मूलं ज्ञानाग्निना दग्धमिति कुतः पुनः संसारः तस्माद्देहपाते कैवल्यमिति सिद्धम्" आ॰गि॰

सांख्यकारिकायां तत्त्वकौमुद्यामत्रविशेषो उक्तो यथा "सम्यग्ज्ञानाधिगमाद्धर्मादीनामकारणप्राप्तौ। तिष्ठति

संस्कारवशाच्चक्रभ्रमिवद्धृतशरीरः ।" साङ्ख्यकारिका । "तत्त्वसाक्षात्कारोदयादेवानादिरप्यनियतविपाककालोऽपि कर्म्माशयप्रचयोदग्धवीजभावतया न जात्याद्युपभोगलक्षणाय फलाय कल्पते । क्लेशसलिलावसिक्तायां हि बुद्धिभूमौ कर्मवीजान्यङ्कुरं प्रसुवते तत्त्वज्ञाननिदाघनिपीतसकलक्लेशसलिलायामूषरायां कुतः कर्मवीजानामङ्कुरप्रसवः । तदिदमुक्तं धर्म्मादीनामकारणप्राप्ताविति अकारणत्वप्राप्तावित्यर्थः । उत्पन्नतत्त्वज्ञानेऽपि च संस्कारवशात्तिष्ठति । यथोपरतेऽपि कुलालव्यापारे चक्रं वेगाख्यसंस्कारवशाद्भ्रमत्तिष्ठति । कालपरिपाकवशात्तूपरते संस्कारे निष्क्रियं भवति । शरीरस्थितौ च प्रारब्धपरिपाकौ धर्म्माधर्म्मौ संस्कारौ । तथाच श्रूयते "भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाथ सम्पद्यत" इति "तावदेवास्य चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये" इति । प्रक्षीयमाणाविद्याविशेषश्च संस्कारस्तद्वशात्तत्सामर्थ्याद्धृतशरीरस्तिष्ठति" तत्त्वकौ० ।

सा०सू० भाष्येऽप्युक्तं यथा

"बाधितानुवृत्त्या मध्यविवेकतोऽप्युपभोगः" सू०। "सकृत् सम्प्रज्ञातयोगेनात्मसाक्षात्कारोत्तरं मध्यविवेकावस्थो मध्यमविवेकेऽपि सति पुरुषे बाधितानामपि दुःखादीनां प्रारब्धवशात् प्रतिविम्बरूपेण पुरुषेऽनुवृत्त्या भोगो भवतीत्यर्थः । विवेकनिष्पत्त्यवस्थापनकत्यानादसम्प्रज्ञातादेव भवतीत्यतस्तस्यां सत्यां न भोगोऽस्तीति प्रतिपादयितुं मध्यविवेकत इत्युक्तम् । मन्दविवेकस्तु साक्षात्कारात् पूर्वं श्रवणमननध्यानमात्ररूप इति विभागः" भा०।

जीवन्मुक्तश्च सू०।

"जीवन्मुक्तोऽपि मध्यविवेकावस्थ एव भवतीत्यर्थः । जीवन्मुक्ते प्रमाणमाह" भा०।

"उपदेश्योपदेष्टृत्वात् तत्सिद्धिः" सू०।

"शास्त्रेषु विवेकविषये गुरुशिष्यभावश्रवणाज्जीवन्मुक्तसिद्धिरित्यर्थः। जीवन्मुक्तस्यैवोपदेष्टृत्वसम्भवादिति" भा०।

"श्रुतिश्च" सू०।

"श्रुतिश्च जीवन्मुक्तेऽस्ति "दीक्षयैव नरो मुच्येत् तिष्ठेन्मुक्तोऽपि विग्रहे । कुलालचक्रमध्यस्थो विच्छिन्नोऽपि भ्रमेद्घटः"। "ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्यादि" रिति। नारदीयस्मृतिरपि "पूर्वाभ्यासबलात् कार्य्यं न लोको न च वैदिकः । अपुण्यपापः सर्वात्मा जीवन्मुक्तः स उच्यते" । इति । ननु श्रवणमात्रेणाप्युपदेष्टृत्वं स्यात् तत्राह" साङ्ख्यप्रवचनभाष्यम् ।

"इतरथान्धपरम्परा"। सू०।

"इतरथा मन्दविवेकस्याप्युपदेष्टृत्वेऽन्धपरम्परापत्तिरित्यर्थः । सामग्र्येणात्मतत्त्वमज्ञात्वा चेदुपदिशेत् कश्चित् क्वचिदंशे स्वभ्रमेण शिष्यमपि भ्रान्तीकुर्य्यात् सोऽप्यन्यं सोऽप्यन्यमित्येवमन्धपरम्परेति । ननु ज्ञानेन कर्मक्षये सति कथं जीवनं स्यात् तत्राह" भा०

"चक्रभ्रमणवद्धृतशरीरः" । सू०

"कुलालकर्मनिवृत्तावपि पूर्वकर्मवेगात् स्वयमेव यथा कियत्कालं चक्रं भ्रमति । एवं ज्ञानोत्तरं कर्मानुत्पत्तावपि प्रारब्धकर्मवेगेन चेष्टमानं शरीरं धृत्वा जीवन्मुक्तस्तिष्ठतीत्यर्थः। ननु ज्ञानहेतुसम्प्रज्ञातयोगेन भोगादिवासनाक्षये कथं शरीरधारणम् । न च योगस्य संस्काराभिभावकत्वे किं मानमिति वाच्यम् ।"व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधपरिणाम" इति योगसूत्रतस्तत्सिद्धेः । चिरकालीनस्य विषयान्तरावेशस्य विषयान्तरसंस्काराभिभावकतया लोकेऽप्यनुभवाच्चेति तत्राह ।" भा०

"संस्कारलेशतस्तत्सिद्धिः ।" सू०

"शरीरधारणहेतवो ये विषयसंस्कारास्तेषामल्पावशेषात् तस्य शरीरधारणस्य सिद्धिरित्यर्थः। अत्र चाविद्यासंस्कारलेशस्य सत्ता नापेक्ष्यते अविद्याया जन्मादिरूपकर्मविपाकारम्भमात्रे हेतुत्वात् । योगभाष्ये व्यासेन तथा व्याख्यातत्वात् । "वीतरागजन्मादर्शनादिति" न्यायाच्च । न तु प्रारब्धफलककर्मभोगेऽपीति । यत्र च नियमेनाविद्यापेक्ष्यते स प्रयासविशेषरूपो भोगो मूढेष्वेवास्ति जीवन्मुक्तानां तु भोगाभास एवेति प्रागुक्तम् । यत् तु कश्चिदविद्यासंस्कारलेशोऽपि जीवन्मुक्तस्य तिष्ठतीत्याह तन्न धर्म्माधर्म्मोत्पत्तिप्रसङ्गात् । अन्धपरम्पराप्रसङ्गात् । अविद्यासंस्कारलेशसत्ताकल्पने प्रयोजनाभावाच्च । एतच्च ब्रह्ममीमांसाभाष्ये प्रपञ्चितमिति" भा०।

जीवन्मुक्ति स्त्री जीवतो मुक्तिः । जीवतो बन्धनिवृत्तौ जीवतः पुरुषस्य कर्त्तृत्वभोक्तृत्वनिबन्धनसुखदुःखविशेषक्लेशादिरूपस्य निवृत्तौ । तस्या उपायास्तु श्रवणमननयोगाभ्यासादयः तन्त्रोक्तकुलाचाराश्च । "जीवन्मुक्तावुपायस्तु कुलमार्गो हि नापरः" इति तन्त्रोक्तेः ।

जीवन्मृत त्रि० जीवन्नेव मृतः मृततुल्यः। जीवता कर्त्तव्यकार्य्यस्याकारणात् मृतसमे आत्मम्भरौ स हि जीवन्नपि वैश्वदेवातिथिभोजनाद्यन्तरेण आत्मनः पोषणेन नित्यका-

व्यीकरणात् मृतसमः। अतएवाह दक्षः "जीवन्तो मृतकास्त्वन्ये य आत्मम्भरयो नराः"।

जीवपति स्त्री जीवः जीवन् पतिरस्याः सपूर्वत्वात् वा न न ङीपौ जीवद्भर्तृकायां सधवायां "स्त्रीचैतदास्थाय लभेत सौभगं श्रियं प्रजां जीवपतिर्यशोगुणम्" भाग० ६।१८।२० वा कप् जीवपतिकाद्योऽप्यत्र।

जीवपत्नी स्त्री जीवः जीवन् पतिर्यस्याः सपूर्वत्वात् नः ङीप् च। जीवत्पतिकायां सधवायाम् "ब्राह्मण्याश्च वृद्धायाः जीवपत्न्याः जीवप्रजाया अगारे एतां रात्रिं वसेत्"। "वाचं विसृजेत् जीवपत्नीं प्रजां विन्देयेति" आश्व० गृ० १।७।२१।२१। "तमेतमवर्त्तितदशगरं वीरमजवस्तः जीवपत्नीति ब्राह्मण्यो मङ्गल्यादिभिर्योगैरभिरूपासीरन्" सं०त० गोभिलः।

जीवपत्रप्रचायिका न० जीवस्य जीवपत्रकस्य पत्राणि प्रचीयन्तेऽस्याम् "नित्यं क्रीड़ाजीविकयोः" पा० स०। क्रीड़ायां प्र+चि–भावे ण्वुल्। उदीचां क्रीड़ाभेदे। "जीवपत्रप्रचायिका उदीचां क्रीड़ा" सि०कौ०। प्राचां क्रीड़ायां तु पा०सूत्रे प्राचामिति विशेषणात् न पूर्वपदस्याद्युदात्तता किन्तु तत्पुरुषे प्रकृतिस्वरः।

जीवपुत्र पु०जीवः जीवकः पुत्र इव हर्षहेतुत्वात्।(जियापोती) १वृक्षभेदे। जीवः जीवन् पुत्रो यस्याः। २जीवत्सुतायां स्त्रियां "सा जीवपुत्रा सुभगा भवत्यमरवर्णिनी" हरिवं० १२८अ०। जीवत्सुतादयोऽप्यत्र। "काकवन्ध्या च या नारी मृतवत्सा च या भवेत्। बहुपत्या जीववत्सा सा भवेन्नात्र संशयः" कालीस्तवः। "मृतप्रजा जीवसुता धनेश्वरी" भाग० ६।१८।२१। ३तादृशपुरुषे पु० "कच्चित् पुत्रा जीवपुत्राः सुसभ्यक्" भाग० ७० २८।

जीवपुत्रक पु० जीवयतीति जीव–क जीवः पुत्र इव हर्षहेतुत्वात् इवार्थे कन्।(जिँआपोती) वृक्षभेदे। शब्दर०।

जीवपुष्पा स्त्री जीवयतीति जीव–णिच् अच्–जीवं जीवकं पुष्पं यस्याः। वृहज्जीवन्तीवृक्षे राजनि०। जीवः जन्तुः पुष्पमिव।२जन्तुरूपपुष्पे न०। "अस्माकं शिविरे तावन्निशिताः शस्त्रपाणयः। शत्रूणां जीवपुष्पाणि विचिन्वन्तु नगेष्विव"रामा० सु०४२अ०।

जीवप्रिया स्त्री जीवं प्रीणाति प्री–क ६त०।१हरीतक्याम्। राजनि०। ६त०। २जीववल्लभे त्रि०।

जीवभद्रा स्त्री जीवानां भद्रं यस्याः ५व०। जीवन्तीलतायां राजनि०। ६त०। जीवकुशले न०।

जीवमन्दिर न० ६त०। शरीरे राजनि० तस्य जीवभोगायतनत्वात्तथात्वं जीवगृहादयोऽप्यत्र।

जीवमातृका स्त्री ६त०। "कुमारी धनदा नन्दा विमला मङ्गला बला। पद्मा चेति च विख्याताः सप्तैता जीवमातृकाः" विधानपारिजातोक्ते कुमार्य्यादौ मातृकासप्तके।

जीवयाज पु० जीवैः पशुभिर्याजः याजनम् यज–णिच् भावे अच्। पशुभिर्याजने। "जीवयाजं यजते सोमपादिवः" ऋ०१।३१।१५। अस्य भाष्ये "याजयतेर्घञ् णेरनिटीति णिलोपस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावात् घञोः कुभिण्यतोरिति कुत्वाभाव इति" यदुक्तं तत् प्रामादिकं याजयतेर्ण्यन्तत्वाभावात् घञोऽप्रसक्तेः "एरच" पा० इवर्णान्तादचः एव प्रसक्तेः च।

जीवयोनि स्त्री जीवा जीवनवती योनिः; सजीवजन्तौ "तिर्य्यङ्मनुष्यविबुधादिषु जीवयोनिषु" भाग०३।९।२०

जीवरक्त न०जीवोत्पादकं रक्तम् शाक०त०। स्त्रीणामार्त्तवे शोणिते तस्य गर्भोत्पादकत्वेन तत्रस्थजीवोत्पादकत्वं यथाह सुश्रुतः "आर्त्तवं शोणितं त्वाग्नेयमग्नीषोमीयत्वाद् गर्भस्य पाञ्चभौतिकञ्चापि जीवरक्तमाहुराचार्य्याः विस्रता द्रवता रागः स्पन्दनं लघुता तथा। भूम्यादीनां गुणाह्येते दृश्यन्ते चात्र शोणिते"।

जीवला स्त्री जीवं जीवनं लाति सेवनात् ला–क। सैंहलीलतायां राजनि०।

जीवलोक पु० जीवानां लोकः भोगसाधनम्। १संसारे "माता पिता गुरुजनः स्वजनो ममेति मायोपमे जगति कस्य भवेत् प्रतिज्ञा। एको यतो व्रजति कर्म पुरःसरोऽयं विश्रामवृक्षसदृशः खलु जीवलोकः। सायं सायं वासवृक्षं समेताः प्रातः प्रातस्तेन तेन प्रयान्ति। त्यक्त्वान्योन्यं तञ्च वृक्षं विहङ्गास्तद्वत् तद्वज्ज्ञातयो ज्ञातयश्चेति"। "ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः" गीता। "जीवलोके संसारोपभोगार्थम्" श्रीधरः। कर्म०। २जीवरूपे जने च "महागुणं हरति हि पौरुषेण तदा वीरोजीवति जीवलोके" भा०व०३४अ०। "आलोकमर्कादिव जीवलोकः" रघुः।

जीववल्ली स्त्री जीवयतीति जीव–णिच्–अच् कर्म०। क्षीरकाकोल्याम् राजनि०।

जीववृत्ति स्त्री जीव एव वृत्तिः। पाशुपाल्ये हेमच०। तत्र जीवरक्षादिना वैश्यादेर्वृत्तिरिति तस्य तथात्वम्। जीवे वृत्तिः स्थितिरस्य। २जीवनिष्ठे गुणादौ त्रि०

"जीवद्वती त्रिमौ गुणौ" भाषापरिच्छेदकारिका ।

जीवशाक पु० कर्म्म०। मालवदेशप्रसिद्धे शाकभेदे । "जीवशाकः सुमधुरः हृद्यो वस्तिशोधकः । दीपनः पाचनो बल्यो हृद्यः पित्तापहारकः" राजनि० ।

जीवशुक्ला स्त्री जीवतीति जीवा जीवन्त्येव शुक्ला क्षीरकाकोल्याम् राजनि०। अन्यस्य पक्वतायामेव शुक्लत्वमस्याः पुनर्जीवन्त्या एव तथात्वमिति तन्नामता । [राजनि० ।

जीवश्रेष्ठा स्त्री जीवाय जीवनाय श्रेष्ठा । ऋद्धिनामौषधौ

जीवसंज्ञ प०जीव इति संज्ञाऽस्य । कामवृद्धिवृक्षे राजनि०

जीवसाधन न०जीवस्य जीवनस्य साधनम् । धान्ये राजनि०

जीवसू स्त्री जीवं जीवन्तं सूते सू—क्विप् । जीवत्पतिकायां स्त्रियां हेमच०। "जीवसूर्वीरसूर्भद्रे ! बहुसौख्यसमन्विता" भा० आ० १८८ अ० ।

जीवस्थान न० ६त० । मर्मणि हला०।

जीवहीन पु० "षडुत्तरो जीवहीनः" विश्वसारतन्त्रोक्ते षड्क्षरे मन्त्रे कुमारशब्दे २१०६ पृ० दृश्यम् ।

जीवा स्त्री जीव—अच् जीवयतेरच् वा टाप् ज्या—क्विप् संप्रसारणे दीर्घः सा अस्त्यस्य प । १धनुषो गुणे ज्यायां २जीवन्तिकायामौषधौ, ३वचायां, ४शिञ्जिते, ५भूमौ ६जीवनोपाये च मेदि० जीव—भावे अ टाप् । ७जीवने जटा० । धनुराकारक्षेत्रस्य कृतस्योभयरेखावृत्तसंलग्ने क्षेत्रभेदे तन्मानानयनादिकं लीला० दर्शितं तच्च क्षेत्रशब्दे २४०२ पृ० दर्शितम् । ग्रहस्फुटगत्याद्युपयोगिनी राशिवृत्तक्षेत्रस्य जीवा तु क्रमज्याशब्दे २२०३पृ०उक्ता अधिकं ज्याशब्दे वक्ष्यते ज्योत्पत्तिप्रकारः सि० शि० उक्तो यथा

"इष्टाङ्गुलव्यासदलेन वृत्तं कार्यं दिगङ्कं भलवाङ्कितं च । ज्यासंज्ञकाः स्युर्नवतेर्लवा ये तदाद्यजीवा धनुरन्तदेव । द्वित्र्यादिनिघ्नं तदनन्तराणां चापे तु दक्षोभयतो दिगङ्कात् । भूयं तदग्रद्वयबद्धरज्ज्वोरर्धं ज्यकार्धं निखिलानि चैवम् । अथान्यथा वा गणितेन वच्मि ज्यार्धानि तान्येव परिस्फुटानि । त्रिज्याकृतिर्दोर्गुणवर्गहीना मूलं तदीयं खलु कोटिजीवा । दोःकोटिजीवारहिते त्रिभज्ये तच्छेषके कोटिभुजोत्क्रमज्ये । ज्याचापमध्ये खलु योऽत्र बाणः सैवोत्क्रमज्या सुधियात्र वेद्या । त्रिज्यार्धं राशिज्या तत्कोटिज्या च षष्टिभागानाम् । त्रिज्यावर्गार्धपदं शरवेदांशज्यका भवति । त्रिज्याकृतीषुघातात् त्रिज्याकृतिवर्गपञ्चघातस्य । मूलोनादष्टहृतान्मूलं षट्त्रिंशदंशज्या । गजहयगजेषु ५८७८ निघ्नी त्रिभजीवा वाऽयुतेन१००००संभक्ता । षट्त्रिंशदंशजीया तत्कोटिज्याकृतेरूनाम् । त्रिज्याकृतीषुघातान्मूलं त्रिज्योनितं चतुर्भक्तम् । अष्टादशभागानां जीवा स्पष्टा भवन्त्येवम् । क्रमोत्क्रमज्याकृतियोगमूलाद्दलं तदर्धांशकशिञ्जिनी स्यात् । त्रिज्यांत्क्रमज्यानिहतेर्दलस्य मूलं तदर्धांशकशिञ्जिनी वा । तस्याः पुनस्तद्दलभागकानां कोटेश्च कोट्यंशदलस्य चैवम् । अन्यज्यकासाधनसुक्तमेवं पूर्वैः प्रवक्ष्येऽथ विशिष्टमस्मात् । त्रिज्याभुजज्याहतिहीनयुक्ते त्रिज्याकृती तद्दलयोः पदे स्तः । भुजोनयुक्तत्रिभखण्डयोर्ज्ये कोटिं भुजज्यां परिकल्प्य चैवम् । यद्दोर्ज्ययोरन्तरमिष्टयोर्यत्कोटिज्ययोस्तत्कृतियोगमूलम् । दलीकृतं स्याद्भुजयोर्वियोगखण्डस्य जीवैवमनेकधा वा । दोःकोटिजीवाविवरस्य वर्गो दलीकृतस्तस्य पदेन तुल्या । स्यात् कोटिदोर्विवरार्धजीवा वक्ष्येऽथ मूलग्रहणं विनापि । दोर्ज्याकृतिव्यासदलार्धभक्ता लब्धत्रिभोर्ध्यांविवरेण तुल्या । दोःकोटिभागान्तरशिञ्जिनी स्याज्ज्याहीनि वा कानिचिदेवमत्र । खगोऽङ्कपुपड्भेन(६५६८) वर्जिता भुजशिञ्जिनी । कोटिज्या दशभिः त्रिसप्तेषु(५७२)विभाजिता । तदैक्यमग्रजीवा स्यादन्तरं पूर्वशिञ्जिनी । प्रथमज्या भवेदेवं षष्टिरन्यास्ततस्ततः । व्यासार्धेऽष्टगुणाभ्रत्रितुल्ये स्युर्नवतिज्यकाः । कोटिजीवा शताभ्यस्ता गोदन्तितिथि (१५२८)भाजिता । दोर्ज्या स्याऽद्र्यङ्कवेदांश (४६७)हीना तद्योगसंमिता । तदग्रज्या तयोश्चापि विवरं पूर्वशिञ्जिनी । तत्त्वदस्रा २२५ नगांशोना एवमाद्यशिञ्जिनी । ज्यापरम्परयैवं वा चतुर्विंशतिमौर्विकाः । चापयोरिष्टयोर्दोर्ज्ये मिथःकोटिज्यकाहते । त्रिज्याभक्ते तयोरैक्यं स्याच्चापैक्यस्य दोर्ज्यका । चापान्तरस्य जीवा स्यात् तयोरन्तरसंमिता । अन्यज्यासाधने सम्यगियं ज्याभावनोदिता । समासभावना चैका तथान्यान्तरभावना । आद्यज्याचापभागानां प्रतिभागज्यकाविधिः । या ज्यानुपाततः सैष्टव्यासार्धे परिणाम्यते । आद्यदोःकोटिजीवाभ्यामेव कार्या ततो स्फुटः । भावना स्युस्तदग्रज्या इष्टे व्यासदले स्फुटाः । स्थूलं ज्यानयनं पाठ्यामिह तन्नोदितं मया । उक्ता संक्षेपतः पूर्वं ज्योत्पत्तिः सुगमा च सा । सविशेषाधुना तत्र विशेषाद्विस्तरेणोच्यतः"। तत्र तावदाचार्याणां पदवीमित्यादि शाकपञ्चकं

गुणमम् । अत्र मध्यितेन ज्यासाधनार्थं मूलभूतज्याचतुष्कसिद्धप्रकारमेवाह । तत्प्रकारो हि बीजगणित-क्रियया । त्रिज्यार्धं राशिज्येत्यादि । त्रिज्यार्धेन १७१९ तुल्या त्रिंशदंशानां ज्या भवति । तस्याः कोटिज्या षष्टिभागानाम् । त्रिज्यावर्गार्धपदं पञ्च-चत्वारिंशदंशानां ज्या भवति । अथ त्रिज्यावर्गात् पञ्चगुणात् त्रिज्याकृतिवर्गपञ्चघातस्य मूलेन हीना-दष्ट ८ हृतात् पदं षट्त्रिंशदंशानां ज्या । अथ या गज-हयगजेषु ५८७८ निघ्नी त्रिज्याऽयुतेन १००००भक्ता षट्-त्रिंशदंशानां ज्या स्यात् । इति गणितलाघवम् । तत् कोटिज्याऽष्टोनतुष्पञ्चाशदंशानां ज्या । तथा त्रिज्यावर्गस्य पञ्चगुणस्य मूलं त्रिज्याहीनं चतुर्भक्तं सदष्टादशभागानां ज्या भवति । तत्कोटिज्याद्वासप्ततिभागानाम् । अतोऽन्यथा साधनमाह । क्रमोत्क्रमज्येत्यादि । कोटि-ज्योना त्रिज्या भुजस्योत्क्रमज्या स्यात् । भुजज्योना त्रिज्या कोट्युत्क्रमज्या स्यात् । भुजक्रमज्योत्क्रमज्य-योश्च वर्गयोगपददलं भुजांशानामर्धस्य ज्या स्यात् । अथवा त्रिज्योत्क्रमज्याघातदलस्य मूलं तदर्धांशक-शिञ्जिनी स्यादिति क्रियालाघवम् । एवमुत्पन्नजीवाया अपि कोटिज्या सा तत्कोटिभागानाम् । ततः पुनरेव-मन्यास्तदर्धांशकज्याः साध्याः । कोटेश्चैवमन्याः । तद्यथा । यत्र चतुर्विंशतिज्यास्तत्र त्रिज्यार्धमष्टमं ज्यार्धम् । तत्कोटिज्या तु षोडशम् । शरवेदांशज्या द्वादशम् । अथाष्टमात् तदर्धांशप्रकारेण चतुर्थम् । ४ । तत्कोटिज्या विंशम् । २० । एवं चतुर्थात् द्वितीयं २ द्वाविंशं च । २२ । द्वितीयादाद्यं १ त्रयोविंशं च २३ । विंशतितमाद्दशमं १० चतुर्दशं च १४ । दशमात् पञ्चमम् ५ एकोनविंशं च १९ । द्वाविंशादेकादशं ११ त्रयोदशं च १३ । चतुर्दशात् सप्तमं ७ सप्तदशं च १७ । अथ द्वादशात् षष्ठ ६ मष्टादशं च १८ । षष्ठात् तृतीय ३ मेकविंशं च २१ । अष्टादशान्नवमं ९ पञ्चदशं च १५ । त्रिज्या चतुर्विंशमिति । एवं किल पूर्वैरन्यज्यासाधन-मुक्तम् । इदानीं विनाप्युत्क्रमज्ययाभिनवप्रकारेणाह । त्रिज्याभुजज्याहतीत्यादि । त्रिज्याभुजज्याघातेन त्रिज्याकृतिरेकत्रोनान्यत्र युता । द्वे चार्धिते । तयोर्मूले । आद्यं भुजोनखाङ्कांशानां दलस्य ज्या । द्वितीयं भुजा-न्वखाङ्कांशानां दलस्य । एवमतोऽप्यन्याः । तद्यथा । अष्टमात् षोडशं १६ ज्यार्धम् । षोडशाच्चतुर्थं ४ विंशं च २० । चतुर्थाद्दशमं १० । चतुर्दशं च १४ । एवं सर्वाण्यपि । प्रकारान्तरमाह । यद्दोर्ज्ययोरन्तरमित्यादि । इष्टदोर्ज्ययोर्यदन्तरं कोटिज्ययोश्च यत् तयोर्वर्गैक्यमूलस्य दलं भुजयोरन्तरार्धस्य ज्या भवति । एवमन्ययोर-प्यान्याः । यथैका किल चतुर्थी ४ । अन्याष्टमी ८ दोर्ज्या । ताभ्यां द्वितीया सिध्यति । द्वितीयाचतुर्थीभ्यां प्रथमेत्यादि । तथा दोःकोटिज्ययोरन्तरवर्गदलस्य मूलं दोःकोटिभागान्तरार्धस्य ज्या स्यात् । तथाष्टमी ८ दोर्ज्या । षोडशी १६ कोटिज्या । ताभ्यां चतुर्थी ४ स्यादित्यादि । अथ मूलग्रहणक्रियया विनापि दोःको-टिभागान्तरज्यानयनमाह । दोर्ज्याकृतिरित्यादि । दो-र्ज्यावर्गस्त्रिज्यार्धेन भक्तः । तस्य त्रिज्यायाश्च विवरं दोःकोट्यन्तरस्य ज्या स्यात् । कानिचिदेवमत्र ज्यार्धानि साध्यानि । तद्यथा । यत्र किल त्रिंशज्ज्यार्धानि तत्र त्रिज्यार्धं दशमम् । १० । तत्कोटिज्या विंशतितमम् । शरवेदांशज्या पञ्चदशम् । षट्त्रिंशज्ज्या द्वादशम् । तत्कोटिज्याष्टादशं ज्यार्धम् । अष्टादशभागानां ज्या षष्ठम् । ६ । तत्कोटिज्या चतुर्विंशमिति । क्रमोत्-क्रमज्याकृतियोगमूलादित्यादिना पूर्वोक्तप्रकारेण दशमात् पञ्चमम् । तत्कोटिज्या पञ्चविंशम् । एवं द्वादशात् षष्ठं चतुर्विंशं च । षष्ठात् तृतीयं सप्तविंशं च । अष्टा-दशान्नवममेकविंशं च । एतान्येवानेन प्रकारेण सिध्यन्ति नान्यानि । अत उक्तं कानिचिदेवमत्रेति । यद्दोर्ज्ययो-रन्तरमित्यादिप्रकारेण । अतोऽत्र पञ्चममेका दोर्ज्या । नवममन्या । आभ्यां यद्दोर्ज्ययोरन्तरमित्यादिना प्रका-रेण भुजयोरन्तरार्धस्य ज्योत्पद्यते । तच्च द्वितीयं ज्यार्धम् । तत्कोटिज्याष्टाविंशम् । आभ्यां क्रमोत्क्रमज्याकृति-योगमूलादित्यादिप्रकारेणाद्यं चतुर्दशं च । एवमन्या-श्चतुर्दश सिध्यन्ति । अथ ज्याभावना । सा च द्वेधा । एका समासभावना । अन्यान्तरभावना । तदर्थमाह । स्वमौर्व्या पृथक्शिञ्जिनीत्यादि । यत्र किल वसुत्रिवेदाग्नि ३४३८ तुल्या त्रिज्या तत्र भवतश्च ज्यार्धानि तत्र ताव-दुच्यते । तत्र मूलभूतज्यानां मध्ये काचनेष्टा भुजज्या तत्कोटिज्या च पृथक् स्थाप्या । भुजज्या स्त्र्यङ्कषड्विशु-रस ६५६९ विभागेन रहिता कार्या । कोटिज्या तु दशगुणा त्रिसप्तपञ्चभिर्भक्ता । तयोरैक्यं तदग्रज्या । अन्तरं पूर्वज्या स्यात् । यथा त्रिज्यार्धं त्रिंशत्संख्याकं २० ज्यार्धम् । ततः समासभावनयैकत्रिंशत्संख्यम् ।

नवमाद्दाविंशत्तमस्यामित्यादि। अन्तरभावनया त्वेकोनत्रिंशमष्टाविंशमित्यादि। पूर्णां दोर्ज्यां कोटिज्यां त्रिज्यां च प्रकल्प्य प्रथमं खण्डमेव षष्टिः ६० स्यात्। अथ यदि सैव त्रिज्या चतुर्विंशतिज्याभीनि तदर्थमाह। कोटिज्यीषाशताभ्यस्तेत्यादि। यत्रापि त्रिज्यार्धमष्टमं ज्यार्धं सा भुजज्या। षोड्शं कोटिज्या सा कोटिज्या शतगुणा गोदस्रार्णवैः(१५२८) भाजिता। या तु दोर्ज्या सा तु त्रिज्येन सप्ताङ्कवेदांशेन ४६७ हीना कार्या। यदि तयोरैक्यं क्रियते तदा नवमं ज्यार्धं भवति। यद्यन्तरं तदा सप्तमं स्यात्। एवं समासभावनया नवमाद्दशमं दशमादेकादशमित्यादि। तथान्तरभावनया सप्तमात् षष्ठं षष्ठात् पञ्चममित्यादि। एवं प्रथमं सप्तांशोनं तत्त्वदस्र २२५ मितं भवति। अथवा पूर्णां ० दोर्ज्यां त्रिज्यां च कोटिज्यां प्रकल्प्य साध्यते तथापि तदेव। ततः समासभावनया द्वितीयादीन्यखिलानि भवन्ति। अथ या त्रिज्यां दोर्ज्यां प्रकल्प्य पूर्णां कोटिज्यां च प्रकल्प्य साध्यते तदा त्रयोविंशमुत्पद्यते तस्मादन्तरभावनया द्वाविंशम् २२। ततोऽप्येकविंशम् २१। एवमखिलान्यपि निष्पद्यन्ते। अथ भावनामाह। चापयोरिष्टयोरित्यादि। इष्टयोश्चापयोर्ये दोर्ज्ये ते कर्णभूमी स्थाप्ये। तयोरधस्तात् कोटिज्ये च। ततः प्रथमकोटिज्या द्वितीयदोर्ज्यया गुण्या। ततो द्वितीयकोटिज्या प्रथमदोर्ज्यया गुण्या। द्वे अपि त्रिज्यया भाज्ये। फलयोः समासश्चापैक्यभुजस्य ज्या भवति। अन्तरं चापान्तरस्य ज्या भवति। इयं सिद्धज्यातोऽन्यज्यासाधने भावना। तद्यथा। तुल्यभावनया प्रथमज्यार्धस्य प्रथमज्यार्धेन सह समासभावनया द्वितीयं, द्वितीयस्य द्वितीयेनैवं चतुर्थमित्यादि। अथातुल्यभावनया द्वितीयतृतीययोः समासभावनया पञ्चमम्। अन्तरभावनया प्रथमं स्यादित्यादि। अथेष्टज्यासाधं ज्याज्ञानार्थमाह। आद्यज्याचापभागानामित्यादि। यावद्भिरंशैरेका ज्या लभ्यते ते आद्यज्याचापांशाः। प्रतिभागज्यकाविधिरिति। तिसृप्रपञ्चभि ५७१ भक्तेत्यादिना प्रागुक्तप्रकारेणैकभागस्य ज्यामानीय तद्भावनातो भागद्वयस्यैवं तेषां भागानां ज्या साध्या साभीष्टत्रिज्यया हृता वस्त्रनगाब्धिदस्रैर्भि २४१८ भक्ता प्रथमज्या स्यात्। तस्यास्तयैव सह भावनया द्वितीयाद्याः सिध्यन्ति" प्रमिताक्षरा।

जीवातु पु० जीवयति जीव–णिच्–कर्त्तरि आतु, जीवत्वनेन जीव–करणे वा आतु। १अन्ने २जीवनौषधे ३मृतसंजीवनौषधे च भावे आतु। ४जीवने। मेदि० "रे हस्त दक्षिण! मृतस्य शिशोर्द्विजस्य जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम्" उत्तरच०। "आर्त्तया पुनर्जीवातवे न मर्त्तवे" ताण्ड्य० ब्रा० १।५।१८। जीवितुमिति भाष्योक्तेः तवेप्रत्ययान्तमित्यन्ये तथा च जीव–तुमर्थे तवे वा० दीर्घः। न मर्त्तवे इति साहचर्यात् जीवितुमित्यर्थकता तत्र तवेप्रत्ययान्ततयैव सिध्यतीति बोध्यम्।

जीवातुमत् पु० जीवातु+मतुप्। आयुष्कामेष्टौ देवताभेदे "आयुष्कामेष्ट्यां जीवातुमन्तौ" आश्व० श्रौ० २।१०।२। "जीवातुमन्तौ सव्योपर्य्युपस्था" २।१८।१६।

जीवात्मन् पु० जीवति जीव–अच् कर्म्म०। प्राणधारणयुक्ते आत्मनि प्राणिनि। "संयोगो योग इत्युक्तो जीवात्मपरात्मनोः" योगशा०। "जीवात्मन्! पश्य भद्रं ते मातरं पितरञ्च ते" भाग० ६।१६।२।

जीवादान न० ६त०। "अयोगस्तु भयाराध्मानं परिकर्त्तिका परिस्रावः प्रवाहिका हृदयोपसरणमङ्गग्रहोऽभियोगो जीवादानमिति नव व्यापदो वैद्यनिमित्ता भवन्तीति" सुश्रुतोक्ते वैद्यनिमित्ते व्यापद्भेदे तत्र वमनविरेचनव्यापद्भेदः यथोक्तं तत्रैव

"अथातो वमनविरेचनव्यापच्चिकित्सितं व्याख्यास्यामः। वैद्यातुरनिमित्तं वमनं च पञ्चदशधा व्यापद्यते तत्र वमनस्याधोगतिरूर्द्ध्वं विरेचनस्येति पृथक्। सामान्यमुभयोः सावशेषौषधत्वं जीर्णौषधत्वं हीनाधिदोषापहृतत्वं वातशूलायोगातियोगौ जीवादानमाध्मानं परिकर्त्तिका परिस्रावः प्रवाहिकाहृदयोपसरणं विबन्ध" इति।

जीवाधार पु० ६त०। हृदये हेमच०। "हृदयं तस्माद्धृदयम्" छा० उ० जीवस्य हृदयाधारत्वोक्तेस्तथात्वम्।

जीवान्तक पु० जीवमन्तयति अन्त–नामधा० ण्वुल्। जीवनाशे प्राणिनाशके शाकुनिके अमरः २प्राणिनाशकमात्रे त्रि०।

जीवार्द्धपिण्डक पु० सूर्यसि० परिभाषिते चतुर्थराशिकलानां १८०० शतानामष्टमे भागे २२५ यथाह सू० सि० "राशिलिप्ताष्टमो भागः प्रथमं ज्यार्द्धमुच्यते तत्तद्विभक्तलब्धोनमिश्रितं तद् द्वितीयकम्। आद्येनैवं क्रमात् पिण्डान् भक्त्वा लब्धोनसंयुताः। खण्डकाः स्युश्चतुर्विंशज्यार्द्धपिण्डाः क्रमादमी"। "एकराशिकलानामष्टादशशतानामष्टमोऽशस्तत्त्वाश्विमितः २२५ प्रथममाद्यं ज्यार्द्धं सम्पूर्णजीवार्द्धपिण्डकः कथ्यते तदभिधेः" रङ्ग०। अत

चक्रार्द्धस्य धनुराकृतित्वात् तदुभयपार्श्वस्थरेखासंलग्न-मध्यरेखायाः ज्यारूपत्वात् तस्यार्द्धस्यैव साधनेन शास्त्रकारैर्ग्रहणेन तदीयार्द्धस्य पिण्डसंज्ञा कृतेति बोध्यम्। जग्रार्द्धपिण्डोऽप्यत्र। [राजनि० ।

जीवाला स्त्री जीवमालाति आ+ला—क। सैंहल्यां लतायां

जीवास्तिकाय पु० अर्हन्मतसिद्धे जीवपदार्थे अर्हच्छब्दे दृश्यम्। जीवशब्दे चात्मप्रायः।

जीविका स्त्री जीव—अ कन् अत इत्त्वम्। १जीवनोपाये आजीवने। २जीवन्तीवृक्षे मेदि०।

जीवित न० जीव—भावे क्त। १जीवने प्राणधारणे "जीवितनाथो भवत्तस्याः" मा० द० "नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम्" "जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः" मनुः। कर्त्तरि क्त। २जीवनयुक्ते त्रि०। प्राङ् मत्वा सत्यमस्यान्तं जीवितास्मीति लज्जिता" रघुः।

जीवितकाल पु० ६त०। आयुषि प्राणधारणसमये अमरः।

जीवितज्ञा स्त्री जीवितस्य जीवनस्य ज्ञा—ज्ञानं यस्याः। नाड्याम्। राजनि०। तस्याश्चलने हि नरस्य जीवनज्ञानात् तथात्वम्।

जीवितेश पु० ६त०। १प्राणनाथे यमे २चन्द्रे ३सूर्य्ये च शब्दरत्ना०। ४जीवातौ हेमच०। ५जीवितेश्वरे त्रि० मेदि०। "राममन्मथशरेण ताड़िता दुःसहेन हृदये निशाचरी। गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा" रघुः। चन्द्रसूर्य्ययोश्च देहमध्यस्थेड़ापिङ्गलानाड्योः स्थितया प्राणसञ्चारणहेतुत्वात् तथात्वम्। "इड़ायां सञ्चरेच्चन्द्रः पिङ्गलायां दिवाकरः" शा० ति० २५ पटले उक्तम्। इड़ाशब्दे ९२०पृ० दृश्यम् इड़ाशब्देऽनुक्तत्वात् प्रसङ्गात् इड़ापिङ्गलयोः स्वरूपादिकमत्रोच्यते "इड़ा वामे तयोर्मध्ये सुषुम्णा पिङ्गलापरे" शा० ति० "या वामसुष्कसंबद्धा सा श्लिष्यति सुषुम्णया। दक्षिणं सुष्कमाश्रित्य धनुर्वक्रा हृदिश्रिता। वामांसजत्वन्तरगा दक्षिणानासिकामियात्"। तथा दक्षिणसुष्कस्था नाड्योर्वामरन्ध्रगा" पदार्थादर्शधृतवाक्यम्। तन्त्रान्तरेऽपि "सुषुम्णाकलितापीड़ा-सुष्कं दक्षिणमाश्रिता। हृद्गता दक्षभागस्य जत्रुमध्यसमाश्रिता। दक्षिणानासिकाद्वारं प्राप्नोति गिरिजात्मजे!। वामसुष्कतमङ्गता तथाप्रा सव्यनासिकामिति" अनयोः स्वरूपमुक्तं योगार्णवे "इड़ा च शङ्खकुन्दाभा तस्याः सव्ये व्यवस्थिता। पिङ्गलाऽसितरक्ताभा दक्षिणं पार्श्वमाश्रितेति" "अनेन पिङ्गलेड़ायोः क्रमेण सूर्य्याचन्द्रमसोः स्थितिरुक्ता भवति" पदार्थादर्शः।

जीविन् त्रि० जीव—णिनि। १प्राणधारके प्राणिमात्रे २जीवनोपाययुक्ते च। "जीविनां दारुणो रोगः कर्म्मभोगः शुभाशुभः; भक्ता वैद्यास्तं निघ्नन्ति हरिभक्तिरसायनात्" ब्र०वै०गणे०ख०। तत्र कालेन जायन्ते मानवा दीर्घजीविनः"। "शक्तः परजने दाता स्वजने दुःखजीविनः" मनुः। "पश्चात् शूद्राः कर्षजीविनश्च" भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनि" मनुः स्त्रियां ङीप् "पुरुषायुषजीविन्यो निरातङ्का निरीतयः। यन्मदीयाः प्रजास्तस्य" रघुः।

जीवेष्टि स्त्री जीवोद्देशिका इष्टिः। वृहस्पतिसवे शब्दार्थचि०

जीवोत्पत्तिवाद पु० जीवस्य सङ्कर्षणाभिधस्योत्पत्तिवादः। पाञ्चरात्रवैष्णवसिद्धान्ते जीवात्मनोद्भवसाधने वादे तत्र हि "ब्रह्मणो वासुदेवाख्याज्जीवः सङ्कर्षणाभिधः। जायते च मनस्तस्मात् प्रद्युम्नाख्यं ततः पुनः। अहङ्कारोऽनिरुद्धाख्यश्चत्वारो विश्वरूपकाः। वासुदेवाराधनाद्धि जायते अस्य मोक्षणमिति"। तदेतन्मतं शा० सू० भा० निराकृतं यथा

"उत्पत्त्यसम्भवात्" सू०।

"येषामप्रकृतिरधिष्ठाता केवलनिमित्तकारणम् ईश्वरोऽभिमतस्तेषां पक्षः प्रत्याख्यातः, येषां पुनः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चोभयात्मकं कारणमीश्वरोऽभिमतस्तेषां पक्षः प्रत्याख्यायते। ननु श्रुतिसमाश्रयणेनाप्येवंरूप एवेश्वरः प्राक् निर्द्धारितः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चेति, श्रुत्यनुसारिणी च स्मृतिः प्रमाणमिति स्थितिः, तत् कस्य हेतोरेष पक्षः प्रत्याचिख्यासित इति। उच्यते। यद्यप्येवंजातीयकोऽंशः समानत्वान्नविसंवादगोचरो भवत्यस्ति त्वंशान्तरं विसंवादस्थानमिति, अतस्तत्प्रत्याख्यानायारम्भः। तत्र भागवता मन्यन्ते भगवानेवैको वासुदेवः निरञ्जनज्ञानस्वरूपः परमार्थतत्त्वं, स चतुर्धाऽऽत्मानं प्रविभज्य प्रतिष्ठितो वासुदेवव्यूहरूपेण सङ्कर्षणव्यूहरूपेण प्रद्युम्नव्यूहरूपेण अनिरुद्धव्यूहरूपेण च वासुदेवो नाम परमात्मोच्यते, सङ्कर्षणो नाम जीवः, प्रद्युम्नो नाम मनः, अनिरुद्धो नामाहङ्कारः, तेषां वासुदेवः परा प्रकृतिः, इतरे सङ्कर्षणादयः कार्य्यं, तमित्थम्भूतं भगवन्तमभिगमनोपादानेज्यास्वाध्याययोगैर्वर्षशतमिष्ट्वा क्षीणक्लेशो भगवन्तमेव प्रतिपद्यत इति। तत्र यत्तावदुच्यते योऽसौ नारायणः परोऽव्यक्तात् प्रसिद्धः परमात्मा

सर्वात्मा स आत्मनाऽऽत्मानमनेकधा व्यूह्यावस्थित इति तन्न निराक्रियते, "स एकधा भवति त्रिधा भवति" इत्यादिश्रुतिभ्यः परमात्मनोऽनेकधा भवस्याधिगतत्वात्। यदपि भगवतोऽभिगमनादिलक्षणमाराधनम् अजस्रमनन्यचित्ततयाऽभिप्रेयते तदपि न प्रतिषिध्यते श्रुतिस्मृत्योरीश्वरप्रणिधानस्य प्रसिद्धत्वात्। यत् पुनरिदमुच्यते वासुदेवात् सङ्कर्षण उत्पद्यते सङ्कर्षणाच्च प्रद्युम्नः, प्रद्युम्नाच्चानिरुद्ध इति। अत्र ब्रूमः, न वासुदेवसंज्ञकात् परमात्मनः सङ्कर्षणसंज्ञस्य जीवस्योत्पत्तिः सम्भवति, अनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गात् उत्पत्तिमत्त्वे हि जीवस्यानित्यत्वादयो दोषाः प्रसज्येरन्, ततश्च नैवास्य भगवत्प्राप्तिर्मोक्षः स्यात्, कारणप्राप्तौ कार्यस्य प्रविलयप्रसङ्गात्। प्रतिषेधिष्यति चाचार्यो जीवस्योत्पत्तिं "नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च" तस्मादसङ्गतैषा कल्पना" भा०।

"न च कर्त्तुः करणम्" सू०।

"इतश्चासङ्गतैषा कल्पना, कस्मान्न हि लोके कर्त्तुर्देवदत्तादेः करणं परश्वाद्युत्पद्यमानं दृश्यते। वर्णयन्ति च भागवताः 'कर्त्तुर्जीवात् सङ्कर्षणसंज्ञकात् करणं मनः प्रद्युम्नसंज्ञकमुत्पद्यते कर्त्तृजाच्च तस्मादनिरुद्धसंज्ञकोऽहङ्कार उत्पद्यते" इति। न चादृष्टान्तमन्तरेणाध्यवसातुं शक्नुमः। न चैवम्भूतां श्रुतिमुपलभामहे" भा०।

"विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः" सू०।

"अथापि स्यान्न चैते सङ्कर्षणादयो जीवादिभावेनाभिप्रेयन्ते किं तर्हि ईश्वरा एवैते सर्वे ज्ञानैश्वर्य्यशक्तिबलवीर्य्यतेजोभिरैश्वर्य्यधर्मैरन्विता अभ्युपगम्यन्ते वासुदेवा एवैते सर्वे निर्दोषा निरधिष्ठाना निरवद्याश्चेति, तस्मान्नायं यथावर्णित उत्पत्त्यसम्भवो दोषः प्राप्नोतीति। अत्रोच्यते, एवमपि तदप्रतिषेध उत्पत्त्यसम्भवस्याप्रतिषेधः प्राप्नोत्येव, अयमुत्पत्त्यसम्भवो दोषः प्रकारान्तरेणेत्यभिप्रायः, कथं यदि तावदयमभिप्रायः परस्परभिन्ना एवैते वासुदेवादयश्चत्वार ईश्वरास्तुल्यधर्माणो नैषामेकात्मकत्वमस्तीति, ततोऽनेकेश्वरकल्पनानर्थक्यम्, एकेनैवेश्वरेणेश्वरकार्य्यसिद्धेः। सिद्धान्तहानिश्च भगवानेको वासुदेवः परमार्थतत्त्वमित्यभ्युपगमात्। अथायमभिप्रायः एकस्यैव भगवत एते चत्वारो व्यूहास्तुल्यधर्माण इति, तथापि तदवस्थ एवोत्पत्त्यसम्भवः। न हि वासुदेवात् सङ्कर्षणस्योत्पत्तिः सम्भवति सङ्कर्षणाच्च प्रद्युम्नस्य, प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धस्य, अतिशयाभावात्। भवितव्यं हि कार्य्यकारणयोरतिशयेन यथा मृद्घटयोः। न ह्यसत्यतिशये कार्य्यं कारणमित्यवकल्पते न च पञ्चरात्रसिद्धान्तिभिर्वासुदेवादिषु एकैकस्मिन् सर्वेषु वा ज्ञानैश्वर्य्यादितारतम्यकृतः कश्चिद्भेदोऽभ्युपगम्यते, वासुदेवा एव हि सर्वे व्यूहा निर्विशेषा इष्यन्ते। न चैते भगवद्व्यूहाश्चतुःसङ्ख्या, ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तस्य समस्तस्यैव जगतो भगवद्व्यूहत्वावगमात्" भा०।

"विप्रतिषेधाच्च" सू०।

"विप्रतिषेधश्चास्मिन् शास्त्रे बहुविध उपलभ्यते गुणगुणित्वकल्पनादिलक्षणः। ज्ञानैश्वर्य्यशक्तिबलवीर्य्यतेजांसि गुणाः आत्मान एवैते भगवन्तो वासुदेवा इत्यादिदर्शनात्। वेदविप्रतिषेधश्च भवति चतुर्षु वेदेषु परं श्रेयोऽलब्ध्वा शाण्डिल्य इदं शास्त्रम् अधिगतवान् इत्यादिवेदनिन्दादर्शनात्, तस्मादसङ्गतैषा कल्पनेति सिद्धम्" भा०

जीवस्य वास्तविकोत्पत्तिनिराकरणेन तस्य भाक्तोत्पत्तिमत्त्वं तत्रैव २ अ०। २ पादे समर्थितं यथा

"चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात्" सू०

"स्तो जीवस्याप्युत्पत्तिप्रलयौ जातो देवदत्तो मृतो देवदत्त इत्येवं जातीयकाल्लौकिकव्यपदेशाज्जातकर्मादिसंस्कारविधानाच्चेति स्यात् कस्यचिद्भ्रान्तिः, तामपनुदामः, न जीवस्योत्पत्तिप्रलयौ स्तः शास्त्रफलसम्बन्धोपपत्तेः। शरीरानुविनाशिनि हि जीवे शरीरान्तरगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थौ विधिप्रतिषेधावनर्थकौ स्याताम्। श्रूयते च "जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियते" इति। ननु लौकिको जन्ममरणव्यपदेशो जीवस्य दर्शितः सत्यं दर्शितः, भाक्तस्त्वेष जीवस्य जन्ममरणव्यपदेशः, किमाश्रयः पुनरयं मुख्यो यदपेक्षया भाक्त इति, उच्यते। चराचरव्यपाश्रयः। स्थावरजङ्गमशरीरविषयौ जन्ममरणशब्दौ, स्थावरजङ्गमानि हि भूतानि जायन्ते च म्रियन्ते च, तस्मात्तद्विषयौ जन्ममरणशब्दौ मुख्यौ सन्तौ तत्स्थे जीवात्मन्युपचर्य्येते तद्भावभावित्वात्। शरीरप्रादुर्भावतिरोभावयोर्हि सतोर्जन्ममरणशब्दौ भवतः नासतोः। नहि शरीरसम्बन्धादन्यत्र जीवो जातो मृतो वा केनचिदुपलक्ष्यते। "स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसम्पद्यमानः स उत्क्रामन् म्रियमाण" इति च शरीरसंयोगवियोगनिमित्तावेव

जन्ममरणशब्दौ दर्शयति। जातकर्मादिविधानमपि देहप्रादुर्भावापेक्षमेव द्रष्टव्यम्, अभावाज्जीवप्रादुर्भावस्य। जीवस्य परस्मादात्मनः उत्पत्तिर्वियदादीनामिवास्ति नास्ति वेत्येतदुत्तरेण सूत्रेण वक्ष्यति। देहाश्रयौ तावज्जीवस्य स्थूलावुत्पत्तिप्रलयौ न स्तः इत्येतदनेन सूत्रेणावोच्यत" भा०।

'नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः" सू०।

"अस्त्यात्मा जीवाख्यः शरीरेन्द्रियपञ्जराध्यक्षः कर्मफलसम्बन्धी, स किं व्योमादिवदुत्पद्यते ब्रह्मण आहोस्विद्ब्रह्मवदेव नोत्पद्यते इति श्रुतिविप्रतिपत्तेर्विशयः कासुचिच्छ्रुतिष्वग्निविस्फुलिङ्गादिनिदर्शनैर्जीवात्मनः परस्मात् ब्रह्मण उत्पत्तिराम्नायते कासुचित्त्वविकृतस्यैव परस्य ब्रह्मणः कार्यप्रवेशेन जीवभावो विज्ञायते न चोत्पत्तिराम्नायत इति। तत्र प्राप्तं तावदुत्पद्यते जीव इति, कुतः प्रतिज्ञानुपरोधात्। (एकस्मिन् विदिते सर्वमिदं विदितम्) इतीयं प्रतिज्ञा सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मप्रभवत्वे सति नोपरुध्येत, तत्त्वान्तरत्वे तु जीवस्य प्रतिज्ञेयमुपरुध्येत। न चाविकृतः परमात्मैव जीव इति शक्यते विज्ञातुं, लक्षणभेदात्। अपहतपाप्मत्वादिधर्मको हि परमात्मा, तद्विपरीतो हि जीवः, विभागाच्चास्य विकारात्मसिद्धिः। यावान् हि आकाशादिः प्रविभक्तः सर्वो विकारः, तस्य चाकाशादेरुत्पत्तिः समधिगता जीवात्मापि पुण्यापुण्यकर्मा सुखदुःखभाक् प्रतिशरीरं विभक्त इति तस्यापि प्रपञ्चोत्पत्त्यवसरे उत्पत्तिर्भवितुमर्हति" भा०।

अपि च "यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः" इति प्राणादेर्भोग्यजातस्य सृष्टिं शिष्ट्वा सर्वे एते आत्मानो व्युच्चरन्तीति भोक्तॄणामात्मनां पृथक् सृष्टिं शास्ति। "यथा सुदीप्तात् पावकात् विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ति स्वरूपास्तथाक्षराद्विविधाः सोम्य! भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति" इति च जीवात्मनामुत्पत्तिप्रलयावुच्येते सरूपवचनात्। जीवात्मानो हि परमात्मना सरूपा भवन्ति चैतन्ययोगात्। न च क्वचिदश्रवणमन्यत्र श्रुतं वारयितुमर्हति श्रुत्यन्तरगतस्यापि अविरुद्धस्याधिकस्यार्थस्य सर्वत्रोपसंहर्त्तव्यत्वात्। प्रवेशश्रुतिरप्येवं सति विकारभावापत्त्यैव व्याख्यातव्या "तदात्मानं स्वयमकुरुत" इत्यादिवत् तस्मादुत्पद्यते जीव इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, नात्मा जीव उत्पद्यत इति कस्मादश्रुतेः, न ह्यस्योत्पत्तिप्रकरणे श्रवणमस्ति भूयस्सु प्रदेशेषु। ननु क्वचिदश्रवणमन्यत्र श्रुतं न वारयतीत्युक्तं, सत्यमुक्तं उत्पत्तिरेव त्वस्य न सम्भवतीति वदामः। कस्मात् नित्यत्वाच्च ताभ्यः। चशब्दादजत्वादिभ्यश्च। नित्यत्वं ह्यस्य श्रुतिभ्योऽधिगम्यते, तथाजत्वमविकारित्वमविकृतस्यैव ब्रह्मणो जीवात्मनावस्थानं ब्रह्मात्मता चेति। न चैवंरूपस्योत्पत्तिरुपपद्यते, ताः काः श्रुतयः "न जीवो म्रियते" "स वा एष महानजः" "आत्माऽजरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म" "न जायते म्रियते वा विपश्चित्" "अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः" "तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" "स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्य" "तत्त्वमसि" "अहं ब्रह्मास्मि" "अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः" इत्येवमाद्या नित्यत्वादिन्यः सत्यो जीवस्योत्पत्तिं प्रतिबध्नन्ति। ननु प्रविभक्तत्वाद्विकारो विकारत्वाच्चोत्पद्यते इत्युक्तं अत्रोच्यते, नास्य प्रविभागः स्वतोऽस्ति, "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा" इति श्रुतेः, बुद्ध्याद्युपाधिनिमित्तं त्वस्य प्रविभागप्रतिभानमाकाशस्येव घटादिसम्बन्धनिमित्तम्। तथा च शास्त्रम् "स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः" इत्येवमादि ब्रह्मण एवाविकृतस्य सतोऽस्यैकानेकबुद्ध्यादिमयत्वं दर्शयति। तन्मयत्वञ्चास्य तद्विविक्तस्वरूपानभिव्यक्त्या तदुपरक्तस्वरूपत्वं स्त्रीमयो जाल्म इत्यादिवद्द्रष्टव्यम्। यदपि क्वचिदस्योत्पत्तिप्रलयश्रवणं तदप्यत एवोपाधिसम्बन्धाद्वेदितव्यम्, उपाध्युत्पत्तौ चास्योत्पत्तिस्तत्प्रलये च प्रलय इति। तथा च दर्शयति "प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति" इति। तथोपाधिप्रलय एवायं नात्मप्रलय इत्येतदपि, अत्रैव "मा भगवान्मोहमापीपदन्न वा अहमिमं विजानामि न प्रेत्य संज्ञास्ति" इति प्रश्नपूर्वकं प्रतिपादयति, "न वा अरे अहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति" इति। प्रतिज्ञानुपरोधोऽप्यविकृतस्यैव ब्रह्मणो जीवभावाभ्युपगमात्। लक्षणभेदोऽप्यनयोरुपाधिनिमित्त एव। अत ऊर्द्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति च प्रकृतस्यैव विज्ञानमयस्यात्मनः सर्वसंसारधर्मप्रत्याख्यानेन परमात्मभावप्रतिपादनात्। यस्माच्चैवोत्पद्यते प्रवि-

लीयते वेति" शारीरकसूत्रभाष्ये शङ्कराचार्य्यः ।

जीवोपाधि पु० ६त० । १स्वप्नसुषुप्तिजाग्रदवस्थासु । तयो हि जीवस्योपाधयः । तत्र सुषुप्तौ बुद्ध्यादिसंस्कारवासितमज्ञानमात्रमुपाधिः । स्वप्ने जाग्रद्वासनामयं लिङ्गशरीरमुपाधिः । जाग्रदवस्थायां सूक्ष्मशरीरसंसृष्टं स्थूलशरीरमुपाधिरिति तत्तदुपाध्युपलक्षितसुषुप्त्यादेरप्युपाधित्वम् । "कार्य्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः" इत्युक्तेः अज्ञानस्य २व्यष्टिशक्तिभेदे च तस्मात्तु समष्ट्यज्ञानकार्य्यत्वात् तदभिप्रायेणैव "मायोपाधिरयं जीवोऽस्त्यविद्योपाधिरीश्वरः" इत्यादौ मायाविद्ययोरभेदेऽपि भेदनिर्देशः ।

जीवोर्णा स्त्री ६त० । जीवतो मेषादेरोमणि "पवित्रमस्मिन् करोति शुक्लं जीवोर्णानाम्" कात्या० श्रौ० ६। २।१६ । "जीवन्मेषरोमनिर्म्मितसूत्रनिर्म्मितम्" कर्कः ।

जीव्या स्त्री जीवाय हिता यत् । १हरीतक्याम् २जीवन्त्यां ३गोक्षुरदुग्धायाञ्च राजनि० ४जीवनोपाये त्रि० जीव्योपायं तु भगवान् मम किञ्चित् करोतु सः" हरिवं० २६३अ० ।

जु रंहसि भ्वा० पर० अक० अनिट् । जवति । अजौषीत् । जुजाव । जवः जवनः । णिचि जावयति ते अजीजवत् त ततः सनि०जिजावयिषति । अस्य परस्मैपदित्वं गतिकर्म्मत्वञ्च निघण्टूक्तम् "जयति जवति" इत्युपक्रमे इत्येते गतिकर्म्माण इत्युक्तेः । वेदे गणव्यत्यासः "दृष्टिं ये विश्वे मरुतो जुनन्ति" ऋ० ५।५८।२ । "येन न पातमपां जुनाम" १।१८६।५ । अयं धातुः ऋ० भाष्ये सौत्र इति माधवः । दीर्घान्तोऽपि । "वातो न जूतः स्तनयद्भि रभ्रैः" ऋ०४।१७।१२ ।

जु गतौ सौ० आत्म० सक० अनिट् । जवते । अजोष्ट । जुजुवे । "यद्धि मनसा जवते तद्वाचा वदति" तैत्ति० स०६।१।७।२ ।

जुग त्यागे भ्वा०पर० सक० सेट् इदित् । जुङ्गति । अजुङ्गीत् जुजुङ्ग । कर्म्मणि इदित्त्वात् जुङ्ग्यते ।

जुगुप्सन न० गुप-निन्दायां स्वार्थे सन्-भावे ल्युट् १निन्दने अमरः । कर्त्तरि युच् । २निन्दाशीले त्रि० ।

जुगुप्सा स्त्री गुप-निन्दायां स्वार्थे सन्-भावे अ टाप् । निन्दायाम् अमरः । सा च वीभत्सरसस्य स्थायिभावः शान्तरसव्यभिचारिभावश्च । यथोक्तं सा० द० "अविरुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः । आस्वादाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायीति सम्मतः । रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा । जुगुप्सा विस्मयश्चेत्थमष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च" रसभेदे स्थायिभावभेदानुक्त्वा "दोषेक्षणादिभिर्गर्हा जुगुप्सा विषयोद्भवा" तां लक्षयित्वा "शृङ्गारवीरयोर्हासो वीरे क्रोधस्तथा मतः । शान्ते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः" देहजुगुप्सा च शौचकार्य्यं यथोक्तं पात० सू० भा० "शौचात् स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः" सू० "स्वाङ्गे जुगुप्सायां शौचमारभमाणः कायावद्यदर्शी कायानभिष्वङ्गी भवति किञ्च परैरसंसर्गः कायस्वभावावलोकी स्वमपि कायं जिहासुर्मृज्जलादिभिराक्षालयन्नपि कायशुद्धिमपश्यन् कथं परकायैरत्यन्तमेवाप्रयतैः संसृज्यते" भा० । देहे जुगुप्सया वैराग्यं भवति । तस्य निन्दनीयत्वे हेतुः विवेकचूडामणावुक्तो यथा "मज्जास्थिमेदःपलरक्तचर्मत्वगाह्वयैर्धातुभिरेभिरन्वितम् । पादोरुवक्षोभुजपृष्ठमस्तकैरङ्गैरुपाङ्गैरुपयुक्तमेतत्" । याज्ञवल्क्येन तु देहसंस्थितिमुपवर्ण्य "इत्येतदस्थिरं वर्ष्म यस्य मोक्षाय कल्पते" इत्युक्तं व्याख्यातं च मिता० "इतीदृशमस्थिरमायाद्यारब्धमेतदशुचिनिधानं वर्ष्मास्थिरमिति यस्य बुद्धिरसौ कृती पण्डितो मोक्षाय समर्थो भवति वैराग्यस्य नित्यानित्यविवेकयोर्मोक्षोपायत्वात् अस्थिमूत्रपुरीषादिप्राचुर्य्यज्ञानस्य वैराग्यहेतुत्वात् अत एव व्यासः "सर्वाशुचिनिधानस्य कृतघ्नस्य विनाशिनः । शरीरकस्यापि कृते मूढाः पापानि कुर्वते । यदि नामास्य कायस्य यदन्तस्तद्बहिर्भवेत् । दण्डमादाय लोकोऽयं शुनः काकांश्च वारयेदिति" । तस्मादीदृशकुत्सितशरीरस्यात्यन्तिकविनिवृत्त्यर्थमात्मोपासने प्रयतितव्यम्" ।

जुगुर्वणि त्रि० गॄ-स्तुतौ यङ्लुकि क्विपि वेदे नि० वन-संभक्तौ इन्-णत्वम् ६त० स्तोतॄणां संभक्तरि । "मन्द्रजिह्वा जुगुर्वणी" ऋ० १।१४२।८ । [तत्रार्थे पु०राजनि०।

जुङ्ग पु०जुगि-अच् । वृद्धदारकवृक्षे अमरः । स्वुल् । जुङ्गक

जुङ्गा स्त्री जुगि-अच् । वृद्धदारकवृक्षे रमानाथः ।

जुटक न० जट-संहतौ अच् संज्ञायां कन् पृषो० । जटायां शब्दर० । [ख्याते शिखाभेदे शब्दर० ।

जुटिका स्त्री जट-संहतौ बा० कुन् पृषो० । (झुँटी)

जुड प्रेरणे चु० उभ०सक०सेट् । जोडयति ते अजूजुडत् त ।

जुड बन्धे (जोड़ादेओया) । तुदा०कुटा०पर० सेट् । जुडति

अजूडीत् जुजोड । घञि जुडः । [घञि जोडः ।

जुड गतौ तु० पर० सक०सेट् । जुडति अजोडीत् । जुजोट ।

जुत दीप्तौ भ्वा० आत्म० अक० सेट् । जोतते अजोतिष्ट । जुजुते । ऌदित् अजुजोतत् ।

जुन गतौ तु० पर०सक०सेट् । जुनति अजोनीत् । जुजोन ।

जुम्बक पु० वरुणे "पृथिवीं त्वचा जुम्बकाय स्वाहा" यजु० २५।९। "जुम्बकाय वरुणाय" वेददी० "प्रत्येव तिष्ठति जुम्बकाय स्वाहेत्यवभृथ उत्तमामाहुतिं जुहोति वरुणो वै जुम्बकः" शत० ब्रा० १२।३।६।५।

जुर्व पु० बधे भ्वा० पर० सक० सेट् । जूर्वति अजूर्वीत् । जूर्त्तः जूर्त्तिः । क्विपि जूः ।

जुल पेषणे चु० उभ०सक०सेट् । जोलयति ते अजूजुलत् त

जुवस त्रि० सौ०जु–बा० असुन् किच्च । वेगवति । "आ नः सोमः सहो जुवो रूपम्" ऋ० ८।६५।१८ ।

जुष तृप्तौ अक०तर्के सक० वा चु०उभ०पक्षे भ्वा० पर०सेट् । जोषयति ते जोषति अजूजुषत् त अजोषीत् ।

जुष हर्षे अक० सेवायां सक० तुदा० आ० सेट् । जुषते अजोषिष्ट जुजुषे जुषमाणः । ईदित् । जुष्टः । जीत् वर्त्तमाने क्त । जुष्टः । "पौलस्त्योऽजुषत शुचं विपन्न-बन्धुः" भट्टिः "यत्र देवासो अजुषन्त विश्वे" यजु० ४।१। "इन्द्र ! जुषस्व प्रवह" अथ० २।५।१। "अजा-मेकाम्–अजोह्येको जुषमाणोऽनुशेते" श्वेताश्वतरोप०। "एषैव बुद्धिर्जुषतां सदात्मनाम्" भा० व०१२५.८६ श्लो० । "सत्त्वं जुषाणाय भवाय देहिनाम्" भाग० ८।५।२२ । "परजुष्टनया त्विह वर्त्तमानः" दीधितिः । आर्षे गणव्य-त्ययात् कर्त्रादित्वम् । "देवा नाम्रदुभानाद्भि हविर्जुषन्ति" भा०व०१२७३। आर्षत्वात् पदव्यत्ययः। "पारिजातगुणान् मर्त्या जुषन्ति यदि नारद ! । देवानां मानुषाणां च न विशेषो भविष्यति" हरिवं० ७२७२ । लेटि जोजिषत् "सुपेशसस्करति जोजिषद्धि" ऋ० २।५५।१ "जुषी प्रीतिसेवनयोः लेट्यडागमः । विकरणः सिप् । इडा-गमश्च" भा० । प्राद्युपसर्गपूर्वकस्य प्रादिद्योत्यतत्तदर्थयुक्ते सेवनादौ ।

जुष्कक पु० जुष–कन् ततः संज्ञायां कन् । यूषे शब्दच० ।

जुष्ट न०जुष–कर्म्मणि क्त ।१उच्छिष्टे । २सेविते त्रि० मेदि० "परजुष्टनयात्विह वर्त्तमानः" दीधितिः। "पुण्यो महाब्रह्म-समूहजुष्टः" भट्टिः । [सेवने म० ।

जुष्य त्रि०जुष-कर्म्मणि क्यप् । १प्रीतौ भावे क्यप् ।२आराध्य

जुहुराण पु० । हुर्च्छ–सनृ–आनच् सनो लुक् छलोपश्च । १चन्द्रे पु०उज्ज्वल० । २कौटिल्यकारिणि त्रि० । "युयो-ध्यस्मज्जुहुराणमेनः" ईश० उ० । "जुहुराणं कुटिल-कारिणम्"भाष्यम् ।

जुहुवान पु० हु–कर्म्मणि कानच् । १अग्नौ २वृक्षे च । सं-क्षिप्तसारे कठिनहृदये इत्युक्तिः रमध्यस्यैव तदर्थता हुर्च्छेस्तद्रूपसिद्धेस्तदर्थतौचित्यात् अतस्तत्र लिपिकर-प्रमादात् जुहुवान इत्यपपाठः जुहुराण इत्येव पाठः समुचितः ।

जुहू स्त्री जुहोत्यनया हु–क्विप् नि० द्वित्वं दीर्घश्च । यज्ञिये स्रुगाख्ये पात्रभेदे सा च पलाशघटिता" "पालाशी जुहूः" कात्या० श्रौ० १।३।३४ । "जुहोत्यनया जुहूः स्रुक् सा च पालाशी पलाशवृक्षकाष्ठनिर्म्मिता" कर्कः । "यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति" श्रुतिः । "पर्णमयी पलाशकाष्ठमयीत्यर्थः"। एषा चानारभ्याधी-ताऽपि प्रकृत्यर्था यथोक्तं ताण्ड्य० ब्रा० ।

"अनारभ्याधीतानां प्रकृतिगामित्वमिति न्यायेन क्रत्वङ्गत्वावगमात् । स च न्यायस्तृतीयाध्याये षष्ठपादस्य प्रथमाधिकरणे पर्णवाक्यमुदाहृत्याभिहितः । "प्रकृतौ विकृतौ वा सादृश्य पर्णत्वस्य विधिः । प्रकृतेरेव वा तुल्याद्वचनादुभयोरसौ । जुहूमाश्रित्य पर्णत्वविधिः प्रकृतिमात्रगः । चोदकेनोभयप्राप्ते विकृतौ विधिनात्र किम्"। अनारभ्य श्रूयते"यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापश्लोकं शृणोतीति" । तत्राव्यभिचरितक्रतुसम्बन्ध-वतीं जुहूमाश्रित्य तद्धेतुः पर्णवृक्षो वाक्येन विधीयते । या जुहूः सा पर्णमयीति वाक्यञ्च प्रकृतिविकृत्योस्तुल्य-मेव भासते उभयत्राश्रयभूताया जुह्वाः सत्त्वात् । तस्मात् प्रकृतिविकृत्योरुभयोरप्ययं विधिरिति प्राप्ते, ब्रूमः किमयं विधिर्विकृतौ चोदकात् पूर्वं प्रवर्त्तते पश्चाद्वा । नाद्यः, आश्रयभूताया जुह्वाः चोदकमन्त-रेणासम्भवात् । द्वितीये तु पर्णत्वमपि जुह्वा सहैव चोदकेनातिदिश्यते, तत्र पुनर्विधिर्वैयर्थ्यादयं विधिः प्रकृतिमात्रगः"। जुहोत्यस्यां दिशि–आधारे क्विप् । २प्राग्देशे प्राङ्मुखतयैव होमकरणात् तस्यास्तथात्वम् ।

जुहूरा(वा)ण पु०जुहूं र(व)णति र(वण–अण् । १अध्वर्यौ । २अग्नौ । ३चन्द्रे विश्वः । [वः । अग्नौ शब्दर० ।

जुहूवत् पु० जुहूपात्रं होमोद्देश्यतयास्त्यस्य मतुप् वा० मस्य

जुहोति स्त्री जु–धात्वर्थनिर्द्देशे श्तिप् । होमभेदे "यजति

जुहोतीनां कोविशेषः" कात्या० श्रौ० १।२।५। इति मन्त्रे यजतिलक्षणमुक्त्वा "उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रदाना जुहोतयः" १।२।७इति लक्षितम्। "उपविष्टेन कर्त्रा होमो येषु त उपविष्टहोमाः स्वाहाकारेण प्रदानं येषु ते स्वाहाकारप्रदानाः ये उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रदानाश्च ते जुहोतयः इत्युच्यन्ते" कर्कः अतोऽस्य पुंस्त्वमेव स्त्रीत्वोक्तिः प्रामादिकी। "क्षरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोतियजतिक्रियाः" मनुः।

जुह्वास्य पु० जुहूरास्यमिवास्य। होमीयवह्नौ। "हव्यवाडो जुह्वास्यः" ऋ० १।१२।६। [जूतः

जू गतौ सौत्र० सक० प० सेट्। जवति अजावीत् जुजाव।

जू स्त्री सौ०जू-गतौ यथायथं कर्त्तृ भावादौ क्विप्।१आकाशे २सरस्वत्यां ३पिशाच्यां च ४जवने गन्तरि त्रि० ५जवयुक्ते त्रि० विश्वः। ६स्वर्गगमने ७गमने च स्त्री मेदि०।

जूट पु०जट—संहतौ अच्–पृषो०।जटासंहतौ बन्धे २जटायाम् शब्दार्थचि०। "जटाजूटसमायुक्तामर्द्धेन्दुकृतशेखराम्" दुर्गाध्यानम्। "भूतेशस्य भुजङ्गवल्लिवलयस्रङ्नद्धजटाजटाः" मालतीमा०। स्वार्थे क तत्रार्थे।

जूत त्रि० सौ०जू–क्त। १गत २प्रेरिते च "...यो ह वा स्तनाल्यभिजूतः" ऋ० ३५।८।८। "अभिजूतः स्तोतृभिराकृष्टः" भा०। २इन्द्रेण चर्षुर्भे श्रुतं मेदव इन्द्रजूतम्" ऋ०१।११८।६। "इन्द्रजूतं इन्द्रेण जूतं दत्तम्" भा०।

जूति स्त्री जु–वेगे भावे क्तिन् सातिहेतीत्यादिना नि०। १वेगे अमरः। "उत स्मास्य पनयन्ति जना जूतिं कृष्टिप्रो अभिभूतिमाशोः" ऋ० ४।३८।६ "मनो जूतिर्जुषता माज्यस्य" यजु०२।१३। "जूतिः जवनेर्गतिकर्मणः" वेददी०। अत्र मनो ज्योतिः इति पाठः प्रामादिकः। मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः" ऐ० उ० "जूतिर्यतस्तो रुजादिदुःखित्वाभावः"२भाष्योक्तार्थे च।

जूतिका स्त्री जूत्या कायति कै–क। कर्पूरभेदे राजनि०।

जूर वयोहानौ अक० वधे सक० दिवा० आत्म० सेट्। जूर्यते अजूरिष्ट। ईदित्। जूर्णः। कोपे च "दुष्प्राविमङ्गाकुलमानसत्वात् सक्रो नरेश्वस्य चिरं जुजूरे" भट्टिः।

जूर्ण पु० जूर–क्त। (उलुखड़) तृणभेदे रत्नमालायां जूर्णाख्येति तत्पर्याये निर्देशात् तस्य तथात्वम्। जूर्णेति आख्या यस्य जूर्णाख्योऽप्यत्र।

जूर्णाह्वय पु० जूर्णमाह्वयते कायडेन स्पर्द्धते आ+ह्वे–वा० श। देवधान्ये (ईशान) हेमच०।

जूर्णि स्त्री ज्वर–रोगे नि०जठ् जूर–वेगे वा नि०।१स्त्रीरोगे २वेगे।३आदित्ये ४देहे ५ब्रह्मणि च संक्षि०उणा०। जूर कोपे नि०। ६क्रोधे निघण्टुः निरुक्ते ६।४।२। "अस्याग्नेरुक्तिरन्या दर्शिता"जूर्णिर्जवतेर्वा द्रवतेर्वा दुनोतेर्वा"तत्र पृषो०। तेन ७वेगयुते ८द्रवयुते ९तापके च। "क्षिप्रा जूर्णिर्न वक्षति" ऋ०१।१२९।८। "जूर्णिर्वेगवती सेना" भा०। १०स्तुतिकुशले च। "ऋतप्सु्र्रा जूर्णिर्होत ऋतूनाम्" ऋ०१।१२७,१०। "जूर्णिः स्तुतिकुशलः" भा०।

जूर्त्ति स्त्री ज्वर–भावे क्तिन् ऊठ्। ज्वरे।

जूर्य त्रि० जूर–कर्त्तरि बा०यत्। १जीर्णे "रयः पुरीव जूर्यः" ऋ० १।१।३। "जूर्यः जीर्णः" भा० २वृद्धे च।

जूष वधे भ्वा० पर०सक०सेट्। जूषति ते अजूषीत् अजूषिष्ट जुजूष स। जूषः।

जूष पुंन० यूष+पृषो०। मुद्गादिक्वाथे भरतः।

जूषण न० जूष–ल्यु। वृक्षभेदे (धाइफुल) शब्दच०।

जॄ व्यक्तौ भ्वा० पर० सक० अनिट्। जरति अजार्षीत्। जजार।

जृभ जृम्भे (हाइतोला) गात्रविक्षेपे च भ्वा० आत्म०अक० सेट् इदित्। जृम्भते अजृम्भिष्ट। जजृम्भे। "आत्मानमाधाय मधुर्जजृम्भे" कुमा० जृम्भा जृम्भः। जृम्भितः। "जृम्भते सकुटरावीना बाला गर्भोऽलसा" सा० द०।

जभ जम्भणे भ्वा० पर० अक० सेट् जभते अजभिष्ट जजभे। ईदित् जब्धः।

जृम्भ पुंन०जृभि–भावे घञ् अर्द्धर्चा०(हाइतोला)गात्रविक्षेपादौ २सर्वस्याशकारके च व्यापारभेदे। भावे घ। तत्रार्थे स्त्री। जृम्भा च श्रमगर्भादिजनितजाड्यकार्यात्रो यथाह सा०द०"आलस्यं श्रमगर्भाद्यैर्जाड्यं जृम्भासितादिकृत्" तत्कारकवायुश्च देवदत्तः। "विजृम्भणे देवदत्तः शुद्धस्फटिकसन्निभः" पदार्थादर्शे योगार्णवः। "जुतोऽत्यन्तजृम्भासु जीवोत्क्षिप्ताङ्गुलिध्वनिः। गुर्वाङ्गपि च कर्त्तव्यमन्यथा ब्रह्महा भवेत्"तिथित०। ३विकाशे ४विस्तारे च पु० शब्दच०। "पीत्वैकं श्वासमनिलः पवनस्तु जाति वेगवान्। आलस्यनिद्रायुक्तस्य स जृम्भा इति कथ्यते" "जृम्भालक्षणं समीरणात्। जृम्भावेगे समुत्पन्ने सोऽमले शयने नरम्। स्थापयेत् तेन निरुध्यात् जृम्भावेगः प्रणश्यति। जृम्भावेगक्षयं याति कटुतैलेन मर्दनात्। भोजनात् स्वादुशोव्यानां तथा ताम्बूलभक्षणात्"वैद्यकम्।

जृम्भक त्रि० जृम्भ–ण्वुल्। १जृम्भाकारके २रुद्रगणभेदे पु०

"पृष्ठतोऽनुययौ यान्तं वरदं वृषभध्वजम्। जृम्भकैर्यक्षरक्षोभिः स्त्रग्विभिः समलङ्कृतैः। यात्यमोघो महायक्षो दक्षिणं पक्षमाश्रितः" भा० व० २३०अ०। जृम्भयति जृम्भि–ण्वुल्। ३कृशाश्वमुनितनये ४तदधिष्ठिते अस्त्रभेदे च "कृशाश्वतनयरूपाण्यस्त्राणि विश्वामित्रेण रामाय दत्तानि तत्कथा रामा० बा० २८अ०।

"संहारान् व्याजहाराय धृतिमान् सुव्रतः शुचिः। सत्यवन्तं सत्यकीर्त्तिं धृष्टं रभसमेव च। प्रतिहारतरं नाम पराङ्मुखमवाङ्मुखम्। लक्ष्यालक्ष्याविमौ चैव दृढनाभसुनाभकौ। दशाक्षशतवक्त्रौ च दशशीर्षशतोदरौ। पद्मनाभौ महानाभौ दुन्दुनाभसुनाभकौ। ज्योतिषं शकुनञ्चैव नैराश्यविमलावुभौ। यौगन्धरविनिद्रौ च दैत्यप्रमथनौ तथा। शुचिबाहुर्महाबाहुर्निष्कलिर्विरुचस्तथा। सार्चिमाली धृतिमाली वृत्तिमान् रुचिरस्तथा। पित्र्यः सौमनसश्चैव विधूतमकरावुभौ। करवीरं रतिश्चैव धनधान्यौ च राघव!। कामरूपं कामरुचिं मोहमावरणं तथा। जृम्भकं सर्पनाथं च पन्थानवरुणौ तथा। कृशाश्वतनयान् राम! भास्वरान् कामरूपिणः। प्रतीच्छ मम भद्रन्ते पात्रभूतोऽसि राघव!। वाढ़मित्येव काकुत्स्थः प्रहृष्टेनान्तरात्मना। दिव्यभास्वरदेहाश्च मूर्त्तिमन्तः सुखप्रदाः। केचिदङ्गारसदृशाः केचिद्धूमोपमास्तथा। चन्द्रार्कसदृशाः केचित् प्रह्वाञ्जलिपुटास्तथा। रामं प्राञ्जलयो भूत्वाऽब्रुवन् मधुरभाषिणः। इमे स्म नरशार्दूल! शाधि किङ्करवाम ते। गम्यतामिति तानाह यथेष्टं रघुनन्दनः। मनसा कार्य्यकालेषु साहाय्यं मे करिष्यथ। अथ ते राममामन्त्र्य कृत्वा चापि प्रदक्षिणम्। एवमस्त्विति काकुत्स्थ सक्त्वा जग्मुर्यथागतम्" २८अ०। स्वार्थे क अत इत्वम्। ४जृम्भायां स्त्री(हाइतोला)सा च इन्द्रवृत्रयोर्युद्धे इन्द्रे वृत्रग्रस्ते देवैः सृष्टा ततः प्रभृति लोकप्राणवानुसंस्था यथाह भा०उ० ८अ० "ततो जग्राह देवेन्द्रं वृत्रो वीरः शतक्रतुम्। अपावृत्याक्षिपद्वक्त्रे शक्रं कोपसमन्वितः। ग्रस्ते वृत्रेण शक्रे तु सम्भ्रान्तास्त्रिदिवेश्वराः; असृजंस्ते महासत्त्वा जृम्भिकां वृत्रनाशिनीम्। विजृम्भमाणस्य ततो वृत्रस्यास्यादपावृतात्। स्वान्यङ्गान्यभिसङ्क्षिप्य निष्क्रान्तो बलनाशनः। ततः प्रभृति लोकस्य जृम्भिका प्राणसंश्रिता"।

जृम्भण न० जृभि–भावे ल्युट्। (हाइतोला) १गात्रवैधिल्यापादके २मुखविकाशकारके च व्यापारभेदे। "मुहुर्मुहुर्जृम्भणतत्पराणि–"अङ्गान्यनङ्गः प्रमदाजनस्य करोति लावण्यरसोत्सुकानि" ऋतुसं० "अष्टकृत्वो दृष्टवांस्तां जृम्भणाख्यां नतु प्रभोः" भाग०१।२०।४२। जृभि–णिच्–ल्यु। २जृम्भणकारिणि ३जृम्भकास्त्रे च "जृम्भणं नाम सोऽप्यस्त्रं जग्राह पुरुषोत्तमः। हरं स जृम्भयामास क्षिप्रकारी महाबलः" हरिवं०१८४ अ०। "जृम्भणं पातनञ्चैव त्वाष्ट्रञ्चापि सुदारुणम्" २३४ अ०।

जम्भिणी स्त्री जृभि–णिनि। एलापर्ण्याम् शब्दच०।

जृम्भित त्रि०जृभि–क्त।१चेष्टिते२प्रवृद्धे च भावे क्त।३जृम्भायां ४स्फुटने हेमच० स्त्रीणां ५करणभेदे न० मेदि०।

जॄ जरायां दिवा० पर० अक० सेट् जीर्य्यति इरित्। अजरत् अजारीत्। जीर्णः। षित्। जरा। घटादि०। जरयति। "या न जीर्य्यति जीर्य्यतः" नीतिमा० जीर्य्यते रत्नम्। जरन्। जजार। जरीता जीर्णः। "जरितृणां सतां भुवः स्तुतये" वामदेव्यगानमन्त्रः।

जॄ जरायां वा चुरा० उभ० पक्षे क्र्यादि०प्वादि० अक० सेट्। घटा०। जरयति ते अजीजरत् त। जृणाति। इरित् अजरत्-अजारीत्।

जेतृ त्रि० जि–तृच्। जयशीले। "जेता नृभिः इन्द्रः पृत्सु" ऋ० १।१७८।३। "जेतारं लोकपालानां स्वमुखैरर्चितेश्वरम्" रघुः। स्त्रियां ङीप्। २विष्णौ पु०। "अनघो विजयो जेता" विष्णुस०। जयत्यतिशेते सर्वभूतानि" इति जेता" भा०।

जेतव्य त्रि०जि–कर्मणि तव्य। जेये "जय्यो यः शक्यते जेतुं जेयो जेतव्यमात्रके" अमरः।

जेत्व त्रि० जि–त्वनिप् वेदे नि० दीर्घस्यापि तुक्। जेतव्ये। "अस्यामाते जयतु जेत्वानि" ऋ०।४७।२६। "जेत्वानि जेतव्यानि" भा०।

जेन्ताक न०स्वेदसेवनार्थं गृहभेदे (भापरान्नओयार घर) तन्निर्मितिप्रकारोऽभिहितस्तरके यथा

"अथ जैन्ताकं चिकीर्षुर्भूमिं परीक्षेत। तत्र पूर्वस्यां दिश्युत्तरस्यां वा गुणवति प्रशस्ते भूमिभागे कृष्णमृत्तिके सुवर्णमृत्तिके वा परीवापपुष्करिण्यादीनां जलाशयानामन्यतमस्य कूले दक्षिणे पश्चिमे वा सूपतीर्थे समसुविभक्तभूमिभागे सप्ताष्टौ वा अरत्नीनुपक्रम्योदकात् प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वाभिमुखतीर्थं कूटागारं कारयेत्। उत्सेधविस्तारतः परमरत्नीः षोड़श समन्तात् सुवृत्तं मृत्-

कस्य सम्यक्समनेकवातायनम्। अस्य कूटागारस्यान्तः समन्ततो भित्तिमरत्निविस्तारोत्सेधां पिण्डिकां कारयेत् कपाटवर्जम्। मध्ये चास्य कूटागारस्य चतुष्किष्कुमात्रपुरुषप्रमाणं मृण्मयं कन्दुसंस्थानं बहुसूक्ष्मच्छिद्रमङ्गारकोष्ठकस्तम्भं सपिधानं कारयेत्। तञ्च खादिराश्वकर्णादीनां वा काष्ठानां पूरयित्वा प्रदीपयेत्। स यदा जानीयात् साधुदग्धानि काष्ठानि गतधूमानि अवतप्तञ्च केवलमग्निना तदग्निगृहं स्वेदयोग्येन चोष्मणा युक्तमिति तत्रैनं पुरुषं वातहराभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं प्रवेशयेत् प्रवेशयंश्चैनमनुशिष्यात्। सौम्य! प्रविश कल्याणायारोग्याय चेति। प्रविश्य चैनां पिण्डिकामधिरुह्य पार्श्वापरपार्श्वाभ्यां यथासुखं शयीथाः न च त्वया स्वेदमूर्च्छापरीतेनापि सता पिण्डिकैषा विमोक्तव्या आ प्राणोच्छ्वासात्। भ्रश्यमाने ह्यतः पिण्डिकावकाशात् द्वारमनधिगच्छन् स्वेदमूर्च्छापरीततया सद्यः प्राणान् जह्याः तस्मात् पिण्डिकामेनां न कथञ्चन मुञ्चेथाः त्वं यदा जानीयाः विगताभिष्यन्दमात्मानं सम्यक्प्रसृतस्वेदपिच्छं सर्वस्रोतोविमुक्तं लघुभूतमपगतविबन्धस्तम्भसुप्तिवेदनागौरवमिति। ततस्तां पिण्डिकामनुसरन् द्वारं प्रपद्येथाः। निष्क्रम्य च न सहसा चक्षुषोः परिपालनार्थं शीतोदकमुपस्पृशेथाः। अपगतसन्तापक्लमस्तु मुहूर्त्तात् सुखोष्णेन वारिणा यथान्यायं परिषिक्तोऽश्नीयाः" अस्य स्वेदार्थकता शब्दकल्पद्रुमे उक्ता चिन्त्या"भूगृहेषु च जेन्ताके उष्णगर्भगृहेषु च। विधूमाङ्गारतप्तेष्वभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम्" इति आधारकभूगृहादिवाहचर्य्यात् गृहभेदस्यैवोपक्रमात्। उपसंहारे च इति जेन्ताकस्वेद इति कीर्त्तनं स्पष्टं तत्परमिति जेन्ताकः स्वेद इति संविसम्पाठोऽनादरः।

जेन्य त्रि॰जि—जन+णिच्—वा बा॰ड्यत्। १जयशीले"अनिर्यन्त्रेषु जेन्यो न विश्पतिः"ऋ॰१।१२८।७।"जेन्यः जयशीलः" भा॰। २उत्पाद्ये च "जनिष्ट हि जेन्यो अग्रे अह्नाम्"ऋ॰५।१।५। "जेन्य उत्पाद्यः" भा॰ ३जेतव्ये च"दुग्धं पयो वृषणा जेन्यावसू"ऋ॰७।७४।२। "जेन्यं वसु धनं ययोः। वेदे पूर्वपददीर्घः। "जेन्यावस्य जेतव्यधनौ"भा॰।"गतं देवेभिर्जेन्यावसू" ऋ॰ ८।८८।७।

जेमन् त्रि॰जि—मनिन्।१जयशीले"उदस्य जेमना भरेद्"ऋ॰ १०।१०६।६। "जेमना जयशीलो औस्थाने याच् छान्दसो दीर्घाभावः। लोके तु जेमा जेमानौ इत्येव। जेतुर्भावः इमनिच् तस्य लोपः। २जेतुर्भावे जये च ३जयसामर्थ्ये पु॰।"जेमा च महिमा च मे"यजु॰ १८।४।

जेमन न॰जिम—भावे ल्युट्। भक्षणे अमरः।

जेय त्रि॰ जि—कर्म्मणि यत्। जेतव्यमात्रे अमरः।
"देवैरजेया निर्ज्जितास्त्वर्जुनेन। तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय!" भा॰ आ॰ १अ॰ "विग्रहः यतन्तु कौन्तेय! जेयः क्षितिपतिस्तदा" भा॰ आश्र॰ ६अ॰।

जेष गतौ भ्वा॰ आत्म॰ सक॰ सेट्। जेषते अजेषिष्ट ऋदित् अजिजेषत् त। "अपां तोकस्य तनयस्य जेषे" ऋ॰ १।१००।११।

जेह यत्ने भ्वा॰ आत्म॰ अक॰ सेट्। जेहते अजेहिष्ट। ऋदित् अजिजेहत् त। "पावकभयो जेहमानम्" ऋ॰ १।११०।५ "जेहमानं प्रयतमानम्" भा॰। निरुक्ते अस्य गतिकर्मतोक्ता "दक्षिणामपरेजेहमानस्य" ऋ॰ १०।३।६। क्वचित् व्याप्त्यर्थताऽपि"सुगेभिर्वैगुभिर्जेहमानं पतन्ति" ऋ॰१।१६३।६। "जेहमानं यत्नदेशं व्याप्नुवत्"भा॰। गत्यर्थकधातोः प्राप्त्यर्थकत्वात् प्राप्त्यर्थतापि। "वे तात्पर्ययत्ना जेहमानाः" ऋ॰१०।१५।८। "जेहमानाः प्राप्ताः" भा॰। [ओदित् जानः।

जै क्षये भ्वा॰ पर॰ अक॰ अनिट्। जयति। अजासीत्।

जैगीषव्य पु॰ जिगीषोरपत्यं गर्गा॰ यञ्। योगविदि मुनिभेदे तत्कथा भा॰ श॰ ५१ अध्याये शा॰ पर्वणि च २३५ अ॰दृश्या।"असितो देवलश्चैव जैगीषव्यश्च तत्त्ववित्"भा॰ शा॰ ११ अ॰। स्त्रियां लोहिता॰ नित्यं ष्फ पित्त्वात् ङीष्। जैगीषव्यायणी।

जैत्र त्रि॰ जेतैव जेतृ+प्रज्ञादि॰ अण्। १जयशीले अमरः। २पारदे पु॰ ३औषधे न॰ राजनि॰। "रणाय जैत्रः प्रदिशन्निव त्वराम्" किरा॰ "शरीरिणा जैत्रशरेण यत्र" माघः। "देवसृष्टभुजालम्बी जैत्रमध्यास्त राघवः" रघुः। ततश्चतुरर्थ्यां कर्णा॰ फञ्। जैत्रायणि जैत्रादूरदेशादौ त्रि॰।

जैत्ररथ त्रि॰ जैत्रो रथोऽस्य। जयशीले हला॰।

जैत्री स्त्री जेतृत्वेन जैत्र+स्वार्थे अण् ङीप्। जयन्तीवृक्षे। शब्दर॰। [दुरालभे च।

जैन पु॰जिन एव, जिनो देवतास्य वा अण्। १अर्हति २अर्हजैपाल पु॰ जयपाल+पृषो॰ जयपालवृक्षे हिक्कपकोषः

जैमिनि पु॰ ऋषिभेदे स च सामवेदे वेदव्यासशिष्यः यथाह भाग॰ १२।६।८। "साम्नां जैमिनये प्राह तथा छन्दो-

गसंहिताम्” स च धर्ममीमांसां प्रणीतवान्। तच्च शास्त्रं द्वादशाध्यायात्मकम्। तत्प्रतिपाद्यविषयाश्चाधिकरणमालायां माधवाचार्य्येण संगृहीता यथा

“धर्मो द्वादशलक्षण्या व्युत्पाद्यस्तत्र लक्षणैः। प्रमाणभेदशेषत्वप्रयुक्तिक्रमसंज्ञकाः। अधिकारोऽतिदेशश्च सामान्येन विशेषतः। ऊहोऽबाधश्च तन्त्रं च प्रसङ्गश्चोदिताः क्रमात्”। “लक्षणान्यध्यायाः। द्वादशानां लक्षणानां समाहारो द्वादशलक्षणी। तादृशस्य द्वादशाध्यायोपेतस्य शास्त्रस्य धर्मो विषयः। प्रमाणादयः प्रसङ्गान्ता द्वादश पदार्थाः क्रमाद्द्वादशानामध्यायानां विषयाः। तत्र प्रथमेऽध्याये विध्यर्थवादादिरूपं धर्मे प्रमाणं निरूपितम्। द्वितीये यागदानादिकर्मभेदः। तृतीये प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाद्यर्थत्वेन तच्छेषत्वम्। चतुर्थे गोदोहनस्य पुरुषार्थत्वप्रयुक्त्यानुष्ठानम् न तु क्रत्वर्थत्वप्रयुक्त्येत्येवमादयः। पञ्चमे क्रमनियतिविधेयत्वादयः। षष्ठे कर्त्तुरधिकारो नान्धादेरित्यादयः। सप्तमे समानमितरच्छ्येनेनेत्यादिप्रत्यक्षवचनेनाग्निहोत्रादिनाम्नानुमितवचनेन च सामान्यतोऽतिदेशः। अष्टमे सौर्य्यं चरुं निर्वपेदित्यत्र निर्वापस्तद्धितेन देवतानिर्देश एकदेवतात्वमौषधद्रव्यकत्वमित्यादिलिङ्गेनाग्नेयपुरोडाशेतिकर्त्तव्यतैव नान्यस्येत्येवमादिर्विशेषतोऽतिदेशः। नवमे प्रकृतावग्नये जुष्टं निर्वपामीति पठिते मन्त्रे विकृतौ सौर्य्यचरावग्निपदपरित्यागेन सूर्य्यपदप्रक्षेपेण च सूर्य्याय त्वा जुष्टं निर्वपामीत्येवमादिरूहः। दशमे कृष्णलेषु चोदकप्राप्तस्यावघातस्य वितुषीकरणासम्भवेन लोप इत्येवमादिर्बाधः। एकादशे बहूनामाग्नेयादीनां प्रधानानां सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेनोपकार इत्यादि तन्त्रम्। द्वादशे प्रधानस्य पशोरुपकारायानुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेन पशुपुरोडाशेऽप्युपकार इत्यादिप्रसङ्गः। पादानामसाधारणं विषयं दर्शयति” “विध्यर्थवादस्तुतयो नाम चेति चतुर्विधम्। प्रथमाध्यायगैः पादैश्चतुर्भिर्मानमीरितम्” “प्रथमे पादे विधिरूपं मानमीरितम्। द्वितीयेऽर्थवादरूपम्। अर्थवादो मन्त्रस्याप्युपलक्षणम्। तृतीये स्मृतिरूपम्। स्मृतिराचारमप्युपलक्षयति। चतुर्थे उद्भिच्चित्रादिनामरूपम्” “उपोद्घातः कर्मभेदमानं तस्यापवादगीः। प्रयोगभेद इत्येते द्वितीयाध्यायपादगाः”।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे आख्यातमेवापूर्वबोधकमपूर्वसद्भाव इत्यादिकः कर्मभेदचिन्तोपयुक्त उपोद्घातो वर्णितः। द्वितीये धातुभेदपुनरुक्त्यादिभिः कर्मभेदः। तृतीये रथन्तरादीनां कर्मभेदप्रामाण्यापवादः। चतुर्थे नित्यकाम्ययोः प्रयोगयोर्भेदः”। “श्रुतिर्लिङ्गं च वाक्यादि विरोधप्रतिपत्तयः। अनारभ्योक्तिबह्वर्थस्वाम्यर्थौ अष्टपादगाः”। “तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे शेषत्वबोधकानां श्रुतिलिङ्गादीनां मध्ये श्रुतिर्विचारिता। द्वितीये लिङ्गम्। तृतीये वाक्यप्रकरणादि। चतुर्थे निवीतोपवीतादिष्वर्थवादत्वविधित्वादिनिर्णयहेतुः श्रुत्यादेः परस्परविरोधसदसद्भावः। पञ्चमे प्रतिपत्तिकर्माणि। षष्ठेऽनारभ्याधीतानि। सप्तमे बहुप्रधानोपकारकप्रयाजादीनि। अष्टमे याजमानानि”। “प्रधानस्य प्रयोक्तृत्वमप्रधानप्रयोक्तृता। फलचिन्ता जघन्याङ्गचिन्तेत्येते चतुर्थगाः”। चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रधानभूतामिक्षा दध्यानयनस्य प्रयोजिकेत्यादिप्रधानप्रयोक्तृत्वं विचारितम्। द्वितीये त्वप्रधानं वत्सापाकरणं शाखाच्छेदे प्रयोजकमित्याद्यप्रधानप्रयोक्तृत्वम्। तृतीये जुहूपर्णमयीत्वादेरपापश्लोकश्रवणादिफलभावाभावचिन्ता। चतुर्थे राजसूयगतजघन्याङ्गाक्षद्यूतादिचिन्ता”। “श्रुत्यादिभिः क्रमस्तस्य विशेषो वृद्ध्यवर्धने। श्रुत्यादेर्बलता चेति पञ्चमाध्यायपादगाः”। “पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे श्रुत्यर्थपाठादिभिः क्रमो निरूपितः। द्वितीये वाजपेयगतेषु सप्तदशसु पशुष्वेकैकधर्मसमापनमित्यादि क्रमविशेषः। तृतीये पञ्चप्रयाजादीनामावृत्तिर्नैकैकस्येत्यादिर्वृद्धिः। अदाभ्यग्रहस्याग्निष्टोमेऽनावृत्तिरित्यादिर्वृद्ध्यभावः। चतुर्थे क्रमनियामकानां श्रुत्यर्थपाठादीनां प्रबलदुर्बलभावः। ‘अधिकारी तस्य धर्माः प्रतिनिध्यर्थलोपने। दीक्षा सत्रं देयवह्नी षष्ठे पादेष्वमी स्थिताः”। षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे कर्माधिकारः कर्त्तुरस्त्यन्धादेर्नास्ति स्त्रिया अस्ति योऽस्ति स च पत्न्या सहेत्येवमादिनाधिकारी निरूपितः। द्वितीये सत्राधिकारिणां प्रत्येकं कृत्स्नं फलम्। दर्शपूर्णमासयोः कालैक्यनियमः। काम्यकर्म समापनीयमित्येवमादयोऽधिकारिधर्मा उक्ताः। तृतीये द्रव्यस्य प्रतिनिधिरस्ति। देवादीनामग्न्यादीनामधिकारिणश्च स नास्तीत्यादिना निरूपणम्। चतुर्थे पदार्थलोपनं विचारितम्। अवदाननाशे सत्याज्येन यजेत। इडाद्यर्धनाशे सति शेषान्नं ग्राह्यमित्यादिकम्। पञ्चमे कालापराधेन चन्द्रोदये सान्नाय्यदुष्ट्यादेः प्रायश्चित्तम्।

ज्योतिष्टोमस्यैकादयो दीक्षाः । द्वादशाहस्य द्वादशदीक्षा इत्यादि निरूपितम् । षष्ठे सत्राधिकारिणस्तुल्यकल्पा एव । सत्रं विप्रस्यैवेत्येवमादिकं चिन्तितम् । सप्तमे पुत्रादिकं न देयम् महाभूमिर्न देयेत्येवमादिदेयविचारः । अष्टमे लौकिकाग्नावुपनयनहोमः, स्थपतीष्टिस्तथैवेत्येवमाद्यग्निविचारः कृतः" । "प्रत्यक्षोक्तातिदेशोऽस्य शेषः सामनिरूपणम् । नामलिङ्गातिदेशौ द्वौ सप्तमाध्यायपादगाः" । "सप्तमाध्यायस्य प्रथमे पादे समानमितरच्छ्येनेनेत्यादि प्रत्यक्षवचनातिदेशः । द्वितीये रथन्तरशब्देन गानमात्राभिधायिना गानस्यैवातिदेशत्वमस्ते तादृशः परोक्षातिदेशस्य शेषो विचारितः । तृतीयेऽग्निहोत्रनामातिदेशः । चतुर्थे निर्वापौषधद्रव्यादिलिङ्गातिदेशः" । "स्पष्टलिङ्गाद्यथास्पष्टात् प्रबलादबलादतः । अतिदेशविशेषाः स्युरष्टमाध्यायपादगाः" । "अष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे स्पष्टेन लिङ्गेनातिदेशविशेषः । तद्यथा सौर्य्यचरावतिदेशकानि निर्वापस्तद्धितेन देवतानिर्देश एकदेवतात्वमौषधद्रव्यत्वमित्यादीनि स्पष्टान्याग्नेयलिङ्गानि । द्वितीये त्वस्पष्टैर्लिङ्गैरतिदेशः । तद्यथा वाजिने हविःसामान्येन लिङ्गेन पयोविध्यन्तोऽतिदिश्यते । तत्र लिङ्गमस्पष्टम् शीघ्रं तद्वद्द्रवत्वपादमात् । तृतीये प्रबलेन लिङ्गेनातिदेशः । तद्यथा आभिचारिकैष्टावाग्नावैष्णवसारस्वतबार्हस्पत्येषु हविःषु त्रित्वेन लिङ्गेन यथाक्रममग्नीषोमीयविध्यन्ते प्राप्ते द्विदेवत्यत्वेन लिङ्गेन प्रबल आग्नावैष्णवे तृतीयस्याग्नीषोमीयस्य विध्यन्तोऽतिदिष्टः । एतच्च द्विदेवत्यत्वम् शब्दोच्चारणमात्रेण सहसा प्रतिभासात् क्रमस्तु विलम्बितप्रतीत्या दुर्बलः चतुर्थे दर्विहोमेष्वतिदेशोऽपोद्यते" ।

"ऊहारम्भोऽथ सामोहो मन्त्रोहस्तत्प्रसङ्गतः । नवमाध्यायपादेषु चतुर्ष्वेते प्रकीर्त्तिताः" । "नवमाध्यायस्य प्रथमे पादे उपोद्घातपूर्वकमूहविचारप्रारम्भः । तत्र प्रयाजादयो धर्मा अपूर्व्वप्रयुक्ताः । अवघातमन्त्रादिष्वविवक्षितं व्रीह्यादिस्वरूपं साधनविशेषत्वमात्रं विवक्षितमित्यादिरुपोद्घातः । सवित्रादिपूषशब्दानां विकृतिषु नास्त्यूहः । अग्निशब्दस्यास्त्यूह इत्यादिकऊहविचारारम्भः । द्वितीये सपरिकरः सामोहः । तृतीये मन्त्रोहः । चतुर्थे मन्त्रोहप्रसङ्गापतितो विचारः" । "द्वारलोपोऽस्य विस्तारः कार्य्यैकत्वं समुच्चयः । ग्रहसामप्रकीर्णानि नञर्थश्चाष्टपादगाः" "दशमाध्यायस्य प्रथमे पादे बाधहेतुर्द्वारलोपो निरूपितः । तद्यथा स्वयंकृता वेदिर्भवतीत्यत्र वेदिनिष्पादनरूपस्य द्वारस्य लोपेन निष्पादकानां खननादीनां बाधः । कृष्णलेषु वितुषीकरणरूपस्य द्वारस्य लोपेनावघातस्य बाधः । द्वितीये संक्षेपेणोक्तस्य द्वारलोपस्य बहुभिरुदाहरणैर्विस्तारः । तृतीये बाधकारणं कार्य्यैकत्वम् । तद्यथा प्रकृतौ गवाश्वादिदक्षिणाया ऋत्विक्परिक्रयः कार्य्यः । तथा विकृतिरूपे भूमाख्यैकाहे धेनुरूपायास्तदेव कार्य्यम् । ततो धेन्वा गवाश्वादि दक्षिणा विकृतौ चोदकप्राप्ता बाध्यते । चतुर्थे नक्षत्रेष्टिविहिता उपहोमाश्चोदकप्राप्तैर्नारिष्टहोमैः सह समुच्चीयन्त इत्यादि समुच्चयः । पञ्चमे षोडशिग्रहः प्रकृतिगामी । स चाग्रयणपात्रादेव ग्रहीतव्य इत्यादिर्बाधप्रसङ्गागतो ग्रहादिविचारः । षष्ठे साम तृचे गेयमित्यादिर्बाध प्रसङ्गागतः सामविचारः । सप्तमे पश्वङ्गेषु हविर्भेदः । गृहमेधीयमपूर्वकर्मेत्यादिर्बाध प्रसङ्गागतः प्रकीर्णविचारः । अष्टमे नानुयाजेष्विति पर्युदासो न सोम इत्यर्थवादो नातिरात्र इति प्रतिषेध इत्यादिर्बाधोपयुक्तो नञर्थविचारः" ।

"उपोद्घातस्तथा तन्त्रावापौ तन्त्रस्य विस्तृतिः । आवापविस्तृतिश्चैकादशाध्यायस्य पादगाः" । "एकादशाध्यायस्य प्रथमे पादे तन्त्रस्योपोद्घातो वर्णितः । द्वितीये तन्त्रावापौ संक्षेपेणोक्तौ । तृतीये तन्त्रमुदाहरणबाहुल्येन प्रपञ्चितम् । चतुर्थे तथैवावापः प्रपञ्चितः" । "प्रसङ्गस्तन्त्रनिर्णीतिः समुच्चयविकल्पने । द्वादशाध्यायपादार्था इति पादार्थसंग्रहः" । "द्वादशाध्यायस्य प्रथमे पादे पशुधर्म्माणां पशुपुरोडाशे प्रसङ्गः सौमिकवेदिस्तरणकालीनकर्मसु प्रसङ्ग इत्यादिविचारः । द्वितीये सवनीयपशोस्तान्त्रिकत्वम् न तु सवनीयपुरोडाशानाम् । विहारतन्त्रिणो न प्रकृतिः अन्वारम्भणीया विकृतिष्वपि स्यात् न तु प्रकृतावेवेत्यादिविचारः । तृतीये त्वव्यासयोः समुच्चयः । आधारगतानृजुत्वायतत्वादीनां समुच्चय इत्यादिकं प्राधान्येन यज्ञोत्तरो विकल्प इत्यादिकं समुच्चयापवादत्वेनानुभयं चिन्तितम् । चतुर्थे ऐन्द्राबार्हस्पत्ययाज्यानुवाक्यायुगलयोर्विकल्प इत्यादिकं प्राधान्येन याज्यानुवाक्ययोः समु-

स्य इत्यादिकं विकल्पापवादत्वेनेत्युभयं चिन्तितम्। तदेवं द्वादशाध्यायगतेषु षष्टिसंख्येषु पादेषु प्रतिपाद्या अर्थाः संगृहीताः। ननु यथोक्तेभ्यः पादार्थेभ्योऽन्येऽप्यर्था बहवस्तत्तत्पादेषु विचार्यन्ते तेषां कथं तत्तत्पादान्तर्भाव इत्याशङ्क्याह" । "उपोद्घातापवादाभ्यां प्रसङ्गानुप्रसङ्गतः। तत्तत्पादगतत्वेन विचारान्तरसुन्नयेत्" "यथोक्तपादप्रतिपाद्यादन्येष्वर्थेषु यथोचितं कश्चिदुपोद्घातः कश्चिदपवादः कश्चित् प्रसङ्गपतितः कश्चिदनुप्रसङ्गपतित इत्येवं पादान्तर्भाव उन्नेयः"। जैमिनिश्च भारतान्तरं चकार तस्य जैमिनिभारतेति संज्ञा तन्नामस्मरणे च वज्रपातभयवारणं यथा "जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायन एव च। पुलस्त्यः पुलहश्चैव पञ्चैते वज्रवारकाः" शब्दकल्पद्रुमधृतपुराणवाक्यात् "मुनेः कल्याणमित्रस्य जैमिनेश्चापि कीर्त्तनात्। विद्युदग्निभयं नास्ति पठिते च गृहोदरे" इत्युक्तेरपि तत्कीर्त्तनस्य विद्युदग्निभयनिवारकता। तत्र इदमर्थे छ। जैमिनीय जैमिनिप्रणीतशास्त्रादौ। "जैमिनीये च वैयासे विरुद्धांशो न कश्चन" सांख्यप्रवचनभाष्यधृतपराशरोपपु०। "जैमिनीयन्यायमाला श्लोकैः संगृह्यते स्फुटम्" माधवः।

जैव त्रि० जीवस्येदम् अण्। १आत्मसम्बन्धिनि २बृहस्पतिसम्बन्धिनि ३तत्क्षेत्रे धनूराशौ मीनराशौ तदधिदेवताके ४पुष्यनक्षत्रे। ५तदीये वारे च "कुतादिचन्द्राः जैवस्य त्रिखाङ्काश्च भगोस्तथा" सू० सि०।

जैवन्तायन पुंस्त्री जीवन्तस्य गोत्रापत्यं वा फञ्। जीवन्तर्षेः गोत्रापत्ये। स च यजुर्वेदप्रचारकवंशान्तर्गतः। यथाह "जैवन्तायनाच्च रैभ्याच्च रैभ्यः" शत० ब्रा० १४।७।३।२६ पक्षे इञ्। जैवन्ति तत्रार्थे स्त्रियां ङीप्।

जैवन्तायनि त्रि० जीवन्तस्यादूरदेशादि कर्णा० चतुरर्थ्यां फिञ्। जीवन्तस्यादूरदेशादौ।

जैवलि पु० जीवलस्य राज्ञोऽपत्यम् इञ्। जीवलनृपापत्ये प्रवाहणे "तं ह प्रवाहणो जैवलिरुवाचानुशिष्टोऽन्विह ते भगवन्! साम" छा० उ०।

जैवातृक पु० जीवयत्यनेन लोकं जीवति वा आतृ—कन्—वृद्धिश्च। १चन्द्रे २कर्पूरे अमरः। ३पुत्रे संक्षिप्तसा०। ४औषधे हेम० ५दीर्घायुष्के त्रि० मेदि०। "जैवातृक! ननु श्रूयते पतिरस्याः मिथिलायां प्रहारवर्मासीत्" दशकु०। [जीवस्यादूरदेशादौ।

जैवि त्रि० जीवस्यादूरदेशादि सुतङ्गमा० चतुरर्थ्याम् इञ्।

जैवेय पुंस्त्री जीवस्य गुरोरपत्यं शुभ्रा० ढक्। जीवस्यापत्ये कचनामके मुनौ। जीवाया मौर्व्याः इदम् स्त्रीत्वात् ढक्। २ज्यासम्बन्धिनि त्रि०।

जैह्माशिनेय पु० जिह्माशिनोऽपत्यं शुभ्रा० ढक् द्वारिङ्गना० नि० टिलोपः। जिह्माशिनोऽपत्ये।

जैह्म्य न० जिह्मस्य भावः ष्यञ्। कौटिल्ये। "जैह्म्यञ्च मैथुनं पुंसि जातिभ्रंशकरं स्मृतम्" मनुः। "निन्द्यभक्षणं जैह्म्यमुत्कर्षे च वचोऽनृतम्। रजस्वलामुखास्वादः सुरापानसमानि तु" याज्ञ०।

जोङ्ग न० जुङ्ग्यते वर्ज्यते जुगि—वर्जने कर्मणि अप् पृषो०। कालीयके गन्धद्रव्यभेदे हारा०।

जोङ्गक न० जुगि—ण्वुल् पृषो०। अगुरुचन्दने अमरः।

जोङ्गट पु० जुगि—अटन् पृषो०। गर्भिण्या अभिलाषे दोहदे (साद) हारा०।

जोटिङ्ग पु० जट— इन् जोटिं गच्छति बा० ड खिच्च। १महादेवे २महाव्रतिनि च त्रिका०। [शि० कौ०।

जोड पु० जुड—बन्धने घञ्। बन्धने। जडिजोडम्

जोन्ताला स्त्री जु—विच् तस्यान्तमालाति आ+ला—क। देवधान्ये हेमच०।

जोष पु० जुष—भावे घञ्। १प्रीतौ २सेवने च "को वां जोष उभयोः" ऋ० १।१२०।१। ३सुखे न० शब्दर०।

जोषण न० जुषी—प्रीतिसेवनयोः भावे ल्युट्। १प्रीतौ २सेवने च। स्वार्थे णिच्—भावे युच्। तत्रार्थे स्त्री "उत्तरे निगमाः यथेष्टं जोषणा श्रुतेः" कात्या०श्रौ०५।१२।१६।

जोषम् अव्य०जुष—बा०अमु। १तूष्णीमित्यर्थे "इति जोषमवस्थितं द्विषः" माघः। २सुखे च अमरः।

जोषा स्त्री जोषयति जुष—णिच्—अच्। १योषिति शब्दर० "चन्द्रेण जुधातोः सप्रत्ययान्तयाऽयं व्युत्पादितः" उज्ज्वलदत्तः। [२योषिति च।

जोषिका स्त्री जु—ष संज्ञायां कन्। १कालिकायां शब्दर०।

जोषित् स्त्री जुष "हृसृरुहियुषिभ्यः" उणा० इति। स्त्रीमात्रे शब्दर०। हलन्तत्वात् वा टाप्। जोषिताऽपि तत्रार्थे शब्दर०।

जोष्टृ त्रि० जुष—तृच् वेदे बा० इड्भावः। सेवके। "उपेनसस्य जोष्टारः" ऋ०४।४१।८। "जोष्टारः सेवकाः" भा०। लोके तु जोषितृ इत्येव।

जौमर न० जुमरेण निर्वृत्तः अण्। १जुमरनन्दिकृते संक्षिप्तसाराख्ये व्याकरणे २तदध्येतरि त्रि०।

जौलायन पु॰ जुनस्यापत्यम् इञ् तत इञन्तत्वात् यूनि फञ्। जुनस्य यूनापत्ये। ततः ऐषुकार्य्या॰ विषयार्थे भक्तल्। जौलायनभक्त तदीयविषये त्रि॰।

जौहव त्रि॰ जुह्वामवदाने योग्यम् जुहू—अण्। जुहूपदार्थेऽवदानयोग्येषु हृदयादिषु "हृदयं जिह्वां क्रोडं सव्यसक्थिपर्वनडकं पार्श्वे यकृद्वृक्कौ गुदमध्यं दक्षिणा श्रोणिरिति जौहवानि" कात्या॰ श्रौ॰ ६।७।६। "जुह्वामवदानयोग्यानि प्रधानयागसाधनानि" कर्कः।

ज्ञ पु॰ ज्ञा—क। १बुधग्रहे "युगे स्वर्य्यज्ञशुक्राणां खचतुष्करदार्णवाः" सू॰सि॰। २पण्डिते "क्रियासु बाह्यान्तरमध्यमासु सम्यक् प्रयुक्तासु न कम्पते ज्ञः" प्रयो॰। ३ब्रह्मणि ४मङ्गलग्रहे च धरणिः। सुपि उपपदे तत्तत्पदार्थज्ञातरि त्रि॰। "आदेशं देशकालज्ञः" रघुः "विधिज्ञो विधिमास्थाय" ति॰ त॰। स्वार्थे क। ज्ञक ज्ञातरि त्रि॰ स्त्रियां वा अत इत्त्वम् ज्ञका ज्ञिका।

ज्ञप मारणे, आलोके, निशाने, तोषणे स्तुतौ च चुरा॰ उभ॰ सक॰ सेट् घटा॰। ज्ञपयति-ते अजिज्ञपत्-त। ज्ञाक्रम इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ ज्ञपपाठश्चुरादिरुभयपदीति मते फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदार्थः इति धातुप्रदीपः। वस्तुतस्तु ज्ञप्तिपदमनेनैव निष्पादितम्। तेन अनिर्दिष्टार्थतया ज्ञप्तिरिह ज्ञानम्। अतएव प्रज्ञौ श ज्ञीप्से इत्यत्र अस्यैव सनन्तस्य निष्पादितेन ज्ञीप्सशब्देन ज्ञातुमिच्छा प्रतिपाद्यते। एवं ज्ञानपर्य्याये "प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतना इत्यमरः" इति दुर्गादासः। ज्ञप ज्ञाने च इति पाणिनिः। अधिकं ज्ञाधातौ वक्ष्यते।

ज्ञपित त्रि॰ ज्ञप—ज्ञाने क्त नि॰ वा इट्। ज्ञाते अमरः। इडभावे। ज्ञप्तोऽप्यत्र।

ज्ञप्ति स्त्री ज्ञप—भावे क्तिन्। १बुद्धौ अमरः २मारणे ३तोषणे ४तीक्ष्णीकरणे ५स्तुतौ च।

ज्ञा बोधे क्र्या॰ पर॰ सक॰ अनिट्। जानाति अज्ञासीत्। जज्ञौ। ज्ञाता ज्ञानं ज्ञातिः ज्ञातः जज्ञिवान्।

अनु+अनुमतौ अनुमतिश्च स्वयंप्रवृत्तस्य निषेधनाभावेन स्वाभिमतत्वज्ञापनेन प्रवर्त्तनम्। "तं देवासो अनुजानन्तु कामम्" तैत्ति॰ ब्रा॰। "अनुप्रवेशे यद्वीर कृतवांस्त्वं ममाप्रियम्। सर्वं तदनुजानामि" भा॰आ॰२।२अ॰।

अप+निह्नवे आत्म॰। "आत्मानमपजानानः शशमात्रोऽनयद्दिनम्" भट्टिः।

अभि+सम्यग्ज्ञाने "भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः" गीता। "अभिज्ञाश्छेदपातानाम्" कुमा॰ अभिज्ञा च आद्यज्ञानम् अनुभवात्मकम्।

प्रति+अभि+पूर्वदृष्टस्य वस्तुनः चक्षुरादिसन्निकर्षजे पूर्वसंस्कारोत्पन्ने स्मृतिभिन्ने ज्ञानभेदे यथा सोऽयं देवदत्तः इत्यादि ज्ञानम्। "तं त्वं प्रत्यभिजानीहि स्वप्ने यं दृष्टवत्यसि" हरिवं॰ १७६ अ॰।

सम्+अभि+प्रत्यभिज्ञाने "इन्द्रसेनां सह भ्राता समभिज्ञाय बाहुकः" भा॰ व॰ ७५ अ॰।

अव+अनादरे हीनत्वेन ज्ञाने च। "अवजानासि मां यस्मात् ततस्ते न भविष्यति" रघुः। "अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते। असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम्" गीता। "वस्तूनि देशांश्च विचेष्टयिष्यन् रामं नृपः संस्मिरमाण एव। तथावजज्ञे" भट्टिः।

आ+सम्यग्ज्ञाने नियोगे च "न हि मनसा ध्यायतः कश्चनाजानाति" शत॰ ब्रा॰ ४।६।७।५। "नियोगश्च निकृष्टस्य भृत्यादेः प्रवर्त्तनम्। स्वार्थे णिच तदर्थे। "आज्ञापय ज्ञातविशेष ! पुंसाम्" कुमा॰। ज्ञा—प्रेरणे चौरादिकस्येदं रूपमित्यन्ये।

उप+आद्यज्ञाने "उप तज्जानीत यथा वयमिहाभ्यसामेति" शत॰ ब्रा॰ ६।२।२।७। "उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यात्" अमरः।

निस्+निर्+निश्चयात्मके ज्ञाने। "विदुहे विद्युत् इतिमस्तु प्रविशति सान्ध्यीयते तां न निर्जानन्ति" ऐत॰ ब्रा॰।

परि+परितो ज्ञाने "इन्द्रो दत्तं परिजानादहीनम्" ऋ॰१॰। १२८।६। "अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः" मनुः।

प्र+प्रकृष्टज्ञाने। "यया धर्ममधर्मञ्च कार्य्यञ्चाकार्य्यमेव च। अयथावत् प्रजानाति" "तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता" गीता।

प्रति+प्रतिज्ञायां साध्यत्वेन पक्षनिर्देशे आत्मकर्त्तव्यत्वेन कथनभेदे च आत्म॰। "साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा" गौत॰सू॰। साध्यवत्त्वेन पक्षनिर्देशः प्रतिज्ञेति तदर्थः। "प्रतिजज्ञे वधं चापि सर्वचत्रस्य भारत !" भा॰व॰११७ अ॰॥ "प्रतिज्ञाय वनवासमिमं गुरोः" रामा॰ २।१८ अ॰। "तस्मै निशाचरैश्वर्य्यं प्रतिजज्ञे रघूत्तमः" रघुः। "कच्चिन्न पाने द्यूते वा क्रीडासु प्रमदासु च। प्रतिजानन्ति पूर्वाह्णे व्ययं व्यसनजं तव" भा॰ स॰ ५अ॰। आर्षत्वात् पर॰।

वि+विशेषेण ज्ञाने "ज्योतिर्वृणीत तमसो विजानन्" ऋ॰ ३।३९।७। "आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः" शत॰ ब्रा॰ १४।७।२।१६। "कथमेतद् विजानीयां त्व-

मादौ मोक्षगामिति" गीता। शिल्पशास्त्रविषयके ज्ञाने च "मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः" अमरः। ज्ञानमात्रे क्षणिकविज्ञानमिति बौद्धाः।

सम्+सम्यग् ज्ञाने संज्ञायां चैतन्ये च आत्म०। संजानानान् परिहरन् रावणानुचरान् बहून्" भट्टिः। "रविस्तु संज्ञापयते लोकान् रश्मिभिरुल्वणैः" भा० शा० ७१२७६७। प्रतिज्ञायाम् आत्म०। "संजानीष्व स्वमीशं" च मुग्धबोधम्। [अजिज्ञपत् त।

ज्ञा ज्ञपधात्वर्थे चुरा० उभ० सक० सेट् घटा०। ज्ञपयति ते

ज्ञा प्रेरणे चुरा० उभ० सक० सेट्। ज्ञापयति ते अजिज्ञपत् त। अस्यैव रूपम् आज्ञापयतीत्यादि। "आज्ञापय ज्ञातविशेष! पुंसाम्" कुमा०।

ज्ञात त्रि० ज्ञा—कर्म्मणि क्त। विदिते "ज्ञाततत्त्वोऽपि "खल्वेकः सन्दिग्धे कार्य्यवस्तुनि" माघः। "ज्ञाताज्ञाताः कुले मम" वायुपु०। भावे क्त। २ज्ञाने न०। यावा० स्वार्थे कन्। ज्ञातक विदितार्थे। [अर्हद्भेदे हेम०।

ज्ञातनन्दन पु० ज्ञातेन ज्ञानेन नन्दति नन्द—ल्यु ३त०।

ज्ञातल त्रि० ज्ञातं ज्ञानं लाति ला—क। ज्ञानयुक्ते तस्यापत्यं शुभ्रा० शतलेत्यत्र ज्ञातलेति पाठान्तरात् ढक्। ज्ञातलेय तदपत्ये पुंस्त्री०। [न्ते अमरः।

ज्ञातसिद्धान्त पु० ज्ञातः सिद्धान्तः तत्त्वार्थो येन। सिद्धा-

ज्ञाति पु० जानाति छिद्रं कुलस्थितिं वा संज्ञायां क्तिच्। ज्ञा—कर्त्तरि करणे वा क्तिच्। १पितरि २पितृवंश्ये सपिण्डसकुल्यसमानोदकसगोत्रजरूपे एकगोत्रोत्पन्ने पितृव्यादौ अमरः। "ज्ञातिभेदो न नः कार्य्यः साक्षी त्वं मम नारद!" हरि० १२६अ०। ज्ञातिश्च चतुर्विधः "सप्तमपुरुषपर्य्यन्तं सपिण्डः। तदूर्द्ध्वपुरुषपर्य्यन्तं कुल्यः। ततश्चतुर्द्दशपुरुषपर्य्यन्तं समानोदकः। जन्मनामस्मृतिपर्य्यन्तमपि समानोदकः। ततः परं सगोत्रजः। ज्ञातिद्रोहे दोषो यथा "यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च। ज्ञातिद्रोहस्य पापस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम्। "भर्त्तृभ्रातृपितृज्ञातिश्वश्रूश्वशुरदेवरैः"। "ज्ञातिश्रैष्ठ्यं सर्वकाममाप्नोति श्राद्धदः सदा" इति च याज्ञ०। "ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः" मनुः। ततः परस्य पुत्रमन्त्रस्य समासे नानुदात्तता।

ज्ञातृ त्रि० ज्ञा-तृन्। १ज्ञानशीले २वेत्तरि च ज्ञातृभावः अण्। ज्ञात्र भावार्थे न० "संविच्च मे ज्ञात्रं च मे" यजु० ८,७। "ज्ञात्रं विज्ञानसामर्थ्यम्" वेददी०।

ज्ञातेय न० ज्ञातेर्भावः कर्म वा ढक्। १ज्ञातित्वे २ज्ञातिकर्म्मणि च। "ज्ञातेयं कुरु सौमित्रे! भयात्त्रायस्व राघवम्" भट्टिः

ज्ञान पु० विषयान् जानाति ज्ञः अनिति अनः कर्म्म०। १जीवे। भावे ल्युट्। २बोधे न०। ३विशेषेण सामान्येन चावबोधे। वेदान्तिमते ४पदार्थग्राहिकायां मनोवृत्तौ, तच्च ज्ञानं नानाविधं यथा ज्ञानं द्विधा वस्तुमात्रद्योतकं निर्विकल्पकम्। सविकल्पन्तु संज्ञादिद्योतकत्वादनेकधा। संकल्पसंशयभ्रान्तिस्मृतिसादृश्यनिश्चयाः। ऊहोऽनध्यवसायश्च तथान्येऽनुभवा अपि"। इत्यादिभेदैर्नानेकविधा भवन्तीत्यर्थः। ५सम्यग्बोधे। न्यायमते ६बुद्धिमात्रे "बुद्धिस्तु द्विविधा मता। अनुभूतिः स्मृतिश्चैव" भाषा० तच्च प्रकारान्तरेण द्विविधं यथा "अप्रमा च प्रमा चेति ज्ञानं द्विविधमुच्यते, तच्छून्ये तन्मतिर्या स्यादप्रमा सा निरूपिता। तत्प्रपञ्चो विपर्य्यासः संशयोऽपि प्रकीर्त्तितः। आद्यो देहे आत्मबुद्धिः शङ्खादौ पीततामतिः। भवेन्निश्चयरूपा सा संशयोऽथ प्रदर्श्यते। किंस्विन्नरो वा स्थाणुर्वेत्यादिबुद्धिस्तु संशयः। तदभावाप्रकारा धीस्तत्प्रकारा तु निश्चयः। स संशयो भवेद्या धीरेकत्राभावभावयोः। साधारणादिधर्मस्य ज्ञानं संशयकारणम्। दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत्। पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधो मतः। प्रत्यक्षे तु विशेषेण विशेषणवता समम्। सन्निकर्षो गुणस्तु स्यादथ त्वनुमितौ गुणः। पक्षे साध्यविशिष्टे च परामर्शो गुणो भवेत्। शक्ये सादृश्यबुद्धिस्तु भवेदुपमितौ गुणः। शाब्दबोधे योग्यतायास्तात्पर्य्यस्याथवा प्रमा। गुणः स्यात्, भ्रमभिन्नन्तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा। अथ वा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्विशेष्यकम्। ज्ञानं यन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते। न तत् प्रमा नाऽप्रमा नापि ज्ञानं यन्निर्विकल्पकम्। प्रकारतादिशून्यं हि सम्बन्धानवगाहि तत्" इति भाषा०। ७बुद्धिवृत्तिनिरोधरूपे योगे "एकत्वं बुद्धिमनसोरिन्द्रियाणाञ्च सर्वशः। आत्मनो व्यापिनस्तात! ज्ञानमेतदनुत्तमम्" इति भा० शा० मोक्षधर्मः। एकत्वं बुद्ध्यादीनामात्मन्यवस्थानम् बुद्धिवृत्तिनिरोध इति यावत्। ८देवताध्यानादौ ९विवेकविज्ञाने शास्त्राचार्य्योपदेशजे परमात्मविषये साक्षान्मोक्षफले १०आत्मनिश्चये तत्त्वज्ञाने वेदान्तिमते ११जीवेश्वरजगद्भेदभ्रमाधिष्ठानभूते नित्यस्वप्रकाशे सच्चिदानन्दरूपाद्वितीये परमार्थसत्ये, चैतन्ये। करणे ल्युट्। १२आत्मानात्मसर्वपदार्थाव-

बोधने विवेकसामर्थ्ये । १२अहंब्रह्मेत्युपासने । तद्योपासनम् "ब्रह्मैवाहं समः शान्तः सच्चिदानन्दलक्षणः । नाहं देहोह्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यते बुधैः । निर्विकारो निराकारो निरवद्योऽहमव्ययः । नाहं देह इत्यादि । निरामयो निराभासो निर्विकल्पोऽहमाततः । नाह-मित्यादि । निर्गुणो निष्क्रियो नित्यो नित्यमुक्तोऽहम-च्युतः। नाहमित्यादि । निर्मलो निश्चलोऽनन्तः शुद्धोऽह-मजरोऽमरः । नाहमित्यादि । वेदान्तशास्त्रोक्तं बोध्यम् । १४सद्युक्तिभ्यामात्मनिश्चये । "अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् । आचार्योपासनं शौचं स्थैर्य्यमात्म-विनिग्रहः । इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् । असक्तिर-नभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु । नित्यञ्च समचित्तत्वमि-ष्टानिष्टोपपत्तिषु । मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभि-चारिणी । विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि । अध्या-त्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् । एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा" इति गीतोक्तार्थेषु१५ज्ञानसा-धनेषु । तच्च सात्त्विकादिभेदात् त्रिविधम् । यथा "सर्व-भूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते । अविभक्तं विभक्तेषु तज्-ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम्" । (सात्त्विकं सर्वसंसारोच्छित्ति-कारणम्) । "पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान् । वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राज-सम् । यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्य्ये सक्तमहैतु-कम् । अतत्त्वार्थवदल्पञ्च तत् तामसमुदाहृतम्" । (राजसं तामसञ्च संसारकारणम्) । आत्मनः श्रवणमननाभ्यां परिनिष्पन्ने प्रमाणजन्यचेतोवृत्त्यभि-व्यक्तसच्चिद्रूपे १६परमात्मज्ञानसाधनशास्त्रादात्मतत्त्वस्याव-गमे आत्मसाक्षात्कारे "लोकवासनया जन्तोः शास्त्र-वासनयापि च । देहवासनया ज्ञानं यथावन्नैव जायते । ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः" "यथादर्शत-लप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि" इति ब्रह्मसाक्षात्काररूप-ज्ञानहेतुरुक्तः। १७सांख्यवेदान्तदर्शविषयेऽवबोधे । मह्तावा-च्यजन्याध्यवसायाकारायां १८बुद्धिवृत्तौ१९स्वस्वरूपस्फुरणे । सांख्यमते गुणपुरुषान्यताख्यातिरूपे २०अध्यवसाये । ज्ञायतेऽनेन । ज्ञा—करणे ल्युट् ।२१वेदे २२शास्त्रादौ च । तत्र प्रत्यक्षज्ञानोत्पत्तिप्रकारो मतभेदेन निरूप्यते । तत्र नैयायिकैः "आत्मा मनसा युज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियं विषयेण तस्मात्प्रत्यक्षम्" इत्युक्त दिशा प्रत्यक्षं जायते । व्याप्तिज्ञानपरामर्शानन्तरमनुमितिर्जायते । इत्तिज्ञानसहकृत-तपदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितौ शाब्दबोधो जायते । गवादौ गोसादृश्यज्ञानेन गोसदृशो गवय इत्यादिना अतिदिष्ट-वाक्यार्थस्य स्मृतौ गवयो गवयशब्दवाच्य इत्यादि रीत्या उप-मितिज्ञानं जायते इत्यङ्गीकृतम् । केचित् बौद्धभेदाः बाह्यार्थाभावेन बुद्धेरेव तत्तदर्थाकारतयावभास इत्यङ्गी-चक्रुः" यथोक्तं सर्वद० स०

"बाह्यं ग्राह्यं नोपपद्यत एव विकल्पानुपपत्तेः । अर्थोज्ञानग्राह्यो भवादुत्पन्नो भवति अनुत्पन्नो वा, न पूर्वः उत्पन्नस्य स्थित्यभावात् नापरः अनुत्पन्नस्यासत्त्वात् । अथ मन्येथाः अतीत एवार्थो ज्ञानग्राह्यः तज्जनकत्वादिति तदपि बालभाषितं वर्त्तमानतावभासविरोधात् इन्द्रिया-देरपि ग्राह्यत्वप्रसङ्गाच्च । किञ्च ग्राह्यः किं परमाणुरूपो-ऽर्थः अवयविरूपो वा । न चरमः कृत्स्नैकदेशविकल्पा-दिना तन्निराकरणात् । न प्रथमः अतीन्द्रियत्वात् षट्केन युगपद्योगस्य बाधकत्वाच्च । यथोक्तम् "षट्केन युगप-द्योगात् परमाणोः षडंशता । तेषामप्येकदेशत्वे पिण्डः-स्यादणुमात्रकः" इति । तस्मात् स्वव्यतिरिक्तग्राह्यविरहात्त-दात्मिका बुद्धिः स्वयमेव स्वात्मरूपप्रकाशिका प्रकाशवदिति सिद्धम् । तदुक्तम् "नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवोऽपरः । ग्राह्यग्राहकवैधुर्यात् स्वयं सैव प्रका-शते" इति । ग्राह्यग्राहकयोरभेदश्चानुमातव्यः यद्वेद्यते येन वेदनेन, तत्ततो न भिद्यते यथा ज्ञानेनात्मा, वेद्यन्ते चैव नीलादयः । भेदे हि सत्यधुना अनेनार्थस्य सम्ब-न्धित्वं न स्यात् तादात्म्यस्य नियमहेतोरभावात् तदुत्पत्ते-रनियामकत्वात् यश्चायं ग्राह्यग्राहकसंवित्तीनां पृथगव-भासः स एकस्मिन्निन्दुमसि द्वित्वावभास इव भ्रमः। अत्रा-प्यनादिरविच्छिन्नप्रवाहा भेदवासनैव निमित्तम् । यथोक्तम् "सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः। भेदश्च भ्रान्तिवि-ज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविवाद्वय" इति। "अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्य्यासितदर्शनैः । ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते" न च रसवीर्य्यविपाकादिसमानमाशामोद-कोपार्जितमोदकानां स्यादिति वेदितव्यं वस्तुतो वेद्यवेद-काकारविधुराया अपि बुद्धेर्व्यवहर्तृपरिज्ञानानुरोधेन विभिन्नग्राह्यग्राहकाकारवत्तया तिमिराद्युपहत-नाक्ष्णां केशेन्द्रनाडीज्ञानाभेदवदनाद्युपप्लववासनासामर्थ्या-द्व्यवस्थोपपत्तेः पर्य्यनुयोगायोगात् । यथोक्तम् "अवेद्य-वेदकाकारा यथा भ्रान्तैर्निरीक्ष्यते । विभक्तलक्षणग्राह्य-

ग्राहकाकारविप्लवा। तथा ह्यतव्यस्येयं केशादिज्ञानभेदवत्। यदा तदा न सङ्कीर्णा ग्राह्यग्राहकलक्षणेति"। तस्माद्बुद्धिरेवानादिवासनावशादनेकाकारावभासत इति" सिद्धम्।"

तदेतन्मतं बौद्धविशेषैर्निराकृतं तदपि तत्रैवोक्तं यथा। "अन्ये तु मन्यन्ते यथोक्तं बाह्यं वस्तुजातं नास्तीति तदयुक्तं प्रमाणाभावात्। न च सहोपलम्भनियमः प्रमाणमिति वक्तव्यं वेद्यवेदकयोरभेदसाधकत्वेनाभिमतस्य तस्याप्रयोजकत्वेन सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वात्। ननु भेदे सहोपलम्भनियमात्मकं साधनं न स्यादिति चेन्न ज्ञानस्यान्तर्मुखतया भेदेन प्रतिभासमानतया एकदेशत्वैककालत्वलक्षणसहत्वनियमासम्भवाच्च नीलाद्यर्थस्य ज्ञानाकारत्वे अहमिति प्रतिभासः स्यात् नत्विदमिति प्रतिपत्तिः प्रत्ययाव्यतिरेकात्। अथोच्यते ज्ञानस्वरूपोऽपि नीलाकारो भ्रान्त्या बहिर्वद्भेदेन प्रतिभासत इति न च तत्राहमुल्लेख इति। यथोक्तम् "परिच्छेदान्तराद्योऽयं भागो बहिरिव स्थितः। ज्ञानस्याभेदिनो भेदप्रतिभासोऽप्युपप्लवः" इति "यदन्तर्ज्ञेयतत्त्वं तद्बहिर्वदवभासत" इति च। तदयुक्तं बाह्यार्थाभावे तदुत्पत्तिरहिततया बहिर्वदित्युपमानोक्तेरयुक्तेः न हि वसुमित्रो वन्ध्यापुत्रवदवभासत इति प्रेक्षावानाचक्षीत। भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वे अभेदप्रतिभासस्य प्रामाण्यं, तत्प्रामाण्ये च भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वमिति परस्पराश्रयप्रसङ्गाच्च। अविसंवादान्नीलतादिकमेव संविदाना बाह्यमेवोपाददते जगत्युपेक्षन्तेऽन्तरमिति व्यवस्थादर्शनाच्च। एवञ्चायमभेदबाधको हेतुर्गोमयपायसीयन्यायवदाभासतां भजेत् अतो बहिर्वदिति वदता बाह्यं ग्राह्यमेवेति भावनीयमिति भवदीय एव बाणो भवन्तं प्रहरेत्।"

"ननु ज्ञानाभिन्नकालस्यार्थस्य बाह्यत्वमनुपपन्नमिति चेत् तदनुपपन्नम् इन्द्रियसन्निकृष्टस्य विषयस्योत्पाद्ये ज्ञाने स्वाकारसमर्पकतया समर्पितेन चाकारेण तस्यार्थस्यानुमेयतोपपत्तेः अतएव पर्य्यनुयोगपरिहारौ समग्राहिषाताम् "भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेत् ग्राह्यतां विदुः। हेतुत्वमेव च व्यक्तेर्ज्ञानाकारार्पणक्षममिति"। तथा च यथा पुष्ट्या भोजनमनुमीयते यथा च भाषया देशः, यथा वा सम्भ्रमेण स्नेहः, तथा ज्ञानाकारेण ज्ञेयमनुमेयम्। तदुक्तम् "अर्थेन घटयत्येनां न हि मुक्त्वार्थरूपताम्। तस्मात् प्रमेयाधिगतेः प्रमाणं मेयरूपतेति"। न हि वित्तिसत्तैव तद्वेदना युक्ता तस्याः सर्वत्राविशेषात् तान्तु सारूप्यमाविशत् सरूपयितु घटयेदिति च। तथा च बाह्यार्थसद्भावे प्रयोगः ये यस्मिन् सत्यपि कादाचित्काः ते सर्वे तदतिरिक्तसापेक्षाः यथा अविवक्षति, अजिगमिषति मयि वचनगमनप्रतिभासा विवक्षुजिगमिषुपुरुषान्तरसन्तानसापेक्षाः तथा च विवादाध्यासिताः प्रवृत्तिप्रत्ययाः सत्यप्यालयविज्ञाने कदाचिदेव नीलाद्युल्लेखना इति। तत्रालयविज्ञानं नामाहमास्पदं विज्ञानं नीलाद्युल्लेखि च प्रवृत्तिविज्ञानम्। यथोक्तम् "तत् स्यादालयविज्ञानं यद्भवेदहमास्पदम्। तत् स्यात् प्रवृत्तिविज्ञानं यन्नीलादिकमुल्लिखेदिति"। तस्मादालयविज्ञानसन्तानातिरिक्तः कादाचित्कः प्रवृत्तिविज्ञानहेतुर्बाह्योऽर्थो ग्राह्य एव न वासनापरिपाकप्रत्ययः कादाचित्कत्वात् कदाचिदुत्पाद इति वेदितव्यम्।"

वेदान्तिमते। "बुद्धितत्स्थचिदाभासौ द्वावेतौ व्याप्नुतो घटम्। तत्राज्ञानं धिया नश्येदाभासात्तु घटः स्फुरेत्" इत्युक्तरीत्या प्रत्यक्षस्थले इन्द्रियादिप्रणाल्या अन्तःकरणस्य विषयदेशगत्या तदाकारेण परिणामरूपवृत्तौ सत्यां विषयगताज्ञाननाशे अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्येन विषयस्फुरणरूपं पौरुषेयज्ञानं जायते। इतिरूपज्ञानन्तु मनोधर्म इति भेदः। यथोक्तं वेदा० प० १परिच्छेदे "यथा तडागोदकं छिद्रान्निर्गत्य कुल्यात्मना केदारान् प्रविश्य तद्वदेव चतुष्कोणाद्याकारं भवति तथा तैजसमन्तःकरणमपि चक्षुरादिद्वारा घटादिविषयाकारेण परिणमते। स एव परिणामो वृत्तिरित्युच्यते। अनुमित्यादिस्थले तु अन्तःकरणस्य न वह्न्यादिदेशगमनं वह्न्यादेश्चक्षुराद्यसन्निकर्षात् तथा चायं घट इत्यादिप्रत्यक्षस्थले घटादेस्तदाकारवृत्तेश्च बहिरेकत्र देशे समवस्थानात् तदुभयावच्छिन्नं चैतन्यमेकमेव विभाजकयोरप्यन्तःकरणवृत्तिघटादिविषययोरेकदेशस्थितत्वेन भेदाजनकत्वात्।"

प्रत्यक्षेऽन्तःकरणवृत्तेः फलभेदस्तत्रैव ७परि० दर्शितो यथा

"सा चान्तःकरणवृत्तिरावरणाभिभवार्थेत्येकं मतम्। तथाहि अविद्योपहितचैतन्यस्य जीवत्वपक्षे घटाद्यधिष्ठानचैतन्यस्य जीवरूपतया जीवस्य सर्वदा घटादिभानप्रसक्तौ घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यावरकमज्ञानं मूलाविद्यापरतन्त्रमवस्थापदवाच्यमभ्युपगन्तव्यम्। एवं सति न सर्वदा घटादेर्भानप्रसङ्गः अनावृतचैतन्यसम्बन्धस्यैव भानप्रयोजकत्वात्। तस्य चावरणस्य सदातनत्वे कदाचिदपि

घटभानं न स्यादिति तद्भङ्गे वक्तव्ये तद्भङ्गजनकं न चैतन्यमात्रं तद्भासकस्य तदनिवर्तकत्वात् नापि वृत्त्युप-हितचैतन्यं परोक्षस्थलेऽपि तद्भिवृत्त्यापत्तेरिति परोक्ष-व्यावृत्तवृत्तिविशेषस्य तदुपहितचैतन्यस्य वा आवरण-भङ्गकत्वमित्यावरणाभिभवार्था वृत्तिरुच्यते। सम्बन्धार्थी वृत्तिरित्यपरं मतम्। तत्राविद्योपाधिकोजीवोऽपरि-च्छिन्नः स च घटादिप्रदेशे विद्यमानोऽपि घटाद्याकारा-परोक्षवृत्तिविरहदशायां न घटादिकमवभासयति घटा-दिना समं सम्बन्धाभावात् तत्तदाकारवृत्तिदशायां तु भासयति तदा सम्बन्धसत्त्वात्। ननु अविद्योपाधिकस्य जीवस्यापरिच्छिन्नस्य स्वतएव समस्तवस्तुसम्बद्धस्य वृत्ति-विरहदशायां सम्बन्धाभावाभिधानमसङ्गतम्, असङ्गतत्व इष्ट्या सम्बन्धाभावाभिधाने च वृत्त्यनन्तरमपि सम्बन्धो न स्यादिति चेत् उच्यते न हि वृत्तिविरहदशायां जीवस्य घटादिना सह सम्बन्धसामान्यं निषेधामः किन्तर्हि घटादिभानप्रयोजकं सम्बन्धविशेषम्। स च सम्बन्धविशेषो विषयस्य जीवचैतन्यस्य च व्यङ्ग्यव्यञ्जकता लक्षणः कादाचित्कस्तत्तदाकारवृत्तिनिबन्धनः। तथा हि तैजसमन्तःकरणं स्वच्छद्रव्यत्वात् स्वतएव जीवचैतन्याभि-व्यञ्जनसमर्थं, घटादिकन्तु न तथा अस्वच्छद्रव्यत्वात्। स्वाकारवृत्तिसंयोगदशायान्तु वृत्त्यभिभूतजाड्यधर्मकतया वृत्त्युत्पादितचैतन्याभिव्यञ्जनयोग्यताश्रयतया च वृत्त्यु-दयानन्तरं चैतन्यमभिव्यनक्ति। तदुक्तं विवरणे "अन्तः-करणं हि स्वस्मिन्निव स्वसंसर्गिण्यपि घटादौ चैतन्या-भिव्यक्तियोग्यतामापादयतीति"। दृष्टञ्चास्वच्छद्रव्यस्यापि स्वच्छद्रव्यसम्बन्धदशायां प्रतिबिम्बग्राहित्वं यथा कुड्यादे-र्जलादिसंयोगदशायां मुखादिप्रतिबिम्बग्राहिता। घटा-देरभिव्यञ्जकत्वञ्च तत्प्रतिबिम्बग्राहित्वं चैतन्यस्याभिव्यक्त-त्वञ्च तत्र प्रतिबिम्बितत्वम्। एवंविधाभिव्यञ्जकत्वसिद्ध्य-र्थमेतद्वृत्तेरपरोक्षस्थले बहिर्निर्गमनाङ्गीकारः। परोक्ष-स्थले तु वह्न्यादेर्वृत्तिसंयोगाभावेन चैतन्यानभिव्यञ्जक-तया नापरोक्षत्वम्।"

सांख्यादिमते अर्थाकारेण परिणताया बुद्धिवृत्तेश्चेतने प्रतिबिम्बनात् विषयप्रकाशरूपं ज्ञानम्। तत्र पौरुषेय-बोधे वृत्तिः करणं, वृत्तिरूपज्ञाने च इन्द्रियादिकरणमिति भेदः। यथोक्तं सां॰प्र॰सू॰ भाष्ययोः।

"द्वयोरेकतरस्य वाप्यसन्निकृष्टार्थपरिच्छित्तिः प्रमा तत्सा-धकतमं यत् तत् त्रिविधं प्रमाणम्।" सू॰ "असन्निकृष्टः प्रमातर्यनारूढोऽनधिगत इति यावत्। एवंभूतस्यार्थस्य वस्तुनः परिच्छित्तिरवधारणं प्रमा सा च द्वयोर्बुद्धिपुरु-षयोरुभयोरेव धर्मो भवतु। किं वैकतरमात्रस्योभयथैव तस्याः प्रमायाः यत् साधकतमं फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणं तत्प्रमाणं तच्च त्रिविधं वक्ष्यमाणरूपेणेत्यर्थः। स्मृतिव्या-वर्तनायानधिगतेति। भ्रमव्यावर्तनाय वस्त्विति। संशय-व्यावर्त्तनाय त्ववधारणमिति। अत्र यदि प्रमारूपं फलं पुरुषनिष्ठमात्रमुच्यते तदा बुद्धिवृत्तिरेव प्रमाणम्। यदि च बुद्धिनिष्ठमात्रमुच्यते तदा तूक्तेन्द्रियसन्निकर्षादिरेव प्रमाणम्। पुरुषस्तु प्रमासाक्ष्येव न प्रमातेति। यदि च पौरुषेयबोधो बुद्धिवृत्तिश्चोभयमपि प्रमोच्यते तदा तूक्त-मुभयमेव प्रमाभेदेन प्रमाणं भवति। चक्षुरादिषु तु प्रमाणव्यवहारः परम्परयैव सर्वथेति भावः। पातञ्जल-भाष्ये तु व्यासदेवैः पुरुषनिष्ठो बोधः प्रमेत्युक्तः पुरुषा-र्थमेव करणानां प्रवृत्त्या फलस्य पुरुषनिष्ठताया एवौ-चित्यात्। अतोऽत्रापि स एव मुख्यः सिद्धान्तः। न च पुरुषबोधस्वरूपस्य नित्यतया कथं फलत्वमिति वाच्यम् बोधस्य नित्यत्वेऽप्यर्थोपरागस्यैव फलत्वादिति। अत्रेयं प्रक्रिया। इन्द्रियप्रणालिकयार्थसन्निकर्षेण लिङ्ग-ज्ञानादिना वादौ बुद्धेरर्थाकारा वृत्तिर्जायते तत्र चेन्द्रि-यसन्निकर्षजा प्रत्यक्षा वृत्तिरिन्द्रियाणिशक्त्यन्वितानि नय-नादिगतपित्तादिदोषैः पित्ताद्याकारवृत्त्युदयादिति विशेषः। सा च वृत्तिरर्थोपरक्ता प्रतिबिम्बरूपेण पुरुषारूढा सती भासते पुरुषस्यापरिणामितया बुद्धिवत् स्वतोऽर्थाकारत्वा-सम्भवात्। अर्थाकारतया एव चार्थग्रहणत्वात् अन्यस्य दुर्वचत्वादिति। तदेतद्वक्ष्यति "कुसुमवच्च मणिः" जपा-स्फटिकयोरिव नोपरागः किन्त्वभिमान इति। योगसूत्रं च "वृत्तिसारूप्यमितरत्रेति"। स्मृतिरपि।"तस्मिंश्चिद्दर्पणे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः। इमास्ताः प्रतिबिम्बन्ति सरसीव तटद्रुमाः" इति। योगभाष्यञ्च "बुद्धेः प्रति-संवेदी पुरुष" इति प्रतिध्वनिवत् प्रतिसंवेदः संवेदन-प्रतिबिम्बस्तस्याश्रय इत्यर्थः। एतेन पुरुषाणां कूट-स्थविभुचिद्रूपत्वेऽपि न सर्वदा सर्वभासनप्रसङ्गः असङ्गतस्य स्वतोऽर्थाकारत्वाभावात्। अर्थाकारतां विना च संयोगमात्रेणार्थग्रहणस्यातीन्द्रियादिस्थले बुद्ध्यावदृष्टत्वादिति। पुरुषे च स्वस्वबुद्धिवृत्तीनामेव प्रतिबिम्बार्पणसामर्थ्यमिति फलबलात् कल्प्यते। यथा रूपवतामेव जलादिषु प्रतिबिम्बनसामर्थ्यं नेतरस्येति।

रूपत्वं च न सामान्यतः प्रतिविम्बप्रयोजकं शब्दस्यापि प्रतिध्वनिरूपप्रतिविम्बदर्शनात्। न च शब्दजन्यं शब्दान्तरमेव प्रतिध्वनिरिति वाच्यं स्फटिकलौहित्यादेरपि जपासन्निकर्षजन्यतापत्त्या प्रतिविम्बमिथ्यात्वसिद्धान्तक्षतेरिति। प्रतिविम्बस्य बुद्धेरेव परिणामविशेषो विम्बाकारो जलादिगत इति मन्तव्यम्। केचित्तु वृत्तौ प्रतिविम्बितं सदेव चैतन्यं वृत्तिं प्रकाशयति तथा वृत्तिगतप्रतिविम्ब एव वृत्तौ चैतन्यविषयता न तु चैतन्ये वृत्तिप्रतिविम्बोऽस्तीत्याहुः। तदसत् उपदर्शितशास्त्रविरोधेन केवलतर्कस्याप्रयोजकत्वात् विनिगमनाविरहेण वृत्तिचैतन्ययोरन्योन्यविषयताख्यसम्बन्धरूपतयान्योन्यस्मिन्नन्योन्यप्रतिविम्बसिद्धेश्च। बाह्यस्थलेऽर्थाकारताया एव विषयतारूपत्वसिद्ध्याऽन्तरेऽपि तत्तदर्थाकारताया एव विषयतात्वौचित्याच्चेति। ये तु तार्किका ज्ञानस्य विषयतां नेच्छन्ति तन्मते ज्ञानव्यक्तीनामनुगमकधर्माभावेन घटविषयकं पटविषयकं ज्ञानमित्याद्यनुगतव्यवहारानुपपत्तिः। केचित्तु तार्किका अनयैवानुपपत्त्या विषयतामतिरिक्तपदार्थमाहुः। तदप्यसत् अनुभूयमानानामर्थाकारतां विहाय विषयतान्तरकल्पने गौरवादिति। ननु तथापि स्वस्वोपाधिवृत्तिरूपैव वृत्तिचैतन्ययोरन्योन्यविषयतास्तु स्वोपाधिवृत्तित्वेनैवानुगमादलमाकाराख्यप्रतिविम्बद्वयेनेति चेन्न प्रतिविम्बं विना स्वत्वस्यापि दुर्वचत्वात्। स्वत्वं हि स्वभुक्तवृत्तिवासनावत्त्वम्। भोगश्च ज्ञानम्। तथा च विषयतालक्षणस्य विषयसामग्रीघटितत्वेनात्माश्रयः। तस्माच्चैतन्यचैतन्ययोरन्योन्यविषयतारूपोऽन्योन्यस्मिन्नन्योन्यप्रतिविम्बः सिद्धः। अधिकन्तु योगवार्त्तिके द्रष्टव्यमिति दिक्। अत्रायं प्रमात्रादिविभागः। ‘प्रमाता चेतनः शुद्धः प्रमाणं वृत्तिरेव नः। प्रमार्थाकारवृत्तीनां चेतने प्रतिविम्बनम्। प्रतिविम्बितवृत्तीनां विषयो मेय उच्यते। साक्षाद्दर्शनरूपं च साक्षित्वं वक्ष्यति स्वयम्। अतः स्यात् कारणाभावाद्वृत्तेः साक्ष्येव चेतनः। विषयादेः सर्वसाक्षित्वं गौणं लिङ्गाद्यभावतः।’’ ‘‘ज्ञानमस्ति समस्तस्य जन्तोर्विषयगोचरे’’ देवीमा०। “कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रजायते”वेदा०।२४परब्रह्मणि च ‘‘सत्यं ज्ञानमानन्दं ब्रह्म”श्रुतिः। २५विष्णौ “सर्वज्ञः ज्ञानमुत्तमम्”विष्णु स०।

ज्ञानकृत त्रि० ज्ञानेन कृतम्। बुद्धिपूर्वकृते तत्र पापस्य बुद्धिपूर्वकृतत्वे विशेषः प्रा० त० उक्तो यथा ‘‘गोवधस्य बुद्धिपूर्वकत्वं तदा भवति यदि गां ज्ञात्वा एनां हन्मीतीच्छया हन्ति तदा कामनाद्वारैव ज्ञानस्य प्रवृत्त्यङ्गत्वात्” ‘‘इत्यस्य गवयादिभ्रमेण यो गोवधस्तत्र गोवधस्य न ज्ञानकृतत्वम् गोत्वेनाज्ञानात् यदि गोत्वेन ज्ञानञ्चान्योद्देशेन क्षिप्तनाराचादिना गां हन्ति तदापि न ज्ञानकृतत्वं तद्विषयत्वेनेच्छारूपद्वाराभावात्”।

ज्ञानगम्य पु० ज्ञानेनैव गम्यः न कर्मणा न वा ज्ञानकर्मभ्याम्। ज्ञानमात्रगम्ये परमेश्वरे। ‘‘उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः’’ विष्णुस०।

ज्ञानचक्षुस् पु० ज्ञानं ज्ञानसाधनं वेदादिशास्त्रं चक्षुरिवास्य। शास्त्रावबोधेन सर्वार्थप्रकाशयुक्ते कर्म०। विदुषि२शास्त्ररूपे नेत्रे च “सर्वं तु समवेक्ष्येदं निखिलं ज्ञानचक्षुषा”मनुः।

ज्ञानदग्धदेह पु० ज्ञानेनैव दग्धो देहोऽस्य। चतुर्थाश्रमिभिक्षौ तस्य ज्ञानेनैव जीवतोऽपि दग्धदेहत्वात् मृतस्य न दाहान्तरं कार्य्यं यथोक्तं शौनकेन ‘‘सर्वसङ्गनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च। न तस्य दहनं कार्य्यं नैव पिण्डोदकक्रिया। निदध्यात् प्रणवेनैव विले भिक्षोः कलेवरम्। प्रोक्षणं खननञ्चापि सर्वं तेनैव कारयेत्’’। [त्रिका०।

ज्ञानदर्पण पु० ज्ञानं दर्पण इवास्य। पूर्वजने मञ्जुघोषे

ज्ञानद त्रि० ज्ञानं ददाति दा—क। १गुरौ २उपदेष्टरि च ३सरस्वत्यां स्त्री।

ज्ञानदातृ त्रि० ज्ञानस्य दाता। उपदेष्टरि गुरौ “पितुर्दशगुणा माता गौरवेणेति निश्चितम्। मातुः शतगुणः पूज्यो ज्ञानदाता गुरुः प्रभो!”तन्त्र०। २ज्ञानस्य दायकमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

ज्ञाननिष्ठ त्रि०ज्ञाने निष्ठाऽस्य। ज्ञानसाधनयुते तत्त्वविदुषि।

ज्ञानपति पु० ६त०। ज्ञानस्योपदेष्टृत्वात् स्वामिनि गुरौ २परमेश्वरे च। ततः अश्वप०। अपत्यादौ अण्। ज्ञानपत तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप्।

ज्ञानपावन न० ज्ञानमिव पावनम्। तीर्थभेदे ‘ततो गच्छेत राजेन्द्र! ज्ञानपावनमुत्तमम्। अग्निष्टोममवाप्नोति मुनिलोकञ्च गच्छति’’ भा० व० ८४ अ०।

ज्ञानमय पु० ज्ञान+मयट्।१परमेश्वरे परब्रह्मणि २शिवे च।

ज्ञानमुद्रा स्त्री‘‘तर्ज्जन्यङ्गुष्ठकौ सक्तावग्रतो विन्यसेद्धृदि। वामहस्ताम्बुजं वामजानुमूर्द्धनि विन्यसेत्। ज्ञानमुद्रा भवेदेषा रामचन्द्रस्य प्रेयसी” तन्त्रसारोक्ते रामार्चनाङ्गे मुद्राभेदे।

ज्ञानयज्ञ पु० ज्ञानं यज्ञ इवास्य। तत्त्वज्ञे। "ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति" इति वाक्येन तत्त्वज्ञानस्य यज्ञरूपत्वमुक्तम्। अस्यार्थः। अपरे कर्मयोगिनो विलक्षणा संन्यासिनः ब्रह्म तत्पदार्थः अग्निरिव होमाधारत्वात् तस्मिन् यज्ञं प्रत्यगात्मानं त्वंपदार्थं यज्ञेनात्मनैव उपजुह्वति त्वंपदार्थाभेदेनैव तत्स्वरूपतया पश्यन्तीत्यर्थः। "महापापवतां नृणां ज्ञानयज्ञो न रोचते। प्रत्युत ज्ञानयज्ञे तु प्रद्वेषो जायते स्वतः" शब्दार्थचि० धृतवाक्यम्।

ज्ञानयोग पु० युज्यते ब्रह्मणाऽनेन युज—करणे घञ् ज्ञानमेव योगः। ब्रह्मप्राप्तिसाधने ज्ञानार्थनिष्ठाभेदे। "लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ!। ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्" गीता।

ज्ञानलक्षणा स्त्री ज्ञानं ज्ञानभेदो लक्षणं स्वरूपं यस्याः। न्यायमते अलौकिकप्रत्यक्षसाधने सन्निकर्षभेदे उपनयशब्दे १२१५ पृ० विवृतिः। मथुरानाथेन तु अन्यथैव सामान्यलक्षणाज्ञानलक्षणयोर्भेदो दर्शितः यथा

"न च सामान्यप्रकारकज्ञानस्यैव सामान्यलक्षणात्वे ज्ञानलक्षणासामान्यलक्षणयोः कार्य्यकारणभावे को भेदः इति वाच्यं कारणतावच्छेदकभेदेन कार्य्यतावच्छेदकभेदेन च भेदात्। सामान्यलक्षणायाः कार्य्यकारणभावस्तु तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारिताशालिज्ञानत्वेन, स्वरूपतस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारिताकतत्सम्बन्धावच्छिन्नघटत्वाद्याश्रयताशालिमुख्यविशेष्यकप्रत्यक्षत्वेन, यावत्त्वस्य कार्य्यतावच्छेदकाघटकत्वेऽपि विनिगमनाविरहेण सकलघटभानम्। समवायसम्बन्धेन घटत्वप्रकारकज्ञानानन्तरं कालिकादिसम्बन्धेन घटत्वादिप्रकारकनिखिलघटविषयकप्रत्यक्षस्य समवायसम्बन्धेन घटत्वप्रकारिता घटत्ववतः कालादेः प्रत्यक्षस्य च वारणाय सम्बन्धान्तर्भावः। घटत्वादिप्रकारकज्ञानं विनापि द्रव्यत्वादिसामान्यलक्षणया जायमाने द्रव्यत्वादिप्रकारकघटादिमुख्यविशेष्यकप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय कार्य्यतावच्छेदके घटत्वादिप्रकारिताकेति। प्रकारित्वञ्चालौकिकं ग्राह्यं तेन घटत्वादिप्रकारकज्ञानं विनापि द्रव्यत्वादिविशिष्टबुद्ध्यात्मकघटत्वादिनिर्विकल्पकोत्तरं द्रव्यत्वसामान्यलक्षणया जायमाने यावद्घटविशेष्यकप्रत्यक्षेऽलौकिकसन्निकर्षमर्य्यादया घटत्वप्रकारके न व्यभिचारः। न च तथापि कालिकादिसम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकबुद्ध्यात्मकगवादिविशेष्यकसमवायसंसर्गकद्रव्यत्वप्रकारकस्मरणोत्तरं द्रव्यत्वसामान्यलक्षणया जायमाने यावद्घटमुख्यविशेष्यकप्रत्यक्षे उपनयमर्य्यादया समवायसम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वप्रकारके व्यभिचार इति वाच्यम्। यथोक्तकार्य्यकारणभावस्यैव बाधकत्वेन तत्र समवायसम्बन्धेन घटत्वस्याप्रकारत्वात्। घटत्वप्रकारकज्ञानं विनाऽपि जातित्वरूपेण गोत्वादिजात्यन्तरप्रकारकज्ञानाद् जायमाने जातित्वरूपेण घटत्वादिनिखिलजातिप्रकारकनिखिलजात्याश्रयप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय स्वरूपत इति घटत्वादिप्रकारिताविशेषणं, यथोक्तकार्य्यकारणभावस्यैव बाधकत्वेन तत्र कथञ्चिदपि स्वरूपतो घटत्वादेरप्रकारत्वात्। कालिकसम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकस्मरणादितो जायमाने विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या समवायसम्बन्धेन घटादिप्रकारकघटवदित्याद्युपनीतभाने व्यभिचारवारणाय मुख्यविशेष्यत्वप्रवेशः। उपनीतभाने च घटो न मुख्यविशेष्यः बहिरिन्द्रियस्थले उपनीतं विशेषणतया भासते इति नियमात्। मुख्यविशेष्यत्वमप्यलौकिकं ग्राह्यं तेन कालिकसम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वादिस्मरणलौकिकसन्निकर्षाभ्यां जायमाने लौकिकालौकिकोभयघटत्वप्रकारिताशाल्ययं घट इति घटमुख्यविशेष्यकलौकिकप्रत्यक्षे न व्यभिचारः। अथ तथापि कालिकसम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वप्रकारकस्मरणाज्जायमाने समवायसम्बन्धेन घटत्वप्रकारकमुख्यविशेष्यकमानसोपनीतभाने व्यभिचारो मानसोपनीतं विशेषणतयैव भासत इति नियमाभावात् तत्र कालिकसम्बन्धेन घटत्वाकारेण प्रत्यक्षं न तु समवायसम्बन्धेन घटत्वप्रकारकमित्युक्तावपि घटवदिति घटादिस्मरणोत्तरं जायमाने परम्परासम्बन्धेन घटत्वप्रकारकमानसोपनीतभाने व्यभिचारो दुर्वारः तदनभ्युपगमे तादृशस्मरणोत्तरं निखिलघटाश्रयसाक्षात्कारानुपपत्तेः द्रव्यत्वप्रकारकज्ञानस्याऽप्रत्यासत्तित्वात् इति चेन्न लाघवात् यथोक्तरूपेण कार्य्यकारणभावकल्पने यथोक्तमानसे घटादिर्न मुख्यविशेष्यः किन्तु चक्रव्यूहवत् घटत्वपुटितो भवन्नेव भासत इत्येव कल्प्यते यथोक्तकार्य्यकारणभावस्यैव बाधकत्वात् तत्तदुपनीतभानान्यत्वप्रवेशे गौरवात् सर्व्वत्रैव मानसोपनीतभाने उपनीतं अवश्यं मुख्यविशेष्यतया भासते इति नियमाभावात्। असति बाधके एव मानसोपनीतस्य प्रकारत्वविशेष्यत्वलक्षणद्विविधविषयत्वाभ्युपगमात्। एवं दण्डो दण्डपुरुषोभयविषयकसमूहालम्बनस्मरणानन्तरं जा-

यमाने दण्डप्रकारकदण्डाश्रयप्रत्यक्षेऽपि पुरुषो न दण्डांशे मुख्यविशेष्यतया भासते अपि तु चक्रव्यूहवत् दण्डघटितः पुरुषः पुरुषघटितश्च दण्डो भासते इति कल्प्यते । न च तथापि योगजधर्माधीनविशिष्टज्ञानं प्रति विशेषणज्ञानस्याहेतुत्वनये सामान्यज्ञानं विनाऽपि जायमाने सामान्यप्रकारकसामान्याश्रयमुख्यविशेष्यकप्रत्यक्षे व्यभिचारः । योगजविशिष्टज्ञानं प्रति विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वनयेऽपि योगजधर्मेण सामान्यतदाश्रये उभयविषयकनिर्विकल्पकं जनयित्वा जनिते सामान्यप्रकारकसामान्याश्रयमुख्यविशेष्यकप्रत्यक्षे व्यभिचार इति वाच्यं योगजधर्मजन्यतावच्छेदकतज्जात्यवच्छिन्नान्यत्वेन प्रत्यक्षविशेषणात् । तादृशयोगजज्ञाने सामान्याश्रयमुख्यविशेष्यतया भाने मानाभावाच्च । अपि च चक्रव्यूहवत् स्वप्रकारीभूतसामान्ये प्रकारीभूयैव भासते लाघवात्तथैव कल्पनात् । अत एव कालिकादिसम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वस्मरणानन्तरं विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या कालिकादिसम्बन्धेनैव घटत्वप्रकारकं घटवदित्याकारकोपनीतभानं जायते न तु समवायसम्बन्धेन घटत्वप्रकारक इत्युक्तावेव व्यभिचारवारणसम्भवात् किं जात्यादिसामान्यलक्षणायाः कार्यतावच्छेदके स्वरूपतः प्रकारताघटितमुख्यविशेष्यत्वप्रवेशेन । न च तथाप्यत्र घटत्वमिति घटत्वविशेष्यकस्मरणोत्तरं जायमाने विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या घटवदिदमित्याद्युपनीतभाने व्यभिचारवारणाय तदंशस्य निवेशनीयमिति वाच्यं स्वरूपतो घटत्वविशिष्टबुद्धिं प्रति स्वरूपतो विशेषणीभूतघटत्वविषयकज्ञानस्य हेतुतया तादृशस्मरणोत्तरं तादृशोपनीतभानासम्भवात् घटत्वत्वघटकतयैव स्वरूपतो घटत्वज्ञानाभ्युपगमेन व्यभिचारस्यापि विरहादित्यतत्कृतपूर्वपक्षोऽपि निरस्तः । घटवदिति स्मरणोत्तरं जायमाने परम्परासम्बन्धेन घटत्वप्रकारकमानसोपनीतभाने यथोक्तरीत्या योगजधर्मजन्ये घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकप्रत्यक्षे च व्यभिचारवारणाय तत्प्रवेशस्यावश्यकत्वात् । एतेनाभावत्वाद्यखण्डोपाधिरूपसामान्यलक्षणाया अपि कार्यकारणभावो व्याख्यातः जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्तपदार्थज्ञानस्य न प्रत्यासत्तिरिति सामान्यपदार्थनिर्वचनावसर एव प्रतिपादितं नन्वेवंरूपेण कार्यकारणभावे जातित्वरूपेणैकजातिमात्रप्रकारकज्ञानानन्तरं जातित्वावच्छिन्नजातिप्रकारकनिखिलजात्या एव प्रत्यक्षं कथं स्याज्जात्यन्तराश्रयस्य ज्ञानप्रकारीभूतजातिव्यक्तेराश्रयत्वाभावात् स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वाच्चेति चेन्न जातित्वरूपेण जातिप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षदशायामनन्तो निर्धर्मितावच्छेदकस्यापि परम्परासम्बन्धेन जातित्वघटकनित्यत्वादिघटकीभूताभाववत्त्वाद्यखण्डोपाधिप्रकारकज्ञानस्यावश्यकत्वात् तत एव सामान्यज्ञानात् जातित्वावच्छिन्नजातिमत्त्वरूपेण निखिलजात्याश्रयस्य साक्षात्कारः जात्यन्तराश्रयस्यापि परम्परासम्बन्धेन तदाश्रयत्वात् । यत्र जातित्वरूपेण यत्किञ्चिज्जातिप्रकारकचाक्षुषत्वादिर्धीस्तत्रापि मध्ये परम्परासम्बन्धेन ध्वंसत्वादिप्रकारकमानसोपनीतभानानन्तरमेव जातिमतः सर्वस्य प्रत्यक्षाभ्युपगमात् क्षणविलम्बे क्षतिविरहात् । न च परम्परासम्बन्धेन ध्वंसत्वादिज्ञानस्यैव तत्प्रत्यासत्तित्वे ध्वंसत्ववदित्येव तज्ज्ञानं स्यान्न तु जातिमदिति सामान्यप्रकारज्ञानस्य मुख्यविशेष्ये सामान्यप्रकारकज्ञानकत्वनियमादिति वाच्यं विशेषणज्ञानार्थं जातित्वघटकसामान्यलक्षणायाः मध्ये सकलजातिविशेष्यकज्ञानस्यावश्यकत्वात् ज्ञानलक्षणयैव जातिमदिति फलस्यापि सम्भवात् द्विविधविषयस्यैवेष्टत्वात् । एवं तद्व्यक्तित्वादिरूपेण घटत्वादिज्ञानानन्तरं जायमाने तत्तद्व्यक्तित्वरूपेण घटत्वादिप्रकारकतदाश्रयप्रत्यक्षेऽपि परम्परासम्बन्धेन तद्व्यक्तित्वप्रकारकज्ञानमेव प्रत्यासत्तिरतो घटत्वादिसामान्यलक्षणायाः कार्यदिशि तदसंग्रहो न दोषाय इति भट्टाचार्यानुयायिनः" ।

"ज्ञानलक्षणायाः कारणतावच्छेदकन्तु सामान्यतः संसर्गावच्छिन्नघटत्वादिविषयताशालिज्ञानत्वं घटत्वादिप्रकारकज्ञानादिव घटत्वादिविषयकज्ञानादपि घटत्वादिप्रकारकोपनीतभानोदयात् । विनश्यदवस्थलौकिकसन्निकर्षजन्यघटघटत्वादिनिर्विकल्पकानन्तरमपि घटत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षापत्तिवारणाय संसर्गावच्छिन्नेति विषयताविशेषणम् । केचित्तु ज्ञानलक्षणायाः सप्रकारकघटघटत्वादिज्ञानत्वं कारणतावच्छेदकं न चैवं विनश्यदवस्थलौकिकसन्निकर्षजन्यद्रव्यत्वादिविशिष्टबुद्ध्यात्मकघटत्वादिनिर्विकल्पकादपि प्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् इष्टत्वात् सर्वांशे निर्विकल्पकस्यैव प्रत्यासत्तित्वानभ्युपगमादित्याहुस्तदसत् तथापि सर्वांशे निर्विकल्पकादपि इष्टापत्तेः सुकरतया कारणतावच्छेदके सप्रकारकत्वस्य उपादानस्य वैयर्थ्यात् । सविशेष्यकत्वसंसर्गकविषयताशालित्वमादाय विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावद्वयापत्तेः । ज्ञानलक्षणायाः कार्यतावच्छेद-

ननु घटत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षत्वं घटत्वादिज्ञानं विनापि जायमाने सामान्यलक्षणाजन्यघटादिमुख्यविशेष्यकप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय विषयत्वमपहाय प्रकारिताप्रवेशः। प्रकारिता चालौकिकी ग्राह्या तेन निर्विकल्पकजन्यप्राथमिकतद्विशिष्टलौकिकप्रत्यक्षे न व्यभिचारः। न चैवं ज्ञानलक्षणासन्निकर्षलौकिकसन्निकर्षद्वयमेव यत्र वर्त्तते तत्र कीदृक् ज्ञानं स्यादिति वाच्यं तत्र लौकिकालौकिकोभयतत्प्रकारिताकज्ञानस्यैव उत्पत्तेः विषयतायाः साङ्कर्य्यस्यादोषत्वात्। न च तत्प्रकारकज्ञानं विनापि जायमाने योगजधर्मजतत्प्रकारकप्रत्यक्षे व्यभिचार इति वाच्यं योगजधर्मजन्यतदवच्छेदकताकालौकिकत्वावच्छिन्नान्यत्वेन प्रत्यक्षविशेषणात् तत्प्रकारकज्ञानं विना योगजधर्मेणापि तत्प्रकारकप्रत्यक्षाजननात् योगजधर्मस्य निर्विकल्पकाजनकत्वात्। न च चक्षुःसंयोगजन्यनिर्विकल्पकसहकारेण योगजधर्मजनिते तत्प्रकारकप्रत्यक्षे व्यभिचार इति वाच्यम् तत्र निर्विकल्पकजनकीभूतचक्षुःसंयोगादिसत्त्वे तत्प्रकारकलौकिकप्रत्यक्षस्यैव उत्पत्तेः अलौकिकप्रत्यक्षजनकयोगजधर्मसत्त्वेऽपि यथोक्तकार्य्यकारणभावस्यैव बाधकत्वेनालौकिकप्रत्यक्षस्यानुत्पत्तेः। न चैवं निर्विकल्पकोत्पत्तिकाले चक्षुःसंयोगादिनाशे तन्निर्विकल्पकसहकारेण योगजधर्म्मात्तत्प्रकारकसाक्षात्कारो न स्यादिति वाच्यम् इष्टापत्तेः। न चैवं तत्प्रकारकप्रत्यक्ष एव तज्ज्ञानस्य हेतुतया इदं रजतमिति शुक्तिविशेष्यकमानसभ्रमे शुक्तिज्ञानस्याहेतुतया शुक्तिज्ञानं विनापि तादृशभ्रमापत्तिरिति वाच्यं इदं रजतमिति शुक्तिविशेष्यकमानसभ्रमस्यापि शुक्तिज्ञानात्मकशुक्तिविशिष्टधीकारणसत्त्वेन यत्र कुत्रचिद्धर्मिणि शुक्तिप्रकारकत्वनियमात्। शुक्तिज्ञानविरहस्थले शुक्तिप्रकारकज्ञानसामान्यकारणविरहादेव तदभावात् विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्र्याः फलोपधायकत्वात्। न चेदं रजतमिति शुक्तिविशेष्यकमानसभ्रमस्य न शुक्तिप्रकारकत्वनियमः शुक्तिप्रकारकज्ञानप्रतिबन्धकदोषसत्त्वे तत्र तस्याः योगाप्रकारत्वादिति वाच्यं शुक्तिमुख्यविशेष्यकतादृशमानसभ्रमस्थले तादृशदोषे मानाभावात् लाघवाद्यथोक्तरूपेण ज्ञानलक्षणायाः कार्य्यकारणभावकल्पने फलबलेन तथैव कल्पनात्। न चैवं मानसोपनीतभाने उपनीतस्य मुख्यविशेष्यतया भाने मानाभावः। मुख्यविशेष्यकत्वस्य कार्य्यतानवच्छेदकतया सामग्र्यास्तत्मानत्वासम्भवात् इति वाच्यं मुख्यविशेष्यत्वस्य कारणानियम्यतया बाधकासत्त्व एव मुख्यविशेष्यतया भानसम्भवात्, न चैवं मानसोपनीतभानवत् बहिरिन्द्रियजोपनीतभानेऽप्युपनीतस्य प्रकारत्वमुख्यविशेष्यत्वलक्षणद्विविधविषयतापत्तिरिति वाच्यं सामान्यलक्षणालौकिकसन्निकर्षजन्यातिरिक्तस्य बहिरिन्द्रियजतत्तन्मुख्यविशेष्यकप्रत्यक्षस्यानुभवासिद्धतया अलीकतया यावद्विशेषसामग्री बाधादेव तद्बाधात् मानसस्य तत्तदतिरिक्तस्यापि इदं रजतमित्याद्युपनीतविशेष्यकभ्रमस्य उपनीतशुक्त्यादिमुख्यविशेष्यकत्वाननुभवसिद्धमतोनालीकत्वं न च तथापि घटघटत्वादिनिर्विकल्पकोत्तरं जायमानेऽयं घट इत्यादिविशिष्टप्रत्यक्षे घटत्वादेर्मुख्यविशेष्यत्वापत्तिः लौकिकसन्निकर्षरूपविशेषसामग्रीसत्त्वादिति वाच्यम् तथाप्यसति बाधके घटांशे घटत्वादेः प्रकारत्वसम्मुख्यविशेष्यत्वस्यापीष्टत्वादिति। केचित्तु संसर्गावच्छिन्नतद्विषयताशालिज्ञानत्वेन कारणता योगजधर्म्माजन्यसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्यजन्यतद्विषयकप्रत्यक्षत्वेन कार्य्यता तद्विषयता। चालौकिकी ग्राह्या तेन तल्लौकिकप्रत्यक्षे न व्यभिचारः। एवञ्च तद्विषयकप्रत्यक्षत्वमात्रस्य कार्य्यतावच्छेदकतया इदं रजतमिति शुक्तिमुख्यविशेष्यकमानसभ्रमोऽपि न शुक्तिज्ञानं विना बहिरिन्द्रियजोपनीतभाने उपनीतस्य मुख्यविशेष्यत्वनिरासश्चोक्तक्रमेणेत्याहुरिति संक्षेपः।"

मीमांसकवेदान्तिभिस्तु अस्याः प्रत्यासत्तित्वं नाङ्गीकृतम्। यथोक्तं वेदा०प०; "न च ज्ञानं प्रत्यासत्तिः ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वे अनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गः" इति। अस्यायमाशयः वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्शात्मकज्ञानस्य अनुमितिहेतुतायाः सर्वैः स्वीकारात् तज्ज्ञानस्य च वह्निविषयकत्वेन तदुत्तरं जायमानं वह्निमान् पर्वत इति ज्ञानमलौकिकप्रत्यक्षमेव स्यान्नानुमितिः न च समानविषयस्थले अनुमितिसामग्र्याः अलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वेन नालौकिकप्रत्यक्षमपि तु अनुमितिर्भविष्यतीति चेन्न तादृशप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनस्याप्रामाणिकत्वात्। अतएव इदं रजतमिति ज्ञानमनिर्वचनीयरजतविषयकं न देशान्तरस्थानुभूतरजतविषयकमुपनयमर्य्यादया ज्ञानमिति स्थितम्।

ज्ञानवापी स्त्री काशीस्थे वापीरूपे तीर्थभेदे तदाविर्भावादिकथा काशी० ३३ अ०।

"घटोद्भव !, महाप्राज्ञ ! शृणु पापापनोदिनीम्।

ज्ञानवाप्याः समुत्पत्तिं कथ्यमानां मयाऽधुना ।
अनादिसिद्धे संसारे पुरा देवयुगे मुने ! । प्राप्तः कुत-
श्चिदीशानश्चरन् स्वैरमितस्ततः । न वर्षन्ति यदाऽभ्राणि
न प्रावर्त्तन्त निम्नगाः । जलाभिलाषो न यदा स्नान-
पानादिकर्म्मणि । क्षीरस्वादूदयोरेव यदासीज्जल-
दर्शनम् । पृथिव्यां नरसञ्चारे वर्त्तमाने क्वचित् क्वचित् ।
निर्वाणकमलक्षेत्रं श्रीमदानन्दकाननम् । महाश्मशानं
सर्व्वेषां वीजानां परमूषरम् । महाशयनसुप्तानां जन्तूनां
प्रतिबोधकम् । संसारसागरावर्त्तपतज्जन्तुतरण्डकम् ।
यातायातातिसंखिन्नजन्तुविश्राममण्डपम् । अनेक
जन्मगुणितकर्म्मसूत्रच्छिदक्षरम् । सच्चिदानन्दनिलयं
परं ब्रह्म रसायनम् । सुखसन्तानजनकं मोक्षसाधन-
सिद्धिदम् । प्रविश्य क्षेत्रमेतत् स ईशानो जटिलस्तदा ।
लसत्त्रिशूलविमलरश्मिजालसमाकुलः । आलुलोके
महालिङ्गं वैकुण्ठपरमेष्ठिनोः । महाहमहमिकायां
प्रादुरास यदादितः । ज्योतिर्म्मयीभिर्म्मालाभिः परितः
परिवेष्टितम् । वृन्दैर्वृन्दारकर्षीणां गणानाञ्च निर-
न्तरम् । सिद्धानां योगिनां स्तोमैरर्च्च्यमानं निरन्तरम् ।
गीयमानञ्च गन्धर्व्वैः स्तूयमानञ्च चारणैः । अङ्गहार-
रप्सरोभिः सेव्यमानमनेकधा । नीराज्यमानं सततं
नागीभिर्म्मणिदीपकैः । विद्याधरीकिन्नरीभिस्त्रिकालं
कृतमण्डनम् । अमरीचमरीराजिवीज्यमानमित-
स्ततः । तस्येशानस्य तल्लिङ्गं दृष्ट्वेच्छा त्वभवत्तदा ।
स्नपयामि महालिङ्गं कलसैः शीतलैर्जलैः । च
खान च त्रिशूलेन दक्षिणाशोपकण्ठतः । कुण्डं
प्रचण्डवेगेन रुद्रो रुद्रवपुर्धरः । पृथिव्यावरणाम्भांसि
निष्क्रान्तानि तदा मुने ! । भूप्रमाणाद्दशगुणैर्य्यैरियं वसुधा
वृता । तैर्जलैः स्नपयाञ्चक्रे दुष्प्रेक्ष्यैरन्यदेहिभिः ।
तुषारैर्जाड्यविधुरैर्जञ्जपूकौघहारिभिः । सन्मनोभि
रिवात्यच्छैरनच्छव्योमवर्त्मवत् । ज्योत्स्नावदुज्ज्वल
च्छायैः पावनैः शम्भुनामवत् । पीयूषवत् स्वादुतरैः
सुखस्पर्शैर्गवाङ्गवत् । निष्पापधीरगम्भीरैस्तरलैः पापि
शर्म्मवत् । विजिताब्जमहागन्धैः पाटलामोद-
मोदिभिः । अदृष्टपूर्व्वलोकानां मनोनयनहारिभिः ।
अज्ञानतापसन्तप्तप्राणिप्राणैकरक्षिभिः । पञ्चामृतानां
कलसैः स्नपनातिफलप्रदैः । अज्ञोपसर्गिहृदयविज्ञ-
लितयहेतुभिः । अज्ञानतिमिरार्काभैर्ज्ञानदाननिदा-
नकैः । विश्वभर्त्तुरुमास्पर्शसुखातिसुखकारिभिः ।

महाश्रद्धासुस्नातमहाशुद्धिविधायिभिः । सहस्रधारैः
कलसैः स ईशानो घटोद्भव ! । सहस्रकृत्वः स्नपया
मास संहृष्टमानसः । ततः प्रसन्नो भगवान् विश्वात्मा
विश्वलोचनः । तमुवाच तदेशानं रुद्रं रुद्रवपुर्धरम् ।
तव प्रसन्नोऽस्मीशान ! कर्म्मणानेन सुव्रत ! । गुरुणानन्य-
पूर्व्वेण ममातिप्रीतिकारिणा । ततस्त्वं जटिलेशान वरं
ब्रूहि तपोधन ! । अदेयं न तवास्त्यत्र महोद्यमपरा-
यण । ईशान उवाच । यदि प्रसन्नो देवेश ! वरयोग्यो-
ऽस्म्यहं यदि । तदेतदतुलं तीर्थं तव नाम्नास्तु शङ्कर ।
श्रीविश्वेश्वर उवाच । त्रैलोक्यां यानि तीर्थानि भू-
र्भुवःस्वःस्थितान्यपि । तेभ्योऽखिलेभ्यस्तीर्थेभ्यः शिव-
तीर्थमिदं परम् । शिवो ज्ञानमिति ब्रूयुः शिवशब्दार्थ-
चिन्तकाः । तच्च ज्ञानं द्रवीभूतमिह मे महिमोदयात् ।
अतो ज्ञानोदनामैतत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् । अस्य
दर्शनमात्रेण सर्व्वपापैः प्रमुच्यते । ज्ञानोदतीर्थसंस्पर्शा-
दश्वमेधफलं लभेत् । स्पर्शनाचमनाभ्याञ्च राजसूयाश्व-
मेधयोः । फल्गुतीर्थे नरः स्नात्वा सन्तर्प्य च पिता-
महान् । यत् फलं समवाप्नोति तदत्र श्राद्धकर्म्मणा ।
गुरुपुष्यासिताष्टम्यां व्यतीपातो यदा भवेत् । तदात्र
श्राद्धकरणाद्गयाकोटिफलं भवेत् । यत् फलं समवाप्नोति
पितॄन् सन्तर्प्य पुष्करे । तत्फलं कोटिगुणितं ज्ञानतीर्थे
तिलोदकैः । सन्निहत्यां कुरुक्षेत्रे तमोग्रस्ते विवस्वति ।
यत्फलं पिण्डदानेन तज्ज्ञानोदे दिने दिने । पिण्ड
निर्व्वपनं येषां ज्ञानतीर्थे सुतैः कृतम् । मोदन्ते शिव-
लोके ते यावदाभूतसंप्लवम् । अष्टम्याञ्च चतुर्द्दश्यामुप-
वासी नरोत्तमः । प्रातः स्नात्वाऽथ पीत्वाम्भस्त्वन्तर्लिङ्ग-
मयो भवेत् । एकादश्यामुपोष्याथ प्राशेद् यश्चुलुक-
त्रयम् । हृदये तस्य जायन्ते त्रीणि लिङ्गान्यसंशयम् ।
ईशानतीर्थे यः स्नायाद्विशेषात् सोमवासरे । सन्तर्प्य
देवर्षिपितॄन् दत्त्वा दानं स्वशक्तितः । ततः समर्च्य
श्रीलिङ्गं महासम्भारविस्तरैः । तत्रापि दत्त्वा नाना-
र्थान् कृतकृत्यो भवेन्नरः । उपास्य सन्ध्यां ज्ञानोदे यत्
पापं काललोपजम् । क्षणेन तदपाकृत्य ज्ञानवान्
जायते नरः । शिवतीर्थमिदं प्रोक्तं ज्ञानतीर्थमिदं
शुभम् । तारकाख्यमिदं तीर्थं मोक्षतीर्थमिदं स्मृतम् ।
स्मरणादपि पापौघो ज्ञानोदे क्षीयते ध्रुवम् । दर्शनात्
स्पर्शनात् स्नानात् पानाद्धर्म्मादिसम्भवः । डाकिनी-
शाकिनीभूतप्रेतवेतालराक्षसाः । ग्रहकुष्माण्डझोटिङ्गाः

कालकर्णीग्रहपहाः । ज्वरापस्मारविस्फोटतृतीयक-चतुर्थकाः । सर्वे प्रशममायान्ति शिवतीर्थजलोक्षणात् । ज्ञानोदतीर्थपानीयैर्लिङ्गं यः स्नपयेत् सुधीः । सर्व-तीर्थोदकैस्तेन ध्रुवं संस्नपितं भवेत् । ज्ञानरूपोऽह-मेवात्र द्रवमूर्त्तिं विधाय च । जाड्यविध्वंसनं कुर्य्यां कुर्य्यां ज्ञानोपदेशनम्" "इति दत्त्वा वरान् शम्भुस्तत्रैवा-न्तरधीयत । कृतकृत्यमिवात्मानं सोऽप्यमंस्त त्रिशूलभृत् । ईशानो जटिलो रुद्रस्तत्पीत्वा परमोदकम् । अवाप्त-वान् परं ज्ञानं येन निर्वृतिमाप्तवान्" ।

ज्ञानसाधन न० ६त०। १इन्द्रिये २तत्त्वज्ञानसाधने श्रवण-मननिदिध्यासनादौ च ।

ज्ञानापोह पु० ६त०। ज्ञानजसंस्कारनाशजे विस्मरणे ।

ज्ञानाभ्यास पु० ६त०।१ज्ञानसाधनश्रवणाद्यावृत्तौ "तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम् । एतदेकपरत्वञ्च ज्ञाना-भ्यासं विदुर्बुधाः" इत्युक्तलक्षणे २मननादौ च । बोधा-भ्यासादयोऽप्यत्र । "सर्गादावेव नोत्पन्नं दृश्यं नास्त्येव तत्सदा । इदं जगदहञ्चेति बोधाभ्यासं विदुः परम्" वेदान्तशा० ।

ज्ञानासन न० "अथान्यदासनं कृत्वा सर्वव्याधिविनाशनम् । योगाभ्यासी भवेत् क्षिप्रं ज्ञानासनप्रसादतः । दक्षपादो-रुमूले तु वामपादतलं तथा । दक्षपादतलं दक्षपार्श्वे सं-योज्य धारयेत् । एतज्ज्ञानासनं नाम ज्ञानविद्याप्रका-शकम् । निरन्तरं यः करोति तस्य ग्रन्थिः श्लथा भवेत्" इति रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे ।

ज्ञानिन् त्रि० ज्ञानमस्त्यस्य इनि । १ज्ञानयुक्ते ब्रह्मसाक्षात्-कारयुक्ते "चतुर्विधा भजन्ते माम्—आर्त्तो जिज्ञासुरर्था-र्थी ज्ञानी च भरतर्षभ !"। "ज्ञानिनामपि सर्वेषां मद्ग-तेनान्तरात्मना" गीता २बोधयुक्तमात्रे त्रि० ज्ञानिनो मनुजाः सत्यं किन्तु ते न हि केवलम् । यतो हि ज्ञानिनः सर्वे पशुपक्षिमृगादयः" देवीमा०। ज्ञान+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः। ज्ञानवदप्यत्रार्थे "बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते" गीता । उभयत्र स्त्रियां ङीप् ।

ज्ञानेन्द्रिय न० ज्ञायतेऽनेन ज्ञा—करणे ल्युट् ज्ञान साधनमिन्द्रियम् कर्म० । १ज्ञानसाधने इन्द्रिये श्रोत्रादौ "ज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाश्च नासिका । ज्ञाने-न्द्रियाणां विषयाः" शा० ति० । इन्द्रियशब्दे विवृतिः । "एताभ्याकाशादीनां सात्त्विकांशेभ्यो व्यस्तेभ्यः पृथक्२ क्रमेणोत्पन्नानि यथोक्तं देवीभागवते । "पञ्चभूतस्थस-त्त्वांशैः श्रोत्रादीनां समुद्भवः । ज्ञानेन्द्रियाणां राजेन्द्र ! प्रत्येकमिति निश्चितम्" । क्रमशो दिग्वातार्क-प्रचेतोऽश्विनो ज्ञानेन्द्रियाणां देवताः । शब्दस्पर्शरूपरस-गन्धाश्च क्रमशो ज्ञानेन्द्रियाणां विषयाः ।

ज्ञापक त्रि० ज्ञा—णिच् ण्वुल् । बोधके ।

ज्ञापन न० ज्ञा—णिच्—ल्युट् । बोधने ।

ज्ञीप्सा स्त्री ज्ञप—सन्—भावे अ । ज्ञातुमिच्छायाम् ।

ज्ञीप्समान त्रि० ज्ञप—सन्—कर्मणि शानच् । ज्ञातुमि-ष्यमाणे । "श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः" पा० ।

ज्ञेय त्रि० ज्ञा—कर्मणि यत् । बोद्धव्ये । यथा व्याकरणादि पाणिन्यादेर्ज्ञेयैकदेशार्थमपि" शा०भा० । २ज्ञातुं योग्ये ब्रह्मणि च । "ज्ञेयं यत् तत् प्रवक्ष्यामि यद् ज्ञात्वाऽमृ-तमश्नुते । अनादिमत् परं ब्रह्म न सत् तन्नासदुच्यते । सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति । सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुण-भोक्तृ च । बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च । सूक्ष्मत्वात् तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् । अवि-भक्तं विभक्तेषु विभक्तमिव च स्थितम् । भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च । ज्योतिषामपि तज्ज्यो-तिस्तमसः परमुच्यते" । "ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम्" गीता ।

ज्या जरायां क्र्या० प० पर० अक० अनिट् । जिनाति अ-ज्यासीत् । जिज्यौ जिज्यतुः । जिनः ।

ज्या स्त्री ज्या—अन्तर्भू० यक् नि० । १धनुर्गुणे अमरः तस्य निरन्तराकर्षणेन धनुषो जराकरणात्तथात्वम् । २वसुधायां तस्याः प्रतिक्षणं क्षीयमाणत्वात् तथात्वं ३मातरि स्वप्रसवेन तस्याः वयोहानेस्तथात्वम् मेदि० । गोलक्षेत्रान्तर्गते धनुराकारक्षेत्रस्थकेन्द्रस्थानात् उभयपार्श्वसंलग्ने ४सरलरेखाभेदे । क्रमज्याशब्दे २२०२ पृ० जीवाशब्दे ३१२५ पृ०दृश्यम् । ताश्च चतुर्विंशतिसंख्य-कास्तत्र क्रमज्याशब्दे उक्तावशिष्टा उत्क्रमज्यामानसंख्या-श्चात्र सू०सि० उक्ता यथा "तत्त्वयोरस्त्रयमवारसषट्का मुनीश्वराः । द्व्यष्टैकारूपषड्दस्राः सागरार्थहुताशनाः । खर्तुवेदानवाद्र्यर्थादिङ्नगास्त्र्यर्थकुञ्जराः । नगाम्बरवि-यच्चन्द्राः रूपभूधरशङ्कराः । शरार्णवहुताशैकाभुजङ्गाक्षि शरेन्दवः । नवरूपमहीध्रैकागजैकाङ्कनिशाकराः । गु-णाश्विरूपनेत्राणि पावकाग्निगुणाश्विनः । वस्वर्णवार्थय-

मनाङ्गुरक्ततं नगाग्निनः। नयाष्टमनेनापि पावकैकय-
माम्नयः। गजाग्निनगरयुगा उत्क्रमज्याङ्कपिण्डकाः”

ज्याघातवारण न० ज्याया आघातं वारयत्यनेन वारि-
करणे ल्युट्। गोधायां ज्याघातवारणार्थे धानुष्कानां
चर्म्मनिबद्धे चर्म्मभेदे अमरः। [त्रि०मेदि०।

ज्यानि स्त्री ज्या–नि। १वयोहानौ २तटिन्याम् ३जीर्णे

ज्यायस् त्रि० अतिशयेन प्रशस्यो वृद्धो वा प्रशस्य+वृद्ध+वा
ईयसुन् ज्यादेशः ईयसुनि आदेरात्त्वम्। १अतिवृद्धे
२जीर्णे ३प्रशस्ते च। “ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्त-
रीक्षाज्ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः” छा०उ०। स्त्रियां ङीप्।
“ज्यायसी चेत् कर्म्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्द्दन!” गीता

ज्युत् गतौ भ्वा० आत्म० सक० अनिट्। ज्यवते अज्योष्ट
जुज्युवे। [अजुज्युतत् अज्योतीत्। जुज्योत।

ज्युत दीप्तौ भ्वा० पर० सक० सेट्। ज्योतति द्युतित्।

ज्युत दीप्तौ भ्वा०आत्म० अक०सेट्। ज्योतते अज्योतिष्ट।
जुज्युते। ऋदित्। अजुज्योतत् त। ज्योतिः।

ज्येष्ठ त्रि०अतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो वा वृद्ध+प्रशस्य+शा इष्ठन्
ज्यादेशः।१अतिवृद्धे २प्रशस्ये ३अग्रजे भ्रातरि ४अग्रज-
भगिन्यां स्त्री।५अश्विन्यादिनक्षत्रेषु अष्टादशे नक्षत्रे स्त्री
तद्रूपादि अस्रेषाशब्दे ४८७ पृ० दृश्यम्। ज्येष्ठानक्षत्र-
युक्ता पौर्णमासी अत्र ज्येष्ठी सास्मिन् मासे पुनरण्
संज्ञात्वात् पुंस्त्वः। ६ज्येष्ठ ज्यैष्ठमासे मेदि०। गौरा०
ङीष्। ७गृहगोधिकायां स्त्री शब्दरत्ना०।
तस्याः दिग्भेदे स्तफलं ति० त० उक्तं यथा
“शिरः ब्रह्मपि कार्यसिद्धिरतुला शक्रे स्तुताग्ने
भयं वाय्वामग्निभयं सुरद्विषि कलिर्लाभः समुद्रालये।
वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे ऐशान्यां
मरणं भुतं निगदितं दिगलक्षणं खञ्जने। ज्येष्ठीरुते
सुतेऽप्येवमूचुः केचिच्च कोविदाः” अधिकं गृहगोधिकाशब्दे
२६५७पृ०दृश्यम्। ८मध्यमाङ्गुल्यां स्त्री हेमच०।९गङ्गायां
स्त्री राजनि०तस्याः पार्वत्याः प्रथमं हिमालयाज्जातत्वात्
तथात्वम्। १०परिणीते भर्त्तुरधिकस्नेहभाजने नायि-
काभेदे रतिमञ्जरी। ११अलक्ष्म्याः प्रथमोत्पन्नायां ज्येष्ठभ-
गिन्याम् ११अलक्ष्मीदेव्यां स्त्री। तदुत्पत्त्यादिकथा पद्मपु०
उत्त०ख०उक्ता यथा“मां प्रणम्य पुनर्देवा ममन्थुः क्षीर-
सागरम्। तस्मिन् प्रमथ्यमाने तु यया देवैश्च भाविनि!।
ज्येष्ठा देवी समुत्पन्ना रक्तवस्त्राद्यवावृता। उत्पन्ना सा-
ऽब्रवीद्देवान् किं कर्त्तव्यं मयेति वै। तामब्रुवंस्तदा
देवीं सर्वे देवगणा भृशम्। येषां गृहान्तरे नित्यं
कलहं संप्रवर्त्तते। तत्र ते स्थानं प्रयच्छामो वासस्तत्र
शुभानने!। यत्र गेहं कपालास्थिभस्मकेशादिचिह्नितम्।
भाषन्ते परुषं नित्यं वसन्त्यनृतवादिनः। सन्ध्याकाले
च ये पापाः स्वपन्ति मलचेतसः। तेषां वेश्मनि
संतिष्ठ दुःखदारिद्र्यदायिनी। कपालकेशभस्मास्थि
तुषाङ्गाराणि यत्र तु। तत्र ते वसतिस्थानं भविष्यति न
संशयः। अकृत्वा पादयोः शौचं यस्त्वाचामति दुर्मतिः।
तं भजस्व सदा देवि! कलुषेणावृता भृशम्। तुषाङ्गार
कपालाश्मसालुकायसचर्मभिः। दन्तधावनकर्त्तारो
भविष्यन्ति नराधमाः। रमस्व सन्निता देवि! तेषां
वेश्मसु नित्यशः। तिलपिष्टञ्च नक्तञ्च कालिङ्गशिग्रु
गृञ्जनम्। कलाकं विड्वराहञ्च पिल्लकोषातकीफलम्।
अलाबुं श्रीफलं ये वै खादयन्ति नराधमाः। तेषां गृहे
तव स्थानं देवि! दारिद्र्यदे! सदा। इत्यादिश्च सुराः
सर्वे ते ज्येष्ठां कलिवल्लभाम्। पुनश्च मन्थनं चक्रुः
क्षीराब्धिं सुसमाहिताः”। १२नादजातायां ब्रह्मप्रकृति-
भूतायां देव्यां स्त्री “रौद्री बिन्दोस्ततो नादाज्ज्येष्ठा
बीजादजायत। वामा, ताभ्यः समुत्पन्ना रुद्रब्रह्मरमा-
धिपाः” शा० ति०। १३परमेश्वरे पुं० “ईशानः प्राणदः
प्राणो ज्येष्ठः श्रेष्ठः प्रजापतिः” विष्णुस०। १४प्राणे
“प्राणो वा ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च” छा० उ०। काशीस्थे
१५ गौरीभेदे स्त्री ज्येष्ठस्थानशब्दे विवृतिः।

ज्येष्ठतात पु० तातस्य ज्येष्ठः राज० पूर्वनि०। पितुरग्रजे
भ्रातरि (जेठा)। [राजनि०।

ज्येष्ठबला स्त्री ज्येष्ठं बलं यस्याः। सहदेव्यां लतायां

ज्येष्ठवर्ण पु० वर्णानां ज्येष्ठः राजद० पूर्वनि० कर्म० वा।
ब्राह्मणे तस्य सर्ववर्णश्रेष्ठत्वात् तथात्वं। २श्रेष्ठे
वर्णे च। [स्थानशब्दे विवृतिः।

ज्येष्ठवापी स्त्री काशीस्थज्येष्ठस्थानस्थे वापीभेदे ज्येष्ठ-

ज्येष्ठश्वश्रू स्त्री ज्येष्ठा माता श्वश्रूरिव संज्ञात्वात् पुंव-
द्भावः। पत्न्याः ज्येष्ठभगिन्यां (बड्शाली) हेमच०।

ज्येष्ठसामन् न० नित्यकर्म०। सामभेदे। तच्च साम
“मूर्द्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृत आजातम-
ग्निम्। कविं सम्राजमतिथिं जनानामासन्नः पात्रं
जनयन्त देवाः” सामार्चि० १प्र० १अ० २द० ५क०।
इत्यस्यां गोयमानम् “वामदेव्यं बृहत्साम ज्येष्ठसाम-
रथन्तरम्। तथा पुरुषसूक्तं च रुद्रसूक्तं ततः परम्।

आज्यदोहानि सामानि शान्तिकं भारुण्डानि च ।
पश्चिमे द्वारपालौ तु पठेतां सामगौ तथा" । इति दानपारिजातधृतवाक्यम् ।

ज्येष्ठस्थान न० । काशीस्थे तीर्थभेदे तत्स्थानमाहात्म्यादि कथा काशीख० ६३ अ० ।
"यमनेहसमारभ्य मन्दराद्रौ विनिर्यये । अद्रीन्द्रसुतया सार्द्धं वृषेणोक्षेन्द्रगामिना । तं वासरं पुरस्कृत्य जग्राह नियमं दृढम् । जैगीषव्यो महामेधाः कुम्भयोने ! महाव्रती । विषमेक्षणपादाब्जं समीक्षिष्ये यदा पुनः । तदाम्बुबिन्दुमपि भक्षयिष्यामि चेत्यहो । कृतविज्ञारम्भयोगाद्य वा शम्भुनुग्रहात् । अनश्नन्नपिबन् योगी जैगीषव्यः स्थितो मुने ! । तं शम्भुरेव जानाति नान्यो जानाति कश्चन । अतएव ततः प्राप्तः प्रथमं प्रमथाधिपः । ज्येष्ठशुक्लचतुर्दश्यां सोमवारानुराधयोः । तत्पर्वणि महायात्रा कर्त्तव्या तत्र मानवैः । ज्येष्ठस्थानं ततः काश्यां तदाभूदतिपुण्यदम् । तत्र लिङ्गं समभवत् स्वयं ज्येष्ठेश्वराभिधम् । तल्लिङ्गदर्शनात् पुंसां पापं जन्मशतार्ज्जितम् । तमोऽर्कोदयमाप्येव तत्क्षणादेव नश्यति । ज्येष्ठवाप्यां नरः स्नात्वा तर्पयित्वा पितामहान् । ज्येष्ठेश्वरं समालोक्य न भूयो जायते भुवि । आविरासीत् स्वयं तत्र ज्येष्ठेश्वरसमीपतः । सर्वसिद्धिप्रदा गौरी ज्येष्ठा नाम समन्ततः । ज्येष्ठे मासि सिताष्टम्यां तत्र कार्य्यो महोत्सवः । रात्रौ जागरणं कार्य्यं सर्वसम्पत्समृद्धये । ज्येष्ठां गौरीं नमस्कृत्य ज्येष्ठवापीपरिप्लुता । सौभाग्यभाजनं भूयाद्रु योषा सौभाग्यभागपि । निवासं कृतवान् शम्भुस्तस्मिन् स्थाने यतः स्वयम् । निवासेश इति ख्यातं लिङ्गं तत्र परं तपः । निवासेश्वरलिङ्गस्य सेवनात् सर्वसम्पदः । निवसन्ति गृहे नित्यं नित्यं प्रैति पदं पुनः । कृत्वा श्राद्धं विधानेन ज्येष्ठस्थाने नरोत्तमः । ज्येष्ठां दद्यात्स्वपितृभ्यो मधुसर्पिषा । ज्येष्ठतीर्थेश्वरे काश्यां दत्त्वा दानानि शक्तितः । ज्येष्ठान् स्वर्गानवाप्नोति नरो मोक्षञ्च गच्छति । ज्येष्ठेश्वरोऽर्च्यः प्रथमं काश्यां सर्वोऽर्थिभिर्नरैः । ज्येष्ठा गौरी ततोऽभ्यर्च्या सर्वज्येष्ठमभीप्सुभिः" ।

तत्रत्यं ज्योतिःस्वरूपलिङ्गन्तु ज्येष्ठेश्वराभिधं महादेवस्य नितम्बभूतम् यथोक्तं काशीख० ३३ अ० ।
"सर्वेषामपि लिङ्गानां मौलित्वं कृत्तिवाससः । ओङ्कारेशः शिखा ज्ञेया लोचनानि त्रिलोचनः । गोकर्णभारभूतेशौ तत्कर्णौ परिकीर्त्तितौ । विश्वेश्वराविमुक्तौ च द्वावेतौ दक्षिणौ करौ । धर्मेशमणिकर्णीशौ द्वौ करौ दक्षिणेतरौ । कालेश्वरकपर्द्दीशौ चरणावतिनिर्मलौ । ज्येष्ठेश्वरो नितम्बश्च नाभिर्वै मध्यमेश्वरः । कपर्द्दोऽस्य महादेवः शिरोभूषा श्रुतीश्वरः । चन्द्रेशो हृदयन्तस्य आत्मा वीरेश्वरः परः । लिङ्गं तस्य तु केदारः शुक्रं शुक्रेश्वरं विदुः । अन्यानि यानि लिङ्गानि परःकोटिमितानि च । ज्ञेयानि नखलोमानि वपुषो भूषणान्यपि । यावेतौ दक्षिणौ हस्तौ नित्यं निर्वाणदौ हि तौ । जन्तूनामभयं दत्त्वा पततां मोहसागरे" ।

ज्येष्ठामूलीय पु० ज्येष्ठां मूलं वा नक्षत्रमर्हति पौर्णमास्याम् छ । ज्येष्ठे मासि तन्मासीयपौर्णमास्यां हि ज्येष्ठामूलयोरन्यतरस्य योगसम्भवात्तस्य तथात्वम् । यथा च तस्य तथात्वं तथा कार्त्तिकशब्दे १९४८ पृ० दर्शितम् ।

ज्येष्ठाम्बु न० नि० कर्म्म० । तण्डुलप्रक्षालने जले वैद्यकप० तस्यातीव श्रेष्ठगुणत्वात्तथात्वम् ।

ज्येष्ठाश्रम पु० ज्येष्ठ आश्रमो यस्य । "यस्मात् त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेन चान्वहम् । गृहस्थेनैव धार्य्यन्ते तस्मात् ज्येष्ठाश्रमो गृही" मनूक्ते १गार्हस्थ्याश्रमयुक्ते कर्म० । २गृहस्थाश्रमे च "गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः । चत्वारश्चाश्रमाः प्रोक्ताः सर्वे गार्हस्थ्यमूलकाः इत्युक्तेस्तस्य सर्वाश्रमपोषकत्वेन श्रेष्ठत्वात्तथात्वम् । ततः इनि । गृहस्थाश्रमीत्यप्यत्र ।

ज्येष्ठ पु० ज्येष्ठी पूर्णिमास्मिन् मासे अण् । ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तयोगाद्धपौर्णमासीघटिते वृषस्थरव्यारब्धे शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तरूपे १चान्द्रे मासे "ज्येष्ठे मासि सितिसुतदिने जाह्नवी मर्त्यलोके" ति०त० । तथाभूतेऽर्द्धमासात्मके २पक्षे । ज्येष्ठामूलानक्षत्रयोरन्यतरनक्षत्रे पर्वान्तकाले गुरोरुदयास्तोपलक्षिते ३बार्हस्पत्ये वर्षभेदे च कार्त्तिकशब्दे १९४९ पृ० विवृतिः । "ज्येष्ठे संवत्सरे चैव ज्येष्ठमासस्य पूर्णिमा । ज्येष्ठाभेन समायुक्ता महाज्येष्ठी प्रकीर्त्तिता" राजमार्त्त० । ज्येष्ठसंवत्सरश्च । "ज्येष्ठामूलोपगे जीवे वर्षं स्यात् शाक्रदैवतम्" विष्णुधर्मोत्तरोक्तः स्यात्" ति०त० । वृषस्थरविके सौरे ४मासभेदे च ।

ज्येष्ठी स्त्री ज्येष्ठानक्षत्रेण तत्समीपस्थमूलानक्षत्रेण वा युक्ता पौर्णमासी अण् ङीप् । १ज्येष्ठामूलानक्षत्रान्य-

तरनक्षत्रसुकृतपौर्णमाख्याम् ज्येष्ठेव स्वार्थे अण् ङीप् । २ज्यैष्ठणोधिकायाञ्च । वृद्धौयज्ञे इत्यन्यम् ।

ज्यैष्ठिनेय पुंस्त्री ज्येष्ठायाः स्त्रियाः अपत्यम् ढक् इनङ् । ज्येष्ठाया अपत्ये । "ज्यैष्ठो ज्यैष्ठिनेयः स्तुवीत" ता० ब्रा०२।१।२। "कृते कानिष्ठिनेयस्य ज्यैष्ठिनेयो विवाहितः" भट्टिः ।

ज्यैष्ठ्य न० ज्येष्ठस्य भावः ष्यञ् । १श्रेष्ठत्वे २वयसा अग्रजत्वे च । "विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणान्तु वीर्यतः । वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामेव जन्मतः" मनुः

ज्यो नियमे उपनये व्रतोपदेशे च भ्वा० आत्म०सक० अनिट् । ज्यवते अज्याष्ट । जुज्ये ।

ज्योक् अव्य०ज्यो–बा० उकुन् । १कालभूयस्त्वे २प्रश्ने ३शीघ्रार्थे ४सम्प्रत्यर्थे शब्दार्थचि०५उज्ज्वलत्वे च "सर्वमायुरेति ज्योग् जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति" छा० उ० "ज्योगुज्ज्वलं जीवति" भा० ।

ज्योतिरात्मन् पु० ज्योतिरात्माऽस्य । सूर्यादौ "यथाह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वान्" श्रुतिः ।

ज्योतिरादित्य पु० ज्योतिषि सवितृमण्डले आदित्यः । परमेश्वरे "आदित्यो ज्योतिरादित्यः" विष्णुस०

ज्योतिरिङ्ग पु० ज्योतिरिव इङ्गति इगि–गतौ अच् । खद्योते शब्दरत्ना०युच् । ज्योतिरिङ्गणोऽप्यत्र अमरः।

ज्योतिर्गणेश्वर पु० ज्योतिर्गणानामीश्वरः । १परमेश्वरे "स्कन्दः साङ्गः शतानन्दो नन्दिर्ज्योतिर्गणेश्वरः" विष्णुसं०। "तमेव भान्तमनुभाति सर्वम् तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति श्रुत्या तस्यैव सर्वज्योतिर्गणानामवभासनस्य प्रतिपादनात्तथात्वम् । [ग्रन्थः । ज्योतिःशास्त्रे ।

ज्योतिर्ग्रन्थ पु० ज्योतिषां ग्रहनक्षत्रादीनां गत्यादिसाधनं

ज्योतिर्मय त्रि० ज्योतिरात्मकः प्राचुर्य्ये वा मयट् । १ज्योतिरात्मके ज्योतिःस्वरूपे २ज्योतिःप्रचुरे च । "स्वर्णान् ज्योतिर्मयान् सप्त ससार शरणासनः" कुमा० "न भौमान्येव धिष्ण्यानि हित्वा ज्योतिर्मयान्यपि" रघुः ।

ज्योतिर्विद् पु०ज्योतिषां सूर्यादीनां गत्यादिकं वेत्ति विद्–क्विप् । ज्योतिःशास्त्राभिज्ञे । "दृष्ट्वा ज्योतिर्विदो वैद्यान् दद्याद्गां काञ्चनं महीम्" याज्ञ० । ज्योतिर्विदाभरणम् ।

ज्योतिर्विद्या स्त्री ज्योतिषां सूर्यादीनां गत्यादिज्ञानसाधनं विद्या । ज्योतिःशास्त्रे । [१खद्योते त्रिका० ।

ज्योतिर्बीज न० ज्योतिषो गगने प्रकाशस्य बीजमिव ।

ज्योतिर्लोक पु० ज्योतिषां लोकः आश्रयः । कालचक्रप्रवर्त्तकध्रुवलोके २तदधिपे परमेश्वरे च तल्लोकस्थितिवर्णनं भाग०५।२२ अ० ।

"अथ तस्मात् परतस्त्रयोदशलक्षयोजनान्तरतो यत्तद्विष्णोः परमं पदमभिवदन्ति । यत्र ह महाभागवतो ध्रुव औत्तानपादिरग्निनेन्द्रेण प्रजापतिना कश्यपेन धर्मेण च समकालयुग्भिः सबहुमानं दक्षिणतः क्रियमाण इदानीमपि कल्पजीविनामाजीव्य उपास्ते तस्य महानुभाव उपवर्णितः । सहि सर्वेषां ज्योतिर्गणानां ग्रहनक्षत्रादीनाम् अनिमिषेणाव्यक्तरंहसा भगवता कालेन भ्राम्यमाणानां स्थाणुरिवावष्टम्भ ईश्वरेण विहितः शश्वदवभासते । यथा मेधीस्तम्भ आक्रमणपशवः संयोजितास्त्रिभिः सवनैर्यथास्थानं मण्डलानि चरन्ति । एवं भगणा ग्रहादय एतस्मिन्नन्तर्वहिर्योगेन कालचक्र आयोजिता ध्रुवमेवालम्ब्य वायुनोदीर्य्यमाणा आकल्पान्तं परितः क्रामन्ति । नभसि यथा मेघाः श्येनादयो वायुवशाः कर्म्मसारथयः परिवर्त्तन्ते । एवं ज्योतिर्गणाः प्रकृतिपुरुषसंयोगानुगृहीताः कर्मनिर्मितगतयो भुवि न पतन्ति । केचिदेतत् ज्योतिरनीकं शिशुमारसंस्थानेन भगवतो वासुदेवस्य योगधारणायामनुवर्णयन्ति । यस्य पुच्छाग्रेऽवाक्शिरसः कुण्डलीभूतदेहस्य ध्रुव उपकल्पितः तस्य लाङ्गूले प्रजापतिरग्निरिन्द्रो धर्म इति । पुच्छमूले धाता विधाता च कट्यां सप्तर्षयः यस्य दक्षिणावर्त्तकुण्डलीभूतशरीरस्य यान्युदगयनानि दक्षिणपार्श्वे नक्षत्राणि उपकल्पयन्ति । दक्षिणानि तु सव्ये यथा शिशुमारस्य कुण्डलाभोगसन्निवेशस्य पार्श्वयोरुभयोरप्यवयवाः समसंख्या भवन्ति । पृष्ठे त्वजवीथी आकाशगङ्गा चोदरतः । पुनर्वसुपुष्यौ दक्षिणवामयोः श्रोण्योरार्द्राश्लेषा च दक्षिणवामयोः पादयोरभिजिदुत्तराषाढे दक्षिणवामपार्श्वयोर्भिषु युञ्जीत । तथैव मृगशीर्षादीन्युदगयनानि दक्षिणपार्श्वे प्रातिलोम्येन प्रतियुञ्जीत । शतभिषाज्येष्ठे स्कन्धयोर्दक्षिणवामयोर्न्यसेत् । उत्तराहनावगस्त्यः अधराहनौ यमः मुखे चाङ्गारकः शनैश्चर उपस्थे वृहस्पतिः ककुदि वक्षस्यादित्यो हृदये नारायणो मनसि चन्द्रो नाभ्यामुशनास्तनयोरश्विनौ बुधः प्राणापानयोराहुर्गले, केतवः सर्वाङ्गेषु, रोमसु सर्वे तारागणाः । एतदुहैव भगवतो विष्णोः सर्वदेवता-

मयं रूपम् अहरहः सन्ध्यायां प्रयतो वाग्यतो निरीक्षमाणः उपतिष्ठेत् । नमो ज्योतिर्लोकाय कालायनाय अनिमिषां पतये महापुरुषायाभिधीमहीति" ।

ज्योतिर्हस्ता स्त्री "हस्तं शरीरमित्याहुर्हस्तश्च गगनं तथा । ज्योतिश्च पवनश्चात्र ज्योतिर्हस्ता ततः स्मृता" देवीपु० ४५ अ० उक्तनिरुक्तियुक्तायां दुर्गायाम् ।

ज्योतिश्चक्र न० ज्योतिर्भिर्नक्षत्रैर्घटितं चक्रम् । १भचक्रे "सप्तविंशतिभैर्ज्योतिश्चक्रं स्तिमितवायुगम् । तदर्कांशो भवेद्राशिर्नवर्क्षचरणाङ्कितः" ति० त० उक्ते अश्विन्यादिभिर्नक्षत्रैर्घटिते मण्डलाकारे राशिचक्रे । स्तिमितवायुगमित्यनेन तस्य नाधःपतनमात्रं विवक्षितं न गत्यभावः प्रवहवायुना तस्य प्रतिदिनं प्रत्यग्गतेः सूर्य्यसिद्धान्तादावुक्तत्वात् खगोलशब्दे २४१६ पृष्ठादौ दृश्यम् ।

ज्योतिः(ष्श)शास्त्र न० ज्योतिषां सूर्य्यादीनां गत्यादि ज्ञापकं शास्त्रम् वा शत्वम् । सूर्य्यादिग्रहगत्यादिबोधके कालज्ञाने वेदाङ्गे शास्त्रभेदे । "वेदास्तावद्यज्ञकर्मप्रवृत्ता यज्ञाः प्रोक्तास्ते तु कालाश्रयेण । शास्त्रादस्मात् कालबोधो यतः स्याद् वेदाङ्गत्वं ज्यौतिषस्योक्तमस्मात् । शब्दशास्त्रं मुखं ज्यौतिषं चक्षुषी श्रोत्रमुक्तं निरुक्तं च कल्पः करौ । या तु शिक्षास्य वेदस्य सा नासिका पादपद्मद्वयं छन्द आद्यैर्बुधैः । वेदचक्षुः किलेदं स्मृतं ज्यौतिषं मुख्यता चाङ्गमध्येऽस्य तेनोच्यते । संयुतोऽपीतरैः कर्णनासादिभिश्चक्षुषाङ्गेन हीनो न किञ्चित्करः । तस्माद्द्विजैरध्ययनीयमेतत् पुण्यं रहस्यं परमं च तत्त्वम् । यो ज्यौतिषं वेत्ति नरः स सम्यग् धर्मार्थकामान् लभते यशश्च" ।"ज्योतिःशास्त्रमनेकभेदविषयम्" मु० चि० १अ० । अस्य भेदादि अङ्कशब्दे ७२ पृ० दृश्यम् ।

ज्योतिष न० ज्योतिः सूर्य्यादिगत्यादिकं प्रतिपाद्यतयाऽस्त्यस्य अच् । १ज्योतिःशास्त्रे "ज्योतिषं नयनं विदुः" शिक्षा । ज्योतिःशास्त्रशब्दे उदा० । "ज्योतिषमागमशास्त्रं विप्रतिपत्तौ न योग्यमस्माकम्" वृ० सं० ७अ० । २तारायां स्त्री गौरा० ङीष् । ज्योतिषं ज्ञेयत्वेनास्त्यस्य इनि । ज्योतिषिन् । ज्योतिःशास्त्राभिज्ञे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

ज्योतिषिक त्रि० ज्योतिरधीते उक्थादि० ठक् संज्ञापूर्वकविधेरनित्यात् न वृद्धिः । ज्योतिःशास्त्राध्येतरि ।

ज्योतिष्क पु० ज्योतिरिव कायति कै—क । १चित्रकवृक्षे "एतान्येवावाप्य क्षारकल्पेन निःस्रुते पात्राग्रे क्षारे ततो विपाच्य फाणितमिव सञ्जातमवतार्य्य लेपयेत् । ज्योतिष्क फलक्षाराममरिचपिप्पलीसुमनःपत्रैर्वा" सुश्रु० । २मेथिकाबीजे च राजनि० । ३गणिकारिकावृक्षे रत्नमा० । ४ग्रहतारानक्षत्रादौ ब०व० "तदीशभागे तस्याद्रेः शृङ्गमादित्यसन्निभम् । यत्तत् ज्योतिष्कमित्याहुः सदा पशुपतेः प्रियम्" इत्युक्ते ५मेरोः शृङ्गभेदे न० ।

ज्योतिष्टोम पु० ज्योतींषि त्रिवृदादयः स्तोमा अस्य षत्वम् । १स्वनामख्याते अग्निष्टोमसंस्थारूपे यज्ञभेदे तद्विधानादि ताण्ड्य० ब्रा० ४।१।६ ।

"यज्ज्योतिष्टोमो भवति यज्ञमुखं तदारभन्ते यदुक्थो यज्ञक्रतोरनन्तरयाय यद्रात्रिः सर्वस्याप्त्यै" सू० "अथ षोडशिकोऽयमतिरात्र इत्युक्तं, क्रमो ज्योतिष्टोमोऽतिरात्रः स षोडशिक इति । अथ तद्व्यतिरिक्ताभिस्तिसृभिः संस्थाभिरययुजन् स्तूयते । यद्यपि सर्वेषामपि ज्योतिष्टोमत्वमस्ति तथापि उक्थ्यातिरात्रसंस्थयोः पृथग्व्यमाणत्वात् अग्निष्टोमसंस्थस्यैव ज्योतिष्टोमशब्देनोच्यते । ज्योतींषि त्रिवृदादयः स्तोमा यस्य स ज्योतिष्टोमः । तथा च तैत्तिरीयकं त्रिवृत्पञ्चदश सप्तदश एकविंश एतानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमा इति । यज्ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमो द्वादशस्तोत्रात्मको भवति ज्योतिष्टोमस्य हि अग्निष्टोमसंस्था मुख्या, "एष वाव प्रथमो यज्ञानामिति" श्रुतेः । तत्तेन यज्ञमुखं यज्ञानां मुखभूतमग्निष्टोमं प्राप्य आभवन्ति सविशः समृद्धा भवन्ति तथा तस्मिन्नतिरात्रे उक्थः पञ्चदशस्तुतशस्त्रसाध्यः क्रतुरनन्तरं भवतीति यत् तत् यज्ञक्रतोः संपूर्णस्य यज्ञस्य अनन्तरयाय अपरित्यागाय भवति उक्थसंस्थायां हि क्रतुः संपूर्णो भवति यथा पूर्वयोः सवनयोः पञ्चदश पञ्चदश स्तोत्राणि तथा तृतीयेऽपि स्तोत्रपञ्चकसद्भावात् । अग्निष्टोमस्त्वसंपूर्णः क्रतुः उक्तहेतोरभावात्" भा० ।

तस्य च अग्निष्टोमसंस्थत्वेन ज्योतिष्टोमनामताहेतुरुक्तो यथा "यदेतानि सर्वाणि सह दुरुपापानि के तेषामुपाप्तिरिति ज्योतिष्टोम एवाग्निष्टोमेनैवाग्निष्टोमेन यजेत । तस्य वा एतस्य ज्योतिष्टोमस्याग्निष्टोमस्य त्रिवृद्बहिष्पवमानं तद्व्रतस्य शिरः, पञ्चदशसप्तदशा उत्तरौ पवमानौ तौ पक्षौ, पञ्चदशं होतुराज्यं सप्तदशं पृष्ठमेकविंशं यज्ञायज्ञियं तत् पुच्छम्" शत० ब्रा० १०।१।२।७ । "अधुना प्रथमसंस्थारूपज्योतिष्टोमाग्निष्टोमं महाव्रतयज्ञात्मना स्तोतुं तत्रैवाग्निचयनादित्वयस्योपादानाद् ब्रह्मवादिप्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति ।

सह युगपत् दुरूपपापानि आप्नुमशक्यानि सर्वेषां महाव्रतयज्ञानुष्ठाने प्रयोगबाहुल्येन ऋत्विक्सम्पादनादेः दुष्करत्वेन चानधिकारात् तत्राग्निष्टोम इति पदेनाग्निस्तवनोक्तैरग्निचयनमुक्तमिति मन्तव्यम्। पक्ष्याकारस्य महाव्रतसाम्नो हि शिरःपक्षमध्यपुच्छात्मकाः पञ्चावयवाः शिरो गायत्रं, रथन्तरं दक्षिणः पक्षः बृहदुत्तरः पक्षः भद्रमस्य पुच्छं राजनसाम आत्मेति तत्सर्वमग्निष्टोमे सम्पादयति तस्य या इति ऋक्त्रयात्मकमेकं सूक्तं तादृशानि त्रीणि सूक्तानि त्रिवृतोऽवयवायस्य स्तोमस्य तदिदं त्रिवृद् बहिष्पवमानम् प्रातःसवनिकं तच्चं सूक्तत्रयात्मकं बहिष्पवमानं महाव्रतस्य शिरो भवति बहिष्पवमानमपि गायत्रीच्छन्दस्कैस्तृचैर्गातव्यम् माध्यन्दिनः पञ्चदशस्तोत्रियात्मकः पवमानः, तृतीयसवने सप्तदशस्तोत्रियात्मकः आर्भवः पवमानः पक्षस्थानीयौ होत्रानुशंसनीयं प्रथममाज्यस्तोत्रं सप्तदशस्तोत्रियात्मकं पृष्ठनामकं होतुः प्रथमं स्तोत्रम् तदुभयं मध्यात्मरूपम्। एकविंशत्याष्टिरूपं "यज्ञायज्ञा वो अग्नयः" इत्यत्रोत्पन्नं साम पुच्छस्थानीयम्" भा० २सोमयागे च "ज्योतिष्टोमधर्मा एकाहद्वादशाहयोस्तद्गुणदर्शनात्" कात्या० श्रौ० १२।१।१ "ज्योतिष्टोमशब्देन उपांश्वादिहारियोजनपर्यन्तो ग्रहयज्ञाभ्यासोऽभिधीयते ज्योतींषि यस्य स्तोमाः स ज्योतिष्टोमः स्तोमैर्ह्यसौ द्योत्यत इति ते च सोमयागस्य स्तोमाः तस्मात् ज्योतिष्टोमशब्देन सोमयागोऽभिधीयते" कर्कः।

ज्योतिष्मत् त्रि० ज्योतिरस्त्यत्र मतुप्। १ज्योतिर्युक्ते २प्रकाशयुक्ते ३लताभेदे स्त्री। सा च (मालकाङ्गनी) इति ख्याता लता।"ज्योतिष्मती कटुस्तिक्ता सरा कफसमीरजित्। अत्युष्णा वामनी तीक्ष्णा वह्निबुद्धिस्मृतिप्रदा" राजनि० ४रात्रौ राजनि०। ५योगशास्त्रोक्ते सत्त्वप्रधाने चित्तवृत्तिभेदे च।"विशोका वा ज्योतिष्मती" पात०सू०। "प्रवृत्तिरुत्पन्ना चित्तस्य स्थिति-निबन्धिनीति वाक्यशेषः। ज्योतिःशब्देन सात्त्विकः परिणाम उच्यते स प्रशस्तो भूयानतिशयश्च विद्यते यस्याम्" भोजवृत्तिः "प्रसीदतु ते विशोका ज्योतिष्मती नाम चित्तवृत्तिः" महावी० "ज्योतिष्मतः पथो रक्ष धिया कृतान्" ऋ० १०।५३।६ "ज्योतिष्मतो दीप्तिमतः" भा० ६अग्निपुर्य्याम् अर्चिष्मत्यां तत्कथा अग्निलोकशब्दे ५८ पृ० दृश्यम्। योगमस्य यथाऽनेन प्रापि ज्योतिष्मती पुरी" काशी०।

७सूर्य्ये प्लक्षद्वीपस्थे पर्वतभेदे च शब्दार्थचिन्तामणिः।

ज्योतिस् पु० द्योतते द्युत्यतेऽनेन वा द्युत—इसुन् आदेर्दस्य जः ज्युत—दीप्तौ वा इसुन्। १सूर्य्ये २अग्नौ, मेदि० ३मेथिकावृक्षे राजनि० च। नेत्रकनीनिकामध्यस्थे ४दर्शनसाधने, पदार्थे, शब्दार्थचि० ५नक्षत्रे, ६प्रकाशे, शब्दच० ७स्वयंप्रकाशे, सर्वावभासके चैतन्ये च न०। ८अग्निष्टोमयागस्य संस्थाभेदे यथोक्तं ताण्ड्य०ब्रा०४।१।७

"स एतान् स्तोमानपश्यत् ज्योतिर्गौरायुरितीमे वै लोका एते स्तोमा अयमेव ज्योतिरयं मध्यमो गौरसावुत्तम आयुः" मू०।

"स पूर्वोक्तः प्रजापतिः एतान् स्तोमान् स्तोमशब्देन त्रिवृदादिस्तोमवन्त्यहानि लक्ष्यन्ते। तानि ज्योतिर्गौरायुरिति एतन्नामकान्यपश्यत्। तत्र ज्योतिरग्निष्टोमसंस्थः गौरायुषी उक्थ्यसंस्थे ज्योतिष इयं स्तोमक्लृप्तिः। त्रिवृद्बहिष्पवमानं पञ्चदशान्याज्यानि पञ्चदशो माध्यन्दिनः पवमानः सप्तदशानि पृष्ठानि सप्तदश आर्भव एकविंशोऽग्निष्टोमसामेति। अथ गोष्टोमस्य पञ्चदशो बहिष्पवमानः त्रिवृदाज्यानि सप्तदशं माध्यन्दिनं सवनमेकविंशं तृतीयसवनम्। अथायुष्टोमस्य त्रिवृद्बहिष्पवमानं पञ्चदशान्याज्यानि सप्तदशं माध्यन्दिनं सवनमेकविंशं तृतीयसवनमिति। एते उक्ताः स्तोमा इमे लोका वै भूरादिकाः खलु कः कतमो लोक इति बुभुत्सायामाह अयमेव लोको ज्योतिः। अयम्मध्यमः अन्तरीक्षलोको गौः असावुत्तमस्तृतीयः स्वर्लोक आयुः। स्तोमत्रयस्य लोकत्रयेण सह संख्यासाम्यात् तद्रूपता एतैः त्रिभिः स्तोमैः साधनैस्त्रीन् लोकान् प्राजनयदिति शेषः" भा०। ९विष्णौ "विहायसगतिज्योतिः सर्वविद् हुतभुग् विभुः" विष्णुस० स्वयंद्योतनात् तस्य तथात्वम्।"अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते। विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेषु। इदं वाव तद्यदिदमन्तःपुरुषे ज्योतिः" छा० उ०। एतामधिकृत्य "ज्योतिःशब्दस्य परब्रह्मपरत्वं शा०सू० भा० व्यवस्थापितं यथा "ज्योतिश्चरणाभिधानात्"१।१।२४सूत्रभाष्यादौ दृश्यम्।"चक्षुर्वृत्तेर्निरोधकं शार्वरादिकं तमः। तस्या एवानुग्राहकमादित्यादिकं ज्योतिरिति" शा० भा०। १०तेजोद्रव्यमात्रे तस्य प्रकाशवत्त्वात्तथात्वं तदपि तत्रैव भाष्ये दृश्यम्। "ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते"। "ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम्। योऽन्तःसुखो-

ऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः । स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति" गीता । "हिमक्लिष्टप्रकाशानि ज्योतींषीव मुखानि वः" "स हि देवः परं ज्योतिस्तमःपारे प्रतिष्ठितम्" कुमा० । ज्योतिःसारः ज्योतिस्तत्त्वम् ज्योतिःसिद्धान्तः ।

ज्योतीरथ पु ज्योतिषां सूर्य्यादीनां रथ इवाधारत्वात् । ध्रुवनक्षत्रे त्रिका० तदाधारतयैव ज्योतिश्चक्रस्य समवस्थानात् तस्य तद्रूपत्वम् ।

ज्योत्स्ना स्त्री ज्योतिरस्त्यस्याम् न उपधालोपश्च । १कौमुद्याम् चन्द्रकिरणे अमरः २रेणुकानामगन्धद्रव्ये रत्नमा० । ३दुर्गायां "प्रभा प्रसादशीलत्वात् ज्योत्स्ना चन्द्रार्कमालिनी" देवी० पु० ४५ अ० । "रौद्रायै नमो नित्यायै गौर्य्यै धात्र्यै नमो नमः । ज्योत्स्नायै चेन्दुरूपिण्यै सुखायै सततं नमः" देवीमा० । ततः मत्वर्थे अण् ज्योत्स्न तद्युक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ज्योत्स्नी ।

ज्योत्स्नाकाली स्त्री सोमस्य कन्यायां वरुणात्मजपुष्करपत्न्याम् "एषोऽस्य पुत्रोऽभिमतः पुष्करः पुष्करेक्षणः । रूपवान् दर्शनीयश्च सोमपुत्र्या वृतः पतिः । ज्योत्स्नाकालीति यामाहुर्द्वितीयां रूपतः श्रियम्" भा० उ० ९७ अ० ।

ज्योत्स्नादि पु० मत्वर्थे अण्प्रत्ययप्रकृतिभूते पा० ग० सू० पठिते शब्दगणे स च गणः "ज्योत्स्ना तमिस्रा कुण्डल कुतुप विसर्प विपादिका" ।

ज्योत्स्नाप्रिय पुंस्त्री ज्योत्स्ना प्रियास्य । चकोरे स्त्रियां जातित्वेऽपि योपधत्वात् टाप् ।

ज्योत्स्नावृक्ष पु० ज्योत्स्नाया दीपप्रकाशस्याधारः वृक्षः । दीपाधारे (पिलसुच) त्रिका० ।

ज्योत्स्नी स्त्री ज्योत्स्नाऽस्त्यस्य अण् संज्ञापूर्वकत्वाद्वेरनित्यत्वात् न वृद्धिः ङीप् । १ज्योत्स्नायुक्तरात्रौ (झिङ्गा) २पटोलिकायाञ्च अमरः । ३रेणुकानामगन्धद्रव्ये शब्दच० । स्वार्थे क । ज्योत्स्निका तत्रार्थे ।

ज्यौतिषिक त्रि० ज्योतिषमधीते वेद वा उक्थादि० ठक् । १ज्योतिषशास्त्राभिज्ञे २तदध्येतरि च अमरः ।

ज्यौत्स्न त्रि० ज्योत्स्ना अस्त्यस्य अण् । १ज्योत्स्नायुक्ते स्त्रियां ङीप् सा च २चन्द्रिकायुक्तरात्रौ रायमुकुटः ।

ज्रि अभिभवे भ्वा० पर० सक० अनिट् । ज्रयति अज्रैषीत् । जिज्राय जिज्रियतु "आ भानुना पार्थिवानि ज्रयांसि महस्तोदस्य धृषता ततन्थ" ऋ० ६।६।६। "जिगादुपज्रयति गोरपीच्यं पदं यदस्य मतथा अजीजनन्" ६।७१।५।

ज्री वयोहानौ वा चुरा० उभ० पक्षे क्र्या० प० अक० अनिट् । ज्राययति ते ज्रिणाति अजिज्रयत् त अज्रैषीत् ।

ज्वर रोगे भ्वा० पर० अक० सेट् । ज्वरति अज्वारीत् । मित् । ज्वरयति ते ।

ज्वर पु० ज्वर+भावे घ । स्वनामख्याते रोगभेदे । ज्वरस्योद्भव निदानादि भावप्र० उक्तं यथा ।

"दक्षापमानसंक्रुद्धरुद्रनिःश्वाससम्भवः । ज्वरोऽष्टधा पृथग्द्वन्द्वसङ्घातागन्तुजः स्मृतः । अस्यायमर्थः । दक्षकर्त्तृको योऽपमानस्तेन संक्रुद्धो यो रुद्रस्तस्य यो निःश्वासस्तस्मात्सम्भव उत्पत्तिर्यस्य स ज्वरः । क्रुद्धरुद्रनिःश्वाससम्भूतत्वेन ज्वरः स्वभावात्पैत्तिक इति बोध्यते । यत उक्तं चरकेण, क्रोधात्पित्तमित्यादि तेन सर्व्वज्वरेषु पित्तोपशमकारिणी चिकित्सा कर्तव्या अतएव वाग्भटः "उष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्यूष्मणा विना । तस्मात्पित्तविरुद्धानि त्यजेत्पित्ताधिकेऽधिकम्" रुद्रसम्भूतत्वेन ज्वरस्य देवतात्मकत्वात् पूजार्हत्वं चोपदर्शितम् अतएव वैदेहः "ज्वरः संपूजनैर्वापि सद्यस्सैवोपशाम्यतीति" । मूर्त्तिरप्यस्योक्ता सुश्रुतेन "रुद्रकोपाग्निसंभूतः सर्वभूतप्रतापनः । त्रिपाद्भस्मप्रहरणस्त्रिशिराः सुमहोदरः । वैयाघ्रचर्मवसनः कपिलो मौल्यविग्रहः । पिङ्गेक्षणो ह्रस्वजङ्घो बीभत्सो बलवान्महान् । पुरुषो लोकनाशार्थमसौ ज्वर इति स्थितः । तैस्तैर्नामभिरन्येषां सत्त्वानां परिकीर्त्त्यते । जन्मादौ निधने चैव प्रायो विशति देहिनम् । ऋते देवमनुष्याभ्यां नान्यो विषहते हि तम्" तस्य ज्वरस्य संख्यारूपां संप्राप्तिमाह ज्वरोऽष्टधेति । अष्टत्वं विवृणोति पृथगिति वातिकः पैत्तिकः श्लैष्मिकश्चेति त्रयः । द्वन्द्वजाश्च त्रयः वातपैत्तिकः वातश्लैष्मिकः पित्तश्लैष्मिकश्चेति । सङ्घातजः सान्निपातिक एकः । "द्व्युल्बणैकोल्बणैः षट् स्युर्हीनमध्याधिकैश्च षट् । समश्चैको विकारास्ते सन्निपातास्त्रयोदश" इति चरके त्रयोदश सन्निपाता उक्तास्ते यथा । वातोल्बणः पित्तोल्बणः । कफोल्बणः । वातपित्तोल्बणः । वातश्लेष्मोल्बणः पित्तश्लेष्मोल्बणः । एवं षट् । अधिकवातो मध्यपित्तो हीनकफः । अधिकवातो मध्यकफो हीनपित्तः । अधिककफो मध्यपित्तो हीनवातश्चेति षट् । तत्र्युल्बण एकः एवं त्रयोदश । अत्र तु त्रिदोषजत्वेन साम्यात्सान्निपातिक एक एव गणितः । आगन्तुज इति । अत्रागन्तुशब्देनाभिघातादयो हेतव उच्यन्ते ।

कुलचिकित्साश्रयः कार्य्यकारणयोरभेदोपचारात् आगन्तुजा अभिघाताद्यनेककारणयोगादनेके भवन्ति । तथाप्यागन्तुजत्वेन साम्यादागन्तुजोऽप्यत्रैक एव भणितः । नन्वागन्तुजेऽपि ज्वरे वातादिलक्षणदर्शनादागन्तुजः कथं दोषजाद्भिन्नः उच्यते, उत्तरकालं दोषोत्पत्तेः । तथा च चरके "आगन्तुजो हि व्यथापूर्व्वं जायते पश्चान्निजैर्दोषैरनुबध्यते" इति । अथ ज्वरस्य विप्रकृष्टकारणकथनपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह "मिथ्याहारविहाराभ्यां दोषा ह्यामाशयाश्रयाः । बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरदाः स्यू रसानुगाः" । मिथ्याहारविहाराभ्यां अनुचिताहारचेष्टाभ्यां हेतुभूताभ्यां दोषाः वातपित्तकफाः आमाशयाश्रयाः आमाशयं गता रसानुगाः रसदूषकाः बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं कोष्ठगताग्नेरूष्माणम् न तु समस्तमग्निं तदा दोषपाकासम्भवः स्यात् । बहिः प्रक्षिप्य ज्वरदाः स्युर्ज्वरकारिणो भवेयुरित्यर्थः । अथ ज्वरस्य सामान्यं विशिष्टञ्च पूर्व्वरूपमाह "श्रमोऽरतिर्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनप्लवः । इच्छाद्वेषौ मुहुश्चापि शीतवातातपादिषु । जृम्भाऽङ्गमर्द्दो गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः । अप्रहर्षश्च शीतञ्च भवन्त्युत्पत्स्यति ज्वरे । सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भात्यर्थं समीरणात् । पित्तान्नयनयोर्दाहः कफान्नान्नाभिनन्दनम् ।" श्रमो व्यापारं विनैव, अरतिरस्वस्थचित्तत्वम् विवर्णत्वं म्लानगात्रता । वैरस्यं मुखस्याऽप्रकृतरसता । नयनप्लवः नयनयोरश्रुपूर्णत्वम् । शीतवातातपादिषु मुहुरिच्छाद्वेषौ । आदिशब्दाज्ज्वलने जले च । यत उक्तं चरकेण "ज्वलनातपवातेषु भक्तिद्वेषावनिश्चिताविति" । शयनादिष्वित्यन्ये । अङ्गमर्द्दोऽङ्गमोटनम् । गुरुता गात्रस्य । रोमहर्षः रोमाञ्चता । अरुचिर्भोजने, तमः तमोमग्नस्येव ज्ञानम् । अप्रहर्षः हर्षाभावः । शीतं लगति चकाराद्बलहानिः उपदेशद्वेषादयोऽपि भवन्ति । तृतीयश्लोकस्थम् सामान्यत इति पूर्व्वश्लोकाभ्यां सम्बन्धनीयम् । तेन सामान्यतो ज्वर उत्पत्स्यति भविष्यति श्रमादयः पूर्व्वमेव भवन्तीत्यर्थः । उत्पत्स्यतीत्यात्मनेपदिनोऽपि तङभाव आर्षत्वात् । विशेषात् उच्यते । समीरणात् ज्वरे उत्पत्स्यति अतिशयेन जृम्भा भवति । पित्तज्वरे उत्पत्स्यति अत्यर्थं नयनयोर्दाहो भवति । कफज्वरे उत्पत्स्यति अत्यर्थं नान्नाभिनन्दनम् अन्नाकाङ्क्षा न भवति । जृम्भादयो भवन्ति यतः सामान्यधर्माक्रान्तो विशिष्टोधर्मो भवति । द्वन्द्वजपूर्व्वरूपमाह, "रूपैरन्यतराभ्यां तु संसृष्टैर्द्वन्द्वजं विदुः । अन्यतराभ्यां जृम्भानेत्रदाहाभ्याम् । जृम्भान्नारुचिभ्यां नेत्रदाहान्नारुचिभ्यां वा संसृष्टैरूपैः श्रमादिभिः द्वन्द्वजं द्विदोषजं पूर्व्वरूपं विदुः । त्रिदोषजपूर्व्वरूपमाह, "सर्व्वलिङ्गसमवायः सर्व्वदोषप्रकोपजे । सर्व्वरूपजे सर्व्वरूपे सर्व्वलिङ्गसमवायः । अतिशयितजृम्भानेत्रदाहान्नारुचिसहितानां श्रमादीनां समवायो भवति । अथ ज्वरस्य सामान्यलक्षणमाह, "स्वेदावरोधः सन्तापः सर्व्वाङ्गग्रहणं तथा । युगपद्यत्र रोगे तु स ज्वरो व्यपदिश्यते । ताप इति वक्तव्ये सन्तापाभिधानं देहेन्द्रियमनसां सन्तापबोधनार्थम् । यत उक्तं चरकेण ज्वरविशेषणम् । "देहेन्द्रियमनस्तापीति" । तत्र देहसन्तापो देहेन्द्रियोष्णता । इन्द्रियसन्ताप इन्द्रियवैकल्यम् । यत उक्तम् "इन्द्रियाणां तु वैकल्यं यत्र सन्तापलक्षणम् । वैचित्त्यमरतिर्ग्लानिर्म्मनःसन्तापलक्षणम् इति" । सर्व्वाङ्गग्रहणम् सर्व्वेषामङ्गानां वेदनया ग्रहणं सर्व्वाण्यङ्गानि स्तम्भनगृहीतानीव वा भवन्ति । युगपदिति । मिलितमेतल्लक्षणम् । प्रत्येकस्य व्यभिचारात् । यथा स्वेदावरोधः कफपूर्व्वरूपे । तथा सन्तापो दाहव्याधौ । तथा सर्व्वाङ्गग्रहणं सर्व्वाङ्गरोगाख्यवातव्याधौ । अस्वेदानिर्गमनपक्षे कारणमाह । "हृणाद्धि चाप्यपां धातुं यस्मात्तस्माज्ज्वरातुरः । भवत्युष्णगात्रश्च स्विद्यते न च सर्व्वशः । तस्माज्ज्वरोऽत्र भवति सर्व्वशः स्विद्यते न च" ।

सुश्रुते उत्तरतन्त्रे च तत्र विशेष उक्तो यथा

"ऋते देवमनुष्येभ्यो नान्यो विषहते तु तम् । कर्म्मणा लभते यस्माद्देवत्वं मानुषादपि । पुनश्चैव च्युतः स्वर्गान्मानुष्यमनुवर्त्तते । तस्मात्ते देवभावेन सहन्ते मानुषा ज्वरम् । शेषाः सर्व्वे विपद्यन्ते तैर्य्यग्योना ज्वरार्दिताः । स्वेदावरोधः सन्तापः सर्व्वाङ्गग्रहणं तथा । विकारा युगपद्यस्मिन् ज्वरः स परिकीर्त्तितः । दोषैः पृथक् समस्तैश्च द्वन्द्वैरागन्तुरेव च । अनेककारणोत्पन्नः स्मृतस्त्वष्टविधो ज्वरः । दोषाः प्रकुपिताः स्वेषु कालेषु स्वैः प्रकोपनैः । व्याप्य देहमशेषेण ज्वरमापादयन्ति हि । दुष्टाः स्वहेतुभिर्दोषाः प्राप्यामाशयमूष्मणा । सहिता रसमागत्य रसस्वेदप्रवाहिणाम् । स्रोतसां मार्गमावृत्य मन्दीकृत्य हुताशनम् । निरस्य बहिरूष्माणं पक्तिस्थानाच्च केवलम् । शरीरं समभिव्याप्य स्वकालेषु ज्वरागमम् । जनयन्त्यथ वृद्धिञ्च स्ववर्णञ्च त्वगादिषु । मिथ्यातियुक्तैरपि च

स्नेहाद्यैः कर्मभिर्नृणाम्। विविधादभिघाताच्च रोगोत्थानात् प्रपाकतः। श्रमात् क्षयादजीर्णाच्च विषात् सात्म्यर्त्तुपर्य्ययात्। ओषधीपुष्पगन्धाच्च शोकान्नक्षत्रपीड़नात्। अभिचाराभिशापाभ्यां मनोभूताभिशङ्कया। स्त्रीणामपप्रजातानां प्रजातानां तथाऽहितैः। स्तन्यावतरणे चैव ज्वरो दोषैः प्रवर्त्तते। तैर्वेगवद्भिर्बहुधा समुद्भ्रान्तैर्विमार्गगैः। विक्षिप्यमाणोऽन्तरग्निर्भवत्याशु बहिश्चरः। रुणद्धि चाप्यपान्धातुं यस्मात्तस्माज्ज्वरातुरः। भवत्यत्युष्णगात्रश्च न च स्विद्यति सर्व्वशः। श्रमोऽरतिर्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनप्लवः। इच्छाद्वेषौ मुहुश्चापि शीतवातातपादिषु। जृम्भाङ्गमर्दौ गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः। अप्रहर्षश्च शीतञ्च भवत्युत्पत्स्यति ज्वरे। सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भात्यर्थं समीरणात्। पित्तान्नयनयोर्दाहः कफान्नान्नाभिनन्दनम्। सर्व्वलिङ्गसमावायः सर्व्वदोषप्रकोपजे। द्वयोर्द्वयोस्तु रूपेण संसृष्टं द्वन्द्वजं विदुः। वेपथुर्विषमो वेगः कण्ठौष्ठमुखशोषणम्। निद्रानाशः क्षवः स्तम्भो गात्राणां रौक्ष्यमेव च। शिरोहृद्गात्ररुग्वक्त्रवैरस्यं बद्धविट्कता। जृम्भाध्मानं तथा शूलं भवत्यनिलजे ज्वरे। वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्राल्पत्वं तथा वमिः। कण्ठौष्ठमुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते। प्रलापः कटुता वक्त्रे मूर्च्छा दाहो मदस्तृषा। पीतविण्मूत्रनेत्रत्वं पैत्तिके भ्रम एव च। गौरवं शीतमुत्क्लेशो रोमहर्षोऽतिनिद्रता। स्रोतोरोधो रुगल्पत्वं प्रसेको मधुरास्यता। नात्युष्णगात्रता छर्द्दिरङ्गसादोऽविपाकता। प्रतिश्यायोऽरुचिः कासः कफजेऽक्ष्णोश्च शुक्लता। निद्रानाशो भ्रमः श्वासस्तन्द्रा सुप्ताङ्गताऽरुचिः। तृष्णा मोहो मदः स्तम्भो दाहः शीतं हृदि व्यथा। पक्तिश्चिरेण दोषाणामुन्मादः श्यावदन्तता। रसना परुषा कृष्णा सन्धिमूर्द्धास्थिजा रुजः। निर्भुग्नकलुषे नेत्रे कर्णौ शब्दरुगन्वितौ। प्रलापः स्रोतसां पाकः कूजनं चेतनाच्युतिः। स्वेदमूत्रपुरीषाणामल्पशः सुचिरात् स्रुतिः। सर्व्वजे सर्व्वलिङ्गानि विशेषश्चात्र मे शृणु। नात्युष्णशीतोऽल्पसंज्ञो भ्रान्तप्रेक्षी हतस्वरः। खरजिह्वः शुष्ककण्ठः स्वेदविण्मूत्रवर्जितः। सास्रनिर्भुग्नहृदयो भक्तद्वेषी हतप्रभः। श्वसन् निपतितः शेते प्रलापोपद्रवैर्युतः। तमभिन्यासमित्याहुर्हतौजसमथापरे। सन्निपातज्वरं कृच्छ्रमसाध्यमपरे विदुः। निद्रोपेतमभिन्यासं क्षीणमेनं हतौजसम्। संन्यस्तगात्रं संन्यासं विद्यात्सर्व्वात्मके ज्वरे। ओजोविस्रंसते यस्य पित्तानिलसमुच्छ्रयात्। स गात्रस्तम्भशीताभ्यां शयने स्यादचेतनः। अपि जाग्रत् स्वपन् जन्तुस्तन्द्रालुश्च प्रलापवान्। संहृष्टरोमा स्रस्ताङ्गो मन्दसन्तापवेदनः। ओजोनिरोधजं तस्य जानीयात् कुशलो भिषक्। सप्तमे दिवसे प्राप्ते दशमे द्वादशेऽपि वा। पुनर्घोरतरो भूत्वा प्रशमं याति हन्ति वा। द्विदोषोच्छ्रायलिङ्गास्तु द्वन्द्वजास्त्रिविधाः स्मृताः। जृम्भाध्मानमदोत्कम्पपर्व्वभेदपरिक्षयाः। तृट्प्रलापाभितापाः स्युर्ज्वरे मारुतपैत्तिके। शूलकासकफोत्क्लेशशीतवेपथुपीनसाः। गौरवारुचिविष्टम्भा वातश्लेष्मसमुद्भवे। शीतदाहारुचिस्तम्भस्वेदमोहमदभ्रमाः। कासाङ्गसादहृल्लासा भवन्ति कफपैत्तिके। सामान्यं ज्वरलिङ्गानां मिथ्याहारविहारिणाम्। दोषः स्वल्पोऽपि संवृद्धो देहिनामनिलेरितः। सन्तताद्युषकत्र्याख्यचातुर्थान् सप्रलेपकान्। कफस्थानविभागेन यथासङ्ख्यं करोति हि। अहोरात्रादहोरात्रात् स्थानात् स्थानं प्रपद्यते। ततश्चामाशयं प्राप्य घोरं कुर्य्याज्ज्वरं नृणाम्। तथा प्रलेपको ज्ञेयः शोषिणां प्राणनाशनः। दुश्चिकित्स्यतमो मन्दः सुकष्टो धातुशोषकृत्। कफस्थानेषु वा दोषस्तिष्ठन् द्वित्रिचतुर्षु वा। विपर्य्ययाख्यान् कुरुते विषमान् कृच्छ्रसाधनान्। परो हेतुः स्वभावो वा विषमे कैश्चिदीरितः। आगन्तुश्चानुबन्धो हि प्रायशो विषमज्वरे। वाताधिकत्वात् प्रवदन्ति तज्ज्ञास्तृतीयकस्यापि चतुर्थकस्य। औपत्यके मद्यसमुद्भवे च हेतुं ज्वरे पित्तकृतं वदन्ति। प्रलेपकं वातबलासकञ्च कफाधिकत्वेन वदन्ति तज्ज्ञाः। मूर्च्छानुबन्धा विषमज्वरा ये प्रायेण ते द्वन्द्वसमुत्थितास्तु। त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरे। तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च। करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च। तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीतमन्ततः। द्वावेतौ दाहशीतादौ ज्वरौ संसर्गजौ स्मृतौ। दाहपूर्व्वस्तयोः कष्टः कृच्छ्रसाध्यतमः स्मृतः। प्रसक्तश्चाभिघातोत्थश्चेतनाप्रभवस्तु यः। रात्र्यह्नोः षट्सु कालेषु कीर्त्तितेषु यथा पुरा। प्रसह्य विषमोऽभ्येति मानसं बहुधा ज्वरः। स चापि विषमो देहं न कदाचिद्विमुञ्चति। ग्लानिगौरवकार्श्येभ्यः स यस्मान्न प्रमुच्यते। वेगे तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति लक्ष्यते। धात्वन्तरस्थो लीनत्वान्न सौक्ष्म्यादुपलभ्यते।

स्वल्पदोषेन्धनः क्षीणः क्षीणेन्धन इवानलः। दोषोऽल्पोऽनिलसंभूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुनः। धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम्। सन्ततं रसरक्तस्थः सोऽन्येद्युः पिशिताश्रितः। मेदोगतस्तृतीयेऽह्नि त्वस्थिमज्जगतः पुनः। कुर्य्याच्चातुर्थकं घोरमन्तकं रोगसङ्करम्। केचिद्भूताभिषङ्गोत्थं ब्रुवते विषमज्वरम्। सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा। सन्तत्या योऽविसर्गी स्यात् सन्ततः स निगद्यते। अहोरात्रे सन्ततको द्वौ कालावनुवर्त्तते। अन्येद्युष्कस्त्वहोरात्रादेककालं प्रवर्त्तते। तृतीयकस्तृतीयेऽह्नि चतुर्थेऽह्नि चतुर्थकः। वातेनोद्धूयमानस्तु यथा पूर्य्येत सागरः। वातेनोदीरितास्तद्वद्दोषाः कुर्व्वन्ति वै ज्वरान्। यथा वेगागमे वेलां छादयित्वा महोदधेः। वेगहानौ तदेवाम्भस्तत्रैवान्तर्निधीयते। दोषवेगोदये तद्वदुदीर्य्येत ज्वरोऽस्य वै। वेगहानौ प्रशाम्येत यथाम्भः सागरे तथा। विविधेनाभिघातेन ज्वरो यः संप्रवर्त्तते। यथा दोषप्रकोपन्तु तथा मन्येत तं ज्वरम्। श्यावास्यता विषकृते दाहातीसारहृद्ग्रहाः। अभक्तरुक्पिपासा च तोदो मूर्च्छा बलक्षयः। ओषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुग्वमथुस्तथा। कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्द्रालस्यमभक्तरुक्। हृदये वेदना चास्य गात्रञ्च परिशुष्यति। भयात् प्रलापः शोकाच्च भवेत्कोपाच्च वेपथुः। अभिचाराभिशापाभ्यां मोहस्तृष्णाभिजायते। भूताभिषङ्गादुद्वेगहास्यकम्पनरोदनम्। श्रमक्षयाभिघातेभ्यो देहिनां कुपितोऽनिलः। पूरयित्वाखिलं देहं ज्वरमापादयेद्भृशम्। दोषाणां तु समस्तानामग्निदाहागन्तुतस्तथा। ज्वरोऽपरः सम्भवति तैस्तैरन्यैश्च हेतुभिः। दोषाणां स तु लिङ्गानि कदाचिन्नातिवर्त्तते। गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यन्तर्दाहेन तृष्णया। आनद्धत्वेन चात्यर्थं श्वासकासोद्गमेन च। हतप्रभेन्द्रियं क्षामं दुरात्मानमुपद्रुतम्। गम्भीरतीक्ष्णवेगार्त्तं ज्वरितं परिवर्जयेत्। क्षीणमध्याधिकैर्दोषैस्त्रिसप्तद्वादशाह्निकः। ज्वरवेगो भवेत्तीव्रो यथापूर्व्वं सुखक्रियः। इति ज्वराः समाख्याता कर्म्मेदानीं प्रवक्ष्यते"।

ज्वरभेदे क्रियाभेदः सुश्रु० उ० त० उक्तो यथा

"ज्वरस्य पूर्व्वरूपेषु वर्त्तमानेषु बुद्धिमान्। पाययेत घृतं स्वच्छं ततः स लभते सुखम्। विधिर्मारुतजेष्वेष पैत्तिकेषु विरेचनम्। मृदु प्रच्छर्द्दनं तद्वत्कफजेषु विधीयते। सर्व्वं द्विदोषजेषूक्तं यथादोषं विकल्पयेत्। अल्पे हनीयोऽशोष्यश्च संशोध्यो लङ्घनादिना। रूपप्राप्यपयोविद्यान्नानात्वं वह्निधूमवत्। प्रव्यक्तरूपेषु हितमेकान्तेनापतर्पणम्। आमाशयस्थे दोषे तु सोत्क्लेशे वमनं परम्। आनद्धः स्तिमितैर्दोषैर्य्यावन्तं कालमातुरः। कुर्य्यादनशनं तावत्ततः संसर्गमाचरेत्। न लङ्घयेन्मारुतजे क्षयजे मानसे तथा। अलङ्घ्याश्चापि ये पूर्व्वं द्विव्रणीये प्रकीर्त्तिताः। अनवस्थितदोषाग्नेर्लङ्घनं दोषपाचनम्। ज्वरघ्नं दीपनं काङ्क्षारुचिलाघवकारकम्। सृष्टमारुतविण्मूत्रं क्षुत्पिपासाऽसहं लघुम्। प्रसन्नात्मेन्द्रियं क्षामं नरं विद्यात् सुलङ्घितम्। बलक्षयस्तृषाशोषस्तन्द्रानिद्राभ्रमक्लमाः। उपद्रवाश्च श्वासाद्याः सम्भवन्त्यतिलङ्घनात्। दीपनं कफविच्छेदि पित्तवातानुलोमनम्। कफवातज्वरार्त्तेभ्यो हितमुष्णाम्बु तृट्छिदम्। तद्धि मार्द्दवकृद्दोषस्रोतसां शीतमन्यथा। सेव्यमानेन तोयेन ज्वरः शीतेन वर्द्धते। पित्तमद्यविषोत्थेषु शीतलं तिक्तकैः शृतम्। गाङ्गेयनागरोशीरपर्पटोदीच्यचन्दनैः। दीपनी पाचनी लघ्वी ज्वरार्त्तानां ज्वरापहा। अन्नकाले हिता पेया यथास्वम्पाचनैः कृता। बहुदोषस्य मन्दाग्नेः सप्तरात्रात्परं ज्वरे। लङ्घनाम्बुयवागूभिर्यदा दोषो न पच्यते। तदा तं मुखवैरस्यतृष्णारोचकनाशनैः। कषायैः पाचनैर्हृद्यैर्ज्वरघ्नैः समुपाचरेत्। पञ्चमूलीकषायन्तु पाचनं पवनज्वरे। सक्षौद्रं पैत्तिके मुस्तकटुकेन्द्रयवैः कृतम्। पिप्पल्यादिकषायन्तु कफजे परिपाचनम्। द्वन्द्वजेषु तु संसृष्टं दद्याद्वाथ विवर्जयेत्। पीताम्बुर्लङ्घितो भुक्तो जीर्णान्नी क्षीणः पिपासितः। मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च। पक्वं दोषं विजानीयाज्ज्वरे देयं तदौषधम्। दोषप्रकृतिवैकृत्यादेकेषां पक्वलक्षणम्। हृदयोद्वेष्टनं तन्द्रालालास्रुतिररोचकम्। दोषाप्रवृत्तिरालस्यं विबन्धो बहुमूत्रता। गुरूदरत्वमस्वेदो न पक्तिः शकृतोऽरतिः। स्वापः स्तम्भो गुरुत्वञ्च गात्राणां वह्निमार्द्दवम्। मुखस्याशुद्धिरग्लानिः प्रसङ्गी बलवान् ज्वरः। लिङ्गैरेभिर्विजानीयाज्ज्वरमामं विचक्षणः। सप्तरात्रात्परं केचिन्मन्यन्ते देयमौषधम्। दशरात्रात्परं केचिद्दातव्यमिति निश्चिताः। पैत्तिके वा ज्वरे देयमल्पकालसमुत्थिते। अचिरज्वरितस्यापि देयं स्याद्दोषपाकतः। भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम्। शोधनं शमनीयन्तु करोति विषमज्वरम्। व्यवमानं ज्वरोत्क्लिष्टमुपेक्षेत मलं

सदा । अतिप्रवर्त्तमानञ्च वारयेदतिसारवत् । यदा कोष्ठानुगाः पक्वा विबद्धाः स्रोतसां मलाः । अचिरज्वरितस्यापि तदा दद्याद्विरेचनम् । पक्वो ह्यनिर्हृतो दोषो देहे तिष्ठन् महात्ययम् । विषमं वा ज्वरं कुर्य्याद्बलव्यापदमेव च । तस्मान्निर्हरणं कार्य्यं दोषाणां वमनादिभिः । प्राक्कर्म्म वमनं चास्य कार्य्यमास्थापनं तथा । विरेचनं तथा कुर्य्याच्छिरसश्च विरेचनम् । क्रमेण बलिने देयं वमनं श्लैष्मिके ज्वरे । पित्तप्राये विरेकस्तु कार्य्यः प्रशिथिलाशये । सरुजेऽनिलजे कार्य्यं सोदावर्त्ते निरूहणम् । कटीपृष्ठप्रहार्त्तस्य दीप्ताग्नेरनुवासनम् । शिरोगौरवशूलघ्नमिन्द्रियप्रतिबोधनम् । कफाभिपन्ने शिरसि कार्य्यं मूर्द्धविरेचनम् । दुर्बलस्य समाध्मातमुदरं सरुजं दिहेत् । दारुहैमवतीकुष्ठशताह्वाहिङ्गुसैन्धवैः । अम्लपिष्टैः सुखोष्णैश्च पवने तूर्द्ध्वमागते । रुद्धमूत्रपुरीषाय गुदे वर्त्तिं निधापयेत् । पिप्पलीपिप्पलीमूलयवानीचव्यसाधिताम् । पाययेत यवागूं वा मारुतादनुलोमनीम् । युक्तस्योभयतो यस्य ज्वरः शान्तिं न गच्छति । सशेषदोषरूक्षस्य तस्य तं सर्पिषा जयेत् । कृशाश्चैवाल्पदोषश्च शमनीयैरुपाचरेत् । उपवासैर्बलस्थन्तु ज्वरे सन्तर्पणोत्थिते । क्षिप्रां यवागूं मन्दाग्निं तृषार्त्तं पाययेन्नरम् । तृट्छर्द्दिदाहघर्म्मार्त्तं मद्यपं लाजतर्पणम् । सक्षौद्रमम्भसा पश्चाज्जीर्णे यूषरसौदनम् । उपवासश्रमकृते क्षीणे वाताधिके ज्वरे । दीप्ताग्निं भोजयेत्प्राज्ञो नरं मांसरसौदनम् । मुद्गयूषौदनश्चापि हितं कफसमुत्थिते । स एव सितया युक्तः शीतः पित्तज्वरे हितः । दाडिमामलमुद्गानां यूषश्चानिलपैत्तिके । ह्रस्वमूलकयूषेण भोजयेत्कफवातिके । पटोलनिम्बयूषस्तु पथ्यः पित्तकफात्मके । दाहच्छर्द्दियुतं क्षामं निरन्नं तृष्णयार्द्दितम् । सिताक्षौद्रयुतं लाजतर्पणं पाययेत च । कफपित्तपरीतस्य ग्रीष्मेऽम्लपित्तिनस्तथा । मद्यनित्यस्य न हिता यवागूस्तमुपाचरेत् । यूषैरम्लैरनम्लैर्वा जाङ्गलैर्वा रसैर्हितैः । मद्यं पुराणं मन्दाग्नेर्यवान्नोपहितं हितम् । सव्योषं वितरेत्तक्रं कफारोचकपीड़िते । यथोऽल्पदोषो दीनश्च नरो जीर्णज्वरार्द्दितः । विबद्धः सृष्टदोषश्च रूक्षः पित्तानिलज्वरी । पिपासार्त्तः सदाहो वा पयसा स सुखी भवेत् । तदेव तु पयः पीतं तरुणे हन्ति मानवम् । सर्व्वज्वरेषु सप्ताहं मात्रावद्भोजनं हितम् । वेगापायेऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगाभिवर्द्धनम् । ज्वरितो हितमश्नीयाद्यद्यप्यस्यारुचिर्भवेत् । अन्नकाले ह्यभुञ्जानः क्षीयते म्रियतेऽथ वा । गुर्व्वभिष्यन्द्यकाले च ज्वरी नाद्यात्कथञ्चन । न तु तस्याहितं भुक्तमायुषे वा सुखाय वा । सततं विषमं वापि क्षीणस्य सुचिरोत्थितम् । ज्वरं सम्भोजनैः पथ्यैर्लघुभिः समुपाचरेत् । मुद्गान्मसूरांश्चणकान् कुलत्थान् समकुष्ठकान् । आहारकाले यूषार्थं ज्वरिताय प्रदापयेत् । लावान् कपिञ्जलानेणान् पृषतान् शरभान् शशान् । कालपुच्छान् कुरङ्गांश्च तथैव मृगमातृकान् । मांसार्थे मांससात्म्यानां ज्वरितानां प्रदापयेत् । सारसक्रौञ्चशिखिनः कुक्कुटांस्तित्तिरींस्तथा । गुरूष्णत्वान्न शंसन्ति ज्वरे केचिच्चिकित्सकाः । ज्वरितानां प्रकोपन्तु यदा याति समीरणः । तदैतेऽपि हि शस्यन्ते मात्राकालोपपादिताः । परिषेकावगाहांश्च स्नेहान् संशोधनानि च । स्नानाभ्यङ्गदिवास्वप्नशीतव्यायामयोषितः । न भजेत ज्वरोत्सृष्टो यावन्न बलवान् भवेत् । त्यक्तस्यापि ज्वरेणाशु दुर्बलस्याहितैर्ज्वरः । प्रत्यापन्नो दहेद्देहं शुष्कं वृक्षमिवानलः । तस्मात्कार्य्यः परीहारो ज्वरमुक्तेन जन्तुना । यावन्न प्रकृतिस्थः स्याद्दोषतः प्राणतस्तथा । ज्वरे प्रमोहो भवति स्वल्पैरप्यवचेष्टितैः । निषण्णं भोजयेत् तस्मान्मूत्रोच्चारौ च कारयेत् । अरोचके गात्रसादे वैवर्ण्येऽङ्गमलादिषु । शान्तज्वरोऽपि शोध्यः स्यादनुबन्धभयान्नरः । न जातु तर्पयेत् प्राज्ञः सहसा ज्वरकर्षितम् । तेन सन्दूषितो ह्यस्य पुनरेव भवेज्ज्वरः । चिकित्सेच्च ज्वरान् सर्व्वान्निमित्तानां विपर्य्ययैः । श्रमक्षयाभिघातोत्थे मूलव्याधिमुपाचरेत् । स्त्रीणामपप्रजातानां स्तन्यावतरणे च यः । तत्र संशमनं कुर्य्याद्यथादोषं विधानवित्" ।

अत्र विशेषो गरुड़पुरा० १५२ अ० उक्तो यथा ।

"ज्वरो रोगपतिः पाप्मा मृत्युराजोऽशनोऽन्तकः । क्रोधाद्दक्षाध्वरध्वंसी रुद्रोर्द्ध्वनयनोद्भवः । तत्सन्तापो मोहमयः सन्तापात्माऽपचारजः । विविधैर्नामभिः क्रूरो नानायोनिषु वर्त्तते । पाकलो गजेष्वभितापो वाजिष्वलर्कः कुक्कुरेषु । इन्द्रमदो जलदेऽप्सु नीलिका ज्योतिरोषधिषु भूम्यामूषरो नाम । हृल्लासश्छर्द्दनं कासः स्तम्भः शैत्यं त्वगादिषु । अङ्गेषु शीतपिड़कामालोदर्दः कफोद्भवे । काले यथास्वं सर्व्वेषां प्रवृत्तिर्वृद्धिरेव वा । निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशायिता । अरुचिश्चाविपाकश्च स्तम्भमालस्यमेव च । हृद्दाहश्च विपा-

कश्च तन्द्रालस्यमेव च । वस्तिर्विसर्गविलया दोषाणामप्रवर्त्तनम् । लालाप्रसेको हृल्लासः क्षुन्नाशो रसदं मुखम् । यच्च स्तुक् गुरुत्वञ्च गात्राणां बहुमूत्रता । न विजीर्णो न वा ग्लानिर्ज्वरस्यामस्य लक्षणम् । क्षुत्क्षामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरमार्द्दवम् । दोषप्रवृत्तिरष्टाहो निरामज्वरलक्षणम् । यथास्वलिङ्गं संसर्गे ज्वरः संसर्गजोऽपि वा । शिरोऽर्त्तिमूर्च्छावमिदेहदाहकण्ठास्यशोषारुचिपर्व्वभेदाः । उन्निद्रता संभ्रमरोमहर्षौ जृम्भातिवाक्त्वं पवनात् स पित्तात् । तापहान्यरुचिपर्व्वशिरोरुक् पीनसश्वसनकासविबन्धाः । शीतजाड्यतिमिरभ्रमितन्द्राः श्लेष्मवातजनितज्वरलिङ्गम् । शीतस्तम्भस्वेददाहव्यवस्था तृष्णाकासः श्लेष्मपित्तप्रवृत्तिः । मोहस्तन्द्रालिप्ततिक्तास्यता च ज्ञेयं रूपं श्लेष्मपित्तज्वरस्य । सर्व्वजो लक्षणैः सर्व्वैर्दाहोऽत्र च मुहुर्मुहुः । तद्वच्छीतं महानिद्रा दिवा जागरणं निशि । सदा वा नैव वा निद्रा महास्वेदोऽति नैव वा । गीतनर्त्तनहास्यादिप्रकृतेहाप्रवर्त्तनम् । साश्रुणी कलुषे रक्ते भग्ने लुलितपक्ष्मणी । अक्षिणी पिण्डिका पार्श्वमूर्द्धपर्व्वास्थिरुग्भ्रमः । सस्वनौ सरुजौ कर्णौ महास्वेदोऽति नैव वा । परिदग्धा खरा जिह्वा गुरुस्रस्ताङ्गसन्निभा । रक्तपित्तकफे जिह्वा लोचने शिरसोऽतिरुट् । कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम् । हृद्व्यथा मलसंसर्गः प्रवृत्तिरल्पशोऽति वा । स्निग्धास्यता बलभ्रंशः स्वरसादः प्रलापिता । दोषपाकश्चिरात्तन्द्रा प्रततं कण्ठकूजनम् । सन्निपातमभिन्यासं तं ब्रूयाच्च हृतौजसम् । वायुना कफरुद्धेन पित्तमन्तः सुपीडितम् । व्यवायित्वाच्च सौक्ष्म्याच्च बहिर्म्मार्गं प्रपद्यते । तेन हारिद्रनेत्रत्वं सन्निपातोद्भवे ज्वरे । दोषे विवृद्धे नष्टेऽग्नौ सर्व्वसंपूर्णलक्षणः । असाध्यः सोऽन्यथा कृच्छ्रो भवेद्वैकल्यदोऽपि वा । अन्यश्च सन्निपातोत्थो यत्र पित्तं पृथक् स्थितम् । त्वचि कोष्ठे च वा दाहं विदधाति पुरोऽनु वा । तद्वद्वातकफौ शीतं दाहादिर्दुस्तरस्तयोः । शीतादौ तत्र पित्तेन कफे स्यन्दितशोषिते । शीते शान्तेऽष्टके मूर्च्छा मदस्तृष्णा च जायते । दाहादौ पुनरन्ते स्युस्तन्द्रास्वेदवमिक्लमाः । स्यादागन्तुरभिघाताभिषङ्गशापाभिचारतः । चतुर्द्धा तु क्षतच्छेदो दाहाद्यैरभिघातजः । श्रमाच्च तस्मिन् पवनः प्रायो रक्तं प्रदूषयन् । सव्यथाशोकवैवर्ण्यं सरुजं

कुरुते ज्वरम् । ग्रहावेशौषधिविषक्रोधभीशोककामजः । अभिषङ्गाद्ग्रहेणाविष्टस्याकस्मात्त्रासरोदने । औषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुग्वमथुः क्षयः । विषात् मूर्च्छातिसाराश्यावता दाहतृड्भ्रमः । क्रोधात् कम्पः शिरोरुक् च प्रलापो भयशोकजे । कामाद्भ्रमोऽरुचिर्दाहो ह्रीनिद्राधीधृतिक्षयः । ग्रहादौ सन्निपातस्य रूपादौ सन्ततस्तयोः । कोपः कोपेऽपि पित्तस्य यौ तु शापाभिचारजौ । सन्निपातज्वरौ घोरौ तावसह्यतमौ मतौ । तत्राभिचारिकैर्म्मन्त्रैर्हूयमानस्य तप्यते । पूर्व्वं चेतस्ततो देहस्ततो विस्फोटतृड्भ्रमैः । सदाहमूर्च्छैर्ग्रस्तस्य प्रत्यहं वर्द्धते ज्वरः । इति ज्वरोऽष्टधा दृष्टः समासाद्द्विविधस्तु सः । शारीरो मानसः सौम्यस्तीक्ष्णोऽन्तर्बहिराश्रयः । प्राकृतो वैकृतः साध्योऽसाध्यः सामो निरामकः । पूर्व्वं शरीरे शारीरे तापो मनसि मानसे । पवने योगवाहित्वाच्छीतं श्लेष्मयुते भवेत् । दाहः पित्तयुते मिश्रं मिश्रेऽन्तःसंश्रये पुनः । ज्वरोऽधिकं विकाराः स्युरन्तःक्षोभो मलग्रहः । बहिरेव बहिर्वेगे तापोऽपि च सुसाधितः । वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् । वैकृतोऽन्यः स दुःसाध्यः प्रायश्च प्राकृतोऽनिलात् । वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम् । कुर्य्यात् पित्तञ्च शरदि तस्य चानुबलः कफः । तत् प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम् । कफो वसन्ते तमपि वातपित्तं भवेदनु । बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः । सर्व्वथा विकृतिज्ञाने प्रागसाध्य उदाहृतः । ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वमग्लानिर्बहुमूत्रता । न प्रवृत्तिर्न विजीर्णो न क्षुत् सामज्वराकृतिः । ज्वरवेगोऽधिका तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः । मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशः पच्यमानस्य लक्षणम् । जीर्णतामविपर्य्यासात् सप्तरात्रञ्च लङ्घनात् । ज्वरः पञ्चविधः प्रोक्तो मलकालबलाबलात् । प्रायशः सन्निपातेन भूयसाऽप्युपदिश्यते । सन्ततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ । धातुमूत्रशकृद्वाहिस्रोतसां व्यापिनो मलाः । तापयन्तस्तनुं सर्व्वां तुल्यदूष्यादिवर्द्धिताः । बलिनो गुरवस्तद्वद्विशेषेण रसान्विताः । सततं निष्प्रतिद्वन्द्वा ज्वरं कुर्य्युः सुदुःसहम् । मलं ज्वरोष्मा धातून् वा स शीघ्रं क्षपयेत्ततः । सर्व्वाकाररसादीनां शुद्ध्याऽशुद्ध्यापि वा क्रमात् । वातपित्तकफैः सप्तदशद्वादशवासरान् । प्रायोऽनुयाति मर्य्यादां मोक्षाय च वधाय च । इत्यग्निवेशस्य मतं

हारीतस्य पुनः स्मृतिः। द्विगुणा सप्तमी (चतुर्दशी) या च नवम्येकादशी तथा। एषा त्रिदोषमर्य्यादा मोक्षाय च वधाय च। शुद्ध्यशुद्धौ ज्वरः कालं दीर्घमप्यनु वर्त्तते। कृशानां व्याधियुक्तानां मिथ्याहारादिसेविनाम्। अल्पोऽपि दोषो दुष्ट्यादेर्लब्ध्वान्यतमतो बलम्। स प्रत्यनीको विषमं यस्मादृद्धिक्षयान्वितः। सोऽरिपक्षो ज्वरं कुर्य्याद्विषमक्षयवृद्धिभाग्। दोषः प्रवर्त्तते तेषां स्वे काले ज्वरयन् बली। निवर्त्तते पुनश्चैव प्रत्यनीकबलाबलः। क्षीणदोषे ज्वरः सूक्ष्मो रसादिष्वेव लीयते। लीनत्वात् कार्श्यवैवर्ण्यजाड्यादीनादधाति सः। आसक्त विवृतास्यत्वात् स्रोतसां रसवाहिनाम्। आशु सर्व्वस्य वपुषो व्याप्तिर्दोषेण जायते। सन्ततः सततस्तेन विपरीतो विपर्य्ययात्। विषमो विषमारम्भः क्षपाकालेन सङ्गवान्। दोषो रक्ताशयः प्रायः करोति सन्ततं ज्वरम्। अहोरात्रस्य सन्धिः स्यात् सकृदन्येद्युराश्रितः। तस्मिन्मांसवहा नाड़ी मेदोनाड़ी तृतीयके। ग्राही पित्तानिलान् मूर्द्ध्निस्थकस्य कफपित्ततः। स पृष्ठस्थानिलकफात् स चैकाहान्तरः स्मृतः। चतुर्थको मलेर्मेदोमज्जास्थ्यन्यतरस्थिते। मज्जामूलस्थैत्यपरः प्रभावमनुदर्शयेत्। द्विविधं कफेन जङ्घाभ्यां सपूर्व्वं शिरसोऽनिलात्। अस्थिमज्जोभयगते चातुर्थकविपर्य्ययः। त्रिधा त्र्यहं ज्वरयति दिनमेकन्तु मुञ्चति। बलाबलेन दोषाणामनुचेष्टादिजन्मनाम्। पक्वानामविपर्य्यासात् सप्तरात्रन्तु लङ्घयेत्। ज्वरः स्यात् मनसस्तद्वत् कर्म्मणश्च तदा तदा। गम्भीरधातुचारित्वात् सन्निपातेन सम्भवात्। तस्यो भूयिष्ठदोषाणां दुश्चिकित्स्यश्चतुर्थकः। सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरास्येषु दूराद्दूरतरेषु च। दोषो रक्तादिमार्गेषु शनैरल्पचिरेण यत्। याति देहस्य नाशेषं सन्तापादीन् करोत्यतः। क्रमो यत्नेन विच्छिन्नः सन्तापो लक्ष्यते ज्वरः। विषमो विषमारम्भः क्षपाकालानुसारवान्। यथोत्तरं मन्दगतिर्मन्दयन्त्रिर्यथायथम्। कालेनाप्नोति सदृशान् स रसादींस्तथा तथा। दोषो ज्वरयति क्रुद्धश्चिराच्चिरतरेण च। भूमौ स्थितं जलैः सिक्तं कालमेव प्रतीक्षते। अङ्कुराय यथा वीजं दोषवीजं भवेत्तथा। वेगं कृत्वा विषं यद्वदाशये नीयते बलम्। कुप्यत्याप्तबलं भूयः काले दोषविषं तथा। एवं ज्वराः प्रवर्त्तन्ते विषमाः सन्ततादयः। उत्क्लेशो गौरवं दैन्यं भङ्गोऽङ्गानां विजृम्भणम्। अरोचको वमिः श्वासः सर्व्वस्मिन्नपगे ज्वरे। रक्तनिष्ठीवनं तृष्णा कक्षोस्तु पिड़कोद्गमः। दाहरागभ्रममदप्रलापो रक्तसंश्रिते। तृड्ग्लानिसृष्टवर्च्चस्त्वमन्तर्दाहो भ्रमस्तथा। दौर्बल्यं गात्रविक्षेपो मांसस्थे मेदसि स्थिते। स्वेदोऽतितृष्णा वमनं दौर्गन्ध्यं चासहिष्णुता। प्रलापो ग्लानिररुचिरस्थिगे त्वस्थिभेदनम्। दोषप्रवृत्तिरूर्द्ध्वाधःश्वासाङ्गक्षेपकूजनम्। अन्तर्दाहो वहिःशैत्यं श्वासो हिक्का च मज्जगे। तमसो दर्शनं मर्म्मच्छेदनं स्तब्धमेढ्रता। शुक्रप्रवृत्तिर्मृत्युस्तु जायते शुक्रसंश्रये। उत्तरोत्तरदुःसाध्याः पञ्चान्त्ये ते विपर्य्यये। प्रलिम्पन्निव गात्राणि श्लेष्मणा गौरवेण च। मन्दज्वरः प्रलापस्तु स शीतः स्यात् प्रलेपकः। नित्यं मन्दज्वरो रूक्षः शीतः कृच्छ्रेण गच्छति। स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो भवेद्वातबलासकः। हरिद्राभेदवर्णाभस्तद्वल्लेपः प्रमेहति। स वै हारिद्रको नाम ज्वरभेदोऽन्तकः स्मृतः। कफवातौ समौ यत्र शीर्णपित्तस्य देहिनः। तीक्ष्णोऽथ वा दिवा मन्दो जायते रात्रिजो ज्वरः। दिवाकरापीतबले व्यायामाच्च विशोषिते। शरीरे नियतस्थाता ज्वरः स्यात् पौर्व्वरात्रिकः। आमाशये यदा दुष्टे श्लेष्मपित्ते ह्यधःस्थिते। तदार्द्धं शीतलं देहे त्वर्द्धं चोष्णं प्रजायते। काये पित्तं यदा दुष्टं श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थितः। उष्णत्वं तेन देहस्य शीतत्वं करपादयोः। रसरक्ताश्रयः साध्यो मांसमेदोगतश्च यः। अस्थिमज्जागतः कृच्छ्रस्तैस्तैः साङ्कैर्हतप्रभः। निःसंज्ञो ज्वरवेगार्त्तः सक्रोध इव वीक्ष्यते। सदोषशब्दञ्च शकृद्द्रवं मुञ्चति वेगवत्। देहो लघुर्व्यपगतक्लममोहतापः पाको मुखे करणसौष्ठवमव्यथत्वम्। स्वेदः क्षवः प्रकृतिगामिमनोऽन्नलिप्सा कण्डूश्च मूर्द्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि”।

माधवकरनिदाने वातिकादीनां लक्षणभेद उक्तस्तत्र वातिकस्य लक्षणं यथा

“वेपथुर्विषमो वेगः कण्ठौष्ठपरिशोषणम्। निद्रानाशः क्षवः स्तम्भो गात्राणां रौक्ष्यमेव च। शिरोहृद्गात्ररुग्वक्त्रवैरस्यं गाढ़विट्कता। शूलाध्माने जृम्भणञ्च भवत्यनिलजे ज्वरे।

पैत्तिकस्य लक्षणं यथा

“वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्राल्पत्वं तथा वमिः। कण्ठौष्ठमुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते। प्रलापो वक्त्रकटुता मूर्च्छा दाहो मदस्तृषा। पीतविण्मूत्रनेत्रत्वं पैत्तिके भ्रम एव च”।

कफनिमित्तजस्य माधवकरनिदानोक्तं लक्षणं यथा
"स्तैमित्यं स्तिमितो वेग आलस्यं मधुरास्यता । शुक्ल-मूत्रपुरीषत्वं स्तम्भस्तृप्तिरथापि च । गौरवं शीतमुत्क्लेदो रोमहर्षोऽतिनिद्रता । प्रतिश्यायोऽरुचिः कासः कफजेऽक्ष्णोश्च शुक्लता" ।

वातपैत्तिकस्य लक्षणं यथा "तृष्णा मूर्च्छा भ्रमो दाहः स्वप्ननाशः शिरोरुजा । कण्ठास्यशोषो वमथू रोमहर्षोऽरुचिस्तमः । पर्वभेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराकृतिः ।

वातश्लैष्मिकस्य लक्षणं यथा
"स्तैमित्यं पर्वणां भेदो निद्रा गौरवमेव च । शिरोग्रहः प्रतिश्यायः कासः स्वेदाप्रवर्त्तनम् । सन्तापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः" ।

पित्तश्लैष्मिकस्य लक्षणं यथा
"लिप्ततिक्तास्यता तन्द्रा मोहः कासोऽरुचिस्तृषा । मुहुर्दाहो मुहुः शीतं पित्तश्लेष्मज्वराकृतिः" ।

सान्निपातिकस्य लक्षणं यथा
"क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसन्धिशिरोरुजा । सास्रावे कलुषे रक्ते निर्भुग्ने चापि लोचने । सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवावृतः । तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासः श्वासोऽरुचिर्भ्रमः । परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा स्रस्ताङ्गता परम् । ष्ठीवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च । शिरसो लोठनं तृष्णा निद्रानाशो हृदि व्यथा । स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिराद्दर्शनमल्पशः । कृशत्वं नातिगात्राणां सततं कण्ठकूजनम् । कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम् । मूकत्वं स्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च । चिरात् पाकश्च दोषाणां सन्निपातज्वराकृतिः" ।

असाध्यस्य सान्निपातिकस्य तस्य लक्षणं यथा
"दोषे विबद्धे नष्टेऽग्नौ सर्व्वसम्पूर्णलक्षणः । सन्निपातज्वरोऽसाध्यः कृच्छ्रसाध्यस्ततोऽन्यथा । सप्तमे दिवसे प्राप्ते दशमे द्वादशेऽपि वा । पुनर्घोरतरो भूत्वा प्रशमं याति हन्ति वा । सप्तमी द्विगुणा (चतुर्द्दशी) चैव नवम्येकादशी तथा । एषा त्रिदोषमर्य्यादा मोक्षाय च वधाय च । सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः । शोथः सञ्जायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते" ।

जीर्णस्य लक्षणं यथा
"त्रिसप्ताहव्यतीतस्तु ज्वरो यस्तनुतां गतः । प्लीहाग्निसादं कुरुते स जीर्ण इति उच्यते" ।

आगन्तोर्लक्षणं यथा "अभिघाताभिचाराभ्यामभिषङ्गाभिशापतः । आगन्तुर्जायते दोषैर्यथास्वं तं विभावयेत्" ।

विषमज्वरआगन्तुकस्य तस्य लक्षणं यथा
"श्यावास्यता विषकृते तथातीसार एव च । भक्तारुचिः पिपासा च तोदश्च सह मूर्च्छया" ।

ओषधीगन्धजस्य कामजस्य च तस्य लक्षणं यथा ।
"औषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुग्वमथुस्तथा । कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्द्रालस्यमभोजनम्" ।

भयादिजस्य लक्षणं यथा "भयात् प्रलापः शोकाच्च भवेत् कोपाच्च वेपथुः । अभिचाराभिशापाभ्यां मोहस्तृष्णा च जायते । भूताभिषङ्गादुद्वेगो हास्यरोदनकम्पनम् । कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात् पित्तं त्रयो मलाः । भूताभिषङ्गात् कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः" ।

विषमज्वरस्य संप्राप्तिर्यथा
"दोषोऽल्पोऽहितसम्भूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुनः । धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम्" ।

सन्ततादिज्वराणां प्रतिनियतं कालत्वं हृद्यास्तथा हि
"सन्ततो रसरक्तस्थः सोऽन्येद्युः पिशिताश्रितः । मेदोगतस्तृतीयेऽह्नि त्वस्थिमज्जगतः पुनः । कुर्य्याच्चातुर्थकं घोरमन्तकं रोगसङ्करम् । सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा । सन्तत्या योऽविसर्गी स्यात् सन्ततः स निगद्यते । अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्त्तते । अन्येद्युष्कस्त्वहोरात्रं एककालं प्रवर्त्तते । तृतीयकस्तृतीयेऽह्नि चतुर्थेऽह्नि चतुर्थकः । केचिद्भूताभिषङ्गोत्थं ब्रुवते विषमज्वरम् । कफपित्तात् त्रिकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः । वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात् तृतीयकः । चतुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः । जङ्घाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्व्वं शिरस्तोऽनिलसम्भवः । विषमज्वर एवान्यश्चातुर्थकविपर्य्ययः । मध्ये ह्यहनी ज्वरयत्यादावन्ते च मुञ्चति" ।

वातबलासकलक्षणं
"नित्यं मन्दज्वरो रूक्षः शूनकस्तेन सीदति । स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातबलासकी" ।

प्रलेपकलक्षणं यथा
"प्रलिम्पन्निव गात्राणि घर्म्मेण गौरवेण वा । मन्दज्वरो विलेपी च सशीतः स्यात् प्रलेपकः" ।

विषमज्वरविशेषाः ।
"विदग्धेऽन्नरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते । तेनार्द्ध-

शीतलं देहे चाङ्गल्योष्णं प्रजायते। काये दुष्टं यदा पित्तं श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थितः। तेनोष्णत्वं शरीरस्य शीतत्वं हस्तपादयोः" अत्र मतान्तरम्। "काये श्लेष्मा यदा दुष्टः पित्तञ्चान्ते व्यवस्थितम्। शीतत्वं तेन गात्राणामुष्णत्वं हस्तपादयोः"।

शीतपूर्वोज्वरो यथा।

"त्वकस्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरे। तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च"।

दाहपूर्वो ज्वरो यथा

"करोत्यादौ तथा पित्तं त्वकस्थं दाहमतीव च। तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीतमन्ततः। द्वावेतौ दाहशीतादी ज्वरौ संसर्गजौ स्मृतौ।

दाहपूर्वस्तयोः कष्टः कृच्छ्रसाध्यतमश्च सः"।

वातादिज्वराणां धातुविशेषदुष्टतया रसादिगतदोषज ज्वराणां लक्षणानि

"गुरुता हृदयोत्क्लेशः सदनं छर्द्यरोचकौ। रसस्थे तु ज्वरे लिङ्गं दैन्यञ्चास्य प्रजायते"१। रक्तनिष्ठीवनं दाहो मोहश्छर्दनविभ्रमौ। प्रलापः पिडका तृष्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे नृणाम् २। पिण्डिकोद्वेष्टनं तृष्णा सृष्टमूत्रपुरीषता। ऊष्मान्तर्दाहविक्षेपौ ग्लानिः स्यान्मांसगे ज्वरे३। भृशं स्वेदस्तृषा मूर्च्छा प्रलापश्छर्दिरेव च। दौर्गन्ध्यारोचकौ ग्लानिर्मेदःस्थे चासहिष्णुता ४। भेदोऽस्थ्नां कूजनं श्वासो विरेकश्छर्दिरेव च। विक्षेपणञ्च गात्राणामेतदस्थिगते ज्वरे ५। तमः प्रवेशनं हिक्का कासः शैत्यं वमिस्तथा। अन्तर्दाहो महाश्वासो मर्मच्छेदश्च मज्जगे ६। मरणं प्राप्नुयात् तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे ७। शेफसः स्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः"।

ऋतुभेदे प्राकृतादिज्वरविशेषो यथा

"वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात्। वैकृतोऽन्यः स दुःसाध्यः प्राकृतश्चानिलोद्भवः। वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम्। कुर्य्यात् पित्तञ्च शरदि तस्य चानुबलः कफः। तत् प्रकृत्या विसृष्टाञ्च तत्र नानशनाद्भयम्। कफो वसन्ते तमपि वातपित्तं भवेदनु। काले यथास्वं सर्वेषां प्रवृत्तिर्वृद्धिरेव वा।

अन्तर्वेगज्वरलक्षणम्

"अन्तर्दाहोऽधिकस्तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः। सन्ध्यस्थिशूलमस्वेदो दोषवर्चोविनिग्रहः। अन्तर्वेगस्य लिङ्गानि ज्वरस्यैतानि लक्षयेत्"।

बहिर्वेगज्वरलक्षणम् "सन्तापोऽभ्यधिको बाह्यस्तृष्णादीनाञ्च मार्दवम्। बहिर्वेगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च"।

आमज्वरलक्षणम्

"लालाप्रसेको हृल्लासहृदयाशुद्ध्यरोचकाः। तन्द्रालस्याविपाकास्यवैरस्यं गुरुगात्रता। क्षुन्नाशो बहुमूत्रत्वं स्तब्धता बलवान् ज्वरः। आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात् तत्र भेषजम्। भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम्।

पच्यमानज्वरस्य लक्षणं यथा

"ज्वरवेगोऽधिकस्तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः। मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशः पच्यमानस्य लक्षणम्"।

पक्वज्वरस्य लक्षणम्

"क्षुत्क्षामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरमार्दवम्। दोषप्रवृत्तिरष्टाहो निरामज्वरलक्षणम्"।

साध्यज्वरस्य लक्षणं यथा

"बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः"।

असाध्यज्वरलक्षणं यथा।

"हेतुभिर्बहुभिर्जातो बलिभिर्बहुलक्षणः। ज्वरः प्राणान्तकृद्यश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशनः। ज्वरक्षीणस्य शूनस्य गम्भीरो दैर्घ्यरात्रिकः। असाध्यो बलवान् यश्च केशसीमन्तकृज्ज्वरः"।

गम्भीरस्य लक्षणं यथा "गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यन्तर्दाहेन तृष्णया। आनद्धत्वेन चात्यर्थं श्वासकासोद्गमेन च। आरम्भाद्विषमो यस्तु यश्च वा दैर्घ्यरात्रिकः। क्षीणस्य चातिरूक्षस्य गम्भीरो यस्य हन्ति तम्। विसंज्ञस्ताम्यते यस्तु शेते निपतितोऽपि वा। शीतार्दितोऽन्तरुष्णश्च ज्वरेण म्रियते नरः। यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि संघातशूलवान्। वक्त्रेण चैवोच्छ्वसिति तं ज्वरो हन्ति मानवम्। हिक्काश्वासतृषायुक्तं मूढं विभ्रान्तलोचनम्। सन्ततोच्छ्वासिनं क्षीणं नरं क्षपयति ज्वरः। हतप्रभेन्द्रियक्षाममरोचकनिपीडितम्। गम्भीरतीक्ष्णवेगार्त्तं ज्वरितं परिवर्जयेत्"।

ज्वरस्योपद्रवा रक्षितोक्ताः यथा

"श्वासोमूर्च्छाऽरुचिश्छर्दिस्तृष्णातीसारविड्ग्रहाः। हिक्काकासोऽङ्गभेदश्च ज्वरस्योपद्रवा दश"।

ज्वरमुक्तिपूर्वरूपम्। "दाहः स्वेदो भ्रमस्तृष्णा कम्पविड्भेदसंज्ञिता। कूजनञ्चास्यवैगन्ध्यमाकृतिर्ज्वरमोक्षणे"।

"ज्वरमुक्तलक्षणं "स्वेदो लघुत्वं शिरसः कण्डूः पाको मुखस्य च। क्षवथुश्चान्नलिप्सा च ज्वरमुक्तस्य लक्षणम्"।

सुश्रुतगारुडादुक्ताद् विशेषज्ञापनाय पृथगुपन्यासः।

ज्वरितस्य वर्ज्यावर्ज्यानि भावप्र० उक्तानि यथा "सामान्यतो ज्वरी पूर्वं निवाते निलये वसेत्। निवातमायुषो वृद्धिमारोग्यं कुरुते यतः। व्यजनस्यानिलस्तृष्णास्वेदमूर्च्छाश्रमापहः। तालवेल्लमयो वातस्त्रिदोषशमनो मतः। वंशव्यजनजः सोष्णो रक्तपित्तप्रकोपनः। चामरो वस्त्रसंभूतो मायूरो वेत्रजस्तथा। एते दोषजिता वाताः स्निग्धा हृद्याः सुपूजिताः। नवज्वरी भवेद्यत्नाद्गुरुकृष्णवसनावृतः। यथर्त्तु पक्वपानीयं पिबेत् किञ्चिन्निवारयन्। विनापि भेषजैर्व्याधिः पथ्यादेव निवर्तते। न तु पथ्यविहीनस्य भेषजानां शतैरपि। ततो ज्वरे वर्जनीयान्याह सुश्रुतः "परिषेकान् प्रदेहांश्च स्नेहान् संशोधनानि च। दिवास्वप्नं व्यवायञ्च व्यायामं शिशिरं जलम्। क्रोधप्रवातभोज्यांश्च वर्जयेत्तरुणज्वरी"। परिषेकः स्नानादिः, प्रदेहोऽनुलेपनाभ्यङ्गादिः। परिषेकादिसेवने दोषमाह तत्रैव

"शोथं छर्दिं मदं मूर्च्छां भ्रमं तृष्णामरोचकम्। प्राप्नोत्युपद्रवानेतान् परिषेकादिसेवनात्"। आदिशब्देन प्रदेहादयो गृह्यन्ते। हारीतेन प्रत्येकं सेवने फलमुक्तञ्च "व्यायामज्वरसंवृद्धिर्व्यवायात् स्तम्भमूर्च्छनम्। स्नेहपानाद्भ्रमो मूर्च्छा छर्दिर्मदोऽरुचिः। गुर्वन्नभोजनात् स्वप्नाद्दिष्टम्भो दोषकोपनम्। अग्निसादः खरत्वञ्च स्रोतसां च प्रवर्तनम्"। स्मृतिरिति व्यवायादित्यत्र संबध्यते। स्वप्नात् दिवास्वापात्, ज्वरमुक्तावपि वर्ज्यमाह। "सज्वरो ज्वरमुक्तो वा विदाहीनि गुरूणि च। असात्म्यान्यन्नपानानि विरुद्धाध्यशनानि च। व्यायाममतिचेष्टां वाऽभ्यङ्गं स्नानञ्च वर्जयेत्। तेन ज्वरः शमं याति शान्तश्च न पुनर्भवेत्"। ज्वरी लङ्घनं कुर्यादित्याह चरको वाग्भटश्च "आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधापयन्। विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत्"। तथा "ज्वरादौ लङ्घनं प्रोक्तं ज्वरमध्ये तु पाचनम्। ज्वरान्ते भेषजं दद्याज्ज्वरमुक्ते विरेचनम्। त्रिविधं त्रिविधे दोषे तत्समीक्ष्य प्रयोजयेत्। दोषेऽपि लङ्घनं पथ्यं मध्ये लङ्घनपाचनम्। प्रभूते शोभनं तस्य मूलादुन्मूलयेन्मलान्"। चक्रदत्तश्च "तरुणं तु ज्वरं पूर्वं लङ्घनेन क्षयं नयेत्। आमदोषमविज्ञाय लङ्घयेत्तं यथाविधि, | अन्यच्च "वातः पचति सप्ताहात् पित्तं तु दशभिर्दिनैः। श्लेष्मा द्वादशभिर्घस्रैः पच्यते वदतां वर!।"लङ्घनं लङ्घनीयस्तु कुर्याद्दोषानुरूपतः। त्रिरात्रमेकरात्रं वाऽहोरात्रमथ वा ज्वरे। निवातसेवनात् स्वेदाल्लङ्घनादुष्णवारिणः। पानादामज्वरे क्षीणे पश्चादौषधमाचरेत्"। आत्रेयेणोक्तम् "ज्वरादौ लङ्घनं प्रोक्तं ज्वरमध्ये तु पाचनम्। ज्वरान्ते भेषजं दद्याज्ज्वरमुक्ते विरेचनम्। दोषशेषस्य पाकार्थमग्नेः सन्धुक्षणाय च। लङ्घितस्याप्यदोषश्चेत् यवागूपानमाचरेत्। शालिषष्टिकमुद्गानां यूषं वा समाचरेत्। पञ्चकोलेन संसिद्धां यवागूं मध्यलङ्घने। अत्यर्थं लङ्घितं दृष्ट्वा तस्य सन्तर्पणं हितम्। द्राक्षादाडिमखर्जूरपियालैः सपरूषकैः। तर्पणार्हस्य कर्तव्यन्तर्पणं ज्वरशान्तये"। अत्र लङ्घनशब्देनानशनमुच्यते। यत आह सुश्रुतः "आनद्धःस्तिमितैर्दोषैर्यावन्तं कालमातुरः। तावन्त्वनशनं कुर्यात्ततः संसर्गमाचरेत्"। आनद्धःस्तिमितैर्दोषैः सम्बद्धः। संसर्गं औषधान्नादिप्रसङ्गम्। यत आह चरकः "चतुःप्रकारा संशुद्धिः पिपासारोधमारुतौ। पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम्। चतुःप्रकारा संशुद्धिर्वमनञ्च विरेचनम्। निरूहणं च वस्तिश्च शिरोविरेचनं तथा। नत्वनुवासनं कार्यं तस्य बृंहणत्वात्। अत्र लङ्घनं कर्शनमित्यर्थः। तथा च सुश्रुतः "शरीरलाघवकरं यद्द्रव्यं कर्म वा पुनः। तं लङ्घनमिति ज्ञेयं बृंहणं तु पृथग्विधम्"। लङ्घनात्कर्शनादन्यत् शरीरपोषकमित्यर्थः। ननु "आनद्धः स्तिमितैर्दोषैरित्यादि पूर्वोक्तसुश्रुतवचनात्सामान्यतो ज्वरिणा यथाऽनशनरूपं लङ्घनं क्रियते। तथा चतुःप्रकारा संशुद्धिः इत्यादि चरकवचनाद्वमनादिरूपं लङ्घनं सर्वैर्ज्वरिभिः कथं न क्रियते। तत्रोच्यते वमनादिकमवस्थाविशेषेषु क्रियते नतु सर्वज्वरेषु तथा च सुश्रुतः "सोत्क्लेशे बलिने देयं वमनं श्लैष्मिकज्वरे। पित्तप्राये विरेकस्तु कार्यः प्रशिथिलाशये। सरुजे नीरुजे कार्यं सोदावर्त्ते निरूहणम्। कफाभिपन्ने शिरसि कार्यं मूर्द्धविरेचनम्"। अपिच सर्वज्वरिभिः पिपासानिग्रहो न कार्यः। यत आह हारीतः। "तृष्णा गरीयसी घोरा सद्यः प्राणविनाशिनी। तस्माद्देयं तृषार्त्ताय पानीयं प्राणधारणम्"। अतोऽवस्थाविशेष एव पिपासासहनं ज्वरिभिर्मारुतसेवनं न कार्यम् सुश्रुतेन प्रवातसेवनस्य सर्वथा निषिद्धत्वात्। अतो मारुतसेवनमप्यवस्थाविशेष एव युक्तम्। लङ्घनाम्बुयवागूभिर्यदा दोषो न पच्यते। तदा तु मुखवैरस्यतृष्णारोचकनाशनैः। ज्वरघ्नैः पाचनैर्हृद्यैः

कषायैः समुपाचरेत्" इत्यत्र लङ्घनपाचनयोः स्फुट एव भेदः। व्यायामोऽपि न कार्य्यस्तस्यातिनिषिद्धत्वात् अवस्थाविशेषे पुनः पार्श्वपरिवर्त्तनादिरूपः सोऽपि कर्त्तव्यः तस्मात्तु प्रकारा संशुद्धिरित्यादिश्लोके लङ्घनपदं कर्षणपर्य्यायमिति निर्णीतम्। अनशनरूपस्य लङ्घनस्य फलमाह "लङ्घनेन क्षयं नीते दोषे सन्धुक्षितेऽनले। विज्वरत्वं लघुत्वं च क्षुच्चैवास्योपजायते"। लङ्घनेन अनशनेन प्रवृद्धे दोषे क्षयन्नीते। यत आह "आहारं पचति शिखी दोषानाहारवर्जितः"। पचतीति सन्धुक्षितेऽनले आच्छादकदोषे क्षीणेऽग्नौ प्रदीप्ते यथोक्तसंप्राप्तिसामग्रीविघटनात् विज्वरत्वं शरीरस्य गौरवाभावेन लघुत्वम्। क्षुत् बुभुक्षा च जायते इत्यर्थः। अन्यच्चाह सुश्रुतः "अनवस्थितदोषाग्नेर्लङ्घनं दोषपाचनम्। ज्वरघ्नं दीपनं काङ्क्षारुचिलाघवकारणम्"। अनवस्थितदोषाग्नेः स्वस्थानादितो गतोदोषोऽग्निश्च यस्य तस्य ज्वरिणः काङ्क्षा अन्नाभिलाषः, रुचिः लङ्घनेनामपाकान्मुखशोषादिनाशे मुखस्य यत्प्रकृतत्वं सैव रुचिः शोभा। "रुचिः स्त्री दीप्तिशोभायामभीष्टार्थाभिलाषयोरिति" मेदिनीकारः" सम्यक्कृतस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह "वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे। हृदयोद्गारकण्ठास्यशुद्धौ तन्द्राक्लमे गते। स्वेदे जातेऽरुचौ चापि क्षुत्पिपासासहोदये। कृतं लङ्घनमादेश्यं निर्व्यथे चान्तरात्मनि"। हृदयस्य शुद्धिरनवरोधः उद्गारशुद्धिः सधूमाम्लोद्गाराभावः। कण्ठस्य शुद्धिः कफानवलिप्तत्वम्। आस्यशुद्धिः मुखस्य प्रकृतरसत्वम्। तन्द्राक्लमे तन्द्रा च क्लमश्च तस्मिंस्तन्द्रा निद्रा क्लमोऽत्र ग्लानिः। क्षुत्पिपासासहोदये क्षुत्पिपासयोः सह युगपदुदये, अन्तरात्मनि मनसि। एतानि लक्षणानि मिलितान्येव सम्यक्कृतं लङ्घनं बोधयन्ति नतु प्रत्येकम्। हीनस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह "कफोत्क्लेशः सहृल्लासष्ठीवनं च मुहुर्मुहुः। कण्ठस्य हृदयाशुद्धिस्तन्द्रा स्याद्धीन लङ्घने"। उपस्थितवमनत्वमिव कफोत्क्लेशः कफस्य वमनायोपस्थितिः। हृल्लासष्ठीवनं हृदयात्कफनिर्गमः। अतिशयितस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह "पर्वभेदोऽङ्गमर्दश्च कासः शोषो मुखस्य च। क्षुत्प्रणाशोऽरुचिस्तृष्णा दौर्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः। मनसः संभ्रमोऽभीक्ष्णमूर्द्ध्ववातस्तमो हृदि। देहाग्निर्बलहानिश्च लङ्घनेऽतिकृते भवेत्। अरतिर्बलहानिश्च लङ्घनेऽतिकृते भवेत्"। कर्णनेत्रयोः दौर्बल्यं स्वविषयग्रहणासामर्थ्यम्। मनसः संभ्रमः भ्रान्तिः। ऊर्द्ध्ववातः उद्गारबाहुल्यम्। हृदि तमः अन्धकारप्रविष्टस्येवाज्ञानम्। बलरक्षणेन लङ्घनं कारयेदित्याह "बलाविरोधिना चैनं लङ्घनेनोपादयेत्। बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थोऽयं क्रियाक्रमः"। अयमर्थः। एनं रोगिणं बलाविरोधिना अनतिबलक्षयकारिणा लङ्घनेन उपपादयेत् कुत इति चेत्तत्राह। यदर्थमस्मै आरोग्याय अयं क्रियाक्रमः चिकित्सोपक्रमः। तत आरोग्यं बलाधिष्ठानं बलाश्रयमित्यर्थः। केषाञ्चिदनशनस्य निषेधमाह सुश्रुतः" "तद्धि मारुततृष्णाक्षुत्मुखशोषभ्रमान्वितैः। न कार्य्यं गुर्विणीबालवृद्ध दुर्बलभीरुभिः। न क्षयाध्वश्रमक्रोधकामशोकपरिचरज्वरी"। तत् अनशनम् उल्वणमारुतयुक्तेन ज्वरिणा न कार्य्यं मारुतोऽत्र निरामोबोद्धव्यः। सामे मारुते लङ्घनं कार्य्यमेव यत आह तन्त्रान्तरे "अवश्यमेव कुर्वीत ज्वरी सामे समीरणे। लङ्घनं ह्यामपाकार्थं न तदूर्द्ध्वं यथा कफे"। तदूर्द्ध्वं आमपाकादूर्द्ध्वम्। अतएवाक्तम् "कफपित्ते द्रवौ धातू सहेते लङ्घनं बहु। आमक्षयादूर्द्ध्वमपि वायुर्न सहते क्षणम्"। आमस्य लक्षणमाह "आहारस्य रसः सारो यो न पक्वोऽग्निलाघवात्। आमसंज्ञाञ्च लभते बहुव्याधिसमाश्रयः"। तन्त्रान्तरे तु "आममन्नरसं केचित् केचित्तु मलसञ्चयम्। प्रथमं दोषदुष्टिं वा केचिदामं प्रचक्षते। अविपक्वमसंसक्तं दुर्गन्धं बहुपिच्छिलम्। सादनं सर्वगात्राणामामइत्यामशब्दितः। तेनामेन समायुक्ताः दोषा दुष्याश्च तादृशाः। तदुद्भवा आमयाश्च साम इति बुधैः स्मृताः"। तत्र सामस्य वातस्य लक्षणमाह, "वायुः सामो विबद्धान्त्रिः सादतन्द्रान्त्रकूजनैः। वेदनाशोथनिस्तोदैः क्रमशोऽङ्गानि पीड़येत्। विचरेद्युगपच्चापि गृह्णाति कुपितो भृशम्। स्नेहाद्यैर्वृद्धिमायाति मेघः सूर्य्योदये निशि"। विचरेद् युगपत् वायुरामस्यैककालं विचरेत् कुपितः सामो वायुः भृशमतिशयेन गृह्णात्यङ्गानीत्यर्थः। वातस्य तथैव निरामस्य लक्षणमाह "निरामो विशदो रूक्षो निर्गन्धोऽल्पवेदनः। विपरीतगुणैः शान्तिः स्निग्धैर्जातिविशेषतः"।

अथ प्रसङ्गात्सामस्य पित्तस्य लक्षणमाह "पित्तं सामं भवेदम्लं दुर्गन्धं हरितं गुरु। अम्लिकाकण्ठहृद्दाहकरं श्यावं तथा स्थिरम्"। अम्लिका अम्लितता (चुकोति)

शोषे । पित्तस्य तस्य निरामस्य लक्षणमाह । "निरामं पित्तमामाम्लमत्युष्णं कटुकं सरम् । दुर्गन्धि रुचिकृद्वह्नि-बलवर्द्धनमीरितम्" ।

अथ सामकफस्य लक्षणमाह "आलस्यतन्द्राहृद-यविशुद्धिर्दोषप्रवृत्त्या विड्मूत्रताभिः । गुरूदर-त्वारुचिसुप्तताभिरामान्वितं व्याधिमुदाहरन्ति । आम-प्रयेऽलङ्घनकोष्णपेयालघ्वन्नयूषौदनतिक्तयूषैः । विरूक्ष-णस्वेदनपाचनैश्च संशोधनैरूर्द्ध्वमधस्तथैव । तद्धि मारु-तरुष्णायां लङ्घनं कार्य्यमेव च" । तथा सामशोष-भ्रमावपि निरामयोरेव विवक्षितौ सामयोस्तु तयोर्लङ्घनं कार्य्यमेव, गुर्व्विणीबालवृद्धादिभिरपि निरामैरेव नैव लङ्घनं कार्य्यं सामैः पुनस्तैरपि लङ्घनं कार्य्यमेव । "क्षये धातुक्षये राजयक्ष्मणि च वातजे ज्वरे लङ्घनं न कार्य्यम् । ज्वरी लङ्घनेऽपि जलं पिबेदित्याह सुश्रुतः । "तृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान्विमुञ्चति । अतः सर्व्वास्ववस्थासु न क्वचिद्वारि वर्जयेत्" । हारीतेनोक्तम् "तृष्णा गरीयसी घोरा सद्यःप्राणविनाशिनी । तस्मा-द्देयं तृषार्त्ताय पानीयं प्राणधारणम्" । अवश्यं पेय-मपि जलं ज्वरी किञ्चिद्वारयन् पिबेत् । यत आह सुश्रुत एव । "जीविनां जीवनं जीवो जगत्सर्व्वं तु तन्मयम् । अतोऽत्यन्तनिषेधेन न क्वचिद्वारि वारयेत्" । जीवनं जलं क्वचिन्न वारयेदेव तथा च, "ज्वरे नेत्रामये कुष्ठे मन्देऽग्नावुदरे तथा । अरोचके प्रतिश्याये प्रसेके श्वयथौ क्षये । व्रणे च मधुमेहे च पानीयं मन्दमाचरेत्" । मुखप्रसेके अल्पं पिबेत् मन्दमाचरेत् पिबेत् । यत आह "अतियोगेन सलिलं तृष्यतोऽपि प्रयोजितम् । प्रयाति श्लेष्मपित्तत्वं ज्वरितस्य विशेषतः" । तच्च जलं नवज्वरी शीतलं न पिबेदित्याह सुश्रुतः "नवज्वरे प्रतिश्याये पार्श्वशूले गलग्रहे । सद्यःशुद्धौ तथाऽऽ-ध्माने व्याधौ वातकफोद्भवे । अरुचिग्रहणीगुल्मश्वास-कासेषु विद्रधौ । हिक्कायां स्नेहपाने च शीतं वारि विवर्जयेत्" । अन्यच्च वक्ष्यमाह स एव "सेव्यमानेन शीतेन ज्वरस्तोयेन वर्द्धते" । अत्र शीतं जलं अक्वथितं निषिद्धम् । तथा सति क्वथितमायातम् । तत्र क्वथितस्य विशेष-माह "क्वाथ्यमानं तु निर्व्वेगं निष्फेनं निर्म्मलं च यत् । तत्तोयं क्वथितं पेयं दोषघ्नं पाचनं लघु" । शनैः क्वथितस्य विधानमाह सुश्रुतः "वातश्लेष्मज्वरार्त्ताय हितमुष्णाम्बु तृष्यते । दीपनं स्यात्तु कफजे वातपि-त्तानुलोमनम् । तद्धि मार्द्दवकृद्दोषस्रोतसां शीतम-न्यथा" । वाग्भटश्च "तृष्णायां प्राप्तमुष्णाम्बु पिबेद्वातकफज्वरे । तत्कफं विलयं नीत्वा तृष्णामाशु निवर्त्तयेत् । उदीर्य्य चाग्निं स्रोतांसि मृदूकृत्य विशो-धयेत् । वातपित्तकफस्वेदशकृन्मूत्राणि सारयेत् । अथोष्णोदकस्य लक्षणं गुणाश्च "क्वाथ्यमानन्तु निर्व्वेगं निष्फेनं निर्म्मलं तथा । अर्द्धावशिष्टं यत्तोयं तदुष्णो-दकमुच्यते । ज्वरकासकफश्वासपित्तवातामभेदसाम् । नाशनं पाचनञ्चैव पथ्यमुष्णोदकं सदा" ।

ऋतुभेदे जलस्य पाकभेदः । "त्रिपादशेषं सलिलं ग्रीष्मे शरदि शस्यते" । "अन्ये तु निदाघे त्वष्टपादोनं पादहीनन्तु शारदम् । हिमेऽर्द्धशेषं शिशिरे तथा वर्षावसन्तयोः । शिशिरे च वसन्ते च हिमे चार्द्धावशे-षितम् । अष्टमांशावशेषन्तु वारि वर्षासु शस्यते ।"

ज्वरविषये क्वचिदन्नावस्थादिभेदः चक्रदत्त उक्तो यथा

"ज्वरितं ज्वरमुक्तं वा दिनान्ते भोजयेल्लघु । श्लेष्म-क्षये विवृद्धोष्मा बलवाननलस्तदा । गुर्व्वभिष्यन्द्यकाले च ज्वरी नाद्यात् कथञ्चन । न हि तस्याहितं भुक्त-मायुषे वा सुखाय वा । लङ्घनं स्वेदनं काले यवाग्व-स्तिक्तको रसः । पाचनान्यविपक्वानां दोषाणां तरुणे ज्वरे । आसप्तरात्रं तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः । मध्यं द्वादशरात्रन्तु पुराणमत उत्तरम् । पाचनीयं शमनीयं कषायं पाययेत् तु तम् । ज्वरितं षडहेऽतीते लघ्वन्नं प्रतिभोजयेत् । सप्ताहात् परतोऽस्तब्धे सामे स्यात् पाचनं ज्वरे । निरामे शमनं स्तब्धे सामे नौषध-माचरेत् । लालाप्रसेको हृल्लासहृदयाशुद्ध्यरोचकाः । तन्द्रालस्याविपाकास्यवैरस्यं गुरुगात्रता । क्षुन्नाशो बहु-मूत्रं च स्तब्धता बलवान् ज्वरः । आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात् तत्र भेषजम् । भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम् । मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च । पक्वं दोषं विजानीयाज्ज्वरे देयं तदौषधम्" ।

तेन ज्वरो नानाविधः ऐकाहिकादिः नवज्वरः जीर्ण-ज्वरः विषमज्वरादिश्च उक्तवाक्येभ्योऽवसेयः ।

नक्षत्रभेदे ज्वरोत्पत्तौ तत्तद्रोगकालभेदाः सुश्रुतचि० षो० धा० उक्ता यथा

"स्वातीन्द्रपूर्व्वाशिवसार्पभे मृतिर्ज्वरेऽन्त्यमैत्रे स्थिरता भवेद्रुजः । याम्यत्वाष्ट्रवासवतोयभे शिवावधा हि पक्षो हरि-धिपार्कवासवे । मूलाग्निदास्रे नव पित्र्यभे तथा कुम्रा-

र्यमेजादितिधातृभे नगाः” मासोऽश्वैन्द्रेऽथ यमाहि मूलभे मित्रे शशिमित्रे फणिदंशने मृतिः। मु॰ चि॰

“स्वातीति। इन्द्रो ज्येष्ठा पूर्वात्रिकं शिव आर्द्रा सार्पभम् अश्लेषा। एषु भेषु ज्वरे पुंसः स्त्रियो वा ज्वरोत्पत्तौ मृतिरेव स्यात् उक्तञ्च वशिष्ठेन” “पूर्वात्रयस्वातिभुजङ्गरौद्रसुरेश्वरर्क्षेषु च यस्य रोगः। स्यादृच्चितं देवचिकित्सकोऽपि चिन्तावसक्तः खलु रोगिणं तम्” देवचिकित्सको देववैद्यो धन्वन्तरिः। अथान्यभेषु रेवत्यनुराधयोर्ज्वरोत्पत्तौ सत्यां रोगस्य स्थिरता भवेत् बहुकालेन रोगनिवृत्तिः स्यादित्यर्थः। तथा भरण्यादिनक्षत्रचतुष्के शिवा एकादश चन्द्रादिवसाः रोगस्थैर्यं स्यात्तदनन्तरं रोगमुक्तिरिति सर्वत्र व्याख्येयम्। हराधिपं विशाखा अर्कौ हस्तः वासवं धनिष्ठा एषु त्रिषु भेषु पक्षः पञ्चदश दिवसा रोगस्थैर्यस्य। मूलाग्निदास्रे मूलकृत्तिकाश्विनीषु त्रिषु नव दिवसाः पितृभे मघायां मासा विंशतिर्दिवसाः नामैकदेशे नामग्रहणमिति न्यायेन बुध्न्योऽहिर्बुध्न्य उत्तराभाद्रपदा अर्यमोत्तराफाल्गुनी। ईजादितिधातृभानि प्रसिद्धानि एषु पञ्चसु भेषु नगाः सप्त दिवसाः। श्रवैन्द्रे मृगोत्तराषाढयोर्द्वयोर्मासस्त्रिंशद्दिनानि रोगस्थैर्यं ततो रोगनिवृत्तिः यदाह “कष्टात् स्फुटं प्राणिति मित्रपौष्णधिष्ण्ये च मासाच्छशिविश्वधिष्ण्ये। रोगस्य मुक्तिः पितृदेवधिष्ण्ये वारैर्भवेद्विंशतिभिश्च नूनम्” प्राणिति जीवतीत्यर्थः। “पक्षाद्धस्तहरीशक्रेषु भेषु मूलाश्विनाग्नित्रितये नवाहात्। तोयेशचित्रान्तकविष्णुभेषु नैरुज्यमेकादशभिर्दिनैश्च। पुष्ये त्वहिर्बुध्न्य पुनर्वसौ च ब्राह्म्यार्यमर्क्षेषु च सप्तरात्रात्।

अत्र शीघ्रं रोगविमुक्तये संक्षिप्ता शान्तिरप्यभिहिता वशिष्ठेन “ऋक्षेशरूपं कनकेन कृत्वा तल्लिङ्गमन्त्रैश्च सुगन्धिपुष्पैः। वस्त्राक्षतैर्गुग्गुलुधूपदीपनैवेद्यताम्बूलफलैश्च सम्यक्। पूजां च कृत्वामयनाशनाय द्विजाय दद्यादतुलं शिवाय” आमयो रोगः। अतुलमपरिमितद्रव्यम् प्रत्येकनक्षत्रशान्तिर्विशदा नक्षत्रशान्त्यध्याये वशिष्ठेनोक्ता सा तत एव समवधार्या” ।

भैषज्यर॰ अन्यथा तद्रोगकाल उक्तो यथा

“कृत्तिकायां यदा व्याधिरुत्पन्नो भवति क्षयम्। नवरात्रं भवेत् पीडा त्रिरात्रं रोहिणीषु च। मृगशीर्षे पञ्चरात्रमार्द्रायां मुच्यतेऽसुभिः। पुनर्वसौ तथा पुष्ये सप्तरात्रेण मोचनम्। नवरात्रं तथाऽश्लेषे श्मशानान्तं मघासु च। द्वौ मासौ पूर्वफल्गुन्यामुत्तरासु त्रिपञ्चकम्। हस्ते च सप्तमे मोक्षश्चित्रायामर्द्धमासकम्। मासद्वयं तथा स्वात्यां विशाखे दिनविंशतिः। मित्रे चैव दशाहानि ज्येष्ठायामर्द्धमासकम्। मूलेन जायते मोक्षः पूर्वाषाढे त्रिपञ्चकम्। उत्तरे दिनविंशत्या द्वौ मासौ श्रवणे तथा। धनिष्ठायामर्द्धमासौ वारुणे च दशाहकम्। पूर्वभाद्रपदे देवि! ऊनविंशतिवासरान्। त्रिपक्षाहिर्बुध्न्ये च रेवत्यां दशरात्रकम्। अहोरात्रं तथाश्विन्यां भरण्यान्तु गतायुषः। एवं क्रमेण जानीयान्नक्षत्रेषु यथोचितम्”।

रोगिणस्ताराशुद्धिशुद्धिभ्यां भोगकालभेदव्यवस्था।

तिथिनक्षत्रवारयोगभेदे ज्वरोत्पत्तौ मु॰ चि मृत्युरुक्तो यथा।

“रौद्राहिशाक्राम्बुपयाम्यपूर्वाद्विदैवतस्वातिषु पापवारे। रिक्ताहरिस्कन्ददिने च रोगे शीघ्रं भवेद्रोगिजनस्य मृत्युः” मु॰ चि॰।

“रौद्रादीनि भानि प्रसिद्धानि पापवाराः सूर्यभौमशनयः रिक्ताः प्रसिद्धाः हरिद्वादशी स्कन्ददिनं षष्ठी एतास्तिथयः एवंविधे विशिष्टयोगे यस्य रोगोत्पत्तिर्भवेत्तस्य रोगिजनस्य शीघ्रं मृत्युर्भवेत्। उक्तं च दैवज्ञमनोहरे “उरगवरुणरुद्राखासवेन्द्रत्रिपूर्वायमदहनविशाखाः पापवारेण युक्ताः। तिथिषु नवमिषष्ठीद्वादशी वा चतुर्थी सहजमरणयोगो रोगिणां कालहेतुः” इति चतुर्थीग्रहणं चतुर्दश्युपलक्षकं मत्वा मूले रिक्ताग्रहणं कृतम् अतएवाह वशिष्ठः “अश्लेषार्द्रात्रिपूर्वायमवरुणमघाशक्रताराभवाः षड्द्वादश्यां स्कन्दरिक्तातिथिषु च रविवाराकिवारेषु येषाम्। रोगः संजायते ते यमपुरमचिरात् प्राप्नुवन्त्येव चन्द्रे जन्मव्यष्टाष्टबन्धुव्ययभवनगते सप्तमे च राशाविति” पी॰ धा॰।

अत्र प्रतिप्रसवः “यद्यत्र चन्द्रस्तस्यैव गोचरे चाशुभप्रदः। तदा नूनं भवेन्मृत्युः सुधांशुविक्रमेण हि”। इति दीपिकाटीकाधृतवाक्यम्।

२ज्वराधिष्ठातृदेवभेदे च रौद्रज्वरदेवस्य वैष्णवज्वरदेवेन युद्धादिकथा हरिवं॰ १८१ अ॰

“भज्यमानेष्वनीकेषु बाणकामः समभ्ययात्। ज्वरस्त्रिपादस्त्रिशिराः षड्भुजो नवलोचनः। भस्मप्रहरणो रौद्रः कालान्तकयमोपमः। नदन्मेघसहस्रस्य तुल्यो निर्घातनिस्वनः। निश्वसन् जृम्भमाणश्च निद्रान्वितततुर्भ-

शम् । नेत्राभ्यामाकुलं वक्त्रं मुहुः कुर्व्वन् भ्रमन्मुहुः । संहृष्टरोमा ग्लानाक्षः क्षिप्तचित्त इव श्वसन् । हलायुधमभिक्रुद्धः साक्षेपमिदमब्रवीत्” । तेन बलरामस्याभिभवे ततस्तस्य कृष्णेन सह युद्धे पराजयकथा १८२ अ०

“मृत इत्यभिविज्ञाय ज्वरं मधुनिसूदनः । कृष्णो भुजबलात्तन्तु चिक्षेपाथ महीतले । मुक्तमात्रस्तु बाहुभ्यां कृष्णदेहं विवेश सः । असक्ता विग्रहन्तस्य कृष्णस्याप्रतिमौजसः । स ह्याविष्टस्तदा तेन ज्वरेणाप्रतिमौजसा । कृष्णः स्खलन्निव मुहुः क्षितौ गाढं व्यवर्त्तत । जृम्भते श्वसते चैव स्खलते च पुनः पुनः । रोमाञ्चोत्थितगात्रस्तु निद्रया चाभिभूयते । ततः स्थैर्य्यं समालम्ब्य कृष्णः परपुरञ्जयः। विकुर्व्वाणो महायोगी जृम्भमाणः पुनः पुनः। ज्वराभिभूतमात्मानं विज्ञाय पुरुषोत्तमः । सोऽसृजज्ज्वरमन्यं तु पूर्व्वज्वरविनाशनम् । घोरं वैष्णवमत्युग्रं सर्व्वप्राणिभयङ्करम् । स सृष्टमात्रस्तेजस्वी बलवान् भीमविक्रमः । कृष्णज्वरो ज्वरं पूर्व्वं गृहीत्वा स्वेन तेजसा । कृष्णाय हृष्टः प्रायच्छत्तं जग्राह ततो हरिः । ततस्तं परमक्रुद्धो वासुदेवो महाबलः । स्वगात्रात् स्वज्वरेणैव निरक्रामयत् वीर्य्यवान् । आविध्य भूतले चैनं शतधा कर्त्तुमुद्यतः । व्याघोषयज्ज्वरस्तत्र भोः परित्रातुमर्हसि । आविध्यमाने तस्मिंस्तु कृष्णेनामिततेजसा । अशरीरा ततो वाणी तमुवाचान्तरीक्षगा । कृष्ण ! कृष्ण ! महाबाहो ! यदूनां नन्दिवर्द्धन ! । मा वधीर्ज्ज्वरमेतं तु रक्षणीयस्त्वयाऽनघ ! । इत्येवमुक्ते वचने तं मुमोच हरिः स्वयम् । भूतभव्यभविष्यस्य जगतः परमो गुरुः । कृष्णस्य पादयोर्मूर्द्ध्ना शरणं स गतो ज्वरः । प्रणम्य च हृषीकेशं ज्वरो वाक्यमथाब्रवीत् । शृणुष्व मम गोविन्द ! विज्ञाप्यं यदुनन्दन ! । यो मे मनोरथो देव ! तं त्वं कुरु महाभुज ! । अहमेको ज्वरस्तात ! नान्यो लोके ज्वरो भवेत् । त्वत्प्रसादाद्धि देवेश ! वरमेतं वृणोम्यहम् । देव उवाच । एवमस्तु भद्रं ते यथा त्वं ज्वर ! काङ्क्षसे । वरार्थिनां वरो देयो भवांश्च शरणागतः। एक एव ज्वरो लोके भवानस्तु यथा पुरा । योऽयं मया ज्वरः सृष्टो मय्येवैष प्रलीयताम् । वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ते तु वचने ज्वरं प्रति महायशाः। कृष्णः प्रहरतां श्रेष्ठः पुनर्वाक्यमुवाच ह । कृष्ण उवाच । शृणुष्व ज्वर ! सन्देशं यथा लोके चरिष्यसि ।सर्व्वजातिषु विन्यस्तस्तथा स्थावरजङ्गमे । त्रिधा विभजस्व चात्मानं मत्प्रियं यदि काङ्क्षसे । चतुष्पदान् भजैकेन द्वितीयेन च स्थावरान् । तृतीयो यश्च ते भागो मानुषेषूपपत्स्यते । त्रिधाभूतं वपुः कृत्वा पक्षिषु त्वं भव ज्वर ! । चतुर्थो यस्तृतीयस्य भविष्यति च ते ध्रुवम् । एकान्तरश्चतुर्भागः स्त्रोरकश्च चतुर्थकः । मानुषेष्वेकपादेन मम त्वं प्रविभजस्व वै । जातिष्वथावशेषेषु निवस त्वं शृणुष्व मे । वृक्षेषु कीटरूपेण तथा सङ्कोचपत्रकः । पाण्डुपत्रश्च विख्यातः फलेष्वातुर्य्यमेव च । पद्मिनीषु हिमं भूत्वा पृथिव्यामपि चोषरः । अपान्तु नीलिका भूयाः शिखोद्भेदश्च बर्हिणाम् । गैरिकः पर्व्वतेष्वेव मत्प्रसादाद्भविष्यसि । गोष्वपस्मारको भूत्वा स्त्रोरकश्च भविष्यसि । एवं विविधरूपेण भविष्यसि महीतले । दर्शनात् स्पर्शनाच्चैव प्राणिनां वधमेष्यसि । ऋते देवमनुष्यांश्च नान्यस्त्वां विषहिष्यते” ।

जराश्च नानादेवसृष्टा यथोक्तं हरिवं० १६८अ० “पितामहमुखोद्भूता रौद्रा रुद्राङ्गसम्भवाः । कुमारस्कन्दजाश्चैव जरा वै वैष्णवादयः” “स्वेदमामजरं प्राप्तः कोऽम्भसा परिषिञ्चति” माघः।

ज्वरकालकेतुरस पु० ज्वरस्य कालकेतुरिव कर्म्म० ।

“रसं विषं गन्धकताम्रकञ्च मनःशिलारुष्करतालकञ्च । विमर्द्दय वज्रीपयसा समांशं गजाह्वयं तत्र पुटं विदध्यात् । द्विगुञ्जमस्यैव मधुप्रयुक्तं ज्वरं निहन्त्यष्टविधं महोग्रम् । पुरा भवान्या कथितो भवेन नृणां हिताय ज्वरकालकेतुः” भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे ।

ज्वरकुञ्जरपारीन्द्ररस पु० ज्वर एव कुञ्जरस्तस्य पारीन्द्रः सिंह इव हिंसकत्वात् तादृशो रसः । भैषज्यर० उक्ते ज्वरनाशके औषधभेदे । तल्लक्षणं तत्रोक्तं यथा

“मूर्च्छितं रसकर्षैकं तदर्द्धं जारिताभ्रकम् । तारं ताप्यञ्च रसजं रसकं ताम्रकं तथा । मौक्तिकं विद्रुमं लौहं गिरिजं गैरिकं शिला । गन्धकं हेमसारञ्च पलार्द्धञ्च पृथक् पृथक् । चोराखी सुरवल्ली च शोथघ्नी गणिकारिका । काटामला जयोतृष्णिका च सतिक्ता तु सुदर्शना । अग्निजिह्वा पूतितैला स्नूर्पपर्णी प्रसारिणी । प्रत्येकस्वरसं दत्त्वा मर्द्दयेत् त्रिदिनावधि । भक्षयेत् पर्णखण्डेन चतुर्गुञ्जाप्रमाणतः । महाग्निकारको रोग सङ्करघ्नः प्रयोगराट् । सततं सन्तताम्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकान् । ज्वरान् सर्व्वान् निहन्त्याशु भास्करस्तिमिरं तथा । कासं श्वासं प्रमेहञ्च सशोथं पाण्डुकामलाम् । ग्रहणीं क्षयरोगञ्च सर्व्वोपद्रवसंयुतम् । ज्वरकुञ्जरपारीन्द्रः प्रथितः पृथिवीतले”

ज्वरकेशरिन् पु० ज्वरस्य तद्रू[illegible] केशरीव हन्तृत्वात्। ''शुद्धसूतं विषं व्योषं ग[illegible]फलमेव च। जयपालसमं कृत्वा भृङ्गतोयेन मर्द्दयेत्। गुञ्जामात्रा वटी कार्य्या बालानां सर्षपाकृतिः। सितया च समं पीता पित्तज्वरविनाशिनी। मरिचेन प्रयुक्ता सा सन्निपातज्वरापहा। पिप्पलीजीरकाभ्याञ्च दाहज्वरविनाशिनी। ज्वरकेशरिनामायं रसो ज्वरविनाशनः'' भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे।

ज्वरघ्न पु० ज्वरं हन्ति हन—अमनुष्यकर्त्तरि टक्। १गुडूच्याम्, २वास्तूके ३ज्वरनाशके त्रि० शब्दार्थ०। ४मञ्जिष्ठायां स्त्री ङीप्। राजनि०।

ज्वरधूमकेतुरस पु० ज्वरस्य धूमकेतुरग्निरिव दाहकत्वात् कर्म०। ''भवेत् समं सूतसमुद्रफेनं हिङ्गूलगन्धं परिमर्द्य यत्नात्। नवज्वरे वल्लमितं त्रिपक्षमार्द्राम्बुनाऽयं ज्वरधूमकेतुः'' भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे।

ज्वरनागमयूरचूर्ण न० ज्वर एव नागः सर्पस्तस्य मयूर इव हिंसकत्वात् कर्म०।

''लौहाभ्रटङ्कनं ताम्रं तालकं वङ्गमेव च। शुद्धसूतं गन्धकञ्च शिग्रुवीजं फलत्रिकम्। चन्दनातिविषा पाटा वचा च रजनीद्वयम्। उशीरं चित्रकं देवकाष्ठञ्च सपटोलकम्। जीवकर्षभकाजाजत्रयालीशं वंशलोचना। कण्टकारीफलं मूलं शटीपत्रं कटुत्रयम्। गुडूचीसत्वधन्याकं कटुका क्षेत्रपर्पटी। मुस्तकं बालकं विल्वं यष्टीमधुसमं समम्। भागाच्चतुर्गुणं देयं कृष्णजीरस्य चूर्णकम्। तत्समं तालपुष्पञ्च चूर्णं दण्डोत्पलाभवम्। कैरातं तत्समं देयं तत्समं चपलाभवम्। एतच्चूर्णं समाख्यातं ज्वरनागमयूरकम्। प्रतिकर्षमितं खाद्यं युक्त्या वा रुचिवर्द्धनम्। सन्ततादिज्वरं हन्ति साध्यासाध्यं न संशयः। चयोद्भवञ्च धातुस्थं कामशोकोद्भवं ज्वरम्। भूतावेशज्वरञ्चैवमभिचारसमुद्भवम्। दाहशीतज्वरं घोरं चातुर्थ्यादिविपर्य्ययम्। जीर्णञ्च विषमं सर्वं प्लीहानमुदरं तथा। कामलां पाण्डुरोगञ्च शोथं हन्ति न संशयः। भ्रमं तृष्णाञ्च कासञ्च शूलानाहौ क्षयं तथा। यकृतं गुल्मशूलञ्च आमवातं निहन्ति च। त्रिकपृष्ठकटीजानुपार्श्वानां शूलनाशनम्। अनुपानं शीतजलं न देयमुष्णवारिणा'' भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे

ज्वरबलि पु० ज्वरशान्त्यै देयो बलिः शाक०। भैषज्यर० उक्ते ज्वरनाशके बलिभेदे तत्प्रकारो यथा

''ज्वरामयगृहीतस्य मुष्टिभिर्नवभिः कृतम्। तण्डुलैरोदनं तेन कुर्य्यात् पुत्तलकं शुभम्। तं हरिद्रावलिप्ताङ्गं चतुःपीतध्वजान्वितम्। हरिद्रारसपूर्णाभिः पुटिकाभिश्चतसृभिः। मण्डितं गन्धपुष्पाद्यैरवकीर्य्य विसर्जयेत्। एवं दिनत्रयं कुर्य्यात् ज्वररोगोपशान्तये'' (ओदनेन पुत्तलं निर्म्माय वीरणचाचिकायां संस्थाप्य हरिद्राभिरवलिप्य चतुःपीतपताकाभिरलङ्कृत्य गन्धपुष्पाद्यैरवकीर्य्य हरिद्रारसपूर्णाश्चतस्रः पुटिकाश्चतुःकोणे संस्थाप्याः)। पुटिका अश्वत्थपत्ररचितठोङ्गा। अन्योऽपि प्रकारो विधानपारिजातादौ दृश्यः।

ज्वरभैरवचूर्ण न० ज्वरस्य भैरव इव विनाशकत्वात् कर्म०।

''नागरं त्रायमाणा च पिचुमर्द्दो दुरालभा। पथ्या मुस्तं वचा दारु व्याघ्री शृङ्गी शतावरी। पर्पटं पिप्पलीमूलं विशाला पुष्करं शटी। मूर्वा कृष्णा हरिद्रे द्वे लोध्रचन्दनसुक्तकम्। कुटजस्य फलं वल्कं यष्टीमधुकचित्रकम्। शोभाञ्जनं बला चातिविषा च कटुरोहिणी। मधुली पद्मकाष्ठञ्च यमानी शालपर्णिका। मरिचं चामृता विल्वं बालं पङ्कस्य पर्पटी। तेजपत्रं त्वचं धात्री पृश्निपर्णी पटोलकम्। गन्धकं पारदं लौहमभ्रकञ्च मनःशिला। एतेषां समभागेन चूर्णमेव विनिर्दिशेत्। तदर्द्धं प्रक्षिपेत्तत्र चूर्णं भूनिम्बसम्भवम्। मात्रामस्य प्रयुञ्जीत दृष्ट्वा दोषबलाबलम्। चूर्णं भैरवसंज्ञन्तु ज्वरान् हन्ति न संशयः। पृथग्दोषांश्च विविधान् समस्तान् विषमज्वरान्। द्वन्द्वजान् सन्निपातोत्थान् मानसानपि नाशयेत्। प्राकृतं वैकृतञ्चैव सौम्यं तीक्ष्णमथापि वा। अन्तर्गतं बहिःस्थञ्च निरामं साममेव च। ज्वरमष्टविधं हन्ति साध्यासाध्यं न संशयः। नानादेशोद्भवञ्चैव वारिदोषभवं तथा। विरुद्धभेषजभवं ज्वरमाशु व्यपोहति। अग्निमान्द्यं यकृत् प्लीहा पाण्डुरोगमरोचकम्। उदरामयान्तवृद्धिञ्च रक्तपित्तं त्वगामयम्। श्वयथुञ्च शिरःशूलं वातामयरुजां जयेत्। ज्वरभैरवसंज्ञन्तु भैरवेण कृतं शुभम्'' भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे।

ज्वरभैरवरस पु० ज्वरे भैरव इव नाशकत्वात् कर्म्म०। ''त्रिकटु त्रिफला टङ्कविषगन्धकपारदम्। जैपालञ्च समं मर्द्यं द्रोणपुष्पीरसैर्दिनम्। ताम्बूलेन समं खादेद्द्विगुञ्जामितां वटीम्। सुद्ध्यूषं शिखरिणी पथ्यं देयं प्रयत्नतः। नवज्वरं त्रिदोषोत्थं जीर्णञ्च विषमज्वरम्। दिनैकेन निहन्त्याशु रसोऽयं ज्वरभैरवः'' भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे।

ज्वरमातङ्गकेशरिरस पुं० ज्वर एव मातङ्गो गजस्तत्र केशरीव कर्म्म० ।
"पारदं गन्धकं चैव हरितालं समाक्षिकम् । कटुत्रयं तथा पथ्या क्षारौ द्वौ सैन्धवं तथा । निम्बस्य विषस्यैव बीजं चित्रकमेव च । एषां माषमितं भागं ग्राह्यं प्रति सुसंस्कृतम् । द्विमाषं कानकफलं विषञ्चापि द्विमाषिकम् । निर्गुण्डीस्वरसेनैव शोषयेत्तु प्रयत्नतः । माषद्वयप्रमाणेन वटी कार्य्या सुशोभना । सर्व्वज्वरहरी चैषा भेदिनी दोषनाशिनी । आमाजीर्णप्रशमनी कामलापाण्डुरोगहा । वह्निदीप्तिकरी चैषा जठरामयनाशिनी । उष्णोदकानुपानेन दातव्या हितकारिणी । भाषितो लोकनाथेन ज्वरमातङ्गकेशरी" भैषज्यर० उक्त औषधभेदे ।

ज्वरमुरारिरस पुं० ज्वरो मुर इवासुरभेदस्तस्यारिः कर्म्म० ।
"शुद्धसूतं शुद्धगन्धं विषञ्च दरदं पृथक् । कर्षप्रमाणं कर्षार्द्धं लवङ्गं मरिचं पलम् । शुद्धं कनकबीजञ्च पलद्वयमितं तथा । त्रिवृता कर्षमेकञ्च भावयेद्दन्तिकाद्रवैः । सप्तधा च ततः कार्य्या गुडीगुञ्जामिता शुभा । ज्वरमुरारिनामायं रसोज्वरकुलान्तकः । अत्यन्ताजीर्णपूर्णे च ज्वरे विष्टम्भसंयुते । सर्व्वाङ्गग्रहणीशूले चामवातेऽम्लपित्तके । कासश्वासे यक्ष्मरोगेऽप्युदरे सर्व्वसम्भवे । गृध्रस्यां सन्निपातस्य वाते शोथे च दुस्तरे । यकृति प्लीहरोगे च वातरोगे चिरोत्थिते । अष्टादश कुष्ठरोगे सिद्धो शुद्धविनिर्म्मितः" भैषज्यर० उक्त औषधभेदे ।

ज्वरशूलहररस पुं० ज्वरस्य शूलं वेदनां हरति हृ–अच् कर्म्म० ।
"रसगन्धकयोः कृत्वा कज्जलीं भाण्डमध्यगाम् । तत्राधोवदनां ताम्रपात्रीं संरुध्य शोषयेत् । पादाङ्गुष्ठप्रमाणेन चूल्लां ज्वालेन तां दहेत् । यामद्वयं ततस्तस्य रसपात्रं समाहरेत् । चूर्णयेद्दन्तियुगलं तृतीयं वा विचक्षणः । ताम्बूलीदलयोगेन दद्यात् सर्व्वज्वरेष्वलम् । जीरसैन्धवसंलिप्तवक्त्राय ज्वरिणे हितम् । स्वेदोद्गमो भवत्येव देवि ! सर्व्वेषु पाप्मसु । चातुर्थकादीन् विषमान् नवमासानुगं ज्वरम् । साधारणं सन्निपातं जयत्येव न संशयः । ज्वरशूलहरो नाम रसोऽयं समुदाहृतः" भैषज्यर० उक्त औषधभेदे ।

ज्वरसिंहरस पुं० ज्वरस्य तद्रूपगजस्य सिंह इव हन्तृत्वात् कर्म्म० । भैषज्यरत्नावल्युक्ते औषधभेदे । तल्लक्षणं यथा
"पारदं गन्धकं [illegible] भल्लातकमथैव च । वज्रीक्षीरसमायुक्तमेकत्र च [illegible]र्दयेत् । मर्त्तिकाभाजने स्थाप्य मुद्रितव्यं विचक्षणैः । अग्निं प्रज्वालयेत्तत्र प्रहरद्वयसंख्यया । शीतलं खलयेत्तत्र भावना च प्रदीयते । भृङ्गराजरसैस्तत्र गण्डदूर्व्वाभवै रसैः । चित्रकस्य रसेनापि भावना दीयते पुनः । पश्चात्सञ्चूर्णयेद्यत्नात् कूपिकायाञ्च धारयेत् । ज्वर उत्पद्यते यस्य चतुर्थे चापरे पुनः । माषैकञ्च रसं देयं तत्क्षणान्नाशयेज्ज्वरम् । ज्वरशान्तेः परं पथ्यं देयं मुद्गौदनः पयः । ज्वरसिंहरसो नाम सर्व्वज्वरविनाशनः" ।

ज्वरहन्तृ त्रि० ज्वरं हन्ति हन्–तृच् । ज्वरनाशके स्त्रियां ङीप् । सा च २मञ्जिष्ठायां राजनि० । [ज्वरा० ।]

ज्वराग्नि पु० ज्वरः अग्निरिव सन्तापकत्वात् । आधिमन्थौ

ज्वराङ्कुशरस पु० ज्वरस्य गजरूपस्य अङ्कुश इव प्रतिरोधकत्वात् कर्म्म० । भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे स च नानाविधो यथा
"शुद्धं सूतं विषं गन्धं धूर्त्तबीजं त्रिभिः समम् । चतुर्णां द्विगुणं व्योषं चूर्णं गुञ्जाद्वयं हितम् । जम्बीरस्य च मज्जाभिरार्द्रकस्य रसैर्युतम् । ज्वराङ्कुशो रसो नाम्ना ज्वरान् सर्व्वान् निहन्ति वै । (व्योषं मिलित्वा द्विगुणम् ।) (अयं भेदि ज्वराङ्कुशो नाम्ना ख्यातः ।) अन्योऽपि तत्रैव उक्तो यथा "रसस्य द्विगुणं गन्धं गन्धतुल्यञ्च टङ्कनम् । रसतुल्यं विषं योज्यं मरिचं पञ्चधा विषात् । कटफलं दन्तिबीजञ्च प्रत्येकं मरिचोन्मितम् । ज्वराङ्कुशो रसो ह्येष चूर्णयेदतिचिक्कणम् । माषैकेन निहन्त्याशु ज्वरं जीर्णं त्रिदोषजम्" । अत्रानुरूपमात्रां शर्करादीनां निपीय शिलित्वा किञ्चिज्जलं पिवेत् । अन्यविधोऽपि तत्रैवोक्तो यथा
"ताम्रकाद् द्विगुणं तालं मर्दयेत् सुषवीद्रवैः । प्रपुटेद् भूधरे शीते वज्रीक्षीरेण मर्दयेत् । प्रपुटेत् भूधरे पश्चात् पञ्चगुञ्जामितं भवेत् । आर्द्रकस्य रसेनैव सर्व्वज्वरनिकृन्तनः । ऐकाहिकम् द्व्याहिकञ्च त्र्याहिकं चातुराहिकम् । विषमञ्चापि शीताढ्यं ज्वरं हन्ति ज्वराङ्कुशः" अन्यविधोऽपि तत्रैव "शुद्धसूतं तथा गन्धं कर्षमानं नयेद् बुधः । मह्यौषधं टङ्कनञ्च हरितालं तथा विषम् । रसार्द्धं मर्दयेत् खल्ले भृङ्गराजरसेन तु । त्रिदिनं भावनां दत्त्वा चतुर्थे वटिकां ततः । कुर्य्याच्चणकमात्राञ्च पिप्पलीमधुसंयुताम् । एष ज्वराङ्कुशो नाम विषम-

ज्वरनाशनः" महौषधादी[redacted]र्णां प्रत्येकं रसा-
ंशम् । अन्यविधोऽपि "मरि[redacted] गन्धचूर्णं पारदग-
न्धकम् । शोधितं अष्टाष्टकस्य भागमेकं विनिःक्षिपेत् ।
गुञ्जामात्रा प्रदातव्या नागवल्लीदलैः सह । ज्वराङ्कुशो
रसोह्येष ज्वरमष्टविधं जयेत्" अन्यविधोऽपि "त्रि-
भागतालेन हृतस्य ताम्रं रसस्य गन्धस्य समीनमायुः ।
विषं समं तद्द्विगुणस्य ताम्रं त्रिसप्तवारस्य दिवाकरातपे ।
संमर्द्य निम्बुस्वरसेन चूर्णं गुञ्जाप्रमाणं सितया समे-
तम् । ज्वराङ्कुशोऽयं विविधप्रभावो ज्वरं निहन्त्यष्टविधं
समग्रम्" मीनमायुः मत्स्यपित्तम् । [राजनि० ।

ज्वराङ्गी स्त्री ज्वरस्तद्बाधमङ्गमस्याः ङीष् । भद्रदन्तिकायां

ज्वरातिसार पु० । ज्वरयुक्तोऽतिसारः । ज्वरयुक्ते अति-
साररोगे तत्स्वरूपादि भैषज्यर०उक्तो यथा ।"पित्तज्वरे
पित्तभवोऽतिसारस्तथातिसारे यदि वा ज्वरः स्यात् ।
दोषस्य दुष्यस्य समानभावाज्ज्वरातिसारः कथितो भिष-
ग्भिः" । "ज्वरातिसारयोरुक्तमन्योन्यं भेषजं पृथक् । न
तन्मिलितयोः कुर्य्यादन्योन्यं वर्द्धयेद् यतः । प्रायो ज्वर
हरं भेदि, स्तम्भनन्त्वतिसारनुत् । अतोऽन्योन्यविरुद्ध-
त्वाद् वर्द्धनं तत्परस्परम् । ज्वरातिसारिणामादौ कुर्यात्
लङ्घनपाचने । प्रायस्तामसम्बन्धं विना न भवतो
यतः । ज्वरातिसारे पेयादिक्रमः स्याल्लङ्घिते हितः ।
ज्वरातिसारी पेयां वा पिबेत् साम्लां शृतां नरः" ।

ज्वरान्तक पु० ज्वरस्यान्तक इव ज्वरमन्तयति वा अन्ति-
ण्वुल् वा ङ्कृत०कर्म० । आरग्वधे नेपालनिम्बे (सोंदाल)
राजनि० । ज्वरान्तकरसः ।

ज्वरान्तकरस पु० ज्वरस्यान्तकः कर्म० ।
"भास्कररोगन्धकः सर्जो देवी विहङ्गतीक्ष्णकम् ।
शोणितं गगनञ्चैव पुष्करञ्च महेश्वरम् । भूनि-
म्बादिगणैर्भाव्यं मधुना गुडिका दृढा । चातुर्थकं
तृतीयञ्च ज्वरं सन्ततकं तथा । आमज्वरं भूतकृतं सर्व-
ज्वरमपोहति" भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे । अत्र
सर्जोरसः, देवी सौराष्ट्रमृत्तिका, विहङ्गं स्वर्णमाक्षिकं,
पुष्करं रसाञ्जनं, महेश्वरं सुवर्णम् अन्यत् सुगमम् ।
ताम्रादीनां समभागचूर्णं भूनिम्बादिक्वाथेन भावयेत् ।
भूनिम्बाद्यष्टादशद्रव्याणि सर्वद्रव्यतुल्यानि अष्टावशिष्टं
क्वाथं कृत्वा दिनत्रयं त्रिभाव्य विशोष्य मधुना विमर्द्य
अनुरूपं लिहेत्"

ज्वरापहा स्त्री०ज्वरमपहन्ति अप+हन--ड ङ्कृत०। (बेलसुँठ)
१बिल्वशुण्ठग्राम्, २बिल्वपत्राग्राञ्च । ३ज्वरनाशके त्रि० ।
शब्दच० ।

ज्वरारिअभ्र पुं० ज्वरस्यारिः कर्म० ।
"अभ्रं ताम्रं रसं गन्धं विषञ्चेति समं-
समम् । द्विगुणं धूर्त्तबीजञ्च व्योषं पञ्चगुणं मतम् ।
जलेन वटिकां कुर्य्याद् यथा दोषानुसारतः । अभ्रं
ज्वरारिनामेदं सर्वज्वरविनाशनम् । वातिकान् पैत्ति-
कांश्चैव श्लैष्मिकान् सान्निपातिकान् । विषमाख्यान् द्वन्द्व-
जांश्च धातुस्थान् विषमज्वरान् । नाशयेन्नात्र सन्देहो
द्रुममिन्द्राशनिर्यथा । प्लीहानं यकृतं गुल्ममग्निमान्द्यं
सशोथकम् । कासं श्वासं तृषां कम्पं दाहं शीतं वमिं
भ्रमिम्" भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे ।

ज्वरारिरस न० ज्वरस्यारिः कर्म० ।
"दरदबलिरसानां शुल्वनागाभ्रकाणाम् शुभ-
विटकशिलानां सर्वमेकत्र योज्यम् । विपिनजपट-
लोत्थैर्भावितं शोषयेत्तम् दिवसदशसमाप्तौ रक्तिकैकाञ्च
कुर्य्यात् । एकैकां भक्षयेदस्य चार्द्रकस्य रसैर्युताम् ।
दत्तमात्रं ज्वरं हन्ति ज्वरारिः स निगद्यते । सर्वशूल-
विनाशी च कफपित्तविनाशनः" । भैषज्यर० उक्ते
औषधभेदे । सर्वं (सोँदाली) पत्ररसेन दशदिनं
भावयित्वा गुञ्जाप्रमाणमार्द्रकरसेन देयम्" ।

ज्वराशनिरस पु० ज्वरस्याशनिरिव नाशकत्वात् कर्म० ।
"रसं गन्धं सैन्धवञ्च विषं ताम्रं समं भजेत् । सर्व-
चूर्णसमं लौहं तत्समं चूर्णमभ्रकम् । लौहे च लौह-
दण्डे च निर्गुण्ड्याः स्वरसेन च । मर्द्दयेत् यत्नतः
पश्चान्मरिचं सूततुल्यकम् । पर्णेन सह दातव्यो रसो
रक्तिकसम्मितः । कासं श्वासं महाघोरं विषमाख्यं
ज्वरं वमिम् । धातुस्थं प्रबलं दाहं ज्वरदोषं चिरोद्भवम् ।
यकृद्गुल्मोदरप्लीहक्षयघुस्त्र विनाशयेत्" भैषज्यर०उक्ते
औषधभेदे । [ज्वरयत्ने उदा० ।

ज्वरित त्रि०ज्वरः संजातोऽस्य तारका० इतच् । १ज्वरयुक्ते

ज्वरिन् त्रि० ज्वरोऽस्त्यस्य इनि । ज्वरयुक्ते स्त्रियां ङीप् ।

ज्वल दीप्तौ चलने च भ्वा० पर० अक० सेट् । ज्वलति
अज्वालीत् । घटा० ज्वलयति । ज्वला० ज्वलः
ज्वालः । "अज्वाल लोकस्थितये स राजा" भट्टिः ।
"आगच्छ लोको ज्वलति प्रदीपः सखीगणः पश्यति
कौतुकेन । हस्तार्पणमात्रं कुरु नाथ ! धैर्य्यं बुभुक्षितः
किं द्विकरेण भुङ्क्ते" उद्भटः ।

उदादिपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्तदीप्तौ । उज्ज्वलः ।

ज्वल त्रि० ज्वल–दीप्तौ वा अच् । दीप्तिविशिष्टे । [हेम० ।

ज्वलका स्त्री ज्वलतीति ज्वल–बा० वुन् । अग्निशिखायां

ज्वलति पु० ज्वल–भावे श्तिप् । ज्वलनक्रियायाम् । "भ्राजते" इत्याद्युपक्रम्य एकादश ज्वलतिकर्माणः निघ० १।१६। उक्तम् ।

ज्वलन त्रि० ज्वल–ताच्छील्यादौ युच् । १दीप्तिशीले, २वह्नौ ३चित्रकवृक्षे च पु० अमरः ।

ज्वलनाश्मन् पु० नित्यकर्म० । सूर्य्यकान्तमणौ राजनि० ।

ज्वलित त्रि० ज्वल–क्त । १दग्धे २दीप्ते च ।

ज्वलिनी स्त्री ज्वल–बा० इनि ङीप् । मूर्वालतायां राजनि०

ज्वाल पुंस्त्री ज्वल–ण । १अग्निशिखायाम् अमरः । २दीप्तियुक्ते त्रि० । ३दग्धान्ने स्त्री शब्दच० । भावे घञ् । ४ दीप्तौ पु० ।

ज्वालखरगद पु० ज्वालगर्दभाख्ये रोगे राजनि० । जालगर्दभशब्दे दृश्यम् ज्वालागर्दभामयोऽप्यत्र राजनि० ।

ज्वालाजिह्व पु० ज्वाला शिखैव जिह्वा यस्य दाह्यवस्तुलेहनसाधनत्वात् । १वह्नौ हेम० तन्नामनामके चित्रके च ।

ज्वालामालिनी स्त्री ज्वालानां शिखानां मालाऽस्त्यस्य इनि ङीप् । देवीभेदे । तन्मन्त्रादिकं तन्त्रसारे उक्तं यथा "ओं नमो भगवति ! ज्वालामालिनि ! गृध्रगणपरिवृते ! हुं फट् स्वाहा"। तत्राङ्गन्यासः । "ओं नमो हृदयं प्रोक्तं भगवतीति शिरः स्मृतम् । ज्वालामालिनीति च शिखा गृध्रगणपरिवृते ततः । वर्म स्वाहास्त्रमित्युक्तं जातियुक्तं न्यसेत्ततः । प्रयोगस्तु ओं नमो हृदयाय नम इत्यादि "अभुक्तो नियतश्चैव जपेन्मन्त्रं जपाज्जयी । जपेदष्टसहस्रन्तु त्रयोविंशतिवासरान् । प्रत्यहं साधने सिद्धिमाददाति न संशयः । स्मृतिमात्रेण वै मन्त्रो रिपून् सर्वान् विनाशयेत्" ।

ज्वालामुखी स्त्री पीठस्थानभेदे । "ज्वालामुख्यां महाजिह्वा देव ! उन्मत्तभैरवः । अम्बिका सिद्धिदानाम्नी स्तनौ जालन्धरे ममेति" तन्त्रम् । २विद्याभेदे "ज्वालामुखीक्रमं वक्ष्ये वा पूजया कथ्यतः शुभे । नित्यारुणा मदनान्तरा मदमोहापक्षप्रथिः । कमला श्रीभारती च आकर्षणी महेन्द्रयपि । ब्रह्माणी चैव माहेशी कौमारी वैष्णवी तथा । वाराही चैव माहेन्द्री चामुण्डेति च पूजयेत् । विजया चाजिता चैव मोहिनी चापराजिता । स्तम्भनी जयनी पूजया कालिका प्रथमावृतः । ज्वालामुखी च संपूज[redacted]दिहरणं भवेत्' । गारुड० पु० २०४ अ० ।

ज्वालावक्त्र पु० ज्वालेव वक्त्रमस्य । शिवे ब्रह्मपु० ।

ज्वालिन् पु० ज्वल–णिनि । १शिवे "शिखी मुण्डी जटी ज्वाली मूर्त्तिजो मूर्द्धगो बली" भा० अनु० १७ अ० । २शिखायुक्तमात्रे ३दीप्तियुक्ते च त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

ज्वालेश्वर पु० मत्स्यपु० उक्ते तीर्थभेदे

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्यनिर्म्मिते वाचस्पत्ये जकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

झ

झकारो व्यञ्जनवर्णभेदोऽर्द्धमात्राकालोच्चार्य्यस्तस्योच्चारणस्थानं तालु आभ्यन्तरप्रयत्नः जिह्वामध्येन तालुनः स्पर्शः। बाह्यप्रयत्नाः संवारनादघोषमहाप्राणाश्च। मातृकान्यासेऽस्य वामकराङ्गुलीमूले न्यस्यता। अस्य ध्येयरूपं कामधेनुतन्त्रे उक्तं यथा "झकारं परमेशानि! कुण्डलीं मोक्षरूपिणीम्। रक्तविद्युल्लताकारं सदा त्रिगुणसंयुतम्। पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा। त्रिबिन्दुसहितं वर्णं त्रिशक्तिसहितं तथा" वर्णोद्धारतन्त्रे तदधिष्ठातृदेवतारूपं यथा "ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने!। सन्तप्तहेमवर्णाभां रक्ताम्बरविभूषिताम्। रक्तचन्दनलिप्ताङ्गीं रक्तमाल्यविभूषिताम्। चतुर्दशभुजां देवीं रत्नहारोज्ज्वलां पराम्। ध्यात्वा ब्रह्मस्वरूपां तां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्"। तस्य वाचकशब्दाः वर्णाभिधानतन्त्रे उक्ता यथा "झो झङ्कारी गुहो मार्गी झर्झरो वायुः सस्वनः। अजेशो द्राविणी नादः पाशी जिह्वा जलं स्थितिः। विराजेन्द्रो धनुर्हस्तः कर्कशः नादजः कुहः(कुजः)। दीर्घबाहुरसोरूपं ह्याकम्पितसुचञ्चलम्। दुर्मुखो नष्ट आत्मवान् विकटा कुचमण्ड(न्ज)लः। कलहंसप्रिया वामा वामाङ्गुलसुपर्वकः। दक्षहासोऽट्टहासश्च पाशयात्मा व्यञ्जनस्वरः" मात्राष्टत्ते तस्य प्रथमविन्यासे फलमुक्तं वृ०र०टी० "प्रीतिं जो मित्रलाभं भयमरणकरौ झञौ ठठौ खेददुःखे"।

झ पु० झट–संहतौ ड। १झञ्झावाते २नष्टे ३जलवर्षणे शब्दर० ४झिण्टीशे ५देवगुरौ ६दैत्यराजे ७ध्वनिभेदे ८उञ्चवाते च मेदि०। [परमेशानि!" कामधेनुत०।

झकार पु० झ+स्वार्थे कारप्रत्ययः। झस्वरूपे वर्णे "झकारं

झगझगायमान त्रि० झगझग+अभूततद्भावे भृशा० क्यङ् शानच्। देदीप्यमाने। "मयूरवरगामिनीं सुरदशुकवर्णोत्कटां रणत्कणितघण्टिकां निशितशक्तिहस्तोद्यताम्। प्रभानिकररश्मिभिर्झगझगायमानांशुकां नमामि गुहसम्भवां त्रिदशशत्रुनिर्णाशिनीम्" देवी० पु०।

झगति अव्य० झटिति+पृषो०। शीघ्रार्थे शब्दार्थचि०।

झङ्कार पु० झमित्यव्यक्तशब्दस्य कारः कृ–घञ्। १भ्रमरादिशब्दे। "मन्दं मुद्रितपांशुलः परिपतन् झङ्कारझञ्झामरुत्" अमरुश०। ततः तार० इतच्। झङ्कारित तच्छब्दयुक्ते त्रि०। २जलकणवर्षणे च शब्दर०।

झङ्कारिणी स्त्री ६त०। गङ्गायां झिण्टीशशब्दे उदा०।

झङ्कृता स्त्री तारादेवतायां "झर्झरी झङ्कृता झिल्ली झरी झर्झरिका तथा" तारासहस्रनाम।

झङ्कृति स्त्री झम् इत्यव्यक्तशब्दस्य कृतिः कृ–क्तिन्। कांस्यादेर्ध्वनौ शब्दार्थचि०।

झञ्झा स्त्री झमिति कृत्वा झटति झट–ड। १ध्वनिभेदे, तथाःध्वनियुक्ते २प्रचण्डानिले च शब्दर०।

झञ्झानिल पु० झञ्झायुक्तोऽनिलः। शाकपार्थिवादि० त्रिका० झञ्झामरुदादयोऽप्यत्र झङ्कारशब्दे उदा०।

झट संहतौ भ्वा० पर० अक० सेट्। झटति अझाटीत्–अझटीत्। जझाट।

झटा स्त्री झट–अच्। १शीघ्रे। २भूम्यामलक्यां शब्दार्थचि०

झटि पु० झट–इन्। क्षुद्रतृणभेदे। (झाँटि) शब्दार्थर०।

झटिति अव्य० झट क्विप् झट् इण–क्तिन् ६त० स्वरादि। १शीघ्रे अमरः। "त्यक्त्वा गेहं झटिति यमुनामञ्जुकुञ्जं जगाम" पदाङ्कदूतम्।

"झटित्यव्यसमाक्षेपे तदा दोषो न विद्यते" "मनः सान्द्रानन्दं स्पृशति झटिति ब्रह्म परमम्" सा० द०।

झटक पुंस्त्री अन्त्यजवर्णभेदे "प्रपास्वरण्ये झटकस्य कूपे द्रोण्यां जलं कोशविनिर्गतश्च" याज्ञव०।

झणझणा अव्य० झणत् डाच् द्वित्वं पूर्वपदटिलोपः। १अव्यक्तशब्दभेदे २तच्छब्दयुक्ते "सर्वं झणझणाभूतमासीत्तालवनेष्विव" भा०भी०१९अ०।३झणत्कारशब्दभेदे च।

झण(न)त्कार पु० झन(ण)दित्यव्यक्तशब्दस्य कारः कृ–घञ्। कङ्कणादिध्वनौ। "उद्वेलद्भुजवल्लिकङ्कणझण(न)त्कारः क्षणं वार्य्यताम्" कालिदासः। "उद्वेजयति दरिद्रं परमुद्रागणनझणत्कारः" उद्भटः।

झम भक्षे भ्वा० पर० सक० सेट्। झमति अझमीत्। जझाम। उदित् झमित्वा-झान्त्वा। झान्तः।

झम्प पु० लम्फ+पृषो०।(झाँपदिया पड़ा) लम्फे स्वेच्छाधीने संपातपतने जटाधरः। भावे अ। तत्रार्थे स्त्री "पुच्छास्फोटदलत्सुसद्रविवरैः पातालझम्पाश्च ताः" महावीर०

झम्पाक पुंस्त्री झम्पेन आकायति आ+कै+क। १वानरे शब्दच०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

झम्पाशिन् पु० झम्पेन जले स्वेच्छया पतनेनाश्नाति अश–णिनि। मत्स्यरङ्कपक्षिणि जटाधरः स्त्रियां ङीप्।

झम्पिन् पु० झम्प+अस्त्यर्थे इनि। वानरे शब्दर०।

झर पु० झॄ—अच्। निर्झरे उत्पान्निर्गते जलप्रवाहे। "स तदुत्सङ्गचारी भवन् प्रभाभरचक्रभ्रममिमातनोति यत्" नैष०। तस्य स्त्रीत्वं भरत आह ततः टाप् गौरा० ङीष् वा। "विपुलपुलिनाः कल्लोलिन्यो नितान्तपतज्झरास्खलितशिलाः शैलाः सान्द्रद्रुमा वनराजयः" प्रबोधच०। २तारिण्यां स्त्री ङीष् झङ्कृताशब्दे उदा०।

झर्च उक्तौ भर्त्सने च तुदा० पर० सक० सेट्। झर्चति अझर्चीत्। जझर्च।

झर्च्छ उक्तौ भर्त्सने च तुदा० पर० सक० सेट्। झर्च्छति अझर्च्छीत्। जझर्च्छ। [अझर्झीत्। जझर्झ।

झर्झ उक्तौ भर्त्सने च तुदा० पर० सक० सेट्। झर्झति

झर्झर पु० झर्झ—करच्। (झाँज) इति ख्याते १वाद्यभेदे २पटहे, ३कलियुगे, ४नदभेदे च। ५वाद्यभेदे स्त्री ङीप् मेदि०। ६वेत्रनिर्मितदण्डभेदे पु० "काञ्चनोष्णीषिणस्तत्र वेत्रझर्झरपाणयः" भा०भी०६८ अ०। ७वेश्यायां स्त्री त्रिका०टाप्। ८तारादेव्यां स्त्री झङ्कृताशब्दे उदा०। ९वाद्यभेदे स्त्रीशब्दर०गौरा०ङीष्। १०पाकसाधने लौहमये (झाझरा) इति ख्याते पदार्थे पु० रत्नमा०। झर्झरः तद्वाद्यं शिल्पमस्य वा ठक्। झार्झरिक तद्वादनशीले त्रि० पक्षे अण्। झार्झर तदर्थे त्रि०स्वार्थे क। झर्झरिका तारिण्यां झङ्कृताशब्दे उदा०।

झर्झरक पु० झर्झर+संज्ञायां कन्। कलियुगे त्रिका०।

झर्झरावती स्त्री झर्झरः शब्दभेदोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः संज्ञायां पूर्वपददीर्घः। गङ्गायां झिण्टीशशब्दे उदा०।

झर्झरिन् पु० झर्झरोऽस्त्यस्य इनि। शिवे "त्वं गदी त्वं शरी चापी खट्वाङ्गी झर्झरी तथा" भा० शा०२८६अ०।

झर्झरीक पु० झर्झ—ईकन् फर्फरीका० नि०। शरीरे उज्ज्वलद०। [चोस्फालने शब्दार्थचि०

झलज्झला स्त्री ज्वलन्तं ज्वलति अच् पृषो०। हस्तिक-

झला स्त्री झरा—पृषो०। १कन्यायाम् २आतपोर्म्यौ च मेदि०

झल्ल पुंस्त्री झर्झ क्विप् तं लाति ला—क रस्य लः। "झल्लो मल्लश्च राजन्याद् व्रात्यान्निच्छिविरेव च" मनूक्ते सवर्णायां व्रात्यक्षत्रियाज्जाते जातिभेदे। "झल्लामल्लानटाश्चैव पुरुषा शस्त्रवृत्तयः। द्यूतपानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गतिः"। मनुना तस्य शस्त्रवृत्तित्व (नेटाली) मुक्तम् "तत्र झल्ला यष्टिप्रहरणाः" कुल्लू०। "तत्र मल्लानटा झल्लाः स्मृता वैतालिकास्तथा" भा०स०४अ०।

झल्लक न० झर्झ—क्विप् तं लाति ला—क संज्ञायां रस्य लः। वाद्यभेदे कांस्यनिर्मितकरताले "शिवागारे झल्लकञ्च सूर्य्यागारे च शङ्खकम्। दुर्गागारे वंशिवाद्यं मधुरीं च न वादयेत्" ति० त०। तदर्थे स्त्री शब्दार्थचि०। गौरा० ङीष्।

झल्लककण्ठ पु०स्त्री झल्लकतुल्यस्वरः इव कण्ठः कण्ठस्वरोऽस्य। पारावते हारा०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

झल्लरी स्त्री झर्झति झर्झ—अरन् पृषो०। १झर्झरवाद्ये वाद्यभेदे २हुडुक्के ३बालककेशे मेदि०४शुद्धे, ५क्लेदे च अजयपालः। गौरा०ङीष्। झल्लरीत्यप्यत्रार्थे।

झल्लिका स्त्री झर्झ—ण्वुल् पृषो०१उद्वर्त्तनमले २द्योते ३दीप्तौ च शब्दार्थचि०।

झल्लीषक न० हल्लीषक+पृषो०। नृत्यभेदे "झल्लीषकन्तु स्वयमेव कृष्णः सुवंशघोषं नरदेव! पार्थ!" हरिवं०१४८अ०।

झल्लोल पु० झर्झ—क्विप् तथा सन् लोलः पृषो०। तर्कुलासके (टेकुयार वाटुल) हारा०। [जझाष झषः।

झष बधे भ्वा०पर० सक० सेट्। झषति अझाषीत् अझषीत्।

झष ग्रहणे पिधाने च भ्वा० उभ० सक० सेट्। झषति—ते अझाषीत् अझषीत् अझषिष्ट। जझाष जझषे।

झष पु०स्त्री झष—कर्मणि घ। मत्स्ये, अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् "वंशीकलेन वडिशेन झषीरिवाशान्" आनन्दवृन्दावनचम्पूः २मकरे जलजन्तुभेदे "झषाणां मकरश्चास्मि" गीता ३मीनराशौ च "कार्मुकमौलिककन्या युग्मलवे झषगे वा" मु०चि०। ४मकरराशौ "कार्मुकं तु परित्यज्य झषं संक्रमते रविः" मल०त०। भावे क ।५तापे। कर्त्तरि अच्। ६विपिने, ७वने च न०। ८नागवलायां स्त्री शब्दार्थचि०। [शब्दार्थचि० झषकेतनादयोऽप्यत्र।

झषकेतु पु० झषो मीनो मकरो वा केतुर्यस्य। मदने

झषाङ्क पु० झषोऽङ्कोऽस्य। १कन्दर्पे उपचारात् २तत्पुत्रे अनिरुद्धे च हेम०। [स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

झषाशन पुंस्त्री० झषमश्नाति अश—ल्यु। शिशुमारे त्रिका०

झषोदरी स्त्री झषस्योदरं जन्मस्थानतयाऽस्त्यस्या अच् गौरा० ङीष्। मत्स्यगन्धायां व्यासमातरि सत्यवत्याम् त्रिकाण्डशेषः। सा च उपरिचरवसोः शुक्रेण ब्रह्मणः शापेन मत्स्ययोनिमापन्नायामद्रिकायापसरोभेदस्य गर्भाज्जाता तत्कथा भा० आ० ६३ अ०। "मत्प्रियार्थमिदं सौम्य! शुक्रं मम गृहं नय। गिरिकायाः प्रयच्छाशु तस्या ह्यार्त्तवमद्य वै"। "गृहीत्वा तु

तदा श्येनस्तूर्णमुत्पत्य वेगवान् । जवं परममास्थाय प्रदुद्राव विहङ्गमः । तमपश्यदथायान्तं श्येनं श्येनस्तथापरः । अभ्यद्रवच्च तं सद्यो दृष्ट्वैवामिषशङ्कया । तुण्डयुद्धमथाकाशे तावुभौ संप्रचक्रतुः । युध्यतोरपतद्रेतस्तच्चापि यमुनाम्भसि । तत्राद्रिकेति विख्याता ब्रह्मशापाद्वराप्सराः । मीनभावमनुप्राप्ता बभूव यमुनाचरी । श्येनपादपरिभ्रष्टं तद्वीर्य्यमथ वासवम् । जग्राह तरसोत्पत्य साद्रिका मत्स्यरूपिणी । कदाचिदथ मत्सीं तां बबन्धुर्मत्स्यजीविनः । मासे च दशमे प्राप्ते तदा भरतसत्तम ! । उज्जह्रुरुदरात्तस्याः स्त्रीं पुमांसञ्च मानुषौ । आश्चर्य्यभूतं तज्ज्ञात्वा राज्ञोऽथ प्रत्यवेदयन् । काये मत्स्या इमौ राजन् ! संभूतौ मानुषाविति । तयोः पुमांसं जग्राह राजोपरिचरस्तदा । स मत्स्यो नाम राजासीद्धार्म्मिकः सत्यसङ्गरः । साप्सरा मुक्तशापा च क्षणेन समपद्यत । पुरोक्ता सा भगवता तिर्य्यग्योनिगता शुभे ! । मानुषौ जनयित्वा त्वं शापमोक्षमवाप्स्यसि । ततः सा जनयित्वा तौ विशस्ता मत्स्यघातिना । सन्त्यज्य मत्स्यरूपं तत् दिव्यरूपमवाप्य च । सिद्धर्षिचारणपथं जगामाथ वराप्सराः । या कन्या दुहिता तस्या मत्स्या मत्स्यसगन्धिनी । राज्ञा दत्ता च दाशाय कन्येयन्ते भवत्विति । रूपसत्त्वसमायुक्ता सर्वैः समुदिता गुणैः । सा तु सत्यवती नाम मत्स्यघात्यभिसंश्रयात् । आसीत् सा मत्स्यगन्धैव किञ्चित्कालं शुचिस्मिता” ।

झाङ्कृत पु० झामित्यव्यक्तशब्दः कृतो येन । चारभेदे धरणिः । तत्रार्थे झाङ्कृत इति पाठः प्रामादिकः ।

झाट पु० झट–णिच्–अच् । १निकुञ्जे, २कान्तारे, ३व्रणादीनां मार्जने च मेदि० ४भूम्यामलक्याम् स्त्री अमरः ५यूथिकायाञ्च शब्दच० ।

झाटल पु० झट–णिच् अलच् । घण्टापाटलौ अमरः ।

झाटामला स्त्री झट–अच् न मला अमला कर्म० । भूम्यामलक्याम् “झ(झा)टामला झटा ताली” इत्यत्र झाटामलेत्येकपदमिति केचित् अतएव “झाटामला ज्योत्स्निका च सतिक्ता तु सुदर्शना” भैषज्यर० उक्तम् ।

झाटिका स्त्री झाटा स्वार्थे क । भूम्यामलक्याम् शब्दच० ।

झामक न० झम–कर्मणि ण्वुल् । (झामा) अतिशयपक्वेष्टकायाम् शब्दार्थचि० । [शब्दर० ।

झामर पु० झम–भावे घञ् तं राति रा–क । तर्कुशाणे ।

झालि पु० “आम्रमामफलं पिष्टं राजिकालवणान्वितम् । भृष्टं हिङ्गुयुतं पूतं घोलितं झालिरुच्यते । झालिर्हरति जिह्वायाः कुण्ठत्वं कण्ठशोधिनी । मन्दं मन्दं निपीता सा रोचनी वह्निरोधिनी” भावप्र० उक्ते पदार्थे

झावु पु० झा–इति वाति गच्छति वा–डु । (झाउ) वृक्षभेदे अमरः स्वार्थे क । तत्रार्थे शब्दर० । [शब्दार्थचि०

झिङ्गाक न० झिगि–आकन् पृषो० । (झिङ्गा) फलभेदे ।

झिङ्गिनी स्त्री झिगि–णिनि पृषो० । १जिङ्गिनीवृक्षे भावप्र० २उल्कायाञ्च शब्दर० । [भावप्र०

झिङ्गी स्त्री० झिगि–अच् गौरा० ङीष् । जिङ्गिनीवृक्षे (झिङ्गा)

झिञ्झी स्त्री० झिञ्झा अस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष् । झिल्ल्याम् (झिँझिपोँका) शब्दार्थचि० ।

झिण्टी स्त्री झिमिति रटति अच् पृषो० गौ० ङीष् । (झाँटि) पुष्पप्रधानवृक्षे अमरः ।

झिण्टीश पु० शिवे “झिण्टीशचन्द्रा झङ्कारकारिणी झर्झरावती” काशीपु० गङ्गास्तवः ।

झिरि स्त्री झिरित्यव्यक्तशब्दोऽस्त्यस्याः बा० इन् । चिल्ल्यां वा ङीप् । तत्रार्थे शब्दर० । [झिल्ल्याम् शब्दर० ।

झिरिका स्त्री० झिरीति कायति शब्दायते कै–क ।

झिल्लि पु० झिरितिशब्दं लिशति बा० डि । वाद्यभेदे “घण्टा शब्दस्तथा भेरी मृदङ्गो झिल्लिरेव च । पञ्चानां पूज्यते वाद्यं देवताराधनेषु च” शब्दार्थचि० धृतवाक्यम् ।

झिल्ली स्त्री० चिल्लति चिल–अच् पृषो० गौरा० ङीष् । (झिँझिपोँका) कीटभेदे । संज्ञायां क । ३आतपरुचौ ३वर्त्त्याञ्च मेदि० ।४तारिण्यां च झङ्कृताशब्दे उदा० ।

झिल्लीकण्ठ पु०स्त्री झिल्ली तद्रव इव कण्ठः कण्ठस्वरोऽस्य । गृहकपोते त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

झीरुका स्त्री झिरित्यव्यक्तं रौति बा० रु–कक् । झिल्ल्याम् शब्दरत्ना० । [च शब्दक० ।

झुण्ट पु० लुण्ट–अच्–पृषो० । अकाण्डे १द्रुमे, २स्तम्बे, ३गुल्मे

झुमरि स्त्री रागिणीभेदे “प्रायः शृङ्गारबहुला माध्वीकमधुरा मृदुः । एकैव झुमरिर्लोके वर्णादिनियमोज्झिता । अतो लक्षणमेतस्या नोदाहारि विशेषतः । इदं हि शालिगं सूत्रं प्रसिद्धं नृपरञ्जनम्” सङ्गीत०दा०

झूलि पु० १क्रमुकभेदे २दुष्टदैवस्तुतौ च मेदि० । [जझार झरः ।

झॄ वयोहानौ दिवा० पर० अक० सेट् । झीर्य्यति अझारीत्

झोड पु० गुवाकभेदे भूरिप्र० । [जुझुरवे ।

झ्यु गतौ भ्वा० आत्म० सक० अनिट् । झ्यवते अझ्योष्ट ।

इति वाचस्पत्ये झकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ञ

"ञकारो व्यञ्जनवर्णभेदः अर्द्धमात्राकालेनोच्चार्य्यः तस्योत्पत्तिस्थानं नासिकानुगततालुस्थानम् तस्योच्चारणे जिह्वामध्येन तालुमध्यस्य स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः। संवारनादघोषा अल्पप्राणश्च बाह्यप्रयत्नाः। मातृकान्यासेऽस्य वामहस्ताङ्गुल्यग्रे न्यास्यता। वर्णाभिधानेऽस्य वाचकशब्दा उक्ता यथा

"ञकारो बोधनी विश्वा कुण्डली मत्सरोवियत्। कौमारी नागविज्ञानी सव्याङ्गुलनखो वकः। सर्वेशश्च र्णितोबुद्धिः स्वगात्मा घर्घरध्वनिः। धर्मैकपादः सुमुखो विरजा चन्द्रनेश्वरी। गायनः पुष्पधन्वा च वागात्मा च विरञ्चिणी"। एतदधिष्ठातृदेवीध्येयरूपं यथा "चतुर्भुजां धूम्रवर्णां कृष्णाम्बरविभूषिताम्। नानालङ्कारसंयुक्तां जटामुकुटराजिताम्। ईषद्धास्यमुखीं नित्यां वरदां भक्तवत्सलाम्। एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" वर्णोद्धारतन्त्रम्। अस्य स्वरूपं यथा "सदा ईश्वर संयुक्तं ञकारं शृणु सुन्दरि! रक्तविद्युल्लताकारं या स्वयं परकुण्डली। पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा। त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा" कामधेनुतन्त्रम्। तस्य मात्रावृत्ते प्रथमोपन्यासे मरणं फलम् भशब्दे प्रमाणं दृश्यम्। [५वाममतौ च मेदि०।

ञ पु० १ गायने २ घर्घरध्वनौ एकाक्षरको०। ३वृषे ४शुक्रे

ञकार पु० ञ + स्वरूपे कारप्रत्ययः। ञस्वरूपे वर्णे "ञकारो बोधनी विश्वा" वर्णाभिधानम्।

इति वाचस्पत्ये ञकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्यविरचिते वाचस्पत्ये चवर्गादिशब्दार्थसङ्कलनं समाप्तम्।

टकारो व्यञ्जनवर्णभेदः अर्द्धमात्राकालेनोच्चार्य्यः अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा। अस्योच्चारणे मूर्द्धस्थानेन जिह्वामध्यस्य स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः। विवारश्वासाघोषा बाह्यप्रयत्नाः। मातृकान्यासेऽस्य दक्षिणस्फिचि न्यास्यता वर्णाभिधाने अस्य वाचकशब्दा उक्ता यथा "टकारश्च कपाली च सोमेशः खेचरी ध्वनिः। मुकुन्दो विनदा पृथ्वी वैष्णवी वारुणी नरः। दक्षस्फिगर्द्धचन्द्रश्च जया भूतिः पुनर्भवः। बृहस्पतिर्धनुर्हस्तः प्रमोदा विमला कटिः। राजगिरिर्महाधनुर्प्राणात्मा सुमुखी मरुत्"। अस्य स्वरूपं यथा "टकारं चञ्चलापाङ्गि! स्वयं परमकुण्डली। कोटिविद्युल्लताकारं पञ्चदेवमयं सदा। पञ्चप्राणयुतं वर्णं गुणत्रय समन्वितम्। त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं वरं सदा" कामधेनुतन्त्रम्। एतदधिष्ठातृदेवतारूपं यथा "ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व वरवर्णिनि!। मालतीपुष्पवर्णाभां पूर्णचन्द्रनिभेक्षणाम्। दशबाहुसमायुक्तां सर्वालङ्कारसंयुताम्। परमोक्षप्रदां नित्यं सदा स्मेरमुखीं पराम्। एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" वर्णोद्धारतन्त्रम्। मात्रावृत्तेऽस्य प्रथमोपन्यासे खेदः फलम्। भशब्दे प्रमाणं दृश्यम्।

ट पु० टल—ड। १वामने २पादे ३निःस्वने च मेदि०।

टक बन्धे चु० उभ० सक० सेट् इदित्। टङ्कयति—ते अटटङ्कत्—त। "टङ्कितेनोऽतिपाटने" काशी० गङ्गास्तवः। "नाकृष्टं न च टङ्कितम् न नमितम् नोत्थापितम् स्थानतः" महाना०। उद् + उल्लेखे। उट्टङ्कितम्।

टकार पु० ट+स्वरूपे कारप्रत्ययः। टस्वरूपे वर्णे टकारश्च कपाली च" वर्णाभिधानम्।

टक्क पु० टकि—बा० कक् पृषो० उपधालोपश्च। देशभेदे।

टक्कदेशीय पु० टक्कदेशे भवः छ। १वास्तूकशाके त्रिका०। २तद्देशभवमात्रे त्रि०।

टगण पु० मात्रावृत्ते षाण्मात्रिकप्रस्तारे त्रयोदशभेदात्मके गणभेदे तेषामाकाराधिदेवाश्च छन्दोमञ्जर्योक्ता यथा "(ऽऽऽ) १ शिवः ।।ऽऽ शशी २ (।ऽ।ऽ दिनपतिः) ३ (ऽ।।ऽ सुरपतिः) ४ (।।।।ऽ शेषः) ५ (।ऽऽ। अहिः) ६ (ऽ।ऽ। सरोजम्) ७ (।।ऽ। धाता) ८ (ऽऽ।।कलिः) ९

(।।ऽ।। चन्द्रः) १० (।ऽ।।। ध्रुवः) ११ (ऽ।। ।। धर्मः) १२ (।।।।।। शालिकरः) १३ ।

टगर पु० टः टङ्कनो गर इव । टङ्कनक्षारे (सोहागा) २हेलाविलासविषये ३केकराक्षे च त्रि० मेदि० ।

टङ्क पु० टकि–घञ्–अच् वा । १कोपे, २कोषे, ३खड्गे ४पाषाणभेदनेऽस्त्रे च ।५जङ्घायां मेदि० । ६चतुर्माषक-रूपे परिमाणे वैद्य० ७नीलकपित्थे. ८खनित्रे, ९दर्पे च पु०न० हेमच० १०परशौ ११राजाम्ने च शब्दार्थचि० "दार्य्यतां चैव टङ्कौघैः खनित्रैश्च पुरी द्रुतम्" हरिवं० ९०अ० ।"टङ्कैर्मनःशिलगुहेव विदार्य्यमाणा" मृच्छ० । "हिमाद्रिटङ्कादिव भान्ति यस्याम्" भट्टिः । "करोध रामं शङ्कीव टङ्कच्छिन्नमनःशिलः" रघुः । [सारसुन्दरी ।

टङ्कक पु० टङ्क्यते घञ् संज्ञायां क । (तङ्का) रजतमुद्रायाम्

टङ्ककपति पु० ६त० । रूपकाध्यक्षे (टाँकशालेर अध्यक्ष) सारसुन्दरी । [गटहे सारसुन्दरी ।

टङ्ककशाला स्त्री ६त० । (टाँकशाल) ख्याते रूप्यकनिर्माण

टङ्कटीक पु० टङ्क इव टीकते टीक–क । शिवे त्रिका० ।

टङ्कण(न) न० टकि–ल्यु पृषो० वा णत्वम् । (सोहागा) ख्याते स्वर्णद्रावके १उपरसभेदे । उपरसभेदाश्च भाव०प्र० उक्ता यथा "गन्धो हिङ्गुलमभ्रतालकशिलाः स्रोतोऽञ्जनं टङ्क(न)णम् । राजावर्त्तकचुम्बकौ स्फटिकया शङ्खः खटी गैरिकम् । कासीसं रसकं कपर्दसिकतायोलाश्च कङ्कुष्ठकम् सौराष्ट्री च मता अमी उपरसाः सूतस्य किञ्चिद्गुणैः" । "तद्यथा लवणेन सुवर्णम्" छा० उ० भाष्ये "लवणेन क्षारेण टङ्कनादिना, खरेषु मृदुत्व-करं हि तत्" भा० । "टङ्कणं वह्निकृद्रूक्षं कफ-वातिकपित्तकृत्" भावप्र० । भावे ल्युट् । (टाँकादेओया पानिदिया झाला)२धातूनां योजनभेदे । दन्त्यान्तः ३अश्व-भेदे पु०स्त्री "टङ्कनखरनखरखण्डितहरितालपांशुलेन" काद० मूर्द्धन्यान्तः ४देशभेदे स च देशः वृ०सं० १४अ० । कूर्मविभागे दक्षिणस्यामुक्तः।"अथ दक्षिणेन लङ्का" इत्यु-पक्रमे "कङ्कटटङ्कणवनवासिशिविकफणिकारकोङ्कणा-भीराः" इत्युक्तेः ।

टङ्कवत् पु० टङ्क+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । १पर्वतभेदे "टङ्क-वन्तं शिखरिणं वन्दे प्रस्रवणं गिरिम्" रामा०२।५५अ०

टङ्का स्त्री टकि–अच् । १जङ्घायां मेदि० । २तारादेव्यां टङ्कारकारिणीशब्दे दृश्यम् ।

टङ्कानक पु० टङ्कं कोपमानयति उद्दीपयति आन–णिच् ण्वुल् । १श्लेष्मदारुवृक्षे (वामनगाछा) शब्दच० ।

टङ्कार पु० टमित्यव्यक्तशब्दस्य कारः कृ–घञ् । १ध्वनिभेदे धनुर्ज्याकर्षणजे शब्दे २विस्मयहेतुके शब्दे च ।३शिञ्जिनी-ध्वनौ प्रसिद्धे च मेदि० । कृ–णिनि । टङ्कारिन् १टङ्कारयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् सा च २तारादेव्याम् टङ्कारकारिणीशब्दे दृश्यम् ।

टङ्कारकारिणी स्त्री०कृ–णिनि ङीप् ६त० । तारादेव्याम्"ट-ङ्कारकारिणी टीका टङ्का टङ्कारिणी तथा तारासहस्रनाम ।

टङ्कारी इ० स्त्री टङ्कमृच्छति ऋ–अण् गौरा० । (टे कारी) वृक्षभेदे"टङ्कारी वातश्लेष्मघ्नी शोफोदररुजापहा । तिक्ता च दीपनी लघ्वी भिषग्भिः परिकीर्त्तिता" राजनि० ।

टङ्ग पु०न० टङ्क+पृषो० । १खनित्रे (टाँगि) २परशुभेदे च ३जङ्घायां मेदि० । (सोहागा) ४टङ्कने शब्दच० ।५चतु र्माषकमाने वैद्य० ।

टङ्गण पु०न० टङ्कण+पृषो० (सोहागा) टङ्कणे ।

टङ्गिनी स्त्री टकि–णिनि पृषो० । (आकनादी) पाठायाम् । शब्दच० । [ज्येष्ठ्याम् त्रिका० ।

टट्टनी स्त्री टट्टेति शब्दं नयति नी–ड गौरा० ङीप् ।

टट्टरी स्त्रीटट्टेति शब्दं राति रा–क गौरा० ङीप् १पटह-वाद्ये २लम्पावाद्ये ३मृषावादे च मेदि० ।

टट्टर पु० भेरीशब्दे हेमच० ।

टल विप्लवे (टला) भ्वा० पर० अक० सेट् । टलति अटा-लीत् टटाल टेलतुः । ज्वला० टलः टालः ।

टवर्ग पु० ट+शातिशाख्योक्तः वर्गप्रत्ययः । ट ठ ड ढ ण रूपेषु वर्णेषु । ततो भवार्थे छ । टवर्गीय टादौ वर्णे ।

टा स्त्री टल–ड । पृथिव्याम् एकाक्षरकोषः ।

टाङ्क न० टङ्केन तद्रसेन निर्वृत्तम् । टङ्करूपनीलकपित्थ-रसेन निर्वृत्ते मद्यभेदे । "पानसं द्राक्षमाधूकं खार्जुरं तालमैक्षवम् । माध्वीकं टाङ्कं माद्वीकमैरेयं नारिके-लजम् । सामान्यानि द्विजातीनां मद्यान्येकादशैव च । द्वादशन्तु सुरा मद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम्" । पलस्त्येन तत्पानं निषिद्धम् । अस्तयत इति व्यासयो मद्यानाम-वस्थाविशेषः सद्यःकृतसन्धानेन सञ्जातमद्यभावः यम-धिकृत्य इदं पुलस्त्योक्तं प्रायश्चित्तम् । "द्राक्षेक्षुटङ्क-खर्जूरपनसादेश्च यो रसः । सद्योजातन्तु पीत्वा तं त्र्यहाच्छुध्येद् द्विजोत्तमः" । [नागकीटे वृक्षभेदे त्रिका० ।

टाङ्कर पु०टाङ्कं तत्तुल्यरसं राति रा–क टाङ्क+कृशा० र वा ।

टार पुंस्त्री० टां पृथ्वीमृच्छति ऋ–अण् उप० स० । घोटके

स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। २रक्ते ३लङ्के च हेमच०।

टिक गतौ भ्वा० आ० सक० सेट्। टेकते अटेकिष्ट टिटिके। ऋदित् अटिटेकत् न।

टिटिभ पुंस्त्री० टिटीति अव्यक्तशब्दं भणति भण-ड। कोयष्टिके(टिटिरि)स्त्रियां ङीष् स्वार्थे क तत्रार्थे अमरः।

टिट्टिभ पुंस्त्री० टिट्टीत्यव्यक्तं शब्दं भणति भण-ड।(टिटिरि) कोयष्टिके खगे अमरः स्त्रियां ङीप्। "कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राङ्गं ग्रामकुक्कुटम्। सारसं रज्जुदालञ्च दात्यूहं शुकसारिके"। "चर्विह्वः टिट्टिभांश्च विवर्जयेत्" मनुना तन्मांसभक्षणं निषिद्धम्। "टिट्टिभं तदुपेत राज्यश्यानमिवाहुरः" भा० शा० १११अ०। कोयष्टिकशब्दे २२६६ पृ० तन्मांसगुणा उक्ताः। टिट्टिभक स्वार्थे क। तत्रार्थे पुंस्त्री०।

टिण्टिनिका स्त्री अम्लशिरीषिकायां (तेँतुल) भावप्र०।

टिण्डिश पु० रोमशफले (ढाँडश) ख्याते वृक्षभेदे राजनि०। "टिण्डिशो रुचिकृत् भेदी पित्तश्लेष्मास्मरीप्रणुत्। सुशीतो वातलो रूक्षो मूत्रलो च प्रकीर्त्तितः" भावप्र०।

टिप नोदने चुरा०उभ०सक०सेट्। टेपयति-ते अटीटिपत्-त।

टिप्पनी स्त्री टिप-क्विप् टिपा पन्यते स्तूयते पन-कर्मणि क गौरा०ङीष्। टीकायाम्। सा च टीकाव्याख्यारूपतयैव व्यवह्रियते यथा चिन्तामणिटीकाया दीधितिव्याख्यायाः टीका जगदीशकृता गदाधरकृता च। यथा शारीरिकसूत्रभाष्यव्याख्या पञ्चपादिका भामती च। महाभाष्यव्याख्या कैयटकृता इत्यादि। प्रथमव्याख्यायामपि क्वचित् प्रयुज्यते यथा "श्रीमत्कामनं नत्वा-लीलावत्याः सुटिप्पनी। भवेशेन सुबोधार्थं क्रियते यद्गुरोः श्रुतम्" "टिप्पनी दायभागस्य श्रीनाथेन विधीयते"। [ऋदित्। अटिटीकत् न।

टीक गतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट्। टीकते अटीकिष्ट।

टीका स्त्री टीक्यते गम्यते ग्रन्थार्थोऽनया। टीक-करणे घञ् घञर्थे क वा। विषमपदव्याख्यारूपे ग्रन्थभेदे। "अपटीको जडो माघे भयं जाड्येन ताड्यते। स च किञ्चित्तरत्येव कण्ठसंलग्नवल्लभः" उद्भटः। "नत्वा भगवतीं दुर्गां टीकां दुर्गार्थबुद्धये। कुरुते दायभागस्य भट्टाचार्यमहेश्वरः" "करोति टीकामिह दायभागग्रन्थावबोधाय सदेकरम्याम्" श्रीकृष्णतर्का०।

टुण्टुक पु० स्त्री टुण्टु इत्यव्यक्तं कायति कै-क। (टुण्टुनि) १पक्षिभेदे शब्दर०। स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। २श्योनाकवृक्षे अमरः। ३कृष्णखदिरे शब्दच०। तयोः तत्स्वगप्रियत्वात् तथात्वम्। ४ऋल्पे त्रि० मेदि०। ५क्रूरे त्रि० विश्वः। ६टङ्किनीवृक्षे स्त्री शब्दच०।

टुनाका स्त्री तालमूलीवृक्षे शब्दच०।

टेरक त्रि० केकर+पृषो०। (टेरा) केकरनेत्रे। शब्दार्थचि०।

टोट त्रि० मोट+पृषो०। १अल्पे २हीने च। स्त्रियां गौरादिपाठात् ङीष्।

टोडरमल्ल न० तन्त्रभेदे। [दुःखः टाखः।

टुल विप्लवे भ्वा० पर० अक० सेट्। टुलति अटुलीत् ज्वला०

इति वाचस्पत्ये टकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

ठ

ठकारो व्यञ्जनवर्णभेदः। टवर्गीयः मूर्द्धन्यः अर्द्धमात्राकालोच्चार्यः। तदुच्चारणे जिह्वामध्येन मूर्द्धस्थानस्य स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः। विवारश्वासाघोषा महाप्राणाश्च बाह्यप्रयत्नाः। मातृकान्यासेऽस्य दक्षजानुनि न्यस्यता वर्णाभिधानेऽस्य वाचकशब्दा उक्ता यथा "ठः शून्यो मञ्जरी जीवः पाणिनी लाङ्गलं क्षमा। वनजो नन्दनो जिह्वा सुनन्दाघूर्णकः सदा। वर्त्तुलः कुण्डलो वह्निरमृतं चन्द्रमण्डलः। दक्षजानुभावश्च देवभक्षो बृहद्ध्वनिः। एकपादो विभूतिश्च ललाटं सर्वमित्रकः। वृषघ्नो नलिनी विष्णुर्महेशो ग्रामणीः शशी"। एतदधिष्ठातृदेवतारूपं यथा "ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने!। पूर्णचन्द्रप्रभां देवीं विकसत्पङ्कजेक्षणाम्। सुन्दरीं षोडशभुजां धर्मकामार्थमोक्षदाम्। एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" वर्णोद्धारतन्त्रम्। अस्य ध्येयरूपं यथा "ठकारं चञ्चलापाङ्गि, कुण्डली मोक्षरूपिणी। पीतविद्युल्लताकारं सदा त्रिगुणसंयुतम्। पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा। त्रिबिन्दुसहितं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा" इति कामधेनुतन्त्रम्। मातृकान्यासेऽस्य प्रथमोपन्यासे दुःखं फलम् अशब्दे प्रमाणं दृश्यम्।

ठ पु० ट+पृषो०। शिवे १महाध्वनौ २चन्द्रमण्डले एकाक्षरकोषः। ४मण्डले ५शून्ये ६लोकगोचरे च मेदि०। शून्यत्वात् बिन्दुरूपवर्णभेदः। "शितमुखि! तदधक्रद्वयम् योजयित्वा" कर्पूरस्तवः (ठद्वयं स्वाहा)। "द्विठमेव चेत्यस्य व्याख्यायां द्विठं विसर्गस्य विन्दुद्वयात्मकत्वात् विसर्गशब्देन च लक्षितलक्षणया स्वाहाकारो लभ्यते स्वाहाशब्देनैव वह्नौ त्यागात् त्यागस्य च विसर्गपर्य्यायत्वात्" इत्येवं रघुनन्दनादिसम्प्रदायविदः। [कामधेनुत०।

ठकार पु० ठ+कार। ठस्वरूपे वर्णे "ठकारं चञ्चलापाङ्गि!"

ठक्कुर पु० १देवप्रतिमायां, २द्विजोपाधिभेदे च। यथा गोविन्दठक्कुरः काव्यप्रदीपकर्त्ता। ३देवतायाञ्च। "सुदामा नाम गोपालः श्रीमान् सुन्दरठक्कुरः" अनन्तसंहिता।

इति वाचस्पत्ये ठकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

ड

डकारो व्यञ्जनवर्णभेदः मूर्द्धन्यः अर्द्धमात्राकालोच्चार्य्यः टवर्गीयः। तस्योच्चारणे जिह्वामध्येन मूर्द्धस्थानस्य स्पर्शस्याभ्यन्तरयत्नः। संवारनादघोषा अल्पप्राणश्च बाह्यप्रयत्नाः। मातृकान्यासेऽस्य दक्षपादगुल्फे न्यस्यता। अस्य वाचकशब्दा यथा "डः स्मृतिदारुका नन्दिरूपिणी योगिनीप्रियः। कौमारी शङ्करस्त्रासस्त्रिवक्रो व्यापकोध्वनिः। दुरूहो जटिली भीमा द्विजिह्वः पृथिवी सती। कोलगिरिः क्षमा शान्तिर्नाभिः स्वामी च लोचनम्" वर्णाभिधानम्। तदधिष्ठातृदेवतारूपं यथा "ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणु त्वावहिता मम। जवासिन्दूरसङ्काशां वराभयकरापराम्। त्रिनेत्रां वरदां नित्यां परमोक्षप्रदायिनीम्। एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" इति वर्णोद्धारतन्त्रम्। अस्य ध्येयरूपं यथा "डकारं चञ्चलापाङ्गि! सदा त्रिगुणसंयुतम्। पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा। त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा। चतुर्ज्ञानमयं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम्। पीतविद्युल्लताकारं डकारं प्रणमाम्यहम्" इति कामधेनुतन्त्रम्। तस्य मात्रावृत्ते प्रथमोपन्यासे शोभा फलम् "डः शोभां ढो विशोभां भ्रमणमथ च णस्तस्तु सं यस्तु युद्धम्" वृ० र० टी० धृतवाक्योक्तेः।

ड पु० डी—ड। १शिवे २शब्दे ३त्रासे च एका० को०। ४वाडवाग्नौ ५डाकिन्यां स्त्री मेदि०।

डकार पु० ड+कारप्रत्ययः। डस्वरूपे वर्णे।

डगण पु० छन्दोग्रन्थोक्ते चतुर्मात्रकप्रस्तारे पञ्चभेदभिन्ने गणभेदे तत्स्वरूपादिकं यथा (ऽऽ गजः१) (।।ऽ रथः२) (।ऽ। तुरङ्गमः ३) (ऽ।। पदातिः ४) (।।।। पत्तिः ५) इति।

डङ्गरी स्त्री डं त्रासं गिरति गॄ—अच् पृषो० गौरा० ङीष्। दीर्घकर्कट्याम् (काँकड़ी) राजनि० अण्। डङ्गारीत्यप्यत्रार्थे।

डप संघाते (राशीकरणे) चु० आत्म० अक० सक० सेट्। डापयते अडीडपत। चुरादित्वेऽपि ङित्करणादफलवत्कर्त्तर्य्यपि आत्म०। तेनास्य ञित्करणसामर्थ्यात् पाक्षिकचुरादित्वम् पक्षे भ्वादित्वम्। डपते अडपिष्ट।

डप संहतौ उक्तौ डपवत् इदित्। डम्पयते अडिडम्पत। पक्षे भ्वा० डम्पते अडम्पिष्ट।

डब लोकने चुरा० उभ० सक० सेट्। डम्बयति अडडम्बत् शब्दस्तोमे अस्य वा चुरादित्वोक्तिः प्रामादिकी। [त।

डभ संघे चुरा० इदित् उभ० सेट्। डम्भयति ते अडडम्भत्

डम पु० डं त्रासं माति मा—क। चाण्डाल्यां नेटाज्जाते सङ्कीर्णजातिभेदे (डोम) ब्रह्मपु०। स्त्रियां—जातित्वात् ङीष्। [पलायने हारा०।

डमर पु० डमेति शब्दं राति रा—घञर्थे क। भीत्या

डमरु पु० डमिति शब्दमृच्छति ऋ—मृगया० कु० नि०। १वाद्यभेदे क्षीणमध्ये प्रान्ते दीर्घे, पुटिकाद्वयलक्षिते कापालिकयोगिवाद्ये अमरः। तत्रार्थे हारा० न०। "दत्त्वा डमरुडमरुडाङ्कृतिक्रूतभूतवर्गान्तु भर्गाट्टहासी रुधिरैर्धिनोमि" प्रबोधच०। (डमत् डमेति शब्दं कुर्वत्)।

डमरुका स्त्री "मुष्टिञ्च शिथिलां बद्ध्वा ईषदुच्छ्रितमध्यमम्। दक्षिणां ऊर्द्ध्वसम्बद्धां कर्णदेशे प्रधारयेत्। एषा मुद्रा डमरुका सर्वविघ्नविनाशिनी" तन्त्र० उक्ते मुद्राभेदे।

डम्बर पु० डपि—संहतौ वा० अरन्। १समूहे आडम्बरे २आयोजने "अजायुद्धे ऋषिश्राद्धे प्रभाते मेघडम्बरः" चाणक्यः।

१धात्वदने कुमारानुचरभेदे। "डम्बराडम्बरौ चैव ददौ धाता महात्मने" भा० श० ४७ अ०।

डयन न० डी—भावे ल्युट्। खगानां नभोगतौ (ओड़ा) करणे ल्युट्। २कर्णीरथे हेमच०।

डल्लक न० वंशनिर्मितपात्रभेदे (डाला) "त्रिशतञ्च षष्ट्यधिकं डल्लकं वस्त्रसंयुतम्। सभोज्यं सोपवीतञ्च सोपहारं मनोहरम्" ब्रह्मवै०।

डवित्थ पु० "डित्थः काष्ठमयो हस्ती डवित्थस्तन्मयो मृगः"। सुपद्मोक्ते काष्ठमये १मृगे २द्रव्यवाचिसंज्ञाशब्दभेदे च "द्रव्यशब्दाः एकव्यक्तिवाचिनो हरिहरडित्थडवित्थादयः" सा०द०। शब्दकल्पद्रुमेऽयं वर्ग्यमध्यतया निवेशितस्तन्मूलं चिन्त्यम्।

डहु(ह्व) पु० दह उ वा जड् मृगय्वादि० नि०। लकुचे (मान्दार) "डहुर्गुरुस्तु विष्टम्भी त्रिदोषशुक्रदोषहृत्" भावप्र० तद्वचोक्तिः शब्दरत्नावलग्रामयं दीर्घान्ततया तदर्थे पठितः।

डाकिनी स्त्री डस्य त्रासार्थम् अकति अक—वक्रगतौ णिनि ङीप्। १देव्या अनुचरीभेदे। "सार्द्धञ्च डाकिनीनां च विकटानां त्रिकोटिभिः" ब्रह्मपु०। (डान) इति ख्याते दर्शनमात्रेण २उपद्रवकारिस्त्रीजनभेदे। "डाकिनी शाकिनी भूतप्रेतवेतालराक्षसाः काशीख० ३० अ०।

डाङ्गरी स्त्री डङ्गरी पृषो०।दीर्घकर्कटयाम् (काँकड़ी) राजनि०

डामर पु० शिवप्रोक्ते तन्त्रशास्त्रविशेषे तच्च षड्विधं तेषां मानादिकं वाराहीतन्त्रे उक्तं यथा "डामरः षड्विधो ज्ञेयः प्रथमो योगडामरः१। श्लोकास्तत्र त्रयस्त्रिंशत् तथा पञ्च शतानि च। त्रिविंशतिःसहस्राणि श्लोकास्यैव हि संख्यया। एकादशसहस्राणि डङ्कृताः शिवडामरे२। श्लोकाः सप्तैव निश्चित्य ईश्वरेणैव भाषिताः। तावच्छ्लोकसहस्राणि पञ्च श्लोकशतानि च। गुणोत्तराणि दुर्गाया डामरे३ कथितानि च। नव श्लोकसहस्राणि नव श्लोकशतानि च। सारस्वते४ तथा श्लोकाः पञ्चैव परिकीर्त्तिताः। शरसंख्यसहस्राणि श्लोकानां ब्रह्मडामरे५। पञ्चोत्तरशतान्यत्र संख्यानि शिवेन तु षष्टिः। श्लोकसहस्राणि गान्धर्वे६ डामरोत्तमे। श्लोकाश्च षष्टिसंख्याता ब्रह्मणाऽव्यक्तयोनिनेति"।

डालिम पु० दाडिम्ब+पृषो०। स्वनामख्याते फलप्रधाने वृक्षे भरतः।

डाहल पु० त्रिपुरदेशे त्रिका०।

डाहूक पुंस्त्री०डेति हूयते ह्वे—बा०ऊक पृषो०। दात्यूहखगे जटा० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

डिङ्गर पु० डङ्गर+पृषो०। १डङ्गरशब्दार्थे २क्षेपे ३धने ४धूर्त्ते ५सेवके च शब्दर०।

डिडिका स्त्री यौवनकालजाते पलिततासूचके रोगभेदे। "यौवने डिडिकास्वेव विशेषाच्छर्दनम् हितम्" सुश्रु०।

डिडिमा पु० स्त्री सुश्रुतोक्ते प्रतुदे खगभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। प्रतुदशब्दे तद्भेदा दृश्याः।

डिण्डिम पु० डिमडिमित्यव्यक्तं माति। १वाद्यभेदे (ढेँडरा) अमरः। "आर्य्यबालचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः" वीरच० "भेरीशङ्खमृदङ्गानकपटहडिण्डिमाश्च सहस्रशः" भा०द्रो० १६६अ०। २कच्चपाकफले पानीयामलके शब्दच०।

डिण्डिमेश्वर पु० शिवपु० उक्ते तीर्थभेदे। [हेमच०।

डिण्डिर पु० हिडि—बा० किरच् आदेर्हस्य डः। समुद्रफेने

डिण्डिरमोदक न० डिण्डिर इव मोदकः मोदयति मोदि—ण्वुल्। गञ्जने (गाँजा) ख्याते मादक द्रव्यभेदे राजनि०।

डिण्डिश पु० डिण्डिक+पृषो०। (टाँडश) इति ख्याते रोमशफले वृक्षभेदे। "डिण्डिशो रुचिकृद्भेदी पित्तश्लेष्मापहः स्मृतः। सुशीतो वातलो रूक्षो मूत्रलश्चाश्मरीहरः। निःशेषबीजं स्वतिवृत्तखण्डं सचिक्कणम् प्रोज्झितचण्डशब्दम्। स्नेहप्लुतं चलद्वैदग्धं रुचिप्रदं डिण्डिशकं सपिण्डम्" वैद्यक०।

डिण्डीर पु० हिडि—ईरच् आदेर्हस्य डः। समुद्रफेने हेमच०।

डित्थ पु० डवित्थशब्दोक्ते काष्ठमये १हस्तिनि एकव्यक्तिमात्रबोधके २संज्ञाशब्दभेदे तत्प्रतिपाद्ये ३अर्थभेदे च।

डिप संहतौ वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० आत्म० अक० सेट्। डेपयति—ते डेपते अदित् अडिडेपत् त।

डिप प्रेरणे वा चु० उभ० पक्षे तुदा० पर० सक० सेट्। डेपयति—ते अडीडिपत्—त कुटा० डिपति अडिपीत्। दिवादिरप्यपीच्छन्ति डिप्यति' इरित् अडिपत् अडेपीत्।

डिप संहतौ वा चुरा०उ०पक्षे भ्वा०आत्म०अक०सेट् इदित्। डिम्पयति-ते डिम्पते। अडिडिम्पत्-त अडिम्पिष्ट।

डिब संघे प्रेरणे च वा चु० उभ० पक्षे भ्वा०पर० सक० सेट् इदित्। डिम्बयति-ते अडिडिम्बत् डिम्बति अडिम्बीत्।

डिभ हिंसे संहतौ वा चुरा०उभ०पक्षे भ्वा०पर०सक० सेट्। इदित्। डिम्भयति-ते अडिडिम्भत्-त डिम्भति अडिम्भीत्।

डिम हिंसने भ्वा० पर० सक० सेट्। डेमति अडेमीत्।

डिम पु० डिम-क। दृश्यकाव्यरूपनाटकभेदे। "मायेन्द्रजाल-संग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः। उपरागैश्च भूयिष्ठो डिमः ख्यातोऽतिवृत्तकः" सा० द०। तल्लक्षणमुक्तम्।

डिम्ब पु० डिवि-घञ् अच् वा। १भये, २कलले, ३फुप्फुसे च हारा० ४डमरे, अमरः ५भयध्वनौ ६अण्डे, ७प्लीहनि, ८विप्लवे च मेदि०।

डिम्बाहव न० डिम्बं भयध्वनियुक्तमाहवम् युद्धम्। युद्धभेदे तस्य नृपतिशून्यतया भययुक्तध्वनिमत्त्वात् तथात्वम्। "डिम्बाहवहतानां च विहितं पार्थिवेन च" मनुना तद्युद्धहतस्य सद्यःशौचमुक्तम्। जटाधरे पुंस्त्वपाठः प्रामादिकः आहवशब्दान्तत्वात् द्वन्द्वतत्पुरुषयोः परवल्लिङ्गताविधानात् क्लीवत्वौचित्यात्। "डिम्बाहवार्दितानाञ्च असुराणां परायणम्" भा०आ०२१ अ०।

डिम्बिका स्त्री डिवि-ण्वुल्। १कामुक्यां २जलविम्बे ३शोणाकवृक्षे च शब्दरत्ना०। अस्य गौरा० ङीष्। डिम्बीत्यप्यत्र।

डिम्भ त्रि० डिभि-अच्। १शिशौ अमरः २मूर्खे मेदि०।

डिम्भक पु० डिम्भ+स्वार्थे क। १बालके शब्दर०२शाल्वदेशपति ब्रह्मदत्तसुतभेदे। तत्कथा हरिवं० १८५अध्यायादौ दृश्या "हंसो ज्येष्ठो नृपसुतो डिम्भकोऽनन्तरोऽभवत्" "हंसश्च डिम्भकश्चैव तपश्चेरु र्महामते!"।

डिम्भचक्र न० स्वरोदयोक्ते शुभाशुभसूचके चक्रभेदे चक्रशब्दे २८३० पृ० दृश्यम्।

डी नभोगतौ (ओड़ा) भ्वा०आ०अक०सेट्। डयते अडयिष्ट डिड्ये डीनः। मांतुपसर्गभेदे खगगतिभेदाः खगगतिशब्दे २४१४ पृ०दृश्याः।

गतौ दिवा० आ० सक० निघण्टुः। डीयते।

डीतर त्रि०डी-क्विप् ततस्तरप्। नभोगतियुक्ततरे "तस्मादिमा अजा अरा डीतरा आक्रममाणा इव यन्ति" शत० ब्रा०४।५।५।५।

डीन न० डी-भावे क्त। पक्षिगतिभेदे जटा०। खगगतिशब्दे २४१४पृ० दृश्यम्। २आगमशास्त्रविशेषे च यथा "डामरं डमरं डीनं श्रुतं कालीविलासकम्। सप्तकोटिमिता यस्या मम वक्त्रात् विनिर्गताः" मुण्ड० त०।

डीनडीनक न० पक्षिगतिभेदे खगगतिशब्दे २४१४ पृ० दृश्यम्। [दृश्यम्।

डीनावडीनक न० खगगतिभेदे खगगतिशब्दे २४१४ पृ०

डुण्डुभ पुंस्त्री० डुण्डु इत्यनुकरणशब्दं भणति तेन भाति वा भण-भा-वा ड। (ढोंड़ा) इति ख्याते सर्पभेदे अमरः। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। "ययानं तत्र चापश्यत् डुण्डुभं वयसान्वितम्" भा० आ०६अ०। पृषो० अन्त्यलोपे डुण्डुरपि तत्रार्थे पुंस्त्री० त्रिका०।

डुण्डुल पुंस्त्री डुण्डु इति शब्दं लाति ला-क। क्षुद्रपेचके राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

डुल पु० डु इति शब्दं लाति ला-क। पेचकभेदे ततः वरणा० चतुरर्थ्यां य। डुल्य तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०।

डुलि स्त्री दुलि+पृषो०। कमठ्याम् दुलौ रायमुकुटः।

डुलिका स्त्री डुलिरिव कायति कै-क। खञ्जनाकारे खगभेदे जटाधरः।

डोडिका स्त्री (करेल्या) इति प्रसिद्धे फलशाकविशेषे। "डोडिका पुष्टिदा दृष्या रुच्या वह्निप्रदा लघुः। हन्ति पित्तकफार्शांसि कृमिगुल्मविषामयान्"। "बल्यं डोडीफलमविकलं खिन्नमीषच्च तोये स्नेहे छिन्नं प्रचपियिनि ततो वेसवारेण सिद्धम्। गव्यं तक्रं क्वथितनिहितं साधितं रामठेन खादन् खादन् निभृतमसृतं निन्दितं भोक्तुमिच्छत्। सम्भूय शुष्कं तरणेः प्रतापात् प्रतप्तमाज्येन च डोडिशाकम्। ससैन्धवं रामठटत्तवासं खादन्नरो निन्दति व्यञ्जनानि। डोडिका वातला रूक्षा शीता गुर्वी विपाकहा। सुस्विन्ना रोचना हृद्या अस्विन्ना कण्ठकर्षिणी" शब्दार्थचि० धृतवाक्यम्। [दृश्यम्।

डोडी स्त्री डोडिकायां क्षुपभेदे राजनि०। डोडिकाशब्दे

डोम पु० स्त्री स्वनामख्याते सङ्कीर्णजातिभेदे स्त्रियां ङीष्। तस्यास्पृश्यत्वमुक्तं मत्स्यसूक्ततन्त्रे २८ पटले "चाण्डालश्चैव डोमश्च खानकश्च तथा यतिः। दण्डीरश्चैव भण्डीरो भूषण्डश्च दृशाश्रमी। तथा मुण्डी लिङ्गधारी सप्त एते यशस्विनि!। स्पृष्ट्वा प्रमादतः स्नात्वा गायत्र्यष्टशतं जपेदिति"।

डोर न० दोर्+रा-ड पृषो०। हस्तबाह्वादौ बन्धनसूत्रे "कोऽनन्त इत्युदीर्याथ धृत्वा तत्करपल्लवम्। हस्ताद्राकृष्य तड्डोरं चिक्षेपाग्नौ पावकोपरि" भविष्य० पु० स्वार्थे क तत्रार्थे न०। तत्रैव "चतुर्दशग्रन्थियुक्तं कुङ्कुमाक्तं सुडोरकम्। स्त्रियश्च पुरुषश्चैव बध्नीयात् वामदक्षिणे"। [राजनि०।

डोरडी स्त्री डोरमिव डयते डी-ड गौरा०ङीष्। दृहत्याम्

डुल मिश्रीकरणे चु० उभ० सक० सेट्। डुलयति ते अडि-

जृम्भत् न । कात्या० श्रौ० १६।१२० सूत्रभाष्ये "भिम्भयति आड्डालयतीत्यर्थः" कर्कः । "भेम्भयतिराड्डालनार्थः" कात्या० श्रौ०१०।४।७ । कर्कः "पार्श्वेनाज्यं वपां च भिम्भयत्याड्डालयति" ५।८।१८ । कर्कः ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्यविरचिते वाचस्पत्ये टकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ढ

ढकारो व्यञ्जनवर्णभेदोऽर्द्धमात्राकालोच्चार्य्यः मूर्द्धन्यः टवर्गीयः । तस्योच्चारणे जिह्वामध्यभागेन मूर्द्ध्नः स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः । संवारनादघोषा महाप्राणश्च बाह्यप्रयत्नाः । मातृकान्यासेऽस्य दक्षपादाङ्गुलिमूले न्यस्यता । वर्णाभिधाने अस्य वाचकशब्दा उक्ता यथा "ढो ढक्का निर्णयः शूरो यक्षेशो धनदेश्वरः। अर्द्धनारीश्वरस्तोयमो-श्वरश्चिशिखो नरः। दक्षपादाङ्गुलीमूलं सिद्धिदण्डो विनायकः। प्रह्लादस्त्रिपुरा सन्धिर्निर्गुणो निधनो धनी। विघ्नेशः पाशिनी तङ्कधारिणी क्रोडपुच्छकः । एलापुरं च दुर्गाख्या विशाखा श्रमणोरतिः" । एतदधिष्ठातृदेवतारूपं वर्णोद्धारतन्त्रे उक्तं यथा । "रक्तोत्पलनिभां रम्यां रक्तपङ्कजलोचनाम् । अष्टादशभुजां भीमां महामोक्षप्रदायिनीम् । एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" । अस्य स्वरूपं कामधेनुतन्त्रे उक्तं यथा

"ढकारः परमाराध्यो या स्वयं कुण्डली परा । पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा । सदा त्रिगुणसंयुक्तं आत्मादितत्त्वसंयुतम् । रक्तविद्युल्लताकारं ढकारं प्रणमाम्यहम्" । मात्रावृत्तेऽस्य प्रथमोपन्यासे विशोभा फलम् इशब्दे प्रमाणं दृश्यम् ।

ढ पु० १ढक्कायां २शुनि ३श्वलाङ्गूले च मेदि० । तस्य तदाकृतित्वात् तथात्वम् । ४निर्गुणे ५ध्वनौ च एकाक्षरको० ।

ढकार पु० ढ+स्वरूपे कारप्रत्ययः । ढस्वरूपे वर्णे "ढकारं प्रणमाम्यहम्" कामधेनुत० "ढकारस्य ढकारे परे लोपः" सि० कौ० ।

ढक्का स्त्री ढगिति कायति कै–क । यशःपटहे (ढाक) ख्याते वाद्यभेदे अमरः । "न ते हुडुक्केन न सोऽपि ढक्कया न मर्द्दलैः सापि न तेऽपि ढक्कया" नैषधम् ।

ढक्कानादचलज्जला स्त्री ढक्काया नाद इव चलज्जल तरङ्गो यस्याः । गङ्गायाम् । "ढक्कानादचलज्जला" काशी० गङ्गास्तवः ।

ढक्कारवा स्त्री ढक्काया रव इव रवो यस्याः । तारिणीदेव्याम् "ढक्कारवा च ढक्कारी" तारसहस्रनाम ।

ढक्कारी स्त्री ढगिति शब्दं करोति कृ–अण् उपप०स० गौरा० ङीष् । तारिणीदेव्याम् "ढक्कारवा च ढक्कारी ढक्कारवरवाद्यका" तारासहस्रनाम ।

ढगण पु० मात्रावृत्ते त्रिमात्रिकप्रस्तावभेदे तद्भेदाश्च त्रयः "तत्स्वरूपादिकं यथा (ऽ।) १ ध्वजः । (।ऽ) २ तालः । (।।।) ३ ताण्डवम् ।

ढण्टी स्त्री वाक्यभेदे "ढण्टीवाक्यस्वरूपा च ढकाराक्षररूपिणी" रुद्रया० अन्नपूर्णासहस्रनाम ।

ढामरा स्त्री हंस्याम् शब्दार्थचि० ।

ढाल न० स्वनामख्याते चर्ममयादौ फलके तद्विद्यतेऽस्य इनि ढालिन् तद्युक्ते त्रि० । "ढालिपत्रजयकरी ढकारवर्णरूपिणी" अन्नपूर्णास्तवः । स्त्रियां ङीप् ।

ढुण्ढ अन्वेषणे भ्वा० सक० पर० सेट् । ढुण्ढति अढुण्ढीत् । डुढुण्ढ । ढुण्ढिः ।

ढुण्ढि पु० ढुण्ढ–इन् । काशीस्थे गणेशभेदे तन्नामनिरुक्त्यादिकं काशीख० ५७अ० उक्तं यथा "अन्वेषणे ढुण्ढिरयं प्रथितोऽस्ति धातुः सर्वार्थढुण्ढिततया भव ढुण्ढिनामा । काशीप्रवेशमपि को लभतेऽत्र देही तोषं विना तव विनायक ! ढुण्ढिराज !" तन्माहात्म्यं तत्रैव यथा "ढुण्ढे प्रणम्य पुरतस्तव पादपद्मं यो मां नमस्यति पुमानिह काशिवासी । तत्कर्णमूलमधिगम्य पुरा दिशामि तत्किञ्चिदत्र न पुनर्भवतास्ति येन । यः प्रत्यहं नमति ढुण्ढिविनायकं त्वां काश्यां प्रगे प्रतिहताखिलविघ्नसंघः । नो तस्य जातु जगतीतलवर्त्तिवस्तु दुष्प्रापमत्र च परत्र च किञ्चनापि । प्रथमं ढुण्ढिराजोऽसि मम दक्षिणतो मनाक् । आढुण्ढ्य सर्वभक्तेभ्यः सर्वार्थान् संप्रयच्छसि" । तस्य यात्राविधानमुक्तं तत्रैव यथा "माघशुक्लचतुर्थ्यान्तु नक्तव्रतपरायणाः । ये त्वां ढुण्ढेऽर्चयिष्यन्ति तेऽर्च्याः स्युः सुरसुरैरिह माम् । विधाय वार्षिकीं यात्रां चतुर्थीं प्राप्य तापसीम् । शुक्लां शुक्लतिलैर्लड्डुकान् प्राश्नीयाल्लड्डुकान्

मती। कार्य्या यात्रा प्रयत्नेन जोतसिद्धिमभीप्सुभिः। तस्यां चतुर्थ्यां त्वत्प्रीत्यै ढुण्ढे! सर्वोपसर्गहृत्। तां यात्रां नाम यः कुर्य्यान्निवेद्य तिललड्डुकान्। उपवास सहस्रन्तु स लभ्यन्नात्र संशयः। होमं तिलाज्यद्रव्येण यः करिष्यति भक्तितः। तस्यां चतुर्थ्यां मन्त्रस्तस्य मन्त्रः प्रसेत्स्यति"।

ढोल पु० मले दोलायमानतया वादनीये स्वनामख्याते वाद्यभेदे। "ढक्काढोलप्रिया नित्या ढोलवाद्यप्रमोदिनी। ढोलरूपा ढोलधरा ढोलशब्दस्वरूपिणी" इति रुद्रजामले अन्नपूर्णासहस्रनामस्तोत्रम्।

ढक्काढोलप्रिया स्त्री ढक्काढोलौ तच्छब्दः प्रियोऽस्याः। अन्नपूर्णायाम् ढोलशब्दे दृश्यम् ढोलरूपादयोऽप्यत्र।

ढौक प्रेरणे गत्याञ्च भ्वा० आत्म० सक० सेट्। ढौकते अढौकिष्ट डुढौके। "तं विप्रदर्शं कृतघातयत्ना यान्तं वने रात्रिचरी डुढौके" भट्टिः। "शकुन्तला वक्तुं ढौकते" शकु०। णिचि ढौकयति ते "राक्षसोऽतर्जयत् सूतं पुनश्चाढौकयद्रथम्" भट्टिः। ऋदित् अडुढौकत् त।

इति वाचस्पत्ये ढकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

ण

णकारो व्यञ्जनवर्णभेदोऽर्द्धमात्राकालोच्चार्य्यः मूर्द्धन्यः टवर्गीयः। अस्योच्चारणे जिह्वामध्येन मूर्द्ध्नः स्पर्शः नासिकायत्नप्रभेदश्च आभ्यन्तरप्रयत्नः। संवारनादघोषाः अल्पप्राणश्च बाह्यप्रयत्नाः। मातृकान्यासेऽस्य दक्षपादाङ्गुल्यग्रे न्यस्तता। अस्य वाचकशब्दाः वर्णाभिधाने उक्ता यथा "णो निर्गुणं रतिर्ज्ञानं जम्भलः पक्षिवाहनः। जया शम्भो नरकजित् निष्कलो योगिनीप्रियः। द्विमुखं कोटवी श्रोत्रं समृद्धिर्बोधिनी मता। त्रिनेत्रो मानुषो व्योम दक्षपादाङ्गुलीमुखम्। माधवः शङ्खिनी वीरो नारायणश्च निर्णयः"। एतदधिष्ठातृदेवताध्यानं वर्णोद्धारतन्त्रोक्तं यथा "ध्यानमस्य णकारस्य प्रवक्ष्यामि च तत् शृणु। द्विभुजां वरदां रम्यां भक्ताभीष्टप्रदायिनीम्। राजीवलोचनां नित्यां धर्मकामार्थमोक्षदाम्। एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्"। एतत्स्वरूपं कामधेनुतन्त्रोक्तं यथा "णकारः परमेशानि! या स्वयं परकुण्डली। पीतविद्युल्लताकारः पञ्चदेवमयः सदा। पञ्चप्राणमयं देवि! सदा त्रिगुणसंयुतम्। आत्मादितत्त्वसंयुक्तं। महामोहप्रदायकम्"। मात्रावृत्तेऽस्य प्रथमोपन्यासे मरणं फलम् मूलं उगवदे दृश्यम्।

ण पु० णल–गतौ ड पृषो० णत्वम्। १विन्दुदेवे, २भूषणे, ३गुणवर्ज्जिते, ४पानीयनिलये मेदि०। ५निर्णये, ६ज्ञाने च न० एकाक्षरको०।

णख गतौ भ्वा०पर०सक०सेट्। णोपदेशत्वात् सति निमित्ते णत्वम्। नखति प्रणखति। अनखीत्–अनाखीत्। ननाख नेखतुः। एवं णादिधातूनां गणपाठे णादित्वं प्रयोगे नादित्वं सति निमित्ते णत्वमिति बोध्यम्।

णट नृत्ये साभिनये नटकार्य्ये हिंसायामयं न णोपदेशी भ्वा० पर० अक० सेट्। नटति प्रणटति अनाटीत् अनटीत्। ननाट नेटतुः। हिंसायात् प्रनटति। नटः नाट्यम्।

णट नटकृत्ये भ्वा०पर०अक०सेट्। नटति प्रणटति अनाटीत्–अनटीत् ननाट नेटतुः घटा०। नटयति अनीनटत्।

"नट नृत्ये। इत्ययमेव पूर्वमपि पठितम्। तत्रायं विवेकः। पूर्वपठितस्य नाट्यमर्थो यत्कारिषु नटव्यपदेशो वाक्यार्थाभिनयो नाट्यम्। घटादौ तु नृत्तं नृत्यं चार्थो यत्कारिषु नर्त्तकव्यपदेशः पदार्थाभिनयो नृत्यम् गात्रविक्षेपमात्रं नृत्तम्। केचित्तु घटादौ णट नतावित्ति पठन्ति। गतावित्यन्ये। णोपदेशपर्य्युदासवाक्ये भाष्यकृता नाटीति दीर्घपाठात् घटादिर्णोपदेश एव" सि०कौ०

णद अव्यक्तशब्दे भ्वा० पर० अक० सेट्। नदति प्रणदति अनादीत् अनदीत्। ननाद नेदतुः नदः। नादः नदन् नदितुम्। सति निमित्ते एतत्पूर्ववर्त्तिनः न्युपसर्गस्य णत्वम्। प्रणिनदति परिणिनदति।

"वासवश्चानदद्घोरम् रुधिरञ्चाभ्यवर्षत" हरिवं०१८१अ०। "नदति मही गम्भीरम्" हु०स० ५४अ०। "शब्दं घोरं नदन्ति" भा०व०२६७अ०"शिवाश्चैवाशिवान्नादान्नदन्ते" हरिवं०१८१अ०। आर्षत्वात्। णिचि नादयति "नदय-

नोति पृथिवीमुत द्याम्” ऋ०६।६७।१२। “आ सानु शुष्मैर्नदयन् पृथिव्याः” ऋ०७।७।२। छान्दसो ह्रस्वः। लोके तु न ह्रस्वः। “नादयन्नथघोषेण सर्वाः सविदिशो दिशः” भा०व० २५१२ श्लो०। अन्तर्भूतण्यर्थे तु अस्य सकर्मकता “नृत्यावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नव पञ्च वारान्” शब्देन्दुशेखरधृतवाक्यम्।

अनु+नादेनानुकरणे सक०। “तथा च तेषां रुदतां महात्मनां दिशं च खञ्चानुननाद निस्वनः” रामा०२।१११अ०।

अभि+आभिमुख्येन शब्दकरणे। “पुत्रेति तन्मयतया तरवोऽभिनेदुः” भाग० १।२।२।

उद्+उच्चैःशब्दकरणे। “कालमेघइवोन्नदन्” भा०द्रो०६८१४

प्रति+प्रतिशब्देन अनुकरणे सक०। “वयं प्रति नदन्तस्तान्” भा० भी०४५१८।

णद भाषे चु० उभ० सक० सेट्। नादयति ते प्रणादयति अनीनदत्-त। ननाद नेदतुः।

णभ हिंसे भ्वा० आत्म० सक० सेट्। नभते प्रणभते लृदित् अनभत् अनभिष्ट। नेभे। “नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधिधन्वसु” ऋ०१०।१६३।१। “नभन्तां हिंसयन्ताम्” भा० आर्षस्तङ् “नाभाकस्य प्रशस्तिभिः” निरुक्तधृतता ऋक्। वेदेऽस्य क्वचित् नुम्। “उन्नम्भय पृथिवीं भिन्धीदं दिव्यं नभः” तैत्ति०स०२।४।८।२।

णभ हिंसे दिवा० क्र्या० च पर० सक० सेट्। नभ्यति प्रणभ्यति नभ्नाति। अनाभीत्-अनभीत्। ननाभ नेभतुः।

णम शब्दे अक० नतौ सक० भ्वा० पर० अनिट्। नमति प्रणमति अनंसीत्। ननाम नेमतुः नेमिथ ननन्थ। नतः नतिः नामः नत्वा नन्त्वा नम्यः आनाम्यः। अस्य अमन्तत्वेन घटादित्वे प्राप्तेऽपि अनुपसर्गाद्वेति नियमात् वा तथात्वम्। नमयति नामयति उपसर्गात्तु उन्नमयतीत्येव। नतिश्च स्वापकर्षबोधकव्यापारभेदः स च करशिरःसंयोगादिः स्वापकर्षबोधशालिनः कर्मता। नमति गुरुम् दुण्ढिशब्दे उदा०। णत्वगभावे (नोया) अकर्म०। ततः कर्मकर्त्तरि न यक्चिणौ नमते अनंस्त। “सुम्नेभिरस्मे वसवो नमध्वम्” ऋ० ७।५६।१७। “एते द्यूने युवतयो ऽनमन्त” १०।३०।६। न्यग्भावे “अनंसीद्भूर्भरेणास्य” भट्टिः। “उन्नमति नमति वर्षति गर्ज्जति मेघः करोति तिमिरौघम्। प्रथमश्रीरिव पुरुषः करोति रूपाण्यनेकानि” उद्भटः “नतभ्रुवो नव्यजनापनेयः” उद्भटः “पुष्पभारनता लता” रामा० २।९६ अ०। “नवाभिधानाद्व्यथते नतानतः” किरा०। यङि नंनम्यते। “नंनम्यमाना फलदित्सयेव” भट्टिः।

अभि+आभिमुख्येन नमने। “देवान् वै यज्ञो नाभ्यनमत्”

अव+न्यग्भावे अधोभवने (नीचे नोओया) अक०। “त्वय्यादातुं जलमवनते” मेघ०। णिच् अवनमयति “अवनामितमेढ्रस्य मेढ्रे” सुश्रु०। “शिरः सुलक्ष्णो जग्राह स्वहस्तेनावनाम्य च” हरिवं० ९८ अ०। केचिच्छराश्चेपभयाच्छिरांस्यवननामिरे” भा०आ०१२४अ०। आर्षो न ह्रस्वः आत्मभावश्चार्षः।

उद्+ऊर्द्ध्वगतौ उच्चभवने उत्थाने च अक०। “उत्तस्योन्नम्य तत्रैव दरिद्राणां मनोरथाः। हृदयेषु विलीयन्ते विधवास्त्रीस्तनाविव” पञ्चत०। “स्थितः सर्वोन्नतेनोर्वीम्” रघुः

अभि+उद्+आभिमुख्येनोन्नतौ अक०। “अभ्युन्नताङ्गुष्ठनखप्रभाभिः” कुमा०। “अभ्युन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात् पश्चात्” शकु०।

उप+प्राप्तौ सक० स्वयमुपस्थितौ अक०। “यं क्षत्रिया दीक्षोपनमेत”। “अभ्याशो ह यदेनं साधवो धर्मा आ च गच्छेयुरुप च नमेयुः” छा०उ०। “यदा तु परबाधयान्ध आत्मने नोपनमति” भाग० ५।१४।१४ श्लो०। “मत्संयोगः कथमुपनमेत् स्वप्नजोऽपि प्रियायाः” मेघ०। “परलोकोपनतं जलाञ्जलिम्” कुमा०।

परि+तुल्यरूपसत्तया वस्तुनोऽन्यथाभवने अक० आत्म०। यथा दुग्धपरिणामः दधि मृत्परिणामः घटादिः। “तथा तैजसमन्तःकरणमपि चक्षुरादिद्वारा घटादिविषयदेशं गत्वा घटादिविषयाकारेण परिणमते” “समसत्ताककार्य्योत्पादः परिणामः इति” वेदा०प०। कर्मकर्त्तरि आत्मनेपदमित्यन्ये “परिणामस्वभावा हि गुणा नापरिणम्य क्षणमवतिष्ठन्ते” सा०त०कौ०। गजानां तिर्य्यग्दन्तप्रहारे सक०। “विक्षे नागः पर्य्यणंसीत् स एव” माघः। पर्य्यणंसीत् तिर्य्यक् प्रजहारेत्यर्थः। “तिर्य्यग्दन्तप्रहारैस्तु गजः परिणतो मतः” वैजयन्ती। शेषतापाप्तौ अक०। “दिवसाः परिणामरमणीयाः” शकु०। “ता एवौषधयः कालपरिणामात् परिणतवीर्य्या भवन्ति” सुश्रु०। परिपाके च “आहारस्य सम्यक्परिणतस्य” सुश्रु० सम्यक्नमने सक०। “यत्तत् परिणमेऽमृतम्” भा० उ० ११०७।

प्र+प्रकर्षेण नतौ। “प्रणमेद्दण्डवद्भूमौ” भाग० ६।१९।६। “प्रणेमुर्भुवि मूर्द्धभिः” भाग० १। ३।२८। “उरसा शिरसा दृष्ट्या वचसा मनसा तथा। पद्भ्यां कराभ्यां

आनुभ्यां प्रणामोऽष्टाङ्ग ईर्य्यते" नृसिंहपु० उक्ते नतिभेदे च ।

प्रति+प्रतीपनतौ ।

वि+विशेषेण नतौ ।

वि+परि+णामस्य विकारभेदे अक० आत्म० "षड्भावविकारा भवन्तीति वार्ष्यायणिः । जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्द्धते अपक्षीयते नश्यतीति. जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे नापरभावमाचष्टे नो प्रतिषेधति । अस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणं, विपरिणमत इत्यप्रच्यवमानस्य तत्त्वाद्विकारं, वर्द्धत इति स्वाङ्गाभ्युच्चयं,सांयौगिकानां वाऽर्थानां, वर्द्धते विजयेनेति वा, वर्द्धते शरीरेणेति वा । अपक्षीयत इत्येतेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमं, विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिषेधति" निरु० १।२।

अन्यविभक्त्यन्ततया श्रुतस्य शब्दस्य अन्यविभक्त्यन्ततया परिकल्पने "कर्त्तरि शब्विकरणः कर्त्रग्रहणमनुवर्त्तते । तच्च प्रथमया विपरिणम्यते" पा० सू० व्याख्या । "अर्थवशात् विभक्तेर्विपरिणामः" परिभाषा ।

सम्+सम्यग्नतौ । "धीरः संनमेत बलीयसे" भा० उ० ११३० । "संनताः फलभारेण पुष्पभारेण च द्रुमाः" रामा०आ०३।१६अ०। [अनयीत् । ननाय नेयतुः ।

णय गतौ रक्षणे च भ्वा० पर० सक० सेट् । नयति प्रणयति

णर्द्द शब्दे भ्वा० पर० अक० सेट् । नर्द्दति अनर्द्दीत् । ननर्द्द प्रणर्द्दति । नर्द्दनम् नर्द्दितः ।
"दुःशासनस्य रुधिरं यदा पास्यति पाण्डवः । आनर्द्द नर्द्दतः सम्यक् तदा सूत्यं भविष्यति" भा० उ० १४०अ०। "उदपानाश्च नर्दन्ति यथा गोवृषभास्तथा" १४३ अ० । "नर्दमानो महानादं प्रावृषीव बलाहकः" भा० भी० १०१ अ० । "मत्ता नर्दन्तु कुञ्जराः" रामा० २।१०५ अ०।

णल बन्धे भ्वा० पर० सक० सेट् । नलति प्रणलति । अनालीत् । ज्वला० नलः नालः ।

णश अदर्शने ध्वंसे च दिवा०पर०अक०वेट् । नश्यति प्रणश्यति अनेशत् पा० अन्यमते नशत अशान्तत्वे न णत्वम् प्रनष्टः । "फलभोग्यो न नश्यति" "प्रनष्टस्वामिकं द्रव्यम्" याज्ञ०। "चेष्टा व्यनेशन्निखिलास्तदास्याः शरैरुपातैरिव ता विधूताः" नैषध० "एतेन लुङुत्तमपुरुष एव नेशादेशोक्तिश्चिन्त्या "ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव च" हितो० "आः पाप ! स्वयं नष्टः परानपि नाशयितुमिच्छसि" प्रबो० च० ।

णस कौटिल्ये भ्वा० आत्म० अक० सेट् । नसते प्रणसते । अनसिष्ट । नेसे

णह बन्धने दिवा० उभ० सक० अनिट् । नह्यति-ते प्रणह्यति ते । अनात्सीत् अनद्ध ननाह नेहे । नद्धा नद्धः नद्ध्री । "यथा युगं वरत्रया नह्यन्ति" ऋ० १०।६०।८ "खर्जूरीस्कन्धनद्धानाम्" रघुः । "अमृतोत्पादने नद्धो भुजगेनेव मन्दरः" रामा० सुन्द० २४ अ० ।

अपि+धारणे वा आदेरल्लोपः । पिनह्यति अपिनह्यति । "विततं शार्ङ्गं कवचं पिनह्य" भट्टिः । "आमुच्य कम्बु परिहाटके शुभे विमुच्य वेणीमपिनह्य कुण्डले" भा० वि० ११ अ० । विशेषेण बन्धने निबन्धने च । "पिनद्धां धूमजालेन प्रभामिव विभावसोः" भा०व०६८अ० "बहुधा तु पिनद्धाङ्गैर्हेमवर्च्चकराविव" भा० आ० १८५ अ० ।

अव+समन्ताद्बन्धने । "चर्मावनद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः" मनुः ।

आ+सम्यग्बन्धने "वरत्रायां दार्व्यानद्धं मानः" ऋ०१०।१०२।८ "आनद्धावरणैः कामैः" भा० भी० ११८ अ०। "आनह्यते यस्य विधूयते च पापच्यते क्लिद्यति चापि नाडी" सुश्रु०

परि+आ+परितो बन्धे सक० । "सोमपर्य्याणहनेन पर्य्याणह्यति" शत० ब्रा० ३।३।४।६

उद्+उत्तोल्य बन्धने । "अस्थ्नयथोऽस्थिमध्यमनुप्रविश्य मज्जानमुन्नह्यति" "शाखावमुन्नह्यति मांसपिण्डम्" सुश्रु० अतिबन्धने च । "ते नेह शक्याः सहसा विजेतुं वीर्य्योन्नद्धाः कृतवैरास्त्वया ते" भा० भी० ८१ अ० ।

सम्+उद्+सम्यग्बन्धने । "वल्मीकवत् समुन्नद्धमन्तः कुर्वन्ति विद्रधिम्" सुश्रु० । पाण्डित्याभिमाने गर्वे च "अतः स्तब्धे समुन्नद्धौ पण्डितम्मन्यगर्वितौ" अमरः । तत्र पाण्डित्यमाने "अश्रुतश्च समुन्नद्धो दरिद्रश्च महामनाः" भा०उ०३२अ० । गर्वे "अर्थं महान्तमासाद्य विद्यामैश्वर्य्यमेव वा । विचरत्यसमुन्नद्धो यः स पण्डित उच्यते" भा० उ० ३२अ० । समुद्भवे च "परोक्षेण समुन्नद्धप्रणयौत्कण्ठ्यकातरः" भाग० १।१५।४

उप+उपरिबन्धने । "विस्रावयेत् स्विन्नमतन्द्रितश्च शुद्धं व्रणं चाप्युपनाहयेत्" सुश्रु० । उपानह् क्विपि पूर्वस्वरदीर्घः ।

नि+निबन्धने । "इषुधिः पृष्ठे निनद्धः" ऋ० ६।७५।५

परि+परितो बन्धने । "न तां बभौ परिणह्येत्तनचर्मी महातनुम्" भा० आ० २९ अ० । विस्तारे "परिणाहो

विशालता” अमरः। “कपाटवक्षाः परिणद्धकन्धरः” रघुः। क्विपि णिजि परे वा दीर्घः परी(रि)णाहः।

सम+सम्यग्बन्धने कवचादिधारणे च।
“समनह्यत् कुन्तं कवरीं च विच्युतां संनह्यतीं वामकरेण वल्गुना” भाग० ८।१२।१६। “कवचेन महार्हेण सम-नद्धाद्भुतवलाम्” भा० वि० ३७ अ०।

णास ध्वनौ भ्वा० आत्म० अक० सेट्। नासते प्रणासते अनासिष्ट ननासे। ऋदित् अननासत्-त।

णिक्ष चुम्बने भ्वा० पर० सक० सेट्। निक्षति प्रणिक्षति। ऋतुषु वा णत्वमिति पाणिनिः। सर्वत्र वा णत्वम् सुग्ध० “निक्ष दर्भ सपत्नान् मे” अथ० १९।२९।१ आर्षगणपदयो-र्यत्यागः। “याः पार्श्वे उपर्षन्त्यनुनिक्षन्ति पृष्टीः” अथ० ९।८।१५ “प्रणिक्षिष्यति नो भयः प्रनिन्द्रा-णान् मधून्ययम्” भट्टिः। “किमीदिनं प्रत्यञ्चमर्चिषा जातवेदो विनिक्ष्व” अथ० ८।३।२५

वि+नाशने “भिनीत शृङ्गे रक्षसो विनिक्ष्व” ऋ० ५।२।६ “विनिक्षे नाशाय” भा० आर्षत्वाङ्।

णिज शोधने अदा० आत्म० सक० सेट् इदित्। निङ्क्ते प्रणिङ्क्ते अनिञ्जिष्ट निनिञ्जे। शुद्धौ अक०। “अहं राष्ट्रस्याभीवर्गे निजो भूयासमुत्तमः” अथ० ३।५।२ (निजः शुद्धः) “यस्य नास्ति निजा प्रज्ञा केवलं तु बहुश्रुतः” भा० स० ५४ अ०। “बुद्धिः सततमन्वेति छायेव पुरुषं निजा” भा० व० ३० अ०। “तुज न्मानस्तस्य निजेन तेजसा” रघुः। निजेन शुद्धेन।

णिज शोधने सक० शुद्धौ अक० जु० उभ० अनिट्। नेनेक्ति प्रणेनेक्ति। नेनिजानि नेनिक्ते अनेनेक् अनेनिजम् अनेनिक्त इरित् अनिजत् अनैक्षीत् अनिक्त।
“शाल्मली फलके श्लक्ष्णे नेनिज्याच्चेजकः शनैः” मनुः “सूरो निर्णिक्त रश्मिभिः ऋ० १०।१२२।६

अव+समन्तात् जलप्रोक्षणेन शोधने। “यद्वस्य क्रूरमभूत् तद्वास्य एतदह्नार्धीत् तस्मात् पाणी अवनेनिक्ते”। शत० ब्रा० १।२।५।२२।
“अथोदपात्रमादायावनेजयति। असावयनेनिक्ष्वेत्येव यजमानस्य पितरमसाववनेनिक्ष्वेति पितामहमसाव-वनेनिक्ष्वेति प्रपितामहं तद्यथा शिष्यतेऽभिषिञ्चेदेवं तत्” शत० ब्रा० २।४।२।१६। “अवनेनिक्ष्व दाशमानं पिण्डं भोक्तुमात्मीयौ पाणी शोधयेति” भा०। पिण्डदानार्थ-मास्तृतकुशे जलप्रोक्षणे तत्प्रकारः श्रा० त० उक्तो यथा

“प्रागग्रेष्वथ दर्भेषु आद्यमामन्त्र्य पूर्ववत्। अपः क्षिपेन् मूलदेशेऽवनेनिक्ष्वेति निक्षिताः द्वितीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशाग्रदेशयोः” इत्याभ्युदयिकप्रकरणीयच्छन्दोग-परिशिष्टवचनेन आभ्युदयिके निक्षितत्वाभिधानेनान्यत्र सतिलत्वप्रतीतेः पुष्पयुक्तत्वञ्च। “सपुष्पं जलमादाय तेषां पृष्ठे पृथक् पृथक्। अपदक्षिणं नेनिज्याद्गोत्र-नामानुमन्त्रितम्” इति ब्रह्मपुराणवचनात् “अपसलवि पितृतीर्थेन प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा अपसलवि “अप-सव्यं वा तेन पितृभ्यो निदधातीति” भट्टभाष्यधृतगृह्या-न्तरात् अपसव्यशब्देन पितृतीर्थमुच्यते अस्मादेव वचनात् तथा च मनुः प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्य-मतन्द्रिणा” इत्यादि तत्र तु मण्डलोपरि असाविति सम्बोधनविभक्त्या सर्वत्र नामनिर्देश इति भट्टभाष्यम् अतएव प्रागुक्तच्छन्दोगपरिशिष्टे आद्यमामन्त्र्य पूर्व-वदित्युक्तं आद्यं पितरं पूर्ववत् “गोत्रनामभिरामन्त्र्य पितृनर्घ्यं प्रदापयेत्” इतिवत्। पितुरवनेजनं मूलदेशे पितामहप्रपितामहयोस्तु अवनेजनमध्यदेशाग्रदेशयोः द्वितीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशाग्रदेशयोः” इति छन्दोग-परिशिष्टात् मातामहादीनामप्येवम्। “मातामह-प्रभृतींस्तु एतेषामेव वामतः” इति छन्दोगपरिशिष्टात्। एतेषां पितॄणां वामत इत्याभ्युदयिकपरम्। अन्यत्र तु दक्षिणतः कर्तृसमीपचारत्वात्। अतएव पार्वणे प्रागुक्तब्रह्मपुराणे “अपदक्षिणं नेनिज्यादित्युक्तम्। तेन सतिलपुष्पोदकपात्रं वामहस्ताद्दक्षिणहस्तेन वामान्वा-रब्धेन गृहीत्वा अमुकगोत्र! पितरमुकदेवशर्मन्नव-नेनिक्ष्व ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा” इति पितृतीर्थेनावनेजयेत्। “अप उपस्पृश्य जलं स्पृष्ट्वा एवं पूर्वोक्तरीत्या पितामहाय प्रपितामहाय पिण्ड-दानस्थलं जलस्पर्शनसूत्रञ्च पूर्ववत् व्याख्येयम्”। पिण्ड-पितृयज्ञे तत्प्रकारः कात्या० श्रौ० ४।१।१०। उक्तो यथा “उदपात्रेणावनेजयत्यपसव्यं सव्येन बोद्धरणसामर्थ्यात् दसाववनेनिक्ष्वेति यजमानस्य पितृप्रभृति त्रीन्” सू०। “उदकस्य पात्रमुदपात्रं पूर्णपात्रादि तेनाध्वर्युः यजमानस्य पितृप्रभृति पितुरारभ्य त्रीन् पुरुषान् पितृपितामहप्रपितामहान् अपसव्यं यथा स्यात्तस्य सव्यप्रदेशाद्दक्षिणैकदेशेनोदकनिनयनं यथा स्यात् तथाङ्गुष्ठप्रदेशिन्योरन्तरालेन अवनेजयति अवनि-क्तान् शुचीन् करोति पिण्डदानाय। असाविति

सम्बुद्ध्यन्तगोत्रनामादेशार्थकम् अमुकगोत्र ! यजमानस्य पितरमुकशर्मन्नवनेनिक्ष्वेति रेखायामूलमध्यायप्रदेशेषु दक्षिणसंस्थमवनेजनं कार्य्यम्। अग्रेण देवानां होमः कनिष्ठिकाप्रदेशेन मनुष्याणाम्, उद्धरणं परिवेषणापरपर्य्यायम् अङ्गुष्ठप्रदेशिन्योरन्तरालमेव पितॄणां परिशिष्यते अत इदमाह अपसव्यमिति" कर्कः। "अवनेज्य पूर्ववत्सर्वं विसृज्य नमो व इत्यञ्जलिं करोति" कात्या० श्रौ० १५। निजेः शुद्ध्यर्थकस्य णिचि अवनेजयतीति। अवनेज्येति प्रयोग इति बोध्यम्। शोधनपरत्वे नेनिज्यादिति अवनेजने च न तन्त्रता यथाह छन्दोगप० "अर्घ्येऽक्षय्योदके चैव पिण्डदानेऽवनेजने। तन्त्रस्य विनिवृत्तिः स्यात् स्वधावाचन एव च" अवनेजनशब्दे ४२८ पृ० तत्र प्रदीपोक्तं मातृपक्षीयावनेजनविधानं छन्दोगेतरविषयम् अन्वष्टकादिनामाभ्युदयिकादिविषयञ्चेति बोध्यम्।

निर्+निःशेषेण क्षालनेन शोधने "पात्राणि निर्णेनिजानि" शत० ब्रा० १।३।१।२ "पात्राणि निर्णेनिक्ते" तैत्ति० सं०। "अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते" मनुः "तोयनिर्णिक्तपाणिः" रघुः "तेषामपेततृष्णानां निर्णिक्तानां शुभात्मनाम्" भा० शा० २७१ अ०।

णिद् सन्निधाने अक० निन्दने सक० भ्वा० उभ० सेट्। नेदति-ते प्रणेदति-ते। अनेदीत् अनेदिष्ट निनेद निनिदे।

णिद् कुत्सने भ्वा० पर० सक० सेट् इदित्। निन्दति प्रणिन्दति अनिन्दीत्। कृत्सु वा णत्वमिति पाणिनिः। सर्वत्र वा णत्वम् मुग्ध०

"निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती" कुमा०। "निन्दन्तस्तव सामर्थ्यम्" गीता। "अनिन्द्यं निन्दते यो हि" भा० व० २५२ अ०। आर्षस्तङ्। "न निन्दा निन्द्यं निन्दति किन्तु विधेयं स्तौति" मीमांसा।

णिल दुर्बोधे तुदा० पर० सक० सेट्। निलति प्रणिलति। अनेलीत् निनेल।

णिव सेके भ्वा० पर० सक० सेट्। इदित्। निन्वति। अनिन्वीत्। निनिन्व। • [अनेशीत् निनेश।

णिश समाधौ भ्वा० पर० सक० सेट्। नेशति प्रणेशति

णिष सेके भ्वा० पर० सक० सेट्। नेषति प्रणेषति अनेषीत्। निनेष।

णिस चुम्बने अदा० आत्म० सक० सेट् इदित्। निंस्ते प्रणिंस्ते अनिंसिष्ट निनिंसे। कृत्सु वा णत्वमिति पाणिनिः। सर्वत्र वा णत्वम् मुग्ध०। निंस्ते दन्तच्छदं न वा" भट्टिः।

"अभि स्तुभः क्रमते दक्षिणावृतो या अस्य धाम प्रथमं ह निंसते" ऋ० १।१४४।१ "अभि स्वरन्ति बहवो मनीषिणो राजानमस्य भुवनस्य निंसते" ९।८५।३

णी प्रापणे भ्वा० उभ० द्विक० अनिट्। नयति प्रणयति अनैषीत्। प्रधाने कर्म्मणि लादयः। अजा ग्रामं नीयते। अनेष्ट निनाय निनयिथ निनेथ निन्ये नेता न्येष्यति ते नेतव्यः। नेयः नीतः नीतिः नीत्वा विनीय।

"सर्वान्नेष्यामि वः सदा। वृजिनात्तारयिष्यामि" भा० आ० ६०५२ श्लो० "गमनाय मतिं चक्रे तार्थैनं निन्युरङ्गनाः" रामा० बा० ९ अ०। "नयिष्यामि च वाहिनीम्" रामा० ५।९१ अ०। आर्षं इट्। "दैवेन किलयस्यार्थः स नीतोऽपि विपद्यते" भा० वि० २० अ०। यापने च "निनाय सात्यर्धहिमोत्करानिलाः। सहस्य रात्रीरुदवासतत्पराः" कुमा०।

सम्मानने आत्म० "शास्त्रे नयते शास्त्रस्थं सिद्धान्तं शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः तेन च सम्माननं फलितम्" सि० कौ० ज्ञाने निश्चये आत्म०। "तत्त्वं नयते निश्चिनोति" सि० कौ०

अति+अतिक्रम्य नयने। "न स्वर्गं लोकमतिनयेत्" छा० उ०

वि+अति अपवाहने सक०। "व्यतिनीय कालमुपसदां चतुर्थम्" आश्वा० श्रौ० १२।८।३५। "व्यतिनीय क्षपोद्य" नागा०

अनु+स्वाभीष्टप्रवेशनाय सान्त्ववाक्यादिप्रयोगे सक०। "भवतोऽनुनयाम्येवं पुरुराज्येऽभिषिच्यताम्" भा० आ० ८४ अ०। "प्रणिपातेन सान्त्वेन दानेन च महायशाः। ऋत्विजोऽनुनयामास" भा० आ० २२३ अ०। आर्षं आत्मः। "अनुनीता त्वमस्माभिश्चिरं सान्त्वेन मैथिलि !" रामा० सु० २५ अ०।

अप+अपहरणे अन्यत्रनयने "यत्र संसृष्टाः पार्श्वमपनिन्यू रथाजिरात्" भा० आ० ५३० श्लो०।

अभि+२९२ पृ० अभिनयशब्दोक्तार्थे सक०। "गीतानि रम्याणि जगुः प्रहृष्टा कान्ताभिनीतानि मनोहराणि" हरि० ८४४८ अ०। "तदुक्तमाभनीयाभियुक्तैः" वेदा० सा० आभिमुख्येन नयने च। "दृष्ट्वा शरं ज्यामभिनीयमानम्" भा० व० ७६९ श्लो०। प्रधाने कर्म्मणि शानच्।

अव+अधोनयने। "मन्ये सम्पातमवनयेत्" छा० उ०। "अवोषे अभिमवनीतमुक्षिन्यथुः" ऋ० १।११६।८।

आ+दूरस्थस्यान्तिकप्रापणे। "दूरादिन्द्रमनयन्ना सुतेन" ऋ० ७।३३।२ "रथमन्वानयत्तत्र सुपर्णोच्छ्रितकेतनम्" भा० द्रो० १४७ अ०। "पुत्रीयता तेन वराङ्गनाभिरानायि विद्वान्

क्रतुषु क्रियावान्” (पुरीन्द्रमग्नस्तु:) संयोजने च “तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा भवति” श्रुतिः

अभि+आ+आभिमुख्येन नयने “दधिमधुसर्पिरातपवर्षाे आपोऽभ्यानीय” ऐत० ब्रा०

परि+आ+परित आनयने। “पाञ्चालराजं द्रुपदं गृहीत्वा रणमूर्द्धनि। पर्य्यानयत भद्रं वः सा स्यात् परमदक्षिणा” भा० आ० १३८ अ०।

प्रति+आ+प्रतिकूलतया आनयने गतस्य पुनरानयने “प्रत्यानेष्यति शत्रुभ्यो वन्दीमिव जयश्रियम्” कुमा०

उद्+ऊर्द्ध्वं नयने “किं स्विदादित्यमुन्नयति” भा० व० १७२ अ०। “रेतोधाः पुत्र उन्नयति नरदेव! यमक्षयात्” भा० आ० ७४ अ०। उद्भावने लिङ्गदर्शनेनानुमाने च “मोघामन्तमुदनयः पराहजम्” ऋ० २।११।१०।

उत्सञ्जने उत्क्षेपे आत्म०। “दण्डमुन्नयते उत्क्षिपतीत्यर्थः” सि० कौ०।

उप+उपस्थापने “उपनिन्ये महाभागं दुहितृत्वेन जाह्नवीम्” हरिवं० १४२१। “महत्या सेनया राजा दमयन्तीमुपानयत्” भा० व० २०६१ श्लो०। द्विजानामसाधारणे संस्कारभेदे आत्म०। आचार्य्यः शिष्यमुपनयते। “गर्भाष्टमेऽष्टमे वाऽब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम्” “उपनीय ददद् वेदानाचार्य्यः स उदाहृतः” मनुः। “आचार्य्य उपनयमानो ब्रह्मचारिणम्” अथ० ११।५।३ “तथेति तं होपनिन्ये” श० ब्रा० ११।५।३।१३। “समिधमाहर उप त्वा नेष्ये” छा० उ०। स च संस्कारः वेदार्हताप्रयोजकः। तस्य परगामिफलकत्वात् परस्मैपदे प्राप्ते सम्माननोत्सञ्जनाचार्य्यकरणेत्यादिना पा० तङ् विहितः। “न हि उपनयनमात्रेणाचार्य्यत्वं किन्तु तत्पूर्वकाध्यापनेन “उपनीय ददद् वेदान् आचार्य्यः स उदाहृतः इति स्मृतेः” इत्याशयेन उपनयनपूर्वकेनाध्यापनेन हि उपनेतरि आचार्य्यत्वं क्रियते इति” सि०कौ० उक्तम्। “यस्य प्रपितामहादेर्नानुस्मर्य्यते उपनयनम्” आपस्तम्बः। भृतिदानेन समीपप्रापणे आत्म०। “कर्म्मकरानुपनयते भृतिदानेन स्वसमीपं प्रापयतीत्यर्थः” सि० कौ०।

नि+उत्सर्जने। “उदकं निनयेच्छेषं शनैः पिण्डान्तिके पुनः” मनुः। “निनयेत् उत्सृजेत्” कुल्लू०। “ओषधिभ्यो वृष्टिं निनयति” तैत्ति० २।४।८।२१। नितरां नयने च “पर्णपात्रमन्तर्वेदि निनयति” तैत्ति० १।७।५।२ “दासी कुम्भं बहिर्ग्रामान्निनयेयुः स्वबान्धवाः। पतितस्य बहिः कुर्य्युः सर्वकार्य्येषु चैव तम्” “चरितव्रत आयाते निनयेरन्नवं घटम्” याज्ञ०।

निर्+निश्चये अवधारणे तदभावाप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारके ज्ञानभेदे। “हेऽवःपतिर्विदुषि! नैषधराजगत्या निर्णीयते न किम्,न म्रियते भवत्या” नैष० “पुराहत्तकथोद्गारैः कथं निर्णीयते परः” हितो०।

परा+पुनरानयने गतस्य पुनः स्वस्थानप्रापणे “पुनः कन्यां क्ष याक्षते हस्तगृह्य पराणय” अथ० ५।१४।४।

परि+परितो नयने “तेषां इत्तं परिणयेत् सम्यग्राष्ट्रेषु तत्त्वरेः” मनुः। प्रदक्षिणीकरणे “तौ दम्पतीः त्रिः परिणीय वह्निम्” कुमा०। “अग्न्यागारं यत्र ते पाणिमग्निं पर्य्यणयं च यत्” रामा० अयो० ४२ अ०। विवाहरूप संस्कारभेदे च “वरयित्वा यथान्यायं मन्त्रवत् परिणीय च” भा० आ० ६१२४ श्लो०। “सवर्णां परिणयेत् विप्रः” स्मृतिः “परिणेष्यति पार्वतीं यदा” कुमा०।

प्र+क्षेपे उपसम्पत्तौ प्रवेशने विधाने च “प्रणीतः संस्कृताग्नौ ना यज्ञपात्रान्तरे स्त्रियाम्। त्रिषु क्षिप्रोपसम्पन्नविहितेषु प्रवेशिते” मेदि०। तत्र क्षेपे “तेन सम्यक् प्रणीतानि शरजालानि भागशः” भा०भी०८७अ०। विधाने “प्रणीय दारिद्र्यदरिद्रतां नृपः” नैष०। “मुकुन्दं सच्चिदानन्दं प्रणिपत्य प्रणीयते” मुग्ध० “स एव “धर्मो मनुना प्रणीतः” रघुः “यदि न प्रणयेद्दण्डं राजा दण्ड्येष्वतन्द्रितः” मनुः।

अग्निसंस्कारभेदे। “अग्निप्रणयनं कृत्वा” स्मृतिः। अग्न्याधेय शब्दे दृश्यम्। “महाध्वरे वह्निरभिप्रणीतः” भट्टिः। उपसम्पत्तिः स्नेहभेदः। प्रणयः। प्रणयिजनः। “प्रणयस्व यथाश्रद्धं राजन्! किं करवाणि ते” भा०व०२१६ श्लो०। “सञ्चये च विनाशान्ते मरणान्ते च जीविते। “संयोगे च वियोगान्ते को नु विप्रणयेन्मनः” भा० शा० १८६१ श्लो० “भक्तिप्रीतिप्रणयसहितं मानदम्भाद्युपेतम्” उद्भ०दू०

प्रति+पुनः प्रापणे यतो गतिस्तत्रैव पुनर्नयने। “प्रतिनेतुमयोध्यां मे” रामा० २।९० अ०। “तेभ्यः एनान् प्रतिनयामि बद्ध्वा” अ० ८।८।१० “भद्र न सर्वमेतद्वित्तं गृहं प्रतिनेतुं युज्यते” पञ्चत०।

वि+अपसारणे “अहं हि ते विनेष्यामि युद्धश्रद्धामितःपरम्” भा० उ० ३४७५ श्लो०। भारमेनं विनेष्यामि पाण्डवानां महात्मनाम्” भा० भी० ५० अ०। शिक्षाविशेषे “विनितैस्तु व्रजेन्नित्यमाशुगैः” “नाविनितैर्व्रजेद्धुर्यैः”

मनुः। "तपस्विसंसर्गविनीतसत्त्वे" (तपोवने) "वन्यान् विनेष्यन्निव दुष्टसत्त्वान्" रघुः। "स्वधर्माच्चलितान् राजा विनीय स्थापयेत् पथि" याज्ञ० आनुकूल्यार्थमनुनये विनयः। ऋणादेर्निर्यातने आत्म०। करं विनयते राज्ञे देयं भागं परिशोधयतीत्यर्थः" सि० कौ०। व्यये विनियोगे आत्म०। शतं विनयते धर्मार्थं विनियुङ्क्ते इत्यर्थः सि० कौ०। अपनयने कर्तृशरीरभिन्ने कर्मणि कर्त्तृस्थे क्रियाफले आत्म०। क्रोधं विनयते अपगमयति क्रोधापसारणफलस्य चित्तप्रसादस्य कर्तृस्थत्वात् "स्वरितञितः" इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदं तेनेह न गण्डं विनयति, गण्डस्य शरीरावयवत्वात् कर्तृस्थत्वेऽपि न तङ्। कर्तृस्थे इत्युक्तेः गुरोः क्रोधं विनयतीत्येव।

सम्+संयोजने। "ब्रह्मण्यात्मानं संनयन्" भाग० ६।१०।१ "ओषधिभ्योऽध्यात्मन् समनयन्" तैत्ति०ब्रा०२।५।२।३स्थापने च "क्रंसे पृषदाज्यं संनीय" छन्दो०उ०६।४।२४ मिश्रणे "दधिमधुहविषा घृतं संनीय" वृह० उ० वैदिकहविः। संस्कारभेदे सांनाय्यं हविः "नासोमया संनयेत्" तैत्ति० स०२।५।५।१।

णील नीलताकरणे भ्वा० पर० सक० सेट्। नीलति प्रणीलति अनीलीत्। निनील

णीव स्थौल्ये भ्वा० पर० सक० सेट्। नीवति प्रणीवति अनीवीत् निनीव।

णु स्तुतौ अदा० पर० सक० वेट्। नौति प्रणौति अनावीत्-अनौषीत् नुनाव नुनुविथ नुनुविव। नोता नविता नविष्यति नोष्यति नोतव्यं नवितव्यं नुतः। नुतिः नुत्वा प्रणुत्य। "येन नुवन्तमहिं सं पिणक्" ऋ० ६।१७।१०। "द्विधाप्रयुक्तेन च वाङ्मयेन सरस्वती तन्मिथुनं नुनाव" कुमा०। "सादरं नौमि तं भक्त्या श्रीगोपीजनवल्लभम्" स्क० पु०। "सैन्यं नीलं नुनाव च" भट्टिः। णिच् नावयति णिच् सन्। नुनावयिषति सन् नुनूषते यङ् नोनूयते।

आ+सम्यगस्तवने आत्म०। "पतत्त्रिणः शुभामन्द्रमानुवानास्त्वजिह्लदन्" भट्टिः।

प्र+प्रकर्षेण स्तवने "एतदेवं विद्वानक्षरं प्रणौति" छा०उ०।

णु गतौ भ्वा० आत्म० सक० अनिट् निघण्टुः। गवते नवते इत्यादि गतिकर्मसु निरुक्तेः नवते। "अभीनवन्ते अद्रुहः प्रियमिन्द्रस्य काम्यम्" ऋ० ९।१०।१। "अभीनवन्ते अभिगच्छन्ति" भा०। "हरिं नयन्ते अवता उदन्यवः" ऋ० ९।८६।७२७ "नवन्ते गच्छन्ति" भा०। "गावो न धेनवोऽनवन्त" १०।९५।६

णुद् प्रेरणे तुदा० उभ० सक० अनिट्। नुदति-ते प्रणुदति अनौत्सीत् अनुत्त। नुनोद नुनुदे नोत्ता नोत्स्यति ते नोदनम् नोत्तुम्। नुन्नः नुत्तः। "मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वाम्" मेघ०। खण्डने अपसारणे च नुनुदे तनुकण्डु पण्डितः" नैष०। अद-स्त्वया नुन्नमनुत्तमं तमः" माघः। "प्रणुद्यान्मे दुर्जनं देवदेवः" हरिवं १२१ अ०। "विधिना संप्रणुदितः" भा० व० १ अ०। अनुदात्तत्त्वेऽपि इट् आर्षः। नोदं करोतीति णिच्। नोदयति नोदितः नोद्यमानः। "ते नोद्यमाना विधिवत् वाक्केन हयोत्तमा" भा० व० ७१ अ०। "अङ्कुशाङ्कुष्ठनोदिताः" भा० १८ अ०। धातुपाठे स्वरितत्तु णुद प्रेरणे इति पाठेऽपि पुनस्तथैवोत्तरत्र पाठः कर्त्रभिप्राये क्रियाफलेऽपि परस्मैपदार्थः" सि० कौ०।

अप+अपसारणे "जरां रोगमपनुद्य शरीरात्" सान्त्र्याङ्ग०। "आच्छाद्य च महाबाहुर्वलात्कृष्णानपानुदत्" भा० आनु० ६२अ०। "अलक्ष्मीं व्यपनोत्स्यथ" भा० व० ११५ अ०। "अभिद्रवार्जुन! क्षिप्रं कुरून् द्रोणादपानुद" भा० द्रो० १६० अ०।

परा+अपसारणे "तन्न पराणुद विभो! कश्मलं मानसं महत्" भाग० ३।७।७ श्लो०।

प्र+प्रकर्षेण नोदने चालने च। "स शत्रुसेनां तरसा प्रणुद्य" भा० वि० ६४ अ०। अपसारणे "ततोऽन्धकारं प्रणुदन्नुदतिष्ठत चन्द्रमाः" भा० व० ३२ अ०।

वि+विशेषणे नोदने। "चोदयामास तानश्वान् विनुन्नाङ्गीश्च सायकैः" भा० भी० ४८४६ श्लो०। णिजन्तस्तु दुःखाद्यपसारणे "लक्ष्मीर्विनोदयति येन दिगन्तलम्बी" रघुः मल्लिनाथस्तु तत्करोतीत्यर्थे नामधातुरयमित्याह। "पुष्पं फलं चार्त्तवमाहरन्त्यः। विनोदयिष्यन्ति नवाभिषङ्गाद्" रघुः। "कथं वा देवी सरुजत्वात् विनोद्यते" मालविकाग्नि०। "लोलं विनोदय मनः सुमनोलतासु" सा० द०।

णू स्तुतौ तु०कु०सक०प०सेट्। नुवति प्रणुवति अनुवीत् नुनाव "समिन्द्रगर्दभं मृण नुवन्तं पापयामुया" ऋ० १।२९।५ "महामनूषत श्रुतम्" ऋ०१।६।६ "अनूषत स्तुनवन्तः आर्षः इडभावः। अयं ह्रस्वान्त इति वररुचिः। दुव-

मानाच सत्तौ:” ऋ० १।१६०।१ नवमानास्तुवानाः’’ भा०
वेदे ध्वात्म० गणव्याख्यासश्च ।

णेद् सन्निधाने उभ० सक० सेट् । नेदति-ते प्रणेदति-ते । अनेदीत् अनेदिष्ट निनेद निनेदे ।

णेषृ गतौ भ्वा० आत्म० सेट् । नेषते प्रणेषते । अनेषिष्ट ऋदित् अनिनेषत् त ।

एते धातवः नादिका अपि सति हेतौ णत्वार्थं गणे णोपदेशतया पठिताः प्रयोगे तु दन्त्यनादय एव पुनः प्रादियोगे णत्वमुपयान्ति । नन्दनाथनाधनक्क न्टनाटिधात वस्तु णोपदेशत्वाभावात् निमित्तेऽपि न णत्वमुपयान्तीति भेदः

ण्य पु० ब्रह्मलोकस्थे सरोवरभेदे
“अथ यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्य्यमेव तदरश्च ह वै ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि तदैरम दीयम्”छा०उ०।“तत्र हि ब्रह्मलोके अरश्च ह वै प्रसिद्धो ण्यश्चार्णवौ समुद्रौ । समुद्रावपामिव सरसी तृतीयस्याम् भुवमन्तरिक्षञ्चापेक्ष्य तृतीया द्यौस्तस्यां तृतीयस्यामितो-ऽस्माल्लोकादारभ्य गण्यमानायां दिवि । तत्रैव चैरं इराऽन्नं तन्मय ऐरो मण्डस्तेन पूर्णमैरं मदीयं तदुप-योगिनां मदकरं हर्षोत्पादकं सरः” शाङ्करभा० ।

इति वाचस्पत्ये णकारादिशब्दार्थसंकलनम् ।

त

तकारो व्यञ्जनवर्णभेदः दन्त्यः अर्द्धमात्राकालेनो-च्चार्य्यः अस्योच्चारणे दन्तमूलेन जिह्वाग्रस्य स्पर्श आभ्य-न्तरप्रयत्नः । विवारश्वासाघोषा बाह्यप्रयत्नाः । मातृका-न्यासेऽस्य वामस्फिचि न्यस्यता । अस्य वाचकशब्दा वर्णा-भिधाने उक्ता यथा “तः पूतना हरिः शुद्धिःशक्तिः शुक्लिर्जटी ध्वजी । वामस्फिग्वामकट्यौ च कामिनी मध्यकर्णकः । आषाटो नवद्भुतमश्च कामिकाष्टष्ठपुच्छकः । रत्नकश्च श्यामसुखी वाराही मकरोऽरुणा । सुगतोर्द्ध-सुखाबुद्धं जानुश्च कोष्टपुच्छकः । गन्धो विश्वा मरुच्छत-श्चानुराधा च सौरकः । जयन्ती पुलको भ्रान्तिरनङ्गमद-नातुरा” । तदधिष्ठातृदेवताध्यानं वर्णोद्धारतन्त्रोक्तं यथा “ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने ! । चतुर्भुजां महाशान्तां महामोक्षप्रदायिनीम् । सदा षोड़शवर्षीयां रक्ताम्बरधरां पराम् । नानालङ्कारभूषाढ्यां सर्वसिद्धि-प्रदायिनीम् । एवं ध्यात्वा तकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्” । कामधेनुतन्त्रे अस्य स्वरूपमुक्तं यथा “तकारं चञ्चलापाङ्गि ! स्वयं परमकुण्डली । पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा । त्रिशक्तिसहितं वर्णम् आत्मादितत्त्वसंयुतम् । त्रिविन्दुसहितं वर्णं पीतविद्युत् समप्रभम्” “तोव्योमान्तलघुर्धनापहरणम्” इति वृ० र० टी० तस्य व्योमदेवत्वं मात्रावृत्ते प्रथमोपन्यासे धनापहारः फलञ्चोक्तम् ।

त पु० तक—हसने सहने वा ड । १चौरे २अमृते ३पुच्छे ४क्रोड़े ५म्लेच्छे च मेदि० । ६गर्भे ७शठे शब्दच० ८रत्ने ९सुगते देव १० गौरविवर्ज्जिते ११क्रोष्टपुच्छे च एका० को० । १२तरणे १४पुण्ये क्ली०स्त्री० मेदि० । त्रिवर्णप्रस्तावे आद्यगुरुद्वयके अन्त्यलघुके (ऽऽ।) १२ गणभेदे “सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्त्यलघुस्तः” छन्दोम० ।

तंसु पु० तसि—उन् । पौरवे मतिनारसुते नृपभेदे “मतिना-रसुता राजंश्चत्वारोऽमितविक्रमाः । तंसुर्महानतिरथो द्रुह्युश्चाप्रतिमद्युतिः । तेषां तंसुर्महावीर्य्यः पौरवं वंशमुद्वहन् । आजहार यशो दीप्तं जिगाय च वसुन्धराम्” । भा० आ० ९४ अ० । स च सरस्वती-पुत्रः यथा तत्रैवोक्तम् ९५ अ० । “तंसु सरस्वती पुत्रं मतिनारादजायत । ईलिनं जनयामास कालिङ्ग्यां तंसुरात्मजम्” ।

तक हासे अक० सहने सक० भ्वा० पर० सेट् । तकति अताकीत्—अतकीत् । तताक तेकतुः । निरुक्ते अयं गतिकर्मसु पठितः । कर्मणि भावे च । यत् न वयत् । तक्यं सहनीयम् । [ङ्कीत् ततङ्क तङ्का आतङ्का ।

तङ्क दौस्थ्ये कृच्छ्रजीवने पा०इदित् प०भ्वा०सेट् । तङ्कति अत-

तक त्रि० तं गौरववर्ज्जितं यथा तथा कायति कै—क । १निन्दिते । “इयत्तकः कुम्भकस्तकं भिनद्म्यश्मनो” ऋ० १।१९१।१५ “तकं कुत्सितम्” भा० । तक—अच् । २सहनशीले च । “तका वयं स्रवामहे इदं मधु” कात्या० श्रौ० १३।३।२१सू० । ३स्खलिते च । “सुतं मायत्वं तक-वानस्य” ऋ०१।१२०।३ । “तकवानस्य स्खलितगतेः” कर्कः ।

तकत् अव्य० तक–बा० अति । अत्यल्पे । २तत्सुते मनायति तकत्सुते मनायति" ऋ० १।१२३।४ । "तकदिति मनायति अत्यल्पमिदमिति सुष्ठु मन्यते" भा० । तद्–टेर कच् । २तच्छब्दार्थे त्रि० सकः तकौ तके इत्यादि रूपम्

तकरी स्त्री तं कुत्सितं करोति कृ–ट ङीप् । कुत्सितकारिण्यां स्त्रियां "तं भिनद्मि तकरीम्" तैत्ति० सं० १।१।१०।१

तकार पु० त+कार । तस्वरूपे वर्णे "एवं ध्यात्वा तकारन्तु" कामधेनुत० । [१धूर्त्ते २औषधे च ३औषधौ स्त्री उज्ज्व० ।

तकिल पु० तकि–कृच्छ्रजीवने उणादि० इलच् नलोपश्च

तकु त्रि० तक–गतौ निरु० उन् । गामुके "पुरुमेधश्चित् तकवे नरं ददत्" ऋ० ८।५७।५ "तकवे तकतिर्गतिकर्मा औणादिक उन्प्रत्ययः सोममभिगच्छते" भा० ।

तक्मन् न० तक–कनिन् न कित् । अपत्ये निघण्टुः ।

तक्र न० तन्च–रक् न्यङ्क्वा० कुत्वम् । चतुर्थांशजलयोगेन दधिमन्थनजाते दधिविकारभेदे (घोल) अमरः; तद्भेदादिकं भावप्रका० उक्तं यथा

"घोलन्तु मथितं तक्रमुदश्विच्छच्छिकापि च । ससरं निर्जलं घोलं मथितन्त्वसरोदकम् । तक्रं पादजलं प्रोक्तमुदश्विदर्द्धवारिकम् । छच्छिका सारहीना स्यात् स्वच्छा प्रचुरवारिका । घोलं तु शर्करायुक्तं गुणैर्ज्ञेयं रसालवत्" । मथितं (मट्ठा) इति लोके । छच्छिका (छाछ) इति लोके । "वातपित्तहरं ह्लादि मथितं कफपित्तनुत् । तक्रं ग्राहि कषायाम्लं स्वादुपाकरसं लघु । वीर्य्योष्णं दीपनं वृष्यं प्रीणनं वातनाशनम् । ग्रहण्यादिमतां पथ्यं भवेत्सङ्ग्राहि लाघवात् । किञ्च स्वादुविपाकित्वाच्च पित्तप्रकोपणम् । कषायं दीपनं वृष्यं प्रीणनं वातनाशनम् । कषायोष्णविपाकित्वाद्रौक्ष्याच्चापि कफापहम् । न तक्रसेवी व्यथते कदाचित् न तक्रदग्धाः प्रभवन्ति रोगाः । यथा सुराणाममृतं सुखाय तथा नराणां भुवि तक्रमाहुः । उदश्वित्कफकृद्बल्यमामघ्नं परमं मतम् । छच्छिका शीतला लघ्वी पित्तश्रमतृषाहरी । वातनुत् कफकृत्सा तु दीपनी लवणान्विता ।

अथोद्धृतघृतस्तोकोद्धृतानुद्धृतघृतानां तक्राणां गुणाः "समुद्धृतघृतं तक्रं पथ्यं लघु विशेषतः । स्तोकोद्धृतघृतं तस्माद्गुरु वृष्यं कफापहम् । अनुद्धृतघृतं सान्द्रं गुरु पुष्टिकफप्रदम्"

अथ दोषविशेषे व्याधिविशेषे तक्रविशेषाः ।

"वातेऽम्लं शस्यते तक्रं शुण्ठीसैन्धवसंयुतम् । पित्ते स्वादु सितायुक्तं सव्योषमधिके कफे । हिङ्गुजीरयुतं घोलं सैन्धवेन च संयुतम् । भवेदतीव वातघ्नमर्शोऽतीसारहृत्परम् । रुचिदं पुष्टिदं बल्यं वस्तिशूलविनाशनम् । मूत्रकृच्छ्रे तु सगुडं पाण्डुरोगे सचित्रकम्" ।

अथामपक्वतक्रगुणाः

"तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति च । पीनसश्वासकासादौ पक्वमेव प्रशस्यते" ।

अथ तक्रसेवननिमित्तानि ।

"शीतकालेऽग्निमान्द्ये च तथा वातामयेषु च । अरुचौ स्रोतसां रोधे तक्रं स्यादमृतोपमम् । तत्तु हन्ति गरच्छर्दिप्रसेकविषमज्वरान् । पाण्डुमेदोग्रहण्यर्शोमूत्रग्रहभगन्दरान् । मेहं गुल्ममतीसारं शूलप्लीहोदरारुचीः । श्वित्रकोष्ठगतव्याधीन् कुष्ठशोथतृषाक्रमीन्" ।

तक्रस्याविषयाः "नैव तक्रं क्षते दद्यात् नोष्णकाले न दुर्बले । न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपित्तजे" ।

अथ गव्यादीनां विशिष्टाः गुणाः "यान्युक्तानि दधन्यष्टौ तद्गुणं तक्रमादिशेत्" । भावप्र० ।

अधिकं कृताचशब्दे २१८५ पृ० दृश्यम् । "मन्थनादिपृथग्भूतस्नेहमर्धोदकं तु यत् । नातिसान्द्रद्रवं तक्रं स्वाद्वम्लं तुवरं रसे" सुश्रु० । "सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च । दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च" मनुः । "तक्रनिस्रावबहुलं दधिमण्डार्द्रमृत्तिकम्" हरिवं० ६१ अ० । [पदार्थे ।

तक्रकूर्चिका स्त्री २१६७ पृ० कूर्चिकाशब्दोक्ते तक्रजाते

तक्रपिण्ड पु० "दध्ना तक्रेण वा दुष्टं दुग्धं बद्धं सुवाससा । द्रवभागेन हीनं यत् तक्रपिण्डः स उच्यते" इत्युक्ते (छाना) ख्याते पदार्थे । [विशेषयुक्ते मांसभेदे ।

तक्रमांस न० कृताचशब्दे २१८२ पृ० उक्ते तक्रेण पाक-

तक्रवामन पु० तक्रं वामयति अत्यम्लत्वात् वाम+णिच्–ल्यु इत० । नागरङ्गे शब्दार्थचिन्ता० ।

तक्राट पु० तक्रार्थं तक्रोत्पादनार्थमटति अट–अच् । मन्थानदण्डे हारा० ।

तक्रारिष्ट पु० "यमान्यामलकं पथ्या मरिचं त्रिपलांशकम् । लवणानि पलांशानि पञ्च चैकत्र चूर्णयेत् । तक्र कंसासुतं जातं तक्रारिष्टं पिबेन्नरः । दीपनं शोथगुल्मार्शःक्रिमिमेहोदरापहम्" चक्र० उक्ते औषधभेदे ।

तक्व त्रि० तक–गतौ बा० व । गमनशीले । "तक्वो भेता तदिदपुः" ऋ० ८।६९।११ "तक्वो गमनशीलः" भा० ।

तक्वन् त्रि० तक—गतौ वनिप्। १गतिशीले “तक्वा न भूर्णिर्वना सिषक्ति” ऋ० १।६६।१ तक—सहने वनिप्। २चौरे च। “निम्नु च उग्रस्तक्वेवीरिव” ऋ० १।१३४।५ “तक्ववीः तक्वा स्तेनस्तस्य वीः गतिः” भा०।

तक्ववी त्रि० तक्वानां चौराणाम् वीः। चौराणां गतौ। “भगभीट्टे तक्ववीये” ऋ० १।१३४।५। “तक्ववीये तस्कराणां यत्र विघातिनामन्यत्र गमनाय” भा० छान्दस इयङ् दीर्घश्च।

तक्ष काष्ठे तनूकरणे (चाँचा छोला) व्यापारे वा भ्वा० पक्षे स्वा० प० सक० वेट्। तक्षति तक्ष्णोति तक्षन्ति तक्ष्णुवन्ति अतक्षीत् अताक्षीत् ततक्ष। तक्षिष्यति तक्ष्यति। तष्टा तक्षणम् तष्टः तक्ष्य तष्ट्वा प्रकाष्ठतट्। “दारवाणाञ्च तक्षणम्” मनुः “चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति” ऋ० १।१६२।६ “बाहूग्रा शकलमपतक्ष्णुवन्ति” शत० ब्रा० ३।७।१।८।

तक्ष त्वचो ग्रहणे संवरणे भ्वा० प० सक० सेट्। तक्षति कायं वर्म्मणा योधा। अतक्षीत् ततक्ष।

तक्ष पु० रामानुजस्य भरतस्य १पुत्रभेदे। “तक्षः पुष्कर इत्यास्तां भरतस्य महीपते!” भाग० ६।११।७। “स (भरतः) तक्षपुष्कलौ पुत्रौ राजधान्योस्तदाख्ययोः। अभिषेच्याभिषेकार्हौ रामान्तिकमगात् पुनः” रघुः। २तन्नामके राजधानीभेदे च। तक्ष भावे घञ्। ३तनूकरणे कवचादि संवरणे। “उभौ कक्षां सुपार्श्वे तु तक्षवन्तौ च शिक्षितौ” भा० स० २२ अ०

तक्षक पु० तक्ष—ण्वुल्। १विश्वकर्मणि शब्दर०। २द्रुमभेदे हेमच०। “सूचकात् विप्रकन्यायां जातस्तक्षक उच्यते। उशनसोक्ते सङ्कीर्णजातिभेदे (छुतार) ३सूत्रधारे कद्रुगर्भे कश्यपात् जाते अष्टनागान्तर्गते ४नागभेदे“अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मोऽथ तक्षकः। कुलीरः कर्कटः शङ्खो ह्यष्टौ नागाः प्रकीर्त्तिताः”ति०त०। “काद्रवेयाश्च बलिनः सहस्रममितौजसः। सुपर्णवशगा नागा जज्ञिरेऽनेकमस्तकाः। तेषां प्रधानाः सततं शेषवासुकितक्षकाः” हरिवं० ३अ०। “योऽसौ वृद्धस्य तातस्य तथा कृच्छ्रगतस्य ह। स्कन्धे मृतं समासाक्षीत् पन्नगं राजकिल्बिषी। तं पापमतिसंक्रुद्धस्तक्षकः पन्नगेश्वरः। आशीविषस्तिग्मतेजा मद्वाक्यबलचोदितः। सम्प्रापयिता नेता यमस्य सदनं प्रति। द्विजानामवमन्तारं कुरूणामयशस्करम्” भा० आ० ४१। तेन च परीक्षितो दंशनकथा भा० आ० ४२अ० दृश्या यथा “अथ शुश्राव गच्छन् स तक्षको जगतीपतिम्। मन्त्रैर्गदैर्विषहरैरक्ष्यमाणं प्रयत्नतः। सूत उवाच। स चिन्तयामास तदा मायायोगेन पार्थिव!। मया वञ्चयितव्योऽसौ क उपायो भवेदिति। ततस्तापसरूपेण प्राहिणोत् स भुजङ्गमान्। फलदर्भोदकं गृह्य राज्ञे नागोऽथ तक्षकः। तक्षक उवाच। गच्छध्वं यूयमव्यग्रा राजानं कार्य्यवत्तया। फलपुष्पोदकं नाम प्रतिग्राहयितुं नृपम्। सौतिरुवाच। ते तक्षकसमादिष्टास्तथा चक्रुर्भुजङ्गमाः। उपनिन्युस्तथा राज्ञे दर्भानपः फलानि च। तच्च सर्वं स राजेन्द्रः प्रतिजग्राह वीर्य्यवान्। कृत्वा तेषाञ्च कार्य्याणि गम्यतामित्युवाच तान्। गतेषु तेषु नागेषु तापसच्छद्मरूपिषु। अमात्यान् सुहृदश्चैव प्रोवाच स नराधिपः। भक्षयन्तु भवन्तो वै स्वादूनीमानि सर्वशः। तापसैरुपनीतानि फलानि सहिता मया। ततो राजा ससचिवः फलान्यादातुमैच्छत। विधिना सम्प्रयुक्तो वै ऋषिवाक्येन तेन तु। यस्मिन्नेव फले नागस्तमेवाभक्षयत् स्वयम्। ततो भक्षयतस्तस्य फलात् कृमिरभूदणुः। ह्रस्वकः कृष्णनयनस्ताम्रवर्णोऽथ शौनक!। स तं गृह्य नृपश्रेष्ठः सचिवानिदमब्रवीत्। अस्तमभ्येति सविता विषादद्य न मे भयम्। सत्यवागस्तु स मुनिः कृमिर्मां दशतामयम्। तक्षको नाम भूत्वा वै तथा परिहृतं भवेत्। ते चैनमन्ववर्त्तन्त मन्त्रिणः कालचोदिताः। एवमुक्त्वा स राजेन्द्रो ग्रीवायां संनिवेश्य ह। कृमिकं प्राहसत् तूर्णं मुमूर्षुर्नष्टचेतनः। प्रहसन्नेव भोगेन तक्षकेणाभिवेष्टितः। तस्मात् फलाद्विनिष्क्रम्य यत्तद्राज्ञे विनिवेदितम्। वेष्टयित्वा च वेगेन विनद्य च महास्वनम्। अदशत् पृथिवीपालं तक्षकः पन्नगेश्वरः” अधिकं कश्यपशब्दे उक्तम् “मसूरं निष्पवञ्च योऽत्ति मेषगते रवौ। अतिरोषान्वितस्तस्य तक्षकः किं करिष्यति” ति० त०।

तक्षकनागसदन्द्रस्य सखा खाण्डववनवासी अर्ज्जुनेन खाण्डववनस्य दाहकाले न तस्य दाहः तत्कथा “निवृत्तेष्वथ देवेषु वागुवाचाशरीरिणी। शतक्रतुं समाभाष्य महागम्भीरनिस्वना। न ते सखा स निहतस्तक्षको भुजगोत्तमः। दाहकाले खाण्डवस्य कुरुक्षेत्रं गतो ह्यसौ” भा० आ० २२८ अ०। ५काष्ठादितक्षणकर्त्तरि त्रि०।

तक्षकीय त्रि० तक्षा अस्त्यत्र नडा० छ–कुक् च । तक्षविशिष्टे तस्मिन् भवः अण् बिल्वका० छमात्रस्य लुक् न कुको लुक् । तात्तक तत्र भवे त्रि० ।

तक्षण न० तक्ष भावे–ल्युट् । (चाँचा) (छोला) व्यापारे "तक्षणं दारुशृङ्गास्थ्नां गोबालफलसम्भवाम्" या० "दारवाणाञ्च तक्षणम्" मनुः ।

तक्षणी स्त्री तक्ष्यतेऽनया तक्ष–करणे ल्युट् ङीप् । वास्याम् (वाइस) काष्ठतक्षणसाधने अस्त्रभेदे शब्दर० ।

तक्षन् पु० तक्ष–कनिन् । १त्वष्टरि, वर्द्धकौ, "अग्निेन तक्ष्णा भिषजेव तक्षणम्" माघः । "तक्षोभयथा" शा० स्० । २विश्वकर्मणि, च अमरः । ३चित्रानक्षत्रे तस्य त्वष्टृदेवताकत्वात् तथात्वम् ४तक्षणकर्त्तमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप् उपधालोपे तक्ष्णी । ततः शिवा० अपत्ये अण् वलन्तत्वादुपधालोपः । ताक्ष्ण तक्ष्णोऽपत्ये पुंस्त्री० ।

तक्षशिला स्त्री भरतपुत्रतक्षस्य राजधान्यां तक्षशिलानगरी अभिजनोऽस्य तक्षशि० अञ् । ताक्षशिल पित्रादिक्रमेण तन्नगरवासिनि त्रि०तक्षशिलाया अदूरभवादिः वरणा० चतुरर्थ्यां अञो लुक् । तक्षशिला तन्नगर्या अदूरभवादौ ब० व० । अनद्यान्तु चतुरर्थ्यां० मध्वा० मतुप् मस्य वः । तक्षशिलावत् तत्पुरस्यादूरभवादौ नदीभिन्ने देशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

तक्षशिलादि पु० सोऽस्याभिजन इत्यर्थे विहिताञ्प्रत्ययनिमित्ते पा०ग०स्त्र०उक्ते शब्दगणे स च गणः "तक्षशिला वत्सोद्धरण कौमेदुरक ग्रामणी छगल क्रोष्टुकर्ण सिंहकर्ण संकुचित किन्नर काण्डधार पर्वत अवसान बर्बर कंस" ।

तग स्खलने कम्पे च अक० गतौ सक० भ्वा० सक० सेट् इदित् । तङ्गति अतङ्गीत् ततङ्ग तङ्गनम् तङ्गा तङ्गितः ।

तगण पु० छन्दोग्रन्थप्रसिद्धे अन्तलघुके आदिगुरुद्वयके त्रिवर्णात्मके गणभेदे । "सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः" छन्दोम० ।

तगर पु० तस्य क्रोडस्य गरः गॄ–अच् । (टगर) इति १वृक्षे शब्दर० । २मदनवृक्षे राजनि० । कोङ्कणप्रसिद्धे (पिण्डतगर) ख्याते, ३वृक्षे न०रत्नमा० ४तगरमूलजाते गन्धद्रव्ये न० । "कालानुसार्यं तगरं कठिनं लघु तन्मतम् । अपरं पिण्डतगरं दण्डहस्ति च वर्हणम् । तगरद्वयमुष्णं स्यात् स्वादु स्निग्धं लघु स्मृतम् । विषापस्मारमूर्द्धार्त्तिरोगदोषत्रयापहम्" भावप्र० "प्रियङ्गुचन्दनाभ्याञ्च विल्वेन तगरेण च" भा० अनु० १०४ अ० । "तुल्यैः पत्रत्वक्कवालतगरैर्गन्धः खरोऽहोपमः" इ० स० ७७ अ० । तगरं पण्यमस्य छत्रा० ठन् । तागरिक तद्गन्धद्रव्यविक्रेतरि त्रि० । ५आकुल्यकवृक्षे राजनि० ।

तगरपादिक न० तगरस्य पादो मूलमस्त्यत्र गन्धद्रव्ये ठन् । नन्द्यावर्त्ते गन्धद्रव्यभेदे शब्दार्थचि० ।

तगरपादी स्त्री तगरं गन्धद्रव्यभेदः पादेऽमूलेऽस्याः जातित्वात् ङीप् । तगरवृक्षे शब्दार्थचि० ।

तङ्क पु० तकि–भावे अच् । १कृच्छ्रेण जीवने २प्रियविच्छेदे ३तापे ४भये भरतः । । कर्मणि–घञ् । ५परिधानवसने रमानाथः ।

तङ्कन न० तकि–भावे ल्युट् । कृच्छ्रेण जीवने ।

तच्छील त्रि० तत् शीलं यस्य । स्वभावतः फलनिरपेक्षतया प्रवर्त्तमाने तत्स्वभावे जने । तदर्थे विहितः ठञ् । ताच्छीलिक तच्छीलार्थं पा०विहितप्रत्यये । "आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु" पा० ।

तज्ज त्रि० ततो जायते जन–ड । तस्मात् जाते ।

तज्जलान् त्रि० ततो जायते जन–ड तस्मिन् लीयते ली–ड तेनानिति अन–विच् द्वन्द्वात् पूर्वं स्रुतस्य तच्छब्दस्य प्रत्येकसम्बन्धेन यथायथं विभक्त्यन्ततयान्वयः । तस्माज्जाते तस्मिन् लीने तेन स्थिते पदार्थे च । "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत" छा० उ० । तज्जलान्, तज्जत्वात् तल्लत्वात् तदनत्वाच्चेति" शाङ्करभा० ।

तञ्ची स्त्री तं निन्दितं अचति जु–क्विप् गौरा० ङीप् । छिन्नपत्र्यां राजनि० । [टीत्] । तताट तटतुः । तटम् ।

तट उच्छ्राये भ्वा० पर० अक० सेट् । तटति अताटीत् अतटीत् ।

तट आहतौ चु० उभ०सक०सेट् । ताटयति–ते अतीतटत् त ।

तट त्रि० तट–अच् । १कूले नद्यादेस्तीरे अमरः । तीरभूमेश्च नद्याःप्रवाहात् उच्छ्रितत्वात् तथात्वम् । "सिन्धोस्तटावोघ इव प्रवृद्धः" कुमा० । स्त्रियां ङीप् । "मालञ्च श्मशानञ्च नद्यादीनां तटी तथा" सा०द० । २क्षेत्रे न० मेदि० । "निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्म्मृष्टरागोऽधरः" सा० द० । स्तनः तटमिव उप० स० । ३शिवे पु० तस्य सर्वोच्छ्रितत्वात् तथात्वम् "नमस्तटाय तट्याय तटानां पतये नमः" भा०शा०२८५अ० । ४उच्छ्रिते त्रि० ।

तटग पु० तड़ाग+पृषो० तडागे हिङ्गपको० ।

तटस्थ त्रि० तटे समीपे तिष्ठति स्था–क । १समीपस्थे २वादिप्रतिवादिभावानापन्ने उदासीने च "तटस्थः शङ्कते" जागदीश्यादौ भूरिप्रयोगः । ३लक्षणविशेषे यावल्लक्ष्य-

कालमनवस्थितत्वे सति इतरव्यावर्त्तकं विशेषणं यथा पृथिव्या गन्धवत्त्वं तटस्थलक्षणम् उत्पत्तिकाले प्रलये च तदस्थितायामपि तत्काले गन्धस्यानवस्थानात् तथात्वम्। यथा वा ब्रह्मणो जगत्कर्त्तृत्वादिकम् तस्य प्रलयादौ मध्यकाले अनवस्थानात् तथात्वम्। "स्वरूपं तटस्थं द्विधा लक्षणाभ्याम्। स्वरूपेऽप्रविष्टात् स्वरूपे प्रविष्टात्। यथा काकवन्तो गृहाः खं विलक्ष्य" वेदान्तका०।

वेदा० प० अस्य विवृतिर्यथा

"तत्र लक्षणं द्विविधम् स्वरूपलक्षणं तटस्थलक्षणञ्चेति। तत्र स्वरूपमेव लक्षणं स्वरूपलक्षणम् यथा सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणम्। ननु स्वस्य स्ववृत्तित्वाभावेन कथं लक्षणत्वमिति चेन्न स्वस्यैव स्वापेक्षया धर्मधर्मिभावकल्पनया लक्षणत्वसम्भवात्। तदुक्तं विवरणे "आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वञ्चेति सन्ति धर्माः अपृथक्त्वेऽपि चैतन्यात् पृथगिवावभासन्ते इति"। तटस्थलक्षणं नाम यावल्लक्ष्यकालमनवस्थितत्वे सति यद्व्यावर्त्तकं तदेव यथा गन्धवत्त्वं पृथिवीलक्षणम्। महाप्रलये परमाणुषु उत्पत्तिकाले घटादिषु च गन्धाभावात्। प्रकृते च जगज्जन्मादिकारणत्वम्। अत्र जगत्पदेन कार्य्यजातं विवक्षितम्। कारणत्वञ्च कर्त्तृत्वम् अतोऽविद्यादौ नातिव्याप्तिः। कर्त्तृत्वञ्च तत्तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वम्। ईश्वरस्य तावदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानसद्भावे च "यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः। तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नञ्च जायते" इत्यादिश्रुतिर्मानम्। तादृशचिकीर्षासद्भावे च "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति" श्रुतिर्मानम्। तादृशकृतौ च "तन्मनोऽकुरुतेत्यादि" वाक्यम्। ज्ञानेच्छाकृतीनामन्यतमगर्भं लक्षणत्रितयं विवक्षितम् अन्यथा व्यर्थविशेषणत्वापत्तेः। अतएव जन्मस्थितिध्वंसानामन्यतमस्यैव लक्षणे प्रवेशः। एवञ्च लक्षणानि नव सम्पद्यन्ते। ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वे च "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्तीत्यादि" श्रुतिर्मानम्। यद्वा निखिलजगदुपादानत्वं ब्रह्मणो लक्षणम्। उपादानत्वञ्च जगदध्यासाधिष्ठानत्वं जगदाकारेण परिणममानमायाधिष्ठानत्वं वा। एतादृशमेवोपादानत्वमभिप्रेत्य "इदं सर्वं यदयमात्मा सच्चत्यच्चाभवत् बहु स्यां प्रजायेयेत्यादि श्रुतिषु ब्रह्मप्रकृत्योस्तादात्म्यव्यपदेशः" तटस्थिते त्रि०। [शब्दर०।

तटाक पु० तट–बा० आकन्। तडागे पद्मादियुक्तसरसि

तटाघात पु० तटे आघातः। दन्तादिभिः शृङ्गादिभिर्भूभागोत्खननरूपवप्रक्रीडायाम् शब्दार्थच०। "अभ्यसन्ति तटाघातं निर्जितैरावताः गजाः" कुमा०। "कैलासतटाघातवातधूलिपटलमिव रुरहणम्" काद०।

तटिनी स्त्री तटमस्त्यस्या इनि ङीप्। नद्याम् अमरः।

तट्य पु० तटसदृशमर्हति यत्। शिवे "नमस्तटाय तट्याय" भा० शा० २८६ अ० शिवसहस्रनाम।

तड दीप्तौ अक० आहतौ सक० चु० उभ० सेट्। ताडयति ते अतिततडत् त। "लालयेत् पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि ताडयेत्" चाणक्यः "शिष्टर्थं ताडयेत्ततः" मनुः ताड़ना। ताडनम् ताडितः। "श्रोतुर्वितन्त्रीरिव ताड्यमाना" कुमा०। "दुन्दुभिस्ताडितोऽसौ" वेणीसं०।

तड आहतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट् इदित्। तण्डते अततण्डिष्ट।

तड़ाक पु० तड–आहतौ पिनाकादय० उणा० आक। १तड़ागे। तड–दीप्तौ आक। २दीप्तौ स्त्री उज्ज्वलद०।

तड़ाग पु० जलैराहन्यते तड–आघाते "तडागादयश्च" उणा०नि० आग १यन्त्रकूटके शब्दार्थचि० २जलाधारभेदे पद्माकरे अमरः। अर्द्धचौ० "प्रशस्तभूमिभागस्थो बहुसंवत्सरोषितः। जलाशयस्तडागः स्यादित्याहुः शास्त्रकोविदाः" शब्दार्थचि०। ३पञ्चशतधनुःपरिमिते जलाशये च यथा "चतुर्विंशाङ्गुलो हस्तो धनुस्तच्चतुरुत्तरम्। शतधन्वन्तरश्चैव तावत् पुष्करिणी शुभा। एतत् पञ्चगुणः प्रोक्तस्तडाग इति निर्णयः" नव्यवर्द्धमानधृतो वशिष्ठः। तदुत्सर्गविधिः मत्स्यपु० ५८अ० उक्तो यथा "प्राप्य पक्षं शुभं शुक्लमतीते (प्राप्ते)चोत्तरायणे। पुण्येऽह्नि विप्रकथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम्। प्रागुदक्प्रवणे देशे तडागस्य समीपतः। चतुर्हस्तां शुभां वेदिं चतुरस्रां चतुर्मुखाम्। तथा षोडशहस्तः स्यान्मण्डपश्च चतुर्मुखः। वेद्याश्च परितो गर्त्ता रत्निमात्रास्तु मेखलाः। नव सप्ताथ वा पञ्च नातिरिक्ता नृपात्मज!। वितस्तिमात्रा योनिः स्यात् षट्सप्ताङ्गुलिविस्तृता। गर्त्ताश्चतस्रः प्रस्ताः स्युस्त्रिपर्वोच्छ्रितमेखलाः। सर्वतस्तु सवर्णाः (लोकपालवर्णाः) स्युः पताका ध्वजसंयुताः। अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षवटशाखाकृतानि तु। मण्डपस्य प्रतिदिशं द्वाराण्येतानि कारयेत्। शुभास्तत्राष्ट होतारो द्वारपालास्तथाष्ट वै। अष्टौ तु जापकाः कार्य्या ब्राह्मणा वेदपारगाः। सर्वलक्षणसम्पूर्णो मन्त्रविद्विजितेन्द्रियः। कुलशील-

समायुक्तः पुरोधाः स्याद्द्विजोत्तमः । प्रतिगर्त्तेषु कलशा यज्ञोपकरणानि च । व्यजनञ्चामरे शुभ्रे ताम्रपात्रे सुविस्तृते । ततस्त्वनेकवर्णाः स्युश्चरवः प्रतिदैवतम् । आचार्य्यः प्रक्षिपेद्भूमावनुमन्त्र्य विचक्षणः । त्र्यरत्निमात्रो यूपः स्यात् क्षीरवृक्षविनिर्म्मितः । यजमानप्रमाणो वा संस्थाप्यो भूतिमिच्छता । हेमालङ्कारिणः कार्य्याः पञ्चविंशती ऋत्विजः । कुण्डलानि च हैमानि केयूरकटकानि च । तथाङ्गुलीयं पवित्राणि वासांसि विविधानि च । पूजयेत्तु समं सर्व्वान् आचार्य्यं द्विगुणैः पुनः । दद्याच्छयनसंयुक्तमात्मनश्चापि यत् प्रियम् । सौवर्णौ कूर्म्ममकरौ राजतौ मत्स्यडुण्डुभौ । ताम्रौ कुलीरमण्डूकावायसः शिशुमारकः । एवमासाद्य तत्सर्व्वमादावेव विशाम्पते ! । शुक्लमाल्याम्बरधरः सर्व्वौषध्युदकैस्ततः । संपूर्णैः कलसैस्तत्र स्नपितो वेदपारगैः । यजमानः सपत्नीकः पुत्त्रपौत्त्रसमन्वितः । पश्चिमं द्वारमासाद्य प्रविशेद्यागमण्डपम् । ततो मङ्गलशब्देन भेरीणां निस्वनेन च । रजसा मण्डलं कुर्य्यात् पञ्चवर्णेन तत्त्ववित् । षोडशारन्ततश्चक्रं पद्मगर्भं चतुर्म्मुखम् । चतुरस्रञ्च परितो वृत्तं मध्ये सुशोभनम् । वेद्याश्चोपरि तत् कृत्वा ग्रहान् लोकपतींस्ततः । संन्यसेन्मन्त्रतः सर्व्वान् प्रतिदिक्षु विचक्षणः । कूर्म्मादि स्थापयेन्मध्ये वारुणं मन्त्रमाश्रितः । ब्रह्माणञ्च शिवं विष्णुं तत्रैव स्थापयेद्बुधः । विनायकञ्च विन्यस्य कमलामम्बिकां तथा । शान्त्यर्थं सर्व्वलोकानां भूतग्रामं न्यसेत्ततः । पुष्पभक्ष्यफलैर्युक्तमेवं कृत्वाधिवासनम् । कुम्भान् सजलगर्भांस्तान् वासोभिः परिवेष्टयेत् । पुष्पगन्धैरलङ्कृत्य द्वारपालान् समन्ततः । पठध्वमिति तान् ब्रूयादाचार्य्यस्त्वभिपूजयेत् । बह्वृचौ पूर्व्वतः स्थाप्यौ दक्षिणेन यजुर्व्विदौ । सामगौ पश्चिमे तद्वदुत्तरेण त्वथर्व्वणौ । उदङ्मुखो दक्षिणतो यजमान उपाविशेत् । यजध्वमिति तान् ब्रूयाद्धौत्रिकान् पुनरेव तु । उत्कृष्टान् मन्त्रजापेन तिष्ठध्वमिति जापकान् । एवमादिश्य तान् सर्व्वान् पर्य्युक्ष्याग्निं स मन्त्रवित् । जुहुयाद्वारुणैर्मन्त्रैराज्यं च समिधस्तथा । ऋत्विग्भिश्चाथ होतव्यं वारुणैरेव सर्व्वतः । ग्रहेभ्यो विधिवद्धुत्वा तथेन्द्रायेश्वराय च । मरुद्भ्यो लोकपालेभ्यो विधिवद्विश्वकर्म्मणे । रात्रिसूक्तञ्च रौद्रञ्च पावमानं सुमङ्गलम् । जपेयुः पौरुषं सूक्तं पूर्व्वतो बह्वृचाः पृथक् । शाक्रं रौद्रञ्च सौम्यं च कूष्माण्डं जातवेदसम् । सौरसूक्तं जपेन्मन्त्रं दक्षिणेन यजुर्व्विदः । वैराज्यं पौरुषं सूक्तं सौपर्णं रुद्रसंहिताम् । शैशवं पञ्च निधनं गायत्रं ज्यैष्ठसाम च । वामदेव्यं वृहत्साम रौरवं सरथन्तरम् । गवां व्रतं च काण्वञ्च रक्षोघ्नं वयसस्तथा । गायेयुः सामगा राजन् ! पश्चिमं द्वारमाश्रिताः । आथर्व्वणश्चोत्तरतः शान्तिकं पौष्टिकं तथा । जपेयुर्म्मनसा देवमाश्रित्य वरुणं प्रभुम् । पूर्व्वेद्युरभितो रात्रावेवं कृत्वाधिवासनम् । गजाश्वरथ्यावल्मीकात् सङ्गमाद्ध्रदगोकुलात् । मृदमादाय कुम्भेषु प्रक्षिपेच्चत्वरात्तथा । रोचनाञ्च ससिद्धार्थां गन्धं गुग्गुलमेव च । स्नपनं तस्य कर्त्तव्यं पञ्चभङ्ग(पल्लव)समन्वितम् । प्रत्येकन्तु महामन्त्रैरेवं कृत्वा विधानतः । एवं क्षपामतिवाह्य विधियुक्तेन कर्म्मणा । ततः प्रभाते विमले सञ्जातेऽथ शतं गवाम् । ब्राह्मणेभ्यः प्रदातव्यमष्टषष्टिश्च वा पुनः । पञ्चाशद्वाथ षट्त्रिंशत् पञ्चविंशतिरप्यथ । ततः सांवत्सरप्रोक्ते शुभे लग्ने सुशोभने । वेदशब्दैश्च गान्धर्व्वैर्वाद्यैश्च विविधैः पुनः । कनकालङ्कृतां कृत्वा जले गामवतारयेत् । सामगाय च सा देया ब्राह्मणाय विशाम्पते ! । पात्रीमादाय सौवर्णीं पञ्चरत्नसमन्विताम् । ततो निःक्षिप्य मकरमत्स्यादींश्चैव सर्व्वशः । धृतां चतुर्व्विधैर्व्विप्रैर्व्वेदवेदाङ्गपारगैः । महानदीजलोपेतां दध्यक्षतसमन्विताम् । उत्तराभिमुखीं धेनुं जलमध्ये तु तारयेत् । आथर्व्वणेन स्नातां पुनर्म्मामेत्यथेति च । आपोहिष्ठेति मन्त्रेण क्षित्वागत्य च मण्डपम् । पूजयित्वा सदस्यान् बलिं दद्यात् समन्ततः । पुनर्द्दिनानि होतव्यं चत्वारि मुनिसत्तमाः ! । चतुर्थीकर्म्म कर्त्तव्यं देयां तत्रापि शक्तितः । दक्षिणा राजशार्दूल ! वरुणक्षमापणं ततः । कृत्वा तु यज्ञपात्राणि यज्ञोपकरणानि च । ऋत्विग्भ्यस्तु समं दत्त्वा मण्डपं विभजेत् पुनः । हेमपात्रीञ्च शय्याञ्च स्थापकाय निवेदयेत् । ततः सहस्रं विप्राणामथ वाष्टशतं तथा । भोजनीयं यथाशक्ति पञ्चाशद्वाथ विंशतिः । एवमेष पुराणेषु तड़ागविधिरुच्यते । कूपवापीषु सर्व्वासु तथा पुष्करिणीषु च । एष एव विधिर्द्दृष्टः प्रतिष्ठासु तथैव । मन्त्रतस्तु विशेषः स्यात् प्रसादोद्यानभूमिषु । अयन्त्वशक्तावर्द्धेन विधिर्द्दृष्टः स्वयम्भुवा । अल्पेष्वेकाग्निवत् कृत्वा वित्तशाठ्याद्दते नृणाम् । प्रावृट्काले स्थिते तोये ह्यग्निष्टोमफलं स्मृतम् । शरत्काले स्थितं यत् स्यात् तदुक्तफलदाय-

कम्। वाजपेयातिरात्राभ्यां हेमन्ते शिशिरे स्थितम्। अश्वमेधसमं प्राह वसन्तसमये स्थितम्। ग्रीष्मेऽपि तत् स्थितं तोयं राजसूयाद्विशिष्यते। एतान् महाराज! विशेषधर्मान् करोति योऽप्यागमशुद्धबुद्धिः। स याति रुद्रालयमाशु पूतः कल्पाननेकान् दिवि मोदते च। अनेकलोकान् समहस्तपादीन् भुक्त्वा परार्द्धद्वयमङ्गनाभिः। सहैव विष्णोः परमम्पदं यत् प्राप्नोति तद्यागफलेन भूयः"।

जलाशयखननारम्भनक्षत्रादि मु० चि० पी० उक्तं यथा "मित्रार्कध्रुववासवाम्बुपमघातोयान्त्यपुष्येन्दुभिः पापैर्हीनबलैस्तनौ सुरगुरौ ज्ञे वा भृगौ खे विधौ। आप्ये सर्वजलाशयस्य खननम्" मु० चि०।

"मित्रोऽनुराधा अर्को हस्तः ध्रुवं रोहिण्युत्तरात्रयं वासवं धनिष्ठा अम्बुपः शततारका तोयं पूर्वाषाढा अन्त्यं रेवती पुष्यः इन्दुर्मृगः एतैर्नक्षत्रैस्त्रयोदशभिः सर्वेषां जलाशयानां वापीकूपतडागनाम्नां तोयाधाराणां खननं शुभमुक्तम् उक्तञ्च व्यवहारतत्त्वे "आप्याम्बुपान्त्यपितृमित्रवसूत्तरार्कचन्द्रोज्यभेषु खननं सलिलाश्रयाणामिति"। कः ब्रह्मा तद्दैवतात्वेनाभेदात् रोहिणी। अथ जलाशयखनने लग्नविचारः पापैः पापखगैर्बलरहितैः सद्भिः, तनौ लग्ने सुरगुरौ बृहस्पतौ ज्ञे बुधे स्थिते सतीत्यर्थः लग्नात् खे दशमस्थाने भृगौ शुक्रे, आप्ये जलचरराशौ विधौ सति जलाशयखननं हितं उक्तञ्च रत्नमालायाम् "लग्ने जीवे ज्ञेऽथ वा दुर्बलैश्च क्रूरैः शुक्रे चापि अम्बरगस्थे। आप्ये चन्द्रे सर्वतोयाश्रयाणामारम्भाः स्युः सिद्धये निर्विकल्पम्"। कश्यपेनाप्युक्तम् "गुरौ ज्ञे वा लग्नगते शुक्रे कर्मगते, विधौ। आप्यभे जलकार्य्याणामारम्भः सिद्धिदः स्मृतः" इति। दीपिकायान्तु विशेषः "पुष्ये मित्रकरोत्तरश्रवरुणब्रह्माम्बुपित्र्येन्दुभिः शस्तोऽर्के शुभवारयोगतिथिषु क्रूरेष्ववीर्य्येषु च। पुष्टेन्दौ जलराशिगे दशमगे शुक्रे शुभांशोदये प्रारम्भः सलिलाशयस्य शुभदो जीवेन्दुपुत्रोदये"। खं धनिष्ठा। अन्ये तु वापीकूपतडागानामाकृतिभेदात्प्रत्येकं भिन्नानि नक्षत्राण्युक्तानि। तत्र वापीखननमाह रत्नोच्चयः "स्वात्यश्विपुष्यहस्तेषु सर्वदा च पुनर्वसौ। रेवत्यां वारुणे चैव वापीकर्म प्रशस्यते"। कूपारम्भमाह श्रीपतिः "हस्तः पुष्यो वासवं वारुणञ्च मैत्रं पित्र्यं त्रीणि चैवोत्तराणि। प्राजापत्यञ्चापि नक्षत्रमाहुः कूपारम्भे श्रेष्ठमाद्या मुनीन्द्राः"। तडागारम्भमाह वशिष्ठः "मैत्रेन्द्रपौष्णोत्तररोहिणीषु देवेज्यवारीश्वरवारिभेषु। प्रारम्भणं सर्वजलाशयानां कार्यं सितेन्दुशकयारलग्ने"। अत्र वापीकूपनक्षत्राणां पार्थक्येनाभिधानात् तडागारम्भार्थमिदं वचनमवसीयते बहुवचनमाश्रयाभिप्रायेण सर्वशब्दोपादानं छन्दःपरिपूरणार्थं तत्र कूपतडागनक्षत्रेषु सदृशनक्षत्रत्यागावशिष्टानां मेलने त्रयोदश नक्षत्राणि भवन्ति तत्र संक्षेपकामेन व्यवहारतत्त्वकर्त्रा सर्वजलाशयानामारम्भे सामान्यतो जलाशयत्वसाधर्म्यादेतानि त्रयोदश भान्युक्तानि तान्येव च ग्रन्थकर्त्रोक्तानि। तत्र वापीकूपतडागानां भेदो लोकप्रसिद्ध एव यत्तु पुनर्वशिष्ठेनोक्तं "शशाङ्कतोयेशकरार्यमित्रध्रुवाम्बुपित्र्ये वसु रेवतीषु। उद्यानवाप्यादितडागकूपकार्याणि विद्वन्ति जलं ध्रुवं स्यात्"। तज्जीर्णोद्धारविषयं प्रागुक्तवाक्ये प्रारम्भणपदोपादानान्न नूतनखननविषयमिति पुनरुक्तिपरिहारः।" पी० धा०।

अधिकं जलाशयोत्सर्गशब्दे १०७८ पृष्ठादावुक्तम्। अत्र राहुसाम्मुख्यनिषेधः मु० चि० पी० उक्तो यथा "देवालये गेहविधौ जलाशये राहोर्मुखं शम्भुदिशो विलोमतः। मीनार्कसिंहार्कमृगार्कतस्त्रिभे खाते मुखात् पृष्ठविदिक् शुभा भवेत्"। मु० चि०।

"देवालये इति। अत्र यथासङ्ख्यं सम्बन्धः। देवालयप्रारम्भे राहोर्मुखं मीनार्कतस्त्रिराश्यवस्थिते सूर्य्ये ऐशानीतो विलोमतो विपरीतं विदिक्षु वायव्यादिषु राहोर्मुखं स्यात् यथा मीनमेषवृषराश्यवस्थिते सूर्य्ये राहोर्मुखम् ऐशान्याम्। मिथुनकर्कटसिंहराश्यवस्थिते सूर्य्ये वायव्यां राहुमुखम्। कन्यातुलावृश्चिकस्थे सूर्य्ये नैरृत्यां राहुमुखम्। धनुर्मकरकुम्भराश्यवस्थे सूर्य्ये आग्नेय्यां राहोर्मुखम् इत्यर्थः। एवं गृहारम्भेऽपि सिंहार्कतस्त्रिराश्यवस्थितेऽर्के विलोमतः ऐशान्यां राहुमुखम्। वृश्चिकादित्रये वायव्यां कुम्भादित्रये नैरृत्याम्। वृषादित्रये आग्नेय्यां राहुमुखं स्यात्। जलाशयारम्भेऽपि मकरार्कतस्त्रिराश्यवस्थेऽर्के विलोमतः ऐशान्यां राहुमुखं स्यात्। मेषादितः त्रिभिर्वायव्याम्। कर्कादितस्त्रिभिर्नैरृत्याम्। तुलादितस्त्रिभिः आग्नेय्यां राहुमुखं स्यादित्यर्थः। फलमाह खात इति। देवालयादिविषयके खाते भूमिशोधने कर्तव्ये सति राहुमुखाक्रान्तदिशः सकाशात् पृष्ठवर्तिनी दिक् शुभा भवेत् यथा

देवालयविषये मीनादिचिराशिस्थितसूर्य्यत्वेन ऐशान्यां राहुमुखम् । तत्पृष्ठविदिक् आग्नेयी तस्यां प्रथमखातप्रारम्भः शुभद इत्यर्थः । मिथुनादिराशित्रयस्थे सूर्य्ये राहुमुखं वायव्यां तत्पृष्ठविदिगैशानी तस्यां खातारम्भः शुभः । एवं सर्वत्र । तथैव गृहविधौ अपि राहुमुखं कस्यां दिश्यस्ति इत्यवधार्य तत्पृष्ठविदिशि खातः शुभफल इत्यर्थः । यतः । सर्पस्य विदिक् व्याप्ता । यथा । ऐशान्यां मुखम् । वायव्यामुदरम् । नैर्ऋत्यां पुच्छम् आग्नेय्यां पृष्ठम् । अतः खाते आग्नेयी सम्यक् । एवमन्यत्राप्यूहनीयम् यदाह विश्वकर्मा "ईशानतः सर्पति कालसर्पो विहाय सृष्टिं गणयेद्विदिक्षु । शेषस्य वास्तोर्मुखमध्यपुच्छं त्रयं परित्यज्य खनेच्चतुर्थम्" इति । ज्योतिश्चिन्तामणौ "वृषार्कादित्रिकं वेद्यां सिंहादि गणयेद्गृहे । देवालये च मीनादि तड़ागे मकरादिषु" । तदारम्भतदुत्सर्गौ च समयाशुद्धौ न कार्य्यौ कालाशुद्धिशब्दे तत्प्रमाणं दृश्यम् "एतेनाखानि शाखानवनिवह हरित्पर्णपूर्णद्रुमाली व्यालीढ़ोपान्तशान्तव्यथपथिकदशां दत्तरागस्तड़ागः" नैष० ।

तड़ाघात पु० "उच्चैः करिकराक्षेपे तड़ाघातं विदुर्बुधाः" इत्युक्ते तटाघाते वप्रक्रीड़ायाम् शब्दकल्पद्रुमः । तच्चिन्त्यं तत्र वाक्ये तटाघातमित्येव पाठः तड़ेति पाठः लिपिकरप्रमादकृतः । [त्रि० ।

तड़ि पु० तड—आघाते भावादौ इन् । १आघाते २तत्कर्त्तरि

तड़ित् स्त्री ताड़यत्यभ्रम् चुरा० तड—इति नि० ह्रस्वः । १विद्युति अमरः । "जलदास्तड़ित्तुलितकान्तकार्त्तस्वराः" "घनं घनान्ते तड़ितां गुणैरिव" माघः । "योगस्तड़ित्तोयदयोरिवास्तु" रघुः ।

तड़ित्सम्भवादिस्तु "सुजलजलधिमध्ये वाड़वोऽग्निः स्थितोऽस्मात् सलिलभरनिमग्नादुत्थिता धूममाला । वियति पवननीताः सर्वतस्ता द्रवन्ति द्युमणिकिरणदीप्ताविद्युतस्तत्स्फुलिङ्गाः" । "अकस्माद्द्युतं तेजः पार्थिवांशकमिश्रितम् । वात्यावद्भ्रमदाघाते प्रतिकूलानुकूलयोः । वायोस्तत् पतति प्रायो ह्यग्रकालप्राव्यवर्षणे । यतः प्रावृषि नैवेते पांसवः प्रसरन्ति हि । तत् त्रेधा पार्थिवं चाप्यं तैजसं तड़िदुत्थितम् । ततो निर्भरदाहैश्च भूमिस्थैरनुभूयते" सि० शि० टीका । २अन्तिके निघण्टुः ३हिंसायां निघण्टुः "तड़ित् आखण्डनेत्युपक्रमे "त्वयस्चियत्वधकर्माणः" इति तदुक्तेः

तड़ित्प्रभा स्त्री तड़ितः प्रभेव प्रभा यस्याः । कुमारानुचरमातृभेदे । "केशयन्त्री त्रुटिनामा क्रोशनाऽथ तड़ित्प्रभा" भा० शल्य० ४७अ० कुमारानुचरमातृगणोक्तौ । २तड़ित्तुल्यदीप्तियुते त्रि० ।

तड़ित्वत् पु० तड़ित् विद्यतेऽस्य मतुप् मस्य वः तान्तत्वेन अपदान्तत्वात् न तस्य दः । १मेघे "चलिताचलवर्षमाणा गम्भीरविराविणस्तड़ित्वन्तः" वृ० सं० २१ अ० २मुस्तके च अमरः । ३तड़िद्विशिष्टे त्रि० स्त्रियां ङीप् "समुदितश्चिचयेन तड़ित्वतीम् । लघयता शरदम्बुदसंहतिम्" किरा० ।

तड़िद्गर्भ पु० तड़ितो गर्भेऽस्य । मेघे "तड़िद्गर्भा इवाम्बुदाः" श्वेताश्व० उप० ४ अ० ।

तड़िन्मय त्रि तड़िदात्मकः तड़ित्+मयट् । तड़ित्स्वरूपे "तड़िन्मयैरुन्मिषितैर्विलोचनैः" कुमा० ।

तण्ड पु० तडि—अच् । १ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् गर्गा० यञ् । ताण्ड्य तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० । यूनि फक् । ताण्ड्यायन तदीये यून्यपत्ये पुंस्त्री० । तण्डशब्दस्य वतण्डशब्देन समं द्वन्द्वे कौर्त्तकौजपा० पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । भावे अप् । २आहतौ स्त्री ।

तण्डक पुंस्त्री० तडि—ण्वुल् । १खञ्जने, स्त्रियां ङीप् । २फेने, ३समासप्राये वाक्ये, ४गृहदारुणि, ५तरुस्कन्धे च न० मेदि० ६मायाबहुले, उपघातके त्रि० परिष्कारे पुंन० शब्दार्थचि० ।

तण्डि पु० कृतयुगोत्पन्ने ऋषिभेदे तत्कथा भा० आनु० १५ अ० "ऋषिरासीत् कृते तात ! तण्डिरित्येव विश्रुतः दश वर्षसहस्राणि तेन देवः समाधिना । आराधितोभूद्भक्तेन तस्योदर्कं निशामय" इत्यादिका । महादेववरात् तत्सुतस्य यजुर्वेदीयताण्डिनशाखाभेदे कल्पसूत्रकर्त्तेति तत्रैव १६ अ० उक्तं यथा "अक्षयश्चाव्ययश्चैव भविता दुःखवर्ज्जितः । यशस्वी तेजसा युक्तो दिव्यज्ञानसमन्वितः । ऋषीणामभिगम्यश्च सूत्रकर्त्ता सुतस्तव । मत्प्रसादाद्द्विजश्रेष्ठ ! भविष्यति न संशयः" "सूत्रकर्त्ता ताण्डिन इति यजुर्वेदे शाखाविशेषस्तत्र कल्पसूत्रकर्त्तेति" नीलकण्ठः । [नन्दिनौ नन्दिकेश्वरः" मल्लिनाथधृतकोषः ।

तण्डु पु० शिवद्वारपालभेदे नन्दिकेश्वरे "नन्दी भृङ्गिरिटस्तण्डु

तण्डुरीण पु० तण्डुल+अस्त्यर्थे उरच् तत्र भवः ख । १कीटमात्रे २वर्वरे त्रि० तण्डुले भवः ख रस्य लः । ३तण्डुलोदके न० मेदि० ।

तण्डुल पुंन० तडि–उलच्। निस्तुषधान्ये। "शस्यं क्षेत्रगतं प्रोक्तं सतुषं धान्यमुच्यते। निस्तुषस्तण्डुलः प्रोक्तः स्विन्नमन्नमुदाहृतम्" वा०त०। "शालितण्डुलप्रस्थस्य कुर्य्यादन्नं सुसंस्कृतम्। सूर्य्याय चरुकं दद्यात् सप्तम्याञ्च विशेषतः। यावन्तस्तण्डुलास्तस्मिन्नैवेद्ये परिसंख्यया। तावद्वर्षसहस्राणि सूर्य्यलोके महीयते" ति० त०। "तण्डुलो मेह जन्तुघ्नः स भयस्तु तिदुर्जरः"। वैद्य० "भ्रष्टस्तु तण्डुलो रूक्षो सुगन्धिः कफनाशनः। पित्तकारी स विज्ञेयः" राजव०। तस्य किरवशब्देन समा० राजद० पर्वनि०। हीरकस्य मानभेदे "सितसर्षपाष्टकं तण्डुलो भवेत् तण्डुलैस्तु विंशत्या" वृ० स० ८० अ०।

तण्डुलपरीक्षा स्त्री तण्डुलेन परीक्षा। दिव्यभेदे तद्विधानं वीरमि० उक्तं यथा पितामहः "तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधिम्भक्षणचोदितम्। चौर्य्ये तु तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चयः" इति। चौर्य्यग्रहणमर्थविवादप्रदर्शनार्थम् "तदर्धार्धस्य तण्डुलाः" इति धनविवादे कात्यायनेनोक्तत्वात्। पूर्वेद्युर्यत्कर्तव्यं तत् स एवाह "तण्डुलान् कारयेच्छुक्लान् शालेर्नान्यस्य कस्यचित्। मृण्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्याग्रतः शुचिः। स्नानोदकेन सम्मिश्रान् रात्रौ तत्रैव वासयेत्। आवाहनादिपूर्वन्तु कृत्वा रात्रौ विधानतः" इति। शुचिः प्राड्विपाकः सूर्य्यस्थाने धर्मावाहनादिहोमान्तं सर्वदिव्यसाधारणविधिं कृत्वा आदित्यस्नानोदकेन शुक्लान् शालितण्डुलानाप्लाव्य रात्रावेवं कृत्वा तथैव प्रातःकालपर्य्यन्तं स्थापयेदित्यर्थः। स्नानोदकं देवताया इत्याह कात्यायनः "देवतास्नानपानीयं दिव्यतण्डुलभक्षणे" इति। प्रातः कर्तव्यमपि स एवाह "प्रभाते कारिणे देया आदित्याभिमुखाय त्विति"। कारिणे शोध्याय। देयाः तण्डुला इत्यनुषङ्गः। भक्षणञ्च सोपवासेन शुद्ध्यालयमध्य एव कर्तव्यमित्याह वृहस्पतिः "सोपवासस्य गेहे तण्डुलान् भक्षयेच्छुचिरिति"। शोध्यादृष्टेयमनुवादव्याजेन दर्शयति पितामहः "प्राङ्मुखोपोषितं स्नातं शिरोरोपितपत्रकम्। तण्डुलान् भक्षयित्वा तु पत्रे निष्ठीवयेत्ततः" इति। भक्षयित्वा भक्षणं कारयित्वा प्रेतस्पर्शिजनस्य भक्षेरयं प्रयोगः। पत्रे विशेषं स एवाह "भूर्जपत्रे तु नान्यस्य अभावे पिप्पलस्य त्विति"। शुद्धाशुद्धव्यवस्थामपि स एवाह "शोणितं दृश्यते यस्य हनुस्तालु च शीर्यते। गात्रञ्च कम्पते यस्य तमशुद्धं विनिर्दिशेत्" इति। वृहस्पतिरपि "शुद्धः स्याच्छुक्लनिष्ठीवी रक्तमिश्रे तु दोषभागिति"। कात्यायनोऽपि "शुक्लनिष्ठीवनाच्छुद्धो नियम्योऽशुचिरन्यथेति"। "अपोऽग्निकूटकश्चैव विषञ्चोपस्तथैव च। तण्डुलाश्चैव दिव्यानि सप्तमस्तप्तमाषकः।" इति पितामहस्मृतिः। "तण्डुलाश्चैव कोषश्च शङ्कास्वेव न संशयः" इति मिताक्षराधृतस्मृतिः।

तण्डुला स्त्री तडि–उलच् नि० नुट् ह्रस्वश्च। १महासमङ्गायाम् २विडङ्गे च राजनि०। ३तण्डुलीयशाके यवतिक्तायां स्त्री ४शणतण्डुल्याम् स्त्री राजनि० गौरा० ङीष्।

तण्डुलाम्बु न० तण्डुलक्षालितमम्बु–शा० त०। तण्डुलक्षालनोदके (चेलुनि) तण्डुलोदकादयोऽप्यत्र। "जलमष्टगुणं दत्त्वा दत्त्वा पलं कण्डिततण्डुलात्। भावयित्वा ततो देयं तण्डुलोदककर्मणि" वैद्यकपरिभाषा।

तण्डुलिकाश्रम पु० न० तीर्थभेदे जम्बूमार्गादपावृत्य गच्छेत्तण्डुलिकाश्रमम्। न दुर्गतिमवाप्नोति ब्रह्मलोकं च गच्छति" भा० व० ८२ अ०। तण्डुलिकाश्रममिति दीर्घपाठः क्वचित् कः, स च लिपिकरप्रमादकृत इत्यन्ये।

तण्डुलीक पु० तण्डुलीयक+पृषो० यलोपः। तण्डुलीयकशाके शब्दरत्ना०।

तण्डुलीय पु० तण्डुलाय तद्भक्षणाय हितं छ। (चाँपानटे) (चाँपानटे) १शाकभेदे २विडङ्गे च। स्वार्थे क। तण्डुलीयक उक्तशाके अमरः। "तण्डुलीयो मेघनादः केन्द्रस्तण्डुलेरकः। भाण्डीरस्तण्डुलीवीजो विषघ्नश्चाल्पमारिषः। तण्डुलीयो लघुः शीतो रूक्षः पित्तकफास्रजित्। सृष्टमूत्रमलो रुच्यो दीपनो विषहारकः"। तद्भेदः जलतण्डुलीयं शास्त्रे कञ्चटमिति प्रसिद्धम्। पानीयतण्डुलीयो यस्तत्कञ्चटमुदाहृतम्। कञ्चटं तिक्तकं रक्तपित्तानिलहरं लघु" भावप्र० स्वार्थे के कापि अत इत्त्वम्। तण्डुलीयिका विडङ्गे स्त्री राजनि०। तण्डुलीवीजोऽप्युक्तशाके पु० भावप्र०।

तण्डुलु पु० तण्डुल+पृषो०। विडङ्गे शब्दर०। [हेमच०।

तण्डुलेर पु० तण्डुल+स्वार्थे बा० ढ्र। तण्डुलीयकशाके

तण्डुलौघ तण्डुलात् तत्क्षालनादुत्तिष्ठति उद्+स्था–क। (चेलुनि) तण्डुलाम्बुनि राजनि०। तण्डुलाम्बुशब्दे दृश्यम्।

तण्डुलौघ पु॰ तण्डुलानामोघ इव । (वेडवाँस) १वेणुवंशे शब्दच॰ ।तत॰ । २तण्डुलसमुदाये च । [परीतत् सुग्ध॰ ।

तत् त्रि॰ तन+क्विप् अन्त्यलोपे तुक् । विस्तारके अमरः ।

तत न॰ तन–क्त । १वीणादिवाद्ये अमरः २विस्तारिते ३व्याप्ते च त्रि॰ । ४वायौ पु॰ मेदि॰ । भावे क्त । ५विस्तारे ६सन्ताने च न॰ । तन्यते ध्वन्वयोऽस्मात् तन-नाम्नि अपादाने कर्मणि वा क्त तक वा । ८पितरि ६पुत्र च पु॰ । "काकरहं ततो भिषक्" ऋ॰ ९।११२।३ तत इति सन्ताननाम तन्यतेऽस्मात् ततः पिता तन्यतेऽसौ ततः पुत्रो वा" भा॰ इमामृचमधिकृत्य । तत इति सन्तानस्य नाम पितुर्वा पुत्रस्य वा" निरु॰ । "सततस्वपभर्हीनं मित्तकीकृत्य पद्जम्" माघः । "सतत वीणादिवाद्य मर्हितम्" मल्लि॰ । "सहोवाच पितरं तत ! कस्मै मां दास्यसीति" कठो॰ । "हे तत! हे तात !" भा॰ "यस्य निश्वसितं वेदा सेन सर्वमिदं ततम्" माधवः । ततं विस्तारितं व्याप्तं वेत्यर्थः ।

ततनुष्टि पु॰ ततं धर्मसन्ततिं नुदति वष्टि कामयते कामान् वा नुद-ड वश-क्विप् कर्म॰ शक॰ । १धर्मसन्ततिनोदकधर्म-सन्ततिकामके । "अपाप शक्रस्ततनुष्टिमूहति" ऋ॰ ५।३४।३ ततं धर्मसन्ततिं नुदति वष्टि कामयते कामान् ततनुष्टिः" भा॰ निरुक्ते अन्यथा निरुक्तं यथा "शक्र-स्ततनिपु धर्मसन्तानादपेतमलङ्करिष्णुम् ६।१९ । तेन २तदर्थे च । [कदल्याम् शब्दच॰ ।

ततपत्री स्त्री ततं पत्रं यस्याः जातित्वात् ङीष् ।

ततम त्रि॰ तेषां मध्ये एकस्य निर्द्धारणे तद्+डतमच् । तेषां मध्ये निर्द्धारिते एकस्मिन् "एतमेव पुरुषं ततममपश्यत्" ऐत॰ उ॰ । [मध्ये निर्द्धारिते एकस्मिन् ।

ततर त्रि॰ तयोर्मध्ये एकस्य निर्द्धारणे तद्+डतरच् । तयो-

ततस् अव्य॰ तद्+सार्वविभक्तिकस्तसिल् । तस्मादित्याद्यर्थे "ततस्ततस्त्या विनियन्तुमक्षमाः" माघः । प्रथमार्थे ततो भवान् । द्वितीयार्थे ततभवन्तम् । सप्तम्यर्थे ततस्त्या तृतीयार्थे "यतोयतः षट्चरणोऽभिवर्त्तते ततस्ततः प्रेरितवामलोचना" शकु॰ । हेतुभूतयो द्वयोर्मध्ये एक-स्यातिशये आसु तरप् च । ततस्तराम् विप्रकृष्टार्थे हेतु-भूतानां बहूनां मध्ये एकस्यातिशये आसु तमप्च" ततस्त-माम् विप्रकृष्टार्थे अव्य॰ । [विनियन्तुमक्षमाः" माघः ।

ततस्त्य त्रि॰ ततस्तत्र भवः त्यप् । तत्र भवे "ततस्ततस्त्या

ततामह पु॰ ततस्य पितुः पिता "पितरि डामहः" इत्यत्र पितृशब्दस्यार्थपरत्वं न स्वरूपपरत्वम् । पितामहे "अस्माकं मातृकानभवनतानां ततामह । तव चरणयुगलध्यानबद्ध हृदयनिगडानाम्" भाग॰ ६।८।३९ क्वचित् पुस्तके तता-महेत्यत्र ततत इत्येव पाठः । सोऽपि तदर्थे एव ।

तति स्त्री तन-क्तिन् । १श्रेणौ हेमच॰ । २समूहे च । "विश्रब्धं क्रियतां वराहततिभिः मुस्ताक्षतिः पल्वले" शकु॰। "विभर्त्ति जनयन्नयमुदमपामपायधवला बलाहकततीः" माघः । "तत्र हेतितति कृतिमान्ना अमात्याः" दशकुमा॰ तत् परिमाणं येषां डति । २तत्परिमाणे त्रि॰ ब॰ व॰ अयञ्च षट्संज्ञकत्वात् त्रिषु समः । "ष्णान्ताः षट्" "डति च" पा॰ तस्य षट्संज्ञा विहिता "षट्संज्ञकास्त्रिषु समा युष्म-दस्मत्तिङव्ययाः" अमरः । "बहुगणवतु डति च संख्या" पा॰ अस्य संख्याकार्य्यातिदेशः । ततः जसः शसश्च लुक् तति पुरुषाः सन्ति तति पुरुषान् पश्य । ततः प्रकारे धाच् । ततिधा ततिप्रकारे अव्य॰ "तावत्तेजस्ततिधा वाजिनानि" अथ॰ १२।२।३।२ ।

ततिथी स्त्री तावतीनां पूरणी तावत्+डट् तिथुगागमः ङीप् वेदे वशब्दलोपः । तावतीनां पूरणीभूतस्त्रियाम् "स यतिथीं तत्समां परिदिदेश ततिथीं समां नाव-सुपकल्प्योपासाञ्चक्रे" शत॰ ब्रा॰ १।८।१।५ । यावतिथीं तावतिथीमिति प्राप्ते छान्दसोऽवशब्दलोपः" भा॰ ।

ततुरि त्रि॰ तुर्व–हिंसायाम् क्वि द्वित्वं पृषो॰ । १हिंसके "सद्यो दाम्ना तिरते ततुरिः" ऋ॰ ६।६८।७ । "ततुरि र्हिंसकः । तृ–कि द्वित्वं पृषो॰ २तारके च "दद्दृर्मिता वरुणा ततुरिम्" ४।३९।२। "ततुरिं तारकम्" भा॰

तत्कर त्रि॰ तत् करोति तद्+कृहेत्वादावपि कृञः ढः । तत्-पदार्थकारके ।

तत्काल पु॰ कर्मधा॰ । वर्त्तमानकाले १तदात्वे अमरः । २तस्मिन् काले च । स कालो यस्य । ३तत्कालवृत्तौ त्रि॰। "शुचिस्तत्कालजीवी कर्म कुर्यात्" स्मृतिनिबन्धेषु कल्पप्रा श्रुतिः । "प्रतिनिधौ तत्कालात्" कात्या॰ श्रौ॰ १।४।१५ । स कालो यस्यासौ तत्कालः भावप्रधानो निर्देशः प्रतिनिधेस्तत्कालत्वादित्यर्थः । यतः प्रतिनिधेः स एव कालो यो मुख्यद्रव्यस्याभावः" कर्कः । "प्रायश्चित्तं तत्-कालम्" कात्या॰ श्रौ॰ ११।१।२२ ।

तत्कालधी त्रि॰तस्मिन् उचिते काले धीर्बुद्धिर्यस्य । अनिष्टादि निवारणाय झटिति ग्रत्युत्पन्नबुद्धौ जने हेमच॰ ।

तत्क्रिय त्रि॰ वेतनं विना स्वभावतः सा क्रिया कर्म यस्य ।

कर्म्मकरणशीले, वेतनं विना स्वभावतः कर्म्मकरे अमरः ।

तत्क्षण पु० स चासौ क्षणः कालः । सद्योऽर्थे हेमच० । "विश्वसितामर्थविदन्तत्क्षणप्रतिसंहृताम्" "आप्ते न तच्छ्रा भिभजेय तत्क्षणम्" माघः "सैकान्ते सुनिकन्याभिस्तत्क्षणो ज्झितवृक्षकम्" रघुः ।

तत्त्व(त्व) न० तस्य भावः, तन-क्विप् तुक् ततो भावो वा त्व वा तलोपः । १याथार्थ्ये, २स्वरूपे, ३ब्रह्मणि च अमरः ४अनारोपितस्वरूपे, परमात्मनि, "तदिति सर्वनाम सर्वं च ब्रह्म तस्य नाम सर्वनाम तस्य भावः । सर्वस्मिन् दृश्ये बाध्यमानेऽपि तद्बाधाधिष्ठानत्वेन स्वयमबाध्यमानमनारोपितं स्वरूपं तत्त्वमिति विवरणकाराः । ५विलम्बिते नृत्यवाद्यादौ, ६चेतसि, ७वस्तुनि, ८साङ्ख्योक्तेषु प्रकृत्यादिषु पञ्चविंशतौ पदार्थेषु सिद्धा० । "वेदान्ता बहुतर्ककर्कशमतिग्रस्ताः परं मायया भाट्टाः कर्म्मफलाकुला हतधियो द्वैते हि वैशेषिकाः । अन्ये भेदरता विवादकलहास्ते तत्त्वतो वञ्चितास्तस्मात् सिद्धमतं स्वभावकहृतं धीरः परं संश्रयेत्" । ९सत्त्वरजस्तमःसु । तत्र याथार्थ्ये "इत्यष्टाविंशतिस्थाने तत्त्वं वक्ष्यामि यत्नतः" रघु० । श्रीतत्त्वचिन्तामणिः तत्त्वविवेकः । तत्त्वचूडामणिः तत्त्वदीपिका । प्रमाणप्रमेयेत्याद्युपक्रमे "तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः" गौ०सू० "कार्य्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिञ्च देशकालौ च तत्त्वतः" मनुः । "सतश्च सद्भावोऽसतश्चासद्भावः । सत् 'सत्' इति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं तत्त्वं भवति । असच्च 'असत्' इति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं तत्त्वं भवति" । वात्स्या० प्रस्तावना । प्रकृत्यादिपदार्थे । "एवं तत्त्वाभ्यासान्नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषम्" सां० कौ० । "तत्प्रतिषेधार्थं तत्त्वाभ्यासात्" पात० सू० । १०स्वभावे निस्तत्त्वाः निःस्वभावा इत्यर्थः प्रकृत्यादौ पुंन० केचित् । "यस्यापि देवस्य गुणान् समग्रांस्तत्त्वांश्चतुर्विंशतिमाङ्करेके" हरिवं० २७६ अ० । ब्रह्मणि "वदन्ति तत्तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम् । ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते" भाग० १।२।११ अनारोपितं तत्त्वमिति वेदान्तिनो वदन्ति । पदार्थे । "शून्यं तत्त्वं भावो विनश्यति वस्तुधर्मत्वाद्विनाशस्य" सा० सू० । मतभेदे पदार्थभेदा यथा "सदसदुभयानुभयात्मकचतुष्कोटिविनिर्मुक्तं शून्यमेव तत्त्वमिति शून्यवादिनो बौद्धाः । पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि तत्त्वानीति चार्वाका आहुः । जीवाजीवाख्ये द्वे तत्त्वे इत्यार्हताः । जीवाकाशधर्माधर्मपुद्गलास्तिकायाः पञ्चतत्त्वानीत्यार्हतैकदेशिनः । जीवाजीवास्रवबन्धसंवरनिर्जरमोक्षाः सप्त तत्त्वानीत्यपरे आर्हतैकदेशिनः । स्वतन्त्रास्वतन्त्रभेदेन द्विविधं तत्त्वमिति द्वैतवादिनः श्रीपूर्णप्रज्ञाचार्य्याः । चिदचिदीश्वरभेदेन त्रिविधं तत्त्वमिति रामानुजीयाः पतिपशुपाशभेदेन त्रिविधं तत्त्वमिति पाशुपतशास्त्रकोविदाः नकुलीशाचार्य्याः शैवाश्च । महदादीनि पञ्चविंशतिस्तत्त्वानीति सांख्याः । ईश्वराधिकानि तानि चेति, षड्विंशतिस्तत्त्वानीति पातञ्जलाः । ब्रह्मैकमेव परमार्थमतत्त्वं तद्भिन्नाः मायाकल्पिता इति मायावादिनो वेदान्तिनः ।

तत्त्वज्ञान न० ६त० । १याथार्थ्यज्ञाने, २ब्रह्मज्ञाने च । "प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः" इति गौ० सू० । ३अनारोपितवस्तुप्रत्यये । इदं सर्वं द्वैतजातमद्वितीये चिदानन्दात्मनि मायया कल्पितत्वात् मृषैव आत्मैवैकः परमार्थसत्यः सच्चिदानन्दाद्वयोऽहमस्मीति ४परिज्ञाने । ५यथार्थज्ञाने । यथा सति घटादिवस्तुनि सदिति ज्ञानम् असति च शशशृङ्गादावसदिति ज्ञानम् । "निखिललोकविमोक्षसुख्योपायं मननोपायमात्मनस्तत्त्वज्ञानमामनन्ति" । यथा आत्मा शरीरादिभ्यो भिन्न इत्याकारं ज्ञानमिति । नैयायिकाः । इतरनिवृत्तिपूर्वको ब्रह्मात्मावगम इति मायावादिनो वदन्ति । भगवद्विषयकमपरोक्षज्ञानमिति द्वैतवादिवेदान्तिन आहुः

तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् न० । तत्त्वज्ञानस्याहं ब्रह्मास्मीति साक्षात्कारस्य वेदान्तवाक्यकरणकस्यामानित्वादिसर्वसाधनपरिपाकफलस्य अर्थः प्रयोजनमविद्यातत्कार्य्यात्मकनिखिलदुःखनिवृत्तिरूपः परमानन्दावाप्तिरूपश्च मोक्षः तस्य दर्शनम् आलोचनम् । तत्त्वज्ञानार्थे आलोचने तत्त्वज्ञानफलालोचने हि तत् साधने प्रवृत्तिः स्यात् इति तदालोचनं मोक्षार्थतत्त्वज्ञानसाधनम् ।

तत्त्वन्यास पु० तन्त्रोक्ते विष्णुपूजाङ्गे न्यासभेदे तत्प्रकारस्तन्त्रसारे यथा "मादिकान्तानथार्ण्यांश्च जीवाद्येकैकशो वदेत् । नमः परायेत्युच्चार्य्य ततस्तत्त्वात्मने नमः" इति गौतमीयवचनात् सर्वत्र तत्त्वपदप्रयोगः । यथा मं नमः पराय

जीवतत्त्वात्मने नमः। भं नमः पराय प्राणतत्त्वात्मने नमः। एतदुभयं सर्वगात्रे। तथा च गौतमीये "जीवं प्राणं हयस्योक्त्वा सर्वाङ्गेषु प्रविन्यसेत्। ततो हृदयमध्ये च तत्त्वत्रयञ्च विन्यसेत्"। बं नमः पराय मतितत्त्वात्मने नमः। फं नमः परायाहङ्कारतत्त्वात्मने नमः। पं नमः पराय मनस्तत्त्वात्मने नमः। इति त्रयं हृदि। नं नमः पराय शब्दतत्त्वात्मने नमः मस्तके। धं नमः पराय स्पर्शतत्त्वात्मने, नमः मुखे। दं नमः पराय रूपतत्त्वात्मने नमः हृदि। थं नमः पराय रसतत्त्वात्मने नमः गुह्ये, तं नमः पराय गन्धतत्त्वात्मने नमः पादयोः। णं नमः पराय श्रोत्रतत्त्वात्मने नमः कर्णयोः। ढं नमः पराय त्वक्तत्त्वात्मने नमः त्वचि। डं नमः पराय नेत्रतत्त्वात्मने नमः नेत्रयोः। ठं नमः पराय जिह्वातत्त्वात्मने नमः जिह्वायाम्। टं नमः पराय घ्राणतत्त्वात्मने नमः घ्राणयोः। ञं नमः पराय वाक्तत्त्वात्मने नमः वाचि। झं नमः पराय पाणितत्त्वात्मने नमः पाणयोः। जं नमः पराय पादतत्त्वात्मने नमः पादयोः। छं नमः पराय पायुतत्त्वात्मने नमः गुह्ये। चं नमः पराय उपस्थतत्त्वात्मने नमः लिङ्गे। ङं नमः पराय आकाशतत्त्वात्मने नमः मूर्ध्नि। घं नमः पराय वायुतत्त्वात्मने नमः मुखे। गं नमः पराय तेजस्तत्त्वात्मने नमः हृदि। खं नमः पराय जलतत्त्वात्मने नमः लिङ्गे। कं नमः पराय पृथिवीतत्त्वात्मने नमः पादयोः। तथा न्यासोऽभिहितः क्रमदीपिकायाम्। "इत्यच्युतोक्ततनुर्निदधीत तत्त्वन्यासं सपूर्वकपराच्चरनल्पमेतम्। भूयः पराय च तदाह्वयमात्मने च मत्यन्तमुद्धरतु तत्त्वमनून् क्रमेण। सकलवपुषि जीवं प्राणमायोज्य मध्ये न्यसतु मतिमहङ्कार तत्त्वं मनश्च। कमुखहृदयगुह्याङ्घ्रिष्वथो शब्दपूर्वं गुणगणमथ कर्णादिस्थितम् श्रोत्रपूर्वम्। वागादीन्द्रियवर्गमात्मनि ममेदाकाशपूर्वं गणं मूर्द्धास्ये हृदये शिवे (लिङ्गे) चरणयोः हृत्पुण्डरीके हृदि। मं नमः पराय हृत्पुण्डरीकतत्त्वात्मने नमः हृदि। हं नमः पराय द्वादशकलाव्याप्तसूर्य्यमण्डलतत्त्वात्मने नमः हृदि। सं नमः पराय षोडशकलाव्याप्तसोममण्डलतत्त्वात्मने नमः हृदि। रं नमः पराय दशकलाव्याप्तवह्निमण्डलतत्त्वात्मने नमः हृदि। षं नमः पराय परमेष्ठितत्त्वात्मने वासुदेवाय नमो मस्तके। यं नमः पराय पुरुषतत्त्वात्मने सङ्कर्षणाय नमो मुखे। लं नमः पराय विश्वतत्त्वात्मने प्रद्युम्नाय नमो हृदि। वं नमः पराय निवृत्तितत्त्वात्मनेऽनिरुद्धाय नमो लिङ्गे। लं नमः पराय सर्वतत्त्वात्मने नारायणाय नमः पादयोः। क्षं नमः पराय कोपतत्त्वात्मने नृसिंहाय नमः सर्वगात्रे। हृत्पुण्डरीकतत्त्वादीनां न्यास प्रमाणमाह तथा विम्बानि द्विषडष्टकयुग्युगदशकलाव्याप्तानीति,। गौतमीये "मं वीजं हृत्पुण्डरीके च तत्त्वं हृदि प्रविन्यसेत्। हं वीजं सूर्यमण्डलतत्त्वं हृदि प्रविन्यसेत्। सं वीजं चन्द्रमण्डलतत्त्वं तत्र प्रविन्यसेत्। रं वीजं वह्निमण्डलतत्त्वं तत्र प्रविन्यसेत्। षं वीजं परमेष्ठितत्त्वं वासुदेवञ्च मूर्द्धनि। यं वीजमथ पुंस्तत्त्वं सङ्कर्षणमथामुखे। लं वीजं विश्वतत्त्वञ्च प्रद्युम्नञ्च हृदि न्यसेत्। वं वीजं निवृत्तितत्त्वञ्च अनिरुद्धमुपन्यसेत्। लं वीजं सर्वतत्त्वञ्च पादे नारायणं न्यसेत्। क्षं वीजं कोपतत्त्वञ्च नृसिंहं सर्वगात्रके। एवं तत्त्वानि विन्यस्य प्राणायामं समाचरेत्" अन्योऽपि तत्त्वन्यासः श्रीविद्याताराकालीनामपि पूजाङ्गं तन्त्रसारोक्तो दृश्यः।

तत्त्वरश्मि पु० तन्त्रोक्ते (स्त्रीँ) वधूवीजे "नादविन्दुसमाक्रान्तस्तत्त्वरश्मिसमन्वितः" इत्यस्य व्याख्यायां "तत्त्वरश्मिर्वधूवीजमिति" तन्त्रसा०

तत्त्वविद् त्रि० तत्त्वं वेत्ति विद्-क्विप। पदार्थानां याथार्थ्य ज्ञातरि "तत्त्ववित्तु महाबाहो! गुणकर्मविभागशः" गीता। २परमेश्वरे पु० "तत्त्वं तत्त्वविदेकात्मा जन्ममृत्युजरातिगः" विष्णुस०। "तत्त्वं स्वरूपं यथावद्वेत्तीति तत्त्ववित्" भा०। [हिङ्गुपत्र्यां शब्दार्थचि०।

ततपत्री स्त्री तन-क्विप् तत् पत्रमस्याः ङीप्।

तत्पद न० तदिति पदम्। तच्छब्दे "तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्यादिवाक्यस्थं तत्सत्यं स आत्मेतित्यादि" श्रुतिस्थञ्च तत्पदं ग्राह्यम्।

तत्पदलक्ष्यार्थः पु० तत्पदस्य लक्ष्योऽर्थः अज्ञानादिसमष्ट्युपाध्युपहिताधारभूतेऽनुपहितचैतन्ये चिदेकरसरूपिणि। [पदाभिधेये।

तत्पदवाच्यः त्रि० ६त०। तत्त्वमस्यादिवाक्यस्थतत्पदार्थे तत्

तत्पदवाच्यार्थ पु० ६त०। तत्त्वमस्यादि वाक्यस्य तत्पदस्य वाच्यार्थे अज्ञानादिसमष्टिः एतदुपहितसर्वज्ञत्वादिविशिष्टचैतन्यम् एतदनुपहितचैतन्यञ्चैतत् त्रयं तप्तायःपिण्डवदेकत्वेनावभासमानं तत्पदवाच्यार्थो भवतीति व्युत्पादितेऽर्थे।

तत्पदार्थः पु० तत्त्वमस्यादिवाक्यस्थस्य तत्पदस्यार्थः। जगत्

कारणे परमात्मनि । "यत् जगत्कारणं तत्त्वं तत्पदार्थः स उच्यते"। एवं तत्पदार्थो निरूपितः इदानीं त्वंपदार्थो निरूप्यते" वेदान्तसा० । तत्पदत्वंपदवाच्ययोर्विरोधेनाभेदाभावेऽपि लक्ष्यार्थयोर्यथाऽभेदस्तथा पञ्चदश्यां न्यरूपि यथा

"तत्त्वम्पदाभ्यामभिधीयमानयोर्ब्रह्मात्मनोः शोधितयोर्यदीत्थम् । श्रुत्या तयोस्तत्त्वमसीति सम्यक् एकत्वमेव प्रतिपाद्यते मुहुः । ऐक्यं तयोर्लक्षितयोर्न वाच्ययोर्निगद्यतेऽन्योऽन्यविरुद्धधर्मिणोः । खद्योतभान्वोरिव राजभृत्ययोः कूपाम्बुराश्योः परमाणुमेर्वोः । तयोर्विरोधोऽयमुपाधिकल्पितो न वास्तवः कश्चिदुपाधिरेषः । ईशस्य माया महदादिकारणं जीवस्य कार्यं शृणु पञ्चकोषम् । एतावुपाधी परजीवयोस्तयोः सम्यग्निरासे न परो न जीवः । राज्यं नरेन्द्रस्य भटस्य खेटकस्तयोरपोहे न भटो न राजा । अथात आदेश इति श्रुतिः स्वयं निषेधति ब्रह्मणि कल्पितद्वयम् । श्रुतिप्रमाणानुरोधतस्तयोर्निरासः करणीय एवम् । नेदं नेदं कल्पितत्वान्न सत्यं रज्जुदृष्टा व्यालवत् स्वप्नवच्च । इत्थं दृश्यं साधुयुक्त्या व्यपोह्य ज्ञेयः पश्चादेकभावस्तयोर्यः । ततस्तु तौ लक्षणया सुलक्ष्यौ तयोरखण्डैकरसत्वसिद्धये । नालं जहत्या, न तथाऽजहत्या, किन्तूभयार्थात्मिकयैव भाव्यम् । स देवदत्तोऽयमितीह चैकता विरुद्धधर्मांशमपास्य कथ्यते । यथा, तथा तत्त्वमसीतिवाक्ये विरुद्धधर्मानुभयत्र हित्वा । संलक्ष्य चिन्मात्रतया सदात्मनोरखण्डभावः परिचीयते बुधैः" ।

तत्पदाभिध: त्रि० तत्त्वमस्यादिवाक्यस्थतत्पदस्याभिधा यत्र । तत्पदवाच्ये ।"मायोपाधिर्जगद्योनिः सर्वज्ञत्वादिलक्षणः । परोक्षशबलः सत्याद्यात्मकस्तत्पदाभिधः" । वेदान्तकारिका ।

तत्पर त्रि० तत्परमुत्तमं यस्य । १तद्गते, २तदासक्ते च अमरः । ५त० । तस्मात् परे ३वस्तुनि च । परता च कालिकी दैशिकी च । तत्र कालिकी "परश्वस्तत्परेऽहनि" अमरः दैशिकी। "गण्डौ कपोलौ तत्परे हनु" अमरः । "परः पूर्वेण संयुक्तस्तत्परस्तेन तेन च" लीला०। "अक्ष्णोर्निमेषस्य खराम(३०)भागः स तत्परस्तच्छतभाग उक्तः" सि० शि० निमेषस्य त्रिंशद्भागात्मके ४सूक्ष्मकालभेदे पु० ।

तत्परायण त्रि० तदेव परमयनं यस्य यत्नम् । तदासक्ते ।

तत्पुरुष "तत्पुरुषः" इत्यधिकृत्य पा० विहिते १समासभेदे "उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इति तस्य लक्षणं प्रायिकम् अर्द्धपिप्पल्यादि तत्पुरुषे उत्तरपदार्थप्राधान्याभावात् अव्याप्तिः पूर्वपदप्राधान्याच्चाव्ययीभावत्वापत्तेरतिव्याप्तिश्च यथोक्तं वाक्यपदीये "समासस्तु चतुर्द्धेति मायोवादस्तथाऽपरः । योऽयं पूर्वपदार्थादिप्राधान्यविषयः स च" "अयमर्थः समासः अव्ययीभावतत्पुरुषद्वन्द्वबहुव्रीहि भेदात् चतुर्द्धा । तत्र पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः इत्यादि लक्षणमपि प्रायिकम् । उन्मत्तगङ्गं सूपप्रति अर्द्धपिप्पली द्वित्राः कुशपलाशमित्यादौ परस्परव्यभिचारात् । तथाहि उन्मत्तगङ्गमित्यव्ययीभावे पूर्वपदार्थप्राधान्याभावादव्याप्तिः अन्यपदार्थप्राधान्याद्बहुव्रीहित्वस्यातिव्याप्तिश्च "अन्यपदार्थे च संज्ञायामिति" (अव्य०) समासात् । सूपप्रतीत्यव्ययीभावे उत्तरपदार्थप्राधान्यात्तत्पुरुषलक्षणातिव्याप्तिरव्ययीभावाव्याप्तिश्च । "सुपः प्रतिना मात्रार्थे" इति (अव्य०) समासात् । अर्द्धपिप्पलीति तत्पुरुषे पूर्वपदार्थप्राधान्यसत्त्वादव्ययीभावातिव्याप्तिस्तत्पुरुषाव्याप्तिश्च "अर्द्धं नपुंसकमिति" (तत्पु०) समासात् । एवं पूर्वकाय इत्यादावपि द्रष्टव्यम् । द्वित्रा इति बहुव्रीहावुभयपदार्थप्राधान्यात् द्वन्द्वातिव्याप्तिर्बहुव्रीह्यव्याप्तिश्च । कुशपलाशमित्यादिद्वन्द्वे समाहारान्यपदार्थप्राधान्याद्बहुव्रीह्यतिव्याप्तिर्द्वन्द्वाव्याप्तिश्च स्यादिति भावः । सिद्धान्ते त्वव्ययीभावाधिकारपठितत्वमव्ययीभावत्वमित्यादि लक्षणं द्रष्टव्यम्" वै० भू० सा० । शब्दशक्तिप्रकाशिकायान्तु अन्यथा तल्लक्षणमुक्त्वा तत्र पदार्थयोरन्वयबोधप्रकारो दर्शितो यथा

"यदीयेन सुवर्थेन युतयद्बोधनक्षमः । यः समासस्तस्य तत्र स तत्पुरुष उच्यते" । यदर्थगतेन सुवर्थेन विशिष्टस्य यदर्थस्यान्वयबोधं प्रति यः समासः स्वघटकयोग्यः स तदर्थस्य तदर्थे तत्पुरुषः । न तु यस्मादुत्तरं यस्माद्यदर्थगतसुवर्थावच्छिन्नस्य यत्स्वार्थस्य बोधकं तदुत्तरं तस्मात्मैव तदर्थयोस्तत्पुरुषः पूर्वकायोऽर्द्धपिप्पल्यादावव्याप्तेः । स्तोकपक्वेत्यादौ क्रियाविशेषणेः कर्मधारय एव महावाक्यविशेषणादिवच्च इत्यादौ कवित्वादाविव प्रकृतेऽप्येकनामार्थैकदेशे पचनादावपरनामार्थस्याभेदान्वयबोधकतया तथात्वसम्भवात् । स्तोकं पक्वेत्यादौ असत्वादाद्य०

पाचित्वे तु तत्पुरुषः सम्भवत्येव क्रियाविशेषणैः समास एवाव्युत्पन्न इति तु न देश्यं “लोकनन्दा समाभ्यामित्यादेः कालिदासाद्यैः प्रयुक्तत्वात् द्विगौ कर्मधारये च शाब्दिकानां तत्पुरुषत्वव्यपदेशः पदसंस्कारार्थो गौणः। विभजति। “द्वितीयादिसुवर्थस्य भेदादेष च षड्विधः। क्रियान्वयी द्वितीयादेरर्थः प्रायोऽत्र योजितः” “ग्रामगतः चैत्रनीतः ब्राह्मणदत्तः वृक्षपतितः चैत्रधनं चैत्रगतिः घटस्थित इत्यादौ द्वितीयादिसुवर्थस्य कर्मत्वकर्तृत्वादेर्बोधभेदाद्वैतस्य द्वितीयातृतीयादितत्पुरुषत्वेन षड्भेदाः स्वघटकैकपदार्थनिष्ठद्वितीयाद्यर्थविशिष्टापरपदार्थबोधकसमासत्वादेर्धर्मषट्कस्य सुवचत्वात्। इयांस्तु विशेषो यदेतेषु धात्वर्थान्वय्येव द्वितीयादेरर्थः प्रायो घटकः पीठं परितः पुण्येन सुखं गमाय विद्या दण्डाद्भुटः गवां कृष्णा सम्पन्नक्षीरा तिलेषु तैलमित्यादिविषये तत्पुरुषस्यासाधुत्वात् वर्षसुखी गिरिकायाः कुण्डलहिरण्यं घटान्यः कुबेरबलिः कर्मकुशल इत्यादौ तु तत्तद्विशेषविधेर्द्वितीयादितत्पुरुषः। ननु ग्रामगत इत्यत्र गतौ ग्रामकर्मकत्वस्य राजपुरुष इत्यत्र च पुरुषे राजसम्बन्धस्यावगमो न ग्रामादिपदेभ्यो लुप्तसुपः स्मरणात्, तल्लोपमजानतोऽप्यन्वयबोधात् समस्तं ग्रामगत इत्यादितः समस्तग्रामयोरभेदान्वयधीप्रसङ्गाच्च सम्पन्नं दधि पश्येत्यादाविव तत्रापि नामार्थयोरभेदान्वयबोधोपयुक्तस्य नाम्नोः समानविभक्तिप्रतिसन्धानस्यापि विशिष्टत्वात्। नापि ग्रामादिपदस्य ग्रामकर्मकत्वादिलक्षकत्वात् अभेदान्वयसम्बन्धेन नामार्थस्यान्वयबोधं प्रत्यनुकूलस्य नामोत्तरविभक्त्युपस्थाप्यत्वस्य तादृशप्रत्ययोपस्थाप्यत्वस्य वा गत्यादावसत्त्वात्। नच ग्रामादिपदलक्षितस्य ग्रामकर्मकादेरेव तत्र गत्यादौ तादात्म्येनान्वय इति साम्प्रदायिकानाम्मतमेव साम्प्रतं तत्पुरुषस्यापि समस्यमानपदार्थयोरभेदान्वयबोधकत्वे कर्मधारयत्वापत्तेः ग्रामं गतः राज्ञः पुरुष इत्यादिविग्रहस्य समासतुल्यार्थकत्वव्याघातेश्चेति चेन्न प्रत्ययान्ततत्तन्नामार्थस्यैव भेदेनान्वयबोधं प्रति तत्तन्नामोत्तरप्रत्ययोपस्थाप्यतायास्तन्त्रत्वेन ग्रामगत इत्यादौ ग्रामादिपदलक्षितग्रामकर्मत्वादेर्गत्यादौ भेदेनान्वये बाधकाभावात्। नचैवं गतौ ग्रामेत्यत्रापि ग्रामपदलक्षितस्य ग्रामकर्मत्वादेर्गत्यादौ भेदेनान्वयबोधप्रसङ्गः प्रत्ययान्ताव्यवहिततन्नामोपस्थाप्यार्थस्यान्वयबोधसामान्यं प्रत्येवोत्सर्गतस्तादृशतत्तन्नामोत्तरनामोपस्थाप्यत्वस्य

हेतुत्वेन तदसम्भवात्। अतएवार्द्धपिप्पलीत्यादौ पूर्वपदप्रधानत्वेनानुशिष्टस्य तत्पुरुषादेरन्त्यपदार्थानां पिप्पलीप्रभृतीनाम् अर्द्धाद्यर्थे घटपटमठानामित्यादौ च सर्वपदप्रधानत्वेन द्वन्द्वस्यानन्त्यपदार्थानां घटादीनां सुबर्थे अन्वयः तथा बहुगुडो द्राक्षेत्यादौ गुडादीनामपि बहुजर्थे प्रकृत्यर्थस्येषदसमाप्तौ नाम्नः प्राग्बहुच् विधानादिति। ननु यदि नामार्थयोरपि भेदेनान्वयो व्युत्पन्नस्तर्हि ग्रामगत इत्यादौ कर्मत्वादिसंसर्गेण ग्रामादेरेव गत्यादावन्वयोऽस्तु कृतं ग्रामादिशब्दस्य ग्रामकर्मकत्वादिलक्षणयेति चेत् सत्यं विग्रहवाक्यानां समाससमानार्थकत्वरक्षणाय तत्र लक्षणास्वीकारात्। माऽस्तु वा ग्रामादिपदस्य तत्कर्मकत्वादौ लक्षणा कर्मत्वादिसंसर्गेणैव ग्रामादेर्गत्यादावन्वयसम्भवात्तथापि न क्षतिः ग्रामं गत इत्यादिविग्रहस्यापि कर्मत्वार्थकद्वितीयाद्युपसन्धानवशादेव कर्मत्वादिसंसर्गेण गत्यादौ ग्रामाद्यन्वयबोधकतया समाससमानार्थकत्वसम्भवात् ग्राममित्यादौ कर्मत्वादिधर्मिकान्वयबोधानुरोधेन द्वितीयादेः कर्मत्वाद्यर्थकत्वात्। अतएवाघटः पट इत्यादावन्यस्य असुरो दैत्य इत्यादौ विरोधिनः, अनिक्षुः शर इत्यादौ सदृशस्य, अब्राह्मणो वार्द्धुषिक इत्यादावपकृष्टस्य, अनुदरसुदरन्तरुणया इत्यादौ स्वल्पस्य, वाचकेन नञ्निपातेन स्वार्थे प्रतियोगित्वादिसम्बन्धेनैव घटादेरनुभावनेऽपि तत्रत्यतत्पुरुषे नाव्याप्तिः। पटस्याभाव इत्यर्थे प्रसज्यनञा अव्ययीभाव एव समासः प्रमाणान्ते नापटं वर्त्तते इत्यादौ न तत्र प्रयोगस्तत्पुरुषस्योत्तरपदलिङ्गकत्वनियमात् इति वृद्धाः। प्रसज्यनञाप्यपट इत्यादिस्तत्पुरुष एव साधुरव्ययीभावः नञ्तत्पुरुषविधेस्तदपवादकत्वात् अतएव वादिनामविवाद इत्यादिकः किरणावल्यादौ पुंसि प्रयोग इति तु पक्षधरमिश्राः। युज्यते चोत्तरः कल्पो नचेदेवं “दृश्यते राजमातङ्गास्तस्यैयामी तुरङ्गमाः। चैत्रो ग्रामगतस्तत्र मैत्रः किं कुरुतेऽधुना” इत्यादौ राजसम्बन्धादे राजादिपदलक्षत्वे तदेकदेशस्य राजादेस्तदा परामर्शो न स्यात् विशेषणविधया वृत्त्या पूर्वोपस्थापितस्यैवार्थस्य परामर्शकत्वात् तदादिशब्दानाम् “नहि प्रजावतीयं मे त्वं तस्यै देहि कम्बलम्। नीलो मणिर्गुणैः सोऽत्र ज्ञातादिर्बोध्यते तदा”। अन्येषम् “अनयैव ऋचा निषादस्थपतिं याजयेदिति” श्रुतौ निषादानां स्थपतिरिति व्युत्पत्त्या न तत्पुरुषः परन्तु निषादः स्थपतिरित्यर्थे कर्मधारय एवेति सिद्धान्तो

व्याहृत्येन तत्पुरुषे भक्तिभिया हि तत्र कर्मधारय-स्वीकारस्तन्मूलकं निषादस्थापनेऽपूर्वविद्याप्रयुक्तिश्च कल्प्यते कल्प्यते च निषादीयतत्तदध्ययने निषेधविधि-बाधात् "स्त्रीशूद्रौ नाधीयेतामिति" श्रुतौ तत्तदध्ययने-तराध्ययनपरत्वं धातोः, शूद्रपदस्य त्रैवर्णिकान्योपलक्षकत्वात्। यदि च कर्मधारय इव तत्पुरुषेऽपि न लक्षणा तदा तत्पुरुष एव तत्रोचितस्त्रैवर्णिकस्यैव निषादीयस्थपतित्वेन प्राप्तावपूर्वविद्याप्रयुक्तिस्तन्मूलकनिषेधविधि-सङ्कोचस्य चाकल्प्यत्वादिति चेत् तत्पुरुषे लक्षणापत्तेऽपि क्लिष्टमिति कर्मधारय एव तत्राभ्युपेयते न तु तत्पुरुषः निषादानां स्थपतिरिति व्युत्पत्त्या निषादस्थपतिपदा-न्निषादसम्बन्धवत्त्वेन स्थपत्यनुभवस्य तस्य सर्वसिद्धत्वेन तदनुरोधाल्लक्षणायाः क्लृप्तत्वेन तत्कल्पनाभयस्यासम्भवात् न हि निषादस्थपत्यादिपदं निषादादिसम्बन्धवत्तया स्थपत्यादिबोधने निराकाङ्क्षं तथा सति निराकाङ्क्षत्वादेव तत्पुरुषत्वासम्भवेन लक्षणापत्तेस्तद्बाधकतयोपन्यासानौ-चित्यात्। अथ बाधकं विना मुख्यार्थ एव श्रुतीनां प्रामाण्यं नतु प्रमाणान्तरविषयेऽपि लक्ष्यार्थे मुख्ये शब्दस्वरस इत्यादिमीमांसया तथैव सम्प्रतिपत्तेरिति चेत्तर्हि बाधकासत्त्वे कर्मधारयविषयैव वेदानां प्रामाण्यं न तु प्रमाणान्तरविषयेऽपि तत्पुरुषविषया कर्मधारयात् समासान्तरस्य दौर्बल्यमित्यादिमीमांसया तथैव प्रतिपत्तेरित्यपि किन्न रोचयेः। तत्पुरुषाद्बहुव्रीहे-र्जघन्यत्वमप्यत्राप्यनेनैव रीतिरनुसर्त्तव्या न हि बहुव्रीहौ समस्तपदानां लाक्षणिकत्वादेव ततो दुर्बलत्वम्। एकपदमात्रलक्षणयापि बहुव्रीहेर्व्यवस्थाप्यत्वादित्याहुः विस्तरः"।

स च तत्पुरुषस्त्रिविधः व्यधिकरणपदघटित समानाधिकरणपदघटित संज्ञानबोधकसंख्यावाचकपदघटितभेदात्। तत्र संज्ञानबोधकसंख्यापूर्वकसमानाधिकरणपदघटितस्तत्पुरुषो द्विगुः "दिक्संख्ये संज्ञायामिति सूत्रेण विहितपञ्चाम्रादिकर्मधारयादिष्वतिप्रसङ्गवारणाय संज्ञानबोधकेति "संख्यापूर्वो द्विगुरिति सूत्राच्च संख्यापूर्वकेति। द्विमूर्द्धाद्यन्यपदार्थे तथात्ववारणाय तत्पुरुषेति। द्विगुविषयपरिहारेण समानाधिकरणपद-घटिततत्पुरुषः कर्मधारयः "तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः" इति सूत्रात्। इति तद्भिन्नोव्यधिकरणपद-घटितस्तत्पुरुषः यथा राजपुरुष इतित्यादि। "द्वन्द्वो द्विगुरपि चाहं सततं मद्गृहे अव्ययीभावः। तत्पुरुष कर्मधारय येन स्यां मदा बहुव्रीहिः" उद्भटः

स प्रसिद्धः पुरुषः। २रुद्रभेदे धराधः तस्य पुरुषः। ३तदधिष्ठातृदेवे च। "तत्पुरुषाय विद्महे" इति गायत्री

तत्फल पु० तनोति क्विप् तत् विस्तीर्णं फलति विकाशते अच्। पुष्पमात्रविकाशिनि १कुवलये, २कुष्ठौषधौ ३चोरपामौषधौ च शब्दार्थ०।

तत्र धारणे चु० आत्म० सक० सेट् इदित्। तन्त्रयते अतितन्त्रत इदित्करणं वेदे स्वरविशेषार्थम्।

तत्र कुटुम्बधारणे भ्वा० प० अक० सेट् चान्द्राः। तन्त्रति अतन्त्रीत् ततन्त्र। "इतराश्चोऽपि इष्यन्ते" पा० इत्युक्तेः प्रथमाद्यर्थे त्रल्। तत्र भवान् तत्र भवन्तमित्यादि।

तत्र अव्य० तस्मिन् त्रल्। तस्मिन्नित्यर्थे "तत्रापि तत्रभवतो भगसंशयालोः" नैष०। "कथं तत्र विभागः स्यादिति चेत् संशयो भवेत्" मनुः।

तत्रत्य त्रि० तत्र भवः अव्ययात् त्यप्। तत्र भवे त्रि०। "मूर्च्छामाप्नोत्युरुक्लेशस्तत्रत्यैः क्षुधितैर्जनैः" भाग० ११२१

तत्रभवत् त्रि० पूज्यार्थे नित्य० स०। पूज्ये तत्रशब्दे उदा० "अद्य तत्रभवांस्त्वं च पितरं रक्ष किल्बिषात्" रामा० अयो० ११२ अ०।

तत्रसाधुकारिन् तत्र साधु यथा तथा करोति कृ–णिनि मयूरव्यंसकादित्वात् समासः। तस्य साधुकारिणि "आकेस्तच्छील तद्धर्मतत्साधुकारिषु" पा०।

तथा अव्य० तेन प्रकारेण तद्+प्रकारे थाल् विभक्तित्वात्। १तेन प्रकारेणेत्यर्थे २साम्ये च अमरः। ३अभ्युपगमे ४पूर्वप्रतिवचने ५समुच्चये, ६निश्चये च मेदि०। तत्र साम्ये "यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम्। तथै-वाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम्" मनुः। समुच्चये। "विघसो भुक्तशेषं तु यज्ञशेषं तथामृतम्" "ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित्तपोनिष्ठास्तथा परे" मनुः। तेन प्रकारेणेत्यर्थे "कथमुक्ता तथा सत्यं सम्प्राप्तव्यन्त्व मां गतः" भा०व०११ नलोपाख्यानम्। "यथा क्रतु-रस्मिन् लोके भवति तथेत्य भवति" छा० उप०। "यथा कामो भवति तथा क्रतुर्भवति" शत० ब्रा० १४।७।२।७।७सत्ये च।

तथाकारम् अव्य० तथा+कृ-निन्दितप्रतिवचने णमुल्। कथञ्चित् उक्तप्रकारेण कृत्वेत्यर्थे। "तथाकारमहं भोक्ष्ये" सि० कौ०।

तथागत पु० तथा सत्यं गतं ज्ञानं यस्य यथा न पुनरावृत्ति-र्भवति तथा तेन प्रकारेण गत इति वा तथा गतः सुप्सुपेति समासः । १बुद्धमुनौ सुगते अमरः । "यथा गतास्ते मुनयः शिवां गतिं तथागतिं सोऽपि गतस्तथागतः" सर्वद०बौद्धागमः । २पूर्वोक्तप्रकारेण गते त्रि० । "नलं दृष्ट्वा तथागतम्" भा० व० ७७ अ० । "श्रियं तथागतां दृष्ट्वा ज्वलन्तीमिव पाण्डवे" भा० स० १६ अ० ।

तथाच अव्य० तथा च च च द्वन्द्वः । उक्तस्य दृढीकरणार्थे "निरिन्द्रियाह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः । तथा च श्रुतयो बह्व्यो निगीता निगमेष्वपि" मनुः । "एतावानेव पुरुषो यज्जायात्मा प्रजेति ह । विप्राः प्राहुस्तथाचैतद्यो भर्त्ता सा स्मृताऽङ्गना" स्मृतौ० ।

तथात्व न० तथा+भावे त्व । तथाभूतत्वे । "तथात्वं चेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं स्मृतिः" भाषाप० । "स्वरूपानन्दस्य तथात्वम्" सांख्य०सू० ।

तथापि अव्य० तथा च अपि च द्वन्द्वः । यद्यपीत्यनेनाक्षिप्तस्य समाधानार्थे "तथापि मम सर्वस्वं रामः कमललोचनः" उद्भटः । "यद्यपि का नो हानिः परस्य द्राक्षां रासभश्चरति । असमञ्जसमिति मत्वा तथापि तरलायते चेतः" उद्भटः । "सा चैवास्मि तथापि सुरतव्यापारलीलाविधौ" काव्यप्र० ।

तथाभूत त्रि० तेन प्रकारेण भूतः भू—कर्त्तरि क्त । तादृशेन रूपेण भूते । "तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयाम्" वेणी० । "स्मरस्तथाभूतमयुग्मनेत्रम्" कुमा० ।

तथाराज पु० तथेति राजते राज—अच् । बुद्धदेवे शब्दार्थचि०

तथाविध त्रि० तथा विधा यस्य । तथाप्रकारे "तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः" कुमा० "अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे" । "श्रुत्वा तथाविधं मृत्युं कैकेयीतनयः पितुः" । "प्राप्य चाशु जनस्थानं खरादिभ्यस्तथाविधम्" इति च रघुः "तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः" मनुः

तथाहि अव्य० तथा च हि च द्व० । १निदर्शने २प्रसिद्धमेवेत्यर्थे शब्दार्थचि० । ३उक्तार्थ दृढीकरणे ।

तथैव अव्य० तथा+साद्दश्ये समुच्चये वा तस्यावधारणम् । तद्वदेवेत्यर्थे तत्समुच्चयावधारणे च शब्दार्थचि० "अस्ति पुत्रो वशे यस्य भार्या भर्त्तुस्तथैव च" चाणक्यः । "यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् । तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम्" मनुः ।

तथ्य न० तथा+साधु यत् । १यद्वस्तु यथाभूतं तथारूपावस्थाने सत्ये २तद्युते त्रि० अमरः । "काणं वाप्यथ वा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् । तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्योदण्डं कार्षापणावरम्" मनुः । "अनन्यभाजं पतिमाप्नुहीति सा तथ्यमेवाभिहिता भवेन" कुमा० । "भूय एव तु मां तथ्यैर्वचोभिरुपहृंहय" भा० द्रो० ५५ अ० । "यदर्जुनगुणांस्तथ्यान् कीर्त्तयानं नराधम !" भा० द्रो० १५६ अ० ।

तद् त्रि० तन-अदि डिच्च । १पूर्वोक्ते बुद्धिस्थे,२परामर्शयोग्ये ३विप्रकृष्टविषये । ४ब्रह्मणि न० । "ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः" इति गीता । "अदसस्तु विप्रकृष्टे तदिति परोक्षे विजानीयात्" इत्युक्तेरस्य परोक्षवाचित्वम् । बुद्धिस्थत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नेऽस्य शक्तिः । बुद्धिस्थत्वं च पूर्वानुभूतसंस्कारवत्तया, तेन स्मृतिविषयत्वेन तथात्वं बोध्यम् । तदर्थ एवास्य सर्वनामता शब्दपरत्वे न तथात्वम् । अतएव "एतत्तदोः सुलोपेऽकोरनञ्समासे हलि" पा० न सर्वनामकार्यमन्यथा एतत्तयोरिति स्यात् । सर्वनामकार्यञ्च त्यदादीनामः जसादौ शीभावादि इत्त्विमाले पुंवद्भावादिच । स तौ ते तस्मै तस्मात् तेषां तस्मिन् इत्यादि ।०तस्य च टेरकच् सकः तकौ इत्यादि च । "स किं सखा साधु न शास्ति योऽधिपम्" किरा० । "तौ गुरुर्गुरुपत्नी च" रघुः । "ते सप्तर्षयो... ...माख्याय चेरुश्चीरपरिग्रहाः" "ते हिमालयमामन्त्र्य" कुमा० । "तस्मै शंभस प्रणिपत्य नन्दी" कुमा० । "तस्मिन् मघोनस्त्रिदशान् विहाय" कुमा० । तस्मात्तान्यत्न वापयेत्" स्मृतिः । इदसंज्ञत्वात् क "तदीयमातङ्गघटाविघट्टितैः" माघः । ततः तत्र तर्हि तदा इत्यादि । ५हेतौ अव्य० स्वरादेराकृतिगणत्वात् स्वरादि । "सन्तप्तानां त्वमसि शरणं तत् पयोदः प्रियायाः" मेघ० । "तदङ्गमग्र्यं मघवन् ! महाक्रतोः" रघुः । अस्यैतावपि ६सर्वनामसमानार्थे न० । "इन्द्रियदोषात् संस्काराच्चाविद्या" "तद् दुष्टज्ञानम्" का०सू० "तदित्यव्ययपदं सर्वनामसमानार्थकमविद्यां परामृशति साऽविद्या दुष्टज्ञानं व्यभिचारिज्ञानमतस्मिंस्तदभिज्ञानं व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नविशेष्यकम्" उप० वृत्तिः । ८ तदेत्यर्थे च "ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्द्दन ! तत् कर्मणि घोरे माम् । गीता ६ प्रसिद्धे त्रि० सर्वनामकार्य्यञ्च । "तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्य्युः" कुमा० । तत्र ब्रह्मणि "तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः । दान

क्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिरिति" गीता। तदिति ब्रह्माभिधानमुच्चार्य्य अनभिसन्धाय च कर्मणः फलमित्यर्थः "तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" छा॰ उ॰। तत्पदवाच्यार्थश्च तत्पदवाच्यार्थशब्दे उक्तः गदा॰व्यु॰ च समासान्तः। तस्य समीपम् उपतदम्।

तदर्थ त्रि॰ स अर्थो यस्य, तस्मै इदं वा "अर्थेन सह नित्यसमासो विशेष्यनिघ्नता चेति" वार्त्ति॰ समासो वा। १तत्प्रयोजनके २तदुद्देश्यके "अन्तेवासी वार्थांस्तदर्थेषु धर्मकृत्येषु योजयेद्दा हिंता वा" दाय॰ त॰ आपस्तम्बः। ३तस्याभिधेये ४तत्प्रयोजने च ततो भावे ष्यञ्। तादर्थ्य तत्प्रयोजनकत्वे। "तादर्थ्ये चतुर्थी" मुग्ध बो॰।

तदनन्यत्व न॰ तयोरनन्यत्वम्। तयोर्भेदाभावे "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः" शा॰ सू॰।

तदन्यबाधितार्थप्रसङ्ग पु॰ तदन्यः बाधितार्थस्य प्रसङ्गः। प्रमाणबाधितार्थस्य प्रसङ्गरूपे प्रमाणबाधितार्थप्रसङ्गापरपर्य्याये तर्कभेदे। तत्स्वरूपादि "स चायं तर्कः पञ्चविधः आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थाप्रमाणबाधितार्थप्रसङ्गभेदात् इति" विभज्य आत्माश्रयादीन् लक्षयित्वा जगदीशेनोक्तं यथा उक्तचतुष्कान्यः प्रसङ्गः प्रमाणबाधितार्थप्रसङ्गः। सोऽपि द्विविधो व्याप्तिग्राहको विषयपरिशोधकश्च तत्राद्यो यथा धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात्तदा जन्यो न स्यादिति। द्वितीयस्तु पर्वतो यदि निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादित्यादि"। विषयस्य व्यभिचारशङ्कानिवृत्तिद्वारा निश्चायकत्वेन परिशोधकत्वम्।

तदर्पण न॰ तस्य स्वस्मिन् निक्षिप्तस्यार्पणं प्रत्यर्पणम्। निक्षिप्तद्रव्यस्य निक्षेप्तुरर्पणे। ६ त॰। तस्यार्पणे च।

तदा अव्य॰ तस्मिन् काले तद्+दाच् विभक्तित्वात् अ। तस्मिन् काले इत्यर्थे। "तदा विधिः कुण्डलनां विधोरपि" नैष॰।

तदात्मन् पु॰ स आत्मा यस्य। १तत्स्वरूपे २तदभिन्ने च। तस्य भावः ष्यञ्। तादात्म्य अभेदे "क्रमिकं यत्नामगुणसेकार्थेऽन्यार्थबोधकम्। तादात्म्येन भवेदेषः समासः कर्मधारयः" शब्द॰ प्र॰।

"अभेदस्तादात्म्यं तच्च स्वदन्त्यसाधारणो धर्मः। असाधारणत्वं चैकमात्रवृत्तित्वम्। एकमात्रवृत्तित्वञ्च स्वसामानाधिकरण्यस्वप्रतियोगिवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टं यत्तदन्यत्वम्। इत्येकमात्रवृत्तिधर्म एव विशेषणविभक्त्यर्थः। इत्थञ्च तत्र प्रकृत्यर्थस्य संसर्गमर्यादया आधारादीनां सख्यकालीनत्वं स्यात् एवमनुयाजमात्रस्योत्कर्षे तदूर्द्ध्वभाविनां सूक्तवाकशंयुवाकादीनां सख्यकालीधर्मत्वादिना सामान्यप्रत्यासत्त्या सुघटत्वमेव। अभेदस्य संसर्गतामते ष्येतादृशानुगतभेदस्यैव तथात्वमुचितम्। तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदाभावकूटस्य विशेषत्वे तथात्वे घटो न नील इत्यादि वाक्यजन्यबोधे प्रतियोग्यभावान्वयीतुल्ययोगक्षेमावितिन्यायेन तादृशानुगतसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा एव भासेरन् नीलादिवृत्तिप्रतियोगिताकैकैकाभावः। तथा सति तादृशैकैकावभाव तात्पर्येण प्रयुक्तस्य नीलोपि न नील इति वाक्यस्य प्रामाण्यं स्यात्" व्युत्प॰ गदा॰ "सत्यैक्ये मिथोभेदस्तादात्म्यम् तच्च तत्सत्तातिरिक्तसत्ताकत्वाभावः" वेदा॰ प॰ "तदात्मनोपि निषिध्यमानत्वे तन्निषेधात्मके तदात्मनि जगत्प्रवेशात्। न हि घटः पटात्मेत्यनेन घटस्वरूपादन्यस्तदात्मा विहितः स्यात् यदि तु तादात्म्यं नामाभेदाख्यो धर्मः कश्चिदिष्यते स घटपटाद्यधिकरणतया निषिध्यते तदा संसर्गाभाव एव स्यात्। तस्माद्विविशेषण तदात्मान्तर्भूतं जगदिति कोऽन्तराभाव इति"। श्रीहर्षखण्डने अन्योन्याभावखण्डने उक्तम्।

तदात्व न॰ तदेत्यस्य भावः तदा+त्व। तत्काले अमरः। "तदात्वायतिसंयुक्ताः सन्धिर्ज्ञेयो द्विलक्षणः। "तदात्वे चात्ययिकां पीडां तदा सन्धिं समाश्रयेत् "आयत्यां गुणदोषज्ञस्तदात्वे क्षिप्रनिश्चयः" इति च मनुः।

तदादितदन्तन्याय पु॰ न्यायभेदे अन्तभूतस्य कर्त्तव्यत्वे शास्त्रतः प्राप्ते आदिभूतस्योत्कर्षेण विधानबोधके न्यायभेदे। स च न्यायः जैमि॰ पञ्चमस्य प्रथमे पादे दर्शितो यथा। अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते "तिष्ठन्तं पशु प्रयजन्तीति"। अत्र प्रकृतौ पशुसारणानन्तरं हविष्प्रासादिते पश्चात् प्रयाजादय इज्यन्ते इति विकृताविष्टापि पशुसारणानन्तरं हविष्प्रासादिते प्रयाजाः प्राप्ताः ते च तिष्ठन्तमिति वचनात् जीवत्येव पशौ अपकृष्यन्ते। तथा सवनीयपशौ अनुयाजानामुत्कर्षः श्रूयते यथा अग्निलाभादूर्द्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीति। अत्र संशयः। प्रयाजमात्रस्योत्कर्षः प्रयाजाद्यङ्गकलापस्यापकर्षः अनुयाजाद्यङ्गकलापस्योत्कर्षो वा इति। स्वतयोरेव प्रयाजानुयाजयोरपकर्षोत्कर्षौ नतु तदाद्यन्तकलापयोस्तदङ्गप्रयाजापूर्वभाविनामाघारसामिधेन्यादीनां तदाद्यपकर्षेऽप्यन्तव्यवहितत्वेन प्रधानकालीनत्वं न स्यात् प्रयाजमात्रापकर्षे तु

भासते। तादृशस्य धर्मस्तद्व्यक्तित्वादिरूप एव। अपूर्वव्यक्तिनिष्ठ तादृशधर्मस्य विशेष्य ग्रहणमशक्यत्वेऽपि एकमात्रवृत्तित्वं स्यात् एवमनुयाजमात्रोत्कर्षे तद्दूर्भाविनां सूक्तवाकसम्प्रशाकादीनामुत्कर्षात् प्रधानसन्निधिर्न विलुप्यते तस्मात् प्रयाजमात्रस्योत्कर्षः तथा च सूत्रम् "अङ्गानां मुख्यकालत्वात् यथोक्तमुत्कर्षः स्यात्"। अङ्गानां मुख्यकालकर्त्तव्यत्वानुरोधात् यथोक्तस्यानुयाजमात्रस्योत्कर्ष इति प्राप्ते ब्रूमः। प्रकृतियागे सक्रमपदार्थानुष्ठानस्य क्लृप्तत्वात् विकृतावपि सक्रमाणां पदार्थानामतिदेशात् क्रमरूपाङ्गबाधस्यान्याय्यत्वात् उत्तरकालकर्त्तव्यकर्मपदार्थस्यानुपस्थित्यानुष्ठानविलोपापत्तेः तदुक्तम् पूर्वमुपस्थितं कार्य्यमुत्तरं कर्मचोदनात्। प्राप्तं तदन्यथा भावे क्रमलोपाद्विलुप्यते"। तस्मात् प्रयाजापकर्षे तदङ्गकलापस्यापकर्षः, अनुयाजोत्कर्षे तदाद्यङ्गकलापस्योत्कर्ष", इति तत्त्वबो०। अनया दिशा मासिकानां सक्रमाणां करणे उत्कर्षापकर्षौ कल्पनीयौ।

तदानीम् अव्य० तस्मिन् काले-तद्+दानीम् विभक्तित्वात् च। तदेत्यर्थे। "तदानीमपि पार्श्ववर्त्तिनाम्" भाग० ५।८।२१। तत्र भवः ख्यु ल् तुट् च। तदानीन्तन तत्र भवे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

तदाप्रभृति त्रि० तदा तत्कालः प्रभृतिरादिर्यस्य तदाशब्दस्य सप्तम्यर्थवृत्तेरपि कथञ्चित् प्रथमार्थवृत्तिता। तत्कालादिके "तदाप्रभृत्येव विमुक्तसङ्गः" कुमा०।

तदामुख त्रि० तदा मुखं यस्य। प्रारब्धे।

तदित् त्रि० तदेति इण-क्विप् तुक्। तद्विषयके स्तोत्रे। "वयस्त्वा तदिदर्थाः" ऋ० ८।२।१६ यद्विषयकं स्तोत्रं तदित् तदेवार्थः प्रयोजनं येषाम्" भा०।

तद्गत त्रि० तत् गतः। १तत्परे २तदासक्ते च। "तद्गतेनैव मनसा" रामा० बा० ३अ०। "शुचिरुद्गतमानसः" गीता

तद्गुण त्रि० तस्य गुण इव गुणोऽस्य। १तत्तुल्यगुणके २अर्थालङ्कारभेदे पु० ३८८ पृ० लक्षणादि दृश्यम्। ६त०। ३तस्य गुणे पु०। "तद्गुणसारत्वात्" शा० सू०। तत्र प्रधाने गुणः विशेषणम्। ४प्रधानविशेषणे तद्गुणसंविज्ञानः।

तद्गुणसंविज्ञान पु० तत्र बहुव्रीहौ गुणस्य गुणीभूतस्य विशेषणस्य संविज्ञानं विशेष्यपारतन्त्र्येण बोधनं यत्र। व्याकरणोक्ते बहुव्रीहिसमासभेदे। भवति च लम्बकर्णमानयेत्यादौ गुणीभूतस्य कर्णस्याप्यानयने पारतन्त्र्येणान्वयबोधः। शब्द० प्र० स्वमते लक्षणादिकमुक्त्वा प्राचीनमतसिद्धमप्युक्तं यथा "तदतद्गुणसंविज्ञानौ द्वौ भेदौ तदादिमः। विग्रहस्य विशेषणं यस्तद्विशेष्यकबोधकृत्"। तद्गुणसंविज्ञानोऽतद्गुणसंविज्ञानश्च बहुव्रीहेर्द्वौ भेदौ। तत्र विग्रहवाक्यस्य विशेष्यविधया प्रत्याय्योयोऽर्थस्तद्विशेष्यकबोधकृद्बहुव्रीहिः तयोरादिमस्तद्गुणसंविज्ञानस्तस्य स्वार्थगुणीभूतस्य सम्यग्विशेष्यविधया विज्ञानं यस्मादिति व्युत्पत्त्या सान्वर्थसंज्ञकत्वात्। तद्भिन्नस्तदतद्गुणसंविज्ञानश्चरमः इत्यर्थादृश्यते। घटस्वरूपः पदार्थः इत्यादितोहि घटः स्वरूपं यस्येति विग्रहस्थले स्वस्वरूपाभिन्नघटसम्बन्धित्वेन घटाभिन्नस्वस्वरूपसम्बन्धित्वेन वा विग्रहविशेष्यं कलसमेव विशेष्यविधया बोध्यते घटस्य स्वरूपं यस्मादिति विग्रहे च विग्रहस्य यद्विशेष्यं ततोऽन्यदेव स्वजन्यस्वरूपाभिन्नघटसम्बन्धित्वेन। कुटादिर्गेण इत्यादिरपि कुट आदिर्यस्येति व्युत्पत्त्या कुटाभिन्नस्य स्वधर्मिकव्यवस्थाधर्मिणः सम्बन्धित्वेन धात्वन्तरमिव कुटमपि बोधयंस्तद्गुणसंविज्ञान एव बहुव्रीहिः। प्राचां मतेन तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिमन्यथा निर्वक्ति। "यः स्वार्थघटकार्थस्य स्वार्थान्वयिनि बोधने। अनुकूलो बहुव्रीहिः स तयोरथवादिमः"। यो बहुव्रीहिः स्वार्थस्यान्वयिनि स्वार्थघटकस्यार्थस्यान्वयबोधने समर्थः स तयोस्तदतद्गुणसंविज्ञानयोरादिमः। लम्बकर्णमानय हारपीवं पश्येत्यादौ हि बहुव्रीहिर्लम्बस्वकर्णसम्बन्धिनः स्वग्रीवावृत्तिहारसम्बन्धिनश्च स्वार्थस्यान्वयिनि कर्मत्वादौ स्वार्थघटकीभूतस्य तादृशकर्णहारादेरपि व्युत्पत्तिवैचित्र्येणान्वयबोधने समर्थ इत्येवंविध एव तद्गुणसंविज्ञानस्तद्भिन्न एव चार्थादतद्गुणसंविज्ञानः। यथा दृष्टसागरमानय इत्यादावित्यादि

तद्दिन न० कर्म०। "तस्मिन् दिने। तद्दिनं स्यादनध्यायं व्रतं तत्र न कारयेत्" मल० त०। १दिनमध्ये २प्रतिदिने च मान्तम् अव्य० शब्दार्थ चि०।

तद्धन त्रि० तदेव धनं यस्य। १कृपणे हेमच० स हि सर्वमेव धनमपर्य्याप्ततयावधार्य्य आत्मनि तद्धनत्वमेवाभिमन्यते कर्म०। २तस्मिन् धने न०।

तद्धर्मिन् त्रि० स धर्मो यस्य अस्ति च् समा०। तथाभूतधर्मयुक्ते। "आक्रोशकशीलतद्धर्मा तत्साधुकारिषु" पा०

तद्धित त्रि० तस्मै हितम्। १तस्मै हिते। २व्याकरणोक्ते प्रत्ययभेदे पुंन०। "तद्धिताः ४।१।७६ पा० सूत्रमधिकृत्य "यूनस्तिः" इत्यादिना पञ्चमाध्यायसमाप्तिं यावद्ये प्रत्यया विहितास्ते तद्धितसंज्ञकाः। शब्द० प्रका० तल्लक्षणादिकमुक्तं यथा "विभक्त्यादिभिन्नकाद्न्यः प्रत्ययस्तद्धितं मतम्। नामप्रकृतिको नैवमतिव्याप्त्यादिदोषतः"। "विभक्तिधात्वंशक-द्भ्योऽन्यः प्रत्ययस्तद्धितः। इत्यक इत्यादौ स्वकाद्यर्थकः कादिरपि तद्धितमेवेति। तदन्यत्वेनापि प्रत्ययं विशेषयन्त्यन्ये। नामप्रकृतिकप्रत्ययत्वन्तु न तद्धितस्य लक्षणं विभक्तौ क्यजादौ चातिव्याप्तेः पचतितरामित्यादौ तरामाद्यव्याप्तेश्च"। विभजते। "तस्यापत्यं तद्विशेषस्तदन्येष युतेन्दुमान्। कालस्तथा तेन रक्तं तस्य व्यूहोऽथ वेत्ति तत्। अधीते वा देवताऽस्य सैवमादीन् यथायथम्। बोधयद्विविधानर्थांस्तद्धितं स्यादनेकधा। तेनास्य क्लीवत्वमपि "तद्धितश्चासर्वविभक्तिः" पा०। "समासतद्धितकृतां यत्किञ्चिदुपदर्शकम्। गुणप्रधानभावे च तस्य दृष्टो विपर्ययः" हरिकारिका। स च तद्धितो द्विविधः प्रकृत्यर्थभिन्नार्थकः स्वार्थिकश्चेति भेदात्।

तद्बल पु० तस्मिन् बलं यस्मात्। १बाणभेदे "नाराचतद्बलार्द्धेन्दुताराद्यास्त्र तद्भिदः" हेम०। अस्य क्लीवोक्तिः प्रामादिकी "पुमान्" इत्यधिकारे "देवासुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेश दन्त स्तन भुज कण्ठ खड्ग शरपङ्काभिधानानि" पा० "पुंस्त्वे सभेदानुचराः सपर्यायाः सुरासुराः। स्वर्गयागाद्रिमेघाब्धिद्रुकालासिशरारयः" अम०च पुंस्त्वोक्तेः

तद्भाव पु० तस्य भावः असाधारणधर्मः प्राप्तिर्वा। १तस्यासाधारणे धर्मे यथा वटे घटत्वम्। गोगोत्वम्। २तद्रूपप्राप्तौ च "अभूततद्भावे च्विः" "पयसस्तद्भावात्" कात्या० श्री० ४।३।२२ सू०। ७त०। तस्मिन् भावः तद्विषयकचिन्तने "सदा तद्भावभावितः" गीता।

तद्राज पु० तस्य राजा टच्। १तस्य नृपतौ २तदर्थविहिते तद्धितप्रत्ययभेदे च। "ते तद्राजाः" पा० ते अञादयस्तद्राजसंज्ञकाः स्युः "अञादयस्तद्राजाः" पा० "पृगात् ञ्य इत्यारभ्य उक्ताः तद्राजसंज्ञका स्युः" सि० कौ०। तद्राजस्य बहुषु अस्त्रियाम् लुक्।

तद्र अवसादे मोहे च सौ० पर० अक० सेट् इदित्। तन्द्रति अतन्द्रीत्। तन्द्रा

तद्राञ्च(च्) त्रि० तदञ्चति गच्छति पूजयति वा—अन्च्—गतौ पूजायां वा क्विप् टेरद्र्यादेशः पूजार्थत्वे न नलोपः। १तद्गामिनि २तत्पूजके च।

तद्वत् अव्य० तेन तुल्यं या तुल्या वा चेत् क्रियेत्यर्थे वति। १तत्सदृशक्रियायति। तस्येव तत्रेव वा इत्यर्थे वति। २तत्तुल्येऽर्थे यथा तद्वत् शिवस्य विभुता, तद्वत् शिवे भक्तिरित्यादि। "तद्वत्तादृशि च स्थितम्" स्वाङ्गलक्षणम्। "चित्रं यथाश्रयमृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथा छाया। तद्वद्विना विशेषैर्न तिष्ठते निराश्रयं लिङ्गम्" "पुरुषस्य मोक्षार्थं प्रवर्त्तते तद्वदव्यक्तम्" सा० का०। "चतुर्वेदेष्वपि तद्वत् प्रातिलोम्येऽपि जन्मनि" मनुः। तद् अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः। ३तद्विशिष्टे त्रि० "तद्वानपोढो वा शब्दार्थः" काव्य० प्र० "द्रव्याणि तद्वन्ति पृथक्त्वसंख्ये"। "अथ वा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्विशेषण्कम्" भाषाप०। स्त्रियां ङीप्। तस्य भावःतल्। तद्वत्ता तद्विशिष्टत्वे स्त्री"पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्त्तिता"भाषा०।

तद्विध त्रि० सा विधा प्रकारो यस्य। तत्प्रकारे "धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा" मनुः। "क्व तद्विधात्वं क्व च पुणयलक्षणा" कुमा०।

तन विस्तृतौ तना०उभ०सक० सेट्। तनोति तनुते अतानीत् अतनीत् अतत-अतनिष्ट ततान तेनतुः तेने। उदित् तनित्वा तान्त्वा। ततः वितानः। "तनोति भानोः परिवेषकैतवात्" नैष०। "आचार्य्यस्तनुते विवृतिमिमां दायभागस्य"। दायभागटीका "ततान सोपानपरम्परामिव" रघुः। "यस्य तस्य विना षष्ठीं तेनेति करणं विना" उद्भटः। "तेनिरेऽभिरुचितेषु तरुण्यः" माघः "स तमीं तमोभिरभिगम्य तताम्" माघः "तन्वता प्रथमतादृशि रागम्" माघः।

अति+अतिशयविस्तारे। अतितत्। "तन्ततोऽतितताऽतितनुत्" माघः।

वि+अति+व्यतितहारेण विस्तारे आत्म० "वियति व्यत्यतन्वातां मूर्त्ती हरिपयोनिधी" भट्टिः। [५।३।५।७ अ०।

अधि+आरोप्य विस्तारे। "धनुरधितनोति" शत० ब्रा०

अनु+सन्ततविस्तारे पश्चाद्विस्तारे च "परिपाल्यानुतनुयादेष धर्मः सनातनः" भा० शा० ११२ अ०।

अप+अधोविस्तारे। अपतानकः।

अव+सन्ततविस्तारे "विशालमूलावततं पवनामोदधारिणम्" हरिवं० ८८ अ०।

आ+दीर्घतया विस्तारे। आतानः (टाना देओया) सम्यग्-

विस्तारे च “मौर्वीं धनुषि चातता” रघुः। यदुत पुनरात्मानुस्मृतिमोषणं मायामयभोगैश्वर्य्यमेवातनुत” भाग० ५।२४।२२ “इदं ते लोभाख्यस्य चेष्टितं चेतसि चमत्कारमातनोति” प्रबोध० च०। [किरणावली।

वि+आ+विशेषेण विस्तारे। “व्यातेने किरणावलीमुदयनः”

उद्+ऊर्द्ध्वतो विस्तारे उत्तानः।

प्र+प्रकर्षेण विस्तारे। “फलं प्रकल्प्य पूर्वं हि ततो यज्ञः प्रतायते” भा० शा० ८६१२ श्लो०। “तदुरीकृत्य कृतिभिर्वाचस्पत्यं प्रतायते” माघः। पक्षे प्रतन्यते।

वि+विशेषेण विस्तारे वितानः (चन्द्रातप देओया) “यथा लूता आतानवितानाभ्यामिति” वेदान्तप०।

सम्+सम्यग्विस्तारे सन्तानः सन्ततिः सन्ततम् “सन्तता शुशुभे भूमिः” रामा० स० १४ अ०।

तन उपकारे श्रद्धायां आघाते च वा० चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० सक० शब्दे अक० सेट्। तानयति ते तनति अतीतनत् त अतानीत् अतनीत्। अ्युपसर्गात् दैर्घ्ये अक० दीर्घीकरणे सक०। वितानयति दीर्घो भवति दीर्घं करोति वा। “वितानयति यः कीर्त्तिं वितनत्यमलं यशः” कविरहस्यम् “अयं वेदे गणव्याख्यसात् दिवा० “घोषा घोषादिन्द्राय तन्यति श्रुवाणः” ऋ० ६।१८।२। “तन्यति शब्दं करोति” भा०। चौरादिकस्य अदन्तत्वमिति तनयित्नुशब्दार्थे माधवः तनयित्नुशब्दे दृश्यम्।

तनय पुंस्त्री० तनोति कुलम् तन–कयन्। १पुत्रे। २दुहितरि, ३चक्रकुल्यायां, (चाकुलिया) लतायां, ४पृतकुमार्य्याञ्च स्त्री टाप्। “अथैनमद्रेस्तनया शुशोच” कुमा०। तनयाशब्दस्य प्रियादिषु पाठात् पूर्वपदस्य न पुंवत्। तनया जाता अस्य तनयाजातः इत्यादिः।

५लग्नावधिकपञ्चमस्थाने पु०। “जनयति तनयभवनमुपगतः” वृ० सं०।

तनयित्नु पु० चु० स्तन–शब्दे इत्नु पृषो० सलोपः अदन्तचुरा० तन–शब्दे इत्नु माधवः। १अशनौ “अग्निं पुरा तनयित्नोरचित्तात्” ऋ० ४।३।१ “तनयित्नुरशनिः” भा० २मेघे च “एकपात्तनयित्नुरर्णवः” ऋ० १०।६६।११। “तनयित्नुर्मेघः” भा०।

तनस् पु० तनोति वंशम् तन–असुन्। पौत्रादौ “मा शेषसा मा तनसा” ऋ० ५।७०।४। “तनसा पौत्रादिना” भा०

तना स्त्री तन–अच् टाप्। धने निघण्टुः।

तनादि पु० पा० धातुपाठोक्ते धातुगणे। स च धातुपाठे वोपदेवेन तत्सूचकं द इत्यनुबन्धयुक्ततया पठितः। “तनादिकृञ्भ्य उः”। “तनादिभ्यस्तथासोः” पा०। तनादौ गणे पठितः ठक्। तानादिक तद्गुणपठिते धातौ।

तनिका स्त्री तन्यते धातूनामनेकार्थत्वात् बध्यते अनया करणे इन् संज्ञायां कन् कापि अत इत्त्वम्। बन्धनरज्जौ शब्दार्थचि०।

तनिमन् पु० तनोर्भावः तनु+इमनिच्। १तनुत्वे, २कार्श्ये च। “विरलातपस्तनिमानमभजत” काद०। तनयति तनुं करोति तनु+णिच् इमनिच् णिवद्भावे टिलोपः। ३यकृति। “अथ पार्श्वयोरथ तनिम्नोऽथ वृक्कयोः” शत० ब्रा० ३।८।३।१७। “तनिम्नः यकृतः” भा० तस्य तनूकरणात् तथात्वम्।

तनिष्ठ त्रि० अयमनयोरतिशयेन तनुः तनु+इष्ठन् णिवद्भावः। द्वयोर्मध्ये एकस्मिन् अतिशयेन तनौ। वेदे बहुभ्यो निर्द्धारणेऽपि इष्ठन्। २बहूनां मध्ये एकस्मिन्, अतिशयेन तनौ च “एतेषां लोकानां अन्तरिक्षलोकस्तनिष्ठः” शत० ब्रा० ७।१।२।२०। लोके तु तत्रार्थे ईयसुन् तनीयानित्येव।

तनीयस् त्रि० बहूनां मध्येऽयमतिशयेन तनुः ईयसुन् णिवत्। बहूनां मध्ये एकस्मिन् अतिशयेन तनौ “पक्षपुच्छानि तनीयांसीव” शत० ब्रा० ८।७।२।१ स्त्रियां ङीप्।

तनु स्त्री तनोति कर्म कार्य्यं वा तन–उन्। शरीरे अमरः २त्वचि राजनि०। “तनुभिरपत्नुवस्ताभिरष्टाभिरीशः” शकु०। “तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषः” “बभार वाष्पैर्द्विगुणीकृतं तनुः” माघः। वा ऊङ्। तनूः इत्यपि तत्रार्थे तनूजः। ३कृशे ४अल्पे ५विरले च त्रि० मेदि०। “तनुलोमकेशदशनां मृद्वङ्गीमुद्वहेत् स्त्रियम्” मनुः। स्त्रियां वा ङीप् तन्वी। “तव तन्वि! कुचावेतौ नियतं चक्रवर्त्तिनौ” उद्भटः। सा च ६कृष्णभार्य्याभेदे “शैव्यस्य च सुतां तन्वीं रूपेणाप्सरसां समाम्” हरिवं० ११८ अ०। “भूतमुनीनैर्यतिरिह भतनामतभौ भतनाश्च यदि भवति तन्वी” वृ० र० उक्ते चतुर्विंशत्यक्षरपादके ७छन्दोभेदे च तनोर्भावः तल् तनुता कार्श्ये स्त्री “तनुतां दुःखमनङ्ग मोक्ष्यति” कुमा० “सर्वाणि तनुतां यान्ति जलानि जलदक्षये” हरिवं० ३८२५। त्व तनुत्व तत्रार्थे न०। योगशास्त्रोक्तेषु दग्धबीजभावेषु अप्ररोहापन्नेषु ८अस्मितादिषु “अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम्” पात० सू०। “दग्धबी-

तंतु

तनूनपात् अग्निः यद्वा तनोति भोगानिति तनूः गौस्तस्या नपात् पौत्रं घृतम् गोः पयो जायते पयस आज्यमिति घृतं तनूनपाद्वा" वेददी० निरुक्ते अस्य निरुक्तिर्दर्शिता यथा "तनूनपादाज्यं भवति नपादित्यनन्तरायाः प्रजाया नामधेयं भवति गौरत्र तनूरुच्यते तता अस्यां भोगास्तस्याः पयो जायते, पयस आज्यं जायते। अग्निरिति शाकपूणिरापोऽत्र तन्व उच्यन्ते तता अन्तरिक्षे, ताभ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्त ओषधिवनस्पतिभ्य एष जायते। तस्यैषा भवति। "तनूनपात् पथ ऋतस्य यानान् मध्वा समञ्जन्स्वदया सुजिह्व" निरु० ८।६। अग्न्युद्देश्यके ४प्रयाजभेदे च। तनूनपाद्यागश्च वसिष्ठशुनकात्रिवध्र्यश्वराजन्यभिन्नानां प्रयाजेषु द्वितीयः वसिष्ठादीनां तु नराशंसो द्वितीय इति भेदः यथोक्तं आश्व०श्रौ० १।५।६ "प्रयाजैश्चरन्ति" "पञ्चैते भवन्ति" पञ्चवचनं नराशंसः तनूनपाद्वा द्व्यामुष्यायणस्यापि पञ्चैव भवन्ति न षडित्येवमर्थम्। एत इति वचनम् अत्र पठिता एवैते तनूनपान्नराशंसयोरन्यतरेण सह पञ्च भवन्ति नापठितेन सहेत्येवमर्थम्" नारा०। ये यजामहे इत्युपक्रमे "समिधः अग्न आज्यस्य व्यन्तु२ वौ३षडिति वषट्कारः १५ सू०। "इति प्रथमः" १६ सू०। "अयं प्रथमः प्रयाजः" नारा० "तनूनपादग्न आज्यस्य वेत्विति द्वितीयोऽन्यत्र वसिष्ठशुनकात्रिवध्र्यश्वराजन्येभ्यः"। २१सू०। "नराशंसो अग्न आज्यस्य वेत्विति तेषाम्" २२। सू० "वसिष्ठादीनामयं द्वितीयः" नारा० "इडो अग्न आज्यस्य व्यन्त्विति तृतीयः"। २३ सू०। "सर्वेषामिति शेषः" नारा० "बर्हिरग्न आज्यस्य वेत्विति चतुर्थं आगर्य्य पञ्चमे स्वाहाऽग्निं स्वाहात्विमिति" २४सू० इत्यादि। वसिष्ठादिभिन्नानां समिद्यागतनूनपाद्यागः इडोयागः बर्हिर्यागः स्वाहाकारयाग इत्येते पञ्चैव प्रयाजा इत्यवधेयम्। वसिष्ठादीनां तनूनपात्स्थाने नराशंस इति भेदः। अतएव श्रुतौ "समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजतीत्येव पञ्च पठिताः वसिष्ठादिभिन्नपरतया व्याख्याप्याः।"बभार बाष्पैर्द्विगुणीकृतं तनूस्तनूनपाद् धूमवितानमाधिजाः" माघः। "तनूं न पातयति जाठररूपेण धारयतीति" मल्लि०।

तनूनप्तृ न पातयति नप्ता ६त०। वायौ तनोति तनूः परमात्मा आकाशस्तस्य पुत्रो वायुस्तस्य नप्ता पौत्रः वायुर्हि आत्मजाताकाशजातत्वात् तत्पौत्रः "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत, आकाशाद्वायुः" इति श्रुतेस्तस्य तथात्वम्। "तनूनप्तुरेव शाक्वरस्येति यो वा अयं पवत एष तनूनपाच्छाक्वरः सोऽयं प्रजानामुपद्रष्टा प्रविष्टस्ताविमौ प्राणोदानौ" शत० ब्रा० ३।४।२।५ "तन्वा देहस्य नपातयिता रक्षको देवस्तनूनप्ता अथवा सर्वतनूरात्मा प्रजापतिः तस्याकाशः पुत्रः तत्पुत्रो वायुरिति तनूनप्ता वायुः स च शाक्वरः शक्तः सर्वं कर्त्तुम्"। भा०

तनूपा पु० तनूं पाति पा—क्विप्। ६त०। जठराग्नौ जठरानले "तनूपा अग्नेऽसि तन्वं मे पाहि" यजु० ३।१७ जठरानलेन भुक्तान्ने जीर्णे रसवीर्य्यादिपाके सति देहपालनं भवतीति तस्य तथात्वम्। तन्वमिति छान्दसः प्रयोगः। २देहपालकमात्रे च "अस्य उग्रोऽविता तनूपाः" ऋ० ४।१६।२० "तनूपाः इन्द्रः" भा०

तनूरुह न० तनौ रोहति रुह क। १लोमनि २पक्षिणां पक्षे च मेदि०। "तनुसुतफुल्लतनूरुहीकृतामिति" नैषधम्। ३पुत्रे ४गरुति ५लोमनि च पु० हेमच०। "कुक्कुटस्तनुतनूरुहाङ्कुलिः" छ० स० ६३ अ०। "तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सम्प्रहृष्टतनूरुहः" भा० आ० १००अ०। "बलाहकाञ्जननिभं वराहकतनूरुहम्" हरिवं० ४३ अ०।

तनूर्ज पु० मनुभेदोत्तमपुत्रे नृपभेदे। "औत्तमेयान् महाराज! दश पुत्रान् मनोरमान्। इष ऊर्जस्तनूर्जश्च मधुर्माधव एव च" हरिवं० ७अ०।

तनूहविस् न० वैदिकेषु तनूरूपेषु हविःषु। "द्वादशाहान्ते तनूहवींषि निर्वपति" कात्या० श्रौ० ४।१०।७। "तनूहवींषि अग्नये पवमानायेत्यादीनि निर्वपति" कर्कः तानि च "अग्नये पवमानाय प्रथमा" ८ सू० "अग्नये पावकायाग्नये शुचये च द्वितीया" ६ सू० "आदित्यै चरुस्तृतीया" १०। इत्युक्तानि

तन्च गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। तञ्चति अतञ्चीत्। ततञ्च ततञ्चतुः तञ्चः। तच्यते। उदित्। तञ्चित्वा तक्त्वा।

तन्च सङ्कोचे रुधा० पर० सक० सेट्। पाणिनीयगणे अनजसाहचर्य्यादयं वेड्वेव वोपदेवगणे उदित्करणं प्रामादिकम् किन्तु ऊदिदेव। तनक्ति अतञ्चीत् अताङ्क्षीत्। ततञ्च। "तनच्मि व्योम विस्तृतम्" भट्टिः। आ+आतञ्चनशब्दोक्तार्थेषु (दम्बल देओया)"इन्द्रस्य त्वा भागं सोमेनातनच्मि" यजु० १।४। "उद्वास्यातनक्ति प्रागघनशेषेणेन्द्रस्य त्वेति" कात्या०श्रौ०४।२।२३ "तां दुग्धस्थालीमुत्त-

रत उद्धृत्य प्रागघृतशेषेण पूर्वदिने कृताग्निहोत्रशेषेण दध्ना दुग्धमातनक्ति अवशिष्टं दधि दुग्धमध्ये प्रक्षिपति दधित्वसम्पत्त्यर्थम्" कर्कः। १भयहेतुकसङ्कोचे च न्यङ्क्वा० कुत्वम् आतङ्कः। आतङ्क्रम्।

तनज् सङ्कोचे रुधा० पर० सक०। पाणिनीयगणे (तञ्चू) इत्यत्र तनज् इति पाठान्तरम् ऊयदित्वात् वेडेव। तनक्ति अतङ्क्षीत् अताञ्चीत्। ततञ्च। अञ्चीत् अतनञ्चीत्।

तन्तस् दुःखे कण्ड्वा० अक० पर० सेट्। तन्तस्यति अतन्त-

तन्ति स्त्री तन—कर्मणि क्तिच् वेदे दीर्घनलोपाभावौ। १दीर्घप्रसारितायां रज्ज्वाम्। "वत्सानां न तन्तयस्त इन्द्र" ऋ० ६।२४।४। "तन्तिर्नाम दीर्घप्रसारिता रज्जुः" भा० लोके तु तन्तिः तातिरित्येव कचिदार्षेऽपि तथा। "साऽसज्जत शिवस्तन्त्यां महिषी कालयन्त्रिता" भाग० ७।२।५२। २गवां मातरि च तन्तिपालः। वा ङीप् तन्ती गवां मातरि "तन्तीं प्रसार्य्य मायां वद्धवत्सां चानुमन्त्रयेतेयं तन्ती गवां मातेति गोपथब्रा० १।६।७

तन्तिपाल पु० तन्तिं गोमातरं पालयति पालि—अण् उप० स०। १गोमातृपालके। अस्य "गोतन्तियवं पाले" पा० आद्युदात्तता। २सहदेवे च "तेषां गोसंख्य आसं वै तन्तिपालेति मां विदुः" भा० वि० १० अ०। अत्र तन्त्रिपालेति पाठान्तरं तदभिप्रायेण तन्त्रिं वशीभूततां पालयतीति विग्रहेण तन्त्रिपालं वचनकरमिति नीलकण्ठेनोक्तम् "तन्त्रिपाल इति ख्यात नाम्नाऽहं विदितस्तथा" भा० वि० ३८ अ० इत्यत्र तथैव पाठः।

तन्तु पु० तन—तुन्। १सूत्रे अमरः तन्तुवायः। तन्तुदामनपर्वणोः" नरसिं०पु० "तस्मिन्नोतमिदं प्रोतं विश्वं शाटीव तन्तुषु" भाग० ८।८।७। "तिरश्चि यन्ते क्षमितन्तुजालैः" रघुः। २ग्राहे हेम०। ३सन्ताने "तेषामुत्पन्नतन्तूनामपत्यं दायमर्हति" मनुः। "संवेष्टमानं बहुभिर्मोहात्तन्तुभिरात्मजैः। कोषकार इवात्मानं वेष्टयन्नावबुध्यसे" भा० शा०२२१अ०। [गौरा० ङीष्।

तन्तुक पु० तन्तुनेव कायति कै—क। १सर्षपे २नाड्यां स्त्री

तन्तुकाष्ठ न० तन्तुयुक्तं काष्ठम्। (ताँतेर काटि) तन्तुवायोपकरणे तन्त्रकाष्ठभेदे शब्दर०। [जटाधरः।

तन्तुकीट पु० तन्तोः तन्त्वर्थं कीटः। (गुटीपोका) कीटभेदे

तन्तुन पु० तन—बा० तुनन्। १ग्राहे (हाङोर) ख्याते जलजन्तुभेदे हेम०।

तन्तुनाग पु० तन्तुर्नाग इव। बृहद्ग्राहे त्रिका०।

तन्तुनाभ पु०तन्तुर्नाभावस्य अच् समा०।(माकड़सा) लूतायाम्

तन्तुनिर्य्यास पु० तन्तुरिव निर्य्यासो यस्य। तालवृक्षे। शब्दर०।

तन्तुपर्वन् न० तन्तोः यज्ञोपवीतसूत्रस्य दानरूपं पर्व यत्र। चान्द्रश्रावणपौर्णमास्याम् तद्दिने हि वामनाय यज्ञोपवीतदानोत्सवः स्मृतौ विहितः। राघवभट्टधृतनारसिंह वचनम्। "शिष्यस्त्विजन्मदिवसे संक्रान्तौ विषुवायने। सत्तीर्थेऽर्कविधुग्रासे तन्तुदामनपर्वणोः। मन्त्रदीक्षां प्रकुर्वाणो मासर्क्षादीन् शोधयेत्"। तन्तुपर्व परमेश्वरोपवीतदानतिथिः श्रावणी पूर्णिमा" रघुनन्दनः।

इयं तिथिः रक्षासूत्रबन्धरूपोत्सवदिनत्वात्कथ्यत्यपि तथा च तस्यां रक्षासूत्रबन्धनप्रकारः निर्णयसि० दर्शितो यथा "अत्रैव रक्षाबन्धनमुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये "संप्राप्ते श्रावणस्यान्ते पौर्णमास्यां दिनोदये। स्नानं कुर्वीत मतिमान् श्रुतिस्मृतिविधानतः। उपाकर्मादिकं प्रोक्तमृषीणां चैव तर्पणम्। शूद्राणां मन्त्ररहितं स्नानं दानं च शस्यते। उपाकर्मणि कर्तव्यमृषीणां चैव पूजनम्। ततोऽपराह्णसमये रक्षापोटलिकां शुभाम्। कारयेदक्षतैः शस्तैः सिद्धार्थैर्हेमभूषितैरिति" अत्रोपाकर्मानन्तर्यस्य पूर्णमासीतिथौ वार्षिकस्यानुवादो न तु विधिः गौरवात् प्रयोगविधिभेदे च क्रमायोगाच्छूद्रादौ तदयोगाच्च। तेन परेद्युरुपाकरणे पूर्वेद्युरपराह्णे तत्करणं सिद्धम्। इदं भद्रायां न कार्यम् "भद्रायां द्वे न कर्त्तव्ये श्रावणी फाल्गुनी तथा। श्रावणी नृपतिं हन्ति ग्रामं दहति फाल्गुनीति" संग्रहोक्तेः तत्सत्त्वे तु रात्रावपि तदन्ते कुर्य्यादिति निर्णयामृते। इदं प्रतिपद्युतायां न कार्यम् "नन्दायादर्शने रक्षाबलिदानं दशासु च। भद्रायां गोकुलक्रीडा देशनाशाय जायते" इति मदनरत्ने ब्रह्मवैवर्तात् भविष्ये "उपलिप्ते गृहमध्ये दत्तचतुष्के न्यसेत् कुम्भम्। पीठे तत्रोपविशेद्राजामात्यैर्युतस्सुमुहूर्ते। तदनु पुरोधा नृपते रक्षां बध्नीत मन्त्रेण"। इदं रक्षाबन्धनं नियतकालत्वात् भद्रावर्ज्जं ग्रहणादिनेऽपि कार्यं होलिकावत्। ग्रहसंक्रान्त्यादौ रक्षानिषेधाभावात् "सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने" इति तत्कालीनकर्मपरमेव न त्वन्यत्र। अन्यथा होलिकायां का गतिः। अतएव "नित्ये नैमित्तिके जप्ये होमयज्ञक्रियासु च। उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यते" इति नियतकालीने तदभाव इति दिक्। उपाकर्मणीति तद्दिनभिन्नपरं तत्र तन्निषेधादित्युक्तं प्राक्। मन्त्रस्तु

"येन बद्धो बलीराजा दानवेन्द्रो महाबलः। तेन त्वामपि बध्नामि रक्षे! मा चल मा चल"। "ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैरन्यैश्च मानवैः कर्तव्यो रक्षणाचारो द्विजान् संपूज्य शक्तितः" इति।

तन्तुभ पु० तन्तुना सन्तत्या भाति भा—क। १सर्षपे २वत्से च जटाधरः। "मरीचं पिप्पलं कोष्ठं जीरकन्तन्तुभं तथा। संस्कारे च समक्षे च महादेव्यै निवेदयेत्" कालि० पु०। "तन्तुभं सर्षपम्" रघुनन्दन।

तन्तुवर्द्धन त्रि० तन्तुं सन्तानं संसारं वा वर्द्धयति छिनत्ति वा वृध—छिद्वा णिच् ल्यु वर्द्ध छेदने ल्यु वा। १तन्तुवर्द्धके २तन्तुच्छेदके च। ३परमेश्वरे पु०। "शुभाङ्गो लोकसारङ्गः सुतन्तुस्तन्तुवर्द्धनः" विष्णु स०। "तन्तुं सन्ततिं संसारं वर्द्धयति छेदयति वा ज्ञानदानेन" भा०।

तन्त(र)ल न० तन्तुर्विद्यतेऽस्य र-लच् वा। मृणाले। हेमच०

तन्तुवाप त्रि० तन्तून् वपति वप-अण् उप०स०। (ताँति) तन्तुवाये जटाधरः।

तन्तुवाय त्रि० तन्तून् वयति वे—अण् उप० स०। १तन्तुवयनकर्त्तरि (ताँति) २लूतायां कीटभेदे च अमरः। ३सङ्कीर्णजातिभेदे पुंस्त्री। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। सा च जातिस्तद्वृत्तिश्च मानवोक्ता यथा "नृपायां वैश्यसंसर्गादायोगव इति स्मृतः। तन्तुवाया भवन्त्येव वसुकांस्योपजीविनः। शीलकाः केचिदत्रैव जीवनं वस्त्रनिर्मितौ" "तन्तुवायो दशपलं दद्यादेकपलाधिकम्" मनुः।

तन्तुवायदण्ड पु० तन्तोर्वायस्य दण्डः ६त०। वायते अनेन करणे—घञ् वा कर्म्म०। वेमनि तन्तुवायसाधने दण्डे। (नराज)

तन्तुविग्रहा स्त्री तन्तवो विग्रहे यस्याः। कदल्याम् त्रिका०। तत्त्वचि हि बहुसूत्राणि प्रादुर्भवन्ति।

तन्तुशाला स्त्री तन्तूनां वयनाय शाला। (ताँतघर) तन्तुवयनगृहे हेम०। [(सिँयोयान) अमरः।

तन्तुसन्तत त्रि० तन्तुभिः सन्ततं व्याप्तम्। स्यूतवस्त्रे।

तन्तुसार पु०तन्तव इव सारो मज्जाऽस्य। गुवाकवृक्षे। त्रिका०

तन्त्र न० तन्त्यते तनोति वा कर्त्रादौ यथायथं ष्ट्रन् तन्त्रि-कुटुम्बभरणे घञ् वा। १कुटुम्बभरणादिकृत्ये २सिद्धान्ते ३औषधे ४प्रधाने ५परिच्छदे ६वेदशाखाभेदे ७हेतौ ८उभयार्थकप्रयोगे। ९इतिकर्त्तव्यतायाञ्च मेदि०। १०तन्तुवाये शब्दमाला ११राष्ट्रे १२परच्छन्दानुगमने १३स्वराष्ट्रचिन्तायाम् हेमच०। १४प्रबन्धे शब्दरत्ना० १५शपथे, धरणिः १६धने १७गृहे १८वयनसाधने (ताँत) १९ कुले च नानार्थमञ्जरी। २०शिवादुक्तशास्त्रभेदे तल्लक्षणभेदादिकं यथा "सर्गश्च प्रतिसर्गश्च मन्त्रनिर्णय एव च। देवतानाञ्च संस्थानं तीर्थानाञ्चैव वर्णनम्। तथैवाश्रमधर्मश्च विप्रसंस्थानमेव च। संस्थानञ्चैव भूतानां यन्त्राणाञ्चैव निर्णयः। उत्पत्तिर्विबुधानाञ्च तरूणां कल्पसंज्ञितम्। संस्थानं ज्योतिषाञ्चैव पुराणाख्यानमेव च। कोषस्य कथनञ्चैव व्रतानां परिभाषणम्। शौचाशौचस्य चाख्यानं नरकाणाञ्च वर्णनम्। हरचक्रस्य चाख्यानं स्त्रीपुंसोश्चैव लक्षणम्। राजधर्मो दानधर्मो युगधर्मस्तथैव च। व्यवहारः कथ्यते च तथा चाध्यात्मवर्णनम्। इत्यादिलक्षणैर्युक्तं तन्त्रमित्यभिधीयते"। तस्य प्रशंसा। "विष्णुर्वरिष्ठो देवानां ह्रदानामुदधिर्यथा। नदीनाञ्च यथा गङ्गा पर्वतानां हिमालयः। अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां राज्ञामिन्द्रो यथा वरः। देवीनाञ्च यथा दुर्गा वर्णानां ब्राह्मणो यथा। तथा समस्तशास्त्राणां तन्त्रशास्त्रमनुत्तमम्। सर्वकामप्रदं पुण्यं तन्त्रं वै वेदसम्मितम्। कीर्त्तनं देवदेवस्य हरस्य मतमेव च। पावनं श्रद्दधानानामिह लोके परत्र च"। तस्य श्लोकसंख्या यथा "न शक्यं विस्तराद्वक्तुमपि वर्षशतैरपि। संक्षेपाद्वै प्रवक्ष्यामि लोककल्पोक्तवर्त्मना। दिवि देवि! नवलक्षं पाताले ब्रह्मशासने। लक्षमात्रं भारते च क्षितौ तन्त्राणि यानि च। आगमं त्रिविधं प्रोक्तं चतुर्थमैश्वरं स्मृतम्। कल्पश्चतुर्विधः प्रोक्त आगमो डामरस्तथा। यामलञ्च तथा तन्त्रं तेषां भेदाः पृथक् पृथक्। सुक्ताकाख्यं सप्रपञ्चम् सारदाख्यञ्च नारदम्। महार्णवश्च कपिलो योगः कल्पः कपिञ्जलः। अमृतशुद्धिर्वीरश्च सिद्धसंवरणस्तथा। प्रथमोऽष्टसहस्रन्तु श्लोका दश प्रकीर्त्तिताः। द्वितीयोसुक्तकस्तत्र षट्सहस्राणि संख्यया। श्लोकाः शतार्द्धसंख्यातास्तृतीयस्त्रिसहस्रकः। शतद्वयं साधिकञ्च श्लोकानां पञ्चविंशतिः। त्रिंशोत्तरसहस्राणि श्लोकानां भानुसंख्यया। प्रपञ्चः प्रथमे तन्त्रे द्वितीये वसुसंख्यया। सहस्राणि तथा श्लोकाः सप्तविंशतिसंख्यया। भूतनेत्रसहस्राणि तृतीयेऽब्धिसहस्रकम्। शतद्वयं पङ्क्ति १० श्लोकाः प्रपञ्चः कथितस्त्रिधा। कला १६संख्या सहस्राणि सारदायाः प्रकीर्त्तिताः। पञ्चविंशाधिकाः श्लोका वसुश्लोकाश्च नारदे। विंशतिश्च सहस्राणि षट्सहस्राणि संख्यया। वसुश्लोकाश्च कथिताः

कपिलः श्लोकसंख्यया । त्रयोदश सहस्राणि कलोत्तर शतत्रयम् । श्लोकसंख्या समुद्दिष्टा योगे कल्पे च संख्यया । यावत्संख्या सहस्राणि श्लोका नवतिः कीर्त्तिताः । श्लोकानान्तु सहस्राणि अष्टाविंशतिसंख्यया । श्लोकाश्च भानु १२ संख्याता तन्त्रेऽपि च कपिञ्जले । अमृतशुद्धौ सहस्राणि पञ्चश्लोकाधिकानि च । पञ्चैव कथिता नेत्र संख्यातानि यथार्थतः । वीरागमे षडधिकानि शतानि परिसंख्यया । सहस्राणि च तावन्ति श्लोकानान्तु यथार्थतः । पञ्चाधिकसहस्राणि श्लोकानाममृतसंख्यया । शिवसंवरश्लोकानि ईश्वरेण यथा पुरा । डामराः षड्विधो ज्ञेयः प्रथमो योगडामरः । श्लोकास्तत्र त्रयस्त्रिंशत् तथा पञ्च शतानि च । त्रिविंशतिसहस्राणि श्लोकानि चेह संख्यया । एकादश सहस्राणि संख्यया शिवडामरे । श्लोकाः सप्तैव निश्चित्य ईश्वरेणैव भाषिताः । मावच्छ्लोकसहस्राणि पञ्च श्लोकशतानि च । गुणोत्तराणि दुर्गाया डामरे कथितानि च । नव श्लोकसहस्राणि नव श्लोकशतानि च । सारस्वते तथा श्लोकाः पञ्चैव परिकीर्त्तिताः । स्वर७संख्यसहस्राणि श्लोकानां ब्रह्मडामरे । पञ्चोत्तरशतान्यत्र संख्यातानि शिवेन तु । षष्टिः श्लोकसहस्राणि गन्धर्वडामरोत्तरे । श्लोकाश्च षष्टिसंख्याता ब्रह्मणाऽव्यक्तयोनिना । यामलाः षट् समाख्यातास्तत्रादावादियामले । द्वात्रिंशच्च सहस्राणि त्रयस्त्रिंशत् शतानि च । द्वितीये ब्रह्मसंज्ञे तु द्वाविंशतिश्च संख्यया । सहस्राणि शतान्यत्र तान्येव कथितानि च । तावत्संख्यसहस्राणि शतानि परिसंख्यया । विंशतिश्च तथा संख्या श्लोकाश्च विष्णुयामले । कालसंख्यसहस्राणि वेदसंख्यशतानि च । पञ्चषष्टिस्तथा श्लोका कनिष्ठे रुद्रयामले । नव श्लोकसहस्राणि त्रयोदश शतानि च । द्वात्रिंशतिस्तथा श्लोका गणेशयामलोत्तमे । रविसंख्यसहस्राणि आदित्याख्ये तु यामले । तन्त्रे नीलपताकायां सहस्राणि च पञ्च च । पञ्चविंशतिः श्लोकाश्च कथिता वामकेश्वरे । त्रयोदश सहस्राणि द्वे शते विंशतिस्तथा । श्लोका मृत्युञ्जये तन्त्रे संख्यातास्तन्त्रवेदिभिः । गजसंख्यसहस्राणि त्रिकसंख्याशतानि च । सप्त श्लोकास्तथैवात्र तन्त्रयोगार्णवोत्तमे । दश श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च । मायाख्ये च महातन्त्रे यथार्थतः प्रकीर्त्तिताः । पञ्च श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च । शतार्द्धसंख्यया श्लोका दक्षिणामूर्त्तितन्त्रके । दश श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च । त्रयोदश तथा श्लोकाः कालिकाख्ये च तन्त्रके । कालेश्वर्य्यास्तन्त्रवरे हस्तित्रयं महत् । श्लोकानां संख्यया चात्र तन्त्रराजे च संख्यया । नव श्लोकसहस्राणि नव श्लोकशतानि च । द्वाविंशतिः सहस्राणि हरगौर्य्याख्यतन्त्रके । तथा च विंशतिः श्लोकास्तन्त्रेऽस्मिन् परिकीर्त्तिताः । अर्कसङ्ख्यसहस्राणि द्वितीये तन्त्रवेदिभिः । अष्टाविंशतिश्च श्लोकाः संख्यातास्तन्त्रनिर्णये । कुब्जिकाख्ये महातन्त्रे श्लोकाश्च दशसंख्यया । सहस्राणि तथा सप्त संख्यातानि मनीषिभिः । द्वितीये षट् सहस्राणि तदर्द्धञ्च कनिष्ठके । अर्कसंख्यसहस्राणि तथाङ्कशतानि च । तावद्देव्या महातन्त्रे संख्यातानि द्विजोत्तमैः । द्वात्रिंशतिः सहस्राणि द्वाविंशतिः शतानि च । कात्यायन्यास्तु तन्त्रस्य संख्यातानि मनीषिभिः । वसुश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च । प्रत्यङ्गिरायास्तन्त्रे च निश्चितानि यथार्थतः । भूतसंख्या सहस्राणि तथा तावच्छतानि च । महालक्ष्म्यास्तन्त्रराजे पञ्च श्लोकाश्च कीर्त्तिताः । गजसंख्यसहस्राणि श्लोकका सप्तसंख्यया । त्रिपुरार्णवे महातन्त्रे लिखिताः परमर्षिभिः । सरस्वत्याः सहस्रे द्वे द्वे शते संख्यया स्मृते । पञ्च श्लोकास्तथैवात्र विज्ञातव्या द्विजातिभिः । द्वाविंशतिः सहस्राणि आद्ये तन्त्रोत्तमोत्तरे । अङ्कसंख्या शतान्यत्र श्लोकाः पञ्चदशैव तु । द्वाविंशतिः सहस्राणि तथा नव शतानि च । द्वात्रिंशच्च तथा श्लोका योगिन्यास्तन्त्रराजके । द्वितीये षट् सहस्राणि तथा च त्रिशतानि च । त्रयः श्लोकास्तथैवात्र वाराह्यास्तन्त्र उत्तमे । ऊर्म्मिसंख्यासहस्राणि तत्त्वसंख्यशतानि च । गवाक्षे तन्त्रराजेऽस्मिन् श्लोकाश्च तत्त्वसंख्यया । वर्णसंख्यसहस्राणि द्वे शते परिनिश्चिते । श्लोकास्त्रयश्च संख्यातास्तन्त्रे नारायणीयके । वेदसंख्यसहस्राणि तान्येव च शतानि च । श्लोका नवतिःसंख्याता मृडानीतन्त्रराजके । तृतीये त्रिसहस्राणि त्रिशतानि कनिष्ठके । त्रिंशत् श्लोकाश्च संख्याताज्ञातव्यास्तन्त्रवेदिभिः" । वराहीत०

उपतन्त्राणि यथा "सैद्धोक्तान्युपतन्त्राणि कपिलोक्तानि यानि च । अद्भुतानि च एतानि जैमिन्युक्तानि यानि च । वशिष्ठः कपिलश्चैव नारदो गर्ग एव च । पुलस्त्यो भार्गवः सिद्धो याज्ञवल्क्यो भृगुस्तथा । शुक्रो बृहस्पतिश्चैव अन्ये ये मुनिसत्तमाः । एभिः प्रणीतान्यन्यानि उपतन्त्राणि यानि च । विसंख्यातानि तान्यत्र धर्मविद्भि-

संख्यात्मभिः । सारात् सारतराण्येव संख्यातानि निबोधत" । वाराहीत० ।

शिवोक्तं चतुःषष्टिसङ्ख्यकं तन्त्रं यथा "सिद्धीश्वरं महातन्त्रं कालीतन्त्रं कुलार्णवम् । ज्ञानार्णवं नीलतन्त्रं फेत्कारीतन्त्रमुत्तमम् । देव्यागमं उत्तराख्यं श्रीक्रमं सिद्धियामलम् । मत्स्यसूक्तं सिद्धसारं सिद्धिसारस्वतं तथा वाराहीतन्त्रं देवेशि ! योगिनीतन्त्रमुत्तमम् । गणेशविमर्शिनीतन्त्रं नित्यातन्त्रं शिवागमम् । चामुण्डाख्यं महेशानि ! मुण्डमालाख्यतन्त्रकम् । हंसमाहेश्वरं तन्त्रं निरुत्तरमनुत्तमम् । कुलप्रकाशकं देवि ! कल्पं गाथात्मकं शिवे ! । क्रियासारं निबन्धाख्यं स्वतन्त्रं तन्त्रमुत्तमम् । सम्मोहनं तन्त्रराजं ललिताख्यं तथा शिवे ! । राधाख्यं मालिनीतन्त्रं रुद्रयामलमुत्तमम् । बृहच्छ्रीक्रमं तन्त्रं गवाक्षं सुकुमुद्विनि ! । विशुद्धेश्वरतन्त्रञ्च मालिनीविजयं तथा । समयाचारतन्त्रञ्च भैरवीतन्त्रमुत्तमम् । योगिनीहृदयं तन्त्रं भैरवं परमेश्वरि ! । सनत्कुमारकं तन्त्रं योनितन्त्रं प्रकीर्त्तितम् । तन्त्रान्तरञ्च देवेशि ! नवरत्नेश्वरं तथा । कुलचूड़ामणितन्त्रं भावचूड़ामणीयकम् । मन्त्रदेवप्रकाशञ्च कामाख्यानामकं तथा । कामधेनुकुमारी च भूतडामरसंज्ञकम् । मालिनीविजयं तन्त्रं यामलं ब्रह्म यामलम् । विश्वसारं महायन्त्रं महाकालं कुलामृतम् । कुलोड्डीशं कुब्जिकाख्यं यन्त्रचिन्तामणीयकम् । एतानि तन्त्ररत्नानि सकलानि युगे युगे । कालीविलासकादीनि तन्त्राणि परमेश्वरि ! । कालकल्पे सुसिद्धानि ह्यश्वक्रान्तासु भूमिषु । महाचीनादितन्त्राणि अविकल्पे महेश्वरि ! । सुसिद्धानि वरारोहे ! रथक्रान्तासु भूमिषु" इति महासिद्धसारतन्त्रम् । "चतुःषष्टि तन्त्राणि यामलादीनि पार्व्वति ! । सकलानीह वाराहे विष्णुक्रान्तासु भूमिषु । कल्पभेदेन तन्त्राणि कथितानि च यानि च । पाषण्डमोहनायैव विफलानीह सुन्दरि !" विश्वसारतन्त्रम् । अन्यत्र च "दैत्यानां मोहनार्थं तु तन्त्रशास्त्रं शिवोदितम्" तत्र स्वराष्ट्रचिन्तायां औषधे च "तन्त्रावापविदा योगैः" माघः । शास्त्रे "इदानीं तत्प्रवक्ष्यामि तन्त्रमुत्तरमुत्तमम्" सुश्रुतः अनेकोद्देशेन सकृत्प्रयोगे "द्वौ दैवे प्राक् त्रयः पित्र्ये उदगेकैकमेव वा । मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदैविकम्" याज्ञ० । "पितृश्राद्धे मातामहश्राद्धे च वैश्वदैविकं तन्त्रेण कार्य्यमिति" मिता० । २१विध्यन्ते अङ्गसमुदाये "दर्शपौर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्यामस्तन्त्रस्य तन्त्राम्नातत्वात्" आश्व० श्रौ० १।१।२। तन्त्रमङ्गसंहतिः विध्यन्त इत्यर्थः स चावस्यामादिसंस्याजपान्तः प्रधानस्य तन्त्रणात् तन्त्रमित्युच्यते" कर्कः । तन्त्रलक्षणादिकं कात्या० श्रौ० उक्तं यथा "कर्मणां युगपद्भावस्तन्त्रम्" कात्या० श्रौ० १।७।१

"यत्र प्रधानकर्मणां युगपद्भावः सह प्रयोगः तत्रारादुपकारकाणामङ्गानां तन्त्रं सकृदनुष्ठानं भवति । न प्रतिप्रधानं पृथक् पृथक् यद्धि सकृत् कृतं बहूनामुपकरोति तत्तन्त्रमित्युच्यते यथा बहूनां मध्ये कृतः प्रदीपः । कुतस्तन्त्रमिति हेत्वाकाङ्क्षायां त्रीन् हेतूनाह" कर्कः । "शक्यपुरुषार्थकृतत्वैकार्थसमवायश्रुतिभ्यः" सू० । "प्रधानकर्मणां सह प्रयोगे सति तदङ्गानां सकृदनुष्ठानमुक्तम् । तत् कुतः शक्यत्वात् सकृदप्यनुष्ठितैरारादुपकारकैरङ्गैर्बहूनामपि प्राधानानामुपकारस्य कर्त्तुं शक्यत्वात् शक्नुवन्ति ह्यारादुपकारकाणि बहूनामुपकर्त्तुम्, अदृष्टमात्रविशेषत्वात् प्रदीपवत् यथा एक एव प्रदीपो बहूनां मध्ये कृतः सन् सर्वेषामुपकरोति एवमेतान्यपीति । यद्यप्यङ्गानां प्रत्येकमेव विनियोगस्तथापि विधिना तावदनुष्ठानं सकृदेवोपकारकं भवति यथैव हि षट्सु भावनासु लिङ्पदेनैव कथम्भावमपेक्षमाणास्वपि सकृदाम्नाता एवाङ्गविधयः षण्णामपि प्रत्येकमङ्गानि समर्पयन्ति सत्यपि च कस्यचित् प्रधानोत्पत्तिविधिसन्निधौ प्रकरणवशेन संनिधिर्बाध्यते तथैव संहतानां प्रधानानां फलसाधनत्वात् कर्त्तृदेशकालैक्याच्च युगपत् सर्वेष्वनुष्ठातुं प्रारब्धेषु सकृत्कृतमेवाङ्गं सर्वचिकीर्षया कृतत्वात् सन्तमपि केनचित् संनिधिं बाधित्वा प्रकरणवशेन सर्वार्थं भवति । किं च पौर्णमास्यां यजेतेति त्रयाणां युगपदनुष्ठानमवगतं पृथक् पृथक् साङ्गेष्वनुष्ठीयमानेषु बाध्यते तस्मात् सकृदेवाङ्गानामनुष्ठानम् । तथा पुरुषार्थकृतत्वाच्च यतः सकृदनुष्ठितैरप्यङ्गैः पुरुषार्थः कृत एव भवति पुरुषार्थः पुरुषस्याभीष्टं फलम् तद्धि आग्नेयादिभिरङ्गोपकृतैः क्रियते आरादुपकारकाणि चाङ्गान्यनेकघटादिप्रकाशकप्रदीपवत् सर्वेषां सहैवोपकुर्वन्ति सकृत्कृतैरपि पुरुषार्थः कृतएव भवति । तथा एकार्थसमवायश्रुतेश्चाङ्गानां तन्त्रं भवति एकोऽर्थो यस्य एकार्थं एकफलो यः प्रधानानां समवायः समूहः स एकार्थसमवायः तत्र एकार्थे समवाये एकफले

प्रधानसमृद्धि अङ्गानां तन्त्रश्रुतेः अङ्गानां सकृदनुष्ठानं श्रूयते यतः। तथाहि "ता एकविंशतिराहुतयो द्वावाघारौ पञ्च प्रयाजा द्वावाज्यभागावाग्नेयः पुरोडाशस्तद्वाग्नीषोमीय उपांशुयाजोऽग्नीषोमीयः पुरोडाशोऽग्निः स्विष्टकृदिडा त्रयोऽनुयाजाः सूक्तवाकश्च शम्योर्वाकश्चाय यदेवादः पत्नीसंयाजेषु समन्वद्धाति समिष्टयजुश्चेति तत्राग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयलक्षणे एकफले प्रधानसमवाये आहुतीनामेकविंशतिसंख्या श्रूयते सा चाङ्गानां सकृत्करणपक्ष एवोपपद्यते न प्रतिप्रधानं पृथगनुष्ठानपक्षे। तस्मात् प्रधानानां सहप्रयोगे सकृदेवारादुपकारिका क्रिया सन्निपत्योपकारकाणां प्रतिप्रधानमावृत्तिरिति तु प्रागुक्तमेव। अथ प्रधानानां सहप्रयोगे कारणान्याह" कर्कः। "फलकर्मदेशकालद्रव्यदेवतागुणसामान्ये" ३सू०। यत्रैकेन वाक्येन बहूनि प्रधानकर्माणि एकफलसाधनत्वेन विधीयन्ते तत्र तेषामितरेतरापेक्षाणां साधनत्वेन विधानात् सहप्रयोगः तद्यथा मित्रविन्दाश्रीराष्ट्रमित्रायुष्कामस्येति वैश्वदेवेन प्रजाकामं याजयेदिति अत्र मित्रविन्दाशब्देन समुदायवचनेन दशानां हविषां सहप्रयोगः वैश्वदेवशब्देन च समुदायवचनेनाष्टानां हविषाम्। सूत्रार्थस्तु सामान्यशब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते फलसामान्ये कर्मसामान्ये देशसामान्ये कालसामान्ये द्रव्यसामान्ये देवतागुणयोः सामान्य इति एकवाक्येनैकफलसाधनत्वेन विधानेऽपि फलादिसामान्ये सत्येव प्रधानानां सहप्रयोगो भवति फलं स्वर्गादि कर्म पञ्चप्रयाजता त्र्यनुयाजतेत्यादि। देशः समप्राचीनप्रवणादिः। कालः पूर्वाह्णापराह्णादिः। द्रव्यं दक्षिणाद्रव्यम् न तु हविर्द्रव्यम् अनेकेषु प्रधानकर्मसु तद्भेदस्यावश्यम्भावात् देवता प्रजापतीन्द्रादिः। तद्गुण उपांशुत्वाश्राव्यत्वादिः तस्मिन् सति प्रधानमपि सहैव भवति न पृथक्" कर्कः "तद्भेदे भेदः" ४सू०। तेषां फलादीनां भेदस्तद्भेदः तद्भेदे तेषां फलादीनां सहप्रयोगकारणानां भेदे सति प्रधानानां प्रयोगभेदो भवति तत्र प्रयोगवचनभेदान्मित्रविन्दाप्रीतिकामाग्नेययोर्न सहप्रयोगः फलभेदाच्च श्रीकामराष्ट्रकाममित्रकामायुष्काममित्रविन्दानां पृथक् प्रयोगः। कर्मभेदेऽपि प्रयोगभेदो भवति तद्यथा कस्यचित् पञ्चप्रयाजता कस्यचिन्नवप्रयाजता यथा च क्रैडिनीया महाहविषोस्तन्त्रसहत्वे इतरेतरस्य विगुणत्वं भवति।

देशभेदेऽपि तन्त्रभेदो भवति यथा वरुणप्रघासेषु मारुत्याः क्रैडिनीमहाहविषोश्च क्रैडिन्याः समदेशः महाहविषस्तु प्राचीनप्रवणः। कालभेदेऽपि सहप्रयोगो न भवति यथा दर्शस्य पौर्णमासस्य च "पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतामावास्यायाममावास्यया यजेतेति वचनेन कालभेदेन तयोर्विधानात्। यथा वा आनीकवतीसान्तपनीययोः पूर्वाह्णमध्याह्नरूपकालभेदात्तन्त्रभेदः। दक्षिणाद्रव्यैक्ये सति सहप्रयोगो यथा राजसूये त्रयाणां त्रिषंयुक्तानां येषां मते च त्रिषंयुक्तानां त्रयाणामप्येकस्मिन्नेवाह्न्यनुष्ठानम् तेषां दक्षिणाद्रव्यभेदेन त्रयाणां त्रयाणां पृथगनुष्ठानम् न सर्वेषां सहप्रयोगः दक्षिणाभेदश्च त्रयाणां वामनः त्रयाणां श्यामः त्रयाणां बभ्रुरिति तत्र दक्षिणाभेदादानतिभेदः तद्भेदात्तत्कृतस्य स्वरूपस्य भेदः वामनानतैर्हि पूर्वं कर्म कर्त्तव्यम् श्यामानतैरुत्तरम् तन्त्रत्वे तूभाभ्यामानता उभयं कुर्युः। तत्र दक्षिणाव्यवस्था गम्यमाना बाध्येत। तस्मात् प्रतिदक्षिणं तन्त्रभेदः। अत्र एकवाक्येनैकफलार्थमेव विधाने देशकालकर्मैक्ये सत्यपि दक्षिणाभेदात्तन्त्रभेदः। देवताया देवतागुणस्य च सामान्ये सति उच्चारणमपि तस्या देवताया आवाहनत्यागादौ तन्त्रेण भवति यथा सप्तदशप्राजापत्येषु राजपेये प्रजापतेर्देवतायाः समानत्वाद्गुणस्योपांशुत्वस्य च समानत्वादनुवचनादौ तन्त्रेणोच्चारणं भवति यागोऽपि तन्त्रेणैव भवति। तथा च प्राजापत्यान् प्रकृत्य श्रूयते एकानुवाक्या भवत्येकयाज्यैकदेवत्या हि प्राजापत्या इत्युपांशुत्वाच्च छागानां हविषोऽनुब्रूहीति अत्रानुवाक्याद्येकत्वे एकदेवतत्वं हेतुं ब्रुवन्ती एकदेवताकानां सिद्धं तन्त्रोच्चारणं दर्शयति। दर्शपूर्णमासयोरेव द्रव्यभेदेऽपि दध्नः पयसश्च देवताया इन्द्रस्य तद्गुणस्य चाश्राव्यत्वस्य समानत्वात्तन्त्रेणैव याग उच्चारणं भवति। देवतायां समानायामपि देवतागुणस्योपांशुत्वादेर्भेदे सति सहोच्चारणं न भवति यथा प्रकृतावेवोपांशुजापाग्नीषोमयोः पुरोडाशाग्नीषोमयोश्च। इह देवतातद्गुणयोः सामान्ये यागस्य तन्त्रेणानुष्ठानमुच्यते अत्र सिद्धमेव देवतागुणसामान्ये तन्त्रेण यागानुष्ठानमुपजीव्य भेदो यागस्य भेदेनानुष्ठानपूर्वं निषिद्धः न द्रव्यभेदे गुणयोगादिति वा तस्य इति न पुनरुक्तिदोषादि।" कर्कः।

तल्लक्षणविषयादिकं जैमिनिना एकादशाध्याये व्यक्तम् तत एवागन्तव्यं संक्षेपतस्तु जैमिनिशब्दे माधवेनोक्तं ३१४१ पृ० दर्शितम् । तन्त्र शास्त्रे "आसुरिरपि पञ्चशिखाय तेन बहुधा कृतं तन्त्रम्" "सप्तत्यां किल येऽर्थास्तेऽर्थाः षष्टितन्त्रस्य" सा० का०। २२नीत्यवयवे। "तन्त्रैः पञ्चभिरेतच्चकार मनोरमं शास्त्रम्" पञ्चत०। तदवयवाश्च मित्रभेदमित्रप्राप्तिकाकोलूकीयलब्धप्रणाशापरीक्षितकारकाख्याः। तन्त्रं वेत्ति ठक्। तान्त्रिक तन्त्रवेत्तरि त्रि०। तन्त्रविहितः ठक्। तान्त्रिक तन्त्रविहिते त्रि० स्त्रियां ङीप् "वैदिकी तान्त्रिकी सन्ध्या यथानुक्रमयोगत" तन्त्रसा० तान्त्रिकी दीक्षा २३४५ पृ० च स्वतन्त्रः परतन्त्रः।

तन्त्रक त्रि० तन्त्रात् अचिराहृतम् कन्। अभिनवे वस्त्रे अमरः पटे पु० शाक्ट्रां स्त्री इति भेदः। "वसानस्तन्त्रकनिभे सर्वाङ्गीणे तरुत्वचौ" भट्टिः।

तन्त्रकाष्ठ न० तन्त्रस्य काष्ठम्। तन्त्रस्थे काष्ठभेदे (ताँतेर काटि) प्रभृतौ त्रिका०।

तन्त्रता स्त्री तन्त्रस्य भावः तल्। अनेकोद्देशेन सकृत्प्रवृत्तौ यथा तर्पणपूजनाद्यनेककर्मोद्देशेन सकृत्स्नाने कृते सर्वकर्माङ्गस्नानसिद्धिः। तद्विषयोदाहरणं प्रा० त०उक्तं यथा "आग्नेयाष्टकपालैन्द्रदध्यैन्द्रपयोयागानां त्रयाणामाग्नेयाष्टकपालोपांशुयागाग्नीषोमीयैकादशकपालयागानां त्रयाणां सकृत् सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेनोपकारः सिद्ध्यति तथा नानाब्रह्मवधसत्त्वे सर्वोद्देशेन सकृत् प्रायश्चित्ते कृते सर्वब्रह्मवधजन्यपापनाशः। तन्त्रतायाहेतुश्च अदृष्टार्थैकजातीयकर्मणः कालदेशकर्त्रादीनां प्रयोगानुबन्धिवैधहेतुभूतानामभेदे उद्देश्यविशेषापेक्षः" इति। एवञ्च "स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पैत्रे च कर्मणि। पवित्राणां तथा जाप्ये दाने च विधिदर्शिते" इति विष्णूक्तम् "अस्नात्वा नाचरेत् कर्म जपहोमादि किञ्चनेति" दक्षोक्तञ्च, क्रियाङ्गस्नानं कर्तृसंस्कारद्वारैव तद्दिनकर्त्तव्याशेषकर्मार्थमेकमेव न तु प्रतिकर्म कर्त्तव्यम्" इति रघुनन्दनः अधिकं तन्त्रशब्दे दृश्यम्।

तन्त्रधारक पु० तन्त्रं कर्मज्ञापकपद्धतिग्रन्थं धारयति धारि—ण्वुल् ६त०। "एकस्तत्र नियुक्तः स्यादपरस्तन्त्रधारकः। तृतीयं प्रश्नकं ब्रूयात् ततः कर्म समाचरेत्" वृहस्पतिरुक्ते कर्मस्वरूपज्ञापकपुस्तकवाचके। "तन्त्रधारकः पुस्तकधारकः" श० त० रघुनन्दनः।

तन्त्रयुक्ति स्त्री तन्त्रोक्ता आयुर्वेदशास्त्रोक्ता युक्तिः। सुश्रुतोक्ते द्वात्रिंशद्भेदके युक्तिभेदे। ताश्च यथा "अथातस्तन्त्रयुक्तिनामाध्यायं व्याख्यास्यामः। द्वात्रिंशत्तन्त्रयुक्तयो भवन्ति। तद्यथा। अधिकरणं योगः पदार्थो हेत्वर्थ उद्देशो निर्देश उपदेशः प्रदेशोऽतिदेशोऽपवर्गो वाक्यशेषोऽर्थापत्तिर्विपर्य्ययः प्रसङ्ग एकान्तोऽनेकान्तः पूर्वपक्षो निर्णयोऽनुमतं विधानमनागतावेक्षणम् अतिक्रान्तावेक्षणम्। संशयो व्याख्यानं स्वसंज्ञा उदाहरणं निर्वचनं निदर्शनं नियोगो विकल्पः समुच्चय ऊह्यमिति अत्रासां तन्त्रयुक्तीनां किं प्रयोजनमित्युच्यते। वाक्ययोजनमर्थयोजनञ्च। भवन्ति चात्र श्लोकाः। असद्वादिप्रयुक्तानां वाक्यानां प्रतिषेधनम्। स्ववाक्यानां सिद्धिरपि क्रियते तन्त्रयुक्तितः। व्यक्ता नोक्तास्तु ये ह्यर्था लीना ये चाप्यनिर्मलाः। लेशोक्ता ये क्वचित्तन्त्रे तेषाञ्चापि प्रसाधनम्। यथाम्बुजवनस्यार्कः प्रदीपो वेश्मनो यथा। प्रबोधस्य प्रकाशार्थास्तथा तन्त्रस्य युक्तयः। यमर्थमधिकृत्योच्यते तदधिकरणं १यथा रसं दोषं वा। तेन वाक्यं युज्यते स योगः २। यथा तैलं पिबेच्चामृतवल्लिनिम्बहिंस्राभयावृक्षकपिप्पलीभिः। सिद्धं बलाभ्याञ्च सदेवदारु हितञ्च नित्यं गलगण्डरोगी"। सिद्धं पिबेदिति प्रथमं वक्तव्ये तृतीयपादे सिद्धं प्रयुक्तमेवं दूरस्थानामपि पदानामेकीकरणं योगः। योऽर्थोऽभिहितः सूत्रे पदे वा स पदार्थः ३। अपरिमिताश्च पदार्थाः। यथा स्नेहस्वेदाञ्जनेषु निर्दिष्टेषु द्वयोस्त्रयाणामर्थानामुपपत्तिर्दृश्यते तत्र योऽर्थः पूर्वापरयोगसिद्धो भवति स ग्रहीतव्यो यथा। वेदोत्पत्तिं व्याख्यास्याम इत्युक्ते सन्दिह्यते बुद्धिः। कतमस्य वेदस्योत्पत्तिं विवक्षुरिति। ऋग्वेदादयश्चत्वारो वेदास्तत्र पूर्वापरयोगमुपलभ्य विद—विचारणे विन्दत्येतयोश्च धात्वोरनेकार्थयोः प्रयोग इति पश्चात्प्रतिपत्तिर्भवति। आयुर्वेदोत्पत्तिमयं विवक्षुरित्येवं पदार्थः। यदन्यदुक्तमन्यार्थसाधकं भवति स हेत्वर्थः४। यथा मृत्पिण्डोऽद्भिः प्रक्लिद्यते यथा माषदुग्धप्रभृतिभिर्व्रणाः प्रक्लिद्यन्त इति। समासकथनमुद्देशः५। यथा शल्यमिति। विस्तरवचनं निर्देशः६। यथा। शारीरमागन्तुकं चेति। एवमित्युपदेशः७। यथा "तथा न जागृयाद्रात्रौ दिवा स्वप्नञ्च वर्जयेत्" अनेन कारणेनेत्युपदेशः। यथोपदिश्यते मधुरेण श्लेष्माभिवर्द्धत इति। प्रकृतस्यातिक्रान्तेन साधनं प्रदेशः८। यथा देवदत्तस्यानेन शल्य-

उक्तं तस्मादुपसदस्याप्ययमेवोद्धरिष्यतीति । प्रकृत-स्यानागतेन साधनमतिदेशः ९ । यथानेनास्य वायुरूर्द्ध-मुपतिष्ठते तेनोदावर्त्तः स्यादिति । अभिव्याप्यापकर्षण-मपवर्गः १० । यथा स्वेद्या विषापहृष्टा अन्यत्र कीटवि-षादिति । येन पदेनानुक्तेन वाक्यं समाप्यते स वाक्य-शेषः ११ । यथा शिरःपाणिपादपार्श्वपृष्ठोदरोरसामित्युक्ते पुरुषग्रहणमपि गम्यते पुरुषस्येति इति । यदकीर्त्तित-मर्थादापद्यते सार्थापत्तिः १२ । यथौदनं भक्ष्ये इत्युक्तेऽ-र्थादापन्नं भवति नायं पिपासुर्यवागूमिति । यद्यत्राभि-हितं तस्य प्रातिलोम्यं विपर्य्ययः १३ । यथा कृशाल्पप्राण-भीरवो दुश्चिकित्स्या इत्युक्ते विपरीतं गृह्यते दृढा-दयः सुचिकित्स्या इति । प्रकरणान्तरेण समापनं प्रसङ्गः १४ । यथा प्रकरणान्तरितोयमर्थोऽसकृदुक्तः समा-प्यते स प्रसङ्गः महाभूतशरीरसमवायः पुरुषस्तस्मिन् क्रिया सोऽधिष्ठानमिति वेदोत्पत्तावभिधाय भूतविद्यायां पुनरुक्तं यतोऽभिहितं पञ्चमहाभूतशरीरसमवायः पुरुष इति स खल्वेवं कर्मपुरुषश्चिकित्सायामधिकृतः सर्वत्र । यदवधारणेनोच्यते स एकान्तः १५ । "यथा त्रिवृद्विरेचयति मदनफलं वामयतीति । क्वचि-त्तथा क्वचिदन्यथेति यः सोऽनेकान्तः १६ । यथा केचि-दाचार्य्या ब्रुवते द्रव्यं प्रधानं केचिद्रसं केचिद्वीर्य्यं केचिद्विपाकमिति । आक्षेपपूर्वकः प्रश्नः पूर्वपक्षः १७ यथा कफवातनिमित्तास्त्वारः प्रमेहा असाध्या भवन्तीति । तस्योत्तरं निर्णयः १८ । यथा शरीरं प्रपीड्य पश्चादधोगत्वा वसामेदोमज्जानुविद्धं मूत्रं प्रसृजति वात-स्तमसाध्या वातजा इति । तथाचोक्तम् "कृत्स्नं शरीरं निष्पीड्य मेदोमज्जवसायुतः । अधः प्रकुप्यते वायु-स्तेनासाध्यास्तु वातजाः" । परमतमप्रतिषिद्धमनुमतम् १९ । यथान्यो ब्रूयात् सप्त रसा इति । प्रकरणानुपूर्व्याभिहितं विधानम् २० । यथा सक्थिमर्म्माण्येकादशप्रकरणानुपू-र्व्याभिहितानि । एवं वक्ष्यतीत्यनागतावेक्षणम् २१ । यथा श्लोकस्थाने ब्रूयाच्चिकित्सितेषु वक्ष्यामीति । यत्पूर्वमुक्तं तदतिक्रान्तावेक्षणम् २२ । यथा चिकित्सितेषु ब्रूयात् श्लोक-स्थाने यदीरितमिति । उभयहेतुदर्शनं संशयः २३ । यथा तलहृदयाभिघातः प्राणहरः पाणिपादच्छेदनं प्राण-हरमिति । तत्रातिशयोपवर्णनं व्याख्यानम् २४ । यथेह पञ्चविंशतिकः पुरुषोऽत्र व्याख्यायते । अन्ये त्वायुर्वेद-तन्त्रेषु भूतादिप्रकृत्यारभ्यचिन्ता । अन्यशास्त्रासा-मान्या स्वसंज्ञा २५ । यथा मिथुनमिति मधुसर्पिषोर्ग्रह-णम् । लोके प्रथितमुदाहरणम् २६ । यथोष्णभयाच्छीतम-सुधावति । निश्चितं वचनं निर्वचनम् २७ । यथायुर्विद्यतेऽ-स्मिन्ननेन वायुर्विन्दतीत्यायुर्वेदः । दृष्टान्तेनार्थः प्रसाध्यते यत्र तन्निदर्शनम् २८ । यथाग्निर्वायुना सहितः कोष्ठे वृद्धिं गच्छति तथा वातपित्तकफजो दुष्टव्रण इति । इदमेव कर्त्तव्यमिति नियोगः २९ । यथा पथ्यमेव भोक्तव्यमिति । इदं वेति विकल्पः ३० । यथा रसौदनः सहता यवागूर्वा इदञ्चेदञ्चेति समुच्चयः ३१ । यथा मांसवर्गे एणहरिणा-लावतित्तिरिसारङ्गाः प्रधानमिति । यदनिर्दिष्टं बुद्धिमता तदूह्यम् ३२ । यथाभिहितमन्नपानविधौ चतुर्विधश्चान्नमु-पदिश्यते । भक्ष्यं भोज्यं लेह्यं पेयमेवञ्चतुर्विधे वक्तव्ये द्विविधमभिहितमत्रोह्यमिति । अन्नपाने विशिष्य द्वयोर्ग्रहणे कृते चतुर्णामपि ग्रहणं भवति किन्त्वा-न्यत् । अन्नेन भक्ष्यमवरुद्धं तत्साधर्म्यात् । पेयेन लेह्यं द्रवसाधर्म्यात् । चतुर्विधस्याहारः प्रायेण द्विविधः प्रसिद्ध इति । द्वात्रिंशद्युक्तयो ह्येतास्तन्त्रसारगवेषणे । मया सम्यग्विनिर्दिष्टाः शब्दन्यायार्थसंयुताः । योह्येता विधिवद्वेत्ति दीपीभूतास्तु बुद्धिमान् । स पूजार्हो भिषक्श्रेष्ठ इति धन्वन्तरेर्मतम् ।"

तन्त्रवाय(प) पुं॰ तन्यते तन—कर्म्मणि ष्ट्रन् तन्त्रं सूत्रं वयति वपति वा वे-वप-वा अण् उप॰ स॰ । (ताँति) ख्याते १सङ्कीर्णजातिभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् योपधत्व तु टाप् इति भेदः । तदुत्पत्तिः परा-शरपद्धतावुक्ता यथा "ताम्रकुट्टाच्छङ्खकार्य्यां मणिकारश्च जायते । मणिकारात् ताम्रकुट्ट्रां मणिबन्धोऽत्र जायते मणिबन्धान्मणिकार्य्यां तन्त्रवायाश्च जज्ञिरे" । मतन्त्र-स्वन्याश्रितः । आधारे घञ् इत॰ । २तन्त्रे (ताँत) पुं॰न॰ शब्दरत्ना॰ ।

तन्त्रहोम पुं॰ तन्त्रेण होमः । परिसमूहनवर्हिरास्तरण युक्ते होमे क्षिप्रहोमशब्दे दृश्यम् । तन्त्रमप्यत्र । "अङ्गहोमसमित्तन्त्रं शोषन्त्याख्येषु कर्मसु" छन्दोगप॰

तन्त्रा स्त्री तन्त्र—भावे अ । ईर्षाक्षुद्रायां तन्द्रायां द्विरूपको॰ ।

तन्त्रायिन् पुं॰ तन्त्रं कालचक्रं एतिमंच्छति णिनि ७त॰ । कालचक्रगामिनि सूर्य्यादौ । "तन्त्रायिणे नमोद्या-वापृथिवीभ्याम्" यजु॰ ३८।१२ तन्यतेऽनेन तन्त्रं पट-रचनाय शलाकायुक्तं यन्त्रभेदः तद्वत् नभसि कालचक्रमपि तन्त्रमुच्यते" वेददी॰ ।

तन्त्रिका स्त्री तन्त्र्यते तन्त्रि ई ततः स्वार्थे क पूर्वस्य ह्रस्वः। गुडूच्याम्। अमरः।

तन्त्रि स्त्री तन्त्रि–इ। १तन्त्र्याम् २तन्द्रायां च “अपेततन्त्रिः धर्म्मात्मा यजत्रा सत्त्वसमन्वितः” भा० आनु० १४२अ०।

तन्त्रित त्रि० तन्त्रा तन्द्रा जाताऽस्य तार० इतच्। आलस्ययुक्ते “धार्मिको नित्यभक्तश्च पितुर्नित्यमतन्त्रितः” भा० शा० १२७।१। “गव्यं दीर्घेण कालेन युक्तेनातन्त्रितेन च”भा० आनु० १६२ अ०। “अतन्त्रिता सा स्वयमेव वृक्षकान्” कुमा०।

तन्त्रिपाल पु० सहदेवे तन्त्रिपालशब्दे दृश्यम्।

तन्त्रिपालक पु० जयद्रथराजे शब्दम०।

तन्त्री स्त्री तन्त्रि ई। १वीणागुणे २गुडूच्यां ४देहशिरायां मेदि०। “स ददर्श कृशं सक्तं कृशतन्त्रीं विततं मुनिः” भा०शा०१४अ०।४नदीभेदे ५भार्यायां ६युवतीभेदे शब्दर०। अस्य ङीबन्तत्वाभावेन बहुव्रीहौ स्वाङ्गे नाडीतन्त्र्योः पा० न कप् तदभावेऽपि न ह्रस्वः। बहुतन्त्रीर्ग्रीवा बहुतन्त्रीर्धमनी”सि०कौ०। स्वाङ्ग इत्युक्तेः बहुतन्त्रीका वीणेतादौ कप्। “सप्ततन्त्री प्रथिता च वीणा” भा० व० १३४अ०। अस्वाङ्गत्वेऽपि आर्षत्वात् न कप्। ७रज्जौ“न लङ्घयेत् वत्सतन्त्रीं”मनुः“यस्य वाचा प्रजाः सर्वा गावस्तन्त्र्येव यन्त्रिताः” भाग० ३।१५।८। ८वीणायाञ्च “कण्डूयमानः सततं लोकानटति चञ्चलः। मद्वायानो नरेन्द्राणां तन्त्रीर्विरागि चैव ह” हरिवं०५७अ०।

तन्त्र्यग्र न० ६त०। तन्नामग्र्ये ततोगन्त्रा० छ। तन्त्र्यग्रीय तद्धवाटी त्रि०।

तन्त्री(न्त्री) अव्य० तन–बा डी। ऊर्यादिगणे तन्त्रीत्यस्य पाठान्तरम् प्रयो०। स्वीकारे अभ्युपगमे। गतिसंज्ञकत्वात् समासे तन्त्री(न्त्री)कृत्य।

तन्द्रा स्त्री तद्रि-भावे अ। १ईषन्निद्रायाम् २आलस्ये च हेमच० “तमोवातकफात्तन्द्रा” इति वैद्यकम् तल्लक्षणञ्च “इन्द्रियार्थेष्वसंवित्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः। निद्रार्त्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत्” माधवः “शुचिशुश्रूषवचोदक्षस्तन्द्रानिद्राविवर्जितः” “विषयेन्द्रियसंयोगस्तन्द्रालस्यविवर्जनम्” याज्ञ०। निद्रायां प्रबुद्धस्य क्लमाभावः। तन्द्रायां तु प्रबुद्धस्यापि क्लम इत्यनयोर्भेदः। तन्द्रा च कृष्णस्य भार्य्या निद्रायाः कन्या प्रीतेर्भगिनी यथाह “निद्राकन्या च तन्द्रा सा प्रीतिकन्या सुखप्रिये। याभ्यां व्याप्तं जगत्सर्वम्” शब्दार्थचि०

छन्दोविशेषे बहुव्रीहौ प्राग्वत् [?] ७पङ्क्तिच्छन्दसि न०। “तन्द्रं छन्दः” यजु० १५।५। तद्रि सादे मोहे च तन्द्रति सीदति स्वाङ्गसंकोचेनेति तन्द्रं अस्य पङ्क्तिर्वै तन्द्रं छन्दः” इति श्रुतेः” वेददी०

तन्द्रयु त्रि० तन्द्रामालस्यं याति या–कु पृषो०। आलस्ययुक्ते “मो षु ब्रह्मेव तन्द्रयुर्भुवो वाजानाम्” ऋ० ८।९२।३० “तन्द्रयुरालस्ययुक्तः” भा०

तन्द्रवाप पु० तन्त्रवाप+पृषो०। तन्त्रवाये शब्दार्थचि०।

तन्द्रालु त्रि० सौ० तद्रि–आलुच्। १ईषन्निद्रायुक्ते २आलस्ययुक्ते च जटाधरः।

तन्द्रि स्त्री सौ० तदि–क्रिन्। १ईषन्निद्रायाम् २आलस्ये च उणादिको०“विमलकलभकन्त्रिन्द्रियमस्ततन्द्रिया”किरा०।तद्रि–ई तन्द्रीत्यपि तत्रार्थे अयं न ङीबन्तस्तेन न सुलोपः। तन्द्री च आलस्यभ्रमादिना सर्वाङ्गेन्द्रियाप्रभुत्वम्। सर्वाङ्गेन्द्रियनिमीलनापादकत्वात् तथात्वम्। “क्षुधा च तन्द्र्या च विवशतां गतः” रामा० अयो० ८० अ०। “गततन्द्रीक्लमौ वापि यथैनौ मन्थ्यरौ” २८८अ०। जिततन्द्रीः गततन्द्रीः इत्यादौ ङीबन्तत्वाभावात् ह्रस्वः न वा कप्।

तन्द्रिज पु० यदुवंश्ये कनवकल्पपुत्रभेदे “तन्द्रिजस्तन्द्रिपालश्च सुतौ कनवकस्य तु” हरिवं ३५ अ०।

तन्द्रित त्रि० तन्द्रा जाताऽस्य तार० इतच्। जातालस्ये “य इदं धारयिष्यन्ति धर्मशास्त्रमतन्द्रिताः” “अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृक्षकान्” कुमा०। अतन्त्रितेति पाठान्तरम्।

तन्द्रिपाल पु० यदुवंश्ये कनवकल्पपुत्रभेदे तन्द्रिजशब्दे दृश्यम्

तन्नि स्त्री तनयति नी–बा० डि। (चाकुन्द्या) चक्रकुन्द्यायां रत्नमाला। तन्निरित्यपि पाठः। पृषो०।

तन्वी स्त्री तनुः कृशा स्त्री गुणवचनोदन्तत्वात् वा ङीप्। १कृशाङ्ग्यां स्त्रियां तनुशब्दे उदा० “अप्रभूततनीयसि तन्वी” माघः। २शालपर्ण्यां (शालपान) राजनि०

तन्मय त्रि० तदात्मकम् तद्+मयट्। तदात्मके “तन्मयं विद्धि मां विप्र! यतोऽहं येनमया च ते” हरिवं १६९ अ०।

तन्मात्र न० तदेव एवार्थे मात्रच् सा मात्रा यस्य वा। सांख्यादिसिद्धेषु शब्दादिषु तत्वेषु शान्तादिविशेषोरहिते। यथोक्तं विष्णुपुराणे “तस्मिं स्तस्मिंस्तु तन्मात्रात्तेन तन्मात्रता स्मृता। तन्मात्राण्यविशेषाणि अविशेषास्ततो हि ते। न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्चाविशेषिणः” इति। “तन्मात्राण्यविशेषास्तेभ्यो भूतानि पञ्च पञ्चभ्यः। एते स्मृता विशेषाः शान्ता घोराश्च मूढाश्च” सा० का०।

तन्यतु पु० तनोति शब्दं तनो वा तन-यतुच्। १वायौ २रात्रौ च उज्ज्वल०। स्तन—शब्दे बा० यतुच् सलोपश्च। ३गर्जिते ४अशनौ च माधवः।"न वेपसा न तन्यतेन्द्रम्" ऋ०१।८०।१२ भाष्ये उक्तैव व्युत्पत्तिः। तन्यता गर्जितेन छान्दस उत आच्। "आविष्कृणोमि तन्यतुर्न दृष्टिम्" ह० उ०। "तन्यतुः पर्जन्यः" भा०।

तन्यु त्रि० तन+बा० त्यु न अनादेशः। विस्तृते "रजांसि चित्रा वि चरन्ति तन्यवः" ऋ० १।६४।५।

तन्विन् पु० तामसमनोरपत्यभेदे। "तपोरतिरकल्माषस्तन्वी धन्वी परन्तपः" हरिवं० ७ अ०।

तप उपतापे सक०ऐश्वर्य्ये अक०दि०आ०अनिट्।तप्यते अतप्त। तेपे तप्ता तप्स्यते तप्तः तप्तिः।
अव—अधस्तापे। अवतप्तेनकुलस्थितम्" सि० कौ०।
आ+सम्यक्तापे। आतप्तजाम्बूनदभूषिताङ्गः" हरिवं ८अ०
अनु+सन्ततापे अनुशोचने च। "अनुतप्ये भृशं तात! तव घोरेण कर्मणा" भा० व० १३७२० श्लो०। "अन्वतप्यत धर्मात्मा पुत्रं संचिन्त्य तापसम्" रामा० अयो० ४ अ०। "वनं प्रस्थाप्य दुष्टात्मा नान्वतप्यत दुर्मतिः" भा०व०२७अ०

तप दाहे चु० उभ० सक० सेट्। तपयति-ते अतीतपत्-त। "संप्रत्ययोग्यस्थितिरेष देशः करा हिमांशोरपि तापयन्ति" उद्भटः।"न हि तापयितुं शक्यं सागराम्भस्तृणोल्कया" हितो० "कोऽत्र भूमिवलये जनान् सुधा तापयन् सुचिरमेति सम्पदम्" माघः।
अव+अधोभागे तापने "अथावताप्य पृथिवीं पूषा दिवससंक्षये। जगामास्तं सहस्रांशुः" भा० उ० १८० अ०।

तप दाहे भ्वा० उभ० सक० सेट्। ज्वलने निरु० तपति-ते अताप्सीत्-अतप्त अतप्त। तताप तेपे तप्स्यति ते "वर्षते तपते कोऽन्यो ज्वलते तेजसा च कः" भा० अनु० १४ अ०। "त्वमेकैकस्तपसे जातवेदाः" भा० आ० २३२ अ० "तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च" गीता "तमस्तपति घर्मांशौ" शकु०। तपःकर्मकत्वेऽस्य कर्त्तर्य्यपि यक् तङ् च तप्यते तपस्तापसः।
अभि+पर्य्यालोचने "पृथिवीमन्तरिक्षं दिवं तांल्लोकानभ्यतपत्" ऐत० ब्रा० अभ्यतपत् पर्य्यालोचितवान्।
उद्+दीप्तौ अक० आत्म० स्वाङ्गकर्मकत्वे सक० आत्म०"उत्तपते दीप्यते इत्यर्थः" सि० कौ०। पाणिमुत्तपते। स्वाङ्गेत्युक्तेः प० मैत्रस्य पाणिमुत्तपति" अन्यकर्मणि तु प०। उत्तपति सुवर्णं विलापयतीत्यर्थः" सि० कौ०।

"तीव्रमुत्तपमानोऽयमशक्यः सोढुमातपः" भट्टिः। "करणं कुसुमेषुरुत्तपति यद्विशखः" माघः।
उप+पीडाजन्यतापे "आहिताग्निश्चेदुपतपेत्" आश्व० श्रौ० ४।१।१। उपतपेत् व्याधिभिरुत्पीड्येतेत्यर्थः।
नि+नितरां तापे। "तदाङ्गनिशोषति नितपति वा पष्यति वा" छा० उ०।
निस्+निःशेषेण तापे पौनःपुन्य न तापे षत्वम्। "दग्धैकदेशा बहवो निष्टप्ताश्च तथापरे" भा० आ० २२६ अ०। निष्टपति सुवर्णम् आसेवने तु नष त्वं निस्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः। "यस्तु सूर्य्येण निष्टप्तं गाङ्गेयं पिबते जलम्" भा० आनु० २२६ अ०। षत्वे उभयतश्च ग्रहणम्।
प्र+प्रकर्षेण तापे विक्रमहेतुके तापे च "भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो!" गीता "सूर्य्यः प्रतपतां श्रेष्ठः" भा० वि० ४७ श्लो० "भास्करात प्रतपिष्यतः" भा० व० १९० अ० "द्वितीयस्येव सूर्य्यस्य युगान्ते प्रतपिष्यतः" भा० व० २२ अ०।
वि+उत्तापवत् सर्वम्। "रविर्वितपतेऽत्यर्थम्" भट्टिः दीप्यते इत्यर्थः पाणिं वितपते मैत्रस्य पाणिं वितपति सुवर्णं वितपतीत्यादि। "वितपन्नरातिम्" अथ० १२।२।४५
सम्+सम्यक्तापे। "दत्त्वापि च धनं काले सन्तपत्युपकारिणे" भा० शा० १६४ अ०।

तप पु० तप-अच्। १ग्रीष्मे ज्यैष्ठाषाढ़ात्मके ऋतौ अमरः। "तपेन वर्षाः शरदा हिमागमः" माघः।"तपर्त्तुपूर्त्तावपि मेदसाम्भराः" नैष० "तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवैः" कुमा०। किञ्चित् कर्म्मोपपदे तापेः खच् ह्रस्वश्च २सन्तापके परन्तपः भावे अप्। ३तपसि च "अस्मकुट्टा निरशना दशपञ्चतपा इमे" हरिवं ४६ अ०।

तपः(स्क)कर त्रि० तपः करोति अच् वा विसर्गस्य सः। १तपःकारके (तपस्वी) २मत्स्यभेदे पुंस्त्री शब्दरत्ना०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

तपःक्लेशसह त्रि० तपसः क्लेशं सहते सह—अच्। इन्द्रियसंयमादिकारके तपस्विनि अमरः।

तपःस्थली स्त्री ६त०। १काश्यां त्रिका०। २तपस्यास्थलमात्रे च

तपती स्त्री। सूर्य्यस्य कन्यायां संवरणन्टपस्य भार्य्यायां कुरराजमातरि। "ततः संवरणात् सौरी तपती सुषुवे कुरुम्" भा० आ० ९४ अ०। "संवरणः खलु वैवस्वतीं तपतीं नामोपयेमे तस्यामस्य जज्ञे कुरुः" ९५ अ०। १७१ अ०। तत्कथा "अर्जुन उवाच तापत्य इति यद्वाक्यमुक्तवा-

नयि मामिह । तदहं श्रोतुमिच्छामि तापत्यार्थविनिश्चयम् । तपती नाम का चैषा तापत्या यत्कृते वयम् । कौन्तेया हि वयं साधो ! तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् । वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः स गन्धर्वः कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम् । विश्रुतां त्रिषु लोकेषु श्रावयामास वै कथाम् । गन्धर्व उवाच । हन्त ते कथयिष्यामि कथामेतां मनोरमाम् । यथावदखिलां पार्थ ! सर्वबुद्धिमतांवर ! । उक्तवानस्मि येन त्वां तापत्या इति यद्वचः" । "य एष दिवि धिष्ण्येन नाकं व्याप्नोति तेजसा । एतस्य तपती नाम बभूव सदृशी सुता । विवस्वतो वै देवस्य सावित्र्यवरजा विभोः । विश्रुता त्रिषु लोकेषु तपती तपसा युता । न देवी नासुरी चैव न यक्षी न च राक्षसी । नाप्सरा न च गन्धर्वी तथा रूपेण काचन । सुविभक्तानवद्याङ्गी स्वसितायतलोचना । स्वाचारा चैव साध्वी च सुवेशा चैव भामिनी । न तस्याः सदृशं किञ्चित् त्रिषु लोकेषु भारत ! । भर्त्तारं सविता मेने रूपशीलगुणश्रुतैः । सम्प्राप्तयौवनां पश्यन् देयां दुहितरन्तु ताम् । नोपलेभे ततः शान्तिं सम्प्रदानं विचिन्तयन् । अथर्क्षपुत्रः कौन्तेय ! कुरूणामृषभो बली । सूर्य्यमाराधयामास नृपः संवरणस्तदा । अर्घ्यमाल्योपहाराद्यैर्गन्धैश्च नियतः शुचिः । नियमैरुपवासैश्च तपोभिर्विविधैरपि । शुश्रूषुरनहंवादी शुचिः पौरवनन्दनः । अंशुमन्तं समुद्यन्तं पूजयामास भक्तिमान् । ततः कृतज्ञं धर्मज्ञं रूपेण सदृशं भुवि । तपत्याः सदृशं मेने सूर्य्यः संवरणं पतिम् । दातुमैच्छत्ततः कन्यां तस्मै संवरणाय ताम् । नृपोत्तमाय कौरव्य ! विश्रुताभिजनाय च" । भा० आ० १७१ अ० ।

तपन पु० तप—ल्यु । १सूर्य्ये २भल्लातकवृक्षे । ३अग्न्यादौदाहयुक्ते नरकभेदे ४ग्रीष्मे च हेम० । ५अर्कवृक्षे ६क्षुद्राग्निमन्थवृक्षे ७सूर्य्यकान्तमणौ च राजनि० । "पञ्चमः पञ्चतपसां तपनो जातवेदसाम्" माघः । स्त्रीणां यौवने ८सत्त्वजातालङ्कारभेदे न० सा० द० । "यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः । अलङ्काराः" इत्युपक्रमे "विक्षतं तपनं मौग्ध्यम्" इत्यादिना विभज्य "तपनं प्रियविच्छेदे स्मरावेशोऽथ चेष्टितमिति" लक्षितम् । ९अग्निभेदे पु० "ते जातवेदसः सर्वे कल्माषः कुसुमस्तथा । दहनः शोषणश्चैव तपनश्च महाबलः । स्वाहाकारस्य विषये विख्याताः पञ्च वह्नयः" हरिवं १८० अ० । १०शिवे पु० । "यज्ञवाहाय दान्ताय तप्याय तपनाय च" भा० शा० २८६ अ० शिवस्तुतिः भावे ल्युट् । ११तापेन० धरणिः ।

तपच्छद पु० तपनप्रियः छदोऽस्य । दमनकवृक्षे राजनि०

तपनतनय पु० ६त० । १यमे २यमुनायां, ३शमीवृक्षे च स्त्री राजनि० । ४कर्णे ५सुग्रीवे च पु० तपनसुतादयोऽप्यत्र ।

तपनमणि पु० तपनतेजस्को मणिः । सूर्य्यकान्तमणौ राजनि०

तपनात्मजा स्त्री ६त० । १गोदावरीनद्यां हेम० । २यमुनायां च । ३यमे ४कर्णे ५सुग्रीवे च पु० । [नद्यां हेमच० ।

तपनी स्त्री तप्यते पापमनया तप—ल्युट् ङीप् । गोदावर्य्यां

तपनीय न० तप-अनीयर् । १स्वर्णे कनकधुस्तूरे च अमरः । "भव्यानि तु तपनीयसंक्रमस्य" माघः । "असंस्पृशन्तौ तपनीयपीठम्" रघुः । स्वार्थे क । तपनीयक सुवर्णे राजनि० ।

तपनेष्ट न० ६त० । ताम्रे धातौ राजनि० । तद्धातोः सूर्य्यप्रियत्वात् तथात्वम् ।

तपस् न० तप—असुन् । १आलोचनात्मके ईश्वरज्ञानभेदे अन्तर्य्यामिब्राह्मणभाष्ये दृश्यम् । २लग्नावधिकनवमस्थाने ज्यो० ३स्वाश्रमविहितकर्मणि ४वैधक्लेशजनके कर्मणि । "तपोनानशनात्परम्" । ५क्षुत्पिपासाशीतोष्णादिद्वन्द्वसहने । ६चित्तप्रसादहेतुभूते व्रतनियमोपासनादिकर्मणि । ७मौनादिव्रते ८कायेन्द्रियमनसां समाधाने ९शास्त्रीयमार्गेण कायेन्द्रियमनसां शोषणे । १०कृच्छ्रचान्द्रायणप्राजापत्यादिरूपे प्रायश्चित्ते । ११शास्त्रविहिततप्तशिलारोहणादौ । १२वानप्रस्थस्यासाधारणधर्मे । तपश्च शारीरादिभेदात् त्रिविधम् यथाह "देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् । ब्रह्मचर्य्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते । अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितञ्च यत् । स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते । मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः । भावसंशुद्धिरित्येतत् तपोमानसमुच्यते" गीता । तदपि सात्त्विकादि भेदात् त्रिविधम् यथाह "श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत् त्रिविधं नरैः । अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तं सात्त्विकं परिचक्षते । सत्कारमानपूजार्थं तपोदम्भेन चैव यत् । क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् । मूढ़ग्राहेणात्मनो यत् पीड़या क्रियते तपः । परस्योत्सादनार्थं वा तत् तामसमुदाहृतमिति" गीता । १३मनइन्द्रियाणामैकाग्र्ये "मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च ह्यैकाग्र्यं परमन्तपः" इत्युक्तेः १४जनोलोकादूर्द्ध्वस्थे लोकभेदे । "तस्योपरि तपो-

लोकस्तेजोमय उदाहृतः। येराजा यतते देवा वमेयुर्द्देव पूजिताः। वासुदेवे मनो येषां वासुदेवार्ऽर्पितक्रियाः। तपसातोप्य गोविन्दमभिलाषविवर्जिताः। ते तपोलोकमासाद्य वसन्ति विजितेन्द्रियाः। शिलोञ्छवृत्तयो ये वै दन्तोलूखलिकाश्च ये। येऽश्मकुट्टाश्च मुनयः शीर्णपर्णाशिनश्च ये। ग्रीष्मे पञ्चाग्नितपसो वर्षासु स्थण्डिलेशयाः। हेमन्ते शिशिरे वा यै चपन्ति सलिले चपाः। कुशाग्रनीरबिन्दूंश्च हृषिता यततोऽपिबन्। वाताशिनोऽतिक्षुधिताः पादाङ्गुष्ठाग्रभूस्पृशः। ऊर्द्ध्वहस्ता रविदृशस्ते काष्ठस्थाननिश्चलाः। ये वै दिवा निरुच्छ्वासा मासोच्छ्वासाश्च ये परे। मासोपवासं कुर्वन्ति चातुर्मास्यव्रताश्च ये। वर्तन्ते तोयपाना ये ये षण्मासोपवासकाः। ये च वर्षानिमेषा वै वर्षधाराम्बुतर्पकाः। स्थाणुसाम्योपसंप्राप्ता मृगकण्डूतिसौख्यदाः। जटाटवीकोटरान्तःकृतनीडाण्डजाश्च ये। प्ररूढवल्मीकाङ्गाश्च स्नायुनद्धास्थिसञ्चयाः। लताप्रतानैः परितो वेष्टितावयवाश्च ये। शस्याणि च प्ररूढानि यदङ्गेषु महीपते। इत्येतैर्नियमैर्ये तु क्लिष्टात्मानस्तपोधनाः। ब्रह्मायुषस्तपोलोके ते वसन्त्यकुतोभयाः"। १५माघे मासि "तपाश्च तपस्यश्च शैशिरावृतू" यजु० १७।२४ "तपसे त्वा" यजुः ७।३०। तपसे माघाय। तपति सूर्यो यत्र असन् तपाः" वेददी०। तत्र हि उत्तरायणप्रवृत्तौ रवेः प्रखरकरता अतएवाह "मकरे प्रखरो रविः"। १६धर्मे "विनाभ्यसदलं मृणु रिज्यार्थे तपसः सुतः" माघः १७नियमे "समाधिमास्थाय तपोभिरात्मनः" निशम्य चैनां तपसे कृतोद्यमाम्" "तपः क्व वत्से क च तावकं वपुः" कुमा० "तपसा किल्बिषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते" वेदान्तप०। "तमेतं ब्राह्मणा विविदिषन्ति वेदानुवचनेन यज्ञेन तपसा नाशकेन" श्रुतिः। "ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानं तपःक्षत्रस्य रक्षणम्। वैश्यस्य तु तपोवार्त्ता तपः शूद्रस्य सेवनम्" मनुः तपश्च योगसाधनं क्रियायोगभेदः यथोक्तं पात०सू० भाष्यविवरणे "तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः" सू०। "नातपस्विनो योगः सिद्ध्यति अनादिकर्मक्लेशवासनाचित्रा प्रत्युपस्थितविषयजाला चाशुद्धिः नान्तरेण तपःसम्भेदमापद्यते इति तपस उपादानं तच्चित्तप्रसादनमबाधमानमनेनासेव्यमिति मन्यते" भा०। "व्यतिरेकमुखेन तपस उपायत्वमाह नातपस्विन इति तपसोऽवान्तरव्यापारमुपायोपयोगिनं दर्शयति अनादि कर्मेति। अनादिभ्यां कर्मक्लेशवासनाभ्यां चित्रा अतएव प्रत्युपस्थितमुपनतं विषयजालं यस्यां सा तथोक्ता। अशुद्धीरजस्तमःसमुद्रेको नान्तरेण तपःसम्भेदमापद्यते सान्द्रस्य नितान्तविरलता सम्भेदः ननूपादीयमानमपि तपो धातुवैषम्यहेतुतया योगप्रतिपक्ष इति कथं तदुपाय इति। अत आह। तच्चेति तावन्मात्रमेव तपश्चरणीयं न यावता धातुवैषम्यमापद्यतइत्यर्थः" विवरणम्। १८अग्नौ तपोजाः।

तपस पु० तप—असच्। १सूर्य्ये २चन्द्रे त्रिका०। ३खगे सि०कौ०

तपसोमूर्त्ति पु०चतुर्थमन्वन्तरे आङ्गिरसे सप्तर्षिभेदे तपोधृति शब्दे दृश्यम्। [तस्य इतरतपस्याद्देभिन्नत्वात् तथात्वम्।

तपस्तक्ष पु० तपस्तक्षति तक्ष—अण् उप० स०। इन्द्रे हेमच०।

तपस्य तपः करोति तपस्+कृतौ क्यच् अक० सेट्। तपस्यति अतपस्यीत् अतपसीत् तपस्या। "स्थाणुं तपस्यन्तमधित्यकायाम्" कुमा०।

तपस्य पु० तपसि साधु यत्। १फाल्गुने मासि अमरः। "तपाश्च तपस्यश्च शैशिरावृतू यजु०१५।५७ "तपस्याय त्वा" ७।३०।२अर्जुने तस्य फाल्गुननामकत्वात् तथात्वम्। भावे अ। तपस्या। ३तपश्चर्य्यायां स्त्री। तपसि भवः यत्। ४तपोभवे त्रि० "स्विद्यश्चेत् तपस्याभ्योऽङ्गरः स्वाहा" कात्या० श्रौ० २५।११।२८। तपस्य—भावे घञ्। ५तपश्चरणे पु०। "अथास्य बुद्धिरभवत्तपस्ये भरतर्षभ"! भा० आनु० ८अ०। तामसस्य मनोः ६पुत्रभेदे पु०"पुत्रांश्चैव प्रवक्ष्यामि तामसस्य मनोर्नृप! ऋतिस्तपस्यः सुतपास्तपोमूलस्तपोऽशनः। तपोरतिरकल्माषस्तन्वी धन्वी परन्तपः" हरिवं० ७अ०

तपस्यामत्स्य पु०स्त्री (तपसी)। मत्स्यभेदे शब्दर०।

तपस्विन् त्रि० तपस्+अस्त्यर्थे विनि। १तापसे,२चान्द्रायणादिव्रतधारिणि,३अनुकम्प्ये,४दीने ५प्रशस्ततपोयुक्ते च। स्त्रियां ङीप् "किं किं व्यवस्यति न वेद्मि तपस्विनी सा" सा० द०। "नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी" नैष०। "कस्तपस्विविशिखेषु चादरः" किरा०। "पूर्य्यमाणमदृश्याग्निप्रत्युद्यातैस्तपस्विभिः" रघुः तपस्विभ्योऽधिको योगी" गीता ६नारदे पु० शब्दरत्ना० ७तपस्यामत्स्यभेदे शब्दर०। ८वृतकरञ्जवृक्षे पु० ९चटके पुंस्त्री राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। १०जटामांस्यां ११कटुरोहिण्यां स्त्री हेमच० गौ० ङीप्। १२महाश्रावणिकायाः स्त्री भावप्र० हरिवंशोक्ते चतुर्थमन्वन्तरे काशप्रमे १३ऋषिभेदे तपोधृतिशब्दे प्रमाणं दृश्यम्।

भागवतोक्ते द्वादशमन्वन्तरे १४सप्तर्षिभेदे तपोमूर्त्तिशब्दे प्रमाणं दृश्यम् ।

तपस्विपत्र पु० तपस्विप्रियं पत्रमस्य । दमनकवृक्षे राजनि० ।

तपात्यय पु० तपस्य ग्रीष्मस्यात्ययोऽवसानं यत्र काले । १वर्षाकाले "तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवैः" । कुमा० । "तपात्यये पुष्पफलैरुपेतं महावनं राष्ट्रपतिर्ददर्श" भा० व० २४ अ०। ६त० । २ग्रीष्मस्यावसाने च ।

तपान्त पु० तपस्यान्तो यत्र । १वर्षाकाले "ववर्ष शरवर्षेण तपान्ते जलदो यथा" भा० भी० ५४ अ० । ६त० । २ग्रीष्मस्यावसाने च ।

तपित त्रि० भ्वा० तप—दाहे क्त । तप्ते हिरूपकोषः ।

तपिनी स्त्री नदीभेदे शब्दार्थचि० ।

तपिष्ठ त्रि० अतिशयेन तप्ता तप्तृ+इष्ठन् तृणो लोपः । अतिशयेन तापके । "तपिष्ठेन शोचिषा यः सुराधाः" ऋ० ४।५।४।

तपिष्णु त्रि० तप—बा० इष्णुच् । तापकर्त्तरि तपने । "महता तपसा देवस्तपिष्णुः सेवितो मया । प्रीतेन चाहं विभुना सूर्येणोक्तस्तथाऽनघ !" भा० शा० ३२० अ० ।

तपीयस् त्रि० अतिशयेन तप्ता तप्तृ+ईयसुन् तृणो लोपः । १भृशं तप्तरि २तपस्याकारके "अतप्यतास्मिन् किल लोकतापनं तपस्तपीयांस्तपतां समाहितः" भाग० ३।८।८।

तपु त्रि० तप—उन् । १तापके "तपोष्वग्निं विततं दिवस्पदे" ऋ० ८।८३।२ "तपोः शत्रूणां तापकस्य" भा० । २तापयुक्ते ३तप्ते च । "तपुर्ययुस्तु चरुरग्निवां इव" ऋ०. ७।१०४।२ तपुस्तप्तः" भा०

तपुषि त्रि० तप—उसिन् वेदे नेकारस्य इत् । तापके । "ब्रह्मद्विषे तपुषिं हेतिमस्य" ऋ० ३,३०।१७;६।५२।३। "तपुषिस्तपतेर्हेतिर्हन्तेः" निरु० ६।२ स्त्रियां कृदिकारान्तत्वात् वा ङीप् । २क्रोधे स्त्री निघण्टुः । क्रोधस्य चित्ततापकत्वात् तथात्वम् ।

तपुस् पु० तप–उसि । १सूर्ये २अग्नौ च उणा० । ३तापयुक्ते ४तापये च त्रि० । "तपुर्जम्भ ! यो अस्मध्रुक्" ऋ० १। ३६।१६ हे तपुर्जम्भ ! तप्यमानरश्मियुक्त ! अग्ने !" भा० "तपुरग्राभिरूर्ष्टिभिः । १०।८७।२३। "तपुरग्राभिस्तपनशीलाग्राभिः" भा० "तपूंषि तस्मै वृजिनानि सन्तु" ऋ० ६।५२।२

तपोज त्रि० तपसः तपस्यातः अग्नेर्वा जायते जन—ड । १तपस्याजाते २अग्निजाते अस्पपत्य स्त्री ।"ऋषींस्तपस्वतो यम तपोजा अपि गच्छतात्" ऋ० १०।१५४।५ "वाचो वस्तुस्तपोजाः" यजु० १०।६ "वाचो बन्धुः वायया बन्धुभूताः "यावद्धै प्राणोष्वापो भवन्ति तावद्वाचा वदतीति" श्रुतेः "आपोमयी वागिति" सामश्रुतेश्च । तथा तपोजा तपःशब्देनात्राग्निरुच्यते तपसोऽग्नेर्जातास्तपोजाः अग्नेर्वै धूमो जायते धूमादभ्रमभ्राद्वृष्टिरग्नेर्वा एता जायन्ते तस्मादाह तपोजाः" इति श्रुतेः "वायोरग्निरग्नेरापः" इति शत०ब्रा० ५।३।५।१७। श्रुत्यन्तरात्" वेददी०

तपोदान न० तप इव दानमत्र । तीर्थभेदे । "पुण्यतीर्थेषु कलिङ्गं कुरुक्षेत्रं प्रकीर्त्तितम् । सिन्धूत्तमस्तपोदानं जम्बुमार्गमथापि च" भा० आनु० १६५ अ० ।

तपोधन त्रि० तपोधनं यस्य । तपोमात्रकारके १तपस्विनि । "तपोधनाभ्यागमसम्भवामुदः" माघः तत्प्रियत्वात् २दमनकवृक्षे पु० राजनि० । ३मुण्डीरीवृक्षे स्त्री मेदि० । तप एव धनम् । ४तपोरूपधने न० । "यत्तु तावदतिक्रान्तं धर्मद्वारं तपोधनम्" । भा०आनु०५२अ०। तपोधनं मूल्यं यस्य । ५तपसा लभ्ये स्वर्गादौ त्रि० "सर्वरत्नवरः स्वर्गे पारिजातस्तपोधनः" हरिवं० १२८ अ० ।

तपोधृति पु० तपसि धृतिःसन्तोषो यस्य। १तपोरते तपस्विनि चतुर्थमन्वन्तरे २भार्गवे सप्तर्षिभेदे "चतुर्थे चैव सावर्णं ऋषीन् सप्त निबोध मे" इत्युपक्रमे "द्युतिर्वसिष्ठपुत्रस्तु आत्रेयः सुतपास्तथा । आङ्गिरास्तपसोमूर्त्तिस्तपस्वी काश्यपस्तथा । तपोऽशनस्तु पौलस्त्यः पौलहस्तु तपोरविः । भार्गवः सप्तमस्तेषां विज्ञेयस्तु तपोधृतिः" हरिवं० ७ अ० ।

तपोनिधि पु० तपो निधीयतेऽस्मिन् नि+धा—आधारे कि उप० स० तपोनिधिरिव यस्य वा। तपोधने तपस्विनि "विवेः सायन्तनस्यान्ते स ददर्श तपोनिधिम्" रघुः । "पततृपतङ्गप्रतिमस्तपोनिधिः" माघः ।

तपोभृत् त्रि० तपो बिभर्त्ति भृ—क्विप् तुक् च ६त०। तपोधारके "स्वर्गे तपोभृतां राजन् ! फलं पुण्यस्य कर्मणः" हरिवं० ८अ० ।

तपोमय त्रि० तपःप्रचुरः तपःस्रष्टव्यपदार्थालोचनं तदात्मको वा तपस्+मयट् । १तपःप्रचुरे २स्रष्टव्यपदार्थालोचनात्मके परमेश्वरे पु० । "त्रयीत्रयीधर्ममयस्तपोमयः" भाग० २।४।१८। स्त्रियां ङीप् । "प्रविश्य बदरीं पुण्यां ऋषिजुष्टां तपोमयीम्" हरिवं० २६४ अ० । "उपर्युपरि तत्रापि गतिस्तत्र तपोमयी" ७६ अ० ।

तपोमूर्त्ति पु॰ तपः आलोचनभेद एव मूर्त्तिरस्य, तपः प्रधाना मूर्त्तिरस्य वा ।१परमेश्वरे २तपस्विनि च । ३द्र सावर्णिरूपनामममन्वन्तरे सप्तर्षिमध्ये ऋषिभेदे च "कृपयरा तपोमूर्त्ति सप्तसप्तर्षीप्रकादयः" भाग॰८।१३।१३

तपोमूल त्रि॰ तपो मूलमस्य । १तपोहेतुके स्वर्गादौ तामसस्य मनोः २पुत्रभेदे पु॰ तपस्यशब्दे दृश्यम् ।

तपोरति त्रि॰ तपसि रतिरस्य । १तपःपरायणे तामसमनोः पुत्रभेदे पु॰ तपस्यशब्दे दृश्यम् ।

तपोरवि पु॰ तपसा रविरिव । १सूर्य्यतुल्यतेजोयुक्ततपस्के चतुर्थमन्वन्तरे पौलहे सप्तर्षिभेदे तपोधृतिशब्दे दृश्यम् ।

तपोलोक पु॰ तपोनाम लोकः । ऊर्द्ध्वस्थेषु सप्तसु लोकेषु भवनभेदे तपःशब्दे दृश्यम् । स च भूमेस्तद्वत्कोटि योजनोपरि वर्त्तते । "चतुःकोटिप्रमाणं तु तपोलोकोऽस्ति भूतलात् । उपरिष्टात् क्षितेरष्टौ कोटयः सत्यमीरितम्" काशीख॰ २२ अ॰ उक्तेः । स च विराट्पुरुषस्य स्तनद्वयरूपेण कल्पितः यथाह भाग॰ २।५। ३८। "भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यां भुवोलोकोऽस्य नाभितः । हृदा स्वर्लोक उरसा महर्लोको महात्मनः । ग्रीवायां जनलोकोऽस्य तपोलोकः स्तनद्वयात् । मूर्द्धभिः सत्यलोकस्तु ब्रह्मलोकः सनातनः" ।

तपोऽवट पु॰ तपसोऽवट इव । ब्रह्मावर्त्तदेशे त्रिका॰ ।

तपोवन न॰ हत॰ । १तापससेव्ये वनभेदे, "वधूर्भक्तिमती चैनामर्च्चितामातपोवनात्" तपोवनावृत्तिपथं गताभ्याम्" रघुः । २तन्नामके तीर्थभेदे च ।

तपोऽशन पु॰ चतुर्थमन्वन्तरे सप्तर्षिमध्ये पौलस्त्ये १ऋषिभेदे तपोधृतिशब्दे दृश्यम् । २तामसस्य मनोः पुत्रभेदे तपस्य शब्दे दृश्यम् ।

तप्त त्रि॰ तप–क्त । १दग्धे २तापयुक्ते च हेमच॰ । "तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा भवति" श्रुतिः । "स तप्तकार्त्तस्वरभास्वराम्बरः" माघः ।

तप्तकाञ्चन न॰ कर्म॰ । अग्निसंयोगभेदेन विमले काञ्चने । "तप्तकाञ्चनवर्णाभां सुप्रतिष्ठां सुलोचनाम्" दुर्गाध्यानम् ।

तप्तकुम्भ पु॰ तप्तः कुम्भो यत्र । नरकभेदे तत्स्वरूपं यथा "अतःपरं भीमतरं तप्तकुम्भं निबोध मे । समन्ततस्तप्तकुम्भो वह्निज्वालासमावृतः । ज्वलदग्निचयोद्वृत्त तैलायसूर्णपूरितः" मार्क॰ पु॰ ।

तप्तकृच्छ्र न॰ "षट्पलन्तु पिबेदम्बुस्त्रिपलन्तु पयः पिबेत् । पलमेकं पिबेत् सर्पिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयते" इत्युक्ते व्रतभेदे, "पयोघृतमुदकं वायुं तप्तं प्रतित्र्यहं पिबेत् स तप्तकृच्छ्र इति गौतमोक्तेः प्रकारान्तरमपि ।

"तप्तकृच्छ्रं चरन् विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् । प्रतित्र्यहं पिबेदुष्णान् सकृत्स्नायी समाहितः" मनुः । तप्तानिलपानन्तु तप्तक्षीरवाष्पपानम् । एतच्चादयाह साध्यम् । जलादिपरिमाणसूक्तं ब्रह्मपुराणे "तप्तकृच्छ्रं व्रतं कुर्वन् त्र्यहं सायं पिबेच्छुचिः । षट्पलानि सुतप्तस्य तोयस्य सुसमाहितः । प्रभाते त्रीणि दुग्धस्य सुतप्तस्य पिबेत् त्र्यहम् । पानं घृतस्य तप्तस्य मध्याह्ने त्रिदिनं पिबेत् । वायुभक्षस्त्र्यहं चान्त्यं निर्द्दहेत् पातकं द्विजः" याज्ञवल्क्यः । "तप्तक्षीरघृताम्बूनामेकैकं प्रत्यहं पिबेत् । एकरात्रोपवासस्तु तप्तकृच्छ्रस्तु साधनः" एतच्चतुरहसाध्यं तप्तकृच्छ्रम् प्रा॰ वि॰ ।

तप्तपाषाणकुण्ड पु॰ नरकभेदे नरकशब्दे दृश्यम् ।

तप्तमाष पु॰ तप्तं माषमितं सुवर्णादिकं यत्र । दिव्यभेदे । तद्विधिः वीरमित्रोदये दर्शितो यथा तत्र पितामहः "तप्तमाषस्य वक्ष्यामि विधिमुद्धरणे शुभम् । कारयेदायसम्पात्रं ताम्रं वा षोड़शाङ्गुलम् । चतुरङ्गुलखातन्तु मृण्मयं वापि मण्डलम्" । कर्षषोड़शांशप्रमितं मण्डलं सूर्य्यमण्डलाकारं वर्त्तुलमिति यावत् । एतादृशं पात्रं घृततैलाभ्यां पूरयेदित्याह स एव "पूरयेद्घृततैलाभ्यां पलैर्विंशतिभिस्तु तत् । सुवर्णं माषकन्तस्मिन् सुतप्ते निःक्षिपेत्ततः । अङ्गुष्ठाङ्गुलिमूलेन तप्तमाषकमुद्धरेत्" इति । सुवर्णमाषकङ्कर्षषोड़शांशप्रमाणम् । सुवर्णग्रहणं रूप्यमाषनिवृत्त्यर्थम् । तन्माषपरिमितं हिरण्यं ताम्रं वा पिण्डीकृत्य निःक्षिपेत् । अङ्गुष्ठाङ्गुलिमूलेन अङ्गुष्ठतर्जनीमध्यमाभिरित्यर्थः । इदञ्च तप्तमाषोद्धरणम् प्राड्विवाकेन घृततैलयोस्तापे समारब्धे धर्मावाहनादिशोध्यशिरःपत्रारोपणान्तं सर्वसाधारणं कर्म विधाय "त्वमग्ने । वेदाश्चत्वारः" इत्यादिना अग्निदिव्यप्रकरणोक्तेन मन्त्रेणाभिमन्त्र्य कारयितव्यम् शोध्यस्तु याज्ञवल्क्योक्तेन "त्वमग्ने । सर्वभूतानामित्यादि" मन्त्रेणाभिमन्त्र्य तप्तमाषमुद्धरेत् । अतएव वृहस्पतिः "समुद्धरेत्तैलघृतात् सुतप्तात्तप्तमाषकमिति" । कल्पान्तरमाह स एव "सौवर्णं राजतं ताम्रं वायसं मृण्मयेऽपि वा । गव्यं घृतमुपादाय तदग्नौ तापयेच्छुचिः । सौवर्णीं राजतीं ताम्रीमायसीं वा सुशोभनाम् । सलिलेन सकृद्धौतां प्रक्षिपे-

स्तत्र सुद्रिकाम् । भगवद्धोचितरक्ताद्यै ज्ञानसम्यग्गोचरे । परीक्षेदाकृपर्णेन षटतृकारसचोपक्रमिति” । ततः प्राड्विपाको धर्मशास्त्रनादिप्रतारोपणान्तं साधारणं कर्म कृत्वा घृतमभिमन्त्रयेत् । मन्त्रस्तु तेनैव दर्शितः “तत्-स्थानेन मन्त्रेण सकृत्तदभिमन्त्रयेत् । परं पवित्रममृतं घृत ! त्वं यज्ञकर्मसु । दह पावक ! पापं त्वं हिमशीतो भवेति च” । ततः प्राड्विपाकः शोध्येन “त्वमग्ने ! सर्वभूतानामित्यादि मन्त्रेणाभिमन्त्रणं कारयित्वा मुद्रिकां प्रक्षिपेद्यात्र स एव “सर्पोपिनन्ततः स्नात-मार्द्रवासःसमाहृतम् । प्रक्षिपेन्मुद्रिकान्तान्तु घृतमध्यग-तान्तथा । प्रदेशिनीं च तस्याथ परीक्षेयुः परीक्षकाः” इति । अत्र तर्जन्यैव मुद्रिकोद्धरणं कार्य्यं तस्यां परीक्षाभिधानात् पक्षद्वयेऽपि शुद्ध्यवधारणोपायं मुहस्प-तिराह “कराग्रं योन धुनुयात् विस्फोटो वा न जायते । शुद्धो भवति धर्मेण पितामहवचो यथेति” । कालिकापुराणेऽपि “न धुनेयुः करावन्तु यस्य रक्षं न जायते । विस्फोटाद्यैस्तथा दोषैः स शुद्धो यस्य नोद्धृतमिति” । रक्षं रक्तवर्णम् । यस्य करावं विस्फो-टाद्यैर्नोद्धृतमित्यन्वयः । पितामहोऽपि “यस्य विस्फो-टका न स्युः शुद्धोऽसावन्यथाऽशुचिरिति” ।

तण्डुलपरीक्षाशब्दे अधिकं द्रष्टव्यम् ।

तप्तमुद्रा स्त्री वैष्णवैः शरीरधार्य्योऽग्नितप्तधातुमयमुद्राङ्कितशङ्ख-गदायुधचिह्नं तद्विधिः हरिभक्तिविलासे १५ विलासे । “आषाढ़शुक्लद्वादश्यां हरौ शिशयिषौ सति । वैष्णवः पारणं कृत्वा तप्तमुद्राश्च धारयेत् । ब्राह्मणः क्षत्त्रियो वैश्यः शूद्रश्चैकान्तितद्गये । कुर्य्यादात्मार्पणं तप्तमुद्राभि-र्देहमङ्कयेत्” । तप्तमुद्राधारणं वाराहे तप्तमुद्राप्रसङ्गे “चक्रादिधारणं पुंसां परं सम्बन्धवेदनम् । पातिव्रत्य-निमित्तं हि वलयादिविभूषणमिति” । तप्तमुद्रा-धारणफलं वायुपुराणे “अग्निनैव च सन्तप्तं चक्र-मादाय वैष्णवः । धारयेत् सर्ववर्णानां हरिसालोक्य सिद्धये” । ब्रह्माण्डे “कृत्वा धातुमयीं मुद्रां तापयित्वा स्विकां तनुम् । चक्रादिचिह्नितां भूप धारयेद्वैष्णवो नरः” । नारदीयपञ्चरात्रे “द्वादशारन्तु षट्कोणं वलयत्रय-संयुतम् । हरेः सुदर्शनं तप्तं धारयेत्तु विचक्षणः । सौपर्णे च श्रीभगवद्गरुडसंवादे तप्तमुद्राप्रकरणे “गरुत्मन्विशेषेण सर्ववर्णेष्वयं विधिः । विप्रो वा क्षत्रियो वापि वैश्यः शूद्रस्तथैव च” । पाद्मे “अग्निहोत्रं यथा नित्यं वेदस्याध्ययनं यथा । ब्राह्मणस्य तथैवेदं तप्तचक्रादिधारणम्” । किञ्च तत्रैवोत्तरखण्डे श्री शिवोमासंवादे “शङ्खचक्राङ्कनं कुर्य्याद्ब्राह्मणो बाहु-मूलयोः । हुताग्निनैव सन्तप्य सर्वपापापनुत्तये” । “चक्रं वा शङ्खचक्रे वा तथा पञ्चायुधानि वा । धारयित्वैव विप्रेन्द्र ब्रह्मकर्म समारभेत्” । तदकरणे निन्दा तत्रैव “अधृत्वा विधिना चक्रं ब्राह्मणः प्राकृतो भवेत् । न तस्य किञ्चिदश्नीयादपि क्रतुसहस्रिणः । सर्ववेदविदोऽपि सर्वशास्त्रविशारदः । अधृत्वा विधिना चक्रं ब्राह्मणः पतितो भवेत् । तप्ते-नैवाङ्कनं कार्य्यं ब्राह्मणस्य विधानतः । श्रौतस्मार्त्तादि-सिद्ध्यर्थं मन्त्रसिद्ध्यै तथैव च । हरेः पूजाधिकारार्थं चक्रं धार्य्यं विधानतः । वैष्णवत्वस्य सिद्ध्यर्थं भक्ति-सिद्ध्यै विशेषतः । उपवीतादिवद्धार्य्यौ शङ्ख-चक्रादयस्तथा । ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य विशेषतः” । श्रुतयश्च “यो ह वै सुग्रीवस्मौलेर्धर्म्मानतुतिष्ठमानोऽग्निना चक्रं धत्ते । अग्निर्वै सहस्रारः सहस्रारो नेमिर्नेमिना तप्ततनुः सायुज्यं सलोकतामाप्नोतीति” । चक्रं बिभर्त्ति वपुषाभितप्तं वलं देवानाममृतस्य विष्णोः । स एति नाकं दुरितं विधूय विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः” इति । कठकपरिशिष्टे “अतप्ततनुर्नतदामो अश्नुतेऽश्नुता सह इदहन्तस्तत् समासतेति” यजुषि ऋग्वेदीयाश्वलायन शाखायाञ्च । “प्रतद्विष्णोरलचक्रे सुतप्ते जन्माब्धौधि वर्त्तते चर्षणीन्द्राः । मूले बाह्वोर्दधतेऽन्ये पुराणालिङ्गा-न्यन्ये तप्तान्यायुधान्यर्पयन्त” इति । छन्दोगकपरि-शिष्टे “सचीशा च याज्ञवल्क्यस्तत् पुमानात्मक्षिताय प्रेम्णा हरिं भजेत् । सुग्रीवभं मौलेर्धर्म्मान्यस्ते ष्वग्नि-माधत्ते” इति । शतपथी श्रुतिः अथर्वपरिशिष्टे तप्तचक्रादिप्रकरणे “देवासो एवैतेन बाहुना सुदर्शनेन प्रयताः स्वर्गमायन्” । “येनाङ्किता मनवो लोकसृष्टिं वितन्वन्ते ब्राह्मणास्तद्वह-न्तीति” । पाद्मे तप्तमुद्राप्रसङ्गे “विष्णुचक्राङ्कितं विप्रं पूजयेत् सर्वकर्म्मणि । विष्णुचक्रविहीनन्तु प्रयत्नेन विवर्जयेत्” । नारदीये “तप्तमुद्रा प्रसङ्गे “श्रीकृष्णचक्राङ्कविहीनगात्रः श्मशानतुल्यः पुरुषोऽथ नारी, । दृष्ट्वा नरस्तं नृपते ! सवासाः स्नात्वा समर्चेद्धरिमङ्ग सद्यः” इति । वकुलभर वेङ्कटाचार्य्य पादप्रभृतिभिर्बुधैः । श्रुतयः स्मृतयोऽप्यत्र विख्याताः

लिखिताः पराः । अतएव तदनादरे दोषाः पाद्मे । "तप्तचक्राङ्कितं दृष्ट्वा ये निन्दन्ति नराधमाः । अवलोक्य मुखं तेषां आदित्यमवलोकयेत्" । अग्निपुराणे च दशरथं प्रति हतपुत्रविप्रविलापे । "शिलायुद्भिः कृता किंवा प्रतिमायां हरेर्मया । किं मया पथि दृष्टस्य विष्णुभक्तस्य कर्हिचित् । तन्मुद्राङ्कितदेहस्य चेतसा नादरः कृतः । येन कर्मविपाकेन पुत्रशोको ममेदृशः" । अथ तप्तमुद्राधारणमाहात्म्यं सौपर्णे "अशुचिर्वाप्यनाचारः सर्वधर्मबहिष्कृतः । प्रतप्तशङ्खचक्राभ्यामङ्कितः पङ्क्तिपावनः" । वाराहे तप्तमुद्राधारणप्रसङ्गे "स्त्रीकलेवरे शुभे वापि चक्राङ्को यत्र तिष्ठति । योजनानि तथा त्रीणि मम क्षेत्रं वसुन्धरे !" । ब्रह्माण्डे "आयुधैर्वैष्णवैः सर्वैस्तापितैः स्वतनुं यदि । चिह्नयेद्वैष्णवो यस्तु स याति परमां गतिम्" । पाद्मे च "अग्नितप्तं पवित्रञ्च धृत्वा तु बाहुमूलयोः । त्यक्त्वा यमपुरं घोरं याति विष्णोः परं पदम् । हुताग्नितप्तचक्रेण शरीरं यस्य चिह्नितम् । तेन तीर्थानि यज्ञाश्च लभ्यन्ते नात्र संशयः । अग्नितप्तेन चक्रेण ब्राह्मणो बाहुमूलयोः । अङ्कयित्वा जपन्मन्त्रं संसारान्मोक्षभाग्भवेत् । अग्नितप्तेन चक्रेण बाहुमूलेषु लाञ्छिताः । ते सर्वे पापनिर्मुक्ता यान्ति विष्णोः परं पदम्" ।

किञ्च "अप्राकृता महात्मानो विष्णुचक्रेण लाञ्छिताः । विष्णुचिह्नविहीनास्तु प्राकृताः पतिताः स्मृताः । इति अत्र निषेधवचनं निर्मूलं सद्भिरनादृतम् । समूलं यच्च तत् सम्यग्विध्यभावादिना कृततत्परम् । अथ तद्धारणप्रकारः "तप्तमुद्राधारणार्थमुपचारैस्तु पञ्चभिः । कृष्णमभ्यर्च्य संपूज्य चक्रशङ्खौ तथा तपेत् । तत्र मन्त्रः "सुदर्शन ! नमस्तेऽस्तु पाञ्चजन्य ! नमोऽस्तु ते इति । अग्निमभ्यर्च्य मूलेन हुत्वा चाज्याहुतीः कृती । चक्रशङ्खगदादीनि शस्त्राण्यग्नौ प्रतापयेत् । तत्तन्मन्त्रैर्यथावाह्य तान्यभ्यर्च्य प्रणम्य च । गुरुं कृष्णञ्च संवन्द्य भक्त्या विज्ञापयेदिदम् । उच्छिष्टो भोजनादेव किङ्करः शरणागतः । तप्तचक्रगदादीनि तवाङ्गानीश धारये" इति । अथ चक्रादीनामावाहनादिमन्त्रः । ओँ नमो भगवते वासुदेवाय निर्णाशितसकलरिपुध्वजाय भगवन्नारायणकराम्भोरुहस्पर्शदुर्ल्ललिताय । "एह्येहि त्वं सहस्रार चक्रराज ! सुदर्शन ! । यज्ञभागं प्रगृह्णीष्व पूजाञ्चैव नमो नमः । ओँ नमो भगवते पाञ्चजन्याय विष्णुशङ्खाय गम्भीरघोरध्वन्याकुलीकृतकौरववाहिनीनाथाय तिरश्चादक्षिणावर्त्ताय त्रिप्रशस्ताय । एह्येहि पाञ्चजन्य ! त्वं नारायणकरस्थित ! । यज्ञभागं प्रगृह्णीष्व पूजाञ्चैव नमो नमः । ओँ रं यं सं लं पाञ्चजन्याय नमः । ओँ भगवते खड्गाय नन्दकाय त्रैलोक्यपवित्राय जयिने सकलसुरासुरसुन्दरीनेत्रोत्पलार्च्चिताय । एह्येहि खड्गरत्न ! त्वं नन्दकाख्य सुरार्च्चित । यज्ञभागं प्रगृह्णीष्व पूजाञ्चैव नमो नमः । ओँ खड्गाय नमः । ओँ नमो भगवत्यै कौमोदक्यै भयङ्करटङ्कारकवासुदेवलालितायै । एह्येहि त्वं गदे ! देवि ! कौमोदक्यायुधेश्वरि ! । यज्ञभागं प्रगृह्णीष्व पूजाञ्चैव नमोनमः । सशराय शार्ङ्गाय नमः । इति । अथ धारणमन्त्रः । सुदर्शन ! महाज्वाल ! सूर्य्यकोटिसमप्रभ ! । अज्ञानान्धस्य मे नित्यं विष्णोर्म्मार्गं प्रदर्शय । तथा । पाञ्चजन्य ! निजध्वानध्वस्तपातकसञ्चय ! । पाहि मां पापिनं घोरं संसारार्णवपातिनम् । इत्यमुच्चारयन् मन्त्रं दक्षिणादिक्रमेण तु । भुजयोश्चक्रपूर्व्वाणि कृष्णशस्त्राणि धारयेत् कलत्रादिपरीवारान् निजान् सर्व्वांश्च वैष्णवः । भगवत्यर्पयन् तप्तमुद्राभिस्ताभिरङ्कयेत्" । तथा च वाराहे । "अङ्कयेत् तप्तचक्राद्यैरात्मनो बाहुमूलयोः । कलत्रापत्यभृत्येषु पश्वादिषु च सम्पदे" "किञ्च आयसं विधिवत् कृत्वा पञ्चायुधविधानतः । तत्तन्मन्त्रेण मन्त्रज्ञः प्रतिष्ठाप्य पृथक् पृथक् । ललाटे च गदा धार्य्या मूर्द्ध्नि चापं शरस्तथा । नन्दकञ्चैव हृन्मध्ये शङ्खचक्रे भुजद्वये" । किञ्च । "दक्षिणे तु भुजे विप्रो बिभृयाद्वै सुदर्शनम् । सव्ये च शङ्खं बिभृयादिति ब्रह्मविदो विदुः" । अथ चक्रादिप्रतिकृति द्रव्यम् । नवाश्मपञ्चरात्रे "सौवर्णं रजतं ताम्रं कांस्यमायसमेव वा । चक्रं कृत्वा तु मेधावी धारयेत् सुविचक्षणः इति । एवमेव प्रबोधन्यां द्वादश्यां भगवत्परैः । तप्तमुद्रा ध्रुवं धार्य्या द्वारकायां विशेषतः"

तन्निषेधकवाक्यानि वैष्णवेतरविषयाणीति वैष्णवा मन्यन्ते आर्त्तास्तु श्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वात् एतत् नानुतिष्ठन्ति विस्तरभयात् तन्निषेधवाक्यानि नोद्धृतानि ।

तप्तवालुक पुं० तप्ता वालुका यत्र नरकभेदे नरकशब्दे दृश्यम् ।

तप्तरहस न० कर्म्म० अच् समा० । तप्ते रहःस्थानभेदे ।

तप्तरूपक न० नित्यकर्म० शुद्धरजते राजनि० ।

तप्तशूर्म्मिकुण्ड पुं० तप्ता स्थूर्म्मिः लौहप्रतिमा यत्र

तादृशः कुण्डो यत्र । नरकभेदे नरकशब्दे दृश्यम् ।

तप्तशूर्मी पु० नरकभेदे तत्प्राप्तिहेतुरुक्तः भाग०५।२६। यथा "यस्त्विह या अगम्यां स्त्रियं पुरुषोऽगम्यं वा पुरुषं योषिदभिगच्छति । तावमुत्र कशया ताडयन्तस्तिग्मया सूर्म्या लोहमय्या पुरुषमालिङ्गयन्ति । स्त्रियं च पुरुषरूपया सूर्म्या" २६ तिग्मया तप्तया सूर्म्या प्रतिमया" श्रीधरः

तप्तसुराकुण्ड पु० नरकभेदे ७त० । नरकशब्दे दृश्यम् ।

तप्तायनी स्त्री तप्तेन अय्यतेऽत्र अय–आधारे ल्युट् ङीप् । भूमिभेदे "तप्तायनी मेऽसि" यजु०५।६। तप्तं पुरुषमयति प्राप्नोतीति तप्तायनी । यो हि दरिद्रः चौरर्हितोऽहमिति सन्तप्यते तं तापोपशान्त्यर्थं प्राप्नोषि इत्यर्थः । यद्वा तप्तः सन्तरो यस्यामयति सा तप्तायनी मम्मासि" वेददी०

तप्यतु त्रि० तप–यतुन् । तापके सूर्य्यादौ । "सूर्य्यस्तपति तप्यतुर्वृथा" ऋ० २।२४।६ । ●

तम खेदे अक० इच्छायां सक० दिवा० शमा० पर० सेट् । ताम्यति । इरित् अतमत्-अतमीत् । तताम तेमतुः उदित् । तमित्वा तान्त्वा तान्तः । "यस्ताम्यति विसंज्ञश्च शेते" सुश्रु० । "ताम्येयुः प्रच्युताः पृथ्व्या यथा पूर्णां नदीं नराः । अवगाढा ह्यविद्वांसः" भा० शा० ८०३० श्लो० । "यदा वै तान्तः प्राणं लभतेऽथ स जिह्रीते" शत० ब्रा० ३।२।२।११ । "न मा तमन्न श्रमोन्नत तन्द्रत्" ऋ० २।३०।७ लुङि रूपम् ।

उद्+उत्कर्षेण खेदे । "तस्योत्ताम्यतो बाष्पमुज्जहार बलादिह्" रामा० अयो० ६५ अ० ।

नि+अतिशयार्थे अक० । नितान्तम् । "नितान्तदीर्घैर्जनिता तपोभिः" "गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरै" कुमा० ।

परि+भृशं खेदे । "संतप्तवक्षाः सोऽयं दूयनात् परिताम्यति" सुश्रु० ।

तम न०ताम्यत्यनेन तम–करणे घञर्थे संज्ञायां घ ।१अन्धकारे शब्दरत्ना० ।२पादाग्रे शब्दच० ।३तमोगुणे राजनि० ४राहौ पु० स्त्री० ५तमालवृक्षे पु० शब्दच० ।

तमक पु० ताम्यत्यत्र तम बा–वुन् । श्वासरोगभेदे "सृटस्वेदवमथुप्रायः कण्ठघुर्घुरिकान्वितः । विशेषाद्दुर्दिने ताम्येत् श्वासः स्यात्तमकोमतः" सुश्रुतः । "क्षुद्रः साध्यतमस्तेषां तमकः कृच्छ्र उच्यते । त्रयः श्वासा न सिध्यन्ति तमको दुर्बलस्य च" सुश्रुतः ।

तमत त्रि० तम–काङ्क्षायाम् अतच् । तृष्णापरे उज्ज्वल० ।

तमस न०तम–कृद्वादौ–असुन् । त्रिगुणात्मकप्रधानस्य गुणभेदे "सत्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैः" भाग० १।४। भा० आश्वमेधिकपर्वणि तस्य कार्यभेदादिकमुक्तं यथा "ब्रह्मोवाच । तदव्यक्तमनुद्रिक्तं सर्वव्यापि ध्रुवं स्थिरम् । नवद्वारं पुरं विद्यात् त्रिगुणं पञ्चधातुकम् । एकादशपरिक्षेपं मनोव्याकरणात्मकम् । बुद्धिस्वामिकमित्येतत्पुरमेकादशं भवेत् । त्रीणि स्रोतांसि यान्यस्मिन्नाप्यायन्ते पुनः पुनः । प्राणाद्यस्त्रिषु एवैताः प्रवर्त्तन्ते गुणात्मिकाः । तमो रजस्तथा सत्त्वं गुणानेतान् प्रचक्षते । अन्योन्यमिथुनाः सर्वे तथाऽन्योन्यानुजीविनः । अन्योन्यापाश्रयाश्चापि तथाऽन्योन्यानुवर्त्तिनः । अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च त्रिगुणाः पञ्च धातवः । तमसो मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः । रजसश्चापि सत्त्वं स्यात् सत्त्वस्य मिथुनं तमः । नियम्यते तमो यत्र रजस्तत्र प्रवर्त्तते । नियम्यते रजो यत्र सत्त्वं तत्र प्रवर्त्तते । नैशात्मकं तमो विद्यात् त्रिगुणं मोहसंज्ञितम् । अधर्मलक्षणञ्चैव नियतं पापकर्मसु । प्रवृत्त्यात्मकमेवाहुः रजः पर्य्यायकारकम् । प्रवृत्तं सर्वभूतेषु दृश्यमुत्पत्तिलक्षणम् । प्रकाशः सर्वभूतेषु लाघवं श्रद्दधानता । सात्त्विकं रूपमेवन्तु लाघवं साधुसम्मितम् । एतेषां गुणतत्त्वानि वक्ष्यन्ते तत्त्वहेतुभिः । समासव्यासयुक्तानि तत्त्वतस्तान्निबोधत । संमोहोऽज्ञानमत्यागः कर्मणामविनिर्णयः । स्वप्नः स्तम्भो भयं लोभः शोकः सुकृतदूषणम् । अस्मृतिश्चाविपाकश्च नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता । निर्विशेषत्वमन्धत्वं जघन्यगुणवृत्तिता । अकृते कृतमानित्वमज्ञाने ज्ञानमानिता। अमैत्री विकृतीभावोह्यश्रद्धा मूढभावना । अनार्जवमसञ्ज्ञत्वं कर्म पापमचेतना । गुरुत्वं सन्नभावत्वमवशित्वमवाग्गतिः । सर्व एते गुणाहृष्टास्तामसाः संप्रकीर्तिताः । ये चान्ये विहिताभावा लोकेऽस्मिन् भावसंज्ञिताः । तत्र तत्र नियम्यन्ते सर्वे ते तामसा गुणाः । परिवादकथा नित्यं नित्यं ब्राह्मणनिन्दकाः । अत्यागश्चाभिमानश्च मोहो मन्युस्तथाऽक्षमा । मत्सरश्चैव भूतेषु तामसं वृत्तमिष्यते । वृथारम्भा हि ये केचिद्वृथादानानि यानि च । वृथा भक्षणमित्येतत् तामसं वृत्तमिष्यते । अतिवादोऽतितिक्षा च मात्सर्यमतिमानिता । अश्रद्दधानताचैव तामसं वृत्तमिष्यते । एवंविधास्तु ये केचिल्लोकेऽस्मिन् पापकर्मिणः । मनुष्या भिन्नमर्य्यादास्ते सर्वे

तामसाः स्मृताः। तेषां योनिं प्रवक्ष्यामि नियताः पापकर्मिणाम्। अवाङ्निरयभावाय तिर्यङ्निरयगामिनः। स्थावराणि च भूतानि पशवो वाहनानि च। क्रव्यादा दन्दशूकाश्च कृमिकीटविहङ्गमाः। अण्डजा जन्तवश्चैव सर्वे चापि चतुष्पदाः। उन्मत्ता बधिरा मूका ये चान्ये पापरोगिणः। मग्नास्तमसि दुर्वृत्ताः स्वकर्मकृतलक्षणाः। अवाक्स्रोतस इत्येते मग्नास्तमसि तामसाः। तेषामुत्कर्षमुद्रेकं वक्ष्याम्यहमतः परम्। यथा ते सुकृतान् लोकान् लभन्ते पुण्यकर्मिणः। अन्यथा प्रतिपन्नास्तु विवृद्धा ये च कर्मिणः। स्वकर्मनिरतानाञ्च ब्राह्मणानां शुभैषिणाम्। संस्कारेणोर्ध्वमायान्ति यतमानाः सलोकताम्। स्वर्गं गच्छन्ति देवानामित्येषा वैदिकी श्रुतिः। अन्यथा प्रतिपन्नास्ते विवृद्धाः स्वेषु कर्मसु। पुनरावृत्तिधर्माणस्ते भवन्तीह मानुषाः। पापयोनिं समापन्नाश्चाण्डाला मूकचूचुकाः। वर्णान् पर्यायशश्चापि प्राप्नुवन्त्युत्तरोत्तरम्। शूद्रयोनिमतिक्रम्य ये चान्ये तामसा गुणाः। स्रोतोमध्ये समागम्य वर्तन्ते तामसे गुणे। अभिषङ्गस्तु कामेषु महामोह इति स्मृतः। ऋषयो मुनयो देवा मुह्यन्त्यत्र सुखेप्सवः। तमो मोहो महामोहस्तामिस्रः क्रोधसंज्ञितः। मरणं त्वन्धतामिस्रस्तामिस्रः क्रोध उच्यते। वर्णतो गुणतश्चैव योनितश्चैव तत्त्वतः। सर्वमेतत्तमो विप्राः! कीर्त्तितं वो यथाविधि"।

सांख्ये अधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्याख्यास्तस्य धर्मा उक्ता यथा "अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम्। सात्त्विकमेतद्रूपं तामसमस्मात् विपर्यस्तम्" सा० का० "रजस्तु चलतया परितस्त्रैगुण्यं चालयद् गुरुणा वृण्वता च तमसा तत्र तत्र प्रवृत्तिप्रतिबन्धकेन कचिदेव प्रवर्त्त्यते इति ततस्ततो व्यावर्त्त्य तमोनियामकमुक्तं गुरु वरणकमेव तमः" सां० कौ०। अयमर्थः तयोगुणास्त्रैगुण्यं सत्त्वादीनि परितः स्वकर्मकरणाय चालयत् प्रवर्त्तयत् रजः गुरुणा गौरवान्वितेन वृण्वता यत्र यत्र कार्यजननाय तस्य प्रवृत्तिस्तत्र तत्र प्रतिबन्धकेन तमसा कचिदेव कार्ये प्रवर्त्त्यते कर्मक्षमं क्रियते इति। तथा च तस्मात् तस्मात् कार्यात् व्यावर्त्त्य रजसः प्रवृत्तिं रोधयित्वा तमो नियामकमिति। अन्योऽपि विशेषस्तत्रोक्तो यथा "प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः। अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः" "गुणा इति परार्थाः सत्त्वं लघुः प्रकाशकमित्यत्र च सत्त्वादयः क्रमेण निर्दे्क्ष्यन्ते। तदनागतावेक्षणेन तन्त्रयुक्त्या वा प्रीत्यादीनां यथासंख्यं वेदितव्यम्। एतदुक्तं भवति प्रीतिः सुखं प्रीत्यात्मकः सत्त्वगुणः, अप्रीतिर्दुःखं अप्रीत्यात्मको रजोगुणः, विषादो मोहः विषादात्मकस्तमोगुण इति। ये तु मन्यन्ते न प्रीतिर्दुःखाभावादतिरिच्यते एवं दुःखमपि न प्रीत्यभावादन्यदिति तान् प्रत्यात्मपदग्रहणम्। नेतरेतराभावाः सुखादयः अपि तु भावाः आत्मशब्दस्य भाववचनत्वात् प्रीतिरात्मा भावो येषां ते प्रीत्यात्मानः एवमन्यदपि व्याख्येयम्। भावरूपता चैषामनुभवसिद्धा परस्पराभावात्मकत्वे तु परस्पराश्रयापत्तेरेकस्याप्यसिद्धेरुभयासिद्धिरिति भावः। स्वरूपमेषामुक्त्वा प्रयोजनमाह प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः अत्रापि यथासंख्यमेव। रजः प्रवर्त्तकत्वात्सर्वत्र लघु सत्त्वं प्रवर्त्तयेत् यदि तमसा गुरुणा न नियम्येत। तमोनियतन्तु कचिदेव प्रवर्त्तयति इति भवति तमोनियामकम्। प्रयोजनमुक्त्वा क्रियामाह अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च इति। क्रिया सा च प्रत्येकमभिसम्बध्यते। अन्योन्याभिभववृत्तयः एषामन्यतमेनार्थवशादुद्भूतेनान्यदभिभूयते। तथाहि सत्त्वं रजस्तमसी अभिभूय शान्तामात्मनो वृत्तिं प्रतिलभते एवं रजः सत्त्वतमसी अभिभूय घोराम्, एवं तमः सत्त्वरजसी अभिभूय मूढामिति। अन्योन्याश्रयवृत्तयः। यद्यप्याधाराधेयभावेन नाश्रयार्थो घटते तथापि यदपेक्षया यस्य क्रिया स तस्याश्रयः तथाहि सत्त्वं प्रवृत्तिनियमावाश्रित्य रजस्तमसी प्रकाशेनोपकरोति, रजः प्रकाशनियमावाश्रित्य प्रवृत्त्येतरयोः, तमः प्रकाशप्रवृत्ती आश्रित्य नियमेनेतरयोरिति। अन्योन्यजननवृत्तयः अन्यतमोऽन्यतमं जनयति जननञ्च परिणामः स च गुणानां सदृशरूपः अतएव न हेतुमत्त्वं तत्त्वान्तरस्य हेतोरभावात्। नाप्यनित्यत्वं तत्त्वान्तरे लयाभावात्। अन्योन्यमिथुनवृत्तयः अन्योन्यसहचराः अविनाभाववर्त्तिन इति यावत् चः समुच्चये भवति चात्रागमः "अन्योन्यमिथुनाः सर्वे सर्वे सर्वत्र गामिनः। रजसो मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः। तमसश्चापि मिथुने ते सत्त्वरजसी उभे। उभयोः सत्त्वरजसोर्मिथुनं तम उच्यते। नैषामादिः संप्रयोगो वियोगो वोपलभ्यते" इति। सा०त०कौ०

"गुणवरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः"। "ऊर्द्ध्वं सत्त्वविशालस्तमोविशालश्च मूलतः सर्गः"। सां० का०। "सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतम्"। मनुः। चक्षुर्वृत्तिनिरोधके शार्वरादिके अन्धकारे "अदस्त्वयानुसमनुत्तमं तमः" "आसादितस्य तमसा नियतेर्नियोगात्" माघः। तच्च स्वपरप्रकाशकतेजःसामान्याभावरूपमिति नैयायिकाः अन्धकारशब्दे २०६४पृ०। काणादा अपि तथैवाङ्गीचक्रुस्तच्च औलूक्यशब्दे १५८८पृ० दर्शितम्। वेदान्तिनस्तु भावरूपं प्रतिपेदिरे यथा विवरणोपन्यासे। "तमःप्रकाशयोर्विरुद्धस्वभावयोरिति" शा० भाष्यव्याख्याने "ननु तमः प्रकाशदृष्टान्ते भावाभावरूपत्वमुपाधिः। आलोकाभावस्तम इति नैयायिकाः। रूपदर्शनाभावस्तम इति प्राभाकरा इति चेत् नैवं उपचयाऽपचयाद्यवस्थाभेदवत्त्वेनोपलभ्यमानत्वेनाभावत्वायोगात् नीलरूपवत्त्वेन द्रव्यत्वाच्च। ननु भावत्वपक्षे बहुलालोकवति देशे निमीलितनयनस्य कथं तमःप्रतीतिः बहुलालोकेन निवृत्त्यङ्गीकारात् सद्भावस्थानं तु मन्दालोकेनैव पूर्वमुक्तमिति चेत् न गोलकान्तर्वर्त्तितमसः प्रतीत्युपपत्तेः नच नेत्रस्यान्तर्वर्त्तिवस्तुग्राहकत्वासम्भवः पिहितकर्णस्यान्तरशब्दग्राहकत्वदर्शनात्। न चैवं गोलकान्तरस्याञ्जनादेरपि निमीलितनयनेन ग्रहणप्रसङ्गः। तमोव्यतिरिक्तरूपिणः आलोकसहितचक्षुर्ग्राह्यत्वनियमात्। अथ मतं द्रव्यत्वे सति तमसः आलोकविनाशितस्यालोकापगमे झटिति नोत्पत्तिः कार्य्यद्रव्याणां द्व्यणुकादिक्रमेणैवारम्भादिति तन्न विवर्त्तवादिनां क्रमानपेक्षणात् कारणं तु मूलाविद्यैव। अथापि तमो न रूपवद्द्रव्यं स्पर्शशून्यत्वादाकाशवदिति चेत् न वायुर्न स्पर्शवान् रूपशून्यत्वादाकाशवदित्याभाससमानयोगक्षेमत्वात् प्रत्यक्षविरोधस्य तुल्यत्वात्। अथालोकाभावे समारोपितं नीलं रूपं गोचरयतीति तमःप्रत्यक्षस्यान्यथा गतिरुच्येत एवमपि हेतुरनैकान्तिकः रूपवद्द्रव्यस्यैव धूमस्य चक्षुःप्रदेशादन्यत्र स्पर्शशून्यत्वात्। तत्र विद्यमान एव धूमस्पर्शोऽनुद्भूत इति चेत् तर्हि तमःस्पर्शोऽपि सन्नेव सर्वत्रानुद्भूत इति हेत्वसिद्धिः स्यात्। नच सतः सर्वत्रानुद्भवोऽसम्भावितः। आकरजे सुवर्णादौ सतएव स्वपरप्रकाशकभास्वररूपस्योष्णस्पर्शस्य च सर्वत्रानुद्भवदर्शनात्तद्वत् भावरूपतमोवादे न कोऽपि दोषः। नन्वभाववादेऽपि तथा उपचयाऽपचयाद्यवस्थानां प्रतियोग्यालोकोपाधिकत्वात् नीलरूपस्य चारोपितत्वादिति चेत् नैवं दुर्निरूपत्वात् तथाहि किमालोकमात्राभावस्तमः उत त्रैकालिकाऽभावः सर्वालोकाभावो वा प्रथमद्वितीयपक्षयोः प्रागभाव इतरेतराभावः प्रध्वंसाभावो वा तम इति दुर्भणं सवितृकिरणसन्तते देशे प्रदीपजन्मनः प्राग् जाते वा प्रदीपे दीपनाशे वा। तमोबुद्ध्यभावात्। तृतीये सर्वालोकसन्निधानमन्तरेण न निवर्त्तते। रूपदर्शनाभावस्तम इत्यप्ययुक्तं बहुलान्धकारसंवृतापवरकमध्यस्थितस्य बहीरूपदर्शनात्तमोदर्शनयोर्युगपदेव भावात्। तथाचाभावस्तम इति दृष्टान्ते नास्त्युक्तोपाधिः"। २२तमोवदावरके अज्ञाने अविद्यायां "न ह देवः परं ज्योतिः तमः पारे प्रतिष्ठितम्" कुमा०। "आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्" श्रुतिः। "आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्" "महाभूतादि वृत्तौजाः प्रादुरासीत् तमोनुदः" मनुः।

सांख्योक्ते अविद्याया २३अष्टविधे भेदे च। "भेदस्तमसोऽष्टविधः" सां० का०। "तमसोऽविद्याख्याया अष्टविधो भेदः। अष्टासु विधाः अव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रेषु अनात्मसु आत्मबुद्धिरविद्या तस्या अष्टविधविषयत्वादष्टविधत्वम्" सां० तत्त्वकौ०। २४राहौ पु० म०। तस्य भूच्छायारूपत्वात् तथात्वम्। अगुशब्दे दृश्यम्। "तमोमुखे चेत् सुधया ततुस्था" नैष० ता०। २५विशेषदर्शनविरोधिदोषे २६कार्य्याकार्य्याविवेके च न०। शब्दार्थचि०। समन्तार्थकाण्डशब्दे परे कस्का० विसर्गस्य सः। तमस्काण्डः "अपातमस्काण्डमलीमसं नभः" माघः।

"अवसमन्धेभ्यस्तमसः" पा० अच् समा०। अवतमसं सन्तमसम् अन्धतमसम्। तृतीयान्तेनानेन क्तान्तस्य समासे तृतीयाया अलुक्। तमसाकृतः तमसाकृत इत्यादि। तमसाकृतस्येदं अण्। तामसाकृत तमःसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

तमस पु० तम–असच्। १कूपे २अन्धकारे च संक्षिप्तसारः ३अन्धकारे ४नगरे न० त्रिका०। ५नदीभेदे स्त्री "संप्राप्य तीरं तमसापगायागङ्गाम्बुसम्पर्कविशुद्धिभाजः"। "विगाहितुं यामुनमम्बु पुण्यम्" भट्टिः। "यस्याः स्मरणात् नाश्यति पापं सा तमसा" जयमङ्गला। गङ्गाम्बुसम्पर्कोत्युक्तेः सा गङ्गासङ्गता यमुना चास्याः संनिक-

ष्टस्था। सेयं वाल्मीकमुनेराश्रमनिकटस्था यथाह रामा॰ आदि॰ २६ अ॰ "जगाम तमसातीरं जाह्नव्यास्त्वविदूरतः"। "स तु तीरं समासाद्य तमसाया मुनिस्तदा। शिष्यमाह स्थितं पार्श्वे दृष्ट्वा तीर्थमकर्दमम्। अकर्दममिदं तीर्थं भरद्वाज! निशामय। रमणीयं प्रसन्नाम्बु सन्मनुष्यमनो यथा। न्यस्यतां कलसस्तात! दीयतां वल्कलं मम। इदमेवावगाहिष्ये तमसातीर्थमुत्तमम्"। "दृष्ट्वो तमसा तत्र वारयन्तीव राघवम्। ततः सुमन्त्रोऽपि रथाद्विमुच्य श्रान्तान् हयान् संपरिवर्त्त्य शीघ्रम्। पीतोदकांस्तोयपरिप्लुतांस्तानचारयद्वै तमसाविदूरे" रामा॰ अर॰ ४५ अ॰। "ततस्तु तमसातीरं रम्यमाश्रित्य राघवः" ४६ अ॰।

तमस्काण्ड पु॰ ६त॰। कस्का॰ विसर्गस्य सः। तमःसमूहे "अपातमस्काण्डमलीमसं नभः" माघः।

तमस्तति स्त्री ६त॰। अन्धकारसमूहे।

तमस्वत् त्रि॰ तमस्+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः सान्तत्वात् मत्वर्थे न विसर्गः। तमोयुते स्त्रियां ङीप् सा च २रात्रौ स्त्री निघण्टुः ३हरिद्रायाञ्च।

तमस्विन् त्रि॰ तमोऽस्तीति विनि सान्तत्वात् मत्वर्थे न विसर्गः। १तमोयुक्ते स्त्रियां ङीप्। सा च २रात्रौ ३हरिद्रायाञ्च अमरः। "अदृश्यमानस्तस्याद्य तमस्विन्यामनिन्दिते"। भा॰ वि॰ २२ अ॰।

तमाल पु॰ तम–कालन्। स्वनामख्याते वृक्षभेदे अमरः। "तमालो मधुरो बल्यो वृष्यश्च शिशिरो गुरुः। कफपित्ततृषादाहश्रमभ्रान्तिहरश्च सः" राजनि॰। तत्पत्राकृतित्वात् २तिलके ३खड्गभेदे ४वरुणवृक्षे च मेदि॰। ५कृष्णखदिरे शब्दच॰ ६वंशत्वचि भरतः"। ७पत्रके (तेजपात) राजनि॰। "यत्रत्तालतमालशालसरलव्यालोलवल्लीलता" गङ्गास्तवः "अनल्पतानेकतमालतालम्" "तेनोपमीयेत तमालनीलम्" माघः। "एकाकिन्यपि यामि सत्वरमतः स्रोतस्तमालाकुलम्" सा॰ द॰। तमालदले तु पर्य्युषितत्वदोषो नास्ति यथोक्तं आ॰ त॰ योगिनीतन्त्रे "विल्वपत्रं च माघ्यञ्च तमालामलकीदलम्। कह्लारं तुलसी चैव पद्मकं मुनिपुष्पकम्। एतत् पर्युषितं न स्यात् यच्चान्यत् कलिकात्मकम्"। स्वार्थे क। तमालक तत्रार्थे वंशत्वचि च तमालवृक्षे पु॰ न॰ शब्दरत्ना॰।

तमालपत्र न॰ तमालपत्रस्येवाकारोऽस्त्यस्य अच्। १तिलके अमरः २पत्रके (तेजपात) ३तमालवृक्षे च पु॰ मेदि॰। ६त॰ ४तमालवृक्षपत्रे न॰। "तमालपत्रास्तरणासु रन्तुम्" रघुः।

तमालिका स्त्री तम–कालन् संज्ञायां कन् कापि अत इत्त्वम्। १ताम्रवल्ल्यां २भूम्यामलक्यां च राजनि॰। (तमलुक) ३देशभेदे त्रिका॰।

तमालिनी स्त्री तमालवृक्षाः बहवः सन्त्यत्र पुष्करा॰ देशे इनि ङीप्। १तमोलिप्तदेशे (तमलुक्) हेम॰। तमालाकृतियुक्तपत्रत्वात् २भूम्यामलक्यां राजनि॰।

तमाली स्त्री तम–कालन् गौरा॰ ङीष्। १ताम्रवल्ल्यां (पान) २वरुणवृक्षे च राजनि॰।

तमि(मी) स्त्री॰ तम–इन् वा ङीप्। १रात्रौ अमरः। "स तमीं तमोभिरभिगम्य तताम्" माघः। २मोहे च तमिषीचिः।

तमिषीचि स्त्री तमिं मोहं सिञ्चति सिच–इन् संज्ञायां षत्वं पृषो॰ दीर्घः। १अप्सरोभेदे। "याः क्रन्दास्तमिषीचयोऽक्षकामा मनोमुहः। ताभ्यो गन्धर्वपत्नीभ्योऽप्सरोभ्योऽकरं नमः" अथ॰ २।२।५ २बलवति त्रि॰ "निरवसन् तमिषीचीरभैषुः" ऋ॰ ८।४८।११। "तमिषीचीलवत्यः" भा॰। छान्दसः जसः शस्।

तमिस्र न॰ तमोऽस्त्यत्र ज्योत्स्नेत्यादि॰ नि॰ तमिस्रा रात्रिराश्रयत्वेनास्त्यस्य अच् वा। १अन्धकारे २क्रोधे च मेदि॰। ३तमःप्रधानरात्रौ स्त्री अमरः ४दर्शरात्रौ वाचस्पतिः। ५अन्धकारततौ स्त्री मेदि॰। "सूर्य्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा" रघुः। "अनभिज्ञास्तमिस्राणां दुर्दिनेष्वभिसारिकाः" कुमा॰ "उज्जृम्भते शुचमिवाशु तमिस्रा" किरा॰।

तमिस्रपक्ष पु॰ तमिस्राऽस्त्यस्य अच् तादृशः पक्षः। कृष्णपक्षे "तमिस्रपक्षत्रुटिकूटभक्षितम्" नैष॰। "तमिस्रपक्षस्य तिथौ भृगोः सुतः" वृ॰ सं॰ ९अ॰। "प्राजेशमाशाद तमिस्रपक्षे अपाकरेणोपगतं समीक्ष्य" २४अ॰। [सूक्तभेदे।

तमुष्टुहीय न॰ तमु ष्टुहि इत्यादिकर्षमधिकृत्य प्रवृत्तः गहा॰ छ।

तमेरु त्रि॰ ताम्यति तम–एरु। १ग्लानियुक्ते "अतमेरुर्यज्ञोऽतमेरुर्यजमानस्य प्रजा भूयात्" यजु॰ ।१।२३ "यज्ञो यागहेतुः पुरोडाशः अतमेरुर्भूयात्। तस्य ग्लानौ ताम्यतीति तमेरुः औणादिकएरुप्रत्ययः न तमेरुः अतमेरुः। भक्षणाच्छादनेन ग्लानिरहितो भवतु। यजमानस्य प्रजा पुत्रपौत्रादिः अतमेरुर्ग्लानिरहिता भूयात् यजमानस्य प्रजायाः कदापि दुःखं मास्त्वित्यर्थः" वेददी॰।

तमोघ्न पु० तमोऽन्धकारं मोहमज्ञानं वा हन्ति हन–टक्। १सूर्य्ये, २वह्नौ, ३चन्द्रे, ४बोधे, ५विष्णौ, ६शिवे च मेदि०। मनुष्यकर्त्तृके तु न टक् किन्तु अण्। तमोघात अमनुष्ये तमोनाशके त्रि० तत्र सूर्य्ये "आशुगामी तमोघ्नश्च हरिदश्वश्च कीर्त्त्यसे" भा० व० ३ अ०। "यथा तमांस्यभ्युदितस्तमोघ्नः पूर्वां प्रतिज्ञां समवाप्य वीरः" भा० द्रो० १४६ अ०। [कीटे शब्दरत्ना०।

तमोज्योतिस् पु० तमसि अन्धकारे ज्योतिरस्य। खद्योते

तमोनुद् पु० तमोनुदति अपनयति नुद–क्विप्। १सूर्य्ये २चन्द्रे ३वह्नौ ४दीपे च शब्दरत्ना०। ५अन्धकारनाशके त्रि० "एवमुक्तस्तदाऽविर्त्ते तमोनुदमवक्षयी" भा०आ० १५६ अ०।

तमोनुद त्रि० तमोऽज्ञानमन्धकारं वा नुदति नुद–क। १अन्धकारनाशके २अज्ञाननाशके ३ईश्वरे पु०। "वायोरपि विकुर्वाणात् विरोचिष्णु तमोनुदम्" मनुः। "महाभूतादि वृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः" मनुः।

तमोऽपह पु० तमोऽपहन्ति अप+हन–ड। १सूर्य्ये २चन्द्रे ३वह्नौ ४बोधे च मेदि०। ५तमोनाशकमात्रे प्रदीपादौ त्रि० "दधते हि तमोऽपहं सुतः" माघः। "पुत्रं तमोऽपहं लेभे नक्तं ज्योतिरिवौषधिः" रघुः। ६मोहनाशके "आगमादिव तमोऽपहादितः" किरा०। बुद्धे रज्ञाननाशकत्वात् तथात्वम् "तदज्ञानं धिया नश्येत्" वेदान्तका०।

तमोभिद् पु० तमो भिनत्ति भिद–क्विप्। १शार्वरतमोभेदके खद्योते शब्दर०। २तमोभेदकमात्रे त्रि० क। तमोभिदोऽप्यत्रार्थे त्रि०।

तमोमणि पु० तमसि मणिरिव। १खद्योते त्रिका०। २गोमेदके मणौ राजनि०।

तमोमय त्रि० तमआत्मकम् तमःप्रचुरं वा तमस्+मयट्। १अन्धकारात्मके २अज्ञानात्मके ३तमःप्रचुरे च। ४राहौ पु० "तमोमयं सैंहिकेयाख्यम्" ह० स० ५अ०। राहोश्च यथा तमोरूपत्वं तथा ग्रहशब्दे ४८पृ० उक्तम्। "विससर्जात्मनः कायं नाभिनन्दंस्तमोमयम्" भाग० ३।२०।२२। तमोमयमन्धकारप्रचुरं रात्रिरूपं कायमित्यर्थः।

तमोऽरि पु० ६त०। १सूर्य्ये २चन्द्रे ३वह्नौ ४ज्ञाने च "तमोऽरिविम्बप्रतिविम्बधारी कराव काले। यवनाशनाशः" सुन्दरसमस्यापूरणम्। तमःशब्दे ऽन्यतयोऽप्यत्र।

तमोलिप्ती स्त्री तमसाऽलं लिप्यते स्म करणोपपदे लिप–क्त उप० स० ङीप्। देशभेदे। (तमलुक) शब्दरत्ना०।

तमोविकार पु० ६त०। तमसो विकारे निद्रालस्यादौ तमःशब्दे दृश्यम्। तमसैव विकारो यत्र। २रोगे राजनि०। ३तमिस्रारात्रौ शब्दार्थचि०।

तमोवृध त्रि० तमसि शार्व्वरे, तमसा आवरकेणाज्ञानेन वा वर्द्धते वृध–क्विप् ७त० ३त० वा। १तमसि रात्रौ वर्द्धमाने मधुरसञ्चारिणि राक्षसादौ। "न्यर्पयतं वृषणा तमोवृधः" ऋ० ७।१०४।१। २अज्ञानमहत्त्वे च।

तमोहन् त्रि० तमो हन्ति हन–क्विप्। अज्ञाननाशके "ज्योतीरथं शुक्रवर्णं तमोहनम्" ऋ० १।१४०।१। तमोहन्तरि १सूर्य्ये २चन्द्रे च "तमोघ्ना यदि पापेन क्षयेणैव हि यौवितः" ज्यो० त०।

तमोहर त्रि० तमोहरति हृ–अच् ६त०। १अन्धकारनाशके २अज्ञाननाशके च ३सूर्य्ये ४चन्द्रे च पु० शब्दर० "निर्गुणं वामभागे च सव्यभागेऽद्भुता निजा। मध्ये भाग स्वयं ज्योतिस्तज्ज्योतिर्मे तमोहरम्" शब्दार्थचि० धृतवाक्यम्।

तम्मा(म्बा) तम्ब–अच् पृषो० वा। सौरभेय्याम् हेमच०।

तम्ब गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। तम्बति अतम्बीत्। ततम्ब

तम्बिका स्त्री तम्ब–ण्वुल् टाप् कापि अत इत्त्वम्। सौरभेय्यां हेमच०।

तम्बीर पु० तम्ब–बा० ईरन्। "वली राघ्नलगोऽम्बष्ठगामी दीप्तांशकैर्युतः। दत्तेऽम्बष्ठे कार्य्यकरस्तम्बीरोऽलम्बकार्य्ययोः" नी० ता० उक्ते योगभेदे।

तम्र त्रि० ताम्यत्यनेन तम–करणे र। ग्लानिसाधने "प्रतम्रा अवपत्तमांसि" ऋ० १०।७३।५। [तैये।

तय गतौ रक्षणे च भ्वा० आ० सक० सेट्। तयते अतयिष्ट।

तर पु० तॄ–भावे अप्। १तरणे "पणं यानं तरे दाप्यं पौरुषोऽर्द्धपणं तरे" "ब्राह्मणलिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्ते पणं तरे" मनुः कर्त्तरि अच्। २अग्नौ पु० मेदि०। तरत्यनेन करणे अप्। २आतरे पणादौ। "दीर्घाध्वनि यथादेशं यथाकालं तरो भवेत्" मनुः।

तरक्षु पु० तरं गतिं मार्गं वा क्षिणोति क्षितङ् ० डु। मृगादने क्षुद्रव्याघ्रे अमरः। "श्वा कृष्णकर्णो गर्दभस्तरक्षुस्ते रक्षसामिन्द्राय" यजु० २४।४०। अश्वमेधे राक्षसेन्द्रदेवताकपशुकथनम्। "तरक्षूनृक्षवानरान्" हरिवं० १६५ अ०।

तरङ्ग पु० तॄ–अङ्गच्। (ढेउ) ऊर्म्मौ वायुना जलस्य सञ्चालनेन तिर्य्यगूर्द्ध्वादिप्लवने अमरः। "समीरणोत्थेव तरङ्गलेखा" रघुः २वस्त्रे ३हयादीनां मध्ये उत्फाले उणादि०। ततः तारका० इतच् तरङ्गित जाततरङ्गे त्रि०। "साग-

रप्रतिमं घोरं वाङ्नोर्मितरङ्गितम्" भा० भी० ८८अ० । पुष्करा० देशे इनि ङीप् तरङ्गिन् तरङ्गयुक्तदेशे त्रि० । नद्यां स्त्री ङीप् ।

तरङ्गिणी स्त्री तरङ्ग+पुष्करा० नदी रूपदेशे इनि ङीप् । नद्याम् अमरः । "तरङ्गिणीवेणिरिवायता भुवः" माघः । "गजवाजिमनुष्याणां शोणितानां तरङ्गिणी" भा० भी० ६४ ।

तरङ्गित त्रि० तरङ्गः संजातोऽस्य तार० इतच् । १जाततरङ्गे २चञ्चले च । तरङ्गशब्दे उदा० दृश्यम् ।

तरण पु० तॄ—करणे कर्मणि भावे वा ल्युट् । १प्लवे (भेला) २स्वर्गे । ३प्लवने ४देशान्तरगमने ५पारगमने च न० शब्दार्थचि० "भवति भवार्णवतरणे नौका" मोहमुद्गरः । "स्वप्नदीतरणावयवर्णनामेघ्यदर्शनप्रयाणेषु तु यत्नतः कालद्रव्यकार्यत्वात्" कात्या० श्रौ० १।७।१

तरणि पु० तॄ—अनि । १सूर्ये, २भेलके, ३अर्कवृक्षे, च अमरः ४किरणे हेमच० ५ताम्रे च । ७नौकायां, ८घृतकुमार्याम् स्त्री मेदि० । वा ङीप् नौकायां ६तारके १०शीघ्रगन्तरि त्रि० । "येवा घृष्वं तरणीन् यो वहन्ति" ऋ० ७।६७।८ "तरणींस्तारकान् शीघ्रगन्तॄन् वा" भा० ११शत्रुनुतीर्य वर्त्तमाने "प्रतृत्त तरणिर्नाशा" ऋ० ३।४६।२ शत्रून् तीर्य्य वर्त्तते इति तरणिः" भा० "सोऽयं व्याकरणार्णवैकतरणिः" वोपदेवः ।

तरणिपोत पु० तरणेः पोत इव । काष्ठाम्बुवाहिन्यां जटा० ।

तरणिरत्न न० तरणिप्रियं रत्नम् । सूर्यप्रिये १माणिक्ये राजनि० तरणिमणिप्रभृतयोऽप्यत्र पद्मरागशब्दे २७६१पृ०दृश्याः

तरणी स्त्री तरत्यनया तॄ-करणे ल्युट् ङीप् । १नौकायां शब्दरत्ना० २पद्मचारिणीलतायां शब्दच० । ३घृतकुमार्यां राजनि० ।

तरण्ड पु०न० । तॄ-अण्डच् । १वडिशीसूत्रवन्धनकाष्ठे,(फप) २प्लवे पु० । ३नौकायां स्त्री मेदि० स्त्रीत्वपक्षे गौ० ङीष् । ४कुम्भतुम्बीरम्भादिकृतप्लवे शब्दरत्ना० ५देशभेदे पु० शब्दर० ।

तरण्डक न० तरण्ड+संज्ञायां कन् । तीर्थभेदे "ततो गच्छेत राजेन्द्र ! द्वारपालं तरण्डकम् । तत्र तीर्थं सरस्वत्यां यक्षेन्द्रस्य महात्मनः" भा० व० ८३ अ० । २वडिशसूत्रमध्यवद्धलघुकाष्ठभेदे (फाता) न० । "संसारसागरावर्त्तपतज्जन्तुतरण्डकम्" काशीखं० ३३ अ० । ३नौकायां स्त्री गौरा० ङीष् शब्दरत्ना० ।

तरण्डपादा स्त्री तरण्ड एव पाद इव तरणहेतुत्वात् यस्याः । नौकाभेदे शब्दरत्ना० ।

तरण्य तरण गतौ कण्ड्वा० यक् भ्वा० प० सक० सेट् । तरण्यति अतरण्यीत् अतरण्यीत् ।

तरत्सम त्रि० तरत्समेत्यादि ऋचः सन्त्यत्र अच् । पावमानसूक्तान्तर्गते सूक्तभेदे तरत्समन्दीयशब्दे दृश्यम् । "शुद्धवत्योऽथ कुष्माण्ड्यः पावमान्यस्तरत्समाः" हेमाद्रि श्राद्धकल्पधृतवाक्यम् ।

तरत्समन्दीय न० पावमानसूक्तान्तर्गते सूक्तभेदे । "अपं स्तरत्समन्दीयं पूयते मानवस्त्र्यहात्" मनुः । "तरत्समन्दीदीवतीत्येताः चतस्र ऋचोजपन्" कुल्लू० । तास्र ऋचः ऋ० ६।५८।१ प्रभृतयस्तमः ।

तरतम त्रि० तरेति तमेति प्रत्ययार्थौ बोध्यतयाऽस्त्यत्र अच् । न्यूनाधिकभावेन वर्त्तमाने तरतमौ हि प्रत्ययौ न्यूनाधिकभावबोधकाविति तदर्थकत्वादस्य तथात्वम् । "तरतमयोगयुक्तांश्च भावानतिरुद्धानतिसिक्थानत्युष्णानतिशीतानित्यैवमादीन् विवर्जयेत्" सुश्रु० । तस्य भावः ष्यञ् । तारतम्य न्यूनाधिकभावे न० "तारतम्येन वर्त्तमानः" शा० भा० ।

तरद् स्त्री तॄ—करणे अदि । १प्लवे भेलके । कर्त्तरि अदि । २कारण्डवखगे च मेदि० ।

तरटी स्त्री तरेण तरणेन टीयते खण्ड्यते टी—खण्डने घञर्थे क गौरा० ङीष् । कण्टकयुक्तवृक्षभेदे । राजनि० । "तरटी मधुरा तिक्ता गुर्वी बल्या कफापहा" राजनि० । टाप् तरटाप्यत्र तरटीति पाठान्तरम् ।

तरहटी स्त्री पक्वान्नभेदे "घृतेन मर्दितां दद्या फेनिका मेलयेत्ततः । विधाय वटिकास्तस्या घृते मन्दाग्निना पचेत् । प्रलिप्ताः खण्डपाकेन कर्पूरेण विमिश्रयेत् । तत एताः समरिचास्तरहट्यस्तु ताः स्मृताः । बल्या पुष्टीकरी हृद्या हृष्या पित्तानिलापहा । सुस्निग्धा कफदा ऽत्यर्थं किञ्चित् सन्धानकृट्टा" शब्दार्थचि० वाक्यम् ।

तरन्त पु० तॄ-झच् । १समुद्रे, २प्लवे, ३भक्ते, ४राक्षसे च ५नौकायां स्त्री गौरा० ङीष् । उणादिको० ।

तरन्तुक न० कुरुक्षेत्रस्थानभेदे । "तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं रामह्रदानां च मचक्रुकस्य च । एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं पितामहस्योत्तरवेदिरुच्यते" भा० व० ८३४ अ० ।

तरपण्य न० तरस्य नद्यादिपारयानस्य पण्यं शुल्कम् । नद्यादेः पारयानार्थं देये शुल्के आतरे (भाड़ा) अमरः ।

तरवालिका स्त्री करपालिका+पृषो० । खड्गभेदे हेमच० ।

तरम्बुज न० मध्यजलके फलभेदे कालिङ्गशब्दे २९७ पृ० तदूपादि दृश्यम् । "ज्यैष्ठे मासि महेशानि ! पौर्णमास्यां निशार्द्धके । तृष्णातुरा महाकाली भ्रमन्ती पितृकानने । तज्ज्ञात्वा ब्रह्मणा तस्यै फलं दत्तं तरम्बुजम् । तत्फलभक्षणातृप्ता वरदापि हरप्रिया । यो मे दद्यात् फलं रम्यं स चिरायुश्चतुर्युगम्" । उत्तरकामाख्यातन्त्रम् ।

तरल पु० तॄ—अलच् । १हारमध्यस्थे मणौ, अमरः २हारे, ३तले मेदि० । ४चपले, ५कामुके, ६विस्तीर्णे, ७भास्वरे, ८मध्यशून्ये-द्रव्ये, ९द्रवीभूते पदार्थे च त्रि० हेमच० । १२हीरके रत्ने १०यवाग्वाम्, ११सुरायाञ्च स्त्री धरणिः तत्र भास्वरे "तारावितानतरला इव यामवत्यः" किरा० "व्याघानुसार्यमाणतरलतारास्त्रगा" काद० । "उत्कण्ठितासि ! तरले" सा० द० । "तारापतिस्तरलविद्युदिवाभ्रवृन्दम्" रघुः । "वैरायितारस्तरलाः" माघः । हारमध्यमणौ "प्रवालमुक्तास्तरलाश्च हाराः" भा० क० ९४अ० १४ अ० । "हारांस्तरलविद्यांश्च सूर्यभासा विभूषिताः" हरिवं० १५२ अ० । भृशा० अभूततद्भावे क्यङ् । तरलायते "तथापि तरलायते चेतः" उद्भटः ।

तरललोचना स्त्री तरलं चञ्चलं लोचनं यस्याः । चञ्चलनयनायां स्त्रियां हेमच० २चञ्चलनेत्रयुक्तमात्रे त्रि० कर्म० । ३चञ्चले नेत्रे न० ।

तरलित त्रि० तरल इवाचरति तरलं करोति तरल+क्विप्-णिच् वा क्त । १आन्दोलिते, २कम्पिते, ३धूते, ४लुलिते च हेम० ।

तरवारि पु० तरं शत्रूणां गतिं वारयति वृ—णिच्—इन् । खड्गभेदे । (तरवार) इति भाषा । हेमच० असिशब्दे ५५१पृ० तल्लक्षणादिकमुक्तं युक्तिकल्पतरावत्र विशेष उक्तो यथा "अङ्गं रूपं तथा जातिर्नेत्रारिष्टे च भूमिका । ध्वनिर्मानमिति प्रोक्तं खड्गज्ञानाष्टकं शुभम् । अभिन्ने दृश्यते यादृक् विभिन्ने घटिते तथा । यदेव दृश्यते चिह्नं तदङ्गं संप्रचक्षते । नीलकृष्णादिकं खड्गे रूपमित्यभिधीयते । तेनैव यत् प्रतीतं स्यात् तज्जातिरिति गद्यते । अङ्गातिरिक्तं यज्जातिस्तन्माहात्म्योपसूचकम् । तन्नेत्रमिति जानीयात् खड्गे खड्गविशारदाः । अङ्गातिरिक्तं खड्गादि यच्छुभत्वोपसूचकम् । तदरिष्टमिति प्राहुर्भूमिरङ्गादिधारणम् । यः खड्गे जायते शब्दो दण्डदन्तादिना हते । स ध्वनिस्तुलना मानं मानमष्टविधमित्यदम् । पक्वाद्या निपुणैः खड्गे सम्भाव्यन्तेऽपि कृत्रिमाः । अन्यावकृत्रिमौ ज्ञेयौ तावेव सहजाविति । शतमङ्गानि चत्वारि रूपाणि जातयस्तथा । त्रिंशन्नेत्राणि जानीयादरिष्टानां तथैव च । भूमिश्च द्विविधा ज्ञेया ध्वनिरष्टविधो मतः । मानन्तु द्विविधं प्रोक्तमित्येषां संग्रहो मतः" । खड्गस्य शताङ्गनामानि लौहार्णवे "रूप्यस्वर्णगजोरुकुक्कुटमनस्यूलाङ्गलगवाहयाश्वेतामोजगदातिलामलकशाकग्रन्थिस्थिरातैत्तिराः । मालाजीवकषट्पदोर्द्ध्वमरिचव्यालात्रपत्रहीभनर्त्तोदूखलक्रमक्षिकातुषयवव्रीहिसुमासर्षपाः । सिंहीतण्डुलगोशिराशिवनखप्राहारिकेशोपलद्रोणीकाककपालपत्तलुवरीविम्बीफलीसर्षपाः । नीलीरक्तवचारसोनसुमनाजिह्वाशमीरोहितप्रोष्ठीमारिषभार्गवीखुरतडिन्नेषाहिगुञ्जाशराः । दूर्वाविल्वमसूरटुण्टुकशठीमार्ज्जारिकाकेतकीमूर्वाविजकलायचम्पकबलान्यग्रोधवंशाशनाः । ज्यैष्ठीजालपीपिलिकानलरजःकुष्माण्डरोमस्नुहीकर्कन्धूवकुलारनालमहिषखञ्जज्जुवक्रा इति । प्रोक्ता लौहविशारदेन मुनिना खड्गस्य भेदाः क्रमात्" । तस्य चत्वारि रूपाणि । "नीलः कृष्णश्च पिङ्गश्च धूम्रश्चेति चतुर्विधः । वर्णप्रकर्षः खड्गानां कथितो मुनिपुङ्गवैः" । चतस्रो जातयः । "ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चेति चतुर्विधः । जातिभेदे विनिर्दिष्टः खड्गानां मुनिपुङ्गवैः" । त्रिंशन्नेत्राणि । "चक्रं पद्मं गदा शङ्खो डमरुर्वृषभो तुरङ्गमः । छत्रं पताका वीणा च मत्स्यलिङ्गध्वजेन्द्रयः । कुम्भः शूलञ्च शार्दूलः सिंहः सिंहासनं गजः । हंसो मयूरो जिह्वा च दशनः खड्ग एव च । पुत्रिका चामरं शैलः पुष्पमाला भुजङ्गमः । त्रिंशदेतानि नेत्राणां खड्गानां कथितानि वै" । त्रिंशदरिष्टानि "छिद्रं काकपदं रेखाभिन्नं भेकश्च मूषिकः । विडालः शर्करा नीली मशको भङ्गसूचिके । त्रिबिन्दुः कालिका दारी कपोतः काक एव च । खर्परः शकली क्रोड़ी कुशपत्रक जालिके । करालकङ्कखर्जूरदण्डपुच्छधनित्रकम् । लाङ्गलं वडिशाख्यञ्च मुनिना तत्त्ववेदिना । प्रोक्तान्येतान्यरिष्टानि खड्गानां त्रिंशदेव हि" । द्विविधा भूमिः "दिव्यभौमविभागेन भूमिस्तु द्विविधा भवेत्" । अष्टधा ध्वनिः । "हंसकांस्याभ्रढक्कानां काकतन्त्रीखराश्मनाम् । ध्वनयोऽष्टविधाः प्रोक्ता नागार्जुन

मुनेर्मताः"। द्विविधं मानम्। "उत्तमाधमभेदेन मानं तद्द्विविधं भवेत्। इति प्रोक्तानि सूत्राणि खड्गानां ज्ञानहेतवे। एतानि तत्त्वतो ज्ञात्वा भवेन्नृपतिपूजितः" सूत्राध्यायः। "तत्र प्रथमतोऽङ्गानां लक्षणानि निबोधत"। लौहदीपे "कृष्णपत्रसमा भूमिरङ्गं श्वेतं प्रतीयते। ऊर्द्ध्वं तत्तु महामूल्यं कृष्णवज्रमुशन्ति तम्। एष खड्गवरो दद्याल्लक्ष्मीमायुर्यशो बलम् १। स्वर्णरेखावली तन्वी यद्भूमौ निकषोपमा। स्वर्णवज्रमिति प्राहुरायुर्लक्ष्मीजयप्रदम् २। गजशुण्डाकृतिर्भूमौ कृष्णायामङ्गसम्भवः। गजवज्रमिति प्राहुरक्तस्पर्शे तु तद्विशेत्। ज्वरादिव्याधिशमनं तस्य प्रक्षालनाम्भसा। अपि क्षीणोऽपि भूपालस्तद्वीर्य्यात् साधयेन्महीम् ३। एरण्डवीजप्रतिममङ्गं भूमिः सितेतरा। उर्वारुकमिदं नाम्ना शत्रुदर्पक्षयङ्करः। एतस्य स्पर्शमात्रेण नरः सम्यग्विमुच्यते। महिषाख्यमिदं वज्रं केचिदाहुर्मनीषिणः ४। अङ्गं दमनपत्राभं खड्गे यस्मिन् प्रतीयते। विद्याद्दमनवज्रञ्च तज्ज्ञेयं द्विविधं बुधैः। नीला शुभ्रा भवेद्भूमिस्तत्र नीला गरीयसी। तस्मिन् पर्य्युषितं तोयं गन्धे दमनकोपमम्। तत्प्रभावान्महीपालः कृत्स्नां पृथ्वीं हि साधयेत्" ५। शार्ङ्गधरीये "एका स्थूला सिता रेखा भूमिर्नीला दृढा यदि। स्थूलाङ्गमङ्ग वज्रं तद्विद्याल्लक्ष्मीयशःप्रदम्। एतत्क्षते भवेच्छोथः स्थूलश्चिरतरस्थितिः। एतं महान्तमपरे वदन्ति खड्गकोविदाः ६। दृष्टायां दृश्यते भूमौ अङ्गस्य प्रतिविम्बितम्। अङ्गवज्रं भवेत्तस्य द्विधा भूमिः सिताऽसिता ७। लौहप्रदीपे "निरङ्गं कृष्णपत्राभमीषन्मणिनिभञ्च यत्। दुर्लभं तन्महामूल्यं कान्तलौहं प्रचक्षते। कृष्णा भूमिर्भवेत् स्वच्छा पीता वज्राङ्गसंयुता। कृष्णवज्रमिति प्राहुस्तत्क्षते मोह उच्यते। कृष्णा भूमिः सुवर्णाभमीषच्छुक्लाङ्गसङ्कुलम्। डाङ्गलीवज्रकं विद्यात् कालसंज्ञमथापरे ८। अरुणं सूक्ष्ममूर्द्ध्वञ्चेदङ्गं भूमिः सितेतरा। अरुणाख्यमिदं वज्रं शत्रुदर्पनिसूदनम्। सूर्य्यांशुस्पर्शमात्रेण वह्निरूपां वहेत् शिखाम्। तस्य स्पर्शनमात्रेण पद्मकोषः स्फुटेन्निशि। दुर्लभं तन्मनुष्याणां भाग्यैः कुत्रापि लभ्यते। तद्योजनसहस्रस्थारिं नाशयति ध्रुवम् ९। श्वेतास्तिस्रो यदा रेखा आमूलादुपलक्षिताः। श्वेताङ्गमिति तद्विद्याद्यशोलक्ष्मीबलप्रदम् १०। अम्भोजदलसङ्काशमङ्गं भूमिः सितेतरा। अम्भोजवज्रं तज्ज्ञेयं कथितं मुनिपुङ्गवैः ११। अङ्गं यस्य गदाकारं भूमिश्चैव सितेतरा। गदावज्रमिदं ब्रूयात् तत्क्षते शूलसम्भवः १२। अङ्गं कृष्णतिलाकारं भूमिश्चैव सिताऽसिता। तिलवज्रमिदं ज्ञेयं लक्ष्मीबलयशःप्रदम्। तत्क्षते तिलतैलाभा वसा प्रस्रवतेऽधिकम् १३। धूम्रवर्णा भवेद्भूमिरङ्गं वह्निशिखोपमम्। अग्निवज्रमिदं ज्ञेयं शत्रूणां दाहकारकम्। अत्र शीतोदकं न्यस्तं तप्तं भवति च क्षणात्। शाखे वह्निं वमेद् यस्तु तथा सूर्य्यांशुसङ्गमात्। तत्क्षते बलवान् दाहो दग्धवच्च व्रणो भवेत्। एतत् परमभाग्येन लभ्यते धरणीतले १४। भूमिः सिताऽसिता वापि अङ्गञ्चेत् पिप्पलीप्रभम्। कणावज्रमिदं ज्ञेयमन्तर्दाहस्तु तत्क्षते १५। कृष्णा भूमिर्यदीयाङ्गे दृश्यते ग्रन्थिसञ्चयः। ग्रन्थिवज्रमिदं ज्ञेयं वैरिपक्षविनाशनम्। तत्क्षते बलवान् दाहस्तृषा च ज्वर एव च १६। शालपर्णीदलाकारमङ्गं कृष्णासिपुत्रिका। स्थिरावज्रमिदं प्राहुस्तत्क्षते वेपथुर्भवेत् १७। यदा तित्तिरिपक्षाभमङ्गं भूमिः सितेतरा। एतत्तित्तिरिवज्रं स्यात् तत्क्षते बहुधर्म्मकम् १८। वनमालासमा यस्मिन् माला खड्गे प्रदृश्यते। मालाङ्गवज्रं तद्विद्यात्तत्तोयं गन्धयद्भवेत्। अत्र तप्तोदकं न्यस्तं शीतं भवति तत्क्षणात्। एष दाहपरीतानामतिपित्तहतात्मनाम्। भवेत् परमभैषज्यं भाग्येनैतद्धि लभ्यते १९। यदा जीवकसङ्काशमङ्गं भूमिः सिताऽसिता। एतज्जीवकवज्रं स्यात् तत्क्षते तत्क्षणाज्ज्वरः २०। भूमिः सिताऽसिता चेत्ते स्वाङ्गं भृङ्गाभमिष्यते। तत्र चेद् मधु विन्यस्तं शोषमाप्नोति केवलम्। एतद्भ्रमरवज्रं स्यात्तत्क्षते स्याद्विसूचिका २१। ऊर्द्ध्वगं कपिलाभासमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते। ऊर्द्ध्ववज्रमिदं प्राहुर्विषवेगनिसूदनम्"। लौहप्रदीपे "ऊर्द्ध्वगं कपिलाभासमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते। लाङ्गलाङ्गन्तु तद्विद्यात् स्पर्शे तस्याऽहिनाशनम् २२। अङ्गं मरीचसङ्काशं भवेद्भूमिः सितेतरा। मरिचाङ्गमिदं वज्रं तत्क्षते कटुरक्तता। तत्प्रक्षालनतोयेन नश्यन्ति मीनषादयः २३। यदा सर्पफणाकारमङ्गं भूमिस्तु निर्म्मला। भुजङ्गवज्रं तद्विद्यात्तत्क्षते विषरुग्जा।

तस्य स्पर्शनमात्रेण भेकः प्राणैर्विमुच्यते। एकस्यास्य प्रसादेन क्षतृष्णां नास्ति मर्त्त्ये नृप: २४। यदाऽश्वखुरसङ्काशमङ्कं भूमिस्तु निर्मला। अश्वाङ्कमिति तं विद्यात् खड्गं परमदुर्लभम्। तस्य संयोगमात्रेण वाजी मन्दोऽपि धावति। तस्य क्षालनतोयेन हयानां रोगनाशनम्। एतत्त्यजते भ्रमं मूर्च्छां दाहस्य श्रम एव च २५। मयूरपिच्छसदृशमङ्कं भूमिः सितेतरा। बर्हाङ्कमिति तं विद्यात्तत्त्यजते यान्निरिषत्रते। सर्पाणामिह सर्वेषामस्य स्पर्शासहिष्णुता। एतदेव नृपतिभिर्भाग्यैः कुत्रापि लभ्यते २६। भूमिरञ्जनसङ्काशा धारा चास्य सिता भवेत्। अञ्जनाख्यमिदं प्रायः सर्वदेवोपलभ्यते"। लौहप्रदीपे "धारा शुभ्रा भवेद्यस्य भूमिः कज्जलसन्निभा। कृष्णमङ्कैर्चितं वापि विद्यात् कज्जलवज्रकम्। मधुवर्णसमा भूमिरङ्कं वा मधुविन्दुवत्। क्षौद्राख्यमिति जानीयात् जयलक्ष्मीयशःप्रदम्"। शार्ङ्गधरीये "निम्नकक्षो भवेद्य यत्र रात्रिन्द्रियविलेपितः। मधुरो मधुवर्णाभः स खड्गो देववल्लभः। विशेषात्तत्र रज्यन्ति सततं मक्षिकादयः"। "आसीमकोषिका यस्य क्षुद्राङ्कं कुण्डलीकृतम्। क्षुद्रवज्रकनामानं प्राह नागार्जुनो मुनिः। इदं कुण्डलवज्रञ्च प्राह लौहार्णवे मुनिः। अस्य घातेषु वलवान् दाहो मदविशेषितः २९। यदङ्कं मक्षिकाकारं भूमिश्चैव सिताऽसिता। क्षेहं शुष्यति चैतत्र मक्षिकाङ्कं तमादिशेत् ३०। अङ्कं यदा तुषाकारं या च भूमिः सिताऽसिता। तुषवज्रमिदं ख्यातं प्राह नागार्जुनो मुनिः ३१। अङ्कं यवफलाकारं भूमिः कृष्णा सिता तथा। यवाङ्कमिति तं विद्यात्तत्स्पर्शे कण्डुसम्भवः। एष खड्गाधमस्त्याज्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ३२। अङ्कं व्रीहिप्रसूनाभं भूमिर्धूम्रा चाते ऽतिरुक्। तद्व्रीहिवज्रं जानीयाच्छत्रूणां भयवर्द्धनम् ३३। अतसीफलसङ्काशमङ्कं भूमिः सिताऽसिता। अतसीवज्रमाख्यातं तत्त्यजते शिरसोरुजा ३४। यदा सर्षपबीजाभमङ्कं भूमिः सिताऽसिता। खरधारः खरस्पर्शः सर्षपाङ्कः सदुर्लभः ३५। सिंहाकारं भवेद्यस्य भूमिर्यस्य सिताऽसिता। सिंहीवज्रन्तु तद्विद्यात्तत्त्यजते प्रलमेश्वरः। एतत्क्षालनतोयेन कासरोगापनाशनम् ३६। अङ्कं तण्डुलसङ्काशं भूमिर्धूम्रा सिताऽसिता। तण्डुलाङ्कमिमं विद्याद्यशःश्रीबलवर्द्धनम्। एतत्पर्युषितं तोयं तण्डुलोदकसन्निभम्। अस्य प्रभावान्मनुजोऽश्वर्षीह लभते श्रियम् ३७। अङ्कश्चेद्गोक्षुराकारं भूमिराघातनिःसहा। खड्गाधममिदं विद्यात्गोक्षुरं नाम नामतः ३८। स्थूला दीर्घाः शिराः कृष्णा भूमिश्चैव सिताऽसिता। शिराङ्कमिति तं ब्रूयादेनं खड्गाधमं बुधाः ३९। शिवलिङ्गाकृतिश्चाङ्के धाराश्चैव सिताऽथवा। शिवाङ्कमिति तं ब्रूयाच्छत्रुपक्षनिसूदनम् ४०। यदा व्याघ्रनखाकारमङ्कं भूमिस्तु पिङ्गला। नखवज्रमिदं विद्यात् तत्त्यजते श्वयथुर्भवेत्। एतदामिषसंस्पर्शात् प्रविशेत् स्वयमेव हि ४१। ग्राहपुच्छोपमस्त्वङ्कं भूमिर्धूम्रा खराकृतिः। ग्राहाङ्कमिति जानीयाच्छत्रुवंशोपनाशनम्। अस्य स्पर्शनमात्रेण जीवन्मत्स्या जहत्यसून् ४२। यदा मनुजनेत्राभमङ्कं भूमिः सिताऽसिता। नेत्राङ्कमिति जानीयात् संग्रामे विजयप्रदम्। एतत्क्षालनतोयेन नूनमन्धोऽपि पश्यति ४३। अङ्कं केशसमं यस्य भूमिर्धूम्रा सिताऽसिता। केशाङ्कमिति जानीयात् क्लेशदुःखभयापहम् ४४। निरङ्कं स्थूलप्रकृतिस्तूपलाङ्कं विदुर्बुधाः। एतद्धि प्रायशो लोके दृश्यते द्विजसत्तम"। ४५। पद्मपुराणे "निरङ्का निशिता धारा शाणे वह्निं वमत्यपि। द्रोणीवज्रमिदं ज्ञेयं पृथिव्यां नातिदुर्लभम् ४६। अङ्कं काकपदाकारं भूमिराघातनिःसहा। एष खड्गाधमस्त्याज्यो काकाख्यो भूतिमिच्छता ४७। यदा कपालमङ्केषु दृश्यते स्पर्शतः खरम्। एतद्धि दुःखजनकं कपालाङ्कं बुधस्त्यजेत् ४८। तन्वी पत्रावलीतुल्या सुवर्णाङ्काऽसिपुत्रिका। पत्रवज्रकमाख्यातमायुर्वेदविदो जनाः"। लौहार्णवे "सुपर्णसन्निभा भूमिरङ्कं कालं प्रतीयते। तत् पत्रवज्रं काकस्य सुपर्णमुपजायते ४९। तुवरीदलसङ्काशमङ्कं यस्मिन् प्रतीयते। तुवरीवज्रमाख्यातं तत्त्यजते शिरसो भ्रमः। एष खड्गाधमस्त्याज्यो यदीच्छेज्जीवनं निजम् ५०। विम्बीदलसमा भूमिरङ्कं विम्बीफलोपमम्। विम्बीवज्रन्तु तद्विद्यात्तज्जलं तिक्तमुच्यते। पित्तश्लेष्मविकाराणां प्रशमाय प्रयुज्यते ५१। प्रियङ्गुसदृशस्त्वङ्कं भूमिश्च कपिलाकृतिः। फलीवज्रमिदं प्रोक्तं शाणे धूम्रं वमत्यपि ५२। अङ्कं सर्षपपुष्पाभं भूमिश्चैव सिताऽसिता। एतत् सर्षपवज्रं स्यात् शाणे वह्निं वमत्यपि।

अपि कुण्डलिकां याति एतदत्यन्तकोमलम् । एतत्प्रसादात् क्षितिपः कृत्स्नां साधयते महीम् ५३ । नीलीरससमा भूमिरङ्गं नीलीतरङ्गवत् । नीलीवज्रमिदं दृष्टं शाणे वह्निशिखां वमेत् । एष खड्गवरोऽन्येषामरिष्टभयनाशनः ५४ । रक्तासितो महारेखा भूमिश्चैव सितासिता । रक्ताङ्गमिति जानीयाद्वैरिपक्षविनाशनम् । शाणेन यस्तु रक्तां वा नीलां वा वमते शिखाम् । रक्तस्पर्शनमात्रेण स्वयमेव निकृन्तति । अतोऽस्य रक्तस्रवयुक्तस्य दाहश्च जायते ५५ । अङ्गं वचादलसमं भूमिश्चैव सितासिता । वचावज्रमिदं ज्ञेयं तत्क्षताद्विषनाशनम् । एष खड्गवरो राज्ञा साधनीयः प्रयत्नतः ५६ । रसोनादुत्तमं ह्यङ्गं भूमिस्तस्य दलोपमा । रसोनवज्रं जानीयात् शाणे वह्निं वमत्यपि । अस्य धावनतोयेन आमवातविनाशनम् ५७ । निरङ्गा निर्मला भूमिर्धारा तीक्ष्णा खरः स्वरः । सुमना वज्रमेतत् स्याद्भुवि नात्यन्तदुर्लभम् ५८ । जिङ्गिनी सदृशी दीर्घा यस्या रेखा सुविस्तरा । जिङ्गीवज्रमिदं नाम सर्वकामार्थसाधनम् ५९ । अङ्गं शमीपत्रसमं भूमिर्धूम्रा सितासिता । शमीवज्रमिदं ज्ञेयं शनैश्चरसुदावहम् । शाणेषु वमते वह्निं सहते वह्निपीड़नम् ६० । रोहितशल्कसदृशमङ्गं भूमिः सितासिता वापि । धूम्रा गम्भीरस्वरयुक्ता धारा तीक्ष्णाऽसिता भवेद्रेखा । रोहिताख्यमिदं वज्रं सर्वारिष्टविनाशनम् । वह्निसंस्पर्शमात्रेण किञ्चिन्निमिचिमायते । इत्ययं दुर्लभः खड्गो देवानामपि कथ्यते ६१ । शफरीवल्कलाकारमङ्गं भूमिः सितासिता । प्रोष्ठीवज्रमिदं प्रोक्तं न्यस्तं तरति वारिणि । एष खड्गोत्तमो राज्ञां विपक्षकुलनाशकः । कदाचिल्लभ्यते भाग्यैर्लभ्यते तेन वै मही ६२ । अङ्गं मारिषपत्राभं भूमिः स्याद्विषमच्छविः । इत्ययं मारिषाङ्गः स्यात् पृथिव्यां नातिदुर्लभः ६३ । भङ्गराजस्य पुष्पाभमङ्गं भूमिर्दलप्रभा । आघातं सहते नैव एष खड्गाधमो मतः ६४ । धारा तीक्ष्णा क्षुराकारा भूमिरङ्गविवर्जिता । आघातं सहते घोरं शाणे वह्निं वमत्यपि । क्षुराङ्गमिति जानीयात् पृथिव्यां नातिदुर्लभम् ६५ । निर्मला सरला भूमिर्भवेच्चैव कदा कदा । मन्दा तीव्रा भवेद्धारा तड़िद्वज्रस्य लक्षणम् ६६ । नीलाञ्जनसमा भूमिरङ्गं जलतरङ्गवत् । मेघाङ्गमिति जानीयाच्छाणे शीतं भवत्यपि । एष खड्गाधमस्त्याज्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मनः । भर्त्तुः प्रतापं शमयेद्रविबिम्बं यथा घनः ६७ । मन्दा धारा भृशं गाढ़ा भूमिरङ्गविवर्जिता । पर्वताङ्गमिदं नाम सर्वत्रैवोपलभ्यते ६८ । अङ्गं गुञ्जाफलसमं भूमिर्मीनदलोपमा । गुञ्जावज्रमिदं पृष्ठं तप्तं भवति घर्षणे । शाणे सिन्दूरसङ्काशं रजोवमति चासकृत् । एष खड्गवरो राज्ञा भाग्यादेवोपलभ्यते । अस्य प्रभावात्तस्यास्ति यत्र साधयते नृपः ६९ । अङ्गं तनु शराकारं भूमिश्चैव सिताऽसिता । धारा तीक्ष्णा च वमति शाणे वह्निसमाः शिखाः । शरवज्रमिदं ज्ञेयं राज्ञां वाञ्छितसिद्धये ७० । दूर्व्वादलनिभा भूमिर्धारा तीक्ष्णा खरः स्वरः । शाणेन वमते वह्निं दूर्व्वावज्रं सुदुर्लभम् ७१ । अङ्गं विल्वदलाकारं भूमिश्चैव सिताऽसिता । विल्ववज्रमिदं शाणे नीलपीते वमेच्छिखे । एष खड्गवरः प्रोक्तः शत्रूणां कुलनाशनः ७२ । मसूरदलसङ्काशा भूमिरङ्गं मसूरवत् । मसूराङ्गमिदं शाणे रजो वमति चारुणम् ७३ । शणपुष्पनिभा रेखा दीर्घा भूमिः सितेतरा । शणाङ्गमिति जानीयात् खड्गं परमदुर्लभम् ७४ । शटीदलसमा भूमिरङ्गं तत्कुसुमोपमम् । शटीवज्रमिदं प्रायो लभ्यते गुणवत्तरम् ७५ । मार्जाररोमसदृशमङ्गं भूमिः सितेतरा । मार्जाराङ्गमिदं नाम्ना रोगशोकभयावहम् । एष खड्गाधमस्त्याज्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ७६ । केतकीपत्रसदृशमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते । विद्यात् केतकवज्रं तत् वाराणससमुद्भवम्” ७७ । लौहप्रदीपे “अङ्गं सूत्रीतन्तुनिभं भूमिर्मूर्वीदलच्छविः । शाणेन वमते शुक्लां शिखां मौर्वी भवेत्ततः । मौर्व्यङ्गमिदमुत्कृष्टं यशःकीर्त्तिबलावहम् ७८ । लिङ्गं तीक्ष्णं खरं गाढ़ं शाणे वज्रैर्वमेत् कणम् । छिनत्त्यन्यविधं लौहं वज्राङ्गमिति तद्वदेत् ७९ । कलायपुष्पसदृशमङ्गं भूमिः सिताऽसिता । कलायवज्रं जानीयात् तत्क्षते पाक इष्यते ८० । अङ्गं चम्पकपुष्पाभं भूमिः कृष्णा तथा सिता । शिखां शाणे वमेच्छीतं तिक्तं तस्य जलं भवेत् । इदं चम्पकवज्रं स्यात् सर्वत्र विजयप्रदम् ८१ । अङ्गं बलादलसमं भूमिः शुक्ला तथेतरा । बलावज्रमिदं ज्ञेयं नानाभावं भवेद्द्रुतम् । इत्ययं वातरोगाणां नाशने परमौषधम् ८२ । अङ्गं वटारोहसमं भूमिर्वटदलच्छविः । वटवज्रमिदं ज्ञेयं खरं खड्गाधमं बुधैः ।

एतस्य स्पर्शमात्रेण नरोऽप्युच्यते सम्पदा ८३ । वंशनीली समा भूमिः खरधारा सिताकृतिः । वंशाङ्गमिति जानीयाद्वंशवृद्धिकरं परम् ८४ । भूमिः शालदलाकारा ह्यङ्गं लघु सितासितम् । शालाङ्ग एष खड्गः स्यात् पूज्यः सर्वार्थदायकः । अयं शाणे वमेद्वह्निं धारा वाप्यथ वा भवेत् ८५ । भूमिः सिताऽसिता वापि ह्यङ्गं ज्येष्ठीसमं लघु । ज्येष्ठीवज्रमिदं निन्द्यं न स्पृश्यं वा हितेच्छुभिः ८६ । पुराणजालसदृशमङ्गं भूमिः सिताऽसिता । जालवज्रमिदं पूज्यं शत्रुसम्पत्तिनाशनम् । यदि शाणे वमेन्नीलां शिखां वह्निं वमेच्च वा । तदैष दुर्लभः खड्गो ह्यन्यथा भयहेतुकः ८७ । ह्यङ्गं पिपीलिकाकारं भूमिर्धूम्रा तथा सिता । पिपीलिकाङ्ग इत्येष तत्क्षते कण्डुसम्भवः । स्वयं यदि भवेद्रूक्षः शाणे पूज्यतमस्तदा ८८ । नलपत्रसमा भूमिरङ्गन्तत्कुसुमोपमम् । नलाङ्गमिति जानीयाद्भर्तुः सर्वार्थसाधकः ८९ । निरङ्गा निर्मला भूमिर्दृष्टं वमेद्रजः । दृढा धारा भृशं स्थूला आघातं सहते न च । रजोवज्रमिदं निन्द्यं शत्रूणां विजयावहम् ९० । कुष्माण्डबीजसदृशमङ्गं भूमिः सिताऽसिता । कुष्माण्डवज्रं जानीयात्तत्क्षते वेगनिग्रहः ९१ । ह्यङ्गं म्हरोमसदृशं भूमिर्धूम्रा सितासिता । रोमाङ्गमिति जानीयात्तत्क्षते पिड़कोद्गमः ९२ । भूमिः स्नुहीदलाकारा ह्यङ्गं तत्कण्टकोपमम् । धारा तीक्ष्णाग्रवत्तीक्ष्णो लघु मानं खरा स्पृशा । स्नुह्यङ्गः खड्ग इत्येष तत्क्षते दाहदद्रुभ्रमः । सुखाग्निकर्णनासानां दाहः पाकश्च जायते । अयं यदि च सर्पाणां फणोपरि विमृश्यते । फणा विदारमाप्नोति सर्पो लोटयते शिरः । अस्य धावनतोयेन कुष्ठरोगविनाशनम् ९३ । कर्कन्धूदलपृष्ठाभा भूमिरङ्गन्तु तत्समम् । कर्कन्धूवज्रं जानीयात् तत्क्षते दाहनाशनम् । एष खड्गाधमस्त्याज्यो जेतव्या यदि विद्विषः ९४ । ह्यङ्गं बकुलपुष्पाभं भूमिस्तत्फलसन्निभा । बकुलाङ्गमिदं पुण्यं शाणे सुरभिगन्धवत् । तन्नास्ति जगतीमध्ये यदनेन न साध्यते९५ । ह्यङ्गं सम्मिश्रितं यस्मिन्न किञ्चिद्व्यक्तमीक्ष्यते । सर्वेषां दर्शनं वापि तीक्ष्णा धारा खरः स्वरः । एष काञ्चिकवज्रः स्यादुद्यत्नादेवोपलभ्यते । नैनं प्राप्यापि वर्द्धन्ते शेषाश्चिह्नादयोऽपि च ९६ । भूमिः कृष्णा निरङ्गा चेद्धारा तीक्ष्णा दृढापि च । आघातं सहते घोरं रक्तं स्पर्शेन या विशेत् । शाणेन वह्निं वमति ध्रुवं वाप्यतिघर्षणात् या मह्निष.ङ्गः स वै खड्गः पृथिव्यां नातिदुर्लभः ९७ । अत्यन्तनिर्मला भूमिः शरीरं प्रतिबिम्बितम् । धारा तीक्ष्णा खरस्तीक्ष्णः स्वच्छाङ्गं तद्विनिर्दिशेत् ९८ । तस्मिन् यदा भवेद्रेखा ऋज्वी ऋज्वाख्यकं तदा ९९ । अस्मिन्नपि भवेद्वक्रा रेखा वक्राभिधन्तु तत् १०० । एतच्छतकमुद्दिष्टं खड्गानां प्रवरं बुधैः । प्रायशो लभ्यते लोके यदि सर्वगुणावहम् । इतीदं निखिलं प्रोक्तं वज्राणां लक्षणं मया । प्रयत्नैर्लिखितं व्यक्तं सर्वेषां हितकाम्यया । इतः परन्तु लौहानां लक्षणं यत्र लक्ष्यते । तस्य दोषो मयाप्येष प्रतिस्रोति कृता मया । द्विलिङ्गमिश्रमालोक्य मिश्राङ्गमिति निर्द्दिशेत् । सर्वेषा मङ्गमालोक्य सर्वाङ्गमिति निर्दिशेत्" । अङ्गाध्यायः । खड्गस्य रूपाणि यथा । "नीलीकलायकुसुमच्छविगञ्जनाभा या चेन्द्रनीलमणिकाचमणिप्रभा च । भूमिश्च या मरकतप्रतिमावभासा खड्गस्य नीलमिति रूपमिदं वदन्ति । तत्र चेच्चिन्दितान्यङ्गान्यरिष्टानि बहून्यपि । दृश्यन्ते बहुदोषाश्च तथापि गुणवत्तरम् १ । या कालकाम्बुदमसीरसकालसर्पगाढ़ान्धकारकचभारसमा विभाति । भूमिश्च या भ्रमरबन्धुसमावभासा खड्गस्य कृष्णमिति रूपमिदं वदन्ति । अत्र नेत्राणि सम्पत्त्यै अरिष्टान्यशुभाय च । साधारणमिदं रूपं प्राह नागार्जुनो मुनिः २ । या माष्टिशयनशमेकसमानवर्णा गोमेदरत्नसदृशी च तु यस्य भूमिः । खड्गस्य पिङ्गमिति रूपमिदं वदन्ति भर्त्तुर्यशोबलधनक्षयकारणाय ३ । या मन्दधूमसदृशी च शिरीषपुष्पतुल्या विभाति मलिनापि च खड्गभूमिः । नागार्जुनो वदति धूम्रमिदं हि रूपं भर्त्तुर्यशोबलधनायलिवर्द्धनाय ४ । द्विरूपं मिश्रितं कृत्वा सङ्करं प्रवदेद्बुधः । त्रिभीरूपैः समेतन्तु खड्गं त्रिपुरसंज्ञितम् । रूपैश्चतुर्भिः संयुक्तं चतुरं खड्गमुत्तमम्" । रूपाध्यायः । "जातिश्चतुर्विधा प्रोक्ता खड्गानां या पुरा मया । सम्प्रत्यपि प्रयत्नेन तासां लक्षणमुच्यते । शुद्धाङ्गः शुद्धवर्णश्च सुनेत्रः सुस्वरश्च यः । मृदुस्पर्शः सुमन्धेयस्तीक्ष्णधारो महागुणः । खड्गं ब्राह्मणजातिं तं प्राह नागार्जुनो मुनिः । अस्य क्षते भवेच्छोथो घोरः सर्वाङ्गगोचरः । मूर्च्छा पिपासा दाहश्च ज्वरो मृत्युश्च जायते । अदृष्टं त्रिफलाकल्कमर्द्दरात्रिन्दिवोषि-

तम् । मलिनत्वं न सम्प्राप्तो निर्मलं कुरुते परम् । तरुणादित्यकिरणस्पर्शादेव रणे स्थितः । दहेत् सर्वं न तु करं पुरुषस्य हि धारिणः । गायत्र्युच्चारमात्रेण खरतां व्रजति स्फुटम् । एष खड्गवरः सर्वमरिष्टं नाशयेद्‌ध्रुवम् । अस्य प्रसादात् पुरुषस्त्रिलोकमपि साधयेत् । तस्मादेष मनुष्याणां सुलभो न हि भूतले । दृश्यते प्रायशः स्वर्गे कुशद्वीपे हिमालये १ । धूम्रवर्णं महासारं तीक्ष्णधारं खरस्वरम् । स्पर्शाघातसहं सर्वनेत्रवर्णस्वराकरम् । खड्गं क्षत्रियजातिं तं जानीयात् खड्गकोविदः । अस्य क्षते भवेद्दाहस्तृषा दाहो ज्वरो भ्रमः । मृत्युश्च जायते शाणे वमेद्वह्निकणान् बहून् । संस्कारे चाप्यसंस्कारे नैर्मल्यं तस्य लक्ष्यते । शाणेऽप्यशाणे खरता मूर्द्धि चात्यन्ततीक्ष्णता । रक्तस्पर्शनमात्रेण विशेदन्तरमन्तरम् । अयं खड्गवरः पूज्यो मनुष्यैरपि लभ्यते २ । नीलवर्णः कृष्णवर्णः संस्कारे निर्मलो भवेत् । शाणेन खरता चास्य खाततुल्यं निकृन्तति । वैश्यजातिरयं खड्गः क्षते स्वल्पमात्रदर्शनम् । नात्युत्कृष्टो नातिहीनः सर्वत्रैवोपलभ्यते ३ । सजलाम्भोदसङ्काशः स्थूलधारो मृदुस्वरः । संस्कारे चैव मलिनः शाणे चापि खरेतरः । शूद्रजातिरयं खड्गः क्षते नाल्पाऽपि वेदना । दूराद्देशोऽधमस्त्याज्यो यदीच्छेद्धितमात्मनः । प्रायशः सर्वलोकेषु ह्ययमेवोपदृश्यते ४। द्वयोर्लक्षणमालोक्य जारजं खड्गमादिशेत् । त्रयाणां लक्षणेनैव त्रिजातिं खड्गमादिशेत् । चतुर्णां लक्षणेनैव जातिसङ्कर उच्यते"। अथ त्रिंशन्नेत्राणां लक्षणानि "चक्राकारं यदा नेत्रं खड्गस्याङ्गे प्रदृश्यते । तं चक्रनेत्रं जानीयात् भर्त्तुः सर्वार्थसाधनम् । अनेनैकेन खड्गेन कृत्स्नां साधयते महीम् १ । प्रफुल्लपद्मसङ्काशं नेत्रं पद्मदलोपमम् । यदि वा दृश्यते खड्गे पद्मनेत्रं समादिशेत् । अयं खड्गवरो यत्र तत्रैव कमलालया २। ऊर्द्ध्वं स्थूला यदा रेखा गदाकारा प्रतीयते । गदानेत्रमिदं विद्धि सर्वशत्रुनिसूदनम् ३ । शङ्खाकारं यदा नेत्रं खड्गमध्येऽभिदृश्यते । शङ्खनेत्रमिदं सर्वदेवानामपि दुर्लभम् ४। डमरुप्रतिमं नेत्रं यस्य भूमौ प्रतीयते । सर्वार्थसाधकं खड्गं तं विद्याद्विजयप्रदम् ५ । धनुःस्वरूपं यन्नेत्रं धनुर्नेत्रमुशन्ति तम् । तस्य स्पर्शनमात्रेण कन्दोऽपि प्रसुखायते ; अयं निशीथे विजने खड्गो झनझनायते ६ । यन्नेत्रमङ्कुशाकारं तं विद्याद्‌गुणवत्तरम् । खड्गमङ्कुशनेत्राख्यं भर्त्तुः सर्वार्थसाधकम् । अलक्ष्मीपापरक्षोघ्नं कल्याणहनिवारणम् ७ । छत्राकारं यदा नेत्रं छत्रनेत्रं वदन्ति तम् । अस्य प्रभावात् क्षीणोऽपि सार्वभौमो भवेन्नृपः । दीनोऽपि च सुखी भूयात् सुखी भूयान्महेश्वरः । महेश्वरोऽपि सचिवः सचिवो मण्डलेश्वरः । मण्डलेशश्चक्रवर्त्ती भवेदत्र न संशयः ८ । पताकाकृति नेत्रञ्चेत् सर्वसम्पत्तिकारकम् । पताकानेत्रमाख्यातं संग्रामविजयप्रदम् ९ । नेत्रं वीणाकृति यदा वीणानेत्रमुशन्ति तम् । निशीथे विजने खड्गो वीणावत् स्वनमावहेत् । अस्य प्रभावात् स्वर्वेश्या अपि वश्या भवन्ति हि १० । मत्स्याकृति यदा नेत्रं मत्स्यनेत्रमिमं विदुः । अस्य प्रभावात् क्षितिपः कृत्स्नां साधयते महीम् ११ । शिवलिङ्गसमं नेत्रं लिङ्गनेत्रमिमं विदुः । भर्त्तुः सर्वार्थसिद्ध्यै शत्रूणां नाशनाय च । वामपार्श्वे तु यात्रायां धर्त्तव्योऽयं तथा रणे १२। ध्वजाकारं तु यन्नेत्रं ध्वजनेत्रं वदन्ति तम् । अस्य प्रभावात् भूपालः समग्रां लभते श्रियम् १३ । यस्याङ्गे चन्द्रप्रतिमं नेत्रं स खड्गश्चन्द्रहक् । तस्य धारणतो भूपो धरां कृत्स्नां लभते वै १४ । यन्नेत्रं कलसाकारं कलसाख्यं तमादिशेत् । तस्य प्रभावात् सकलां भूमिं भूपो लभेत वै १५। शूलाकृति यदा नेत्रं शूलनेत्रं वदन्ति तम् । सर्वार्थसाधकः सर्वारिष्टाऽनिष्टप्रणाशनः १६ । शार्दूलनेत्रं तं विद्यात् शार्दूलाकृतिनेत्रतः । शत्रुश्रेणीविनाशाय संग्रामे विजयाय च १७ । सिंहाकृति यदा नेत्रं सिंहनेत्रमिमं विदुः । अस्य प्रभावात् क्षीणोऽपि कृत्स्नां साधयते महीम् १८ । तत् सिंहासननेत्रं स्यात् नेत्रे सिंहासनोपमे । अस्य प्रभावात् क्षितिपः कृत्स्नां साधयते महीम् १९ । गजाकृति यदा नेत्रं गजनेत्रं वदन्ति तम् । अस्य प्रभावात् क्षीणोऽपि लभते राजसम्पदम् २० । नेत्रं हंसाकृति यदा हंसनेत्रं वदन्ति तम् । अस्य प्रभावात् भूपालो यशः प्राप्नोत्यनुत्तमम् २१ । मयूराकृतिके नेत्रे तन्नेत्रमिति निर्दिशेत् । अस्य प्रभावान् मनुजः सर्पदर्पान्निसूदयेत् २२ । जिह्वाकारं यदा नेत्रं जिह्वानेत्रं वदन्ति तम् । संग्रामखर्परेच्छेवं पिबेद्वैरिशिरोरजः २३ । दन्ताकारं यदा नेत्रं दन्तनेत्रं वदन्ति तम् । अयं रिपुगणं मूर्द्धि चर्वयत्यति

भैरवम् २४। खड्गाकारं यदा नेत्रं खड्गनेत्रं वदन्ति
तम्। अस्य प्रभावान्मनुजस्त्रिलोकीं वशयेदपि २५।
मनुष्यपुत्तलिकाकारं पुत्तलिकानेत्रमुच्यते। अयं सर्वेषां
मह्यीपां कतृणां साधयते चितिम्। न चेयं पुत्तलिका
किन्तु अयलक्ष्मीरिह स्वयम्। तस्मात्तार्य मनुष्याणा-
मत्यभाग्येन लभ्यते २६। चामराकृतिनेत्रत्वात्तन्नेत्र-
मिति निर्दिशेत्। अस्य प्रभावात् जायन्ते चामरो-
द्धतसम्पदः २७। एकोऽनेकशिखो शैलनेत्रे तन्नेत्र-
संज्ञकम्। अपि राष्ट्रभये युद्धे विषमे वैरिसङ्कटे। स्थिरी-
करोति धरणीं धरणीं पर्वतो यथा २८। पुष्पमाला-
समं नेत्रं पुष्पनेत्रं वदन्ति तम्। अस्य प्रभावात्तु-
ष्यन्ति यक्षाः सर्वाश्च देवताः २९। भुजङ्गमसमे
नेत्रे सर्पनेत्रमिदं मतम्। अयं शत्रुगणं हन्ति यथा
मर्त्यं भुजङ्गमः ३०। सवर्णमसवर्णश्च तत् सर्वं
द्विविधं भवेत्। सवर्णं शान्तिसम्पत्त्यै रिपुनाशे तथा
परम्। द्वयोरेकत्र पृष्ठे च तत् पुनः द्विविधं भवेत्।
एकं लोके सुखं नेत्रं ददाति द्विविधं द्वयोः। मूल-
मध्याग्रसंस्थानात् तत् पुनस्त्रिविधं मतम्। अग्रे चाग्र-
फलं ज्ञेयं मध्ये मध्यफलं मतम्। मूले फलं
जघन्यं स्यात् प्राह नागार्जुनो मुनिः। एकं द्वे
त्रीणि नेत्राणि नाम संख्याव्यतिक्रमः। एकं धर्म्मं,
स्वर्गकामौ द्वे, त्रीणि च त्रिवर्गकम्। तत् फलानि
प्रयच्छन्ति प्राह नागार्जुनो मुनिः। द्विनेत्रमिति
जानीयात् स्वसंज्ञां नेत्रयोर्द्वयोः। त्रिनेत्रञ्च त्रिभि-
र्ज्ञेयं बहुनेत्रमतः परम्। यथोत्तरं गुणवहं खड्गमा-
ङ्करमुत्तमम्। दिङ्मात्रमिति निर्दिष्टं नेत्राणां शुभदा-
यिनाम्। तीर्थानां मङ्गलानाञ्च दर्शनञ्च शुभावहम्।
यथा नेत्रस्य संस्थानं तथाऽरिष्टस्य लक्षयेत्। नेत्रेषु
स्थाननियमो नारिष्टे स्थाननिर्णयः। प्रशस्ताङ्कोऽपि
यः खड्गोऽरिष्टेनैकेन निन्दितः"। अथ त्रिंशदरि-
ष्टानां लक्षणानि "छिद्रवद्दृश्यते खड्गे स्वभावेन च
लक्ष्यते। छिद्रारिष्टमिदं विद्धि भर्त्तुर्वीर्य्यबलापहम् १।
यदा काकपदाकारमरिष्टं दृश्यते क्वचित्। अयं काक
पदारिष्टः सर्व्वाभीष्टविनाशनः २। रेखाकारं यदा-
रिष्टमूर्द्ध्वं वा तिर्य्यगेव वा। रेखारिष्टमिदं विद्धि
भर्त्तुर्वीर्य्यबलापहम् ३। भिन्नभ्रान्तिकरं पापं
भिन्नारिष्टमिदं विदुः। भर्त्तुः कुलं यशो राष्ट्रं नाशत्वा
स व्रजेत् स्वयम् ४। यदा भेकशिरोरूपमरिष्टं दृश्यते
क्वचित्। भेकारिष्टमिदं नाम्ना संग्रामे भयदायकम् ५।
अरिष्टे सूचिकाकारे सूचिकारिष्टमुच्यते। अयं खड्गा-
धमः कुर्य्यात् पत्युः पातालसङ्गमम् ६। बिडालनयना-
कारो बिन्दुरेकोऽतिविस्तरः। बिडालारिष्टमेतत्
स्यात् भर्त्तुः सर्व्वार्थनाशनम् ७। अरिष्टं शर्कराकारं
यदा स्पर्शेन बुध्यते। शर्करारिष्टमेतत् स्याद्धनबुद्धि-
विनाशनम् ८। यदा मौलीरसाभासमरिष्टं दृश्यते
क्वचित्। मौल्यरिष्टमिदं ज्ञेयं यशोलक्ष्मीविनाश-
नम् ९। अरिष्टे मशकाकारे मशकारिष्टमुच्यते। भर्त्तुः
कुलं यशो बुद्धिं धृतिं प्रीतिञ्च नाशयेत् १०। भङ्गुर
प्रतिमो बिन्दुरेकोऽनेकोऽथ वा यदा। भङ्गुरारिष्ट
इत्येष धृतिसन्ततिविनाशनः ११। ऊर्द्ध्वरूपमरिष्टञ्चे-
दूर्द्ध्वं वा तिर्य्यगेव वा। ऊर्द्ध्वरिष्टमिदं नाम भर्त्तुः
कुलविनाशनम् १२। मयस्य हि न्दयो राजन्! पङ्क्तयो
विषमेण वा। उपर्य्युपरि बाधोऽवस्थितिविन्द्वाख्यमरि-
ष्टकम्। तस्य स्पर्शनमात्रेण सचेलः स्नानमाचरेत् १३।
कालिकारिष्टमित्येतद्धि भीष्टतिसन्ततिनाशनम् १४। एकत्र
यदि नश्येत्र प्रयत्नेनापि संहतः। दारीनाममरिष्टं
सर्व्वाभीष्टविनाशनम्। अनेकगुणसम्पन्नः खड्गोऽलोकैर्न
गृह्यते १५। कपोतपक्षप्रतिममरिष्टञ्चेत्तदाश्रयम्।
भर्त्तुः कुलं यशो विद्यां बलं बुद्धिञ्च नाशयेत् १६।
काकाकृति यदा रिष्टं काकारिष्टं तदोच्यते। अनेन
भर्त्तुः संग्रामे भङ्गः एवोपजायते १७। अरिष्टे खर्परा-
कारे खर्परारिष्टमुच्यते। भर्त्तुर्यशो बलं वीर्य्यं बुद्धिं
प्रीतिञ्च नाशयेत् १८। यदाऽन्यत्रोद्धृकलं लग्नं स्यादिव
लक्ष्यते। शकलीति स वै खड्गः सर्व्वाभीष्टनिसू-
दनः १९। क्रोड़ीमुखसमाकारं यत्रारिष्टं प्रदृश्यते।
क्रोड्यरिष्टमिदं नाम भर्त्तुः सर्व्वार्थनाशनम् २०।
कुशपत्रसमाकारं यत्रारिष्टं तु लक्ष्यते। कुशपत्रा-
रिष्टमिदं भर्त्तुर्दुःखाय कीर्त्तितम् २१। यच्चिच्छि-
न्नमिवाभाति मध्ये वा दृश्यते क्वचित्। छिन्ना-
रिष्टमिदं नाम भर्त्तुः कुलघ्नापहम् २२। एकैक-
रेखा दीर्घाग्रा यदा पक्षविनी भवेत्। स्पर्शे नखे करे-
खेदं करालारिष्टमुच्यते। अयं हि क्षितिपालानां
दृष्टियोग्यो भवेन्न हि। दर्शनादेव नश्यन्ति यशोलक्ष्मी
जयादयः २३। अरिष्टे कङ्कपत्राभे कङ्कारिष्टं
तदुच्यते। अस्य स्पर्शनमात्रेण नश्यत्यायुर्यशो बलम् २४।
खर्ज्जूरदलप्रतिमं यदाऽरिष्टन्तु लक्ष्यते। खर्ज्जूरारिष्ट-

मेतत् स्याद्भर्त्तुः कुलधनापहम् २५ । गोशृङ्गाभमरिष्टञ्चेत् शृङ्गारिष्टं तदोच्यते । अनेन भर्त्तुर्नश्यन्ति लक्ष्मीबलकुलादयः २६ । गोपुच्छाकृति चेत् खड्गे अरिष्टं संप्रवीक्ष्यते । पुच्छारिष्टमिदं नाम भर्त्तुः सर्वार्थनाशनम् २७ । खनित्राभमरिष्टञ्चेत् खनित्रारिष्टमुच्यते । शूराणामपि संग्रामे भङ्गमेतत् प्रयच्छति २८ । अरिष्टे लाङ्गलाकारे लाङ्गलारिष्टमुच्यते । अयं पापात् पापतरः प्रेक्षणीयो न भूभुजा । अयमायुः श्रियं हन्ति विद्यां बलमशेषतः २९ । अरिष्टं वड़िशाकारं वड़िशारिष्टमुच्यते । करोति कुटिलं सर्वं भर्त्तुः कुलनिकृन्तनम् ३० । इत्यरिष्टानि प्रोक्तानि नानातन्त्रात् प्रयत्नतः । विचार्य्यैतानि मतिमान् खड्गं कोषे निधापयेत् । दिङ्मात्रमिदमुद्दिष्टमरिष्टानां हितात्मनाम् । अमङ्गलानां मन्दानां दर्शनञ्चाशुभावहम् । अरिष्टमेकमेव स्यादृद्वैररिष्टं शुभावहम् । अन्योन्यमशुभं हन्याद्विषस्य हि विषं यथा । एकमारभ्य सप्तान्तमरिष्टं प्राह नान्यथा । यथोत्तरं द्विगुणितं फलमाहुर्मनीषिणः । अरिष्टाध्यायः । अथ द्विविधभूमिः । "दिव्यभौमविभागेन सभूमिर्यो द्विविधा मता । दिव्या दिवि समुद्भूता भौमा भूमिसमुद्भवा । तल्लक्षणमशेषेण लिख्यते तन्निबोधत । देवदानवयोर्मध्ये खड्गस्तुष्टिरभूत् पुरा । ते खड्गाः पुण्यदेशेषु केषु केषु प्रतिष्ठिताः" । दिव्यलक्षणं यथा "ये खड्गाः स्थूलधारा भृशमतिलघवो निर्मलाङ्गाः सुनेत्रा येऽरिष्टान्यस्वरूपाः सुविमलतनवश्चाप्यसंस्कारयोगात् । दुर्भेद्या दुर्घटाश्च ध्वनिगुणगुरवो यत्नतो दारुपाकौ ते दिव्याः कुर्वतेऽमी कुलधनविजयश्रीयशो बुद्धिमायु" १ । अथ भौमलक्षणम् । वृहद्धारीते "पूर्वं महेशेन विषाणि यानि भुक्तानि तेषां पतितास्तु बिन्दवः । पुरामृतं क्षीरसमुद्रमध्यादुत्पाद्य संहृष्ट-वपुः सुरेन्द्राः । तद्बिन्दवो यत्र निपेतुरेव शुद्धायसा साकरतां जगाम । ये विषोत्था भृशं कालाः खराङ्गाः सम्भवन्ति हि । मूर्च्छादाहज्वरानाहशोकहिक्का वमीकराः । येऽमृतोत्थाः कर्बुराङ्गा मन्दाङ्गाः सम्भवन्ति च । वलीपलितमालिन्यजराव्याधिविनाशनाः । यत्रैव पतितं यत्तु तत्तदाकरतां गताः" । तद्यथा "वाराणसीमगधसिंहलभूमिभागे नेपालभूमिषु तथाङ्गकलिङ्गदेशे । सौराष्ट्रिकेऽप्यतमधन्यमहीविभागे शुद्धायसां कृतिवराः प्रवदन्ति सम्यक्" । तथा । "वाराणसेयाः सुस्निग्धाः तीक्ष्णधाराः सदङ्गिनः । लघवः सुखसञ्छेद्या च्छेद्याश्चाभेद्यशालिनः । मागधाः कर्कशाः स्थूलधारा मृदुतराङ्गिनः । गुरवो दुःखसञ्छेद्याः खड्गा ज्ञेया विचक्षणैः । नेपालदेशप्रभवा निरङ्गा निस्वलाश्च ये । ज्ञेयाः सदङ्गा मलिना लघवः स्थूलधारिणः । कालिङ्गा गुरवः स्वच्छा व्यक्ताङ्गाश्छन्नहेतवः । सौराष्ट्रा निर्मलाः स्निग्धाः सुव्यक्ताङ्गा भृशं खराः । सिंहलद्वीपजातानां चतुर्द्धा भेद उच्यते । केचित् सदङ्गा गुरवः कर्कशाः स्निग्धधारिणः । केचित् सदङ्गा लघवः सुस्निग्धा स्थूलधारिणः । एषां क्रमेण मिश्रेण ज्ञेया हि द्विजजातयः । सामान्यात् द्विगुणञ्चौड्रं कलिर्दशगुणस्ततः । कलेः शतगुणं भद्रं भद्राद्वज्रं सहस्रधा । वज्रात् षष्टिगुणः पाण्डिर्निरविर्दशभिर्गुणैः । ततः कोटिसहस्रेण ह्ययस्कान्तः प्रशस्यते । आशास्तु लौहजातीनां वज्रं खड्गाय युज्यते । ये खड्गास्तीक्ष्णधारा भृशमतिगुरवः षड्गुणाढ्याः सुभेद्याः केचित् साङ्गा निरङ्गाः कतिचन समला निर्मलाः केचिदेव । ते भौमाः कुर्वतेऽमी धनविजयबलं षड्गुणा निर्गुणा ये ते दुःखं शोकमुग्रं ददति बलकुलश्रीयशोनाशनास्ते" । अथाष्टधा ध्वनिः । "ध्वनिरष्टविधः प्रोक्तो यः पूर्वं सूतसंग्रहे । तेषामपि लिखाम्यत्र सगुणं लक्षणाष्टकम्" । तद्यथा । "पूर्वे चत्वारः शुभदाः परे निन्द्यास्तथा । विचार्य्य खड्गमानञ्च कर्त्तव्यं खड्गकोविदैः । घोरस्तार इति ख्यातो द्विविधः खड्गकोविदैः । घोरः स्यात् सुखसम्पत्त्यै तार उच्चाटने मतः । यत्र हंसरवस्येव खड्गे मखहते ध्वनिः । हंसध्वनिरयं खड्गः सकलार्थप्रसाधनः १ । कांस्यशब्द इवाभाति यस्मिन् खड्गे हते ध्वनिः । कांस्यध्वनिरयं खड्गः प्राह नागार्जुनो मुनिः २ । मेघशब्द इवालक्ष्यो यत्र खड्गे हते ध्वनिः । अभ्रध्वनिरयं खड्गो भर्त्तुः सौभाग्यदायकः । ढक्काशब्द इवाभाति यस्मिन् खड्गे हते ध्वनिः । ढक्काध्वनिरयं खड्गः सर्वशत्रुनिसूदनः ४ । काकस्वर इवाभाति यस्मिन् खड्गे हते ध्वनिः । काकस्वरोऽयं खड्गः स्यात् श्रीयशःकुलनाशनः ५ । तन्त्रीस्वरसमो यस्मिन् भवेत् खड्गे हते ध्वनिः । तन्त्रीध्वनिरयं खड्गः कुलश्रीधननाशनः ६ । खरस्येव ध्वनिर्यत्र

खरध्वनिरयं मतः। श्रीयशोज्ञानविज्ञानजयतेजोविनाशनः ७। प्रस्तरस्येव यस्येह हतस्य ध्वनिरुद्भवेत्। प्रस्तरध्वननामायं स निन्द्यः खड्गलक्षणे ८। गभीरतारध्वनिता खड्गस्याशुभलक्षणम्। उत्तानमन्द्रध्वनिता खड्गस्य शुभलक्षणम्। अप्यङ्गैर्विहीनोऽपि खड्गः सुध्वनिरुत्तमः। अन्धः कुरूपो मनुजो यथा भुवि सुगायनः। सर्वलक्षणसम्पन्नः खड्गो यो ध्वनिवर्जितः। स निन्द्यः सुन्दराङ्गोऽपि यथा वाक्यविवर्जितः। नखेन वाऽथ दन्तेन तथा लौहशलाकया। लोष्टेन शर्कराभिर्वा ध्वनिविज्ञानमुच्यते"। अथ द्विविधमानम्। "यन्मानं द्विविधं प्रोक्तं तस्य लक्षणमुच्यते। उत्तमाधमभेदेन भेदो हि द्विविधो मतः। उत्तमं यद्विशालं स्याल्लघुमानं प्रकीर्त्तितम् १। अधमं तत्र यत् खर्वं गुरुमानं प्रकीर्त्तितम् २। तत् पुनस्त्रिविधं प्राक्तमादिमध्यान्तभेदतः। यो मुष्टिर्विंशतिसमायततोत्रधारो भर्त्तुर्भवेत् प्रसरतोऽपि षडङ्गुलीभिः। मानेन चाष्टपलिकः स हि खड्गमध्ये नातिप्रकृष्टमतिकष्टफलं ददाति। यो द्वादशाष्टनवमुष्टिभिरायतः स्यात् मन्दो भवेत् प्रसरतोऽपि चतुर्थभागः। तावत् पलैः परिमितस्तु ततोऽधिको वा खड्गाधमो धनयशःकुलनाशनाय"। नागार्जुनोऽपि "यावत्यो मुष्टयो दैर्घ्ये तदर्द्धाङ्गुलयो यदा। प्रसरे तच्चतुर्थांशमिति वै मानमुत्तमम्। यावत्यो मुष्टयो दैर्घ्ये प्रसरं तत्त्रिभागिकः। पलैस्तावद्भिस्तुलितः स खड्गो मध्य उच्यते। यावत्यो मुष्टयो दैर्घ्ये तुर्यांशः प्रसरे तु तत्। अधमः कीर्त्तितः खड्गस्तत्सङ्ख्याधिकः पलैः। भोमानामिदमुद्दिष्टं दिव्यास्तु लघवो मताः"। भोजस्तु "दीर्घता लघुता चैव खड्गनिष्ठोगता तथा। दुर्भेद्यता सुघटता खड्गानां गुणसंग्रहः। खर्वता गुरुता चैव मन्दता तनुता तथा। सुभेद्यता दुर्घटता खड्गानां दोषसंग्रहः। इति निखिलरुदारसुशासितबहुतन्त्रेषु निरूपत्र खड्गयष्टेः। रूपातिरिति विचिन्त्य यो विधत्ते स चिरतरां श्रियमुच्छ्रितां लभेत" युक्तिकल्पतरुः।

तरस् न० तॄ-करणादौ यथायथम् असुन्। १बले २वेगे, ३तीरे, ४वानरे च। ५रोगे शब्दार्थचि०। "बध्याय चिच्छिदुरिभास्तरसात्मनैव" "कुचयोर्युगेन तरसा कलिताम्" "तरसाक्रम्य करोति कायन" इति च माघः। "कैलासनाथं तरसा जिगीषुः" रघुः।

तरस न० तॄ-असच्। मांसे अमरः। "तरसमयाः पूर्वोक्तभागाः" कात्या० श्रौ० २४।५।२०। "तरसमयाः मांसमयाः" कर्कः। तरस्+अस्त्यर्थे अच्। २वेगयुक्ते त्रि०

तरसत् पुंस्त्री० तरस इवाचरति तरस+क्विप् शतृ। मृगभेदे स्त्रियां ङीप्। "अपक्षमत्तरसन्ती न भुज्युः" ऋ० १०।९५।८। "तरसन्तामकृगस्तस्य पत्नी" भा०।

तरसान पु० तरत्यनेन तॄ-आनच् सुट् च। नौकायां उज्ज्वलद०

तरस्थान न० ६त०। आतर(पारेर भाड़ा)ग्रहणस्थाने जटा०

तरस्वत् त्रि० तरोऽस्त्यत्र वा मतुप् मस्य वः मत्वर्थे। सान्तत्वात् १वेगयुक्ते भत्वम् २रोगिणि च। स्त्रियां ङीप्। ३चतुर्थमनोः पुत्रभेदे। "तरङ्गभीरुर्वप्रश्च तरस्वानुग्र एव च" हरिवं० ७अ०।

तरस्विन् पु० तरस्+अस्त्यर्थे विनि सान्तत्वात् भत्वम्। १वायौ २गरुड़े राजनि० ३वेगवति, ४शूरे च त्रि० अमरः। "असकृदेकरथेन तरस्विना" "निर्जितेषु तरसा तरस्विना" रघुः। स्त्रियां ङीप्। "कौमोदकी विष्णुगदा तरस्विनी" भाग० ८।१०।२३। [वहित्रे त्रिका०।

तरान्ध पु० तरे तरणे अन्ध इव गभीरत्वात्। नौकाभेदे

तरालु पु० तराय तरणाय अलति पर्य्याप्नोति अल-उन्। नौकाभेदे हारा०।

तरि(री) स्त्री तॄ-करणे इ। १नौकायाम्, २वसनपेटके, ३वसनदशायाञ्च हेमच०। "जीर्णा तरिः सरिदतीव गभीरनीरा" उद्भटः। "संसारसागररसावसितरिकाष्ठाय विष्णवे" भा० अनु० ४७अ०। वा ङीप्। "तरीषु तत्रत्यमफल्गु भाण्डम्" माघः।

तरिक पु० तराय तरणाय हितः वा० ठन्। १प्लवे त्रिका० २नौकायां स्त्री हारा०। तरे तरणार्थं देयशुल्कग्रहणेऽधिकृतः ठन्। ३तरणशुल्कग्रहणाधिकारिणि। "तरिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दाप्यः पणान् दश" याज्ञ०। "तीर्य्यतेऽनेन तरो नावादिस्तज्जन्यम् शुल्कं तद्ग्रहणेऽधिकृतस्तरिकः" मिता०।

तरिणी स्त्री तरस्तरणं कार्य्यं तयास्त्यस्याः इनि ङीप्। नौकायाम् हेमच०।

तरिष्य तरिष+गतौ कण्ड्वा० यक् प० सक० सेट्। तरिष्यति अतरिष्यी(षी)त्।

तरिता स्त्री तरो जातोऽस्याः तारका० इतच्। १तर्जन्यां शब्दच०। २गञ्जने। (गाँजा) तन्त्रम् "संविदा कालकूटञ्च ताम्रकूटञ्च धुस्तुरम्। अहिफेनं खर्जुरसस्ताड़िका तरिता तथा" कुलार्णवतन्त्रम्।

तरित्र न० तरत्यनेन तॄ—इत्र । तरणसाधने नौकादौ । "अतरित्राणिव जले बाहुभिर्माभिका रणे । पश्चन्तस्ते परांस्तत्र" भा० उ० ६२ अ० ।

तरिरथ पु० तरेः रथ इव चालकत्वात् । अरित्रे हारा० ।

तरी स्त्री तरि+ङीप् । १तरिशब्दार्थे २धूमे च त्रिका० ३द्रोण्यां जटाधरः । ४वस्त्रदशायां मेदि० ।

तरीयस् त्रि० अतिशयेन तरीता ईयसुन् तृणो लोपः । अतिशयेन तारके "स नभस्तरीयानिषरः परिज्मा" ऋ० ५।४१।१२ । स्त्रियां ङीप् इष्टन् । तरिष्ठोऽप्यत्रार्थे त्रि० ।

तरीष पुंन० । तॄ—ईषन् ।१शुष्कगोमये २नौकायाञ्च उज्ज्वलद० ३शोभनाकारे भेले ४व्यवसाये उणा० ५समुद्रे ६समर्थे च संक्षिप्तसा० । ७स्वर्गे पु० ८इन्द्रकन्यायां स्त्री मेदि० ।

तरीषन् पु० तॄ—ईषन् छन्दसि नकारस्य नेत्त्वम् । तरणे "विश्वा आशास्तरीषणि" ऋ० ५।१०।६ "तरीषणि तरणे" भा० "बहुलवचनात्नानोऽल्लोपः" माधवः ।

तरु पु० तरन्त्यनेन नरकमारोपकाः तॄ—उन् । १वृक्षे अमरः । "तरोरभिनेद्धः" भाग० १।२।२ "सुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये" रघुः । "तरुषु चुचुवरन्त्रैः पत्रिणस्तानुकूलाः" भट्टिः । "उप-रिजतरुजानि याचमानाः" माघः । २तारके त्रि० "भूर्भुवःस्वस्तरुस्तारः" विष्णुस० भूर्भुवःस्वस्तरुः लोक-त्रयतारकः" भा० ३तरुविकारे च । "संजर्भराणस्तरुभिः सुते गृभम्" ऋ०५।४४।५ "तरुभिस्तरुविकारैर्ग्रहैः" ।

तरुकूणि पु० तरौ कूणयति कूणि—इन् ७त० । वागगुद खगे त्रिका० ।

तरुत्र त्रि० तॄ—बा०उत्रन् । १तारके २मयाश्वादीनां पालना-धिकृते च । "विप्रस्तरुत्र आददे" ऋ०८।४६।२२ । "तरुत्रे गयाश्वादीनां तारके गवाद्यधिकृते वा" भा० ।

तरु(ष)खण्ड पु०तरूणां समूहः तरु+ख(ष)ण्ड । वृक्षसमूहे एवं वृक्षख(ष)ण्डादयोऽप्यत्र । "द्रुम(ष)खण्डवनं दृष्ट्वा रामः सुग्रीवमब्रवीत् । एष मेघ इवाकाशे वृक्षख-(ष)ण्डः प्रकाशते" रामा० कि० १२ अ० । "तरुख(ष)-ण्डमध्ये" पञ्चत० । कदलीख (ष)ण्डः । भा० वा० ।

तरुजीवन न० जीव्यतेऽनेन जीव—करणे ल्युट् ६त० । वृक्षमूले शब्दच० ।

तरुण न० तॄ—उनन् । १कुब्जपुष्पे (सेओति) मेदि० २स्थूल-जीरके ३एरण्डवृक्षे पु० राजनि० । ४यूनि ५नवे च त्रि० मेदि० "स चचार गदापाणिर्वृद्धोऽपि तरुणो यथा" भा०वि०३३अ० । "तरुणं सर्षपशाकं नवौदनं पिच्छि-लानि च दधीनि" छन्दोम० । "वासो वसाना तरुणार्क-रागम्" कुमा० । "कृताऽपि तरुणातपं करुणया हरन्ती म्रगाम्" रसगङ्गा० । "तरुणशकलमिन्दोर्बि-भ्रती शुभ्रकान्तिः" सरस्वतीध्यानम् । तरुणस्य भावः इमनिच् । तरुणिमन् तरुणभावे पु० । "वतेन्दुवदना-तनौ तरुणिमोद्गमो मेदते" काव्यप्र० । त्व तरुणत्व न० । तल् तरुणता स्त्री ष्यञ् तारुण्य न० तदर्थे । "तारु-ण्यस्य विलासः" सा० द० ।

तरुणज्वर पु० कर्म० । "आसप्तरात्रं तरुणं ज्वरमायुर्मनी-षिणः" इति चक्रद० उक्ते सप्तरात्रमध्यजाते ज्वरे ।

तरुणदधि न० कर्म० । सद्योजाते दधनि । "शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि । प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यःप्राणहराणि षट्" चाणक्यम् ।

तरुणाय अतरुणस्तरुणो भवति भृशा० अभूततद्भावे क्यङ् अतरुणस्य तरुणतापाप्तौ अक० आत्म० सेट् । तरुणायते अतरुणायिष्ट । "उडुम्बररसं पीत्वा वृद्धोऽपि तरुणायते" सुश्रुतः । "वसुदेवो जरां त्यक्त्वा वृद्धोऽपि तरुणायते" हरिवं० २७ अ० ।

तरुणी स्त्री तरुण+मध्यमवयोवाचित्वात् ङीप् । १युवत्यां स्त्रियां "व्याकीर्णमाल्यकवरां कवरीं तरुण्याः" । "स्तनौ तरुण्यः परिवव्रुरेनम्" माघः । २घृतकुमार्यां ३दन्तीवृक्षे ४चिडानामगन्धद्रव्ये ५कुब्जवृक्षे (सेउती) च राजनि० ।

तरुणीकटाक्षमाल पु० तरुणीनां कटाक्षाणां माला यत्र प्रियत्वात् । १तिलकवृक्षे राजनि० । ६त० । २तरुणी-कटाक्षाणां श्रेण्यां च स्त्री ।

तरुतल न० ६त० । १वृक्षमूले । "भोक्तुर्यदा तरुतलेषु ससु-स्तदानीम्" माघः । २तरुस्वरूपे च ।

तरु(रू)तृ त्रि० तॄ—तृच् "उषितस्कभितेत्यादिना" पा० नि० उट् ऊट् वा । तारके । "सहावालं तरुतारं रथानाम्" "तरुतारं तारयितारम्" निरु० १०। ८ । "यो विप्रे-षीजं तरुता" १।१२९।२ ।

तरुतु(तू)लिका स्त्री तरौ तोलयति टोलयति वा ततुम्, तुल—उन्मितौ टुल—उत्क्षेपे वा ण्वुल् टाप् कापि अत-इत्वम् पृषो० । (बादुड) खगभेदे हारा० । तस्य वृक्षे स्वदेहस्य तो(टो)लनात् तथात्वम् ।

तरुत्र त्रि० तॄ—बा० उत्र । तारके । "वाजयाबस्तरुत्रो

अत्यचिक्रदीः" ऋ० ४।२१।२ "तरुत्रस्तारकः" भा० ।

तरुनख पु० तरोर्नख इव क्षतसाधनत्वात् । कण्टके हारा० ।

तरुभुज् पु० तरुं भुङ्क्ते भुज–क्विप् ६त० । (परगाछा) वन्दाके राजनि० ।

तरुमृग पुंस्त्री तरौ मृग इव तत्र धावकत्वात् । वानरे शब्दच० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । [हारा० ।

तरुराग न० तरूणां रागो रक्तता यस्मात् ५ब० । नवपल्लवे

तरुराज पु० तरूणां राजा श्रेष्ठत्वात् टच् समा० । १तालवृक्षे राजनि० । २तरुश्रेष्ठमात्रे च । "देवोपभोग्यमेतद्धि तरुराजसमुद्भवम्" हरिवं० १२६ अ० । आर्षे क्वचित् न टच् । "पारिजातस्य भद्रं ते तरुराज्ञो महात्मनः" हरिवं० १२६ अ० ।

तरुरुहा स्त्री तरुषु रोहति रुह–क । १वन्दाके (परगाछा) राजनि० । २वृक्षरोहिमात्रे त्रि० ।

तरुरोहिणी स्त्री तरौ रोहति रुह–णिनि ङीप् । १वन्दाके २वृक्षरोहिमात्रे त्रि० । स्त्रियां ङीप् ।

तरुवल्ली स्त्री तरोर्वल्लीव । वन्दाके राजनि० । [शब्दार्थचि० ।

तरुविलासिनी स्त्री तरोर्विलासिनीव । नवमल्लिकायाम् ।

तरुश त्रि० तरुः अस्त्यत्र लोमा० श । तरुयुक्ते [स्त्रियां ङीप्

तरुशायिन् त्रि० तरौ शेते शी–णिनि । खगमात्रे हारा० ।

तरुष त्रि० तॄ–बा० उषन् । तारके । "भूर्यैः पतस्यान्तरस्य तरुषः" ऋ० ६।१५।३ । "तरुषस्तारीता" भा० ।

तरुष हिंसायां बधकर्म्मसु "वनुष्यति तरुष्यति" निघण्टुः कण्डा० दिवा० प० सक० सेट् । तरुष्यति अतरोषीत् । "त्वं तूर्य तरुष्यतः" ८।९९।५ । "तरुष्यतो बाधकान्" भा० । "वनुष्यतिः हन्तिकर्मा तरुष्यतिरप्येवं कर्मा" निरु० ५।२ "इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रमित्यपि निगमो भवति" निरुक्तोक्तश्रुतिः वेदे गणव्यत्ययः ।

तरुष् न० तरुष्यति हिनस्त्यत्र तरुष–आधारे क्विप् । युद्धे "तनूरुचा तरुषि यत् कृण्वैते" ऋ० ६।२५।४ "तरुषि युद्धे" भा० । [ऋ० १।२।१ "तरुषस्तारकः" भा०

तरुस् त्रि० तॄ–उसि । तारके । "क्रत्वा दक्षस्य तरुषः"

तरुसार पु० ६त० । १कर्पूरे हारा० । ६त० २वृक्षसारमात्रे च । "सुवर्णरजतताम्रायोरीतिदन्तशृङ्गमणितरुसारमयाणि" सुश्रु० । [राजनि० ।

तरुस्था स्त्री तरौ तिष्ठति स्था–क । वन्दाके (परगाछा)

तरूट पु० तरोः उट इव । उत्पलकन्दे "तरूटो गुरुविष्टम्भी शीतलश्च मतो बुधैः" राजवल्लभः ।

तरुषस् त्रि० तॄ–बा० उषस् । १तरणकुशले २आपदुद्धारके च । "त्वं न इन्द्र राया तरूषसोयम्" ऋ० १।१२९।१० "तरूषसा तरणकुशलेनाप्रमादद्वारा उत्तारितुं शक्तेन" भा० ।

तर्क दीप्तौ अक० आकाङ्क्षायाञ्च वितर्के सक० चुरा० उभ० सेट् । तर्कयति ते अततर्कत् त "एतत्तर्कय चक्रवाकहृदयाश्वासाय" प्रसन्नरा० । "तथा तर्कयामि यथानेनाचिरप्रव्रजितेन भवितव्यम्" मृच्छ० । "दक्षिणेनाथ वामेन कतरेण स्विदश्मति । इति मां सङ्गताः सर्वे तर्कयिष्यन्ति मानवः" भा० वि० ६१ अ० । वि+उत्प्रेक्षायां "तनूं मृत्युमाप्स्यतीति वितर्कयामि" पञ्चत० ।

तर्क पु० तर्क–भावे अच् । १आकाङ्क्षायां २व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तके ऊहभेदे अविज्ञातेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थे ऊहे ३व्याप्यारोपात् व्यापकप्रसञ्जने । ४आगमाविरोधिन्याये ५आगमार्थपरीक्षणे ६मीमांसारूपविचारे । ७मानसज्ञानभेदे । ८स्वबुद्ध्योहमात्रे "अचिन्त्याः खलु ये भावाः न तांस्तर्केण योजयेत् । नाऽप्रतिष्ठिततर्केण गम्भीरार्थस्य निश्चयः" वेदान्तप्र० । "आर्षं धर्मोपदेशञ्च धर्मशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः" मनुः "तर्काप्रतिष्ठानात्" शा०सू० । कारणे वज्र । ९न्यायशास्त्रे "प्रायस्तर्कमधीते तनुते कुतर्काञ्चिवस्त्रमप्यत्र" टीधितिः "कुहूदस्तर्काः समस्ताः स्युमे" कुसु० । "यत्काव्यं मधु वर्षिधर्षितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः" नैष० । "तर्के वा भृशकर्कशे मम समं लीलायते भारती" प्रसन्नरा० । "गदाधरविनिर्मिता विषमदुर्गतर्काटवी" गदा० ६मीमांसाशास्त्रे १०अर्थवादे कर्कः । "अक्ताः शर्करा उपदधातीति विधिः श्रूयते । तत्राञ्जनसाधनं घृतं तैलं वा तन्मध्ये केनाक्ता इति संशये तेजो वै घृतमित्यर्थवादात् घृतेनाक्ता इति निर्णीयते । अतस्तर्कोऽर्थवादः । तर्को मीमांसेति कल्पतरुकारः तर्कलक्षणं गौ० सू० भाष्ये उक्तं यथा "अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः" गौ० सू० ।

"अविज्ञायमानतत्त्वेऽर्थे जिज्ञासा तावज्जायते जानीयेममर्थमिति, अथ जिज्ञासितस्य वस्तुनो व्याहतौ धर्मौ विभागेन विमृशति किं स्विदित्थमाहो स्विन्नेत्थमिति विमृश्यमानयोर्धर्मयोरेकं कारणोपपत्त्याऽनुजानाति सम्भवत्यस्मिन् कारणं प्रमाणं हेतुरिति, कारणोपपत्त्या स्यादेवमेतन्नेतरदिति तत्र निदर्शनम् योऽयं ज्ञाता

ज्ञातव्यमर्थं जानीते तत्त्व भो जानीयेति जिज्ञासा, स किमुत्पत्तिधर्मकोऽनुत्पत्तिधर्मक इति विमर्शः, विमृश्यमानेऽविज्ञाततत्त्वेऽर्थे यस्य धर्मस्याभ्यनुज्ञाकारणमुपपद्यते तमनुजानाति, यद्ययमनुत्पत्तिधर्मकस्ततः स्वकृतस्य कर्म्मणः फलमनुभवति ज्ञाता, दुःखजन्यप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरमुत्तरं पूर्वस्य पूर्वस्य कारणमुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इति स्यातां संसारापवर्गौ, उत्पत्तिधर्मके ज्ञातरि पुनर्न स्याताम्, उत्पन्नः खलु ज्ञाता देहेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिः सम्बध्यत इति नास्येदं स्वकृतस्य कर्म्मणः फलम् उत्पन्नश्च भूत्वा न भवतीति तस्याविद्यमानस्य निरुद्धस्य वा स्वकृतकर्म्मणः फलोपभोगो नास्ति, तदेवमेकस्यानेकशरीरयोगः शरीरादिवियोगश्चात्यन्तं न स्यादिति । यत्र कारणमनुपपद्यमानं पश्यति तन्नानुजानाति, सोऽयमेवंलक्षण ऊहस्तर्क इत्युच्यते । कथं पुनरयं तत्त्वज्ञानार्थो न तत्त्वज्ञानमेवेति अनवधारणात् अनुजानात्ययमेकतरं धर्मं कारणोपपत्त्या न त्ववधारयति न व्यवस्यति न निश्चिनोति एवमेवेदमिति । कथं तत्त्वज्ञानार्थ इति, तत्त्वज्ञानविषयाभ्यनुज्ञालक्षणादूहाद्भावितात् प्रसन्नादनन्तरप्रमाणसामर्थ्यात् तत्त्वज्ञानमुत्पद्यत इत्येव तत्त्वज्ञानार्थ इति । सोऽयं तर्कः प्रमाणानि प्रतिसन्दधानः प्रमाणाभ्यनुज्ञानात् प्रमाणसहितो वादे उपदिष्ट इत्यविज्ञाततत्त्वमनुजानातीति यथा सोऽर्थो भवति तस्य यथाभावस्तत्त्वमविपर्य्ययं यथातथ्यम्" वात्स्यायनभाष्यम् ।

विश्वनाथवृत्तौ चान्यथा सूत्रमिदं व्याख्यातं यथा

"तर्क इति लक्ष्यनिर्देशः कारणोपपत्तित ऊह इति लक्षणम् अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे तत्त्वज्ञानार्थमिति प्रयोजनकथनम् कारणं व्याप्यं तस्योपपत्तिरारोपस्तस्मात् ऊह आरोपः अर्थाद्व्यापकस्य, तथाच व्यापकाभाववत्त्वेन निर्णीते व्याप्यस्याहार्य्यारोपाद्योव्यापकस्याहार्य्यारोपः स तर्कः । यथा निर्वह्नित्वारोपान्निर्धूमत्वारोपः निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादित्यादिः । ह्रदो निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादित्यादिवारणाय व्यापकाभाववत्त्वेन निर्णीत इति । निर्वह्निः स्यात् अद्रव्यं स्यादित्यादिवारणाय व्याप्यस्येति तद्व्याप्यारोपाधीनस्तदारोप इत्यर्थलाभाय व्यापकेति । न चानुमानादितोऽर्थसिद्धेस्तर्कोव्यर्थ इति वाच्यम् अप्रयोजकत्वादिशङ्काकलङ्कितेन हेतुनार्थस्य साधयितुमशक्यत्वात्तदेतदुक्तमविज्ञाततत्त्वेऽर्थे तत्त्वज्ञानार्थमिति तत्त्वनिर्णयार्थमित्यर्थः । यत्र नाप्रयोजकत्वाद्याशङ्का तत्र नापेक्ष्य एवेति भावः । परे तु ऊह इत्येव लक्षणं ऊहत्वञ्च मानसत्वव्याप्योजातिविशेषस्तर्कयामीत्यनुभवसिद्धः । तर्कः किं स्वत एव निर्णायकः परम्परया वेत्यत आह कारणेति कारणस्य व्याप्तिज्ञानादेरुपपादनद्वारेणेत्यर्थः तथा च धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात् वह्निजन्यो न स्यादित्यनेन व्यभिचारशङ्कानिरासे निरङ्कुशेन व्याप्तिज्ञानेनानुमितिरिति परम्परयैवास्योपयोग इत्याहुः । स चायं पञ्चविधः आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थातदन्यबाधितार्थप्रसङ्गभेदात् । स्वस्य स्वापेक्षित्वेऽनिष्टप्रसङ्ग आत्माश्रयः स च उत्पत्तिस्थितिज्ञप्तिद्वारा त्रेधा यथा यद्ययं घट एतद्घटजन्यः स्यात्तदैतद्घटानधिकरणक्षणोत्तरवर्त्ती न स्यात्, यद्ययं घट एतद्घटवृत्तिः स्यात् एतद्घटव्यापो न स्यात् यद्ययं घट एतद्घटज्ञानाभिन्नः स्यात् ज्ञानसामग्रीजन्यः स्यात् एतद्घटभिन्नः स्यादिति वा सर्वत्रापाद्यम् तदपेक्षापेक्षित्वनिबन्धनोऽनिष्टप्रसङ्गोऽन्योन्याश्रयः सोऽपि पूर्ववत्त्रेधा । तदपेक्ष्यापेक्ष्यापेक्षित्वनिबन्धनोऽनिष्टप्रसङ्गःचक्रकं चतुःकक्षादावपि स्वस्य स्वापेक्ष्यापक्ष्यापेक्षित्वसत्त्वान्नाधिक्यम् । अस्यापि पूर्ववत्त्रैविध्यम् । अव्यवस्थितपरम्परारोपाधीनानिष्टप्रसङ्गोऽनवस्था यथा यदि घटत्वं घटजन्यत्वव्याप्यं स्यात् कपालसमवेतत्वव्याप्यं न स्यात् । तदन्यबाधितार्थप्रसङ्गस्तु धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्याद्वह्निजन्यो न स्यादित्यादिः । प्रथमोपस्थितत्वोत्सर्गविनिगमनाविरहलाघवगौरवादिकन्तु प्रसङ्गानात्मकत्वात् न तर्कः किन्तु प्रमाणसहकारित्वरूपसाधर्म्यात्तथा व्यवहार इति संक्षेपः" ।

तर्कग्रन्थे जगदीशोक्तं तर्कविभागलक्षणादिकं यथा ।

"स चायं तर्कः पञ्चविधः आत्माश्रयान्योऽन्याश्रयचक्रकानवस्थाप्रमाणबाधितार्थकप्रसङ्गभेदादित्याचार्य्याः । तत्र स्वापेक्षापादकः प्रसङ्ग आत्माश्रयः । अपेक्षा च ज्ञप्तावुत्पत्तौ स्थितौ च ग्राह्या तत्राद्या, यथा एतद्घटज्ञानं यद्येतद्घटज्ञानजन्यं स्यादेतद्घटज्ञानभिन्नं स्यादिति । द्वितीया घटोऽयं यद्येतद्घटजनकः स्यात् एतद्घटभिन्नः स्यादिति तृतीया चायं घटो यद्येतद्घटवृत्तिः स्यात्तथात्वेनोपलभ्येतेति स्वापेक्षापेक्षितत्वनिबन्धनः प्रसङ्गोऽन्यान्याश्रयः यथा चायं घटो यद्येतद्घटजन्यः स्यादेतद्घटभिन्नः स्यात् इति उपत्तौ स्थितौ च स्वयमुदाहार्य्यम् । स्वापेक्षणीयापेक्षितसापेक्षत्वनिबन्धनः

प्रसङ्गश्चक्रकः पूर्वोक्त एवापादके जन्यपदान्तरमन्तर्भाव्योदाहरणम्। अपेक्षा त्वत्र साक्षात्परम्परासाधारणी ग्राह्या। अनवस्था पुनरप्रामाणिकी न तु प्रवाहमूलकप्रसङ्गः। यथा घटत्वं यदि यावद्घटहेतुवृत्ति स्यात् घटजन्यवृत्ति न स्यादित्यर्थः। उक्तचतुष्कान्यः प्रसङ्गः प्रमाणबाधितार्थकप्रसङ्गः सोऽपि द्विविधो व्याप्तिग्राहको विषयपरिशोधकश्च तत्राद्यो यथा धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात्तदा वह्निजन्यो न स्यादिति द्वितीयस्तु पर्वतो यदि निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादित्यादिः।”

धूमादेर्व्यभिचारशङ्कानिवृत्तिद्वारा विषयस्य वह्न्यादेः निश्चायकत्वेन परिशोधकत्वमित्यवधेयम्।

सोऽयं तर्क एकादशविध इति प्राचीननैयायिकाः स्वीचक्रुः तदनुसारेण सर्व० सं० उक्तम् “स चैकादशविधः व्याघातात्माश्रयेतरेतराश्रयचक्रकानवस्थाप्रतिबन्दिकल्पनालाघवकल्पनागौरवोत्सर्गापवादवैजात्यभेदात्” इति व्याघातादीनामप्रसञ्जनरूपत्वात् न तर्करूपत्वमिति किन्तु पञ्चविधत्वमिति नव्याः। एतन्मतानुसारेणैव वृत्तौ इतरेषां मुख्यतर्कत्वनिरासेन भाक्ततर्कत्वमुक्तम् द्रष्टव्यम्।

तर्कस्य च व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकतयानुमानाङ्गत्वं तच्च खण्डनखण्डखाद्ये निराकृतं यथा

“नापि विपक्षे बाधकस्तर्को वाच्यः तर्कस्य व्याप्तिमूलत्वाभ्युपगमे अनवस्थाप्रसङ्गात्। तदनभ्युपगमे मूलशैथिल्येन तर्काभासत्वापातात्। अथ ब्रूषे न शक्यमिदं वक्तुं तथा ह्यग्निधूमव्यभिचारशङ्कायां बाधकस्तर्कोऽयमभिधीयते यदि धूमोऽग्निं व्यभिचरेदकारणकः सन्नित्यः स्यात् न स्यादेव वा स चायमनुत्तरस्तर्कः तत्र शङ्कायां व्याघातापत्तेः। तदेव ह्याशङ्क्यते यस्मिन्नाशङ्क्यमाने स्वक्रियाव्याघातादयो दोषा नावतरन्तीति लोकमर्य्यादा एवं सर्वत्रानुत्तरस्तर्को बाधकोऽभिधेय इति चेत् नैवम् किमित्येवं शङ्कितव्यं तद्धेतुफलभाव एव न भविष्यति। एवं तु शङ्कितव्यम् अग्निं विहायान्यस्मादपि हेतोरयमुदेष्यतीति। न च वाच्यमेवं हि सति धूमस्यैकजातित्वं न स्यादिति क्वचिदिन्द्रियजन्यत्वे क्वचिदनुमानादिजन्यत्वेऽपि ज्ञानैकजात्यवत्तदुपपत्तेः। तत्रेन्द्रियादीनामवान्तरसामान्ये साक्षात्कारित्वादौ प्रयोजकत्वं न ज्ञानतायामिति चेन्न ज्ञानत्वस्याकस्मिकत्वपरिहारार्थं तत्कारणस्यानुगतस्य भवतावश्यं वक्तव्यत्वात्। धूमेऽपि वह्नेर्विशेष एव प्रयोजकत्वस्य तद्वच्छङ्कितुं शक्यत्वात्। न दृश्यते तावदग्निप्रयोज्यो धूमे विशेष इति च न वाच्यम् एवं हि सति तदर्शनस्यापाततो हेत्वन्तरप्रयोज्यावान्तरजात्यदर्शनेनायोग्यतया विकल्पत्रत्वादुपपत्तेः। यदा तु हेत्वन्तरप्रयोज्यो धूमस्य विशेषो दृश्यते तदासौ विकल्पिष्यत इति सम्भावनायादुर्निवारत्वात्। अस्त्वात्ममनोयोगोऽनुगतं कारणं ज्ञानोत्पत्ताविति चेन्न यद्यात्ममनोयोगादुत्पद्यमानं ज्ञानं स्यादिच्छादयोऽपि ज्ञानं प्रसज्येरन्। यदि त्वदृष्टविशेषो वा शक्तिभेदो वा ज्ञानत्वजातिर्वा ज्ञानप्रागभावो वा तत्रानुगतं कारणमुच्यते तदा तदितरत्रापि वह्निव्यभिचारे धूमस्यैकजात्यप्रयोजकतया शक्यत एव शङ्कितुम् दृष्टे व्यभिचारे युक्तमदृष्टादेरेकजात्यपरिकल्पनमिति चेत् अस्तु दृष्टे तन्निश्चयः अत्रापि व्यभिचारो न दृश्यत इत्यत्र नियामकाभावात् शङ्क्यते एवं शङ्कमानस्य भवतो न क्वचिदनुमानं स्यादिति प्रतिवाद्यात्माद्यनुमानादिव्यतिरेकेण कथायामेव प्रवृत्त्यनुपपत्त्या स्वयं स्वीकर्त्तव्येष्वनुमानेष्वेतादृशशङ्काक्रमणात् स एव व्याघात इति चेन्न धूमवद्वह्नेरपि वह्निकारणविशेषानुमानस्यैव सति सदनुमानत्वप्रसङ्गात् सामग्रीसाम्येन प्रमाऽप्रमावैचित्र्यानुपपत्तेः। साधारणधर्मदर्शनविशेषादर्शनानां सत्यपि शङ्कायास्समुदये सामग्र्यां सत्यामपि कार्य्यानुदयात्परप्रतिपत्त्युत्पादनार्थं वचनादिरूपां प्रतिपत्तिसामग्रीमुत्पादयितुं यतमानस्य भवतोऽपि स्वक्रियाव्याघातस्तुल्यः। व्याघातस्यैव विशेषत्वात् तद्दर्शनेन शङ्कासामग्र्येव नास्ति प्रत्यक्षे कुतो व्याघातसाम्यमिति चेन्न तद्धि न तावत् आहार्य्यादिकारणाज्जायमानमेष्टव्यं कूटविषयस्य तस्यातिप्रसञ्जकत्वात्। कूटभिन्नः प्रसञ्जकः प्रमितस्यैव स्यादिति चेन्न तस्य तर्कावसरे निरस्तत्वात्। तस्माद्यदेतद्व्याघातरूपस्य विशेषस्य दर्शनं शङ्काप्रतिपक्षभूतमुच्यते तत् किं ? प्रमाणात् कुतश्चिदुपजायमानं वक्तव्यम् तर्काद्वा। यदि प्रथमः शङ्कास्तित्वमपि तेनैव प्रमाणेनोपेयं शङ्कायां सत्यां व्याघातात् यदि च शङ्कां विनापि व्याघातः तदा शङ्क्यमानाशङ्क्यमानयोर्व्याघातस्य साम्यं सिद्धमेव। भवतु शङ्कायामपि तत्प्रमाणं किमेतावता प्रथमोपजातशङ्कामवलम्ब्यावस्थितस्य व्याघातरूपस्य विशेषस्य दर्शनात्तु शङ्कान्तरं नोत्पद्यत इति चेन्न व्याघातसत्त्वकाले तदवलम्बिकया शङ्कयैव शङ्क्यमानव्यभिचारता तस्याः शङ्काया व्युपरमे च तदवलम्बिनो व्याघातरूपस्य

विशेषस्याभावात् कः शङ्कान्तरोत्पत्तेर्वारयितेति वक्तव्यम् मा नामास्तु तदा व्याघातात्मा विशेषस्तदवगमस्तदाहितो वा संस्कारस्तावदस्ति। विशेषावगमतत्संस्कारौ च शङ्काविरोधिनौ। ननु स्वरूपेण कश्चिदपि विशेषस्यावस्थानं तथेति चेन्न व्यभिचाराश्रयभाविनो विशेषस्य पूर्वस्थितस्य यद्दर्शनं तदाहितो वा संस्कारः तस्य कालान्तरे तत्प्रतिधर्मसंशयविरोधित्वे अवयविपाकपक्षे कुम्भस्य परमाणुपाकपक्षे परम्परया तदारम्भकस्य परमाणोः पूर्वं श्यामतया ज्ञातस्य कालान्तरे सम्भावितया कस्य पाकजन्यरूपविशेषवत्तायां संशयो न स्यात्। यदि च शङ्कायां व्याघातस्तदा शङ्काश्रयस्य विशेषरूपस्य व्याघातस्य दर्शनाच्छङ्कायां शङ्कान्तरं मा भूत्। यदि तु व्यभिचाराश्रयस्तदा व्यभिचारः स्यादेव व्याघाताश्रयस्य व्यभिचारस्यापि प्रमित्यापत्तेः। अनादिसिद्धव्याप्तिकास्ते तर्का इति चेन्न तद्बुद्धेः प्रमितित्वासिद्धेः शरीरे स्वात्मप्रत्ययस्य तादृशस्यात्मप्रमात्वोपगमात् अनादित्वासिद्धेश्चोभयत्राविशेषात्। नापि यद्यत्र व्यभिचारः शङ्क्येत तदा व्याघातः स्यादित्येवं रूपात्तर्काद्व्याघातावगमः व्याघातप्रतिपादकस्य तर्कस्य मूलशैथिल्ये तर्काभासत्वाभावात् तादृशस्यापि व्याघातोपनायकत्वे व्याघातापत्तेश्च साम्यं शक्यत एव तर्काभासाद्धूमतोऽपि व्याघात उपनेतुम्। अथ तर्कस्य व्याप्तिर्मूलभूताभ्युपगम्यते तत्रापि व्यभिचारशङ्कायां पुनरनवस्थैव तत्रापि व्याघातापादने पुनरित्यनवस्थैव। "तस्मादस्माभिरप्यस्मिन्नर्थे न खलु दुष्पठा। त्वद्गाथैवान्यथाकारमक्षराणि कियन्त्यपि। व्याघातो यदि शङ्कास्ति न चेच्छङ्का ततस्तराम्। व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिः कुतः।" अव्यभिचारस्यैकपरित्यागव्यवच्छेदेनापरान्वयः सम्भवाद्दृष्टे नष्टेऽदृष्टः शङ्क्यत इत्याहुः"।

तर्कस्य यथा व्याप्तिनिश्चयोपयोगिता तथा अनु॰ चि॰ पूर्वपक्षीकृत्य व्यवस्थापि यथा

"अत्रोच्यते व्यभिचारज्ञानविरहसहकृतं सहचारदर्शनं व्याप्तिग्राहकम्, ज्ञानं च निश्चयः शङ्का च सा च क्वचिदुपाधिसन्देहात् क्वचिद्विशेषादर्शनसहितसाधारणधर्मदर्शनात् तद्विरहश्च क्वचिद्विपक्षबाधकतर्कात् क्वचित् स्वतः सिद्ध एव। तर्कस्य व्याप्तिग्रहमूलकत्वेनानवस्थेति चेत् न यावदाशङ्कं तर्कानुसरणात् यत्र च व्याघातेन शङ्कैव नावतरति तत्र तर्कं विनैव व्याप्तिग्रहः तथाहि धूमो यदि वह्निसमवहिताजन्यत्वे सति वह्निसमवहिताजन्यः स्याच्चोत्पन्नः स्यादित्यत्र किं धूमोऽवह्नेरेव भविष्यति क्वचिद्वह्निं विनापि भविष्यति अहेतुक एव वोत्पत्स्यत इति शङ्का स्यात् तत्र स्वक्रियाव्याघातः स्यात् यदि हि गृहीतान्वयव्यतिरेकं हेतुं विना कार्य्योत्पत्तिं शङ्केत तदा स्वयमेव धूमार्थं वह्नेः, तृप्त्यर्थं भोजनस्य, परप्रतिपत्त्यर्थं शब्दस्य चोपादानं नियमतः कथं कुर्य्यात् तेन विनापि तत्सम्भवात् तस्मात्तदुपादानमेव तादृशशङ्काप्रतिबन्धकं, शङ्कायां न नियतोपादानं, नियतोपादाने च न शङ्का तदिदमुक्तं "तदेव ह्याशङ्क्यते यस्मिन्नाशङ्क्यमाने स्वक्रियाव्याघातो न भवतीति" नहि सम्भवति स्वयं वह्न्यादिकं धूमादिकार्य्यार्थं नियमत उपादत्ते तत् कारणं तन्नेत्याशङ्क्यते चेति एतेन व्याघातो विरोधः स च सहानवस्थाननियत इति तत्राप्यनवस्थेति निरस्तं स्वक्रियाया एव शङ्काप्रतिबन्धकत्वात् अतएव "व्याघातो यदि शङ्कास्ति न चेच्छङ्का ततस्तराम्। व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिः कुतः" इति खण्डनकारमतमप्यपास्तम्। नहि व्याघातः शङ्काप्रतिबन्धकः किन्तु स्वक्रियैव शङ्काप्रतिबन्धिकेति न वा विशेषदर्शनात् क्वचित् शङ्कानिवृत्तिरेव स्यात् न चैतादृशतर्कावतारो भूयोदर्शनं विनेति भूयोदर्शनादरः ननु स एव प्रयोजकः अतएव न तदाहितसंस्कारो वा मानान्तरं तर्कस्याप्रमात्वात् तच्च न प्रत्यक्षं व्याप्तिज्ञाने हेतुः तदभावेऽपि शब्दानुमानाभ्यां तद्ग्रहात्। ननु सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनवद्व्यभिचारशङ्काविरहानुकूलतर्कयोरधीनं व्यभिचारिसाधारणमिति न ततोऽपि व्याप्तिनिश्चयः इति चेन्न स्वरूपसतोरेव तयोर्व्याप्तिग्राहकत्वात् सत्तर्काद्व्याप्तिप्रमा तदाभासात्तदप्रमा विशेषदर्शनसत्यत्वासत्यत्वाभ्यां पुरुषज्ञानमिव। अपरे तु यत्र तर्के व्याप्त्यनुभवो मूलं तत्र तर्कान्तरापेक्षा यत्र तु व्याप्तिस्मरणं हेतुः तत्र न तर्कान्तरापेक्षेति नानवस्था अस्ति च जातमात्राणामिष्टानिष्टसाधनतानुमितिहेतुव्याप्तिस्मरणं तदानीं व्याप्त्यनुभावकाभावात् तन्मूलानुभवमूला चाद्येऽपि व्याप्तिस्मरणपरम्परेति। यत्तु अनादिसिद्धकार्य्यकारणभावविरोधादिमूलाः केचित्तर्का इति तन्न तत्र प्रमाणानुपयोगेऽनुमान एव पर्य्यवसानात्। न च व्याप्तिग्रहान्यथानुपपत्त्यैव तर्कस्यानादिसिद्धव्याप्तिकत्वज्ञानमिति वाच्यम् अनुपपत्तेरप्यनुमानत्वात्। अन्ये तु विपक्षबाधकतर्कादनौपाधिकत्वग्रह एव तदधीनो

व्याप्तिग्रह इति तदपि न तर्कस्याप्रमाणत्वात्। व्यभिचारादिशङ्कानिरासद्वारा प्रत्यक्षादिसहकारी स इति चेन्न अनवस्थाभयेन तर्कं विना व्याघातात् यत्र शङ्काविरहस्तत्र व्याप्तिग्रहे तर्कस्य व्यभिचारात्। यत्तु योग्यानामुपाधीनां योग्यानुपलब्ध्याऽभावग्रहः अयोग्यानान्तु साध्याव्याप्यत्वसाधनव्यापकत्वसाधनादभावग्रह इत्यनौपाधिकत्वं सुग्रहमिति तन्नुच्छम् अनुमानेन तत्साधनेऽनवस्थानात् प्रमाणान्तरस्याभावात्। ये चानुकूलतर्कं विनैव सहचारादिदर्शनमात्रेण व्याप्तिग्रहं वदन्ति तेषां पक्षेतरत्वस्य साध्यव्यापकत्वग्रहेऽनुमानमात्रमुच्छिद्येत अनुमानमात्रोच्छेदकत्वादेव पक्षेतरोनोपाधिरिति चेत् भ्रान्तोऽसि नहि वयमुपाधित्वेन तस्य दोषत्वमाचक्ष्महे साध्यव्यापकत्वेन तद्व्यतिरेकात् पक्षे साध्यव्यावर्त्तकतया व्यापकव्यतिरेके व्याप्यव्यतिरेकस्य यज्ञोपास्य। अपि च करचरणसंयोगः शब्दव्यतिरिक्तातीन्द्रियधर्मसमवायी जनकत्वादित्यत्राप्रयोजकत्वाच्च साधकं तत्र व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वे किमप्रयोजकं नाम? तस्माद्विपक्षबाधकतर्काभावान्न तत्र व्याप्तिग्रह इत्यप्रयोजकत्वमिति”। तर्कं वेत्त्यधीते वा ठञ्। तार्किक तर्कवेत्तरि तर्कशास्त्राध्येतरि च। “तार्किकशिरोमणिस्तनुते” दीधितिः।

तर्कक त्रि॰ तर्क—ण्वुल्। १तर्ककारके। २याचके हेम॰। “काभिः सन्तर्पयामास कृपणांस्तर्ककानपि” भा॰ शा॰ ४५ अ॰

तर्कग्रन्थ पु॰ तर्काधिकृतः ग्रन्थः शाक॰ त॰ कर्म॰ वा। तर्कप्रधाने ग्रन्थे “तर्कग्रन्थार्थरहितो नैव गच्छत्यपण्डितः” सुश्रुतः।

तर्कण न॰ तर्क—भावे ल्युट्। तर्कशब्दार्थोक्ते ऊहभेदे “परकीयाशयदोषाद्यैः शङ्कामर्षस्य तर्कणम्” सा॰ द॰

तर्कमुद्रा स्त्री “तर्जन्यङ्गुष्ठयोरग्रे मिथः संयोज्य चाङ्गुलीः। प्रसार्य्य बन्धनं प्राहुस्तर्कमुद्रेति तान्त्रिकाः” इत्युक्ते मुद्राभेदे “बाहुं प्रकोष्ठेऽक्षमालामासीनं तर्कमुद्रया” भाग॰ ४।६।३१।

तर्कविद्या स्त्री ६त॰। गौतमोक्तानां प्रमाणप्रमेयादीनां षोडशानां पदार्थानां विद्यायां, कणादोक्तषट्पदार्थादिविद्यायाञ्च। “आन्वीक्षकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थिकाम्” भा॰ अनु॰ ३७ अ॰।

तर्कारी स्त्री तर्कमृच्छति ऋ-अण् ङीप्। जयन्तीवृक्षे। अमरः।

तर्किन(ल) तर्क—बा॰ इन(ल) वा। चक्रमर्दवृक्षे रत्नमाला

तर्किन् त्रि॰ तर्क—णिनि। तर्ककारके पण्डितभेदे। “त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः। त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे परिषत् स्याद्दशावरा” मनुः। [स्वार्थे क। तर्क्क तत्रार्थे।

तर्कु पु॰ कृत-उ नि॰। (टेको) इति ख्याते यन्त्रभेदे। त्रिका॰।

तर्कुट न॰ कृत—छेदने बा॰ भावे उट पृषो॰। १(काटनाकाटा) सूत्रकर्त्तनभेदे त्रिका॰। करणे उट। २तर्कौ स्त्री हारा॰ गौरा॰ ङीप्।

तर्कुपिण्ड पु॰ ७त॰। तर्कुस्थितमृत्पिण्डे (टेकोर वाँटुल) जटाधरः। [हारा॰।

तर्कुपीठी स्त्री स्वल्पः पीठः ङीप् पीठी ६त॰। तर्कुपिण्डे

तर्कुलासक पु॰ तर्कुं लासयति चालयति लस-णिच्-ण्वुल्। तर्कुचालके यन्त्रे (चरका)। हारा॰।

तर्कुशाण पु॰ ६त॰। (टेकोरशाण) सामके त्रिका॰।

तर्क्षु पु॰ तरक्षु+पृषो॰। मृगादने व्याघ्रभेदे शब्दरत्ना॰।

तर्क्ष्य पु॰ तृक्ष—यत् बा॰ गुणः। यवक्षारे रत्नमा॰।

तर्ज भर्त्सने भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। तर्जति अतर्जीत् ततर्ज।

तर्ज भर्त्सने चुरा॰ आ॰ सक॰ सेट्। तर्जयते अततर्जत। तर्जना ‘सीतामभ्यर्च्य तर्जितः” “तया तु तर्जिताः सर्वा सुखेभींमा यथागतम्”। “राक्षसोऽतर्जयत्दूतं पुनश्चाढौकयद्रथम्” भट्टिः। बालं पुनर्गात्रसुखं गृह्णीयान्न चैनं तर्जयेत्” सुश्रुतः। आर्षत्वात् पदव्यत्ययः।

तर्जन न॰ तर्ज-भावे ल्युट्। भर्त्सने “तरलताङ्गुलतर्जनविभ्रमाः” माघः। चु॰ तर्ज—युच्। २भर्त्सने स्त्री “यन्ता क्रमेण परिसान्त्वनतर्जनाभिः” माघः। “मधुरवचनैः सभ्रूभङ्गैः कृताङ्गुलितर्जनैः” सा॰ द॰।

तर्जनी स्त्री तर्ज्यतेऽनया तर्ज—करणे ल्युट् ङीप्। प्रदेशिन्यां वृद्धाङ्गुष्ठसमीपस्थे अङ्गुलिभेदे। “तर्जन्यङ्गुष्ठयोर्मध्यं पितृतीर्थं प्रचक्षते” स्मृतिः। तर्कमुद्राशब्दे उदा॰। मुद्राशब्दे भूरि उदा॰।

तर्जनीमुद्रा स्त्री “वाममुष्टिं विधायाथ तर्जनीमध्यमे ततः। प्रसार्य्य तर्जनीमुद्रा निर्द्दिष्टा शूलपाणिना” तन्त्रोक्ते मुद्राभेदे।

तर्जिक पु॰ तर्जस्तर्जनमस्त्यस्य ठन्। देशभेदे हेमच॰।

तर्ण पु॰ तृण-अच्। वत्से। ण्वुल्। तर्णक गोवत्से, अमरः “कृष्णसनाथा तर्णकपङ्क्तिः” छन्दोम॰। सद्योजाते २शिशौ च हेम॰। [२प्लवे (भेला) शब्दार्थकल्पतरुः।

तर्णि पु॰ तरत्याकाशपद्धतिं तॄ—नि करणे नि वा। १सूर्य्ये

तर्तरीक न॰ तॄ—करणे ईक फर्फरीका॰ नि॰। २नौकाभेदे कर्त्तरि ईक। २पारगे त्रि॰ मेदि॰।

तर्द्द हिंसायां भ्वा० पर० सक० सेट्। तर्दति अतर्दीत्। ततर्द्द। "सद्दे कपी रथाश्वांश्च रिपोस्ततर्द शाखिना"। "सुग्रीवः प्रवसं नेमे बह्वनामस्ततर्द च" भट्टिः।

तर्द्दू स्त्री तर्द-हद-वा ऊ। काष्ठनिर्मितायाम् दर्व्याम् अमरः।

तर्म्मन् पु० तर्द्द—तृद वा मनिन्। १चषालच्छिद्राग्रवेधे "द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वा तर्म्मातिक्रान्तं यूपस्य" कात्या० श्रौ० ६।१।२०। "तर्म्मातिक्रान्तं चषालच्छिद्राग्रवेधादतिक्रान्तम्" कर्कः। आधारे मनिन्। २तर्दनप्रदेशे च। "तर्म्म समूते पश्चाद्भवतस्तादिमावेव" शत० ब्रा० ३।२।१।२ तर्म्म समूते इति ययोभयोर्म्मांसप्रदेशयोः सम्बन्धो भवति यथा च तर्दनप्रदेशेषु पश्चाद्भागे कृते परस्परं स्यूते भवतः तस्यैकस्योपर्य्यपरमास्तृणुयात्" भा०

तर्पण न० तृप—णिच् वा ल्युट्। १तृप्तौ २प्रीणने च अमरः ३यज्ञकाष्ठे हेमच०। स्नातकादिभिःप्रत्यहं कर्तव्ये पञ्चमहायज्ञान्तर्गते ४महायज्ञभेदे स च पितृयज्ञः। पितॄणां तृप्तिहेतुत्वादस्य तथात्वम् तत्प्रकारः आ० त० उक्तो यथा "तद्द्विविधं प्रधानमङ्गञ्च। तत्राद्यमाह शातातपः "तर्पणन्तु शुचिः कुर्य्यात् प्रत्यहं स्नातको द्विजः। देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम्"। विषयमधिकृत्य काशीखण्डम् "तर्पणं प्रत्यहं कार्य्यं भर्त्तुः कुशतिलोदकैः। तत्पितुस्तत्पितुश्चापि नामगोत्रादिपूर्वकम्"। द्वितीयन्तु ब्रह्माण्डपुराणीयम् "नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमिष्यते। तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थितम्"। तर्पणाकरणे दोषमाह योगियाज्ञवल्क्यः "नास्तिक्यभावाद्यश्चापि न तर्पयति वै सुतः। पिबन्ति देहरुधिरं पितरो वै जलार्थिनः"। तर्पणमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् "तस्मात् सदैव कर्त्तव्यमकुर्वन् महतैनसा। युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विश्वमेतद्बिभर्त्ति हि"। शङ्खलिखितौ "नेष्टकारचिते स्थाने पितॄंस्तर्पयेत्"। मार्कण्डेयपुराणम् "यच्च सर्व्वाय नोत्सृष्टं यच्चाभोज्यनिपानजम्। तद्वर्ज्यं सलिलं तात! सदैव पितृकर्म्मणि"। विष्णुः "स्नातश्चार्द्रवासा देवपितृतर्पणमम्भःस्थ एव कुर्य्यात्। परिवर्त्तितवासाश्चेत्तीर्थमुत्तीर्य्य"। अत्रापि तीर्थे विशेषमाह मत्स्यपुराणे "तिलोदकाञ्जलिर्देयो जलस्थैस्तीर्थवासिभिः। सदा न हस्तेनैकेन दृष्टे श्राद्धमिष्यते"। अत्र जलस्थैरित्यनेन स्थलस्थानामपि जलस्थत्वं नियम्यते। ततश्च "अन्तरुदक आचान्तोऽन्तरेव पूतो भवति। बहिरुदके आचान्तो बहिरेव पूतो भवति तस्मादन्तरेकं बहिरेकञ्च पादं कृत्वा आचामेत् सर्व्वत्र शुद्धो भवति" इति पैठीनसिवचनात् जलस्थैकचरणकृताचमनेनोभयकर्म्मार्हत्वात् तर्पणकाले तीर्थे जलैकचरणेन भवितव्यम् अन्यत्र त्वनियमः। तद्रूपाणां जले तर्पणमनिषिद्धमिति। स्थलस्थतर्पणे आग्नेयपुराणम् "प्रागग्रेषु सुरांस्तर्प्येन्मनुष्यांश्चैव मध्यतः। पितॄंश्च दक्षिणाग्रेषु दद्यादिति जलाञ्जलीन्"। अशुचिदेशे तु विष्णुः "यत्राशुचिस्थलं वा स्यादुदके देवतापितॄन्। तर्पयेत्तु यथाकाममप्सु सर्व्वं प्रतिष्ठितम्"। वृहस्पतिः "ब्रह्मयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं विद्याञ्चाध्यात्मिकीं जपेत्। जप्त्वाथ प्रणवं वापि ततस्तर्पणमाचरेत्"। एतच्च तर्पणं ब्रह्मयज्ञानन्तरं छन्दोगेतरपरम्। तेषान्तु वैश्वदेवाय स्वोपत्नाय इत्यन्तसूर्य्योपस्थानानन्तरं गोभिलेन तर्पणाभिधानात्। "आप्लवने तु संप्राप्ते तर्पणं तदनन्तरम्"। "गायत्रीञ्च जपेत् पश्चात् स्वाध्यायञ्चैव शक्तितः"। आप्लवने तु संप्राप्ते गायत्रीं जपतः पुरा। तर्पणं कुर्वतः पश्चात् स्नानमेव वृथा भवेत्" इतिगोभिलीयवचनाभ्याञ्च। दक्षः "प्रादेशमात्रमुद्धृत्य सलिलं प्राङ्मुखः सुरान्। उदङ्मनुष्यांस्तर्प्येत पितॄन् दक्षिणतस्तथा। अग्रैस्तु तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् कुशमध्यतः। पितॄंस्तु कुशमूलाग्रैर्विधिः कौशो यथाक्रमम्"। एवञ्च "गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत्" इति यमवचनस्थगोशृङ्गपदं प्रादेशमात्रपरम्। उद्धृतोदके तु हारीतः "पात्राद्वा जलमादाय शुचौ पात्रान्तरे क्षिपेत्। जलपूर्णेऽथ वा गर्त्ते न स्थाने तु विवर्ज्जिपि"। अत्र यद्यपि यदुपक्रम्य श्रुतं यच्च येन समं समभिव्याहृतं तदेव तस्यैवाङ्गं नान्यदिति बोध्यं तदङ्गं इतरत्समभिव्याहारप्रकरणाभ्यामिति गोतमसूत्रात् तेन पद्मपुराणीयस्नाने तदुक्तमेव तर्पणम्। "तद्यथा ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम्। देवायक्षास्तथा नागा गन्धर्वाप्सरसोऽसुराः। क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो जम्भगाः खगाः। विद्याधरा जलाधारास्तथैवाकाशगामिनः निराहाराश्च ये जीवाः पापे धर्म्मरताश्च ये। तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया"। एतेनैकाञ्जलिरिति सर्व्वेषां मतम्। "कृतोपवीती देवेभ्यो निवीती च भवेत्ततः। मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्या ऋषिपुत्रानृषींस्तथा। सनकश्च सनन्दश्च

तृतीयश्च सनातनः । कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा । सर्व्वे ते तृप्तिमायान्तु मद्दत्तेनाम्बुना सदा । मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् । प्रचेतसं वशिष्ठञ्च भृगुं नारदमेव च । देवान् सर्व्वानृषीन् सर्व्वांस्तर्पयेदक्षतोदकैः । अपसव्यं ततः कृत्वा सव्यं जानु च भूतले । अग्निष्वात्तांस्तथा सौम्यान् हविष्मतस्तथोष्मपान् । सुकालिनो बर्हिषद आज्यपांस्तर्पयेत्ततः । तर्पयेच्च पितॄन् भक्त्या सतिलोदकचन्दनैः । दर्भपाणिस्तु विधिना हस्ताभ्यां तर्पयेत्ततः"। अत्र केचित् पितृधर्म्मातिदेशात् दिव्यपितृणामपि अञ्जलित्रयदानम् । तदसत् "कव्यवाडनलं सौम्यं यमञ्चैवार्य्यमणं तथा । अग्निष्वात्ताः सोमपाश्च बर्हिषदः सकृत् सकृत्" इति छन्दोगपरिशिष्टेन विशिष्टैकाञ्जलिविधानात् । "पित्रादीश्चात्मगोत्रे च तथा मातामहानपि । सम्पूज्य भक्त्या विधिवदिमं मन्त्रमुदीरयेत् । येऽबान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः । ते तृप्तिमखिलां यान्तु ये चास्मत्तोयकाङ्क्षिणः" । अत्र ब्रह्मादिचतुर्तर्पणप्रयोगाकाङ्क्षायां गोभिलयाज्ञवल्क्योक्तप्रयोगविधिर्ग्राह्यः । स च "अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु । तृप्यतामिति वक्तव्यं नाम्ना तु प्रणवादिना" । अन्वारब्धेन पश्चाल्लग्नेन अस्मादेव वचनात् तर्पणाभिलापे प्रणवादित्वं तृप्यतामिति च लभ्यते । ततश्च ओं ब्रह्मा तृप्यतामिति प्रयोगः । देवा इत्यादि सदेत्यन्तेन मन्त्रलिङ्गादेकाञ्जलिः । तथा सनक इत्यादि सदा इत्यन्तेनैकाञ्जलिः एवं पुनरपि । "एकैकमञ्जलिं दत्त्वा द्वौ द्वौ तु सनकादयः । अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रियस्त्वेकैकमञ्जलिम्" इति व्यासगोभिलस्मृतिवचनात् । ननु द्वौ द्वाविति वीप्साश्रुतेः सनकादिप्रत्येक एव द्व्यञ्जलिरिति वाच्यं प्रत्येकपक्षे द्वौ द्वौ समुदायपक्षे तृप्त्यनुरोधेन तथैव युक्तत्वात् । अत्राञ्जलिपदं प्रागुक्तान्वारब्धेनेति श्रवणात्तथाविधहस्तद्वयपरम् तद्वैकल्पिकाञ्जलिपरं वा देवादिपक्षे । पितृपक्षे तु "तौ युतावञ्जलिः पुमान्" इत्येतत्परं पद्मपुराणीयतर्पणपक्षे तु पितृपक्ष एव हस्ताभ्यामिति श्रुतेस्तथैवाञ्जलिः । अन्यत्र नाञ्जलिरित्यवगम्यते । आचारमाधवीये प्रचेताः "मातृमुख्यास्तु याः स्त्रियस्ताभ्यो दद्यान्निरञ्जलीन्" । इति । पराशरभाष्ये सनकादिदिव्यमनुष्याणां तर्पणादिकं सामगेन प्राङ्मुखेन तदितरेणोदङ्मुखेन कर्त्तव्यं तथा च परिशिष्टधृतं सामवेदीयषड्विंशद्ब्राह्मणं "मनुष्याणामेषा दिक् या च प्रतीचीति" । तथाच ज्योतिष्टोमे श्रूयते "प्राचीं देवा अभजन्त दक्षिणां पितरः, प्रतीचीं मनुष्याः उदीचीमसुराः अपरेषामुदीचीं मनुष्याः" । यत्तु "कृतजप्योऽन्नाजीनुरुदङ्मुखः । दिव्येन तीर्थेन देवानुदकेन तर्पयेत्" इति शङ्खलिखितस्मृतं देवतर्पणे उदङ्मुखत्वविधायकं तच्छ्रुतिविरोधात् शाखान्तरीयम् अशक्तविषयकम् । उदकेनेत्यभिधानात् यवादीति फलाभिसन्ध्यर्थं व्यवहारोऽपि तथा । यत्तु "निवीती सनकादींश्च मनुष्यांस्तर्पयेदथ । कुशानां मध्यदेशेन न्ततीर्थेन उदङ्मुखः" कथितविष्णुनाकृत्यप्रयोगेण जलदानमुक्तं तत् सनकादिविशेषकं यथा "सनकस्तृप्यतां तस्मै तदुदकं नमः" इत्यादौ न तु पद्मपुराणीयमिलिततर्पणे "दत्तेनाम्बुना" अनेन दत्तस्य पुनस्त्यागासम्भवात् । न्ततीर्थेन कनिष्ठाङ्गुलिमूलेन "प्राजापत्येन तीर्थेन मनुष्यांस्तर्पयेत् पृथक्" इति विष्णुपुराणीयैकवाक्यत्वात् । मरीच्यादि ऋषितर्पणन्तु अङ्गुल्यग्रेण "अङ्गुल्यग्रमार्षम्" इति यमवचनात् एवञ्चार्षदेवतीर्थयोरङ्गुल्यग्ररूपैकदेशत्वसाधर्म्येण । मरीच्यादितर्पणे तु दिगाद्याकाङ्क्षायां देववदिति । अतएव योगियाज्ञवल्क्यवचने सनकानित्यत्र मनुष्यानिति विशेषणं दत्तम् । ब्रह्माद्यानित्यत्र देवानिति विशेषणं दत्तमिति व्यवहारोऽपि तथा । मरीचिः "सौवर्णेन तु पात्रेण ताम्ररूप्यमयेण वा । औडुम्बरेण खड्गेन पितृणां दत्तमक्षयम् । विना रूप्यसुवर्णेन विना ताम्रमयेण वा । विना तिलैश्च दर्भैश्च पितृणां नोपतिष्ठते" । एतच्च समस्ताभावे बोध्यं ननु एकस्याभावे शङ्कः । "सौवर्णेन तु पात्रेण राजतेनौडुम्बरेण च । खड्गपात्रेण शङ्कुना वाप्युदकं पितृतीर्थं स्पृशन् दद्यात्" । शङ्कुः सुवर्णकीलकः । "अक्षतोदकैर्यवाद्भिस्तर्पयेद्देवान् सतिलाभिः पितॄंस्तथा" इति छन्दोगपरिशिष्टेनापि पितृपक्षे तिलोदकमात्रविधानात् । पद्मपुराणे चन्दनविधानं फलातिशयार्थम् । अपसव्यं प्राचीनावीतित्वम् । उपवीतित्वम् प्राचीनावीतित्वञ्चाह गोभिलः "दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येऽंसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमवलम्बनं भवति एवं यज्ञोपवीती भवति । सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेऽंसे प्रतिष्ठापयति सव्यकक्षमवलम्बनं

भवति एवं प्राचीनावीती भवति" इति । प्रतिष्ठापयति यज्ञोपवीतमिति शेषः । तथाचामरसिंहोऽपि "उपवीतं यज्ञसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे । प्राचीनावीतमन्यस्मिन् निवीतं कण्ठलम्बितम्" इति । "सावित्री ग्रन्थिसंयुक्तं उपवीतं नवावृत" इति ब्रह्मपुराणीय वचनदर्शनात् । गायत्रीमन्त्रेण उपवीतं कर्त्तव्यमिति प्रतीयते । लौकिकास्तु सावित्रीग्रन्थिरिति वदन्ति प्रवरसंख्यया ब्रह्मग्रन्थिरिति लौकिकव्यवहारः । विद्याकरधृतं "यथा यज्ञोपवीतम्" । इत्यादिवाक्यात् उत्तरीयमपि यज्ञोपवीतवत् सव्यापसव्यादिना धार्य्यमिदं बोद्धव्यं । पित्रादीत्यादिना मातामहादिपरिग्रहः । तथाच विष्णुपुराणे "त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेत् । ऋषीणाञ्च यथान्यायं सकृच्चापि प्रजापतेः । पितॄणां प्रीणनार्थाय त्रिरपः पृथिवीपते ! । पितामहेभ्यश्च तथा प्रीणयेत् प्रपितामहान् । मातामहाय तत्पित्रे तत्पित्रे च समाहितः । दद्यात् पैत्रेण तीर्थेन काम्यञ्चान्यत् शृणुष्व मे" । स्मृतिसारे धृतम् "वामहस्ते तिलान् दत्त्वा जलमध्ये तु तर्पयेत् । स्नानसाध्यञ्च ले पात्रे रोमकूपे न कर्हिचित्" । जलतर्पणे रोमरहितप्रदेशे वामबाहौ वस्त्राच्छादिते तिलान् संस्थाप्य तद्रहितदक्षिणहस्ततर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोरन्तरेण तिलान् गृहीत्वा वामहस्ततलेन स्थापयित्वा तर्पयेदिति मदनपारिजातः । अत एव मरीचिः "कुशहस्तस्तु दातव्यं न सदा दर्शयेत् क्वचित् । वामहस्ते तिला ग्राह्या मुक्तहस्तञ्च दक्षिणम्" । कुशहस्तं प्रसारितहस्तं यथा स्यात् । एवं सदा प्रदर्शिन्यङ्गुष्ठयोगे सन्दंशकः । "मुक्तहस्तञ्च दक्षिणम्" इति दक्षिणहस्तं तिलरहितं कुर्य्यात् इति नैवतत्कालीनकल्पतरुः । तथाच मार्कण्डेये "अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु दक्षिणकरस्थितान् । तिलान् गृहीत्वा पात्रस्थान् ध्यात्वा संतर्पयेत् पितॄन्" । देवलः । "रोमसंस्थान् तिलान् कृत्वा यस्तु संतर्पयेत् पितॄन् । पितरस्तर्पितास्तेन रुधिरेण मलेन च" । वृष्टिजलसम्पर्के तर्पणनिषेधमाह वायुपुराणम् "मेघे वर्षति यः कुर्य्यात् तर्पणं ज्ञानदुर्बलः । पितॄणां नरके घोरे गतिस्तस्य भवेद्ध्रुवम्" । तथा "शूद्रोदकेन [illegible] तथा मेघादिनिःसृतैः" । इति मेघादिदर्शनादिति कौमुदी । योगियाज्ञवल्क्यः "यद्युद्धृतं जलन्तु तिलान् संमिश्रयेज्जले । अतोऽन्यथा तु सव्येन तिलाग्राह्या विचक्षणैः" । अत्र शेषार्द्धं मदनपारिजाते लिखितम् । "अन्यथा वामहस्तेन" ततस्तर्पणमाचरेदिति" । वायुपुराणम् । "तिलदर्भैस्तु संयुक्तं श्रद्धया यत् प्रदीयते । तत्सर्व्वममृतं भूत्वा पितॄणामुपतिष्ठते" । स्मृतिः "रविशुक्रदिने चैव द्वादश्यां श्राद्धवासरे । सप्तम्यां जन्मदिवसे न कुर्य्यात्तिलतर्पणम्" । मत्स्यपुराणे "संक्रान्त्यां निशि सप्तम्यां रविशुक्रदिने तथा । श्राद्धे जन्मदिने चैव न कुर्य्यात्तिलतर्पणम्" । श्राद्धे अमावास्यातिरिक्तश्राद्धे "नीलषण्डविमोक्षेण अमावास्यां तिलोदकैः । वर्षासु दीपदानेन पितॄणामनृणो भवेत् । अमावास्यान्तु ये मर्त्याः प्रयच्छन्ति तिलोदकम् । पात्रमौडुम्बरं प्राप्य मधुमिश्रं तपोधनाः ! । कृतं भवति तत् श्राद्धं रहस्यञ्च सदा भवेत् । विशेषतश्च जाह्नव्यां सर्व्वदा तर्पयेत् पितॄन् । न कालनियमस्तत्र क्रियते सर्व्वकर्म्मसु" । बौधायनः "न जीवत्पितृकः कृष्णैस्तिलैस्तर्पणमाचरेत् । सप्तम्यां रविवारे च जन्मर्क्षदिवसेषु च" । स्मृतिः "निषिद्धदिनमासाद्य यः कुर्य्यात्तिलतर्पणम् । रुधिरं तद्भवेत्तोयं दाता च नरकं व्रजेत्" । प्रतिप्रसवमाह स्मृतिः "अयने विषुवे चैव संक्रान्त्यां ग्रहणेषु च । उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे युगादौ मृतवासरे । सूर्य्यशुक्रादिवारेऽपि न दोषस्तिलतर्पणे । तीर्थे तिथिविशेषे च कार्य्यं प्रेते च सर्व्वदा । स्कन्दपुराणम् "तीर्थमासे तु कर्त्तव्यं तर्पणं कृसरोदकैः । योऽन्यथा तर्पयेन्मूढः स विष्ठायां भवेत् कृमिः । विशेषतस्तु जाह्नव्यां सर्व्वदा तर्पयेत् पितॄन्" । एतत्तु निषिद्धदिनतर्पणविधायकम् । "तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके । निषिद्धेऽपि दिने कुर्य्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम्" इति मदनपारिजातविद्याकरराजमार्त्तण्डधृतमरीचिवचनात् । तिलाभावे पितृतीर्थेन प्रतिनिधिना तर्पणम् "तिलानामप्यभावे तु सुवर्णरजतान्वितम् । तदभावे निषिञ्चेत्तु दर्भैर्मन्त्रेण चान्यथा" इति याज्ञवल्क्यात् । सुवर्णरजतान्वितं सुवर्णरजतस्पृष्टम् । अतएव "सुलभं सकलं पुण्यं यज्ञदानादिजं फलम् । गङ्गातोयैश्च सतिलैर्दुर्लभं पितृतर्पणम्" इति भविष्यपुराणे गङ्गातोयस्य दुर्लभत्वमुक्तम् न च तदभावात्तर्पणाभावः शातातपः "पितॄणां पितृतीर्थेन जलं सिञ्चेद्यथो-

विधि। दक्षिणेनाथ गृह्णीयात् पितृतीर्थे समीपतः"। गोभिलः "गोत्रं स्वरान्तं सर्वत्र गोत्रस्याक्षय्यकर्म्मणि। गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एवं न मुह्यति। सर्वत्रैव पितः प्रोक्तः पिता तर्पणकर्म्मणि। पितुरक्षय्यकाले तु अक्षयां तृप्तिमिच्छता। शर्म्मन्नर्घ्यादिके कार्य्यं शर्म्मा तर्पणकर्म्मणि। शर्म्मणोऽक्षय्यकाले तु पितॄणां दत्तमक्षयम्"। कार्ष्णाजिनिः "नाभिमात्रे जले स्थित्वा चिन्तयेदूर्द्ध्वमानसः। आगच्छन्तु मे पितर इमं गृह्णन्त्वपोऽञ्जलिम्"। योगियाज्ञवल्क्यः "नामगोत्रस्वधाकारैस्तर्प्याः स्युरनुपूर्व्वशः"। तेन अमुकगोत्रः पिता अमुकदेवशर्म्मा तृप्यतामेतत्तिलोदकं तस्मै स्वधेति प्रयोगः सिध्यति। एवं मातामहादौ। एष चासम्बुद्धिप्रयोगो वाजसनेयीतरपरः। तेषान्तु सम्बुद्ध्यन्ततामाह ब्राह्मणसर्व्वस्वे जातूकर्ण्यः "प्रमीतपितृकस्तु शन्तस्त्वेत्यात्रान्तां नामगोत्रमुदाहृत्य यावता पितृकार्य्यमसावेतत्ते उदकमिति पितॄन् पितामहान् प्रपितामहान्। एकैकस्मै त्रींस्त्रीन्दद्यात्"। अत्र चासाविति नाम गृह्णातीति कात्यायनोक्तस्य नाम्नः ते इति युष्मत्प्रयोगात् सम्बुद्ध्यन्तता प्रतीयते तस्य सम्बुद्ध्यमानात्मयाचित्यात्। असम्बुद्धिप्रथमान्तत्वेऽनन्वयापत्तेः। ततश्चामुकगोत्र ! पितरमुकदेवशर्म्मन् तृप्यस्वैतत्ते तिलोदकं स्वधेति प्रयोगः सिध्यति। एवं मातामहानामपि। ततो मात्रादीनां षण्णां तर्पणानि। द्वादशानां मध्ये यो जीवति तं विहाय तत्प्रपितामहादीन् गृहीत्वा तर्पयेत्। एवं प्रव्रजिते पतिते च। ततो विमातृज्येष्ठभ्रातृपितृव्यमातुलादींस्तर्पयेत्। शङ्खः "बान्धवानां कृत्वा सुहृदां तर्पयेत्" सुहृदो मित्रादयः। मित्राद्यसवर्णाय जलं न देयम्। "सवर्णेभ्यो जलं देयं नान्यवर्णेभ्य एव च" इति याज्ञवल्कीयात्। भीष्मायासवर्णायापि भीष्माष्टम्यां तर्पणं कार्य्यम् "ब्राह्मणाद्यास्तु ये वर्णा दद्युर्भीष्माय नो जलम्। संवत्सरकृतं तेषां पुण्यं नश्यति सत्तम !" इत्यादि वचनात्। मन्त्रस्तु "वैयाघ्रपद्यगोत्राय" इत्यादि। ब्राह्मणेनैतत् पितृतर्पणानन्तरं कार्य्यम् अन्येन पितृतर्पणात् पूर्व्वम्। अत्र वीजं वर्णज्यैष्ठ्यमिति हलायुधः। अपसव्येन दक्षिणास्येन सतिलोदकेन सकृत् कर्त्तव्यम्। ततः कृताञ्जलिः "भीष्मः शान्तनवो वीर" इत्यादि पठेत्। ततो येऽबान्धवा बान्धवा वा इत्यादिना एकाञ्जलिर्देयः। योगियाज्ञवल्क्यः "निष्पीड़यति यः पूर्व्वं स्नानवस्त्रन्तु तर्पणात्। निराशाः पितरस्तस्य यान्ति देवाः सहर्षिभिः। तथा "अन्नप्रकरवत्तस्य अपसव्येन पीड़नम्। अन्नप्रकरवत् श्राद्धोच्छिष्टसमीपान्नविकिरणवत् तच्चाधोवस्त्रस्य "स्नानशाट्यास्तु दातव्या स्वदशास्यो विशुद्धये" इति वशिष्ठवचने अधोवस्त्रस्य दृष्टस्यैव शुद्धये स्वदानं प्रतीयते। योगियाज्ञवल्क्यः "वस्त्रनिष्पीड़ितं तोयं स्नातस्योच्छिष्टभागिनः। भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीड़येत् स्थले"। अत्र मन्त्रमाह गोभिलः "ये चास्माकं कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः। ते तृप्यन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीड़नोदकम्"। अशक्तौ शङ्खः। "आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्तं जगत्तृप्यत्विति क्रमात्। अञ्जलित्रितयं दद्यात् एतत् संक्षेपतर्पणम्"। "आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्तं देवर्षिपितृमानवाः। तृप्यन्तु सर्व्वे पितरो मातृमातामहादयः। अतीतकुलकोटीनां सप्तद्वीपनिवासिनाम्। आब्रह्मभुवनाल्लोकादिदमस्तु तिलोदकम्"।

जन्माष्टम्यां तर्पणस्य फलं यथा "तस्यां तिथौ वारिमात्रं पितॄणां यः प्रयच्छति। गयाश्राद्धं कृतं तेन शताब्दं नात्र संशयः" ब्रह्म° वै° श्रीकृष्णजन्मखण्डः। तर्पणञ्च देवर्षिपितृमनुष्याणां जलाञ्जलिदानेन तृप्तिसम्पादनम्। यथा "एवं स्नात्वा पितॄन् देवान् मनुष्यांस्तर्पयेन्नरः। नाभिमात्रे जले स्थित्वा चिन्तयेदूर्द्ध्वमानसः। आगच्छन्तु मे पितर इमं गृह्णन्त्वपोऽञ्जलिम्। त्रींस्त्रीञ्जलाञ्जलीन् दद्यादाकाशे दक्षिणे तथा। वसित्वा वसनं शुष्कं स्थले चास्तीर्णवर्हिषि। विधिज्ञस्तर्पणं कुर्य्यान्न पात्रे तु कदाचन। यदपां क्रूरमध्यं तु यदमेध्यन्तु किञ्चन। अशान्तं मलिनं यच्च तत् सर्व्वमपगच्छतु। गृहीत्वानेन मन्त्रेण तोयं सव्येन पाणिना। पश्चिमे दिशि नैरृत्यां रक्षोपहतये हुतम्। अनाह्निकन्तु यद्भुक्तं पापाद् यच्च प्रतिग्रहम्। दुष्कृतं यच्च मे किञ्चिद्वाङ्मनःकायकर्म्मभिः। पुनातु मे तदिन्द्रस्तु वरुणः स बृहस्पतिः। सविता च भगश्चैव मुनयः सनकादयः। आब्रह्म स्तम्बपर्य्यन्तं जगत् तृप्यत्विति ब्रुवन्। क्षिपेदपोऽञ्जलींस्त्रींस्तु कुर्व्वन् सङ्क्षेपतर्पणम्" गारुड़े २१५ अ०। तर्पणविशेषस्तु गारुड़े २१८ अ० वह्निपुराणे नित्याह्निकस्नानविधाननामाध्याये च द्रष्टव्यः। जीवत्पितृकस्य

तर्पणनिषेधो यथा "दर्शस्नानं गयाश्राद्धं तिलैस्तर्पणमेव च। न जीवत्पितृको भूप! कुर्य्यात् कृत्वाघमाप्नुयात्" कालिका० पु० ८६ अ०। करणे ल्युट्। ५तृप्तिकारके त्रि०। "सुरभिघ्राणतर्पणः" अमरः। "सन्तर्पणो नाकसदां वरेण्यः" भट्टिः।

तर्पणी स्त्री तृप-णिच्-करणे ल्युट् ङीप्। गुरुस्कन्धवृक्षे शब्दमा०।

तर्पणेच्छु पु० तर्पणमिच्छति इष उ० नि० २त०। १भीष्मे शब्दर०। २तर्पणेच्छायुक्ते त्रि०।

तर्पिन् त्रि० तृप-णिच्-णिनि। १तर्पके प्रीणयितरि स्त्रियां ङीप् सा च २पद्मचारिणीलतायाम् स्त्री शब्दच०।

तर्पिली स्त्री तृप-बा० इल गौरा० ङीष्। पद्मचारिण्याम्। कपिलका० रस्य वा लः। तल्पिलीतिरूपान्तरं तत्रार्थे। स्वार्थे क। तर्पिलिका तत्रार्थे। तत्रापि वा रस्य लः। तल्पिलिकापि तत्रार्थे।

तर्ब गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। तर्बति अतर्बीत्। ततर्ब।

तर्बट पु० तर्बति सततं गच्छति तर्ब-अटन्। १वत्सरे २चक्रमर्दवृक्षे च राजनि०।

तर्मन् न० तॄ-मनिन्। यूपाग्रभागे अमरः।

तर्य पु० ऋषिभेदे। "सदापृणो यजतो वि द्विषो वधीद्बाहुवृक्तः श्रुतवित्तर्य्यो वः" ऋ० ५।४४।१२ "सदापृणादयः पञ्चर्षयः" इति भाष्योक्तेः।

तर्ष पु० तृष-भावे घञ्। १अभिलाषे २तृष्णायाञ्च अमरः। "निवृत्ततर्षैरुपगीयमानात्" भाग० १।८ तर्षच्छेदो न भवति पुरुषस्येह कल्पशतात्। निवर्त्तते तदा तर्षः पापमन्तर्गतं यदा" भा० शा० १०४ अ०। तॄ-कर्म्मणि करणे वा स। ३समुद्रे ४भेलके च उज्ज्वल०।

तर्षण न० तृष-भावे ल्युट्। पिपासायां जटाधरः। [त्रिका०।

तर्षित त्रि० तर्षो जातोऽस्य तार० इतच्। तृषिते पिपासौ

तर्षुल त्रि० तृष-बा० उलच्। तृष्णायुक्ते "ज्ञानेन्द्रियाणीन्द्रियार्थान् नोपसर्पन्त्यतर्षुलम्" भा० २५२ अ०।

तर्ष्यावत् त्रि० तृषावत् वेदे पृषो०। तृष्णायुक्ते। "निरुद्धश्चिन्नाशिरस्तर्ष्यावान् गोधा" १०।२८।१०। "तर्ष्यावान् तृषावान्" भा०।

तर्हि अव्य० तद्-र्हिल्। तस्मिन् काले इत्यर्थे। "रक्षांसि वा एनं तर्ह्यभिसन्ति यर्हि न जायते" ऐत० ब्रा०। "यर्हि यात्र वो मयार्थो भविता तर्ह्येव वोऽहं पुनरागन्तास्मि" तै० स०।

तल प्रतिष्ठायां वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० अक० सेट्। तालयति ते तलति। अतीतलत् त अतालीत्। तालयाम् बभूव आस चकार। तताल तेलतुः तलम्।

तल पु०न० तल-अच्। स्वरूपे "शैलेयनद्धेषु शिलातलेषु" कुमा०। "हिमधाम्नि दर्पणतले च मुक्तः" माघः। "विदाङ्कुर्वन्तु महतस्तलं विद्विषदम्भसः" "तलं स्वरूपं प्रमाणं चेति" मल्लिना०। २व्यापातवारणे। ३कानने ४कार्य्यबीजे न० मेदि०। ५गर्त्ते पुंस्त्रिका०। ६पादतलस्य मध्ये हेमच०। "इदं रसातलं नाम सप्तमं पृथिवीतलम्" भा० उ० ९९ अ०। "भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन् व्योमेव भूतलम्" रघुः। ७तालवृक्षे पु० ८चपेटे (चड़) ९त्सरौ १०खड्गमुष्टौ ११सव्यहस्तेन तन्त्रीवादने पु० मेदि०। १२गोधायां पु० हेमच०।

तलक न० तल-बा० वुन्। पुष्करिण्याम् (तलाओ) हारा०।

तलकीट पु० कीटभेदे "तलकीटस्य बीजेषु पचेदुत्कारिकां शुभाम्" सुश्रुते श्मशर्चिकित्सायाम्।

तलताल पु० तलेन करतलेन ताड्यते ताड-कर्म्मणि घञ् डस्य लः। करतलेन वादनीये वाद्यभेदे "आस्फोटयन् खेलयंश्च तलतालं च वादयन्" भा० व० १७८ अ०।

तलत्राण न० तलं करतलं त्रायते त्रै-ल्यु करणे ल्युट् वा। करतलत्राणकारके करतलरक्षके चर्ममये गोधाभेदे "यत्नैते सतलत्राणाः सुयोधनपुरोगमाः" भा० द्रो० ११९ अ०। "विबद्धासितलत्राणः क्षात्रधर्ममनुव्रतः" भा० व० ६७ अ०।

तलप्रहार पु०तलेन चपेटेन प्रहारः प्र-हृ-घञ् ३त०।(चापड़-मारा) चपेटाघाते। "तलप्रहारभग्नैः सदृशं भीमनिस्वनम्" रामा० लं० ७६ अ०। [तलमीने अमरे पाठान्तरम्।

तलमीन पु० तले जलनिम्ने स्थितो मीनः। (चिङ्गुड़ि)

तलयुद्ध न० तलस्य चपेटस्याघातेन युद्धम्। चपेटाघातेन युद्धे (चड़ाचड़ि) "बालानां तलयुद्धं संग्रामः सतृयुद्धं वा" सु० म० ४७अ० तलशब्दे इति पाठान्तरम्।

तललोक पु० तलस्थो निम्नस्थः भूमेस्तलस्थो लोकः। पाताले "स्वर्लोकपालान् खगलोकपालांश्च लोकपालांस्तललोकपालान्" भाग० २।४६।४२ अ०।

तलव त्रि० तलं हस्तादितलं वाति निहन्ति ताड़यति वा— गतिहिंसनयोः क। तलवाद्यवादके। "तान्यायानन्दाय तलवम्" यजु० ३०।२०। "तलवं तलवाद्यवादनम्" वेददी०।

तलवकार पु० सामवेदशाखाभेदे "छान्दोग्ये तवल्कारा-(तलवकारा) दिशाखाभेदेषु विलक्षणगीतिहेतवोऽक्षर-विकारादय आम्नायन्ते" सा० स० भाष्यम्। तस्योपनिषत् "केनेषितं पततीत्यादि"।

तलवारण न० तले बाहुतले वारयति ज्याघातम् वारि-ल्यु। ज्याघातवारणार्थे हस्ततले बद्धे (चामाटी) चर्मभेदे

तलसारक न० तले वक्षःस्थलाधोभागे सारो बलं यस्मात् कप्। अश्वस्य वक्षोऽधोभागे बद्धरज्जुभेदे (तङ्) हेमच०।

तलहृदय न० तलस्य हृदयमिव। पादतलस्य मध्यस्थाने हेम०

तला स्त्री तलं ज्याघातवारणार्थत्वेनास्त्यस्याः अच्। ज्याघातवारणार्थे हस्तबद्धे चर्ममये पदार्थे (चामाटी) अमरे पाठान्तरम् तलाऽस्त्यस्य इनि। २गोधायुक्ते त्रि०। "ततः कवचधारी च तली खड्गी शरासनी" भा० उद्यो० १५७ अ०।

तलाची स्त्री तलमञ्चति अञ्च-क्विप् ङीप् अञ्चतेरल्लोपे पूर्वाणो दीर्घः। नलनिर्मितकटे (दरमा) हारा०।

तलातल न० सप्तसु अधोभुवनेषु पातालभेदे "ततोऽधस्ता-त्तलातले मयोनाम दानवेन्द्रस्त्रिपुराधिपतिर्भगवता पुरा-रिणा त्रिलोक्याः शंचिकीर्षुणा निर्दग्धस्वपुरत्रयस्तत् प्रसादाल्लब्धपदो मायाविनामाचार्य्यो महादेवेन परि-रक्षितो विगतसुदर्शनभयो महीयते" भाग० ५।२४।२८ "अतलं वितलं सुतलं तलातलं महातलं रसा-तलं पातालमिति" भाग० ५।२४।११। पातालकथने।

तलिका स्त्री तलं वक्षःस्थलतलं बन्धनस्थानत्वेनास्त्यस्य वा० ठन्। अश्वहृदयस्थरज्जुभेदे(तङ्)हेमच०।

तलित् स्त्री तडित्+डस्य लः। विद्युति शब्दार्थचि०।

तलित न० तल+तारका० इतच्। भृष्टमांसभेदे। यथा"शुद्ध-मांसविधानेन मांसं सम्यक् प्रसाधितम्। पुनस्तदाज्ये संभृष्टं तलितं प्रोच्यते बुधैः। अस्य गुणाः। "तलितं बलमेधाग्निमांसौजःशुक्रवृद्धिकृत्। तर्पणं लघु सु-स्निग्धं रोचनं दृढताकरम्" भा०प्र०।

तलिन न० तल-इनन्। १शय्यायां हारा०। २विरले ३स्तोके ४स्वच्छे त्रि० मेदि० ५दुर्बले त्रि० हेम०।

तलिम न० तल-बा० इमन्। १कुट्टिमे (छात) २शय्यायां ३खड्गे ४वितानके च मेदि०।

तलुन पु० तल-उनन्। १वायौ २यूनि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

तलेक्षण पुंस्त्री तले ईक्षणमस्य। सूकरे शब्दार्थकल्प० स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

तलोदरी स्त्री तलं निम्नमुदरमस्याः बह्वच्कत्वेऽपि नासिकोदरेत्यादिविशेषोक्तेः ङीप्। कृशोदर्य्यां भार्य्यायां शब्दार्थकल्पतरुः। [हारा०।

तलोदा स्त्री तले उदकं यस्याः उदकस्य उदादेशः। नद्यां

तल्क न० तल-बा० कन् न कित्त्वम्। वने त्रिका०।

तल्प पुंन० तल-पक्। १शय्यायाम्, २अट्टालिकायां, ३दारेषु च अमरः। "स्वगृहिणं तल्प आसीनमर्हयेत् प्रथमं गवा" मनुः। "औदुम्बरस्तल्पो भवति"तैत्ति० १।२।६।५ "सपदि विगतनिद्रस्तल्पमुज्झाञ्चकार" रघुः। "यत्नातपे दातु-मिवाधितल्पम्" माघः। "सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः"। "गुरुतल्पोऽभिभाष्यैनस्तप्ते स्वप्यादयोमये"मनुः। "गुरोस्तल्पं तल्पं कलत्रं यस्य" प्राय०वि०। "आचार्य्याणीं स्वां च सुतां गच्छंस्तु गुरु-तल्पगः" याज्ञ०। "पितृव्यदारगमने भ्रातृभार्य्यागमे तथा। गुरुतल्पव्रतं कुर्य्यान्नान्या निष्कृतिरुच्यते" संवर्त्तः "स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्गूढस्तल्पजः" "यस्तल्पजः प्रमीतस्य क्लीबस्य व्याधितस्य वा" मनुः। तल्पे भवः यत् तल्प्य रुद्रभेदे पु० "नमस्तल्प्याय गेह्याय" यजु०१६।४४। तल्पे साधुः यत्। तल्प्य शय्यासाधौ त्रि० "शतं तल्प्या राजपुत्रा आशापालाः" शत ब्रा० १३।१।६।२।

तल्पकीट पु० तल्पे खट्वायां जातः कीटः शा० त०। (छार-पोका) कीटभेदे शब्दार्थचि०।

तल्पक पु० तल्पे तत्संस्कारेऽधिकृतः वा० कन्। शय्या-रचनायामधिकृते दासभेदे। "सूपव्यञ्जनकर्त्तारस्तल्पका व्यजकास्तथा। प्रसाधका भोजकाश्च गात्रसंवाहका अपि" कामन्दकीयनीतौ चरभेदकथने।

तल्पन न० तल्प इवाचरति, तल्प+क्विप्-भावे ल्युट्। १करिपृष्ठे २पृष्ठवंशस्य मांसे च हारा०।

तल्पल न० तल्पं तदाकारं लाति ला-क। करिपृष्ठवंशे "सान्द्रत्वक्कास्तल्पलाच्छिष्टकक्षाः" माघः "तल्पलाः पृष्ठवंशाः" मल्लि० हारावल्यां तल्पनेत्यत्र तल्पलेति वा पाठः माघे तल्पनेति वा पाठः। अन्यतरपाठः लिपिकर-प्रमादकृत इत्यवधेयम्।

तल्ल त्रि० तस्मिन् लीयते ली-ड। १तस्मिन् लीने "तज्जला-निति शान्त उपासीत छान्दोग्योप० तज्जलानित्यस्य भाष्ये "तज्जत्वात् तल्लत्वात् तदनत्वाच्चेत्युक्तम् २पिच्छे त्रिका० ३जलाधारविशेषे (तलाओ हिन्दिभाषा) मेदि०।

तल्लज पु० तत् प्रसिद्धं यथा तथा लजति लज-कान्तौ अच्।

प्रशस्तो ऽयन्तु उत्तरपदस्थः “प्रशंसावचनैश्च” पा० समा- सर्वाल्लिङ्गं समस्तः अश्वतल्लिकं कुमारीतल्लजं इत्यादि ।

तल्लिका स्त्री तस्मिन् लीयते ली–ड संज्ञायां कन् कापि अत इत्त्वम् (तालो) कुञ्चिकायां शब्दार्थचि० ।

तल्ली स्त्री तत् प्रसिद्धं यथा तथा लसति लस–ड गौरा० ङीष् । तरुण्याम् मेदि० ।

तल्वकार पु० सामवेदस्य शाखाभेदे तलवकारशब्दे दृश्यम् ।

तवक्षीर न० तु–अच् नित्यकर्म्म० । (तिखुर) ख्याते पदार्थ “तवक्षीरन्तु मधुरं शिशिरं दाहपित्तहृत् । जयकामकफश्वासाप्तदोषं हन्ति सेवनात्” २गन्धलतायां स्त्री राजनि० । [यावासशर्कराभेदे राजनि० ।

तवराज पु० तु–अच् तवः पूर्णः सन् राजते राज–अच् ।

तवराजोद्भव पु० तवराजादुद्भवति उद्+भू–अच् । यावा- सशर्कराजाते खण्डभेदे । “तवराजोद्भवः खण्डो दाह- तृष्णाविनाशनः । मूर्च्छामोहस्य तापस्य श्वासस्य च निवारकः । इन्द्रियतर्पणः शीतः सदा मधुर एव च” राजनि० ।

तवर्ग पु० त+वर्ग । त थ द ध न इत्येषु वर्णेषु । तत्र भवः वर्गान्तत्वात् छ । तवर्गीय तत्र भवे वर्णे ।

तवस् न० तु–असुन् । १वृद्धे २महति ३बले च निघण्टुः । “अल्पादचित्त तवसा जघन्यः” ऋ०३।३०।८ “तवसा बलेन” भा० । “तवस्तमस्तवसां वज्रवाहो !” ऋ० २।३३।३ । “शवाहिनं तवसं जक्न्वम्” ऋ० १०।२८।७ । तवसे बलाय हितं–यत् । तवस्य बलहिते बलसाधने च त्रि० “तस्मै तवस्यमनुदाति” ऋ०२।२०।८। तवोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः सान्तत्वात् भत्वेन न विसर्गः । तवस्वत् बलयुक्ते त्रि० “वीर उशते तवस्वान्” ऋ० ६। ६७।४६ । पक्षे विनि तवस्विन् तदर्थे त्रि०उभयत्र स्त्रियां ङीप् ।

तवागा त्रि० तवसा बलेन गीयते गै–कर्म्मणि क्विप् पृषो० । प्रवृद्धबलयुक्ते “स्तुहिः स सुत स्थविरं तवागाम्” ऋ० ४।२८।१० “तवागाम् प्रवृद्धबलम्” भा० ।

तविपुला स्त्री चतुर्थवर्णात् परं तगणपूर्वके विपुलाच्छन्दोभेदे “तोऽब्धेस्तत्पूर्वान्या भवेत्” वृ०र० । अब्धेश्चतुर्थाक्षरात् परं तगणश्चेत् तत्पूर्वा तविपुलानाम छन्दः इति तदर्थः ।

तविष पु०स्त्री०तव–“तविषिहा” उणा० टिषच् । १स्वर्गे २समुद्रे च “तविषताविषावश्चिं त्रिदिवं चाहतुः काचित्” । “३देव- कन्यायां ४भूमौ ५नद्याश्च स्त्री उज्ज्व० टित्त्वात् ङीप् । ६वृद्धे ७महति त्रि० निघण्टुः । ८शक्तौ ९व्यवसाये पु० सि०कौ० १०बलवति च त्रि० । “घनो वृत्राणां तविषो बभूथ” ऋ०८।९६।१८ “तविषः प्रवृद्धो बलवान्वा” भा० “अहं श्रायस्तविषस्तुविष्मान्” ।।१६५।६ मेदिन्यां तवीषेति दीर्घमध्यपाठो लिपिकरप्रमादकृतः ह्रस्वम- ध्यपाठस्यैव प्रयोगदर्शनात् उणादिसूत्रे तथैव व्युत्- पादितत्वाच्च । [४गुणिते च ।

तष्ट त्रि० तक्ष–क्त । १तनूकृते २द्विधाकृते, च । ३ताड़िते

तष्टि स्त्री तक्ष–क्तिच् । तक्षणे ।

तष्टृ पु० तक्ष–तृच् । १त्वष्टरि (छुतार) २जातिभेदे ३विश्वकर्म्मणि ४आदित्यभेदे च रमानाथः ।

तस अलङ्कारे वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । तंसयति ते तंसति अततंसत्–त अतंसीत् । ततंस “प्रतिजानामीति ते पिता गर्भं सुष्टिमतंसयत्” यजु० २१।२४ अवतंसः उत्तंसः । भ्वादित्वपक्षे अस्य आत्मने- पदित्वं केचिदिच्छन्ति तंसते अतंसिष्ट ।

तस उत्क्षेपे दिवा० पर० सक० सेट् । तस्यति इरित् अतसत् अतसीत् अतासीत् । ततास तेसतुः । उदित् तसित्वा तस्त्वा । तस्तः “यस्य तस्य विना षष्ठीं तेनेति करणं विना” उद्भटः ।

तसर पु० तस्–क्सरन् ।(गुटिपोकार सुता) सूत्रभेदे उणा०

तस्कर त्रि० तत् करोति कृ–टच् “तद्बृहतोः करप- त्योः” पा० सुट् दलोपश्च । १चौरे २पृक्काशाके (पिड़िङ्) शाकभेदे पु० रत्नमा० । ३मदनवृक्षे पु० जटा० ४श्रवणे “व्यावृत्ता यत् परस्वेभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता” रघुः “तस्करः कर्णचौरयोरिति” रघुटीकाधृतकोशा- न्तरं मल्लिनाथेन तु अस्य न कर्णार्थकतां स्वीचकार किन्तु तस्य श्लोकस्यार्थान्तरमाह स्म यथा “तस्करता चौर्य्यं परस्वेभ्यः परधनेभ्यः अविषयभूतेभ्यः व्यावृत्ता सती श्रुतौ वाचकशब्दे स्थिता प्रवृत्ता अपहार्य्या- भावात् तस्करशब्द एव अपहृतः इत्यर्थः” । ५कोपनायां नार्य्यां स्त्री शब्दार्थकल्प० टित्त्वात् ङीप् ।

तस्करस्नायु पु० तस्करस्य पृक्काशाकस्येव स्नायुरिव नाड़िका अस्याः । काकनासालतायाम् राजनि० ।

तस्थिवस् त्रि० स्था–क्वसु । स्थितवति “स पाटलायां गवि तस्थिवांसम्” “तस्मिन्नात्मचतुर्भागे प्राङ्नाकमधि- तस्थुषि” रघुः ।

तस्थु त्रि० स्था–बा० कु द्वित्वञ्च । स्थावरे “देहश्च सर्व- संघातो जगत् तस्थुरिति द्विधा” भाग० ७।७२।श्लो० ।

तस्थुम् पु० व० व० स्था–बा० कुसि दित्वञ्च । मानवे निघण्टुः ।

ताक्षण्य पुंस्त्री तक्ष्णोऽपत्यं कारित्वात् ण्य । तक्ष्णोऽपत्ये । पक्षे "तक्ष्णोऽण उपसंख्यानम्" पा० अण् पर्युदस्त्वादनो-ऽल्लोपः । ताक्ष्ण तत्रार्थे पुंस्त्री० ।

ताच्छीलिक पु० तच्छीलार्थे विहितः ठञ् । तच्छीलार्थ-विहिते प्रत्यये । "ताच्छीलिकेषु वा सरूपविधिर्नास्ति" पा० "ताच्छीलिकेष्वेऽण् कृतानि भवन्ति" व्या०प० । [स्वभावे ।

ताच्छील्य न० तत् शीलमस्य तस्य भावः ष्यञ् । नियततत्-

ताज(जि)क न० नीलकण्ठादिप्रणीते वर्षलग्नस्नानादिनिरूपके ज्योतिषग्रन्थभेदे । "न स्यात्शुभं क्वचन ताज(जि)-कशास्त्रगीतम्" नील० ता० । [शीघ्रे निघण्टुः ।

ताजत् त्रि० तनज–सङ्कोचे बा० अदि इडभावोऽपि ।

ताट(ड)ङ्क पु० ताड्यते ताडः पृषो० वा डस्य टः तथाभूतो-ऽङ्कः चिह्नं यस्य शक० । कर्णभूषणभेदे द्विरूपको० ।

ताटस्थ्य न० तटस्थस्य भावः ष्यञ् । १औदासीन्ये २नैकट्ये च

ताड पु० चु० तड–भावे अच् । १ताडने २गुणने च कर्म्मणि अच् । ३शब्दे ४मुष्टिमेयतृणादौ मेदि० ५पर्वते हेमच० ।

ता(ट)ड़का स्त्री । राक्षसीभेदे । तस्या उत्पत्तिकथा रामा० बा० २५ अ० ।

"पूर्वमासीत् महायक्षः सुकेतुर्नाम वीर्य्यवान् । अनपत्यः शुभाचारः स च तेपे महत्तपः । पितामहस्तु सुप्रीतस्तस्य यक्षपतेस्तदा । कन्यारत्नं ददौ राम ! ताड़(ट)कां नाम नामतः । ददौ नागसहस्रस्य बलं चास्याः पितामहः । न त्वेव पुत्रं यक्षाय ददौ चासौ महायशाः । तान्तु बालां विवर्द्धन्तीं रूपयौवनशालिनीम् । जम्भ-पुत्राय सुन्दाय ददौ भार्य्यां यशस्विनीम् । कस्य-चित्त्वथ कालस्य यक्षी पुत्रं व्यजायत । मारीचं नाम दु-र्द्धर्षं यः शापाद्राक्षसोऽभवत् । सुन्दे तु निहते राम ! अगस्त्यमृषिसत्तमम् । ता(ट)ड़का सह पुत्रेण प्रधर्षयितुमैच्छत । भक्षार्थं जातसंरम्भा गर्जन्ती साभ्यधावत । आपतन्तीं तु तां दृष्ट्वा अगस्त्यो भगवा-नृषिः । राक्षसत्वं भजस्वेति मारीचं व्याजहार सः । अगस्त्यः परमामर्षस्ता(ट)ड़कामपि शप्तवान् । पुरुषादी महायक्षी विकृता विकृतानना । इदं रूपं विहायाशु दारुणं रूपमस्तु ते । सैषा शापकृता-ऽमर्षा ता(ट)ड़का क्रोधमूर्च्छिता । देशमुत्सादयत्येन मगस्त्याचरितं शुभम् । एनां राघव ! दुर्वृत्तां यक्षीं परमदारुणाम् । गोब्राह्मणहितार्थाय जहि दुष्टपरा-क्रमाम्" । "ताड़का चलकपालकुण्डला" रघुः । "तां ताड़काख्यां निजघान रामः" भट्टिः । [रत्नमा० ।

ताड़काफल न० तारकेव फलमस्याः रस्य डः । इक्ष्वेलायां

ताड़कारि पु० ६त० । रामचन्द्रे तस्य ताड़काहननकथा । रामा० अयो० २६ अ० । "तामापतन्तीं वेगेन विक्रान्ता-मशनीमिव । शरेणोरसि विव्याध पपात च ममार च" ।

ताड़केय पु० ताड़काया अपत्यम् ढक् । मारीचे "मारीचः सुन्दपत्न्यां ताड़कायां व्यजायत" हरिवं० ३ अ० ।

ताड़कायन पु० विश्वामित्रपुत्रभेदे । "महाल्पिश्च कपिल-स्तथर्षिस्ताड़कायनः" भा० अनु० ४ अ० । विश्वामित्र-पुत्रकथने ।

ताड़घ पु० तालं हन्ति हन+टक् नि० उप० स० । तालवादके शिल्पिभेदे । अशिल्पिनि तु अण् । ताड़घात इत्येव ।

ताड़न न० चु० तड–भावे ल्युट् । १आघाते "लालने बहवो दोषास्ताड़ने बहवो गुणाः" चाणक्यम् । "अवतंसोत्-पलताड़नानि वा" कुमा० । २दीक्षाङ्गे दीक्षणीय-मन्त्रसंस्कारभेदे च । "मन्त्रवर्णान् समालिख्य ताड़येच्च-न्दनाम्भसा । प्रत्येकं वायुना मन्त्री ताड़नं तदुदाहृतम्" शार०ति० । वायुना यंबीजेन । ३गुणने च ।

ताड़नी स्त्री ताड्यतेऽनया ताड़ि–करणे ल्युट् ङीप् । अश्वादेस्ताडनसाधने कशायां (चावुक) अमरः ।

ताड़पत्र न० तालस्य पत्रमिव लस्य डः । कर्णभूषणभेदे ताडङ्के हेमच० ।

ताड़ाग त्रि० तड़ागे भवम् अण् । तड़ागभवे जलादौ अपस्तु स्त्री "ताड़ागं वातलं स्वादु कषायं कटुपाकि च । हेमन्ते सारसं ताड़ागं वा सेवेत" सुश्रुतः ।

ताड़ि स्त्री चु० तड़ इन् । (ताड़ियात) १पत्रप्रधाने वृक्षे भरतः वाङीप् तत्रार्थे स्त्री मेदि० । २आभरणभेदे दुर्गसिंहः । "प्रक्रीड़ितचपलकपिलकपिकुलकरतल-ताड़नतरलिततालीपुटैः" काद० ।

ताड़ुल पु० चु०तड़–उल । ताड़के संक्षिप्तसा० ।

ताड्यमान त्रि० चु० तड़–कर्मणि शानच् । १ताड़नकर्मणि "श्रोणीर्विं तन्त्रीरिव ताड्यमाना" कुमा० । २पटहे पु० त्रिका० । [ताण्डवशब्दे दृश्यम् ।

ताण्ड न० तण्डुना मुनिना कृतम् अण् । नृत्यशास्त्रे

ताण्डव न० तण्डुकृतं ताण्डं नृत्यशास्त्रं तत् प्रतिपादक-तयास्त्यस्य अ, तण्डुना (नन्दिना) प्रोक्तम् अण् इति क्षीरस्वामी । नृत्ये अमरः "पुंस्त्वं ताण्डवं प्रोक्तं"

स्त्रीनृत्यं लास्यमुच्यते” शब्दार्थचि० धृतवाक्योक्ते २पुं-नृत्ये च “गण्डोड्डीनालिमालामुखरितककुभस्ताण्डवे शूलपाणेः” मालतीमा० ।२उद्धतनृत्ये ३तृणभेदे च मेदि०।

ताण्डवतालिक पु० ताण्डवे तालस्तद्दानं शिल्पमस्य ठञ् । शिवद्वारपालके नन्दीश्वरे त्रिका० । [प्रियमाले त्रि० ।

ताण्डवप्रिय पु०ताण्डवं प्रियमस्य । १शिवे शब्दमा० २नृत्य-

ताण्डवित त्रि० ताण्डव+करोतौ णिच् कर्म्मणि क्त । नर्त्तिते । “अतिप्रांशुवंशकाण्डताण्डवितधौतसितसूक्ष्माम्बरमण्डलम्” “विकटललाटतटताण्डवितभ्रूकुटिना क्रुद्धेन महामोहेन” प्रबोधच० ।

ताण्डिन् पु० ब० व०। ताण्ड्येन प्रोक्तमधीयते वैशम्पायनान्तेवासित्वात् इनि—यलोपः । तण्डिमुनिपुत्रताण्ड्यप्रोक्तशाखाध्यायिषु । तस्य छात्रः अण् संयोगपूर्वकत्वेन टिलोपः । ताण्डिन तस्य छात्रे । स च यजुर्वेदस्य कल्पसूत्रकर्त्ता तण्डिशब्दे ३२०७ पृ० दृश्यम् ।

ताण्ड्य पु० तण्डिमुनेरपत्यम् गर्गा० यञ् । तण्डिमुनेरपत्ये स्त्रियां ङीप् यलोपः । ताण्डी ।

तात पु० तन—क्त दीर्घश्च । पितरि अमरः । “द्रुपदीपदनधीतविद्यया तातमात्ममुदमावियर्द्धयन्” कुसुमाञ्जलौ हरिदासः “हा तातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विषण्णः”रघुः । २अनुकम्प्ये मेदि०।“नाहं गच्छामि वत्स्तात ! दृष्टीर्नाशकृपान्विताः” भा० आ० १७६ अ० । “स तात इति विप्रर्षिं वशिष्ठं प्रत्यभाषत । मातुः समक्षं कौन्तेय ! अदृश्यन्त्याः परन्तप ! । तातेति परिपूर्णार्थं तस्य तन्मधुरं वचः । अदृश्यन्त्यश्रुपूर्णाक्षी शृण्वती तमुवाच ह । मा तात ! तात ! तातेति न ह्येनं पितरं पितुः । रक्षसा भक्षितस्तात ! तव तातो वनान्तरे । मन्यसे यन्तु तातेति नैष तातस्तवानघ ! । आर्य्य एष पिता तस्य पितुस्तव यशस्विनः” भा० आ०१७८अ० “ज्येष्ठस्तातो भवति वै ज्येष्ठो मुञ्चति कृच्छ्रतः” भा० आ० २२२ अ० । ३पूज्ये त्रि० शब्दरत्ना० ।“तस्मान्मुच्ये यथा तात ! संविधातुं तथार्हसि”रघुः । पूज्यं वशिष्ठं प्रति दिलीपसम्बोधनम् ।

तातगु पु० तातस्येव गौर्वाचकशब्दो यस्य गवान्तत्वात् गौणत्वे ह्रस्वः । पितृभ्रातरि पितृव्ये । २जनकहिते शब्दार्थचि० त्रि० ।

ताततुल्य पु० ६त०। पितृसमाने हेमच०। ताततमादयोऽप्यत्र

तातन पुंस्त्री तातं प्रशस्तं नयति नत—ड । खञ्जनखगे त्रिकाण्डशेषः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् तातनी ।

तातल पु० तापं लाति ला—क पृषो०। १रोगे २पाके ३लौहकूटे ४मनोजवे च ०मेदि०। ५तप्तमात्रे त्रि०अजयपालः ।

ताति पु० ताय—क्तिच् ।१पुत्रे जटाधरः। ताय—भावे क्तिन् । २वृद्धौ स्त्री“नदत्मभवता निष्पन्नाशिषां काममरिष्टतातिम् आशास्महे” वी० च० । तातिल्प्रत्ययान्तः अरिष्टताति शब्दइत्यन्ये ।

तात्कालिक त्रि० तस्मिन् काले भवः काश्या० आपदादिपूर्वकात्कालान्तात् ठञ् ञिठ् वा । तत्कालभवे तत्र टञि स्त्रियां ङीप् ञिठि टाप् इति भेदः “कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः” शु०त० शङ्खः । “भवेत् तात्कालिको ग्रहः” ज्यो० । तात्कालिकस्वरचक्रम् चक्रशब्दे दृश्यम् “अहर्गणोत्पन्नग्रहस्य तात्कालिकत्वात्” सू० सि० रङ्गना० ।

तात्पर्य्य न० तत्परस्य भावः ष्यञ् । १वक्तुरिच्छायाम्, २अभिप्राये ३तत्परतायाञ्च । तात्पर्य्यं शब्दार्थनिरूपणेन तात्पर्य्यज्ञानस्य शाब्दबोधजनकत्वमनुमानचि० समर्थितं यथा “तात्पर्य्याधीनं शब्दप्रामाण्यम् । तत्र तत्परत्वं न तत्साध्यकत्वम् । पदार्थतत्संसर्गयोः शब्दासाध्यत्वात् । अथ तद्गोचरप्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यकत्वं तत्परत्वं तच्च भव्यार्थस्य साक्षात्, भूतार्थस्य तु प्रशंसानिन्दावाक्यस्य प्रशस्तनिन्दितस्वार्थप्रतिपादनद्वारा लाक्षणिकस्य लक्षणीयविषयप्रवृत्तिनिवृत्तिजनकत्वेन तत्परत्वमिति चेत् न तत्परत्वेऽङ्गीकृते तज्ज्ञानं जनयित्वा तत्र प्रवर्त्तकत्वं तत्प्रवर्त्तकत्वे च तत्परत्वमिति परस्पराश्रयात् लाक्षणिकस्याननुभावकत्वेऽपि लक्षणीयपरत्वात् काव्यादेः स्वरूपाख्यानमात्रपर्य्यवसानाच्च । ननु तद्बुद्धिजनकत्वं तत्परत्वं प्रशंसानिन्दावाक्यमपि प्रशस्तनिन्दितस्वार्थधीहेतुत्वेन तत्परार्थकं तच्च ज्ञानं प्रशस्ते सद्यः प्रवर्त्तते निन्दिताच्च निवर्त्तत इति स्वविषये प्रवृत्तिनिवृत्ती जनयतीति तत्परमुच्यत इति चेत् न गौणलाक्षणिकयोरननुभावकत्वात् । तद्बुद्धिजनने तत्परत्वमित्यन्योन्याश्रयाच्च तज्जननयोग्यत्वमिति चेत् तथैकत्वोच्चारणेन नानार्थे नानार्थपरत्वं लक्षणायाञ्च मुख्यार्थपरत्वं स्यात् योग्यतासत्त्वात् नापि तत्प्रतिपादकत्वं तात्पर्य्यं विना न तथेत्यन्योन्याश्रयात् प्रशंसादिवाक्यस्य प्रवृत्त्याद्यप्रतिपादकत्वात् लाक्षणिकस्याप्रतिपादकत्वाच्च । अथ गङ्गापदं स्वार्थाविनाभावे तीरं प्रतिपादयत् तत्पर-

मिति चेत् न मञ्चाः क्रोशन्तीत्यत्र तेन विनापि पुरुषे तात्पर्य्यात् गङ्गादिपदं मत्स्यादिपरं स्वच्छतीरपरञ्च स्यात् कर्त्रिनाभावस्य तदैव स्यात् मुख्ये बाधके सतीति चेत्। तर्हि मुख्यार्थपरतैव न स्यात्। नापि गच्छ गच्छसीत्यत्र गमनाभावपरत्वम्। उच्यते। तत्प्रयोजनकत्वं तत्परत्वं तदर्थप्रतीतिः प्रवृत्तिनिवृत्ती च। प्रयोजनत्वञ्च न साध्यत्वं अन्योन्याश्रयात् नापि प्रतिपाद्ये च्छाविषयत्वं यस्य यदिच्छाविषयस्तं प्रति तत्परत्वापत्तेः तदर्थसाध्यसाधनत्वे नेच्छानियम इति चेत्। न इह घूम इत्यत्र जन्यज्ञाप्यभेदेन साध्यस्य वस्तुभेदतया वाक्यभेदप्रसङ्गात् पुंसिच्छाया नियन्तुमशक्यत्वात्। किन्तु प्रतिपाद्येच्छाविषयत्वं तत्परत्वं यः शब्दो वक्त्रा यदिच्छया प्रयुक्तः स तत्परः सा च प्रतिपाद्यधीः प्रवृत्तिनिवृत्तिविषययोः तत्परत्वं नानार्थात् श्लिष्टादनेकपदार्थान्वितैकक्रियापराच्च व्युत्पन्नस्य पदादनावृत्त्या क्रमेणानेकार्थज्ञानं, न त्वेकदैव सकृदर्थपरत्वनियमेनैकस्योच्चारणेऽनेकपरत्वाभावादिति सकलतान्त्रिकैकवाक्यतया वदन्ति तत्र ब्रूमः। अनेकार्थप्रतीतीच्छयैकसुच्चारणं भवत्येव पुंसिच्छाया नियन्तुमशक्यत्वात् यदि तदुच्चारणमेकार्थपरं तदा आवृत्तिरपि न स्यात् तात्पर्य्यनिर्वाहार्थमावृत्तिकल्पनात्। अन्यथैकपरेऽपि तदापत्तेः। अतएव तदुच्चारणस्योभयपरतायामावृत्तिकल्पनं, तस्मात्तुल्यवदनेकार्थोपस्थितौ तात्पर्य्यादिज्ञाने युगपदनेकान्वयबोधो भवत्येव सामग्र्यास्तुल्यत्वात् प्रथममेकस्यान्वयबोधो न तदन्यस्येति नियन्तुमशक्यत्वाच्च"।

"आकाङ्क्षा वक्तुरिच्छा तु तात्पर्य्यं परिकीर्त्तितम्" भाषा॰ "तात्पर्य्यं निर्वक्ति वक्तुरिच्छेति। यदि तात्पर्य्यज्ञानं कारणं न स्यात् तदा सैन्धवमानयेत्यादौ कश्चिदश्वस्य कश्चिल्लवणस्य बोधो न स्यात्। न च तात्पर्य्यग्राहकप्रकरणादीनामेव शाब्दबोधे कारणत्वमस्त्विति। तात्पर्य्यज्ञानजनकत्वेन तेषामननुगमे तु तात्पर्य्यज्ञानमेव लाघवात् कारणमस्तु। इत्यञ्च वेदस्थलेऽपि तात्पर्य्यज्ञानार्थमीश्वरः कल्प्यते। न च तत्राध्यापकतात्पर्य्यज्ञानं कारणमिति वाच्यम् सर्गादावध्यापकाभावात् न च प्रलय एव नास्तीति कुतः सर्गादिरिति वाच्यम् प्रलयस्यागमप्रतिपाद्यत्वात्। इत्यञ्च शुकवाक्येऽपि ईश्वरीयतात्पर्य्यज्ञानं कारणम्। विसंवादिशुकवाक्ये तु शिक्षयितुरेव तात्पर्य्यस्य ज्ञानं कारणम्। अन्ये तु नानार्थादौ क्वचिदेव तात्पर्य्यज्ञानं कारणम्। तथा च शुकवाक्ये विनैव तात्पर्य्यज्ञानं शाब्दबोधः। वेदे तु अनादिमीमांसापरिशोधिततर्कैरर्थावधारणमित्याहुः। मुक्ता॰ "ननु माभूदाप्तोक्तत्वस्य निश्चयानुरोधेन सिद्धसाधनं तात्पर्य्यस्य तु स्यात् तन्निश्चयस्यान्वयधीहेतुत्वात् अन्यथा घटकर्म्मत्वादिपरत्वाभावस्य घटकर्म्मत्वाद्यन्यमात्रपरत्वस्य वा निश्चयेऽपि घटमित्यादिवाक्यात् कर्म्मत्वं घटीयमित्याद्यन्वयबोधापत्तेरिति चेन्न कर्म्मताधर्म्मिकघटाद्यन्वयधीपरत्वाभावनिश्चयदशायां प्रमेयत्वादिप्रकारेण घटकर्म्मत्वादिपरत्वस्य निश्चयेऽपि घटीयं कर्म्मत्वमित्यन्वयमतेरनुत्पत्त्या कर्म्मताधर्म्मिकघटान्वयबोधपरत्वप्रकारकनिश्चयत्वेनैव तात्पर्य्यधियस्तस्यां कारणत्वेन वाक्यार्थस्य तत्रानिवेशात्। वस्तुतः समानानुपूर्व्वीकस्यैव वाक्यान्तरस्य तस्यैव वा कालान्तरमनाभोग्य घटीयकर्म्मत्वादिपरत्वनिश्चयसत्त्वेऽपि श्रूयमाणवाक्यव्यक्ताविदानीमन्तर्भावेण तत्परत्वस्यानिश्चयेऽभावे वा घटीयं कर्म्मत्वमित्याद्यन्वयमतेरनुत्पादाद्विशिष्यैव तत्तद्वाक्यव्यक्तिधर्म्मिकस्य घटकर्म्मत्वादिपरत्वनिश्चयस्य तत्तदन्वयबोधहेतुत्वमुपेयं तथा च तत्तद्धेतुभूतानां प्रकरणज्ञानाभिधानामेव विज्ञानव्यञ्जीनान्तथात्वमुचितम् अवश्यं क्लृप्तपूर्व्ववर्त्तिताकत्वात्। अतएव सैन्धवमानय इत्यादावपि लवणपरत्वधीर्न लवणाद्यन्वयबुद्धौ हेतुः किन्तु तद्व्यञ्जकस्येनाभिमतं भोजनादिप्रकरणस्य प्रतिसन्धानमिति न्यायसिद्धान्तः" शब्द॰ प्र॰।

तादर्थ्य न॰ तदर्थ+चतुर्थ॰ ष्यञ्। तदुद्देश्यकत्वे।

तादात्म्य न॰ तदात्मनो भावः ष्यञ्। अभेदे तदात्मशब्दे दृश्यम्।

तादीत्ना अव्य॰ तदानीम्+पृषो॰। तदानीमित्यर्थे "अनृत्स्यर्य्य जनयन् द्यासुषामं तादीत्ना शत्रुम्" ऋ॰ १।३२।४ "तादीत्ना तदानीमित्यस्य पृषोदरादित्वाद्वर्णविपर्य्ययः।

तादृक्ष त्रि॰ तस्येव दर्शनमस्य तद्+दृश—क्स सर्वनाम्नटेरत्वम् उप॰ स॰। तत्तुल्यदर्शने।

तादृश त्रि॰ तस्येव दर्शनमस्य तद्+दृश—ट उप॰ स॰। तत्तुल्यदर्शने "क तद्विधं प्रेम पतिश्च तादृशः" कुमा॰ "निकुञ्जे तादृशस्यैव दृष्टिसम्" माघः। स्त्रियां ङीप्। "यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी" उद्भटः।

तादृश् त्रि॰ तस्येव दर्शनमस्य तद्+दृश—क्विप् उप॰ स॰। तत्तुल्ये "तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणेव निम्नगा"

"तादृशोऽहति तस्मिन् वीजं स्वैर्व्यञ्जितं गुणैः" मनुः।

तान पु० तन–घञ्। १विस्तारे अवतानः सन्तानः। "सूर्य्यो गुडूचीतानैरावेष्ट्येत्" सुश्रुतः। २गानविषये शब्दार्थकल्प० ३गानाङ्गभेदे। "विस्तार्य्यन्ते प्रयोगा ये मूर्च्छना शेषसंश्रयाः। तानास्तेऽप्यूनपञ्चाशत् सप्तस्वरसमुद्भवाः। तेभ्य एव भवन्त्यन्ये कूटतानाः पृथक् पृथक्। ते स्युः पञ्च सहस्राणि त्रयस्त्रिंशत् शतानि च" सङ्गी० दा०। "तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम्" कुमा०। "गाता यं यं स्वरं गच्छेत् तं तं वंशेन तानयेत्" मल्लिनाथधृतम्। "गायन्ति दिव्यतानैस्ते भा०स०४अ०।

तानव न० तनोर्भावः पृथ्वा० पक्षे अण्। तनुत्वे "तानवं तनुता गात्रे दौर्बल्यभ्रमणादिकृत्" उज्ज्वलमणिः "अङ्गानामतितानवं कथमिदं कम्पश्च कस्मात् कुतः" अमरः।

तानव्य पुंस्त्री तनोरपत्यं गर्गा० यञ्। तनोरपत्ये स्त्रियां लोहि० ष्फ षित्त्वात् ङीप्। तानव्यायनी।

तानूनप्त्र न० तानूनप्त्रा देवताऽस्य अण्। तनूनप्तृदेवताके पृषदाज्ये "तानूनप्त्रं गृह्णामि कांस्ये चमसे वा" मानवसू०। "तानूनप्त्रमेतत्" कात्या० श्रौ० ८।१।२४। "एतदाज्यं तानूनप्त्रसंज्ञं भवति" कर्कः। "तदेतत्तानूनप्त्रं निदानेन" शत० ब्रा० ३।४।२।८ "तानूनप्त्रा च प्रजापतिः वायुर्वा" तनूनप्तृशब्दे दृश्यम्। [त्रिका०।

तानूर पु० तन–वा० ऊरण्। पयसां स्रतोभ्रमे आवर्त्ते

तान्त त्रि० तम–क्त। १ग्लाने २क्लान्ते च। शब्दार्थकल्प०। "मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत्" "रतिरभसविलासाभ्यासतान्तं न यावत्" माघः। "अलसतान्ततारकेण" दशकुमा०।

तान्तव न० तन्तोर्विकारः अञ्। वस्त्रे "मणिमुक्ताप्रवालानां लोहानां तान्तवस्य च" "सर्वञ्च तान्तवं रक्तं शाणक्षौमाविकानि च" मनुः।

तान्तव्य पुंस्त्री तन्तोः सन्तानस्यापत्यं गर्गा० यञ्। तन्तोरपत्ये स्त्रियां लोहिता० ष्फ षित्त्वात् ङीप्। तान्तव्यायनी।

तान्तुवायि पुंस्त्री तन्तुवायस्यापत्यं "उदीचामिञ्" पा० इञ्। तन्तुवायस्यापत्ये। अन्यमते "सेनान्तलक्षणकारिभ्यः" पा० ण्य। तान्तवाय्य तदर्थे।

तान्त्रिक त्रि० तन्त्रं सिद्धान्तं वेत्ति शास्त्रमधीते वा उक्था० ठक्। १ज्ञातसिद्धान्ते २शास्त्राभिज्ञे च "एवं प्रयत्नवैविध्यं तान्त्रिकैः परिकीर्त्तितम्" भाषा०। तन्त्रे विहितः ठक्। ३तन्त्रविहिते त्रि० स्त्रियां ङीप् "वैदिकी तान्त्रिकी सन्ध्या यथानुक्रमयोगतः" तन्त्रम्। इदमर्थे ठञ्। ४शास्त्रसम्बन्धिनि च। "अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः श्रुतिप्रमाणको धर्मः श्रुतिश्च द्विविधा वैदिकी तान्त्रिकी च" हारीतः।

तान्दुर न०तन्दूरेण पाकयन्त्रभेदेन निर्वृत्तम् अण्। तन्दूरपक्वे मांसभेदे तत्पाकविधिः शब्दार्थचि० धृतवाक्ये यथा "अङ्गारपूर्णगर्त्ते यद्लग्नमवलम्बितम्। संस्कृतं पिहितं मांसं पक्वं तान्दुरमुच्यते" सुस्वादु तान्दुरन्तु। "पचेद्गर्त्तेऽन्तरीक्षस्थं लम्बि सम्भारसम्भृतम्। चतुरङ्गुलमण्डलाकारं पार्श्वप्रज्वलितानले। विपक्वं सुरभि स्वादु तान्दूरमिति कीर्त्तितम्। अन्यच्च। "कोष्ठिकायां सुसम्भारमलग्नमवलम्बितम्। मांसं पिधाय वाह्याग्निज्वालया स्वेदितम् वरम्। तान्दुरं रुचिदं बल्यं मृदु पथ्यतमं मतम्। सद्योहृतं नवं स्थूलमन्यथा दोषकारणमिति"।

तान्व पु० तन्वाः प्राणाधिष्ठितत्वात् प्राणवत्या अयम् "प्राणिरजतादिभ्योऽञ्" पा० अञ् संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् वेदे न गुणः। तनूजे पुत्रे। "न जामये तान्वारिक्थमारैक्" ऋ० ३।३१।२। तनुनामकस्य ऋषेरपत्यम् प्राणित्वात् अञ् पूर्ववद्गुणाभावः। २ऋषिभेदे। "सद्यो विविष्ट तान्वः" ऋ० १०।९३।१५। तान्वो नामर्षिः" भा०। तनु दशापवित्रवस्त्रम् तस्येदम् अण् पूर्ववद्गुणाभावः। ३दशापवित्रवस्त्रसम्बन्धिनि "जहद्वर्माणि तान्वा" ऋ० ९।१४।४। "तान्वा तान्वानि छान्दस आच्" भा०। स्वार्थे अण्। ४दशापवित्रवस्त्रे च। "रम्भणाति रिप्र शिरस्य तान्वा" ऋ०९।७८। "तान्वा स्वकीयेन वस्त्रेण" भा० पूर्ववत् तृतीयास्थाने आच्।

ताप पु० तप–घञ्। क्लेशजनके उष्णादिस्पर्शजन्ये १सन्तापे २क्लेशे च मेदि०। "निदाघकालोल्बणतापयेव" कुमा०। "करम्भवालुकातापान् कुम्भीपाकांश्च दारुणान्" मनुः।

तापक त्रि०तापयति तापि–ण्वुल्। १तापकारके २ज्वरे पु० शब्दर०। ३रजोगुणे च तस्य सत्त्वं तापकं रजः सा० शास्त्रे प्रसिद्धम्। "सत्त्वं तप्यं बुद्धिभावेन वृत्तं भावाये वा राजसास्तापकास्ते। तप्या भेदग्राहिणी तामसी या वृत्तिस्तस्यां तप्य इत्युक्त आत्मेति" सर्वद०।

तापत्य पुंस्त्री तपत्याः सूर्य्यकन्यायाः अपत्यम् ऋषित्वात्

गय। कौरवे तपत्यपत्ये तपतीशब्दे दृश्यम्। तपत्या उपाख्यानं अञ्। २तपत्युपाख्याने न०। तापत्यमथ वाशिष्ठमौर्वं चाख्यानमुत्तमम्” भा० आ० १अ०। तदाख्यानं च भा०आ० चैत्ररथपर्वणि १७२ अध्याये दृश्यम्।

तापत्रय न० ६त०। आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकरूपे दुःखत्रये। “आध्यात्मिकादि मैत्रेय! ज्ञात्वा तापत्रयं बुधः। उत्पन्नज्ञानवैराग्यः प्राप्नोत्यात्यन्तिकं फलम्” विष्णु पु०।

तापदुःख न० तापरूपं दुःखम्। “पातञ्जलोक्ते दुःखभेदे “परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः” सू०। “ते जन्मायुर्भोगाः पुण्यहेतुकाः सुखफलाः, अपुण्यहेतुकाः दुःखफला इति। यथा चेदं दुःखं प्रतिकूलात्मकं एवं विषयसुखकालेऽपि दुःखमस्त्येव प्रतिकूलात्मकं योगिनः। कथं तदुपपद्यते”। “अथ का तापदुःखता सर्वस्य द्वेषानुविद्धश्चेतनाचेतनसाधनाधीनस्तापानुभव इति। तत्रास्ति द्वेषजः कर्म्माशयः सुखसाधनानि च प्रार्थयानः कायेन वाचा मनसा च परिस्पन्दते ततः परमनुगृह्णात्युपहन्ति चेति परानुग्रहपीड़ाभ्यां धर्म्माधर्मावुपचिनोति स कर्म्माशयो लोभान्मोहाच्च भवतीत्येषा तापदुःखतोच्यते” भा०। “ते जन्मायुर्भोगा इति यद्यपि जन्मायुषोरेव ह्लादपरितापपूर्वभावितया तत्फलत्वं न तु भोगस्य ह्लादपरितापोदयानन्तरभाविनस्तदनुभवात्मनस्तथाप्यनुभाव्यतया भोग्यतया भोगकर्म्मतामात्रेण भोगफलत्वमिति मन्तव्यं मन्वपुण्यहेतुका जात्यायुर्भोगाः परितापफला भवन्तु द्वेष्याः प्रतिकूलवेदनीयत्वात्। कस्मात्? पुनः पुण्यहेतवश्च युज्यन्ते सुखफलाः अनुकूलवेदनीयत्वात्, न चैषां प्रत्यात्मवेदनीयानुकूलता शक्या सहस्रेणाप्यनुमानागमैरपाकर्त्तुं, न च ह्लादपरितापौ परस्पराविनाभूतौ यतो ह्लाद उपादीयमानेनैव परितापोऽप्यवर्जनीयतयापतेत् तयोर्भिन्नहेतुकत्वाद्विरुद्धरूपत्वात् चेत्यत आह यथाचेदमिति” विवरणम्।

तापन न० तप–णिच्–भावे ल्युट्। (तापान) १तापकरणे हेमच०। तापि–कर्त्तरि ल्यु। २सूर्य्ये ३कामबाणभेदे पु० जटाध०। ४सूर्य्यकान्तमणौ राजनि०। ५अर्कनामननामके अर्कवृक्षे च। ६तापके त्रि०। “ततोऽम्बराञ्चिन्तितमात्रमागतं महाप्रभं चक्रममित्रतापनम्” भा० आ० १९अ०। “ततस्तु राजानममित्रतापनं समीक्ष्यते तस्य नृपस्य मन्त्रिणः” ४४ अ०।

तापनीय न० उपनिषद्भेदे। उपनिषच्छब्दे १२२२पृ० दृश्यम्। गोपालतापनीयः नृसिंहतापनीयः। तपनीयस्य स्वर्णस्य विकारः अण्। २स्वर्णमये त्रि० “तापनीये तथा घण्टे कक्षोपरिविलम्बिते” हरिवं० ८७ अ०। जातरूपेभ्यः परिमाणे अण्। ३स्वर्णनिष्कपरिमाणे सुवर्णे न०।

तापश्चित न० तपसि चीयते चि–क्त स्वार्थे अण्। सत्रभेदे तद्विधानादि कात्या० श्रौ० २४।५।१। यथा “तापश्चितम् दीक्षाः संवत्सरमुपसदश्च तथा सुत्याः” सू० “तापश्चितमिति सत्रनाम तत्र दीक्षाः संवत्सरं भवन्ति उपसदः सुत्याश्च” इदानीमह्नाम्याह अत्र सुत्या आह”कर्कः ‘गवामयनेनेयुः” २सू०। गवामयनमेव कर्त्तव्यमित्यर्थः।“अग्निष्टोमेन वा” ३सू० “ईयुः अपूर्वस्तायमग्निष्टोमः नैकाहिको न द्वादशाहिकः संस्थामात्रोपदेशात्। अग्निष्टोमसंस्थेन ज्योतिष्टोमेन पूरणं कर्त्तव्यम्” कर्कः। शत०ब्रा०१०।२।५।२ तन्निरुक्तिर्दर्शिता यथा “एतदुह यज्ञे तपः। यदुपसदस्तपो वा उपसदस्तद्यत्तपसि चीयते तस्मात् तापश्चितस्तद्वै यावदेवोपसद्भिश्चरन्ति तावत् प्रवर्ग्येण संवत्सरमेवोपसद्भिश्चरन्ति संवत्सरं प्रवर्ग्येण” “यावतीरुपसदः कुर्य्यात्तावद्भिः प्रवर्ग्यैश्चरितव्यम् उपसदः तापश्चिते चयने संवत्सरसंमिताः” भा०।

तापस त्रि० तपश्चरणं शीलमस्य छत्रा० ण। १तपश्चरणशीले स्त्रियां टाप्। तपोऽस्त्यस्य “अण् च” पा० अण्। तपोविशिष्टे त्रि०। “तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाचरेत्” मनुः। “सीदन्ति तापसकुलानि सगोकुलानि” हृ० स० १९ अ०। स्त्रियां ङीप् “अब्रवीच्च वरारोहेति कस्य त्वं दुष्टतापसि” भा० आ० ७४ अ०।

तापसतरु पु० तापसहितस्तरुः शा० त०। इङ्गुदीवृक्षे अमरः। तापसद्रुमादयोऽप्यत्र।

तापसद्रुमसन्निभा स्त्री तापसद्रुमेण तुल्या निभा० नि० स०। गर्भदात्रीक्षुपभेदे राजनि०।

तापसपत्री स्त्री तापसप्रियं पत्रमस्याः जातित्वात् ङीप्। दमनकवृक्षे राजनि०।

तापसप्रिय पु० तापसानां प्रियः छायाप्रदत्वात्। १पियालवृक्षे राजनि०। २तापसप्रियमात्रे त्रि०।

तापसेष्टा स्त्री तापसेन इष्टा। १द्राक्षायां राजनि० २तापसाभिलषिते त्रि०।

तापस्य न० तापसस्य धर्म्मः ष्यञ्। तापसधर्म्मे “क्षौधर्मयोगं तापस्यं मोक्षं संन्यासमेव च। राजस धर्मनखिलं

कार्य्याणां च विनिर्णयः" मनुः। "पुरा रामभयादेव तापसं समुपाश्रितः" भा० व० २७६ अ०।

तापहर त्रि० तापं हरति हृ–ट। तापनाशके। स्त्रियां ङीप् ङीबन्तः। २व्यञ्जनभेदे (तापहरी) भाव० प्र० "घृते हरिद्रासंयुक्ता मांसानां भर्जयेद्वटीः। त-ण्डुलांश्चापि निर्द्धौतान् घृतेन परिभर्जयेत्। सिद्धि-योग्यं जलं तत्र प्रक्षिप्य कुशलः पचेत्। लवणार्द्रक-हिङ्गूनि मात्रया तत्र निःक्षिपेत्। यथा सिद्धिं समा-याता प्रोक्ता तापहरी बुधैः"। अस्या गुणाः। "भवेत् तापहरी बल्या दुष्प्रा श्लेष्माणमाहरेत्। वृंहणी तर्पणी हृद्या गुर्वी तत्र गुणाः स्मृताः"

तापिक त्रि० तापे तापकाले भवं ठञ्। ग्रीष्मभवे जलादौ म०।

तापिच्छ(ञ्ज) पु० तापिनं छादयति जयति वा छद+जि-वा ड पृषो०। १तमालवृक्षे अमरः। "अच्छोर्निचि-पदञ्जनं श्रवणयोस्तापिच्छगुच्छावलीम्" गी०गो० "प्रफुल्ल-तापिच्छनिभैरभीषुभिः" माघः। २धातुमाक्षिके राजनि०

तापिन् त्रि० तापयति तापि–णिनि। १तापके तप–णिनि। २तापयुक्ते त्रि० स्त्रियां वा ङीप्। ३बुद्धदेवे पु०त्रिका०

तापी स्त्री तापयति अच् गौरा० ङीप्। विन्ध्याचलस्थे पश्चिमवाहिनदीभेदे राजनि०। सा च माक्षिकधातु-द्भवस्थलनिसम्बिलष्टा। २यमुनायां त्रिका०।

तापीज पु० ताप्या नद्याः समीपे आकरभेदे जायते जन–ड। माक्षिकधातौ "एवञ्च माक्षिकं धातु तापीजम-ऋतोपमम्। मधुरं काञ्चनाभासमल्लं वा रजत-प्रभम्। पिबन् हन्ति जराकुष्ठमेहानाहामयक्षयान्" सुश्रुतः तापीसम्भवताप्यताप्युद्भवादयोऽप्यत्र।

तापिश्वर पु० तीर्थभेदे हेम० शि० पु०।

ताम पु० ताम्यत्यनेन तम–करणे घञ्। १भीषणे २दोषे च अजयपालः।३ग्लानिकारणे त्रि०भावे घञ्।४ग्लानौ पु०

तामर न० तामं ग्लानिं रवते हिनस्ति रुङ्–बधे वा० ड १जले २घृते च भरतधृतरुद्रः।

तामरस न० तामरे जले सस्ति सस–ड। १पद्मे, ताम्यते-ऽनेन रस्यते इति रसम् कर्म०। २स्वर्णे ३ताम्रे च मेदि०। ४धुस्तूरे, अमरः "इह यद तामरसं भजजायः" वृ० र० उक्ते ५द्वादशाक्षरपादके छन्दोभेदे च। "तामयतस्ताम-रसान्तराभाम्" "स्वभवता नवतामरसाननः" "विकच-तामरसा गृहदीर्घिकाः" रघुः। "नवरतममन्दराग-तामरसदृशः" माघः। ५पद्मिन्यां स्त्री ङीप्। "यथा गजस्तामरसीं मदोत्कटः" भारते विराटपर्वणि ७ अ०।

तामलकी स्त्री तम णिच्–क्विप् तान् कर्म०। भूम्यामलक्याम्। अमरः। "कटुकेन्द्रयवोशीरसिंहीतामलकीघनैः" सुश्रुतः

तामलिप्त पु० (तमलुक) देशभेदे त्रिका०। स्वार्थे क। तत्रार्थे। स च देशः बृ०सं० १४ अ० कूर्मविभागे प्राच्या-मुक्तः "अथ पूर्वस्याम्" इत्युपक्रमे "एकपादतामलिप्त-ककोशलकावर्द्धमानश्च"। गौरा० ङीप् तत्रार्थे स्त्री।

तामस त्रि० तमोऽस्त्यस्य तमः, प्रधानत्वेनास्त्यस्य वा अण्। १तमोगुणयुक्ते २तमःप्रधानगुणके स्त्रियां ङीप्। ३सर्पे पुंस्त्री० जातित्वात् ङीष्। ४खले त्रि० मेदि० ५उलूके पुंस्त्री राजनि० स्त्रियां ङीष्।६चतुर्थे मनौ पु० "सत्या देवगणाश्चैव तामसस्यान्तरे मनोः। पुत्रांश्चैव प्रवक्ष्यामि तामसस्य मनोर्नृप!। द्युतिस्तपस्यः सुतपास्तपोमूलस्त-पोऽशनः। तपोरतिरकल्माषस्तन्वी धन्वी परन्तपः। तामसस्य मनोरेते दश पुत्रा महाबलाः" हरिवं० ७अ०। "चतुर्थ उत्तमभ्राता मनुर्नाम्ना च तामसः। पृथुः ख्या-तिर्नरः केतुरित्याद्या दश तत्सुताः। सत्यका हरयो वीरा देवास्त्रिशिखईश्वरः। ज्योतिर्धामादयः सप्त ऋषयस्तामसेऽन्तरे। देवा वैधृतयो नाम विधृतेस्तनया नृप!। नष्टाः कालेन यैर्वेदा विधृताः स्वेन तेजसा। भाग० ८।१।२४। भागवते अन्यथोक्तं कल्पभेदादविरुद्धम्। तमोऽधिकृत्य प्रवृत्तम् अण् तमसा कृता वा अण्। ७तमोगुणाधिकारेण प्रवृत्ते शास्त्रे ८तमसाकृते च स्त्रियां ङीप्। तामसशास्त्राणि च पद्मपुराणे पार्वतीं प्रतीश्वरवाक्येनोक्तानि यथा

"शृणु देवि! प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम्। येषां श्रवणमात्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपि। प्रथमं हि मयैवोक्तं शैवं पाशुपतादिकम्। मच्छक्त्यावेशितैर्विप्रैः संप्रोक्तानि ततःपरम्। कणादेन तु संप्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत्। गौतमेन तथा न्यायं साङ्ख्यन्तु कपि-लेन वै। द्विजन्मना जैमिनिना पूर्वं वेदमयार्थतः। निरी-श्वरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरम्। धिषणेन च संप्रोक्तं चार्वाकमतिगर्हितम्। दैत्यानां नाशनार्थाय विष्णुना बुद्धरूपिणा। बौद्धशास्त्रमसत् प्रोक्तं नग्ननीलपटादि-कम्। मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमेव च। मयैव कथितं देवि! कलौ ब्राह्मणरूपिणा। अपार्थं श्रुति-वाक्यानां दर्शयल्लोकगर्हितम्। कर्मस्वरूपत्याज्यत्वमत्र च प्रतिपाद्यते। सर्वकर्मपरिभ्रंशान्नैष्कर्म्यं तत्र

चोच्यते । परात्मजीवयोरैक्यं मयात्र प्रतिपाद्यते । ब्रह्मणोऽस्य परं रूपं निर्गुणं दर्शितं मया । सर्वस्य जगतोऽप्यस्य नाशनार्थं कलौ युगे । वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायावादमवैदिकम् । मयैव कथितं देवि ! जगतां नाशकारणात्"

कूर्मपुराणे केषाञ्चित्तन्त्राणां तामसत्वमुक्तं यथा "यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन् विविधानि च । श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि निष्ठा तेषां तु तामसी । करालभैरवञ्चापि यामलं वाममाश्रितम् । एवंविधानि चान्यानि मोहनार्थानि तानि तु । मया सृष्टानि चान्यानि मोहायैषां भवार्णवे" । तामस पुराणानि यथा । "मात्स्यं कौर्म्मं तथा लैङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च । आग्नेयञ्च षडेतानि तामसानि निबोधत" । सात्त्विक पुराणानि यथा । "वैष्णवं नारदीयञ्च तथा भागवतं शुभम् । गारुड़ञ्च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने ! । सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै" । राजस पुराणानि यथा "ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्त्तं मार्कण्डेयं तथैव च । भविष्यं वामनं ब्राह्मं राजसानि शुभानने !" पद्म० उ० ख० ४२ अ० । "सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणां व्याहरुच्यते । अग्नेः शिवस्य माहात्म्यं तामसेषु दिवाकरे । राजसेषु च माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणः स्मृतम् । यस्मिन् कल्पे तु यत् प्रोक्तं पुराणं ब्रह्मणा पुरा । तस्य तस्य तु माहात्म्यं तत्स्वरूपेण वर्ण्यते । सात्त्विकेष्वधिकं तद्वद्धरेर्माहात्म्यमुत्तमम् । तथैव योगसंसिद्धा गमिष्यन्ति परां गतिम्" मत्स्य पु० ।

तामसमुनयः पद्मपु० उ० उक्ता यथा । "कणादो गौतमः शक्तिरुपमन्युश्च जैमिनिः । दुर्वासाश्च मृकण्डुश्च भार्गवश्च बृहस्पतिः । जमदग्निश्च इत्येते मुनयस्तामसाः स्मृताः" । तामसस्मृतयस्तत्रैवोक्ता यथा "वार्हस्पत्या गौतमी च सांवर्त्ती यमनिर्म्मिता । शाङ्खी चौशनसी चैव तामस्यः स्मृतयः स्मृताः" । तामसश्रद्धादिकं गीतायां १७अ० उक्तं यथा ।

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा । सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु । यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः । प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः" । तामसाहारादिकमपि भा० १७ अ० उक्तं यथा "यातयामं गतरसं पूति पर्य्युषितञ्च यत् । उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम्" । "विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् । श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते" । "मूढ़ग्राहेणात्मनो यत् पीड़या क्रियते तपः । परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम्" । "अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते । असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम्" । किञ्च "नियतस्य तु संन्यासः कर्म्मणो नोपपद्यते । मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितः" । "यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्य्ये सक्तमहैतुकम् । अतत्त्वार्थवदल्पञ्च तत्तामसमुदाहृतम् । अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् । मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते" । "अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैकृतिकोऽलसः । विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते । अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता । सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ ! तामसी" । "यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च । न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा तामसी मता" । "यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः । निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम्" १८अ० । राजसतामसकर्म्माणि यथा "यत् शैवं दैवतं पैत्रं यौपदैवं तथाध्वरम् । शाक्तं शैवं गाणपत्यं यागहोमादिकं तथा । पौरोहित्यं याजनञ्च दैवल्यं ग्रामयाजनम् । विष्णुसेवापराधश्च तथा नामापराधकः । असत्प्रतिग्रहो देवि ! सङ्कल्प आभिचारिकः । पशुजीवादिहननं पातकञ्चोपपातकम् । अतिपापं महापापमनुपातकमेव च । लोभो मोहो ह्यहङ्कारः कामः क्रोधः मदस्तथा । एतद् यदपरं कर्म गर्हितञ्च वरानने ! । राजसं तामसं प्रोक्तं मया च मुनिभिः सदा" पद्म० उ० ख० ।

हारीतः "तामसेन तु द्रव्येण ऋत्विग्भिस्तामसैस्तथा । तामसं भावमास्थाय तामसो यज्ञ उच्यते । तामसेन तु यज्ञेन दानेन तपसा तथा । निरये जन्म चेदाप्नुर्द्धि विद्याच्च तामसीम्" । "तामसी वृद्धिरुक्ता ख्याधिपत्य रूपा" इति रत्नाकरः । तमसो राहोरपत्यम् अण् । ६ राहुसुते तामसकीलः ।

तामसकील पु० तामसः राहुसुतः कील इव । वृ० सं० ३अ० उक्ते राहुसुते केतुभेदे । तच्चिह्नोत्पातभेदस्तत्रोक्तो यथा "तामसकीलसङ्ज्ञका राहुसुताः केतवस्त्रयस्त्रिंशत् । वर्णस्थानाकारैस्तान्दृष्ट्वार्के फलं ब्रूयात् । ते चार्कमण्डलगताः पापफलाश्चन्द्रमण्डले सौम्याः । ध्वाङ्क्षाकवन्धप्रहरणरूपाः पापाः शशाङ्केऽपि । तेषामुदये रूपाण्यम्भः कलुषं रजोवृतं व्योम । नगतरुशिख-

रविमर्दौ सशर्करो मारुतसगडः। ऋतुविपरीतास्तरवो दीप्ता मृगपक्षिणो दिशां दाहः। निर्घातमहीकम्पादयो भवन्त्यत्र चोत्पाताः। न पृथक् फलानि तेषां शिखिकीलकराहुदर्शनानि यदि। तदुदयकारणमेषां केत्वादीनां फलं ब्रूयात्"। "यस्मिन् यस्मिन् देशे दर्शनमायान्ति सूर्यबिम्बस्थाः। तस्मिंस्तस्मिन् व्यसनं महीपतीनां परिज्ञेयम्। क्षुत्प्रम्लानशरीरा मुनयोऽप्युत्सृष्टधर्मसच्चरिताः। निर्मांसबालहस्ताः कष्टं यान्ति परदेशम्। तस्करविलुप्तवित्ताः प्रदीर्घनिःश्वासाकुलिताक्षिपटाः। सन्तः सन्नशरीराः शोकोद्भवबाष्परुद्धदृशः। क्षामा जुगुप्समानाः स्वनृपतिपरचक्रपीडिता मनुजाः। स्वनृपतिचरितं कर्म च परोक्तं प्रब्रुवन्त्यन्ये। गर्भेष्वपि निष्पन्ना वारिमुचो न प्रभूतवारिमुचः। सरितो यान्ति तनुत्वं क्वचित् क्वचिज्जायते सस्यम्। दण्डे नरेन्द्रमृत्युर्व्याधिभयं स्यात् कबन्धसंस्थाने। ध्वाङ्क्षे च तस्करभयं दुर्भिक्षं कीलकेऽर्कस्थे। राजोपकरणरूपैश्छत्रध्वजचामरादिभिर्विद्धः। राजान्यत्वकृदर्कः स्फुलिङ्गधूमादिभिर्जनहा। एको दुर्भिक्षकरो द्व्याद्याः स्युर्नरपतेर्विनाशाय। सितरक्तपीतकृष्णैस्तैर्विद्धोऽर्कोऽनुवर्णघ्नः। दृश्यन्ते च यतस्ते रविबिम्बस्योत्थिता महोत्पाताः। आगच्छति लोकानां तेनैव भयं प्रदेशेन"।

स्वार्थे क तमार्थे। लिङ्गशत्रुग्रधिकाराद्दोक्तो तामसकीलका इति ख्याताः वृ० सं० ११ अ०।

तामसध्यान न० वटुकभैरवस्य ध्येयरूपभेदे। "तस्य ध्यानं त्रिधा प्रोक्तं सात्त्विकादिप्रभेदतः" इत्युपक्रमे सात्त्विकराजसे उक्त्वा तामसध्यानमुक्तं तन्त्रसारे यथा

"ध्यायेन्नीलाद्रिकान्तं शशिशकलधरं मुण्डमालं महेशं दिग्वस्त्रं पिङ्गकेशं डमरुमथ सृणिं खड्गशूला-भयानि। नागं घण्टां कपालं करसरसिरुहैर्बिभ्रतं भीमदंष्ट्रं सर्पाकल्पं त्रिनेत्रं मणिमयविलसत्किङ्किणीनूपुराढ्यम्" "तामसं शत्रुशमनं कृत्याभूतगदापहम्" तन्त्रसा०।

तामसिक त्रि० तमसा निर्वृत्तं ठञ्। तमोगुणकार्ये त्रि०

तामसी स्त्री तमांसि भूम्ना सन्त्यस्यां प्रज्ञा० अण् ङीप्। अन्धकारबहुलायां रात्रौ २महाकाल्यां मेदि०। ३जटामांस्यां राजनि०। ४तमोगुणवत्यां स्त्रियाञ्च।

तामालेय त्रि० तमालवृक्षस्यादूरदेशादि सख्या० ढञ्। तमालवृक्षस्या-दूरदेशादौ।

तामिस्र पु० तमिस्रा तमस्ततिरस्त्यत्र अण्। नरकभेदे। "तामिस्रो ह्यन्धतामिस्र इत्युपक्रमे। तद्विदानरूपादि भाग० ५।२६ उक्तं यथा "यस्तु परवित्तापत्यकलत्राण्यपहरति स हि कालपाशबद्धो यमपुरुषैरतिभयानकैस्तामिस्रे नरके बलान्निपात्यते" "स पर्यायेण यातीमान् नरकानेकविंशतिम्। तामिस्रमन्धतामिस्रं महारौरवरौरवौ। नरकं कालसूत्रञ्च महानरकमेव च। सञ्जीवनं महावीचिं तपनं सम्प्रतापनम्। संघातञ्च सकाकोलं कुड्मलं पूतिमृत्तिकम्। लोहशङ्कुमृजीषञ्च पन्थानं शाल्मलीं नदीम्। असिपत्रवनञ्चैव लोहदारकमेव च" मनुः अत्रोपक्रमे यातीति क्रियासम्बन्धापेक्षतया पन्थानं शाल्मलीं नदीमित्युत्तरत्र साद द्वितीयाश्रवणाच्च तामिस्रादिशब्दानां द्वितीयान्ततैव नरकविशेषवाचित्वानस्य पुंस्त्वात्। शब्दकल्पद्रुमे क्लीवतोक्तिः मनुवचने द्वितीयान्ततामिस्रशब्दे प्रथमान्तत्वभ्रान्त्यैवेति बोध्यम्। तमिस्रया साध्यमण्। २ द्वेषे। "भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामोहः। तामिस्रोऽष्टदशधा" सा० का०। "तामिस्रो द्वेषोऽष्टादशधा शब्दादयो दशविषया रञ्जनीयाः स्वरूपतः, ऐश्वर्यं त्वणिमादिकं न स्वरूपतो रञ्जनं किन्तु रञ्जनीयशब्दाद्युपायाः। ते च शब्दादय उपस्थिताः परस्परेणोपहन्यमानास्तदुपायाश्चाणिमादयः स्वरूपेणैव कोपनीया भवन्तीति। शब्दादिभिर्दशभिः सहाणिमाद्यष्टादशधेति तद्विषयो द्वेषस्तामिस्रोऽष्टादशविषयत्वादष्टादशधेति" तत्त्वकौ० द्वेषमूलत्वात् भोगेच्छाप्रतिघातरूपे ३क्रोधे भाग० टी० श्रीधरः।

तामु त्रि० तम–उण्। स्तोतरि निघण्टुः।

ताम्बली स्त्री ताम्बूली+पृषो०। (पान) ताम्बूल्यां "सुखका शताम्बल्यारसानाः" गोप० ब्रा० १।१०।७।

ताम्बूल न०तम–ऊलच् बुगागमः दीर्घश्च गौ० ङीष् तस्याः पत्रमण्।(पान) ख्याते १नागवल्लीदले। २क्रमुके च मेदि०। "ताम्बूलं कटुतिक्तमुष्णमधुरं क्षारं कषायान्वितं वातघ्नं कृमिनाशनं कफहरं दुर्गन्धनिर्णाशनम्। वक्त्रस्याभरणं विशुद्धिकरणं कामाग्निसन्दीपनं ताम्बूलस्य सखे! त्रयोदश गुणाः स्वर्गेऽपि ते दुर्लभाः" अपि चाहुः "ताम्बूलं विशदं रुच्यं तीक्ष्णोष्णं तुवरं सरम्। रश्यं तिक्तं कटु क्षारं रक्तपित्तकरं लघु। बल्यं श्लेष्मास्यदौर्गन्ध्यमलवातश्रमापहम्" भाव० प्र०। "अनिधाय मुखे पर्णं पूगं

खादयते नरः। मतिभ्रंशो दरिद्रः स्यादन्ते न स्मरते हरिम्” राजनि०। भावप्र० दिनचर्य्यायामुक्तं यथा “धूमेनापोह्य हृद्यैर्वा कषायकटुतिक्तकैः। पूगकर्पूरकस्तूरीलवङ्गसुमनःफलैः। फलैः कटुकषायैर्वा मुखवैशद्यकारिभिः। ताम्बूलपत्रसहितैः सुगन्धैर्वा विचक्षणः। धूमेन अगुर्व्वादिधूमेन। अपोह्य कफं दूरीकृत्य कषायकटुतिक्तकैः फलैः कर्पूरकस्तूरीलवङ्गादिभिः पूगैः क्रमुकैः सुमनःफलैः जातीफलैः एलाहरीतक्यादिफलैः। रात्रौ सुप्तोत्थिते स्नाते भुक्ते वान्ते च सङ्गरे। सभायां विदुषां राज्ञां कुर्य्यात्ताम्बूलचर्व्वणम्। ताम्बूलमुक्तं तीक्ष्णोष्णं रोचनन्तु परं सरम्। तिक्तं क्षारोषणं कामरक्तपित्तकरं लघु। वश्यं श्लेष्मास्यदौर्गन्ध्यमलवातश्रमापहम्। मुखवैशद्यसौगन्ध्यकान्तिसौष्ठवकारकम्। हनुदन्तमलध्वंसि जिह्वेन्द्रियविशोधनम्। मुखप्रसेकशमनं गलामयविनाशनम्। नवं तदेव मधुरं कषायानुरसं गुरु। वलासजननं प्रायः पत्रशाकगुणं स्मृतम्। वङ्गदेशोद्भवं पर्णं परं कटुरसं सरम्। पाचनं पित्तजनकमुष्णं कफहरं स्मृतम्। पर्णं पुराणमकटु सुशुक्लन्तु पाण्डुरम्। विशेषाद्गुणवद्द्देशमन्यद्धीनगुणं स्मृतम्। खदिरः कफपित्तघ्नश्चूर्णं वातबलासनुत्। संयोगतस्त्रिदोषघ्नं सौमनस्यं करोति च। मुखवैशद्यसौगन्ध्यकान्तिसौष्ठवकारकम्। प्रभाते पूगमधिकं मध्याह्ने खदिरं तथा। निशासु चूर्णमधिकं ताम्बूलं भक्षयेत् सदा। आयुरग्रे यशो मूले लक्ष्मीर्मध्ये व्यवस्थिता। तस्मादग्रं तथा मूलं मध्यं पर्णस्य वर्जयेत्। पर्णमूले भवेद्व्याधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः। जीर्णं पर्णं हरत्यायुः शिरा बुद्धिविनाशिनी। आद्यं विषोपमं पीतं द्वितीयं भेदि दुर्जरम्। तृतीयादन्तु पातव्यं सुधातुल्यं रसायनम्। ताम्बूलं नातिसेवेत न विरिक्तो बुभुक्षितः। देहदृक्केशदन्ताग्निश्रोत्रवर्णबलक्षयः। शोषः पित्तानिलासं स्यादतिताम्बूलचर्व्वणात्। विषमूर्च्छामदार्त्तानां क्षयिणां रक्तपित्तिनाम्।

“विना पर्णं मुखे दत्त्वा गुवाकं भक्षयेद्यदि। तावद्भवति चण्डालो यावद्गङ्गां न गच्छति” कर्मलोचनम्। “ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतीनां ब्रह्मचारिणाम्। तपस्विनाञ्च विप्रेन्द्र! गोमांससदृशं ध्रुवम्” इति ब्रह्मवै० प्र० ख०। मार्कण्डेयः “भूयोऽप्याचम्य कर्त्तव्यं ततस्ताम्बूलभक्षणम्” वशिष्ठः “सुपूगञ्च सुपर्णञ्च सुचूर्णेन समन्वितम्। अदत्त्वा द्विजदेवेभ्यस्ताम्बूलं वर्जयेद्बुधः” “ताम्बूलद्वयमासनञ्च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरात्” नैष० “ताम्बूलाक्तं दशनमसकृद्दर्शयन्तीह चेटी” सा० द०। २पर्णलतायां स्त्री गौरा० ङीष्। “ताम्बूलीनां दलैस्तत्र रचिताः पानभूमयः” रघुः। [हेमच०।

ताम्बूलकरङ्क पु० ६त०। (पानडिपा) ताम्बूलपात्रभेदे

ताम्बूलद त्रि० ताम्बूलं ददाति दा–क। १राज्ञां ताम्बूलदाने अधिकृते दासभेदे २विप्रादिभ्यो ताम्बूलदातरि च स्वार्थे क। ताम्बूलदायकोऽप्यत्र “जलताम्बूलकुसुमगन्धमाल्यादिदायकाः” कामन्दकीये।

ताम्बूलपत्र पु० ताम्बूलमिव पत्रमस्य। पिण्डालौ राजनि०। कर्म्म०। ताम्बूलीपत्रे न०।

ताम्बूलपेटिका स्त्री ६त०। ताम्बूलकरङ्के

ताम्बूलराग पु० ताम्बूलकृतो रागः शाक० त०। (पानेर बोल) १ताम्बूलजनिते रागे ताम्बूलस्य राग इव रागो रक्तता यस्य। २मसूरे हारा०।

ताम्बूलवल्ली स्त्री ताम्बूलाख्या वल्ली। (पान) नागवल्ल्याम् अमरः। स्वार्थे क अत्रैवार्थे।

ताम्बूलिक त्रि० ताम्बूलं तद्रचनं शिल्पमस्य। ताम्बूलरचनाधिकृते “आदिशब्दात् मालाकाररजकताम्बूलिकगान्धिकादयः” सा० द०।

ताम्बूलिन् त्रि० ताम्बूलं पण्यतयाऽस्त्यस्य इनि। १ताम्बूलविक्रेतरि (तामुलि) ख्याते २जातिभेदे पु० स्त्री स्त्रियां ङीप्।

ताम्र न० तम–रक् दीर्घः। १धातुभेदे (तांमा) अमरः २कुष्ठभेदे कर्म्मविपाकः। ३रक्तवर्णे हेमच०। ४तद्वति त्रि०। धातुभेदस्योत्पत्तिकारणगुणादि भावप्र० उक्तं यथा “अथ ताम्रस्य उत्पत्तिनामलक्षणगुणाश्च। “शुक्रं यत् कार्त्तिकेयस्य पतितं धरणीतले। तस्मात्ताम्रं समुत्पन्नमिदमाहुः पुराविदः। ताम्रमौदुम्बरं शुल्बमुदुम्बरमपि स्मृतम्। रविप्रियं म्लेच्छमुखं सूर्य्यपर्य्यायनामकम्। जपाकुसुमसङ्काशं स्निग्धं मृदुघनक्षमम्। लोहनागोज्झितं ताम्रं मारणाय प्रशस्यते। कृष्णं रूक्षमतिस्तब्धं श्वेतञ्चापि घनासहम्। लोहनागयुतञ्चेति शुल्वं दुष्टं प्रकीर्त्तितम्। एको दोषो विषे ताम्रे त्वष्टावगुणकारिते पुनः। दाहः स्वेदो रुचिर्मूर्च्छा क्लेदो रेको वमिर्भ्रमः” (रेकः विरेकः) तस्य मारणविधिस्तत्रोक्तो यथा

"सूक्ष्माणि ताम्रपत्राणि कृत्वा संस्वेदयेद्बुधः। वाम-रसाम्लेन ततः खाते विनिःक्षिपेत्। पादांशं सूतकं दत्त्वा यामम्लेन मर्दयेत्। तत उद्धृत्य पत्राणि लेपयेदद्विगुणेन च। गन्धकेनाम्लपिष्टेन तस्य कुर्याच्च गोलकम्। ततः पिष्ट्वा च मीनाक्षीं चाङ्गेरीं वा पुनर्नवाम् (चाङ्गेरी चतुष्पत्राम्लालोनिकाभेदः।) तत्कल्केन बहिर्गोलं लेपयेद्द्व्यङ्गुलोन्मितम्। धृत्वा तद्गोलकं भाण्डे सरावेण च रोधयेत्। वालुकाभिः प्रपूर्याथ विभूतिलवणाम्बुभिः। दत्त्वा भाण्डमुखे मुद्रां ततश्चुल्ल्यां विपाचयेत्। क्रमवृद्धाग्निना सम्यग्यावद्यामचतुष्टयम्। स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य मर्दयेत्सूरणाद्रवैः। यामैकं गोलकं तस्य निःक्षिपेच्छूरणोदरे। मृदा लेपस्तु कर्त्तव्यः सर्वतोऽङ्गुष्ठमात्रकः। पाच्यं गजपुटे क्षिप्रं मृतं भवति निश्चितम्। वमनं च विरेकं च भ्रमं श्वासमथारुचिम्। विदाहं स्वेदमुत्क्लेदं न करोति कदाचन। एवं मारितस्य ताम्रस्य गुणा ताम्रं कषायं मधुरं च तिक्तमम्लञ्च पाके कटु सारकञ्च। पित्तापहं श्लेष्महरञ्च शीतं तद्रोपणं स्याल्लघु लेखनञ्च। पाण्डूदरार्शोज्वरकुष्ठकासश्वासक्षयान् पीनसमम्लपित्तम्। शोथं क्रमिं शूलमपाकरोति प्राहुर्बुधा बृंहणमल्पमेतत्"।

"ताम्रमम्लेन शुद्ध्यति" मनुः। ताम्रपात्रशब्दे भोजननिषेधः उक्तस्तदेव तत्सारगव्यभोजननिषेधश्च वक्ष्यते। रक्तवर्णविशिष्टे "ताम्रौष्ठपर्य्यस्तरुचः स्मितस्य" "तपस्विने ताम्ररुचा करेण" कुमा० "प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा" रघुः। ५ द्वीपभेदे पु०। स्वार्थे क। तत्रार्थे अमरः।

ताम्रकर्ण त्रि० ताम्रौ कर्णौ यस्य। १रक्तकर्णयुक्ते स्त्रियां ङीप्। ङीषन्तः २पश्चिमदिग्हस्तिन्याम् अमरः।

ताम्रकार पुंस्त्री० ताम्रं ताम्रपात्रादिकं करोति कृ—अण् उप० स०। ताम्रोपजीविनि सङ्कीर्णजातिभेदे। "अयोगवेन विप्रायां जातास्ताम्रोपजीविनः" कंसकारशब्दे दृश्यम्। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

ताम्रकुट्ट पुंस्त्री० ताम्रं कुट्टयति कुट्ट—अण् उप० स०। ताम्रकारे (काँसारि) सङ्कीर्णजातिभेदे। ण्वुल्। ताम्रकुट्टक तत्रार्थे अमरः।

ताम्रकुण्ड न० कुण—ड कस्य ताम्रमयं कुण्डम्। ताम्रमये देवजलाधारे पात्रभेदे "देवतान्यजलाधारः कुण्डं कुण्डमुखा स्मृताः" "शाश्वतः उपचारात् ताम्रकुण्डम्" उज्ज्व०

ताम्रकूट पुंन० ताम्रस्य कूटमिव। रक्तवर्णनिर्यासके (तामाक) क्षुपभेदे "संविदा कालकूटं च ताम्रकूटं च धुस्तुरम्। अहिफेनं खर्ज्जूरसस्ताड़िका सरिता तथा। इत्यष्टौ सिद्धिद्रव्याणि यथा स्वर्य्यैकं तथा" कुला० त०।

ताम्रक्रमि पु० कर्म्म०। इन्द्रगोपकीटे हारा०।

ताम्रगर्भ न० ताम्रं गर्भ इवोत्पत्तिस्थानमस्य। तुत्थे (तुँते) राजनि०। तस्य ताम्रोद्भवत्वं तुत्थशब्दे दृश्यम्।

ताम्रचूड़ पुंस्त्री० ताम्रा रक्ता चूड़ा यस्य। १कुक्कुटे (कुकड़ा) ख्याते खगे अमरः स्त्रियां ङीष्। तद्दर्शनविशेषफलं हे०स० ८८अ० यथा "भीता रुवन्ति कुक्कुकिति ताम्रचूड़ास्त्यक्त्वा रुतानि भयदान्यपराणि रात्रौ"। कुक्कुटश्च द्विविधः नारिकेलाकृतिः प्राच्यवाटः, बलाकाकृतिश्च प्रतीच्यवाटः। तत्र प्राच्यवाटः बलाधिकः। तथैव वर्णितं दशकुमारे ताम्रचूड़युद्धाधिकारे। "कथमिव नारिकेलजातेः प्राच्यवाटकुक्कुटस्य प्रतीच्यवाटः पुरुषैरसमीक्ष्य बलाकाजातिस्ताम्रचूड़ो बलप्रमाणाधिकश्चैवं प्रति विसृष्ट इति। "प्रायुध्यत चातिसंरब्धमनुप्रहारप्रवृत्तस्वपक्षसुक्तकण्ठीरवरवं विहङ्गमद्वयम्। जितश्चासौ प्रतीच्यवाट कुक्कुटः" दशकु०। २कुक्कुरद्रुमे (कुकसिमा) राजनि०। तस्य रक्तशिखत्वात्तथात्वम्। "द्वाभ्यां गृहीत्वा पाणिभ्यां शक्तिं चान्येन पाणिना। अपरेणाग्निदायादस्ताम्रचूड़ं भुजेन सः। महाकायमुपश्लिष्टं कुक्कुटं बलिनां वरम्" भा०व० २२४अ०तत्रैव "अदद्यात्ताम्रचूड़ञ्च प्रददौ चरणायुधम्"। ३कुमारानुचरमातृगणभेदे स्त्री "सुभगा लम्बिनी लम्बा ताम्रचूड़ाविकाशिनी" भा० श० ४७ अ०। मातृगणौक्ती ४रक्तशिखायुक्ते त्रि० ताम्रचूड़भैरवः।

ताम्रजाक्ष पु० सत्यभामायां कृष्णाज्जाते पुत्रभेदे। "जज्ञिरे सत्यभामायां भीमो भीमरथः क्षुपः। रोहितो दीप्तिमांश्चैव ताम्रजाक्षो जलान्तकः। भान्वभीमरिका चैव ताम्रपक्षा जलन्धमा। चतस्रो जज्ञिरे तेषां स्वसारो गरुड़ध्वजात्" हरिवं० १६२ अ०।

ताम्रत्रपुज पु० ताम्रञ्च त्रपु च ताभ्यां जायते जन—ड। कांस्ये भावप्र०। तस्योभयधातुजन्यत्वात् तथात्वम्।

ताम्रदुग्धा स्त्री ताम्रं रक्तं दुग्धं निर्यासोऽस्याः। गोरक्षदुग्धायां राजनि०।

ताम्रद्वीप पुंन०। कर्म्म०। दक्षिणदेशस्थे द्वीपभेदे। "द्वीपं ताम्राह्वयञ्चैव पर्वतं रामकं तथा। तिमिङ्गिलञ्च स नृपं वशे कृत्वा महामतिः" भा० स० ३० अ०। सहदेवदक्षिणदिग्विजये।

ताम्रपत्नी स्त्री सत्यभामासुतायां ताम्रजामाशब्दे दृश्यम् ।

ताम्रपट्ट न० ताम्रनिर्मितं पट्टम् । ताम्रमये लेखनपत्रभेदे "दद्याद्भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यञ्च कारयेत् । आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः । पटे वा ताम्रपट्टे वा स्वमुद्रोपरिचिह्नितम् । अभिलेख्यात्मनो वंश्यानात्मानञ्च महीपतिः । प्रतिग्रहपरीमाणं मानाच्छेदोपवर्णनम् । स्वहस्तकालसम्पन्नं शासनं कारयेत् स्थिरम्" याज्ञ० ।

ताम्रपत्र पु० ताम्रं रक्तं पत्रमस्य । १जीवशाके राजनि० । २रक्तवर्णपत्रके वृक्षमात्रे च । कर्म्म० । ३ताम्रमये लेखनपत्रे । ४रक्ते दले नवपल्लवे च न० ।

ताम्रपर्णी स्त्री दक्षिणदेशस्थे नदीभेदे ।
"ताम्रपर्णीन्तु कौन्तेय ! कीर्त्तयिष्यामि तां शृणु यत्र देवैस्तपस्तप्तं महदिच्छद्भिराश्रमे । गोकर्ण इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः । शीततोयो बहुजलः पुण्यस्तात ! शिवः शुभः । ह्रदः परमदुष्प्रापो मानुषैरकृतात्मभिः । तत्र वृक्षतृणाद्यैश्च सम्पन्नफलमूलवान् । आत्रेयोऽगस्त्यशिष्यस्य पुण्यो देवसमो गिरिः । वैदूर्य्यपर्वतस्तत्र श्रीमान् मणिमयः शिवः । अगस्त्यस्याश्रमश्चैव बहुमूलफलोदकः" भा०व०८८अ० । तस्याः सिन्धुसङ्गमस्थाने मुक्ताजन्म यथोक्तं "ताम्रपर्णीसमेतस्य मुक्तासारं महोदधेः । ते निपत्य ददुस्तस्मै यशः स्वमिव सञ्चितम्" रघुः "सिंहलकपारलौकिकसौराष्ट्रकताम्रपर्णीकपारशराः" कौवेरपाण्ड्यपाटकहैमा इत्याकरा ह्यष्टौ" वृ० स० ८१ अ० मुक्ताकरोक्तौ । २शिलाभेदे च । "ताम्रपर्णी शिला राजन् ! श्रीमान् मलयपर्वतः" भा० भी० ६ अ० ।

ताम्रपल्लव पु० ताम्राणि पल्लवानि यस्य । १अशोकवृक्षे राजनि० । २रक्तपल्लवयुक्ते वृक्षमात्रे च । कर्म्म० । ३रक्ते पल्लवे अस्त्री ।

ताम्रपाकिन् पु० पच्यते पाकः फलपुष्पादि ताम्रः पाकः अस्यास्य इनि । गर्द्दभाण्डवृक्षे । रत्नमा० ।

ताम्रपात्र न० ताम्रस्य विकारः अण् कर्म० । ताम्रमये पात्रे तत्र तर्पणविधिस्तर्पणशब्दे उक्तः । "हाटकीत्वौदुम्बरं पात्रम्" इत्यादि कृत्वा तस्य संकल्पपात्रतोक्ता तत्र भोजननिषेधो मनुनोक्तो यथा "ताम्रपात्रे न भुञ्जीत भिन्नकांस्ये मलाविले । पलाशपद्मपत्रेषु गृहस्थो भुक्त्वैन्दवं चरेत्" । तत्र घृतेतरोद्धृतसारगव्यादिभोजननिषेधमाह स्मृतिसागरे स्मृतिः "नारिकेलजलं कांस्ये ताम्रपात्रे स्थितं मधु । गव्यञ्च ताम्रपात्रस्थं मद्यतुल्यं घृतं विना । ताम्रपात्रस्थितं मांसं यच्च गव्यं घृतेतरत् । आमिषन्तु गवां मांसं दधि मद्यं पयो रसः । द्रव्यान्तरयुतं मांसं पयसा संयुतं दधि । पयोऽनुद्धृतसारञ्च ताम्रपात्रे न दुष्यति" उत्तरार्द्धानुसारात् "ततश्च संस्कृते वह्नौ गोक्षीरेण चरुं पचेत् । अस्नेहप्लाविते पात्रे नवे ताम्रमयादिके" शारदाति० वाक्यम् अनुद्धृतसारक्षीरविषयम् उद्धृतसारस्यैव तत्र स्थितस्य निषेधात् पानपात्रं च ताम्रपात्रं प्रशस्तं यथाह सुश्रुतः "दद्यात् ताम्रमये पात्रे सुशीतं सुशृतं पयः" । "जलपात्रं तु ताम्रस्य तदभावे मृदो हितम्" भावप्र० ।

ताम्रपादी स्त्री ताम्रः रक्तः पादो मूलमस्याः ङीप् । हंसपद्याम् राजनि० । तस्या हंसस्येव रक्तमूलत्वात्तथात्वम् ।

ताम्रपुष्प पु० ताम्रं पुष्पं यस्य । १रक्तकाञ्चने जटा० २भूमिचम्पके शब्दच० । ३रक्तपुष्पयुक्तमात्रे त्रि० । "ताम्रपुष्पैश्च शिखरैर्द्योतमानः सुतेजसा" हरिवं० २१७ अ० । कर्म्म० । ४रक्ते पुष्पे न० ।

ताम्रपुष्पिका स्त्री ताम्रं पुष्पं यस्याः कप् कापि अत इत्त्वम् । रक्ततिवृति (लालतेउड़ि) राजनि० ।

ताम्रपुष्पी स्त्री ताम्रं रक्तं पुष्पं यस्याः ङीप् । १धातकीवृक्षे २पाटलावृक्षे च राजनि० ।

ताम्रफल पु० ताम्रं रक्तं फलमस्य । १अङ्कोटवृक्षे । राजनि० । २रक्तफलयुक्ते वृक्षमात्रे त्रि० । कर्म्म० । ३रक्ते फले न० ।

ताम्रमूला स्त्री ताम्रं रक्तं मूलं यस्या अजादेराकृतिगणत्वात् टाप् । १दुरालभायां २लज्जालौ च राजनि० । ३कच्छुराहवृक्षे (खिराइ)रत्नमाला । ४रक्तमूलके वृक्षमात्रे त्रि० । कर्म्म० । ५रक्ते मूले न० ।

ताम्रयोग पु० चक्रदत्तोक्ते औषधभेदे तद्विधानादि तत्रोक्तं यथा "स्थाल्यां संमर्द्य दातव्यौ माषिकौ रसगन्धकौ । नखचुम्बं तदुपरि ताम्रखर्दीयं हिमार्षिकम् । ततो नेपालताम्रादि पिधाय मुकरालितम् । पांशुना पूरयेदूर्द्ध्वं सर्वां स्थालीं ततोऽनलः । स्थाल्यधो मार्जिकां यावद्देयस्तेन स्रुतस्य च । ताम्रो ताम्रस्य रक्त्येका त्रिफलाचूर्णरत्तिका । मधूषणस्य च रक्त्येका विडङ्गस्य च तन्मधु । घृतेनालोड्य लेढव्यं प्रथमे दिवसे ततः । रत्तिवृद्धिः प्रतिदिनं कार्य्या ताम्रादिषु त्रिषु । स्थिरा विडङ्गरत्तिस्तु यदा भेदो विवर्जितः । तदा

विडङ्गन्त्वधिकं दद्यात्त्रिद्वयं पुनः। द्वादशाहं योगं इहिस्ततो ह्यामक्रमोऽव्ययम्। यकृत्प्लीहाम्लपित्तञ्च क्षयं शूलञ्च सर्वदा। ताम्रयोगो जयत्येष बलवर्णाग्निवर्द्धनः"।

ताम्ररसायनी स्त्री ताम्ररसस्य रक्तनिर्यासस्यायनी। गोरक्तदुग्धायां जटाधरः।

ताम्रलिप्त पु० देशभेदे। सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण्। तद्देशवासिनि तन्नृपे च बहुषु अणो लुक्। स च देशः प्राचीस्थः। "ताम्रलिप्तञ्च राजानं कर्वटाधिपतिं तथा" भा० स० २९ अ०। भीमप्राचीदिग्विजये। "वङ्गाः कलिङ्गा मगधास्ताम्रलिप्ताः सपुण्ड्रकाः" भा० स०५१अ०। स्वार्थे क। तत्रार्थे "किराताः कर्बराः सिद्धाः वैदेहास्ताम्रलिप्तकाः" भा०भी० ७ अ०। जनपदोक्तौ।

ताम्रवर्ण पु० ताम्रो रक्तो वर्णोऽस्य। १पर्णिकाकृतक्षे वृक्षभेदे राजनि०। २जटायां स्त्री शब्दच०। ३ताम्रवर्णयुक्तमात्रे त्रि०। कर्म्म०। ४रक्ते वर्णे पु०।

ताम्रवल्ली स्त्री कर्म्म०। १मञ्जिष्ठायाम् शब्दच० २चित्रकूटदेशप्रसिद्धे लताभेदे राजनि०। ३रक्तलतामात्रे च।

ताम्रवीज पु०ताम्रं वीजं यस्य। १कुलत्थे राजनि०। २रक्तवीजके वृक्षमात्रे त्रि०। कर्म०। ३रक्ते वीजे न०। ४कुलत्थिकायां स्त्री शब्दार्थचि०। [१रक्तवर्णके वृक्षे पु०।

ताम्रवृक्ष पु० कर्म्म०। १रक्तचन्दनवृक्षे २कुलत्थे च रत्नमा०

ताम्रवृन्त पु० ताम्रं वृन्तमस्य। १कुलत्थे, स्त्रीत्वमपि टाप् त्रिका०। २रक्तवृन्तके वृक्षमात्रे त्रि०। कर्म्म०। ३रक्ते वृन्ते न०।

ताम्रशिखिन् पु० ताम्रा रक्ता शिखास्त्यस्य इनि। कुक्कुटे जटाधरः। ब० व०। ताम्रशिख इत्यपि तत्र। ताम्रशिखायुक्ते च त्रि०।

ताम्रसार न० ताम्रं रक्तं सारमस्य। १रक्तचन्दनवृक्षे। रत्नमाला। २रक्तसारके वृक्षमात्रे त्रि०। कर्म्म०। ३रक्ते सारे पुंन०।

ताम्रसारक पु० ताम्रो रक्तः सारोऽस्य कप्। १खदिरे राजनि०। २रक्तचन्दनवृक्षे च। २तत्काष्ठे न० शब्दार्थचि०।

ताम्रसारिक पु० ताम्रः सारोऽस्त्यस्य ठन्। १रक्तखदिरे, २रक्तचन्दने च शब्दार्थचि०।

ताम्रा स्त्री ताम्र+टाप्। १सैंहिल्यां २ताम्रपर्ण्यां शब्दमा०।

ताम्राख्य पु० उपद्वीपभेदे शब्दमाला। ताम्रद्वीपे।

ताम्राक्ष पुंस्त्री ताम्रे अक्षिणी यस्य षच् समा०। १कोकिले त्रिका० स्त्रियां षित्त्वात् जातित्वाच्च ङीष्। २रक्तचक्षुर्युक्ते त्रि० स्त्रियां षित्त्वात् ङीष्। ३विशाला यत्र ताम्राक्षैः पर्णचन्द्रनिभाननैः। पर्णभिः कीर्त्यते" भा० क० ४६ अ०।

ताम्राभ न० ताम्रस्य आभेवाभा यस्य। १रक्तचन्दने शब्दच०। ताम्रा रक्ता आभा यस्य। २रक्तवर्णाभायुक्ते त्रि० "रुधिरोक्षितसर्वाङ्गैस्तैस्तदायोधनं बभौ। कबन्धैः संवृतं सर्वं ताम्राभैः खमिवावृतम्" भा० द्रो० ११९ अ०।

ताम्रारुण न० तीर्थभेदे "ताम्रारुणं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः। अश्वमेधमवाप्नोति ब्रह्मलोकञ्च गच्छति" भा० व० ८४ अ०।

ताम्रार्द्ध पु० ताम्रस्यार्द्धोऽंशोऽत्र उत्पादकोऽस्य। कांस्ये त्रिका०

ताम्रावती स्त्री ताम्रमाधेयत्वेनाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः संज्ञायां दीर्घः। ताम्राकरे नदीभेदे "ताम्रावती वेत्रवती नद्यस्तिस्रोऽथ कौशिकी" भा० व० २२१ अ०।

ताम्राश्मन् पु० नि० कर्म्म०। पद्मरागे "ताम्राश्मरश्मिच्छुरितैर्नखाग्रैः" माघः। "ताम्राश्मनां पद्मरागाणाम्" मल्लिना०।

ताम्रिक त्रि० ताम्रं तत्पात्रादिनिर्माणं शिल्पमस्य ताम्रस्येदं वा ठञ्। १कांस्यकारे २सङ्कीर्णजातिभेदे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष्। ३ताम्रसम्बन्धिनि त्रि०। "कार्षिके ताम्रिके पणः" अमरः। "कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः" मनुः। "निष्काः सुवर्णाश्चत्वारः कार्षिकस्ताम्रिकः पणः" माज्ञ०। ४गुञ्जायां स्त्री टाप् राजनि०। ५वाद्यभेदे शब्दार०

ताम्री स्त्री ताम्रस्य विकारः अण् ङीप्। वाद्यभेदे त्रिका०।

ताय पालने विस्तारे च भ्वा० आत्म० सक० सेट्। तायते अतायि-अतायिष्ट। तताये। ऋदित्। णिच् अततायत्-त। तायितः तातिः "उभौ मायां व्यातायेताम्" भट्टिः। "सरसि संताय्यमाने" यजु० २९।५। घञ्। तायः वृषा० आद्युदात्तः। ल्युट्—तायनम् "दृत्सिसर्गतायनेषु क्रमः" पा०।

तायिक त्रि०ताये दृद्धौ साधु ठञ्। तज्जिकाभिधदेशे हेमच०

तायु पु० ताय—उण्। चौरे स्तेने निघण्टुः "अपत्ये तायवो यथा नचत्रा" ऋ० १।५०।२।

तार पु० तारयति स्वजापकान् संसारार्णवात् तृ—णिच्—अच् तार्य्यतेऽनेन वा तृ—णिच् करणे अच्, तृ—णिच्—भावे अच् वा। १प्रणवे ओङ्कारे "तारयेद् यन्नवाम्भोधेः स्वजपासक्तमानसम्। ततस्तार इति ख्यातो यत्तं ब्रह्मा व्यलोकयत्" काशीख० ७२ अ०। २वानरभेदे ३शुद्धमौक्तिके ४मुक्ताविशुद्धौ मेदि० ५देवीप्रणवे कूर्चवीजे (हूँ) तन्त्रसा० ६तारणे विप्रः ७महादेवे "काश्यां विश्वेश्वरोऽहं गिरि-

पतितनयासंयुतो वामभागे शुण्डादण्डेन दक्षे त्रिपथ-गतटिनीतीरशुद्धाम्बुभागे । मायाबीजस्य कर्णे सुर-मुनिसहितो ध्यानयुक्तं वदामि प्रीत्या लोकस्य तस्मात् सुरमुनिगणकैरुच्यते तारनामेति" शब्दार्थचि० धृतवाक्यम् ८रूप्ये न०राजनि०।९नक्षत्रे न०स्त्री०मेदि०"विपत्तारे गुरुं दद्यात्" ताराबलादिन्दुरथेन्दुवीर्य्यात्" ज्योति० त०सां० त० उक्ते अध्ययनरूपे प्रथमे १०गौणसिद्धिभेदे । "ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः। दानञ्च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः" सा० का० । "विहन्यमानस्य दुःखस्य त्रित्वात् तद्विघातास्त्रय इति इमा मुख्याः तिस्रः सिद्धयस्तदुपायतया त्वितरा गौण्यः पञ्च सिद्धयस्तत्रापि हेतुमत्तया तिस्रः हेतुतया पञ्च व्यवस्थिताः । तास्वाद्या अध्ययनादिलक्षणा सिद्धयो हेतवः मुख्यास्तु हेतुमत्यः । विधिवद्गुरुमुखाद-ध्यात्मविद्यानामक्षरस्वरूपग्रहणमध्ययनं प्रथमसिद्धिस्तार-मुच्यते"त०कौ० ११विष्णौ पु०"अशोकस्तारणस्तारः शूरः शौरिर्जनेश्वरः" भा० अनु० १४९अ० सहस्रनामकथने । १२उच्चशब्दे पु०।१३तद्वति त्रि०मेदि०। १४स्फुरितकिरणे १५निर्मले त्रि० धर० । दिक्शब्दात् परम् तीरस्य तारादेशः । १६तीरे । दक्षिणतारं दक्षिणतीरमित्यर्थः १७उच्चैस्तरे त्रि० १८नेत्रकनीनिकायां न० स्त्री० "मत्तयेव घूर्णितमन्दतारया" काद०। "तारैर्विभवे परभागलाभतः" माघः शुद्धमुक्ताफले । 'तारहेममहारत्नविमानशत-शोभितम्" भाग० ४।६।२७। प्रणवे "तारो मायारमा-योगो मनोर्दीपनमुच्यते" । (ओं श्रीं ह्रीं) दी० त० "तारं व्योमाग्निमनुयुग्दण्डी ज्योतिर्मनुर्मतः" दी० त० । "हारममलं तरलतारमुरसि दधतम्" जयदेवः । "उरसि निहिततारो हारः" अमरुः । "तारलोलवलयेन करेण" सा०द० ।

तारक त्रि० तारयति तॄ–णिच्–ण्वुल्। १तारयितरि । "तत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे" जाबालोप० । स्त्रियां क्वापि अत इत्त्वम् । २दैत्यभेदे तत्कथा शिवपुराणे दृश्या । ३कर्णे ४भेलके च मेदि० । तारैव स्वार्थे क । "तारका ज्योतिषि" पा० अजादि० टाप् न अत इत्त्वम् । तारका । ५नेत्रकनीनिकायां स्त्री । ६चक्षुषि न०स्त्री० मेदि०। "तस्मिन् विप्रकृताः काले तारकेण दिवौकसः" कुमा० । "अभिभाव्यतारकम-दृष्टहिमद्युतिविम्बमस्तमितभानु नभः" माघः "कुमार-स्तुतिषु तारकोद्धरणम्" काद० । न दण्ड्यानां नेत्रो-त्पाटनमिति ध्वन्यर्थः । "पतनं तारकादीनाम्" सुश्रु० "तत्प्रकाशेन विचेयतारका" रघुः । "तारकावर्षमिव धर्म्मविनाशपिशुनम्" "क्वापि विष्टृत्य दिवावसाने लोहिततारका" काद० । "लघुधिकदशयतिर्ननौ रौ भवेत् रगौ तारका, इत्युक्तलक्षणे अष्टादशाक्षरपा-दके ७छन्दोभेदे च । [तत्कथा शिवपु० दृश्या ।

तारकजित् पु० तारकं दैत्यं जयति जि–क्विप् । कार्त्तिकेये

तारकाक्ष पु० तारकासुरस्य ताराक्षापरपर्य्याये सुतभेदे "निर्जितेषु च दैत्येषु तारकस्य सुतास्त्रयः। ताराक्षः कमलाक्षश्च विद्युन्माली च पार्थिव !" इत्युपक्रमे "का-ञ्चनं तारकाक्षस्य चित्रमासीन्महात्मनः। राजतं कम-लाक्षस्य विद्युन्मालिन आयसम्" भा० क० ३३अ० । २कुमारानुचरभेदे "भङ्गाजठरपादाङ्गास्तारकाक्षाश्च भारत !" भा० श० ४६ अ० ।

तारकब्रह्म न० कर्म्म० । रामस्य (ओं रामाय नमः) षडक्षरे मन्त्रे । "षडक्षरं महामन्त्रं तारकब्रह्म-उच्यते । रामाय नम इत्येतत् प्रणवादि षडक्षरम्" इति अन्योऽपि मन्त्रः पद्मपु० उक्तो यथा । "मुमूर्षो-र्मणिकर्ण्यान्तु अर्द्धोदकनिवासिनः । अहं दिशामि ते मन्त्रं तारकं ब्रह्मवाचकम् । ओं श्रीरामरामेत्येत-न्मन्त्रं तारकमुच्यते । अतस्त्वं जानकीनाथ ! परं ब्रह्म विनिश्चितम्" ।

तारकादि संजातार्थे इतच्प्रत्ययनिमित्ते पा० गण सू० उक्ते शब्दगणे स च गणो यथा

"तारका, पुष्प, कर्णक, मञ्जरी, ऋजीष, क्षण, सूत्र मूत्र, निष्क्रमण, पुरीष, उच्चार, प्रचार, विचार, कुड्मल, कण्टक, मुसल, मुकुल, कुसुम, कुतूहल, स्तबक, किसलय, पल्लव, खण्ड, वेग, निद्रा, मुद्रा, बुभुक्षा, धेनुष्या, पिपासा, श्रद्धा, अभ्र, पुलक, अङ्गारक, वर्णक, द्रोह, दोह, सुख, दुःख, उत्कण्ठा, भर, व्याधि, वर्मन्, व्रण, गौरव, शास्त्र, तरङ्ग, तिलक, चन्द्रक, अन्धकार, गर्व, मुकुर, हर्ष, उत्कर्ष, रण, कुवलय, गर्ध, क्षुध्, सीमन्त, ज्वर, गर, रोग, रोमाञ्च, पण्डा, कज्जल, तृष्, कोरक, कल्लोल, स्थपुट, फल, कञ्चुक, शृङ्गार, अङ्कुर, शैवाल, बकुल, श्वभ्र, आराल, कलङ्क, कर्दम, कन्दल, मूर्च्छा, अङ्गार, हस्तक, प्रतिविम्ब, विघ्न, तन्त्र, प्रत्यय, दीक्षा, गर्ज, (गर्भादप्राणिनि") "तदस्य

संजातं तारकादिभ्य इतच्” पा॰ इतच् तारकित अस्य आकृतिगणत्वात् अन्येऽपि शब्दा यथाप्रयोगमवसेयाः।

तारकायण पु॰ विश्वामित्रपुत्रभेदे “औदुम्बरा ह्यभिष्णाता-स्तारकायणचुञ्चुलाः” हरिवं॰ २७ अ॰। विश्वामित्र-पुत्रकथने। [तयोऽप्यत्र।

तारकारि पु॰ ६त॰। कार्त्तिकेये हेमच॰। तारकशत्रुप्रभृ-

तारकित न॰ तारका संजाता अस्य तार॰ इतच्। नक्षत्रयुक्ते आकाशे “सितनिशादृषदि स्फुटनिष्पतत्कणगणाधिकतारकिताम्बरः” नैष॰।

तारकिणी स्त्री तारकाः सन्त्यत्र इनि ङीप्। १नक्षत्रयुक्तायां रात्रौ राजनि॰ २तारकायुक्ते त्रि॰ स्त्रियां ङीप्।

तारकोपनिषद् स्त्री तारयति ज्ञानदानेन तारि–ण्वुल्। तारिका उपनिषत्। उपनिषद्भेदे उपनिषच्छब्दे दृश्यम्।

तारक्षिति पु॰ तारा उच्चा क्षितिर्यत्र। देशभेदे स च देशः वृ॰ स॰ १४ अ॰ प्रतीच्यामुक्तः “अपरस्यां मणिमान्” इत्युपक्रमे “पञ्चनदमठपारावततारक्षितिशृङ्गवैश्यकनकशकाः” कर्म्म॰। २उच्चभूमौ स्त्री।

तारण पु॰तारयत्यनेन ल्युट्। १भेलके रत्ना॰। कर्त्तरि ल्यु। २तारयितरि त्रि॰ ३विष्णौ पु॰। “अशोकस्तारणस्तारः” । ४भावे ल्युट्। ५तारणकरण ६उद्धारणे च न॰ “तत्र चोत्पत्स्यते जन्तुर्भवतां तारणाय वै” भा॰ अ॰ १२अ॰। भावे युच्। तारणा ७तरणप्रापणे स्त्री “तारणा पारणं चैव तद्व्रतं सर्वकामिकम्” हरिवं॰१४० अ॰। षष्टिवर्षमध्ये अष्टादशे ८वर्षभेदे “अति-दृष्टिश्च जायेत धान्यस्याथ प्रपीडनम्। शस्यं भवति सामान्यं तारणे सुरवन्दिते!” ज्यो॰ त॰। “तारणं तदनु भूरिवारिदं शस्यवृद्धिमुदितञ्च पार्थिवम्” वृ॰ स॰ ८अ॰

तारणि(णी) स्त्री तार्य्यतेऽनया तॄ–णिच्–अणि। १नौकायां हारा॰ वा ङीप्। ङीबन्तः २काश्यपपत्नीभेदे याजोपयाजयोर्ब्रह्मर्ष्योर्मातरि तस्या अपत्यम् ढक्। तारणेय तदपत्ये। “तथैव च महाभागः सोऽपश्यच्छंसितव्रतौ। याजोपयाजौ ब्रह्मर्षी शाम्यन्तौ परमेष्ठिनौ। संहिताध्ययने युक्तौ गोत्रतश्चापि काश्यपौ। तारणेयौ युक्तरूपौ ब्राह्मणावृषिसत्तमौ” भा॰ आ॰ १६७ अ॰।

तारतण्डुल पु॰तारः शुभ्रमौक्तिकमिव शुभ्रस्तण्डुलोऽस्य। धवलयवनाले राजनि॰।

तारतम्य न॰ तरतमयोर्भावः ष्यञ्। १न्यूनाधिकत्वे “निर्धनं निधनमेतयोर्द्वयोस्तारतम्यविधिमुक्तचेतसाम्। बोधनाय विधिना विनिर्म्मिता रेफ एव जयवैजयन्तिका” इत्युद्भटः। “अहो तारतम्यं नराणाम्” महाना॰तरतमशब्दे उदा॰।

तारतार न॰ तारयतीति तारं ततप्रकारः प्रकारे द्वित्वम्। सां॰ त॰ उक्ते गौणतृतीयसिद्धिभेदे तारशब्ददर्शिते “ऊहः शब्दोऽध्ययनम्” इत्यादिवाक्ये “ऊहस्तर्कः आगमावि-रोधिन्यायेनागमार्थपरीक्षणम् संशयपूर्वपक्षनिराकरणे-नोत्तरपक्षव्यवस्थापनं तदिदं मननमाचक्षते आगमिनः। सा तृतीया सिद्धिस्तारतारमुच्यते” त॰ कौ॰।

तारटी स्त्री तरट्येव स्वार्थे अण् ङीप्। तरटीवृक्षे राजनि॰ तारटीति पाठान्तरं तत्रार्थे। [राजनि॰।

तारपुष्प पु॰ तारं रजतमिव पुष्पमस्य। कुन्दवृक्षे।

तारमाक्षिक न॰ तारं रूप्यमिव माक्षिकम् उपधातुभेदः। रजततुल्ये उपधातुभेदे। “तारमाक्षिकमन्यत्तु तद्भवेद्रजतोपमम्। किञ्चिद्रजतसाहित्यात् तारमाक्षिकमीरितम्। अनुकल्पतया तस्य ततो हीनगुणाः स्मृताः। न केवलं रूप्यगुणावर्त्तन्ते तारमाक्षिके। द्रव्यान्तरस्य संसर्गात् सन्त्यन्येऽपि गुणा यतः। स्यात् तारमाक्षिकं स्वादु तिक्तं वृष्यं रसायनम्। चाक्षुष्यं वस्तिरुक्कुष्ठ-पाण्डुमेहविषोदरम्। अर्शः शोथं क्षयं कण्डूं त्रिदोषमपि नाशयेत्। मन्दानलत्वं बलहानिमुग्रां विष्टम्भितां नेत्रगदान् सकुष्ठान्। तथैव मालां व्रणपूर्विकाञ्च करोत्यशुद्धं रजताख्यमाक्षिकम्”। शोधनन्तु। “कर्कोटी मेषशृङ्ग्युत्थैर्द्रवैर्जम्बीरजैर्दिनम्। भावयेदातपे तीव्रे विमला शुद्ध्यति ध्रुवम्। विमला तारमाक्षिकम्। मार-णन्तु “कुलत्थस्य कषायेण घृष्टा तैलेन वा पुटेत्। तैलेन वाऽजमूत्रेण म्रियते तारमाक्षिकम्” भावप्र॰।

तारल पु॰ तरल एव अण्। १तरले २विटे च शब्दार्थचि॰।

तारवायु पु॰ कर्म्म॰। अत्युच्चशब्दयुक्ते पवने।

तारविमला स्त्री तारोरजतमिव विमला। तारमाक्षिके उपधातुभेदे शब्दार्थचि॰।

तारशुद्धिकर न॰ तारस्य रजतस्य शुद्धिं धात्वन्तरयोगात् जातमलशुद्धिङ्करोति कृ–ट। सीसके तत्सम्पर्काद्धि रजतस्य मलशुद्धिर्लोकसिद्धा राजनि॰।

तारसार पु॰ उपनिषद्भेदे उपनिषच्छब्दे दृश्यम्।

तारहार पु॰ तारनिर्म्मितो हारः। १स्थूलमुक्ताहारे “संवर्त्तितोरःस्थलतारहारः” रघुः।

तारा स्त्री तारयति संसारार्णवात् भक्तान् तॄ–णिच्–अच्। १दशमहाविद्यान्तर्गते द्वितीयमहाविद्याभेदे। २नक्षत्रे च

तत्र नक्षत्रादीनां लिङ्गभेदा यथा "हस्ता स्वाती श्रवणा अक्लीवे मृगशिरो नपुंसि स्यात्। पुंसि पुनर्वसुपुष्यौ मूलं त्वस्त्रौ स्त्रियः शेषाः" अधिकमृक्षशब्दे १४००पृ० दृश्यम्। "काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी" इत्यादि तन्त्रसा० "तारकत्वात् सदा तारा सुखमोक्षप्रदायिनी। उग्रापत्तारिणी यस्मादुग्रतारा तत· स्मृता" तन्त्रसा० तन्नामनिरुक्तिः। ३बुद्धदेवताभेदे ४बृहस्पतिभार्य्यायाम् मेदि०। ५सुषेणवानरकन्यायां वालिभार्य्यायाञ्च ६चिडानामगन्धद्रव्ये ७मुक्तायाञ्च राजनि०। "बृहस्पतेः स वै भार्य्यां तारां नाम यशस्विनीम्। जहार तरसा सर्वानवमत्याङ्गिरःसुतान्। स (चन्द्रः) याच्यमानो देवैश्च तथा देवर्षिभिः सह। नैव व्यसर्जयत् तारां तस्मायाङ्गिरसे तदा" "ददावङ्गिरसे तारां स्वयमेव पितामहः। तामन्तःप्रसवां दृष्ट्वा तारां प्राह बृहस्पतिः। मदीयायां न ते योनौ गर्भो धार्य्यः कथञ्चन। अयोनावुत्सृजत्तं वै कुमारं दस्युहन्तमम्। ईषीकास्तम्बमासाद्य ज्वलन्तमिव पावकम्। जातमात्रः स भगवान् देवानामक्षिपद्वपुः। ततः संशयमापन्नास्ताराम् ऊचुः सुरोत्तमाः। सत्यं ब्रूहि सुतः कस्य सोमस्याथ बृहस्पतेः। पृच्छ्यमाना यदा देवैर्नाह सा साध्वसाधु वा। तदा तां शप्तुमारब्धः कुमारो दस्युहन्तमः। तं निवार्य ततो ब्रह्मा तारां पप्रच्छ संशयम्। यदत्र तथ्यं तद् ब्रूहि तारे! कस्य सुतो ह्ययम्। सा प्राञ्जलिरुवाचेदं ब्रह्माणं वरदं शनैः। सोमस्येति महात्मानं कुमारं दस्युहन्तमम्" हरिवं० २५ अ०। "सुषेणदुहिता चेयमर्थसूक्ष्मविनिश्चये। औत्पातिके च विविधे सर्वतः परिनिष्ठिता। यदेषा साध्विति ब्रूयात् कार्य्यं तन्मुक्तसंशयम्। न हि तारा मतं किञ्चिदन्यथा परिवर्त्तते" रामा० कि० २२ अ०। सा च पश्चात् वालिनो मरणानन्तरं सुग्रीवभार्य्या "तारया सहितः कामी सक्तः कपिवरस्तदा" ३१अ० "अहल्या द्रौपदी कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा। पञ्च कन्याः स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम्" तत्र मुक्तायां "ताराबलीविकरणैर्व्यकचन् निदाघाः" माघः कनीनिकायां "लुलितनयनताराः क्षामवक्त्रेन्दुबिम्बाः" माघः।

ताराश्च अश्विन्यादयः। ज्यो० त० ताः तद्विशेषादिकमुक्तं यथा

"अश्विनी भरणी चैव कृत्तिका रोहिणी तथा। मृगशीर्षं तथा चार्द्रा पुनर्वसुकपुष्यकौ। अश्लेषा च मघा पूर्वफल्गुन्युत्तरफल्गुनी। हस्ता चित्रा तथा स्वाती विशाखा चानुराधिका। ज्येष्ठा मूलं तथाषाढे पूर्वोत्तरपदादिके। श्रवणा च धनिष्ठा च शतभिषाद्यभाद्रिका। उत्तरादिभाद्रपदा रेवती भानि च क्रमात्"। "अश्वियमदहनकमलजशशिशूलभृददितिजीवफणिपितरः। योन्यर्य्यमदिनकृत्त्वष्टृपवनशक्राग्निमित्राः। शक्रोनिरृतिस्तोयं विश्वविरञ्चौ हरिर्वसुर्वरुणः। अजपादोऽहिर्बुध्नः पूषा चेतीश्वरा भानाम्" विशाखायाः शक्राग्न्योर्मिलितदैवतत्वम् अभिजितोभिन्नत्वेन अष्टाविंशतिरिति तत्र वक्ष्यते इति नक्षत्राधिपाः "उग्राः पूर्वमघान्तका ध्रुवगणास्त्र्युत्तराणि ससूर्य्यता दित्यहरित्रयं चरगणाः पुष्याश्विहस्ता लघुः। चित्रा नित्यमृगान्त्यभं मृदुगणस्तीक्ष्णोऽहिरुद्रेन्द्रयुक्। मिश्रोऽग्निः सविशाखभः शुभकराः एवं स्वकृत्ये गणाः।" "शशाङ्कतारयोः शुद्धिर्विचार्य्या सर्वकर्म्मसु। ग्रहाणामपि सर्वेषां तच्छुद्धौ फलदातृता"। श्रीपतिसमुच्चये "ताराचन्द्रबले प्राप्ते दोषाश्चान्ये भवन्ति ये। ते सर्वे विलयं यान्ति सिंहं दृष्ट्वा गजा इव। जन्मसम्पत् विपत्क्षेमं प्रत्यरिः साधको वधः। मित्रं परममित्रञ्च जन्मभाच्च पुनःपुनः। सर्वमङ्गलकार्य्याणि त्रिषु जन्मसु कारयेत्। विवादश्चाद्यभेषज्ययात्राक्षौरादि वर्जयेत्। यात्रायां पथि बन्धनं कृषिविधौ सर्वस्य नाशो भवेत्। भैषज्ये मरणं तथा सुनियतं दाहोऽग्टहारम्भणे। क्षौरे रोगसमागमो बहुविधः श्राद्धेऽर्थनाशस्तथा वादे बुद्धिविनाशनं युधि भयं प्राप्नोत्ययं जन्मभे। पापाख्या तु त्रिविधा पञ्चचतुर्दशविंशतिस्त्रियुता। सिद्धिफला वृद्धिकरी विनाशसंज्ञा क्रमात् कथिता"। "जन्माद्यं कर्म्म ततोपि दशमं सांघातिकं षोडशकम्। समुदयमष्टादशभं विनाशसंज्ञं त्रयोविंशम्। आद्यात्तु पञ्चविंशम् मानसमेवं नरः षड्भः स्यात्। नवनक्षत्रोऽन्यपतिः स्वजातिदेशाभिषेकर्क्षैः"। जात्यर्क्षन्तु। "पूर्वात्रयं सानलमग्रजानां राज्ञान्तु पौष्णेन सहोत्तराणि। सपौष्णमैत्रं पितृदैवतञ्च प्रजापतेर्भञ्च कृषीवलानाम्। आदित्यहस्ताभिजिदश्विभानि तान्यन्त्यजातेःप्रभविष्णुतायाम्"। (देशभं देशनामर्क्षम्)। नाडीनक्षत्राणि। "देहादेहार्थहानिः स्याज्जन्मर्क्षे उपतापिते। कर्म्मर्क्षे कर्म्मणां हानिः पीडा मनसि मानसे। सर्केन्द्रविषयस्थानां हानिः सांघातिके तथा। संतप्ते सामुदयिके

मित्रमन्यार्थसंश्रयः। वैनाशिके विनाशः स्यात् देह-
द्रविणसम्पदाम्"। नाडीनक्षत्रफलम्। "जातिभे कुल-
नाशः स्याद्बन्धनञ्चाभिषेकभे। देशभे देशभङ्गः स्यात्
क्रूरैरेवं शुभैः शुभम्। यस्मिन् राजाभिषिक्तोभवति तदाभि-
षेचनिकभम् ४ ५ ८ ९ कृत्तिका यो यदि तु रोहिणी-
त्यादिदंशभम् (चक्रशब्दे १२४८पृ०शतपदचक्रे दृश्यम्)।
उग्रादिगणादिकार्य्यभेदः मु० चि० उक्तो यथा
"उत्तरात्रयरोहिण्यो भास्करश्च ध्रुवं स्थिरम्। तत्र स्थिरं
बीजगेहशान्त्यारामादिसिद्धये। स्वात्यादित्ये श्रुतेस्त्रीणि
चन्द्रश्चापि चरं चलम्। तस्मिन् गजादिकारोहो वाटि-
कागमनादिकम्। पूर्वात्रयं याम्यमघे उग्रं क्रूरं कुज-
स्तथा। तस्मिन् घाताग्निशाठ्यानि विषशस्त्रादिसिध्यति।
विशाखाग्नेयभे सौम्यो मिश्रं साधारणं स्मृतम्। तत्रा-
ग्निकार्य्यमिश्रं च वृषोत्सर्गादिसिद्धये। हस्ताश्विपुष्याभि-
जितः क्षिप्रं लघु गुरुस्तथा। तस्मिन् पण्यरतिज्ञानं भूषा-
शिल्पकलादिकम्। मृगान्त्यचित्रामित्रर्क्षं मृदु मैत्रं भृगु-
स्तथा। तत्र गीताम्बरं क्रीड़ा मित्रकार्य्यं विभूषणम्।
मूलेन्द्रार्द्राहिभं सौरिस्तीक्ष्णं दारुणसंज्ञकम्। तत्राभि-
चारघातोग्रभेदाः पशुदमादिकम्। मूलाहिमिश्रोग्रमधो-
मुखं भवेदूर्द्ध्वास्यमार्द्रेज्यहरित्रयं ध्रुवम्। तिर्य्यङ्मुखं
मैत्रकरानिलादितिज्येष्ठाश्विनानीदृशकृत्यमेषु"।

ताराकूट न० दम्पत्योर्विवाहशुभाशुभज्ञापके कूटभेदे उप-
यमशब्दे १२४८ पृ० दृश्यम्। "वर्णो वश्यस्तथा तारा
योनिश्च ग्रहमैत्रकम्। गणमित्रं भकूटञ्च नाडी चैते
गुणाधिकाः" ज्यो० ति०। [भेदे तारकाख्यशब्दे दृश्यम्।

ताराक्ष पु० तारकाक्षापरपर्य्यायके तारकासुरस्य पुत्रे दैत्य-

ताराचक्र न० तन्त्रोक्ते दीक्षणीयमन्त्रशुभाशुभज्ञानार्थे चक्र-
भेदे तत्स्वरूपादि चक्रशब्दे २८०९पृ०नक्षत्रचक्रे दृश्यम्।

ताराचमन न० तारायाः पूजाद्यङ्गमाचमनम्" शा० त०।
तारादेवीपूजाद्यङ्गे आचमनभेदे तच्च भैरवतन्त्रे उक्तं
यथा "ताराभेदैस्त्रिभिः पीत्वा मायया क्षालयेत् करम्।
ॐ ओष्ठौ तु द्विरुन्मृज्य फट्कारैः क्षालयेत् करम्।
आस्यं नासे दृशौ श्रोत्रे नाभिवक्षःशिरोभुजान्।
वैरोचनादिभिः स्पृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते। आचम्य
भैरवो भूत्वा वत्सरात्तां प्रपश्यति"। ताराभेदैरिति।
उग्रतारैकजटानीलसरस्वतीभेदैः। वैरोचनादयस्तु।
वैरोचन, शङ्ख, पाण्डर, पद्मनाभ नामक, सामक,
पाण्डर, तारकाऽसिताङ्ग, यमान्तक, विघ्नान्तक, नरा-
न्तकाः, सचतुर्थीप्रणवादिनमोऽन्तकाः" कृष्णानन्दतन्त्रसा०।

ताराधिप पु० ६त०। १चन्द्रे २शिवे ३वृहस्पतौ ४वालिवानरे ५सुग्रीवे
च। "ततार ताराधिपखण्डधारी" कुमा०। "ताराधिपे
बलिनि लग्नगतेऽथ वास्मिन्" ज्यो० त०। तारापतितारा-
नाथादयोऽप्यत्र। "कठोरतारापतिलाञ्छनच्छविः" माघः।
६नक्षत्राधिपेषु अश्विनीकुमारादिषु ताराशब्दे दृश्यम्।

तारापथ पु० ताराणां पन्थाः अच् समा०। आकाशे हला०

तारापीड़ पु० ताराणामापीड़ः भूषणमिव। चन्द्रे त्रिका०।

ताराप्रमाण न० अश्विन्यादिनक्षत्राणां स्वरूपावेदकसंख्या-
विशेषे स च वृ० सं० ९८ अ० सप्रयोजनमुक्तो यथा
"शिखिगुणरसेन्द्रियानलशशिविषयगुणर्तुपञ्चवसु-
पक्षाः। विषयैकचन्द्रभूतार्णवाग्निरुद्राश्विवसुदहनाः।
भूतशतपक्षवसवो द्वात्रिंशच्चेति तारकामानम्। क्रम-
शोऽश्वन्यादीनां कालस्ताराप्रमाणेन। नक्षत्रजमुद्वाहे
फलमब्दैस्तारकामितैः सदसत्। दिवसैर्ज्वरस्य नाशो
व्याधेरन्यस्य वा वाच्यः"।

ताराभूषा स्त्री तारा भूषा यस्याः। रात्रौ राजनि०।

ताराभ्र पु० तारो निर्म्मलः जलशून्यः अभ्रो मेघ इव शुभ्र-
त्वात्। कर्पूरे राजनि०।

तारामण्डल न० ताराणां मौक्तिकानां मण्डलं यत्र। ईश्वर-
मण्डपभेदे शब्दरत्ना०। ६त०। २नक्षत्रमण्डले च।

तारामृग पु० ताराद्रूपः मृगः मृगशिरः। मृगशिरोनक्षत्रे
"अन्वधावत् मृगं रामो रुद्रस्तारामृगं यथा" भा०व०२७७
अ० "ताराद्रूपं मृगम् तारामृगं, प्रजापतिः स्वां दुहितरं
मृगो भूत्वा जगाम तस्य रुद्रः शिरोऽच्छिनत् तदेव
मृगशिरो नक्षत्रम्" नीलक०। "एष चैव मृगः श्रीमान्
यश्च दिव्यो नभश्चरः। उभावेतौ मृगौ दिव्यौ तारा-
मृगमहीमृगौ" रामा० अर० ४३।२।४०।

तारारि पु० ६त०। विटमाक्षिके उपधातुभेदे हेमच०।

तारावती स्त्री ककुत्स्थराजभार्य्यायां मनोन्मथिन्यां जातायां
दुर्गावतारभूतायां कन्यायां शिवावतारचन्द्रशेखरपत्न्याम्।
तत्कथा कालिकापु० ४७ अ० यथा।
"काकुत्स्थो भार्य्यया सार्द्धमत्यन्तमुदितोऽभवत्।
सहजेनाथ हारेण भूषिता सा ककुत्स्थजा। ववृधे
मन्दिरे तस्य वर्षास्विव सुरापगा। तेनैव हारचिह्नेन
तस्यास्तारावतीति वै। नामाकरोत् पिता काले यथोक्त-
रूपसत्तम!"। "पतिं पूर्ववरं पुत्री राज्ञस्तारावती सती।
स्वयं सा पार्वती देवी वव्रे च चन्द्रशेखरम्। वैवाहि-

केन विधिना स राजा चन्द्रशेखरः । तारावतीं तदा भार्य्यां ककुत्स्थस्य नृपतेः सुताम् । संस्कृत्य स्थापयामास देवेभ्यो वैदिकैर्मखैः''

ताराघोढ़ा स्त्री ६त०। तारापराके घोढ़ान्यासभेदे तन्त्रसारे ताराप्रक० दृश्यम् । ''इति घोढ़ा च कथिता तारायाः सर्वसिद्धिदा''तन्त्रसा०। [ताड़िकाशब्दे दृश्यम् ।

तारिका स्त्री ताड़िका डस्य रः । तालरसजाते मद्यभेदे ।

तारिन् त्रि० तारयति तॄ–णिच्–णिनि । १तारके । स्त्रियां ङीप् । सा च दशसु महाविद्यासु २द्वितीयविद्यायाम् तद्भेदाः तन्त्रसारे उक्ता यथा ''तारा चोग्रा महोग्रा च वज्रा काली सरस्वती । कामेश्वरी च चामुण्डा इत्यष्टौ तारिणी मताः। अथ भेदान् प्रवक्ष्यामि तारिण्याः सर्वसिद्धिदान् । येषां विज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्तो हि साधकः'' इत्युपक्रमे तासामभिधानम् । ३बुद्धदेवताभेदे त्रिका० ।

तारुक्ष्य पु० तरुक्षस्यर्षेरपत्यं गर्गा० यञ् । तरुक्षर्षेरपत्ये । स्त्रियां लोहिता० ष्फ । तारुक्ष्यायणी । यूनि तु तारुक्ष्यायण फक् । यूनि तदपत्ये स च गोत्रप्रत्यान्तर्गतः । [स्त्रियां ङीप् ।

तारुण पुंस्त्री तरुणस्यापत्यम् उत्सा० अञ् । तरुणस्यापत्ये

तारुण्य न० तरुणस्य भावः ष्यञ् । यौवने अमरः । ''सा राज्ञा गाढ़तारुण्या; समस्तरतकोविदा'' सा० द०। ''ततः स राजा तारुण्यादौरसेन बलेन च''भा०शा०१२५ अ०।

तारेय पु० तारायाः अपत्यम् ढक्। अङ्गदे १वालिपुत्रे ।''करिष्यत्येष तारेयस्तेजस्वी तरुणोऽङ्गदः'' रामा० कि०२२सर्गः। २वृहस्पतिभार्य्यायास्तारायाश्चन्द्रजे पुत्रे बुधे च ।

तार्कव त्रि० तर्कोर्विकारः कोपधत्वात् अण् । तर्कुविकारे सि० कौ० । [२तर्कशास्त्राभिज्ञे च ।

तार्किक त्रि० तर्कं वेत्ति तच्छास्त्रमधीते वा ठञ्। १तर्कवेत्तरि

तार्ण पु० तृण एव स्वार्थे अण् । कणप्रमे ऋषौ । ''प्रमथ्य तरसा राज्ञः शाल्वादींश्चैद्यपक्षगान् । पश्यतां सर्वलोकानां तार्क्ष्यपुत्रः सुधामिव'' भाग० । २ पातालगरुड़लतायां स्त्री राजनि० गौरा० ङीष् ।

तार्क्ष्य पु० तृक्षस्य गोत्रापत्यं गर्गा० इत्येतत्र तृक्षेति पाठान्तरात् यञ् । १तृक्षमुनेर्गोत्रापत्ये स्त्रियां लोहि० ष्फ । तार्क्ष्यायणी । २गरुड़ाग्रजे अरुणे ३गरुड़े ४अश्वे ५सर्पे पुंस्त्री० ६रसाञ्जने च मेदि० । ७शालद्रुमे ८स्वर्णे च शब्दर० ९अश्वकर्णवृक्षे १०स्यन्दने हेमच० । ११पर्वतभेदे १२विहङ्गमात्रे । ''अयमुत्तरात् संयद्वसुस्तस्य तार्क्ष्यारिष्टनेमिश्च सेनानीग्रामण्यौ'' यजु० १५।१८।''तीक्ष्णोऽन्तरीक्षे क्षिपति पक्षौ तार्क्ष्यः'' वेददी० ष्टषो० । तत्र गरुड़े ''आरुह्य तार्क्ष्यं नभसीव भूतले'' माघः ''भवन्ति निर्विषाः सर्पाः यथा तार्क्ष्यस्य दर्शनात्'' पञ्चत० । ''त्रस्तेन तार्क्ष्यात् किल कालियेन'' रघुः । ''दशरात्रमुपयुज्य सर्वं तरति किल्बिषं तार्क्ष्यदर्शनमुपपद्यते'' सुश्रुतः । तार्क्ष्यस्येव दर्शनं दूरात् दर्शनमित्यर्थः । सर्पे ''त्रिपदाः शिखिनस्तार्क्ष्याश्चलदंष्ट्राः विषाशिनः'' भा०भी० ३ अ० । [शब्दार्थचि०।

तार्क्ष्यज न० तार्क्ष्ये पर्वते जायते जन–ड । रसाञ्जने

तार्क्ष्यध्वज पु०तार्क्ष्यो ध्वजोऽस्य । गरुड़ध्वजे विष्णौ हेमच० तार्क्ष्यकेतनादयोऽप्यत्र ।

तार्क्ष्यनायक पु०६त०। गरुड़े राजनि०तार्क्ष्यनाथादयोऽप्यत्र

तार्क्ष्यप्रसव पु०तार्क्ष्यः शैलः प्रसवोऽस्य। अश्वकर्णवृक्षे राजनि०

तार्क्ष्यशैल न० तार्क्ष्यशैले भवम् अण् । रसाञ्जने राजनि० ''सिन्धूद्भूतं चक्रमर्दस्य वीजमिक्ष्वुद्भूतं केशरं तार्क्ष्यशैलम्'' ।''लौहं चूर्णं मागधी तार्क्ष्यशैलं तुल्याः कार्य्याः कृष्णपर्णाशिलाश्च'' सुश्रुतः ।

तार्क्ष्यसामन् न० सामभेदे लाट्या०१।६।१८ ।

तार्क्ष्यायण पुंस्त्री० तृक्षस्य ऋषेरपत्यं युवा गर्गा० इत्येतत्र तृक्षेति पाठान्तरात् यञ् यूनि फक् अनातीत्युक्तेरापत्यस्य यञ्ञो लोपो न । तृक्षर्षेर्यून्यपत्ये । [शब्दरत्ना० ।

तार्क्ष्यी स्त्री तार्क्ष्यस्य खगस्य प्रिया अण् । वनलताभेदे

तार्ण त्रि० तृणस्येदं शिवा० अण् । १तृणसम्बन्धिनि २तृणजन्ये वह्नौ पु० । ''तार्णातार्णोभयं नास्तीत्यत्र तार्णत्वमतार्णत्वञ्च वह्नित्वव्याप्यो जातिभेदः इति नव्यनैयायिकाः । तृणात् तद्विक्रयात् स्थानादागतः आयस्थानत्वात् शुण्डिका० अण् ।३तृणविक्रयद्रुपार्थस्थानजे करे त्रि०।

तार्णक त्रि०तृणानि सन्त्यस्मिन् ऋश्या०क् ष्ठुक् च तार्णकीयास्तस्मिन् भवः विल्वका० छमात्रस्य लुक् । तृणयुक्तदेशभवे ।

तार्णकर्ण पुंस्त्री० तृणकर्णस्यापत्यं शिवा० अण् । तृणकर्णर्षेरपत्ये । [नामकर्षेर्गोत्रापत्ये ।

तार्णायन पुंस्त्री तृणस्यर्षेर्गोत्रापत्यम् नडा० फक् । तृण-

तार्त्तीय त्रि० तृतीय एव स्वार्थे अण् । तृतीये ''प्रथमस्य द्वसरखाङ्कस्तार्त्तीयं तृतीयं सवनम्'' आश्व० श्रौ० ११।४

तार्त्तीयीक त्रि० तृतीय एव तृतीय+स्वार्थे ईकक् । तृतीये ''तार्त्तीयीकं पुरारेस्तदवतु मदनप्लोषणं लोचनं वः''मालतीमाधवम् ।

तार्य्य त्रि० तॄ—कर्मणि ण्यत्। तरणीये। "नौतार्य्यां तां नदीं तरन्" भा० शा० १२४६ श्लो० "नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्य्यम्" अमरः। तरे देयम् ण्यत्। २तरकार्य्ये देवे शुल्के च। "भाण्डपूर्णानि यानानि तार्य्यं दाप्यानि सारतः" मनुः।

ताल पु० तल एव अण्। १करतले शब्दार्थचि०। ताड्यते तड—आघाते कर्मणि घञ् डस्य लः। १हरिताले २तालीशपत्रे न० राजनि० ३दुर्गासिंहासने न० हेमच० तालस्येदम् अण् तस्य लुक्। ४तालफले न०। अङ्गुष्ठमध्यमभ्यां मिते ५परिमाणे ६करास्फालने ७कांस्यनिर्मितवाद्यभेदे (करताल) ८त्सरौ खड्गमुष्टौ च पु० मेदि० ९स्वनामख्याते वृक्षभेदे भावप्र०। "पक्वं तालफलं पित्तरक्तश्लेष्मविवर्द्धनम्। दुर्जरं बहुमूत्रञ्च तन्द्राऽभिष्यन्दशुक्रदम्। तालमज्जा तु तरुणः किञ्चिन्मदकरो लघुः। श्लेष्मलो वातपित्तघ्नः सस्नेहो मधुरः सरः। तालमज्जा तालफलबीजमज्जा। तालजं तरुणं तोयमतीव मदकृन्मतम्। अम्लीभूतं यदा तत् स्यात् पित्तकृद्वातदोषहृत्" भावप्र०। "तालो द्वादशभिर्जानुपरिणाहपरिभ्रमैरिति" उक्ते १०मानविशेषे। हस्तेन जानुमण्डलपरिभ्रमणं यावत्याकालमात्रया क्रियते तावतीभिर्द्वादशभिस्तालाख्यः कालांशो ज्ञेयः इत्यर्थः। ११गीतकालक्रियामाने। अयं स्वर इयत्कालं गेयः इयत्कालं विलम्बित इयत्कालं द्रुतम् इयत्कालं मध्यमिति बोधयितुं देशभेदैस्तै रङ्गुल्याकुञ्चनप्रसारणक्रियाभिर्नर्त्तितव्यं गातव्यञ्चेति कालक्रिययोः प्रमाणं तालः। इदमियत्कालं गेयमिति कालेनाङ्गुल्याद्याकुञ्चनादिक्रियामानं ताल इति यावत्। "कालस्य एकद्विमात्राद्युच्चारणनियमितस्य क्रियायाः परिस्पन्दात्मिकायाः परिच्छेदहेतुस्तालम्" इति मधुसू०। "कालेन नर्त्तनगत्वादनक्रियाणां मानं तालः तासाद्येककालमेषां विरामस्ताल इत्यन्ये" इत्यमरटीकायां भरतः। तन्निरुक्तिस्तु गौरीहरयोर्नृत्येन तालो बभूव। तथा हि। हरनृत्यस्य ताण्डवं गौर्य्यानृत्यस्य लास्यम् इति संज्ञा पुरुषनृत्यस्य ताण्डवं नार्य्यानृत्यस्य लास्यमिति नियमात्। ताण्डवस्याद्याक्षरेण लास्यस्याद्याक्षरेण च मिलित्वा ताल इति संज्ञा जाता इति" संगीतशास्त्रे तस्य भेदा यथा "चर्च्चत्पुट १ चाचपुटः २ ३षट्पितापुत्रकस्तथा। ४उद्घट्टकः ५सन्निपातः ६कङ्कणः ७कोकिलारवः। ८राजकोलाहलो ९रङ्गविद्याधर १०शचीप्रियौ। ११पार्वतीलोचनो १२राजचूडामणि १३जयश्रियौ १४वादकाकल १५कन्दर्प १६नलकूबर १७दर्पणाः। १८रतिलीलो १९मोक्षपतिः २०श्रीरङ्गः २१सिंहविक्रमः। २२दीपको २३मल्लिकामोदो २४गजलीलश्च २५चर्च्चरी। २६कुहक्को २७विजयानन्दो २७वीरविक्रम २८टेङ्किकौ। २९रङ्गाभरण ३०श्रीकीर्त्ति ३१वनमालि ३२चतुर्मुखाः। ३३सिंहनन्दन ३४नन्दीश ३५चन्द्रविम्ब ३६द्वितीयकाः। ३७जयमङ्गल ३८गन्धर्व ३९मकरन्द ४०त्रिभङ्गयः। ४१रतितालो ४२वसन्तश्च ४३जगझम्पो ४४ऽथ मारुतिः। ४५ कविशेखर ४६घोषौ च ४७हरवल्लभ ४८भैरवौ ४९। गतप्रत्यागतो ५०मल्लतालो ५१भैरवमस्तकः ५२। सरस्वतीकण्ठाभरणः ५३क्रीडा ५४निःसारुरेव च। ५५मुक्तावली ५६रङ्गराज ५७भरतानन्दा ५८ऽऽदितालकाः ५९। सम्पकेष्टक ६० इत्यादि ताला भरतसंमताः। संक्षेपतो निगदिता अथैषां लक्षणं तथा। अर्द्धमात्रं द्रुतं ज्ञेयमेकमात्रं लघु स्मृतम्। द्विमात्रन्तु गुरु ज्ञेयं त्रिमात्रन्तु प्लुतं मतम्। ताले चर्च्चत्पुटे ज्ञेयं गुरुद्वन्द्वं लघुः प्लुतः १। गुरुर्लघुः प्लुतश्चैव भवेच्चाचपुटाभिधे २। गलागलगलाश्चैव षट्पितापुत्रके मताः ३। उद्घट्टके तु गमनाः ४ सन्निपाते गुरुर्मतः ५। चतुर्विधः परिज्ञेयस्तालः कङ्कणनामकः ६। पूर्णः खण्डः समश्चैव विषमश्चैव कथ्यते। लचतुष्कं गणौ पूर्णे खण्डे विन्दुद्वयं गुरुः। यगणास्तु समे ज्ञेय स्तगणो विषमे भवेत्। खचतुष्कं सयत्यन्तं गुरुर्विन्दुचतुष्टयम्। सयत्यन्तं लघुश्चैव तालोऽयं कोकिलारवः ७ लचतुष्कं सयत्यन्तं खत्रयं खत्रयं लघुः। लघुर्विन्दुद्वयञ्चेति राजकोलाहलाभिधे ८। खद्वयं द्वौ प्लुतौ यत्र रङ्गविद्याधरः स तु ९। लघूनि त्रीणि यत्र स्युर्गुरूणि त्रीणि यत्र वै। प्लुतद्वयञ्च यत्रास्ति स तालः स्याच्छचीप्रियः १०। खद्वयं गुरुलौ विन्दुर्गौ प्लुतौ गौ प्लुतौ पुनः। यत्र तालः स विज्ञेयः पार्वतीलोचनाभिधः ११। राजचूडामणौ विन्दुर्लश्च विन्दुर्लगौ मतौ १२। रगणोनो गुरुश्चैव जयश्रीरिति कथ्यते १३। प्लुतौ लघुचतुष्कञ्च मौ नौ द्रुतयुगं लघुः। लचतुष्कं विनाशब्दं तालः स्याद्वादकाकलः १४। द्रुतद्वयं यकारश्च कन्दर्पेऽपि प्रकीर्त्तितः १५। चत्वारो गुरवो यत्र चत्वारः प्लुतका अपि। लघ्वक्षराणि चत्वारि तालोऽयं नलकू-

परः १६ । विन्दुद्वयं गुरुश्चैव भवेद्यत्र स दर्पणः १७ । रतिलीले विधातव्यं लघुद्वन्द्वं गुरुद्वयम् १८ । आदौ षोड़श गुरवो द्वात्रिंशल्लघवस्ततः । चतुःषष्टिद्रुता यत्र सोऽयं सोमपतिर्मतः १९। श्रीरङ्गसंज्ञके ताले सगणाल्लः प्लुतौ मतौ२० । सिंहविक्रमताले तु भगणो नखगाः खगौ २१ । प्लुतो नश्च प्लुतश्चैव ताले दीपकनामनि २२ ताले स्यान्मल्लिकामोदे लद्वयं खचतुष्टयम् २३। लचतुष्कं विरामान्तं गजलीले प्रकीर्त्तितम्२४ । अष्टलत्वस्तु चर्च्चर्यां विरामान्तो द्रुतौ लघुः २५ । द्रुतद्वन्द्वं भवेत्ताले कङ्काख्ये लघुद्वयम्२६। भवेच्च विजयानन्दे लत्रयञ्च लघुत्रयम्२७। वीरविक्रमताले तु द्रुतौ लगौ ततः प्लुतः २८। टेङ्किका रगणेन स्यादेकेनैव कृताम्पदे २९ । भगणो गप्लुतौ स्यातां रङ्गाभरणनामके ३०। श्रीकीर्त्तिसंज्ञके ताले गुरुद्वन्द्वं लघुद्वयम् ३१ । चतुर्द्रुता लघू द्वौ तु द्रुतो गो वनमालिनि३२। चतुर्भस्वाभिधे ताले यगणानन्तरं प्लुतः। ३३ । भश्च प्लुतो लगौ विन्दुद्वयं गौ नः प्लुतस्तथा । लघुः प्लुतो द्रुतश्चैको लघुद्वयमथापि च । निःशब्दं लचतुष्कञ्च ताले स्यात् सिंहनन्दने ३४। गो लघुगौ लघुः प्लुतस्ताले नन्दीश्वरे मतः ३५ । गो द्रुतौ नौ प्लुतद्वन्द्वं चन्द्रबिम्बे प्रकीर्त्तितम् ३६ । द्रुतद्वन्द्वं लघुश्चैकस्ताले स्यात्तु द्वितीयके ३७ । सकारस्य यकारस्य जयमङ्गलनामनि ३८। चत्वारो गुरवो विन्दुश्चत्वारश्च प्लुता अपि । विन्दवो दश षट् लाश्च ताले गान्धर्वसंज्ञके ३९। मकरन्दे द्रुतद्वन्द्वं लघुद्वन्द्वमथो गुरुः ४० । गुरुर्लघुः प्लुतश्चैव त्रिभङ्गिः परिकीर्त्तिता ४१ । गुरुद्वयं लघुद्वन्द्वं रतिताले प्रकीर्त्तितम्४२ । वसन्तताले कर्त्तव्यो नगणो भगणस्तथा४३। जगझम्पे गुरुश्चैको विरामान्तञ्च खद्वयम् ४४ । गप्लुतौ लौ द्रुतौ लश्च प्लुतो मारुतिनामनि४५। कविशेखरे प्लुतः शून्यं नगौ लश्च ततो लघुः४६। खचतुष्कं विना शब्दं यत्र घोषः स उच्यते ४७। हरवल्लभताले च प्लुतो लो गौ च खद्वयम्४८ । भगणः प्लुतौ गणौ गयौ प्लुतौ लघुश्च भैरवे४९। गतप्रत्यागते ताले लो मौ गौ नौ प्रकीर्त्तितौ५०। चतुर्लघु मल्लताले विरामान्तं द्रुतद्वयम्५१। लगौ गौ सो नगौ गश्च खद्वयं लद्वयं पुनः । नचतुष्कं विना शब्दं ताले भैरवमस्तके५२। सरस्वतीकण्ठाभरणे गौ लघुश्च द्रुतद्वयम् ५३ । एक एव प्लुतो यत्र क्रीड़ातालः स उच्यते ५४ । द्रुतद्वयं विरामान्तं ताले निःसारके मतम् ५५ । खत्रयं सविरामान्तं नौ पुनः खत्रयन्तथा । प्लुतौ गः खयुगं गश्च यत्र मुक्तावली तु सा५६। लगौ विन्दुयुगं गौ लौ रङ्गराजे प्रकीर्त्तितः ५७। खद्वयं सविरामान्तं गुरुः प्लुतद्वयं लघुः । यत्र ताले स विज्ञेयो भरतानन्दसंज्ञकः ५८। आदिताले लघुश्चैक इत्याह भरतो मुनिः ५९ । भगणश्च प्लुताद्यन्तःसंपक्वेष्टकतालके ६०। एकाधिकशतं ताले पर्ष्टर्व्यतमा इमे”। अथ प्लुतादिमात्राभेदेन तालघातनम् । “ताले निष्णातहस्तः प्लुतमनुघटयेद्घातमेकं सशब्दं तत्पश्चात् द्वौ च घातौ निनदविरहितौ दर्शयेद्दूरतोऽधः। गुरुत्वात् पकतालान्निति जगति पुनः स्यात् सतौ सनन्दा निव्वं घातत्रयं तत् त्रिफलतनुवहिर्वत्र्म यद्दर्शकारम । एको घातः सशब्दो द्विकल इह गुरौ शब्दहीनक्षयान्यः सोऽप्यूर्द्ध्वं याति लीलावलयवलयितोत्तानहस्ताङ्गुलीभिः । किञ्चोच्चैकैकमात्रा समुदयिनि लघौ घात एको निनादी मात्रार्द्धभाजि द्रुतवपुषि लघोरर्द्धनादेन घातः”। संगी० दा० रत्नाकरः ।

“आदावष्टस्तथा रुद्रो ब्रह्मा इन्द्रश्चतुर्दशः। दशावतारवन्द्यादिन्दवनाट्यं ततः परम् ।”

अथाष्टतालभेदाः । “आड़ः१ दोजः२ ज्योतिः३ चन्द्रशेखरः४ गञ्जनं५ पञ्चतालः६ रूपकं७ समतालः८ ।”

तत्र रुद्रतालस्य भेदाः । वीरविक्रमः१ । विषमसमुद्रः२ धरणं३ धीरदशकः४मण्डूकः५ कन्दर्पः६ आँगपाहिड़ः७ ध्रुवचरणं८ दशकोषी९ गजेन्द्रगुरुः१० कुटुकाः११।”

अथ ब्रह्मतालभेदाः“ब्रह्मा१ विरामब्रह्मा२ षट्कला३ सप्तमात्रा४”

अथेन्द्रतालभेदाः।“देवसारः१ देवशाली२मदमदोला३ गुरुगन्धर्वः४ पञ्चाली५ इन्द्रभाषः६ ।”

अथ चतुर्द्दशतालभेदाः ।“त्रिङ्कतालः१चन्द्रमाला२ देवमाला३ अर्द्धज्योतिः४ स्वर्गसारः५ समाष्टः६ धराधारा७ वसन्तवाकः८ काककला९ कीरशब्दा१० नागऊर्या११ हर्षधारिका१२ भाषा१३ अर्द्धमाला१४ ।”

क्रमेणैषां लक्षणादि तत्रापि अष्ट तालभेदस्य लक्षणानि यथा “एकतालस्ततः शून्यं युगलं तालिका परं । सङ्गीते प्रथमः सार आड़तालः प्रकीर्त्तितः१ । एकतालञ्च शून्यञ्च क्रमेणापि त्रिधा भवेत् । शेषशून्यं कलाभेदे दोजाख्यश्च भवेत् पृथक् २ । प्रथमं युगलं तालं एक एकस्तथा परं । कलाभेदे गानमेघं ज्योतिश्च परिकीर्त्तितम् ३ । चन्द्रश्चन्द्रस्तथा युग्मं तथा चन्द्रस्तथा परं । षट् तालानि भवन्त्येवं चन्द्रशेखर-

भाषितः ४। एकतालो भवेत् यत्र शेषः क्रमेणापि चतुष्टयम्। शेषमशून्यं गम्भनञ्च सर्वतो मुनिभाषितम्५। प्रथमं युगलञ्चैव तत्परं तालमेककम्। शेषे युग्मं तथा शून्यं पञ्चतालं प्रकीर्त्तितम् ६। युगलं प्रथमं तालं तत्परन्त्वेकशून्यकम्। शेषे च युगलं तालं रूपकं परिकीर्त्तितम्७। एकतालं तथा शून्यं क्रमेण द्विविधं भवेत्। शेषे युगलतालञ्च समतालं भवेत् परम् ८।"

रूपतालभेदलक्षणादि "एकतालं तथा शून्यं क्रमेण त्रिविधं भवेत्। तत्परं युगलं ताल इत्येव वीरविक्रमः१। युग्मतालं तथा शून्यं तत्परं हयतालकम्। शेषे च युगलं तालं समुद्रविषमं स्मृतम् २। युग्मतालञ्च शून्यञ्च एकतालञ्च तत्परे। शेषैकत त्रिशून्यं विषमं परमं भवेत् ३। एकतालं तथा शून्यं क्रमेणापि त्रिधा भवेत्। युगलं युगलं पश्चात् स वीरदशकः स्मृतः ४। प्रथममेकतालञ्च तत्परं शून्यमेककम्। शेषैकत त्रितालञ्च मयङ्कस्य गतिर्यथा ५। समतालं यथा दृष्टं तथा कन्दर्पसंज्ञितम्। समताले भवेत् शून्यं कन्दर्पे नास्ति, तत्पुनः ६। पञ्चतालात् परं शून्यं डोम्बपाञ्चिडुमुत्तमम्। अत्यूर्द्ध्वञ्च भवेत् लक्ष्म संग्रामस्य यथा गतिः ७। एकतालं तथा शून्यं क्रमेणापि द्विधा भवेत्। शेषैकत त्रितालञ्च प्रवचरणभाषितम् ८। एकतालं एकशून्यमित्येवञ्च भवेत् क्रमात्। विरामे एकतालञ्च वागभेदे टगकोषिका ६। युगलं युगलं पश्चात् तदन्त्येकतालकम्। शेषे च युग्मं शून्यञ्च गजेन्द्रगुरुभाषितम् १० युग्मशून्यं विरामे च एकतालं भवेत् क्रमे। छुटकाख्यानकं धीरं सङ्गीतपरिनिश्चितम्११।"

ब्रह्मतालभेदलक्षणानि। "युगञ्च लक्ष्म प्रथमैकतालं किञ्चिद्विरामे पुनरेकतालम्। ब्रह्माख्यतालञ्च सुगीतमध्ये यथा कपोती हि करोति शब्दम् १। युग्मतालं भवेद्लक्ष्म एकतालञ्च तत्परे। शेषे द्वितीयशून्ये च विरामब्रह्मतालकम् २। प्रथमञ्चैकतालञ्च युग्मशून्यं तथा परे। शेषैकत त्रितालेति षट्कला खलु कथ्यते ३। आदौ युग्मं तथा युग्मं त्रितालञ्च तथा परे। सप्तमाला भवत्येषा ब्रह्मतालान्तरे शुभे४।"

इन्द्रतालभेदलक्षणानि "सविरामं त्रितालञ्च एकशून्यन्तथापरे। शेषे लक्ष्म त्रितालञ्च देवसार इतीर्य्यते१। द्वितीयशून्यं विरामे भवति ततश्च त्रितालानि। शेषेण द्विशून्यमित्येवं देवचाली २। प्रथममेव युग्मतालं तत्पश्चादेक शून्यविरामे। शेषे त्रितयतालं भवतीति मदनदोलेति। युग्मतालं समारभ्य पञ्चतालं भवेत्तथा। अत्यूर्द्ध्वञ्च तथा लक्ष्म गुरु गन्धर्व ईरितः ४। श्रावणस्य यथा धारा तथा तालो भवेद्धनः। पञ्चतालान्तराणीति पञ्चालीति प्रकीर्त्तिता ५ सविरामं चतुस्तालं त्रितालं शून्यमन्ततः। मेघारम्भे यथा केका कुर्वन्ते इन्द्रभाषितः ६।"

चतुरङ्गतालभेदलक्षणानि "एकतालञ्च शून्यञ्च क्रमेण त्रितयं ततः। शेषे चतुष्टयं लक्ष्म चित्रताल इतीर्य्यते१। एकचन्द्रस्तथा युग्मं तालं प्रत्येकतस्त्रयम्। शेषे त्रीणि च शून्यानि चन्द्रमाला भवेत्परा २। प्रथमं षट्कतालञ्च अत्यूर्द्ध्वन्तु भवेत् क्रमात्। शेषे युग्मं तथा शून्यं शेषमाला च कीर्त्यते३। चन्द्रशून्यं त्रितालञ्च विरामेण क्रमेण तु। अत्यूर्द्ध्वन्तु भवत्येवमङ्ग ज्योतिरिति स्थितिः ४। एकैकतालान्तरयुग्मतालात् शून्यत्रयं तत्परमेकतालम्। कलाभिदा शून्यभिदा समाख्या स स्वर्गसाराख्यनवीनतालः ५। युग्मशून्यं विरामेण शेषतालमिति क्रमात्। समाप्ताख्योऽन्तरे शून्यमिति सर्वत्र भाषितम् ६। नवाख्ये रासिनि शीघ्रयानं तथा सुसंवद्धसुतानभानम्। युग्मं सलक्ष्मं क्रमतश्च तालं शेषे त्रितालञ्च धराधराख्या ७। एकतालञ्च शून्यञ्च क्रमेणापि चतुष्टयम्। क्रमात्तालत्रयञ्चैव यमलयागुदाहृता ८। सविरामं द्वयं तालं युग्मतालं तथा परे। शेषैकत त्रितालञ्च भवेत् काकलेति सा ६। त्रितालञ्च भवेद् लक्ष्म तत्परं त्वेकतालकम्। शेषेऽपि च त्रितालञ्चेत् कौरवल्ली प्रचक्ष्यते१०। युग्मं युग्मं तथा युग्मं तालन्त्वेकं भवेत् क्रमात्। शेषे शून्यं कलाभेदे तारावलीति भवेत् पृथक् ११। सविरामं द्वयं तालं युग्मशून्यञ्च तत्परम्। शेषोर्द्ध्वन्तु त्रितालञ्च रूपधारा प्रकीर्त्तिता १२। चन्द्रशून्यं विरामेण द्वयं तालं भवेत् क्रमात्। अत्यूर्द्ध्वन्तु भवेद् लक्ष्म भाणाख्यं तालसत्तमम् १३। अत्यूर्द्ध्वन्तु त्रितालञ्च द्वयं तालं विरामकम्। इत्यङ्गमाला विज्ञेया सङ्गीता भुवि सर्वतः"१४ सङ्गीतदामोदरे ४स्तवकम्"।

तालच्छेदम् उत्था० अञ्। "पानसं शाकमाषुकं खार्जुरं तालमैवमम्" प्रा० वि० पुंस्त्वोक्तौ ११ मद्यभेदे न०

तालक न० चु० तड–घञ् संज्ञायां क डस्य लः। १हरिताले राजनि० २द्वारकपाटरोधयन्त्रे (ताला) हेमच०। ३तुवरिकायां(अरहर)शब्दर०। स्वार्थे क।४ताले इत्यादौ

ताललिकट पु० देशभेदे स च देशः वृ० स० १४ अ० कूर्मविभागे दक्षिणस्यामुक्तः । अथ दक्षिणेनेत्युपक्रमे "काकाजिनसौरिकीर्णताल(लि)कटाः" ।

तालकन्द न० तालस्येव कन्दमस्य । तालमूल्याम् "कसेरुकोविदारश्च तालकन्दं तथाभिषम्" प्रा० त० वायुपु० । "तालकन्दं तालमूलीति प्रसिद्धम्" रघु० ।

तालकाभ पु० तालकस्येवाभा यस्य । १हरितवर्णे हेम० २तद्वति त्रि० ।

तालकी स्त्री तालकस्येयम् अण् ङीप् । तालजमद्यभेदे (ताड़ी)

तालकेतु पु० तालस्तालचिह्नितः केतुरस्य । भीष्मे । "तासां प्रमुखतो भीष्मस्तालकेतुर्व्यरोचत" भा० उ० १४६ अ० ।

तालक्षीर पु० तालजातं क्षीरमिव शुभ्रत्वात् । (तालेर चिनि) शर्कराभेदे राजनि० । स्वार्थे क । तालक्षीरक । तत्रार्थे ।

तालगर्भ पु० ६त० । (तालेर मेति) तालमज्जनि । "अथ पित्तसृगाग्न्यशस्तदुग्धैः करिहस्तच्छिदये सतालगर्भैः" वृ० स० ५० अ० ।

तालङ्क पु० ताड़ङ्क+डस्य लः । ताड़ङ्के भूषणे शब्दार्थचि० ।

तालचर पु० १देशभेदे २तद्देशवासिषु ३तन्नृपेषु ब० व० । "अश्मास्तालचराश्चैव चुचुपा वेणुपास्तथा" भा० उ० १३८ अ० ।

तालजङ्घ पु० ताल इव जङ्घा यस्य । १देशभेदे २तद्देशवासिषु ३तन्नृपेषु च ब०व० । "स हैहयान् समुत्साद्य तालजङ्घांश्च भारत !" भा० व० १०६ अ० । "हैहयानामुदावर्त्तो नीपानां जनमेजय ! । बहुलस्तालजङ्घानां कुलानामुद्धतो वसुः" भा० उ० ७२ अ० । "तालजङ्घं महाबलमौर्वं गौतेन नाशितम्" भा० अनु० १५३ अ० । ४यक्षभेदे "निर्मांसास्तालजङ्घाश्च व्यादितास्याः भयङ्कराः" इत्युपक्रमे "एते ग्रहाश्च सततं रक्षन्तु मम सर्वतः" हरिवं० १६८ अ० । "कपालपृष्ठग्रीवाजङ्घञ्च" पा० अस्यादुदात्तता । [तालप्रलम्बे शब्दार्थचि० ।

तालजटा स्त्री तालस्य जटेव । तालवृक्षस्य जटाकारे पदार्थे

तालध्वज पु० तालः ध्वजोऽस्य । बलदेवे "सरस्वत्यास्तटे जातं नगं तालध्वजो बली" भा० श० ३८ अ० । "नातिदूरं ततो गत्वा नगं तालध्वजो बली" ५५ अ० । "अस्ति तालध्वजा नाम नगरी त्रिदशोपमेति" पद्मपु० क्रियायोगसारोक्ते २पुरीभेदे स्त्री ।

तालनवमी स्त्री तालोपहारा नवमी शा० त० । भाद्रशुक्लनवम्यां "मासि भाद्रपदे या स्यान्नवमी बहुलेतरा । तस्यां संपूज्य वै दुर्गामश्वमेधफलं लभेत्" । संवत्सरकौ० धृतगरुडपुराणवचनम् इयमेव तालनवमी ख्याता

तालपत्र न० तालस्य पत्रमिव । १कर्णभूषणभेदे ताड़ङ्के । अमरः । ६त० । २तालस्य पत्रे च । "क्वचित् विषवद्येन उन्मूलिततालपत्रया" काद० ।

तालपत्रिका स्त्री तालस्य पत्रमिव पत्रमस्याः ङीप् संज्ञायां कन् ह्रस्वः । तालमूलीवृक्षे राजनि० ।

तालपत्री स्त्री तालस्य पत्रमिव पत्रमस्याः ङीप् । मूषिकपर्ण्याम् राजनि० । "अपामार्गोऽश्वगन्धा च तालपत्री सुवर्चला" सुश्रु० ।

तालपर्णी न०स्त्री० ताल इव खड्गमसिरिव पर्णमस्य । १मुरानामगन्धद्रव्ये शब्दच० स्त्रीत्वपक्षे पाककर्णेति ङीप् । सा च २मधुरिकायां जटाधरः ।

तालपुष्पक न० तालःखड्गस्तदिव पुष्पमस्य कप् । १प्रपौण्डरीके शब्दर० । ६त० । २तालवृक्षकुसुमे च ।

तालप्रलम्ब न० ताले वृक्षे प्रलम्बते प्र+लम्ब—अच् । तालवृक्षस्य जटायाम् राजनि० । तथा "तालप्रलम्बस्तु भङ्गक्षतरुजापहम्" राजनि० ।

तालभृत् पु० तालं ध्वजरूपेण बिभर्त्ति भृ—क्विप् ६त० । [बलदेवे त्रिका० ।

तालमर्द्दल पु० तालस्य तालार्थं मर्द्दल इव । १वाद्यभेदे हारा०

तालमूली स्त्री० तालस्य मूलमिव मूलमस्याः ङीप् । मुषल्याम् । स्वार्थे क । तालमूलिका २दीर्घकन्दायायाम् । मुसल्याम् । "तालमूली तु विद्वद्भिर्मुषलीति निगद्यते । मुसली मधुरा वृष्या वीर्योष्णा बृंहणी गुरुः । तिक्ता रसायनी हन्ति गुदजान्यनिलं तथा" "क्रौञ्चोऽश्वगन्धामभास्योनि श्वदंष्ट्रातालमूलिका । अजमोदा कदम्बस्य मूलं नागरमेव च" सुश्रु० ।

तालयन्त्र न० सुश्रुतोक्ते शल्योद्धारणार्थे यन्त्रभेदे । "तालयन्त्रे द्वादशाङ्गुले मत्स्यतालवदेकतालद्वितालके कर्णनासानाड़ीशल्यानामाहरणार्थम्" सुश्रु० ।

तालरेचनक पु० तालेन रेचयति ण्वु रिच—ल्यु स्वार्थे क । नटे शब्दर० । तालवेचनकेति तत्र पाठान्तरम् तत्रार्थे ।

ताललक्षण पु० तालो लक्षणं ध्वजोऽस्य । बलरामे हेमच० ।

तालवन न० ६त० । वृन्दावनस्थे तालप्रचुरे वनभेदे "गोवर्द्धनस्योत्तरतो यमुनातीरमाश्रितम् । ददृशाते ततो वीरौ रम्यं तालवनं महत्" हरिवं०७०अ० । २तालानां वने च । "सुवक्ततालवनामीव स चकार रथव्रजान्" भा० भी० ११७ अ० ।

तालवृन्त न० ताले करतले वृन्तं बन्धनमस्य, तालस्येव वृन्त-

मस्य वा। व्यजने हेमच०(पाखा) “तालवृन्तेन किं कार्य्यं लब्धे मलयमारुते” उद्भटः। अस्य वायोर्गुणा यथा। “त्रिदोषशमनो वायुर्लघुः प्रकीर्त्तितः” भावप्र० “तालवृन्तभवो वायुस्त्रिदोषजयनो लघुः” राजनि०। “न वाति वायुस्तत्पार्श्वे तालवृन्तानिलाधिकम्” कुमा०। स्वार्थे क वा० वा०कप् वा। तालवृन्तक तत्रार्थे अमरः।

तालव्य त्रि० तालुनि भवः देहावयवत्वात् यत्। तालूच्चार्य्येषु “इचुयशानां तालु” इत्युक्तेषु वर्णभेदेषु।

तालाकट पु० दक्षिणस्थे देशभेदे। तालाकटस्य राजा अण् सोऽभिजनोऽस्य वा अण्। २तद्देशवासिजने ३तन्नृपे च बहुषु अणो लुक्। “ततः शूर्पारकं चैव तालाकटमथापि वा। वशे चक्रे महातेजा दण्डकांश्च महाबलम्” भा० स० ३०। सहदेवदक्षिणदिग्विजये। अयमेव देशः तालकटत्वेन वृ०सं० १४ अ० उक्तः तालकटशब्दे दृश्यः।

तालाख्या स्त्री तालं तत्पत्रमिवाख्यायते आ+ख्या घञर्थे कर्म्मणि क। मुरानामगन्धद्रव्ये शब्दच०। [अमरः।

तालाङ्क पु० तालस्तालचिह्नितः अङ्कः ध्वजोऽस्य। बलदेवे।

तालादि पु० “तालादिभ्योऽण्” वा पा० विकारार्थे अणप्रत्ययनिमित्ते शब्दसमूहे। स च गणः पा०गणसू०उक्तो यथा (तालाद्धनुषि) वार्हिण इन्द्रालिश इन्द्रादृश इन्द्रायुध चय, श्यामाक पीयूक्षा”। तालं धनुः पक्षे अञ्मयटौ। तालं तालमयं वा मद्यम्।

तालावचर पु०तालेनावचरति अव+चर–अच्। नटे त्रिका०

तालि स्त्री तल–प्रतिष्ठायां णिच्–इन्। भूम्यामलक्यां वा ङीप्। तत्रार्थे (ताड़ियात्) २ख्याते वृक्षे भरतः। “मर्म्मरैः पवनोद्धूतराजतालीवनध्वनिः” रघुः।

तालिक पु० तालेन करतलेन निर्वृत्तः ठक्। चपेटे (चापड़) (हाततालि)। ताली+स्वार्थे क। २तालमूल्याम् स्त्री हेमच०। ३लिखितस्य निबन्धने च शब्दर०। ४चपेटे स्त्री शब्दर०। ५ताम्रवल्ल्यां स्त्री राजनि०। “स्वैरं हसन्त्यद्य विधाय तालिकाम्” काशी० ५ ख०। “उच्चाटनीयः करतालिकानां दानादिदानीं भवतीभिरेषः” नैषधम्। [भाण्डे ३गुणे च अजयपालः।

तालित न० चुरा० तड़–क्त डस्य लः। १तुलितपटे २वाद्य-

तालिन् पु० ब० व०। तलेनर्षिणा प्रोक्तमधीयते शौनका० णिनि। तलोक्ताध्येतृषु। तालो वाद्यत्वेनास्त्यस्य इनि। २दत्ततालके त्रि० ३शिवे पु० “वैणवी पणवी ताली खली कालकटः कटः” भा० अनु० १७। शिवनामोक्तौ।

तालिश न० चु० तल–श न शित्त्वम्। पर्वते उणादिको०।

ताली स्त्री तालेन तन्निर्यासेन निर्वृत्ता अण्। (ताड़ी) १तालजातसुरायाम्। तल–ण्यन्तात् अच् गौरा०ङीष्। (ताड़ियात्) २वृक्षभेदे, अमरः। ३तालमूल्याम्, (भुइआमला) ४वृक्षभेदे राजनि०। ५आढ़क्याम्, (अड़हर) शब्दरत्ना०। ६तालीशपत्राख्ये वृक्षे, रत्नमाला। ७तालकोद्घाटनयन्त्रे (काटि) कुञ्चिकायाञ्च। हेमच०। ८ताम्रवल्ल्यां ९त्र्यक्षरपादके छन्दोभेदे यथा “ताली सा निर्दिष्टा। उद्दिष्टो मो यत्र” यथा “ग्लानी ते जानीते। माद्धव्यं वैकल्यम्” छन्दोमञ्जर्याम्। अस्य नारीत्यपि संज्ञोक्ता।

तालीपत्र न० ताल्या इव पत्रमस्य। तालीशपत्रे राजनि०।

तालीश न० तालीव रोगान् श्यति शो–ड। स्वनामख्याते वृक्षे राजनि० “तालीशं लघु तिक्तोष्णं श्वासकासकफानिलान्। निहन्त्यरुचिगुल्मामवह्निमान्द्यक्षयामयान्” भावप्र० २भूम्यामलक्यां मेदि०।

तालीशपत्र न०तालीशं रोगनाशकं पत्रं यस्य। १स्वनामख्याते वृक्षे, २भूम्यामलक्याञ्च राजनि०।

तालीशाद्यमोदक पु०चक्रदत्तोक्ते मोदकभेदे यथा “तालीशपत्रं मरिचं नागरं पिप्पली शुभा। यथोक्तसंभागवृद्धा त्वगेले चार्द्धभागिके। पिप्पल्यष्टगुणा चात्र प्रदेया सितशर्करा। श्वासकासारुचिहरं तर्पणं दीपनं परम्। हृत्पाण्डुग्रहणीरोगघ्नं शोषज्वरापहम्। छर्द्यतीसारकासघ्नं मूढ़वातानुलोमनम्। कल्पयेद् गुड़िकां चैतच्चूर्णं पक्वा सितोपलाम्। गुड़िका ह्यग्निसंयोगाच्चूर्णाल्लघुतरा स्मृता। पैत्तिके चाष्टयन्त्र्येके शुभाय वंशलोचनम्”।

तालु न० तरन्त्यनेन वर्णाः तॄ–ञुण् रस्य लः। जिह्वेन्द्रियाधिष्ठाने (तेलो) स्थानभेदे। “मुखतस्तालु निर्भिन्नं जिह्वा तत्रोपजायते। ततो नानारसो जज्ञे जिह्वया योऽधिगम्यते” भाग०। “निर्भिन्ने तालु वरुणो लोकपालोऽविशद्धरेः। जिह्वयांशेन च रसान् ययासौ प्रतिपद्यते” भाग० ३।६।१४श्लो०। तालुनि चैकमस्थि तच्च कपालाकारं यथोक्तं सुश्रुते अस्थीनीत्युपक्रमे “एतानि पञ्चविधानि भवन्ति। तद्यथा कपालरुचकतरुणवलयनलकसंज्ञानि। तेषां जानुनितम्बांसगण्डतालुशङ्खशिरःसु कपालानि” अस्थिसंख्याभेदोक्तौ च तत्रैव। तालुनि चैकमित्युक्तम्। “तृषा महत्या परिशुष्कतालवः” वटुसं०। स्वार्थे यावा० कन्। तालुकमप्यत्र अमरः।

तालव्य पुंस्त्री० तलुच्छर्षे गोत्रापत्ये गर्गा० यञ् । तलुच्छर्षेरपत्ये स्त्रियां लोहि० ष्फ षित्वात् ङीष् । तालव्यायनी ।

तालुजिह्व पुंस्त्री तालु एव जिह्वा यस्य । १कुम्भीरे हेम० । तस्य जिह्वाशून्यत्वेऽपि तालुनैव रसास्वादनात्तथात्वम् । स्त्रियां टाप् ।

तालुपाक पु० सुश्रुतोक्ते तालुगते रोगभेदे ।

तालुगतास्तु गलशुण्डिका तुण्डिकेर्य्यध्रुषो मांसकच्छपोऽर्बुदं मांससङ्घातस्तालुपुप्पुटस्तालुशोषस्तालुपाक इति । "श्लेष्मासृगभ्यां तालुमूलात्प्रवृद्धो दीर्घः शोफो ध्मातवस्तिप्रकाशः । तृष्णाकासश्वासकृत् सम्प्रदिष्टो व्याधिर्वैद्यैः कण्ठशुण्डीति नाम्ना । शोफः स्थूलस्तोददाहप्रपाकी प्रागुक्ताभ्यां तुण्डिकेरी मता तु । शोफः स्तब्धो लोहितस्तालुदेशे रक्ताज्ज्ञेयः सोऽध्रुषो ज्वरार्त्तः । कूर्मोत्सन्नोऽवेदनोऽशीघ्रजन्मा रक्तो ज्ञेयः कच्छपः श्लेष्मणा स्यात् । पद्माकारं तालुमध्ये तु शोफं विद्याद्रक्तादर्बुदं प्रोक्तलिङ्गम् । दुष्टं मांसं श्लेष्मणा नीरुजञ्च तालुन्यस्यं मांससङ्घातमाहुः। नीरुक् स्थायी कोलमात्रः कफात्स्यान्मेदोयुक्तात्पुप्पुटस्तालुदेशे । शोषोऽत्यर्थं दीर्य्यते चापि तालु श्वासो वातात्तालुशोषः स पित्तात् । पित्तं कुर्य्यात्पाकमत्यर्थघोरं तालुन्येनं तालुपाकं वदन्ति" तेषां लक्षणान्युक्तानि । [दृश्यम् ।

तालुपुप्पुट पु० सुश्रुतोक्ते तालुगतरोगभेदे तालुपाकशब्दे

तालुशोष पु०सुश्रुतोक्ते तालुरोगभेदे तालुपाकशब्दे दृश्यम् ।

तालूर पु० च० तल—बा० ऊर । आवर्त्ते हेमच० ।

तालूषक न० तल—बा० ऊषक । तालुनि । "व्यक्ततालूषके श्रोणीफलके च विनिर्दिशेत्" याज्ञ० "तालूषकं ककुदम्" मिता० ।

तावक त्रि०तवेदम् युष्मद्+अण् एकवचने तवकादेशः। त्वत्सम्बन्धिनि स्त्रियां ङीप् । "ऋगं तत्ते तावकेभ्यो रथेभ्यः" ऋ० १।९४।११ । "तपः क वत्से ! क च तावकं वपुः"कुमा० । [त्वत्सम्बन्धिनि ।

तावकीन त्रि० तवेदम् युष्मद्+खञ् एकवने तवकादेशः।

तावच्छस् अव्य० तावत्+संख्यासंज्ञत्वात् वीप्सार्थे+शस्। तावत्तावत्प्रकारे "यावच्छो वै रसः शिल्पस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति तावच्छो वै तत्प्रजायते" तै० स० ।

तावत् अव्य० तद्+बा० डावत् । १साकल्ये २अवधौ ३माने ४अवधारणे अमरः ५प्रशंसायाम् ६पक्षान्तरे शब्दरत्ना० ७संग्रामे ८अधिकारे च मेदि०। ९तदेत्यर्थे शब्दार्थचि० । "भर्त्तापि तावत् क्रथकौशिकानाम्"रघुः तावत् तदेत्यर्थः। साकल्ये "तावत्प्रकीर्णाभिनवोपचारम्" अवधौ "वलगु न सम्भावित एव तावत्" रघुः "तावत् ष्मालोकमार्गप्राप्तिपर्य्यन्तम्" मल्लि० । मानार्थे "त्वमेव तावत् परिचिन्तय स्वयम्" कुमा० तावत् इति मानार्थे "यावन्मात्रं विचारणीयं तावन्मात्रमित्यर्थः" मल्लि० । अवधारणे "इन्द्रप्रस्थगमस्तावत् कारि मा सन्तु चेदयः" माघः । "मा कारि तावत् न क्रियतामेवेत्यर्थः" मल्लि० । तत्परिमाणमस्य तद्+वतुप् "आ सर्वनाम्नः"पा०। आ। १०तत्परिमाणविशिष्टे त्रि० । "यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके । तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः" गीता "जम्बुद्वीपोऽयं तावत्प्रमाणविस्तारस्तावता क्षीरोदधिना वेष्टितः" भाग० ५।२०।२ । क्रियाविशेषणत्वे न० । "पुरोऽस्य यावन्न भुवि व्यलीयत । गिरेस्तडित्वानिव तावदुच्चकैः" माघः । स्त्रियां ङीप् "यावती संभवेद्वृत्तिस्तावती दातुमर्हति" मनुः । अस्य वत्वन्तत्वात् संख्यावत् कार्य्यं तावच्छः तावत्कः तावतिकः ।

तावतिक त्रि० तावता क्रीतः संख्यात्वात् कन् "वतोरिड्वा" पा० वा इट् । तत्परिमाणवता क्रीते । पक्षे इडभावे तावत्क तत्रार्थे ।

तावतिथ त्रि० तावतां पूरणः डट् । "वतोरिथुक्" पा० इथुक् । तावतां पूरणे । "यावत् सामिधेनि वेदेदमन्त्रं तावतिथेन वर्जयंति" कात्या० श्रौ० १।११९ ।

ताविष पु० "तवर्षिहा"उणा०टिषच् । स्वर्गादौ तविषशब्दार्थे तविषशब्दे दृश्यम् ।

तावुरि पु० हयराशौ कौर्पशब्दे २२७८ पृ० दृश्यम् ।

तासुन पु० तस—बा० उनण् । शणवृक्षे । तस्येदम् अण् । तासुन तत्सम्बन्धिनि स्त्रियां ङीप् । "शुभ्रकाशतासुन्यो रसनाः" ज्यो० त० गोभिलः । "शुभ्रः शरः तासुनः शणस्तद्भवा रसना मेखला तासुनी" ।

ति अव्य० इति+वेदे पृषो० । इतिशब्दार्थे । "सद्योवाचालीह प्रायश्चित्तिरित्यस्तीति का ति पिता ते वदेति" शत० ब्रा० ११।६।१।१। का प्रायश्चित्तिरस्ति इति प्रश्नः ।

तिक गतौ भ्वा० आत्म० सक०सेट् । तेकते अतेकिष्ट अतितिकत् त । तितेके । [अतेकीत् । तितेक ।

तिक आस्कन्दे वधे च भ्वा० पर० सक० सेट् । तिकोति

तिक पु० तिक–क । ऋषिभेदे । तस्य गोत्रापत्यम् तिका० फिञ् । तैकायनि तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० । तस्य तिक-कितवादित्वात् द्वन्द्वे गोत्रप्रत्ययस्य लुक् बहुत्वार्थे । तिक-कितवाः तिककितवयोर्गोत्रापत्येषु । उत्कर्षा० चतु-रर्थ्यां छ । तिकीय तन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

तिककितवादि पु० "तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे" पा० उक्ते द्वन्द्वे बहुत्वे गोत्रप्रत्ययलुगनिमित्ते शब्दगणे । स च गणः पा०गणसू०उक्तो यथा "तिककितवा वङ्खरभण्डीरथाः । उपकलमकाः । पफकनरकाः । बकनखगुदपरिणद्धाः । उब्जककुभाः लङ्कशान्तमुखाः उत्तरशलङ्कटा कृष्णाजिन-कृष्णसुन्दराः भ्रष्टककपिष्ठलाः अग्निवेशदाशेरकाः" ।

तिकादि पु० गोत्रे फिञ् प्रत्ययनिमित्ते शब्दसमूहे स च गणः पा०ग०सू०उक्तो यथा "तिक, कितव, संज्ञा, बाला, शिखा, उरस्, शाठ्य, सैन्धव, यमुना, रूप्य, ग्राम्य, नील, अमित्र, गौकक्ष्य, कुरु, देवरथ, तैतल, औरस, कौरव्य, भौरिकि, भौलिकि, चौपयत, चैटयत, शैकयत, क्षैतयत, ध्वाजवत, चन्द्रमस, शुभ, गङ्गा, वरेण्य, सुयामन्, आरद्ध, वह्यका, खल्यका, वृष, लोमक, उदन्य, यज्ञ" । "तिकादिभ्यः फिञ्" पा०उक्ते "तिक इत्येव-मादिभ्योऽपत्यार्थे फिञ् स्यात् तैकायनिः कैतवायनिः ।

तिक्त पु० तेजयति तिज–वा० कर्त्तरि क्त । रसभेदे (तेत) अमरः । २पर्पटकौषधौ न० हेमच० । ३सुगन्धे मेदि० । ४कुटजवृक्षे पु० शब्दच० । ५वरुणवृक्षे शब्द-माला । एतेषां तिक्तरसाधिक्यात्तथात्वम् । ६तिक्तरस-युक्ते अमरः । "षड्विधस्तु रसस्तत्र" भाषोक्तेर्यद्यपि तिक्तस्य पार्थिवगुणत्वं तथापि वाय्वोरूपस्पर्शवशादेव पा-र्थिवे तिक्तरसस्य सम्भवः तदेतत् सुश्रुते व्यक्तम् यथा "आकाशपवनदहनतोयभूमिषु यथासङ्ख्यमेकोत्तरपरि-वृद्धाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः तस्मादाप्यो रसः परस्परसं-सर्गात्परस्परानुग्रहात् परस्परानुप्रवेशाच्च सर्वेषु सर्वेषां सान्निध्यमस्त्युत्कर्षापकर्षात्तु ग्रहणम् । स खल्वाप्यो रसः शेषभूतसंसर्गाद्विदग्धः षोढा विभज्यते । तद्यथा । मधुरोऽम्लो लवणः कटुकस्तिक्तः कषाय इति । ते च भूयःपरस्परसंसर्गात्त्रिषष्टिधा भिद्यन्ते । तत्र भूम्यम्बु-गुणबाहुल्यान्मधुरः । भूम्यग्निगुणबाहुल्यादम्लः । तोयाग्निगुणबाहुल्याल्लवणः । वाय्वग्निगुणबाहुल्यात्क-टुकः वाय्वाकाशगुणबाहुल्यात्तिक्तः । पृथिव्यनिलगुण-बाहुल्यात्कषाय इति । तत्र मधुराम्ललवणा वातघ्नाः । मधुरतिक्तकषायाः पित्तघ्नाः । कटुतिक्तकषायाः श्ले-ष्मघ्नाः । तत्र वायुरात्मनैवात्मा पित्तमाग्नेयं श्लेष्मा सौम्य इति त एव रसाः स्वयोनिवर्द्धना अन्ययोनिप्रश-मनाश्च । केचिदाहुरग्नीषोमीयत्वाज्जगतो रसा द्विविधाः सौम्या आग्नेयाश्च तत्र मधुरतिक्तकषायाः सौम्याः । कट्वम्ललवणा आग्नेयाः । मधुराम्ललवणाः स्निग्धा गुरवश्च । कटुतिक्तकषाया रूक्षा लघवश्च । सौम्याः शीता आग्नेयाश्चोष्णाः" ।

"सूक्ष्मरूक्षखरशिशिरलघुविशदं स्पर्शबहुलमीषच्चितं विशेषतः कषायमिति वायवीयं तद्वैशद्यलाघवग्लपन-विरूक्षणविचारणकरमिति" ।

तिक्तरसलक्षणं तत्रोक्तं यथा "यो गले चोषमुत्पादयति मुखवैशद्यं जनयति भक्तरुचिं चापादयति हर्षञ्च स तिक्तः । "तिक्तः शीतस्तृष्णामूर्च्छाज्वरपित्तकफान् जयेत । रुच्यः स्वयमरोचिष्णुः कण्ठस्तन्याग्निशोधनः । वातलोऽग्निकरो नासाशोषणो रूक्षणो लघुः" । रुच्यः अन्येषु वस्तुषु रुचिमुत्पादयति । स्वयमरोचिष्णुः यथा निम्बः स्वयन्न रोचते । अन्येषु रुचिं करोति (अति-युक्तस्य तिक्तस्य गुणाः) सोऽतियुक्तः शिरः शूलमन्या-स्तम्भश्रमार्त्तिकृत् । कम्पमूर्च्छातृषाकारी बलशुक्रक्षयप्रदः" भावप्र० "तिक्तः पित्तकफच्छेदी विषकुष्ठज्वरापहः । दीपनः पाचनो रूक्षः कण्डूकृमिहरो लघुः" आह्नि-कत० । "पित्तेन दूने रसने सितापि तिक्तायते हंसकुला-वतंस !" नैष० सुगन्धे । "नादातुमन्यकरिमुक्तमदाम्बु-तिक्तम्" रघुः तिक्तं सुरभि "कटुतिक्तकषायास्तु सौरभेऽपि प्रकीर्त्तिताः" केशवः मल्लि० "चूताङ्कुरस्वाद-कषायकण्ठः" मधुरकण्ठ इत्यर्थः । "तस्यास्तिक्तैर्वनगज-मदैर्वासितं वान्तवृष्टिः" मेघ० । "तिक्तैः सुगन्धिभिस्तिक्त-रसैर्वा" मल्लि० । "तोयक्रीड़ानिरतयुवती स्नानति-क्तैर्मरुद्भिः" मेघ० ।

तिक्तक पु० तिक्त+संज्ञायां कन् । १पटोले अमरः २चिरतिक्ते (चिराता) शब्दर० । ३कृष्णखदिरे शब्दमा० । ४इङ्गुदी-वृक्षे भावप्र० । एतेषां तिक्तरसत्वात्तथात्वम् स्वार्थे क । तिक्तरसे पु० तद्वति त्रि० स्त्रियां कापि अत इत्त्वम् तिक्तिका

तिक्तकन्दिका स्त्री तिक्तः कन्दोऽस्याः कप् कापि अत इत्त्वम् । गन्धपत्रायां राजनि० । [शब्दार्थचि० ।

तिक्तका स्त्री तिक्तेन रसेन कायति कै–क । कटुतुम्ब्यां

तिक्तगन्धिका स्त्री तिक्तो गन्धो लेशोऽपि यस्याः । वराह-

कालायाम् अमरः। तस्याः सर्वत्र तिक्तत्वात् तथात्वम्

तिक्तगुञ्जा स्त्री गुञ्जेव तिक्ता राजदन्ता०। करञ्जे हारा०

तिक्तघृत न० सुश्रुतोक्ते घृतभेदे तत्पाकविधिस्तत्रोक्तो यथा "त्रिफलापटोलपिचुमर्द्दटकृष्णककटुरोहिणीदुरालभात्राय माणापर्पटकाश्चैतेषां द्विपलिकान् भागान् जलद्रोणे प्रक्षिप्य पादावशेषं कषायमादाय कल्कमेभ्यश्चोर्णमानि भेषजान्यर्द्धपलिकानि त्रायमाणामुस्तेन्द्रयवचन्दनकिरातत्तिक्तानि पिप्पल्यश्चैतानि घृतप्रस्थे समावाप्य विपचेदेतत्तिक्तकं नाम सर्पिः कुष्ठविषमज्वरगुल्मार्शोग्रहणीदोषशोफपाण्डुरोगविसर्पपाण्डुप्रशमनं चेति। "तद्वत् त्वग्द्वाचाप्यपतर्पणान्ते प्रातस्तयोस्तिक्तघृतं प्रशस्तम्" सुश्रु०। तिक्तसर्पिरादयोऽप्यत्र न०।

तिक्ततण्डुला स्त्री तिक्तस्तण्डुलोऽन्तःसारो यस्याः। पिप्पल्याम् राजनि०।

तिक्ततुण्डी स्त्री कर्म०। कटुतुम्बीलतायां राजनि०।

तिक्ततुम्बी स्त्री कर्म०। कटुतुम्ब्याम् (तितलाउ) रत्नमा०।

तिक्तदुग्धा स्त्री तिक्तं दुग्धं निर्यासो यस्याः। १क्षीरिण्याम्, राजनि०। २स्वर्णक्षीर्य्याम् जटा०।

तिक्तधातु पु० कर्म०। पित्ते धातौ राजनि०।

तिक्तपत्र पु० तिक्तं पत्रमस्य। (काकरोल) १कर्कोटके। २तिक्तपत्रके वृक्षमात्रे त्रि० कर्म०। ३तिक्ते पत्रे न०।

तिक्तपर्वन् स्त्री तिक्तं पर्व ग्रन्थिर्यस्याः। १ग्रन्थिदूर्वायाम् जटा०। २हिलमोच्यां ३गुडूच्यां ४यष्टिमधुलतायाञ्च मेदि०।

तिक्तपुष्पा स्त्री तिक्तानि पुष्पाणि यस्याः। (आकनादी) १पाठायाम् राजनि०। २तिक्तपुष्पके वृक्षमात्रे त्रि०। कर्म०। ३तिक्ते पुष्पे न०।

तिक्तफल पु० तिक्तानि फलानि अस्य। १कतकवृक्षे (निर्मल्य) राजनि०। २यवतिक्तायां शब्दार्थचि० ३तिक्तफलके वृक्षमात्रे त्रि०। ४ वार्त्ताक्यां ५षड्भुजायाञ्च स्त्री टाप् राजनि०। कर्म०। ६तिक्ते फले न०।

तिक्तभद्रक पु० भद्रं करोति णिच्–ण्वुल् तिक्तोऽपि भद्रकः कर्म०। पटोले शब्दच०।

तिक्तमरिच पु० तिक्तः मरिच इव। कतकवृक्षे राजनि०।

तिक्तयवा स्त्री तिक्तः यव इन्द्रयवरसोऽस्त्यत्र अच्। शङ्खिन्यां पारस्करगृह्यम्।

तिक्तरोहिणी स्त्री तिक्ता सती रोहति रुह–णिनि कर्म०। कटुकायाम् (कट्की) स्वार्थे क ह्रस्वः। तिक्तरोहिणिका। तत्रार्थे राजनि०।

तिक्तवल्ली स्त्री कर्म०। १मूर्वालतायाम् रत्नमा०। २तिक्ते लतामात्रे च।

तिक्तवीजा स्त्री तिक्तानि वीजानि यस्याः। १कटुतुम्ब्याम् राजनि०। २तिक्तवीजके वृक्षमात्रे त्रि०। कर्म०। ३तिक्ते वीजे न०।

तिक्तशाक पु० तिक्तः शाकोऽस्य। १वरुणद्रुमे, २खदिरवृक्षे ३पत्रसुन्दरवृक्षे च मेदि०। कर्म०। ४तिक्ते शाके न०।

तिक्तसार पु० तिक्तः सारो निर्यासोऽस्य। १खदिरे रत्नमा०। २दीर्घरोहिषतृणे न० रत्नमा०। ३तिक्तसारके वृक्षमात्रे त्रि०। कर्म०। ४तिक्ते सारे अस्त्री।

तिक्ता स्त्री तिक्तो रसोऽस्त्यस्य अच्। १कटुरोहिण्यां मेदि० २पाठायां रत्नमा० ३यवतिक्तालतायां ४षड्भुजायां राजनि० ५छिक्कन्यां भावप्र०।

तिक्ताख्या स्त्री तिक्तेति आख्या यस्याः। कटुतुम्ब्यां राजनि० तिक्ताह्वयेत्यत्र। [याम् राजनि०।

तिक्ताङ्गा स्त्री तिक्तमङ्गमस्त्यस्य अच्। पातालगरुडालता-

तिक्तिका स्त्री तिक्ता स्वार्थे संज्ञायां वाक ह्रस्वे अत इत्वम्। कटुतुम्ब्याम् शब्दार्थचि०।

तिग हिंसायाम् आस्कन्दे च स्वा०पर०सक० सेट्। तिग्नोति अतेगीत्। तितेग। "अग्निं जम्भैस्तिगितैरत्ति" ऋ० १।१४३।५। "तिगितैर्निशितैः" भा०।

तिग्म न०तिज–मक् जस्य गः। १तीक्ष्णे स्पर्शे २तद्वति त्रि०। अमरः। ३ वज्रे निघण्टुः। "तिग्मवीर्य्य विषा ह्येते दन्दशूका महाबलाः" भा० आ० २० अ०।

तिग्मकर पु० तिग्मः करः किरणो राजग्राह्यो वाऽस्य। २सूर्य्ये त्रिका०। ३उग्रराजग्राह्यके नृपे च। कर्म०। ४तिग्मे करे पु०।

तिग्मदीधिति पु० तिग्मा दीधितिरस्य। तिग्मांशौ सूर्य्ये।

तिग्ममन्यु त्रि० तिग्मो मन्युरस्य। १उग्रक्रोधके। २शिवे पु० "अहश्चरो नक्तचरस्तिग्ममन्युः सुवर्चसः" भा० अनु० १७अ०।

तिग्मरश्मि पु० तिग्मारश्मयोऽस्य। १सूर्य्ये। २खररश्मिके त्रि०। कर्म०। ३खरे रश्मौ पु०।

तिग्मांशु पु० तिग्मा अंशवो यस्य। १सूर्य्ये जटाधरः "तिग्मांशुरस्तंगतः" जयदेव०। "तिग्मांशुरश्मिच्छुरिताम्यदूरात्" भट्टिः। २खरकिरणके त्रि०। कर्म०। ३खरे किरणे पु०। [तितेघ।

तिघ घातने स्वा० पर० सक० सेट्। तिघ्नोति अतेघीत्।

तिज तीक्ष्णीकरणे, चुरा० उभ० सक० सेट् । तेजयति ते अतीतिजत् त । "कुसुमचापमतेजयदंशुभिर्हिमकरः" रघुः "तेजयित्वा तु तत्सैन्यम्" रामा० अर० ३१ स० । "तेजिता बलदर्पाभ्याम्" हरिवं० १२०८ । "सा मयोक्तेन तेजिता" ८६४४ श्लो० । तेजः ।

तिज शान्तौ क्षमायां स्वार्थे सन् निशाने न सन् भ्वा०आत्म० सक० सेट् । तितिक्षते तेजते । अतितिक्षिष्ट अतेजिष्ट । "आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत!" गीता "इमं पृथिवी तितिक्षिष्यते" शत० ब्रा० १।२।२।१४ । "अतिवादांस्तितिक्षेत" मनुः "आपस्ते पादं तितिक्षन्ता-मनमापस्तितिक्षितम्" भा० शा० ८१७० श्लो० "तिति-क्षन्ते अभिशस्तिं जना नाम" ऋ० १।३०।१ ।

तिजिन पु० तिज–इनच् किच्च । चन्द्रे उणा० ।

तिगिश्र पु० तिल्वकाख्ये लोध्रद्रुमे । "न्यग्रोधाश्वत्थतिल्वक-हरिद्रुमयोः" कात्या० श्रौ० सूत्रे "तिल्वकस्तिगिशः" कर्कः ।

तिगटी स्त्री त्रिपुटि (तेओड़ी) शब्दच० ।

तितउ पु० तन–डउ सन्वच्च डउ इति निर्देशात् न सन्धिः । १चालन्याम् अमरः । २छत्रे न० उज्ज्वलदत्तः ।"सुट्ष्किद्र-समोपेतं चालनं तितउ स्मृतमित्युक्तेरस्य क्लीवत्वमपि । "सक्तुमिव तितउना पुनन्तः" ऋ० १०।७१।२। "इमामृच-मधिकृत्य" निरु० ४।६। "तितउ परिपवनं भवति तत-वद्वा तुन्नवद्वातिलमात्रतुन्नमिति वा " अन्यथा निरुक्तिरुक्ता क्लीवत्वञ्चोक्तम् ।

तितिक्ष त्रि० तिज–स्वार्थे सन्–अच् । १शीतोष्णादिद्वन्द्वसो-ढरि २ऋषिभेदे पु० तस्य गोत्रापत्यं गर्गा० यञ् । तै-तिक्ष्य तद्गोत्रापत्ये यून्यपत्ये यञन्तत्वात् फक् । तैति-क्षायण तद्गोत्रजे यून्यपत्ये पुंस्त्री० ।

तितिक्षा स्त्री तिज–स्वार्थे सन् भावे अ । १क्षमायां शीतो-ष्णादिद्वन्द्वसहने "सहनं सर्वदुःखानामप्रतीकारपूर्वकम् । चिन्ताविलापरहितं सा तितिक्षा निगद्यते" विवेकचू० । सा संजाताऽस्य तार० इतच् । तितिक्षित क्षान्ते सोढरि जटाधरः ।

तितिक्षु त्रि० तिज–स्वार्थे सन्–उ । तितिक्षाशीले ।"शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावान् समाहितो भूत्वा आत्म-न्यात्मानमवलोकयेत्" वेदा० सा० धृता श्रुतिः ।"अक्रोधनः क्रोधनेभ्यो विशिष्टस्तथा तितिक्षुरतितिक्षोर्विशिष्टः" भा० आ० ८७ अ० ।

तितिभ पु०तितीति भणति भण–ड । इन्द्रगोपकीटे खद्योते हेमच० । [स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

तितिर पुंस्त्री० तित्तिरि+पृषो० । तित्तिरिखगे राजनि०

तितिल न० तिल–क वा० द्वित्वञ्च । १नन्दके (नान्द्) मृण्मये पात्रभेदे २तैलिलकरणे ३तिलपिष्टे च अजयपालः

तित्तिर पुंस्त्री तित्ति इति शब्दं रौति रु–बा० ड । (तितिर) खगभेदे शब्दर०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । "कपिञ्जलांस्तित्तिरांश्च कलविङ्कांश्च सर्वशः" "तस्मादन्ना-द्विनिष्क्रम्य तुस्तित्तिरास्तस्य पाण्डव !" भा० उ० ८अ० ।

तित्तिरि पु० तित्ति इति शब्दं रौति रु–बा० डि ।(तितिर) खगभेदे अमरः । स्त्रियाममनुष्यजातित्वात् "इतोऽमनु-ष्यजातेः" पा० ङीष् । तित्तिरिः कृष्णवर्णः स्यात् स तु गौरः कपिञ्जलः । तित्तिरिर्वर्णदो ग्राही हिक्का-दोषत्रयापहः । श्वासकासज्वरहरस्तस्माद्गौरोऽधिको गुणैः" भाव०प्र० । तित्तिरिरूपग्रहणेन याज्ञवल्क्य-वान्तयजुर्ग्राहिणि मुनिभेदे तत्कथा "वैशम्पायनशिष्या वै चरकाध्वर्यवोऽभवन् । यच्चेरुर्ब्रह्महत्यांहः क्षपणं स्वगुरोर्व्रतम् । याज्ञवल्क्यश्च तच्छिष्य आहाहो भगवन् ! कियत् । चरितेनाल्पसाराणां चरिष्येऽहं सुदुश्चरम् । इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितो याह्यलं त्वया । विप्राव-मन्त्रा शिष्येण मदधीतं त्यजाश्विति । देवरातसुतः सोऽपि छर्दित्वा यजुषां गणम् । ततो गतोऽथ मुनयो ददृशुस्तान् यजुर्गणान् । यजूंषि तित्तिरा भूत्वा तल्लो-लुपतयाऽऽददुः । तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन् सुपेशलाः । भाग० १२।६ ५८।

तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते कण् । तैत्तिरीय तित्तिरिप्रोक्त-च्छन्दोब्राह्मणाध्येतृषु ब० व० । तित्तिरिणा अधीता अण् ङीप् । तैत्तिरी कृष्णयजुःशाखायां स्त्री ।

तित्तिरीक न०तित्तिरेः पक्षदाहेन जातम् वा० ईक । तित्ति-रिपक्षदाहेन जाते अञ्जनभेदे । "अञ्जनं तित्तिरीकञ्च नलदं पद्मसत्पलम्" सुश्रु० । अत्र तिन्तिड़ीकमिति पाठा-न्तरम् । दग्धतिन्तिड़ीकजातेऽञ्जने इति तदर्थः ।

तिथ पु० तिज–थक् नि० जलोपः ।१वह्नौ २कामे च सि०कौ० ३काले त्रिका० । ४प्रावृट्काले संक्षिप्तसा० ।

तिथि(थी) पुंस्त्री० अत–इथिन् पृषो० वा ङीप् । १पञ्चदशसु चन्द्रकलाक्रियारूपासु प्रतिपदादिषु, अमरः २पञ्चदश-सङ्ख्यायाञ्च । अस्य निरुक्त्यादिकं कालमाधवीये उक्तं यथा "अथ तिथयो निर्णीयन्ते । तत्र तिथिशब्दस्तनोतेर्त्रौ-

र्निष्पन्नः । तनोति विस्तारयति वर्द्धमानां क्षीयमाणां वा चन्द्रकलामेकां यः कालविशेषः सा तिथिः । यद्वा यथोक्तकलया तन्यत इति तिथिः । तदुक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ "तन्यते कलया यस्मात्तस्मात्तास्तिथयः स्मृताः" इति । एतदेवाभिप्रेत्य स्कान्दे पठ्यते "अमा षोडशभागेन देवि ! प्रोक्ता महाकला । संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी । अमादिपौर्णमास्यन्ता या एव शशिनः कलाः । तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव वरानने !" इति । अयमर्थः । या महामाया आधाररूपा देहिनां देहधारिणी संस्थिता या सा चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागेन परिमिता चन्द्रदेहधारिणयमानाम्नी महाकलेति प्रोक्ता क्षयोदयरहिता नित्या तिथिसंज्ञिकैव । इतरा अपि पञ्चदश कला दिवसव्यवहारोपयोगिन्यः क्षयोदयवत्यः पञ्चदश तिथयो भवन्तीति तिथयः षोडशैवेत्यविरुद्धं वचनमिति । श्रुतिस्त्वस्मिन्नेवार्थे पक्षनिर्णये एवोदाहृतः । "तस्य रात्रयः पञ्चदश कला ध्रुवैवास्य षोडशी कलेति" । एवं सत्यत्र सामान्यविशेषरूपेण तिथिद्वैविध्यमुक्तं भवति । तत्र येयमसंयुक्ता क्षयोदयवर्जिता ध्रुवा षोडशी कला तद्युक्तः कालस्तिथिसामान्यम् । याश्चावशिष्टा वृद्धिक्षयोपेताः पञ्चदश कलास्ताभिर्निर्दिष्टाः कालविभागास्तिथिविशेषाः । तासां पञ्चदशानामेकैकां कलां वह्न्यादयः प्रजापत्यन्ताः पञ्चदश देवताः क्रमेण पिबन्ति । तत्र वह्निना कला प्रथमं पीयत इति प्रथमेत्युच्यते । तया युक्तः कालविशेषः प्राथम्यवाचिना प्रतिपच्छब्देनाभिधीयते । एवं द्वितीयादीनां पञ्चदश्यन्तानां तिथीनां नामान्यवगन्तव्यानि । ता एताः कृष्णपक्षतिथयो भवन्ति । पुनश्च ताः पीताः कला अनेनैव क्रमेण तत्तत्पातृवह्न्यादिदेवताभ्यो निर्गत्य चन्द्रमण्डलं पूरयन्ति । ताभिर्युक्ताः कालविशेषाः शुक्लपक्षगताः प्रतिपदाद्यास्तिथयो भवन्ति । वह्न्यादिदेवतानां कलापानं सोमोत्पत्तौ पठ्यते । तथाहि "प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पिबते रविः । विश्वे देवास्तृतीयान्तु चतुर्थीं सलिलाधिपः । पञ्चमीं तु वषट्कारः षष्ठीं पिबति वासवः । सप्तमीमृषयो दिव्या अष्टमीमजएकपात् । नवमीं कृष्णपक्षस्य यमः प्राश्नाति वै कलाम् । दशमीं पिबते वायुः पिबत्येकादशीमुमा । द्वादशीं पितरः सर्वे समं प्राश्नन्ति भागशः । त्रयोदशीं धनाध्यक्षः कुबेरः पिबते कलाम् । चतुर्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजापतिः । निपीतः कलया शेषश्चन्द्रमा न प्रकाशते । कलाषोडशिका या सा त्वपः प्रविशते सदा । अमायान्तु सदा सोम ओषधीः प्रतिपद्यते । तमोषधिगतं गावः पिबन्त्यम्बुगतञ्च यत् । तत्क्षीरममृतं भूत्वा मन्त्रपूतं द्विजातिभिः । हुतमग्निषु यज्ञेषु पुनराप्यायते शशी । दिने दिने कलावृद्धिः पौर्णमास्यान्तु पूर्यते" । ज्योतिःशास्त्रे तु शिरोमणिकारेण तिथिरेवं प्रदर्शिता । "अर्काद्विनिःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी । तच्चान्द्रमानमंशैस्तु ज्ञेया द्वादशभिस्तिथिरिति" । अयमर्थः । सूर्य्यमण्डलस्य अधःप्रदेशवर्त्ती शीघ्रगामी चन्द्र ऊर्द्ध्वप्रदेशवर्त्ती मन्दगामी सूर्य्यस्तथा सति तयोर्गतिविशेषवशात् दर्शे चन्द्रमण्डलमन्यूनमनतिरिक्तं सूर्य्यमण्डलस्याधोभागे व्यवस्थितं भवति तदा सूर्य्यरश्मिभिः साकल्येनाभिभूतत्वाच्चन्द्रमण्डलमीषदपि न दृश्यते । उपरितने शीघ्रगत्या सूर्य्याद्विनिःसृतः शशी प्राचीं याति । त्रिंशदंशोपेतराशौ द्वादशभिरंशैः सूर्य्यमुल्लङ्घ्य गच्छति । तथा चन्द्रस्य पञ्चदशसु भागेषु प्रथमभागो दर्शनयोग्यो भवति । सोऽयं भागः प्रथमकलेत्यभिधीयते । तत्कलानिष्पत्तिपरिमितः कालः प्रतिपत्तिथिर्भवति । एवं द्वितीयादितिथिष्ववगन्तव्यमिति । तदेतद्विष्णुधर्म्मोत्तरे विस्पष्टमभिहितम् "चन्द्रार्कगत्या कालस्य परिच्छेदो यदा भवेत् । तदा तयोः प्रवक्ष्यामि गतिमाश्रित्य निर्णयम् । भगणेन समग्रेण ज्ञेया द्वादश राशयः । त्रिंशांशश्च तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते । आदित्याद्विप्रकृष्टस्तु भागद्वादशकं यदा । चन्द्रमाः स्यात्तदा राम ! तिथिरित्यभिधीयते" इति । सेयं द्वादशभिर्भागैः सूर्य्यमुल्लङ्घितवती प्रथमा चन्द्रकला शृङ्गद्वयोपेतसूक्ष्मरेखाकारा शौक्ल्यमीषदुपयाति । उत्तरोत्तरदिनेषु सूर्य्यमण्डलविप्रकर्षतारतम्यानुसारेण शौक्ल्यमुपचीयते । अनयैव रीत्या सन्निकर्षतारतम्येन मेचकत्वमुपचीयते । तदेतदुक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ "उपचयमुपयाति शौक्ल्यमिन्दोस्त्यजत इनं व्रजतश्च मेचकत्वम् । जलमयमण्डलस्य गोलकत्वात् प्रभवति तीक्ष्णविषाणरूपताऽस्येति" । सूर्य्याचन्द्रमसोर्यौ सन्निकर्षविप्रकर्षौ तयोरवसानं दर्शपूर्णिमयोः सम्पद्यते । तदाह गोभिलः "यः परो विप्रकर्षः सूर्य्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी । यः परः सन्निकर्षः साऽमावास्येति" नन्वत्र चन्द्रकलानां

सूर्य्यप्रवेशनिर्गमौ प्रतीयेते सोमोत्पत्तौ तु वह्न्यादिदेवतानाम्। नायं दोषः अस्मदादिदर्शनापेक्षया ज्योतिःशास्त्रस्य प्रवृत्तत्वात्। सोमोत्पत्तौ तु वह्न्यादिदेवतानां तत्तत्कलाप्रयुक्ता तृप्तिर्विवक्षिता। यदि सूर्य्ये प्रवेशनिर्गमौ यदि वा वह्न्यादिदेवतासु, सर्व्वथापि कलाप्रयुक्ता एव प्रतिपदादितिथयः। ननु सावनदिनेषु सौरदिवसेषु च निर्णयमुपेक्ष्य चान्द्रतिथिष्वेव कुतो निर्णयोद्यम इति चेत्। सन्देहसद्भावादिति ब्रूमः। न खलु सौरसावनादिदिवसयोः सन्देहसद्भावोऽस्ति नियतपरिमाणत्वात्। तच्च ब्रह्मसिद्धान्तेऽभिहितम् "सावनं स्यादहोरात्रमुदयादोदयाद्रवेः। रवेस्त्रिंशस्तु राश्यंशस्तिथिश्चसम्भोग ऐन्दवमिति"। एकस्मिन् राशौ यावन्तं कालं रविर्वर्त्तते तावतः कालस्य त्रिंशो योऽयमंशः स सौरो दिवसः तिथिरेका कला तत्सम्भोग इन्दोर्यावता कालेन निष्पद्यते तदैन्दवं दिनम्। न चात्र सौरसावनयोरिव चान्द्रेऽपि दिने सन्देहाभावः शङ्कनीयः ह्रासवृद्धिवशेन सन्देहसद्भावात्। ह्रासवृद्धी च गर्गेण दर्शिते "खर्व्वो दर्पस्तथा हिंस्रस्त्रिविधं तिथिलक्षणम्। धर्माधर्मवशादेवं तिथिस्त्रेधा विवर्द्धतेति"। खर्व्वा समतिथिः। दर्पा वृद्धियुक्ता हिंस्रापचययुक्ता। तस्यैतस्य त्रैविध्यस्य विपरिवर्त्तनविशेषेण तिथिः संपूर्णा खण्डा चेति द्वैविध्यमापद्यते। तत्र संपूर्णा स्कन्दपुराणे दर्शिता "प्रतिपत्प्रभृतयः सर्व्वा उदयादोदयाद्रवेः। संपूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्जिताः" इति। हरिवासर एकादशी। या तु नोक्तलक्षणा सा खण्डतिथिः। तत्र संपूर्णायां विधिनिषेधयोर्नास्ति सन्देहः। खण्डतिथौ तु विधिनिषेधव्यवस्थामाह गार्ग्यः। "निमित्तं कालमादाय वृत्तिर्विधिनिषेधयोः। विधिःपूज्यतिथौ तत्र निषेधः कालमात्रके। तिथीनां पूज्यता नाम कर्मानुष्ठानयोग्यता। निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते इति। एवञ्च सति खण्डतिथौ पूज्यत्वं निर्णेतव्यं भवति। तत्र प्रतिपदमारभ्य पञ्चदश्यन्तास्तिथयः क्रमेण निर्णीयन्ते।"

कालमाधवीयग्रन्थे विस्तरो द्रष्टव्यः। कारिकाभिस्तु माधवेन तत्तत्तिथिभेदेषु खण्डविशेषग्राह्यता प्रसङ्गागतमासादिनिरूपणपूर्वकं दर्शिता यथा

"व्याख्याय माधवाचार्यो धर्मान् पाराशरानघ। तदनुष्ठानकालस्य निर्णयं वक्तुमुद्यतः। अथोऽनुक्रम्यते श्लोकैरखिलो निर्णयोपितः। तावतैवानुतिष्ठासुर्निःसन्देहं प्रवर्त्तताम्। ततो मीमांसुचित्तस्य समाधानाय तत् पुनः। विवरिष्ये यथान्यायं श्रुतिस्मृतिवचोवलात्। पञ्च प्रकरणान्यत्र तेषूपोद्घातवत्सरौ। प्रतिपच्छृष्टतिथयो नक्षत्रादिरिति क्रमः। १ उपोद्घाते कालसत्त्वं तस्य निर्णययोग्यता। ईश्वरो नित्यकालात्मा चिन्तनीयः स कर्म्मसु। जन्यकालेऽब्दमुख्यत्वमुक्तमेतच्चतुष्टयम्। अब्दायनर्त्तुमासाश्च पक्षः प्रकरणान्तरे २। अब्दः पञ्चविधश्चान्द्रो व्रतादौ तिलकादिके। ऋजन्मादिव्रते सौरो गोसत्रादिषु सावनः। तथाप्याचार्य्यमेषादौ विकल्पयन्ते निजेच्छया। आयुर्दाये तु नाक्षत्रो वार्हस्पत्योऽधिवत्सरः। चान्द्राणां प्रभवादीनां पञ्चके पञ्चके युगम्। संपरीदादन्वित्येवमब्दपूर्वास्तु वत्सराः। तिलो यवो वस्त्रधान्ये रजतं दीयतेऽत्र तु। एषे कर्म्मणि शान्ते च स्तोऽयने दक्षिणोत्तरे। वसन्तादृतवो द्वेधा चान्द्राः सौराश्च चान्द्रकाः। चैत्राद्या अथ मीनाद्या मेषाद्या वा विवस्वतः। तेष्वाधानादयस्तद्वत् पशुमूर्त्तिव्रतपूजनम्। मासास्तु सावनः सौरश्चान्द्रो नाक्षत्र इत्यमी। दर्शान्तः पूर्णिमान्तो वा चान्द्रोऽसौ विप्रवैश्ययोः। सौरो राज्ञः सावनस्तु यज्ञे ज्यौतिषिके परः। माघादिमासभेदेषु तिलदानादयः स्मृताः। चान्द्रोऽधिमासोऽसंक्रान्तः सोऽन्तर्भवति चोत्तरे। असंक्रान्ताव्येकवर्षे द्वौ चेत्तत्र सर्प आदिमः। क्षयमासो द्विसंक्रान्तः स चांहस्पतिसंज्ञकः। एतौ त्याज्यौ विवाहादौ संसर्पांहस्पती उभौ। शुद्धौ श्रौते तथा स्मार्त्ते मलमासो विविच्यते। काम्यारम्भं तत्समाप्तिं मलमासे विवर्जयेत्। आरब्धं मलमासात् प्राक् कृच्छ्रसत्रादिकं च यत्। तत्समाप्यं सावनस्य मासस्यानतिलङ्घनात्। आरम्भस्य समाप्तेश्च मध्ये चेत् स्यात् मलिम्लुचः। प्रवृत्तमखिलं काम्यं तदानुष्ठेयमेव तु। कारीर्यादि तु यत् काम्यं तस्यारम्भसमापने। कार्य्यकालविलम्बस्य प्रतीक्षाया असम्भवात्। अनन्यगतिकं नित्यमग्निहोत्रादि न त्यजेत्। गत्यन्तरयुतं नित्यं सोमयागादि वर्जयेत्। अगति ग्रहणस्नानं जातेष्टिर्गतिसंयुतम्। इयं नैमित्तिके तस्य व्यवस्था नित्यवन्मता। शुद्धमासमृतानां स्यान्मलिने प्रथमाब्दिकम्। मलमासमृतानान्तु मले स्यादाब्दिकान्तरम्। दैवे मुख्यः शुक्लपक्षः कृष्णः पित्र्ये विशिष्यते। तृतीये तु २ प्रकरणे

वर्णिता प्रतिपत्तिथिः । प्रतिपन्नाम विज्ञेया चन्द्रस्य प्रथमा कला । शुक्लपक्षे विशेच्चन्द्रं कृष्णपक्षे विनिःसरेत् । शुद्धा विद्धा तिथिः शुद्धा क्षीणातिथ्यान्ययाहनि । उदये पूर्वया तिथ्या विध्यते त्रिमुहूर्त्तकैः । सायन्तु तरया तद्वन्न्यूनया तु न विध्यते । वेध्यापि त्रिमुहूर्त्तैव न न्यूना वेधमर्हति । शुद्धायां नास्ति सन्देहो दैवे पित्र्ये च कर्म्मणि । उपवासश्चैकभक्तं नक्तं चायाचितं व्रतम् । दानञ्च षड्विधं दैवं क्रमादत्र विविच्यते । एकोद्दिष्टं पार्वणञ्च पित्र्यं द्विविधमीर्य्यते । शुक्लपक्षे दर्शविद्धा कृष्णे विद्धा द्वितीयया । उपोष्या प्रतिपत् प्रोक्ता मुख्या स्यादापराह्णिकी । तदभावे तु सायाह्नव्यापिनी परिगृह्यताम् । प्रातःसङ्गवमध्याह्नापराह्णाः सायमित्यमी । अत्राह्नां पञ्चधा भागो मुख्यो द्वित्र्यादिभागतः । अभावेऽपि प्रतिपदः संकल्पः प्रातरिष्यते । तिथिस्त्वियामतोऽर्वाक् चेत् तिथ्यन्ते पारणं भवेत् । वह्न्युत्सवं च पूर्व्वेद्युरुपवासवदाचरेत् । मुख्यतिथ्यन्तराये तु तिथिशेषोऽपि गृह्यताम् । शुद्धाऽधिका तु कृष्णापि पूर्वा संपत्तिसंभवात् । गृहीतव्या त्वेकभक्ते मध्याह्नव्यापिनी तिथिः । परेद्युरेव पूर्व्वेद्युरेव व्याप्तिर्दिनद्वये । नोभयत्रोभयत्रांशे साम्यं वैषम्यमित्यमी । षट् पक्षास्तेषु चैकैकव्याप्तौ सैवात्र गृह्यताम् । दिनद्वयेऽपि तद्व्याप्तावव्याप्तौ चैकदेशतः । समव्याप्तौ च पूर्व्वैव वैषम्ये त्वधिकैष्यताम् । अन्याह्नस्यैकभक्तस्य कालस्त्वह्न्यनुसारतः । उपवासप्रतिनिधेस्तिथिः स्यादुपवासवत् । प्रदोषव्यापिनी नक्ते तिथिर्व्याप्तिर्दिनद्वये । अव्याप्तिर्वांशयोगेन व्याप्तिः स्यात् सर्व्वथोत्तरा । सौरनक्ते तु सायाह्नव्यापिनी न प्रदोषगा । अयाचिते तु तिथयः स्वीकार्य्याः उपवासवत् । सोदयत्रिमुहूर्त्तायां कुर्य्याद्दानं व्रतानि च । उभयत्र तथात्वे तु पूर्व्वेद्युस्तदनुष्ठितिः । परत्रैव तथात्वं चेत् पूर्व्वा ग्राह्या तिथिक्षये । तिथेः साम्ये च वृद्धौ च गृह्यतां तिथिरुत्तरा । अस्पर्शे चैकदेशस्य व्याप्तौ पूर्व्वैव गृह्यताम् । एकोद्दिष्टे तु मध्याह्नयुक्ता स्यादेकभक्तवत् । एकदेशे समव्याप्तौ क्षये पूर्व्वाऽन्यथोत्तरा । कुतपाद्यपराह्णस्य व्याप्तिराब्दिक उत्तमा । तदभावेऽपराह्णस्य व्यापिका गृह्यतां तिथिः । क्षये पूर्व्वोत्तरा वृद्धौ व्याप्तिश्चेदपराह्णयोः । न ग्राह्यातिथिगौ वृद्धिक्षयावूर्द्ध तिथेस्तु तौ । साम्ये त्वर्द्धतिथेर्ग्राह्या परविद्धैव वृद्धिवत् । न स्पृशत्यपराह्णौ चेत् पूर्व्वा स्यात् कुतपो यथा । वैषम्ये शेषैकदेशस्य व्याप्तौ ग्राह्या महत्त्वतः । साम्येन चेत् क्षये पूर्व्वा परा स्याद् वृद्धिसाम्ययोः । वृद्धिसाम्यक्षया ग्राह्या तिथिगा नोर्द्धगा इह । ४द्वितीयाद्यास्तु पर्य्यन्तास्तूर्य्यप्रकरणोदिताः । सञ्चारणीयः सामान्यतिथिषु प्रतिपत्नयः । क्वचित् क्वचिद्विशेषोऽस्ति सोऽयमत्राभिधीयते । पूर्व्वेद्युरसती प्रातः परेद्युस्त्रिमुहूर्त्तगा । सा द्वितीया परोपोष्या पूर्व्वविद्धा ततोऽन्यथा । रम्भाख्तृतीया पूर्व्वा स्यादुत्तरा स्याद् व्रतान्तरे । परेऽह्नि नास्ति चेत् पूर्व्वविद्धाप्यस्तु व्रतान्तरे । मुहूर्त्तमात्रसत्त्वेऽपि दिने गौरीव्रतं परे । शुद्धाधिकायामप्येवं गणयोगप्रशंसनात् । चतुर्थी तु परोपोष्या गणनाथव्रतस्य तु । मध्याह्नव्यापिनी पूज्या तद्वन्नागचतुर्थ्यपि । परेद्युरेव मध्याह्नव्याप्तौ विघ्नस्य सोत्तरा । अन्यथा पूर्व्वविद्धैव मातृयोगप्रशस्तितः । पूर्व्वेद्युरेव तद्व्याप्तौ पूर्व्वा सर्पप्रिया तिथिः । नो चेत् सर्पस्य पञ्चम्या योगेऽत्यन्तं प्रशस्यते । गौर्य्याः शुद्धाजयायुक्ता, नागविद्धा निषिध्यते । सर्व्वत्र पञ्चमी पूर्व्वा ग्राह्या स्कन्दव्रते परा । नागविद्धा स्कन्दषष्ठी सा निषिद्धा व्रतान्तरे । उत्तरस्या अलाभे तु नागविद्धापि गृह्यताम् । विनाशाद्धा परेऽभावात् नागविद्धा न दोषकृत् । सप्तमी पूर्व्वविद्धैव व्रतेषु निखिलेष्वपि । अलाभे पूर्व्वविद्धायाः परविद्धापि गृह्यताम् । व्रतमात्रेऽष्टमी कृष्णा पूर्व्वा शुक्लाष्टमी परा । दूर्व्वाष्टमी तु शुक्लापि पूर्व्वविद्धा विधीयते । पक्षद्वयेऽप्युत्तरैव शिवशक्तिमहोत्सवे । ज्येष्ठर्क्षयोगे पूर्व्वैव ग्राह्या ज्येष्ठाव्रते तिथिः । मध्याह्नादूर्द्धमृक्षं चेत् परेद्युः सा प्रशस्यते । ज्येष्ठर्क्षभानुवाराभ्यां शुक्लाष्टम्यतिदुर्लभा । जयन्त्याख्यं व्रतं भिन्नं कृष्णजन्माष्टमीव्रतात् । शुद्धा च सप्तमीविद्धेत्येवं जन्माष्टमी द्विधा । सप्तमी चेन्निशीथात्प्राग्विद्धा शुद्धान्यथा भवेत् । शुद्धायां नास्ति सन्देहो विद्धा च द्विविधोच्यते । निशीथयोगः पूर्व्वेद्युः परेद्युर्व्वा द्वयोरुत । पूर्व्वैव प्रथमे पक्षे परैवोत्तरपक्षयोः । अष्टमी रोहिणी शुद्धा जयन्ती सा चतुर्व्विधा । शुद्धा शुद्धाधिकेत्येवं विद्धाविद्धाधिकेति च । शुद्धायामपि विद्धायां न सम्भाव्योत्तरा तिथिः । शुद्धाधिकायां योगः स्यादेकस्मिन्वा दिनद्वये । नैकयोगेऽस्ति सन्देहो द्वियोगे प्रथमं दिनम् । सदा निशीथे पश्चाद्वेत्युत्तमो मध्यमोऽधमः । योगस्त्रिधापि पूर्व्वेद्युः सम्पूर्णत्वादुपोषणम् । विद्धाधिकायामप्येकदिनयोगे स गृह्यताम् । द्वयोर्योगस्त्रिधा भिन्नो निशीथे वृत्तिभेदतः । तद्विच-

र्दिने एकस्मिन् उभयोर्नैवयोरिति । एकस्मिंश्चेत् तद्दिनं स्यात् पक्षयोरन्ययोः परा । बुधे सोमे जयन्ती चेद्वारे ख्यातिफलप्रदा । तिथ्यृक्षयोर्द्वयोरन्ते उत्तमं पारणं भवेत् । एकस्यान्ते मध्यमं स्यादृक्षयान्तेऽधमं स्मृतम् । यस्मिन् वर्षे जयन्त्याख्यो योगो जन्माष्टमी तदा । अन्तर्भावो जयन्त्यां स्यात्तद्योगप्रशस्तितः ।

नवमी पूर्वविद्धैव पक्षयोरुभयोरपि । मध्याह्ने रामनवमी पुनर्वसुसमन्विता । ग्राह्या कैवाष्टमीयुक्ता सनक्षत्रापि वैष्णवैः । कृष्णा पूर्वोत्तरा शुक्ला दशम्येव व्यवस्थिता । जयन्तीव्रतवन्नित्यं काम्यं चैकादशीव्रतम् । अरुणोदयवेधोऽत्र वेधः सूर्य्योदये तथा । उक्तौ द्वौ दशमीवेधौ वैष्णवस्मार्त्तयोः क्रमात् । कलाकाष्ठादिवेधोऽपि ग्राह्योऽत्र त्रिमुहूर्त्तवत् । वैखानसाद्यागमोक्तदीक्षां प्राप्तो हि वैष्णवः । विद्धा त्याज्या वैष्णवेन शुद्धाप्याधिक्यसम्भवे । एकादशी द्वादशी वाधिका चेत्त्यज्यतां दिनम् । पूर्वं त्याज्यमुत्तरं स्यादिति वैष्णवनिर्णयः । एकादशी द्वादशी चेदुभयं वर्द्धते यदा । तदा पूर्वदिनं त्याज्यं स्मार्त्तैर्ग्राह्यं परं दिनम् । एकादशीमात्रवृद्धौ गृहिद्वयोर्व्यवस्थितिः । उपोष्या गृहिभिः पूर्वा यतिभिस्तूत्तरा तिथिः । द्वादशीमात्रवृद्धौ तु शुद्धाविद्धे व्यवस्थिते । शुद्धा पूर्वोत्तरा विद्धा स्मार्त्तनिर्णय ईदृशः । श्रवणेन युता चेत् स्याद्द्वादशी सा हि वैष्णवैः । स्मार्त्तैश्चोपोषणीया स्यात्त्यजेदेकादशीं तदा । उपवासव्रतादन्यव्रते सार्द्धमुहूर्त्तकैः । सप्तभिर्दशमीविद्धामितामेकादशीं त्यजेत् । द्वादशी पूर्वविद्धैव निखिलेषु व्रतेष्वपि । शुक्लत्रयोदशी पूर्वा परा कृष्णत्रयोदशी । अनाभे सापि पूर्वैव परानङ्गत्रयोदशी । या शुक्ला गृह्यते पूर्वा गृह्यतां सापराह्णिकी । चतुर्दश्युत्तरा शुक्ला पूर्वा कृष्णचतुर्दशी । उदये द्विमुहूर्त्तापि ग्राह्यानन्तव्रते तिथिः । शुक्लापि रात्रियुक्ता स्याच्चैत्रश्रावणमासयोः । शुक्ला सर्वापि पूर्वैव यदि स्यादापराह्णिकी । प्रदोषे वा निशीथे वा द्वयोर्वा यास्ति सा भवेत् । शिवरात्रिव्रते तत्र द्वयोः सत्त्वा प्रशस्यते । तदभावे निशीथैकव्याप्तापि परिगृह्यताम् । तस्याश्चासत्त्वे ग्राह्या प्रदोषव्यापिनी तिथिः । तिथ्यन्ते पारणं यामत्रयादर्वाक् समापने । अन्यथा पारणं प्रातरन्यतिथ्युपवासवत् । पूर्वविद्धैव सावित्रीव्रते पञ्चदशी तिथिः । नाद्योऽष्टादश भूतस्य स्युश्च तत्र परेऽहनि । व्रतान्तराणि सर्वाणि परेऽहन्येव सर्वदा । श्राद्धेऽपराह्णकालीनो दर्शस्त्वार्द्दिकवन्मतः । दिनद्वयेऽप्येकदेशवृत्तौ ग्राह्यो महत्त्वतः । तुल्यत्वं चेदेकदेशत्वे पूर्वोऽन्यथोत्तराः । कृत्स्नव्याप्तौ द्वयोरह्नोरुत्तरस्तिथिहद्धितः । साग्न्यनग्निव्यवस्था स्यान्न चेत् स्यादपराह्णयोः । पूर्वेद्युः साग्निकः कुर्य्यादुत्तरेद्युर्निरग्निकः । पर्वप्रतिपदोः सन्धिर्मध्याह्ने वा ततः पुरा । अन्वाधानं पूर्वदिने यागः सन्धिदिने भवेत् ॥ ऊर्द्ध्वं मध्याह्नतः सन्धावन्वाधानं तु तद्दिने । इष्टिं परदिने कुर्य्यादन्यो वाजसनेयिनः । यस्तु वाजसनेयी स्यात्तस्य सन्धिदिनात् पुरा । न काप्यन्वाहितिः किन्तु सदा सन्धिदिने हि सा । सन्धिश्चेत् सङ्गवादूर्द्ध्वं प्राक्‌पेदावर्त्तनाद्रवेः । सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कालविधौ तिथिः । इष्टिः प्रतिपदोयास्ति तदूर्द्ध्वं पर्वणि क्रियेत् । क्षयश्राद्धं तथा हित्वा सन्धिर्निर्णीयतां तदा । बौधायनमते दर्शश्राद्धं चेष्टिर्विधिष्यते । द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् प्रतिपद्‌ चापराह्णिकी । अन्वाधानं चतुर्दश्यां दर्शस्यान्तेऽपि वर्त्तयेत् । दर्शश्राद्धं तथा कार्य्यमिति बौधायनोदितम् । इष्ट्यादिविकृतिः सर्वा पर्वगयेवेति निर्णयः'' ५ प्रकरणे नक्षत्रनिर्णयो विस्तरभयान्न दर्शितः ।

दर्शादिश्राद्धेऽन्यत्र चोक्तं यथा

"दर्शो यत्रापराह्णं स्पृशति स दिवसः श्राद्धकालोद्वयोश्चेद्यत्रानल्पो यदासौ यदि भवति समः क्षीयमाणे तु पूर्वः । वृद्धौ साम्ये त्वनग्नेर्युवतिद्वयलयोश्च एवाहिताग्नेः पूर्वो न क्वापराह्णं स्पृशति कुतपसंस्पर्शतोऽयं विधिः स्यात् । सायन्त्न्यपरत्र चेन्मृततिथिः सैवाब्दिके मासिके ग्राह्या सा द्व्यपराह्णयोर्यदि तदा यत्राधिका सा मता । तुल्या चेदुभयापराह्णसमये पूर्वा न चेत् सङ्गये पूर्वैव त्रिमुहूर्त्तगास्तसमये नो चेत् परैवोचिता" ।

तिथिविशेषकृत्ये स्वस्वतिथिविशेषग्रहणं तत्तच्छब्दे उक्तं वक्ष्यते च । तिथितत्त्वादौ द्रष्टव्यम् ।

प्रतिपदादितिथिविशेषाणामुभयदिनव्याप्त्यादौ निर्णयः निर्णयसिन्धौ दर्शितो यथा

"शुक्लप्रतिपदपराह्णव्यापित्वे पूर्वा ग्राह्या युग्मवाक्यात् प्रतिपत्सम्मुखी कार्या या भवेदापराह्णिकीति" स्कान्दोक्तेः "शुक्ला स्यात् प्रतिपत्तिथिः प्रथमतश्चेत् सापराह्णे भवेदिति" दीपिकोक्तेश्च । अपराह्णश्च पञ्चधा भक्ते दिने चतुर्थो भागः । तदभावे सायाह्नव्या-

पिनी ग्राह्या "तदभावे तु सायाह्नव्यापिनी परिगृह्यता-मिति" माधवोक्तेः कृष्णा तु परा "कृष्णा तूत्तरतो-ऽखिलेति" दीपिकोक्तेः कृष्णापि पूर्वैवेत्यनन्तभट्टाः ।

द्वितीया तु कृष्णा पूर्वा शुक्लोत्तरा इति हेमाद्रिः कृष्णा द्वितीयादिमा "पूर्वा कृष्णे यदि सा सिता तु परतः सर्वा" इति दीपिकोक्तेः माधवानन्तभट्टमते तु सर्वापि द्वितीया परा तथा च माधवः "पूर्वेद्युरसती प्रातः परेद्युस्त्रिमुहूर्त्तगा । सा द्वितीया परोपोष्या पूर्वविद्धा ततोऽन्यथा" इति

तृतीया तु सर्वमते रम्भाव्यतिरिक्ता परैव तेन युग्म-वाक्यं रम्भाव्रतविषयम् "रम्भाख्यां वर्जयित्वा तु तृतीयां द्विजसत्तम ! अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते इति ब्रह्मवैवर्तात् गौरीव्रते तु विशेषमाह माधवः "मुहूर्त्तमात्रसत्त्वेऽपि दिने गौरीव्रतं परे । शुद्धाधि-कायामप्येवं गणयोगप्रशंसनादिति" ।

चतुर्थ्यपि सर्वमते गणेशव्रतातिरिक्ता परैव युग्मवा-क्यात् "एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका । उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः" इति माध-वीये वृद्धवसिष्ठोक्तेश्च

नागचतुर्थी तु मध्याह्नव्यापिनी पञ्चमीयुता च ग्राह्या इति निर्णयामृते माधवीये चोक्तम् "युगं मध्यंदिने यत्र तत्रोपोष्य फणीश्वरान् । क्षीरेणाप्याय्य पञ्चम्यां पूजयेत् प्रयतो नरः । विषाणि तस्य नश्यन्ति न तान् हिंसन्ति पन्नगाः" इति माधवीये देवलोक्तेः युगं चतुर्थी । एवञ्च मध्याह्नव्याप्तौ पूर्वा अन्यपक्षेषु परैव पञ्चम्यां पूजोक्तेः गणेशव्रते तृतीयायुतैव चतुर्थी "चतुर्थी तु तृतीयायां महापुण्यफलप्रदा । कर्त्तव्या व्रतिभिर्वत्स ! गणनाथ-सुतोषिणी" इति हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तात् । माधवीये तु गणेशव्रते "मध्याह्नव्यापिनी मुख्या" चतुर्थी गणनाथस्य मातृविद्धा प्रशस्यते । मध्याह्नव्यापिनी चेत् स्यात् परत-श्चेत् परेऽहनि" इति वृहस्पतिवचनात् "प्रातः शुक्ल-तिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेन्नृप !" इति "तत्कालेऽभि-धानाच्च तेन परदिने तथात्वे परा अन्यथा पूर्वेत्युक्तम् वस्तु-तस्तु यत्र भाद्रशुक्लचतुर्थ्यादौ गणेशव्रतविशेषे मध्याह्न-पूजोक्ता तद्विषयाण्येव प्रागुक्तवचनानि न तु सार्वत्रि-काणि । संकष्टचतुर्थ्यादौ बहूनां कर्मकालानां बाधापत्तेः तेन सर्वत्र गणेशव्रते पूर्वैवेति सिद्धम् । संकष्टचतुर्थी तु चन्द्रोदयव्यापिनी ग्राह्या दिनद्वये तथात्वे मातृयोगस्य सत्त्वात् पूर्वेति केचित् । अन्ये तु मुहूर्त्तत्रयादिरूपस्य तृतीयायोगस्याभावात्परदिने माधवोक्तमध्याह्नव्यापित्वात् संपूर्णत्वाच्च परेत्याचक्षते । दिनद्वये तदभावे तु परैव । गौरीव्रते तु पूर्वैव । "गणेशगौरीबहुलाव्यतिरिक्ताः प्र-कीर्त्तिताः । चतुर्थ्यः पञ्चमीविद्धा देवतान्तरयोगतः" इति मदनरत्ने ब्रह्मवैवर्तात्

पञ्चमी तु माधवमते सर्वापि पूर्वा "चतुर्थीसं-युता कार्या पञ्चमी परया न तु । दैवे कर्मणि पित्र्ये च शुक्लपक्षे तथा सितेति" हारीतोक्तेः हेमाद्रिमते तु कृष्णा पूर्वा सिता परा "कृष्णा पूर्वयुता सिता परयुता स्यात् पञ्चमी" इति दीपिकोक्तेः वस्तुतस्तु हारीतोक्तिरुपवासविषया "प्रतिपत्पञ्चमी चैव सावित्री-व्रतपूर्णिमा । नवमी दशमी चैव नोपोष्याः परसंयुताः" इति ब्रह्मवैवर्तात् यत्तु "पञ्चमी तु प्रकर्त्तव्या षष्ठ्या युक्ता तु नारद !" इत्यापस्तम्बीयम् तत् स्कन्दव्रतपरम् "स्क-न्दोपवासे स्त्रीकार्या पञ्चमी परसंयुता" इति वाक्यशेषा-दिति माधवः तन्नागपूजाविषयमित्यनन्तभट्टनिर्णयामृता-दयः । चमत्कारचिन्तामणौ च "पञ्चमी नागपूजायां कार्या षष्ठीसमन्विता । तस्यान्तु तुषिता नागा इतरा सचतुर्थिका" इति तेन नागपूजादौ परैव । यत्तु मदन-रत्नदिवोदासीययोः श्रावणपञ्चम्यतिरिक्ता पूर्वेत्युक्तं "श्रावणे पञ्चमी शुक्ला संप्रोक्ता नागपञ्चमी । तां परि-त्यज्य पञ्चम्यश्चतुर्थीसहिता हिताः" इति संग्रहोक्तेः, "गणेशस्कन्दयोगाभ्यां क्रमान्नागः शुभाशुभः । सिता-सिते तयोः पक्षे नागानामाखुवर्हिणौ" इति षट्त्रिंश-न्मताच्च श्रावणपञ्चम्यतिरिक्तायाः नागपञ्चम्याश्चतुर्थीयुत-त्वमुक्तं तदुपवासादिविषयम् । पक्षे वाहने ।

षष्ठी सर्वमते स्कन्दव्रतातिरिक्ता परैव युग्मवाक्यात् "नागविद्धा न कर्त्तव्या षष्ठी चैव कदाचन" इति स्कान्दाच्च निर्णयामृते "षष्ठी च सप्तमी चैव वारश्चेदंशुमालिनः । योगोऽयं पद्मको नाम सूर्य्यकोटिग्रहैः समः" ।

सप्तमी पूर्वैव युग्मवाक्यात् "षष्ठ्या युता सप्तमी च कर्त्तव्या तात ! सर्वदा" इति स्कान्दाच्च ।

अष्टमी तु सर्वमते कृष्णा पूर्वा सिता परा "व्रत-मात्रेऽष्टमी कृष्णा पूर्वा शुक्लाष्टमी परा" इति माधवोक्तेः "परयुक् शुक्लाष्टमी पूर्वयुक् कृष्णा" इति दीपिकोक्तेश्च शिवशक्त्युत्सवे तु कृष्णाप्युत्तरा "पक्षद्वयेऽप्युत्तरैव शिवशक्तिमहोत्सवः" इति माध-वोक्तेः दिवोदासीये भविष्ये "यदा यदा सिताष्टम्या

बुधवारो भवेत् क्वचित्। तदा तदा हि सा ग्राह्या एकभक्ताशनैर्नृप !। सन्ध्याकाले तथा चैत्रे पक्षमे च जनार्दने। बुधाष्टमी न कर्त्तव्या हन्ति पुण्यं पुरातनम्” अन्यं पक्षं हेमाद्रौ न धृतम्।

नवमी तु सर्वमते पूर्वा युग्मवाक्यात् “न कुर्य्यान्नवमीं तात ! दशम्या तु कदाचन” इति स्कान्दाच्च।

दशमी पूर्वा परा वेति हेमाद्रिः “कृष्णा पूर्वोत्तरा शुक्ला दशम्येवं व्यवस्थिता” इति माधवः वस्तुतस्तु मुख्या नवमीयुतैव ग्राह्या “दशमी तु प्रकर्त्तव्या सदुर्गा द्विजसत्तम !” इत्यापस्तम्बोक्तेः यत्तु “संपूर्णा दशमी कार्य्या पूर्वया परयाऽथ वा” इत्यग्निरमोक्तं तन्नवमीयुक्ताऽलाभे औदयिकी ग्राह्येत्येवं नेयम्”।

एकादशीनिर्णयस्तु कालमाधवीयानुसारेण एकादशीशब्दे १४८८ पृ० उक्तः। महाद्वादश्यादिनिर्णयः नि० सि० यथा “अथाष्टौ महाद्वादश्यः तत्र शुद्धाधिकैकादशीयुक्ता द्वादशी उन्मीलिनी१ संज्ञा द्वादश्येव शुद्धाधिका वर्द्धते चेत्तदा वञ्जुली२ वासरत्रयस्पर्शिनी त्रिस्पृशा३ अमा पर्वणः संपूर्णाधिकत्वे पक्षवर्द्धिनी४। पुष्यर्क्षयुता जया५ श्रवणयुता विजया६ पुनर्वसुयुता जयन्ती७ रोहिणीयुता पापनाशिनी८ एताः पापक्षयमुक्तिकाम उपवसेत्। अत्र मूलं हेमाद्रौ ज्ञेयम्। एकादशीद्वादश्योरैकाह्ये तन्त्रेणोपवासः, पार्थक्ये तु शक्तस्योपवासद्वयम् ‘एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेदिति विष्णुरहस्यात् अशक्तौ तु द्वादश्यामेव ‘एवमेकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत्। पूर्ववासरजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयमिति” तत्रैवोक्तेः। यदा त्वल्पा द्वादशी तदोक्तं मात्स्ये “यदा भवति स्वल्पापि द्वादशी पारणादिने। उषःकाले द्वयं कुर्य्यात्प्रातर्माध्याह्निकं तदा। नारदीयेऽपि “अल्पायामथ विप्रेन्द्र ! द्वादश्यामरुणोदये। स्नानार्चनक्रियाः कार्य्या दानहोमादिसंयुताः” इति सङ्कटे तु माधवीये देवलः “सङ्कटे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत्कथम्। अद्भिस्तु पारणात् कुर्य्यात् पुनर्भुक्तं न दोषकृदिति”। सङ्कटे त्रयोदशीश्राद्धप्रदोषादौ। अत्र केचिदाहुः अपकर्षवाक्यान्यनाहिताग्निविषयाणि अग्निहोत्रादीनां श्रौतत्वेनापकर्षायोगादिति। द्वादश्यां च प्रथमपादमतिक्रम्य पारणं कार्य्यम् “द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञितः। तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णुतत्परः” इति निर्णयामृते मदनरत्ने च विष्णुधर्मोक्तेः। अत्र केचित् सङ्कल्पे यदा भूयसी द्वादशी तदापि प्रातर्मुहूर्त्तत्रये पारणं कार्य्यम् ‘सर्वेषामुपवासानां प्रातरेव हि पारणमिति” वचनादिति। अस्मद्गुरवस्तु बहूनां कर्म्मकालानां विना कारणं बाधापत्तेः प्राग्दर्शवचनैश्च अल्पद्वादश्यामेवापकर्षविधानादपराह्ण एव कार्य्यम्। प्रातःशब्दस्तु “सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितमिति” वदपराह्णपरत्वेऽप्युपपन्नः न च वाक्यवैयर्थ्यं पुनर्भोजनसायंपारणनिवृत्त्यर्थत्वात्तस्येत्याहुः। प्रमादेन एकादश्युपवासातिक्रमे अपरार्के वाराहे “एकादशी विप्लुता चेद्द्वादशीपरतः स्थिता। उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमं पदमिति” केचित्तु वैष्णवं पदमिति पठितम् अत्राविरोधिनो नियमाः सर्वव्रतेषु बोद्धव्याः। अन्ये च नवरात्रे वक्ष्यन्ते इति दिक्।

द्वादशी तु पूर्वैव युग्मवाक्यात् द्वादशी तु प्रकर्त्तव्या एकादश्या युता प्रभो !” इति स्कान्दाच्च।

त्रयोदशी तु सर्वमते शुक्ला पूर्वा, कृष्णोत्तरा “त्रयोदशीतिथिः पूर्वः सितोऽथाऽसितः पश्चादिति” दीपिकोक्तेः “शुक्ला त्रयोदशी पूर्वा परा कृष्णा त्रयोदशीति”माधवीयाच्च

चतुर्दशी सर्वमते कृष्णा पूर्वा, शुक्लोत्तरा, उपवासे तु द्वयापि परेति मदनरत्ने।

पौर्णमास्यमावास्ये तु सावित्रीव्रतं विना परे ग्राह्ये “भूतविद्धे न कर्त्तव्ये दर्शपूर्णे कदाचन। वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ ! सावित्रीव्रतमुत्तममिति” ब्रह्मवैवर्त्तात्

“अमायां योगविशेषमाहाऽपरार्के शातातपः “अमावस्यां भवेद्वारो यदा भूमिसुतस्य वै। जाह्नवीस्नानमात्रेण गोसहस्रफलं लभेत्”।

अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी। चतुर्थी भौमवारेण विषुवत्सदृशं फलम्” तत्रैव व्यासः “सिनीवाली कुहूर्वापि यदि सोमदिने भवेत्। गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानं वै मौनिना कृतम्”। हेमाद्रौ वृद्धमनुः “श्रवणाश्विधनिष्ठार्द्रानागदैवतमस्तके। यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते”। नागदैवतम् अश्लेषा मस्तको मृगशिरः। प्रथमपाद इत्यन्ये स च सर्वेषाम्”।

सर्वतिथिषु वर्ज्यान्याह मुहूर्त्तदीपिकायाम्

“कूष्माण्डं बृहतीफलानि लवणं वर्ज्यं तिलाम्लं तथा तैलं चामलकं दिवं प्रवसता शीर्षं कपालान्त्रकम्। निष्पावांश्च मसूरिकान् फलमथो वृन्ताकसंज्ञं मधु द्यूतं स्त्रीगमनं क्रमात् प्रतिपदादिष्वेवमाषोडशात्” “शीर्षं नारिकेलम्, कपालम् अलाबु, अन्त्रं पटोलकम्” भूपालः “कूष्माण्ड

हलनीच्छारं मूलकं पनसं फलम्। धात्री शिरः कपालान्त्रं नखचर्म्मतिलानि च। क्षुरकर्माङ्गनासेवां प्रतिपत्प्रभृति त्यजेत्। नखं शिम्बी चर्म मसूरिका प्रतिपदादितिथिषु कुष्माण्डादिभक्षणफलं चोक्तं तिथितत्त्वे स्मृत्या यथा

“कुष्माण्डे चार्थहानिः स्याद्वृहत्यां न स्मरेद्धरिम्। बहुशत्रुः पटोले स्याद् धनहानिस्तु मूलके। कलङ्की जायते बिल्वे तिर्य्यग्योनिश्च निम्बके। ताले शरीर नाशः स्यात् नारिकेले च मूर्खता। तुम्बी गोमांसतुल्या स्यात् कलम्बी गोवधात्मिका। शिम्बी पापकरी प्रोक्ता पूतिका ब्रह्मघातिका। वार्त्ताकौ सुतहानिः स्यात् चिररोगी च माषके। महापापकरं मांसं प्रतिपदादिषु वर्जयेत्”।

प्रसङ्गात्तिथिसाधनप्रकारः सि० शि० उक्तो दर्श्यते यथा “रवि १२ रसै ६र्विरवीन्दुलवाद्धृताः फलमितास्तिथयः करणानि च। कृरस्तितानि च तानि ववादितः शकुनितोऽसितभूतदलादनु। ग्रहकलाः सरवीन्दुकला हृताः खखगजै ८०० र्भयोगमितिः क्रमात्। अथ हृता स्वगतैष्यविलिप्तिकाः स्वगतिभिश्च गतागतनाडिकाः” मू०। “व्यर्केन्दोर्भागा द्विधाः। एकत्र रवि१२भिर्भाज्यास्तत्र फलं गतास्तिथयः। अन्यत्र रसै६र्भाज्याः। फलं गतकरणानि। तानि स्यैकोनानि ववादितो भवन्ति। कृष्णचतुर्दश्यर्द्धादुपरि यान्यवशिष्यन्ते तानि चतुर्थं प्रतिपत्प्रथमार्धे च। एतानि चत्वारि शकुनितः। शकुनिचतुष्पान्नागकिन्तु(किंस्तु)घ्नानीति शेषः। यस्य ग्रहस्य नक्षत्रं ज्ञातुमिष्यते तस्य कलाः कार्य्याः। तथा चन्द्रार्कयोगस्य कलाः कार्य्याः। उभयत्र शताष्टकेन ८०० हृते प्रथमस्थाने गतभानि द्वितीयस्थाने गतयोगाः। अथ यान्यवशिष्टानि तानि गतानि। तानि स्वस्वहरच्युतानि गम्यानि स्युः। तेषां गतानां गम्यानाञ्चान्यो विकलाः स्वस्वगतिभिर्भाज्याः। यल्लभ्यते ता गतघटिका भवन्ति। यद्गम्यानां विकला भक्तास्तदैष्या घटिका भवन्ति। अत्रोपपत्तिः। यदि व्यर्केन्दोश्चक्रांशै ३६० स्त्रिंशत् तिथयो लभ्यन्ते तदैभिः किमिति। अत्र त्रिंशतापवर्त्तिते हरे जातो द्वादश हरः। अथ यदि चक्रांशैः ३६० षष्टिः ६० करणानि लभ्यन्ते तदैभिः किमिति। अत्रापि षष्ट्यावर्त्तिते जातो हरः षण्मितः। अथ यदि चक्रकलाभिः २१६०० सप्तविंशतिर्भानि लभ्यन्ते योगा वा तदैभिः किमिति। अत्रापि सप्तविंशत्यापवर्त्तने कृते जातोऽष्टशती हर उभयत्र। अथ घटीकरणार्थमनुपातः। यदि गतिकलाभिः षष्टिघटिका लभ्यन्ते तदा गतैष्याभिः कलाभिः किमिति फलं गतैष्या घटिकाः। अथ कलाः षष्ट्या गुणिता विकलाः स्युरित्यतः उक्तम् अथ हृताः स्वगतैष्यविलिप्तिका इति सर्वमुपपन्नम्” प्रमि०।

सू० सि० तिथ्याद्यानयनप्रकार उक्तो यथा

“भभोगोऽष्टशतीलिप्ताः खाश्विशैलास्तथा तिथेः। ग्रहलिप्ता भभोगाप्ता भानि भुक्त्या दिनादिकम्” सू० सि०। “अष्टशतमिताः कला नक्षत्रभोगः। प्रसङ्गात् तिथिभोगमाह। खाश्विशैला इति। तिथेर्विंशत्यधिकसप्तशतमिताः ७२० कलास्तथा भोग इत्यर्थः। यस्य ग्रहस्य नक्षत्रज्ञानमिष्टं तस्य ग्रहस्य राशयस्त्रिंशद्गुणा अंशा योज्यास्ते षष्टिगुणिताः कला योज्या इति परिभाषया कला नक्षत्रभोगभक्ताः फलं ग्रहस्य गतनक्षत्राणि शेषं वर्त्तमाननक्षत्रस्य गतकलास्तस्मात् तस्य गतदिनाद्यानयनमाह भुक्त्येति। ग्रहस्य कलात्मिकया गत्या शेषदिनादिकं गतं भागहरणेन साध्यमेवं शेषोनाद्भोगाद्गतिकला भागेनैष्यदिनादिकं साध्यम्। अत्रोपपत्तिः। भचक्रभोगेण सप्तविंशतिनक्षत्राण्यश्विन्यादीनि ग्रहो भुनक्त्यतः सप्तविंशतिनक्षत्राणां चक्रकलाः षट्शतयुतैकविंशतिसहस्रमिता २१६०० भोगस्तदैकनक्षत्रस्य क इत्यनुपातेनाष्टशतकलाभोगः। एवं तिथेश्चान्द्रमासत्रिंशांशाच्चान्द्रमासस्य सूर्य्यचन्द्रान्तरैकभगणसिद्धत्वाच्च। त्रिंशत्तिथीनां चक्रकलाभोगस्तदैकतिथेः क इत्यनुपातेन विंशत्यधिकसप्तशतकलाभोगः ७२०। यद्याष्टशतकलाभिरेकं नक्षत्रं तदा ग्रहकलाभिः किमित्यनुपातेन फलमश्विन्यादीनि ग्रहभुक्तानि शेषकला ग्रहाधिष्ठितनक्षत्रस्य गतं भोगाद्धीनं तस्यैष्यम्। यदि ग्रहगत्यैकं दिनं तदाभीष्टकलाभिः किमित्यनुपातेन तस्य गतैष्यदिवसाद्यं भवति। एवं चन्द्राद्दिननक्षत्रं ज्ञेयम्” रङ्गना०। “रवीन्दुयोगलिप्ताभ्यो योगा भभोगभाजिताः। गता गम्याश्च षष्टिघ्ना भुक्तियोगाप्तनाडिकाः” सू० सि० “सूर्य्यचन्द्रयोगस्य राश्यादिकस्य परिभाषया याः कलास्ताभ्यो योगा विष्कम्भादयो भभोगभाजिता भभोगेन पूर्वोक्तेन विभक्ता भवन्ति। एकैकयोगस्य भभोगमितो भोगः स प्रत्येकं ताभ्योऽपनीय यन्मिताः शुद्धास्तन्मिता योगा गताः। यस्य भोगो

न गुह्यन्ते सम वर्त्तमान इत्यर्थः। कला भभोगभक्ता गता योगास्तदग्रिमो वर्त्तमान इति तात्पर्य्यम्। तस्य शेषं गतं भोगात् पतितमेष्यं ताभ्यां घटिकाद्यानयनमाह। गता इति। गता एष्याः। चः समुच्चये। कलाः षष्टिगुणिताः कार्य्यास्ताभ्यां भुक्तियोगाप्तनाडिका रविचन्द्रकलात्मकगत्योर्योगेन भजनाल्लब्धा घटिका गतैष्या भवन्ति। अत्रोपपत्तिः। सूर्य्यचन्द्रयोगभितस्य चक्रस्य नक्षत्राणि विष्कम्भादिसञ्ज्ञानि योगोत्पन्नत्वाद्योगा उक्तस्तदानयनं पूर्वोक्तवत्। अतएव सूर्य्यचन्द्रगतियोगतुल्यतद्गत्या षष्टिसावनघटिकास्तदा गतैष्याः कलाभिः का इत्यनुपातेन गतैष्यघटिकानयनं युक्तमुक्तम्" रङ्गना०। "अर्कोनचन्द्रलिप्ताभ्यस्तिथयो भोगभाजिताः। गता गम्याश्च षष्टिघ्ना नाड्यो भुक्त्यन्तरोद्धृताः" सू० सि०। "पूर्वार्धव्याख्यानं पूर्वश्लोकपूर्वार्द्धरीत्या श्लोकस्योत्तरार्द्धं स्पष्टम्। अत्रोपपत्तिः। "तिथिभोगकलाभिरेका तिथिस्तदा सूर्य्योनचन्द्रकलाभिः का इत्यनुपातेन फलं गततिथयो वर्त्तमानतिथेर्गतैष्यशेषगोनभोगकले ताभ्यां गत्यन्तरकलाभिरनुपातेन गतैष्यघटिकाः पूर्ववत्" रङ्गना०।

कल्पे तिथिमानमुक्तं सि० शि० यथा

"विधिदिने दिनकृद्दिवसाः करेन्द्रियशरेषुभयोऽष्टसंगुणाः। नवनवाङ्कुकराभ्ररसेन्दवः प्रयुतसंगुणिता विधुवासराः" १६०२९९९००००००। अत्रोपपत्तिः, रविवर्षाणि दिनीकृतानीति सुगमम्। चन्द्रार्कयोर्यावन्तः कल्पे योगास्तावन्तः किल शशिमासाः। ते तु योगा भगणान्तरतुल्याः स्युः। उभयोरपि प्राग्गमनात्। अतो भगणान्तरतुल्याः शशिमासा भवन्ति। ते त्रिंशद्गुणाः शशिदिवसा भवन्तीत्युपपन्नम्।

युगे तिथिसंख्या सू० सि० उक्ता यथा।

युग इत्युपक्रमे चान्द्रदिनप्रमाणमाह

"चान्द्राः खाष्टखखव्योमखाग्निखर्तुनिशाकराः" सू० सि०। "अष्टाश्विगजसप्तभूगोनगसप्तपञ्चभूमिता युगे सूर्य्यसावनदिवनाः। चान्द्रा दिवसा युगतिथय इत्यर्थः। अशीतिशून्यचतुष्कत्रिखन्दपा एते त्रिंशद्भक्ताश्चान्द्रमासा उक्तप्रायाः। अनेनैव चान्द्रदिवसानामुपपत्तिः सूर्य्यचन्द्रयोर्भगणयोरन्तररूपचान्द्रमासास्त्रिंशद्गुणिता इति स्पष्टीकृताः" रङ्गना०।

तिथिभेदे देवभेदपूजा पीयू० धा० छतवाक्येनोक्ता यथा।

तत्र नारदः "यद्दिनं यस्य देवस्य तद्दिने तस्य संस्थितिः" अग्निपुराणेऽपि "प्रतिपद्यग्निपूजा स्यात् द्वितीयायाञ्च वेधसः। दशम्यामन्तकस्यापि षष्ठ्यां पूजा गुहस्य च। चतुर्थ्यां गणनाथस्य गौर्य्यास्तत्पूर्ववासरे। सरस्वत्या नवम्याञ्च। सप्तम्यां भास्करस्य च अष्टम्याञ्च चतुर्द्दश्यामेकादश्यां शिवस्य च। द्वादश्याञ्च त्रयोदश्यां हरेश्च मदनस्य च। शेषादीनां फणीशानां पञ्चम्यां पूजनं भवेत्। पर्वणीन्दोस्तिथित्वाञ्च पक्षद्वयगताम्वपीति"।

पञ्चदशसंख्यायां सू० सि० टी०।

स्त्रीत्वे "वैशाखिकीं तिथिं पृष्टास्तमृक्षणं हरवल्लभा" कुमा०। पुंस्त्वे "निखिलान् निशि पूर्णिमा तिथीनुपतस्थेऽतिथिरेकिका तिथिः" नैष०।

तिथिकृत्य न० ७त०। तिथिविहिते कार्य्ये "तिथिकृत्ये च कृष्णादिर्व्रते शुक्लादिरेव च। विवाहादौ स्मृतः सौरः शेषेषु सावनो मतः" मल० त०। तिथिविशेषे कृत्यानि च तिथितत्त्वे कालमाधवीयनिर्णयसिन्धुप्रभृतिनिबन्धेषु दृश्यानि।

तिथिभेदेषु कृत्याकृत्यानि पी० धा० वसिष्ठोक्तानि यथा "नोद्वाहयात्रोपनयप्रतिष्ठासीमन्तचौलाखिलवास्तुकर्म। गृहप्रवेशाखिलमङ्गलाद्यं कार्य्यं हि मासाद्यतिथौ कदाचित्"। मासाद्यतिथौ शुक्लपक्षप्रतिपदि अतएव कृष्णपक्षप्रतिपद्येतानि कर्म्माणि सुखेन भवन्तीत्यर्थः। यद्येषोऽभिप्रायोऽसम्मतः स्यात्तदा पक्षाद्यतिथाविति ब्रूयात्। "सप्ताङ्गचक्राणि नृपस्य वास्तुव्रतप्रतिष्ठाखिलमङ्गलानि। यात्राविवाहाखिलभूषणाद्यं कार्य्यं द्वितीयादिवसे सदैव। सङ्गीतविद्याखिलशिल्पकर्म सीमन्तचौलान्नगृहप्रवेशम्। कार्य्यं द्वितीयादिवसे यदुक्तं सदा तृतीयादिवसेऽपि कार्य्यम्। रिक्तासु विद्युद्वधबन्धशस्त्रविषाग्निघातादि च याति सिद्धिम्। यन्मङ्गलं तासु कृतं विमूढैर्विनाशमायाति तदाशु नूनम्"। रिक्तासु चतुर्थीनवमीचतुर्दशीषु ४।९।१४। "शुभानि कार्य्याणि चरस्थिराणि चोक्तान्यनुक्तान्यपि यानि तानि। सिद्धिं प्रयान्त्याशु ऋणप्रदानं विनाष्टमं नागतिथौ विधेयम्। अभ्यङ्गयात्रापितृकर्म्मदन्तकाष्ठं विना पौष्टिकमङ्गलानि। षष्ठ्यां विधेयानि रणोपयोग्यशिल्पानि वस्त्राम्बरभूषणानि। द्वितीयायां तृतीयायां पञ्चम्यां कथितान्यपि। तानि सिध्यन्ति कार्य्याणि सप्तम्यां निखिलान्यपि। संग्रामयोग्याखिलवास्तुशिल्पनृपप्रमोदाखिललेखनानि स्त्रीरत-

कार्य्याखिलभूषणानि कार्य्याणि कार्य्याणि महेशतिथ्याम्। द्वितीयायां तृतीयायां पञ्चम्यां सप्तमीतिथौ। उक्तानि यानि सिध्यन्ति दशम्यां तानि सर्वदा। व्रतोपवासाऽखिलधर्म्मकृत्यं सुरोत्सवाद्याऽखिलवास्तुकर्म्म। संग्रामयोग्याखिलवास्तुकर्म्म विश्वे तिथौ सिध्यति शिल्पकर्म्म। पृथिव्यां यानि कर्म्माणि धर्म्मवृद्धिः शुभानि च। चरस्थिराणि द्वादश्यां यात्रां नवगृहं विना। विधाहगौरीभुजगभाग्वन्तकदिनेषु च। उक्तानि तानि सिध्यन्ति त्रयोदश्यां विशेषतः। यत्तत्क्रियापौष्टिकमङ्गलानि संग्रामयोग्याखिलवास्तुकर्म्म। उद्वाहशिल्पाऽखिलभूषणाद्यं कार्य्यं प्रतिष्ठा खलु पौर्णमास्याम्। सदैव दर्शे पितृकर्म्म मुक्त्वा नान्यद्विधेयं शुभपौष्टिकाद्यम्। सद्भिः कृतं तत्र शुभोत्सवाद्यं विनाशमायात्यचिरादसंशयं तत्" पी॰धा॰ वशिष्ठवचनम्।

तिथिक्षय पु॰ तिथीनां तिथ्युपलक्षितचन्द्रकलानां क्षयः क्षयारम्भो यस्मिन्। दर्शे अमावास्यायाम् शब्दार्थकल्प॰। इत॰। तिथीनां नाशे अवमे अवमशब्दे ४२१ पृ॰ दृश्यम् दिनक्षयादयोऽप्यत्र। "कौर्मे पाद्मेऽपि "द्वौ तिथ्यन्तावेकवारे यत्र स स्याद्दिनक्षयः" वशिष्ठः "एकस्मिन् सावने त्वह्नि तिथीनां त्रितयं यदा। तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम्"। साहस्रिकं फलमिति माङ्गल्येतरवैदिककर्मपरम्। "अधिमासे दिनपाते धनुषि रवौ भानुलङ्घिते मासि। चक्रिणि सुप्ते कुर्य्यान्नो माङ्गल्यं विवाहञ्च" इति भीमपराक्रमात् दिनपाते दिनक्षये रघु॰ तिथिक्षयानयनञ्च सू॰ सि॰ उक्तं यथा

"सावनाहानि चान्द्रेभ्यो द्युभ्यः प्रोज्झ्य तिथिक्षयाः" सू॰ सि॰। "चान्द्रेभ्यो द्युभ्यो वक्ष्यमाणचान्द्रदिवसेभ्यः सकाशादित्यर्थः। तिथिषु चान्द्रदिनेषु सावनदिनानामवशेषतुल्यः क्षयो न्यूनत्वम्। यद्वा तिथिशब्देन सावनो दिवसस्तस्य चान्द्रदिवसात् क्षय इति स्वरूपमेव वक्ष्यमाणोपयोगात् परिभाषितम्" रङ्गना॰। युगे तत्संख्या सू॰ सि॰ उक्ता यथा युग इत्युपक्रमे "तिथिक्षया यमार्थाश्विद्व्यष्टव्योमशराश्विनः" २५०८२२५२ एतन्मिता इत्यर्थः।

तिथिपति पु॰ तिथिविशेषाणां पतयः। तिथीनामधिपतौ स च मु॰ चि॰ उक्तो यथा

"तिथीशावह्निकौ गौरी गणेशोऽहिर्गुहो रविः। शिवो दुर्गान्तको विश्वे हरिः कामः शिवः शशी" मु॰ चि॰ एतन्मूलं पीयूषधारायां धृतवशिष्ठवचनं यथा

"वह्निर्विधाताद्रिसुता गणेशः सर्पो विशाखोऽदितिजो महेशः। दुर्गा यमो विश्वहरिश्च कामः शर्वो निशेशश्च पुराणदृष्टाः इति स्वामिन इति शेषः"।

तिथिपतयश्च बृ॰ सं॰ ९९ अ॰ अन्यथोक्ता यथा "कमलजविधातृहरियमशशाङ्कषड्वक्त्रशक्रवसुभुजगाः। धर्म्मशसवितृमन्मथकलयो विश्वे च तिथिपतयः। पितरोऽमावास्यायां संज्ञासदृशाश्च तैः क्रियाः कार्य्याः। नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च तास्त्रिविधाः। यत्र कार्य्यं नक्षत्रे तद्देवत्यासु तिथिषु तत्कार्य्यम्"। वशिष्ठवराहवचनाभ्यामुक्तदेवानां तत्तिथिषु पत्तेन न विरोधः।

तिथिप्रणी पु॰ तिथिं प्रणयति प्र+नी—क्विप्। चन्द्रे त्रिका॰

तिथियुग्म न॰ तिथ्योस्तिथिविशेषयोर्युग्मम्। द्वितीयादितिथिसप्तकयोगरूपे युग्मे तानि च सप्त युग्मानि निगमे उक्तानि यथा "युग्माग्नियुगभूतानां षण्मुन्योर्वसुरन्ध्रयोः। रुद्रेण द्वादशीयुक्ता चतुर्दश्या च पूर्णिमा। प्रतिपदाप्यमावास्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम्। एतद्व्यस्तं महादोषं हन्ति पुण्यं पुराकृतमिति"। युग्मं द्वितीया। अग्निस्तृतीया। युगं चतुर्थी। भूतं पञ्चमी। षट् षष्ठी। मुनिः सप्तमी। वसुरष्टमी। रन्ध्रं नवमी। रुद्र एकादशी। अत्र युग्माग्न्यादिषु सप्तसु युग्मेषु पूर्वतिथिरुत्तरविद्धा ग्राह्या उत्तरा तु पूर्वविद्धेत्युक्तं भवति। वेधश्चात्र त्रिमूर्त्तयोरेव तदुक्तं कालमा॰ "अत्र तिथीनां वेधः पैठीनसिना दर्शितः। "पक्षद्वयेऽपि तिथयस्तिथिं पूर्वां तथोत्तराम्। त्रिभिर्मुहूर्त्तैर्विध्यन्ति सामान्योऽयं विधिः स्मृतः" इति पूर्वेद्युरुदयानन्तरममावास्या त्रिमुहूर्त्ता चेत् सा प्रतिपदं विध्यति। परेद्युरस्तमयात् प्राक् द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् सापि पूर्वां प्रतिपदं विध्यति त्रिमुहूर्त्तव्याप्तिः स्कन्दपुराणे दर्शिता। "यां तिथिं समनुप्राप्य यात्यस्तं पद्मिनीप्रियः। सा तिथिस्तद्दिने प्रोक्ता त्रिमुहूर्त्ता च या भवेदिति"। शिवरहस्यसौरपुराणयोरपि "या प्राप्यास्तमुपैत्यर्कः सा चेत् स्यात् त्रिमुहूर्त्तिका। धर्मकृत्येषु सर्वेषु संपूर्णां तां विदुर्बुधाः" इति। वृद्धवसिष्ठोऽपि "यस्यां तिथावस्तमियात् सूर्य्यस्तु त्रिमुहूर्त्तकैः। यागदानजपादिभ्यस्तामेवोपक्रमेत्तिथिमिति"। एवं पैठीनस्यादिवाक्ये त्रिमुहूर्त्तत्वेनैव वेधस्थितेः वक्तॄनां योगमात्रेणैव वेधोक्तिः साहसमात्रम्। वेधकतिथेस्त्रिमुहूर्त्तत्वेऽपि विद्धतिथेस्तु हूर्त्ता-

दिव्यापित्ये ऽपि व्याप्तता कालमाधवीये निर्णीता यथा। "देवलः "यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः। सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानजपादिष्विति"। व्यासोऽपि "उदयन्नेव सविता यां तिथिं प्रतिपद्यते। सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मस्विति"। भविष्योत्तरपुराणेऽपि "व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत्। सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्रर्थे चापराह्णिकीति" पद्मपुराणेऽपि "व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत्। उदये सा तिथिस्तत्र विपरीता तु पैतृके" इति स्कन्दपुराणेऽपि "व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत्। उदये सा तिथिर्ग्राह्या विपरीता तु पैतृके" इति विष्णुधर्म्मोत्तरेऽपि "व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत्। उदये सा तिथिर्ग्राह्या श्राद्धादावस्तगामिनीति" बौधायनोऽपि "आदित्योदयवेलायां याल्पापि च तिथिर्भवेत्। पूर्णा इत्येव मन्तव्या प्रभूता नोदयं विनेति" नन्वस्त्वेवं कृत्स्नदिवसाव्यनुप्ता तथाप्युत्तरविद्धायास्तिथेर्दर्शे कियत्परिमाणमुदये अपेक्षणीयमिति विवेचनीयम्। तत्र बौधायनेनाल्पापीत्यभिधानात् निमेषमात्रं प्रतिभाति तथा व्यासवाक्येऽपि प्रतिभाति "उदयन्नेवेत्यभिधानात्। भविष्योत्तरपुराणादिवचनेषु घटिकामात्रं प्रतीयते। वचनान्तरे तु विष्णुधर्मोत्तरबौधायनघोक्तं घटिकाचतुष्टयं भासते। तथा च पठ्यते "उदिते दैवतं भानौ पित्र्यं चास्तमिते रवौ। द्विमुहूर्त्तं त्रिरह्नश्च सा तिथिर्हव्यकव्ययोरिति"। अस्यार्थः। भानावुदिते सत्युत्तरकालेऽङ्को मुहूर्त्तद्वयं दैवतम्। तस्मिन्नस्तमिते ततः पूर्वकालीनमङ्को मुहूर्त्तत्रयं पितृदैवत्यम्। अतस्तावत्कालव्यापिनी या तिथिर्भवति सैव क्रमेण हव्यकव्ययोर्ग्राह्या। अत्रोच्यते। पौर्वाह्णिकी इति वचनेन दैवे पूर्वाह्णव्याप्त्यभिधानात्। पूर्वाह्णस्य पञ्चधा विभक्तस्य मुख्यत्वादुदिते भानौ त्रिमुहूर्त्ता तिथिर्ग्रहीतव्या। यत्तु दक्षेणोक्तम्। त्रिमुहूर्त्ता न कर्त्तव्या या तिथिः क्षयगामिनी "द्विमुहूर्त्तापि कर्त्तव्या या तिथिर्वृद्धिगामिनीति"। तत्र त्रिमुहूर्त्तव्याप्तिबोधकं प्रत्युतोपोद्बलकमेव। तथा हि प्रतिषेधः सर्वत्र प्रसक्तिपूर्वकः प्रसक्तिश्चात्र यथोक्तरीत्या पौर्वाह्णिकवाक्यात् त्रिमुहूर्त्तविधायिपठीनसिवाक्याद्वा भवति। तत्र प्रसक्तं त्रिमुहूर्त्तत्वं समतिथौ बाधकाभावात्तथैव व्यवतिष्ठते। तिथिक्षये त्वधिकव्याप्तिविधित्सया प्रतिषिध्यते। अतस्तत्र चतुर्थमुहूर्त्तस्पर्शिनी तिथिर्ग्राह्या। तिथिसाम्यवृद्धिद्वारापि मुहूर्त्तत्रयमेव मुख्यम्। मुहूर्त्तद्वयं त्वनुकल्पः। अतएवं सूचयितुं द्विमुहूर्त्तापीत्यपिशब्दः पठ्यते।" अत्राप्येकमुहूर्त्तव्याप्तिनिकृष्टेत्यर्थसिद्धम्

"द्वितीयादिकयुग्मानां पूज्यता नियमादिषु" व्यासः। अत्र प्रतिप्रसवः। "भगवत्याः प्रवेशादिविसर्गान्ताश्च याः क्रियाः। रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता"। "युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वतीप्रिया। रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता" ति० त०।

तिथिसन्धि पु० तिथ्योः सन्धिः। तिथ्योः पूर्वापरयोः सन्धौ तन्मानानयनं सि० शि० यथा "शशितनुविकलाभ्यश्चन्द्रभुक्त्योर्न्दुभान्वोर्गतिविवरकलाभिर्भूय एतास्तिरेव। द्युगणगतियुक्ता नाडिका सन्धिराप्ता तिथिकरणयोगानां फलं तत्र मिश्रम्"।

एवं शशिबिम्बकलाभ्यो या घटिका उत्पद्यन्ते ता भतिथिकरणयोगानां सन्धिघटिकाः स्युः। सन्धौ मिश्रफलमित्यर्थः। अत्र सन्धिरुभयतोऽपि बिम्बस्य स्थितत्वात्। उपपत्तिरप्यत्र सुगमा" । प्रमिता०

तिथ्यर्द्ध न० ६ त०। करणे। करणशब्दे १६६० पृ० दृश्यम्।

तिनाशक पु० तिनिश+पृषो०। तिनिशवृक्षे शब्दरत्ना०।

तिनिश पु० अतिशयेन नेशति अति+निश—क पृषो० अतेरकारलोपः। (सादन) ख्याते वृक्षे अमरः। "तिनिशः श्लेष्मपित्तास्रमेदःकुष्ठप्रमेहजित्। तुवरः श्वित्रदाहघ्नो व्रणपाण्डुकृमिप्रणुत्" भावप्र०। [२दैत्यभेदे पु० हेमच०।

तिन्तिड़ पु० तिन्तिड़ी+पृषो०। १वृक्षाम्ले (तेँतुल) विश्वः

तिन्तिड़ी स्त्री तिन्तिड़ीक+पृषो०। (तेँतुल) वृक्षभेदे राजनि० स्वार्थे क। तिन्तिड़िका तत्रार्थे शब्दरत्ना०। "अम्लिका चुक्रिकाम्ली च चुक्रा दन्तशठापि च। अम्ला च चिञ्चिका चिञ्चा तिन्तिड़ीका च तिन्तिड़ी। अम्लिकाऽम्ला गुरुर्वातहरी पित्तकफास्रकृत्। पक्वा तु दीपनी रूक्षा सरोष्णा कफवातनुत्" भावप्र०। "अम्लिकायाः फलं पक्वं मर्द्दितं वारिणा दृढम्। शर्करा मरिचोन्मिश्रं लवङ्गेन्दुसुवासितम्। अम्लिकाफलसंभूतं पानकं वातनाशनम्। पित्तश्लेष्मकरं किञ्चित् सुरुच्यं वह्निबोधकम्" भावप्र०। [अमरः।

तिन्तिड़ीक पु० तिम—ईक अनीका० नि०। (तेँतुल)वृक्षभेदे

तिन्तिडीद्यूत न॰ तिन्तिड्या तद्बीजेन द्यूतम्। तिन्तिडीबीजेन क्रीड़ने (ताँइवीजेरखेला) त्रिका॰।

तिन्तिडि(लि)का स्त्री तिन्तिडी+स्वार्थे क ह्रस्वः वा डस्य लः। (तेँतुल) तिन्तिड्याम् शब्दमा॰। काभावे तिन्तिलीत्यप्यत्र।

तिन्दिश पु॰ ढिण्डिशवृक्षे (ढाँड़श) राजनि॰।

तिन्दु पु॰ तिज—कु—मृगय्वादि॰ नि॰। (तेँदु) ख्याते वृक्षे संज्ञायां कन्। तिन्दुक (गाब) इति ख्याते २वृक्षे पुंस्त्री शब्दरत्ना॰। स्त्रीत्वे गौरा॰ ङीप्। ३कर्षमाणे वैद्यकपरिभाषा पु॰न॰। "आमं तिन्दुकं ग्राहि वातलं शीतलं लघु। पक्वं पित्तप्रमेहास्रश्लेष्मघ्नं मधुरं गुरु। तत्सारं तु भवेत् हृद्यं कफलं चिररोगजित्। विश्वतिन्दुकमप्येवं विशेषात् ग्राहि शीतलम्" राजनि॰।

तिन्दुकि स्त्री तिन्दुकी+पृषो॰ ह्रस्वः। तिन्दुके वृक्षे शब्दर॰

तिन्दुकिनी स्त्री तिन्दुकस्तदाकारः फलेऽस्त्यस्या इनि ङीप्। आवर्त्तक्याम् राजनि॰ ८०८ दृश्यम्।

तिन्दुल पु॰ तिन्दुक+पृषो॰ कस्य लः। तिन्दुकवृक्षे शब्दर॰

तिप क्षरणे भ्वा॰ आत्म॰ सक॰ सेट्। तेपते अतेपिष्ट अतिप्त। तितेपे। ऌदित् अतितपत्-त। [तितेम।

तिम आर्द्रीभावे भ्वा॰ पर॰ अक॰ सेट्। तेमति अतेमीत्।

तिम आर्द्रीकरणे दिवा॰ पर॰ सक॰ सेट्। तिम्यति अतेमीत्। तितेम। "वानरान् तिम्यतोऽवलोक्य" हितो॰ "तिमिताश्चाभवन् सर्वे तत्र ते हरियूथपाः" रामा॰ सुन्द॰ १ स॰। "नद्यश्च तिमितोदकाः" रामा॰ अर॰ ५४स॰। तेमनम्।

तिमि पु॰ तिम—इन्—तम—इन्—इश्च वा। १समुद्रे त्रिका॰। तद्वृत्ते २मत्स्यभेदे पुंस्त्री॰ स्त्रियां वा ङीप्। "अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनविस्तृतः" भरतधृतवाक्यम्। "अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम तथा चास्ति तिमिङ्गिलः। तिमिङ्गिलगिलोऽप्यस्ति तद्गिलोऽप्यस्ति लक्ष्मणः" शब्दार्थचि॰धृतरामा॰ वाक्यम्। "असौ शिरोभिस्तिमयः सरन्ध्रैरूर्द्धं वितन्वन्ति जलप्रवाहान्" रघुः। "अत्र नानाविधाकारास्तिमयोनैकरूपिणः" भा॰ उ॰ ९८ अ॰। शब्दकल्पद्रुमेऽस्य स्त्रीत्वोक्तिः प्रामादिकी असौ तिमय इति नैकरूपिण इति पुंस्त्वेव प्रयोगात् इदिकारान्तत्वात् वा स्त्रियां ङीप्। २तज्जातिस्त्रियां स्त्री भेदः।

तिमिकोष पु॰ तिमेः कोष इव। समुद्रे त्रिका॰।

तिमिङ्गिल पु॰ गिरति—गृ—मूलवि॰ क रस्य लः "गिलेऽगिलस्य" पा॰मुम्। महामत्स्यभेदे। तिमिशब्दे उदा॰दृश्यम्। "तिमिङ्गिलाः कच्छपाश्च तथा तिमितिमिङ्गिलाः" भा॰व॰ १६६ अ॰।

तिमिङ्गिलगिल पु॰ तिमिङ्गिलं गिलति गृ—मूल॰ क रस्य लः अगिलस्येति पर्य्युदासात् न मुम्। अतिवृहन्मत्स्यभेदे तिमिशब्दे उदा॰।

तिमिङ्गिलाशन पु॰ तिमिङ्गिलो मत्स्यः अश्यते यत्र अश—आधारे ल्युट्। दक्षिणस्थे देशभेदे "वनदेवपट्टनं दण्डकावनतिमिङ्गिलाशनाभद्राः" वृ॰स॰ १४अ॰ कूर्मविभागे दक्षिणस्थदेशोक्तौ। सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण्। तस्य बहुषु लुक्। २तद्देशवासिषु ३तन्नृपेषु च ब॰ व॰। एकवचने तु तैमिङ्गिलाशन इति भेदः।

तिमिज न॰ तिमितो जायते जन—ड ५त॰। मुक्ताभेदे "तिमिजं मत्स्याक्षिनिभं वृहत्पवित्रं बहुगुणञ्च" वृ॰स॰ ८१ अ॰। मुक्ताभेदकथने।

तिमित त्रि॰ तिम—कर्त्तरि क्त। १निश्चले, धरणी। २क्लिन्ने (भिजे) अमरः। "ह्रद इव तिमिनागसंवृतः स्तिमितजलोर्मिगणशङ्खशर्करः" रामा॰ अयो॰ ८१ स॰।

तिमिर पुं॰न॰ तिम—किरच् अर्द्धर्चा॰। १अन्धकारे २नेत्ररोगभेदे च। "तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थपटलं गतः। रुणद्धि सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशमतःपरम्" माधवः अक्षिपटलशब्दे ४२पृ॰ दृश्यम्। "सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयोः कुतः"। "पतिते घनतिमिरमुषि" माघः।

तिमिरनुद् पु॰ तिमिरं नुदति खण्डयति नुद—क्विप् ६त॰। सूर्य्ये "तिमिरनुदो मण्डलं यदि स लेढि" वृ॰स॰५अ॰। तिमिरभिदादयोऽप्यत्र। २अन्धकारनाशके त्रि॰।

तिमिररिपु पु॰ ६त॰। १सूर्य्ये हला॰। तिमिरारिप्रभृतयोऽप्यत्र "तिमिरारिस्तमो हन्ति प्रातःस्ववंशभीरवः। वयं काका वयं काका इति जल्पन्ति वायसाः" उद्भटः। २अन्धकारनाशके त्रि॰।

तिमिरि पु॰ तिमीति शब्दं वाचकत्वेन राति रा—बा॰ डि। तिमिमत्स्ये राजनि॰।

तिमिष पु॰ तिम—इषक्। १ग्राम्यकर्कट्याम् त्रिका॰ २नाटाम्रे च शब्दार्थचि॰। [स्त्रियाम्।

तिरश्ची स्त्री तिर्य्यक् जातिः स्त्री ङीप्। पशुपक्षिणां

तिरश्चीन त्रि॰ तिर्य्यगेव स्वार्थे ख। तिर्य्यग्भूते। "गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः" माघः "तिरश्चीनो वितते

रश्मिरेपामधः" ऋ० १०।१२९।५। २वक्रे च "ईक्षमाणः पादेन तिरश्चीनेन चक्षुषा" भाग० ७।८।४।

तिरस अव्य० तृ—असुन् स्वरादि। १अन्तर्द्धाने २तिर्य्यगर्थे च अमरः। ३तिरस्कारे चौरस्वामी। अस्य कृञि वा उप० स०। तिरस्कृत्य तिरः कृत्वेति "तिरस्कृत्योच्चैरत् काश्चैत्यादि मनः" "तिरस्क्रियन्ते कृमितन्तुजालैः" माघः। तिरस्करोति णिच—मन्तोपः। तिरयति आच्छादयतीत्यर्थः। "मुरारिमुखाम्बुजद्युतिरयं तिरयन्नपि वेदनाम्" जयदेवः।

तिरस्कर त्रि० तिरःकरोति कृ—ट। आच्छादके। स्त्रियां ङीप्। "अहो वत स्वर्यशसस्तिरस्करी कुशस्यली पुण्ययशस्करी भुवः" भाग० १।१०।२८।

तिरस्करिणी स्त्री तिरः करोति कृ—णिनि संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् वृद्ध्यभावः ङीप्।(पर्दा) (कानात)। पटमये आच्छादकपदार्थे अमरः। "तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति" कुमा०। २आच्छादकमात्रे त्रि० "सोऽस्याभाव्यत तद्देश तिरस्करिणमन्तरा" रामा० अयो० १५ स०।

तिरस्कार पु० तिरस्+कृ—भावे घञ्। १अनादरे हला०। कर्त्तरि अण्। २अवज्ञाकारके त्रि०। "लौहस्तिरस्कार इवात्तमन्युः" किराता०।

तिरस्कारिन् त्रि० तिरः करोति कृ—णिनि इत०। १आच्छादके (कानात) २पटभेदे स्त्री ङीप्। ३अवज्ञाकारके त्रि०

तिरस्कृत त्रि० तिरस्+कृ—कर्म्मणि क्त। १अवज्ञाते अनादृते २आच्छादिते च अमरः "अविवक्षितवाच्यो यस्तत्र वाच्यं भवेद् ध्वनौ। अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम्" काव्यप्र०। ४तन्त्रसारोक्ते मन्त्रभेदे पु० "यस्य मध्ये टकारोऽस्ति कवचं मूर्द्धनि द्विधा। अस्त्रं तिष्ठति मन्त्रः स तिरस्कृत उदीर्य्यते"।

तिरस्क्रिया स्त्री तिरस्+कृ—भावे श। १अनादरे २तिरस्कारे अमरः २आच्छादने च "अप्रकटीकृतशक्तिः शक्तोऽपि जनात्तिरस्क्रियां लभते" पञ्चत०। "द्विषद्विषः प्रत्युत सा तिरस्क्रिया" माघ०। [तिरस्यति अतिरस(स्त्री)त्।

तिरस्य पु० तिरस्+कण्ड्वा० यक् अन्तर्द्धाने सक० सेट्।

तिरिट पु० तॄ—बा० इटक्। इन्द्रयव्यौ शब्दमा०।

तिरिम पु० तॄ—बा० इमक्। शालिभेदे राजनि०।

तिरिष पु० तॄ—बा० इषक्। शालिभेदे राजनि०।

तिरीट न० तॄ—ईटक्। लोध्रवृक्षे उज्ज्वलद०।

तिरीटक पु० तिरीट+संज्ञायां कन्। लोध्रे अमरः।

तिरोधान न० तिर+धा—भावे ल्युट्। १अन्तर्द्धाने भावे अङ्। तिरोधाप्यत्र स्त्री।

तिरोभाव पु० तिरस्+भू—भावे घञ्। १गुप्तभावे २अन्तर्द्धाने।

तिरोहित त्रि० तिरस्+धा—क्त। १अन्तर्हिते गुप्ते २आच्छादिते च "अतिरोहितमन्यत्" तत्त्वकौ० "एष ह वै पुरोहितो य एवं वेदाथ स तिरोहितो य एवं न वेद" ऐत०ब्रा० "न चामारं न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितम्" मनुः

तिर्य्यक्पातिन् त्रि० तिर्य्यक् पतति पत—णिनि। वक्रप्रसारिते कुटिलवृत्तौ शब्दार्थचि०।

तिर्य्यक्प्रमाण न० कर्म्म०। विस्तारप्रमाणे।

तिर्य्यक्स्रोतस पु० तिर्य्यक् स्रोतो आहारसञ्चारो यस्य। पशुपक्ष्यादौ तेषामशितान्नस्य तिर्य्यक्तया उदरे सञ्चारात् तथात्वम्। तद्भेदाभाग०। ३।१०।२१ "तिरश्चामष्टमः सर्गः सोऽष्टाविंशद्विधोमतः। अविदो भूरितमसा घ्राणज्ञा हृद्यवेदिनः। गौरजो महिषः कृष्णः सूकरो गवयो रुरुः। द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तम!। खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा। एते चैकशफाः क्षत्तः! शृणु पञ्चनखान् पशून्। श्वा शृगालो वृको व्याघ्रो मार्ज्जारः शशशल्लकौ। सिंहः कपिर्गजः कूर्म्मो गोधा च मकरादयः। कङ्कगृध्रबकश्येनभासभल्लूकबर्हिणः। हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयः खगाः।"

"तिर्य्यक्स्रोतसां सर्गमाह तिरश्चामिति। स चाष्टाविंशतिभेदः। तिरश्चां लक्षणम् अविदः श्वस्तनादिज्ञानशून्याः। भूरितमसः आहारादिमात्रनिष्ठाः। घ्राणज्ञाः घ्राणेनैवेष्टमर्थं जानन्ति हृदि अवेदिनः दीर्घानुसन्धानशून्याः। तथा च श्रुतिः "अथेतरेषां पशूनाम् अशनापिपासे एवाभिविज्ञानं न विज्ञातं वदन्ति न विज्ञातं पश्यन्ति न विदुः श्वस्तनं न लोकालोकाविति"। अष्टाविंशतिभेदानाह गवादय उष्ट्रान्ताः द्विशफाः द्विखुरा नव गवादयः चमर्य्यन्ता एकशफाः षट्। श्वादयो गोधान्ताः पञ्चनखाद्वादश। एवमेते भूचराः सप्तविंशतिः, मकरादयो जलचराः कङ्कादयश्च खगाः। अभूचरत्वेनैकीकृत्य गृहीताः। तदेवमष्टाविंशतिभेदान् वदन्ति। तेषु कृष्णरुरुगौराः मृगविशेषाः अन्येषामपि तिर्य्यक्प्राणिनामेतेष्वेव यथायथमन्तर्भावः।"

तिर्य्यग्योनि स्त्री तिरश्चां योनिः पशुपक्ष्यादिजातौ "स जिह्मिनां हरत्येनस्तिर्य्यग्योनौ च जायते" मनुः।

"अवध्याश्च स्त्रियं प्राहुस्तिर्य्यग्योनिगतामपि" ति० त० ।

तिल गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । तेलति अतेलीत् । तितेल ।

तिल स्नेहे तु० पर० अक० अनिट् । तिलति अतेलीत् । तितेल । [तिलत् त ।

तिल स्नेहे चुरा० उभ० अक० सेट् । तेलयति ते अतीतिलत् ।

तिल पु० तिल–क । स्वनामख्याते शस्यभेदे । भावप्र० तद्गुणादिकं यथा "तिलः कृष्णः सितो रक्तः सवर्णोऽल्पतिलः स्मृतः । तिलो रसे कटुस्तिक्तो मधुरस्तुवरो गुरुः । विपाके कटुकः स्वादुः स्निग्धोष्णः कफपित्तनुत् । [illegible] बल्यो हिमस्पर्शस्त्वच्यः [illegible] । दन्त्योऽल्पमूत्रकृद्ग्राही वातघ्नोऽग्निमतिप्रदः । कृष्णः श्रेष्ठतमस्तेषु शुक्लो मध्यः सितः [illegible] । अन्ये हीनतराः [illegible] रक्तादयः स्मृताः" ।

तिलस्तिलपर्ण्याश्च [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] अपि [illegible] तिलश्चौर्य्येण [illegible]" तिलदाने फलमाह [illegible] । "तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम्" । महाभारते "कल्यमुत्थाय यो विप्र स्नातः शुक्लेन वाससा । तिलपात्रं प्रयच्छन् वै सर्वपापैः प्रमुच्यते" । शु० त० स्मृतिः "प्रेतकुद्दिश्य यो दद्यात् हेमगर्भांस्तिलाञ्छुचि । यावन्तस्ते तिलाः स्वर्गे तावत्कालं स मोदते" । सप्तम्यादिवर्ज्जं तिलैः सदा स्नानं कर्त्तव्यमाह मार्कण्डेयः "सर्वकालं तिलैः स्नानं पुण्यं व्यासोऽब्रवीन्मुनिः । श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरः । सप्तमीं नवमीं चैव पर्वकालञ्च वर्जयेत्" जन्मतिथौ तिलनिष्पाद्याः षड्व्यापाराः कार्य्याः यथाह ति० त० "तिलोद्वर्त्ती तिलस्नायी तिलहोमी तिलप्रदः । तिलभुक् तिलवापी च षट्तिली नावसीदति" कालविशेषे तिलतर्पणनिषेधः गङ्गादौ च सर्वदा निषिद्धदिनेऽपि तिलतर्पणकार्य्यता च तर्पणशब्दे ३२५८ पृ० उक्ता । रात्रौ तिलसंबद्धवस्तुमात्रस्याभक्ष्यता "सर्वञ्च तिलसंबद्धं नाद्यादस्तमिते रवौ" काशी० "तिलाश्मककसंश्लेषात् प्राप्नुवन्त्यधिवासताम्" कामन्दकी० "विक्रीणाति तिलैस्तिलान्" पञ्चत० । २तिलतुल्ये, ३अल्पप्रमाणे च "तिलं तिलं समादाय रत्नानां यद्विनिर्म्मिता । तिलोत्तमेति तत्तस्या नाम चक्रे पितामहः" भा० आ० ७७९६ श्लो० । ४तिलाकारे देहस्थे (तिल) ख्याते तिलकालके च "तवगुरुप्रसादेन जिह्वाग्रे मे सरस्वती । तेनाहं नृप ! जानामि भानुमत्यास्तिलं यथा" कालिदासः ।

तिलस्य विकारः अण् । तैल तिलनिर्य्यासे तिलस्नेहे तिलसदृशवस्तुजाते स्नेहे च "अदुष्टं साधितं तैलं यत्तैलं पुष्पवासितम् । अदुष्टं पक्वतैलञ्च स्नानाभ्यङ्गेषु नित्यशः" ति [illegible] । पर्वणि तन्निषेधमाह "स्त्रीतैलमांससंभोगीविण्मूत्रभोजनं व्रजेत्" ति० त० एवमन्यदिनेऽपि तैलनिषेधः स्मृतौ द्रष्टव्यः ।

तिलक न० तिल–क [illegible] तिलमिव कायति कै–क वा । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] स्वनामख्याते नासादौ धार्य्ये चन्दनादि[illegible] । [illegible] धारणप्रकारो यथा "द्वादशाङ्गे ललाटादौ तिलकं हरिमन्दिरम् । स्नानान्ते [illegible] कुर्य्यात् प्रत्येकं कृष्णनामभिः । नासिकामूलमारभ्य ललाटे [illegible] सुचिह्नितम् । तदेव दक्षिणे पार्श्वे [illegible] सुने ! । ललाटे केशवं विद्यात् कण्ठे श्रीपुरुषोत्तमम् । वामपार्श्वे वासुदेवं सव्ये दामोदरन्तथा । नाभौ नारायणञ्च माधवं हृदये तथा । गोविन्दं दक्षिणे पार्श्वे वामे च त्रिविक्रमम् । विष्णुं सव्ये कर्णमूले दक्षिणे मधुसूदनम् । शिरोमध्ये हृषीकेशं पद्मनाभञ्च पृष्ठतः । कृष्णद्वादशनामानि पठित्वा तिलकानि तु । यः कुर्य्याद्वैष्णवो नित्यं स प्रेमभक्तिमाप्नुयात् । ये कण्ठलग्नतुलसीनलिनाक्षमाला ये द्वादशाङ्गहरिनामकृतोर्द्ध्वपुण्ड्राः । ये कृष्णभक्तिसुदृढा धृतशङ्खचक्रास्ते वैष्णवा भुवनमाशु पवित्रयन्ति । तिलकन्तूर्द्ध्वपुण्ड्राख्यं सच्छिद्रं हि नारद ! । यदि कुर्य्याल्ललाटे तद्विज्ञेयं हरिमन्दिरम् । आनासामूलमाश्रित्य शिरोमध्यगतं मुने ! । हरिपादाकृतं न्यासमूलमारभ्य यत्नतः । हरिमन्दिरवत् सर्वं तद्राधावल्लभीयकम् । श्रीराधावल्लभीयं यत्तिलकं सुमनोहरम् । यौगलं तत्तु विज्ञेयं यदि मध्यसुरञ्जितम् । यदूर्द्ध्वपुण्ड्रं तिलकं शोभनं तन्मनोहरम् । तन्मध्ये पीतरेखञ्च श्रीमद्रामानुजं विदुः । श्रीरामोपासका यस्य तिलकं तूर्द्ध्वपुण्ड्रकम् । मध्ये [illegible] यदि विप्र ! मनोहरम् । हरेः सर्वावताराणां मत्स्यादीनां विशेषतः । उपासकानां तिलकं केवलं हरिमन्दिरम् । ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्य्यात् क्षत्रियाणां तथैव च । [illegible] तथा विप्र ! शूद्रादेर्मण्डलाकृति । अच्छिद्रमूर्द्ध्वपुण्ड्रन्तु ये कुर्वन्ति नराधमाः । तेषां ललाटे सततं

पुनः पाठो न संशयः । तथा भाले द्विजातीनामच्छिद्रमूर्द्धपुण्ड्रकम् । कार्य्याः कृष्णमृत्तिं कृत्वा पश्चाद्गोच्छादयेत्स्वयम् । ललाटदक्षिणे ब्रह्मा वामेचापि महेश्वरः । मध्ये विष्णुर्वसेन्नित्यं तस्मात् मध्यं न लेपयेत् । वर्त्तुलं तिर्य्यगच्छिद्रं ह्रस्वं दीर्घं ततं नतम् । षड्लक्षणसंयुक्तं तिलकं यद्विनिरर्थकम् । खनित्रयष्टिकुन्तविङ्गुलसकराकृति । त्रिपुण्ड्रमर्द्धचन्द्रञ्च तिलकं यद्विनिरर्थकम् । प्रमाणमूर्द्धपुण्ड्रस्य दीर्घं स्यात् कलिवर्द्धनम् । आनासामूलमारभ्य ब्रह्मरन्ध्रगतं यदि । शूद्रस्यैकाङ्गुलं प्रोक्तमायतं द्व्यङ्गुलं विशि । क्षत्रिये त्र्यङ्गुलं तद्वद्ब्राह्मणे चतुरङ्गुलम् । नासिकायास्त्रिभागैको भागो मानेन यो भवेत् । भ्रुवोर्मध्यादधः स्थानं मूलमाहुर्मनीषिणः । ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा । कुर्य्यात् यदूर्द्धपुण्ड्रं तद्वैष्णवो हरिमन्दिरम् । वैष्णवा विप्रभूपाश्च वैश्यशूद्रान्त्यजाश्रमाः । यदूर्द्धपुण्ड्रं विभृयुस्तदेव हरिमन्दिरम् । नरो वाप्यथवा नारी यदि कृष्णपथं लभेत् । यत्नतस्तुलसीमाला सन्धार्य्या हरिमन्दिरम् । मध्यच्छिद्रं न कुर्य्यात् यस्तिलकं यदि वैष्णवः । स्वपदं तस्य तत्तुल्यं भवेन्नारद ! नान्यथा । दण्डाकारं द्विरेखं यत्तिलकं मूलकोणकम् । मध्यच्छिद्रन्तु तत्प्राहुरूर्द्धपुण्ड्रं मनोहरम् । अधोमुखाब्जकलिकाकारं तिलकमुत्तमम् । मध्यच्छिद्रं सुस्मरेखमूर्द्धपुण्ड्रं प्रकीर्त्तितम् । तीर्थमृद् यज्ञकाष्ठञ्च विल्वामलयसम्भवम् । अश्वत्थतुलसीमूलमृत्तिका गोष्पदस्य च । जाह्नवी सुमहानिम्बतुलसीकाष्ठमेव च । कस्तूरीकुङ्कुमं फल्गुसिन्दूरं रक्तचन्दनम् । गोरोचना गन्धकाष्ठं जलं चागुरु गोमयम् । धात्रीमूलस्य मृद्गन्धो हरिद्रा गोष्ठस्य च । स्नानान्ते सर्ववर्णानामाश्रमाणान्तथैव च । एतानि तिलकान्याहुः सन्ध्यादिसर्वकर्म्मसु" । "गङ्गामृत्तुलसीमूलमृत्तिकामलयोद्भवम् । माधोसरणसंलग्नं रजोमृद्गोष्पदस्य च । याऽश्वत्थमूलमृद्गोपीचन्दनं तीर्थमृत्तिका । कुङ्कुमं तुलसीकाष्ठं वैष्णवाहृतमृत्तिका । गोरोचना च कस्तूरी हरिद्रागुरुचन्दनम् । वल्मीकमृत्तिकागन्धः पद्मकं हरिचन्दनम् । गन्धकाष्ठं महानिम्बो यमुनातीरमृत्तिका । गुरुपादरजो वारिस्तुसाध्वङ्घ्रिरजो जले । कृत्वा प्रतिदिनं स्नानमेतैर्गन्धमृदादिभिः । चारु यत्तिलकं प्राहुस्तन्नाम्ना वैष्णवैर्ध्रुवम् । काम्यं नैमित्तिकं नित्यं यत् किञ्चित् कर्म्म नारद ! । वर्णाश्रमाणां तन्नास्ति स्नानान्ते तिलकं विना । कर्म्म वर्णाश्रमाणां स्यात् दैवं पैत्रं न तत्फलम् । स्नानं सन्ध्यां पञ्च यज्ञान् पैत्रं होमादिकर्म्म यः । विना तिलकदर्भाभ्यां कुर्य्यात्तन्निष्फलं भवेत्" । इति पद्मोत्तरखण्डम् "वीक्ष्यादर्शे जले वापि यो विदध्यात् प्रयत्नतः । ऊर्द्धपुण्ड्रं महाभागः स याति परमाङ्गतिम्" पाद्मे पातालखण्डे "शिवागमे दीक्षितैस्तु धार्य्यं तिर्य्यक् त्रिपुण्ड्रकम् । विष्णागमे दीक्षितस्तु ऊर्द्धपुण्ड्रं विधारयेत्" । इति नागोजीभट्टकृतस्मृतसंहिता । पद्मपुराणे उत्तरखण्डे "ललाटे केशवं ध्यायेन्नारायणमथोदरे । वक्षःस्थले माधवन्तु गोविन्दं कण्ठकूपके । विष्णुञ्च दक्षिणे कुक्षौ वामे च मधुसूदनम् । त्रिविक्रमं कन्धरे तु वामनं वामपार्श्वके । श्रीधरं वामबाहौ तु हृषीकेशन्तु कन्धरे । पृष्ठे तु पद्मनाभञ्च कट्यां दामोदरं न्यसेत् । तत्प्रक्षालनतोयन्तु वासुदेवेति मूर्द्धनि" । किञ्च "ऊर्द्धपुण्ड्रं ललाटे तु सर्वेषां प्रथमं स्मृतम् । ललाटादिक्रमेणैव धारणन्तु विधीयते" इति "एवं न्यासं समाचार्य्य सम्प्रदायानुसारतः । न्यसेत् किरीटमन्त्रञ्च मूर्द्ध्नि सर्वार्थसिद्धये" अथ किरीटमन्त्रः "ओम् श्रीकिरीटकेयूरहारमकरकुण्डलचक्रशङ्खगदापद्महस्तपीताम्बरधरश्रीवत्साङ्कितवक्षःस्थलश्रीभूमिसहितस्वात्मज्योतिर्दीप्तिकराय सहस्रादित्यतेजसे नमो नमः" हरिभक्तिविलासे ४विलासः । ऊर्द्धपुण्ड्रशब्दे अधिकं द्रष्टव्यम् । ५ध्रुवकभेदे यथा "पञ्चविंशतिवर्णाढ्यस्तिलको ध्रुवको भवेत् । इष्टश्चञ्चत्पुटे ताले रसे वीरे ऽद्भुतेऽपि वा" सङ्गीतदा० । "मुखे मधुश्रीस्तिलकं प्रकाशम्" कुमा० । तिलक इव उत्तरपदस्थः १०श्रेष्ठे "श्रियं त्रिलोकी तिलकः स एव" । "लोध्रचूर्णतिलकाकृतिः" माघः । स्वार्थे क । ११तिलवृक्षे राजनि० । "न तिलकस्तिलकः प्रमदामिव" रघुः ।

तिलकट न० तिलस्य रजः कटच् । तिलरजसि ।

तिलकल्क पु० तिलस्य कल्कः । १पिण्याके (खलि) अमरः "कषायेण शीतेनोदकमादाय तिलकल्कमधुसर्पिःप्रगाढामौषधयुतां वर्त्तिं प्रणिदध्यात्" "तिलकल्कः समधुको घृताक्तो व्रणरोपणः" सुश्रु० ।

तिलका स्त्री तिलं तिलपुष्पमिव कायति कै–क । हारभेदे जटा० "सगणद्वितयं भवतीह यदा रसवर्णपदा तिलकेति तदा" उक्तलक्षणके द्वादशाक्षरपादके २छन्दोभेदे च ।

तिलकालक पु० तिल इव कालकः कृष्णः । १देहस्थे २तिला-

कारे चिह्ने, २रोगभेदे च अमरः "कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च। वातपित्तकफोद्रेकात् तान् विद्यात् तिलकालकान्" सुश्रु०।

तिलकाश्रय पु० ६त०। ललाटे शब्दार्थचि०।

तिलकिट्ट न० ६त०। तिलपिण्याके "तिलकिट्टं तु रूक्षं स्यात् ग्लपनं दृष्टिदोषकृत्। विष्टम्भकारणं तद्धि भिषग्भिः परिकीर्त्तितम्" भावप्र०।

तिलकिन् त्रि० तिलक+अस्त्यर्थे इनि। तिलकधारिणि "शिखी तिलकी कर्म्म कुर्य्यादिति" स्मृतिनिबन्धे कल्पद्रुमश्रुतिः।

तिलचित्रपत्रक पु० तिलस्येव चित्रं पत्रमस्य कप्। तैलकन्दे वृक्षभेदे राजनि०।

तिलचूर्ण न० ६त०। चूर्णीकृततिले (तिलकुटा) १खाद्यभेदे। २तिलकल्के च राजनि०।

तिलतण्डुलक पु० तिलस्य तण्डुल इव कायति कै–क। १आलिङ्गने शब्दमा०आलिङ्गनस्य तिलतण्डुलवत् संश्लेषयुक्तत्वात् तथात्वम्। ६त०। २तिलस्य तण्डुले निस्तुषतिले पु० (माजातिल)।

तिलतेजा स्त्री तिल इव तेजयति चुरा० तिज–अच्। लताभेदे"कफजे तिलतेजाह्वा दन्तीस्वर्जिकचित्रकाः"सुश्रु०

तिलन्तुद त्रि०तिलं तुदति तुद–खश् मुम्। तैलिके तिलपीडके। [इग्नीभेदे व्रतशब्दे दृश्यम्।

तिलद्वादशी स्त्री तिलभोजनादिनियमयुक्ता द्वादशी। द्वा-

तिलधेनु स्त्री० तिलनिर्म्मिता धेनुः शा०त०। विधानेन दानार्थं तिलकृतायां धेनौ। तद्विधानं यथा।

"विधानं तिलधेनोस्त्वं ब्रूहि शीघ्रं द्विजोत्तम!। मुनिः प्राह विधानं यत् तच्छृणुष्व नराधिप!। षोड़शाढ़ककैर्धेनुश्चतुर्भिर्वत्सको भवेत्। इक्षुदण्डमयाः पादाः दन्ताः पुष्पमया शुभाः। नासा गन्धमयी तस्या जिह्वा गुड़मयी तथा। स्थितां कृष्णाजिने धेनुं वस्त्रोभिश्छादितां शुभाम्। स्रजो वा वासितां कृत्वा पञ्चरत्नसमन्विताम्। सर्वौषधिसमायुक्तां मन्त्रपूतान्तु दापयेत्। अन्नं मे जायतां सद्यः पानं सर्व्व रसास्तथा। कामं सम्पादयास्माकं तिलधेनुसुपार्ज्जिताम्। गृह्णामि त्वां देवि! भक्त्या कुटुम्बार्थे विशेषतः। कुटुम्बकामं कुरुतां तिलधेनो! नमोऽस्तु ते। एवंविधां नरोदत्त्वा तिलधेनुं नृपोत्तम!। सर्व्वकामसमाप्तिं च कुरुते नात्र संशयः" प०पु० स्व०ख०।

तिलपर्ण पु०तिलस्येव पर्णमस्य। १श्रीवेष्टे वृक्षे राजनि०। २चन्दने न० राजनि०। ६त०। तिलवृक्षस्य १पत्रे न०।

तिलपर्णी स्त्री तिलस्येव पर्णान्यस्याः ङीप्। १रक्तचन्दने। अमरः २नदीभेदे स्त्री शब्दार्थचि०। तिलपर्णीनदी आकरत्वेनास्त्यस्या अच् गौरा० ङीप्। ३सिह्लके गन्धद्रव्यभेदे स्त्री हेमच०। स्वार्थे क। तिलपर्णिका रक्तचन्दने हेमच०।

तिलपिञ्ज पु० पु० निष्फलस्तिलः तिल+पिञ्ज। निष्फलतिले "अन्धारकूनकाण्डस्य यवस्य ते पलाल्या तिलस्य तिलपिञ्ज्या" अथ० ८।८।३।

तिलपुष्पक पु०तिलस्येव पुष्पमस्य कप्। विभीतकवृक्षे पारस्करनै०। न०। ६त०। २तिलस्य पुष्पे च तत्सादृश्यात् ३नासिकायाम् तन्त्रसा०।

"पद्मं दृष्ट्वा तथा विम्बं खञ्जनं शिखरन्तथा। चामरं रविविम्बञ्च तिलपुष्पं सरोरुहम्। त्रिशूलं वीक्ष्य जप्त्वा च शतशः शुद्धभावतः।"पद्मं मुखं विम्बमधरं खञ्जनश्चक्षुः शिखरं मस्तकं चामरं केशं रविबिम्बं सिन्दूरं तिलपुष्पं नासिकां सरोरुहम् नाभिं त्रिशूलं त्रिवलीम्"। तन्त्रसारः।

तिलपेज पु०निष्फलस्तिलः तिल+पेज। निष्फले तिले अम०।

तिलभार पु० देशभेदे "तिलभाराः समीराश्च मधुमत्ताः सुकन्दकाः। भा० भी० ६ अ०।

तिलमय त्रि०तिलस्य विकारः तिल+असंज्ञायां मयट्। तिलविकारे संज्ञायां तु अण्। तैलमित्येव।

तिलमयूर पुंस्त्री० तिलपुष्पचिह्नितः मयूरः शा० त०। (तिलेमयूर) मयूरभेदे त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

तिलरस पु० ६त०। तिलतैले।

तिलशस् अव्य० तिलं तिलं तत्परिमितं करोतीति मानार्थत्वात् वीप्सायां कारकार्थे शस्। तिलं तिलं कृत्वेत्येवमाद्यर्थे। "तिलशस्तद्रथं चक्रे साम्बध्वजपताकिनम्" हरिवं० १८६ अ०।

तिलशैल पु० दानार्थे कल्पिते दशसु अचलेषु अचलभेदे। तिलाचलादयोऽप्यत्र। तिलाचलस्य द्विविधः तिलमयप्रधानमेरुः, धान्यशैलस्य पश्चात् कल्पितः तिलमयविष्कम्भगिरिश्च। तत्र मेरुरूपतिलशैलदानविधिर्यथा

"प्रथमो धान्यशैलः स्याद् द्वितीयो लवणाचलः। गुड़ाचलस्तृतीयस्तु चतुर्थो हेमपर्वतः। पञ्चमस्तिलशैलः स्यात् षष्ठः कार्पासपर्वतः। सप्तमो घृतशैलश्च रत्नशैलस्तथाष्टमः। राजतो नवमस्तद्वद्दशमः शर्कराचलः। वक्ष्ये विधानमेतेषां यथावदनुपूर्वशः। अयने विषुवे पुण्ये

व्यतीपाते दिनक्षये। शुक्लपक्षे तृतीयायामुपरागे शशि-क्षये। विषुवे विषयने च द्वादश्यामथ वा पुनः। शुक्लायां पञ्चदश्यां वा पुण्यर्क्षे वा विधानतः। धान्यशै-लादयोऽपि देयाः शास्त्रं विजानता इत्युपक्रमे। “अतःपरं प्रवक्ष्यामि तिलशैलं विधानतः। यत्प्रदाना-न्नरो याति विष्णुलोकं सनातनम्। उत्तमो दशभिर्द्रोणै-र्मध्यमः पञ्चभिः स्मृतः। त्रिभिः कनिष्ठो विप्रेन्द्र! तिल-शैलः प्रकीर्त्तितः। पूर्ववच्चापरान् सर्वान् विष्कम्भा-नभितो गिरीन्। दानमन्त्रान् प्रवक्ष्यामि यथावनमुनि-पुङ्गव!। यस्मात् मधुवधे विष्णोर्देहस्वेदसमुद्भवाः। तिलाः कुशाश्च माषाश्च तस्मान्नो भव शर्म्मकृत्। हव्ये कव्ये च यस्माच्च तिला एवाभिरक्षणम्। भवादुद्धर शैलेन्द्र! तिलाचल! नमोऽस्तु ते” इत्यामन्त्र्य च यो दद्यात् तिलाचलमनुत्तमम्। स वैष्णवं पदं याति पुनरावृत्तिदुर्ल-भम्। दीर्घायुष्यं समाप्नोति पुत्रपौत्रैश्च मोदते। पितृ-भिर्देवगन्धर्वैः पूज्यमानो दिवं व्रजेत्” मत्स्यपु० ८३ अ०। तिलकल्पतरुदानञ्च तत्रोक्तं यथा। “पञ्चाङ्गुलमनेकरत्न-स्वर्णपुष्पफलान्वितं मयूरसंयुक्तम्। प्राकारवेष्ट-जलप्रवाहेन तद्वद्रत्नान्वितं दर्शितौदनस्थानं” मत्स्यपु० ८२ अ०।

तिलस्नेह पु० ६त०। तैले शब्दार्थक०। |राजनि०।

तिलाङ्कितदल पु० तिलैरङ्कितं दलमस्य। तैलकन्दे

तिलान्न न० तिलमिश्रितमन्नं शा०त०। तिलमिश्रितेऽन्ने कृशरे हेम०। |जीरके शब्दार्थचि०।

तिलापत्या स्त्री तिलस्येव क्षुद्रः अपत्यं बीजमस्याः। कृष्ण-

तिलित्स पु० तिलनं तिलिः गतिस्तं त्सरति छद्मना गच्छति त्सर—ड। अजगरे सर्पभेदे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्

तिलोत्तमा स्त्री अप्सरोभेदे “तिलोत्तमा नाम पुरा ब्रह्मणो योषिदुत्तमा। तिलं तिलं समुद्धृत्य रत्नानां निर्म्मिता शुभा” भा०अनु० १४१ अ०। तन्नाम्नस्तथानामकारणं यथा “तिलं तिलं समानीय रत्नानां यद्विनिर्म्मिता। तिलोत्तमेति ततस्या नाम चक्रे पितामहः” भा० आ० २११ अ०।

तिलोदक न० तिलमिश्रितमुदकम् शा० त०। तिलमिश्रिते उदके “तिलां दद्यात्तु चन्द्राय सपवित्रं तिलोदकम्” मनुः “बलिं भिक्षां तथाऽर्घ्यञ्च पितृणाञ्च तिलोदकम्” भा० अनु० १२६ अ०। “आयाहयिष्ये तान् सर्वान् दर्भपृष्ठे तिलोदकैः” वायुपु०।

तिलौदन पुंन० तिलमिश्रितः ओदनः। कृशरे हारा०।

“दुहिता मे पण्डिता जायेत सर्वमायुरियादिति तिलौ-दनं पाचयित्वा” शत०ब्रा० १४।८।४।१६। “तिलमिश्रमो-दनं कृशरमित्यर्थः” भा०।

तिल्पिञ्ज पु० तिल+पिञ्ज—बेदे डिच्च। बन्ध्यतिले “इषीका जरतीमिष्ट्वा तिल्पिञ्जं दण्डनं नडम्” अथ० १२।२।५४।

तिल्य न० तिलानां भवनं क्षेत्रम् यत्। तिलभवनयोग्ये क्षेत्रे तिलाय हितं यत्। २ तिलहिते त्रि०।

तिल्ल गतौ भ्वा०पर०सक०सेट्। तिल्लति अतिल्लीत्। तितिल्ल।

तिल्व पु० तिल—क्वन् “उल्वादयश्चेति” उणा० नि०। लोध्रे अमरः। श्वेतलोध्रे कुल्लूकः। रक्तलोध्रे क्षीरस्वामी स्वार्थे क। तत्रार्थे राजनि०। “लोध्रोधाश्वत्थतिल्वकफलिग्रद्-र्वीबर्हीतकशाल्मलासाम्” का० श्रौ० २२।३।२० “तिल्वकः लोध्रः” कर्कः।

तिल्विल त्रि० तिल—क्विल बा० कः तिलः स्निग्धा इलाभूमिर्यस्मिन् देवयजने स्थाने “भद्रे क्षेत्रे निमिता तिल्विले वा” ऋग्वे० ५।६२।७ “क्षेत्रे निमिता तिल्विलास्तामिरावती सर्पी पीवस्य तिल्विलाम्” ऋ०स्ट० २।८।८। “तिल्वि-लायध्वमुपसो विभातीर्द्युर्याय प्रात स्वस्तिभिः सदा नः” ऋ० ७।१८।४। “तिल्विलाद्यं तिलुरिला भूमिर्यस्य तत् कुरुत” भा०।

तिष्ठद्गु अव्य० तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले तिष्ठद्गुप्रभृतित्वात् नि० अव्ययीभावः। दोहनकाले “आ तिष्ठद्गु जपन् सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम्” भट्टिः।

तिष्ठद्गुप्रभृति न० अव्ययीभावे निपातनाच्छब्दसमूहे स च गणः पा० गणसू० उक्तो यथा

“तिष्ठद्गु वहद्गु आयतीगवम् खलेयवम् खलेबुसम् लूनयवम् लूयमानयवम् पूतयवम् पूयमानयवम् संहृत-यवम् संह्रियमाणयवम्। संहृतबुसम् संह्रियमाण-बुसम् समभूमि समपदाति सुषमम् विषमम्। दुःषमम् निःषमम् अपसमम् आयतीसमम् प्रौढम् पापसमम् पुण्यसमम् प्राह्णम् प्ररथम् प्रमृगम् प्रदक्षिणम् अपर-दक्षिणम् सम्प्रति असम्प्रति इच्प्रत्ययः समासान्तः”।

तिष्ठद्धोम स्त्री तिष्ठता होमो यत्र। यजतिकर्म्म याग भेदे “यजतिजुहोतीनां को विशेषः” कात्या०श्रौ० १।२।५ “यजतीनां यागानां जुहोतीनां होमानां च परस्परं को विशेषः को भेद इति प्रश्नः। तत्र यजतीनां विशेष-माह” कर्कः “तिष्ठद्धोमा वषट्कारप्रदाना याज्यापुरो-ऽनुवाक्यावन्तो यजतयः”। उच्यन्त इति शेषः। “तिष्ठता

होमो येषु ते तिष्ठद्धोमाः वषट्कारेण प्रदानं येषु ते वषट्कारप्रदानाः तथा याज्यावन्तः पुरोऽनुवाक्यावन्तश्च ये ते यजतय उच्यन्ते” कर्कः।

तिष्य पु० तुष्यन्त्यस्मिन् तुष–क्यप् नि०। १पुष्यनक्षत्रे। त्विष–दीप्तौ यक् अग्न्यादि० नि०। २कलियुगे न०। तिष्ये नक्षत्रे जातः अण् तस्य लुक्। ३पुष्यनक्षत्रजाते त्रि०। तिष्यं नक्षत्रमस्त्यत्र पौर्णमास्याम् अच्। ४पौषमासे शब्दरत्ना०। स्वार्थे क। पौषमासे शब्दा०। तत्र पुष्यनक्षत्रे। “यदा सूर्य्यश्च चन्द्रश्च तथा तिष्यबृहस्पती। एकराशौ समेष्यन्ति प्रपत्स्यति तदा कृतम्”। भा० व० १९० ८९ श्लो० कलियुगे “ततस्तिष्येऽथ संप्राप्ते युगे कलिपुरस्कृते। एकपादस्थितो धर्मो यत्र तिष्ये भविष्यति” भा० शा० ३४७ अ०। “सत्सम्प्रदायप्रथनाय तिष्ये शिष्यैश्चतुर्भिः सह योऽवतीर्णः। उक्तो बृहत्सङ्घमतन्त्रराजे श्रीशङ्कराचार्य्यगुरुं तमीडे। “तपस्तादृक् क्व वा तिष्ये तिष्ये योगः क्व तादृशः। क्व वा व्रतं क्व वा दानं तिष्ये मोक्षस्ततः कुतः” काशीख० ३५ अ०। ५माङ्गल्ये त्रि०। [शब्दर०।

तिष्यपुष्पा स्त्री० तिष्यं माङ्गल्यं पुष्पं यस्याः। आमलक्याम्

तिष्यफला स्त्री तिष्यं माङ्गल्यं फलमस्याः। आमलक्याम् अमरः। “नित्यमामलके लक्ष्मीः” स्मृतेस्तत्फलस्य मङ्गलहेतुत्वात् तथात्वम्। [क्याम् शब्दरत्ना०।

तिष्या स्त्री तिष्यं मङ्गलं हेतुत्वेनास्त्यस्या अच्। आमल-

तिसृधन्व न० तिसृभिरिषुभिर्युतं धन्व धनुः वेदे अच् समासान्तः अविभक्तावपि वेदे तिस्रादेशः। तिसृभिरिषुभिर्युक्ते धनुषि “तिसृधन्वं दक्षिणां ददाति” शत० ब्रा० ११।१।५।१०। “स तिसृधन्वमादायापचक्राम” १४।१।१।७। [४सद्भावे च संक्षिप्तसारः।

तिहन् पु० तुह–अर्दने कनिन् नि०। १व्याधौ २व्रीहौ ३धनुषि

तीक गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। तीकते अतीकिष्ट तितीके अटितीकत् त। शब्दस्तोमे याचनार्थतोक्तिः प्रामादिकी पा०गणपाठे तस्य गत्यर्थतयैवोक्तेः।

तीक्ष्ण न० तिज–क्स्न दीर्घश्च। १खरे स्पर्शे २विषे ३लौहभेदे (इस्पात) ४युद्धे अमरः ५मरणे ६आत्मत्यागे ७शीघ्रे इति सारसु०। ८सामुद्रलवणे ९मुष्कके मेदि० १०चव्यके राजनि०। ११मरके हेमच०। १२तीक्ष्णतायुक्ते त्रि० “तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात् कार्य्यं वीक्ष्य महीपतिः” मनुः। “तीक्ष्णा नारुन्तुदा बुद्धिः कर्म शान्तं प्रतापवत्” माघः “शक्तिं चोभयतस्तीक्ष्णाम्” मनुः। “प्रतिभायां हीरके कटाक्षे दुर्व्वाक्ये नखे लवणे रविकरे” इति कविकल्पलतायां तीक्ष्णत्वमुक्तम्। १३यवक्षारे पु० मेदि०। १४श्वेतकुशे १५ कुन्दुरुके राजनि०। नक्षत्रविशेषगणे न० यथा “शक्राहिशिवमूलाश्च मन्दाहस्तीक्ष्णदारुणे” ज्योतिषम्। १६आत्मत्यागिनि त्रि० मेदि०। १७निरालस्ये सुबुद्धौ त्रि० धरणी० १८योगिनि पु० अजयपालः। [राजनि०।

तीक्ष्णक पु० तीक्ष्ण+संज्ञायां कन्। १गौरसर्षपे, २मुष्कके च

तीक्ष्णकण्टक पु० तीक्ष्णः कण्टकोऽस्य। १धुस्तूरे २बर्बुरे, ३इङ्गुदीवृक्षे, ४वंशे च जटाध०। ५कन्थारीवृक्षे स्त्री टाप्। राजनि०। ६तीक्ष्णकण्टकयुक्ते त्रि०। कर्म्म०। ७तीक्ष्ण कण्टके पुंन०।

तीक्ष्णकन्द पु० तीक्ष्णः कन्दो मूलमस्य। पलाण्डौ राजनि०

तीक्ष्णकर्म्मन् त्रि० तीक्ष्णं कर्मास्य। १तीव्रकार्य्यकरे आयःशूलिके त्रिका०। कर्म्म०। २तीव्रे कर्म्मणि न०।

तीक्ष्णकल्क पु० तीक्ष्णः कल्कोऽस्य। तुम्बुरुवृक्षे राजनि०।

तीक्ष्णकान्ता स्त्री नि० कर्म्म०। तारादेव्याम् उग्रतारायाम्। “पीठे दिक्करवासिन्या द्विरूपा वसते शिवा। तीक्ष्णकान्ताह्वया त्वेका योग्रतारा प्रकीर्त्तिता”। “पुरा ललितकान्ताख्या या श्रीमङ्गलचण्डिका। तस्यास्तु सततं रूपं तीक्ष्णकान्ताह्वयं नृप!। रूपा लम्बोदरी या तु सा स्यादेकजटा शिवा। तेन रूपेण तां देवीं सततं परिपूजयेत्” कालि०पु० ८२ अ०।

तीक्ष्णगन्ध पु० तीक्ष्णः गन्धोऽस्य। १शोभाञ्जनवृक्षे जटा०। वा कप्। अत्रैवार्थे राजनि०। २रक्ततुलस्याम् शब्दा० कुन्दरुनामगन्धद्रव्ये अमरः।

तीक्ष्णगन्धा स्त्री तीक्ष्णः गन्धोऽस्याः। १वचायां, २राजिकायाम्, ३कन्थार्य्यां, राजनि०। ५जीवन्त्याञ्च शब्दच०। ६श्वेतवचायां मेदि० ७सूक्ष्मैलायाम्, रत्नमा०। [रत्नमा०।

तीक्ष्णतण्डुला स्त्री० तीक्ष्णास्तण्डुला यस्याः। पिप्पल्याम्

तीक्ष्णतैल न० तीक्ष्णस्य स्नेहः तैलच्। १स्नुहीक्षीरे, २सर्जरसे, ३मद्ये च शब्दरत्ना०।

तीक्ष्णदंष्ट्र पुंस्त्री तीक्ष्णा दंष्ट्रास्य। १व्याघ्रे राजनि० स्त्रियां ङीष् कर्म्म०। तीक्ष्णायां दंष्ट्रायाम् स्त्री। “सुतीक्ष्णदंष्ट्राः समाश्च शुभाः” वृ० सं० ६७ अ०।

तीक्ष्णधार पु० तीक्ष्णा धारास्य। १खड्गे “असिर्विशसनः खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरासदः। श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपालो नमोऽस्तु ते। इत्यष्टौ तव नामानि” खड्गपूजा-

मन्त्रः । २तीक्ष्णधारायुक्तमात्रे त्रि० । "नवनीतं हृदयं ब्राह्मणस्य वाचि क्षुरो निशितस्तीक्ष्णधारः । तदुभयमेतद्विपरीतं क्षत्रियस्य वाङ्नवनीतं हृदयं तीक्ष्णधारमिति" भा० आदि० ३ अ० ।

तीक्ष्णपत्र पु० तीक्ष्णानि पत्राण्यस्य । १तुम्बुरुवृक्षे राजनि० । २तीव्रपत्रयुक्ते त्रि० कर्म्म० । ३तीक्ष्णे पत्रे न० ।

तीक्ष्णपुष्प न० तीक्ष्णं पुष्पमस्य । १लवङ्गे । २केतक्यां स्त्री टाप् । राजनि० । ३तिग्मपुष्पयुक्ते त्रि० । कर्म्म० । ४तिग्मे पत्रे न० ।

तीक्ष्णफल पु० तीक्ष्णं फलमस्य । १तुम्बुरुवृक्षे राजनि० । २तिग्मफलयुक्ते त्रि० कर्म्म० । ३तिग्मे फले न० ।

तीक्ष्णमूल पु० तीक्ष्णं मूलमस्य । १शोभाञ्जने २कुलञ्जने च राजनि० । ३तिग्ममूलके त्रि० । कर्म्म० । ४तिग्मे मूले न० ।

तीक्ष्णरश्मि पु० तीक्ष्णा रश्मयोऽस्य । तिग्मांशौ १सूर्य्ये "शरत्प्रज्वलितं तेजस्तीक्ष्णरश्मिविशोषयन्" हरिवं० ७३० अ० । २तिग्मरश्मियुक्ते त्रि० । कर्म० । ३तिग्मे रश्मौ पु० ।

तीक्ष्णरस पु० तीक्ष्णो रसोऽस्य । १यवक्षारे रत्नमा० । २तिग्मरसयुक्ते त्रि० । कर्म्म० । ३तिग्मे रसे पु० ।

तीक्ष्णलौह न० नि० कर्म्म० । (इस्पात) लौहभेदे ।

तीक्ष्णशूक पु० तीक्ष्णः शूकोऽस्य यस्य । १यवे । २खरशूकयुक्ते त्रि० । कर्म्म० । ३खरे शूके पु० न० ।

तीक्ष्णसारा स्त्री तीक्ष्णः कठिनः सारोऽस्याः । १शिंशपायाम् (शिशु) राजनि० । २तिग्मसारयुक्ते त्रि० कर्म्म० । ३खरे सारे पुं न० ।

तीक्ष्णा स्त्री तीक्ष्ण+टाप् । १वचायां २सर्पकङ्कालिकायाम् रत्नमा० ३कपिकच्छ्वां ४महाज्योतिष्मत्याम् ५अत्यम्लपर्ण्याम् जटा० । ६तारादेव्याम् च । उग्रतारोपक्रमे "हे भगवत्येकजटे विद्महे पदमलतः । विकटदंष्ट्रे धीमहि तन्नस्तारा प्रचोदयात् । एषा तु तीक्ष्णा गायत्री पीठदेव्याः प्रकीर्त्तिता" । "पानेषु मदिरा शस्ता नरो बलिषु पार्थिव ! । मोदको नारिकेलञ्च मांसं व्यञ्जनमेव च । नैवेद्येषु प्रियकरास्तीक्ष्णायाः परिकीर्त्तिताः" । कालि०पु० ८२ अ० ।

तीक्ष्णायस न० नि० कर्म्म० अच् समा० । लौहभेदे (इस्पात) राजनि० । [तितीम ।

तीम क्लेदने दिवा० पर० अक० सेट् । तीम्यति अतीमीत् ।

तीर पारगतौ कर्मसमाप्तौ च अद० चुरा० उभ० अक० सेट् । तीरयति ते अतितीरत् त ।

तीर न० तीर-अच् । नद्यादेः १कूले । २सीसके पु० अमरः । ४वाणे पु० त्रिका० । ५त्रपुणि पु० मेदि० । "भाद्रे कृष्णचतुर्दश्यां यावदाक्रमते जलम् । तावद्गर्भं विजानीयात् तदन्यत्तीरमुच्यते ; भाद्रकृष्णचतुर्दश्यां यावदाक्रमते जलम् । तावद्गर्भं विजानीयात् तदन्यत्तीरमुच्यते" प्रा० त० उक्ते ६गङ्गाकूलभेदे न० "गङ्गातीरतरङ्गसङ्गतजलैः स्नात्वा हरो नार्चितः" सा० द० । "अगूल्यतीरां मुनिसन्निवेशैः" रघुः । "अवकाशेषु चोक्षेषु नदीतीरेषु चैव हि" मनुः ।

तीरग्रह पु० देशभेदे "तीरग्रहाः शूरसेनाः ईजकाः कन्यकाः गुहाः" भा० भी० ६ अ० जनपदोक्तौ ।

तीरभुक्ति पु० (त्रिहोत) देशभेदे त्रिका० ।

तीरु पु० तृ-वा० कु । शिवे "नमस्तेऽभीरुहस्ताय तीरुभीरुहराय च" हरिवं० २७८ अ० । शिवस्तुतौ ।

तीर्ण त्रि० तॄ-क्त । १ उत्तीर्णे, २अभिभूते, ३व्याप्ते च । "तीर्णो हि तदा भवति" श्रुतिः "तीर्णाः प्रयाः कति न सरितो लङ्घिताः के न शैलाः नाक्रान्ता वा कति वनभुवः क्रूरसञ्चारघोराः । पापैरेतैः किमिव दुरितं कारितो नास्मि कष्टं यद्दृष्टास्ते धनमदमषीम्लानवक्त्रा दुरीशाः" ।

तीर्णपदी स्त्री तरतेः कर्त्तरि क्तः तीर्णः पादौ मूलमस्याः अन्त्यलोपः कुम्भपद्या० ङीषि पद्भावः । तालमूल्याम् शब्दच० ।

तीर्णा स्त्री प्रतिपदाख्यवृत्तिविशेषे यथा "यस्मिन् वृत्ते कर्णाः कर्णाः वेदैर्वर्णैः सा स्यात् तीर्णा" अस्याः कन्येत्यपि संज्ञा । "ग्मौ चेत् कन्येति" लक्षणात् ।

तीर्थ न० तॄ-थक् । १शास्त्रे २यज्ञे ३क्षेत्रे ४उपाये ५नारीरजसि ६अवतारे ७ऋषिजुष्टजले ८पात्रे ९उपाध्याये १०मन्त्रिणि च मेदि० । ११योनौ १२दर्शने १३पक्षे हेमच० । १४विप्रे १५ आगमे १६निदाने १७वह्नौ च संक्षिप्तसा० । तीर्थं त्रिविधम् जङ्गमं१ मानसं२ स्थावरं३ च । तथा हि "ब्राह्मणा जङ्गमं तीर्थं निर्मलं सार्वकामिकम् । येषां वाक्योदकेनैव शुद्ध्यन्ति मलिनाजनाः । अगस्त्यस्त्वाच । शृणु तीर्थानि गदतो मानसानि ममानघे ! । येषु सम्यक् नरः स्नात्वा प्रयाति परमां गतिम् । सत्यं तीर्थं क्षमा तीर्थं तीर्थमिन्द्रियनिग्रहः । सर्वभूतदयातीर्थं सर्वत्रार्जवमेव च । दानं तीर्थं दमस्तीर्थं सन्तोषस्तीर्थमुच्यते । ब्रह्मचर्यं परं तीर्थं तीर्थञ्च प्रियवादिता । ज्ञानं तीर्थं धृतिस्तीर्थं पुण्यं तीर्थमुदाहृतम् । तीर्थानामपि तत्तीर्थं विशुद्धिर्मनसः परा । एतत्ते कथितं देवि ! मानसं तीर्थलक्षणम् ।

भौमानामपि तीर्थानां पुण्यत्वे कारणं शृणु । यथा शरीरस्योद्देशाः केचिन्मेध्यतमाः स्मृताः । तथा पृथिव्यामुद्देशाः केचित् पुण्यतमाः स्मृताः । प्रभावादद्भुताद्भूमेः सलिलस्य च तेजसा । परिग्रहान्मुनीनाञ्च तीर्थानां पुण्यता स्मृता । तस्माद्भौमेषु तीर्थेषु मानसेषु च नित्यशः । उभयेष्वपि यः स्नाति स याति परमां गतिम्” तीर्थभेदा ब्रह्मपुराणे उक्ता यथा

मुनय ऊचुः । “पृथिव्यां यानि तीर्थानि वनान्यायतनानि च । वक्तुमर्हसि धर्म्मज्ञ ! श्रोतुं नो वर्त्तते मनः । रोमहर्षण उवाच । यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् । विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते । मनो विशुद्धं पुरुषस्य तीर्थं वाचांयमश्चेन्द्रियनिग्रहस्तपः । एतानि तीर्थानि शरीरजानि स्वर्गस्य मार्गं प्रतिबोधयन्ति । चित्तमन्तर्गतं दुष्टं तीर्थस्नानं न शुध्यति । शतशोऽथ जलैर्धौतं सुराभाण्डमिवाशुचि । न तीर्थानि न दानानि न व्रतानि न चाश्रमाः । दुष्टाशयं दम्भरुचिं पुनन्ति व्यथितेन्द्रियम् । इन्द्रियाणि वशे कृत्वा यत्र तत्र वसेन्नरः । तत्र तस्य कुरुक्षेत्रं प्रयागं पुष्करं तथा । तस्माच्छृणुध्वं वक्ष्यामि तीर्थान्यायतनानि च । संक्षेपेण मुनिश्रेष्ठाः ! पृथिव्यां यानि कानि च । विस्तरेण न शक्यन्ते वक्तुं वर्षशतैरपि । प्रथमं पुष्करं तीर्थं नैमिषारण्यमेव च । प्रयागञ्च प्रवक्ष्यामि धर्म्मारण्यं द्विजोत्तमाः ! । धेनुका चम्पकारण्यं सैन्धवारण्यमेव च । गया प्रयागं श्रीतीर्थं दिव्यं कनखलन्तथा । भृगुतुङ्गं हिरण्याक्षं भीमारण्यं कुशस्थली । लोहार्गलं सकेदारं मन्दरारण्यमेव च । महाप्रभं कुरुक्षेत्रं सर्व्वपापहरं तथा । रूपतीर्थं सूकरञ्च चक्रतीर्थं महाफलम् । योगतीर्थं सोमतीर्थं तीर्थं शाखोटकं तथा । तीर्थं कोकामुकं पुण्यं वदरीशैलमेव च । सोमतीर्थं तुङ्गकूटं तीर्थं स्कन्दाश्रमन्तथा । सूर्य्यप्रभं रामतीर्थं सप्तसामुद्रकं तथा । धर्मोद्भवं कोटितीर्थं तीर्थञ्चाघप्रणाशनम् । गङ्गाद्वारं पञ्चकूटं मध्यकेशवमेव च । चक्रप्रभं मतङ्गञ्च कुशदण्डञ्च विश्रुतम् । दंष्ट्राकुण्डं विष्णुतीर्थं सर्व्वकामिकमेव च । तीर्थं सुमालिनञ्चैव वदरीप्रभं तथा । ब्रह्मकुण्डं वह्निकुण्डं तीर्थं सत्यपदन्तथा । चतुःस्रोतश्चतुःशृङ्गं शैलं द्वादशधारकम् । मानसं स्थूलशृङ्गञ्च स्थूलदण्डं तथोर्वशी । लोकपाली मरुवकं सोमाद्रिशैलमेव च । सदाप्रभं मेरुकुण्डं तीर्थं सोमाभिषेचनम् । महाशोभं कोचवकं पञ्चधारं त्रिधारकम् । सप्तधारैकतीर्थञ्च तीर्थञ्चामरकण्टकम् । शालग्रामं चक्रतीर्थं कोटिद्रुममनुत्तमम् । बिन्दुप्रभं देवह्रदं तीर्थं विष्णुप्रभन्तथा । शङ्खप्रभं दारुकुण्डं तीर्थं वज्रायुधं तथा । अग्निप्रभं सुपुन्नागं देवप्रभमनुत्तमम् । विद्याधरं सगन्धर्वं श्रीतीर्थं ब्रह्मणा कृतम् । तीर्थञ्च लोकपालाख्यं पुण्यं पिण्डारकं तथा । वस्त्रापदं दारुवनं छायारोहणमेव च । वटावटं भद्रवटं कौशाम्बी च दिवाकरा । द्वीपं सरस्वती चैव विजयं कामजन्तथा । सारवं गोप्रतारञ्च गोचरं वटमूलकम् । स्नानकुण्डं प्रयागञ्च गुह्यं विष्णुपदन्तथा । कन्याश्रमं विष्णुपदं जम्बुमार्गं तथोत्तमम् । गभस्तितीर्थञ्च तथा ययातिपतनं शुचि । कोटितीर्थं भद्रवटं महाकालवनं तथा । नर्मदातीर्थपरमं तीर्थं वर्षं तथार्बुदम् । पिङ्गुतीर्थं सावशिष्टं तीर्थञ्च प्रियसङ्गमम् । तीर्थं दौर्वासिकं नाम तथा पिञ्जरकं शुभम् । ऋषितीर्थं ब्रह्मकुण्डं वसुतीर्थं कुमारिका । शक्रतीर्थं शापनदं रेणुकातीर्थमेव च । पैतामहञ्च विमलं रुद्रपादं तथोत्तरम् । मणिमन्थञ्च कामाख्यं कृष्णतीर्थं कुमारिणम् । यजनं याजनञ्चैव तथैव ब्रह्मवालकम् । पुष्पाभ्यासं पुण्डरीकं मणिपूरं तथोत्तरम् । दीर्घसत्रं हंसपदं तीर्थञ्चानशनन्तथा । गङ्गोद्भेदं शिवोद्भेदं नर्मदोद्भेदमेव च । वज्रकोटि शङ्कुमानं तीर्थं शक्रावनामितम् । समन्तपञ्चकं तीर्थं ब्रह्मतीर्थं सुदर्शनम् । सततं पृथिवीतीर्थं पञ्चप्रव पृथूदकौ । दशाश्वमेधिकं तीर्थं सर्पिदं विषयान्तिकम् । कोटितीर्थं पञ्चनदं वाराहं पक्षिणीह्रदम् । पुण्डरीकं सोमतीर्थं मञ्जुवाटं तथोत्तमम् । वदरीवनमासीमं रत्नमूलकमेव च । लोकद्वारं पञ्चतीर्थं कपिलातीर्थमेव च । सूर्य्यतीर्थं शङ्खिनी च धराभवनमेव च । तीर्थं च यक्षराजस्य ब्रह्मावर्त्तं सुतीर्थकम् । कामेश्वरं मातृतीर्थं तीर्थं शीतवनं तथा । स्वानलोमायनञ्चैव मांसमशनकं तथा । दशाश्वमेधं केदारं ब्रह्मोडुम्बरमेव च । सप्तर्षिकुण्डञ्च तथा तीर्थं देव्याः सुजम्बुकम् । इडास्पदं कोटिकूटं किन्नरं किंजपं तथा । कारण्डवञ्च विन्ध्यञ्च त्रिविष्टपमथापरम् । पाणिखातं मिश्रकञ्च मधुवटमनोजवौ । कौशिकी देवतीर्थञ्च तीर्थञ्च ऋणमोचनम् । दिव्यञ्च तृणकूलाख्यं तीर्थं विष्णुपदन्तथा ।

श्रीकुण्डं शालितीर्थञ्च नैमिषेयञ्च विश्रुतम्। ब्रह्मस्थानं सोमतीर्थं कन्यतीर्थं तथोत्तरम्। ब्रह्मतीर्थं मनस्तीर्थं तीर्थञ्चैलावनन्तथा। सौगन्धिकवनञ्चैव मणितीर्थं सरस्वती। ईशानतीर्थं प्रवरं पावनं पाञ्चयज्ञिकम्। त्रिशूलधारा माहेन्द्रं देवस्थानं कृतालयम्। शाकम्भरी देवतीर्थं स्वर्णाख्यं कालियं ह्रदम्। क्षीरेश्वरं विरूपाक्षं भृगुतीर्थं कुशोद्भवम्। ब्रह्मतीर्थं ब्रह्मयोनिं नीलपर्वतमेव च। कुब्जाम्रकं भद्रवटं वशिष्ठपदमेव च। धमावर्त्तं तथा मेरुं वारुणं कपिलञ्च यत्। स्वर्गद्वारं प्रजाद्वारं कालिकाश्रममेव च। रुद्रावर्त्तं सुगन्धाश्वं कपिलावनमेव च। भद्रकर्णह्रदञ्चैव शङ्कुकं ह्रदकं तथा। सप्तसारस्वतञ्चैव तीर्थमौशनसं तथा। कपालमोचनञ्चैव नरकञ्चैव काम्यकम्। तत्र सामुद्रकञ्चैव शतिकञ्च सहस्रिकम्। रेणुकं पञ्चवटकं विमोचनमयोजसम्। विश्वेश्वरं वामनकं कण्वं नारायणाश्रमम्। गङ्गाह्रदं वटञ्चैव वदरी पचनन्तथा। ऐन्द्रमार्गमेकरात्रं क्षीरिकाराममेव च। सोमतीर्थं दारवञ्च श्रुततीर्थञ्च भो द्विजाः!। कन्याश्रमं सन्निहितं कोटितीर्थञ्च पञ्चदी। कोटितीर्थस्थलीञ्चैव भद्रकालीह्रदन्तथा। अरुन्धतीवनञ्चैव ब्रह्मावर्त्तन्तथोत्तमम्। अश्ववेदी कुब्जवनं यमुनाप्रभवं तथा। वीरप्रमोक्षं सिन्धूत्थं शमीकुल्या सकृत्तिका। उर्वशीक्रमणञ्चैव मायाविद्योद्भवन्तथा। महाश्रमो वेतसिकारूपं सुन्दरिकाश्रमम्। ब्रह्मतीर्थन्तु वैश्वासं गङ्गोद्भेदं सरस्वती। अरुणोदं तथा चान्द्रं शक्रतीर्थं सवालुकम्। तीर्थञ्चैवाविमुक्ताख्यं नीलकण्ठह्रदन्तथा। स्वर्गद्वारं किम्पुलिका तीर्थकोटिस्तथैव च। पिशाचमोचनञ्चैव सुभद्राह्रदमेव च। कुण्डं विमलदं तस्मात् तीर्थं चण्डेश्वरस्य च। ज्येष्ठस्थानह्रदञ्चैव हरिकेशवनं तथा। अजामुखवनञ्चैव घण्टाकर्णह्रदन्तथा। पुण्डरीकह्रदञ्चैव वापीकर्कोटिकन्तथा। कुण्डं घर्घरिकायाश्च श्यामाकं पञ्चपुण्यदम्। श्मशानगुम्भकुण्डञ्च विनायकह्रदन्तथा। कूपं सिद्धभवञ्चैव पुण्यं ब्रह्मसरन्तथा। रुद्रावासं तथा तीर्थं नागतीर्थं सुलोमकम्। भद्रतीर्थं महातीर्थं श्रेष्ठा चैव महानदी। दिव्यं ब्रह्मसरः पुण्यं गयाशीर्षाक्षयं वटम्। दक्षिणञ्चोत्तरञ्चैव गोमयं रूपशान्तिकम्। कपिह्रदं गृध्रकूटं सावित्रीह्रदमेव च। प्रभासनं शीतवनं योनिद्वारञ्च धेनुकम्। रम्यकं कोकिलाख्यञ्च मतङ्गह्रदमेव च। पितृकूपं रुद्रतीर्थं शक्रतीर्थं सुमालिनम्। ब्रह्मस्थानं सप्तकुण्डं मणिरत्नह्रदन्तथा। मुद्गलस्याश्रमञ्च मुद्गल्याह्रदमेव च। तीर्थं जनककूपाख्यं वैद्यं विनशनन्तथा। स्वाद्यं विनाशतीर्थञ्च धारा माहेश्वरी तथा। देवपुष्करिणी रम्या पर्यङ्ककूपमेव च। जातिस्मरं वामनकं वटेश्वरह्रदन्तथा। कौशाख्यं भरतञ्चैव तीर्थं श्रेष्ठात्मिका तथा। विश्वेश्वरं कल्पशतं कन्यासायुज्यमेव च। वाराहकं कोटितीर्थं कुमारं सर्व्वतीर्थकम्। वीराश्रमं ब्रह्मसरो वीरवीरा च तापिनी। कुमारधारा श्रीधारा गौरीशिखरमेव च। कुम्भकर्णपटञ्चैव कौशिकीह्रदमेव च। धर्मतीर्थं कामतीर्थं तीर्थमुद्दालकं तथा। दण्डा विमालिनी तीर्थं तीर्थञ्चैव नरभिका। सन्ध्यातीर्थं कारतोयं कपिला लोहितार्णवम्। सोमोद्भवं वंशगुल्मसम्भवं कालतीर्थकम्। पुण्यतीर्थह्रदं तीर्थं तीर्थं वदरिकाश्रमम्। रामतीर्थं सिन्धुवनं विरजातीर्थमेव च। मार्कण्डेयवनञ्चैव कृष्णतीर्थं तथा वटम्। ध्रुवं स्वरूपं प्रवरमिन्द्रद्युम्नसरश्च यत्। सानुगर्त्तं समाहेन्द्रं श्रीतीर्थं श्रीवनन्तथा। इषुतीर्थञ्चर्षभञ्च कावेरीतीर्थमेव च। कन्यातीर्थञ्च गोतीर्थं गोमतीस्थानमेव च। संवर्त्तस्थापिनी स्थानं सप्तगोदावरीह्रदम्। वदरीह्रदमन्यञ्च ब्रह्मतृष्णाविकर्त्तनम्। जातिह्रदं वेदह्रदं कुशप्रवणमेव च। सर्व्वदेवव्रतञ्चैव कन्याश्रमह्रदन्तथा। तथान्यत् वालिखिल्यानां सप्तर्षीणां तथा परम्। तथान्यञ्च महर्षीणामखण्डितह्रदन्तथा। तीर्थेष्वेतेषु विधिवत् सम्यक् श्रद्धासमन्वितः। स्नानं करोति यो मर्त्त्यः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते। अस्थश्च देवतास्तत्र स्थित्वा च रजनीत्रयम्। पृथक् पृथक् फलं तेषु प्रतितिष्ठंश्च भो द्विजाः!। प्राप्नोति हयमेधस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम्। यश्चेदं शृणुयान्नित्यं तीर्थमाहात्म्यमुत्तमम्। पठेच्च श्रावयेद्वापि सर्व्वपापैः प्रमुच्यते"।

पद्मपुराणे श्राद्धे प्रशस्ततीर्थानि उक्तानि यथा

भीष्म उवाच। "कस्मिन् वासरभागे तु श्राद्धं श्राद्धी समाचरेत्। तीर्थेषु केषु वै श्राद्धं कृतं बहुफलं भवेत्। पुलस्त्य उवाच। तीर्थन्तु पुष्करं नाम पुण्यं श्रेष्ठतमं स्मृतम्। सर्व्वेषां द्विजमुख्यानां मनोरथस्थितं तथा। यत्र दत्तं हुतं सर्व्वमनन्तं मुनिरब्रवीत्।

पितॄणां वल्लभं नित्यमृषीणां परमं प्रियम्। नन्दयुर्जनिता तद्वत्तीर्थं मायापुरी तथा। शुभं मित्रपदं राजंस्ततः केदारमुत्तमम्। गङ्गासागरमित्याहुः सर्वतीर्थमयं शुभम्। तीर्थं ब्रह्मसरस्तद्वत् शतद्रुः सलिलाह्रदः। तीर्थन्तु नैमिषञ्चैव सर्वतीर्थफलप्रदम्। गङ्गोद्भेदस्तु गोमत्यां यत्रोद्भूतः सनातनः। तथा यज्ञवराहस्तु देवदेवश्च शूलधृक्। यत्र तत् काञ्चनद्वारमष्टादशभुजो हरः। नेमिस्तु धर्म्मचक्रस्य शीर्णो यत्राभवत् पुरा। तदेतन्नैमिषारण्यं सर्वतीर्थनिषेवितम्। देवदेवस्य तत्रापि वराहस्य च दर्शनम्। यः प्रयाति स पूतात्मा नारायणपुरं व्रजेत्। कोकामुखं परं तीर्थं ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः। पुष्करारण्यसंस्थोऽसौ यत्र देवः पितामहः। विरिञ्चिदर्शनं श्रेष्ठं त्वपवर्गफलप्रदम्। कृतं तेन महापुण्यं सर्वपापनिषूदनम्। यत्राद्यो नरसिंहस्तु स्वयमेव जनार्द्दनः। तीर्थमिक्षुमती नाम पितॄणां वल्लभा सदा। तुष्यन्ति पितरो नित्यं गङ्गायमुनसङ्गमे। कुरुक्षेत्रं महापुण्यं यत्र मार्गोऽपि लभ्यते। अद्यापि पितृतीर्थं तत् सर्वकामफलप्रदम्। नीलकण्ठमिति ख्यातं पितृतीर्थं नराधिप!। तथा भद्रसरः पुण्यं सरोमानसमेव च। मन्दाकिनी तथाच्छोदो विपाशाथ सरस्वती। पूर्वमित्रपदं तद्वद्वैद्यनाथं महासुखम्। गोदावरी तथा पुण्या तथा कालञ्जरं शुभम्। वंशोद्भेदं हरोद्भेदं गङ्गोद्भेदं महालयम्। भद्रेश्वरं विष्णुपदं नर्म्मदाद्वारमेव च। गयापिण्डप्रदानेन समान्याहुर्महर्षयः। एतानि पितृतीर्थानि सर्वपापहराणि च। स्मरणादपि लोकानां किमु श्राद्धप्रदायिनाम्। ओङ्कारं पितृतीर्थन्तु कावेरी कपिलोदकम्। कुरुक्षेत्राच्छतगुणम् तस्मिन् स्नानादिकम्भवेत्। शुक्रतीर्थन्तु विख्यातं तीर्थं सोमेश्वरं स्मृतम्। सर्वव्याधिहरं पुण्यं फलं कोटिशताधिकम्। श्राद्धे दाने तथा होमे स्वाध्याये जपसन्निधौ। छायारोहणं नाम देवदेवस्य शूलिनः। अवतारं रोचयानो ब्राह्मणावसथे शुभे। जातं तत् सुमहापुण्यं तथा चर्म्मण्वती नदी। नदी च वरणा तद्वत्तीर्थं होतायनं परम्। भैरवं भृगुतुङ्गञ्च गौरीतीर्थमनुत्तमम्। तीर्थं वैनायकं नाम वस्त्रेश्वरमनुत्तमम्। तथा पापहरं नाम पुण्या वेत्रवती नदी। शूलतापी पयोष्णी च पयोष्णीसङ्गमस्तथा। महाबोधी पदेनापि नागतीर्थमवन्तिका। तथा वेणा नदी पुण्या महाशालस्तथैव च। महारुद्रो महालिङ्गो दशार्णा च महानदी। शतरुद्रागता वापि तथा पितृपदं परम्। युञ्जःवाराहिकं तद्वन्नदौ द्वौ शोणघर्घरौ। कालिका च नदी पुण्या पितरा च नदी तथा। एतानि पितृतीर्थानि शस्यन्ते स्नानदानयोः। श्राद्धमेतेषु यद्दत्तं तदनन्तफलं स्मृतम्। शनीचाटनदीधारा शयक्षीरनदी तथा। द्वारका कृष्णतीर्थञ्च तथार्व्वुदसरस्वती। नदी मणिमती नाम तथा च गिरिकर्णिका। धूतपापं तथा तीर्थं समुद्रे दक्षिणे तथा। गोकर्णो गजकर्णश्च तथा च पुरुषोत्तमः। श्रीशैलं शाकतीर्थञ्च नारसिंहमतः परम्। महेन्द्रश्च तथा पुण्यः पुण्या चापि महानदी। एतेष्वपि सदा श्राद्धमनन्तफलमश्नुते। दर्शनादपि पुण्यानि सद्यः पापहराणि च। तुङ्गभद्रा नदी पुण्या तथा भीम नदी सरित्। भीमेश्वरं कृष्णवेणा कावेरी वञ्जुरा नदी। नदी गोदावरी पुण्या त्रिसन्ध्या तीर्थमुत्तमम्। तीर्थं त्रैयम्बकं नाम सर्वतीर्थनमस्कृतम्। यत्रास्ते भगवान् भीमः स्वयमेव त्रिलोचनः। श्राद्धमेतेषु तीर्थेषु दत्तं शतगुणं भवेत्। स्मरणादपि पापानि व्रजन्ति शतधा नृप!। श्रीपर्णी च नदी पुण्या व्यासतीर्थमनुत्तमम्। तथा मत्स्यनदीधारा शिवधारा तथैव च। भवतीर्थञ्च विख्यातं पुण्यतीर्थञ्च शाश्वतम्। पुण्यं रामेश्वरं तद्वदेलापुरमनुत्तमम्। अङ्गारभूत्यं विख्यातमात्मदर्शमनायुधम्। तीर्थं वृतेश्वरं तद्वत्तथा कोकामुखं परम्। गोवर्द्धनं हरिश्चन्द्रं पृथुचन्द्रं पृथूदकम्। सहस्राक्षं हिरण्याक्षं तथा च कदली नदी। नामाधिपापि च तथा तथा सौमित्रसङ्गमम्। इन्द्रनीलं महानादं तथा च प्रियमेलकम्। एतान्यपि सदा श्राद्धे प्रशस्तान्यधिकानि च। एतेषु सर्वदेवानां सान्निध्यं पठ्यते यतः। दानमेतेषु सर्वेषु भवेत् कोटिशताधिकम्। बाहुदा च नदी पुण्या तथा सिद्धवनं शुभम्। तीर्थं पाशुपतञ्चैव नदी पर्पटिका तथा। श्राद्धमेतेषु सर्वेषु दत्तं कोटिशताधिकम्। तथैव पञ्चतीर्थञ्च त्रिपुरं खाण्डवं नदी। धूता लिङ्गसहस्रेण सव्येतरजलावहा। जामदग्न्यस्य सत्तीर्थं वेदायतनमुत्तमम्। प्रतीकस्याभया सिद्धा यदा गोदावरी नदी। तीर्थं तद्धव्यकव्यानामप्सरोगणसंयुतम्। श्राद्धादिदानकार्य्यञ्च तद्वत् कोटिशताधिकम्। तथा सहस्रलिङ्गञ्च राघवेश्वरमुत्तमम्। सेन्द्रफला नदी पुण्या यत्र दुःखाहतः पुरम्। निमेष

प्रकृतिमिश्रं तपसा स्वर्गमाप्नुयात् । तत्र दत्तं नरैः श्राद्धमनन्तफलदं भवेत् । पुष्करं नाम वै तीर्थं शालग्रामं तथैव च । शोणपातश्च विख्यातो यत्र वैश्वानरालयः । तीर्थं सारस्वतं नाम स्वामितीर्थं तथैव च । मलन्दरा नदी पुण्या कौशिकी चन्द्रिका तथा । विदर्भा चाथ वेणाथ पयोष्णी प्राङ्मुखी परा । कावेरी चोत्तरगङ्गा च तथा जालन्धरो गिरिः । एतेषु श्राद्धतीर्थेषु श्राद्धमानन्त्यमश्नुते । लोहदण्डं तथा दण्डं चित्रकूटन्तथैव च । दिव्यं सर्वत्र गङ्गायास्तथा नदीतटं शुभम् । कुब्जाम्रञ्च तथा तीर्थमुर्वशीपुलिनं तथा । संसारमोचनं तीर्थं तथैव ऋणमोचनम् । एतेषु पितृतीर्थेषु श्राद्धमानन्त्यमश्नुते । अट्टहासं तथा तीर्थं गौतमेश्वरमेव च । तथा वशिष्ठतीर्थञ्च भारतञ्च ततः परम् । ब्रह्मावर्त्तं कुशावर्त्तं हंसतीर्थं तथैव च । पिण्डारकञ्च विख्यातं शङ्खोद्धारं तथैव च । घण्टेश्वरं विल्वकञ्च नीलपर्वतमेव च । तथा च बदरीतीर्थं रामतीर्थन्तथैव च । जयन्तं विजयञ्चैव शुक्रतीर्थं तथैव च । एतेषु श्राद्धदातारः प्रयान्ति परमं पदम् । तीर्थं मातृगृहं नाम करवीरपुरं तथा । सप्तगोदावरीतीर्थं सर्वतीर्थेश्वरेश्वरम् । तत्र श्राद्धं प्रदातव्यमनन्तफलमिच्छुभिः । कीकटेषु गया पुण्या पुण्यं राजगृहं वनम् । च्यवनस्याश्रमं पुण्यं नदी पुण्या पुनःपुना । यत्र गाथा विचरति ब्रह्मणा परिकीर्त्तिता । एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्यप्येको गयां व्रजेत् । यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् । एषा गाथा विचरति तीर्थेष्वायतनेषु च । सर्व्वे मनुष्या राजेन्द्र ! कीर्त्तयन्तः समागताः । किमस्माकं कुले कश्चिद्गयां यास्यति मत्सुतः । प्रीणयिष्यति तान् गत्वा सप्त पूर्वांस्तथाऽवरान् । मातामहानामप्येवं श्रुतिरेषा चिरन्तनी । गङ्गायाञ्चास्थिनिचयं गत्वा क्षेप्स्यति मत्सुतः । तिलैः सप्ताष्टभिर्वापि दास्यते च जलाञ्जलिम् । अरण्ये विजने चापि पिण्डदानं करिष्यति । प्रथमं पुष्करारण्यं नैमिषन्तदनन्तरम् । धर्मारण्यं ततः प्राप्य श्राद्धं भक्त्या प्रदास्यति । गयायां धर्मपृष्ठे वा सरसि ब्रह्मणस्तथा । गयाशीर्षवटे चैव पितॄणां दत्तमक्षयम् । व्रतं कर्य्यान्नरो यस्तु श्वध्वानं परिसर्पति । नरकस्थान् पितॄंस्तद्वत् स्वर्गं नयति सत्वरः । कुले तस्य न राजेन्द्र ! प्रेतो भवति कश्चन । प्रेतत्वमोक्षभावश्च पिण्डदानाच्च गच्छति । गयायां पिण्डदानस्य नान्यस्थानं विशिष्यते । एकेन पिण्डदानेन तृप्तास्ते मोक्षगामिनः । धान्यप्रदानं प्रवरं वदन्ति वस्त्रप्रदानञ्च तथा मुनीन्द्राः । तोयञ्च तीर्थेषु नरैः प्रदत्तं तद्धर्महेतं प्रवरं प्रदिष्टम् । सर्वाघहा सुरुचिरा महाबला महानदी । ये तु पश्यन्ति तां गत्वा मानसे दक्षिणोत्तरे । प्रणम्य द्विजमुख्येभ्यः प्राप्तं तैर्जन्मनः फलम् । यद्यदिच्छति वै मर्त्यस्तत्तत् प्राप्नोत्यसंशयम् । एष तूद्देशतः प्रोक्तस्तीर्थानां संग्रहो मया । वागीशोऽपि न शक्नोति विस्तरात् किमु मानुषाः” पुराणसर्वस्वे ।

श्राद्धे तीर्थभेदस्य प्राशस्त्यं विष्णुसंहितायामुक्तं यथा

“अथ पुष्करेषु श्राद्धम् जप्यहोमतपांसि च । पुष्करे स्नानमात्रतः सर्वपापेभ्यः पूतो भवति । एवमेव गयाशीर्षे अक्षयवटे अमरकण्टकपर्वते वराहपर्वते यत्र क्वचन नर्मदातीरे गङ्गायां विशेषतः, कुशावर्त्ते विल्वके नीलपर्वते कनखले कुब्जाम्रे भृगुतुङ्गे केदारे महालये नडुन्तिकायां सुगन्धायां शाकम्भर्यां फल्गुतीर्थे महागङ्गायां त्रिशालिकाश्रमे कुमारधारायां प्रभासे यत्र क्वचन सरस्वत्यां विशेषतः । गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे । सततं नैमिषारण्ये वाराणस्यां विशेषतः । अगस्त्याश्रमे कौशिक्यां सरयूतीरे शोणस्य ज्योतिषायाश्च सङ्गमे । श्रीपर्वते कालोदके उत्तरमानसे वड़वायां मतङ्गवाप्यां सप्तर्षे विष्णुपदे स्वर्गमार्गपदे गोदावर्य्यां गोमत्यां वेत्रवत्यां विपाशायां वितस्तायां शतद्रुतीरे चन्द्रभागायाम् इरावत्यां सिन्धोस्तीरे दक्षिणे पञ्चनदे औशनसे । एवमादिष्वथान्येषु तीर्थेषु सरिद्वरासु सर्वेष्वपि स्वभावेषु पुलिनेषु प्रस्रवणेषु पर्वतेषु निकुञ्जेषु वनेषूपवनेषु गोमयोपलिप्तेषु मनोज्ञेषु”

तीर्थागमने दोषो यथा “अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च । अदत्त्वा काञ्चनं गाञ्च दरिद्रो नाम जायते” प्रा० त० । तीर्थगमने फलं यथा

“अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः । न तत् फलमाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यत् । तीर्थान्यनुसरन् धीरः श्रद्दधानः समाहितः । कृतपापो विशुध्येत किं पुनः शुद्धकर्मकृत् । तिर्य्यग्योनिं न वै गच्छेत् कुदेशे न च जायते । न दुःखी स्यात् स्वर्गभाक् च मोक्षोपायञ्च विन्दति” ब्रह्मवै०पु० ।

तीर्थस्यैकफलभागिनो यथा “यस्य हस्तौ च पादौ

च मनश्चैव सुसंयतम् । विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते । प्रतिग्रहादुपावृत्तः सन्तुष्टो येन केनचित् । अहङ्कारविमुक्तश्च स तीर्थफलमश्नुते । अदाम्भिको निरारम्भो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः । विमुक्तः सर्व्वसङ्गैर्यः स तीर्थफलमश्नुते । अकोपनोऽमलमतिः सत्यवादी दृढव्रतः । आत्मोपमश्च भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते । अश्रद्दधानः पापात्मा नास्तिकोऽच्छिन्नसंशयः । हेतुनिष्ठश्च पञ्चैते न तीर्थफलभागिनः । इति काशीखण्डम् । प्रा०त० । तीर्थप्रतिग्रहे दोषो यथा ।

"तीर्थे न प्रतिगृह्णीयात् संक्रान्त्यादिषु च तथा । स्वकार्य्ये पितृकार्य्येऽपि देवताभ्यर्च्चनेऽपि वा । निष्फलं तस्य तत्तीर्थं यावत्तद्धनमश्नुते" । "तत्र नारायणक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे हरेः पदे । वाराणस्यां वटव्याञ्च गङ्गासागरसङ्गमे । पुष्करे भास्करक्षेत्रे प्रभासे रासमण्डले । हरिद्वारे च केदारे सोमे वदरपावने । सरस्वतीनदीतीरे पुण्ये वृन्दावने वने । गोदावर्य्याञ्च कौशिक्यां त्रिवेण्याञ्च हिमालये । एतेष्वन्येषु यो दानं प्रतिगृह्णाति कामतः । स च तीर्थप्रतिग्राही कुम्भीपाकं प्रयाति च" इति ब्रह्मवै०प्र०ख० । यज्ञः "तीर्थं प्राप्यानुषङ्गेन स्नानं तीर्थे समाचरन् । स्नानजं फलमाप्नोति तीर्थयात्राफलं न तु" । तथा यस्य पादौ च हस्तौ च मनश्चैव सुसंयुतम् । विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते । नृणां पापकृतां तीर्थं भवेत् पापस्य संक्षयः । यथोक्तफलदं तीर्थं भवेच्छुद्धात्मनां नृणाम्" । हस्तसंयमोऽत्र निन्दितप्रतिग्रहादिनिवृत्तिः । पादसंयमस्तु अगम्यदेशादिगमननिवृत्तिः । मनःसंयमः कामक्रोधादिनिवृत्तिः, विद्या तत्तत्तीर्थफलबोधकसच्छास्त्रवेदाद्यधिगमरूपा । तपः आमिषादिनिवृत्तिः । कीर्त्तिः धर्मार्थतीर्थगमने धार्म्मिकत्वादिना प्रसिद्धिः । फलं सम्यगिति शेषः । एतच्च हस्तसंयमादितीर्थयात्राङ्गं महाभारते तीर्थयात्रासूपक्रमस्याभिधानात् तीर्थस्नानादिकर्माङ्गञ्च, प्रसङ्गेन यात्राप्रकरणमन्तरेणैव सतीर्थफलमश्नुते इति सामान्याभिधानात् । इति कल्पतरुः । अतएव पैठीनसिः "षोडशांशं स लभते यः परार्थेन गच्छति । अर्द्धं तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति" । परार्थेन वेतनादिना, प्रसङ्गेन उद्देश्यान्तरप्रसङ्गेन । "तथा प्रतिकृतिं कृत्वा तीर्थवारिणि मज्जयेत् । मज्जयेत्तु यमुद्दिश्य अष्टभागं लभेत सः" ।

तीर्थयात्राविधानं यथा "यो यः कश्चित्तीर्थयात्रान्तु गच्छेत् । सुसंयतः स च पूर्व्वं गृहे स्वे । कृतोपवासः शुचिरप्रमत्तः संपूजयेद्भक्तिनम्रो गणेशम् । देवान् पितॄन् ब्राह्मणांश्चैव साधून् धीमान् प्रीणयन् वित्तशक्त्या प्रयत्नात् । प्रत्यागतश्चापि पुनस्तथैव देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् पूजयेच्च । एवं कुर्व्वतस्तस्य तीर्थे यदुक्तं फलं तत् स्यान्नात्र सन्देह एव" इति ब्रह्मपुराणम् । एतदधिकारे प्रा०त० ।

"सुसंयतः पूर्व्वदिने कृतैकभक्तादिनियमः । तदुत्तरदिने कृतोपवासस्तदुत्तरदिने गणेशं ग्रहानिष्टदेवतांश्च संपूज्य वृद्धिश्राद्धं कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयेत् । ततः शुभलग्ने यात्रां कुर्य्यात् तीर्थयात्रान्तु गच्छेदित्युपक्रमादुपवासदिने गमनमपि । "प्रयागे तीर्थयात्रायां पितृमातृवियोगतः । कचानां वपनं कार्य्यं न वृथा विकचो भवेत्" इति विष्णुपुराणवचनात् । प्रवेशेऽपि तीर्थयात्रायामिति वक्तव्यम् । "गच्छन् देशान्तरं यस्तु श्राद्धं कुर्य्यात्तु सर्पिषा । यात्रार्थमिति तत् प्रोक्तं प्रवेशे च न संशयः" इति भविष्यपुराणादिति गङ्गावाक्यावली । वस्तुतस्तु तीर्थप्रत्यागमनोत्तरस्वगृहप्रवेशे इत्येव वक्तव्यम् । यात्राप्रत्यागमनोत्तरस्वगृहप्रवेशयोर्भेदात् प्रत्यागमनोत्तरलाभस्तु प्रत्यागतश्चापीति प्रागुक्तत्वात् व्यक्तमाह हलायुधधृतं कूर्म्मपुराणवचनम् "तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थात् प्रत्यागमेऽपि च । वृद्धिश्राद्धं प्रकुर्व्वीत बहुसर्पिःसमन्वितम्" । ततश्च प्रवेशे चेति चकारेण यात्रामात्रं समुच्चितम् । न तु तस्य यात्रार्थत्वमपीति । एवं देवान् पितॄनित्यभिधानात् तत्पूजनमेव पुनः कार्य्यं नतूपवासादिकमपि अन्यथा देवानित्यादिकं व्यर्थं स्यात् । मत्स्यपुराणम् "तिलोदकाञ्जलिर्देयो जलस्थैस्तीर्थवासिभिः । सदा न हस्तेनैकेन गृहे श्राद्धं समिष्यते" । अत्र जलस्थैरित्यनेन स्थलस्थानामपि जलस्थत्वं नियम्यते । तथा हि "अन्तरुदके आचान्तो अन्तरेव शुद्धो भवति । तस्मादन्तरेकं बहिरेकञ्च पादं कृत्वा आचामेत् सर्व्वत्र शुद्धो भवति" इति पैठीनसिवचनेन जलैकचरणकृताचमनेन उभयत्र कर्म्मार्हत्वात् तर्पणकाले तीर्थे जलैकचरणत्वं प्रतीयते । अन्यत्र त्वनियमः । तद्रूपाणां जले च तर्पणमविरुद्धमिति । गृह इति स्थलोपलक्षणम् । देवीपुराणे । "अकालेऽप्यथ वा काले तीर्थे श्राद्धं तथा नरैः । प्राप्तैरेव सदा कार्य्यं कर्त्तव्यं

पितृतर्पणम्। पिण्डदानं ततः शस्तं पितृणामतितृ-र्लभम्। विलम्बो नैव कर्त्तव्यो न च विघ्नं समाचरेत्। श्राद्धं तत्र तु कर्त्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम्। श्वध्वाङ्क्ष-बकाकानां नैव दृष्टिहतञ्च यत्"। ध्वाङ्क्षोद्दण्डकाकः। अकालाकाल इति न रात्र्यादार्थमिति पर्युदस्तप्रतिप्रसवः। तथात्वे तद्बाधापत्तेः। किन्तु पर्युदस्तेतराप्रशस्तकाल-परम्। "तत् सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता। अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः" इत्यनु-सारात्। काल इति प्रशस्तापराह्णादिकालपरम्। अत्र शुचेः प्राप्त्युत्तरविहितप्रथमदिन एव श्राद्धं तेन पूर्वदिने रात्र्यादौवेलादावागमनेऽपि परदिने श्राद्धमविरुद्धम्। तथा च हेमायुधधृतम् "गत्वैव तीर्थं कर्त्तव्यं श्राद्धं तत्प्राप्ति-हेतुकम्। पूर्वाह्णेऽथ वा प्रातर्दक्षे स्यात् पूर्वदक्षिणे"। पूर्वाह्णे सङ्गवे पूर्वदक्षिणे अग्निकोणे। पिण्डदानमिति श्राद्धासम्भवे केवलपिण्डदानमिति न पौनरुक्त्यम्। तीर्थे पिण्डप्रतिपत्तिमाह मत्स्यपुराणम् "पिण्डांस्तु गोऽजविप्रेभ्योदद्यादग्नौ जलेऽपि वा। तीर्थश्राद्धे सदा पिण्डान् क्षिपेत्तीर्थे विचक्षणः"।

वायुपु० "उद्यतश्चेद्गयां गन्तुं श्राद्धं कृत्वा विधानतः। विधाय कर्पटीवेशं कृत्वा ग्रामं प्रदक्षिणम्। ततो ग्रा-मान्तरं गत्वा श्राद्धशेषस्य भोजनम्" इत्युक्तं गयाभिन्नप-रकत्वादन्यत्रापि तथा। अन्यत् मत्कृतगयाश्राद्धादि-पद्धतौ द्रष्टव्यम्।

कूर्मपुराणम् "ऐश्वर्यलोभमाहात्म्यात् गच्छेद्यानेन यो नरः। निष्फलं तस्य तत्तीर्थं तस्माद्यानं विवर्जयेत्" इति मत्स्यपुराणम् "संवत्सरं द्विमासानं पुनस्तीर्थं व्रजेद्यदि। मुण्डनञ्चोपवासञ्च तदा यत्नेन कारयेत्" इति गङ्गावा-क्याव०। तीर्थप्राप्त्यनन्तरविधानं यथा।

"न परीक्ष्यो द्विजस्तीर्थेष्वन्नार्थी भोज्य एव हि। सक्तुभिः पिण्डदानञ्च चरुणा पायसेन च। कर्त्तव्यमृषि-भिर्दिष्टं पिण्याकेन गुडेन च। श्राद्धं तत्र तु कर्त्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम्। अकालेऽप्यथवा काले तीर्थ-श्राद्धन्तु तर्पणम्। अविलम्बेन कर्त्तव्यं नैव विघ्नं समा-चरेत्। यदह्नि तीर्थप्राप्तिः स्यात्ततोऽह्नः पूर्ववासरे। उपवासश्च कर्त्तव्यः प्राप्तेऽह्नि श्राद्धदो भवेत्। तीर्थोप-वासः कर्त्तव्यः शिरसो मुण्डनं तथा। शिरोगतानि पापानि यान्ति मुण्डनतो यतः। तीर्थं प्राप्य प्रसङ्गेन स्नानं तीर्थे समाचरेत्। स्नानजं फलमाप्नोति तीर्थ-यात्राश्रितं न तु" इति काशीखण्डम्। "मुण्डनञ्चोप-वासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः। वर्जयित्वा गयां गङ्गां विशालां विरजालया" इति स्कान्दम् "स्नापयेत् स्निग्धमित्रादीन् स्नातौ स्तीर्थे नरोत्तमः। अन्यथापह-रन्त्येते बलात्तीर्थभवं फलम्" इति स्कान्दम् "मातरं पितरं जायां भ्रातरं सुहृदं गुरुम्। यमुद्दिश्य निमज्जेत अष्टभागं लभेत सः" इति प्रा०श०मार्क०पु०।

कलौ तीर्थानां पृथिव्यां स्थितिकालो यथा "सर-स्वती पुण्यक्षेत्रमाजगाम च भारतम्। गङ्गाशापेन कलया स्वयं तस्थौ हरेः पदे। पद्माङ्गगीरथानीता-मही भागीरथी शुभा। समाजगाम कलया वाणी शापेन नारद!। पद्माजगाम कलया सा च पद्मावती नदी। भारतं भारतीशापात् स्वयं तस्थौ हरेः पदे। कलेः पञ्चसहस्रञ्च वर्षान् स्थित्वा च भारते। जग्मुस्ताश्च सरिद्रूपं विहाय श्रीहरेः पदम्। यानि सर्वाणि तीर्थानि काशीं वृन्दावनं विना। यास्यन्ति ताभिः सार्द्धञ्च वैकुण्ठमाज्ञया हरेः"।

"यानादिना गमनदोषो यथा 'पुराणार्द्धं हरते याने तदर्द्धं तत्र पादुके। तदर्द्धं तैलमांसाभ्यां सर्वं हरति मैथुने" इति कर्मलोचनम्।

तत्र उपाये षष्ठे च "कृततीर्थः पयसामिवाशयः" किरा० शास्त्रे तीर्थकरः। पाद्मे। "ब्रह्मचारी धनदायी मे-धावी श्रोत्रियः प्रियः। विद्यया विद्यां यः प्राह तानि तीर्थानि षण्मम" विद्यावाक्यम्। १८चात्वालोत्करयोर-न्तराले देशे "दक्षिणेनाहृत्य तीर्थेन पूर्वेण वेदिमपरेण वा" कात्या०श्रौ०५।५।११। "तीर्थेन चात्वालोत्करावन्तरेण प्रवेश्य वेदिचात्वालयोरन्तरालेन पूर्वेणोत्तरवेदिं दक्षि-णेनाग्नेः पुरस्तादाहृत्य अथवा तीर्थेन प्रवेशनानन्तर-मुत्तरां वेदिमपरेण चानीय वेद्योरन्तरालेन दक्षिणस्याग्नेः पुरस्तादानीय जुहोति" "तेनान्तरेण प्रतिपद्यन्ते चात्वालं चैतद्ध देवानां तीर्थम्" षड्विं०ब्रा०। कराङ्गुलितलेषु ब्रा-ह्मादितीर्थता यथाह मनुः "ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नि-त्यकालमुपस्पृशेत्। कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन। अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते। काय-मङ्गुलिमूलेऽग्रे दैवं पित्र्यं तयोरधः" शास्त्रानुशासनवि-षये। "अहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः" छा०उ०"तीर्थं शास्त्रानुज्ञाविषयः" भाष्यम्। १६मन्त्राद्यष्टादशसु। "कश्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पञ्च च। त्रिभिस्त्रिभिर-

विज्ञातैर्वेत्ति तीर्थानि चारकैः" भा०स०५अ०। "तीर्थानि मन्त्रिप्रभृतीन्यष्टादश यान्यवगाह्य राजा कृतकृत्यो भवति तानि चोक्तानि नीतिशास्त्रे "मन्त्री१ पुरोहितश्चैव२ युवराजश्च३ भूपतिः४ पञ्चमो द्वारपालश्च५ षष्ठोऽन्तर्वेशिकस्तथा६। कारागाराधिकारी७ च द्रव्यसञ्चयकृत्तथा८। कृत्याकृत्येषु चार्थानां नवमो विनियोजकः९। प्रदेष्टा१० नगराध्यक्षः११ कार्यनिर्माणकृत्तथा१२। धर्माध्यक्षः१३ सभाध्यक्षो१४ दण्डपालस्त्रिपञ्चमः१५। षोडशो दुर्गपालश्च१६ तथा राष्ट्रान्तपालकः१७। अटवीपालकान्तानि१८ तीर्थान्यष्टादशैव तु। चारान् विचारयेत्तीर्थेष्वात्मनश्च परस्य च। पाषण्डादीनविज्ञातानन्योन्यमितरेष्वपि। मन्त्रिणं युवराजञ्च हित्वा स्वेषु पुरोहितम्" इति" एषां तीर्थशब्दवाच्यत्वे हलायुधः "योनौ जलावतारे च मन्त्र्याद्यष्टादशस्वपि। पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्याद्दर्शनेष्वपि"। इति परेषामष्टादशसु स्वस्य मन्त्रिपुरोहितयुवराजवर्जं पञ्चदशसु च तीर्थेषु चारानन्यैः परस्परं चाविज्ञातांस्त्रींस्त्रीन् प्रयुज्य तत्रत्यां वार्त्तां सर्वचारसंवादे तथ्यां जानीयात्" नी० क०।

२ जलाशयादर्वाक्प्रमाणदेशे आदित्यपुराणे "अरत्निमात्रं जलं त्यक्त्वा कुर्याच्छौचमनुद्धृते। पश्चाच्च शोधयेत्तीर्थमन्यथा न शुचिर्भवेत्"। तस्मिन् देशे शौचं न कर्त्तव्यं यस्मादरत्निमात्रव्यवहितजलात् तत् स्थलमेव तीर्थं जलसमीपत्वात्" आ० त०।

"तीर्थाश्रमवनारण्यगिरिपर्वतसागराः। सरस्वती भारती च पुरीति दश कीर्त्तिताः" महानि० तन्त्रोक्ते ९ सन्न्यासिनामुपाधिभेदे। तल्लक्षणं तत्रैव "त्रिवेणीसङ्गमे तीर्थे तत्त्वमस्यादिलक्षणे। स्नायात्तत्तीर्थभावेन तीर्थनामा स उच्यते"। अन्यानि च भौमतीर्थानि भारततीर्थयात्रापर्वादौ पुराणान्तरेषु प्रसिद्धानि। "अन्यानि यानि तीर्थानि काशीप्राप्तिकराणि च। काशीं प्राप्यैव मोच्यन्ते नान्यथा कल्पकोटिभिः" नीलकण्ठधृतवाक्यम्।

तीर्थकर पु० तीर्थं शास्त्रं करोति कृ–ट। १जिने हेमच०। २शास्त्रकर्त्तरि त्रि०। ३विष्णौ पु०। "मनोजवस्तीर्थकरः" विष्णुस०। "चतुर्दशविद्यानां वाह्यसमयानां च प्रणेता प्रवक्ता चेति तीर्थकरः हयग्रीवरूपेण मधुकैटभौ हत्वा विरिञ्चये सर्गादौ सर्वाः श्रुतीरन्याश्च विद्या उपादिशत् वाह्यविद्याः सुरवैरिणां वञ्चनाय चोपादिशदिति पौराणिकाः कथयन्ति" भाष्यम्।

तीर्थकाक पु० तीर्थे काक इव लोलुपत्वात्। तीर्थे काकसदृशव्यवहारिणि लोलुपे। तीर्थध्वाङ्क्षादयोऽप्यत्र।

तीर्थकृत् पु० तीर्थं करोति कृ–क्विप् ६त०। १जिनदेवे हेमच०। २शास्त्रकर्त्तरि त्रि०। [हेमच०।

तीर्थङ्कर पु० तीर्थं शास्त्रं करोति कृ–खच् मुम् च। जिनदेवे

तीर्थदेव पु० तीर्थमिव श्रेष्ठः देवः तीर्थे दीव्यति वा दिव–अच् वा। शिवे शिवसहस्रनाम।

तीर्थमहाह्रद पु० तीर्थरूपो महाह्रदः। स्वनामख्याते तीर्थभेदे "नन्दा च परनन्दा च तथा तीर्थमहाह्रदः" भा० अनु० १६५ अ०। नानातीर्थोक्तौ।

तीर्थयात्रा स्त्री तीर्थमुद्दिश्य यात्रा। १तीर्थोद्देशेन यात्रायाम्। तद्विधिः मलमासतत्त्वगयाश्राद्धादिपद्धतौ दृश्यः। भारतान्तर्गते २वनपर्वावान्तरपर्वभेदे। "तीर्थयात्रा ततः पर्व कुरुराजस्य धीमतः" भा०आ० १अ०। तच्च वनपर्वणि ८०अध्यायावधि१५६अध्यायान्तम्। [तीर्थराजिशब्दे दृश्य०

तीर्थराज पु० तीर्थानां राजा षचसमा०। प्रयागे तीर्थे।

तीर्थराजि(जी) स्त्री तीर्थानां राजिरत्र। अविमुक्ते काशीपुर्यां विश्वा० वा ङीप्। निन्दनात्तत्राष्टषष्टितीर्थानामानयनात्तथात्वम्। यथोक्तं काशी० ६६ अ०।

"सर्वरत्नमया रम्या साष्टषष्टिरभूदिह। भूर्भुवःस्वस्तले यानि शुभान्यायतनानि हि। मुक्तिदान्यपि तानीह मयाऽऽनीतानि सर्वतः। यतोयञ्च समानीतं यत्र यच्च कृतास्पदम्। कथयिष्याम्यहं नाथ! क्षणं तदवधीयताम्। स्थाणुर्नाम महालिङ्गं देवदेवस्य मोक्षदम्। कुरुक्षेत्रादिहोद्भूतं कलाशेषोऽस्ति तत्र वै। तदग्रे सन्निहत्याख्या महापुष्करिणी शुभा। लोलार्कपश्चिमे भागे कुरुक्षेत्रस्थली तु सा। तत्र स्नातं कृतं जप्तं तप्तं दत्तं शुभार्थिभिः। कुरुक्षेत्राद्भवेत् सद्यः कोटिकोटिगुणाधिकम्। नैमिषाद्देव देवोऽत्र ब्रह्मावर्त्तेन संयुतः। तत्रांशमात्रं संस्थाप्य काशयामाविरभूद्विभो!। दुण्ढिराजोत्तरे भागे सिद्धिसाधकरूढ वै। लिङ्गं वै देवदेवाख्यं तदग्रे कूप उत्तमः। ब्रह्मावर्त्त इति ख्यातः पुनरावृत्तिकृन्तनम्। तत्कूपाद्भिः कृतस्नानो देवदेवं समर्च्य च। तत्पुण्याद्धिमिषारण्यात् कोटिकोटिगुणं स्मृतम्। गोकर्णायतनादत्र स्वयमाविरभून्महत्। लिङ्गं महाबलं नाम शाम्बादित्यसमीपतः। दर्शनात् स्पर्शनादस्य च्यवादेनो महाबलम्। वाताहतस्तूलराशिरिव विद्राति दूरतः। कपालमोचनपुरो दृष्ट्वा लिङ्गं महाबलम्। महाबल-

समाप्नोति निर्वाणनगरं व्रजेत् । चण्डीश्वरतः प्राच्यां प्रभासात् क्षेत्रसम्भवात् । शशिभूषणसंज्ञं तु लिङ्गमत्र प्रतिष्ठितम् । तल्लिङ्गं सेवनान्मर्त्त्यः शशिभूषणतां व्रजेत् । प्रभासक्षेत्रयात्रायाः पुण्यं प्राप्नोति कोटिकृत् । उज्जयिन्या महाकालः स्वयमत्रागतो विभुः । यन्नामस्मरणादेव न भयं कलिकालतः । पुण्यादाख्यान्महालिङ्गात् प्राच्यां कलुषनाशनम् । महाकालाभिधं लिङ्गं दर्शनान्मोक्षदं परम् । योगक्षेमेश्वरं लिङ्गं पुष्करात्तीर्थसम्भवात् । आविरासीदिह महत् पुष्करेण सदैव तु । मत्स्योदर्य्युत्तरे भागे दृष्ट्वा योगक्षेममुत्तमम् । स्नात्वा योगक्षेमकुण्डे तु भवात्तारयते पितॄन् । महानादेश्वरं लिङ्गमट्टहासादिहागतम् । त्रिलोचनादुदीच्यान्तु तद्दृष्टिर्म्मोक्षदे सताम् । महोत्कटेश्वरं लिङ्गं मरुत्कोटादिहागतम् । कामेश्वरोत्तरे भागे दृष्टं विमलसिद्धिदम् । विमलाख्यानादिहायातं लिङ्गं वै विमलेश्वरम् । स्वर्लीनात् पश्चिमे भागे दृष्टं विमलसिद्धिदम् । महाव्रतं महालिङ्गं महेन्द्रादिह संस्थितम् । स्कन्देश्वरसमीपे तु महाव्रतफलप्रदम् । वृन्दारकर्षिवृन्दानां स्तुवतां प्रथमे युगे । उत्पन्नं यन्महालिङ्गं भूमिं भित्त्वा सुदुर्भिदाम् । महादेवेति तेनोक्तं यन्मनोरथपूरणात् । वाराणस्यां महादेवस्तदारभ्याभवच्च यत् । मुक्तिक्षेत्रं कृतं येन महालिङ्गेन काशिका । अविमुक्ते महादेवं यो द्रक्ष्यत्यत्र मानवः । शम्भुलोके गमस्तस्य यत्र तत्र मृतस्य हि । अविमुक्तं प्रयत्नेन तत् संसेव्यं मुमुक्षुभिः । कल्पान्तेऽपि न त्यक्तं कदाप्यानन्दकाननम् । येन लिङ्गस्वरूपेण महादेवेन सर्व्वथा । तत्प्रासादोऽयमतुलः सर्व्वरत्नमयः शुभः । हिरण्यगर्भतीर्थाच्च प्रतीच्यां क्षेत्ररक्षिका । वाराणस्यामधिष्ठात्री देवता साभिलाषदा । महादेवेति संज्ञा वै सर्व्वलिङ्गस्वरूपिणी । वाराणस्यां महादेवो दृष्टो यैर्लिङ्गरूपधृक् । तेन त्रैलोक्यलिङ्गानि दृष्टानीह न संशयः । वाराणस्यां महादेवं समभ्यर्च्य सकृन्नरः । आभूतसंप्लवं यावच्छिवलोके वसेन्मुदा । पवित्रपर्व्वणि सदा श्रावणे मासि यत्नतः । लिङ्गे पवित्रमारोप्य महादेवे न गर्भभाक् । पितामहेश्वरं लिङ्गं गयातीर्थादिहागतम् । फल्गुप्रभृतिभिस्तीर्थैः सार्द्धं कोट्यष्टसम्मितैः । धर्म्मेण यत्र वै तप्तं युगानामयुतं शतम् । साक्षात्कृत्य महालिङ्गं श्रीमद्धर्म्मेश्वराभिधम् । पितृमहेश्वरं लिङ्गं तत्राभ्यर्च्य नरोमुदा । त्रिःसप्तकुलसंयुक्तो मुच्यते नात्र संशयः । प्रयागतीर्थराजस्य शूलटङ्को महेश्वरः । तीर्थराजेन सहितः स्थित आगत्य वै स्वयम् । निर्वाणमण्डपात् प्राच्यामतिनिर्म्मलः । प्रासादो मेरुणा यस्य स्पर्द्धते काञ्चनोज्ज्वलः । देवेनैव वरो दत्तो तत्र पूर्व्वयुगान्तरे । पूज्यो महेश्वरः काश्यां प्रथमं कलुषापहः । यः प्रयाग इह स्नातो नमस्यति महेश्वरम् । समभ्यर्च्य विधानेन महासम्भारविस्तरैः । प्रयागस्नानजात् पुण्यात् शूलटङ्कविलोकनात् । स प्राप्नुयान्न सन्देहः पुण्यं कोटिगुणोत्तरम् । शङ्कुकर्णान्महाक्षेत्रात् महातेज इतीरितम् । लिङ्गमाविरभूदत्र महातेजोऽभिवृद्धिदम् । महातेजोनिधेस्तस्य प्रासादोऽतीव निर्म्मलः । ज्वालाजटिलिताकाशो माणिक्यैरेव निर्म्मितः । तल्लिङ्गदर्शनात् स्पर्शात् स्तवनाच्च समर्च्चनात् । प्राप्यते तत् परं धाम यत्र गत्वा न शोचति । विनायकेश्वरात् पूर्व्वं महातेजःसमर्च्चनात् । तेजोमयेन यानेन याति माहेश्वरं पदम् । रुद्रकोटि समाख्यातात्तीर्थात् परमपावनात् । महायोगीश्वरं लिङ्गमाविरासीत् स्वयं परम् । पार्व्वतीश्वरलिङ्गस्य समीपे सर्व्वसिद्धिकृत् । तल्लिङ्गदर्शनात् पुंसां कोटिलिङ्गफलं लभेत् । तत्प्रासादस्य परितो रुद्राणां कोटिसम्मिता । प्रासादरम्यसंस्थाना निर्म्मिता रुद्रमूर्त्तिभिः । काश्यां रुद्रस्थली सा तु पठ्यते वेदवादिभिः । रुद्रस्थल्यां मृता ये वै कृमिकीटपतङ्गकाः । पशुपक्षिमृगा मर्त्त्या म्लेच्छा याश्च दीक्षिताः । तेषां तु रुद्रीभूतानां पुनरावृत्तिरत्र न । जन्मान्तरसहस्रेषु यत् पापं समुपार्ज्जितम् । रुद्रस्थलीं प्रविश्यैव तत् सर्व्वं व्रजति क्षयम् । अकामो वा सकामो वा तिर्य्यग्योनिगतोऽपि वा । रुद्रस्थल्यां त्यजन् प्राणान् परं निर्व्वाणमाप्नुयात् । स्वयमेकाम्बरात् क्षेत्रात् कृत्तिवासा इहागतः । कृत्तिवासेति लिङ्गेऽत्र स्वयमेव व्यवस्थितः । अस्मिन् लिङ्गे स्वभक्तानां साम्बः सर्षिगणो विभुः । स्वयञ्चोपदिशेद्ब्रह्म श्रुतौ श्रुतिभिरीरितम् । क्षेत्रेऽत्र सिद्धिदे प्राप्तश्चण्डीशो मरुजाङ्गलात् । प्रचण्डपापसंघातं खण्डयेच्छतधेक्षणात् । पाशपाणिगणाध्यक्षसमीपे यः प्रपश्यति । चण्डीश्वरं महालिङ्गं स याति परमां गतिम् । कालञ्जरान्नीलकण्ठस्तिष्ठेदत्र स्वयं विभुः । गणेशात् कूटदन्ताख्यात् समीपे भवनाशनः । नीलकण्ठेश्वरं लिङ्गं काश्यां यैः परिपूजितम् । नीलकण्ठास्तएव स्युस्तएव

शशिभूषणाः । काश्मीरादिह संप्राप्तं लिङ्गं विजयसंज्ञितम् । सदा विजयदं पुंसां विजयेशः समर्च्चनात् । ऊर्द्ध्वरेतास्त्रिदण्डायाः संप्राप्तोऽत्र स्वर्गविभुः । कुष्माण्डकं गणाध्यक्षं पुरस्कृत्वा व्यवस्थितः । ऊर्द्ध्वां गतिमवाप्नोति वीक्षणादूर्द्ध्वरेतसः । ऊर्द्ध्वरेतसि ये भक्ता न हि तेषामधोगतिः । मण्डलेश्वरतः क्षेत्राल्लिङ्गं श्रीकण्ठसंज्ञितम् । विनायकान्मुण्डसंज्ञादुत्तरस्यां दिशि स्थितम् । श्रीकण्ठस्य तु ये भक्ताः श्रीकण्ठा एव ते नराः । नेह श्रिया वियुज्यन्ते न परत्र कदाचन । छागलाण्डान्महातीर्थात् कपर्द्दीश्वरसंज्ञितः । पिशाचमोचने तीर्थे स्वयमाविरभूद्विभुः । कपर्द्दिनं समभ्यर्च्च्य न नरो निरयं व्रजेत् । न पिशाचत्वमाप्नोति स्नात्वाऽत्राप्यवमुत्तमम् । आषाढ़ीश्वरात् क्षेत्रात् लिङ्गं सूक्ष्मेशसंज्ञितम् । स्वयमभ्यागतं चात्र क्षेत्रे वै श्रेयसां पदे । विकटद्विजसंज्ञस्य गणेशस्य समीपतः । दृष्ट्वा लिङ्गेश्वरं लिङ्गं गतिं शुभामवाप्नुयात् । संप्राप्तमिह देवेशं जयन्तं मधुकेशवात् । लम्बोदराद्गणपतेः पुरस्तात्तदवस्थितम् । जयन्तेश्वरमालोक्य स्नात्वा गङ्गाजले शुभे । प्राप्नुयाद्वाञ्छितां सिद्धिं सर्व्वत्र विजयी भवेत् । प्रादुश्चकार देवेशः श्रीशैलात्त्रिपुरान्तकः । श्रीशैलशिखरं दृष्ट्वा यत् फलं समुदीरितम् । त्रिपुरान्तकमालोक्य तत्फलं हेलयाप्यते । विश्वेशात् पश्चिमे भागे त्रिपुरान्तकमीश्वरम् । संपूज्य परया भक्त्या न नरो गर्भमाविशेत् । सौम्यस्थानादिहायातो भगवान् कुक्कुटेश्वरः । वक्रतुण्डगणाध्यक्षसमीपे सोऽवतिष्ठते । तद्दर्शनादर्च्चनाच्च करस्थाः सर्व्वसिद्धयः । जलेश्वरात्त्रिशूली च स्वयमीशः समागतः । एकदन्तोत्तरे भागे सोऽर्च्चितः सर्व्वकामदः । त्रिसन्ध्याक्षेत्रतो देवस्त्र्यम्बकोऽस्ति समागतः । त्रिमुखात् पूर्व्वदिग्भागे पूजितस्त्र्यम्बकत्वकृत् । हरेश्वरो हरिश्चन्द्रात्क्षेत्रादत्र समागतः । हरिश्चन्द्रेश्वरपुरः पूजितो जयदः सदा । इह सर्व्वः समायातः स्थानात् मध्यमकेश्वरात् । चतुर्व्वेदेश्वरं लिङ्गं पुरो वायव्यसंस्थितम् । सर्व्वलिङ्गं समभ्यर्च्च्य काश्यां परमसिद्धिकृत् । न जातु जन्तुपदवीं प्राप्नुयात् क्वापि मानवः । स्थलेश्वरान्महालिङ्गं प्रादुर्भूतं परन्त्विह । यत्र यज्ञेश्वरं लिङ्गं सर्व्वयज्ञफलप्रदम् । महालिङ्गं समभ्यर्च्च्य महाश्रद्धासमन्वितः । महतीं श्रियमाप्नोति लोकेऽत्र च परत्र च । इह लिङ्गं सहस्राख्यं सुदर्श-ख्यात् समागतम् । यस्य संदर्शनात् पुंसां ज्ञानचक्षुः प्रजायते । शैलेश्वरादथाच्यान्तु सहस्राक्षेश्वरं विभुम् । दृष्ट्वा जन्मसहस्राणां शतानां पातकं त्यजेत् । हर्षिताहर्षितं चात्र प्रादुरासीन्मनोहरम् । लिङ्गं हर्षपदं पुंसां दर्शनात् स्पर्शनादपि । महेन्द्रेश्वरसमीपे तु प्रासादो हर्षितेशितुः । तद्विलोकनतः पुंसां नित्यं हर्षपरम्परा । इह स्वयं समायातो रुद्रो रुद्रमहालयात् । यस्य दर्शनतो यान्ति रुद्रलोके नराः स्फुटम् । यैस्तु रुद्रेश्वरं लिङ्गं काश्यामत्र समर्च्चितम् । ते रुद्ररूपिणो मर्त्या विज्ञेया नात्र संशयः । त्रिपुरेश समीपे तु दृष्ट्वा रुद्रेश्वरं विभुम् । रुद्रास्त एव विज्ञेया जीवन्तोऽपि मृता अपि । आगादिह महादेवो वृषेशो वृषभध्वजात् । वाणेश्वरस्य लिङ्गस्य समीपे वृषदः सदा । इहागतं तु केदारादीशानेश्वरसंज्ञितम् । तत् द्रष्टव्यं प्रतीच्यां च लिङ्गं भल्लटकेश्वरात् । ईशानेशं समभ्यर्च्च्य स्नात्वा तु वरणाम्भसि । वसेदीशाननगरं ईशानसदृशप्रभः । भैरवाद्भैरवीमूर्त्तिरत्रायाता मनोहरा । संहारभैरवो नाम द्रष्टव्यः स प्रयत्नतः । पूजनात् सर्व्वसिद्धौ स प्राच्यां स्वर्व्विनायकात् । संहारभैरवः काश्यां संहरेदघसन्ततिम् । उग्रः कनखलात्तीर्थादाविरासीत् सुसिद्धिदः । तद्विलोकनतो नृणामुग्रं पापं विनश्यति । उग्रं लिङ्गं सदा सेव्यं प्राच्यां स्वर्व्विनायकात् । अत्युग्रा अपि नश्यन्त्युपसर्गास्तदर्च्चनात् । वस्त्रापथान्महाचत्वाङ्गवो नाम स्वयं विभुः । प्राच्यां दण्डीश्वरः पूज्यः मदेहलिविनायकात् । तस्यार्च्चनेन मर्त्यानां न पुनर्भव ईक्ष्यते । भीमचण्डीसमीपे तु प्रादुरासीदिह प्रभुः । भवेश्वरं समभ्यर्च्च्य भवे नाविर्भवेन्नरः । प्रभुर्भवति सर्व्वेषां राज्ञामाज्ञाकृतामिह । देवदारुवनाद्दण्डी दण्डयन् पातकावलीः । वाराणस्यां समागत्य स्थितो लिङ्गाकृतिर्भवः । प्राच्यां दण्डीश्वरः पूज्यः स देहलिविनायकात् । तस्यार्च्चनेन मर्त्यानां न पुनर्भव ईक्ष्यते । भद्रकर्ण्णहृदाद्देवो भद्रकर्ण्णहृदान्वितः । शिवः साक्षादिहायातः सर्व्वेषां शिवदोऽर्च्चितः । उद्दण्डाख्याद्गणपतेः प्राच्यां तत्तीर्थमुत्तमम् । भद्रकर्ण्णहृदे स्नात्वाऽभ्यर्च्च्य लिङ्गं शिवाह्वयम् । सर्व्वत्र शिवमाप्नोति भद्रं भयविनाशकम् । प्राप्नुयात् सर्व्वभूतानां भद्रं पश्यति चाक्षिभिः । शङ्करस्य हरिश्चन्द्रात् स्वतपरः प्रतिभासते । तत्पूजनाज्जनानां न जननीजठरे जनिः । यमलिङ्गान्महातीर्थात् काललिङ्ग-

सिद्ध स्थितम् । कलशेश इति ख्यातं चन्द्रेशात् पश्चिमेन तु । यमतीर्थे नरः स्नात्वा सिद्धाविकूपाद्दक्षिणे । कालनिङ्गं समालोक्य कलिकालभयं कुतः । तत्र भौम चतुर्दश्यां यस्तु यात्रां करिष्यति । अपि पातकयुक्तश्च यमयात्रां न यास्यति । नेपालाञ्च महाक्षेत्रादायात् पशुपतिस्त्विह । यत्र पाशुपतो योग उपदिष्टः पिनाकिना । महता देवदेवेन ब्रह्मादिभ्यो विमुक्तये । तस्य संदर्शनादेव पशुपाशैर्वियुज्यते । करवीरकतीर्थाच्च कपालीश इहागतः । कपालमोचने तीर्थे द्रष्टव्यः स प्रयत्नतः । तद्विलोकनमात्रेण ब्रह्महत्या विलीयते । उमापतिर्देविकाया इहागत्य व्यवस्थितः । दृष्टः पशुपतेः प्राच्यां हरेत् पापं चिरार्जितम् । लिङ्गं महेश्वरक्षेत्रादिह दीप्तेशसंज्ञितम् । उपोमापति तिष्ठेत्तु दीप्तये चेह परत्र च । भुक्तिमुक्तिप्रदं लिङ्गं दीप्तेशं काशिमध्यगम् । छायारोहणतः क्षेत्रादायातो नकुलीश्वरः । शिष्यैः परिवृतस्तिष्ठेन्महापाशुपतव्रतैः । दक्षिणे हि महादेवात् दृष्टो ज्ञानं प्रयच्छति । अज्ञाननाशयेत् क्षिप्रं गर्भसंसृतिहेतुकम् । गङ्गासागरतःसङ्गमादमरेशस्तीरितम् । लिङ्गं यद्दर्शनादेव नामरत्वं हि दुर्लभम् । सप्तगोदावरीतीर्थाद्देवोभीमेश्वरः प्रभुः । प्रकाशते लिङ्गरूपी भुक्त्यै मुक्त्यै नृणामिह । नकुलीशात् पुरोभागे दृष्ट्वा भीमेश्वरं प्रभुम् । महाभीमानि पापानि प्रणश्यन्ति हि तत्क्षणात् । भूतेश्वरात् भूतगणैः प्रादुरासीदिह स्वयम् । भीमेशाद्दक्षिणे भागे तदभ्यर्च्यं प्रयत्नतः । सम्यक् पाशुपताद्योगादभ्यस्ताच्च समाः शतम् । यत्प्राप्नोति फलं तस्माद्भूतगणविलोकनात् । नकुलीश्वरतो देवः स्वयम्भूरिति विश्रुतः । आत्मना प्रकटीभूतः काश्यां लिङ्गाकृतिर्हरः । स्वयम्भुलिङ्गं संपूज्य स्नात्वा सिद्धह्रदे नरः । महालक्ष्मीश्वरपुरो न भूयो जन्मभाग्भवेत् । प्रयागतीर्थे निकषा प्रासादो विद्रुमः प्रभुः । वाराहस्य महानेष वरुणो नाम एव हि । विन्ध्यपर्वतः प्राप्तो देवं श्रुत्वा समागतम् । सगणं सर्पिदेयश्च मन्दराद्रत्नकन्दरात् । काशायां घर्षण वाराहोद्रष्टव्यः स प्रयत्नतः । आपत्समुद्रसंमग्नसुद्दरेच्चरणागतम् । कर्णिकाराङ्गणाध्यक्षः कर्णिकारप्रसूनकृत् । समच्चर्योऽयं गदाहस्त उपसर्गसहस्रहृत् । तस्माद्वराहवाराहात् प्रतीच्यां दिशि संस्थितम् । पूजयित्वा गणाध्यक्षं गाणपत्यपदं लभेत् । हेमकूटाद्धिक्षपात्रं लिङ्गमत्राविरास ह । महेश्वराद्वायव्यां तु दृष्टं संसारतारकम् । गङ्गाद्वाराद्धिमस्थेशं लिङ्गं हिमसमप्रभम् । ब्रह्मनालात् प्रतीच्यां च द्रष्टव्यमिह सिद्धिदम् । गणाधिपश्च कैलासात् गणा अन्ये महाबलाः । कैलासाद्रेः समायाताः सप्तकोटिमिताः प्रभो ! । दुर्गाणि तैः कृतानीह सप्त स्वर्गसमानि च । सद्वाराणि सरत्नानि सकपाटनिभानि च । कोटिकोटिभटाढ्यानि सर्वर्द्धिसहितानि च । सुवर्णरूप्यताम्रैश्च कांस्यरीतिकसीसकैः । अयस्कान्तेन कान्तानि रत्नान्यग्निहान्यपि । ततः शैलं महादुर्गं तैः काशी परितः कृतम् । परिखापि कृता निम्ना मत्स्योदर्या जलाविला । मत्स्योदरी द्विधा जाता बहिरन्तश्चरी पुनः । तच्च तीर्थं महाख्यातं मिलितं गाङ्गवारिभिः । यदा संहारमार्गेण गङ्गाम्भः प्रसरेदिह । तदा मत्स्योदरी तीर्थं लभते पुण्यगौरवात् । सूर्याचन्द्रमसोः पर्व तदा कोटिगुणं शतम् । सर्वपर्वाणि तत्रैव सर्वतीर्थानि तत्र वै । तत्रैव सर्वलिङ्गानि गङ्गा मत्स्योदरी यतः । मत्स्योदर्यां हि ये स्नाता यत्र कुत्रापि मानवाः । कृतपिण्डप्रदानास्ते न मातुरुदरे वसाः । अविमुक्तमिदं क्षेत्रं मत्स्याकारत्वमाप्नुयात् । परितः स्वर्धुनीवारिसंसारो परि वीक्ष्यते । मत्स्योदर्यां कृतस्नाना ये नरास्ते नरोत्तमाः । कृत्वापि बहुपापानि नेक्षन्ते भास्करेः पुरीम् । किं स्नात्वा बहुतीर्थेषु किं तप्त्वा दुष्करं तपः । यदि मत्स्योदरीस्नाताः कुतो गर्भभयं ततः । यत्र यत्र हि लिङ्गानि न्यदेवर्षिकृतान्यपि । तत्र मत्स्योदरीं प्राप्य सुस्नातो मोक्षभाजनम् । सन्ति तीर्थान्यनेकानि भूर्भुवः स्वर्गतान्यपि । न समानि परन्तानि कोट्यंशेनापि निश्चितम् । इत्थं तीर्थं कृतं तेन विभो ! । कैलासवासिनः । गणाधिपेन सुमहासुमहोदरकर्मणा । भूर्भुवःसंज्ञकं लिङ्गं पर्वताद्गन्धमादनात् । स्वयमाविरभूदत्र तस्मात् प्राच्यां गणाधिपात् । विलोक्य भूर्भुवं लिङ्गं भूर्भुवःस्वर्महः परे । निवसन्ति जनाः पुण्याः सुचिरं दिव्यभोगिनः । हाटकेशं महालिङ्गं भोगवत्या समायुतम् । सप्तपातालतलत इहायातं स्वयं विभो ! । शेषवासुकिमुख्यैश्च ततप्रासादो महानिह । मणिमाणिक्यरत्नौघैर्निरमायि प्रयत्नतः । तल्लिङ्गं हाटकमयं रत्नमालाभिरर्चितम् । ईशानेश्वरतः प्राच्यां पूजनीयं प्रयत्नतः । भक्तितोऽभ्यर्च्य तल्लिङ्गं नरः सर्वैः समृद्धिमान् । त्वा भोगभुानसंख्या-

तानन्ते निर्वाणमृच्छति । आकाशात्तारकं लिङ्गं ज्योतीरूपमिहागतम् । ज्ञानवाप्याः पुरोभागे तल्लिङ्गं तारकेश्वरम् । तारकज्ञानमभ्येति तल्लिङ्गस्य समर्चनात् । ज्ञानवाप्यां नरः स्नात्वा तारकेशं विलोक्य च । कृतसन्ध्यादिनियमः परितर्प्य पितामहान् । कृतमौनव्रतो धीमान् यावल्लिङ्गविलोकनम् । मुच्यते सर्वपापेभ्यः पुण्यं प्राप्नोति शाश्वतम् । प्रान्ते च तारकं ज्ञानं यस्मात् ज्ञानादिमुच्यते । किरातश्च किरातेश इह चाविर्बभूव ह । किरातरूपो भगवान् यत्र देवोऽभवत् पुरा । तत्किरातेश्वरं लिङ्गं भारभूतेश्वरादनु । नमस्कृत्वा नरो जातु न मातुरुदरेशयः । लङ्कापुर्याः समागच्छन्मरुकेश्वरसंज्ञकम् । पौलस्त्यलाघवात् पश्चात् पूजितं सर्वदुःखहृत् । पुण्यं जलप्रियं लिङ्गं जललिङ्गस्थलादपि । आयातं तत्र गङ्गाया जलमध्ये व्यवस्थितम् । तत्प्रासादोऽद्भुततरो मध्येगङ्गं निरीक्ष्यते । सर्वधातुमयः श्रेष्ठः सर्वरत्नमयः शुभः । अद्यापि दृश्यते कैश्चित् पुण्यसम्भारगौरवात् । श्रेष्ठं लिङ्गमिहायातं तीर्थात्कोटीश्वरादपि । कोटिलिङ्गार्चणपुण्यं तल्लिङ्गस्य निरीक्षणात् । श्रेष्ठं श्रेष्ठेश्वरात्पश्चात् श्रेष्ठसिद्धिप्रदायकम् । वडवाख्यात् समुद्भूतं लिङ्गमात्रानलेश्वरम् । नलेश्वरपुरोभागे पूजितं सर्वसिद्धिदम् । आगत्य विरजस्तीर्थाद्देवदेवस्त्रिलोचनः । लिङ्गं त्वनादिसंसिद्धं ह्यावतस्थे त्रिपिष्टपे । पुण्ये पिलिप्पिले तीर्थे सर्वेषां तारकप्रदे । आविरासीत् स्वयं देव ओङ्कारेऽमरकण्टकात् । तदाद्यं तारकक्षेत्रं यदा गङ्गा न चागता । तद्देशाविरभूत् काशी त्रैलोक्योद्धरणाय वै । तदोङ्कृतिमहल्लिङ्गं स्वयमाविरभूत्ततः । महिमानं न तस्यान्यः परिवेत्ति विलोक्यते । एतान्यायतनानीश ! आनिनाय महान्ति च । शेषयित्वांशमात्रञ्च तस्मिन् क्षेत्रे निजे निजे । इहायातानि पुण्यानि सर्वभावेन नान्यथा । प्रासादाः सर्वतः श्रेष्ठा रम्या अभ्रंलिहा विभो ! । बहुधातुमयाश्चित्राः सर्वरत्नमहोज्ज्वलाः । येषां कलशमात्रस्य दर्शनान्मुक्तिराप्यते । श्रुत्वा च नामचैतेषां लिङ्गानां सुरसत्तम ! अपि जन्मसहस्रोत्थाः क्षीयन्ते पापराशयः । इदानीं को निदेशोऽत्र मयानुष्ठेय ईश्वरः ! । प्रसादीक्रियतां सोऽपि सिद्धो मन्तव्य एव हि । श्रीस्कन्द उवाच । श्रुत्वेति नन्दिनो वाक्यं देवदेवेश्वरो हरः । मुदा प्रसाद्य शैलादिमिदं प्रोवाच कुम्भज ! । श्रीदेवदेव उवाच । साधु कृतं त्वया नन्दिन् ! सदानन्दविधायक ! । विधेहि मे निदेशं च चतुःषष्टिर्योगिनीं पारयाधुना । नव कोट्यस्तु चामुण्डायास्तत्र निवसन्ति हि । सदैव ताभिः सहिताः भूतवेतालभैरवैः । ताः पुरीरक्षणार्थाय सवाहनबलायुधाः । प्रतिदुर्गं दुर्गरूपाः परितः परिवासय । श्रीस्कन्द उवाच । नन्दिनं स निदेश्यापि मृडान्या सहितो मृडः । ययौ त्रिपिष्टपं क्षेत्रं मुक्तिबीजप्ररोहणम् । शिलादतनयोऽप्येशीं मूर्द्ध्न्याज्ञां विधाय च । आहूय सर्वास्ता दुर्गाः प्रतिदुर्गं न्यवेशयत् । निशम्याध्यायमेतञ्च पुण्यायतनगर्भितम् । नरः स्वर्गापवर्गौ च प्राप्नुयात् श्रद्धया क्रमात् । श्रुत्वाष्टषष्टिमेतां वै महायतनसंभवाम् । न जातु प्रविशेन्मर्त्यो जनन्या जठरीदरीम्"। [प्रशंसनीयत्वात् । कैशे हेमच०।

तीर्थवाक पु० तीर्थस्येव वाको वचनमस्य उत्ताङ्कस्थित्या

तीर्थशौच न० तीर्थस्य घट्टस्य शौचं परिष्कारः । घट्टादिपरिष्कारे । "सेतुबन्धरता ये च तीर्थशौचरताश्च ये । तडागकूपकर्त्तारो मुच्यन्ते ते तृषाभयात्" । आदित्यपु० तीर्थशौचं घट्टपरिष्कारः" रघु० ।

तीर्थसेनि स्त्री कुमारानुचरमातृभेदे ।"माधवी शुभवक्त्रा च तीर्थसेनिश्च भारत !" भा० शल्य० ४७ अ० ।

तीर्थसेविन् पुंस्त्री० तीर्थं जलप्रान्तं सेवते मत्स्याहारार्थं सेव–णिनि ।१बके राजनि०स्त्रियां ङीप् ।२तीर्थसेवके त्रि०।

तीर्थ्य पु० तीर्थे भवः यत् । रुद्रभेदे । "नमस्तीर्थ्याय च कुल्याय च" यजु० १६।४२ । समानतीर्थे वसति यत् । सतीर्थ्यं एकगुरुके अमरः । [तितीव ।

तीव स्थौल्ये भ्वा० पर० अक० सेट् । तीवति अतीवीत् ।

तीवर पु० तृ–ष्वरजन्तः नि०।१समुद्रे, २व्याधे, ३वर्णसङ्करजातिभेदे(तेओर)पुंस्त्री० जातिशब्दे दृश्यम् । स्त्रियां ङीप् ।

तीव्र न० तीव–रक् तिज–वन् दीर्घः जस्य वो वा । १अतिशये २तद्वति त्रि० अमरः । ३तीक्ष्णे ४लौहभेदे (इस्पात) ५तीरे ६त्रपुणि च उणा० ७लौहमात्रे राजनि० । ८अत्युष्णे ९कटौ १०नितान्ते च त्रि० उणा० । ११शिवे पु०शब्दर०।"विलङ्घिताधोरणतीव्रयत्नाः" रघुः । "तीव्रोत्थितास्तावदसह्यरंहसः" "तीव्रं महाव्रतमिवात्र चरन्ति वप्राः" माघः । वैराग्यस्य उपायस्य च तीव्रत्वं पात० सू० भाष्ये विवरणे च दर्शितं यथा "ते खलु नव योगिनो मृदुमध्याधिमात्रोपाया भवन्ति ; तद्यथा, मृदूपायो मध्योपायोऽधिमात्रोपाय इति । तत्र मृदूपायोऽपि त्रिविधः मृदुसंवेगो मध्यसंवेगस्तीव्रसंवेग

इति । तथा मध्योपायस्तथाधिमात्रोपाय इति, तत्राधिमात्रोपायानाम्” भा० “तीव्रसंवेगानामासन्नतमः” पात०सू०। “समाधिलाभः समाधिफलञ्च भवतीति” भाष्यम् ननु श्रद्धादयश्चेद्योगोपायास्तर्हि सर्वेषामविशेषेण समाधितत् फले स्यातां दृश्यते तु कस्यचित्सिद्धिः कस्यचिदसिद्धिः कस्यचिच्चिरेण सिद्धिः कस्यचिच्चिरतरेण सिद्धिः कस्यचित्क्षिप्रमित्यत आह, “ते खलु नवयोगिन” इति । उपायाः श्रद्धादयो मृदुमध्याधिमात्राः प्राग्भवीयसंस्कारादृष्टवशात् येषां ते तथोक्ताः संवेगो वैराग्यं तस्यापि मृदुमध्यतीव्रता प्राग्भवीयवासनादृष्टवशादेवेति तेषु यादृशां क्षेपीयसी सिद्धिस्तान् दर्शयति सूत्रेण, “तीव्रसंवेगानामासन्नतमः इति सूत्रम्” विव०।

तीव्रकण्ठ पु० तीव्रः कण्ठो यस्मात् ५ब० । सेवनेन कण्ठपीडके १सूरणे (ओल) रत्नमा० तस्य सेवने हि कण्ठोद्वेजिता लोकप्रसिद्धा ।

तीव्रकन्द पु० तीव्रः कन्दोऽस्य । सूरणे राजनि० ।

तीव्रगन्धा स्त्री तीव्रो गन्धो यस्याः । यवान्यां राजनि० । २तीव्रगन्धयुक्ते त्रि० । कर्म्म० । ३तीव्रे गन्धे पु० ।

तीव्रज्वाला स्त्री तीव्रं यथा तथा ज्वालयति उद्वेजयति सेविनम् ज्वल–णिच्–अच । १धातक्याम् राजनि० । तत्स्पर्शने हि गात्रे व्रणजन्म लोकप्रसिद्धमिति तस्यास्तथात्वम् २तीव्रज्वालायुक्ते त्रि० । कर्म० । ३तीव्रायां ज्वालायां स्त्री ।

तीव्रदारु न० कर्म्म० । १तीव्रे दारुणि । तस्य विकारः रजता० अञ् । तैव्रदारव तद्विकारे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

तीव्रबन्ध पु० तीव्रो बन्धो यस्मात् । तामसगुणे “दैवी सम्पद् विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता” गीतायां तामसकार्य्यासुरसम्पदो बन्धहेतुत्वोक्तेस्तथात्वम् ।

तीव्रवेदना स्त्री कर्म्म० । घोरायां यातनायाम् अमरः ।

तीव्रसंवेग पु० कर्म्म०। तीव्रवैराग्ये तीव्रशब्दे दृश्यम् ।

तीव्रा स्त्री तीव्र+टाप् ।१गण्डदूर्वायां २कटुरोहिण्यां ३राजिकायां (राइसरिषा) मेदि० । ४नदीभेदे शब्दर० । ५महाज्योतिष्मत्यां ६तरदीच्छ्वे ७तुलस्याञ्च राजनि० । ८तीव्रवेगयुक्तस्त्रीमात्रे च ।

तीव्रानन्द तीव्र आनन्दोऽस्य । शिवे शिवसहस्रनाम ।

तु वृत्तौ (वृद्धौ पा०) अक० हिंसायां पूर्त्तौ च सक०अदा०पर० अनिट् । तौति तवीति । अतावीत् । अत्र “नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके” ७।३।८७।“सूत्रतः सार्वधातुके इत्यस्यानुवृत्तिसत्त्वेऽपि“तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके”७।३।९५ पा०सूत्रे “पुनः सार्वधातुकग्रहणमपिदर्थमिति”सि०कौ०। तेन“उतो वृद्धिर्लुकि हलि”७।३।८९पा०सूत्रात् हलीत्यस्य “ब्रुवईट्”७।३।९३पा०सूत्रात् “ईटः यङो वा”सू०वेत्यस्य चानुवृत्तिः न पितीत्यस्य तेन तुवीतः तुतः तुवीथः तुथः। अचि तु न । तुवन्ति । मुग्धबोधकृत्तु हलीत्यस्यानुवृत्तिवत् पितीत्यस्यानुवृत्तिरिति बभाष तेन तन्मते तुतः इत्येव इति भेदः। तुताव । वेदे तुजादि०अभ्यासदीर्घः।“स तूताव नैनमश्नोत्यंहतिरग्ने !” ऋ० १।९४।२“ब्रह्मा तूतोदिन्द्रो गातुमिष्णन्” ऋ०२।२०।५। तु इत्यस्य अस्य बहुलं छन्दसि विकरणस्य श्लुः । अड्गागमाभावश्च”भा० ।

तु अव्य० तुद–मितद्रु०डु । १पादपूरणार्थे निरर्थके ।“निरर्थकं तुहीत्यादि पूरणैकप्रयोजनम्” चन्द्रालोकः । २भेदे ३अवधारणे अमरः। ४समुच्चये ५पक्षान्तरे ६नियोगे ७प्रशंसायां८विनिग्रहे शब्दर० तत्र पक्षान्तरे“आचारेण तु संयुक्तः संपूर्णफलभाक् भवेत्” मनुः। समुच्चये “उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानं तु कामतः । स्नात्वा तु विप्रो दिग्वासाः प्राणायामेन शुध्यति” मनुः । पूजायामितद्योगे “तुपश्य पश्यतांकैः पूजायाम्”पा०तिङन्तं न निहन्यते”आदह सुधाम तु पुनर्गर्भत्वमेरिरे” सि० कौ० इता श्रुतिः ।

तुकाक्षीरी स्त्री तुगाक्षीरी+पृषो० । वंशरोचनायाम् हेम० ।

तुक्ष त्रि० तुष–बा० कण् । तोषयुक्ते ततः पक्षा० चतुरर्थ्यां फक् । तौक्षायण तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

तुखा(षा)र पु०विन्ध्यपर्वतस्थे जातिभेदे ।“ये चान्ये विन्ध्यनिलयास्तुखा(षा)रास्तुम्बरास्तथा। अधर्म्मरुचयस्तात ! विद्धि तान् वेणसम्भवान्” हरिवं० ५अ० ।

तुगा स्त्री तुज–बा० घ कित् । वंशरोचनायां राजनि० ।

तुगाक्षीरी स्त्री तुगेव क्षीरी । वंशरोचनायाम् राजनि० ।

तुग्र न० तुज–रक् न्यङ्क्वा० जस्य गः । अश्विनीकुमारयोः प्रिये राजर्षिभेदे ।“तुग्रोह भुज्युमश्विनोदमेघे रयिं न कश्चिन् ममृवाँ अवाहाः” ऋ०१।११६।२ । अत्रेयमाख्यायिका। “तुग्रो नामाश्विनोः प्रियः कश्चिद्राजर्षिः । स च द्वीपान्तरवर्त्तिभिः शत्रुभिरत्यन्तमुपद्रुतः सन् तेषां जयाय स्वपुत्रं भुज्युं सेनया सह नावा प्राहैषीत् । सा च नौर्मध्येसमुद्रमतिदूरं गता वायुवशेन भिन्नासीत् । तदानीं स भुज्युः शीघ्रमश्विनौ तुष्टाव” भा० । “ता भुज्युं विभिरद्भ्यः समुद्रात् तुग्रस्य सूनुमूहथूरजोभिः” ऋ०६।६२।६। “ता तौ अश्विनौ युवां

तुग्रस्य सूनुं भुज्युं भुज्युनामकं समुद्रमध्ये मग्नमावम्” भा०

तुग्र्या स्त्री तुज–रक् न्यङ्क्वा० कुः स्वार्थे यत्। १जले निघण्टुः। “आपः शमं वृषभं तुग्र्यासु” ऋ० १।३३।१५। “तुग्र्यासु जलेषु” भा०। निघण्टौ वृसं तुग्र्यामिति पाठान्तरात्। जले न०। तदनुसारेण “पिब स्वधैनवानामुत यस्तुग्र्ये सचा” ८।३२।२०। वृसं तुग्र्यमित्युदकनामसु पाठात्” भा०। वस्तुतस्तु निघण्टौ वृसं तुग्र्यं तुग्र्यावर्वरमित्येव पाठः मुद्रितपुस्तके तुग्र्यमिति पतितम्। तुग्रस्य राजर्षेरपत्यं बा० यत्। तुग्रपुत्रे भुज्यौ पु०। “अस्तं वयो न तुग्र्यम्” ऋ० ८।३।२३ ‘तुग्र्यं तुग्रपुत्रम्’ भा०।

तुग्वन् त्रि० तुज-बा० कनिप् न्यङ्क्वा० जस्य गः। १हिंसके। “सुवास्त्वा अधि तुग्वनि” ऋ० ८।१९।३७।

तुङ्ग पु० तुजि--हिंसायां घञ् न्यङ्क्वा० कुः। १पुन्नागवृक्षे २पर्वते ३बुधग्रहे हेमच०। ४नारिकेले ५गण्डके राजनि०। ६उच्चे त्रि०। ७ग्रहविशेषस्य राशिभेदे पु०। उच्चशब्दे १५८९० दृश्यम् “अजवृषभमृगाङ्गनाकुलीरा झषवणिजौ च दिवाकरादितुङ्गाः। दशशिखिमनुयुक्तिथीन्द्रियांशैस्त्रिनवकविंशतिभिश्च तेऽस्तनीचाः”। “सूर्याद्युच्चान् क्रियवृषमृगस्त्रीकुलीरान्त्ययूके दिग्वह्नीन्द्रद्युतिथिशरान् सप्तविंशांश्च विंशान्। अंशानेतान् वदति यवनश्चान्य तुङ्गांस्तु तुङ्गांस्तानेवांशान् मदनभवनेष्वाह नीचान् सुनीचानिति”।

तुङ्गस्थग्रहभेदफलम् “तुङ्गेऽर्कः शुभसंयुतः शुभकरैर्मित्रैश्च दृष्टो यदा दैवात् पश्यति सोऽपि वा शुभकरानेकं द्विकं वा त्रिकम्। वित्तेशः प्रथितो विमर्द्दितरिपुः क्षौणीशमान्योऽथवा क्ष्मापालार्च्चितपादपद्मयुगलो राजा त्रिकोणे यदा”। र०। “तुङ्गे चन्द्रमसि प्रसन्नवपुषि प्रह्लादनष्टद्युतौ प्रख्यातोऽरिविमर्दकोऽगदतनू राजेश्वरो रूपवान्। क्ष्मापालार्च्चितपादपद्मयुगलो वा धर्म्मशीलो महान् सौम्यैरेव युतोऽथ वा प्रियतमैर्दृष्टे त्रिकोणेऽपि च”। च०। “यदि भवति मृगस्थो भूमिपुत्रस्तदा वै न दिनकरमयूखाद्भ्रष्टरश्मिर्नरेन्द्रः। अगदतनुरभीतः शत्रुदर्पापहारी प्रणतरिपुनरेन्द्रः स्यात्त्रिकोणेऽपि जातः”। म०। “कन्यास्थः शशलाञ्छनस्य तनयस्तिग्मांशुकैः संयुतो दृष्टो वा यदि संयुतः शुभकरैर्ज्ञातस्तदा भूपतिः। यात्रायां तुरगोद्भमत्तकरिणां यानैर्मही कम्पते क्ष्माभ्रष्टरणोत्कटाविनमिता यान्ति त्रिकोणेऽपि च”। बु०। “तुङ्गे गुरौ मित्रखगेन दृष्टो राजा भवेदिन्द्रसमानमूर्त्तिः। गजाश्वनौकार्णवपूर्णलक्ष्मीः पृथ्वीपतिः स्याच्च त्रिकोणगोऽपि”। वृ०। “तुङ्गे भृगौ शुभग्रहसुतयुते च दृष्टे दैवात् पुनः स यदि पश्यति मित्रसंघान्। भूपाधिपो भवति कीर्त्तिकरः प्रधानो दीर्घायुरुग्रसुखभुग् भृगुजे त्रिकोणे”। शु०। “तुङ्गे शनौ मित्रखगेन दृष्टे प्रचण्डदण्डो नृपतिप्रधानः। न दृश्यते दिग्गमने च गुर्वी त्रिकोणगे चापि नरेन्द्रमूर्त्तिः”। श०। “भवति धरणीपालो नीचबुद्धिः प्रतापी हयगजधनपूर्णो जातिवर्गे विरक्तः। कुटिलमतिरनीतो भूरिभाण्डारयुक्तस्तमसि मिथुनसंस्थे जायते मानवेन्द्रः”। रा०। “मृगपतिवृषकन्याकर्कटस्थे च राहौ भवति विपुललक्ष्मीराजराजाधिपो वा। हयगजनरनौकामण्डितः सार्वभौमो नृपतिरमरपूज्यो राहुतुङ्गे चिरायुः”। रा०। “अरिनिधनव्ययतुङ्गे कीर्त्तितमेतत्फलं व्यर्थं केन्द्रे त्रिकोणे लाभे वा तुङ्गफलं यथोद्दिष्टम्” इति कोष्ठीप्र०। ८किञ्जल्के न० शब्दार्थचि०। १०उच्चे ११प्रधाने १२उन्नते त्रि० शब्दर०। “तुङ्गत्वमितरा नाद्रौ नेदं सिन्धावगाधता” माघः। १३शिवे पु० तुङ्गबीजशब्दे दृश्यम्।

तुङ्गक पु० तुङ्ग+स्वार्थे क संज्ञायां कन् वा। १पुन्नागवृक्षे शब्दरत्ना० २तुङ्गशब्दार्थे ३अरण्यरूपे तीर्थभेदे न०। “तुङ्गकारण्यमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः। वेदानध्यापयत्तत्र ऋषिः सारस्वतः पुरा। तत्र वेदेषु नष्टेषु मुनेरङ्गिरसः सुतः। ऋषीणामुत्तरीयेषु सूपविष्टो यथासुखम्। ओङ्कारेण यथान्यायं सम्यगुच्चारितेन ह। येन यत्पूर्वमभ्यस्तं तत्सर्वं समुपस्थितम्। ऋषयस्तत्र देवाश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः। हरिर्नारायणस्तत्र महादेवस्तथैव च। पितामहश्च भगवान् देवैः सह महाद्युतिः। भृगुं नियोजयामास याजनार्थं महाद्युतिम्। ततः स चक्रे भगवान् ऋषीणां विधिवत्तदा। सर्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्मणा। आज्यभागेन तत्राग्निं तर्पयित्वा यथाविधि। देवाः स्वभवनं याता ऋषयश्च यथागतम्। तदरण्यं प्रविष्टस्य तुङ्गकं राजसत्तम!। पापं प्रणश्यत्यखिलं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा” भा० व० ८५ अ०। तत्कथा दृश्या

तुङ्गकूट पु० तुङ्गं कूटमस्य। उच्चशृङ्गे पर्वतभेदे।

तुङ्गनाभ पु० तुङ्गा नाभिरस्य। कीटभेदे। तुङ्गीनासशब्दे दृश्यम्।

[दृश्यम्। तुङ्गराश्यादयोऽप्यत्र।

तुङ्गभ न० कर्म०। सूर्यादीनामुच्चराशौ मेषादौ तुङ्गशब्दे

तुङ्गभद्र पु० तुङ्गोऽपि भद्रः। १मदोत्कटकरिणि दक्षिणस्थे २नदीभेदे स्त्री मेदि०। "शर्करावर्त्ता तुङ्गभद्रा कृष्णावेण्या" इत्यादि" भाग० ५।१९।१८ श्लो० भारतस्थनदीकथने। 'तुङ्गभद्राजलं स्वादु स्निग्धं प्रोक्तं तथा गुरु। कण्डूपित्ताहरं प्रायः शास्त्रं मेधाकरं मतम्"राजनि० तज्जलगुणा उक्ताः।

तुङ्गवीज न० तुङ्गस्य शिवस्य बीजम्। १पारदे। "तुङ्गबीजसमायुक्तं गोलयन्त्रं प्रसाधयेत्"सू०सि०"तुङ्गो महादेवस्तस्य बीजं वीर्यं पारद इत्यर्थः" रङ्गना०।

तुङ्गवेणा स्त्री नदीभेदे "तुङ्गवेणा कृष्णवेणा कपिला शोण एव च" भा०व० २२१ अ०। "विनर्दीं पिङ्गलां वेणां तुङ्गवेणां महानदीम्" भा० भी० ९अ०।

तुङ्गरस पु० तुङ्गः श्रेष्ठो रसोऽस्य। गन्धद्रव्यभेदे "कालागुरुविमिश्रेण तथा तुङ्गरसेन च" भा० आ० १२७ अ०।

तुङ्गशेखर पु०तुङ्गः उच्चः शेखरमस्य।१पर्वते शब्दमा०।२ उच्चशेखरयुक्ते त्रि०।कर्म०।३उच्चे शेखरे न०।

तुङ्गा स्त्री तुङ्ग+टाप्।१वंशलोचनायां २शम्याञ्च राजनि०।

तुङ्गिन् त्रि० तुङ्गं मेषादिकं स्थानमाश्रयत्वेनास्त्यस्य इनि। उच्चस्थिते ग्रहे ३महाशतावर्य्यां स्त्री ङीप् राजनि०। ४प्रधानस्थानस्थे त्रि०। [१रात्रौ शब्दार्थचि०।

तुङ्गी स्त्री तुङ्ग+गौरा०ङीष्।१हरिद्रायां २वर्बरायां मेदि०।

तुङ्गीनास पु०तुङ्गी हरिद्रेव पीता नासाऽस्य। १कीटभेदे। "तुङ्गीनासो विचिलकस्तालको वाहकस्तथा। कोष्ठागारी क्रिमिकरो यश्च मण्डलपुच्छकः। तुङ्गनाभः सर्षपिकोऽवल्गुली शम्बुकस्तथा। अग्निकीटश्च घोराः स्युर्द्वादश प्राणनाशनाः" सुश्रु०।

तुङ्गीपति पु०तुङ्ग्याः रात्रेः पतिः। निशापतौ चन्द्रे त्रिका०

तुङ्गीश पु० कर्म०। १शिवे २कृष्णे ३सूर्य्ये च शब्दर० तेषां प्रधानस्थानस्थितत्वा तथात्वम्।६त०।रात्रीशे ४चन्द्रे।

तुच् पु० त्वच–क्विप् बा० संप्रसा०तुज–क्विप् वा पृषो० जस्य चः। १अपत्ये निघण्टुः। "तुचे तनाय तत्सु"ऋ० ८।१८।१८। "तुचे पुत्राय" भा०। "तुचे तु नो भवन्तु" ८।२७।१४। "तोजयति पितुर्दुःखादिकमिति तुच पुत्रः तस्मै" भा०। पृषो० जस्य चः इति भेदः। हेमचन्द्रे तु जान्ततयाऽयं पठितः वेदे तु सर्वत्र चान्तत्वेनैव प्रयोगः।

तुच्छ न० तुद–बा० क्विप् तुदा व्यथया छ्यति छो–क। १पुलाके (तुष) २हीने उणा०। ३शून्ये अमरः ४अल्पे हेमच०। ५शून्ये च त्रि०।"किमेतै रात्मनस्तुच्छैः सह देहेन नश्वरैः। अनर्थैरर्थसङ्काशैर्नित्यानन्दरसोदधेः" भाग०७।७।१८।८५ नीलोत्पले ६तुत्थाञ्जने भावप्र०।७मन्दे अलीके च त्रि०

तुच्छद्रु पु० कर्म०। एरण्डवृक्षे शब्दच०।

तुच्छधान्यक न० कर्म०। (भुषी) पुलाके अमरः।

तुच्छ्य न०तुच्छ–वेदे स्वार्थे इवार्थे वा यत्।१तुच्छशब्दार्थे२तुच्छकल्पे च"तम आसीत्तमसा गूढमग्रेऽप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदम्। तुच्छ्येनाभ्वपिहितं यदासीत्तपसस्तन्महिना जायतैकम्"। ऋ०१०।१२९।३ अयमर्थः। नन्वुक्तप्रकारेण यदि पूर्वमिदं जगन्नासीत् कथं तर्हि तस्य जन्म? जायमानस्य जनिक्रियायां कर्तृत्वेन कारकत्वात् कारकं च कार्य्यावान्तरविशेष इति कारकस्य सतो नियतपूर्वक्षणवर्त्तित्वस्यावश्यम्भावात्। अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया जनिक्रियायाः प्रागपि तद्विद्यत इत्युच्यते कथं तस्य जन्म? अत आह। तमसा गूढमग्रे अग्रे सृष्टेः, प्राक् प्रलयदशायां भूतभौतिकं सर्वं जगत्तमसा गूढम्। यथा नैशं तमः सर्वपदार्थजातमावृणोति तद्वत् आत्मतत्त्वस्यावरकत्वात् मायापरसं ज्ञं भावरूपाज्ञानमत्र तम इत्युच्यते। तेन तमसा निगूढं संवृतं कारणभूतेन तेनाच्छादितं भवति। छादकात्तस्मात्तमसो नामरूपाभ्यां यदाऽविर्भवनं तदेव तस्य जन्मेत्युच्यते। एतेन कारणावस्थायामसदेव कार्य्यमुत्पद्यत इत्यसद्वादिनोऽसत्कार्य्यवादिनो ये मन्यन्ते ते प्रत्याख्याताः। ननु कारणे तमसि तज्जगदात्मकं कार्य्यं विद्यते चेत् कथं नासीद्रज इत्यादि निषेधः। तत्राह तम आसीदिति। तमोभावरूपाज्ञानं मूलकारणं तद्रूपता तदात्मनाम्। यतः सर्वं जगत् प्राक् तम आसीदतो निषिध्यत इत्यर्थः। नन्वावरकत्वादावरकं तमः कर्त्तृ आवार्य्यत्वाज्जगत् कर्म। कथं तयोः कर्मकर्त्रोस्तादात्म्यम्। तत्राह अप्रकेतमिति। अप्रकेतमप्रज्ञायमानम्। अयमर्थः। यद्यपि जगतस्तमसश्च कर्मकर्तृभावो लौकिको न विद्यते तथापि व्यवहारदशायामिव तस्यां दशायां नामरूपाभ्यां विस्पष्टं न ज्ञायत इति तादात्म्यवर्णनम्। अतएव मनुना स्मर्यते "आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्। अप्रतर्क्यमनिर्देश्यं प्रसुप्तमिव सर्वतः" इति। कुतो वा न प्रज्ञायते तत्राह सलिलम्। सल–गतौ। औणादिक इलच्। इदं दृश्यमानं सर्वं जगत् सलिलं कारणेन संगतमविभागापन्नम् आसीत्। अस्तेर्लङि र्तिपि बहुलं छन्दसीतीडभावे हल्ङ्याब्भ्य इति

तिलोपे तिप्यनस्तेः पा० इति पर्य्युदासाद्दकाराभावः। यद्वा सलिलमिति लुप्तोपमम्। सलिलमिव। यथा क्षीरेण्णाविभागापन्नं नीरं दुर्विज्ञानं तथा तमसाऽविभागापन्नं जगन्न शक्यं विज्ञातुमित्यर्थः। ननु विविधविचित्र० रूपमयस्य प्रपञ्चस्य कथमतत्त्वेन तमसा क्षीरेण नीरस्येवाभिभवः। तथा तमोऽपि क्षीरवद्बहलर्धाटत्व्येवोच्यते। तर्हि दुर्बलस्य जगतः सर्गसमयेऽपि नोद्भवमस्य दृश्यत आह तुच्छ्येनेति। आसमन्ताद्भवतीत्याभु तुच्छ्येन। छन्दसो यकारोपजनः। तुच्छ्येन तुच्छकल्पेन सदसद्विलक्षणेन भावरूपाज्ञानेनापिहितं छादितमासीत्" भाष्यम्।

तुज दीप्तौ चुरा० उभ० अक० सेट् इदित्। तुञ्जयति-ते अतुतुञ्जत्। तुञ्जयते।

तुज प्रापणे हिंसायाञ्च भ्वा० पर० सक० बले अक० सेट् इदित्। तुञ्जति अतुञ्जीत। ततुञ्ज ततुञ्जतः। "तुञ्जे तुञ्जेय उत्तरे स्तोमाः" ऋ०१।७।७। इम.ऋचमधिकृत्य "तुञ्जतेर्दानकर्म्मणः तुञ्जे तुञ्जे दाने दाने" इति ६।१७ निरुक्तोक्तेः। दाने च।

तुज हिंसायां भ्वा० पर० सक० सेट्। तोजति अतोजीत्। तुतोज। वेदे तुजादि० अभ्यासस्य दीर्घः। तूतुजानः। प्रेरणे च "आ यो तोके तनये तूतुजानाः" ऋ०७,६७।६। "प्रायत्तोके तनये तूतुजाना" ७,८४।५। "तूतुजानाः प्रेर्य्यमाणाः" भा०। "असा इत्र प्रभया तूतुजानः" निरु०६।२० इतोत्रक।

तुञ्ज पु० तुजि–बले अच्। वज्रे निघण्टुः।

तुट कलहे तुदा० कुटा० पर० अक० सेट्। तुटति अतुटीत् तुतोट। [च" हरिवं० २७७ अ०।

तुटितुट पु० शिवे। "नमस्तुण्डाय तुण्डाय नमस्तुटितुटाय

तुटुम पुंस्त्री० तुट--बा०उम। उन्दुरौ त्रिका०।

तुड भेदे तु० कुटा०पर०सक० सेट्। तुडति अतुडीत् तुतोड।

तुड निष्पीड़ने भ्वा० आ० सक० सेट् इदित्। तुण्डते अतुण्डिष्ट। तुतुण्डे। तुण्डयते।

तुड द्विधाकरणे भ्वा० पर० सक० सेट्। तोडति अतोडीत् ऋदित्। अतुतोडत्-त।

तुडि स्त्री तुड–इन् किच्च। तोड़ने।

तुड्ड अनादरे भ्वा० पर० सक० सेट्। तुड्डति अतुड्डीत्। अयं दोपध इत्यन्ये तन्मते क्विपि तुद्–डोपधत्वे तुड् इति भेदः।

तुण कौटिल्यीकरणे तु० पर० सक० सेट्। तुणति अतोणीत्। तुतोण।

तु(तू)णि पु० तूण+सङ्कोचे इण् बा० ह्रस्वः। १कुणिवृक्षे अमरटीकायां क्षीरस्वामी २नन्दिवृक्षे राजनि०। "तूणीफलः कटुः पाके कषायो मधुरो लघुः। तिक्तो ग्राही हिमो ह्यद्यो व्रणकुष्ठास्रपित्तहृत्" भावप्र०।

तुणिक पु० तुणि स्वार्थे क। नन्दिवृक्षे राजनि०।

तुण्ड न० तुडि–तोड़ने अच्। मुखे अमरः। "अयस्तुण्डैःकलस्वनैः" हरिवं० २४५ अ०। "स तेन पतगेन्द्रेण पक्षतुण्डक्षतक्षतः" भा० आ० ३२ अ०। "दीर्घनखश्च दीर्घदंष्ट्रो दीर्घतुण्डश्च भारत!" भा० श० ४७। २शिवे पु०तुटितुटशब्दे दृश्यम्। ३रावणसैन्यभेदे। "तुण्डेन च नलस्तत्र पटुसः पनसेन च" भा० व० २८४ अ०।

तुण्ड(ण्डि)केरी स्त्री प्रशस्तं तुण्ड(ण्डि) कन् तदृश्यति ईरे वा ईर–अण् कर्म्मण्यण् गौरा० ङीप्। १कार्पास्याम् तस्याः फलस्य विदारे हि विस्तीर्णस्थलहेतुकार्पासोत्पत्तिः। २विम्बिकायाम् (तेलाकुचा) तस्याः फलेन हि सुखाङ्कोष्ठसादृश्यदानात् तथात्वम्। स्वार्थे क ह्रस्वः। तुण्ड(ण्डि)केरिकाप्यत्र अमरः। संज्ञायां कन्। बिम्बिकायां राजनि०।

तुण्डदेव पु० तुण्डरूपो देवः तुण्डेन दीव्यति दिव–अच् वा। न्पभेदे तस्य विषयो देशः ऐषुका० भक्तल्। तुण्डदेवभक्त तदीय विषये देशे पु०।

तुण्डि पु० तुण्ड–इन्। मुखे, २चञ्चौ च। ३बिम्बिकायां ४ऊर्न्दायां उणा०। ५नाभौ स्त्री शब्दरत्ना० वा ङीप्। स्वार्थे कन् उक्तार्थेषु। ६तुन्दो माधवः तुण्डिभशब्दे दृश्यम्।

तुण्डिका स्त्री तुण्डम् तदवयवाधरसादृश्यमस्त्यस्याः ठन्। १बिम्बिकायां तत्फलस्याधरावयवाधरसादृश्यात् तथात्वम्। स्वार्थे क। नाभौ शब्दरत्ना०।

तुण्डि(ण्ड)केशी स्त्री तुण्डे (मुखे) अस्य कायति कै–क तुण्डि(ण्ड)कः ओष्ठः तत् ईष्टे तन्सदृशी ३अण् गौरा०ङीप्। बिम्बिकायाम् (तेलाकुचा) शब्दच०।

तुण्डिभ(ल) त्रि० तुण्डि+भ शिध्मा० लच् वा। १वृन्दिले (भु ंड़)युक्ते। अमरः। "तुन्दि(ण्डि) वलिवटेभः" पा०सू०। मूर्द्धन्योपधोऽयमिति माधवः। २वाग्मी २सुखरे उणादि०।

तुण्डिल पु० गर्भोपद्रावके असुरभेदे। "उपेपत्नसद्व्वलं तुण्डेलसुत ग्रालुडम्" अथ० ८।६।१७।

तुतात पु० मीमांसकभेदे । तेन प्रोक्तं ठक् । तौतातिक तत्प्रोक्तमीमांसादर्शने । तन्मतञ्च दिङ्मात्रम् अर्हच्छब्दे ५८० पृ० दर्शितम् । "नैवाश्रावि गुरोर्मतं न विदितं तौतातिकं दर्शनम्" सा० द० ।

तुतर्वणि पु० तुर्वीयनिर्भञ्जनमस्य वेदे पृषो० । १तूर्णभजने । "यत्तायत्तावः समानां तुतुर्वणिः" ऋ० ।।१६।१ "तुतर्वणिः त्वरमाणः संभजमानः" भा० । [त्वर्-न ।

तुत्थ स्तुतौ अद० चु० उभ० सक० सेट् । तुत्थयति ते अतुतु-

तुत्थ पु० तुद-थक । १अग्नौ उणा० । २अग्नौ संक्षिप्तसा० । (तुंते) ३अञ्जनभेदे न० । ४नील्याम् ५सूक्ष्मैलायाञ्च स्त्री हेमच० । स्वार्थे क । तत्रार्थे । रसनाञ्जनस्य गुणादिकं भावप्र० उक्तं यथा

"तुत्थं ताम्रोपधातुर्हि किञ्चित्ताम्रेण तद्भवेत् । किञ्चित्ताम्रगुणं तस्मात् वक्ष्यमाणगुणाञ्च तत् । तुत्थकं कटुकं क्षारं कषायं वामकं लघु । लेखनं भेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तनुत् । विषाश्मकुष्ठकण्डूघ्नं खर्परञ्चापि तद्गुणम्"भावप्र० अस्य शोधनम् "विष्ठायां मर्दयेत्तुत्थं मार्जारककपोतयोः । दशांशं टङ्कनं दत्त्वा पचेत् लघुपुटे ततः । पुटं दध्ना पुटं क्षौद्रैर्देयं तुत्थविशुद्धये" भावप्र० "कासीसं रोचनां तुत्थं हरितालं मनःशिलाम्"सुश्रुतः । [२मयूरकण्ठे च राजनि० ।

तुत्थाञ्जन न० कर्म० । १अञ्जनभेदे (तुंते) । तद्वर्णत्वात्

तुथ पु० तु-थक तुद-वधे सक पृषो० वा । १हननकर्त्तरि "तुथोऽसि जनधायो नमोऽसि" ताण्ड्यब्रा०१।४।३ "तुथातेर्वधकर्म्मणः तुथः रक्षःप्रभृतीनां हन्ता" भा० २ब्रह्मणि । "तुथोऽसि विश्ववेदाः" यजु० ५।२१ ।

"हे ब्राह्मण ! असि त्वं तुथो विश्ववेदा असि । ब्रह्म वै तुथः" इति श्रुतेः । ब्रह्मरूपोऽसि । विश्वं वेत्ति विश्ववेदाः सर्वज्ञः । यद्वा तुथशब्देन देवान् प्रति दक्षिणानां विभागकर्त्ता पुरुष उच्यते तदाह तित्तिरिः "तुथो ह स्म वै विश्ववेदा देवानां दक्षिणा विभजतीति" । "ब्रह्मा वै तुथः" शत० ब्रा० ४।३।४।१६ । श्रुतेः। ३दक्षिणाविभाजके ब्रह्मरूपे ४ऋत्विग्भेदे ।

"तुथो वै विश्ववेदा विभजत्विति ब्रह्म वै तुथस्तदेना ब्रह्मणा विभजति । ब्रह्मा वै दक्षिणीयं चादक्षिणीयं च वेद तुथो ह्यस्यैता दक्षिणीयायैव दत्त्वा भजति नादक्षिणीयाय" । "रूपेण वो रूपनामभ्यां तुथो वो विश्ववेदा विभजतु" । यजु० ७।४५ "किं च तुथो ब्रह्मरूपः प्रजापतिर्वो युष्मान् विभजतु यथायोग्यमृत्विग्भ्यो विभज्य ददातु "ब्रह्म वै तुथ इति श्रुतेः" वेददी०।

तुद व्यथने तुदा० उभ० सक० अनिट् । तुदति ते अतौत्सीत् । अतुत्त तुतोद तुतुदे "तुतुदे गदयाचचारीन्"।"अतौत्सीत् गदयाङ्गदम्" भट्टिः।"इषुभिरिव मानसं कामिनां तुदति कुसुमचापः" नैषधम्० । "यथा तुदति मर्म्माणि" भा०स०५५।२० ।

तुदादि पु०शप्प्रत्ययनिमित्ते धातुसमुदाये स च गणः कविकल्पद्रुमे धातुवन्धेन पठितः । "तुदादिभ्यः शः" पा० ।

आ+सम्यग्व्यथने । "प्रतोदेनातुदन् रणम्" मनुः । "धनुष्कोट्यातुद्य कर्णेन वीरम्" भा० क० ? अ० ।

निर+निष्पीडने । "सूचीभिरिव निस्तुद्यते दश्यत इव पिपीलिकाभिः" । [२य तदपत्ये पुंस्त्री०।

तुद त्रि० तुद-क । व्यथके । तस्यापत्यं शुभ्रा० ढक् । तौ-

तुन्द न० तुन्द अर्दने अ-दा० नि० । उदरे अमरः ।

तुन्दकूपी स्त्री ह्रस्वः कूपः कूपी तुन्दस्य कूपीव । १नाभौ त्रिका० । स्वार्थे क । २तुन्दकूपिकाप्यत्र हेमच० ।

तुन्दपरिमृज पु० तुन्दं परिमार्ष्टि परि+मृज-क ६त० । १अलसे २मन्दे । अण् । तुन्दपरिमार्जोऽप्यत्र रमानाथः ।

तुन्दमृज त्रि० तुन्दमुदरं मार्ष्टि मृज-क । १अलसे २मन्दे च हेमच० ।

तुन्दादि पु० "तुन्दादिभ्य इलच्च"पा० अस्त्यर्थे इलचप्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः । पा०ग०सू० उक्तो यथा "तुन्द उदर पिचण्ड यव व्रीहि(स्वाङ्गाद्विवृद्धौ) विवृद्धौ कर्णौ यस्य सः कर्णिलः" । चादिनिठनौ मतुप् च । "तुन्दिलः तुन्दी तुन्दिकः तुन्दवान्" सि० कौ० ।

तुन्दिक(ल)(भ) त्रि० तुन्दं विद्यतेऽस्य ठन् । तुन्द+भ तुन्द+इलच् वा । तुन्दियुक्ते (भुँडि) युक्ते ।

तुन्दिकर पु०तुन्दिं करोति कृ-अच् (भुँड़ि) युक्ते तुन्दिले त्रिका० । [स्त्रियां ङीप् ।

तुन्दिन् त्रि० तुन्दोऽस्त्यस्य इनि । तुन्दयुक्ते (भुँड़ि)युक्ते

तुन्दिलफला स्त्री तुन्दिलं वृहत्फलमस्याः । त्रपुषाम (शशा) राजनि० ।

तुन्न पु० तुद-क्त । १नन्दिवृक्षे (तुंद) अमरः । २व्यथिते, ३छिन्ने च त्रि० । स्वार्थे क । अत्रैवार्थे ।

तुन्नवाय पु० तुन्नं छिन्नं वयति वे-कण् । १सौचिके, २सूच्याजीविनि (दरजी) अमरः । "शैलूषतुन्नवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च" मनुना तदन्नभक्षणं निषिद्धम् ।

तुन्नसेवनी स्त्री तुन्नं छिन्नं सीव्यतेऽनया सिव–करणे ल्युट् ङीप्। सूचीभेदे "प्रवेश्य तुन्नसेवन्या सम्यौ सीव्येत् ततः परम्" सुश्रुतः। [तुतम्पतुः तुतम्पिथ।

तुन्प बधे भ्वा० सक०पर० सेट्। तुम्पति अतुम्पीत्। तुतुम्प

तुन्प बधे सक० क्लेशे अक० तु० पर० सेट्। तुपति-तुम्पति अतु(पी)म्पीत्। तुतु(प)म्प तुतु(प)म्पतुः तुतुपिथ तुतुम्पिथ

तुन्फ बधे भ्वा० पर० सक० सेट्। तुम्फति अतुम्फीत् तुतुम्फ तुतुफ(म्फ)तुः। तुतुम्फिथ।

तुन्फ बधे सक० क्लेशे अक० तुदा० पर० सेट्। तुफति तुम्फति अतु(तु)म्फीत्। तुतु(तु)म्फ तुतुफ(म्फ)तुः तुतुफिथ तुतुम्फिथ।

तुप बधे भ्वा० पर० सक०सेट्। तोपति अतोपीत्। तुतोप।

तुप बधे सक० क्लेशे अक०तुदा० मुचादि०पर० सेट्। तुम्पति अतोपीत्। तुतोप। पारस्क० सुट्। प्रस्तुम्पति।

तुप अर्दने चुरा० उभ० सक० सेट् इदित्। तुम्पयति ते अतुतुम्पत्-त्। तुम्प्यते। [अतोफीत्। तुतोफ।

तुफ बधे सक० क्लेशे अक० तु० मुचा० पर० सेट्। तुम्फति

तुफ बधे भ्वा० पर०सक०सेट्। तोफति अतोफीत्। तुतोफ।

तुब अर्दने वा चुरा० उभ० सक० पक्षे भ्वा० पर० सेट् इदित्। तुम्बयति-ते तुम्बति अतुतुम्बत्-त अतुम्बीत्। [लृदित्। अतुभत् अतोभिष्ट। तुतुभे।

तुभ हिंसे भ्वा० आत्म० लृदि० उभ० सक० सेट्। तोभते।

तुभ हिंसायां दिवा० क्र्या० च पर० सक० सेट्। तुभ्यति तुभ्नाति अतोभीत्। तुतोभ "संक्रुद्धो महेन्द्रतुल्याद् कूटोऽनु महोदरम्" "अक्रान् विभीषणोऽतुभ्नात्" भट्टिः।

तुम प्रेरणे आह्वाने च तुम्रशब्दे माधवः। सक० भ्वा० पर० सेट्। तोमति अतोमीत् तुतोम तुम्रः। तोमरः।

तुमुर न० तुमुल+लस्य रः। तुमुले अमरटीका।

तुमुल पुं०न० मौ० तु–मलन्। १परस्परसंघातेन सङ्कुले युद्धे २कलिद्रुमे मेदि० ३व्याकुलयुद्धे न० त्रिका०। "बभूव युद्धं तुमुलं जयैषिणोः" रघुः ४सङ्कुलमात्रे त्रि०। "उभयोरपि पार्श्ववर्त्तिनां तुमुलेनार्त्तरवेण वेजिताः" रघुः

तुम्ब पुंस्त्री०तुम्बति रुचिं तुबि–अर्दने अच्। १अलाब्वाम् भरतः। २कटुतुम्बीफलायाम्, राजनि०। ३आमलक्यां, ४गवि च स्त्री। स्वार्थे क तत्रार्थे शब्दरत्ना०। स्त्रीगवयां अलाब्वां स्त्री त्रिका०। टाप्।

तुम्बर न०तुम्बं तदाकारं राति–रा आदाने क। (तानपुरा) १वाद्यभेदे तुम्बरचक्रम्। २तुम्बुरुगन्धर्वे च।

तुम्बरचक्र न० नरपतिजयचर्य्योक्ते चक्रभेदे चक्रशब्दे २८०४ पृ० दृश्यम्।

तुम्बरु पु० गन्धर्वभेदे। "सुप्रिया चातिबाहुश्च विख्यातौ च हाहाहुहूः। तुम्बरुश्चेति चत्वारः स्मृता गन्धर्वसत्तमाः" भा० आ० ६५ अ०।

तुम्ब(ष)वन न० देशभेदे स च देशः वृ० सं० दक्षिणस्यामुक्तः "अथ दक्षिणेन लङ्केत्यपक्रमे" तुम्ब(ष)वनकार्मणेयक याम्योदधितापसाश्रमा ऋषिकाः" १४ अ०।

तुम्बि(म्बी) स्त्री तबि–इन्। १अलाब्वां (लाउ) शब्दरत्ना० वा ङीप् तत्रार्थे अमरः। "तुम्बी गोमांसतुल्या स्यात्" ति० त० नवम्यां तद्भक्षणनिषेधः। स्वार्थे क। तुम्बिका तत्रार्थे कटुतुम्ब्याञ्च राजनि०।

तुम्बिनी तुबि–णिनि ङीप्। कटुतुम्ब्यां राजनि०।

तुम्बिपुष्प न० तुम्ब्येरिव पुष्पमस्याः। लताम्बुजे हारा०। ६त०। अलाबूपुष्पे च।

तुम्बुक न० तुबि उक। अलाबुफले हड्डचन्द्रः।

तुम्बुर पु० विन्ध्यपर्वतस्थे जातिभेदे। "ये चान्ये विन्ध्यनिलयास्तु(षा)खारास्तुम्बुरास्तथा" हरिवं०५अ०। [मेदि०।

तुम्बुरी स्त्री तुबि+बा०उर गौरा०ङीप्।१शस्यां २धन्याके च

तुम्बुरु पु० १गन्धर्वभेदे जटा०। २अर्हदुपासकभेदे हेम०। "गन्धर्वैः सहितः श्रीमान् प्रागायत च तुम्बुरुः" भा० आ० १२३अ०।३वृक्षभेदे। "तुम्बुरुः सौरभः सौरोवनजः सानुजोऽन्धकः। तुम्बरु प्रथितं तिक्तं कटु पाकेऽपि तत् कटु। रूक्षोष्णं दीपनं तीक्ष्णं रुच्यं लघु विदाहि च। वातश्लेष्मक्रिमिकर्णोऽशिरोरुक्गुरुताक्रमीन्। कुष्ठशूलारुचिश्वासप्लीहकृच्छ्राणि नाशयेत्" भावप्र०।

तुम्र त्रि०तुम–प्रेरणे आह्वाने च रक्।१प्रेरके २हिंसके च "सत्राहणं दाधृषिं तुम्रमिन्द्रम्" ऋ० ४।१७।८। "तुम्रं प्रेरकम्" भा० "आगत्या तुम्रो वृषभो मरुत्वान्" ऋ० ३।५०।१। तुम्रः आह्वाता तुमिराह्वननार्थः" भा०।

तुर त्वरणे जुहो० पर० अक० सेट्। तुतोर्त्ति अतोरीत्। ततोर। वैदिकोऽयम् धातुः "अपामिवेदूर्मयस्तर्तुराणाः" ऋ०६।६५।३। ताच्छील्ये चानश्। अभ्यासस्यातोऽत्त्वं च "मंहिष्ठ तरतस्तुरस्य" ऋ०६।१८।४। "अर्को वा यच्चरते" नै० स०२।२।१२।४। वेदे गणव्यत्ययः पदव्यत्ययश्च। अस्मात्स्वचुरादित्वमपि। तुरयति।"तुरयद्भिर्जिष्णुः" ऋ०४।३८।७।

तुर त्रि० तुर–क। वेगवति। "प्र तव्यसो नम उक्तिं तुरस्याहम्" ऋ० ५।४३।६ "नहि त्वा शूरो न तुरो न धृ

पाणिनि" ऋ० ६।२१।५। गत्यर्थे भावे क वा।२वेगे तुरगः।

तुरग पुंस्त्री तुरेण वेगेन गच्छति गम–ड। घोटके अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। "तुरगशताकुलस्य परितःपरमेकतुरङ्गजन्मनः"। "उत्क्षिप्य गन्तुं तुरगाः स्वदायुः" माघः २चित्ते मेदिनिः। मुग्धबोधे तुरां वेगं गच्छतीति वाक्यम्।

तुरगगन्धा स्त्री तुरगस्येव गन्धोऽस्याः। अश्वगन्धायां राजनि० ६त०। अश्वस्यगन्धे पु०। तुरङ्गगन्धादयोऽप्यत्र रत्नमा०।

तुरगदानव पु० तुरगाकारो दानवः शा०त०। केशिदानवे। "यस्मात्सो स हि दुष्टात्मा केशी तुरगदानवः" "कृतं तुरगदैत्येन सर्वान् गोपान् जिघांसता" हरिवं० ८१अ०।

तुरगब्रह्मचर्य्य न० तुरस्येव ब्रह्मचर्य्यम्। स्त्रिया अलाभे तत्त्यागरूपे व्रतभेदे त्रिका०।[संगीतदा० उक्ते तालभेदे।

तुरगलीलक पु० "द्रुतं द्वन्द्वं विरामान्तं लघुस्तुरगलीलके"

तुरगातु त्रि० तुरेण गातुः गम–वेदे वा० डातु। १त्वरया गमनकारके।२तूर्णगमने च "अनल्वये तुरगातु जीव मेजदृष्टुवम्" ऋ० १।१६४।३०। "तुरगातु स्वव्यापाराय गमनम्" भा०।

तुरगानन पु०तुरगस्याननमिवाननमस्य। १किन्नरभेदे तुरङ्गवदने। देशभेदे स च देशः वृ० सं० १४ अ० उत्तरस्यामुक्तः। "उत्तरतः कैलासः" इत्युपक्रमे "त्रिगर्त्ततुरगाननाश्वमुखाः"।

तुरगिन् त्रि० तुरगो वाहनत्वेनास्त्यस्य इनि। अश्वारोहिणि हेमच०। तुरङ्गिन् इत्यतयोऽप्यत्र "तुरङ्गिभिर्यत्ननिरुद्धवेगाः" माघः।

तुरगी स्त्री तुरगस्तद्गन्धोऽस्त्यस्या अच् गौरा०ङीष्। १अश्वगन्धायाम् मेदि०। तुरग+जातौ ङीष्।२तुरगजातिस्त्रियाञ्च।

तुरङ्ग पुंस्त्री० तुरेण गच्छति गम–ख मुम् वा डिच्च।१घोटके स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २चित्ते न० शब्दरत्ना०। "नियोज्य तं होमतुरङ्गरक्षणे" रघुः। तुरगशब्दे उदा०।

तुरङ्गक पु० तुरङ्ग इव कायति कै–क। १हस्तिघोषाख्ये रत्नमाला०। स्वार्थे क।२घोटके।[महिषघ्नां राजनि०।

तुरङ्गद्विषणी स्त्री तुरङ्गो द्विष्यतेऽनया वा० क्यु–ङीष्।

तुरङ्गप्रिय पु० ६त०। यवे राजनि०।

तुरङ्गम पुंस्त्री०तुरं गच्छति गम–खच् मुम्। १घोटके अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। "अवेहि मां प्रीतमृते तुरङ्गमात्" रघुः।"रसातलं संक्रमिते तुरङ्गमे" रघुः।

तुरङ्गवक्त्र पु० तुरङ्गस्येव वक्त्रमस्य। अश्वाकारमुखे किन्नरे जटाधरः तुरङ्गवदनादयोऽप्यत्र अमरहेमचन्द्रौ।

तुरङ्गारि पु० ६त० सेवनेऽश्वनाशके १करवीरे वृक्षे. जात्या तद्वद्वेषिणि २महिषे च रत्नमा०। [लतायाम् राजनि०।

तरङ्गिका स्त्री तुरङ्गः तदाकारोऽस्त्यस्याः ठन्। देवदाली-

तुरङ्गी स्त्री तुरङ्गस्तद्गन्धोऽस्त्यस्याः अच् गौरा०ङीष्।१अश्वगन्धायां रत्नमा० तुरङ्ग+जातौ ङीष्।२घोटकजातिस्त्रियाञ्च। [णी(ण्वी)त।

तुरण त्वरायां कण्ड्वा० पर० अक० सेट्। तुरण्यति अतुर-

तुरण न० जु० तुर–बा० भावे क्यु। क्षिप्रगमने "हरितस्तुरण्ये तुरण्यु:" ऋ०१।१२१५। "तुरणे क्षिप्रगमने" भा०।

तुरण्य पु०तुरण्य–कण्ड्वा०भावे घञ्। त्वरायाम्।"उपसस्तुरण्यसन्" ऋ० ४।४०।२। "तुरण्यसद्त्वरया सीदतीति" भा०।

तुरण्यु त्रि०कण्ड्वा०तुरण्य–उन्। त्वरायुक्ते।"तुभ्यं शुक्रास स्तरयस्तुरण्यवः"ऋ०१।१३४।५।"तुरण्यवः त्वरायुक्ताः"भा०

तुरम् अव्य० वेद० चु० तुर–बा० अमु। त्वरायाम्। "तुरं यतीषु तुरयन्न्रजिष्यः" ऋ० ४।३८।७।

तुरस् न० वेद० चुरा० तुर–असुन्। त्वरायाम्। "आयसस्तुरस्ये य" ३०।६६।८।

तुरायण न० तुर–क तस्यायनं "पूर्वपदात् संज्ञायाम्" पा० णत्वम्। १यज्ञभेदे सि०कौ०।२अमरः अमरः त्वरितस्य हि गमनमसङ्गयज्ञवर्त्तीति तस्य तथात्वम्। २सत्रभेदे "तुरायणं वैशाखशुक्लपञ्चम्याम्" "चैत्रस्य वा" कात्या० २४।८।१।२। "तुरायणं सत्रनाम" कर्कः तद्विधानं तत्रैव उत्तरतो दृश्यम्। अत ऊर्द्धमिष्ट्रयनानि आ० श्रौ० २।१४।१। उपक्रमे। "सांवत्सरिकाणि" २स०। "इष्ट्रयनानि संवत्सरेण संवत्सरैर्वा साध्यानि" नारा०। तुरायणम् ४सू० तद्विहितं इष्टिभिरयनं "तुरायणं हि व्रतमप्यष्टद्वमक्रुधनोऽकरवं लिंगतोऽवदान्"भा० आनु०१०२ अ०। तुरायणं यज्ञभेदमावर्त्तयति ठञ्। तौरायणिक तद्यज्ञकारके।

तुरासाह् पु० तुरं त्वरितं साहयति अभिभवति चु० साहेः क्विप् पूर्वपददीर्घः। १इन्द्रे अमरः अस्य हलादौ सुपि हस्य ढत्वे षत्वम्। तुराषाट्–अजादौ तु न षत्वं तुरासाहमित्यादि "तुरासाहं पुरोधाय धाम स्वायम्भुवं ययुः" कुमा०। "कालेनारिवशात् प्रीतः तुरापाडिव शार्ङ्गिणम्"रघुः"तुराषाट् विश्वभूते सुराग्रज !"हरिवं० २५८ अ०। इन्द्रस्तुतौ।

तुरि(री) स्त्री० तुर–इन् "इगुपधात् कित्" उणा० किच्च वा ङीप्। तन्तुवायस्य काष्ठादिनिर्मिते वयनसाधने (माकु) द्रव्ये "तद्वटचानुरीतुरीति" नैष०तुरीतन्तुसंयोगः जगदीशः श्वरायुक्तमाले। "रूचा न्नपतीव तुर्यै" ऋ०१०।१०६। "तुर्यै त्वरमाणायै संभ्रमवत्यै जनतायै" भा०।

तुरीप त्रि० तूर्णमाप्नोति व्याप्नोति तूर्ण+आप–क पृषो०। तूर्णं व्यापके। "तुष्टा तुष्टा तुरीपाऽद्भुत इन्द्राग्नी पुष्टिवर्द्धनी" यजु० २१।२०। तुरीपः तूर्णमाप्नोति तुरीपः" वेददी०। "तन्नस्तुरीपमद्भुतम" ३।१४।२। "तुरीपं तूर्णं व्यापि" भा० कल्पितपस्तके तुरीयमिति पाठः मद्रादौपात भाष्य व्याख्यादर्शनात् तुरीपपाठस्यैवौचितत्वात्। [अतुरीयेति।

तुरीय गतौ भ्वा०सक०सेट् गतिकर्मसु निघण्टुः। तुरीयति

तुरीय त्रि० तुरीय–अच् चतुर्णां पूरणः चतुर+छ आद्यलोपश्च। १गतियुक्ते २चतुर्णां पूरणे च। ३तारके। "ततस्तुरीयमथ पोषयितुः" ऋ०३।४।८। "तुरीयं तारकम्" भा०। "गुहा त्रीणि निहितानेङ्गयन्ति" "तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति" ऋ०१।१६४।४५। अस्यार्थः भाष्ये वक्तृधा मतभेदेन दर्शितः किन्तु वैखरीरूपा वाक् चतुर्थीति निष्कृष्टार्थः तथा हि

"परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीति चत्वारि। एकैव नादात्मिका वाक् मूलाधारादुदिता सती परेत्युच्यते। नादस्य च सूक्ष्मत्वेन दुर्निरूपत्वात् सैव हृदयगामिनी पश्यन्तीत्युच्यते योगिभिर्द्रष्टुं शक्यत्वात्। सैव बुद्धिं गता विवक्षां प्राप्ता मध्यमेत्युच्यते मध्ये हृदयाख्ये उदीयमानत्वात् मध्यमायाः। अथ यदा सैव वक्त्रे स्थिता ताल्वोष्ठादिव्यापारेण बहिर्निर्गच्छति तदा वैखरीत्युच्यते एवं चत्वारि वाचः पदानि परिमितानि। मनीषिणो मनसः स्वामिनः स्वाधीनमनस्का ब्राह्मणा वाचोऽस्य शब्दब्रह्मणोऽधिगन्तारो योगिनः पदानि चत्वारि पदानि विदुः। जानन्ति। तेषु मध्ये त्रीणि परादीनि गुहानिहितानि हृदयान्तर्वर्तित्वात्। तुरीयं तु पदं वैखरीसंज्ञकं मनुष्याः सर्वे वदन्ति। ४सर्वाधारभूतेऽनुपहितचैतन्ये परब्रह्मणि "वनरूपतदवच्छिन्नाकाशयोर्जलाशयजलतद्गतप्रतिबिम्बाकाशयोर्वा आधारानुपहिताकाशवदनयोरज्ञानतदुपहितचैतन्ययोराधारभूतं यदनुपहितचैतन्यं तत् तुरीयमित्युच्यते"वेदान्तसा०। आधारश्चासौ अनुपहितश्चासौ आकाशश्च स तथा तद्वदिति यावत्। यद्यप्याकाशस्य वनाश्रयत्वं जलाश्रयत्वं वा नास्ति तदनारम्भकत्वात् तथाप्याकाशमन्तरेण तयोः स्थित्यनुपपत्तेस्तदाधारत्वकथनमिति द्रष्टव्यम्। अस्य चैतन्यस्य तुरीयत्वं विश्वतैजसप्राज्ञापेक्षया द्रष्टव्यम्। "शिवमद्वैतं तुरीयं मन्यन्ते" वेदान्त सारधृता श्रुतिः

"तुरीयो यज्ञो यत्र हव्यमिति"। यजु०१७। ५७ तुरीयः चतुर्थः "आदौ यजुर्जपः ततो होतुः ऋचां पठनम् ब्रह्मणोऽप्रतिरथजपः एवं च तुरीयो होमः तथा च श्रुतिः "अध्वर्युः पुरस्ताद्यजूंषि जपति होता पश्चादृचोऽन्वाह ब्रह्मा दक्षिणतोऽप्रतिरथं जपत्येष एव तुरीयो यज्ञ इति वेददी०। "तुरीयः ब्रह्मकन्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्थितः" मनुः स्वार्थे क। तत्रार्थे। "भगिन्यश्च निजादंशात् दत्त्वांशन्तु तुरीयकम्" याज्ञ०।

तुरीयवर्ण पु० कर्म०। शूद्रे हला०।

तुरुष्क पु० तुर–उसिक् स्वार्थे क इसुसोरिति षत्वम्। १गन्धद्रव्यभेदे (शिलारस) अमरः।२म्लेच्छजातिभेदे मेदि० ३पारस्यभाषाभेदे च हेमच० ४श्रीवासद्रव्ये विश्वः।

तुर्फरी त्रि० तृफ–हिंसायाम् बा० अरि। हन्तरि। "सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू नैतोशेव तुर्फरी पर्फरीका" ऋ० १०।१०६।६ "तृफ तृम्फ हिंसायाम्। अस्मात् जन्तस्य तुर्फरीतारावित्यस्य पृषोदरादित्वाद्वर्णविकारः। यद्वास्मादृवाज्ञकादौणादिकोऽरीतुप्रत्ययः। उक्तं चात्र नि० १३।५।"द्विविधा सृणिर्भवति भर्त्ता च हन्ता च तथाश्विनौ चापि भर्त्तारौ जर्भरी भर्त्तारावित्यर्थस्तुर्फरीतू हन्तारावित्यादि। जर्भरिशब्दे ३०६२ पृ० दृश्यम्।

तुर्फरीतु त्रि० तृफ–बा० अरीतु पृषो०। हन्तरि तुर्फरीशब्दे दृश्यम्।

तुर्य्य त्रि० चतुर+पूरणे यत् च भागस्य लोपः। चतुर्थे। "एक एवेश्वरस्तुर्य्यः भगवान् स्वाश्रयः परः" भाग०६।५।१२। "तुर्य्यशब्दस्य वा एकदेशिसमासः तुर्य्यं भिक्षायाः तुर्य्यभिक्षा पक्षे षष्ठीसमासः भिक्षातुर्य्यम्।

तुर्य्यगोल पु० नि०। "दलीकृतं चक्रमृशन्ति चापं कोदण्डखण्डं खलु तुर्य्यगोलम्" शि०उक्ते कालज्ञानार्थे यन्त्रभेदे

तुर्य्यवाह् पु० तुर्य्यं चतुर्थं वर्षं वहति वह–ण्वि। चतुर्वर्षे पशौ। "तुर्य्यवाट् वयोऽनुष्टुपछन्दः" यजु०१४।१८ "तुर्य्यवाट् तुर्य्यं चतुर्थं वर्षं वहतीति पशुः अनुष्टुप्छन्दो भूत्वातत्क्रान्तं तुर्य्यवाहं पशुं प्रजापतिर्वयसाऽप्यहोत्। तुर्य्यवाहं वयसाप्नोदनुष्टुप्भूत्वा तुर्य्यवाह्उच्चक्रमुरिति" शत० ब्रा० ८।२।४।१५ श्रुतेः" वेददी०।

तुर्व हिंसायां भ्वा० पर०सक०सेट्। तूर्वति अतूर्वीत्। तुतूर्वतुः "वृत्रं यदिन्द्र तूर्वसि" ऋ० ८।९९।६। "तूर्वन् यो सहस्तच्छेत्समश्विनोरवः" ऋ० ८।९।१२। तूर्वन्। हिंसन्" भा०।

तुर्वणि त्रि० तूर्णं वनुते वन् संभक्तौ इन् पृषो०। तूर्णसंभक्तरि "तुर्वणिरह्ना विश्वेव तुर्वणिः" ऋ० १।१२८।६। "तुर्वणिस्तूर्णवनिः क्षिप्रं संभक्ता तुर्वणिस्तूर्णवनिरिति निरुक्तम् (६।१४।) भा०।

तुर्वश पु० नृपभेदे। "त्वमाविथ नर्यं तुर्वशं यदुम्" ऋ० १।५४।६। "नर्यादीन् हि राज्ञः" भा०। "उत त्या तुर्वशायदू अस्नातारा शचीपतिः" ऋ० ४।३०।१७।

तुर्वशे अव्य० अन्तिके निकटे निघण्टुः।

तुर्वसु पु० ययातिनृपपुत्रभेदे। "अन्वगच्छन्त प्रजां सर्वां ययातिरपराजितः। तस्य पुत्रा महेष्वासाः सर्वे समुदिता गुणैः। देवयान्यां महाराज! शर्म्मिष्ठायाञ्च जज्ञिरे। देवयान्यामजायेतां यदुस्तुर्वसुरेव च। द्रुह्युश्चानुश्च पूरुश्च शर्म्मिष्ठायां प्रजज्ञिरे" भा०आ०७५ अ०। तस्मै ययातिशापकथा यथा। "तुर्वसो! प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह। यौवनेन चरेयं वै विषयांस्तव पुत्रक!। पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनर्दास्यामि यौवनम्। स्वञ्चैव प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह। तुर्वसुरुवाच। न कामये जरां तात! कामभोगप्रणाशिनीम्। बलरूपान्तकरणीं बुद्धिप्राणप्रणाशिनीम्। ययातिरुवाच। यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि। तस्मात् प्रजासमुच्छेदं तुर्वसो! तव यास्यति। सङ्कीर्णाचारधर्मेषु प्रतिलोमचरेषु च। पिशिताशिषु चान्त्येषु मूढ! राजा भविष्यसि। गुरुदारप्रसक्तेषु तिर्य्यग्योनिगतेषु च। पशुधर्म्मिषु पापेषु म्लेच्छेषु त्वं भविष्यसि" ८४ अ०। [ऋ०१।३६।१८

तुर्वीति पु० राजर्षिभेदे। "इहद्रथं तुर्वीतिं दस्यवे सहः"।

तुल उन्माने वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट्। तोलयति ते तोलति अतूतुलत् त। "पतिष्यति क्षितौ भानुः पृथिवीं तोलयिष्यति" भट्टिः। तुलयतीति तु तुलाशब्दात् णिच्। "अन्तःसारं घन तुलयितुं नानिलः शक्ष्यति त्वाम्" "अन्तस्तोयं मणिमयभुवस्तुङ्गमभ्रंलिहाग्राः प्रासादास्त्वां घन! तुलयितुमलं यत्र तैस्तैर्विशेषैः" मेघ०। "तुलयति स्म विलोचनतारकाः" माघः। "नक्तन्दिनैस्तुलितनक्तविभक्तिशोभाः" रघुः।

उद्+उत्क्षिप्य तोलने। उत्तोलयति।

तुलभ पु० तुरेण वेगेन भाति भा—ड रस्य लः। आयुधजीविसंघभेदे। ततः दामन्या० स्वार्थे छ। तुलभीय तदर्थे।

तुलसारिणी स्त्री तुरेण वेगेन सरति सृ—णिनि ङीप्। तूणे शब्दमा०।

तुलसी स्त्री तुलां सादृश्यं स्यति सो—क गौरा० ङीष् शकन्ध्वा०। स्वनामख्याते वृक्षभेदे। "यस्या देव्यास्तुला नास्ति विश्वेषु चाखिलेषु च। तुलसी तेन विख्याता" शब्दार्थचि० देवीभाग० उक्तनिरुक्तेस्तस्यास्तथात्वम्। "तुलसी कटुका तिक्ता हृद्योष्णा दाहपित्तकृत्। दीपनी कुष्ठकृच्छ्रास्रपार्श्वरुक्कफवातजित्। शुक्ला कृष्णा च तुलसी गुणैस्तुल्या प्रकीर्त्तिता" भावप्र० तद्गुणा उक्ताः तुलस्यामाहात्म्यं यथा। "ब्रह्मोवाच। तुलस्याः शृणु माहात्म्यं पापघ्नं सर्वकामदम्। यत्पुरा विष्णुना प्रोक्तं तत्ते वक्ष्याम्यशेषतः। सम्प्राप्ते कार्त्तिके दृष्ट्वा नियमेन जनार्द्दनः। पूजनीयो महाप्राज्ञ कोमलैस्तुलसीदलैः१। दृष्टा२ स्पृष्टा३ तथा ध्याता४ कार्त्तिके नमिता५ऽर्च्चिता६। रोपिता७ सेविता८ नित्यं पापं हन्ति युगार्जितम्। अष्टधा तुलसी यैस्तु सेविता द्विजसत्तम!। युगकोटिसहस्राणि ते वसन्ति हरेर्गृहे। रोपिता तुलसी यावत् कुरुते मूलविस्तृतिम्। तावद्युगसहस्राणि तनोति सुकृतं हरिः। तुलसीदलपुष्पाणि यो दद्याद्धरये मुने!। कार्त्तिके सकलं पापं सोऽत्र जन्मार्जितं दहेत्। रोपिता तुलसी यावत् वर्द्धते वसुधातले। तावत्कल्पसहस्राणि विष्णुलोके महीयते। यत्फलं सर्वपुष्पेषु सर्वपत्रेषु यत्फलम्। तुलस्यास्तद्दलार्द्धेन पुण्यं स्याद्विष्णुपूजने। तुलसीगन्धमादाय यत्र गच्छति मारुतः। दिशोदश पुनात्याशु भूतग्रामांश्चतुर्विधान्। तुलसीकाननोद्भूता छाया यत्र भवेन्मुने!। तत्र श्राद्धं प्रदातव्यं पितॄणां तृप्तिहेतवे। तुलसीबीजनिकरो यस्मिन् पतति वै मुने!। तत् स्थानं परमं ज्ञेयं पितॄणां प्रीतिवर्द्धनम्। यस्मिन् गृहे द्विजश्रेष्ठ! तुलसीतलमृत्तिका। तत्रैव नोपसर्पन्ति भूतले यमकिङ्कराः। तुलसीमृत्तिकालिप्तो यदि प्राणान् परित्यजेत्। यमेन नेक्षितुं शक्तो युक्तः पापशतैरपि। तुलसीमृत्तिकालिप्तं ललाटं यस्य दृश्यते। कुलं स्पृशति नो तस्य कलिर्मुनिवरोत्तम!। यः कश्चित्तुलसीमूले कार्त्तिके केशवप्रियः। दीपं ददाति विप्रेन्द्र! स लभेद्वैष्णवं पदम्। तुलसीकाननञ्चैव गृहे यस्यावतिष्ठते। तद्गृहं तीर्थभूतं हि नायान्ति यमकिङ्कराः।

दर्शनं नर्मदायास्तु गङ्गास्नानं तथैव च। तुलसीवनसंसर्गं सममेतत्त्रयं स्मृतम्। रोपणात् पालनात् सेकाद्दर्शनात् स्पर्शनान्नृणाम्। तुलसी दहते पापं वाङ्मनःकायसञ्चितम्। तुलसीमञ्जरीभिर्यः कुर्य्याद्धरिहराऽर्च्चनम्। न स गर्भगृहं याति मुक्तिभागी भवेन्नरः। पुष्करायानि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा। वासुदेवादयो देवा वसन्ति तुलसीदले। तुलसीमञ्जरीयुक्तो यस्तु प्राणान् विमुञ्चति। यमोन वीक्षितुं शक्तो युक्तं पापशतैरपि" पाद्मोत्तरख०। "यत्रैकस्तुलसीवृक्षस्तिष्ठति द्विजसत्तम!। तत्रैव त्रिदशाः सर्वे ब्रह्मविष्णुशिवादयः। केशवः पत्रमध्येषु पत्राग्रेषु प्रजापतिः। पत्रवृन्ते शिवस्तिष्ठेत् तुलस्याः सर्वदैव हि। लक्ष्मीः सरस्वती चैव गायत्री चण्डिका तथा। शची चान्या देवपत्न्यस्तत्पुष्पेषु वसन्ति वै। इन्द्रोऽग्निः शमनश्चैव नैर्ऋतो वरुणस्तथा। पवनश्च कुवेरश्च तच्छाखायां वसन्त्यमी। आदित्यादिग्रहाः सर्वे विश्वे देवाश्च सर्वदा। वसवो मनवश्चैव तथा देवर्षयोऽखिलाः। विद्याधराश्च गन्धर्वाः सिद्धाश्चाप्सरसस्तथा। तुलसीपत्रमाश्रित्य सर्वदा निवसन्ति वै। छिन्दन्ति तृणजातानि तुलसीमूलजानि वै। तद्देहस्था ब्रह्महत्यां छिनत्ति तत्क्षणाद्धरिः। ग्रीष्मकाले द्विजश्रेष्ठ! सुगन्धैः शीतलैर्जलैः। तुलसीसेचनं कृत्वा नरो निर्वाणमाप्नुयात्। चन्द्रातपं वा कृत्वा या तुलस्यै यस्तु यच्छति। विशेषतः निदाघेषु स मुक्तः सर्वपातकैः। वैशाखेऽच्छतधाराभिरद्भिर्यस्तुलसीं जनः। सेचयेत् सोऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति नित्यशः। कदाचित्तुलसीं दुग्धैः सेचयेद् यो नरोत्तमः। तस्य वेश्मनि विप्रर्षे! लक्ष्मीर्भवति निश्चला। गोमयैस्तुलसीमूले यः कुर्य्यादनुलेपनम्। सम्मार्ज्जनञ्च कुरुते तस्य पुण्यफलं शृणु। रजांसि तस्य यावन्ति दूरीभूतानि जैमिने!। तावत्कल्पसहस्राणि मोदते ब्रह्मणा सह। यद्धर्मकर्म्म कुरुते मनुजः पृथिव्यां नारायणप्रियतमां तुलसीं विना च। तत्सर्वमेव विफलं भवति द्विजेन्द्र! पद्मेक्षणोऽपि न हि तुष्यति देवदेवः। यस्य स्यात्तुलसीपत्रं मुखे शिरसि कर्णयोः। मृत्युकाले द्विजश्रेष्ठ! तस्य स्वामी न भास्करिः" पाद्मे क्रियायोगसारः। "स स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः तुलसीपत्रतोये च योऽभिषेकं समाचरेत्। गवामयुतदानेन यत्फलं लभते नरः। तुलसीपत्रदानेन तत्फलं कार्त्तिके सति!। तुलसीतोयकणिकां मृत्युकाले च यो लभेत्। रत्नयानं समारुह्य वैकुण्ठं स प्रयाति च। त्रिकालं तुलसीपत्रं शुष्कं पर्य्युषितं सति!। श्राद्धे व्रते वा दाने वा प्रतिष्ठायां सुरार्च्चने। भुगतं तोयपतितं यद्दत्तं विष्णवे सति!। शुद्धन्तु तुलसीपत्रं क्षालनादन्यकर्म्मणि" पार्वतीं प्रति शिववाक्यम्। तुलसीचयननिषेधकालो यथा। "पूर्णिमायाममायाञ्च द्वादश्यां रविसंक्रमे। तैलाभ्यङ्गे च स्नाते न मध्याह्ने निशि सन्ध्ययोः। अशौचेऽशुचिकाले च रात्रिवासान्वितेऽपि वा। तुलसीं ये च चिन्वन्ति ते छिन्दन्ति हरेः शिरः"। हरिभ०। तुलसीस्पर्शनेन मिथ्याप्रतिज्ञायां मिथ्याशपथे च दोषोयथा। "तुलसीं स्वकरे कृत्वा स्वीकारं यो न रक्षति। स याति कालसूत्रञ्च यावच्चन्द्रदिवाकरौ। करोति मिथ्याशपथं तुलस्या यो हि मानवः। स याति कुम्भीपाकञ्च यावदिन्द्राश्चतुर्दश" ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्। तुलसीपत्रचयने मन्त्रो यथा। "मातस्तुलसि! गोविन्दहृदयानन्दकारिणि!। नारायणस्य पूजार्थं चिनोमि त्वां नमोऽस्तु ते। कुसुमैः पारिजाताद्यैः सुगन्धैरपि केशवः। त्वया विना नैव तृप्तिं चिनोमि त्वामतः शुभे!। तया विना महाभागे! समस्तं कर्म निष्फलम्। अतस्तुलसि! देवि! त्वां चिनोमि वरदा भव। चयनोद्भवदुःखं यद्देवि! ते हृदि वर्त्तते। तत् क्षमस्व जगन्मातस्तुलसि! त्वां नमाम्यहम्। कृताञ्जलिरिमान् मन्त्रान् पठित्वा वैष्णवो जनः। करतालत्रयं दत्त्वा चिनुयात्तुलसीदलम्। शनैः शनैस्तथाकारैश्चीयते तुलसीदलम्। यथा न कम्पते शाखा तुलस्याद्विजसत्तम!। पत्राणां चयने विप्र! भग्नशाखा यथा भवेत्। तथा हृदि व्यथा विष्णोर्दीयते तुलसीपतेः"। पाद्मे क्रियायोगसारः।

तुलसीकाष्ठमालामाहात्म्यं यथा। "तुलसीकाष्ठनिर्माणमालां गृह्णाति यो नरः। पदेपदेऽश्वमेधानां लभते निश्चितं फलम्" ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृ०। "सात्वतैस्तुलसीकाष्ठमाला कृष्णसमुद्भवा। धार्य्या नित्यं प्रयत्नेन स्वेतद्भक्तस्य लक्षणम्"। हरिभक्तस्य तुलसीकृष्णकाष्ठसमुद्भवा। चिह्नार्थमात्मनो माला पुरा क्षणेन दर्शिता" पाद्मोत्तरखण्डम् "काष्ठमालाधरं विप्रं यतिनं यानरोहिणम्। खट्टास्थां विधवां दृष्ट्वा सचेलं जलमाविशेत्" इति वचनस्य साकरत्वे तुलसीकाष्ठेतरकाष्ठविषयत्वमिति वैष्णवाः। स्मार्त्तास्तु विप्रेतरपरत्वं पाद्मोत्तरखण्डवाक्यस्य वर्णयन्ति। तन्मूलञ्च "तुलसीपत्रजातेन

माल्येन भव भूषितः। विप्र ! त्वं न च तत्काष्ठमालां गलगतां कुरु” इति वाक्यमालोच्य तथा व्यवस्थापयन्ति। अन्ये तु विष्णुदीक्षाविहीनविप्रस्य तत्काष्ठमालाधारणनिषेधः। विधिस्तु वैष्णवस्येति वर्णयन्ति। गणेशपूजने तुलसीनिषेधो यथा तुलसीं प्रति गणेशवाक्यम् “पुष्पाणां सारभूता त्वं भविष्यसि मनोरमे !। कलांशेन महाभागे ! स्वयं नारायणप्रिया। प्रिया त्वं सर्वदेवानां कृष्णस्य च विशेषतः। पूजा विमुक्तिदा नृणां मम त्याज्या च सर्वदा” ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डम्। “अक्षतैर्नार्चयेद्विष्णुं न तुलस्या विनायकम्। न दूर्वया यजेद्दुर्गां धुस्तुरेण न भास्करम्” राघवभट्टधृतम्।

तुलसीग्रहणविधिः वायुपुराणे। “अस्नात्वा तुलसीं छित्त्वा यः पूजां कुरुते नरः। सोऽपराधी भवेत् सत्यं तत् सर्वं निष्फलं भवेत्”। तच्चयने मन्त्रान्तरं स्कान्दे “तुलस्यमृतजन्मासि सदा त्वं केशवप्रिया। केशवार्थे चिनोमि त्वां वरदा भव शोभने”। “त्वदङ्गसम्भवैः पत्रैः पूजयामि यथा हरिम्। तथा कुरु पवित्राङ्गि ! कलौ मलविनाशिनि”। गारुडे च। “मोक्षैकहेतो ! धरणीप्रशस्ते। विष्णोः समस्तस्य गुरोः प्रियेति। आराधनार्थं वरमञ्जरीकं लुनामि पत्रं तुलसि ! क्षमस्व। इत्युक्त्वा तुलसीं नत्वा चित्वा दक्षिणपाणिना। पत्राण्येकैकशोऽन्यस्येत् सत्पात्रे मञ्जरीरपि। तन्माहात्म्यञ्च स्कान्दे। “मन्त्रेणानेन यः कुर्य्यात् गृहीत्वा तुलसीदलम्। पूजनं वासुदेवस्य लक्षकोटिफलं लभेत्”। किञ्च “शालग्रामशिलार्च्चार्थं प्रत्यहं तुलसीक्षितौ। तुलसीं ये विचिन्वन्ति धन्यास्ते करपल्लवाः”। इति। संक्रान्त्यादौ निषिद्धेऽपि तुलस्यवचयः स्मृतौ। परं श्रीविष्णुभक्तैस्तु द्वादश्यामेव नेष्यते” हरिभ०॥ तुलस्यवचयनिषेधकालः। विष्णुधर्म्मोत्तरे ‘नोच्छिन्द्यात् तुलसीं विप्रा द्वादश्यां वैष्णवः क्वचित्”। गारुडे “भानुवारं विना दूर्वां तुलसीं द्वादशीं विना। जीवितस्याविनाशाय न विचिन्वीत धर्मवित्”। पाद्मे च श्रीकृष्णसत्यासंवादीयकार्त्तिकमाहात्म्ये “द्वादश्यां तुलसीपत्रं धात्रीपत्रञ्च कार्त्तिके। लुनाति स नरो गच्छेन्निरयानतिगर्हितान्”। अतएवोक्तम्। “देवार्थे तुलसीच्छेदो होमार्थे समिधान्तथा। इन्दुक्षये न दुष्येत गवार्थे तु तृणस्य च”। “एवं कृत्वा महापूजामङ्गोपाङ्गादिकं प्रभोः। क्रमाद् यथा सम्प्रदायं तत्तत् स्थानेषु पूजयेत्”। हरिभक्तिविलासे ७विलासे।

तुलसीविवाहप्रतिष्ठाविधिः “श्रीवशिष्ठ उवाच। विवाहं सम्प्रवक्ष्यामि तुलस्यास्तु यथाविधि। यथोक्तं पञ्चरात्रे वै ब्रह्मणा भाषितं पुरा”। “आरामे वा वने वापि तुलसीं स्वगृहेऽपि वा। वर्षत्रयेण पूर्णेन ततो यजनमारभेत्। सौम्यायने प्रकर्त्तव्यं गुरुशुक्रोदये तथा। अथ वा कार्त्तिके मासि भीष्मपञ्चदिनेषु च। वैवाहिकेषु ऋक्षेषु पूर्णिमायां विशेषतः। मण्डपं कारयेत्तत्र कुण्डवेदी तथा पुनः। शान्तिकञ्च प्रकर्त्तव्यं मातृणां स्थापनं तथा। मातृश्राद्धादिकं सर्वं विवाहवत् समाचरेत्। ब्राह्मणांश्च शुचिः स्नातान् वेदवेदाङ्गपारगान्। ब्रह्मा चादेशकश्चैव चत्वारश्च तथर्त्विजः। वैष्णवेन विधानेन वर्द्धनीकलसं यजेत्। मण्डपं कारयेत्तत्र लक्ष्मीनारायणं शुभम्। ग्रहयज्ञं पुरः कृत्वा मातृणां यजनं तथा। कृत्वा नान्दीमुखं श्राद्धं सौवर्णं स्थापयेद्धरिम्। कृत्वारोप्य च तुलसीं लग्ने त्वस्तमिते रवौ। वासःशतेन मन्त्रेण वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत्। यदा वध्नेति मन्त्रेण कङ्कणं पाणिपल्लवे। कोऽदादिति च मन्त्रेण पाणिग्राहो विधीयते। ततः कुण्डे समागत्य आचार्य्यः सह सा द्विजैः। आचार्य्यो वेदिकाकुण्डे जुहुयाच्च नवाहुतीः। विवाहकर्मवत् सर्वं वैष्णवं देशिकोत्तमैः। कर्त्तव्यञ्च ततो होमोविशेषादिविधिपूर्वकम्”। “यजमानः सपत्नीको ह्यन्ये ये गोत्रबान्धवाः। प्रदक्षिणाश्च कर्त्तव्याश्चत्वारो विष्णुना सह। तुलस्याः पाणिग्रहणे वेदिकायां विभावरौ। शातकुम्भं जपेत् सूक्तं पावमानीं विशेषतः। तथैव शान्तिकाध्यायम्। नवसूक्तीं तथैव च। जीवसूक्तं पुनर्जप्त्वा तथा वैष्णवसंहिताम्। शङ्खझल्लरिनिर्घोषैर्मैरीतूर्य्यस्य निस्वनैः। गायन्ति मङ्गलानार्य्यो माङ्गल्यं विधिमाचरेत्। दद्यात् पूर्णाहुतिं पश्चादभिषेकविधिं ततः। ब्रह्मणे वृषभं दद्यादाचार्य्यं परिधाप्य च। गां पटञ्च तथा शय्यामाचार्य्याय प्रदापयेत्। ऋत्विग्भ्यो दापयेद्वस्त्राण्येषां दद्याच्च दक्षिणाम्। एवं प्रतिष्ठिता देवी विष्णुना च समर्च्चिता आजन्मोपार्जितं पापं दर्शनेन प्रणश्यति। रोपयेत्तुलसीं यस्तु सेचयेच्च प्रयत्नतः। प्रतिष्ठाप्य यथोक्तेन विष्णुना सह मानवः। स मोक्षं लभते जन्तुर्विष्णुलोकं तथा धनम्। प्राप्नोति विपुलान् भोगान् विष्णुना सह

मोदते" हरिभक्तिविलासे । "तुलसी घ्राणमात्रेण हृष्टा भवति सुन्दरी" तन्त्रसा० । [अण् । वर्व्वर्य्यां (बाबुइ) रत्नमा०

तुलसीद्विषा स्त्री तुलसीं द्वेष्टि तुल्यगन्धत्वात् स्पर्द्धते द्विष–

तुला स्त्री तुल–भिदा० अङ् । १सादृश्ये २माने च गृहाणां ३दारुबन्धनार्थपीठिकायां ४पलशतमाने ५भाण्डे च मेदि० । राशिचक्रस्य द्वादशधा विभक्तस्य ६सप्तमे राशौ स च ३६० अंशात्मकराशिचक्रस्य १८१ अंशावधि २१० पर्य्यन्तः चित्राशेषार्द्धस्वातिविशाखान्तिमपादत्रयात्मकः । अस्याधिष्ठाता तुलाधरः पुरुषः । अस्य योगताराादिकम् अश्लेषाशब्दे उक्तफलशब्दे च विशेष उक्तः । "तौलीना कथितस्तुलाधटधरः" जातकपद्धतिः । "पुमांश्चरश्चिसमदयोमतः प्रत्यक् मरुत् स्निग्धरवोऽथ वन्यः । स्वल्पप्रजामङ्गमसम्भूद उच्चस्तुला द्युतीयौ द्विपदः समानः" जातकपद्धत्युक्तस्वभावः । वादिप्रतिवादिनोर्लौकिकप्रमाणाभावे दिव्यपरीक्षया अर्थनिर्णये कर्त्तव्ये घटापरनामके ७परीक्षाभेदे । सा च परीक्षा दिव्यशब्दोक्तसामान्यविधिपूर्वकं सर्वं कृत्वा कर्त्तव्या । तद्विधिश्च वीरमित्रोदये दर्शितो यथा

पितामहः "विशालामुन्नतां शुभ्रां घटशालान्तु कारयेत् । यत्रस्थो नोपहन्येत श्वभिश्चाण्डालवायसैः । कपाटबीजसंयुक्तां परिचारकरक्षिताम् । पानीयादि समायुक्तामस्मृन्यां कारयेन्नृपः" इति । बीजानि यवव्रीह्यादीनि । घटार्थानि काष्ठानि नारद आह "खादिरं कारयेत्तत्र निर्व्रणं शुष्कवर्जितम् । शांशपन्तदभावे वा सालं वा कोटरैर्विना । "अर्ज्जुनन्तिन्दुकौ सारन्तिणिसौ रक्तचन्दनम् । एवंविधानि काष्ठानि घटार्थे परिकल्पयेत् । अर्ज्जुनस्तिलकः शाकस्तिणिसो रक्तचन्दनम्" इति । माधवीये पाठः । शांशपमिति शिंशपावृक्षसम्बन्धि । "द्रविकाशिंशपेति" पाणिनिस्मरणादिकारस्याकारः । एवंविधानीत्यन्यस्याप्योदुम्बरादेर्यज्ञियस्य काष्ठस्य ससारस्य ग्रहणम्" । अतएव पितामहः "छित्त्वा तु यज्ञियं काष्ठं यूपवन्मन्त्रपूर्वकम् । प्रणम्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्य्या मनीषिभिः । मन्त्रः सौम्यो वानस्पत्यः छेदने जप्य एव चेति" । यूपवन्मन्त्रपूर्वकमित्यनेन ओँ ओषधे त्रायस्वैनमित्यादिच्छेदनमन्त्रप्रयोगादिकमुक्तम् । वानस्पत्यः "वनस्पते शतवल्शोविरोहेति" मन्त्रः । छेदने कृते इति शेषः । वानस्पत्यच्छेदनानन्तरं प्रयोगे यूपवदित्यतिदेशात्सिद्धेऽपि पुनर्विधानम् औपदेशिकस्य सौमदैवत्येनातिदेशिकस्य तस्य बाधनिवृत्त्यर्थम् । अत्र जप्य एव चेति चशब्दस्य वानस्पत्येत्यनेनान्वयात् तस्य च समुच्चयद्योतकत्वात्तत्समुच्चय इति केचित् सौम्यवानस्पत्ययोरेकार्थत्वात् । "तुल्यार्थास्तु विकल्पेरन्नित्यनेन" साधेणैव व्रीहियवादिभ्यः" इत्यपरे । पितामहः "प्राङ्मुखो निश्चलः कार्य्यः शुचौ देशे घटः सदा । इन्द्रस्थाने सभायां वा धर्मस्थाने चतुष्पथे" इति । घटनिर्माणप्रकारन्तत्प्रमाणञ्चाह पितामहः "चतुर्हस्ता तुला कार्य्या पादौ कार्य्यौ तथाविधौ । अन्तरन्तु तयोर्हस्तौ भवेदध्यर्द्धमेव चेति" । पादौ तुलाधारकाष्ठनामककाष्ठधारणाख्यौ स्तम्भौ तथाविधौ चतुर्हस्तौ । अन्तरं मध्यम् । अध्यर्द्धं सार्द्धहस्तद्वयम् । अक्षकाष्ठस्य प्रमाणमपादस्तम्भमध्यप्रमाणाभिधानेनैव सूचितमिति न पृथगुपन्यस्तम् । अन्तरालप्रमाणपर्य्यालोचनया ततः किञ्चिदधिकमक्षकाष्ठं कर्त्तव्यम् । पादस्तम्भयोर्मस्तकप्रदेशाद्यथा वह्निर्न निःसरति तथा अक्षकाष्ठं कार्य्यमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । अत्र निखातभागपरित्यागेन पादस्तम्भयोश्चतुर्हस्तत्वाभिधानं ज्ञेयम् । अतएव पितामहः "हस्तद्वयं निखेयन्तु प्रोक्तं मुण्डकयोर्द्वयोः । पञ्चहस्तन्तु तयोः प्रोक्तं प्रमाणं परिमाणतः" इति मुण्डकौ पादस्तम्भौ । हस्तप्रमाणन्दर्शितं कालिकापुराणे "यवानान्तण्डुलैरेकमङ्गुलञ्चाष्टभिर्भवेत् । अदीर्घयोजितैर्हस्तश्चतुर्विंशतिरङ्गुलैः" । इति स्मृत्यन्तरेऽपि "तिर्य्यग्यवोदराण्यष्टा ऊर्द्ध्वा वा व्रीहयस्त्रयः । प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः" । शारदातिलके "चतुर्विंशत्यङ्गुलाढ्यं हस्तन्तन्त्रविदो विदुः । यवानामष्टभिः क्लृप्तं मानाङ्गुलमितीरितमिति" । हस्तो वितस्तिद्वितयं चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्त इत्यर्थः । यवानां यवतण्डुलानामित्यर्थः । "यवानान्तण्डुलैरिति" स्मरणात् । तुलाया विशेषान्तरमाह पितामहः "चतुरस्रा तुला कार्य्या दृढा ऋज्वी तथैव च । कटकानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु यत्नतः" इति । कटकानि लोहमयानि वलयानि । त्रिषु स्थानेषु अन्त्ययोर्मध्ये । कटकग्रहणं लोहकीलादीनामुपयुक्तानामुपलक्षणम् । नारदोऽपि "ऋज्वी घटतुला कार्य्या खादिरी तैन्दुकी तथा । चतुरस्रा त्रिभिः स्थानैर्घटकर्कटकादिभिरिति" । घटो घटमध्यम् । कर्कटकौ अन्त्यौ । पादस्तम्भादीनां स्थूलता तु विशेषानभिधानात् यावति

स्योऽन्ये दार्व्यमयीति तावत्येव कार्य्या । शिष्टाचारादिश्रेषो ज्ञेयः । पादस्तम्भावुदग्दक्षिणसंस्थानौ कृत्वा तुला प्राग्भागा कार्य्या । "पश्चिमे तोलयेत्कर्त्तॄन् अन्यस्मिन् मृत्तिकां शुभामिति" पितामहस्मरणात् । पूर्व्वपश्चिमसंस्थानौ कृत्वोदग्भागा वा कार्य्या । "धारयेदुत्तरे पार्श्वे पुरुषं दक्षिणे शिलामिति" नारदस्मरणात् । धटाद्भुत्वेन तोरणादिकं कार्य्यमित्याह पितामहः "तोरणे तु तथा कार्य्ये पार्श्वयोरुभयोरपि । धटादुच्चतरे स्यातां नित्यं दशभिरङ्गुलैः । अवलम्बौ तु कर्त्तव्यौ तोरणाभ्यामधोमुखौ । मृण्मयौ सूत्रसम्बद्धौ धटमस्तकचुम्बिनाविति" । धटारोहणमाह नारदः "शिक्यद्वयं समासज्य धटकर्कटयोर्दृढम् । एकशिक्ये तु पुरुषमन्यत्र तोलयेच्छिलाम्" । "धारयेदुत्तरे पार्श्वे पुरुषं दक्षिणे शिलाम् । पिटकं पूरयेत्तस्मिन् इष्टकापांशुलोष्टकैरिति" । इष्टकाभिर्ग्रावभिः पांशुभिर्लोष्टैर्वेत्यर्थः । माषराशिभिरपि पिटकं पूरयेत् । "माषराशिसमन्वितेति" स्मृत्यन्तरवचनात् । पितामहोऽपि "शिक्यद्वयं समासज्य पार्श्वयोरुभयोरपि । प्राङ्मुखान् कल्पयेद्दर्भांस्तत्र विप्रः समाहितः । पश्चिमे तोलयेत्कर्त्तॄन् अन्यस्मिन् मृत्तिकां शुभाम् । इष्टकाभस्मपाषाणकपालास्थिविवर्जितामिति" । अत्र इष्टकापाषाणयोर्वर्ज्यत्वोक्तिः समुच्चयनिराकरणार्था न तु विकल्पनिराकरणार्था पूर्व्वोदाहृतनारदवचने तयोरपि विधानात् । "एतेन मृत्तिकापाषाणादीनां सम्भूय तोलनकर्त्तृत्वमिति मतमपास्तम् । मृत्तिकाशिलेष्टकादीनामेकार्थत्वात् "तुल्यार्थास्तु विकल्पेरन्निति" न्यायेन विकल्प इति मिताक्षरायाम् । विष्णुरपि "अन्यैकशिक्ये पुरुषमारोपयेत् द्वितीये प्रतिमानं शिलादीनि" । समतानिरीक्षणार्थं राज्ञा तद्विदो नियोक्तव्याः । तथा च पितामहः "परीक्षका नियोक्तव्यास्तुलामानविशारदाः । वणिजो हेमकाराश्च कांस्यकारास्तथैव चेति" । नियुक्ताश्च निरीक्षेरन्नित्याह नारदः । "सुवर्णकारा वणिजः कुशलाः कांस्यकारकाः । तान्तुलामवेक्षेरन् तुलाधारणकोविदा इति" । निरीक्षणं प्रत्याह पितामहः "कार्य्यः परीक्षकैर्नित्यमवलम्बवत् समो धटः । उदकञ्च प्रदातव्यं धटस्योपरि पण्डितैः । यस्मिन्न प्लवते तोयं स विज्ञेयः समो धट" इति । अवलम्बसमः तोरणयोर्लम्बमानौ यौ मृत्तोयावलम्बौ तयोः समः । नारदोऽपि "प्रथमारोहणे यस्य

प्रमाणैस्तु पुरुषैः सह । तुलाशिरोभ्यां तुल्यं तु तोरणाभ्यस्तलक्षणमिति" । तोलनानन्तरं कर्त्तव्यम्पितामह आह "तोलयित्वा नरं पूर्व्वं पश्चात्तमवतार्य्य तु । धटं तु कारयेन्नित्यं पताकाध्वजशोभितम्" । तत आवाहयेद्देवान्विधानेन मन्त्रवित् । वादित्रतूर्य्यनिर्घोषैर्गन्धमाल्यानुलेपनैः । प्राङ्मुखः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्राड्विवाकस्ततो वदेत्" इति । विवादानुरूपं प्रश्नम्पृच्छतीति प्राट् तद्विवेचयतीति विवेकः प्राट् चासौ विवेकश्च प्राड्विवेकः । ततोऽभियुक्तं तोलयित्वाऽवतार्य्य धर्म्मावाहनादारभ्याभियुक्तशिरसि पत्रबन्धनान्तं साधारणविधिं कुर्य्यात् । धटपूजायाञ्चाधिविशेषन्नारद आह "गन्धैर्माल्यैश्च धूपैश्च दध्यपूपाक्षतादिभिः । अर्च्चयेत् धटं पूर्व्वं ततः शिष्टांस्तु पूजयेदिति" । शिष्टान् धर्म्मशिष्टानिन्द्रादीन् । पत्रबन्धनानन्तरं मन्त्रयेत् प्राड्विवेक इत्याह पितामहः "धटमामन्त्रयेच्चैव विधिनानेन शास्त्रवित्" । विधिना मन्त्रेण शास्त्रवित्प्राड्विवेकः । मन्त्रश्च तेनैव दर्शितः "त्वं धट ! ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् । धकाराद्धर्म्ममूर्त्तिस्त्वं टकारात् कुटिलं नरम् । धृतो धारयसे यस्माद्धटस्तेनाभिधीयसे । त्वं वेत्सि सर्व्वभूतानां पापानि सुकृतानि च । त्वमेव देव ! जानीषे न विदुर्य्यानि मानवाः । व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छतीति" । शोध्यस्याभिमन्त्रणमाह याज्ञवल्क्यः "तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः । प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वाऽवधारितः । त्वन्तुले ! सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्म्मिता । तत्सत्यं वद कल्याणि ! संशयान्मां विमोचय । यद्यस्मि पापकृन्मातः ! ततो मां त्वमधो नय । शुद्धश्चेद्गमयोर्द्ध्वं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेदिति" । तुलाश्रितः तुलामारूढः । प्रतिमानसमीभूतः प्रतिमानेन मृदादिना समीकृतः । रेखां कृत्वावतारणे साम्यचिह्नं कृत्वा अभिमन्त्रणमेवावतारणानन्तरं कार्य्यम् अवतारितम् इति दर्शनात्ततः प्राड्विवेकः तुलाधारकं शपथैर्नियम्य शिरोगतपत्रकं पुनर्धटमारोपयेत् । अतएव नारदः "समयैः परिरश्याथ पुनरारोपयेन्नरम् । निवृत्ते दृष्टिरहिते शिरस्यारोप्य पत्रकमिति" । समयैः शपथैः परिरश्य नियम्य । ते च विष्णुना दर्शिताः । "ब्रह्मघ्ने ये स्मृता लोकाः ये लोकाः कूटसाक्षिणः । तुलाधारस्य ते लोकास्तुलान्धारयतो मृषेति" पुनरारोहणकालेऽभि-

मन्त्रणमाह नारदः "त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च। त्वमेव देवि ! जानीषे न विदुर्यानि मानवाः। व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानवस्तोल्यते त्वयि। तदेनं संशयारूढं धर्मतस्त्रातुमर्हसि। देवासुरमनुष्याणां सत्ये त्वमभिपिध्यसे। सत्यमस्यासि भगवन् ! शुभाशुभविभावने। आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च। अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तमिति"। मन्त्रोच्चारणानन्तरकर्त्तव्यं पितामह आह "ज्योतिर्विद्ब्राह्मणश्रेष्ठः कुर्यात्कालपरीक्षणम्। विनाद्यः पञ्च विज्ञेयाः परीक्षाकालकोविदैः। साक्षिणो ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः यथादृष्टार्थवादिनः। ज्ञानिनः शुचयोऽलुब्धा नियोक्तव्या नृपेण तु। शंसन्ति साक्षिणः श्रेष्ठाः शुद्ध्यशुद्धी नृपे तदा" इति।

कानि पुनर्जयपराजयचिह्नानीत्यपेक्षायामाह नारदः "तुलितो यदि वर्द्धेत विशुद्धः स्यान्न संशयः। समो वा हीयमानो वा न विशुद्धो भवेन्नरः" इति वर्द्धेत उपरि गच्छेत्। हीयमानः अधो गच्छेत्। यत्पुनरुक्तं पितामहेन "तुलितो यदि वर्द्धेत शुद्धो भवति धर्मतः। हीयमानो न शुद्धः स्यादेकैषान्तु समोऽशुचिः। अल्पपापः समो ज्ञेयो बहुपापस्तु हीयते" इति। अल्पत्वं व्यभिचारे समालिङ्गनादिना" चौर्य्ये तद्देशगमनादिना तत्र एकीयामिति पूजार्थं न तु स्वमते समस्य शुचित्वद्योतनार्थम् अल्पपापिनोऽप्यशुचित्वात्। तेन हीयमानसमयोर्न कश्चिद्विशेषः। दण्डप्रायश्चित्ते पापविशेषस्तयोर्दोषानुसारित्वात्। यत्तु केश्चिदेकेषां तु समोऽशुचिरिति वचनम्। "अल्पपापः समो ज्ञेयः"इति वचनं साम्ये संशयपरमेवेत्युक्तन्तत्क्लिष्टकल्पनया वाक्यानार्जवन्नैरूपेक्षणीयम्। यन्नूक्तम्, वृहस्पतिना "घटेऽभियुक्तस्तुलितो हीनश्चेच्छुद्धिमाप्नुयात्। तस्मिन्नस्तु पुनस्तोल्यो वर्द्धितो विजयी भवेदिति" अयमर्थः पुनर्देवतावाहनाद्युपहितं सर्वं कर्म विधायोत्तोलनीय इति समस्याशुचित्वनिश्चयो न प्रथमतोलनपर्य्यायेण कार्य्यः। किन्तु पुनस्तोल्यमानस्य समतैव यदि भवति तदा अशुद्धिरवधारणीयेत्यर्थः इति स्मृतिचन्द्रिकायाम्। यत्तु केश्चित्तस्मिन्नेव प्रयोगे तोलनमुक्तं तन्मन्दं प्रधानावृत्तावङ्गावृत्तिरिति न्यायेन तोलनस्य फलसम्बन्धेन प्रधानत्वात् तदावृत्तौ देवतावाहनाद्यङ्गानामप्यावृत्तेरेवोचितत्वात्। शिक्यादिच्छेदेऽपि पुनः समीकृत्य तोलनीय इत्याह कात्यायनः "शिक्यच्छेदे तुलाभङ्गे तथा चापि गुणस्य वा। शुद्धेस्तु संशये चैनं परीक्षेत पुनर्नरमिति" शुद्धिसंशयकारीण्याह नारदः "तुलाशिरोभ्यामुद्भ्रान्तं विचलं न्यस्तलक्षणम्। यदा वायुप्रणुन्नं वा तदा नैकतरं वदेत्" इति। अयमर्थः। यदा तुलान्तौ तिर्यक्चलितौ यदा च समताज्ञानार्थन्यस्तं चिह्नमपैति यदा च वायुना प्रेरिता तुला ऊर्द्धमधश्च कम्पते तदा जयं पराजयं च न वदेदिति। व्यासोऽपि "कक्षच्छेदे तुलाभङ्गे घटकर्कटयोस्तथा। रज्जुच्छेदेऽक्षभङ्गे वा दद्याच्छुद्धिं पुनर्नृपः" इति। कक्षं शिक्यतलं कर्कटौ तुलोपान्तस्थौ शिक्याधारावीषद्वक्रौ कर्कटशृङ्गसन्निभौ लौहकीलकौ। अक्षः पादस्तम्भयोरुपरिनिहितस्तुलाधारपट्ट इति मिताक्षरा। दार्ढ्यप्रयोजकः कीलक इति हलायुधः। यत्तु वृहस्पतिवचनम् "कक्षच्छेदे तुलाभङ्गे घटकर्कटयोस्तथा। रज्जुच्छेदेऽक्षभङ्गे च तथैवाशुद्धिमाप्नुयादिति" तदाऽऽकस्मिककक्षच्छेदादिविषयम्। कात्यायनवचनन्तु दृश्यमानकारणकशिक्यच्छेदादिविषयमिति विज्ञानेश्वराचार्य्यादयः" वीरमि०। तुलापुरुषाङ्गतुला तु हेमाद्रौ दा० खण्डे दृश्या। मत्कृत कृततुलादानादिपद्धतौ च विस्तरेण दृश्या।

८तोलने मिता०।"तुलाः स्त्रियां पलशतं भारः स्याद्विंशतिस्तुला इत्यमरोक्तेः पलशतमानं तुला। तत्र सादृश्ये "तुलां यदा रोहति दन्तवाससा," कुमा० "कामयानसमस्यया तुलाम्" रघुः। तुलोपमाशब्दयोगे षष्ठ्येव साधु न तु तृतीया"अतुलोपमाभ्याम्"पा० तृतीयाविधाने तयोः पर्य्युदासात् तृतीयाप्रयोगस्तु सहार्थशब्दाध्याहारेण तद्योगे इति मल्लि०। तुलाराशौ। "कन्यार्के च तुलार्के च पितॄणां श्राद्धमिष्यते" स्मृतिः"तुलायां लोलया सह" ति०त०।"सह झषस्तुलया"ज्यो०त०। तोलनदण्डात्मके माने "अथ स दक्षिणादूरोरुत्कृत्य स्वमांसपेशीं तुलया धारयन् गुरुतर एव कपोत आसीत्" भा०व०१९६ अ०।"तुलामानं प्रतीमानं सर्वञ्च स्यात् सुलक्षितम्। षट्सु षट्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत्"मनुः"तुलामानं सुवर्णादीनां परिच्छेदार्थं यत् क्रियते प्रतीमानं प्रस्थद्रोणादि तत्सर्वं स्वनिरूपितं यथा स्यात् षट्सु षट्सु मासेषु गतेषु पुनस्तत्सर्वं सभ्यपुरुषैर्नृपतिः परीक्षयेत्" कुल्लू० "आषाढ्यां तुलया वीजतोलने भाविशस्यहानिवृद्धिज्ञापनम् वृ० स० २६ अ० उक्तं तत्र अधिवासनाङ्गतुलानिर्माणप्रकारस्तत्रैवोक्तो यथा

“आषाढ्यां समतुलितानाधिवासितानाम् अन्येद्युरद्धिकतामुपैति बीजम्। तद्वृद्धिर्भवति न जायते यदूनं मन्त्रोऽस्मिन् भवति तुलाभिमन्त्रणाय। श्रोतव्या मन्त्रयोगेन सत्या देवी सरस्वती। दर्शयिष्यसि यत्सत्यं सत्ये सत्यव्रता ह्यसि। येन सत्येन चन्द्रार्कौ ग्रहा ज्योतिर्गणास्तथा। उत्तिष्ठन्तीह पूर्वेण पश्चादस्तं व्रजन्ति च। यत्सत्यं सर्ववेदेषु यत्सत्यं ब्रह्मवादिषु। यत्सत्यं त्रिषु लोकेषु तत्सत्यमिह दृश्यताम्। ब्रह्मणो दुहिता चासि त्वमादित्येति कीर्तिता। काश्यपी गोत्रतश्चैव नामतो विश्रुता तुला। क्षौमं चतुःसूत्रकसन्निबद्धं षडङ्गुलं शिक्यकपत्रमस्याः। सूत्रप्रमाणं च दशाङ्गुलानि षडेव कक्षोभयशिक्यमध्ये। याम्ये शिक्ये काञ्चनं सन्निवेश्य शेषद्रव्याण्युत्तरेऽम्बूनि चैवम्। तोयैः कौप्यैः स्यन्दिभिः सारसैश्च वृष्टिर्हीना मध्यमा चोत्तमा च। दन्तैर्नागा गोहयाद्याश्च लोम्ना हेम्ना भूपाः सिक्थकेन द्विजाद्याः। तद्वद्देशा वर्षमाशा दिशश्च शेषद्रव्याण्यात्मरूपस्थितानि। हैमी प्रधाना रजतेन मध्या तयोरलाभे खदिरेण कार्या। विद्धः पुमान् येन शरेण सा वा तुला प्रमाणेन भवेद्वितस्तिः। हीनस्य नाशोऽभ्यधिकस्य वृद्धिस्तुल्येन तुल्यं तुलितं तुलायाम्। एतत्तुलाकोशरहस्यमुक्तं प्राजेशयोगेऽपि नरो विदध्यात्”।

तुलाकूट न० ६त०। तुलामानस्य कूटे १प्रकृतमानापेक्षया न्यूनतापादने। तुलायां कूटं यस्य। २तत्कारिणि पुरुषे च “मानकूटं तुलाकूटं कण्ठमोष्ठं निपीड्य” काशी०८अ० स्वकिङ्करं प्रति यमवाक्यम्।

तुलाकोटि(टी) स्त्री तुलया तुलां वा कोटयति कुट—परितापे-इन् वा ङीप्। नूपुरे “तुलाकोटिक्वाणैः कुसुमशरमुज्जागरयति” उद्भटः। “स्खलत्तुलाकोटिनिनादकोमलः” माघः।

तुलाकोश पु० तुला कोश इव। तुलायां भाविशस्यहानिवृद्धिज्ञापनार्थं तुलारूपे मानदण्डभेदे ह०स०वाक्यं तुलाशब्दे दृश्यम्। २तुलया परीक्षणे च मिता०।

तुलादान न० तुलया स्वदेहमानेन दानम्। तुलापुरुषसंज्ञके महादाने मत्स्यतुलादानादिपद्धतौ तत्प्रयोगो दृश्यः।

तुलाघट पु० तुलायै तोलनाय घटः। तुलाधारदण्डे त्रिका०

तुलाधर त्रि० तुलाया मानदण्डस्य धरः धृ-अच्। १वाणिजके, २तुलाराशौ, ३तुलादण्डधारके त्रि० मेदि०।

तुलापुरुष पु० षोड़शसु महादानेषु आद्ये महादाने तत्प्रकारः मत्स्यपु०२७४अ० उक्तो यथा “अथातः सम्प्रवक्ष्यामि महादानानुकीर्तनम्” इत्युपक्रमे। “आद्यन्तु सर्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञकम्” महादानानि विभज्य उक्तं यथा “मत्स्य उवाच। यानि नोक्तानि गुह्यानि महादानानि षोड़श। तानि ते कथयिष्यामि यथावदनुपूर्वशः। तुलापुरुषयोगोऽयं येषामादौ विधीयते। अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते दिनक्षये। युगादिषूपरागेषु तथा मन्वन्तरादिषु। सङ्क्रान्तौ वैधृतिदिने चतुर्दश्यष्टमीषु च। सितपञ्चदशीपर्वद्वादशीष्वष्टकासु च। यज्ञोत्सवविवाहेषु दुःस्वप्नाद्भुतदर्शने। द्रव्यब्राह्मणलाभे वा श्रद्धा वा यत्र जायते। तीर्थे वायतने वापि तड़ागे रुचिरे तथा। महादानानि देयानि संसारभयभीरुणा। अनित्यं जीवितं यस्मात् वसु चातीव चञ्चलम्। केशेष्वेव गृहीतः सन् मृत्युना धर्म्ममाचरेत्। पुण्यां तिथिमथासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम्। षोड़शारत्निमात्रन्तु दश द्वादश वा करान्। मण्डपं कारयेद्विद्वान् चतुर्भद्रासनं बुधः। सप्तहस्ता भवेद्वेदी मध्ये पञ्चकरा तथा। तन्मध्ये तोरणं कुर्य्यात् सारदारुमयं बुधः। कुर्य्यात् कुण्डानि चत्वारि चतुर्दिक्षु विचक्षणः। समेखलायोनियुतानि कुर्य्यात् समार्गकुम्भानि सहासनानि। स्रुताम्रपात्रद्वयसंयुतानि सयज्ञपात्राणि सुविष्टराणि। हस्तप्रमाणानि तिलाज्यधूपपुष्पोपहाराणि सुशोभनानि। पूर्वोत्तरे हस्तमिताथ वेदी ग्रहादिदेवेश्वरपूजनाय। तथार्चनं ब्रह्मशिवाच्युतानां तत्रैव कार्य्यं फलमाल्यवस्त्रैः। लोकेशवर्णाः परितः पताका मध्ये ध्वजः किङ्किणिकायुतः स्यात्। द्वारेषु कार्य्याणि च तोरणानि चत्वार्य्यपि क्षीरवनस्पतीनाम्। द्वारेषु कुम्भद्वयमत्र कार्य्यं स्रग्गन्धधूपाम्बररत्नयुक्तम्। शालेङ्गुदीचन्दनदेवदारुश्रीपर्णिबिल्वप्रियकाञ्चनोत्थम्। स्तम्भद्वयं हस्तयुगावखातं कृत्वा दृढं पञ्चकरोच्छ्रितञ्च। तदन्तरं हस्तचतुष्टयं स्यादथोत्तराङ्गञ्च तदङ्गमेव। समानजातिश्च तुलावलम्ब्या हैमेन मध्ये पुरुषेण युक्ता। दैर्घ्येण सा हस्तचतुष्टयं स्यात् पृथुत्वमस्यास्तु दशाङ्गुलानि। सुवर्णपट्टाभरणा तु कार्य्या सा लोहपाशद्वयशृङ्खलाभिः। युता सुवर्णेन तु रत्नमालाविभूषिता माल्यविलेपनाभ्याम्। चक्रं लिखेद्वारिजगर्भयुक्तं नानारजोभिर्भुवि पुष्पकीर्णम्। वितानकञ्चोपरि पञ्चवर्णं संस्थापयेत् पुष्पफलोपशोभम्। अथर्त्विजो वेदविदश्च कार्य्याः सुरूपवे-

ग्रामयज्ञाख्ययुक्ताः । विधानदक्षाः पटवोऽनुकूला ये चार्य्यदेशप्रभवा द्विजेन्द्राः । गुरुश्च वेदान्तविदार्य्यवंशसम्द्भवः शीलकुलाभिरूपः । पुराणशास्त्राभिरतोऽतिदक्षः प्रसन्नगम्भीरसरस्वतीकः । सिताम्बरः कुण्डलहेमसूत्र केयूरकण्ठाभरणाभिरामः । पूर्व्वेण ऋग्वेदविदावथास्तां यजुर्व्विदौ दक्षिणतश्च शस्तौ । स्थाप्यौ द्विजौ सामविदौ तु पश्चादाथर्व्वणावुत्तरतस्तु कार्य्यौ । विनायकादिग्रहलोकपालवसुध्रष्टकादित्यमरुद्गणानाम् । ब्रह्माच्युतेशार्कवनस्पतीनां स्वमन्त्रतोहोमचतुष्टयं स्यात् । जप्यानि सूक्तानि तथैव चैषामनुक्रमेणापि यथास्वरूपम् । होमावसाने कृततूर्य्यनादो गुरुर्गृहीत्वा बलिपुष्पधूपम् । आवाहयेल्लोकपतीन् क्रमेण मन्त्रैरमीभिर्यजमानयुक्तः । एह्येहि सर्व्वामरसिद्धसाध्यैरभिष्टुतो वज्रधरामरेश ! । संवीज्यमानोऽप्सरसाङ्गणेन रक्षाध्वरन्नो भगवन्नमस्ते (इन्द्रस्य)। एह्येहि सर्व्वामरहव्यवाह ! मुनिप्रवीरैरभितोऽभिजुष्ट ! । तेजस्विना लोकगणेन सार्द्धं ममाध्वरं रक्ष कवे ! नमस्ते"(अग्नेः) । एह्येहि वैवस्वत ! धर्म्मराज ! सर्व्वामरैरर्च्चितदिव्यमूर्त्ते ! । शुभाशुभानन्दशुचामधीश । शिवाय नः पाहि मखं नमस्ते" (यमस्य) । एह्येहि रक्षोगणनायकस्त्वं सर्व्वैस्तु वेतालपिशाचसङ्घैः । ममाध्वरं पाहि शुभाधिनाथ ! लोकेश्वरस्त्वं भगवन्नमस्ते (नैर्ऋतस्य) । एह्येहि यादोगणवारिधीनाङ्गणेन पर्ज्जन्यमहाप्सरोभिः । विद्याधरेन्द्रामरगीयमान ! पाहि त्वमस्मान् भगवन्नमस्ते (वरुणस्य)। एह्येहि यज्ञे मम रक्षणाय मृगाधिरूढः सह सिद्धसङ्घैः । प्राणाधिपः कालकवेः सहायः गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते (वायोः) । एह्येहि यज्ञेश्वर! यज्ञरक्षां विधत्स्व नक्षत्रगणेन सार्द्धम् । सर्व्वौषधीभिः पितृभिः सहैव गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते (सोमस्य) । एह्येहि विश्वेश्वर ! नस्त्रिशूल कपालखट्वाङ्गधरेण सार्द्धम् । लोकेश ! यज्ञेश्वर ! यज्ञसिद्ध्यै गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते (ईशस्य)। एह्येहि पातालधराधरेन्द्र ! नागाङ्गनाकिन्नरगीयमान ! । यक्षोरगेन्द्रामरलोकसङ्घैरनन्त ! रक्षाध्वरमस्मदीयम्" । (अनन्तस्य) एह्येहि विश्वाधिपते ! मुनीन्द्र लोकेन सार्द्धं पितृदेवताभिः । सर्व्वस्य धातास्यमितप्रभाव ! विशाध्वरन्नो भगवन्नमस्ते (ब्रह्मणः)। त्रैलोक्ये यानिभूतानि स्थावराणि चराणि च ब्रह्मविष्णुशिवैः सार्द्धं रक्षां कुर्व्वन्तु तानि मे । देवदानवगन्धर्व्वा यक्षराक्षसपन्नगाः । ऋषयो मनवोगावो देवमातर एव च । सर्व्वे ममाध्वरे रक्षां प्रकुर्व्वन्तु मुदान्विताः । इत्यावाह्य सुरान् दद्यादृत्विग्भ्यो हेमभूषणम् । कुण्डलानि च हैमानि सूत्राणि कटकानि च । अङ्गुलीयपवित्राणि वासांसि शयनानि च । द्विगुणं गुरवे दद्याद्भूषणाच्छादनानि च । जपेयुः शान्तिकाध्यायं जापकाः सर्व्वतोदिशम् । ततोधिवास्य ते सर्व्वे कृत्वैवमधिवासनम् । आदावन्ते च मध्ये च कुर्य्याद्ब्राह्मणवाचनम् । ततो मङ्गलशब्देन स्नापितो वेदपुङ्गवैः । त्रिःप्रदक्षिणमावर्त्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः । शुक्लमाल्याम्बरोभूत्वा तां तुलामभिमन्त्रयेत् । नमस्ते सर्व्वदेवानां शक्तिस्त्वं सत्यमास्थिता । साक्षिभूता जगद्धात्री निर्म्मिता विश्वयोनिना । एकतः सर्व्वसत्यानि तथान्ततशतानि च । धर्म्माधर्म्मकृतां मध्ये स्थापितासि जगद्धिते ! । त्वं तुले ! सर्व्वभूतानां प्रमाणमिह कीर्त्तिता । मां तोलयन्ती संसारादुद्धरस्व नमोऽस्तु ते । योऽसौतत्त्वाधिपोदेवः पुरुषः पञ्चविंशकः । स एकोऽधिष्ठितोदेवि ! त्वयि तस्मात्नमोनमः । नमोनमस्ते गोविन्द ! तुलापुरुषसंज्ञक ! । त्वं हरे ! तारयस्वास्मानस्मात्संसारकर्दमात् । पुण्यकालं समासाद्य कृत्वैवमधिवासनम् । पुनः प्रदक्षिणं कृत्वा तुलामारोहयेद्बुधः । सखड्गचर्म्मकवचः सर्व्वाभरणभूषितः । धर्म्मराजमथादाय हैमं सूर्य्येण संयुतम् । कराभ्यां बद्धमुष्टिभ्यामास्ते पश्यन् हरेर्मुखम् । ततोऽपरे तुलाभागे न्यसेयुर्द्विजपुङ्गवाः । समादभ्यधिकं यावत् काञ्चनं चातिनिर्म्मलम् । पुष्टिकामस्तु कुर्व्वीत भूमिसंस्थं नरेश्वरः । क्षणमात्रं ततः स्थित्वा पुनरेवमुदीरयेत् । नमस्ते सर्व्वभूतानां साक्षिभूते ! सनातनि ! । पितामहेन देवि ! त्वं निर्म्मिता परमेष्ठिना । त्वया धृतं जगत्सर्व्वं सहस्थावरजङ्गमम् । सर्व्वभूतात्मभूतस्थे ! नमस्ते विश्वधारिणि ! । ततोऽवतीर्य्य गुरवे पूर्व्वमर्द्धं निवेदयेत् । ऋत्विग्भ्योऽपरमर्द्धन्तु दद्यादुदकपूर्व्वकम् । गुरवे ग्रामरत्नानि ऋत्विग्भ्यश्च निवेदयेत् । प्राप्य तेषामनुज्ञां तु तथान्येभ्योऽपि दापयेत् । दीनानाथविशिष्टादीन् पूजयेद्ब्राह्मणैः सह । न चिरं धारयेद्गेहे सुवर्णं प्रोक्षितं बुधः । तिष्ठद्भयावहं यस्माच्छोकव्याधिकरं नृणाम् । शीघ्रं परस्वीकरणाच्छ्रेयः प्राप्नोति मानवः । अनेन विधिना यस्तु तुलापुरुषमाचरेत् । प्रतिलोकाधिपस्थाने प्रतिमन्वन्तरं वसेत् । विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजाल-

शालिना। पूज्यमानोऽप्सरोभिश्च ततो विष्णुपुरं व्रजेत्। कल्पकोटिशतं यावत्तस्मिन् लोके महीयते। कर्मक्षयादिह पुनर्भवि राजराजो भूपालमौलिमणिरञ्जितपादपीठः। श्रद्धान्वितो भवति यज्ञसहस्रयाजी दीप्तप्रतापजितसर्वमहीपलोकः। यो दीयमानमपि पश्यति भक्तियुक्तः कालान्तरे स्मरति वाचयतीह लोके। यो वा शृणोति पठतीन्द्रसमानरूपः प्राप्नोति धाम सपुरन्दरदेवजुष्टम्"। अन्यविधानं हेमा० दा० दृश्यम् एतत्प्रयोगस्तु मत्कृततुलादानादिपद्धतौ दृश्यः।

२व्रतभेदे। तच्च व्रतं पञ्चदशदिनसाध्यमेकविंशतिदिनसाध्यञ्च यथा।

"पिन्याकाचामतक्रोदकसक्तूनामुपवासान्तरितोऽभ्यवहारास्तुलापुरुषः"। विष्णु० सं०। "पिन्याकाचामतक्राम्बुसक्तूनां प्रतिवासरम्। एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते" इत्युपक्रम्य "एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाविधि। तुलापुरुष इत्येष ज्ञेयः पञ्चदशाहिकः"। एषां पिन्याकादीनां पञ्चानां क्रमेणैकैकस्य त्रिरात्राभ्यासेन पञ्चदशाहव्यापी तुलापुरुषाख्यः कृच्छ्रो वेदितव्यः। अत्र पञ्चदशाहिकत्वविधानादुपवासस्य निवृत्तिः। यमेन त्वेकविंशतिरात्रिकस्तुलापुरुष उक्तः "आचाममथ पिन्याकं तक्रञ्चोदकसक्तुकान्। त्र्यहं त्र्यहं प्रयुञ्जानो वायुभक्षस्त्र्यहद्वयम्। एकविंशतिरात्रन्तु तुलापुरुष उच्यते इति"।

तुलाप्रग्र(ग्रा)ह पु० प्र+ग्रह वा घञ् पक्षे अप् ६त०। तुलासूत्रे सि० कौ०। [ल्युट्। १तुलादण्डे शब्दार्थचि०।

तुलामान न० तुलार्थं तोलनार्थं मानं मीयतेऽनेन मा—करणे

तुलायष्टि स्त्री ६त०। तुलादण्डे। "लोकेनोन्नतिमायाति लोकेनायात्यधोगतिम्। अहो सुसदृशी चेष्टा तुलायष्टेः खलस्य च" पञ्चत०।

तुलावीज न० तुलायाः तोलनस्य वीजं मूलम्। गुञ्जायाम् तद्द्वारस्यैव हि मानं शास्त्रे दर्शितं यथा "दशार्द्धगुञ्जं प्रवदन्ति माषमिति" लीला०। [दण्डस्थितसूत्रे प्रग्रहे अमरः।

तुलासूत्र न० तुलार्थं तोलनार्थं सूत्रम्। तोलनार्थं तुला-

तुलि(ली) स्त्री तुरि(री)+रस्य लः। तुर्यां शब्दरत्ना०।

तुलिका स्त्री तुल—बा० क्वुन्। खञ्जनिकायां त्रिका०।

तुलित त्रि० तुला+तत्करोति णिच्—कर्मणि क्त। १परिमिते "यत्पाण्डुपाणितुलितायुधलूनपक्षाः" माघः। २सदृशीकृते

तु(तू)लिनी स्त्री तूलं विद्यते फलेऽस्याः इनि ङीप् वा पृषो० ह्रस्वः। १शाल्मलिवृक्षे रत्नमाला।

तु(तू)लिफला स्त्री तुलि तूलयुक्तं फलमस्याः वा पृषो०। १शाल्मलीवृक्षे रत्नमाला।

तुल्य त्रि० तुलया सम्मितं यत्। १सदृशे अमरः। "सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः"। "सकामां दूषयं स्तुल्योनाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् मनुः"। "कुम्भकर्णः कपीन्द्रेण तुल्यावस्थः स्वसुःकृतः" रघुः। [वन्धुभिरेकत्र पाने अमरः।

तुल्यपान न० तुल्येन सजातीयेन सह पानम्। सजातीयै-

तुल्ययोगिता स्त्री अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ३८८पृ० दृश्यम्। ["विम्बौष्ठाश्च तुल्यशः" सुश्रु०।

तुल्यशस् अव्य० तुल्य+वीप्सार्थे शस्। तुल्यं तुल्यमित्यर्थे

तुल्वल पु० ऋषिभेदे। तौल्वलिशब्दे दृश्यम्।

तुवर पु० तवति हिनस्ति रोगान् सौ० तु—ष्वरच् नि० गुणाभावः। १धान्यभेदे २कषायरसे च ३तद्वति त्रि० ४आढक्याम् ५सौराष्ट्रमृत्तिकायाञ्च स्त्री षित्त्वात् ङीष् स्वार्थे क तुवरिकाप्यत्रैव। रसभेदे पुंस्त्री तद्वति त्रि० अमरः। ६श्मश्रुहीने नरे उणा०।

तुवरयावनाल पु० कर्म० धान्यभेदे राजनि०। "तुवरो यावनालस्तु कषायोष्णो विरेचकः। संग्राही वातशमनो विदाही शोषकारकः" राजनि०।

तुवरिका स्त्री० तुवरोऽस्त्यस्याः ठन्। १सौराष्ट्रमृत्तिकायां (फटकिरि) अमरः। २आढक्यां (अरहर) भरतः।

तुवरी स्त्री तु+ष्वरच् षित्त्वात् ङीष्। १आढक्यां २सौराष्ट्रमृत्तिकायाञ्च (फिटकरि) राजनि०। (तोरी) इति ३धान्यभेदे भावप्र० तद्गुणास्तत्रोक्ता यथा। "तुवरी ग्राहिणी शीता लघ्वी कफविषास्रजित्। तीक्ष्णोष्णा वह्निदा कण्डूकुष्ठकोठक्रिमिप्रणुत्"। [चक्रमर्दने शब्दच०।

तुवरीशिम्ब पु० तुवर्या आढक्या इव शिम्बा यस्य। रक्त-

तुवि स्त्री० तुम्बी+पृषो०। १तुम्ब्यां। तु—वृत्तौ इन् किच्च। २वहुशब्दार्थे निघण्टुः। "तुविकूर्मिरृघावान्" ऋ० ३।३०।३। ऋ—मि वेदे गुणे अकारस्तोत्त्वम् "तुविग्राभं तुविकूर्मिं रभोदाम्" ऋ० ६।२२।५। "ग्रहेरण्। तुविग्राभं बहुग्राहकम्" भा० "तुविशुष्म! तुविक्रतो!" ऋ०८।६८।२वा ङीप्। "सहस्रेषु तुवीमघ!" ऋ० १।२९।१। तुवीमघ कथञ्चन" "स इद्दासं तुवीरवम्" ऋ०१०।९९।६।

तुविस् न० तु—वृद्धौ पूर्त्तौ वा इसि किच्च। १वृद्धौ २प्रज्ञायां ३वले च। "यः सप्तरश्मिर्वृषभस्तुविष्मान्" ऋ० २।१२।

१२। "तुविष्मान् वृद्धिमान् बलवान् वा" भा०। "भीमस्तुविष्मान् चर्षणिभ्यः" १।५५।१। "तुविष्मान् प्रज्ञावान् बलवान् वा" भा०। बलेन प्रज्ञया च वृद्धेः पूर्वस्य सम्भवात् बलप्रज्ञयोस्तथात्वम्।

तुवीरवत् त्रि० तुवी मत्वर्थीयोरः ततो मतुप् मस्य वः। बहुस्तोत्रयुक्ते। "रथा कविस्तुवीरवान्" ऋ० १०।१६४। ४। "तुवीरवान् बहुस्तोत्रयुक्तो भवति। मत्वर्थीयप्रत्ययावृत्तिः। यद्वा तुविशब्दस्य रो मत्वर्थीयः। बाहुल्ययुक्तदेवैः सहितो भवति" भा०।

तुश वधे भ्वा० आ० सक० सेट्। तोशते अतोशिष्ट तुतुशे। "इन्दुरिन्द्राय तोशते नितोशते" ऋ०८।१०८।२२ "इन्दुः सोम इन्द्रायेन्द्रार्थं तोशते" तोशते हन्यते अभिषूयते। नितोशते नितरामभिषूयते। तोशतिर्वधकर्म्मा" भा० कर्मकर्त्तरि तङ्। यगभावश्छान्दसः। "सत्रात्वं पुरुष्टुतं एको वृत्राणि तोशसे"। ऋ०८।१५।११। तोशसे हिनस्सि" भा०।

तुष तोषे आनन्दभेदे दि० प० लृदित् अक० सेट्। तुष्यति अतुषत्। तुतोष। ञीदित् वर्त्तमाने क्तः तुष्टः। तुष्टिः। तोषः "तुष्य द्रौपदि! मा क्रुध" भा० व० ११०९ श्लो० "तुष्यन्ति च रमन्ति च" भा० आनु० १२७६ श्लो० "तुतोष पश्यन् वितृणान्तरालाः" भट्टिः।

तुष पु०तुष–क। १विभीतकवृक्षे (वयड़ा) २धान्यत्वचि स्वनामख्याते द्रव्ये च अमरः। "ब्रीहीन् जिहासति सितोत्तमतण्डुलाढ्यान् को नाम भोस्तुषकणोपहितान् हितार्थी" प्रबो० च०। "तुषेणापि परित्यक्ता न प्ररोहन्ति तण्डुलाः" हितो०। "सतुषं धान्यमुच्यते" अा०त०।

तुषग्रह पु०तुषेण गृह्यते ग्रह–कर्मणि अप्। वह्नौ त्रिका०

तुषज त्रि० तुषे जायते जन–ड। तुषजाते वह्न्यादौ। अस्य "दीर्घकाशतुषवट जे" पा० आद्युदात्तता।

तुषधान्य न० तुषावृतं धान्यं शा०त०। तुषावृते सतुषे धान्ये। "तुषधान्यतोक्ष्णमन्त्राभिचारवेतालकर्मज्ञाः"। "परधनहरणाभिरतास्तुषधान्यं सर्वभिषजश्च"।वृ०स०१५अ०।

तुषसार पु०तुषं सरति अनुसरति सृ–अण्। वह्नौ शब्दमा०

तुषानल पु० तुषस्यानलः। तुषजाते वह्नौ। तुषाग्न्यादयोऽप्यत्र।

तुषाम्बु न० तुषोदकशब्दार्थे "तुषाम्बु दीपनं पाण्डुकृमिरोगगदापहम्। तीक्ष्णोष्णं पाचनं पित्तरक्तकृद्वस्तिशूलहृद्" भावप्र०।

तुषार पु० तोषयति तुष–अन्तर्भूतण्यर्थात् आरन् किच्च। १देशभेदे। (तखार) शब्दे दृश्यम् तत्र तुखारा इत्यत्र तुषारा इति पाठान्तरम्। २हिमकणभेदे नीहारे हेमच०। ३शीतलस्पर्शे अमरः ४तद्वति त्रि०। "अपां हि तृप्ताय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा" नैष० "प्रपतत् तुषारो हेमन्तकालः" ऋतुस० ५कर्पूरभेदे राजनि०। "जनस्तुषाराञ्जनपर्वतादिव" "स्नपनवारितुषारभृतस्तनाः" माघः। "आचचाम सतुषारशीकरः" रघुः। "पटं तुषारद्युतिधौतरक्तम्" कुमा०। "लघुतुषारतुषारजलश्च्युतम्" किरा०।

तुषारकर पु० तुषारो हिमः करोऽस्य। १हिमकरे चन्द्रे तुषारकिरणादयोऽप्यत्र। "कलया तुषारकिरणस्य परः" माघः। २कर्पूरे च।

तुषारगिरि पु० ६त०। १हिमालये "तुषारगिरिकूटाभं सिताभ्रशिखरोपमम्" भा० अनु० १४ अ०। तुषाराचलादयोऽप्यत्र।

तुषित पु० तुष–बा० कितच् तुष–सम्प० क्विप् ततः तारका० इतच् वा। १गणदेवताभेदे ते च द्वादश। किन्तु मन्वन्तरभेदे भिन्ननामानः यथा "चाक्षुषस्यान्तरे पूर्वमासन् ये तुषिताः सुराः। वैवस्वतेऽन्तरे ते वै आदित्या द्वादश स्मृताः" हरिवं० ३अ०। तथा च आदित्यरूपा द्वादश१२ "प्राणापानावुदानश्च समानो व्यान एव च। चक्षुः श्रोत्ररसाघ्राणस्पर्शे बुद्धिर्मनस्तथा। द्वादशैते तु तुषिताः देवाः स्वारोचिषेऽन्तरे" सारसुन्दरीधृतवाक्योक्ता द्वादश१२ "तोषः प्रतोषः सन्तोषो भद्रः शान्तिरिडस्पतिः। इध्मः कविर्विभुः स्वाह्ना सुदेवो रोचनो द्विषट१२। तुषिता नाम ते देवा आसन् स्वायम्भुवेऽन्तरे" शब्दार्थचि० धृतवाक्योक्ता द्वादश इति षट्त्रिंशत्। ये च द्वादशेति मन्यन्ते ते एकैकमन्वन्तरापेक्षया द्वादशेति वर्णयन्ति। समष्ट्यभिप्रायेण षट्त्रिंशदिति विवेकः। तदभिप्रायेणैव "षट्त्रिंशत्तुषिता मताः" इत्युक्तम्। २विष्णौ पु०। "तुषित! महातुषितेत्यादि" भा०शा०४४अ०। विष्णुस्तुतौ।

तुषोत्थ न० तुषादुत्तिष्ठति उद्+स्था–क ३त०। १तुषोदके राजनि०।

तुषोदक न० तुषमिश्रितमुदकं शा० त०। १काञ्जिकभेदे हारा०। तत्करणप्रकारो भावप्र० उक्तो यथा "तुषोदकं यवैरामैः सतुषैः शकलीकृतैः"। यवैरुदकसहितैः सन्धानवर्गोक्तत्वात्"। तुषाम्बुशब्दे तद्गुणादि दृश्यम्।

तुष्ट त्रि० तुष–कर्त्तरि क्त। १सन्तोषयुक्ते। "तस्मिंस्तुष्टे जगत्तुष्टं प्रीणिते प्रीणितं जगत्" पुरा०। २विष्णौ पु० "परर्द्धिः परमस्पष्टस्तुष्टः पुष्टः शुभेक्षणः" विष्णुस० "परानन्दैकरूपत्वात्तुष्टः" भा०। तस्यानन्दरूपत्वेऽपि आनन्दाश्रयत्वं कल्पितम् अतएव विवरणे "आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वञ्च सन्ति धर्मा अपृथक्त्वेऽपि पृथगिवावभासन्ते" इत्युक्तम्। न्यायमते तु दुःखाभावस्यैवानन्दरूपत्वात् तस्य तदाश्रयत्वमस्त्येवेति भेदः।

तुष्टि स्त्री तुष–भावे क्तिन्। १तोषे २भोगेष्वेतावतालमिति बुद्धौ ३अधिगतार्थादन्यत्र तुच्छत्वबुद्धौ "तुष्टिर्नुरकृतार्थस्य कृतार्थोऽस्मीति या मतिः" इत्युक्ते ४बुद्धिभेदे सा च नवविधा इति सांख्याचार्य्याः यथोक्तं सा० का० त० कौ० च।

"तुष्टिर्नवधेत्युक्तं ताः परिगणयति। "आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः। बाह्या विषयोपरमात् पञ्च नव तुष्टयोऽभिमताः" का०।

"प्रकृतिव्यतिरिक्त आत्मास्तीति प्रतिपद्य ततोऽस्य श्रवणमननादिना विवेकसाक्षात्काराय असदुपदेशतुष्टो यो न प्रयतते तस्य चतस्र आध्यात्मिक्यस्तुष्टयो भवन्ति प्रकृतिव्यतिरिक्तमात्मानमधिकृत्य यस्मात्तास्तुष्टयस्तस्मादाध्यात्मिक्यः, कास्ता इत्यत आह प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः प्रकृत्यादिराख्या यासां तास्तथोक्ताः। तत्र प्रकृत्याख्या तुष्टिर्यथा कस्यचिदुपदेशः (विवेकसाक्षात्कारो हि प्रकृतिपरिणामभेदः तञ्च प्रकृतिरेव करोतीति कृतं ते ध्यानाभ्यासेन, तस्मादेवमेवास्स्वेति)। सेयमुपदेष्टव्यस्य शिष्यस्य प्रकृतौ तुष्टिः प्रकृत्याख्या तुष्टिः अम्भ इत्युच्यते। "या च प्रकृत्यविवेकख्यातिर्न सा प्रकृतिमात्राद्भवति मा भूत्सर्वस्य सर्वदा तन्मात्रस्य सर्वान् प्रत्यविशेषात् प्रव्रज्यायास्तु सा भवति तस्मात्प्रव्रज्यामुपाददीथाः कृतं ते ध्यानाभ्यासेनायुष्मन्नित्युपदेशे या तुष्टिः सोपादानाख्या सलिलमुच्यते। 'या तु प्रव्रज्यापि न सद्यो निर्वाणदेति सैव कालपरिपाकमपेक्ष्य सिद्धिन्ते विधास्यति अलमुत्तप्ततया तवेत्युपदेशे या तुष्टिः सा कालाख्या मेघ उच्यते। "या तु न कालात् नाप्युपादानाद्विवेकख्यातिरपि तु भाग्यादेव अतएव मदालसापत्यानि अतिबालानि मातुरुपदेशमात्रादेव विवेकख्यातिमन्ति मुक्तानि बभूवुः तत्र भाग्यमेव हेतुर्नान्यदित्युपदेशे या तुष्टिः सा भाग्याख्या तुष्टिरुच्यते। बाह्या दर्शयति बाह्यास्तुष्टयो विषयोपरमात् पञ्च, याः खल्वनात्मनः प्रकृतिमहदहङ्कारादीनात्मेत्यभिमन्यमानस्य वैराग्ये सति तुष्टयस्ता बाह्याः आत्मज्ञानाभावेऽनात्मानमधिकृत्य प्रवृत्तेरिति। ताश्च वैराग्ये सति सम्भवन्ति तुष्टय इति वैराग्यहेतुपञ्चविधत्वाद्वैराग्याण्यपि पञ्च, तत्पञ्चकत्वात् तुष्टयः पञ्चेति, उपरम्यतेऽनेनेत्युपरमो वैराग्यं विषयादुपरमो विषयोपरमः। विषया भोग्याः शब्दादयः पञ्च, उपरमा अपि पञ्च। तथा च अर्ज्जनरक्षणक्षयभोगहिंसादोषदर्शनहेतुजन्मान उपरमाः पञ्च भवन्ति। तथा हि सेवादयो धनोपार्जनोपायास्ते च सेवकादीन् दुःखाकुर्वन्ति। इत्यदुरीश्वरद्वाःस्थहस्तदत्तचण्डार्द्धचन्द्रजां वेदनां भावयन् प्राज्ञः कः सेवासु प्रसज्जते। एवमन्येऽप्यर्जनोपाया दुःखा इति विषयोपरमे या तुष्टिः सैषा पारमुच्यते। तथार्जितं धनं राजैकागारिकाग्निजलौघादिभ्यो विनङ्क्ष्यतीति तद्रक्षणे महद्दुःखमिति भावयतो विषयोपरमे या तुष्टिः द्वितीया सुपारमुच्यते। तथा महतायासेनार्जितं धनं भुज्यमानं क्षीयते इति तत्क्षयं भावयतो विषयोपरमे या तुष्टिः सा तृतीया पारपारमुच्यते। एवं शब्दादिभोगाभ्यासाद्वर्द्धन्ते कामास्ते च विषयाप्राप्तौ कामिनं दुःखयन्तीति भोगदोषं भावयतो विषयोपरमे या तुष्टिः सा चतुर्थी अनुत्तमाम्भ उच्यते। एवं नानुपहत्य भूतानि विषयोपभोगः सम्भवतीति हिंसादोषदर्शनाद्विषयोपरमे या तुष्टिः सा पञ्चमी उत्तमाम्भ उच्यते। एवमाध्यात्मिकीभिश्चतसृभिर्बाह्याभिश्च पञ्चभिर्नव तुष्टयोऽभिमताः"। भाष्यकृता अन्यथा तुष्टिभेदा दर्शिता यथा "तुष्टिर्नवधा" सा० सू० "आध्यात्मिकादिभेदान्नवधा तुष्टिः" भा०। "इदं सूत्रं कारिकया व्याख्यातम्। आध्यात्मिक्य इत्यादिरस्यायमर्थः। आत्मानं तुष्टिमतः सङ्घातमधिकृत्य वर्त्तन्त इत्याध्यात्मिक्यस्तुष्टयश्चतस्रः। तत्र प्रकृत्याख्या तुष्टिर्यथा। साक्षात्कारपर्य्यन्तः परिणामः सर्वोऽपि प्रकृतेरेव तं च प्रकृतिरेव करोत्यहं तु कूटस्थः पूर्ण इत्यात्मभावनात् परितोषः। इयं तुष्टिरम्भ इत्युच्यते। ततश्च प्रव्रज्योपादानेन या तुष्टिः सोपादानाख्या सलिलमित्युच्यते। ततश्च प्रव्रज्यायां बहुकालं समाध्यनुष्ठानेन या तुष्टिः सा कालाख्या तुष्टिर्मेघ इत्युच्यते। ततश्च प्रज्ञानपरमकाष्ठारूपे धर्ममेघसमाधौ सति या तुष्टिः सा भगाख्या तुष्टिरित्युच्यत इति चतस्र आध्यात्मिक्यः।

बाह्याः पञ्च तुष्टयो बाह्यविषयेषु पञ्चसु शब्दादिष्वर्जनरक्षणक्षयभोगहिंसादिदोषनिमित्तकोपरमाज्जायन्ते । ताश्च तुष्टयो यथाक्रमं पारं सुपारं पारापारमनुत्तमाम्भ उत्तमाम्भ इति परिभाषिता इति । कश्चित् त्विमां कारिकामन्यथा व्याख्यातवान् । तद्यथा विवेकसाक्षात्कारोऽपि प्रकृतिपरिणाम एवेत्यलं ध्यानाभ्यासेनेत्येवं दृष्ट्वा या ध्यानादिनिवृत्तौ तुष्टिः सा प्रकृत्याख्या । प्रव्रज्योपादानेनैव मोक्षो भविष्यति किं ध्यानादिनेति या तुष्टिः सोपादानाख्या । कृतसन्न्यासस्यापि कालेनैव मोक्षो भविष्यत्यलमुद्वेगेनेति या तुष्टिः सा कालाख्या । भाग्यादेव मोक्षो भविष्यति न मोक्षशास्त्रोक्तसाधनैरेवं कृतर्कं या तुष्टिः सा भाग्याख्येत्यादिरर्थ इति तन्न । तद्व्याख्याततुष्टीनामभावस्य ज्ञानाद्यनुकूलत्वेनार्थाक्षिपरिभाषानौचित्यादिति" ।

तुष—कर्त्तरि क्तिच् । ५गौर्य्यादिषु षोड़शसु मातृषु मध्ये मातृभेदे । कुलदेवताशब्दे २१३० पृ० दृश्यम् । ६अनन्तदेवपत्न्याञ्च । "अनन्तपत्नी तुष्टिश्च पूजिता वन्दिताऽभवत् । यया विना न सन्तुष्टाः सर्वे लोकाश्च सर्वतः" देवीभा० । "या देवी सर्वभूतेषु तुष्टिरूपेण संस्थिता" देवीमाहा० । "आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च" मनुः ।

तुष्टिमत् त्रि० तुष्टिरस्त्यस्य मतुप् । तोषयुक्ते । स्त्रियां ङीप् । २उग्रसेनात्मजे कंसभ्रातरि पु० "कंसः सुनामा न्यग्रोधः कङ्कः शङ्कुः सुहुस्तथा । राष्ट्रपालोऽथ सृष्टिश्च तुष्टिमानुग्रसेनजाः" भाग० ६।२४।१४ ।

तुष्ट पु० तुष—बा० तक् । कर्णस्यमणौ शब्दच० ।

तुष्य पु० तुष—कर्त्तरि क्यप् । १महादेवे तुटितुटशब्दे दृश्यम् ।

तुस ध्वनौ भ्वा० पर० सक० सेट् । तोसति अतोसीत् । तुतोस ।

तुस पु० तुष+पृषो० । तुषे धान्यत्वचि रमानाथः ।

तुस्त न० तुस—क्त बा० इड़भावः । रेणौ अमरे तुस्तेत्यत्र तुस्तोति पाठं मत्वा सारसुन्दर्य्यां व्याख्यातम् ।

तुह अर्द्दने बधे भ्वा० पर० सक० सेट् । तोहति । इरित् अतुहत् अतोहीत् । । तुतोह ।

तुह(हा)र पु० तुह—बा० करन् कारन् वा । कुमारपारिषदभेदे । "तुहरश्च तुहारश्च चित्रदेवश्च वीर्य्यवान्" भा० स० ४६ अ० । कुमारपारिषदोक्तौ ।

तुहिन न० तुह्यतेऽनेन तुह—इनन् कृस्वश्च । १हिमे अमरः २चन्द्रतेजसि उज्ज्वल० "दृष्टामलम्नैस्तुहिनैः पतङ्गैः" ऋतुसं० "सान्द्रस्तुहिनान्तरितः" प्रबोधच० ।

तुहिनकर पु० तुहिनं करोऽस्य । १चन्द्रे तुहिनांशुप्रभृतयोऽप्यत्र ।२कर्पूरे च ।

तुहिनांशुतैल न० ६त० । कर्पूरतैले राजनि० ।

तुहिनाचल पु० ६त० । हिमालये तुहिनाद्रिप्रभृतयोऽप्यत्र ।

तुहुण्ड पु० दनुवंश्ये दानवभेदे । "अश्वग्रीवश्च सूक्ष्मश्च तुहुण्डश्च महाबलः । एकपादेकचक्रश्च विरूपाक्षमहोदरौ । निचन्द्रश्च निकुम्भश्च कपटः कपटस्तथा । शरभः शलभश्चैव सूर्य्यचन्द्रमसौ तथा । एते ख्याता दनोर्वंशे दानवाः परिकीर्त्तिताः" भा० आ० ६५ अ० । २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे "नन्दको बाकुशाली च तुहुण्डोविकटस्तथा" १८६ अ० ।

तूड अनादरे भ्वा० पर० सक० सेट् । तूडयति अतूडीत् । तुतूड । ऋदित् । णिच् अतुतूडत् त ।

तूण सङ्कोचे अद० चुरा० उभ० सक० सेट् । तूणयति ते । अतुतूणत् त ।

तूण सङ्कोचे चु० उभ०सक०सेट् । तूणयति ते अतूतुणत् त ।

तूण पूरणे चु० आ० सक० सेट् । तूणयते, अतूतुणत् त ।

तूण पु० तूणयते पूर्य्यते वाणैः तूण—पूरणे कर्म्मणि घञ् । इषुधौ वाणाधारे अमरः ।

तूणक न० "तूणकं भवेदिदं रजौ रजौ ततश्च रः" छ० र० टीकोक्ते पञ्चाद्दशाक्षरपादके छन्दोभेदे ।

तूणधार पु० तूणं धारयति धारि—अण् उप० स० । तूणधारिणि धानुष्के । अस्य नियुक्तत्वात् "अणि नियुक्ते" पा० न आद्युदात्तत्वम् । किन्तु तत्पुरुषस्वरः ।

तूणव पु०तूणस्तदाकारोऽस्त्यस्य केशा०व तूणं तदाकारं वाति वा—क वा । तूणाकारे वाद्यभेदे । "सैषा वाग् वनस्पतिषु वदति या दुन्दुभौ या तूणवे या वीणायाम्" तै० स० ६।१।४।१ । "वीणावाद क्रोशाय तूणवध्मम्अवरस्पराय" यजु० ३०।१९ । "तूणवं वाद्यभेदं धमति तथाभूतम्" वेददी० । "वीणावादं पाणिघ्नं तूणवध्मं तानृतायानन्दाय" यजु० ३०।२० ।

तूणवत् त्रि० तूण+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । १तूणयुक्ते धानुष्के "सायुधा बद्धनिस्त्रिंशास्तूणवन्तः समागताः" भा० व० ६अ० । ठन् । तूणिक इनि तूणिन् तत्रार्थे त्रि० इन्यन्तस्य स्त्रियां ङीप् । तूणिन् । नन्दिवृक्षे पु० राजनि० ।

तूणी स्त्री तूण्यते पूर्य्यते शरैः तूण–पूरणे घञ् गौरा॰ ङीष् । १इषुधौ २तूणे ३नील्यां शब्दार्थचि॰ । ४तूणे स्त्री टाप् शब्दार्थचि॰ ।

तूणीक पु॰ तूणीव कायति कै–क । नन्दिवृक्षे राजनि॰ ।

तूणीर पु॰ तूण्यते पूर्य्यते शरैः तूण–पूरणे बा॰ ईरन् । १तूणे इषुधौ अमरः ।

तूतक न॰ तुत्थ+पृषो॰ । तुत्थे (तुँतिया) शब्दच॰ ।

तूतुजान पु॰ तुजि–बले कानच् तुजा॰ अभ्यासदीर्घः बा॰ नलोपः । १क्षिप्रे निघण्टुः । २प्रेर्य्यमाणे च तुजधातौ दृश्यम् ।

तूतुजि स्त्री तुजि–बले दाने वा कि द्वित्वे तुजा॰ अभ्यासदीर्घः नलोपः । १क्षिप्रे निघण्टुः २दातरि च । "जसोऽसतूतुजिं चित्तूतुजिरशिश्नत्" ऋ॰ ७,२८।२ । "तूतुजिदाता" भा॰ ।

तूतुज्यमानास प॰तुजि–बले कर्मणि शानच् द्वित्वम् अभ्यासदीर्घः बा॰ नलोपः तथाभूतः असति दीप्यते अस–दीप्तौ अच् कर्म्म॰ । क्षिप्रे निघण्टुः ।

तूतुम त्रि॰ तुज–अच् द्वित्वे अभ्यासदीर्घः पृषो॰ । १तूर्णे माधवः "सवना तूतुमा कृषे" ऋ॰ १०।५०।५ । "एता विश्वा सवना तूतुमा कृषे" ऋ॰१०।५०।६। "तूतुमा तूर्णानि" भा॰ ।

तूद पु॰ तुद–घञर्थे कर्म्मणि क पृषो॰।१तूलवृक्षे राजनि॰। अश्वत्थाकारे (पार्श्वपिप्पल) ख्याते वृक्षे भावप्र॰ "तूदं पक्वं गुरु स्निग्धं हिमं पित्तानिलापहम् । तदेवामं सुमधुरं संशोधि रक्तपित्तहृत्" ।

तूदी स्त्री देशभेदे । तूदी अभिजनोऽस्य ढक् । तौदेय पित्रादिक्रमेण तूदीदेशवासिनि त्रि॰ ।

तूपर पु॰ शृङ्गहीने १पशौ । स्त्रियां टाप् । तस्य शृङ्गहीनत्वकारणं यथा

"तासान्त्वेव वाऽश्रुवत्तासामहा एवंभो द्वादशौ मासौ सं संवत्सरमापयामेति तासां द्वादशसु मासु शृङ्गाणि प्रावर्त्तन्त ताः सर्वमन्नाद्यमाप्नुवंस्ता एतस्तूपरास्तस्मात्ताः सर्वान् द्वादशमासः प्रेरते सर्वं हिता अन्नाद्यमाप्नुवन्" ताण्ड्य॰ब्रा॰४।१।२। "तुशब्दो वैलक्षण्यद्योतनार्थः, तासां गवां मध्ये काश्चिदब्रुवन् किमित्युच्यते, यौ द्वादशौ द्वादशसंख्यापरकावेव भिन्नावेकादशद्वादशौ मासौ इमौ व्यासमहा एवं अनुष्ठायैवं अनुष्ठाय प्रारब्धं संवत्सरसाध्यं समापयामेति व्यवहितास्मेति समित्यस्य व्यवहितेन सम्बन्धः, तासां गवां जातानि शृङ्गाणि द्वादशसु मासु मासेषु पूर्णेषु प्रावर्त्तन्त प्रापतन् दशभिर्मासैः शृङ्गप्राप्तिलक्षणफले सिद्धेऽपि पुनरश्रद्धया यतो मासद्वयमन्वतिष्ठन् अतो जातानामपि शृङ्गाणां पुनः पतनमित्यभिप्रायः, तथा चैतरेयकम् "अथ समापयिषाम इति संवत्सरमित्यासत तासामश्रद्धया शृङ्गाणि प्रावर्त्तन्तेति" । एतास्तूपरा इति ताः पतितशृङ्गाः गावः सर्वं तु भयमन्नाद्यमदनीयमन्नं प्राप्नुवन् ता गावस्तूपराः शृङ्गहीनाः दृश्यन्ते तस्मात्ताः सर्वान् द्वादश मासौ मासान् प्रेरते प्रगच्छन्ति दूर गतौ शीतवातातपेषु सर्वदा पुष्टाङ्गा एव यथायथं गच्छन्ति शृङ्गिणो महिषादयस्तु कृशा भवन्ति, तस्मादित्युक्तं कस्मादित्यात्त हि यस्मात्ता गावः सर्वमन्नाद्यमाप्नुयन् तस्मात् सर्वर्त्तुषु पुष्टाङ्गा भवन्ति तथा चैतरेयकम् 'ऊर्द्ध्वमसमन्वत तस्माद् ताः सर्वभूतान्तरमुत्तिष्ठन्तीति" भा॰ । "प्राजापत्यांश्च सप्तदश शृङ्गामतूपरान् वत्सान्" कात्या॰ श्रौ॰ १४।२।१२ "अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्याः" यजु॰ ।२४।१ ।

तूवर पुंस्त्री॰ सौ॰ तु+क्विप् तूः वृ–वृत्तौ अच् कर्म्म॰ । तूपर+पृषो॰ पस्य वो वा ।१तूपरे कालेऽजातशृङ्गे पशौ २कालेऽजातश्मश्रुके पुरुषे ३अव्यक्तपुरुषलक्षणे च "जहि तूवरकं क्षिप्रं कर्णस्य बलमादधत्" भा॰ द्रो॰ १२१अ॰ "तस्य तूवरकं बालं बद्धाशिनमविद्यकम्" भा॰ उ॰ १५८ अ॰ । ४कषाये रसे पु॰ ५तद्वति त्रि॰ । ६आढक्यां ७सौराष्ट्रमृत्तिकायां स्त्री गौरा॰ ङीष् ।

तूय न॰ तोय+पृषो॰ । १जले निघण्टुः । तू–भावे सम्प॰ क्विप् तां याति या–क वा । २क्षिप्रे न॰ "देव हरिभिर्याहि तूयम्" ऋ॰ २।४२।२ "तूयं क्षिप्रम्" भा॰ । ३क्षिप्रतायुक्ते त्रि॰। "अद्रिणा ते मन्दिन इन्द्र ! तूयान्" ऋ॰ १०।२८।२ । "तूयानविलम्बितान्" भा॰ ।

तूर हिंसे, सक॰ वेगे अक॰ दिवा॰ आत्म॰ सेट् । तूर्य्यति अतूरिष्ट । तुतूरे ।

तूर त्रि॰ तुर–कर्त्तरि क्विप् ।१वेगयुक्ते । भावे सम्प॰ क्विप् । २वेगे स्त्री "पूर्भिर्मयेन विहिताभिरदभ्रतूर्भिः" भा॰ २।७।२८। "अदभ्रतूर्भिः अलब्धवेगाभिः" श्रीधरः ।

तूर न॰तूर्य्यते ताड्यते सुखमारुतेन तुर–घञर्थे कर्मणि क । १वाद्यभेदे (सानाइ) हेमच॰ । २ताड्यमाने पटहादौ शब्दार्थचि॰ । [घूस्तुरे भावप्र॰

तूरी स्त्री तूरं तदाकारोऽस्त्यस्याः अच् गौरा॰ ङीष् ।

तूर्ण न० त्वर–संभ्रमे भावे क्त पक्षे इडभावः ऊठ् तस्य नः। १शीघ्रे कर्त्तरि क्त। २त्वरायुक्ते त्रि०अमरः। "अभ्यागतोऽभ्यागततूर्णतर्णकान्" माघः। "चर्मानीयतां तूर्णं पूर्णचन्द्रनिभानने !"। मर्माणि स्वर्णवर्णानि भीदन्त्याकर्णलोचने !" उद्भटः।

तूर्णाग्र न० तूर्णमश्नुते अश–अच्। १उदके। "प्रतिश्रुताया वो वृषणूर्णाग्रं न गिरेरधि" ऋ० ८।३२।२। "तूर्णाग्रमुदकं भवति तूर्णमश्नुते" निरु० भा०।

तूर्णि पु०त्वर–नि नि० ऊट्। १मनसि उज्ज्वलदत्तः शब्दकल्पद्रुमे मलार्थमौक्तिः नकारस्थाने लकारभ्रमात्। भावेनि। २त्वरायां हेमच०। ३श्लोके संक्षिप्तसारे उणा० ४क्षिप्रे निघण्टुः। ५तद्वति त्रि०। "प्र यन्तस्तोता जरिता तूर्ण्यर्थः" ऋ० ३,५,२।५। "तूर्ण्यर्थः त्वरितगमनाः" भा० "विशां कं तूर्णिं तविषीभिरावृतम्" ऋ० १।३।५। "तूर्णिं क्षिप्रगामिनम्" भा०।

तूर्त न० त्वर–क्त ऊठ् वेदे न तस्य नः। १क्षिप्रे "यद्वै क्षिप्रं तत्तूर्त्तमथ यत् क्षिप्रात् क्षेपीयस्तत्प्रतूर्त्तम्" शत० ब्रा० ६।१।२।२।

तूर्य्य न० तूर्य्यते ताड्यते तूर–यत्। वाद्यभेदे "होमावसाने सततूर्य्यनादः" मत्पु० तुलापुरुषदानविधौ "ततः भुक्त्वा पुनः किञ्चित्तूर्य्यघोषैः प्रहर्षितः" मनुः। एतत्परस्य मानस्य गिरिनद्या० न णत्वम् तूर्य्यमानम् "सतूर्य्यमेनां स्नपयाम्बभूवुः" कुमा०।

तूर्य्यखण्ड पु० ६त०। वाद्यभेदे डगडगादौ हारा०।

तूर्व न०तुर्व वध–रेफे पूर्वस्य दीर्घः। १क्षिप्रे तूर्वे "तूर्वयाणो गूर्त्तवचस्तमः" ऋ० १०।६१।२। "तूर्वयाणस्तूर्णगमनः" भा०। "रथो अग्निमयुधं तूर्वयाणम्" ऋ० १।१७४।३। [ऋ० ८।४।२।

तूर्वि न० तुर्व–इन् दीर्घः। १क्षिप्रे "वाद्धानाय तूर्वये"

तूल पूरणे चुरा० भा० सक० सेट्। तूलयति अतुतुलत।

तूल इयत्तापरिच्छेदे निष्काशने भ्वा० पर० सक० सेट्। तूलति अतूलीत्। तुतूल।

तूल न० तूलयति पूरयति तूल्यते वा तूल–अच्। १सर्वव्यापके आकाशे मेदि० २अश्वत्थाकारे तूदे वृक्षे भावप्र० तूदशब्दे दृश्यम्। कार्पासादिबीजजाते(तूला)। ख्याते पदार्थे। "सर्वं दहति गङ्गाम्भस्तूलराशिमिवानलः" प्रा० त०। अव्ययीभावेऽस्य "कूलतीरतूलेत्यादिना" पा०आद्युदात्तता उपतूलम्। तूलशब्दे परे ईषिकाशब्दस्य षष्ठीतत्पुरुषे ह्रस्वः। ईषिकतूलं ह्रस्वो षीकात् खम्। "कञ्चुकं तूलगर्भञ्च तूलिकाम् उपवीतिकां मञ्जिष्ठाद्युपवासांसि तथा तूलवतीं पटीम्। ऊर्णामयानि वासांसि यतिभ्योऽपि प्रदापयेत्" काशी० ४ ख०।

तूलक न० तूल–स्वार्थे क। तूले हेमच०।

तूलकार्मुक न० तूलस्य स्फोटनार्थं कार्मुकम्। तूलस्फोटनार्थं धनुषि (धुनखरा) तूलचापादयोऽप्यत्र शब्दच०।

तूलनालि(ली) स्त्री० तूलनिर्म्मिता नाली। पिञ्जिकायाम् (पाइज) स्वार्थे क। अत्वे वार्थे स्त्री तिका०।

तूलपिचु पु० पिच–मर्दने कन् तूलप्रधानः पिचुः। तूलवृक्षे (तुलारगाछ) भरतः। [राजनि०।

तूलवृक्ष पु० तूलसाधनं वृक्षः शाक०त०। शालमलिवृक्षे।

तूलशर्करा स्त्री तूलस्य शर्करेव। कार्पासबीजे रत्ना०।

तूलसेचन न० ६त०। तूलसूत्रकर्त्तने (काटनाकाटा) शब्दमा० तूलसेचनेति चमध्यपाठः प्रमादिकः।

तूलि(ली) स्त्री तल-इन वा ङीप्। चित्रसाधने स्वनामख्याते पदार्थे सि० कौ०।

तूलिका स्त्री तूली स्वार्थे क। १नील्यां २वर्त्तौ च शब्दर०। तूलीशब्दार्थे ३लेख्यकूर्चिकायां ४वीरणादिशलाकायाम्। ५आवर्त्तितसुवर्णादेर्न्यासाधारपात्रभेदे(मुचि) तूल अस्त्यस्य ठन् कापि अत इत्वम्। ६(तोषक्) शय्याभेदे तूलशब्दे उदा०।"उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रम्"कुमा०। "तूलिका कथिता लेख्यकूर्चिका तूलशय्ययोः" विश्वः। तूलपरितशय्या च तूलशय्येत्यर्थः।

तूलिनी स्त्री तूलोऽस्त्यस्या इनि ङीप्। शालमलीवृक्षे भावप्र०। २लज्जालुकाकन्दे राजनि०। ३तूलयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् तूलिफला। [रत्नमा०।

तूलिफला स्त्री तूलि तूलवत् फलं यस्याः। १शालमलीवृक्षे

तूवर पु० सौ०तु–बा० वरच् दीर्घश्च। १तूपरशब्दार्थे २कषाये रसे अमरः। ३तद्वति त्रि० अमरः।

तूवरिका स्त्री सौ० तु–बा० वरच् दीर्घः संज्ञायां कन् कापि अत इत्वम्। १आढक्याम् (अड़हड़) २सौराष्ट्रमृत्तिकायाञ्च भरतः। [कायाञ्च (फिटकिरि) भरतः।

तूवरी स्त्री तूवर+गौरा०ङीष्।१आढक्याम् २सौराष्ट्रमृत्ति-

तूष तुष्टौ भ्वा० पर०सक०सेट्। तूषति अतूषीत्। तुतूष।

तूष्णींशील: त्रि० तूष्णीं शीलं यस्य। १मौनावलम्बिनि

तूष्णीक त्रि० तूष्णीं शीलं यस्य शीलेऽर्थे कन् मलोपश्च। मौनावलम्बिनि अमरः।

तूष्णीकाम् अव्य० तूष्णीम्+अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम् वक्तव्यः” वार्त्ति० काम् मित्त्वादन्त्यादचः परः। तूष्णीं शब्दार्थे। “तूष्णीकामास्ते” सि०कौ०।

तूष्णीगङ्ग अव्य० तूष्णीं गङ्गा यत्र “अन्यपदार्थे च संज्ञायाम्” पा० बहुव्रीह्यर्थे अव्ययी०। १देशभेदे। “अपांशुदं च पुण्याख्यं भृगुतुङ्गं च पर्वतम्। तूष्णीगङ्गं च कौन्तेय! समाप्लुत्य समुपस्पृश” भा०व० ८५अ०। तूष्णीगङ्गे इत्यत्र सप्तम्या वा न अम।

तूष्णीम् अव्य०तूष बा०नीम् स्वरादि। १मौने(चुपकरा)अमरः। “यत्किञ्चित् दश वर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी। भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तल्लब्धुमर्हति” मनुः “परैर्वा कोर्त्त्यमानेषु तूष्णीमास्ते पराङ्मुखः”भा०शा०१०३अ०। तूष्णींशब्दे उपपदे “तूष्णीमि भुवः”क्त्वाणमुलौ तूष्णींभूय तूष्णीं भावम्। “तूष्णींभूय भयादासाञ्चक्रिरे नगपक्षिणः”भट्टिः। क्त्वा च इति”पा०वा समासाभावेतूष्णीं भूत्वा।

तूष्णीभाव पु० तूष्णीम्+भू—घञ्। तूष्णीम्भवने मौनावलम्बने “अनिमिषनयननिरीक्षणे तूष्णींभावादयस्तत्र” सा० द० “तूष्णींभावेऽपि विज्ञेयं न चेद्भवति कारणम्” भा० शा०१०३अ०।

तूस्त न० तुस–बा० तन् दीर्घश्च। १रेणौ। २जटायाञ्च मेदि० ३पापे ४सूक्ष्मे च शब्दच०।

वि+तूस्त–णिच्। तूस्तस्य हनने। वितूस्तयति तूस्तं केश इत्येके जटीभूताः केशा इत्यन्ये पापमित्यपरे सि०कौ०।

तृंहण न०तृहि–भावे ल्युट्। हिंसने। [वा तत्र पाठः तत्रार्थे।

तृकन् पु०स्त्री ने निघण्टुः रिक्थे त्यत्र पाठान्तरम् तृका त्रिकेति

तृक्ष गतौ भ्वा० पर०सक० सेट्। तृक्षति अतृक्षीत् ततृक्ष।

तृक्ष पु० तृक्ष–अच्। काश्यपे ऋषौ तस्यापत्यं गर्गा० यञ्। तार्क्ष्य गरुडे अरुणे विहङ्गमात्रे च तार्क्ष्यशब्दे दृश्यम्

तृक्षाक पु०तृक्ष–आकन्। ऋषिभेदे ततोऽपत्ये शिवा० अण्। तार्क्षाक तदपत्ये।

तृक्षि पु० तृक्ष–इन्। त्रसदस्योः पुत्रे ऋषिभेदे। “सेभिस्तृक्षिं दूषणा त्रासदस्यवम्” ऋ० ८।२२।७। “त्रासदस्यवं त्रसदस्योः पुत्रं तृक्षिमेतन्नामकम्” भा०।

तृख न० तृष–क पृषो०। जातीफले।

तृ(त्र्य)च न० तिसृणामृचां समाहारः तिस्र ऋचो यत्र वा अच्समा० वा सम्प्रसारणम्। १समानदेवताकानां समानच्छन्दस्कानामृचां त्रये २तद्युक्ते अनुवाकसूक्तादौ त्रि०। “मधुवाता तृचं जपेत्” हेमाद्रिश्राद्धकल्पः। “यास्योपधोरिति तृचैवपत्युदपात्रवत्” कात्या० श्रौ० १७।३।८। सम्प्रसारणे न० “गायत्रं तृचं दश त्रयीषु विद्यते” निरु० १।२।४०। वा संप्रसारणाभावे त्र्यृचमप्यत्र।

तृण भक्षे तना० उभ० सक० सेट्। तृणोति तर्णोति तृणुते-तर्णुते। अतर्णीत् अतर्णिष्ट। उदित् तर्णित्वा तृण्ट्वा।

तृण न० तृह–नक् हलोपश्च। १नडादौ, घटे (घड़)। अमरः। “तृणेन वात्येव तयाऽनुगम्यते” नैष०। “लघुवृत्तितया नरः” माघः। तृणस्यायं शिवा० अण्। तार्णं तृणजन्ये वह्नौ पु० “तार्णतार्णौभयं नास्तीति” जगदीशः। तृणसम्बन्धिमात्रे त्रि०। घोषादि० उत्तरपदस्थे तृणशब्दे पूर्वपदमाद्युदात्तम्। ग्रामतृणमित्यादि। समूहार्थे पाशा० य। तृण्या तृणसमूहे स्त्री तत्र भवः। उत्करा० मत्वर्थे छ नडा० कुक् च। तृणकीय तृणभवे त्रि०।

स्वल्पं तृणं कन्। तृणक स्वल्पतृणे “क्रोशाष्वेतास्तृणकेनापि राजन्!”भा०आ०८१अ०। स्वार्थे क। तत्रार्थे।

तृणकर्ण पु० तृणमिव कर्णोऽस्य। ऋषिभेदे ततः शिवा० अपत्यादौ अण्। तार्णकर्ण तद्गोत्रापत्ये। यस्का०बहुषु अणो लुक्। तृणकर्णास्तद्गोत्रापत्येषु ब० व०।

तृणकाण्ड न० तृणानां समूहः दूर्वा० काण्डच्। तृणसमूहे

तृणकुङ्कुम न० तृणजातं कुङ्कुमम्। सुगन्धद्रव्यभेदे राजनि०। “तृणकुङ्कुमं कटूष्णं कफपित्तविनाशनम्। वातशोकपामकण्डुकुष्ठमदापनाशनम्। परमं भास्वरं तत्तु भिषग्भिः परिकीर्त्तितम्” राजनि० तद्गुणा उक्ताः।

तृणकुटी स्त्री तृणाच्छादिता कुटी शा०त०। तृणाच्छादिते गृहे त्रिका०। तृणकुटीरादयोऽप्यत्र (कुँड़ेघर)।

तृणकूर्म्म पु० तृणमयः कूर्म्मः। तूम्बरी शब्दमा०।

तृणकेतु पु०तृणेषु केतुरिव श्रेष्ठत्वात् असारत्वाद्वा। १वंशवृक्षे, २तालवृक्षे, तृणद्रुमतृणध्वजावप्यत्र। राजनि०। स्वार्थे क। तत्रार्थे।

तृणगण्ड पु० तृणमिव गण्डोऽस्य। उच्चिङ्कटे (उच्चिङ्गड़ा) कीटभेदे मेदि०। [२तृणजलौकायाञ्च।

तृणगोधा स्त्री तृणमिव गोधा। १गोधाकृकलासे मेदि०

तृणगौर न० तृणमिव गौरं पीतम्। तृणकुङ्कुमे राजनि०।

तृणग्रन्थि स्त्री तृणमिव ग्रन्थिरस्य। स्वर्णजीवन्त्याम् राज०

तृणग्राहिन् पु० तृणं गृह्णाति ग्रह–णिनि ६त०। नीलमणौ राजनि०।

तृणचर पु॰ तृणेषु चरति चर--अच्। १गोमेदमणौ २तृणचारिमात्रे त्रि॰।

तृणजम्भन् त्रि॰ तृणं जम्भो भक्ष्यमस्य तृणमिव जम्भो दन्तोऽस्य "जम्भा सुहरित तृणाभ्योऽमिभ्यः" पा॰ कृतसमासान्तः नि॰। तृणभक्षके तृणतुल्यदन्तयुक्ते च। शब्दकल्पद्रुमे अदन्तोक्तिः प्रामादिकी पा॰ सू॰ नान्ततयैव निपातनात्।

तृणजलायुका स्त्री॰ तृणाकारा तृणजाता वा जलायुका जलौकाभेदे। "तद्यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वाऽऽत्मानमुपसंहरत्येवमेवायं पुरुष इदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽऽत्मानमुपसंहरति" शत॰ ब्रा॰ १४।७।२।४। तृणजलूकादयोऽप्यत्र स्त्री "यथा तृणजलूकेयं नापयात्यपयाति च" भाग॰ ४।२९।७६।

तृणजलौकान्याय तृणजलौकायाः यथा अपरदेशसंयोगानन्तरं पूर्वदेशवियोगस्तत्तुल्ये जीवस्यापरदेहसंयोगेन पूर्वदेहपरित्यागरूपे न्याये। स च नैयायिकानां तृणजलूकाशब्दे दर्शितश्रुत्या कल्पितः। तदेतन्मतं शा॰भा॰ आशङ्क्य तन्मूलश्रुतेरन्यार्थत्वं प्रदर्श्य दूषयित्वा छा॰ उ॰ पञ्चाग्निविद्योक्तश्रुतेः अन्यविध एव संसरणप्रकार उक्तः। यथा "नन्वन्या श्रुतिः तृणजलौकावत् पूर्वदेहं न मुञ्चति यावन्न देहान्तरमाक्रमतीति दर्शयति। इति। तद्यथा तृणजलायुकेति, (तृणजलायुकाशब्दे दर्शिता) तत्राप्युपपरिवेष्टितस्यैव जीवस्य कर्मोपस्थापितप्रतिपत्तव्यदेहविषयभावनादीर्घीभावमात्रं तृणजलूकयोपमीयत इत्यविरोधः। एवं श्रुत्युक्ते देहान्तरप्रतिपत्तिप्रकारे सति याः पुरुषमतिप्रभवाः कल्पनाः" इत्युपक्रमे "ताः सर्वा एवानादर्तव्याः श्रुतिविरोधात्"। "नन्वेतद्देहं त्यक्त्वाऽङ्गिः सङ्गतस्य पश्चाद्देहान्तरप्राप्तिरित्ययुक्तम्। यथा तृणजलायुका तृणान्तरं गृहीत्वा पूर्वतृणं त्यजति तथा जीवो देहान्तरं गृहीत्वा पूर्वदेहं त्यजतीति श्रुतिविरोधा"दिति शङ्कते मन्येति। इत्थं कर्मायत्तभाविदेहं देहोऽहमित्यादिभावनया गृहीत्वा पूर्वदेहं त्यजतीति श्रुत्यर्थः। अतो न विरोधः, इति समाधत्ते, तत्रापीति भावनाया दीर्घभावो भाविदेहविषयत्वम्। घटाकाशवदुपहितो जीवः सूक्ष्मोपाधिगत्या लोकान्तरं गच्छतीति पञ्चाग्निश्रुत्युक्तः प्रकारस्तद्विरोधादन्याः कल्पनाः अनादर्तव्या इत्यन्वयः" रत्न॰।

तृणजाति स्त्री तृणमेव जातिः। उलपादौ (खड़)।

तृणज्योतिस् न॰ तृणेषु मध्ये ज्योतिः ज्योतिष्मत्। रात्रौ प्रकाशवत्यां ज्योतिष्मत्यां लतायाम् शब्दार्थचि॰।

तृणता स्त्री तृणमिव तायते ताय--क्विप्। १धनुषि तृणस्य भावः तल् २तृणत्वे च मेदि॰।

तृणद्रुम पु॰ तृणमिव द्रुमः असारत्वात्। १नारिकेले, २ताले, ३गुवाके, ४ताल्यां, ५केतक्यां, ६खर्जूरे, ७हिन्ताले, ८खर्जूर्यां च। "फलमद्रेगर्भिते च हिन्तालसहितास्त्वमी (तालनारिकेलगुवाकाः) खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्रुमाः" अमरः।

तृणधान्य न॰ तृणमिव धान्यं अकृष्टोत्पन्नत्वात् शाक॰ त॰। १नीवारे, अमरः २श्यामाकादौ च।

तृणध्वज पु॰ तृणेषु ध्वज इव। १तालवृक्षे २वंशवृक्षे च अमरः।

तृणनिम्ब पु॰ तृणाकारः निम्बः। नेपालनिम्बे किराततिक्ते (चिराता) राजनि॰।

तृणप पु॰ तृणं पाति -पा क। गन्धर्वभेदे। "युगपस्तृणपः कार्ष्णिर्नन्दिश्चित्ररथस्तथा" भा॰आ॰१२३अ॰। गन्धर्वोक्तौ।

तृणपञ्चमूल न॰ तृणरूपाणां पञ्चानां मूलम्। कुशकाशशरदर्भेक्षुकाणां शरादीनां मूले अमरः। वैद्यकम्। [राजनि॰।

तृणपत्रिका स्त्री तृणस्येव पत्रमस्त्यस्याः ठन्। इक्षुदर्भाया

तृणपत्री स्त्री तृणमिव पत्रमस्याः गौरा॰ ङीष्। गुण्डाशिन्यां राजनि॰।

तृणपदी स्त्री तृणस्येव पादोऽस्याः अन्त्यलोपः कुम्भप॰ ङीपि पद्भावः। तृणतुल्यमूलयुक्तायां लतायाम्।

तृणपीड न॰ तृणस्येव पीड़ा यत्र। युद्धभेदे "तृणपीड़ं यथाकामं पूर्णयोगं ससुष्टिकम्। एवमादीनि युद्धानि प्रकुर्वन्तौ परस्परम्" भा॰ स॰ २३अ॰।

तृणपुष्प न॰ तृणजातं पुष्पम्। तृणकुङ्कुमे १गन्धद्रव्यभेदे राजनि॰। तृणमिव पुष्पमस्याः ङीप्। २सिन्दूरपुष्प्यां स्त्री राजनि॰। [स्वार्थे क। तृणपुष्पिकाऽप्यत्र स्त्री मेदि॰।

तृणपूली स्त्री तृणनिर्मिता पूली। चट्टायां (चाँच) हारा॰।

तृणमणि पु॰ तृणग्राहको मणिः शा॰ त॰। तृणग्राहिणि मणिभेदे हारा॰।

तृणमत्कुण पु॰ प्रतिभुवि (जामिन) त्रिका॰।

तृणमय त्रि॰ तृणस्य विकारः शरा॰ मयट्। तृणविकारे "कुर्यात् तृणमयं चापं शयीत मृगशायिकाम्" भा॰ शा॰ १४५ अ॰। स्त्रियां ङीप्। [तालवृक्षे अमरः।

तृणराज पु॰ तृणेषु राजते राज--अच् ६त॰ टच् समा॰वा।

तृणवल्वजा स्त्री तृणरूपा वल्वजा। वल्वजायां राजनि॰।

तृणविन्दु महर्षिभेदे "जयद्रथेन पापेन यत् कृष्णा लङ्घिता

वने। “यातेषु मृगयायाञ्चैव तृणविन्दोरथाश्रमम्” भा० आ० ६२अ०। “तृणविन्दुप्रसादाच्च गौम्यस्य च महात्मनः” भा० वि० १३ अ०। “द्रौपदीमाश्रमे न्यस्य तृणविन्दोरनुज्ञया” भा० व० २६३ अ०। “चरतः किल दुश्चरं तपः तृणविन्दोः परिशङ्कितः पुरा” रघुः।

तृणविन्दुसरः ६त०। तृणविन्दोः ऋषेः सरोरूपे तीर्थे तत्स्थानं भारते उक्तं यथा “मरुभूमेः शिरः स्थानं तृणविन्दुसरः प्रति” भा० द्रो० २५७ अ०।

तृणवीज न० ६त०। श्यामाके धान्ये रत्नमा०।

तृणशीत न० तृणेषु शीतम्। १कत्तृणे गन्धतृणे रत्नमा०। २जलपिप्पल्यां स्त्री राजनि०।

तृणशून्य न०१तृणमिव शून्यं फलरहितम्। केतकीपुष्पे २मल्लिकायाञ्च मेदि० तयोः फलरहितत्वात्तथात्वम्। तृणेन शून्यम्। ३तृणरहिते त्रि०।

तृणशूली स्त्री तृणं शूलमिव तीक्ष्णाग्रं यस्याः गौरा० ङीष्। लताभेदे। “तृणशालास्तृणशूल्याश्च सिन्धुवारस्य यानि च” (पत्राणि) सुश्रु०।

तृणशोषक पुंस्त्री तृणमपि शोषयति शुष-णिच्--ण्वुल् उप० स०। राजिमत्सर्पभेदे। अहिशब्दे ५८१ पृष्ठे दृश्यम्

तृणशौण्डिका स्त्री तृणेषु शौण्डिका। लघुकेतकीवृक्षे। पारस्करनिघण्टुः। [हारा०।

तृणषट्पद पु० तृणमिव षट्पदः। (बोलता) वरोले

तृणसारा स्त्री तृणस्येव सारोऽस्याः। १कदल्याम् हारा०। तस्याः सर्वथाऽसारत्वात्तथात्वम्।

तृणसिंह पु० तृणे-सिंह इव। कुठारे शब्दार्थक०।

तृणसोमाङ्गिरस् पु०दक्षिणदिकस्थिते धर्मराजस्य ऋत्विग्भेदे “उन्मुचः प्रमुचश्चैव स्वस्त्यात्रेयश्च वीर्य्यवान्। दृढव्यश्चोर्द्धबाहुश्च तृणसोमाङ्गिरास्तथा। मित्रावरुणयोः पुत्रस्तथाऽगस्त्यः प्रतापवान्। धर्मराजर्त्विजः सप्त दक्षिणां दिशमाश्रिताः” भा० अनु० १५० अ०।

तृणस्कन्द तृणमिव स्कन्दति स्कन्द-अच्। तृणवच्चलनस्वभावे “तृणस्कन्दस्य नु विशः” ऋ० १।१७२।३।

तृणहर्म्य पुंन०तृणव्याप्तो हर्म्यः। तृणव्याप्ते हर्म्ये हारा०

तृणाक्षिप पु०तृणरूपोऽक्षिपः। मन्थानतृणे राजनि०।

तृणाग्नि पु० तृणजातोऽग्निः शा० त०। तार्णे वह्नौ त्रिका०। “ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति” मनुः।

तृणाञ्जन पु० तृणमिवाञ्जनः। कृकलासे त्रिका०।

तृणाटवी स्त्री तृणप्रचुराटवी। तृणमये वने हेम०।

तृणाढ्य न० तृणेषु आढ्यम्। पर्वतजाते तृणे राजनि०।

तृणादि पु० चतुरर्थ्यां सप्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा० ग० सू० उक्तो यथा “तृण, नड, मूल, वन, पर्ण वर्ण, वराण, विल, पुल, फल, अर्जुन, अर्ण, सुवर्ण, दल, चरण, वसु.”।

तृणाम्ल न० तृणेषु अम्लम्। तृणजलवणे राजनि०।

तृणारणिन्याय पु० तृणस्यारणेश्च वह्निजनने यथा परस्परनिरपेक्षतया कारणत्वमेवं स्वातन्त्र्येण कारणतासूचके न्यायभेदे।

तृणावर्त्त पु०तृणमावर्त्तयति भ्रमयति आ+वृत-णिच्-अण्। १वात्यारूपे वातसमूहे(घूर्णी)२तद्रूपजनभ्रामके असुरभेदे पु०

तृणासृज न०तृणेषु असृगिव रक्तत्वात्। तृणकुङ्कुमे राजनि०

तृणेक्षु पु० तृणमिक्षुरिव मधुररसत्वात्। वल्वजायां राजनि०।

तृणेन्द्र पु० तृणमिन्द्र इव। तृणराजे ताले वृक्षे। “हर्लीबल इति ख्याता भविष्यति धराधरः। त्रिशिरास्तस्य देवस्य शातकुम्भमयोद्भवः। ध्वजस्तृणेन्द्रो देवस्य भविष्यति रथाश्रितः” भा० आनु० १४७ अ०।

तृणोत्तम पु० तृणेषु उत्तमः। उखले तृणे राजनि०।

तृणोद्भव पु० तृणेषूद्भवति उद्+भू-अच्। १नीवारे धान्यभेदे राजनि०। २तृणजाते वह्नौ च ३तज्जातमात्रे त्रि०।

तृणोल्का स्त्री तृणजाता उल्का। तृणजायामुल्कायाम् “न हि तारयितुं शक्यं सागराम्भस्तृणोल्कया” हितो० “तृणोल्कया ज्ञायते जातरूपं वृत्तेन भद्रो व्यवहारेण साधुः” भा० उ० ३४ अ०। (बर)। हेमच०।

तृणौकस् न० तृणनिर्मितमोकः। तृणनिर्मिते गृहे (खड़ेर

तृणौषध न० तृणात्मकमौषधम्। एलवालुकाख्ये गन्धद्रव्ये शब्दच०।

तृण्या स्त्री तृणानां समूहः पाशा० य। तृणसमूहे।

तृतीय त्रि०त्रयाणां पूरणः त्रि+तीयत् संप्रसारणञ्च। त्रयाणां पूरणे। “वाग्दण्डं प्रथमं कुर्य्यात् धिग्दण्डं तदनन्तरम्। तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डमतःपरम्” “मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत् पुत्रिकासुतः। द्वितीयन्तु पितुस्तस्यास्तृतीयं तत्पितुः पितुः” मनुः।

तृतीयक पु० तृतीयेऽह्नि भवः रोगः कन्। तृतीयदिनभवे ज्वरभेदे स च “दिनमेकमतिक्रम्य यो भवेत् स तृतीयकः” इत्युक्तलक्षणः। “वाताधिकत्वात् प्रवदन्ति तज्ज्ञास्तृतीयकञ्चापि चतुर्थकञ्च” सुश्रुतः।

तृतीयप्रकृति स्त्री तृतीया प्रकृतिः प्रकारः। स्त्रीपुरुषा-

पेक्षया तृतीये प्रकारे नपुंसके अमरः। तत्र तृतीयाप्रकृतिरिति व्यस्तं पदं समस्तत्वे तृतीयप्रकृतिरित्येव स्यात् व्यस्तपाठं दृष्ट्वा शब्दकल्पद्रुमे तृतीयाप्रकृतिशब्दकल्पनं प्रामादिकम्।

तृतीययुगपर्य्यय पु० तृतीयस्य युगस्य द्वापररूपस्य पर्य्ययः परिवर्त्तो यत्र काले। द्वापरयुगस्य परिवर्त्ताधारे कलिसन्ध्यारूपे काले "द्वापरे समनुप्राप्ते तृतीययुगपर्य्यये" भाग० १।४।१५ श्लो०। इतः परं किं भविष्यतीति द्वापरे सन्देहे जाते इत्यर्थः तेन न विरोधः।

तृतीयसवन न० सूयते सोमोऽस्मिन् कर्म्मणि। कालत्रये सवनत्रयोपेताग्निष्टोमादेः तृतीये सवने। तद्विधानादि ताण्ड्य० ब्रा० १।६।१७ भाष्ये उक्तं यथा "तृतीयसवनारम्भमादित्यग्रहमाचरेत्। आर्भवेण स्तुवीताथ पश्वङ्गैः प्रचरत्यथ। सावित्रवैश्वदेवाख्यौ ग्रहौ सौम्यचरुस्तथा। पात्नीवतग्रहाद्गूर्द्धं यज्ञायज्ञायसंस्तवः। अग्निमारुतशस्त्रं स्यात् गृह्णीयात् हारियोजनम्। समाप्ते सवने पश्चात् कुर्य्यादवभृथं ततः। कुर्य्यादुदयनीयेष्टिमनुबन्ध्यां यजेत गाम्। दैविकानिष्टयेद्देवसुवामपि यजूंष्यथ। उपोष्य वेदिमाग्नेयमिष्टाग्निष्टोमसंस्थितिः" "प्रातः सवने नीचैः कर्म्माणि" कात्या० श्रौ० ८।६।१८ "प्रातः सवने यान्युच्चैः कर्म्माणि प्रैषोच्चारणादीनि तान्यपि प्रथमस्वरेणैव कार्य्याणि "मन्द्रं प्रातः सवने चरन्तीति" शाखान्तरात्। अतश्च श्नीदग्नीन्विहरेत्यादयः प्रैषा आश्रावणादयश्च प्रथमस्वरेणैव प्रयोज्याः" कर्कः। "मध्यमेन माध्यन्दिने" १९सू० "माध्यन्दिने सवने यानि कर्म्माणि नीचैर्य्यानि चोच्चैस्तान्युभयान्यपि मध्यमेन स्वरेण कार्य्याणि शाखान्तरे तथा श्रवणात्" कर्कः। "उत्तमेन तृतीयसवने" २०सू० "तृतीयसवने यानि नीचैर्य्यानि च मध्यमेन स्वरेण प्राप्नुवन्ति तानि सर्वाण्युत्तमेन तृतीयेनैव स्वरेण कार्य्याणि तथैव शाखान्तरे श्रुतत्वात्" कर्कः।

तृतीया स्त्री तृतीय+टाप्। १चन्द्रमण्डलस्य तृतीयकलाक्रियायां २तदुपलक्षिते कालभेदे च तत्र व्रतादिकालव्यवस्थादि तिथिशब्दे ३२९० पृ० दर्शितम्। जन्मनक्षत्रापेक्षया ३तृतीयद्वादशैकविंशात्मकनक्षत्ररूपविपत्तारायाञ्च।

तृतीयाकृत त्रि० तृतीय+डाच्+कृ—क्त। १त्रिगुणं कृष्टे त्रिवारकृष्टे क्षेत्रादौ।

तृतीयाश्रम पुंन० कर्म्म०। वानप्रस्थाश्रमे। "उषित्वैवं गृहे विप्रो द्वितीयादाश्रमात् परम्। वलीपलितसंयुक्तस्तृतीयन्तु समाश्रयेत्" संवर्त्तस०।

तृतीयिन् त्रि० तृतीय+अस्त्यर्थे इनि। तृतीयभागार्हे। "सर्वेषामर्द्धिनो मुख्यास्तदर्द्धेनार्द्धिनोऽपरे। तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः" मनुः। दक्षिणागोशतविभागे।

तृत्स् त्रि० तृद—बा० सुक्। हिंसके। "गव्या तृत्सुभ्यो अजगन्युधा नॄन्" ऋ० ७।१८।७। "तृत्सुभ्यो हिंसकेभ्य" भा० २राजर्षिभेदे "व्यानयस्य तृत्सवे गयम्" ऋ० ७।१८।१३। तृत्सुं राजर्षिभेदम्" भा०। [प्रतर्द्दनः।

तृद हिंसायां भ्वा० प०सक० सेट्। तर्द्दति अतर्दीत् ततर्द्द।

तृद अनादरे रु०उभ०सक०सेट्। तृणत्ति तृन्ते। इरित् अतृदत् अतर्द्दीत् अतर्द्दिष्ट। उदित् तर्द्दित्वा तृत्त्वा। "भृतिं तृणाद्मि यज्ञानाम्" भट्टिः "अतस्य स्नाको बधिरा ततर्द" ऋ० ४।२३।८ "ततर्द तरसा विष्णुर्बाणैः शत्रुवलार्द्दनः" हरिवं० १३४ अ०। "सद्धे कपोरथान्यांश्च रिपोस्ततर्द शार्ङ्गिणा" "अतर्दीच्चैव शूलेन कुम्भकर्णः प्लवङ्गमान्" भट्टिः।

तृदिल त्रि० तृद बा० किलच्। १भेदके २भिन्ने च। "तृदिला अतृदिलासः" ऋ० १०।९४।११। "तृदिला भेदकाः अतृदिला अभिन्नाः" भा०।

तृन्प(म्प) प्रीणने तु० पर० सक० सेट्। तृपति तृम्पति अतृम्पीत् अतृपीत्। ततृम्प ततृप।

तृन्फ(म्फ) प्रीणने तु० प० सक० सेट्। तृफति तृम्फति अतृम्फीत् अतृफीत् ततृम्फ ततृफ।

तृन्ह हिंसे तु० प० सक०सेट् क्त्वा वेट्। तृंहति तृंढिन् अतृंहत्। ततृंह ततृंहतुः ततृंहुः।

तृप प्रीणने स्वा०पर०सक०सेट्। तृप्नोति अतर्पीत्। ततर्प।

तृप सन्दीपने प्रीणने च वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक०सेट्। तर्पयति ते तर्पति अततर्पत् त अतीतृपत् त। अतर्पीत्। ततर्प तर्पयाम्।

तृप प्रीणने दि०पर०सक०वेट् इरित्। तृप्यति अतर्पीत् अत्राप्सीत्-अतार्प्सीत्-अतृपत्। ततर्प।

तृप प्रीणने तु० पर० सक० सेट्। तृपति अतर्पीत्। "तृपत्सोमं पाहि" ऋ० २।११।१५।

तृपत पु० तृप। चन्द्रे उणादि०। [संक्षिप्तसा०।

तृपाना स्त्री तृप—कानच्। १लतायाम् २छाया०।

तृपल न०तृप—कलच्। १उपले प्रस्तरे। "अपां तमन्युस्तृपलप-

भर्मा" ऋ० १०।८९।५ । तृपलप्रभर्मा यावादिभिः क्षिप्रप्रहारी" भा० । २त्रिफलायाञ्च ।

तृप्त त्रि० तृप-क्त । १तृप्तियुक्ते । "नित्यं तृप्ता स्वकेयस्य देवायत्तस्य धर्म्मतः" भा०व०५८अ०। "स्वागतेनाग्नयस्तृप्ता आसनेन शतक्रतुः । पितरः पादशौचेन स्विन्नानेन स्वर्हो यतिः" पु० ।

तृप्ति स्त्री० तृप-क्तिन् । भोजनादिना आकाङ्क्षितानिवृत्तौ "वार्ध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी" मनुः "तस्यालमेषा क्षुधितस्य तृप्त्यै" रघुः ।

तृप्तिमत् त्रि०सुखा०अस्त्यर्थे इनि तृप्तमनेन इष्टादि० इनि वा । १तृप्तियुक्ते स्त्रियां ङीप् । २उदके निघण्टुः ।

तृप्नु त्रि० तृप-क्नु । तृप्तिशीले ।

तृप्र पु०तृप-रक् । १पुरोडाशे उज्ज्वलद० । २तर्पके त्रि० "न यं शुक्रो न दुराशीर्न तृप्राः" ऋ० ८।२।५ "तृप्रास्तर्पकाः" भा० ३दुःखे न० ततः अस्त्यर्थे आलु । तृप्रालु तदसहने । "तृप्रं दुःखमिति माधवः" सि०कौ० । ४घृते न० उणादि० ।

तृफ प्रीणने तुदा० पर० सक० सेट् । तृफति अतर्फीत् । ततर्फ । तृफतेरपि कलच् इत्युज्ज्वलदत्तः । दुर्गादासस्तु अयं सुचादित्वभ्रान्त्या तृम्फतीत्युदाजहार । तच्चिन्त्यं पा० सुचादिमध्ये तृफधातोरनुत्कीर्त्तनात् उज्ज्वलदत्तेन तृफते रिति निर्देशाच्च । सुचादयश्च सि०कौ०१५६२ आदौ दृश्याः । तृम्फादिशब्दे दृश्यः ।

तृफला स्त्री तृफ-कलच् । त्रिफलायाम् उज्ज्वलद० ।

तृफू स्त्री तृफ-कू । सर्पजातौ उणादि० ।

तृम्फादि "तृम्फ तुम्फ तृम्फ दृम्फ ऋम्फ गुम्फ उम्फ शुम्फ" पा० धातुपाठोक्ते धातुगणभेदे ।

तृष तृष्णायां दिवा०पर०सक०सेट् । तृष्यति इरित् अतृषत् अतर्षीत् । ततर्ष । "तृषित्वेयानिशं स्वादु पिबन्तं सरितां पयः" । "समुच्छ्रयश्मरक्तं ततृषुस्तोभये भटाः" "रक्ताम्बोनिधुः क्षुधाः क्षताश्च कपयोऽतृषन्" भट्टिः ।

तृष्(षा) स्त्री तृष-सम्प०क्विप् वा टाप् । १आकाङ्क्षायां २पिपासायां ३कामकन्यायाञ्च शब्दर० । ४लाङ्गलीवृक्षे शब्दच० "लोभो जनयते तृषां तृषार्त्तो दुःखमाप्नोति" हितोप० । "तृषा हि मे समभूती त्वां दृष्ट्वा तृट्समान्वितम्" भा० आश्व०५५ अ० । "न हन्ति मण्डूककुलं तृषाकुलः" ऋतु० ।

तृषाभू स्त्री ६त० । तृष्णाधारे क्लोमनि शब्दच० तृष्णाशब्दे चरकवाक्ये क्लोम्नस्तृष्णास्थानत्वं दृश्यम् । [(गौरी) स्त्री शब्दच० ।

तृषाह न० तृषां हन्ति हन-ड । १जले २मधुरिकायां

तृषित त्रि०तृषा जातास्य तार०इतच् । १तृष्णान्विते हेमच० "तृषितान्याहवं भोक्तुं त्वपमांसानि वै मृगम्" हरिवं ८२अ० । [शब्दच० ।

तृषितोत्तरा स्त्री तृषित उत्तरः यस्याः । अशनपर्ण्याम्

तृष्णु न० तृ-तुर-वा सुक् पृषो० । १क्षिप्रे निघण्टुः । २तद्वति त्रि० स्त्रियामुदन्तगुणवचनत्वात् ङीप् । "तृष्वीमनु प्रसितिं द्रूणानोऽस्तासि" ऋ० ४।४।१ । "तृष्विति क्षिप्रनाम भरतेर्वा त्वरतेर्वा निरु०" भा० । "तृष्णु यदन्ना तृष्णुणा" ऋ० ४।७।११ ।

तृष्ट त्रि० तृष-क्त वेदे वा० इडभावः । १दाहजनके "तृष्टमेतत् कटुकमेतत्" ऋ० १०।८५।३४ । "तृष्टं दाहजनकम्" भा० ।

तृष्टामा स्त्री तृष्टं दाहमसयति गमयति अम णिच्-अच् १नद्याम् "तृष्टामया प्रथमं यातवे" ऋ०१०।७५।६ । "तृष्टामया नद्या" भा० ।

तृष्णज् त्रि० तृष नजिङ् । १लुब्धे अमरः । "असिञ्चन्नुत्सं गोतमाय तृष्णजे" ऋ० १।८५।११ ।

तृष्णा स्त्री०तृष न किच्च । १पिपासायां, २लोभे, ३अप्राप्ताभिलाषे च अमरः ४रोगभेदे । तन्निदानादि भावप्र० उक्तं यथा

"भयश्रमाभ्यां बलसङ्क्षयाद्वा ऊर्द्ध्वं चितं पित्तविवर्द्धनैश्च । पित्तं सवातं कुपितं नराणां तालुप्रपन्नं जनयेत् पिपासाम् । स्रोतःस्वपांवाहिषु दूषितेषु दोषैश्च तृट् सम्भवतीह जन्तोः । तिस्रः स्मृतास्ता क्षतजा चतुर्थी क्षयात्तथाऽन्यामसमुद्भवा च । भुक्तोद्भवा सप्तमिकेति तासां निबोध लिङ्गान्यनुपूर्वशस्तु" । नराणां चितं स्वस्थान एव सञ्चितं पित्तं सवातं पित्तविवर्द्धनैः कट्वम्लोष्णादिभिः कुपितम् । भयश्रमाभ्यां बलसङ्क्षयादुपवासादेश्च वातः कुपितः । तद्द्वयं ऊर्द्ध्वं प्रसरत् तालुप्रपन्नं सत् पिपासां जनयेत् । न केवलं तालुन्येव दूषिते तृष्णा भवति किन्तु जलवाहिस्रोतःस्वपि । तत आह । स्रोतःस्वित्यादि । नन्वत्र वक्तुवचनमयुक्तम् । यतो जलवहे द्वे स्रोतसी सुश्रुतेनोक्ते । उच्यते । तयोरेवानेकप्रतानयोगाच्च दोषः । अपांवाहिषु स्रोतःस्विति जिह्वादेरप्युपलक्षणम् । यत आह चरकः । "रसवाहिनीश्च धमनीर्जिह्वामूलगलतालुक्लोम च । संशोष्य नृणां देहे कुरुतस्तृष्णामतिबलौ पित्तानिलाविति" । सङ्ग्रामाह तिस्र इत्यादि । तृष्णायाः सामान्यं लक्षणमाह ।

"सततं यः पिबेत्तोयं न तृप्तिमधिगच्छति। पुनः काङ्क्षति तोयन्तु तं तृष्णार्द्दितमादिशेत्। वातजायालक्षणमाह। क्षामास्यता मारुतसम्भवायां तोदस्तदा शङ्खशिरःसु चापि। स्रोतोनिरोधो विरसञ्च वक्त्रं शीताभिरद्भिश्च विवृद्धिमेति"। शङ्खशिरःसु शङ्खयोः शिरसि च। स्रोतो निरोधः। पित्तजामाह "मूर्च्छान्नविद्वेषविलापदाहरक्तेक्षणत्वं प्रततश्च शोषः। शीताभिनन्दो मुखतिक्तता च पित्तात्मिकायां परिधूपनञ्च"। विलापः प्रलापः प्रततश्च शोषः अविरतश्च शोषः। शीताभिनन्दः शीतेच्छा। परिधूपनं कण्ठाद्धूमनिर्गम इव। कफजामाह। "वाष्पावरोधात् कफसंवृतेऽग्नौ तृष्णा बलासेन भवेन्नरस्य। निद्रागुरुत्वं मधुरास्यता च तयार्द्दितः शुष्यति चातिमात्रम्"। अग्नौ जठराग्नौ। कफसंवृते स्वकारणकुपितेन कफेनोपरिष्टादाच्छादिते। वाष्पावरोधात् अग्नेरूष्मावरोधात्। अवरुद्धानलोष्मणाम्बुवहस्रोतःशोषणात् बलासेन कफेन नरस्य तृष्णा भवेत्। तया तृष्णया अर्द्दितः पीड़ितः शुष्यति कृशो भवति। क्षतजामाह। "क्षतस्य रुक्शोणितनिर्गमाभ्यां तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता तु"। क्षतस्य शस्त्रादिक्षतयुक्तस्य। रुक् पीड़ा। क्षयजामाह। "रसक्षयाद्या क्षयसम्भवा सा तयाभिभूतस्तु निशादिनेषु। पेपीयतेऽम्भः स सुखं न याति तां सन्निपातादिति केचिदाहुः। रसक्षयोक्तानि च लक्षणानि तस्यामशेषेण भिषग् व्यवस्येत्"। रसक्षयलक्षणानि सुश्रुतेनोक्तानि "रसक्षये हृत्पीड़ा कम्पः शोषः शून्यता तृष्णा चेति"। व्यवस्येत् जानीयात्। आमजामाह। "त्रिदोषलिङ्गामसमुद्भवा च हृच्छूलनिष्ठीवनसादकर्त्री"। भक्तोद्भवामाह। "स्निग्धं तथाम्लं लवणञ्च भक्तं गुर्वन्नमेवाशु तृषां करोति"। लवणञ्चेति चकारात् कटु च। उपसर्गजामाह "क्षीणस्वरः प्रताम्यं दीनाननश्छूदयशुष्कगलतालुः। भवति खलु सोपसर्गात् तृष्णा सा शोषिणी कष्टा"। शोषिणी धातुशोषिणी। उपसर्गानाह। "ज्वरमोह क्षयः श्वासो बाधिर्य्यं कास एव च। बहिर्निर्गतजिह्वत्वं सप्तैते तदुपद्रवाः"। तद्युक्तायां अरिष्टत्वञ्चाह "ज्वरमोहक्षयकासश्वासाद्युपसृष्टदेहिनाम्। सर्व्वास्त्वतिप्रसक्तारोग कृशानां वमिप्रसक्तानाम्। घोरोपद्रवयुक्तास्तृष्णा मरणाय विज्ञेयाः"। आदिशब्दादतीसारादीनां ग्रहणम्। अतिप्रसक्ताः निरन्तराः। घोरोपद्रवयुक्ताः अतीव मुखशोषादियुताः।

तृष्णाशब्दस्य वह्नीशब्देन द्वन्द्वे उभयपदे प्रकृतिस्वरः।

तृष्णाक्षय पु० तृष्णायाः क्षयो यत्र। १शान्तिगुणे हेमच०। ६त०। २पिपासानाशे च।

तृष्णारि पु० ६त०। १पर्पटे राजनि०। २तृष्णानाशके च।

तृष्णालु त्रि० तृष्णा+अस्त्यर्थे आलु। तृष्णायुक्ते। "तृष्णालुर्भवति पतनाग्टहीतः" सुश्रु०।

तृष्य त्रि०तृष–ऋदुपधत्वात् क्यप्। १लोभ्ये २एषणीये। भावे क्यप्। ३लोभे न०। तृष्यमस्त्यस्य मतुपि वेदे दीर्घः। तृष्यावत्। तृष्णायुक्ते। "अभ्यवर्षीत्तृष्यावतः शाष्टयागतायाम्"ऋ०७।१०३।३। तृष्यावतस्तृष्णायतः"भा०।

तृह हिंस तु० पर० सक०वेट्। तृहति अतर्हीत् अतृक्षत्।

तृह हिंस या चु० उ० पक्षे रुधा० पर० सक० वेट्। तर्हयति ते तृणेढि अततर्हत् त अतीतृहत् त अतर्हीत् अतृक्षत्। "तृणढ्रामः सह लक्ष्मणेन" भट्टिः।

तॄ तरणे प्लवने अभिभवे च भ्वा० प० सक० सेट्। तरति अतारीत्। ततार। "तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते"तरति शोकमात्मवित्''श्रुतिः शत०ब्रा०१४।७।१।२२ "ततार ताराधिपखण्डधारी" कुमा० "क्रमेण तस्मिन्नथ तीर्थदृक्पथे" नैष०। तेरतुः। तरीरिता तरि(री)ष्यति। तीर्य्यात्। तरीतुं तरितुं तीर्त्वा तीर्य्यते। तारयति तितीर्षति। "तितीर्षुर्दुस्तरं मोहात्"रघुः।"ताश्च ततुं प्रयच्छामीमित्यत्रार्षः इत्वभावः।

अति+अतिक्रम्य गमने। "स्वर्गानतितरन्ति ते" हितो०। "न यस्य कश्चातितितर्त्ति मायाम्' भाग०८।५।३०। यङ्लुङोरूपम्।

वि+अति+विशेषेण अतिक्रमे। "यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति" गीता।

अभि+उल्लङ्घने। "कथं नाभ्यतरामस्तां पाण्डवानामनीकिनीम्" भा० द्रो० २८०। [नीम्"

अव+अवनमने। "अथोरुदेशादवतार्य्य पादम्' कुमा०। अवतारः। "अवतरतः सिद्धिपथं शब्दस्य मनोरथस्य वा" मालविकाग्नि०।

उद्+उत्थाने अक०। "सपत्वकोत्तीर्णवराहयूथम्" रघुः। उल्लङ्घने सक०। "उदतारीदुदन्वन्तम्" "उदतारघुरम्भोधिम्" भट्टिः। [१५।५ ६६ श्लो०।

निस्+निःशेषेण तरणे। "कथञ्च निस्तरेयाम्स्मात्" भा०व०

वि+दाने। "तड़िल्लेखाजर्च्चाविंतरति पताकावलिरियम्" "ज्योत्स्ना शङ्कामिह वितरति" १ किरा०।

सम्+सम्यक् तरणे (साँतार देओया)।

ते अव्य० तम–वा० डे ।१त्वमित्यर्थे त्रिका०।२गौर्थ्यां तेनशब्दे दृश्यम्

तेगा स्त्री तिज–पुंसि च जस्य गः अप्रसिद्धदेवताभेदे । "शादं दद्भिरवकां दन्तमूलैर्मृदं वर्स्वैस्तेगां दंष्ट्राभ्याम्" यजु० २५।१। "तेगां देवतां शादादयोऽप्रसिद्धा देवाः स्वादित्यादयः प्रसिद्धा देवाः" वेददीपः। [अतेजीत् । तितेज ।

तेज निशाने पालने च भ्वा० पर० सक० सेट् । तेजति

तेजःफल न० तेजसे फलमस्य तेजः फलति–फल अच् वा । (तेजवल) वृक्षभेदे "तेजःफलः कटुस्तीक्ष्णः सुगन्धिर्दीपनो मतः । वातश्लेष्मारुचिघ्नश्च बालरक्षाकरः स्मृत इति" भावप्र० ।

तेजन पु० तेजयति शस्त्रमग्निं वा तिज–णिच्–ल्यु । १वंशे २मुञ्जे च अमरः संज्ञायां कन् । ३शराभिधे तृणे, करणे ल्युट् । ङीप् । ४मूर्वायां, ५ज्योतिष्मत्यां च स्त्री ङीप् । राजनि०। ६शरे अमरः ।

तेजपत्र न०तेजयति तिज–णिच् अच् तेजं पत्रमस्य।(तेजपात) ख्याते वृक्षभेदे । "तेजपत्रं वराङ्गं स्यात् त्वचं चोच तथोत्कटम् । त्वचं लघूष्णं कटुकं स्वादु तिक्तञ्च रूक्षकम् । पित्तलं कफवातघ्नं कण्डूामारुचिनाशनम् । हृद्वस्तिरोगवातार्शःक्रिमिपीनसशुक्रहृत्" भावप्र० ।

तेजल पु० तिज–करणे कलच् । कपिञ्जलपक्षिणि राजनि० ।

तेजस् न० तिज–भावे करणादौ असुन् । १दीप्तौ २प्रभावे ३पराक्रमे ४रेतसि च मेदि०। ५देहजकान्तौ ६नवनीते ७मज्ज्ञि च हेमच०। ८सुवर्णे ९मज्ज्ञनि १०पित्ते च राजनि० । सा०द०उक्ते सात्त्विके अधिक्षेपापमानादेरसहनरूपे ११नायकगुणभेदे यथा

"शोभा विलासो माधुर्य्यं गाम्भीर्य्यं स्थैर्य्यतेजसी । ललितौदार्य्यमित्यष्टौ सत्वजाः पौरुषा गुणाः" इत्युद्दिश्य ' अधिक्षेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम्" सा०द० लक्षितम् । १२सारे "रसादीनां शुक्रान्तानां धातूनां यत्परं तेजस्तत् खल्वोजस्तदेव बलमित्युच्यते" सुश्रु०।१३प्रागल्भ्ये १४पराभिभवसामर्थ्ये । १५परैरनभिभाव्यत्वे । १६अप्रतिहताज्ञत्वे । १७चैतन्यात्मके ज्योतिषि ।१८स्त्रीबालकादिभिर्मूढैरनभिभाव्यत्वे । १९सत्वगुणजाते लिङ्गदेहे । २०हयवेगे । तेजोनाम दर्पपराणां सत्त्वगुणविकारः प्रकाशकोऽन्तःकारविशेषः । यथाह भोजराजः "तेजोनिसर्गजं स्वर्णं वाजिनां स्फुरणं रजः । क्रोधस्तम इति ज्ञेयाकेयोऽपि बहुजा गुणाः" । तच्च द्विविधम् । सततोत्थितं भयोत्थितञ्चेति । यथाह स एव "धारासु योजितानाञ्च निसर्गात् प्रेरणं विना । अयश्चिच्चमिवाभाति तत् तेजःसततोत्थितम् । कशापादादिघातैर्यत् साध्वसा त् स्फुरितन्तु तदिति"। शब्दस्पर्शतन्मात्रसहितात् रूपतन्मात्रादुत्पन्ने शब्दस्पर्शरूपगुणे २१तृतीये महाभूते । यथा "तृतीयं ज्योतिरित्याहुश्चक्षुरध्यात्ममुच्यते । अधिभूतं ततो रूपं सूर्य्यस्तत्राधिदैवतम्" भा०आश्व० उष्णस्पर्शवत्तेजः। "तद्द्विविधम् । नित्यमनित्यञ्च । नित्यं परमाणुरूपम् । अनित्यं कार्य्यरूपम् । पुनस्त्रिविधम् । शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । शरीरमादित्यलोके । इन्द्रियं रूपग्राहकं चक्षुः कृष्णतारायग्रवर्त्ति विषयश्चतुर्विधः। भौमदिव्योदर्य्याकरजभेदात् । भौमं वह्न्यादिकम् । अविन्धनं दिव्यं विद्युदादि । भुक्तस्य परिणामहेतुरौदर्यम् । आकरजं सुवर्णादि" तर्कसंग्रहः "स्पर्श उष्णस्तेजसस्तु स्याद्रूपं शुक्लभास्वरम् । नैमित्तिकं द्रवत्वन्तु नित्यतादि च पूर्ववत् । इन्द्रियं नयनं वह्निस्वर्णादिर्विषयोमतः" इति भाषाप०।

उपचारात् २२तेजस्विनि च । "वीर्य्य तेजस्वि नोच्छिष्ट आलभेत कदाचन" "अग्निं गां ब्राह्मणं चैव" भा० आनु०५०१७ श्लो० । स्वपरप्रकाशकं तेजः अन्धकारविरोधि तच्चक्षुषाच्च शुक्लभास्वररूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वम् । तेजसो गुणादिकं सर्व्वशब्दे ६८ पृ० दृश्यम् । "सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयोः कुतः" माघः । भुक्ततेजसः कार्य्यञ्च छा० उ० दर्शितं "तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तदस्थि भवति यो मध्यमः स मज्जा योऽणिष्ठः सा वाक्"।"अन्नमयं हि सौम्य ! मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति च" तेजोभूतञ्च वायुकार्य्यमपां कारणञ्च । यथोक्तं "अद्भिः सौम्य ! शुङ्गेन तेजोमूलमन्विच्छ" छा० श्रुतिः २३रजोगुणे तैजसशब्दे दृश्यम् तेजसा निर्वृत्तः अण् तेजोजन्ये त्रि०। तेजस्+अस्त्यर्थे विनि । तेजस्विन् मतुप् मस्य वः तेजस्वत् । तेजोविशिष्टे त्रि० स्त्रियां सर्वत्र ङीप् । तेजसी तेजस्विनी तेजस्वती । २४ वीर्य्ये च । [द्रव्ये स्त्रियां ङीप् ।

तेजस्कर त्रि० तेजः करोति कृ–हेत्वादौ ट । तेजोहेतौ

तेजस्य त्रि० तेजसि साधु यत् । तेजःसाधने "यावामिन्द्रावरुणा सहस्या रक्षस्या तेजस्या तनूः" तै०स०२।३।१३।१।

तेजस्वत् त्रि० तेजस्+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । तेजोयुक्ते

"तेजस्वदस्तु सखम्" तैत्ति० १।७।७।१ । स्त्रियां ङीप् सा च २गजपिप्पल्यां शब्दरत्ना० ३चविकायां रत्नमाला ४महाज्योतिष्मत्यां राजनि० । अत्र संज्ञात्वेन सान्तत्वात् मस्य पदत्वाभावे तेजोवतीत्यपि तत्रार्थे ।

तेजस्विन् त्रि० तेजस्+अस्त्यर्थे विनि । तेजोयुक्ते "तेजस्विमध्ये तेजस्वी दवीयानपि गण्यते" माघः । स्त्रियां ङीप् । सा च २ज्योतिष्मतीलतायां शब्दर० । ३महाज्योतिष्मतीलतायाम् राजनि० । "तेजोस्विनी कफश्वासकासाऽऽस्यामयवातहृत् । पाचन्युष्णा कटुस्तिक्तारुचिवह्निप्रदीपनी" भावप्र० ।

तेजित त्रि० तिज–णिच्–क्त । शाणिते तीक्ष्णीकृते अमरः

तेजिष्ठ त्रि० तेजस्विन्+अतिशये इष्ठन् विनेर्लुक् डिलावः। अतिशयेन तेजस्विनि । "तेजिष्ठया तिषिश्वस्य वर्तनी" ऋ०।।५।३।८ ।

तेजीयस् त्रि० तेजस्विन्+अतिशये ईयसुन् विनेर्लुक् डिलावः । अतितेजस्विनि । "तेजीयसां न दोषाय वह्नेः सर्वभुजो यथा" भाग० १०।३३।२९। स्त्रियां ङीप् ।

तेजेयु पु०रौद्राश्वस्य पुत्रभेदे।"रौद्राश्वस्य महेष्वासा दशाप्सरसि सूनवः"इत्युपक्रमे।"तेजेयुर्बलवान् धीमान् सत्येयुश्चेन्द्रविक्रमः" भा० आ० ९४ अ० ।

तेजोनाथ तीर्थभेदे शिवपु० दृश्यम् । [रत्नमा० ।

तेजोमन्थ पु०तेजो मथ्नाति मन्थ–अण् । गणिकारिकायाम् ।

तेजोमय त्रि० तेजस्+प्रचुरार्थे विकारे वा मयट् । १तेजःप्रचुरे २तेजोविकारे ३ज्योतिर्मये च । स्त्रियां ङीप् । "तेजोमयी वाक्" इति छा०उ० श्रुतिः । "तस्य तेजोमया लोका भवन्ति ब्रह्मवादिनः" मनुः ।

तेजोमात्रा स्त्री तेजसां सत्त्वगुणानां मात्रांऽशः । इन्द्रियेषु भूतानां सात्विकांशेभ्य एव तेषामुत्पत्तिः सांख्यसिद्धा ।

तेजोमूर्ति पु० तेजस्तेजस्वती मूर्तिर्यस्य । १सूर्ये २तेजआत्मके ३तेजःप्रचुरे च त्रि० । "स गच्छति परं स्थानं तेजोमूर्तिःपथर्जुना" मनुः ।

तेजोरूप न० तेजः सर्वप्रकाशकं चैतन्यं रूपं स्वरूपं यस्य । ज्योतीरूपे प्रकाशात्मके ब्रह्मणि "अशरीरं विश्वइवदिन्द्रियवदतीन्द्रियम् । यदसाचि सर्वसाचि तेजोरूपं नमाम्यहम्" ब्रह्मवै० पु० । ६त० । २तेजसो रूपे च अग्निशब्दे तद्रूपं दर्शितम् ।

तेजोवत् त्रि०तेजस्+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः वा०न पदत्वम् । तेजोयुक्ते स्त्रियां ङीप् । सा च (तेजस्वत्)शब्दोक्तार्थेषु ।

"तेजोवता लोकगणेन सार्द्धम्"मत्स्यपु०।अग्न्याधावाहनमन्त्रः।

तेजोविन्दु पु०उपनिषद्भेदे उपनिषच्छब्दे दृश्यम् ।[राजनि० ।

तेजोवृक्ष पु० तेजोयुक्तः वृक्षः शा० त० । क्षुद्राग्निमन्थवृक्षे

तेजोवृत्त न० तेजसः वीर्य्यस्यानुरूपं वृत्तम् । वीर्यानुरूपचरिते । "इन्द्रस्यार्कस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च । चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजोवृत्तं नृपश्चरेत्" मनुः ।

तेजोह्वा स्त्री तेजः ह्वयते स्पर्द्धते ह्वे–क । तेजस्विन्यां लतायाम् भावप्र० । "कम्पिल्लकं सचिन्दूरं तेजोह्वा तुत्थकाङ्क्षये"सुश्रु०। [२| "तेदनीं देवतां प्रीणामि" वेददी०।

तेदनी स्त्री देवताभेदे "तेदनीमघरकराष्ट्रेनापः" यजु० २५।

तेन अ०तद्+बा०एन ।१तद्धेतुनेत्यर्थे भरतः। ते इति न इति शब्दो यत्र । २गानाङ्गभेदे पु०। "तेनेति शब्दस्तेनः स्यात्मङ्गलानां प्रदर्शकः । तेशब्देनोच्यते गौरी नशब्देनोच्यते हरः । तेन माङ्गलिकत्वायं शब्दस्तेन इति स्मृतः" सङ्गी० दा०।

तेप कम्पे, च्युतौ च भ्वा० आ० अक० सेट् । तेपते अतेपिष्ट । तितेपे । क्त दत । अतितेपत् त ।

तेम पु० तिम–घञ् । आर्द्रीभावे । अमरः ।

तेमन न०तिम–ल्युट् ।१आर्द्रीकरणे । कर्मणि ल्युट् ।२व्यञ्जने । अमरः । आधारे ल्युट् ङीप् । ३चुल्लीभेदे हेमच० ।

तेलु पु०नृपभेदे ततः राजन्या०विषये देशे वुञ् । तैलवक तेलुनृपविषये देशे । [तितेवे । अदित् अतितेवत् त ।

तेव क्रीडने भ्वा० आ० अक० सेट् । तेवते अतेविष्ट ।

तेवन न०तेव–भावे ल्युट् । १क्रीडायाम् । आधारे ल्युट् । २केलिकानने हेमच० ।

तैङ पु०तिङां व्याख्यानः ग्रन्थः अण् । तिङां व्याख्याने ग्रन्थे

तैजस न० तेजसो विकारः अण् ।१घृते, २धातुद्रव्यमात्रे च । साङ्ख्योक्ते ३रजोगुणोत्पन्ने त्रि०।"वैकारः सात्त्विको नाम तैजसः राजसः स्मृतः । भूतादिस्तामसस्तेऽपि पृथक् तत्त्वान्यवासृजन्" पदार्थादर्शधृतवाक्यम् ।

"सात्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात् । भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम्" सां०का०। "ननु यदि सत्वतमोभ्यामेव सर्वं कार्य्यं जन्यते तदा कृतमकिञ्चित्करेण रजसेत्यत आह तैजसादुभयं तैजसात् राजसादुभयं गणद्वयं भवति । यद्यपि रजसो न कार्य्यान्तरमस्ति तथापि सत्वतमसी स्वयं क्रियासमर्थे अपि न स्वस्वकार्य्यं कुरुतः रजस्तु चलतया ते यदा चालयति तदा स्वस्वकार्य्यं कुरुत इति तदुभयस्मिन्नपि कार्य्ये सत्वतमसोः

क्रियोत्पादनद्वारेणास्ति रजसः कारणत्वमिति न व्यर्थं रज इति त०कौ०। तिज निशाने इत्यस्मादसुन् तेन तेजसा कृतः तैजसः रजसश्च सत्त्वतमसोः स्वस्वतेजकार्य्यसमर्थत्वकरणरूपतैक्ष्ण्यकारणगुणयोगात् तेजःपदाभिधेयता इति तदाशयः "तैजसादिन्द्रियाण्याहुः" शा०ति०। सत्त्वगुणस्य प्रकाशकत्वात् "तैजसमन्तःकरणमिति" वेदान्तप०। ४तीर्थभेदे न०। "तैजसं नाम तत्तीर्थं यत्र तीर्थेश्वरं पतिः। अभिषिक्तः सुरगणैर्वरुणो भरतर्षभ !" भा०श०४७ अ०। एतद्व्यष्ट्युपहितं चैतन्यं तैजसो भवति। तेजोमयान्तःकरणोपहितत्वात्" वेदान्तसारोक्ते ५चैतन्यभेदे पु०।

तैजसावर्त्तनी स्त्री तैजसं धातुद्रव्यमावर्त्त्यतेऽत्र आ+वृत णिच्–आधारे ल्युट् ङीप्। मूषायाम् ।(मुची) अमरः

तैतल पु० ऋषिभेदे ततः तिका० अपत्ये फिञ्। तैतलायनि तदपत्ये पुंस्त्री।

तैतिक्ष त्रि०तितिक्षा शीलमस्य छत्रादि० ण। तितिक्षाशीले।

तैतिक्ष्य पुंस्त्री० तितिक्षस्य ऋषिभेदस्य गोत्रापत्यं गर्गा० यञ्। तितिक्षर्षिगोत्रापत्ये तस्य छात्राः कण्वा० अणि यञो लोपः। तैतिक्षाः तैतिक्ष्यस्य छात्रेषु ब०व०।

तैतिर पुंस्त्री० तैत्तिर पृषो०। (तितिर) खगे राजनि०। स्त्रियां ङीष्।

तैतिल पु० १गण्डकपशौ। २ववादितश्चतुर्थे करणे न० मेदि०। ३देवे च। "शक्तिसदृशेन दानेनावाधितधरणीतलतैतिलगणः" दशकु०। तैतिलशब्दस्य कद्रूशब्देन समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः।

तैतिलिन् पु० गोत्रप्रवर्त्तकर्षिगणस्थप्रवरभेदे।

तैत्तिर न० तित्तिरीणां समूहः अण्। तित्तिरखगसमूहे। तित्तिर+स्वार्थे अण्। (तितिर)खगभेदे पुंस्त्री राजनि०। गण्डकपशौ च मेदि०।

तैत्तिरि पु० कुकुरवंश्यनृपभेदे। "कुकुरस्य सुतो वृष्णिर्वृष्णेऽस्तु तनयस्तथा। "कपोतरोमा तस्याथ तैत्तिरिस्तनयोऽभवत्"। हरिवं० ३८अ०। २ऋषिभेदे। आद्यः कठस्तैत्तिरिश्च वैशम्पायनपूर्वजः" भा० शा० ३१८ अ०। ३कृष्णयजुःप्रवर्त्तके ऋषिभेदे।

तैत्तिरीय पु०ब०व०तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते छण्। १तित्तिरिप्रोक्तशाखाध्येतृषु स्वार्थे क। तैत्तिरीयकाप्यत्रार्थे। यजुःशाखाभेदे। तन्नामनिरुक्तिः यथा। "देवरातसुतः सोऽपि छर्दित्वा यजुषां गणम्। ततो गतोऽथ मुनयो ददृशुस्तान् यजुर्गणान्। यजूंषि तित्तिराभूत्वा तल्लोलुपतया ददुः। तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन् सुपेशलाः" भाग० १२।

तैन्तिडीक त्रि० तिन्तीडिकेन संस्कृतम् कोपधत्वात् अण्। तिन्तिडीकसंस्कृतव्यञ्जनादौ। तस्य विकारः कोपधत्वात् अण्। २तिन्तिडीकविकारे च।

तैमिर तिमिरमेव अण्। नेत्ररोगभेदे "ऐमं कृन्यामनः शाभ्यकाषान् नीलीरोगं तैमिराञ्जनेन" सुश्रु०। तैमिरो रोगोऽस्त्यस्य ठन् तैमिरिकः। तिमिररोगयुक्ते। "न वामयेत्तैमिरिकोर्द्ध्ववातगुल्मोदरप्लीहकृमिश्रमार्त्तान्" सुश्रु०। "तैमिरिका इवादूरदर्शिनम्" काद०।

तैर न० तीरे भवः अण्। कुलत्थे राजनि०।

तैरणी स्त्री तीरे नमति नम–बा०ड ततः स्वार्थे अण् गौरा० ङीष्। कुनोल्यां रागदे क्षुपभेदे।[तिर्यग्जातिसम्बन्धिनि

तैरश्च त्रि०तिरश्चामिदम् तिर्यच् अण्+भत्वात् तिरश्चादेशः।

तैर्थ त्रि० तीर्थे दीयते कार्य्यं वा व्यु०श०। अण्। १तीर्थे देये २तीर्थकार्य्ये च तीर्थात् आयस्थानादागतः शुण्डिका० अण्। तीर्थरूपायस्थानादागते द्रव्यादौ च।

तैर्थक त्रि० तीर्थे देशे भवः धूमा० वुञ्। तीर्थदेशभवे।

तैर्थिक त्रि० तीर्थं सिद्धान्तनिश्चयं नित्यमर्हति छेदा० ठञ्। १तीर्थसिद्धान्ताभिज्ञे शास्त्रकरे कपिलकणादादौ तीर्थं वेत्ति ठञ् वा।२सिद्धाभिज्ञे। तीर्थे भवःठञ्।३तीर्थभवे। "तैर्थिका भुञ्जते यस्तु मणिनागस्य" भा०व०८५ श्लो०।

तैर्थ्य त्रि० तीर्थ+चतुरर्थ्यां० सङ्का० ण्य। तीर्थसमीपादौ।

तैर्य्यगयनिक त्रि० तिरश्चामयनं सत्रभेदः तदेव ठञ्। सत्रभेदे। "अष्टादशभिर्ज्यायानादित्यः संवत्सर एव तैर्य्यगयनिको भवति। आदित्यः खलु शश्वदेकदा षण्मासानुदङ्ङेति नव चाहानि तथा दक्षिणा" श्रुतिः।

तैर्य्यग्योन त्रि० तिर्यग्योनेरिदम्+अण्। तिर्य्यग्योनीनां पश्वादीनां सम्बन्धिनि सर्गभेदे। "अष्टविकल्पो दैवस्तैर्य्यग्योनश्च पञ्चधा भवति। मानुष्यश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः" सा० का० तैर्य्यग्योनश्च पञ्चधा भवति पशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरात्मकः" त० कौ०। तत्र भवः अण्। तद्योनिभवे। "निन्दन्त्यवमतामन्त्रं तैर्य्यग्योनास्तथैव च" मनुः।

तैल न०तिलस्य तत्सदृशस्य वा विकारः अञ्। तिलसर्षपादिजनिते स्नेहद्रव्यभेदे। तल्लक्षणादिकं भावप्र० उक्तं यथा "तिलादिस्निग्धवस्तूनां स्नेहस्तैलमुदाहृतम्। तत्तु वातहरं सर्वं विशेषात्तिलसम्भवम्। अथ तिलतैलगुणाः

“तिलतैलं गुरु स्थैर्य्यबलवर्णकरं सरम्। वृष्यं विकाशि विशदं मधुरं रसपाकयोः। सूक्ष्मं कषायानुरसं तिक्तं वातकफापहम्। वीर्य्येणोष्णं हिमं स्पर्शे वृंहणं रक्तपित्तकृत्। लेखनं बद्धविण्मूत्रं गर्भाशयविशोधनम्। दीपनं बुद्धिदं मेध्यं व्यवायि व्रणमेहनुत्। श्रोत्रयोनिशिरःशूलनाशनं लघुताकरम्। त्वच्यं केश्यञ्च चक्षुष्यमभ्यङ्गे भोजनेऽन्यथा। छिन्नभिन्नच्युतोत्पिष्टमथितक्षतपिच्चिटे। भग्नस्फुटितविद्धाग्निदग्धविश्लिष्टदारिते। तथाभिहतनिर्भुग्ने मृगव्याघ्रादिविक्षते। वस्तौ पानेऽन्नसंस्कारे नस्ये कर्णाक्षिपूरणे। सेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैलं प्रशस्यते”। ननु वृंहण लेखनयोः कथं सामानाधिकरण्यमित्यत आह। “छिन्नादिदुष्टः पवनः स्रोतः सङ्कोचयेद्यदा। रसोऽसम्यग्वहन् कार्श्यं कुर्य्याद्रक्ताद्यवर्द्धयन्। तेषु प्रविष्टं सरता सौक्ष्म्यात् स्निग्धत्वमार्दवैः। तैलं क्षमं रसं नेतुं कृशानां तेन वृंहणम्। व्यवायि सूक्ष्मतीक्ष्णोष्णसरत्वैर्मेदसः क्षयम्। शनैः प्रकुरुते तैलं तेन लेखनमीरितम्। दृतं पुरीषं बध्नाति स्खलितं तत्प्रवर्त्तयेत्। ग्राहकं सारकञ्चापि तेन तैलमुदीरितम्। घृतमद्यात्परं पक्वं हीनवीर्य्यं प्रजायते। तैलं पक्वमपक्वं वा चिरस्थायि गुणाधिकम्”। सर्षपतैलगुणाः। “दीपनं सार्षपं तैलं कटुपाकरसं लघु। लेखनं स्पर्शवीर्य्योष्णं तीक्ष्णं पित्तास्रदूषकम्। कफमेदोऽनिलार्शोघ्नं शिरःकर्णामयापहम्। कण्डूकुष्ठकृमिश्वित्रकोठदुष्टकृमिप्रणुत्”। राजिकातैलगुणाः “तद्वद्राजिकयोस्तैलं विशेषान्मूत्रकृच्छ्रकृत्”। राजिकयोः (कृष्णाराई) (आरक्ताराई) द्वयोः। तुवरी(तोरी)तैलगुणाः “तीक्ष्णोष्णं तुवरीतैलं लघु ग्राहि कफास्रजित्। वह्निकृद्विषनुत्कण्डूकुष्ठकोठकृमिप्रणुत्। मेदोदोषापहञ्चापि व्रणशोथहरं परम्”। अतसीतैलगुणाः “अतसीतैलमाग्नेयं स्निग्धोष्णं कफपित्तकृत्। कटुपाकमचक्षुष्यं बल्यं वातहरं गुरु। मलकृद्रसतः स्वादु ग्राहि त्वग्दोषनुद्घनम्। वस्तौ पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये कर्णस्य पूरणे। अनुपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये। वरटीः तैलगुणाः “कुसुम्भतैलमम्लं स्यादुष्णं गुरुर्विदाहि च। चक्षुर्भ्यामहितं बल्यं रक्तपित्तकफप्रदम्। अथ (खाखस) वीजतैलस्य गुणाः। “तैलं तु खसबीजानां बल्यं वृष्यं गुरु स्मृतम्। वातहृत्कफहृच्छीतं स्वादुपाकरसं च तत्”। एरण्डतैलगुणाः “एरण्डतैलं तीक्ष्णोष्णं दीपनं पिच्छिलं गुरु। वृष्यं त्वच्यं वयःस्थापि मेधाकान्तिबलप्रदम्। कषायानुरसं सूक्ष्मं योनिशुक्रविशोधनम्। विस्रं स्वादु रसे पाके सतिक्तं कटुकं सरम्। विषमज्वरहृद्रोगपृष्ठगुह्यादिशूलनुत्। हन्ति वातोदरानाहगुल्माष्ठीलाकटीग्रहान्। वातशोणितविड्बन्धब्रध्नशोथामविद्रधीन्। आमवातगजेन्द्रस्य शरीरवनचारिणः। एक एव निहन्तायमेरण्डस्नेहकेशरी”। राजतैलगुणाः “तैलं सर्जरसोद्भूतं विस्फोटव्रणनाशनम्। कुष्ठपामाक्रिमिहरं वातश्लेष्मामयापहम्”। सर्वतैलगुणाः “तैलं स्वयोनिगुणकृद्यदाम्नातं नाखिलं मतम्। अतःशेषस्य तैलस्य गुणाज्ञेयास्वयोनिवत्”। “प्रातः स्नाने व्रते श्राद्धे द्वादश्यां ग्रहणे तथा। मद्यलेपसमं तैलं तस्मात्तैलं विवर्जयेत्” कर्म्मलोचन०। “घृतञ्च सार्षपं तैलं यत्तैलं पुष्पवासितम्। अदुष्टं पक्वतैलञ्च तैलाभ्यङ्गे च नित्यशः” तिथ्या० त० वारविशेषे तैलग्रहणफलं यथा।

“अर्के नूनं दहति हृदयं कीर्त्तिलाभश्च सोमे भौमे मृत्युर्भवति नियतं चन्द्रजे पुत्रलाभः। अर्थग्लानिर्भवति च गुरौ भार्गवे शोकयुक्तस्तैलाभ्यङ्गात्तनयमरणं सूर्य्यजे दीर्घमायुः” ज्यो०त०। “एतादृष्टगुणं तैलं मर्दयेन्न तु खादयेत्” वैद्यक०। अल्पे कन्। तैलक स्वल्पतैले न०।

तैलकन्द पु० तिलस्यायम् अण् तैलः तिलसम्बन्धी कन्द इव कन्दोऽस्य। तिलचित्रपत्रके वृक्षभेदे “तैलकन्दः कटूष्णश्च लौहद्रावकरो मतः। मारुतापस्मारविषशोफनाशकरश्च सः। रसस्य बन्धकारी च देहसिद्धिकरस्तथा” राजनि०

तैलकल्कज पु० तैलात् तिलसम्बन्धिनः कल्काज्जायते जन–ड। तिलकल्कजाते (तैलेर काट) तैलकिट्टे राजनि०।

तैलकार पु० तैलं करोति कृ–अण् (तेली) (कलु) इति प्रसिद्धे वर्णसङ्करे चाक्रिके तैलिनि। स च कोटकस्त्रीगर्भे कुम्भकाराज्जातः सङ्कीर्णजातिभेदः ब्रह्मवै० ब्रह्मख०

तैलकिट्ट न० ६त०। तैलमले (काट) इति ख्याते।

तैलकीट पु० कीटभेदे राजनि०।

तैलक्य न० तिलकस्य भावादौ पुरोहि० यक्। तिलकभावे।

तैलङ्ग पु० “श्रीशैलं तु समारभ्य चोलेशान्मध्यभागतः। तैलङ्गदेशो देवेशि! युक्तो १देशे। २तत्रस्थे जने ब०व०। शब्दरत्ना०

तैलचोरिका स्त्री तैलं चोरयति चुर–ण्वुल् पृषो०। तैलपायिकायाम् (तेलापोका)। पृषो०। तैलचौरिकाप्यत्र।

तैलद्रोणी तैलपूर्णा द्रोणी शा०त०। “कण्ठपर्य्यन्तमज्जनार्थं

तैलपर्णे काष्ठादिनिर्मिते पात्रविशेषे । स्वल्पावस्थिति-
गुणाः । "वातरोगव्याधिकुष्ठरोगपक्षुवाधिर्य्यमिश्मनगद्गद-
कन्दुक्लवपृष्ठप्रचलिततपवनगात्रकम्पकपाटीपीयामक्काप-
तन्त्रत्रयकृधिरभवमूत्रकृच्छ्रवस्तिरोगेषु हितत्वमिति"
राजवल्लभः ।

तैलधान्य न० तैलोपयोगि धान्यं सतुषं शस्यम् । "तिलोऽ-
तसी च तोरी (डी) च त्रिविधश्चापि सर्षपः । द्विधा
राजी खसश्चैव वीजं कौसुम्भसम्भवम् । एतानि तैल-
धान्यानीत्युक्तेषु तिलादिषु ।

तैलपक पु० तैलं पिबति पा—क स्वार्थे क । तैलपायिकाख्ये
पक्षयुक्ते कीटे । तैलहरणे तज्ज्ञातिप्राप्तिमनुनोक्ता यथा
"मांसं गृध्रोवपां मद्गुस्तैलं तैलपकः खगः" [भावप्र०।

तैलपर्णक पु० तैलाक्तमिव पर्णमस्य कप् । ग्रन्थिपर्णवृक्षे

तैलपर्णिक न० तैलपर्णी गिरिभेद उत्पत्तिस्थानत्वेना-
स्त्यस्य ठन् तैलाक्तं पर्णमस्त्यस्य ठन् वा । १हरिचन्दने
अमरः । तैलपर्णः वृक्ष उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्य ठन् ।
२चन्दनभेदे ।

तैलपर्णी स्त्री तैलपर्णी गिरिस्तत्र भवः अण् ङीप् ।१चन्दने
२श्रीवासे ३सिह्लके च मेदि० । स्वार्थे क । तैलपर्णिका
तत्रार्थे । "कालियकादकूलाश्च हिङ्गुस्तैलपर्णिकाः"
हरिवं० २२१अ० । [राजनि० ।

तैलपा स्त्री तैलं पिबति पा—क । (तेलापोका) कीटभेदे ।

तैलपायिका स्त्री पा—ण्वुल् इत० । (तेलापोका) (आर-
सुला) कीटभेदे अमरः।

तैलपायिन् पु० तैलं पिबति पा—णिनि । तैलपायिकाख्ये
पक्षयुक्ते कीटभेदे । "तैलहृत् तैलपायी स्यात्" याज्ञ०।

तैलपिपीलिका स्त्री तैलाक्तेव पिपीलिका । पिपीलिकाभेदे

तैलपीत त्रि० पीतं तैलं येन आहि०परनि०। पीततैलके ।

तैलफल पु० तैलं फले यस्य । इङ्गुदीवृक्षे राजनि० ।

तैलभाविनी स्त्री तैलं भावयति वासयति भू—णिनि ङीप् ।
तैलवासके जातीपुष्पवृक्षे राजनि०।

तैलमाली स्त्री तैलेन मालः सम्बन्धो यस्याः गौरा०
ङीष् । वर्त्तिकायां दीपदशायां शब्दमाला ।

तैलम्पाता स्त्री तिलस्य पातोऽत्र अ नि०मुम् च । १स्वधा-
याम्, २तदुपलक्षिते श्राद्धे च अमरः ।

तैलयन्त्र पु० तैलमर्द्दनार्थं यन्त्रम् । तिलादिनिष्पीड़-
नार्थे यन्त्रभेदे (कलुरघानि) "अमीमांस्यानि शौचानि
तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयोः" स्मृतिः "रविरथचक्रं च तैलयन्त्र-
चक्रवत् भ्रमत्" भागवते ५।२१।१६ श्लोकः ।

तैलवक पु० तेलुन्दपस्य विषयो देशः राजन्या० वुञ् । तेलु-
न्दपविषये देशे । [रनिष०।

तैलवल्ली स्त्री तैलाक्तेव वल्ली । शतावर्य्यां पारस्क-

तैलसाधन न० तैलं साधयति सुरभीकरोति सिध—णिच
साधि—ल्यु । कक्कोले गन्धद्रव्ये शब्दच०। [मेदे हेमच०।

तैलस्फटिक पु० तैलाक्तः स्फटिक इव । रत्नमणौ गो-

तैलस्यन्दा स्त्री तैलमिव स्यन्दति स्यन्द—अच् । १श्वेत-
गोकर्ण्यां २काकोल्यां पारस्करनिघण्टुः ।

तैलागुरु पु० तैलाक्तमिवागुरु । दाहागुरौ राजनि० ।

तैलाटी स्त्री अटति अट तैलेनाटं विषमस्याः गौरा०
ङीप् । वरटायां तैलस्पर्शे तद्विषनाशात् तस्याः तथात्वम् ।

तैलाम्बुका स्त्री तैलमम्बु इव पेयमस्याः । तैलपायि-
काख्ये कीटे जटा०।

तैलिक त्रि०तैलं पण्यं यस्य तैलं शिल्पमस्य वा ठक् ।
१तैलार्थं तिलनिष्पीड़ने (कलु) "खलमलिननीच-
तैलिकविहीनसत्त्वोपहतपुंस्त्वा" वृ०स०१६अ० । २तैल-
विक्रेतरि च "समुद्रगामी वन्दी च तैलिकः कूट-
कारकः" मनुः तिलविक्रेतुरपाङ्क्तेयत्वोक्तम् ।

तैलिन् त्रि० तैलं निष्पाद्यत्वेनास्त्यस्य इनि । १तैलकारे
हेमच०।२तैलयुक्ते त्रि०। स्त्रियां ङीप् ङीबन्तः। ३तैल-
कीटे राजनि० ४दशायां वर्त्तौ शब्दमा० । [हेम० ।

तैलिशाला स्त्री ६त०। तैलनिष्पीड़नार्थे गृहे (घानिघर)

तैलीन तिलानां भवनं क्षेत्रं खञ् । तिलभवमयोग्ये क्षेत्रे
अमरः । [वसम्बन्धिनि स्त्रियां ङीप् ।

तैव्रदारव त्रि० तीव्रदारुणइदम् रजता० अञ् । तीव्रदा-

तैष पु० तिष्यनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी अणि यलोपे ङीप् ।
तैषी साऽस्मिन् मासे अण् ।१पौषे मासि धनुःस्थरव्यारब्धे
शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्ते चान्द्रे मासि अमरः तदीय
पूर्णिमायामेव तद्योगसम्भवः । तिष्यशब्देन तत्समीप-
नक्षत्रस्यापि ग्रहणात् कदाचित् तत्सम्बन्धाभावेऽपि न
क्षतिः २तदीयपौर्णमास्यां स्त्री "साऽस्मिन् पौर्णमासी"
पा० नक्षत्रयुक्तकालस्य पूर्णिमायामेव तद्योगे साधुत्वेन
पौर्णमासीपरत्वमेवेति बोध्यम् । "तैष्या मधीतपूर्वा-
याम्" आश्व० श्रौ० ८।१४।२२ ।

तोक न० सौ० तु—क तस्य नेत्त्वम् । १अपत्ये पुत्रे, दु-
हितरि च अमरः। "नित्ये तोके दीदिवांसम्" २।२।११
"पश्वे तोकाय तनयाय जीवसे" ऋ० १०।३५।१२ "तोकेन

जीवहरणं यदुलूकिकायास्तैमासिकस्य च यदा प्रकटोऽपदत्तः" भाग० २।७।२८ ।

तोक्म पु० तक स पृषो० अत ओत्त्वम् । १हरिद्रर्थे अपकयवे अमरः । २हरिद्र्यै हेमच०। ३कर्णमले न० हेम० । ४मेघे पु० अजयपालः । ५नवप्ररूढे यवे यवाङ्कुरे न० । "प्रायश्चोयस्य तोक्मानि" यजु० १९।१३। "तोक्मानि नवप्ररूढयवाः" वेददी० । "पत्रपुष्पफलच्छायामूलवल्कलदारुभिः । गन्धनिर्यासभस्मास्थितोक्मैः कामान् वितन्वते भाग०१०।२२।२५"तोक्माः पल्लवाद्यङ्कुराः"श्रीधरः तेन ६तदर्थेऽपि च ।

तोक्मन् न० तक-मनिन् पृषो० अत ओत्त्वम् । नवविरूढयवे २अपत्ये न० निघण्टुः । "भेषजं तोक्मभिः" यजु० २१। ३० । "तोक्मभिर्लाजैर्महःस्वन्तः" यजु० २१।४२।

तोटक न० द्वादशाक्षरपादके छन्दोभेदे । "इह तोटकमम्बुधिसैः प्रथितम्"वृ०र० । [ळदित् । णिच् अतुतोडत् त ।

तोड अनादरे भ्वा० पर० सक० सेट् । तोडति अतोडीत् ।

तोडल न० तन्त्रभेदे ।

तोतस् अव्य० तु-वा० तसि । १कलत्रे २त्वयीत्यर्थे च । "मा वयं रायस्पोषेण वियौष्म तोतो रायः"यजु०४।२२। तोतः शब्दः कलत्रवाची अव्ययम् । तोत: कलत्रे रायो धनानि पशवो वा पदक्रमेण तिष्ठन्तु । यद्वाऽव्ययानामनेकार्थत्वात्तोतः शब्दो युष्मत्पर्य्यायः । तोतः त्वयि रायः सन्तु" वेददी० ।

तोडन न० तुड-भावे ल्युट् । १भेदने २दारणे ३हिंसने च ।

तोडी(री) स्त्री तुड-अच् गौरा० ङीष् वा डस्य रः । ख्यानामख्याते तैलसाधने धान्यभेदे । [अमरः ।

तोत्र न०तुद्यतेऽनेन तुद-करणे ष्ट्रन् । गवादिताड़ने दण्डे

तोद पु० तुद-भावे घञ् । व्यथायां रत्नमाला । "हीनदग्धे तोदकण्डूजाड्यानि व्याधिवृद्धिश्च" सुश्रु० । "दंशे तोदकण्डू प्रादुर्भावैर्जानीयात्"सुश्रु०। कर्त्तरि अच् । २व्यथके त्रि० ।"तोदो वामस्य कृर्त्यारीयानः" ऋ० ४।१६।११ । "तोदस्तोदकः" भा० ।

तोदन न०तुद्यतेऽनेन करणे ल्युट् ।१तुण्डे मुखे अमरः। भावे ल्युट् । २व्यथायाम् मेदि० । कर्त्तरि ल्यु ।३व्यथके त्रि०।"कषायं मधुरं रूक्षं तोदनं कफवातजित्"सुश्रु०।४वोरिवृक्षभेदे पु०। "वीरवृक्षफलजाम्बवराजादनतोदनतिन्दुकबकुलधन्वनाश्मन्तकाश्वकर्णफल्गुपरूषकगाङ्गेरुकीपुष्करवर्त्ति बिल्वबिम्बीप्रभृतीनि । फलान्येतानि शीतानि कफपित्तहराणि च । संग्राहकाणि रूक्षाणि कषायमधुराणि च" सुश्रु० ।

तोदपर्णी स्त्री तोदं तोदकं पर्णमस्याः गौरा० ङीष् । कुतृणिते धान्यभेदे ।
"कोरदूषकश्यामाकनीवारशान्तनुवरकोद्दालकप्रियङ्गुमधूलिकानान्दीमुखकुरुविन्दगवेधुकवरुकतोदपर्णीमुकुन्दकवेणुयवप्रभृतयः कुधान्यविशेषाः" सुश्रु० ।

तोमर पुंन० तु-विच् तौ गतौ म्रियतेऽनेन मृ-करणे अप् । १हस्तक्षेप्ये शस्त्रभेदे दण्डाकारेऽस्त्रभेदे (सायँगा) अमरः । तोमरलक्षणं हेमा०प०लक्षणसमुच्चये उक्तं यथा । औशनसधनुर्वेदे । "शुक्रो भगवानुवाच जमदग्निं प्रति वत्स ! निबोध यथाप्रश्नमुच्यमानम् तत्र दण्डान्वितं सर्वलौहं वेति तोमरं द्विविधं भवति । तत्र तोमरं सदण्डं लम्बायतं भवेत् तोमरं सर्वायसं तन्नाध्यै प्रयोजयेत् । तत्र निकृष्टमध्यमोत्तमं भूयस्त्रिविधं प्रमाणतो भवति तत्र चतुर्हस्तप्रमाणं निकृष्टं सार्द्धचतुर्हस्तं मध्यमं पञ्चहस्तप्रमाणं तूत्तमं भवति । तथा कलनायां चाद्यं द्वितीयं तृतीयं चेति त्रिधा द्व्यङ्गुलमध्ये द्व्यङ्गुलकलितमेकं स्यान्मध्यात्पूर्वं त्र्यङ्गुलकलितं द्वितीयं स्यात् । मध्यात्पूर्वं षडङ्गुलकलितस्थानकलनया तृतीयं स्यात् । सार्द्धमेकं निकृष्टं, तयोर्मध्यमं षड्हस्तं कलनायास्तथा तोमरास्त्रस्य परिणाहः परः षडङ्गुलो भवति सार्द्धपञ्चाङ्गुलो मध्यमः पञ्चाङ्गुलः कनिष्ठ इति । त्रयाणां देशानां त्रयः छन्दाः । छादनास्तथा आवन्त्यो मागधो दाक्षिणात्यश्चेति । तत्रावन्त्यतोमरं तक्षकसंस्थानं भवति मागधं तोमरं योनिसंस्थानं भवति दाक्षिणात्यं तोमरं छत्रं भवति । तेषां सुखानि तद्देशाच्छन्दतः इति इत्यादि । २नवाक्षरपादके छन्दोभेदे "प्रथमं सकं विनिधाय जगणद्वयञ्च निधाय । कुरु तोमरं सुखकारि फणिराजवक्त्रविहारि" तल्लक्षणम् । [मरास्त्रग्राहिणि ।

तोमरग्रह पु० तोमरं गृह्णाति ग्रह-अच् न घञ् । तो-

तोमरधर पु० तोमरमस्त्रं धरति धृ-अच् । वह्नौ शब्दार्थक०

तोमरिका स्त्री तोमर+संज्ञायां कन् । आढक्याम् शब्दर०

तोय न० सौ०तु-विच् तवे पूर्त्यै याति या क । १जले २पूर्वाषाढ़ानक्षत्रे च । "उद्धृत्य मेघैस्ततः एव तोयम्"माघः। "मृत्तोयैः शुध्यते शोध्यं नदीवेगेन शुध्यति" मनुः । पूर्वाषाढ़ानक्षत्रस्य जलदैवतत्वात् तथात्वम् । ३लग्नावधिचतुर्थस्थाने च ज्यो० त० । तत्र जलस्य चिन्तनीयत्वात् तथात्वम् ।

तोयकर्मन् न० तोयेन कर्म्म । तर्पणे "तोयकर्मणि चारब्धे-रात्राद्युदकदानिके" भा०आ०।अ० ।

तोयकाम पु० तोयं कामयते कम-अण् । १जलवेतसे जटाधरः । २जलाभिलाषुके त्रि० ।

तोयकुम्भ पु० तोयस्य कुम्भ इव । शैवाले पारस्करनिघण्टुः ।

तोयकृच्छ्र न० जलमात्रपानरूपे मासमाध्ये व्रतभेदे ।

"यदा तु बिल्वानि फलानि प्रत्येकं कथितानि मासम्पीयन्ते तदा फलकृच्छ्रादिव्यपदेशं लभते । यथाह मार्कण्डेयः "फलैर्मासेन कथितः फलकृच्छ्रो मनीषिभिः । श्रीकृच्छ्रः श्रीफलैः प्रोक्तः पद्माक्षैरपरस्तथा । मासेनामलकैरेवं श्रीकृच्छ्रमपरं स्मृतम् । पत्रैर्मतः पत्रकृच्छ्रः पुष्पैस्तत्कृच्छ्र उच्यते । मूलकृच्छ्रः स्मृतोमूलैस्तोयकृच्छ्रो जलेन तु" इति ।"इति पर्णकृच्छ्रमेकादशविधम्" मिता० ।

तोयडिम्भ पु० तोयस्य डिम्भ इव । १मेघोपले करकायां हारा० ।

तोयद पु० तोयं ददाति दा+क । १मेघे, २मुस्तके च । ३घृते न० मेदि० । ४विधिना जलदातरि त्रि० । "तोयदस्तृप्तिमाप्नोति" पुरा० । तद्दानमाहात्म्यं भा० शा० दानधर्मे यथा

"अन्ने दत्ते नरेणेह प्राणा दत्ता भवन्त्युत । प्राणदानाद्धि परमं न दानमिह विद्यते । श्रुतं वापि प्रभवति पानीयात् कुरुसत्तम ! । नीरजातेन हि विना न किञ्चित् संप्रवर्त्तते । अन्नौषध्यो महाराज ! वीरुधश्च जलोद्भवाः । यतः प्राणभृतां प्राणाः सम्भवन्ति विशाम्पते ! । तस्मात् पानीयदानाद्धि न परं विद्यते क्वचित् । तच्च दद्यान्नरोनित्यं यदीच्छेद् भूतिमात्मनः । धन्यं यशस्यमायुष्यं जलदानमिहोच्यते । शत्रूंश्चाप्यधि कौन्तेय ! सदा तिष्ठति तोयदः । सर्वकामानवाप्नोति कीर्त्तिञ्चैवेह शाश्वतीम् । प्रेत्य चानन्त्यमश्नाति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते । तोयदो मनुजव्याघ्र ! स्वर्गं गत्वा महाद्युते ! । अक्षयान् समवाप्नोति लोकानित्यब्रवीत् मनुरिति" ।

तोयधर पु० तोयं धरति धृ-अच् । १मेघे मेदि० २मुस्तके च "नीला इवातपात्यये तोयं तोयधरा घनाः" रामा० बा० ६३ अ० ।

तोयधार पु० तोयानां धारा यत्र । १मेघे २मुस्तके च । धारि-भावे अच् । तोयस्य धारः वर्षणम् । ३जलवर्षणे पु० "घनवत्तोयधारेण ववर्ष कनकाम्बुभिः" हरिवं० ११३अ० ।६त० । ४जलसन्ततौ स्त्री ।"शरान् व्यसृजतां ग्रीष्मे तोयधारा घना इव" भा०वि० ३२अ० "मत्तस्य इव तोयधारा" रामा० बा० ३५ स० ।

तोयधि पु० तोयानि धीयन्तेऽत्र धा-कि उप०स० । १समुद्रे जलधिप्रभृतयोऽप्यत्र । २चतुःसंख्यायाञ्च ।"स्व- न्तोरु- मध्यात् तु तन्वोभागेषु तोयधेः" सू० सि० ।

तोयधिप्रिय न० तोयधिं प्रीणाति प्री–क ।१लवङ्गे

तोयनिधि पु० तोयं निधीयतेऽस्मिन् नि+धा–कि ६त० १समुद्रे २चतुःसंख्यायाञ्च ।"पूर्वापरौ तोयनिधी व-कुमा० ।

तोयनिवी स्त्री तोयं समुद्रोदकं नीवीव यस्याः ब० ङीप् न कप् । १पृथिव्यां "तोयनीव्याः पतिं भूमेरभ्यषिञ्चन्नृपाङ्गणे" भाग० ११५।३८। लोके तु कप् तोयनीविका तत्रार्थे । [लाङ्गल्याम् अमर० ।

तोयपिप्पली स्त्री तोये पिप्पलीव । (काँचड़ा) शाकभेदे

तोयपुष्पी स्त्री तोयेन बहुजलदानेन पुष्पाण्यस्याः । १पाटलावृक्षे शब्दमाला ।

तोयप्रसादन पु० तोयं प्रसादयति फलयोगेन प्र+सद-णिच्-ल्यु । १कतके (निर्मली) । फलपरत्वे न० रत्नमाला "तोयप्रसादकाम्बुप्रसादकादयोऽप्यत्र "फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादकम्" मनुः ।

तोयफला स्त्री तोयप्रधानं फलं यस्याः ।१इर्वारौ कर्कटीभेदे राजनि० । [२सुकर्के च ।

तोयमुच् पु० तोयं मुञ्चति मुच–क्विप् ६त० । ।जलमुचि मेघे

तोययन्त्र न० सू० सि० उक्ते कालज्ञानार्थे घटीयन्त्रभेदे घटीयन्त्रशब्दे २७८१ पृ० दृश्यम् । (फोयारा) इति ख्याते २जलयन्त्रभेदे च ।

तोयराज् पु०तोयेषु राजते राज-क्विप् । १समुद्रे"यदीच्छेत् सागरः किञ्चिदुत्क्रष्टुमिह तोयराट्" हरिवं०२२६अ०।२वरुणे च

तोयराशि पु० तोयानां राशिरिव । १समुद्रे । ६त० । २जलसमूहे च "तोयराशिसमवायपि तस्यां संप्रवर्द्धयति" काद० । [रत्नमा० । स्वार्थे क । तोयवल्लिका अ ।

तोयवल्ली स्त्री तोयसन्निहितस्थाने वल्ली ।१कारवेल्ले (उच्छे)

तोयशुक्तिका स्त्री तोयजाता शुक्तिका शा०त० । जलशुक्तिकायां राजनि० ।

तोयशूक पु० तोयस्य शूक इव । शैवाले पार० नि० ।

तोयसूचक पुंस्त्री० तोयं तोयवर्षं सूचयति रवेण सूच–ण्वुल् । १भेके शब्दार्थक० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २जलवर्षणसूचके योगभेदे त्रि० । जलशब्दे ३०६५ पृ० दृश्यम् ।

तोयविम्ब न॰ तोयो[illegible] अर्द्धडिम्बाकारं वस्तु जलविम्बे जलोप[illegible] अर्द्धगोलाकारे पदार्थे। अयं शब्दः तोयवल्लीशब्दात् परं पाठ्यः।

तोयात्मन् पु॰ तोयमात्मा स्वरूपं यस्य तत्प्रकृतित्वात्। १परमेश्वरे "यस्य केशेषु जीमूताः। नद्यः सर्वाङ्गसन्धिषु कुक्षौ समुद्राश्चत्वारस्तस्मै तोयात्मने नमः" विष्णुस्तुतिः।

तोयाधार पु॰ ६त॰। १जलाशये। जलाशयोत्सर्गशब्दे ३०७५ पृ॰ तड्गादि दृश्यम। "तोयाधारपथाश्च वल्कलशिखानिष्यन्दरेखाङ्किताः" शकु॰।

तोयाधिवासिनी स्त्री तोयं तोयार्द्रं देशमधिवसति अधि+वस–णिनि ङीप्। पाटलावृक्षे रत्नमाला।

तोयेश पु॰ ६त॰। १वरुणे तदधिदेवताके २शतभिषानक्षत्रे च। तोयं जलमधिदेवोऽस्य। ३पूर्वाषाढ़ानक्षत्रे न॰।

तोरण पुंन॰। तुर–युच आधारे ल्युट् तोलयत्यनेन तुल–उन्माने करणे–ल्युट् लस्य रो वा। बहिः स्थिते १द्वारे। "अयं चकैस्तोरणभङ्गभङ्गीति" "गणो न्टपाणामथ तोरणाद्बहिः" माघः। "भासोज्ज्वलत्काञ्चनतोरणानाम्" कुमा॰। तच्च द्वाराग्रे निखातस्तम्भोपरिनिबद्धो धनुराकारः (फटक) इति ख्यातः पदार्थः। यागादौ मण्डपाद्बहिर्द्वाररूपस्य तोरणस्य काष्ठविशेषप्रमाणादिकं मण्डपशब्दे दृश्यं मत्कृततुलादानादिपद्धतौ विस्तरो दृश्यः। २कन्धरायां न॰ हारा॰।

तोरश्रवस पु॰ अङ्गिरोमुनौ।

तोल पुंन॰। च॰ तुल–कर्म्मणि अच। अशीतिरक्तिकामाने १कर्षे। "एकतोलं द्वितोलं वा त्रितोलं वेदतोलकम्। इतोऽधिकं नरः कृत्वा प्रायश्चित्तीयते ध्रुवम्" आगमः। स्वार्थे क। तत्रार्थे "पलं तु लौकिकैर्मानैः साष्टरक्तिद्विमापकम्। तोलकत्रितयं ज्ञेयम्" तिथित॰।

तोल्य त्रि॰ तुल+उन्माने कर्म्मणि–ण्यत्। १तोलनीये। भावे ण्यत्। २तोलने न॰। "जीवानां वयसां सौल्ये तोल्ये वर्णस्य हेम्नि" लीला॰।

तोश पु॰ तुश–वधे भावे घञ्। १हिंसायाम्। कर्त्तरि अच्। २हिंसके "त्वे राय इन्द्र! तोशतमाः" ऋ॰१।१६९।५। "तोशतिर्वधकर्मा नितोशयति निबर्हयतीति तन्नामसु पाठात् तोशतमाः नाशयितृतमाः" भा॰। "तोशा वृत्रहणा हुवे" ऋ॰ ३।१२।४। "तोशा बाधकौ" भा॰। औस्याने आच। [भा॰उ॰२६अ॰।

तोष पु॰ तुष–भावे घञ्। सन्तोषे। "तोषपरो हि लाभः"

तोषण न॰ तुष–भावे ल्युट्। १सन्तोषे। तुष–णिच् भावे ल्युट्। २सन्तोषोत्पादने। "एतावदेव पुरुषैः कार्य्यं हृदयतोषणम्" भा॰स॰१६अ॰। कर्त्तरि ल्यु। ३सन्तोषजनके त्रि॰ "पश्यन् हृदयतोषणान्" भा॰ उ॰ ८३ अ॰। करणे ल्युट्। ४तोषसाधने स्त्रियां ङीप् तोषणी।

तोपल न॰ तोपं लुनाति लू बा॰ ड। अस्त्रभेदे १मुषलेऽस्त्रे "कृपाणस्तोपलसुद्यम्य गिरिकूटोपमं बली" हरिवं॰८७अ॰।

तौत्तिक [illegible]रीशो दीपिका, कौष्य शब्दे २२०८पृ॰दृश्यम्।

तौतातिक न॰ तुतातभट्टेन निर्वृत्तम् ठञ्। तुतातभट्टकृतशास्त्रे "नैयाम्नायि गुरोर्मतं न विदितं तौतातिकं दर्शनम्" प्रबोधच॰।

तौतिक न॰ १मुक्तायां २शुक्तौ च राजनि॰।

तौदी स्त्री विषनाशके ओषधिभेदे हतकुमार्य्याम्। "तौदी नामासि कन्या घृताची वा असि" अथ॰ १९।४।४२।

तौम्बरविन् पु॰ ब॰व॰। तुम्बुरुणा कलाप्यन्तेवासिना प्रोक्तमधीयते इनि। कलाप्यन्तेवासिना तुम्बुरुणा प्रोक्तशाखाध्येतृषु।

तौर न॰ यागभेदे। "संवत्सरमहरहस्तौरेण यजेत" लाट्या॰ श्रौ॰ १०।२०।१। "दार्षद्वततौरयोर्व्रतानि" १०।१८।१०। तत्रैव।

तौरयान न॰ तूर्णं यानमस्य पृषो॰। तूर्णगमनयुक्ते। "स तौरयान उपयाहि यज्ञम्" निरुक्ते ५।२५। स्तुतिः तौरयानः तूर्णयानः "तौरयान इत्यपि" निगमो भवति"

तौरश्रवस न॰तोरश्रवसाऽङ्गिरसा दृष्टं साम अण्। सामभेदे "तौरश्रवसे माध्यन्दिने पवमाने तदावपनश्रुतेः" कात्या॰ श्रौ॰ २५।१४।१४। "तौरश्रवसे सामनी" कर्कः।

तौर्य्य न॰ तूर्य्ये मुरजादौ वाद्ये भवम् अण्। मुरजादिध्वनौ।

तौर्य्यत्रिक न॰ त्रयः परिमाणमस्य कन् तौर्य्योपलक्षितं त्रिकम्। समुदितेषु न्टत्यगीतवाद्येषु अमरः। "वनेऽपि तौर्य्यत्रिकमारराव तम्" नैषधम्। "तौर्य्यत्रिकं वृथाट्या कामजो दशको गणः" मनुः।

तौल न॰ तुलैव तुला+स्वार्थे अण् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः क्वचित्प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते इत्युक्तेः देवतादिवत् क्लीवता। मानभेदे १तुलायाम् २उन्मानदण्डे ३तुलाराशौ च ज्यो॰।

तौलिक पु॰तुल्या जीवति तूली+ठक्। चित्रकरे शब्दमाला।

तौलिकिक पु॰ तूलिकया जीवति ठक्। चित्रकरे हेमच॰।

तौलिन् पु० तुला तौलं तत् विद्यतेऽस्य इनि। तुलाराशौ "तौलिनि चित्रान्त्यार्द्धं स्वातिः पादत्रयं विशाखायाः" ज्यो० त०। अस्य तौलित्वमपि "शक्रे तौलि कृताशनेऽलिधनुषी याम्ये मृगो नैरृते" ज्योतिर्विलग्ननिर्णयः।

तौल्य त्रि० तुलया परिच्छिन्नम् यत्। तुलया परिच्छिन्ने त्रिका०। तुल्यमेव स्वार्थेऽण्। २तुल्ये न०।

तौल्वलि पु० तुल्वलस्यापत्यम् इञ्। तुल्वलाद्यैरपत्ये "भर्तभ्य त निपूर्णायादिति तौल्वलिः क्रियागुणवीत्" आश्व० श्रौ० ३।६।१७ "अमत्ततामितराणां तौल्वलिः कृतार्थत्वात्" ५।६।२४। ततः इञन्तत्वात् युनि फक् तौल्वल्यादित्वात् युवप्रत्ययस्य न लुक्। तौल्वलायन—इनि तदपत्ये।

तौल्वल्यादि पु० "न तौल्वलिभ्यः" पा० सूत्रोक्ते युवप्रत्ययस्य लुकि पर्युदस्ते शब्दगणे स च गणः पा०ग०सू० उक्तो यथा

"तौल्वलि, धारणि, पारणि, रावणि, दैलीपि, दैवति, वार्क्कलि, नैवकि, दैवमति, दैवयज्ञि, चाफट्टकि, वैल्वकि, वैङ्कि, आनुराहति, पौष्करसादि, आनुरोहति, आनुति, प्रादोहनि, नैमिश्रि, प्राडाहति, वान्धकि, वैशीति, आसिनासि, आहिंसि, आसुरि, नैमिषि, आसिबन्धकि, पौष्करेणुपालि, वैकर्णि, वैरकि, वैहति।

तौवरक त्रि० तुवर्य्या इदम् अण् स्वार्थे क। तुवरीसम्बन्धिनि १स्नेहादौ "कृते भल्लातकस्नेहात् स्नेहात्तौवरकात्तथा" सुश्रुतः। स्वार्थे अण्। ततः स्वार्थे क। २तुवरके। "आयुष्करं तौवरकं कषायं कटुपाकिकम्। उष्णं कृमिज्वरानाहमेहावर्त्तविनाशनम्" सुश्रुतः।

तौविलिका स्त्री ओषधिभेदे। तौविलिके! इलयाऽवायमेलव ऐलयीत्" अथ० ६।१६।३।

तौषायण त्रि० तुषस्यादूरदेशादि पक्षा० चतुरर्थ्यां फक्। तुषस्यादूरदेशादौ।

तौषार त्रि० तुषारस्येदमण्। तुषारसम्बन्धिनि जले राजनि० "तत्रान्तरिक्षं धारं कारं तौषारं हैममिति" आन्तरिक्षजलविभागे सुश्रुतः। भावप्र० तल्लक्षणादि उक्तं यथा "अपि नद्याः समुद्रान्ते वह्निरापस्तु तद्भवाः। धूमावयवनिर्मुक्तास्तौषाराख्यास्तु ताः स्मृताः। अपथ्याः प्राणिनां प्रायो भरुत्कानान्तु ता हिताः। तुषाराम्बु हिमं रूक्षं स्यादातलमपित्तलम्। कफोरुस्तम्भकण्ठाग्निमेदोगण्डादिरोगनुत्"। नदीमारभ्य समुद्रपर्य्यन्तं वह्निरास्ते तद्भवा वह्निभवाः धूमावयवनिर्मुक्ताः धूमांशरहिता आपः तौषाराख्या इत्यर्थः।

त्मन् पु० आत्मन्+आलोपः। आत्मनि "त्मनमूर्जं न विश्वध क्षरध्यै" ऋ० १।६३।८। त्मन=आत्मानम्। "आङोऽन्यत्रापि छन्दसि दृश्यते" पा० इत्यात्मन आकारलोपः संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादुपधादीर्घाभावः भा० "त्मने तोकाय तनयाय मृड" ऋ० १।११४।६। "उप त्मन्या वनस्पते" ऋ० १।१८८।१०। "त्मन्या आत्मना" भा०। तृतीयास्थाने या। "अश्वो घृतेन त्मन्या" यजु० २६।१०। "वनस्पतिरवसृष्टो न पाशैः त्मन्या" २०।४५।

त्यक्त त्रि० त्यज—कर्मणि क्त। कृतत्यागे उत्सृष्टे समुज्झिते अमरः "अदृष्टार्थत्यक्तद्रव्यस्वीकारः प्रतिग्रहः" शूलपाणिः त्यजधातौ उदा०। २त्यक्तमुद्यते च "मदर्थे त्यक्तजीविताः" गीता "इत्युक्तः करुणं वाक्यं वानरैस्त्यक्तजीवितैः, रामा० कि० ५४ अ०।

त्यज हानौ दाने च भ्वा० सक० पर० अनिट्। त्यजति अत्याक्षीत् तत्याज। त्यक्तव्यं त्याज्यम् त्यागः त्यक्तं त्यक्ता त्यागी। "त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत्। ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत्" चाणक्यः "योऽत्याक्षीत् संयुगं भयात्" भा० द्रो० ६५ अ० "तं तत्याजाहितं पुत्रम्" रामा० २।३६ अ०। "नैव नीतिनिवर्णेन कदाचित् त्यज्यते" पञ्चत०। (शूराः) "मदर्थे त्यक्तजीविताः" गीता "प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वार्द्धुषिस्तथा" मनुः "न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति" मनुः "त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः। यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे" गीता "ज्ञातिसम्बन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृतलक्षणाः" मनुः "चतुष्पदाः स्वयूथेभ्यस्त्यक्तव्याः परभूमिषु" वृ०स०६० अ०। वेदे तु नि०। णलि तित्याज "यस्तित्याज सचि विदं सखायम्" ऋ०१०।७१।६। त्यागश्च स्वत्वध्वंसानुकूलव्यापारः न ममेदमित्याकारः। स च मूर्त्तद्रव्याणामेव भवति अमूर्त्तजीवनादेर्वियोजनरूपः। उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्तत्यागे इति भेदः।

त्यजस् पु० त्यज—भावेऽसुन्। १त्यागे "इन्द्रस्य न त्यजसा वि ह्रुणाति" ऋ०१।१६६।१२। "त्यजसा त्यागेन" भा० कर्त्तरि—असुन्। २त्यागकर्त्तरि त्रि०। "चिद्वारयातेमहि! त्यजः" ऋ०

१०।१४४।३। त्यजो दुःखस्य वर्जयितृ भा० “न तं तिग्मं चन त्यजो न” ऋ०८।४७।७। कारणे असुन्। ३क्रोधे च क्रोधात् प्रयुज्यमानमायुधं सृज्यते इति तस्य तथात्वम्।

त्यद् त्रि० त्यज—“त्यजितनियजिभ्यो डित्” उ० अदि डित्। १प्रसिद्धे। अस्य सर्वनामतया त्यदादिकार्य्यम्. स्यः त्यौ त्ये त्यस्मै त्यस्मात् त्येषां त्यस्मिन्। स्त्रियां स्या त्ये त्याः। क्लीवे त्यद् त्ये त्यानीति भेदः। २सर्वदा परोक्षाभिधानार्हे वस्तुनि।

“द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तञ्चैवामूर्त्तञ्च मर्त्यञ्चामृतञ्च स्थितञ्च यच्च सच्च त्यच्च। तदेतन्मूर्त्तं यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्चैतन्मर्त्यमेतत् स्थितमेतत् सत्तस्यैतस्य मूर्त्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो य एष तपति सतो ह्येष रसः। अथामूर्त्तं वायुश्चान्तरिक्षञ्चैतदमृतमेतद्यदेतत्त्यत्तस्यैतस्यामूर्त्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैष रसो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्त्यस्य ह्येष रस इत्यधिदैवतम्” वृ० उ०। “ते एते द्वे वाव वावशब्दोऽवधारणार्थः। द्वे एवेत्यर्थः। ब्रह्मणो परमात्मनो रूपे रूप्यते याभ्यामरूपं परमब्रह्माविद्याध्यारोपणाभ्यां के ते द्वे। मूर्त्तञ्च एव मूर्त्तमेव च। तथा अमूर्त्तञ्च एवामूर्त्तमेव चेत्यर्थः। अन्तर्णीतस्वात्मविशेषणे मूर्त्तामूर्त्ते द्वे एवेत्यवधार्य्येते। कानि पुनस्तानि विशेषणानि मूर्त्तामूर्त्तयोरित्युच्यन्ते। मर्त्यं मरणधर्म्यमृतञ्च तद्विपरीतम्। स्थितं परिच्छिन्नं गतिपूर्वकं यत् स्थास्नु। यच्च यातीति यद्व्याप्यपरिच्छिन्नं स्थितविपरीतम्। सच्च सदित्यन्येभ्यो विशेष्यमाणासाधारणधर्मविशेषवत्। तच्च तद्विपरीतं त्यदित्येव सर्वदा परोक्षाभिधानार्हम्। अथामूर्त्तमयाधुनाऽमूर्त्तमुच्यते। वायुश्चान्तरिक्षञ्च यत्परिशेषितं भूतद्वयं एतदमृतममूर्त्तत्वादस्थितमतोऽविरुध्यमानं केनचिदमृतममरणधर्मि तद्यत् स्थितविपरीतं व्याप्यपरिच्छिन्नं यस्मादेतदन्येभ्योऽप्रविभज्यमानविशेषमतस्त्यत्त्यदिति परोक्षाभिधानार्हमेव पूर्ववत्। तस्यैतस्यामूर्त्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्य चतुष्टयविशेषणस्यामूर्त्तस्यैव रसः। कोऽसौ। य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः करणात्मको हिरण्यगर्भः प्राण इत्यभिधीयते। यः स एषः अमूर्त्तस्य भूतद्वयस्य रसः पूर्ववत् सारिष्ठः एतत्पुरुषसारञ्चामूर्त्तं भूतद्वयं हैरण्यगर्भलिङ्गारम्भाय हि भूतद्वयाभिव्यक्तिरव्याकृतात्तस्मात्तादर्थ्यात्तत् सारं भूतद्वयम्। त्यस्य ह्येष रसो यस्मात्तस्मान्मण्डलस्थः पुरुषो मण्डलवन्न दृश्यसारश्च भूतद्वयस्य च साधर्म्यम्। तस्मात्युक्तं प्रसिद्धवद्धेतूपादानं त्यस्य ह्येष रस इति” शा० भाष्यम् “सूतो वा सूतपुत्रो वा यो वा सो वा भवाम्यहम्” वेणी०। अव्ययीभावे शरदा० अच समासान्तः। उपत्यदम्।

त्यदादि पु० पा० गणसूत्रोक्ते शब्दसमूहे। स च गणः “त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवत् किम्” “त्यदादीनामः” पा० अत्र अत्वविधौ द्विपर्य्यन्तस्यैव ग्रहणमिति भाष्यकारेष्टिः।

त्याग पु० त्यज—भावे घञ्। उत्सर्गे स्वतद्रव्यस्य स्वत्वध्वंसानुकूलव्यापारे न ममेदमित्याकारे। “न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति” “उन्मत्तं पतितं क्लीवमवीरं पापरोगिणाम्। न त्यागोऽस्ति द्विषन्त्याश्च न च दायापवर्त्तनम्” मनुः अमतद्रव्यस्य २वियोगमात्रे च। त्यागश्च सात्त्विकादिभेदात् त्रिविधः। यथाह गीता “नियतस्य तु सन्न्यासः कर्मणो नोपपद्यते। मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितः। दुःखमित्येव यत् कर्म कायक्लेशभयात् त्यजेत्। स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत्। कार्य्यमित्येव यत् कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन!। सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः”। विशेषणाभावात् विशेष्याभावात् उभयाभावाच्च पुनरपि सात्त्विकस्त्यागः त्रिविधः तथा हि फलाभिसन्धिपूर्वककर्मत्यागः सत्यपि कर्मणि फलाभिसन्धित्यागादेकः। स च सात्त्विकत्वादाद्यः। सत्यपि फलाभिसन्धौ कर्मत्यागात् द्वितीयः। स च दुःखबुद्ध्या कृतो राजसः विपर्य्यासेन कृतस्तामसः इति भेदः। द्विविधोऽपि ज्ञेयो भवति। फलाभिसन्धेः कर्मणश्च त्यागात् तृतीयः। स च कर्मानधिकारिकर्त्तृको नैर्गुण्यरूपः। सोऽपि साधनफलभेदेन द्विविधः। तत्र सात्त्विकेन फलाभिसन्धित्यागपूर्वककर्मानुष्ठानरूपेण त्यागेन शुद्धान्तःकरणस्योत्पन्नविविदिषस्य आत्मज्ञानसाधनश्रवणाख्यं वेदान्तविचाराय फलाभिसन्धिरहितस्यान्तःकरणशुद्धौ सत्यां तत्साधनस्य परित्यागः स एकः साधनभूतो विविदिषासन्न्यास उच्यते। जन्मान्तरकृतसाधनाभ्यासपरिपाकादस्मिन् जन्मनि आदावेवोत्पन्नात्मबोधस्य कृतकृत्यस्य स्वत एव फलाभिसन्धेः कर्मणश्च परित्यागः फलभूतः स विद्वत्सन्न्यास इत्युच्यते। “त्यागप्रपञ्चरूपस्य चिदात्मत्वावलोकनात्। त्यागो

हि महतां पूज्यः सद्यो मोक्षमयो यतः। त्यागेन युक्ता दिवमुत्पतन्ति त्यागेन हीना नरकं व्रजन्ति। न त्यागिनां दुष्करमस्ति किञ्चित् त्यागो हि सर्वव्यसनानि हन्ति” शब्दार्थचि० धृतवाक्यम्।

त्यागिन् त्रि० त्यज–घिनुण्। १ दातरि, २ शूरे, ३ वर्ज्जनशीले, ४ कर्मफलत्यागिनि च “न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते। त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः। न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः। यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते” गीता “आत्मनस्त्यागिनां चैव निवर्त्तेतोदकक्रिया” मनुः।

त्यागिमन् त्रि० त्यागेन निष्पन्नं त्याग+इमन्। त्यागेन निर्वृत्ते।

त्याज्य त्रि० त्यज+ण्यत् कुत्वाभावः। १वर्ज्जनीये “तीरे प्रतिग्रहस्त्याज्यस्त्याज्यो धर्मस्य विक्रयः” प्रा० त०। २दातुं योग्ये च। “त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीवोरगक्षता” रघुः। “सा त्वन्याप्यन्यतो गर्भं त्याज्या भवति पापिनी। महापातकदुष्टा च पतिगर्भविनाशिनी” व्यासस०।

त्रक गतौ भ्वा० आत्म०सक०सेट्। त्रकते अत्रकिष्ट। तत्रके।

त्रख गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् धातुपाठः। त्रखति अत्रखीत् अत्राखीत्। तत्राख। [अत्रङ्खीत्। तत्रङ्ख।

त्रखि गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् धातुपाठः। त्रङ्खति

त्रगि गतौ भ्वा० पर०सक०सेट् इदित्। त्रङ्गति अत्रङ्गीत्। तत्रङ्ग। अयं दिवा० धातुपाठः। त्रङ्ग्यति।

त्रङ्ग पुंस्त्री त्रगि–अच्। पुरभेदे हरिश्चन्द्रपुरे सौभे उद्गङ्गे प्रतिमार्गके त्रिका०।

त्रट चेष्टायां भ्वा० पर० अक० सेट् इदित्। त्रन्दति अत्रन्दीत्। तत्रन्द।

त्रप लज्जायां भ्वा०आ० अक० वेट्। त्रपते अत्रपिष्ट अत्रप्त त्रेपे। णिच् वा घ०। त्रपयति त्रापयति। षित् त्रपा। “कान्तया कान्तसंयोगे किमकारि नवोढया। अत्रापि च क्रिया प्रश्नोत्तरा गुप्ता न बुध्यते” विदग्धमुख०। “अपेक्षाभिक्षायामपि किमपि चेतस्त्रपयति” शान्तिश०। अप–अन्यतो लज्जायाम् “तस्माद्बलैरपत्रेपे” भट्टिः। “लज्जा सापत्रपान्यतः” अमरः।

त्रपा स्त्री त्रप–भावे अङ्। १लज्जायाम् अमरः। कर्त्तरि अच्। २सलज्जे त्रि०। ३कुलटायां स्त्री मेदि०। ४कुले ५कीर्त्तौ च शब्दच०।

त्रपाक पुंस्त्री० त्रप–आक। म्लेच्छजातिभेदे उणादि०।

त्रपारण्डा स्त्री त्रपायां रण्डा। लज्जाहीनायां वेश्यायां जटा० शब्दक० वस्तुतः त्रपारण्डेति नामद्वयं मेदिनौ त्रपाशब्दस्य वेश्यार्थकत्वोक्तेः रण्डाशब्दस्य च तदर्थप्रसिद्धेस्तत्समानार्थकत्वौचित्यात्।

त्रपिष्ठ त्रि० अतिशयेन तृप्रः अतिशायने इष्ठन् प्रियादि० त्रपादेशः। तृप्रतरे। [स्त्रियां ङीप्।

त्रपीयस् त्रि० अतिशयेन तृप्रः ईयसुन् त्रपादेशः। तृप्रतमे

त्रपु न० अग्निं दृष्ट्वा त्रपते लज्जते इव त्रप–उन्। १सीसके २रङ्गे च मेदि० तस्य विकारः अण् “त्रपुजतुनोः षुक् च” पा० षुक् च। त्रापुष तद्विकारे त्रि०। “ताम्रायःकांस्यरैत्यानां त्रपुणः सीसकस्य च” मनुः। “सुवर्णस्य मलं रूप्यं रूप्यस्यापि मलं त्रपु। ज्ञेयं त्रपुमलं सीसं सीसस्यापि मलं मलम्” भा०उ० १८ अ०। [लताभेदे।

त्रपुकर्कटी स्त्री त्रपु इव शुभा कर्कटी। (ससा) इति ख्याते

त्रपुटी स्त्री त्रप–बा०-उटक् गौरा० ङीष्। सूक्ष्मैलायाम्। रत्नमाला।

त्रपुल न० त्रप–बा० उल। रङ्गे हिरूपकोषः।

त्रपुष(स) न० त्रपुष्याः(स्याः)फलम् अण् फले तस्य लुप्। त्रपुषी(सी)फले। “त्रपुसं(षं) लघु नीलञ्च नवं तट्क्षमदापहं जित्। स्वादु पित्तापहं शीतं रक्तपित्तहरं परम्। तत्पक्वमम्लमुष्णं स्यात् पित्तलं कफवातनुत्। तद्बन्धूकं त्वलं शीतं रूक्षं पित्ताश्मकृच्छ्रजित्” भावप्र०।

त्रपु(ष)स न०त्रप-बा०उस(ष)। १रङ्गे हिरूपकोषः। गौरा० ङीष्। २माहेन्द्रवारुण्यां कर्कटीभेदे (ससा) लताभेदे। सा च पीतपुष्पा काण्डालुः बहुफला तुन्दिलफला कण्टकफला सुधावासा च।

त्रप्सा स्त्री घनीभूतश्लेष्मादौ। “कृमिकीटपतङ्गैर्दूषिता यत्र मेदिनी। त्रप्सया कर्दमैः क्षिप्रा वान्तैर्वा दुष्टतां व्रजेत्। नखदग्धतनूजत्वक्तुषपांशुरजोमलैः। भस्मपङ्कतृणैर्वापि प्रच्छन्ना मलिना भवेत्” “त्रप्सा घनीभूतश्लेष्मादि” शु०त०।

त्रप्सत्र न० घनेतरदधनि अमरटीकायां विद्याविनोदः।

त्रय न०स्त्री त्रयाणामवयवम् अयच्। त्रितये १त्रित्वसंख्यायाम् “वेदत्रयं निरदुहत् भूर्भुवः स्वरितीति च” मनुः। स्त्रीत्वपक्षे ङाप्। “व्याप्नोतिष्ट सभावेद्यामसौ नरशिखित्रयी” माघः त्रयोऽवयवा अस्य अयच्। २त्रित्वसंख्यान्विते त्रि० स्त्रियां ङीप्। “प्रत्यक्षमनुमानञ्च शास्त्रञ्च विविधागमम्। त्रयं सुविदितं कार्यं धर्म-

शुद्धिमभीप्सता:" मनुः ङीपन्तः "ऋग्यजुःसामरूपे ३वेदत्रये त्रित्वसंख्यान्वितेषु ऋगादिवेदेषु अमरः "एत-द्विदन्तो विद्वांसस्त्रयीनिष्कर्षमन्वहम्" "त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिञ्च शाश्वतीम्" मनुः। "ब्रह्माऽथ पुरुषो रुद्रस्त्रयमेतत् त्रयीमयम्। सर्गादावृङ्मयो ब्रह्मा स्थितौ विष्णुर्यजुर्मयः। रुद्रः साममयोऽन्ताय तस्मात् तस्याशुचिर्ध्वनिः" मनुः। ४पुरन्ध्र्यां ५सुमतौ स्त्रियां विश्वः ६सोमराजीवृक्षे स्त्री शब्दच०। ७भवान्याम् दुर्गायाम्। यथा "ऋग्यजुःसामभागेन साङ्गवेदगतापि या। त्रयीति पठ्यते लोके दृष्टादृष्टार्थसाधिनीति" देवीपु०।

त्रयःपञ्चाशत् स्त्री त्र्यधिका पञ्चाशत् त्रिशब्दस्य त्रय आदेशः। (निपात्य) १त्र्यधिकपञ्चाशत्संख्यायां २तत्संख्या-न्विते च वहुत्वेऽप्येकत्वम्। एवं त्रयोदशत्रयोविंशतित्रय स्त्रिंशत् त्रयश्चत्वारिंशत् प्रभृतयः त्र्यधिकदशादिसंख्यायां तत्संख्ये ये च। इयांस्तु भेदः अशीतिभिन्ने चत्वारिंश-दादौ वा त्रय आदेशः। तेन पक्षे त्रिचत्वारिंशादित्यादि तत्रार्थे अशीतौ नेति त्र्यशीतिः।

त्रययाय्य पु० त्रयं जन्मत्रयं याति या-बा० आय्य। जन्म-त्रयप्राप्ते "सूनुर्न त्रययाय्यः" ऋ० ६।२।७। "त्रययाय्यो जन्मत्रयं प्राप्तः। जन्मत्रयं स्मर्य्यते। मातुरग्रेऽधि-जननात् द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात्। तृतीयं यज्ञदीक्षाया इति जन्मत्रयं स्मर्तमिति" तादृशः पुत्र इति" भा०।

त्रयस्त्रिंश त्रि० त्रयस्त्रिंशत्+पूरणे डट्। त्र्यधिकत्रिंशत्-संख्यापूरणे स्त्रियां ङीप्।

त्रयस्त्रिंशत्पति पु० त्रयस्त्रिंशतो देवानां पतिः। १इन्द्रे हेमच०। २प्रजापतौ च तयोः त्र्यधिकत्रिंशतो देवानां पतित्वात् तथात्वम्। देवानां त्रयस्त्रिंशत्त्वं तु

"अष्टौ वसवः एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इमे एव द्यावा पृथिवी त्रयस्त्रिंश्यौ त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः प्रजा-पतिश्चतुस्त्रिंशस्तदेनं प्रजापतिम्" शत० ब्रा० ४।५।६।२। "कतमे ते त्रयस्त्रिंशदित्यष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशा-दित्यास्त एकत्रिंशत् इन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशाविति" शत० ब्रा० ११।६।३।५। तु अन्यथोक्ता अस्मिन् पक्षे नि-र्द्धारणसप्तम्यासमासात् इन्द्रप्रजापतिपरत्वम् तयो-स्तेषां मध्ये श्रेष्ठत्वेन पतित्वात्तथात्वमिति बोध्यम्। "आदित्यांश्च वसूंश्चैव रुद्रांश्चैवाश्विनावपि" रामा० १। १०। अन्यथा संख्योक्ता।

त्रयस्त्रिंशस्तोम पु० त्रयस्त्रिंशत् स्तोमा अस्य पृषो०। यज्ञ-भेदे। "त्रयस्त्रिंशस्तोमेन शोणः सात्रासाहः पाञ्चालो राजा। तदेतद्गाथयाऽभिगीतम् "सात्रासाहे यजमाने अश्वमेधेन तौर्वशाः। उदीरते त्रयस्त्रिंशाः षट् सहस्राणि वर्मिणाम्" शत० ब्रा० १३।५।४।१६।

त्रयस्त्रिंशिन् न० त्रयस्त्रिंशत् स्तोत्रः सन्त्यस्मिन् इनि डिच्च। त्रयस्त्रिंशद्दशनिर्गीयमाने सामभेदे। "त्रयस्त्रिंशि नाम साम माध्यन्दिने पवमाने भवति" तैत्ति० १।२।२।४

त्रयीतनु पु० त्रयी वेदा एव तनुरस्य। १सूर्ये हला०। "स्वर्गद्वारं त्रय्या विद्यया भगवन्तं त्रयीमयं सूर्य्यमात्मानं यजन्ते" भाग०५।२०।७। तस्य त्रयीमयत्वोक्तास्तथात्वम्।

त्रयीधर्म्म पु० त्रय्या वेदत्रयेण विधीयमानो धर्मः शाक०। वैदिके धर्मे ज्योतिष्टोमादौ अमरः।

त्रयीमय पु०त्रय्यात्मकः मयट्। १सूर्ये त्रयीतनुशब्दे दृश्य० २त्रयीधर्म्मात्मके त्रि०। "एवं मुहूर्त्तेन चतुस्त्रिंशल्लक्ष-योजनान्यष्टशताधिकानि सौरो रथस्त्रयीमयोऽसौ चत-सृषु परिवर्त्तते पुरीषु" भाग० ५।२१।१७। "त्रयीमयं रूपमिदञ्च शौकरम्" इत्युक्ते वाराहे ३रूपे न०तद्रूपवि-वृतिस्तत्रैव "स्रुक्तुण्ड आसीत् स्रुव ईश ! नासयोरिडो दरे चमसाः कर्णरन्ध्रे। प्राशित्रमास्ये ग्रसने ग्रहास्तु ते यच्चर्वणं ते भगवन्नग्निहोत्रम्। दीक्षानुजन्मोपसदः शिरोधरं त्वं प्रायणीयोदयणीयदंष्ट्रः जिह्वाप्रवर्ग्यस्तव-शीर्षकं क्रतोः सत्यावसथ्यं चितयोऽसवो हि ते। सोमस्तु रेतः सवनान्यवस्थितिः संस्थाविभेदास्तव देव ! धातवः। सत्राणि सर्वाणि शरीरसन्धयस्त्वं सर्वयज्ञक्रतुरिष्टिबन्धनः। नमो नमस्तेऽखिलमन्त्रदेवताद्रव्याय सर्वक्रतवे क्रियात्मने" भाग० ३।१३।४०। ४परमेश्वरे च पु०। "स एष आत्मात्मव-तामधीश्वरस्त्रयीमयो धर्ममयस्तपोमयः" भाग०२।४।१९।

त्रयीमुख पु० त्रयी मुखेऽस्य। विप्रे हेमच०।

त्रयोदशन् त्रि०त्रयश्च दश च, त्र्यधिका वा दश शाक० त्रय आदेशः। १त्र्यधिकदशसङ्ख्यायां २तत्संख्यान्विते च। "क्वचित् द्वादश मासाः संवत्सराः क्वचित् त्रयोदश मासाः" श्रुतिः म०त०। ततः पूरणे डट्। त्रयोदश तत्पूरणे त्रि० "ज्यैष्ठे ज्येष्ठस्य कुर्वीत त्रयोदशदिनात् परम्" ज्यो० स्त्रियां ङीप्। सा च चन्द्रस्य त्रयोदशकलाक्रियात्मके तिथिभेदे सा च स्मरतिथिः तत्रैव तस्योत्पत्तेः। "त्रयो-दशी पञ्चदशी च माघे" मन्वादिकथने "वकयोग समायुक्ता मघौ कृष्णा त्रयोदशी" वारुणीकथने च ति०त०।

त्रय्यारुण पु० मान्धातृवंश्ये त्रिधन्वनः सुते नृपभेदे "राज-

स्त्रिधर्मणस्त्वासीत् विद्वांस्त्र्यारुणः सुतः" हरिवं०१२अ०।

त्रस गतौ ग्रहे निषेधे च चुरा० उभ० सक० सेट्। त्रासयति ते अतित्रसत त।

त्रस भासे वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० अक० सेट् इदित्। त्रंसयति ते त्रंसति अतत्रंसत् त अत्रंसीत्।

त्रस भये वा दिवा० पक्षे भ्वा०पर०अक०सेट्। त्रसति अत्रासीत् अत्रसीत् तत्रास फणा० त्रेसतुः तत्रसतुः। ईदित् त्रस्तः। तस्य दिवादित्वे सार्वधातुके श्यन्। त्रस्यति। "त्रस्यन्ती चलशफरीविघट्टितोरूः" माघः "त्रसत्तुरङ्गीसुतासंभ्रमस्वयंग्रहाश्लेषसुखेन निष्क्रियाम्" "सङ्गरत्रसद्भिरपि यत्र गौरवात्" माघ। "त्रस्यन् वै जायमानेभ्यः" भट्टिः। "ततो रामेति चक्रन्दुस्त्रेसुः परिदिदेविरे" भट्टिः "कपेरत्रासिषुर्नादात् मृगाः सिंहध्वनेरिव" भट्टिः। "राक्षसस्य न चात्रासीत् प्रनष्टुमयतिष्ट च" भट्टिः।

उद्+उत्कटत्रासे। "बालानुत्त्रासयन्ति ह" हरिवं०२२१७।

त्रस त्रि० त्रस–भये आधारे घञर्थे क।१वने त्रिका०। त्रस–गतौ अच। २जङ्गमे त्रि० अमरः। त्रसरेणुः।

त्रसदस्यु पु० मान्धातृपौत्रभेदे। "तस्यामुत्पादयामास मान्धाता द्वौ सुतौ नृप!। पुरुकुत्समञ्च धर्मज्ञं मुचुकुन्दञ्च धार्मिकम्। पुरुकुत्ससुतस्त्वासीत् त्रसदस्युर्महीपतिः" हरिवं० १२ अ०। [३त्रासयुक्ते त्रि०।

त्रसन न० त्रस–भावे ल्युट्। १भये २उद्वेगे कर्तरि ल्यु।

त्रसर पु०त्रस–अरन्। तन्तुवायोपकरणभेदे (तासनी) अमरः

त्रसरेणु पु० त्रसः चलो रेणुः कर्म०। "जालान्तरगते भानौ सूक्ष्मं यद्दृश्यते रजः। प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते" मनूक्ते गवाक्षान्तर्गतसूर्यकिरणेषु दृश्यमाने रजसि २परमाणुषट्कात्मके द्व्यणुकत्रयात्मके रजसि "परमाणुद्वयेनाणुस्त्रसरेणुस्तु ते त्रयः" ब्रह्मवै०। "जालान्तरगते सूर्यकरे ध्वंसी विलोक्यते। त्रसरेणुस्तु विज्ञेयस्त्रिंशता परमाणुभिः" इति वैद्यकपरिभाषया ३त्रिंशत्परमाणुरूपे रजसि च। ४सूर्यपत्नीभेदे स्त्री त्रिका०।

त्रसुर त्रि० त्रस–उरच्। भीरौ संक्षिप्तसारः।

त्रस्त त्रि० त्रस–क्त। १भीते २चकिते। ३शीघ्रे न०। "त्रस्तौ समासन्नकरेणुसूत्कात्" "त्रस्तः समस्तजनहासकरः करेणुः" माघः "जुगोपात्मानमत्रस्तः" रघुः।

त्रस्नु त्रि० त्रस–क्नु। भीरौ त्रासशीले अमरः। "सीतां सौमित्रिणा त्यक्तां स प्रीचीं त्रस्नुमेकिकाम्" भट्टिः

"अत्र त्रस्नुभियुक्तधुरं तुरङ्गैः" रघुवंशकाव्यम्।

त्रा पालने अदा० आ० सक० अनिट् क्रमदीश्वरः। त्राति अत्रात। "कान्तारे ब्राह्मणान् गाश्च यः परित्राति कौशिकः!" भा०अनु०७२अ०। आर्षत्वात् पदव्यत्ययः।

त्राण न०त्रै–पालने भावे ल्युट् भावे क्त तस्य नो वा।१रक्षणे। कर्मणि क्त वा तस्य नः।२रक्षिते त्रि० ३त्रायमाणालतायां न० मेदि० तत्रार्थे स्त्री राजनि०। "न कुर्यादात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः" मनुः। [भावे क्त। २रक्षणे न०।

त्रात त्रि० त्रै-कर्मणि क्त वा तस्य नत्वाभावः। १रक्षिते

त्रापुष त्रि०त्रपुणा निर्वृत्तम् अण् षुक च। रङ्गमये पात्रादौ।

त्रामन् त्रि०त्रै–पालने मनिन्।१रक्षके "तव त्रामभिरिन्द्र! तूर्वयानम्" ऋ० १।५३।१०।

त्रायन्ती स्त्री त्रै- सम्प० भावे क्विप् त्राः तामयति गच्छति भ्वा० इ गतौ शतृ- ङीप्। त्रायमाणालतायाम् अमरः। "त्रायन्ती तुवरा तिक्ता सरा पित्तकफापहा। ज्वरहृद्रोगगुल्मास्रभ्रमशूलविषप्रणुत्" भावप्र०। "कलसी बृहती द्राक्षा त्रायन्ती निम्बगोक्षुरीः" सुश्रु०। स्वार्थे क। त्रायन्तिका तत्रार्थे "प्रियङ्ग्वनन्तायशिकापद्मात्रायन्तिकालोहितकाम्बष्ठादाडिमत्वक्शालपर्णीङ्गुन्कङ्कशरधातकीवकुलशाल्मलीश्रीवेष्टकमोचरसेष्वरिष्टानयस्कृतीर्लेहानासवान् कुर्वीत" सुश्रु०।

त्रायमाण त्रि० त्रायते त्रै–कर्मणि शानच्। १रक्ष्यमाणायां (बाला)ख्यातायां २लतायाम् अमरः। स्वार्थे क। तत्रार्थे स्त्री राजनि०। [दशीभवे।

त्रायोदश त्रि० त्रयोदश्यां भवं सन्धिवेला० अण्। त्रयो-

त्रास पु०त्रस-भावे घञ्। १भये "त्रासाकुलः परिपतन् परितो निकेतान्" माघ०।२मणिदोषभेदे च मेदि०।

त्रासन न०त्रस-णिच् भावे ल्युट्। १भयोत्पादने कर्तरि ल्यु। २भयोत्पादके त्रि०।

त्रि त्रि० ब० व० तॄ–ड्रि। त्रित्वसंख्याविशिष्टे। "इति वेदास्त्रयस्त्रयी" अमरः "न्यायैस्त्रिभिरुदीरणम्" कुमा० "त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादत्रयमदूदुहत्" मनुः। स्त्रियां गौण्ये मुख्ये च विभक्तौ परतः तिस्रादेशः। तिस्रः अतितिस्रा। कैश्चित्तु प्रियत्रिसेत्युदाहृतम् तच्चिन्त्यम् "तिसृभिस्त्वमवस्थाभिर्महिमानमुदीरयन्" कुमा०। त्रयाणां वेदे तु क्वचित् त्रीणामिति रूपं "महि! त्रीणामवोऽस्तु द्युक्षं मित्रस्यार्यम्णः" ऋ०१०।१८५।१।

त्रिंश त्रि० त्रिंशत्+पूरणे डट्। त्रिंशत्पूरणे, त्रिंशत्तमे

"त्रिंशांशकास्तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते" सू० सि०।

त्रिंशक त्रि० त्रिंशता क्रीतः वुन् डिच्च। त्रिंशत्संख्यान्वितद्रव्येण क्रीते वस्तुनि।

त्रिंशत् त्रि० त्रयोदशतः परिमाणमस्य नि०। १त्रिदशकसंख्यायां २तत्संख्यान्विते च। तत्र संख्येये "निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठाः त्रिंशत्तु ताः कलाः। त्रिंशत् कला मुहूर्त्तः स्यादहोरात्रन्तु तावतः" "त्रिंशद्वर्षो वहेत् कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम्" मनुः "संख्यायां तत्त्रिंशता भवेन्मासः" सू० सि०।

त्रिंशत्क त्रि० त्रिंशत्परिमाणमस्य कन्। १त्रिंशत्परिमाणे अवयवे कन्। २तत्संख्यायाम् "अमावास्याः पृथक् तेषां त्रिंशत्कं परिचक्षते" कामन्द०।

त्रिंशति स्त्री त्रिंशत्+पृषो०। १त्रिंशत्संख्यायां २तत्संख्येये च। "पञ्चकं मण्डलं जय्यं त्रिंशत्याञ्च मनीषिभिः" काम०

त्रिंशत्तम त्रि० त्रिंशतः पूरणः तमप्। १त्रिंशत्संख्यापूरणे स्त्रियां ङीप्। "ततस्त्रिंशत्तमे व्यूढे पङ्क्तिष्वतिष्ठन्" शत० ब्रा० १०।४।२।२२।

त्रिंशत्पत्र न० त्रिंशत्संख्यानि पत्राणि दलानि प्रतिपुष्पमस्य। १कुमुदे शब्दमाला।

त्रिंशांश पु० त्रिंशः त्रिंशत्पूरणोऽंशः। राशेस्त्रिंशत्पूरणे भागे षष्टिकलात्मके भागे षड्वर्गान्तर्गतानां राशिभेदे तेषामंशविशेषाणामधिपतयः ज्यो० उक्ता यथा

"पञ्च पञ्चाष्टाद्रिबाणा विषमे त्रिंशदंशकाः। माहेयशनिजीवज्ञशुक्राणां व्युत्क्रमात् समे"। विषमराशौ कुजशनिगुरुबुधशुक्राणां पञ्च पञ्चाष्टसप्तपञ्चमितास्त्रिंशांशकाः क्रमात् ज्ञेयाः। समे राशौ व्युत्क्रमात् तेषां विपर्य्ययेण त्रिंशांशा ज्ञेयाः। यथा मेषो विषमराशिः तत्र प्रथमावधिपञ्चांशा भौमस्य। षष्ठांशमारभ्य दशमांशपर्य्यन्तं पञ्चांशाः शनेः। एकादशांशमारभ्याष्टादशांशपर्य्यन्तमष्टावंशा गुरोः। ऊनविंशांशमारभ्य पञ्चविंशांशपर्य्यन्तं सप्तांशा बुधस्य। ततः षड्विंशांशमारभ्य त्रिंशांशपर्य्यन्तं पञ्चांशाः शुक्रस्य त्रिंशांशाः क्रमात् ज्ञेयाः। मिथुनसिंहतुलाधनुःकुम्भेष्वप्येवम्। समराशौ व्युत्क्रमाद्यथा। वृषे प्रथमांशमारभ्य पञ्चांशा भृगोः। ततो द्वादशांशपर्य्यन्तं सप्तांशा बुधस्य, ततो विंशांशपर्य्यन्तमष्टावंशा गुरोः। ततः पञ्चविंशांशपर्यन्तं पञ्चांशाः कुजस्य त्रिंशांशाः। एवं कर्ककन्यावृश्चिकमकरमीनेष्वपि बोध्याः। त्रिंशदंशका इत्यत्र वृत्तौ त्रिभागवत् पूरणार्थता

त्रिंशिन् त्रि० त्रिंशत् प्रमाणमस्य इनि डिच्च। त्रिंशत्प्रमाणे स्त्रियां ङीप्।

त्रिक न० त्रयाणां संघः कन्। १त्रित्वसङ्ख्यायाम् २पृष्ठवंशाधोभागे, ३कटिभागे, ४त्रिफलायाम् (हरितक्यामलकीबयस्याफलत्रये) ५त्रिकटुनि, (शुण्ठीपिप्पलीमरिचत्रये)। वातादिषु मिलितेषु त्रिषु कायति कै-क। ६गोक्षुरे पु० अमरः। ७त्रिपथसंस्थाने हेम०। ८त्रिमदे "गुडूचीसारसंयुक्तात् त्रिकत्रयसमन्वयात्। वातरक्तं निहन्त्याशु सर्वरोगहरस्त्वयः" सुखबोधः त्रिकत्रयं त्रिकटुत्रिमदम् त्रिफलम् चेति त्रयमित्यर्थः। "युग सत्कारविवर्त्तितत्रिकः" माघः। "व्यपोढ़पार्श्वैरपवर्त्तितत्रिका" किरा०। "त्रिफला तु फलत्रिकम्" "कश्चिद्विवृत्तत्रिकभिन्नहारः" रघुः। "एकं द्विकं त्रिकं चैव चतुष्कं पञ्चकं तथा" हरिका०। तृतीयेन रूपेण ग्रहणं यस्य कन् पूरणप्रत्ययस्य वा लुक्। ९तृतीयके त्रि०। त्रयः अधिकाः शुल्कं लाभो वृद्धिर्वा यत्र शतादौ १०त्र्यधिकलाभादियुक्ते शतादौ। "द्विकं त्रिकं चतुष्कञ्च पञ्चकञ्च शतं समम्। मासस्य वृद्धिं गृह्णीयात् वर्णानामनुपूर्वशः" मनुः। (शतकरा तिनटाका सुद) "स्कन्धयोः पृष्ठवंशास्थ्नोर्यः सन्धिस्तत्त्रिकं स्मृतम्" इत्युक्ते ११सन्धिभेदे न०।

त्रिककुद् पु० त्रीणि ककुदतुल्यानि शृङ्गाण्यस्य ककुदस्य अन्त्यलोपः समा०। त्रिकूटाख्ये पर्वतभेदे अमरः। पर्वत एवास्य अन्त्यलोपः नान्यत्र। तत्र त्रिककुद तद्युक्ते त्रि०। २विष्णावपि पु० वा अन्त्यलोपः। "तथैवाहं त्रिककुदो वाराहं रूपमास्थितः। त्रिककुत् तेन विख्यातः शरीरस्य प्रमापणात्" भा० शा० ३४४ अ०। ३दशरात्रसाध्ये यज्ञभेदेऽपि वा अन्त्यलोपः। "त्रिककुद्वा एष यज्ञो यद्दशरात्रः ककुत् पञ्चदशः ककुदेकविंशः ककुत्त्रयस्त्रिंशो य एवं विद्वान् दशरात्रेण यजते त्रिककुद एव समानानाम्" तै०स०७।२।५।२। "चतुष्टोमात् समूढात् त्रिककुदः शस्त्रम् अथ महात्रिककुदश्च, छन्दोमत्रिककुदश्च" सा० श्रौ० १६।२६।१४। "यत्र वा इन्द्रो वृत्रमहंस्तस्य यदक्ष्यासीत्तं गिरिं त्रिककुदमकरोत्" शत० ब्रा०३।१।३।१२। "वर्षिष्ठः पर्वतानां त्रिककुन्नाम ते पिता" अथ०४।६।८।

त्रिककुभ् पु० त्रेधा कं पीतमुदकं स्कुभ्नाति स्कुम्भ क्विप् छान्दसः सलोपः। १उदाने वायौ "उदानो वै त्रिककुप्छन्दः" शत०ब्रा०८।५।२।४। २नवरात्रसाध्ये यज्ञ-

भेदे। त्रिककुभोऽप्यत्र। त्रिककुब्व्यूढः पृष्ठ्यः। मद्वात्रिककुप् व्यूढो नवरात्रः। समूढस्त्रिककुप्समूढः” आश्व॰ श्रौ॰ १०। १। २। नवरात्र इत्यनुवर्त्तते नारा॰ “चतुष्टोम त्रिककुब्व्यूढोऽभिप्लवः एतैश्चतुर्भिः स्वानां श्रैष्ठ्यकामो यजेत। २२ एतेः त्रिककुम्महात्रिककुप्समूढ़त्रिककुप् चतुष्टोमत्रिककुब्भिः स्वानां श्रैष्ठ्यकामो यजेत। एतेषां दशमो वैश्वानर एव भवति। कामश्चैतेषामेकैकेन सम्बध्यते” नारा॰।

त्रिककुब्धामन् पु॰ भूर्भुवःस्वर्धामभेदेन त्रयाणां ककुभां दिशां समाहारः त्रिककुब् तत् धाम आश्रयो यस्य। विष्णौ विष्णु स॰। [गोक्षुरवृक्षे शब्दर॰।

त्रिकट पु॰ त्रीन् वातादिदोषान् कटति आवृणोति अच्।

त्रिकटु न॰ त्रयाणां कटुरसानां समाहारः। मिलितेषु शुण्ठीपिप्पलीमरिचेषु हेम॰। “विश्वोपकुल्यामरिचं त्रयं त्रिकटु कथ्यते। त्र्यूषणं दीपनं हन्ति श्वासकासत्वगामयान्। गुल्ममेहकफस्थौल्यमेदःश्लीपदपीनसान्” भावप्र॰।

त्रिकण्ट पु॰ त्रयः कण्टाः कण्टका अस्य।१गोक्षुरे २क्षुद्रगोक्षुरे, च रत्नमा॰ (टेङ्गरा) ३मत्स्यभेदे शब्दर॰।४पलगुरुशब्दच॰। ५त्रिकण्टाग्निदमनीदुःस्पर्शात्मके द्रव्ये राजनि॰।

त्रिकण्टक पु॰ स्त्री लघुगर्गमत्स्ये त्रिका॰ समा॰ द्वि॰। २कण्टकत्रये स्त्री। ततः परिमाणे रजता॰ अञ्। त्रैकण्टक तत्परिमाणे। त्रयः कण्टका अस्य। ३गोक्षुरकण्टके पु॰ हेमच॰। ४कण्टकत्रयान्विते त्रि॰।

त्रिकद्रुक पु॰ ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामके “अभिप्लवाहस्त्रिके “अभिप्लवत्र्यहं पूर्वं त्रिकद्रुका इत्याचक्षते” आश्व॰ श्रौ॰ ११। ११। ११ त्रिकद्रुकेषु पाहि सोममिन्द्र!” ऋ॰ २। ११। १७ “त्रिकद्रुकेषु ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकेषु अभिप्लविकेष्वहःसु” भा॰ “त्र्यहार्थे ज्योतिर्गौरायुरिति त्रिकद्रुकाः” कात्या॰ श्रौ॰ २४। १। ६ त्रिकद्रुक इति ज्योतिरादीनां समुदितानां संज्ञा सव्यवहारार्था” कर्कः “त्रिकद्रुकाः पृष्ठ्यावलम्बा इति पशुकामस्य” आश्व॰ श्रौ॰। १०। २। १६।

त्रिकर्म्मन् पु॰ त्रीणि कर्म्माण्यस्य। यजनं याजनञ्चैव तथा दानप्रतिग्रहौ। अध्यापनञ्चाध्ययनं षट्कर्मा धर्मभाग् द्विजः” भा॰ अनु॰ १२१ अ॰। उक्तेषु षट्सु कर्मसु मध्ये वृत्त्यर्थयाजनप्रतिग्रहाध्यापनभिन्नावृत्त्यर्थदानेज्याध्ययनरूपकर्मकारिणि द्विजे। “त्रैविद्यो ब्राह्मणो विद्वान् न चाध्ययनजीवकः। त्रिकर्मा त्रिपरिक्रान्तो मैत्र एव स्मृतः द्विजः” भा॰ अनु॰ १४१ अ॰।

त्रिकश न॰ त्रयाणां कशानां तदाघातानां समाहारः। कशाघातत्रये। कशाघातत्रिकञ्च कशशब्दे १८२४ पृ॰ दर्शितम्।

त्रिकशूल न॰ ६त॰। वातजन्ये त्रिकस्थे व्यथाभेदे। “स्फिगस्थ्नोः पृष्ठवंशास्थ्नोर्यः सन्धिस्तत्त्रिकं स्मृतम्। तत्र वातेन या पीड़ा त्रिकशूलं तदुच्यते” भावप्र॰।

त्रिका स्त्री त्रिधा कायति कै—क। कूपसमीपस्थे जलोद्धारके त्रिदारुमये यन्त्रभेदे क्षीरस्वामी।

त्रिकाण्ड पु॰ त्रीणि काण्डान्यस्य। स्वर्गवर्गादिकाण्डभूमिवर्गादिकाण्डसामान्यकाण्डरूपात्मके नामलिङ्गानुशासने अमरसिंहकृते १कोषभेदे तस्यैव शेषभूतस्त्रिकाण्डशेषः पुरुषोत्तमकृतः यथाह तदुपोद्घाते “अलौकिकत्वादमरः स्वकोषे न यानि नामानि समुल्लिलेख। विलोक्य तैरप्यधुना प्रचारमयं प्रयत्नः पुरुषोत्तमस्य”। २निरुक्ते तदपि त्रिकाण्डं तच्चानुक्रमणिकाभाष्ये दर्शितम् यथा “आद्यं नैघण्टुकं काण्डं द्वितीयं नैगमं तथा। तृतीयं दैवतं चेति समाम्नायस्त्रिधा मतः”। त्रयाणां काण्डानां समाहारः ङीप्। त्रिकाण्डी ३काण्डत्रये स्त्री। त्रीणि काण्डानि प्रमाणमस्य मात्रच् द्विगोस्तस्य लुकि क्षेत्रपरत्वे ङीप् त्रिकाण्डी क्षेत्रभुक्तिः। त्रिकाण्डमिते रज्ज्वादौ स्त्री टाप्।

त्रिकाय पु॰ त्रयः काया अस्य त्रिकं दुःखत्रिकमत्यस्मात् इ—अपादाने अच् वा। बुद्धदेवे हेमच॰।

त्रिकार्षिक न॰ कर्षाय हितम् ठञ् त्रयाणां वातपित्तकफानां कार्षिकम्। नागरातिविषामुस्तारूपे मिलिते औषधभेदे राजनि॰।

त्रिकाल न॰ त्रयाणां कार्य्यकालभूतभविष्यत्कालानां समाहारः। १भूतभविष्यद्वर्तमानकालत्रये २प्रातर्मध्याह्नरूपकालत्रये च। “त्रिकालं पूजयेद्देवीम्” इति तन्त्रम्। त्रिकालज्ञः। त्रयः काला अस्य। ३कालत्रयवर्त्तिनि त्रि॰। साम्प्रतकालं बाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम्” सा॰ का॰। करणस्य मनसः त्रिकालबुद्ध्यादिसाधनत्वं यथा “नदीपूरभेदादभूद्वृष्टिः, अस्ति धूमादग्निरिह नगनिकुञ्जे, भविष्यति पिपीलिकाण्डसञ्चरणाद्वृष्टिरिति। तदनुरूपाश्च सङ्कल्पाभिमानाध्यवसाया भवन्ति” सा॰ कौ॰।

त्रिकालज्ञ पु॰ त्रिकालवर्त्तिपदार्थान् जानाति ज्ञा—क। १सर्वज्ञे त्रिकालविदादयोऽप्यत्र। २भूतभविष्यद्वर्त्तमानकालाभिज्ञे त्रि॰। “युद्धं यथा यदा या भाव्यदादिश्यते त्रिकालज्ञैः” ह॰ सं॰ १७ अ॰। त्रिकालवेत्ताप्यत्र।

त्रिकालदर्शिन् पु० त्रिकालं तद्वर्त्तिवस्तु पश्यति दृश–णिनि। १ऋषौ हारा०। २त्रिकालज्ञे त्रि० "प्रश्न सिन्यपि काले त्रिकालदर्शी कर्त्ता भवति" वृ० सं० २१ अ०।

त्रिकूट पु० त्रीणि कूटानि शृङ्गाण्यस्य। लवणसमुद्रमध्यस्थे लङ्कापुराधारे पर्वतभेदे अमरः। "तेहळे केशरिक्रान्त-त्रिकूटशिखरोपमा" माघः "स सागरमनाधृष्यमतिक्रम्य महाबलः। त्रिकूटस्य तटे लङ्कां स्थितः स्वस्थो ददर्श ह" रामा० सु० २ अ०। स आकरत्वेनास्त्यस्य अच। ३तद्भवे सामुद्रलवणे न०। ३सुमेरुसुते चीरोदसमुद्रतीरस्थे पर्वते च तत्कथा वामनपु० "सर्वरत्नमयः श्रीमान् त्रिकूटो नाम पर्वतः। सुतः पर्वतराजस्य सुमेरोर्भास्कर द्युतेः। चीरोदजलवीच्या यो धौतामलशिलातलः। उत्थितः सागरं भित्त्वा देवर्षिगणसेवितः" इत्युपक्रमे "तस्यैकं काञ्चनं शृङ्गं सेवते यद्दिवाकरः। नानापुष्पसमायुक्तं नानागन्धाधिवासितम्। द्वितीयं राजतं शृङ्गं सेवते यन्निशाकरः। पाण्डुराम्बुदसंकाशं तुषारचयसन्निभम्। वज्रेन्द्रनीलवैदूर्यतेजोभिर्भासयन् दिशः। तृतीयं ब्रह्मसदनं प्रकृष्टं शृङ्गमुत्तमम्। न तत् कृतघ्नाः पश्यन्ति न नृशंसा न नास्तिकाः। नातप्ततपसो लोका ये च पापकृतो जनाः। तस्य सानुमतः पृष्ठे सरः काञ्चनपङ्कजम्। कारण्डवसमाकीर्णं राजहंसोपशोभितम्। गजो ह्यचलसंकाशो मदाञ्चितलोचनः। तृषितः पातुकामोऽसाववतीर्णश्च तज्जलम्। संलीनः पङ्कजवने यूथमध्यगतश्चरन्। गृहीतस्तेन रौद्रेण ग्राहेणाव्यक्तमूर्त्तिना। गरुडस्थो जगन्नाथो लोकाधारस्तपोधन!। ग्राहग्रस्तं गजेन्द्रं तं तञ्च ग्राहं जलाशयात्। उज्जहाराप्रमेयात्मा तरसा मधुसूदनः। स्थलस्थं दारयामास ग्राहं चक्रेण माधवः। मोक्षयामास नागेन्द्रं पाशेभ्यः शरणागतम्"।

त्रिकूटलवण न० त्रिकूटं सामुद्रमिव लवणम्। द्रोणीलवणे राजनि०।

त्रिकूटवत् पु० त्रीणि कूटानि सन्त्यस्य मतुप् मस्य वः। १त्रिकूटपर्वते। "हिमवान् पारियात्रश्च सह्यः शुक्लस्त्रिकूटवान्" भा० आश्वमेधिकप० मेरुपर्वतकथने" ४२ अ०।

त्रिकूटा स्त्री भैरवीभेदे तन्त्रसा०।

त्रिकूर्चक न० सुश्रुतोक्ते शस्त्रभेदे अर्द्धधारशब्दे ३७५ पृ० दृश्यम्। "विशेषेण बालवृद्धकुमारभीरुनारीणां राज्ञां राजपुत्राणाञ्च त्रिकूर्चकेन विस्रावयेत्" सुश्रु०।

त्रिकोण त्रि० त्रयः कोणा यस्य। त्रिकोटियुक्ते १पदार्थे "बिन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्मम्" तन्त्रे श्रीचक्रोक्तौ। ज्योतिषोक्ते लग्नात् २नवमपञ्चमस्थाने न०। "त्रिकोणं नवपञ्चमम्" दीपि०। "त्रिकोणगात् गुरुश्चैव पश्यन् पूर्णफलप्रदः" ज्यो० त०। ३भोगे शब्दकल्पतरुः। ४त्रिभुजे क्षेत्रभेदे न०। क्षेत्रशब्दे २३८१ पृ० समत्रिकोणविषमत्रिकोणादिस्वरूपादिकमुक्तम्। ५कामरूपपीठभेदे "करतोयां समारभ्य यावद्दिक्करवासिनीम्। शतयोजनविस्तारं त्रिकोणं सर्वसिद्धिदम्" कामाख्यातन्त्रम्। त्रिकोणपदार्थाश्च कतिचित् कविकल्पलतायां संचिप्य दर्शिताः। "हलहरनेत्रकामाख्यावह्निमण्डलैकारयज्ञशृङ्गाटशकटयोनिरूपाः"।

त्रिकोणफल न० त्रिकोणं फलमस्य। १शृङ्गाटके भावप्र०। ६त०। २त्रिभुजक्षेत्रफले "लम्बगुणं भूम्यर्द्धं स्पष्टं त्रिभुजे फलं भवति" लीला०। [काचारयवचारटङ्कणक्षारेषु।

त्रिक्षार न० त्रयाणां क्षाराणां समाहारः। मिलिते सर्जि-

त्रिचुर पु० त्रीणि चुराणीवाग्राण्यस्य। कोकिलाख्यवृक्षे रत्ना०।

त्रिख न० त्रिधा खमाकाशोऽवकाशः फलेऽस्य। त्रपुषे शब्दच०।

त्रिखट न० त्रिरूपाणां खटानां समाहारः। खटावये। ततः वा ङीप्। तत्रार्थे स्त्री अमरः।

त्रिखर्व पु० सामवेदशाखाभेदाध्यायिनि "तामेतान्त्रिखर्वा उपासते तस्मात्ते स्पर्द्धमाना न वीयन्ते" ताण्ड्यब्रा० २।८।३। "तामेतां दशसप्ताख्यां विष्टुतिं त्रिखर्वाः शाखिन उपासते प्रयुञ्जते" भाष्यम्।

त्रिगङ्ग अव्य० तिस्रो गङ्गा नद्यो यत्र बहुव्रीह्यर्थे "नदीभिश्च" पा० अव्ययी०। १तीर्थभेदे। "सप्तगङ्गे त्रिगङ्गे च इन्द्रमार्गे च तर्पयन्। सुधां चैव लभेत् भोक्तुं यो नरो जायते पुनः" भा० अनु० २५ अ०।

त्रिगण त्रि० ६त०। १त्रिवर्गे अमरटीकायां नीलकण्ठः "न बाधतेऽस्य त्रिगणः परस्परम्" किरा०।

त्रिगन्धक न० त्रयाणां गन्धकद्रव्याणां समाहारः। १त्रिजातके त्रि० नैघण्टु पारस्करः। त्रिसुगन्धिकमप्यत्र। त्रिजातकशब्दे दृश्यम्।

त्रिगम्भीर पु० त्रिभिर्गम्भीरः। स्वरेण सत्त्वनाभिभ्यां त्रिगम्भीरः शिशुः शुभः" काशी० ११ अ० उक्ते शुभलक्षणयुक्ते "त्रिषु विपुलो गम्भीरस्त्रिष्वेव षडुन्नतश्चतुर्ह्रस्वः" इत्युपक्रमे "नाभिः स्वरः सत्त्वमिति प्रदिष्टं गम्भीरमेतत्त्रितयं नराणाम्" वृ० सं० ६८ अ०।

त्रिगर्त्त पु० त्रीणि गर्त्तानि यत्र। १जालन्धरे देशे हेमच०। स च देशः वृ०स०१४अ० कूर्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः “उत्तरतः कैलास” इत्युपक्रमे “आदर्शान्तद्वीपत्रिगर्त्ततुरगाननाश्वमुखाः” सोऽस्याभिजनः, तस्य राजा वा अण्। त्रैगर्त्त पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि तद्भूपे च बहुषु अणो लुक्। २तत्वार्थे व०व०। “द्रविडाम्बष्ठत्रिगर्त्तसौराष्ट्रान्” वृ० स० ६अ०। “सुशर्मा च नरव्याघ्र! त्रिगर्त्तः प्रस्थलाधिपः” भा० द्रो० १७अ०। आर्षत्वात् एकत्वेऽपि अणो लुक्। “मद्रराजश्च बलवान् त्रिगर्त्तानामधीश्वरः” हरिवं०६१ अ०। स्वार्थे क। तत्वार्थे त्रिका०।

त्रिगर्त्तषष्ठ पु० ब० व० त्रिगर्त्तः षष्ठो वर्गो यस्य। १आयुजीविसंघभेदे स च संघः सि० कौ० उक्तो यथा “आहुस्त्रिगर्त्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डकी। क्रौष्टुकिजालमानिश्च ब्रह्मगुप्तोऽथ जानकिः” “दामन्यादित्रिगर्त्तषष्ठाच्छः” पा० स्वार्थे तेभ्यः छ। कौण्डोपरथीय इत्यादि।

त्रिगर्त्ता स्त्री त्रयो योनिस्था गर्त्ताः अस्याः। कामुकाङ्गनायां मेदि०। एकयोनिकाया अपि तस्या मैथुनाचरणे त्रियोनिकतुल्यत्वात्तथात्वम्।

त्रिगुण न० त्रयाणां सत्त्वरजस्तमसां गुणानां समाहारः। समाहृता वा त्रयो गुणाः, त्रयोगुणा अस्य वा। सांख्यमतसिद्धे साम्यावस्थापन्नगुणत्रयात्मके १प्रधाने। “त्रिगुणमविवेकिविषयं सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि” सा० कौ० “त्रिगुणं त्रयो गुणाः सुखदुःखमोहा अस्येति त्रिगुणं तदनेन सुखादीनामात्मगुणत्वं पराभिमतमपाकृतम्” त० कौ० “शब्दस्पर्शविहीनं तद्रूपादिभिरसंयुतम्। त्रिगुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम्” विष्णुपु० “सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान्महतोऽहङ्कारोऽहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राण्युभयमिन्द्रियं तन्मात्रेभ्यः स्थूलभूतानि पुरुष इति पञ्चविंशतिर्गणः” सा० सू० “सत्त्वादीनि द्रव्याणि न वैशेषिकवद्गुणाः संयोगवत्त्वात्, लघुत्वचलत्वगुरुत्वादिधर्मकत्वाच्च। तेष्वत्र शास्त्रे श्रुत्यादौ च गुणशब्दः पुरुषोपकरणत्वात्पुरुषपशुबन्धकत्रिगुणात्मकमहदादिरज्जुनिर्मातृत्वाच्च प्रयुज्यते। तेषां सत्त्वादिद्रव्याणां या साम्यावस्था न्यूनानतिरिक्तावस्था न्यूनाधिकभावेनासंहतावस्थेति यावत्। अकार्यावस्थेति निष्कर्षः। अकार्यावस्थोपलक्षितं गुणसामान्यं प्रकृतिरित्यर्थः। यथाश्रुते वैषम्यावस्थायां प्रकृतिनाशप्रसङ्गात् “सत्त्वं रजस्तम इति एषैव प्रकृतिः सदा। एषैव संसृतिर्जन्तोरस्याः पारं परं पदम्” इत्यादिस्मृतिभिर्गुणमात्रस्यैव प्रकृतित्ववचनाच्च। सत्त्वादीनामनुगमाय सामान्येति। पुरुषव्यावर्तनाय गुणेति। महदादिव्यावर्तनाय चोपलक्षितान्तमिति। महदादयोऽपि हि कार्यसत्त्वादिरूपाः पुरुषोपकरणतया गुणाश्च भवन्तीति। तदेतत् प्रकृतेः स्वरूपमेवोक्तम्” भाष्यम् २सत्त्वादिगुणयुक्ते त्रि० “महान्तमेव चात्मानं सर्वाणि त्रिगुणानि च। विषयाणां ग्रहीतॄणि शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च” मनुः। त्रिभिर्गुण्यते गुण–घञर्थे क। ३त्रिभिर्गुणिते त्रि० “सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य” रघुः “व्रताय मौञ्जीं त्रिगुणां बभार याम्” कुमा० “एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम्। त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनान्तु चतुर्गुणम्” मनुः। त्रयोगुणा अस्याः। ४मायायां स्त्री ५तन्नामके (ह्रीं) बीजभेदे च “वेदादौ त्रिगुणां रमामथ वदेत् कामेन संसेविताम्” तन्त्रसा० श्रीविद्यामन्त्रभेदोक्तौ ६त्रिशिखे त्रिशूले “त्रिगुणपरिवारप्रहरणः” किरा०। “त्रिगुणः त्रिशिखः परिवार आकारो यस्य” मल्लि०। कर्णशब्दे परेऽस्य लक्षणपरत्वे दीर्घत्वम् त्रिगुणौ कर्णौ अस्य। त्रिगुणाकर्ण तथा लक्षणयुक्ते त्रि०। “पदैस्त्रिभिर्वनिर्बद्धो रागादि त्रिपदाथ वा। उत्पत्तिस्थितिनाशेषु रजादित्रिगुणा मता” देवीपु० ४५ अ० उक्तेः ७ दुर्गायां स्त्री।

त्रिगुणाकृत त्रि० त्रिगुणं कृत्वा कृष्टं डाच् कृ–क्त। त्रिधाहलेन कृष्टे क्षेत्रादौ अमरः।

त्रिगुणात्मक न० त्रयो गुणाः तेजोबन्नरूपा आत्मानोऽस्य। अज्ञाने। “गुणाश्च लोहितशुक्लकृष्णाः अज्ञानकार्येषु तेजोबन्नेष्वथान्तरात्मकृतिषु श्रुतिप्रसिद्धाः। तथा च कार्यगतत्रिरूपेण कारणमप्यज्ञानमव्यक्तात्मकं त्रिगुणात्मकम्। यद्वा रजःसत्त्वतमोलक्षणास्त्रयोगुणास्तदात्मकमज्ञानं गुणगुणिनोरभेदविवक्षया त्रिगुणात्मकं भवति।

त्रिगुणित त्रि० त्रिभिर्गुणितः। त्रिरावृत्ते।

त्रिगुणी स्त्री त्रयो गुणाः पत्रेऽस्याः गौरा०। बिल्ववृक्षे तस्य पत्रस्य त्रिगुणात्मकत्वात्तथात्वम्। “मूलं धार्यं त्रिगुणाः सवितरि विगुणे, चीरिकामूलमिन्दौ” ज्यो० “त्रिगुणी श्रीफलवृक्षः” प्रमिता०।

त्रिचक्र पु० त्रीणि चक्राणि यस्य। अश्विनीकुमारयोः रथे। “अर्वाङ् त्रिचक्रो मधुवाहनो रथो जीराश्वो अश्विनो र्यातु सुष्टुतः” ऋ०१।१५७।२।

त्रिचक्षुस् पु० त्रीणि चक्षूंष्यस्य । त्रिनेत्रे शिवे "त्रिचक्षुः शम्भुरेकत्वं विमुदामोदरोऽपि च" भा० शा० ४३ अ० ।

त्रिचतुर त्रि० । त्रयो वा चत्वारो वा विकल्पार्थे बहु० डच् समा०। विकल्पेन त्रित्वचतुष्कसंख्यान्विते(तिन या चार) अर्थे । "सद्यः पुरीपरिसरे च शिरीषमृद्वी गत्वा जवात् त्रिचतुराणि पदानि सीता" मा०ट० ।

त्रिचित् पु० त्रीन्+अग्नीन् चिनोति त्रि चि—भूते क्विप् । अतीताग्नित्रयचयनकर्त्तरि ।

त्रिचित पु० त्रिभागोत्सेधाभिरिष्टकाभिः चितः । गार्हपत्येऽग्निभेदे । "त्रिचितमित्येके" कात्या० श्रौ० १७।१। २२ । "गार्हपत्यं कुर्वन्ति तत्र च त्रिभागोत्सेधा इष्टका इति सम्प्रदायः। अस्मिंश्च पक्षे प्रथमचितिः लोकम्पृणानां परणं स्मृतम्" कर्कः । "उपर्येव चितिं यात्मकं चिनोति । अथ यो गार्हपत्योऽग्निः सोऽस्यायाङ् प्राणाः● तं त्रेधा त्रिचितं चिन्वन्ति" शत०ब्रा० ७।१।२।१५ ।

त्रिजगत् न० त्रिगुणितं जगत् संज्ञात्वात् कर्मधारयः । स्वर्गमर्त्यपातालरूपे लोकत्रये "तस्यां श्रियस्त्रिजगतो जनको जनन्याः" भाग० ८।८।१६ श्लो० । त्रिजगत्यप्यत्र स्त्री "अन्तराल एव त्रिजगत्यास्तु दक्षिणस्याम्" भाग० ५।२६।६ श्लो० ।

त्रिजटा स्त्री त्रिस्रो जटा यस्याः ।१रावणालयस्थे सीतापक्षपातिराक्षसीभेदे "सीतां ताभिरनार्याभिर्दृष्ट्वा संतर्जितां तदा । राक्षसी त्रिजटा वृद्धा प्रबुद्धा वाक्यमब्रवीत्" । "एवमुक्तास्त्रिजटया राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः" रामा०२७ अ०"हनुमानपि विक्रान्तः सर्वं शुश्राव तत्त्वतः । सीतायास्त्रिजटायाश्च राक्षसानाञ्च गर्ज्जितम्" ३० अ० । "सीतां मायेति शंसन्ती त्रिजटा समजीवयत्" रघुः । २शिवे पु० । "त्रिजटाय त्रिशीर्षाय त्रिशूलायुधपाणिने । त्र्यम्बकाय त्रिनेत्राय त्रिपुरघ्नाय वै नमः" भा० अनु० २८६ । ३बिल्ववृक्षे पु० । "शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि रहस्यं त्रिजटोत्तमम् । पत्रं ब्रह्ममयं देवि ! अद्भुतं वरवर्णिनि ! । श्रीशैलशिखरे जातः श्रीफलः श्रीनिकेतनः । विष्णुप्रीतिकरश्चैव मम प्रीतिकरः सदा । ब्रह्मविष्णुशिवाः पत्रे वृन्ते च शक्तिरूपिणी । वृन्तमूले तु वज्रं स्यात् पत्रं ब्रह्म त्विदं प्रिये ! । एवञ्च त्रिजटापत्रैर्हरं वा हरिमर्च्चयेत् । कैवल्यं तस्य तेनैव शक्तिपूजा विशेषतः" ज्ञानभैरवीतन्त्रे ६प० ।

त्रिजात न० त्रिगुणितं जातं सुगन्धिद्रव्यरूपं सुन्दरद्रव्यं संज्ञात्वात् कर्म० । १तुल्यभागे त्वगेलापत्ररूपे मिलिते सुगन्धिद्रव्यभेदे । स्वार्थे क । त्रिजातक तत्रार्थे "त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम् । नागकेशरसंयुक्तं चतुर्जातकमुच्यते" राजनि०। "एलादिभिः समुद्दिष्टं त्रिजातं त्रिसुगन्धिकम् । चतुर्जातं सनागञ्च द्वयं वातकफापहम्" "शीतं त्रिजातात्तमथो विमृद्य योगानुरूपा गुटिकाः प्रयोज्याः" "व्योषं त्रिजातकं मुस्ता विडङ्गामलके तथा" सुश्रु० ।

त्रिजीवा स्त्री त्रिषु राशिषु जीवा । त्रयाणां राशीनां ज्या- ३४३८ संख्यारूपे ज्यार्द्धरूपे पदार्थे "लम्बज्यान्नत्रिजीवाप्तः स्फुटो भूपरिधिः स्वकः" सू० सि० । "त्रिज्यया गजाग्निवेदराम ३४३८ मितया भक्ताः" रङ्गना० । त्रिजप्रादयोऽप्यत्र । "तच्छेषं विवरेणाथ हन्यात् त्रिजप्रान्त्यकर्णयोः" सू० सि० "त्रिज्यान्त्यकर्णयोस्त्रिराशिज्याद्वितीयशीघ्रकर्णयोः" रङ्गना०।

त्रिण न० त्रय+पृषो० । त्रयशब्दार्थे शब्दरत्ना० । त्रयशब्दव्युत्पत्तौ रेफेकारसंयुक्तमव्युत्पन्नशब्दान्तरमस्तीति उज्ज्वलद० । "उर्द्धचिप्रत्रिणपलप्रांशुविङ्गनः सौम्यसनः पूजितः" वराहः ।

त्रिणता स्त्री त्रिषु स्थानेषु नता संज्ञात्वात् पूर्वपदात् णत्वम् । १धनुषि त्रिका० । २त्रिषु स्थानेषु नते त्रि० । असंज्ञायां न णत्वमिति भेदः । "स्वगुणैराफलप्राप्तेराकृष्य गणिका इव । कामुकानिव नालीकांस्त्रिणताः सहसाऽमुचन्" माघः । वेश्यानां मध्यस्थेषु त्रिषु स्थानेषु नतत्वात् त्रिणतत्वं श्लेषे णनकारयोरभेद इत्यालङ्कारिकाः । त्रिणस्य भावः तल् । ३त्रिणभावे त्रिणत्वे च स्त्री ।

त्रिणव पु० त्रिरावृत्ता नव डच्समा० संज्ञात्वात् णत्वम् । सप्तविंशत्युक्ते सामस्तोमभेदे । "त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ हेमन्तशिशिरावृतू" यजु० १०।१४ । "त्रिणवस्तोम एव साम्नातः "नवभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स पञ्चभिः स एकया" नवभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स पञ्चभि, नवभ्यो हिङ्करोति स पञ्चभिः स एकया स तिसृभिर्वज्रो वै त्रिणव इति" श्रुतिः । "प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिर्गायेत् मध्यमां पञ्चकृत्वः उत्तमां सकृत्, द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृद्गायेन्मध्यमां त्रि,रुत्तमां पञ्चकृत्वः,तृतीयपर्याये प्रथमां पञ्चकृत्वो, मध्यमां सकृ,दुत्तमां त्रिर्गायेत् सोऽयं त्रिरावृत्तनवसंख्योपेतत्वात् त्रिणवको वज्रसमानः स्तोमः" वेददी० । "त्रिणवान्युकथानेकविंशानि पृष्ठानि षट्-

त्रिंशाः" शतपथब्राह्मणे १३।५।४।२०। अध्यायादि।

त्रिणाचिकेत पु० त्रिःकृत्वश्चितो नाचिकेतोऽग्निर्येन पृषो० संज्ञात्वात् णत्वम्। अध्वर्य्युभेदे "कायानपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः" इति श्रुतिः "त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित्" मनुः।

त्रित पु० १४६६।६७ पृ० एकतशब्दोक्ते ब्राह्मणे १देवभेदे ब्रह्मणो मानसपुत्ररूपे २ऋषिभेदे च त्रिषु स्थित्यादिस्थानेषु तायमानः ताय—ड। त्रिषु विस्तीर्णतमे ३प्रख्यातकीर्त्तौ च त्रि०। "यस्य त्रितो व्योजसा वृत्रं विपर्वमर्दयत्" ऋ० १।१८७।१। [तत्त्वानां त्रितये। स्त्रीत्वे वा ङीप्।

त्रितत्त्व न० स्त्री त्रयाणां तत्त्वानां समाहारः अच् समा०

त्रितय न० स्त्री त्रयाणामवयवः त्रयोऽवयवा येषाम् वा तयप्॥ त्रयशब्दार्थे १त्रित्वसंख्यायाम् "ब्रह्महत्याव्रतं वापि वत्सरत्रितयं चरेत्" याज्ञ० "उद्धृतलोकत्रितयेन साम्प्रतम्" माघः। "वरमाप स दिष्टपिष्टपत्रितयानन्यसदृग्गुणोदयाम्" नैष०। स्त्रियां ङीप्। २तत्संख्यान्विते त्रि०। "पतिश्वशुरता ज्येष्ठे पतिदेवरतानुजे। इतरेषु च पाञ्चाल्याः त्रितयं त्रितयं त्रिषु" उद्भटः। "त्रितयं ज्ञानमयेन चक्षुषा" रघुः। "प्रणवव्याहृतिभ्यां च गायत्र्या त्रितयेन च। उपास्यं परमं ब्रह्म आत्मा यत्र प्रतिष्ठितः" योगियाज्ञ०। [धिभौतिकाधिदैविकरूपे दुःखत्रये।

त्रिताप न० त्रयाणां तापानां समाहारः। आध्यात्मिका-

त्रिदण्ड न० त्रयाणां दण्डानां समाहारः। १चतुरङ्गुलगोवालवेष्टनादन्योन्यसंबद्धे यतेर्दण्डत्रये। २वाङ्मनःकायदण्डत्रये च। तदस्यास्तीति अच्। ३संन्यासाश्रमे पु०। त्रिदण्डिशब्दे दृश्यम्। "यस्त्वसंहृतषड्वर्गः प्रचण्डेन्द्रियसारथिः। ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदण्डमुपजीवति" भाग०

त्रिदण्डिन् पु० त्रिदण्डमस्त्यस्य इनि। सन्न्यासाश्रमे। "वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च। यस्यैते निहिता बुद्धौ त्रिदण्डीति स उच्यते। त्रिदण्डमेतन्निक्षिप्य सर्वभूतेषु मानवः। कामक्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिं नियच्छति" मनुः। "त्रिदण्डग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायते। अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणन्तु विधीयते" लिखि०सं० तस्यापि पार्वणं श्राद्धं विहितम्।

त्रिदला स्त्री त्रीणि त्रीणि दलानि प्रतिपत्रं यस्याः। (गोत्रालिया) १गोधापदीलतायाम् जटा०। २बिल्ववृक्षे पु०।

त्रिदलिका स्त्री त्रीणि दलानि प्रतिपत्रेऽस्याः कप् कापि अत इत्त्वम्। चर्म्मकषालतायां शब्दच०।

त्रिदश पु० तिस्रो दशा जन्मसत्ताविनाशाख्या न तु वृद्धिपरिणामक्षया मर्त्त्यानामिव यस्य, त्रीन् तापान् दशति वा दश—घञर्थे संज्ञायां कर्त्तरि को वा। १देवे अमरः। अथ वा त्र्यधिकास्त्रिरावृत्ताय दश परिमाणमेषां डच् समा० शाक० अधिकावृत्तशब्दलोपः एकस्यैव त्रिशब्दस्य तन्त्रतयोच्चारणात् उभयार्थपरत्वम्। त्रयस्त्रिंशन्मुख्यगणावत्सु २देवेषु अयमेव पक्षः श्रुत्यनुगुणः त्रौ च दश चेति छान्दोग्येऽभिहितत्वात् त्र्यधिकावृत्तपरताद्योतनार्थं त्रौ चेति द्विवचनान्ततया निर्द्देशः। ते च देवाः "अर्का द्वादश, रुद्रा एकादश, वसवोऽष्टौ, अश्विनौ द्वाविति। अश्विनीकुमारौ विहाय इन्द्रः प्रजापतिश्चेति वा द्वाभ्यां पक्षान्तरे संख्यापूरणं त्रयस्त्रिंशत्पतिशब्दे मूले दृश्यम् "तस्मिन् मघोनस्त्रिदशान् विहाय" कुमा०। "त्रिदशैर्दिशो नमः" माघः। तिस्रो दशा जाग्रदाद्यवस्था यस्य। ३जीवे त्रिदशाध्यक्षशब्दे दृश्यम्।

त्रिदशगुरु पु० ६त०। वृहस्पतौ। "भूमाभेऽनाष्टिस्त्रिदशगुरौ न्दपवधो दिवा दृष्टे" वृ० सं० ८ अ०।

त्रिदशगोप पु० त्रिदशो देवभेद इन्द्रः गोपो रक्षकोऽस्य तस्य वर्षाभवत्वात्। इन्द्रगोपकीटे "अहृषे त्रिदशगोपमातके" रघः। ण्यादयोऽप्यत्र।

त्रिदशदीर्घिका स्त्री ६त०। गङ्गायां हेमच०। त्रिदशवा-

त्रिदशपति पु० ६त०। इन्द्रे त्रिदशेश्वरादयोऽप्यत्र।

त्रिदशमञ्जरी स्त्री त्रिदशप्रिया मञ्जरी यस्य संज्ञात्वात् न कप्। तुलस्याम् राजनि०।

त्रिदशवधू स्त्री ६त०। अप्सरःसु त्रिदशवनितादयोऽप्यत्र "कैलासस्य त्रिदशवनितादर्पणस्यातिथिः स्याः" मेघ०।

त्रिदशवर्त्मन् न० ६त०। नभसि शब्दार्थचि०। [नैव०पारस्करः

त्रिदशसर्षप पु० त्रिदशप्रियः सर्षपः। १देवसर्षपे सर्षपभेदे

त्रिदशाङ्कुश पु० ६त० वज्रे शब्दार्थचिन्तामणिः।

त्रिदशाचार्य्य पु० ६त०। वृहस्पतौ हलायु०।

त्रिदशाधिप पु० ६त०। शक्रे।

त्रिदशाध्यक्ष पु० विष्णौ "त्रिपदस्त्रिदशाध्यक्षः" विष्णुस०। अस्य व्युत्पत्तिर्भाष्ये दर्शिता यथा "गुणावेशेन संजातास्तिस्रो दशा अवस्था जाग्रदादयस्तासामध्यक्ष इति त्रिदशाध्यक्षः। त्रिदशानां वाऽध्यक्षः स्वामी"।

त्रिदशायन पु० त्रिदशानामयनं यत्र। विष्णौ "नारायणायात्मभवायनाय लोकायनाय त्रिदशायनाय" हरिवं १५४अ०।

त्रिदशायुध न० ६त०। १वज्रे त्रिकाण्ड०। २इन्द्रधनुषि च।

"अथ नभस्य इव त्रिदशायुधम् कनकपिङ्गतडिद्गुणसंयुतम्" रघुः।

त्रिदशारि ६त०। असुरे शब्दरत्ना०।

त्रिदशालय पु० ६त०। १स्वर्गे अमरः। २सुमेरुपर्वते हलायु०

त्रिदशावास पु० ६त०। १स्वर्गे हला०। २सुमेरुपर्वते च।

त्रिदशाहार ६त०। अमृते सुधायां हलायु०।

त्रिदशेश्वर पु० ६त०। १इन्द्रे २दुर्गायां स्त्री ङीप्। "सुराङ्गास्त्रिदशा देवा नन्दिनी दुन्दुभिर्मता। तेषाञ्च नन्दिनी नन्दी ईशत्वात् त्रिदशेश्वरी" देवीपु० ४५ अ०।

त्रिदिनस्पृश् पु० त्रि दिनं स्पृशति स्पृश–क्विन्। १त्र्यहस्पर्शे चयाहे अवमदिनभेदे यथा "तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवारः स्पृशति यत्र तद्व्यहमवमदिनम्। त्रिदिनस्पृक् दिनत्रयस्पर्शनादह्नः" इति ज्यो० त०। अयनशब्दे ४३१ पृ० तदानयनादि दृश्यम्। अस्य क्विन्नन्तत्वात् झलि पदान्ते च कुत्वम्।

त्रिदिव पु० त्रयो ब्रह्मादयो दीव्यन्त्यत्र घञर्थे आधारे क, त्रिधा सत्त्वादिभेदेन दीव्यन्ति प्रकाशन्तेऽत्र दिव–क वा तृतीया द्यौः वृत्तिविषये संख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वात् पृषो०। लोकात् पुंस्त्वम्। १स्वर्गे, अमरः २आकाशे, हेमच०। ३नभसि ४सुखे न० शब्दार्थचि०। ५नदीभेदे स्त्री मेदि०। "न होष्टमस्य त्रिदिवेऽपि भूपतेः"। "त्रिदिवस्थेष्वपि निस्पृहोऽभवत्"। "देवादिनाम त्रिदिवेऽपि यस्य" रघुः। "अमूं किल त्वं त्रिदिवादशातरः" माघः।

त्रिदिवाधीश पु० ६त०। १इन्द्रे हेम० १देवमात्रे च। त्रिदिवेश्वरादयोऽप्यत्र।

त्रिदिवेश पु० ६त०। १देवे अमरः।

त्रिदिवोद्भवा स्त्री त्रिदिव उद्भवो यस्याः। १स्थूलैलायां राजनि०। २गङ्गायाञ्च। ३स्वर्गभवमात्रे त्रि०।

त्रिदिवौकस् पु० त्रिदिव ओको यस्य। १देवे अमरः। "यस्यास्येन सदाश्नन्ति हव्यानि त्रिदिवौकसः" मनुः पृषो० त्रिदिवौकसोऽपि तत्रार्थे।

त्रिदृश् पु० तिस्रः दृशोऽस्य त्रीणि भूतादीनि पश्यति वा दृश–कर्त्तरि क्विप् वा। १त्रिनयने शिवे हेमच०।

त्रिदोष न०त्रयाणां दोषाणां वातपित्तकफजानां समाहारः। १वातपित्तकफजदोषत्रये त्रयो दोषा हेतुत्वेन यत्र। २त्रिदोषज रोगभेदे त्रिदोषजशब्दे दृश्यम्।

त्रिदोषज त्रि० त्रिदोषात् जायते जन–ड। दोषत्रयजाते वातादिसन्निपातजे रोगभेदे "चिरज्वरे वातकफोल्वणे वा त्रिदोषजे वा दशमूलमिश्रः। किराततिक्तादिगणः प्रयोज्यः शुद्धार्थिने वा त्रिवृतादिमिश्रः" चक्रद०। अस्य पूर्वरूपं "सर्वलिङ्गसमवायः" भावप्र०। ज्वरशब्दे दृश्यम्।

त्रिधन्वन् पु० सुधन्वनः पुत्रभेदे "सुधन्वनः सुतश्चासीत् त्रिधन्वा रिपुमर्दनः। राज्ञस्त्रिधन्वणश्चासीद्विद्वांस्त्रय्यारुणः सुतः" हरिवं० १२ अ०।

त्रिधा अव्य० त्रि+प्रकारे धाच। त्रिप्रकारे। "एकैव मूर्त्तिर्बिभिदे त्रिधा सा" कुमा०। "ज्ञानं कर्म च कर्त्ता च त्रिधैव गुणभेदतः" गीता।

त्रिधातु पु० त्रीन् धर्मार्थकामान् दधाति पुष्णाति धा–तुन्। १गणेशे त्रिका०। समा०द्विगुः। २धातुत्रये न०।

त्रिधामन् पु० त्रीणि धामानि भूरादीनि स्थानानि, तेजांसि सत्त्वादीनि वा यस्य। १शिवे, २विष्णौ, ३अग्नौ च। शब्दार्थकल्पतरुः। समाहारद्विगुः।४धामत्रये न०स्त्री स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप्। "स एवोक्तश्चक्रमिदं त्रिनाभिसम्प्राप्य युक्तं वहते वै त्रिधाम" भा० आनु० १५८ अ०। "त्रिधामानं जपंस्तत्र स्मरन् विष्णुं सनातनम्" हरिवं० २७१अ०। ६त०। ५त्रिसंख्यान्विते त्रि० तानि च कतिचित् कथ्यन्ते "त्रिगुणीकृतसर्वाङ्गी चिद्रूपा शिवगेहिनी। प्रसूते" इत्युपक्रमे "त्रिपुष्करं स्वरान् देवीर्ब्रह्मादीनां त्रयं त्रयम्। वह्निकालत्रयं शक्तित्रयं वृत्तित्रयं महत्। नाडीत्रयं त्रिवर्गं सा यद्यदन्यत् त्रिधाम तत्" शा० ति० उक्तानि। अन्यान्यपि त्रित्वसंख्यान्वितानि शब्दकल्पद्रुमादिशब्दे दृश्यानि।

त्रिधामूर्त्ति पु० त्रिधा मूर्त्तिरस्य। ब्रह्मविष्णुमहेशरूपमूर्त्तित्रयान्विते परमेश्वरे।

त्रिधार त्रि०तिस्रो धारा अग्राणि, त्रिषु स्थानेषु वा धाराः प्रवाहा अस्य अस्या वा। १धारात्रयान्विते २गङ्गायां स्त्री तस्याः स्वर्गमर्त्यपातालेषु धारासत्त्वात् तथात्वम् ३स्नुहीवृक्षे च शब्दार्थचि०। तस्य अग्रत्रयवत्त्वात् तथात्वम्।

त्रिधारक पु० तिस्रो धारा अग्राण्यस्य कप् संज्ञायां कन् वा। गुण्डतृणे राजनि०।

त्रिधारस्नुही स्त्री त्रिषु भागेषु धारा यस्याः कर्म्म०। (तेकांटासिज्) स्नुहीभेदे राजनि०।

त्रिधाविशेष पु०त्रिधा त्रिप्रकारो विशेषः। सूक्ष्मादित्रयरूपे विशेषे "सूक्ष्मा मातापितृजाः सह प्रभूतैस्त्रिधा विशेषाः स्युः" सां०का०। "सूक्ष्मशरीरमेकः मातापितृजो द्वितीयः महाभूतानि तृतीयो विशेषः। तेषां

मध्ये स्त्रग्ध्यानियताः मातापितृजा निवर्तन्ते कीटान्ता वा भक्ष्यान्ता वा विड्न्ता वेति" त० कौ० ।

त्रिधासर्ग पु० त्रिप्रकारः सर्गः । १भूतादिसर्गे । "अष्टविकल्पो दैवस्तैर्यग्योनश्च पञ्चधा भवति । मानुषश्चैकविधः समासतोऽयं त्रिधासर्गः" सां०का० । "ब्राह्मः प्राजापत्यः ऐन्द्रः पैत्रः गान्धर्वः याक्षः राक्षसः पैशाच इत्यष्टविकल्पो दैवः सर्गः। पशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरा इति पञ्चविधस्तैर्यग्योनः सर्गः। मानुष्यश्चैकविधः ब्राह्मणाद्यवान्तरजातिभेदाविवक्षया संस्थानस्य चतुर्ष्वपि वर्णेष्वविशेषात्" सां०त०कौ० ।

त्रिनयन पु० त्रीणि नयनानि यस्य "पूर्वपदात् संज्ञायामगः" पा० णत्वे प्राप्ते क्षुभ्रा० पाठात् न णत्वम् । १महादेवे "योग्यस्य त्रिनयनलोचनार्चिः" "शोभां शुभ्रत्रिनयनहृषोत्खातपङ्कोपमेयाम्" माघः । २पार्वत्यां स्त्री "लोचनत्रयसंयुक्तां पूर्णेन्दुसदृशाननाम्" तद्ध्याने तस्या नेत्रत्रयोक्तेः। ३लोचनत्रययुक्ते त्रि० "त्र्यम्बकाणां विंशदभ्रां त्रिनयनां वासुदेवनामाश्रये" मातृकासरस्वतीध्यानम् । त्रिनेत्रत्रिलोचनादयोऽप्यत्र । इयांस्तु भेदः त्रिनेत्रशब्दस्य महादेवपरत्वे संज्ञात्वात् पूर्वपदात् णत्वे प्राप्ते गिरिनद्या० वा णत्वम् । अन्यत्र न णत्वमिति । शिवस्य तृतीयनेत्राविर्भावकथा भा० अनु० १८ १४० । यथा

"सेवन्ती हिमवत्पार्श्वं हरपार्श्वमुपागमत् । ततः कायन्ती पाणिभ्यां नर्मार्थं चारुदर्शना। हरनेत्रे शुभे देवी सहसा सा समावृणोत् । संवृताभ्यान्तु नेत्राभ्यां तमो भूतमचेतनम् । निर्होमं निर्वषट्कारं जगद्वै सहसाऽभवत् । जनश्च विमनाः सर्वो भयत्राससमन्वितः । निमीलिते भूतपतौ नष्टसूर्य इवाभवत् । ततो वितिमिरो लोकः क्षणेन समपद्यत । ज्वाला च महती दीप्ता ललाटात्तस्य निःसृता । तृतीयञ्चास्य सम्भूतं नेत्रमादित्यसन्निभम्" इत्युपक्रमे उमोवाच "भगवन् सर्वभूतेश! शूलपाणे ! महाव्रत ! संशयो मे महान् जातस्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि । किमर्थं ते ललाटे वै तृतीयं नेत्रमुत्थितम् । किमर्थञ्च गिरिर्दग्धः सपक्षिगणकाननः । किमर्थञ्च पुनर्देव ! प्रकृतिस्थस्त्वया कृतः । तथैव द्रुमसंछन्नः कृतोऽयं तु पिता मम" महेश्वर उवाच "नेत्रे मे संवृते देवि ! त्वया बाल्यादनिन्दिते । नष्टालोकस्तथा लोकः क्षणेन समपद्यत । नष्टादित्ये तथा लोके तमोभूते नगात्मजे ! । तृतीयं लोचनं दीप्तं सृष्टं मे रक्षता प्रजाः । तस्य चाक्ष्णो महत्तेजो येनायं मथितो गिरिः । त्वत्प्रियार्थञ्च मे देवि ! प्रकृतिस्थः पुनः कृतः"। दुर्गायाः त्रिनयनाशब्दवाच्यत्वे हेतुर्देवीपु० ४५ अ० उक्तो यथा

"पश्चिमां चोत्तरं लोकं तथा ब्रह्मायनं परम् । नयं सन्मार्गधर्मत्वं दृष्टौ त्रिनयना मता" देवीपु० ४५ अ० । "पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम्" शिवध्यानम् । "निजत्रिनेत्रत्वावतरत्वबोधिकाम्" नैष० साध्यगणभेदानां त्रिनेत्रत्वं मत्स्यपु० उक्तं यथा "ततः साध्यगणानीशस्त्रिनेत्रानसृजत् पुनः । कोटयश्चतुरशीतिर्जरामरणवर्जिताः । कामं प्रजज्ञ मर्त्यैस्तान् ब्रह्मणा विनिवारितः । नैवं विधा भवेत् सृष्टिर्जरामरणवर्जिता" ।

त्रिनवति स्त्री त्र्यधिका नवतिः शा० त० । १त्र्यधिकनवतिसंख्यायां २तत्संख्येये च । ततः पूरणे डट् । त्रिनवत तत्संख्यापूरणे त्रि० तमप् वा । त्रिनवतितम तत्संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियामुभयतो ङीप् । पक्षे त्रयःआदेशे त्रयोनवत्यादयोऽप्यत्र । तत्रायं भेदः "संख्या" पा० त्रिनवत्यादौ पूर्वपदे प्रकृतिस्वरः । त्रय आदेशेऽन्त्योदात्त इति ।

त्रिनाक पु० नास्ति अकं दुःखं यस्मिन् नाकं पुण्यलोकः । तृतीयं नाकं वृत्तिविषये संख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वात् । १तृतीये नाके २उत्तमस्थाने च । "यत्रानुकामं चरणं त्रिनाके" ऋ० ८।१२।९।८ । "तावत्त्रिनाकं नहुषः शशास" भाग० ६।१३।१७ श्लोकः ।

त्रिनाभ पु० त्रयो लोका नाभौ यस्य अच् समा० । विष्णौ "त्रिनाभाय त्रिपृष्ठाय शिपिविष्टाय विष्णवे" भा० ८।१७।० । विष्णुस्तुतौ ।

त्रिनिष्क त्रि० त्रिभिर्निष्कैः क्रीतम् ठञ् तस्य वा लुक् । त्रिभिर्निष्कैः क्रीते लुगभावे ठञि उत्तरपदस्य वृद्धिः । त्रैनैष्किक तत्रार्थे त्रि० ।

त्रिनेत्रचूडामणि पु० ६त० । चन्द्रे त्रिका० ।

त्रिपक्ष पु० तृतीयः पक्षः संख्याशब्दस्य वृत्तौ पूरणार्थत्वात् । तृतीये पक्षे "षष्ठे मासि त्रिपक्षे वा" स्मा० त० ।

त्रिपञ्च त्रि० ब० व० । त्रिगुणिताः पञ्च । पञ्चदशसंख्यान्विते "त्रिपञ्चारे पीठे" कर्पूरस्तवः ।

त्रिपञ्चाङ्ग पु० त्रिपञ्च पञ्चदशाङ्गान्यस्य । समाधिभेदे तदङ्गानि च "यमो हि नियमस्त्यागो मौनं देशः सुकालता । आसनं मूलबन्धश्च देहसाम्यञ्च दृक्स्थितिः । प्राणसंयमनञ्चैव प्रत्याहारश्च धारणा । आत्मध्यानं समाधिश्च प्रोक्तान्यङ्गानि वै क्रमात्" शब्दार्थचि० धृतवाक्योक्तानि ।

त्रिपञ्चाशत् स्त्री त्र्यधिका पञ्चाशत् शा॰त॰। १त्र्यधिकपञ्चाशत्संख्यायां २तत्संख्यान्विते च। ततः पूरणे डट्। ३त्रिपञ्चाश तत्संख्यापूरणे त्रि॰। पक्षे तमप्। त्रिपञ्चाशत्तम तस्मिन्नर्थे स्त्रियामुभयतो ङीप्। पक्षे त्रय आदेशे। त्रयःपञ्चाशदादयोऽपि उक्तार्थेषु।

त्रिपट् पु॰ काचे पारस्करनिघण्टुः।

त्रिपताक न॰तिस्रः पताका इव यस्मिन्। पताकाकारवलित्रयान्विते १ललाटे, हारा॰ मध्यमानामिकासङ्कोचेन वशिष्टाङ्गुलित्रयोन्नतत्वेन २त्रिपताकाकारिते करे पु॰। "त्रिपताकं करं कृत्वा" इत्यादि सा॰ द॰ जनान्तिकशब्दनिर्वचने स्थितम्।

त्रिपत्र पु॰ त्रीणि त्रीणि पत्राणि प्रतिपर्वं यस्य सप्तच्छदवत् संख्याशब्दस्य वृत्तौ वीप्सार्थत्वम्। १बिल्ववृक्षे। तदीयपत्रेषु ब्रह्मादीनां स्थितिरुक्ता यथा "ऊर्द्धपत्रं हरो ज्ञेयः पत्रं वामं विधिः स्वयम्। अहं दक्षिणपत्रं च त्रिपत्रदलमित्युत" वृहद्धर्मपु॰ ११ अ॰। २पुत्रत्रययुक्ते त्रि॰। समा॰ द्विगुः। ३पत्रत्रये न॰।

त्रिपत्रक पु॰ त्रिपत्र+संज्ञायां कन्। १पलाशवृक्षे राजनि॰। त्रयाणां पत्राणां समाहारः संज्ञायां कन्। "तुलसीकुन्दमालूरपत्राण्याञ्जस्त्रिपत्रकम्" देवीपु॰ उक्ते २तुलस्यादिपत्रत्रये न॰।

त्रिपथ न॰ त्रयाणां पथां समाहारः अच् समा॰। "पथः संख्याव्ययादेः" पा॰क्लीवता। १मार्गाणां त्रितये। त्रयः पन्थानो यत्र अच् समा॰। २त्रिमार्गयुक्ते (तेमाथा पथ) इति ख्याते स्थाने। "शून्यागारे श्मशाने वा निर्जने वा चतुष्पथे। विल्ववाटीष्ट मध्यान्ते त्रिपथे वा भजेन्निशि। स भवेत् सर्वसिद्धीशः सर्ववेदविदां वरः" गुप्तसाधनतन्त्रम्।

त्रिपथगा स्त्री त्रयाणां पथां समाहारः अच् समा॰ तेन गच्छति गम—ड। गङ्गायाम्। त्रिमार्गगादयोऽप्यत्र "गङ्गा त्रिपथगा नाम दिव्या भागीरथीति च। त्रीन् पथो भावयन्तीति तस्मात् त्रिपथगा स्मृता" रामा॰ बा॰ ४४ अ॰ "तराम सरितां श्रेष्ठां पुण्यां त्रिपथगां नदीम्"४५ अ॰ "तन्वी शरत्त्रिपथगा पुलिने कपोलौ लोले दृशौ रुचिरचञ्चलखञ्जरीटौ" अमरुशत॰ "त्रिशिखां भ्रुकुटिं चास्य ददृशुर्दानवा रणे। ललाटस्थां त्रिकूटस्थां गङ्गां त्रिपथगामिव" हरिवं॰ २२५ अ॰। "त्रीन् पथो हेतुना केन प्लावयेल्लोकपावनी। कथं गङ्गा त्रिपथगा विश्रुता सरिदुत्तमा। त्रिषु लोकेषु धर्मज्ञ! कर्मभिः कैः समन्विता" इत्युपक्रमे रामप्रश्ने विश्वामित्रस्योत्तरम् रामा॰ आ॰ ३६अ॰ वाक्यं गङ्गाशब्दे दृश्यम्। णिनि ङीप्। त्रिपथगामिन्यादयोऽप्यत्र।

त्रिपदी स्त्री त्रयः पादा अस्याः अन्त्यलोपः समा॰ङीपि पद्भावः। १त्रिपादयुक्तायां स्त्रियां २गायत्रीच्छन्दसि च तस्या अष्टाक्षरपादत्वेन चतुर्विंशत्यक्षरायास्त्रिपादत्वात् तथात्वम्। यथा "इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्। समूढमस्य पांसुरे" ऋ॰ १।२२।१७। "गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि न हि पद्यसे" शत॰ ब्रा॰१४।८।१५।१०। ३हस्तिनां पादबन्धनार्थरज्जुभेदे "नास्त्रसत्करिणां ग्रैवं त्रिपदीच्छेदिनामपि" रघुः ४अव्यीभारपात्रभेदे(तेपाइ)तन्त्रसा॰५गोधापदीलतायां रत्नमा॰। स्वार्थे क त्रिपदिकापि तत्रार्थे। भाषाकवितायां ६छन्दोभेदे तल्लक्षणं यथा "पज्झटिकान्ता यदि यमकान्ता द्वादशपरिमितमात्रा किन्नरगीतिस्फुटिति नीवितिः स्याद्द समाक्षरगात्रा। (स्यःपदान्तः)। यैषा सङ्गीतके नित्यं निवीतिः किन्नराख्यिका। सैव स्यात् प्राकृते गाने त्रिपदीति परिश्रुता" इति काव्योदयः। "ढाश्चि" पा॰ टापि भत्वात् पद्भावः। त्रिपद ७गायत्र्यामृचि छन्दोभेदे स्त्री तच्छन्दस्के ८वक्रङ्मात्रे स्त्री "त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम्" मनुः। "द्विपदा याश्चतुष्पदास्त्रिपदा याश्च षट्पदाः" यजु॰ २३।३४। "त्रीणि पदानि पादा अस्याः "इतिपदशब्देन समासः" वेददी॰। त्रिविक्रमे ९परमेश्वरे पु॰ त्रीणि पदानि विचक्रमे इति श्रुतेस्तथात्वम्। "त्रिपदस्त्रिदशाध्यक्षो महाशृङ्गः कृतान्तकृत्" विष्णु स॰। १०अरत्नेर्दशमभागरूपपदत्रययुक्ते प्रक्रमे पु॰ यथा। "पञ्चारत्निः पुरुषो दशपदो द्वादशाङ्गुलं पदं प्रक्रमस्त्रिपदः समविभक्तस्य" कात्या॰ श्रौ॰ १६।८।२१ "पञ्चारत्नयो यस्य सः पञ्चभिररत्निभिः पुरुषः दशभिः पदैः पुरुषो द्वादशभिरङ्गुलैः पदम् इत्येवमर्थो न भवति इतः प्रागरत्न्यादीनां लक्षणस्यानुक्तत्वेनासिद्धत्वात् अतश्चैवम् पुरुषस्य समविभक्तस्य यः पञ्चमो भागः सोऽरत्निः तस्य दशमो भागः पदम् पदस्य द्वादशो भागोऽङ्गुलम् त्रिभिः पदैरेकः प्रक्रमः" कर्कः।

त्रिपरिक्रान्त पु॰त्रिषु कृत्यर्थं कर्मसु परिक्रान्तः चेष्टमानः। याजनाध्यापनप्रतिग्रहरूपजीविकात्रयनिरते ब्राह्मणे। "त्रैविद्यो ब्राह्मणो विद्वान् न चाध्ययनजीवकः। त्रि-

कर्मा त्रिपरिक्रान्तो मैत्र एष स्मृतो द्विजः” भा० अनु० १४१ अ० ।

त्रिपर्णी पु० त्रीणि त्रीणि प्रतिपत्रं पर्णान्यस्याः । १किंशुके । २वनकार्पास्यां स्त्री राजनि० टाप् ङीप् वा । ३शालपर्ण्याम्, लतायां ४पृश्निपर्णीभेदे च स्त्री ङीप् भावप्र० । संज्ञायां कन् । त्रिपर्णिका कन्दालौ “त्रिपर्णी मधुरा शीता श्वासकासविषव्रणान् । विनाशयति सा नित्यं पित्तकोपप्रशान्तिकृत्” राजनि० । समा० द्विगुः । ५ पर्णत्रये स्त्री ङीप् ।

त्रिपाठ पु० ६त० । त्रयाणां पदक्रमसंहितानां पाठे ।

त्रिपाठिन् पु० त्रीन् पदक्रमसंहितारूपग्रन्थान् पठति पठ–णिनि । वेदानां पदक्रमसंहितारूपग्रन्थाध्यायिनि ।

त्रिपाण न० त्रिःकृत्वः पानं उदकपानं यस्य वृत्तौ सुचो लोपः संज्ञात्वात् णत्वम् । त्रिःकृत्वःपायिते १सूत्रभेदे २वल्कले च “तार्प्यं परिधापयति” कात्या० श्रौ० १५।४।७। “तार्प्य शब्दं स्वयमेव व्याकरोति “क्षौमम्” ८। क्षुमा अतसी तस्य विकारः । “त्रिपाणम्” ९ । त्रिःकृत्वः पायितं वा सकृदिति विकल्पः । वयनकाले उदकेन त्रिस्तर्पयित्वा यदूयते सूत्रम् तत्तृप्यम् तस्य विकारस्तार्प्यम् त्रिः पायितैस्तन्तुभिर्व्यूतमित्यर्थः । केचित्त्रिपाणं वल्कलमित्याहुः” कर्कः ।

त्रिपाद पु० त्रयः पादा अस्य संख्यापूर्वत्वेऽपि समासान्तविधेरनित्यत्वाद्वान्त्यलोपः । १परमेश्वरे “पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि” छा० उ० । भाष्यकारस्तु “[illegible]त् अस्यामृतः दिवीति” छित्त्वा त्रिपाद् त्रयः पादा अस्य सोऽयं त्रिपादिति हलन्तमाह । “नमो द्विशीर्ष्णे त्रिपदे चतुःशृङ्गाय तन्तवे” भाग० ८।१६।२६ । भत्वात् पादस्य पद्भावः । २ज्वरे च “ज्वरस्त्रिपादस्त्रिशिराः षड्भुजो नवलोचनः” हरिवं० १८ अ० ।

त्रिपाद् पु० त्रयः पादा अस्य संख्यापूर्वत्वादन्त्यलोपः । १त्रिविक्रमे २विष्णौ तस्य तथात्वकथा यथा “भूयस्त्वेवाब्रवीदेनं वामनं वटुरूपिणम् । स्वल्पैः स्वल्पमते ! किन्ते पादैस्त्रिभिरनुत्तमम् ; कृत्स्नां ददामि ते विप्र ! पृथिवीं सागरैर्युताम्” वामन उवाच “न पृथ्वीं कामये कृत्स्नां सन्तुष्टोऽस्मि पदैस्त्रिभिः । एष एव रुचिप्रो मे वरो दानवसत्तम !” वैशम्पायन उवाच “तथाऽस्त्विति बलिः प्रोच्य स्पर्शयामास दानवः । पदानि त्रीणि देयाय विष्णवेऽमिततेजसे । तोये तु पतिते हस्ते वामनोऽभूदवामनः । सर्वदेवमयं रूपं दर्शयामास वै प्रभुः । भूः पादौ द्यौः शिरश्चास्य चन्द्रादित्यौ च चक्षुषी । पादाङ्गुल्यः पिशाचाश्च हस्ताङ्गुल्यश्च गुह्यकाः” हरिवं० २६२ अ० “तस्य विक्रमतो भूमिं चन्द्रादित्यौ स्तनान्तरे । नभः प्रक्रममाणस्य पादमूले व्यवस्थितौ । विष्णोरमितवीर्य्यस्य वदन्त्येवं द्विजातयः” २६३ अ० “क्षितिं पदैकेन बलेर्विचक्रमे नभः शरीरेण दिशश्च बाहुभिः । पदं द्वितीयं क्रमतस्त्रिविष्टपं न वै तृतीयाय तदीयमण्वपि । उरुक्रमस्याङ्घ्रिरुपर्य्युपर्य्यथो महर्जनाभ्यां तपसः परङ्गतः” भाग० ८।२०।२६ “बलिरुवाच “यद्युत्तमश्लोक ! भवान् ममेरितं वचो व्यलीकं सुरवर्य्य ! मन्यते । करोम्यृतं तन्न भवेत् प्रलम्भनं पदं तृतीयं कुरु शीर्ष्णि मे निजम्” ८।२२।२। “इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य पांसुरे” ऋ० १।२२।१७। ३परमेश्वरे च त्रिपाच्छब्दे छा० उ० वाक्यं दृश्यम् । ४त्रेतायुगधर्मरूपे वृषे “राघवः शिथिलं तस्थौ भुवि धर्मस्त्रिपादिव” रघु० ।

त्रिपादिका स्त्री त्रयः पदाः मूलान्यस्याः कप् टाप् । हंसपदीलतायां राजनि० ।

त्रिपिण्ड न० त्रीणि पिण्डानि देयान्यत्र । पित्रादित्रयोद्देशेन कर्त्तव्ये १पार्वणश्राद्धे “ततः प्रभृति संक्रान्तावुपरागादिपर्वसु । त्रिपिण्डमाचरेत् श्राद्धमेकोद्दिष्टं मृताहनि” श्रा० त० मत्स्यपु० । समाहारद्विगुः ङीप् । २पित्राद्युद्देशेन पिण्डत्रये स्त्री ।

त्रिपिब पु० त्रिभिः कर्णाभ्यां जिह्वया च पिबति स्पृशति जलं पा–क । वार्ध्रीणसे लम्बकर्णे छागभेदे यथाह निगमे “त्रिपिबन्त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम् । वार्ध्रीणसन्तु तं प्राहुर्याज्ञिकाः पितृकर्मणि” । “नद्यादौ पयः पिबतो यस्य त्रीणि जलं स्पृशन्ति कर्णौ जिह्वा च त्रिभिः पिबतीति त्रिपिबः” कुल्लू० ।

त्रिपि(वि)ष्टप न० मर्त्यपातालापेक्षया तृतीयं पि(वि)ष्टपं भुवनम् वृत्तौ त्रिशब्दस्य तृभागवत् पूरणार्थता । १स्वर्गे अमरः “तत् त्रिपिष्टपसङ्काशमिन्द्रप्रस्थं व्यरोचत” भा० आ० २०६ अ० । २आकाशे शब्दर० । [हला० ।

त्रिपिष्टप(व)सद् पु० त्रिपिष्टपे(वे) सीदति सद–क्विप् । देवे

त्रिपु पु० स्तेने निघण्टुः । तृपुरित्यत्र पाठान्तरम् ।

त्रिपुट पु० त्रीणि पुटान्यस्य । (खेसारी) १कलायभेदे २शरे, ३तालकयन्त्रे, ४हस्तभेदे शब्दर० । ५तीरे ६गोक्षुरवृक्षे

रत्नमा०। ७मल्लिकायां ८सूक्ष्मैलायां ९त्रिवृति (तेओड़ि) च स्त्री मेदि०। १०कर्णस्फोटलतायां ११स्थूलैलायां १२रक्तत्रिवृति च स्त्री राजनि०। १३देवीभेदे च स्त्री "ऋषिः सम्मोहनश्छन्दो गायत्री देवता पुनः। त्रिपुटाख्या हिरण्यैस्तैर्वीजैरङ्गानि षट् क्रमात्" तन्त्रसा०तस्याध्यानादिकं तत्रैव दृश्यम् १४त्रिवृति एरण्डे वा ङीप्। त्रयाणां पुटानां समाहारः। १५ पुटत्रये स्त्री ङीप्। त्रीणि पुटानि यस्य कप्।१६व्रणाकारभेदे "तत्रायश्चतुरस्रो वृत्तस्त्रिपुटक इति सर्वव्रणसमासः" सुश्रुतः। त्रिपुट+स्वार्थे क संज्ञायां कन् वा। त्रिवृति वैदले "मुद्गवनमुद्गफलायमकुष्ठमसूरमङ्गल्यचणकसतीनत्रिपुटकहरेणवाढ़कीप्रभृतयो वैदलाः" सुश्रु०।

त्रिपुटिन् पु० त्रीणि पुटानि सन्त्यस्य इनि। एरण्डवृक्षे शब्दमा०

त्रिपुटी स्त्री त्रीणि पुटानि सन्त्यस्याः अच् गौरा० ङीप्। त्रिवृति भरतः।

त्रिपुटीफल पु० त्रिपुटी पुटत्रयं फलेऽस्य। एरण्डवृक्षे हारा०

त्रिपुण्ड् न० त्रयाणां पुण्ड्राणां इन्द्रदाकाराणां समाहारः। १ललाटस्थे तिर्य्यग् रेखात्रयात्मके, "वक्राः ललाटगास्तिस्रो भस्मरेखास्त्रिपुण्ड्कम्" इत्युक्ते तिलकभेदे "विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया। पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः। तस्मान्मृदापि कर्त्तव्यं ललाटेऽपि त्रिपुण्ड्कम्" इति०त० ब्रह्माण्डपुराणम्। "ऊर्द्धपुण्ड्रं मृदा कुर्य्यात् त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा। तिलकं वै द्विजः कुर्य्यात् चन्दनेन यदृच्छया। ऊर्द्धपुण्ड्रं द्विजः कुर्य्यात् क्षत्रियश्च त्रिपुण्ड्कम्। अर्द्धचन्द्रश्च वैश्यश्च वर्त्तुलं शूद्रयोनिजः" आ० त०। "शिवागमे दीक्षितैस्तु धार्य्यं तिर्य्यक् त्रिपुण्ड्कम्। विष्णुागमे दीक्षितस्तु ऊर्द्धपुण्ड्रं विधारयेत्" इति नागोजीभट्टधृतस्मृतसंहिता "मृत्स्नया भस्मना वापि त्रिपुण्ड्रं बिन्दुसंयुतम्। ललाटे तिलकं कुर्य्याद्गायत्र्याबद्धकुन्तलः" इति महानिर्वाणतन्त्रम् "येषां वपुर्मनुष्याणां त्रिपुण्ड्रेण विना स्थितम्। श्मशानसदृशं तत् स्यान्न प्रेक्ष्यं पुण्यकृज्जनैरिति" देवीभाग०। अपि च तत्रैव नारदं प्रति नारायणवाक्यम् "त्रिपुण्ड्रं ये विनिन्दन्ति निन्दन्ति शिवमेव ते। धारयन्ति च ये भक्त्या धारयन्ति तमेव ते। तिर्य्यग्रेखाः प्रदृश्यन्ते ललाटे सर्वदेहिनाम्। तथापि मानवा मूर्खा न कुर्वन्ति त्रिपुण्ड्कमिति"।

त्रिपुर् स्त्री त्रिगुणिताः पुरः समासान्तविधेरनित्यत्वात् आर्षे न अच् समा०। पुराणां त्रये त्रिपुरशब्दे च पुरत्रयं दृश्यम्। "ददाह तेन दुर्भेद्या हरोऽथ त्रिपुरो नृप!" भाग० ७।१०।५४।

त्रिपुर न० त्रयाणां पुराणां समाहारः। असुराणां १पुरत्रये। तत्परकथा भा० क० प० ३३ अ०। "ततस्ते सहिता राजन्! संप्रधार्य्यासकृद्बहु। सर्वलोकेश्वरं वाक्यं प्रणम्येदमथाब्रुवन्। अस्माकं त्वं वरं देव! प्रयच्छेमं पितामह!। वयं पुराणि त्रीण्येव समास्थाय महीमिमाम्। विचरिष्याम लोकेऽस्मिँस्त्वत्प्रसादपुरस्कृताः। ततो वर्षसहस्रे तु समेष्यामः परस्परम्। एकीभावं गमिष्यन्ति पुराण्येतानि चानघ। समागतानि चैकत्वं यो हन्याद्भगवंस्तदा। एकेषुणा देववरः स नो मृत्युर्भविष्यति। एवमस्त्विति तान्देवः प्रत्युक्त्वा प्राविशद्दिवम्। ते तु लब्धवराः प्रीताः संप्रधार्य्य परस्परम्। पुरत्रयविसृष्ट्यर्थं मयं वव्रुर्महासुरम्। विश्वकर्म्माणमजरं दैत्यदानवपूजितम्। ततो मयः स्वतपसा चक्रे धीमान् पुराणि च। त्रीणि काञ्चनमेकं वै रौप्यं कार्ष्णायसं तथा। काञ्चनं दिवि तत्रासीदन्तरीक्षे च राजतम्। आयसञ्चाभवद्भूमौ चक्रस्थं पृथिवीपते!। एकैकं योजनशतं विस्तारायामसम्मितम्। गृहाट्टालकसंयुक्तं बृहत्प्राकारतोरणम्। गृहप्रवरसंबाधमसम्बाधमहापथम्। प्रासादैर्विविधैश्चैव द्वारैश्चाप्युपशोभितम्। पुरेषु चाभवन् राजन्! राजानो वै पृथक् पृथक्। [illegible]न्नं तारकाक्षस्य चित्रमासीन्महात्मनः। राजतं क[illegible]स्य विद्युन्मालिन आयसम्। त्रयस्ते दैत्यराजा[illegible]ल्लोँकानाशु तेजसा। आक्रम्य तस्थुर्वक्तुश्च कश्च नाम प्रजापतिः। तेषां दानवमुख्यानां प्रयुतान्यर्बुदानि च। कोट्यश्चाप्रतिवीराणां समाजग्मुस्ततस्ततः। मांसादाश्च सुदृप्ताश्च सुरैर्विनिकृताः पुरा। महदैश्वर्य्यमिच्छन्तस्त्रिपुरं दुर्गमाश्रिताः। सर्वेषाञ्च पुनस्तेषां सर्वयोगवहो मयः। तमाश्रित्य हि ते सर्वे वर्त्तयन्त्यकुतोभयाः। यो हि यं मनसा कामं दध्यात् त्रिपुरसंश्रयः। तस्मै कामं मयस्तं तं विदधे मायया तदा। तारकाक्षसुतो वीरो हरिर्नाम महाबलः। तपस्तेपे परमकं येनातुष्यत् पितामहः। सन्तुष्टमवृणोद्देवं वापी भवतु नः पुरे। शस्त्रैर्विनिहता यत्र क्षिप्ताः स्युर्बलवत्तराः। स तु लब्ध्वा वरं वीरस्तारकाक्षसुतो हरिः। सस्रजे

तत्र वापीं तां मृतसञ्जीवनीं प्रभो!। येन रूपेण दैत्यास्तु येन योगेन चैव ह। मृतास्ततां परिक्षिप्तास्तादृशेनैव जज्ञिरे। तां प्राप्य ते पुनस्तांस्तु सर्वान् लोकान् बबाधिरे। महता तपसा सिद्धाः सुराणां भयवर्द्धनाः। न तेषामभवद्राजन् क्षयो युद्धे कथञ्चन"। "संगोयमानस्त्रिपुरावदानः" कुमा०। "गङ्गेव त्रिपुरद्विषः" रघुः "त्रिपुरदाहसमापतिसेविनः" किरा०। त्रीणि पुराणि येषाम्। २तारकासुतहर्य्यादिषु असुरभेदे पु०ब०व०। त्रीन् धर्मार्थकामान् पिपर्त्ति पृ—क। ३देवीभेदे स्त्री। "वैष्णव्याः मन्त्रमुख्येषु त्रिपुरायास्ततः शृणु" तन्त्रसारः। "शृणु त्वं त्रिपुरामूर्त्तेः कामाख्यायास्तु पूजनम्" कालिकापु० ६२ अ०। ४शोणितनगर्य्यां त्रिपुराख्यदेशभेदे स्त्री ङीप् हेमच०।

त्रिपुरघ्न पु० त्रिपुरं हन्ति हन—टक्। १महादेवे तस्य त्रिपुरहननकथा भा० क० ३४ अ०।
"भर्त्तिं सर्वां समाधाय त्रैलोक्यस्य ततस्ततः। रथं ते कल्पयिष्यामो देवेश्वर! महौजसम्। तथैव बुद्ध्या विहितं विश्वकर्मकृतं महत्। ततो विबुधशार्दूलास्तं रथं समकल्पयन्। विष्णुं सोमं हुताशञ्च तस्येषुं समकल्पयन्। शृङ्गमग्निर्बभूवास्य भल्लः सोमो विशाम्पते!। कुड्मलञ्चाभवद्विष्णुस्तस्मिन्निषुवरे तदा। वन्धुरं पृथिवीं देवीं विशालपुरमालिनीम्। सपर्वतवनद्वीपां चक्रुर्भूतधरां तदा। मन्दरः पर्वतश्चाक्षं जङ्घा तस्य महानदी। [illegible]श्च प्रदिशश्चैव परिवारो रथस्य ह। ईषा नक्षत्र[illegible] युगः कृतयुगोऽभवत्। कूबरश्च रथस्यासीद्वासुकि[illegible]र्भुजगोत्तमः। अपस्करमधिष्ठानं हिमवान् विन्ध्यपर्वतः। उदयास्तावधिष्ठाने गिरी चक्रुः सुरोत्तमाः। समुद्रमक्षमसृजन् दानवालयमुत्तमम्। सप्तर्षिमण्डलञ्चैव रथस्यासीत् परिस्करः। गङ्गा सरस्वती सिन्धुर्धुरमाकाशमेव च। उपस्करो रथस्यासन्नापः सर्वाश्च निम्नगाः। अहोरात्राः कलाश्चैव काष्ठाश्चर्त्तवस्तथा। अनुकर्षं ग्रहा दीप्ता वरूथञ्चापि तारकाः। धर्मार्थकामसंयुक्तं त्रिवेणुं दारुबन्धनम्। ओषधीर्वीरुधस्तत्र नानापुष्पफलोपगाः। सूर्य्याचन्द्रमसौ कृत्वा चक्रे रथवरोत्तमे। पक्षौ पूर्वापरौ तत्र कृते रात्र्यहनी शुभे। दश नागपतीनीषां धृतराष्ट्रमुखान् दृढान्। द्यां युगं युगचर्माणि संवर्त्तकबलाहकान्। सन्ध्यां धृतिञ्च मेधाञ्च स्थितिं सन्नतिमेव च। ग्रहनक्षत्रताराभिश्चर्म्म चित्रं नभस्तलम्। सुराम्बुप्रेतवित्तानां पतींल्लोकेश्वरान् हयान्। कालपृष्ठोऽथ नहुषः कर्कोटकधनञ्जयौ। इतरे चाभवन्नागा हयानां वालबन्धनाः। दिशश्च प्रदिशश्चैव रश्मयो रथवाजिनाम्। वषट्कारः प्रतोदोऽभूत् गायत्री शीर्षबन्धनी। सिनीवालीमनुमतिं कुहूं राकाञ्च सुव्रताम्। योक्त्राणि चक्रुर्वाहानां रोहकांस्तत्र कण्टकान्। कर्म सत्यं तपोऽर्थश्च विहितास्तत्र रश्मयः। अधिष्ठानं मनस्त्वासीत् परिरथ्या सरस्वती। नानावर्णाश्च चित्राश्च पताकाः पवनेरिताः। विद्युदिन्द्रधनुर्नद्धं रथं दीप्तं व्यदीपयन्। यो यज्ञे विहितः पूर्वमीशानस्य महात्मनः। संवत्सरो धनुस्तद्वै सावित्री ज्या महास्वना। दिव्यञ्च वर्म विहितं महार्हरत्नभूषितम्। अभेद्यं विरजस्कं वै कालचक्रबहिष्कृतम्। ध्वजयष्टिरभून्मेरुः श्रीमान् कनकपर्वतः। पताकाश्चाभवन्मेघास्तडिद्भिः समलङ्कृताः। रेजुरध्वर्युमध्यस्था ज्वलन्त इव पावकाः। कॢप्तन्तु तं रथं दृष्ट्वा विस्मिता देवताभवन्। सर्वलोकस्य तेजांसि दृष्ट्वैकस्थानि मारिष!। युक्तं निवेदयामासुर्देवास्तस्मै महात्मने। एवं तस्मिन् महाराज! कल्पिते रथसत्तमे। देवैर्मनुजशार्दूल! द्विषतामभिमर्दने। स्वान्यायुधानि दिव्यानि न्यदधात् शङ्करो रथे। ध्वजयष्टिं वियत् कृत्वा स्थापयामास गोवृषम्। ब्रह्मदण्डः कालदण्डो रुद्रदण्डस्तथा ज्वरः। परिस्कन्दा रथस्यासन् सर्वतोदिशमुद्यताः। अथर्वाङ्गिरसावास्तां चक्ररक्षौ महात्मनः। ऋग्वेदः सामवेदश्च पुराणञ्च पुरःसरा। इतिहासधनुर्वेदौ पृष्ठरक्षौ बभूवतुः। दिव्या वाचश्च विद्याश्च परिपार्श्वचराः स्थिताः। स्तोत्रादयश्च राजेन्द्र! वषट्कारस्तथैव च। ओँकारश्च मुखे राजन्नति शोभाकरोऽभवत्। विचित्रमृतुभिः षड्भिः कृत्वा संवत्सरं धनुः। छायामेवात्मनश्चक्रे धनुर्ज्यामक्षयां रणे। कालो हि भगवान् रुद्रस्तस्य संवत्सरो धनुः। तस्माद्रौद्री कालरात्रिर्ज्या कृता धनुषोऽजराम्। इषुश्चाप्यभवद्विष्णुर्ज्वलनः सोम एव च। अग्नीषोमं जगत् कृत्स्नं वैष्णवञ्चोच्यते जगत्। विष्णुश्चात्मा भगवतो भवस्यामिततेजसः। तस्माद्धनुर्ज्यासंस्पर्शं न विषेहुर्हरस्य ते। तस्मिन् शरे तिग्ममन्युर्मुमोचाविषहं प्रभुः। भृग्वङ्गिरोमन्युभवं क्रोधाग्निमतिदुःसहम्। स नीललोहितो धूम्रः कृत्तिवासा भयङ्करः। आदित्यायुतसङ्काशस्तेजः-

ज्वालाहतोऽज्वलत्। दुष्प्रापश्चाप्यवनो जेता हन्ता ब्रह्मद्विषां हरः। नित्यं त्राता च हन्ता च धर्माधर्माश्रितान्नरान्। प्रमाथिभिर्भीमबलैर्भीमरूपैर्मनोजवैः। विभाति भगवान् स्थाणुस्तैरेवात्मगुणैर्युतः तस्याङ्गानि समाश्रित्य स्थितं विश्वमिदं जगत्। जङ्गमाजङ्गमं राजन्! शुशुभेऽद्भुतदर्शनम्। दृष्ट्वा तन्तु रथं युक्तं कवची स शरासनी। बाणमादाय तं दिव्यं सोमविष्ण्वग्निसम्भवम्। तस्य राजंस्तदा देवाः कल्पयाञ्चक्रिरे प्रभोः। पुण्यगन्धवहं राजन्! श्वसनं देवसत्तमम्। तमास्थाय महादेवस्त्रासयन् दैवतान्यपि। आरुरोह तदा यत्तः कम्पयन्निव मेदिनीम्। तमारुरुक्षुं देवेशं तुष्टुवुः परमर्षयः। गन्धर्वा देवसङ्घाश्च तथैवाप्सरसाङ्गणाः। ब्रह्मर्षिभिः स्तूयमानो वन्द्यमानश्च वन्दिभिः। तथैवाप्सरसां वृन्दैर्नृत्यद्भिर्नृत्यकोविदैः। स शोभमानो वरदः खड्गी बाणी शरासनी। हसन्निवाब्रवीद्देवान् सारथिः को भविष्यति। तमब्रुवन् देवगणा यं भवान् संनियोक्ष्यते। स भविष्यति देवेश! सारथिस्ते न संशयः। तानब्रवीत् पुनर्देवो मत्तः श्रेष्ठतरो हि यः। तं सारथिं कुरुध्वं मे स्वयं सञ्चिन्त्य मा चिरम्। एतच्छ्रुत्वा ततो देवा वाक्यमुक्तं महात्मना। गत्वा पितामहं देवाः प्रसाद्येदं वचोऽब्रुवन्। यथा त्वत् कथिता देव! त्रिदशारिविनिग्रहे। तथा च कृतमस्माभिः प्रसन्नो नो वृषध्वजः। रथश्च विहितोऽस्माभिर्विचित्रायुधसंवृतः। सारथिन्तु न जानीमः कः स्यात्तस्मिन् रथोत्तमे। तस्माद्विधीयतां कश्चित् सारथिर्देवसत्तम!। सफलां तां गिरं देव! कर्त्तुमर्हसि। नो विभो! एवमस्मासु हि पुरा भगवन्नुक्तवानसि। हितं कर्त्तास्मि भवतामिति तत् कर्त्तुमर्हसि। स देवयुक्तो रथसत्तमो नो दुराधरो द्रावणः शात्रवाणाम्। पिनाकपाणिर्विहितोऽत्र योद्धा विभीषयन् दानवानुद्यतोऽसौ। तथैव वेदाश्चतुरो हयाग्र्या धरा सशैला च रथो महात्मनः। नक्षत्रवंशानुगतो वरूथी हरो हि योद्धा सारथिर्नाभिलक्ष्यः। तत्र सारथिरेष्टव्यः सर्वैरेतैर्विशेषवान्। तत्प्रतिष्ठो रथो देव! हरो योद्धा तथैव च। कवचानि सशस्त्राणि कार्मुकञ्च पितामह!। त्वामृते सारथिं तत्र नान्यं पश्यामहे वयम्। त्वं हि सर्वगुणैर्युक्तो दैवतेभ्योऽधिकः प्रभो!। स रथं तूर्णमारुह्य संयच्छ परमान् हयान्। जयाय त्रिदशेशानां वधाय त्रिदशद्विषाम्। इति ते शिरसा नत्वा त्रिलोकेशं पितामहम्। देवाः प्रसादयामासुः सारथ्यायेति नः श्रुतम्"। पितामह उवाच। "नात्र किञ्चिन्मृषा वाक्यं यदुक्तं त्रिदिवौकसः। संयच्छामि हयानेष युध्यतो वै कपर्दिनः"।

इत्युपक्रमे "तान् सोऽसुरगणान् दग्ध्वा प्राक्षिपत् पश्चिमार्णवे। एवन्तु त्रिपुरं दग्धं दानवाश्चाप्यशेषतः। महेश्वरेण क्रुद्धेन त्रैलोक्यस्य हितैषिणा" भा० क० ३४ अ०। भा० द्रो० २०० अ० किञ्चिदन्यथोक्तं यथा

"गन्धमादनविन्ध्यौ च कृत्वा वंशध्वजौ हरः। पृथ्वीं ससागरवनां रथं कृत्वा तु शङ्करः। अक्षं कृत्वा तु नागेन्द्रं शेषं नाम त्रिलोचनः। चक्रे कृत्वा तु चन्द्रार्कौ देवदेवः पिनाकधृक्। अणी कृत्वैलपत्त्रञ्च पुष्पदन्तञ्च त्र्यम्बकः। युगं कृत्वा तु मलयमवनाहञ्च तक्षकम्। योक्त्राङ्गानि च सत्त्वानि कृत्वा शर्वः प्रतापवान्। वेदान् कृत्वाथ चतुरश्चतुरोऽश्वान्महेश्वरः। उपवेदान् खलीनांश्च कृत्वा लोकत्रयेश्वरः। गायत्रीं प्रग्रहं कृत्वा सावित्रीञ्च महेश्वरः। कृत्वोङ्कारं प्रतोदञ्च ब्रह्माणञ्चैव सारथिम्। गाण्डीवं मन्दरं कृत्वा गुणं कृत्वा च वासुकिम्। विष्णुं शरोत्तमं कृत्वा शल्यमग्निं तथैव च। वायुं कृत्वाथ वाजाभ्यां पुङ्खे वैवस्वतं यमम्। विद्युत् कृत्वाथ निश्रेणीं मेरुं कृत्वाथ वै ध्वजम्। आरुह्य स रथं दिव्यं सर्वदेवमयं शिवः। त्रिपुरस्य बधार्थाय स्थाणुः प्रहरतां वरः। असुराणामन्तककरः श्रीमानतुलविक्रमः। स्तूयमानः सुरैः पार्थ! ऋषिभिश्च तपोधनैः। स्थानं महेश्वरं कृत्वा दिव्यमप्रतिमं प्रभुः। अतिष्ठत् स्थाणुभूतः स सहस्रं परिवत्सरान्। यदा त्रीणि समेतानि अन्तरीक्षे पुराणि च। त्रिपर्वणा त्रिशल्येन तदा तानि बिभेद सः। पुराणि न च तं शेकुर्दानवाः प्रतिवीक्षितुम्। शरं कालाग्निसंयुक्तं विष्णुसोमसमायुतम्। पुराणि दग्धवन्तं तं देवा याता प्रवीक्षितुम्"।

त्रिपुरदहनादयोऽप्यत्र।

त्रिपुरभैरवी स्त्री त्रिपुरा भैरवी कर्म्म०। त्रिपुराख्यदेवीभेदे "आद्यं त्रिपुरभैरव्याः बीजमाद्यं प्रकीर्तितम्" इति "चिन्तयेद्वरदां देवीमेवं त्रिपुरभैरवीम्" इति च तन्त्रसा०

त्रिपुरमल्लिका स्त्री त्रीणि पुराणीव पुष्पाणि यस्याः कर्म०। त्रिपुरमाल्लिकापुष्पवृक्षभेदे त्रिका०।

त्रिपुरान्तक पु॰ त्रिपुरस्यान्तं करोति अन्त–णिच्–ण्वुल्। शिवे अमरः।

त्रिपुरारि पु॰ ६त॰। शिवे "त्रिपुरारिशिरश्चारि"गङ्गास्तवः।

त्रिपुरुष न॰ त्रयाणां पुरुषाणां समाहारः। १पित्रादि-पुरुषत्रये। "क्रमात्त्रिपुरुषागता" स्मृतिः। त्रयः पुरुषाः पित्रादयो भोक्तारो यस्य। २भोगभेदे पु॰। त्रि-पूरुषादयोऽप्यत्र। व्यासः "प्रपितामहेन यद्भुक्तं तत् पुत्रेण विना च तम्। तौ विना यस्य भोगः स्यात् स विज्ञेयः त्रिपूरुषः। पिता पितामहो यस्य जीवेच्च प्रपितामहः। त्रयाणां जीवतां भोगो विज्ञेयस्त्वेक-पुरुषः" व्यव॰त॰। त्रयः पुरुषाः परिमाणमस्याः ठन् तस्य लुक्। ३पुरुषत्रयपरिमिते त्रि॰ "अथ त्रिपुरुषां रज्जुं मि-मीते" शत॰ब्रा॰१०।२।१।१२। वा ङीप्। त्रिपुरुषीत्यप्यत्र।

त्रिपुषा स्त्री त्रीन् वातादिदोषान् पुष्णाति पुष–क। कृष्णत्रिवृति (कालतेओड़ि) शब्दच॰।

त्रिपुष्कर न॰ त्रयाणां पुष्कराणां समाहारः। १पुष्करत्रये ब्रह्मकृततीर्थभेदे २ज्येष्ठमध्यमकनिष्ठभेदेषु त्रिषु पुष्क-राभिधह्रदेषु। ३नक्षत्रतिथिवारयोगभेदे पु॰। "वाराः क्रूरास्तिथिर्भद्रा नक्षत्रं भग्नपादकम्। जातेऽत्र जायते योगो मरणेऽत्र त्रिपुष्करः" ज्यो॰त॰। स्वार्थे अण्। त्रैपुष्करोऽप्यत्र पु॰ "भद्रातिथौरविजभूतनयार्कवारे द्वीशार्यमाजचरणादितिवह्निवैश्वे। त्रैपुष्करो भवति मृत्युविनाशवृद्धौ त्रैगुण्यदो द्विगुणकृद्वसुतक्षचान्द्रे" मु॰ चि॰।

"अथ त्रिपुष्करयोगं सफलं वसन्ततिलकयाह भद्रेति भद्रासंज्ञिका तिथिः द्वितीया सप्तमी द्वादशी तथा शनिभौमसूर्यवारेषु तथाद्वीशं विशाखा अर्यमो-त्तराफाल्गुनी अजचरणः पूर्वभाद्रपदा अदितिः पुनर्वसुः वह्निः कृत्तिका विश्वमुत्तराषाढ़ा एषु षट्सु नक्ष-त्रेषु उक्ततिथिवारनक्षत्ररूपे विशिष्टयोगे सति त्रिपुष्कर एव त्रैपुष्करः प्रज्ञादिभ्यश्चेति स्वार्थेऽण्। त्रि-पुष्करयोगो भवतीत्यर्थः कीदृशः। मृत्युविनाशवृद्धौ-त्रैगुण्यदः तद्दिने यदि कश्चिन् म्रियेत तदा तद्दोयास्तत् सहितास्त्रयो म्रियेरन् यदि किञ्चिद्वस्तु विनष्टं तदा तस्य वस्तुत्रयनाशः तथा किञ्चिद्वस्तु लब्धं तदा त्रिगुण-तद्वस्तुलाभः इत्यर्थः उक्तञ्च वशिष्ठेन। "रविरविज भौमवारे भद्रायां विषमपादनक्षत्रे चेत्। त्रैपुष्कराख्य-योगः त्रिगुणफलो यमलभेऽद्विगुणः"। नारदेनापि। "अर्कार्किभौमवारे चेद्भद्रायां विषमाङ्घ्रिभम्। त्रिपुष्करः त्रिगुणदोद्विगुणो यमलाङ्घ्रिभे"। अत्र यत्क्षमत्रं प्रथमपादान्तं तृतीयपादान्तं वा राशिसमाप्तिस्तद्विप्र-मपादनक्षत्रमुच्यते तदेव स्पष्टं द्वीशार्यमेत्यादिनोपनिबद्धम् अथ वासवोधनिष्ठा तक्षा चित्रा चान्द्रं मृगः एतानि भानि भद्रास्तिथयः रविजभूतनयार्कवाराश्च अत्रापि विशिष्टयोगे सति द्विपुष्करनामायोगो भवति तत्फलं मृत्युविनाशवृद्धौ द्वैगुण्यकृत् मृते नष्टे वृद्धौ द्विगुणतां करोतीत्यर्थः "द्विगुणो यमलाङ्घ्रिभे" इत्युक्तेः यन्नक्षत्रे द्वितीयचरणान्ते राशिसमाप्तिस्तद्यमलाङ्घ्रिभं तच्च मृग-चित्राधनिष्ठारूपमेव। अथ दैवात्त्रिपुष्करादिके तिथि-वारनक्षत्रात्मके विशिष्टयोगे सति कस्यचिन्मरणसम्भव-स्तदा तद्दोषशान्त्यर्थं दानं विधेयं यथाह वशिष्ठः "त्रि-तयं गवां हि दद्याद्दोषस्यापनुत्तये विद्वान्। द्वितयं द्विपुष्करेऽपि च निष्क्रयं विप्रमुख्येभ्यः"। द्वितयं गवा-मिति शेषः अत्र तिथिवाराभावे केवलं विषमाङ्घ्रि-भे यमलाङ्घ्रिभे वा मरणसम्भवे दोषो नास्तीत्यर्थः। अमुमर्थं स्पष्टमाह नारदः "तद्दोषनाशाय गोत्रयं मूल्यमेव वा। द्विपुष्करे द्वयं दद्यान्न दोषस्त्वृक्षमात्रतः" इति। अत्र त्रिपुष्करयोगे क्वचिद्बृहस्पतिवारो-ऽप्युक्तः यथाह कश्यपः "भद्रा तिथिः शनीज्यारवारे चोद्दपमाङ्घ्रिभम्। त्रिपुष्करं त्रिगुणदं द्विगुणं द्व-ङ्घ्रिभे मृतादिषु" इदमेव दृष्ट्वा श्रीपतिनाप्युक्तम्। "विषमचरणं धिष्ण्यं भद्रा तिथिर्यदि जायते सुरगुरुश-निक्ष्मापुत्राणां कथञ्चन वासरे। मुनिभिरुदितः सोऽयं योगः त्रिपुष्करसंज्ञितः त्रिगुणफलदो वृद्धौ नष्टे हृते च मृतेऽपि वा"। अस्य पूर्वोक्तवाक्यस्य चैकवाक्यतां दैवाः कर्तुमर्हन्ति। कश्यपवाक्ये मृतादिषु पदोपादानान्म-रण एवायं विचारो न तु नष्टे वृद्धौ च यदुक्तं ब्रह्म-पुराणेऽपि "धनिष्ठापञ्चके जीवो मृतो यदि कथञ्चन। त्रिपुष्करे यास्यभे च कुलजान्मारयेत् ध्रुवम्। तदनि-ष्टविनाशार्थं विधानं समुदीरयेदिति" पी॰ धा॰।

त्रिपुष्ट पु॰ त्रयः धर्मार्थकामाः पुष्टा अस्य। १प्राजापत्ये राजभेदे हेमच॰। [स्थिते सत्यलोके हेमच॰।

त्रिपृष्ठ न॰ त्रयाणां लोकानां पृष्ठः समाहारः। त्रिपृष्ठ-

त्रिपौरुष त्रि॰ त्रीन् पित्रादीन् पुरुषान् व्याप्नोति अण् उत्तरपदवृद्धिः। पित्रादिक्रमेण पुरुषत्रयव्यापके भोगादौ। त्रिपुरुषशब्दे दृश्यम्। स्त्रियां ङीप्

यस्य वेदश्च वेदी च उत्सन्ना त्रिपौरुषी स वै दुर्ब्राह्मणः” कात्या० श्रौ०८।२।१६ सूत्रे कर्कः।

त्रिप्रश्न पु० त्रयाणां दिग्देशकालानां प्रश्नः। १दिग्देशकालानां प्रश्ने २तन्मूलके दिगादिनिरूपणे च। तदधिकारेण सि० शि० उक्तं यथा “अगुर्विदोऽदः किल कालतन्त्रं दिग्देशकालावगमोऽत्र यस्मिन्। त्रिप्रश्ननाम्नि प्रचुरोक्तिधाम्नि”। सू० सि० “शिलातलेऽम्बुसंशुद्धे”इत्यादिनोक्त्वा “इति त्रिप्रश्नाधिकारः” इत्युक्तम् “दिग्देशकालानां प्रतिपादनमिदं परिपूर्त्तिमाप्तमित्यर्थः। दिशां साधनं शिलातल इत्यादि नियतं, तत्सम्बन्धेन समकोणयाम्योत्तरशङ्कूनां साधनान्यपि दिगन्तर्गतान्यनियतानि। पलभालम्बाक्षादिसाधनं देशनिरूपणं नियतम्। अपाचरादिसाधननियतम्। कालसाधनं तहच्छायादिसाधनं च कालनिरूपणमिति विवेकः” रङ्गना०।

त्रिप्रसुत पु० त्रिषु स्थानेषु प्रसुतः मेढ्रकपोलनेत्रेषु त्रिषु स्थानेषु क्षरितमदे मत्तगजे“गजानां तु प्रभिन्नानां त्रिधा प्रस्रवतां मदम्” भा० आ० २२१ अ०। “त्रिप्रसुतमदः शुष्मी षष्टिवर्षो मतङ्गराट्” १५१ अ०। “करात् कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्यां च मदस्रुतिः”। पालकाव्ये तु मदप्रस्रावस्य सप्तस्थानत्वोक्तेरिह प्राधान्यात् त्रिस्थानत्वं बोध्यम्।

त्रिप्लक्ष पु० देशभेदे तद्देशविवृतिः। “अवभृथमभ्यवयन्ति यमुनां त्रिप्लक्षावहरणं प्रति” कात्या० श्रौ० २४।६।२९। “यथा त्रिप्लक्षावहरणप्रयोजनेन यमुनामवभृथमभ्युपैति तत्र च यमुनां प्राप्य त्रिप्लक्षहरणे देशे त्रिप्लक्षं नाम जनपदं प्राप्य तत्रैव यमुनायामवभृथमभ्युपैति तत्रैव हि देशे दृषद्वती मनुष्येभ्यस्तिरोभवति। बहूदकापि सती तत्रैवान्तर्हिता भवतीत्यर्थः” कर्कः।

त्रिफला स्त्री त्रयाणां फलानां समाहारः अजा० टाप्। “पथ्या विभीतधात्रीणां फलैः स्यात् त्रिफला समा” इत्युक्ते हरीतक्यादित्रये। तद्गुणा भावप्र० उक्ता यथा “फलत्रिकञ्च त्रिफला सा वरा च प्रकीर्तिता। त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठहरा सरा। चक्षुष्या दीपनी रुच्या विषमज्वरनाशिनी”।

त्रिफलाघृत न० त्रिफलानां रसेन युक्तं घृतम् शा० त०। चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे तच्च नानाविधं तत्रैवोक्तं यथा

“त्रिफलाव्यूषवर्षाभूमधुकाक्ष्यव्याघ्रपयसि गोमूत्रे। नागं सप्तनिषिक्तं करोति गरुडोपमञ्चक्षुः” अन्यदपि “त्रिफलाकाथकल्काभ्यां सपयस्कं शृतं घृतम्। तिमिराण्यचिराद्धन्ति पीतमेतन्निशामुखे”।

त्रिफलादिलौह न० भैषज्यरत्नावल्युक्ते लौहभेदे यथा “त्रिफला मुस्तकं व्योषं विडङ्गं पुष्करं वचा। चित्रकं मधुकञ्चैव पलांशं सूक्ष्मचूर्णितम्। अयसचूर्णपलान्यष्टौ गुग्गुलोस्तावदेव हि। आलोड्य मधुनोपेतं पलद्वादशकेन च। प्रातर्विलिह्य भुञ्जानो जीर्णे तस्मिन् जयेद्रुजः। दुःसाध्यमामवातञ्च पाण्डुरोगं हलीमकम्। जीर्णाञ्च सन्नयं शूलं श्वयथुं विषमज्वरम्”

त्रिफलाद्यघृत न० चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे तदपि लघुमहद्भेदेन द्विविधं तत्र लघु यथा

“फलत्रिकं भीरुकषायसिद्धं कल्केन यष्टीमधुकस्य युक्तम्। सर्पिः समं क्षौद्रचतुर्थभागं हन्यात् त्रिदोषं तिमिरं प्रवृद्धम्” महत् यथा

“त्रिफलाया रसप्रस्थं प्रस्थं भृङ्गरसस्य च। वृषभस्य रसप्रस्थं शतावर्याश्च तत्समम्। अजाक्षीरं गुडूच्याश्च आमलक्यारसन्तथा। प्रस्थं प्रस्थं समाहृत्य सर्वैरभिघृतं पचेत्। कल्कः कणा सिता द्राक्षा त्रिफला नीलमुत्पलम्। मधुकं क्षीरकाकोली मधुपर्णी निदिग्धिका। तत्साधुसिद्धं विज्ञाय शुभे भाण्डे निधापयेत्। ऊर्द्ध्वपानमधःपानं मध्यपानञ्च शस्यते। यावन्तो नेत्ररोगास्तान् पानादेवापकर्षति। सरक्ते रक्तदुष्टे च रक्ते चातिस्रुतेऽपि च। नक्तान्ध्ये तिमिरे काचे नीलिकापटलार्बुदे। अभिष्यन्देऽधिमन्थे च पक्ष्मकोपे सुदारुणे। नेत्ररोगेषु सर्वेषु वातपित्तकफेषु च। अदृष्टिं मन्ददृष्टिञ्च कफवातप्रदूषिताम्। स्रवतो वातपित्ताभ्यां सकण्डूयासदूरदृक्। गृध्रदृष्टिकरं सद्यो बलवर्णाग्निवर्द्धनम्। सर्वनेत्रामयं हन्यात्त्रिफलाद्यं महद्घृतम्”।

त्रिःफलीकृत त्रि० त्रिः त्रिवारं फलीकृतः वितुषीकृतः। त्रिधा वितुषीकृते तण्डुलादौ। “दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां त्रिःफलीकृतांस्तण्डुलांस्त्रिर्देवताभ्यः प्रक्षालयेत्” गोभिलः “त्रिःफलीकृतान् त्रिधा वितुषीकृतान्” सं०त० रघुनन्दनः।

त्रिबन्धन पु० हर्य्यश्वपौत्रे १नृपभेदे। “हर्य्यश्वस्तत्सुतस्यासीदुरगोऽथ त्रिबन्धनः” भाग०।७।४। त्रीणि बन्धनानि यस्य। २आपदाद्यवस्थात्रययुक्ते जीवे पु०।

त्रिवली(लि) स्त्री त्रिगुणिता व(ली)वलिः। १उदरस्थे वलीत्रये "त्रिवलीवलयोपेतां भ्रुकुटीभीषणाननाम्" दुर्गाध्यानम्। तिसृणां वलीनां समाहारः। २त्रिवलि तत्रार्थे न० उज्ज्वलदत्तः। [तस्य वलीत्रयवत्त्वात्तथात्वम्।

त्रिवलीक न० तिस्रो वल्यो यत्र कप्। पायौ हेम०।

त्रिबाहु पु० त्रयो बाहवोऽस्य। १रुद्रानुचरभेदे "त्रिबाहु पञ्चबाहुश्च व्याघ्रवक्त्रः सिताननः" हरिवं० २७७ अ०। २असियुद्धाकारभेदे। "त्रिबाहुस्तुङ्गबाहुश्च" हरिवं ६१६ अ०। खड्गशब्दे २४६० दृश्यम्।

त्रिभ न० त्रयाणां भानां राशीनां समाहारः। १लग्नादि राशित्रये। "त्रिभं त्रिभं लग्नभतः क्रमेण स्त्रीणां नृणां रात्रिदिनेषु तेषु" नील०ता०। २राशित्रयमाने च। "इत्रिभग्रहजक्रान्तिभागघ्नाः क्षेपलिप्तिकाः" सू०सि०। त्रीणि भानि नक्षत्राणि यत्र। ३नक्षत्रत्रययुक्ते "कार्त्ति-क्यादिषु संयोगे कृत्तिकादि द्वयं द्वयम्। अन्त्योपान्त्यौ पञ्चमश्च त्रिभं मासत्रयं स्मृतम्" सू०सि०। "अत्र कार्त्ति-कस्यादित्वेन पश्चादन्त्य आश्विनः उपान्त्यः भाद्रः पञ्चमः फाल्गुनः। मासत्रयं त्रिभिः स्मृतम्। रेवत्यश्विनीभर-णीतिनक्षत्रत्रयसम्बन्धादाश्विनः। शततारापूर्वोत्तराभाद्र-पदेति नक्षत्रत्रयसम्बन्धाद्भाद्रपदः पूर्वोत्तरफाल्गुनीहस्तेति नक्षत्रत्रययोगात् फाल्गुनः" रङ्गना०।

त्रिभङ्गी स्त्री "प्रथमं यदि दशमं वदति विरामं तदनु निकामं यत्तुकम्। वसुविमलतुरङ्गममतिहृदयङ्गमहृषि-तभुजङ्गमन्दपतितकम्। त्रिंशद्विकलाशुविहितनि-वासं सततविलासं हृदयमुदेति मदमुदितभुजङ्गी मोहन-रङ्गी वदति त्रिभङ्गीवृत्तमदः" इत्युक्ते मात्रावृत्ते छन्दोभेदे।

त्रिभजीवा स्त्री ६त० राशित्रयधनुराकारक्षेत्रस्य जीवायाम् त्रिज्यायां त्रिज्याशब्दे दृश्यम्। "शङ्कुः सत्रिभजी-वाघ्नः" सू० सि०। त्रिभज्याप्यत्र। "त्रिभज्यया भवे-च्छङ्कुस्तद्वर्गं परिशोधयेत्" सू० सि०।

त्रिभण्डी स्त्री त्रीन् वातादिदोषान् भण्डति भण्ड–परि-भाषणे अण्। त्रिवृति (तेओड़ि) अमरः।

त्रिभद्र न० त्रिषु दन्तक्षतालिङ्गनमर्द्दनेष्वपि भद्रं यत्र। सुरते त्रिका०।

त्रिभाग पु० तृतीयो भागः वृत्तौ संख्याशब्दस्य पूरणार्थ-त्वम्। तृतीये भागे "त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणम्" कुमा०। "अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कुर्य्यात् दिने दिने। त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागं त्वर्द्धमेव वा" ११४०ब्रह्मपु०।

त्रिभानु पु० तुर्वसुवंश्ये नृपभेदे। "तुर्वसोस्तु सुतो वह्निर्वह्ने-र्भर्गोऽथ भानुमान्। त्रिभानुस्तत्सुतोऽस्यापि करन्धम उदारधीः" भाग० ९।२३।४।

त्रिभाव पु० त्रिषु कालेषु भावोऽस्य। त्रैकालिके पदार्थे तस्य भावः कर्म वा ब्राह्मणा० ष्यञ्। त्रैभाव्य तद्भावादौ न०।

त्रिभुक्ति पु० त्रिषु भुक्तिरस्य। (तीरहुत) देशभेदे त्रिका०।

त्रिभुज न० त्रयो भुजा यत्र। त्रिबाहुके त्रिकोणे क्षेत्रभेदे क्षेत्रशब्दे दृश्यम्। "त्रिभुजे भुजयोर्योगस्तदन्तरगुणो भु-वा हृतो लब्ध्या" "स्पष्टं त्रिभुजे फलं भवति" लीला०। "योनिं कृत्वा त्रिभुजं शयानः" अथ० ८।६। अत्र योनिं त्रिभुजमिव कृत्वेत्यर्थः तेन न स्त्रीत्वम्। अतः त्रिभुज् इति शब्दान्तरकल्पनं प्रामादिकम्।

त्रिभुवन न० त्रयाणां भुवनानां लोकानां समाहारः पात्रा० न ङीप्। त्रिलोक्यां मिलितेषु स्वर्गमर्त्यपाता-लेषु। "त्रिभुवनजये सा पञ्चेषोः करोति सहायताम्" सा०द०। "त्रिभुवनगुरोर्धाम चण्डीश्वरस्य" मेघ०।

त्रिभूम पु० तिस्रो भूमयः ऊर्द्ध्वाधोमध्यस्था अस्य अच्-समा०। (तेताला) प्रासादभेदे।

त्रिमण्डला स्त्री लूताभेदे "लूतास्तु द्विविधा स्मृताः" "तासा-मष्टौ कृच्छ्रसाध्यावर्ज्यास्तावत्य एव तु। त्रिमण्डला तथा श्वेता कपिला पितिका तथा। आलमूत्रविषा रक्ता कमला चाष्टमी स्मृता। ताभिर्दष्टे शिरो दुःखं कण्डू-र्दंशे च वेदना। भवन्ति च विशेषेण गदाः श्लैष्मिक वातिकाः"। "त्रिमण्डलया दंशेऽसृक् कृष्णं स्रवति दीर्य्यते" इति च सुश्रु०।

त्रिमद पु० त्रिगुणितो मदः संज्ञात्वात् कर्म०। "विद्यामदो-धनमदस्तथैवाभिजनो मदः। एते मदा मदान्धानां त एव हि सतां दमाः" १इत्युक्ते गर्वत्रये "नूनं नृपाणां त्रिमदोत्-पथानां महीं मुहुश्चालयतां चमूभिः" भाग० ३।१।४२। २मुस्ताचित्रकविडङ्गेषु च वैद्यकम्।

त्रिमधु न० त्रिगुणितं मधु संज्ञात्वात् कर्म०। "दुग्धं सिता माक्षिकञ्च विज्ञेयं मधुरत्रयम्" इत्युक्ते १दुग्धादित्रये। २ऋग्वेदैकदेशे पु० ३तद्व्रतभेदे तदाचरणेन ४तद्वेदाध्या-यिनि पु०मिता० "मधुवाता इति त्रयः मधुशब्दा यत्र। मधुवाता इत्यादिके ५ऋक्त्रये पु०। "वेदार्थवित् ज्येष्ठ-सामा त्रिमधुस्त्रिसुपर्णकः" याज्ञ०। "त्रिणाचिकेतः स्त्रि-मधुस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित्" मनुः। ६मधुशब्दत्रये च

"गायत्रीं त्रिः सकृद्वापि जपेद्व्याहृतिपूर्विकाम्। मधुवाता इति तृचं मध्वित्येतत् त्रिकं जपेत्" इति पारस्करः। ७आद्यमधुसितात्रये न० "कमलैश्च त्रिमध्वक्तैर्जुहुनेदष्टोत्तरं शतम्" तन्त्र०।

त्रिमधुर न० त्रिगुणितं मधुरं संज्ञात्वात् कर्म्म०। दुग्धसितामाक्षिकरूपे मधुरत्रये त्रिमधुशब्दे दृश्यम्। "त्रिमधुरेणाभ्यर्च्य येद्वागान्" वृह० ४८ अ०।

त्रिमातृ त्रि० त्रयाणां लोकानां माता निर्माता। लोकत्रयनिर्मातरि "उत त्रिमाता विदथेषु सम्राट्" ऋ०३।५६।५ अ०।

त्रिमात्र पु० तिस्रः मात्रा उच्चारणकालेऽस्य। प्लुतस्वरे "एकमात्रो भवेद् ह्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते। त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्द्धमात्रकम्" शिक्षा० "प्रणवस्य ऋषिर्ब्रह्मा देवोऽग्निस्तस्य कथ्यते। गायत्रञ्च भवेच्छन्दो नियोगः सर्वकर्मसु। त्रिमात्रस्तु प्रयोक्तव्यः प्रारम्भे सर्वकर्मणाम्" संवर्त्तः। भोजदेवेन तु तस्य सार्द्धत्रिमात्रकतोक्ता यथा "तज्जपस्तदर्थभावनम्" पा० सू० "तस्य सार्द्धत्रिमात्रिकस्य प्रणवस्य जपः" वृत्तिः। युक्तञ्चैतत् ओकारस्य प्लुतत्वेन त्रिमात्रत्वेऽपि तदुत्तरमकारस्य व्यञ्जनत्वादर्द्धमात्रत्वेन सार्द्धत्रिमात्रत्वं संवर्तवचने त्रिमात्रपदं सार्द्धत्रिमात्रे लाक्षणिकमिति बोध्यम्। वस्तुतः मकारान्तत्वे सार्द्धत्रिमात्रत्वम् अनुस्वारान्तत्वे त्रिमात्रत्वमिति भेदः। तदभिप्रायेणैव तस्य त्रिमात्रतया जपफलं प्रश्नोपनिषद्युक्तं तच्च ओम् शब्दे १५६० पृ० दर्शितम्।

त्रिमार्गगा स्त्री त्रिभिर्मार्गैर्गच्छति गम–ड। १गङ्गायां हेमच०। "त्रिमार्गगावीचिविमर्दशीतः" रघुः। "अन्वर्थसंज्ञैव परं त्रिमार्गगा" माघः। गम–णिनि। त्रिमार्गगामिन्यादयोऽप्यत्र।

त्रिमार्गी स्त्री त्रयो मार्गा अस्याः। १गङ्गायां "त्रिमार्गयेव त्रिदिवस्य मार्गः" कुमा०। (तेमाता) २पथि। "त्रयाणां मार्गाणां समाहारः। ३मार्गत्रये स्त्री ङीप्। [हेमच०।

त्रिमुकुट पु० त्रीणि मुकुटानीव शृङ्गाणि यस्य। त्रिकूटपर्वते

त्रिमुख पु० त्रीणि मुखानि अस्य। १शाक्यमुनौ त्रिका०। गायत्रीजपाङ्गे चतुर्विंशतिमुद्रान्तर्गते मुद्राभेदे तल्लक्षणं विधानपारिजाते उक्तं यथा "संमुखासक्तयोः पाण्योः कनिष्ठाद्वययोगतः। शेषाङ्गुलीनां वैरल्यात् मुद्राः स्युर्द्विमुखादयः" "संमुखासक्तपाण्योः कनिष्ठाद्वययोगेन शेषाङ्गुलीनां विरलत्वेनाङ्गुष्ठद्वयमारभ्यानामिकान्तं यावत् द्विमुखत्रिमुखचतुर्मुखपञ्चमुखाः मुद्राः स्युः" तद्व्याख्या। तथा चाङ्गुष्ठतर्ज्जनीनां वैरल्ये त्रिमुखमुद्रा। २बुद्धदेवीभेदे मायादेव्यां स्त्री त्रिका०।

त्रिमुनि न० त्रयाणां मुनीनां समाहारः। पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिरूपे मुनित्रये। त्रयो मुनयो वंश्याः "संख्या वंश्येन" पा० स०। पाणिन्यादिमुनित्रयप्रणीते व्याकरणे विद्यातद्वतामभेदविवक्षया तस्य तथात्वम् "वंशश्च जन्मना विद्यया वा तत्र भवः वंश्यः" इति सि०कौ०।

त्रिमूर्त्ति पु० तिस्रो मूर्त्तयोऽस्य। ब्रह्मविष्णुशिवरूपमूर्तित्रययुक्ते परमेश्वरे। "नमस्त्रिमूर्त्तये तुभ्यं प्राक्सृष्टेः केवलात्मने" कुमा०। त्रिमूर्तिर्यः सर्गस्थितिविलयकर्माणि तनुते" चिन्तामणिः २ब्रह्मशक्तिभेदे स्त्री। "एकमूर्तिरपि भिन्नरूपिणी या जगज्जननपालनक्षये। काश्युतेश्वरतया विवर्तते ब्रह्मशक्तिमहमानतोऽस्मि ताम्" शब्दार्थचि० धृ० वाक्यम्। ३बुद्धदेवीभेदे स्त्री त्रिका०।

त्रिमूर्द्ध पु० त्रयो मूर्द्धानोऽस्य ष समा०। मूर्द्धत्रययुक्ते। "बहुमूर्द्धा द्विमूर्द्धश्च त्रिमूर्द्धश्चाहतां मृधे" भट्टिः।

त्रियम्बक पु० त्रीणि अम्बकानि दृष्टयो यस्य। "छन्दसि अयथा" पा० वा इयङ्। त्रिनेत्रे। क्वचिल्लोकेऽपि इयङ् "त्रियम्बकं संयमिनं ददर्श" कुमा० तद्व्याख्यायां मल्लिनाथेन महाकविप्रयोग एव तत्र मूलतयोक्तः।

त्रियव न० त्रयो यवाः परिमाणमस्य। कृष्णले "सर्षपाः षट् यवो मध्यस्त्रियवं त्वेककृष्णलम्" मनुः।

त्रियष्टि स्त्री त्रिषु वातादिषु यष्टिरिव विद्रावकत्वात्। (खेतपापड़ा) १क्षुपभेदे रत्नमा०। तिस्रो यष्टयो यस्य। २त्रिगुच्छे हारभेदे पु०। [एवु ल्। पापे शब्दमा०।

त्रियामक न० त्रिषु कालेषु यमयति अन्तर्भूतण्यर्थे यम–

त्रियामा स्त्री त्रयो यामा अस्याः आद्यान्त्ययोरर्द्धयामयोश्चेष्टाकालत्वेन दिनप्रायत्वात्। १निशायाम् अमरः "त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टयम्। नाडीनां, तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते" ति० त०। "संक्षिप्येत क्षणमिव कथं दीर्घयामा त्रियामा" मेघ०। "क्वचिदसमेतपरिच्छदस्त्रियामाम्" रघुः। "ज्योतिर्भिरुद्यद्भिरिव त्रियामा" कुमा० २हरिद्रायाम् अमरः। कृष्णत्वात् ३यमुनायां ४नील्यां ५कृष्णत्रिवृति च उणादिको०।

त्रियुग पु० त्रीणि युगानि आविर्भावकालोऽस्य। १यज्ञपुरुषे तस्य कृतयुगे आविर्भावाभावात् कलौ छन्नत्वात् वा। "इत्थं नृतिर्य्यगृषिदेवझषावतारैर्लोकान् विभावयसि

ऽपि जगत् प्रतीपान् । धर्मं महापुरुष ! पासि युगानुवृत्तं छन्नः कलौ यदभवस्त्रियुगोऽथ स त्वम्" भाग० ७।९।३८ "कलौ तु तन्न करोषि यतस्तदा त्वं छन्नोऽभवः यतस्त्रिष्वेव युगेष्वाविर्भावात् स एवम्भूतस्त्वं त्रियुग इति प्रसिद्धः" श्रीधरस्वामी । २वसन्तादिकालत्रये । "या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा" यजु० १२।७५ "युगशब्दः कालवाची त्रयाणां युगानां समाहारस्त्रियुगं त्रिकालं वसन्ते प्रावृषि शरदि च । वेददी० ।

त्रियूह पुंस्त्री कपिलाश्वे हेमच० स्त्रियां ङीष् ।

त्रिरात्र न० तिसृणां रात्रीणां समाहारः अच् समा० । "अह्नाह्नान्ताः क्लीवेऽहेतुभेदाः रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाः" इत्यमरोक्तेः संख्यापूर्वत्वात् क्लीवता । १रात्रित्रये २तदुपलक्षिते दिनत्रये च । "उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतम्" "अतिक्रान्ते दशाहे तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्" मनुः। त्रिभिः रात्रिभिः निर्वृत्तम् ठञ् तस्य लुक् । तद्धितार्थद्विगुत्वात् अच् समा० । ३दिनत्रयोवाससाध्ये व्रतभेदे न०। "एकरात्रं त्रिरात्रं वा षड्रात्रं वा विधीयते" प्रा० वि० धृतवचनम् । रात्रित्रयसाध्ये ४गर्गवेदादौ यज्ञभेदे पु०। "षड्रात्रश्चिन्ने त्रिरात्रे" कात्या० श्रौ० १३।४।१५ । गर्गत्रिरात्रशब्दे २५४५पृ० दृश्यम् । [शब्दे दृश्यम् ।

त्रिरूप पु० त्रीणि रूपाण्यस्य । अश्वमेधीये अश्वभेदे अश्वमेध-

त्रिरेख पु० तिस्रो रेखा यत्र । १शङ्खे हेमच० । समा०द्वि०। २रेखात्रये न० । ["त्रिलोकेशो"द्व० र० ।

त्रिल पु० त्रयो लाः लघुवर्णा यत्र । लघुवर्णयुक्ते नगणे

त्रिलघु त्रि० त्रयो लघवः यत्र । छन्दोग्रन्थप्रसिद्धे नगणे "त्रिलघुश्च नकारः" छन्दोम० । त्रिभिर्लघुः। २शुभलक्षणभेदान्विते स्थानत्रयलघुके पुरुषे "त्रिपृथुलघुगम्भीर" इत्युद्देशे "ग्रीवाजङ्घामेहनैश्च त्रिभिर्ह्रस्वोऽयमीरितः" काशी०११अ० । इ०स०६८अ०तु चतुर्ह्रस्वत्वेनैव शुभत्वमुक्तं यथा "ह्रस्वानि चत्वारि च लिङ्गपृष्ठं ग्रीवा च जङ्घे च हितप्रदानि" तत्र ह्रस्वे पृष्ठाधिक्यमिति भेदः ।

त्रिलवण न० त्रयाणां लवणानां समाहारः पात्रा० न ङीप् त्रिगुणितं लवणं वा संज्ञात्वात् कर्म० वा । "सैन्धवञ्च विड्ञ्चैव रुचकं च तृतीयकम् । मिलितैतत् त्रिलवणम्" इत्युक्ते लवणत्रये राजनि० ।

त्रिलिङ्ग त्रि० त्रीणि लिङ्गान्यस्य । १पुंस्त्र्यादिलिङ्गत्रययुक्ते शब्दे । समा० द्वि० ङीप् ।२लिङ्गत्रये स्त्री "त्रिलिङ्ग्यां त्रिष्विति पदम्" अमरः । त्रीणि सत्त्वादीनि लिङ्गानि अनुमापकान्यस्य । ३अहङ्कारादौ त्रि० "रजःप्रधानान्महतस्त्रिलिङ्गो दैवनोदितात् जातः ससर्ज भूतादिर्वियदादीनि पञ्चशः" भाग०३।२०।१४ । ४वातादिधातुदोषजे रोगे च त्रि० सुश्रुतः ।

त्रिलोकधृत् पु० त्रयाणां लोकानां धृत् धृतिरस्य, धृ—सम्प० भावे क्विप् उत्तरपदद्विगुः । लोकत्रयस्यापतनानुकूलप्रयत्नविशेषरूपधारणशालिनि परमेश्वरे "लोकस्वामी त्रिलोकधृत्" विष्णुस० ।

त्रिलोकनाथ पु० त्रयाणां लोकानां नाथः उत्तरपदद्विगुघटितत्तत्पुरुषः। त्रयाणां लोकानां नाथे परमेश्वरादौ । "त्रिलोकनाथेन सतां मखद्विषः" रघुः । "त्रिलोकनाथः पितृसद्मगोचरः" कुमा० । त्रिलोकपत्यादयोऽप्यत्र ।

त्रिलोकात्मन् पु० त्रयो लोकाः आत्मानः स्वरूपाणि यस्य कार्य्यकारणयोरभेदात् उत्तरपदद्विगुघटितत्तत्पुरुषो वा । १परमेश्वरे "त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा हरिः" विष्णु स०।

त्रिलोकी स्त्री त्रयाणां लोकानां समाहारः ङीप् । स्वर्गमर्त्यपातालरूपे लोकत्रये "यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात्" नैष० । "श्रियं त्रिलोकीतिलकः स एव" माघः ।

त्रिलोकेश पु० त्रयाणां लोकानामीशः उत्तरपदद्विगुघटितत्तत्पुरुषः ।१परमेश्वरे "त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः" विष्णु०। २सूर्ये शब्दच० । त्रिलोकेश्वरादयोऽप्यत्र ।

त्रिलोचन पु० त्रीणि लोचनानि यस्य । १शिवे "त्रिलोचनैकांशतया दुरासदः" रघुः । "त्रिलोचनस्तामुपचक्रमे च" कुमा० । २काशीस्थे चतुर्दशमहालिङ्गान्तर्गते लिङ्गभेदे न० । "द्वितीयं च त्रिलोचनम्" ७५ अ० । तन्माहात्म्यं च तत्रैव दृश्यम् । २लोचनत्रययुक्ते त्रि० "सुखेन पूर्णेन्दुनिभस्त्रिलोचनः" माघः । ४दुर्गायां स्त्री । "लोचनत्रयसंयुक्ताम्" दुर्गाध्यानोक्तेः ।

त्रिलोचनाष्टमी स्त्री गौणचान्द्रज्यैष्ठकृष्णाष्टम्याम् "ज्यैष्ठे मासि नृपश्रेष्ठ ! कृष्णाष्टम्यां त्रिलोचनम् । यः पूजयति देवेशमीशलोकं स गच्छति" संवत्सरकौमुदीधृतभविष्यपुराणम् ।"ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे अष्टम्याञ्च महेश्वरि ! । शिवार्च्चने च तल्लोकं लभते नात्र संशयः" उत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटले ।

त्रिलौहक त्रि० त्रीणि लौहानि धातवो यत्र कर्षसंज्ञायां कन् वा । सुवर्णरजतताम्रत्रये पात्रादौ ।

त्रिलौही स्त्री त्रीणि लौहानि साधनत्वेनास्त्यस्याः गौरा० ङीष्। सुवर्णरजतताम्रपरिमाणभेदेन निर्मिते मुद्राभेदे "अथ मन्त्रिणां हितार्थाय त्रिलौही मुद्रा निरूप्यते। सोमसूर्याग्निरूपाः सुवर्णा लौहत्रयं तथा। रौप्यमिन्दुः स्मृतो हेम सूर्यस्ताम्रो हुताशनः। लौहभागाः समुद्दिष्टाः स्वराद्यक्षरसंख्यया। तैर्लौहैः कारयेन्मुद्रामसङ्कलितसङ्गताम्। षट् स्वराः स्मृताः सौम्याः स्पर्शाः सौराः शुभोदयाः। आग्नेया व्यापकाः सर्वे सोमसूर्याग्निदेवताः। स्वराः षोडश विख्याताः स्पर्शाः स्युः पञ्चविंशतिः। व्यापका दश ते कामधनधर्मप्रदायिनः। साष्टं सहस्रं संजप्य मुद्रां तां जुहुयात्ततः। तस्यां सम्पातयेन्मन्त्री सर्पिषा पूर्वसंख्यया। निःक्षिप्य कुम्भे तां मुद्रामभिषेकोक्तवर्त्मना। आवाह्य पूजयेद्गौसपचारैर्विधानतः। अभिषिच्य विनीताय दद्यात्तां मुद्रिकां गुरुः। इयं मुद्रा क्षुद्ररोगविषमज्वरनाशिनी। व्यालचौरमृगादिभ्यो रक्षां कुर्याद्विशेषतः। युद्धे विजयमाप्नोति धारयन् मनुजेश्वरः। मन्त्रसिद्धिकरी पुंसां चतुर्वर्गफलप्रदा। धारयन् मनुजो नित्यं देवतुल्यो भवेद्भुवि" तन्त्रसा०।

त्रिवत्स पु०। त्रयो वत्सा वत्सरा वयोऽस्य पृषो०। त्रिवर्ष वयस्के वृषे। स्त्रियां तु टाप् त्रिवत्सा। "त्रिवत्सश्च मे त्रिवत्सा च मे" यजु०१८।२६। "वत्सो वत्सरः त्रयो वत्सा यस्य स त्रिवत्सः त्रिवर्षो वृषः तादृशी गौस्त्रिवत्सा" वेददी०। "सोमक्रयणस्त्रिवत्सः साण्डः" कात्या० श्रौ० २२।१।४०। "त्रिवत्सस्त्रिवर्षः साण्डः अण्डसंयुक्त ऋषभः" कर्कः।

त्रिवर्ग पु० त्रयाणां धर्मार्थकामानां वर्गः। १धर्मार्थकामरूपेषु पुरुषार्थेषु, अमरः २त्रिफलायां,३त्रिकटौ, मेदिनि० साङ्ख्योक्ते ४सत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रये। "क्षयःस्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्" अमरोक्ते राज्ञामायव्ययवृद्धिरूपेषु ५पदार्थेषु च। "त्रिवर्गपारीणमसौ भवन्तम्" भट्टिः। "धर्मार्थावुच्यते श्रेयः कामार्थौ धर्म एव च। अर्थ एवेह तु श्रेयस्त्रिवर्ग इति तु स्थितिः"। "राजा प्रणयन् सम्यक् त्रिवर्गेणाभिवर्द्धते" मनुः।

त्रिवर्णक न० त्रयो वर्णाः पुष्पेष्वस्य कप्। १गोक्षुरे। २त्रिफलायां, ३त्रिकटौ। समा० द्वि० पाता० स्वार्थे कन्। ४ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यरूपे द्विजातिवर्णत्रये न० मेदि०। ५श्यामरक्तपीतात्मके वर्णत्रये च।

त्रिवर्त्तु न० त्रिषु वसन्तादिषु ऋतुषु वर्त्तते वृत-तुन्। वसन्तादिके ऋतुत्रये प्रातरादिकाले अतिशयेन वर्त्तमाने आदित्यतेजसि। "त्रीणि वा आदित्यस्य तेजांसि वसन्ते प्रातर्ग्रीष्मे मध्यन्दिने शरद्यपराह्णे" इति श्रुतेस्तस्य वसन्तादिषु प्रातरादिकालभेदेऽतिशयेन वर्त्तमानत्वात् तथात्वम्" "त्रिवर्त्तु ज्योतिःस्वभिष्टये" ऋ०७,१०१।२ "त्रिवर्त्तु त्रिष्वृतुष्वतिशयेन वर्त्तमानम्" भा०।

त्रिवर्त्मन् पु० त्रीणि वर्त्मान्यस्य। देवयानपितृयानदक्षिणायानरूपमार्गत्रययुक्ते जीवे "स विश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रिवर्त्मा प्राणाधिपः स करोति स्वकर्मभिः" श्वेता० ५।७। त्रीणि वर्त्मानि देवयानादयो मार्गभेदा अस्येति त्रिवर्त्मा धर्माधर्मज्ञानमार्गभेदान् अर्हति वा" भा० २गङ्गायां स्त्री। त्रिगुणितं वर्त्म। ३स्वर्गमर्त्यपातालरूपे मार्गे "जह्नुवितीर्णां महापुण्यां मधुवतीं त्रिवर्त्मगाम्"। भा०आनु० २६अ०।

त्रिवर्ष त्रि० त्रयो वर्षा वयोऽस्य। त्रिवर्षवयस्के १प्राणिनि। "न त्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया" मनुः।२त्रिहायण्यां गवि स्त्री "त्रिहायणी त्रिवर्षा गौः" अमरः। स्वार्थे क। त्रिवर्षिका तत्रार्थे। त्रिगुणितो वर्षः शा०त०। ३वर्षत्रये पु० न० "न सिद्ध्यत्यर्हितं वादं त्रिवर्षं वचनस्य च" सुश्रुतः।

त्रिवर्षीय त्रि० त्रिवर्षे भवः गहा० छ। त्रिवर्षभवे "एकैकं वै त्रिवर्षीयं तेन पीवान् शुना सह" भा० आनु० ६३अ०।

त्रिवार त्रि०त्रयो वारा अस्य।१वारत्रययुक्ते।२गरुडात्मजभेदे पु०। "त्रिवारः सप्तवारश्च वाल्मीकिर्द्वीपकस्तथा" भा० उ० १०० अ० गरुडात्मजोक्तौ।

त्रिविक्रम पु० त्रयो विक्रमाः पादन्यासा अस्य। १विष्णौ अमरः त्रिक्रमशब्दे दृश्यम्। "आनन्दो नन्दनानन्दः सत्यधर्मस्त्रिविक्रमः"विष्णुस०। "त्रयो विक्रमास्त्रिषु लोकेषु विक्रमः क्रान्तं यस्य स त्रिविक्रमः "त्रीणि पदानि विचक्रमे" श्रुतेः त्रयो लोका विक्रमाः क्रान्ता येनेति वा। "त्रिरित्येवं त्रयो लोकाः कीर्तिता मुनिसत्तमैः। क्रमते तांस्तथा सर्वांस्त्रिविक्रमो जनार्दन!" विष्णुसं०भाष्यधृतहरिवं०वाक्ये तन्नाम निरुक्तिर्दर्शिता। ६त०। २लोकत्रयक्रमणे पु० "त्रिविक्रमे यथा विष्णुः सर्वदैत्यवधे पुरा" रामा० स० ७८ अ०।

त्रिविद्य पु०त्रिस्रो विद्याऽस्य। त्रिवेदज्ञे द्विजे।

त्रिविध त्रि० तिस्रो विधा अस्य। त्रिप्रकारे "अथ त्रिविध-

दुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः” सां० सू० । “त्रिविधदुःखञ्चाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकरूपम् ।“देवत्वं सात्त्विका यान्ति मनुष्यत्वञ्च राजसाः । तिर्य्यक्त्वं तामसा नित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः” मनुः । परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम् । वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम्” मनुः । नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमिष्यते” दक्षसं० । सात्त्विकादिभेदेन श्रद्धादेस्त्रैविध्यं गीतायामुक्तं यथा

“त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा । सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु । सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत । श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः । यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः । भूतान् प्रेतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः । अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः । दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः । कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः । मां चैवान्तःशरीरस्थं तान् विद्ध्यासुरनिश्चयान् । आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः । यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु । आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः । रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः । कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः । आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः । यातयामं गतरसं पूतिपर्य्युषितं च यत् । उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् । अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते । यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः । अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् । इज्यते भरतश्रेष्ठ ! तं यज्ञं विद्धि राजसम् । विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् । श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते । देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् । ब्रह्मचर्य्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते । अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितञ्च यत् । स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते । मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः । भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते । श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः । अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते । सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् । क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् । मूढग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः । परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् । दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे । देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् । यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः । दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् । अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते । असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् । ओँ तत्सदिति निर्द्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः । ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा । तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् । तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः । दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः । सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते । प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ ! युज्यते । यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते । कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते । अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् । असदित्युच्यते पार्थ ! न च तत् प्रेत्य नो इह” १७अ० ।

“सन्न्यासस्य महाबाहो ! तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् । त्यागस्य च हृषीकेश ! पृथक् केशिनिसूदन !। भगवानुवाच । काम्यानां कर्मणां न्यासं सन्न्यासं कवयो विदुः । सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः । त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः । यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे । निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ! । त्यागो हि पुरुषव्याघ्र ! त्रिविधः संप्रकीर्त्तितः । यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्य्यमेव तत् । यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् । एतान्यपि तु कर्म्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च । कर्त्तव्यानीति मे पार्थ ! निश्चितं मतमुत्तमम् । नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते । मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितः । दुःखमित्येव यत् कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् । स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् । कार्य्यमित्येव यत् कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ! । सङ्गं त्यक्त्वा फलञ्चैव स त्यागः सात्त्विको मतः । न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते । त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः । न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्म्माण्यशेषतः । यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते । अनिष्टमिष्टं मिश्रञ्च त्रिविधं कर्मणः फलम् । भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् । पञ्चैमानि महाबाहो ! कारणानि निबोध मे । सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ।

अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणञ्च पृथग्विधम्। विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम्। शरीरवाङ्मनोभिर्यत् कर्म प्रारभते नरः। न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः। तत्रैवं सति कर्त्तारमात्मानं केवलन्तु यः। पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः। यस्य नाहङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते। हत्वापि स इमाँल्लोकान् न हन्ति न निबध्यते। ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना। करणं कर्म कर्त्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः। ज्ञानं कर्म च कर्त्ता च त्रिधैव गुणभेदतः। प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि। सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते। अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम्। पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान्। वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम्। यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्य्ये सक्तमहैतुकम्। अतत्त्वार्थवदल्पञ्च तत्तामसमुदाहृतम्। नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम्। अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत् सात्त्विकमुच्यते। यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः। क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम्। अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम्। मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते। मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः। सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते। रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः। हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्त्तितः। अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैकृतिकोऽलसः। विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते। बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु। प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनञ्जय!। प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च कार्य्याकार्य्ये भयाभये। बन्धं मोक्षञ्च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ! सात्त्विकी। यया धर्ममधर्मञ्च कार्य्यञ्चाकार्य्यमेव च। अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ! राजसी। अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता। सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ! तामसी। धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः। योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ! सात्त्विकी। यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन!। प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ! राजसी। यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च। न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ! तामसी। सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ!। अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तञ्च निगच्छति। यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम्। तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम्। विषयेन्द्रियसंयोगात् यत्तदग्रेऽमृतोपमम्। परिणामे विषमिव तत् सुखं राजसं स्मृतम्। यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः। निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम्। न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः। सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः” १८अ०। त्रिविधार्थश्च विष्णुक्तोऽर्थशब्दे २६७ पृ० उक्तः। अन्यस्य त्रैविध्यं यथायथं यथास्थाने उक्तं वक्ष्यते च। उत्पातशब्दे उत्पातत्रैविध्यमुक्तम्। तस्य भावः ष्यञ्। त्रैविध्य त्रिप्रकारत्वे “एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्यते” भाषा०। “त्रैविध्यादियमर्थानां प्रत्येकं त्रिविधा मता” सा० द०।

त्रिविष्टप न० विशन्त्यस्मिन् सुकृतिनः विश—कपन् तुट् षत्वञ्च। “विटपविष्टपविशिपोलपाः” उणा० उज्ज्वलदत्तेन विष्टपेत्यत्र पिष्टपेति पठितम्। अन्ये तत्र दन्त्योष्ठ्यादितया पेठुः। “यत्र सप्तस्य विष्टपमित्यादिप्रयोगात् “विष्टपं भुवनं जगत्” अमरग्रन्थे विष्टपेति पाठस्य क्षीरस्वामिप्रभृतिसम्मतत्वाच्च। तृतीयं विष्टपम् वृत्तौ त्रिभागवत् संख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वम्। १स्वर्गे अमरटीकायां स्वामी। “त्रिविष्टपस्येव पतिं जयन्तः” रघुः। “स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य धर्मराजो युधिष्ठिरः” भा० स्व० १अ०। समा० द्वि०। २त्रिभुवने न०

त्रिविष्टपसद् पु० त्रिविष्टपे स्वर्गे सीदति सद—क्विप्। देवे हला०।

त्रिविष्टब्ध न० त्रीणि विष्टब्धानि यत्र। त्रिदण्डरूपे अवष्टम्भत्रये “य इमां कुण्डिकां भिन्द्यात्त्रिविष्टब्धं च यो हरेत्। वासश्चापहरेत् तस्मिन् कथं ते मानसं भवेत्” । “त्रयीञ्च नाम वार्त्ताञ्च त्यक्त्वा पुत्रान् व्रजन्ति ये। त्रिविष्टब्धञ्च वासश्च प्रतिगृह्णन्त्यबुद्धयः” भा० शा० १८ अ०।

त्रिविस्त त्रि० त्रीणि विस्तानि स्वर्णकर्षमूल्यान्यर्हति ठक् तस्य वा लुक्। स्वर्णकर्षत्रयमूल्यार्हे। लुगभावे त्रैविस्तिक तत्रार्थे त्रि०।

त्रिविस्तीर्ण पु० त्रिभिः विस्तीर्णः। शुभलक्षणभेदान्विते पुरुषे। “त्रिपृथुर्जघनशीरो द्वाति[?]शल्लक्षणान्वित” उपक्रमे “ललाटकटिवक्षोभिस्त्रिविस्तीर्णो यथाह्यादौ। सर्वतेजोऽतितिगैश्वर्य्यं तथा प्राप्स्यति नान्यथा” काशी० ११अ०। त्रिपृथुशब्दोऽप्यत्र तु० स० ६८ अ० तु “उरो

ललाटं यदनस्य पुंसां विस्तीर्णमेतत्त्रितयं प्रशस्तम्” विस्तीर्णत्वतुच्चप्रशस्ततयोक्तमिति भेदः ।[माके राजनि० ।

त्रिवीज पु० त्रीणि त्रीणि बीजानि प्रतिफलं यस्य । श्यामा·

त्रिवृत्(ता) पु० त्रीन् अवयवान् वृणोति वृ—क्विप् त्रिभिरवयवैर्वृता वा । १(तेंओड़ि) ओषधिभेदे, अमरः “श्वेता त्रिवृद्रेचनी स्यात् स्वादुरुष्णा समीरजित् । रूक्षा पित्तज्वरश्लेष्मपित्तशोथोदरापहा । श्वेतकृष्णप्रभेदेन द्विविधा त्रिवृदुच्यते । श्यामा त्रिवृत्ततो हीनगुणा तीव्रा विरेचिका । मूर्च्छादाहमदभ्रान्तिकण्ठोत्कर्षणकारिणी” भावप्र०। वर्त्तनं वृत् त्रिः तिस्रः वृतो यत्र । एकस्य त्रिवृच्छब्दस्य त्रिवारे त्रिसंख्यान्विते च वृत्तिः तन्त्रोच्चारणात् । २त्रिधात्रिगुणिते त्रि० “विप्रस्योर्द्ध्ववृतं त्रिवृत्” इति मनुः त्रिगुणितसूत्रत्रयस्यैवोपवीतरूपत्वात्तथार्थता । त्रिर्वर्त्तते वृत-क्विप् । मिश्रितेषु ३तेजोजलान्नेषु च । “तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि” छा०उ० ४त्रिगुणिते “यजेत वाश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा । अभिजिद्विश्वजिद्भ्यां वा त्रिवृताग्निष्टुतापि वा” मनुः । त्रिभिर्ऋग्यजुःसामभिर्वर्त्तते वृत—कर्त्तरि क्विप् । ५यज्ञे पु० । “यः सुपर्णो यजुर्नाम छन्दोगात्रस्त्रिवृच्छिराः” भा० शा० ४७ अ० । “त्रिवृत् यज्ञः शिरोऽस्य” नीलक० त्रिस्त्रिर्वर्त्तते भुजगभस्य त्रिशब्दस्य वीप्सार्थत्वम् । ६ऋगविशेषाणां नवके । यथोक्तं सामसंहिताभाष्ये

“लौकिको वाक्यगोवार्थस्त्रिवृदादेः समत्वतः । उभौ विध्यर्थवाक्यैकवाक्यत्वाद्द्विवहान्निमः । “त्रिवृद्बहिष्पवमानम्” इति श्रुतौ त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यं लोकप्रसिद्धोऽर्थः वाक्यशेषादिक-तयात्मकेषु सूक्तेष्ववस्थितानां बहिष्पवमानात्मक-स्तोत्र-निष्पादन-समानाम् “उपास्मै गायता नरः” (उ १प्र०१२, १सू०) इत्यादीनामृचां नवकोऽर्थः तत्र धर्मनिर्णये वेदस्य प्रबलत्वेऽपि पद पदार्थनिर्णये लोकवेदयोः समान बलवत्त्वात् उभावर्थौ विकल्पेन ग्रहीतव्यौ, इति चेत्—मैवम्, लौकिकार्थ-स्वीकार पक्षे विधिवाक्ये त्रैगुण्यमर्थः, अर्थवाद-वाक्ये स्तोत्रियाणामृचां नवकम्, इत्येवं विध्यर्थवादयोर्वैयधिकरण्यादेकवाक्यत्वं न स्यात्, अतः एकवाक्यत्वाय स्तोत्रियाणां नवकमेव विधिवाक्ये नियतोऽर्थः” ।

त्रिवृत्करण न० वृत० । तेजो जलान्नानां त्र्यात्मककरणे तत्प्रकारश्च छा० उ० भाष्ये दर्शितो यथा

“तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत् । तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोद्यथा तु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति । यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां,यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादग्नेरग्नित्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् । यदादित्यस्य रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं, यच्छुक्लं तदपां, यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादादित्यादादित्यत्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् । यच्चन्द्रमसो रोहितं रूपं, तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां, यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाच्चन्द्राच्चन्द्रत्व वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् । यद्विद्युतो रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाद्विद्युतो विद्युत्त्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ।

“सेयं तिस्रो देवता अनुप्रविश्य स्वात्मावस्थे बीजभूतेऽव्याकृते नामरूपे व्याकरवाणीतीक्षित्वा तासाञ्च तिसृणां देवतानामेकैकां त्रिवृतं त्रिवृतं करवाणि एकैकस्याः त्रिवृत्करणे एकैकस्याः प्राधान्यं द्वयोर्द्वयोर्गुणभावोऽन्यथा हि रज्ज्वा इवैकमेव त्रिवृत्करणं स्यात् । न तु तिसृणां पृथक् त्रिवृत्करणमिति । एवं हि तेजोबन्नानां पृथङ्नामप्रत्ययलाभः स्यात्तेज इदमिमा आपोऽन्नमिदमिति च । पृथङ्नामप्रत्ययलाभे देवातानां सम्यग्व्यवहारस्य प्रसिद्धिः प्रयोजनं स्यात् । एवमीक्षित्वा सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव यथोक्तेनैव जीवेन सूर्य्यबिम्बवदन्तः प्रविश्य वैराजं पिण्डं प्रथमं देवतादीनां च पिण्डाननुप्रविश्य यथासङ्कल्पमेव नामरूपे व्याकरोदसौनामायमिदंरूप इति तासाञ्च देवतानां गुणप्रधानभावेन त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत् कृतवती देवता। तिष्ठतु तावद्देवतादिपिण्डानां नामरूपाभ्यां व्याकृतानां तेजोबन्नमयत्वेन त्रिधात्वं यथा तु खलु बहिरिमाः पिण्डेभ्यस्तिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे मम निगदतो विजानीहि विस्पष्टमवधारयोदाहरणतः । यत्तद्देवतानां त्रिवृत्करणमुक्तं तस्यैवोदाहरणमुच्यते । उदाहरणं नामैकदेशप्रसिद्ध्याशेषप्रसिद्ध्यर्थमुदाह्रियत इति । तदेतदाह यदग्नेः त्रिवृत्कृतस्य रोहितं रूपं प्रसिद्धं लोके तदत्रिवृत्कृतस्य तेजसो रूपमिति विद्धि । तथा च यच्छुक्लं रूपमग्नेरेव तदपामत्रिवृत्कृतानाम्

यत्कृष्णं तस्यैवाग्ने रूपं तदन्नस्य पृथिव्या अत्रिवृत्कृताया इति विद्धि। तत्रैवं सति रूपत्रयव्यतिरेकेणाग्निरिति यन्मन्यसे त्वं तस्याग्नेरग्नित्वमिदानीमपागादपगतम्। प्राक् रूपत्रयविवेकविज्ञानाद्याग्निबुद्धिरासीत्तेऽसाग्निबुद्धिरपगताग्निशब्दश्चेत्यर्थः। यथा दृश्यमान रक्तोपधानसंयुक्तः स्फटिको गृह्यमाणः पद्मरागोऽयमिति शब्दबुद्ध्योः प्रयोजको भवति प्रागुपधानस्फटिकयोर्विवेकविज्ञानात्, तद्विवेकविज्ञाने तु पद्मरागशब्दबुद्धी निवर्त्तेते तद्विवेकविज्ञातुस्तद्वत्। ननु किमत्र बुद्धिशब्दकल्पनया क्रियते प्राक् रूपत्रयविवेककरणादग्निरेवासीत्तदग्नेरग्नित्वं रोहितादिरूपविवेककरणादपागादिति युक्तम्। यथा तन्त्वपकर्षणे पटाभावः। नैवं बुद्धिशब्दमात्रमेव ह्यग्निर्यत आह वाचारम्भणमग्निर्नाम विकारो नामधेयं नाममात्रमित्यर्थोऽतोऽग्निबुद्धिरपि मृषैव। तर्हि किं तत् सत्यं? त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं नाणुमात्रमपि रूपत्रयव्यतिरेकेण सत्यमस्तीत्यवधारणार्थः। तथा यदादित्यस्य यच्चन्द्रमसो यद्विद्युत इत्यादि समानम्। ननु यथा तु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीत्युक्ता तेजस एव चतुर्भिरप्युदाहरणैरग्न्यादिभिस्त्रिवृत्करणं दर्शितं नाबन्नयोरुदाहरणं दर्शितं त्रिवृत्करणे। नैष दोषः। अबन्नविषयाण्यप्युदाहरणान्येवमेव च द्रष्टव्यानीति मन्यते श्रुतिः। तेजस उदाहरणमुपलक्षणार्थम्, रूपवत्त्वात् स्पष्टार्थत्वोपपत्तेश्च। गन्धरसयोरनुदाहरणं त्रयाणामसम्भवात् न हि गन्धरसौ तेजसि स्तः। स्पर्शशब्दयोरनुदाहरणं विभागेन दर्शयितुमशक्यत्वात्। यदि सर्वं जगत्त्रिवृत्कृतमित्यग्न्यादिवत्त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमग्नेरग्नित्ववदपागाज्जगतो जगत्त्वम्। तथाऽन्नस्यापि अप्शुङ्गत्वादाप इत्येव सत्यं वाचारम्भणमात्रमन्नम्। तथापामपि तेजःशुङ्गत्वाद्वाचारम्भणत्वे तेज इत्येव सत्यम्। तेजसोऽपि सच्छुङ्गत्वाद्वाचारम्भणत्वं, सदित्येव सत्यमित्येषोऽर्थो विवक्षितः। ननु वाय्वन्तरिक्षे त्वत्रिवृत्कृते तेजःप्रभृतिष्वनन्तर्भूतत्वादवशिष्येते। एवं गन्धरसशब्दस्पर्शाश्चावशिष्टा इति। कथं? सतो विज्ञानेन सर्वमन्यदविज्ञातं भवेत्तद्विज्ञाने वा प्रकारान्तरं वाच्यम्। नैष दोषो रूपवद्द्रव्ये सर्वस्य दर्शनात्। कथं, तेजसि तावद्रूपवति शब्दस्पर्शयोरप्युपलम्भाद्वाय्वन्तरिक्षयोस्तत्र स्पर्शशब्दगुणवतोः सद्भावोऽनुमीयते। तथाबन्नयो रूपवतो रसगन्धान्तर्भाव इति। रूपवतां त्रयाणां तेजोऽबन्नानां त्रिवृत्करणप्रदर्शनेन सर्वं तदन्तर्भूतं सद्विकारत्वात्त्रीण्येव रूपाणि विज्ञातं मन्यते श्रुतिः। न हि मूर्त्तं रूपवत् द्रव्यं प्रत्याख्याय वाय्वाकाशयोस्तद्गुणयोर्गन्धरसयोर्वा ग्रहणमस्ति। अथ वा रूपवतामपि त्रिवृत्करणं प्रदर्शनार्थमेव मन्यते श्रुतिः यथा तु त्रिवृत्कृते त्रीण्येव रूपाणीत्येव सत्यं तथा पञ्चीकरणेऽपि समानो न्याय इत्यतः सर्वस्य सद्विकारत्वात्सतो विज्ञानेन सर्वमिदं विज्ञातं स्यात्सदेकमेवाद्वितीयं सत्यमिति सिद्धमेव भवति" भाष्यम्।

क्षित्यादित्रयाणां प्रत्येकं द्वेधा विभागे द्वितीयार्द्धस्य पुनर्द्वेधा विभागे च एकैकस्मिन् स्वस्वेतरद्वितीयांशार्द्धयोजनरूपं पञ्चीकरणवत् त्रिवृत्करणम् "द्विधा विधाय चैकैकं द्विधा च प्रथमं पुनः। स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात् त्र्यात्मकाश्च ते" इत्युक्तरीत्या कल्प्यम्।

त्रिवृत्पर्णी स्त्री त्रिषु दोषेषु वर्त्तते नाशनाय त्रिवृत् त्रिदोषघ्नम् पर्णमस्याः। (हेलञ्चा) हिलमोचिकायाम् शब्दच०।

त्रिवृत्ता स्त्री त्रिरावृत्ता। १त्रिवृति अमरः। २त्रिरावृत्ते त्रिगुणे त्रि० "त्रिवृत्ता (मेखला) ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा" मनुः।

त्रिवृत्तिका स्त्री तिस्रः वृत्तयोऽस्याः कप्। १त्रिवृति राजनि०। २त्रिधावृत्तियुक्ते त्रि०।

त्रिवृद्वेद पु० ऋगाद्यात्मना त्रिवर्त्तते त्रिवृत् कर्म्म०। १त्रय्यां वेदत्रये तदुत्पन्ने २प्रणवे च। "ऋचो यजूंषि चान्यानि सामानि विविधानि च। एष (प्रणवः) ज्ञेयस्त्रिवृद्वेदो यो वेदैनं स वेदवित्। आद्यं यत् त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन् प्रतिष्ठिता। स गुह्योऽन्यस्त्रिवृद्वेदोयस्तं वेद स वेदवित्" मनुः।

त्रिवे(णि)णी स्त्री तिस्रः वेण्यः प्रवाहाः विच्छिन्नाः संयुक्ता वा यत्र ततः इदन्तत्वात् वा ङीप्। गङ्गायमुनासरस्वतीनां विच्छिन्नप्रवाहे १दक्षिणप्रयागे युक्तप्रवाहे २प्रयागे तीर्थभेदे च दक्षिणप्रयागसीमा च यथा "प्रद्युम्नस्य ह्रदात् याम्ये सरस्वत्यास्तथोत्तरे। तद्दक्षिणप्रयागन्तु गङ्गातो यमुना गता" प्रा० त०। त्रिवेण्या इदम् शिवा० अण्। त्रैवेण। तदीये त्रि०।

त्रिवेणु पु० त्रयो वेणवो यत्र। रथमुखस्थेऽवयवभेदे शब्दार्थचि०। "ध्वजांस्त्रिवेणुं तल्पञ्च तिलशोव्यधमच्छरैः" भा० व० २४१अ०।

त्रिवेद पु० त्रीन् वेदान् वेत्ति विद–अण् उप० स० त्रयो वेदा

अधीतत्वेन सन्त्यस्य अच् वा। १वेदत्रयवेत्तरि। "नायन्त्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्वाशी सर्वविक्रयी" मनुः ततः स्वार्थे ब्राह्म० ष्यञ्। त्रैवेद्य तदर्थे "त्रैवेद्याः शुचयोदान्ताः" गीता। त्रिगुणितो वेदः शा०त०। २वेदत्रये ३तद्विहितकर्म्मणि च "त्रिवेदसंयोगाच्च" कात्या० श्रौ० २५।१४।२७। "वेदत्रयविहितकर्मयोगो ब्राह्मणः"कर्कः।

त्रिवेला स्त्री तिस्रो वेला सीमानोऽस्याम्। त्रिवृति (तेओड़ि) राजनि०।

त्रिशक्ति स्त्री त्रिगुणिता शक्तिः। १कालीतारात्रिपुरारूपे तन्त्रोक्ते देवीत्रये "त्रिशक्तिविषये देवि! क्रमदीक्षा प्रकीर्तिता" तन्त्रसा० इच्छाज्ञानक्रियारूपे ऐश्वरे २शक्तित्रये प्रभावोत्साहमन्त्रजे राज्ञां ३शक्तित्रये। व० श्री०। ४त्रिगुणात्मके प्रधाने च।[१परमेश्वरे २विजिगीषुरूपे च।

त्रिशक्तिधृत् पु० त्रिशक्तिं इच्छादिशक्तित्रयं धरति धृ—क्विप्।

त्रिशङ्कु पु० त्रयः शङ्कव इव यत्र। १मार्ज्जारे २शलभे मेदि०। ३चातकखगे शब्दच०। ४खद्योते शब्दमा०। ५सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे। तस्य नामनिरुक्तिः हरिवं० १२अ० दर्शिता यथा

"अविद्यमाने मांसे तु वशिष्ठस्य महात्मनः। सर्वकामदुघान्दोग्ध्रीं ददर्श स नृपात्मजः। तां वै क्रोधाच्च मोहाच्च श्रमाच्चैव क्षुधार्दितः। दस्युधर्मगतो राजा जघान जनमेजय!। मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः। त्वरमाणश्च भीरुश्च लुब्धः कामी च ते दश। तच्च मांसं स्वयञ्चैव विश्वामित्रस्य चात्मजान्। भोजयामास तच्छ्रुत्वा वशिष्ठोऽप्यस्य चुक्रुधे। क्रुद्धस्तु भगवान् वाक्यमिदमाह नृपात्मजम्। वशिष्ठ उवाच। पातयेयमहं क्रूर! तव शङ्कुमसंशयम्। यदि ते द्वाविमौ शङ्कू न स्यातां वै पुनः कृतौ। पितुश्चापरितोषेण गुरोर्दोग्ध्रीवधेन च। अप्रोक्षितोपयोगाच्च त्रिविधस्ते व्यतिक्रमः। वैशम्पायन उवाच। एवं त्रीण्यस्य शङ्कूनि तानि दृष्ट्वा महातपाः। त्रिशङ्कुरिति होवाच त्रिशङ्कुस्तेन स स्मृतः"। तस्य सशरीरस्वर्गयानकथा रामा०बा०५७स

"सोऽभिगम्य महात्मानः सर्वानेव गुरोः सुतान्। अभिवाद्यानुपूर्व्येण ह्रिया किञ्चिदवाङ्मुखः। अब्रवीत् स महात्मानः सर्वानेव कृताञ्जलिः। शरणं वः प्रपन्नोऽहं शरण्यान् शरणं गतः। प्रत्याख्यातो हि भद्रं वो वशिष्ठेन महात्मना। यष्टुकामो महायज्ञं तदनुज्ञातुमर्हथ। गुरुपुत्रानहं सर्वान्नमस्कृत्य प्रसादये। शिरसा प्रणतो याचे ब्राह्मणान् तपसि स्थितान्। ते मां भवन्तः सिद्ध्यर्थं याजयन्तु समाहिताः। सशरीरो यथाहं वै देवलोकमवाप्नुयाम्। प्रत्याख्यातो वशिष्ठेन गतिमन्यां तपोधनाः!। गुरुपुत्रानृते सर्वान्नाहं पश्यामि काञ्चन। इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमा गतिः। तस्मादनन्तरं सर्वे भवन्तो दैवतं मम"।

"ततस्त्रिशङ्कोर्वचनं श्रुत्वा क्रोधसमन्वितम्। ऋषिपुत्रशतं राम! राजानमिदमब्रवीत्। प्रत्याख्यातोऽसि दुर्म्मेधो! गुरुणा सत्यवादिना। तं कथं समतिक्रम्य शाखान्तरमुपेयिवान्। इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमा गतिः। न चातिक्रमितुं शक्यं वचनं सत्यवादिनः। अशक्यमिति सोवाच वशिष्ठो भगवानृषिः। तं वयं वै समाहर्त्तुं क्रतुं शक्ताः कथञ्चन। बालिशस्त्वं नरश्रेष्ठ! गम्यतां स्वपुरं पुनः। याजने भगवान् शक्तस्त्रैलोक्यस्यापि पार्थिव!। अवमानं कथं कर्त्तुं तस्य शक्ष्यामहे वयम्। तेषां तद्वचनं श्रुत्वा क्रोधपर्य्याकुलाक्षरम्। स राजा पुनरेवैतानिदं वचनमब्रवीत्। प्रत्याख्यातो भगवता गुरुपुत्रैस्तथैव हि। अन्यां गतिं गमिष्यामि स्वस्ति वोऽस्तु तपोधनाः!। ऋषिपुत्रास्तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं घोराभिसंहितम्। शेपुः परमसंक्रुद्धाश्चण्डालत्वं गमिष्यसि। इत्युक्त्वा ते महात्मानो विविशुः स्वं स्वमाश्रमम्। अथ रात्र्यां व्यतीतायां राजा चण्डालतां गतः। नीलवस्त्रधरो नीलः परुषो ध्वस्तमूर्द्धजः। चितामाल्याङ्गरागश्च आयसाभरणोऽभवत्। तं दृष्ट्वा मन्त्रिणः सर्वे त्यज्य चण्डालरूपिणम्; प्राद्रवन् सहिता राम! पौरा येऽस्यानुगामिनः। एको हि राजा काकुत्स्थ! जगाम परमात्मवान्। दह्यमानो दिवारात्रं विश्वामित्रं तपोधनम्। विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा राजानं विफलीकृतम्। चण्डालरूपिणं राम! मुनिः कारुण्यमागतः। कारुण्यात् स महातेजा वाक्यं परमधार्म्मिकः। इदं जगाद भद्रन्ते राजानं घोरदर्शनम्। किमागमनकार्य्यन्ते राजपुत्र! महाबल!। अयोध्याधिपते! वीर! शापाच्चण्डालतां गतः। अथ तद्वाक्यमाकर्ण्य राजा चण्डालतां गतः। अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम्। प्रत्याख्यातोऽस्मि गुरुणा गुरुपुत्रैस्तथैव च। अनवाप्यैव तं कामं मया प्राप्तो विपर्य्ययः। सशरीरो दिवं यायामिति मे सौम्यदर्शन!। मया चेष्टं क्रतुशतं तथा तन्नाप्यते फलम्। अनृतं

नोक्तपूर्व्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन । कृच्छ्रेष्वपि गतः सौम्य ! क्षत्त्रधर्म्मेण ते शपे । यज्ञैर्बहुविधैरिष्टं प्रजाधर्म्मेण पालिताः । गुरवश्च महात्मानः शीलवृत्तेन तोषिताः । धर्म्मे प्रयतमानस्य यज्ञं चाहर्त्तुमिच्छतः । परितोषं न गच्छन्ति गुरवो मुनिपुङ्गव ! । दैवमेव परं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् । दैवेनाक्रम्यते सर्व्वं दैवं हि परमा गतिः । तस्य मे परमार्त्तस्य प्रसादमभिकाङ्क्षतः । कर्त्तुमर्हसि भद्रन्ते दैवोपहतकर्म्मणः । नान्यां गतिं गमिष्यामि नान्यच्छरणमस्ति मे । दैवं पुरुषकारेण निवर्त्तयितुमर्हसि” ५८ स० ।

“उक्तवाक्यं तु राजानं कृपया कुशिकात्मजः ! अब्रवीत् मधुरं वाक्यं साक्षाच्चण्डालताङ्गतम् । इक्ष्वाको ! स्वागतं वत्स ! जानामि त्वां सुधार्म्मिकम् । शरणं ते प्रदास्यामि मा भैषीर्नृपपुङ्गव ! । अहमामन्त्रये सर्व्वान्महर्षीन् पुण्यकर्म्मणः । यज्ञसाह्यकरान् राजंस्ततो यक्ष्यसि निर्वृतः । गुरुशापकृतं रूपं यदिदं त्वयि वर्त्तते । अनेन सह रूपेण सशरीरो गमिष्यसि । हस्तप्राप्तमहं मन्ये स्वर्गं तव नराधिप ! । यस्त्वं कौशिकमागम्य शरण्यं शरणागतः । एवमुक्त्वा महातेजाः पुत्त्रान् परमधार्म्मिकान् । व्यादिदेश महाप्राज्ञान् यज्ञसम्भारकारणात् । सर्व्वान् शिष्यान् स चाहूय वाक्यमेतदुवाच ह । सर्व्वान्ऋषीन् सवाशिष्ठानानयध्वं ममाज्ञया । सशिष्यान् सुहृदश्चैव सर्त्विजः सुबहुश्रुतान् । यदन्यो वचनं ब्रूयान्मद्वाक्यबलनोदितः । तत्सर्व्वमखिलेनोक्तं ममाख्येयमनादृतम् । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दिशो जग्मुस्तदाज्ञया । आजग्मुरथ देशेभ्यः सर्व्वेभ्यो ब्रह्मवादिनः । ते च शिष्याः समागम्य मुनिं ज्वलिततेजसम् । ऊचुश्च वचनं सर्व्वं सर्व्वेषां ब्रह्मवादिनाम् । श्रुत्वा ते वचनं सर्व्वे समायान्ति द्विजातयः । सर्व्वदेशेभ्य आगच्छन् वर्जयित्वा महोदयम् । वाशिष्ठं यच्छतं सर्व्वं क्रोधपर्य्याकुलाक्षरम् । यथाह वचनं सर्व्वं शृणु त्वं मुनिपुङ्गव ! । क्षत्त्रियो याजको यस्य चण्डालस्य विशेषतः । कथं सदसि भोक्तारो हविस्तस्य सुरर्षयः । ब्राह्मणा वा महात्मानो भुक्त्वा चण्डालभोजनम् । कथं स्वर्गं गमिष्यन्ति विश्वामित्रेण पालिताः । एतद्वचनं नैष्ठुर्य्यमूचुः संरक्तलोचनाः । वाशिष्ठा मुनिशार्दूल ! सर्व्वे सहमहोदयाः । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सर्व्वेषां मुनिपुङ्गवः । क्रोधसंरक्तनयनः सरोषमिदमब्रवीत् । यद्दूषयन्त्यदुष्टं मां तप उग्रं समास्थितम् । भस्मीभूता दुरात्मानो भविष्यन्ति न संशयः । अद्य ते कालपाशेन नीता वैवस्वतक्षयम् । सप्त जातिशतान्येव मृतपाः सम्भवन्तु ते । श्वमांसनियताहारा मुष्टिका नाम निर्घृणाः । विकृताश्च विरूपाश्च लोकाननुचरन्त्वमी । महोदयश्च दुर्बुद्धिर्मामदुष्यं ह्यदूषयत् । दूषितः सर्व्वलोकेषु निषादत्वं गमिष्यति । प्राणातिपातनिरतो निरनुक्रोशताङ्गतः । दीर्घकालं मम क्रोधात् दुर्गतिं वर्त्तयिष्यति । एतावदुक्त्वा वचनं विश्वामित्रो महातपाः । विरराम महातेजा ऋषिमध्ये महामुनिः” ५९ स० ।

“तपोबलहतान् ज्ञात्वा वाशिष्ठान् समहोदयान् । ऋषिमध्ये महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत । अयमिक्ष्वाकुदायादस्त्रिशङ्कुरिति विश्रुतः । धर्म्मिष्ठश्च वदान्यश्च मां चैव शरणं गतः । स्वेनानेन शरीरेण देवलोकजिगीषया । यथायं स्वशरीरेण देवलोकं गमिष्यति । तथा प्रवर्त्त्यतां यज्ञो भवद्भिश्च मया सह । विश्वामित्रवचः श्रुत्वा सर्व्व एव महर्षयः । ऊचुः समेताः सहसा धर्म्मज्ञा धर्म्मसंहितम् । अयं कुशिकदायादो मुनिः परमकोपनः । यदाह वचनं सम्यगेतत् कार्य्यं न संशयः । अग्निकल्पो हि भगवान् शापं दास्यति रोषतः । तस्मात् प्रवर्त्त्यतां यज्ञः सशरीरो यथा दिवि । गच्छेदिक्ष्वाकुदायादो विश्वामित्रस्य तेजसा । ततः प्रवर्त्त्यतां यज्ञः सर्व्वे समभितिष्ठत । एवमुक्त्वा च ऋषयः संजह्रुस्ताः क्रियास्तदा । याजकश्च महातेजा विश्वामित्रोऽभवत् क्रतौ । ऋत्विजश्चानुपूर्व्वेण मन्त्रवन्मन्त्रकोविदाः । चक्रुः सर्व्वाणि कर्म्माणि यथाकल्पं यथाविधि । ततः कालेन महता विश्वामित्रो महातपाः । चकारावाहनं तत्र भागार्थं सर्व्वदेवताः । नाभ्यागमंस्तदा तत्र भागार्थं ताश्च देवताः । ततः कोपसमाविष्टो विश्वामित्रो महामुनिः । स्रुवमुद्यम्य सक्रोधस्त्रिशङ्कुमिदमब्रवीत् । पश्य मे तपसो वीर्य्यं स्वार्जितस्य नरेश्वर ! । एष त्वां स्वशरीरेण नयामि स्वर्गमोजसा । दुष्प्रापं स्वशरीरेण स्वर्गं गच्छ नरेश्वर ! । स्वार्जितं किञ्चिदप्यस्ति मया हि तपसः फलम् । राजंस्त्वं तेजसा तस्य सशरीरो दिवं व्रज । उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन् सशरीरो नरेश्वरः । दिवं जगाम काकुत्स्थ ! मुनीनां पश्यतां तदा । स्वर्गलोकं गतं दृष्ट्वा त्रिशङ्कुं पाकशासनः । सह सर्व्वैः सुरगणै-

रिदं वचनमब्रवीत् । त्रिशङ्को ! गच्छ भूयस्त्वं नास्ति स्वर्गकृतालयः । गुरुशापहतो मूढ़ ! पत भूमिमवाक्-शिराः । एवमुक्तो महेन्द्रेण त्रिशङ्कुरपतत् पुनः । विक्रोशमानस्त्राहीति विश्वामित्रं तपोधनम् । तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य क्रोशमानस्य कौशिकः । रोषमाहारयत् तीव्रं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् । ऋषिमध्ये स तेजस्वी प्रजापतिरिवापरः । सृजन् दक्षिणमार्गस्थान् सप्तर्षीनपरान् पुनः । नक्षत्रवंशमपरमसृजत् क्रोधमूर्च्छितः । दक्षिणां दिशमास्थाय ऋषिमध्ये महायशाः । सृष्ट्वा नक्षत्रवंशञ्च क्रोधेन कलुषीकृतः । अन्यमिन्द्रं करिष्यामि लोको वा स्यादनिन्द्रकः । दैवतान्यपि स क्रोधात् स्रष्टुं समुपचक्रमे । ततः परमसम्भ्रान्ताः सर्षिसङ्घाः सुरासुराः । विश्वामित्रं महात्मानमूचुः सानुनयं वचः । अयं राजा महाभाग ! गुरुशापपरिक्षतः । सशरीरो दिवं यातुं नार्हत्येव तपोधन ! । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां मुनिपुङ्गवः । अब्रवीत् सुमहद्वाक्यं कौशिकः सर्वदेवताः । सशरीरस्य भद्रं वस्त्रिशङ्कोरस्य भूपतेः । आरोहणं प्रतिज्ञातं नानृतं कर्त्तुमुत्सहे । स्वर्गोऽस्तु सशरीरस्य त्रिशङ्कोरस्य शाश्वतः । नक्षत्राणि च सर्वाणि मामकानि ध्रुवाण्युत । यावल्लोका धरिष्यन्ति तिष्ठन्त्वेतानि सर्वशः । मत्कृतानि सुराः सर्वे तदनुज्ञातुमर्हथ । एवमुक्ताः सुराः सर्वे प्रत्यूचुर्मुनिपुङ्गवम् । एवं भवतु भद्रन्ते तिष्ठन्त्वेतानि सर्वशः । गगने तान्यनेकानि वैश्वानरपथाद्बहिः । नक्षत्राणि मुनिश्रेष्ठ ! तेषु ज्योतिःषु जाज्वलन् । अवाक्शिरास्त्रिशङ्कुश्च तिष्ठत्वमरसन्निभः । अनुयास्यन्ति चैतानि ज्योतींषि नृपसत्तमम् । कृतार्थं कीर्त्तिमन्तञ्च स्वर्गलोकगतं यथा । विश्वामित्रस्तु धर्म्मात्मा सर्वदेवैरभिष्टुतः । ऋषिमध्ये महातेजा वाढमित्येव देवताः । ततो देवा महात्मान ऋषयश्च तपोधनाः । जग्मुर्यथागतं सर्वे यज्ञस्यान्ते नरोत्तम ! ।” ६° स०

त्रिशङ्कोरपत्यम् अण् । त्रैशङ्कव हरिश्चन्द्रे “तस्य (त्रिशङ्कोः) सत्यरथा नाम पत्नी कैकयवंशजा । कुमारं जनयामास हरिश्चन्द्रमकल्मषम् । स वै राजा हरिश्चन्द्रस्त्रैशङ्कव इति स्मृतः” हरिवं० १३अ० । (हेमच० त्रिशङ्कुशब्दे दृश्यम्

त्रिशङ्कुज पु० त्रिशङ्कोर्जायते जन—ड । हरिश्चन्द्रे नृपे

त्रिशङ्कुयाजिन् पु० त्रिशङ्कुं याजयति यज—णिनि । विश्वामित्रे हेमच० त्रिशङ्कुशब्दे दृश्यम् ।

त्रिशत न० त्रिगुणितं शतम् शा० त० । त्रिगुणिते शते ; “चतुर्विंशतिसंयुक्तं मण्डलं त्रिशतं स्मृतम्” कामन्दकी । “नरकं त्रिशतं प्राप्य स विष्ठामुपजीवति” भा० अनु० १०१ अ० । समा० द्वि० ङीप् । २शतत्रये स्त्री ।

त्रिशरण न० त्रीणि शरणान्यस्य । बुद्धदेवे त्रिका० ।

त्रिशर्करा स्त्री त्रिगुणिता शर्करा शा० त० । मिलितगुड़ोत्पन्नाहिमोत्था मधुरेति मधुरत्रिके राजनि० ।

त्रिशला स्त्री अर्हन्मातृभेदे हेमच० ।

त्रिशाख त्रि० तिस्रः शाखा अग्राणि यस्य । शिखाकारावयवयुते । “कृत्वा त्रिशाखां भ्रुकुटीं ललाटे” भा० कर्ण० ८५ अ० । [बिल्वे राजनि० ।

त्रिशाखपत्र पु० तिस्रः शाखा अस्य तादृशं पत्रं यस्य ।

त्रिशाण त्रि० त्रयः शाणाः परिमाणमस्य तैः क्रीतं वा अण् तस्य वा लुक् । १त्रिशाणपरिमिते २तत्क्रीते च । पक्षे न लुक् । त्रैशाण तत्रार्थे पक्षे यत् त्रिशाण्य तत्रार्थे एवं द्विशाणद्विशाण्य द्वैशाण द्विशाणक्रीते तत्परिमिते त्रि० ।

त्रिशालक न० तिस्रः शाला यत्र वा कप् । हिरण्यनाभाख्ये वास्तुभेदे तत्फलादिकं वृ० स० ५२ उक्तं यथा “उत्तरशालाहीनं हिरण्यनाभं त्रिशालकं धन्यम् । प्राक्शालया वियुक्तं सुक्षेत्रं वृद्धिदं वास्तु । याम्याहीनं चुल्ली त्रिशालकं वित्तनाशकरमेतत् । पक्षघ्नमपरयावर्जितम् सुतध्वंसवैरकरम्” ।

त्रिशिख न० तिस्रः शिखा अस्य । १त्रिशूले अस्त्रभेदे २किरीटे च हेमच० । ३शिखात्रययुक्ते त्रि० ।

“त्रिशिखां भ्रुकुटिञ्चास्य ददृशुर्दानवा रणे” हरिवं० २२५ अ० । “त्रिशिखां भ्रुकुटीं कृत्वा सन्दश्य दशनच्छदम्” भा० आ० १६३ अ० । ४रावणपुत्रे राक्षसभेदे पु०

त्रिशिखिदला स्त्री तिस्रः शिखाः सन्त्यत्र इनि तादृशं दलमस्य । मालाकन्दे राजनि० ।

त्रिशिरस पु० त्रीणि शिरांस्यस्य । १कुबेरे हेमच० । २रावणपुत्रभेदे ३खरसेनापतिभेदे च । त्रिशिरस्के ४ज्वरे च । “त्रिशिरस्ते प्रसन्नोऽहं व्येतु ते मज्ज्वराद्भयम्” भाग० १० अ० बाणयुद्धे । अस्य अदन्तत्वमपि ‘सर्वे सान्ता अदन्ताः स्युः” इत्युक्तेः “खरत्रिशिरदूषणप्रमुख्यबन्धून्” भाग० ६। १०। १० “ज्वरस्त्रिपादस्त्रिशिराः षड्भुजो नवलोचनः” हरिवं० १८१ अ० । त्रयो वेदाः शिरांसीव यस्य । ५जैवे रथे पु० । “स वज्जुरस्तस्य रथस्त्रिचक्रस्त्रिवृच्छिरास्त्रिशिराश्च त्रिनाभिः” भा० आनु० १९८ अ० । नील-

कण्ठस्तु "इडच्छिरायचतुरश्रस्त्रिनाभिः" इति पठित्वा "चतुरश्रः कालाहष्टेश्वरैश्चाश्वसंकल्पाश्चत्वारोऽश्वा अस्येति"व्याचख्यौ । "अतीव हि त्रिशिरसं समुच्छिन्द्यात् क्रतत्वरः" कामन्दकी । त्रिशीर्षकादयोऽप्यत्र । तत्र त्रिशूले न० हेमच०।

त्रिशुच् पु०त्रिसः शुचो दीप्तयः शोका वाऽस्य । स्वर्गान्तरिक्ष-पृथिवीस्थदीप्तित्रययुते घर्मे ।"घर्मस्त्रिशुक् विराजति विराजा"यजु०३८।१७।"ताः शुचश्च तत्रैव १८ मन्त्रे उक्ता यथा"या ते घर्म! दिवा शुग्या गायत्र्यां हविर्धाने । सा त आप्यायतां निष्ट्यायतां तस्यै ते स्वाहा । या ते घर्मान्तरिक्षे तस्याः त्रिष्टुभ्याग्नीध्रे सा त आप्यायतामित्यादि या ते घर्म पृथिव्यां तस्या जगत्यां सदस्या। सा त आप्यायताम्"इत्यादि । २आध्यात्मिकादिशोकत्रययुक्ते च ।

त्रिशूल न० त्रीणि शूलानीव अग्राणि यस्य । स्वनामख्याते अस्त्रभेदे हेमच० । "त्रिशूलं दक्षिणे हस्ते खड्गं चक्रं क्रमादधः" दुर्गाध्यानम् "त्रिशूलडमरुकरं व्याघ्रकृत्तिवसानम्" शिवध्यानम् ।

त्रिशूलखात न० त्रिशूलेन खातम् । तीर्थभेदे "त्रिशूलखातं तत्रैव तीर्थमासाद्य भारत ! । तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्च्चने रतः । गाणपत्यञ्च लभते देहं त्यक्त्वा न संशयः" भा० व० ८४ अ० ।

त्रिशूलमुद्रा स्त्री त्रिशूलमाकारत्वेनास्त्यस्याः कर्म०। मुद्राभेदे "अङ्गुष्ठेन कनिष्ठान्तु बद्ध्वा शिष्टाङ्गुलीत्रयम् । प्रसारयेत्त्रिशूलाख्या मुद्रैषा परिकीर्त्तिता" तन्त्र० तन्त्रसारधृतम्

त्रिशूलिन् पु०त्रिशूलमस्त्यस्य इनि । शिवे"त्र्यक्षोऽभेद्यस्त्रिशूली च वृषकेतुर्महाबलः" स्कन्दपु० शिवस्तवः । २दुर्गायां स्त्री ङीप् ।"त्रिशूलिनीं नमस्यामि महिषासुरघातिनीम्" हरिवं० १६६ अ० ।

त्रिशृङ्ग पु० त्रीणि शृङ्गाण्यस्य । त्रिकूटपर्वते शब्दरत्ना० "त्रिशृङ्गः पर्वतश्चैव कुमारी च सरिद्वरा"हरिवं०२३७ अ० ।२त्रिकोणे । "कुरङ्गैश्च कोणस्त्रिशृङ्गस्तदन्तः"सारसमुच्चयः । [मत्स्ये शब्दार्थकल्पतरुः ।

त्रिशृङ्गिन् पु०त्रीणि शृङ्गाणि सन्त्यस्य इनि । रोहित-

त्रिशोक पु० त्रयः आध्यात्मिकादयः शोका अस्य । १जीवे २कण्वपुत्रे ऋषिभेदे च । "अनु त्रिशोकः शतमावहन्नॄन्"ऋ०१०।२९।२ । त्रिशोको नामर्षिः" भा० । "याभिस्त्रिशोक उस्रिया" ऋ० १।११२।१२ "कण्वपुत्रस्त्रिशोक ऋषिः" भा० ।

त्रिषंयुक्त त्रि० त्रिभिश्छन्दोभिः संयुक्तं वेति छन्दसीति वानुवृत्तौ "पूर्वपदात्"पा० वा वेदे षत्वम् । त्रिभिश्छन्दोभिः संयुक्ते इष्टिभेदे । "ऐन्द्रावैष्णवं चरुं, वैष्णवं त्रिकपालं वा पुरोडाशं चरुं वा तेन त्रिषंयुक्तेन यजते" शत० ब्रा० ५।२।५।१। "त्रिषंयुक्तेषु" कात्या० श्रौ०१५।२।११। "त्रिभिश्छन्दोभिः संयुक्तं कर्म त्रिषंयुक्तम्" संप० व्याख्या । २त्रिभिः संयुतमात्रे त्रि० । "दक्षिणेऽग्नौ पावयन्ति पवित्रैस्त्रिषंयुक्ताभिः" शत० ब्रा० १२।८।२१।१२१ । लोके तु न षत्वम् ।

त्रिषंवत्सर न० त्रयः संवत्सराः साधनकाला अस्य वेदे वा षत्वम् । त्रिवर्षसाध्ये सत्रभेदे । "त्रिषंवत्सरं षष्टिदीक्षम्" कात्या० श्रौ० २५।५।३।१२ "त्रिषंवत्सरं सत्रं तत्र षष्टिदीक्षं भवति" सं० व्या०त्रिगुणितः संवत्सरः २त्रिवर्षे च ।"महातापश्चितं त्रिषंवत्सरोपसत्कम्"कात्या० श्रौ० २५।५।६।"त्रयः संवत्सरा उपसदो यत्र" कर्कः। लोके तु न षत्वम् । ३त्रिवर्षसाध्ये वस्तुनि त्रि० ।

त्रिषन्धि त्रि०त्रयः सन्धयोऽस्य वेदे वा षत्वम् ।१त्रिसन्धियुक्ते "चातुर्मास्यानि त्रिषन्धीनि हिसमस्तानि तस्मादिमानि पुरुषस्याङ्गानि त्रिषन्धीनि हिसमस्तानि"शत०ब्रा० ११।५।२।७ । "त्रयः सन्धयोऽन्तरालकालाश्चत्वारश्चत्वारो मासा येषां तानि त्रिषन्धीनि हिसमस्तानि सुनासीरीयवैश्वदेवयोः फाल्गुन्यां शुक्लचतुर्दश्यां पौर्णमास्यां वा पौर्वापर्येणाव्यवहितानुष्ठानात् द्वाभ्यां पर्वभ्यां समस्तानि संश्लिष्टानि पादतलादधस्तनोपरितनसन्ध्योरुभयोः प्रत्यासन्नत्वाद्द्विसमस्तत्वम्"भा०। [पाठान्तरम् ।

त्रि(त्र)षम त्रि० ह्रस्वे निघण्टुः मायुपेत्यत्र तथा,त्रपमेति च

त्रिषवण न०सूयते सोमोऽत्र सु—आधारे ल्युट्"पूर्वपदात्"पा० वा षत्वम् ।त्रिकाले प्रातर्मध्याह्नसायाह्नरूपे काले"उपस्पृशंस्त्रिषवणं पितॄन् देवांश्च तर्पयेत् । दान्तस्त्रिषवणस्नायी निवृत्तश्च प्रतिग्रहात्" "कुर्य्यात् त्रिषवणस्नायी कृच्छ्रं चान्द्रायणं तथा"याज्ञ०। षत्वाभावे लोके च त्रिसवनमप्यत्र

त्रिषष्टि स्त्री बहुत्वेऽपि एकव०त्र्यधिका षष्टिः शा०त०।१त्र्यधिकषष्टिसंख्यायां २तत्संख्येये च ।"चतुःषष्टिस्त्रिषष्टिर्वा वर्णाः सम्भवतो मताः"शिक्षा। पक्षे त्रय आदेशे त्रयःषष्टिरप्यत्र । त्रयश्च षष्टिश्च इति विग्रहेऽपि तदर्थे ।"संख्याः" पा० त० पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति भेदः । द्वयोस्तु भेदः त्रय आदेशे अन्तोदात्तः । त्रिषष्ट्या युतं शतादि च । त्रिषष्ट त्रिषष्टियुतशतादौ त्रि०। ततः पूरणे तमप् ।

त्रिषष्टितम त्रयःषष्टितम तत्संख्यापूरणे त्रि० । स्त्रियां ङीप् । पूरणे डट् । त्रिषष्ट त्रयःषष्ट त्रिषष्टिपूरणे त्रि० । स्त्रियां ङीप् ।

त्रिषु(सु)पर्ण पु० त्रयः सुपर्णास्तद्वाचकशब्दा यत्र । १ऋग्वेदभागभेदे त्रिसौपर्णशब्दे दृश्यं २तद्व्रते च तद्योगात् ३तद्व्रतधारिणि पुरुषे "त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसु(षु)पर्णः षडङ्गवित्" मनुः । वा कप् । तत्रार्थे "वेदार्थवित् ज्येष्ठसामा त्रिमधुस्त्रिसुपर्णकः" याज्ञ० ।

त्रिष्टुभ् स्त्री त्रिषु स्थानेषु स्तुभ्यते स्तुभ—क्विप् षत्वम् । एकादशाक्षरपादके वर्णवृत्ते छन्दोभेदे "गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च । त्रिष्टुप् च जगती चैव" वृ० र० । प्रस्तारे तस्याः २०४८ भेदाः । "एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् गायत्री चतं त्रिष्टुप्" शत०ब्रा०१।३।५।५।"तथैव माध्यन्दिनं सवनमतन्वत" इत्युपक्रमे "एकादशाक्षरा त्रिष्टुभ् तस्मादाहुस्त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनमिति" शत०ब्रा० ४।२।१।८ । २तच्छन्दोऽभिमानिदेवतायाञ्च । "इन्द्र एकादशाक्षरेण त्रिष्टुभमुदजयत्" यजु० ९।३० । "इन्द्रो देवः एकादशाक्षरेण छन्दसा त्रिष्टुभं त्रिष्टुप्छन्दोऽभिमानिनीं देवतामुदजयत्" वेददीपः । प्रसङ्गात् छन्दोऽभिमानिदेवताः सर्वानुक्रमणिकायां ४ अ० उक्ताः प्रदर्श्यन्ते । "अथातश्छन्दोदेवता गायत्र्या अग्निरुष्णिहः सविताऽनुष्टुभः सोमो बृहत्या बृहस्पतिः, पङ्क्तेर्वरुणस्त्रिष्टुभ इन्द्रो जगत्याविश्वे देवा विराजो मित्रः, स्वराजो वरुणोऽतिच्छन्दसः प्रजापतिर्विच्छन्दसो वायुर्द्विपदायाः पुरुष एकपदाया ब्रह्मा । सर्वा ऋचः आग्नेय्यः सर्वाणि यजूंषि वायव्यानि सर्वाणि सामानि सौर्याणि सर्वाणि ब्राह्मणानि च । स्वाहाकारस्याग्निर्वषट्कारस्य विश्वे देवाः । कर्मारम्भे मन्त्राणां देवता वेदितव्याः संन्यस्य मनसि देवतां ततो हविर्दीयते देवतामविज्ञाय यो जुहोति देवास्तस्य हविर्न जुषन्ते । स्वाध्यायमपि योऽधीते मन्त्रदैवतज्ञः सोऽमुष्मिन् लोके देवैरपीड्यते । तस्माद्ध देवता वेद्या मन्त्रे मन्त्रे प्रयत्नतः । मन्त्राणां देवताज्ञानान्मन्त्रार्थमधिगच्छति" । चतुर्ब्रह्मात्मनः मांसात् तस्या उत्पत्तिः भाग०३।१२।२९ श्लो० उक्ता यथा"तस्योष्णिगासील्लोमभ्यो गायत्री च त्वचो विभोः । त्रिष्टुम्मांसात् स्नुतोऽनुष्टुब्जगत्यस्थ्नः प्रजापतेः । मज्जातः पङ्क्तिरुत्पन्ना बृहती प्राणतोऽभवत्" ।

त्रिष्टोम पु० त्रयः स्तोमा यत्र षत्वम् । चतुष्टयज्ञस्य उभयतः कर्त्तव्ये यज्ञभेदे । "चतुष्टतिः"कात्या०श्रौ०१५।९।२४ सू० "तमुभयतः एके त्रिष्टोमज्योतिष्टोमौ"२५ सू० । "एके तं चतुष्टतमुभयतः त्रिष्टोमज्योतिष्टोमौ कुर्वन्ति" सं० व्या० ।

त्रिष्ठ पु० त्रिषु चक्रेषु तिष्ठति स्था—क अम्बाम्बेत्यादिना षत्वम् । चक्रत्रयस्थिते रथे । "त्रिष्ठं वां सूरे दुहितारुहद्रथम्" ऋ० १।३४।५ । "त्रिष्ठं चक्रत्रयेऽवस्थितं रथम्" भा० ।

त्रिष्ठिन् त्रि० त्रिषु विद्यादानयज्ञेषु तिष्ठति स्था—बा० इनि सुषामा० षत्वम् । विद्यादिशीलयुक्ते । "उरुकूलानि कुलेभ्यस्त्रिष्ठिनम्" यजु० २०।१४० । 'त्रिषु विद्यादिषु स्थितं शीलवन्तम्" वेददी० ।

त्रिस् अव्य० त्रि+वारे सुच् । त्रिवारे "येन त्रिःसप्तकृत्वो न्वपत्रहलवशामांसस्त्रिक्षपङ्क्तिति" प्रबोधच० । "अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरब्दस्य हि निर्वपेत्"मनुः ।"त्रिर्जपेदघमर्षणम्" स्मृतिः ।

त्रिसन्धि स्त्री त्रयः सन्धयोऽन्तरकाला विकाशेऽस्याः । (फागनिया) १पुष्पभेदे राजनि० । सा त्रिविधा सिताऽसिता रक्ता च । समा०द्वि० । २पूर्वापरमध्यसन्धौ न० ।

त्रिसन्ध्य न० समाहारद्वि० । प्राह्णपराह्णमध्याह्नरूपे सन्ध्यात्रये ।"साविध्यं पुष्करे येषां त्रिसन्ध्यं कुरुनन्दन !" भा० व० ८२ अ० । "करैस्त्रिसन्ध्यं त्रिदशैर्दिशे नमः" माघः । "त्रिसन्ध्यव्यापिनी या तु सैव पूज्या सदा तिथिः । न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरात्"ति०त० वराहः । कुसुमे (फागनिया) राजनि० ।

त्रिसन्ध्यकुसुमा स्त्री त्रिसन्ध्यं कुसुमं यस्याः । त्रिसन्धि-

त्रिसप्तति स्त्री एकव०त्र्यधिका सप्ततिः शा०त०त्रयश्च सप्ततिश्च द्वन्द्वस०वा ।१त्र्यधिकसप्ततिसंख्यायां २तत्संख्येये च पक्षे वा त्रयश्चादेशे त्रयःसप्तति तत्रार्थे । तत्र त० पूर्वप्रकृतिस्वरः त्रय आदेशे अन्तोदात्त इति भेदः । ततः पूरणे तमप् । त्रिसप्ततितम त्रयःसप्ततितम तत्पूरणे त्रि०स्त्रियां ङीप् । पूरणे डट् । त्रिसप्तत तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् । "भीमसेनं त्रिसप्तत्या नकुलं सप्तभिः शरैः"भा०श०२१अ० । त्रिसप्तत्या युतं शतादि ड । त्रिसप्तत तद्युते शतादौ त्रि० ।

त्रिसप्तन् त्रि० ब०व०त्रिगुणिताः सप्त । १एकविंशतिसंख्यायाम् २तत्संख्येये च । "विद्वा चैनं त्रिसप्तभिः भा०श०१२अ० । "त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं यो जिगाय भृगूत्तमः"हरिवं०२०४अ० ।

त्रिसम न॰ त्रयः समा यत्र। समहरीतकीनागरगुडरूपे पदार्थे राजनि॰। समा॰ द्वि॰। २वर्षत्रये न॰।

त्रिसर पु॰ कृसर+पृषो॰। कृसरे हेमच॰।

त्रिसरक न॰ त्रिवारं सरकम्, त्रयाणां सरकाणां शीधुपानानां समाहारः पात्रा॰न ङीप् वा। त्रिवारे मधुपाने "प्रातिभं त्रिसरकेण गतानाम्" माघः।

त्रिसर्ग पुं॰ त्रयाणां सत्त्वरजस्तमसां सर्गः। सत्त्वरजस्तमसां सर्गे। "यत्र त्रिसर्गो मृषा" भा॰ १।१।१।

त्रिसामन् पु॰ त्रीणि सामानि स्तुतिसाधनानि यस्य। १परमेश्वरे। "त्रिसामा सामगः साम त्रिवर्णो भेषजं भिषक्" विष्णु स॰। "त्रीणि वेदव्रतसामाख्यानि तैस्त्रिसामभिः स्तुतस्त्रिसामा" भा॰ वेदव्रतसामानि च। "अधिपताद् मित्र! पताद् सुरपताद्" इत्येवमादीनि त्रीणि सामानि।२महेन्द्राद्रेः जातायां नद्याम् स्त्री टाप् शब्दार्थचि॰। "ऋषिकुल्या त्रिसामा कौशिकी इत्यादि" भाग॰ ५।१९।१८। भारतवर्षमहानद्युक्तौ।

त्रिसाहस्र त्रि॰ त्रीणि सहस्राणि परिमाणमस्य अण् उत्तरपदवृद्धिः। त्रिभिः सहस्रैः १परिमिते। स्त्रियां ङीप्। "त्रिसाहस्रग्रुत्तमा" कात्या॰ श्रौ॰ १७।७२३। "उत्तमा चितिः त्रिसाहस्री लोकम्पृणानां भवति" कर्कः।

त्रिसिता स्त्री त्रिगुणिता सिता शा॰ त॰। त्रिशर्कराशब्दार्थे राजनि॰। [शीतया कृष्टक्षेत्रे अमरः।

त्रिसीत्य न॰ त्रिवारं सीतया समितम् यत्। त्रिःकृत्वः

त्रिसुगन्धि न॰ त्रयाणां सुगन्धिद्रव्याणां समाहारः। "त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम्" इत्युक्ते तुल्यभागे एलादित्रिके राजनि॰। "पिबेद्रसं पुष्पफलोद्भवं वा सितामधूकत्रिसुगन्धियुक्तम्" सुश्रुतः।

त्रिसुवर्चक पु॰ आङ्गिरसे च्यवनरूपे वह्नौ "अग्निराङ्गिरसश्चैव च्यवनस्त्रिसुवर्चकः" भा॰ व॰ २१९ अ॰।

त्रिसौपर्ण न॰त्रिः सुपर्णेन ऋषिणा कृतमण् वृत्तौ त्रिशब्दस्य सुजर्थता उत्तरपदवृद्धिः। सुपर्णर्षिणा चरिते व्रतभेदे।

"सुपर्णो नाम तमृषिः प्राप्तवान् पुरुषोत्तमात्। तपसा वै सुतप्तेन दमेन नियमेन च। त्रिः परिक्रान्तवानेतत् सुपर्णो धर्मसुत्तमम्। यस्मात्तस्माद्व्रतं ह्येतत् त्रिसौपर्णमिहोच्यते। ऋग्वेदपाठपठितं व्रतमेतद्धि दुश्चरम्। सुपर्णाच्चाप्यधिगतो धर्म एष सनातनः। वायुना द्विपदां श्रेष्ठः कथितो जगदायुषा। वायोः सकाशात् प्राप्तश्च ऋषिभिर्विघसाशिभिः। ततो महोदधिश्चैव प्राप्तवान् धर्मसुत्तमम्। अन्तर्दधे ततो भूयो नारायणसमाहितः" भा॰ शा॰ ३५० अ॰। सुपर्ण एव स्वार्थे अण् त्रयः सौपर्णा यत्र। ऋग्वेदे १०।११४।३।४।५। मन्त्रत्रिके। ते च मन्त्राः "चतुष्कपर्दी युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका वयुनानि वस्ते। तस्यां सुपर्णा वृषणा निषेदतुर्यत्र देवा दधिरे भागधेयम्"।३ "एकः सुपर्णः स समुद्रमाविवेश स इदं विश्वं भुवनं विचष्टे। तं पाकेन मनसा पश्यमन्तितस्तं माता रेळ्हि स उ रेळ्हि मातरम्"।४ "सुपर्णं विप्राः कवयो वचोभिरेकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति। छन्दांसि च दधतो अध्वरेषु ग्रहान्त्सोमस्य मिमते द्वादश"।५ सुपर्णपदघटिते मन्त्रे विदितं अण् उत्तरपदवृद्धिः।२परमेश्वरनामभेदे "त्रिसौपर्णं तथा ब्रह्म यजुषां शतरुद्रियम्" भा॰शा॰२८६अ॰। "त्रिसौपर्णं विदितं नाम त्रिसौपर्णमिति तदर्थः" श्रीधरः। त्रिसौवर्णेति पाठः लिपिकरप्रमादात्।

त्रिस्कन्ध न॰ त्रयः स्कन्धा इवावयवा अस्य। ज्योतिःशास्त्रे वृ॰ सं॰ १ अ॰ तस्य स्कन्धत्रयमुक्तं यथा "ज्योतिःशास्त्रमनेकभेदविषयं स्कन्धत्रयाधिष्ठितम् तत्कार्त्स्न्योपनयस्य नाम मुनिभिः सङ्कीर्त्यते संहिता। स्कन्धेऽस्मिन् गणितेन या ग्रहगतिस्तन्त्राभिधानस्त्वसौ होराऽन्योऽङ्गविनिश्चयश्च कथितः स्कन्धस्तृतीयोऽपरः"। तेन तन्त्रहोराङ्गनिर्णयाख्यास्तस्य त्रयः स्कन्धाः।

त्रिस्तन न॰ त्रयःस्तना दोह्या यत्र। त्रिसहस्राध्ये यज्ञे प्रथमायामुपसदि दोह्यत्रिस्तनरूपे १व्रतभेदे "त्रिस्तनं प्रथमायां दोहयति" कात्या॰ श्रौ॰ ८।२।१ त्रयःस्तना अस्या ङीष्। स्तनत्रययुक्ते २राक्षसीभेदे स्त्री "त्रिस्तनीमेकपादाञ्च त्रिजटामेकलोचनाम्" भा॰ व॰ २७९ अ॰।

त्रिस्तावा स्त्री त्रिगुणिता तावती वेदिः। "द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः" पा॰ अच समा॰ टिलोपः समासश्च निपात्यते। प्रकृतौ यावती वेदिः ततस्त्रिगुणेऽश्वमेधाद्यङ्गे वेदिभेदे। वेदिभिन्ने तु त्रिस्तावती रज्जुः" इत्येव सि॰ कौ॰।

त्रिस्थली स्त्री त्रयाणां गयाकाशीप्रयागरूपस्थलानां समाहारः द्वि॰। काशीगयाप्रयागरूपस्थलत्रिके। तदधिकृत्यैव त्रिस्थलीसेतुनामा ग्रन्थः अनन्तभट्टेन कृतः।

त्रिस्थान त्रि॰ त्रीणि स्थानान्यस्य। १स्वर्गमर्त्यपातालस्थे परमेश्वरे २जाग्रदाद्यवस्थात्रयसाक्षिणि जीवे च।

त्रिस्रोतस स्त्री त्रिषु लोकेषु स्रोतो यस्याः । गङ्गायाम् "त्रिस्रोतसः कान्तिमतीत्य तस्थौ" कुमा० । "कृताभिषेकै-र्दिव्यायां त्रिस्रोतसि च सप्तभिः" रघुः ।

त्रिस्रोतसी स्त्री त्रीणि स्रोतांसि सन्त्यस्याम् अच् गौरा० ङीष् । स्रोतस्त्रययुक्ते नदीभेदे "तथा समुद्रांश्चत्वारः । नदी भागीरथी च या" इत्युपक्रमे "लवन्ती गोमती चैव सन्ध्या त्रिस्रोतसी तथा" भा० स० ९अ० । वरुण-सभास्थतीर्थभूतनद्यादिकथने ।

त्रिस्पृशा स्त्री त्रीणि चान्द्रदिनानि एकस्मिन् सावने दिने स्पृशति स्पृश—क । एकादशीभेदे "यदा पूर्वदिने दशमी परदिने चैकादशी स्वल्पा ततो द्वादशी रात्रिशेषे त्रयोदशी सा चैकादशी त्रिस्पृशा" रघु० "एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी । तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारयेत्" एका० त० धृत वचनम् । "एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी । त्रिस्पृशा नाम सा ज्ञेया ब्रह्महत्यां व्यपोहति" संवर्त्त-वचनम् । अष्टसु महाद्वादशीषु वासरत्रयस्पर्शिन्यां २द्वादश्याञ्च द्वादशीयब्दे दृश्यम् ।

त्रिस्नान न० त्रिषु कालेषु स्नानमत्र । त्रिकालस्नानाङ्गे व्रतभेदे । तच्च वानप्रस्थाङ्गं प्रायश्चित्ताङ्गञ्च । तत्राद्यं कामन्दकीनीतिशास्त्रे उक्तं यथा "वनवासः पयो-मूलनीवारफलवृत्तिता । प्रतिग्रहनिवृत्तिश्च त्रिस्नानं व्रतचारिता । देवातिथीनां पूजा च धर्मोऽयं वन-वासिनः" द्वितीयन्तु त्रिषवणशब्दे दर्शितम् । [क्षेत्रे अमरः

त्रिहल्य न० त्रिः हलेन कृष्टं चेत्रम् । त्रिवारं हलेन कृष्टे

त्रिहायण त्रि० त्रयो हायना वयोऽस्य णत्वम् । त्रिवर्षे गवादौ "अथ संस्कारं कृत्वा लक्षयित्वा त्रिहायणान्" भा० व० २११ अ० । स्त्रियान्तु ङीप् । "त्रिहायणी त्रिवर्षा गौः" अमरः । "वत्सतर्यस्त्रिहायण्योऽप्रीताः पञ्चवर्णा राजीवपृष्ठ्यो नवनीतपृष्ठ्योऽरुणाः पिशङ्ग्यः सारङ्ग्यः" कात्या० श्रौ० २२।८।१२ ।२द्रौपद्यां ब्रह्मवै० "कृते युगे वेदवती त्रेतायां जनकात्मजा । द्वापरे द्रौप-दी च्छाया तेन कृष्णा त्रिहायणी" अन्मखण्डम् ।

त्रीषु त्रि० त्रय इषवः परिमाणमस्य कन् तस्य लुक् । १इषुत्रय-मिते स्थाने । त्रयः इषवो यत्र कप् । २वाणत्रययुक्ते धनुषि न० । "त्रीषुकं धनुर्दक्षिणा" कात्या० श्रौ० २५।४। ४७।अस्यां त्रिहविष्कायामिष्टौ त्रिभिरिषुभिरुपेतं धनुर्द-क्षिणेत्यर्थः" सं० व्याख्या ।

त्रीष्टक पु० त्रिस्रः ऋगादिरूपा इष्टका यस्य । अग्नि-भेदे "स एष त्रीष्टको अग्निः। ऋगेका यजुरेका सामैका तद्यां कां चानचोपदधाति ऋक्स एव तस्या आयतन-मथ यां यजुषा पुरुष एव तस्या आयतनमथ यां साम्ना पुष्करपर्णमेव तस्या आयतनमेवं त्रीष्टकम्" शत० ब्रा० १०।५।२।११ ।

त्रुट छेदने वा दिवा० पक्षे तुदा०कु०पर०अक० सेट् । त्रुट्यति त्रुटति अत्रु(त्रो)टीत् । तुत्रोट । छेदश्चात्र अवयवविश्लेषा-भाव मात्रम् "यावन्मे दन्ता न त्रुट्यन्ति" हितो०"त्रुटित पयोधरतटे हारं पुनर्योजय" सा० द० । "त्रुटित इव मुक्तामणिसरः" उत्तर० ।

वि+विश्लेषीकरणे सक० । "कण्टकैरेना विस्त्रुटेयुः" कात्या० श्रौ० २२।३।२२। "विस्त्रुटेयुः वित्रुट्येयुः" सं० व्याख्या ।

त्रुट छेदने चुरा० आ०सक० सेट् । त्रोटयते अतुत्रुटत ।

त्रुटि(टी) स्त्री कुटा० त्रुट—इन् वा ङीप् । १सूक्ष्मैलायां २अल्पे ३संशये ४कालभेदे च अमरः स च "योऽक्ष्णोर्निमेषस्य खरामशभागः स तत्परस्त-च्छतभाग उक्ता । त्रुटिर्निमेषैर्धृतिभिश्च काष्ठा तत्त्रिं-शता सद्गणकैः कलोक्ता" सि० शि० उक्तेः तत्परस्य शतभागकालरूपः । "क्षणद्वयात्मकः कालस्त्रुटिरिति" 'भरतः तन्मूल्यं मृग्यम् । तदपेक्षया क्षणस्य भाग० अधिककालतोक्तेः तस्यामूर्त्तत्वात् क्षणस्य मूर्त्तत्वाञ्च तथा हि "प्राणादिः कथितो मूर्त्तस्त्रुट्याद्योऽमूर्त्तसंज्ञकः" सू०सि०"त्रुटिराद्या यस्य तादृशः कालः एकमात्रा-न्तर्गतत्रुटितत्परादिकोऽमूर्त्तसंज्ञकः व्यवहारायोग्यत्वे-नात्यामूर्त्तयम् । भाग० ३।११।५, ६। अन्यथा मानमुक्तं यथा "अणू द्वौ परमाणुः स्यात् त्रसरेणुस्त्रयः स्मृतः । ज्वालार्करश्म्यग्रगतः खमेवानुपतन्नगात् । त्रसरेणुत्रयं भुङ्क्ते यः कालः सः त्रुटिः स्मृता । शतभागस्तु वेधः स्यात्तैस्त्रिभिस्तु लवः स्मृतः । निमेषस्त्रिलवो ज्ञेय आम्नातस्ते त्रयः क्षणः" । "मरुतः सह पर्जन्याः कलात्रुटिलवक्षणाः" हरिवं०१६८अ०, "शुक्लस्य वक्तुलस्य कला काष्ठा त्रुटिस्तथा" भा० आ० २५ अ० । "प्राण-त्रुटिश्च अवयवाद्यकालस्य वेत्तस्य च वेत्ता" ह०सं०२अ० । २कुमारानुचरमातृभेदे "केशयन्ती त्रुटिर्नाम क्रोशना तु तडित्प्रभा" भा० श०४७० मातृगणोक्तौ । भावे इन् । ३अवयवादिहीनतायाम् ।

त्रुटिबीज पु०त्रुटिरल्पं बीजमस्य । कचौ मूलभेदे शब्दमा०।

त्रुटियस् अव्य० त्रुटि+शीघ्रार्थे शस्। त्रुटिस्त्रुटिरित्या-
द्यर्थे। "त्रुटिशोलवशश्चापि गण्यते कालनिश्चयः" भा०
उ० ११८ अ०।

त्रुन्प(म्प) वधे भ्वा०पर०सक० सेट्। त्रुम्पति अत्रुम्पीत्।
नोपधत्वे क्विपि त्रुप् त्रुपौ नोपधत्वे त्रुन् त्रुम्पौ इति
भेदः।

त्रुन्फ(म्फ) वधे भ्वा० पर० सक० सेट्। त्रुम्फति अत्रु-
म्फीत्। नोपधत्वे क्विपि त्रुप् त्रुफौ नोपधत्वे त्रुन्
त्रुम्फौ इति भेदः। [(फी)त्। तत्रोप(फ)

त्रुप(फ) वधे भ्वा० पर० सक० सेट्। त्रोप(फ)ति अत्रोपी-

त्रेता स्त्री त्रित्वमिता पृषो०। दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीया-
ग्निके समुदिते १अग्नित्रये, सत्ययुगानन्तरवर्त्तिनि युग-
भेदे, द्यूतक्रीडासाधनस्याक्षस्य यस्मिन् पार्श्वे त्रयोऽङ्का-
स्तस्य पार्श्वस्य उत्तानतया ३पतने, द्यूतविशेषे वराट-
कानां मध्ये त्रयाणामुत्तानतया ४पतने च "त्रेतया
हृतसर्वस्वः" इति मृच्छकटिका। अयमब्दे ३३४पु०दृश्यम्

"त्रेतायुगमानञ्च दिव्यमानेन ३००० वर्षाः आदौ
सन्ध्या ३००। अन्ते सन्ध्यांशः ३०० मिलिताः
३६००। वर्षाः मानुषमानेन ३६० गुणिता १२९६०००
वर्षाः। यथाह मनुः "चत्वार्य्याहुः सहस्राणि वर्षा-
णान्तु कृतं युगम्। तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यां-
शश्च तथाविधः। इतरेषु ससन्ध्येषु ससन्ध्यांशेषु च
त्रिषु। एकापायेन वर्त्तन्ते सहस्राणि शतानि च"। सि०
शि० "खखाभ्रदन्तसागरैर्युगाग्नियुग्मभूगुणैः। क्रमेण
सूर्य्यवत्सरैः कृतादयोयुगाङ्घ्रयः। स्वसन्ध्यकातटंशके-
र्निजांश१२भागसम्मितैः। युताश्च तद्युता युगं रदाब्धयो-
ऽयुताहताः" । खखाभ्रदन्तसागरैः ४३२०००अङ्कैस्त्रिभि-
र्गुणितैस्तन्मिता वर्षा त्रेतामानं तत्रापि त्रेतादौ सन्ध्या-
मानं १०८००० त्रेतामानं १०८०००० वर्षाः। त्रेतान्ते
सन्ध्यांशमानम् १०८०००। मिलित्वा १२९६०००
वर्षाः त्रेतामानम्। स्पष्टमुक्तं ब्रह्मवै० प्र० ख० "द्वि-
षट्लक्षपरिमितं पञ्चवतिसहस्रकम्। त्रेतायुगं परि-
मितं कालविद्भिः प्रकीर्तितम्"।

"दण्डनीत्यां यदा राजा त्रीनंशाननुवर्त्तते। चतुर्थमंश-
मुत्सृज्य तदा त्रेता प्रवर्त्तते। अशुभस्य चतुर्थांशस्त्री-
नंशाननुवर्त्तते। कृष्टपच्यैव पृथिवी भवन्त्योषध-
यस्तथा"। "राजा कृतयुगस्रष्टा त्रेताया द्वापरस्य च।
युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणम्। कृतस्य
कारणाद्राजा स्वर्गमत्यन्तमश्नुते। त्रेतायाः कारणा-
द्राजा स्वर्गं नात्यन्तमश्नुते" भा०शा०६९अ०। तद्धर्माश्च
"त्रेतायुगे समायाते धर्मः पादोनतां गतः। अत्य-
न्तं शान्तिता लोकाः केचित्, केचिद्दयाशयाः। विष्णुध्यान-
रता लोका यज्ञदानपरायणाः। वर्णाश्रमाचाररताः
सुखिनः सुस्थचेतसः। क्षत्रा भूमिभुजः शूद्राः सर्वे
ब्राह्मणसेविनः। ब्राह्मणाश्च महात्मानो वेदवेदाङ्गपा-
रगाः। प्रतिग्रहनिवृत्ताश्च सत्यसन्धा जितेन्द्रियाः। तपो-
व्रतपरा नित्यं दातारो विष्णुसेविनः। कालवर्षी तथैव
त्वांश्च स्त्रियः सर्वाः पतिव्रताः। वसुन्धरा च शस्याढ्या
पुत्राश्च पितृसेविनः" इति पाद्मे क्रियायोगसारोक्ताः।
"अत्राकाद्या भगवती जीवानां निष्कृतिं यथा। कृते
व्यतीते त्रेतायां दृष्टा धर्मव्यतिक्रमम्। वेदोक्तकर्मभि-
र्मर्त्या न शक्ताः स्वेष्टसाधने। बहुक्लेशकरं कर्म वैदिकं
भूरिसाधनम्। कर्त्तुं न योग्यामनुजाश्चिन्ताव्याकुलमा-
नसाः। त्यक्तुं कर्त्तुं न चार्हन्ति सदा कातरचेतसः।
वेदार्थयुक्तशास्त्राणि स्मृतिरूपाणि भूतले। तदा त्वं
प्रकटीकृत्य तपःस्वाध्यायदुर्बलान्। लोकानतारयः
पापात् दुःखशोकमयप्रदात्। त्वां विना कोऽस्ति जी-
वानां घोरसंसारसागरे। भर्त्ता पाता समुद्धर्त्ता पितृवत्
प्रियकृत् प्रभुः" इति श्रीमहानिर्वाणतन्त्रे जीवोद्धारण-
हेतवे सदाशिवं प्रति जगन्मातुः वाक्यम्। तस्मिन्
युगे पुरुषायुष्कालश्च त्रिशतवर्षमनुनोक्तो यथा "चतुष्पात्
सकलो धर्मः सत्यञ्चैव कृते युगे। नाधर्मेणागमः कश्चि-
न्मनुष्यान् प्रतिवर्त्तते। इतरेष्वागमाद्धर्मः पादशस्त्वव-
रोपितः। चौरिकानृतमायाभिर्धर्मश्चापैति पादशः।
अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः। कृते त्रेता-
दिषु ह्येषामायुर्ह्रसति पादशः। वेदोक्तमायुर्मर्त्या-
नामाशिषश्चैव कर्मणाम्। फलन्त्यनुयुगं लोके प्रभा-
वश्च शरीरिणाम्"।

पुराणान्तरे अयुतवर्षास्तत्काल उक्ताः अतएव "दश-
वर्षसहस्राणि रामो राज्यमकारयत्" इत्यादि सङ्गच्छते।
तपसा आयुःकालाधिक्यमिति न मनूक्तिविरोधः इति
तु न्याय्यम्।

"धर्मादौ हि यथा त्रेता वह्निस्त्रेता तथैव च। तथैव
पुत्रपौत्राणां स्वर्गस्त्रेता किलाक्षयः" भा० आश्व० ९०
अ०। अग्नित्रयस्य त्रेतानामनिरुक्तिर्यथा "त्रिधा
प्रणीतो ज्वलनो मुनिभिर्वेदपारगैः। अतस्त्रेतात्वमा-

पद्मो यद्रेकस्त्रिविधः कृतः" हरिवंशे २१३ अध्याये।

त्रैताय पु० त्रेतानामकोऽयः। द्यूतभेदे कृतायशब्दे दृश्यम्।

त्रेतिनी स्त्री त्रेता अस्त्यत्र इनि ङीप्। त्रेताग्निसाध्यक्रियायाम् "ऊर्द्ध्वी यत्ते त्रेतिनी भूत्" ऋ० १०।१०५।८।

त्रेधा अव्य० त्रि+प्रकारे एधाच्। त्रिप्रकारे "इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्" ऋ० १।२२।१७ "एकस्त्रेधा विहितो जातवेदाः" अथ० १३।४।११। "तस्य त्रेधा स्थितात्मने" कुमा०।

त्रै पालने भ्वा० आ० सक० अनिट्। त्रायते अत्रास्त। त्राता त्रातः। "स्वल्पोऽप्यस्य धर्मस्य त्रायते" गीत० भा० २।२।४।७। "गायन्तं त्रायते यस्मात् गायत्री तेन कीर्तिता" स्मृतिः "पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः" मनुः। "त्रातेयं कुरु सौमित्रे! भयात् त्रायस्व राघवम्" भट्टिः। [त्रिंशदध्यायपरिमिते ब्राह्मणभेदे।

त्रैंश न० त्रिंशदध्यायाः परिमाणमस्य ब्राह्मणस्य ड।

त्रैककुद न० त्रिककुद् नाम पर्वतः तत्र भवः अण्। सौराञ्जने। "इत्यस्येत्यक्ष्यावनक्ति त्रैककुदाञ्जनेनाभावेऽन्यदृदिटचिर्णं त्रिकृत्तरं पराकृतकृतकृतकृत्सम्भन्त्रः शरेषीकया सायया" कात्या० श्रौ० ७।२।२४। "अध्वर्युः सायया शरेषीकया शरस्यायशलाकया त्रैककुदाञ्जनेन सौवीराञ्जनेन यजमानस्य अक्ष्यौ चक्षुषी अक्षिणी पराक् अनाहत्तमनक्तिनेतदायुतस्य तत्र दक्षिणं चक्षुर्हिरनक्ति उत्तरं त्रिवारम्। तत्राञ्जनमन्त्रः सकृत् सकृत्पठनीयः। त्रिककुत्पर्वतस्तत्र भवमञ्जनं त्रैककुदं सौवीरमिति यत् प्रसिद्धम्। त्रैककुदाभावेऽन्यत् लोकप्रसिद्धं यत् कज्जलादि। आपस्तम्बः "इत्यस्य कनीनिकाभीति त्रैककुदेनाञ्जनेनाङ्क्ते यदि त्रैककुदं नाधिगच्छेद्येनैव केनाञ्जनेनाङ्क्तेति" कर्कः। "त्रैककुदं भवति। यत्र वा इन्द्रो वृत्रमहंस्तस्य यदक्ष्यासीत्तं गिरिं त्रिककुदमकरोत्तद्यत्त्रैककुदं भवति चक्षुष्येवैतच्चक्षुर्दधाति तस्मात्त्रैककुदं भवति यदि त्रैककुदं न विन्देदप्यत्रैककुदमेव स्यात् समानी ह्येवाञ्जनस्य बन्धुता" शत० ब्रा० ३।१।३।१२।

त्रैकालिक त्रि० त्रिकाले भवः ठञ्। १भूतभविष्यद्वर्त्तमानकालवर्त्तिनि "त्रैकालिकमिदं ज्ञानं प्रादुर्भूतं तवेप्सितम्" भा० शा० ३३२ अ०। २त्रिसन्ध्याव्यापके च।

त्रैकाल्य न० त्रिकाल+स्वार्थे ष्यञ्। भूतादित्रिषु कालेषु। "त्रैकाल्यनाशं काशाय फलार्थं कालसंभव च" हरिवं० ४१ अ०। "त्रैकाल्यमव्याकरणात् तत्र सर्वं विप्रणश्यति" याज्ञ०।

त्रैगर्त्तक त्रि० त्रिगर्तस्य देशभेदस्यादूरदेशादि चतुरर्थ्यां अरीहणा० वुञ्। त्रिगर्त्तदेशस्यादूरदेशादौ।

त्रैगुणिक त्रि० त्रिगुणान् द्रव्यसैकगुणं प्रयच्छति। "तत् प्रयच्छति गर्हाम्" प्राग्वठक्। त्रिगुणकादानकेकदत्वाद्रव्यप्रयोक्तरि वार्द्धुषिकभेदे।

त्रैगुण्य न० त्रिगुणानां भावः कर्म वा स्वार्थे ष्यञ् तेन निर्वृत्तं वा। १सत्त्वादिगुणत्रये २तद्विकारे प्रपञ्चे संसारे च "त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन!" गीता। "अविवेकादिः सिद्धस्त्रैगुण्यात्तद्विपर्ययेऽभावात्" "एकप्रवक्तृत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाभावे" सां० का०।

त्रैत पु० त्रीन् वत्सान् तनोति युगपत् तन--बा० ड त्रितो गर्भभेदस्तत्र भवः अण्। युगपज्जन्माधायकगर्भजाते पशौ। "कृष्णग्रीवमाग्नेयं सौमापौष्णं त्रैतमालभेत पशुकामो द्वौ वा अजायै स्तनौ नानैव द्वावभिजायेते ऊर्जं पुष्टिं तृतीयः" तै० सं० २।१।१।६ "त्रयाणां वत्सानां युगपज्जातानां यः समुदायस्ततः तत्र भवस्त्रैतः तेषामन्यतमः इत्यर्थः। त्रयाणां सत्यपि प्रयोजनमेकस्य त्रयम् अजाया स्तावद्वौ स्तनौ प्रसिद्धौ तौ नानैव पृथगेव पातुं द्वौ वत्सौ जायेते मातृरूपायामजायां देयमूर्जं पयःसारं या च शरीरगता पुष्टिस्तदुभयं व्याप्तुमिव तृतीयो वत्स उत्पद्यः द्वाविव हि सर्वत्र जायेते तृतीयस्तु कदाचिदेव तथा सति वत्सो तृतीयो जातस्तस्याः शरीरे वीर्याधिक्यं पश्वाधिक्यञ्चास्तीति लक्षयितुं शक्यते" भा० अत्र भाष्ये ससन्देहत्वात् इत्याकारे अपि गर्भपरतेति बोध्यम्।

त्रैतन व्यवहारनिर्देशे दासभेदे। "गिरो यदस्य त्रैतनो विषग्दास्यं स्वयं दासः" ऋ० १।१५८।५। "त्रैतन एतन्नामको दासोऽत्यन्तनिर्देश्यः" भा०।

त्रैदशिक न० त्रिदशा देवता अस्य ठञ्। देवे अङ्गुल्यग्रभागे तीर्थे। "ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत्। कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन" मनुः।

त्रैधम् अव्य० त्रि+प्रकारे धमुञ्। त्रिप्रकारे "प्रतामञ्ज वा त्रैधं तण्डुलान् विभज्य" कात्या० श्रौ० २५।४।४० "सर्वमेव त्रैधमेके द्वैधमेके वदन्त्युत। पुंसः प्रयतमेके क्रिञ्चित्सर्वमिदमश्नुते" भा० व० ३२ अ०।

त्रैधर्म्य न० त्रयाणां वेदानां धर्मात् त्रोताध्वर्युवौद्गात्र-

हरति पत्रञ् । स्वर्गादिफलसम्बन्धिहोत्राध्वर्य्यौद्गात्रार्के ज्योतिष्टोमादौ काम्यकर्मणि ।

त्रैधातवी स्त्री उदयमानीयाख्ये इष्टिभेदे "तस्य योनिराशय आस । तमन् परामृश्य संलयाद्भिनत् सैवेष्टिरभवत् तद्यदेतस्मिन्नाशये विधातुर्निर्वापविद्योति तस्मात्त्रैधातवी नाम" शत० ब्रा० ५।५।५।६। "सर्वा इष्टीरपि दर्विहोमान्यो राजसूयेन यजते देवसृष्टो वा एषेष्टिर्यत्त्रैधातवी" ११। "त्रैधातव्युदयमानीयामावेव वत्सः" शत० ब्रा० १३।६।२।१७। "त्रैधातव्युदयमानीया भवेत्" कात्या० श्रौ० १३।४।८।

त्रैधातवीय न० त्रिधातवीमधिकृत्य छ । इष्टिभेदाङ्गकर्मभेदे "सर्वो वा एष यज्ञो यत्त्रैधातवीयम्" तैत्ति०सं०२।४।११।२।

त्रैधातुक त्रि० त्रिभिः धातुभिः स्वर्णरौप्यताम्रैः निर्वृत्तः ठञ् । स्वर्णादिधातुत्रयनिष्पाद्ये ।

त्रैनिष्किक त्रि० त्रिभिः निष्कैः क्रीतम् ठक् । त्रिनिष्कक्रीते । तस्य वा लुक् । त्रिनिष्क अप्यत्र ।

त्रैपारायणिक त्रि० त्रिः पारायणमावर्त्तयति ठञ् । त्रिवारं वेदपारायणकारके ।

त्रैपुर पु० त्रिपुर+स्वार्थे अण् । १त्रिपुरदेशे हेमच० । त्रिपुरोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण् । २पित्रादिक्रमेण तद्वासिनि ३त्रिपुराधीशे च बहुषु अणो लुक् । "मेलकैस्त्रैपुरैश्चैव चिच्छलैश्च समन्वितः" भा० भी० ८८ अ० । आर्षत्वात् बहुषु अणो न लुक् । त्रिपुरं पुरत्रयमस्त्यस्य अण् । त्रिपुरस्वामिषु ४असुरभेदेषु त्रिपुरशब्दे दृश्यम् । "येनोद्धृतास्त्रैपुरा मायिनो वै दग्धाघोरेण वितथान्ताः शरेण" हरिवं० १३१ अ० ।

त्रैपुरुष त्रि० त्रीन् पुरुषान् व्याप्नोति अण् स्वार्थे पूर्वपदवृद्धिः । त्रिपुरुषव्यापके । "ब्राह्मणानिन्दिता राजन् ! कन्यस्त्रैपुरुषं कुलम्" भा० अनु० ८० अ० । लोके तु उत्तरपदवृद्धिः त्रिपौरुष इत्येव ।

त्रैफल न० त्रिफलानां तदाद्यद्रव्याणामिदम् अण् । चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे । यथा "त्रिफलां त्र्यूषणं द्राक्षां मधुकं कटुरोहिणीम् । प्रपौण्डरीकं सूक्ष्मैलां विडङ्गं नागकेसरम् । नीलोत्पलं शारिवे द्वे चन्दनं रजनीद्वयम् । कार्षिकं पयसा तुल्यं त्रिगुणं त्रिफलारसम् । घृतप्रस्थं पचेदेतत् सर्वनेत्ररुजापहम् । तिमिरं दोषमास्रावं कामलां काचमर्बुदम् । वीसर्पं प्रदरं कण्डूं रक्तं श्वयथुमेव च । खालित्यं पलितञ्चैव केशानां पतनन्तथा । विषमज्वरमर्शांसि शुक्रञ्चाशु व्यपोहति । अन्ये च बहवो रोगा नेत्रजा ये च वर्त्मजाः । तान् सर्वान् नाशयत्याशु भास्करस्तिमिरं यथा । न चैतस्मात् परं किञ्चिद्दृष्टिपिभिः काश्यपादिभिः । दृष्टिप्रसादनं दृष्टं यथा स्यात् त्रैफलं घृतम्" ।

त्रैबलि पु० ऋषिभेदे "दामोष्णीषस्त्रैबलिश्च पर्णादो घटजानुकः । मौञ्जायनो वायुभक्षः पाराशर्यश्च शारिकः" भा० स० ४ अ० ।

त्रैमातुर पु० तिसृणां मातॄणामपत्यम् अण् मातुरुत् । तिसृणां कौशल्याकैकेयीसुमित्राणां क्रमेणाशनत्वेन तद्दीयांशपायसभोजनेन जनिते लक्ष्मणे "त्रैमातुरः कृतस्त्रजिताम्रगास्त्रः" भट्टिः । "सौमित्रिः सुमित्रया, स्वांशपिण्डद्वयप्रदानात्ताभ्यां जनितः" जयम० । तत्कथा रामायणे दर्शिता यथा "पायसं प्रतिगृह्योथाः पुत्रीयं त्विदमात्मनः । कौशल्यायै नरपतिः पायसार्द्धं ददौ तदा । अर्द्धादर्द्धं ददौ चापि सुमित्रायै नराधिपः । कैकेय्यै चावशिष्टार्द्धं ददौ पुत्रार्थकारणात् । प्रददौ चावशिष्टार्द्धं पायसस्यामृतोपमम् । अनुचिन्त्य सुमित्रायै पुनरेव महामतिः । एवन्तासां ददौ राजा भार्य्याणां पायसं पृथक् । तास्त्वेव पायसं प्राप्य नरेन्द्रस्योत्तमाः स्त्रियः । सम्मानं मेनिरे सर्वाः प्रहर्षोदितचेतसः । ततस्तु ताः प्राश्य तदुत्तमस्त्रियो महीपतेरुत्तमपायसं पृथक् । हुताशनादित्यसमानतेजसोऽचिरेण गर्भान् प्रतिपेदिरे तदा" आ० १६ स० ।

त्रैमासिक त्रि० त्रिमासं तृतीयमासं भृतः स्वसत्तया प्राप्तः "तमधीष्टो भृतो भूतो भावी" पा० ठञ् द्वन्द्वौ त्रिशब्दस्य पूरणार्थत्वेन संख्यावाचकत्वाभावात् न द्विगुत्वं तेन "द्विगोर्लुगनपत्ये" पा० न लुक् । स्वसत्तया जन्मतस्तृतीयमासव्यापके त्रिमासवयस्के "तोकेन जीवहरणं यदुलूकिकायास्त्रैमासिकस्य च पदा शकटोऽपवृत्तः" भाग० २।७।२८ । २त्रिमासभवे च ।

त्रैमास्य न० त्रिमास+स्वार्थे ष्यञ् । त्रिमासे "अर्द्धमासमासर्त्तुत्रैमास्यषाण्मास्ये चैके" का० श्रौ० २०।३।६ ।

त्रैयम्बक त्रि० त्रियम्बको देवता अस्य । "त्र्यम्बकदेवताके १पशुभेदे । "वृषभास्त्रैयम्बकाः" यजु० २४।१८ । "त्रिंशे यूपे त्रियम्बकदेवताकाः वृषभाः" वेददी० । २होमभेदे पु० "त्रैयम्बकान् यक्ष्यामि" इत्युपक्रमे कात्या० श्रौ० ५।१०।१। "निर्वपति रौद्रानित्यादिना ते होमाः दर्शिताः

रुद्रदेवताके ३ धनुर्विद्याभेदे च। "वेदं षडङ्गं वेदाङ्गमर्थविद्याश्च मानवीम्। त्रैयम्बकमथेष्वस्त्राणि विविधानि च" भा॰ द्रो॰ १७ अ॰। ४रुद्रदेवताके बल्यादौ त्रि॰ "निशायां नैत्यिकं चेदमैशं त्रैयम्बकं बलिम्" भा॰ द्रो॰ ७६ अ॰।

त्रैयाहावक त्रि॰ त्र्याहावे देशभेदे भवः धूमा॰ वुञ्। "न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच्" पा॰ वृद्धिनिषेधात् ऐच्। त्र्याहावदेशभवे।

त्रैराशिक त्रि॰ त्रीन् राशीन् अधिकृत्य प्रवृत्तम् ठञ्। लीलावत्युक्ते राशित्रयाधिकारेण अनुपातरूपे गणितभेदे तत्प्रकारश्च क्रमव्यस्तभेदसहितो लीला॰ उक्तो यथा "त्रैराशिके करणसूत्रं वृत्तम्। प्रमाणमिच्छा च समानजाती आद्यन्तयोस्तः फलमन्यजाति। मध्ये, तदिच्छाहतमाद्यहृत् स्यादिच्छाफलं व्यस्तविधिर्विलोमे। उदाहरणम्। कुङ्कुमस्य सदलं पलद्वयं निष्कसप्तमलवैस्त्रिभिर्यदि। प्राप्यते सपदि मे वणिग्वर! ब्रूहि निष्कनवकेन तत्कियत्। न्यासः २/७। ५/२। ९/१। लब्धानि कुङ्कुमपलानि। ५२। कर्षौ। २।
अपि च प्रकटकर्पूरपलत्रिषष्ट्या चेल्लभ्यते निष्कचतुष्कयुक्तम्। शतं तदा द्वादशभिः सपादैः पलैः किमाचक्ष्व सखे! विचिन्त्य। न्यासः ६३/१ १०४/१ ४९/४। इच्छागुणितमन्त्यफलम्। ५०९६/४। छेदभक्तम्। १२७४। आद्येन। ६३। हृतं लब्धा निष्काः। २०। शेषम्। १४। षोडशगुणितम्। २२४। आद्येन भक्तं जाता द्रम्माः। ३। एवं पणाः। ८। काकिण्यः। २। वराटकाः। ११। भागाश्च १/९। पुनश्च।
द्रम्मद्वयेन साणांशा शालितण्डुलखारिका। लभ्या चेत् पणसप्तत्या तत्किं सपदि कथ्यताम्। अत्र प्रमाणेच्छयोः सजातीयकरणार्थं द्रम्मद्वयस्य पणीकृतस्य न्यासः ३२/१। ९/८। ७०/१। लब्धे खार्यौ। २। द्रोणाः। ७। आढकाः।१। प्रस्थौ। २। इति क्रमत्रैराशिकम्। अथ व्यस्तं त्रैराशिकम्। इच्छावृद्धौ फले ह्रासो ह्रासे वृद्धिश्च जायते। व्यस्तं त्रैराशिकं तत्र ज्ञेयं गणितकोविदैः। यत्र इच्छावृद्धौ फले ह्रासः ह्रासे वा फले वृद्धिस्तत्र व्यस्तं त्रैराशिकं स्यात्। तद्यथा। जीवानां वयसो मौल्ये तौल्ये वर्णस्य हैमनि। भागहारे च राशीनां व्यस्तं त्रैराशिकं भवेत्। जीववयोमूल्ये उदाहरणम्। प्राप्नोति चेत् षोडशवत्सरा स्त्री द्वात्रिंशतं विंशतिवत्सरा किम्। द्विधूर्वहो निष्कचतुष्कमुक्षा प्राप्नोति धूःषट्कवहस्तदा किम्। न्यासः। १६।३२।२०। लब्धं २५/२/५। द्वितीयन्यासः। २। ४। ६। लब्धं १/१/२। वर्णेन सुवर्णतौल्ये उदाहरणम्। दशवर्णं सुवर्णं चेद्गद्याणकमवाप्यते। निष्केण तिथिवर्णन्तु तदा वद कियन्मितम्। न्यासः १०।१। १५। लब्धं २१/२/३। राशिभागहरणे उदाहरणम्। सप्ताढकेन मानेन राशौ सस्यस्य मापिते। यदि मानशतं जातं तदा पञ्चाढकेन किम्। न्यासः ७।१००। ५। लब्धम् १४०।"
"अस्ति त्रैराशिकं बीजं पाटी च विमला मतिः। किमज्ञातं सुबुद्धीनामतो मन्दार्थमुच्यते" लीला॰।

त्रैरूप्य न॰ त्रिरूपस्य भावः ष्यञ्। त्रिधारूपे "चात् यत् तेन त्रैरूप्यम्" सि॰ कौ॰।

त्रैलिङ्ग न॰ त्रीणि सत्त्वरजस्तमांसि पुंस्त्रीक्लीबरूपाणि वा लिङ्गान्यस्य, तस्येदम् वा अण्। त्रिलिङ्गप्रधानकार्य्ये। "पुमांश्चैवाऽपुमांश्चैव त्रैलिङ्गं प्राकृतं स्मृतम्। न वाऽपुमान् पुमांश्चैव त्रैलिङ्गीत्यभिधीयते" भा॰शा॰३०७अ॰।

त्रैलोक्य न॰ त्रिलोक्येव स्वार्थे ष्यञ्। स्वर्गमर्त्यपाताललोके। "तपसैव प्रपश्यन्ति त्रैलोक्यं सचराचरम्" मनुः। "त्रैलोक्ये यानि रत्नानि भाजनं भान्ति ते गृहे" देवीमा॰। "प्रकृतिं चक्रमे तस्मिन् त्रैलोक्यप्रभवोऽपि यत्" रघुः। आर्षे तु क्वचित् स्वार्थे अण्। त्रैलोक तत्रार्थे। "तत् प्रेक्ष्य तादृशं रूपं त्रैलोकेनापि दुर्जयम्" भा॰शा॰ २८२ अ॰।

त्रैलोक्यमोहन न॰ त्रैलोक्यं मोहयति मुह-णिच्-ल्यु। तन्त्रोक्ते ताराकवचभेदे। "तारापूजा श्रुता नाथ! विद्याश्च सकलास्ततः। साम्प्रतं श्रोतुमिच्छामि कवचं मन्त्रविग्रहम्। त्रैलोक्यमोहनं नाम सर्वापद्विनिवारकम्। पुरैव सूचितं नाथ! कृपया मे प्रकाशय" भैरव उवाच "देवदानवविद्याढ्यकपूजिते! प्राणवल्लभे!। त्रैलोक्यमोहनं नाम कवचं शृणु तां वरम्"। इत्युपक्रम्य दर्शितम्।

त्रैलोक्यविजया स्त्री त्रैलोक्यं विजयते सेवने स्वाधीनं करोति वि+जि—अच्। भङ्गायाम् (भाङ) शब्दच॰।

त्रैवण त्रि॰ त्रिवणस्य वनत्रयस्येदम् शिवा॰ अण्। त्रिवणसम्बन्धिनि सोऽस्यास्तीति उत्करा॰ छ। त्रैवणीय तद्युक्ते त्रि॰।

त्रैवणि स्त्री त्रिवणस्य ऋषेरपत्यम् इञ्। त्रिवणऋषेरपत्ये। "त्रैवणेस्त्रैवणिः" शत॰ ब्रा॰ १४।५।५।२१।

त्रैवर्गिक त्रि॰ त्रिवर्गाय हितं वा॰ ठञ्। १धर्मार्थकाम-

साधने कर्म्मादौ । "संख्यां त्रिंशाय कर्म्मस्य कर्म्म त्रैवर्गिकञ्च यत्" भाग० ७।४।५। स्त्रियां ङीप् । "सिद्धिस्त्रैवर्गिकी यतः" भाग० ३।१४।१५ । त्रिवर्गे प्रसृतः ठञ् ।२त्रिवर्गरते । "त्रैवर्गिकास्ते पुरुषा विमुखा हरमेधसः" भाग० ३।३२।१४ ।

त्रैवर्ग्य त्रि० त्रिवर्गे साधुः ष्यञ् । त्रिवर्गसाधने धनादौ "त्रैवर्ग्यार्थी यतो नित्यं कृतान्तभयसंयुतः" भाग० ४।२।१२ ।

त्रैवर्णिक त्रि० त्रिषु वर्णेषु विहितः ठञ् । १ब्राह्मणादित्रयरूपद्विजातिधर्म्मे । स्वार्थे ठञ् । २द्विजातौ च "त्रैवर्णिकानामराजकेषु राष्ट्रेषु परराष्ट्रपरचक्रागमनादिजनिते क्षोभसङ्करादौ प्राप्ते" कल्प० । "त्रैवर्णिकानामधिकारः" कर्कः ।

त्रैवर्षिक त्रि० त्रिवर्षे भविष्यति ठञ् ।"वर्षस्याभविष्यति" पा०नोत्तरपदवृद्धिः । त्रिवर्षे भविष्यति वस्तुनि "त्रैवर्षिकं तापश्चितं तस्य सौम्यं संवत्सरः" आश्व० श्रौ० १२।५।१७ । अभविष्यति तु त्रैवार्षिक इत्येव ।

त्रैवार्षिक त्रि० त्रिवर्षे भूतो भवति वा ठञ् अभविष्यत्त्वात् उत्तरपदवृद्धिः । १त्रिवर्षभूते २तत्र भवति वा । "यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्य्याप्तं भृत्यवृत्तये" मनुः । "त्रैवार्षिकाधिकान्नोयः स तु सोमं पिबेत् द्विजः" याज्ञ० ।

त्रैविक्रम त्रिविक्रमस्येदम् अण् । १त्रिविक्रमसम्बन्धिनि । "त्रैविक्रमं पादमिवेन्द्रगतः" रघुः २त्रिविक्रमावतारे च । "वर्द्धयस्व महाबाहो ! पुरा त्रैविक्रमं यथा" हरिवं० ५६ अ० ।

त्रैविद्य पु० तिस्रो विद्याः समाहृताः ऋग्यजुःसामरूपास्त्रिविद्यं तदधीते वेद वा अण् । १वेदत्रयाभिज्ञे । "त्रैविद्यो हेतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्म्मपाठकः । त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे परिषत् स्याद्दशावरा" व्यव० त० नारदः । "चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्षद् त्रैविद्यमेव वा" "राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणान्न्यस्य तत्र तु । त्रैविद्यं वृत्तिमद्ब्रूयात् स्वधर्मः पाल्यतामिति" याज्ञ० । तिसृणां विद्यानां समाहारः त्रिविद्यं स्वार्थे अण् । २तिसृषु विद्यासु । "धर्मं भागवतं शुद्धं त्रैविद्यं च गुणाश्रयम्" भाग०६।२।२४ । ताश्च तिस्रो नानारूपाः "ऋचो यजूंषि सामानि त्रैविद्यं तत्र तिष्ठति" मा०टद्य० "स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः । महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः" मनुः "कर्षकाणां कृषिवृत्तिः पण्यं विपणिजीविनाम् । गावोऽस्माकं परा वृत्तिरेतत् त्रैविद्यमुच्यते" हरिवं० ७२अ० "त्रयोऽग्नयस्त्रयो वेदास्त्रैविद्यं कौस्तुभो मणिः" हरिवं० १६८ अ० "त्रयो लोकास्त्रयो वेदास्त्रैविद्यं पावकत्रयम्" मार्कण्डेयपु० ।

त्रैवि(पि)ष्टप पु० त्रिविष्टपे वसति अण् । देवे शब्दार्थचि० । "त्रैविष्टपानामपि दूरदर्शनम्" भाग० ११।७ ।

त्रैविष्टपेय पु० त्रिविष्टपे वसति वा० ढक् । देवे "गन्धर्वसिद्धासुरयक्षचारणत्रैविष्टपेयादिषु नान्वविन्दत" भाग० ८।८।१२ ।

त्रैवृष्ण पु० त्रिवृष्णस्यापत्यं वा० अण् । राजभेदे "त्रैवृष्णो श्याम्ने दशभिः सहस्रैस्त्र्यारुण ! त्र्यरुणश्चिकेत" ऋ०५। २७।१ ।

त्रैवेदिक त्रि० त्रिषु वेदेषु तदध्ययनार्थं विहितः ठक् । वेदत्रयाध्ययनार्थे व्रतादौ । "षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्य्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम्" मनुः । [शब्दे दृश्यम् ।

त्रैशङ्कव पु० त्रिशङ्कोरपत्यम् अण् । हरिश्चन्द्रे त्रिशङ्कु-

त्रैशोक न० त्रिशोकेन ऋषिणा दृष्टं साम ।"विश्वा पृतना," इत्यादिकायामृचि गेये ब्रह्मस्तोत्रके सामभेदे ।

त्रैसानु पु० तुर्वसुवंश्ये गोभानुसुते नृपभेदे "गोभानोस्तु सुतो राजा त्रैसानुरपराजितः । करन्धमस्तु त्रैसानोर्मरुत्तस्तस्य चात्मजः" हरिवं०३२ अ० ।

त्रैस्वर्य्य न० त्रिस्वर+चतुर्व० स्वार्थे ष्यञ् । उदात्तानुदात्तस्वरितरूपस्वरत्रिके । तत्र यत्र यः स्वरः तत् उदात्तानुदात्तशब्दयोरुक्तं स्वरितशब्दे वक्ष्यते च तस्यापवादः एकश्रुतिशब्दे १४८४पृ० उक्तः ।

त्रैहायण त्रि०त्रिहायणस्येदम् हायनान्तत्वात् अण् । १त्रिवर्षसम्बन्धिनि । स्त्रियां ङीप् । भावे अण् ।२तद्भावे न०।

त्रोटक त्रि० त्रोडयति चु० त्रुट–ण्वुल् । १छेदके । "सप्ताष्टनवपञ्चाङ्कं दिव्यमानुषसंश्रयम् । त्रोटकं नाम तत् प्राहुः प्रत्यङ्कं सविदूषकम्" सा० द० उक्ते २दृश्यकाव्यभेदे प्रत्यङ्कं सविदूषकत्वात् शृङ्गारोऽत्राङ्गीति बोध्यम् । तत्र सप्ताङ्कं स्तम्भितरम्भम् । पञ्चाङ्कं विक्रमोर्वशी ।

त्रोटि(टी) स्त्री चु० त्रुट–इ वा ङीप् । १कट्फले, २चञ्च्वाम्, (पाखिर ठोठ) ३पक्षिभेदे ४मत्स्यभेदे च मेदिनि० । [खगे शब्दच०। स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

त्रोटिहस्त पुंस्त्री त्रोटिर्हस्त इव अस्य ग्रहणसाधनं यस्य ।

त्रोतल न० १त्रोटुलतन्त्रे (तोतला) २स्खलद्वाक्ये त्रि० ।

त्रोत्र न० त्रायतेऽनेन त्रै–उत्र । प्राजने तोदने शस्त्रादौ

त्रिकणसाधने १दण्डभेदे (पाचनी) अमरः। २अस्त्रे सि० कौ०। ३आदृशक्रियायाम् ४व्याधिभेदे च संक्षिप्तसा०।

त्रौक गत्यां चुरा० आ० सक० सेट्। त्रौकयते अत्रित्रौकत।

त्र्यंश पु० तृतीयोऽंशः। १तृतीये अंशे। "सर्वस्मिन् विधुपापयुक्ततनुत्वावर्द्धे निशाश्चोर्धटीत्र्यंशं वै कृनवांशकं ग्रहणातः पूर्वं दिनानां त्र्यम्"मङ्क०। २त्रिगुणितेऽंशे च "त्र्यंशं दायाद् हरेद्विप्रो द्वावंशौ क्षत्रियासुतः" मनुः

त्र्यक्ष पु० त्रीण्यक्षीण्यस्य ष समा०। त्रिनेत्रे शिवे त्रिका० "त्र्यक्षपत्न्या समादिष्टः सदृशः सज्जनः प्रतः" हरिवं० १७६ अ०। २नेत्रत्रययुक्तमात्रे त्रि०। "चेदिराजकुले जातस्त्र्यक्ष एष चतुर्भुजः। रासभारावसदृशं रराव च ननाद च" भा० स० ४२ अ०। स्त्रियां ङीष्। "द्व्यक्षीं त्र्यक्षीं ललाटाक्षीं दीर्घजिह्वामजिह्विकाम्" भा० व० २८६ अ०। राक्षसीभेदोक्तौ। आर्षे क्वचित् न ष समा०। त्र्यक्षि शिवे। "त्र्यक्षाय पूष्णो दन्तभिदे वामनाय शिवाय च" भा० आश्व० ८ अ० शिवस्तुतौ।

त्र्यक्षर पु० त्रीणि अकारोकारमकाररूपाणि अक्षराणि यत्र। १प्रणवे "आद्यं यत् त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यत्र प्रतिष्ठिता। स गुह्योऽन्यस्त्रिवृद्वेदो यस्तं वेद स वेदवित्" मनुः। त्रीण्यक्षराणि वर्णा यत्र। मध्यानामके २छन्दोभेदे न०। "विष्णुस्त्र्यक्षरेण (छन्दसा) त्रींल्लोकानुदजयत्" यजु० ६।३१। "विष्णुस्त्र्यक्षरेणाक्षरत्रयात्मकेन छन्दसा त्रीन् भूरादीन् लोकान् उदजयत्" वेददी०। त्रिवर्णात्मके तन्त्रोक्ते ३मन्त्रभेदे तन्त्रसारे भूरिप्रयोगः। ४विद्यायां स्त्री गौरा० ङीष्। ५वर्णत्रययुक्तमात्रे त्रि०। "तदेतत् त्र्यक्षरं सत्यमिति स इत्येकमक्षरं तीत्येकमक्षरं यमित्येकमक्षरं प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं मध्यतोऽनृतं तदेतदनृतं सत्येन परिगृहीतं सत्यभूयमेव भवति नैवंविद्वांसमनृतं हिनस्ति" शत० ब्रा० १४।८।४।२। ६घटके त्रिका०। [७ईश्वरे पु० हेमच०।

त्र्यङ्क(ङ्कु)ट न०। १शिक्यभेदे २धौताञ्जने च मेदि०।

त्र्यङ्ग न० त्रीणि अङ्गान्यस्य। सौविष्टकृते हविषि "मध्यं गुदं द्वेधा कृत्वाऽवद्यन्यणिम त्र्यङ्गेषु" शत० ब्रा० ३।८।३।१८। "त्र्यङ्गस्य दोष्णो गुदं द्वेधा कृत्वावद्यति त्र्यङ्गाणि श्रोणेश्च हिरण्यशकलावद्धाति" १६। त्र्यङ्गाय हितं यत् त्र्यङ्ग्य तत्साधनद्रव्ये।

त्र्यङ्गुल त्रि० त्रिकोऽङ्गुल्यः प्रमाणमस्य तद्धितार्थद्वि० द्वयसच् तस्य लुकि अच् समा०। १अङ्गुलित्रयमिते "द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वा तद्यातिक्रान्तं यूपस्य" कात्या० श्रौ० ६।२१।२०।२तथाभूतखातान्विते च स्त्रियां टाप् सा च सोमयज्ञस्य वेदिः। "तं खनन्त इवान्वीयुस्तं त्र्यङ्गुलेऽन्वविन्दं-स्तस्मात् त्र्यङ्गुला वेदिः स्यात्तद् हापि पाञ्चिस्त्र्यङ्गुलामेव सौम्यस्याध्वरस्य वेदिं चक्रे" शत० ब्रा० १।२।५।९। "पाञ्चिः सोमयागस्यापि वेदिं त्र्यङ्गुलखातामेव मेने" भा०

त्र्यञ्जन न० समा० द्वि०। कालाञ्जनरसाञ्जनपुष्पाञ्जनरूपे मिलिते अञ्जनत्रये राजनि०।

त्र्यञ्जल(लि) न० त्रयाणामञ्जलीनां समाहारः वा टच्समा०। १समाहृते अञ्जलित्रये"त्रिभिरञ्जलिभिः क्रीतः तद्धितार्थद्विगौ तु तद्धितलुकि न टच्। त्र्यञ्जलि इत्येवेति भेदः सि० कौ०।

त्र्यधिष्ठान पु० त्रीणि मनोवाक्शरीराणि अधिष्ठानान्यस्य तिसृणां जाग्रदादीनामधिष्ठानं वा इत०। १जीवे तत्पुरुषपक्षे न० "तस्येह त्रिविधस्यापि त्र्यधिष्ठानस्य देहिनः" मनुः जाग्रदाद्यवस्थात्रयसाक्षिणि कूटस्थे २चैतन्ये न०।

त्र्यध्वगा स्त्री त्रिभिरध्वभिर्गच्छति गम–ड त०। गङ्गायाम् त्रिका०।

त्र्यनीक पु० त्रीणि उष्णवर्षशीताख्यानि अनीकानि मुखान्यस्य। संवत्सराभिमानिदेवभेदे"त्रिपाजस्यो वृषभो विश्वरूप उत त्र्युधा पुरुध प्रजावान्। त्र्यनीकः पत्यते माहिनावान्त्स रेतोधा वृषभः शश्वतीनाम्" ऋ० ३।५६।३। "त्र्यनीकस्त्रिभिरुष्णवर्षशीताख्यै रनीकैर्मुखैरुपेतः" भा०; २हस्त्यश्वरथाङ्गे सेनाभेदे स्त्री।

त्र्यमृतयोग पु० त्रयाणां तिथिवारनक्षत्राणाममृततुल्यो योगः। तिथिनक्षत्रवारभेदानां योगभेदे। स च योगः ज्यो०उक्तो यथा "नन्दा भौमार्कवारे श्रवणशतभिषार्द्रान्त्यचित्राग्निमूलासार्पैर्भद्रा समेता, शशिनि भृगुसुते फल्गुयुग्मादियुग्मैः। सौम्याह्ने वै जया स्यान्मृगगुरुहरिमैन्द्राश्विन्याश्वाभिजिद्भिर्जीवे रिक्ता च विशाखादितिवरुणविशाखानुराधामघाभिः। सौरे पूर्णा धनिष्ठाकरयमलजलाद्ये-र्युक्ता यदि स्याद् योगं प्राहुर्स्तिपूर्वं सततशुभकरं चामृताख्यं मुनीन्द्राः"।

त्र्यम्बक न० त्रीणि अम्बकानि नयनान्यस्य, त्रयाणां लोकानां अम्बकः पितेति वा, त्रीन् वेदान् अम्बते शब्दायते वा अबि–शब्दे घञर्थे कः। तेषु लोकेषु कालेषु वा अम्बः

शब्दो वेदलक्षणो यस्येति वा, अम्बनम् अम्बः शब्दः। त्रयोऽकारोकारमकाराः अम्बाः शब्दाः प्रतिपादकाः वाचका वा अस्येति वा, त्रीणि पृथिव्यन्तरीक्षद्युलोकाख्यानि अम्बकानि स्थानानि यस्येति वा। १शिवे अमरः "त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम्" यजु० ३।६० "जडीकृतस्त्र्यम्बकवीक्षणेन" महेश्वरस्त्र्यम्बक एव नापरः" रघुः। २दुर्गायां स्त्री "सोमसूर्य्यानलाख्यत्वात् त्र्यम्बका सा स्मृता बुधैः" देवीपुरा०।

त्र्यम्बकसख पु० ६त० टच् समा०। कुबेरे अमरः कुबेरशब्दे तस्य तथात्वम् दृश्यम्। [क्यादिकं दृश्यम्।

त्र्यरुण पु० त्रिवृष्णपुत्रे राजर्षिभेदे त्रैवृष्णशब्दे ऋ० वा-

त्र्यरुषि त्रि० त्रीणि अरुषीणि रोचमानानि शुभ्राणि ककुपृष्ठपार्श्वस्थानानि यस्य। रोचमानशुभ्रपृष्ठादित्रययुक्ते गवादौ। "त्र्यरुषीणां दश गवां सहस्रा" ऋ० ८।४६।२२।

त्र्यवि पु० षण्मासात्मकः कालः अविः त्रिस्रोऽवयोऽस्य। अष्टादशमासवयस्के पशौ। "त्र्यविर्वयस्त्रिष्टुप्छन्दः" यजु० १४।१०। त्रीन् लोकान् अवति अव—रक्षणादिषु इन्। वेददी०। "तस्थौ त्र्यविं रेरिहाणा" ऋ०३।५५।१४। "त्र्यविं सार्द्धसंवत्सरवयस्को वत्सस्त्र्यविरुच्यते तत् प्रमाणमादित्यम् त्रीन् लोकानवति स्वतेजसा व्याप्नोतीति वा" भा० उक्तेः २त्रैलोक्यव्यापके च।

त्र्यङ्ग न० समा०द्वि०पात्रा०। १वर्षत्रये "त्र्यब्दं चरेद्वा नियतो जटी ब्रह्महणो व्रतम्" मनुः। त्रयोऽब्दावयोमानं यस्य तद्धितार्थद्विगुः आर्हीयष्ठञ् अध्यर्द्धेत्यादि पा० तस्य लुक्। २त्रिवर्षवयस्के त्रि०।

त्र्यशीति स्त्री त्र्यधिकाऽशीतिः शाक० त० त्रयश्च अशीतिश्च समा० द्व० वा। (तिराशी) १त्र्यधिकाशीतिसंख्यायां २तत्संख्येये च। ततः पूरणे डट्। त्र्यशीत तत्पूरणे त्रि०। स्त्रियां ङीप् तमप्। त्र्यशीतितम तत्पूरणे त्रि०। त्र्यशीत्या युतं शतादि ड। त्र्यशीत तद्युतशतादौ।

त्र्यष्टक न० सुश्रुतोक्ते जलनिक्षेपणस्थानभेदे। पञ्च निक्षेपणानि भवन्ति। तद्यथा फलकं त्र्यष्टकं मञ्जवलय उदकमञ्चिका शिकाश्चेति" सुश्रु०।

त्र्यष्टन् त्रि० त्रिगुणिताः अष्ट। १चतुर्विंशतिसंख्यायां २तत्संख्येये च। "त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षीं वा धर्म्मे सीदति सत्वरः" मनुः।

त्र्यस्र न० तिस्रः अस्रयः कोणा यस्य अच् समा०। १त्रिकोणे राजनि०। "प्रथमत्र्यस्रे द्वितीयत्र्यस्रे इत्यादि" काली-पूजापद्धतिः।

त्र्यह पु० त्रयाणामह्नां समाहारः टच् समाहारद्विगुत्वात् नाह्नादेशः। "अह्नाह्नाः पुंसि" पा० पुंस्त्वम्। दिनत्रये। उत्तरपदद्विगौ तु अह्नादेशः त्र्यह्नप्रिय इत्यादि। "त्र्यहं न कीर्त्तयेत् ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके" "त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम्। त्र्यहं परञ्च नाश्नीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः" मनुः।

त्र्यहस्पर्श पु० त्र्यहं चान्द्रदिनत्रयं स्पृशति स्पृश—अण्। १तिथित्रयस्पर्शिन्येकसावनदिने त्र्यहस्पर्शिनि २दिनक्षये च

त्र्यहस्पृश पु० "एकं दिनं यत्र तिथित्रयं च स्पृशेत्तमाहुर्दिनयोऽयमाख्यम्। एका तिथिस्त्रीणि दिनानि यत्र स्पृशेत्तदाहुस्त्रिदिनस्पृशन्तु" इत्युक्ते सावनदिनत्रयस्पर्शिनि एकस्मिन् तिथौ "त्र्यहस्पृशं नाम यदेतदुक्तं तत्र प्रयत्नः कृतिभिर्विधेयः। विवाहयात्राशुभपुष्टिकर्म सर्वं न कार्य्यं त्रिदिनस्पृशे तु" ज्यो० त०। क्विन्। त्र्यहस्पृश् क्विन्नत्वात् झलि पदान्ते च कुः। तत्रार्थे "तिथिवारत्रये चैका त्र्यहस्पृक् समुदाहृता"। "एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी। त्र्यहस्पृक् तदहो रात्रमुपोष्या सा सदा तिथिः" स्मृतिः। [क्रतुभेदे।

त्र्यहीन पु० त्रिभिरहोभिः निर्वृत्तः ख। त्रिदिनसाध्ये

त्र्यहैहिक त्रि० ईहा चेष्टा तस्यां भवं ठञ् ऐहिकम् धनादि-त्र्यहपर्य्याप्तमैहिकं धनं यस्य। दिनत्रयनिर्वाहोचितधनशालिनि। "त्र्यहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा" मनुः।

त्र्याक्षायण पु० त्र्यक्षस्य युवाऽपत्यम् फञ् ऐक्कारिगणे "द्व्याक्षायण त्र्याक्षायणेति निर्देशात् "न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ ताभ्यामैच्" पा० स्त्रोक्तं कार्यं न। त्र्यक्ष-शिशुपालकरादेर्यून्यपत्ये। तस्य विषयो देशः ऐषुका० भक्तल्। त्र्याक्षायणभक्त तदीये विषये।

त्र्यायुष न० त्रयाणां बाल्ययौवनस्थाविराणामायुषां समाहारः वेदे अच् समा०। बाल्याद्यायुस्त्रये। "त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम्" यजु० ३।६२।

त्र्यार्षेय पु० त्रयः आर्षेयाः ऋषयः यत्र। त्रिप्रवरे १गोत्रभेदे आर्षेयशब्दे दृश्यम्। ऋषेरयम् ढक् आर्षेयः ऋषि-धर्मः त्रयः आर्षेया धर्मा येषाम्। २अन्धबधिरमूकेषु तेषां हि यथा ऋषिधर्मस्तस्य तथा समर्थितं तत्तद्बोधिन्याम् यथा "तत्त्र्यार्षेयमूलक एव तिर्य्यक्पक्ष्यार्षेयदेवतानां यागेषु नाधिकार इति प्रवादः। त्र्यार्षेयास्त्रय ऋषि-

धर्मो अन्धत्वबधिरत्वमूकत्वानि येषां ते ऋषीणां हि पर-स्त्र्यदर्शनेन तत्र रागोत्पत्तिसम्भावनया चक्षुर्नि-मीलनेनान्धत्वं, परनिन्दाश्रवणशङ्कया श्रोत्रनिग्रहेण बधिरत्वं मिथ्याकथनशङ्कया वाक्यसंयमनान्मौक्यम्”। अन्धादीनां कर्मानधिकारे हेतुश्च “मनुष्याणां वा आर-म्भसामर्थ्यात्”४ “अङ्गहीनाश्रोत्रियषण्ढशूद्रवर्जम्”कात्या० श्रौ० १।१।५। सूत्राभ्यां निरूपितः अत्र कर्कव्याख्या “अङ्गहीनाश्रोत्रियषण्ढशूद्रान् वर्जयित्वा मनुष्याणा-मधिकारः कर्मसु भवति। मनुष्या अपि ये अङ्गहीना अङ्गेन चक्षुरादिना हीना अन्धपङ्गुमूकबधिरादयः अश्रोत्रिया अनधीतवेदाः षण्ढा नपुंसकाः शूद्राश्च नैतेषामधिकार इत्यर्थः। आरम्भसामर्थ्यादित्यत्राप्यनु-वर्त्तते न चैतेऽङ्गहीनादयो यथाश्रुतं कर्मारब्धुं कर्तुं शक्नुवन्ति तद्यथा न ह्यन्ध आज्यावेक्षणं कर्तुं शक्नोति मूकश्च मन्त्रोच्चारणम्, पङ्गुश्च विष्णुक्रमम्। बधिरश्च प्रैषश्रवणम् अनधीतवेदोऽश्रोत्रिय इत्युच्यते स च किमपि मन्त्रसाध्यं कर्तुं न शक्नोति षण्ढो नपुं-सकः तस्याप्यनधीतवेदत्वादद्रव्यत्वादशुचित्वाच्च नाधि-कारः शूद्रस्य चानधीतवेदत्वादनधिकारः। आज्यावेक्षणा-दिभिश्च विना कर्मणो वैगुण्यं भवत्येव। ननूक्तम् अशक्याङ्गरहितकर्मानुष्ठानादधिकारो भविष्यतीति। अत्रोच्यते। भवेदेवं यदि आज्यमवेक्षेत इत्यादीन्यङ्ग-वाक्यानि स्वातन्त्र्येण पुरुषैः सम्बध्येरन् प्रधानवाक्य-शेषत्वात्तेषाम्। तदङ्गयुक्तेन प्रधानवाक्येन तदङ्गयुक्तः क्रतुः पुरुषैः सम्बध्यमानोऽसमर्थान् परित्यज्य समर्थान् प्रतिष्ठापयते तेनान्धस्य क्रतुरेवाविहितो न त्वाज्या-वेक्षणमेवाविहितमितरच्च विहितमिति मन्तव्यम्। न च प्रधानवाक्यविरोधः सर्वाधिकारानिश्चयात् विशेष-भावाद्धि सर्वाधिकारः स्यात् अस्ति च विशेषः आरम्भ-सामर्थ्यम् अतः समर्थानामेवाधिकारः। यत्तु प्रधान-वाक्यविरोधो यावज्जीवं यजेतेत्यादौ तत्र यथाशक्ति-प्रयोगादपि फलं भवति तदविरोधे तु सर्वाङ्गयुक्त-कर्मानुष्ठानादेव फलम्। ननु आरम्भसामर्थ्यादित्यनेनैव षण्ढादीनामिवान्धादीनामप्यधिकाराभावसिद्धेः किमर्थं पुनरङ्गहीनादिवर्जमित्युक्तम् उच्यते नियमार्थम् एतेषा-मेवानधिकारो न निर्धनस्य तस्य चाधिकारो भवत्येव न त्वारम्भसामर्थ्याभावादनधिकारः अतो निर्धनोऽपि क्रत्वर्थं धनमर्जनादिना सम्पाद्यावश्यं यजेतेति। एव-

मन्धादिरपि यदौषधिसेवादिनाऽन्धत्वादिकं स्फोटयितुं शक्नोति तस्याप्यधिकारो भवत्येव पूर्वमनङ्गहीनत्वात्र-स्याधामाहिताग्निश्चेत् पश्चाद्रोगादिनाङ्गवैकल्ये जाते काम्येष्वधिकारो न भवति नित्येषु तु यथाशक्ति कर्त्त-व्यधिक्रियत एव अङ्गवैकल्ये सति अग्न्याधेयं न भवत्येव” त्रीणि आर्षेयाणि यस्य। श्त्रिगोत्रोत्पन्ने माधवः। अत्रेदमभिधीयते तत्त्वबोधिन्याम् त्र्यार्षेयशब्दस्यान्धादि-परत्वकल्पनं सूत्रभाष्यविरुद्धम्। तथाहि “अङ्गहीनश्च तद्धर्मा”६।१।४१। जै० सू०। “अग्निहोत्रादिषु एवाङ्ग-हीनं प्रति सन्देहः किम् असावधिक्रियते, उत न इति। तत्राप्यधिकरणातिदेशः। असमर्थः इति कृत्वा पूर्वः पक्षः शक्तेर्विद्यमानत्वात् उत्तरः। तदिदम् अभिधीयते अङ्गहीनश्च तद्धर्मा। किंधर्मा अद्रव्यधर्मा” शब०भा०। “उत्पत्तौ नित्यसंयोगात्” जै०६।१।४२ “यस्य तु अप्रतिसमाधेयमङ्गवैकल्यं तं प्रति विचारः किं अधि-क्रियते न, इति पूर्वाधिकरणेन अधिक्रियते इति प्राप्ते ब्रूमः न अधिक्रियते इति। कुतः? शक्त्यभावात् न असौ केनचित् अपि प्रकारेण शक्नोति यष्टुम्, तस्मात् तस्य अधिकारो न गम्यते। ननु यत् शक्नोति तत्र अधिक्रियते इति चक्षुर्विकलो विना आज्यावेक्षणेन, विना विष्णुक्रमैः पङ्गुः, विना प्रैषादिश्रवणेन च बधिरः, एतान् पदार्थान् प्रति चक्षुर्विकलादीनामनधिकारः इति यदि हि तं प्रति निर्दिश्येत ततो विकलोऽप्यधिक्रियते क्रतुम् प्रति। एषाम् उपदेशः प्रकरणाविशेषात् पुरुषस्य च आख्यातेन अनभिधानात् इति उक्तमेतत्। “विधि-र्वा संयोगान्तरात् (३।४।१३) इत्यत्र। तैश्च विना विगुणं कर्म प्रयुक्तमपि न फलं साधयेत्। तस्मात् तस्य अनधिकारः”भा०। “अत्रार्षेयस्य च न स्यात्”जै०६।१।४३ “दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, “आर्षेयं वृणीते एकं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन् वृणीते न चतुरो वृणीते पञ्चाति वृणीते इति। तत्र सन्देहः किम् अत्र्यार्षेयस्य अधि-कारः उत न इति किं प्राप्तम्। अत्र्यार्षेयोऽप्यधि-क्रियते”इति कुतः आर्षेयं वृणीते इति सामान्यवचनम् तस्मात् एकं वरिष्यति द्वौ वा तत्र दर्शयति एकं वृणीते इति तथा प्रतिषेधति न चतुरो वृणीते इति। न हि अप्राप्तस्य प्रतिषेधोऽवकल्पते। तस्मात् अत्र्यार्षे-योऽप्यधिक्रियेत।

एवं प्राप्ते ब्रूमः यो न त्र्यार्षेयः स न अधिक्रियते।

कुतः? त्रीन् वृणीते इति विशेषवचनात् विधेरप्राप्तत्वात्। ननु एकं वृणीते इत्यपि विशेषवचनमस्ति। न इत्युच्यते, विधायिकाया विभक्तेरभावात्। ननु स्तुत्या विधास्यन्ते यथा त्रीन् वृणीत इति। उच्यते त्रयाणामेव स्तुतिः सा नित्यं विधास्यति। एकं वृणीते इत्ययमनुवादोऽयं त्रयाणामेव, तत्रापि नित्यमेव श्रूयते विधातुम्। एवम् एकवाक्येन विधानं भविष्यतीति। न चतुरो वृणीते न पञ्चातिवृणीते इति नित्यानुवादो भविष्यति। तस्मात् त्र्यार्षेयस्याधिकारो नान्यस्येति" शव०भा०। न्यायमालायां माधवस्तु "ऋषिगोत्रप्रवर्त्तकः कश्यपभरद्वाजादिस्तस्य सम्बन्धि आर्षेयस्तं वृणीते उच्चारयति कश्यपगोत्रोऽहं भरद्वाजगोत्रोऽहमिति एवम् उपमन्युवशिष्ठगोत्रोऽहमिति द्विगोत्रोच्चारणम्। आङ्गिरसबार्हस्पत्यभरद्वाजगोत्रोऽहमिति त्रिगोत्रोच्चारणम्"। एवञ्च सूत्रभाष्यादिग्रन्थेषु त्र्यार्षेयशब्दस्य अन्यार्थपरत्वात् जात्यन्धादेः सूत्रान्तरेण अनधिकारस्य प्रतिपादनात् त्र्यार्षेयशब्दस्य न अन्धादिपरत्वमिति सुधीभिर्भाव्यम्।

त्र्याशिर् त्रि० तिस्रः दधिसक्तुपयोरूपा आशिरः अभिश्रयणसाधनभूता यस्य। सोमभेदे। "यस्य मा परुषाः शतमुद्धर्षयन्त्युक्षणः। अश्वमेधस्य दानाः सोमा इव त्र्याशिरः" ऋ०५।२७।५।

त्र्याहण पुंस्त्री त्रिभिः चञ्चुपादैराहन्ति आ+हन–अच् पूर्वपदात् संज्ञात्वात् णत्वम्। विष्किरे पक्षिभेदे। "चकोरकलविङ्कमयूरक्रकरोपचक्रकुक्कुटसारङ्गशतपत्रकतित्तिरिकुररवार्त्तिकयवलप्रभृतयस्त्र्याहणा विष्किरालघवः शीतमधुराः कषायादोषशमनाश्च" सुश्रुतः।

त्र्याहाव पु० देशभेदे तत्र भवः वुञ्। त्रैयाहावक तत्रार्थे

त्र्याहिक त्रि० त्र्यहे भवः ठञ्। आर्षत्वात् त्र्याहायणेति निर्देशाद्वा व्याख्यां पूर्वं न ऐच्। त्र्यहभवे ज्वरादौ। "ऐकाहिको द्व्याहिकश्च त्र्याहिकश्चातुर्थिकेत्यादि अपराजितास्तोत्रे। त्र्यहपर्य्याप्तं धनं अस्य त्र्याहम् तदस्यास्ति ठन्। त्र्यहपर्य्याप्तधनयुक्ते त्रि०। "कुसूलकुम्भीधान्यो वा त्र्याहिकोऽश्वस्तनोऽपि वा" याज्ञ०। लोके तु व्याख्यां पूर्वमैजेव त्रैयाहिक इत्येव त्र्यहभवे वस्तुनि।

त्र्युदय न० त्रिषु सवनेषु उदयो गतिरस्य। सोमाख्ये द्रव्ये। "त्र्युदयं देववहितं यथा वः" ऋ० ४।३७।३।

त्र्युधन् पु० त्रिभिः वसन्तशरद्धेमन्तैर्ऋतुभिरूधोऽस्य अनङ् ह्रस्वश्च। वसन्तादिरूपोधोयुक्ते वत्सररूपे वृषभे। "उत त्र्युधा पुरुध प्रजावान्" ऋ० ३।५६।३।

त्र्यु(त्र्यू)षण न० त्रयाणामुषणानां समाहारः पृषो० वा दीर्घः। मिलितशुण्ठीपिप्पलीमरिचत्रिके अमरः भरतस्तु दीर्घमध्यं पपाठ।

त्र्यृच न० तिसृणामृचां समाहारः अच् समा०। ऋक्त्रये। "उदित्र्यृचा वा वारुण्या त्र्यृचेनाब्दैवतेन वा" "अथ त्र्यृचं जपेदब्दम्" मनुः। पक्षे संप्रसारणे तृचमप्यत्र।

त्रेणी स्त्री त्रीणि एतान्यस्य सि०कौ० त्रिषु स्थानेषु एतः कर्बुरो यस्याः ब०व०माधवः। "वर्णादनुदात्तात्" पा० ङीप् तस्य नस्य णत्वम्। त्रिषु स्थानेषु कर्बुरायां स्त्रियाम्। "तत्त्रेणी शलली भवति लोहः क्षुरः सा या त्रेणी शलली सा त्रय्यै विद्यायै रूपं लोहः क्षुरो ब्रह्मणो रूपमग्निर्हि ब्रह्मणो हित इव ह्यग्निस्तस्माल्लोहः क्षुरो भवति" शत० ब्रा० २।६।४।५। "त्रेणीति त्रिषु स्थानेषु एतः श्वेतः वर्णो यस्याः सा त्रेणी" भा०। "अथास्यै युग्मेन शलाटुग्लप्सेन त्रेण्या च शलल्या" आश्वा० गृ० १।१४।४। त्रीण्येतानि यस्याः सेयं त्रेणी शलली। एतः शुक्ल इत्यर्थः" नारा०

त्व त्रि० तन–विच् अनस्य वः। १भिन्ने अन्यार्थे सर्वनामकार्य्यं सर्वनामगणे त्वत्त्वसमसिमेति पठित्वा "त्वत्वेति द्वावप्यदन्तौ अन्यपर्य्यायौ एक उदात्तोऽपरोऽनुदात्त इत्येके। एकस्तान्त इत्यपरे" सि० कौ० उक्तेः तान्तत्वमपि तत्र क्विपि तुकि रूपमिति विवेकः। "ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शक्करीषु। ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उत त्वः" ऋ० १०।७१।११ त्वशब्दः सर्वनामसु पठितः एकशब्दपर्य्यायः भा०उक्तेः २एकशब्दार्थे माधवः। "प्रजायै त्वस्यै यदशिक्ष इन्द्र!" ऋ० १०।५४।१। "त्वस्यै एकस्यै प्रजायै" भा०। "उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम्। उतो त्वस्मै तन्वं वि सस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः" ऋ० १०।७१।४। "त्वशब्द एकवाची। एकः। उतशब्दोऽप्यर्थे। पश्यन्नपि मनसा पर्य्यालोचयन्नपि वाचं न ददर्श दर्शनफलाभावाच्च पश्यति। त्व एकः शृण्वन्नप्येनां वाचं न शृणोति श्रवणफलाभावात्। इत्यनेनार्द्धेनाविद्वानभिहितः। तृतीयपादेन विदित-

वेदार्थमाह । त्वचा एकया अपि तन्वमात्मीयं शरीरं वि सस्रे, स्वयं वाग्विविधं गमयति" भा० । अस्या एव ऋचामर्थव्याख्याने ऋग्वेदोपद्घाते माधवः त्वशब्दस्य अन्यार्थतामभिप्रेत्याह, यथा"त्वः अन्यः कश्चिदर्थज्ञानाय व्याकरणाद्यङ्गानि शृण्वन्नपि मीमांसाराहित्यादेनां वेदरूपां वाचं न सम्यक् शृणोति" अत उभयार्थता "विश्वं ऋगन्तीमभिरूपां विराजं पश्यन्ति त्वे न त्वे पश्यन्त्येनाम्" अथ० ८।९।९ ।सर्वनामत्वात् जसः शीभावः

त्वक्कण्डुर पु० त्वचः कण्डुं राति रा—क । व्रणे हारा० ।

त्वक्क्षीरा स्त्री त्वचः वंशत्वचः क्षीरमस्त्यस्याः आकरत्वेन अच् ।१वंशरोचनायां ।२तत्रार्थे गौरा० ङीष् राजनि०। "सिताजगन्धा त्वक्क्षीरी विदारी त्रिवृता समा" सुश्रु०

त्वक्छद पु० त्वगेव छदोऽस्य । क्षीरीशवृक्षे (क्षीरकञ्चुकी) प्रसिद्धे वृक्षे रत्नमा० ।

त्वक्तरङ्ग पु०त्वचस्तरङ्ग इव । कण्डुपदार्थे पार०निघण्टुः।

त्वक्पञ्चक न० त्वचां पञ्चकम् । "न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थशिरीषप्लक्षपादपाः । पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षास्तेषां त्वक्पञ्चकं मतम्" इत्युक्ते न्यग्रोधादित्वक्कले । केचित्तु शिरीषस्थाने वेतसं परे पारिशम् वदन्तीति भेदः "त्वक्पञ्चकं हिमं ग्राहि व्रणशोथविसर्पजित् । विदग्धाध्मानजित् तिक्तं कषायं लघु लेखनम्" भावप्र० ।

त्वक्पत्र न० त्वगिव पत्रमस्य । १गुडत्वचि (दारचिनि) २तेजपत्रे च अमरभरतौ । "चन्दनागुरुसख्यानि त्वक्पत्राणां वनानि च" भा० शा०१७०अ० । ३हिङ्गुपत्र्याम् स्त्री गौरा० ङीष् अमरः ।

त्वक्पाक पु० त्वचः पाको यत्र । "शूकदोषनिमित्ता दश चाष्टौ च व्याधयो जायन्ते" इत्युपक्रमे "त्वक्पाकः शोणितार्बुदम्" इत्यादिना च तान् विभज्य "पित्तरक्तकृतो ज्ञेयस्त्वक्पाको ज्वरदाहवान्" सुश्रुतोक्ते शूकदोषनिमित्ते व्याधिभेदे ।

त्वक्पारुष्य न० त्वचः पारुष्यं कठोरता । त्वचः काठिन्ये "तस्य पूर्वरूपाणि त्वक्पारुष्यमकस्मात् रोमहर्षः" सुश्रुतः।

त्वक्पुष्प न० त्वचः पुष्पमिव । १रोमाञ्चे त्रिका० २किलासे (छुली) ख्याते हेमच० । त्वचि पुष्पं यस्याः गौरा० ङीष् । ३किलासे स्त्री जटा० स्वार्थे क । त्वक्पुष्पिका किलासे त्रिका० ।

त्वक्ष तनूकरणे भ्वा०पर०सक० सेट् त्वक्षति अत्वक्षीत् ।"त्वष्टा तूर्णमश्नुते इति नैरुक्ताश्छिन्देर्वा स्यात् त्वक्षतेर्वा स्यात्" निरुक्ते ८।१२ उक्तत्वात् तथा धातुरस्तीति गम्यते । "प्रत्वक्षाणो अतिविश्वा सहांसि" ऋ०१०।४४।१ । "प्रत्वक्षाणः प्रकर्षेण तनूकुर्वन्" भा० ।

त्वक्षस् न० त्वक्ष्यतेऽनेन त्वक्ष–करणे असुन् । बले निघण्टुः। "सप्रविका त्वक्षसा क्षो दियस्व" ऋ० १।१००।१५ । "त्वक्षसा बलेन" भा० ।

त्वक्षीयस् त्रि०अतिशयेन त्वक्षिता ईयसुन् तृचो लोपः। दीप्ते "महत्वात् त्वक्षीयसा वयसा नाधमानम्" ऋ० २।२३।५। "त्वक्षीयसा दीप्तेन" भा० ।

त्वक्सार पु० त्वचि सारोऽस्य । १वंशे अमरः । त्वगेव सारोऽस्य । २गुडत्वचि (दारचिनि) ख्याते पदार्थे शब्दच०। ३शोणहृक्षे ४रक्तप्रधानवंशे (नलताबाश) राजनि० । "त्वक्सारन्ध्रपरिपूरणलब्धगीतिः" माघः । "चण्डालात् पाण्डुसोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान्" मनुः । "शिशूनां शस्त्रभीरूणां शस्त्राभावे च योजयेत् । त्वक्सारादिचतुर्वर्गं छेद्ये भेद्ये च बुद्धिमान्" सुश्रु० । त्वक्सारः उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्याः अच् । ५वंशरोचनायां स्त्री राजनि०। [ङीप् । क्षुद्रचञ्चुवृक्षे राजनि० ।

त्वक्सारभेदिनी स्त्री त्वचः सारं भिनत्ति भिद–णिनि

त्वक्सुगन्ध पु० त्वचि फलत्वचि सुगन्धोऽस्य । नारङ्गे (नेबु) भेदे भावप्र० । २एलवालुकाख्यगन्धद्रव्ये स्त्री शब्दार्थचि० । [त्वचि शब्दार्थचि०।

त्वक्स्वादी स्त्री त्वचि स्वादी । (दारचिनि) ख्याते गुड-

त्वग गतौ भ्वा० सक० पर० सेट् इदित् । त्वङ्गति अत्वङ्गीत् तत्वङ्ग ।

त्वगङ्कुर पु० त्वचः अङ्कुर इव । रोमाञ्चे हारा० ।

त्वगाक्षीरी स्त्री त्वचः आक्षीरं स्वल्पक्षीरं यस्याः गौरा० ङीष् । वंशरोचनायाम् जटा०।

त्वग्गन्ध पु० त्वचि फलत्वचि गन्धोऽस्य । नागरङ्गे राजनि०

त्वग्ज न० त्वचो जायते जन–ड । १रोमणि २रुधिरे च राजनि० ।

त्वग्दोष पु० त्वचं दूषयति दुष–णिच्–अण् । कोठरोगे राजनि०"श्वयथुं पाण्डुरोगञ्च त्वग्दोषमविपाचिताम्" सुश्रु०।"प्रियः प्रजानामपि स त्वग्दोषेण प्रदूषितः" भा० उ०१४८अ०। ततः अस्त्यर्थे इनि तद्युक्ते त्रि० ।"देवापिस्तु महातेजास्त्वग्दोषी राजसत्तमः !" भा०उ० १४८अ० ।

त्वग्दोषापहा स्त्री त्वग्दोषमपहन्ति अप+हन–ड । वाकुच्याम् राजनि० ।

त्वग्दोषारि पु० ६त० । हस्तिकन्दे राजनि० त्वग्दोषान्तो-ऽप्यत्र । [अत्वचीत् । तत्वाच । त्वक्‌ ।

त्वच संवरणे तु० पर० सक० सेट् । त्वचति अत्वाचीत्

त्वच्(चा) स्त्री त्वच्यते संव्रियते देहोऽनया त्वचति सं-वृणोति वा देहम् त्वच–क्विप् । १गुडत्वचि (दारचिनि) २वल्कले ३चर्मणि च मेदि० ।४स्पर्शग्राहके वाह्येन्द्रियभेदे सा च देहव्यापिनी त्वचिस्थिता सूक्ष्मा-वायोः सत्वांशेनोत्पन्ना वाताधिष्ठातृदेवताका" वेदा० सा० इत्युक्तम् । तत्र "उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः । रूपान्यच्चक्षुषो योग्यं रूपमत्रापि कार-णम् । द्रव्याध्यक्षे, त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम्" भाषा० चर्मन् शब्दे २६०२ पृ० दृश्यम् ।

चर्मणि "त्वचं समेध्यां परिधाय रौरवीम्" रघुः "व्यायूंषि त्वचु निर्भिद्य प्राभञ्जनिरमोचयत्" भट्टिः । "त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीम्" कुमा०। वल्कले "भूर्जत्वचः कुञ्जरबिन्दुशोणाः" कुमा० । गुडत्वचि "त्वगेलापत्रकै-स्तुल्यैः त्रिसुगन्धि त्रिजातकम्" राजनि० । हलन्तत्वात् वा टाप् । तत्रार्थे शब्दरत्ना० त्वचापत्रम् । "सुकृत्वच इवोरगः" भा० शा० १५०अ०। "श्रीवत्साङ्कोऽरविन्दाक्ष ऊर्द्धरोमा महत्त्वचः" हरिवं० १७६ अ० ।

त्वच न० त्वच–अच् । वल्कले "त्वचवेष्टितमस्थिपञ्जरम्" उज्ज्वलद०। गुडत्वचम् इत्यादि। प्रशस्ता त्वगस्त्यस्य अच्। २त्वक्पत्रे न०। "त्वचं लघूष्णं कटुकं स्वादु तिक्तञ्च रूक्षकम् । पित्तलं कफवातघ्नं कण्डूमामारुचिनाशनम् । हृद्वस्तिरोगवातार्शःकृमिपीनसशुक्रहृदिति"। [त्वचयति ।

त्वच त्वचं करोति सत्यपाशेत्यादि०पा०स्वार्थे–णिच् नामधातुः ।

त्वचस् न० त्वच–असुन् । त्वचि । त्वचसि हितम् यत् । त्व-गिन्द्रियहिते "यच्च त्वचस्यं ते वयम्" अथ० २।३३।७।

त्वचापत्र न० त्वचा त्वक् पत्रमिवास्य । (दारचिनि) त्वक्-पत्रशब्दार्थे च०।

त्वचिष्ठ त्रि० अतिशयेन त्वग्वान् इष्ठन् मतुपो लुकि न पदान्तकार्यम् । अतिशयत्वगयुक्ते । ईयसुन् त्वचीयस् तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

त्वचिसार पु० त्वचि सारोऽस्य हलन्तत्वात् वा सप्तम्या न लुक् । वंशे अमरः । [त्रायाम् हारा० ।

त्वचिसुगन्धा स्त्री त्वचि सुगन्धोऽस्याः अलुक् समा० । सुद्रे-

त्वच्य त्रि० त्वचि हितं यत् भत्वात् न पदान्तकार्य्यम् । त्वचि-हिते । "त्वच्यं हृद्यं मधुरविपाकम्" सुश्रु० ।

त्वत् त्रि० तन–क्विप् अनो वः तुक् च । अन्यार्थे सर्वनामा-यम् । त्वशब्दे दृश्यम् । सर्वनामत्वात् टेरकच् त्वकत् । इति बोध्यम् । [काशादित्वाद्यर्थे "त्वत्तः सर्वं प्रवर्तते" ।

त्वत्तस् अव्य० एकार्थवृत्तेः युष्मदः तसिल् त्वदादेशः । त्वत्स०

त्वदीय त्रि० तव इदम् त्यदादित्वेन वृद्धत्वात् छ त्वदादेशः । एकवचनार्थवृत्तियुष्मदर्थसम्बन्धिनि । "पितुस्त्वदीयस्य मया-ऽपहारितः" रघुः ।

त्वन्च गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । त्वञ्चति अत्वञ्चीत् । तत्वञ्च । उदित् । त्वञ्चित्वा त्वक्त्वा । त्वक्तः

त्वन्च सङ्कोचे रुधा० पर० सक० वेट् । त्वनक्ति अत्वा-ङ्क्षीत् मतान्तरे उदित् । क्त्वा वेट् । अन्यत्र सेट् । त्वक्तः ।

त्वद्विध त्रि० तवेव विधा प्रकारो यस्य । त्वत्सदृशे ।

त्वम्पदलक्ष्यार्थ पु० त्वमिति पदस्य लक्ष्योऽर्थः । अज्ञानादि-व्यष्ट्युपाध्युपहिताधारभूते अनुपहितप्रत्यगानन्दरूपे तुरीयचैतन्ये । [जीवस्तु त्वम्पदाभिधः" वेदान्तप्र०।

त्वम्पदवाच्य त्रि० ६त०। त्वम्पदाभिधे । "देहादिभिः परिच्छिन्नो

त्वम्पदवाच्यार्थ त्रि० त्वम्शब्दार्थे अज्ञानादिव्यष्टिः एतदुपहि-ताल्पज्ञत्वादिविशिष्टं चैतन्यम् एतदनुपहितचैतन्यञ्च । एतत्त्रयं तप्तायःपिण्डवदेकत्वेनावभासमानः त्वम्पदवा-च्यार्थो भवति" वेदान्तसा०।

त्वम्पदाभिध पु० त्वम्पदमभिधा यस्य । त्वम्पदवाच्ये जीवे "आलम्बनतया भाति योऽस्मत्प्रत्ययशब्दयोः । अन्तः-करणसम्भिन्नबोधः स त्वम्पदाभिधः" इत्युक्तेः।

त्वयता स्त्री त्वया दत्तम् पृषो०। त्वया दत्ते इत्यर्थे "मम इन्द्र ! त्वयताया इषे" ऋ०७।२०।२०। "त्वयतायै इषे त्वया दत्तायै इषे अन्नाय" भा० अन्नाय अन्नं भोक्तुमित्यर्थः ।

त्वर वेगे भ्वा० आत्म० अक० सेट् । त्वरते अत्वरिष्ट । घटा० । णिच्–त्वरयति । षित् त्वरा । ञीत् त्वरितो-ऽस्ति । "गच्छावः सहितौ तत्र ममापि त्वरते मनः" रामा० आर० ७८ स० । "यस्य वा त्वरते बुद्धिः" भा० स० १५५श्लो० "दूता हि त्वरयन्ति माम्" रामा० वा० "अतत्वरञ्च तान् योद्धुम्" भट्टिः ।

त्वरा स्त्री त्वर–अङ् ।१वेगे, २अभीष्टलाभार्थं विलम्बासहने च "औत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्त्तमाना ह्रिया" रत्नावली।

त्वरायण त्रि० त्वरा अयनमस्य णत्वम् । त्वरायुक्ते अमरः

त्वरायस् त्वरणे कण्ड्वा० आकृतिगणः पर० अक० सेट् । त्वरायस्यति ।

त्वरि स्त्री त्वर–वेगे भावे इन्। त्वरायां हेमचन्द्रकोषः।

त्वरित न० त्वर–क्त। १शीघ्रे। २तद्वति त्रि०। "पयोऽभिसस्रु स्त्वरितं चमूचराः" माघः "त्वरितगतिश्च जयुवतिः" छन्दोम०। ३देवीभेदे स्त्री "अथाभिधास्ये त्वरितां त्वरितं फलदायिनीम्" इत्युपक्रमे तन्त्रसा० तद्ध्यानादिकमुक्तं दृश्यम्।

त्वरितक पु० त्वरितं कायति प्रकाशते जायते कै–क। व्रीहिभेदे (तोरी) कृष्णव्रीहीत्याद्युपक्रमे "त्वरितककुक्कुटाण्डकेत्यादि" सुश्रु०।

त्वरितगति स्त्री "त्वरितगतिश्च नजनगैः" छ० म० उक्ते दशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे। [वचसि अमरः।

त्वरितोदित न० त्वरितमुदितम्। शीघ्रोच्चारिते निरस्ते

त्वलग पु० जलग+पृषो०। जलसर्पे पारस्करनि०।

त्वष्ट त्रि० त्वक्ष–तनूकरणे क्त। तनूकृते तष्टशब्दार्थे अमरः

त्वष्टि पु० "मत्स्यघातो निषादानां त्वष्टिस्त्वायोगवस्य च" मनूक्ते सङ्कीर्णजातिभेदे।

त्वष्टीमती स्त्री त्वष्टा तदनुग्रहोऽस्त्यस्याः मतुप् पृषो०। त्वष्टुरनुग्रहोपेतायां स्त्रियाम् "स्त्रीपुरुषमिथुनरूपाणां पशुमनुष्यादीनां शरीरनिर्माता त्वष्टा तथा च अग्न्युपस्थानप्र० श्रूयते "यावच्छो वै रेतसः सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति तावच्छो वै तत् प्रजायते" तादृशस्य त्वष्टुरनुग्रहोपेता" भा०।

त्वष्टृ पु० त्वक्ष–तृच्। "एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते" भा० आ० ६५ अ० उक्ते १द्वादशादित्यमध्ये १आदित्यभेदे। "निर्भिन्ने अक्षिणी त्वष्टा लोकपालोऽविशत् विभोः। चक्षुषांशेन रूपाणां प्रतिपत्तिर्यतो नृणाम्" भाग०३।६।१४श्लो०। उक्तेस्तस्य नेत्रोपकारकतया नेत्राधिष्ठातृत्वम्। २देवशिल्पिभेदे अमरः "विश्वकर्मा च त्वष्टा च चक्राते ह्यायुधं बहु" हरिवं० २१६ अ०। "आह्वये विश्वकर्माणमहं त्वष्टारमेव च" रामा० बा० ९१ स०। "त्वष्टा तथैवोर्ज्जितविश्वकर्म्मा" हरिवं० २४२ अ० इत्यादिषु तयोर्भेदेन निर्देशात् न पर्य्यायता। ३ तद्देवताके चित्रानक्षत्रे। ४ सूत्रधारे तक्षके वर्णसङ्करभेदे च। ५तक्षणकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप्। ६पशुमनुष्यादीनां गर्भान्तःस्थरेतोरूपविकारकारके देवभेदे त्वष्टीमतीशब्दे दृश्यम्।

त्वष्टृमत् त्रि०त्वष्टृ+अस्त्यर्थे मतुप्। वीर्य्याधिष्ठातृदेवभेदयुक्ते "त्वष्टृमन्तस्त्वा सपेम" यजु०३७।२०। "त्वष्टा रेतसामधिष्ठाता तद्युक्ताः। मैथुनार्थोपसर्गे वीर्य्याधिष्ठातापेक्षितोऽत एतद्युताः" वेददी०।

त्वाम्कामा स्त्री त्वां कामयते कम–णिङ् अण् वेदे द्वितीयायाः न लुक्। त्वामभिलषन्त्याम्। "अग्ने! त्वांकाम्या गिरा" ऋ० ८।११।७। लोके तु त्वत्काम इत्येव।

त्वायु त्रि० त्वामात्मन इच्छति क्यच् युष्मदस्त्वदादेशे क्याच्छन्दसि" पा० उ। आत्मनः त्वां मयमाने। "सुता इमे त्वायवः" ऋ० १।२।४।

त्वावत् त्रि० तवेव दर्शनमस्य युष्मद्+वतुप्प्रकरणे "युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्ये उपसंख्यानम्" उक्तेः सादृश्ये वतुप् त्वादेशः "आ सर्वनाम्नः" पा० आ। त्वत्सदृशे "आ घ त्वावान् त्मनाप्तः" ऋ० १।३०।१४।

त्वावसु पु० त्वं वसुर्व्यापकोऽस्य त्वादेशः वेदे पृषो० आ। त्वया व्याप्ते। लोके तु त्वद्वसुः इत्येव।

त्वाष्टी स्त्री दुर्गायाम्। "तुष तुष्टौ स्मृतो धातुस्तस्य तुष्टीनिपातने। सृजत्येषा प्रजास्तुष्टी त्वाष्टी तेन प्रकीर्तिता" देवीपु० ४५ अ०।

त्वाष्ट्र त्रि०त्वष्टा देवता अस्य अण्। त्वष्टृदेवताके १आज्यादौ २चित्रानक्षत्रे स्त्री। त्वष्टुः आदित्यभेदस्य अपत्यम् अण्। ३विश्वरूपे ४वृत्रासुरे च। "त्वाष्ट्रस्य चिद्विश्वरूपस्य गोनामाचक्राणः त्रीणि शीर्षपरावर्क्" ऋ०१०।८।९। "विवस्वानर्य्यमा पूषा त्वष्टाथ सविता तथा" इत्युपक्रमे विवस्वदादीनां वंशमभिधाय। "त्वष्टुर्दैत्याभवत् भार्य्या रोचना नाम कन्यका। सन्निवेशस्तयोर्जज्ञे विश्वरूपश्च वीर्य्यवान्। तं वव्रिरे सुरगणाः स्वस्त्रीयं द्विषतामपि" भाग०६।६अ० ४४श्लो० इति विश्वरूपोत्पत्तिकथा। वृत्रासुरोत्पत्तिकथा च "हतपुत्रस्ततस्त्वष्टा जुहावेन्द्राय शत्रवे। इन्द्रशत्रो! विवर्द्धस्व मा चिरं जहि विद्विषम्" इत्युपक्रमे तदुत्पत्तिमुपवर्ण्य "येनावृता इमे लोकास्तमसा त्वाष्ट्रमूर्तिना। स वै वृत्र इति प्रोक्तः पापः परमदारुणः" भाग० ६।९ अध्याये। त्वष्टुः स्त्र्यपत्यम् अण् ङीप्। संज्ञानामनि ४सूर्य्यपत्न्यां स्त्री शब्दरत्ना०। छायाशब्दे २९८५ पृ० दृश्यम्। ५क्षुद्ररथे त्रिका०। ६सामभेदे। "इन्द्रो वृत्राद्बिभ्यद्गां प्राविशत् तं त्वाष्ट्रोऽब्रुवन् जनयामिति तमेतैः सामभिरजनयन्" पञ्चविंशब्रा०।

त्विष दीप्तौ भ्वा० उभ० अक० अनिट्। त्वेषति ते। अत्विक्षत् अत्विक्षत। तित्वेष तित्विषे। त्वेष्टा। "ओजस्तदस्य तित्विषे" ऋ० ८।६।५। "समचन्द्र इजनाति

त्विष्वन यत्" ऋ० ५।५४।१२। अग्निरिव मन्यो !
त्विषितः सहस्व" ऋ० १०।८४।२ ।

त्विष(षा) स्त्री त्विष्–सम्प०भावे क्विप् । दीप्तौ । "निशीथ-दीपाः सहसा हतत्विषः" रघुः । "रुचिधाम्नि भर्त्तरि परलोकमभ्युपगते विविशुः । ज्वलनं त्विषः कथमिवेतरथा" "चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरः" माघः । हलन्तत्वात् वा टाप् । तत्रार्थे शब्दरत्ना० ।

त्विषामीश पु० ६त० अलुक् समा० । १सूर्य्ये हेमच० २अर्क-वृक्षे च । [वृक्षे च ।

त्विषाम्पति पु० ६त० अलुक् स० । १सूर्य्ये अमरः २अर्क-

त्विषि पु० त्विष–इन् । किरणे हेमच० ।

त्विषित त्रि० त्विट् जातास्य तार० इतच् । ज्वलिते । "अग्निरिव मन्यो त्विषितः" ऋ० १०।८४।२ ।

त्वेषथ त्रि० त्विष–अथच् । दीप्ते । "शूरस्येव त्वेषथा दीयते वयः" ऋ० १।१४१।८ । [भ्रवः" ऋ० १।६२।११

त्वेषस् त्रि० त्विष–असुन् । दीप्ते "अस्येदु त्वेषसा रन्त सि-

त्वै अव्य० त्वच–बा० डै । १विशेषे २वितर्के च शब्दार्थचि० ।

त्वोत त्रि० त्वया ऊतः वेदे नि० । त्वया रक्षिते इत्यर्थे । "त्वोतासो न्यर्वता" ऋ० १।८।२ । लोके तु त्वदूत इत्येव

त्सर छद्मगतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । त्सरति अत्सारीत् । "यस्त्वा स्वपन्तीं त्सरति यस्त्वा दिप्सति जाग्रतीम्" अथ० ८।६।८ । "यो हैनं पाप्मा मायया त्सरति न हैनं सोऽभिभवति" शत० ब्रा० ११।१।६।१० ।

त्सरु पु० त्सर–उन् । खड्गमुष्टौ । "मा मां पद्येन रपसा विदत् त्सरुः" ऋ० ७।५०।१ "खड्गं च कनकत्सरुम्" भा० व० १५२७ श्लो० । "गृहीतखड्गचर्माणस्ततो भूयः प्रहारिणः । त्सरुमार्गान् यथोद्दिष्टांश्चेरुः सर्वासु भूमिषु" भा० आ० ५२४८श्लो० ।

त्सारुक त्रि० त्सरौ तद्युद्धे निपुणः आकर्षा० कन् ततः स्वार्थे अण् । असियुद्धनिपुणे । "तथाऽतिपुरुषानन्यान् त्सारुकौ यमजावुभौ" भा० आ० १२२-अ० ।

त्र्यावदस्पृश् पु० त्र्यब्दं जैववर्षत्रयं स्पृशति स्पृश क्विन् जैव-वर्षत्रययुक्ते लुप्तसंवत्सरे सौरवर्षभेदे । "एकस्मिन् रविवर्षे सौरवर्षद्वयावसानं चेत् । त्र्यावदस्पृगेवमिमं विलुप्तवत्सरं प्राहुः" यशोधरजतन्त्रम् । "गुरुवर्षयुग्मवत्सरा गदिता सा ननु लुप्तसंज्ञिता" ज्योतिर्विदाभरणम् ।

इति वाचस्पत्ये तकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

थ

थकारः तवर्गीयद्वितीयवर्णो व्यञ्जनवर्णविशेषः अस्यो-च्चारणस्थानम् दन्तमूलं तदुच्चारणे दन्तमूलेन सह जिह्वाग्रस्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः, अतएवास्य स्पर्शवर्णता । बाह्यप्रयत्नास्तु विवारश्वासाघोषमहाप्राणाश्च । अस्य वाचकशब्दा वर्णाभिधाने उक्ता यथा

"थः स्थिवासी महाग्रन्थिर्ग्रन्थिग्राहो भयानकः । शिली शिरश्छिदो दन्ती भद्रकाली शिलोच्चयः । कृष्णो बुद्धिर्विकर्णा च दक्षिणाशाधिपोऽमरः । वरदा भोगदा केशो वामजङ्घाऽलसोऽनलः । लोलायिनी पृथुर्ग्रन्थिः शरच्चन्द्रो विदारकः" । मातृकान्यासे अस्य वामजङ्घायां न्यासः । अस्याधिष्ठातृदेवीध्येयरूपं यथा "नीलवर्णां त्रिनयनां षड्भुजां वरदां पराम् । पीतवस्त्रपरीधानां सदा सिद्धिप्रदायिनीम् । एवं ध्यात्वा थकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् । पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा । तरुणादित्यसङ्काशं थकारं प्रणमाम्यहम्" अस्य स्वरूपं यथा. "थकारं चञ्चलापाङ्गि ! कुण्डली मोक्ष-रूपिणी । त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं सदा । पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा । तरुणादित्य-सङ्काशं थकारं प्रणमाम्यहम्" कामधेनुतन्त्रम् । का-व्यादौ अस्य प्राक्प्रयोगे युद्धं फलम् "थस्तु युद्धम्" वृ० र० टीका ग०ः ।

थ पु० थुड़–थर्व वा ड । १पर्वते २भयत्रायके त्रि० ३मङ्गले ४भये रक्षणे न० मेदि० । [पाङ्गि !" कामधेनुत० ।

थकार पु० थ+स्वरूपे कार ! थस्वरूपे वर्णे "थकारं चञ्चला-

थर्व्व चरणे भ्वा० पर० सक० सेट् । थर्वति अथर्वीत् । तथर्व "अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सौम्यासः" निघण्टुधृता श्रुतिः "अथर्वाणोऽथर्वणवन्तः थर्व-तिश्चरतिकर्मा तत्प्रतिषेधः" निरु० ११।८ । लोकेऽपि गतिशून्ये (अथर्व इति) प्रसिद्धिः ।

थुड संवृतौ तु० कु० पर० सक० सेट् । थुडति अथुडीत् । तुथोड़ । [करणे शब्दभेदे ।

थुत्कार पु० थुत् इत्यव्यक्तशब्दस्य कारः । निष्ठीवनत्यागानु-

थुथूकृ थुथु इत्यव्यक्त शब्दात् निष्ठीवनत्यागानुकरणशब्दात् च्वि–कृञोनुप्रयोगः । थुथूकरोति । "थुथूकृत्य यसाङ्गि-रध्वगजनैः" स्वक्तिकर्णामृतम् ।

थुथूकृत् स्त्री थुथु इत्यव्यक्तशब्दं करोत्यस्याम् कृ–बा० आधारे क्विप् । होलाकायां पारस्करनिघ०

थुर्व्व बधे भ्वा० पर० सक० सेट्। थूर्वति अथूर्वीत्। तथूर्व।

थैथै अव्य० थै-थै इत्यव्यक्तशब्दानुकरणशब्दभेदे संगीतदामो०।

थो(थु)डन न० थुड-भावे ल्युट् कुटादित्वेऽपि बा० गुणः। संवरणे। वस्तुतः थुडनमित्येव तदर्थे साधु शब्दकल्पद्रुमे थोडनशब्दकल्पनं प्रामादिकमेव। [शब्दार्थचि०।

थौणेय त्रि० स्थूणायां हितादि ढक् पृषो०। स्थूणाहितादौ

इति वाचस्पत्ये थकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

द

दकारः तवर्गीयतृतीयवर्णः व्यञ्जनवर्णभेदः अस्योच्चारणस्थानं दन्तमूलम्। दन्तमूलेन सह जिह्वाग्रेण स्पर्शनादस्य उच्चार्य्यत्वात् स्पर्शवर्णता। अस्योच्चारणे बाह्यप्रयत्नाः संवारनादघोषा अल्पप्राणश्च। तस्य वाचकशब्दा वर्णाभिधानोक्ता यथा।

"दोऽत्रीशोधातकि धीता दाता त्रासः कलत्रकम्। दीनं ज्ञानञ्च दानञ्च भक्तिरावहनी धरा। कुम्भृणा योगिनी सद्यःकुन्तलो वामगुल्फकः। कात्यायनी शिवा दुर्गोऽनङ्गनामा त्रिकण्टकी। स्वस्तिकः कुटिलारूपः कृष्णः श्यामा जितेन्द्रियः। धर्म्मकश्च्यामदेवश्च अमरेशः सुचञ्चला। हरिद्रापुरवेदी च दक्षपार्ष्णिस्त्रिरेखकः" अस्याधिष्ठातृदेवता ध्यानादि यथा "ध्यानमस्य दकारस्य वक्ष्यते शृणु पार्वति!। चतुर्भुजां पीतवस्त्रां नवयौवनसंस्थिताम्। अनेकरत्नघटितहारनूपुरशोभिताम्। एवं ध्यात्वा दकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्। त्रिशक्तिसहितं देवि! त्रिबिन्दुसहितं तथा। आत्मादितत्त्वसंयुक्तं दकारं प्रणमाम्यहम्" वर्णोद्धारतन्त्रम्। अस्य स्वरूपं यथा "दकारं शृणु चार्वङ्गि! चतुर्वर्गप्रदायकम्। पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा। त्रिशक्तिसहितं देवि! त्रिबिन्दुसहितं सदा। आत्मादितत्त्वसंयुक्तं स्वयं परमकुण्डली। रक्तविद्युल्लताकारं दकारं हृदि भावयेत्" कामधेनुतन्त्रम्। काव्यादौ अस्य प्रयोगे सौख्यं फलम्। "दोधः सौख्यं मुदं नः" वृत्त० र० टी० उक्तेः। मातृकान्यासेऽस्य वामगुल्फे न्यासः।

द पु० दैप्-शुद्धौ दा-दाने दो-खण्डने वा क दद-दाने बा० ड वा। १पर्वते २दत्ते ३दातरि च मेदि०। ४कलत्रे न० एकाक्षरकोषः। दो-खण्डने सम्प० भावे क्विप्। ५खण्डने ६रक्षणे च स्त्री मेदि०। "दाददोदुद्ददुद्दादी दादादोदूददीददोः। दुद्दादं दददे दुद्दे दादाददददोऽददः" माघः अस्य मल्लिनाथव्याख्यायामर्थविशेषा बोध्याः। "शरणापार्श्वदिदां सरस्वतीम्" कुमा० "करिणां मुदे सनलदानलदाः" किरा०। "स्मरदस्यानलदं विना न दलने तापस्य कोऽपि क्षमः" "दे! वःपतिविदुषि नैषधराजगत्याः" नैषधम्। हे विदुषि हे विद्वज्जने दात्रि! वो वरुणः इति वरुणपक्षे च्छेदः।

दंश पु० दन्श-अच् भावे घञ् वा। (डाश) प्रसिद्धे कीटभेदे २सन्नहने (वर्म्मणि) ३दंशने च मेदि०। ४दोषे ६सर्पक्षते च विश्वः करणे घञ्। ७दन्ते पु० हेमच० "सर्वेषु दंशमशकं स्थावरञ्च पृथग्विधम्"। "स्वेदजा दंशमशकं यूकामक्षिकमत्कुणम्" मनुः। "कण्डूयनैर्दंशनिवारणैश्च" रघुः। गौरा० ङीष् क्षुद्रो दंशः अल्पार्थे ङीष् वा। क्षुद्रदंशे (मशक) भेदे स्त्री अमरः।

दंशक पु० दन्श-ण्वुल्। (डाश) १मक्षिकाभेदे हारा०। २दंशनकर्त्तरि त्रि०।

दंशन न० दन्श-भावे ल्युट्। (कामडान्) (कुलवसान) १दन्तादिना खण्डने। "दष्टास्र दंशनैः कान्तं दासीकुर्वन्ति योषितः" सा० द० २वर्म्मणि न०। "दृष्टदुष्टमहत्त्वा तु न विमोक्ष्यामि दंशनम्" भा० क० ५७ अ०।

दंशनाशिनी स्त्री दंशं नाशयति नाशि-णिनि-ङीप्। तैलकीटभेदे राजनि०।

दंशभीरु पु० दंशात् भीरुः। महिषे हेमच०।

दंशमूल पु० दंश्यते कर्म्मणि घञ् दंशं मूलमस्य। शिग्रौ (सजिना) राजनि०।

दंशित त्रि० दंशः वर्म्म संजातोऽस्य तार० इतच्। १कृतसन्नाहे धृतवर्म्मणि "सूर्य्या यत्र च सौवर्णास्त्रयो भासन्ति दंशिताः। तेजसा प्रज्वलन्तो हि कस्यैतन्ननुवृत्तमम्" भा० वि० ४२ अ०। "छत्राणि च विराजन्ते दंशितानि सितानि च" हरिवं ५४५४ श्लो०।

दंशुक त्रि० दन्श बा० ऊक। दंशनशीले। "तस्मात् क्लीवाः दन्दंशूका दंशुकाः" तैत्ति० ब्रा० १।७।८।२।

दंष्ट्रा स्त्री दंश-ष्ट्रन् गौरादिषु मातामहशब्दस्य पाठात् षित्त्वात् ङीषोऽनित्यत्वात् टाप्। १स्थूलदन्तभेदे। दन्त-

पङ्क्तिद्वयप्रान्ते चत्वारो दन्तभेदा दंष्ट्रा इति प्रसिद्धिः। द्विगुणाकृतदन्तावलिरित्युक्ते“दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि” गीता। “दंष्ट्रायां धरणिमधत्त दितिसुताधीशः पदे रोदसी” सा॰ द॰। “दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्वन्” रघुः

दंष्ट्रानखविष पु॰ दंष्ट्रायां नखे च विषं यस्य। मार्ज्जारादौ यथाह सुश्रुतः।

“तत्र दृष्टिनिश्वासं दंष्ट्रानखमूत्रपुरीषशुक्रलालार्त्तवमुखसन्दंशविशर्द्धितगुदास्थिपित्तशूकशवानीति” विषस्थानोपक्रमे “मार्ज्जारश्ववानरमकरमण्डूकपाकमत्स्यगोधाशम्बूकप्रचलाकगृहगोधिकाचतुष्पादकीटास्तथान्ये दंष्ट्रानखविषाः”।

दंष्ट्राल त्रि॰ दंष्ट्रा+अस्त्यर्थे सिध्मा॰ ल। दंष्ट्रायुक्ते “धूम्रकेशो हरिश्मश्रुर्दंष्ट्रालोष्ठपुटाननः” हरिवं॰ ४७ अ॰।

दंष्ट्राविष पु॰ दंष्ट्रायां विषमस्य। १भौमे सर्पे “भौमास्तु दंष्ट्राविषाः” सुश्रुतः २ लूताभेदे स्त्री। यथाह सुश्रुतः

“विषन्तु लालानखमूत्रदंष्ट्रारजःपुरीषैरथ चेन्द्रियेण। सप्तप्रकारं विसृजन्ति लूतास्तदुग्रमध्यावरवीर्य्ययुक्तम्। सकण्डुकोठं स्थिरमल्पमूलं लालाकृतं मन्दरुजं वदन्ति। शोफश्च कण्डूश्च पुलानिका च धूमायनं चैव नखावदंशे। दंशन्तु मूत्रेण सकृष्णमध्यं सरक्तपर्य्यन्तमवेहि दीर्णम्। दंष्ट्राभिदष्टं कठिनं विवर्णं जानीहि दंशं स्थिरमण्डलञ्च”। लालाविषादयोऽप्यत्र। [युग्मादयोऽप्यत्र

दंष्ट्रास्त्र पुंस्त्री दंष्ट्रास्त्रमिवास्य। वराहे शब्दार्थचि॰। दंष्ट्रा-

दंष्ट्रिका स्त्री दंष्ट्रा स्वार्थे क कापि ह्रस्वे अत इत्त्वम्। दाढ़िकायां दंष्ट्राशब्दार्थे। दंष्ट्रा+व्रीह्या॰ वा ठन्। दंष्ट्रायुक्ते त्रि॰।

दंष्ट्रिन् पु॰ दंष्ट्रा अस्त्यर्थे व्रीह्या॰ इनि। १शूकरे अमरः २सर्पे शब्दर॰। ३दंष्ट्रायुक्ते त्रि॰। “दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्वापि हतास्त्वेवं च तस्करैः” शु॰ त॰ अग्निपु॰।

दंसना स्त्री चु॰दन्स–भावे युच्। १कर्म्मणि निरुक्ते दंसस् इति शब्दस्य कर्मपर्य्यायतोक्तेस्तथार्थत्वम्। “तव क्रत्वा तव तद्दंसनाभिः” ऋ॰ ६।१७।६। “दंसनाभिः कर्मभिः” भा॰। “शची यस्तव दंसना” ऋ॰ १।२९।२।

दंसस् न॰ दन्स–असुन्। कर्म्मणि निघण्टुः “चादृतमस्ति दंसः” ऋ॰ १।६२।६। “अयद्धयो वज्रिनो अस्य दंसना” १०।१२८। “दंससा कर्म्मणा” भा॰। “सजोषा-वश्विना दंसोभिः” यजु॰ १२।७४।

दंसि पु॰ दन्स–इन्। कर्म्मणि। “कृत्याय सप्तमञ्चाय दंसयः” ऋ॰ १०।१२८।१। “दंसयः कर्माणि” भा॰ “दंसयः कर्माणि दंसयत्येनानि” निरुक्ते ४।२५।

दंसिष्ठ त्रि॰ दन्स–तृन् दंसयिता अतिशयेन सः इष्ठन् तृणो लुकि णिलोपः। १अत्यन्तकर्मकर्त्तरि। “दस्रा दंसिष्ठा रथ्या रथीतमा” ऋ॰ १।१८२।२। “दंसिष्ठा अतिशयितकर्माणौ” भा॰ व्याख्याने आत्। २दर्शनीयतमे ३अतिशयेन शत्रुहिंसके च। “येना दंसिष्ठ! कृत्वने” ऋ॰८।२४।२५।“हे दंसिष्ठ! दर्शनीयतम! यद्वा शत्रूणां क्षपयितः!” भा॰। अत्र दशेः दंसेर्वा धातोरूपं पृषो॰।

दक न॰ उदक+पृषो॰ उस्–लोपे क ततः संज्ञायां कन् वा। जले त्रिका॰ दकोदरम्। दकार्गलम्।

दकोदर न॰ दकं जलस्फीतमुदरं यत्र। सुश्रुतोक्ते जलोदरापरनामके उदररोगभेदे यथा “यः स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा वान्तो विरिक्तोऽप्यथ वा निरूढ़ः। पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य स्रोतांसि दुष्यन्ति हि तद्वहानि। स्नेहोपलिप्तेष्वथ वापि तेषु दकोदरं पूर्ववदभ्युपैति। स्निग्धं महत्तत्परिवृत्तनाभि भृशोन्नतं पूर्णमिवाम्बुना च। यथा दृतिः क्षुभ्यति,कम्पते च शब्दायते चापि दकोदरं तत्। “नाभेरधश्चतरङ्गुले वामपार्श्वे दकोदरे” “बेध्याः सिरा बहुविधा मूत्रवृद्धिर्दकोदरम्” सुश्रु॰।

दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च भ्वा॰ आत्म॰ अक॰ सेट्। दक्षते अदक्षिष्ट। ददक्षे। दक्षः। “त्वमग्ने शर्ताङ्गमासि दक्षसे” ऋ॰ २।१।११।

दक्ष हन्त्यर्थे (गतौ वधे च) भ्वा॰ आत्म॰ सक॰ सेट्। दक्षते अदक्षिष्ट ददक्षे। मित् तत्करणसामर्थ्यात् अनुपधाया अपि दीर्घे चिणि अदाक्षि अदक्षि णमुलि दक्षं दक्षम् दाक्षं दाक्षमिति रूपं मित् भावे अ। दक्षा।

दक्ष पु॰ दक्ष–कर्त्तरि अच्। १ताम्रचूड़े दक्षसंहिताकर्त्तरि २मुनिभेदे ३शिववृषभे ४वृक्षभेदे ५अग्नौ च विश्वः। ६महेश्वरे शब्दरत्ना॰। ब्रह्मणो दक्षिणाङ्गुष्ठजाते ७प्रजापतिभेदे। दक्षतरे शीघ्रेषु कर्त्तव्येषु चोपस्थितेषु सद्य एव शास्तं कर्त्तुं च समर्थे पटौ त्रि॰ मेदि॰।

“दक्षस्त्वजायताङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्भगवान् ऋषिः। ब्रह्मणः पृथिवीपाल! शान्तात्मा सुमहातपाः॥ वामादजायताङ्गुष्ठाद्भार्य्या तस्य महात्मनः। तस्यां पञ्चाशतं कन्याः स एवाजनयन्मुनिः। ताः सर्वास्त्वनवद्याङ्ग्यः कन्याः कमललोचनाः। पुत्रिकाः स्थापयामास नष्टपुत्रः प्रजा-

पतिः” भा० आ० ६६ अ० तस्य पुत्रनामकथा दक्षसुत शब्दे दृश्यम् हरिवंशे २अ० तु तस्य प्राचेतसत्वमुक्तं यथा

“उपगम्याब्रवीदेतानथ सोमः प्रजापतीन्। कोपं यच्छत राजानः! सर्वे प्राचीनबर्हिषः!। वृक्षशून्या कृता पृथ्वी शाम्येतामग्निमारुतौ। रत्नभूता च कन्येयं वृक्षाणां वरवर्णिनी। भविष्यं जानता तत्त्वं धृता गर्भेण वै मया। मारिषा नाम कन्येयं वृक्षाणामिति निर्मिता। भार्य्या वोऽस्तु महाभागा सोमवंशविवर्द्धिनी। युष्माकं तेजसोऽर्द्धेन मम चार्द्धेन तेजसः। अस्यामुत्पत्स्यते पुत्रो दक्षो नाम प्रजापतिः। स इमां दग्धभूयिष्ठां युष्मत्तेजोमयेन वै। अग्निनाऽग्निसमो भूत्वा प्रजाः संवर्द्धयिष्यति। ततः सोमस्य वचनाज्जगृहुस्ते प्रचेतसः। संहृत्य कोपं वृक्षेभ्यः पत्नीं धर्म्मेण मारिषाम्। मारिषायां ततस्ते तु मनसा गर्भमादधुः। दशभ्यस्तु प्रचेतोभ्यो मारिषायां प्रजापतिः। दक्षोजज्ञे महातेजाः सोमस्यांशेन भारत!। पुत्रानुत्पादयामास सोमवंशविवर्द्धनान्। अचरांश्च चरांश्चैव द्विपदोऽथ चतुष्पदः। स सृष्ट्वा मनसा दक्षः पश्चादसृजत स्त्रियः। ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश। शिष्टाः सोमाय राज्ञेऽथ नक्षत्राख्या ददौ प्रभुः। तासु देवाः खगा गावो नागा दितिजदानवाः। गन्धर्वाप्सरसश्चैव जज्ञिरेऽन्याश्च जातयः। ततः प्रभृति राजेन्द्र! प्रजा मैथुनसम्भवाः। सङ्कल्पाद्दर्शनात् स्पर्शात् पूर्वेषां प्रोच्यते प्रजा”।

अनयोर्विरोधमाशङ्क्य कल्पभेदादविरोधः भङ्ग्या तत्रैव समाहितो यथा

“जनमेजय उवाच। देवानां दानवानाञ्च गन्धर्वोरगरक्षसाम्। सम्भवः कथितः पूर्वं दक्षस्य च महात्मनः। अङ्गुष्ठाद् ब्रह्मणो जातो दक्षः प्रोक्तस्त्वयाऽनघ!। वामाङ्गुष्ठात्तथा चैव तस्य पत्नी व्यजायत। कथं प्राचेतसत्वं स पुनर्लेभे महातपाः। एतन्मे संशयं विप्र! सम्यगाख्यातुमर्हसि। दौहित्रश्चैव सोमस्य कथं श्वशुरताङ्गतः”। वैशम्पायन उवाच। “उत्पत्तिश्च निरोधश्च नित्यौ भूतेषु पार्थिव!। ऋषयोऽत्र न मुह्यन्ति विद्वांसश्चैव ये जनाः। युगे युगे भवन्त्येते सर्वे दक्षादयो नृपाः। पुनश्चैव निरुध्यन्ते विद्वांस्तत्र न मुह्यति। ज्यैष्ठ्यं कानिष्ठ्यमप्येषां पूर्वं नासीज्जनाधिप!। तप एव गरीयोऽभूत् प्रभावश्चैव कारणम्” हरिवं० २अ०। ८कौशीनरसुतनृपभेदे “शिविर्वनः शमिर्दक्षश्चत्वारौशीनरात्मजाः” भाग० ९। २३।४। ९दक्षिणभागे “वामतो जानकी यस्य दक्षभागे च लक्ष्मणः। मारुतिः पुरतो यस्य” रामकवचम्। १०विष्णौ “उग्रः संवत्सरो दक्षः” विष्णुस०। “जगद्रूपेण वर्द्धमानत्वात् सर्वकर्माणि क्षिप्रं करोतीति वा दक्षः” भा०। तत्र कुशले “दक्षमिष्टमधुवासरसारम्” “उपवनपवनानुपातदक्षैः” माघः “रक्षान्वेषणदक्षाणां द्विषामामिषतां ययौ” रघुः। “मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे” कुमा०। दक्ष हिंसे करणे घञ्। ११बले निघण्टुः।

“स दक्षाणां दक्षपतिर्बभूव” ऋ० १।९५।६। दक्षाणां बलानाम् मध्ये यदतिशयितं बलं तस्याधिपतिः” भा०। १२वीर्य्ये न० “स्वैर्दक्षैर्दक्षपितेह सीद देवानाम्” यजु० १४।३। “स्वैर्दक्षैः वीर्य्यैः सामर्थ्यैः सह, दक्षशब्दोऽत्र वीर्य्यार्थः। दक्षपिता दक्षं वीर्य्यं पातीति पालयिता” वेददी०।

दक्षकन्या स्त्री ६त०। दक्षस्य सुतासु तासु षष्टिः। यथाह मत्स्यपु० ५ अ०।

“ततस्तेषु विनष्टेषु षष्टिं कन्याः प्रजापतिः। वैरिण्यां जनयामास दक्षः प्राचेतसस्तथा। प्रादात् स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश। सप्तविंशतिं सोमाय चतस्रोऽरिष्टनेमये। द्वे चैव भृगुपुत्राय द्वे कृशाश्वाय धीमते। द्वे चैवाङ्गिरसे तद्वत्तासां नामानि विस्तरात्”। “तांश्चैव नष्टान् विज्ञाय पुत्रान् दक्षः प्रजापतिः। षष्टिं ततोऽसृजत् कन्यां वैरिण्यामिति नः श्रुतम्। तास्तदा प्रतिजग्राह भार्य्यार्थं कश्यपः प्रभुः। सोमो धर्मश्च कौरव्य! तथैवान्ये महर्षयः। ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश। सप्तविंशतिं सोमाय चतस्रोऽरिष्टनेमिने। द्वे चैव बहुपुत्राय द्वे चैवाङ्गिरसे तथा। द्वे कृशाश्वाय विदुषे तासां नामानि मे शृणु” हरिवं० ३ अ०। २सतीनाम्न्यां भवपत्न्यां दुर्गायाञ्च तत्कथा “प्रसूतिं मानवीं दक्षः उपयेमे ह्यजात्मजः। तस्यां ससर्ज दुहितॄः षोडशामललोचनाः। त्रयोदशाऽदाद्धर्माय तथैकामग्नये विभुः। पितृभ्य एकां युक्तेभ्यो भवायैकां भवच्छिदे” भाग० ४।१। “अथापमानेन पितुः प्रयुक्ता दक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी। सती सती योगविसृष्टदेहा” कुमा० दक्षसुतादयोऽप्यत्र।

दक्षक्रतु पु० ६त०। दक्षप्रजापतिकृते निरीश्वरभागे यज्ञभेदे। तद्यज्ञकथा काशी० ८७ अ० यथा

“अहं यियक्षुर्यूयं मे यज्ञसाहाय्यकारिणः। भवन्तु यज्ञसम्भारानानयन्तु त्वरान्विताः। श्वेतद्वीपमथो गत्वा

चक्रे चक्रिणमच्युतम् । सहाक्रतूपदेष्टारं यज्ञपुरुषमेव च । तस्यर्त्विजोऽभवन् सर्वे ऋषयो ब्रह्मवादिनः । प्रावर्त्तत ततस्तस्य दक्षस्य च महाध्वरः । दूरादेव निकायाश्च तस्मिन् दक्षमहाध्वरे । अनीश्वरात्ततो मेधा व्याजं कृत्वा गृहं ययौ । दधीचिरथ संवीक्ष्य सर्वांस्त्रैलोक्यवासिनः । दक्षयज्ञे समेयातान् सतीश्वरविवर्जितान् । प्राप्तसम्मानसम्भारान् वासोऽलङ्कृतिपूर्वकम्" इत्युपक्रमे तत्र दधीचिना सह दक्षस्य उक्तिप्रत्युक्ती यथा

"तं विदन्ति वशिष्ठाद्यास्तवार्त्विज्यं भजन्ति ये । एको रुद्रो न द्वितीयः संविदानाश्च पीति हि । प्रावर्त्तन्त ऋषयोऽन्येऽपि गौरवात्तव च क्रतौ । यदि मे ब्राह्मणस्यैकं शृणोषि वचनं हितम् । तदा क्रतुफलाधीशं विश्वेशं तं समाह्वय । विना तेन क्रतुरसौ कृतोऽप्यकृत एव हि । सति तस्मिन् महादेवे विश्वकर्मैकसाक्षिणि । तथापि चैषां सर्वेषां फलिष्यति मनोरथः । यथा जडानि वीजानि न फलन्ति स्वयं तथा । जडानि सर्वकर्माणि न फलन्तीश्वरं विना । अर्थहीना यथा वाणी धर्महीना यथा तनुः । पतिहीना यथा नारी शिवहीना तथा क्रिया । गङ्गाहीना यथा देशाः पुत्रहीना यथा गृहाः दानहीना यथा सम्पत् शिवहीना तथा क्रिया । मन्त्रहीनं यथा राज्यं श्रुतिहीना यथा द्विजाः । योषाहीनं यथा सौख्यं शिवहीना तथा क्रिया । दर्भहीना यथा सन्ध्या तिलहीनं तु तर्पणम् । हविर्हीनो यथा होमः शिवहीना तथा क्रिया । इत्थं दधीचिनाख्यातं जगाह वचनं न तत् । दक्षो दक्षोऽपि तत्रैव शम्भोर्मायाविमोहितः । प्रोवाच च भृशं क्रुद्धः का चिन्ता तव मे क्रतोः । क्रतुमुख्यानि सर्वाणि यानि कर्माणि सर्वशः । तानि सिध्यन्ति नियतं यथार्थकरणादिह । अयथार्थविधानेन सिद्ध्येत्तु कर्मापि नेशितुः । स्वकर्मसिद्धये वाथ सर्व एव हि चेश्वरः । ईश्वरः कर्मणां साक्षी यत् त्वयापीति भाषितम् । तत्तथास्तु परं साक्षी नार्थं दद्याच्च कुत्रचित् । जडानि सर्वकर्माणि न फलन्तीश्वरं विना । यदुक्तं भवता तत्राप्यहो दृष्टान्तयाम्यहम् । जडान्यपि च वीजानि कालं संप्राप्य चात्मना । अङ्कुरयन्ति कालाच्च पुष्प्यन्ति च फलन्ति च । विनाऽपीशं यथा कर्म स्वयं काले फलत्यहो । किमीश्वरेण तेनात्र महाऽमङ्गलमूर्त्तिना । दधीचिरुवाच । यथार्थकरणात् सिद्धमपि कार्यं कदाचन । ईश्वरप्रातिकूल्याच्च सिद्धमेवाशु नश्यति । ईश्वरेच्छावलात् कर्म कृतमप्यविधानतः । संसिध्येत्तदधीनाश्च कथं सर्वे इहेश्वराः । सामान्यसाक्षिवत्स्येशः सर्वेषां सर्वकर्मणाम् । साक्षी भवेदसन्दिग्धं फलस्य प्रतिभूरपि । भूजलादिस्वरूपेण विदध्यादङ्कुरोदयम् । यत् त्वयोक्तं विनापीशं काले कर्म फलेत् स्वयम् । स एव कालो भगवान् सर्वकर्त्ता महेशिता । अन्यच्च भवता प्रोक्तं यदेकं तथ्यमेव तत् । किमीश्वरेण तेनात्र महामङ्गलमूर्त्तिना । ये महान्तो भवन्त्यत्र ये च मङ्गलमूर्त्तयः । ईश्वराख्याश्च ये सन्ति किन्नैरत्र तवान्तिके । उत्तरादुत्तरञ्चेति प्रत्युत्तरयति द्विजे । दधीचौ चुकुपेऽत्यन्तं दक्षो गर्वौं हतश्रिया । आदिदेश समीपस्थानालोक्य परितस्त्वति । ब्राह्मणापसदं चासुं परिद्रावयताशु वै । अमुष्मादध्वरश्रेष्ठादनादिष्टात्मनाऽऽगतम् । इत्थं दधीचिराकर्ण्य प्रोवाच प्रहसन्निव । किं मां द्रावयसे मूढ ! दूरीभूतो भवानपि । सर्वेभ्यो मङ्गलेभ्यश्च सर्वैरेभिः समं ध्रुवम् । अकाण्डे क्रोधजो दण्डस्तव मूर्ध्नि पतिष्यति । महेशितुस्त्रिजगतीपुरीशास्तुः प्रजापते ! । इत्युक्त्वा निर्जगामाशु यज्ञवाटात् ततो द्विजः । तस्मिन्निर्याति निर्यातो दुर्वासाश्च्यवनो महान् । उत्तङ्क उपमन्युश्च ऋचीकोद्दालकावपि । माण्डव्यो वामदेवश्च गालवो गर्गगौतमौ । शिवतत्त्वविदोऽन्येऽपि दक्षयज्ञाद्विनिर्ययुः" । दक्षयज्ञादयोऽप्यत्र । दक्षाः कुशलाः क्रतवः संकल्पा येषाम् । २चक्षुरादीन्द्रियरूपेषु प्राणेषु "ये देवा मनोजाता मनोयुजो दक्षक्रतवस्ते नोऽवन्तु" यजु॰४ ११। "ये देवा देवाः दीव्यन्ति द्योतन्ते इति देवाश्चक्षुरादीन्द्रियरूपाः प्राणाः । 'इमे वै प्राणाः वागेवाग्निः प्राणोदानौ मित्रावरुणौ चक्षुरादित्यः श्रोत्रं विश्वे देवा इति" शत॰ ब्रा॰ ३।२।२।१२ श्रुत्युक्ताः । किम्भूताः मनोजाताः दर्शनश्रवणादीच्छारूपान्मनस उत्पन्नाः इच्छोत्पत्तौ तेषां प्रवर्त्तमानत्वात् । तथा मनोयुजः रूपादिदर्शनकालेऽपि मनसा युक्ता एव वर्त्तन्ते अन्यमनस्कस्य रूपादिप्रतिभासाभावात् । यद्वा स्वप्नावस्थायां मनसा युज्यन्ते ते मनोयुजः । तथा दक्षक्रतवः दक्षाः कुशलाः क्रतवः संकल्पाः येषां ते सङ्कल्पितार्थकारिण इत्यर्थः । ते देवा नोऽस्मानवन्तु यज्ञानुष्ठानविघ्नपरिहारेण पालयन्तु तेभ्यः प्राणरूपेभ्यः स्वाहा इदं चीर्णं हुतमस्तु" वेददी॰ ।

दक्षक्रतुध्वंसिन् पु॰ दक्षक्रतुं ध्वंसयति ध्वन्स–णिच्–

षिणि । १महादेवे तदंशाविर्भूते २वीरभद्रे च तत्कथा क्रतुध्वंसिन् शब्दे २२८४ पृ० दृश्यम् ।

दक्षजा स्त्री दक्षात् जायते जन—ड । सतीरूपायां १ दक्षकन्यायां महेशकलत्रे दुर्गायाम् २अश्विन्यादौ च । दक्षजातादयोऽप्यत्र ।

दक्षजापति पु० ६त० । १शिवे २चन्द्रे च हेमच० ।

दक्षतनया स्त्री ६त० । दक्षप्रजापतेर्दुहितरि १अश्विन्यादौ २दुर्गायाम् । ३अदितिरूपायां भूमौ च ।"अदितिर्ह्यजनिष्ट दक्ष ! या दुहिता तव" ऋ० १०।७२।५ । दक्षस्य भूमिजत्वेऽपि तज्जनकत्वासम्भवमाशङ्क्य निरु० ११।२१ । समाहितं यथा "अदितेर्दक्षो अजायत" "दक्षाद्दितिं परीति"च तत्कथमुपपद्येत ? समानजन्मानौ स्यातामित्यपि वा देवधर्मेणेतरेतरजन्मानौ वेतरेतरप्रकृती" । घृतो० दक्षतनाप्यत्र"दक्षस्य पितरं तना" ऋ०३।२७।८ "दक्षस्य दक्षप्रजापतेस्तना तनया"भा० ।

दक्षपितृ पु० दक्षः दक्षप्रजापतिः पिता उत्पादकोऽस्य समासान्तविधेरनित्यत्वात् न कप् । दक्षप्रजापतिजातप्राणाभिमानिदेवे "ये देवा मनोजाता मनोयुजः सुदक्षाः दक्षपितारस्ते नः पान्तु"तैत्ति०१।२।३।१। दक्षपितार इत्यत्र गौणत्वात् वृद्धिः। चक्षुरादिप्राणाभिमानिनो ये देवाः सन्ति तेऽस्मान् पयःपानरूपव्रतानुष्ठायिनोऽन्तर्बहिश्च शुद्धिसम्पादनेन पालयन्तु । कीदृशा देवाः । उत्पत्तिकाले मनसा सहोत्पन्नाः । व्यवहारकालेऽपि मनसा युज्यन्ते । अन्यमनस्कस्य चक्षुरादिभिः सन्निहितविषयाग्रहणदर्शनात् । सति तु मनःसाहाय्ये स्वस्वविषयेषु सुदक्षाः कुशलाः। दक्षः प्रजापतिरुत्पादको येषां ते दक्षपितारः" भा० । लोके तु कप् । दक्षपितृका अश्विन्यादिषु स्त्री । दक्षस्य वीर्य्यस्य पिता पालक ! । ३वीर्य्योत्पादके दक्षशब्देऽपे उदा० दृश्यम् ।

दक्षविहिता स्त्री १गीतिकाभेदे । "ऋगगाथा पाणिका दक्षविहिता ब्रह्मगीतिका । गेयमेतत्तदभ्यासकरणान्मोक्षसंज्ञितम्"याज्ञ० । "ऋगगाथाद्याश्चतस्रो गीतिकाः" मिता० । २दक्षकृते त्रि० ।

दक्षस् न० दक्ष—करणे असुन् । बले । "इषणा दक्षसे यज्ञः" ऋ० २।२५।१।२ । "दक्षसे बलाय" भा० ।

दक्षसावर्णि पु० मनुभेदे नवमे मनौ । "नवमो दक्षसावर्णिर्मनुर्वरुणसम्भवः । धृष्टकेतुर्दीप्तिकेतुरित्याद्यास्तत्सुता नृप। परे मरीचिगर्भाद्या देवा इन्द्रः स्मृतः स्मृतः । द्युतिमत्प्रमुखाः सप्त भविष्यन्त्यृषयस्ततः । आयुष्मतोऽम्बुधारायामृषभो भगवान् किल । भविता येन संराद्धां त्रिलोकीं भोक्ष्यतेऽद्भुतः" भाग० ८।१३।१८ ।"८सावर्णि ९र्दक्षसावर्णि १०र्ब्रह्मसावर्णिकस्ततः । ११धर्मसावर्णिको १२रुद्रपुत्रो १३रौच्यश्च १४भौत्यकः" पुराणान्तरम् । हरिवंशे तु नवमस्य रोहितत्वमुक्तं यथा ।"च्यवनश्चैव वाशिष्ठ आत्रेयो हव्यवाहनः । पौलहः सप्त इत्येते मुनयो रोहितेऽन्तरे । देवतानां गणास्तत्र त्रय एव नराधिप! । दक्षपुत्रस्य पुत्रास्ते रोहितस्य प्रजापतेः । मनोः पुत्रो धृष्टकेतुः पञ्चहोत्रो निराकृतिः । पृथुश्रवा भूरिधामा ऋचीकोऽथहतो गयः । प्रथमस्य तु सावर्णेर्नव पुत्रा महौजसः" ७ अ० । कल्पभेदादविरोधः ।

दक्षसुत पु० ६त० । १देवे शब्दार्थचि० ।

देवस्य दक्षसृष्टत्वात् नष्टपुत्रेण दक्षेण पुत्रिकाधर्मेण दत्तायामादितावुत्पन्नत्वेन तस्य पुत्रिकापुत्रत्वाच्च तत्सुतत्वम् यथाह हरिवं० ३ अ० ।

"प्रजाः सृजेति व्यादिष्टः पूर्वं दक्षः स्वयम्भुवा । यथा ससर्ज भूतानि तथा शृणु महीपते ! । मनसा चैव भूतानि पूर्वमेवासृजत् प्रभुः । ऋषीन् देवान् सगन्धर्वानसुरानथ राक्षसान्" । २हर्य्यश्वादिषु तत्कथा "दक्षस्य पुत्रा हर्य्यश्वा विवर्द्धयिषवः प्रजाः । समागता महावीर्य्या नारदस्तानुवाच ह । बालिशा बत यूयं वै नास्या जानीथ वै भुवः । प्रमाणं स्रष्टुकामा वै प्रजाः प्राचेतसात्मजाः । अन्तरूर्द्ध्वमधश्चैव कथं स्रक्ष्यथ वै प्रजाः । ते तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रयाताः सर्वतोदिशः । अद्यापि न निवर्त्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगाः । हर्य्यश्वेष्वथ नष्टेषु दक्षः प्राचेतसः पुनः । वैरण्यामेव पुत्राणां सहस्रमसृजत् प्रभुः । विवर्द्धयिषवस्ते तु शबलाश्वाः प्रजास्तदा । पूर्वोक्तं वचनं तात ! नारदेनैव चोदिताः । अन्योन्यमूचुस्ते सर्वे सम्यगाह महामुनिः । भ्रातॄणां पदवीं याताः गन्तव्यं नात्र संशयः । ज्ञात्वा प्रमाणं पृथ्व्याश्च सुखं स्रक्ष्यामहे प्रजाः । एकाग्राः स्वस्थमनसो यथावदनुपूर्वशः । तेऽपि तेनैव मार्गेण प्रयाताः सर्वतो दिशम् । अद्यापि न निवर्त्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगाः । नष्टेषु शबलाश्वेषु दक्षः क्रुद्धोऽब्रवीद्वचः । नारदं नाशमेहीति गर्भवासं वसेति च । तदा प्रभृति वै भ्राता भ्रातुरन्वेषणे नृप ! । प्रयातो नश्यति क्षिप्रं तच्च कार्य्यं विपश्चिता । तांश्चैव नष्टान् विज्ञाय पुत्रान् दक्षः

प्रजापतिः। यदि ततोऽसृजत् कन्यां वैरण्यामिति न श्रुतम्"।

२अश्विन्यादौ च स्त्री "तमोऽपहं दक्षसुता इवाबभुः" रघुः।

दक्षाध्वरध्वंसक दक्षस्याध्वरं ध्वंसयति ध्वन्स-णिच्-ण्वुल्। १शिवे २वीरभद्रे च दक्षाध्वरनाशकादयोऽप्यत्र।

दक्षाय्य पु० दक्ष-आय्य। १गरुडे २गृध्रखगे च उणादिसूत्रे सि०कौ०। दक्ष-वृद्धौ अन्तर्भूतण्यर्थे ण्वुल्। ३वर्द्धके त्रि०। "मित्रो दक्षाय्यो अर्य्यमेवासि सोम!" ऋ०२।८२।३। "दक्षाय्यः सर्वेषां वर्द्धकः" भा०।

दक्षिण त्रि० दक्ष-इनन्। १परच्छन्दानुवर्त्तिनि पराभिप्रायानुवर्त्तिनि २सरले। ३दक्षभागस्थे च मेदि०। ४अवामे अपसव्ये देहभागभेदे (डाहिन) ख्याते भागे हेमच०। "एषु त्वनेकमहिलासु समरागो दक्षिणः कथितः" सा० द० उक्ते ५नायकभेदे यथा "स्नाता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता वारोऽङ्गराजस्वसुर्द्यूते रात्रिरियं जिता कमलया, देवी प्रसाद्याद्य च। इत्यन्तः पुरसुन्दरीः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते देवेनाऽप्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्राः स्थितं नाडिकाः"। स्वापेक्षया मेरुगिरितो विप्रकृष्टायां ६दिशि स्त्री ७वहर्शिनि त्रि०। ८यज्ञदानान्ते दाने ९प्रतिष्ठायां स्त्री यज्ञान्तदक्षिणानामनिरुक्तिः" शत० ब्रा० २।२।२।२। "स एष यज्ञो हतो न ददक्षे। तं देवा दक्षिणाभिरदक्षयंस्तद्यदेनं दक्षिणाभिरदक्षयंस्तस्माद्दक्षिणा नाम तद्यदेवात्र यज्ञस्य हतस्य व्यथते तदस्यैतद्दक्षिणाभिर्दक्षयत्यथ समृद्ध एव यज्ञो भवति तस्माद्दक्षिणा ददाति"। दक्षिणाविशेषनिर्णयः हेमा० दा० यथा

भविष्यपुराणे "अदत्तदक्षिणं दानं व्रतञ्चैव तपोत्तम!। विफलं तद्धि जानीयाद्भस्मनीव हुतं हविः"। षट्त्रिंशन्मतात् "श्रद्धायुक्तः शुचिर्दान्तो दानं दद्यात् सदक्षिणम्। अदक्षिणन्तु यद्दानं तत् सर्वं निष्फलं भवेत्"। मैत्रायणीयपरिशिष्टम् "दक्षिणालाभे मूलानां भल्लाणां ददाति न त्वेवं यजेत्"। तथा शतपथश्रुतिः "तस्मान्नादक्षिणं हविः स्यादिति"। भविष्योत्तरे "काम्यं यद्दीयते किञ्चित्तत्समग्रं सुखावहम्। असमग्रन्तु दोषाय भवतीह परत्र च। तस्मात् दक्षिणाहीनं विधानविकलं न च। देयं दानं महाराज! समग्रफलकाङ्क्षया। अन्यथा दीयमानं तदपकाराय केवलम्। प्रत्यवायार्थहानिर्न च तत् फलदं भवेत्"। आह भगवान् व्यासः "सुवर्णं परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा परा। सर्वेषामेव दानानां सुवर्णं दक्षिणेष्यते।" एतच्च, विशेषविहितगोवस्त्रादिदक्षिणकदानवर्जं सामान्यविहितदक्षिणेषु दानेषु व्यवतिष्ठते तत्रापि परा श्रेष्ठमेति प्राशस्त्यं दर्शयति न त्वन्यां दक्षिणां निराचष्टे आमन्त्यार्थत्वाद्दक्षिणायाः सुवर्णस्य प्रकृटत्वात् सर्वदानेषु सुवर्णं दक्षिणेतिवचनार्थः, अन्यदपि पुरुषस्याहारौपयिकं तण्डुलादिकं दक्षिणार्थेन योज्यं यत्तु श्रूयते "अन्येषाञ्चैव दानानां सुवर्णं दक्षिणा स्मृता। सुवर्णे दीयमाने तु रजतं दक्षिणेष्यते" इति तदेतच्छ्रौतसूत्रैन्यं परिज्ञाय श्रद्धातव्यम्। "सुवर्णं रजतं ताम्रं तण्डुला धान्यमेव च। नित्यश्राद्धं देवपूजा सर्वमेव सदक्षिणम्"। स्कन्दपुराणे। "देयद्रव्यतृतीयांशं दक्षिणां परिकल्पयेत्। अनुक्तदक्षिणे दाने दशांशं वापि शक्तितः"। तुलापुरुषादिदानानि अधिकृत्य लिङ्गपुराणे "दक्षिणा च शतस्यार्द्धं तदर्द्धं वा प्रदापयेत्। ऋत्विजाञ्चैव सर्वेषां दश निष्कान् प्रदापयेत्"। भविष्योत्तरे "ज्ञेयं निष्कशतं पार्थ! दानेषु विधिरुत्तमः। मध्यमस्तु तदर्द्धेन तदर्द्धेनाधमः स्मृतः। मेरुव्राते कालपुरुषे तथान्येषु महत्स्वपि। एवं एते तथा द्वे च धेनोः कृष्णाजिनस्य च। अशक्तस्यापि कृष्णोऽयं पञ्चसौवर्णिको विधिः। अतोऽप्यल्पेन यो दद्यान्महादानं नराधमः। प्रतिगृह्णाति या तस्य दुःखशोकावहं भवेत्"; जयाभिषेकमुदाहृत्य लिङ्गपुराणे "अष्टषष्टिपलोन्मानं दद्याद्वै दक्षिणां गुरोः। होतृणाञ्चैव सर्वेषां त्रिंशत्पलमुदाहृतम्। अध्वर्यूणां तदर्द्धेन द्वारपानां तदर्द्धतः"। एतेनान्यत्रापि, गुरोरर्द्धम्, ऋत्विजां तदर्द्धं, जापकानां तदर्द्धं द्वारपालानां तदर्द्धमिति दक्षिणाविभागोऽवगन्तव्यः।" अन्या अपि दक्षिणाः तत्र तत्रोक्ता वेदितव्याः। यज्ञभेदे दक्षिणाभेदः कात्या० श्रौ०सू० उक्तः कातीयशब्दे दर्शितप्रायः विशेषतोऽद्यः। सर्वत्र दक्षिणाया अदाने कालविलम्बभेदे च दोषा दक्षिणानामनिरुक्तिसहिता उक्ता यथा।

"कार्त्तिक्यां पूर्णिमायान्तु रासे राधामहोत्सवे। आविर्भूता दक्षिणांशात् कृष्णस्य तेन दक्षिणा"। यज्ञो दक्षिणया सार्द्धं पुत्रेण च फलेन च। कर्म्मिणां फलदाता चेत्येवं वेदविदो विदुः। कृत्वा कर्म च तस्यैव तूर्णं दद्याच्च दक्षिणाम्। तत् कर्मफलमाप्नोति वेदैरुक्तमिदं मुने!।

कर्त्ता कर्मणि पूर्वे च तत्क्षणं यदि दक्षिणाम्। न दद्याद्ब्राह्मणेभ्यश्च दैवेनाज्ञानतोऽथ वा। मुहूर्त्ते समतीते तु द्विगुणा सा भवेद्ध्रुवम्। एकरात्रे व्यतीते तु भवेत् शतगुणा च सा। त्रिरात्रे तद्दशगुणा सप्ताहे द्विगुणा ततः। मासे लक्षगुणा प्रोक्ता ब्राह्मणानाञ्च वर्द्धते। संवत्सरे व्यतीते तु सा त्रिकोटीगुणा भवेत्। कर्म तद्यजमानानां सर्वञ्च निष्फलं भवेत्। स च ब्रह्मस्वापहारी न कर्मार्होऽशुचिर्नरः। दरिद्रो व्याधियुक्तश्च तेन पापेन पातकी। तद्गृहाद्याति लक्ष्मीश्च शापं दत्त्वा सुदारुणम्। पितरो नैव गृह्णन्ति तद्दत्तं श्राद्धतर्पणम्। एवं सुराश्च तत्पूजां तद्दत्ता-मग्निराहुतिम्। दाता न दीयते दानं ग्रहीता च न याचते। उभौ तौ नरकं यातश्छिन्नरज्जुर्यथा घटः। नार्पयेद्यजमानश्चेद्याचितुश्च दक्षिणाम्। भवेद्ब्रह्मस्वापहारी कुम्भीपाकं व्रजेद्ध्रुवम्। वर्षलक्षं वसेत्तत्र यमदूतेन ताड़ितः। ततो भवेत् स चाण्डालो व्याधि-युक्तो दरिद्रकः। पातयेत् पुरुषान् सप्त पूर्वांश्च सप्त-जन्मतः" ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे। प्राशित्रुप-दक्षिणाद्रव्यग्रहणे मन्त्रभेदेनाभिमन्त्रणम् अप्राशिद्रव्य-ग्रहणे तु अभिमर्शनमात्रम् यथाह आश्व० श्रौ० सू० ५।१३।१५। "क इदं कस्मा अदात् कामायादात् कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामं समुद्रमाविश कामेन त्वा-प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते वृष्टिरसि द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी प्रतिगृह्णात्वित्यनेनाभिमन्त्रयेत् प्राशि"। सू० "वि-हारदेशमतीत्य नीतेषु दक्षिणाद्रव्येषु तन्मध्ये यत् प्राशि-द्रव्यं तदेतेनानुमन्त्रयते" नारा०। "अभिमृशेदप्राशि" सू० "तन्मध्ये यदप्राशि तदभिमृशेत् नारा०। सा च यज्ञपत्नी यथाह "दक्षिणा यज्ञपत्नी च दीक्षा सर्वत्र पूजिता। यया विनापि विश्वस्य सर्वं कर्म तु निष्फलम्" भाग० २८।२।२।२८। १० नायि-काभेदे स्त्री यथा "या गौरवं भयं प्रेम सद्भावं पूर्वनायके। न मुञ्चत्यन्यसक्तापि सा ज्ञेया दक्षिणा बुधैः" इति विष्णुपु० टीकायां स्वामी" ११विष्णौ पु०। "अक्रूरः पेशलो दक्षो दक्षिणः दक्षिणाम्बरः" विष्णुस०। अस्य दिग्देशादिव्यवस्थायामेव सर्वनामता तेन दक्षिणे गा-यकाः अन्यत्र दक्षिणाः(कुशलाः)इत्येव। "दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्याः" रघुः "दक्षिणेर्यमवगम्य पङ्क्तिशः पङ्क्तिपावनमथ द्विजव्रजम्। दक्षिणः क्षितिपति-र्व्यशिश्रणद्दक्षिणाः सदसि राजसूयकीः" माघः। अन्तरादौ दक्षिणकर्णस्पर्शनं पराशरो विधत्ते। "क्षुते निष्ठीवने चैव दन्तोच्छिष्टे तथाऽनृते। पतितानाञ्च सम्भाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्। अग्निर्विष्णुश्च रुद्रश्च सोमः सूर्योऽनलस्तथा। ते सर्वे चापि तिष्ठन्ति कर्णे विप्रस्य दक्षिणे"। १२आचारभेदे दक्षिणाचारशब्दे दृश्यम्। १३दक्षिणाग्नौ पु० "दक्षिणपश्चिमे दक्षिणम्" आश्व० गृ० ४।२।३।

दक्षिणकालिका स्त्री दक्षिणा कालिका। १शिवहृदये न्यस्त-दक्षिणपादायां कालिकायाम्।

दक्षिणगोल पु० कर्म०। विषुवरेखातो दक्षिणस्थिते तुलादिराशिषट्के यथाह सि० शि० "सौम्योऽयगोलो भदलं यदाद्यं याम्योऽपरं सायनभागभानोः" दक्षिणायनशब्दे रङ्गनाथ व्याख्या दृश्या।

दक्षिणतस् अव्य० दक्षिणा—तसिल् सर्वनाम्नोवृत्तिमात्रे पुंवद्भावः।१दक्षिणस्यां दिशि। २दक्षिणभागे च "पितृभ्यो बलिशेषन्तु सर्वदक्षिणतो हरेत्" मनुः।

दक्षिणतस्कपर्द त्रि० दक्षिणतः शिरसो दक्षिणभागे कप-र्दश्चूड़ा यस्य। दक्षिणभागचूड़ायुक्ते "श्वित्यञ्चो मा दक्षिणतस्कपर्दाः" ऋ० ७।३३।१। चूड़ाकर्मणि दक्षिणतो वशिष्ठानामिति स्मर्य्यते" भा०। [दक्षिणस्तीरे।

दक्षिणतीर न० कर्म० तीरस्य तारभावः। नद्यादे

दक्षिणता स्त्री दक्षिणा+वेदे नि० ता। दक्षिणभागादौ। "धिष्व वज्रं हस्त आ दक्षिणताभिः" ऋ० ६।२८।६।

दक्षिणदिक् स्त्री दक्षिणा दिक्। स्वामेच्छया भेदतो वि-प्रकृष्टदिशि। तदधिपः भौमः यथाह "सूर्यः सोमः क्षमापुत्रः सैंहिकेयः शनिः शशी। सौम्यस्त्रिदशमन्त्री च प्राच्यादिदिगधीश्वराः" ज्यो०त०। तत्र बलिनो ग्रहौ भास्करभूमिजौ यथाह तत्रैव "प्राच्यां सौम्यसुराचार्यौ याम्यां भास्करभूमि-जौ। प्रत्यक् सौरिरथोदीच्यां तु सितेन्दू दिग्बलान्वितौ" तद्दिक्पतिः शक्रः "इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत्। कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात्" इत्युक्तेः। तद्दिग्बलिनो राशयश्च अजवृषकर्कसिंहाः। "ऐन्द्रे मानुषराशयस्तु पशवो याम्ये सरीसृपाः बलि-वीरुद्ग्रहा बलभुक् तथैव बलिनः पानीयजाश्चोत्तरे" ज्यो० त० उक्तेः। तद्दिग्पतिराशयः वृषकन्यामकरराशयः यथाह ज्यो० त० "प्रागादिककुभां नाथा यथासंख्यं

प्रदक्षिणम्। मेघादाराशयो स्येयाश्विरादस्त्या परिभ्रमात्"॥ तद्दिङ्गुणनक्षत्राणि च मघादिसप्तकम्। "कृत्तिकाद्यास्तु पूर्वादौ सप्त सप्तोदिताः क्रमात्" ज्यो॰ त॰ उक्तेः। दक्षिणदिग्भागस्था देशाश्च कूर्म्मविभागशब्दे ह॰सं॰ १४अ॰ उक्ताः "अथ दक्षिणेन लङ्का" इत्युपक्रमे दर्शिताः।

दक्षिणपश्चात् अव्य॰ दक्षिणस्याः परायाश्च दिशः अन्तराला दिक् बहु॰ आति परस्य पश्चादेशः। प्रथमापञ्चमी सप्तम्यर्थवृत्तौ दक्षिणपश्चिमाशब्दार्थे नैर्ऋतकोणे।

दक्षिणपश्चिमा स्त्री दक्षिणस्याः पश्चिमाया दिशोऽन्तरालादिक्। "दिङ्नामान्यन्तराले" पा॰ बहु॰ पुंवत्। १नैर्ऋते कोणे। "जम्भुरतशार्दूल! दिशं दक्षिणपश्चिमाम्" भा॰ सहाप्र॰ १अ॰। २तद्दिग्वर्त्तिनि त्रि॰ "दक्षिणपश्चिमे दक्षिणम्" आश्व॰ गृ॰ ४।२।१२।

दक्षिणपूर्व्वा स्त्री दक्षिणस्याः पूर्वस्या दिशोऽन्तराला दिक् बहु॰ पुंवत्। १अग्निकोणे २तद्दिग्भागस्थे त्रि॰ "दक्षिणपूर्वे उद्धृतान्न आहवनीयं निदधाति" आश्व॰गृ॰४।२।१

दक्षिणमानस न॰ गयास्थिते तीर्थभेदे "तस्य दक्षिणभागे तु तीर्थं दक्षिणमानसम्। दक्षिणे मानसे चैव तीर्थत्रयमुदाहृतम्" वायुपु॰ गयामा॰।

दक्षिणमार्ग पु॰ १तन्त्रोक्ते आचारभेदे २पितृयाणे मार्गभेदे "निर्विष्णोऽहं दक्षिणमार्गस्य गतागतलक्षणेन" ईशोपनिषद् भाष्यम्। [लवणाम्बुधौ।

दक्षिणसमुद्र पु॰ कर्म॰। दक्षिणदिक्स्थे समुद्रे

दक्षिणस्थ त्रि॰ दक्षिणे भागे तिष्ठति स्था–क ७त॰। १दक्षिणभागस्थिते २सारथौ पु॰ अमरः।

दक्षिणा अ॰ दक्षिणा+प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थे आच्। प्रथमाद्यर्थवृत्तिके दक्षिणाशब्दार्थे दक्षिणा वसति आगच्छति रमणीयं वा "अयं दक्षिणा विश्वकर्मा" यजु॰ २३।५५

दक्षिणांसव्रणिन् पु॰ दक्षिणांसे दक्षस्कन्धे व्रणोऽस्त्यस्य इनि। दक्षिणस्कन्धस्यव्रणयुक्ते "पितृखसभिगमनात् दक्षिणांसव्रणी भवेत्। तेनापि निष्कृतिः कार्य्या अजादानेन शक्तितः" पराशरः।

दक्षिणाग्नि पु॰दक्षिणोऽग्निः। अन्वाहार्य्यपचनाख्ये यज्ञाग्निमध्येऽग्निभेदे। "अन्वाहार्य्यं दक्षिणाग्नावधिश्रयति" कात्या॰ श्रौ॰ २।५।२७ "हीनं यत्तस्यान्वाहरतीत्यन्वाहार्य्यः अध्वर्युरन्वाहार्यसंज्ञकं दक्षिणार्थं तण्डुलरूपमोदनं दक्षिणाग्नावधिश्रयति चतुर्णामृत्विजां तृप्तिर्यावता सम्भाव्यते तत्परिमाणं ततोऽधिकं वान्वाहार्यमोदनं कुर्य्यात्" कर्कः।

"उत्सर्गेऽपराह्णे गार्हपत्यं प्रज्वाल्य दक्षिणाग्निमानीय विट्कुलादिहस्ततो वैकयोनय इत्येके भ्रियमाणं वा प्रज्वाल्यारणिमन्तं वा मथित्वा गार्हपत्यादाहवनीयं ज्वलन्तमुद्धरेत्" आश्व॰ श्रौ॰ २।२।१ "उत्सर्गे अजस्रोत्सर्गे अग्निहोत्रहोमार्थं विहरेत् नाजस्रेषु। होमस्त्वजस्रेष्वपि भवतीत्युक्तम्, एवं स्थिते विहरणसहितमग्निहोत्रहोमप्रयोगं वक्ष्याम उत्सर्ग इत्युक्तवान्। अत्रापराह्णशब्देन अह्नस्तृतीयभागो गृह्यते। विहरणकाले गार्हपत्यं प्रादुष्कृत्य प्रज्वाल्य च दक्षिणाग्निं वैश्यगृहादानयेत्। चतुर्णां वर्णानामन्यतमस्य द्रव्यवतो वा गृहात्, गार्हपत्याद्वा। धार्य्यश्चेत् प्रज्वलयेत्। काले काले यदि निर्मन्थ्यः तदा मन्थेत्। एषां प्रकाराणामुत्पत्तिपक्षाद्व्यवस्था। तेषामन्यतमप्रकारेण दक्षिणाग्निं साधयित्वा ततो गार्हपत्यात् ज्वलन्तमग्निमाहवनीयार्थमुद्धरेत् पात्रान्तरेण पृथक् कुर्य्यादित्यर्थः" नारा॰। तस्य स्थापनञ्च नैर्ऋतकोणे "दक्षिणपश्चिमे दक्षिणम्" आश्व॰ गृ॰ ४।१२। उक्तेः।

दक्षिणाग्र पु॰ दक्षिणस्यामग्रमस्य। दक्षिणदिग्भागस्थाग्रे कुशादौ "अथ याम्यमुन्दीचीनाग्राणि तथाणि भवन्ति दक्षिणाग्राणि तानि करोति पितृदेवत्यमेवैनत्करोति" शत॰ ब्रा॰ १२।५।१।१२। "उदगग्रान् दक्षिणाग्रान् करोतीति श्रुतेः" कात्या॰ श्रौ॰ ४।१०।१५।

दक्षिणाचल पु॰ दक्षिणास्थितोऽचलः। मलयपर्वते हेमच॰ दक्षिणपर्वतादयोऽप्यत्र।

दक्षिणाचार पु॰ कर्म॰ १तन्त्रोक्ते आचारभेदे। "स्वधर्मनिरतो भत्वा पञ्चतत्त्वेन पूजयेत्। स एव दक्षिणाचारः शिवो भूत्वा शिवं यजेत्" आचारभेदतन्त्रम्। इयांस्तु तत्र भेदः मद्यस्थाने विजयारसः। "चतुष्प्रकाराः सन्त्येव पञ्चमो विजयारसः" इत्युक्तेः। दक्षिणा दक्षिणस्यां चारो गतिरस्य। २दक्षिणदिग्गतिशालिनि त्रि॰। "दक्षिणां दक्षिणाचारो दिशं येनाजयत् प्रभुः" भा॰ वि॰ ५अ॰।

दक्षिणाज्योतिस् पु॰ दक्षिणा दक्षिणस्यां ज्योतिरस्य। पश्चौदने छागभेदे। "योऽजं पञ्चौदनं दक्षिणाज्योतिषं ददाति" अथ॰ ६।५।२२।२३।२४।२५।६। तद्दानफलमुक्तम्।

दक्षिणात् अव्य० दक्षिण+प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थे आति। प्रथमाद्यर्थकतो दक्षिणशब्दार्थे दक्षिणात् रमणीयम् आगच्छति वसति वा।

दक्षिणान्तिका स्त्री "षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नोनिरन्तराः। न समात्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः" इत्युपक्रमे "तृतीययुग्दक्षिणान्तिका समस्तपादेषु द्वितीयलः" छ० र० उक्तलक्षणे वैतालीयभेदे मात्रावृत्तभेदे। "समस्तपादेषु द्वितीयलः यदि तृतीययुक् द्वितीयमात्रातृतीयमात्राभ्यामेको गुरुश्चेत् शेषं वैतालीयवत् तदा दक्षिणान्तिका नाम छन्द इत्यर्थः।

दक्षिणापथ पु० दक्षिणा (आजन्तः) पन्थाः अच् समा०। देशभेदे तद्देशवर्णनं भा० व० ६१ अ० यथा "एते गच्छन्ति बहवः पन्थानो दक्षिणापथम्। अवन्तीमृक्षवन्तञ्च समतिक्रम्य पर्वतम्। एष विन्ध्यो महाशैलः पयोष्णी च समुद्रगा। आश्रमाश्च महर्षीणां बहुमूलफलान्विताः। एष पन्था विदर्भाणामसौ गच्छन्ति कोशलान्। अतः परञ्च देशोऽयं दक्षिणे दक्षिणापथः"। "दक्षिणापथजन्मानः सर्वे नरवरान्ध्रकाः। गुहाः पुलिन्दाः शबराश्चुचुका मद्रकैः सह" भा० शा० २०७ अ०। "युयुधे पाण्डुराजेन दिवसं नकुलानुजः। तं जित्वा स महाबाहुः प्रययौ दक्षिणापथम्" भा० स० ३० अ०। "तथापरे जनपदा दक्षिणापथवासिनः। पाण्ड्याश्च केरलाश्चैव चोलाः कुल्यास्तथैव च। सेतुका मुष्टिकाश्चैव कुपथा वारवासिकाः। नवराष्ट्रा माहिषकाः कलिङ्गाश्चैव सर्वशः। कावेराश्च सहैषीकैराटव्याः शबरास्तथा। पुलिन्दा विन्ध्यमूषिका वैदर्भा दण्डकैः सह। कुलीयाश्च सिरालाश्च रूपसास्तापसैः सह। तथा तैत्तिरकाश्चैव सर्वे कारस्करास्तथा। नासिकाद्याश्च ये चान्ये ये चैवान्तरनर्मदाः। भानुकच्छाः समाहेयाः सह सारस्वतैस्तथा। कच्छीयाश्च सुराष्ट्राश्च आनर्त्ताश्चार्बुदैः सह" मत्स्यपु०। २दक्षिणास्थितमार्गमात्रे पु०। "कृष्णाजिनानि धुन्वन्तः स्वयमेव दक्षिणापथं यान्ति" आश्व० श्रौ० ५।१३।१२। दक्षिणापथोऽस्त्यस्य स्वामित्वेन आगतत्वेन सम्बन्धत्वेन वा ठन्। दक्षिणापथिक तद्देशपतौ तत्र वासिनि तत्सम्बन्धे च। "एते चान्ये च बहवो दक्षिणापथिकान् पथः" हरिवं० ११० अ०।

दक्षिणापरा स्त्री दक्षिणाया अपराया दिशोऽन्तराला दिक्। १नैरृतकोणे "दक्षिणपूर्वस्यां दिशि दक्षिणपरस्यां वा" आश्व० गृ० ४।१।६। २तत्संस्थिते त्रि० "पुनर्दक्षिणापरेऽध्वर्युः पूर्वोत्तरे यजमानः" कात्या० श्रौ० ८।५।१६। दक्षिणायां परः। ३यज्ञपूर्त्त्यर्थद्रव्यदानरूपदक्षिणा तत्परे त्रि०।

दक्षिणाप्रवण त्रि० दक्षिणा (आजन्तः) दक्षिणस्यां प्रवणं निम्नम्। उत्तरापेक्षया दक्षिणतो निम्ने आद्धादिदेशे "दक्षिणाप्रवणम्" कात्या० श्रौ० २२।३।६। "दक्षिणाप्रवणं देवयजनं भवति" कर्कः "शुचिदेशं विविक्तं च गोमयेनोपलेपयेत्। दक्षिणाप्रवणं चैव प्रयत्नेनोपपादयेत्" मनुः। "दक्षिणाप्रवणमथवा परिस्तृते शुचौ देशे दक्षिणाप्रवणे तथा" याज्ञ० श्राद्धदेशोक्तौ।

दक्षिणाप्रष्टि पु० धुर्यापेक्षया प्रकृष्टं देशमश्नोति प्र+अश–क्तिच् पृषो० दक्षिणा दक्षिणभागे प्रष्टिः वाह्यः। धुर्य्यमध्ये दक्षिणस्थे पुरःस्थे प्रकृष्टदेशस्थे वा अश्वभेदे "दक्षिणाप्रष्टि जवो यस्य इति" कात्या० श्रौ० १४।३।८। "रथे तृतीयमश्वं युनक्ति धुर्यापेक्षया प्रकृष्टं देशमश्नोतीति प्रष्टिर्वाह्यो युग्यः" सं० व्या०। दक्षिणस्यां स इव इति विग्रहे २दक्षिणस्थे प्रष्टिसदृशेऽश्वे च। "अथ दक्षिणा प्रष्टिं युनक्ति सव्यप्रष्टिं वा" शत० ब्रा० ५।१।४।८। "प्रष्टिर्नाम पादतयोमेतो भोजनपात्राद्याधारः" (तेपाइ) भा०।

दक्षिणाबन्ध पु० दक्षिणायां बन्धः अनुबन्धः। गृहस्थादीनां दक्षिणानुबन्धभेदे यथा "दक्षिणाबन्धो नाम गृहस्थब्रह्मचारिभिक्षुवैखानसानां कामभोगोपहतचेतसामभिमानपूर्विकां दक्षिणां प्रयच्छतां दक्षिणाबन्ध इत्युच्यते" तत्त्वसारः।

दक्षिणाभिमुख त्रि० दक्षिणा दक्षिणस्यामभिमुखम्। दक्षिणदिङ्मुखे। "दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्ययोश्च यथा दिवा" आह्नि० त०। दक्षिणामुखादयोऽप्यत्र। "आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः"। "उदकेनैव विधिना निर्वपेत् दक्षिणामुखः" मनुः। "यद्वेष्टितशिराभुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणामुखः" मनुना आद्धीयविप्रस्य तथा भोजनं निषिद्धम्। दक्षिणा दक्षिणस्यां मुखम्। दक्षिणदिक्स्थे मुखे न०। "अमावास्यां गयाश्राद्धं दक्षिणामुखभोजनम्। न जीवत्पितृकः कुर्यात् कृते च पितृहा भवेत्" ति० त०।

दक्षिणामूर्त्ति(र्त्त) पु० दक्षिणा अनुकूला मूर्त्तिरस्य वा कप् संज्ञात्वात् न पुंवत्। शिवमूर्त्तिभेदे तन्त्रशास्त्रादिकं

यथा "प्रोद्यद्दाक्षमहावटद्रुमतले योगासनस्थं प्रभुं प्रत्यक्तत्त्वबुभुत्सुभिः प्रतिदिशं प्रोद्वीक्ष्यमाणाननम्। मुद्रां तर्कमयीं दधानममलं कर्पूरगौरं शिवं ध्यायन्तः कलये स्फुरन्तमनिशं श्रीदक्षिणामूर्त्तिकम्"। "नित्यशो दक्षिणामूर्त्तिं ध्यायेत् साधकसत्तमः। शास्त्रव्याख्यानसामर्थ्यं लभन्ते वत्सरान्तरे" तन्मन्त्रादिकं तन्त्रे दृश्यम्। ध्यानान्तरं ध्यानशब्दे दृश्यम्।

दक्षिणायन न० दक्षिणा दक्षिणस्यां दक्षिणे गोले वा ऽयनं रवेः। रवेः स्वाधिष्ठितस्थानापेक्षया १दक्षिणदिग्गमने २दक्षिणगोलरूपतुलादिराशिषट्के गमने तदुपलक्षिते ऋतुत्रयात्मके ३कालभेदे च तत्राद्यार्थे "ऋतुत्रयञ्चाप्ययनं द्वे अयने वर्षसंज्ञिते। कर्कटादिस्थिते भानौ दक्षिणायनमुच्यते" मल० त० विष्णुपु०। द्वितीयार्थे "दैवे रात्र्यहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः। अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्याद्दक्षिणायनम्" मनुः। अयनशब्दे २५२ पृ० उत्तरायणशब्दे ११०४ पृ० खगोलशब्दे च दक्षिणायनशब्दार्थस्योक्तप्रायत्वेऽपि दक्षिणायनव्यवस्थार्थमधिकमत्रोच्यते यद्यपि चन्द्रस्यापि स्वाधिष्ठितस्थानापेक्षया दक्षिणस्यां दक्षिणगोले च गतिः सम्भवति तथापि सूर्य्यस्यैव गतिभेदे तदुपलक्षितकाले च दक्षिणायनशब्दव्यवहारः। "सौरेण द्युनिशोर्मानं षडशीतिमुखानि च। अयनं विषुवं चैव संक्रान्तेः पुण्यकालता" सू० सि० अयनस्य सौरत्वोक्तेः "यान् मासान् दक्षिणा आदित्य एति यान् मासानुत्तरादित्य एति" वाजसनेयिनां पञ्चाग्निविद्यायां दक्षिणोत्तरमार्गयोः पाठात् "तस्मादादित्यः षण्मासान् दक्षिणेनैति षण्मासानुत्तरेणैतीति तैत्तिरीयश्रुतेश्चादित्यगतिमुपजीव्यैवायनशब्दप्रवृत्तेश्च। तेनादित्यगतिनिष्पन्नत्वात्तस्य सौरत्वम्। उभयविधदक्षिणायनस्य किमवधिकस्य मनूक्तरात्रित्वं तदभिधीयते। तत्र "मेषादौ देवभागस्थो देवानां याति दर्शनम्। असुराणां तुलादौ तु सूर्यस्तद्भागसञ्चरः" सू० सि०।

"जम्बुद्वीपनववर्षसहस्रव्यासौ परिधिवृत्तं भूगोलमध्ये तत्समस्तत्राकाशे वृत्तं विषुवद्वृत्तं तत्र क्रान्तिवृत्तं षड्भान्तरेण स्थानद्वये लग्नं तन्मेषतुलास्थानं प्रवहवायुना विषुवद्वृत्तमार्गे भ्रमति मेषस्थानात् कर्क्यादिस्थानं विषुवद्वृत्तात् चतुर्विंशत्यंशान्तरे उत्तरतः। मकरादिस्थानं विषुवद्वृत्तात् चतुर्विंशत्यंशान्तरे दक्षिणतः। तत् स्वस्थाने प्रवहवायुना भ्रमति। एवं क्रान्तिवृत्तप्रदेशाः स्वस्वस्थाने प्रवहवायुना भ्रमन्ति। तत्र मेषादौ देवभागस्थः "जम्बुद्वीपं च तत्रापि देवासुरविभागकृदिति" पूर्वोक्तेः। तत्सम्बद्धा मेषादिकन्यान्ता राशय उत्तरगोलः। तत्रस्थः सूर्य्यो मेषादौ मेषादिप्रदेशे देवानां मेरोरुत्तराग्रवर्त्तिनां दर्शनं षण्मासानन्तरं प्रथमदर्शनं याति गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः विषुवद्वृत्तस्य तत्क्षितिजत्वात्। एवं दैत्यानां मेरोर्दक्षिणाग्रवर्त्तिनामित्यसुराणामित्युक्त्यैवोक्तम्। तद्भागसञ्चरो दैत्यभागे समुद्रादिदक्षिणविभागस्थास्तुलादिमीनान्ता राशयो दक्षिणगोलस्तत्र सञ्चरो गमनं यस्य स तादृशः सूर्य्यस्तुलादिप्रदेशे तुलारादर्शनानन्तरं प्रथमदर्शनं प्राप्नोतीत्यर्थः तेषामपि विषुवद्वृत्तक्षितिजत्वात्" रङ्गना०। "देवासुरा विषुवति क्षितिजस्थं दिवाकरम्। पश्यन्त्यन्योन्यमेतेषां वामसव्ये दिनक्षपे" सू० सि०। "विषुवति काले देवदैत्याः सूर्य्यं क्षितिजस्थं पश्यन्ति विषुवद्वृत्तस्य तयोः स्वस्थानाद्भूगोलमध्यस्थत्वेन क्षितिजत्वात्। एतेषां देवदैत्यानामन्योन्यं परस्परं ये वामसव्ये अपसव्यसव्ये ते क्रमेण दिनक्षपे दिवसरात्री भवतः। अयं भावः देवानां भूमेरुत्तरभागः स्वकीयत्वात् सव्यमतो दैत्यानामपसव्यं स्वकीयत्वाभावात्। एवं दैत्यानां भूमेर्दक्षिणभागः स्वकीयत्वात् सव्यं देवानां स्वकीयत्वाभावादपसव्यमतो दैत्यानां वामसव्यगावुत्तरदक्षिणगोलौ देवानां क्रमेण दिनरात्री। देवानां वामसव्यभागौ दक्षिणोत्तरगोलौ दैत्यानां दिनरात्री। अन्यथाऽन्योन्यं वामसव्ये इत्यनयोः सङ्गतार्थानुपपत्तेः। अतएव पूर्वं मेषादावित्याद्युक्तमिति" रङ्गना०। अथ पूर्वश्लोकोत्तरार्धस्य सन्दिग्धत्वशङ्कया दिनपूर्वापरार्धकथनच्छलेन तदर्थं श्लोकाभ्यां विशदयति।

"मेषादावुदितः सूर्यस्त्रीन् राशीनुदगुत्तरम्। सञ्चरन् प्रागहर्मध्यं पूरयेन्मेरुवासिनाम्। कर्कादीन् सञ्चरंस्तद्वदह्नः पश्चार्धमेव सः। तुलादींस्त्रीन्मृगादींश्च तद्वदेव सुरद्विषाम्" सू० सि०।

"मेषादौ विषुवद्वृत्तस्थक्रान्तिवृत्तभागे रेवत्यासन्न उदितो दर्शनतां प्राप्तः सूर्य उत्तरं यथोत्तरं क्रमेणेति यावत् त्रीन् राशीनुदगुत्तरभागस्थान् मेषवृषमिथुनान् सञ्चरन्नतिक्रामन् सन् मेरुस्थानां देवानां प्रागहर्मध्यं प्रथमं दिनस्यार्धं पूरयेत् पूर्णं करोतीत्यर्थः। मिथुनान्ते सूर्ये मेरुस्थानां मध्याह्नं स्यादिति फलितार्थः। कर्कादीन् त्रीन्

राशीन् कर्कसिंहकन्यास्तद्वत् क्रमेणेत्यर्थः। अतिक्रामन् सन् स सूर्यो दिवसस्य पश्चार्धमपरदलम्। एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः परयेत्। कन्यान्ते सूर्ये मेरुस्थानां सूर्यास्तो भवतीति फलितार्थः। अथ दैत्यानामाह। तुलादीनिति। सुरद्विषां मेरोर्दक्षिणाग्रवर्त्तिनां दैत्यानामित्यर्थः। तुलादींस्त्रीन् राशींस्तुलावृश्चिकधनुराख्यान् मृगादींस्त्रीन् राशीन् मकरकुम्भमीनांस्तद्वत् क्रमेणातिक्रामन् सूर्यः। चकारस्तुलामृगादिक्रमेण पूर्वापरार्धमित्यर्थकः। एवकार उक्तातिरिक्तव्यवच्छेदार्थः। दिनं प्रपयतीत्यर्थः। धनुरन्ते सूर्ये दैत्यानां मध्याह्नं मीनान्ते सूर्ये सूर्यास्तो भवतीति फलितार्थः'' रङ्गना०।

"अतो दिनक्षपे तेषामन्योन्यं हि विपर्ययात्। अहोरात्रप्रमाणं च भानोर्भगणपूरणात्। दिनक्षपार्धमेतेषामयनान्ते विपर्ययात्। उपर्यात्मानमन्योन्यं कल्पयन्ति सुरासुराः'' सू० सि०।

"एतेषां देवदैत्यानामयनान्तेऽयनसन्धौ विपर्ययाद्व्यत्यासाद्दिनक्षपार्धं दिनार्धं रात्र्यर्धं च भवति। यत्र देवानां मध्याह्नं रात्र्यर्धं च तत्र दैत्यानां क्रमेण रात्र्यर्धमध्याह्ने यत्र च दैत्यानां मध्याह्नरात्र्यर्धे तत्र देवानां क्रमेण रात्र्यर्धमध्याह्ने इति फलितार्थः। अत्र हेतुमाह। उपरीति। देवदैत्या मेरोरुत्तरदक्षिणाग्रवर्तिनोऽन्योन्यमात्मानं स्वस्वपरिभाग ऊर्द्ध्वभागे कल्पयन्त्यङ्गीकुर्वन्ति। वस्तुतो भूमेर्गोलत्वेन सर्वत्र तुल्यत्वान्निरपेक्षोर्ध्वाधोभागयोरनुपपत्तेः। तथा च देवा दैत्यापेक्षयोर्ध्वस्थत्वं मन्यमाना दैत्यानधःस्थानङ्गीकुर्वन्ति। दैत्याश्च देवस्थानापेक्षयोर्ध्वस्थं मन्यमाना देवानधः कुर्वन्तीति तात्पर्यार्थः। एवं च देवदैत्ययोर्विपरीतावस्थानाद्दिनरात्र्योर्वैपरीत्यं युक्तमेवेति भावः" रङ्गना०।

ततश्च उत्तरगोलरूपमेषादिराशिषट्कस्थरविककालस्य देवानां दिनत्वे दक्षिणगोलरूपतुलादिराशिषट्कस्थरविककालस्य रात्रित्वे स्थितेऽपि मकरादिकानां देवानां दिनरात्रिकालतोक्तिः श्रौतस्मार्त्तकर्मोपयोगिनी रवेः स्वाभिषिक्तस्थानापेक्षया दक्षिणोत्तरतो गत्या वा तथा व्यवह्रियते इति बोध्यम् अतएव सि० शि० उक्तं यथा "दिनं दिनेशस्य यतोऽत्र दर्शने तमो तमोहन्तुरदर्शने सति। कुपृष्ठगानां द्युनिशं यथा नृणां, तथा पितॄणां शशिपृष्ठवासिनाम्"। इदानीं संहितोक्तस्याभिप्रायमाह। "दिनं सुराणामयनं यदुत्तरं निशेतरत् संहितिकैः प्रकीर्तितम्। दिनोन्मुखेऽर्के दिनमेव तन्मतं निशा तथा तत्फलकीर्त्तनाय तत्। इन्द्रान्तमारोहति यैः क्रमेण तैरेव दृश्यैरवरोहतीनः। यत्रैव दृष्टः प्रथमं स देवैस्तत्रैव तिष्ठन् न विलोक्यते किम्?''। "संहितिकानां न चेदयमभिप्रायस्तर्हि मेषादेरर्द्धं मिथुनान्तं यावद्ये दृष्टैरेवारोहणं कुर्वन्नपि देवैर्दृष्टैरेव पुनरवरोहणं कुर्वन् किं न दृश्यत इति'' प्रमिता०।

एतदभिप्रायेणैव श्रीपत्युक्तं यथा

"मृगादिराशिद्वयभानुभोगात् षडर्त्तवः स्युः शिशिरो वसन्तः। ग्रीष्मश्च वर्षा च शरच्च तद्वद्धेमन्तनामा कथितोऽत्र षष्ठः॥ शिशिरपूर्वमृतुत्रयमुत्तरं ह्ययनमाहुरहश्च तदामरम्। भवति दक्षिणमन्यदृतुत्रयं निगदिता रजनी मरुतां च सा। गृहप्रवेशत्रिदशप्रतिष्ठाविवाहचौलव्रतबन्धपूर्वम्। सौम्यायने कर्म शुभं विधेयं यद्गर्हितं तत् खलु दक्षिणे च"।

एतदभिप्रायेणैव च सत्यव्रतः—"देवतारामवाप्यादिप्रतिष्ठोदङ्मुखे रवौ। दक्षिणाभिमुखे कुर्वन् न तत्फलमवाप्नुयात्'' सूर्यस्य दक्षिणोत्तराभिमुख्येनैव प्रतिष्ठादौ विधिनिषेधावाह। अतएव सू० सि० "भानोर्मकरसंक्रान्तेः षण्मासा उत्तरायणम्। कर्कादेस्तु तथैव स्यात् षण्मासा दक्षिणायनम्" इत्युक्तम्। अतः स्वापेक्षया दक्षिणोत्तरगमनादेव दक्षिणोत्तरायणव्यवहारो भाक्तो दक्षिणोत्तरगोलयोर्गत्या तु मुख्य इत्यवधेयम्। तेन भाक्ते दक्षिणायन एव प्रतिष्ठादिनिषेधः न मुख्ये" प्रागुक्तसत्यव्रतवाक्यैकवाक्यत्वात्। विवाहव्रतबन्धादिचूडासंस्काराः दीक्षणम्। यज्ञगृहप्रवेशादिदानाश्चनप्रतिष्ठनम्। पुण्यानि यानि कर्माणि वर्जयेद्दक्षिणायने" म०त० भविष्यपु०। तत्रापवादः कालमा० वैखानससंहितायां यथा "मातृभैरववाराहनरसिंहत्रिविक्रमाः। महिषासुरहन्त्री च स्थाप्या वै दक्षिणायने"

४तदभिमानिदेवताभेदे च "धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम्" गीता। "आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्" शा० भा० धूमादीनां तदभिमानिदेवतापरत्वसमर्थनात्। ५दक्षिणभागस्थे प्राणे च "दक्षिणस्थो यदा प्राणस्तदा स्यात् दक्षिणायनम्। पञ्चभूतात्मकास्तत्र सूक्ष्माः पञ्चोदयन्ति वै" पदार्थादर्शधृतप्रयोगसारवाक्यम्।

दक्षिणारण्य न० दक्षिणस्यमरण्यम्। अरण्यभेदे।

दक्षिणारुस् पु० दक्षिणे भागे अरुर्व्रणमस्य । व्याधकृतदक्षिणाङ्कके मृगे अमरः । [ऋत्विजि ।

दक्षिणार्ह पु० दक्षिणामर्हति अर्ह–अण् उप०स०। दक्षिण्ये

दक्षिणावत् त्रि० दक्षिणा+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य व. । दक्षिणायुक्ते अन्वाहार्य्यशब्दे २२० पृ० दृश्यम् ।

दक्षिणावर्त्त त्रि० दक्षिणे आवर्त्तते आ+वृत–अच् । १दक्षिणे आवर्त्तयुक्ते । "मृतकुम्भवालुकारन्ध्रपिधानरचनेच्छया । दक्षिणावर्त्तशङ्खोऽयं हन्त चूर्णीकृतो मया" सा० द० । दक्षिणा दक्षिणस्यां वर्त्तते वृत–अच् । २दक्षिणादिकस्थे त्रि० । "दक्षिणावर्त्त आदित्य एतन्मे मनसि स्थितम्" भा० भी० १२० अ० ।

दक्षिणावर्त्तकी स्त्री दक्षिणावर्त्त इव कायति कै–क गौरा० ङीष् । वृश्चिकाल्यां राजनि० । [दक्षिणानिले ।

दक्षिणावह पु० दक्षिणा दक्षिणादिक्तो वहति वह–अच ।

दक्षिणावृत् त्रि० दक्षिणा आवर्त्तते वृत-क्विप् । दक्षिणावर्त्ते । "तस्मादिमं लोकं दक्षिणावृत् समुद्रः पर्य्येति" शत० ब्रा० ७।१।१।१२ ।

दक्षिणाशापति पु० ६त० । १यमराजे २भौमे ग्रहे च ।

दक्षिणाहि अव्य० दक्षिण+आहि दूरे । दूरस्थे दक्षिणभागे

दक्षिणित् अव्य० दक्षिणात्+वेदे पृषो० । दक्षिणस्यामित्यार्थे । "प्रदक्षिणिद्धरिवा मा वि वेनः" ऋ०५।३६।४।

दक्षिणीय पु० दक्षिणामर्हति छ । दक्षिणार्हे ऋत्विजि । "क्रतवः संप्रवर्त्तन्तां दक्षिणीयैर्हि जातिभिः । दक्षिणाश्चोपवर्त्तन्तां यथार्थं सत्वयाजिनाम्" हरिवं० ४६ अ०।

दक्षिणेन अव्य०दक्षिण+एनप् । सप्तम्यर्थवृत्तौ १दक्षिणस्यां दिशि २दक्षिणदेशे च । एनपा योगे पञ्चमीबाधिका द्वितीया । "तत्रागारं धनपतिगृहान् दक्षिणेनास्मदीयम्" मेघ०। "जग्मतुर्दण्डकारण्यं दक्षिणेन परन्तपौ" भा० व० २७८। अ० ।

दक्षिणेर्म्मन् पु० दक्षिणे ईर्म्म व्रणं यस्य नि० अनिच् । व्याधकृतव्रणयुक्तदक्षिणाङ्गके मृगे अमरः । "मृगयुरिव मृगोऽथ दक्षिणेर्म्मा" भट्टिः ।

दक्षिण्य त्रि० दक्षिणामर्हति यत् । दक्षिणार्हे ऋत्विगादौ "दक्षिण्यदिष्टं क्रतमार्त्विजीनैः" भट्टिः ।

दक्षेश्वर न०काशीस्थे दक्षप्रजापतिस्थापिते लिङ्गभेदे तत्कथा "यत्त्वया स्थापितं लिङ्गमेतद्दक्षेश्वराभिधम् । अस्य संसेवनात् पुंसामपराधसहस्रकम् । क्षमिष्येऽहं न सन्देहस्तस्मात् पूज्यमिदं जनैः" काशीख०८६अ० ।

दगा(का)र्गल न० दकस्य जलस्यार्गलमिव शमध्यपाठे पृषो०कमध्यपाठस्तु सम्यक् । ५४ अ० वराहसंहितोक्ते निर्जलदेशे जलोपलब्धिसाधने उपायभेदे । यथा "धर्म्यं यशस्यं च वदाम्यतोऽहं दगा(का)र्गलं येन जलोपलब्धिः । पुंसां यथाङ्गेषु सिरास्तथैव क्षितावपि प्रोन्नतनिम्नसंस्थाः । एकेन वर्णेन रसेन चाम्भश्च्युतं नभसो वसुधाविशेषात् । नानारसत्वं बहुवर्णतां च गतं परीक्ष्यं क्षितितुल्यमेव । पुरुहूतानलयमनिर्ऋतिवरुणपवनेन्दुशङ्करा देवाः । विज्ञातव्याः क्रमशः प्राच्यादीनां दिशां पतयः । दिक्पतिसञ्ज्ञाश्च सिरा नवमी मध्ये महासिरानाम्नी । एताभ्योऽन्याः शतशो विनिःसृता नामभिः प्रथिताः । पातालादूर्द्ध्वसिराः शुभाश्चतुर्दिक्षु संस्थिता याश्च । कोणदिगुत्था न शुभाः सिरानिमित्तान्यतो वक्ष्ये । यदि वेतसोऽम्बुरहिते देशे हस्तैस्त्रिभिस्ततः पश्चात् । सार्द्धे पुरुषे तोयं वहति सिरा पश्चिमा तत्र । चिह्नमपि चार्द्धपुरुषे मण्डूकः पाण्डुरोऽथ मृत् पीता । पुटभेदकश्च तस्मिन् पाषाणो भवति तोयमधः । जम्ब्वाश्चोदग्घस्तैस्त्रिभिः सिराधो नरद्वये पूर्वा । मृल्लोहगन्धिका पाण्डुराथ पुरुषेऽत्र मण्डूकः । जम्बूवृक्षस्य प्राग् वल्मीको यदि भवेत् समीपस्थः । तस्माद्दक्षिणपार्श्वे सलिलं पुरुषद्वये स्वादु । अर्द्धपुरुषे च मत्स्यः पारावतसन्निभश्च पाषाणः । मृद्भवति चात्र नीला दीर्घं कालं बहु च तोयम् । पश्चादुदुम्बरस्य त्रिभिरेव करैर्नरद्वये सार्द्धे । पुरुषे सितोऽहिरश्मप्रभोऽञ्जनोपमोऽधः सिरा सुजला । उदगर्जुनस्य दृश्यो वल्मीको यदि ततोऽर्जुनाद्धस्तैः । त्रिभिरम्बु भवति पुरुषैस्त्रिभिरर्द्धसमन्वितैः पश्चात् । श्वेता गोधार्द्धनरे पुरुषे मृद्धूसरा ततः कृष्णा । पीता सिता ससिकता ततो जलं निर्दिशेदमितम् । वल्मीकोपचितायां निर्गुण्ड्यां दक्षिणेन कथितकरैः । पुरुषद्वये सपादे स्वादु जलं भवति चाशोष्यम् । रोहितमत्स्योऽर्द्धनरे मृत् कपिला पाण्डुरा ततः परतः । सिकता सशर्कराथ क्रमेण परतो भवत्यम्भः । पूर्वेण यदि बदर्या वल्मीको दृश्यते जलं पश्चात् । पुरुषैस्त्रिभिरादेश्यं श्वेता गृहगोधिकार्द्धनरे । सपलाशा बदरी चेद् दिश्यपरस्यां ततो जलं भवति । पुरुषत्रये सपादे पुरुषेऽत्र च दुण्डुभिश्चिह्नम् । बिल्वोदुम्बरयोगे विहाय हस्तत्रयं तु याम्येन । पुरुषैस्त्रिभिरम्बु भवेत् कृष्णो

ऽर्धनरे च मण्डूकः। काकोदुम्बरिकायां वल्मीको दृश्यते सिरा तस्मिन्। पुरुषत्रये सपादे पश्चिमदिक्स्था वहति सा च। आपाण्डुपीतिका मृद् गौरसवर्णश्च भवति पाषाणः। पुरुषार्धे कुमुदनिभो दृष्टिपथं मूषिको याति। जलपरिहीने देशे वृक्षः कम्पिल्लको यदा दृश्यः। प्राच्यां हस्तत्रितये वहति सिरा दक्षिणा प्रथमम्। नीलोत्पलवर्णा कापोती चैव दृश्यते तस्मिन्। हस्ते-ऽजगन्धिमत्स्यो भवति पयोऽल्पं च सक्षारम्। शोणाकतरोरपरोत्तरे सिरा द्वौ करावतिक्रम्य। कुमुदा नाम सिरा सा पुरुषत्रयवाहिनी भवति। आसन्नो वल्मीको दक्षिणपार्श्वे विभीतकस्य यदि। अध्यर्धे तस्य सिरा पुरुषे ज्ञेया दिशि प्राच्याम्। तस्यैव पश्चिमायां दिशि वल्मीको यदा भवेद्धस्ते। तत्रोदग्भवति सिरा चतुर्भिरर्धाधिकैः पुरुषैः। श्वेतो विश्वम्भरकः प्रथमे पुरुषे तु कुङ्कुमाभोऽश्मा। अपरस्यां दिशि च सिरा नश्यति वर्षत्रयेऽतीते। सकुशासित ऐशान्यां वल्मीको यत्र कोविदारस्य। मध्ये तयोर्नरैरर्धपञ्चमै-स्तोयमक्षोभ्यम्। प्रथमे पुरुषे भुजगः कमलोदर-सन्निभो मही रक्ता। कुरुविन्दः पाषाणश्चिह्नान्येतानि वाच्यानि। यदि भवति सप्तपर्णो वल्मीकवृतस्तदुत्तरे तोयम्। वाच्यं पुरुषैः पञ्चभिरत्रापि भवन्ति चिह्नानि। पुरुषार्धे मण्डूको हरितो हरितालसन्निभा भूश्च। पाषाणोऽभ्रनिकाशः सौम्या च सिरा शुभाम्बुवहा। सर्वेषां वृक्षाणामधःस्थितो दर्दुरो यदा दृश्यः। तस्मा-द्धस्ते तोयं चतुर्भिरर्धाधिकैः पुरुषैः। पुरुषे तु भवति नकुलो नीला मृत् पीतिका ततः श्वेता। दर्दुरसमान-रूपः पाषाणो दृश्यते चात्र। यद्यहिनिलयो दृश्यो दक्षिणतः संस्थितः करञ्जस्य। हस्तद्वये तु याम्ये पुरुषत्रितये तु सिरा सार्धे। कच्छपकः पुरुषार्धे प्रथमं चोद्भिद्यते सिरा पूर्वा। उदगन्या स्वादुजला हरितो-ऽश्माधस्ततस्तोयम्। उत्तरतश्च मधूकादहिनिलयः पश्चिमे तरोस्तोयम्। परिहृत्य पञ्च हस्तान् अर्धाष्टम-पौरुषे प्रथमम्। अहिराजः पुरुषेऽस्मिन् धूम्रा धात्री कुलत्थवर्णोऽश्मा। माहेन्द्री भवति सिरा वहति स-फेनं सदा तोयम्। वल्मीकः स्निग्धो दक्षिणेन तिल-कस्य सकुशदूर्वश्चेत्। पुरुषैः पञ्चभिरम्भो दिशि वारुण्यां सिरा पूर्वा। सर्पावासः पश्चाद् यदा कदम्बस्य दक्षि-णेन जलम्। परतो हस्तत्रितयात् षड्भिः पुरुषैस्तुरी-यांशैः। कौबेरी चात्र सिरा वहति जलं लोहगन्धि चाक्षोभ्यम्। कनकनिभो मण्डूको नरमात्रे मृत्तिका पीता। वल्मीकसंवृतो यदि तालो वा भवति नारि-केलो वा। पश्चात् षड्भिर्हस्तैर्नरैश्चतुर्भिः सिरा याम्या। याम्येन कपित्थस्याहिसंश्रयश्चेदुदग्जलं वाच्यम्। सप्त परित्यज्य करान् खात्वा पुरुषान् जलं पञ्च। कर्बुरको-ऽहिः पुरुषे कृष्णा मृत् पुटभिदपि च पाषाणः। श्वेता मृत् पश्चिमतः सिरा ततश्चोत्तरा भवति। अश्मन्तकस्य वामे बदरी वा दृश्यतेऽहिनिलयो वा। षड्भिरुदक् तस्य करैः सार्धे पुरुषत्रये तोयम्। कूर्मः प्रथमे पुरुषे पाषाणो धूसरः ससिकता मृत्। आदौ सिरा च याम्या पूर्वोत्तरतो द्वितीया च। वामेन हरिद्रतरो-र्वल्मीकश्चेत्ततो जलं पूर्वे। हस्तत्रितये पुरुषैः सत्र्यंशैः पञ्चभिर्भवति। नीलो भुजगः पुरुषे मृत् पीता मरकतो-पमश्चाश्मा। कृष्णा भूः प्रथमं वारुणी सिरा दक्षिणे-नान्या। जलपरिहीने देशे दृश्यन्तेऽनूपजानि चि-ह्नानि। वीरणदूर्वा मृदवश्च यत्र तस्मिन् जलं पुरुषे। भार्गी त्रिवृता दन्ती सूकरपादी च लक्ष्मणा चैव। नवमालिका च हस्तद्वयेऽम्बु याम्ये त्रिभिः पुरुषैः। स्निग्धाः प्रलम्बशाखा वामनविटपद्रुमाः समीपजलाः। सुषिरा जर्जरपत्रा रूक्षाश्च जलेन सन्त्यक्ताः। तिल-काम्रातकवरुणकभल्लातकबिल्वतिन्दुकाङ्कोलाः। पिण्डा-रशिरीषाञ्जनपरूषकावञ्जुलातिबलाः। एते यदि सुस्नि-ग्धा वल्मीकैः परिवृतास्ततस्तोयम्। हस्तैस्त्रिभिरुत्तर-तश्चतुर्भिरर्धेन च नरस्य। अतृणे सतृणा यस्मिन् सतृणे तृणवर्जिता मही यत्र। तस्मिन् सिरा प्रदिष्टा वक्तव्यं वा धनं तस्मिन्। कण्टक्यकण्टकानां व्यत्यासेऽम्भ-स्त्रिभिः करैः पश्चात्। खात्वा पुरुषत्रितयं त्रिभागयुक्तं धनं वा स्यात्। नदति मही गम्भीरं यस्मिंश्चरणाहता जलं तस्मिन्। सार्धैस्त्रिभिर्मनुष्यैः कौबेरी तत्र च सिरा स्यात्। वृक्षस्यैका शाखा यदि विनता भवति पाण्डुरा वा स्यात्। विज्ञातव्यं शाखातले जलं त्रिपुरुषं खात्वा। फलकुसुमविकारो यस्य तस्य पूर्वे सिरा त्रिभिर्हस्तैः। भवति पुरुषैश्चतुर्भिः पाषाणोऽधः क्षितिः पीता। यदि कण्टकारिका तु कण्टकैर्विना दृश्यते सितैः कुसुमैः। तस्यास्तलेऽम्बु वाच्यं त्रिभिर्नरैरर्ध-पुरुषे च। खर्जूरी द्विशिरस्का यत्र भवेज्जलविवर्जिते देशे। तस्याः पश्चिमभागे निर्देश्यं त्रिपुरुषे वारि।

यदि भवति कर्णिकारः सितकुसुमः स्यात्पलाशवृक्षो वा । सव्येन तत्र हस्तद्वयेऽम्बु पुरुषत्रये भवति । ऊष्मा यस्यां धात्र्यां धूमो वा तत्र वारि नरयुग्मे । निर्देष्टव्या च सिरा महता तोयप्रवाहेण । यस्मिन् क्षेत्रोद्देशे जातं सस्यं विनाशमुपयाति । स्निग्धमतिपाण्डुरं वा महासिरा नरयुगे तत्र । मरुदेशे भवति सिरा यथा तथातः परं प्रवक्ष्यामि । ग्रीवा करभाणामिव भूतलसंस्थाः सिरा भान्ति । पूर्वोत्तरेण पीलोर्यदि वल्मीको जलं भवति पश्चात् । उत्तरगमना च सिरा विज्ञेया पञ्चभिः पुरुषैः । चिह्नं दर्दुर आदौ मृत् कपिलातः परं भवेद्धरिता । भवति च पुरुषेऽधोऽश्मा तस्य तले वारि निर्देश्यम् । पीलोरेव प्राच्यां वल्मीकोऽतोऽर्धपञ्चमैर्हस्तैः । दिशि याम्यायां तोयं वक्तव्यं सप्तभिः पुरुषैः । प्रथमे पुरुषे भुजगः सितासितो हस्तमात्रमूर्त्तिश्च । दक्षिणतो वहति सिरा सक्षारं भूरि पानीयम् । उत्तरतश्च करीरादहिनिलये दक्षिणे जलं स्वादु । दशभिः पुरुषैर्ज्ञेयं पुरुषे पीतोऽत्र मण्डूकः । रोहीतकस्य पश्चादहिवासश्चेत्त्रिभिः करैर्याम्ये । द्वादश पुरुषान् खात्वा सक्षारा पश्चिमेन सिरा । इन्द्रतरोर्वल्मीकः प्राग्दृश्यः पश्चिमे सिरा हस्ते । खात्वा चतुर्दश नरान् कपिला गोधा नरे प्रथमे । यदि वा सुवर्णनाम्नस्तरोर्भवेद्वामतो भुजङ्गगृहम् । हस्तद्वये तु याम्ये पञ्चदशनरावसानेऽम्बु । क्षारं पयोऽत्र नकुलोऽर्धमानवे ताम्रसन्निभश्चाश्मा । रक्ता च भवति वसुधा वहति सिरा दक्षिणा तत्र । बदरीरोहितवृक्षौ सम्पृक्तौ चेद्विनापि वल्मीकम् । हस्तत्रयेऽम्बु पश्चात् षोडशभिर्मानवैर्भवति । सुरसं जलमादौ दक्षिणा सिरा वहति चोत्तरेणान्या । पिष्टनिभः पाषाणो मृच्छ्वेता वृश्चिकोऽर्धनरे । सकरीरा चेद्बदरी त्रिभिः करैः पश्चिमेन तत्राम्भः । अष्टादशभिः पुरुषैरैशानी बहुजला च सिरा । पीलुसमेता बदरी हस्तत्रयसम्मिते दिशि प्राच्याम् । विंशत्या पुरुषाणामशोष्यमम्भोऽत्र सक्षारम् । ककुभकरीरावेकत्र संयुतौ यत्र ककुभबिल्वौ वा । हस्तद्वयेऽम्बु पश्चान्नरैर्भवेत्पञ्चविंशत्या । वल्मीकमूर्द्धनि यदा दूर्वा कुशाश्च पाण्डुराः सन्ति । कूपो मध्ये देयो जलमत्र नरैकविंशत्या । भूमिः कदम्बकयुता वल्मीके यत्र दृश्यते दूर्वा । हस्तत्रयेण याम्ये नरैर्जलं पञ्चविंशत्या । वल्मीकत्रयमध्ये रोहीतकपादपो यदा भवति । नानावृक्षैः सहितस्त्रिभिर्जलं तत्र वक्तव्यम् । हस्तचतुष्के मध्यात् षोडशभिश्चाङ्गुलैरुदग्वारि । चत्वारिंशत्पुरुषान् खात्वाऽश्मातः सिरा भवति । ग्रन्थिप्रचुरा यस्मिन् शमी भवेदुत्तरेण वल्मीकः । पश्चात्पञ्चकरान्ते शतार्धसङ्ख्यैर्नरैः सलिलम् । एकस्थाः पञ्च यदा वल्मीका मध्यमो भवेच्छ्वेतः । तस्मिन् सिरा प्रदिष्टा नरषष्ट्या पञ्चवर्जितया । सपलाशा यत्र शमी पश्चिमभागेऽम्बु मानवैः षष्ट्या । अर्धनरेऽहिः प्रथमं सवालुका पीतमृत् परतः । वल्मीकेन परिवृतः श्वेतो रोहीतको भवेद्यस्मिन् । पूर्वेण हस्तमात्रे सप्तत्या मानवैरम्बु । श्वेता कण्टकबहुला यत्र शमी दक्षिणेन तत्र पयः । नरपञ्चकसंयुतया सप्तत्याहिर्नरार्धे च । मरुदेशे यच्चिह्नं न जाङ्गले तैर्जलं विनिर्देश्यम् । जम्बूवेतसपूर्वे ये पुरुषास्ते मरौ द्विगुणाः । जम्बूस्त्रिवृता मूर्वा शिशुमारी सारिवा शिवा श्यामा । वीरुधयो वाराही ज्योतिष्मती च गरुडवेगा । सूकरिकामाषपर्ण्यौ व्याघ्रपदा चेति यद्यहेर्निलये । वल्मीकादुत्तरतस्त्रिभिः करैस्त्रिपुरुषे तोयम् । एतदनूपे वाच्यं जाङ्गलभूमौ तु पञ्चभिः पुरुषैः । एतैरेव निमित्तैर्मरुदेशे सप्तभिः कथयेत् । एकनिभा यत्र मही तृणतरुवल्मीकगुल्मपरिहीना । तस्यां यत्र विकारो भवति धरित्र्यां जलं तत्र । यत्र स्निग्धा निम्ना सवालुका सानुनादिनी वा स्यात् । तत्रार्धपञ्चमैर्वारि मानवैः पञ्चभिर्यदि वा । स्निग्धतरूणां याम्ये नरैस्त्रिभिर्जलं प्रभूतं च । तरुगहनेऽपि हि विकृतो यस्तस्मात्तद्वदेव वदेत् । नमते यत्र धरित्री सार्धे पुरुषेऽम्बु जाङ्गलानूपे । कीटा वा यत्र विनालयेन बहवोऽम्बु तत्रापि । उष्णा शीता च मही शीतोष्णाम्भस्त्रिभिर्नरैः सार्धैः । इन्द्रधनुर्मत्स्यो वा वल्मीको वा चतुर्हस्तात् । वल्मीकानां पङ्क्त्यां यद्येकोऽभ्युच्छ्रितः सिरा तदधः । शुष्यति न रोहते वा सस्यं यस्यां च तत्राम्भः । न्यग्रोधपलाशोडुम्बरैः समेतैस्त्रिभिर्जलं तदधः । वटपिप्पलसमवाये तद्वद्वाच्यं सिरा चोदक् । आग्नेये यदि कोणे ग्रामस्य पुरस्य वा भवति कूपः । नित्यं स करोति भयं दाहं च समानुषं प्रायः । नैर्ऋतकोणे बालक्षयं वनिताभयं च वायव्ये । दिक्त्रयमेतत्त्यक्त्वा शेषासु शुभावहाः कूपाः ॥ सारस्वतेन मुनिना दगा(का)र्गलं यत्कृतं तदवलोक्य । आर्याभिः कृतमेतद्वृत्तैरपि

मानवं वक्ष्ये । स्निग्धा यतः पादपगुल्मवल्ल्यो निश्छिद्रपत्राश्च ततः सिरास्ति । पद्मक्षुरोशीरकुलाः सगुण्ड्राः काशाः कुशा वा नलिका नलो वा । खर्जूरजम्बूर्जुनवेतसाः स्युः क्षीरान्विता वा द्रुमगुल्मवल्ल्यः । छत्रेभनागाः शतपत्रनीपाः स्युर्नक्तमालाश्च ससिन्धुवाराः । विभीतको वा मदयन्तिका वा यत्रास्ति तस्मिन् पुरुषत्रयेऽम्भः । स्यात्पर्वतस्योपरि पर्वतोऽन्यस्तत्रापि मूले पुरुषत्रयेऽम्भः । या मौञ्जकैः काशकुशैश्च युक्ता नीला च मृद् यत्र सशर्करा च । तस्यां प्रभूतं सुरसं च तोयं कृष्णाथवा यत्र च रक्तमृद्वा । सशर्करा ताम्रमही कषायं क्षारं धरित्री कपिला करोति । आपाण्डुरायां लवणं प्रदिष्टं मिष्टं पयो नीलवसुन्धरायाम् । शाकाश्वकर्णार्जुनबिल्वसर्जाः श्रीपर्ण्यरिष्टाधवशिंशपाश्च । छिद्रैश्च पर्णैर्द्रुमगुल्मवल्ल्यो रूक्षाश्च दूरेऽम्बु निवेदयन्ति । सूर्य्याग्निभस्मोष्ट्रखरानुवर्णा या निर्जला सा वसुधा प्रदिष्टा । रक्ताङ्कुराः क्षीरयुताः करीरा रक्ता धरा चेज्जलमश्मनोऽधः । वैदूर्यमुद्गाम्बुदमेचकाभा पाकोन्मुखोदुम्बरसन्निभा वा । भृङ्गाञ्जनाभा कपिलाथ वा या ज्ञेया शिला भूरिसमीपतोया । पारावतक्षौद्रघृतोपमा वा क्षौमस्य वस्त्रस्य च तुल्यवर्णा । या सोमवल्ल्याश्च समानरूपा साप्याशु तोयं कुरुतेऽक्षयं च । ताम्रसमेता पृषतैर्विचित्रैरापाण्डुभस्मोष्ट्रखरानुरूपा । भृङ्गोपमाङ्गुष्ठिकपुष्पिका वा सूर्य्याग्निवर्णा च शिला वितोया । चन्द्रातपस्फटिकमौक्तिकहेमरूपा याश्चेन्द्रनीलमणिहिङ्गुलकाञ्जनाभाः । सूर्य्योदयांशुहरितालनिभाश्च याः स्युस्ताः शोभना मुनिवचोऽत्र च वृत्तमेतत् । एता ह्यभेद्याश्च शिलाः शिवाश्च यक्षैश्च नागैश्च सदाभिजुष्टाः । येषां च राष्ट्रेषु भवन्ति राज्ञां तेषामवृष्टिर्न भवेत्कदाचित् । भेदं यदा नैति शिला तदानीं पालाशकाष्ठैः सह तिन्दुकानाम् । प्रज्वालयित्वानलमग्निवर्णा सुधाम्बुसिक्ता प्रविदारमेति । तोयं शृतं मोक्षकभस्मना वा यत्सप्तकृत्वः परिषेचनं तत् । कार्यं शरक्षारयुतं शिलायाः प्रस्फोटनं वह्निवितापितायाः । तक्रकाञ्जिकसुराः सकुलत्था योजितानि बदराणि च तस्मिन् । सप्तरात्रमुषितान्यभितप्तां दारयन्ति हि शिलां परिषेकैः । नैम्बं पत्रं त्वक् च नालं तिलानां सापामार्गं तिन्दुकं स्याद्गुडूची । गोमूत्रेण स्राविनः क्षार एषां षट्कृत्वोऽतस्तापितो भिद्यतेऽश्मा । आर्कं पयो हुडुविषाणमषीसमेतं पारावतालिशकृता च युतं प्रलेपः । टङ्कस्य तैलमथितस्य ततोऽस्य पानं पश्चाच्छितस्य न शिलासु भवेद्विघातः । क्षारे कदल्या मथितेन युक्ते दिनोषिते पायितमायसं यत् । सम्यक् शितं चाश्मनि नैति भङ्गं न चान्यलोहेष्वपि तस्य कौण्ठ्यम् । पाली प्रागपरायताम्बु सुचिरं धत्ते न याम्योत्तरा कल्लोलैरवदारमेति मरुता सा प्रायशः प्रेरितैः । तां चेदिच्छति सारदारुभिरपां सम्पातमावारयेत् पाषाणादिभिरेव वा प्रतिचयं क्षुण्णं द्विपाश्वादिभिः । ककुभवटाम्रप्लक्षकदम्बैः सनिचुलजम्बूवेतसनीपैः । कुरवकतालाशोकमधूकैर्बकुलविमिश्रैश्चावृततीराम् । द्वारं च नैर्वाहिकमेकदेशे कार्य्यं शिलासञ्चितवारिमार्गम् । कोशस्थितं निर्विवरं कपाटं कृत्वा ततः पांशुभिरावपेत्तम् । अञ्जनमुस्तोशीरैः सराजकोशातकामलकचूर्णैः । कतकफलसमायुक्तैर्योगः कूपे प्रदातव्यः । कलुषं कटुकं लवणं विरसं सलिलं यदि वाशुभगन्धि भवेत् । तदनेन भवत्यमलं सुरसं सुसुगन्धि गुणैरपरैश्च युतम् । हस्तो मघानुराधापुष्यधनिष्ठोत्तराणि रोहिण्यः । शतभिषगित्यारम्भे कूपानां शस्यते भगणः । कृत्वा वरुणस्य बलिं वटवेतसकीलकं सिरास्थाने । कुसुमैर्गन्धैर्धूपैः संपूज्य निधापयेत् प्रथमम् । मेघोद्भवं प्रथममेव मया प्रदिष्टं ज्येष्ठामतीत्य बलदेवमतादि दृष्ट्वा । भौमं दगा(का)र्गलमिदं कथितं द्वितीयं सम्यग्वराहमिहिरेण मुनिप्रसादात्"।

दग्ध त्रि० दह—क्त । कृतदाहे १भस्मीकृते "दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः" सा० द० । "सर्वं स्याद् दग्धमामिषम्" कर्मलोचनम् । देहस्याग्निदाहभेदाः सुश्रुते उक्ता यथा

"अत ऊर्द्ध्वमितरथा दग्धलक्षणं वक्ष्यामः । तत्र स्निग्धं रूक्षं वा श्रित्य द्रव्यमग्निर्दहति । अग्निसन्तप्तो हि स्नेहः सूक्ष्मसिरानुसारित्वात्त्वगादीननुप्रविश्याशु दहति । तस्मात् स्नेहदग्धेऽधिका रुजो भवन्ति । तत्र प्लुष्टं दुर्दग्धं सम्यग्दग्धमतिदग्धञ्चेति चतुर्विधमग्निदग्धम् । तत्र यद्विवर्णं प्लुष्यतेऽतिमात्रं तत्प्लुष्टम् । यत्रोत्तिष्ठन्ति स्फोटास्तीव्राश्चोषदाहरागपाकवेदनाश्चिराच्चोपशाम्यन्ति तद्दुर्दग्धम् । सम्यग्दग्धमनवगाढं तालफलवर्णं सुसंस्थितं पूर्वलक्षणयुक्तञ्च । अतिदग्धे मांसावलम्बनं गात्रविश्लेषः सिरास्नायुसन्ध्यस्थिव्यापादनमतिमात्रं ज्वरदाहपिपासामूर्च्छाश्चोपद्रवा भवन्ति व्रणश्चास्य चिरेण रोहति रूढश्च विवर्णो भवति । तदेतच्चतुर्विध-

अग्निदग्धलक्षणमात्मकर्म्मप्रसाधकं भवति । भवति चात्र । अग्निना कोपितं रक्तं भृशं जन्तोः प्रकुप्यति । ततस्तेनैव वेगेन पित्तमप्याशु दीर्य्यते । तुल्यवीर्य्ये उभे ह्येते रसतो द्रव्यतस्तथा । तेनास्य वेदनास्तीव्राः प्रकृत्या च विदह्यते । स्फोटाः शीघ्रं प्रजायन्ते ज्वरस्तृष्णा च वर्द्धते” सुश्रु० ।

तिथिभेदेन युक्ते २चन्द्राश्रितराशौ पु० । “मृगसिंहौ तृतीयायां प्रथमायां तुलामृगौ । षष्ठ्यां बुधराशी द्वौ सप्तम्यां चापचन्द्रभे । नवम्यां सिंहकीटाख्यावेकादश्यां गुरोर्गृहे । वृषमीनौ त्रयोदश्यां दग्धसंज्ञास्त्वमी गृहाः । दग्धलग्नानि यत् कर्म कृतं सर्वं विनश्यति” ज्यो० त० । ३वारभेदेन युक्ते नक्षत्रभेदे न० । “याम्यं त्वाष्ट्रं वैश्वदेवं धनिष्ठार्य्यमणं ज्येष्ठान्त्यं रवेर्दग्धभं स्यात्” ज्यो० त० । ४वारभेदयुक्ते तिथिभेदे स्त्री “एकादशी चन्द्रवारे द्वादशी चार्कवासरे । षष्ठी बृहस्पतिवारे तृतीया बुधवासरे । अष्टमी शुक्रवारे च नवमी शनिवासरे । पञ्चमी भौमवारे च दग्धयोगाः प्रकीर्त्तिताः” नारदः । “द्वादश्येकादशी नागगौरीस्कन्दवसुष्वपि नवम्यां दग्धयोगाख्या भानुवारादितः क्रमात्” वसिष्ठः । ५सूर्य्यचन्द्राक्रान्तराशिभेदेन युक्ते तिथिभेदे स्त्री राजमार्त्तण्डे “द्वितीया मीनधनुषोश्चतुर्थी वृषकुम्भयोः । मेषकर्कटयोः षष्ठी कन्यामिथुनकेऽष्टमी । दशमी वृश्चिके सिंहे द्वादशी मकरे तुले । आद्या धनुःषु शफरीषु परा द्वितीया एकान्तरे दिनकरे तिथयः प्रदग्धाः । कार्मुके च तथा कुम्भे मेषे युग्मे हरौ घटे । एषु शुक्ला द्वितीयाद्याः दग्धाः कृष्णा झषादिषु । राशयोश्चन्द्रस्य च रवेः स्थित्या वाच्यं फलं बुधैः । याः प्रोक्तास्तिथयो दग्धाः मेषादिषु च राशिषु । शुक्लास्ता विषमे राशौ समे कृष्णाः प्रकीर्त्तिताः । दग्धजातो न जीवेत यदि शक्रसमो भवेत् । विवाहे विधवा नारी यात्रायां मरणं भवेत् । निष्फलं कृषिवाणिज्यं विद्यारम्भे च मूर्खता । गृहप्रवेशे भङ्गः स्याच्चूड़ायां मरणं ध्रुवम् । ऋणदाने फलं नास्ति व्रतदाने च निष्फले । शुभकर्म्माणि सर्वाणि नैव कुर्य्याद्विचक्षणः” । उत्तरराशिषु चन्द्रस्थित्या दग्धायां व्यक्तत्वं यथा “षष्ठी मेषकुलीरयोर्हिमकरे कन्यायुगे चाष्टमी सिंहे वृश्चिकराशिगे च दशमी तौली मृगे द्वादशी । चापे चाथ झषे द्विका यदि वृषे कुम्भे चतुर्थी यदा दग्धाख्यास्तिथयो वदन्ति सुधियस्त्याज्या सदा कर्मसु” ज्यो० त० ।

दग्धादिवस्त्राद्यंशभेदे फलभेदः मु० चि० उक्तो यथा “वस्त्राणां नवभागकेषु च चतुष्कोणेऽमरा राक्षसा मध्यत्र्यंशगता नरास्तु सदृशे पार्श्वे च मध्यांशयोः । दग्धे वा स्फुटितेऽम्बरे नवतरे पङ्कादिलिप्ते न भद्रं क्तोंऽशे, नृसुरांशयोः शुभमसत् सर्वांशके प्रान्ततः” तदुक्तं श्रीपतिना “कर्दमकज्जलगोमयलिप्ते वाससि दग्धवति स्फुटिते वा । चिन्त्यमिदं नवधाभिहितेऽस्मिन्निष्टमनिष्टफलञ्च सुधीभिः । निवसन्त्यमरा हि वस्त्रकोणे मनुजाः पार्श्वदशान्तमध्ययोश्च । अपरेऽपि च रक्षसां त्रयोऽंशे शयने चासनपादुकासु चैवम् । भोगप्राप्तिर्देवतांशे, नरांशे पुत्राप्तिः, स्याद्राक्षसांशे च मृत्युः । प्रान्ते सर्वांशेष्वनिष्टं तथा स्यात् प्लुष्टे वस्त्रे नूतने साध्वसाधु” । ६सूर्य्याधिष्ठितदिशि स्त्री । ७दग्धरुहायां [illegible] च स्त्री ८संतप्ते त्रि० । [स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

दग्धकाक पुंस्त्री० दग्ध इव काकः । द्रोणकाके हेमच० ।

दग्धमन्त्र पु० नित्यकर्म्म० । “वह्निर्वायुसमायुक्तो यस्य मन्त्रस्य मूर्द्धनि । सप्तधा दृश्यते तत्तु दग्धमन्त्रं प्रचक्षते” तन्त्रसारोक्ते मन्त्रभेदे । [२८४६ पृ० तद्दग्धदाहकथा दृश्या ।

दग्धरथ पु० दग्धो रथोऽस्य । चित्ररथगन्धर्वे चित्ररथशब्दे

दग्धरुह पु० दग्धोऽपि रोहति रुह—क । १तिलकवृक्षे, २भस्मरोहायाञ्च स्त्री राजनि० ।

दग्धिका स्त्री कुत्सिता दग्धा कुत्सिते कन् । (पोड़ाभात) १दग्धान्ने भरतः । दग्ध+स्वार्थे क । अतइत्त्वम् । २दग्धरुहावृक्षे राजनि० ।

दग्धेष्टका स्त्री कर्म्म० । झामके (झामा) हारा० ।

दघ त्यागे पालने च भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । दङ्घति अदङ्घीत् । ददङ्घ ।

दघ घातने स्वा० पर० सक० सेट् । दघ्नोति अदाघीत्-अदघीत् । ददाघ देघतुः । गतौ दिवा० निघण्टुः । दघ्यति इति भेदः । “पश्चा स दघ्या यो अघस्य” ऋ० १।१२३।५। “दघ्याः गच्छतु पुरुषव्यत्ययः” भा० । “पश्चाद्दघ्यारय्यो विभागे” ऋ० ७।५६।२१ ।

दण्ड दण्डपातने दमने च अद० चुरा० उभ० सक० सेट् । दण्डयति ते अददण्डत्-त । दण्डः दण्ड्यः दण्डनीयः दण्डितः । प्रहणपूर्वकशासने द्विक० । “प्रजाः शतं दण्डयति राजा । दुहा० गौणे कर्म्मणि लकारादयः । गर्गैः शतं दण्ड्यन्ते । दण्डशब्दे उदा० “अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन्” मनुः ।

दण्ड पुंन० दण्ड—अच् कर्म्मणि पुंसि घ वा दमेर्ड्डो वा। १लगुडे (लाटि) ख्याते पदार्थे २विपद्दण्डोद्यमे „कच्छ मतिकच्छं निपातने। “परस्य दण्डं नोद्यच्छेत् क्रुद्धो नैव निपातयेत्” मनुः। दण्डधारणगुणाः “स्खलतः संप्रतिष्ठानं शत्रूणाञ्च निषेधनम्। अवष्टम्भनमायुष्यं भयघ्नं दण्डधारणम्” वैद्यकम्।

भिन्दिपालाङ्गदण्डलक्षणं हेमा० प० लक्षणसमुच्चयोक्तं भिन्दिपालशब्दे वक्ष्यते तदनुसारेणान्योऽपि दण्डो विधेयः। छत्राङ्गदण्डस्तु “समछत्रदण्डयुक्तम्” वृ० स० ७४ अ० उक्तः। चामराङ्गदण्डस्तु तत्रैव ७१अ० उक्तो यथा “अध्यर्द्धहस्तप्रमितोऽस्य दण्डो हस्तोऽथ वा रत्निसमोऽथवान्यः। काष्ठाच्छुभात् काञ्चनरूप्यगुप्ताद् रत्नैर्विचित्रैश्च हिताय राज्ञाम्”।

ब्रह्मचारिधार्य्ये काष्ठमये लगुडाकारे ३पदार्थे, वर्णभेदेन तत्प्रमाणादि मनुनोक्तं यथा “ब्राह्मणो वैल्वपालाशौ क्षत्रियो वाटखादिरौ। पैलवौदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्मतः। केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्य्यः प्रमाणतः। ललाटसम्मितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विशः। ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः। अनुद्वेगकरा नृणां सत्वचो नाग्निदूषिताः। प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम्। प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्षं यथाविधि”।

संन्यासिनां दण्डधारणे विशेषादि नि० सि० उक्तो यथा “हारीतः “कुटीचको बहूदको हंसश्चैव तृतीयकः। चतुर्थः परमो हंसो यो यः पश्चात् स उत्तमः”। आद्यः पुत्रादिना कुटिं कारयित्वा तत्र गृहे वा वसन् काषाय वासाः शिखोपवीतत्रिदण्डवान् बन्धुषु स्वगृहे वा भुञ्जान आत्मज्ञो भवेत् एतदन्यत्राशक्तपरम् द्वितीयस्तु बन्धून् हित्वा सप्तागाराणि भैक्षं चरन् पूर्वोक्तवेषः स्यात्। हंसस्तु पूर्वोक्तवेषोऽप्येकदण्डः “एकन्तु वैणवं दण्डं धारयेन्नित्यमादरादिति” स्कान्दात् विष्णुरपि “यज्ञोपवीतं दण्डं च वस्त्रं जन्तुनिवारणम्। तावान् परिग्रहः प्रोक्तो नान्यो हंसपरिग्रहः”। चतुर्थोऽपि स्कान्दे “परहंसस्त्रिदण्डं च रज्जुं गोबालनिर्मिताम्। शिखां यज्ञोपवीतं च नित्यं कर्म परित्यजेत्। अयमप्येकदण्ड एव। ये तु शिखोपवीतादित्यागनिषेधास्ते कुटीचकादिपराः। यत्तु मेधातिथिः “आश्रम कुलक्षयो दण्डात्तावदेकेन वर्त्तयेदिति” तदपि तत्परमेव। यच्चात्रिः “चतुर्धा भिक्षवः प्रोक्ताः सर्वे चैव त्रिदण्डिनः” इति तद्वाग्दण्डादिपरं न यष्टिपरम् “वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च। यस्यैते नियता दण्डाः स त्रिदण्डीति चोच्यते” मनूक्तेः। तस्मात् परमहंसस्यैकदण्ड एव। सोऽप्यविदुषः विदुषस्तु सोऽपि नास्ति “न दण्डं न शिखां नाच्छादनं न भैक्षं चरति परमहंस” इति महोपनिषदुक्तेः “ज्ञानमेवास्य दण्ड” इति वाक्यशेषाच्च यत्तु यमः “काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः। स याति नरकान् घोरान् महारौरवसंज्ञकानिति” तद्वैराग्यं विना जीवनार्थकृतसन्न्यासपरम् “एकदण्डं समाश्रित्य जीवन्ति बहवो नराः। नरके रौरवे घोरे कर्मत्यागात् पतन्ति ते” इति स्मृतेः यच्चाश्वमेधिके “एकदण्डी त्रिदण्डी वा शिखामुण्डित एव वा। काषायमात्रसारोऽपि यतिः पूज्यो युधिष्ठिरेति” तत्रापि पूर्वोक्तव्यवस्था ज्ञेया”।

भावे अच्। ३दमने “वाग्दण्डश्च मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च” मनुः। “शरणागतसंत्राणं भूतानामप्यहिंसनम्। बहिर्वेदि च दानञ्च दण्डमित्यभिधीयते” भा० मोक्षधर्मोक्ते ४शरणागतत्राणादित्रिके। दण्ड इवाचरति दण्ड+क्विप् ततो भावे घञ्। ५दण्डतुल्यास्थितौ (दाँड़ान) सारसुन्दरी दण्ड—ययायथं कर्मभावकरणादौ अच्। ६प्रकाण्डे ७अश्वे ८कोणे ९मथाने १०सैन्ये ११भूमिमानभेदे (काठा) “हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दण्डः” लीला०। गोचर्मशब्दे २६८५पृ० दृश्यम् “दशहस्तेन दण्डेन” इति पाठान्तरम्। १२सूर्य्यपारिपार्श्वभेदे १३यमे १४अभिमाने च मेदि०। १५दण्डाकारे ग्रहभेदे हेमच०ग्रहशृङ्गाटकशब्दे २७६८ पृ० दृश्यम्। १६इक्ष्वाकुनृपपुत्रभेदे। तत्कथा जनस्थानशब्दे ३०७४पृ० दृश्या। स्वार्थे क। तत्रार्थे। “इक्ष्वाकुणाश्मरीपस्य दण्डकश्चेति ते त्रयः। यश्चकार महात्मा वै दण्डकारण्यमुत्तमम्” हरिवं०१०अ०।

षष्टिपलात्मके दिनषष्टिभागरूपे घटिकापरपर्य्याये १७कालभेदे तज्ज्ञानोपायश्च घटीयन्त्रशब्दे उक्तप्रायः। ज्योतिस्तत्त्वोक्तो यथा

“शुल्वस्य दिग्भिर्विहितं पलैर्यत् षडङ्गुलोच्चं द्विगुणायतास्यम्। तदम्भसा षष्टिपलैः प्रपूर्य्यं पात्रं घटार्द्धप्रतिमं घटी स्यात्। सत्र्यंशमाषत्रयनिर्मिता या हेम्नः शलाका चतुरङ्गुला स्यात्। विद्धं तया प्राक्तनमत्र पात्रं प्रपूर्य्यते नाडिकयाम्बुना तत्” “षष्टिदण्डात्मिका-

याश तिर्य्यग्निषक्रमणं परे"। "दण्डैकरजनीयोगः" ति०त०।
१८व्यूहभेदे तत्प्रकारभेदादि अग्निपु० २४१ अ० यथा
"मण्डलासंहतौ भोगो दण्डास्ते बहुधा शृणु।
तिर्य्यग्वृत्तिस्तु दण्डः स्यात् भोगोऽन्या वृत्तिरेव च।
मण्डलः सर्वतो वृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः। प्रदरो दृढ़-
कोऽसह्यः चापो वैकुक्षिरेव च। प्रतिष्ठः सुप्रतिष्ठश्च
श्येनो विजयसञ्जयौ। विशालो विजयः सूची स्थूणा-
कर्णचमूमुखौ। सर्पास्यो वलयश्चैव दण्डभेदाश्च दुर्जयाः।
अतिक्रान्तः प्रतिक्रान्तः कक्ष्याभ्याञ्चैकपक्षतः। अति-
क्रान्तस्तु पक्षाभ्यां त्रयोऽन्ये तद्विपर्य्यये। पक्षोरस्यैरति-
क्रान्तः प्रतिष्ठोऽन्यो विपर्य्ययः। स्थूणापक्षो धनुःपक्षो
द्विस्थूणो दण्ड ऊर्द्धगः। द्विगुणोऽयस्त्वतिक्रान्तपक्षो-
ऽन्यस्य विपर्य्ययः। द्विचतुर्दण्ड इत्येते ज्ञेया लक्षणतः
क्रमात्। गोमूत्रिका हि सञ्चारी शकटो मकरस्तथा"
१९राज्ञामुपायभेदे चतुर्थोपाये। ते चोपायाः सामदा-
नभेददण्डाः सर्व्वत्र प्रसिद्धाः तु अग्निपु० २४० अ०।
अन्येऽप्युपायाः सामादिप्रयोगविषयाश्चोक्ता यथा
"साम दानं च भेदश्च दण्डोपेक्षेन्द्रजालकम्।
मायोपायाः सप्त परे निक्षिपेत् साधनाय तान्। चतुर्विधं
स्मृतं साम उपकारानुकीर्त्तनात्। मिथः सम्बन्धकथनं
मृदुपूर्व्वं च भाषणम्। आयातेर्दर्शनं वाचा तवाह-
मिति चार्पणम्। यः सम्प्राप्तधनोत्सर्ग उत्तमाधमम-
ध्यमः। प्रतिदानं तदा तस्य गृहीतस्यानुमोदनम्।
द्रव्यदानमपूर्व्वं च स्वयंग्राहप्रवर्त्तनम्। देयस्य प्रति-
मोक्षश्च दानं पञ्चविधं स्मृतम्। स्नेहरागापनयनं संह-
र्षोत्पादनं तथा। मिथो भेदश्च भेदज्ञैर्भेदश्च त्रिविधः
स्मृतः। वधोऽर्थहरणं चैव परिक्लेशस्त्रिधा दमः।
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकद्विष्टान् प्रकाशतः"। "दण्डस्य
दर्शनादुद्वृत्तान् पुरस्थानादि, सामतः। दानभेदैस्तु मुख्यान्
योधान् जनपदादिकान्। सामन्ताटविकान् भेददण्डा-
भ्यामपराद्धकान्। देवताप्रतिमानन्तः पूजयान्तर्गतैर्नरैः।
पुमान् स्त्रीवस्त्रसंवीतो निशि चाद्भुतदर्शनः। वेतालोल्-
कादिशाचानां शिवानां च स्वरूपिता। कामतो रूपधा-
रित्वं शस्त्राग्न्यश्माम्बुवर्षणम्। तमोऽनिलोऽनलो
मेघ इति माया ह्यमानुषी। जघान कीचकं भीम आ-
स्थितः स्त्रीस्वरूपताम्। अन्याये व्यसने युद्धे प्रवृत्तस्या
निवारणम्। उपेक्षेयं स्मृता भ्रातोपेक्षितश्च हिडि-
म्बया। मेघान्धकारवृष्ट्यग्निपर्वताद्भुतदर्शनम्। दूरस्थानां
च सैन्यानां दर्शनं ध्वजमालिनाम्। छिन्नपाटितभि-
न्नानां संस्रुतानां च दर्शनम्। इतीन्द्रजालं द्विषतां भी-
त्यर्थमुपकल्पयेत्"। २०विष्णौ पु० "धनुर्द्धरो धनुर्वेदो दण्डो
दमयिता दमः" विष्णुसं०। २१शिवे "शत्रुन्दमाय दण्डाय
पर्णचीरपटाय च" भा० शा० २८६ अ०। २२दण्डाकारे
ऋजौ, सूर्य्यपरिवेषभेदे "परिधिस्तु प्रतिसूर्य्योर्दण्डस्त्वृजु-
रिन्द्रचापनिभः" वृ० स० १९ अ०। २३दण्डवत्स्थिते
रविकरादेः संघाते "रविकिरणजलदमरुतां सङ्घातो
दण्डवत्स्थितो दण्डः। स विदिक्स्थितो नृपाणाम-
शुभो दिक्षु द्विजातीनाम्। शस्त्रभयातङ्ककरो दृष्टः
प्राङ्मध्यसन्ध्यासु दिनस्य। शुक्लाद्यो विप्रादीन् यदभि-
मुखस्तां निहन्ति दिशम्" ३० अ०।
२४राज्ञः प्रजाशासनभेदे तत्स्वरूपादि भा०शा०१२१ अ०
"शृणु कौरव्य! यो दण्डो व्यवहारो यथा च सः।
यस्मिन् हि सर्व्वमायत्तं स दण्ड इह केवलः। धर्मसंस्था
महाराज! व्यवहार इतीर्य्यते। तस्य लोपः कथं न
स्याल्लोकेष्ववहितात्मनः। इत्येवं व्यवहारस्य व्यवहारत्व-
मिष्यते। अपि चैतत् पुरा राजन्! मनुना प्रोक्तमादितः।
सुप्रणीतेन दण्डेन प्रियाप्रियसमात्मना। प्रजा रक्षति
यः सम्यक् धर्म्म एव स केवलः। यथोक्तमेतद्वचनं
प्रागेव मनुना पुरा। यन्मयोक्तं मनुष्येन्द्र! ब्रह्मणो
वचनं महत्। प्रागिदं वचनं प्रोक्तमतः प्राग्वचनं
विदुः। व्यवहारस्य चाख्यानाद्व्यवहार इहोच्यते।
दण्डे त्रिवर्गः सततं सुप्रणीते प्रवर्त्तते। दैवं हि
परमो दण्डो रूपतोऽग्निरिवोत्थितः। नीलोत्पलदल-
श्यामश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः। अष्टपान्नैकनयनः शङ्कुकर्णो-
र्द्ध्वरोमवान्। जटी द्विजिह्वस्ताम्रास्यो मृगराजतनु-
च्छदः। एतद्रूपं बिभर्त्त्युग्रं दण्डो नित्यं दुराधरः।
असिर्धनुर्गदा शक्तिस्त्रिशूलं मुद्गरः शरः। मुषलं परशु-
श्चक्रं पाशो दण्डर्ष्टितोमराः। सर्व्वप्रहरणीयानि सन्ति
यानीह कानिचित्। दण्ड एव स सर्वात्मा लोके
चरति मूर्त्तिमान्। भिन्दन् छिन्दन् रुजन् कृन्तन्
दारयन् पाटयंस्तथा। घातयन्नभिधावंश्च दण्ड एव
चरत्युत। असिर्विशसनो धर्मस्तीक्ष्णवर्त्मा दुराधरः।
श्रीगर्भो विजयः शास्ता व्यवहारः सनातनः। शास्त्रं
ब्राह्मणमन्त्राश्च शास्ता प्राग्वदतां वर!। धर्मपालोऽक्षरो
देवः सत्यगो नित्यगोऽग्रजः। असङ्गो रुद्रतनयो मनु-
र्ज्येष्ठः शिवङ्करः। नामान्येतानि दण्डस्य कीर्त्तितानि

युधिष्ठिर ! । दण्डो हि भगवान् विष्णुर्दण्डो नारायणः प्रभुः । शश्वद्रूपं महद्बिभ्रन्महापुरुष उच्यते । तथोक्ता ब्रह्मकन्येति लक्ष्मीर्वृत्तिः सरस्वती । दण्डनीतिर्जगद्धात्री दण्डो हि बहुविग्रहः । अर्थानर्थौ सुखं दुःखं धर्म्माधर्म्मौ बलाबले । दौर्भाग्यं भागधेयञ्च पुण्यापुण्ये गुणागुणौ । कामाकामावृतुर्म्मासः शर्वरी दिवसः क्षणः । अप्रमादः प्रमादश्च हर्षक्रोधौ शमो दमः । दैवं पुरुषकारश्च मोक्षामोक्षौ भयाभये । हिंसाहिंसे तपो यज्ञः संयमोऽथ विषाविषम् । अन्तश्चादिश्च मध्यञ्च कृत्यानाञ्च प्रपञ्चनम् । मदः प्रमादो दर्पश्च दम्भो धैर्य्यं नयानयौ । अशक्तिः शक्तिरित्येवं मानस्तम्भौ व्ययाव्ययौ । विनयश्च विसर्गश्च कालाकालौ च भारत ! । अनृतं ज्ञानिता सत्यं श्रद्धाश्रद्धे तथैव च । क्लीवता व्यवसायश्च लाभालाभौ जयाजयौ । तीक्ष्णता मृदुता मृत्युरागमानागमौ तथा । विरोधश्चाविरोधश्च कार्य्याकार्य्ये बलाबले । असूया चानसूया च धर्म्माधर्म्मौ तथैव च । अपत्रपानपत्रपे ह्रीश्च सम्पद्विपत्पदम् । तेजः कर्म्माणि पाण्डित्यं वाक्‌शक्तिस्तत्त्वबुद्धिता । एवं दण्डस्य कौरव्य ! लोकेऽस्मिन् बहुरूपता । न स्याद्यदीह दण्डो वै प्रमथेयुः परस्परम् । भयाद्दण्डस्य नान्योन्यं घ्नन्ति चैव युधिष्ठिर ! । दण्डेन रक्ष्यमाणा हि राजन्नहरहः प्रजाः । राजानं वर्द्धयन्तीह तस्माद्दण्डः परायणम् । व्यवस्थापयति क्षिप्रमिमं लोकं नरेश्वर ! । सत्ये व्यवस्थितो धर्म्मो ब्राह्मणेष्ववतिष्ठते । धर्म्मयुक्ता द्विजश्रेष्ठा वेदयुक्ता भवन्ति च । बभूव यज्ञो वेदेभ्यो यज्ञः प्रीणाति देवताः । प्रीताश्च देवता नित्यमिन्द्रे परिवदन्त्यपि । अन्नं ददाति शक्रश्चाप्यनुगृह्णन्निमाः प्रजाः । प्राणाश्च सर्व्वभूतानां नित्यमन्ने प्रतिष्ठिताः । तस्मात् प्रजाः प्रतिष्ठन्ते दण्डो जागर्त्ति तासु च । एवंप्रयोजनश्चैव दण्डः क्षत्रियतां गतः । रक्षन् प्रजाः स जागर्त्ति नित्यं सुविहितोऽक्षरः । ईश्वरः पुरुषः प्राणः सत्त्वं चित्तं प्रजापतिः । भूतात्मा जीव इत्येवं नामभिः प्रोच्यतेऽष्टभिः । अददद्दण्डमेवास्मै प्रभुत्वमैश्वर्य्यमेव च । बलेन यश्च संयुक्तः सदा पञ्चविधात्मकः । कुलं बहुधनामात्याः प्राज्ञाः प्रोक्ता बलानि तु । आहार्य्यमष्टकैर्द्रव्यैर्बलमन्यद्युधिष्ठिर ! । हस्तिनोऽश्वा रथाः पत्तिर्नावो विष्टिस्तथैव च । दैशिकाश्चारिकाश्चैव तदष्टाङ्गं बलं स्मृतम् । अथ वाऽङ्गस्य युक्तस्य रथिनो हस्तियायिनः । अश्वारोहाः पदाताश्च मन्त्रिणो रसदाश्च ये । भिक्षुकाः प्राड्विवाकाश्च मौहूर्त्ता दैवचिन्तकाः । कोषो मित्राणि धान्यञ्च सर्व्वोपकरणानि च । सप्तप्रकृति चाष्टाङ्गं शरीरमिह यद्विदुः । राज्यस्य दण्डमेवाङ्गं दण्डः प्रभव एव च । ईश्वरेण प्रयत्नेन कारणात् क्षत्रियस्य च । दण्डो दत्तः समानात्मा दण्डो हीदं सनातनम् । राज्ञां पूज्यतमो नान्यो यथा धर्म्मः प्रदर्शितः । ब्रह्मणा लोकरक्षार्थं स्वधर्म्मस्थापनाय च । भर्तृप्रत्यय उत्पन्नो व्यवहारस्तथाऽपरः । तस्माद्यः सहितो दृष्टो भर्तृप्रत्ययलक्षणः । व्यवहारस्तु वेदात्मा वेदप्रत्यय उच्यते । मौलश्च नरशार्दूल ! शास्त्रोक्तश्च तथाऽपरः । उक्तो यश्चापि दण्डोऽसौ भर्तृप्रत्ययलक्षणः । ज्ञेयो नः स नरेन्द्रस्थो दण्डप्रत्ययलक्षणः । दण्डप्रत्ययदृष्टोऽपि व्यवहारात्मकः स्मृतः । व्यवहारः स्मृतो यश्च स वेदविषयात्मकः । यश्च वेदप्रसूतात्मा स धर्म्मो गुणदर्शनः । धर्म्मप्रत्यय उद्दिष्टो यथाधर्म्मं कृतात्मभिः । व्यवहारः प्रजागोप्ता ब्रह्मदिष्टो युधिष्ठिर ! । त्रीन् धारयति लोकान् वै सत्यात्मा भूतिवर्द्धनः । यश्च दण्डः स दृष्टो नो व्यवहारः सनातनः । व्यवहारश्च दृष्टो यः स वेद इति निश्चितम् । यश्च वेदः स वै धर्म्मो यश्च धर्म्मः स सत्पथः । ब्रह्मा पितामहः पूर्व्वं बभूवाथ प्रजापतिः । लोकानां स हि सर्व्वेषां ससुरासुररक्षसाम् । समनुष्योरगवतां कर्त्ता चैव स भूतकृत् । ततोऽन्यव्यवहारोऽयं भर्तृप्रत्ययलक्षणः । तस्मादिदमथोवाच व्यवहारनिदर्शनम् । माता पिता च भ्राता च भार्य्या चैव पुरोहितः । नादण्ड्यो विद्यते राज्ञो यः स धर्म्मेण तिष्ठति ।” तत्रैव १५ अ० ।

“दण्डः शास्ति प्रजाः सर्व्वा दण्ड एवाभिरक्षति । दण्डः सुप्तेषु जागर्त्ति दण्डं धर्म्मं विदुर्ब्बुधाः । धर्म्मं संरक्षते दण्डस्तथैवार्थं जनाधिप ! । कामं संरक्षते दण्डस्त्रिवर्गो दण्ड उच्यते । दण्डेन रक्ष्यते धान्यं धनं दण्डेन रक्ष्यते । एवंविद्वन्नुपादत्स्व भावं पश्यस्व लौकिकम् । राजदण्डभयादेके पापाः पापं न कुर्व्वते । यमदण्डभयादेके परलोकभयादपि । परस्परभयादेके पापाः पापं न कुर्व्वते । एवं सांसिद्धिके लोके सर्व्वं दण्डे प्रतिष्ठितम् । दण्डस्यैव भयादेके न खादन्ति परस्परम् । अन्धे तमसि मज्जेयुर्यदि दण्डो न पालयेत् । यस्माद्दान्तान्दमयत्यशिष्टान्दण्डयत्यपि । दम-

नाद्दण्डनाच्चैव तस्माद्दण्डं विदुर्बुधाः । वाचा दण्डो ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां भुजार्पणम् । दानदण्डाः स्मृता वैश्या निर्दण्डः शूद्र उच्यते । असंमोहाय मर्त्यानामर्थसंरक्षणाय च । मर्य्यादा स्थापिता लोके दण्डसंज्ञा विशाम्पते ! । यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति सूद्यतः । प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत् साधु पश्यति । ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च भिक्षुकः । दण्डस्यैव भयादेते मनुष्या वर्त्मनि स्थिताः । नाभीतो यजते राजन् ! नाभीतो दातुमिच्छति । नाभीतः पुरुषः कश्चित्समये स्थातुमिच्छति । नाच्छित्त्वा परमर्माणि नाकृत्वा कर्म दुष्करम् । नाहत्वा मत्स्यघातीव प्राप्नोति महतीं श्रियम् । नाघ्नतः कीर्त्तिरस्तीह न वित्तं न पुनः प्रजाः । इन्द्रो वृत्रवधेनैव महेन्द्रः समपद्यत । य एव देवा हन्तारस्तान् लोकोऽर्चयते भृशम् । हन्ता रुद्रस्तथा स्कन्दः शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः । हन्ता कालस्तथा मृत्युर्वायुर्वैश्रवणो रविः । वसवो मरुतः साध्या विश्वे देवाश्च भारत ! । एतान्देवान्नमस्यन्ति प्रतापप्रणता जनाः । न ब्रह्माणं न धातारं न पूषाणं कदाचन । मध्यस्थान् सर्वभूतेषु दान्तान् शमपरायणान् । यजन्ते मानवाः केचित् प्रशान्ताः सर्वकर्मसु । न हि पश्यामि जीवन्तं लोके कश्चिदहिंसया । सत्त्वैः सत्त्वा हि जीवन्ति दुर्बलैर्बलवत्तराः । नकुलो मूषिकानत्ति बिड़ालो नकुलं तथा । बिड़ालमत्ति श्वा राजन् श्वानं व्यालमृगस्तथा । तानत्ति पुरुषः सर्वान् पश्य कालो यथागतः । प्राणस्यान्नमिदं सर्वं जङ्गमं स्थावरञ्च यत् । विधानं देवविहितं तत्र विद्वान्न मुह्यति । यथा सृष्टोऽसि राजेन्द्र ! तथा भवितुमर्हसि । विनीतक्रोधहर्षा हि मन्दा वनमुपाश्रिताः । विना बधं न कुर्वन्ति तापसाः प्राणयापनम् । उदके बहवः प्राणाः पृथिव्यां च फलेषु च । न च कश्चिन्न तान् हन्ति किमन्यत्प्राणयापनात् । सूक्ष्मयोनीनि भूतानि तर्कगम्यानि कानिचित् । पक्ष्मणोऽपि निपातेन येषां स्यात् स्कन्धपर्य्ययः । ग्रामान्निष्क्रम्य मुनयो विगतक्रोधमत्सराः । वने कुटुम्बधर्माणो दृश्यन्ते परिमोहिताः । भूमिं भित्त्वौषधीश्छित्त्वा वृक्षादीनण्डजान् पशून् । मनुष्यास्तन्वते यज्ञांस्ते स्वर्गं प्राप्नुवन्ति च । दण्डनीत्यां प्रणीतायां सर्वे सिध्यन्त्युपक्रमाः । कौन्तेय ! सर्वभूतानां तत्र मे नास्ति संशयः । दण्डश्चेन्न भवेल्लोके विनश्येयुरिमाः प्रजाः । शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन् दुर्बलान् बलवत्तराः । सत्यं चेदं ब्रह्मणा पूर्वमुक्तं दण्डः प्रजा रक्षति साधुनीतः । पश्याग्नयश्च प्रतिशाम्य भीताः सन्तर्ज्जिता दण्डभयाज्ज्वलन्ति । अन्धन्तम इवेदं स्यान्न प्रज्ञायेत किञ्चन । दण्डश्चेन्न भवेल्लोके विभजन् साध्वसाधुनी । येऽपि संभिन्नमर्य्यादा नास्तिका वेदनिन्दकाः । तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनाशु निपीड़िताः । सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्जनः । दण्डस्य हि भयाद्भीतो भोगायैव प्रवर्त्तते । चातुर्वर्ण्यप्रमोदाय सुनीतिनयनाय च । दण्डो विधात्रा विहितो धर्मार्थाविभिरक्षितुम् । यदि दण्डान्न बिभ्येयुर्वयांसि श्वापदानि च । अद्युः पशून्मनुष्यांश्च यज्ञार्थानि हवींषि च । न ब्रह्म चाध्यधीयीत कल्याणी न दुहेत गाम् । न कन्योद्वहनं गच्छेद्यदि दण्डो न पालयेत् । विश्वलोपः प्रवर्त्तेत भिद्येरन् सर्वसेतवः । ममत्वं न प्रजानीयुर्यदि दण्डो न पालयेत् । न संवत्सरसत्राणि तिष्ठेयुरकृताभयाः । विधिवद्दक्षिणावन्ति यदि दण्डो न पालयेत् । चरेयुर्नाश्रमे धर्मं यथोक्तं विधिमाश्रिताः । न विद्यां प्राप्नुयात् कश्चित् यदि दण्डो न पालयेत् । न चोष्ट्रा न बलीवर्द्दा नाश्वाश्वतरगर्दभाः ! युक्ता वहेयुर्यानानि यदि दण्डं न पालयेत् । न प्रेष्या वचनं कुर्य्युर्न बाला जातु कर्हिचित् । तिष्ठेत्पितृमतो धर्मं यदि दण्डो न पालयेत् । दण्डे स्थिताः प्रजाः सर्वा दण्डे सर्वं निदुर्बुधाः । दण्डे स्वर्गो मनुष्याणां लोकोऽयञ्च प्रतिष्ठितः । न तत्र कूटं पापं वा वञ्चना वाऽपि दृश्यते । यत्र दण्डः सुविहितश्चरत्यरिविनाशनः । हविः श्वाऽपि लिह्येद्दृष्ट्वा दण्डश्चेद्योद्यतो भवेत् । हरेत्काकः पुरोडाशं यदि दण्डो न पालयेत् ।"

मनुनाप्युक्तं यथा "दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति । दण्डः सुप्तेषु जागर्त्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः । समीक्ष्य स धृतः सम्यक् सर्वा रञ्जयति प्रजाः । असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः । यदि न प्रणयेद्राजा दण्डं दण्ड्येष्वतन्द्रितः । शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन् दुर्बलान् बलवत्तराः । अद्यात् काकः पुरोडाशं श्वाऽवलिह्याद्धविस्तथा । स्वाम्यञ्च न स्यात् कस्मिंश्चित् प्रवर्त्तेताधरोत्तरम् । सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः । दण्डस्य हि भयात् सर्वं जगद्भोगाय कल्पते ।

देवदानवगन्धर्वा रक्षांसि पतगोरगाः। तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनैव निपीड़िताः। दुष्येयुः सर्ववर्णाश्च भिद्येरन् सर्वसेतवः। सर्वलोकप्रकोपश्च भवेद्दण्डस्य विभ्रमात्। यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा। प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत् साधु पश्यति। तस्याहुः सम्प्रणेतारं राजानं सत्यवादिनम्। समीक्ष्यकारिणं प्राज्ञं धर्मकामार्थकोविदम्। तं राजा प्रणयन् सम्यक् त्रिवर्गेणाभिवर्द्धते। कामात्मा विषमः क्षुद्रो दण्डेनैव निहन्यते। दण्डो हि सुमहातेजा दुर्द्धरश्चाकृतात्मभिः। धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सबान्धवम्।" तस्य स्थानानि च मनूक्तानि

"दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्। त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत्। उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम्। चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च। अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः। सारापराधौ चालोक्य दण्डं दण्ड्येषु पातयेत्। अधर्मदण्डनं लोके यशोघ्नं कीर्त्तिनाशनम्। अस्वर्ग्यञ्च परत्रापि तस्मात्तत् परिवर्जयेत्। अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन्। अयशो महदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति। वाग्दण्डं प्रथमं कुर्य्यात् धिग्दण्डं तदनन्तरम्। तृतीयं धनदण्डन्तु बधदण्डमतः परम्। बधेनापि यदा त्वेतान्निग्रहीतुं न शक्नुयात्। तदैषु सर्वमप्येतत् प्रयुञ्जीत चतुष्टयम्।"

तस्योत्तमाधममध्यमभेदेन परिमाणभेदा मनूक्ता यथा

"पणानां द्वे शते सार्द्धे प्रथमः साहसः स्मृतः। मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रन्त्वेव चोत्तमः"।

विवादभेदे तद्भेदाः स्मृत्युक्ताः क्रमशो दर्श्यन्ते।

तत्र ऋणादाने प्रतिवादिनो निह्नवे निह्नुतद्रव्यतद्यम्। वादिना मिथ्याभियोगे अभियोगविषयधनात् द्विगुणं धनं वादिनो दमः। "निह्नवे भावितो दद्यात् धनं राज्ञे च तत् समम्। मिथ्याभियोगेद्विगुणमभियोगात् धनं हरेत्" याज्ञ०। मनुनात्र विशेष उक्तः यथा

"ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति। अपह्नवे तद्विगुणं तन्मनोरनुशासनम्"।

"यः साधयन्तं छन्देन वेदयेत् धनिकं नृपे। स राज्ञा तच्चतुर्भागं दाप्यस्तस्य च तद्धनम्" मनुः।

प्रतिपन्नार्थस्य राज्ञा दापने अधमर्णस्य निह्न-

वाभावे दशकं शतं साधितद्रव्यस्य दशमभागो दमः।

"राज्ञाऽधमर्णिको दाप्यः साधिताद्दशकं शतम्" याज्ञ०।

उपनिधिनिक्षेपादौ नाशभेदे दण्डभेदो याज्ञ० उक्तो यथा

"भोगमग्नेत् मार्गितेऽदत्ते दाप्यो दण्डं च तत्समम्। आजीवन् स्वेच्छया दण्ड्यो दाप्यस्तच्चापि सोदयम्। याचितान्वाहितन्यासनिःक्षेपादिष्वयं विधिः"।

अत्र विशेषो मनुनोक्तो यथा "यो निक्षेपं नार्पयति यश्चानिक्षिप्य याचते। तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समं दमम्। निक्षेपस्यापहर्त्तारं तत्समं दापयेद्दमम्। तथोपनिधिहर्त्तारमविशेषेण पार्थिवः"।

छद्मना उत्कोचग्रहणे मनुनोक्तो यथा "उपधाभिश्च यः कश्चित् परद्रव्यं हरेन्नरः। ससहायः स हन्तव्यः प्रकाशं विविधैर्बधैः"। "करचरणगिरश्छेदादिभिर्नानाविधैः बधोपायैः स दण्ड्यः" कुल्लू०।

कौटसाक्ष्ये मनुनोक्तो दमो यथा

"लोभान्मोहाद्भयान् मैत्रात् कामात् क्रोधात्तथैव च। अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते। एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वदेत्। तस्य दण्डविशेषांस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः। लोभात् सहस्रं दण्ड्यस्तु मोहात् पूर्वन्तु साहसम्। भयाद् द्वौ मध्यमौ दण्डौ मैत्रात् पूर्वं चतुर्गुणम्। कामाद्दशगुणं पूर्वं क्रोधात्तु त्रिगुणं परम्। अज्ञानात् द्वे शते पूर्णे बालिश्यात्छतमेव तु। एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान् दण्डान् मनीषिभिः। धर्मस्याव्यभिचारार्थमधर्मनियमाय च। कौटसाक्ष्यन्तु कुर्वाणान् त्रीन् वर्णान् धार्मिको नृपः। प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणन्तु विवासयेत्"। अत्र विशेषमाह याज्ञ०

"यः साक्ष्यं श्रावितोऽन्येभ्यो निह्नुते तत्तमो वृतः। स दाप्योऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणन्तु विवासयेत्"।

साक्ष्यादाने दममाह याज्ञ०। "अब्रुवन् हि नरः साक्ष्यं ऋणं स दशबन्धकम्। राज्ञा सर्वं प्रदाप्यः स्यात् षट्चत्वारिंशकेऽहनि। न ददाति च यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः। स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि"।

नष्टस्वामिकद्रव्यविषये दमो मनुनोक्तो यथा "ममेदमिति यो ब्रूयात् सोऽनुयोज्यो यथाविधि। संवाद्य रूपसंख्यादीन् स्वामी तद्द्रव्यमर्हति। अवेदयानो नष्टस्य देशं कालञ्च तत्त्वतः। वर्णं रूपं प्रमाणञ्च तत्समं दण्डमर्हति"।

"हृतं प्रनष्टं यो द्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात्। अनि-

वेद्य नृपे दण्ड्यः स तु षण्णवतिं पणान्" मनुः। "आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा। पञ्चबन्धो दमस्तत्र राज्ञे तेनाविभाविते" याज्ञ०। "पञ्चबन्धः पञ्चमांशः" मिता०।

अस्वामिविक्रये मनुनोक्तो दमो यथा "अवहार्य्यो भवेच्चैव सान्वयः षट्शतं दमम्। निरन्वयोऽनपसरः प्राप्तः स्याच्चौरकिल्विषम्"। "एष परस्वविक्रयी यदि स्वामिनो भ्रात्रादिरूपत्वेन सान्वयः सम्बन्धी भवति तदा षट् पणशतानि अवहार्य्यो दमनीयः यदि पुनः स्वामिनः सम्बन्धी न भवति अनपसरश्च स्यात् अपसरत्यनेनास्मात् सकाशाद्धनमित्यपसरः प्रतिग्रहक्रयादिः स यस्य स्वामिसम्बन्धिपुत्रादेः सकाशात् नास्ति तदा चौरसम्बन्धि पापं तद्दण्डनीय इत्यर्थः" कुल्लू०। "नान्यदन्येन संसृष्टरूपं विक्रयमर्हति। न चासारं न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितम्" मनुः। "कुङ्कुमादिद्रव्यं कुसुम्भादिना मिश्रीकृत्य न विक्रेतव्यं न चासारं सारमित्यभिधाय न च तुलादिना न्यूनं न च परोक्षावस्थितं न च रागादिना स्थापितरूपम् अत्रास्वामिविक्रयसादृश्यादस्वामिविक्रयदम एव स्यात्" कुल्लू०।

दोषविशिष्टकन्यादाने दमो यथा। "यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति। तस्य कुर्य्यान्नृपो दण्डं स्वयं षण्णवतिं पणान्। अकन्येति तु यः कन्यां ब्रूयाद्द्वेषेण मानवः। स शतं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्या दोषमदर्शयन्"।

दत्ताप्रदानिके नारदेनोक्तो दमो यथा "दत्त्वाऽप्यदेयं यो लोभाद् यश्चादेयं प्रयच्छति। अदेयदायको दण्ड्यस्तथाऽदत्तप्रतीच्छकः"। तत्सममित्यर्थः।

अभ्युपेत्याशुश्रूषायां "शिक्षयन्तमसन्तुष्टं य आचार्य्यं परित्यजेत्। बलाद्वासयितव्यः स्यात् बधबन्धौ च सोऽर्हति" नारदः। "बधोऽत्र ताडना दोषस्याल्पत्वात्" मिता०।

संविद्व्यतिक्रमादौ "गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं यस्तु लङ्घयेत्। सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत्" याज्ञ०। "अयञ्च दण्डोऽनुबन्धाद्यतिशये द्रष्टव्यः। अनुबन्धाद्यल्पत्वे तु "यो ग्रामदेशसङ्घानां कृत्वा सत्येन संविदम्। विसंवदेन्नरो लोभात्तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत्। निगृह्य दापयेदेनं समयव्यभिचारिणम्। चतुःसुवर्णं षण्णिष्कं शतमानञ्च राजतमिति" मनूक्त निर्वासनचतुःसुवर्णनिष्कशतमानानां चतुर्णामन्यतमो जातिशक्त्याद्यपेक्षया कल्पनीयः" मिता०।

वेतनादाने "भृत्यो नार्त्तो न कुर्य्याद्यो दर्पात् कर्म यथोदितम्। स दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ न देयं तस्य वेतनम्" मनुः।

द्यूतसमाह्वये "राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविनः" याज्ञ० "कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत्। कण्ठेऽक्षमालामासज्य स ह्येषां विनयः स्मृतः" नारदः यानि च मनुवचनानि द्यूतनिषेधपराणि। "द्यूतं समाह्वयञ्चैव यः कुर्य्यात् कारयेत् वा। तान् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः" इत्यादीनि तान्यपि कूटाक्षदेवनविषयतया राजाध्यक्षसभिकरहितद्यूतविषयतया च योज्यानि" मिता०।

स्वामिपालविवादे मिताक्षरोक्तो दमो यथा "माषानष्टौ तु महिषी सस्यघातस्य कारिणी। दण्डनीया तदर्द्धं तु गौस्तदर्द्धमजाविकम्" याज्ञ०। परसस्यविनाशकारिणी महिषी अष्टौ माषान् दण्डनीया। गौस्तदर्द्धं चतुरो माषान् अजामेषञ्च माषद्वयं दण्डनीयम्। महिष्यादीनां धनसम्बन्धाभावात्तत्स्वामी पुरुषो लक्ष्यते। माषश्चात्र ताम्रिकपणस्य विंशतितमो भागः "माषो विंशतिमो भागः पणस्य परिकीर्त्तितः" इति नारदस्मरणात्। एतच्चाज्ञानविषयम्। ज्ञानपूर्वे तु "पणस्य पादौ द्वौ गां तु द्विगुणं महिषीं तथा। तथाऽजाविकवत्सानाम्पादो दण्डः प्रकीर्त्तितः" इति स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम्। यत् पुनर्नारदेनोक्तम् "माषकान्दापयेद्दण्डं द्वौ माषौ महिषीं तथा। तथाजाविकवत्सानां दण्डः स्यादर्द्धमाषिकः" इति। तत्पुनः परोहयोग्यमूलावशेषभक्षणविषयम्। अपराधातिशयेन क्वचिद्दण्डद्वैगुण्यमाह "भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्ताद्द्विगुणो दमः" याज्ञ०। "यदि पशवः परक्षेत्रे सस्यम्भक्षयित्वा तत्रैवानिवारिताः शेरते। तदा यथोक्ताद्दण्डाद्द्विगुणो दण्डो वेदितव्यः। "वसतां द्विगुणः प्रोक्तः सवत्सानाञ्चतुर्गुणः" इति वचनात्। क्षेत्रान्तरे पश्वन्तरे चातिदेशमाह "सममेषां विवीतेऽपि खरोष्ट्रं महिषीसमम्" याज्ञ०। विवीतः प्रचुरतृणकाष्ठो रक्ष्यमाणः परपरिगृहीतो भूप्रदेशस्तदुपघातेऽपीतरक्षेत्रदण्डसमन्दण्डमेषां महिष्यादीनां विद्यात्। खराश्चोष्ट्राश्च खरोष्ट्रं तन्महिषीसमं महिषी यत्र यादृशेन दण्डेन दण्ड्यते तत्र तादृशेनैव दण्डेन खरोष्ट्रमपि प्रत्येकं दण्डनीयम्। सस्योपरोधकत्वे खरोष्ट्रयोः प्रत्येकं महिषीतुल्यत्वाद्दमस्य चापराधानुसारित्वात् खरोष्ट्रमिति समाहारो न विवक्षितः। परसस्यनाशे

गोस्वामिनो दण्ड उक्त इदानीं क्षेत्रस्वामिने फलमप्यसौ दापनीय इत्याह "यावत्सस्यं विनश्येत्तु तावत् स्यात् क्षेत्रिणः फलम् । गोपस्ताड्यस्तु गोमी तु पूर्व्वोक्तं दण्डमर्हति" याज्ञ० । सस्यग्रहणं क्षेत्रोपचयोपलक्षणार्थम् । यस्मिन् क्षेत्रे यावत्पलालधान्यादिकं गवादिभिर्विनाशितं तावत्क्षेत्रफलमेतावति क्षेत्रे एतावद्भवतीति सामन्तैः परिकल्पितं तत्क्षेत्रस्वामिने गोमी दापनीयः । गोपस्तु ताड़नीय एव न फलं दापनीयः । गोपस्य ताड़नं पूर्व्वोक्तधनदण्डसहितमेव पालदोषेण सस्यस्य नाशे द्रष्टव्यः । "या नष्टा पालदोषेण गौस्तु सस्यानि नाशयेत् । न तत्र गोमिनो दण्डः पालस्तद्दण्डमर्हतीति" वचनात् । गोमी पुनः स्वापराधेन सस्यनाशे पूर्व्वोक्तं दण्डमेवार्हतीति न ताड़नम् । फलदानं पुनः सर्व्वत्र गोमिन एव तत्फलपुष्टमहिष्यादिक्षीरोपभोगद्वारेण तत्क्षेत्रफलभोगत्वात् ।

"क्षेत्रविशेषेऽपवादमाह "पथि ग्रामविवीतान्ते क्षेत्रे दोषो न विद्यते । अकामतः कामचारे चौरवद्दण्डमर्हति" याज्ञ० । पथि मार्गसमीपवर्त्तिनि क्षेत्रे ग्रामविवीतसमीपवर्त्तिनि च क्षेत्रेऽकामतो गोभिर्भक्षिते गोपगोमिनोर्द्वयोरप्यदोषः । दोषाभावप्रतिपादनं च दण्डाभावार्थं विनष्टसस्यमौल्यदानप्रतिषेधार्थं च । कामचारे कामतश्चारे चौरवत् चौरस्य यादृशो दण्डस्तादृशं दण्डमर्हति । एतच्चानावृतक्षेत्रविषयम् । "तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि । न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणामिति" दण्डाभावस्यानावृतक्षेत्रविषयत्वेन मनुनोक्तत्वात् । आवृते पुनर्मार्गादिक्षेत्रेऽपि दोषोऽस्त्येव । वृतिकरणञ्च तेनैवोक्तम् "वृतिञ्च तत्र कुर्व्वीत यामुष्ट्रो नावलोकयेत् । छिद्रं निवारयेत्सर्व्वं श्वशूकरमुखानुगमिति" । पशुविशेषेऽपि दण्डाभावमाह "महोक्षोत्सृष्टपशवः सूतिकागन्तुकादयः । पालो येषां न, ते मोच्या दैवराजपरिप्लुताः" याज्ञ० । "महांश्चासावुक्षा च महोक्षः वृषः सेक्ता । उत्सृष्टपशवः वृषोत्सर्गविधानेन देवतोद्देशेन त्यक्ताः । सूतिका प्रसूता अनिर्दशाहा । आगन्तुकः स्वयूथात्परिभ्रष्टो देशान्तरादागतः । एते मोच्याः । परसस्यभक्षणेऽपि न दण्ड्याः । येषां च पालो न विद्यते तेऽपि दैवराजपरिप्लुताः दैवराजोपहताः सस्यनाशकारिणो न दण्ड्याः । आदिग्रहणात् हस्त्यादयो दृष्टान्ते । ते चोशनसोक्ताः "अदण्ड्या हस्तिनोऽश्वाः प्रजापाला हि ते स्मृताः । अदण्ड्यौ काणकुण्ठौ च ये शश्वत्कृतलक्षणाः । अदण्ड्यागन्तुका गौश्च सूतिका चाभिसारिणी । अदण्ड्याश्चोत्सवे गावः श्राद्धकाले तथैव चेति" । अत्रोत्सृष्टपशूनामस्वामिकत्वेन दण्ड्यत्वासम्भवात् दृष्टान्तार्थमुपादानं यथोत्सृष्टपशवो न दण्ड्या एवं महोक्षादय इति" मिता० ।

"पथि क्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथवा पुनः । सपालः शतदण्डार्हो विपालान् वारयेत् पशून्" मनुः ।

क्षेत्रादिसीमाविवादे मनूक्तो दमो यथा । "क्षेत्रकूपतड़ागानामारामस्य गृहस्य च । सामन्तप्रत्ययो ज्ञेयः सीमासेतुविनिर्णयः । सामन्ताश्चेन्मृषा ब्रूयुः सेतौ विवदतां नृणाम् । सर्व्वे पृथक् पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम्" । "मर्य्यादायाः प्रभेदे तु सीमातिक्रमणे तथा । क्षेत्रस्य हरणे दण्डा अधमोत्तममध्यमाः" याज्ञ० । "अनेकक्षेत्रव्यवच्छेदिका साधारणी भूमर्यादा तस्याः प्रकर्षेण भेदने सीमातिक्रमणे सीमामतिलङ्घ्य कर्षणे क्षेत्रस्य च भयादिप्रदर्शनेन हरणे यथाक्रममधमोत्तममध्यमदमा वेदितव्याः । क्षेत्रग्रहणञ्च गृहारामाद्युपलक्षणार्थम् । यदा पुनः स्वीयभ्रान्त्या क्षेत्रादिकमपहरति तदा द्विशतो दमो वेदितव्यः । "गृहं तड़ागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् । शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्विशतो दमः" मनूक्तः । अपह्रियमाणक्षेत्रादिभूयस्त्वपर्य्यालोचनया कदाचिदुत्तमोऽपि दण्डः प्रयोक्तव्यः । अत एवाह "बधः सर्व्वस्वहरणं पुरान्निर्व्वासनाङ्कने । तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहस इति" मिता० ।

वाक्पारुष्ये दमो मनूक्तो यथा "शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति । वैश्योऽप्यर्द्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु बधमर्हति । पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने । वैश्ये स्यादर्द्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः । समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे । वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् । एकजातिर्द्विजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् । जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः । नामजातिग्रहन्त्वेषामभिद्रोहेण कुर्व्वतः । निःक्षेप्योऽयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः । धर्म्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्व्वतः । तप्तमासेचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः । श्रुतं देशञ्च जातिञ्च कर्म्म शारीरमेव च । वितथेन ब्रुवन् दर्पा-

दाप्यः स्याद्द्विशतं दमम् । कार्यं शाप्यश्च या खङ्गमन्य वापि तथाविधम् । तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम् । मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुम् । आक्षारयन् शतं दाप्यः पन्थानं चाददद्गुरोः । ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यान्तु दण्डः कार्यो विजानता । ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये त्वेव मध्यमः । विट्शूद्रयोरेवमेव स्वजातिं प्रति तत्त्वतः । छेदवर्ज्जं प्रणयनं दण्डस्येति विनिश्चयः ।"

"सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम् । क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः पणानर्द्धत्रयोदश । अभिगन्तास्मि भगिनीं मातरं वा तवेति च । शपन्तं दापयेद्राजा पञ्चविंशतिकं दमम् । अर्द्धोऽधमेषु द्विगुणः परस्त्रीषूत्तमेषु च । दण्डप्रणयनं कार्य्यं वर्णजात्युत्तराधरैः । प्रातिलोम्यापवादेषु द्विगुणास्त्रिगुणा दमाः । वर्णानामानुलोम्येन तस्मादर्द्धार्द्धहानितः । बाहुग्रीवानेत्रसक्थिविनाशे वाचिके दमः । शत्यस्तदर्द्धिकः पादनासाकर्णकरादिषु । अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान् दश । तथा शक्तः प्रतिभुवं दाप्यः क्षेमाय तस्य तु । पतनीये कृते क्षेपे दण्डो मध्यमसाहसः । उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसः । त्रैविद्यनृपदेवानां क्षेप उत्तमसाहसः । मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः" याज्ञ० ।

दण्डपारुष्ये दण्डो मनूक्तो यथा "येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्चेत् श्रेष्ठमन्त्यजः । छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् । पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति । पादेन प्रहरन् कोपात् पादच्छेदनमर्हति । सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजः । कट्यां कृताङ्को निर्वास्यः स्फिचं वाऽस्यावकर्त्तयेत् । अवनिष्ठीवतो दर्पात् द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः । अवमूत्रयतो मेढ्रमवशर्द्धयतो गुदम् । केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेदविचारयन् । पादयोर्दाढ़िकायान्तु ग्रीवायां वृषणेषु च । त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यो लोहितस्य तु दर्शकः । मांसभेत्ता तु षण्निष्कान् प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः । वनस्पतीनां सर्व्वेषामुपभोगो यथा यथा । तथा तथा दमः कार्य्यो हिंसायामिति धारणा । मनुष्याणां पशूनाञ्च दुःखाय प्रहृते सति । यथा यथा महद्दुःखं दण्डं कुर्य्यात्तथा तथा । अङ्गावपीड़नायाञ्च व्रणशोणितयोस्तथा । समुत्थानव्ययं दाप्यः सर्व्वं दण्डमथापि वा । द्रव्याणि हिंस्यात् यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा । स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञो दद्याच्च तत्समम् । चर्म्मचार्म्मिकभाण्डेषु काष्ठलोष्टमयेषु च । मूल्यात् पञ्चगुणो दण्डः पुष्पमूलफलेषु च । यानस्यैव तु यातुश्च यानस्वामिन एव च । दशातिवर्त्तनान्याहुः शेषे दण्डो विधीयते । छिन्ननास्ये भग्नयुगे तिर्य्यक्प्रतिमुखागते । अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च । छेदने चैव यन्त्राणां योक्त्ररश्म्योस्तथैव च । आक्रन्दे चाप्यपैहीति न दण्डं मनुरब्रवीत् । यत्रापवर्त्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य तु । तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्यो हिंसायां द्विशतं दमम् । प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः प्राजको दण्डमर्हति । युग्यस्थाः प्राजकेऽनाप्ते सर्व्वे दण्ड्याः शतं शतम् । स चेत्तु पथि संरुद्धः पशुभिर्वा रथेन वा । प्रमापयेत् प्राणभृतस्तत्र दण्डोऽविचारतः । मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत् किल्विषी भवेत् । प्राणभृत्सु महत्स्वर्द्धं गोगजोष्ट्रहयादिषु । क्षुद्रकाणां पशूनाञ्च हिंसायां द्विशतो दमः । पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु । गर्द्दभाजाविकानाञ्च दण्डः स्यात् पञ्चमाषकः । माषकन्तु भवेद्दण्डः श्वशूकरनिपातने । भार्य्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः । प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा । पृष्ठतस्तु शरीरस्य, नोत्तमाङ्गे कथञ्चन । अतोऽन्यथा तु प्रहरन् प्राप्तः स्याच्चौरकिल्विषम्" । अत्र विशेषमाह याज्ञ० यथा

"भस्मपङ्करजःस्पर्शे दण्डो दशपणः स्मृतः । अमेध्यपार्ष्णिनिष्ठ्यूतस्पर्शने द्विगुणस्ततः । समेष्वेवं परस्त्रीषु द्विगुणस्तूत्तमेषु च । हीनेष्वर्द्धदमो मोहमदादिभिरदण्डनम् । विप्रपीड़ाकरं छेद्यमङ्गमब्राह्मणस्य, तु । उद्गूर्णे प्रथमो दण्डः संस्पर्शे तु तदर्द्धिकः । उद्गूर्णे हस्तपादे च दशविंशतिकौ दमौ । परस्परन्तु सर्व्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसम् । पादकेशांशुककरोल्लुञ्चनेषु पणान् दश । पीड़ाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यासे शतं दमः । शोणितेन विना दुःखं कुर्व्वन् काष्ठादिभिर्नरः । द्वात्रिंशतं पणान् दाप्यो द्विगुणं दर्शनेऽसृजः । करपाददतो भङ्गे छेदने कर्णनासयोः । मध्यो दण्डो व्रणोद्भेदे मृतकल्पहते तथा । चेष्टाभोजनवाग्रोधे नेत्रादिप्रतिभेदने । कराङ्घ्रिबाहुसक्थ्नाञ्च भङ्गे मध्यमसाहसः । एकं घ्नतां बहूनाञ्च यथोक्ताद्द्विगुणो दमः । कलहापहृतं देयं दण्डश्च द्विगुणः स्मृतः । दुःखमुत्पादयेद्यस्तु स समुत्थानजं व्ययम् । दाप्यो दण्डञ्च यो

यन्त्रिन् कलहे समुदाहृतः । अभिघाते तथा च्छेदे भेदे कुड्यावपातने । पणान् दाप्यः पञ्चदशविंशतिस्तद्व्ययं तथा । दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपन् प्राणहरं तथा । षोड़शाद्यः पणान् दाप्यो द्वितीयो मध्यमं दमम् । दुःखे च शोणितोत्पादे शाखाङ्गच्छेदने तथा । दण्डः क्षुद्रपशूनाञ्च द्विपणप्रभृति क्रमात् । लिङ्गस्य च्छेदने मृत्यौ मध्यमो मूल्यमेव च । महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणो दमः । प्ररोहिशाखिनां शाखास्कन्धसर्व्वविदारणे । उपजीव्यद्रुमाणाञ्च विंशतेर्द्विगुणो दमः । चैत्यश्मशानसीमासु पुण्यस्थाने सुरालये । जातद्रुमाणां द्विगुणो दमो वृक्षेऽथ विश्रुते । गुल्मगुच्छक्षुपलतापतानौषधिवीरुधाम् । पूर्व्वस्मृतादर्द्धदण्डः स्थानेषूक्तेषु कर्त्तने" ।

विक्रयासम्प्रदाने "वसानस्त्रीन् पणान् दण्ड्यो नेजकस्तु परांशुकम् । विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान् दश । पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणां त्रिपणो दमः । अन्तरे च तयोर्यः स्यात्तस्याप्यष्टगुणो दमः । तुलाशासनमानानां कूटकृन्नाणकस्य च । एभिश्च व्यवहर्त्ता यः स दाप्यो दण्डमुत्तमम् । अकूटं कूटकं ब्रूते कूटं यश्चाप्यकूटकम् । स नाणकपरीक्षी तु दाप्य उत्तमसाहसम् । भिषङ्मिथ्या चरन् दाप्यस्तिर्य्यक्षु प्रथमं दमम् । मानुषे मध्यमं राजमानुषेषूत्तमं दमम् । अबध्यं यश्च बध्नाति बध्यं यश्च प्रमुञ्चति । अप्राप्तव्यवहारञ्च स दाप्यो दण्डमुत्तमम् । मानेन तुलया वापि योऽंशमष्टमकं हरेत् । दण्डं स दाप्यो द्विशतं वृद्धौ हानौ च कल्पितम् । भेषजस्नेहलवणगन्धधान्यगुड़ादिषु । पण्येषु प्रक्षिपन् हीनं पणान् दाप्यस्तु षोड़श । मृच्चर्म्ममणिसूत्रायःकाष्ठवल्कलवाससाम् । अजातौ जातिकरणे विक्रेयाष्टगुणो दमः । समुद्गपरिवर्त्तञ्च सारभाण्डञ्च कृत्रिमम् । आधानं विक्रयं वापि नयतो दण्डकल्पना । भिन्ने पणे तु पञ्चाशत् पणे तु शतमुच्यते । द्विपणे द्विशतो दण्डो मूल्यवृद्धौ च वृद्धिमान्" याज्ञ०उक्तो दमः ।

"अन्यहस्ते च विक्रीतं दुष्टं वाऽदुष्टवद्यदि । विक्रीणीते दमस्तत्र मूल्यात्तु द्विगुणो भवेत्" याज्ञ० ।

साहसे याज्ञ०उक्तो दमो यथा "सामान्यद्रव्यप्रसभहरणात् साहसं स्मृतम् । तन्मूल्याद्द्विगुणो दण्डो निह्नवे तु चतुर्गुणः । यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमम् । यश्चैवमुक्त्वाऽहं दाता कारयेत् स चतुर्गुणम् । अर्घ्याक्रोशातिक्रमकृद्भ्रातृभार्य्याप्रहारकः । सन्दिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदकृत् । सामन्तकुलिकादीनामपकारस्य कारकः । पञ्चाशत्पणिको दण्ड एषामिति विनिश्चयः । स्वच्छन्दं विधवागामी विक्रुष्टेऽनाभिधावकः । अकारणे च विक्रोष्टा चण्डालश्चोत्तमान् स्पृशन् । शूद्रः प्रव्रजितानाञ्च दैवे पित्र्ये च भोजकः । अयुक्तं शपथं कुर्व्वन्नयोग्योऽयोग्यकर्म्मकृत् । वृषक्षुद्रपशूनाञ्च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत् । साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशकृत् । पितृपुत्रस्वसृभ्रातृदम्पत्याचार्य्यशिष्यकाः । एषामपतितानां तु त्यागी च शतदण्डभाक् ।"

चौर्य्ये दण्डो मनूक्तो यथा । "यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्धरेद्भिन्द्याच्च यः प्रपाम् । स दण्डं प्राप्नुयात् माषं तच्च तस्मिन् समाहरेत् । धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं बधः । शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् । तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके बधः । सुवर्णरजतादीनामुत्तमानाञ्च वाससाम् । पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते । शेषेऽप्येकादशगुणं मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत् । पुरुषाणां कुलीनानां नारीणाञ्च विशेषतः । मुख्यानां चैव रत्नानां हरणे बधमर्हति । महापशूनां हरणे शस्त्राणामौषधस्य च । कालमासाद्य कार्य्यञ्च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् । गोषु ब्राह्मणसंस्थासु छुरिकायाश्च भेदने । पशूनां हरणे चैव सद्यः कार्य्योऽर्द्धपादिकः । सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुड़स्य च । दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च । वेणुवैदलभाण्डानां लवणानां तथैव च । मृण्मयानाञ्च हरणे मृदो भस्मन एव च । मत्स्यानां पक्षिणाञ्चैव तैलस्य च घृतस्य च । मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत् पशुसम्भवम् । अन्येषाञ्चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च । पक्वान्नानाञ्च सर्व्वेषां तन्मूल्याद्द्विगुणो दमः । पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च । अन्येष्वपरिपूतेषु दण्डः स्यात् पञ्चकृष्णलः । परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च । निरन्वये शतं दण्डः सान्वयेऽर्द्धशतं दमः । स्यात् साहसं त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म्म यत्कृतम् । निरन्वयं भवेत् स्तेयं हृत्वापह्नूयते च यत् । यस्त्वेतान्युपकॢप्तानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः । तमाद्यं दण्डयेद्राजा यश्चाग्निं चोरयेद्गृहात् । येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते । तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः" । अन्यत्र च चौर्य्यादिनामाविषये मनुनोक्तो दमो यथा । "न होढ़ेन विना चोरं घातयेद्धार्म्मिको नृपः । स-

होढं सोपकरणं घातयेदविचारयन् । ग्रामेष्वपि च ये केचिच्चौराणां भक्तदायकाः । भाण्डावकाशदाश्चैव सर्वांस्तानपि घातयेत् । राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान् सामन्तांश्चैव चोदितान् । अभ्याघातेषु मध्यस्थान् शिष्याच्चौरानिव द्रुतम् । यश्चापि धर्मसमयात् प्रच्युतो धर्मजीवनः । दण्डेनैव तमप्योषेत् स्वकाद्धर्माद्धि विच्युतम् । ग्रामघाते हिताभङ्गे पथि मोषाभिदर्शने । शक्तितो नाभिधावन्तो निर्वास्याः सपरिच्छदाः । राज्ञः कोषापहर्त्तॄंश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान् । घातयेद्विविधैर्दण्डैररीणाञ्चोपजापकान् । सन्धिं छित्त्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः । तेषां छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णशूले निवेशयेत् । अङ्गुली ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत् प्रथमे ग्रहे । द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति । अग्निदान् भक्तदांश्चैव तथा शस्त्रावकाशदान् । सन्निधातॄंश्च मोषस्य हन्याच्चौरमिवेश्वरः । तडागभेदकं हन्यादप्सु शुद्धवधेन वा । तद्वापि प्रतिसंस्कुर्य्याद्दाप्यस्तूत्तमसाहसम् । कोष्ठागारायुधागार-देवतागारभेदकान् । हस्त्यश्वरथहर्त्तॄंश्च हन्यादेवाविचारयन् । यस्तु पूर्व्वनिविष्टस्य तडागस्योदकं हरेत् । आगमं वाप्यपां भिन्द्यात् स दाप्यः पूर्व्वसाहसम् । समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि । स द्वौ कार्षापणौ दद्यादमेध्यञ्चाशु शोधयेत् । आपद्गतोऽथवा वृद्धो गर्भिणी बाल एव वा । परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोध्यमिति स्थितिः । चिकित्सकानां सर्व्वेषां मिथ्या प्रचरतां दमः । अमानुषेषु प्रथमो मानुषेषु तु मध्यमः । संक्रम-ध्वजयष्टीनां प्रतिमानाञ्च भेदकः । प्रतिकुर्य्याच्च तत् सर्व्वं पञ्च दद्याच्छतानि च । अदूषितानां द्रव्याणां दूषणे भेदने तथा । मणीनामपवेधे च दण्डः प्रथमसाहसः । समैर्हि विषमं यस्तु चरेद्वै मूल्यतोऽपि वा । स प्राप्नुयाद्दमं पूर्व्वं नरो मध्यममेव वा । बन्धनानि च सर्व्वाणि राजमार्गे निवेशयेत् । दुःखिता यत्र दृश्येरन् विकृताः पापकारिणः । प्राकारस्य च भेत्तारं परिखाणाञ्च पूरकम् । द्वाराणाञ्चैव भङ्क्तारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत् । अभिचारेषु सर्व्वेषु कर्त्तव्यो द्विशतो दमः । मूलकर्म्मणि चानाप्तैः कृत्यासु विविधासु च । अबीजविक्रयी चैव बीजोत्-कृष्टन्तथैव च । मर्य्यादाभेदकश्चैव विकृतं प्राप्नुयाद्वधम् । सर्व्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारन्तु पार्थिवः । प्रवर्त्तमान-मन्याये छेदयेल्लवशः क्षुरैः । सीताद्रव्यापहरणे शस्त्राणा-मौषधस्य च । कालमासाद्य कार्य्यञ्च राजा दण्डं प्रक-ल्पयेत्" "चौरं प्रदाप्यापहृतं घातयेद्विविधैर्वधैः । सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्राद्विप्रवासयेत्" या० । अङ्कन-विशेषो मनुनोक्तो यथा "गुरुतल्पे भगः कार्य्यः सुरा-पाने सुराध्वजः । स्तेये च श्वपदं कार्य्यं ब्रह्महण्यशिराः पुमान्" । "एतच्च दण्डोत्तरकालं प्रायश्चित्तमचिकी-र्षतां द्रष्टव्यम् । यथाह मनुः "प्रायश्चित्तन्तु कुर्व्वाणाः सर्व्वे वर्णा यथोदितम् । नाङ्क्या राज्ञा ललाटे तु दाप्या-स्तूत्तमसाहसमिति" मिता० । "घातितेऽपहृते दोषो ग्रामभर्त्तुरनिर्गते । विवीतभर्त्तुस्तु पथि चौरो-द्धर्त्तुरवीतके । स्वसीम्नि दद्याद्ग्रामस्तु पदं वा यत्र गच्छति । पञ्चग्रामी बहिःक्रोशाद्दशग्राम्यथवा पुनः । बन्दिग्राहांस्तथा वाजिकुञ्जराणाञ्च हारिणः । प्रसह्य-घातिनश्चैव शूलमारोपयेन्नरान् । उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसन्दंशहीनकौ । कार्य्यौ द्वितीयापराधे करपादैक-हीनकौ । क्षुद्रमध्यमहाद्रव्यहरणे सारतो दमः । देशकालवयःशक्तिं संचिन्त्य दण्डकर्म्मणि । भक्ताव-काशाग्न्युदकमन्त्रोपकरणव्ययान् । दत्त्वा चौरस्य हन्तुर्वा जानतो दम उत्तमः । शस्त्रावपाते गर्भस्य पातने चोत्तमो दमः । उत्तमो वाऽधमो वापि पुरुष-स्त्रीप्रमापणे । विप्रदुष्टां स्त्रियञ्चैव पुरुषघ्नीमगर्भिणीम् । सेतुभेदकरीञ्चाप्सु शिलां बद्ध्वा प्रवेशयेत् । विषाग्निदां पतिगुरुनिजापत्यप्रमापिणीम् । विकर्णकरनासौष्ठीं कृत्वा गोभिः प्रमापयेत् । अविज्ञातहतस्याशु कलहं सुत-बान्धवाः । प्रष्टव्या योषितश्चास्य परपुंसि रताः पृथक् । स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा केन वायं गतः सह । मृत्यु-देशसमासन्नं पृच्छेद्वापि जनं शनैः । क्षेत्रवेश्मवनग्राम-विवीतखलदाहकाः । राजपत्न्यभिगामी च दग्ध-व्यास्तु कटाग्निना" याज्ञ० । "तृणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम् । अनापृच्छन् हि गृह्णानो हस्त-च्छेदनमर्हति" मिता० धृतवचनम् ।

स्त्रीसंग्रहे मनुनोक्तो दमो यथा "परदाराभिमर्षेषु प्रवृत्तान् नॄन् महीपतिः । उद्वेजनकरैर्दण्डैश्छिन्नयित्वा प्रवासयेत् । परस्य पत्न्या पुरुषः सम्भाषां योजयन् रहः । पूर्व्वमाक्षारितो दोषैः प्राप्नुयात् पूर्व्वसाहसम् । परस्त्रियं योऽभि-वदेत् तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा । नदीनामपि संभेदे स सं-ग्रहणमाप्नुयात् । उपचारक्रियाकेलिः स्पर्शो भूषणवा-ससाम् । सह खट्वासनञ्चैव सर्व्वं संग्रहणं तथा । स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तया । परस्परस्या-

नुमते सर्वं संग्रहणं स्मृतम् । अब्राह्मणः संग्रहणे प्राणान्तं दण्डमर्हति । न सम्भाषां परस्त्रीभिः प्रतिषिद्धः समाचरेत् । निषिद्धो भाषमाणस्तु सुवर्णं दण्डमर्हति । नैष चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु । सज्जयन्ति हि ते नारीर्निगूढाश्चारयन्ति च । किञ्चिदेव तु दाप्यः स्यात् सम्भाषां ताभिराचरन् । योऽकामां दूषयेत् कन्यां स सद्यो बधमर्हति । सकामां दूषयंस्तुल्यो न बधं प्राप्नुयान्नरः । कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टं न किञ्चिदपि दापयेत् । जघन्यं सेवमानान्तु संयतां वासयेद्गृहे । उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो बधमर्हति । शुल्कं दद्यात् सेवमानः समामिच्छेत् पिता यदि । अभिषह्य तु यः कन्यां कुर्य्याद्दर्पेण मानवः । तस्याशु कर्त्त्येऽङ्गुल्यौ दण्डञ्चार्हति षट् शतम् । सकामां दूषयंस्तुल्यो नाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् । द्विशतन्तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये । कन्यैव कन्यां या कुर्य्यात् तस्याः स्याद्द्विशतो दमः । शुल्कञ्च द्विगुणं दद्याच्छिफाश्चैवाप्नुयाद्दश । या तु कन्यां प्रकुर्य्यात् स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति । अङ्गुल्योरेव च छेदं खरेणोद्वहनं तथा । भर्त्तारं लङ्घयेद्या तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता । तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते । पुमांसं दाहयेत् पापं शयने तप्त आयसे । अभ्यादध्युश्च काष्ठानि तत्र दह्येत पापकृत् । संवत्सराभिशस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो दमः । व्रात्यया सह संवासे चाण्डाल्या तावदेव तु । शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् । अगुप्तमङ्गसर्वस्वैर्गुप्तं सर्वेण हीयते । वैश्यः सर्वस्वदण्डः स्यात् संवत्सरनिरोधतः । सहस्रं क्षत्रियो दण्ड्यो मौण्ड्यं मूत्रेण चार्हति । ब्राह्मणीं यद्यगुप्तान्तु गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ । वैश्यं पञ्चशतं कुर्य्यात् क्षत्रियन्तु सहस्रिणम् । उभावपि तु तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह । विप्लुतौ शूद्रवद्दण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना । सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्व्रजन् । शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह सङ्गतः । मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते । इतरेषान्तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् । न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्वपि स्थितम् । राष्ट्रादेनं बहिः कुर्य्यात् समग्रधनमक्षतम् । न ब्राह्मणबधाद्भूयानधर्मो विद्यते भुवि । तस्मादस्य बधं राजा मनसापि न चिन्तयेत् । वैश्यश्चेत् क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत् । यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः । सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् । शूद्रायां क्षत्रियविशोः साहस्रो वै भवेद्दमः । क्षत्रियायामगुप्तायां वैश्ये पञ्चशतं दमः । मूत्रेण मौण्ड्यमिच्छेत्तु क्षत्रियो दण्डमेव वा । अगुप्ते क्षत्रियावैश्ये शूद्रां वा ब्राह्मणो व्रजन् । शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यात् सहस्रन्त्वन्त्यजस्त्रियम्” ।

“स्त्री निषेधे शतं दद्याद्द्विशतन्तु दमं पुमान् । प्रतिषेधे द्वयोर्द्दण्डो यथा संग्रहणे तथा । सजातावुत्तमो दण्ड आनुलोम्ये तु मध्यमः । प्रातिलोम्ये बधः पुंसः स्त्रीणां नासादिकर्त्तनम् । अलङ्कृतां हरन् कन्यामुत्तमन्त्वन्यथाऽधमम् । दण्डं दद्यात् सवर्णासु प्रातिलोम्ये बधः स्मृतः । सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः । दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां बधस्तथा । शतं स्त्रीदूषणे दद्याद्द्वे तु मिथ्याभिशंसने । पशून् गच्छन् शतं दाप्यो हीनां स्त्रीं गाञ्च मध्यमम् । अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च । गम्यास्वपि पुमान् दाप्यः पञ्चाशत्पणिकं दमम् । प्रसह्य दास्यभिगमे दण्डो दशपणः स्मृतः । बहूनां यद्यकामासौ चतुर्व्विंशतिकः पृथक् । गृहीतवेतना वेश्या नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत् । अगृहीते समं दाप्यः पुमानप्येवमेव च । अयोनौ गच्छतो योषां पुरुषं वापि मेहतः । चतुर्व्विंशतिको दण्डस्तथा प्रव्रजितागमे । अन्त्याभिगमने त्वङ्क्यः कुबन्धेन प्रवासयेत् । शूद्रस्तथान्त्य एव स्यादन्त्यस्यार्य्यागमे बधः” ।

राजशासनकूटकरणादौ मनुनोक्तो दमो यथा ।

“ऊनं वाप्यधिकं वापि लिखेद्यो राजशासनम् । पारदारिकचौरं वा मुञ्चतो दण्ड उत्तमः । अभक्ष्येण द्विजं दूष्यन् दण्ड्य उत्तमसाहसम् । क्षत्रियं मध्यमं वैश्यं प्रथमं शूद्रमर्द्धकम् । कूटस्वर्णव्यवहारी विमांसस्य च विक्रयी । त्र्यङ्गहीनस्तु कर्त्तव्यो दाप्यश्चोत्तमसाहसम् । चतुष्पादकृतो दोषो नापैहीति प्रजल्पतः । काष्ठलोष्ट्रेषु पाषाणबाहुयुग्यकृतस्तथा । छिन्ननस्येन यानेन तथा भग्नयुगादिना । पश्चाच्चैवापसरता हिंसने स्वाम्यदोषभाक् । शक्तो ह्यमोचयन् स्वामी दंष्ट्रिणां शृङ्गिणां तथा । प्रथमं साहसं दद्याद्विक्रुष्टे द्विगुणं ततः । जारं चौरेत्यभिवदन् दाप्यः पञ्चशतं दमम् । उपजीव्य धनं मुञ्चंस्तदेवाष्टगुणीकृतम् । राज्ञोऽनिष्टप्रवक्तारं तस्यैवाक्रोशकारिणम् । तन्मन्त्रस्य च भेत्तारं जिह्वां छित्त्वा प्रवासयेत् । मृताङ्गलग्नविक्रेतुर्गुरो-

ताड़यितुस्तथा। राजयानासनारोढुर्दण्ड उत्तमसाहसः। द्विनेत्रभेदिनो राजद्विष्टादेशकृतस्तथा। विप्रत्वेन च शूद्रस्य जीवतोऽष्टशतो दमः। दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहाराच्चृपेण तु। सभ्याः सजयिनो दण्ड्या विवादाद्द्विगुणं दमम्। यो मन्येताजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः। तमायान्तं पुनर्जित्वा दापयेद्द्विगुणं दमम्"। याज्ञवल्क्यवचनानि अनुपदमेषां मानवत्वोक्तिः प्रामादिकी।

सामान्यतोदमविधिः "पिताचार्य्यः सुहृन्माता भार्य्या पुत्रः पुरोहितः। नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मे न तिष्ठति। कार्षापणं भवेद्दण्ड्यो यत्रान्यः प्राकृतो जनः। तत्र राजा भवेद्दण्ड्यः सहस्रमिति धारणा। अष्टापाद्यन्तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्विषम्। षोड़शैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत् क्षत्रियस्य च। ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वापि शतं भवेत्। द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्दोषगुणविद्धि सः। वानस्पत्यं मूलफलं दार्व्वग्न्यर्थं तथैव च। तृणञ्च गोभ्यो ग्रासार्थमस्तेयं मनुरब्रवीत्। योऽदत्तादायिनो हस्ताल्लिप्सेत ब्राह्मणो धनम्। याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः। द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षू द्वे च मूलके। आददानः परक्षेत्रान्न दण्डं दातुमर्हति। असन्धितानां सन्धाता सन्धितानाञ्च मोक्षकः। दासाश्वरथहर्त्ता च प्राप्तः स्याच्चौरकिल्विषम्"।

"ऋत्विजं यस्त्यजेद्याज्यो याज्यञ्चर्त्विक् त्यजेद्यदि। शक्तं कर्म्मण्यदुष्टञ्च तयोर्दण्डः शतं शतम्। न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति। त्यजन्नपतितानेतान् राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट्" मनूक्तो दमः।

अग्निपु० २२६ अ० सर्वविषये दमभेद उक्तो यथा

"चौरैरमूषितो यस्तु मूषितोऽस्मीति भाषते। तत्प्रदातरि भूपाले स दण्ड्यस्तावदेव तु। यो यावद्विपरीतार्थं मिथ्या वा यो वदेत्तु तम्। तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्द्विगुणं दमम्। कूटसाक्ष्यं तु कुर्वाणांस्त्रीन् वर्णांश्च प्रमापयेत्। विवासयेद्ब्राह्मणन्तु विधिरेष न कीतरः। निक्षेपस्य समं मूल्यं दण्ड्यो निक्षेपभुक् तथा। वस्त्रादिकस्य, धर्मज्ञ! तथा धर्मो न हीयते। यो निक्षेपं घातयति यश्चानिक्षिप्य याचते। तावुभौ चौरवच्छास्यौ दण्ड्यौ वा द्विगुणं दमम्। अज्ञानाद्यः पुमान् कुर्य्यात् परद्रव्यस्य विक्रयम्। निर्द्दोषो, ज्ञानपूर्व्वन्तु चौरवद्दण्डमर्हति। मूल्यमादाय यः पण्यं न दद्याद्दण्ड्य एव सः। प्रतिश्रुत्याप्रदातारं सुवर्णं दण्डयेन्नृपः। भृतिं गृह्य न कुर्य्याद्यः कर्माष्टौ कृष्णला दमः। अकाले तु त्यजन् भृत्यं दण्ड्यः स्यात्तावदेव तु। क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्यस्येहानुशयो भवेत्। सोऽन्तर्दशाहात्तत्स्वामी दद्याच्चैवाददीत च। परेण तु दशाहस्य नादद्यान्नैव दापयेत्। आददद्धि ददच्चैव राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट्। वरे दोषानविख्याप्य यः कन्यां वरयेदिह। दत्ताप्यदत्ता सा तस्य राज्ञा दण्ड्यः शतद्वयम्। प्रदाय कन्यां योऽन्यस्मै पुनस्तां सम्प्रयच्छति। दण्डः कार्य्यो नरेन्द्रेण तस्याप्युत्तमसाहसः। सत्यङ्कारेण वाचा च युक्तं पण्यमसंशयम्। लुब्धोऽन्यत्र च विक्रेता षट्शतं दण्डमर्हति। दद्याद्धेनुं न यः पालो गृहीत्वा भक्तवेतनम्। स तु दण्ड्यः शतं राज्ञा सुवर्णं वाप्यरक्षिता। धनुःशतं परीणाहो ग्रामस्य तु समन्ततः। द्विगुणं त्रिगुणं वापि नगरस्य च कल्पयेत्। वृतिं तत्र प्रकुर्वीत यामुष्ट्रो नावलोकयेत्। तत्रापरिवृते धान्ये हिंसिते नैव दण्डनम्। गृहन्तड़ागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन्। शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानात् द्विशतो दमः। मर्यादाभेदकाः सर्वे दण्ड्याः प्रथमसाहसम्। शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति। वैश्यस्तु द्विशतं राम! शूद्रस्तु वधमर्हति। पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने। वैश्ये चाप्यर्द्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः। क्षत्रियक्षेपको वैश्यः साहसं पूर्वमेव तु। शूद्रः क्षत्रियमाक्रुश्य जिह्वाच्छेदमवाप्नुयात्। धर्मोपदेशं विप्राणां शूद्रः कुर्वंश्च दण्डभाक्। श्रुतदेशादिवितथी दाप्यो द्विगुणसाहसम्। उत्तमः साहसस्तस्य यः पापैरुत्तमान् क्षिपेत्। प्रमादाद्यैर्मयात् प्रोच्य प्रीत्या दण्डार्द्धमर्हति। मातरं पितरं ज्येष्ठं भ्रातरं श्वशुरं गुरुम्। आक्षारयञ्छतं दण्ड्यः पन्थानं चाददद्गुरोः। अन्त्यजातिर्द्विजातिन्तु येनाङ्गेनापराध्नुयात्। तदेव च्छेदयेत्तस्य क्षिप्रमेवाविचारयन्। अवनिष्ठीवतो दर्पाद् द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः। अपमूत्रयतो मेढ्रमपशर्द्धयतो गुदम्। उत्कृष्टासनसंस्थस्य नीचस्याधोनिकृन्तनम्। यो यदङ्गं च रुजयेत्तदङ्गन्तस्य कर्त्तयेत्। अर्द्धपादकराः कार्य्या गोगजाश्वोष्ट्रघातकाः। वृक्षन्तु विफलं कृत्वा सुवर्णं दण्डमर्हति। द्विगुणं

दापयेच्छिन्ने पथि सीम्नि जलाशये। द्रव्याणि यो हरेद्यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा। स तस्योत्पाद्य तुष्टिन्तु राज्ञे दद्यात्ततो दमम्। यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्धरेच्छिन्द्याच्च यः प्रपाम्। स दण्डं प्राप्नुयान्माषं दण्ड्यः स्यात् प्राणिताडने। धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं बधः। शेषेऽप्येकादशगुणं तस्य दण्डं प्रकल्पयेत्। सुवर्णरजतादीनां नृस्त्रीणां हरणे बधः। येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते। तत्तदेव हरेदस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः। ब्राह्मणः शाकधान्यादि अल्पं गृह्णन्न दोषभाक्। गोदेवार्थं हरंश्चापि, हन्याद् दुष्टं बधोद्यतम्। गृहक्षेत्रापहर्त्तारं तथा पत्न्यभिगामिनम्। अग्निदं गरदं हन्यात्तथा चाभ्युद्यतायुधम्। राजगव्यभिचाराभ्यां हन्याच्चैवाततायिनम्। परस्त्रियं न भाषेत प्रतिषिद्धो विशेन्न हि। अदण्ड्या स्त्री भवेद्राज्ञा वरयन्ती पतिं स्वयम्। उत्तमां सेवमानः स्त्रीं जघन्यो बधमर्हति। भर्त्तारं लङ्घयेद्या तां श्वभिः सङ्घातयेत् स्त्रियम्। सवर्णदूषितां कुर्यात् पिण्डमात्रोपजीविनीम्। ज्यायसा दूषिता नारी मुण्डनं समवाप्नुयात्। वैश्यागमे तु विप्रस्य क्षत्रियस्यान्त्यजागमे। क्षत्रियः प्रथमं, वैश्यो दण्ड्यः शूद्रागमे भवेत्। गृहीत्वा वेतनं वेश्या लोभादन्यत्र गच्छति। वेतनन्द्विगुणं दद्याद्दण्डञ्च द्विगुणं तथा। भार्या पुत्राश्च दासाश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः। कृतापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा। पृष्ठे, न मस्तके हन्याच्चौरस्याप्नोति किल्विषम्। रक्षास्वधिकृतैर्यैस्तु प्रजाऽत्यर्थं विलुप्यते। तेषां सर्वस्वमादाय राजा कुर्य्यात् प्रवासनम्। ये नियुक्ताः स्वकार्येषु हन्युः कार्याणि कर्मिणाम्। निर्घृणाः क्रूरमनसस्तान्निःस्वान् कारयेन्नृपः। अमात्यः प्राड्विवाको वा यः कुर्य्यात् कार्य्यमन्यथा। तस्य सर्वस्वमादाय तं राजा विप्रवासयेत्। गुरुतल्पे भगः कार्य्यः सुरापाने सुराध्वजः। स्तेयेषु श्वपदं विद्याद् ब्रह्महण्यशिराः पुमान्। शूद्रादीन् घातयेद्राजा पापान्, विप्रान् प्रवासयेत्। महापातकिनां वित्तं वरुणायोपपादयेत्। ग्रामेष्वपि च ये केचिच्चौराणां भक्तदायकाः। भाण्डारकोषदाश्चैव सर्वांस्तानपि घातयेत्। राष्ट्रेषु राजाधिकृतान् सामन्तान् पापिनो हरेत्। सन्धिं कृत्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः। तेषां छित्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णे शूले निवेशयेत्। तड़ागदेवतागारभेदकान् घातयेन्नृपः। समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि। स हि कार्षापणान्दण्ड्यस्तममेध्यञ्च शोधयेत्। प्रतिमासङ्क्रमभिदो दद्युः पञ्च शतानि ते। समेषु विषमं यो वा चरते मूल्यतोऽपि वा। समाप्नुयान्नरः पूर्वं दमं मध्यममेव वा। द्रव्यमादाय वणिजामनर्घेणावरुन्धताम्। राजा पृथक् पृथक् कुर्य्याद्दण्डमुत्तमसाहसम्। द्रव्याणां दूषको यश्च प्रतिच्छन्दकविक्रयी। मध्यमं प्राप्नुयाद्दण्डं कूटकर्त्ता तथोत्तमम्। कलहापहृतं देयं दण्डश्च द्विगुणस्ततः। अभक्ष्यभक्ष्ये विप्रे वा शूद्रे वा कृष्णलो दमः। तुलाशासनमानानां कूटकृन्नाणकस्य च। एभिश्च व्यवहर्त्ता यः स दाप्यो दममुत्तमम्। विषाग्निदां पतिगुरुविप्रापत्यप्रमापिणीम्। विकर्णकरनासौष्ठीं कृत्वा गोभिः प्रवासयेत्। क्षेत्रवेश्मवनग्रामविदारकास्तथा नराः। राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्तु कटाग्निना। ऊनं वाप्यधिकं वापि लिखेद्यो राजशासनम्। पारजायिकचौरौ च मुञ्चतो दण्ड उत्तमः। राजयानासनारोढुर्दण्ड उत्तमसाहसः। यो मन्येताजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः। तमायान्तं पराजित्य दण्डयेद् द्विगुणं दमम्। आह्वानकारी बध्यः स्यादनाहूतमथाह्वयन्। दाण्डिकस्य च यो हस्तादभिमुक्तः पलायते। हीनः पुरुषकारेण तद् दद्याद्दाण्डिको धनम्"। "दण्डो दमयतामस्मि" गीता। "दण्डवत्प्रायश्चित्तानि भवन्ति" प्रा० वि० धृतवाक्यम् कुलालचक्रार्थे "कलसे निजहेतुदण्डजः किमु चक्रभ्रमिकारिता गुणः" नैष०। दण्ड्यतेऽनेन करणे घञ्। २५ देहे दण्डपारुष्यशब्दे मिता०। २६ द्वापरोद्भवे नृपभेदे। "क्रोधहन्तेति यस्तस्य बभूवावरजोऽसुरः। दण्ड इत्यभिविख्यातः सोऽभवन्मनुजर्षभः" भा० आ० ६७ अ०। "बधः पाण्ड्यस्य च तथा अश्वत्थाम्ना महात्मना। दण्डसेनस्य च ततो दण्डस्य च बधस्तथा" भा० आ० १ अ०। दण्डयति कर्त्तरि—अच्। २७ नृपे दण्डनीतिशब्दे कामन्द०। अस्य शब्दस्य शब्दकल्पद्रुमदृष्ट्या शरणागतत्राणार्थतोक्तिः प्रामादिकी तत्प्रमाणवाक्ये दत्तमित्यभिधीयते इत्येव पाठः साधुः। लिपिकरप्रमादात् दत्तमित्यत्र दण्डमिति पाठ इति बोध्यम् दत्तशब्दे दृश्यम्।

दण्डक पु० दण्ड+स्वार्थे क। १ इक्ष्वाकुराजपुत्रभेदे "दण्ड-

को नृपतिः कामात् क्रोधाच्च जनमेजयः” कामन्दकी। जनस्थानशब्दे दृश्यम्। ह्रस्वो दण्डः अल्पार्थे कन्। २ह्रस्वलगुडे(सोँटा)। ३षड्विंशत्यक्षराधिकपादके चण्डप्रयातादौ छन्दोभेदे। “यदिह नयुगलं ततः सप्तरेफास्तदा चण्डप्रयातो भवेद्दण्डकः” वृ०र०। ४दण्डन्टप इति सन्निवेशे पु०। “दण्डकानध्यवात्तां यौ” भट्टिः पुंस्त्वेन बहुवचनान्ततया जयमङ्गलः पपाठ। “पराक्रमान् विजर्गमिषुरेव दण्डकान्” रामा० अयो० २१स० ६४श्लो०। “ग्रामाणि दुःखान्यपि दण्डकेषु” रघुः। सङ्गमिपरत्वे स्त्री त्रिका० “भरतस्तु दण्डकामध्यवात्तां यौ” इति पपाठ उदाजहार च “कार्य्योध्यायाः पुनरुपगमो दण्डकायावने वः” भवभूतिवाक्यम्। तच्च वनं वृ० स० १४० अ० कूर्म्मवि० दक्षिणस्यामुक्तं यथा “अलिद्वयपट्टनदण्डकावनतिमिङ्गिलाशना भद्रा.”। [कन्दे राजनि०।

दण्डकन्दक पु० दण्डः प्रकाण्डः कन्दोऽस्य कप्। भूमि-

दण्डकाक पुंस्त्री० दण्डः यम इव कृष्णत्वात् काकः। (डाँड) काकभेदे हेमच०। [वर्क्षयित्री भा०व०४३ अ०।

दण्डगौरी स्त्री अप्सरोभेदे “उर्वशी मिश्रकेशी च दण्डगौरी

दण्डग्राह त्रि० दण्डं गृह्णाति ग्रह—अण् उप० स०। दण्डधारके ततः रेवत्या०अपत्यादौ ठक्। दाण्डग्राहिक तदपत्यादौ पुंस्त्री०।

दण्डघ्न त्रि० दण्डेन देहेन हन्ति हन—क। देहेन घातिनि दण्डपारुष्यकर्त्तरि। “न साहसिकदण्डघ्नौ स राजा शक्रलोकभाक्” मनुः। [वाद्यभेदे त्रिका०।

दण्डढक्का स्त्री दण्डा प्रकाण्डा ढक्का। (दामामा) ख्याते

दण्डताम्री स्त्री ताम्रेण निर्वृत्ता अण् ङीप् दण्डा प्रकाण्डा ताम्री। ताम्रीवाद्यभेदे शब्दर०।

दण्डदास पु० दण्डेन कृतो दासः। दण्डद्रव्यदानासामर्थ्येन तच्छोधनार्थं स्वीकृतदासभावे दासभेदे “ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदत्त्रिमौ। पैतृको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः” मनुः। “दण्डादिधनशुद्ध्यर्थं स्वीकृतदासभावः” कुल्लू०।

दण्डधर पु० दण्डं लोकानां कर्मानुसारिणं दण्डं लगुडं वा धरति धर—अच् इत०। १यमे अमरः २नृपे। ३लगुडधारके त्रि०। “असमतुदं सनुदण्डधरान्वयम्” रघुः। “ईशो दण्डस्य वरुणो राज्ञां दण्डधरो हि सः” मनुः। “नाहं दण्डधरस्तव” भा० शा० २२ अ०।

दण्डधार पु० दण्डं धरति धृ—अण् उप० स०। १यमे २नृपे च मेदि०। ३लगुडहस्ते त्रि० “क्रोधवर्द्धन इत्येव यस्त्वन्यः परिकीर्त्तितः। दण्डधार इति ख्यातः स आसीन् नृपतिः क्षितौ” भा०आ०६७अ० उक्ते ४नृपभेदे पु० ५धृतराष्ट्रपुत्रभेदे। “कवची निषङ्गी दण्डी दण्डधारो धनुर्ग्रहः” ६७अ० धृतराष्ट्रपुत्रकथने।

दण्डनायक पु० दण्डं नयति नी—ण्वुल् ६त०। १सेनान्याम् हेमच०। दण्डप्रणेतरि २नृपे च।

दण्डनीति स्त्री दण्डो नीयतेऽनया नी—करणे क्तिन्। विद्याभेदे। “एकैव दण्डनीतिस्तु विद्येत्यौशनसी स्थितिः। तस्यान्तु सर्वविद्यानामारम्भाः समुदाहृताः”। “दमो दण्ड इति ख्यातस्तात्स्थ्याद्दण्डो महीपतिः। तस्य नीतिर्दण्डनीतिर्नयनान्नीतिरुच्यते” काम० नीतिः। तच्छास्त्रविषयविभागादि भा० शा० ५९ अ० उक्तं यथा

“ततोऽध्यायसहस्राणां शतञ्चक्रे स्वबुद्धिजम्। यत्र धर्मस्तथैवार्थः कामश्चैवाभिवर्णितः। त्रिवर्ग इति विख्यातो गण एष स्वयम्भुवा। चतुर्थो मोक्ष इत्येव पृथगर्थः पृथग्गुणः। मोक्षस्यापि त्रिवर्गोऽन्यः प्रोक्तः सत्त्वं रजस्तमः। स्थानं वृद्धिः क्षयश्चैव त्रिवर्गश्चैव दण्डजः। आत्मा देशश्च कालश्चाप्युपायाः कृत्यमेव च। सहायाः कारणञ्चैव षड्वर्गो नीतिजः स्मृतः। त्रयी चान्वीक्षिकी चैव वार्त्ता च भरतर्षभ!। दण्डनीतिश्च विपुला विद्यास्तत्र निदर्शिताः। अमात्यरक्षा प्रणिधी राजपुत्रस्य लक्षणम्। चारश्च विविधोपायः प्रणिधेयः पृथग्विधः। साम भेदः प्रदानञ्च ततो दण्डश्च पार्थिव!। उपेक्षा पञ्चमी चात्र कार्त्स्न्येनैवमुदाहृता। मन्त्रश्च वर्णितः कृत्स्नस्तथा भेदार्थ एव च। विभ्रमश्चैव मन्त्रस्य सिद्ध्यसिद्ध्योश्च यत् फलम्। सन्धिश्च त्रिविधाभिख्यो हीनो मध्यस्तथोत्तमः। भयसत्कारवित्ताख्यं कार्त्स्न्येन परिवर्णितम्। यात्राकालाश्च चत्वारस्त्रिवर्गस्य च विस्तरः। विजयो धर्मयुक्तश्च तथार्थविजयश्च ह। आसुरश्चैव विजयस्तथा कार्त्स्न्येन वर्णितः। लक्षणं पञ्चवर्गस्य त्रिविधञ्चात्र वर्णितम्। प्रकाशश्चाप्रकाशश्च दण्डोऽथ परिशब्दितः। प्रकाशोऽष्टविधस्तत्र गुह्यस्य च सुविस्तरः। रथा नागा हयाश्चैव पादाताश्चैव पाण्डव!। विष्टिर्नावश्चराश्चैव देशिका इति चाष्टमम्। अङ्गान्येतानि कौरव्य! प्रकाशानि बलस्य तु। जङ्गमाजङ्गमाश्चोक्ताश्चूर्णयोगा विषादयः। स्पर्शे चाभ्यवहार्य्ये चाप्युपांशुस्त्रिविधः स्मृतः। अरिर्मित्रमुदासीन इत्येतेऽप्यनुवर्णिताः।

कृत्स्ना मार्गगुणाश्चैव तथा भूमिगुणाश्च ह। आत्मरक्षणमाश्वासः स्पशानाञ्चान्ववेक्षणम्। कल्पना विविधाश्चापि नृनागरथवाजिनाम्। व्यूहाश्च विविधाभिख्या विचित्रं युद्धकौशलम्। उत्पाताश्च निपाताश्च सुयुद्धं सुपलायितम्। शस्त्राणां पालनं ज्ञानं तथैव भरतर्षभ!। बलव्यसनमुक्तञ्च तथैव बलहर्षणम्। पीडनापत्कालश्च पत्तिज्ञानञ्च पाण्डव!। तथा खातविधानञ्च योगसञ्चार एव च। चौरैराटविकैश्चोग्रैः परराष्ट्रस्य पीड़नम्। अग्निदैर्गरदैश्चैव प्रतिरूपकचारकैः। श्रेणीमुख्योपजापेन वीरुधश्छेदनेन च। भूषणेन च नागानामातङ्कजननेन च। आराधनेन भक्तस्य प्रत्ययोपार्ज्जनेन च। सप्ताङ्गस्य च राज्यस्य ह्रासवृद्धी समञ्जसम्। कृतसामर्थ्ययोगाच्च राष्ट्रस्य च विवर्द्धनम्। अरिमध्यस्थमित्राणां सम्यक् चोक्तं प्रपञ्चनम्। अवमर्द्दः प्रतीघातस्तथा चैव बलीयसाम्। व्यवहारः सुसूक्ष्मश्च तथा कण्टकशोधनम्। श्रमो व्यायामयोगश्च त्यागो द्रव्यस्य संग्रहः। अभृतानाञ्च भरणं भृतानाञ्चान्ववेक्षणम्। अर्थस्य काले दानञ्च व्यसने चाप्रसङ्गिता। तथा राजगुणाश्चैव सेनापतिगुणाश्च ह। कारणञ्च त्रिवर्गस्य गुणा दोषास्तथैव च। दुष्टेप्सितञ्च विविधं वृत्तिश्चैवानुवर्त्तिनाम्। शङ्कितत्वञ्च सर्वस्य प्रमादस्य च वर्जनम्। अलब्धलाभो, लब्धस्य तथैव च विवर्द्धनम्। प्रदानञ्च विवृद्धस्य पात्रेभ्यो विधिवत्ततः। विसर्गोऽर्थस्य धर्म्मार्थं कामहेतुकमुच्यते। चतुर्थं व्यसनाघाते तथैवात्रानुवर्णितम्। क्रोधजानि तथोग्राणि कामजानि तथैव च। दशोक्तानि कुरुश्रेष्ठ! व्यसनान्यत्र चैव ह। मृगयाक्षास्तथा पानं स्त्रियश्च भरतर्षभ!। कामजान्याहुराचार्य्यैः प्रोक्तानीह स्वयम्भुवा। वाक्पारुष्यं तथोग्रत्वं दण्डपारुष्यमेव च। निग्रहोऽयात्मनस्त्यागमर्थदूषणमेव च। यन्त्राणि विविधान्येव क्रियास्तेषाञ्च वर्णिताः। अवमर्द्दः प्रतीघातः केतनानाञ्च भञ्जनम्। चैत्यद्रुमावमर्दश्च रोधः कर्म्मानुशासनम्। अपस्करोऽथ गमनं तथोपायाश्च वर्णिताः। पणवानकशङ्खानां भेरीणाञ्च युधिष्ठिर!। उपार्जनञ्च द्रव्याणां परिमर्दश्च तानि षट्। लब्धस्य च प्रशमनं सताञ्चैवाभिपूजनम्। विद्वद्भिरेकीभावश्च दानहोमविधिज्ञता। मङ्गलालम्भनञ्चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया। आहारयोजनञ्चैव नित्यमास्तिक्यमेव च। एकेन च यथोत्थेयं सत्यत्वं मधुरं गिरः। उत्सवानां समाजानां क्रियाः केतनजास्तथा। प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च सर्वाधिकरणेष्वथ। वृत्ते भरतशार्दूल! नित्यञ्चैवान्ववेक्षणम्। अदण्ड्यत्वञ्च विप्राणां युक्त्या दण्डनिपातनम्। अनुजीविस्वजातिभ्यो गुणेभ्यश्च समुद्भवः। रक्षणञ्चैव पौराणां राष्ट्रस्य च विवर्द्धनम्। मण्डलस्था च या चिन्ता राजन्! द्वादशराजिका। द्विसप्ततिविधा चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया। देशजातिकुलानाञ्च धर्म्माः समनुवर्णिताः। धर्मश्चार्थश्च कामश्च मोक्षश्चात्रानुवर्णितः। उपायश्चार्थलिप्सा च विविधा भूरिदक्षिणा। मूलकर्मक्रिया चात्र मायायोगश्च वर्णितः। दूषणं स्रोतसाञ्चैव वर्णितं च स्थिराम्भसाम्। यैर्यैरुपायैर्लोकस्तु न चलेदार्य्यवर्त्मनः। तत्सर्वं राजशार्दूल! नीतिशास्त्रेऽभिवर्णितम्। एतत् कृत्वा शुभं शास्त्रं ततः स भगवान् प्रभुः। देवानुवाच संहृष्टः सर्वाञ्छक्रपुरोगमान्। उपकाराय लोकस्य त्रिवर्गस्थापनाय च। नवनीतं सरस्वत्या बुद्धिरेषा प्रभाविता। दण्डेन सहिता ह्येषा लोकरक्षणकारिका। निग्रहानुग्रहरता लोकाननुचरिष्यति। दण्डेन नीयते चेदं दण्डं नयति वा पुनः। दण्डनीतिरिति ख्याता त्रींल्लोकानतिवर्त्तते। षाड्गुण्यगुणसारैषा स्थास्यत्यग्रे महात्मसु। धर्म्मार्थकाममोक्षाश्च सकला ह्यत्र शब्दिताः। ततस्तां भगवान्नीतिं पूर्वं जग्राह शङ्करः। बहुरूपो विशालाक्षः शिवः स्थाणुरुमापतिः। प्रजानामायुषो ह्रासं विज्ञाय भगवान् शिवः। संचिक्षेप ततः शास्त्रं महार्थं ब्रह्मणा कृतम्। वैशालाक्षमिति प्रोक्तं तदिदं प्रत्यपद्यत। दशाध्यायसहस्राणि सुब्रह्मण्यो महातपाः। भगवानपि तच्छास्त्रं संचिक्षेप पुरन्दरः। सहस्रैः पञ्चभिस्तात! यदुक्तं बाहुदन्तकम्। अध्यायानां सहस्रैस्तु त्रिभिरेव बृहस्पतिः। संचिक्षेपेश्वरो बुद्ध्या बार्हस्पत्यं यदुच्यते। अध्यायानां सहस्रेण काव्यः संक्षेपमब्रवीत्। तच्छास्त्रममितप्रज्ञो योगाचार्य्यो महायशाः। एवं लोकानुरोधेन शास्त्रमेतन्महर्षिभिः। संक्षिप्तमायुर्विज्ञाय मर्त्यानां ह्रासमेव च।"

२दुर्गायाम् "नयानयगता लोके विकल्पनिलयामला। दण्डनाद्दमनाद्वापि दण्डनीतिरिति स्मृता" देवीपु० ४५ अ० भावे क्तिन्। ३दण्डप्रणयने स्त्री।

दण्डनेतृ न० दण्डं नयति अपराधिनम् नी—तृच् ६त०। दण्डप्रणायके नृपे। "सैन्यापत्यञ्च राज्यञ्च दण्डनेतृत्वमेव च" मनुः।

दण्डप पु० दण्डेन पाति पा—क। दण्डेन पालके नृपे तस्यापत्यं नडा० फक्। दाण्डपायन तदपत्ये पुंस्त्री।

दण्डपांशुल पु० दण्डेन यष्टिधारणेन पांशुलः अधमः। द्वारपाले शब्दर०।

दण्डपाणि पु० दण्डः यष्टिः पाणौ यस्य। दण्डधरे यमे। काशीस्थे भैरवभेदे "विश्वेशं माधवं ढुण्ढिं दण्डपाणिञ्च भैरवम्" स च पूर्णभद्रयक्षसुतो हरिकेशनामा आराधितशिववरेण काश्यां दण्डपाणिनामत्वमवाप। यथाह काशीख० ३२ अ० "इति श्रुत्वा वचः पत्न्याः पूर्णभद्रः स यक्षराट्" इत्युपक्रमे "अन्तर्वत्न्यथ कालेन तत्पत्नी सुषुवे सुतम्। तस्य नाम पिता चक्रे हरिकेश इति द्विज!" इत्यनेन तस्योत्पत्तिमुक्त्वा तस्य शिवाराधनमुपवर्ण्य तपसा प्रसन्नशिवस्य तस्मै वरदानमुक्तं यथा "भक्तस्य धीरस्य तपोनिधेर्ददौ हरो वराणां निकरं तदा मुदे। क्षेत्रस्य यक्षास्य मम प्रियस्य भो भवाधुना दण्डधरो वरान्मम। स्थिरस्त्वमद्यादि दुरात्मदण्डकः सुपालकः पुण्यकृताञ्च मत्प्रियः। त्वं दण्डपाणिर्भव नामतोऽधुना सर्वान् गणान् शाधि ममाज्ञयोत्कटान्। त्वत्सात्कृतक्षेत्रवरेऽद्य यक्षराट् कस्त्वामनाराध्य मुमुक्तिभाजनम्। समाजनं प्रागत एव ते चरेत् ततः समर्चौ मम भक्त आदरात्। मद्भक्तियुक्तोऽपि विना त्वदीयां भक्तिं न काशीवसतिं लभेत। गणेषु देवेषु हि मानवेषु तदग्रमान्यो भव दण्डपाणे"। काश्यां तत्स्थितिस्थानञ्च तत्रैवोक्तं यथा "त्वं दक्षिणस्यां दिशि दण्डपाणे! सदैव मे नेत्रसमक्षमत्र। त्वं दण्डयन् प्राणभृतो दुरीहानिहास्व निस्त्वानभयं दिशन् वै"।

दण्डपारुष्य न० दण्डेन देहेन पारुष्यम्। व्यवहारविषयभेदे "तत्स्वरूपञ्च नारदेनोक्तम् "परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपारुष्यमुच्यते" इति। "परगात्रेषु स्थावरजङ्गमात्मकद्रव्येषु हस्तपादायुधैरादिग्रहणाद्ग्रावादिभिर्योऽभिद्रोहो हिंसनं दुःखोत्पादनं तथा भस्मना आदिग्रहणाद्रजःपङ्कपुरीषाद्यैश्च य उपघातः संस्पर्शनरूपं मनोदुःखोत्पादनन्तदुभयं दण्डपारुष्यम्। दण्ड्यतेऽनेनेति दण्डो देहस्तेन यत् पारुष्यं विरुद्धाचरणं जङ्गमादेर्द्रव्यस्य, तद्दण्डपारुष्यम्"मिता०।

तद्भेदादिकं वीरमि० उक्तं यथा

"तस्य त्रैविध्यमाह नारदः। "तस्यापि दृष्टं त्रैविध्यं हीनमध्योत्तमक्रमात्। अवगोरणनिःशङ्कपातनक्षतदर्शनैः। हीनमध्योत्तमानाञ्च द्रव्याणां समतिक्रमात्। त्रीण्येव साहसान्याहुस्तत्र कण्टकशोधनमिति"। अवगोरणं ताडनाद्युद्योगः। निःशङ्कपातनं निःशङ्कप्रहरणम्। त्रीण्येव साहसानि त्रिप्रकाराण्येव साहसाकृतानि दण्डपारुष्याणीत्यर्थः। अन्यानपि भेदानाह परिशिष्टकारः। "दुःखं रक्तं व्रणं भङ्गं छेदनं भेदनन्तथा। कुर्य्याद्यः प्राणिनां तद्धि दण्डपारुष्यमुच्यते"। स्थावरजङ्गमप्राणिनां प्राणयन्त्रकृतनखादिना छेदनादिभवं दुःखं रक्तव्रणादिकञ्च दण्डपारुष्यमुच्यत इत्यर्थः। व्यासोऽपि "भस्मादिना प्रक्षिपणो ताडनञ्च करादिना। आवेष्टनञ्चांशुकाद्यैर्दण्डपारुष्यमुच्यते"। आदिग्रहणाद्दुःखकरं कर्दमपांशुमलादि द्रव्यं गृह्यते। करादिनेत्यादिशब्देन पाषाणेष्टकायुधादि द्रव्यम्। अंशुकाद्यैरित्यादिशब्देन रज्जुशृङ्खलादिद्रव्यम्। दण्डपारुष्यस्य पञ्चप्रकारा विषयो नारदेन दर्शिताः। "विधिः पञ्चविधस्तूक्त एतयोरुभयोरपि। पारुष्ये सति संरम्भादुत्पन्ने क्रुद्धयोर्द्वयोः। स मान्यते यः क्षमते दण्डभाग्योऽतिवर्त्तते। पूर्व्वमाचारयेद्यस्तु नियतं स्यात् स दोषभाक्। पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्व्वे तु विनयो गुरुः। द्वयोरापन्नयोस्तुल्यमनुबध्नाति यः पुनः। स तयोर्दण्डमाप्नोति पूर्व्वो वा यदि चेतरः। पारुष्यदोषावृतयोर्युगपत्सम्प्रवृत्तयोः। विशेषश्चेन्न लक्ष्येत विनयः स्यात् समस्तयोः। श्वपाकषण्डचाण्डालव्यङ्गेषु वधवृत्तिषु। हस्तिपव्रात्यदासेषु गुर्व्वाचार्य्यनृपेषु च। मर्य्यादातिक्रमे सद्यो घात एवानुशासनम्। यमेव ह्यतिवर्त्तेरन्नेते सन्तञ्जनं नृपु। स एव विनयं कुर्य्यात् न तद्विनयभाङ्नृपः। मला ह्येते मनुष्याणां धनमेषां मलात्मकम्। अतस्तान् घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेदिति"। अयमर्थः। वाग्दण्डपारुष्ययोरुभयोरपि द्वयोः प्रवृत्तकलहयोर्मध्ये यः क्षमते न तस्य केवलं दण्डाभाव एव किन्तु पूज्यत्वमपि। तथा पूर्व्वं कलहे प्रवृत्तस्य दण्डगुरुत्वम्। कलहे च वृद्धवैरानुसन्धातुरेव दण्डभाक्त्वम्। तथा तयोर्द्वयोरपराधविशेषापरिज्ञाने सम एव दण्डः। तथा श्वपचादिभिरार्य्याणामपराधे कृते सज्जना एव दण्डने अधिकारिणस्तेषामशक्यत्वे तान् राजा घातयेदेव नार्थं दण्डयेदिति।

यत्तु वृहस्पतिवचनम् "आक्रुष्टस्तु समाक्रोशंस्ताडितः प्रतिताडयन्। हत्वापराधिनश्चैव नापराधी भवेन्नरः" इति। तत्पूर्वप्रवृत्तस्य समो दण्डः पश्चात् प्रवृत्तस्य नेत्येवंपरम् न तु दण्डाभावपरम्। दण्डपारुष्ये सन्देहे निर्णायकमाह याज्ञवल्क्यः "असाक्षिकहते चिह्नैर्युक्तिभिश्चागमेन च। द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नकृतो भयादिति"। यदा कश्चिद्रहस्यहमनेनाहत इति राज्ञे निवेदयति तदा चिह्नैर्व्रणादिभिस्तत्सन्देहपगतैर्लिङ्गैः युक्तिभिः कारणप्रयोजनपर्य्यालोचनादिभिः आगमेन जनप्रवादेन चशब्दात् दिव्येन वा कूटचिह्नकृतसम्भावनभयात् परीक्षा कार्य्येत्यर्थः।

दण्डपाल पु० दण्डं देहं पालयति भक्षणात् पालि–अण् उप० स०। (डाड़िकोणा) मत्स्यभेदे हारा०। तद्भोजिनो रोगिणो देहस्वास्थ्यजननात्तस्य तथात्वम्। संज्ञायां कन्। दण्डपालक शकुलमत्स्यभेदे हारा०। उभयमपि दण्डनायके।

दण्डपिङ्गलक पु० दण्डः देहः पिङ्गलोऽस्य। उत्तरस्थदेशभेदे "उत्तरतः कैलासः" इत्युपक्रमे वृ० स० १४ अ० कूर्म्मविभागे "पौरवकचचदारुदण्डपिङ्गलकाः" उक्ताः।

दण्डबालधि पु० दण्ड इव बालधिरस्य। हस्तिनि शब्दर०। तस्य लाङ्गूलस्य दण्डाकारत्वात् तथात्वम्।

दण्डबाहु त्रि० दण्ड इव बाहुरस्य। १दण्डाकारबाहुयुक्ते २कुमारानुचरभेदे पु०। "दण्डबाहुः सुबाहुश्च रजःकोकिल एव च" भा० श० ४६ अ० कुमारानुचरोक्तौ।

दण्डभृत् त्रि० दण्डं यष्टिं लोकदमनं वा बिभर्त्ति भृ–क्विप्। १यष्टिधारके २यमे त्रिका०।

दण्डमत्स्य पु० दण्ड इव मत्स्यः। दण्डाकारे शकुलमत्स्ये। "दण्डमत्स्यो रसे तिक्तः पित्तरक्तं कफं हरेत्। वातसाधारणः प्रोक्तः शुक्रलो बलवर्द्धनः" राजव०।

दण्डमान(ण)व पु० दण्डप्रधानो मान(ण)वः शा० त०। दण्डप्रधाने जने बालके च तदर्थपरतायां गोत्रप्रत्ययान्तशब्दात् "दण्डमान(ण)वान्तेवासिषु" पा० ञ वुञ्। दाण्डा दण्डमान(ण)वाः शिष्या वा" सि० कौ०।

दण्डमातङ्ग पु० पिण्डतगरे पारस्करनिघण्टुः।

दण्डमाथ पु० दण्डाकारो माथः पन्थाः शा० त०। प्रधानपथे दण्डमाथं धावति ठक्। दाण्डमाथिक तद्धावके त्रि०।

दण्डमुद्रा स्त्री दण्डाकारा मुद्रा "उत्तानोर्द्धिदृक्षा मध्या सरला बद्धमुष्टिका। दण्डमुद्रा समाख्याता" तन्त्रसारोक्ते मुद्राभेदे।

दण्डयात्रा स्त्री दण्डार्थं शत्रुदमनार्थं दण्डा प्रकाण्डा वा यात्रा। १जिगीषोर्यात्रायां २वरस्य गमने ३वरयात्रायाञ्च मेदि०।

दण्डयाम पु० दण्डेन यच्छति यम–बा० कर्त्तरि यम–घञ्। १यमे २दिने। दण्डे इन्द्रियदमने यामः संयमो यस्य। ३अगस्त्ये मुनौ च मेदि०।

दण्डरी स्त्री दण्डं तदाकारं राति रा–क गौरा० ङीष्। (डङ्करा) इतिनामके वृक्षे राजनि०।

दण्डवादिन् पु० दण्डेन तदुत्तोलनेन वदति वद–णिनि। १द्वारपाले हारा० २दण्डवक्तरि प्राड्विवाकादौ च।

दण्डवासिन् पु० दण्डे दण्डनिमित्तं वसति द्वारदेशे वस–णिनि। १द्वारपाले त्रिका०। २एकग्रामदण्डनेऽधिकृते जने जटा०।

दण्डविष्कम्भ पु० दण्डं मन्थानदण्डं विष्कम्भाति वि+स्कन्भ–अण् उप० स०। (बोलमओयार खुँटि) तक्रमन्थनार्थं रज्ज्वा दण्डाकर्षणार्थं मन्थानबन्धनहेतौ स्तम्भभेदे अमरः।

दण्डवृन्त पु० दण्डाकारः पत्रादिहीनत्वात् वृन्तः। स्नुहीवृक्षे। स्वार्थे क। स्नुहीवृक्षे राजनि०। तस्य पत्रशून्यत्वेन दण्डाकारत्वात्तथात्वम्।

दण्डव्यूह पु० दण्डसंज्ञको व्यूहः। व्यूहभेदे दण्डशब्दे दृश्यम्। "दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा" मनुः। "दण्डाकृतिरचनो दण्डव्यूहः" कुल्लू०। "यत्राग्रे बलाध्यक्षो मध्ये राजा पश्चात् सेनापतिः पार्श्वयोर्हस्तिनस्तत्समीपे घोटकास्ततः पदातयः इत्येवं कृतरचनो दीर्घः सर्वतः समविन्यासो दण्डव्यूह उच्यते। तेन यातव्यं मार्गं सर्वतोभये सति यायात्" तदर्थः।

दण्डसहाय पु० दण्डे सहायः। दुष्टनिग्रहादौ राज्ञः सहाये। स च सहाया इत्युपक्रमे "दण्डेषु सुहृत्कुमाराटविकाः सामन्तकाद्याश्चेति" शा० द० उक्तः।

दण्डसेन पु० पौरवे विष्वक्सेनसुते नृपभेदे "विष्वक्सेनस्य पुत्रोऽभूत् दण्डसेनो महीपतिः" हरिवं०२०अ०। २द्वापरयुगीये नृपभेदे च। "वधः पाण्डस्य च तथा अश्वत्थाम्ना महात्मना। दण्डसेनस्य च ततो दण्डस्य च बधस्तथा" भा० आ० १ अ०।

दण्डस्थान न० ६त०। मनूक्तेषु दण्डस्य दण्डस्थानेषु उपस्थादिषु

दश स्थानानि दण्डस्येत्यादिवाक्यं दण्डशब्दे दृश्यम् ।

दण्डहस्त पु० दण्ड इव हस्तो हन्नमस्य । तगरपुष्पे राजनि० ।

दण्डाक्ष न० चम्पानदीसमीपस्थे तीर्थभेदे । "तथा चम्पां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः । दण्डाक्षमभिगम्यैव गोसहस्रफलं लभेत्" भा० व० ८५ अ० । दण्डार्त्तमित्यपि तत्र पाठान्तरम् ।

दण्डाजिन न० दण्डश्चाजिनञ्च समा० द्व० । १दण्डचर्मणोः समाहारे । तत् छलेन धार्य्यतयाऽस्त्यस्य अच् ।२शाठ्ये शब्दार्थचि० ।

दण्डादण्डि अव्य० दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येदं प्रवृत्तं युद्धम् "क्रियाव्यतिहारे इच् समा० पूर्वपददीर्घः । परस्परदण्डकरणकप्रहारपूर्वकं प्रवृत्ते युद्धे ।

दण्डादि न० 'दण्डादिभ्यो यत्' पा० अर्हार्थे यत्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च पा० ग० सू० उक्तो यथा "दण्ड, मुसल, मधुपर्क, कशा, अर्घ, मेधा, मेघ, सुवर्ण, उदक, वध, युग, गुहा, भाग, इभ, भङ्ग" ।

दण्डापूप पु० दण्डे दण्डाकर्षे अपूपस्य तत्सम्बद्धस्यापूपस्याकर्षः । दण्डाकर्षणे अर्थसिद्धे तत्सम्बद्धापूपस्याकर्षे । तत्प्रतिपादकः न्यायः दण्डापूपन्यायः । यथा "भर्त्तीतामरणात् क्षान्तेति" वचनेन जाताधिकारायाः पत्न्या अभावे अनुत्पन्नाधिकारपत्न्यभावोक्तानां पूर्वधनस्वामिदायग्राहिणां दुहित्रादीनां धनाधिकारस्य दर्शितत्वात् पत्नीतो जघन्यदुहितृदौहित्रयोरधिकारे दण्डापूपन्यायसिद्धोऽयमर्थः" "स्थावरपदादृण्डापूपन्यायादेवापरस्य धनस्य सिद्धिः" दा० भा० दण्डापूप इवाचरति क्यच ततः कर्त्तरि क्तः । दण्डापूपायितदण्डापूपवदाचरिते पदार्थे "पत्न्या च भर्त्तृधनात् कन्यायै विवाहार्थं तुरीयांशो देयः, पुत्राणामेव तद्दानप्रतिपादनात् दण्डापूपायितं पत्न्यादीनां दानम्" दा० भा० । "यथा दण्डाकर्षे तत्सम्बद्धस्यापूपस्याप्याकर्षः तथा अपुत्रसंक्रान्तधनस्य पत्नीगततया आकर्षे तत्सम्बद्धस्य कन्याविवाहधनावशिष्टत्वविशेषस्याप्याकर्ष इति भावः" श्रीकृष्णः ।

दण्डार न० दण्डमृच्छति ऋ—अण् उप० स० । दण्डप्राप्ते । २मत्तहस्तिनि शब्दर० । ३कुम्भकारचक्रे ४यन्त्रभेदे ५वाहने पु० मेदि० ।

दण्डार्त्त न० चम्पानदीसमीपस्थे तीर्थभेदे "अथ चम्पां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः । दण्डार्त्तमभिगम्याथ गोसहस्रफलं लभेत्" भा० व० ८४ अ० । दण्डाक्षमिति वा पाठः

दण्डापतानक पु० सुश्रुतोक्ते वातरोगभेदे "कफान्वितो भृशं वायुस्तास्वेव यदि तिष्ठति । स दण्डवत्स्तम्भयति कृच्छ्रो दण्डापतानकः" ।

दण्डासन न० आसनभेदे हेमच० ।

दण्डाहत न० दण्डेन मन्थानयष्ट्याऽऽहतम् ।(घोल) मन्थनदण्डेनालोडिते तक्रे अमरः ।

दण्डिक त्रि० दण्डोऽस्त्यस्य ठन् ।१दण्डधारके(डाण्डिकोया) २मत्स्यभेदे राजनि० ३हारभेदे स्त्री जटाधरः ।४रज्ज्वां सुपद्मव्या० वृत्तिः ।

दण्डिन् पु० दण्ड+अस्त्यर्थे इनि । १यमे, हेमच० २नृपे, ३द्वारपाले, ४मञ्जुघोषे, ५रवेः पार्श्वचरभेदे, शब्दार्थचि० ६जिनभेदे, त्रिका० ७दमनकवृक्षे, राजनि० ८चतुर्थाश्रमविशिष्टे, काव्यादर्शग्रन्थकर्त्तरि ९कविभेदे च । "जाते जगति वाल्मीकौ कविरित्यभिधीयते । कवी इति ततो व्यासे कवयस्त्वयि दण्डिनि" उद्भटः । १०दण्डधारके त्रि० । स्त्रियां ङीप् । ११महादेवे पु० । "दण्डिने सोमकर्णाय दण्डिदण्डाय वै नमः" भा० शा० २८५ अ० । दण्डिदण्डोऽपि शिवे "गुहाकेशानलश्मश्रुः पाली दण्डी कुसुम्भवान्" १२धृतराष्ट्रपुत्रभेदे दण्डधारशब्दे दृश्यम् ।

दण्डिमन् पु० दण्डस्य भावः कर्म वा पृथ्वा० इमनिच् । दण्डभावे दण्डकर्मणि च ।

दण्डोत्पल न० दण्डयुक्तमुत्पलमिव ।१वृक्षभेदे,(डानिकोया) २मत्स्यभेदे राजनि० । तदार्थे स्त्री रत्नमाला ।

दण्ड्य त्रि० दण्ड—कर्म्मणि यत् । १दण्डनीये । दण्डमर्हति दण्डा० यत् । २दण्डार्हे । दण्डशब्दे उभयोदा० दृश्यम्

दत् पु० दन्त+पृषो० । १दन्ते शब्दरत्ना० । "दत् दतो दतः नासाकर्णदतो भङ्ग" मनुः । दन्तशब्दस्यैव रूपमित्येके दन्तशब्दस्य शसादौ दत आदेशे तत्सिद्धेः शुद्धादेः परतः दन्तस्य तु दत्रादेशे" शुद्दन् लोलकुण्डलः" भट्टिः । "सुदतीजनमज्जनार्पितैः" नैष० ।

दत्त त्रि० दा—कर्म्मणि क्त । १त्यक्ते कृतदाने उत्सृष्टे "स्वहस्तदत्ते मुनिमासने मुनिम्" माघः । दत्तं च सप्तविधं दत्ताप्रदानिकशब्दे वक्ष्यते । २अत्रेरनसूयागर्भजाते दत्तात्रेयापरनामके विष्णववतारभेदे पुत्रभेदे पु० । आत्रेयशब्दे ३६२ पृ० तत्सम्बन्धकथा दृश्या "कपिलो नारदो दत्तो योगेशाः सनकादयः" भाग० ४।१८।६ । ३अग्निसिंहनन्दने जिनभेदे हेमच० ।४सात्वतवंश्ये भजमानान्वयजे राजाधिदेवस्य पुत्रभेदे । "राजाधिदेवस्य

सुता जज्ञिरे वीर्य्यवत्तराः । दत्तातिदत्तौ बलिनौ शोण्याश्वः श्वेतवाहनः । शमी च दत्तशर्म्मा च दत्तशत्रुश्च शत्रुजित् । श्रवणा च श्रविष्ठा च स्वसारौ सम्बभूवतुः" हरिवं० ३९अ० । भावे क्त ।५ दाने न० "दत्तभुक्तफलं धनम्" दायभा०भारतवाक्यम् । "शरणागतसंत्राणं भूतानां चाप्यहिंसनम् । बहिर्वेदि च यद्दानं दत्तमित्यभिधीयते" भा० शा० उक्ते ६शरणागतादित्रिके अत्र दण्डमिति लिपिकरप्रमादपाठदर्शनात् शब्दकल्पद्रुमे दण्डशब्दस्य शरणागतत्राणाद्यर्थकतोक्ता तदुद्दृष्टैवास्माभिः दण्डशब्दस्य तदर्थकता प्रागुक्ता प्रमादकृतैव अर्थपर्य्यालोचनया तत्र "दत्तमित्यभिधीयते" इति पाठस्यैव समुचितत्वात् द्वादशपुत्रान्तर्गते ७गौणपुत्रभेदे । स च कलियुगेऽपि कर्त्तुं शक्यते "दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्रत्वेन परिग्रहः" कलिवर्ज्ये आदित्यपु० "दत्तपदं कृत्रिमस्याप्युपलक्षणं "औरसः क्षेत्रजस्यैव दत्तः कृत्रिम एव च" कलिधर्म्मे पराशरः इति दत्तकमीमा० । अन्यैस्तु क्षेत्रजपदस्य औरसविशेषणत्वं कृत्रिमपदस्य दत्तकविशेषणत्वं मत्वा द्वयोरेव कलौ पुत्रत्वमिति व्यवस्थापितम् । स्वार्थे क । तत्रार्थे । तल्लक्षणं याज्ञ० "दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत्" मनुरपि "माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि । सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्त्रिमः सुतः" इति । "आपद्ग्रहणादनापदि न देयो दातुरयं प्रतिषेधस्तथा एकः पुत्रो न देयः "न त्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वेति" वशिष्ठस्मरणात् । तथानेकपुत्रसद्भावेऽपि ज्येष्ठो न देयः । "ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः" इति तस्यैव पुत्रकार्य्यकरणे मुख्यत्वात्" मिता० ।

अथ दत्तकग्रहणाधिकारादिकं दत्तकचन्द्रिकायां दर्शितं तदिह प्रदर्श्यते ।

मनुः "अपुत्रेण सुतः कार्य्यो यादृक्तादृक् प्रयत्नतः । पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसंकीर्त्तनाय च ।" अत्रिश्च "अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा । पिण्डोदकक्रियाहेतोर्यस्मात्तस्मात् प्रयत्नतः" । अपुत्रेण अजातपुत्रेण मृतपुत्रेण वा । "अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च" इति शौनकसंवादात् । तेन पुत्रोत्पत्त्या "ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः । पितॄणामनृणश्चैव स तस्माल्लब्धुमर्हतीति" मनुवचनावगते ऋणपरीहारेऽपि तत्पुत्रमरणे पिण्डोदकाद्यर्थं पुनः पुत्रकरणमावश्यकम् । अत्र पुत्रपदं पौत्रप्रपौत्रयोरप्युपलक्षणम् तयोरपि पिण्डदातृत्ववंशकरत्वाविशेषात् । अन्यथा सत्यपि पौत्रे मृतपत्रस्य निर्निमित्तपुत्रपरिग्रहापत्तिः अतः पुत्रपौत्रप्रपौत्ररहितस्यैव पुत्रीकरणमवगम्यते । अपुत्रेणेत्यत्र पुंस्त्वैकत्वयोर्विधेयविशेषणतया विवक्षितत्वम् तेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा नैकः प्रतिग्राह्य इति तु न देश्यं द्व्यामुष्यायणस्य द्वाभ्यां परिग्रहस्य वक्ष्यमाणत्वात् । स्त्रियाश्च भर्त्तुरनुज्ञया तदधिकारात् । यथाह वशिष्ठः "न तु स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वान्यत्रानुज्ञानाद्भर्त्तुरिति" । प्रतिनिधिरिति । स च क्षेत्रजादिरेकादशविधः । यथाह मनुः "क्षेत्रजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् । पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः" । वृहस्पतिः "पुत्रास्त्रयोदश प्रोक्ता मनुना येऽनुपूर्वशः । सन्तानकारणन्तेषामौरसः पुत्रिका तथा । आज्यं विना यथा तैलं सद्भिः प्रतिनिधीकृतम् । तथैकादश पुत्रास्तु पुत्रिकौरसयोर्विना" । तत्रापि कलौ न सर्वेषामभ्यनुज्ञानम् । "अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिर्ये पुरातनैः । न शक्यन्तेऽधुना कर्त्तुं शक्तिहीनैरिदन्तनैरिति" वचनात् । "दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्रत्वेन परिग्रहः" इत्याद्यभिधाय "इमान् धर्म्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः" इति दत्तकेतरप्रतिनिधिनिषेधात् अतो दत्तकविधिर्विवेच्यते । तत्र शौनकः । "ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्त्तव्यः पुत्रसंग्रहः । तदभावेऽसपिण्डे वा अन्यत्र तु न कारयेत्" । सपिण्डेष्विति सामान्यश्रवणात् समानासमानगोत्रेष्वित्यर्थः । तथाच सपिण्डाभावे असपिण्डः सगोत्रस्तदभावे भिन्नगोत्रोऽपि ग्राह्य इत्याह शाकलः "सपिण्डापत्यकञ्चैव सगोत्रजमथापि वा । अपुत्रको द्विजो यस्मात् पुत्रत्वे परिकल्पयेत् । समानगोत्रजाभावे पालयेदन्यगोत्रजम् । दौहित्रं भागिनेयञ्च मातृस्वसृसुतं विना" इति । "अन्यत्र तु न कारयेदिति" ब्राह्मणातिरिक्तः क्षत्रियादिरसमानजातीयो दत्तको व्यावर्त्त्यते" यदाह मनुः ।"माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि । सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्त्रिमः सुतः" । आपदि पुत्रप्रतिग्रहीतुरपुत्रत्वे सदृशं सजातीयम् । यत्तु "सदृशं न जातितः किन्तु कुलानुरूपैर्गुणैस्तेन क्षत्रियादिरपि ब्राह्मणस्य पुत्रो युज्यते"

इति मेधातिथिव्याख्यानम्। तत्रायमभिसन्धिः औरसाभावे क्षत्रियादेरसमानजातीयतया पिण्डोदकाद्यनर्हत्वेऽपि नामसंकीर्त्तनादिप्रयोजनकतया पुत्रत्वमुत्पद्यते एव शास्त्रीयत्वात् परन्त्वल्पोपकारतया ग्रासाच्छादनमात्रभागित्वं यदाह कात्यायनः "असवर्णास्तु ग्रासाच्छादनभागिन" इति। तथा शौनकः "यदि स्यादन्यजातीयो गृहीतोऽपि सुतः क्वचित्। अंशभाजं न तं कुर्य्याच्छौनकस्य मतं हि तत्।" याज्ञवल्क्येनापि "पिण्डदोंऽशहरश्चैषां पूर्व्वाभावे परः परः। सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मयाविधिः"। सजातीयस्य पिण्डदातृत्वांशहरत्वे विहिते न तु विजातीयस्य पुत्रत्वं निषिद्धम् व्यक्तमाह वृद्धयाज्ञवल्क्यः "सजातीयः सुतो ग्राह्यः पिण्डदाता स रिक्थभाक्। तदभावे विजातीयो वंशमात्रकरः स्मृतः "ग्रासाच्छादनमात्रन्तु स लभेत तदृक्थिन" इति। वस्तुतस्तु मनुवचने सदृशपदस्य सजातीयार्थकतैव युक्ता परत्र तादृशदत्तकस्य विभागदर्शनात् असवर्णस्य च विभागासम्भवात्। "दौहित्रो भागिनेयश्चेति" दौहित्रभागिनेयनिषेधः शूद्रातिरिक्तविषयः तथा च शौनकः "क्षत्रियाणां सजातौ च गुरुगोत्रसमेऽपि वा। वैश्यानां वैश्यजातिषु शूद्राणां शूद्रजातिषु। सर्व्वेषामेव वर्णानां जातिष्वेव न चान्यतः। दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रैस्तु क्रियते सुतः। ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयः सुतः क्वचित्"। गुरुगोत्रसमेऽपि वेति क्षत्रियाणां प्रातिस्विकगोत्राभावात् गुरुगोत्रनिर्देशः "पौरोहित्यान् राजन्यविशां प्रवृणीते इति" सूत्रेण तस्य पुरोहितगोत्रभागित्वोक्तेः। जातिष्वेव नचान्यत इति नियमः सजातीयसम्भवे विजातीयनिषेधार्थः अन्यथा प्रागुक्तकात्यायनविरोधः स्यात्। तत्रापि सन्निहितसपिण्डेषु सति भ्रातृसुते स एव पुत्रीकार्य्य इत्याह मनुः "सर्व्वेषामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत्। सर्व्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत्"। वृहस्पतिः "यद्येकजाता बहवो भ्रातरश्च सहोदराः। एकस्यापि सुते जाते सर्व्वे ते पुत्रिणः स्मृताः" इति। अत्र वचनद्वयेऽपि भ्रातृसुते पुत्रप्रतिनिधितया कथञ्चित् सम्भवति अन्यो न प्रतिनिधिः कार्य्य इत्यवगम्यते। न चापत्यमुत्पादयितव्यमिति नित्योऽयं विधिः स यथा कथञ्चित् पालनीयस्तत्र भ्रातृव्ये पुत्रातिदेशेन तत्फलस्य पिण्डोदकादेरलोकतापरीहारस्य च सिद्धत्वेन न पुनस्तत्र प्रवृत्तिरत एवाकृतस्यैव भ्रातृपुत्रस्य पुत्रत्वम्। "अपुत्रस्य पितृव्यस्य तत्पुत्रो भ्रातृजो भवेत्। स एव तस्य कुर्व्वीत श्राद्धपिण्डोदकक्रियामिति" वृद्धपराशरवचनात्। तस्मिन् सति तु न दत्तकाद्युपादानमिति वाच्यम्। भ्रातृव्यस्य पुत्रातिदेशेनालोकतापरीहारादिसाधकत्वेऽपि नामसंकीर्त्तनोचितवंशकरत्वानुपपत्त्या तदर्थं तदुपादानस्यावश्यकत्वात्। किञ्च इदं हि वचनद्वयं सति भ्रातृपुत्रे न दत्तकाद्युपादाननिषेधकं परन्तु श्राद्धादिकर्तृत्वरूपपुत्रधर्म्मातिदेशकम् अन्यथा सत्यपि भ्रातृपुत्रे क्षेत्रजपुत्रोत्पादनविधिविरोधापत्तेः। "अकृता वा कृता वापि यं विन्देत् सदृशात् सुतम्। पौत्री मातामहस्तेन दद्यात् पिण्डं हरेद्धनमिति" वचने दौहित्रेऽपि पौत्रातिदेशसत्त्वात् दौहित्रसत्त्वेऽपि प्रागुक्तयुक्त्या दत्तकाद्यनुपादानप्रसङ्गाच्च। ननु सत्यपि भ्रातृपुत्रे दत्तकाद्युपादानस्य शास्त्रीयत्वे "बह्वीनामेकपत्नीनामेष एव विधिः स्मृत" इति वृहस्पतिवचने "सर्व्वासामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत्" सर्व्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्म्मनुरिति" मनुवचने च सपत्नीपुत्रे पुत्रधर्म्मातिदेशेन सत्यपि तस्मिन् दत्तकाद्युपादानमस्त्विति चेन्न यथा "तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा भवति वाजिभ्यो वाजिनम्" इत्यत्रामिक्षार्थं प्रवृत्तस्योद्देश्यीभूतामिक्षापचारे आमिक्षा पुरुषं प्रवर्त्तयति न तु वाजिनम् अनुद्देश्यत्वेनाप्रयोजकत्वात् यथा वा पितुः क्षयाहे पित्रादित्रिकस्य पार्व्वणे कृते मातामहादिश्राद्धाय न पुनः पार्व्वणारम्भः तस्य पितृश्राद्धाधीनप्रवृत्तेः तथात्रापि भर्त्तुरनुज्ञाशास्त्रेण तत्पुत्रोपादानाय प्रवृत्तायास्तत्पुत्राभाव एव तदुपादानं न तु तत्पुत्रानपचारेऽपि स्वपुत्रापचारे तदुपादानं तत्प्रवृत्तेरप्रयोजकत्वात् तत्रालोकतापरीहारोऽस्या न स्यादित्यपेक्षायां मनुवृहस्पतिवचनद्वयं सपत्नीपुत्रे पुत्रातिदेशेनालोकतापरीहारश्राद्धोपपादकं, भर्त्तृवंशमन्तरेण चास्या वंशान्तरासम्भवेन तस्यैव स्ववंशकरत्वं चेत्यतः समस्तस्यापि पुत्रप्रयोजनस्य सम्भवेन सति सपत्नीपुत्रे न दत्तकाद्युपादानं, भ्रातृपुत्रस्य तु वंशकरत्वाभावेन सत्यपि तस्मिन्नुपादीयन्ते दत्तकादय इत्येतावान् परं विशेषः। ननु सति भ्रातृसुते तस्यैव पुत्रीकरणावश्यम्भावे यत्रैक एव भ्रातृपुत्रस्तत्र तदसम्भवः। "नत्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय

पर्येणामिति" वशिष्ठस्मरणादिति चेन्न एतस्य द्व्यामुष्यायणेतरविषये सावकाशत्वात् द्व्यामुष्यायणे च क्षेत्रजादिगदर्शितसन्ततिविच्छेदाभावात् वेतालस्य च भैरवपुत्रपुत्रीकरणे पौराणिकलिङ्गदर्शनाच्च । यथा "ततः कदाचिद्दुर्वंशजां भैरवो मैथुनं गतः । तस्यां स जनयामास सुवेशं नाम पुत्रकम् । तमेव चक्रे तनयं वेतालोऽपि स्वकं सुतम् । ततस्तौ तेन पुत्रेण स्वर्ग्यां गतिमवापतुरिति" ।

केन पुत्रो देय इत्याह शौनकः "नैकपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं कदाचन । बहुपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नतः" इति । द्विपुत्रस्यापि पुत्रदाने अपरपुत्रनाशे वंशविच्छेदमाशङ्क्याह बहुपुत्रेणेति । स्त्रियास्तु जीवति भर्त्तरि तदनुमत्या, प्रोषिते मृते वा तदनुज्ञां विनापि यथाह वशिष्ठः । "न तु स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्त्तुरिति" । अनुमतिश्च अप्रतिषेधेऽपि भवति "अप्रतिषिद्धं परमतमनुमतं भवतीति" न्यायात् । निरपेक्षदानमाह याज्ञवल्क्यः "दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत्" । तथा । "मातापितृभ्यामुत्सृष्टस्तयोरन्यतरेण वेति" ।

अथ पुत्रपरिग्रहविधिमाह शौनकः "शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि पुत्रसंग्रहमुत्तमम् । अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च । संग्रहं संग्रहणविधिम् । उपोष्य ग्रहणात् पूर्वदिने कृतोपवासः । वृद्धगौतमः "वाससी कुण्डले दत्त्वा उष्णीषञ्चाङ्गुलीयकम् । आचार्यं धर्म्मसंयुक्तं वैष्णवं वेदपारगम् । मधुपर्केण सम्पूज्य राजानञ्च द्विजान् शुचीन्"। राज्ञो निग्रहत्वे ग्रामस्वामिनम् "बन्धूनाहूय सर्वांस्तु ग्रामस्वामिनमेव च" इति स्मरणात् । द्विजानिति बहुत्वं त्रित्वपर्य्यवसितं कपिञ्जलन्यायात् । द्विजानां पूजनं याचनार्थम् । "बर्हिः कुशमयञ्चैव पालाशं चेध्ममेव च । एतानाहृत्य बन्धूंश्च ज्ञातीनाहूय यत्नतः । बन्धूनन्नेन सम्भोज्य ब्राह्मणांश्च विशेषतः । अन्वाधानादिकं तत्र कृत्वाज्योत्पवनान्तकम् । दातुः समक्षं गत्वा च पुत्रं देहीति याचयेत् । दाने समर्थो दाताथ "ये यज्ञेनेति पञ्चभिः"(१) । दद्यादिति शेषः । बन्धून् मातृपितृबन्धून् । ज्ञातीन् सपिण्डान् । तदाह्वानं दृष्टार्थम् बन्धूनाहूतान् ब्राह्मणान्, पूर्वहुतान् । चकारात् आहूतान्, ज्ञातींश्च सम्भोज्येत्यर्थः ।

तथा "देवस्य त्वेति"(२)मन्त्रेण हस्ताभ्यां परिगृह्य च । अङ्गादङ्गेत्यृचं (३)जपित्वा आघ्राय शिशुमूर्द्धनि । वस्त्रादिभिरलङ्कृत्य पुत्रच्छायावहं सुतम् । पुत्रच्छाया पुत्रसादृश्यं नियोगादिना(४)स्वयमुत्पादनयोग्यत्वमिति यावत् । तथा "नृत्यगीतैश्च वाद्यैश्च स्वस्तिशब्दैश्च संयुतम् । गृहमध्ये तमाधाय चरुं कृत्वा विधानतः । यस्त्वाहृदेत्यृचा(५) चैव तुभ्यमग्रेत्यृचैकया(६) । सोमोऽददिद्येताभिः(७) प्रत्यृचं पञ्चभिस्तथेति" ।

(अत्र प्रतीकसूचिताः ऋचः प्रायशोऽनेकेषां तत्स्वरूपाज्ञानात् तेषां प्रबोधाय वेदादाहृत्य प्रदर्श्यन्ते । (१) "ये यज्ञेन दक्षिणया समक्ता इन्द्रस्य सख्यममृतत्वमानश । तेभ्यो भद्रमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृभ्णीत मानवं सुमेधसः" ऋ०१०।६२।१। "य उदाजन् पितरो गोमयं वस्वृतेनाभिन्दन् परिवत्सरे वलम् । दीर्घायुत्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृभ्णीत मानवं सुमेधसः । २ । य ऋतेन सूर्य्यमारोहयन् दिव्यप्रथयन् पृथिवीं सुप्रजास्त्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृभ्णीत मानवं सुमेधसः । ३ । अयं नाभा वदति वल्गु वो गृहे देवपुत्रा ऋषयस्तच्छृणोतन । सुब्रह्मण्यमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृभ्णीत मानवं सुमेधसः । ४ । विरूपास इदृषयस्त इद्गम्भीरवेपसः । ते अङ्गिरसः सूनवस्ते अग्नेः परिजज्ञिरे" ५ । (२) "देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि" यजु० १।२ । (३) "अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादधिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि सञ्जीव शरदः शतम्" । (४) "नियोगादिनेति आदिना विवाहसंग्रहः । दुहितृभगिनीप्रभृतीनां विवाहयोग्यत्वाभावात् अर्थतएव तत्सिद्धौ विरुद्धसम्बन्धोपलक्षणार्थमित्युक्तिरपि विवाहयोग्यत्वाभावसूचनार्थं शूद्रादेर्द्विजातिप्रतिसम्बन्धार्थञ्चातस्तेषां पृथगभिग्रहणमिति बोध्यम्)। (५) ("यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानोऽमर्त्यं मर्त्यो जोहवीमि । जातवेदो यशो अस्मासु धेहि प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्याम्" ऋ०५।४।१०। (६) "तुभ्यमग्रे पर्य्यवहन्त्सूर्य्यां वहतुना सह । पुनः पतिभ्यो जायां दा अग्ने ! प्रजया सह" ऋ०१०।८५।३८। (७) "सोमोऽददद्गन्धर्वाय गन्धर्वोऽददग्नये । रयिं च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम्" ऋ० १०।८५।४१ । "इहैव स्तं मा वि यौष्टं विश्वमायुर्व्यश्नुतम् । क्रीळन्तौ पुत्रैर्नप्तृभिर्मोदमानौ स्वे गृहे" ४२।

“आ नः प्रजां जनयतु प्रजापतिराजरसाय समनक्त्वर्यमा । अदुर्मङ्गलीः पतिलोकमाविश शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे” ४३ “अघोरचक्षुरपतिघ्न्येधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः । वीरसूर्देवकामा स्योना शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे” ४४ “इमां त्वमिन्द्र मीढ्वः सुपुत्रां सुभगां कृणु । दशास्यां पुत्रानाधेहि पतिमेकादशं कृधि” ४५) ।

वृद्धगौतमः । “पायसं तत्र चाज्यञ्च शतसङ्ख्यञ्च होमयेत् । “प्रजापते न (८) त्वदेतान्यन्य इत्यृचा प्रजापतिमिति” । (“प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि परिता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम्” (८) यजु० १०।२०।)

वशिष्ठः । “पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् बन्धूनाहूय राजनि निवेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा अदूरबान्धवं बन्धुसन्निकृष्टमेव गृह्णीयात् सन्देहे चोत्पन्ने दूरबान्धवं शूद्रमिव स्थापयेत् विज्ञायते ह्येकेन बहु त्रायते इति” । (मुद्रितपुस्तके बहूंस्त्रायते इति पाठस्तु संहितासंवादी अनन्वितश्चेत्युपेक्षितः । “बहूंस्त्रायते” मीमांसाधृतपाठः । एकेन पुत्रेण बहवः पित्रादयस्त्रायन्ते इति व्याख्याय विज्ञायते इत्यादि श्रुतिं मत्वा बहूनिति जसः स्थाने सुप इति त्रायते इति वचनव्यत्ययः” मीमांसाशयः) । निवेशनं गृहम् । सन्देहे इति दूरापरिज्ञातबान्धवस्य अत्यन्तदेशभाषाविप्रकर्षादिना कृतशीलादिसन्देहो भवत्येव तथात्वे तन्निर्णयपर्य्यन्तं न व्यवहरेत् तत्र हेतुरेकेनेति । एतदन्यतरविधिरावश्यकः । ततश्च शौनकः “दक्षिणां गुरवे दद्यात् यथाशक्ति द्विजोत्तमः । नृपो राज्यार्द्धमेवाथ वैश्यो वित्तशतत्रयम् । शूद्रः सर्व्वस्वमेवापि अशक्तश्चेद्यथाबलम्” । राज्यार्द्धमर्द्धराज्योत्पन्नमेकवर्षीयद्रव्यम् । “प्रदद्यादर्द्धराज्योत्थमेकवर्षाहृतं धनमिति” वृद्धगौतमस्मरणात् । उत्तममध्यमाधमभेदेन वित्तानां सुवर्णरजतताम्राणामिति ज्ञेयम् । “शतत्रयं नाणकानां सौवर्णमथ राजतम् । प्रदद्यात् ताम्रमथ वा उत्तमादिव्यवस्थयेति” वृद्धगौतमस्मरणात् । सर्व्वस्वमेकवर्षभक्ष्यमितद्रव्यमिति यावत् । तैत्तिरीयाणान्तु विधिविशेषमाह बौधायनः “अथ पुत्रपरिग्रहविधिं व्याख्यास्यामः प्रतिग्रहीष्यन्नुपकल्पयते द्वे वाससी द्वे कुण्डले अङ्गुलीयकम्, आचार्य्यञ्च वेदपारगम् कुशमयं बर्हिः पर्णमयमिध्ममित्यथ बन्धूनाहूय निवेशनस्य मध्ये राजनि निवेद्य परिषदि वागारमध्ये ब्राह्मणवागालम्बेन उपविश्य पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धिमिति वाचयित्वा यद्देवयजनोल्लेखनप्रभृति आप्रणीताभ्यः कृत्वा दातुः समक्षं गत्वा मे पुत्रं देहीति भिक्षेत ददामीतीतर आह तं परिगृह्णाति धर्म्माय त्वा परिगृह्णामि सन्तत्यै त्वा परिगृह्णामि इत्यथैनं वस्त्रकुण्डलादिभिरलङ्कृत्य परिधानप्रभृत्यग्निमुखं कृत्वा पक्वा जुहोति यस्त्वा हृदा कीरिणाः मन्यमान(९) इति” पुरोऽनुवाक्यामनूच्य “यस्मै त्वं सुकृते जातवेद” इति (१०) याज्यया जुहोत्यथ व्याहृतीर्हुत्वा स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानदक्षिणां ददाति एते च वाससी एते कुण्डले एतच्चाङ्गुरीयकञ्च एवं त्वौरस उत्पद्यते तुरीयभागे सम्भवतीति आह स्म बौधायनः” इति । (९) प्राग्वत् (१०) यस्मै त्वं सुकृते जातवेद उ लोकमग्ने ! कृणवः स्योनम् । अश्विनं पुत्रिणं वीरवन्तं गोमन्तं रयिं नशते स्वस्ति” ५।४।११) । एवमुक्तविध्यभावे परिग्रहीतस्य तु विप्राद्युचितधनमात्रभागित्वं नत्वंशभागित्वमिति वक्ष्यते तथा मनुः । “गोत्ररिक्थे जनयितुर्न हरेद्दत्त्रिमः सुतः । गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधेति” । एतेन दातृधने दानादेव पुत्रत्वनिवृत्तिद्वारा दत्त्रिमस्य स्वत्वनिवृत्तिर्दातृगोत्रनिवृत्तिश्च भवतीत्युच्यते । तथा च गोत्रादिनिवृत्तेरेव दर्शनात् “संस्कुर्य्यात् स्वसुतान् पितेति” स्मरणात् ग्रहणानन्तरसम्पाद्यमाना एव दत्तकस्य संस्काराः प्रतिग्रहीत्रा कार्य्या न पुनर्जनकेन कृतपूर्व्वा अपि आवर्त्तनीयाः “एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवमिति” । “चित्रं कर्म यथानेकैरङ्गैरुन्मील्यते शनैः । ब्राह्मण्यमपि तद्वत् स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्व्वकैरिति” मनुवचनबोधितस्य तत्तत्क्रियातो बीजादिदोषनाशस्य ब्राह्मण्याधानस्य च जातत्वेन तदावृत्तौ प्रमाणाभावात् । अन्यथा “अष्टौ संस्कारकर्म्माणि गर्भाधानमिति स्वयम् । पिता कुर्य्यात्तदन्यो वा तस्याभावेऽपि तत्क्रमात्” इत्यनेन पुंसवनसीमन्तोन्नयनयोरपि करणापत्तेः । तच्चायुक्तं असाम्प्रदायिकत्वात् । किन्तु ग्रहणानन्तरमेव पितृत्वेन संस्काराधिकारात् तत्पूर्व्वभाविषु संस्कारेषु प्रतिग्रहीतुरनधिकार एतावति कालाभावात् । यदि च तत्पूर्व्वभाविनोऽपि संस्कारा जनकेन न कृतास्तदा बीजगर्भदोषनाशाद्यर्थकत्वेन क्रमानुरोधेन च प्रतिग्रहीत्रैव ते समाधेयाः । एवञ्च उपनयनमात्रकर्त्तव्येऽपि प्रतिग्रहीत्र-

दत्तकपुत्रसिद्धिः। "अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः। स्वगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना स स्वशाखभागिति" वशिष्ठस्मरणात्। एतच्चाष्टमाब्दरूपतन्मुख्यकालाभ्यन्तरवर्त्तिपरिग्रहे बोध्यम् अन्यथा मुख्यकालेऽधिकारयोग्यत्वाभावे गौणकाले अनधिकाराच्च तत्सिद्धिरिति। अत्र च जनकप्रतिग्रहीत्रोरुभयोरपि पुत्राभिसन्धाने सति दत्तकस्य द्व्यामुष्यायणत्वेनोभयगोत्रभागित्वम्। विशेषो वक्ष्यते यत्तु पुराणनाम्ना पठन्ति। "पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते!। आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः। चूडाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः। दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते। यदि स्यात् कृतसंस्कारो यदि वातीतशैशवः। षडब्दे पञ्चमाद्वर्षात् पुत्रेष्टिं प्रथमं चरेदिति"। तदमूलम्। समूलत्वेऽपि यज्जनकगोत्रेण चूडान्तसंस्कारसंस्कृतस्य न ग्रहीतुः पुत्रत्वं ग्रहीत्रैव चूडादिसंस्कारकरणे तत्। यदि च कृतचूडोऽतीतपञ्चवर्षो वा षाड्ब्दो भवति न तदास्य पुत्रत्वं सम्भवतीति च विदन्ति तन्न अनुवादापत्तेः। पञ्चवर्षाभ्यन्तरगृहीतस्याप्युपनयनात् पूर्वं सकलशिष्टानुमोदितपुत्रत्वव्यवहारानुपपत्तेः तदानीं ग्रहीतरि मृते तच्छ्राद्धानधिकारापत्तेश्च। किन्त्वयं वचनार्थः जनकगोत्रेण कृतचूडान्तसंस्कारस्य पुत्रत्वं निषिद्ध्य प्रतिग्रहीत्रा पुनश्चूडादिकरणे तत् प्रतिप्रसूतम्। ततश्च कृतसंस्कारस्यातीतपञ्चवर्षस्य च ग्रहीत्रा चूडादिकरणात् पूर्वं दासत्वाक्षेपात् चूडादिकरणानन्तरं पुत्रत्वं लब्धम्। अकृतसंस्कारस्यानतीतपञ्चवर्षस्य तु परिग्रहमात्रादेव तत्प्राप्तं तच्च पिततम्। अथवा जनकेन चूडान्तं संस्कृतोऽपि पुत्रो न पुत्र इत्यपुत्रत्वादेशः यतोऽन्यतश्च पुत्रतां यातीति हेतुरुपदिष्टः। तथा च एकस्य पुत्रपदस्य चकारस्य च वैयर्थ्यदूषणमपि परिहृतम्। एवञ्च चूडाद्या इत्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा द्विजातीनामुपनयनलाभः शूद्रस्य तु विवाहलाभः। "अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः। स्वगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना स स्वशाखभागिति" प्रागुक्तैकवाक्यत्वात्। पञ्चमाद्वर्षादिति। ब्रह्मवर्च्चसफलार्थिविप्राभिप्रायं "ब्रह्मवर्च्चसकामस्य कार्य्यं विप्रस्य पञ्चमे) इति मनुवचने तत्कामस्य पञ्चमवर्षस्यैव उपनयनमुख्यकालत्वेन तदेकमूलत्वात्। तदनर्थिनस्त्वाष्टमाब्दादर्वागिति। आच्छयादेरप्युपनयनतत्-

मुख्यकालादरः। मुख्यकालेऽपि सिद्धाधिकारयोग्यत्वस्यैव गौणकालेऽपि संस्काराधिकारादित्युक्तप्रायम्। चूडायां गौणकालादरस्तु वचनबलादेव। पुत्रेष्टिमिति तत्र वर्णत्रयस्यैवाधिकारं तेन पुत्रेष्टिपूर्वकचूडादिभिः पुत्रत्वं सम्पाद्यम्। शूद्रेण तु तदापि संस्कारमात्रादेवेति सर्वमनवद्यम्।

एवञ्च सर्वेषामेव प्राचां कालविशेषमनन्तर्भाव्यैव पुत्रपरिग्रहविधानमुपपद्यते उक्तार्थस्य स्वतःसिद्धत्वात्। अथैवमुक्तवचनपरव्याख्याने कृतचूडस्य दत्तकस्य जनकमात्रपुत्रत्वं निषिध्य अन्यतश्च पुत्रत्वं यातीत्यत्र चकारेण जनकप्रतिग्रहीतृसाधारण्यं लब्धम् उभयोरेव संस्कारकत्वात् तच्च उभयोरावयोरयं पुत्र इत्यभिसन्धाने सति बोध्यम्। अयमेव द्व्यामुष्यायणो नाम द्विपितृको द्विगोत्रश्च। ननु क्षेत्रजस्यैव द्विपितृकत्वं दृश्यते। यथा हारीतः, "जीवति क्षेत्रजमाहुरस्वातन्त्र्यान्मृते द्व्यामुष्यायणं अगुप्तबीजत्वात्" जीवत्यपि क्रियाभ्युपगमाद्द्विपितृको भवतीत्याह मनुः, "क्रियाभ्युपगमात्त्वेवं बीजार्थं यत्प्रदीयते। तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव चेति"। अपुत्रबीजक्षेत्रिकयोर्मम क्षेत्रं तव बीजं यदपत्यं तदावयोरित्ययं क्रियाभ्युपगमः। तथा "अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः। उभयोरप्यसावृक्थी पिण्डदाता च धर्मतः" इति। दत्तकस्य तु तदद्दृष्टचरं प्रत्युत "गोत्ररिक्थे जनयितुर्न हरेद्दत्त्रिमः सुतः" इति प्रागुक्तमनुवचनं तद्विपरीतार्थग्राहकमेवास्तीति चेन्न दत्तकादिष्वपि "सर्वेषामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते। सर्वेषामेव तत् कार्य्यमेकरूपा हि ते स्मृताः" इति बौधायनवचनेन क्षेत्रजधर्मलाभात्। "द्वे श्राद्धे कुर्य्यादेकश्राद्धे वा पृथगनुद्दिश्य एकपिण्डे वा द्वावनुकीर्त्तयेत् प्रतिग्रहीतारं चोत्पादयितारम् आ तृतीयात् पुरुषादिति" कात्यायनप्रवराध्याये सामान्यतोदर्शनाच्च दत्तकस्यापि द्विपितृकत्वसिद्धिः। अतएव सत्याषाढोऽपि "नित्यानां द्व्यामुष्यायणानां द्वयोरिति" सूत्रेण नित्यद्व्यामुष्यायणानां क्षेत्रजानां सप्रवरगोत्रद्वयसम्बन्धमुक्त्वा दत्तकादीनां द्व्यामुष्यायणवदिति सूत्रेण तद्धर्मोऽतिदिष्टः। विवृतञ्चैतद्भाष्यकारैः "नित्यद्व्यामुष्यायणप्रसङ्गेनानित्यानाञ्च दत्तकादीनामिति"। तावदेव नोत्तरसन्ततौ प्रथमेनैव संगृहीता चेत्तदा उत्तरस्य पूर्वत्वात्तेनैव दत्तत्वेति"।

एतद्वाक्यार्थस्तु क्षेत्रजवत् उभयोरभिसन्धौ दत्तकस्योभयगोत्रभागित्वम् अन्यथा जनकेनैव सर्वसंस्कारकरणे जनकगोत्रभागित्वं न गृहीतृगोत्रभागित्वं गृहीत्रा संस्कारकरणे तु उत्तरस्य गृहीतुः पर्वत्वात् प्राधान्यात्तेनैव उत्तरसन्ततेर्गोत्रमिति । तथा च पैठीनसिः "अथ दत्तकक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः परपरिग्रहेणार्षेण येऽत्र जातास्तेऽसङ्गतकुलीना द्व्यामुष्यायणा भवन्तीति" । आर्षेण ऋत्विक्क्रमेण परिग्रहेण जनकगृहीत्रोः स्वीकारेण द्व्यामुष्यायणा भवन्तीत्यर्थः । व्यक्तमुक्तम् "द्व्यामुष्यायणका ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः । गोत्रद्वयेऽप्यनुद्वाहः शुङ्गशैशिरयोर्यथेति" । न च दत्तकस्य द्व्यामुष्यायणत्वं न घटते जनकस्यापि तत्र स्वत्वानपायेन "माता पिता वा दद्यातामिति" दानविध्यनुपपत्तेरिति वाच्यम् । "सामान्यं सर्वभूतेभ्यो मयोत्सृष्टमिदं जलम् । रमन्तु सर्वभूतानि स्नानपानावगाहनैः" इत्यादौ स्वमात्रस्वत्वनाशकसर्वभूतोद्देश्यकत्यागादेव नद्यादिवत् साधारणीकृते जले स्वामिनोऽपि उद्दिश्यतया स्वत्ववत् अत्रापि तादृशाभिसन्धिपूर्वकादेव दानात् तादृशदत्तकस्य साधारण्यसिद्धेरित्यास्तां विस्तारः ।

अथ दत्तककर्त्तृकश्राद्धनिर्णयः । तत्र पितुः सपिण्डीकरणान्तषोडशश्राद्धे दत्तकस्य पूर्वगृहीतत्वेऽपि सत्यौरसे नाधिकारः । "औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु ज्यैष्ठ्यं न विद्यते" इति देवलेन ज्येष्ठत्वनिषेधात् । "पिण्डदोऽंशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः पर" इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च । अन्यत्र सर्वत्रौरसवत् । "क्षयाहे तु विशेषमाह जातूकर्ण्यः, "औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ विधिना पार्वणेन तु । प्रत्यब्दमितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश" । इतरे दश दत्तकादयः" । तथा पराशरः "पितृगतस्य देयत्वमौरसस्य त्रिपौरुषम् । सर्वत्रानेकगोत्राणामेकोद्दिष्टं क्षयेऽहनीति" अनेकगोत्राणां द्विगोत्राणाम् । औरसक्षेत्रजयोरपि साग्न्योरेव पार्वणाधिकारः "पार्वणेन विधानेन देयमग्निमता सदेति" जाबालमत्स्यपुराणैकवाक्यत्वात् । औरसक्षेत्रजव्यतिरिक्तानान्तु साग्निनिरग्निसाधारणमेकोद्दिष्टमिति सिद्धम् । द्व्यामुष्यायणस्येतिकर्त्तव्यतायां विशेषमाह शाट्यायनसूत्रम् "पिण्डान् यथावनेजनं निधाय उभावेकस्मिन् पिण्डे पितृभेदे" इति । पितृभेदे एकस्मिन् पिण्डे उभौ जनकगृहीतारौ कीर्त्तयेदिति शेषः ।

प्रवराध्याये, "पितृभ्यश्चैककार्य्यजातास्ते परिगृहीतुरेव भवन्ति अथ यद्येषां भार्य्यास्वपत्यं न स्यात् तदा रिक्थं हरेयुः पिण्डं तेभ्यः त्रैपुरुषिकं दद्युः यद्यपि स्यादुभाभ्यामेव दद्युरित्याचार्य्यवचनं द्वे श्राद्धे कुर्य्युरेकश्राद्धे वा पृथगनुद्दिश्य एकपिण्डे वा द्वावनुकीर्त्तयेत् प्रतिगृहीतारं चोत्पादयितारं चा तृतीयात् पुरुषादिति" । गृहीतुः क्रियानियमाभावे पुत्रान्तराभावे च तस्यैव क्रियानियमे अपत्यसद्भावे च न द्विपितृकत्वमित्यर्थः । अत्र श्राद्धभेदाभेदयोर्विकल्पः । न चेदं क्षेत्रजविषयं सत्याषाढेन दत्तकादीनां द्व्यामुष्यायणवदिति सूत्रेण दत्तकेऽपि तद्धर्मस्यातिदेशात् । तथा हारीतः "तेषामुत्पादयितुः प्रथमं प्रवरो भवति द्वौ द्वौ पिण्डौ निर्वपेत् एकपिण्डे वा द्वावनुकीर्त्तयेद्द्वितीये पुत्रः तृतीये पौत्रः लेपिनस्त्रीन् वाचन्नाण आ सप्तमादित्येके" इति । तेषां पितॄणां मध्ये वीजिनः प्रथममार्षेयं क्षेत्रिणो द्वितीयमिति द्विप्रवरता । एकपिण्डे वेत्यत्र वीप्साध्याहारः । "यदि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन्नेव द्वौ द्वावुपलक्षयेत्" इत्यापस्तम्बवचनात् । द्वितीये पितामहपिण्डे द्व्यामुष्यायणस्य पुत्रः, तृतीये प्रपितामहपिण्डे द्व्यामुष्यायणस्य पौत्र इति । यदि गृहीता प्रथमं मृतः तदा तस्मै दद्यात् अथ यदि जनकस्तदा जनकाय, यद्युभौ तदादौ जनकाय पश्चाद्गृहीत्रे दद्यादित्याह मरीचिः, "सगोत्रादन्यगोत्राद्वा यो भवेद्द्विपितासुतः । पिण्डं श्राद्धविधानञ्च क्षेत्रिणे प्राक् प्रदापयेत् । वीजिने तु ततः पश्चात् क्षेत्री जीवति चेत् क्वचित् । वीजिने दद्युरादौ तु मृते पश्चात् प्रदीयते । उभौ यदि मृतौ स्यातां वीजिन्यादौ ततो ददेत् । क्षेत्रिगयादौ न दत्तं स्याद्वीजिने नोपतिष्ठते" इति । एतेनैकतरोपरतावपि द्विपितृकस्य पार्वणं दर्शितम् । तथा तुल्यन्यायेन मातृभेदेऽपि द्व्यामुष्यायणदत्तकस्य "पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम्" इत्यनेन प्राप्तमातामहश्राद्धे जननीपितॄणां प्रथमं निर्देशस्ततः प्रतिग्रहीत्री या माता तत्पितॄणाम् । शुद्धदत्तकस्य तु प्रतिग्रहीत्र्या एव मातुः पित्रादिपिण्डदानं तस्य तन्मात्रस्वत्वाकरत्वादिति । एवञ्च "स हि सन्तानाय पूर्वेषामिति" हेतुवन्निगदस्वरसान्नैकं पुत्रं दद्यादिति निषेधो द्व्यामुष्यायणातिरिक्तविषयः सन्तानविच्छेदाभावादित्युक्तमेव ।

अथास्य सापिण्ड्यम् । जनककुले अवयवान्वयेन

प्रतिग्रहीतृकुले च पिण्डत्रयेण त्रिपौरुषं यदाह । कार्ष्णाजिनिः "यावन्तः पितृवर्गाः स्युस्तावद्भिर्दत्तकादयः । प्रेतानां योजनं कुर्य्युः स्वकीयैः पितृभिः सह । द्वाभ्यां सहाथ तत् पुत्राः पौत्राश्चैकेन तत्-समम् । चतुर्थं पुरुषे च्छेदं तस्मादेषा त्रिपौरुषीति"। अस्यार्थः दत्तकादयः पुत्राः प्रेतानां प्रतिग्रहीत्रादीनां पितृणामौरसत्वे दत्तकत्वे द्व्यामुष्यायणत्वे वा यावन्तः पितृवर्गाः त्रयः षट् वा तावद्भिः सह तेषां योजनं सपिण्डनं कुर्य्युः तत्र प्रतिग्रहीत्रादीनामौरसत्वे तत्पितृपितामहप्रपितामहास्त्रयः, दत्तकत्वे तत्प्रतिग्रहीतृपितामहप्रपितामहास्त्रयः, द्व्यामुष्यायणत्वे तज्जनकाद्यास्त्रयः तत्प्रतिग्रहीत्रादयस्त्रय इति षट् । एवञ्च दत्तकस्य स्वकर्त्तृके पार्व्वणे येषां देवतात्वं स्वपुत्त्रकर्त्तृके सपिण्डीकरणेऽपि तेषामेव तथात्वमिति ज्ञापितम् । दत्तकस्य पुत्त्रास्तु दत्तकसपिण्डीकरणे तत्प्रतिग्रहीत्रा तत्पितृणां त्रयाणां मध्ये द्वाभ्याञ्च सह कुर्य्युः । एवञ्च दत्तकस्य पौत्रा दत्तकप्रतिग्रहीतृभ्यां ग्रहीतुः पितृणां त्रयाणां मध्ये एकेन ग्रहीतुः पित्रेति यावत्तेन च समं सह तत् स्वपितृसपिण्डनं कुर्य्युः । चतुर्थपुरुषे च्छेदमिति । यो यदा यत् सपिण्डीकरोति स तत्पित्रादिभिस्त्रिभिरेव करोतीति चतुर्थे विरामः सिद्ध एवेति तदारम्भः "सिद्धे सत्यारम्भो नियमाय" इति न्यायेन लेपिनां लेपनिरासेन सापिण्ड्यव्यवच्छेदार्थः । तदेवाह तस्मादेषेति । एषा सपिण्डता । तथाच "लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषमिति" मत्स्यपुराणोक्तसाप्तपौरुषसापिण्ड्यस्य सामान्यस्यानेन विशेषेण बाध एव । अतएव हारीतेन "लेपिनस्त्रीन् वाचचाणः स्या सप्तमादिस्त्वके" इति पक्षान्तरमुपन्यस्तं सङ्गच्छते । तदेव संग्रहान्यत्रोक्तम् "दत्तकानान्तु पुत्त्राणां सापिण्ड्यं स्यात्त्रिपौरुषम् । जनकस्य कुले तद्वद्ग्रहीतुरिति धारणेति" । यदिदमुभयत्र त्रिपुरुषसापिण्ड्याभिधानं तत् द्व्यामुष्यायणाभिप्रायेण, तस्य त्रिकद्वयेन सपिण्डनविधानात् । शुद्धदत्तकस्य तु "गोत्ररिक्थे जनयितुर्न हरेद्दत्त्रिमः सुतः । गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधेति" प्रागुक्तमनुवचने पिण्डनिवृत्तिदर्शनात् प्रतिग्रहीतृकुल सापिण्ड्यमिति ।" यच्च वृद्धगौतमीयम् "सगोत्रेषु कृता ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः । विधिना गोत्रतां यान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते" । सगोत्रेषु मध्ये कृता अपि दत्तकादयो विधिनैव गोत्रं भजन्ते परन्तु तेषु सापिण्ड्यं नोत्पद्यते सगोत्रेष्वपि सापिण्ड्यानुत्पत्तौ परगोत्रेषु सुतरां सापिण्ड्यानुत्पत्तिरिति । तत्तु पुत्रान्तरवत् साप्तपौरुषसापिण्ड्यप्रसक्तौ निषेधकं सापिण्ड्यप्रयुक्तदशाहाशौचादिप्रतिषेधकम् वा न तु सामान्यतसापिण्ड्यनिषेधकवचनज्ञातात् ।

अथ दत्तकाशौचनिर्णयः । तत्र शुद्धदत्तकस्य जनककुले परस्परमशौचं नास्त्येव गोत्रपिण्डनिवृत्त्या अशौचनिवृत्तेरर्थसिद्धत्वात् द्व्यामुष्यायणस्य तु उभयत्रैवाशौचमिति । ब्रह्मपुराणे "दत्तकश्च स्वयन्दत्तः कृत्रिमः क्रीत एव च । अपविद्धाश्च ये पुत्त्रा भरणीयाः सदैव ते । भिन्नगोत्राः पृथक् पिण्डाः पृथग्वंशकराः स्मृताः । जनने मरणे चैव त्र्यहाशौचस्य भागिनः" । पराशरः "भिन्नगोत्रः स्वगोत्रो वा नीतः संस्कृत्य चेच्छया । जनने मरणे तस्य त्र्यहाशौचं विधीयते" । तथा "औरसं वर्जयित्वा च सर्ववर्णेषु सर्व्वदा । क्षेत्रजादिषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च । अशौचन्तु त्रिरात्रं स्यात् समानमिति निश्चयः" । सर्व्वदा उपनयनानन्तरमपि । अत्र सगोत्रस्यापि विधिना जनकगोत्रविच्छित्तिपूर्व्वकग्रहीतृगोत्रप्राप्तावसगोत्रदत्तकाविशेषात् त्र्यहाशौचमुक्तं युक्तमेव । तथा दत्तके अकृतोद्वाहे पश्चाज्जातस्यौरसस्य विवाहे न परिवेदनदोषः न वा दत्तकस्याग्रजसोदरात् पूर्व्वं विवाहकरणेऽपि क्षतिः । ननु शुद्धदत्तकस्य जनककुले सापिण्ड्यविच्छेदस्य दर्शितत्वात् तत्र विवाहः प्रसज्येत प्रसज्येत च द्व्यामुष्यायणस्यापि त्रिपुरुषानन्तरितकन्यासन्ततिपरम्परया विवाहः, मैवं "असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः । सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्म्मणि मैथुने" । मनुवचने चकारात् पितुरसपिण्डा च इति ग्रहीतृमात्रगोत्रस्यापि दत्तकस्य जनकस्यापि सपिण्डासगोत्रावर्ज्जनाय पितुरिति पदोपादानात् । न च तथापि दत्तकस्य पितुरपि दत्तकत्वे तत्त्रिपुरुषानन्तरितकन्यासन्ततौ विवाहः केन वार्य्यते पितृसापिण्ड्यसगोत्रत्वयोरभावादिति वाच्यम् यतो विवाहे नैतत् सापिण्ड्यमुपयुज्यते किन्तु सर्व्वसाधारणं परिभाषितं पितृपक्षे साप्तपौरुषं मातामहपक्षे पाञ्च-

पौरुषश्चेति न काप्यनुपपत्तिः। तत्प्रपञ्चस्तु तत्र तत्र द्रष्टव्य इति।

अथ दत्तकविभागः। तत्र बृहस्पतिः “एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः। शेषाणामानृशंस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम्”। शेषाणां ये तत्त्वांशभागित्वेन निषिद्धास्तेषाम्। आनृशंस्यं दया। प्रजीवनं भरणम्। तथा यमः “पुत्रांस्तु द्वादश प्रोक्तान् मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः। तेषां षड्बन्धुदायादाः षड्दायादबान्धवाः। स्वयमुत्पादितस्त्वेको द्वितीयः क्षेत्रजः स्मृतः। तृतीयः पुत्रिकापुत्रो जातिधर्मविदो विदुः। पौनर्भवश्चतुर्थस्तु कानीनः पञ्चमः स्मृतः। गृहे च गूढ उत्पन्नः षडेते पिण्डदायिनः। अपविद्धः सहोढश्च दत्तः कृत्रिम एव च। क्रीतश्च पञ्चमः पुत्रो यश्चोपनयते स्वयम्। इत्येते सङ्कोत्पन्नाः षड्दायादबान्धवाः” नारदः। “औरसः क्षेत्रजश्चैव पुत्रिकापुत्र एव च। कानीनश्च सहोढश्च गूढोत्पन्नस्तथैव च। पौनर्भवोऽपविद्धश्च दत्तः क्रीतः कृतस्तथा। स्वयं चोपागतः पुत्रा द्वादशैते प्रकीर्त्तिताः। तेषां षड्बन्धुदायादाः षड्दायादबान्धवाः। पूर्वः पूर्वः स्मृतो ज्येष्ठो जघन्यो यो य उत्तरः। क्रमादेते प्रवर्त्तन्ते मृते पितरि तद्धने। ज्यायसो ज्यायसोऽभावे जघन्यो यो य आप्नुयात्”। पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरेषां दायार्हत्वमित्यर्थः। औरसक्षेत्रजपुत्रिकापुत्रपौनर्भवकानीनगूढोत्पन्नसहोढजदत्तकक्रीतस्वयमुपागतापविद्धयत्रक्वचनोत्पादितानभिधाय विष्णुः “तेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयान् स एव दायहरः स चान्यान् बिभृयात्”। औरसपुत्रिकापुत्रक्षेत्रजगूढजकानीनपौनर्भवदत्तकक्रीतकृत्रिमस्वयंदत्तसहोढापविद्धानभिधाय याज्ञवल्क्यः “पिण्डदोंऽशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः।” मनुः “न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः” तथा “श्रेयसः श्रेयसोऽभावे यवीयान्रिक्थमर्हति। बहवश्चेत्तु सदृशाः सर्वे रिक्थस्य भागिनः”। सदृशा गुणेन औरसत्वक्षेत्रजत्वाद्युपाधिना वा। श्रेयस औरसादेः। यवीयान् न्यूनः क्षेत्रजादिरित्यर्थः। तथा “औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ। दशापरे च क्रमशः पितृरिक्थांशभागिनः”। दश दत्तकादयः। हारीतः “स्वयमुत्पादितः क्षेत्रजः पौनर्भवः कानीनः पुत्रिकापुत्रो गूढोत्पन्नश्चेति बन्धुदायादाः, दत्तः क्रीतोऽपविद्धः सहोढजः स्वयमुपागतः सहसाद्दृष्टश्चेत्यबन्धुदायादाः”। मनुः “पुत्रान् द्वादश यानाह नृणां स्वायम्भुवो मनुः। तेषां षट् बन्धुदायादाः षड्दायादबान्धवाः। औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च। गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादबान्धवास्तु षट्। कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा। स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षड्दायादबान्धवाः”। बौधायनः “औरसं पुत्रिकापुत्रं क्षेत्रजं दत्तकृत्रिमौ। गूढजं चापविद्धञ्च रिक्थभाजः प्रचक्षते। कानीनञ्च सहोढञ्च क्रीतं पौनर्भवं तथा। स्वयंदत्तं निषादञ्च गोत्रभाजः प्रचक्षते”। एतच्च कानीनादीनां गोत्रमात्रभागित्वकथनमौरसादीनां मध्ये कस्यापि सम्भवेऽंशहरत्वप्रतिषेधार्थम्। सहोढदत्तकक्रीतस्वयमुपागतापविद्धशौद्रानभिधाय औरसादीन् परामृश्य पुनर्वशिष्ठः “यस्य तु सर्वेषां वर्णानां न कश्चित् दायादः स्यादेते तस्य भागं हरेयुः”। औरसपुत्रिकापुत्रक्षेत्रजकानीनगूढोत्पन्नापविद्धसहोढपौनर्भवदत्तकस्वयमुपागतकृतकक्रीतानभिधाय देवलः “एते द्वादश पुत्रास्तु सन्तत्यर्थमुदाहृताः। आत्मजाः परजाश्चैव लब्धा यादृच्छिकास्तथा। तेषां षड्बन्धुदायादाः पूर्वेऽन्ये पितुरेव षट्। विशेषश्चापि पुत्राणामानुपूर्व्याद्विशिष्यते। सर्वे ह्यनौरसस्यैते पुत्रा दायहराः स्मृताः। औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु ज्यैष्ठ्यं न विद्यते। तेषां सवर्णा ये पुत्रास्ते तृतीयांशभागिनः। हीनास्तमुपजीवेयुर्ग्रासाच्छादनसंभृताः” कात्यायनः, “उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे तृतीयांशहराः स्मृताः। सवर्णा असवर्णास्तु ग्रासाच्छादनभागिनः”। “चतुर्थांशहराः स्मृता” इति द्वितीयचरणे क्वचित् पाठः। वशिष्ठः, “तस्मिंश्चेत् प्रतिगृहीते औरस उत्पद्यते स चतुर्थभागभागी यदि नाभ्युदयिकेषु प्रयुक्तः स्यात्”। स प्रतिगृहीतपुत्रः आभ्युदयिकेषु यज्ञादिषु यदि औरसेन प्रयुक्तो न स्यात् प्रभूतं धनमिति शेषः। अत्र नानाविधमुनिवचनानां परस्परविरोधपरिहारार्थमेवं व्याख्यायते बृहस्पतिवचने औरसमात्रस्य धनभागित्वकथनमन्येषां भरणमात्रकथनञ्च असवर्णक्षेत्रजदत्तकादिविषयं, देवलकात्यायनवचनैकवाक्यत्वात्। नारदादिवचनेषु च औरसाद्यभावे क्षेत्रजदत्तकादीनामृक्थग्रहणविधिरपि सवर्णधनग्रहणविषयः। अतश्च दत्तकग्रहणानन्तरमौरसोत्पत्तौ तदौरसचतुर्थांशविधिर्वशिष्ठोक्तो दत्तकविषये ज्ञेयः। तथा देवलकात्यायनवचने तृतीयांशग्रहणविधिरप्युत्कृष्टगुणदत्तकविषयो बोध्यः। “उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो

यस्य हि दक्षिमः । स हरेतैव तद्रिक्थं संप्राप्तोऽप्यन्यगोत्रतः" इति मनुवचनैकवाक्यत्वात् । गुणैः जातिविद्याचारैः । "समवर्णभोक्ता स्यादौरसोऽपि जघन्यजः । त्रिभागं क्षेत्रजो भुङ्क्ते चतुर्थं पुत्रिकासुतः" इति ब्रह्मपुराणदर्शनात् । क्षेत्रजविषय इत्यन्ये । तथा केनापि मुनिना दत्तकस्य बन्धुदायादत्वमन्येन चादायादत्वमुक्तम् तत् गुणवदगुणवद्भेदेन समाधेयम् । पितुरिव बन्धूनां सपिण्डानामपि दायहरत्वाद्बन्धुदायादत्वं पितृमात्रदायहरत्वात् अबन्धुदायादत्वम् "तेषां षड्बन्धुदायादाः पूर्वेऽन्ये पितुरेव षट्" इत्यत्र पितुरेवेत्येवकारश्रवणात् । एवं दत्तकस्य धनग्रहणादौ मुनिभेदेन पूर्वापरोक्तिवैषम्यं गुणागुणविवेकेनापास्तम् । एतेनौरसस्य भ्रात्रादिधने येनैव भ्रातृत्वादिना सम्बन्धेनाधिकारित्वं तादृशेनैव सम्बन्धेन तादृशदत्तकस्यापि यथासम्भवमुचितांशभागित्वमवसेयम् । एवं धनिनः पुत्रान्तरसत्त्वे मृतपितृकस्य दत्तकपौत्रस्यापि दत्तोचितांशभागित्वं तदसत्त्वे सर्वहरत्वमपीति । न च पौत्रस्य स्वपितृयोग्यांशभागित्वनियमात् दत्तकस्य गृहीतः पितामहौरसत्वे तादृशपितृव्यतुल्यस्यैवांशस्य तद्योग्यत्वाद्दत्तकपौत्रः पितृव्यतुल्यमेवांशं लभतामिति वाच्यं पुत्रस्य दत्तकत्वे चतुर्थांशः पौत्रस्य तु तथात्वे समानांश इति वैषम्यात् । तत्र स्वसमानरूपस्य पितुर्यादृशांशः शास्त्रसिद्धस्तस्यैव स्वपितृयोग्यांशतेति यथोक्तमेव साधु । एवं रीतिः प्रपौत्रेऽप्यनुसर्त्तव्येति । ननु क्षेत्रजदत्तकादीनां सामान्यधनाधिकारित्वेऽपि राज्येऽनधिकारः श्रूयते । यथा "औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च । गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च भागार्हास्तनया इमे । कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वयंदत्तश्च दासश्च षडिमे पुत्रपांशुलाः । अभावे पूर्वपूर्वेषां परान् समभिषेचयेत् । पौनर्भवं स्वयंदत्तं दासं राज्ये न योजयेत्" । तथा "न क्षेत्रजादींस्तनयान् राजा राज्येऽभिषेचयेत् । पितॄणां साधयेच्चैत्यमौरसे तनये सतीति" उच्यते । शास्त्रान्तरसद्भावे विशेषशास्त्रस्य सामान्यपरत्वमेव लाघवात् । अतएव पूर्वपूर्वाभावे परपराधिकारबोधकं हि पूर्ववाक्यं प्रागुक्तनारदादिवचनैकवाक्यतया समग्रराज्यमेव विषयीकरोति परवचनञ्च सत्यौरसे क्षेत्रजदत्तकादीनां समानांशनिषेधकम् असवर्णक्षेत्रजदत्तकादिविषयं वा । अन्यथा वाक्यभेदे गौरवम् । तत्स्वीकारेऽपि नानेन वचनेन क्षेत्रजदत्तकादीनां सत्यौरसे स्वस्योचितांशो निषिध्यते किन्त्वौरससत्त्वे तेषामभिषेकं निषिध्यौरसस्य राज्येऽभिषेको विधीयते तथा च क्षेत्रजदत्तकादयः सामान्यशास्त्रप्राप्तमंशं लभन्त एव तत्सङ्कोचकाभावात् । न चैतदेव वचनं बाधकं भिन्नविषयत्वात् । अतएव "भागार्हास्तनया इमे" इत्यनेन पूर्ववचने भागार्हत्वं स्पष्टीकृतम् । राज्यातिरिक्तस्य भाग इति न शक्यते वक्तुं राज्यस्यैव तत्रोपस्थितत्वात् पौनर्भवादीनान्तु पूर्वपूर्वाभावेऽपि राज्यनियोजनाभावः पृथगभिधानसामर्थ्यादिति । एतावता प्रबन्धेनाभिहितोऽयं क्षेत्रजदत्तकादीनामौरसेन सह विभागप्रकारः । स तु शूद्रस्य न सम्भवति तस्य तु "दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्य सुतो भवेत् । सोऽनुज्ञातो हरेदंशमिति धर्मो व्यवस्थित" इति मनुवचनेन "जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोंऽशहरो भवेत् । मृते पितरि कुर्य्युस्तं भ्रातरस्त्वर्द्धभागिनम् । अभ्रातृको हरेत् सर्वं दुहितॄणां सुतादृते" इति याज्ञवल्क्यीयेन च दासीपुत्रस्यापि औरसेन समांशाभिधानेन पितुरनन्तरं भ्रातरिष्टितस्य तस्यैव दौहित्रेण सह विभागदर्शनेन दत्तकादिपर्य्यायितः सति पितरि क्षेत्रजदत्तकादीनामौरसेन समांशः असति तु तदर्द्धांशः । अन्यथा यत्र च क्षेत्रजदत्तकादीनामौरसचतुर्थांशित्वं तत्र तदपेक्षया अत्यन्तविप्रकृष्टस्य दासीपुत्रस्यौरससमांशित्वमिति महद्वैषम्यं स्यात् । एवं सत्सु क्षेत्रजादिषु सत्स्वपि पत्नीकन्ययोर्दौहित्राधिकारे क्रमप्राप्ताधिकारविधिबाधापत्तिः । तेन दौहित्रपर्यन्ताधिकारिशृङ्खलायां तदेकतमे सत्यपि न दासीपुत्रस्य सर्वहरत्वं किन्तु तत्समांशः । अतएव "दत्तपुत्रे यथा जाते कदाचित्त्वौरसो भवेत् । पितुर्वित्तस्य सर्वस्य भवेतां समभागिनौ" इत्यपि वचनं शूद्रविषय एव योजनीयम् । तथा "शूद्रस्य तु सवर्णैव नान्या भार्य्योपदिश्यते । तस्यां जाताः समांशाः स्युर्यदि पुत्रशतं भवेत्" इत्यत्र वचने शूद्राणां भार्य्योत्पन्नानां सर्वेषां समांशमभिधाय पुनर्यदि पुत्रशतम् इत्यनेन पुत्रान्तराणामपि समांशता प्रतिपादिता । औरसमात्रपरत्वे पूर्वेणैतत्प्राप्त्या पुनरेतदभिधानं व्यर्थं स्यात् । द्व्यामुष्यायणदत्तकस्य तु जनकप्रतिग्रहीत्रोरुभयोरपुत्रत्वे सर्वरिक्थहरत्वं सत्यौरसे गृहीतस्य तु नांशहरत्वं ग्रहणानन्तरमौरसोत्पत्तौ तु जनकधने तदौरसार्द्धहरत्वं गृहीतुरसाधारणदत्तकस्य यादृशोंऽशः शास्त्रीयः तदर्द्ध-

हरत्वञ्चेति। यदाह प्रवराध्यायः। "यद्येषां स्यात्तु भार्य्यासु अपत्यं न स्यात् तदा रिक्थं हरेयुरिति"। तथा नारदः "द्व्यामुष्यायणका दद्युर्द्वाभ्यां पिण्डोदके पृथक्। रिक्थादर्द्धं समादद्युर्बीजिक्षेत्रिकयोस्तथा"। बीजिक्षेत्रिकपदयोर्जनकप्रतिग्रहीत्रुभयोपलक्षकत्वं प्रागेवाभिहितम्।

अथान्धपङ्गुप्रभृतिपुत्राणां धनानधिकारितया तदौरसक्षेत्रजयोरेव पितामहधनभागित्वश्रुतेर्न तद्गृहीतदत्तकपुत्रादेः पितामहधनाधिकारः। किन्तु भरणमात्रम् अन्धादिभार्य्याणां भरणविधानेन तद्भरणस्य दण्डापूपायितत्वात्। तथा हि, "अन्धपङ्ग्वादीननधिकारिपुत्रानभिधायाह "औरसाः क्षेत्रजास्त्वेषां निर्दोषा भागहारिणः। अपुत्रा योषितश्चैषां भर्त्तव्याः साधुवृत्तयः। सुताश्चैषां प्रभर्त्तव्या यावद्वै भर्त्तृसात् कृता।" याज्ञ०। एवं ग्रहणानन्तरमुत्पन्नौरसेन सह दत्तकस्य विभागदर्शनात् सत्यौरसे गृहीतस्यापि नांशभागित्वमिति। तथा विधानं विना परिगृहीतस्यापि नांशभागित्वमित्याह "तस्मिन् जाते सुते दत्ते न कृते च विधानके। तत् स्वं तस्यैव वित्तस्य यः स्वामी पितुरग्रजः"। तथा मनुः "अविधाय विधानं यः परिगृह्णाति पुत्रकम्। विवाहविधिभाजं तं न कुर्य्यात् धनभाजनम्" इति। अन्यजातीयदत्तकस्यापि नांशभागित्वमित्याह "यदि स्यादन्यजातीयो गृहीतोऽपि सुतः क्वचित्। अंशभाजं न तं कुर्य्यात् शौनकस्य मतं हि तत्"।

दत्तकमीमांसोक्तो विशेषो दिङ्मात्रमत्रोदाह्रियते। "पुत्त्रानुमत्या पुत्त्रवतोऽपि पुत्त्रग्रहणेऽधिकारः "यद्वः पिता संजानीते तस्मिंस्तिष्ठामहे वयम्। पुरस्तात् सर्वे कुर्म्महे त्वामन्वञ्चो वयं स्म हीति" श्रौतलिङ्गात्"।

"अपुत्त्रेणेति पुंस्त्वं विवक्षितं स्त्रियाहोमप्रतिग्रहमन्त्रानधिकारेण तद्ग्रहणानधिकारः इति वाचस्पतिमत तद्दूषयित्वा ब्राह्मणादिद्वारा होममन्त्रपाठेन भर्त्त्रनुज्ञया तासामप्यधिकारः इति" व्यवस्थापितम्। "एकत्वविवक्षया द्वाभ्यां त्रिभिर्वा एकः पुत्त्रो न ग्रहीतुं शक्यते द्व्यामुष्यायणविधिश्च जनकपरिग्रहीतृद्वयविषयकः न प्रतिग्रहीतृद्वयविषयक इत्यविरोधः" इति। चतन्द्रिकामतात् वैलक्षण्यम्। सोदरभ्रातृपुत्रस्य पुत्त्रीकरणे बहूनामपि मिलितानां युगपदेवाधिकारः। "तदयं निर्गलितोऽर्थः। समानगोत्रः सपिण्डो मुख्यः तदभावेऽसमानगोत्रः सपिण्डः। यद्यप्यसमानगोत्रः सपिण्डः समानगोत्रोऽसपिण्डश्चेत्युभावपि तुल्यकक्षौ एकैकविशेषणराहित्यादुभयोस्तथापि गोत्रप्रवर्त्तकपुरुषात् सापिण्ड्यप्रवर्त्तकपुरुषस्य सन्निहितत्वेनाभ्यर्हितत्वं तेन चासमानगोत्रोऽपि सपिण्ड एव ग्राह्यो मातामहकुलीनः सर्वथा सपिण्डाभावेऽसपिण्डस्तत्रापि समानोदकः आ चतुर्द्दशात् समानगोत्रः प्रत्यासन्नः। तस्याभावे असमानोदकः सगोत्र ऐकविंशात्। तस्याप्यभावे असमानगोत्रोऽसपिण्डश्चेति तदाह शाकलः "सपिण्डापत्यकञ्चैव सगोत्रजमथापि वा। अपुत्त्रको द्विजो यस्मात् पुत्त्रत्वे परिकल्पयेत्। समानगोत्रजाभावे पालयेदन्यगोत्रजम्" इति। सगोत्र इत्यनेन सोदकसगोत्रौ गृह्येते। अत्र च पूर्वपूर्वस्य प्रत्यासत्त्यतिशयेन निर्देश इति तदेवाह वशिष्ठोऽपि "अदूरबान्धवं बन्धुसन्निकृष्टमेव प्रतिगृह्णीयात्" इति। अस्यार्थः अदूरश्चासौ बान्धवश्चेत्यदूरबान्धवः सन्निहितः सपिण्ड इत्यर्थः। सान्निध्यञ्च द्विधा सगोत्रतया स्वल्पपुरुषान्तरेण च भवति। तत्र सगोत्रः स्वल्पपुरुषान्तरः सपिण्डो मुख्यस्तदभावे बहुपुरुषान्तरोऽपि सगोत्रः सपिण्डः। तदभावे असमानगोत्रः सपिण्डस्तस्याप्यभावे बन्धुसन्निकृष्टः सपिण्डः बन्धूनां सपिण्डानां सन्निकृष्टः सपिण्डः स्वस्यासपिण्डः सोदक इत्यर्थः पर्य्यवस्यति। तत्रापि सन्निकर्षो द्विविधः सगोत्रतया स्वल्पपुरुषान्तरेण च। स्वस्यासपिण्डोऽपि स्वसमानगोत्रः स्वल्पपुरुषान्तरः सपिण्डानां सपिण्डो मुख्यस्तदभावे बहुपुरुषान्तरोऽपि सगोत्रः सपिण्डसपिण्डः सोदक इति यावत्। सपिण्डसोदकासम्भवे समानगोत्र ऐकविंशात् ग्राह्यः। "तदभावेऽसमानगोत्रोऽसपिण्डोऽपि ग्राह्यः। "तदभावेऽसपिण्डो वेति" शौनकीयात् "सन्देहे चोत्पन्ने दूरबान्धवं शूद्रमिव स्थापयेत्" इति वशिष्ठलिङ्गाच्च। "दूरे बान्धवा यस्यासौ दूरबान्धवः गोत्रसापिण्ड्याभ्यामसन्निहित इत्यर्थः। सन्देहोऽत्र कुलशीलादिविषयः। स चासपिण्डेऽसमगोत्रे च भवतीति सोऽप्यनुज्ञायते"।

सगोत्रसपिण्डेषु भ्रातृपुत्र एव पुत्त्रीकार्य्य इत्युक्तं यथा "तत्र सोदरभ्रातृपुत्र एव पुत्त्रीकार्य्य इत्याह मनुः। "भ्रातॄणामेकजातानामेकश्चेत् पुत्त्रवान् भवेत्। सर्वे ते तेन पुत्त्रेण पुत्त्रिणो मनुरब्रवीत्" इति। अत्र भ्रातॄणां प्रतिग्रहीतृत्वप्रतिपादनात् ग्राह्यत्वाभावोऽवगम्यते।

एकजातानामित्यनेनैकेन पित्रा एकस्यां मातरि जातानामेव भ्रातृत्वं न भिन्नोदराणां भिन्नपितृकाणां चेति गम्यते। भ्रातॄणामिति पुंस्त्वनिर्देशात् पदद्वयोपादानसामर्थ्याच्च सोदराणां भ्रातृभगिनीनामपि परस्परपुत्त्रप्रतिग्रहस्याभावोऽवगम्यते। तदाह वृद्धगौतमः "ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयः सुतः क्वचिदिति" भागिनेयपदं भ्रातृपुत्त्रस्याप्युपलक्षणम् तेन भगिन्या भ्रातृपुत्त्रो न ग्राह्य इत्यर्थः सिद्ध्यति"।

एकपुत्त्रेण पुत्त्रदानस्य निषेधेन प्रतिग्रहोऽपि निषिद्धः यथोक्तं तत्रैव।

"एक एव पुत्त्रो यस्येति एकपुत्त्रः तेन तत्पुत्त्रदानं न कार्य्यम् "न त्वेवैकं पुत्त्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वेति" वशिष्ठस्मरणात्। अत्र स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्व्वकपरस्वत्वापादनस्य दानपदार्थत्वात् परस्वत्वापादनस्य च परप्रतिग्रहं विनानुपपत्तेस्तमप्याक्षिपति तेन प्रतिग्रहनिषेधोऽपि अनेनैव सिद्ध्यति। अतएव वशिष्ठः "न त्वेवैकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वेति" उक्त्वा तत्र हेतुमाह "स हि सन्तानाय पूर्व्वेषामिति" सन्तानार्थत्वाभिधानेनैकस्य दाने सन्तानविच्छित्तिप्रत्यवायो बोधितः। स च दातृप्रतिग्रहीत्रोरुभयोरपि उभयगोत्रत्वात्"।

मातापित्रोर्मध्ये पितुर्निरपेक्षतया स्त्रियास्तु भर्त्रनुज्ञापेक्षतया मुख्यगौणाधिकारौ तत्रोक्तौ यथा

"बहुपुत्रेणेति पुंस्त्वश्रवणात् स्त्रियाः पुत्त्रदानप्रतिषेधः। "न स्त्री पुत्त्रं दद्यात्" नैरपेक्ष्यश्रवणात् भर्त्रनुज्ञाने तस्या अप्यधिकारः। तथा च वशिष्ठः "अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्त्तुः" इति। यत्तु "दद्यान्माता पिता यं वा" इति यच्च "माता पिता वा दद्यातामिति" मातुः पितृसमकक्षतयाभिधानं तदपि भर्त्रनुज्ञानविषयमेव। न चैवं विधवाया आपद्यपि पुत्रदानं न स्यात् भर्त्रनुज्ञानासम्भवात् परिग्रहश्चेदिति वाच्यम्। मानवीयलिङ्गदर्शनेन तथाकल्पनात् नैरपेक्ष्यकल्पश्रवणाच्च स्त्रीनिरपेक्षस्यैकस्यापि भर्त्तुर्दानाधिकारः। "दद्यात् माता पिता यं वा"। "माता पिता वा दद्यातामिति" मातृनिरपेक्षैकपितृनिर्देशात्, बीजस्य प्राधान्यात् "अयोनिजा अपि पुत्रा दृश्यन्ते" इति बौधायनीयहेतुदर्शनाच्च। भारतेऽपि "माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव हि" इति। श्रुतिरपि "आत्मा वै जायते पुत्र" इति। मानवे दद्यातामित्युभयकर्तृकताश्रवणात्तूभयाधिकारो मुख्यः। अतएव वशिष्ठः "शुक्रशोणितसम्भवः पुत्रो मातापितृनिमित्तकस्तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः" इति। बौधायनोऽपि "मातापित्रोरेव संसर्गसाम्यात्" इति। अतएव "माता पिता वा दद्यातामिति" मनुना मातुर्भर्त्रनुज्ञानसापेक्षत्वात् जघन्यत्वं स्वतन्त्रानुज्ञाननैरपेक्ष्यात् पितुर्मध्यमत्वं जनकतासाम्यात् उभयोर्मुख्यत्वमभिप्रेत्य पूर्व्वपूर्व्वास्वरसादुत्तरोत्तरमभिहितम्। न चेदमेकमेव वाक्यं द्विवचनान्तैकक्रियाश्रवणादिति वाच्यम् मध्ये विकल्पासङ्गतेः तस्मात् कल्पत्रयमेव। अतएव योगीश्वरः "दद्यान्माता पिता यं वा" इति प्रत्येकमेकवचनान्तमेव क्रियापदमुदाजहार। तत्रापि निमित्तमाह प्रयत्नत इति। प्रकृष्टो यत्नो यस्मिन् कालेऽसौ प्रयत्न आपत्कालस्तेन चापत्काल एव पुत्त्रदानं नान्यथेत्यर्थः"।

पञ्चवर्षातीतस्यन्याह्यता तत्रोक्ता यथा

"कालिकापु०। "दत्ताद्या अपि तनया निजगोत्रेण संस्कृताः। आयान्ति पुत्रतां सम्यगन्यबीजसमुद्भवाः। पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते। आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः। चूडाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः। दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते। ऊर्द्ध्वन्तु पञ्चमाद्वर्षात् न दत्ताद्याः सुता नृप!। गृहीत्वा पञ्चवर्षीयं पुत्त्रेष्टिं प्रथमञ्चरेत्। पौनर्भवन्तु तनयं जातमात्रं समानयेत्। कृत्वा पौनर्भवष्टोमं जातमात्रस्य तस्य वै। सर्व्वांस्तु कुर्य्यात् संस्कारान् जातकर्म्मादिकान् नरः। कृते पौनर्भवष्टोमे ततः पौनर्भवः सुतः इति"। अन्यबीजसमुद्भवा अपि दत्ताद्यास्तनया निजगोत्रेण प्रतिगृहीत्रा स्वगोत्रेण सम्यक् स्वसूत्रोक्तविधिना जातकर्म्मादिभिः संस्कृताश्चेत् तदैव प्रतिग्रहीतुः पुत्रतां प्राप्नुवन्ति नान्यथेत्यर्थः। तदाह वशिष्ठः "अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः। स्वगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना स स्वशाखभागिति" दत्ताद्या इत्यादिपदेन कृत्रिमादीनां ग्रहणम्। औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च। गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च भागार्हास्तनया इमे। कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा। स्वयन्दत्तश्च दासश्च षडिमे पुत्रपांशुलाः। अभावे पूर्व्वपूर्व्वेषां परान् समभिषेचयेत्। पौनर्भवं स्वयन्दत्तं दासं राज्ये न योजयेदिति" पूर्व्वोपक्रमात्

योऽयं पौनर्भवादीनां राज्यनियोजनाभावः स औरसव्यतिरिक्ताभाव एव "अभावे पूर्वपूर्वेषामित्यस्यैवानेनापवादात् सत्यौरसे तु राज्याभावस्य न क्षेत्रजादींस्तनयान् राजा राज्येऽभिषेचयेत्। पितॄणां साधयेच्छ्राद्धमौरसे तनये सतीत्यनेन" प्रागेवाभिधानात्। सत्यौरसे क्षेत्रजादीन् राज्ये नैवाभिषेचयेत् पितॄणां नित्यं श्राद्धादि च नैव साधयेत् न कारयेदित्यर्थः। गोत्रेणेति यद्यपि जातकर्मादीनां साक्षाद्गोत्रस्य करणता न श्रूयते तथापि तदङ्गभूते वृद्धिश्राद्धे तत्सम्बन्धस्यावश्यम्भावात् प्रधानेऽपि तत्सम्बन्ध इति। चूडादिषु साक्षादेव तत्सम्बन्धः। "शिखा अपि च कर्त्तव्याः कुमारस्यार्षसङ्ख्ययेति" स्मरणात्। संस्कारैः पुत्रत्वमित्युक्तम् तानेवान्वयव्यतिरेकाभ्यामाह पितुर्गोत्रेणेति। यः पुत्र आचूडान्तं चूडान्तैः संस्कारैः पितुर्जनकस्य गोत्रेण संस्कृतः सोऽन्यतोऽन्यस्य पुत्रतां न याति। अयमत्राभिसन्धिः। कृतचूडस्य परिग्रहीतुः पुत्रताभावप्रतिपादनम् असाधारणपुत्रतां विषयीकरोतीत्यवश्यं वाच्यम्। अन्यथा गृहीत्वा पञ्चवर्षीयमिनेन कृतचूडस्यापि परिग्रहीतृपुत्रताप्रतिपादनविरोधात्। गृहीत्वेत्यस्य च कृतचूडविषयत्वावश्यम्भावः स्पष्टमिष्यते ततश्च चूडान्तसंस्कृतस्य परिग्रहे द्व्यामुष्यायणता भवति गोत्रद्वयेन संस्कृतत्वात् तस्य च फलं गोत्रद्वयसम्बन्ध इत्यग्रे वक्ष्यते। अनेन जातकर्मादीनां चूडान्तानां संस्काराणां पुत्रताहेतुत्वमुक्तम्। आचूडमिति वक्तव्ये यदन्तग्रहणं तदकृतापि समसङ्ग्रशिखस्य पुत्रीकरणाभ्यनुज्ञानार्थं प्रधाननिष्पत्त्या पुत्रताङ्गत्वात् चूडाद्या इति वक्ष्यमाणत्वाच्च। अकृतजातकर्माद्यसम्भवे कथमित्यत आह चूडाद्या यदीति। यदि चूडाद्याः संस्कारा निजगोत्रेण प्रतिग्रहीतृगोत्रेण कृता वैशब्दोऽवधारणे तदैव दत्ताद्यास्तनयाः स्युरन्यथा ते दासा उच्यन्ते इति। चूडा आद्या येषां ते तथेति न तु चूडाया आद्या इति पूर्वेण पौनरुक्त्यापातात्। अनेन जातकर्माद्यन्नप्राशनान्तानां जनकगोत्रेणानुष्ठानेऽपि न विरोधः। तथा च अकृतजातकर्मादिर्मुख्यः अकृतचूडोऽनुकल्प इति सिद्धान्तः। दत्ताद्या इत्यादिपदेन कृत्रिमादिपरिग्रहणमित्युक्तमेव तथापि संस्कारैरेव पुत्रत्वं न परिग्रहमात्रेण अन्यथा दास उच्यत इति विपक्षबाधकात्। अन्यथा चूडाद्यकरणे कृतचूडादिपरिग्रहे वा दासता भवति न तु पुत्रत्वमित्यर्थः अस्य पुत्रत्वस्य यूपत्वादिवत् संस्कारजन्यत्वात्। असंस्कृतः पुत्रीकार्य्य इति स्थितम् तत्रावध्यपेक्षायामाह ऊर्द्ध्वमिति। असंस्कृतोऽपि पञ्चमादूर्द्ध्वं न ग्राह्यः कालाभावेन पुत्रत्वानुपपत्तेः। अनेन पञ्चैव वर्षाणि पुत्रपरिग्रहकाला इत्युक्तं भवति तद्व्यतिरेकेणाभिधानन्तु पञ्चमानन्तरं गौणोऽपि कालो नास्तीति प्रतिपादनाय। अन्यथा "स्वकालादुत्तरः कालो गौणः सर्वः प्रकीर्त्तितः" इति न्यायेन पञ्चमानन्तरस्य गौणकालस्यापत्तिः। ततश्च जननमारभ्यातृतीयवर्षं तत्रापि तृतीयवर्षस्य मुख्यकालता ऊर्द्ध्वन्तु पञ्चमाद्वर्षादित्युपसंहारे वर्षश्रवणाच्च अत्रापि चूडाशब्दस्य तृतीयवर्षपरतैवाभिप्रेतेति गम्यते। अन्यथा उपनीतिसहभावपक्षे अष्टमवर्षस्याकृतचूडस्य परिग्रहापत्तिः। नचेष्टापत्तिः 'ऊर्द्ध्वन्तु पञ्चमाद्वर्षादित्यनेन विरोधात्"। तस्मादाचूडान्तमित्यत्र चूडाशब्दस्तृतीयवर्षपर एव युक्तः तृतीयानन्तरमापञ्चमं गौणः ऊर्द्ध्वन्तु गौणोऽपि नेति स्थितम्"।

"यत्तु कात्यायनस्मरणम्। विक्रयञ्चैव दानञ्च न नेयाः स्युरनिच्छवः"। दाराः पुत्राश्च" इत्यनिच्छूनां दानादिनिषेधः सोऽपि पञ्चवार्षिकस्यैव नाधिकस्येति व्याख्येयम्। यच्च "सदृशन्तु प्रकुर्य्याद् यमिति" वाक्ये गुणदोषविचक्षणमिति पाठमभिप्रेत्य विचक्षणं न तु बालमिति सर्वज्ञेन व्याख्यातम् तदपि पञ्चवार्षिकमेव। विचक्षणं चातुर्य्यविशेषेण" न तु बालम् 'बाल आ षोड़शाद्वर्षात्" इति लक्षणविशिष्टं न कुर्य्यादित्यर्थ इति व्याख्येयम्। तर्हि संस्कृताभावे कथमित आह गृहीत्वेति। पञ्चवर्षीयं चूड़ान्तसंस्कारसंस्कृतमित्यर्थः। ननु कथं तस्य ग्रहणं दासत्वाभिधानादित्यत आह पुत्रेष्टिमिति। अयमत्राभिसन्धिः "अग्नये पुत्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिन्द्राय पुत्रिणे पुरोडाशमेकादशकपालं प्रजाकामोऽग्निरेवास्मै प्रजां प्रजनयति वृद्धामिन्द्रः प्रयच्छतीति" वाक्ये प्रजाफलकत्वमिष्टेः श्रूयते तत् यत्रानुत्पन्ना प्रजा तत्र तदुत्पत्तिरेव भाव्या यत्र तूत्पन्ना परिगृह्यते तत्रोत्पत्तेरभावात्तस्याः प्रजात्वमेव भाव्यमिति कल्प्यते प्रकृतविध्यन्यथानुपपत्तेः। तच्च दासत्वापनोदनकृते न सम्भवतीति तदपनोदोऽप्यवश्यमभ्युपेयः। अन्यथा प्रजात्वमात्रसम्पादकत्वे पुत्रपरिग्रहमात्रे स्यात्। यदि च संस्कारै-

रेव तत्र पुत्रत्वोत्पत्तेर्न्न तदेवेति तर्हि प्रकृतेऽपि तुल्यं प्रथमपदेनात् तत्प्रवचनात्। "सर्वांस्तु कुर्य्यात् संस्कारान् जातकर्म्मादिकान्नरः" इत्यन्तेऽभिधानाच्च। तस्मात् पुत्रेष्ट्या पूर्वसंस्कारप्रयुक्तदासत्वापनोदपूर्व-कप्रजात्वसम्पादनात् संस्कृतोऽपि परिग्राह्य इति स्थितम्। यद्येवं तर्हि संस्कृतमित्येव वाच्यम् किं पञ्च-वर्षीयपदोपादानेनेति चेन्नैवम् पञ्चवर्षीयस्यैवेति नियमार्थत्वात् नियमश्चात्र यत्कृत्य पूर्वकन्नाद्यन्नप्राशनचूडाकर्मोपनयनप्राप्तर्यर्थः। नचायन्नियमः पूर्ववाक्येनैव सिद्ध इति वाच्यम् तस्याकृतसंस्कारावधिसमर्पकत्वेन प्रकृतत्वाभावे परिगृहीतत्वात्। प्रथममिति संस्कारेभ्यः प्रागित्यर्थः। ननु परिग्रहहोमादेव प्रागिति कुतो नेष्यते, गृहीत्वेति साकाङ्क्षया यत्कृत्यभावनायाः क्त्वाप्रत्ययेन पूर्वकालतावगमात्। पुत्रेष्ट्या पूर्वसंस्कारापनोदेन संस्कारान्तरावश्यापेक्षणाच्चेति"।

पुत्रच्छायावहमित्यस्यार्थस्तत्रैवोक्तो यथा

"पुत्रच्छाया पुत्रसादृश्यं तच्च नियोगादिना स्वयमुत्पादनयोग्यत्वम् यथा भ्रातृसपिण्डसगोत्रादिपुत्रस्य, नचास्वस्रीयि नियोगासम्भवः "वीजार्थं ब्राह्मणः कश्चिद्धनेनोपनिमन्त्यतामिति" स्मरणेन निमन्त्रणसम्भवात्। ततश्च भ्रातृपितृव्यमातुलदौहित्रभागिनेयादीनां निरासः पुत्रसादृश्याभावात्। एतदेवाभिप्रेत्योक्तमग्रे तेनैव "दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्राणां विहितः सुतः। ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयः सुतः क्वचिदिति"। अत्रापि भागिनेयपदं पुत्राशक्यानां सर्वेषामुपलक्षणं विरुद्धसम्बन्धस्य समानत्वात्। विरुद्धसम्बन्धश्च नियोगादिना स्वयमुत्पादनायोग्यत्वम्। यथा विरुद्धसम्बन्धो विवाहगृह्यपरिशिष्टे च वर्जितः। "दम्पत्योर्मिथः पितृमातृसाम्ये विवाहो विरुद्धसम्बन्धो यथा भार्य्यास्वसुर्दुहिता पितृव्यपत्नीस्वसा चेति"। अस्यार्थः यत्र दम्पत्योर्बधूवरयोः पितृमातृसाम्यं बध्वा वरः पितृस्थानीयो भवति वरस्य वा बधूर्मातृस्थानीया भवति तादृशो विवाहो विरुद्धसम्बन्धः तत्र यथाक्रममुदाहरणद्वयं भार्य्यास्वसुर्दुहिता ब्यालिकापुत्री पितृव्यपत्नीस्वसा पितृव्यपत्न्या भगिनी चेति। तथा प्रकृते विरुद्धसम्बन्धः पुत्रो बर्ज्जनीय इति यतो रतियोगः सम्भवति तादृशः कार्य्य इति यावत्।"

"परिग्रहविध्यभावे विशेषमाह मनुः। "अविधाय विधानं यः परिगृह्णाति पुत्रकम्। विवाहविधिभाजं तं कुर्य्यान्न धनभाजनमिति"। परिग्रहविधिं विना परिगृहीतस्य विवाहमात्रं कार्य्यं न धनदानमित्यर्थः किन्तु तत्र पत्न्यादय एव धनभाजः विधिं विना तस्य पुत्रत्वानुत्पादात्। अतएव वृद्धगौतमः "स्वगोत्रेषु कृता ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः। विधिना गोत्रतां यान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते" इति विधिनैव गोत्रतां यान्तीति नियमः दानादिविधीनां दत्तकादिलक्षणान्तर्गतत्वेन स्वरूपनिर्वाहकत्वात् यथोक्तं "यमद्भिः पुत्रमापदि"। अत्र ग्रहणं सकलदानविधेरुपलक्षणं तेन च प्रतिग्रहविधिरप्याक्षिप्तो भवान्"।

"मेधातिथिरपि दत्तकादिषु संस्कारनिमित्तमेव पुत्रत्वमाह "सत्यपि प्रयोगे इन्द्रादिशब्दवल्लोकतोऽर्थातिशयात् शास्त्रे चोत्पत्तिविधानात् भार्य्यादिव्यवहारवत् पुत्रत्वव्यवहारोऽवगन्तव्य इत्यादिग्रन्थसन्दर्भेण"। तस्मात् दत्तकादिषु संस्कारनिमित्तमेव पुत्रत्वमिति सिद्धम्। दानप्रतिग्रहहोमाद्यन्यतमाभावे तु पुत्रत्वाभाव एवेति।

दत्तकस्य जनकग्रहीत्रोर्मध्ये सापिण्ड्यमस्ति न वेति संशयनिर्णयाय सापिण्ड्यविशेषस्य तयोरभावस्तत्र प्रतिपादितः "ननु मनुवचनात् जनकगोत्रनिवृत्तावपि प्रतिग्रहीतृगोत्रप्राप्तौ किं मानमित्यत आह वृद्धमनुः। दत्तक्रीतादिपुत्राणां वीजवप्तुः सपिण्डता। पञ्चमी सप्तमी तद्वत् गोत्रं तत्पालकस्य चेति"। दत्तक्रीतादिपुत्राणां वीजवप्तुर्जनकस्य सपिण्डतास्त्येव दानादिनापि सा न निवर्त्तते तस्या अवयवान्वयरूपतया यावच्छरीरं दुरपनेयत्वात् अनेनावयवान्वय एव सापिण्ड्यं न पिण्डान्वय इत्युक्तं भवति पिण्डान्वयस्य "अपैति ददतः स्वधेति" अपगमावगमात्। सा च सपिण्डता कियतीत्यपेक्षायामाह पञ्चमी सप्तमीति। पञ्चानां पूरणी पञ्चमी पञ्चपुरुषव्याप्तेत्यर्थः एवं सप्तमी। गौतमोऽपि "ऊर्द्ध्वं सप्तमात् पितृबन्धुभ्यः वीजिनश्च मातृबन्धुभ्यः पञ्चमादिति"। अत्र वीजिग्रहणं दत्तकाद्युत्पादकानां सर्वेषामपि संग्रहार्थं न केवलं क्षेत्रजोत्पादकस्यैव "य एतेऽभिहिताः पुत्राः प्रसङ्गादन्यवीजजाः। यस्य ते वीजतो जातास्तस्य ते नेतरस्य त्विति" स्मरणात्। तस्य ते पुत्रा इति पुत्रत्वप्रतिपादनं सापिण्ड्यप्रतिपादनार्थं न तु पुत्रत्वोत्पादनार्थं पुत्रान् द्वादश यानाह" इत्यादिप्रतिग्रहीतृपुत्रत्वप्रतिपादनविरोधात्

नेतरस्य प्रतिग्रहीतुरित्यर्थः। नन्वेवं कन्यावदुभयत्रापि सापिण्ड्यमास्तां प्रतिग्रहेण गोत्रवत् सापिण्ड्यस्याप्युत्पत्तेरिति चेन्नैवम् "सगोत्रेषु कृता ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः। विधिना गोत्रतां यान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते" इति वृद्धगौतमस्मरणविरोधात्। ये दत्तादयः सुताः सगोत्रेषु सगोत्रमध्ये कृतास्ते विधिना गोत्रतां सन्ततित्वं यान्ति परन्तु तैः सह विधिना सापिण्ड्यं न विधीयते नोत्पद्यत इत्यर्थः। सगोत्रे ऽपि सापिण्ड्यानुत्पत्तौ परगोत्रे सुतरां सापिण्ड्यानुत्पत्तिरुक्ता। युक्तञ्चैतत् पितुरारम्भकत्वेन भर्त्तुः सहैकशरीरारम्भकत्वेन च यथा उभयत्रापि सापिण्ड्यं सिद्ध्यति न तथा दत्तके पितुरारम्भकत्वेऽपि प्रतिग्रहीतुः सहैकशरीरारम्भकत्वाभावात्"। तत्र चायमर्थः धर्मार्थं स्वस्यालोकतापरिहारकधर्मसम्पत्त्यर्थं तत्तद्गोत्रेण जनकापेक्षया भिन्नगोत्रेणापि परिगृहीताः पुत्रवत् पुत्रप्रतिनिधितया परिग्रहा ये पुत्रा वर्द्धिताः तेषु केवलं परिग्रहीतृसापिण्ड्यविभागित्वमेव न सापिण्ड्यमिति तस्मात् अत्र दत्तके न परिग्रहीतृसापिण्ड्यं किन्तु जनककुल एव साप्तपौरुषिकं सापिण्ड्यमिति सिद्धम्"।

"नन्वेवं दत्तकस्य प्रतिग्रहीतृकुले सापिण्ड्याभावे कथं विवाहो न स्यादिति चेत् सत्यम्। सगोत्रत्वादिति ब्रूमः। तर्हि तद्भगिन्यादिसन्ततौ विवाहोऽस्तु सगोत्रत्वसपिण्डत्वयोरभावात् न चात्र निषेधकं वचनमुपलभामहे प्रत्युत "सावित्रीं यस्य यो दद्यात् तत्कन्यां न विवाहयेत्। तद्गोत्रे तत्कुले वापि विवाहो नैव दोषकृत्" इत्याद्यनुकूलमेव वचनमस्ति। न चेष्टापत्तिः अविच्छिन्नाविगीतसकलदेशीयशिष्टाचारविरोधात् तस्मात् किं तत्राविवाहनिमित्तमिति। अत्र केचिदुच्यते "असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः। सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने" इति मनुवाक्ये स्वस्यासपिण्डेति वक्तव्ये यत् पितुरसपिण्डाभिधानं तद्दत्तकस्य प्रतिग्रहीतृसपिण्डाया विवाहो मा प्रसाङ्क्षीदित्येवमर्थम् अन्यथा पितृद्वारके सापिण्ड्ये मूलपुरुषादष्टमस्य वरस्य, मातृद्वारके सापिण्ड्ये मूलपुरुषात् षष्ठ्याः कन्याया विवाहो न स्यात् पितुः सपिण्डत्वेन असपिण्डताऽभावात् न चेष्टापत्तिः "पञ्चमात् सप्तमादूर्द्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा" इत्यादिसकलस्मृतिनिबन्धशिष्टाचारविरोधात्। न चेदं दूषणं दत्तकेऽपि समानम् अष्टमस्य तस्य षष्ठ्याः कन्यायाः पितुः सपिण्डत्वेन अविवाह्यत्वप्रसङ्गादिति वाच्यम् "सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते" इति वक्ष्यमाणवाक्येन सप्तमस्य दत्तकपितुर्मूलपुरुषासपिण्डत्वेन षष्ठ्याः कन्यायास्तदसापिण्ड्येन षष्ठ्याः सप्तमस्य च पितुः सपिण्डत्वाभावादित्युक्तमेव। तस्मात् दत्तकसापिण्ड्यनिर्णायकमिदमेव वचनमिति काऽनुपपत्तिः?। तदतिस्थानालपितं विकल्पासहत्वात् तथा हि किमिदं दत्तकस्यैव सापिण्ड्यनिर्णायकम् उत दत्तकौरसयोरुभयोरिति। नाद्यः द्वेधा हि अस्य वचनस्य दत्तकविषयता सम्भवेत् दत्तकप्रक्रमाद्वा दत्तकसापिण्ड्यनिर्णायकविशेषवचनैकवाक्यत्वाद्वा न चैकोभयमप्यस्ति अनुपलम्भात्। किञ्चास्य दत्तकपरत्वे अवश्यं पितृपदं गौण्या प्रतिग्रहीतृपितृपरं स्यात् तच्च अनिष्टम् "न विधौ परः शब्दार्थः" इति न्यायविरोधात्। नाप्यन्त्यः पितृपदे युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात्। न च शक्त्यायां गौणत्वाधित्यत्वेव वृत्त्यन्तरतात्पर्यग्राहकं प्रमाणमस्ति। तस्मात् औरसविषयमेवेदं वचनं गर्भाधानादिप्रक्रमात् "पञ्चमात् सप्तमादूर्द्ध्वमिति" वचनान्तरैकवाक्यत्वाच्च। न चास्यौरसपरत्वे कूटस्थात्" अष्टमस्य वरस्य षष्ठीकन्यायाश्च अनुद्वाहत्वप्रसङ्गः पितुरसपिण्डत्वाभावादित्युक्तमेव दूषणमिति वाच्यम् तस्य पितुरिति पञ्चम्यां षष्ठीभ्रमनिबन्धनत्वेन अदूषणत्वात्। अतएव योगीश्वरेण "मातृतः पितृतस्तथा" इत्यत्र पञ्चमीत्वनिर्णायकस्तसिलप्रयोग आदृतः। तथापि तावद्विभक्तिकत्वशङ्कायाम् "ऊर्द्धं सप्तमात् पितृबन्धुभ्यो बीजिनश्च मातृबन्धुभ्यः पञ्चमादिति" गौतमवाक्ये पञ्चम्या निर्णय इति न किञ्चित् समाधानमिति समाधानान्तरं वक्तव्यम्। तत्रापरे आहुः "क्षेत्रजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान्। पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः" इत्यत्र वाक्ये क्षेत्रजादीनां पुत्रप्रतिनिधित्वाभिधानात् "प्रतिनिधिश्चाङ्गवत् स्यादिति" न्यायेन सकलौरसधर्मप्राप्त्या प्रतिग्रहीत्रादिपितृसपिण्डावर्जनं सेत्स्यतीति। तच्च "न सापिण्ड्यं विधीयते" इत्यनेन निषिद्धस्य सापिण्ड्यस्य अतिदेशासत्त्वेनाप्राप्त्या तद्वर्जनासम्भवात्। एतेन पुत्रनाम्ना औरसधर्मातिदेशात् प्रतिग्रहीत्रादिपितृसपिण्डावर्जनसिद्धिरित्यपास्तम् "न तौ पशौ करोतीति" वत् निषिद्धस्य सापिण्ड्यस्य अतिदेशासम्भवेन वर्जनासम्भवात् तस्मात् अनन्यगत्या वाचनिकमेव प्रतिग्रहीतृकुले सापिण्ड्यम् अभ्युपगन्त-

अर्हति । चेदुच्यते । द्विविधं हि सापिण्ड्यम् अवयवान्वयेन पिण्डान्वयेन चेति तत्रावयवान्वयसापिण्ड्यस्य दत्तके प्रत्यक्षबाधितत्वेन हेमाद्रिः पिण्डान्वयमेवोपादाय दत्तकादीनां प्रतिग्रहीतृकुले त्रिपुरुषमेव सापिण्ड्यं व्यवातिष्ठिपत्" ।

"दत्तकानामेषा पिण्डान्वयरूपा अशौचाविवाह्यत्वादिप्रयोजिका त्रैपौरुष्येव सपिण्डता, न "लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषमिति" मात्स्याभिहिता साप्तपौरुषी तस्याः सामान्यरूपतया विशेषेणापवादात्" । "एतदेवाभिप्रेत्योक्तं संग्रहकारेण "दत्तकानान्तु पुत्राणां सापिण्ड्यं स्यात् त्रिपौरुषम् । जनकस्य कुले तद्वद्ग्रहीतुरिति धारणेति" । यदिदमुभयत्र त्रिपुरुषसापिण्ड्याभिधानं तत् द्व्यामुष्यायणाभिप्रायेण तस्य त्रिकद्वयेन सह सपिण्डीकरणाभिधानात् शुद्धदत्तकस्य तु प्रतिग्रहीतृकुले त्रिपुरुषं पिण्डान्वयरूपं सापिण्ड्यं जनककुले साप्तपौरुषमवयवान्वयरूपमेवेति । तद्वत् सपिण्डतावत् गोत्रमपि बीजवप्तुर्जनकस्य न केवलं जनकस्य अपि तु तत्पालकस्य च दत्तकादेर्यः पालकस्तस्य च गोत्रं दत्तकादीनां भवतीति । अनेन सपिण्डतावैलक्षण्यं गोत्रेऽभिहितं यथा सपिण्डता जनकस्यैव न तथा गोत्रं किन्तु उभयोरपि तदिति । न चेदमपि दत्तकमात्रे किन्तु द्व्यामुष्यायणे दत्तकविशेषे । तथा हि द्विविधा दत्तकादयो नित्यवद्द्व्यामुष्यायणा अनित्यवद्द्व्यामुष्यायणाश्चेति । तत्र नित्यवद्द्व्यामुष्यायणा नाम ये जनकप्रतिग्रहीत्रोरुभयोः पुत्र इति संप्रतिपन्नाः। अनित्यवद्द्व्यामुष्यायणास्तु ये चूडान्तैः संस्कारैर्जनकेन संस्कृताः उपनयनादिभिश्च प्रतिग्रहीत्रा, तेषां गोत्रद्वयेनापि संस्कृतत्वात् द्व्यामुष्यायणत्वं परन्त्वनित्यं जातमात्रस्यैव परिग्रहे गोत्रद्वयेन संस्काराभावात् तस्य प्रतिग्रहीतृगोत्रमेव । तदिदं सर्वमभिप्रेत्याह सत्याषाढः "नित्यानां द्व्यामुष्यायणानां द्वयोरिति" सूत्रेण नित्यद्व्यामुष्यायणानां गोत्रद्वयप्रवरसम्बन्धमुक्त्वा तमेवानित्येष्वप्यतिदिशति "दत्तकादीनान्तु द्व्यामुष्यायणवदिति" सूत्रेण । व्याख्यातञ्चैतत् भवस्वामिभिः द्व्यामुष्यायणप्रसङ्गेनानित्यानाह दत्तकेति । तावदेव नोत्तरसन्ततौ प्रथमेनैव संस्काराः परिग्रहीत्रा चेत् तदा उत्तरस्य पूर्वत्वात्तेनैव उत्तरत्र । तथा पितृव्येण भ्रातृव्येण चैकार्षेण ये जातास्ते परिग्रहीतुरेवेति" । अस्य भाष्यार्थः यो गोत्रद्वयेन संस्कृतस्तस्यैव गोत्रद्वयसम्बन्धो नोत्तरसन्ततेः जनकगोत्रसम्बन्धे किं कारणमित्यत आह प्रथमेनेति प्रथमो जनकस्तेनैव संस्कृतत्वात् । संस्काराश्च चौड़ान्ताः । "पितृगोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते ! । आचूड़ान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः" इति कालिकापुराणात् । व्याख्यातञ्चैतत् प्रागेव अन्यस्यासाधारणीं पुत्रतां न याति किन्तु द्व्यामुष्यायणो भवतीति । प्रथमेनासंस्कारे कथमित्यत आह परिग्रहीत्रा चेदिति । परिग्रहीत्रैव जातकर्मादिसर्वसंस्कारकरणे चौड़ादिसंस्कारकरणेऽपि वा उत्तरस्य परिग्रहीतुरेव गोत्रम् तत्र हेतुः पूर्वत्वात् संस्कारकरणे प्रथमत्वात् । द्व्यामुष्यायणसन्ततौ दत्तकसन्ततौ चार्षेयोचितं गोत्रमाह तेनैवेति । परिग्रहीतृगोत्रेणैव उत्तरसन्ततेर्गोत्रमुभयत्रापि । सगोत्रपरिग्रहमाह तथेति । जनकपरिग्रहीत्रोरेकगोत्रत्वेऽपि परिग्रहीत्रैव व्यपदेशः परिग्रहसंस्कारकरणादिति । यत्तु "गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेद्दत्रिमः सुत इति तत्परिग्रहीत्रैव जातकर्मादिसर्वसंस्कारकरणपक्षे वेदितव्यम् । ये तु नित्यद्व्यामुष्यायणादत्तकादयस्तेषां गोत्रद्वयम् । "द्व्यामुष्यायणका ये स्युर्दत्तकक्रीतकादयः । गोत्रद्वयेऽप्यनुद्वाहः शुङ्गशैशिरयोर्यथेति" पारिजातधृतस्मरणात् । गोत्रद्वयं जनकगोत्रं परिग्रहीतृगोत्रं च । दत्तकादीनाञ्च द्व्यामुष्यायणत्वे" इदं वचनं "नित्यानां द्व्यामुष्यायणानामिति" सत्याषाढवचनं च प्रमाणम् । प्रवरमञ्जर्यामप्यनेनैवाभिप्रायेणोक्तं "दत्तक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्रादीनां यथासम्भवं गोत्रद्वयं सप्रवरमस्तीति" एतावता द्विगोत्राणां गोत्रद्वयं सप्रवरं विवाहे वर्ज्यमिति" ।

शाखायां विशेषस्तत्रोक्तो यथा

"शाखापि प्रतिग्रहीतुरेवेत्याह वशिष्ठः "अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः । स्वगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना स स्वशाखभागिति" । स्वस्य प्रतिग्रहीतुः शाखा यस्मिन् कर्मणि तत् स्वशाखं कर्म तद्भजतीति स्वशाखभागिति प्रतिग्रहीतृशाखीयमेव कर्म तेन कर्त्तव्यमित्यर्थः । दत्तकादीनां मातामहा अपि प्रतिग्रहीत्री या माता तत्पितर एव पितृव्यावस्य

मातामहेष्वपि समानत्वात्” दत्तकमीमांसाकृत् ।

आद्धीयद्रव्यग्रहणनिषेधे विशेषस्तत्रोक्तो यथा “एवं प्रतिग्रहीतृकुलश्राद्धीयद्रव्यं दत्तकाय प्रतिग्रहीतृजनककुलश्राद्धीयद्रव्यञ्च द्व्यामुष्यायणाय न दातव्यं “सपिण्डाय सगोत्राय श्राद्धीयं नैव दापयेत् । न भोजयेत् पितृश्राद्धे समानप्रवरं तथेति” हेमाद्रिपारिजातधृतवचनात् । श्राद्धीयं श्राद्धे दत्तद्रव्यम्” ।

दत्तदुहितापि ग्रहीतुं शक्यते यथोक्तं तत्रैव “औरसपुत्रस्येव औरसपुत्त्र्या अप्यपचारे क्षेत्रजाद्याः पुत्रा: प्रतिनिधयो भवन्ति । “मुख्यापचारे प्रतिनिधिरिति” न्यायात् । मुख्यत्वञ्चास्या दानादिविधौ साधनत्वेन साधनत्वञ्च ऋतुगमनविधिना साधितायाः द्रव्यार्ज्जनविधिना अर्ज्जितस्य व्रीह्यादेः क्रतुसाधनत्ववत् । तथा हि रात्रिसत्रन्यायेन “ऋत्वियात् प्रजां विन्दामहे ऋत्वियात् प्रजां विन्दते” इत्याद्यर्थवादोन्नीते “ऋतावुपेयात् तस्मिन् संविशेत्” इत्यादौ नित्ये ऋतुगमनविधौ स्त्रीपुंससाधारण्याः श्रुतिसिद्धायाः प्रजाया एव भाव्यत्वमवगम्यते । प्रजनयतीति प्रजेतिव्युत्पत्त्या प्रजननशक्तिमतः स्त्रीपुंसयोरेव प्रजाशब्दवाच्यत्वात् न नपुंसकस्य, तस्य शुक्रशोणितसाम्यजन्यत्वेन नान्तरीयकत्वात् । अतएव “अनधीत्य द्विजो वेदमनुत्पाद्य च सन्ततिम् । अनिष्ट्वा विविधैर्यज्ञैर्मोक्षमिच्छन् पतत्यधः” इति तादृश्या एव सन्ततेरनुत्पादे अधःपातः स्मर्य्यते । संतनोत्यन्वयमिति सन्ततिः प्रजापर्य्याय एव । “प्रजा स्यात् सन्ततौ जने” इति कोषात् । एवम् “अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्री क्षेत्रं वीजिनो नराः । क्षेत्रं वीजवते देयं नावीजी क्षेत्रमर्हति” इत्यत्र अपत्यशब्दो व्याख्यातः “अपत्यं कस्मादपततं भवति नानेन पततीति” यास्कस्मरणात् । “आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियान्त्वमी । आहुर्दुहितरं सर्व्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे” इति कोषाच्च । यच्च “पुमान् पुरुमना भवति पुंसतेर्वेति” यास्कोक्त्या पुंपदं बहुत्वपरं तदा पुंसतेर्वेति” तदुक्त्यैव प्रसवकर्त्तृमिथुनपरमेव व्याख्यायताम् । अतएव यास्कः “मिथुनाः पित्र्यदायादा” इति । तद्देतादृक्, श्लोकाभ्यामप्युक्तम् । “अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादधिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदां शतमिति” । “अविशेषेण पुत्राणां दायो भवति धर्म्मतः । मिथुनानां विसर्गादौ मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्” इत्यत्र पुत्रपदं मिथुनपरं दर्शितवान् । नचात्र मिथुनपदं पुत्रस्थूणापरमिति वाच्यम् । अङ्गादङ्गात् सम्भवसि इत्यस्यासङ्गतेः । “न दुहितर इत्येके पुमान् दायादोऽदायादा स्त्रीति विज्ञायत” इत्येकीयमते दुहितृनिराकरणासङ्गतेश्च । यच्च “नापुत्रस्य लोकोऽस्तीत्यादौ पुत्रपदं तदप्युभयपरमेव । “भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्यामिति” पाणिनिना पुत्रदुहितृपदयोरेकशेषस्मरणात् । एतेन “अपत्नेनैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा” इत्यादावपि पुत्रपदं व्याख्यातम् । ततसाधनञ्च पुत्रिकाकरणलिङ्गमग्रे वक्ष्यते । अतएवोक्तम् “तत्समः पुत्रिकासुत” इति । “अङ्गादङ्गात्सम्भवति पुत्रवद्दुहिता नृणामिति” च । यदि च अदृष्टवैकल्येन कन्यानुत्पादः तदा कन्याप्रतिपक्षश्राद्धादिना तत्सम्पादनं कार्य्यं कन्याचतुर्थीश्राद्धादिना पुत्रादृष्टस्येव” । यत्तु गमनकरणिकायामेव भावनायाम् “एवं गच्छन् पुत्रं जनयेदिति” पुत्रस्यैव भाव्यत्वं प्रतीयते तत्प्रजापदोपात्तयोः स्त्रीपुंसयोर्म्मध्ये पुत्रस्य तद्वाक्यविहितगुणफलतया अवष्टत्यानुवादः पुत्रार्थिप्रवृत्त्यर्थः । गुणाश्च युग्मनिशाशुक्राधिक्यस्त्रीक्षामतेन्दुसौम्यग्रपुंसवनापूपादयो योगिमन्वादिभिरेव एवमित्यादिना स्मारिताः । आश्वलायनेनापि पाणिग्रहणे पुत्रपुत्रीगुणफलत्वं प्रकटितम् । “गृह्णामि ते सौभगत्वाय हस्तमित्यङ्गुष्ठमेव गृह्णीयात् यदि कामयेत पुमांस एव मे पुत्रा जायेरन्नित्यङ्गुलीरेव, स्त्रीकामो रोमान्ते हस्तं साङ्गुष्ठमुभयकाम इति” । एतेन “स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु” इत्यपि व्याख्यातम् । तस्मात् पुत्रस्येव श्राद्धकर्त्तृत्वेन परलोकसाधनतया च पुत्र्या अपि दानश्राद्धादिविधिसाधनत्वेन सिद्धे मुख्यत्वे तदपचारे प्रतिनिधिर्युक्त एव । “दुहिता दुरहिता दूरे हिता दोग्धा” इति निरुक्त्या दुहितुर्दौहित्रद्वारापि पितृप्रकारकत्वं दर्शयति यास्कः मनुरपि “पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नोपपद्यते । दौहित्रोऽपि ह्यमुत्रैनं सन्तारयति पौत्रवदिति” । महाभारते माधव्युक्तिश्च “एका शताधिका वाला भविष्यति मतीयसी । तेन दौहित्रजाल्लोकान् प्राप्स्यामिति मे मतिः” । अन्यत्रापि “दुहितर एव मातापित्रोः किमौरसाः पुत्राः । निपतन् दिवो यया-

तिर्दौहित्रैरद्भुतः पर्वणीति" । दौहित्रैर्दत्तकादिभिः कानीनैश्चागर्भोपन्नैः । एवञ्चौरसदुहितृभावे दौहित्रकृतलोकप्राप्त्यर्थं क्षेत्रजादिदुहितृणामपि प्रतिनिधित्वेनोपादानं सिद्धमेव । न च व्रीहिप्रतिनिधित्व इव वचनमस्ति । यद्येवं तर्हि भर्त्रपचारे देवरस्येव भार्य्यापचारे श्यालिकायाः प्रतिनिधित्वं स्यात् श्वशुरशरीरावयवान्वयेन सौसादृश्यादिति चेन्मैवम् नहि श्वशुरशरीरावयवान्वयेन भार्य्योपादानं किन्तु तस्याः संस्कृतस्त्रीत्वेन, न च तत् श्यालिकायामस्ति । यत् च कनिष्ठादौ तदस्ति तत्र भवत्येव तस्याः ज्येष्ठाप्रतिनिधित्वम् । यथाह व्यतिरेकमुखेन योगीश्वरः । "सत्यामन्यां सवर्णायां धर्म्मकार्य्यं न कारयेत् । सवर्णासु विधौ धर्म्मे ज्येष्ठया न विनेतरेति" । तस्मात् सिद्धमासां न्यायत एव प्रतिनिधित्वम्" ।

"दुहितृप्रतिनिधौ पुराणेषु लिङ्गदर्शनानि उपलभ्यन्ते । तत्र दत्तकाया रामायणे बालकाण्डे दशरथं प्रति सुमन्त्रस्य सनत्कुमारोक्तभविष्यानुवादो लिङ्गम् । "इक्ष्वाकूणां कुले जातो भविष्यति सुधार्म्मिकः । नाम्ना दशरथो वीरः श्रीमान् सत्यपराक्रमः । सख्यं तस्याङ्गराजेन भविष्यति महात्मना । कन्या चास्य महाभागा शान्ता नाम भविष्यति । अपुत्रस्त्वङ्गराजो वै लोमपाद इति श्रुतः । स राजानं दशरथं प्रार्थयिष्यति भूमिपः । अनपत्योऽस्मि धर्म्मज्ञ ! कन्येयं मम दीयताम् । शान्ता शान्तेन मनसा पुत्त्रार्थं वरवर्णिनी । ततो राजा दशरथो मनसाभिविचिन्त्य च । दास्यते तां तदा कन्यां शान्तामङ्गाधिपाय सः । प्रतिगृह्य तु तां कन्यां स राजा विगतज्वरः । नगरं यास्यति क्षिप्रं प्रहृष्टेनान्तरात्मना । कन्यां तामृष्यशृङ्गाय प्रदास्यति स वीर्य्यवान्" इत्यादि" ।

"तत्रैव ऋष्यशृङ्गं प्रति लोमपादवाक्यम् । "अयं राजा दशरथः सखा मे दयितः सुहृत् । अपत्यार्थं ममानेन दत्तेयं वरवर्णिनी । याचमानस्य मे ब्रह्मन् ! शान्ता प्रियतमा मम । सोऽयं ते श्वशुरो धीर ! यथैवाहं तथा नृपः" इत्यादि । अत्र दीयतां दास्यते प्रतिगृह्य दत्ताशब्दैर्दानविधिः स्पष्ट एव । तथा पुत्त्र इत्युपक्रम्य पुत्त्रार्थं इत्युपसंहारात् औरसपुत्त्रीवत् दत्तपुत्त्र्यपि पुत्त्रप्रतिनिधिर्भवतीति गम्यते" ।

एवं कृत्रिमादिपुत्त्रीकरणमपि शकुन्तलादीतिहासादौ दृश्यम् ।

"दत्तकाशौचनिर्णयः । तत्र जनककुले परस्परं नास्त्येव । "गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेद्दत्त्रिमः सुतः । गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा" इति मनुवचनात् । अत्र च स्वधापिण्डशब्दौ अशौचादिसकलपितृकर्म्मोपलक्षणं पिण्डदानादिनिमित्तीभूतगोत्ररिक्थयोर्निवृत्तिश्रवणात् प्रेतपिण्डदानादेश्चाशौचपर्व्वकालत्वनियमात् तस्य पिण्डनिवृत्त्या अशौचनिवृत्तिरर्थसिद्धैव । "असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् । प्रथमेऽहनि यो दद्यात् स दशाहं समापयेत् । प्रयाहिशान्तु नैव स्यात् कर्त्तुः स्वस्ति तथापि च । यावदशौचमुदकं पिण्डमेकञ्च दद्युः" इत्यादिवाक्यपर्य्यालोचनया पिण्डाशौचयोः समव्याप्तिसिद्धेः तस्मात् दत्तकतज्जनकादीनाञ्च परस्परं नाशौचादि । यत्तु "बैजिकादपि सम्बन्धादनुरुन्ध्यादघं त्र्यहमिति" तदपि "व्यपैति ददतः स्वधा" इत्यनेनापोदितम् दत्तकातिरिक्तस्थले तस्य सावकाशत्वात् । किञ्च अशौचोदकदानादौ गोत्रसापिण्ड्ययोर्मिलितयोर्निमित्तत्वावगमात् अन्यतरापाये न तन्निमित्तमशौचादि । तथा च शङ्खलिखितौ "सपिण्डता तु विज्ञेया गोत्रतः साप्तपौरुषी । पिण्डश्चोदकदानञ्च शौचाशौचं तदानुगमिति" ।

प्रतिग्रहीतृपित्रादीनान्तु दत्तकादिमरणे त्रिरात्रमशौचम् । तदाह वृहस्पतिः "अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च । मृतेष्वाप्लुत्य शुद्ध्यन्ति त्रिरात्रेण द्विजोत्तमाः" । इदञ्च त्रिरात्राशौचविधानं यत्प्रतियोगिकं भार्य्यात्वं पुत्त्रत्वञ्च तस्यैव । त्रिपुरुषान्तर्वर्त्तिनां पितृसपिण्डानान्तु पृथगाह मरीचिः "सूतके मृतके चैव त्रिरात्रं परपूर्व्वयोः । एकाहस्तु सपिण्डानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुः" इति । यद्यपि दत्तकादीनामुत्पन्नानामेव स्वीकारात् परिग्रहीतुस्तदुत्पत्त्याशौचं न घटते तथापि तदपत्योत्पत्त्याशौचं घटत एवेति सूतकनिर्द्देशः । इदमपि समानजातीयानामेव पुत्त्राणाम् । तथा च ब्रह्मपुराणम् । "औरसं वर्ज्जयित्वा तु सर्व्ववर्णेषु सर्व्वदा । क्षेत्रजादिषु पुत्त्रेषु जातेषु च मृतेषु च । अशौचन्तु त्रिरात्रं स्यात् समान इति निश्चयः" इति । सर्व्वदा सर्व्वकाले उपनयनान्तरमपि । "अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च । गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युस्त्रिरात्रेणैव तत्त्ववित्" इति । यद्यपि प्रतिग्रहीतृमरणे दत्तकस्य दशाहाशौचं न घटते

सपिण्डसगोत्रत्वयोर्मिलितयोरभावात् अशौचविशेषज्ञा-नत्र नोपलभ्यते तथापि "गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृ-मेधं समाचरन्। प्रेतहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुद्ध्यतीति" मरीचिवचनेन शिष्यस्य गुरुप्रेतकार्य्यकरण-निमित्तदशाहाशौचमुक्तम्भवति। अत्र गुरुशब्द आचा-र्य्यादिरूपः। गुरुत्वमत्राप्यस्ति उपनयनादिकर्तृत्वात्। ततश्च दत्तकस्य प्रतिग्रहीतृक्रियाकरण एव दशरात्रा-शौचं सिद्ध्यति अन्यथा त्रिरात्रमेव पूर्वोक्तवचनात्। एवं दत्तकस्य प्रतिग्रहीतुस्त्रिपुरुषानन्तरवर्तिसपिण्डमरणे एकाहः "एकाहस्तु सपिण्डानाम्" इति पूर्वोक्तमरीचि-वाक्यात्। भेदकसगोत्रयोर्मरणे स्नानमात्रम्। "अन्या-श्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च" इति पूर्वोक्तप्रजापति-वाक्यात्"।

अन्येऽपि मीमांसादौ विशेषाः सन्ति ते च तत एवावगन्तव्या विस्तरभयात् न लिखिताः।

दत्तकचन्द्रिकानुसारिव्यवस्था वङ्गदेशे प्रचलिता मीमां-सानुसारिव्यवस्था तु पाश्चात्त्यदेशप्रचलितेति भेदः।

वीरमित्रोदये अकृतानुज्ञे भर्त्तरि मृते स्त्रिया दत्तको ग्रहीतुं शक्यते इति व्यवस्थापितम् यथा

"न तु स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वान्यत्रानुज्ञाना-द्भर्त्तुरिति"। अत्र भर्त्रनुज्ञां विना स्त्रियाः पुत्रप्रति-ग्रहनिषेधाददत्तानुज्ञे भर्त्तरि मृते विधवया कृतः पुत्रो दत्तको न भवतीत्याहुस्तन्न अपुत्रस्य गत्यभावात्-पुत्रकरणस्यावश्यकत्वश्रवणाच्छास्त्रमूलकतदनुज्ञायास्तत्राप्य-न्ततः। न चैवमनुज्ञानादन्यत्रेति व्यर्थम् व्यावर्त्त्या-भावाच्छास्त्रीयानुमतेः सर्वत्रावश्यकत्वादिति वाच्यम्। सत्यत्वोः, पत्न्यन्तरे पुत्रवती वानुज्ञाया असम्भवाद्भार्य्या अदि स्वपुत्रार्थिनी तां प्रति निषेधात्। तथा हि "सर्वा-सामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत्। सर्वास्तास्तेन पु-त्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुरिति"। पुत्रकार्य्यश्राद्धादेः सपत्नी-पुत्रेण सिद्धेर्भर्त्रनुज्ञां विना तादृश्याः पुत्रो न कार्य्यः। उभयोरपि तत्र कार्य्यस्य तेन निष्पत्तेः। भर्त्तुर्हि स औरस एव मुख्यः तस्या अपि दत्तवद्गौण इति तादृश्या भर्त्रनुमतिमन्तरेणेतरो न प्रतिग्राह्य इति तात्प-र्य्यार्थः। वस्तुतस्तु "भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत्। सर्वांस्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीदिति" वचनवदेतस्यापि भ्रातृपुत्रस्य गौणदत्तकपुत्रत्वादिसम्ब-न्धेऽन्यपुत्रप्रतिनिधिर्न कार्य्य इत्यर्थकतया मिताक्षरा-स्मृतिचन्द्रिकादौ व्याख्यातत्वाद्भर्त्तरि जीवति भार्य्यया स्वातन्त्र्येण तदननुमत्या न पुत्रीकरणीय इति भर्त्तुरनु-ज्ञानादन्यत्रेत्यस्यार्थः। मृते तु तस्मिन् न पारतन्त्र्यम् तस्या यत्पारतन्त्र्यं तदनुमतिरेवापेक्षिता। एवं सति दृष्टार्थता भवति प्रतिषेधस्य। तस्माददत्तानुज्ञे मृतेऽपि भर्त्तरि भार्य्याया दत्तकादिकरणमधिकृत्यम्। मनुवचनद्व-यस्य पौनःक्तार्थिकत्वे उपपत्तिरपि मिताक्षरादावेवोक्ता।

इयमपि व्यवस्था पाश्चात्त्यदेशे प्रचलिता।

दत्तैश्वर्य्योपाधिभेदे "शर्मा देवश्च विप्रस्य वर्म्मा त्राता च भूभुजः। भूतिर्दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत्" उद्वा० त०। [हरिवं० १९अ० दत्तशब्दे दृश्यम्।

दत्तशत् पु० ऋषिदेवन्तपयुत्रभेदे दत्तशर्म्मापि तत्पुत्रभेदे

दत्तात्मन् पु० द्वादशपुत्रान्तर्गते पुत्रभेदे "दत्तात्मा तु स्वयं-दत्तः" याज्ञ०। "मातापितृविहीनस्ताभ्यां त्यक्तो वा तवाहं पुत्रो भवामीति स्वयंदत्त उपनतः" मिता०। "स्वय-मेव स्वात्मानमन्यस्मै दत्तवांस्तवाहं पुत्रो भवामीति स्वय-मुपगतो मातापितृविहीनस्ताभ्यां त्यक्तो वा स्वयमा-ऽपतितः स उच्यते तथा च मनुः "मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात्। आत्मानं स्पर्शयेद्यस्तु स्वय-न्दत्तस्तु स स्मृतः" इति। अकारणात् पातित्यादिकार-णमन्तरेणैव दुर्भिक्षादौ पोषणाद्यसामर्थ्यादिना मातापि-तृभ्यान्त्यक्तः स्वतन्त्र इत्यर्थः" वी० मि०।

दत्तात्रेय पु० दत्तसंज्ञकः आत्रेयः। योगाचार्य्ये अनसूया-गर्भजे अत्रिपुत्रे षष्ठे भगवदवतारभेदे। आत्रेयशब्दे तस्योत्पत्तिकथा दृश्या "षष्ठमत्रेरपत्यत्वं वृतः प्राप्तो-ऽनुसूयया। आन्वीक्षिकीमलर्काय प्रह्लादादिभ्यः स ऊचिवान्" भाग० १।३।११। तेन च स्वसंहितायां योगो-ऽनुशिष्टः कार्त्तवीर्य्याय च तेन वरो दत्तः कार्त्तवीर्य्य-शब्दे दृश्यः।

दत्तात्रेयेश्वर पु० काशीस्थे शिवलिङ्गभेदे "भीष्मकेशवना-मासौ दत्तात्रेयेश्वराह्वयम्। दत्तात्रेयेश्वरात् पूर्वमेव आ-दिगदाधरः" काशीख० ३३ अ०।

दत्तानपकर्म्मन् न० दत्तस्य न अपकर्म्म यत्र। दत्ताप्रदानि-काख्ये व्यवहारविषयभेदे।

दत्ताप्रदानिक न० दत्तस्य असम्यक्तया दत्तत्वात् पुन-राप्रदानं यत्र गमस्त्यत्र ठन्। अष्टादशविवादान्तर्गते व्यव-हारविषयभेदे तत्स्वरूपादिकं वी०मि० उक्तं यथा नारदः "दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति।

दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदं हि तदिति"। व्यवस्यक अशास्त्रीयमार्गाश्रयणेनेत्यर्थः। दानप्रकारस्यादेयादिभेदैश्चतुर्विधत्वमाह स एव। "अदेयमथ देयञ्च दत्तं वाऽदत्तमेव च। व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विधः" इति। तत्र तावददेयस्य स्वरूपभेदानाह वृहस्पतिः "सामान्यं पुत्रदाराधिसर्वस्वन्यासयाचितम्। प्रतिश्रुतमथान्यस्य न देयं त्वष्टधा स्मृतमिति"। सामान्यं साधारणं प्रतिश्रुतं वाचादत्तम्। नारदोऽपि "अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणञ्च यत्। निक्षेपः पुत्रदाराश्च सर्वस्वञ्चान्वये सति। आपत्स्वपि हि कष्टासु वर्त्तमानेन देहिना। अदेयान्याहुराचार्य्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतमिति"। साधारणं बहुस्वामिकं रिक्थादिकं न त्वविभक्तस्वामिकं सुवर्णादिकं तस्य स्वमतौ देयत्वेन वक्ष्यमाणत्वात्। अत्र पुत्रदानमेकपुत्रविषयं तद्दाने सन्ततिविच्छेदप्रसङ्गात्। अतएव वशिष्ठः "शुक्रशोणितसम्भवः पुरुषो मातापितृनिमित्तकस्तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतो न त्वेकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय पूर्व्वेषामिति"। अतश्च "सुतस्य सुतदाराणां वशित्वन्त्वनुशासने। विक्रये चैव दाने च वशित्वं न सुते पितुः" इत्यादीनि स्मृत्यन्तरोक्तवचनानि सुतस्यादेयत्वप्रतिपादकानि एकपुत्रविषयाणीति ज्ञेयानि। अनेकपुत्रेष्वपि मातापितृवियोगसहनक्षम एव देयः। अतएव कात्यायनः "विक्रयञ्चैव दानञ्च न नेयाः स्युरनिच्छवः। दाराः पुत्राश्चेति" यथा दारा विक्रयं दानं वा भर्त्त्रा न नेयास्तथा मातापितृभ्यां पुत्रा अपि पितृवियोगानिच्छवो न नेया इत्यर्थ उक्तः स्मृतिचन्द्रिकायाम्। न नेयाः स्युरनिच्छव इत्येतदनापद्विषयम्। "आपत्काले तु कर्त्तव्यं दानं विक्रयमेव वा। अन्यथा न प्रवर्त्तेत इति शास्त्रविनिश्चयः" इति तानेवाधिकृत्य तेनैवाभिधानात्। भार्य्यापि पत्यनुज्ञया देयेत्याह विष्णुः "न तु स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वान्यत्रानुज्ञानाद्भर्त्तुरिति"। अन्वाहितादिवत् स्त्रीधनमप्यदेयम्। अतएव दक्षः "सामान्यं याचितं न्यास आधिर्दाराश्च तद्धनम्। अन्वाहितञ्च निःक्षेपः सर्व्वस्वं चान्वये सति। आपत्स्वपि न देयानि नव वस्तूनि पण्डितैः। यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः" इति। अदेयदाने प्रतिग्रहे च दण्डमाह मनुः। "अदेयं यश्च गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति। तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ चोत्तमसाहसमिति"। अदेयग्रहणमदत्तस्याप्युपलक्षणार्थम्। अतएव नारदः। "गृह्णात्यदत्तं यो मोहाद्यश्चादेयं प्रयच्छति। दण्डनीयावुभावेतौ धर्म्मज्ञेन महीक्षितेति"। अदत्तादेयग्रहणाद्गृहीतस्य परावर्त्तनमपि कार्य्यमिति गम्यते। अदत्तग्रहणे दाने च दानसिद्ध्यभावात्परस्वत्वानुत्पत्तेरित्युक्तं स्मृतिचन्द्रिकायाम्। देयस्वरूपमाह स एव। "कुटुम्बभरणाद्द्रव्यं यत्किञ्चिदतिरिच्यते। तद्देयमुपहृत्यान्यद्ददोषमवाप्नुयादिति"। अन्यदुपहृत्य भर्त्तव्यकुटुम्बमनवरुध्येत्यर्थः। उपरोधश्च भोजनाच्छादनादिदारिद्र्यनिबन्धनतोऽत्राभिमतो न ताम्बूलादिभोगसाधनवैकल्यनिबन्धनः। अतएव वृहस्पतिः। "कुटुम्बं भक्तवसनाद्देयं यदतिरिच्यत इति"। भक्तं भोजनं वसनमाच्छादनम्। भक्तवसनाद्यदतिरिच्यत इत्यन्वयः। याज्ञवल्क्योऽपि "स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुतादृते" इति। कुटुम्बाविरोधेन कुटुम्बानुपरोधेन कुटुम्बभरणावशिष्टं स्वन्देयमित्यर्थः। स्थावरविषये देयमाहतुः प्रजापतिवृहस्पती "सप्रागमाद्गृहक्षेत्राद्यद्यत्क्रीतं प्रदीयते। पित्र्यं वाथ स्वयंप्राप्तं तद्दातव्यं विवक्षितमिति"। सप्रागमात्पूर्व्वोक्तसम्प्रतिभागसंयुक्तात्। क्षेत्रग्रहणमुपलक्षणम्। पित्र्यं वंशपरम्परायातम्। स्वयंप्राप्तं स्वयमर्ज्जितम्। पित्र्यस्वयंप्राप्तयोरुपादानं क्रीतादीनामुपलक्षणार्थम्। पित्र्यं वा स्वयंप्राप्तं वा यद्गृहक्षेत्रादिकं प्रदीयते तत्सप्रागमान्विताद्गृहक्षेत्राद्दत्त्वा दातव्यमिति विवक्षितमित्यर्थः। अत्र सप्रागमाद्गृहक्षेत्रादित्यभिधानं गृहक्षेत्रादिदानं कुटुम्बपर्य्याप्ते सागमके गृहे क्षेत्राद्यन्तरे सत्येव नान्यथेत्येवमर्थम्। यत्तु कात्यायनेनोक्तम् "सर्व्वस्वं गृहवर्ज्जं तु कुटुम्बभरणाधिकम्। यद्द्रव्यं तत् स्वकन्देयमदेयं स्यात्ततोऽन्यथेति"। तद्गृहाद्यन्तराभावविषयम्। स्वकं स्वकीयम् यथेष्टविनियोगार्हद्रव्यमिति यावत्। स्वयंप्राप्तं त्वविभक्तधनैर्भ्रातृभिरननुज्ञातमपि देयम्। "स्वेच्छादेयं स्वयंप्राप्तं बन्धाचारेण बन्धकम्" इति वृहस्पतिस्मरणात्। स्वेच्छादेयं भ्रात्राद्यनुज्ञामन्तरेणापि देयम्। बन्धकं बन्धाचारेणाधिक्रमेण देयमित्यर्थः। यत्तु तेनैवोक्तम् "विभक्ता अविभक्ता वा दायादाः स्थावरे समाः। एकोऽप्यनीशः सर्व्वत्र दानाधमनविक्रये" इति। तत् समानाधिकाविभक्तस्थावरविषयम्। आधमनमा-

षीकरणं विभक्ता अपि स्थावरे समाः किमुताविभक्ता इति दण्डापूपन्यायेन व्याख्येयम् । अन्यथा विभागो निरर्थकः स्यात् । अतश्च यदुक्तं स्मृत्यन्तरे “एकोऽपि स्थावरे कुर्य्याद्दानाधमनविक्रयम् । आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्मार्थे च विशेषतः” इति । तत्क्रमायातविभक्तस्थावरविषयं स्वार्जितस्थावरविषयं वेति मन्तव्यम् । स्वार्जितमपि किञ्चित्प्राप्तव्यवहारेषु पुत्रेषु सत्सु तदनुमत्यैव दातव्यमित्यभिप्रेत्याह भगवान् व्यासः । “स्थावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् । असम्भूय सुतान् सर्वान्न दानन्न च विक्रयः । ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः । वृत्तिं च तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानन्न च विक्रयः” इति । अनीश्वरपदं पूर्वप्रदर्शितबृहस्पतिवचनार्थस्य दण्डापूपन्यायप्रदर्शनेन दृढीकरणार्थम् । किञ्चिद्भर्त्रा पत्न्यनुज्ञातमेव देयम् । किञ्चिन्मुख्येनापि भ्रात्रादानुज्ञातमेव देयम् । तथा च बृहस्पतिः “सौदायिकं क्रमायातं शौर्य्यप्राप्तं च यद्भवेत् । स्त्रीज्ञातिस्वाम्यनुज्ञातं दत्तं सिद्धिमवाप्नुयादिति” । सौदायिकं वैवाहिकं यस्याः परिणयने लब्धं तस्याः अनुज्ञयैव दातव्यम् । क्रमायातम्पितृपितामहादिक्रमायातम् । ज्ञात्यनुमतं न सकलन्देयम् । “वैवाहिके क्रमायाते सर्वदानन्न विद्यते” इति तेनैवोक्तत्वात् । देयोक्तिप्रसङ्गेन प्रतिग्रहे प्रकारविशेषं दर्शयति याज्ञवल्क्यः “प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात् स्थावरस्य विशेषतः” इति । प्रकाशः प्रकटः ससाक्षिक इति यावत् । एतत्प्रतिग्रहे प्रकारविशेष उक्तो वसिष्ठेन । “एतं परिग्रहीष्यन् बन्धूनाहूय राजनि चावेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वाऽदूरबान्धवमसन्निकृष्टमेव प्रतिगृह्णीयादिति” । अदूरबान्धवं सन्निहितमातुलादिबान्धवम् असन्निकृष्टं सन्निकृष्टभ्रातृभगिनीपुत्रादिव्यतिरिक्तमेव प्रतिगृह्णीयादित्यर्थः । प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतमप्याह याज्ञवल्क्यः “देयं प्रतिश्रुतं चैव दत्त्वा नापहरेत् पुनः” इति । इदन्ते दास्यामीति यत् प्रतिश्रुतन्तदवश्यं तस्मै दातव्यं यदि धर्म्मात् प्रच्युतो न भवति । प्रच्युते पुनर्न दातव्यं “प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यादिति” गौतमस्मरणात् । “दत्त्वा नापहरेत् पुनः” । न्यायमार्गेण यत् दत्तं सप्तविधमपि पुनर्नापहर्त्तव्यम् किन्तु तथैवानुमन्तव्यमित्यर्थः । यत् पुनः प्रतिश्रुतन्न ददाति दत्तं वाऽपहरति तस्य दोषमाह हारीतः “प्रतिश्रुतार्थादानेन दत्तस्य छेदनेन च । विविधान्नरकान् याति तिर्य्यग्योनौ च जायते । वाचैव यत्प्रतिज्ञातं कर्म्मणा नोपपादितम् । ऋणं तद्धर्मसंयुक्तमिह लोके परत्र च” इति । यद्दत्तं धर्मसंयुक्तं प्रतिगृहीतुः प्रवृत्तधर्म्मस्यान्यर्थं वाचा प्रतिज्ञातञ्च पश्चादर्पितं तदिह परत्र च ऋणवन्नापैतीत्यर्थः । प्रतिश्रुतमददाना तद्दाप्यो दण्ड्यश्चेत्याह कात्यायनः “स्वेच्छया यः प्रतिश्रुत्य ब्राह्मणाय प्रतिग्रहम् । न दद्यादृणवद्दाप्यः प्राप्नुयात्पूर्व्वसाहसम्” इति । मत्स्यपुराणेऽपि “प्रतिश्रुत्याप्रदातारं सुवर्णं दण्डयेन्नृपः” इति । अनयोर्दण्डयोरपराधानुसारेण व्यवस्था ।

दत्तं सप्तविधमदत्तं षोड़शप्रकारमित्याह नारदः “दत्तं सप्तविधं ज्ञेयमदत्तं षोड़शात्मकम्” इति । तत्र दत्तभेदानाह स एव । “पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात् प्रत्युपकारतः । स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थञ्च दत्तं दानविदो विदुः” इति । पण्यमूल्यं क्रीतद्रव्यस्य मूल्यम् । भृतिस्वरूपं कात्यायनेन दर्शितम् । “अभीप्सितोपलब्ध्यर्थं दानं यत् निरूपितम् । उपलब्धिक्रियालब्धं सा भृतिः परिकीर्त्तिता” इति । प्रयोजनक्रियासम्पादनार्थं भृतिरिष्यत इत्यर्थः । तुष्ट्या परितोषेण वन्दिभृतिभ्यो दत्तमिति शेषः । स्नेहात् प्रीत्या दुहित्रादिभ्यो दत्तम् । प्रत्युपकारतः कृतोपकाराय प्रत्युपकारिणा दत्तम् । तत्प्रदर्शनार्थमाह । कात्यायनः “भयत्राणोपरत्याथीत्तथाकार्यप्रसाधनात् । अनेन विधिना लब्धं भयत्राणादिकं धनम्” । उपकारकरणेन लब्धमिति यावत् । स्त्रीशुल्कं विवाहार्थं कन्याबन्धुभ्यो दत्तम् । अनुग्रहार्थं परोपकारः कर्त्तव्य इति विधिबलात् कृताप्यनुग्रहार्थं दत्तमेतत् सकलं सफलं भवतीति दर्शयितुन्नारद आह “मातापित्रोर्गुरौ मित्रे विनीते चोपकारिणि । दीनानाथविशिष्टेभ्यो दत्तं तु सफलम्भवेदिति” । उपकारिणि परोपकारे सफलं फलातिशयोपेतमित्यर्थः । तदेतत्पण्यादि सप्तविधं दत्तमेव दानविदो विदुः अपरावर्त्तनीयं विदुरित्यर्थः । बृहस्पतिरपि “भृतिस्तुष्ट्या पण्यमूल्यं स्त्रीशुल्कमुपकारिणे । श्रद्धानुग्रहसम्प्रीत्या दत्तं सप्तविधं विदुरिति” अदत्तानि दर्शयति नारदः “अदत्तन्तु भयक्रोधशोकवेगरुगन्वितैः । तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छलयोगतः । बालमूढास्वतन्त्रार्त्तमत्तोन्मत्तापवर्ज्जितम् । कर्त्ता ममायं कर्म्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् । अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्य्ये वा धर्म्मसंहिते । यद्दत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति

तत्सर्वं कृतमिति"। कृक् उपतापः भयादिकृतीय उपतापस्तदन्वितैरित्यन्वयः। अपवर्ज्जितं दत्तं बालादिभिरपवर्ज्जितमित्यन्वयः। एतदुक्तं भवति भयोपतप्तेन बन्दिग्राहादिभ्यो दत्तं क्रोधोपतप्तेन क्रोधविषयीभूतानां पुत्त्रभ्रात्रादीनां भयं कर्त्तुमितरेभ्यो दत्तम्। पुत्रादिवियोगजनितशोकवेगादुपतप्तेन किं स्थितेन धनेनेति तात्कालिक्या बुद्ध्या दत्तम्। उत्कोचेन राजकीयादिभ्यो दत्तम्। उपहासेन दत्तम्। व्यत्यासेन एकः स्वद्रव्यमन्यस्मै ददाति अन्योऽपि स्वीयमस्मै ददातीति दानव्यत्यासेन दत्तम्। छलयोगतः शतदानमभिसन्धाय सहस्रमिति परिभाष्य दत्तम्। बालेनाप्राप्तव्यवहारेण दत्तं मूढेन लोकवेदानभिज्ञेन दत्तम्। अस्वतन्त्रेण दासादिना दत्तम्। आर्त्तेन रोगोपहृतेन दत्तम्। मत्तेन धुस्तूरादिभक्षणादिना मत्तेन दत्तम् उन्मत्तेन वातपित्ताद्युद्रेकादिना चलितधिया दत्तम्। अयं मदीयं कर्म करिष्यतीति प्रतिलाभेच्छया प्रतिलाभमकुर्वाणाय दत्तम्। अपात्रायायोग्याय योग्योऽहम् इत्युक्तिमात्रेण दत्तम्। यज्ञादिं करिष्यामीत्युक्त्वा धनं गृहीत्वा द्यूतादिकर्मणि विनियुञ्जानाय दत्तं इत्येवं षोड़शप्रकारमपि दत्तं पुनः प्रत्याहरणीयत्वाददत्तमुच्यत इत्यर्थः। पुनःप्रत्याहरणीयत्वमेवंविधानामाह कात्यायनः "कामक्रोधास्वतन्त्रार्त्तक्लीवोन्मत्तप्रमोहितैः। व्यत्यासपरिहाराय यद्दत्तन्तत् पुनर्हरेत्। या तु कार्यप्रसिद्ध्यर्थमुत्कोचा स्यात् प्रतिक्रिया। तस्मिन्नपि प्रसिद्धेऽर्थे न देया स्यात्कथञ्चन। अथ प्रागेव दत्ता स्यात् प्रतिदाप्यस्ततो बलात्। दण्डं चैकादशगुणमाहुर्गार्गेयमानवाः" उत्कोचस्वरूपमाह स एव। "स्तेयसाहसिकोद्वृत्तपारदारिकशंसनात्। दर्शनाद्वृत्तनष्टस्य तथाऽसत्यप्रवर्त्तनात्। प्राप्तमेतेस्तु यत्किञ्चिदुत्कोचाख्यं तदुच्यते। न दाता तत्र दण्ड्यः स्यान्मध्यस्थश्चैव दोषभागिति" एतदुक्तं भवति यदि मह्यं न प्रयच्छसि तदा त्वत्कृतं स्तेयादि कथयामीति भीतिमुत्पाद्य स्तेयादिकर्त्तुः सकाशाद्धनमादत्ते। तथा त्वं यदि धनं मह्यं प्रयच्छसि तदा पलायमानं त्वां दर्शयामीति भीतिमुत्पाद्य पलायिनः सकाशाद्यत्किञ्चिदादत्ते तथा तव सत्यमपि स्वामिनिकटेऽसत्यं वदिष्यामीत्युक्त्वा यत्किञ्चिदादत्ते तदुत्कोचाख्यं तद्ग्राही दाप्यम् उत्कोचापादकग्राहकौ च दण्डनीयाविति पुनः प्रत्याहरणीयमिति बृहस्पतिरप्याह प्रतिलाभेच्छया दत्तमपात्रे पात्रशङ्कया। कार्य्ये वाऽधर्म्मसंयुक्ते स्वामी तत् पुनराप्नुयादिति"। आर्त्तदत्तस्यादत्तत्वं धर्म्मकार्य्यव्यतिरिक्तविषयम्। तथा च कात्यायनः "स्वस्थेनार्त्तेन वा दत्तं श्रावितं धर्म्मकारणात्। अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तत्सुतो नात्र संशयः" इति। मनुरपि सोपाधिकदानादेर्निवर्त्तनमाह "योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम्। यत्र वाप्युपधिं पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्त्तयेदिति"। योग उपाधिः येनागामिनोपाधिना विक्रयाधिविक्रयादानप्रतिग्रहाः कृतास्तदुपाधिविगमे ते सर्वेऽपि निवर्त्तेरन्नित्यर्थः।"

दत्तामित्र पु० सौवीरे नृपभेदे। "दत्तामित्र इति ख्यातं संग्रामे कृतनिश्चयम्। सुमित्रं नाम सौवीरमर्ज्जुनोदमयच्छरैः" भा० आ० १३९ अ०। [दत्तिभिः" रघुः

दत्ति स्त्री दा–क्तिन् ददादेशः। दाने "अनुग्रहत्तीव निवाप-

दत्तिक त्रि० अल्पो दत्तः ठक्। अल्पदत्ते। दत्तान्तशब्दात् मनुष्यनाम्नः घन् इलच्च ठच वा। देवदत्त+यज्ञदत्त+स्वार्थाद्यर्थे पाठौ पूर्वपदलोपे दत्तिय, दत्तिल दत्तिक दत्तक देवदत्त यज्ञदत्त सोमदत्तादौ।

दत्तेय पु॰स्त्री॰ दत्ताया अपत्यम् ढक्। दत्ताया दत्तककन्याया अपत्ये २इन्द्रे पु० हेमच० दत्तोयेति वा तत्र पाठः।

दत्तोलि पु० पुलस्त्यमुनौ विष्णु पु०।

दत्र न० दा–बा० कत्रन्। धने "इन्द्र! यत्ते माहिनं दत्रम्" ऋ० ३।३६।९। "दत्रं धनम्" भा०। "दत्रं विश्वा अविता इन्द्र! कृष्टीः" ऋ० ४।१७।६। "दत्रं धने" भा० २हिरण्ये निरु०। "यो दत्रवा उपर्षो न प्रतीकम्" ऋ० ६।६७।८।

दत्रिम त्रि० दानेन निर्वृत्तः दा–क्त्रि–क्रोमप् च। १दाननिर्वृत्ते। "निष्ठां गते दत्रिमसभ्यतोषि" भट्टिः। "माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि। सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्त्रिमः सुतः" इत्युक्ते २दत्तकपुत्रे पु०।

दद दाने धृतौ च भ्वा० आ० सक० सेट्। ददते अददिष्ट दददे। "विटपिविटपमस्मै ददस्व तस्मै" माघः। [तत्रार्थे।

दद त्रि० दा–बा० श। दातरि। पक्षे आदन्तत्वात् णः दाय

ददन न० दद–भावे ल्युट्। दाने शब्दर०।

ददि त्रि० दा–कि द्वित्वम्। दानकर्त्तरि। [विदारणशीले।

दद्दृत् त्रि०दीर्य्यति दृ–क्विप् ह्रस्वः द्वित्वं तुकम्। दीर्य्यति।

दद्दृशान त्रि० दृश–शानच्। दृष्टे "अस्य शुभ्रासो दद्दृशानपवे-

जे हृमानस्य” ऋ० १०।३।६। “दद्मानपवेः हृय्यमानायुधस्य” भा० अत्र हृय्यमानेति विवरणं कालाविवक्षयेति बोध्यम्

दद्रि(ध्रि) अव्य०याच्ञायाम् निघण्टुः। अयं धातुरित्यन्ये।

दद्रु पु० ददते कण्डूं दद–रु। रोगभेदे।“सकण्डु रागपिडकं दद्रुमण्डलमुद्गतम्” भावप्र०। उद्गतं उच्छूनम् कुष्ठशब्दे २१५४ पृ० दृश्यम्। स्वार्थे क। दद्रुक तत्रार्थे शब्दर०। [अमरः २स्त्रीकुचे रत्नमा०।

दद्रुघ्न पु०दद्रुं हन्ति हन–टक्। १चक्रमर्द्दके (दादमर्द्दन)।

दद्रुण त्रि० दद्रु+पामा० अस्त्यर्थे न ह्रस्वश्च। दद्रुरोगयुक्ते अमरः। [भेदे (दाद्)।

दद्रू स्त्री दरिद्रात्यनयाङ्गम् दरिद्रा–ऊ नि०। त्वगरोग-

दध दाने धारणे च आ० भ्वा० सक०सेट्। दधते अदधिष्ट।

दधन्वत् त्रि० दधि–मतुप् वेदे नि० दधन्नादेशो मस्य वः। दधिविशिष्टे। “अच्छिद्रस्य दधन्वतः सुपर्णस्य दधन्वतः” ऋ० ६।४८।१८। “दधन्वतः दधिमतः” भा०।

दधि क्लि० धा–कि द्वित्वम्। १धारणकर्त्तरि किप्रत्ययान्तत्वेन तद्योगे न कर्मणि षष्ठी“स्रष्टा दधिं सारकमेतदर्चकान्” मुग्ध०। दध–इन्। २दुग्धविकृतिभेदे, (दइ) ३वस्त्रे च न० हेमच०। दधिगुणभेदादिकं भावप्र० उक्तं यथा “दध्युष्णं दीपनं स्निग्धं कषायानुरसं गुरु। पाकेऽम्लं श्वासपित्तास्रशोथमेदःकफप्रदम्। मूत्रकृच्छ्रे प्रतिश्याये पीनसे विषमज्वरे। अतीसारेऽरुचौ कार्श्ये शस्यते बलशुक्रकृत्। अथ दधिभेदाः। “आदौ मन्दं ततः स्वादु स्वाद्वम्लञ्च ततः परम्। अम्लञ्चतुर्थमत्यम्लं पञ्चमं दधि पञ्चधा। अथ मन्दादीनां लक्षणानि गुणाश्च। मन्दं दुग्धं यदव्यक्तरसं किञ्चिद्घनं भवेत्। मन्दं स्यात् सृष्टविण्मूत्रं दोषत्रयविदाहकृत्। यत्सम्यग् घनतां यातं व्यक्तं स्वादुरसं भवेत्। अव्यक्ताम्लरसं तत्तु स्वादु विष्टम्भि दाहनम्। स्वादु स्यादत्यभिष्यन्दि वृष्यं मेदःकफापहम्। वातघ्नं मधुरं पाके रक्तपित्तप्रसादनम्। स्वाद्वम्लसान्द्रं मधुरं कषायानुरसं भवेत्। स्वाद्वम्लस्य गुणा ज्ञेया सामान्यदधिवज्ज्ञनैः। यत्तिरोहितमाधुर्यं व्यक्ताम्लत्वं तदम्लकम्। अम्लन्तु दीपनं पित्तरक्तश्लेष्मविवर्द्धनम्। तदत्यम्लं दन्तरोमहर्षकण्ठादिदाहकृत्। अत्यम्लं दीपनं रक्तवातपित्तकरं परम्”। गोदधिगुणाः “गव्यं दधि विशेषेण स्वाद्वम्लञ्च रुचिप्रदम्। पवित्रं दीपनं हृद्यं पुष्टिकृत् पवनापहम्। उक्तं दध्नामशेषाणां मध्ये गव्यं गुणाधिकम्। माहिषदधिगुणाः। माहिषं दधि सुस्निग्धं श्लेष्मलं वातपित्तनुत्। स्वादुपाकमभिष्यन्दि वृष्यं गुर्वस्रदूषकम्”। छागीदधिगुणाः “आजं दध्युत्तमं ग्राहि लघु दोषत्रयापहम्। शस्यते श्वासकासार्शःक्षयकार्श्येषु दीपनम्”। पक्वदुग्धदधिगुणाः। पक्वदुग्धभवं रुच्यं दधि स्निग्धं गुणोत्तमम्। पित्तानिलापहं सर्वधात्वग्निबलवर्द्धनम्। निःसारदुग्धदधिगुणाः। असारं दधि संग्राहि शीतलं वातलं लघु। विष्टम्भि दीपनं रुच्यं ग्रहणीरोगनाशनम्। गालितदधिगुणाः “गालितं दधि सुस्निग्धं वातघ्नं कफकृद्गुरु। बलपुष्टिकरं रुच्यं मधुरं नातिपित्तकृत्। शर्करादिसहितदधिगुणाः। सशर्करं दधि श्रेष्ठं तृष्णापित्तास्रदाहजित्। सगुडं वातनुद्वृष्यं वृंहणं तर्पणं गुरु।” अथ रात्रौ दधिभोजननिषेधः। न नक्तं दधि भुञ्जीत नचाप्यघृतशर्करम्। नामुद्गसूपं नाक्षौद्रं नोष्णं नामलकैर्विना। अयमर्थः। रात्रौ दधि न भुञ्जीत भुञ्जीत चेत्तदा अघृतशर्करममुद्गसूपं चाक्षौद्रमुष्णं विनामलकैश्च दधि न भुञ्जीत। तेन घृतशर्करादियुक्तं दधि रात्रावपि भुञ्जीतेत्यर्थः। तथा च। शस्यते दधि नो रात्रौ शस्तञ्चाम्बुघृतान्वितम्। रक्तपित्तकफोत्थेषु विकारेषु तु नैव तत्। तदम्बुघृतान्वितमपि। अथर्तुविशेषेण विधिनिषेधौ। हेमन्ते शिशिरे चापि वर्षासु दधि शस्यते। शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु प्रायशस्तद्विगर्हितम्। अयथाविधिना दधिसेवने दोषमाह ज्वरासृक्पित्तवीसर्पकुष्ठपाण्ड्वामयभ्रमान्। प्राप्नुयात् कामलाञ्चोग्रां विधिं हित्वा दधिप्रियः। अथ सरस्य मस्तुनश्च लक्षणं गुणाश्च। दध्नस्तूपरि यो भागो घनः स्नेहसमन्वितः। स लोके सर इत्युक्तो दध्नोमण्डस्तु मस्त्विति। सरः स्वादुर्गुरुर्वृष्यो वातवह्निप्रणाशनः। साम्लोवस्तिप्रशमनः पित्तश्लेष्मविवर्द्धनः। मस्तु क्लमहरं बल्यं लघु भक्ताभिलाषकृत्। स्रोतोविशोधनं ह्लादि कफतृष्णानिलापहम्। अवृष्यं प्रीणनं शीघ्रं भिनत्ति मलसञ्चयम्”।

“दधि भक्ष्येषु भोक्तव्यम् सर्वञ्च दधिसम्भवम्”मनुः। “विना लवणतोयाभ्यां दधि मासेन जीर्य्यतिः” “कफपित्तकरं दधि” इति वैद्य०।

दधिशब्दस्य दुग्धविकाररूपार्थत्वे क्लीवत्वेन तदर्थे उक्तपुंस्कत्वाभावात् टादावचि न पुंवद्भावः। धारणकर्त्त-

रूपार्थपरत्वे तु प्रवृत्तिनिमित्तसाम्यात् उत्तरपुंवत्त्वात् क्वावत्वेऽपि वा पुंवद्रूपं दधये दधिने कुलाय इत्यादि। अस्य उरःप्रभृतिषु पाठात् बहुव्रीहौ नित्यं कप् बहु-दधिको यत्र इत्यादि।

दधिकूर्चिका स्त्री "दध्ना सह पयः पक्वं यत् स्यात् सा दधिकूर्चिका" इत्युक्तलक्षणायामामिक्षायाम्।

दधिक्रा पु० दधिः दधदन्यं धारयन् सन् क्रामति क्रम–विट् अन्तस्यात्। १अश्वरूपे अग्न्यात्मके देवभेदे "दधिक्राञ्च दक्रुर्विश्वकृष्टिम्" ऋ० ४।३८।२। उक्ता व्युत्पत्तिर्भाष्ये दर्शिता।"आ दधिक्राः शवसा पञ्च कृष्टीः"१०।१।२अश्वे निघ०। तन्नामनिरुक्तिः २।२७। तत्र दर्शिता यथा "तत्र दधिक्रा इत्येतद् दधत् क्रामतीति वा दधत् क्रन्दतीति वा दधदाकारी भवतीति वा। तस्याश्ववद् देवतावच्च निगमा भवन्ति"। अतो देवार्थतापीति गम्यते"स चाग्नि-रूपः दधिक्रावन् शब्दे माधववाक्ये दृश्यम्।

दधिक्रावन् पु०दधिः दधत् क्रामति क्रम–वनिप् अन्तस्यात्। अश्वरूपे अन्यात्मके देवभेदे। "दधिक्राव्णो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः। सुरभि नो मुखाकरत् प्राण आयूंषि तारिषत्" ताण्ड्य०ब्रा०१।६।१७। "दधिः दध-द्धारयन् क्रामतीति दधिक्रावा क्रमेर्वनिपि विड्वनोरनु-नासिकस्यादिति" मकारस्याकारः, तस्य दधिक्राव्णः एतत् संज्ञकस्याश्वरूपस्य देवस्य" भा० अत्र ब्राह्मणम्, 'आग्नीध्रीयं गत्वा दधिभक्षं भक्षयेयुरुपसमुपह्रूय दधि-क्राव्ण इति। अत्र यद्यप्यस्मिन् मन्त्रे दधिक्राव्ण इति अश्वरूपोऽग्निर्विशेष एव देवतात्वेनाभिधीयते, तथापि दधिशब्दयोगात् सामान्येन दधिभक्षणे विनियोग इति द्रष्टव्यम्" भा०। एतदनुसारेण पञ्चगव्यादिशोधनेऽपि दधिशोधनेऽयं मन्त्रो विनियुक्तः इति बोध्यम्।

दधिघर्म पु० दधिसंस्कारके वैदिके कर्मभेदे। "दधिघर्मेण चरन्ति प्रवर्ग्यं वांश्चेत्" आश्व० श्रौ० ५।१३।१। दधिघर्मो नाम कर्मविशेषः" नारा०। स च कात्या० श्रौ० उक्तो यथा १०।६।२०। "अप्रवर्ग्ये दधिघर्मः"सू० दध्या-हरति प्रैषितो दधिघर्मार्थं दध्याहरति तस्य यागार्थ-त्वात् सान्नाय्यधर्मेण वत्सापाकरणादिना संस्कार्यं तत्र दध्नो द्व्यहसाध्यत्वात् पर्वणिऽहनि प्रातःसवनिक दध्यर्थदोहानन्तरं दधिघर्मः दध्यर्थमपि रात्रौ दोह आत-ञ्चनान्तः कर्त्तव्यः। तत्सम्बन्धिनो वत्सापाकरणादयो-ऽप्यनेनैव क्रमेण कर्त्तव्याः प्रवर्ग्यवत्त्वेवायं दधिघर्मः" कर्कः। तत्करणप्रकारमपि तदुत्तरसूत्रे टीका यथा "उप-विश्य सदसः पुरस्तात् सपवित्रायामग्निहोत्रहवण्यां ग्रहणं यथोक्तम्" २१ सू०। तत् प्रतिप्रस्थाताहृतदधि उत्तरवेदेः पश्चादासाद्यालभ्य ततः सदसः पश्चादुपविश्य सपवित्रायामग्निहोत्रहवण्यां शाखापवित्रेणाग्निहो-त्रहवण्याम् यथोक्तं यथा प्रवर्ग्याध्यायोक्तं तथा ग्रहणं करोति अतो यावतीति मन्त्रान्ते स्थालीमुखेने-वाग्निहोत्रहवण्यां निनयनं कर्त्तव्यम्। आनयनञ्च नि-नयनमेव" कर्कः विस्तरः तदुत्तरसूत्रेषु दर्शितः। तादृश-कर्मसमुदायस्य दधिघर्मशब्दार्थः।

दधिचार पु० दधि चारयति चालयति चर–णिच्–अण् उप० स०। मन्थानदण्डे हारा०।[२दधिजातमात्रे त्रि०।

दधिज न० दध्नो जायते जन–ड। १नवनीते राजनि०

दधित्थ पु० दधीव तद्वर्णवत् द्रवे तिष्ठति स्था–क पृषो०। कपित्थे अमरः तद्द्रवस्य दधिवर्णत्वात् तथात्वम्।"दधि-त्थरससंयुक्तां पिप्पलीं माक्षिकान्विताम्" सुश्रु०।

दधित्थाख्य पु० दधित्थमाख्याति आ+ख्या–क। सरलद्रवे (लोवान) रत्नमाला।

दधिधेनु स्त्री दानार्थं कल्पितदधिकुम्भनिर्मिते धेनुभेदे त-द्विधानं हेमा० दा० स्कन्दपु० उक्तो यथा

"दधिधेनोर्महाराज! विधानं शृणु साम्प्रतम्। अनुलिप्ते महीभागे गोमयेन नराधिप!। गोचर्म-मात्रन्तु पुनः पुष्पप्रकरसंयुतम्। कुशैरास्तीर्य वसुधां कृष्णाजिनकृतास्तराम्। दधिकुम्भञ्च संस्थाप्य सप्तधान्यस्य चोपरि। चतुर्थांशेन वत्सन्तु सौवर्णमुखसंयुतम्। प्रशस्तपत्रश्रवणां मुक्ताफलमयेक्षणाम्। चन्दनागुरुशृङ्गीं च मुखं वै गन्धमालिकम्। जिह्वा शर्करया राजन्! घ्राणं श्रीखण्डकं तथा। फलमूलमया दन्ताः सित-सूत्रस्य कम्बलाः। ताम्रपृष्ठा दर्भरोमा पुच्छं सूत्रमयं तथा। स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरीं नवनीतमयस्तनीम्। इक्षु-पादां सुसंकल्प्य सर्वाभरणभूषिताम्। आच्छाद्य वस्त्र-युग्मेन पुष्पगन्धैस्तु पूजिताम्। ब्राह्मणाय कुलीनाय साधुवृत्ताय धीमते। समाधियमयुक्ताय तादृशाय प्र-दापयेत्। पुच्छदेशोपविष्टाय छत्रिकाकर्णमालकैः। पादुकोपानहौ छत्रं दत्त्वा मन्त्रमनुस्मरेत्। दधि-क्राव्णेतिमन्त्रेण दधिधेनुं प्रदापयेत्। एवं दधिमयीं धेनुं दत्त्वा राजर्षिसत्तम!। एकाहारो दिनं तिष्ठेद्दत्त्वा च नृपनन्दन!। यजमानो वसेद्राजन्! त्रिदिवं च

द्विजोत्तम ! दीयमानां प्रपश्यन्ति तेऽपि यान्ति परां गतिम्। दश पूर्वान् दश परानात्मानञ्चैकविंशकम्। विष्णुलोकमवाप्नोति यावदाहूतसंप्लवम्। दाता च दापकाश्चैव तेऽपि यान्ति परां गतिम्। यत्र मधुवहा नद्यो यत्र पायसकर्द्दमाः। ऋषयो मुनयं सिद्धास्तत्र गच्छन्ति धेनुदाः। य इदं शृणुयाद्भक्त्या श्रावयेद्वापि मानवः। सोऽश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोकं स गच्छति"। घृतधेनुविधिवत् सर्वमत्र कर्म्म।

दधिपयस् न० द्वि०व०। दधि च पयश्च। "जातिरप्राणिनाम्" पा० अप्राणिजातित्वात् समाहारद्वन्द्वे प्राप्ते "न दधिपय आदीनि" पा० तन्निषेधः दधिपयसी।

दधिपयआदि न० समाहारद्वन्द्वनिषेधनिमित्ते शब्दद्वयगणभेदे। स च गणः पा०ग०सूत्रे उक्तो यथा "दधिपयसी सर्पिर्मधुनी मधुसर्पिषी ब्रह्मप्रजापती शिववैश्रवणौ स्कन्दविशाखौ परिव्राट्कौशिकौ प्रवर्ग्योपसदौ शुक्लकृष्णौ इध्माबर्हिषी दीक्षातपसी श्रद्धातपसी मेधातपसी अध्ययनतपसी उलूखलमुषले आद्यवसाने श्रद्धामेधे ऋक्सामे वाङ्मनसे"।

दधिपुष्पिका स्त्री दधीव शुभ्रं पुष्पमस्याः कप् अत इत्त्वम्। श्वेतापराजितायाम् राजनि०।

दधिपुष्पी स्त्री दधीव शुभ्रं पुष्पमस्याः जातित्वात् ङीष्। कोलशिम्ब्यां राजनि०।

दधिपूप पु० दधिपक्वः पूपः। अपूपभेदे। "शालिपिष्टं युतं दध्ना मर्दयित्वा घृते पचेत्। वेष्टयेत् पक्वखण्डेन सुवृत्तं दधिपूपकम्। दधिपूपो गुरुर्हृद्यो बृंहणोऽनिलपित्तहा। हृद्योऽग्निजननश्चैव विशेषाद्रुचिकारकः" पाकशास्त्रम्।

दधिफल पु० दधीव द्रवः फलेऽस्य। कपित्थे अमरः तद्द्रवस्य दधितुल्याम्लरसत्वात् तथात्वम्। [रत्नमाला।

दधिमण्ड पु० ६त०। दध्नः मस्तुनि (मात) ख्याते पदार्थे।

दधिमण्डोद(क) पु० दधिमण्ड इवोदकमत्र उदकस्य वा उदादेशः। दधिमण्डतुल्यजले समुद्रभेदे। "दधिमण्डोद पश्चात् विज्ञेयो वारिजासनः" हेमा० व्र० तद्व्याख्यानम्। "उत्तरेषु च कौरव्य ! द्वीपेषु श्रूयते कथा। एवं तत्र महाराज ! ब्रुवतश्च निबोध मे। घृततोयः समुद्रोऽत्र दधिमण्डोदकः परः। सुरोदः सागरश्चैव तथान्यो जलसागरः" भा० भी० १२ अ०।

दधिमुख पु० १रामसेनापतिवानरभेदे "श्रीमान् दधिमुखो नाम हरिवृद्धोऽतिवीर्य्यवान्" भा०व०२८२अ०। २नागभेदे "सुरामुखो दधिमुखस्तथा विमलपिण्डकः" भा०आ०३५ अ० सर्पनामोक्तौ दधियज्ञादयोऽप्यत्र।

दधिवत् त्रि० दधि अस्त्यत्र मतुप् वेदे मस्य वः। दधियुक्ते "अपूपवान् दधिवांश्चरुरेह सीदतु" अथ० १८।४।१७। लोके तु न मस्य वः दधिमत् इत्येव स्त्रियां ङीप्।

दधिवामन न० १शालग्राममूर्त्तिषु वामनमूर्त्तिभेदे ब्रह्मवै० प्रकृतिख० तल्लक्षणमुक्तं यथा। "अतिवृत्तं द्विचक्रञ्च। नवीननीरदोपमम्। दधिवामनकं ज्ञेयं गृहिणाञ्च सुखप्रदम्। दध्योदने होतव्यः वामनः। २दध्योदनेन हवनीये वामनभेदे पु०। "दध्योदनेन शुद्धेन हुत्वा मुच्येत दुर्गतः। स्मृत्वा त्रैविक्रमं रूपं जपेन्मन्त्रमनन्यधीः" तन्त्रसारे दधिवामनप्रयोगः।

दधिवारि न० ६त०। दधिमस्तुपदार्थे (दधिर मात) हेमच०।

दधिवाहन पु० अङ्गनामकनृपपुत्रे "अङ्गपुत्रो महानासीत् राजेन्द्रो दधिवाहनः। दधिवाहनपुत्रस्तु राजा दिविरथोऽभवत्" हरिवं० ३१ अ०। दधिवामनपुत्रस्तु पुत्रो दिविरथस्य तु" भा० शा० ४९ अ०।

दधिशोण पु० वानरे त्रिका०।

दधिषाय्य पु० दधि स्यति सो—आय्य प्रत्ययः। १घृते उज्ज्वल०। "दधिषाय्यः" उणा० सू० सि० कौ० वृत्तौ "दधातेराय्यः द्वित्वमित्त्वं षुक्च इत्युक्त्वा "निपातस्तो दधिषाय्य इत्युदाजहार"।

दधिसक्तु पु० ब० व०। "दध्युपसिक्ताः सक्तवः "अन्नेन व्यञ्जनम्" पा०समासः। दध्युपसिक्तेषु सक्तुषु। "कन्दपक्वानि तैलेन पायसं दधिसक्तवः" ति० त० कूर्म्मपु०।

दधिसार पु० ६त०। नवनीते हेमच०।

दधिस्कन्द पु० तीर्थभेदे।

दधिस्नेह पु० ६त०। दधिसारे त्रिका०।

दधिस्य(ध्यस्य) अतिगार्द्ध्येन दधीच्छति क्यच् अस्क् सुक् वा। अतिगार्द्ध्येन दधीच्छायायां प० अक० सेट्। दधिस्यति दध्यस्यति।

दधिस्वेद पु० दध्नः स्वेद इव। तक्रे (घोल) जटाधरः।

दधी(च)चि पु० अथर्व्वमुनेरौरसे कर्द्दमप्रजापतिकन्यायां शान्तिनाम्न्यां जाते मुनिभेदे। इन्द्रयाचितेन तेन च प्राणांस्त्यक्त्वा स्वदेहास्थीनि दत्तानि इन्द्रेण च तैर्वज्रं निर्माय वृत्रासुरो निहतः तत्कथा

"अतेऽस्थिभिर्दधीचस्य न हन्तुं त्रिदशद्विषः। तथा-

ह्रत्वा महर्षिश्रेष्ठो याच्यतां सुरसत्तमाः"। दधीचास्थीनि देहीति तैर्बधिव्यामहे रिपून्। स च तैर्याचितोऽस्थीनि यत्नाद्भृगुवरस्तदा। प्राणत्यागं कुरुश्रेष्ठ! चकारैवाविचारयन्। सलोकानक्षयान् प्राप्तो देवप्रियकरस्तदा। तस्यास्थिभिरथो शक्रः संप्रहृष्टमनास्तदा। कारयामास दिव्यानि नानाप्रहरणानि च। वज्राणि चक्राणि गदा गुरून् दण्डांश्च पुष्कलान्" भा० शल्य० ५२ अ०। "गते शतधृतौ क्षत्तः! कर्दमस्तेन चोदितः। यथोचितं स्वदुहितः प्रादात् विश्वसृजां ततः" इत्युपक्रमे "अथर्वणेऽददाच्छान्तिं यया यज्ञो वितन्यते"भाग० ३।२४।२४ अ०। "दध्यङ्ङाथर्वणस्त्वष्ट्रे वर्म्माभेद्यं मदात्मकम्" भाग० ६।८।५१। तस्याथर्वणकर्दमदुहितृशान्तिजातत्वादाथर्वणत्वविशेषणम्। "ददौ चास्थीनि देवेभ्यो दधीचिः सुमनास्तदा" अग्निपु० दध्यनृचशब्दे व्युत्पत्तिर्दर्शिता।

दधीचास्थि न०६त०। तज्जातत्वात् १वज्रे २तन्नामनामके हीरके च त्रिका०।

दधृष् त्रि०धृष–क्विन् नि०। १धृष्टे क्विबन्तत्वात् झलि पदान्ते च कुत्वम्।२धर्षके च।"वाजेषु दधृषं कवे"ऋ०२।४२।६। "दधृषम् शत्रूणामभिभावकम्" भा०।

दधृष्वणि त्रि० दधृगिवाचरति दधृष्+क्विप् ततो बा० वनि। धर्षके। "सासहिमधृष्टं चिद् दधृष्वणिम्" ऋ०८।६।३।

[लाय परमेष्ठिने"यमतर्पणमन्त्रः।

दध्न पु० दध–बा० न। यमभेदे। "औडुम्बराय दध्नाय नी-

दध्यनृच् पु० दधिं धारकमञ्चति अन्च–क्विप्। अथर्वर्षिपुत्रे दधीचौ मुनिभेदे "दध्यङ्ङाथर्वणस्त्वष्ट्रे"भाग०६।८।५१ "स वा अधिगतो दध्यङ्ङश्विभ्यां ब्रह्म निष्कलम्" भाग०६।८।५५। "यामथर्वा मनुष्पिता दध्यङ्धियमत्नत इत्यृचमधिकृत्य निरुक्ते ठ १२।३३ अन्या निरुक्तिरुक्ता "दध्यङ्प्रत्यक्तो ध्यानमिति वा प्रत्यक्तमस्मिन् ध्यानमिति वा"।"दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाच" ऋ० १।११६।१२। आथर्वणः अथर्वणः पुत्रो दध्यङ् एतत्संज्ञ ऋषिरश्वस्य शीर्ष्णा युष्मत्सामर्थ्येन प्रतिष्ठितेन शिरसा वां युवाभ्यामीमिमां मधुविद्यां यद् यदा खलु प्रोवाच प्रोक्तवान्। तदानीमश्वस्य शिरसः सन्धानलक्षणं पुनर्मानुषस्य शिरसः प्रतिसन्धानलक्षणं च यद्भवदीयं कर्म तदाविष्कृणोमीत्यर्थः। अत्रेयमाख्यायिका "इन्द्रो दधीचे प्रवर्ग्यविद्यां मधुविद्यां चोपदिश्य यदीमामन्यस्मै वक्ष्यसि शिरस्ते छेत्स्यामीत्युवाच। ततोऽश्विनावश्वस्य शिरश्छित्त्वा दधीचः शिरःप्रच्छिद्यान्यत्र निधाय तत्राश्व्यं शिरः प्रत्यधत्तां तेन च दध्यङ् ऋचः सामानि यजूंषि च प्रवर्ग्यविषयाणि मधुविद्याप्रतिपादकं ब्राह्मणं चाश्विनावध्यापयामास। तदिन्द्रो ज्ञात्वा वज्रेण तच्छिरोऽच्छिनत्। अथाश्विनौ तस्य स्वकीयं मानुषं शिरः प्रत्यधत्तामिति। शाट्यायनवाजसनेययोः प्रपञ्चेनोक्तम्। तस्य दादावजादौ दधीचः दधीचा इत्यादि। ततः स्वार्थे अण् इञ् वा पृषो० वृद्ध्यभावे। दधीच दधीचि इति रूपमित्यवधेयम्।

दध्यन्न न० दध्युपसिक्तमन्नम्"अन्नेन व्यञ्जनम्"पा० समासः। दध्युपसिक्ते अन्ने "दध्यन्नं पायसं चैव गुडपिष्टं समोदकम्"याज्ञ० दध्योदनोऽप्यत्र पु०। दध्योदनं हविष्यूणाम्" याज्ञ०ग्रहवल्युक्तौ।

दध्याकर पु० ६त०। दधिसमुद्रे शब्दार्थकल्पतरुः।

दध्यानी स्त्री दधि–दधिरसमानयति आ–नी–क गौरा० ङीष्। (सुदर्शनगुलञ्च) सुदर्शनायाम् रत्नमाला।

दध्युत्तर न० ६त०। दधिस्नेहे शब्दच०। "पयसः सर्पिषश्चैव दध्नोदध्युत्तरस्य च" हरिवं० ७९२ अ०।

दध्युत्तरग न० दध्न उत्तरं गच्छति गम–ड०। दधिस्नेहे रत्नमाला। [जटाधरः।

दध्युद(क) पु० दधि उदकमिवास्य वा उदादेशः। दधिसमुद्रे

दनायुस् पु० दक्षकन्याभेदे सा च कश्यपपत्नीभेदः दनुशब्दे दृश्यम्। "दनुश्च दनायुश्च मातेव च पितेव च परिजग्मतुस्तस्माद्दानव इत्याहुः" शत० ब्रा०१।६।३।८ "दनायुषः पुनः पुत्राश्चत्वारोऽसुरपुङ्गवाः। विक्षरो बलवीरौ च वृत्रश्चैव महासुरः" भा० आ० ६५अ०।

दनु स्त्री दक्षकन्याभेदे सा च कश्यपर्षिपत्नी दानवमाता। "प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश। अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा। क्रोधा प्रधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः। कद्रूश्च मनुजव्याघ्र! दक्षकन्यैव भारत। एतासां वीर्य्यसम्पन्नं पुत्रपौत्रमनन्तकम्। "चत्वारिंशद्दनोः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत। तेषां प्रथमजो राजा विप्रचित्तिर्महायशाः। शम्बरो नमुचिश्चैव पुलोमा चेति विश्रुतः। असिलोमा च केशी च दुर्जयश्चैव दानवः। अयःशिरा अश्वशिरा अश्वशङ्कुश्च वीर्य्यवान्। तथा गगनमूर्द्धा च वेगवान् केतुमांश्च सः। स्वर्भानुरश्वोऽश्वपतिर्वृषपर्व्वाजकस्तथा। अश्वग्रीवश्च सूक्ष्मश्च तुहु-

हृदश्च महाबलः। एकपादेकचक्रश्च विरूपाक्षमहोदरौ। निचन्द्रश्च निकुम्भश्च कुजटः कपटस्तथा। शरभः शलभश्चैव सूर्य्यचन्द्रमसौ तथा। एते ख्याता दनोर्वंशे दानवाः परिकीर्त्तिताः। अन्यौ तु खलु देवानां सूर्य्याचन्द्रमसौ स्मृतौ। अन्यौ दानवमुख्यानां सूर्य्यचन्द्रमसौ तथा। इमे च वंशाः प्रथिताः सत्त्ववन्तो महाबलाः। दनुपुत्रा महाराज! दश दानववंशजाः। एकाक्षोऽमृतपो वीरः प्रलम्बनरकावपि। वातापिः शत्रुतपनः शठश्चैव महासुरः। गविष्ठश्च वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दानवः। असंख्येयाः स्मृतास्तेषां पुत्राः पौत्राश्च भारत!" भा०आ०६५अ०। दनोरपत्यम् अण्। दानव दनोरपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप्।

दनायु पु० दानवभेदे दानवशब्दे दृश्यम्। अयं शब्दः दनायुस् शब्दात् प्राक् पाठ्यः।

दनुज पु०दनोर्जायते जन--ड। दनोरपत्ये असुरे अमरः।

दनुजद्विष् पु० दनुजान् द्वेष्टि द्विष--क्विप्। देवे हेम०। दनुजारिप्रभृतयोऽप्यत्र।

दनुसूनु पु० ६त०। दानवे जटाधरः।

दन्त पु० अन्तर्भावितण्यर्थे दम--तन्। १मुखान्तःस्थचर्वणसाधनेऽस्थिभेदे (दाँत) २कुञ्जे, ३पर्वतनितम्बे ४सानुनि, ५द्वात्रिंशत्संख्यायाञ्च मेदि०। अत एव नैषध० दन्तानां द्विगुणितषोडशपदार्थरूपत्वेन भङ्ग्या द्वात्रिंशत्त्वं वर्णितं यथा। "उद्देशपर्वण्यपि लक्षणेऽपि द्विधोदितैः षोड़शभिः पदार्थैः। आन्वीक्षिकीं यद्दशनद्विमालीं तां मुक्तिकामाकलितां प्रतीमः"। ६शैलशृङ्गे त्रिका० (155) रूपे ७पञ्चमात्राप्रभेदे छन्दोग्र० सदन्ततया जन्मनि जन्मोत्तरं मासभेदे च तज्जन्मफलं ज्यो०त० उक्तं यथा "जातः सदन्तः पितमातृहन्ता तातं विहन्यात् प्रथमे तु मासे। अम्बां द्वितीये सहजं तृतीये मासे चतुर्थे शुभकारकः स्यात्। मिष्टान्नभोजी सुभगः सुताख्ये५ षष्ठे सुखी पण्डितकल्पबुद्धिः। ततोऽधिकः स्यात् बलवान् द्युनाख्ये७ मासेऽष्टमे वित्तसुखैर्विहीनः। सुरप्रतापी नवमे मृत्युश्च दशमे तथा। एकादशे द्वादशे च सुखी च सुभगो भवेत्। अष्टौ पुत्तलकान् कृत्वा सुगन्धैर्गन्धकैस्तथा। स्रोतःसु संक्रमे चापि स्नापयेत् शुक्लपुष्पकैः। स्नानं संक्रमणस्याधः शम्भोर्दर्शनमन्ततः। होमं विप्रांश्च नश्चैवमशुभे दन्तदर्शने"। "स्निग्धा घनाश्च दशनाः सुतीक्ष्णदंष्ट्राः समाश्च शुभाः" वृ०स०६७अ०। दन्तमूलप्रादुर्भावः गर्भोपनिषदि गर्भे सप्तममासे जायते इति प्रतिपादितम्।

दन्तक त्रि० दन्ते दन्तमार्ज्जने प्रसितः कन्। १दन्तमार्जनप्रसिते। दन्त इव कन्। २शैलशृङ्गे गिरेः प्रदेशाद्बहिर्निर्गते ३पाषाणभेदे च हेमच०। स्वार्थे क। ४दन्तशब्दार्थे पु०।

दन्तकर्षण पु० दन्तान् कर्षति कृष--ल्यु। जम्बीरे शब्दर०।

दन्तकाष्ठ न० दन्तधावनार्थं काष्ठम्। १दन्तधावने काष्ठे। तत्काष्ठमस्त्यत्र साध्यतया अच्। २विकङ्कतवृक्षे पु० राजनि०। सफलतत्काष्ठभेदाः वृ० स० ८५ अ० उक्ता यथा

"वल्लीलतागुल्मतरुप्रभेदैः स्युर्दन्तकाष्ठानि सहस्रशो यैः। फलानि वाच्यान्यतितत्प्रसङ्गो मा भूदतो वच्म्यथ कामिकानि। अज्ञातपूर्वाणि न दन्तकाष्ठान्यद्यात्र पत्रैश्च समन्वितानि। न युग्मपर्वाणि न पाटितानि न चोर्ध्वशुष्काणि विना त्वचा वा। वैकङ्कतश्रीफलकाश्मरीषु ब्राह्मी द्युतिः क्षेमतरौ सुदाराः। वृद्धिर्वटेऽर्के प्रचुरं च तेजः पुत्रा मधूके ककुभे प्रियत्वम्। लक्ष्मीः शिरीषे च तथा करञ्जे प्लक्षेऽर्थसिद्धिः समभीप्सिता स्यात्। मान्यत्वमायाति जनस्य जात्यां प्राधान्यमश्वत्थतरौ वदन्ति। आरोग्यमायुर्बदरीबृहत्योरैश्वर्यवृद्धिः खदिरे सबिल्वे। द्रव्याणि चेष्टान्यतिमुक्तके स्युः प्राप्नोति तान्येव पुनः कदम्बे। निम्बेऽर्थाप्तिः करवीरेऽन्नलब्धिर्भाण्डीरे स्यादिदमेव प्रभूतम्। शम्यां शत्रूनपहन्त्यर्जुने च श्यामायां च द्विषतामेव नाशः। शालेऽश्वकर्णे च वदन्ति गौरवं सभद्रदारावपि चाटरूषके। वाल्लभ्यमायाति जनस्य सर्वतः प्रियङ्ग्वपामार्गसजम्बुदाडिमैः। उदङ्मुखः प्राङ्मुखस्य एव वाचट्ं कामं यथेष्टं हृदये निवेश्य। अद्यादनिन्द्यं च सुखोपविष्टः प्रक्षाल्य जह्याच्च शुचिप्रदेशे। अभिमुखपतितं प्रशान्तदिक्स्थं शुभमतिशोभनमूर्ध्वसंस्थितं यत्। अशुभकरमतोऽन्यथा प्रदिष्टं स्थितपतितं च करोति मृष्टमन्नम्"।

आ० त० नरसिंहपुराणे च "दन्तकाष्ठस्य वक्ष्यामि समासेन प्रशस्तताम्। सर्वे कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः"। महाभारते। "तिक्तं कषायं कटुकं सुगन्धि कण्टकान्वितम्। क्षीरिणो वृक्षगुल्माद्यान् भक्षयेद्दन्तधावने"। निषिद्धकाष्ठानि यथा "गुवाकतालहिन्तालास्तथा ताड़ी च केतकी। खर्जूरनारिकेलौ च सप्तैते तृणराजकाः। तृणराजसिरापत्रैर्यः कुर्य्याद्दन्तधावनम्। तावद्भवति चाण्डालो याव-

द्वङ्गं न पशुति। तस्य स्थौल्यं परिमाणञ्चाह विष्णुः "कनिष्ठाग्रसमं स्थौल्यं सकूर्चं द्वादशाङ्गुलम्। प्रातर्भुक्त्वा च यतवाक् भक्षयेद्दन्तधावनम्" मरीचिः द्वादशाङ्गुलञ्च वैश्यानां शूद्राणान्तु षडङ्गुलम्। चतुरङ्गुलमानेन नारीणां विधिरुच्यते। अन्तरप्रभवानाञ्च षडङ्गुलमुदाहृतम्"। दन्तधावनदन्तपवनशब्देऽधिकं दृश्यम्। [राजनि०

दन्तकाष्ठक न० दन्तधावनोपयोगि काष्ठमस्मात्। आस्फोटवृक्षे

दन्तकूर पु० दन्ताः कूरमन्नमिव चर्व्यत्वात् यत्र। संग्रामे नीलकण्ठः "माद्रीपुत्रः सहदेवः कलिङ्गान् समागतान् अयद्दन्तकूरे" भा० उ० २२ अ०। "अयं कपाटेन जघान पाण्ड्यं तथा कलिङ्गान् दन्तकूरे ममर्द" ४७ अ०।

दन्तक्रूर पु० दन्ताः क्रूरा यत्र। १देशभेदे २तद्भूपे च नीलक०। "अग्निदिशाञ्चाय तस्मिन् सहस्राणि चतुर्दश। पुनरन्यानि जग्राह दन्तक्रूरं जघान ह" भा० द्रो० ७० अ०।

दन्तघर्ष पु० ६ त०। दन्तानां परस्परघर्षभेदे। "यस्य वै भुक्तमात्रस्य हृदयं बाधते क्षुधा। जायते दन्तघर्षश्च स गतायुः स्मृतो बुधैः" मार्क० पु०।

दन्तचाल पु० दन्तानां चालश्चलनमत्र। सुश्रुतोक्ते आतुरोपद्रवभेदे (दाँतनड़ा)। आतुरोपद्रवोपक्रमे "नेत्रस्तम्भं निमेषञ्च तृष्णां कासं प्रजागरम्। लभन्ते दन्तचालञ्च तांस्तानन्यानुपद्रवान्"।

दन्तच्छद पु० दन्ताश्छाद्यन्तेऽनेन छद-णिच्-घ ह्रस्वः। ओष्ठे (ठोँट) हलायुधः। "मिंस्ते दन्तच्छदं न वा" भट्टिः। "दन्तच्छदैः सव्रणदन्तचिह्नैः" ऋतुसंहारः।

दन्तच्छदोपमा स्त्री दन्तच्छद ओष्ठ उपमीयतेऽनया अङ्। बिम्बीलतायाम् (तेलाकुचा) राजनि०। तत्फलेन हि ओष्ठसादृश्यं प्रसिद्धम्।

दन्तजात त्रि० जातो दन्तोऽस्य निष्ठान्तत्वात् परनिपातः। ५जातदन्ते। "दन्तजातेऽनुजाते वा कृतचूडे च संस्थिते" मनुः। दन्तजननं तज्जननयोग्यकालश्चोभयमपि दन्तजातशब्देनोच्यते। गर्भोपनिषदि सप्तममासे दन्तजननकालस्योक्तत्वात् तत्र दैवात् दन्तानुत्पत्तावपि जातदन्तकालत्वात् दन्तजनन इवाशौचनिमित्तता" शुद्धित०।

दन्तजाह न० दन्तानां मूलं कर्णा० जाह। दन्तमूले।

दन्तदर्शन न० दन्तानां दर्शनम् दृश-णिच्-ल्युट्। युद्धादौ योधानां प्रतियोधं प्रति स्वदन्तान् बहिष्कृत्य दर्शने (दाँतखामुटि) "दन्तदर्शनमारावस्ततो युद्धं प्रवर्त्तते" भा० व० ७१ अ०।

दन्तधावन पु० दन्तान् धावयति शोधयति धाव-ल्यु। १खदिरवृक्षे, २गुच्छकरञ्जे, राजनि० ३बकुले शब्दच०। एतेषां तत्साधनत्वात् तथात्वम्। भावे ल्युट्। ४दन्तमार्जने तत्प्रकारो यथा "प्रातर्भुक्त्वा च मृद्वग्रं कषायं कटुतिक्तकम्। भक्षयेद्दन्तधावनं दन्तमांसान्यबाधयन्। तस्य काष्ठानि यथा "केऽप्यत्र करवीराश्मकरञ्जबकुलासनान्। दन्तकाष्ठार्थमन्ये तु सर्वान् कण्टकिनोऽब्रुवः। खदिरश्च कदम्बश्च करञ्जश्च वटस्तथा। तिन्तिड़ी वेणुपृष्ठश्च आम्रनिम्बौ तथैव च। अपामार्गश्च बिल्वश्च अर्कश्चोडुम्बरस्तथा। एते प्रशस्ताः कथिता दन्तधावनकर्मणि"। तत्र निषिद्धकाष्ठानि यथा "गुवाकतालहिन्तालखर्जूरैः केतकीयुतैः। नारिकेलेन ताड्या च न कुर्याद्दन्तधावनम्"। तस्य दिग्भेदसम्बन्धे शुभाशुभफलं यथा "मृत्युः स्याद्दक्षिणास्येन पश्चिमास्येन चामयः। पूर्वास्येनोत्तरास्येन सम्पदो दन्तधावनात्"। तस्य तिथिविशेषे निषेधो यथा "प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्येकादशीषु च। दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम्"। दन्तघर्षणानन्तरं चक्षुःसेचनं यथा। दन्तानूर्द्ध्वमधो घृष्ट्वा प्रातः सिञ्चेच्च लोचने। तोयपूर्णमुखस्तेन दृष्टिरायुः प्रसीदति"। रोगविशेषे दन्तकाष्ठवर्जनं यथा "अर्दितः कर्णशूली च दन्तरोगी नवज्वरी। शोषी कासी च मूर्च्छार्त्तो दन्तकाष्ठं विवर्जयेत्"। तस्य गुणा यथा "निहन्ति वक्त्रवैरस्यं जिह्वादन्ताश्रितं मलम्। आरोग्यरुचिमाधत्ते सद्यो दन्तविशोधनम्" इति राजवल्लभः। "कृतशौचस्ततः प्राज्ञः कुर्याद्दन्तस्य धावनम्। जिह्वाया मार्जनञ्चापि रसालच्छदनादिभिः। दक्षिणाभिमुखो भूत्वा पश्चिमाभिमुखस्तथा। न दन्तधावनं कुर्यात् कुर्याच्चेन्नारकी भवेत्। मध्यमानामिकाभ्याञ्च तथाङ्गुष्ठेन च द्विजः। दन्तस्य धावनं कुर्यात् तर्जन्या न कदाचन। अश्वत्थपर्णबिल्वानां धात्र्याः काष्ठकया बुधः। न दन्तधावनं कुर्यात्तथेन्द्रसुरसस्य च। नित्यक्रियाफलं प्रेप्सुस्त्वरया दन्तधावनम्। प्रभाते कुरुते प्राज्ञः सूर्य्योदयविवर्जिते। सूर्य्योदये द्विजश्रेष्ठ! यः कुर्याद्दन्तधावनम्। नित्यक्रियाफलं तस्य सर्वमेव विनश्यति। यः स्नानसमये कुर्यात् जैमिने! दन्तधावनम्। निराशाः पितरो यान्ति तस्य देवाः सुरर्षयः। दन्तस्य धावनं कुर्याद्यो मध्याह्नापराह्णयोः। तस्य पुष्पं न गृह्णन्ति देवताः पितरो जलम्। स्नानकाले

पुष्करिण्यां यः कुर्य्याद्दन्तधावनम्। तावत्पुण्यः स चाण्डालो यावद्गङ्गां न पश्यति। भमवत्युदिते सूर्य्ये यः कुर्य्याद्दन्तधावनम्। तद्दन्तकाष्ठी पितरो भुक्ता गच्छन्ति दुःखिनः। उपवासदिने विप्र! पितृश्राद्धदिने तथा। न च तत्फलमाप्नोति दन्तधावनकृन्नरः। प्रभाते मार्जयेद्दन्तान् वाससा रसनां तथा। कुर्य्याद्द्वादश विप्रेन्द्र! कवलानि जलैर्बुधः। उपवासे पितृश्राद्धे विधिनानेन जैमिने!। दन्तधावनकृन्मर्त्यः संपूर्णं लभते फलम्” पाद्मे क्रियायोगसारः। “उषःकाले तु सम्प्राप्ते शौचं कृत्वा यथार्थवत्। ततः स्नानं प्रकुर्व्वीत दन्तधावनपूर्व्वकम्। मुखे पर्य्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः। तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन भक्षयेद्दन्तधावनम्। कदम्बबिल्वखदिरकरवीरवटार्ज्जुनाः। तगरं बृहती जातीकरञ्जार्कातिमुक्तकाः। जम्बूमधूकापामार्गशिरीषोडुम्बरासनाः। क्षीरिकण्टकिवृक्षाद्याः प्रशस्ता दन्तधावने। कटुतिक्तकषायाश्च धनारोग्यसुखप्रदाः। प्रक्षाल्य भुक्ता च शुचौ देशे त्यक्ता तदाचमेत्। अमावास्यां तथा षष्ठ्यां नवम्यां प्रतिपद्यपि। वर्जयेद्दन्तकाष्ठन्तु तथैवार्कस्य वासरे। अभावे दन्तकाष्ठस्य निषिद्धायां तथा तिथौ। अपां द्वादश गण्डूषैः कुर्व्वीत मुखशोधनम्” इति गारुडे २१४ अ० “मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम्। पूर्व्वाह्ण एव कुर्व्वीत देवतानाञ्च पूजनम्” मनुः।

दन्तपत्र न० दन्त इव पत्रमत्र। दन्ताकारपत्रयुक्ते कर्णभूषणभेदे शब्दर०। “विलासिनीविभ्रमदन्तपत्रम्” रघुः “कर्णावसक्तामलदन्तपत्रम्” कुमा० दन्तः गजदन्तः तन्निर्म्मितं पत्रम्। २गजदन्तनिर्म्मिते पत्राकारे कर्णभूषणभेदे च “व्याहृदये! स्रंहाण निपतितं दन्तपत्रम्” काद०।

दन्तपत्रक न० दन्त इव शुभ्रं पत्रं दलं यस्य कप्। कुन्दपुष्पे शब्दच०। स्वल्पार्थे कोपि अत इत्त्वम्। दन्तपत्रिका स्वल्पे तदार्थे स्त्री विदग्धलीलोचितदन्तपत्रिका” माघः

दन्तपवन न० दन्तं पुनाति अनेन पू-करणे ल्युट्। १दन्तकाष्ठे। भावे ल्युट्। २दन्तधावने च। तत्प्रकारो भावप्र० उक्तो यथा

“तत्रादौ दन्तपवनं द्वादशाङ्गुलमायतम्। कनिष्ठिकापरीणाहमृज्वग्रथितमव्रणम्। अयुग्मग्रन्थि यच्चापि प्रत्यग्रं शस्तभूमिजम्। अवेक्ष्यर्त्तुञ्च दोषञ्च रसं वीर्य्यञ्च योजयेत्। कषायं मधुरं तिक्तं कटुकं प्रातरुत्थितः। निम्बश्च तिक्तके श्रेष्ठः कषाये खदिरस्तथा। मधूको मधुरे श्रेष्ठः करञ्जः कटुके तथा। क्षौद्रव्योषत्रिवर्गाक्तं सतैलं सैन्धवेन च। चूर्णेन तेजोवत्याश्च दन्तान्नित्यं विशोधयेत्। एकैकं घर्षयेद्दन्तं मृदुना कूर्चकेन च। दन्तशोधनचूर्णेन दन्तमांसान्यबाधयन्। तद्दौर्गन्ध्योपदेहौ तु श्लेष्माणं चापकर्षति। वैशद्यमन्नाभिरुचिं सौमनस्यं करोति च। न खादेद्गलताल्वोष्ठजिह्वारोगसमुद्भवे। अथास्यपाके श्वासे च कासहिक्कावमीषु च। दुर्ब्बलोऽजीर्णभक्तश्च मूर्च्छार्त्तो मदपीड़ितः। शिरोरुगार्त्तस्तृषितः श्रान्तःपानक्लमान्वितः। अर्दितः कर्णशूली च दन्तरोगी च वर्जयेत्”

दन्तपात पु० ६त०। १दन्तानां पतने। २वर्षभेदे अश्वानां स्वतो दन्तविशेषपतने च तत्कालश्च हे० सं० ६६ अ० उक्तो यथा “षड्भिर्दन्तैः सिताभैर्भवति हयशिशुस्तैः कषायैर्द्विवर्षः सन्दंशैर्मध्यमान्त्यैः पतितसमुदितैस्त्र्यब्दपञ्चाब्दिकोऽश्वः। सन्दंशानुक्रमेण त्रिकपरिगताः कालिकापीतशुक्लाः काचा माक्षीकशङ्खावटचलनमतो दन्तपातञ्च विद्धि”

दन्तपाली स्त्री ६त०। दन्ताग्रे “ताल्वोष्ठदन्तपालीजिह्वानेत्रान्तपायुकरचरणैः। रक्तैस्तु रक्तसारा बहुधनवनितार्थपुत्रयुताः” वृ० सं० ६८ अ०।

दन्तपुप्पुटक पु० दन्तरोगभेदे दन्तरोगशब्दे सुश्रुतवाक्यम्।

दन्तपुष्प न० दन्त इव शुभ्रं पुष्पमस्य। १कुन्दे, २कतकफले च शब्दच०।

दन्तफल न० दन्त इव शुभ्रं फलमस्य। १कतकफले शब्दच० दन्तवत् शुभ्रं फलमस्य। २कपित्थे पु० ३पिप्पल्याम् राजनि० स्त्री टाप्।

दन्तभाग पु० दन्तसम्बन्धी भागः। गजस्य मुखात् स्कन्धपर्य्यन्ते अग्रभागे अमरः।

दन्तमल न० ६त०। दन्तलग्नक्लेदे हारा०।

दन्तमांस न० दन्तसंलग्नं मांसम्। दन्तसंलग्नमांसे (मेड़े) ख्याते मांसभेदे।

दन्तमूल न० दन्तरोगभेदे दन्तरोगशब्दे दृश्यम्।

दन्तमूलिका स्त्री दन्त इव शुभ्रं मूलं यस्याः कप्। दन्तीवृक्षे राजनि०। [दृश्यम्।

दन्तमूलीय पु० दन्तमूले भवः छ। तवर्गादौ। दन्त्यशब्दे

दन्तरोग पु० ६त०। मुखरोगान्तर्गते दन्तदन्तमूलगते रोगभेदे स च रोग. सुश्रुते उक्तो यथा।

“अथातो मुखरोगाणां निदानं व्याख्यास्यामः। मुख-

रोगाः पञ्चषष्टिः सप्तस्वायतनेषु तत्रायतनान्योष्ठौ दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा तालुकण्ठः "सर्वाणि चेति । तत्राष्टावोष्ठयोः । पञ्चदश दन्तमूलेषु, अष्टौ दन्तेषु, इति चोपक्रम्योक्तं यथा ।

"दन्तमूलगतास्तु शीतादो१ दन्तपुप्पुटको२ दन्तवेष्टकः३ शौषिरो४ महाशौषिरः५ परिदरः६ उपकुशो७ दन्तवैदर्भो८ वर्द्धनो९ऽधिमांसो१० नाड्यः१५ पञ्चेति" इत्युद्दिश्य "शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात् प्रवर्त्तते । दुर्गन्धीनि सकृष्णानि प्रक्लेदीनि मृदूनि च । दन्तमांसानि शीर्य्यन्ते पचन्ति च परस्परम् । शीतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसम्भवः१ । दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य श्वयथुः सरुजो महान् । दन्तपुप्पुटको ज्ञेयः कफरक्तनिमित्तजः२ । स्रवन्ति पूयरुधिरं चला दन्ता भवन्ति च । दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भवः३ । श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान् कफरक्तजः । लालास्रावी स विज्ञेयः कण्डूमान् शौषिरो गदः४ । दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्यवदीर्य्यते । दन्तमांसानि पच्यन्ते मुखञ्च परिपीड्यते । यस्मिन् स सर्वजो व्याधिर्महाशौषिरसंज्ञकः५ । दन्तमांसानि शीर्य्यन्ते यस्मिन् ष्ठीवति चाप्यसृक् । पित्तासृक्कफजो व्याधिर्ज्ञेयः परिदरो हि सः६ । वेष्टेषु दाहः पाकश्च तेभ्यो दन्ताश्चलन्ति च । आघट्टिताः प्रस्रवन्ति शोणितं मन्दवेदनाः । आध्मायन्ते स्रुते रक्ते मुखं पूति च जायते । यस्मिन्नुपकुशः स स्यात्पित्तरक्तकृतो गदः७ । घृष्टेषु दन्तमूलेषु संरम्भो जायते महान् । भवन्ति च चलादन्ताः स वैदर्भोऽभिघातजः८ । मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः । वर्द्धनः स मतो व्याधिर्जाते रुक् च प्रशाम्यति९ । हानव्ये पश्चिमे दन्ते महान् शोथो महारुजः । लालास्रावी कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः१० । दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः१५ । "दन्तगतास्तु दालनः१ क्रिमिदन्तको२ दन्तहर्षो३ भञ्जनकः४ दन्तशर्करा५ कपालिका६ श्यावदन्तो७ हनुमोक्षश्चेति । दाल्यन्ते बहुधा दन्ता यस्मिंस्तीव्ररुगन्विताः । दालनः स इति ज्ञेयः सदागतिनिमित्तजः । कृष्णश्छिद्री चलः स्रावी ससंरम्भो महारुजः१ । अनिमित्तरुजो वाताद्विज्ञेयः क्रिमिदन्तकः२ । दशनाः शीतमुष्णञ्च सहन्ते स्पर्शनं न च । यस्य तं दन्तहर्षन्तु व्याधिं विद्यात्समीरणात्३ । वक्त्रं वक्रं भवेद्यस्मिन् दन्तभङ्गश्च तीव्ररुक् । कफवातकृतो व्याधिः स भञ्जनकसंज्ञितः४ । शर्करेव स्थिरीभूतो मलो दन्तेषु यस्य वै । सा दन्तानां गुणहन्त्री तु विज्ञेया दन्तशर्करा५ । दलन्ति दन्तवल्कानि यदा शर्करया सह । ज्ञेया कपालिका सैव दशनानां विनाशिनी६ । योऽसृङ्मिश्रेण पित्तेन दग्धो दन्तस्त्वशेषतः । श्यावतां नीलतां वापि गतः स श्यावदन्तकः७ । वातेन तैस्तैर्भावैस्तु हनुसन्धिर्विसंहतः । हनुमोक्ष इति ज्ञेयो व्याधिरर्दितलक्षणः८" ।

दन्तलेखक त्रि० दन्तान् लिखति जीविकार्थम् लिख-"संज्ञायाम्" पा० ण्वुल् "नित्यं क्रीडाजीविकयोः" पा० नित्यस० । दन्तलेखनरूपजीविकायुक्ते । "अके जीविकार्थे" पा० पूर्वपदस्याद्युदात्तत्वम् ।

दन्तवक्र पु० करूषाधिपे द्वापरयुगोद्भवे हिरण्यकशिपोरवतारभेदे नृपभेदे "हिरण्यकशिपुर्योऽसौ दैत्यराजोऽभवत् पुरा । पृथुकीर्त्यां तु संजज्ञे तनयो वृद्धशर्मणः । करूषाधिपतिर्वीरो दन्तवक्रो महाबलः" हरिवं० ३५ अ० । "अधिराजाधिपञ्चैव दन्तवक्रं महाबलम् । जित्वा च करदञ्चैव कृत्वा राज्ये न्यवेशयत्" भा०स०३०अ० । सहदेवदक्षिणदिग्विजयोक्तौ "द्वारवत्यां निवसता यदुसिंहेन तेन वै" इत्युपक्रमे "दन्तवक्रश्च कारूषो निहतो दक्षिणापथे" हरिवं०१७३अ० । द्वारकायासकाले कृष्णेन वधो वर्णितः । "मातृष्वस्रेयौ वश्चैद्यो दन्तवक्रश्च पाण्डव ! । पार्षदप्रवरौ विष्णोर्विप्रशापात् पदच्युतौ" भाग० ७।१।३२ इत्युपक्रमे हिरण्याक्षादिजन्मनाशोक्त्यनन्तरम् "तावेव क्षत्रियौ जातौ मातृष्वस्रात्मजौ तव । अधुना शापनिर्मुक्तौ कृष्णचक्रहतांहसौ" । ४४ "कृष्णोऽपि तमहन् गुर्व्या कौमोदक्या स्तनान्तरे । गदनिर्भिन्नहृदय उद्वमन् रुधिरं मुखात् । प्रसार्य्य केशान् बाह्वङ्घ्रीन् धरण्यां न्यपतद्व्यसुः । ततः सूक्ष्मतरं ज्योतिः कृष्णमाविशदद्भुतम्" भाग०१०।७७।७

दन्तवल्क पु० दन्तस्य वल्कमिव । दन्तावरकचर्मात्मके मांसभेदे "दलन्ति दन्तवल्कानि यदा शर्करया सह" सुश्रुतः ।

दन्तवर्त्ति स्त्री दन्तनिर्मिता वर्त्तिः । "दन्तैर्हस्तिवराहोष्ट्रगवाश्वाजखरोद्भवैः सशङ्खमौक्तिकाम्भोधिफेनैर्मरिचपादिकैः क्षतशुक्रमपि व्याधिं दन्तवर्त्तिर्निवर्त्तयेत्" चक्रदत्तोक्ते वर्त्तिकाभेदे । [ओष्ठे हेम० ।

दन्तवस्त्र न० दन्तस्य वस्त्रमिव च्छादकत्वात् । दन्तवासश्च

दन्तवासस् न० दन्तस्य वास इवाच्छादकत्वात् । ओष्ठे त्रिका०

"तृणं यदारोहति दन्तवासमा" कुमा० । [राजनि० ।

दन्तवीज(क) पु० दन्त इव वीजमस्य वा कप् । दाड़िमीवृक्षे

दन्तवेष्ट प० सुश्रुतोक्ते दन्तरोगभेदे दन्तरोगशब्दे दृश्यम् ।

दन्तवैदर्भ पु० सुश्रुतोक्ते दन्तरोगभेदे दन्तरोगशब्दे दृश्यम् ।

दन्तशङ्कु पु० "वडिशो दन्तशङ्कुश्चानताग्रो तीक्ष्णकण्टकप्रथम-यवपत्रमुखे" सुश्रुतोक्ते अस्त्रभेदे ।

दन्तशठ पु० दन्तान् शठति क्लेदयति शठ-अच् । १जम्बीरे २कपित्थे ३कर्मरङ्गे, ४नागरङ्गे च । ५चाङ्गेर्य्यां ६चुक्राम्लिकायां स्त्री० मेदिनि० ७अम्ले हेमच० ८क्षुद्राम्लिकायाम् स्त्री राजनि० ।

दन्तशर्करा स्त्री दन्तस्य शर्करेव । दन्तरोगभेदे दन्तरोगशब्दे दृश्यम् । [ख्याते चूर्णभेदे त्रिका० ।

दन्तशाण पु० दन्तस्य शाण इव चिक्कणताहेतुत्वात् (मिषि)

दन्तशूल न० दन्तस्य शूलमिव । दन्तवेदनायाम् । "शीर्षरोगेऽक्षिरोगे च दन्तशूले गलग्रहे" भा० शा०२०५ अ० ।

दन्तशोफ पु० दन्तस्य शोफ इव । दन्तार्बुदे (दाँतेर आव) राजनि० । [भागे मांसपिण्डे शब्दच० ।

दन्तसिरा स्त्री दन्तस्य सिरा यत्र । (मिड़े) ख्याते दन्ताधो-

दन्तहर्ष पु० सुश्रुतोक्ते दन्तरोगभेदे दन्तरोगशब्दे दृश्यम् ।

दन्तहर्षक पु० दन्तान् हर्षयति हृष-णिच्-ण्वुल् । जम्बीरे जटाधरः । [दन्ताग्रीय तद्वादौ त्रि० ।

दन्ताग्र न० ६त० । दन्तस्याग्रे ततः गहा० भवादौ छ ।

दन्ताघात पु० दन्तानाहन्ति आ+हन-अण् उप० स० । १निम्बुके । भावे घञ् । २दन्तैराहनने राजनि० । "दन्ताघातविदारितारिरुधिरैः सिन्दूरशोभाकरम्" गणेशध्यानम् । रतौ तत्स्थानानि यथा "स्तनयोर्गण्डयोश्चैव ओष्ठे चैव तथाधरे । दन्ताघातः प्रकर्त्तव्यः कामिनीनां सुखावहः" कामशास्त्रम् ।

दन्ताद पु० "केशरोमनखादाश्च दन्तादाः चिक्कशास्तथा । कृष्णजाश्च परीसर्पीत्तयाः शोणितसम्भवाः" सुश्रुतोक्ते दन्तखादकक्रमिरोगभेदे । "दन्तादानां समुद्दिष्टं विधानं मुखरोगिणाम्" सुश्रु० ।

दन्तादन्ति त्रि० दन्तैश्च दन्तैश्च प्रहृत्य प्रवृत्तं युद्धम् इच् समा० पूर्वाद्योदीर्घः । परस्परदन्तप्रहारेण प्रवृत्ते युद्धे "कचाकचि युद्धमासीद्दन्तादन्ति नखानखि" भा० कर्ण० ४८ अ० । [जातित्वात् ङीष् ।

दन्तायुध पुं स्त्री० दन्ता युधमिवास्य । शूकरे त्रिका० स्त्रियां

दन्तार्बुद पु० दन्तस्यार्बुदमिव । दन्तरोगभेदे राजनि० ।

दन्तालिका स्त्री दन्तान् अलति भूषयति, तेभ्यो वा पर्य्याप्नोति अल+ण्वुल् । वल्गायाम् । (लागाम) त्रिका० । "दन्तालिकाधरणनिश्चलपाणियुग्मम्" । (वल्गापालक) माघः। अण् गौ०ङीष् दन्ताली तत्रार्थे वैजय० । [अमरः ।

दन्तावल पु० दन्त+अस्त्यर्थे वलच् पूर्वपददीर्घः । हस्तिनि

दन्तिका स्त्री दम-तन्+गौरा० ङीष् स्वार्थे क ह्रस्वः । दन्तीवृक्षे अमरः ।

दन्तिजा स्त्री दन्तिका+पृषो० । दन्त्योषधौ शब्दर० ।

दन्तिन् पु० दन्त+अस्त्यर्थे इनि । हस्तिनि अमरः "अनिर्वाणस्य दन्तिनः" रघुः । "पिष्टादिपृष्ठशाक्तरसा च दन्तिनः" माघः । [दन्तीवृक्षे राजनि० ।

दन्तिनी स्त्री दन्तभादाकारोऽस्त्यस्याः मूले इनि ङीप् ।

दन्तिमद ६त० । हस्तिमदे गन्धद्रव्यभेदे शब्दार्थचि० ।

दन्तिमूलिका स्त्री दन्ति गजदन्तयुक्तमिव मूलमस्याः कप् कापि अत इत्वम् । दन्तीवृक्षे राजनि० ।

दन्ती स्त्री दम-तन् गौरा०ङीष् । १उदुम्बरपर्ण्यां, प्रत्यक्पर्ण्यामोषधौ अमरः । दन्तः गजदन्त इव मूलमस्त्यस्याः अच् गौरा०ङीष् ।२स्वनामख्याते वृक्षे भावप्र० "लघुदीर्घपर्णभेदेन प्रोक्तं दन्तीद्वयं बुधैः। दन्तीद्वयं सरं पाके रसे च कटु दीपनम् । गुदाङ्कुराश्मशूलास्रकण्डूकुष्ठविदाहनुत् । तीक्ष्णोष्णं हन्ति पित्तास्रकफशोथोदरक्रमीन्" भावप्र० तद्गुणा उक्ताः ।

दन्तीवीज न० दन्त्या इव वीजमस्य । जयपाले राजनि० ।

दन्तुर त्रि० उच्चताः दन्ताः सन्त्यस्य दन्त+उरच् । १उन्नतदन्तयुक्ते, उच्चतानते विषमे स्थाने च शब्दार्थचि० । "शूकरे निहते चैव दन्तुरो जायते नरः" शाता० तथा भवनसाधनं कर्मविशेष उक्तः। "कदाचिद्दन्तुरो मूर्खः कदाचिच्छ्रीमशः सुखी । कदाचित् तन्द्रिलो दुःखी कदाचिच्चुम्बा सर्वाति" चाणक्यकम् । "अमलमणिशलाका दन्तुराभिः किरीटकोटिभिः" काद० । "करयन्त्रणदन्तुरान्तरे" नैष० ।

दन्तुरक पु० देशभेदे स च देशः वृ० स० १४ अ० कूर्म्मविभागे अथ पश्चिमायामित्युपक्रमे "मिथिलसमभटोड्राम्बदनदन्तुरकाः" । पूर्वस्यामुक्तः । [राजनि० ।

दन्तुरच्छद प० दन्तुर उच्चतानतः छदो यस्य । बीजपूरे

दन्तोलूखलिक पु० दन्ता एव उलूखलः कण्डनसाधनं विद्यतेऽस्य ठन् । वानप्रस्थभेदे स हि दन्तैरेव व्रीह्यादीन् कुण्डयित्वा खादति । "दन्तोलूखलिकः कालपक्वाशी

…दन्तशठकः" याज्ञ०। "अश्मकुट्टो भवेद्वापि दन्तोलूखलिकोऽपि वा" मनुः। डीन। दन्तोलूखलीत्यप्यत्र।

दन्तौष्ठ न० दन्ताश्च ओष्ठौ च तेषां समाहारः। दन्तौष्ठानां समाहारे। ततः शरीरावयवत्वात् भवादौ यत्। दन्त्योष्ठ्य तदुच्चार्ये दन्त्यवकारे "दन्त्योष्ठ्योवः स्मृतो बुधैः" शिक्षा०

दन्त्य पु० दन्ते दन्तमूले वा भवः यत्। दन्तदन्तमूलयोर्जाते तवर्गादौ वर्णे। "लृतुलसानां दन्ताः" सि० कौ०। "दन्त्याः लृतुलसाः स्मृताः" पा० शि०। शेखरादौ दन्तशब्दस्य दन्तमूलपरतोक्ता अन्यथा भग्नदन्तस्य तदनुच्चारणापत्तेः" दन्तेभ्यो हितः यत्। २दन्तहितकारके त्रि०।

दन्त्यरिष्ट न० दन्त्यम् अरिष्टं रिष्टाभावो यस्मात् औषधे। चक्रदत्तोक्ते अर्शोघ्ने औषधभेदे।
"दन्ती चित्रकमूलानि जलद्रोणे विपाचयेत्। त्रिपलं त्रिफलायाश्च दलानां तत्र दापयेत्। तुलां गुडस्य तत्तिष्ठेन्मासार्द्धं घृतभाजने। तन्मात्रया पिबेन्नित्यमर्शोभ्यो विप्रमुच्यते। ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं वातवर्च्चोऽनुलोमनम्। दीपनञ्चारुचिघ्नञ्च दन्त्यरिष्टमिदं विदुः"।

दन्दशूक पुंस्त्री गर्हितं दशति दन्श—गर्हार्थे यङ्—ऊक। १राक्षसे, "दन्दशूकान् जिघांसौ" भट्टिः २सरीसृपे, ३सर्पे च मेदि०। "दन्दशूकः पतङ्गो वा भवेत् कीटोऽथवा कृमिः" याज्ञ०।

दन्द्रम्यमाण त्रि० द्रम—यङ् शानच्। कुटिलगतियुक्ते।

दन्भ दम्भे स्वा० पर० अक० सेट्। दभ्नोति अदम्भीत्। दम्भित्वा दब्ध्वा। दब्धः। सनि इट् इडभावपक्षे नलोपे धीप्सति धिप्सति दिदम्भिषति।

दन्भ संघाते चुरा० आत्म० अक० सेट्। दम्भयते अददम्भत।

दन्श हिंसने दन्तकरणकव्यापारभेदे दंशने (कामड़ान) भ्वा० पर० सक० अनिट्। दशति अदाङ्क्षीत् ददंश। "फणी निरोद्धुर्दशति स्म केवलम्" "कर्कोटान् दशतः स्रतः कश्चित्" नैष०। दष्टः दंष्ट्रा।

दन्स दर्शने चु० उभ० सक० सेट् इदित्। दंसयति ते अददंसत त।

दभ्र न० दन्भ—रक्। १अल्पे २सहति त्रि० अमरः ३समुद्रे पु० शब्दा० "अदभ्रदर्भामधिशय्य स स्थलीम्" किरा०। ४उत्तरस्यां दिशि स्त्री निघण्टुः। "क्व चिद्दभ्रस्य चितयः" ऋ० १।८।२।

दन् कण्ड्वा० दन—क्विप्। कलले शब्दार्थचि०।

दमु शमे दाने च दिवा० शमा० अक० सेट्। दाम्यति अदमत्-अदमीत् ददाम देमतुः। णिच् दमयति ते अदीदमत् त उदित् दमथुः दमितः दान्तः। उदित् दमित्वा दान्त्वा। "यमो दाम्यति राक्षसान्" "जानुभ्यामदमच्चान्यान्" "दमित्वाप्यरिसंघातान्" "अदान्तां त्रिदशैरपि" भट्टिः। दमः दम्यः दमनः।

दम पु० दम—भावे घञ्। १दण्डे, २बाह्येन्द्रियाणां स्वस्वविषयेभ्यो निवर्त्तने, "निग्रहो बाह्यवृत्तीनां दम इत्यभिधीयते" इत्युक्ते बाह्येन्द्रियव्यापाररोधे, विकारहेतुसन्निधानेऽपि ३मनसः स्थैर्य्ये, "कुत्सितात् कर्म्मणो विप्र! यच्च चित्तनिवारणम्। स कीर्त्तितो दम" इत्युक्ते ४कुकर्म्मभ्यो मनसो निवारणे, ५कर्द्दमे, मेदि० ६दमने च। ६भीमन्टपपुत्रभेदे दमयन्तीशब्दे दृश्यम्। ७विष्णौ पु० दमयितृशब्दे दृश्यम्।

दमघोष पु० श्रुतश्रवोऽपरनामके शिशुपालपितरि राजभेदे "ततः संजनयामास सुप्रभे द्वे च दारिके। कुन्तीञ्च पाण्डोर्महिषीं देवतामिव भूचराम्। भार्य्याञ्च दमघोषस्य चेदिराजस्य सुप्रभाम्" हरिवं० ३५ अ०।

दमघोषज पु० दमघोषात् जायते जन—ड। शिशुपाले "सुदमो दमघोषजः" माघः।

दमघोषसुत पु० ६त०। शिशुपाले "दमघोषसुतो वीरः शिशुपालो महामतिः" भा० आ० १८७ अ०। दमघोषतनयादयोऽप्यत्र।

दमथ पु० दम—भावे उणा० अथच्। १दण्डे २तपः क्लेशसहने च।

दमथु पु० दम—भावे अथुच्। १दमे दमने अमरः।

दमन न० दम—भावे ल्युट्। १दण्डे २इन्द्रियादीनां बाह्यवृत्तिनिरोधे। कर्त्तरि अच्। (दोना) ख्याते ३पुष्पचामरे पुष्पप्रधाने वृक्षभेदे "दमनस्तु रसे तिक्तो हृद्यो वृष्यः सुगन्धिकः। ग्रहणीविषकुष्ठास्रक्लेदकण्डूत्रिदोषजित्" भावप्र०। दमनारोपणोत्सवश्च नि० सि० उक्तो यथा "चैत्रशुक्लद्वादश्यां दमनोत्सवः" "द्वादश्यां चैत्रमासस्य शुक्लायां दमनोत्सवः। बौधायनादिभिः प्रोक्तः कर्त्तव्यः प्रतिवत्सरमिति" रामार्चनचन्द्रिकोक्तेः "ऊर्जे व्रतं मधौ दोला श्रावणे तन्तुपूजनम्। चैत्रे च दमनारोपमकुर्वाणो व्रजत्यधः" इति तत्रैव पाञ्चरात्रोक्तेश्च। शिवभक्तादिभिस्तु चतुर्दश्यादौ कार्य्यः "तत्र स्यात् स्वीयतिथिषु वह्न्यादेर्दमनार्पणम्" इति तत्रैवोक्तेः। ज्योतिःप्रकाशेऽपि "स्वस्वदेवप्रतिष्ठायां मन्त्रसंग्रहणे तथा। पवित्रदमनारोपे याह्या तत्तत्तिथिर्बुधैः"। तिथयस्तु "वह्निर्विरिञ्चिर्गिरिजा गणेशः

फणी शिखावी दमनकमहेशः। दुर्गान्तको विश्वहरिः स्मरश्च सर्वः शमी चेति तिथीषु पूज्याः" इत्युक्ताः आगमोक्तदोषारतो दमनरोपणविधिः रामार्चनचन्द्रिकायाम्। तद्विधिस्तत्रैव दृश्यः। ४उपशान्ते ५वीरे शब्दर०। ६कुन्दवृक्षे राजनि०। ७ऋषिभेदे दमयन्तीशब्दे दृश्यम्। "यद्वरात् भीमस्य नृपस्य दमयन्तीकन्यावरलाभः। "दमनाद्दमानाक् प्रसीदुषस्तनयां तथ्यगिरस्तपोधनात्। वरमाप" नैष०। दमयति—दम—णिच्—ल्यु। ८शासनकर्त्तरि त्रि० दुष्टदमनः सर्वदमन इत्यादि। ९विदर्भाधिपभीमनृपसुतभेदे च दमयन्तीशब्दे दृश्यम्। स्वाधिकारात् प्रमाद्यन्तीः प्रजाः दमयितुं शीलमस्य युच्। १०परमेश्वरे। "मरीचिर्दमनो हंसः" विष्णु स०। "वैवस्वतादिरूपेण दमयितृत्वात् वा" भाष्योक्तेस्तथात्वम्। भावे ल्युट्। ११दमने न०। "न्यस्य दुष्टदमनक्षमं करम्" माघः।

दमनक पु० स्वार्थे क। १दमनवृक्षे "द्विगुणनगणामिह वित नुहि। दमनकमिति गदति शुचि हि" इत्युक्ते २षड्क्षरपादके छन्दोभेदे ३एकादशाक्षरपादके छन्दोभेदे च। "द्विजवर! युगलममलं तदनु कलय नलघुगुरुकम्। फणिपतिवरपरिगदितं दमनकमिदमतिललितम्" वृ०र०टी०

दमनी स्त्री दम्यतेऽग्निरनया—करणे ल्युट् ङीप्। अग्निदमनीवृक्षे राजनि०।

दमन्य दमन इवाचरति दमन—क्यच् वेदे अन्त्यलोपः दमनकर्तृतुल्याचारे पर० अक० सेट्। दमन्यति अदमन्यीत्। "धृष्णुं त्रिशीर्षाणं दमन्यत्" ऋ०१०।९९।

दमयन्ती स्त्री विदर्भाधिपभीमनृपस्य कन्याभेदे तत्कथा भा० व० ५५अ० यथा

"तथैवासीद्विदर्भेषु भीमो भीमपराक्रमः। शूरः सर्वगुणैर्युक्तः प्रजाकामः स चाप्रजः। स प्रजार्थे परं यत्नमकरोत् सुसमाहितः। तमभ्यागच्छद्ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम भारत! तं स भीमं प्रजाकामस्तोषयामास धर्मवित्। महिष्या सह राजेन्द्र! सत्कारेण सुवर्चसम्। तस्मै प्रसन्नो दमनः सभार्याय वरं ददौ। कन्यारत्नं कुमारांश्च त्रीनुदारान् महायशाः। दमयन्तीं दमं दान्तं दमनञ्च सुवर्चसम्। उपपन्नान् गुणैः सर्वैर्भीमान् भीमपराक्रमान्। दमयन्ती तु रूपेण तेजसा यशसा श्रिया। सौभाग्येन च लोकेषु यशः प्राप सुमध्यमा"। भा० व० ५३ अ०। सा च पुण्यश्लोकनलराजकलत्रम् यथोक्तं तत्रैव ५७अ० "सा समीक्ष्य तु तान् देवान् पुण्यश्लोकञ्च भारत!। नैषधं वरयामास भैमी धर्मेण पाण्डव!। विलज्जमाना वस्त्रान्ते जग्राहायतलोचना। स्कन्धदेशेऽसृजत्तस्य स्रजं परमशोभनाम्। वरयामास चैवैनं पतित्वे वरवर्णिनी" "पार्थिवाश्चानुभूयास्य विवाहं विस्मयान्विताः। दमयन्त्याश्च मुदिताः प्रतिजग्मुर्यथागतम्। गतेषु पार्थिवेन्द्रेषु भीमः प्रीतो महामनाः। विवाहं कारयामास दमयन्त्या नलस्य च। उष्य तत्र यथाकामं नैषधो द्विपदां वरः। भीमेन समनुज्ञातो जगाम नगरं स्वकम्"। "त्वयि वीर! विराजते परं दमयन्तीकिलकिञ्चितं किल" नैष०। ["दण्डो दमयिता दमः" विष्णु स०।

दमयितृ त्रि० दम—णिच्—तृच्। १शासनकर्त्तरि २विष्णौ पु०

दमाय दमं दमनमिच्छति क्यच्—आत्मनोदमनेच्छायां पर० अक०सेट्। दमायति अदमायीत् "प्रणय वीर! उग्रसुग्र दमायन्नन्यमन्य मतिने मीयमानः" ऋ० ६।४७।१६। "दमायन्तु ब्रह्मचारिणः" तै० उ० १।४।२।

दमित त्रि० दम्यते स्म दम—णिच्—क्त वा दान्तेत्यादि इट्। कृतदमने वृषादौ।

दमिन् त्रि०दम—शमा०शीलार्थे घिणुन्। १दमनशीले स्त्रियां ङीप्। २सागरसिन्धुनदीसङ्गमदक्षिणस्थे तीर्थभेदे न० ३तत्प्रवर्त्तकर्षिभेदे पु० "सागरस्य च सिन्धोश्च सङ्गमं प्राप्य भारत!" इत्युपक्रमे "प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत भरतर्षभ!। तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ! त्रिषु लोकेषु विश्रुतम्। दमीति नाम्ना विख्यातं सर्वपापप्रणाशनम्। तत्र ब्रह्मादयो देवा उपासन्ते महेश्वरम्। तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा च रुद्रदेवगणैर्वृतम्। जन्मप्रभृति यत्पापं तत्स्नातस्य प्रणश्यति। दमी चात्र नरश्रेष्ठ! सर्वदेवैरभिष्टुतः। तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र! हयमेधमवाप्नुयात्" भा०व०८२अ०।

दमु(मू)नस् पु०दम—उनसि पृषो०वा दृस्वः। १अग्नौ, अमरः २शुक्राचार्य्ये उणा०। निरुक्ते ४।५। "जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोणाः" इत्यचमधिकृत्य अस्य अन्या निरुक्तिरुक्ता यथा "दमूना दममना वा दानमना वापि या दम इति गृहनाम तन्मनाः स्यान्मना मनोतेः"। ३दमयितरि त्रि०। "दमूना गृहपतिर्दम आ" ऋ० १।६०।४। "दमयति राक्षसादिकमिति दमूनाः" भा०।

दमे अव्य० दम—डा० के। गृहे निघण्टुः।

दम्पती पु० द्वि० व०। जाया च पतिश्च द्वन्द्वे जायाशब्दस्य पक्षे दमादेशः। मिलितयोः जायापत्योः अमरः। "तौ दम्पती वशिष्ठस्य गुरोर्जग्मतुराश्रमम्" रघुः।

"भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टं तु दम्पती" मनुः। "दम्पत्योर्मध्यगं धनम्" दायभा०। तयोरिदं पत्यन्तत्वात् यक्। दाम्पत्य तत्सम्बन्धिनि त्रि०।

दम्भ पु० दन्भ–घञ्। १कपटे २शाठ्ये अधार्म्मिकेणात्मनो धार्म्मिकत्वस्य ख्यापने ४लोभवञ्चनाभ्यां विहितकर्मानुष्ठाने ५पूजाप्राप्त्यर्थं स्वधार्म्मिकत्वख्यापने। "द्वेषं दम्भं च मानं च क्रोधं तैक्ष्ण्यं च वर्ज्जयेत्" मनुः। "सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत्" गीता। न्यायसूत्रवृत्तौ तु दम्भस्य रागविशेषेच्छाभेदरूपत्वमुक्तं यथा "तद्वैराग्यं रागद्वेषमोहान्तर्भावात्" गौ०सू०। "तत्र रागपक्षः कामो मत्सरः स्पृहा तृष्णा लोभो माया दम्भः" इत्युक्त्वा "कामो विरंसा रतिश्च विजातीयः संयोगः नारीगताभिलाष इति तु न युक्तं स्त्रियः कामेऽव्याप्तेः मत्सरः स्वप्रयोजनप्रतिसन्धानं विना पराभिमतनिवारणेच्छा, यथा राजकीयादुदपानाज्जोदकं पेयम् इत्यादि। एवं परगुणनिवारणेच्छाऽपि। स्पृहा धर्म्माविरोधेन प्राप्तीच्छा तृष्णा इदं मे न क्षियतामितीच्छा उचितव्ययाकरणेनापि धनरक्षणेच्छारूपं कार्पण्यमपि तृष्णाभेद एव। धर्मविरोधेन परद्रव्येच्छा लोभः, परवञ्चनेच्छा माया, कपटेन धार्म्मिकत्वादिना स्वोत्कर्षख्यापनेच्छा दम्भः" गौ० वृ० ४।३ कामादिकदम्भान्तानामिच्छाविशेषरूपत्वात् रागरूपे दोषे अन्तर्भाव उक्तः अधिकं दोषशब्दे वक्ष्यते।

दम्भक पु० दन्भ–ण्वुल्। प्रतारके। "धर्म्मध्वजी सदालुब्धश्छाद्मिको लोकदम्भकः" मनुः।

दम्भन पु० दन्भ–भावे ल्युट्। १दम्भे २मोहने च। "व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन् स्त्रीशूद्रदम्भनम्" मनुः।

दम्भिन् त्रि० दन्भ–णिनि। दम्भकर्त्तरि। "दाम्भिहैतुकपाषण्डिबकवृत्तींश्च वर्ज्जयेत्" याज्ञ०।

दम्भोद्भव पु० १सार्वभौमे नृपभेदे। "राजा दम्भोद्भवो नाम सार्वभौमः पुराऽभवत्" भा० उ० ६१ अ०। इत्युपक्रमे तस्य नरनाम्ना ऋषिणा गर्व्वो निहतस्तत्कथा तत्रैवाध्याये दृश्या। "दाण्डक्यो नृपतिः कामात्, क्रोधाच्च जनमेजयः। लोभादैलस्तु राजर्षिर्वातापिर्हर्षतोऽसुरः। पौलस्त्यो राक्षसो मानात् मदाद्दम्भोद्भवो नृपः। प्रयाता निधनं ह्येते शत्रुषड्वर्गमाश्रिताः" काम०। दम्भ उद्भवो यस्य। २दम्भसमुत्थे कर्म्मादौ त्रि०। [२हीरके अमरः।

दम्भोलि पु० दभ्नोति खेदयति दन्भ–ओलि। १वज्रेऽस्त्रे।

दम्य त्रि०दम–पवर्गान्तत्वात् यत्। १प्राप्तभारवहनयोग्यावस्थे वत्सतरे २अनडुहि च अमरः। ३दमनीये ४दमनार्हे त्रि०। "अप्राप्तदम्यावस्थः" प्रा० त०। "धुर्य्येण दम्यः सदृशं बिभर्त्ति" रघुः।

दय गतौ बधे, दाने पालने च भ्वा० आत्म० सक० सेट्। दयते अदयिष्ट अदयिढ्वम् अदयिध्वम् अदयिष्टम्। दयाम् बभूव आस चक्रे। "न वा पलायाञ्चक्रे विदयाञ्चक्रे न राक्षसः" भट्टिः दया दयितः। "व्रजन्ति तेषां दयसे न कस्मात्"। "स चापि रुधिरैर्मिश्रैः स्वेषामप्यदयिष्ट न" भट्टिः

दया स्त्री दय–भिदा० भावे अङ्। १दुःखितेषु भूतेष्वनुकम्पायाम्। २परदुःखाऽसहने करुणाशब्दे दृश्यम्। ३परदुःखप्रहरणेच्छायाम्। "यत्नादपि परक्लेशं हर्त्तुं या हृदि जायते। इच्छा भूमिसुरश्रेष्ठ! सा दया परिकीर्त्तितेति"। "आत्मवत् सर्वभूतेषु यो हिताय शुभाय च। वर्त्तते सततं हृष्टः क्रिया ह्येषा दया स्मृता। प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा। आत्मौपम्येन सर्वत्र दयां कुर्वन्ति साधवः"। इयं मोहपत्नी यथा। "मोहपत्नी दया साध्वी पूजिता च जगत्प्रिया। सर्वलोकाश्च सर्वत्र निष्फलाश्च यया विना" देवीभागवते ९स्क० १अ०। यत्र मोहोऽस्ति तत्र दयायाः सत्त्वाद्दया मोहपत्नीति "अहिंसा परमो धर्म्मो विप्राणां नात्र संशयः। दया सर्वत्र कर्त्तव्या ब्राह्मणेन विजानता। यज्ञादन्यत्र विप्रेन्द्र! न हिंसा याज्ञिकी मतेति" देवीभागवतम्। यज्ञादन्यत्र दया कर्त्तव्या यज्ञे तु हिंसैव कर्त्तव्या न सा याज्ञिकी हिंसा हिंसा भवति। "अहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः" इति श्रुतेः। "या वेदविहिता हिंसा नियतास्मिंश्चराचरे। अहिंसामेव तां विद्याद्वेदाद्धर्मो हि निर्बभाविति" मनुस्मृतेश्च। "हृत्वा वाग्विधानेन छेदयेच्च कटाक्षेणेति" कुलार्णवोक्तेश्च। ४दक्षकन्याजाते धर्मस्य पत्नीभेदे तदपत्यम् अभयम् धर्म्मशब्दे दृश्यम्। "धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रभावम्" रघुः। "तव धर्म्मः सदयोदयोज्ज्वलः" नैष०। सा च शान्तिरसस्य व्यभिचारिभावः यथाह सा० द०। शान्तरसोपक्रमे "रोमाञ्चाद्याः स्वानुभावास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः"।

दयाकूट पु० दयायाः कूट इव। बुद्धे हेम०।

दयालु त्रि० दय–आलुच्। कृपायुक्ते। "दयालुरपि स कृष्णः" इत्युद्भटः। "अस्मःशरीरे भव मे दयालुः" "निरीक्षमाणः सुतरां दयालुः" रघुः।

दयावीर पु० दयया वीरः । १दयावर्ज्जिते वीरे रसे २तद्युक्ते नायकभेदे च सा० द० वीररसलक्षणमुक्त्वा "स च दानधर्म्मयुद्धैर्दयया च समन्वितश्चतुर्द्धा स्यात्" स च दानवीरो धर्म्मवीरो दयावीरो युद्धवीरश्चेति चतुर्विधः" इति विभज्य "दयावीरो यथा जीमूतवाहनः । "शिरामुखैः स्यन्दत एव रक्तमद्यापि देहे मम मांसमस्ति । तृप्तिं न पश्यामि तवापि तावत् किं भक्षणात्त्वं विरतो गरुत्मन्" । एष्वपि विभावादयः पूर्वोदाहरणवदूह्याः" उदाजहार ।

दयित पु० दय–क्त । १पत्यौ अमरः । २प्रियमात्रे त्रि० । ३भार्य्यायां स्त्री । "दयिता दयिताननाम्बुजं दरमीलन्नयना निरीक्षते" रघु० । "न गजा नगजा दयिता दयिताः" भट्टिः ।

दयित्नु त्रि० दय–इत्नु । दयाशीले ।

दयू त्रि० देव–क्विप् ऊठ् । देवनकर्त्तरि ।

दर अव्य० दृ–भये अप् । १ईषदर्थे । २भये, ३गर्त्ते च पुंन० । अमरः "दरादरार्थ्या दरकम्पिनी पपे" नैषधम् "दरमीलन्नयनानिरीक्षते" रघुवंश० । "न जातहार्द्देन न विद्विषादरः" किरा० । ४कन्दरे पुंस्त्री० स्त्रीत्वे ङीप् । "दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः" "दरीमुखोत्थितेन समीरणेन" कुमा० । ५शङ्खे शब्दार्थचि० । "स एवमाकाशे भवतो दरोदरोप्युरुक्रमस्याधरशोणशोणिमा मिति" भाग० । [शब्दार्थचि० ।

दरक त्रि० दर+भये "क्लज्यादिभ्यो वुन्" पा० वुन् । भीरौ

दरकण्टिका स्त्री दर ईषत् कण्टो यस्याः कप् कापि अत इत्वम् । शतावर्य्याम् राजनि० ।

दरणि पुंस्त्री दृ–अनि । नद्यादेः कूलभङ्गे (भाङ्गन) शब्दार्थचि० । स्त्रीत्वे वा ङीप् ।

दरथ पु० दृ–विदारे "दृगमिदमिभ्यथ" उज्ज्वलदत्तधृतसूत्रात् अथ । १दिशु प्रसरणे २गर्त्ते च उज्ज्वलदत्तः ।

दरद् स्त्री दृ–विदारणे "दृदभसोऽदिः" उणा० अदि । १हृदये २कूले च उज्ज्वलद० । दृ–भये अदि । ३पर्वते ४प्रपाते ५भये च पु० मेदि० । ६म्लेच्छजातौ अमरटीका ।

दरद त्रि० दरं भयं ददाति दा–क दर ईषत् दायति शुध्यति दैप–शोधे–क वा । १भयदायके २हिङ्गुले पु० न० भावप्र० तद्भेदादिकमुक्तं यथा "हिङ्गुलं दरदं म्लेच्छमिङ्गुलञ्चूर्णपारदम् । दरदस्त्रिविधः प्रोक्तश्चर्मारः शुकतुण्डकः । हंसपादस्तृतीयः स्याद्गुणवानुत्तरोत्तरम् । चर्मारः शुक्लवर्णः स्यात् सपीतः शुकतुण्डकः । जवाकुसुमसङ्काशो हंसपादो महोत्तमः । तिक्तं कषायं कटु हिङ्गुलं स्यान्नेत्रामयघ्नं कफपित्तहारि । हृल्लासकुष्ठज्वरकामलांश्च प्लीहामवातौ च गरञ्च हन्ति । ऊर्द्धपातनयुक्त्या तु तस्मादयन्त्रपाचितम् । हिङ्गुलं तस्य सूतन्तु शुद्धमेवं न शोधयेत् । ३देशभेदे पु०ब० च देशः ह०स० १४ अ० देशान्याह्नक्तः पेशान्यामित्युपक्रमे अभिसारदरदतङ्गणकुलूतसैरिन्ध्रवनराष्ट्राः" "शूद्राभीराश्च दरदाः काश्मीराः पत्तिभिः सह" भा० भी० ९ अ० । प्राच्योदीच्यदेशोक्तौ । सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण् । दारद पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि तन्नृपे च । बहुषु अणो लुक् । "गृहीत्वा तु बलं सारं फाल्गुनः पाण्डुनन्दनः । दरदान् सह काम्बोजैरजयत् पाकशासनिः । प्रागुत्तरां दिशं ये च वसन्त्याश्रित्य दस्यवः । निवसन्ति वने ये च तान् सर्वानजयत् प्रभुः" भा० स० २६ अ० । स्वार्थे कचिदेकत्वेऽपि अणो लुक् । "शाल्वराजश्च दरदो विदेहाधिपतिस्तथा" हरिवं० ९१ अ० । ४म्लेच्छजातिभेदे ५भये शब्दरत्ना० । ६शनैः क्रियालोपात् शूद्रत्वापन्ने क्षत्रियभेदे च । "शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः" इत्युपक्रमे "पारदापह्नवाश्चीनाः किराता दरदाः खसाः" मनुः ।

दरवर पु० दरेषु शङ्खेषु वरः । पाञ्चजन्ये भगवतः शङ्खे श्रीधरः । "दध्मौ दरवरं तेषां विषादं शमयन्निव" भाग० १।११।२।

दरमान पु० दृ–विदारणे आनच् । द्योते उज्ज्वलद० ।

दरि(री) स्त्री दृ–विदारे इन् वा ङीप् । १कन्दरे शब्दरत्ना० । २तक्षककुलजे सर्पभेदे पु० "पूर्णाङ्गदः पूर्णमुखः प्रहासः शकुनिर्दरिः" भा० आ० ५७ अ० ।

दरित त्रि० दरो जातोऽस्य तार० इतच् । जातभये हेमच० ।

दरिद्र त्रि० दरिद्रा–क । १दुर्गते २निःस्वे अमरः । "प्रणयिदारिद्र्यदरिद्रतां नृपः" नैष० । "स्त्रीबालोन्मत्तवृद्धानां दरिद्राणाञ्च रोगिणाम्" मनुः । दरिद्रत्वे हेतुः "अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च । अदत्त्वा काञ्चनं गाश्च दरिद्रो नाम जायते" प्रा० त० । "दरिद्रो यस्त्वसन्तुष्टः कृपणो योऽजितेन्द्रियः" भाग० । "अथ पटः खलु दरिद्रतां गतः" मृच्छ० ।

दरिद्रा दुर्गतौ अदा० स्वपा० पर० अक० सेट् । दरिद्राति अचा० दरिद्राति अदरिद्रीत्-अदरिद्रासीत् । दरि-

द्रामास बभव चकार दर्दरिद्र दर्दरिद्रौ इत्येके। दरिद्रिता दरिद्रिष्यात्। दरिद्रिष्यति। दरिद्राणः। सनि। दिदरिद्रिषति दिदरिद्रासति। [शौचे च।

दरिन् त्रि॰ दृ–भये विदारे वा इनि। १भीरौ २विदारक–

दरोदर पु॰ दुरोदर+पृषो॰। माघके "आश्रित्य दुर्गं गिरिकन्दरोदरं क्रीडन्नचक्षुश्मिन् सततं दरोदरम्" "यमकात् दरोदरो निरुक्तारः इति गोवर्द्धनः" उज्ज्वलद॰

दर्त्तृ त्रि॰ दृ–विदारे वेदे इड़भावः। दारयितरि "स वज्रं दर्त्ता पार्ये अध द्योः" ऋ॰ ६।६६।८। "दर्त्ता दारयिता" भा॰। लोके तु दरी(रि)ता इत्येव।

दर्तु पु॰ दृ–विदारे बा॰ तु इडभावश्छान्दसः। दारके। "यत् पुरां दर्त्तुमारत्" ऋ॰६।२०।१। "दर्त्तुं दारकम्" भा॰

दर्दर पु॰ दृ–यङ् अच् पृषो॰। १पर्वते। २ईषद्भग्नभाजने च मेदि॰।

दर्दराट् न॰ व्यञ्जनभेदे शब्दच॰।

दर्दरीक न॰ दृ–विदारे फर्फरीका॰ नि॰। १वाद्यभेदे।

दर्दुर न॰ दृणाति कर्णौ शब्देन उरच् नि॰। १भेके २मेघे ३वाद्यभेदे ४पर्वतभेदे "शैलस्य दर्दुरपुटानिव वादयन्तः" माघः "कौशेयं तित्तिरिर्हृत्वा क्षौमं हृत्वा तु दर्दुरः" मनुः "स्तनाविव दिशस्तस्याः शैलौ मलयदर्दुरौ" रघुः। "हिमवान् पारिपात्रश्च विन्ध्यकैलासमन्दराः। मलयो दर्दुरश्चैव महेन्द्रो गन्धमादनः" भा॰ स॰ १० अ॰। "निर्याय तस्मादुद्देशात् पश्याभो लवणाम्भसः। समीपे सह्यमलयौ दर्दुरञ्च महागिरिम्" भा॰ व॰ २८१ अ॰। "मलयात् दर्दुराच्चैव चन्दनागुरुसञ्चयान्" ५१ अ॰। दर्दुरः पर्वतः सन्निकृष्टतयास्त्यस्य अच्। ५तत्सन्निकृष्टे देशभेदे च। स च देशः "अथ दक्षिणेन लङ्का" इत्युपक्रमे "गिरिनगरवनादर्दुरमहेन्द्रमालिन्द्रभरुकच्छाः" वृ॰ सं॰ १४॰अ॰ दक्षिणस्यामुक्तः। ६राक्षसभेदे संक्षिप्तसारः। ७चण्डिकायां स्त्री मेदि॰।

दर्दुरक पु॰दर्दुराय कायति दर्दुर इव कायति शब्दायते वा कै–क। १वाद्यभेदे शब्देन मेघसूचके २भेके। स्वार्थे क। ३दर्दुरशब्दार्थे। [रत्नकरनिघण्टुः।

दर्दुरच्छदा स्त्री दर्दुर इव छदो यस्याः। ब्राह्मीं पा–

दर्द्रु(द्रू) पु॰ दरिद्रा–दरिद्रातेर्यालोपश्च"उणा॰ऊ उवा इकारयोर्लोपः" उज्ज्वलदत्तः। १दद्रुरोगे भोजदेवशब्दानुशासने तु "दरिद्रातेर्यालोपश्चेति तिपानिर्देशात् रिच आचेति संहितापाठेयीशब्दलोपे दद्रुरित्यपि साधितम्। तथा रच इव आद्येत्यन्त्यस्य द्वितीयरेफलोपेन दर्दुरित्यपि साधितम्। एवञ्च रूपचतुष्टयमिति। सि॰ कौ॰।

दद्रु(द्रू)घ्न पु॰दद्रु(द्रू) हन्ति हन–टक्। चक्रमर्द्दके शब्दर॰।

दद्रु(द्रू)नाशिनी स्त्री दद्रु(द्रू)नाशयति नश–णिच् णिनि ङीप्। तैलिनीटके राजनि॰।

दर्प पु॰ दृप–भावे घञ् कर्त्तरि अच् वा। १अहङ्कारे परात्मनीरक्षाहेतौ गुरुवन्दनाद्यतिक्रमके २चित्तवृत्तिभेदे। गर्वभेदे ३हर्षजन्यगर्वे ४मृगमदे मेदि॰। ५उष्मणि त्रिका॰। ६उत्कृष्टत्वे ७धर्म्ममर्य्यादातिक्रमे नीलकण्ठः दर्पलक्षणविषयभेदादिकं ब्रह्मवै॰ जन्मख॰उक्तं यथा "अहङ्कारश्च सर्वेषां पापबीजममङ्गलम्। ब्रह्माण्डेषु च सर्वेषां सर्वपर्य्यन्तसुकृतिः। येषां येषां भवेद्दर्पो ब्रह्माण्डेषु परात्परे। विज्ञाय सर्वं सर्वात्मा तेषां शान्ताहमेव च। जुद्राणां महताञ्चैव येषां सर्वो भवेत् प्रिये!। एवंविधमहं तेषां चूर्णीभूतं करोमि च। चकार दर्पभङ्गञ्च महाविष्णोः पुरा विभुः। ब्रह्मणश्च तथा विष्णोः शेषस्य च शिवस्य च। धर्मस्य च यमस्यापि शाम्बस्य चन्द्रसूर्य्ययोः। गरुडस्य च वह्नेश्च गुरोर्दुर्वाससस्तथा। दौवारिकस्य भक्तस्य जयस्य विजयस्य च। सुराणामसुराणाञ्च भवतः कामशक्रयोः। लक्ष्मणस्यार्जुनस्यापि वाणस्य च भृगोस्तथा। सुमेरोश्च समुद्राणां वायोश्च वरुणस्य च। सरस्वत्याश्च दुर्गायाः पद्मायाश्च भुवस्तथा। सावित्र्याश्चैव गङ्गाया मनसायास्तथैव च। प्राणाधिष्ठातृदेव्याश्च प्रियायाः प्राणतोऽपि च। प्राणाधिकाया राधाया अन्येषामपि का कथा। हृत्वा दर्पञ्च सर्वेषां प्रसादञ्च चकार सः"।

८उत्साहे मल्लिना॰ "तेजोविहीनं विजहाति दर्पः" किरा॰ "दर्प उत्साहः" मल्लि॰।

दर्पक पु॰दर्पयति दृप–हर्षमोहनयोः णिच–ण्वुल्। मोहकारके १कन्दर्पे अमरः। २अहङ्कारमोहयोः कारके त्रि॰।

दर्पण पु॰ऌ॰ दृप–सन्दीपने ल्यु। १आदर्शे (आयना)। मुकुरे अमरः। २नेत्रे न॰जटा॰ ३पर्वतभेदे ४नदभेदे च। "ततः पूर्वं महाराज! दर्पणो नाम पर्वतः। कुबेरो यत्र वसति धनपालैः समं सदेति। यस्मिंस्तस्य मध्यभागे रोहिणो रोहिताकृतिः। यस्मिन् लोहादिकं स्पृष्टं स्वर्णतां याति तत्क्षणात्। तस्मादिदूरे स्रवति दर्पणो नाम वै नदः। हिमाद्रिप्रभवो नित्यं लौहित्य

बहुशः फले। समुत्पन्नं हि लौहित्यं सर्वैर्देवगणै-र्हरिः। सर्वतीर्थोदकैः सम्यक् स्नापयामास तं सुतम्। तस्य स्नानसमुद्भूतः पापदर्पस्य पाटनः। तेनायं दर्पणो नाम पुरा देवगणैः कृतः। अस्मिन् स्नात्वा नरवरो योऽर्चेद् दर्पणाचले। कुबेरं प्रतिपत्तिथ्यां कार्त्तिके शुक्लपक्षतः। स याति ब्रह्मसदनमिह भूतिशतैर्युतः" इति कालि० पु० ८१ अ०। "दर्पणनिर्मलासु पतिते घनतिमिरमुषि" माघः।

"भूयो बभौ दर्पणमादधाना" कुमा०। "लोच-नाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति" चाण०। दर्पणस्य विम्बस्य स्वगतत्वव्यत्यस्तमुखत्वादिमोहजनक-त्वात् दर्पणत्वम्।

दर्पद त्रि० दर्पं ददाति दा—क। १गर्वदायकपदार्थे। २विष्णौ पु० "दर्पहा दर्पदः दृप्तः" विष्णुस० "धर्मवर्त्मनि वर्त्तमानानां दर्पं ददाति दर्पदः" भा०।

दर्पहन् त्रि० दर्पं हन्ति हन—क्विप्। १गर्वहारके २विष्णौ पु०। दर्पदशब्दे दृश्यम्। [२१४२ पृ० उक्तम्।

दर्भ पु० दृभ—घञ् अच् वा। कुशभेदे तल्लक्षणादिकं कुशशब्दे

दर्भट न० दृभ—संदर्भे बा० अटन्। निभृतगृहे त्रिका०।

दर्भपत्र पु० दर्भस्येव पत्रमस्य। काशे राजनि०।

दर्भपुष्प पु० सर्पभेदे अहिशब्दे सुश्रुतवाक्यं दृश्यम्।

दर्भमय त्रि०दर्भात्मकः शरा०मयट्। कुशनिर्म्मिते ब्राह्मणादौ

दर्भमूला स्त्री दर्भस्येव मूलमस्याः पाककर्णेति ङीष्। औषधीभेदे। [दूरदेशादौ।

दर्भर त्रि० दर्भस्य सन्निकृष्टदेशादि दर्भ+अश्मा० रः। दर्भा-

दर्भानूप पु० दर्भप्रचुरोऽनूपः संज्ञात्वेऽपि क्षुभ्नादिपाठात् पक्षे पूर्वपदात् न णत्वम्। दर्भप्रचुरेऽनूपे देशभेदे।

दर्भाह्वय पु० दर्भेणाह्वयते सादृश्यात् आ+ह्वे—श। मुञ्जे तृणभेदे राजनि०। [भा० व० ८३ अ०।

दर्भि पु० ऋषिभेदे अर्द्धकीलाख्यं तीर्थं तेन निर्म्मितं यथाह "अर्द्धकीलञ्च तत्रैव तीर्थं कुरुकुलोद्वह"। "विप्रा-णामनुकम्पार्थं दर्भिणा निर्मितं पुरा। व्रतोपनयनाभ्या-ञ्चाप्युपवासेन चाप्युत। क्रियामन्त्रैश्च संयुक्तो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः। क्रियामन्त्रविहीनोऽपि तत्र स्नात्वा नरर्षभ!। चीर्णव्रतो भवेद्विद्वान् दृष्टमेतत् पुरातनैः। समुद्राश्चापि चत्वारः समानीताश्च दर्भिणा। तेषु स्नात्वा नरश्रेष्ठ न दुर्गतिमवाप्नुयात्। फलानि गोसहस्राणां चतुर्णां विन्दते च सः।

दर्म्म त्रि० दृ—विदारे बा० म। दारके। "पुरां दर्मो अपा-मजः" ऋ० १।४५।२। मनि दर्म्मन् तत्रार्थे "दर्मा दर्षीष्ट विश्वतः" ऋ०१।१२१।६।

दर्य्य त्रि० दरस्य हितम् गवा० यत्। दरहिते भयसाधने।

दर्व पुंस्त्री दृ—व। १राक्षसे उज्ज्वलद०। स्त्रियां ङीष्। २उशीनरपत्नीभेदे स्त्री "उशीनरस्य पत्न्यस्तु पञ्च राजर्षि-वंशजाः। मृगा कृमिर्नवा दर्वी पञ्चमी च दृशद्वती" "नवायास्तु नवः पुत्रो दर्व्याः सुव्रतोऽभवत्" हरिवं० ३१ अ०। ३हिंस्रे त्रि०। घञ्। ४हिंसायां पु०

दर्वट पु० दर्वाय हिंसायै अटति अट--अच् शक०। दण्डपा-शिनि हारा०। [३वाद्यभेदे संक्षिप्तसा०।

दर्वरीक पु० दृ—विदारे फर्फरीकादि० नि०। १इन्द्रे २वाते

दर्वि(र्वी) स्त्री दृ—विन् वा ङीप्। व्यञ्जनदारके (हाता) ख्याते पदार्थे खजाकायाम्।

"इध्मजातीयमिध्मार्द्धप्रमाणं मेक्षणं भवेत्। वृत्तं चाङ्गुष्ठपृथ्वग्रमवदानक्रियाक्षमम्। एषैव दर्वी यस्तत्र विशेषस्तमहं ब्रुवे। दर्वी द्व्यङ्गुलपृथ्वग्रा तुरीयोनन्तु मेक्षणम्" कात्या० स०। "मापत दर्वीपरिघट्टनेन" भा० व० यक्षप्रश्ने। २अहिफणायां शब्दरत्ना० दर्वीकरः। [तत्रार्थे द्विरूपकोषः।

दर्विका स्त्री स्वार्थे क। दर्व्यां रायमुकुटः। दर्वक पु०

दर्वि(र्वी)होम पु०६त०। दर्वीसाधने होमभेदे "दर्वीहोमानु-पादाय सर्वान् यः प्राप्नुते क्रतून्" भा० स० १२ अ०।

दर्वीकर पु०दर्वी फणा कर इवास्य। सर्पे अहिशब्दे दृश्यम्।

दर्वीसंक्रमण न० तीर्थभेदे। "दर्वीसंक्रमणं प्राप्य तीर्थं त्रैलोक्यपूजितम्। अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति" भा० व० ८४ अ०।

दर्श पु० दृश्यते शास्त्रदृष्ट्या सूर्य्यचन्द्रौ एकत्र स्थितौ यत्र। दृश—आधारे घञ्। १सूर्य्येन्दुसङ्गमकाले अमावास्या-तिथौ "एकत्रस्थौ चन्द्रसूर्य्यौ दर्शनात् दर्श उच्यते" मत्स्यपु० कुहूशब्देऽस्य विवृतिः। स निमित्ततया-ऽस्त्यस्य अच्। २दर्शकालकर्त्तव्ये यागभेदे। आग्नेया-ष्टापालेन्द्रदध्यैन्द्रपयोरूपयागत्रयात्मकोदर्शयागः। काती-यशब्दे तद्दिनकर्त्तव्यता दृश्या। "सर्वेभ्यो दर्शपौर्ण-मासौ" श्रुतिः भावे घञ्। दर्शने ३चाक्षुषज्ञाने।

दर्शक त्रि० पश्यति दृश—ण्वुल् दर्शयति दृश--णिच् ण्वुल् वा। १द्रष्टरि २प्रधाने ३निपुणे मेदि०। ४द्वारपाले पु० अमरः स हि द्वारदेशे समागतान् निवेद्य राजानं

दर्शयतीति तस्य तथात्वम् ५दर्शयितरि च । "कर्णधार इवापारे भगवान् पारदर्शकः" भाग० १।१।२८ । तुमर्थे ण्वुल् । ६द्रष्टुमित्यर्थे । "अनिमन्त्रितो न गच्छेत यज्ञं गच्छेत दर्शकः" भा० अनु० १०४ अ० । दर्शकः द्रष्टुमित्यर्थः एतद्योगेन कर्म्मणि न षष्ठीत्यतः यज्ञमित्यत्र द्वितीया ।

दर्शत पु० दृश्यतेऽसौ दिवि दृश–कर्म्मणि अतच् । १सूर्य्ये २चन्द्रे च सि० कौ० । ३दर्शनीये त्रि० । "स दर्शतश्रीरतिथिर्गृहे गृहे" ऋ० १०।९१।२। "दर्शतश्रीः दर्शनीयविभूतिः" भा० ।

दर्शन न० दृश–भावकरणादौ ल्युट् । १नेत्रे २स्वप्ने ३बुद्धौ ४धर्मे ५दर्पणे ६शास्त्रे मेदि० ७छायायाम् अजयपा० ८वर्णे त्रिकाण्ड० ९निभालने जटाध० । दृश्यते यथार्थतया ज्ञायते पदार्थोऽनेन करणे ल्युट् । अध्यात्मवेदके १०शास्त्रभेदे तानि च नास्तिकबौद्धजैनवैष्णवास्तिकादिमतभेदेन नानाविधानि । तानि च सर्वदर्शनसंग्रहे तत्तन्मतप्रदर्शनावसरे दर्शितानि । तत्रास्तिकदर्शनानि षट् तत्र गौतमेन न्यायदर्शनं, कणादेन वैशेषिकं, कपिलेन साङ्ख्यं, पतञ्जलिना योगदर्शनं, जैमिनिना पूर्वमीमांसा व्यासेन वेदान्तदर्शनम् प्रणीतम् । तच्च वेदान्तदर्शनं व्यासप्रणीतमेकमपि बहुभिर्विद्वद्भिः द्वैताद्वैतविशिष्टाद्वैतशुद्धाद्वैतप्रभेदेन नानाविधं यथा बुद्धस्यैकस्योपदेशकत्वेऽपि विनेयानां बुद्धिवैचित्र्यात् स्वस्वबुद्ध्यनुसारिपदार्थकल्पनया योगाचारमाध्यमिकादिभेदा उपजाताः । एवं वेदान्तस्यापि "षड्दर्शनानि मेऽङ्गानि पादौ कुक्षिः करौ शिरः । तेषु भेदन्तु यः कुर्यान्मदङ्गच्छेदको हि सः । एतान्येव कुलस्यापि षडङ्गानि भवन्ति हि । तस्मान्मदात्मकं कौलमङ्गं कौलात्मकः प्रिये !" तन्त्रशास्त्रम् । पदार्थभेददर्शने फलभेदो यथा "नन्द उवाच । "येषाञ्च दर्शने ! पुण्यं पापञ्च यस्य दर्शने । तत्सर्वं वद सर्वेश ! श्रोतुं कौतूहलं हि मे ।श्रीभगवान् उवाच । सुब्राह्मणानां तीर्थानां वैष्णवानाञ्च दर्शने । देवताप्रतिमादर्शात् तीर्थस्नायी भवेन्नरः । सूर्य्यस्य दर्शने भक्त्या सतीनां दर्शने तथा । सन्न्यासिनां यतीनाञ्च तथैव ब्रह्मचारिणाम् । भक्त्या गवाञ्च वह्नीनां गुरूणाञ्च विशेषतः । गजेन्द्राणाञ्च सिंहानां श्वेताश्वानां तथैव च । शुकानाञ्च पिकानाञ्च खञ्जनानां तथैव च । हंसानाञ्च मयूराणां चाषानां शङ्खपक्षिणाम् । वत्सप्रयुक्तधेनूनामश्वत्थानां तथैव च । पतिपुत्रवतीनाञ्च नराणां तीर्थयायिनाम् । प्रदीपानां सुवर्णानां मणीनाञ्च विशेषतः । मुक्तानां हीरकाणाञ्च माणिक्यानां महाशय ! । तुलसीशुक्लपुष्पाणां दर्शनं पापनाशनम् । फलानि शुक्लधान्यानि घृतं दधि मधूनि च । पूर्णकुम्भञ्च लाजांश्च राजेन्द्रं दर्पणं जलम् । मालाञ्च शुक्लपुष्पाणां दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः । गोरोचनाञ्च कर्पूरं रजतञ्च सरोवरम् । पुष्पोद्यानं पुष्पितञ्च दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः । देवान्वितं देवघटं सुगन्धिपवनं तथा । शङ्खञ्च दुन्दुभिं दृष्ट्वा सद्यः पुण्यं लभेन्नरः । शुक्लपक्षस्य चन्द्रस्य पीयूषं चन्दनं तथा । कस्तूरीं कुङ्कुमं दृष्ट्वा नन्द ! पुण्यं लभेन्नरः । पताकामक्षयवट तरुं देवोत्थितं शुभम् । देवालयं देवखातं दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः । शुक्तिं प्रवालं रजतं स्फाटिकं कुशमूलकम् । गङ्गामृदं कुशं ताम्रं दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः । पुराणपुस्तकं शुद्धं सबीजं विष्णुयन्त्रकम् । स्निग्धदूर्वाक्षतं रत्नं दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः । तपस्विनं सिद्धमन्त्रं समुद्रं लवणाकरम् । यज्ञं महोत्सवं दृष्ट्वा सुपुण्यं लभते नरः । गोमूत्रं गोमयं दुग्धं गोधूलिं गोष्ठ गोष्पदम् । पक्वशस्यान्वितं क्षेत्रं दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः । रुचिरां पद्मिनीं श्यामां न्यग्रोधपरिमण्डलाम् । सुवेशिकां सुवसनां दिव्यभूषणभूषिताम् । वेश्यां सोमङ्करीं गन्धं सदूर्वाक्षततण्डुलम् । सिद्धान्नं परमान्नञ्च दृष्ट्वा पुण्यं लभेद्ध्रुवम् । कार्त्तिक्यां पूर्णिमायाञ्च राधिकाप्रतिमां शुभाम् । संपूज्य दृष्ट्वा नत्वा च करोति जन्मखण्डनम् । हिङ्गुलायां तथाष्टम्यामिषे मासि सिते शुभे । श्रीदुर्गाप्रतिमां दृष्ट्वा करोति जन्मखण्डनम् । शिवरात्रौ च काश्याञ्च विश्वनाथस्य दर्शनम् । कृत्वोपवासं पूजाञ्च करोति जन्मखण्डनम् । जन्माष्टमीदिने भक्त्या दृष्ट्वा मां विन्ध्यमाधवम् । प्रणम्य पूजां कृत्वा च करोति जन्मखण्डनम् । उपोष्य व्रजभूमौ च भाण्डीरे मालतीवने । संदृश्य राधां मां चैव करोति जन्मखण्डनम् । पौषे मासि शुक्लरात्रौ यत्र तत्र स्थले नरः । पद्मायाः प्रतिमां दृष्ट्वा करोति जन्मखण्डनम् । सप्तजन्म भवेत्तस्य पुत्रः पौत्रो धनेश्वरः । उपोष्यैकादशीं स्नात्वा प्रभाते द्वादशीदिने । दृष्ट्वा काश्यामन्नपूर्णां करोति जन्मखण्डनम् । दत्त्वा विष्णुपदे पिण्डं विष्णुं यश्च विलोकयेत् । पितॄणां स्वात्मनश्चैव करोति जन्मखण्डनम् । प्रयागे मुण्डनं कृत्वा यश्च पितॄन् प्रतर्पयेत् । उपोष्य नैमिषारण्ये करोति जन्मखण्डनम् । उपोष्य

पुष्करे स्नात्वा किं वा वदरिकाश्रमे। संपूज्य दृष्ट्वा मामेव करोति जन्मखण्डनम्। पिण्डं कृत्वा च वदरीं भक्त्या वदरिकाश्रमे। दृष्ट्वा मत्प्रतिमां नन्द! करोति जन्मखण्डनम्। दोलायमानं गोविन्दं दृष्ट्वा वृन्दावने च माम्। दृष्ट्वा संपूज्य नत्वा च करोति जन्मखण्डनम्। भाद्रे दृष्ट्वा च मत्स्यं मामेव मधुसूदनम्। संपूज्य नत्वा भक्तश्च करोति जन्मखण्डनम्। रथस्थञ्च जगन्नाथं यो द्रक्ष्यति कलौ नरः। संपूज्य भक्त्या नत्वा च करोति जन्मखण्डनम्। उत्तरायणसंक्रान्त्यां प्रयागे स्नानमाचरेत्। संपूज्य दृष्ट्वा मामेव करोति जन्मखण्डनम्। कार्त्तिक्यां पूर्णिमायाञ्च दृष्ट्वा मत्प्रतिमां शुभाम्। उपोष्य पूजां कृत्वा च करोति जन्मखण्डनम्। चन्द्रभागासमीपे च माघ्याञ्च मां नमेत् शनैः। राधया सह मां दृष्ट्वा करोति जन्मनः क्षयम्। रामेश्वरं सेतुबन्धे आषाढ़पूर्णिमादिने। उपोष्य दृष्ट्वा संपूज्य करोति जन्मनः क्षयम्। दीननाथं दिनकरं लोलार्कं चोत्तरायणे। उपोष्य दृष्ट्वा संपूज्य करोति जन्मनः क्षयम्। कपिकोष्ठे सुवसने कलविङ्के च गह्वरे।, विश्वन्दके राजकोष्ठे नन्दके पुष्पभद्रके। पार्वतीप्रतिमां दृष्ट्वा कार्त्तिकेयं गणेश्वरम्। नन्दिनं शङ्करं दृष्ट्वा करोति जन्मनः क्षयम्। त्रिकूटे मणिभद्रे च पश्चिमोदधिसन्निधौ। समुपोष्य दधि प्राश्य मां दृष्ट्वा मुक्तिमाप्नुयात्" ब्रह्म° वै° जन्म° ख°। शकुनभेददर्शने फलभेदः शकुनशब्दे दृश्यम्।

दर्शनप्रतिभू पुं° दर्शनाय प्रतिभूः। प्रतिभूभेदे "दर्शने प्रातिभाव्ये च विधिः स्यात् पूर्वचोदितः" "यो यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेत् दर्शनायेह मानवः। अदर्शयन् स तं तस्य प्रयच्छेत् स्वधनादृणम्" मनुः। वीरमि° विस्तरेण तद्विधिरुक्तो यथा

"अथ प्रतिभूः तत्र प्रातिभाव्यं नाम विश्वासार्थं पुरुषान्तरेण सह समयः। तद्भेदानाह वृहस्पतिः "दर्शने प्रत्यये दाने ऋणिद्रव्यार्पणे तथा। चतुःप्रकारः प्रतिभूः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः"। प्रत्ययो विश्वासः दानम् ऋणापाकरणार्थमर्थार्पणम्। ऋणिद्रव्यार्पणम् ऋणिनो यद्द्रव्यं गृहोपकरणादि तदर्पणम्। चतुःप्रकाराणां प्रतिभुवां प्रातिभाव्याङ्गीकारप्रकारं दर्शयति स एव "आहैको दर्शयामीति साधुरित्यपरोऽब्रवीत्। दाताहमेतद्द्रविणमर्पयाम्यपरोऽब्रवीत्"। एको दर्शनप्रतिभूरहमेनं पलायनप्रवृत्तं दर्शयिष्यामीत्याह। अपरः प्रत्ययप्रतिभूरेषः साधुर्न त्वां प्रतारयिष्यति यतोऽयं श्रोत्रियपुत्रोऽस्य सर्वशस्यसम्पन्नो ग्रामोऽस्ति मत्प्रत्ययेनास्य द्रव्यं देहीति ब्रवीति। दानप्रतिभूर्यद्ययं न ददाति तदा सवृद्धिकमृणमहं दातेति। अपरः ऋणिद्रव्यार्पणप्रतिभूर्यद्ययं न ददाति तदाहमेतदीयगृहोपकरणादिकमर्पयिष्यामीति कथयतीत्यर्थः। दर्शनप्रतिभुवा यदा धनिकस्य धारणिकदर्शनापेक्षा तदैव स दर्शनीयः इत्याह कात्यायनः "दर्शनप्रतिभूर्यस्तु देशे काले च दर्शयेत्"। यस्मिन् देशे काले च धनिकस्तद्दर्शनमपेक्षते तत्रैव दर्शयेत् अधमर्णमिति शेषः। दर्शिते च तस्मिन् धनिकेन प्रातिभाव्यात् स मोक्तव्य इत्युत्तरार्द्धेनाह स एव। "यद्यसौ दर्शयेत् तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत्"। एवं प्रत्ययादिप्रतिभुवोऽपि तदविसंवादे मोक्तव्याः, अन्यथा धारणिकन्देयं धनं दाप्या इत्याहतुः कात्यायनवृहस्पती "यो यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेद्दर्शनायेह मानवः। अदर्शयन् स तत्तस्मै प्रयच्छेत् स्वधनादृणम्। आद्यौ तु वितथे दाप्यौ तत्कालावेदितं धनम्। उत्तरौ तु विसंवादे तौ विना तत्सुतौ तथा"। यत्तु योगीश्वरेण प्रतिभुवान्त्रैविध्यमेवोक्तम्। "दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाव्यं विधीयते" तद्दानार्पणयोरन्तिभेदाभिप्रायेण। "आद्यौ तु वितथे दाप्या वितरस्य सुता अपि"। वितथे दर्शनप्रत्यये विसंवादे इतरस्य सुता न दाप्याः। सुता इत्यभिधानाच्च पौत्रा इत्युक्तम्भवति दानं स्वधनार्पणं धनिकाय। अर्पणन्तु धारणिकधनमानीय तस्य अर्पणं धनिकस्य स्वधनलाभे उभयतो न विशेषः अतएव स्वल्पभेदविवक्षया पञ्चप्रकारा अपि प्रतिभुवो हारीतेनोक्ताः। "अभये प्रत्यये दाने उपस्थाने प्रदर्शने। पञ्चस्वेषु प्रकारेषु ग्राह्यो हि प्रतिभूर्बुधैः" अभयमुपद्रववारणम्। उपस्थानमत्र धारणिकधनस्य धनिकायानीयार्पणं न दर्शनं तस्य पृथङ्निर्देशात् पञ्चस्वित्यनन्वयाच्च। व्यासस्तु सप्तभिर्विषयैः सप्तप्रकारं प्रतिभुवमाह। "लेख्ये कृते च दिव्ये वा दानप्रत्ययदर्शने। गृहीतबन्धोपस्थाने ऋणिद्रव्यार्पणे तथा"। प्रतिभूर्ग्राह्य इत्यत्र प्रकृतम्। कात्यायनोऽपि "दानोपस्थानवादेषु विश्वासशपथाय च। लग्नकं कारयेदेवं यथायोग्यं विपर्यये"। वादो विवादस्तत्र प्रतिभूग्रहणम्। "उभयोः प्रतिभूर्ग्राह्यः समर्थः कार्यनिर्णये" इति। योगीश्वरेणाप्युक्तन्तत् प्रागेव व्याख्या-

तम्। दर्शनप्रत्ययदानेषु यथायथं सर्वेषामन्तर्भावसम्भव इति परमार्थः। दर्शनप्रतिभुवे नष्टधारणिकान्वेषणाय कालावधिर्देय इत्याह। बृहस्पतिः "नष्टस्यान्वेषणे कालं दद्यात् प्रतिभुवे धनी। देशानुरूपतः पक्षं मासं सार्द्धमथापि वा"। सार्द्धं मासमिति परमावधिः। तथा च कात्यायनः "नष्टस्यान्वेषणार्थन्तु देयं पक्षत्रयं परम्। यद्यसौ दर्शयेत्तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत्। काले प्रतीते प्रतिभूर्यदि तं नैव दर्शयेत्। स तमर्थं प्रदाप्यः स्यात् प्रेते चैव विधिः स्मृतः"। परं परमावधिभूतम्। प्रतीतेऽन्वेषणाय परिकल्पिते, प्रेते चैव विधिरिति धारणिके मृते प्रतिभूस्तमर्थं प्रदाप्य इति विधिः कालावधिविधेस्तत्रान्वयबाधात्। एतदपि दैवराजकृतप्रतिबन्धाभावे बोध्यम्। अतएव कात्यायनः "दर्शनप्रतिभूर्यत्र देशे काले न दर्शयेत्। निबन्धमावहेत्तत्र दैवराजकृतादृते"। निबन्धमृणम्। दैवकृतो दीर्घरोगमरणादिरूप ऋणादानप्रतिबन्धः। राजकृतो बन्धनाभिधदण्डादिरूपः। प्रतिभूभेदेन स्वरूपमाह नारदः "ऋणिनप्रतिकुर्वंस्तु प्रत्यये वाथ दापिते। प्रतिभूस्तदृणं दद्यादनुपस्थापयंस्तथेति"। ऋणिनश्चेदधमर्णस्याप्रतिकुर्वत् स्वसाध्येषु निह्नवादिना ऋणमप्रत्यर्पयत्स्विति दानप्रतिभूविषयम्। प्रत्यये विश्वासे दापिते विसंवादिते इति प्रत्ययप्रतिभूविषयम्। अनुपस्थापयन् ऋणिनमदर्शयन् ऋणिनः सकाशाद्दापयितव्यं पर्याप्तं तदृणं वोत्तमर्णायामर्पयन्निति दर्शनप्रत्यर्पणप्रतिभूविषयमिति विवेकः"।

दर्शनीय त्रि० दृश–कर्म्मणि अर्हार्थे वा अनीयर्। १मनोहरे, २दर्शनयोग्ये च धर्म्मिणः। "दर्शनीयतमो नृणामिदं वचनमब्रवीत्" भा० स० ७५ अ०।

दर्शप पु० दर्शेन दर्शनेन पिबन्ति पा–क। दर्शनमात्रेण पायिषु देवेषु "न वै देवा अश्नन्ति पिबन्ति एतमेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति" छा० उ० दर्शनमात्रेण तेषां तृप्तिहेतुपानसम्भवस्योक्तेस्तथात्वम्। "गुह्यकाश्च निस्सीमारतास्त्वदेवाः सर्वाशना दर्शपा आज्यपाश्च" भा० अनु० १६ अ०। [रात्रौ हेमच०।

दर्शयामिनी स्त्री दर्शस्येव यामिनी। अन्धकारयुक्तायां

दर्शयितृ त्रि० दृश–णिच्–तृच्। १दर्शनकारके दर्शके "पथः श्रुतेर्दर्शयितार ईश्वराः" रघुः २प्रतीहारे द्वारपाले पु०

दर्शविपद् पु० दर्शे अमावास्यायां विपद् नाशोऽदर्शनमस्य। चन्द्रे त्रिका०। [दिते च हेमच०।

दर्शित त्रि० दृश–णिच्–क्त। १प्रकटिते २प्रकाशिते ३प्रतिपा-

दर्शिन् त्रि० दृश–णिनि। १द्रष्टरि २विवेचके ३ज्ञातृकारके च। "तद्दर्शिनमुदासीनं त्वामेव पुरुषं विदुः" कुमा०। "तस्यै मुनिर्दोहदलिङ्गदर्शी" रघुः। "मन्त्रदर्शिभिरुच्यते" मनुः। स्त्रियां ङीप्। प्रतीपदर्शिनी।

दर्शिवन् त्रि० दृश–"अन्येऽपि दृश्यन्ते" इति पा० क्वनिप्। द्रष्टरि। "कुरूणां पाण्डवानां च भवान् प्रत्यक्षदर्शिवान्" भा० आ० ६ अ०। "अन्यो न त्वामृते छेत्ता विद्यते सर्वदर्शिवन्" स्कं० शि०। "अत्र दर्शिवन्" इति पाठकल्पनमतीव प्रामादिकम्।

दल भेदे भ्वा० पर० अक० भेदने सक० सेट्। दलति अदालीत् णिचि वा घटा० दलयति दालयति। ददाल देलतुः दलितः। दला "ददाल भूर्नभोऽरक्षं गोष्पदं ववर्ष च" "ददाल भूः पुपूरे द्यौः कपीनामपि निस्वनैः" "अदालिषुः शिलादेहे चूर्णीभवन् महाद्रुमाः" भट्टिः "दलति शतधा यस्य हृदयम्" अमरु०।

दल भेदने चुरा० उभ० सक० सेट्। दालयति-ते अदीदलत् त। "मुष्टिनाऽदालयत्तस्य" "दालयत्यष्टौ कुलक्ष्माभृतः" अनर्घरा०। भेदश्चेह द्विधाकरणं विकसनञ्च तत्र विकसने। "दरविदलितमल्लीवल्लिचञ्चत्पराग" गीतगो०।

दल न० दल–अच् १उत्सेधे २खण्डे ३पत्रे च्छदे मेदि०। ४धने शब्दर० ५तमालपत्रे राजनि० ६अर्द्धे लीलावती "प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा" मनुः "ताम्बूलीनां दलैस्तत्र रचितापानभूमयः" रघुः "वापीष्वन्तर्लीनमहानीलदलासु" माघः। "अङ्कः स्वतन्त्रप्रयुक्तः सनिजदलयुतः कीदृशः कीदृशोऽसौ" लीला०।

दलकोष पु० दलान्येव कोषो यस्य। कुन्दपुष्पवृक्षे शब्दमा०। तस्य पुष्पे कोषान्तराभावात् तथात्वम्

दलट त्रि० दल–बा अटन्। द्विधाकारके। तेन निर्वृत्तं अरी० वुञ्। दालिटक तन्निर्वृत्तादौ त्रि०।

दलनिर्मोक पु० दलतीति दलं वल्कलं निर्मोक इव यस्य। भूर्ज्जपत्रवृक्षे शब्दमाला। तस्य हि वल्कलस्य निर्मोकाकारत्वात्तथात्वम्।

दलन न० दल–करणे ल्युट्। १दलनकारणे (ढेला) २लोष्ट्रे स्त्री० ङीप् रत्नावली। तथाभूतस्त्रियां स्त्री "प्रतिपक्षपक्षदलनी" विदग्धमो०।

दलप न० दल–कपन्। १प्रहरणे उज्ज्वलद०। २विदारकमात्रे त्रि० ३स्वर्णे उणादि०। दलं पाति पा–क। ४दलपतौ

दलाधिपदलमस्याट्योऽस्त्यत्र पु० । [च्छि दलाकार पुष्पा”

दलपुष्पा स्त्री दल इव पुष्पमस्याः । केतक्याम् राजनि० । वा

दल(मा)माली स्त्री दलेन मलति सम्यग्भाति मल--णिनि

मलते मल—णिनि वा । कम् कणाके पारस्करनि० । [दलमा०

दलसारिणी स्त्री दले पत्रे सारोऽस्त्यस्या इनि । केमुके

दलसूचि(ची) स्त्री दलस्य सूचिरिव । कण्टके शब्दरत्ना० ।

दलस्नसा स्त्री ६त० । पत्रसिरायाम् हेमच० ।

दलाढ़क पु० दलेनाढ्क इव । १स्वयंजाततिलहक्षे, २ग्रामग्राम,

३गैरिके ४फेने, ५खातके, ६नागकेशरे, ७कुङ्कुमे, मेदि०

८कुन्दे, ९करिकर्णे, १०शिरीषे, ११वात्यायाञ्च हेमच० ।

दलाढ्य पु० दलेन हंसेनाढ्यः । पङ्ककर्पटे (दलदलिया) कर्द-

मभेदे त्रिका० । [२दमनहक्षे च पु० शब्दर० ।

दलामल न० दलेनामलम् । १मरुवके मेदि० । २मदनवृक्षे

दलाम्ल न० दलेनाम्लम् । चुक्रे (चुकापालङ्ग) राजनि० ।

दलि स्त्री दल-इन् । १लोष्ट्रे उज्ज्वल० तदार्थे पुंस्त्री

त्वनिर्देशः । संज्ञायां कन् । दलिक १काष्ठे हेमच० ।

दलित त्रि० दल--क्त । १विकसिते । २खण्डिते ३मर्दिते ।

“व्योका दलिता विभाजितेष्टेन” “दलिता बाधे तयोः

स्याताम्” लीला० । [ङीप् ।

दलिन् त्रि० दल--ष्णा० मत्वर्थे इनि । दलयुक्ते स्त्रियां

दलेगन्धि पु० दले गन्धो यस्याः इत् समा० सप्तम्या अलुक् ।

सप्तच्छदवृक्षे (छातिम गाछ) त्रिका० ।

दलोद्भव त्रि० दलादुद्भवति उद्+भू--अच ५त० । दलजाते

२मधुभेदे न० । “कर्हि मैत्ररप्रमयनं मधु दलं दलोद्भवम्”

सुश्रु० ।

दल्भ पु० दल--भ । १ऋषिभेदे २चक्रे च उज्ज्वल० ततो गर्गा०

यपत्ये यञ् । दाल्भ्य तदपत्ये पुंस्त्री । “तेन तं ह बको

दाल्भ्यो विदाञ्चकार” छान्दो० ।

दल्मि पु० दल--मि । १इन्द्रे २वज्रे उज्ज्वलद० । ततो

मत्वर्थे मतुप् यवादि० मोपकत्वेऽपि न मस्य वः । दल्मि-

मत् वज्रयुक्ते इन्द्रे । [दलस्यादूरदेशादौ ।

दल्य त्रि० दलस्यादूरदेशादि दल+चतुरर्थ्यां बला० य ।

दव गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । दन्वति अदन्वीत् ।

ददन्व । क्विपि दन् ।

दव पु० दुनोति दु-अच् । १वने, २वनानले च अमरः । भावे

अप् । ३उपतापे । “अतिमात्रं दववहृत्स्वपि” माघः ।

दवथु पु० दु—उपतापे भावे अथुच् । उपतापे । “स दवथु

वपुर्वचोविषम्” माघः “कोचिदेव प्रभुमावेदुरस्य दवथु-

सत्तमम्” भट्टिः । [रोहितवृक्षे राजनि० ।

दवदग्धक न० दवेन दग्धं सत् कायति प्रकाशते कै--क ।

दवदहन पु० दवजातो वनजातो दहनः । दावानले ।

“सरःस्वम्भोऽस्वम्भो दवदहनदाहव्यतिकरः” उद्भटः । “क्रि-

याक्सजविम्बे वत्वरदवदहनशिखाभिः” भाग०५।८।२७श्लो०

“दवाग्निप्रभृतयोऽप्यत्र “ग्राम इवाग्नि विना दवाग्निः”

रघुः ।

दवि दूरीकरोति दूर+णिच्—स्थूलदूरेत्यादिना दवादेशः

नामधातुः दूरीकरणे सक० सेट् । दवयति अदी(द)दवत् ।

“दवयदतिरयेण प्राप्तसूर्यविभागम्” भट्टिः ।

दविष्ठ त्रि० इदमेषामतिशयेन दूरम् इष्ठन् दवादेशः । दूर-

तमे । ईयसुन् दवीयस् तदार्थे त्रि० “तेजस्विमध्ये

तेजस्वी दवीयानपि गण्यते” माघः स्त्रियां ङीप् । “भैव

सुक्तिरपि दवीयसी” किरा० । [यत्-त ।

दश दीप्तौ चु० उभ० सक० सेट् इदित् । दंशयति-ते अददं-

दश दंशने चुरा०आत्म० सक० सेट् इदित् । दंशयते अददंशत

दशक न० दश परिमाणमस्य कन् । दशति, दशवस्तुग्राम ।

“धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्” । “मृगया

ऽक्षो दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियो मदः । तौर्यत्रिकं

हथाटया च कामजो दशको गणः” मनुः ।

दशकण्ठ पु० दश कण्ठा यस्य । १रावणे हेमच० ।

दशकण्ठजित् पु० दशकण्ठं जयति जि--क्विप् । १रामे

त्रिका० । दशकण्ठारिप्रभृतयोऽप्यत्र “दशकण्ठारिगुरु

विदुर्बुधाः” रघुः ।

दशकन्धर पु० दश कन्धरा यस्य । रावणे हेमच० । पृषो०

रलोपे दशकन्धोऽप्यत्र “दशकन्धराजलम्भोलना युद्ध

मभूमहत्” भा० व० २८८ अ० । [त्रिका० ।

दशकन्धरजित् पु० दशकन्धरं जयति जि--क्विप् । रामे

दशकर्मन् न० दशविधम् कर्म । गर्भाधानादिसमावर्त्तनान्ते

दशविधे संस्कारकर्मणि । दशकर्मपद्धत्यादौ तद्विवृति-

र्द्रष्टव्या ।

दशकुलवृक्ष पु० दशगुणितः कुलवृक्षः संज्ञात्वात् कर्मधा०

वा ब० व० । तन्त्रोक्ते कुलच्छदशके कुलवृक्षदशकं च

तन्त्रसारोक्तं यथा “श्लेष्मातकः करञ्जश्च विल्वाश्वत्थ-

कदम्बकाः । निम्बो वटोदुम्बरौ च धात्री चिञ्चा

दश स्मृताः” “साधकः प्रातरुत्थाय कुलवृक्षं प्रणम्य च” ।

दशक्षीर न० दशविधं क्षीरम् । अगोगहमीक्षीरवर्जिते

'गव्यमाज्यं तथा चौद्रमाविकं माहिषञ्च यत् । अश्वा-याश्चैव माव्याश्च करेणूनां तथैव च" इत्युक्ताष्टविध-चीरदृष्टे चीरदशके "पुनः पचेत् दशचीरं सिता-मधुकचन्दनी" सुश्रुतः ।

दशग्रामपति पु० दशानां ग्रामाणां पतिः उत्तरपदद्विगुः । दशग्रामाध्यक्षे । तन्नियोगादि मनुनोक्तं यथा "ग्रामस्याधिपतिं कुर्य्यात् दशग्रामपतिं तथा । विंशतीशं शतेशञ्च सहस्रपतिमेव च । ग्रामे दोषान् समुत्पन्नान् ग्रामिकः शनकैः स्वयम् । शंसेद्ग्रामदशेशाय दशेशो विंशतीशिनम् । विंशतीशस्तु तत्सर्वं शतेशाय निवेदयेत् । शंसेद्ग्रामशतेशस्तु सहस्रपतये स्वयम् । यानि राजप्रदेयानि प्रत्यहं ग्रामवासिभिः । अन्नपानेन्धनादीनि ग्रामिकस्तान्यवाप्नुयात् । दशी कुलन्तु भुञ्जीत विंशी पञ्चकुलानि च । ग्रामं ग्रामशताध्यक्षः सहस्राधिपतिः पुरम् । तेषां ग्राम्याणि कार्य्याणि पृथक् कार्य्याणि चैव हि । राज्ञोऽन्यः सचिवः स्निग्धस्तानि पश्येदतन्द्रितः" ।

दशग्रामिक त्रि० दश ग्रामा अधिकृततया सन्त्यस्य ठन् । तस्यादूरदेशादि कच्छ्वा० चतुरर्थ्यां ञ वा । १दशग्रामाधिपे २तस्यादूरदेशादौ । स्त्रियां ङीप् चतुरर्थान् काश्या० ठञ् ञिठो वा । दाशग्रामिक तस्यादूरदेशादौ त्रि० ठञ स्त्रियां ङीप् ञिठे टाप् इति भेदः ।

दशग्रामिन् पु० दश ग्रामा अधिकृततया सन्त्यस्य इनि । दशग्रामाधिपतौ । "स्वर्णोन्नि दद्यात् ग्रामस्तु पटं वा यत्र गच्छति । पञ्चग्रामी बहिः कोशात् दशग्राम्यथ वा पुनः" याज्ञ० ।

दशग्रीव पु० दश ग्रीवा अस्य । १रावणे । "पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ । कुम्भकर्णदशग्रीवौ बलेनाप्रतिमौ भुवि" । "दशग्रीवस्तु सर्वेषां श्रेष्ठो राक्षसपुङ्गवः । महोत्साहो महावीर्य्यो महासत्त्वपराक्रमः" भा०व० २७४ अ० । २असुरविशेषे 'दशग्रीवश्च वाली च मेघवासा दशावरः । टिट्टिभो विटभूतश्च संह्रादश्चेन्द्रतापनः" भा० व० ६ अ० । ३दमघोषस्य पुत्रभेदे । "शिशुपालो दशग्रीवो रैभ्योऽथोपदिशो बली । सर्वास्त्रकुशला वीरा वीर्य्यवन्तो महाबलाः" हरिवं० ११७ अ० । ४एकादशमन्वन्तरीयेन्द्रशत्रुभेदे तदुपक्रमे गरु० पु० ८७ अ० "एकैकस्मिंश्चैकस्तेषां गणाश्चेन्द्रश्च वै वृषः । दशग्रीवो रिपुस्तस्य स्त्रीरूपी घातयिष्यति" ।

दशज्योति(स्) पु० सुभ्राजः पुत्रभेदे । "सुभ्राजस्तु त्रयः पुत्राः प्रजावन्तो बहुश्रुताः । दशज्योतिः शतज्योतिः सहस्रज्योतिरेव च । दशपुत्रसहस्राणि दशज्योतेर्महात्मनः" भा० आ० १ अ० ।

दशत् स्त्री दश परिमाणमस्य अति । दशानां वर्गे-दशके दशसंख्यायाम् । "स वै दक्षिणा नयत् । स्वन्यूना दशतो नयेदेका एकां दाशल्लं स्याद्दशभ्यस्तेभ्यो दशतसुपावर्त्तयेदेकां द्वे दाशल्ल स्यात् पञ्चभ्यस्तेभ्यो दशतसुपावर्त्तयेदेका तिस्रो दाशल्ल स्यात्त्रिभ्यस्तेभ्यो दशतसुपावर्त्तयेदेका पञ्च दाशल्ल स्याद्द्वाभ्यो तथ्यां दशतसुपावर्त्तयेदेवमा शतात्तयो ह्यास्यैषान्यूना विराडभ्यर्षान्मु लोके कामदुघा भवति" शतब्रा० ४।५।८।१६। "या प्रथमा दशदयं स लोको या द्वितीयान्तरिक्षं तद्या तृतीया द्यौः सैममेव लोकं प्रथमया दशतारोहन्नन्तरिक्षं द्वितीयया दिवं तृतीयया तथैवैतद्यजमान इममेव लोकं प्रथमया दशता रोहत्यन्तरिक्षं द्वितीयया दिवं तृतीयया" ८।५।२।१५ । "एकादश दशत आलभते । एकादशाक्षरा वै वीर्य्यं त्रिष्टुबिन्द्रियस्यैव वीर्य्यस्यावरुद्ध्या एकादश दशत आलभते दश वै पशोः प्राणा आत्मैकादशः प्राणैरेव पशुनृत्यमर्द्धयति" शत० ब्रा० १३।२।५।४ ।

दशतय त्रि० दशावयवा यस्य दशानामवयवा वा संख्यायाः अवयवे तयप् । १दशसंख्यायां २तत्संख्यान्विते त्रि० स्त्रियां ङीप् । "अथास्य संस्तविका देवा इन्द्रः सोमो वरुणः पर्जन्य ऋतव आग्नावैष्णवं हविर्न त्वक्संस्तविको दशतयीषु विद्यते" निरु० ७।८ । "तदेकमेव जातवेदसं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते" २० ।

दशति स्त्री दशावृत्ता दश निं० । दशावृत्तदशके शतसंख्यायां "कालेन महता कद्रू रण्डानां दशतीर्दश । जनयामास विप्रेन्द्र !" भा० आ० १६ अ० । यथा "दशावृत्ता नव नवतिः तथा दशावृत्ता दश दशतिः शतमित्यर्थः । दश दशतीर्दशशतानीत्यर्थः नीलक० । तत्संख्यायाञ्च "कोष्ठारस्याथ जायन्ते सुतयो दशतिर्दश" भा० उ० १०७अ०

दशदशिन् त्रि० दशावृत्ता दश परिमाणमस्य डिनि । शतगुणिते स्त्रियां ङीप् । [धर्मभेदे दशकशब्दे दृश्याम् ।

दशधर्म पु० दशविधो धर्मः । सर्ववर्णसाधारणे मनूक्ते

दशधा अव्य० दशानां प्रकारः धाच् । दशप्रकारे "गार्ह्यं दशधा जप्त्वा ततः सन्ध्यां समाचरेत्" मल० त० । "कृते सर्वे स्त्रिजातं दशधा परिकल्प्य च" मनुः ।

दशन् त्रि० दन्श बा०—कनिन् । संख्याविशेषे १द्विगुणितपञ्चके २तत्संख्यान्विते च । तत्संख्यावाचकाश्च एकादिशब्दे उक्ताः “द्विषो दशोक्ताः पुरुषस्य लोके सहस्रमाहुर्दशपूर्णं शतानि । दशैव मासान् बिभ्रति गर्भवत्यो दशैरका दश दाशा दशार्हाः” भा० व० १३४ अ० । आसमन्तात् दश्यन्ति उपदिशन्ति परस्मा उपदेष्टारः दशोपनिषदां प्राधान्येन दशत्वात् तत्प्रतिपाद्योपदेशकत्वेन तेषां दशत्वम् ।

दशन न०दश्यतेऽनेन वा दन्श—भावे करणादौ वा ल्युट् नि० नलोपः । १कवचे वर्मणि २शिखरे पु० मेदि० ।३दन्ते पुंन० अमरः । “बभौ मदश्नज्योत्स्ना सा विभोर्वदनोद्भवा” रघुः । “तन्तुलोमकेशदशनां मन्दकीसुदहेत् स्त्रियम्” मनुः । “ताम्बूलाक्तं दशनमसकृत् दर्शयन्तीह चेटी” सा० द० ।

दशनच्छद पु०दशनान् दन्तान् छादयति छादि—घञ् ह्रस्वः । ओष्ठे “दशन्तो दशनच्छदान्” भा० आ० १०२ अ० ।

दशनपद न०दशनस्य दशनक्षतस्य पदम् । दशनक्षतस्थाने तदङ्के “दशनपदं भवदधरगतं मम जनयति चेतसि खेदम्” गीतगो० ।

दशनवासस् न० दशनस्य वास इवाच्छादकत्वात् । ओष्ठे माले अमरः ।

दशनवीज पु०दशन इव वीजमस्य । दाडिमीद्रुमे पारस्करनि० ।

दशनाङ्क पु० ६त० । दशनक्षते । [(चुकापालङ्) शब्दच० ।

दशनाढ्या स्त्री दशन आढ्यो यस्याः सेवनात् । चुक्रिकायां

दशनोच्छिष्ट न० दशनेनोच्छिष्टं यत्र । अधरादिचुम्बने “रेवतीदशनोच्छिष्टपरिपूतपुटे दृशौ” माघः । २निश्वासे पु० ६त० । ३दन्तोच्छिष्टे त्रि० मेदि० ।

दशप पु० दश ग्रामान् पाति रक्षति पा—क । दशग्रामी रक्षके राजनियुक्ते पुरुषभेदे । तन्नियोगादिकं भा० शा० ८७ अ० उक्तं यथा

“ग्रामस्याधिपतिः कार्य्यो दशग्राम्यास्तथाऽपरः । द्विगुणायाः शतस्यैवं सहस्रस्य च कारयेत् । ग्रामेयान् ग्रामदोषांश्च ग्रामिकः प्रतिभावयेत् । तान् ब्रूयाद्दशपायासौ स तु विंशतिपाय वै । सोऽपि विंशत्यधिपतिर्वृत्तं जानपदे जने । ग्रामाणां शतपालाय सर्वमेव निवेदयेत् । यानि ग्राम्याणि भोज्यानि ग्रामिकस्तान्युपाश्नीयात् । दशपस्तेन भर्त्तव्यस्तेनापि द्विगुणाधिपः । ग्रामं ग्रामशताध्यक्षो भोक्तुमर्हति सत्कृतः । महान्तं भरतश्रेष्ठ ! सुस्फीतं जनसङ्कुलम् । तत्र ह्यनेकपायत्तं राज्ञो भवति भारत ! । शाखानगरमर्हस्तु सहस्रपतिरुत्तमः । धान्यं हिरण्यं भोगेन भोक्तुं राष्ट्रीयसङ्गतः । तेषां संग्रामकृत्यं स्यात् ग्रामकृत्यञ्च तेषु यत् । धर्मज्ञः सचिवः कश्चित् तत् प्रपश्येदतन्द्रितः” ।

दशपञ्चतपस् पु० दशसु इन्द्रियेषु पञ्चसु वह्निषु च तपो यस्य । इन्द्रियजयपूर्वकपञ्चाग्नितपश्चारिणि । “अब्भक्षो वायुभक्षश्च दन्तोलूखलिकस्तथा । अश्मकुट्टो निरशनः दशपञ्चतपाश्च यः” हरिवं० ४५ अ० । [बुद्धे । हेमच० ।

दशपारमिताध्वर पु० दशभिर्बलैः पारमितोऽध्वरो येन ।

दशपुर न०दश दिशः पिपर्त्ति पृ—क । १कैवर्त्तीमुस्तके अमरः । दश पुरो यत्र अच् समा० । २मालवदेशैकखण्डे मेदि० स च देशः वृ०सं०१४ अ० अथ दक्षिणेन लङ्कोपक्रमे “दशपुरगोनर्द्दकोलकाः” दक्षिणस्यामुक्तः । “पात्रीकुर्वन् दशपुरवधूनेत्रकौतूहलानाम्” मेघः ।

दशपुरुष पु० दशगुणितः पुरुषः । स्वजनकावधिपुरुषदशके । “यो मातृतः पितृतश्च दशपुरुषं समनुष्ठिता विद्यातपोभ्यां पुण्यैश्च कर्मभिर्येषामुभयतो नाब्राह्मण्यं निनयेयुः” आश्व० श्रौ० ६।३।२० । “येषां मातृतः पितृतश्चोभयतो ये दशपूर्वाः पुरुषाः ते विद्यया तपसा पुण्यैः प्रतिषिद्धवर्जितैश्च युक्ताः सम्यगनुष्ठितवन्तो वैदिकं पन्थानम्, अपि च अब्राह्मण्यं न निनयेयुः निश्चयेनाब्राह्मण्यं न गमयेयुः । अब्राह्मण्यगमनं नाम शूद्रायामपत्योत्पादनमित्युच्यते । विद्या नाम षडङ्गो वेदः, तदर्थज्ञानञ्च । तपो नाम श्रौतस्मार्त्तकर्मानुष्ठानम् । पुण्यकर्म नाम प्रतिषिद्धवर्जनम् । तानेवंविधान् पुरुषानुप्रसर्पेयुः, एतदुक्तं भवति मातृतः पितृतश्चोभयतः पूर्वं दश ये पुरुषाः ते षडङ्गवेदाध्ययनेन तदर्थज्ञानेन च श्रौतस्मार्त्तकर्मानुष्ठानेन च प्रतिषिद्धवर्जितेन च युक्ताः शूद्रायामपत्योत्पादनं चाकृतवन्तो ये पुरुषा तानेवंविधान् पुरुषाननुप्रसर्पेयुः । दशपुरुषमिति दशपुरुषा इत्यर्थः । नारा० । “मातापित्रोर्यश्च वश्यः श्रोत्रियो दशपूरुषः” भा० अनु० ६० अ० “दशपुरुषविख्यातश्रोत्रियाणां महाकुलम्” स्मृतिः ।

दशपूर न० दश दिशः पूरयति पूर—अण् । कैवर्त्तीमुस्तके अमरे पाठान्तरम् ।

दशपेय पु०दशभिः पुरुषैश्चमस पेयमत्र । यागभेदे । “संसृपेष्टिभिश्चरित्वा दशपेयेन यजेत” आश्व० श्रौ० ६।३।१७ । “संसृपेष्ट्यो नाम सप्तेष्टयः आग्नेयाद्यः, ताभिः सप्ताहं चरित्वा दशपेयेन यजेत । दशपेयो नाम यज्ञ-

क्रतुः" नारा० । "तत्र दश दशैकैकं चमसं भक्षयेयुः" १८. "तत्र दशपेये एकैकं चमसं दशपुरुषा भक्षयन्ति" नारा० ।

दशबल पु० दश बलानि यस्य । बुद्धदेवे अमरः तानि च बलानि "दानशीलक्षमावीर्यध्यानप्रज्ञाबलानि च । उपायः प्रणिधिर्ज्ञानं दश बुद्धबलानि वै"। [बाहुयुक्ते त्रि०

दशबाहु स्त्री दश बाहवोऽस्याः । दशभुजायां दुर्गायाम् । दश-

दशभुजा स्त्री दश भुजा अस्याः । दुर्गायां "इतिहास्त पुरा कल्पे मनोः स्वायम्भुवेऽन्तरे । आविर्भूता दशभुजा देवी देवहिताय वै" कालिकापु० ५६ अ० ।

दशभूमिग पु० दशसु भूमिषु दानादिबलेषु गच्छति गम—ड । बुद्धे हेमच०। [त्रिका० ।

दशभूमीश पु० दशानां दानादीनां भूमीनामीशः । बुद्धे

दशम त्रि० दशानां पूरणे डटि नान्तत्वात् मट् । दशसं-ख्यायाः पूरणे ।"दशमस्त्वमसि" वेदान्तपरिभाषा ।"नवमे दशमे मासि प्रबलैः सूतिमारुतैः" याज्ञ० । "आददीताथ षड्भागं प्रनष्टाधिगतान्नृपः । दशमं द्वादशं वापि सतां धर्ममनुस्मरन्" । यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रोऽप्यपुत्रोऽपि वा भवेत् । नाधिकं दशमाद्दद्याच्छूद्रापुत्राय धर्मतः" मनुः । स्त्रियां ङीप् । सा च "शतायुर्वै पुरुषः" इति श्रुतेः पुरुषस्यायुःकालस्य शतसंख्यकतया तस्य दशभिर्विभागे नवतेरूर्द्ध्वं दशवर्षावच्छिन्ने शकाले पुरुषावस्थादौ स्त्री । "यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः" । "चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः । स्नातकस्य च राज्ञश्च पन्था देयो वरस्य च" मनुः । चन्द्रस्य दशमकलाक्रियारूपे तदुपलक्षिते वा कालभेदरूपे तिथिभेदे स्त्री । सा च शुक्ला एकादश्या, कृष्णा तु नवम्या युता ग्राह्या । "सम्पूर्णा दशमी कार्या पूर्वया परयाथ वा । युक्ता न दूषिता यस्मादिति सा सर्वतो सखी" । यथा सम्पूर्णा दोषरहिता तथा विद्धापीति विकल्पं व्यवस्थापयति विष्णुधर्मोत्तरीयम् । "शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः । कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः" ।"आरभ्य तस्यां दशमीञ्च यावत्" तिथ्यत०।"कृष्णपक्षे दशम्यादि वर्जयित्वा चतुर्दशीम्"मनुः।

दशमभाव पु० कर्म० जन्मवर्षादिलग्नांशविशेषानीतेषु तन्वादिद्वादशभावेषु दशमे भावे । तदानयनप्रकारो यथा । "पूर्व मतं स्वाद्दिनरात्रिखण्डं दिवानिशोरिष्टघटीविहीनम् । दिनानिशोरिष्टघटीषु युक्तं द्युरात्रिखण्डं तु परं मतं स्यात् । तत्काले सायनार्कस्य भुक्तभोग्यांशसंगुणात् । स्वोदयात् खाग्निलब्धं यत् भुक्तं भोग्यं रवेस्त्यजेत् । इष्टनाडीपलेभ्यश्च गतगम्यांन्निजोदयात् । शेषं खत्र्याहतं भुक्तमशुद्धेन सबादिकम् । अशुद्धं शुद्धभे हीनयुक् तनुर्व्ययनांशकम् । एवं लङ्कोदयैर्भुक्तभोग्यं भोग्यं पलोक्रतात् । पूर्वपश्चाक्ततादन्यत् प्राग्वत्तद्दशमं भवेत्" । आतकोपयोपयोगितद्भावे शुभाशुभं सर्वार्थचिन्तामणौ उक्तं यथा

"दशमात् प्रकृतिमाज्ञां कीर्तिं वृष्टिं प्रवासपूर्वादीन् । मानं कर्माजीवं जानुस्थानं च निर्दिशेद्धीमान् । कर्माधिपे हीनबले सपापे कर्मादिवैकल्यमुशन्ति तज्ज्ञाः । कर्मेशवागीशशशाङ्कपुत्रावीर्यान्विता यत्नकरा भवन्ति । शुभग्रहैर्दृष्टिसमन्वितास्ते वीर्यान्विता यत्नविशेषभाजः । दुःस्थाः शशाङ्कात्मजजीवशुक्राः पापेक्षिताः कर्मविनाशभाजः । नाशस्थितास्तत्र तदंशनाथास्तद्युक्तराशेरधिपाश्च नाशम् । राहौ च माने यदि वा दिनेशे भागीरथी स्नानमुशन्ति तज्ज्ञाः । माने च मीने यदि वा सशौर्ये भौमान्विते वा भविता च मुक्तिः। जलर्क्षगे पूर्णशशाङ्कजीवे मानस्थिते गाङ्गजलादिपूतः । माने गुरौ शुक्रयुते च केन्द्रे स्वोच्चस्थिते तादृशतोयपूतः । माने धने शुक्रयुते सजीवे केन्द्रोच्चगे तादृशतोयपूतः । बुधे व्यये वा यदि वा तदीशे स्वोच्चान्विते तादृशपुण्यभाक् स्यात् । चन्द्रे तृतीये जलराशियुक्ते सौम्यान्विते तादृशपुण्यभाक् स्यात् । शुभेश्वरे केन्द्रयुते जलर्क्षे सौम्येक्षिते तादृशतोयपूतः । बुधे सजीवे यदि वा सभौमे प्राकारकन्याखण्डपगोपुरादीन् । मानस्थिते तदुग्रहनाथयुक्ते करोति जीर्णोद्धरणादि तत्र । करोति कूपादितटागभूमिं कर्मेश्वरे गोपुरभागयुक्ते । स्वदृगके वा शुभदृष्टियुक्तभाग्येश्वरेणापि निरीक्षिते वा । चन्द्रात्मजे कर्मगते तदीशे भाग्यस्थिते पापविवर्जितेऽस्मिन् । सौम्येक्षिते शोभनभावयुक्ते यज्ञस्य कर्ता स भवेत् तदानीम् । कर्माधिपेऽस्मिन् यदि सोमपुत्रे स्वोच्चस्थिते वा यदि धर्मराशौ । विवर्जितः स्वाच्छिखिराहुपापैर्यज्ञस्य कर्ता स भवेत्तदानीम् । कर्माधिपे स्वोच्चगते सपापे नीचांशगे नाशगतेऽपि तस्मिन् । विघ्नो भवत्येव मखस्य तस्य क्रूरादिषष्ठांशगतेऽपि चैवम् । तद्रस्थिते सोमसुते तदीशे स्वोच्चान्विते सोमसुतेन दृष्टे । शुभेक्षिते वा सबुधे खराशौ यज्ञस्य कर्ता स भवेत्तदानीम् । आज्ञास्थानाधिपे सौम्ये शुभदृष्टियुतेऽपि वा । शोभनांश

गते वापि आतस्थानाधिपो भवेत् । आत्मास्थामगते सूर्ये भूमिपुत्रेऽथ वा युते। केन्द्रान्विते तदीशेऽपि क्रूरामाशां करोति सः । आत्माधिपे मन्दयुते रन्ध्रनाथेन संयुते। क्रूरांशे केन्द्रराशौ वा क्रूरामाशां करोति सः । मानाधिपे केन्द्रयुते शुभयुक्तेक्षितेऽपि वा । क्रूरषष्ठांशसंयुक्ते सौख्यामाशां करोति सः । राहुमन्दयुते माने रन्ध्रे राहौ ध्वजेऽपि वा । नीचस्थे धर्मभावेशे क्रूरामाशां करोति सः । शशाङ्के कर्किसंयुक्ते गुरुशुक्रनिरीक्षिते । पारावतादिभागस्थे सत्कीर्त्तिसहितो भवेत् । तदीशे शुभसंयुक्ते शुभमध्यगतेऽपि वा । शुभग्रहाणामंशे वा सत्कीर्त्तिरहितो भवेत् । कान्तिस्थानाधिपे सौम्ये खोच्चमित्रस्वर्गगे । सौम्यषष्ठांशके वापि सत्कीर्त्तिसहितो भवेत् । तदीशे देवलोकस्थे सिंहांशे शुभनायके । बलपूर्णे विलग्नेशे सत्कीर्त्तिसहितो भवेत् । पापग्रहाणां सम्बन्धे माननाथे बलक्षये । क्रूरषष्ठांशसंयुक्ते सत्कीर्त्तिसहितो भवेत् । अपकीर्त्तियुतो जातः कर्मस्थे च रवौ शनौ । पापांशके पापदृष्टे पापमध्यगतेऽपि तत् । शुभग्रहाणां सम्बन्धे मानतन्नायकेऽपि या । स्वोच्चे वा स्वगृहे वापि जातो मानी दृढव्रतः । इङ्कितज्ञोऽपि मानी स्यान्माने जीवेऽथ वा शुभे । तदीशे शुभसम्बन्धे शुभमध्यगतेऽपि वा । पापे माने पापदृष्टे तदीशे नीचराशिगे । पापराशयंशके वापि मानहीनो भवेन्नरः । मानाधिपे चरांशस्थे सञ्चारसहितो भवेत् । स्थिरांशस्थैर्यसुदृढं मृगयाल द्विदेहगे । षष्ठेशे कर्मराशिस्थे कर्मेशे मन्दसंयुते । केन्द्रत्रिकोणगे वापि दासी दासान् विनिर्दिशेत् । कर्माधिपस्यांशपतौ शनिसम्बन्धसंयुते । षष्ठाधिपस्य सम्बन्धे बहुदासान् विनिर्दिशेत् । शुभग्रहेण संदृष्टे कर्मराशौ तदीश्वरे । भानुपुत्रेण वा युक्ते बहुदासान् विनिर्दिशेत् । कर्मनाथेन वा भुक्तिप्रश्ने पतिं विनिर्दिशेत् । तत्र पापसमायोगे जानुदौर्बल्यमादिशेत्" ।

वर्षलग्नात् दशमभावफलादिकं नील०ता० उक्तं यथा "सबलेऽब्दपतौ खस्थे राज्यार्थसुखकीर्त्तयः । स्थानान्तराप्तिरन्यस्मिन् तीव्रे स्वल्पसुखाप्तयः । दत्तं बली रविः खस्थः पूर्वार्जितपदाप्तिकृत् । एकादशेऽस्मिन् सम्यं स्याद्भूपामात्यसुखोत्तमैः । रविस्थानेन्थिहा लग्ने खे वा राज्याप्तिसौख्यदा । नीचेऽर्के पापसंयुक्ते भूपाद्दुःखवधं दिशेत् । सिंहे रविर्मेषे खस्थः स्थानलाभस्थपाश्रयः । स्थानान्तराधिकाराप्तिः इन्दुः खारपदे बली । खेशलग्नेशवर्षेशैस्तथाहो राज्यदायकः । वर्षेशे राज्यसद्मेऽर्के त्वशाले महान्नृपः । शनिस्थाने कुजः पश्यन् सुखहा पापलग्नतः । नृपभीतिं वित्तनाशं दद्याद्दशमगो यदि । ईदृशे त्रिनवस्थेऽस्मिन् दशे नष्टेऽचलक्षयः । मन्दोऽब्दपोऽधिकारी त्रिधर्मगे धर्मदृष्टिदः । तस्मिन् दशेऽपि नष्टे च पापकृद्धर्मनिन्दकः । ईदृशोहकफलं सूर्ये गुरावित्थं नयार्थभाक् । तत्रस्था सुखदा शुक्रागमपापं खलाश्रयात् । सूतौ खेशे रवौ खस्थे वर्षेसुखशिलं यदि । लग्नाधिपेन राज्याप्तिरुक्ता वीर्यानुमानतः । धर्मकर्माधिपौ दशौ धर्मराज्यक्षयावहौ" ।

दशमहाविद्या स्त्री दशाहता महाविद्या । "काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी । भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या धूमावती तथा । बगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका । एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्त्तिताः" इति तन्त्रोक्तेषु दशसु देवीमूर्त्तिभेदेषु ।

दशमालिक पु०।देशभेदे २तन्नृपे शतहास्तिजने च ब०व०। "तथैव रमणाश्चीनास्तथैव दशमालिकाः" भा०भी०६ अ० ।

दशमास्य पु० दश मासान् गर्भे स्थितः यत् । दशमासान् व्याप्य गर्भे स्थिते बाले। तथाभूतस्य गर्भात् सुखनिर्गमाय पाठ्यमन्त्रद्वयं ऋ० दर्शितं यथा ।

"यथा वातः पुष्करिणीं समिङ्गयति सर्वतः । एवा ते गर्भ एजतु निरैतु दशमास्यः" ऋ० ५।७८।७ । "यथा वातो यथा वनं यथा समुद्र एजति । एवा त्वं दशमास्यः सहावेहि जरायुणा" ८। "दश मासाञ्छशयानः कुमारो अधिमातरि । निरैतु जीवो अक्षतो जीवो जीवन्त्या अधि" ९ । "एतदाद्यृक्त्रयं गर्भस्राविण्युपनिषत् ।"एतदाद्यृक्त्रयेणास्रौ सप्तवध्रिः स्वयोनितः । गर्भिण्याः प्रसवायाशु स्तुतवानश्विनावृषिः"।"यथा वातः पुष्करिणीं सर आदिकं सर्वतः समिङ्गयति सम्यक् चालयति एवैवं तव गर्भ एजतु कम्पताम् । इतस्ततः सञ्चरतु । दशमास्यो दश मासान् गर्भे स्थितो निरैतु" । निर्गच्छतु "वातो यथा कम्पमानो वनं कम्पयति स्वयम् । यथा समुद्रश्चलति चाल्यते वाथ वायुना । स्थित्वा दशैव मासांस्त्वं गर्भोल्बेन सुवेष्टितः । निर्गच्छ जठरान्मातुर्जरायुजस्ततः पतेत् । दशमासानुषित्वासौ जननीजठरे सुखम् । निर्गच्छतु सुखं जीवो जननी चापि जीवतु" भा० ।

दशमिन् त्रि० नवतेरूर्द्ध्वं दशमी वाऽवस्थाभेदोऽस्त्यस्य

परत्वार्थात् इति । नवत्यू र्द्धवयस्के अतिवृद्धे अमरः ।

दशमीस्थ त्रि० दशम्यामवस्थायां तिष्ठति स्था–क । १अतिवृद्धे दशमशब्दे दृश्य० । २अरक्तानां कामिनां दशानां मध्ये नाशरूपां दशां प्राप्ते च दशाशब्दे दृश्यम् ।

दशमुख पु० दश मुखान्यस्य । १रावणे "गत्वा चोर्द्धं दशमुखभुजोच्छ्वासितप्रस्थसन्धेः" मेघ० । २महाकालीरूपे देवीभेदे स्त्री "नीलाश्मद्युतिमास्यपाददशकां सेवे महाकालिकाम्" महाकालीध्यानम् । तस्या दशास्यवत्त्वात्तथात्वम् । दशवदनादयोऽप्यत्र ।

दशमुखरिपु पु० ६त० । रामे "सीतां हित्वा दशमुखरिपुर्नोपयेमे यदन्याम्" रघुः ।

दशमूत्रक न० दशानां मूत्राणां समाहारः । दशानां प्राणिनां गोमहिषाजाविहयगजखरोष्ट्रमानुषमानुषीणां मूत्रे । प्राणिभेदे तद्गुणाः सुश्रुते उक्ता यथा

"गोमूत्रं कटुतीक्ष्णोष्णं सक्षारत्वान्न वातलम् । लघ्वग्निदीपनं मेध्यं पित्तलं कफवातजित् । शूलगुल्मोदरानाहविरेकास्थापनादिषु । मूत्रप्रयोगसाध्ये च १गव्यं मूत्रं प्रयोजयेत् । दुर्नामोदरशूलेषु कुष्ठमेहाविशुद्धिषु । आनाहशोफगुल्मेषु पाण्डुरोगे च माहिषम्२ । कासश्वासापहं शोषकामलापाण्डुरोगनुत् । कटुतिक्तान्वितं छागम्३मीषन्मारुतकोपनम् । कासप्लीहोदरश्वासशोषवर्चोग्रहे हितम् । सक्षारतिक्तकटुकमुष्णं वातघ्नमाविकम्४ । दीपनं कटुतीक्ष्णोष्णं वातचेतोविकारनुत् । आश्वं५ कफहरं मूत्रं कृमिदद्रुषु शस्यते । सतिक्तं लवणं भेदि वातघ्नं पित्तकोपनम् । तीक्ष्णं क्षारे किलासे च नागं६ मूत्रं प्रयोजयेत् । गरचेतोविकारघ्नं तीक्ष्णं ग्रहणिरोगनुत् । दीपनं गार्दभं७ मूत्रं कृमिवातकफापहम् । शोफकुष्ठोदरोन्मादमारुतकृमिनाशनम् । अर्शोघ्नं कारभं८ मूत्रं मानुषञ्च९ १०विषापहम्" ।

दशमूल न० दशसंख्यकानां मूलानां समाहारः पात्रा० न वा ङीप् । चक्रदत्तोक्ते पाचनभेदे "बिल्वश्योनाकगाम्भारी पाटलागणिकारिकाः । दीपनं कफवातघ्नं पञ्चमूलमिदं महत् । शालपर्णीपृश्निपर्णीबृहतीद्वयगोक्षुरम् । वातपित्तहरं वृष्यं कनीयः पञ्चमूलकम् । उभयं दशमूलन्तु सन्निपातज्वरापहम् । कासे श्वासे च तन्द्रायां पार्श्वशूले च शस्यते । पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं कण्ठहृद्ग्रहनाशनम्" । अत्र वा ङीप् । दशमूलीरसे सर्पिः" चक्रद० ।

दशमूलघृत न० चक्रदत्तोक्ते ज्वरघ्ने घृतभेदे ।

"दशमूलीरसे सर्पिः सक्षीरे पञ्चकोलकैः । सक्षारैर्हन्ति तत्पूर्वं ज्वरकासाग्निमन्दताः । वातपित्तकफव्याधीन् प्लीहानं चापि पाण्डुताम्" । २तत्रोक्ते कासघ्ने घृतभेदे च । "दशमूलीकषायेण भार्गीकल्कं पचेत् घृतम् । दशभिस्त्रिर्विनिर्यूहे तत्परं वातकासनुत्" ।

दशमूलतैल न० चक्रदत्तोक्ते बाधिर्य्यनाशके तैलभेदे ।

"दशमूलीकषायेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् । एतत्कल्कं प्रदायैव बाधिर्य्ये परमौषधम्" ।

दशमूलषट्पलघृत न० चक्रदत्तोक्ते कासादिघ्ने घृतभेदे ।

"दशमूलीचतुःप्रस्थे रसे प्रस्थोन्मितं हविः । सक्षारैः पञ्चकोलैस्तु कल्कितं साधु साधितम् । कासहृत्पार्श्वशूलघ्नं हिक्काश्वासनिवर्हणम् । कल्कं षट्पलमेवात्र ग्राहयन्ति भिषग्वराः" ।

दशमूलाद्यघृत न० चक्रदत्तोक्ते कासनाशके घृतभेदे

"दशमूलाढके प्रस्थं घृतस्याक्षसमैः पचेत् । पुष्कराह्वशटीबिल्वसुरसव्योषहिङ्गुभिः । पेयानुपानं तत् देयं कासे वातकफाधिके । श्वासरोगेषु सर्वेषु कफवातात्मकेषु च" ।

दशयोग पु० दशानामङ्गानां योगः । विवाहादौ वर्ज्ये दोषभेदे तत्स्वरूपप्रतिप्रसवादिकम् उपयमशब्दे १२६८ पृ० दृश्यम् । अयं दशयोगभङ्ग इत्यन्ये । २दशहराशब्दे वक्ष्यमाणे ज्यैष्ठमासशुक्लपक्षादिदशके च ।

दशरथ पु० सूर्य्यवंश्ये अजनृपात्मजे रामचन्द्रपितरि नृपभेदे मेदि० "अयोध्यायां महाराजो रघुरासीन् महाबलः । अजस्तु रघुतो जज्ञे अजाद्दशरथोऽभवत्" हरिवं० १५ अ० ।

दशरथसुत पु० ६त० । रामे दशरथात्मजादयोऽप्यत्र ।

दशरश्मिशत पु० दश रश्मिशतान्यस्य । सहस्रकिरणे सूर्य्ये "दशरश्मिशतोपमद्युतिम् । यशसा दिक्षु दशस्वपि श्रुतम् । दशपूर्वरथं यमाख्यया दशकण्ठारिगुरुं विदुर्बुधाः" रघुः ।

दशरात्र पु० दशभिः रात्रिभिर्निर्वृत्तः ठञ् तस्य लुक् तद्धितार्थद्वि० अच् समा० । १दशरात्रसाध्ये यागभेदे स च यागः कात्या० २५।११।१७ श्रौ० उक्तः । दशानां रात्रीणां समाहारः । २रात्रिदशके न० । अस्य रात्रान्तत्वेऽपि संख्यावाचकपूर्वकत्वात् क्लीवता । "प्रतिषेधेः समं तत्र दशरात्रमशुध्यति । यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत्" मनुः । "अथ चेद्दशरात्रं सन्निपतेत् आद्यं दशरात्रम्" शु० त० ।

दशरूपक न० दश रूपकाणि दृश्यकाव्यानि प्रतिपाद्यत्वेन सन्त्यत्र अच् । नाटकादिलक्षणप्रतिपादकग्रन्थभेदे ।

दशरूपभृत् पु० दश मत्स्यादीनि रूपाणि बिभर्त्ति भृ-क्विप्। मत्स्याद्दशावतारधारके विष्णौ शब्दार्थक०। दशावतारशब्दे तद्रूपाणि दृश्यानि।

दशलक्षणक पु० दश लक्षणान्यस्य कप्। धर्म्मे “दश लक्षणको धर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः” इत्युपक्रमे “धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः। धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्म्मलक्षणम्” मनुः।

दशवाजिन् पु० दश वाजिनो रथेऽस्य। १चन्द्रे हेमच०। “दशाश्वं श्वेतपद्मस्थं विचिन्त्योमाधिदैवतम्” चन्द्रध्या०।

दशवार्षिक त्रि० दशसु वर्षेषु भवः ठञ् उत्तरपदवृद्धिः। दशवर्षभवे स्त्रियां ङीप्। “पश्यतोऽब्रुवतो हानिर्भूमेर्विंशतिवार्षिकी। परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी” याज्ञ०।

दशविध त्रि० दश विधा प्रकारा यस्य। दशप्रकारे “भेदस्तमसोऽष्टविधो दशविधो महामोहः” सा० का०। दशविधसंस्कारः।

दशवीर न० दश वीरा यत्र। सत्रभेदे। “तदेतच्छाकत्रानां दशवीरमेषां दश वीरा जायन्ते य एतदुपयन्ति”ता०ब्रा० २५।७।४। “तदेतदुक्तं सत्रं शक्तरानां दशरीरं वीरवन्त्यमित्रानिति वीराः पुत्रास्तेषां दशसंख्यानां साधकम् अतो ये दीक्षिता एतदुपयन्ति तेषामपि दश वीराः पुत्रा जायन्ते”भा०। [भिवशं दशव्रजम्”ऋ०८।८।२०

दशव्रज पु० ऋषिभेदे। “याभिः कण्वं मेधातिथिं वशं या-

दशशत न० दशगुणितं शतम्। १सहस्रसंख्यायां २तत्संख्येये च। “गवां दशशतं धनम्” भा०व० ६८ अ०।

दशशतरश्मि पु०दशशतं सहस्रं रश्मयोऽस्य। सूर्य्ये हेमच०।

दशशताङ्घ्रि स्त्री दश शतमङ्घ्रयोऽस्य। १शतमूल्यां २शतावर्य्याम् पारस्करनि०।

दशसप्ता स्त्री दश च सप्त चास्यां विष्टुतौ। साम्नो विन्यासभेदेन विष्टुतिभेदे तत्प्रकारादिकं ता० ब्रा० भाष्ये दर्शितं यथा।

“अथ सप्तदशस्तोमस्य दशसप्ताख्या विष्टुतिः। सा द्विःप्रकारा। सप्तास्थितेत्यपरा सा च द्विःप्रकारा। ततः पञ्चभ्यस्तिसृभ्यो नवभ्यस्त्वेकः। तत्र उद्यती ततो भस्त्रेति दशसप्तसप्तास्थितयोर्भेदेन सहेत्येवं सप्त विष्टुतयः। तत्राद्यां दशसप्ताख्यां विष्टुतिं दर्शयति” भा०। “पञ्चभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स एकया स एकया, पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स एकया, सप्तभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिर्दशसप्ता सप्तदशस्य विष्टुतिः”ता० ब्रा०२।७।१। “स्पष्टार्थः। आदितो द्वाभ्यां पञ्चभ्यां हिङ्करोति पर्य्यायाभ्यां दश। उत्तरे सप्तेति दश च सप्त चास्यां विष्टुताविति दशसप्तेयं सप्तदशस्तोमस्य विष्टुतिः”। तदुत्तरत्र खण्डादौ उद्यती सप्तास्थिताभस्त्राणां प्रकारो वर्णितस्तत्रैव दृश्यः

दशसाहस्र न० दश गुणितं सहस्रं परिमाणमस्य अण् उत्तरपदवृद्धिः। १दशगुणितसहस्रमिते अयुते २तत्संख्येये च “भूतानां दशसाहस्रं परिघेण समाहतम्” हरिवं० २५२ अ०।

दशसाहस्रिक त्रि०दश सहस्राणि प्रमाणमस्य ठञ् उत्तरपदवृद्धिः। अयुतमितभागादौ। “दशसाहस्रिको भागस्तेषां धात्रा प्रकल्पितः” हरिवं० ११२ अ०।

दशस्य त्रि० दशं दानमिच्छति क्यच् सुक् च नामधातुः दानेच्छायां प०अक० सेट् दशस्यति अदशस्यीत्। “एवा नो अग्ने विक्षु दशस्य” ऋ० ७।४२।५। “इरावती धेनुमती हि भूतं “सूयवसिनी मनुषे दशस्या”७।६६।२।

दशहरा स्त्री दश पापानि हरति हृ–ट। गङ्गाजन्मदिने ज्यैष्ठशुक्लदशम्याम्।

“ज्यैष्ठे मासि क्षितिसुतदिने शुक्लपक्षे दशम्यां हस्ते शैलान्निरगमदियं जाह्नवी मर्त्यलोकम्। पापान्यस्यां हरति च तिथौ सा दशेत्याहुरार्य्याः पुण्यं दद्यादपि शतगुणं वाजिमेधायुतस्येति” शङ्खः। अपि च “अदत्तानामुपादानं हिंसा चैव विधानतः। परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम्। पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यञ्चापि सर्वशः। असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्यात् चतुर्विधम्। परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम्। वितथाभिनिवेशश्च मानसं त्रिविधं स्मृतम्। एतानि दश पापानि हर त्वं मम जाह्नवि !। दशपापहरा यस्मात् तस्माद्दशहरा स्मृता। “ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः। गरानन्दे व्यतीपाते कन्याचन्द्रे वृषे रवौ। दशयोगे नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते” इति स्कन्दपुराणे काशीखण्डे। अत्र कुजबुधयोः कल्पभेदेन व्यवस्था ज्ञेया। २सेतुबन्धरामेश्वरयोः प्रतिष्ठादिने यथोक्तं स्कान्दे सेतुमाहात्म्ये “ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः। गरानन्दे व्यतीपाते कन्याचन्द्रे वृषे रवौ। दशयोगे सेतुमध्ये लिङ्गरूपधरं हरम्। रामो वै स्थापयामास शिवलिङ्गमनुत्तमम्। अतो-

ऽस्यां तु विशेषेण पूजा कार्य्या हितार्थिभिः"। अत्र स्नानाङ्गसङ्कल्प उक्तः गारुडे २१५ अ० यथा। "अद्य हस्ते तु नक्षत्रे दशम्यां ज्यैष्ठके सिते। दशपापहरायाश्च अदत्तादानकल्मषम्। विधानाचरणं हिंसा परदारोपसेवनम्। पारुष्यानृतपैशुन्यमसम्बद्धं प्रभाषणम्। परद्रव्याभिध्यानञ्च मनसानिष्टचिन्तनम्। एतद्दशाघघाताय गङ्गास्नानं करोम्यहमिति"।

दशा स्त्री दन्श–अङ् नि० नलोपः। १अवस्थायां २दीपवर्त्याम्, मेदि०"अपेक्षन्ते न च स्नेहं न पात्रं न दशान्तरम्। परोपकारनिरता मणिदीपा इवोत्तमाः" इत्युद्भटः। ३चित्ते, अजयपालः। ४कालकृतविशेषरूपायां ५गर्भवासजन्मादिबाल्ययौवनादिरूपायामवस्थायाञ्च। तत्र "गर्भवासः१जन्म२बाल्यं३ कौमारं४ पौगण्डम्५ यौवनं६ स्थाविरता७ जरा८ प्राणरोधः९ नाशः१०" नीलकण्ठेनोक्ताः दश भेदाः।५कामकृते विरहिणां नेत्ररागाद्यवस्थादशके, ज्योतिषोक्ते नक्षत्रानुसारेण सूर्य्यादिग्रहाणां स्वामित्वेन ६भोग्यकाले च। तत्र स्मरकृतदशाश्च "नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽथ सङ्कल्पः। निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रपानाशः। उन्मादो मूर्च्छा मृतिरित्येताः स्मरदशादशैव स्युः"। ग्रहाणां स्वस्वसूचितफलविपाककालभेदरूपा दशा च नानाविधा तत्र "कलौ नाक्षत्रिकी दशा" इत्युक्तेः नक्षत्रसूचितैव दशा ग्राह्या साऽपि नानाविधा षट्त्रिंशद्वर्षीया मङ्गलादियोगिनीदशा, अष्टोत्तरीयवर्षात्मिका रव्याद्यष्टग्रहाणां दशा। विंशोत्तरीशतवर्षात्मिका सूर्य्यादिनवग्रहैर्विपच्यमानफलात्मिका च तत्र योगिनीदशा तु "गुणं संयोज्य जन्मर्क्षं वसुभिर्भागमाहरेत्। मङ्गलाद्यास्त्रिरावृत्ता अष्टौ ज्ञेया महादशाः"। "मङ्गला पिङ्गला धन्या भ्रामरी भद्रिका तथा। उल्का सिद्धा सङ्कटा च एकोत्तरमिताः क्रमात्" इत्युक्तक्रमानुसारेण ज्ञेया। तदानयनञ्चान्यत्र "आर्द्रादिभिस्त्रिराद्यस्या अष्टौ ज्ञेयाः क्रमादमूः। मङ्गला पिङ्गला धन्या भ्रामरी भद्रिका तथा। उल्का सिद्धा सङ्कटा च एकैकोत्तरवत्सरा। अश्विन्यादित्रयं तत्र भ्रामर्य्यादित्रयेऽधिकम्। सिद्धायां रोहिणी शेषे सङ्कटायां मृगः परः। मङ्गलायाः पतिश्चन्द्रः पिङ्गलाया रविस्तथा। धन्यायास्तु बुधः स्वामी भ्रामर्य्याः धरणीसुतः। भद्रिकायाः पतिर्जीव उल्कायां रविनन्दनः। सिद्धायाः भार्गवः स्वामी सङ्कटायास्तु दानवः" इत्येवं क्रमात् दशाज्ञेया। तासां सुखेन ज्ञानाय

योगिनीदशाचक्रम्।

दशानाम	म	पि	ध	भ्रा	भ	उ	सि	सं०
तदीशाः	च	र	बु	कु	जी	श	शु	रा
मानवर्षाः	१	२	३	४	५	६	७	८
जन्मनक्ष-	६	७	८	९	१०	११	१२	१३
त्रानुसारेण	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१
तासां प्रवेश-	२२	२३	२४	२५	२६	२७	४	५
नक्षत्राणि।				१	२	३		

त्रैराशिकेन नक्षत्रभुक्तकालमपहाय प्रकृतदशाकालात् गतभोग्यकालानुसारेण दशाकालाः कल्प्याः एवं सर्वत्र।

विंशोत्तरीयदशा तु "रविश्चन्द्रस्तथा भौमो बुधजीवौ शनैश्चरः। बुधः केतुः भृगुश्चेति कृत्तिकादौ त्रिधा भ्रमेत्"। दशावर्षाश्च "षट् सूर्य्यस्य दशा वर्षाः दिङ्मिता रजनीपतेः। कुजस्य सप्त वर्षाः स्युः राहोरष्टादशैव तु। गुरोः षोड़श विज्ञेयाः शनेरेकोनविंशतिः। विदः सप्तदश ज्ञेया केतूनां सप्त कीर्त्तिताः। भृगोर्विंशतिरुद्दिष्टा सूर्य्यादीनां महादशाः"।

विंशोत्तरीयदशाचक्रम्।

दशेशाः	र	च	म	रा	जी	श	बु	के	शु
वर्षमानम्	६	१०	७	१८	१६	१९	१७	७	२०
जन्मनक्षत्रा-	३	४	५	६	७	८	९	१०	११
नुसारेण	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०
प्रवेशनक्षत्राणि	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	१	२

त्रैराशिकेन प्राग्वद्भुक्तभोग्यकालानुसारेण दशाकल्पनम्। एतद्दशफलानि सर्वार्थचिन्तामण्युक्तानि यथा

"दशानुरोधेन फलं वदन्ति मुनीश्वरा जातशुभाशुभं तत्। सारं समुद्धृत्य तदेव वक्ष्ये भेदं यथा विस्तरतो दशानाम्। दीप्तः१ स्वस्थ२स्तु मुदितः३ शान्तो४ हीनो५ऽतिदुःखितः६। विकलश्च७ खलः८ कोपी९ नवधा खेचरो भवेत्। उच्चस्थः खचरो दीप्तः१ स्वस्थः२ स्वक्षेत्रगो मतः। मुदितो३, मित्रभे ४शान्तः समगो हीनको५ऽधरः। शत्रुभे दुःखसंयुक्तो६ विकलः७ पापसंयुतः। खलः८ पराजितो-ज्ञेयः कोपी९ स्यादर्कसंयुतः। पृथक् पृथक् फलं तेषां दशाकाले विशेषतः। तत्र नामानुरोधेन परिपाके वदन्ति हि। पाके प्रदीप्तस्य धराधिपत्वमुत्साहशौर्य्यं धनवाहनञ्च। स्त्रीपुत्रलाभं सुखबन्धुपूजां क्षितीश्वराज्ञामुपैति

विद्याम्॥१॥ स्वस्थस्य खेटस्य दशाविपाके स्वस्थो नृपा-
श्वधनादिसौख्यम्। विद्यायशःप्रीतिमहत्त्वताञ्च
दारार्थभूम्यात्मजधर्ममेति॥२॥ मुदान्वितस्यापि दशाविपाके
वस्त्रादिभूगन्धसुतार्थधैर्यम्। पुराणधर्मश्रवणादिगान-
दानादियानाम्बरभूषणाप्तिम्॥३॥ दशाविपाके सुखधैर्यमेति
शान्तस्य४ भूपुत्रकलत्रयानम्। विद्याविनोदान्वितधर्म-
शास्त्रं बह्वर्थदेशाधिपपूज्यताञ्च। स्थानच्युतिर्बन्धुवि-
रोधिता च हीनस्य५ खेटस्य दशाविपाके। जीवत्यशौ-
चकुत्सितहीनवृत्त्या त्यक्तोजनै रोगनिपीड़ितः स्यात्।
दुःखान्वितस्यापि६ दशाविपाके नानाविधं दुःखमुपैति
नित्यम्। विदेशगो बन्धुजनैर्विहीनश्चौरादिभूपैर्भयमाप-
पन्नः। वैकल्यखेटस्य७ दशाविपाके वैकल्यतां याति
मनोविकारम्। पित्रादिकानां मरणं विशेषात् स्त्रीपु-
त्रयानाम्बरचोरपीड़ाम्। दशाविपाके कलहं वियोगं
खलस्य८ खेटस्य पितुर्वियोगम्। शत्रुत्वनानाधनभूमि-
नाशमुपैति नित्यं स्वजनैश्च निन्द्यः। कोपान्वितस्यापि९
दशाविपाके पापं समायाति बहुप्रकारैः। विद्यायशः
स्त्रीधनभूमिनाशं राज्ञश्च वित्तं हरतेऽत्र रोगी"।
अथ परमोच्चादिगरविदशाफलानि। भानोर्दशायां परमो-
च्चगस्य भूम्यर्थदारात्मजकीर्त्तिशौर्यम्। संमाननं भूमिपतेः
सकाशादुपैति सञ्चारविनोदगोष्ठीम्। उच्चान्वितस्यापि रवे-
र्दशायां गोहस्तिधान्यार्थपरिच्छदञ्च। संसारयुगबन्धुजनैर्वि-
रोधं देशाद्विदेशञ्च रतिप्रकोपात्। प्रचण्डवेश्यागमनं क्षि-
तीशादुपैति हर्षं रतिकेलिमानम्। मृदङ्गभेरीरवयुक्तया-
नमन्योन्यवैरं लभते मनुष्यः। आरोहिणी वासरनाय-
कस्य दशा महत्त्वं कुरुतेऽतिसौख्यम्। परोपकारं सुतदा-
रभूमिगोवाजिमातङ्गकृषिक्रियादीन्। दशावरोहा दिन-
नायकस्य कृषिक्रियावित्तम्लेच्छनाशम्। चोराग्निपीड़ां
कलहं विरोधं नरेशकोपं कुरुते विदेशम्। नीचस्थित-
स्यापि रवेर्विपाके मानार्थनाशं क्षितिपालकोपात्।
स्वबन्धुनाशं सुतमित्रदारैः पित्रादिकानामपकीर्त्ति-
मेति। अत्यन्तनीचान्वितसूर्यदाये विपत्तिमाप्नोति स्थान-
च्युतिञ्च। विदेशयानं मरणं गुरूणां स्त्रीपुत्रगोभूमि-
कृषेर्विनाशम्। मूलत्रिकोणस्थरवेर्विपाके क्षेत्रार्थदारात्मज-
बन्धुसौख्यम्। राजाश्रयं गोधनमित्रलाभं स्वस्थानया-
नादिकमेति राज्यम्। स्वक्षेत्रगस्यापि रवेर्दशायां
स्वबन्धुसौख्यं कृषिवित्तकीर्तिम्। विद्यायशःप्रार्थित
राजपूजां स्वभूमिलाभं समुपैति विद्याम्। दशाविपाके

स्वाधिमित्रगस्य रवेः प्रनष्टार्थकलत्रपुत्रः। गोमित्रपित्रा-
दिशरीरकष्टं शत्रुत्वमायाति जनैः समन्तात्। सपत्न-
राशिस्थितसूर्यदाये दुःखी परिभ्रष्टसुतार्थदारः। नृपाग्नि-
चोरैर्विपदं विषादं पित्रोर्विरोधञ्च दशान्तमेति। स्वमि-
त्रराशिस्थितसूर्यदाये स्वभृत्यमित्रात्मजराजपूजाम्। स्वगे-
हवासं स्वजनस्य सङ्गात् यानादिभूषाम्बरताम्रलाभम्।
अत्यन्तमित्रर्क्षगतस्य भानोर्दशाविपाके ह्यतिसौख्यमेति।
स्त्रीपुत्रधान्यार्थमनोविलासनटांगयानाम्बरभूषणानि। स-
मर्क्षगस्यापि रवेर्दशायां समञ्जनैः स्यात् कृषिभूमिधान्यम्।
गोवाजियानाम्बरदेहसौख्यं स्त्रीपुत्रदोषं रणपीड़ितः
स्यात्। नीचान्वितस्यापि रवेर्दशायां नीचानुवृत्त्या कुम-
ती कुशीलः। स्त्रीपुत्रधान्यार्थपशुक्रियादिमनोविकारं
समुपैति ध्येयम्। उच्चान्वितस्यापि रवेर्दशायां मनोविलासं
लभते स्ववृत्त्या। तीर्थाभिषेकं हरिकीर्त्तनञ्च प्राकार-
कूपादिपुराणशास्त्रम्। पापान्वितस्य द्युमणेर्विपाके नित्यं
मनः क्लिश्यति ध्येयबुद्ध्या। कुभोजनं कुत्सितवस्त्रपानं
कुशीलवृत्त्या त्वधमं कृशत्वम्। दिनाधिनाथस्य शुभान्वि-
तस्य पाके सुखं भूमिधनादिवस्त्रम्। हृष्टैर्विलासं
स्वजनैः समाजं कल्याणवाग्जालविनोदगोष्ठीम्।
पापेक्षितस्यापि सहस्रभानोर्दशाविपाके परमन्तु
दुःखम्। पित्रोर्विनाशं सुतदारकष्टं चोराग्निभूपालकृतं
कृशत्वम्। करोति भानुः शुभवीक्षितश्चेत् विद्यायशस्त्री-
सुतवाग्विलासम्। कान्तिप्रतापं रतिकेलिसौख्यं
पित्रोः सुखं भूपतिमाननां च। केन्द्रान्वितस्यापि
दिवाकरस्य दशाविपाके नृपदत्तदुःखम्। स्थानच्यु-
तिर्बन्धुवियोगमेति भङ्गः कृषेर्वित्तपरिच्छदञ्च। त्रिकोण-
संयुक्तरवेर्विपाके बुद्धिभ्रमं राजविमाननञ्च। सौख्या-
दिहानिं निधनं पितुश्च कर्मादिवैकल्यमुपैति काले।
उच्चांशकस्य च दशा विदधाति हर्त्तिं नित्यं प्रतापजनितां
महतीं श्रियञ्च। नानाविनोदललितं रतिकेलिसौख्यं
स्त्रीरत्नलाभमनिशं पितृवर्गनाशम्। नीचांशयुक्तस्य
रवेर्दशायां भार्यार्थभूपुत्रविदेशयानम्। त्यक्तोजनैर्बन्धु-
विकुत्सितस्तु मनोविकारं ज्वरमेहरोगम्। आदौ सूर्य-
दशायां दुःखं पितृरोगकृतक्षयव्याधिः। मध्ये पशुधन-
हानिश्चान्ते विद्यामहत्त्वञ्च। दशाविपाके धनहानि-
मेति षष्ठस्थभानोरतिदुःखजालम्। गुल्मक्षयोद्भूत-
पवित्ररोगं मूत्रादिकृच्छ्रं त्वथवा प्रमेहम्। रन्ध्रस्थभानो-
रपि वा दशायां देहस्य कष्टं त्वथवाग्निचिह्नम्।

चातुर्थिकं नेत्रविकारकाशं ज्वरातिसारं स्वपदच्युतिञ्च । भानोर्हीनदशागतस्य चेद्यदि दशा क्लेशार्थहानिं क्षयं स्त्रीबन्ध्वात्मजभूमिनाशमथ वा पित्रोर्विनाशं कलिम् । स्थानात् स्थानपरिभ्रमं विपक्षतं राज्ञोभयं पादरुक् विद्यावादविनोदगोष्ठिकलहं गोवाजिसंपीडनम् । पुत्रोत्पत्तिविपत्तिमत्र कुरुते भानोर्धनस्थस्य वा क्लेशस्वन्धुवियोग दुःखकलहं वागदूषणं क्रोधनम् । स्त्रीनाशं धननाशनं नृपभयं भूपुत्रयानाम्बरं सर्वं नाशमुपैति तत्र शुभयुक् वाच्यं न चैतत्फलम् । भानोर्विक्रमयुक्तस्य दशा धैर्य्यं महत् सुखम् । नृपमाननमर्थाप्तिं भ्रातृवैरं विपत्तथा । सुखस्थितस्यापि रवेर्दशायां भोगार्थभूभृत्यकलत्रहानिम् । क्षेत्रादिनाशं स्वपदच्युतिं वा यानच्युतं चौरविषाग्निशस्त्रैः । दारान्वितस्यापि रवेर्दशायां कलत्ररोगक्षयथ वा मृतिर्वा । कुभोजनं कुत्सितपाकजातं चौरादिदध्याज्यविहीनमन्नम् । कर्मस्थितस्यापि रवेर्दशायां राज्यार्थलाभं समुपैति धैर्य्यम् । उद्योगसिद्धिं यशसा समेतं जयं विवादे नृपमाननं च । आयस्थितस्यापि दशा विपाके भानोर्धनाप्तिं शुभकर्मलाभम् । उद्योगसिद्धिं सुतदारसौख्यं यानादिभूषाम्बरदेहसौख्यम् । संज्ञाध्याये यस्य यद्द्रव्यमुक्तं कर्म जीवे यस्य यच्चोपदिष्टम् । भावस्थानालोकयोगोद्भवं च तत्तत्सर्वं तस्य योज्यं दशायाम् । सूर्य्ये स्थानबलाधिके कृषिधनं गोभूमियानाम्बरं सौख्यं राजसु माननं परधनैः संयुज्यते कान्तिमान् । तत्पाके शयनाम्बरादि लभते सर्वोपकारं महाकीर्त्तिं भूषणमिष्टबन्धुसहितं तीर्थाभिषेकं महत् । रविर्यदा स्थानबलेन हीनस्तत्पाककाले बलमर्थनाशम् । स्थानच्युतिं बन्धुविरोधतापं देशाद्विदेशं समुपैति दुःखम् । दिग्वीर्य्ययुक्ते दिवसेश्वरे तु दिगन्तराक्रान्तिधनादिसौख्यम् । तत्तद्दिशः प्राप्तयशोऽर्थभूमिर्नो चेत्तथा तादृशमत्र नास्ति । तत्कालमानात्तनुते बलिष्ठे रवौ विपाके कृषिभूमिवित्ते । उद्योगसिद्धिं नृपमाननञ्च हीने रवौ कालबलेन नाशम् । निसर्गतः सर्वमुपैति कालरवौ तु नैसर्गिकवीर्य्ययुक्ते । यानार्थभूषाम्बरदेहसौख्यं हीने रवौ चौरनृपाग्निभीतिम् । रवौ तु चेष्टाधिकवीर्य्ययुक्ते स्वचेष्टितार्थागममेति सौख्यम् । नृपसमानं सुतदारसौख्यं क्षयादियानाम्बरमत्र हीने । रवौ खगानां बलदृष्टियुक्ते स्वचिन्तयित्वा सकलं च सौख्यम् । तज्जायते तत्परिपाककाले तेनैव हीने सकलं विनाशम् । क्रूरादिषष्ठांशगरिवर्दशायां स्थानच्युतिं वा नृपचोरभीतिम् । कोपाधिकं तत्र शिरोरुजं च पित्रादिनाशं त्वथवा तदीयम् । सुहृदंशषष्ठांशरवेर्दशायां सुहृदंशपानाम्बरभूषणाप्तिम् । नामद्वयं राजसु पूजितञ्च वेदान्तशास्त्रागमधर्मशास्त्रम् । पारावतांशयुतस्य भानोर्दशाविपाके महतीञ्च कीर्त्तिम् । बन्ध्वर्थदेशाधिपमाननं च पुत्रादिसंमित्रकलत्रलाभम् । स्वोच्चादिजन्यं फलमाङ्कुरादौ पश्चात् फलं खेचरदृष्टिजन्यम् । मध्ये फलं स्थानभवं तथैव पापग्रहाणामिह योजयन्ति । भुजङ्गमत्र्यंशयुतस्य भानोर्दशाविपाकेऽहिभयं विषाद्वा । नृपाग्निपातित्यमनेकदुःखं पाशादिमत्त्र्यंशयुतस्य चैवम् । स्वोच्चस्थोऽपि हि तेशो नीचांशे चेत्कलत्रधनहानिः । स्वकुलजबन्धुविरोधः पित्रादीनां तथैव सुनियातम् । उच्चांशकयुतो भानुर्नीचस्थोऽपि महत्सुखम् । करोति राज्यभारं च दशान्ते विपदं क्रमात्" ।

अथोच्चादिगचन्द्रदशाफलानि "अत्युच्चगस्यापि निशाकरस्य दशाविपाके कुसुमाम्बरञ्च । महत्त्वतामेति कलत्रलाभं धनार्यतिं पुत्रमनोविलासम् । उच्चस्थितस्यापि निशाकरस्य प्राप्तौ दशायां सुतदारवित्तम् । मिष्टान्नपानाम्बरभूषणाप्तिं विदेशयानं स्वजनैर्विरोधम् । आरोहिणी चन्द्रदशा प्रपन्ना स्त्रीपुत्रवित्ताम्बरसौख्यकीर्त्तिम् । करोति राज्यं सुखभोजनञ्च देवार्च्चनं भूसुरतर्पणञ्च । निशाकरस्याप्यवरोहकाले स्त्रीपुत्रमित्राम्बरसौख्यहानिम् । मनोविकारं स्वजनैर्विरोधं चौराग्निभूपैः पतनं तटाके । नीचांशगस्यापि निशाकरस्य प्राप्तौ दशायां विविधार्थहानिम् । कुभोजनं कुत्सितराजसेवा मनोविकारं समुपैति निद्राम् । मूलत्रिकोणस्थितचन्द्रदाये नृपाङ्गनं भूमिसुतार्थदारान् । प्राप्नोति भूपाम्बरमानलाभं सुखं जनन्या रतिकेलिलोलम् । स्वक्षेत्रगस्यापि निशाकरस्य नृपाङ्गनप्राप्तिमुपैति सौख्यम् । प्रचण्डवेशग्रागमनं क्षितीशात् संमाननं स्त्रीसुतबन्धुसौख्यम् । निशाकरस्याप्यतिशत्रुराशिं गतस्य दाये कलहोऽर्थनाशम् । कुवस्त्रतां कुत्सितभोजनञ्च क्षेत्रार्थदारात्मजतापयानम् । यानाम्बरालङ्करणादिहानिं विदेशयानं परिचारकत्वम् । देशान्तरे भ्राम्यति बन्धुहीनो दुःखी परिक्लिश्यति शत्रुगेहे । मित्रक्षगस्यापि निशाकरस्य पाकेऽर्थलाभं क्षितिपालमैत्रीम् । उद्योगसिद्धिं जलवस्तुलाभं क्षिप्राम्बराभूषणवाग्विलासम् । सुधाकरस्याप्यतिमित्रराशिं गतस्य

दाये त्वतिसौख्यम् । विद्याविनोदाङ्कितराजराजी श्वेतातपत्रारामजक ...गमम् । दशाविपाके समरागमत्य कलानिधेः काञ्चन ... किञ्चित्सुखं बन्धु ... पीड़ां विदेशयानं ... भयः । नीचस्थितस्य हि दशा विपदं महार्त्तिं ... दुःखजनवासमुपैति काले कारागृहं निगडपाशक्लगात्रहीनचौराग्निभूपतिभयं सुतदारशोषम् । क्षीणेन्दुपाके सकलं विहीनं राज्यार्थ भूपत्वकलत्रमित्रम् । उन्मादचित्तं स्वजनैर्विरोधमृणान्य मायाति कुशीलवत्त्वम् । पूर्णेन्दुपाके परिपूर्णचित्त विद्याविनोदाङ्कितराजराजाम् । स्त्रीपुत्रभृत्यार्थमनोविलासं विशेषतः शोभनकर्मलाभम् । केनापि खोच्चस्य(?) विधञ्चरेण युक्तस्य चन्द्रस्य दशाविपाके । मनःप्रसादं मदनाभिरामं स्त्रीपुत्रभृत्यादिविनोदशालीम् । पापान्वितस्यापि निशाकरस्य पाकेऽग्निचौरर्क्षनृपालकोपैः । दुःखं सुतस्त्रीसुतबन्धुहानिं विदेशयानं त्वशुभादिकर्म । चन्द्रस्य सौम्यग्रहसंयुतस्य प्राप्तौ दशायां शुभकर्मलाभम् । गोभूहिरण्याम्बरभूषणानि तीर्थाभिषेकं परदारसौख्यम् । पापेक्षितस्यापि निशाकरस्य दशाविपाके विफलं सुकर्म । कोपाधिकं कुत्सितभोजनञ्च मातुर्वियोगं स्वगृहा नदीयम् । निशाकरस्यापि शुभेक्षितस्य परोपकारं महतीं च कीर्त्तिम् । दृष्टार्थबन्धुागमभूपमानं जलक्रियावस्त्रमनोविलासम् । मूलत्रिकोणगेन्दोर्दशां प्रपन्नो नरः सुबहुकोषः । बहुपुत्रवान् विनीतो बन्धुविरोधं प्रधानतां याति । सुखस्थितस्यापि निशाकरस्य मातुर्वियोगं सुखयानभूमिम् । कृषेर्विनाशं स्वगृहकर्मलाभकीर्त्तिं स्वनामाङ्कितपद्यजालम् । दाराम्बितस्यापि निशाकरस्य पाके कलत्राप्तिसदाहरन्ति । सुपुत्रसौख्यं शयनाम्बरञ्च प्रमेहमूत्रादिकगं मनोरुक् । कर्मस्थितस्यापि दशा प्रपन्ना चन्द्रस्य कीर्त्तिं लभते सुविद्याम् । यज्ञादिकर्माप्तिमनेकसौख्यं भूपुत्रयानाम्बरबन्धुपूजाम् । नीचांशगस्यापि दशा ददाति रोगं महत्तरं चेन्दोः । पादाक्षिरोगपीड़ां युद्धेषु पराजयं मनोत्साहम् । उच्चांशगस्यापि दशा ददाति सौख्यं महत्तरं चेन्दोः । नानाविधधनलाभं भूपतिसम्मानदेहपुष्टिं च । चन्द्रदशायामादौ नरपतिसम्मानमकीर्त्तिसौख्यं च । मध्ये स्त्रीसुतनाशं स्वगृहधनसौख्याम्बरं चान्ते । षष्ठस्य चन्द्रस्य दशा प्रपन्ना करोति दुःखं कलहं वियोगम् । चौराग्निभूपालभयं जलेन मूत्रादिकच्छ्रं धननाशपाकः । रन्ध्रस्थितस्यापि दशा प्रपन्ना देहस्य काशर्यं जलभीतिदुःखम् । विदेशयानं स्वजनैर्विरोधं कुभोजनं मनःजनेषु नाशम् । रिपुभगचन्द्रदशायां प्राप्नोत्यनिनाशनं करुते(?) । राज्ञोऽन्नधनभाग्यं स्थानविनाशं महत्परं दुःखम् । चन्द्रस्य वित्तस्थितपाककाले विशालभालस्त्रीसुखभोगभाग्यम् । मिष्टान्नपानं रतिकेलिसौख्यं धनागमं पुण्यजलाभिषेकम् । तृतीयराशिस्थनिशाकरस्य दशा महत्सौख्यमनेकवित्तम् । मनो हृद्यं भ्रातृजनादिसौख्यं कृषिवृत्तियानाम्बरभूषणाप्तम् । लाभस्थितस्यापि निशाकरस्य प्राप्तौ दशायां विविधार्थलाभम् । मिष्टान्नपानाम्बरकेलिलोलं स्त्रीपुत्रलाभं तु मनोविलासम् । दिनेश्वरेणाहतचन्द्रदाये प्राप्नोति दुःखं स्वजनैर्विरोधम् । भार्याक्षयं भूपभयाग्निचौरैर्मातुर्वियोगं कृषिधान्यनाशम् । चन्द्रे स्थानबलाधिके धनसुखं कीर्त्तिञ्च विद्यागमं देवब्राह्मणतर्पणं नृपधनान्याप्नोति भूमिं धनम् । स्त्रीरत्नाम्बरभूषणं कृषिधनं गोविक्रियामेवनं मिष्टान्नादिरसायनं फलयुतं दध्याज्यमाल्याम्बरम् । निशाकरे स्थानबलैर्विहीने स्थानार्थनाशं स्वपदच्युतिञ्च । स्वबन्धुनाशं स्वभार्या वियोगं कृषेर्विनाशं समुपैति काले । निशाकरे दिग्बलसंयुतेऽस्मिन् दिगन्तरादागतवस्तु चित्रम् । विद्यागमं भूपतिमित्रताञ्च स्वबन्धुपूजां गजवाजिभूमिम् । चन्द्रे तथा कालबलान्वितेऽस्मिन् तुरङ्गयानं कृषिगोमहीञ्च । विद्यादिघोषं नवकेशदन्तचर्माम्बरालङ्कृतवाहनञ्च । निसर्गवीर्यान्वितचन्द्रदाये निसर्गतस्यापि करोति सौख्यम् । अयत्नतो वाहनदेशलाभं नृपालपूजां बहुवाहनञ्च । चन्द्रे यदा दिग्बलवीर्ययुक्ते कृपाकटाक्षेण नरेश्वरस्य । समस्तभाग्यं समुपैति सौख्यं परोपकारं च मनोऽभिलाषम् । क्रूरादिषष्ट्यंशसमन्वितस्य दाये शशाङ्कस्य बहुत्वदुःखम् । स्त्रीपुत्रनाशं क्षितिपालकोपं विद्याविवादं कलहं जनैश्च । शुभषष्ट्यंशसमन्वितस्य चन्द्रस्य दाये बहुपुत्रलाभम् । भृत्यार्थलाभं विजयं सुखं च कीर्त्तिञ्च विद्यां लभते विशेषात् । पारावतादंशसमन्वितस्य चन्द्रस्य दाये महतीं च कीर्त्तिम् । विद्याविनोदं लभते च सौख्यं देवार्चनं पुण्यजलाभिषेकम् । क्रूरद्रेष्काणसंयुक्तचन्द्रो दिशति रोगिताम् । कार्य्यं पापसमायुक्तं गोभ्रातृधननिपीड़नम् । आदौ भावफलं प्रोक्तं स्थानजन्यं ततः फलम् । अंशोद्भवं फलं पश्चाद्दृष्टिजातफलं तथा" ।

अथोच्चादिगभौमदशाफलम् । "अत्युच्चमूलस्वदाय-

काले क्षेत्रार्थलाभं समरे जयञ्च । आधिक्यमन्वेति नरेशमानसहोदरस्त्रीसुतशाग्निनाशम् । उच्चङ्गतस्य हि दशा धरणीसुतस्य प्राप्नोति राज्यमथवा क्षितिपाच्च वित्तम् । भूमिध्यदारसुतबन्धुसमागमं च यानादिरोहणविशेषविदेशयानम् । आरोहिण्यां भूमिसुतस्य सौख्यं दशा तनोत्यत्र नरेन्द्रपूजाम् । प्रधानतान्वैर्यमनोऽभिलाषं भाग्योत्तरं गोगजवाजिसङ्घम् । धरासुतस्याप्यवरोहकाले स्थानार्थनाशं कलिकापदुःखम् । विदेशयानं स्वजनैर्विरोधं चोराग्निभूपैर्भयमेति कष्टम् । नीचस्थितस्यापि धरासुतस्य दाये कुवृत्त्या स्वजनादिरक्षाम् । कुभोजनं गोगजवाजिनाशं स्वबन्धुनाशं नृपवह्निचोरैः । मूलत्रिकोणस्थितभौमदाये मिष्टान्नपानाम्बरभूषणाप्तिम् । पुराणधर्मश्रवणं मनोज्ञं भ्रात्रादिसौख्यं कृषिलाभमेति । स्वक्षेत्रगस्यापि धरासुतस्य दशाविपाके लभतेऽर्थभूमिम् । स्थानाधिपत्यं सुखवाहनञ्च नामद्वयं भ्रातृसुखं सुखाप्तिम् । धरासुतस्याप्यतिशत्रुराशिं गतस्य दाये कलहादिदुःखम् । नरेशकोपं स्वजनैर्विरोधं भूस्वर्णदारात्मजमित्ररोगम् । भूनन्दनस्याप्यरिराशिगस्य दशाविपाके समरे च पीडाम् । शोकाग्निभूपालविषैः प्रमादं पीडातिलक्ष्म्यादिगुदाक्षिरोगम् । मित्रक्षेत्रगस्यापि कुजस्य दाये मित्रत्वमायाति सपत्नवर्गैः । चोराग्निमान्द्यादिविषादभूमिं कृषिविनाशं कलिकोपदुःखम् । कुजस्य दाये त्वतिमित्रराशिं गतस्य भूपालकृतार्थभूमिम् । वस्त्रादियन्त्रादिविवाहदीक्षामुपैति देशान्तरलब्धभाग्यम् । धरासुतस्यापि समर्क्षगस्य गृहोपकार्यं स्वधनप्रमाणात् । स्त्रीपुत्रभृत्यात्मसहोदराणां शत्रुत्वमाप्नोति नृपाग्निपीडाम् । नीचग्रहेणापि समन्वितस्य धरासुतस्यातिमनोविकारम् । प्रेष्यत्ववृत्तिं परकीयमन्नं स्त्रीपुत्रनाशं नृपवह्निचोरैः । किञ्चित् सुखं भोजनवस्त्रपानं कष्टेन वृत्तिं नृपपूजनञ्च । उच्चान्वितेनापि समन्वितस्य भौमस्य दाये सुतदारपीडाम् । पापान्वितस्यापि कुजस्य दाये पापानि कर्माणि करोति नित्यम् । देवद्विजानां पशुदेवतानां सहोदराणाञ्च कुमार्गवृत्त्या । शुभान्वितस्यापि कुजस्य दाये केचित् सुखं देहकृशाङ्गरोगम् । भूपैर्विवादं समरे जयं च विद्याविवादं परदेशवासम् । शुभेक्षितधरासूनोर्दाये भूस्वर्णनाशनम् । तस्मिन् गोचरसंयुक्ते त्वत्यन्तं शोभनं भवेत् । आरक्त पापग्रहवीक्षितस्य प्राप्तौ दशायां बहुदुःखकष्टम् । अन्यैः परित्यक्तकलत्रमित्रो देशान्तरस्थः क्षितिपालकोपात् । केन्द्रगतभौमदाये चोरविषाद्यामुपैति दुःखानि । कलहो वाग्विरोधं लभते देशान्तरं याति । चतुर्थराशिस्थितभौमदाये स्थानच्युतिं बन्धुविरोधिताञ्च । चोराग्निपीड़ां नृपतेः सकाशात् भीतिं परे दुर्गपदे प्रयाति । कलत्रयुक्तस्य कुजस्य दाये कलत्रहानिर्गुदमूत्रकृच्छ्रम् । अगोचरस्थस्य च तादृशं फलं तदन्यथा चेत् फलमन्यथैव । कर्मस्थितस्यापि कुजस्य पाके कर्मादिवैकल्यमुपैति दुःखम् । उद्योगभङ्गं त्वपकीर्त्तिमेति विद्यासुतस्त्रीधनमानहानिः । अर्कगभौमदशायां दधाति शोकं स्त्रिया विरोधं च । राज्याच्युतिं विपक्षाद्देशाद्देशान्तरं याति । वित्तगभौमदशायां संप्राप्तौ तस्य वृद्धिमुपयाति । स्वकुलाढ्यत्वं लभते नृपहृतवित्तं सुखाक्षिरोगञ्च । भ्रातृस्थानगतस्य सौख्यफलदो भूनन्दनोऽरातिहा धैर्यं वित्तसुतार्थदारसहजैः सङ्गं नृपात् पूज्यताम् । पुत्रस्थानगतस्य पुत्रमरणं बुद्धिभ्रमं जाड्यतां शत्रुक्षेत्रगतस्य भूमिसहजैर्दुःखं महारोगभाक् । पञ्चमस्थधरासूनोर्दाये कीर्त्तिं विवेकिताम् । नेत्ररोगं त्वर्थनाशं दद्यात् कलहमेव वा । मरणपदस्थो भौमः करोति दुःखं महद्भयं पाके । स्फोटकमन्यविरोधं स्थानविनाशं विदेशयानञ्च । नवमस्थधरासूनोर्दशापाके पदच्युतिम् । गुरूणां च तथा कष्टं तपोविघ्नं महद्भयम् । आयस्थभौमदाये करोति राज्यार्थभूपसम्मानम् । समरे जयप्रतापं वाग्रुपकारं मनोजयं कीर्त्तिम् । व्ययगतभौमदशायां प्राप्नोति धनक्षतिं नृपाद्भीतिम् । स्थानसुतदारनाशं भ्रातॄणां विदेशयानञ्च । उच्चांशसंयुक्तधराजकाले मनोभिलाषं विजयं सुखञ्च । प्रचण्डदासीगमनं नृपस्य प्रधानतां याति सुगन्धपद्मम् । नीचांशभौमदाये नीचवृत्तेऽत्यन्तकर्मवैकल्यम् । धनहानिर्भूपदण्डः शिश्नोदरपरायणोऽशीलः । भौमदशायामादौ लभते विविधार्थमानहानिं च । मध्येऽग्निभूपचौरैर्भीतिं तत्र विनिर्दिशेन्मतिमान् । अन्ते भ्रातृवियोगं सुतधनदाराग्निगुल्ममूत्रादिम् । भौमेऽप्येवं न भवेद्गोचरशुभे विशेषतः कथयेत् । भौमस्य संस्थानबलान्वितस्य दशाविपाकेऽर्थकलत्रसौख्यम् । स्थानादिलाभं सुखकीर्त्तिशौर्यमुद्योगसिद्धिं त्वनयादुपैति । स्थानवीर्यविहीनस्तु कुरुते स्वपदच्युतिम् । कुजः कुसीदवृत्त्या च जीवनं भवति ध्रुवम् । दिग्वीर्ययुक्तस्य कुजस्य दाये नृपात् सुलब्धार्थरणप्रतापम् । गोभूमिकाव्याम्बरयानलाभं दिगन्तरा

क्रान्तयशःप्रतापम् । कालवीर्ययुतभौमदशायां काव्यनिर्ब्भरिति सौख्यमुपैति । पट्टाम्बरमणिमौक्तिकलाभं मित्रवस्त्रकृषिगोगजलाभम् । निसर्गवीर्यान्वितभौमदाये कृपाकटाक्षेण महीपतीनाम् । समस्तभाग्यात्मजमित्रबन्धुगोभूमिभूषाम्बरदेहसौख्यम् । निसर्गतः स्थानधनाद्विनाशं पित्ताधिकं कुत्सितभोजनञ्च । कुजस्य दाये कनखी पिशुनः सहोदराणामपि देहपीडा । वक्रान्वितस्य भौमस्य दशाकाले महद्भयम् । चौराग्निसर्पपीडां च वनवासं पदच्युतिम् । दृग्वीर्ययुक्तस्य कुजस्य दाये कृपाकटाक्षेण महीपतीनाम् । समस्तभाग्यात्मजमित्रबन्धुगोभूमिभूषाम्बरदेहसौख्यम् । क्रूरषष्ठांशसंयुक्तभौमदायेऽतिपीडनम् । कारागृहप्रवेशञ्च समस्तविभवक्षयम् । सौम्यषष्ठांशसंयुक्तभौमदाये शुभं भवेत् । विवाहदीक्षायज्ञं च सर्व्वेषामुपकारकम् । पारावतादिसंयुक्तभौमदाये महत् सुखम । भूम्यर्थदारसम्पत्तिधनवाहनभोजनम् । क्रूरद्रेक्काणसंयुक्तकुजदाये मनोव्यथा । निगडं विषभीतिं च पाशबन्धनमेव च । उच्चस्थोऽपि धरासूनुर्नीचांशकसमन्वितः । तत्पाके भ्रातृमरणं नृपवह्निविषाद्भयम् । भूमिपुत्रोऽपि नीचस्थः स्वोच्चभागसमन्वितः । तत्पाके भूमिदारार्थपुत्रमित्रविवर्द्धनम्" कुजदशा ।

अथ बुधदशा । "स्वत्युच्चसोमात्मजदायकाले धनान्वितः ख्यातिमुपैति सौख्यम् । ज्ञानञ्च कीर्त्तिं जननायकत्वं स्त्रीपुत्रभूम्यर्थमहोत्सवञ्च । उच्चस्थितस्यापि शशाङ्कसूनोर्दशा महत्त्वं कुरुतेऽर्थसौख्यम् । देहस्य पुष्टिं धनधान्यपुत्रगोवाजिमत्तेभमृदङ्गनादम् । आरोहिणी सौम्यदशा प्रपन्ना यशोत्सवं गोवृषवाजिसङ्घम् । मृष्टान्नभूषाम्बरयानलाभं वाणिज्यभूम्यर्थपरोपकारम् । शशाङ्कसूनोस्त्ववरोहिणी या दशा महत्कष्टतरञ्च दुःखम । विज्ञानहीनं परदारसङ्गं नृपाग्निचौरैर्भयमत्र कष्टम् । नीचस्थचन्द्रात्मजदायकाले ज्ञानेन हीनं स्वजनैर्वियुक्तम् । पदच्युतिं बन्धुविरोधितां च विदेशयानं वनवासदुःखम् । मूलत्रिकोणान्वितसौम्यदाये राज्यं महत्सौख्यकरं च कीर्त्तिम् । विद्याविलासं निगमार्थशीलं पुराणधर्मश्रवणादिपूतः । स्वक्षेत्रगस्यापि शशाङ्कसूनोः प्राप्तौ दशायां धनधान्यसम्पत् । वाणिज्यगोभूमिसुतार्थदारमृष्टान्नपानाम्बरभूषणाप्तिः । शशाङ्कसूनोस्त्वरिराशिगस्य शत्रोर्भयं भूपतिकोपजातम् । विद्याविहीनं कलहीनसेवां कुभोजनं दारसुतार्थनाशनम् । शशाङ्कसूनोरतिशत्रुराशिं गतस्य पाके विपदं च दुःखम् । उद्योगभङ्गं स्वजनैर्विरोधं यशादिविघ्नं शुभकर्मनाशम् । मित्रक्षेत्रदशायां शशाङ्कसूनोर्धनाप्तिः सौख्यम् । नामद्वयसंप्राप्तिः स्वनामाङ्कितगद्यपद्यानि । अतिमित्रराशिगस्य दशा प्रपन्ना महत्त्वतां याति । भूपतितो सौख्यं धनसुतदारांश्च बन्धुसम्मानम् । समर्क्षगस्यापि शशाङ्कसूनोर्दशा सुखं धान्यसुताम्बराणि । करोति राज्यच्युतिमत्रविघ्नं विज्ञानहीनं पिटकादिरोगम् । नीचखेचरसंयुक्त सौम्यदायेऽतिकष्टताम् । पदभ्रंशं बन्धुनाशं कर्मनाशं मनोरुजम् । उच्चखेचरसंयुक्तसौम्यदाये महत् सुखम् । भाग्योत्तरं सुविद्यां च वाणिज्यं गोकृषिक्रियाः । विदः पापान्वितस्यापि दाये पापमुपैति च । क्षेत्रार्थदारपुत्रादिकृषिगोभूमिनाशनम् । विदः सौम्ययुतस्यापि परिपाके महत् सुखम् । राज्ययोगं सुखं कीर्त्तिं दारपुत्रनृपात् सुखम् । . सौम्येक्षितस्यापि शशाङ्कसूनोर्दशाविपाके महतीं च कीर्त्तिम् । विद्याविलासोद्भवराजपूजां कान्तिप्रतापं यशसा समेतम् । पापेक्षितस्यापि शशाङ्कसूनोर्धान्यक्षयं बन्धुजनैर्वियुक्तम् । विदेशयानं स्वपदच्युतिं च प्रेष्यानुवृत्त्या कलहोऽतिलक्ष्मम् । केन्द्रोपगस्य हि दशा शशिनन्दनस्य भूपालमित्रधनधान्यकलत्रपुत्रान् । यशादि कर्म नृपमानयशःप्रलब्धिं मृष्टान्नपानशयनाम्बरभूषणानि । लग्नं गतस्य हि दशा शशिनन्दनस्य भूपालमान्यं अखिलञ्च भाग्यम् । भेरीरवादि परिघोषितयानमार्गं तीर्थाभिषेकमथवा जगति प्रसिद्धम् । वित्तगसौम्यदशायां विद्याप्राप्तिं महत्त्वकीर्त्तिञ्च । भूपतिभाग्यसमाप्तो राज्यस्थाने प्रधनतां याति । तृतीयराशिस्थितचन्द्रसूनोर्दशाविपाके जड़तां समेति । उद्गानभाजीवनगुल्मरोगमन्यार्त्तियोगे नृपमानमञ्च । शशाङ्कसूनोर्हिबुकस्थितस्य दशा प्रपन्ना गृहधान्यनाशम् । सौख्यादिहीनं हिबुकेशमृत्युमुद्योगभङ्गं च पदच्युतिं वा । पञ्चमस्थशशिनन्दनस्य या क्रूरबुद्धिरतिकष्टता भवेत् । हीनवृत्तिरपि राजसेवया कष्टलब्धधनमेति सम्पदम् । षष्ठाष्टमान्त्यस्थित सौम्यदाये त्वग्दोषजातं बहुरोगमेति । विचर्चिका पैत्तिकपाण्डुरोगं नृपाग्निचौरैर्मरणं कृशत्वम् । देहाङ्गवैकल्यकलत्रबन्धुविद्वेषणं भूपतिदत्तकोपम् । आक-

त्रिकं मृत्युभयं प्रमादं रिपुस्थितस्यापि शशाङ्कसूनोः। दारस्थितस्यापि शशाङ्कसूनोर्दशा विपाके सुतदारवित्तम्। विद्याविनोदं विमलाम्बरं च नामद्वयं भूपतिमित्रताञ्च। भाग्यस्थितस्यापि शशाङ्कसूनोर्भाग्योत्तरं दारसुतार्थलाभम्। तीर्थाभिषेकं जपहोमदानं यज्ञादिकर्माणि लभेन्मनुष्यः। कर्मस्थितस्यापि शशाङ्कसूनोर्दशाविपाके ध्रुवतोल्यमेति। सौख्यं स्वनामाङ्कितगद्यपद्यं नामद्वयं दारसुतार्थलाभम्। प्रपूजनं देवमहीरुहाणां साम्राज्यलाभं जननायकत्वम्। कवित्वमार्गं समुपैति काले यज्ञादिदीक्षां स्वजनैर्विशेषात्। उपान्त्यराशिस्थितसौम्यदाये त्वनेकधा वित्तमुपैति काले। दानेन वा भूपतिमाननाद्वा कृषेर्वा वाणिज्यविचारतो वा। उच्चांशसंयुक्तशशाङ्कसूनोर्दशाविपाके सुतभूषणाप्तिः। मनोविलासं नयनाभिरामकुलाङ्गनाधैर्य्यं च जलाभिषेकम्। नीचांशकयुतः सौम्यो नीचवृत्त्यानुजीवनम्। प्रेष्यत्वं परिहारं च दशायाञ्च करोति तत्। सौम्यदशायामादौ लभते धनधान्यसम्पदं पुरुषः। अन्त्ये स्वजनविरोधं मध्ये दाये नरेशसम्मानम्। अर्कगसौम्यदशायां लभते त्रिविधापदं मनोदुःखम्। स्वकुलजनृपविरोधं निन्दाभयं वाणिकर्मरोगञ्च। स्थानवीर्य्ययुते सौम्ये तत्पाके कीर्त्तिराज्यदम्। मनोधैर्य्यं मनोज्ञाङ्गं यज्ञदीक्षाशुभप्रदम्। वह्निहीनबुधे स्यान्नदारपुत्रमहद्भयम्। विदेशवासं दुःखं च नानापरिभवक्रियाः। दिग्वीर्य्यसहिते सौम्ये दिगन्ताद्धनिकः सुधीः। सामन्तराजमित्रत्वं मन्त्र्यालयस्य वेपनम्। कालवीर्य्ययुतसौम्यदशायां देहसौख्यकलहादिवियोगम्। दारपुत्रनृपमाननमेति गाङ्गतोयपरिपूततनुः स्यात्। निसर्गवीर्य्यान्वितसौम्यदाये निसर्गतश्चापि शुभादि कर्म। विद्याविवादं स्वजनैर्विरोधं मातृवियोगं त्वथवा तदीयम्। चक्रचेष्टान्विते सौम्ये भाग्यदारसुतार्थभाक्। तथा पुराणदानादिसत्कर्मस्नानमाचरेत्। दृग्बलेन युते सौम्ये सर्वभूतेषु सौम्यताम्। करोति रतिकेलिञ्च राजभाग्यसमन्वितम्। क्रूरषष्ठांशसौम्यस्य दशापाके महद्भयम्। चोराग्निभूपैर्भीतः स्याच्छुभदृग्योगवर्जिते। सद्वंशादियुते सौम्ये राज्यलाभं महत्सुखम्। मार्दवं सर्वभूतेषु कृषिपुत्रार्थसम्पदम्। सौम्ये वैशेषिकांशस्थे विशेषाद्राजपूज्यताम्। सुगन्धाम्बरमाल्यं च विद्यागोष्ठीरहस्यताम्। क्रूरद्रेक्काणसंयुक्तचन्द्रपुत्रस्य दा तदा। चोराग्निभूपतिभयं स्थाननाशं महद्भयम्। उच्चराशिगतः सौम्यो नीचभागगतो यदि। राज्यं सुखं महत्कीर्त्तिं विनाशयति तद्दशा। चन्द्रात्मजोऽपि नीचस्थः स्वोच्चभागसमन्वितः। अशुभं फलमादौ तु शुभमन्ते प्रयच्छति"।

अथ गुरुदशा "गुरोर्दशायां परमोच्चगस्य राज्यं महत्सौख्यमुपैति कीर्त्तिम्। मनोविलासं गजवाजिसङ्गं नृपाभिषेकं स्वकुलाधिपत्यम्। कुलीरगस्यापि गुरोर्दशायां भाग्यात्तरं भूपतिमाननाद्वा। विदेशयानं महदाधिपत्यं दुःखैः परिक्लिष्टतनुर्मनुष्यः। आरोहिणी देवगुरोर्महत्त्वं दशा प्रपन्ना कुरुतेऽर्थभूमिम्। नानाक्रियासक्तसुताङ्गनाञ्च स्ववीर्यतः प्राप्तयशःप्रतापम्। जीवदशायामारोहिण्यामीशो मण्डलादिनाथो वा। द्विजभूपाललब्धधनो मेधावी कान्तिमान् विनीतश्च। देवेन्द्रपूज्यस्य दशावरोहा करोति सौख्यं सहदेव नाशः। सद्यशः कान्तिविशेषजालं नरेश्वरत्वं सहसैव याति। अतिनीचभागभाजो गुरोर्दशायां प्रमन्नष्टपुत्रः। अन्योन्यदृष्टवैरं कृषिनाशं याति परभृत्यः। मूलत्रिकोणमिलयस्य गुरोर्दशायां राज्यार्थभूमिसुतदारविशेषसौख्यम्। यानाधिरोहणमपि स्वबलाप्तवित्तं यज्ञादिकर्मजनपूजितपादपीठम्। गुरोर्दशायां स्वगृहं गतस्य राज्योऽर्थभूधान्यसुखाम्बरञ्च। मिष्टान्नगोवाजिमनोविलासं काव्यादिपुण्यागमवेदशास्त्रम्। गुरोर्दशायामतिशत्रुराशिं गतस्य दुःखं समुपैति शोकम्। विषादभूव्यर्थकलत्रनाशं नृपाग्निचोरैर्बहुदुःखपीडाम्। गुरोर्दशायामरिराशिगस्य क्षेत्रादिवित्तं शयनाम्बरञ्च। नरेशसम्मानमुपैति मित्रं स्त्रीपुत्रभृत्यात्मसहोदरार्त्तिम्। प्राप्नो दशायामतिमित्रराशिं गतस्य जीवस्य नरेन्द्रपूज्यम्। मृदङ्गभेरीरवयानघोषं दिगन्तराक्रान्तसमस्तभाग्यम्। मित्रर्क्षगस्यापि गुरोर्दशायां नरेशमैत्रीं समुपैति कीर्त्तिम्। विद्याविवादे जयमन्त्रसौख्यसुगन्धसद्वस्त्रपरोपकारम्। समर्क्षगस्यापि गुरोर्दशायां सामान्यतो भूपतिदत्तभाग्यम्। धनार्थगोभूमिमनोविलासं मित्राम्बरालङ्कृतिभूषणाप्तिम्। नीचखेचरसंयुक्तजीवदाये मनोरुजम्। परमेषु गुणादत्त पुत्राणाञ्च विरोधिताम्। उच्चखेचरसंयुक्तगुरुदाये महत्सुखम्। अनेकगोपुरादीनां निर्माणं नृपपूज्यताम्। पापान्वितस्यापि गुरोर्दशायां करोति पापं हृदयान्तरस्थम्। गूढं बहिः पुण्यफलं विशेषात् भूस्वर्णदाराम्बरजसौख्यमेति। शुभान्वितस्यापि गुरोर्दशायां नरेश्वरानं

मृदुलाम्बरं च। दानेन वित्तं नृपमाननाद्वा यज्ञादिसंमार्गविशेषलाभम्। पापेक्षितस्यापि गुरोर्दशायां प्राप्तं सुखं किञ्चिदुपैति सर्वम्। क्वचिद्द यशः क्वचिदाप्तसौख्यं क्वचिद्धनं नाशमुपैति चान्ते। शुभेक्षितस्यापि गुरोर्दशायां देशान्तरे वित्तमुपैति भूपात्। देवार्चनं भूसुरतर्पणञ्च तीर्थाभिषेकं गुरुपूज्यताञ्च। केन्द्रगतजीवदाये राज्यं भूदारराजसम्मानम्। विविधसुखानन्दकरं बहुजनरक्षां प्रधानतां याति। लग्नङ्गतस्य हि दशाप्रकर्षं करोति जीवस्य सौख्यममलाम्बरभूषणाप्तिम्। यानाधिरोहणमृदङ्गगणारवैश्च मत्तेभवाजिभटसङ्कुयुतं करोति। चतुर्थकेन्द्रस्थितजीवदाये यानत्रयं भूपतिमित्रभावम्। भूपालयोगा यदि भूपतित्वं नो चेत्तदा तत्सदृशं करोति। कलत्रराशिस्थितजीवदाये दारार्थपुत्रार्थसुखं प्रयाति। विदेशयानं समरे जयञ्च धान्यं परब्रह्मणि पुण्यकर्म। कर्मस्थितस्यापि गुरोर्विपाके राज्याप्तिमाङ्गल्यनयस्तदानीम्। भूपालयोगे त्वथ वार्थपुत्रकलत्रसत्कर्मसुराजयोगम्। पञ्चमस्थगुरोर्दाये मन्त्रोपास्तिर्महत्सुखम्। सुताप्तिं राजपूजाञ्च वेदान्तश्रवणादिकम्। त्रिकोणसंस्थस्य गुरोर्दशायां स्त्रीपुत्रधान्यार्थविवेकबुद्धिम्। मृदन्नपानाम्बरपट्टवस्त्रयानादिलाभं नवमे तु सौख्यम्। उच्चांशसंयुक्तगुरोर्दशायां भागप्रोत्तरं राजसमानमेति। प्रवालमुक्तामणिरत्नलाभं सर्वेषु सख्यं समुपैति सौख्यम्। नीचांशसंयुक्तगुरोर्विपाके भूपाद्भयं गुल्मविचर्चिकादीन्। स्थानच्युतिं बन्धुविरोधिताञ्च नृपाग्निचौरैः स्वकुलोद्भवैश्च। अर्कगजीवदशायां सहसा ज्वरपीड़ितो भवेत् क्षीणः। जङ्घाङ्गरोगतप्तो दुःशीलत्वप्रभग्नसंसारः। आदौ गुरुदशाकाले नृपपूजां महत्सुखम्। मध्ये स्त्रीपुत्रलाभादि चान्ते कष्टं विनिर्दिशेत्। धनस्थितस्यापि गुरोर्विपाके धनार्यातं भूपतिमाननञ्च। विद्याविवादाङ्कितराजगोष्ठीं सर्वोपकारं विजयं सुखञ्च। नृपकृतबहुमानं भ्रातृभिर्भूमिलाभं परयुतविजनैर्वा दत्तगोभूमिवित्तम्। वसनवसनभूषागन्धमाल्याम्बराणि परकृतमुपकारं शुद्धतामेति शौर्यम्। तृतीयस्थगुरोर्दाये भ्रातृणां च सुखं धनम्। नृपदत्तं धनं गन्धमाल्याम्बरादिकम्। नीरोगतां पुत्रकलत्रलाभं लग्नाद्रिपुस्थस्य गुरोर्दशायाम्। आदौ भवेदेवमथान्त्यपाके दारार्थचौरादिभयं सरोगम्। जीवोऽमरणपदस्थः करोति सौख्यं स्वबन्धुजनहानिम्। स्थानच्युतिं विदेशं प्रान्ते स्त्रीराजपुत्रसम्मानम्। लाभगजीवदशायां संप्राप्तौ राज्यलाभमुपयाति। बन्धुर्धदारपुत्राङ्गपविरोधं स्वबन्धुविद्वेषम्। व्ययगतजीवदशायां प्राप्तौ वाहनादि समुपयाति। लभते विदेशयानं नानाक्लेशैश्च परिभूतः। पाके स्थानबलान्वितस्य च गुरोः क्षेत्रार्थदारात्मजान् संप्राप्नोति गजाश्ववस्त्रकनकं चित्राम्बरं भूषणम्। दिग्वीर्यान्वितदेवनायकगुरौ लोके प्रसिद्धं तथा जीवे कालबलाधिके नृपवधूसम्मानितां याति सः। निसर्गवीर्यान्वितजीवदाये निसर्गतश्शान्तिसुखं महत्त्वम्। विद्याविलासं रतिकेलिसौख्यं भागीरथीतोयकृताभिषेकम्। वक्रं गतस्यापि गुरोर्दशायां महार्थतां याति सुतार्थदारान्। युद्धे जयं भूपतिमित्रतां च सुगन्धजाताम्बरवागविलासम्। दिग्वीर्ययुक्तस्य गुरोर्विपाके कृपाकटाक्षेण महीपतीनाम्। समस्तभाग्यं समुपैति नित्यं देशान्तरे भ्राम्यति किञ्चिदेव। क्रूरषष्ठांशसंयुक्तगुरोर्दायेऽतिकष्टताम्। राजकोपावमानादीन् लभते नात्र संशयः। सौम्यषष्ट्यंशसंयुक्तगुरोर्दायेऽतिसौख्यताम्। वाहनं बन्धुसम्मानं यज्ञवैवाहिकं शुभम्। पारावतांशयुक्तस्य गुरोः पाके महत् सुखम्। मृदन्नपट्टवस्त्रञ्च हेमविक्रियभूषणम्। पापद्रेक्काणयुक्तस्य गुरोर्दाये च बन्धनम्। कारागृहप्रवेशञ्च निगड़ं दारविग्रहम्। उच्चस्थोऽपि गुरुर्नीचराश्यंशकसमन्वितः। महाभाग्यं तु संप्राप्तं तत्क्षणादेव नश्यति। नीचस्थो देवपूज्योऽपि स्वोच्चांशकसमन्वितः। भाग्यक्षये तु संप्राप्ते भाग्यं याति तदा नरः”।

अथ शुक्रदशा। “अत्युच्चस्थगुदशायां मत्तविलासप्रियार्थभोगी स्यात्। माल्याच्छादनभोजनशयनस्त्रीपुत्रधनयुक्तः। स्वोच्चस्थितस्यापि भृगोर्दशायां स्त्रीसङ्गमष्टार्थविरुद्धधर्मम्। पित्रोर्विनाशं समुपैति दुःखं शिरोरुजं भूपतिमाननञ्च। आरोहिणी शुक्रदशा प्रपन्ना धान्यं वरालङ्कृतिकान्तिपूजाम्। प्रष्टक्तिसिद्धिं स्वजनैर्विरोधं मात्रादिनाशं परदारसङ्गम्। भृगोः सुतस्याप्यवरोहकाले प्रचण्डवेश्यागमनं धनाप्तिम्। स्त्रीपुत्रबन्धार्त्तिमनोविकारं कृच्छ्ररोगं मदनार्त्तिमेति। उद्वेगरोगतप्तः कर्मसु विफलेषु सर्वदाभिरतः। अतिनीचगतस्य दाये शुक्रस्यात्मार्थदारपुत्रार्त्तिम्। मूलत्रिकोणभाजो भृगोर्दशायां महाधिपत्यं स्यात्। क्रयविक्रयकृशवधनवान् कीर्त्यन्वितो विधिज्ञश्च। स्वर्क्षगशुक्रदशायां

लभते स्त्रीपुत्रमित्रधनशौर्य्यम् । नित्योत्साहं हर्षं परोपकारं महत्त्वञ्च । भृगोर्दशायामतिशत्रुराशिं गतस्य पुत्रार्थकलत्रहानिम् । प्रभग्नसंसारविशीर्णदेहं गुल्माग्निरोगं ग्रहणीप्रकोपम् । शत्रुक्षेत्रदशायां भृगोरपत्यार्थदारहानिः स्यात् । भूपविरोधं कुरुते मत्तविलासाश्रपापकर्माणि । मित्रक्षेत्रदशायां परोपकारी कलाविधिज्ञश्च । पुरारामकृषिः स्याद्देवमनुष्यैश्वरोद्भूतार्थश्च ख्यातिमित्रशुक्रदाये भूपतिसम्मानसौख्यं च । गोधनवाजिसमेतं गजवरसङ्घैः निरस्तदोषैश्च । समक्षेत्रगस्यापि भृगोर्विपाके प्रमेहगुल्माग्निगुदाख्यरोगः । किञ्चित् सुखं भूपतिवह्निचौरैः भयं स्वनामाङ्कितगद्यपद्यम् । नीचखेचरसंयुक्तभृगोर्दाये महद्भयम् । अपवादकृतं दोषं लभते पापकर्मभिः । स्वोच्चस्थितेन सहितस्य भृगोर्विपाके राज्यं महत्त्वसमताधिपतित्वमेव । हेमाम्बरादिमणिभूषणयानलाभं भेरीमृदङ्गपणवानकवाद्यघोषैः । पापान्वितस्यापि भृगोर्दशायां स्थानच्युतिं बन्धुजनैर्विरोधम् आचारहीनं कलहप्रियत्वं कृष्यर्थभूम्यात्मजदारनाशम् शुभान्वितस्यापि भृगोर्दशायां सौभाग्यमित्रात्मजधान्यलाभम् । नरेशपूजां गजवाजिसङ्घं प्रवालमुक्तामणियानलाभम् । पापेक्षितस्यापि भृगोर्दशायां मानार्थहानिं समुपैति दुःखम् । स्त्रिया विरोधं स्वपदच्युतिं च विदेशवासं निजकर्महीनम् । शुभेक्षितस्यापि भृगोर्विपाके धनाम्बरं भूपतिपूजनञ्च । जनाधिपत्यं स्वशरीरकान्तिं कलत्रमित्रात्मजसौख्यमेति । केन्द्रं गतस्य हि दशा भृगुनन्दनस्य यानाम्बरादिमणिभूषितदेहकान्तिम् । राज्यार्थभूमिकृषिवाहनवस्त्रशस्त्रपुत्रादिदानवनयासजलाभिषेकम् । लग्नगशुक्रदशायां संप्राप्तं राजमाननं लभते मणिगोधनकृषिलाभं परापवादं महोत्साहम् । चतुर्थराशिस्थितशुक्रदाये राज्यं महत्सौख्यमुपैति यानम् । कृषिक्रियावित्तपशुप्रजानां वृद्धिं प्रतापान्वितकीर्त्तिजालम् । कलत्रराशिस्थितशुक्रदाये कलत्रनाशं त्वथवा विदेशम् । प्रमेहगुल्मादिशरीररोगं प्रभग्नवित्तात्मजबन्धुराज्यम् । कर्मस्थशुक्रस्य दशाविपाके विद्याधनप्राप्तिनरेशपूजे । भाग्योत्तरं पालितदेहकान्तिं दिगन्तरप्राप्तयशःप्रतापम् । त्रिकोणसंयुक्तभृगोर्विपाके विद्याधनप्राप्तिनरेशपूजाम् । प्रवालमुक्तामणिशङ्खशुक्तिगोभूमियानाम्बरवस्त्रलाभम् । पञ्चमस्थभृगोर्दाये पुत्रावाप्तिं विनिर्दिशेत् । कीर्त्तिञ्च राजपूजाञ्च सर्वेषामुपकारकम् । त्रिकोणस्थगतः शुक्रः करोति नृपपूज्यताम् । यज्ञकर्मादिलाभञ्च गुरुपित्रोः सुखं यशः । वित्तगशुक्रदशायां धनहानिमायुर्धनायतिं चापि । अन्नसुखं वाग्मित्वं परोपकारं नरेशसम्मानम् । तृतीयराशिस्थितशुक्रदाये धैर्य्यं महोत्साहमदीनसत्त्वम् । चित्राम्बरालङ्कृतिवाहनाप्तिं सहोदराणां बहुभाग्यलाभम् । भृगोर्विपाकेऽरिगतस्य नाशं धान्यार्थबन्धात्मजसोदराणाम् । रोगं महाकार्यविनाशनं च शत्रोर्भयं भूपतिवह्निचौरैः । रन्ध्रस्थितस्यापि भृगोर्विपाके शस्त्राग्निचौरक्षतमित्रविघ्नम् । क्वचित् सुखं किञ्चिदुपैति वित्तं क्वचिन्नरेशाप्तयशःप्रतापम् । लाभस्थितस्यापि भृगोर्विपाके सुगन्धमाल्याम्बरराज्यपूजाम् । पुत्रार्थसौख्यं कृषिविक्रयञ्च दानं स्वनामाङ्कितपद्यजालम् । व्ययगतशुक्रदशायां लभते धान्यार्थराजसम्मानम् । स्थानच्युतिं प्रवासं मातृवियोगं मनोविलासञ्च । जीवक्षेत्रगतस्य भृगोः स्त्रीपुत्रमहीनाशनं कुरुते । कर्मसु निन्द्यो विप्रो जननीक्लेशान्वितो मनोदुःखी । कर्कगशुक्रदशायां जीर्णगृहवासः शुभावरोधश्च । लभते दारविनाशं भ्रातृवियोगञ्च कलहञ्च । सिंहगशुक्रदशायां लभते विविधापदं मनोदुःखम् । उद्योगरोगतप्तः कर्मसु विफले तु सर्वदाभिरतः । शुक्रे स्थानबलाधिके नरपतेः सम्माननं भूषणं विद्यावादविवादगोष्ठिरसिकं नामद्वयं संभ्रमम् । तस्मिन् दिक्बलान्विते बहुयशःपुत्रार्थदाराम्बरं शुक्रे कालबलान्विते सुखधनं कीर्त्तिः स्वनामाङ्किता । निसर्गवीर्य्यशुक्रस्य भृगोर्दाये महत् सुखम् । कृषिगोभूमिवित्तादिभ्रातृमातृसुखं भवेत् । वक्रं गतस्यापि भृगोः सुतस्य दशाविपाके त्वतिराजपूजाम् । मृदङ्गभेरीरवयुक्तयानं विचित्रवस्त्राभरणानि राजत्वम् । दिग्वीर्य्ययुक्तस्य भृगोर्विपाके यज्ञादिकर्माणि करोति काले । विद्याभिमानं शयनाम्बरञ्च नृपाभिषेकं कलहं विरोधम् । क्रूरषष्ट्यंशयुक्तस्य भृगोर्दाये विपद्भयम् । चोराग्निराजभीतिः स्यात् कृषिगोभूमिनाशनम् । सौम्यषष्ट्यंशयुक्तस्य भृगोर्दाये महत् सुखम् । कूपारामतडागानां निर्माणं देवपूजनम् । वैशेषिकांशसंयुक्तभृगोर्दाये महत् सुखम् । वाहनं नृपसम्मानं भ्रातृस्त्रीधनसम्पदः । क्रूरद्रेष्काणसंयुक्तभृगोर्दायेऽरिभीतिदम् । कारागृहमहत्कष्टमनलं चोरपीडनम् । उच्चक्षेत्रेऽपि नीचांशयुक्तः शुक्रोऽतिकष्टदः । करोति राज्यनाशञ्च स्थाननाशमथापि वा । उच्चांशयुक्तशुक्रोऽपि नीचराशिसमन्वितः । कृषिगोभूमि-

वाणिज्यं धनधान्यविवर्द्धनम्” शुक्रमहादशाफलम् ।

अथ शनिदशा । “मन्दस्य सुदशायां ग्रामसभामण्डलाधिपत्यं स्यात् । लभते विनोदशीलं पितृनाशं बन्धुकलहं च । स्वोच्चदशायां कुरुते देशभ्रंशं मनोरुजं दुःखम् । वाणिज्यहानिसत्त्वं कार्यहानिं नृपविरोधञ्च । आरोहिणी वत्सरनाथस्नूनोर्दशा विपाके नृपलब्धभाग्यम् । वाणिज्यलाभं कृषिभूमिलाभं गोवाजियानं सुतदारलाभम् । दिनेशसूनोस्त्ववरोहकाले राजप्रच्युतिं दारसुतार्थनाशम् । भाग्यक्षयं भूपतिनोपयुक्तं प्रेष्यत्वमायाति गृहादिरोगम् । नीचस्थितस्यापि दिनेशसूनोर्दाये कलत्रात्मजसोदराणाम् । नाशं महाकष्टतरां कृषिं च नीचानुवृत्त्या समुपैति हानिम् । मूलत्रिकोणनिलयस्य शनेर्दशायां देशान्तरादृनवासमुपैति काले । नामद्वयं यदि समानगराधिपत्यं विद्वेषणं सुतकलत्रजनादिभिर्वा । स्वक्षेत्रगस्य च दशा दिवसेशसूनोर्द्वेषं करोति बलपौरुषकीर्त्तिजालम् । राजाश्रयं कनकभूषणभूमिलाभं धैर्य्यं स्वनामसदृशानुगुणं च सौख्यम् । शनेर्दशायामतिशत्रुगस्य स्थानच्युतिं बन्धुविरोधिताञ्च । चोरादिभूपैर्भयमत्र विघ्नं भृत्यार्थदारात्मजकोपमेति । दिनेशसूनोस्त्वरिराशिगस्य वैश्याङ्गनं प्राप्य तु भूमिनाशम् । कार्य्यविनाशं स्वपदच्युतिञ्च वैरं समायाति शरीरकृच्छ्रम् । मित्रक्षेत्रदशायां मन्दस्य तु शिल्पकर्मचेतः । स्नानवर्ज्जं प्रतापं ददाति दुःखं महत्तरम् । अधिमित्रमन्ददाये ददाति सौख्यं भोगसम्मानम् । सुतवनितादिविशेषात् पशुकृषिसम्हिषादिवाणिज्यम् । समर्क्षगस्यापि शनेर्दशायां समानवृद्धिः सुतदारमित्रे । भृत्यापदं बन्धुजनेषु वैरं देहस्य कष्टं क्षयवातपित्तैः । नीचखेचरसंयुक्तशनेर्दाये महद्भयम् । विप्रलम्भोपवासश्च नीचवृत्त्यानुजीवनम् । स्वोच्चखेचरसंयुक्तशनेर्दाये महत् सुखम् । किञ्चिद्राजकृपालाभं भृत्यवर्गार्थनाशनम् । पापान्वितस्यापि शनेर्दशायां पापानि गूढानि करोति काले । नीचस्त्रिया सङ्गमनं विशेषाच्चोरादिनीचैः कलहं विदारम् । शुभान्वितस्यापि शनेर्दशायां विशेषतो ज्ञानमुपैति काले । परोपकारं नृपलब्धभाग्यं कृष्याणि धान्यान्ययशाञ्च लाभम् । पापेक्षितस्यापि शनेर्दशायां भृत्यार्थदारात्मजसोदराणाम् । नाशं समायाति परापवादं कुभोजनं कुत्सितगन्धमाल्यम् । शुभेक्षितस्यापि शनेर्दशायां स्त्रीपुत्रभृत्यार्थमुपैति काले । पश्चादुपैत्यत्र महत्कष्टं गोभूमिवाणिज्यकृषेर्विनाशम् । केन्द्रान्वितशनेर्दाये कलत्रायासपीडनम् । पुत्रमित्रार्थदारादिबन्धूनां मरणं ध्रुवम् । लग्नगतशनेर्दाये देहकृच्छ्रमुपैति च । स्थानच्युतिं प्रयासञ्च राजकोपं शिरोरुजम् । चतुर्थस्थशनेर्दाये मातृतद्वर्गनाशनम् । गृहदाहं पदभ्रंशं चोरार्त्तिं नृपपीडनम् । दाराराशिगतस्यापि शनेर्दायेऽरिपीडनम् । मलकृच्छ्रं महाद्वेषं स्त्रीहेतोर्मरणन्तु वा । दशमस्थशनेर्दाये कर्म्मनाशमुपैति च । देशान्तरं पदभ्रंशं निगडं राजपीडनम् । द्वितीयस्थशनेर्दाये वित्तनाशमथाक्षिरुक् । राजकोपं मनस्तापमशेषं मनोरुजम् । तृतीयस्थशनेर्दाये कृषिगोधनसम्पदः । मनोजाड्यमनुत्साहं भ्रातृतद्वर्गनाशनम् । पञ्चमस्थशनेर्दाये पुत्रनाशं मनोरुजम् । राजकोपं भृत्यनाशं बन्धुस्त्रीवित्तविभ्रमम् । षष्ठस्थरविसूनोस्तु दशाकालेऽरिपीडनम् । व्याधिचोरविषैर्बाधां पशुक्षेत्रविनाशनम् । मरणपदस्थो मन्दः करोति नित्यं सुतार्थदाराणाम् । नाशं भृत्यजनानां गोमहिषभूमिदारनाशं च । नवमगतमन्ददाये पित्रोर्नाशं गुरोस्तथैवापि । लभते विदेशयानं स्वकुलजातैर्विनाशमुपयाति । लाभगमन्ददशायां लभते विविधार्थसौख्यसम्मानम् । सुतदारभृत्यसौख्यं मनोविलासं कृषेश्च लब्धधनम् । व्ययगतमन्ददशायां भीतिं चोराग्निभूपसङ्घैर्वा । विविधापदं च दुःखं विदेशयानं स्वबन्धुनाशञ्च । अर्कगमन्ददशायां स्वजनद्वेषं परस्त्रियं लभते । भृत्यापत्यविरोधं महोद्योगं दोषपरिभूतम् । नीचांशमन्ददाये नीचाचारेण जीवनं लभते । सर्वेषां प्रेष्यत्वं धनसुतदारैश्च विग्रहं दुःखम् । उच्चांशमन्ददाये विविधसुखानन्दभोगभाग्यादीन् । कुरुते विदेशयानं ग्रामसभामण्डलाधिपत्यं वा । आदौ मन्ददशायामतिदुःखं मातृनाशनं कुरुते । मध्ये विदेशयानं परगेहवासं परान्नभुक् चान्ते । स्थानवीर्य्ययुतमन्ददशायां दारपुत्रधनकीर्त्तिमुपैति । चोरशत्रुनृपकर्क्कभयं वा बन्धुनाशमथवाक्षिगुदार्त्तिम् । मन्दस्य दिग्वीर्य्ययुतस्य दाये दिगन्तरादाप्तसुखार्थकीर्त्तिम् । भूम्यर्थदारात्मजसोदराणां विनाशनं बन्धुजनैर्विरोधम् । कालवीर्य्ययुतमन्ददशायां कालकूटविषभीतिमुपैति । दारपुत्रनृपचोरभयं वा धान्यभूमिकृषिवाहनलाभम् । वक्रचारयुतो मन्दः करोति विफलां क्रियाम् । उद्योगभङ्गदुःखञ्च सोदराणाञ्च नाशनम् । क्रूरषष्ठांशसंयुक्तशनिदाये महद्भयम् । नृपकोपं

षट्भ्रंशं कारागृहनिवेशनम्। सौम्यषष्ठांशसंयुक्तशनिदाये महत्सुखम्। दारपुत्रार्थसंपत्तिं लभते बन्धुविग्रहम्। वैशेषिकांशसंयुक्तः शनिःसौख्यं करोति च। विशेषाद्राजसम्मानं विचित्राम्बरभूषणम्। क्रूरद्रेष्काणसंयुक्तशनिदाये महद्भयम्। उद्बन्धनं विषाद्भीतिं नृपचोराग्निजम्भयम्। नीचराशिगतो मन्दः स्वोच्चांशकसमन्वितः। दशादौ दुःखमापाद्य दशान्ते कष्टदो भवेत्। उच्चराशिगतो मन्दो नीचांशकसमन्वितः। दशादौ सुखमापाद्य दशान्ते कष्टदो भवेत्।"

अथ राहुदशा। "राहोर्दृषोऽस्त्र केतोस्तु वृश्चिकस्तुङ्गसंज्ञितः। मूलत्रिकोणं कुम्भश्च क्रियो मित्रमुच्यते। एतत्प्रमराशिन्तु केतोर्मूलत्रिकोणभम्। षष्ठाष्टरिष्फगो राहुस्तद्दाये कष्टदो भवेत्। उच्चस्थः सैंहिकेयस्तु तत्पाके सुखदो भवेत्। राज्यं करोति मित्राप्तिं धनधान्याभिवर्धनम्। राहुर्नीचस्थितोदाये चोराग्निनृपभीतिदः। उद्बन्धनं विषाद्भीतिं कुरुते सिंहिकासुतः। राहोर्दशायाः संप्राप्तौ नृपचोराग्निपीड़नम्। विदेशयानं दुःखार्तिं वनवासाद्भयं ध्रुवम्। लग्नगतराहुदाये बुद्धिविहीनं विषाग्निशस्त्राद्यैः। बन्धुविनाशं लभते दुःखार्तिञ्च पराजयं समरे। राहोर्दशायां धनराशिगस्य राज्यञ्च चित्तं हरते विशेषात्। कुभोजनं कुत्सितराजसेवा मनोविकारं स्वन्तं प्रकोपम्। तृतीयराशिस्थितराहुकाले पुत्रार्थदारात्मजसोदराणाम्। सुखं कथञ्चिन्नमाधिपत्यं विदेशयानं नरपालपूजाम्। चतुर्थराशिस्थितराहुकाले मातुर्विनाशन्त्वथवा तदीयम्। क्षेत्रार्थनाशं नृपतेः प्रकोपं भार्यादिपातित्यमनेकदुःखम्। चोराग्निवन्ध्यार्तिं मनोविकारं दारात्मजानामपि रोगपीड़ा। चतुर्थराशिस्थितराहुकाले प्रभग्नसंसारकलत्रपुत्रम्। बुद्धिभ्रमं भोजनसौख्यनाशं विद्याविवादं कलहञ्च दुःखम्। कोपं नरेन्द्रस्य सुतस्य नाशं राहोः सुतस्थस्य दशाविपाके। दशाविपाके त्वरिराशिगस्य चोराग्निभूपैर्भयमाप्तनाशम्। प्रमेहगुल्मक्षयपित्तरोगं त्वगदोषरोगं त्वथवा क्षतिञ्च। कलत्रराशिस्थितराहुदाये कलत्रनाशं समुपैति शीघ्रम्। विदेशयानं कृषिभागहानिं सर्पाद्भयं भृत्यसुतार्थनाशम्। राहोर्दशायां निधनस्थितस्य यमालयं याति सुतार्थनाशम्। चोराग्निभूपैः स्वकुलोद्भवैश्च भयं मृगैर्वा वनवासदुःखम्। राहोर्दशायां नवमस्थितस्य पितोर्विनाशं लभते मनुष्यः। विदेशयानं गुरुबन्धुनाशं स्नानं समुद्रस्य सुतार्थनाशम्। मानस्थितस्यापि दशाविपाके राहोः प्रहृतिं लभते मनुष्यः। पुराणधर्मश्रवणादिभिश्च गाङ्गेयतोयैरपि शुद्धदेहः। सौम्यर्क्षगश्चेत्फलमेवमेव पापर्क्षगश्चेन्न तथा भवेद्धि। प्रोक्तं फलं यत्सकलं तदेव सौम्यर्क्षगश्चेत्फलमन्यथान्यत्। पापक्षेत्रगतो राहुः कर्मस्थः पापसंयुतः। अभिशस्तस्तदाकाले पुत्रदाराग्निपीड़नम्। आयराशिगतो राहुस्तत्पाके नृपमाननम्। धनाप्तिः दारलाभश्च गृहक्षेत्रादिसम्पदः। व्ययगतराहुदशायां देशभ्रंशं मनोरुजं कुरुते। विच्छिन्नदारपुत्रं कृषिपशुधनं धान्यसम्पदां नाशम्। कुलीरगोमेषयुतस्य राहोर्दशाविपाके धनलाभमेति। विद्याविनोदं नृपमाननञ्च कलत्रभृत्यात्सुखं प्रयाति। पाथोजमीनाश्वयुतस्य राहोर्दशाविपाके सुतदारलाभम्। देशाधिपत्यं नरवाहनञ्च दशावसाने सकलं विनाशम्। पापर्क्षसंयुक्तफणीन्द्रदाये देहस्य कार्श्यं स्वकुलस्य नाशम्। भूपाद्भयं वञ्चनतोऽरिभीतिः प्रमेहकासक्षयमूत्रकृच्छ्रम्। शुभदृष्टियुतो राहुः करोति सफलक्रियाम्। राजमाननमर्थाप्तिं बन्धूनां मरणं ध्रुवम्। पापदृष्टियुतो राहुः कर्मनाशं करोति च। उद्योगभङ्गं देहार्तिं चोराग्निनृपपीड़नम्। उच्चगेहयुतो राहू राजप्रसादं करोति च। स्त्रीपुत्रधनसम्पत्तिं वस्त्राभरणलेपनम्। नीचग्रहयुतो राहुर्नीचवृत्त्यानुजीवनम्। कुभोजनं कुदारञ्च कुपुत्रं लभते तदा। दशादौ दुःखमाप्नोति दशामध्ये सुखं यशः। दशान्ते स्थाननाशञ्च गुरुपुत्रादिनाशनम्।"

अथ केतुदशाफलम्। "भार्यापुत्रविनाशनं नरपतेर्भ्रान्तिर्महाकष्टतां विद्याबन्धुधनाप्तिमित्ररहितं रोगाग्निमित्रैर्भयम्। यानारोहणपातनं विषजलैः शस्त्रादिभिर्वा भयं देशाद्देशविवासनं कलिरुचिं वक्त्रादिभिर्वा भयम्। केतोर्दशायां संप्राप्तौ दारपुत्रविनाशनम्। राजकोपं मनस्तापं चोराग्निकृषिनाशनम्। केन्द्रस्थस्य दशा केतोः करोति विफलक्रियाम्। राजार्थसुतदाराणां नाशनं विपदं तथा। लग्नकेन्द्रगतस्यापि केतोर्दाये महद्भयम्। ज्वरातिसारमेहञ्च श्वासकासविषूचिकाः। धनराशिगतस्यापि केतोर्दाये धनक्षयम्। वाक्पारुष्यं मनोदुःखं कुत्सितान्नं मनोरुजम्। तृतीयराशिगस्यापि केतोर्दाये महत्सुखम्। मनोवैकल्य-

मायाति भ्रातृभिर्द्वैधम्यं परम्। चतुर्थराशिगस्यापि केतोर्दाये सुखक्षयम्। प्रभ्रष्टदारपुत्त्रादिर्गृहे धान्यप्रहर्षितः। पञ्चमस्थस्य केतोस्तु दशाकाले सुतक्षयम्। बुद्धिभ्रमं विशेषेण राजकोपं धनक्षयम्। केतोस्त्वरिगतस्यापि दशाकाले महद्भयम्। चौराग्निविषभीतिः स्याद्देशाग्निं समुपैति च। कलत्रराशिसंयुक्तकेतोर्दाये महद्भयम्। दारपुत्त्रार्थनाशश्च मरणञ्च मनोरुजम्। केतोरष्टमयुक्तस्य दशाकाले महद्भयम्। पितृमृत्युश्वासकासप्रहण्यादिक्षयान्वितः। नवमस्थस्य केतोस्तु दशापाके पितुर्विपत्। गुरोर्वा विपदं दुःखं शुभकर्म्मविनाशनम्। कर्म्मस्थ केतोः संप्राप्तौ दशायां सुखमेति च। मानहानिं मनोजाड्यमपकीर्त्तिं मनोरुजम्। लाभस्थकेतोः संप्राप्तौ दाये सौख्यं करोति च। भ्रातृवर्गादिसौख्यञ्च यशोदारादिवर्धनम्। रिःफस्थकेतोः संप्राप्तौ दाये कष्टतरं भवेत्। स्थानच्युतिं प्रवासञ्च राजपीडाक्षिनाशनम्। दशादौ सुखमाप्नोति दशामध्ये महद्भयम्। दशान्ते राजभीतिश्च देहजाड्यमथापि वा। शुभवीक्षणसंयुक्तः केतुः सौख्यं करोति च। राजप्रार्थं गृहशान्तिश्च राजपूजां महत्तराम्। पापेक्षितयुतो वापि केतुर्दुःखं करोति च। ज्वरातिसारमेहांश्च त्वग्दोषं राजपीडनम्।" इयं हरगौरीदशेत्युच्यते।

अष्टोत्तरीयदशा ज्यो०त० उक्ता यथा।

"षट् सूर्य्यस्य दशा ज्ञेया शशिनोदश पञ्च च। अष्टावङ्गारके प्रोक्ता बुधे सप्तदश स्मृताः। शनैश्चरे दश प्रोक्ता गुरोरेकोनविंशतिः। राहोर्द्वादश वर्षाणि भृगोरप्येकविंशतिः। त्रिषु त्रयं त्रयं ज्ञेयं त्रिदिनु च चतुष्टयम्। कृत्तिकादि प्रदातव्यं दिगम्बरमता दशा। कृत्तिकादित्रये सूर्य्यः सोमो रौद्रचतुष्टये। मघादित्रितये भौमो बुधो हस्तचतुष्टये। अनुराधात्रये सौरिर्गुरुः पूर्व्वाचतुष्टये। धनिष्ठात्रितये राहुः शेषे शुक्रः प्रकीर्त्तितः। सूर्य्योपप्लवभौमार्किदशातिकष्टदा नृणाम्। गुरुसचन्द्रशुक्राणां कुर्य्यात् प्स्सितफलप्रदा"। वराहः "स्वशाकहीनशाकाब्दात् प्रत्यब्दं पञ्च वासरान्। तिथींश्च चन्द्रशिखिनौ व्यागुणौ च कृताश्विनौ। दशदण्डविपलान्यनुपलानि च षावने। वर्द्धयित्वा स्वदशाभोगप्राप्त्यु गणनक्रमात्"। अन्तर्दशाशानमाह। "स्वदशाभिर्दशां हत्वा नवभिर्भागमाहरेत्। लब्धा मासास्तु तच्छेषं पूरयित्वा तु त्रिंशता। अङ्कैर्हृत्वा दिनं लब्धं तच्छेषे परिपूरिते। नवभिश्च हृते लब्धा ज्ञेया दण्डास्तदन्तरे। रवेः षड्वर्षमध्ये तु वेदा ४ मासा रवेर्निजाः। चन्द्रस्य दश मासाश्च द्विकदिनं पञ्च मासकाः। कुजस्य, षश्च रुद्रास्तु मासा द्विकदिवसाः शनेः। स्वतुमासाद्युविंशश्च गुरोर्वर्षो द्युविंशतिः। राहोर्मासाष्टका ज्ञेया भृगोर्वर्षस्तु मासकौ। एवं ग्रहाणामन्येषामूह्यास्वैवान्तरोदयाः। यद्ग्रहस्यान्तरे यस्तु यत्संख्यं कालमाप्नुवान्। तत्संख्यं स्वान्तरे तस्य स दद्यादिति निश्चयाः। स्वान्तरग्रहणे स्वांशं स्वांशेन पूरयेत् सदा"। दशाफलन्तु। "उद्विग्नचित्तपरिखेदितवित्तनाशक्लेशप्रवासगदपीडितपक्षघातैः। संक्षोभितस्वजनबन्धुवियोगदुःखैर्भानोर्दशा भवति कष्टकरी नराणाम्"। र। "सौख्यं बिभर्त्ति वरवाहनयानरत्नकीर्त्तिप्रतापबलवीर्य्यशुभान्वितञ्च। मिष्टान्नपानशयनासनभाजनानि चान्द्री ददाति धनकाञ्चनभूमिशस्यम्"। च। "शस्त्राभिघातबधबन्धनरेन्द्रपीडाचिन्ताज्वरं विकलताञ्च गृहे करोति। चौराग्निदाहभयभङ्गविपत्तिरोगकीर्त्तिप्रतापधनहा च दशा कुजस्य"। म। "दिव्याङ्गनावदनपङ्कजषट्पदत्वं लीलाविलासशयनासनभोजनञ्च। नानाप्रकारविभवागमकोषवृद्धिः क्षिप्रं भवेद्बुधदशासु हितार्थसिद्धिः"। बु। "मिथ्यापवादबधबन्धनकार्य्यहानिर्मातृस्वर्य्ययुक्प्रियसुखक्रियशौर्विहीनः। मित्रेषु वैरमभिवाञ्छति वैरयुक्तः कष्टासु पापदशासु शनैश्चरस्य"। श। "रम्यं गृहं विनयसञ्चयमानवृद्धिं प्राप्नोति सौख्यधनधान्यविभूतियोगम्। धर्मार्थकामसुखभोगवहूपयुक्तं यावत् बृहस्पतिदशा पुरुषोऽपि तावत्"। वृ। "बुद्धा विहीनमतिनाशवियोगदुःखं नष्टार्थसिद्धिभयभङ्गविषार्त्तिरोगम्। सन्तापशोकपरदेशगतिं करोति राहोर्दशा भवति जीवनसंशयाय"। रा। "मन्त्रप्रभावनिपुणः प्रमदाविलासः श्वेतातपत्रन्टपपूजितदेशलाभः। हस्त्यश्वलाभधनपूर्णमनोरथः स्यात् शौक्री दशा भवति निश्चलराजलक्ष्मीः"। शु। अन्तर्दशाफलं तु विस्तरभयान्नोक्तम्। "सत्ये लग्नदशा प्रोक्ता त्रेतायां योगिनी मता। द्वापरे हरगौरी तु कलौ नाक्षत्रिकी दशा" अग्निपुराणनाम्ना पठित्वा गौड़ा अष्टोत्तरीयदशामेव नाक्षत्रिकी दशेत्याहुः। वराहेण तु नाक्षत्रिकी दशाष्ठनाहत्यैव बृहज्जातके बलिष्ठलग्नकेन्द्रस्थादिदशा प्रतिपादिता यथा

"उदयरविशशाङ्कप्राणिकेन्द्रादिसंस्थाः प्रथमवयसि

मध्येऽन्त्ये च दद्युः फलानि । न हि न फलविपाकः केन्द्रसंस्थाद्यभावे भवति हि फलपङ्क्तिः पूर्वमापोक्लिमेऽपि१ । आयुः कृतं येन हि यत्तदेव कल्प्या दशा सा प्रबलस्य पूर्वम् । साम्ये बहूनां बहुवर्षदस्य तेषां च साम्ये प्रथमोदितस्य२ । एकर्क्षगोऽर्द्धमपहृत्य ददाति तु स्वन्त्यंशं त्रिकोणगस्त्र्यंशं स्मरगः स्वरांशम् । पादं फलस्य चतुरस्रगतः स होराल्वेवं परस्परगताः परिपाचयन्ति३। स्थानान्यथैतानि सवर्णयित्वा सर्वाण्यधस्ताद्धि विवर्जितानि । दशाब्दपिण्डे गुणका यथांशं छेदस्तदैक्येन दशाप्रभेदः” ४ सू० ।

“उदयो लग्नं रविरात्मा शशाङ्कश्चन्द्रो मनः एषामुदयरविशशाङ्कानां मध्याद् यः प्राणी बलवान् तद्बलवशात्तस्य सम्बन्धिनी प्रथमा दशा भवति प्राणिनां देहवताम् । तथा च यवनेश्वरः “निशाकरादित्यविलग्नभानां तत्कालयोगादधिकं बलं यः। बिभर्ति तस्यादिदशेष्यते सा शेषास्ततः शेषबलक्रमेणेति” उदयश्च रविश्च शशाङ्कश्चोदयरविशशाङ्काः उदयरविशशाङ्कानां प्राणी उदयरविशशाङ्कप्राणी च केन्द्रादिसंस्थाश्चोदयरविशशाङ्कप्राणिकेन्द्रादिसंस्थाः एषमेषां मध्याद्येन प्रथमा दशा दत्ता तस्यैव केन्द्रादिसंस्थाः केन्द्रपणफरापोक्लिमेषु स्थिता ग्रहाः वीर्योपचयक्रमेण दशां दद्युः एवं लग्नार्कशशाङ्कानां मध्यादेकस्य बलवतो दशा आदौ परिकल्प्या ततस्तस्य ये केन्द्रस्थाः तेषां दशाः परिकल्प्याः तैः केन्द्रस्थैः प्रथमे वयसि फलं दत्तं भवति ततः प्रथमदशापतेरेव ये पणफरस्थास्तेषां दशाः परिकल्प्याः तैः मध्ये वयसि फलं दत्तं भवति । ततः प्रथमदशापतेरेवापोक्लिमस्थानां दशाः परिकल्प्याः तैरन्त्ये वयसि फलं दत्तं भवति यदुक्तम् प्रथमवयसि मध्येऽन्त्ये च दद्युः फलानि तथा च यवनेश्वरः “पूर्वं तु केन्द्रोपगताः फलन्ति मध्ये वयः पाणफरे निविष्टाः । आपोक्लिमस्थाः फलदावयोऽन्त्ये यथाबलं स्वं समुपैति पूर्वम्” । अथ यदि केन्द्रस्थाः ग्रहाः न भवन्ति तदा कः प्रथमे वयसि फलं प्रयच्छति इत्याह न हि न फलविपाक इत्यादि केन्द्रस्थाद्यभावे केन्द्रस्थानां ग्रहाणामभावे असम्भवे सति प्रथमे वयसि यः फलविपाकः स न हि न यतो द्वौ नञौ प्रकृत्यर्थं गमयतः पणफरस्थानामप्यभावे मध्ये वयसि फलविपाको न हि न एतदुक्तं भवति यदा केन्द्रस्था ग्रहा न भवन्ति तदा पणफरस्थाः पूर्वं फलं प्रयच्छन्ति ततः आपोक्लिमस्थाः अथ केन्द्रस्थाः भवन्ति पणफरस्थाश्च न भवन्ति। तदा सर्वस्मिन्नेव वयसि आपोक्लिमस्थाः फलं प्रयच्छन्ति। यत उक्तं भवति हि फलपङ्क्तिः पूर्वमापोक्लिमेऽपि इति एवमापोक्लिमस्थानामभावे प्रथमं केन्द्रस्थाः फलं प्रयच्छन्ति ततः पणफरस्थाः। आपोक्लिमस्था न भवन्ति न च पणफरस्थास्तदा सर्वस्मिन्नेव वयसि केन्द्रस्थाः फलं प्रयच्छन्ति । एतदुक्तं भवति । लग्नार्कशशाङ्कानां मध्ये यो बलवांस्तस्य प्रथमां दशां कल्पयित्वा ततस्तत्केन्द्रगानां सर्वेषां कल्पनीया तेषां परिकल्प्य पणफरस्थानां ततः परिकल्पनीयास्ततः परमापोक्लिमस्थानाम् केन्द्रस्थानामभावे प्रथमं दशापतेरनन्तरं पणफरस्थानां कल्पनीयास्ततः आपोक्लिमस्थानाम् केन्द्रस्थानामभावे पणफरस्थानामप्यभावे आपोक्लिमस्थानामेव कल्पनीयाः । अथ केन्द्रस्थाः पणफरस्थाश्च भवन्ति । आपोक्लिमस्था न भवन्ति तदा केन्द्रस्थानां परिकल्प्य पणफरस्थानामेव परिकल्पनीयाः अथ केन्द्रस्था भवन्ति पणफरस्था न भवन्ति आपोक्लिमस्थाश्च भवन्ति तदा केन्द्रस्थानां कल्पयित्वा आपोक्लिमगानामेव कल्पनीयाः । अथ केन्द्रगा एव केवलं भवन्ति तदा तेषामेव कल्पनीयाः। अथ पणफरगा एव भवन्ति तदा पणफरगानामेव कल्पनीयाः। अथाऽपोक्लिमगा एव भवन्ति तदा तेषामेव कल्पनीयाः। तथा च स्वल्पजातके उक्तम् । लग्नार्कशशाङ्कानां यो बलवांस्तद्दशा भवेत् प्रथमा । तत्केन्द्रपणफरापोक्लिमोपगानां बलाच्छेषाः” १ ।

अथ दशाकालप्रमाणं केन्द्रगानामपि दशाक्रमञ्चानभिन्द्रवज्रयाह “आयुः कृतमिति शोध्यक्षेपविशुद्धमायुर्यैग्रहैर्यत्प्रमाणं येन ग्रहेण दत्तं तस्य ग्रहस्य सम्बन्धिनी दशा कल्प्या परिकल्पनीया तत्र “लग्नार्कशशाङ्कानां यो बलवान् तद्दशा भवेत्प्रथमेति न्यायेन तद्दशां प्रथमं कल्पयित्वा ततस्तत्केन्द्रगानां परिकल्पनीया यत्रैषां च केन्द्रगानां मध्यात् सा च दशा प्रबलस्यातिबलस्य पूर्वं प्रथमं कल्प्या अनन्तरं तस्माद्दूनबलस्य एवं क्रमेण यथा यथा ऊनबला भवन्ति तथा तथा पश्चात्तदीयदशाः कल्पनीयाः । एवं केन्द्रगानां दशाः परिकल्प्य ततः पणफरगानाम् अनेनैव क्रमेण परिकल्प्याः ततः आपोक्लिमगानाम् अनेनैव क्रमेणेति । साम्ये बहूनामिति केन्द्रगानां बहूनां ग्रहाणां बलसाम्ये सति बहुवर्षदस्य बहूनि वर्षाणि येन दत्तानि तस्य प्रथमं दशा परि-

कल्प्या । नन्वत्र कथं ग्रहाणां बलसाम्यं भवति यदि द्वावपि स्वतुङ्गत्रिकोणोच्चगतौ भवतस्तदा नैसर्गिकेण बलेन योऽधिकः स एव बली स्यात् किन्तु स्थानदिक्चेष्टाकालबलग्रहदर्शनादिबलानि यावद्गणितविधिनैकीक्रियन्ते तावद्बलसाम्यं भवति ग्रहाणां यथा सामान्येनोदाहरणम् । यदि शनैश्चरो बलत्रयेण संयुक्तो भवति भौमो बलद्वयेन तदा तत्र भौमस्य निसर्गबलवत्त्वाद्बलसाम्यं भवत्येवं सर्वेषामपि ज्ञेयम् । तेषाञ्च साम्ये प्रथमोदितस्येति तेषां वर्षाणां साम्येऽपि वर्षतुल्यत्वेऽपि प्रथमोदितस्य दशा परिकल्प्या प्रथममादावर्कमण्डलाद्य उदित उद्गतस्तस्य । यदा बलसाम्यं न भवति तदा बहुवर्षदेऽपि ग्रहे स्थिते तदा प्रथमोदितेऽपि स्थिते बलाधिकस्यैव पूर्वं परिकल्प्येति तेषाञ्च बलसाम्ये प्रथमोदितस्येत्यत्र द्विविध उदयः प्रत्यहं चक्रभ्रमवशादेकः, आदित्यविप्रकर्षेणापरः । तत्रेहादित्यविप्रकर्षेण उदयो गणितस्कन्धोक्तकालांशकवशाज्ज्ञेयः अत्र च भगवान् गार्गिः "बली लग्नेन्दुसूर्य्याणां दशामाद्यां प्रयच्छति । तस्मात्ततः प्रयच्छन्ति केन्द्रादिस्थाः क्रमेण तु । तत्रापि बलिनः पूर्वं तत्साम्ये बहुदायकाः । तत्साम्येऽपि प्रयच्छन्ति ये पूर्वं रविविच्युताः" २ भट्टो० ।

"एवं दशाव्यवस्थायां जातायामन्तर्दशायाञ्च ग्रहस्थानं वसन्ततिलकेनाह एकर्क्षगोऽर्द्धमिति दशापतिना सहैकर्क्षगो ग्रहः एकस्मिन् राशौ गतः दशापतिदत्तान्तर्दशाकालस्य यदर्द्धं तदर्द्धमपहृत्य स्वैरात्मीयैः दशागुणैः परिपाचयति । त्र्यंशं त्रिकोणगृहगः दशापतेस्त्रिकोणगृहगो नवपञ्चमे स्थाने स्थितो दशापतिदत्तान्तर्दशाकालात् त्र्यंशं तृतीयभागमपहृत्य स्वैरात्मीयैः दशागुणैः परिपाचयति । स्मरगः स्मरांशमिति दशापतेः स्मरगः सप्तमस्थानगः दशापतिदत्तान्तर्दशाकालात् स्मरांशं सप्तमभागमपहृत्य स्वैः दशागुणैः परिपाचयति । पादं फलस्य चतुरस्रगतः दशापतेः चतुरस्रगोऽष्टमचतुर्थस्थानस्थो दशापतिदत्तान्तर्दशाकालात्पादं चतुर्थभागमपहृत्य स्वैदशागुणैः परिपाचयति । सहोराः होरा लग्नं तया सहिताः परस्परमन्योन्यमनेकप्रकारेण व्यवस्थिताः स्वैः स्वैः गुणैः परिपाचयति । एतदुक्तं भवति । यथा दशापतेः सकाशादेकर्क्षादिगो ग्रहो यथास्वं पठितमंशं परिपाचयति तथा लग्नमपि पाचयति । अथ दशापतेः प्रथममंशपरिकल्पनां कृत्वा पश्चादेकर्क्षादिगतानां कर्त्तव्याः यस्माद्दशापतेर्यो भाग आगच्छति तदनुसारेणार्द्धादयो भागाः परिशेषाणां भवन्ति । अथैकस्मिन् स्थाने यदा बहवो ग्रहा भवन्ति तदा तेषां मध्याद् यो बलवान् स एवैकः परिपाचयति नान्ये । कथमेतद्गम्यते उच्यते । एकवचननिर्द्देशात् एकर्क्षगोऽर्द्धमपहृत्य ददाति तु स्वमित्याद्येकवचनात् न केवलं मिहिराचार्य्यैणैकवचननिर्द्देशः कृतो यावत् स्वल्पजातकेऽपि तथा चोक्तम् "एकर्क्षेऽर्द्धं त्र्यंशं त्रिकोणयोः सप्तमे तु सप्तांशं चतुरस्रयोस्तु पादं पाचयति मतो ग्रहः स्वगुणैरिति" गर्गादीनामप्येकवचननिर्द्देशोऽस्ति तथा च भगवान् गर्गः "एकर्क्षे संगतश्चार्द्धं त्रिभागन्तु त्रिकोणगः सप्तमस्थः स्मरांशन्तु पादन्तु चतुरस्रगः । लग्नेन सहिताः सर्वे ह्यन्योन्यं फलदायकाः" यवनेश्वरस्याप्येवम् "कालोऽर्द्धभागैकग्रहाश्रितस्य तदर्द्धभागं लभते चतुर्थे । त्रिभागभागी च त्रिकोणसंस्थात्तदर्द्धभाक् स्याच्च पृथक् त्रिकोणे । स्यात् सप्तमे सप्तमभागभागी स्थितो ग्रहश्चारवशात् ग्रहस्य"। एवं सर्वैरेकवचननिर्द्देशः । तस्मादेवं ज्ञायते यथैक एवांशहारो भवति न सर्व इति तथा च सत्यः "अर्द्धं तृतीयमर्द्धं तथार्द्धं स्वोच्चसप्तमं भागम् । एकर्क्षे नवपञ्चमचतुर्थनिधनास्तसंस्थानम् । ददुर्ग्रहा ग्रहाणां स्वदशास्वन्तर्दशाख्यानाम् । फलकालान्मतविधिक्रमेण भेदाश्च तेऽप्येवम् । एकर्क्षगेषु बलवान् भागहारो मितो रिपोर्वापि मितस्य" । पुष्कलफलं तस्मिन् काले रिपोर्नैवं तथा च सत्यः "एकर्क्षोपगतानां यो भवति बलाधिको विशेषेण । एकः स एव हर्त्ता नान्ये तत्र श्रिता विहगाः" । इति लग्नेऽपि यत्रांशापहारित्वं प्राप्तस्तत्र च लग्ने यदा ग्रहः स्थितो भवति तदा लग्नग्रहयोर्यो बलवान् स एवैकः पठितमंशमपहरति अन्ये सर्वेषामेकादिराशिगानामन्तर्दशाभागमिच्छन्ति । अन्ये पुनः एकमेव भागं गृहीत्वा तं भागमेकर्क्षगानां भागीकृत्य तद्भागांशमिच्छन्ति" इभट्टो० ।

"अथ दशांशपरिकल्पनाज्ञानमिन्द्रवज्रयाह स्थानानीति अर्द्धादिका भागाः स्थानशब्देनोच्यन्ते तेषां अर्द्धादिकानां भागानां सवर्णना कार्या सवर्णना सदृशच्छेदता ततः सवर्णयित्वा छेदसाम्यमुत्पाद्य ततस्तानि सर्वाणि स्थानानि अधः स्वैः छेदैः विवर्जितानि कार्याणि छेदा अपास्या इत्यर्थः । उपरिमताराशयो यथांशं प्रत्यंशं गुणना कार्या भवन्ति छेदः तदैक्येन संक्षेपेण

छेदो भागहारो भवति। कश्चित् गुणके को भागहार इत्याह दशावर्दायिश्च दशावर्षसमूहे। तेनैतदुक्तं भवति दशाब्दान् पृथक् पृथक् संगुणकारैः संगुण्य छेदेन विभज्यावाप्तं वर्षाद्यमन्तर्दशा भवन्ति" ४ भट्टो०।

"सम्यग्बलिनः स्वतुङ्गभागे संपूर्णा बलवर्जितस्य रिक्ता। नीचांशगतस्य शत्रुभागे ज्ञेयानिष्टफला दशा प्रसूतौ" ५ सू०।

"एवं दशान्तर्दशाविभागे ज्ञाते कस्य सम्बन्धिनी दशान्तर्दशा वा शुभफला भवति कस्याशुभफलेत्येतन्न ज्ञायते तदर्थं दशासु फलानुरूपाः संज्ञा वैतालीयेनाह सम्यग्बलिन इति प्रसूतौ पुरुषस्य जन्मकाले यो ग्रहः सम्यग्बलवान् भवति पूर्वोक्तैः बलैः सर्वैः युक्तो भवति तत्सम्बन्धिनी संपूर्णनाम्नी दशा भवति न केवलं यावत् स्वतुङ्गभागेऽवस्थितस्य परमोच्चभागगतस्यैव संपूर्णा नाम्नी भवति सम्यग्बलिनइत्युक्त्वा पुनः स्वतुङ्गभाग इत्यनेनैतज्ज्ञापयति यदि परमोच्चगतो ग्रहोऽन्यैः बलकारणैः युक्तो न भवति तथापि तस्य सम्बन्धिनी संपूर्णैव संपूर्णायां दशायामन्तर्दशायाञ्च काले शरीरारोग्यधनवृद्धिभिः पुरुषोऽभिवर्द्धते। अथ समस्तबलैः युक्तो न भवति किञ्चिदूनबलस्य भागे यो ग्रहो गतः भवति यश्च शत्रुभागे शत्रुनवांशे च गतस्तस्य दशानिष्टफला ज्ञेया ज्ञातव्या। अथानिष्टफलदशान्तर्दशाकाले धनहानिमनारोग्यञ्च प्राप्नोति अत्र च भगवान् गार्गिः "सर्वैर्बलैरुपेतस्य परमोच्चगतस्य च। संपूर्णाख्या दशा ज्ञेया धनारोग्यविवर्द्धिनी। सर्वैर्बलैर्विहीनस्य नीचराशिगतस्य वा। रिक्ता नाम दशा ज्ञेया धनारोग्यविनाशिनी। स्वोच्चराशिगतस्याथ किञ्चिद्बलगतस्य च। पूर्णा नाम दशा ज्ञेया धनवृद्धिकरी शुभा। यः स्यात् परमनीचस्थस्तथाचारिनवांशके। तस्यानिष्टफला नाम व्याध्यनर्थविवर्द्धिनी" ५ भट्टो०।

"भ्रष्टस्य तुङ्गादवरोहिसंज्ञा मध्या भवेत् सा सुहृदुच्चभागे। आरोहिणी निम्नपरिच्युतस्य नीचारिभागेष्वधमा भवेत् सा" ६ सू०।

"अथ दशान्तर्दशासंज्ञाः पुनरपीन्द्रवज्रयाह भ्रष्टस्येति तुङ्गात्परमोच्चाद्भ्रष्टस्य च्युतस्यावरोहिसंज्ञा दशा परमोच्चभागान्तादारभ्य यावत् परमनीचभागादि तत्रान्तरे यद्राशिषट्कं तत्रावस्थितेन ग्रहेण या दत्ता दशान्तर्दशा वा सावरोहिणीसंज्ञा भवति यस्मात्परमोच्चाद्भ्रष्टः प्रत्यहमधोऽवतरतीति ग्रहः कल्प्यते यावत्परमनीचमिति अवरोहिसंज्ञा दशाऽधमफला भवति। यस्माद्वक्ष्यति "संज्ञानुरूपाणि फलान्यथैषामिति"। मध्या भवेत् सा सुहृदुच्चभाग इति सैवारोहिणी यत्र तत्र राशौ व्यवस्थितेन सुहृद्भागेन मित्रांशकस्थेन दत्ता दशा मध्यानाम्न्येव भवति एवं यत्र तत्र राशौ अथोदिव स्वांशकस्थेन दशा मध्यैव। एवं यत्र तत्र राशौ स्वोच्चनवांशकस्थेन दशा मध्यैव। आरोहिणीति। निम्नान्नीचात् परिच्युतस्य चलितस्य ग्रहस्यारोहिणीनाम्नी दशा भवति परमनीचान्तभागादारभ्य यावत् परमोच्चभागादि तत्रान्तरे यद्राशिषट्कं तत्रावस्थितेन ग्रहेण या दत्ता दशान्तर्दशा वा सारोहिणीनाम्नी दशा भवति यस्मात् परमनीचाद्भ्रष्टः प्रत्यहं तावदारोहतीति ग्रहः परिकल्प्यते यावत् परमोच्चमिति। आरोहिणी च श्रेष्ठफला भवति। नीचारिभाग इति सैवारोहिणी यत्र तत्र राशौ स्वनीचराश्यंशोपगतेन दत्ताऽधमानाम्नी दशा भवति एवं यत्र तत्र राशावरिभागकस्थेन शत्रुनवांशकगेन दत्ताऽधमैव दशा भवति। पूर्वं शत्रुनवांशकगेन दत्तानिष्टफलेत्युक्तमधुना सैवाधमेति तत् किमेतदित्यत्रोच्यते अवरोहिणीशत्रुनवांशकस्थेन दत्तापि अनिष्टफला ज्ञेया आरोहिण्यधमा अनयोः कः फलभेदः अत्रोच्यते अनिष्टफलाफलमशुभं प्रयच्छति अधमाशुभमेवाल्पमिति एवमवरोहिणीसंज्ञा यदाधमसंज्ञा भवति तदा सैवानिष्टफलसंज्ञां लभते आरोहिणी यदा मध्यसंज्ञा भवति तदा सैव पूर्णेति संज्ञा ज्ञेया अत्राह, भगवान् गार्गिः "उच्चनीचान्तरस्थस्य दशा स्यादवरोहिणी। तस्यामल्पमवाप्नोति फलं क्लेशाच्छुभं नरः। मित्रोच्चस्वांशकस्थस्य मध्या मध्यफला तु सा। नीचोच्चमध्यगस्योक्ता श्रेष्ठा चारोहिणी दशा। सैवाधमाख्या भवति नीचराश्यंशगस्य तु। अवरोहिणी चेदधमा भवेत् कष्टफला तदा। आरोहिणी मध्यफला संपूर्णा परिकीर्त्तितेति"६ भट्टो०।

"नीचारिभांशे समवस्थितस्य शस्ते दृष्टे मिश्रफला प्रदिष्टा। संज्ञानुरूपाणि फलान्यथैषां दशासु वक्ष्यामि यथोपयोगम्" ७सू०।

"अथ दशान्तर्दशासंज्ञाः पुनरप्युपजातिकयाह नीचारीति शस्तानि दृष्टानि स्वोच्चमूलत्रिकोणात्मक्षेत्रमित्रक्षेत्राणि तेष्ववस्थितेन नीचराश्यंशकेऽरिभांशे शत्रु-

नवांशके समवस्थितेन वा ग्रहेण दत्ता या दशान्तर्दशा वा-सा मिश्रफलानामान्त्रेव मिश्रफला शुभमशुभञ्च फलं प्रयच्छति व्याधिसमेतमर्थागममेवमादिशेत् अर्थादेवाशस्तराशिगतेन, अशस्ताः शत्रुनीचराशयः तद्गेन स्वोच्चमित्रमूलत्रिकोणात्मवर्गोत्तमनवांशकगेनापि दत्ता मिश्रफलैव भवति संज्ञारूपाणि नामसदृशानि फलानि दशास्वन्तर्दशासु च ज्ञेयानि। तद्यथा संपूर्णाऽत्यन्तश्रेष्ठफलप्रदा। पूर्णा श्रेष्ठफला। अधमाऽशुभफलदा अल्पफलदा रिक्ता अर्थापहारिणी अनिष्टफलदात्यन्तमशुभफलकारी। मिश्रफला शुभमशुभञ्च फलं प्रयच्छति। अथैषां दशास्विति अथशब्दः आनन्तर्य्ये एषामादित्यपूर्वाणां ग्रहाणां दशासु यथोपयोगम् उत्तरत्र वक्ष्यामि यथा येन प्रकारेणैव युज्यते तथा तत्कथयिष्यामि कस्यान्तर्दशायां किं फलमुपयुज्यत” ७भट्टो०

“उभयेऽधममध्यमपूजिता द्रेष्काणैश्चरभेषु चोत्क्रमात्। अशुभेष्टसमाः स्थिरे क्रमाद्धोरायाः परिकल्पिता दशा” ८मू०।

“अथ लग्नदशायां शुभाशुभत्वानं वैतालीयेनाह उभये इति। उभये द्विस्वभावे राशौ लग्नगते द्रेष्काणक्रमेणाधममध्यमपूजिता दशा ज्ञेयाः प्रथमद्रेष्काणे जातस्याधमाऽशोभनाऽनिष्टफला द्वितीये द्रेष्काणे मध्यमा मिश्रफला तृतीये द्रेष्काणे पूजिता श्रेष्ठफला। चरभेषु चरराशिषु उत्क्रमेण वैपरीत्येन तेन प्रथमद्रेष्काणे जातस्य पूजिता द्वितीये मध्यमा तृतीयेऽधमानिष्टफला अशुभेष्टसमाः स्थिरे क्रमादिति स्थिरे स्थिरराशौ प्रथमद्रेष्काणेऽशुभा द्वितीये द्रेष्काणे इष्टा श्रेष्ठा तृतीये द्रेष्काणे समा मध्यफला एवं होरायाः लग्नस्य दशाः परिकल्पिता उक्ता इति” ८भट्टो०।

“एकं द्वौ नवविंशतिर्धृतिकृती पञ्चाशदेषां क्रमाच्चन्द्रारेन्दुजशुक्रजीवदिनकृद्दैवाकरीणां समाः। स्वैः स्वैः पुष्टफला निसर्गजनितैः पक्तिर्दशायाः क्रमादन्ते लग्नदशा शुभेति यवनानेच्छन्ति केचित्तथा” ९मू०।

“अथ नैसर्गिकदशाकालं ग्रहाणां शार्दूलविक्रीडितेनाह एकमिति। एकाद्याः समाः एकादीनि वर्षाणि चन्द्रादीनां यथाभिहितानि नैसर्गिकाणि तद्यथा जन्मसमयादारभ्यैकं संवत्सरः एकश्चन्द्रस्य ततः परं द्वावारस्याङ्गारकस्य एवं त्रयः ततः परं नवेन्दुजस्य बुधस्य एवं द्वादश। ततः परं विंशतिः शुक्रस्य एवं द्वात्रिंशत्। ततः परं धृतयः अष्टादश जीवस्य गुरोः एवं पञ्चाशत् ततः परं कृतिसंख्या विंशतिः दिनकृतः सूर्य्यस्य एवं सप्ततिः। ततः परं पञ्चाशत् दैवाकरेः सौरेः, एवं विंशत्यधिकं वर्षशतम् १२०। एतेषु निसर्गदशाधिपेषु ग्रहेषु बलवत्सूपचयशब्दितेषु च तद्दशासु शोभनानि दशाफलानि भवन्ति हीनबलेष्वनुपचयस्थेष्वशोभनानि। एतच्च सर्वथा चिन्त्यम्। यतो निसर्गदशास्वविसंवाद इति तथा च यवनेश्वरः “स्तनोपभोगः शशिनो वयः स्यम् भौमस्य विद्याद्दशनानुजन्म। बौधन्तु शिक्षापदकालमाहुरमैथुनेच्छालुलितप्रवृत्तिम्। शौक्रं युवत्वं विधुपूर्वदृष्टमामध्यमाहुर्वगुरोर्वदन्ति। रवेर्वयोऽह्नोत्परमन्यमस्मात् सौरेर्जरा दुर्भगकालमाहुरिति” नैसर्गिकस्यदशाकालस्य प्रयोजनमाह स्वैः स्वैरिति तत्र यस्य ग्रहस्य सम्बन्धिनी पूर्वविधिना कृता दशान्तर्दशा वा सा यदि नैसर्गिकसमाभिः निसर्गकथितवर्षैः स्वैः स्वैः आत्मीयैः युज्यते स्वदशाकालेन समकालं भवति तदा यावत्कालं तस्य दशाद्वयस्यैक्यं भवति तावत्कालं तस्य दशान्तर्दशा वा यदि भवति तस्याः पुष्टा परिपूर्णा फलपक्तिः पाको भवति क्रमात् प्रतिपद्य यावद्वर्त्तते तावच्छुभफलेत्यर्थः। अत्र केचिद्वदन्ति “यथा पूर्वविधिना जाता शुभा तदा शुभफलमत्यर्थं प्रयच्छत्यथाशुभा तदाऽशुभमत्यर्थमिति” एतन्नायुक्तम् यस्माद्यवनेश्वरः “स्वेष्टा दशा स्वे वयसि ग्रहस्येति” तथा च सत्यः “एकाब्दिकः शशी त्र्यब्दिकः कुजो द्वादशाब्दिकः सौम्यः द्वात्रिंशद्भृगुपुत्रो गुरुस्तु कथितः शतस्यार्द्धं ५०। सप्तत्यब्दः सूर्यो विंशत्यधिकः शनैश्चरोऽब्दशतः। वयसोऽन्तराणि चैषां स्वदशा नैसर्गिकः कालः। स्वं वयसः सदृशं ग्रहाः समासाद्य देहिनां कालम्। भक्षणपोषणचेष्टास्वभावदाः स्युर्यथासंख्यम्”। अथ लग्नदशानैसर्गिककालं पुराणयवनमतेनाह अन्ते लग्नदशा इति विंशत्यधिकाद्वर्षशतादूर्ध्वं यदि कस्यचिदायुषः कालो भवति तदा स कालः सर्व एव लग्नस्य नैसर्गिकी दशा। कालो भवति तस्मिन् काले पुराणयवनानां मतेन लग्नदशा शोभना भवति। विंशत्यधिकाद्वर्षशतादूर्ध्वमित्येतत् कुतोऽवगम्यते उच्यते तदर्वाक्कालस्याभ्यप्रकृपरिगृहीतत्वात् लग्नस्यानावकाशादेव। अथ वान्यः कश्चिदाह यथा ननु विंशत्यधिकात् शतादधिकं यस्यायुर्नास्ति किं तस्य लग्ननैसर्गिको दशाकालो नास्ति। उच्यते नास्त्येव न केवलं यावद्वर्षसप्ततेरभ्यधिकं नास्ति यस्यायु-

नास्ति तस्य शनैश्चरस्यास्य नैसर्गिको दशाकालो नास्ति यस्य पञ्चाशतोऽधिकं नास्ति तस्यादित्यस्यापि नास्ति एवमन्येषामपि योज्यम् ननु विंशत्यधिकं वर्षशतं परमायुरत ऊर्द्ध्वं जीविताभावात्को लग्नस्य नैसर्गिको दशाकालः उच्यते पूर्व्वमेव व्याख्यातं यथा विंशत्यधिकं वर्षशतं परमायुः मेषराशिकाद्यंशस्थादीनामायुर्ज्ञानार्थं प्रदर्शितं यतः तावत्प्रमाणादायुषः परं सम्भवतीति तथा च यदा मीनलग्ने बलवति मीनांशकान्ते च कश्चिज्जातो भवति सर्व्वे च ग्रहाः यत्र तत्र राशौ मीनांशकावस्थिता भवन्ति केचिदुच्चगताः केचिच्च वक्रितास्तदा मीनलग्नो द्वादशवर्षाणि ददाति स एव बलयुतस्तदान्यानि द्वादशवर्षाणि ग्रहस्यैको मीनांशकान्तं गत्वा द्वादशवर्षाणि ददाति तानि च वक्रोच्चगत्वात् त्रिगुणानि षट्त्रिंशद्भवन्ति आदित्यवर्ज्जम् आदित्यस्य मेषे धन्वंशके गतस्य सप्तविंशतिवर्षाणि भवन्ति एवं चन्द्रादीनां षण्णां शतद्वयं षोड़शाधिकं भवति आदित्यस्य सप्तविंशतिः लग्नस्य चतुर्व्विंशतिः । एवमेकीकृतं शतद्वयं सप्तषष्ट्यधिकं भवति । नन्वेतावत्, प्रमाणं कालं कश्चिज्जीवमानो न दृश्यते योगस्यातिदुर्लभत्वात् उच्यते कश्चित् दृश्यत एव जम्बादिकः नेच्छन्ति केचित्तथा तां लग्नदशामन्ते केचिदाचार्य्याः श्रुतिकीर्त्तिप्रभृतयः तथा तेनैव प्रकारेण शुभेति नेच्छन्ति नो वाञ्छन्तीत्यर्थः यस्माद्बलत्वे लग्नस्य वयोऽन्ते तद्दशा भवति सा शुभा । आचार्य्येण लग्नदशायां शुभाशुभत्वं बलवशाच्चोक्तं द्रेष्काणवशादुक्तम् उभयेऽधममध्यपूजिता इति यस्माद्बलहीनस्यापि लग्नस्य वयोऽन्ते दशा द्रेष्काणवशाच्छुभा भवति तस्माद्ये आचार्य्या अन्ते लग्नदशां नेच्छन्ति ते निष्कारणमेव नेच्छन्ति । ननु किमागमग्रन्थानां कारणेन उच्यते य एवाचार्य्याः अन्ते लग्नदशां नेच्छन्ति त एवागमान् त्यक्त्वा यथादर्शितकारणम् उपन्यस्य नेच्छन्ति तेन कारणेन दोष उक्तः तथा च श्रुतिकीर्त्तिः "अन्ते लग्नदशा शुभेति" यवनानैतद्बहूनां मतं तस्मिन् हीनबले यतोऽन्यसमये साम्यादतो नेष्यते एतच्छ्रुतकीर्त्तिना कारणमुपन्यस्तं तच्च दुष्टमतो नैसर्गिके लग्नदशाकालेऽन्तदशा शुभेत्यवगन्तव्यम्" भट्टो० ।

"पाकस्वामिनि लग्नगे सुहृदि वा वर्गस्थसौम्येऽपि वा प्रारब्धा शुभदा दशा त्रिदशषड्लाभेषु वा पाकके । मित्रोच्चोपचयत्रिकोणमदने पाकेश्वरस्य स्थितश्चन्द्रः सत्फलबोधनानि कुरुते पापानि चातोऽन्यथा" १०मू० ।

"अथ दशान्तर्दशाशुभाशुभत्वमाह शार्दूलविक्रीड़ितेनाह पाकस्वामिनीति । सौरसावनचान्द्रनाक्षत्राणि चत्वारि मानानि तत्र सौरमानं रविभगणभोगः । यावता कालेनार्कोंऽशमेकं भुङ्क्ते स सौरो मासदिनं यावता कालेन राशिद्वादशकं भुङ्क्ते तत्सौरं वर्षं तच्च पञ्चषष्ट्यधिकैस्त्रिभिः शतैः दिनानां घटिकापञ्चदशकेन सार्द्धेन भवति । सावनमुदयादुदयः । अर्कोदयात् पुनरेवार्कोदयः सावनमहोरात्रं तच्च षष्टिघटिकमहोरात्रं अहोरात्रत्रिंशन्मासः मासा द्वादश वर्षम् । एवं षष्ट्यधिकैस्त्रिभिः शतैः दिनानां सावनं वर्षम् । चान्द्रं तिथिभोगः तच्च स्वमानेन षष्ट्यधिकं शतत्रयं भवति सावनेनेदं मानं शतत्रयं चतुःपञ्चाशदधिकं दिनानां तच्चान्द्रं वर्षं भवति । एवं सौरसावनचान्द्राणि त्रीणि मानानि प्रत्येकं स्वस्वमानेन षष्ट्यधिकं शतत्रयं भवति । नाक्षत्रं चन्द्रनक्षत्रभोगः तच्च दिनानां सप्तविंशत्या मासो भवति तत्र शतत्रयेण चतुर्व्विंशत्यधिकेन दिनानां वर्षमुक्तञ्च "रव्यंशगोऽहोरात्रः सौरश्चान्द्रमसस्तिथिः । चन्द्रनक्षत्रभोगस्तु नाक्षत्रः परिकीर्त्तितः। स सावनो यद्गृर्णामुदयादुदयावधि । नाक्षत्रमाने मासः स्यात् सप्तविंशतिवासरः। शेषमानेषु निर्दिष्टो मासस्त्रिंशद्दिनात्मकः" इति तस्मात् सावनमानेनायुर्दायगणना कार्य्या यस्माच्छोध्यक्षेपविशुद्धमायुः कर्त्तव्यं तच्च सावनमानं सौरमानेन संक्रान्त्यवधिको मासः सावनस्त्रिंशद्रात्रः चान्द्रोऽमावास्यान्तिकः, नाक्षत्रो रेवत्यन्तिकः। सौरमधिमासकयुतं चान्द्रं भवति चान्द्रमवमरात्रोनं सावनं भवति चान्द्रं सावदन्नाक्षत्रम् उक्तञ्च "युगवर्षमासपिण्डं रविमानं साधिमासकं चान्द्रम् । अवमविहीनं सावनमैन्दवमवदान्वितं वर्षमिति । एवं शोध्यक्षेपविशुद्धं सावनमानेनायुर्दायविधिः तथा च मयूरचित्रकगणवान् गार्गिः "आयुर्दायविभागश्च प्रायश्चित्तक्रियास्तथा । सावनेनैव कर्त्तव्या सत्राणामप्युपासनम्" । नन्वर्कोदयादारभ्यार्कोदयावधिं यावदहोरात्रं तत् पुलिशतन्त्रे सौरमहोरात्रं पठ्यते । "अष्टाचिवसुसप्तमहपनवमुनिनगतिथयः शतगुणाश्च सौरेणेति" एतच्च पुलिश एव जानाति यस्मात् पुलिशतन्त्रं वर्ज्जयित्वा सर्वसिद्धान्तेषु तन्त्रेषु सौरमानेन रविभगणभोगः सौरमानमधिमासयुक्तं चान्द्रमवमरात्रोनं सावनं भवति एवं शोध्यक्षेपविशुद्धं चान्द्रं भवति । सावनमानं सर्व्वसंहितासु

चार्कोदयादारभ्यार्कोदयं यावदहोरात्रं तत्सावनमहोरात्रमिति संज्ञा तथा च भगवान् पराशरः गार्गिश्च "सावनेन स्मृतो मासस्त्रिंशदुष्णकरोदयः" तथा श्रीभट्टब्रह्मगुप्तः "सावनमुदयादुदयमिति" एवं पुरुषस्य जन्मसमये सावनमहर्गणं कृत्वा तस्मात्तिथिनक्षत्रपरिच्छेदस्तात्कालिकाश्च ग्रहाः सलग्ना यथा कृतास्तथा दशान्तर्दशावसाने कर्त्तव्याः तत आगामिदशाफलं वक्तव्यम् । कथमुच्यते । प्रथमं जन्मनि अहोरात्रात् तात्कालिकं कृत्वा ततस्तत्रान्तर्दशाकालं वर्षादिकं दिनीकृत्य योजयेद्वर्षाणि द्वादशभिः संगुण्य तेषु मासान् संयोज्य त्रिंशता पुनः संगुण्य तेषु दिनानि क्षिपेत् । एवं कृते दशाकालो दिनरूपो भवति तच्च तात्कालिके जन्माहर्गणे सविकले सविकलं संयोज्याहर्गणो भवति तस्माद्यो यद्घटिकादिः कालो भवति तस्यातीतार्द्धरात्रात्परतो गणना कार्य्या तस्मादिष्टदिनमानमानयेदनेनाचार्य्यसूर्य्येण द्युगणोऽधोभवगुणितो द्विनवरसाप्तायधिकश्चान्द्रः चान्द्रोऽधरतु वेदानागाप्तः अधिमासदिनैर्हीनः इति अथ बहुगुणविरात् मुनिगुणितः द्विनवखरसाप्तः पृथग्गमखदिग्भिः लब्धं खरामगुणितं शुद्धाप्तात् सैककोरविद्युगणः एतत् खण्डनाद्यकरणेनैव भवति । कोऽसौ रविद्युगण इत्याह शाकोऽगवसुशरोनोऽर्कगुण चैत्रादिमासयुक्तः त्रिंशद्गुणस्तिथियुत इति । ख- वष्ट्रधिकेन शतत्रयेण भागमपहृत्यावाप्तं करणाब्दाः शेषास्त्रिंशद्गुक्तास्तैर्मासिताद्या मासाः शेषा वर्त्तमानमासे सिताद्यास्तिथयः करणाब्देष्वगवसुशरान् संयोज्यातीतशककालो भवति तस्मिन् शाके तस्मिन्मासे तस्मिन् दिने सोऽहर्गण इति तत्रैव दशाप्रवेशः पुनरप्यन्यमन्तर्दशाकालं दिनीकृत्य तस्मिन् योजयेत् एवं यावत्योऽन्तर्दशा भवन्ति तावत्योऽनेनैव प्रकारेण योजनीयाः । एवं ततो ग्रहान् लग्नञ्च गणयेत् अथ वानेन प्रकारेण कालानयनम् "आदित्ये क्रियमाणे यावन्तो गतभगणा भवन्ति तावन्तः करणप्रारम्भादारभ्य गताब्दाः । तेषु करणप्रणीतं शककालं संयोज्येष्टशककालो भवति वर्त्तमाने वर्षे यावन्तो राशयः स्फुटार्का भवन्ति तावन्तो मासाः सूर्य्यभगणानीतात् शुक्लपक्षं कृष्णपक्षं वा तिथिनक्षत्रं चन्द्रार्काभ्यां ज्ञायते एव । पाकस्वामिनीत्यादि यस्य ग्रहस्यान्तर्दशाप्रवेशः स पाकस्वामी तावच्छासौ पाकस्वामी यावत् तस्यान्तर्दशामेव । स च पाकस्वाम्यन्तर्दशाप्रवेशे लग्नगो यदि भवति तदा तस्य सम्बन्धिन्यन्तर्दशा प्रारब्धा शुभदा शोभनफलदा भवति अथ वा तात्कालिकं पाकस्वामिनो यत् सुहृन्मित्रं तस्मिन्नपि दशा प्रवेशकाले लग्नगे शोभना दशा वक्तव्या । अथ वास्य दशापतेः पूर्व्वव्याख्यातो यो वर्गः तस्मिन्नपि लग्नगे शोभना । अथवान्यस्मिन् सौम्ये शुभग्रहे तत्काललग्नगे दशा प्रारब्धा शोभनैव । अथवा पाकपे दशाधिपतौ ग्रहे तात्कालिकलग्नात्त्रिदशषडलाभेषु तृतीयषड्दशमैकादशस्थानानामन्यतमस्थे शोभनैव दशा वक्तव्या । यद्यप्यत्र सामान्येनोक्तं प्रारब्धा शुभदा दशा तथापि "अधिशत्रुदशां शत्रोः प्राप्तोऽनिष्टफलप्रदः । अधिमित्रोऽपि मित्रस्य दशां प्राप्तोऽतिशोभनः। समः समदशामेत्य यथोक्तफलदो हि सः"। एतदपि चिन्तनीयम् अनेन प्रकारेण यदि शुभफलान्तर्दशा भवति तदा शुभैव अन्यथाऽशुभैव । अथ शुभफलायामन्तर्दशायां किमप्यनवरतमेव सर्व्वकालं शुभफलावाप्तिर्भवति किं वा कस्मिंश्चिद्दिवसे एवमशुभायामन्तर्दशायामशुभफलावाप्तिरित्युभयत्र सन्देहस्तु दासार्थमाह मित्रोच्चोपचयेत्यादि पाकेश्वरस्य दशापतेः प्रतिराशौ सञ्चरतः तत्काले यो ग्रहो मित्रं तदुच्चे तस्थितश्चन्द्रमा यदा भवति तदा सत्फलबोधनानि कुरुते न केवलं यावत् पाकपतेरुपचयस्थानगतोऽपि त्रिषड्कादशदशमस्थानानामन्यतमस्थानस्थस्त्रिकोणगोऽपि नवपञ्चमस्थानगतोऽपि तथा मदनस्थः सप्तमे च स्थितः एतेषु निर्दिष्टस्थानेष्वन्यतमस्थानगश्चन्द्रमाः शुभफलायां दशायां सत्फलबोधनानि कुरुते । ज्ञायते तेषां फलानामित्यत्रोच्चोपचयत्रिकोणमदने यस्मिन् स्थाने पाकेश्वरस्य चन्द्रमाः स्थितः स राशिः जन्मनि योभाव आसीत्तदुद्भूतं सत्फलं बोधयति विशेषेण तथा दशा पठितमिति अतोऽस्मादुक्तप्रकारादन्यथा पाकपतेस्तत्कालं शत्रुवर्गे नीचराशौ वा दशापतिना सहैकराशौ द्वितीयचतुर्थाष्टमद्वादशस्थानानामन्यतमस्थानस्थो भवति तदा शुभफलायां दशायां पापानि फलानि प्रकटीकरोति स च राशिर्यो भाव आसीत्तदुद्भूतं फलं बोधयति विशेषेण दशापठितमपि अनिष्टमप्यष्टकवर्गोद्भूतं च मित्रदशायां मित्रोच्चोपचयादिषु सत्फलबोधनानि कुरुते शत्रुनीचादिषु अशुभफलानामिति तथा च भगवान् गार्गिः "यद्राशिसंस्थः शीतांशुः शुभकृत् परिकीर्त्तितः। सराशिर्जन्मकाले तु यो भावस्तत् करोति तत्" । शरीरादि-

ल्लतं सौख्यं वक्तव्यं बलयोगतः अनिष्टराशिसंस्थं तु तद्भावानामशोभनं इति" १० भट्टो०।

"दशासु शस्तासु शुभानि कुर्वन्त्यनिष्टसंज्ञास्वशुभानि चैवम्। मिश्रासु मिश्राणि दशाफलानि होराफलं लग्नपतेः समानम्" १८ मू०।

"अथैकस्मिन् वृत्ते दशासु शुभान्यशुभानि च फलान्युक्तानि तेषां विषयविभागं लग्नदशाफलं चोपजातिकयाह दशासु इति शुभाशुभं व्याभिश्रत्वं दशासु पूर्वमेवोक्तं तथा जन्मकाले उपचयराशिस्थानिमिलमूर्त्तयः स्वष्टगतयश्च ये ग्रहास्तेषामपि दशाः शुभाः ये चोपचयस्था हता हताः स्वल्पमूर्त्तयस्तेषामपि दशा अशुभाः तथा च यवनेश्वरः "निशाकरादित्यविलग्नभानां तत्कालयोगादधिकं बलं यः। बिभर्त्ति तस्यादिदशेष्यते सा शेषास्ततः शेषबलक्रमेण। वयोऽधिको यः प्रथमागतो वा ग्रहः स पूर्वं पठितो दशेशः। बलाधिकश्चेद्यदि केन्द्रसंस्थः पूर्वं स शेषास्तु यथा प्रदिष्टः। अंशा दशा स्वे वयसि ग्रहस्य स्वोच्चश्रितात्कालबलाश्रिताश्चेत्। मूलत्रिकोणात् स्वगृहाच्च मध्या मित्राश्रिताज्जन्मगृहाश्रिताद्वा। नीचारिभांशोपगताज्जिता वा ग्रहात् परिध्वस्तविवर्णहता। जन्मेशशत्रोर्निधनारिभेशाद्वा या वाप्यते सा बहुदोषदा स्यात्"। एवं शस्तासु शोभनासु दशासु ग्रहाः शुभान्येव फलानि कुर्वन्ति दशाफलहस्ते यानि शुभान्यभिहितानि तान्येव भवन्ति नेतराणि, अनिष्टसंज्ञास्वशुभदशासु अशुभान्यनिष्टानि एव भवन्ति, मिश्रासु दशासु मिश्राण्येव दशाफलानि भवन्ति एतच्च प्रतिस्थलमस्माभिश्च व्याख्यातं तथा च सत्यः "जन्मन्युपचयभवनेषु संस्थिताः स्वगाः सुमूर्त्तिधराः, श्रेष्ठं फलं विदध्युर्ग्रहाः क्रमात् स्वां दशां प्राप्य अन्यैर्निहता हताल्पमूर्त्तयो ह्युपचयर्क्षसंस्थाश्च स्वदशाभिहतं नेष्टं ग्रहाः प्रयच्छन्ति लोकेषु होराफलं लग्नपतेः समानमिति" होरायाः लग्नस्यान्तर्दशाफलं लग्नपतेः लग्नाधिपस्य समानं तुल्यम् वक्तव्यं यथा मेषलग्नजातस्य भौमदशाफलं वृषलग्नजातस्य शुक्रदशाफलं एवमन्येष्वपि वक्तव्यं किन्तु द्रेष्काणवशाच्छुभायां लग्नदशायां शुभफलमशुभायामशुभम् मिश्रायामुभयमपि। अथ ये पूर्वं दशारिष्टा उक्तास्तेषामिमे भङ्गाः प्रोक्ताः तथा च सारावल्याम् "प्रवेशे बलवान् खेटः शुभैर्वा संनिरीक्षितः। सौम्याधिमित्रवर्गस्थो मृत्युकृत् न भवेत् तदा। अन्तर्दशाधिनाथस्य विबलस्य दशा यदा। बलिनः स्यात् तदा भङ्गो न बाध्या तस्य च ध्रुवम्। युद्धे च विजयी तस्मिन् ग्रहयोगे शुभे यदि। दशायां न भवेत् कष्टं स्त्रोच्चादिषु च संश्रिते इति" १८भट्टो०।

"संज्ञाध्याये यस्य यद्द्रव्यमुक्तं कर्माजीवो यश्च यस्योपदिष्टः। भावस्थानालोकयोगोद्भवञ्च तत्तत्सर्वं तस्य योज्यं दशायाम्" २०मू०।

"अथान्येषामपि फलानां दशास्वतिदेशं मालिन्याह संज्ञाध्याये इति। यस्य ग्रहस्य संज्ञाध्याये यद्द्रव्यम् "ताम्रं स्यान्मणिहेमेत्यादिना, ग्रन्थेनोक्तं कथितं तस्य तद्द्रव्यस्य शुभदशायां प्राप्तिः योज्या अशुभदशायां हानिः। यश्च कर्माजीवो यस्य ग्रहोपदिष्टो जातकेऽभिहितः "अर्थाप्तिः पितृपत्नीत्यादि तस्य ग्रहदत्तस्य कर्माजीवस्य तदन्तर्दशायामेवाप्तिर्भविष्यति। भावफलं वक्ष्यति "मूरसत्त्व" इत्यादि स्थानफलं राशिफलं "प्रथितश्चतुरोऽटन"इत्यादि तथा "मेषे सस्वत्तिमिरनयन" इत्यादि। आलोकनफलं दृष्टिफलम् "चन्द्रे भूपबुधौ" इत्यादि योगोद्भवं नाभसयोगानुक्त्वा "सर्वयोगेषु योगकर्तृभ्यो ग्रहेभ्यो मध्याद् यो बलीयान् स स्वदशायामेव फलं ददाति" नाभसयोगाः सकलदशास्वपि फलप्रदाः वक्ष्यति च "इति निगदिता योगाः सार्द्धं फलैरिह नाभसाः नियतफलदाश्चिन्त्या ह्येते समस्तदशास्वपीति"। एवमादि यद् यदुक्तं तत्सर्वं निरवशेषं तस्य ग्रहस्य दशायां योज्यमिति" २०भट्टो०।

"छायां महाभूतकृताञ्च सर्वेऽभिव्यञ्जयन्ति स्वदशामवाप्य। कम्ब्वग्निवाय्वम्बरजान् गुणांश्च नासास्यदृक्त्वक्श्रवणानुमेयान्" २१ मू०।

"अथ यस्य जातकमपि न गणितं तस्य शरीरच्छायां दृष्ट्वा ग्रहदशाज्ञानमिन्द्रवज्रयाह छायां महाभूतकृतामिति पूर्वमुक्तम् "शिखिभूखपयोमरुद्गणानां वशिनो भूमिसुतादयः क्रमेणेति" तत्रादित्यचन्द्रौ वक्ष्यमाणप्रसिद्धावेव यः कश्चिद्ग्रहः स्वदशामात्मीयदशामवाप्य महाभूतकृतां छायां अभिव्यञ्जयति प्रकटीकरोति छायाशब्देन शरीरशोभाभिधीयते शरीरकान्तिरित्यर्थः तथा च सच्छायोऽयं निच्छायोऽयं वर्त्तत इत्यभिधीयते एवमात्मीयदशायां पृथिव्यादिमहाभूतकृतां शरीरच्छायां व्यञ्जयति प्रकटीकरोति सा च कम्ब्वग्निवाय्वम्बरजान् गुणान् कुः पृथिवी अम्बु उदकं अग्निः हुताशनः

वायुः अनिलः अम्बरम् आकाशम् एभ्यो जातोत्पन्ना सा छाया तद्गुणान् करोति तांश्च यथासंख्यं नासास्य दृक्त्वक्श्रवणानुमेयान् । पार्थिवी पार्थिवं गुणं गन्धमभिव्यञ्जयति नासानुमेयं घ्राणेनोपलभ्यते आप्या आप्यं गुणं रसमभिव्यञ्जयति तच्चास्यानुमेयम् आस्यशब्देनेह जिह्वा ज्ञेया तया रसस्योपलब्धेः आस्यग्रहणं चात्र वृत्तानुरोधात् कृतम्, आग्नेयी आग्नेयं गुणं रूपमभिव्यञ्जयति दृष्ट्यनुमेयं, वायवी वायव्यं स्पर्शं गुणमभिव्यञ्जयति त्वगनुमेयं स्पर्शेनोपलभ्यते नाभसी नाभसं गुणं शब्दमभिव्यञ्जयति श्रवणानुमेयं कर्णोपलभ्यम् । एतदुक्तं भवति यदा शुभगन्धः पुरुषो भवति तदास्य बुधकृता पार्थिवी च्छाया ज्ञेया । यदा मिष्टरसभोजी भवति तदास्य चन्द्रशुक्रकृताप्या छाया ज्ञेया । यदातीवरूपवान् सुकान्तः पुरुषो भवति तदा सूर्यभौमकृता आग्नेयी छाया ज्ञेया । यदा स्पर्शेन मृदुर्भवति तदा शनैश्चरकृता वायवी छाया ज्ञेया । यदास्य वचनं कर्णयोः सुखकरं भवति तदा जीवकृता नाभसी छाया ज्ञेया । छायाविशेषलक्षणमाचार्येण संहितायामभिहितम् तथा च "छाया शुभाशुभफलानि निवेदयन्ती लक्ष्या मनुष्यपशुपक्षिषु लक्षणज्ञैः । तेजो गुणान् बहिरपि प्रविकाशयन्ती दीपप्रभा स्फटिकरत्नघटस्थितेव । स्निग्धद्विजत्वङ्नखरोमकेशा छाया सुगन्धा च महीसमुत्था । तुष्ट्यर्थलाभाभ्युदयान् करोति धर्मस्य चाहन्यहनि प्रवृत्तिम् । स्निग्धा सिता च हरिता नयनाभिरामा सौभाग्यमार्दवसुखाभ्युदयान् करोति । सर्वार्थसिद्धिजननी जननीव चाप्या छायाफलं तनुभृतां शुभमादधाति । चण्डा प्रधृष्या पद्महेमाग्निवर्णा युक्तं तेजो विक्रमैः सप्रतापैः । आग्नेयीति प्राणिनां स्याज्जयाय क्षिप्रं सिद्धिं वाञ्छितार्थस्य धत्ते । मलिनपरुषकृष्णा पापगन्धानिलोत्था जनयति वधबन्धव्याध्यनर्थार्थनाशम् । स्फटिकसदृशरूपा भाग्ययुक्तात्युदारा निधिरिव गगनोत्था श्रेयसां स्वच्छवर्णा" २।भट्टो० ।

"शुभफलददशायां तादृगेवान्तरात्मा(ख्या) बहु जनयति पुंसां सौख्यमर्थागमं च । कथितफलविपाकैस्तर्कयेद्वर्त्तमानां परिणमति फलाप्तिः स्वप्नचिन्तास्ववीर्यैः" २२सू०

"अत्र च वायवीं छायां वर्जयित्वा सर्वास्वेव छायासु अशुभं शुभं च फलं तत्कथम् शुभफलेयमशुभफलेयमिति तद्दशा ज्ञायते तत्संज्ञानमन्तरात्मनः स्वरूपं मालिन्यादि शुभफलदेति शुभं फलं ददाति यः स शुभफलदः शुभफलदस्य ग्रहस्य या दशा तस्याम् अन्तरात्मा स्वदेहस्थः परमात्मा चित्स्वरूपः तादृगेव शुभो भवति । तस्य च पुरुषस्य छायादर्शितग्रहदशाकाले बहुविधमनेकप्रकारं सौख्यं सुखभावमर्थागमं धनलाभं च जनयत्युत्पादयति अर्थादेवाशुभदशायां पुरुषस्यान्तरात्माप्यशुभो भवति तत्र दर्शितग्रहच्छाया सूचिता तादृगेव फलदा सा चासौख्यमनर्थागमञ्च बहुप्रकारं जनयति मिश्रायां मिश्रा च । यात्रायाञ्च वक्ष्यति "निमित्तानुचरं सूक्ष्मं देहेन्द्रियमहत्तरम् । तेजो ह्येतच्छरीरस्थं त्रिकालफलवद्नृणाम् । प्रीतये न मनो नार्थेनाविष्टावभिनन्दति । तस्मात् सर्वात्मना यातुरनुमेयं यथा मनः । शुभाशुभानि सर्वाणि निमित्तानि स्युरेकतः । एकतश्च मनःशुद्धिस्तद्विशुद्धिर्जयावहा" इति कथितफलविपाकैरिति ग्रहाणां दशासु यानि फलानि शुभान्यशुभानि कथितान्युक्तानि तानि यः पुरुषो भुङ्क्ते तस्य पुरुषस्य तद्ग्रहदशा वर्त्तते इति ज्ञेयम् एतदुक्तं भवति यादृशं फलं शुभमशुभं वा पुरुषस्योपलभ्यते तस्य यस्य ग्रहस्य दशायां पठितं सा तस्य दशा नरस्य वर्त्तते इति ज्ञेयम् । एवं वर्त्तमानां दशान्तर्कयेल्लक्षयेदित्यर्थः । एवं छायावशेनान्तरात्मवशेन फलपङ्क्तिवशेन वा गणितस्य जातकस्य वर्त्तमानां दशां वदेत् । यथा सौरदशायामशुभायां व्यङ्गत्वमुक्तं न च शुभायामथ नैकध्यं व्यङ्गत्वं दृष्टम् । शुक्रदशायां शुभायां निधिप्राप्तिरुक्ता न च सापि दृष्टा । तदर्थमाह परिणमति फलाप्तिरिति अवीर्यैः बलहीनैः ग्रहैः फलानि यानि शुभान्यशुभानि वा दत्तानि तत्फलाप्तिः फलप्राप्तिः स्वप्ने स्वप्नावस्थायां परिणमत्यनुभूयते चिन्तायां मनोरथेन वेति । केचित्तु "शुभफलददशायां तादृगेवान्तराख्येति पठित्वैवं व्याचक्षते यथा शुभायां दशायामन्तराख्यान्तर्दशा शुभापि भवति तदा पुंसां बहु जनयति सौख्यमर्थागममिति अर्थादेवाशुभायां दशायामशुभान्तर्दशा असौख्यमनर्थागमञ्च बहु जनयतीति" अनेन व्याख्यानेन शुभायामशुभायाञ्च शुभाशुभानि भवन्ति मिश्रफलं प्रयच्छन्ति । न चैतद्दिष्यते यस्मादुक्तम् "एकर्क्षगोऽर्द्धमपहृत्य ददाति तु स्वमिति" अत्र दशापतेः फलमपहृत्यान्तर्दशापतिरेव स्वं फलं ददातीति ज्ञेयम् अन्यथापहृत्येति निरर्थकं स्यादिति तस्मात् पूर्वपाठः श्रेयान् द्वितीयः प्रमादपाठः । प्रमादपाठेन विना छायां दृष्ट्वा दशायाः शुभाशुभत्वमानेह

न शक्यत इति" २२भट्टोत्पलकृतं तद्व्याख्यानम्।

"एकग्रहस्य सदृशे फलयोर्विरोधे नाशं वदेद् यदधिकं परिपच्यते तत्। नान्यो ग्रहः सदृशमन्यफलं हिनस्ति स्वां स्वां दशामुपगताः स्वफलप्रदाः स्युः" २२मू०।

"अथैकग्रहदत्तयोः फलयोः सदृशयोर्नाशो भवति भिन्नदत्तानां बहूनामपि पक्तिरेव भवतीत्येतद्वसन्ततिलकेनाह एकग्रहस्येति सर्वाण्येव फलानि नाभसवर्जं स्वदशायां ग्रहः प्रयच्छतीत्युक्तम् तत्रैकेन ग्रहेण यदा सदृशं विरुद्धं फलद्वयं दत्तं भवति तस्मिन् सदृशे तुल्ये द्वयोः फलयोर्विरोधे सति नाशो भवतीति तस्य फलद्वयस्य वदेद्ब्रूयात् कीदृशं तद्विरुद्धमित्यत्रोच्यते यथा कश्चिद्ग्रहः कयापि युक्त्या दशाफलादिना सुवर्णदो भवति स एवान्यया युक्त्या अष्टवर्गफलयोगफलदृष्टिफलभावफलानामन्यतमेन सुवर्णापहारी भवति तदा फलद्वयेऽपि सुवर्णसम्बन्धोऽस्ति इति सादृश्यं स्वर्णदानापहारेणेति विरोधः। एवमेकस्य ग्रहस्य सदृशे फलयोः विरोधे नाशं वदेत् न सुवर्णलाभो न चापहानिरिति यदधिकं परिपच्यते तत्र एकेनापि ग्रहेण फलद्वयं दत्तमन्यरूपं तयोः मध्याद्यदधिकं तत्परिपच्यते। यथा कश्चिद्ग्रहो निर्दिष्टप्रकारद्वयेन सुवर्णदः स एव प्रकारेणैकेन सुवर्णापहारी तदा द्वयोरधिकत्वात्तद्दानस्य सुवर्णं ददात्येव नापहरति। अथ वा प्रकारद्वयेन सुवर्णापहारी प्रकारेणैकेन सुवर्णदस्तदापहरणस्याधिकत्वादपहरत्येव। अथवा सुवर्णापहारी रूप्यदश्च तथापि द्वे असदृशे असदृशत्वादधिकं परिपच्यते सुवर्णापहारी रूप्यदश्च भवति इति कश्चित् नान्यो ग्रह इति अन्येन ग्रहेण दत्तं सदृशं विरोध्यपि फलं नान्यो ग्रहोऽपि हिनस्त्यपहरति यथा कश्चिद्ग्रहः सुवर्णदो भवत्यन्यश्च सुवर्णापहारी तदा तत्र सुवर्णदः स्वदशायां सुवर्णं ददाति स्वदशायां सुवर्णापहारी चापहरति अनेनैतदुक्तं भवति। यथैकग्रहस्य सदृशफलयोः विरोधे समग्रजन्मान्तरेऽपि फलनाशं वदेत् अन्यत्र विरुद्धयोरपि फलयोः नाशं न वदेत् अतः सुवर्णदो ग्रहः स्वामात्मीयां दशामुपगतः प्राप्तः सुवर्णलाभं करोति सुवर्णापहारी स्वदशामुपगतः प्राप्तः सुवर्णमपहरति एतदष्टकवर्गफलं विनाशयतस्तत्रैकस्य ग्रहस्य फलसदृशयोरपि तुल्यसंख्ययोः फलयोर्नाशो भविष्यति यथा च भविष्यति तथा तत्रैव प्रतिपादयिष्यामः इति" २२भट्टो०

ताजकोक्तवर्षदशा, त्रिंशांशदशाख्या तु नील०उक्ता यथा

अथ दशाक्रमः "स्पष्टान् सलग्नान् खचरान् विधाय राशीन् विनाऽत्यल्पलवं तु पूर्वम्। निवेश्य तस्मादधिकाधिकांशं क्रमादयं स्यात् तु दशाक्रमोऽब्दे। अत्र विशोध्याधिकतः क्रमेणांशाद्यं विशुद्धांशकशेषकैक्यम्। सर्वाधिकांशोन्मितमेव तत् स्यादनेन वर्षस्य मितिस्तु भाज्या। शुद्धांशकांस्तान् गुणयेदनेन लब्धं ध्रुवाङ्केन भवेद्दशायाः मानं दिनाद्यं खलु तद्ग्रहस्य फलान्यथैषां निगदेत्तु शास्त्रात्। शुद्धांशसाम्ये बलिनो दशाद्या बलस्य साम्येऽल्पमतेऽस्तु पूर्वा। साम्ये विलग्नस्य बलेन चिन्त्यं बलादिकं लग्नपतेर्विचिन्त्यम्"।

तत्फलादिकं "दशा रवेः पूर्णबलस्य दत्ते" इत्यादिना तत्रोक्तं दृश्यम्। पाश्चात्यैः वर्षकाले स्फुटा दशा व्यवच्छिद्यते सा तु "वर्षोन्मितिर्जन्मभसंयुताङ्कहृता क्रमेण रवितो दिनानि। विंशोत्तरीयानुसृतेस्तु वर्षाः वर्षप्रवेशात् त्रिगुणा दशाः स्युः" यथा रवेः षड्वर्षाः त्रिगुणिताः १८ दिनानि। एवं विधोः १०वर्षा वर्षे ३० दिनानि। कुजस्य ७वर्षा वर्षे २१ दिनानि। राहोः १८ वर्षा वर्षे ५४ दिनानि। गुरोः १६ वर्षा वर्षे ४८ दिनानि। शनेः १९वर्षा वर्षे ५७दिनानि। बुधस्य १७वर्षा वर्षे ५१ दिनानि। केतोः ७ वर्षा वर्षे २१ दिनानि। शुक्रस्य २० वर्षा वर्षे ६० दिनानि। एवं ३६० दिनानीति बोध्यम्। जातकरत्ने तु दशविधा दशा उक्ता १योगिनी २वार्षिकी ३नाक्षत्रिकी ४लाग्निकी ५मुद्दा ६विंशोत्तरा ७त्रिंशोत्तरा ८पताकी ९हरगौरी १०दैनिकीति। तत्रैव तद्विशेषो बोध्यो विस्तरभयादिह तदानयनादिकं नोक्तम्।

"सत्ये लग्नदशा चैव त्रेतायां हरगौरिका। द्वापरे योगिनी चैव कलौ नाक्षत्रिकी दशा" इति समयामृतम् वराहस्तु बृहज्जातके एतदनादृत्यैव कलौ लाग्निकी दशा दर्शितेति बोध्यम्। अन्तर्दशाशब्दे विंशोत्तरीयदशान्तर्दशानयने "स्वदशाभिर्दशां हत्वा दशभिर्भागमाहरेदित्येव पाठः। तत्र वसुभिरित्यप पाठो बोध्यः।

विंशोत्तरीयान्तर्दशाचक्रम्।

महादशावर्षाः	र६	च७	म१०
	ख०।३।१८	ख०।१०।०	ख०४।२७
	च०६।	म०७।०	रा१।०।१८
	म०४।६	रा१।६।०	जी०।११।६
	रा०।१०।२४	जी१।४।०	श१।१।९
	जी०९।१८	श१।७।०	बु०११।२७
	श०११।१२	बु१।५।०	के४।२७
	बु०१०।६	के०।७।०	शु१।२
	के०४।६	शु१।८।०	र०४।६
	शु१।०।०	र०।६।०	च०।७।
समष्टिवर्षाः	६	१०	७
महादशावर्षाः	रा १८	जी १६	श १९
	ख२।८।१२	ख२।१।१८	ख३।०।३
	जी२।४।२४	श२।६।१२	बु२।८।९
	श२।१०।६	बु२।३।६	के१।१।९
	बु२।६।१८	के०।११।६	शु३।२।०
	के१।०।१८	शु२।८।	र०।११।१२
	शु३।०।०	र०।९।१८	च१।७।०
	र०।१०।०	च१।४।	म१।१।९
	च१।६।०	म०।११।६	रा२।१०।६
	म१।०।१८	रा२।४।२४	जी२।६।१२
समष्टिवर्षाः	१८	१६	१९
महादशावर्षाः	बु १७	के ७	शु २०
	ख०२।४।२७	ख०।४।२७	ख३।४।
	के०।११।२७	शु१।२।	र१।०।०
	शु०२।१०।०	र०।४।६	च१।८।
	र०।१०।६	च१।५।०	म१।२।
	च१।५।०	म०।४।२७	रा३।०।०
	म०।११।२७	रा१।०।१८	जी२।८।०
	रा२।६।१८	जी०।११।६	श३।२।
	जी२।३।६	श१।१।९	बु२।१०।०
	श२।८।९	बु१।१।२७	के१।२
समष्टिवर्षाः	१७	७	२०

अष्टोत्तरीयान्तर्दशामानं ज्योतिस्तत्त्वेऽस्तीति नात्र प्रदर्शितम्।

पूर्वमनुक्तत्वात् योगिन्यामन्तर्दशाचक्रमत्र प्रदर्श्यते

योगिन्यन्तर्दशाचक्रम्।

महादशावर्षाः	म१।	पि२।	ध३।	भ्रा४।	भ५।	उ६।	सि७।	स८।
अन्तर्दशामानम्।	म१०	पि१।१०	ध३।	भ्रा५।१०	भ८।१०	उ१।२	सि१।४।१०	स१।९।१०
	पि२०	ध२।०	भ्रा४।	भ६।२०	उ१०।	सि१।२	स१।६।२०	मा२।२०
	ध१।०	भ्रा२।२०	भ५	उ८।	सि११।२०	स१।४	म०२।१०	पि।५।१०
	भ्रा१।१०	भ३।१०	उ६	सि९।१०	स१।१।१०	मा२।	पि०४।२०	ध।८।०
	भ१।२०	उ४।	सि७	स१०।२०	मा१।२०	पि।४।	ध।७।	भ्रा।१०।२०
	उ२।	सि४।२०	स८	म१।१०	पि।३।१०	ध।६।	भ्रा९।१०	भ१।१।१०
	सि२।१०	स५।१०	म१।	पि२।२०	ध।५।	भ्रा।८।	भ११।२०	उ१।४
	स२।२०	मा२०	पि२।	ध४	भ्रा।६।२	भ।१०।	उ१।२।	सि१।६।२०
समष्टिवर्षाः	१।	२।	३।	४।	५।	६।	[illegible]।	८।

दशाकर्ष पु० दशया तैलादिकमाकर्षति आ+कृष–अण्। १प्रदीपे २वस्त्राञ्चले पु०स्त्री० पुंस्त्वे व०व०। हारा०। णिनि दशाकर्षिन् प्रदीपे हारा०।

दशाक्षर न० दश अक्षराणि पादेऽत्र। १पङ्क्तिनामके छन्दोभेदे। "वरुणो दशाक्षरेण विराजमुदजयत्" यजु० ९।३३। २दशाक्षरयुक्ते मन्त्रभेदे त्रि०। स्त्रियां टाप्। "दशाक्षरा वै विराट्" श० ब्रा० १।१।१।२२। ३तन्त्रोक्ते स्त्रीदेवतामन्त्रे स्त्री तत्र अर्थ आद्यचि गौरा०ङीप्। "यथा दशाक्षरी विद्या सर्वसम्पत्प्रदायिनी" तन्त्रसा०।

दशाङ्गधूप पु० त्रिदोषघ्ने अपस्मारपिशाचादिनाशके धूपविशेषे यथा "वासयेद्वा दशाङ्गेन त्रिदोषघ्नेन चार्भकम्। नश्यन्ति यस्य धूपेन अपस्मारपिशाचकाः। पक्षांशा गन्धपाषाणात् तावन्मात्रो गुग्गुलुः। चतुरंशं चन्दनञ्च जटामांसी च तावती। त्रिभागः सर्जकः सारस्तावदेव हि राजकम्। उशीरन्तु द्विभागं स्यात् घृते भ्रष्टं नखं समम्। कर्पूरो मृगनाभिश्च एकभागौ प्रकीर्त्तितौ।

एष दशाङ्गधूपस्तु स्वल्पस्यापि मनोहरेदिति" शब्दार्थचि० धृतवाक्यम्। पुष्पदानोत्तरं देवाय दीयमाने धूपविशेषे यथा "मधु सर्पिः घृतं गन्धो गुग्गुलुरगुरुशैलजम्। सरलं सिल्ह-सिद्धार्थं दशाङ्गधूप उच्यते इति"। अन्यच्च। कर्पूरं कुष्ठमगुरु गुग्गुलुर्मलयोद्भवम्। केशरं वालकं पत्रं ... जातीकोषसुत्तमम्। सर्वमेतद्घृतयुतं दशाङ्गधूप ईरित" इति।

दशाङ्गुल न० दश अङ्गुलय इव फलत्वगुपरि सन्त्यस्य अच्। १खर्बुजे फलभेदे भावप्र०तस्य फलोपरि अङ्गुल्याकारदश-सिरावत्त्वात् तथात्वम्। तद्गुणाः खर्बुजशब्दे २४६६ पृ० उक्ताः। दश अङ्गुलयः प्रमाणमस्य तद्धितार्थद्विगोः टच् तस्य लुक् अचसमा०। २दशाङ्गुलिप्रमाणयुक्ते त्रि०। "निःक्षेप्योऽयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः" मनुः। सहस्रशीर्षेत्यादि "अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्" ऋ० १०।९०।१ "दशाङ्गुलं दशाङ्गुलिपरिमितं देशमत्यतिष्ठत् अतिक्रम्य व्यवस्थितः" भा०।

दशाधिपति पु० ६त०। ज्योतिषोक्ते १दशापतौ रव्यादिग्रहे दशानां पदातीनामधिपतिः। दशपदात्यधक्षे राजनियुक्ते २सैन्यभेदे च (जमादार) "समानाशनपानास्ते कार्य्या द्विगुणवेतनाः। दशाधिपतयः कार्य्याः शताधिपतयस्तथा। ततः सहस्राधिपतिं कुर्य्याच्छूरमतन्द्रितम्" भा०शा०१००अ०।

दशानन पु० दश आननान्यस्य। रावणे शब्दर०। "दशानन किरीटेभ्यस्तत्क्षणं राक्षसश्रियः" रघुः। "ध्वंसितोद्धत दशाननाम्" (लङ्काम्) माघः। दशास्यादयोऽप्यत्र।

दशानिक पु० आने जीवने स्थितः आनिकः दशाभेदे आनिकः। दन्तीवृक्षे शब्दच०

दशान्त पु० ६त०। १वार्द्धके २वर्त्तिकान्ते च। "निर्विष्ट-विषयस्नेहः स दशान्तमुपेयिवान्। आसीदासन्न-निर्वाणः प्रदीपार्च्चिरिवोषसि" रघुः।

दशामय पु० दशामया यस्मात्। रुद्रे हेमच०।

दशापवित्र न० दशा वस्त्राञ्चलं पवित्रमिव। श्राद्धादिदेये वासःखण्डे। "दशापवित्रनामको यो वस्त्रखण्डस्तेनो-द्धृतो द्रोणकलशमूलमध्ये बिलभागान् मन्त्रगर्तैस्त्रिभिः शोधयेत्" "दशापवित्रस्य मध्ये शुक्लां पूर्णां ध्रुवं सोम धारास्रावणार्थं यजमान आबध्नाति,सा नाभिरित्युच्यते। उदीचीनदशमप्राचीननाभि च दशापवित्रं कृत्वा द्रोणकलशस्योपरिष्टादुद्गातारादयस्ततो वितनुयुः। वितत्य च दशापवित्रस्य कोणान् धारयेयुः" ता० ब्रा०१।२ भा०।

"अथ दशापवित्रस्य,ग्रन्थिं करोति" शत० ब्रा० ४।२।२।११

दशारुहा स्त्री दशसु दिक्षु आरोहति आ+रुह-क। कैवर्त्तीमुस्तके राजनि०।

दशार्ण पु० दश ऋणानि दुर्गाणि भूमयो जलाधारा वा यत्र "प्रवत्सेत्यादिना" पा०वृद्धिः। १देशभेदे स च देशः बृ० सं० कूर्म्मविभागे १४ अ० आग्नेय्यामुक्तो यथा "आग्नेय्यां दिशि कोसलाः"इत्युपक्रमे "निषादराष्ट्राणि पुरिकदाशार्णाः"। स्वार्थे अण्। "तुलाधरेऽवन्त्यपरान्त्य साधून् वणिग्दशार्णान् भरुकच्छपांश्च" ५ अ०। "सप्त-व्याधा दशार्णेषु" श्राद्धे पाठ्यपितृगाथा। तद्वाचकशब्दो यत्रानुवाकेऽध्याये अस्ति विमुक्ता०अण्। दाशार्णः दशार्ण-शब्दयुक्ते अनुवाके अध्याये च। सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण्। दाशार्णः पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि तन्नृपे च "तत्र दाशार्णको राजा सुधर्म्मा लोमहर्षणम्। कृतवान् भीमसेनेन महद्युद्धं निरायुधम्"भा०स०२८ अ०। भीमप्राचीजये। अत्र स्वार्थे क। बहुषु अणो लुक्। "पूर्व्वमागत्य ततो जित्वा दशार्णाः समरे जिताः"भा०आ० ११२अ०। "विजित्याल्पेन कालेन दशार्णानजयत् प्रभुः। प्रतीच्योस्योऽपि तन्नामा देशोऽस्ति "तान् दशार्णान् स जित्वा च प्रतस्थे पाण्डुनन्दनः" भा० स० ३१ अ०। नकुलप्रतीचीजये। अतएव भा०भी० ९अ० "अतऊर्द्धं जनपदान्निबोध गदतोमम" इत्युपक्रमे "उत्तमाश्च दशा-र्णाश्च मेकलाश्चोत्कलैः सह" इत्यत्र उत्तमत्वेन पूर्व्वं पूर्व्वदक्षिणस्याम् दशार्णानुक्त्वा "जठराः कुकुराश्चैव सदशार्णाश्च भारत!। पुनरन्यो निर्विशेषणो दशार्णदेश उक्तः। परस्ताच्च "वातायना दशार्णाश्च रोमाणः कुशबि-न्दवः इत्यत्र वातायनत्वेन विशेषणात् तादृशोऽपि देशभे-दोऽस्तीति गम्यते। "सम्पत्स्यन्ते कतिपयदिनस्थायि हंसा दशार्णाः" मेघ०।

दशार्णेयु पु० पौरवरौद्राश्वनृपस्य पुत्रभेदे "दशार्णेयुर्जले-युश्च स्थलेयुश्च महाबलः" हरिवं०३१अ०।

दशार्द्ध न० दशानामर्द्धम्। १पञ्चसंख्यायां २तत्संख्येये च "अश्वरोमाणां विनाशिन्यो दशार्द्धानान्तु याः स्मृताः" मनुः। "छिद्रेण यन्त्रस्य समर्पयध्वं शरैः शितैर्व्योमच-रैर्दशार्द्धैः" भा०आ० १८५ अ०। दश बलानि अश्नोति अश-अण्। १दशबले बुद्धे त्रिका० दशबलशब्दे दृश्यम्।

दशार्ह पु०क्रोष्टुवंश्यधृष्टनृपस्य पुत्रभेदे"धृष्टस्य जज्ञिरे पुत्रास्त्रयः

परमधार्मिकाः। आवन्त्यश्च दशार्हश्च बली विषहरश्च यः" हरिवं० ३७ अ०क्रोष्टुवंश्योक्तौ। भाग० ६।२४।२ उक्ते २वृष्णिनृपपौत्रे च। "क्रथस्य कुन्तिः पुत्रोऽभूद् वृष्णिस्तस्याथ निर्वृतिः। ततो दशार्हो नाम्नाभूत् तस्य व्योमः सुतस्ततः"। उपचारात् ३तद्वंश्ये नृपे ४तदधिकृतदेशे च "शौर्यश्च भीमश्च युधिष्ठिरश्च यमौ च कृष्णाश्च दशार्हसिंहः। उवाच दिष्ट्या भवता शिवेन प्राप्तः किरीटी मुदितः कृतास्त्रः। प्रोवाच कृष्णामपि याज्ञसेनीं दशार्हभर्त्ता सहितः सुहृद्भिः" भा०व०१८३अ०। ५विष्णौ पु० "विजयो जयः सत्यसन्धो दशार्हः सात्वतां पतिः" विष्णु०स०। शङ्करभाष्ये तु दाशार्ह इति पठित्वा दाशोदानं तमर्हति दाशार्हः दशार्हस्य कुले उत्पन्नत्वाद्वा" व्याख्यातम्। दशार्हस्य गोत्रापत्यम् शिवा० अण्। दाशार्ह यदुवंश्यमात्रे कृष्णादौ स्त्रि० स्त्रियां ङीप्। दशार्हस्तद्वाचकशब्दोऽस्त्यत्र अध्याये अनुवाके वा विमुक्ता० अण्। दाशार्ह दशार्हशब्दयुक्ते अनुवाके अध्याये च। ६आयुधजीविसंघभेदे च। ततः स्वार्थे पर्श्वा० अण्। दाशार्ह आयुधजीविसंघभेदे। प्रज्ञा०स्वार्थे अण्। दाशार्ह यदुवंश्ये नृपमात्रे च।

दशावतार पु० दश अवतारा अस्य। विष्णौ दश अवतारास्तु अवतारशब्दे दृश्याः अन्येऽपि दशावताराः मत्स्यपु०उक्ता यथा "धर्मान्नारायणस्यांशः संभूतश्चाक्षुषेऽन्तरे। यज्ञश्च वर्त्तयामासुर्देवा वैवस्वतेऽन्तरे। प्रादुर्भावे ततस्तस्य ब्रह्मा ह्यासीत् पुरोहितः। युगाख्यायाञ्चतुर्थ्यान्तु आपन्नेषु सुरेषु वै। संभूतः स समुद्रान्ते हिरण्यकशिपोर्वधे। द्वितीये नरसिंहाख्ये रुद्रो ह्यासीत् पुरोहितः। बलिसंस्थेषु लोकेषु त्रेतायां सप्तमं प्रति। तृतीये वामनस्यार्थे धर्मेण तु पुरोधसा। एतास्तिस्रः स्मृतास्तस्य दिव्याः संभूतयो द्विजाः। मानुष्याः सप्त येऽन्ये तु शापजास्तान्निबोधत। त्रेतायुगे तु प्रथमे दत्तात्रेयो बभूव ह। नष्टे धर्मे चतुर्थांशे मार्कण्डेयपुरःसरः। पञ्चमः पञ्चदश्यान्तु त्रेतायां सम्बभूव ह। मान्धाता चक्रवर्त्ती तु तस्यौतथ्यपुरःसरः। एकोनविंश्यां त्रेतायां सर्वक्षत्रान्तकृद्विभुः। जामदग्न्यस्तथा षष्ठो विश्वामित्रपुरःसरः। चतुर्विंशे युगे रामो वशिष्ठेन पुरोधसा। सप्तमो रावणस्यार्थे जज्ञे दशरथात्मजः। अष्टमे द्वापरे विष्णुरष्टाविंशे पराशरात्। वेदव्यासस्तथा जज्ञे जातूकर्ण्यपुरःसरः। कर्त्तुं धर्मव्यवस्थानमसुराणां प्रणाशनम्। बुद्धो नवमको जज्ञे तपसा पुष्करेक्षणः। देवक्यां वसुदेवेन द्वैपायनपुरःसरः। तस्मिन्नेव युगे क्षीणे सन्ध्याशिष्टे भविष्यति। कल्की विष्णुयशा नाम पाराशर्य्यपुरःसरः। दशमो भाव्यसंभूतो याज्ञवल्क्यपुरःसरः।"

दशाश्व पु० दश अश्वा रथेऽस्य। चन्द्रे शब्दर०। "रथस्त्रिचक्रः सोमस्य कुन्दाभास्तस्य वाजिनः। वामदक्षिणतो युक्ता दश तेन चरत्यसौ। वीथ्याश्रयाणि ऋक्षाणि ध्रुवाधारेण वेगिना। ह्रासवृद्धिक्रमस्तस्य रश्मीनां सवितुर्यथा। अर्कस्येव स्थितस्याश्वाः सकृद्युक्ता वहन्ति ते। कल्पमेकं मुनिश्रेष्ठ! वारिगर्भसमुद्भवाः" पुराणसर्वस्वे विष्णु० पु०।

दशाश्वमेध(धिक) न० काशीस्थतीर्थभेदे तन्माहात्म्यादिकथा काशी०ख० ५२अ० उक्ता यथा

"साहाय्यं प्राप्य राजर्षेर्दिवोदासस्य पद्मभूः। इयाज दशभिः काश्यामश्वमेधैर्महामखैः। अद्यापि होमधूमौघैर्यद्व्याप्तं गगनान्तरम्। तदा प्रभृति नैवेह नीलिमानं जहात्यदः। तीर्थं दशाश्वमेधाख्यं प्रथितं जगतीतले। तदा प्रभृति तत्रासीद्वाराणस्यां शुभप्रदम्। पुरा रुद्रसरो नाम तत्तीर्थं कलशोद्भव!। दशाश्वमेधिकं पश्चाज्जातं विधिपरिग्रहात्। स्वर्द्धुन्यथ ततः प्राप्ता भगीरथसमागमात्। अतीव पुण्यवज्जातमतस्तीर्थमनुत्तमम्। विधिर्दशाश्वमेधेशं लिङ्गं संस्थाप्य तत्र वै। स्थितवान् न गतोऽद्यापि क्वापि काशीं विहाय तु। राज्ञो धर्मरतेस्तस्य छिद्रं नाप च किञ्चन। अतः पुरारेः पुरतो विदित्वा किं वदेद्विधिः। क्षेत्रप्रभावं विज्ञाय ध्यायन् विश्वेश्वरं विभुम्। ब्रह्मेश्वरं च संस्थाप्य विधिस्तत्रैव संस्थितः। परा तनुरियं काशी विश्वेशस्येति निश्चितम्। अस्याः संसेवनाच्छम्भुर्न कुप्यति पुरा मयि। कः प्राप्य काशीं दुर्मेधाः पुनस्त्यक्तुमिहेहते। अनेकजन्मजनितकर्मनिर्मूलनक्षमाम्। त्रिविधसन्तापसंहर्तुः स्थाने विश्वपतेस्तनुः। सन्ताप्यते परं काश्यां विश्लेषजमहाग्निना। प्राप्य काशीं त्यजेद्यस्तु समस्ताघौघनाशनीम्। नृपशुः स परिज्ञेयो महासौख्यपराङ्मुखः। निर्वाणलक्ष्मीं यः काङ्क्षेद्गच्छन् संसारदुर्गतिम्। तेन काशी न सन्त्याज्या यद्याप्तेशादनुग्रहात्। यः काशीं संपरित्यज्य गच्छेदन्यत्र दुर्मतिः। तस्य हस्ततलाद्गच्छेच्चतुर्वर्गफलोदयः। निर्वर्णीमघौघस्य सुपुण्यपरिवृंहि-

णोम्। कः प्राप्य काशीं दुर्मेधास्त्यजेन्मोक्षसुखप्रदाम्। सत्यलोके कृतं सौख्यं क्व सौख्यं वैष्णवे पदे। यत् सौख्यं लभ्यते काश्यां निमेषार्द्धनिषेवणात्। वाराणसीगुणगणाविष्णोर्य दृष्टिर्यास्त्विति। व्याहृत्य मन्दराद्रिं न पुनः प्रयगाम्मुने!। स्कन्द उवाच। मित्रावरुणयोः पुत्र। महिमानं ब्रवीमि ते। काश्यां दशाश्वमेधस्य सर्वतीर्थशिरोमणेः। दशाश्वमेधिकं प्राप्य सर्वतीर्थोत्तमोत्तमम्। यत् किञ्चित् क्रियते कर्म तदनन्तमिहेरितम्। स्नानं दानं तपो होमः स्वाध्यायो देवतार्चनम्। सन्ध्योपास्तिस्तर्पणञ्च श्राद्धं पितृसमर्चनम्। दशाश्वमेधिके तीर्थे सकृत् स्नात्वा नरोत्तमः। दृष्ट्वा दशाश्वमेधेशं सर्वपापैः प्रमुच्यते। ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे प्राप्य प्रतिपदं तिथिम्। दशाश्वमेधिके स्नात्वा मुच्यते जन्मपातकात्। ज्यैष्ठशुक्लद्वितीयायां स्नात्वा रुद्रसरोवरे। जन्मद्वयकृतं पापं तत्क्षणादेव मुञ्चति। एवं सर्वासु तिथिषु क्रमात् स्नायान्नरोत्तमः। आ शुक्लदशमीं यावदृशजन्माघकृत्तजेत्। तिथिं दशहरां प्राप्य दशजन्माघहारिणीम्। दशाश्वमेधिके स्नातो यामीं पश्येन्न यातनाम्। लिङ्गं दशाश्वमेधेशं दृष्ट्वा दशहरातिथौ। दशजन्मार्जितैः पापैस्त्यज्यते नात्र संशयः। स्नातो दशहरायां यः पूजयेल्लिङ्गमुत्तमम्। भक्त्या दशाश्वमेधेशं न तं गर्भदशा स्पृशेत्। ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे पक्षं रुद्रसरे नरः। कुर्वन्वै वार्षिकीं यात्रां न विघ्नैरभिभूयते। दशाश्वमेधावभृथैर्यत् फलं सम्यगाप्यते। दशाश्वमेधे तन्नूनं स्नात्वा दशहरातिथौ। स्वर्द्धुन्याः पश्चिमे तीरे नत्वा दशहरेश्वरम्। न दुर्द्दशामवाप्नोति पुमान् पुण्यतमः क्वचित्। यत् काश्यां दक्षिणद्वारमन्तर्गेहस्य कीर्त्यते। तत्र ब्रह्मेश्वरं दृष्ट्वा ब्रह्मलोके महीयते। इति ब्राह्मणवेषेण वाराणस्यां महाधिया। ढुण्ढिणा स्थितं तावद्यावद्विश्वेरागमः। दिवोदासोऽपि राजेन्द्रो दृढब्राह्मणरूपिणे। ब्रह्मणे कृतयत्नाय ब्रह्मशालामकारयत्। ब्रह्मेश्वरसमीपे तु ब्रह्मशाला मनोहरा। ब्रह्मा तत्रावसद्व्योम ब्रह्मघोषैर्निनादयन्।"

दशाह पु॰ दशानामह्नां समाहारः टच् समा॰ समाहारत्वात् नान्हादेशः "अह्नान्ताः पुंसि" पा॰ पुंस्त्वम्। दशदिनसमुदाये। "दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते" "अतिक्रान्ते दशाहे तु त्रिरात्र- मशुचिर्भवेत्" मनुः।

दशिन् त्रि॰ ब॰ व॰ दश संख्याः सन्ति येषाम् इनि। १दशसंख्यायुक्ते। दशसंख्या ग्रामाः अधिकृतत्वेन सन्त्यस्य इनि। २राज्ञा नियुक्ते दशग्रामाधिकृते च "दशी कुलन्तु भुञ्जीत विंशी पञ्च कुलानि च" मनुः। दश संख्याः प्रमाणं येषाम् इनि। ३दशसंख्याप्रमाणके त्रि॰। "तां दशिभिः प्रायुङ्क्त" शत॰ ब्रा॰ १३।१४।२। दशा वर्त्तिका वस्त्राञ्चलं वा अस्त्यस्य इनि। ४दशायुक्ते दीपे ५सदशे वस्त्रे च त्रि॰

दशीविदर्भ पु॰ दक्षिणस्थे देशभेदे "अथापरे जनपदा इत्युपक्रमे "दशीविदर्भाः कान्तीकास्तङ्गनाः परतङ्गनाः" भा॰ भी॰९ अ॰।

दशेन्धन पु॰ दशा वर्त्तिरेव इन्धनं यस्य। प्रदीपे त्रिका॰।

दशेर त्रि॰ दंश–एरक्। हिंस्रे त्रिका॰।

दशेरक पु॰ दशेर+संज्ञायां कन्। १मध्यदेशे सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण्। दाशेरक पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि तन्नृपे च। बहुषु अणो लुक्। २दशेरक तत्रार्थे ब॰ व॰। हेमचन्द्रे दशेरुक इति पाठान्तरम्।

दशेश पु॰ दशानामीशः। दशापतौ १रव्यादिग्रहे। दशानां ग्रामाणामीशः। २राज्ञा नियुक्ते दशग्रामाधिकृते च। "ग्रामदोषान् समुत्पन्नान् ग्रामिकः शनकैः स्वयम्। शंसेद् ग्रामो दशेशाय दशेशो विंशतीशिनम्" मनुः।

दशैकाशिक त्रि॰ एकादशार्थत्वादेकादश वस्तुतो दश ये दत्ता दश एकादश भविष्यन्ति ते दशैकादशाः निपातनात् समासान्तोऽकारः। "प्रयच्छति गर्ह्यम्" पा॰ दशैकादशान् प्रयच्छतीत्यर्थे "कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचौ" इति पा॰ष्ठच्। शतं प्रति दशकरूपां वृद्धिं यच्छति अधिकां गृह्णाति वार्द्धुषिकभेदे स्त्रियां षित्त्वात् ङीष्।

दशोणि पु॰ दश बहवः ऊणयोऽस्य। बहुव्रीहिवत्के "दशोणये कवये तर्कसातौ" ऋ॰ ६।२०।४ "दशोणये बहुव्रीहिवत्कात् कवये मेधाविनः षष्ठ्यर्थे चतुर्थी" भा॰।

दशौषधकाल पु॰ दशविध औषधकालः शा॰ क॰। दशविधे औषधकाले स च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे उक्तो यथा "अत ऊर्द्धं दशौषधकालान्वक्ष्यामः। तत्र "निर्भक्तं प्राग्भक्तमधोभक्तं मध्येभक्तमन्तराभक्तं सभक्तं सामुद्गं मुहुर्मुहुर्ग्रासं ग्रासान्तरञ्चेति दशौषधकालाः। तत्र निर्भक्तं १केवलमेवौषधमुपयुज्यते। वीर्याधिकं भवति भेषजमन्नहीनं हन्यात्तथामयमसंशयमाशु चैव। तद्बालवृद्धयुवतीमृदवोऽथ पीत्वा ग्लानिं परां समुपयान्ति बलक्षयश्च। प्राग्भक्तं २नाम यत् प्राग्भक्त-

स्योपयुज्यते। शीघ्रं विपाकमुपयाति बलं न हिंस्या दन्नावृतं न च मुहुर्वदनान्निरेति। प्रागभक्तमेवनमथो बलमादधाति दद्याच्च वृद्धशिशुभीरुवराङ्गनाभ्यः। अधोभक्तं ३नाम यद्भुक्तान्ते पीयते। पीतं यदन्नमुपयुज्य तदूर्द्ध्वकाले कुर्य्याद्गदान् बहुविधांश्च बलं ददाति। मध्येभक्तं ४नाम यन्मध्ये भक्तस्य पीयते। मध्ये तु पीतमुपकुन्त्यविकारिभावाद्यो मध्यदेहमभिभूय भवन्ति रोगाः। अन्तराभक्तं ५नाम यदन्तरा पीयते पूर्वापरयोर्भक्तयोः। हृद्यं मनोबलकरन्त्वथ दीपनीयं पथ्यञ्च सम्भवति चान्तरभक्तमेतत्। सभक्तं ७नामौषधेषु यत्साध्यते भक्तम्। पथ्यं सभक्तमबलाबलयोर्हि नित्यं तद्द्वेषिणामपि तथा शिशुवृद्धयोश्च। सामुद्गं ८नाम यद्भक्तस्यादावन्ते च पीयते। दोषे द्विधा प्रसिसृते तु समुद्गसंज्ञमाद्यन्तयोर्यदशनस्य निषेव्यते तु। मुहुर्मुहुर्नामेदं सभक्तमभक्तं वा यदौषधं मुहुर्मुहुरुपयुज्यते। श्वासे मुहुर्मुहुरतिप्रसृते च कासे हिक्कावमीषु च यदन्नप्रयोज्यमेतत्। ग्रासं ९नामकवलनम् (फलमस्य सुस्थितपुस्तके पतितम्) ग्रासान्तरं १०नाम यत्पिण्डव्याभिन्नम्। ग्रासान्तरेषु वितरेद्वमनीयधूमान् श्वासादिषु प्रथितदृष्टगुणांश्च लेहान्। एवमेते दशौषधकालाः"।

दस उत्क्षेपे उपक्षये च अपचये अक० दि० पर०सक०सेट्। दस्यति। इरित् अदसत् अदासीत्-अदसीत्। उदित्। दसित्वा-दस्त्वा। "तेषां दिशोऽदस्यन्" तै० स० १।६।१।१३ "त्वां त्वारी दस्यमानो भगमीट्टे तक्ववीये" ऋ०१।१३४।५। आर्षस्तङ् गणव्यत्ययश्च "मा ते प्राणा उपदसन्" अथ०५।३०।१५ "अनुप्लुताविदसाम" यजु० १०।२२

दस दर्शने दंशने च चु० आ० सक० सेट् इदित्। दंसयते अददंसत दंसशब्दे दृश्यम्।

दस पु० दस उपक्षये वेदे भावे अच्। उपक्षेपे "मनुं चक्रुरपरं दसाय" ऋ० ६।२१।२१। दसाय शत्रूणामुपक्षेपाय" भा० लोके तु घञ् दास इत्येव तत्रार्थे उत्क्षेपे च।

दसेरक पु० दशेरकशब्दार्थे मरुदेशे "दसेरकाः केकयाः सकैकेयाः इ० स० ४अ०। सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण्। दासेरक पित्रादिक्रमेण तत्र वासिनि तद्राजे च बहुषु अणो लुक्। तत्रार्थे "आवन्त्यान् दाक्षिणात्यांश्च पार्वतीयान् दसेरकान्" भा०द्रो०११अ०। दासेरक पृषो०।२गर्द्दभे पुंस्त्री०।"याश्चित्वन्त्यः प्रमेहन्ति दर्शोष्ट्र दसेरकाः" भा०क०१०अ०। अयं तालव्यमध्यश्च त्रिका०।

दस्म त्रि०दस उपक्षेपे मक् १उपक्षेपके "पुरूणि दस्मो निरिणाति जम्भैः" ऋ०१।१४८।४। "दस्म उपक्षपयिता" भा० दस दर्शने कर्मणि मक्। २दर्शनीये "राजेव दस्म! निषदोऽधिवर्हिषि" ऋ०१०।४३।२।"हे दस्म! दर्शनीयेन्द्र!" भा०। "दस्मत् कृणोष्यध्वरम्" १।७४।४। दस्मत् दस दंशनदर्शनयोः इषियुधीन्धीत्यादिना मक्। "दस्ममित्यत्र मकारस्य वर्णव्यत्ययेन तकारः" भा० "एतेनास्य तान्तत्वकल्पनम् प्रामादिकम्। "जुजोषदिन्द्रो दस्मवर्च्चाः ऋ० १।१७३।४ "दस्मवर्चाः दर्शनीयतेजाः" भा० ३यजमाने ४चौरे ५हुताशने च मेदि०। स्वार्थे यत् दस्म्य दर्शनीये त्रि०। "इन्द्राय दस्म्य वचः" ऋ० ८।२४।२०।

दस्यु पु० दस-युच् अनुनासिकत्वात् नाभादेशः।१महासाहसिके (डाकाइत) २खले च शब्दार्थचि० "अभिहितस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत्। क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः" मनुः। "मुखबाहूरुपज्जानां या लोके जातयो बहिः। म्लेच्छवाचश्चार्य्यवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः" मनूक्ते ब्राह्मणादिचतुर्वर्णभिन्ने ३जातिभेदे च। "प्रसाधनोपचारज्ञमदासं दासजीवनम्। सैरिन्ध्रं वागुराद्वृत्तिं सूते दस्युरयोगवे" मनुः। ४कर्मवर्जिते च। "गर्हते दस्युजूताय स्तवान्" ऋ०।६।२४।८। "दस्युजूताय कर्म्मवर्ज्जितैः प्रेरिताय" भा० ५उपक्षपके त्रि०६असुरे पु० "चेतन्तो दस्युतर्हणा" ऋ०६।४७।२ "दस्यूनामसुराणां तर्हणा" भा० "स वज्रभृद्दस्युहा भीम उग्रः"ऋ०१।१००।१२दस्युहा "दस्यूनामुपक्षपयितॄणामसुराणां यन्ता" भा०।

दस्युसात् अव्य०दस्युनामधीनं भवति करोति सम्पद्यते वा साति। तत्कराधीने भूतादौ "अन्तात्वाकाल एव स्युर्लोकोऽयं दस्युसाद्भवेत्। पतेयुर्नरकं घोरं यदि राजा न पालयेत्" भा० शा० ६८ अ०।

दस्र पुंस्त्री० दस्यति पांशून् दस उत्क्षेपे रक्। १गर्द्दभे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। दस्यति रोगान् क्षिपति दस उपक्षेपे। २अश्विनीकुमारयोर्द्वयोः द्वि० व०। तत्संख्यसंख्यत्वात् ३द्वित्वसंख्यायां ४तत्संख्येये च तदधिष्ठातृकत्वात् ५अश्विनीनक्षत्रे च मेदि०। "अनुससतुस्तमथ दस्रयोः सुतौ" माघः। तयोर्मध्ये विशेषवाचित्वे एकवचनान्तोऽयं "नासत्यश्चैव दस्रश्च स्मृतौ द्वावश्विनावपि। मार्त्तण्डस्यात्मजावेतावष्टमस्य प्रजा-

त्मनः” भा०शा०२०८ । “द्वेौ तस्यामजायेतामश्विनौ भिषजां वरौ । नासत्यश्चैव दस्रश्च स्मृतौ द्वावश्विनाविति” हरिवं० ८ अ० । नासत्यदस्रयोर्द्वन्द्वचारित्वात् द्विवचनान्तता द्विस्त्रि लि०। ७शिशिरे न० संक्षिप्तसारः ।

दस्रदेवता स्त्री० दस्रौ देवता अस्य । अश्विनीतारायां हेम०। अश्वियमदहनेत्यादिवाक्ये तस्या दस्रदैवत्यमनुसन्धेयम् ।

दस्रसू स्त्री० दस्रौ सूते सू-क्विप् । सूर्य्यपत्न्यां त्वष्टृकन्यायां संज्ञायाम् त्रिका० अश्विनीकुमारशब्दे दृश्यम्

दह दीप्तौ अक० दाहे सक०चु०उभ० सेट् इदित् । दंहयति ते अददंहत् त ।

दह दाहे भस्मीकरणे सक०भ्वा०प०अनिट् । दहति अधाक्षीत् ददाह देहतुः । दग्धा दक्ष्यति धक्ष्यति । दग्धः दग्धिः दग्ध्वा दग्धव्यः दहनीयः दाह्यः । दाहः दहनम् । दाहयति अदीदहत् दिधक्षति “उष्णो दहति चाङ्गारः शीतः कृष्णायते करम्” हितो० “क्रुद्धं कुलं धक्ष्यति विप्रवह्निः”भट्टिः इत्यानङ्गारकारीव मैनान् धाक्षीः समूलकान्” भा०स०। ६०अ० “दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः”सा०द०“देहं धारणयाग्नेय्या दग्ध्वा धामाविशत् स्वकम्” भाग० “दग्धव्योऽसौ कटाग्निना” मनुः । “कर्म्मणि दह्यते अदाहि देहे । “दह्यते च कुलं सर्वम्”चाणक्यः । “देहे लङ्का मतेश्वरा” भट्टिः दंदह्यते । “दंदह्यमाना शोकेन” भट्टिः ।

दहदहा स्त्री कुमारानुचरमातृभेदे “ख्याता दहदहा चैव तथा धमधमेति च” भा० श०४७अ०दह दहेति वक्ति मयूरव्यं० कर्त्तारं चाभिदधातीति कर्त्तरि अयं साधुः एवं धमधमेत्यत्रापि बोध्यम् ।

दहन पु० दह-ल्यु । १अग्नौ, “दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य”सा०द०“दह दहन ! तदेतत् पापमङ्गं मदीयम्” सीतोक्तिः । २चित्रकवृक्षे, ३भल्लातके, ४दुष्टचेतसि च । ५कपोते पुंस्त्री० राजनि०स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ६दाहकमात्रे त्रि०।लोकदहन ! मनो दहन इत्यादि । ७रुद्रभेदे पु०।“एकादश सुताः स्थाणोः ख्याताः परमतेजसः। मृगव्याधश्च सर्पश्च निरृतिश्च महायशाः, । अजैकपाद्दहिर्बुध्न्यः पिनाकी च परन्तपः । दहनोऽथेश्वरश्चैव कपाली च महाद्युतिः, स्थाणुर्भगश्च भगवान् रुद्रा एकादश स्मृताः” भा० आ० ६६ अ० । उपचारात् ८कृत्तिकानक्षत्रे “दहनविधिमताख्यामैत्रभं सौम्यशारे” ज्यो० त० । भावे ल्युट् । ९दाहे न० । “अपरो दहने स्वकर्म्मणां ववृते ज्ञानमयेन वह्निना” रघुः ।

दहनकेतन पु०न० दहनस्य केतन इव । धूमे हेमच०।

दहनस्पृष्ट त्रि०दहनादिव स्पृष्टं स्फोटनं यस्मात् । वैद्यकप्रसिद्धे (वेलेस्तारा) पदार्थे अग्निस्पृष्टादयोऽप्यत्र । तत्प्रदाने हि देहे वह्नेरिव स्फोटनं (फोस्का) भवतीति प्रसिद्धिः ।

दहनप्रिया स्त्री ६त० । स्वाहायामग्निभार्य्यायाम् त्रिका०

दहनर्क्ष न०६त० । कृत्तिकानक्षत्रे “यदा विशाखासु महेन्द्रमन्त्री सुतश्च भानोर्दहनर्क्षयातः” वृ० सं० १० अ० । दहनभादयोऽप्यत्र ।

दहनसारथि पु०६त०। वायौ ।“दक्षिणदहनसारथिरयाहतचञ्चलचूतकलिके” दशकु० । दहनसहचरादयोऽप्यत्र ।

दहनागुरु न०दहनस्य दाहाय अगुरु ।दाहागुरुणि राजनि०

दहनाराति पु० ६त० । जले राजनि० । तस्य वह्निनाशकत्वात् तथात्वम् दहनरिपुप्रभृतयोऽप्यत्र ।

दहनोपल पु० दहनाय वह्नये हितः उपलः (आतशी) सूर्य्यकान्तमणौ हेम० । सूर्य्यकिरणसम्पर्केण हि ततो वह्नेः प्रादुर्भावात् तस्य तथात्वम् ।

दहनोल्का ६० । विस्फुलिङ्गरूपायामुल्कायाम् त्रिका०

दहर पु० दह-अर । १मूषिकायां २स्वल्पे ३भ्रातरि ४बालके च मेदि०। ५अतिसूक्ष्मे ६दुर्बोधे च “अथ यदिदं दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्” छा०उ०। तत्र स्वल्पे “नेष्टा पत्नीमानेष्यन् कौशं वासः परिधापयति चण्डातकं दहरं वा” कात्या०श्रौ० १४ । ५ । २ “परिधापयतीति कारितत्वादधेयषणात्र भवति चण्डातकं चलनक उच्यते एवं ह्यभियुक्तोपदेशः अर्द्धोरुकं विलासिन्या वासश्चण्डातकं विदुः दहरं तु कौपीनम् दहरशब्दस्याल्पवाचकत्वात्” कर्कः । २नरके ३वरुणे च उणादि० ।

दहराकाश पु० कर्म्म० । चिदाकाशे ईश्वरे ।

दह्र पु०दह-रक् । १दावाग्नौ २जठरे च । “सोऽन्यजन्मनि दह्राग्निर्विश्रवाश्च महातपाः” भाग०४।१।२० “दह्राग्निः जठराग्निः” श्रीधरःस्वल्पार्थस्यैवात्र कर्मधारयः जठरस्थस्याग्नेः स्वल्पत्वात् इत्यन्ये ।

दा दाने भ्वा०पर० सक० सेट् ण इत् । यच्छति प्रणियच्छति अदात् । ददौ ददतुः । देयात् । दास्यति । देयम् दानीयं दातव्यं दत्तः दातुम् दत्त्वा ।

दा दाने जुहो० उभ०सक०अनिट् । ददाति दत्ते प्रणिददाति । दद्यात् ददीत । ददातु ददतु देहि दत्ताम् दत्स्व । अददात् अदत्त । अदात् अदित । ददौ ददिथ–ददाथ ददिव । ददे ददिषे । दाता देयात् दासीष्ट । दास्यति । कर्मणि दीयते अदायि अदायिषाताम्–अदिषाताम् । दासीष्ट–दायिषीष्ट दास्यते–दायिष्यते । दापयति । दित्सति देदीयते । दातव्यः दानीयः देयम् । दाता । दानं दायः दत्तं प्रत्तम् । दातुं दत्तिः दत्त्वा प्रदाय । ददत् ददानः । ददिवान् । "यो ददाति स कुक्कुरः" अमरः । "मूर्ध्नि मूर्द्धाभिषिक्तस्य ददाति स्म विधानतः" रामा०अयो० २६स० "दद्याच्चैवासनं स्वकम्" "सोऽन्तर्दशाहात् तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वा" मनुः । "देहि युद्धं नरपते! ममाद्य रणमूर्द्धनि" भा० उ०१८३अ० "ददौ स दश धर्माय" मनुः । "अवकाशं किलोदन्वान् रामायाभ्यर्थितो ददौ" रघुः । "पाण्डवानां सभामध्ये दुर्योधन उपागतः । तस्मै गाञ्च हिरण्यञ्च" विदग्धमु० । "न दास्यामि समादातुं सोमं कस्मैचिदप्यहम्" भा० आ०३४अ० "दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे" गीता "देयं दारसुतादृते" याज्ञ० । "दत्तभुक्तफलं धनम्" दायभागधृतभारतम् "दत्तात्मा तु स्वयं दत्तः" मनुः "सुता ददे तस्य सुताय मैथिली" भट्टिः । "आददानः परक्षेत्रात्" न दण्डं दातुमर्हति" "स ज्ञेयः दत्त्रिमः सुतः" मनुः "तेषां दत्त्वा तु हस्तेषु सपवित्रं तिलोदकम्" स्मृतिः । "अदित्सन्तं दापयति प्रजानन्" यजु०८।२४ । "दायादानपि दापयेत्" मनुः । "तेषामशीतिं यानानि रत्नपूर्णानि दापय" रामा०अयो०३२ स० । "स दाप्यः प्रथमं दमम्" याज्ञ० "अस्मभ्यमिन्द्र दित्ससि" ऋ०१।१७०।२ "दित्सन्तं भूयो यजमानश्चिकेत" ऋ०२।१४।१०।

अति+अतिक्रम्य दाने अत्यन्तदाने च । "न जीवन्तमतिददाति" कात्या० ४।१।२७। "अतिदाने बलिर्बद्धः" चाण०

अनु+पश्चाद्दाने तुल्यरूपदाने प्रतिनिधित्वेन दाने च । "न दूढेत्र अनुददासि वामम्" ऋ०१।१८०।५। "सूरश्चिदस्मा अनु दादपस्याम्" ७।४५।२ "यः शर्धते नानुददाति शृध्याम्" २।१२।१०

अभि+आभिमुख्येन दाने "तथैव चैनमुक्तो वामपार्ष्णिमभ्यदात्" भा० व० १९७अ० गदाम् ।

अव+अधोदाने अवत्तम् आदिकर्मणि तु वा नादेशः यथाह सि० कौ० "अवदत्तं विदत्तञ्च प्रदत्तञ्चादिकर्मणि । सुदत्तमनुदत्तञ्च निदत्तमिति चेष्यते" अवस्त्राद्यथाप्राप्तम् ।

आ+ग्रहणे "दद्याच्चैवाददीत वा" । "शुभां विद्यामाददीतावरादपि" मनुः । "त्वं चादास्यामि भूयोऽहं पाप्मानं जरया सह" भा० आ०८४अ० । "शरीरमात्तं मृत्युना" छा० उ० "आददानः परक्षेत्रात्" मनुः ।

अप+आ+अपेत्य ग्रहणे । "मृत्पिण्डमपादाय महावीरं करोति" शत०ब्रा० १४।१।२।१७

उद्+आ+उदस्य ग्रहणे "उदादाय पृथिवीं जीवदानुम्" यजु०१ । २८।

उप+आ+सामीप्येन ग्रहणे "उपात्तविद्यो गुरुदक्षिणार्थी" [रघुः ।

परि+आ+परिवर्त्य ग्रहणे "पर्य्याददानं शस्त्राणि भीमधन्वानमर्जुनम्" भा० उ०४८अ० "तस्मिन्निधीनादधीत प्रज्ञां पर्य्याददीत च" भा० शा० ८६अ० ।

प्रति+आ+प्रतिग्रहणे दत्तस्य पुनर्ग्रहणे च । "शुभाशुभं कर्मकृतं यदन्यत्तदेव प्रत्याददते स्वदेहे" भा० शा० २०२ अ० "न चाहं शक्तः शापं प्रत्यादातुम्" भा०आ०२अ०

वि+आ+अङ्गादेः प्रसारणे आत्म०स्वाङ्गप्रसारणे तु पर० । "व्यादायास्यं महारक्षस्तौ दृष्ट्वाऽथ ह्यधावत" हरिवं० ३१७ अ० । "भक्षयत्येष मां रुद्रो व्यात्तास्यो दारुणाकृतिः" भा०व०६४अ० । "नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम्" गीता ।

परि+उपरिस्थापने । "त्रिते दुःष्वप्न्यं सर्वमाप्त्ये परिदद्मसि" ऋ० ८।४७।१५ "परिदद्मसि उपरि दद्मः वयं त्रिताः परित्यजामः इत्यर्थः । अथवा त्रिते मयि यद्दुष्वप्न्यं दृष्टं तत् स्वर्णकाराय मालाकाराय वा परिदद्मसि अस्मत्तोऽपि निष्कृष्य तयोरुपरि स्थापयामः" भा०

प्र+विधानादिना प्रकर्षेण च दाने । "प्रदानं स्वाम्यकारणम्" मनुः । "प्रत्तं जलं ह्रस्वजमन्तिकेऽपाम्" भट्टिः । "नष्टं विनष्टं कृमिभिः श्वहतं विषमे स्थितम् । हीनं पुरुषकारेण प्रदद्यात् पाल एव तु" मनुः ।

अनु+प्र+पश्चात् प्रदाने । "एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते । कण्ठम्" शिक्षा ।

प्रति+प्र+प्रत्यर्पणे गृहीतस्य पुनरर्पणे "राज्यं प्रतिप्रदास्यामि" भा० उ० ५५२५ श्लो० ।

सम्+प्र+सत्कारेण प्रदाने । "तदर्हमासनं तस्मै सम्प्रदाय यथाविधि । गां चैव मधुपर्कं च सम्प्रदायार्घ्यमेव च" भा० स०५अ० । "अहन्यहनि चाप्येवं याचतां सम्प्रदीयते" भा० व०८५,२१श्लो० । अविच्छेदेन शिष्टानामाचारे च, सम्प्रदायः ।

प्रति+प्रतिरूपदाने प्रत्यर्पणे च। "अलङ्कारकृतं द्रव्यं हिरण्यं प्रतिदापयेत्" याज्ञ०। "प्रतिदास्यामि भगवन्! पुंलिङ्गं तव सुव्रत!" भा० उ० १८२ अ०। "शिष्यव्यतिक्रमं वीक्ष्य निवर्त्य गुरुरागतः। अशपत् पततां देहो निमे! पण्डितमानिनः। निमिः प्रतिददौ शापं गुरवे धर्मवर्जिने। तवापि पततां देहो लोभाद्धर्ममजानतः" भाग० ६।१३।५

दा लवने अदा० प० सक० अनिट्। पित् तेन न घुसंज्ञा। दाति अदासीत् दायात्। "अग्निष्टे दाति रोमा पृथिव्याः" ऋ०१०।६५।४ "दाति छिनत्ति दाप् लवने अदादित्वाच्छपो लुक्" भा०। "कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं वियूय" १०।१३१।२ "स हि ष्मा धन्वाक्षितं दाता न दात्या पशुः" ५।७।७ "अहिंसन्त ओषधीर्दान्तु पर्वन्" अथ० १२।३।३१ "वर्हिर्देवसदनं दामि" कात्या०श्रौ० कर्कधृतश्रुतिः। [उज्ज्वलद०।

दाक पु० ददाति यज्ञे हविरादिकं दा–क न कित्। यजमाने

दाक्ष त्रि० दक्षस्येदम् अण्। दक्षसम्बन्धिनि मखादौ "भागोयत्र भागमादातुमिच्छन् मखो दाक्षो येन कृतोऽन्यथावत्" हरिवं०१११ अ०। दाक्षीणां सङ्घः अङ्को लक्षणं वा इञन्तात् अण्। २दाक्षिसमुदाये ३तदङ्के च पु० ४तल्लक्षणे न०। "परम्परासंबन्धोऽङ्कः साक्षात्तु लक्षणम्" सि०कौ०।दाक्षेः छात्राः "इञश्च" पा०अण्। ५दाक्षेः छात्रेषु ब० व०। दाक्षेरागतः अण्। ६दाक्षेरागते त्रि०। गोत्रचरणात् वुञि प्राप्ते "न दण्डमानवान्तेवासिषु" पा० पर्युदासात् अणेव। ७दाक्षेः दण्डप्रधानमानवेषु दक्षान्तेवासिषु च तेन तद्भिन्नेषु दाक्षकः। तेषु तु दाक्षा - दण्डमानवाः शिष्या वा" सि०कौ०।

दाक्षक पु० दाक्षेरिदम् गोत्रचरणात् वुञ्। १दण्डमानवान्तेवासिभिन्ने तत्सम्बन्धिनि तेषु तु अणेव। दाक्षशब्दे दृश्यम्। दाक्षीणां विषयो देशः राजन्या० वुञ्। २दाक्षेर्विषये पु०।

दाक्षायण पुंस्त्री दक्षस्य गोत्रापत्यम् इञ् "यञिञोश्च" पा० यूनि फक्, "इञः प्राचामिति" पा० विशेषणात् न युवप्रत्ययस्य लुक् तस्य प्राग्देशस्थितत्वाभावादिति" सि० कौ० १दक्षस्य यूनि गोत्रापत्ये। दाक्षायणस्य विषयो देशः ऐषुकार्या०भक्तल्। दाक्षायणभक्त तदीये देशरूपे विषये पु०। दक्षस्येदम् दाक्षं तत्र तदयनञ्चेति। २सुवर्णादावलङ्कारे च। "दाक्षायणं दक्षिणा" कात्या० श्रौ० ४।४।२८। "दाक्षायणं सुवर्णमुच्यते" कर्कः। "यो बिभर्त्ति दाक्षायणं हिरण्यम्" यजु० ३४।५१। "दाक्षायणशब्दोऽलङ्कारार्थः" वेददी०उक्तेः ३भूषणे च। तत्र दक्षस्य सून्यपत्ये "यदाबध्नन् दाक्षायणा हिरण्यम्" यजु०३४।५२। स्त्रियां ङीप्। "भोः कश्यपस्य पुत्रोऽहं माता दाक्षायणी च मे" भा० शा०१७०अ० "दाक्षायण्योऽश्विनीत्यादाः" अमरः। दक्ष एव दाक्षः तस्यायनं तत्कृतो यज्ञभेदः संज्ञात्वात् पूर्वपदात् णत्वम्। ४दक्षकृते यज्ञभेदे स च यज्ञः शत०ब्रा० २।४।४।२ उक्तो यथा

"प्रजापतिर्ह वा एतेनाग्रे यज्ञेनेजे प्रजाकामो बहुः प्रजया पशुभिः स्यां श्रियं गच्छेयं यशः स्यामन्नादः स्यामिति। स वै दक्षो नाम। तद्यदेतेन सोऽयजत तस्माद्दाक्षायणयज्ञो नाम" तद्विधिर्यथा "दाक्षायणयज्ञः प्राजापत्ययशस्कामस्य" कात्या०श्रौ० ४।४ १। इत्यादिषु ४०सूत्रेषूक्तः। "तत्रैवं प्रथमं पौर्णमास्यां श्वाग्न्वारम्भणीयपूर्वकोऽग्नीषोमीययागः पुनरुत्कृत्य सांनाय्यवदुपक्रमः। प्रतिपद्याग्नेयेन पुरोडाशेनैन्द्रेण दध्ना पयसा च यागः, पक्षे वैकृधः। मांसमैथुनवर्जनसङ्कल्पः। पुनरुत्कृत्य तस्मिन् प्रतिपद्दिने एन्द्राग्नयागः पुनरुत्कृत्य मैत्रावरुणयाः पयस्याया उपक्रमः। प्रातर्द्वितीयायामाग्नेयेन मैत्रावरुणया च यागो यथोक्त पक्षे आदित्यचरुः तदानीमेव पुनरुत्कृत्याग्नीषोमीय यागः। ततः पुनरुद्धरणादिदधिपयोपक्रमः। प्रातस्तृतीयायामाग्नेयसांनाय्ययागः पक्षे वैकृधः। तदानीमेवोत्कृत्यैन्द्राग्नयागः। पुनरुत्कृत्य मैत्रावरुण्या उपक्रमः तदनन्तरमादित्यो वा इत्येवम्प्रकारेण संवत्सरं यावत् प्रत्यहं कर्त्तव्यम्" कर्कः। तत्पद्धतिस्तु तत्र भाष्ये दृश्या। "ऋक्षेष्ट्याग्रयणञ्चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत्। उत्तरायणञ्च क्रमशो दाक्षस्यायनमेव च" मनुः। सुवर्णे "दाक्षायणी ब्रह्मसूत्री वेणुमान् सकमण्डलुः" याज्ञ०"दाक्षायणं सुवर्णं तदस्यास्तीति इनि। ६दाक्षायणी" मिता०। •

दाक्षायणी स्त्री० दक्षस्य स्त्र्यपत्यम् इञि फक् ङीप्। १अश्विन्यादिताराषु २सत्यां दुर्गायाम् मेदि० "सापि दक्षाय सुश्रोणी गौरी दत्ताथ ब्रह्मणा। दुहितृत्वे पुरा अग्नि रुद्रेणोढा महात्मना। सा च दाक्षायणी देवी पुनर्भूत्वा त्वपोनम!" वराह०पु०। ३रेवतीनक्षत्रे हेम०। ४दन्तीवृक्षे रत्नमा०।५अदित्यां कश्यपपत्न्याम् "दक्षस्तु तेभ्यस्तदात् प्रजाः

सम्यगभिवर्द्धिताः। तत्र दाक्षायणीपुत्राः सर्वे देवाः-सवासवाः। वसवोऽष्टौ च रुद्राश्च आदित्या मरुतस्तथा"।

दाक्षायणीपति पु० ६त०। १शिवे २चन्द्रे च त्रिका०।

दाक्षायण्य पु० दाक्षायण्यामदितौ भवः बा०यत्। आदित्ये "प्रचेतसस्तथा दक्षो भवितेह प्रजापतिः। दाक्षायण्यस्तथादित्यो मनुश्चादित्यतस्तथा" भा० अनु०१४७अ०

दाक्षि पुंस्त्री दक्षस्य गोत्रापत्यम् इञ्। दक्षस्यापत्ये घोषादिषु परेषु अस्य आद्युदात्तता दाक्षिघोषः दाक्षिकन्था दाक्षिह्रद इत्यादि। संज्ञात्वेऽपि एतत्पूर्वककन्थायास्तत्पुरुषे "तत् पुरुषे शालाया नपुंसके" "कन्था च" पा० क्लीवत्वप्राप्तावपि "संज्ञायां कन्थोशीनरेषु" पा०उशीनरत्वाभावात् न क्लीवता। उशीनरदेशकन्थायान्तु क्लीवत्वात् नाद्युदात्तता।"कन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात्"पा०एतत्पूर्वककन्थादिभ्यः भवादौ छ। दाक्षिकन्थीयं दाक्षिनगरीयमित्यादि। "कूलसूदस्थलकर्षाः" पा० आद्युदात्तात् अस्मात् परस्यकूलादीनामादिरुदात्तः। दाक्षिकूलः दाक्षिकर्षः। एतौ च ग्रामविशेषवाचिनौ। अस्य इञन्तत्वात् प्रस्थशब्दे परे नाद्युदात्तता। दाक्षिप्रस्थः।

दाक्षिण त्रि० दक्षिणा प्रयोजनमस्य अण्। ऋतुग्रहाङ्गहोमभेदे स च "अथ प्रतिपरेत्य गार्हपत्यम् दाक्षिणानि जुहोति" शत०ब्रा०४।३।४।६ इत्युपक्रम्य दर्शितः "इडां भक्षयित्वा शालाद्वार्य्ये दाक्षिणहोमः" कात्या०श्रौ० १०।२।४ "ततः शालाद्वार्ये दाक्षिणहोमः कर्त्तव्यः दाक्षिणहोम इति संज्ञा "अथ प्रतिपरेत्य गार्हपत्यं दाक्षिणानि जुहोतीति" श्रुतत्वात् दाक्षिणानि दक्षिणा प्रयोजनानि येषाम्" कर्कः।

दाक्षिणक पु० दक्षिणायां कर्मसमाप्तौ द्रव्यदानरूपायां क्रियायां प्रसृतः दक्षिणमार्गेण चन्द्रलोकं गच्छति वा वुञ्। १दक्षिणातत्परे इष्टापूर्त्तेन २चन्द्रलोकगामिनि च उपचारात् दक्षिणमार्गगामिनो ३बन्धे च। "विपर्य्ययादतत्त्वज्ञाना दृष्यते बन्धः स च त्रिविधः प्राकृतिकोवैकृतिको दाक्षिणकश्चेति इत्युपक्रमे "इष्टापूर्त्तेन दाक्षिणकः पुरुषतत्त्वानभिज्ञो हि इष्टापूर्त्तकारी कामोपहतमनाबध्यत इति" सां०कौ०। [लायां भवे।

दाक्षिणशाल त्रि० दक्षिणशालायां भवःञ। दाक्षिणशा

दाक्षिणात्य त्रि० दाक्षिणा भवः "दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्" पा० त्यक्। १दक्षिणाभवे २नारिकेले पु० राजनि०।

दाक्षिणापथक त्रि० दक्षिणापथे देशे भवः धूमा० वुञ्। दक्षिणापथदेशभवे।

दाक्षिण्य न० दक्षिणस्य अनुकूलस्य पटोर्वा भावः ष्यञ्। १आनुकूल्ये २पटुतायाम्। "नारदो मत्प्रियं कुर्वन् मुनिरक्लिष्टकर्मकृत्। दाक्षिण्यादनुरोधाश्च दत्तवाचात संशयः" हरिवं०१२६अ०। "तस्य दाक्षिण्यरूढेन नाम्ना मगधवंशजा" रघुः। "दाक्षिण्यं चेष्टया वाचा परचित्तानुवर्त्तनम्" सा०द०उक्ते ३नाटकलक्षणभेदे च।

दाक्षी स्त्री दक्षस्य स्त्र्यपत्यम् इञ्। "इतो मनुष्यजातेः" पा०ङीष्। १दक्षस्य स्त्र्यपत्ये २पाणिनिमुनेर्मातरि च

दाक्षीपुत्र पु० ६त०। पाणिनिमुनौ हेमच०।

दाक्षेय पु०दाक्ष्या अपत्यम्। पाणिनिमुनौ हेमच०।

दाक्ष्य न० दक्षस्य भावः कर्म्म वा ष्यञ्। १कौशले सहसा-प्रत्युत्पन्नकार्य्येषु अव्यामोहेन प्रवृत्तौ "शक्तिं चावेक्ष्य दाक्ष्यं च भृत्यानाञ्च परिग्रहम्" मनुः। "दाक्ष्यं सद्यःफलदं यदप्यतः" माघः।

दाघ पु० दह-भावे घञ् न्यङ्क्वा० कुः। दाहे शब्दार्थचि०।

दाडक पु० दल-ण्वुल् लस्य डः। दन्ते शब्दार्थक०।

दाडिम त्रि०दल-विशरणे भावे घञ् दालेन निर्वृत्तः भावात् इमप् लस्य डः। स्वनामख्याते फलप्रधाने वृक्षे मेदि० "तत् फलं त्रिविधं स्वादु स्वाद्वम्लं केवलाम्लकम्। तत्र स्वादु १त्रिदोषघ्नं तृड्दाहज्वरनाशनम्। हृत्कण्ठमुखरोगघ्नं तर्पणं शुक्रलं लघु। कषायानुरसं ग्राहि स्निग्धं मेधाबलावहम्। स्वाद्वम्लं २दीपनं रुच्यं किञ्चित् पित्तकरं लघु। अम्लन्तु ३पित्तजनकमुष्णं वातकफापहमिति" भाव०प्र०। २एलायां मेदि०। अस्य स्त्रीत्वे गौरा० ङीष्। "वियोगिनीमैक्षत दाडिमीमसौ" नैष०"रक्ता दन्ता भविष्यन्ति दाडिमीकुसुमोपमाः" देवी०। एतत् स्थिता दुर्गा रक्तदन्ती। अमरे पुंस्त्वोक्तिः प्रायिकी उदाहरण दृष्ट्या मेदिनिकरेण त्रिलिङ्गत्वस्योक्तेः।

दाडिमपत्रक पु० दाडिमस्य पत्रमिव पत्रमस्य कप्। रोहितकवृक्षे २राजनि०

दाडिमपुष्प पु० दाडिमस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य। १रोहितकवृक्षे ६त०। २दाडिमस्य पुष्पे न०।

दाडिमप्रिय पु० दाडिमं तत्फलं प्रियमस्य। १शुकखगे २दाडिमप्रियमात्रे त्रि० शब्दरत्ना०

दाडिमभक्षण पु०दाडिमं भक्षयितुं शीलमस्य ल्युः। १शुकखगे शब्दच०। २दाडिमफलभक्षके त्रि०। भक्ष-भावे ल्युट् ६त०। ३दाडिमफलस्य भक्षणे न०

दाडिमादिचूर्ण न० दाडिमफलत्वगादिचूर्णविशेषे। "द्वे

पले दाडिमादष्टौ खण्डाद् व्योषं पलत्रयम् । त्रिसुगन्धिपलञ्चैव चूर्णमेकत्र कारयेत् । तच्चूर्णं मात्रया भुक्तमरोचकहरं परम् । दीपनं पाचनं च स्यात् पीनसज्वरकासजित्” वैद्य०

दाडिमाष्टक पु० दाडिमस्य तत्त्वचः अष्टकं पलाष्टकं यत्र । दाडिमफलत्वगादियुक्ते चूर्णभेदे “कर्षोन्मिता तुगाक्षीरी चातुर्जातं द्विकार्षिकम् । यमानी धान्यका जाजी ग्रन्थिव्योषं पलार्द्धकम् । पलानि दाडिमादष्टौ सितायाश्चैकतः कृतः । गुणैः कपित्थाष्टकवच्चूर्णोऽयं दाडिमाष्टकः” चक्रद०। कपित्थाष्टकस्य १६६०पृ० उक्तम् तद्वत्गुणयुतोऽयमिति बोध्यम् ।

दाडिमीरस पु० “दाडिमं घृतसन्तप्तं तत्र पात्रे विनिःक्षिपेत् । ततः पक्वः पटे पूत इति स्याद्दाडिमीरसः” इत्युक्ते रसभेदे

दाडिमीसार पु० दाडिमीं तच्छब्दं सरति गच्छति अण् । दाडिमद्रुमे राजनि०। [इति शब्दार्थचि० ।

दाडिम्ब पु०दा–बा०ड्म्ब डस्य नेत्त्वम् । (डालिम) । ख्याते

दाड़ी स्त्री दल्यते फलेऽसौ दल–कर्म्मणि घञ् गौरा० ङीष् लस्य डः । दाड़िमे पा० । तस्याः फलम् । अण् तस्य हरितक्या० लुपि “हरीतक्यादि चेति” प्रकृतिलिङ्गत्वात् २तत्फलेऽपि स्त्री ।

दाढ़ा स्त्री दैप् शोधे दा–दाने सम्पदा०भावे क्विप् दे शुद्ध्यै दानाय वा ढौकते ढौक–बा०ड । १दन्तभेदे दंष्ट्रायाम् हेम० । दानाय प्रेरणे २प्रार्थनायां ३समूहे च” शब्दार्थकल्प० । स्वार्थे क कापि अत इत्त्वम् । दाढ़िका तत्रार्थे हेम० । दाढ़ायै केशसमूहाय प्रभवति ठक् । दाढिका (दाढ़ि) श्मश्रुणि । “केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेदविचारयन् । पादयोर्दाढ़िकायां च” मनुः । “दाढिकायां श्मश्रुणि” कुल्लू० ।

दाण्ड पु०स्त्री दण्डस्य इक्ष्वाकुपुत्रभेदस्यापत्यम् शिवा० अण् । १दण्डस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् । दण्डस्य भावः पृथ्वा० । वा अण् । २दण्डभावे न० । ३आयुधजीविसङ्घभेदे । दण्डानां समूहः अञ् । ४दण्डसमूहे न० ।

दाण्ड(ण्डि)कि त्रि० “आकृस्त्रिगर्त्तषष्ठाश्च कौण्डोपरथदाण्ड(ण्डि)की । क्रोष्टुकिर्जालमानिश्च ब्रह्मगुप्तोऽथ जालकिः” सि० कौ०उक्ते त्रिगर्त्तषष्ठे आयुधजीविसङ्घभेदे ततः स्वार्थे छ । दाण्ड(ण्डि)कीय तत्रार्थे ।

दाण्डपाता स्त्री दण्डस्य पातो यस्यां तिथौ “सास्यां क्रियायाम्” पा०सूत्रेण संज्ञायां ञः । दण्डपातस्यतिथिभेदे ।

दाण्डाजिनिक त्रि० दण्डाजिनेन तद्धारणेनार्थानन्विच्छति “अयःशूलदण्डाजिनाभ्याम्” पा०ठञ् । मायाविनि कपटेनार्थलाभेच्छया दण्डाजिनधारिणि

दाण्डायन पु० दण्डस्य गोत्रापत्यम् नडा० फक् । दण्डगोत्रापत्ये तस्य स्थलं दाण्डिनायनस्थलम् । ग्रामभेदे “कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम्” पा० ततः उत्तरपदस्यस्थलशब्द आद्युदात्तः” सि० कौ० ।

दाण्डिक त्रि० दण्डेन तद्धारणेन जीवति वेतना० ठञ् । दण्डधारणोपजीविनि । तस्य भावः पुरो० यक् । दाण्डिक्य तद्भावे न० । [दण्डप्रोक्तकल्पसूत्राध्यायिषु

दाण्डिन् पु० ब०व० । दण्डेन प्रोक्तमधीयते शौन० णिनि ।

दाण्डिनायन पुंस्त्री० दण्डिनो गोत्रापत्यं नडा० फक् दाण्डिनायनेत्यादिना टिलोपाभावः । दण्डिनो गोत्रापत्ये ।

दात त्रि० दाप् लवने कर्म्मणि क्त । १लूने, २छिन्ने । दैप्-शोधे कर्त्तरि क्त । ३शुद्धे च । दो–खण्डने इत्यस्य तु दितः दा–दाने इत्यस्य दत्त इति भेदः ।

दाति स्त्री०दैप् शोधे दाप् लवने भावे क्तिच् । १शुद्धौ २छेदने दा–दाने बा०ति । ३दाने ४दत्ते च “मरुतो दातिवारः” ऋ०१।१६७,८। “दातिवारः प्रदेयअन्नः दत्तवरणीयहविर्लक्षणधनो वा” भा०

दातु न०दा–भावे तुन् । १दाने “कत्तस्य दातु शवसो व्युष्टौ” ऋ० १०।९९।१ “कत् दातु किं दानम्” भा० “सहस्र दातु पशुमङ्गिरःयवत्” ऋ०६।७२।६। २दातरि त्रि० ।

दातृ त्रि० दा–दाने तृच् ।१दानकर्त्तरि २दानशीले च “दाता मे भूभृतां नाथः प्रमाणीक्रियतामिति”कुमा० “कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्ते” यजु०७।४८ स्त्रियां ङीप् । शीलार्थे तृचि तु न कर्म्मणि षष्ठी “स हि स्मा धन्वाक्षितं दाता न दात्या पशुः” ऋ० ५।७।७। दातृधर्मश्च दानशब्दे दृश्यः ।

दात्यूह पुंस्त्री० दाप्–लवने क्तिन् दातिमूहते ऊह–अण् दो–खण्डने क्तिन् दितिं वहति वह–क ऊठ् दित्यूहः ततः स्वार्थे अण् देविकाशिंशपेत्यादिना आत्त्वम् । १कालकण्ठके पक्षिभेदे अमरः । २जलकाके राजनि० । ३चातके मेदि०४मेघे पु०शब्दर०। जातित्वे सर्वत्र स्त्रियां ङीप् । “सारसं रज्जुवालं च दात्यूहं शुकसारिके” मनुः “क्रव्यादपक्षिदात्यूहशुकप्रतुदटिट्टिभान्” याज्ञ० ।

दात्यौह पुंस्त्री दात्यूह+पृषो०। दात्यूहे खगे शब्दर०

दात्र न० दो–खण्डने दाप् लवने वा करणे ष्ट्रन्। छेदन साधने लवित्रे (दा) अस्त्रभेदे अमरः। "क्षुरैः क्षुरप्रैर्भल्लैश्च दात्रैरञ्जलिकैस्तथा" हरिव०२१७ अ० "दात्रेण धान्यं लुनाति" व्या०। दा–दाने कर्मणि त्र। २दातव्ये। "दात्रं यत्नोपदस्यति" ऋ०८।४१।२१ "दात्रं दातव्यम्" कर्त्तरि त्र। ३दानकर्त्तरि "सोमस्य दात्रमसि" यजु०१०।६ "दात्रं दानकर्तृ" वेददी०दा दाने भावे त्र। ४दाने "तद्धां दात्रं महि कीर्त्तेन्यम्" ऋ०१।११६।६ "दात्रं दानम्" भा०।

दात्व पु० दा–दाने त्वन्। १दातरि २यज्ञकर्मणि च उज्ज्वल०।

दाद पु०दद–भावे घञ्। दाने "दत्त्वा च विविधान् दादान् पूजयित्वा च वै द्विजान्" भा०श० ३७अ० "तत्र दत्त्वा बहून् दादान् विप्रान् संपूज्य माधवः" ४०अ०।

दाधिक त्रि० दध्नि दध्ना वा संस्कृतः दध्ना चरति दध्ना संसृष्टं उपसिक्तं वा ठक्। १दध्नि संस्कृतद्रव्ये २दध्नाचारिणि ३दध्ना संसृष्टे ४दध्नोपसिक्ते च "वीजपूररसोपेतं सर्पिर्दधि चतुर्गुणम्। साधितं दाधिकं नाम गुल्मघ्नृत् प्लीहशूलजित्" सुश्रुतोक्ते गुल्मादिनाशके ५औषधभेदे न०।

दाधित्थ न० दाधित्थस्य विकारः अनुदात्तादित्वात् अञ्। दधित्थस्य कपित्थस्य विकारे। तस्य परिमाणम्। तत्प्रत्ययात् पुनरञ्। २दाधित्थपरिमाणे न०।

दाधृवि स्त्री धृवि–यङ् लुक् इन्। धरित्र्यां माधवः "पुत्रा यांसो नु दाधृविभरध्यै" ऋ०६।६६।१। "दाधृविर्धरित्री" भा०।

दाधृषि त्रि० धृष–यङ्लुक्–इन्। अत्यन्तधर्षके "ब्रह्मणा यामि सवनेषु दाधृषिः" ऋ०२।७।७ "दाधृषिर्धर्षकः" भा० "सत्राहणं दाधृषिं तुम्रमिन्द्रम्" ऋ०४।११६।८ "दाधृषिमत्यन्तधर्षकम्" भा०।

दान आर्जवे ऋजूकरणे सक० उभ० भ्वा० स्वार्थे सन्। छेदने तु न सन्। दीदांसति ते अदीदांसीत् अदीदांसिष्ट छेदने तु दानति ते। अदानीत् अदानिष्ट दीदांसयति दानयति। दीदांसति काष्ठं ऋजूकरोतीत्यर्थः दानति काष्ठं छिनत्तीत्यर्थः।

दान न०दा–दाने दो–खण्डने दैप् शोधने वा भावादौ ल्युट्। १गजमदजले २दीयमाने त्रि० ३धने न० "दानं ददत्यपि जलैः सहसाधिरूढे" माघः "सेनाचरीभवदिभाननदानवारिवासेन यस्य जनिता सुरभीरणश्रीः" नैष० "आसीदनाविष्कृतदानराजिः" रघुः। ४पालने ५छेदने ६शुद्धौ च स्वस्वत्वत्यागात्मकव्यापारभेदे स्वत्वाभिसन्धानापूर्वकस्वत्वत्यागे दानपदार्थनिरूपणं तदङ्गादिकं च शुद्धि० त० यथा

देवलः "अर्थानामुदिते पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनम्। दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यानन्तस्य वक्ष्यते" अर्थो द्रव्यम्। उदिते शास्त्रकथिते श्रद्धा देवलोक्ता यथा "सत्कृतिश्चानसूया च सदा श्रद्धेति कीर्त्तिता"। अतएव भगवद्गीतासु "अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतञ्च यत्। असदित्युच्यते पार्थ! न च तत् प्रेत्य नेह च"। हरिवंशे बलिं प्रति भगवद्वाक्यम् "अश्रोत्रियं श्राद्धमधीतमव्रतं त्वदक्षिणं यज्ञमनृत्विजा हुतम्। अश्रद्धया दत्तमसंस्कृतं हविर्भागाः षडेते तव दैत्यपुङ्गव!"। प्रतिपादनं स्वीकरणं पात्रायत्तीकरणमिति यावत्। तेन शास्त्रोक्तसम्प्रदानस्वत्वावच्छिन्नद्रव्यत्यागो दानम्। ततश्च उद्देश्यपात्रविशेषो यदि न स्वीकरोति तदा सोपाधित्यागविशेषस्यानिर्वाहान्न दातुः स्वत्वं निवर्तते इति रत्नाकरप्रभृतयः। वस्तुतस्तु "प्रदानं स्वाम्यकारणमिति" मनूक्तेर्दानमात्रात् सम्प्रदानस्य तद्विषयज्ञानाभावदशायामपि स्वत्वमुत्पद्यते पितुः स्वत्वोपरमात्तद्धने गर्भस्थस्येव। तेन शास्त्रोक्तसम्प्रदानस्वत्वापादकद्रव्यत्यागो दानम्। तथाच दत्तस्य प्रतिपत्तिर्न तु प्रतिग्रहघटितं दानमिति। व्यक्तमाह कात्यायनः "पित्रा दत्तमादाय गृहीत्वा निष्क्रामयति" आदाय प्रतिगृह्य ततो हस्तं गृहीत्वा वक्ष्यमाणमन्त्रेण निष्क्रामयतीत्यर्थः। "दत्त्वान्ते स्वस्तिवाचयेत्" इति वक्ष्यमाणवचनाच्चेति। अतएव मरीचिः "वत्सगोषु यथा नष्टां मातरं लभते सुतः। मनसा यस्य यद्दत्तं तद्धि तस्योपतिष्ठते"। नचैतत्तर्पणमात्रपरं वत्सगोष्विति दृष्टान्ताभिधानेन च यस्य यदिति सामान्याभिधानेन होलाधिकरणन्यायात् सामान्यपरं तेन श्राद्धादावपि तथा। "एकत्र निर्णीतः" इति न्यायाच्च। अतएव दत्तस्योद्देश्यपात्राभावेऽपि इतरधनवत्तद्धनस्वामिकुले प्रतिपत्तिमाह हेमाद्रिधृतधौम्यः "परोक्षे कल्पितं दानं पात्राभावे कथं भवेत्। गोत्रजेभ्यस्तथा दद्यात् तदभावेऽस्य बन्धुषु"। दानकल्पतरौ नारदः "ब्राह्मणस्य च यद्दत्तं सान्वयस्य न चास्ति सः।

सकुल्ये तस्य निनयेत्तदभावेऽस्य बन्धुषु । यदा तु न सकुल्यः स्यान्न च सम्बन्धिबान्धवाः । दद्यात् सजातिशिष्येभ्यस्तदभावेऽप्सु निःक्षिपेत्" अतएव आत्मीयासत्त्व पात्राभावे जले प्रक्षेपः । अतएव "मनसा पात्रमुद्दिश्य भूमौ तोयं विनिःक्षिपेत् । विद्यते सागरस्यान्तो दानस्यान्तो न विद्यते" इति नारदीयोक्तम् । दानानन्तरमेव स्वीकारात् पूर्वं दक्षिणा क्रियते । यत्र तु पात्रविशेषानुद्देश्यकदानं तत्र दातुः प्रतिपत्त्युपदेशात् तदधीनसम्प्रदानविशेषनिरूपितस्वत्वं त्यागादेव जायते । तत्र प्रतिपादनमाह मत्स्यपुराणम् "न चिरं धारयेद्गेहे हेम संप्रोक्षितं बुधाः । तिष्ठद्भयापहं यस्मात् शोकव्याधिकरं नृणाम् । शीघ्रं परस्वीकरणाच्छ्रेयः प्राप्नोति पुष्कलम्"। "संप्रोक्षितं पात्रमुद्दिश्य त्यक्तमिति" हेमाद्रिः । अतएव विष्णुपुराणे "तस्मात् सर्वात्मना पात्रे दद्यात् कनकमुत्तमम् । अपात्रे पातयेद्दत्तं सुवर्णं नरकार्णवे । प्रमादतस्तु तन्नष्टं तावन्मात्रं नियोजयेत् । अन्यथा स्तेययुक्तः स्याद्ब्रह्मदत्ते विनाशिनि" । तच्च ब्राह्मणायोत्सृष्टं ब्राह्मणसात्कृतम् यदि चौरादिनापह्रियते तदा तावदेव पुनरुत्सृज्य देयमिति दानसागरः । "द्रव्यमर्जयन् ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयात् याजयेदध्यापयेत्" इति श्रुतौ याजनाध्यापनसाहचर्यात् प्रतिग्रहस्य स्वत्वमजनयतोऽप्यर्जनरूपता न विरुद्धा याजनाध्यापनादौ दक्षिणादानादेव स्वत्वादिति दायभागः । ननु प्रतिग्रहात् स्वत्वं प्रागुक्तमनुधौम्यनारदीयवचनविरोधात् । सम्प्रदानस्वीकारात् पूर्वं त्यक्तद्रव्यस्यान्येन ग्रहणे ब्रह्मस्वापहारापत्तेश्च । एवञ्च दाने सम्प्रदानस्य कारणतोद्देश्यत्वात्, नत्वनुमतिद्वारा मानाभावात् मनसा पात्रमनुद्दिश्येत्यत्र व्यभिचाराच्च । एवञ्च त्यागाच्छिन्नत्वमपि दातुः स्वत्वं संप्रदानाग्रहणादसम्यक्त्वेन तस्यादानत्वश्रुतेर्दातुः पुनः स्वत्वमुत्पद्यते । तथाच नारदः "दत्त्वा दानमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति । दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदं हि तत्" असम्यक्त्वञ्च दानस्यादेयद्रव्यदानाद्वा व्ययार्थदानाद्वा सम्प्रदानभ्रान्त्यादिना वा पित्राद्यसम्मत्यादिना वा दातुर्देशाशुद्ध्या व्यवस्थाभेदाद्वा इति वाचस्पतिमिश्राः । तथाच देवलः । "दाता प्रतिग्रहीता च श्रद्धा देयञ्च धर्मयुक् । देशकालौ च दानानामङ्गान्येतानि षड्विदुः" । धर्मयुक् न्यायार्जितं द्रव्यं तथाच विष्णुधर्मोत्तरम् "देशकाले तथा पात्रे धनं न्यायागतं तथा । यद्दत्तं ब्राह्मणश्रेष्ठाः ! तदनन्तं प्रकीर्त्तितम्" । प्रतिग्रहाभावे प्रतिग्रहीतृरूपाङ्गाभावादसम्यक्त्वम् । दत्तस्याप्रदानं पुनर्हरणं यस्मिन् व्यवहारपदे तत्तथेति विज्ञानेश्वरः । अतएव यज्ञाद्यर्थं याचकाय धनं दत्तमपि तेन तदकरणे पुनस्तद्ग्रहणमाह मनुः "धर्मार्थं येन दत्तं स्यात् कस्मैचिद्याचते धनम् । पश्चाच्च न तथा यत् स्यान्न देयन्तस्य तद्भवेत्" । दत्तस्य गृहीतस्य भुक्तस्यापि पुनरादानश्रुतेः सुतरां पात्रस्योपेक्षायां तथेति । उपेक्षया स्वत्वहानिमाह बृहस्पतिः "प्राप्तमात्रं येन भुक्तं स्वीकृत्यापरिपन्थिनम् । तस्य तत् सिद्धिमाप्नोति हानिश्चोपेक्षया तथा" । अतएव प्रतिग्रहीतुस्त्यागात् फलं वक्ष्यते । अन्यत्र हारीतः "प्रतिश्रुत्याः प्रदानेन दत्तस्य छेदनेन च । विविधान् नरकान् याति तिर्य्यग्योनौ च जायते । वाचा यच्च प्रतिज्ञातं कर्म्मणा नोपपादितम् । तद्धनं ऋणसंयुक्तम् इह लोके परत्र च" । दत्तस्योच्छेदनं स्वयन्दत्तस्य द्रव्यस्य प्रतिग्रहीतृदानविक्रयादिकं विना छेदं बलात् स्वीकरणं न तु तद्विक्रीतादेर्ग्रहणम् । तथा चाश्वमेधिके पर्व्वणि युधिष्ठिरं प्रति व्यासवाक्यं "दत्तैषा भवता मह्यं ताञ्च भूमिं ददाम्यहम् । अरण्यं दीयतां मेऽद्य आसीत् पूर्व्वन्तु ते यतः" इति कात्यायनः "स्वस्थेनार्त्तेन वा दत्तं श्रावितं धर्म्मकारणात् । अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तत्सुतो नात्र संशयः" । आर्त्तेन जन्मप्रभृति महारोगिव्यतिरिक्तरोगिणेत्यर्थः । महारोगिणां दाने "तेषां मध्ये तु यः कुष्ठी गर्हितः सर्व्वकर्म्मसु" इति प्रागुक्तभविष्यपुराणीयनिषेधात् । एवञ्च मुमूर्षुदत्तस्य यद्दानोपसर्गत्वाभिधानं तद्धर्म्मार्थेतरदानपरम् । स्मृतिः "स्नात्वा शुद्धे समे देशे गोमयेनोपलेपिते । वसित्वा वसनं शुद्धं दानं दद्यात् सदक्षिणम्" । अत्र श्राद्धवर्ज्जोपितदेशाभिधानात् "यज्ञोदानं तपो जप्यं श्राद्धञ्च सुरपूजनम् । गङ्गायान्तु कृतं सर्वं कोटिकोटिगुणं भवेत्" इति स्कान्दे गङ्गायामिति गङ्गातीरपरमिति गङ्गावाक्यावली । पाद्मे "शिवस्य विष्णोरग्नेश्च सन्निधौ दत्तमक्षयम्" । लिङ्गपुराणे "शालग्रामशिला यत्र तत्तीर्थं योजनद्वयम् । तत्र दानञ्च होमश्च सर्वं कोटिगुणं भवेत्" । यत्र भूर्लोके । भूर्लोकमाह विष्णुपुराणम् । "पादगम्यञ्च यत् किञ्चि-

इत्यन्ति पृथिवीमयम्। स भूलोकः समाख्यातोविस्तारोऽस्य मयोदितः" पृथिवीमयं पार्थिवम्। ततश्च शालग्रामस्य पात्राद्यस्थानेऽपि तीर्थत्वमतएव केवलभूमौ शालग्रामावस्थानं तीर्थाय मैथिलानां दुराचारश्चैव। शङ्खलिखितौ "आहारं मैथुनं निद्रां सन्ध्याकाले विवर्जयेत्। कर्म चाध्ययनञ्चैव तथा दानप्रतिग्रहौ"। स्मृतिः "गत्वा यद्दीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम्। सहस्रगुणमाहूय याचिते तु तदर्द्धकम्"। विष्णुधर्मोत्तरम् "सीदते द्विजमुख्याय योऽर्थिने न प्रयच्छति। सामर्थ्ये सति दुर्बुद्धिर्नरकायोपपद्यते"। यमः "आशां दत्त्वा ह्यदातारं दानकाले निषेधकम्। दत्त्वा सन्तप्यते यस्तु तमाहुर्ब्रह्मघातकम्"। मात्स्ये "अनित्यं जीवितं यस्मात् वसु चातीव चञ्चलम्। केशेष्विव गृहीतस्तु मृत्युना धर्ममाचरेत्"। भारते "एकां गां दशगुर्दद्यादृश दद्याच्च गोशती। शतं सहस्रगुर्दद्यात् सहस्रं बहुगोधनः"। व्यासः "ग्रासादर्द्धमपि ग्रासमर्थिभ्यः किन्न दीयते। इच्छानुरूपोविभवः कदा कस्य भविष्यति"। तथा "भुक्त्वा दानं न शस्यते"। अतएवाग्निपुराणम् "ग्रासमुष्टिं परगवे साग्रं दद्यात्तु यः सदा। अकृत्वा स्वयमाहारं स्वर्गलोकं स गच्छति"। देवलः "अपापरोगी धर्मात्मा दित्सुरव्यसनः शुचिः। अनिन्द्याजीवकर्मा च षड्भिर्दाता प्रशस्यते" अनिन्द्याजीवकर्मा अगर्हितजीवनोपायः। तथा "अपराबाधमक्लेशं प्रयत्नेनार्जितं धनम्। अल्पं वा विपुलं वापि देयमित्यभिधीयते"। अपराबाधं परपीड़ारहितम् अक्लेशं पातकक्लेशाजनकम्। तथा "यत् यच्च दुर्लभं द्रव्यं यस्मिन् कालेऽपि वा पुनः। दानार्हौ देशकालौ तौ स्यातां श्रेष्ठौ न चान्यथा" देवलः "इष्टं दत्तमधीतं वा विनश्यत्यनुकीर्त्तनात्। श्लाघानुशोचनाभ्याञ्च भग्नतेजो विभिद्यते। तस्मादात्मकृतं पुण्यं वृथा न परिकीर्त्तयेत्" इष्टं यजनं अनुकीर्त्तनं कथनं श्लाघा प्रशंसा अनुशोचनं धनव्ययेन पश्चात्तापः। भग्नतेजः फलजननशक्तिहीनं वृथा रक्षादिप्रयोजनं विना। देवलः "पात्रेभ्यो दीयते नित्यमनपेक्ष्य प्रयोजनम्। केवलं धर्मबुद्ध्या यत् धर्मदानं प्रचक्षते"। प्रयोजनमिह लौकिकमभिहितम्। याज्ञवल्क्यः "न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता। यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रचक्षते"। वृत्तमाचारः। विष्णुधर्मोत्तरे "पतनात् त्रायते यस्मात् पात्रं तस्मात् प्रचक्षते"। महाभारते "पात्राणामपि तत् पात्रं शूद्रान्नं यस्य नोदरे"। अत्र साक्षाच्छूद्रदत्ततण्डुलाद्यनुपयोगीति दानसागरः। शूद्रस्वत्वाश्रयान्नाभोजीति रत्नाकरः। वस्तुतस्तु हव्यग्रकरणाभिहितशूद्रान्नानुपयोगोत्यर्थः। याज्ञवल्क्यः "दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः"। निमित्तेषु गङ्गातीरादिसंक्रान्त्यादिषु। वृद्धमनुः "सहस्रगुणितं दानं भवेद्दत्तं युगादिषु। कर्म श्राद्धादिकञ्चैव तथा मन्वन्तरादिषु"। विवादचिन्तामणौ वशिष्ठः "शुक्रशोणितसम्भवः पुत्रोमातापितृनिमित्तकः। तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागे तु मातापितरौ प्रभवतः नत्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयात् वा स हि सन्तानाय पूर्वेषामिति"। कात्यायनः "विक्रयश्चैव दानञ्च न नेयाः स्युरनिच्छवः। दाराः पुत्राश्च सर्वस्वमात्मन्येव तु योजयेत्। आपत्काले तु कर्त्तव्यं दानं विक्रय एव च। अन्यथा न प्रवर्त्तेत इति शास्त्रार्थनिश्चयः"। एवं भरणासामर्थ्य एव परित्यागः। मनुः "सप्त वित्तागमाधर्म्या दायोलाभः क्रयोजयः। प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च"। दायोऽन्वयागतः लाभो निध्यादेः। जयः संग्रामादेः। प्रयोगः कुसीदं, कर्मयोगः कृषिवाणिज्यपुत्रकन्यादि। बृहस्पतिः "कुटुम्बभक्तवसनाद्देयं यदतिरिच्यते। मध्वास्वादो विषं पश्चाद्दातुर्धर्मोऽन्यथा भवेत्"। कीर्त्तिनरकाभ्यामित्यर्थः। अस्यापवादमाह स एव "कुटुम्बं पीड़यित्वा तु ब्राह्मणाय महात्मने। दातव्यं भिक्षवे चान्नमात्मनोभूतिमिच्छता"। अतएव भविष्यपुराणे "स्वल्पे महति वा तुल्यं फलमाढ्यदरिद्रयोः"। विष्णुधर्मोत्तरे "यस्योपयोगि यद्द्रव्यं देयं तस्मै च तद्भवेत्"। हारीतः "तामसेन तु द्रव्येण ऋत्विगभिस्तामसैस्तथा। तामसं भावमास्थाय तामसो यज्ञ उच्यते। तामसेन तु यज्ञेन दानेन तपसा तथा। निरये जन्म चेदाप्नुर्द्धि विद्याच्च तामसीम्"। तामसो दुष्टद्रव्यर्त्त्विगाधिपत्यरूपा इति रत्नाकरः। "राजसेन तु द्रव्येण ऋत्विगभीराजसैस्तथा। राजसं भावमास्थाय राजसोयज्ञ उच्यते। राजसेन तु यज्ञेन दानेन तपसा तथा। निरयस्वर्गयोर्जन्म क्रूरराज्यं श्रिया युतम्। सात्त्विकेन तु द्रव्येण ऋत्विगभिः सात्त्विकैस्तथा। सात्त्विकं भावमास्थाय सात्त्विको यज्ञ उच्यते। सात्त्विकेन तु यज्ञेन दानेन तपसा

तथा। देवलोके ध्रुवं वासो देवसायुज्यमेव च”। मत्स्यपुराणञ्च “येषां पूर्व्वकृतं कर्म्म सात्त्विकं मनुजोत्तम!। पौरुषेण विना तेषां केषाञ्चिद्दृश्यते फलम्। कर्म्मणा प्राप्यते लोके राजसस्य तथा फलम्। कृच्छ्रेण कर्म्मणा विद्धि तामसस्य तथा फलम्” द्रव्याणामपि तत्तद्भेदमाह नारदः “पार्श्विकद्यूतचौर्य्यार्त्तिप्रतिरूपकसाहसैः। व्याजेनोपार्ज्जितं यद्यत्तत् कृष्णं समुदाहृतम्। पार्श्विकः पाशकतया योऽर्जयतीति प्रायश्चित्तविवेकः। आर्त्त्या परपीड़या, प्रतिरूपकेण कृत्रिमरत्नादिना, साहसेन दुस्तरयामगिर्य्यारोहणादिना, व्याजेन ब्राह्मणवेशेन शूद्रादिना। कृष्णं तामसं इति रत्नाकरः। “कुसीदकृषिवाणिज्यशुल्कशालानुवृत्तिभिः। कृतोपकारादाप्तञ्च राजसं समुदाहृतम्” अनुवृत्तिः सेवा। “श्रुतशौर्य्यतपःकन्याशिष्ययाज्यान्वयागतम्। धनं सप्तविधं शुक्लं मुनिभिः समुदाहृतम्”। श्रुतेनाध्ययनेन शौर्य्येण जयादिना तपसा जपहोमदेवार्च्चनादिना कन्यागतं कन्यया सहागतं श्वशुरादेर्लब्धं शिष्यागतं गुरुदक्षिणादिना, याज्यागतं आर्त्विज्यलब्धम् अन्वयागतं दायादिभ्यो लब्धं शुक्लं सात्त्विकम्। अत्र स्वत्वहेतुभूतव्यापाररूपार्ज्जनगणे चौर्य्यस्यापि निर्द्देशाच्चौर्य्योपात्तद्रव्येऽपि यथेष्टविनियोज्यत्वेन शास्त्रगम्यत्वरूपस्वत्वमस्तीति प्रतीयते भवदेवभट्टसम्मतोऽयं पक्षः। यत्तु “द्रव्यमस्वामिविक्रीतं पूर्व्वस्वामी समाप्नुयात्” इति याज्ञवल्क्यीयेन चौरविक्रीतस्यास्वामिविक्रीतत्वमुक्तं तत्रास्वामिपदमप्रशस्तस्वामिपरं “अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः” इति प्रागुक्तत्वान्नतु स्वामित्वाभावपरं प्रागुक्तनारदवचनविरोधात्। “ब्राह्मणस्वं न हर्त्तव्यं क्षत्त्रियेण कदाचन। दस्युनिष्क्रिययोस्तु स्वमजीवन् हर्त्तुमर्हति” इत्यनेन चौरस्वत्वाभिधानाच्च अतएव याज्ञवल्क्यः बुभुक्षितस्त्र्यहं स्थित्वा धान्यमब्राह्मणाद्धरेत्”। मनुरपि “तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षड़नश्नता। अश्वस्तनविधानेन हर्त्तव्यं हीनकर्म्मणः” इत्याभ्यां त्र्यहोपवासषड़ुपवासानन्तरं धान्यचौर्य्येण जीवनाभिधानात्तदस्य वलिवैश्वदेवार्हता प्रतीयत इति। (अहोरात्रे भोजनद्वयविधानात् त्रिरात्रोपवासे षड्भोजनस्य सम्भवेन वाक्ययोरेकवाक्यतया त्रिरात्रोपवास एव विवक्षित। अतः षष्ठोपवासस्य पाक्षिकत्वोक्तिश्चिन्त्यमूला)। व्यक्तं हरिवंशीयसप्तव्याधोपाख्याने “ते नियोगाद्गुरोस्तस्य गां दोग्ध्रीं समपालयन्। क्रूरा बुद्धिः समभवत्तां गां वै हिंसितुं तदा। पितृभ्यः कल्पयित्वैनामुपभुञ्जीत भारत!। स्मृतिः प्रत्ययमर्षश्च तेषां जात्यन्तरेऽभवत्”। अत्र गुरोर्गां हत्वा श्राद्धेन चौराणामपि जातिस्मरत्वदर्शनाच्चौर्य्येण स्वत्वं प्रतीयते। एतत्तु अत्यन्ताशक्तानां शक्तानां तु मत्स्यपुराणे “गामग्निं ब्राह्मणं शास्त्रं काञ्चनं सलिलं स्त्रियः। मातरं पितरञ्चैव ये निन्दन्ति नराधमाः। न तेषामूर्द्ध्वगमनमेवमाह प्रजापतिः। परस्वं हरते यस्तु पश्चाद्दानं प्रयच्छति। न स गच्छति वै स्वर्गं दातारो यत्र भागिनः” इति सात्त्विकराजसिकवत् फलाभावपरम्। अन्यथा प्रागुक्तहारीतादिवचनविरोधापत्तेः। शातातपपराशरौ “सन्निकृष्टमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत्। भोजने चैव दाने च दहत्यासप्तमं कुलम्” वशिष्ठव्यासपराशराः “यस्य चैकगृहे मूर्खो दूरे चैव बहुश्रुतः। बहुश्रुताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः”। शातातपः “मन्त्रपूतञ्च यद्दानमपात्राय प्रदीयते। दातुर्निष्कृत्य हस्तं तद्भोक्तुर्जिह्वां निकृन्तति। न ददस्वेति यो ब्रूयात् देवाग्नौ ब्राह्मणेषु च। तिर्य्यग्योनिशतं गत्वा चाण्डालेष्वभिजायते”। वशिष्ठः “परिभुक्तमवज्ञातमपर्य्याप्तमसंस्कृतम्। यः प्रयच्छति विप्रेभ्यस्तद्भस्मन्यवतिष्ठते”। अपर्य्याप्तं स्वकार्य्याक्षमम्। यमः “सुवर्णं रजतं ताम्रं यतिभ्यो यः प्रयच्छति। न स तत्फलमाप्नोति तत्रैव परिवर्त्तते”। अत्रैव दृष्टफल एवावतिष्ठते न स्वर्गादिफलमाप्नोतीत्यर्थः। महाभारते “पङ्ग्वन्धवधिरामूकाव्याधिनोपहताश्च ये। भर्त्तव्यास्ते महाराज! न तु देयः प्रतिग्रहः”। व्याधिना यक्ष्मादिना। व्यासः “मातापितृभ्यां यद्दत्तं यद्दत्तं भ्रातृबन्धुषु। आत्मजेषु च यद्दत्तं सोऽनन्तस्वर्गसंक्रमः। पितुः शतगुणं दानं सहस्रं मातुरेव च। अनन्तं दुहितुर्दानं सोदर्य्ये दत्तमक्षयम्”। विशेषयति नारदः “साक्षित्वं प्रातिभाव्यञ्च दानं ग्रहणमेव च। विभक्ता भ्रातरः कुर्य्युर्नाविभक्ताः परस्परम्। योऽसद्भ्यः प्रतिगृह्यापि पुनः सद्भ्यः प्रयच्छति। आत्मानं संक्रमं कृत्वा परांस्तारयते हि सः” धनस्वामिनमात्मानं सन्तारयति दुस्तरमिति। शेषार्द्धं स्कान्दे विशेषः। गोतमः “अन्तर्जानु करं कृत्वा सकुशन्तु तिलोदकम्। फलांशमभिसन्धाय प्रदद्याच्छ्रद्धयान्वितः”। उदकस्तुतिमभिधायाह हारीतः “तस्मादद्भिः-

वीक्ष्यैतद्दद्यादालभ्य एव च" इति अवोक्ष्य प्रोक्ष्येति रत्नाकरः। अत्र यद्यपि "उत्तानेन तु हस्तेन प्रोक्षणं समुदाहृतम्। न्युब्जेनाभ्युक्षणं प्रोक्तं तिरश्चावोक्षणं स्मृतम्" इति वर्द्धमानधृतेन विरुद्धम्। अतएव कुसुमाञ्जलौ प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिरिति भेदेनोक्तं तथापि "यस्य यद्दीयते वस्त्रमलङ्कारादि काञ्चनम्। तेषां दैवतमुच्चार्य्य कृत्वा प्रोक्षणपूजने। उत्सृज्य मूलमन्त्रेण प्रतिनाम्ना प्रतर्पयेत्" इति कालिकापुराणाद्व्याख्यानेऽपि न शास्त्रविरोधः। वस्तुतस्तु उभयदर्शनाद्वैकल्पिकम्। आलभ्य पाणिना स्पृष्ट्वा। आपस्तम्बः "सर्व्वाण्युदकपूर्व्वाणि दानानि यथाश्रुति वीहारे" इति। अन्वाहार्य्यदानादौ यथाश्रुति यावदेव श्रूयते तावदेव कुर्य्यात् वीहारे यज्ञे नोदकपूर्व्वतानियमः इति कल्पतरुरत्नाकरौ। अन्वाहार्य्यममावस्याश्राद्धं एवञ्चापस्तम्बसूत्रैकवाक्यत्वात् यथाश्रुति वीहारः इति जैमिनिसूत्रेऽपि श्रुतिरुत्पत्तिवाक्यं शाब्दी व्युत्पत्तिश्च तेनोत्पत्तिव्युत्पत्तिवाक्ययोरर्थः यथाश्रुतः स एव विनियोगवाक्ये ग्राह्य इति सूत्रार्थः। ननु श्रुतैरेव शब्दैर्व्वाक्यरचना कार्य्येत्यर्थः मूलभूतश्रुत्यन्तरकल्पनापत्तेरदृष्टार्थतापत्तेश्च। ततश्च सङ्कल्पादिवाक्ये सङ्कल्पविषयीभूतस्यार्थस्याभिलप्यमानत्वादभिलापे तु तद्वाचकसर्व्वशब्दानां सामर्थ्यात् श्रुतशब्दस्य नियमो नास्ति अन्यथा विश्वजिता यजेतेत्यादौ स्वर्गकाम इत्यभिलापो न स्यादश्रुतत्वात् तथा "कपिलाकोटिदानात्तु गङ्गास्नानं विशिष्यते इति ब्रह्माण्डपुराणात् कपिलाकोटिदानजन्यफलाधिकफलप्राप्तिकाम इति शिष्टानुमताभिलापो न स्यात्। अतएव ग्रहादीनां नानामुनिभिर्नानानामान्युक्तानि तेषां यत् किञ्चिन्नाम्नैवोल्लेखाय। तथाच मत्स्यपुराणम् "सूर्य्यः सोमस्तथा भौमो बुधजीवसितार्कजाः। राहुः केतुरिति प्रोक्ता ग्रहालोकहितावहाः"। याज्ञवल्क्यः "सूर्य्यः सोमो महीपुत्त्रः सोमपुत्त्रः वृहस्पतिः। शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति ग्रहाः स्मृताः" यत्र त्वेकस्य देवस्य पूजादौ विशिष्य नानानामोपादानं तत्र तत्तएव तान्येवाभिलप्यानि न तु नामान्तराणि एवं यत्र बहुभिर्मुनिभिर्य्यन्नामाभिधीयते तत्र तदेव वक्तव्यं तथाभिधानेन श्रुतिस्तत्रैव तात्पर्य्यं प्रतीयते। एवञ्च विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यादिति न्यायेनापि विधिशब्दस्य विधिवाक्यस्थदेवताप्रतिपादकमात्रस्य मन्त्रसम्पादकत्वं बोध्यम्, योगियाज्ञवल्क्येन "मित्रोधाता-भगस्त्वष्टा पूषार्य्यमांशुरेव च। पर्य्यायनामभिश्चैव एकएव निगद्यते" तथा। "वाचकेऽपि च विज्ञाते वाच्यएव प्रसीदति" इत्युक्तम्। अतएव मनुः "वाग्दैवत्यैश्च चरुभिर्यजेरंस्ते सरस्वतीम्। अनृतस्यैनसस्तस्य कुर्व्वाणा निष्कृतिं पराम्"। अत्र वाग्देवता सरस्वतीति श्रुतेर्व्वाक्सरस्वत्योरेकार्थत्वात् वाग्दैवत्यचरुणा सरस्वतीयजनं संगच्छते। अन्यथा नामभेदाद्देवताभेदे विरुद्धं स्यात्। तेऽसत्यवचने सम्भाव्यमाने शूद्रविट्क्षत्त्रियविप्रवधविषयान्नृतादिपापिनः। स्मृतिः "नामगोत्रे समुच्चार्य्य प्राङ्मुखो देवकीर्त्तनात्। उदङ्मुखाय विप्राय दत्त्वान्ते स्वस्ति वाचयेत्"। देवकीर्त्तनादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी देवकीर्त्तनं कृत्वेत्यर्थः। ततश्च दात्रासुकदैवतं विष्णुदैवतं वा वक्तव्यमिति।

देयद्रव्यदेवा विष्णुध० उक्ता यथा "अभयं सर्व्वदैवत्यं भूमिर्वै विष्णुदेवता। कन्या दासस्तथा दासी प्राजापत्याः प्रकीर्त्तिताः; प्राजापत्यो गजः प्रोक्तस्तुरगोयमदैवतः। तथा चैकशफं सर्व्वं कथितं यमदैवतम्। महिषश्च तथा याम्य उष्ट्रो वै नैरृतो भवेत्। रौद्री धेनुर्व्विनिर्दिष्टा छाग आग्नेय उच्यते। मेषन्तु वारुणं विद्याद्वराहो वैष्णवः स्मृतः। आरण्याः पशवः सर्व्वे कथिता वायुदैवताः। जलाशयानि सर्व्वाणि वारिधानीं कमण्डलुम्। कुम्भञ्च करकञ्चैव वारुणानि विनिर्द्दिशेत्। समुद्रजानि रत्नानि सामुद्राणि तथैव च। आग्नेयं कनकं प्रोक्तं सर्व्वलौहानि चाप्यथ। प्राजापत्यानि शस्यानि पक्वान्नमपि च द्विजाः!। ज्ञेयानि सर्व्वगन्धानि गान्धर्व्वाणि विचक्षणैः। वार्हस्पत्यं स्मृतं वासः सौम्यानि रजतानि च। पक्षिणश्च तथा सर्व्वे वायव्याः परिकीर्त्तिताः। विद्या ब्राह्मी विनिर्दिष्टा विद्योपकरणानि च। सारस्वतानि ज्ञेयानि पुस्तकाद्यानि पण्डितैः। सर्व्वेषां शिल्पभाण्डानां विश्वकर्म्मा तु दैवतम्। द्रुमाणामथ पुष्पाणां शाकानां हरितैः सह। फलानामपि सर्व्वेषां तथा ज्ञेयो वनस्पतिः। मत्स्यमांसे विनिर्दिष्टे प्राजापत्ये तथैव च। छत्रं कृष्णाजिनं शय्यां रथमासनमेव च। उपानहौ तथा यानं तथा यत् प्राणवर्ज्जितम्। औत्तानाङ्गिरसं त्वेतत् प्रतिगृह्णीत मानवः। पार्थ्यन्दञ्च तथोशीरं शर्मशस्त्रध्वजादिकम्। व्रतोपकरणं सर्व्वं कथितं सर्व्वदैवतम्। गृहन्तु सर्व्वदैवत्यं यदनुक्तं द्विजोत्तमाः!। तज्ज्ञेयं विष्णुदैवत्यं सर्व्वं वा विष्णुदैवतम्"। देवकीर्त्तनादित्यत्र

देयकीर्त्तनादिति षट्त्रिंशन्मते पाठः व्याख्यातश्च हेमाद्रिणा "देयकीर्त्तनोत्तरकालं दत्त्वेत्यर्थः ।

विष्णुधर्म्मोत्तरेऽपि "द्रव्यस्य नाम गृह्णीयाद्ददानीति ततो वदेत् । तोयं दद्यात्तथा दाता दाने विधिरयं स्मृतः" । व्यासः "नामगोत्रे समुच्चार्य्य प्रदद्याच्छ्रद्धयान्वितः । परितुष्टेन भावेन तुभ्यं सम्प्रददे" इति । सम्प्रदानवाक्येऽहंप्रयोगमाह कात्यायनः "अहमस्मै ददामीति एवमाभाष्य दीयते" एवञ्च सम्प्रददे ददानीत्येतयोर्विकल्पः स च व्यवस्थितः आत्मगामिफले सम्प्रददे परगामिफले ददानीति उभयपदित्वात् दाधातोः फलवति कर्त्तर्य्यात्मने पदं दृश्यते अफलवति कर्त्तरि परस्मैपदमिति पाणिनिस्मरणात् । अतएवात्मनेपदं परस्मैपदम् इत्येतयोरात्मने परस्मै इत्याभ्यां समाख्या सङ्गच्छते । ददामीत्यस्य ददे इतिवत् वर्त्तमानार्थतेति । अतएव "सकृदाह ददानीति" मनुनाप्युक्तं सङ्गच्छते अनुमत्यर्थे तु सकृत्स्वाभिधानमप्रयोजकमिति । श्राद्धादौ फलभागिनां गोत्राद्युल्लेखदर्शनात् तदितरत्रापि तथोल्लेखाचारः । हारीतः "अथासद्द्रव्यदानमस्वर्ग्यं यच्च दत्त्वा परितप्यते तद्व्यर्थं दानमफलं यच्चोपकारिणे ददाति तन्मात्रं परिक्लिष्टं यच्च सोपधं ददाति अन्यश्रावितमल्पं यच्चापात्राय ददाति अनिष्टदानं भवति यच्चादत्त्वा प्रकीर्त्यते क्षयदानं यच्चाश्रद्धया ददाति क्रोधाद्राक्षसं यच्चाक्रुश्य ददाति दत्त्वा वा क्रोशति असत्कृतं पैशाचं यच्चावज्ञातं ददाति दत्त्वा वावजानीते सुमूर्षोस्तामसं यच्चाप्रकृतो ददाति एते दानोपसर्गा यैरुपसृष्टं दानमप्रसिद्धमस्वर्ग्यमयशस्यमध्रुवफलं भवत्यल्पफलं वेति" । तर्हि त्यागानन्तरकाले, हस्तार्पणसमयेऽप्यदानमसमर्पणम् । उपकारिणे व्यसनोपकारिणे तदितरोपकारिणे तु दत्तः । "मातापित्रोर्गुरौ मित्रे विनीते चोपकारिणे । दीनानाथविशिष्टेभ्यो दत्तन्तु सफलं भवेत्" । तन्मात्रं यथोक्तोपकरणरहितम् । सोपधं सच्छद्म अन्यश्रावितं लोकसम्भावनार्थं प्रकाशितम् । अनिष्टदानं शत्रवे दानं, क्षयोमानभेदः अप्रकृतो भयादिमान् । तथाच नारदः "अदत्तन्तु भयक्रोधकामशोकरुगन्वितैः । बालमूढास्वतन्त्रार्त्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम् । कर्त्ता ममेदं कर्म्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत्" । "प्रतिलाभेच्छया सोपाधिदत्तसुपाध्यसिद्धौ" इति विवादचिन्तामणिः । एतत्परमेव हारीतेन सोपधमित्युक्तम्" । हेमाद्रौ दान०ख० दानाङ्गादिकं विस्तरेणोक्तं यथा

"अथ दानाङ्गनिरूपणम् । तानि च प्रतिग्रहीतृद्रव्यकालदेशश्रद्धासंज्ञकानि । तदुक्तं भविष्यपुराणे "प्रतिग्रहीता द्रव्यञ्च कालो देशश्च पावनः । श्रद्धा च सात्त्विकी ज्ञेयं दानानामङ्गपञ्चकम्" ।

तत्र प्रतिग्रहीतृपात्रनिरूपणम् । स्कन्दपुराणे देवीं प्रति ईश्वरवचनम् "श्रुतीनामाकरा ह्येते रत्नानामिव सागराः । विप्रा विप्राधिपमुखे ! पूजनीयाः प्रयत्नतः" । विप्राधिपः चन्द्रः तद्वन्मुखं यस्याः सा तथा देवीसम्बोधनमेतत् । "यत्र वेदविदो विप्रा न प्राश्नन्त्युत्तमं हविः । न तत्र देवा देवेशि ! हविरश्नन्ति कर्हिचित्" । तथाच तैत्तिरीयश्रुतिः "यावतीर्व्वै देवतास्ताः सर्व्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्तीत्यादि" । "वियदित्युच्यते व्योम प्रकारः प्रापणे स्मृतः । दिवं सम्प्रापयन्त्येते दातॄन् विप्रास्ततः स्मृताः । अपि नारायणोऽनन्तो ब्रह्मा स्कन्दोऽनिलः शिखी । तद्दानं नाभिनन्दन्ति यत्र विप्रा न पूजिताः । येषां प्रसादत्सुलभ-मायु-र्धर्म्मः सुखं धनम् । श्री-र्यशः-स्वर्गवासश्च तान् विप्रानर्च्चयेद्बुधः" । विष्णुधर्म्मोत्तरे श्रीभगवानुवाच "ब्राह्मणैः पूजितैर्नित्यं पूजितोऽहं न संशयः । निर्भर्त्सितैश्च निर्भर्त्स्ये तैरहं सर्व्वकर्म्मसु । विप्राः परा गतिर्मह्यं यस्तान् पूजयते नृप ! । तमहं स्वेन रूपेण प्रपश्यामि युधिष्ठिर ! । काणाः कुण्ठाश्च पण्डाश्च दरिद्रा व्याधिताश्च ये । एवंरूपाश्च ये विप्राः पश्य रूपं ममैव ते" । एतत्तु ब्राह्मणजातिमात्रस्तुतिपरम् । याज्ञवल्क्यः "तपस्तप्त्वासृजद्ब्रह्मा ब्राह्मणान् वेदगुप्तये । तृप्त्यर्थं पितृदेवानां धर्म्मसंरक्षणाय च" । मत्स्यः "नास्ति विप्रसमो देवो नास्ति विप्रसमो गुरुः । नास्ति विप्रात् परः शत्रुर्नास्ति विप्रात् परो विधिः" । वह्निपुराणम् "न जातिर्न कुलं राजन् ! न स्वाध्यायः श्रुतं न च । कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव तु कारणम् । किं कुलं वृत्तहीनस्य करिष्यति दुरात्मनः । कृमयः किं न जायन्ते कुसुमेषु सुगन्धिषु । नैकमेकान्ततो ग्राह्यं पठनं हि विशाम्पते ! । वृत्तमन्विष्यतां तात ! रक्षोभिः किं न पठ्यते । बहुना किमधीतेन नटस्येव दुरात्मनः । तेनाधीतं श्रुतं वापि यः क्रियामनुतिष्ठति । कपालस्थं यथा तोयं स्वदते च यथा पयः । दूष्यं स्यात् स्थानदोषेण, वृत्तहीनं तथा श्रुतम् । तस्माद्द्विज महाराज ! वृत्तं ब्राह्मणलक्षणम् । चतुर्व्वेदोऽपि दुर्वृत्तः

शूद्रादल्पतरः स्मृतः। सत्यं दम-स्तपो दानमहिंसेन्द्रियनिग्रहः। दृश्यन्ते यत्र राजेन्द्र! स ब्राह्मण इति स्मृतः"। वशिष्ठः "यं न सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतम्। न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित् स ब्राह्मणः"। सन्, शिष्टः असन्, तद्विपरीतः। अत्र चात्मोत्कर्षप्रकाशनं यो न करोति स पात्रमिति तात्पर्य्यमिति। यमः "अग्निमानिरतो नित्यं जुह्वानो जातवेदसम्। स्वदारनिरतो दाता स वै ब्राह्मण उच्यते। श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा चैव श्रुतानुगा। असम्भिन्नार्य्यमर्य्यादः स वै ब्राह्मण उच्यते। आशिषोऽर्थे प्रजाश्च प्रसङ्गान्न करोति यः। निवृत्तो लोभमोहाभ्यां तं देवा ब्राह्मणं विदुः"। 'आशिषः' आशीर्वादान्, 'अर्थे' धनलाभाय। प्रसङ्गः अत्यासक्तिः। "सत्यं दानं क्षमा शीलमानृशंस्यं दया घृणा। दृश्यन्ते यत्र लोकेऽस्मिंस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः"। शङ्खशातातपौ "तपोधर्मो दया दानं सत्यं शौचं श्रुतं घृणा। विद्याविज्ञानमास्तिक्यमेतद्ब्राह्मणलक्षणम्"। बौधायनः "विद्या तपश्च योनिश्च एतद्ब्राह्मणलक्षणम्। विद्यातपोभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः"। वशिष्ठः "ये शान्तदान्ताः श्रुतपूर्णकर्णा जितेन्द्रियाः प्राणिवधे निवृत्ताः। प्रतिग्रहे सङ्कुचिताग्रहस्तास्ते ब्राह्मणास्तारयितुं समर्थाः"। यमः "विद्यावन्तश्च ये विप्राः सुव्रताश्च तपस्विनः। सत्य-संयम-संयुक्ता ध्यानयुक्ता जितेन्द्रियाः। पुनन्ति दर्शनं प्राप्ताः किं पुनः संगतिं गताः। तेषां दत्त्वा च संभोज्य प्राप्नुयुः परमां गतिम्। दत्त्वा द्विजाय शुद्धाय दाता याति शुभां गतिम्। विद्यातपःशीलवांश्च स च तारयते नरः"। कूर्म्मपुराणे "स्वाध्यायवन्तो ये विप्रा विद्यावन्तो जितेन्द्रियाः। सत्यसंयमयुक्ताश्च तेभ्यो दद्यात् द्विजोत्तमाः!। श्रोत्रियाय कुलीनाय विनीताय तपस्विने। व्रतस्थाय दरिद्राय प्रदेयं भक्तिपूर्व्वकम्"। संवर्त्तः "श्रोत्रियाय दरिद्राय अर्थिने च विशेषतः। यद्दानं दीयते तस्मै तद्दानं शुभकारकम्"। श्रोत्रियस्तु, यमेनोक्तः "ओंकारपूर्व्विकास्तिस्रः सावित्रीर्य्यश्च विन्दति। चरितब्रह्मचर्य्यश्च स वै श्रोत्रिय उच्यते" ओंकारपूर्व्विका महाव्याहृतीरिति शेषः"। याज्ञवल्क्यः "सर्व्वस्य प्रभवो विप्राः श्रुताध्ययनशालिनः। तेभ्यः क्रियापराः श्रेष्ठास्तेभ्योऽप्यध्यात्मवित्तमाः"। पद्मपुराणे "यथा हि सर्व्वदेवानां ज्येष्ठः श्रेष्ठः पितामहः। तथा ज्ञानी सदा पूज्यो निर्म्ममो निष्परिग्रहः"। मत्स्यपुराणे "शीलं संवासतो ज्ञेयं शौचं संव्यवहारतः। प्रज्ञा संकथनात् ज्ञेया त्रिभिः पात्रं परीक्ष्यते"। भविष्यपुराणे "क्षान्ति-स्पृहा-दया-सत्यं-दानं शीलं तपः श्रुतम्। एतदष्टाङ्गमुद्दिष्टं परमं पात्रलक्षणम्"। वशिष्ठः "स्वाध्यायाढ्यं योनिमन्तं प्रशान्तं वैतानस्थं पापभीरुं बहुज्ञम्। स्त्रीषु क्षान्तं धार्म्मिकं गोशरण्यं व्रतैः क्षान्तं तादृशं पात्रमाहुः"। योनिमान् प्रशस्तकुलोद्भवः। वैतानस्थः अग्निहोत्रादिकर्म्मपरः। स्त्रीषु क्षान्तः स्त्रीविषये क्षान्तः। गोशरण्यः गोशुश्रूषारतः"। यमः "विद्यायुक्तो धर्म्मशीलः प्रशान्तः क्षान्तो दान्तः सत्यवादी कृतज्ञः। वृत्तिग्लानो गोहितो गोशरण्यो दाता यज्वा ब्राह्मणः पात्रमाहुः। स्वाध्यायवान् नियमवांस्तपस्वी ध्यानविच्च यः। क्षान्तो दान्तः सत्यवादी विप्रः पात्रमिहोच्यते" महाभारते "साङ्गांस्तु चतुरो वेदान् योऽधीते वै द्विजर्षभः। षड्भ्योऽनिवृत्तः कर्म्मभ्यस्तं पात्रमृषयो विदुः"। 'पात्र' पात्रतममित्यर्थः। वशिष्ठः "किञ्चिद्वेदमयं पात्रं किञ्चित्पात्रं तपोमयम्। पात्राणामपि तत् पात्रं शूद्रान्नं यस्य नोदरे"। वृहस्पतिः "किञ्चिद्वेदमयं पात्रं किञ्चित्पात्रं तपोमयम्। आगमिष्यति यत् पात्रं तत्पात्रं तारयिष्यति। ब्रह्मचारी भवेत्पात्रं पात्रं वेदस्य पारगः। पात्राणामुत्तमं पात्रं शूद्रान्नं यस्य नोदरे"। व्यासः "किञ्चिद्वेदमयं पात्रं किञ्चित्पात्रं तपोमयम्। असङ्कीर्णं च यत्पात्रं तत्पात्रं तारयिष्यति"। असङ्कीर्णं योन्यादिसङ्कररहितम्। याज्ञवल्क्यः "न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता। यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्त्तितम्"। देवलः "मात्रश्च ब्राह्मणश्चैव श्रोत्रियश्च ततः परः। अनूचानस्तथा भ्रूण-ऋषिकल्प ऋषिर्मुनिः। इत्येतेऽष्टौ समुद्दिष्टा ब्राह्मणाः प्रथमं श्रुतौ। तेषां परः परः श्रेष्ठो विद्यावृत्तविशेषतः। ब्राह्मणानां कुले जातो जातिमात्रो यदा भवेत्। अनुपेतः क्रियाहीनो मात्र इत्यभिधीयते"। अनुपेतः उपनयनरहितः। "एकदेशमतिक्रम्य वेदस्याचारवानृजुः। स ब्राह्मण इति प्रोक्तो निभृतः सत्यवाग्घृणी"। एकदेशातिक्रमः वेदस्य किञ्चिन्न्यूनस्याध्ययनम्। निभृतः

शान्तः । "एकां शाखां सकल्पां वा षड्भिरङ्गैरधीत्य वा । षट्कर्म्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्म्मवित् । वेद-वेदाङ्ग-तत्त्वज्ञः शुद्धात्मा पापवर्जितः । शेषं श्रोत्रियवत् प्राप्तः सोऽनूचान इति स्मृतः । अनूचानगुणोपेतो यज्ञस्वाध्याययन्त्रितः । भ्रूण इत्युच्यते शिष्टैः शेषभोजी जितेन्द्रियः । वैदिकं लौकिकञ्चैव सर्व्वं ज्ञानमवाप्य यः । आश्रमस्थो वशी नित्यमृषिकल्प इति स्मृतः" । लौकिकम् अर्थार्जनादिज्ञानम् । "ऊर्द्ध्वरेतास्तपस्युग्रो नियताशी न संशयी । शापानुग्रहयोः शक्तः सत्यसन्धो भवेदृषिः । निवृत्तः सर्व्वतत्त्वज्ञः कामक्रोधविवर्ज्जितः । ध्यानस्थो निष्क्रियो दान्तस्तुल्यमृत्काञ्चनो मुनिः । निवृत्तः निषिद्धकाम्यकर्म्मभ्यः । निष्क्रियः अर्थार्ज्जनादिक्रियारहितः । "एवमन्वयविद्याभ्यां वृत्तेन च समुच्छ्रिताः । त्रिशुक्ला नाम विप्रेन्द्राः पूज्यन्ते सवनादिषु" । सवनादिषु यज्ञादिषु । "प्रतिग्रहसमर्थोऽपि लत्वा विप्रो यथाविधि । निस्तारयति दातारमात्मानञ्च स्वतेजसा । समर्थोऽपि, समर्थ एवेत्यर्थः । "न लोके ब्राह्मणेभ्योऽन्यत् पवित्रं पुण्यमेव वा । अशक्यञ्च द्विजेन्द्राणां नास्ति वृत्तवतामिति । योक्तव्यो हव्यकव्येषु त्रिशुक्लो ब्राह्मणो द्विजैः । अभिभूतश्च पूर्व्वोक्तैर्दोषैः स्पृष्टश्च नेष्यते" । अभिभूतः अपकृष्टः । पूर्व्वोक्तैः कुलविद्याचारैः । दोषैः उपपातकादिभिः । मनुः "पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्दधानतयैव च । अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्य प्राप्यते फलम्" । दक्षः "समं द्विगुणसाहस्रमनन्तञ्च यथाक्रमम् । दाने फलविशेषः स्याद्धिंसायामेवमेव हि । शतमब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे । सहस्रगुणमाचार्य्ये अनन्तं वेदपारगे" । 'अब्राह्मणः, राजभृतादिः । यदाह शातातपः । "अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिः शातातपोऽब्रवीत् । आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी । तृतीयो बहुयाज्यः स्यात् चतुर्थो ग्रामयाजकः" । बहवो याज्या यस्य स बहुयाज्यः । "पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य वा" । ग्रामस्य नगरस्य भृत इत्यन्वयः । "अनागतान्तु यः पूर्व्वां सादित्याञ्चैव पश्चिमाम् । नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः" । 'ब्राह्मणब्रुवस्तु, परस्तादपात्रेषु व्याख्यास्यते" । आचार्य्यस्तु महाभारते "अध्यापयेत्तु यः शिष्यं कृतोपनयनं द्विजः । सरहस्यञ्च सकलं वेदं भरतसत्तम ! । तमाचार्य्यं महाबाहो ! प्रवदन्ति मनीषिणः । एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः । योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते । निषेकादीनि कर्म्माणि यः करोति नृपोत्तम ! । सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते । आग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकं तथा । यः करोति वृतो नूनं स तु स्यादृत्विजो द्विजः" । यमः "सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे । प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे । 'प्राधीतः, पारब्धाध्ययनः । "उत्पत्तिं प्रलयञ्चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स भवेद्वेदपारगः" । बृहस्पतिः "शूद्रे समगुणं दानं वैश्ये तु द्विगुणं स्मृतम् । क्षत्रिये त्रिगुणं प्राहुः षड्गुणं ब्राह्मणे स्मृतम् । श्रोत्रिये चैव साहस्रमाचार्य्ये द्विगुणं ततः । आत्मज्ञे शतसाहस्रमनन्तं त्वग्निहोत्रिणि" । विष्णुधर्म्मोत्तरे "अमानुषे समं दानं गोषु ज्ञेयं फलं तथा । द्विगुणञ्च तदेवोक्तं तथा वै वर्णसङ्करे । शूद्रे चतुर्गुणं प्रोक्तं वैश्ये चाष्टगुणं भवेत् । क्षत्रिये षोड़शगुणं ब्रह्मबन्धौ तदेव तु । द्वात्रिंशद्गुणं कृतं दानं वेदाध्ययनतत्परे । शतघ्नं तद्विनिर्द्दिष्टं प्राधीते लक्षसम्मितम् । अनन्तञ्च तदेवोक्तं ब्राह्मणे वेदपारगे" । एतेषु, केषाञ्चिदब्राह्मणब्राह्मणब्रुवादीनामपात्राणामपि पात्रत्वनिरूपणं मन्त्रवद्गवादिदानव्यतिरिक्तदानविषयम् । "मन्त्रपूर्व्वञ्च यद्दानमपात्राय प्रदीयते । दातुर्निकृत्य हस्तं तद्भोक्तुर्जिह्वां निकृन्तति" शातातपवचनात् । "उपरुन्धन्ति दातारं गौरश्वः काञ्चनं क्षितिः । अश्रोत्रियस्य विप्रस्य हस्तं दृष्ट्वा निराकृतेरिति" वशिष्ठवचनाच्च मन्त्रपूर्व्वगवादिदानानामपात्रप्रतिपादननिषेधात् । शूद्रादीनान्तु पात्रत्वनिरूपणम् अन्नदानविषयम् । "कृतान्नमितरेभ्यः" इतिगौतमवचनात् "अन्नं सर्व्वत्र दातव्यमिति" वक्ष्यमाणत्वाच्च । दक्षः "व्यसनापदर्थञ्च कुटुम्बार्थञ्च याचते । एवमन्विष्य दातव्यं सर्व्वदानेष्वयं विधिः" । व्यसनं, राजचौराद्युपद्रवः । 'आपत् दुर्भिक्षादिपीड़ा । 'आद्यो'ऽर्थशब्दो, निवृत्तिवचनः । मनुः "सान्तानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सार्व्ववेदसम् । गुर्व्वर्थं पितृमात्रर्थं स्वाध्यायार्थ्युपतापिनः । नवैतान् स्नातकान् विद्याद्ब्राह्मणान् धर्म्मभिक्षुकान् । 'सान्तानिकः, सन्तानप्रयोजनविवाहार्थीत्यर्थः । 'अध्वगः' अत्र धर्म्मार्थं प्रचलितः । सार्व्ववेदसः सर्व्वस्वदक्षिणयज्ञकृत् । 'उपतापी, व्याधिपीड़ितः "निःस्वेभ्यो देयमेतेभ्यो दानं

विद्याविशेषतः। एतेभ्यो हि द्विजाग्र्येभ्यो देयमन्नं सदक्षिणम्। इतरेभ्यो बहिर्वेदि कृतान्नन्तु प्रदीयते"। विद्याविशेषत इति अल्पविद्याय अल्पं बहुविद्याय बहित्यर्थः। बौधायनः सुब्राह्मण-श्रोत्रिय-वेदपारगेभ्यो गुर्वर्थ-निवेशौषधार्थ-वृत्तिक्षीण-यक्ष्यमाणाध्ययनाध्वसंयोग वैश्वजितेषु द्रव्यविभागो यथाशक्ति कार्य्यो बहिर्वेदि भिक्षमाणेषु कृतान्नमितरेषु"। निवेशः, विवाहः। वैश्वजितः, सर्वस्वदक्षिणया कृतविश्वजिद्यागः। बहिर्वेदिपदस्यादेतेभ्यो बहिर्वेद्यपि धनमवश्यं देयम्। अन्येभ्यस्तु अन्तर्वेद्येव धनदाननियमः। बहिर्वेदि तु कृतान्नमेव। आपस्तम्बः "भिक्षमाणो निमित्त-माचार्य्यो विवाहो यज्ञो मातापित्रोर्बुभूर्षार्हतश्च नियमादिलोपः। तत्र, गुणान् समीक्ष्य यथा देयं, इन्द्रिय-प्रीत्यर्थस्य तु भिक्षमाणमनिमित्तं न तथाद्रियेत"। 'बुभूर्षा भरणेच्छा। अर्हतश्च नियमादिलोप इति, अधिकारिणआवश्यककर्मविधिलोपप्रसङ्गः। यमः "वेदेष्वनघसङ्गेषु कृतं विप्रसखाग्निषु। सन्तारयति दातारं महतः किल्बिषादपि"। पद्मपुराणे "एकं वेदान्तगं विप्रं भोजयेत् श्रद्धयान्वितः। तस्य भुक्ता स वै कोटिविप्राणां नात्र संशयः"। शातातपः "वेदपूर्णमुखं विप्रं सुभुक्तमपि भोजयेत्। न तु मूर्खं निराहारं षड्रात्रमुपवासिनम्"। व्यासः "यत् सिक्थं वेदविद्भुङ्क्ते षट्कर्मनिरतः शुचिः। दातुः फलमसंख्येयं जन्म जन्म तदक्षयम्। वेदविद्याव्रतस्नाते श्रोत्रिये गृहमागते। क्रीडन्त्यौषधयः सर्वा यास्यामः परमां गतिम्"। 'ओषधयः, अन्नानि। महाभारते "तद्भक्तास्तज्जनाराजंस्तद्गृहास्तदुपाश्रयाः। अर्थिनश्च भवन्त्यर्थे तेषु दत्तं महाफलम्"। अत्र तच्छब्देन पूर्वोक्ताः पितरो देवताश्च परामृश्यन्ते। अथवा तदेव दीयमानं भक्तमदनीयं येषां ते तथा एवं तज्जनादिशब्दा अपि। "तस्करेभ्यः परेभ्यो वा ये भयार्त्ता युधिष्ठिर!। अर्थिनो भोक्तुमिच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम्। हृतस्वा हृतदाराश्च ये विप्रा देशसंप्लवे। अर्थार्थमभिगच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम्। चारित्रनियता राजन्! ये कृशाः कृशवृत्तयः। अर्थिनश्चोपगच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम्। अव्युत्क्रान्ताः स्वधर्मेषु पाषण्डसमयेषु च। कृशप्राणाः कृशाहारास्तेषु दत्तं महाफलम्। तपस्विनस्तपोनिष्ठास्तथा भैक्ष्यचराश्च ये। अर्थिनः किञ्चिदिच्छन्ति तेषां दत्तं महाफलम्"।

आदित्यपुराणम् "अक्रोधना धर्मपराः शान्ता दमदमे रताः। तादृशाः साधवो विप्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलम्। हृतसर्वस्वहरणानिर्दोषाः प्रभविष्णुभिः। स्पृहयन्ति सुभक्तानां तेषु दत्तं महाफलम्"। शातातपपराशरौ "सन्निकृष्टमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत्। भोजने चैव दाने च दहत्यासप्तमं कुलम्"। भविष्यपुराणे यस्त्वासन्नमतिक्रम्य ब्राह्मणं पतिताद्वते। दूरस्थं भोजयेन्मूढो गुणाढ्यं नरकं व्रजेत्। तस्मान्नातिक्रमेत् प्राज्ञो ब्राह्मणान् प्रातिवेशिकान्"। प्रातिवेशिकान् स्वगृहाददूरवर्त्तिगृहान्। "सम्बन्धिनस्तथा सर्वान् दौहित्रं विट्पतिं तथा। भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धून् धराधिप!। नातिक्रमेन्नरस्त्वेतान् सुमूर्खानपि गोपते!। अतिक्रम्य महारौद्रं रौरवं नरकं व्रजेत्"। विट्पतिः जामाता। सुमूर्खानपि नातिक्रमेदित्येतत्, अन्नदानविषयम्। हिरण्यादिदाने तु, सन्निहितमूर्खव्यतिक्रमे दोषाभावात् तदुक्तं व्यासवशिष्ठबौधायनशातातपपराशरैः "यस्य चैव गृहे मूर्खो दूरे चापि बहुश्रुतः। बहुश्रुताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः। ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति विप्रे वेदविवर्जिते। ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य न हि भस्मनि हूयते"। महाभारते "यदि स्यादधिको विप्रो दूरे सत्यादिभिर्युतः। तस्मै यत्नेन दातव्यमतिक्रम्यापि सन्निधिम्"। विष्णुः "पुरोहितस्यात्मन एव पात्रं स्वसृदुहितृपुत्रजामातरश्चेति"। 'यस्यैते पुरोहितादयः, तस्यैव ते अन्यगुणरहिता अपि पुरोहितादित्वेनैव पात्राणि। व्यासः "मातापित्रोर्यद्दत्तं भ्रातृषु स्वसृतासु च। जायापत्योस्तु यद्दत्तं सोऽनिन्द्यः स्वर्गसंक्रमः। पितुः शतगुणं दानं सहस्रं मातुरुच्यते। अनन्तं दुहितुर्दानं सोदर्य्ये दत्तमक्षयम्"। विष्णुधर्म्मोत्तरम् "आत्मनस्तु भवेत् पात्रं नान्यस्य स्यात् पुरोहितः। पुरोहिते तु स्वे दत्तं दानमक्षय्यमुच्यते। उपाध्यायर्त्विजोश्चैव गुरावपि च मानवैः। वर्णापेक्षा न कर्त्तव्या मातरं पितरं प्रति"। उपाध्यायादयस्तु, पूर्वमेव व्याख्याताः तथा। "मातृष्वसा स्वसा चैव तथैव च पितृष्वसा। मातामही भागिनेयी भागिनेयस्तथैव च। दौहित्रोविट्पतिश्चैव तेषु दत्तञ्च अक्षयम्। श्रोत्रिये यस्तथा दत्तं तदप्यक्षयमुच्यते। मातापित्रोर्गुरौ मित्रे विनीते चोपकारिणि। दीनानाथविशिष्टेभ्योदातव्यं भूतिमिच्छता। अदत्त-

दानाज्जायन्ते परभाग्योपजीविनः" । उपकारिणि परोपकारपरे । विशिष्टाः गुणातिशयशालिनः । ब्रह्मपुराणे "यत् कन्यासु पिता कुर्य्याद्दानं पुत्रसमर्प्पणम् । यत्कृतं सुकृतं विद्यात्तासु दत्तं तदक्षयम् । यद्दत्तं तासु कन्यासु तद्दानं पुण्यमेव च" । कालिकापुराणम् "यद्दत्तं वेदविद्विप्रे यद्दत्तं ब्रह्मचारिणि । तपोनिधेस्तु यद्दत्तं कारुण्येन च यत् सदा । तत् सर्व्वमक्षयं दानं वै मानेन विधाय यत्" । विष्णुधर्म्मोत्तरे "अन्नदाने न कर्त्तव्यं पात्रापेक्षणमण्वपि । अन्नं सर्व्वत्र दातव्यं धर्म्मकामेण वै द्विज ! । सदोषेऽपि तु निर्दोषं सगुणेऽपि गुणावहम् । तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन देयमन्नं सदैव तु । विद्याध्ययनसक्तानामन्नदानं महाफलम्" । तथा "दत्त्वा नृपतिभीतानामर्थिनाञ्च तथा धनम् । तस्करेभ्यश्च भीतानां फलमक्षयमश्नुते । वियुक्तानां तथा दत्तं व्यसनं तर्त्तुमिच्छताम् । दुःखान्वितानां दीनानामक्षयं परिकीर्त्तितम् । विवाहमेखलाबन्धप्रतिष्ठादिषु कर्म्मसु । आपत्सु तु यद्दत्तमक्षयं तदुदाहृतम्" । संवर्त्तः "दानान्येतानि देयानि तथान्यानि च सर्व्वशः । दीनान्धकृपणार्थिभ्यः श्रेयःकामेण धीमता" । मत्स्यपुराणे "दीनान्धकृपणानाथवाग्विहीनेषु यत्तथा । विकलेषु तथान्येषु जडवामनपङ्गुषु । रोगार्त्तेषु च यद्दत्तं तत्स्यादक्षयफलं धनम्" ।

अथ अपात्रनिरूपणम् । तत्र मनुः "चोरकान् वाणिजकांस्तथा कारुकुशीलवान् । प्रेष्यान् वार्द्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् । ये व्यपेताः स्वकर्म्मभ्यः परपिण्डोपजीविनः । द्विजत्वमभिकाङ्क्षन्ति तांश्च शूद्रवदाचरेत् । नाम्बष्ठब्राह्मणो भवति न वणिग्न कुशीलवः । न शूद्रप्रेषणं कुर्व्वन् स्तेनो न चिकित्सकः । अव्रता ह्यनधीयाना यत्र भैक्ष्यचरा द्विजाः । तं ग्रामं दण्डयेद्राजा चौरभक्तप्रदो हि सः" । वसिष्ठः "उदक्योऽन्वासते येषां ये च केचिदनग्नयः । कुलं वाऽश्रोत्रियं येषां सर्व्वे ते शूद्रधर्म्मिणः" । अन्वासते कर्म्मकाले समीप एव तिष्ठन्ति । विष्णुः "न दानं यशसे दद्यान्न भयान्नोपकारिणि । न नृत्यगीतशीलेभ्यो धर्म्मार्थमिति निश्चयः" । उपकारिणि आत्मोपकारपरे प्रत्युपकारसमीहयेत्यर्थः । महाभारते "यस्तु प्रेष्यान् द्विजान् मूढो योजयेद्धव्यकव्ययोः । न भवेत्तत्फलं तस्य वैदिकीयं तथा श्रुतिः" । यमः "अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् । नेषां प्रतिग्रहोदेयो न शिला तारयेच्छिलाम् । अपविद्धाग्निहोत्रस्य गुरोर्विप्रियकारिणः । दुर्व्विद्यं नैव दातव्यं सततं पापकर्म्मणः । न प्रतिग्रहमर्हन्ति वृषलाध्यापका द्विजाः । शूद्रस्याध्यापनाद्विप्रः पतत्यत्र न संशयः" । तथा "राजधानी यथा शून्या यथा कूपश्च निर्जलः । यथा हुतमनग्नौ च तथा दत्तं द्विजेऽनृचे" । वसिष्ठः "यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्म्ममयो मृगः । यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नामधारकाः । विद्वद्भोज्यान्यविद्वांसो येषु राष्ट्रेषु भुञ्जते । अप्यनावृष्टिमिच्छन्ति महद्वा जायते भयम्" । व्यासशातातपौ "नष्टशौचे व्रतभ्रष्टे विप्रे वेदविवर्जिते । रोदित्यन्नं दीयमानं किं मया दुष्कृतं कृतम् । शौचहीनास्तु ये विप्रा न च यज्ञोपवीतिनः । हुतं दत्तं तपस्तेषां नश्यत्यत्र न संशयः । ऊषरे वापितं बीजं यद्वत् भस्मनि हूयते । क्रियाहीनेषु यद्दत्तं तेषु नाशोविधीयते । प्रस्तरे पतितं वीजं भिन्नभाण्डे च दोहनम् । भस्मन्यपि हुतं द्रव्यं तद्वद्दानमसाधुषु" । पूर्व्वत्र पात्रगुणकथने कृतेऽपि पुनर्दोषवचनमेवंविधदोषभाजनप्रतिषेधार्थम् । मनुः "पात्रभूतो हि यो विप्रः प्रतिगृह्य प्रतिग्रहम् । असत्सु विनियुञ्जीत तस्मै देयं न किञ्चन । सञ्चयं कुरुते यश्च प्रतिगृह्य समन्ततः । धर्म्मार्थं नोपयुङ्क्ते यो न तं तस्करमर्च्चयेत्" । असत्सु, निषिद्धेषु द्यूतादिषु । दक्षः "विधिहीने तथा पात्रे यो ददाति प्रतिग्रहम् । न केवलं हि तद्याति शेषमप्यस्य नश्यति" । मनुः "अनर्हते यद्ददाति न ददाति यदर्हते । अर्हानर्हापरिज्ञानाद्दानाद्धर्म्माच्च हीयते" । यमः "यस्तु लिङ्गार्च्चितां वृत्तिमलिङ्गिभ्यः प्रयच्छति । घोरायां ब्रह्महत्यायां पच्यते नात्र संशयः" । भविष्यपुराणे "नाब्राह्मणाय दातव्यं न देयं ब्राह्मणाक्रिये । न ब्राह्मणब्रुवे चैव न च दुर्ब्राह्मणे धनम्" । व्यासः "ब्रह्मबीजसमुत्पन्नो मन्त्रसंस्कारवर्जितः । जातिमात्रोपजीवी च भवेद्ब्राह्मणः स तु । गर्भाधानादिभिर्युक्तस्तथोपनयनेन च । न कर्म्मविन्नचाधीते स भवेद्ब्राह्मणाक्रियः" । वराहपुराणे "अव्रतौ वैश्यराजन्यौ शूद्रवद्ब्राह्मणाधमः । वेदव्रतविहीनश्च ब्राह्मणो ब्राह्मणब्रुवः" । यमः "यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपौरुषम् । स वै दुर्ब्राह्मणो नाम यश्चैव वृषलीपतिः" । कूर्म्मपुराणे "न वार्य्यपि प्रयच्छेत नास्तिके हैतुकेऽपि वा । न पाषण्डिषु सर्व्वेषु नावेदविदि धर्म्मवित् ।

नास्तिकः, परलोकशासनाशून्यः। हैतुकः हेतुभिः परलोकं निराकरिष्णुः। मनुर्विष्णुश्च "न वार्य्यपि प्रयच्छेत बैडालव्रतिके द्विजे। न वकव्रतिके पापे नावेदविदि धर्म्मवित्। त्रिष्वप्येतेषु दत्तं हि विधिनोपार्जितं धनम्। दातुर्भवत्यनर्थाय परत्रादातुरेव च"। अनर्थः प्रत्यवायः। "यथा प्लवेनौपलेन निमज्जत्युदके तरन्। दातृप्रतिग्रहीतारौ तथैवाज्ञौ निमज्जतः"। यमः "यः कारणं पुरस्कृत्य व्रतचर्यां निषेवते। पापं व्रतेन प्रच्छाद्य वैडालं नाम तद्व्रतम्। अर्थञ्च विपुलं गृह्य दत्त्वा लिङ्गं विवर्जयेत्। आश्रमान्तरितं रक्षेद्वैडालं नाम तद्व्रतम्। यतीनामाश्रमं गत्वा प्रत्यवस्येत्तु यः पुनः। यतिधर्मविलोपेन वैडालं नाम तद्व्रतम्"। विष्णुः "धर्म्मध्वजी सदा लुब्धः शाद्मिको लोकदम्भकः। वैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्व्वाभिसन्धकः। यश्च धर्मध्वजी नित्यं सुराध्वज इवोच्छ्रितः। प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तद्व्रतम्। अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः। शठो मिथ्याविनीतश्च वकव्रतचरो द्विजः। ये वकव्रतिनो विप्रा ये च मार्जारलिङ्गिनः। ते पतन्त्यन्धतामिस्रे तेन पापेन कर्म्मणा"। चतुर्विंशतिमतम् "रोदित्यन्नं दीयमानं किं मया दुष्कृतं कृतम्। अश्रोत्रियस्य विप्रस्य हस्तं दृष्ट्वा निराकृतेः"। कात्यायनस्त्वन्यथाह "यः स्वाध्यायाग्निमातस्याद्देवादीन्नैर्भिरिष्टवान्। निराकर्त्तामरादीनां स विज्ञेयो निराकृतिरिति"। शातातपः "नेष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठञ्च वार्द्धुषौ। यच्च वाणिजके दत्तं न च तत् प्रेत्य नो इह" दक्षः "धूर्त्ते वन्दिनि मल्ले च कुवैद्ये कितवे शठे। चाटचारणचौरेभ्यो दत्तं भवति निष्फलम्"। स्कान्दपुराणे "देवपित्र्यविहीने यदीश्वरेभ्यश्च दीयते। दत्त्वा तु कीर्त्तितं यच्च देवाग्नित्यागिने तथा। अन्यायोपार्जितधनैर्दत्तमब्राह्मणे च यत्। गुरवेऽनृतवक्त्रे च स्तेनाय पतिताय च। कृतघ्नाय च यद्दत्तं सर्व्वदा ब्रह्मविद्विषे। याजकाय च सर्व्वस्य दुष्पत्याः पतये तथा। परिचाराय भृत्याय सर्व्वस्य पिशुनाय च। इत्येतानि च राजेन्द्र! वृथादानानि षोडश। गर्भस्थोऽज्ञानबालोऽपि भुङ्क्ते वृद्धो न यौवने। तद्दत्तस्येह नाप्नोति सर्व्वथा रिपुसूदन"। तदीयफलमिति शेषः। विष्णुधर्म्मात् "परस्थाने वृथा दानं सदोषं परिकीर्त्तितम्। आरूढपतिते चैव अन्यायात्तैर्द्धनैश्च यत्। व्यर्थं हि ब्राह्मणे दानं पतिते तस्करे तथा। गुरोश्चाप्रीतिजनके कृतघ्ने ग्रामयाजके। वेदविक्रायके चैव यस्य चोपपतिर्गृहे। स्त्रीभिर्जितेषु यद्दत्तं व्यालग्राहे तथैव च। ब्रह्मबन्धौ च यद्दत्तं यद्दत्तं वृषलीपतौ। परिचारके च यद्दत्तं वृथा दानानि षोडश" महाभारते "पङ्ग्वन्धबधिरा मूका व्याधिनोपहताश्च ये। भर्त्तव्यास्ते महाराज! न तु देयः प्रतिग्रहः" इति प्रतिग्रहीतृनिरूपणम्।

अथ द्रव्याख्यं दानाङ्गमुच्यते। तत्र देयनिरूपणम्। भविष्य पुराणे "यद्यदिष्टं विशिष्टञ्च न्यायप्राप्तञ्च यद्भवेत्। तत्तद्गुणवते देयमित्येतद्दानलक्षणम्"। वह्निपुराणे "शुभोपात्तेन यत्किञ्चित् करोति लघुना नरः। अनन्तं फलमाप्नोति मुद्गलोऽपि यथा पुरा"। शुभोपात्तेन न्यायोपार्जितेन। लघुना स्वल्पेन द्रव्येणेति शेषः। देवीपुराणे "न्यायतो यानि प्राप्तानि शाकान्यपि नृपोत्तम!। तानि देयानि देव्यास्तु कन्यकायोषितां सदा। तद्भक्तेषु च विप्रेषु अपरेषु च नित्यशः" विष्णुपुराणे "यद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्य दयितं गृहे। तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता"। महाभारते "विशेषतो महाराज! तस्य न्यायार्जितस्य च। श्रद्धया विधिवत् पात्रे दत्तस्यान्तो न विद्यते"। गौतमः "स्वामी ऋक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं, क्षत्रियस्य विजितं, निर्व्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति"। 'अप्रतिबन्धः' दायएव ऋक्थम्। संविभागः सप्रतिबन्धो दायः। परिग्रहः, जलतृणकाष्ठादेरनन्यपूर्व्वस्य स्वीकारः। अधिगमः निध्यादेः प्राप्तिः। एषु निमित्तेषु स्वामी भवति। अधिकम् असाधारणम्। निर्व्विष्टम् कृष्यादिना द्विजशुश्रूषादिना च यल्लब्धम्। "निर्व्वेशो भृतिभोगयोरिति" स्मरणात्। मनुः "सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः। प्रयोगः कर्म्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च"। प्रयोगः न्यायोपचयार्थं द्रव्यप्रयोगः। कर्म्मयोगः आर्त्विज्यम्। नारदः "धनमूलाः क्रियाः सर्व्वा यत्नस्तस्यार्ज्जने मतः। रक्षणं वर्द्धनं भोग इति तस्य विधिः क्रमात्। तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं शुक्लं शबलमेव च। कृष्णञ्च, तस्य विज्ञेयो विभागः सप्तधा पुनः। एकैकस्य शुक्लादेः सप्त सप्त भेदा भवन्तीत्यर्थः। "श्रुतशौर्य्यतपःकन्याशिष्ययाज्यान्वयागतम् धनं सप्तविधं शुक्लमुदयोऽप्यस्य तद्विधः"। आगतशब्दः श्रुतादिभिः प्रत्येकं संबध्यते। कन्यागतम् आर्षविवाहे

वराहृतं गोमिथुनादि। याच्ञागतम् आर्त्विज्यादिलब्धम्। शिष्यागतम्। गुरुदक्षिणादि। अत्र च यथाधिकारं शुक्लत्वमवधेयम्। उदयः फलं तद्यस्य शुक्लमित्यर्थः "कुसीदकृषिवाणिज्यशिल्पशुल्कानुवृत्तितः। कृतोपकारादाप्तञ्च शबलं समुदाहृतम्"। न्यायोपचयार्थं द्रव्यप्रयोगः कुसीदम्। शिल्पं कारुकादिकर्म। आकरादिभ्योद्रव्योदयः शुल्कम्। अनुवृत्तिः सेवा। "पार्श्वक द्यूतचौर्य्यार्त्तिप्रतिरूपकसाहसैः। व्याजेनोपार्जितं यत्तत् सर्वेषां कृष्णमुच्यते"। पार्श्वकोपार्जितं उत्कोचादिलब्धम्। आर्त्त्युपार्जितं परपीडया लब्धम्। प्रतिरूपकं मणिसुवर्णादेः प्रतिरूपकरणम्। साहसं स्वप्राणात्ययाङ्गीकारेण पश्यतोहरत्वादिकम्। व्याजः दम्भेन तपःप्रभृति। "तेन क्रयो विक्रयश्च दानं ग्रहणमेव च। विविधाश्च प्रवर्त्तन्ते क्रियाः सम्भोग एव च। यथाविधेन द्रव्येण यत्किञ्चित् कुरुते नरः। तथाविधमवाप्नोति स फलं प्रेत्य चेह च"। यथाविधेन शुक्लेन कृष्णेन शबलेन वा दानादि कुरुते तथाविधं फलमाप्नोतीति, शुक्लेन शुद्धं दुःखरहितम्, शबलेन, मिश्रम्, कृष्णेन असुखोदयम्। पद्मपुराणे "शुक्लेन वित्तेन कृतं पुण्यं बहुफलं भवेत्। शबलं मध्यमफलं कृष्णं हीनधनं फलम्"। ब्रह्मप्रोक्ते "शुक्लवित्तेन यो धर्मं प्रकुर्य्यात् श्रद्धयान्वितः। तीर्थं पात्रं समासाद्य देवत्वे तत् समश्नुते। राजसेन च भावेन वित्तेन शबलेन च। दद्याद्दानमतिथिभ्यो मानुषत्वे तदश्नुते। तमोवृत्तस्तु यो दद्यात् कृष्णवित्तेन मानवः। तिर्य्यक्त्वे तत्फलं प्रेत्य समश्नाति नराधमः"। नारदः "तत् पुनर्द्वादशविधं प्रतिवर्णाश्रयात् स्मृतम्। साधारणं स्यात्त्रिविधं शेषं नवविधं स्मृतम्"। धनमिति शेषः। प्रतिवर्णाश्रयात्नवविधं, साधारणं त्रिविधमित्येवं द्वादशविधमित्यर्थः। "क्रमागतं प्रीतिदायः प्राप्तञ्च सह भार्य्यया। अविशेषेण सर्वेषां वर्णानां त्रिविधं धनम्। वैशेषिकं धनं ज्ञेयं ब्राह्मणस्य त्रिलक्षणम्। प्रतिग्रहेण संलब्धं याज्यतः शिष्यतस्तथा। त्रिविधं क्षत्रियस्यापि प्राहुर्वैशेषिकं धनम्। युद्धोपलब्धं कराच्च दण्डाच्च व्यवहारतः"। कारः बल्यादिः। "वैशेषिकं धनं ज्ञेयं वैश्यस्यापि त्रिलक्षणम्। कृषिगोरक्षवाणिज्यैः शूद्रस्यैभ्यस्त्वनुग्रहात्"। एभ्यः ब्राह्मणादिभ्यः। "सर्वेषामेव वर्णानामेवं धर्म्यो धनागमः। विपर्य्ययादधर्म्यः स्यान्न चेदापद्गरीयसी"।

एवं धर्मसाधनं द्रव्यं निरूप्य तच्च कियद्देयं किं देयमित्यपेक्षायां याज्ञवल्क्यः "स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुतादृते। नान्वये सति सर्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम्"। अन्वये सन्ताने। प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातम्। कुटुम्बाविरोधस्तु, व्याख्यातो बृहस्पतिना "कुटुम्बभक्तवसनाद्देयं यदतिरिच्यते। मध्वास्वादो विषं पश्चाद्दातुर्धर्मोऽन्यथा भवेत्"। भक्तं अन्नम्। वसनं वस्त्रम्। (यावता द्रव्येण कुटुम्बस्य वस्त्रमन्नं संपद्यते तदतिरिक्तं देयं, इतरत्तु न देयमित्यर्थः)। मनुः "शक्तः परजने दाता स्वजने दुःखजीविनि। मध्वापातो विषास्वादः स धर्मप्रतिरूपकः"। कात्यायनः "सर्वस्वं गृहवर्ज्जन्तु कुटुम्बभरणाधिकम्। यद्द्रव्यं स्वकं देयमदेयं स्यादतोऽन्यथा"। तथा "सप्तरात्राद्दिनेनात् यद्यत् क्षेत्रं प्रणीयते। पित्रा वाथ स्वयं प्राप्तं तद्दातव्यं विवक्षितम्"। सप्तरात्रादिभ्यो यत्प्रणीयते, अधिकं भवति, तद्दातव्यमिति विवक्षितमित्यर्थः। शिवधर्म्मात् "तस्मात्त्रिभागं वित्तस्य जीवनाय प्रकल्पयेत्। भागद्वयन्तु धर्म्मार्थमनित्यं जीवितं यतः"। अशेषवित्तस्य भागपञ्चकं परिकल्प्य भागमेयं जीवनाय संरक्ष्य भागद्वयं धर्म्माय कल्पयेदित्यर्थः। महाभारते "एकां गां दशगुर्दद्याद्दश दद्याच्च गोशती। शतं सहस्रगुर्दद्यात् सर्वे तुल्यफलाः स्मृताः"। नन्वेतद्वचनद्वयोपात्तयोर्वित्तगोशब्दयोरुपलक्षणार्थत्वेन देयमात्रपरत्वाद्विषमभागपरिकल्पनं विरुद्धं यथाश्रुतगोवित्तपरत्वेनाविरोधे दशगुरेकां गां दद्यादितिवचनाद्दशावरगोधनिनोऽपि गोदानानधिकारः स्यात् दशधेनुयोग्यधनिपरत्वे तु उपलक्षणपक्षाङ्गीकाराद्विरोधतादवस्थ्यं तस्मान्न्यूनाधिककल्पयोः कृपणोदाराधिकारिविषयतयैव व्यवस्थेति सुस्थम्। कुटुम्बाविरोधेन देयमित्युक्तम् तस्यापवादमाह व्यासः "कुटुम्बं पीडयित्वापि ब्राह्मणाय महात्मने। दातव्यं भिक्षवे चान्नमात्मनो भूतिमिच्छता"। यत्यतिथ्यादिविषयमेतत्। कात्यायनः "स्वेच्छादेयं स्वयंप्राप्तं बन्धाचारेण बन्धकम्। वैवाहिकक्रमायाते सर्वदानं न विद्यते"। बन्धक आधिः तद्बन्धाचारेणाधिरूपेणैव देयम्। यद्विवाहलब्धं तत्तस्यां भार्य्यायां सत्यां सर्वमदेयम्। यच्च पितामहादिक्रमायातं तत्र पुत्रे सति न देयम्। "सौदायिकं क्रमायातं शौर्य्यप्राप्तञ्च यद्भवेत्। स्त्रीज्ञाति स्वाम्यनुज्ञातं दत्तं सिद्धिमवाप्नुयात्"। सौदायिकं

विवाहलब्धं तद्भार्य्ययानुज्ञातम्। क्रमायातम् अविभक्तधनैर्ज्ञातिभिरनुज्ञातम्। अन्येन सता पुत्रेण लब्धं स्वामिनानुज्ञातमित्यर्थः। याज्ञवल्क्यः "देयं प्रतिश्रुतञ्चैव दत्त्वा नापहरेत् पुनः" यमः "यत्र वाचा प्रतिज्ञातं कर्म्मणा नोपपादितम्। तदृणं धर्म्मसंयुक्तमिह लोके परत्र च" ऋणसंयुक्तम् ऋणासमर्पणजन्यदोषसंयुक्तमित्यर्थः। "सप्ताजातानरो हन्यादत्त्वा नामांस्तु सप्त च। अतिक्रान्तान् सप्त हन्यादप्रयच्छन् प्रतिश्रुतम्। प्रतिश्रुताप्रदानेन दत्तस्य हरणेन च। जन्मप्रभृति यत् पुण्यं तत्सर्वं सन्नश्यति"। महाभारते "ब्राह्मणं स्वयमाहूय भिक्षार्थे कृशवर्त्तिनम्। पश्चान्नास्तीति यो ब्रूयात्तं विद्याद्ब्रह्मघातकम्" तथा "संश्रुत्य यो न दित्सेत याचित्वा यश्च नेच्छति। उभावन्तिकावेतौ नृपा पापमवाप्नुतः" तथा "यो न दद्यात् प्रतिश्रुत्य स्वल्पं वा यदि वा बहु। आशास्तस्य हताः सर्वाः क्लीवस्येव प्रजाफलम्। यं निरीक्षेत संक्रुद्ध आशया पूर्वजातया। प्रदहेत हि तं राजन्! कक्षमक्षयभुग्यथा। तस्माद्दातव्यमेवेह प्रतिश्रुत्य युधिष्ठिर!"। नारदः "ब्राह्मणस्य च यद्देयं सान्वयस्तु न चास्ति सः। सकुल्ये तस्य निनयेत्तदभावेऽस्य बन्धुषु। यदा तु न सकुल्यः स्यान्न च सम्बन्धि-बान्धवाः। दद्यात् सजातिशिष्येभ्यस्तदभावेऽप्सु निक्षिपेत्"। गौतमः "प्रतिश्रुत्याप्यधर्म्मसंयुक्ताय न दद्यात्"। कात्यायनः "प्राणसंशयमापन्नं यो मामुत्तारयेदितः। सर्वस्वन्ते प्रदास्यामीत्युक्तेऽपि न तथा भवेत्"

अथ फलातिशयप्रतिपादनार्थं पात्रविशेषेण देयविशेषाः। भविष्यपुराणे "गोभूतिलहिरण्यादि दद्यान्नित्यमतन्द्रितः। तथा द्रव्यविशेषांश्च दद्यात् पात्रविशेषतः। आर्त्तानामन्नदानञ्च गोदानञ्च कुटुम्बिनाम्। तथा प्रतिष्ठाहीनानां क्षेत्रदानं प्रशस्यते। सुवर्णं याज्ञिकानाञ्च विद्यार्थिनां च वेदितम्(?)। कन्याश्चैवानपत्यानां ददतां मतिरुत्तमा"। विष्णुधर्म्मोत्तरात् "गृहोपकरणं द्रव्यं चक्रिये द्विजपुङ्गवाः!। पर्य्योपयोगि तद्देयं शूद्रे शिल्पोपयोगि च। यस्योपयोगि यद्द्रव्यं देयं तस्यैव तद्भवेत्। येन येन च भाण्डेन यस्य वृत्तिरुदाहृता। तत्तत्तस्यैव दातव्यं पुण्यकामेन धीमता। दण्डं कृष्णाजिनञ्चैव तथा विप्राः! कमण्डलुम्। धीरं पुण्यमवाप्नोति दत्त्वैतान् ब्रह्मचारिणे। वस्त्रं शय्यासनं धान्यं वेश्म वेश्मपरिच्छदम्। गृहस्थाय तु तद्दत्तं ज्ञेयं बहुफलं सदा। नीवारं वल्कलं शाकं फलं मूलञ्च गोरसम्। वानप्रस्थाय यद्दत्तमनन्तं परिकीर्त्तितम्। भिक्षाप्रदानं यतये पात्रदानं तथा हितम्। गन्धमाल्यस्यताम्बूलरक्तवस्त्रादिकं स्त्रियः। स्त्रीणां प्रदानं दातव्यं भर्त्तृहस्ते तु नान्यथा। प्रोक्तं संग्रहणं ह्येतद्भ्रष्टं भर्त्तुः प्रयच्छतः। धनं प्रतिश्रयञ्चैव पान्थे दत्तं महाफलम्। विवाहादिक्रियाकाले तत्क्रियासिद्धिकारणम्। यः प्रयच्छति धर्म्मज्ञः सोऽश्वमेधमवाप्नुयात्। आतुरेभ्यो धनं दत्त्वा दानं बहुफलं भवेत्। बाले क्रीडनकं दत्त्वा भक्ष्यमन्नं तथैव च। फलं मनोहरं वापि अग्निष्टोमफलं लभेत्। भक्ष्यान्नं मानवो दत्त्वा भक्ष्यान्नानि तु कामतः(?)। अक्षयं फलमाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति। श्रीविहीने तथा दत्त्वा भोजनं द्विजसत्तम!। वस्त्रं शुभं वा धर्म्मज्ञः पुण्यं महदुपाश्नुते। कृपास्थानं परं विप्रा विच्युताः पुरुषाः श्रिया। तेभ्योऽनुकम्पा कर्त्तव्या सतां वर्त्मनि तिष्ठता। कार्य्ये सत्युद्यमं कृत्वा परेषां समुपस्थिते। अक्षयं फलमाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा। यवसानां प्रदानेन धेनुमत्सु द्विजातिषु। लवणानाञ्च धर्म्मज्ञाः! फलमक्षयमश्नुते। प्रवेषु तु यद्दत्तं व्यसनार्त्तिभयेषु च। तद्दानमक्षयं प्रोक्तं पुरुषस्य विपश्चितः। दत्त्वा ब्राह्मणशार्दूल! जलपात्रमथार्थिने। फलमक्षयमाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा"। अङ्गिराः "देवतानां गुरूणाञ्च मातापित्रोस्तथैव च। पुण्यं देयं प्रयत्नेन नापुण्यं नोदितं क्वचित्" नन्दिपुराणे "पापदः पापमाप्नोति नरो लक्षगुणं सदा। पुण्यदः पुण्यमाप्नोति शतशोऽथ सहस्रशः। तथा पात्रविशेषेण दानं स्यादुत्तरोत्तरम्। पितृमातृगुरुब्रह्मवादिनां दीयते तु यत्। तल्लक्षगुणितं विद्यात् पुण्यं वा पापमेव वा" वह्निपुराणे "द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्य्यमण्डलभेदिनौ। दाताचास्य च दुर्भिक्षे सुभिक्षे हेमवस्त्रदः"

अथ अदेयनिरूपणम्। देवलः "अन्यायाधिगतां दत्त्वा सकलां पृथिवीमपि। श्रद्धावर्जमपात्राय न काञ्चिद्भूतिमाप्नुयात्"। वह्निपुराणात् "अन्यायोपागतं द्रव्यं गृहीत्वा यो ह्यपण्डितः। धर्म्माभिकाङ्क्षी यजते न धर्म्मफलमश्नुते। धर्म्मवैतंसिको यस्तु पापात्मा पुरुषस्तथा। ददाति दानं विप्रेभ्यो लोकविश्वासकारणम्। पापेन कर्म्मणा विप्रो धनं लब्ध्वा निरंशकः। रागमोहान्वितस्त्वान्धः

कलुषां योनिमाप्नुयात् । अर्थसञ्चयबुद्धिर्हि लोभमोह वशंगतः । उद्वेजयति भूतानि हिंसया पापचेतनः । एवं लब्ध्वा धनं लोभात् यजते यो ददाति च । स पापकर्मणा तेन न विन्दति परां गतिम्” तथा । “एतैरन्यैश्च बहुभिरन्यायोपार्जितैर्धनैः । आरभ्यन्ते क्रिया यास्तु पिशाचास्तत्र दैवतम्” । वृद्धशातातपः“द्रव्ये-णान्यायलब्धेन यः करोत्यौर्द्धदैहिकम् । न स तत्फलमाप्नोति तस्यार्थस्य दुरागमात्” स्कन्दपुराणे “देवद्रव्यं गुरुद्रव्यं द्रव्यं चण्डेश्वरस्य च । त्रिविधं पतनं दृष्टं दानलङ्घनभक्षणात्” । यमः “अपहृत्य परस्यार्थं दानं यस्तु प्रयच्छति । स दाता नरकं याति यस्यार्थस्तस्य तत्फलम्” तथा । “परिभुक्तमवज्ञातमपर्य्याप्तमसंस्कृतम् । यः प्रयच्छति विप्रेभ्यस्तद्भस्मन्यवतिष्ठते । परिभुक्तं गृहीतोपयोगं वस्त्रादि । अपर्य्याप्तं स्वकार्य्याक्षमं जरद्वस्त्रादि । शातातपः “वेदविक्रयनिर्दिष्टं स्त्रीषु यच्चार्जितं धनम् । अदेयं पितृदेवेभ्यो यच्च क्लीवादुपागतम्” वेदविक्रयो निर्दिष्टो व्यपदिष्टो यत्र तत्तथा निर्विष्टमितिपाठे वेदविक्रयाल्लब्धमित्यर्थः । स्त्रीषु यच्चार्जितमिति स्त्रीव्यापारोपजीवनेन यल्लब्धम् । स्त्रीषु विक्रीतास्विति केचित्” दक्षः “सामान्यं याचितं न्यास आधिर्दाराश्च तद्धनम् । अन्वाहितञ्च निक्षेपः सर्वस्वञ्चान्वये सति । आपत्स्वपि न देयानि नव वस्तूनि पण्डितैः । यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः” । सामान्यं अनेकस्वामिकम् । याचितं संव्यवहारार्थं याचित्वानीतं वस्त्रालङ्कारादि । गृहस्वामिने अदर्शयित्वा तत्परोक्षमेव गृहस्वामिने अर्पणीयमिति गृहजनहस्ते स्थापितं द्रव्यं न्यासः । आधिः प्रसिद्धः । दाराः कलत्रम् तद्धनं दारधनम् । तच्च व्याख्यातं मनुना “अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तञ्च प्रीतिकर्म्मणि । भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम्” । अध्यग्नि अग्निसमक्षं यत् स्त्रियै दत्तम् । अध्यावाहनिकं विवाहकाले पित्रादि दत्तम् । प्रीतिकर्म्मणि स्त्रीपुंसम्बन्धेन भर्त्त्रार्पितम् । विवाहोत्तरकालेऽपि भ्रात्रादिभ्यः प्राप्तम् । याज्ञवल्क्योऽप्याह “भ्रातृमातृपितृपतिप्राप्तमध्यग्न्युपागतम् । आधिवेदनिकञ्चैव स्त्रीधनं परिकीर्त्तितम्” दारान्तरमिच्छता भर्त्त्रा यद्दत्तं तदाधिवेदनिकम् । एवंप्रकारं स्त्रीधनं न देयमिति । अन्वाहितं यदेकस्य हस्ते निहितं द्रव्यं तेनाप्यन्यस्य पश्चादन्यस्य हस्ते स्वामिने देहीति निहितम् । गृहस्वामिसमक्षं स्थापितं द्रव्यं निक्षेपः । कात्यायनः “विक्रयञ्चैव दानञ्च न नेयाः स्युरनिच्छवः । दाराः पुत्राश्च सर्वस्वमात्मनैव तु योजयेत् । आपत्काले तु कर्तव्यं दानं विक्रय एव वा । अन्यथा न प्रवर्त्तन्ते इति शास्त्रस्य निश्चयः” । “आपत्काले तु कर्त्तव्यं दानं विक्रय एव वेति”स्वकीयदानविक्रयेच्छुदारादिविषयम् । यत्तु दाराणाम्“आपत्स्वपि न देयानीति” दक्षेणादेयत्वमुक्तं तत् स्वदानविक्रयानिच्छुदारादिविषयम् । वशिष्ठः “शुक्रशोणितसम्भवः पुत्रो मातापितृनिमित्तकस्तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः नत्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय पूर्व्वेषां न तु स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्त्तुः” । बृहस्पतिः “कस्मैचिद्याचमानाय दत्तं धर्माय यद्भवेत् । पश्चाच्च न तथा तत् स्यान्न देयं तस्य तद्भवेत्” । धर्मं कर्त्तुं याचमानाय यद्दत्तं तेन चेदसौ धर्मं न कुर्य्यात्तदा तत्तस्मै न देयमित्यर्थः । अङ्गिराः “बहुभ्यो न प्रदेयानि गौर्गृहं शयनं स्त्रियः । विभक्तदक्षिणा ह्येता दातारं तारयन्ति हि । एका एकस्य दातव्या न बहुभ्यः कथञ्चन । दातुर्विक्रयमापन्ना दहत्यासप्तमं कुलम्” । विक्रेतुरेवैतद्दोषप्रदर्शनं न प्रकृतस्य दातुरिति । औपकायनः “कन्याशय्यागृहञ्चैव देयं यद्गोस्त्रियादिकम् । तदेकस्मै प्रदातव्यं न बहुभ्यः कथञ्चन” व्यासः “न व्यङ्गां रोहिणीं वन्ध्यां न कृशां मृतवत्सिकाम् । न वामनां वेहतञ्च दद्याद्विप्राय गां नरः । वेहत् गर्भोपघातिनी । देवलः “विवत्सां रोगिणीं कृष्णां स्थविरां गृष्टिभीषणाम् । क्षीणक्षीरशरीराङ्गां दत्त्वा दोषमवाप्नुयात्” । कात्यायनः “न चोषरां न निर्दग्धां मही दद्यात् कथञ्चन । न श्मशानपरीताञ्च न च पापनिषेविताम्” । पापाः हिंस्रप्राणिनो व्याघ्रादयः । विष्णुधर्मोत्तरे “सोशीरां तस्कराकीर्णां तथा व्यालवतीं भुवम् । न दद्यात्तु द्विजश्रेष्ठो या च सन्धिषु संस्थिता” । स्कन्दपुराणे “पापदः पापमाप्नोति नरो लक्षगुणं सदा । तस्मान्न दद्यान्मेधावी पातकं जातु कस्यचित्” । महाभारते “दुःखितेभ्यो हि भूतेभ्यो मृत्युरोगजरादिभिः । भुवः को दुःखमपरं सहस्रो दातुमर्हति । दुःखं ददाति योऽन्यस्य ध्रुवं दुःखं स विन्दति । तस्मान्न कस्यचिद्दुःखं दातव्यं दुःखभीरुणा” ।

"अथ पात्रविशेषे अदेयमुच्यते। यमः "सुवर्णं रजतं ताम्रं यतिभ्यो यः प्रयच्छति। न तत्फलमवाप्नोति तत्रैव परिवर्त्तते"। परिवर्त्तः विपर्य्ययः एवशब्दः अप्यर्थः तेन तत्र तस्मिन् दातर्य्यपि परिवर्त्तते धर्म्मविपरीतं धर्म्मं जनयतीत्यर्थः। तथा चोक्तम् "यतये काञ्चनं दत्त्वा दातापि नरकं व्रजेदिति"। देवलः "पक्वमन्नं गृहस्थस्य वानप्रस्थस्य गोरसः। वृत्तिश्च भिक्षुवृत्तिभ्यो न देयं पुण्यमिच्छता"। वृत्तिः भिक्षातिरिक्तवर्त्तनम्। तथा "न शूद्राय हविर्दद्यात् स्वस्ति क्षीरं तिलान् मधु। न शूद्रात् प्रतिगृह्णीयात्तेषामन्नञ्च वेदयेत्। गोरसं काञ्चनं क्षेत्रं गास्तिला मधुसर्पिषी। तथा सर्व्वान्रसांश्चापि चण्डालेभ्यो ददेत न"। स्वस्ति न दद्यादिति प्रणाममन्तरेण शूद्रस्य स्वस्तीति न ब्रूयादित्यर्थः। तेषामपि क्षीरादीनां क्रयार्थमन्यत्द्रव्यं निवेदयेदित्यर्थः। शङ्खलिखितौ "कृशरं पायसं यावं दधिमधुकृष्णाजिनानि शूद्रेभ्यो न दद्याच्चोपाकृतं किञ्चित्"। विष्णुधर्म्मोत्तरात् "भुवं धेनुमथाश्वञ्च रत्नानि कनकन्तथा। तिलांश्च कुञ्जरं दद्याच्चाविज्ञातगुणागुणान्"

अतःपरं ग्राह्याग्राह्यद्रव्ये विस्तरेणोक्ते ते च ग्राह्याग्राह्यशब्दे प्रायेण दर्शिते।

दानाङ्गकालेषु तिथिकालः प्रथममुक्तस्तत्रैव। भविष्यपुराणे "तिथीनां प्रवरा यस्माद्ब्रह्मणा समुदाहृता। प्रतिपादिता पदे पूर्व्वं प्रतिपत्तेन चोच्यते। स्नानं दानं शतगुणं कार्त्तिके या तिथिर्भवेत्"। स्कन्दपुराणे "आश्विने मासि संप्राप्ते द्वितीया शुक्लकृष्णगा। दानं प्रदत्तं यत्तस्यामनन्तफलमुच्यते"। पद्मपुराणे "वैशाखमासे या पुण्या तृतीया शुक्लपक्षगा। अनन्तफलदा दातुः स्नानदानादिकर्म्मसु"। भविष्यपुराणे "शिवा शान्ता सुखा राजंश्चतुर्थी त्रिविधा स्मृता। मासि भाद्रपदे शुक्ला शिवा लोकेषु पूजिता। तस्यां स्नानं तथा दानं उपवासो जपस्तथा। भवेत् सहस्रगुणितं प्रसादाद्दन्तिनो नृप। माघमासि तथा शुक्ला या चतुर्थी महीपते!। सा शान्ता शान्तिदा नित्यं शान्तिं कुर्य्यात्सदैव हि। स्नानदानादिकं सर्व्वमस्यामक्षयमुच्यते। यदा शुक्लचतुर्थ्यान्तु वारो भौमस्य वै भवेत्। तदा सा सुखदा ज्ञेया सुखा नामेति कीर्त्तिता। स्नानदानादिकं सर्व्वमस्यामक्षयमुच्यते"। स्कन्दपुराणे "शुक्ला मार्गशिरे मासि श्रावणे या च पञ्चमी। स्नानदाने बहुफला नागलोकप्रदायिनी"। भविष्यपुराणे "येयं भाद्रपदे मासि षष्ठी च भरतर्षभ!। स्नानदानादिकं सर्व्वमस्यामक्षयमुच्यते" तथा "शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां सूर्य्यवारो भवेद्यदि। सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम्। शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां नक्षत्रं पञ्चतारकम्। यदा च स्यात्तदा ज्ञेया जया नामेति सप्तमी। स्नानदानादिकं तस्यां भवेत् शतगुणं विभो!। पञ्चतारकमिति रोहिण्यत्र श्लेषामघाहस्तस्य। "या मार्गशीर्षमासस्य शुक्लपक्षे तु सप्तमी। नन्दा सा कथिता वीर! सर्व्वानन्दकरी स्मृता। स्नानदानादिकं सर्व्वमस्यामक्षयमुच्यते"। आदिपुराणे "रेवती यत्र सप्तम्यामादित्यदिवसे भवेत्। तद्दानं शतसाहस्रमिति प्राह दिवाकरः। भविष्यपुराणे "पौषे मासि यदा देवि! शुक्लाष्टम्यां बुधो भवेत्। तदा तु सा महापुण्या महाभद्रेति कीर्त्तिता। तस्यां स्नानं महादानं तर्पणं विप्रभोजनम्। मत्प्रीतये कृतं देवि! शतसाहस्रिकं भवेत्"। महाभारते "अष्टकासु च यद्दत्तं तदनन्तमुदाहृतम्"। आश्वलायनः "हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका" इति। तथा शतपथश्रुतिः "द्वादश पौर्णमास्यो द्वादशाष्टका द्वादशामावास्या" इति। द्वादशापि कृष्णाष्टम्य इत्यर्थः। देवीपुराणे "आश्विनस्य तु मासस्य नवमी शुक्लपक्षगा। जायते कोटिगुणितं दानं तस्यां नराधिप!"। गरुडपुराणे "ज्यैष्ठस्य शुक्लदशमी संवत्सरमुखी स्मृता। तस्यां स्नानं प्रकुर्व्वीत दानञ्चैव विशेषतः। "एकादश्यां सिते पक्षे पुष्यर्क्षं यत्र सत्तम!। तिथौ भवति सा प्रोक्ता विष्णुना पापनाशिनी। दानं यद्दीयते किञ्चित् समुद्दिश्य जनार्द्दनम्। होमो वा क्रियते तस्यामक्षयं कथितं फलम्। मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी श्रवणान्विता। महती द्वादशी ज्ञेया उपवासे महाफला। फलं दत्तकृतानाञ्च तस्यां लक्षगुणं भवेत्"। विष्णुधर्म्मोत्तरात् "भाग्यर्क्षसंयुता चैत्रे द्वादशी स्यान्महाफला"। भाग्यर्क्षं पूर्व्वफल्गुनी। "हस्तयुक्ता तु वैशाखे ज्यैष्ठे तु स्वातिसंयुता। ज्येष्ठया च तथाषाढे मूलोपेता च वैष्णवे" वैष्णवे श्रावणे मासि। "तथा भाद्रपदे मासि श्रवणेन तु संयुता। आश्विने द्वादशी पुण्या भवत्याजर्क्षसंयुता"। आजर्क्षः पूर्व्वभाद्रपदा। "कार्त्तिके रेवतीयुक्ता सौम्ये कृत्तिकया तथा"। सौम्यः मार्गशीर्षः। "पौषे मृगशिरोपेता माघे चादित्यसंयुता"। आदित्यः पुनर्वसुः।

"फाल्गुने पुष्यसहिता द्वादशी पावनी परा। नक्षत्रयुक्तास्वेतासु स्नानं दानमुपोषितम्। सर्व्वं कृतं मनुष्याणामक्षय्यफलदायकम्"। स्कन्दपुराणे "यस्तु चैत्रत्रयोदश्यां स्नानं दानं समाचरेत्। फलं शतगुणं तस्य कर्म्मणो लभते नरः।" ज्योतिःशास्त्रे "कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां मघास्विन्दुः करे रविः। यदा तदा गजच्छाया श्राद्धे पुण्यैरवाप्यते। चैत्रे चतुर्द्दशी शुक्ला श्रावणप्रोष्ठपादयोः। माघस्य या कृष्णपक्षे दाने बहुफला हि सा।" विष्णुधर्म्मोत्तरात् "वैशाखी कार्त्तिकी माघी पूर्णिमा तु महाफला। पौर्णमासीषु सर्व्वासु मासर्क्षसहितासु च। स्नानानामिह दानानां फलं दशगुणं भवेत्। यस्यां पूर्णेन्दुना योगं याति जीवो महाबलः। पौर्णमासी तु सा ज्ञेया महापूर्व्वा द्विजोत्तम!। स्नानं दानं तथा जाप्यमक्षय्यं तत्तदा स्मृतम्। ब्रह्मपुराणे "आग्नेयन्तु यदा ऋक्षं कार्त्तिक्यां भवति क्वचित्। महती सा तिथिर्ज्ञेया स्नानदानेषु चोत्तमा।" आग्नेयऋक्षं कृत्तिका। "यदा याम्यन्तु भवति ऋक्षं तस्यां तिथौ क्वचित्"। तिथिः सापि महापुण्या ऋषिभिः परिकीर्त्तिता"। याम्यऋक्षं भरणी। "प्राजापत्यं यदा ऋक्षं तिथौ तस्यां नराधिप!। सा महाकार्त्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा।" प्राजापत्यम् ऋक्षं रोहिणी। व्यासः "अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी। चतुर्थी भौमवारेण विषुवत्सदृशं फलम्। शङ्खोऽपि "अमावास्या तु सोमे तु सप्तमी भानुना सह। चतुर्थी भूमिपुत्त्रेण सोमपुत्त्रेण चाष्टमी। चतस्रस्तिथयस्त्वेता स्तुल्याः सूर्य्यग्रहादिभिः। सर्व्वमक्षयमत्रोक्तं स्नानदानजपादिकम्। "महाभारते "अमा सोमे तथा भौमे गुरुवारे यदा भवेत्। तत् पर्व्व पुष्करं नाम सूर्य्यपर्व्वशताधिकम्। शातातपः "अमावस्या सोमवारे सूर्य्यवारे च सप्तमी। अङ्गारकदिने प्राप्ते चतुर्थी वा चतुर्द्दशी। तत्र यः कुरुते कर्म्म शुभं वा यदि वाऽशुभम्। षष्टिवर्षसहस्राणि कर्त्ता तत्फलमश्नुते"। विष्णुपुराणे "अमावस्या यदा मैत्र! विशाखा—स्वाति योगिनी। श्राद्धे पितृगणस्तृप्तिं तदाप्नोत्यष्टवार्षिकीम्। अमावस्या यदा पुष्ये रौद्रर्क्षे वा पुनर्वसौ। द्वादशाब्दीन्तथा तृप्तिं प्रयान्ति पितरोऽर्च्चिताः"। रौद्रर्क्षम् आर्द्रा। "वासवाजैकपादर्क्षे पितॄणां तृप्तिमिच्छता। वारुणे वाऽऽप्यदैवत्ये देवानामपि दुर्लभा"। वासवः धनिष्ठा। अजैकपादः पूर्व्वभाद्रपदा। वारुणं शततारका। आप्यदैवत्यं पूर्व्वाषाढ़ा। "माघेऽसिते पञ्चदशी कदाचिदुपैति योगं यदि वारुणेन। ऋक्षेण कालः स परः पितॄणां नह्यल्पपुण्यैर्नृप! लभ्यतेऽसौ"। वारुणः शततारा।

अथ युगादिप्रभृतयः। तत्र स्कन्दपुराणे "नवम्यां शुक्लपक्षस्य कार्त्तिके निरगात् कृतम्। त्रेता सिततृतीयायां वैशाखे समपद्यत। दर्शे तु माघमासस्य प्रवृत्तं द्वापरं युगम्। कलिः कृष्णत्रयोदश्यां नभस्ये मासि निर्गतः। युगादयः स्मृता ह्येते दत्तस्याक्षयकारकाः।" ब्रह्मपुराणे "युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन कीर्त्तिताः। फलं दत्तहुतानाञ्च तास्वनन्तं प्रकीर्त्तितम्।" तथा एताश्चतस्रस्तिथयो युगाद्या दत्तं हुतञ्चाक्षयमासु विन्द्यात्। युगे युगे वर्षशतेन यत्तपो युगादिकाले दिवसेन तद्भवेत्।" तथा "सूर्य्यस्य सिंहसंक्रान्त्यामन्तः कृतयुगस्य च। तथा वृश्चिकसंक्रान्त्यामन्तस्त्रेतायुगस्य च। ज्ञेयस्तु वृषसंक्रान्त्यां द्वापरान्तश्च संख्यया। तथा च कुम्भसंक्रान्त्यामन्तः कलियुगस्य च।" पद्मपुराणे "युगादिषु युगान्तेषु स्नानदानजपादिकम्। यत्किञ्चित् क्रियते तस्य युगान्ताः फलसाक्षिणः।" आदित्यपुराणे "दिनर्क्षं रेवती यत्र गमनञ्चैव राशिषु। युगान्तदिवसं विद्धि तत्र दानमनन्तकम्। ग्रहोपरागे विषुवे सौम्ये वा मिहिरोपदिः। सप्तमी शुक्ला कृष्णा वा युगान्तदिवसं विदुः।" मिहिरोपदिः सूर्य्यग्रहः। मनुः "सहस्रगुणितं दानं भवेद्दत्तं युगादिषु। कर्म्म श्राद्धादिकञ्चैव तथा मन्वन्तरादिषु।" मत्स्यपुराणे "अश्वयुक्शुक्लनवमी द्वादशी कार्त्तिकस्य तु। चैत्रस्य तु तृतीया या तथा भाद्रपदस्य तु। फाल्गुनस्य त्वमावास्या पौषस्यैकादशी तथा। श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढ़स्य पूर्णिमा। आषाढ़स्य तु दशमी माघमासस्य सप्तमी। कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठे पञ्चदशी तथा। मन्वन्तरादयश्चैता दत्तस्याक्षयकारकाः। स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायपितृतर्पणम्। सर्व्वमेवाक्षयं विद्यात् कृतं मन्वन्तरादिषु। अत्रामावस्याष्टमीव्यतिरेकेण सर्व्वाः शुक्ला एव। पुराणान्तरेण तु श्रावणस्यामावस्या भाद्रपदस्य कृष्णाष्टमी मन्वन्तरादिरिति प्रतिपादितम् तद्यथा "आश्विने शुक्लनवमी द्वादशी कार्त्तिके तथा। तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च। श्रावणस्याप्यमावस्या पौषस्यैकादशी तथा। आषाढ़स्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी।

नभस्यस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढ़ी च पूर्णिमा । कार्त्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशी तथा । मन्वन्तरादयश्चैता दत्तस्याक्षयकारकाः ।"

अथ व्यतीपातादिकालाः । याज्ञवल्क्यः "शतमिन्दुक्षये दानं सहस्रन्तु दिनक्षये । विषुवे शतसाहस्रं व्यतीपाते त्वनन्तकम्" । वराहपुराणे "दर्शे शतगुणं दानं तच्छतघ्नं दिनक्षये । शतघ्नं तच्च संक्रान्तौ शतघ्नं विषुवे ततः । युगादौ तच्छतगुणमयने तच्छताहतम् । सोमग्रहे तच्छतघ्नं तच्छतघ्नं रविग्रहे । असंख्येयं व्यतीपाते दानं वेदविदो विदुः । शतघ्नं शतगुणमित्यर्थः । तथा "उत्पत्तौ लक्षगुणं कोटिगुणं भ्रमणनाडिकायान्तु । अर्बुदगुणितं पतने जपदानाद्यक्षयं पतिते ।" उत्पत्त्यादिमानमुक्तं ज्योतिःशास्त्रे "विंशतिर्द्वियुतोत्पत्तौ भ्रमणे चैकविंशतिः । पतने दश नाड्यस्तु पतिते सप्त नाडिकाः । व्यतीपातोऽत्र विष्कुम्भादियोगेषु सप्तदशो योगः । वृद्धमनुना तु प्रकारान्तरेण व्यतीपातो दर्शितः । "श्रवणाश्विधनिष्ठार्द्रानागदैवतमस्तके । यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते । नागदैवतम् अश्लेषा । मस्तकं प्रथमचरणः । मस्तक इति श्रवणादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते । शास्त्रान्तरेऽन्योऽपि व्यतीपात उक्तः । "पञ्चाननस्थौ गुरुभूमिपुत्रौ मेषे रविः स्याद्यदि शुक्लपक्षे । पाशाभिधाना करभेण युक्ता तिथिर्व्यतीपात इतीह योगः । अस्मिन् हि गोभूमिहिरण्यवस्त्रदानेन सर्वं परिहाय पापम् । सुरत्वमिन्द्रत्वमनामयत्वं मन्वाधिपत्यं लभते मनुष्यः" । पञ्चाननः सिंहः गुरुभूमिपुत्रौ बृहस्पत्यङ्गारकौ । पाशाभिधाना द्वादशी । करभम् हस्तनक्षत्रमिति । ज्योतिःशास्त्रे तु रविचन्द्रयोः क्रान्तिसाम्ये सत्यौ वैधृतव्यतीपातौ दर्शितौ । तदाह गालवः "चन्द्रार्कयोर्नयनयोश्च जातमूर्त्तिः कालानलद्युतिनिभः पुरुषोऽस्ति रौद्रः । अस्योद्यतो भुवि पतंश्च निरीक्षमाणः कं घातयेऽहमिति च व्यतीपातयोगः ।" आह भृगुः "क्रान्तिसाम्यसमयः समीरितः सूर्यपर्वसदृशो मुनीश्वरैः । तत्र दत्तहुतजप्यपूजनं कोटिकोटिगुणमाह भार्गवः" । अयमर्थः सूर्याचन्द्रमसोः क्रान्तिसाम्ये पुण्यकालद्वयं सम्भवति । एकः व्यतीपाताख्यः अपरः वैधृताख्यः । तत्र क्रान्तिसाम्यलक्षणस्य व्यतीपातस्य गण्डोत्तरार्द्धादारभ्य क्रमशः सार्द्धेषु सप्तसु योगेषु सम्भवोऽस्ति वैधृतसंज्ञस्य तु शुक्लयोगादारभ्य सार्द्धेषु त्रिषु योगेषु सम्भवोऽस्ति "वैधृते व्यतीपाते दत्तमक्षयकृद्भवेत्" । भरद्वाजः "व्यतीपाते वैधृते च दत्तस्यान्तो न विद्यते । व्यतीपाते विशेषेण स हि सूक्ष्मः प्रकीर्त्तितः ।" सूक्ष्मप्रकारेण प्रविष्टस्तु सप्तविंशतितमो योगो वैधृत इति ।

अथोपरागकालः । पद्मपुराणे "चन्द्रस्य यदि वा भानो राहुणा सह सङ्गमः । उपराग इति ख्यातस्तत्रानन्तफलं स्मृतम् । इन्दोर्लक्षगुणं पुण्यं रवेर्दशगुणं भवेत् । गङ्गातीरे तु सम्प्राप्ते इन्दोः कोटी रवेर्दश" । रवेर्दशगुणमिति लक्षगुणाद्दशगुणमित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि तथा । "रविवारे रवेर्ग्रासः सोमे सोमग्रहस्तथा । चूडामणिरिति ख्यातस्तत्रानन्तं फलं स्मृतम् ।" भरद्वाजः "चन्द्रसूर्योपरागे च यत्कर्त्तव्यं तदुच्यते । सर्वं हेममयं दानं सर्वे ब्रह्मसमा द्विजाः । सर्वं गङ्गासमं तोयं राहुग्रस्ते दिवाकरे" । ऋष्यशृङ्गः "राहुग्रस्ते यदा सूर्ये यस्तु श्राद्धं समाचरेत् । तेनैव सकला पृथ्वी दत्ता विप्रस्य वै करे" । शातातपः "अयनेषु सदा देयं विशिष्टं स्वष्टकेषु यत् । षडशीतिमुखे चैव विमोक्षे चन्द्रसूर्ययोः । विमोक्षे वर्त्तमाने न तु विमुक्तयोरित्यर्थः "उपरागे तु तत्कालमिति" स्मरणात् ।

आह शातातपः "संक्रान्तौ यानि दत्तानि हव्यकव्यानि दातृभिः । तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मनि जन्मनि । रविसंक्रमणे पुण्ये न स्नायाद्यो हि मानवः । सप्तजन्मान्तरं रोगी दुःखभागी सदा भवेत् ।" वृद्धवशिष्ठः "अयने द्वे च विषुवे चतस्रः षडशीतयः । चतस्रो विष्णुपद्यश्च संक्रान्त्यो द्वादश स्मृताः । मृगकर्कटसंक्रान्त्यौ द्वे तूदग्दक्षिणायने । विषुवे च तुलामेषे गोलमध्ये तथोऽपराः ।" मृगः मकरः । गोलः राशिचक्रम् । "कन्यायां मिथुने मीने धनुष्यपि रवेर्गतिः । षडशीतिमुखा प्रोक्ता षडशीतिगुणा फलैः । वृषवृश्चिककुम्भेषु सिंहे चैव यदा रविः । एतद्विष्णुपदं नाम विषुवादधिकं फले ।" गालवः "मध्ये विषुवति दानं विष्णुपदे दक्षिणायने चादौ । षडशीतिमुखेऽतीते तथोत्तरायणे भूरि फलम्" । एतच्च फलाधिक्यप्रतिपादनार्थमुक्तम् । फलमाह भरद्वाजः "षडशीत्यान्तु यद्दानं यद्दानं विषुवद्वये । दृश्यते सागरस्यान्तस्तस्यान्तो नैव विद्यते ।" विष्णुपदादिसूक्ष्मतमं पुण्यकालमाह गालवः "स्थिरभे विष्णुपदं षडशीतिमुखं द्वितनुभे तुला-

मेषे । विषुवन्तुभे दक्षायणं सौम्यकं स्मृते ।" पूर्वश्लोकव्याख्यातमेतत् । "अयनांशकतुल्येन कालेनैतत् स्फुटं भवेत् । सर्वविष्णुपदाद्युक्तभेदादि ह्ययनेऽन्यथा । मृगकर्कादिगे सूर्य्ये याम्योदगयने सति । तदा संक्रान्तिदाने स्युरुक्ता विष्णुपदादयः ।" अयमर्थः राशिं प्रति त्रिंशदंशका भवन्ति सूर्य्यश्च प्रतिदिनमेकैकमंशं भुङ्क्ते तत्र यावद्भिरंशैरयनच्युतिर्भवति तावता सूर्य्यस्य भोग्यकालेन भाविनां विष्णुपदादिकानां च्युतिर्भवतीति ततश्च यदा द्वादशभिरयनच्युतिर्भवतीति तदा भाविन्याः संक्रान्तेर्द्वादशभिर्दिनैरर्वाक् पुण्यकालो भवति अस्मिंश्च तत्संक्रान्तिनिमित्तं दानादि कर्त्तव्यमिति । एवं न्यूनातिरिक्तेऽपि बोद्धव्यम् । न केवलमादित्यस्यैव संक्रमसमये पुण्यकालः किन्तु सर्व्वेषामपि ग्रहाणां नक्षत्रराशिसंक्रमे पुण्यकालो भवतीति । तदुक्तं ज्योतिःशास्त्रे "नक्षत्रराश्योरविसंक्रमे स्युरर्वाक् परत्रापि रसेन्दुनाड्यः । पुण्यास्तथेन्दोस्त्रिधरापलैर्युता एकैव नाड़ी मुनिभिः शुभोक्ता । नाड्यस्तिस्रः सपलाः कुजस्य बुधस्य तिस्रः पलविश्वयुक्ताः । सार्द्धाश्विनाड्यः पलसप्तयुक्ताः गुरोस्तु शुक्रे सपलाश्चतस्रः । द्विनागनाड्यः पलसप्तयुक्ता शनैश्चरस्याभिहिताः सुपुण्याः । आद्ये तु मध्ये जपदानहोमं कुर्व्वन्नवाप्नोति सुरेन्द्रधाम ।" अस्यार्थः आदित्यस्य राशिनक्षत्रगमने अर्वाक् परतश्च षोड़श घटिकाः पुण्यकालः । तथा चन्द्रस्यापि राशिनक्षत्रगमने घटिकैका पलानि त्रयोदश अर्वाक् परतश्च पुण्यकालः । एवं मङ्गलस्य घटिकास्तिस्रः पलमेकञ्च पुण्यकालः । तथा बुधस्य तिस्रो घटिकाश्चतुर्दश पलानि पुण्यकालः । बृहस्पतेरपि सार्द्धास्तिस्रो घटिकाः सप्त पलानि पुण्यकालः । शुक्रस्य चतस्रो घटिकाः पलमेकञ्च पुण्यकालः । शनैश्चरस्यापि द्व्यशीतिघटिकाः सप्त पलानि पुण्यकाल इति ।

अथ प्रकीर्णकालाः । आह विष्णुः "अमावस्या व्यतीपातो ग्रहणं चन्द्रसूर्य्ययोः । मन्वादयो युगादिश्च संक्रान्तिर्वैधृतिस्तथा । दिनक्षयं दिनच्छिद्रमवमञ्च तथा परम् । द्व्ययने विषुवद्युग्मं षड़शीतिमुखन्तथा । चतस्रो विष्णुपद्यश्च पुत्त्रजन्मादि चापरम् । आदित्यादिग्रहाणाञ्च नक्षत्रैः सह सङ्गमः । विज्ञेयः पुण्यकालोऽयं ज्योतिर्व्विद्भिर्व्विचार्य्य च । तत्र दानादिकं कुर्य्यादात्मनः पुण्यवृद्धये ।" अमावास्यादीनि प्रसिद्धानि । दिनक्षयश्चोक्तः पद्मपुराणे "द्वौ तिथ्यन्तावेकवारे यस्मिन् स स्याद्दिनक्षयः ।" वशिष्ठोऽप्याह "एकस्मिन् सावने त्वह्नि तिथीनां त्रितयं यदा । तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम् ।" दिनच्छिद्रलक्षणमाह भृगुः "तिथ्यर्द्धतिथियोगर्क्षच्छेदादौ शशिपर्व्ववत् । सदृशौ दिवसच्छिद्रसमाख्यौ प्राह भार्गवः । अयमर्थः तिथ्यर्द्धं करणं करणतिथियोगनक्षत्राणामन्ते आदौ च पर्व्वकालः सोमग्रहणतुल्यः स च दिनच्छिद्रसंज्ञ इति । छेदकालमानमप्युक्तं तेनैव "छेदादिकालः कथितस्तिथिकृत्योर्घटीद्वयम् । नागवह्निपलोपेतं तच्च भे तत्त्वपलैर्युतम् । पलैः षोड़शभिर्युक्तं नाड़िकाद्वितयं युतेः । छेदादिसमयः प्रोक्तो दानेऽनन्तफलप्रदः ।" कृतिः करणम् । नागः अष्टौ । वह्नयः त्रयः । भं नक्षत्रम् । तत्त्वं पञ्चविंशतिः । युतिः योगः । तदयमर्थः सिद्धो भवति । तिथिकरणयोराद्यन्ते घटिकाद्वयमष्टत्रिंशत् पलानि पुण्यकालः । नक्षत्रस्य तु पञ्चविंशतिपलैर्युक्तं घटिकाद्वयम् । योगस्यापि षोड़शभिः पलैर्युक्तं घटिकाद्वयमिति । अवमलक्षणमाह विष्णुः "तिथित्रयं स्पृशत्येको वारः स्यादवमं हि तत् । त्रिवारस्पृक् तिथिर्यत्र दिनस्पृक् च तदुच्यते ।" अत्र दिनक्षयावमयोरियान् भेदः । यत्र तिथिद्वयावसाने वारावसानं स दिनक्षयः । यत्र तिथिद्वयावसानेऽपि वारानुवृत्तिः सोऽवम इति । ब्रह्मप्रोक्ते "एकादश्यप्यमावस्या पूर्णिमा पुत्त्रजन्म च । वैधृतिश्च व्यतीपातो भद्रा आवमवासरः । युगमन्वादयस्ते स्युरिन्दुपर्व्वसमानकाः । क्रान्तिसाम्यं दिनच्छिद्रं ग्रहाणां भगमस्तथा" । भगमः राशिनक्षत्रेषु गमनम् । देवीपुराणे "व्यतीपातो विष्णुपदं षड़शीतिमुखन्तथा । क्रान्तिसाम्यममावास्या ग्रहणं वैधृतिश्च यः । संक्रान्तिश्च दिनच्छिद्रं तिथिवृद्धिर्दिनक्षयः । इत्यादिः पुण्यकालस्तु होमदानादिकर्म्मणः" । स्कन्दपुराणे "ग्रहणं चन्द्रसूर्य्याभ्यामुत्तरायणमुत्तमम् । विषुवं सव्यतीपातं षड़शीतिमुखन्तथा । दिनच्छिद्राणि संक्रान्तिर्ज्ञेयं विष्णुपदं पुनः । इति कालः समाख्यातः पुंसां पुण्यविवर्द्धनः । अस्मिन् दत्तानि दानानि स्नानहोमतपांसि च । अनन्तफलदानि स्युः स्वर्गमोक्षप्रदान्यपि" । आह च्यवनः "अमावास्यासंक्रान्तिव्यतीपातविषुवायनषड़शीतिमुखविष्णुपदादिवैधृतिग्रहणान्तं स एव पुण्यकालः । "अयने षड़शीतौ च चन्द्रसूर्य्यग्रहे तथा । युगादौ वैधृतौ चैव दत्तं भवति चाक्षयम्" । आह

शातातपः "अयनेषु तु यद्दत्तं षडशीतिमुखेषु च। चन्द्रसूर्य्योपरागे च दत्तं भवति चाक्षयम्"। नारदः "विशाखासु यदा भानुः कृत्तिकासु च चन्द्रमाः। स योगः पद्मको नाम पुष्करेष्वतिदुर्लभः"।

अथ निषिद्धकालाः तत्र शङ्खलिखितौ "आहारं मैथुनं निद्रां सन्ध्याकाले तु वर्जयेत्। कर्म चाध्ययनञ्चैव तथा दानप्रतिग्रहौ"। स्कन्दपुराणे "रात्रौ दानं न कर्त्तव्यं कदाचिदपि केनचित्। हरन्ति राक्षसा यस्मात् तस्माद्दातुर्भयावहम्। विशेषतो निशीथे तु न शुभं कर्म शर्मणे। अतो विवर्जयेत् प्राज्ञो दानादिषु महानिशाम्। तथा "स्नानञ्चैव महादानं स्वाध्यायन्तु न तर्पणम्। प्रथमेऽब्दे न कुर्वीत महागुरुनिपातने"। आह ज्योतिःपराशरः "अनन्यविषयं प्रतिष्ठाञ्च यत्तदानाद्यभिषेकान्। माङ्गल्यमभिषेकञ्च मलमासे विवर्जयेत्। वापीकूपतडागादिप्रतिष्ठोदङ्मुखे रवौ। दक्षिणाशामुखे कुर्वन् न तत्फलमवाप्नुयात्। बाले वा यदि वा वृद्धे शुक्रे वास्तमुपागते। मलमासइवैतानि वर्जयेद्दातः सदा"।

अथ निषिद्धस्यापि धर्मविशेषेण पुण्यकालत्वमभिधीयते। देवलः "राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु। स्नानदानादिकं कुर्य्युर्निशि काम्यव्रतेषु च"। वृद्धवसिष्ठः "ग्रहणोद्वाहसंक्रान्तियात्रार्त्तिप्रसवेषु च। दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिष्यते"। विष्णुधर्मोत्तरे "पूजनन्त्वतिथीनाञ्च पान्थानामपि पूजनम्। तच्च रात्रौ तथा ज्ञेयं गयासक्तञ्च पूजनम्"। महाभारते "रात्रौ दानं न शंसन्ति विना त्वभयदक्षिणाम्। विद्यां कन्यां द्विजश्रेष्ठा! दीपमन्नं प्रतिश्रयम्"। श्रीमार्कण्डेयपुराणे "महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयम्। स्नानं तत्र न कुर्वीत काम्यनैमित्तिकादृते"। विश्वामित्रः "महानिशा द्वे घटिके रात्रौ मध्यमयामयोः। नैमित्तिकन्तथा कुर्य्याच्चित्यन्तु न मनागपि"।

अथ निमित्तानुरोधेन सदा पुण्यकालाः। विष्णुधर्मोत्तरे "कालः सर्वोऽपि निर्दिष्टः पात्रं सर्वत्रदाहृतम्। अभयस्य प्रदाने तु नात्र कार्य्या विचारणा। तदैव दानकालस्तु यदा भयमुपस्थितम्"। तथा "न कालनियमो दृष्टो दीयमाने प्रतिश्रये। तदैव दानकालोक्तं यदा पान्थसमागमः। न हि कालं प्रतीक्षेत जलं दातुं तृषान्विते। अन्नोदकं सदा देयमित्याह भगवान्मनुः"। स्कन्दपुराणे "अर्द्धप्रसूतां गां दद्यात् कालादीनविचारयन्। कालः स एव यत्नेन यदा सा द्विमुखी तु गौः"। व्यासः "आसन्नमृत्युना देया गौः सवत्सा तु पूर्ववत्। तदभावे तु गौरेव नरकोद्धरणाय वै। तदा यदि न शक्नोति दातुं वैतरणीन्तु गाम्। शक्तोऽस्वोऽस्वस्थ तदा दत्त्वा श्रेयो दद्यान्न तस्य च"। वराहपुराणे "व्यतीपातोऽथ संक्रान्तिस्तथैव ग्रहणं रवेः। पुण्यकालास्तदा सर्वे यदा मृत्युरुपस्थितः। तदा गोभूहिरण्यादि दत्तमक्षयतामियात्"। तथा "यावत् कालं सुते जाते न नालो छिद्यते नृप!। चन्द्रसूर्य्योपरागेण तमाहुः समयं समम्"। विष्णुधर्मोत्तरे "अच्छिन्ननाड्यां यद्दत्तं पुत्रे जाते द्विजोत्तमाः!। संस्कारेषु च पुत्रस्य तदक्षय्यं प्रकीर्त्तितम्"। मत्स्यपुराणे "यदा वा जायते वित्तं चित्तं श्रद्धासमन्वितम्। तदैव दानकालः स्याद्यतोऽनित्यं हि जीवितम्"। इति कालनिरूपणम्।

अथ देशाख्यं दानाङ्गमुपवर्ण्यते। तत्र देवीपुराणे "सर्वे शिवाश्रमाः पुण्याः सर्वा नद्यः शुभप्रदाः। दानस्नानोपवासादिफलदाः सततं नृणाम्"। आह विष्णुः "चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन् देशे न विद्यते। स म्लेच्छदेशो विज्ञेय आर्य्यदेशस्ततः परः"। भविष्यपुराणे "न हीयते यत्र धर्म्मश्चतुष्पात् सकलो द्विज!। स देशः परमो नित्यं सर्वपुण्यतमो मतः। विद्वद्भिः सेवितो यत्र यस्मिन् देशे प्रवर्त्तते। शास्त्रोक्तश्चापि विप्रेन्द्र! स देशः परमोमतः"। याज्ञवल्क्यः "यस्मिन् देशे मृगः कृष्णस्तस्मिन् धर्म्मान्निबोधत"। श्रीमार्कण्डेयपुराणे "सह्याद्य चोत्तरो यस्तु यत्र गोदावरी नदी। पृथिव्यामपि कृत्स्नायां स प्रदेशोऽतिपावनः"। व्यासः "गङ्गाद्वारे प्रयागे च अविमुक्ते च पुष्करे। नगरे चाटहासे च गङ्गासागरसङ्गमे। कुरुक्षेत्रे गयायाञ्च तीर्थे वाऽमरकण्टके। एवमादिषु तीर्थेषु दत्तमक्षयतामियात्। सर्वतीर्थमयी गङ्गा तत्र दत्तं महाफलम्"। स्कान्दपुराणे "वाराणसी कुरुक्षेत्रं प्रयागः पुष्कराणि च। गङ्गा समुद्रतीरञ्च नैमिषामरकण्टकम्। श्रीपर्वतमहाकालं गोकर्णं वेदपर्वतम्। इत्याद्याः कीर्त्तिता देशाः सुरसिद्धनिषेविताः। सर्वे शिलोच्चयाः पुण्याः सर्वा नद्यः ससागराः। गोसिद्धमुनियासाश्च देशाः पुण्याः प्रकीर्त्तिताः। एषु तीर्थेषु यद्दत्तं फलस्यानन्त्यकृद्भवेत्"। पद्मपुराणे "गङ्गा चोदङ्मुखी यत्र यत्र प्राची सर-

स्थानी। तत्र क्रतुशतं पुण्यं स्थानदानेषु सुव्रत!। लिङ्गं वा प्रतिमा वापि दृश्यते यत्र कुत्रचित्। तत् सर्वं पुण्यतां याति दानेषु च महाफलम्”। ब्रह्मप्रोक्ते “नदीतीरे गवां गोष्ठे ब्राह्मणानाञ्च वेश्मनि। दत्तं शतगुणं प्रोक्तमर्कमादित्यसन्निधौ। शिवस्य विष्णोरर्कस्य सन्निधौ दत्तमक्षयम्”। तथा “अग्निहोत्रे गवां गोष्ठे वेदघोषपवित्रिते। शिवायतनसंस्थाने यदल्पमपि दीयते। तदनन्तफलं ज्ञेयं शिवक्षेत्रानुभावतः”। मत्स्यपुराणे “शालग्रामसमुद्भूता शिला चक्राङ्कमण्डिता। यत्र तिष्ठति वसुधे। तत्क्षेत्रं योजनत्रयम्। द्वारवत्याः शिला देवि! छिद्रिता मम मुद्रया। यत्रापि नीयते तत्रापि तीर्थं द्वादशयोजनम्”। तथा “प्रयागादिषु तीर्थेषु पुण्येष्वायतनेषु च। दत्त्वा चाक्षयमाप्नोति नदीपुण्यवनेषु च”। आयतने शङ्करादिक्षेत्रे तदुक्तं भविष्यपुराणे “क्रोशमात्रं भवेत् क्षेत्रं शिवस्य परमात्मनः। प्राणिनामत्र पञ्चत्वं शिवसायुज्यकारणम्। फलं दत्तहुतानाञ्च अनन्तं परिकीर्त्तितम्। मनुजैः स्थापिते लिङ्गे क्षेत्रे मानमिदं स्मृतम्। स्वयम्भुवि सहस्रं स्यादार्षे चैव तदर्द्धकम्”।

अथ श्रद्धाख्यं दानाङ्गमुच्यते। स्कन्दपुराणे “दानं दद्यात् प्रयत्नेन श्रद्धापूतमतन्द्रितः। श्रद्धाकृतं स्वल्पमपि दानमानन्त्यमश्नुते। अश्रद्धयापि यद्दत्तं सर्वस्वमपि सत्तम!। न तत् फलाय भवति तस्माच्छ्रद्धां समाश्रयेत्”। देवलः “प्रदाय शाकमुष्टिं वा श्रद्धाभक्तिसमुद्यताम्। महते पात्रभूताय सर्वाभ्युदयमाप्नुयात्”। महाभारते “श्रद्धया साध्यते धर्मो महद्भिर्नार्थराशिभिः। निष्किञ्चनास्तु मुनयः श्रद्धावन्तो दिवं गताः। धर्मार्थकाममोक्षाणां श्रद्धा परमकारणम्। पुंसामश्रद्दधानानां न धर्मो नापि तत्फलम्”। वह्निपुराणात् “श्रद्धापूर्वाः सर्वधर्माः श्रद्धामध्यान्तसंस्थिताः। श्रद्धानिष्ठाप्रतिष्ठाश्च धर्माः श्रद्धैव कीर्त्तिताः। श्रुतिमात्ररसाः सूक्ष्माः प्रधानपुरुषेश्वराः। श्रद्धामात्रेण गृह्यन्ते न वाक्येन न चक्षुषा। कायक्लेशैर्न बहुभिर्न चैवार्थस्य राशिभिः। धर्मः संप्राप्यते सूक्ष्मः श्रद्धाहीनैः सुरैरपि। श्रद्धा धर्मः परः सूक्ष्मः श्रद्धा ज्ञानं हुतं तपः। श्रद्धा स्वर्गश्च मोक्षश्च श्रद्धा सर्वमिदं जगत्। सर्वस्वं जीवितञ्चापि दद्यादश्रद्धया यदि। नाप्नुयात् स फलं किञ्चित् श्रद्दधानस्ततो भवेत्”। वेदव्यासः “श्रद्धा वै सात्त्विकी देवी सूर्य्यस्य दुहिता नृप!। सवित्री प्रसवित्री च जीव-विश्वासिनी तथा। वाग्दुष्टं त्रायते श्रद्धा मनोदुष्टञ्च भारत”। महाभारते “क्रियावान् श्रद्दधानश्च दाता प्राज्ञोऽनसूयकः। धर्माधर्मविशेषज्ञः सर्वं तरति दुस्तरम्”। स्कन्दपुराणे “श्रद्धा मातेव जननी ज्ञानस्य सुकृतस्य च। तस्माच्छ्रद्धां समुत्पाद्य ज्ञानं सुकृतमर्जयेत्” मनुः “श्रद्धयेष्टञ्च पूर्त्तञ्च नित्यं कुर्य्यात् प्रयत्नतः। श्रद्धाकृते ह्यक्षये ते भवतः स्वागतैर्धनैः”। याज्ञवल्क्यः “दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः। याचितेनापि दातव्यं श्रद्धापूतन्तु शक्तितः”। बृहस्पतिः “मन्त्राज्यदोषाद्धोमे तु तपसोन्द्रियदोषतः। न्यूनता स्यान्न दाने तु श्रद्धायुक्ते भवेत् क्वचित्”।

“देशनिरूपणञ्च पूर्वं व्रतखण्डादावेव प्रपञ्चितम्। इह तु पात्रादिदानाङ्गनिरूपणप्रतिज्ञानिर्वाहार्थं दिङ्मात्रमेव प्रदर्शितम्। न चात्र भविष्यपुराणमतेन दानाङ्गपञ्चके निरूप्यमाणे दानाङ्गभूतस्यापि दातुः कथं पृथगनुपादानमिति शङ्कनीयं दानस्य दातृव्यतिरेकेणानुपपत्तेस्तेनैव तदाक्षेपात्। एवं तर्हि देशकालादेरप्यनुपादानं स्यात्। “अथ सामान्येनैव तदाक्षेपेऽपि तीर्थायतनादिविशेषलाभार्थं तन्निरूपणमिति चेत् दातापि तर्हि शुचित्वादिविशेषलाभार्थं निरूपणीयः स्यात्। उच्यते तत्तद्विधायकवाक्यगताख्यातप्रत्ययोपात्तत्वादेव तदनिरूपणं तत्राक्षेपात्, शुचित्वादिविशेषलाभस्तु वाक्यान्तरादिति कर्त्रनभिधानपक्षे तु प्रत्ययोपात्तभावनयैवासाधारणेन तदाक्षेपाच्च देशादिसाम्यम्। एवमादिक्लेशपर्य्यालोचनया षडङ्गं दानमिति वदता देवलेन तु निरूप्यतएव तथा हि “दाता प्रतिग्रहीता च श्रद्धा देयञ्च धर्मयुक्। देशकालौ च दानानामङ्गान्येतानि षड्विदुरिति”। तल्लक्षणन्तु प्रागभिहितमिति तु न पुनराद्रियामहे। न तु श्रद्धादिवदितिकर्त्तव्यतापि दानाङ्गमित्यतः प्रतिपादनीयैव यदाह याज्ञवल्क्यः “देशकाल उपायेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम्। पात्रे प्रदीयते यत्तत् सकलं धर्मलक्षणम्”। इति उपायः इतिकर्त्तव्यता।

अथ दानसामान्यविधिरुच्यते। तत्र दातृधर्माः। भविष्यपुराणे “सम्यक् संसाधनं कर्म कर्त्तव्यमधिकारिणा। निष्कामेण महावीर! काम्यं कामान्वितेन च। आचारयुक्तः श्रद्धावान् प्राज्ञो योऽध्यात्मवित्तमः। कर्मणां फलमाप्नोति न्यायार्जितधनश्च यः”। सम्यक् प्रयत्न

कल्पादिना । संसाधनं यथाविहितसाधनम् । अधिकारिणा अर्थिना समर्थेन विदुषा च । अध्यात्मवित्तमः परलोकफलभागिन्यात्मनि दृढ़प्रत्ययवान् । न्यायार्जितधनः सद्‌वृत्त्यर्जितधनः । आपस्तम्बः "प्रयोजयितानुमन्ता कर्त्तेति स्वर्गनरकफलेषु भागिनः यो भूय आरभते तस्मिन् फलविशेषः" । याज्ञवल्क्यः "विधिदिष्टन्तु यत् कर्म करोत्यविधिना तु यः । फलं न किञ्चिदाप्नोति क्लेशमात्रं हि तस्य यत्" । मनुः "प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते । न साम्परायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम्" । साम्परायिकं पारलौकिकम् । योगियाज्ञवल्क्यः "श्रद्धाविधिसमायुक्तं कर्म यत् क्रियते नृभिः । सुविशुद्धेन भावेन तदानन्त्याय कल्पते । विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्रद्धया च यत् । तद्धरन्त्यसुरास्तस्य मूढ़स्य दुष्कृतात्मनः" । भविष्योत्तरे "काम्योदानविधिः पार्थ ! क्रियमाणो यथातथम् । फलाय मुनिभिः प्रोक्तो विपरीतो भयावहः" । गारुड़पुराणे "प्रशस्तदेशकाले च पात्रे दत्तं तदक्षयम् । कोटिजन्मार्जितं पापं ददतस्तस्य नश्यति । सकलाङ्गोऽपि सम्भारो यस्य दानक्रियाविधौ । सम्भवेदपि पापीयान् स सद्यो मुक्तिमेष्यति" । देवीपुराणे "शुचिना भावपूतेन क्षान्तिसत्यव्रतादिना । अपि सर्षपमात्रोऽपि दातारं तारयेदिह" । दक्षः "दानञ्च विधिवद्देयं काले पात्रे गुणान्विते" । यमः "सर्वत्र गुणवद्दानं श्वपाकादिष्वपि स्मृतम् । देशे काले विधानेन पात्रे दत्तं विशेषतः" । गुणवत् उत्तमफलम् । तथा "दानं हि बहुमानाद्यो गुणवद्भ्यः प्रयच्छति । स तु प्रेत्य धनं लब्ध्वा पुत्रपौत्रैः सहाश्नुते । परस्मादुपहृत्येह दानं दत्त्वा विचक्षणः । सुखोदयं सुखोदर्कं प्रेत्य वै लभते धनम्" । अनुपहृत्य पीड़ामनुत्पाद्य, सुखोदर्कं सुखोत्तरफलम् । रामायणे "नावज्ञया प्रदातव्यं किञ्चिद्वा केनचित् क्वचित् । अवज्ञया हि यद्दत्तं दातुस्तद्दोषमावहेत्" । शातातपः "अभिगम्य तु यद्दानं यच्च दानमयाचितम् । विद्यते सागरस्यान्तस्तस्यान्तो नैव विद्यते । प्रच्छन्नानि च दानानि ज्ञानञ्च निरहङ्कृतम् । तपांसि च सुगुप्तानि तेषां फलमनन्तकम्" । ब्रह्मप्रोक्ते "शुभाध्यायी शुभदाता शुभपूजाभिसत्क्रियः । पूज्यते सर्वलोकेषु सर्वदेवैः शतक्रतुः" । व्यासः "स्वयं नीत्वा तु यद्दानं भक्त्या पात्राय दीयते । तत् सहस्रगुणं भूत्वा दातारमुपतिष्ठति" । बृहस्पतिः "कृते प्रदीयते गत्वा त्रेतायां दीयते गृहे । द्वापरे च प्रार्थयति कलौ चानुगमान्विते" । प्रतिग्रहीतृगृहं गत्वा यद्दीयते तत् कृते युगे दत्तं भवति प्रतिग्रहीतारं स्वगृहमाहूय यद्दीयते तत् त्रेतायुगे दत्तं भवतीत्यर्थः एवमुत्तरत्रापि । वह्निपुराणे "तमोवृतस्तु यो दद्याद्भयात् क्रोधात् तथैव च । नृप ! दानन्तु तत्सर्वं भुङ्क्ते गर्भस्थ एव च । ईर्षामन्युमनाश्चैव दम्भार्थं चार्थकारणात् । यो ददाति द्विजातिभ्यः स बालत्वे तदश्नुते । देशे काले च पात्रे च योऽददाति द्विजातिषु । परितुष्टेन मनसा यौवने तु तदश्नुते । वैश्वदेवविहीनं च सन्ध्योपासनवर्जितम् । यद्दानं दीयते तत्तु वृद्धकाले समश्नुते" । आह मनुः "न विस्मयेत तपसा, वदेदिष्ट्वा न चानृतम् । नार्त्तोऽपि विप्रवदेद्विप्रान् न दत्त्वा परिकीर्त्तयेत् । यज्ञोऽनृतेन क्षरति तपः क्षरति विस्मयात् । आयुर्विप्रापवादेन दानन्तु परिकीर्त्तनात्" । यमः "आशां दत्त्वा ह्यदातारं दानकाले निषेधकम् । दत्त्वा सन्तप्यते यस्तु तमाहुर्ब्रह्मघातकम्" । हारीतः "दानं स्नानं तपस्यागोमन्त्रकर्म्म विधिक्रियाः । मङ्गलाचारनियमाः शौचभ्रष्टस्य निष्फलाः" । आह प्रचेताः "स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पित्र्ये च कर्मणि । पवित्राणां तथा जाप्ये दाने च विधिचोदिते" । वायुपुराणे "क्रियां यः कुरुते मोहादनाचम्येह नास्तिकः । भवन्ति न तथा तस्य क्रियाः सर्वाः न संशयः" । कात्यायनः "दानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्च्चनम् । प्रौढ़पादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् । आसनारूढ़पादस्तु जान्वोर्वा जङ्घयोस्तथा । कृतावसक्थिकोयश्च प्रौढ़पादः स उच्यते" । वशिष्ठः "यज्जले शुष्कवस्त्रेण स्थले चैवार्द्रवाससा । जपो होमस्तथा दानं तत् सर्वं निष्फलं भवेत्" । विष्णुपुराणे "होमदेवार्च्चनाद्यासु क्रियास्वाचमने तथा । नैकवस्त्रः प्रवर्त्तेत द्विजवाचनके जपे" । द्विजवाचनके द्विजस्वस्तिवाचनादौ । शातातपः "सव्यादंसात् परिभ्रष्टकटिदेशधृताम्बरः । एकवस्त्रन्तु तं विद्यात् दैवे पित्र्ये च वर्जयेत्" । लोकगोतमः "स्नाने दाने जपे होमे दैवे पित्र्ये च कर्मणि । कक्षीयासातुरीं कक्षां शेषकाले यथारुचि । याज्ञवल्क्यः "परिधानाद्बहिः कक्षा निबद्धा ह्यासुरी भवेत् । धर्मकर्मणि विद्वद्भिर्वर्जनीया प्रयत्नतः । बहिःकक्षा बहिर्निर्गता कक्षेत्यर्थः" ।

मनुः “न कुर्य्यात् कस्यचित् पीड़ां कर्म्मणा मनसा गिरा । आचरन्नभिषेकन्तु कर्म्माण्यप्यन्यथा चरन् । सन्ध्ययोरुभयोर्जप्ये भोजने दन्तधावने । पितृकार्य्ये च दैवे च तथा मूत्रपुरीषयोः । गुरूणां सन्निधौ दाने यागे चैव विशेषतः । एषु मौनं समातिष्ठन् स्वर्गं प्राप्नोति मानवः” । पराशरः “स्नाने दाने जपे होमे दैवे पित्र्ये च कर्म्मणि । सव्यापसव्यौ कर्त्तव्यौ सपवित्रौ करौ द्विजैः” । लघुहारीतः “जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे । अशून्यन्तु करं कुर्य्यात् सुवर्णरजतैः कुशैः । दर्भहीना तु या सन्ध्या यच्च दानं विनोदकम् । असंख्यातञ्च यज्जप्तं तत्सर्व्वं निष्प्रयोजनम्” । हारीतः “देवाश्च पितरश्चैव तपोयज्ञदानानामीशते भर्त्तारः सर्व्वकार्य्यसाधनानामार्त्तिभयोपसर्गेभ्योरक्षितारो भवन्ति तस्मा देवतास्तदा एवंविद्यमन्त्रवत् करोति देववत् करोति यद्ददाति देवताभिरेव तद्ददाति यत् प्रतिगृह्णाति देवताभिरेव तत् प्रतिगृह्णाति तस्मान्नामन्त्रवत् प्रतिगृह्णीयात् यच्चमन्त्रतः प्रतिपादिता हि देवतास्तुष्टाः प्रतिगृह्णीयुर्हि शठा भवन्ति तस्मान्मन्त्रवदद्भिरवोक्ष्य दद्यादालभ्य वा”। अवोक्ष्य प्रोक्षणं कृत्वा । आलभ्य सोदकेन पाणिना स्पृष्ट्वा । आपस्तम्बः “सर्व्वाण्युदकपूर्व्वाणि दानानि यथाश्रुति वीहारे” वीहारे यज्ञे अन्वाहार्य्यदानादौ यथाश्रुति यावदेव श्रुतं तावदेव कुर्य्यात्सोदकपूर्व्वतादिनियम इत्यर्थः । वराहपुराणे “तोयं दद्यात् द्विजकरे दाने विधिरयं स्मृतः । सकुशोदकहस्तस्तु ददामीति तथा वदेत्” । गौतमः “अन्तर्जानु करं कृत्वा सकुशन्तु तिलोदकम् । फलानि चाभिसन्धाय प्रदद्यात् श्रद्धयान्वितः” पात्रासन्निधाने तु नारदीयपुराणे विशेष उक्तः । “मनसा पात्रमुद्दिश्य जलं भूमौ विनिःक्षिपेत् । विद्यते सागरस्यान्तो दानस्यान्तो न विद्यते” । धौम्यः “दानकाले तु सम्प्राप्ते पात्रस्यासन्निधौ जलम् । अन्यविप्रकरे दत्त्वा दानं पात्रे निधीयते” । षट्त्रिंशन्मतात् “पात्रं मनसि सञ्चिन्त्य क्रियावन्तं गुणान्वितम् । देशे काले च संप्राप्ते देयमप्सु विनिःक्षिपेत्” । उभयासन्निधाने तु विशेषस्तत्रैवोक्तः “द्रव्यपात्रविकर्षश्चेत् परोक्षं दातुमुद्यतः । तत् ध्यायेद्ध्रुवं पात्रं द्रव्यमादित्यदैवतम्” । धौम्यः “परोक्षेऽपि तु यद्दत्तं तीर्थे स्नातेन सोदकम् । तद्दानं सोदकं प्राहुरनन्तफलदायकम् । परोक्षे कल्पितं दानं पात्राभावे कथं भवेत् । गोत्रजेभ्यस्तथा दद्यात् तदभावेऽस्य बन्धुषु । परोक्षेऽपि च यद्दत्तं भावपूर्व्वेण चेतसा । गुणवित्तद्विजातिभ्यस्तत् दानमनन्तकम् । परोक्षे खलु यद्दत्तं स्वस्यस्वरविवर्जितम् । दृश्यते सागरस्यान्तस्तस्यान्तो नैव दृश्यते” । आपस्तम्बः “तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनः । त्रिमात्रस्तु प्रयोक्तव्यः कर्म्मारम्भेषु सर्व्वशः । तिस्रः सार्द्धास्तु कर्त्तव्या मात्रास्तत्त्वार्थचिन्तकैः । देवताध्यानकाले न प्लुतं कुर्य्यात् न संशयः ।” वृद्धवशिष्ठः “नामगोत्रे समुच्चार्य्य सम्प्रदानस्य चात्मनः । सम्प्रदेयं प्रयच्छन्ति कन्यादाने तु पुंस्त्रयम् । पुंस्त्रयमिति प्रपितामहादिपुरुषत्रयमित्यर्थः । तदुक्तं “नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्व्वकम् । नाम सङ्कीर्त्तयन् विद्वानन्यत्र पितृपूर्व्वकम् । तथा दानहोमजपान् कुर्व्वन्नासीनः कुशसंस्तरे । एषां फलमनन्तन्तु लभते प्राङ्मुखोनरः” । स्मृत्यन्तरात् “नामगोत्रे समुच्चार्य्य सम्यक् श्रद्धान्वितो वदेत् । सङ्कीर्त्य देशकालादि तुभ्यं सम्प्रददे इति । न ममेति स्वस्वत्वस्य निवृत्तिमपि कीर्त्तयेत्” षट्त्रिंशन्मतात् “प्रणीते तु समिद्धेऽग्नौ जुहुयाद्व्याहृतित्रयम् । उदगग्रेषु दर्भेषु पात्रं तेषूपपादयेत् । प्रागग्रेषु स्वयंस्थित्वा दाता च परमेश्वरम् । ध्यात्वा स्वपुत्रमुद्दिश्य दक्षिणां प्रतिपादयेत् । समस्ता व्याहृतीरुक्त्वा तत्रोपरि समापयेत् । ब्राह्मणं प्रणिपत्याथ ततः पात्रं विसर्ज्जयेत् । अनेन विधिना दानं दातव्यं होमपूर्व्वकम् । तत् कर्म दक्षिणावर्ज्जं होमवर्ज्जञ्च नार्हति” । एतच्च विहिताङ्गभूतहोमकेषु होमानुवादपुरःसरमुपदर्शितं तत्तद्गुणविधिपरम् । अन्यथा ह्यतथा-दृष्टशिष्टाचारेषु ताम्बूलादिदानेष्वपि प्रसङ्गः स्यात् । ततःपरं प्रतिग्रहीतृधर्म्मास्तत्रोक्तास्ते च प्रतिग्रहीतृशब्दे द्रष्टव्याः ।

दातृप्रतिग्रहीत्रुभयधर्म्मास्तत्रोक्ता यथा गरुड़पुराणे “दैवं वा कर्म्म पित्र्यं वा नाशुचिः कर्त्तुमर्हसि । स्नानमेव द्विजातीनां परं शुद्धिकरं स्मृतम् । अतः स्नातोर्हतामेति दाने चैव प्रतिग्रहे । कृतमस्नायिना कर्म्म राक्षसत्वाय कल्पते । प्रजापतिः कर्म्मगुप्त्यै पवित्रमसृजत् पुरा । रक्षोघ्नमेतत् परमं मुनिभिः कल्पितं सदा । तस्मात्करयोर्द्धार्य्यं ददता प्रतिगृह्णता । स्नानहोमजपादीनि कुर्व्वता च विशेषतः । संत्यज्य

वैष्णवं मार्गं ब्रह्ममार्गविनिर्मितम् । सर्वत् प्रदक्षिणीकृत्य पवित्रमभिधीयते" । वायुपुराणे "दानं प्रतिग्रहो होमो भोजनं बलिरेव च । साङ्गुष्ठेन सदा कार्य्यमसुरेभ्योऽन्यथा भवेत्" । साङ्गुष्ठेन अङ्गुष्ठसहिताङ्गुष्ठेन । "एतान्येव च कार्य्याणि दानादीनि विशेषतः । अन्तर्जानु विधेयानि तद्वदाचमनं नृप !" । बौधायनः "भोजनं हवनं दानमुपहारः प्रतिग्रहः । बहिर्जानु न कार्य्याणि तद्वदाचमनं स्मृतम्" । ब्रह्माण्डपुराणे "नाधिकारी मुक्तकच्छो मुक्तचूड़स्तथैव च । दाने प्रतिग्रहे यज्ञे ब्रह्मयज्ञादिकर्मसु । देवाः समेत्य वस्त्रं हि तच्च पुंसामकल्पयन् । ततश्च वाससा हीनमसंपूर्णं प्रचक्षते । सोत्तरीयस्ततः कुर्यात् सर्वकर्माणि भावतः । अधौतं कारुधौतञ्च परिदध्यान्न वाससी । ददानः प्रतिगृह्णंश्च दद्यादहममेव च" । वराहपुराणे "सुस्नातः सम्यगाचान्तः कृतसंध्यादिकक्रियः । कामक्रोधविहीनश्च पाषण्डस्पर्शवर्जितः । जितेन्द्रियः सत्यवादी पात्रं दाता च शस्यते" तथा "प्रमीते गोत्रपुरुषे सूतके वा समागमे । दशरात्रमनर्हः स्यात् कर्त्तुं दानप्रतिग्रहौ । पिण्डोदकादि मृतके दातुं प्रेताय युज्यते । अच्छिन्नायां तथा नाड्यां दानार्हौ मृतसूतके"। विष्णुधर्मोत्तरे "शुचिर्वाप्यशुचिर्वापि दद्यादभयदक्षिणाम् । शुचिनाऽशुचिना वापि ग्राह्या भय उपस्थिते"। छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः "कुशोपरिनिविष्टेन तथा यज्ञोपवीतिना । देयं प्रतिग्रहीतव्यमन्यथा विफलं हि तत्" । आह जातूकर्ण्यः "ओङ्कारेण दद्यात् प्रतिगृह्णीयाच्च" । स्कन्दपुराणे "प्रणवो जगतां वीजं वेदानामादिरेव च । एष एव परं ब्रह्म पवित्रमयमुत्तमम् । तस्मात् प्रणवमुच्चार्य्य कार्य्यौ दानप्रतिग्रहौ" यमः "योऽर्च्चितं प्रतिगृह्णाति योऽर्च्चयित्वा प्रयच्छति । तावुभौ गच्छतः स्वर्गं विपरीते विपर्य्ययः" । लिङ्गपुराणे "दद्याद्दानं यथा शक्त्या सदाभ्यर्चनपूर्वकम् । ब्राह्मणश्चापि गृह्णीयाद्भक्त्या दत्तं प्रतिग्रहम्" । शातातपः "प्रश्नपूर्वन्तु यो दद्यात् ब्राह्मणाय प्रतिग्रहम् । स पूर्वं नरकं याति ब्राह्मणस्तदनन्तरम्" । प्रश्नपूर्वमिति एतमध्यायम् एतमनुवाकं वा यदि त्वमस्खलितं पठसि तदा तएतावद्ददामीत्युक्त्वा तथा कृते यद्दीयते तत् प्रश्नपूर्वकम् । व्यासः "अवमानेन यो दद्याद्गृह्णीयाद्यः प्रतिग्रहम् । तावुभौ नरके मग्नौ वसेतां शरदां शतम्" । शातातपः "वाक्यलोभेन योदद्याद्गृह्णीयाद्यः प्रतिग्रहम् । दाताग्रे नरकं याति ब्राह्मणस्तदनन्तरम्" । विष्णुधर्मोत्तरे "प्रतिग्रहोयोविधिना प्रदत्तः प्रतिग्रहो योविधिना गृहीतः । द्वयोः प्रयोगश्चरमन्तु कार्य्यः श्रेयस्तथाप्नोति न संशयोऽत्र" ।

अथ निषिद्धधर्माः । नन्दिपुराणे "दाने विधिमविज्ञाय नहि तद्दातुमर्हति । प्रतिग्रहानभिज्ञश्च गृह्णन्निरयमश्नुते । सावद्यं प्रतिगृह्णानो गृहीतापि पतत्यधः । किन्त्वं वेत्सीति वक्तव्यो न दाता ब्राह्मणः क्वचित् । सोऽपि पृष्टः स्वयं तेन दानार्थं तं न कीर्त्तयेत्" । यदि त्वमेतत् पठसि तदा तुभ्यमेतद्ददामीति साक्षात् परीक्षणमत्र निषिध्यते, पात्रत्वबोधार्थमुपायान्तरेण परीक्षणं त्वनुमतमेव । तदुक्तं यमेन "शीलं संवसनाज्ज्ञेयं शौचं संव्यवहारतः । प्रज्ञा संकथनात् ज्ञेया त्रिभिः पात्रं परीक्ष्यते" । संकथनं गुह्यभावेन विद्याकथा । वराहपुराणे "अपि सर्षपमात्रं हि न देयं विचिकित्सता । मनसा ह्यननुज्ञातः प्रतिगृह्णीत नैव हि । ददानः प्रतिगृह्णंश्च यतो लोभभयादिना । नाप्नोति श्रेयसा योगं निरयं चैव गच्छति ।" नारदीयपुराणे "देशकालविधानाद्यैर्हीनं दानं भयावहम् । दातुः प्रतिग्रही तस्य गृहीतमसतः सदा ।" षट्त्रिंशन्मतात् नामगोत्रे समुच्चार्य्य प्राङ्मुखो देयकीर्त्तनात्"। उदङ्मुखाय विप्राय दद्यान्ते स्वस्ति वाचयेत् । देयकीर्त्तनादिति देयकीर्त्तनोत्तरकालं दद्यादित्यर्थः । "प्राक्प्रत्यगाख्या वोहाहे दातृग्राहकयोः स्थितिः । दद्यात् पूर्वमुखो द्रव्यमेष एव विधिः सदा"। यत्तु कीर्त्तयन्ति "प्राङ्मुखः प्रतिगृह्णीयाद्विवाहे तु विपर्य्यय" इति तस्य समूलत्वे सिद्धे अनुष्ठानविकल्पः, तथाप्युदङ्मुखसंप्रदानवैशिष्ट्यकृतत्वादेवानुष्ठेयम् । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे "दद्यात् पूर्वमुखो दानं गृह्णीयादुत्तरामुखः । आयुर्विवर्द्धते दातुर्ग्रहीतुः क्षीयते तु तत्" ।

देयद्रव्याणां दानमन्त्राः हेमा०व्र० ख० दर्शिता यथा तत्र कपिलायाः मात्स्ये "कपिले ! सर्वभूतानां पूजनीयासि रोहिणि ! । सर्वतीर्थमयी यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे" शङ्खस्य "पुण्यस्त्वं शङ्ख ! पुण्यानां मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् । विष्णुना विधृतो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे" । वृषस्य "धर्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारकः । अष्टमूर्त्तेरधिष्ठानमतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।

हेम्नः "हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेम बीजं विभावसोः । अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।
पीतवस्त्रस्य "पीतवस्त्रयुगं यस्माद्वासुदेवस्य वल्लभम् । प्रदानात्तस्य मे विष्णुरतः शान्तिं प्रयच्छतु" ।
श्वेताश्वस्य "यस्मात्त्वमश्वरूपेण यस्मादमृतसम्भवः । चन्द्रार्कवाहनं नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।
धेनोः "यस्मात्त्वं पृथिवी सर्वा धेनुः केशवसन्निभा । सर्वपापहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।
लोहस्य "यस्मादायसकर्माणि त्वदधीनानि सर्वदा । लाङ्गलाद्यायुधादीनि ततः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।
छागस्य "यस्मात्त्वं छाग ! यज्ञानामङ्गत्वेन व्यवस्थितः । यानं विभावसोर्नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।
श्वेतवस्त्रस्य "शरण्यं सर्वलोकानां लज्जाया रक्षणं परम् । सुवेशधारि त्वं यस्माद्वासः ! शान्तिं प्रयच्छ मे" ।
रक्तवस्त्रयुगस्य "रक्तवस्त्रयुगं यस्मादादित्यस्य प्रियं सदा । प्रदानात्तस्य मे सूर्यो ह्यतः शान्तिं प्रयच्छतु" ।
कृष्णवस्त्रस्य "धर्मराजेन विहितं कृष्णवस्त्रं सुशोभनम् । सर्वदोषविनाशाय कृष्णवस्त्रं ददाम्यहम्" ।
जलस्य "जलमेव यतो लक्ष्मीर्जलमेव जनार्दनः । जलं ब्रह्माखिलप्राणमस्तु मे जन्मजन्मनि" ।
सोपदंशदध्यन्नस्य "चन्द्रमण्डलमध्यस्थं चन्द्रांशुसमप्रभम् । दध्यन्नं तस्य दानेन प्रीयतां वामनो मम । दध्यन्नं सोपदंशञ्च ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् । प्रीयतां धर्मराजो हि तद्दानान्मम सर्वदा" ।
सपानीयदध्यन्नस्य "पानीयसहितञ्चैतत् सदध्योदनपात्रकम् । समर्पितं तत् सफलं सदक्षिणं गृहाण दध्योदनपात्रकं मम" ।
कृसरान्नस्य "सर्वात्मा सर्वलोकेशः सर्वव्यापी सनातनः । नारायणः प्रसन्नः स्यात् कृसरान्नप्रदानतः" ।
पायसान्नस्य "पायसं परमान्नञ्च सर्वदानोत्तमोत्तमम् । सर्वदैवतयोग्यञ्च श्रेयःपुष्टिं प्रयच्छतु" ।
अपूपपात्रस्य "आदित्यतेजसा भक्तं जातिश्रैष्ठ्यकरं परम् । तदहं मम विप्र ! त्वं प्रतीच्छापूपमुत्तमम्" ।
सक्तूनाम् 'प्राजापत्या यतः प्रोक्ताः सक्तवो यज्ञकर्मणि । तस्मात् सक्तून् प्रयच्छामि प्रीयतां मे प्रजापतिः" ।
रजतस्य "शङ्करेण समुद्भूतं रजतं पितृवल्लभम् । तस्मादस्य प्रदानेन रुद्रः सम्प्रीयतां मम" ।
ताम्रपात्रस्य "परापवादपैशून्यादभक्ष्यस्य च भक्षणात् । तत्समुत्थञ्च यत् पापं ताम्रपात्रं प्रणाश्यतु" ।
कांस्यपात्रस्य "यानि पापानि काम्यानि कामोत्थानि कृतानि च । कांस्यपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा" ।
स्वर्णगर्भतिलपात्रस्य "देवदेव ! जगन्नाथ ! वाञ्छितार्थफलप्रद ! । तिलपात्रं प्रदास्यामि तवाङ्गे संस्थितेरहम्" ।
दर्पणस्य "दर्शनेन त्वमादर्श ! त्वत्तो मङ्गलदायकः । शौर्यसौभाग्यसत्कीर्त्तिनिर्मलज्ञानदो भव" ।
मुक्तानाम् "ताम्रपर्ण्यर्णवोत्पन्ना वर्णाद्याकल्पवर्जिताः । मुक्ताः शुक्त्युद्भवाः सन्तु भुक्तिमुक्तिप्रदा मम" ।
सुवर्णपद्मस्य "त्वदुद्भवो जगत्स्रष्टा वेधसो हेमपङ्कजः । पद्मावासकरैर्नाभिजातो मां पाहि सर्वदा" ।
सिंहस्य "कान्तारवनदुर्गेषु चौरव्यालाकुले पथि । हिंसकास्तु न हिंसन्तु सिंहदानप्रभावतः" ।
अङ्गुरीयकस्य "हिरण्यगर्भसम्भूतं सौवर्णमङ्गुरीयकम् । धर्मार्थं प्रयच्छामि प्रीयतां कमलापतिः" ।
वलयस्य "काञ्चनं हस्तवलयं रूपकान्तिसुखप्रदम् । विभूषणं प्रदास्यामि विभूषयतु मां सदा" ।
कुण्डलद्वयस्य "क्षीरोदमथने पूर्वसमुद्भूतं कुण्डलद्वयम् । श्रिया सह यदुद्भूतं ददे श्रीः प्रीयतां मम" ।
तुलस्याः "मणिकाञ्चनपुष्पाणि मणिमुक्तामयानि च । तुलसीपत्रदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् । तुलसीपत्रदानाद्धि ब्रह्मणः कायसम्भवम् । पापप्रशमनं यातु सर्वे सन्तु मनोरथाः" ।
दुग्धस्य "अलक्ष्मीहरणं नित्यं नित्यं सौभाग्यवर्द्धनम् । क्षीरं मङ्गलमायुष्यं ततः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।
नवनीतस्य "कामधेनोः समुद्भूतं विष्णोस्तुष्टिकरं परम् । नवनीतं प्रदास्यामि बलं पुष्टिञ्च देहि मे" ।
आज्यस्य "कामधेनुसमुद्भूतं देवानाममृतं हविः । आयुर्विवर्द्धनं दातुराज्यं पातु सदैव माम्" ।
तैलस्य "तैलं पुष्टिकरं नित्यमायुष्यं पापनाशनम् । अपमृत्युहरं पुण्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।
पादुकायाः "कण्टकोच्छिष्टपाषाणवह्निकादिनिवारणम् । पादुकां सम्प्रदास्यामि विप्र ! प्रीत्या प्रगृह्यताम्" ।
चामरस्य "यशाङ्कुरसङ्काश ! हिमडिण्डीरपाण्डुर ! । प्रोत्सारयाशु दुरितं चामरामरवल्लभ !" ।
चन्दनखण्डस्य "चन्दनावासमन्दारसखे ! वृन्दारकार्च्चित ! । चन्दन ! त्वत्प्रसादान्मे सान्द्रामन्दप्रदो भव" ।
चन्दनाद्यनुलेपनस्य "श्रीखण्डकाण्डकर्पूरकस्तूरीकुङ्कुमा-

न्वितम्। विलेपनं प्रयच्छामि सौख्यमस्तु सदा मम"।

कस्तूर्याः "समस्तेभ्योऽपि वस्तुभ्यः संस्तुतासि सुरासुरैः। विन्यस्ताऽङ्गेषु कस्तूरी सुखदाऽस्तु सदा मम"।

कर्पूरस्य "कन्दर्पदर्पदो यस्मात् कर्पूर! प्राणतर्पण!। अमन्नात्मभवस्तापस्त्वद्दानादपसर्पतु"।

गोपीचन्दनस्य "यदमूदङ्गसंलग्नं कुङ्कुमादिविलेपनम्। जलक्रीडासु गोपीनां द्वारवत्यां जलार्पितम्। गोपीचन्दनमित्युक्तं मुनीन्द्रैः किल्बिषापहम्। तस्मादस्य प्रदानेन विष्णुर्दिशतु वाञ्छितम्"।

शिवप्रतिमायाः "त्वया सुराणाममृतं पिधाय हालाहलं संहृतमेव यस्मात्। तथाऽसुराणां, त्रिपुरस्य दग्ध मेकेषुणा लोकहितार्थमीश!। तव प्रदानाद्धतमस्यदोषो दोषैर्विमुक्तस्तु गुणान् प्रपद्ये। तथा कुरु त्वं शरणं प्रपद्ये मयि प्रभो! देववर! प्रसीद"।

उमामहेश्वरयोः "प्रसीदतु भवोनित्यं कृत्तिवासा महेश्वरः। पार्वत्या सहितोदेवोजगदुत्पत्तिकारकः"।

शिवलिङ्गस्य "शिवशक्त्यात्मकं यस्मात् जगदेतच्चराचरम्। तस्मादनेन सर्वं मे करोतु भगवान् शिवम्। कैलासवासी गौरीशो भगवान् भगनेत्रभित्। चराचरात्मकोलिङ्गरूपी दिशतु वाञ्छितम्"।

मरकतलिङ्गस्य "इदं मारकतं लिङ्गं रौप्यपीठसमन्वितम्। धान्यैर्द्वादशभिर्युक्तमेकादशफलान्वितम्। सम्प्रदद्यां विधानेन यथोक्तं फलमस्तु मे"।

काश्मीरलिङ्गस्य "काश्मीरलिङ्गपक्षे तु इदं काश्मीरजं वदेत्"।

सस्यभूमेः "सर्वभूताश्रया भूमिर्वराहेण समुद्धृता। अनन्तसस्यफलदा अतः शान्तिं प्रयच्छ मे"।

ऊर्णायाः "ऊर्णा मेषसमुत्पन्ना शीतवातभयापहा। यस्मात्तु पारहारी स्यादतः शान्तिं प्रयच्छ मे"।

स्वर्णपद्मस्य "स्वर्णपद्ममनुष्येयं स्वर्णबीजं तव प्रभो!। दत्तं त्वद्दाया देवेश! पापं संहर सत्वरम्"।

धान्यस्य "धन्यं करोषि दातारमिह लोके परत्र च। तस्मात् प्रदीयते धान्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे"।

गोधूमानाम् "यस्मादन्नमयोजम्बूद्वीपे गोधूमसम्भवः। गान्धर्वसौख्यधनदः अतः शान्तिं प्रयच्छ मे"।

मुद्गानाम् "मुद्गबीजानि वै यस्मात् प्रियाणि परमेष्ठिनः। तस्मादेषां प्रदानेन प्रीतिः विष्णुस्तु मे सदा"।

चणकस्य "पुरा गोवर्द्धनोद्धारसमये हरिभक्षिताः। चणकाः सर्वपापघ्ना अतः शान्तिं ददत्वमी"।

लवणस्य "रसानामग्रजं श्रेष्ठं लवणं बलवर्द्धनम्। ब्रह्मणा निर्मितं यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छतु"।

यवानाम् "धान्यराजाश्च सर्वेषां द्विजप्रीतिकरा यवाः। तस्मादेषां प्रदानेन ममास्त्वभिमतं फलम्"।

तिलानाम् "तिलाः पापहरा नित्यं विष्णोर्देहसमुद्भवाः। तिलदानेन सर्वं मे पापं नाशय केशव!"।

शर्करायाः "अमृतस्य कल्लोलास्याः इक्षुधाराजशर्करा। सूर्यप्रीतिकरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे"।

खण्डस्य "मनोभवधनुर्मध्यादुद्भूतः शर्कराजनिः। तस्मादस्य प्रदानेन मम सन्तु मनोरथाः"।

गुडस्य "प्रणवः सर्वमन्त्राणां नारीणां पार्वती यथा। तथा रसानां प्रवरः सदैवेक्षुरसोमतः। मम तस्मात् परां लक्ष्मीं ददस्व गुड! सर्वदा"।

मधुनः "यस्मात्पितृणां श्राद्धे त्वं प्रीतं मध्वमृतोद्भवम्। तस्मात्तव प्रदानेन रक्ष मां दुःखसागरात्"।

उदकुम्भस्य "वारिपूर्णघटोपेतं देवत्वमयं यतः। प्रीयतां धर्मराजोऽस्तु दानेनानेन पुण्यदः"।

उपानहोः "उपानहौ प्रदास्यामि कण्टकादिनिवारणे। सर्वस्थानेषु सुखदे अतः शान्तिं प्रयच्छतम्"।

व्यजनस्य "भूषिता सर्वजन्तूनां शैत्यानन्दकरी शुभा। पितृणां तृप्तिदा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे"।

शालग्रामस्य "महाकोषनिवासेन चक्राद्यैरुपशोभितम्। अस्य देव! प्रदानात्तु मम सन्तु मनोरथाः"।

शिवनाभस्य "महाकोषनिवासी ते महादेवो महेश्वरः। प्रीयतां तव दानेन अतः शान्तिं प्रयच्छ मे"।

वैतरण्याः "यमद्वारे महाघोरे या सा वैतरणी नदी। तान्तर्तुकामोयच्छामि उत्तारय सुखेन माम्"।

धेनोः "यस्मात्त्वं पृथिवी सर्वा धेनुर्वैष्णवसन्निभा। सर्वपापहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे"।

उत्क्रान्तिधेनोः "मृत्युक्रान्तौ प्रवृत्तस्य सुखकान्तिविवृद्धये। तुभ्यं सम्प्रददे नाम्ना गां समुत्क्रान्तिसंज्ञिताम्"।

मेष्याः "वाङ्मनःकायजनितं यत्किञ्चिन्मम दुष्कृतम्। तत् सर्वं विलयं यातु त्वद्दानेनोपसेविनाम्"।

शूलस्य "भगवन्! शूलहस्तेश! दक्षाध्वरविनाशन!। तवायुधप्रदानेन शूलं नश्यतु मे सदा"।

लौहपात्रस्य "यानि पापान्यनेकानि मया कामकृतानि च। लौहपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु सर्वदा"।

रौप्यपात्रस्य "अगम्यागमनं चैव परदाराभिमर्षणम्। रौप्य-

पात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा"।
सहिरण्यतिलानाम् "तिलाः स्वर्णसमायुक्ता दुरितक्षयकारकाः। विष्णुप्रीतिकरा नित्यमतः शान्तिं ददत्वमी"।
सहिरण्यतिलपात्रस्य "तिलाः पुण्याः पवित्राश्च सर्व्वकामकराः शुभाः। शुक्लाश्चैव तथा कृष्णा विष्णुगात्रसमुद्भवाः। यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च। तिलपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा"।
कुष्माण्डस्य "ब्रह्महत्यादिपापघ्नं ब्रह्मणा निर्म्मितं पुरा। कुष्माण्ड! बहुबीजाढ्यस्ततः शान्तिं प्रयच्छ मे"
फलस्य "इदं फलं मया विप्र! प्रभूतं पुरतस्तव। तेन मे सफलावाप्तिर्भवेज्जन्मनि जन्मनि"।
मण्डकानाम् "आदित्यतेजसोत्पन्नाः सर्व्वमङ्गलकारकाः। मण्डकाः सर्व्वपापघ्ना अतः शान्तिं ददत्वमी"।
स्वर्णपात्रस्य "जन्मान्तरसहस्रेषु यत् कृतं दुरितं मया। स्वर्णपात्रप्रदानेन तस्य शान्तिरिहास्तु मे"।
आरोग्यार्थाज्यस्य "या याऽलक्ष्मीर्यदङ्गेषु सर्व्वगात्रे व्यवस्थिता। तत् सर्व्वं शमयाज्य त्वं लक्ष्मीं पुष्टिं च वर्द्धय"।
पापक्षयार्थाज्यस्य "आज्यं तेजः समुद्दिष्टमाज्यं पापहरं स्मृतम्। आज्यं सुराणामाहार आज्ये देवाः प्रतिष्ठिताः"।
आयुधस्य त्वं देवानां मनुष्याणां रक्षणायायुधो ह्यसि। तस्मात् सम्प्रदानेन शान्तिर्भवतु सर्व्वदा"।
भक्ष्याणाम् "केशवप्रीतिदा भक्ष्याः शम्भुब्रह्मार्कतुष्टिदाः। पृथग्विधापूपकाद्याः यच्छन्तु बलमौरसम्"।
काष्ठानाम् "सोमोद्भवानि दारूणि जातवेदःप्रियाणि च। तस्मादेषां प्रदानेन श्रियं देहि विभावसो!"।
कुलत्थस्य "अग्निवर्णोद्भवो नाम बलकीर्त्तिप्रवर्द्धनः। कुलत्थः सर्व्वपापघ्नः अतः शान्तिं प्रयच्छ मे"।
कृष्णलस्य "सदा रोहन्ति बीजानि काले कृष्टे महीतले। तव प्रदानात् सफला मम सन्तु मनोरथाः"।
संक्रान्तिशूलस्य "सर्व्वग्रहसतारेश! सर्व्वेश! त्वं हि भास्कर!। संक्रान्तिशूलदोषं मे निवारय दिवाकर!"।
पुस्तकस्य "सर्व्वविद्याश्रयं ज्ञानकरणं ललिताक्षरम्। पुस्तकं सम्प्रयच्छामि प्रिया भवतु भारती"।
तण्डुलानाम् "अन्नेन जायते विश्वप्राणिनां प्राणरक्षणम्। तण्डुला वैश्वदेवत्वाः प्राशनाच्च भवन्ति ये। पावनाः सर्व्वयज्ञेषु प्रशस्ता होमकर्म्मणि। तस्मात्तण्डुलदानेन प्रीयन्तां विश्वदेवताः"

पुष्पाणाम् "आमयन्ति मनो यस्मात् तस्मात् सुमनसः स्मृताः। दत्ता ददतु मे नित्यमत्याह्लादयुतां श्रियम्"।
जीरकस्य "जीरको जायते यस्मान्मङ्गलं शुभकर्म्मसु। तस्माज्जीरकदानेन प्रीयतां गिरिजा मम"।
ताम्बूलस्य "ताम्बूलं श्रीकरं भद्रं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम्। अस्य प्रदानात् ब्रह्माद्याः श्रियं ददतु पुष्कलम्"।
ताम्बूलकरङ्कस्य "पूरितं पूगपूरेण नागवल्लीदलान्वितम्। पूर्णेन चूर्णपात्रेण कर्पूरपूरकेण च। सपूगखण्डनं दिव्यं गन्धवीर्य्यसरसं प्रियम्। करङ्क! त्वं गुणाधारस्त्वत् प्रदानात् कुरुष्व माम्"।
हरिद्रायाः "लक्ष्मीप्रिया या लक्ष्मीदा लक्ष्मीवद्वसनप्रिया। सौभाग्यकृद्वरस्त्रीणां हरिद्रा श्रीप्रदाऽस्तु मे"।
सौभाग्यवस्त्रयुग्मस्य "कञ्चुकीवस्त्रयुग्मैश्च तथा कर्णावतंसकैः। कण्ठसूत्रैश्च भूषाभिः प्रीयतां निमिनन्दिनी"(सीता)।
शूर्पस्य "रामपत्नि! महाभागे! पुण्यमूर्त्ते! निरामये!। गृहाणेमानि शूर्पाणि मया दत्तानि जानकि!"।
कमण्डलोः "कमण्डलुर्जलैः पूर्णः स्वर्णगर्भः सुलक्षणः। अर्पितस्ते महासेन! प्रसन्नश्च सदा भव"।
यज्ञोपवीतस्य "ब्रह्मसूत्रं महादिव्यं मया यत्नेन निर्म्मितम्। ब्राह्म्यं जन्मास्तु मे देव! ब्रह्मसूत्रसमर्पणात्"।
अक्षमालायाः "अष्टाविंशतिसंख्याकैरुद्राक्षैर्योजिता मया। अर्पिता तव हस्ते च गृहाण सुरसैन्यक!"।
स्वर्णनागस्य "विधुन्तुद! नमस्तुभ्यं सिंहिकानन्दनाच्युत!। दानेनानेन नागस्य रक्ष मां वेधजाद्भयात्"।
इक्षुदण्डस्य "इक्षुदण्डं महापुण्यं रसालं सर्व्वकामदम्। तुभ्यं दास्यामि तेनाशु प्रीयतां परमेश्वरः"।
गन्धद्रव्यस्य "कर्पूरः कदलीभूतो देवदेवप्रियः सदा। भाग्योत्तमो स्नपाणाञ्च तद्दानात् सुखमश्नुते। जटामांस्युद्भवं देवीमणिनाभिसमुद्भवम्। भक्त्याहं संप्रदास्यामि मम सन्तु मनोरथाः"।
सूर्य्यमूर्त्तेः "ददाति भानुर्भवनं सर्व्वोपस्करसंयुतम्। मनोऽभिलषितावाप्तिं करोतु मम भास्करः"।
गणेशप्रतिमायाः "यमामनन्ति विघ्नेशं विघ्ननाशमुपासितम्। विघ्नेशं तं विप्रवर! तुभ्यं दास्याम्यभीष्टदम्"।
गोमात्रस्य "गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश। यस्मात् तस्माच्छिवं मे स्यादिह लोके परत्र च"।
शय्यायाः "यस्मादशून्यं शयनं केशवस्य शिवस्य च। शय्या ममाप्यशून्यास्तु तस्माज्जन्मनि जन्मनि"।

रत्नस्य "यथा रत्नेषु सर्वेषु सर्वे देवा व्यवस्थिताः। तथा शान्तिं प्रयच्छन्तु रत्नदानेन मे सुराः"।

भूमेः "यथा भूमिप्रदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम्। दानान्यन्यानि मे शान्तिर्भूमिदानाद्भवत्विह"।

दास्याः "इयं दासी मया तुभ्यं श्रीवत्स! प्रतिपादिता। तव कर्म्मकरी भोग्या यथेष्टं भद्रमस्तु मे"।

रथस्य "रथाय रथनाथाय नमस्ते विश्वकर्म्मणे। विश्वभूताय नाथाय अरुणाय नमोनमः"।

छत्रस्य "इहामुत्रोभयत्राणं कुरु केशव! मे प्रभो!। छत्रत्वत्-प्रीतये दत्तं ब्राह्मणाय मया शुभम्"।

शिविकायाः "देवदेव! जगन्नाथ! विश्वात्मन्! दत्तयानया। प्रभो! शिविकया देव! प्रीतो भव जनार्दन!।

गृहस्य "इदं गृहं गृहाण त्वं सर्वोपस्करसंयुतम्। तव विप्र! प्रसादेन ममास्त्वभिमतं फलम्"।

आश्रयस्य "समाश्रयं प्रयच्छामि प्रीत्यर्थं ते जगन्निधे!"। तव विप्र! प्रसादेन ममास्त्वभिमतं फलम्"।

कन्यायाः "गौरीकन्यामिमां विप्र! यथाशक्ति विभूषिताम्। गोत्राय शर्म्मणे तुभ्यं विप्र! त्वं तां समाश्रय"।

महिष्याः "चन्द्रादिलोकपालानां या राजमहिषी शुभा। महिषीदानमाहात्म्यादस्तु मे सर्वकामदम्। धर्म्मराजस्य साहाय्ये यस्याः पुत्रः प्रतिष्ठितः। महिषासुरस्य जननी साऽस्तु मे सर्वकामदा"।

वत्समहिष्याः "महिषीं वत्ससंयुक्तां सुशीलाञ्च पयस्विनीम्। रत्नवस्त्रेण पुष्पेण दत्त्वा वत्सुभवेन्नरः"।

मेषस्य "रोमत्वङ्मांसमज्जाद्यैः सर्वोपकरणैः शुभः। जगतः, सम्प्रदत्तोऽसि त्वामतः प्रार्थये शिवम्"

अजायाः "देवानां योमुखं हव्यवाहनः सर्वपूजितः। तस्य त्वं वाहनं पूज्यं देवैः सेन्द्रैर्महर्षिभिः। अग्निमान्द्यं पूर्वकर्मविपाकोत्थन्तु यन्मम। तत्सर्वं नाशय क्षिप्रं जठराग्निं विवर्द्धय। त्वं पूर्वं ब्रह्मणा सृष्टा पवित्रा भवती परा। त्वत्प्रसादात्स्थिता यस्याः तस्याच्छान्तिकरी भव"। तुलापुरुषादीनां देयद्रव्याणां मन्त्रास्तु तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः। अन्यद्रव्यदानमन्त्रा अपि केचित् क्वचिदुक्ता अनुसन्धेयाः।

दानक न० कुत्सितं दानम् "दान कुत्सिते" पा०ग०सू०याबा० कन्। कुत्सिते दाने।

दानकाम त्रि० दानं कामयते कम–स्वार्थे णिङ् अण्। दानशीले "गौतमस्तोमेन यदीक्षेदानकामा मे प्रजा स्यादिति" आश्व०श्रौ० ६।१।१४।

दानच्युत पुंस्त्री गोत्रप्रवर्त्तर्षिभेदे कार्त्त०कौ० बाभ्रवशब्देनास्य द्वन्द्वे पूर्वपदे प्रकृतिस्वरः बाभ्रवदानच्युताः।

दानधर्म्म पु० दानरूपो धर्मः। दानात्मके धर्मे स च भारते आनुशासनपर्वणि ५७ अध्यायावधिषु ६८ अध्यायान्तेषु विस्तरेणोक्तः। अन्यत्र "अथातः संप्रवक्ष्यामि दानधर्ममनुत्तमम्। अर्थानामुचिते पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनम्। दानन्तु कथितं तज्ज्ञैर्भुक्तिमुक्तिफलप्रदम्। न्यायेनोपार्जयेद्वित्तं दानभोगफलञ्च तत्। अध्यापनं याजनञ्च वृत्तिर्विप्रे प्रतिग्रहः। रक्षणं विजयश्चैव क्षत्रवृत्तिरुदाहृता। कुसीदं कृषिवाणिज्यं वैश्यवृत्तिः स्वभावजा। यद्दीयते च पात्रेभ्यस्तद्दानं परिकीर्त्तितम्। नित्यं१ नैमित्तिकं२ काम्यं३ विमलं४ दानमीरितम्। अहन्यहनि यत् किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे। अनुद्दिश्य फलं तत् स्यात् ब्राह्मणाय तु नित्यकम्१। यत्तु पापोपशान्त्यै च दीयते विदुषां करे। नैमित्तिकं२ तदुद्दिष्टं दानं सद्भिरनुष्ठितम्। अपत्यविजयैश्वर्य्यस्वर्गार्थं यत् प्रदीयते। दानं तत् काम्य(३)माख्यातमृषिभिर्धर्मचिन्तकैः। ईश्वरप्रीणनार्थाय ब्रह्मवित्सु प्रदीयते। चेतसा सत्वयुक्तेन दानं तत् विमलं४ स्मृतम्" इत्युपक्रम्य गारुडे५१अ०उक्तः। "दानधर्मात् परोधर्मो भूतानां नेह विद्यते" तत्रैवाध्याये

दानपति पु० ६त०। १अक्रूरे यादवभेदे। "गच्छत्वयं दानपतिः क्षिप्रमानयितुं व्रजात्। नन्दगोपस्य गोपांश्च करदान् मम शासनात्" हरिवं० ७९ अ०। "शंसद्भिः स्यन्दनेनाशु प्राप्तो दानपतिर्व्रजम्" ८२ अ०। २बहुप्रदे, त्रि० "यच्चा दानपतिर्धीमान् यथा नान्योऽस्ति कश्चन" भा० आ०२२१अ०। ३असुरभेदे पु०। "रणोत्कटो दानपतिः शैलभ्यं शी कुलाकुलः" हरिवं०२४० अ० असुरोक्तौ।

दानपात्र न०६त०। दानयोग्ये ब्राह्मणभेदे दानशब्दे दृश्यम्

दानफल न० ६त०। दानजन्ये फलभेदे तत्र दानभेदे कतिचित् फलभेदा वह्निपु०उक्ता यथा "गत्वा यद्दीयते दानं भक्त्या पात्रे विधानतः। तदनन्तफलं विद्धि अवस्थानितये नृप!। समाहूतस्तु यो दद्यात् भयात् क्रोधात्तथैव च। नृप! दानन्तु तत् सर्वं भुङ्क्ते गर्भस्थ एव तु। ईदृग्रामन्युत्सवाचैव दत्तार्थं चार्थकारणात्। यो ददाति द्विजातिभ्यः स वाल्ये तु तदश्नुते। वैश्वदेवविहीनस्य सत्योपासनवर्जितम्। यद्दानं दीयते तस्मै हद्धकाले तदश्नुते। दयाजन्मानि

चत्वारि वृथा दानानि षोडश । तान्यहं संप्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः । अपुत्रस्य१ वृथाजन्म धर्मबाह्या नराः२ सदा । परपाकं सदाश्नन्ति३ परतापरताश्च४ ये । देव पितृविहीनं१ यत् ईश्वरेभ्यः सदोषतः२ । वृथानुकीर्त- नाश्चैव३ वेदाग्निव्रतत्यागिने४ । अन्यायोपार्जितं दानं५ व्यर्थं ब्रह्महणे६ तथा । गुरवेऽनृतवक्त्रे ७यत् स्तेनाय८ पतिताय९ च । कृतघ्नाय१० च यद्दत्तं सर्वदा ब्रह्मवि- द्विषे ११। याचकाय१२ च सर्वस्य वृषल्याः पतये१३ तथा । परिचारकाय१४ भृत्याय१५ सर्वत्र पिशुनाय१६ च । इत्येतानि तु राजेन्द्र ! वृथा दानानि षोडश" ।

दानव पु० दनोरपत्यम् अण् । कश्यपपत्न्याः दक्षकन्याभेदस्य दनोरपत्ये । १दानवाश्च भा०आ०६५अ०उक्ता यथा"चत्वा- रिंशद्दनोः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत ! । तेषां प्रथमतो राजा विप्रचित्तिर्महायशाः । शंवरो नमुचिश्चैव पुलोमा चेति विश्रुतः । असिलोमा च केशी च दुर्जयश्चैव दानवः । अयःशिरा अश्वशिरा अश्वशङ्कुश्च वीर्यवान् । तथा गगनमूर्द्धा च वेगवान् केतुमांश्च सः । स्वर्भानुरश्वोऽश्व- पतिर्वृषपर्वाजकस्तथा । अश्वग्रीवश्च सूक्ष्मश्च तुहुण्डश्च महाबलः । एकपादेकचक्रश्च विरूपाक्षमहोदरौ । निचन्द्रश्च निकुम्भश्च कुपटः कपटस्तथा । शरभः शल- भश्चैव सूर्य्यचन्द्रमसौ तथा । एते ख्याता दनोर्वंशे दा- नवाः परिकीर्त्तिताः" "दानवांश्च विबुधा विजिग्यिरे" माघः । दानवस्येदम् अण् । २दानवसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् । "मायाश्चाक्षै ददौ सर्वाः दानवीः काम- मोहिता" हरिवं० १६२अ० ।

दानवगुरु पु० ६त०। शुक्राचार्य्ये

दानवज पु० देवे गान्धर्वे च वैश्यजातिके अश्वभेदे । "देव- गन्धर्ववाहास्ते दिव्यवर्णा मनोजवाः । क्षीणाक्षीणा भवन्त्येते न हीयन्ते च रंहसः । पुरा कृतं महेन्द्रस्य वज्रं वृत्रनिवर्हणम् । दशधा शतधा चैव तच्छीर्णं वृत्र- मूर्द्धनि । ततो भागीकृतो देवैर्वज्रभाग उपास्यते । लोके यशोधनं किञ्चित् सा वै वज्रतनुः स्मृता । वज्र- पाणिर्ब्राह्मणः स्यात् क्षत्रं वज्ररथं स्मृतम् । वैश्या वै दानवज्राश्च कर्मवज्रा यवीयसः । क्षत्रं वज्रस्य भागेन अवध्या वाजिनः स्मृताः । रथाङ्गं वडवा सूते शूरा- श्वाश्वेषु ये मताः । कामवर्णाः कामजवाः कामतः समु- पस्थिताः । इति गन्धर्वजा कामं पूरयिष्यन्ति ते हयाः" भा०आ०१७०अ०।

दानवारि पु०६त० । १देवे २विष्णौ च । दानं गजमदरूपं वारि । ३गजमदजले न० । "सेनाचरीभवदिभाननदान वारिवासेन यस्य जनिताऽसुरभी रणश्रीः"नैष०"कटस्थल प्रोषितदानवारिभिः" माघः ।

दानवीर पु० १वीररसभेदे तदाश्रये २नायकभेदे च । "स च दानधर्मयुद्धैर्दयया च समन्वितश्चतुर्द्धा स्यात्" । स च वीरः दानवीरो धर्मवीरो दयावीरो युद्धवीरश्चेति चतुर्विधः तत्र दानवीरो यथा परशुरामः । "त्यागः सप्तसमुद्र- मुद्रितमहीनिर्व्याजदानावधिरिति" अत्र परशुरामस्य त्यागे उत्साहः स्थायी भावः । सम्प्रदानभूतब्राह्मणैरा- लम्बनविभावैः सत्त्वाध्यवसायादिभिश्चोद्दीपनविभावै र्विभावितः सर्वस्वत्यागादिभिरनुभावितो हर्षधृत्यादिभिः सञ्चारिभिः पुष्टिं नीतो दानवीरतां भजते" सा० द० ।

दानवेय पु०दन्वाः अपत्यं दनु-स्त्रियां मनुष्यजातित्वात् ऊङ् । ततः "स्त्रीभ्यो ढक्" पा० ढक् । दनुनाम्न्याः दक्षकन्याया अपत्ये "दैतेया दानवेयाश्च क्रमिष्यन्ति पराक्रमात्" हरिवं०२२१अ०"विष्णुना निहतेष्वेव दानवेयेषु ते हताः" भा०क०७३अ०।

दानशील त्रि० दानं शीलं सततमनुष्ठानं यस्य । बहुदातरि "यत् फलं दानशीलस्य क्षमाशीलस्य यत् फलम्" भा० भी० १२० अ० ।

दानशौण्ड त्रि० दाने शौण्डः दक्षः । बहुप्रदे अमरः "निर्गुणोऽपि विमुखो न भूपतेर्दानशौण्डमनसः पुरो- ऽभवत्" माघः ।

दानसागर पु० गौडदेशप्रसिद्धे भूम्यासनानादीनां षोड- शानां पदार्थानां प्रत्येकं षोडशसंख्यान्विते देयद्रव्यभेदे । "यः कश्चित् कुरुते देवि ! महर्षे दानसागरम् । वृषोत्- सर्गं महादानं यत् किञ्चित् पृथिवीतले" कामधेनुत० २५ पटले । दानानां सागर इव प्रतिपादकतया आधार इव । २तुलापुरुषादिमहादानानां विधानज्ञापके स्मृ- तिनिबन्धभेदे ।

दानयोग्य त्रि० ६त०। दानशास्त्रोक्ते दानस्य पात्रे ।

दानीय त्रि०दीयतेऽस्मै दा–बा०सम्प्रदाने अनीयर् । १सम्प्र- दाने । "दानीयः प्रभवो लयः"मुग्ध०। दानमर्हति यत् । २दानयोग्ये दानपात्रे च ।

दानु त्रि० दा–दाने दो–खण्डने वा कर्त्तरि नु । १दातरि २विक्रान्ते मेदि०। ३वायौ ४सुखे च संक्षिप्तसा० उणादि ५दानवे च । "दानुं शयानं स जघान इन्द्रः" ऋ०

२।१२।११। "दानुं दानवम्" माधवः भावे तु। ६दाने ७वर्षणेद न० "यं न इर्षिदिव्येन दानुना" ऋ०१०। ४२।७ "दानुना दानेन वर्षणेन वा" भा० "आदित्या दानुनस्पती" ऋ० १।११३६।१। "दानुनः दानस्य" भा०कर्मणि तु ।८देये धने च। "करमितसोमघवा दानुचित्राः" ऋ०१।१७४।७ "दानुभिर्देयैर्धनैश्चित्राः" भा०

दान्त त्रि० दम–कर्त्तरि क्त। १वहिरिन्द्रियनिग्रहकर्त्तरि "शान्तोदान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावान् समाहितो भूत्वात्मन्यात्मानमवलोकयेत्" वेदान्तसारधृता श्रुतिः। दम–णिच्–क्त त्रि०। २दमिते ३शिक्षिते बलीवर्दादौ त्रि० ४दमनकवृक्षे पु० राजनि०। [न्द्रियनिग्रहे च।

दान्ति स्त्री दम–क्तिन्। १तपःक्लेशादिसहिष्णुतायां २बाह्ये-

दापित त्रि० दा–णिच्–कर्मणि क्त। २साधिते २दण्डिते दापितधनके २प्रतिवाद्यादौ च।

दाप्य त्रि०दा–णिच्–कर्मणि यत्। १दण्ड्ये २दापनीये च।

दाम न० दो–खण्डने बा०करणे मन्। १पश्वादिबन्धनरज्वौ "स्रगदामैरिव चित्रितौ" भा० भी०५७अ०। "सन्तानमाल्यदामं च तैरेव कुसुमैः कृतम्" हरिवं०१४५ अ०। भावे मन् २खण्डने। दम्यते अनुशिष्यते दम–कर्मणि घञ् बा०दीर्घः। लोके विश्वसंसारे दामोदरशब्दे दृश्यम्।

दामकण्ठ पु० गोत्रप्रवर्त्तकर्षिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् इञ्। दामकण्ठि तदीये यून्यपत्ये ततः उपका० द्वन्द्वे अद्वन्द्वे च बहुषु युवप्रत्ययस्य लुक्। कलशीकण्ठदामकण्ठाः दामकण्ठा वा इत्येवम्।

दामग्रन्थि पु० मत्स्यराजविराटस्य सेनापतिभेदे "अथ मत्स्योऽब्रवीद्राजा शतानीकं जघन्यजम्। कङ्कबल्लभगोपालादामग्रन्थिश्च वीर्यवान्। युध्येयुरिति मे बुद्धिर्वर्त्तते नात्र संशयः" भा०वि०३१अ०

दामचन्द्र पु० द्रुपदनृपस्य पुत्रभेदे "धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च दीर्घप्रज्ञोजनमेजयः। चन्द्रसेनो रुद्रसेनः कीर्त्तिवर्मा ध्रुवो धरः। वसुचन्द्रो दामचन्द्रः सिंहचन्द्रः सुतेजनः। द्रुपदस्य तथा पुत्रा द्रुपदश्च महास्त्रवित्" भा० द्रो० १५८ अ०

दामन् न०स्त्री दो–खण्डने करणभावादौ मनिन्। दोहनकाले पश्वादिपादबन्धनरज्वौ (छाँदनदड़ि) २मालायां ३रज्जुमात्रे अमरः बहुप्रग्रहयुक्ते एकस्मिन् यत्र पशवो बध्यन्ते(दोका)ख्याते ४पदार्थे च "भाति स दामायमदीनमस्य"माघः स्त्रियां नान्तत्वेऽपि मनन्तत्वात् न ङीप्।

दामानौ दामानः किन्तु वा डाप्। दामे दामा इत्यादि

दामनपर्वन् न० दमनस्येदमण् दामनं पर्व यत्र। दमनभञ्जनतिथौ १चैत्रशुक्लचतुर्दश्याम् २तन्नामीयग्रन्थादिषु च दमनशब्दे मूलं दृश्यम्। "चतुर्थ्यैकविंशत्यामे तन्तुदामनपर्वणोः" नरसिंहपु० तन्तुपर्वशब्दे दृश्यम्

दामनि पु० दमनस्यापत्यम् इञ्। १दमनस्यापत्ये २आयुधजीविसंघभेदे च ततः स्वार्थे दामन्यादि० छ। दामनीय तत्रार्थे बहुत्वे तु तद्राजत्वात्तस्य लुक्। दामनय इत्येव

दामनी स्त्री दामैव प्रज्ञा० स्वार्थे अण् अपि न नलोपः ङीप्। पशुबन्धनरज्वौ अमरः "दामनीदामभारैश्च केचित् कायावलम्बिभिः। कीलैरारोप्यमाणैश्च दामनीपाशपाशितैः" हरिवं०६६अ०

दामन्यादि पु० "दामन्यादित्रिगर्त्तषष्ठाद्" पा० छप्रत्ययनिमित्ते पा०ग० सूत्रोक्ते शब्दगणे स च गणः "दामनि औलपि वैजवापि औदकि औदङ्कि आच्युतन्ति आच्युतदन्ति शाकुन्तकि आकिदन्ति औडवि काकदन्तकि शात्रुन्तपि सार्वसेनि विन्दुवैन्दवि तुलभ मौञ्जायन काकन्दि सावित्रीपुत्र"।

दामलिप्त न० तमोलिप्तनगरे (तमलुक) हेम०

दामलिह् पु०दाम–लेढि लिह्–क्विप्। १दामलेहके। तमात्मन इच्छति क्यच् दामलिह्यति ततः क्विप्। २आत्मनो दामलेहकेच्छौ "दादेर्धातोर्घः" पा०उपदेशे दादेरिति विशेषणात् अस्य उपदेशे दादित्वाभावात् न घः सि०कौ०।

दामाञ्जन न० दाम्नः अञ्जनम्। अश्वादेः पादबन्धनरज्वौ (पिकाड़ि) हेमच०दामाञ्जनमध्यत्वार्थे हारावली "दामाञ्जनस्खलितलोलपदं तुरङ्गाः" माघः।

दामिनी स्त्री भीमो भीमसेनेनवत् दामा सुदामा नगः स एकदेशत्वेनास्त्यस्य "संज्ञायां मन्माभ्याम्" पा० इनि ङीप्। सौदामन्यां विद्युति।

दामोदर पु० दाम बन्धनसाधनं उदरे यस्य। यशोदानन्दने कृष्णे तत्कथा "ततो यशोदा संक्रुद्धा कृष्णं कमललोचनम्। आनाय्य शकटीमूले भर्त्सयन्ती पुनः-पुनः। दाम्ना चैवोदरे बद्ध्वा प्रत्यबध्नादुलूखले। यदि शक्नोषि गच्छेति तदक्ता कर्म साऽकरोत्" इत्युपक्रमे "स च तेनैव नाम्ना तु कृष्णो वै दामबन्धनात्। घोषे दामोदर इति गोपिभिः परिगीयते" हरिवं० ६४अ० "विदारो रोहितोमार्गो हेतुर्दामोदरः सहः" विष्णु०स०। शाङ्करभाष्ये तु अस्यान्यापि व्युत्पत्तिर्दर्शिता यथा

"दमादिसाधनेनोदरा उत्कृष्टा गतिर्या तया गम्यत इति दामोदरः । "दम्नाह्मामोदरं विदुरिति" महाभारते यशोदया दाम्नोदरे बद्ध इति वा "दामानि लोकनामानि तानि यस्योदरान्तरे । तेन दामोदरस्त्वेषः श्रीधरश्चिदृस्समाश्रितः" इति व्यासवचनात् वा दामोदरः । "दमो बहिरिन्द्रियनिग्रहः तज्जन्यो दामः तस्येदमित्यण् ज्ञ गताविति धातोर्भावे "ऋदोरप्"पा० अपि गुणे रपरत्वे च अरः अवगतिः गत्यर्थानां ज्ञानार्थकत्वात्तस्य विशेषणमुदिति उत्कृष्ट इत्यर्थः तथा च दामो दमसाधकः उत् उत्कृष्टः अरः अवगतिः साक्षात्कारस्तपास्येति दामोदरः । उत्कृष्टा च गतिः धूमादिगतिमपेक्ष्यार्चिरादिः दमादिसाधना अस्य सगुणस्येति दामोदरनामनिरुक्तिः । "ततोर्मिध्यगतं बद्ध दाम्ना गाढं तथोदरम् । ततश्च दामोदरतां स ययौ दामबन्धनादिति"ब्रह्मपुराणम् इति आनन्दगिरिः । २अतीते अर्हद्भेदे हेमच० । वर्द्धमानपुरसन्निकृष्टे ३नदभेदे च । ४शालग्राममूर्त्तिभेदे तल्लक्षणं पद्मपुराणे यथा "स्थूलो दामोदरो ज्ञेयः सूक्ष्मचक्रो भवेत्तु सः । चक्रे तु मध्यदेशेऽस्य पूजितः सुखदः सदा" । ब्रह्मवैवर्तपुराणे "दामोदरस्तथा स्थूलो मध्यचक्रः प्रतिष्ठितः" प्रतिष्ठित इत्यत्र प्रकीर्तित इति क्वचित् पाठः । "दूर्वाभं द्वारसङ्कीर्णं पीतरेखायुतं शुभम्" । "पीतरेखा तथैव चेति" ब्रह्मपुराणे पाठः । ब्रह्मपुराणे "उपर्यधश्च चक्रे द्वे नातिदीर्घं मुखे बिलम् । मध्ये च रेखा लम्बैका स च दामोदरः स्मृतः" । अन्यत्र "स्थूलो दामोदरो ज्ञेयः सूक्ष्मरन्ध्रो भवेत्तु यः । चक्रे तन्मध्यदेशस्थे पूजितः शुभदः सदा" । ब्रह्मवै०प्रकृतिखण्डे "द्विचक्रं स्फुटमत्यन्तं ज्ञेयं दामोदराभिधम्" । मत्स्यसूक्ते "विष्वक्सेनमतिस्थूलं लघु दामोदरं स्मृतम्"

दामोष्णीष पु० गोत्रप्रवर्त्तकप्रवरर्षिभेदे "दामोष्णीषस्त्रैबलिश्च पर्णादो वरजानुकः" भा० स० ४ अ० । युधिष्ठिरसभासभ्योक्तौ । तस्यापत्यं कुर्वा०ण्य । दामोष्णीष्य तदपत्ये पुंस्त्री

दाम्पत्य न० दम्पत्योरिदं पत्यन्तत्वात् यक् । १दम्पतिसम्बन्धिनि अग्निहोत्रादौ २दम्पत्योरन्योन्यप्रीतौ च "ब्रह्मवर्चसकामस्तु यजेत ब्रह्मणस्पतिम्"इत्युपक्रमे "विद्याकामस्तु गिरिशं दम्पत्यार्थमुमां सतीम्" भाग०२।३।८।

दाम्भिक त्रि० दम्भेन चरति धर्मं ठक् । लोकेषु कीर्त्यादिख्यापनार्थं धर्मचारिणि १वैडालव्रतिनि, २दम्भयुक्ते च । "पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी" मनुना रसविक्रयकर्मविपाकः दाम्भिकत्वमित्युक्तम् । "दाम्भिको दुष्कृतः प्रायः शूद्रेण सदृशो भवेत्" भा०व० २१५अ० । ३बकपक्षिणि पुंस्त्री०राजनि० ।

दाय दाने भ्वा०आत्म०सक०सेट् । दायते अदायिष्ट अदायिढम् अदायिध्वम् । ऋदित् णिच् अददायत-त ।

दाय पु० दा-दाने भावे घञ् । १दाने "मिथोदायः कृतो येन गृहीतो मिथ एव वा । मिथ एव प्रदातव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः । अस्वामिना कृतो यस्तु दायो विक्रय एव वा"मनुः । दैङ्रक्षणे भावे घञ् । २लये अजयपालः ३स्थाने मेदि० । दो-खण्डने भावे घञ् । ४खण्डने शब्दरत्ना०५योतुकदानभाषणे मेदि० । तस्य परोक्षस्य खण्डनरूपत्वात् तथात्वम् । दा-दाने कर्मणि घञ् । ६देये धनादौ "ते तत्र विविधान् दायान् विजयार्थं नरेश्वराः" भा०आ०१८४ अ० । "संस्थाः सुरुचारसंस्थित्यै दत्तदायाः शुभाशयाः" काम०नीति० "दायस्तु विविधं तस्मै गृह्य मे गदतोऽनघ । यत्रार्थं राजभिर्दत्तं महान्तं धनसञ्चयम्" भा०स०५१अ० । ७विवाहकाले कन्यायै दीयमाने यौतुकादिधने कन्यादानकाले जामात्रादिभ्यो ८देये धने व्रतान्तभिक्षादौ समावृत्तब्रह्मचारिभ्यो ९दीयमाने धने च १० विभागार्हपित्रादिधने च दायभागशब्दे दृश्यम् ।

दायक त्रि०दा-दाने ण्वुल् । १दातरि "तावतां गोसहस्राणां फलं प्राप्नोति दायकः" भा०अ०१८३अ० "चौराणां भक्तदायकाः" मनुः । दो-खण्डने ण्वुल् । २खण्डके च । दायेन धनेन कायति कै-क । ३दायादे "गृह्या इति समाख्याता यजमानस्य दायकाः"गृह्याम् दायका दायादा इत्यर्थः ।

दायबन्धु पु० दाये बन्धुः । भ्रातरि शब्दरत्ना०

दायभाग पु०दायस्य सम्बन्धिविभागो यत्र । अष्टादशविवादान्तर्गते विवादपदभेदे तन्निरूपणं जीमूतवाहनकृते दायभागे यथा "अथ दायभागो निरूप्यते तत्र नारदः "विभागोऽर्थस्य पित्र्यस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते । दायभाग इति प्रोक्तं तद्विवादपदं बुधैः" । पितृत आगतं पित्र्यं तच्च पितृमरणोपजातस्वत्वमुच्यते । पित्र्यस्येति पुत्रैरिति च द्वयमपि सम्बन्धिमात्रोपलक्षणं सम्बन्धिमात्रेण सम्बन्धिमात्रधनविभागेऽपि दायभागपदप्रयोगात् अतएव दायभागं विवादपदमुपक्रम्य नारदोऽपि मात्रादिधन-

विभागमप्युपदर्शितवान् तथा मनुरपि पित्रादिपदमदत्त्वैव "एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रतिसंहितः। आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायभागं निबोधत" इत्युपक्रम्य यावत्सम्बन्धिधनविभागमुक्तवान्। दीयत इति व्युत्पत्त्या दायशब्दो ददातिप्रयोगश्च गौणः मृतप्रव्रजितादिस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्तिफलसाम्यात् न तु मृतादीनां तत्र त्यागोऽस्ति। ततश्च पूर्वस्वामिसम्बन्धाधीनं तत्स्वाम्योपरमे यत्र द्रव्ये स्वत्वं तत्र निरूढो दायशब्दः। ननु किं दायस्य विभागो विभक्तावयवत्वं? यद्वा दायेन सह विभागोऽसंयुक्तत्वं? न तावत् पूर्वः दायविनाशापत्तेः नापि द्वितीयः संयुक्तेऽपि न ममेदं विभक्तं स्वं भ्रातुरिदमिति प्रयोगात्। न च सम्बन्धविशेषात् सर्वेषां सर्वधनोत्पन्नस्य स्वत्वस्य द्रव्यविशेषे व्यवस्थापनं विभाग इति वाच्यं सम्बन्ध्यन्तरसद्भावप्रतिपन्नस्य सम्बन्धस्यावयवेष्वेव विभागव्यङ्ग्यस्वत्वापादकत्वात् कृत्स्नपितृधनगतस्वत्वोत्पादविनाशकल्पनागौरवात् यथेष्टविनियोगफलाभावेनानुपयोगाच्च। उच्यते एकदेशोपात्तस्यैव भूहिरण्यादावुत्पन्नस्य विनिगमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिकव्यवहारानर्हतया अव्यवस्थितस्य गुटिकापातादिना व्यञ्जनं विभागः। विशेषेण भजनं स्वत्वज्ञापनं वा विभागः। यत्रापि चैकं दासीगवादिकं बहुसाधारणं तत्रापि तत्तत्कालविशेषे वहनदोहनफलेन स्वत्वं व्यज्यते। तदाह वृहस्पतिः "एकां स्त्रीं कारयेत् कर्म यथांशेन गृहे गृहे। उद्धृत्य कूपवाप्यम्भस्त्वनुसारेण गृह्यते। युक्त्या विभजनीयं तदन्यथानर्थकं भवेत्"। इदं श्लोकार्द्धत्रयं नानास्थानस्थं न तु क्रमिकम्। ननु "पितर्य्यूर्द्ध्वं गते पुत्त्रा विभजेयुर्द्धनं पितुरिति" नारदवचनात् पितुर्द्धनं विभजेयुरित्यन्वयात् विभागात् पूर्वं न तत्र पुत्त्राणां स्वत्वं न च विभागस्य स्वत्वकारणता असम्बन्धिधनेऽप्यतिप्रसङ्गात्। उच्यते पित्रादिनिधनानन्तरमेवास्मदीयं धनमिति प्रयोगात् एकपुत्त्रे च विभागं विनैव स्वत्वस्वीकाराच्च सम्बन्धिनिधनमेव स्वत्वकारणमतो नातिप्रसङ्गः। नन्वर्ज्जयितृव्यापारोऽर्जनम् अर्जनाधीनस्वामिभावश्चार्जयिता तेन पुत्त्रव्यापारोऽजन्मैवार्जनं युक्तम् अतो जीवत्येव पितरि पुत्त्राणां तत्र स्वत्वं न तु तन्निधनात् अतएवोक्तं "क्वचिज्जन्मनैव यथा पित्रोर्धने"। नैतत् मन्वादिविरोधात्। यथा मनुः "ऊर्द्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम्। भजेरन् पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः" जीवतोरपि पित्रोः पुत्त्राणां कुतो न विभाग इत्याशङ्कायामिदमुत्तरं तदानीमस्वामित्वादिति। न च भार्य्या पुत्त्रश्चेत्यादिवत् अस्वातन्त्र्याभिप्रायमिति वाच्यं तदानीं स्वत्वे प्रमाणाभावात् भार्य्यादिषु तु यत्ते समधिगच्छन्ति अर्जयन्तीति स्वत्वे सिद्धे युक्तमस्वातन्त्र्यवर्णनम्। किञ्च स्वोपात्तेऽपि तेषामस्वामित्वे स्वधनसाध्यवैदिककर्मोच्छेदात् श्रुतिविरोधः स्यात्। देवलश्च पितृधने अस्वाम्यमेव स्पष्टयति यथा "पितर्य्युपरते पुत्त्रा विभजेयुर्द्धनं पितुः। अस्वाम्यं हि भवेदेषां निर्द्दोषे पितरि स्थिते"। किञ्च जीवत्यपि पितरि पितृधने पुत्त्राणां स्वामित्वे पितुरनिच्छयापि विभागः स्यात् जन्मनैव स्वत्वमित्यत्र प्रमाणाभावाच्च अर्जनरूपतया जन्मनः स्मृतावनधिगमात्। क्वचिज्जन्मनैवेति च जन्मनिबन्धनत्वात् पितापुत्त्रसम्बन्धस्य पितृमरणस्य च स्वत्वकारणत्वात् परम्परया वर्णनम्"।

अस्य मते च पुत्त्राणां पित्राद्युपरमादावेव तद्धने स्वत्वं तच्चैकदेशनिष्ठम्।

मिताक्षरादिप्राचीनमते जन्मनैव पुत्त्राणां पितृधने स्वत्वं तच्च समुदितद्रव्यनिष्ठमिति भेदः।

तदेतत् प्राचीनमतं वीरमित्रोदये जीमूतवाहनमतनिराकरणेन परिष्कृत्य समर्थितं यथा

"यत्र मन्वादिवचनव्याख्यासु बहुधा बुधाः। विवदन्ते दायभागः स प्रबन्धेन वर्ण्यते"। तल्लक्षणमाह नारदः "विभागोऽर्थस्य पित्र्यस्य पुत्त्रैर्यत्र प्रकल्प्यते। दायभाग इति प्रोक्तं तद्विवादपदं बुधैरिति"। पित्रोरयं पित्र्यम् इति कृतैकशेषपितृशब्दाद्यत् अन्ये मातृधनस्यापि विभागकथनात्। पित्र्यस्य पुत्त्रैरिति च द्वयमपि सम्बन्धिमात्रोपलक्षणम् पत्नीत्यादिनान्येषामपि भर्त्रादिधने तन्निरूपणात्। अतएवोपक्रमे मनुना पित्रादिपदस्योपात्तम्। "एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्म्मो वो रतिसंहितः। आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायधर्मं निबोधतेति"। "दायधर्म्मोऽप्यत्र विभागरूपोऽभिप्रेतस्तस्यैवाग्रे लक्षणकथनपूर्वकन्निरूपणात् उद्देशावसरेऽपि "स्त्रीपुन्धर्म्मो विभागश्चेति" तस्यैव विवादपदत्वेनोद्देशात्। अतएवाग्रे यावत्सम्बन्धिधनविभागमेव प्रदर्शितवान्मनुः। दायशब्दश्चायं स्वामिसम्बन्धमात्रलभ्यस्वत्वकद्रव्यं वदति।

तथा च निघण्टुकारः "विभक्तव्यं पितृद्रव्यं दायमाहुर्मनीषिणः" इत्याह। अत्रापि पितृपदं सम्बन्धिमात्रोपलक्षणमन्यत्रापि दायशब्दप्रयोगात्। विभक्तव्यं विभागार्हमित्यर्थः अन्यथैकपुत्त्रादिस्वामिके विभागाभावाद्दायशब्दवाच्यता न स्यात्। यत्तु जीमूतवाहनेन (दीयत इति व्युत्पत्त्या दायशब्दो ददातिप्रयोगश्च गौणः मृतप्रव्रजितादिस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्तिफलसाम्यात्। न तु मृतादीनां तत्र त्यागोऽस्ति। तच्च पूर्वस्वामिसम्बन्धाधीनं तत्स्वाम्योपरमे यत्र द्रव्येऽन्यस्य स्वत्वं तत्र निरूढो दायशब्दः) इत्युक्तं, तन्न सुन्दरम् निरूढत्वाङ्गीकारे दायददातिशब्दयोर्गौणत्वोपन्यासानर्थक्यात्। सर्वथाऽवयवार्थराहित्ये हि निरूढत्वम्। न च योगरूढत्वम् अवयवार्थबाधस्य स्वयमेवोपन्यासात् गौणमवयवार्थं परिकल्प्य तदङ्गीकारस्य निष्प्रयोजनत्व मन्योन्याश्रयत्वमनुभवविरोधो व्याघातश्च। तत्स्वाम्योपरम इति च। जन्मनापि स्वत्वस्योपपादयिष्यमाणत्वादव्यापकम्। विभागशब्दस्त्वनेकस्वाम्यानां द्रव्यसमुदायविषयाणां तत्तदेकदेशे व्यवस्थापने शक्तः। अतएवैकपुत्रादीनां पित्रादिधनस्वाम्ये विभागशब्दाप्रयोगो दायोऽनेन लब्ध इत्येव च प्रयोगः। यत्रापि चैकं दासीगवादि बहुसाधारणं तत्रापि तत्तत्काल विशेषनियततद्दास्यदोहनादिना तस्य तस्य स्वत्वव्यञ्जनादस्त्येकदेशस्वाम्यव्यवस्थापनरूपो विभागशब्दार्थः। अतएव "एकां स्त्रीं कारयेत्कर्म यथांशेन गृहे गृहे" इति "उद्धृत्य कूपवाप्यम्भस्त्वनुसारेण गृह्यते"। "युक्त्या विभजनीयं तदन्यथानर्थकम्भवेदिति" च बृहस्पत्यादिवचनेषु वक्ष्यमाणरीत्या तदुपपादयिष्यते। स च दायो द्विविधोऽप्रतिबन्धः सप्रतिबन्धश्च। पुत्त्रादीनां पित्रादिधने पुत्त्रत्वादिनैव सत्यपि स्वामिनि पित्रादौ जन्मनैव स्वत्वोत्पत्तेः स तेषामप्रतिबन्धोदायः स्वामिसद्भावस्याप्रतिबन्धकत्वात्। यस्तु विभक्तस्यासंसृष्टिनोऽपुत्त्रस्य मृतस्य भ्रात्रादीनां तद्धनरूपोदायः स सप्रतिबन्धः स्वामिसद्भावस्य प्रतिबन्धकस्यापगम एव तत्र स्वत्वोत्पत्तेः। ननु सर्वोऽपि सप्रतिबन्ध एव दायः। स्वामिसद्भावे पुत्रादीनामपि जन्ममात्रेण स्वत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्। तथाहि। यदि जन्मनैव पुत्रादीनां पित्रादिधने स्वत्वं स्यात्तद्युत्पन्नमात्रस्य पुत्त्रादेस्तत् साधारणमिति तदनुमतिं विना द्रव्यसाध्येष्वाधानादिषु पित्रादीनामनधिकारापत्तौ "जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेति" श्रुतिविरोधः। किञ्च विभागात् प्राक्पित्रादिप्रसादलब्धस्याविभाज्यत्ववचनं व्यर्थं स्यात्। नहि पित्रा पुत्रान्तरानुमत्या यदि दत्तं सर्वैरेव दत्तमिति विभागप्राप्त्यभावादेव प्रतिषेधोऽनर्थकः। अननुमत्या तु साधारणद्रव्यस्य दानमेव न सम्भवतीति पित्रादिप्रीतिदत्तत्वादिवचने युक्तिरयुक्ता। एवं पुत्त्राद्यनुमतिमन्तरेण स्त्र्यादीनामपि भर्त्रादिभिः प्रीतिदानस्यासम्भवात्तदनुमतौ तु तैरपि दत्तत्वात्। "भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत्। सा यथाकाममश्नीयाद्दद्याद्वा स्थावरादृते इति" वचने यथाकाममश्नीयाद्दद्याद्वेत्यनेनाविभाज्यत्वं भर्तृप्रीतिलब्धस्य यदभिहितं तदपि व्यर्थम्। न चेदमविभागावस्थायां प्रीतिदानं तस्य चाविभाज्यत्वञ्च प्रतिपादयति किन्तु स्थावरादृते यद्दत्तमित्यन्वयाद्विभागोत्तरमपि भर्त्रा स्त्रियै स्थावरञ्च प्रीत्या देयमज्ञानाद्दत्तमपि तेन पुत्रादिभिरपहृत्य विभजनीयमस्थावरन्तु न प्रत्याहर्त्तव्यमित्यनुवादमात्रम् स्थावरस्य स्त्रियै प्रीतिदानप्रतिषेधमात्रं तात्पर्य्येण बोधयतीति शङ्कनीयम्। तथान्वयस्य व्यवहितयोजनाप्रसङ्गेनायुक्तत्वात्। स्थावरप्रीतिदानप्रतिषेधमात्रता समर्पकत्वेऽन्यांशस्यानुवादमात्रं व्यर्थत्वापरपर्य्यायश्चापद्यते।

अथ "मणिमुक्ताप्रवालानां सर्व्वस्यैव पिता प्रभुः। स्थावरस्य तु सर्व्वस्य न पिता न पितामहः"। तथा "पितृप्रसादाद्भुज्यन्ते वस्त्राण्याभरणानि च। स्थावरन्तु न भुज्येत प्रसादे सति पैतृक इति" वचनमवश्यं विभागप्राक्कालीनस्थावरप्रसाददानप्रतिषेधपरं वाच्यं मणिमुक्तादिप्रसाददानानुमतिपुरःसरं तत्प्रतिषेधाभिधानात्, अन्यथा तस्यानुवादमात्रत्वेन वैयर्थ्यापत्तेः। तथा च जन्मना पुत्रादीनां स्वत्वान्मणिमुक्तादिषु तदनुमतिमन्तरेणापि दाने पितुः स्वातन्त्र्यम्। स्थावरे तु तदनुमत्यैवेति विशेष इति वचनद्वयार्थस्य वाच्यत्वाज्जन्मना स्वत्वमायातीति, नैवम् तस्य पितामहोपात्तस्थावरविषयत्वात्। अतीते पितामहे तत्स्वाम्यनाशात्पितापुत्रयोः साधारणे तदीयद्रव्यस्वत्वेऽपि स्थावर एव पुत्रानुमत्यपेक्षा मणिमुक्तादौ तु नेति तदर्थात्। यत्तु गौतमवचनम् "उत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वं लभते इत्याचार्य्याः" इति। जन्मनः स्वत्वहेतुत्वे मिताक्षराकृता प्रमाणत्वेनोपन्यस्तन्तद्दायभागदायतत्त्वकृता व्याख्यातमेव।

पितृस्वत्वोपरमे तज्जन्यत्वस्य हेतुभूतेनोत्पत्तिमात्रसम्बन्धेनान्यसम्बन्धाधिकेन जनकधने पुत्राणां स्वमित्यात्तद्धनं पुत्रो लभते नान्यः सम्बन्धीत्यार्या मन्यन्त इति । न तु पितृस्वत्वे विद्यमानेऽपि तत्र पुत्रस्वत्वमिति तदर्थः । नारदादेर्वचनविरोधात् । "पितर्य्यूर्द्ध्वं गते पुत्त्रा विभजेयुर्द्धनम्पितुरिति" नारदः पितुर्द्धनमित्याह । अन्यथा धनं विभजेयुरित्येवावक्ष्यत् । "पितर्य्युपरते पुत्त्रा विभजेयुर्धनम्पितुः । अस्वाम्यं हि भवेदेषां निर्द्दोषे पितरि स्थिते इति" । देवलोऽपि पितुर्द्धनमित्युक्त्वोत्तरार्द्धेनास्वाम्यं हीति स्पष्टमेव तेषामस्वत्वं तत्र हेतुत्वेनोक्तवान् । निर्द्दोषे पातित्यादिस्वत्वापगमकदोषरहिते । मनुरपि "ऊर्द्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् । भजेरन् पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोरिति" जीवतोर्म्मातापित्रोस्तद्धने पुत्त्राणामस्वाम्यं व्यक्तमेवाह । यत्तु शङ्खलिखितावाहतुः "न जीवति पितरि पुत्त्रा रिक्थम्भजेरन् । यद्यपि स्वाम्यमस्यादधिगतन्तैरनर्हा एव पुत्त्रा अर्थधर्मयोरस्वातन्त्र्यादिति" स्मृतिचन्द्रिकाकारेण च व्याख्यातम् । यद्यपि "तैः पुत्रैः स्वकीयजन्मनः पश्चादनन्तरमेव पितृधने स्वाम्यमधिगतं प्राप्तन्तथापि जीवति पितरि तद्धनं तदिच्छां विना न विभजेरन्नर्थधर्मयोरस्वातन्त्र्यात्पितृपारतन्त्र्याद्विभागकरणेऽनर्हाः पुत्त्रा" इति । तेनानेन वचनेन जन्मना पुत्त्रादीनां पित्रादिस्वामिकधने स्वत्वमिति" तदपि न मन्वादिवचनानां बहूनामस्वाम्यप्रतिपादकानामनुरोधेनास्यान्यथार्थस्य वर्णनीयत्वात् । वर्णितश्च कल्पतरौ "यद्यपि पश्चादर्जिते पितृधनव्यापारनिरपेक्षैः पुत्रैर्विद्यादिभिरुपात्ते धने स्वाम्यन्तथापि तत्राप्यस्वाम्यञ्जीवति पितरि, किमुत पितृधने अर्थधर्मयोस्तेषां पितरि जीवत्यस्वातन्त्र्यादिति । किञ्च स्वत्वं शास्त्रैकसमधिगम्यं तत्र च रिक्थक्रयादिवज्जन्मनः स्वत्वहेतुत्वेनानुक्तेर्ज्जन्मना स्वत्वमप्रमाणकमेव । अतएव यथा भार्य्यादिवचनम् "भार्य्या पुत्त्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः । यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्धनमिति" । पारतन्त्र्यमात्रप्रतिपादनपरन्तथाऽस्वाम्यवचनान्यपीत्यपास्तम् । भार्य्यादिष्वध्यग्न्यादिवचनैः कर्त्तनादिसाधनकत्वेन स्वामित्वे सिद्धे युक्तमस्वातन्त्र्यमात्रपरत्वमन्यथा श्रौतादिषु धनसाध्येषु पुराणादिस्मृतन्तेषामधिकारित्वमपि विरुध्येत । अत्र तु प्रत्युत जन्मनः स्वत्वहेतुत्वे प्रमाणाभावाद्व्यर्थमेवान्यथानेकवचनवर्णनम् । किञ्च यदि स्वत्वं लौकिकं स्यात्तर्हि तदुपायानामपि लौकिकत्वात् "स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं, क्षत्रियस्य विजितम् निर्व्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति" गौतमवचनं व्यर्थमेव स्यादनुवादमात्रत्वान्न हि पाकाटोदनो भवतीत्यादि शास्त्रे निष्प्रयोजनमनुवादमात्रमुच्यते । तस्य हि वचनस्यायमर्थः । रिक्थं दायः क्रयः प्रसिद्धः । संविभागो दायस्यैवैकदेशनिष्ठस्वामित्वव्यञ्जको विभागः । परिग्रहः पूर्व्वमपरेणास्वीकृतस्यारण्यादिसाधारणप्रदेशसम्बन्धिनस्तृणजलकाष्ठादेः स्वीकारः । अधिगमोऽज्ञातस्वामिकस्य निध्यादेः प्राप्तिः । एतेषु स्वत्वहेतुषु सत्सु स्वामी भवति । जातेषु च जायते । ब्राह्मणस्य लब्धं प्रतिग्रहादिप्राप्तमधिकमसाधारणं रिक्थादयस्तु सर्व्वसाधारणाः । अधिकमित्युत्तरत्र सर्व्वत्र सम्बध्यते । क्षत्रियस्य विजितं युद्धविजयदण्डादिप्राप्तमसाधारणम् । वैश्यस्य निर्व्विष्टं कृषिगोरक्षणादिभृतिलब्धम् । शूद्रस्य द्विजशुश्रूषादिभृतिलब्धम् । निर्व्विशस्य विशेर्भृतिवाचकत्वम् "निर्व्वेशो भृतिभोगयोरिति" त्रिकाण्डाभिधानात् । वैश्यशूद्रग्रहणस्योपलक्षणत्वादन्येषामप्यनुलोमजप्रतिलोमजातानां "सूतानामश्वसारथ्यम्" इत्याद्यौशनसादिप्रतिपादितं वृत्तिजातं निर्व्विष्टशब्देन संगृह्यते सर्व्वस्य भृतिरूपत्वात् । किञ्च "योऽदत्तादायिनो हस्तालिप्सेत ब्राह्मणो धनम् । याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः" । इत्यदत्तादायिनश्चौरस्य हस्ताद्याजनादिद्वारेणापि धनमर्ज्जयतो दण्डविधानमनुपपन्नं स्वत्वस्य लौकिकत्वे । स्वद्रव्यार्ज्जयतो निरपराधत्वात् मन्मते तु शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात् स्वत्वस्य चौरदातृकयाजनादावेतद्वचनादेव स्वत्वानुत्पादकत्वात्तद्विधानमुपपन्नतरम् । अपि च मम स्वमनेनापहृतमिति व्यपदेशो न स्यात् स्वत्वस्य लौकिकत्वे अपहर्त्तुरेव तत्र स्वत्वात् । मन्मते त्वपहारस्य निषिद्धत्वेन स्वत्वानुत्पादकत्वादुपपन्नोऽयं व्यपदेशः । यदि च सुवर्णत्वादिकमिव तत्र स्वत्वमपि प्रत्यक्षप्रमाणकन्तर्हि सुवर्णत्वादौ यथा न सन्देहस्तथास्य स्वमिदमस्य नेत्यपि सन्देहो न स्यान्निर्णीतत्वात् । इदमेवोक्तं संग्रहकारेण । "वर्त्तते यस्य यद्धस्ते तस्य स्वामी स एव न । अन्यस्वमन्यहस्तेषु चौर्य्याद्यैः किन्न दृश्यते । तस्माच्छास्त्रत एव स्यात् स्वाम्यं नानुभवादपि । अस्यापहृतमेतेन न

युक्तं वक्तुमन्यथा । विदितोऽर्थागमः शास्त्रे तथाऽत्रार्थाः पृथक् पृथगिति"। शास्त्रे "स्वामी रिक्थक्रयेत्यादौ" साधारणासाधारणरूपोऽर्थागमः स्वत्वोपायः पृथक् पृथग्वर्णितस्तथा विदितो लौकिकत्वे तच्छास्त्रानर्थक्यं स्याल्लोकविदितत्वादित्यर्थः । अन्यत् स्पष्टम् यथावर्णमिति स्मृतिचन्द्रिकायां पाठः । पूर्व्वपाठस्तु मदनरत्नलिखितः । अथ यद्यस्य यथेष्टं विनियोज्यं तत्तस्य स्वमिति लोकप्रसिद्धेर्यथेष्टविनियोज्यत्वं स्वत्वमिति चौर्य्याद्यर्ज्जितेनातिप्रसङ्गस्तत्र चौरादेर्यथेष्टविनियोज्यत्वाभावाद्विनियोगकाले त्रासादिदर्शनात् । अतएव सन्देहोऽप्युपपन्नः सुवर्णत्वादितुल्यत्वाभावात् स्वत्वस्य । नैवम् असम्भवात् । शास्त्रेण सर्व्वस्य कुटुम्बभरणादौ विनियोगविशेषनियमादैच्छिकविनियोगविषयत्वस्य लोकाप्रसिद्धेः । तदथाह संग्रहकारः शङ्कोपन्यासपुरःसरम् "न च स्वमुच्यते यद्यत् स्वेच्छया विनियुज्यते । विनियोगोऽस्य सर्व्वस्य शास्त्रेणैव नियम्यते इति" । अत्र पूर्व्वार्द्धे शङ्कोपन्यास उत्तरार्द्धे तत्परिहारः । न च रिक्थादिवदुत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वमिति गौतमवचने उत्पत्तेरपि जन्मापरपर्य्यायायाः स्वत्वहेतुत्वोक्तेः सत्यपि स्वत्वस्य तदुपायानाञ्च शास्त्रैकसमधिगम्यत्वे जन्मना पुत्रादेः पित्रादिधने स्वत्वमस्त्येवेति वाच्यम् तस्यानेकदूषणैरन्यथा व्याख्यानस्य प्रागेवोक्तत्वात् । इदमेवाभिसन्धाय धारेश्वरेणापि शास्त्रैकसमधिगम्यमेव स्वत्वमिति सिद्धान्तितम् । अपि च । जीवत्यपि पित्रादौ पुत्रादेस्तद्धने जन्मना स्वत्वे तदनिच्छायामपि पुत्रादीच्छयैव विभागः स्यात् । अस्वातन्त्र्यवचनान्नैवमिति चेत् न तथा सति दृष्टादृष्टविरोधमात्रं भवद्व्यवहारस्तु सिद्ध्येदेव । यथा पित्रादिभिः सह पुत्रादिभिश्चतुष्पाद्व्यवहारे प्रवर्त्त्यमाने तेषां दृष्टादृष्टयोः श्रेयोविघातमात्रं शिष्ये पितुः पुत्र इत्यादि वचनार्थ इति प्राक्प्रपञ्चितं तथात्रापि स्यात् । अस्त्विति चेन्न सकलनिबन्धविरोधात् । कश्चिज्जन्मनैवेति प्राचीनग्रन्थलिखनमपि जन्मनिबन्धनत्वात्पितापुत्रादिसम्बन्धस्य पितृमरणस्य च तत्स्वत्वापगमहेतुत्वेन परम्परया वर्णनीयम् । किञ्च । ऊर्द्ध्वं पितुश्चेत्यादि मनुवचनं जन्मना पुत्राणां स्वत्वपरं जीवति पितरि सत्यपि पुत्राणां स्वाम्ये तदिच्छया विना न विभागः ऊर्द्ध्वन्तु स्वेच्छयेति विभागनिषेधार्थं तदिति वाच्यं तस्यान्याय्यमस्वाम्यपरत्वापत्तेः । न च पितुरुपरमकालविधानार्थमिति युक्तम् दृष्टार्थत्वाद्विभागस्यानियमस्याप्यनुपपत्तेः । नापि नियमविधिर्विभागस्य "एवं सह वसेयुर्वा पृथग् वा धर्म्मकाम्यया" इति मनुना विकल्पाभिधानात् । कालविधौ च पितुरुपरमानन्तरकाल एव विभागो नैमित्तिकस्य निमित्तानन्तर्य्यबाधोऽयं स्यात् । जातेष्टिवज्जातमात्रवियोगापत्तिरूपविशेषविरोधस्याभावात् । अतो जीवतोः पित्रोस्तद्धने स्वाम्यं नास्ति किन्तूपरतयोस्तयोरिति तत्कालीनास्वत्वज्ञापनार्थं मन्वादिवचनं विभागस्तु स्वातन्त्र्यात्तत्कालीन इच्छाप्राप्तोऽनूद्यते । तथा चैतद्वचनविरोधादपि न जन्मना स्वत्वं वक्तुं शक्यम् । उपरमपतितत्वादिकमपि पित्रादिस्वत्वनाशकारणं कथ्यते । तस्मात् पित्रादिस्वत्वनाश एव तद्धने पुत्रादीनां स्वाम्यं न तत्स्वत्वसमकालीनमिति स्वाम्यादिसद्भावस्य सर्व्वत्र प्रतिबन्धकत्वात् सर्व्वोऽपि सप्रतिबन्ध एव दाय इति द्वैविध्यमनुपपन्नमिति । अत्रोच्यते । यदि स्वत्वापगम एव पुत्रादीनां तद्धने स्वत्वं तर्हि निर्दोषे पित्रादौ जीवति तेषां धनसाध्यवैदिककर्म्मस्वनधिकारप्रसङ्गे "जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेत्यादि श्रुतिविरोधस्तुल्यः स्वकपोलकल्पितहेत्वाभाससमर्थितस्मृत्यर्थानुरोधेन श्रुतिसङ्कोचोऽयुक्तः । आहिताग्न्याविष्टप्रथमयज्ञे पित्रादौ जीवत्यपि पुत्रादीन् प्रति तत्प्रवृत्त्यविशेषात् । सकलयाज्ञिकशिष्टानां तदनुष्ठानदर्शनाच्च । जातपुत्रकृष्णकेशपदाभ्यां वयोऽवस्थानतिक्रमस्यैव विवक्षा न तु तयोरव्यवस्थितयोः स्वरूपेणेति विरोधाधिकरणे भाष्यवार्त्तिकादौ स्थितत्वात् । न च यथा पुत्रानुमत्या पितुर्भवन्मते तदधिकारस्तथा मन्मतेऽपि पुत्रादीनामपि पित्राद्यनुमत्येति वाच्यम् । यतो द्वयोरपि मते पितुः स्वत्वस्य धने विद्यमानत्वात् स्वत्वत्यागरूपप्रधाननिष्पत्तिरविहता भवन्मते तु पुत्रादीनां स्वत्वस्यैवाभावादनुमतेश्च स्वत्वजनकत्वाद्यागादिप्रधाननिष्पत्तिरेव कथम् । वस्तुतस्तु पितुः पुत्रानुमतिरपि नापेक्षिता स्वातन्त्र्यात् । पित्राद्यनुमतिस्तु पुत्रादेरपेक्षिता पारतन्त्र्यादित्येतावान् विशेषो यथा स्त्रियाः स्वधनेनापीष्टापूर्त्तादिव्रतादौ भर्त्रादेरनुमतिस्तत्पारतन्त्र्यवचनात् । अननुमतौ तु स्वतन्त्रः प्रत्यवायो वैगुण्यं वा कर्म्मणि न तु प्रधानस्वरूपानिष्पत्तिः । पित्राद्यनुमतेः स्वत्वोत्पादकत्वञ्च तदनुरोधात्कल्प्यमानमलौकिकमशास्त्रीयञ्च । तस्माच्छास्त्रैकसमधिगम्येऽपि स्वत्वे कथञ्चिज्जन्मनोऽपि

रिक्थादिवचनाद्धिगमादिपदेन संग्रह आवश्यकः श्रुतिस्मृतिपुराणशिष्टाचारसिद्धस्य निर्दोषे जीवत्यपि पित्रादौ पुत्रादिधनाद्यनुष्ठानाधिकारस्यानुरोधात्। वस्तुतस्तु लौकिकमेव स्वत्वं लोके च जातमात्राणामेव पुत्रादीनां पित्रादिधने स्वाम्यव्यवहारोऽन्येषामपीति साधयिष्यामः। यच्च पित्रादीनामनुमत्ययोग्यपुत्रादिसाधारणस्वत्वे कथमनुमतिमन्तरेणाधानादिकं स्यादित्युक्तं तदनुमतियोग्येष्वपि पुत्रादिषु स्वातन्त्र्यात् पित्रादीनां न तदनुमत्यपेक्षा किमुतानुमत्ययोग्येष्विति परिहृतप्रायमेव तद्विधिबलादेवाधिकारोऽवगम्यत इति तु विज्ञानेश्वराचार्य्याः। अतश्चोत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वमिति गौतमवचनस्य यज्जीमूतवाहनरघुनन्दनाभ्यामारम्भिकोत्पत्तिस्वत्वहेतुत्वेन व्याख्यानं कृतन्तदपि व्यर्थमेव। यत्तु शङ्खवचनन्तस्यापि स्मृतिचन्द्रिकोक्तव्याख्यैव साधीयसी। कल्पतरुकृद्व्याख्यायान्तु विद्याद्युपात्ताध्याहारेऽनुपस्थितभूयःपदाध्याहारः प्रसज्येत। जन्मपदाध्याहारस्तु पुत्रत्वाद्याक्षेपस्थितेरल्पाध्याहाराच्च नायुक्तः। तेन श्रुत्युपष्टम्भ त्यनुरोधान्मनुनारददेवलादिवचनानामेवास्वातन्त्र्यपरत्ववर्णनमुचिततरम्। यदप्युक्तं प्रीतिदत्तस्याविभाज्यत्ववचनानि जन्मना स्वत्वाभ्युपगमेऽनुपपन्नानीति। तदपि न अनुमत्यभिप्रायेण स्थावरप्रीतिदानाभावस्थिरीकरणार्थतयोपपत्तेः। स्वातन्त्र्याद्वा पितुरनुमतिमन्तरेणापि तेन दत्ते स्थावरव्यतिरिक्ते पुत्राणामविभाज्यत्वमुच्यते। अतएव स्थावरे विशेषवचनम् "स्थावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम्। असम्भूय सुतान् सर्व्वान् दानञ्च न विक्रयः" इति। मणिमुक्ताप्रवालानामित्यादिवचनन्तु जन्मना स्वत्वपक्ष एवोपपन्नतरम्। न च पितामहोपात्तस्थावरमात्रविषयत्वमिति युक्तम्। न पिता न पितामह इति द्वयग्रहणात्। पितामहस्य हि स्वार्जितमपि पुत्रे पौत्रे च सत्यपि न देयमिति वचनं जन्मना स्वत्वङ्गमयति। यथा परमते मणिमुक्ताप्रवालादीनां पैतामहानामपि पितुरेव स्वत्वन्तत्कारणात्तथा मन्मतेऽपि पुत्रादीनामत्र जन्मना स्वत्वे साधारणेऽपि पित्रादीनाधिकार इत्यविशेषः। तस्मात् पैतृके पैतामहे च द्रव्ये पुत्रादीनां यद्यपि जन्मनैव स्वत्वं तथापि पितुरावश्यकेषु धर्म्मकृत्येषु वाचनिकेषु च प्रसाददानकुटुम्बभरणापद्विमोक्षादिषु च स्थावरव्यतिरिक्तद्रव्यविनियोगे स्वातन्त्र्यमिति ध्येयम्। स्थावरादौ तु स्वार्जितेऽपि पित्रादिपरम्पराप्राप्ते च पुत्रादिपारतन्त्र्यं तुल्यमेव। "स्थावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम्। असम्भूय सुतान् सर्व्वान् दानञ्च न विक्रयः। ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः। वृत्तिञ्च तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानञ्च न विक्रयः" इत्यादि वचनात्। अस्याप्यपवादो वक्ष्यते यच्च स्वत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात् शास्त्रे च जन्मनः क्वापि स्वत्वहेतुताभिधानात् कथञ्जन्मना पुत्रादीनाम्पित्रादिधने स्वत्वस्वीकार इत्युक्तम्। तत्तु शास्त्रैकसमधिगम्यत्वमभ्युपेत्यापि गौतमादिवचन उत्पत्तेरपि स्वत्वोक्तेः परिहृतमेव प्राक्। वस्तुतस्तु न स्वत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वं युक्तियुक्तम्। सर्व्वथा शास्त्रज्ञानगन्धरहितानां प्रत्यन्तवासिनां म्लेच्छादीनामपि मम स्वमिदं नान्यस्य स्वमिति व्यपदेशस्तत्कृतश्च क्रयविक्रयादिव्यवहारो दृश्यते। तेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां क्रयाद्युपायकं स्वामित्वमपि तैर्यथेष्टविनियोगार्हत्वरूपं पदार्थान्तररूपं वा प्रत्यक्षादिप्रमाणादेवावगतमित्यवश्यं वाच्यम्। एतत्तर्कोपष्टब्धोऽनुमानवाक्यप्रयोगोऽपि विज्ञानयोगिनोक्तः "स्वत्वं लौकिकं लौकिकार्थक्रियासाधनत्वाद्व्रीह्यादिवत्" इत्यन्वयदृष्टान्तः। आहवनीयादीनां हि शास्त्रैकसमधिगम्यानां न लौकिकार्थक्रियासाधनत्वमस्तीति व्यतिरेकदृष्टान्तः। तेनान्वयव्यतिरेकी हेतुः। यद्यप्याहवनीयादीनामपि यागादिलौकिकक्रियासाधनत्वमप्यस्ति। तथापि तल्लोकप्रमाणकाग्न्यादिरूपेण नालौकिकाहवनीयादिरूपेणेति न व्यभिचारः। इह तु सुवर्णादिरूपेण न क्रयादिसाधनत्वमपि तु स्वत्वेनैवेति सुवर्णत्वादिना भरणाद्यर्थक्रियासाधनत्वात्तद्यथा लौकिकं रूपमेवं स्वत्वमपि सर्व्वानुगतं लौकिकमेव नह्यस्वत्वेन क्रयादिक्रियानिर्व्वाहो लोके। न चैवं स्वामी रिक्थेत्यादिस्मृतीनां लोकसिद्धार्थानुवादकत्वेनानर्थक्यापत्तिरिति वाच्यम्। धर्म्माधर्म्मोपयोगितया व्याकरणस्मृतावनादिवाचकत्वतदभावरूपसाधुत्वासाधुत्वविवेकस्येव तस्योपपत्तेः। साधुशब्दाधिकरणे ह्येतदवस्थितं सङ्कीर्णव्यवहारिणां लोकानामविविक्तं लौकिकमेव साधुत्वं शास्त्रेण विविच्यते। नत्वलौकिकसाधुत्वं साधुभिर्भाषितव्यमित्यादिविधावन्योन्याश्रयप्रसङ्गादित्यादि। एवमत्रापि तथा च नयविवेके भवनाथः "लोकसिद्धस्यार्जनस्य-

स्मादि अतएवानिबद्धं प्रथमलोकधीविषयव्यवस्थितं तन्निबन्धनार्थी स्मृतिव्यीकरणादिस्मृतिवदिति । जन्मादीत्यादिपदेन क्रयादिग्रहणम् । व्याकरणादित्यादिपदेन सङ्गीतरत्नपरीक्षाशास्त्रिकाणां ग्रहणम् । रागादीनामपि हि लोकसिद्धानामेवानभियुक्तान् प्रति विवेकार्थमेव तल्लक्षणकथनमित्युक्तं स्मृत्यधिकरणे आचार्य्यचरणैः । स्वामी रिक्थेत्यादिवचनन्तु प्रागेव व्याख्यातम् । रिक्थशब्दस्तु निष्प्रतिबन्धदायपरः संविभागशब्दश्च सप्रतिबन्धदायपर इति मिताक्षरायां विज्ञानेश्वरेण व्याख्यातम् । स्मृतिचन्द्रिकाकृता तु रिक्थं पित्रादिधने पुत्रादीनां स्वामित्वापादकं जन्मैवेति व्याख्याय संविभागः पित्रादिधने विशेषनिष्ठस्वामित्वसम्पादको विभाग इति संविभागशब्दो व्याख्यातस्तच्च स्वस्य सतो विभागात् स्वत्वहेतुत्वेन तत्प्रतिपादनानौचित्यात् । एकदेशव्यवस्थापनमात्रं हि स्वत्वस्य विभागेन क्रियते । मुख्यामुख्यहेतुत्वग्रहणे स्वामिपदे वैरूप्यापत्तेः । अतएवाह मिताक्षरायां विज्ञानेश्वराचार्य्यः 'विभागशब्दश्चानेकस्वामिकधनविषयः प्रसिद्धो नान्यदीयविषयो न प्रहीणविषय इति' । लोके पुत्रादीनां जन्मनैव स्वत्वं प्रसिद्धतरमेव । यदपि पत्नी दुहितरश्चेत्यादिवचनं तदपि स्वामिसम्बन्धनिबन्धनानेकदायहरप्राप्तौ लोकप्रसिद्धेऽपि स्वत्वे व्यामोहनिरासार्थम् । प्रायेण व्यवहारस्मृतीनां लोकसिद्धार्थानुवादकत्वमिति सकलनिबन्धृभिरभिधानात् । नियतौपायिकं स्वत्वं लोकसिद्धमेवेति भगवतोर्गुरोरपि संमतम् । लिप्सासूत्रे हि तृतीये वर्णके द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वे स्वत्वमेव न स्यात् स्वत्वस्यालौकिकत्वादिति पूर्वपक्षासम्भवमाशङ्क्य द्रव्यार्जनप्रतिग्रहादीनां स्वत्वसाधनत्वं लोकसिद्धमेवेति पूर्वपक्षः समर्थितस्तेन । न च द्रव्यार्जनस्य क्रत्वर्थत्वे स्वमेव न भवतीति याग एव न संवर्त्तेत । प्रलपितमिदङ्केनापि । अर्जनं स्वत्वं नापादयतीति विप्रतिषिद्धमिति' ग्रन्थेन । अस्यार्थष्टीकाकृता विवृत एवम् । यदा द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वन्तदा नियमानां स्वत्वोपायतामिदं शास्त्रं न बोधयति क्रत्वर्थताबोधने व्यापृतत्वात् । तथा सति प्रतिग्रहादिप्राप्तस्य स्वत्वमित्यत्र प्रमाणाभावादस्वेन च स्वत्वत्यागात्मकयागासम्भवात् कस्येह द्रव्यार्जननियमा भवेयुरिति पूर्वपक्षासम्भव इति शङ्कार्थः । प्रलपितमित्याद्युत्तरस्यार्थः । अर्जनप्रतिग्रहादेः स्वत्वहेतुताया लोकसिद्धत्वेन शास्त्रस्य तत्राव्यापारान्नियमानां क्रत्वर्थतैव तेन गम्यत इति न यागासम्भवो नियमानर्थक्यञ्चेति । सिद्धान्तेऽपि तेन स्वत्वस्य लौकिकत्वाभ्युपगमेनैव विचारप्रयोजनमुक्तम् 'अतो नियमातिक्रमः पुरुषस्य न क्रतोरिति' । अस्याप्यर्थ एवं विवृतः । यदा द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वन्तदा नियमार्जितेनैव क्रतुर्न नियमातिक्रमार्जितेन द्रव्येण । न तु पुरुषस्य नियमातिक्रमदोषः पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते अर्जननियमस्य क्रत्वर्थत्वाभावात्केवलपुरुषार्थत्वात्नियमातिक्रमार्जितेनापि द्रव्येण क्रतुसिद्धिरप्रत्यूहा पुरुषस्यैव तु नियमातिक्रमदोष इति अनेन नियमातिक्रमार्जितस्यापि स्वत्वमभ्युपगतमन्यथा क्रतुसिद्ध्यभिधानविरोधात् । तत्रैवाधिकरणे कुमारीस्वामिनोऽप्यत्रभवतः स्वत्वं लौकिकमित्येवाभिमतमिति । तत्रत्यवार्त्तिकतन्त्ररत्नाभियोगभाजां सुलभमेव । अतएवाह शास्त्रदीपिकायां पार्थसारथिः रागप्राप्तं तावदर्जनञ्च शास्त्रीयम् । रागतश्च पुरुषार्थतया प्राप्तेः प्रत्यक्षेणैवार्जितं द्रव्यं पुरुषस्योपायत् पुरुषार्थं विज्ञायते न तदनुमाने क्रत्वेकशेषतया शक्यं विज्ञातुम् । तस्मात् पुरुषार्थं द्रव्यं क्रतुरपि पुरुषकार्य्याणामन्यतम इति कार्य्यान्तरवत् क्रतावप्युपयुज्यत इत्येतावान् विशेषः । ननु तस्यैवाक्तं तथा सति जीवनलोपात् क्रतुरेव न प्रवर्त्तेतेति प्रघट्टकेन । अत्रार्जनस्य शास्त्रीयत्वन्निरस्यता स्वत्वस्य तदुपायानाञ्च लोकसिद्धत्वं स्पष्टतरमेवोक्तम् । अन्यदपि तेनैवोक्तम् । तस्मात् पुरुषार्थन्द्रव्यार्जनमेवञ्च दृष्टार्थम्भवति । नियमस्तु दृष्टाभावात्काममदृष्टार्थः स्यात् । अदृष्टमपि पुरुषार्थार्जनविषयत्वात् । नियमस्य पुरुषगतत्वमेव कल्प्यते । तेनासावुपायान्तरेणार्जयन् प्रत्यवैतीति गम्यत इति । ततश्च स्वामी रिक्थेत्यादिवचसां लौकिकमेव रिक्थादीनां स्वत्वोपायत्वमनूद्य तदतिरिक्तोपायनिवृत्तौ तात्पर्य्यन्नियमविधयेति नानर्थक्यशङ्कापि तृप्तिसाधनभोजनमाश्रितदिङ्नियमवत् । द्रव्यार्जनमेव क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वविचारोदाहरणन्नियमस्तु पूर्वपक्षयुक्तितयोपन्यस्तः । स एव तत्रोदाहरणमित्येव भट्टगुरुमतयोर्भेदः स्वत्वस्य लौकिकत्वं तूभयसम्मतमिति निष्कर्षः । तत्तद्दूषणभूषणादि तु तन्त्राभियोगवतामाकरे एव व्यक्तं प्रस्तुतानुपयोगादिह नोच्यते । एतेन चौर्य्यादिप्राप्तस्यापि स्वत्वं

स्वादिति यत्संग्रहकारधारेश्वराभ्यां स्वत्वस्य लौकिकत्वे दूषणमभिहितं तदपि परास्तम्। चौर्य्यादिषु स्वत्वोपायत्वस्य लोकएवाप्रसिद्धेरन्यस्य स्वमिदञ्चास्येत्येवं व्यवहारात्। क्रयाद्युपायसन्देहादेव स्वत्वसन्देहोऽपीदमस्य वान्यस्य वेत्याकारोनानुपपन्नः। मम स्वमनेनापहृतमिति न ब्रूयादपहर्तुरेव स्वत्वादिति च यत् स्वत्वस्य लौकिकत्वे दूषणमभिहितं तदप्येतेनामूलविशीर्णम्। यच्चोक्तं संग्रहकृता "शास्त्रेण सर्वस्य तत्र विनियोगनियन्त्रणादुयथेष्टविनियोगार्हत्वरूपस्वत्वासम्भवः इच्छया क्वापि नियोगासम्भवादिति। तदप्यापाततः न हि वयमैच्छिकविनियोगोपहितत्वं ब्रूमोऽपि तु तदर्हत्वमात्रम्। अन्यथा राजादिभयादिच्छाप्रतीघातेऽपि तत्र विनियोगेच्छानिच्छाद्वयोश्च स्वत्वतदभावौ विरुद्धौ प्रसज्येयाताम् राजादिनियन्त्रणादिव शास्त्रनियन्त्रणादन्यत्रैच्छिकविनियोगाभावेऽपि तदर्हत्वस्यानपायात्। अतएव दुर्वृत्तेनाशास्त्रीयविनियोगे स्वव्यवहारो नास्ति। प्रत्यवायमात्रपरं शास्त्रातिक्रमात्। तदर्हत्वं च तदर्जितत्वप्रयुक्तमस्त्येव। तथा च *नयविवेकेऽप्युक्तम्। "तच्च तस्य तदर्हं यद्येनार्जितमिति"। तदर्हं यथेष्टविनियोगार्हमित्यर्थः प्रतिबन्धादङ्कुरमजनयतोऽपि कुसूलस्थवीजस्य वीजत्वप्रयुक्तमङ्कुरोत्पादनार्हत्वमिव। वस्तुतस्तु वीजत्वाङ्कुरार्हत्वयोरिव स्वत्वत्वयथेष्टविनियोगार्हत्वयोरपि भेद एव। अन्यथार्हतावच्छेदकाऽपरिचयेऽर्हताया दुर्निरूपत्वात्। तेन ब्राह्मण्यमिव स्वत्वमपि तदुपायज्ञानव्यङ्ग्यं पदार्थान्तरमेवोत्पत्तिविनाशशालि। ब्राह्मण्यन्तु जातिरूपं नित्यमित्येतावान् परं भेदः। इदञ्चाकरे व्यक्तं लीलावत्यादौ च। अत्र मिताक्षरायां स्वत्वलौकिकालौकिकत्वविचारप्रयोजनमुक्तं शास्त्रैकसमधिगम्ये स्वत्वे। मनुः "यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम्। तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति दानेन तपसैव च" इत्यादिस्मरणादसत्प्रतिग्रहादि यस्य यदर्जनोपायत्वेन निषिद्धन्तदर्जिते तस्य स्वत्वाभावाच्चौर्य्याद्यर्जितवत्तत्पुत्राणामपि तदविभाज्यमेव। लौकिकत्वे तु स्वत्वस्य तदर्जितेऽपि पितुः स्वत्वात्तत्पुत्राणां पितृधनत्वेन तद्विभाज्यम्। अर्जयितुरेव प्रतिषेधातिक्रमनिमित्तप्रत्यवायात् प्रायश्चित्तम्। तत्पुत्रादीनान्तु दायरूपधर्मोपायतस्तत्स्वमिति न प्रायश्चित्तमपि "सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः। प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव चेति" मनुस्मरणात्। प्रयोगो वृद्ध्यर्थन्द्रव्यप्रयोगः कर्मयोग आर्त्विज्यादिकरणम्। तत्र दायादीनां त्रयाणां वर्णचतुष्टयसाधारण्येन जयस्य क्षत्रियं प्रति, योगस्य स्वयं कृतस्य वैश्यं शूद्रं च प्रति धर्म्यत्वम् अस्वयंकृतस्यापदि च स्वयंकृतस्यापि सर्वान् प्रति। कर्मयोगस्य तु विप्रं प्रत्येवेति विशेष इति। अत्र मदनरत्नकरो दूषणमाह 'स्वत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वेऽप्यसत्प्रतिग्रहादिनिषेधो न स्वत्वानुत्पादकतान्तेषां वदति किन्तु प्रत्यवायमात्रहेतुताम्। इतरथा "आपद्गतः सम्प्रगृह्णन् भुञ्जानो वा यतस्ततः। न लिप्यतैनसा विप्रो ज्वलनार्कसमो हि सः। कुसीदं कृषिवाणिज्यं प्रकुर्वीतास्वयङ्कृतम्। आपत्काले स्वयं कुर्य्यान्नैनसा युज्यते द्विजः" इति वचनैरेनसा न युज्यत इत्यभिधानेनापदि प्रत्यवायाभावावगमेनानापदि प्रत्यवायस्यैवावगमात् प्रतिषेधप्रतिप्रसवयोः समानविषयत्वौचित्यात्। अतएवानापदि तत्र द्रव्यपरित्यागपूर्वकं जपतपोरूपं प्रायश्चित्तमेव विदधाति। न चौर्य्यादिवद्राजदण्डमपि किञ्चिद्वचनमसत्प्रतिग्रहादौ। तेनासत्प्रतिग्रहादेः पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्द्वयोरपि तेषां स्वत्वोत्पादकत्वाविशेषात्तदर्जितस्य पुत्रादिविभाज्यत्वमपि तुल्यमिति नैतत्प्रयोजनं विचारस्यास्य युक्तमिति'। अत्र वदामः। शास्त्रैकसमधिगम्यस्वत्ववादिनो मते यथा चौर्य्यादिनिषेधस्य स्वत्वानुत्पादकत्वदण्डप्रयोजनं विचारस्यास्य युक्तमिति अत्र कर्तुः प्रायश्चित्तार्हताप्रयोजकत्वपरता। तथाऽसत्प्रतिग्रहादिनिषेधस्याप्यस्तु यथा चापदुपाधिना 'तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षड्नश्नता। अश्वस्तनविधानेन हर्त्तव्यं हीनकर्मणः। आख्यातव्यञ्च तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छतीत्यादि" प्रतिप्रसवनाच्चौर्य्ये तन्निमित्तयाभावस्तथाऽसत्प्रतिग्रहादेरप्यस्तु। अन्यथोभयत्रापि ततः पञ्चमहायज्ञाद्यनिष्पत्तिप्रसङ्गः। शास्त्रीयत्वे स्वत्वस्याप्रसक्तचौर्य्योपायकत्वनिषेधः कथमिति चेत्। अधिगमान्तर्भावेन कथञ्चित्तत्प्रसक्तेस्तेनावश्यवक्तव्यत्वात् अपरथा प्रतिषेधानुपपत्तेः। शास्त्रप्राप्तप्रतिषेधे च विकल्पापत्तिभिया "दीक्षितो न जुहोतीत्यादिवद्भाष्यकारमतेन पर्य्युदासत्वं सामान्यविशेषभावेन विशेषनिषेधसामान्यविध्योर्बाध्यबाधकभावोऽपि वा मतान्तरेऽवश्यमपि स्वीकार्य्यमेवागत्या। प्रतिग्रहादेस्तु प्रसक्तिर्भिक्षादेरस्त्येवेत्यापत्तदभावोपाधिकौ प्रतिप्रसवप्रति-

षेधावप्युपपन्नतरौ। तर्ह्यसत्प्रतिग्रहस्वयंकृतवाणिज्यादावनापदि ब्राह्मणस्य राजदण्डोऽपि स्यादिति चेन्न इष्टापत्तेः। न हि स्वधर्म्मत्यागिनो राजदण्डाभावः कस्यापि सम्मतः। स च क्वचित् सामान्यरूपेणोक्त एव स्मर्य्यते क्वचिद्विशेषादाम्नात इत्यन्यदेतत्। अतएवालौकिकस्वत्ववादिन इदमप्यपरदूषणम्। चौर्य्यादिनिषेधस्य त्रितयप्रयोजकतागौरवम्। पर्य्युदासत्वादिस्वीकारगौरवञ्च लौकिकस्वत्ववादिनस्तु दण्डप्रत्यवायमात्रपरत्वम्। तेषां स्वत्वानुपायत्वस्य लोकसिद्धत्वादिति रागप्राप्तनिषेधे पर्य्युदासादिस्वीकारानापत्तिश्चेति लाघवमिति। तस्माच्छास्त्रैकसमधिगम्ये स्वत्वेऽसत्प्रतिग्रहादेस्तदनुपायत्वात्तदर्ज्जिते पितुः स्वत्वाभावः स्यादेवेति चौर्य्याद्यर्जितपितृधनाविभागवदसत्प्रतिग्रहाद्यर्ज्जितस्याप्यविभाज्यत्वम्। लौकिके तु तस्मिन् लोके तेषामपि तदुपायत्वात् सिद्धं तद्विभाज्यमिति मिताक्षरोक्तं साध्वेव प्रयोजनम्। इदञ्चोपलक्षणम्। पूर्व्वपक्षे चौर्य्याद्यर्जितपितृधनस्वीकारे यथा पुत्त्रादीनामपि दण्डप्रायश्चित्तं भवत्येव तथाऽसत्प्रतिग्रहाद्यर्ज्जिततद्ग्रहणेऽपीत्यपि प्रयोजनमवसेयम् अर्ज्जयितुरेव प्रायश्चित्तमित्यभिधानेनोचितत्वात्। इदन्त्विह विचार्य्यम्। स्वत्वस्य लौकिकत्वे चौर्य्यस्य लोके तदनुपायत्वे सिद्धे षड्भक्तानशनाद्यापदि यच्चौर्य्यमनुमतन्तेन चोरिते स्वत्वमुत्पद्यते न वा। नाद्यः लोकेऽनुपायत्वेनावधारितत्वात्तदुत्पत्तेरभ्युपगन्तुमशक्यत्वात्। न हि प्रत्यक्षविरुद्धं शास्त्रसहस्रेणापि जलादेर्दाहजनकत्वादि बोध्यते। न द्वितीयः स्वस्वेन पञ्चमहायज्ञादिप्रधानानिष्पत्तेः। नच क्षुत्प्रतिघातमात्रमेव तेन क्रियतां नान्यदलौकिकमिति वाच्यम्। शिष्टाचारविरोधात् न हि "शिष्टाः पञ्चमहायज्ञाद्यकृत्वा तदुपयुञ्जते "यदन्नः पुरुषो लोके तदन्नास्तस्य देवताः" इति स्मरणाच्च। अतएव विश्वामित्रः श्वजाघनीं श्वपचगृहात् हृत्वेन्द्रादिदेवोद्देशेन त्यक्त्वा भोक्ष्यामीति मनसिकृत्य यदा यथादैवतन्तद्भागांस्त्यक्तुं प्रवृत्तस्तदा तुष्टैरिन्द्रादिभिर्द्देवैः वृष्टा शस्यञ्च तत्क्षणमेव प्रभूतमभूदित्याख्यायिका पुराणेषु श्रूयते। शास्त्रैकसमधिगम्ये तु स्वत्वे यथाशास्त्रञ्चौर्य्यादेरपि स्वत्वोत्पादकत्वतदभावौ न विरुद्धौ। लौकिकस्वत्वतदुभायवादिनस्तूभयतः पाशारज्जुरियमिति। अत्र प्रतिविदध्मः। यद्यपि चौर्य्यस्य स्वत्वोत्पादकत्वस्य लोकसिद्ध

तथाप्यनेनैव सप्तभक्तानशनकाले षड्भक्तानशिनो विधानाद् गम्यते। स्वत्वमात्रस्य हि शास्त्रीयत्वे विरुद्धत्वमतज्ज्ञानानां क्रयादिस्वत्वसाध्यव्यवहारानुपपत्तेः। अतश्चौर्य्यनिषेधो दण्डपापमात्रबोधक एव। चौर्य्यस्य स्वत्वोत्पादकत्वाप्रसक्तेर्न तदभावपरः। यथा ब्राह्मण्यस्य सर्व्वत्र प्रत्यक्षत्वेऽपि जात्युत्कर्षस्थले शास्त्रीयत्वमेव। पुरुषेयत्तानियमस्य शास्त्रैकगम्यत्वात्। यथाहुराचार्य्याः "एतावन्मात्रन्त्विहागमिकं प्रत्येतव्यम् नह्ययं पुरुषेयत्तानियमो लोकप्रमाणगम्य इति"। तत्रापि तावत् पुरुषपरम्पराजन्यव्यक्तौ ब्राह्मण्यमभिव्यज्यत इति व्यङ्ग्यव्यञ्जकभाव एव परं शास्त्रीय व्यञ्जके ज्ञानवतस्तादृशव्यक्तौ ब्राह्मण्यं प्रत्यक्षमेव व्यक्तिप्रत्यक्षप्रत्यक्षजातिप्रत्यक्षसामग्रीसम्भारादित्यपि वदन्ति। इह तु चौर्य्यमात्रस्यैव स्वत्वानुत्पादकत्वग्रहात्तादृशस्य तस्य स्वत्वोत्पादकतैव शास्त्रेण बोध्यते। न च प्रत्यक्षविरोधः। नहि प्रत्यक्षविरुद्धं शास्त्रसहस्रेणापि बोधयितुं शक्यमिति वाच्यम् नह्यनुत्पादकत्वमपि लोकात्। तादृशेन व्यवहाराभावादन्वयव्यतिरेकगम्या स्वत्वस्य चौर्य्योपायकता नावगम्यत इत्येतावत्। तथा च पुत्रेष्ट्यादीनां लोकानवगतपुत्त्रादिजनकता यथा शास्त्रादवगम्यते तेषां दृष्टोपायान्तरजन्यतायामपि, तथेहाप्यस्तु। स्वर्गोद्भवनीयादीनामलौकिकमात्ररूपाणां दृष्टोपायाभावोऽप्यधिक इत्यन्यदेतत्। प्रतिबन्धकप्रतिबद्धदाहादिजनकता यथोत्तेजकमन्त्राणामथर्व्वादिशास्त्रगम्या लोकप्रमाणागम्यत्वात् उत्तेजकतायाश्च प्रतिबन्धकप्रतिबद्धकार्य्यजनकतातिरिक्ताया अनिर्व्वाच्यत्वात्। शक्तिनाशतदुत्पत्तिकल्पनायामतिगौरवात्। यत्तु जन्मना स्वत्वन्निराकुर्व्वता जीमूतवाहनेन 'क्वचिज्जन्मनैवेति जन्मनिबन्धनत्वात्पितापुत्त्रस्य सम्बन्धस्य पितृमरणस्य च कारणत्वात्परम्परया वर्णनमिति' प्राचीनलिखनाभिप्रायमुक्त्वा कथमुत्पादनरूपेण पितृगतव्यापारेण पुत्रे स्वत्वोत्पत्तिरित्याशङ्क्योक्तं 'अन्यव्यापारेणान्यस्य स्वत्वमविरुद्धं शास्त्रमूलकत्वादस्य। दृष्टञ्च लोकेऽपि दाने हि चेतनोद्देश्यकत्यागादेव दातृव्यापारात् सम्प्रदानस्य द्रव्ये स्वामित्वम्। न च स्वीकारणात् स्वत्वं स्वीकर्त्तुरेव दातृत्वापत्तेः। परस्वत्वापत्तिफलेन हि दानरूपता तच्च फलं सम्प्रदानाधीनम्। यथा हि देवतोद्देशेन त्यागं कुर्व्वन्नपि यजमानो न होता किन्तु तस्यैव यागस्य

होमाभिधाननिमित्तभूतप्रक्षेपं कुर्वन्नृत्विगेव होतेत्युच्यते तद्वदत्रापि स्यात्। किञ्च। मनसा पात्रमुद्दिश्येत्यादिशास्त्रे स्वीकारात् प्रागेव दानपदं दृष्टम्। ननु ग्रहणं स्वीकारः अभूततद्भावे च्विप्रयोगादस्वं स्वं कुर्वन् व्यापारः स्वीकारो भवति कथन्ततः प्रागेव स्वत्वम्। उच्यते। उत्पन्नमपि स्वत्वं सम्प्रदानव्यापारेण ममेदमिति ज्ञानेन यथेष्टव्यवहारार्हं क्रियते इति स्वीकारशब्दार्थः याजनाध्यापनसाहचर्याच्च प्रतिग्रहस्य स्वत्वमजनयतोऽप्यर्ज्जनरूपता न विरुद्धा याजनादौ दक्षिणादानादेव स्वत्वात्। पितृनिधनकालीनजीवनमेव वा पुत्रस्यार्जनम्भविष्यति। किञ्च। भ्रात्रादिधने तन्मरणात्तन्मरणकालीनजीवनाद्वा भ्रात्रन्तरादेः स्वत्वमकामेनापि याज्ञवल्क्यादिहाप्युक्तमिति'। तदेतदुत्तानमतिविलसितम्। तथा हि शास्त्रमूलत्वादस्येति तावत् स्वत्वस्य लौकिकत्वसाधनादेव निराकृतम्। यदपि दृष्टञ्च लोकेऽपीत्यादि तदप्यापातसुन्दरम्। न हि प्रतिग्रहीतर्य्यस्वीकुर्वत्यपि तस्य स्वत्वमुत्पद्यते। पात्रविशेषोद्देशेन त्यागे तेनास्वीकृतेऽपि तत्स्वत्वोत्पत्तौ परस्मै तस्य प्रतिपादनासम्भवप्रसङ्गात्। यदपि स्वीकर्त्तुरेव दातृत्वापत्तेरिति तदप्ययुक्तम्। परस्वत्वापत्तिफलकव्यापारस्य दानत्वात्सम्प्रदानस्वीकारानुकूलानुमानादिव्यापारस्य दानपदार्थत्वात्तत्फलोपहितता तु तस्य सम्प्रदानस्वीकारमन्तरेण न सम्भवतीति सम्प्रदानव्यापारस्तद्घटकः। न तु स एव दानशब्दार्थः। यदपि यथा होत्यादि तदपि न यजमानकर्त्तृकाग्निहोत्रहोमादौ तदविरोधात्। यत्रापि दर्शपूर्णमासादौ त्यागमात्रं यजमानेन क्रियते। चरुवत्तस्य प्रक्षेपोऽध्वर्य्वादिभिस्तत्रापि विविक्तकर्त्तृकत्वाद्यथास्वन्तद्व्यवहाराविरोधात्। अन्यकृतस्य प्रक्षेपपरहोमशब्दवाच्यता नास्ति। स तु त्यागः स्वकर्त्तृकोऽन्यकर्त्तृको वाऽवच्छेदकोऽस्तु न तावता कश्चिद्दोषः। अतएव यागस्य न प्रक्षेपापेक्षया आत्मलाभो होमस्य तु तदपेक्षएव। दानस्य तु प्रतिग्रहीतृव्यापारसापेक्षतैव तदभावे दानपदार्थानिष्पत्तेः। यच्च किञ्चेत्यादि। तदपि यत्किञ्चित् उत्सर्गस्यैव तत्र विधानात् न तु दानस्य। अतएव दाता तत् फलमाप्नोतीत्युक्तमन्यथा तस्यानुवादत्वापत्तेः। दानत्वे हि तस्य तत्फलभावाप्रसक्तेस्तु तत् फलमाप्नोतीति व्यर्थमेव स्यात्। अतस्तत्र जलप्रक्षेपरूपः पात्रोद्देशक उत्सर्गएव ददातिना विवक्षितोदानत्वनिष्पत्तिस्तु तस्य सम्प्रदानकर्त्तृकस्वीकारे सत्येवेति परमार्थः। अतएवोत्सृजे इत्येव तत्र सङ्कल्पवाक्यं शिष्टानान्तु दास्ये इति सम्प्रददे इति वा। अतः प्रतिग्रहादेव दानस्य फलेऽपि सम्प्रदानस्य स्वत्वमिति प्रतिग्रहस्यार्जनरूपत्वमविरुद्धम्। स्वत्वजनको हि व्यापारोऽर्जनशब्दार्थः। अतएवाह प्रभाकरः 'प्रतपितमिदं केनापि अर्जनं स्वत्वं नापादयतीति विप्रतिषिद्धमिति'। अस्य ग्रन्थः प्रागेव विवृतः। किञ्च। प्रतिग्रहस्य ममेदमिति ज्ञानरूपस्य दातृव्यापारमात्रोत्पन्नस्वत्वव्यवहारार्थतामात्रसम्पादकतायामर्जनशब्दस्य तत्र गौणता स्यात्। अन्यस्मै तत्प्रतिपादनानुपपत्तिश्च पूर्वमुक्ता। तदस्वीकारे प्रागुत्पन्नतत्स्वत्वनाशश्च कल्प्यः स्यात्। न च दातृव्यापारात्तत्स्वत्वनाशात्साधारणसम्प्रदानस्वत्वोत्पत्तिरवश्याभ्युपेया त्वयापि। अपरथैतत्स्वत्वनाशेऽन्यस्य च स्वत्वानुत्पत्तेर्मध्यस्थस्य तस्य परिग्रहादिनाऽन्यस्य यस्य कस्यापि वनगतास्वामिकतृणकाष्ठादाविव तत्र स्वत्वं स्यात्परिपालनाप्रसक्तिश्च। तथा सम्मतेऽपि पात्रविशेषोद्देशकत्यागे पात्रविशेषस्योत्पन्नमपि स्वत्वन्तदस्वीकारे नश्यत्यन्यस्य स्वीकारात्तस्योत्पद्यत इति न कोऽपि विरोधः साधारणस्वत्वविनाशासाधारणस्वत्वोत्पत्तिरिति वाच्यम्। यतस्तत्र साधारणस्वत्वव्यवहाराभावेन तदुत्पत्तिरप्रमाणिका नैव स्वीक्रियते गौरवाच्च। किन्तु दातुरेव यथेष्टविनियोगार्हस्वत्वापगमेऽपि परस्वत्वापत्तिफलाभावे दानशब्दार्थानिष्पत्तेर्विधिभिरदृष्टफलार्थिनः प्रतिपादनावधिपरिपालनीयत्वरूपं स्वत्वमस्त्येव। यथा हुते हविषि भक्षसाङ्गावावधि अस्पृश्यशूद्रस्पर्शादिनिषेधाश्रवणनिमित्तदोषश्रवणानुरोधेन, तथा चान्यस्वत्वानुत्पत्तावपि न मध्यस्थपरिग्रहाद्यनिवारणादिदोषः। शिष्टाचारोऽप्युभयत्र परिपालनरूपस्तन्मूलकएव। न चोत्सर्गमात्रस्य तत्र त्वया वश्याभ्युपगमात्परस्वत्वापादनादरएव न स्यादिति वाच्यम्। तादृशोत्सर्गस्यैव विधितात्पर्यविषयत्वात्। होमस्यैवेऽप्यन्यथा भक्षसाङ्गावानादरापत्तेः। यच्च याजनाध्यापनसाहचर्य्यात् प्रतिग्रहस्यापि स्वत्वाजनकत्वेऽपि गौणमेवार्जनत्वमिति। तदप्यबोधात्। तत्र हि ये ये द्विजप्रभृतीनाम्भागास्तेषान्तेभ्यो भृतिरूपेणैव दक्षिणाकाले प्रतिपादनम्। परिक्रयव्यवहारोऽप्यतएव "स्वामिकर्म परिक्रयः" इति जैमिनिसूत्रादौ विस्तरेण

निर्णीतएव विस्तरस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः। कर्म्मकरानतिजनिका भृतिरेव हि परिक्रयः। एवमध्यापनेऽपि शिष्योऽध्यापकायाध्यापनभृतिमेव तत्कर्त्तोपजननोपध्ययनान्तेऽर्पयन्ति। नियतभृतिकरणे तु भृतकाध्यापनमुपपातकम्। अतएव याजनाध्यापनयोः प्रतिग्रहशब्द़तिशब्दवाच्यनिर्वे-शाच्च पृथगभिधानमुभयनिश्चितत्वात्। तेन तयोरपि मुख्यमेवार्जनत्वम्। दक्षिणात्वव्यवहारोऽप्यतएव ऋत्विगध्यापकदेये। यदपि भ्रात्रादिधने भ्रात्रन्तरादि स्वत्वोत्पादकत्वन्निधनस्य तत्कालीनभ्रात्रन्तरादिजीवनस्य वा कृप्तमिति पुत्रादावपि पित्रादिनिधनन्तत्कालीनजीवनं वा स्वत्वोत्पादकमस्तु नत्वकृप्तं पुत्रादिजन्मनैवेत्युक्तम्। तदपि जन्मनोऽपि स्वत्वोत्पादकत्वस्यावश्यकत्वोपपादनादेव परिहृतम्। यच्चोक्तं ऊर्द्धम्पितुश्चेत्यादि मनुवचनमपि जन्मनः स्वत्वापादकत्वे न घटते प्राग्विभागनिषेधार्थत्वे तस्यास्वार्थपरत्वापत्तेः विभागस्य इष्टार्थत्वेन तद्विधान-कालविधानयोरसम्भवात्। विभागस्य पक्षप्राप्तस्य नियमार्थत्वे सकृत्वार्थविधिविरोधाद्यापत्तेः। तथात्पितरि सति मातरि च सत्यान्तद्धनस्वाम्याभाव उपरतयोरेव तयोः पुत्रादेस्तद्धनस्वाम्यमिति प्रतिपादनार्थमेव तद्वाच्यमिति। तदप्युक्तानाभिधानम् अस्वार्थविधानापत्तेस्तुल्यत्वात्। प्रागस्वातन्त्र्ये च कालविधिपरत्वेबाधकाभावात्। इच्छाप्राप्तकालानुवादेऽपि व्यवहारशास्त्रत्वेनाविरोधात्। एतेन जातेष्टिवच्छ्रविविरोधादि निमित्तानन्तर्यबाधकाभावात्पितृपरमानन्तरक्षणएव विभागः प्रसज्येतेत्यप्यपास्तम्। कालविधानेन पितुपरमस्य निमित्तत्वाबोधनाच्च। अन्यथा निमित्ते सति नैमित्तिकस्यावश्यकत्वात्पितोर्द्ध्वं विभागाकरणे प्रत्यवायोऽपि प्रसज्येत। पतितत्वपारिव्राज्ययोः पितृस्वत्वनाशोऽप्यधिकः जन्मना स्वत्वन्तुल्यमेव। पातित्ये तु प्रायश्चित्ताना-चरण एव स्वत्वनाशो विभागानर्हता च। अन्यथा द्रव्यसाध्यं प्रायश्चित्तमपि पित्रोः स्वद्रव्येण न स्यात्। अतएव मातुर्निवृत्ते रजसीत्याद्यपि कालविधिपरमेव। न तु पातित्यादिवत्तत्र स्वत्वाभावः। स तु लोकत एव विभागनिषेधाच्च भ्रात्रादाविवेत्यादि वक्ष्यते। किञ्च। तदेवं पितृस्वत्वापगमएकः कालः अपरस्वानपगत एव पितृस्वाम्ये पितुरिच्छयेति कालद्वयमित्युक्ता मध्ये मिताक्षरोक्तं विभागकालत्रयं दूषयित्वा तथात्पतितत्वनिस्पृहत्वोपरमैः पितृस्वत्वापगम एकः कालः अपरश्च सति स्वत्वे तदिच्छात इति कालद्वयमेव युक्तमित्युपसंहरता जीमूतवाहनेनैव पितृस्वत्वानपगमेऽपि पुत्राणां विभागो स्वीकृतस्तत्र पुत्राणाम्पितृधने स्वत्वोत्पादः कथम्। कथञ्च जीवतोः पित्रोरस्वाम्यप्रतिपादकवचनैः सह न विरोधः। असत्य विभागासम्भवात्कथन्तेषां विभागः। पितृस्वत्वापगमएवोर्द्ध्वं पितुश्चेत्यनेन विवक्षितोऽतएव अतपदश्वरित्यज्योर्द्ध्वमित्युक्तम्। पितृस्वत्वापगमोर्द्ध्वमित्यर्थः पितृस्वत्वापगमस्य तन्निधनादिवत्तस्य पतितत्वनिस्पृहत्वाभ्यामपीत्यादि स्वग्रन्थे पूर्वापरविरोधश्च न कथम्। अताप्युपरतस्पृहत्वादिना पुत्राणां स्वत्वम्पितृधने भवतीति ज्ञापनादयमेकःकाल इति उक्तम् तथाप्युपरतस्पृहत्वादिनेत्यनेन पितृस्वत्वापगमएव यदि विवक्षितस्तर्ह्यनपगते पितृस्वत्वे तदिच्छाऽपरः काल इत्यभिधानं विरुद्धम्। पितृस्वत्वापगमकालीनपुत्रादिजीवनस्यैवार्जनस्य तदीयस्य स्वीकारात्पितृस्वत्वे सति पुत्राणान्तद्धने स्वत्वस्वीकारः कथम्। तद्धनात्प्रमितमातृजीनिवृत्तिमात्रेण पितुः स्वत्वापगमे पूर्वद्रव्यस्वामिसम्बन्धाधीनन्तत्स्वाम्योपरमे यत्र द्रव्ये स्वत्वन्तत्र निरूढोदायशब्द इति स्वोक्तदायशब्दार्थाभावात्पितृस्वत्वानपगमे यत्र विभाग स्तत्र दायशब्दप्रयोगोऽपि दुष्य इत्यादि बहु व्याकुलं स्यात्। जन्मना स्वत्वस्वीकारे तु सर्वमनाकुलमित्यादि-सुधीभिरूह्येयम्। अतएव मिताक्षरादौ पूर्वस्वामिसम्बन्धाधीनं स्वत्वमन्यस्य यत्र धने तदेव दायशब्दवाच्यमित्युक्तन्त्र तु पूर्वस्वाम्योपरमेऽपि तत्र प्रवेशितः। तच्चेदं द्विविधो दाय इति"।

यच्च जीमूतवाहनेनैव मिताक्षरोक्तम् विभागो-नाम द्रव्यसमुदायविषयाणामनेकस्वाम्यानान्तदेकदेशेषु व्यवस्थापनमिति विभागशब्दार्थः। न च सम्बन्धाविशेषात् सर्वेषां सर्वधनोत्पन्नस्य स्वत्वस्य द्रव्यविशेषे व्यवस्थापनं विभाग इति वाच्यमित्याशङ्क्य सम्बन्धान्तरसद्भावप्रतिपक्षस्य सम्बन्धस्यावयवेष्वेव विभागव्यञ्जकस्वत्वापादकत्वात्। तत्तत्पितृधनगतस्वत्वोत्पादविनाशकल्पनागौरवात्। यथेष्टविनियोगफलाभावेनानुपयोगाच्चेति दूषयित्वा उच्यते। "एकदेशोपात्तस्यैव भूहिरण्यादावुत्पन्नस्य स्वत्वस्य विनिगमनाप्रमाणाभावेन दैशिकव्यवहारानर्हतया अव्यवस्थितस्य गुटिकापातादिना व्यञ्जनं विभागः। विशेषेण भजनं स्वत्वज्ञापनं वा विभाग इति व्युत्पत्त्येत्युक्तम्"। तद्वायतत्वकृतोपन्यस्य

दूषितम् "यत्नास्य स्वत्वन्तत्रैव गुटिकापात इति कथं वचनाभावाच्चिन्त्यमेतत्। यत्र हि पितुर्निधनानन्तरं दायाद्ययोरेकमादाय भ्राता यदर्जितन्तत्रार्जकस्य द्वौ भागावपरस्यैकः सर्वसम्मतः। तत्र यदि प्राचीनधनविभागकाले गुटिकापातादर्जकेन स एवांशः पश्चाल्लब्धस्तदा प्रादेशिकस्वत्ववादिमते प्रागर्जकस्यैव सोऽंश इति तेनार्जितधने कथं भ्रात्रन्तरस्य विभागः। तत्रैवाख्यत्वेन तदुत्पन्ने सुतरां स्वत्वाभावादंशस्य चाविभाज्यत्वात्। यदि वार्जकेतरेण सोऽंशोलब्धस्तदा तेनार्जितधनस्य समभाग एव युक्तः। एकस्य स्वायासेनापरस्यायासेनार्जकत्वादिति। वस्तुतस्तु सम्बन्धाविशेषात् सर्वसम्बन्धिनां सर्वधनोत्पन्नस्य स्वस्य गुटिकापातादिना प्रादेशिकव्यवस्थापनं विभागः। ज्ञातस्वधनगतस्वत्वोत्पादविनाशावप्यगत्या कल्प्येते। संसृष्टतायां प्रादेशिकस्वत्वोत्पादकतृस्वधनस्वत्वोत्पादविनाशाविव। तच्च "विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा वैकत्र संस्थितः। पितृव्येणाथ वा प्रीत्या स तु संसृष्ट उच्यते" इतिवृहस्पतिवचने येषामेव हि पितृभ्रातृपितृव्यादीनां पितृपितामहोपार्जितद्रव्ये चाविभक्तं स्वमुत्पत्तितः सम्भवति। तएव विभक्ताः सन्तः पुनः परस्परप्रीत्या पूर्वकृतविभागाः एव यत्तव धनं तन्ममापि यन्मम धनन्तत्तवापीत्येकस्मिन् कार्ये एकरूपतया स्थितास्ते संसृष्टाः नत्वनेवंरूपाणामनसंसर्गमात्रेण सम्भूयकारिणां वणिजामपि संसृष्टित्वम्। नापि विभक्तानां द्रव्यसंसर्गमात्रेण। प्रीतिपूर्वकत्वादंशभिसन्धिं विनेत्यभिदधता दायभागकृतापि स्वहृदितम्। साधारणस्वत्वादेव हि "बहूनामविभक्तानामेकोगस्यैव प्रदापयेत्" इति कात्यायनवचनं यथाश्रुतमेव सङ्गच्छते। यावद्व्यक्तधनमात्रे स्वस्वस्यापि सत्त्वात्। अतएवात्र धने परस्परस्य चौर्यमपि नास्ति। एवञ्च।

"साक्षित्वप्रातिभाव्यञ्च दानं ग्रहणमेव च। विभक्ताभ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः परस्परम्" इति नारदवचने परस्परनिरूपितदानादिनिषेधोऽपि न्यायमूलक एव। दानादेःपूर्वमपि देयादौ प्रतिग्रहीत्रादेः स्वत्वसत्त्वाद्दानप्रतिग्रहादेरसम्भवात्। अविभक्तत्वादेव चाविभक्तद्रव्येण यत्कृतं दृष्टादृष्टार्थं कर्म तत्र सर्वेषां फलभागित्वम्। तथा च नारदः "भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्त्तते। विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक्"। व्यासोऽपि "स्थावरस्य समस्तस्य गोत्रसाधारणस्य च। नैकः कुर्यात्क्रयन्दानं परस्परमतं विना"। अत्र समस्तस्येति विशेषणोपादानात् ज्ञातस्वधनगतमेव प्रत्येकं स्वत्वं स्वीक्रियते। तस्मात् स्वधनसम्बन्धान्तरसत्त्वेन सम्बन्धिसकाशात् संक्रान्तस्वत्वं यत्तव ममापीति सम्बन्धिनां प्रतीयते तद्विषयौ दानादिकं प्रतिषिद्धं स्वार्थम्। अतो नैकदेशगतं स्वत्वमिति। इदञ्च द्रव्यसमुदायविषयाणामनेकस्वाम्यानामेकदेशे व्यवस्थापनं विभाग इति वदतो मिताक्षराकृतोऽप्यभिमतमिति लक्ष्यते। इदन्त्विह विचार्यम्। द्रव्यसमुदायनिरूपितं स्वामिगतं स्वाम्यम् स्वामिनिरूपितञ्च द्रव्यसमुदाये स्वत्वं व्यासज्यवृत्ति प्रत्येकवृत्ति वा। नाद्यः एकैकस्वामित्वस्वत्वाश्रयनाशे तन्नाशस्यावशिष्टसमुदायगततदुत्पत्तेश्च कल्पनायामतिगौरवापत्तेः प्रत्येकस्य प्रत्येकद्रव्ये दानक्रयादियथेष्टविनियोगानर्हत्वापत्तौ व्यवहारविसंवादापत्तेश्च। न द्वितीयः विभागे सति तावतांशोत्पादकल्पनापत्तेः। स्वस्य सतोविभागो न तु विभागात् स्वत्वमिति ग्रन्थविरोधाच्च। अत्र ब्रूमः। प्रत्येकवृत्तीनि सम्बन्धाविशेषात् स्वाम्यानि च सन्त्येव। परस्परविभागागते परस्परस्वाम्यमदीयद्रव्ये तानि नश्यन्ति परमते मरणपारिव्रज्यादिनेवेति न काप्यनुपपत्तिः। व्यवस्थापनमपीदमेव अन्यथैकदेश उत्पादनमित्येव वदेत्। अतएव विनाशमात्रकल्पना न तु स्वत्वान्तरोत्पादकल्पना। जीमूतवाहनमते च कुत्र वास्तवं मम स्वत्वमिति विभागात् प्राग निरूपणात्तदधीनश्रौतस्मार्त्तलौकिककर्मोच्छेदः। अनुमत्या विभागोत्तरकृतया परस्परद्रव्ये परस्परस्वत्वान्तरोत्पत्तिस्वीकारे तदुत्पादविनाशकल्पनागौरवं यत्त्वया मिताक्षरामतं प्रत्यापादितं ततोऽपि तवाधिकमापन्नम्। व्यवहारानुपयोगेन समुदायस्वत्वस्य निष्प्रयोजनता च योपन्यस्ता साप्येकदेशगतस्वत्वाभ्युपगमे तुल्यैवेति कृतमतिदूरंगत्वा"। अनयोश्च मतयोर्युक्तायुक्तत्वं सुधीभिर्भाव्यम्

"देशानां जातिसंघस्य धर्मो ग्रामस्य यो भृगुः। उदितः स्यात् स तेनैव दायभागं प्रकल्पयेत्" भृगुवचनम् भृगुरात्रेति शेषः। दायस्य भागः प्रतिपाद्यतयाऽस्त्यत्र अच्। २जीमूतवाहनादिकृते दायस्य विभागज्ञापके ग्रन्थे पु०। दायभागप्राड्विवाकमत्त उत्तराधिकारिशब्दे १०६६ पृ० उक्तः।

दायाद पु० दायं विभजनीयधनमादत्ते आ+दा-क । दाय-मत्ति अद-अण् उपपदसमासो वा । १सपिण्डे २पुत्रे च अमरः । "न तं भजेरन् दायादाः" मनुः । "धृत्मीता-मरणात् ज्ञात्वा दायादा जर्द्धमाप्नुयुः" कात्या० । ३दाया-धिकारिणि त्रि० "तेषां षट् बन्धुदायादाः" मनुः स्त्रियां टाप् "पुमान् दायादोऽदायादा स्त्री" निरु० अप्रत्य-तान्तत्वेनेदं रूपम् मुग्धबोधमते अणन्तात् ङीप् स्यात् दायादीति भेदः । सा च ४कन्यायाम् शब्दार्थकल्प० । पुत्रे "त्वया दायादवानस्मि त्वं मे वंशकरः सुतः" भा०आ० ७५अ० ।

दायाद्य न० दायादस्य भावः ब्राह्मणा० ष्यञ् । १सापिण्ड्ये दायरूपमाद्यम् । २सापिण्ड्यनिबन्धने धने च "दा-यादस्य प्रदानञ्च" मनुः "स एव पाण्डोर्दायाद्यं यदि प्राप्नोति पाण्डवः" भा०आ० १४१ अ० । "स्त्रीणां स्वपति दायाद्यमुपभोगफलं स्मृतम्" भा०अनु०४७अ०

दायित त्रि० दायं दानं करोति दायि—कर्मणि-क्त । कृतदाने दापिते भरतः एतन्मूलं मृग्यम् ।

दार पु० ब०व० । दारयति भ्रातॄन् दॄ-णिच् दारि—कर्त्तरि अच् । भार्य्यायां "दारांश्च कुरु धर्म्मेण मा निमज्जीः पितामहान्" भा०आ० १०३अ० "दाराणां सुरवैरिणो रतिपतेर्मातुस्त्रिलोकीजितः" धनञ्जयवि० । "पाणिग्रह-णिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम्" मनुः । "सदृशा-नाहरेत् दारान्"यमः । करणे घञ् । २औषधभेदे । भावे घञ् । ३विदारणे पु० ।

दारक त्रि० दॄ—ण्वुल् । १विदारके २बालके "बालबालदारके-णानुगम्यमानम्" काद० "एकैव त्वमिहागच्छ तिष्ठन्त्व-त्रैव दारकाः । तच्छ्रुत्वा वचनं तस्यास्तत्र बाधाय दार-कान्" भा०आ० १२६ अ० । "सुद्गरांश्च महाघोरान् समरे शत्रुदारकान्" भा०द्रो० १५६अ० ३पुत्रे "कुमारो भर्त्तृदारकः"अमरः । ४कन्यायां स्त्री "सन्तानसन्धिर्वि-ज्ञेयः दारिकादानपूर्व्वकः" कामन्दकी० "पूतनां दैत्य-दारिकाम्" हरिवं०४२अ०५ग्रामसूकरे पुंस्त्री राजनि० । तस्य भूमिविदारकत्वात् तथात्वम् ।

दारकर्म्मन् न० दाराणां तद्भावस्य प्रतिपादकं कर्म । भार्य्यात्व सम्पादके ज्ञानविशेषरूपे विवाहे त्रिका० "सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्म्मणि मैथुने" । "सवर्णाग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्म्मणि" मनुः । दारक्रियाऽप्यत्र स्त्री "पुन-र्दारक्रियां कुर्य्यात् पुनराधानमेव च" मनुः "दारक्रिया योग्यदशञ्च पुत्रम्" रघुः । "क्लीबे दारक्रिया याहक्" भा० स० १६अ० ।

दारग्रहण न० दाराणां दारत्वस्य सम्पादकं ग्रहणं ज्ञानम् । दारत्वसम्पादके ज्ञानरूपे विवाहे "तेन भार्य्यात्वसम्पा-दकं ग्रहणं विवाहः । तस्य स्वीकारस्वरूपज्ञानविशे-षस्य समवायविषयतयोर्भेदात् वरकन्ययोर्विवाहकर्तृत्व कर्मत्वे अतएव "कन्यापुत्रविवाहेष्विति" विष्णुपुराणोक्तं संगच्छते । भार्य्यात्वस्य स्वरूपसम्बन्धविशेषत्वेन नेतरे-तराश्रयदोष इति" उद्वा० रघु० । "तद्दारग्रहणे यत्नं सन्तत्यां च मनः कुरु" भा० आ०१३अ० । दारपरिग्रहा दयोऽप्यत्र "अतःपरं समावृत्तः कुर्य्याद्दारपरिग्रहम्"मनुः

दारण न० दारयति जलमलम् दॄ—णिच् युच् । १कतकफले शब्दर० । तस्य जलकालुष्यदारणात्तथा त्वम् २दारकमात्रे त्रि० । "समाधत्त शितं बाणं गिरीणामपि दारणम्"भा० क०४८अ०करणे ल्युट् । ३विदारणसाधने अस्त्रादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् । "मसस्य युध्यहननीं निद्युस्य हृदि दार-णीम्"हरिव०१६६अ० । भावे ल्युट् । ४विदारणे भेदने "दारुदारणपथैः समाहृतम्" "तद्दारुदारणपथेषु चतुर्षु किं स्यात्" लीला० । ५भीकरणे व्रणादिस्फोटन-साधके ५औषधभेदे तच्च सुश्रुतेनोक्तं यथा

"चिरविल्वोऽग्निको दन्ती चित्रको हयमारकः । कपोत गृध्रकङ्कानां पुरीषाणि च दारणम् । क्षारद्रव्याणि वा यानि क्षारो वा दारणं परम्"

दारद न० दरदि देशभेदे भवः शिवा०अण् । १विषभेदे अमरः २पारदे ३हिङ्गुले च मेदि० । दरदो देशस्य सन्निकृष्टः अण् । ४समुद्रे हारा० ।

दारबलिभुज् पु० दारेण चञ्चुपटेन विदारणेन बलिं भुङ्क्ते भुज—क्विप् । बकपक्षिणि त्रिका० ।

दारव त्रि० दारुणः विकारः रजता० अञ् । दारुविकारे काष्ठमये पदार्थे "दारवाणां च तक्षणम्" मनुः । "अभीष्टं पृथिवीगोलं कारयित्वा तु दारवम्" सू०सि०

दारि त्रि० दॄ—णिच्—इन् । १दारके स्त्रियां वा ङीप् ।

दारिका स्त्री दारक+टाप् कापि अत इत्वम् । कन्यायाम् जटाध० दारकशब्दे उदा० ।

दारिद्र्य न० दरिद्रस्य भावः ष्यञ् । दरिद्रतायां दुर्गतौ धनादिराहित्ये "प्रणीय दारिद्र्यदरिद्रतां नृपः"नैष० दारिद्र्यवर्णनं मृच्छकटिकायां यथा

"सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते घनान्धकारेष्विव दीप-

दर्शनम्। सुखात्तु यो याति नरो दरिद्रतां धृतः शरीरेण मृतः स जीवति। दारिद्र्यमनन्तकं दुःखम्। वयस्य! न ममार्थान् प्रति दैन्यम्। पश्य “एतत्तु मां दहति यद्गृहमस्मदीयं क्षीणार्थमित्यतिथयः परिवर्जयन्ति। संशुष्कसान्द्रमदलेखमिव भ्रमन्तः कालात्यये मधुकराः करिणः कपोलम्”। सत्यं न मे विभवनाशकृतास्ति चिन्ता, भाग्यक्रमेण हि धनानि भवन्ति यान्ति। एतत्तु मां दहति नष्टधनाश्रयस्य यत् सौहृदादपि जनाः शिथिलीभवन्ति। दारिद्र्याद्ध्रियमेति ह्रीपरिगतः प्रभ्रश्यते तेजसो, निस्तेजाः परिभूयते, परिभवान्निर्वेदमापद्यते। निर्विण्णः शुचमेति, शोकपिहितो बुद्ध्या परित्यज्यते, निर्बुद्धिः क्षयमेत्यहो निधनता सर्वापदामास्पदम्। दारिद्र्यं हि पुरुषस्य। निवासश्चिन्तायाः परपरिभवो वैरमपरं, जुगुप्सा मित्राणां स्वजनजनविद्वेषकरणम्। वनं गन्तुं बुद्धिर्भवति च कलत्रात् परिभवो, हृदिस्थः शोकाग्निर्न च दहति सन्तापयति च”। तत्रैव चान्यत्र स्थाने “दारिद्र्यात् पुरुषस्य बान्धवजनो वाक्ये न सन्तिष्ठते, सुस्निग्धा विमुखीभवन्ति सुहृदः स्फारीभवन्त्यापदः। सत्त्वं ह्रासमुपैति शीलशशिनः कान्तिः परिम्लायते, पापं कर्म च यत्परैरपि कृतं तत्तस्य सम्भाव्यते। सङ्गं नैव हि कश्चिदस्य कुरुते सम्भाष्यते नादरात् सम्प्राप्तो गृहमुत्सवेषु धनिनां सावज्ञमालोक्यते। दूरादेव महाजनस्य विहरत्यल्पच्छदो लज्जया मन्ये निर्धनता प्रकाममपरं षष्ठं महापातकम्। दारिद्र्य! शोचामि भवन्तमेवमस्मच्छरीरे सुहृदित्युषित्वा। विपन्नदेहे मयि मन्दभाग्ये, ममेति चिन्ता क्व गमिष्यसि त्वम्”।

तत्सूचकयोगभेदा जातकपद्धतावुक्ता यथा “समस्तपापखेचरैर्युतेक्षितं धनाभिधम् दरिद्रताविधायकं विशेषतः कृशानुना”। “बुधगुरुकवयश्चेद्वित्तगा वित्तनाशं विदधति यदि दृष्टाः सोमसौम्येन्दुपुत्रैः” “क्षीणः शशी लग्ने विलोकितोऽर्थैं पूर्वार्जितार्थस्य विनाशदः स्यात्”। “नवीनवित्तागमरोधकोभवेत् रविर्धनेऽत्यष्टिमिते कुजोऽङ्के शाङ्कं शके स्ते धननाशदः स्यात्”। नाभसयोगशब्दे वज्राव्यलत्तयन्मूलयुगगोलकयोगैर्दरिद्रताप्तिः इत्युक्ता०उक्ता यथा “विधनश्च शूले” “धनविरहितः पापबुद्धी वा युगे त्वथ गोलके विधनमलिन” इत्यादि “पूर्णचन्द्रार्कियोगे स्यात्मूर्खो धूर्त्तो धनोज्झितः”। “तपनारार्कपुत्राणां योगे निःस्वोऽति दुःखितः”। “स्वपतेर्वंशजातोऽपि कोमद्रमभवो नरः। मलिनो दुःखितो नीचो निःस्वोदासः खलो भवेत्”। अस्य अपवादः “लग्नाद्विधोर्वा हृद्विस्थैः शुभैः सर्वैः शुभं फलम्। द्वाभ्यां मध्यं तथैकेनाल्पं चेन्नास्ति दरिद्रता”। जातकपद्धतिः।

दारित त्रि० दृ—णिच्—क्त। विदारिते अमरः।

दारी स्त्री दारयति दृ—णिच्—इन् ङीप्। क्षुद्ररोगभेदे। तल्लक्षणं सुश्रुते उक्तं यथा “परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरूक्षयोः। पादयोः कुरुते दारीं सरुजां तल संश्रिताम्”।

दारु पु०न० दीर्य्यते दृ—उण्। काष्ठे अमरः “प्रतिगृह्णंश्च विद्वांस्तु भस्मीभवति दारुवत्”। “वानस्पत्यं मूलफलं दार्वग्न्यर्थं तथैव च” मनुः “शैक्यं कमण्डलुश्चैव द्विदलं दारुमेव च” हरिवं० २०१अ०। १पित्तले २देवदारुणि मेदि०। ३शिल्पिनि ४दारके त्रि० धरणिः। दा—दाने दो—खण्डने वा रु। ५दानशीले ६खण्डनशीले च त्रि०।

दारुक न०दारु+स्वार्थे क। १देवदारुणि राजनि०। दारु+संज्ञाया कन्। २कृष्णस्य सारथौ पु०। “रथेष्वतिरथो यन्ता दारुकः केशवस्य वै” हरिवं० ११६अ०। “रैवतञ्च गिरिं देवो गत्वा दारुकमब्रवीत्। मदीयं रथमेतं त्वं ग्रहायेहैव दारुक!” ११२अ० “उत्कन्धरं दारुक इत्युवाच” माघः तस्यापत्यं फिञ्। दारुकि तदपत्ये “शिक्षितो दारुकिस्तदा” भा०व०१८अ०

दारुकच्छ पु०देशभेदे तत्र भवः कच्छान्तादेशवाचित्वात् वुञ्। दारकच्छक तद्भवे त्रि०। [२वनकदल्यां च राजनि०।

दारुकदली स्त्री दारु इव कठिना कदली। १काष्ठकदल्यां

दारुका स्त्री दारुणा कायति कै—क। दारुणः प्रतिकृतिर्वा इवार्थे क। काष्ठमयपुत्तलिकायाम् शब्दरत्ना०

दारुकावन न०वनभेदरूपे तीर्थभेदे शिवपु०

दारुकेश्वर पु० शिवलिङ्गभेदे शिवपु०। [भेदे राजनि०।

दारुगन्धा स्त्री दारुणि गन्धो यस्याः। (चोड़ा) गन्धद्रव्य-

दारुगर्भा स्त्री दारु तन्मयो गर्भोऽस्याः। काष्ठकदल्यां हारा०

दारुचिनी स्त्री स्वनामख्यातायां गुड़त्वचि शब्दार्थचि०।

दारुचीर्णक न० गुड़त्वचि शब्दार्थचि०।

दारुज त्रि० दारुणो जायते जन—ड। १काष्ठजाते २मर्दले वाद्यभेदे पु० शब्दर०।

दारुण पु० दारयति भीषयते चित्तं दृ—भये णिच् “क्रतुदारिश्च उनन्” उणा०उनन्। १चित्रकवृक्षे २भयानकरसे

अमरः । ४तद्गतिमयानके दुःवहे भीषणे ४भयहेतौ त्रि० "हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः" शा०ट०। उज्ज्वल दत्तस्तु दृ—विदारे इत्यस्यैव णिजन्तस्य रूपमिदमित्याह । ५रौद्ररसे नकुलशकपनगणे ज्यो०। "उपेन्द्र ! वज्रादपि दारुणोऽसि" गीत० "दारुणा कण्डुरा रूक्षा केशभूमिः प्रजायते" सुश्रुतः । "वाचा दारुणया क्षिपन्" मनुः । ६विदारके त्रि०। ततः भृशा० अभूततद्भावेऽर्थे क्यङ् दारुणायते "वियोगिहृद्दारुणि दारुणायसे" नैष० ७विष्णौ पु० "शुधन्वा खण्डपरशुर्दारुणो द्रविणप्रदः" विष्णु स०। "सन्मार्गविरोधिनां दारुणत्वात् (खण्डकत्वात्) दारुणः" भा० ।

दारुणक पु० सुश्रुतोक्ते क्षुद्ररोगभेदे क्षुद्ररोगशब्दे २२८२पृ० दृश्यम् । "सिरां दारुणके विद्धा स्निग्धस्विन्नस्य मूर्द्धनि" सुश्रु० ।

दारुणा स्त्री "तृतीयाऽश्लयसंज्ञा या दारुणा सा प्रकीर्तिता" इत्युक्ते १तिथिभेदे । २नर्मदाखण्डाधिष्ठात्रदेवीभेदे च शब्दार्थचि०।

दारुतीर्थ न० दारुवनभेदरूपे तीर्थभेदे शिवपु०।

दारुनिशा स्त्री दारुप्रधाना निशा हरिद्रा । दारुहरिद्रायाम् रत्नमा० । [हिङ्गुपत्र्याम् राजनि०।

दारुपत्री स्त्री दारुणः देवदारुणः पत्रमिव पत्रमस्याः ङीप्।

दारुपात्र न० दारुणः पात्रम् । काष्ठमये जलाधारादिपात्रे "अलाबु दारुपात्रञ्च मृण्मयं वैदलं तथा । एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्" मनुः ।

दारुपीता स्त्री दारुणा काष्ठेन पीता । दारुहरिद्रायां राजनि० । [हारा०।

दारुपुत्रिका स्त्री दारुमयी पुत्रिका । काष्ठपुत्तलिकायाम् ।

दारुमुख्याह्वया स्त्री दारुमुख्यमाह्वयते आ+ह्वे—श । गोधायां राजनि० । आ+ह्वे—क । दारुमुख्याह्वाऽप्यत्र शब्दार्थ० । [ओषधिभेदे शब्दार्थचि० ।

दारुमूषा स्त्री दारुप्रधाना मूषा । (दारुमूषीति) ख्याते

दारुयन्त्र दारुमयं यन्त्रम् । काष्ठनिर्मितयन्त्रभेदे "अस्वतन्त्रो हि पुरुषः कार्यते दारुयन्त्रवत् । केचिदीश्वरनिर्दिष्टाः केचिदेव यदृच्छया" भा० उ० १५८ अ० ।

दारुवधू स्त्री दारुमयी वधूः वधूप्रतिमा दारुमयी वधूरिव वा । १काष्ठपुत्तलिकायां २काष्ठमयीस्त्रीप्रतिमायाञ्च । "अलविन्दुभिन्दुमणिदारुवधूम्" माघः । "इन्दुमणिः चन्द्रकान्तमणिः सैव दारुवधूस्तन्मयी वधूः स्त्रीप्रतिमा" मल्लि० दारुस्त्रीदारुपुत्रीदारुपुत्तलिकादयोऽप्यत्र ।

दारुवह न० दारु वहति वह—अच् "इको वहेऽपीलोः" पा० पीलोः न पूर्वपददीर्घः । दारुवाहके ञलादौ ।

दारुसार पु० दारुषु सारः श्रेष्ठः । चन्दने शब्दार्थचि० ।

दारुसिता स्त्री दारुणि सितेव (दारुचिनीति) ख्यातायां गुडत्वचि । "ज्ञेया दारुसिता स्वाद्वी तिक्ता चानिलपित्तहृत् । सुरभिः शुक्रलावल्यसुखशोषतृषापहा" भावप्र० तद्गुणा उक्ताः। [हरिद्रायाम् रत्नमाला ।

दारुहरिद्रा स्त्री दारुमयी हरिद्रा । स्वनामख्यातायाम्

दारुहस्तक पु० दारुणो हस्त इव "इवे प्रतिकृतौ" पा० कन् । काष्ठमयदर्वीभेदे अमरः ।

दार्घसत्र त्रि० दीर्घसत्रे भवः अण् "दैविकाशिंशपेत्या" पा० आद्यच आत् । दीर्घसत्रे भवे ।

दार्ढ्य न० दृढस्य भावः ष्यञ् । दृढत्वे "उत्साहो वाग्मिता दार्ढ्यमापत्क्लेशसहिष्णुता" कामन्दकी० ।

दार्तेय त्रि० दृतौ भवादि ढञ् । १दृतिभवे २तत्रस्थे च ।

दार्दुर पु० दर्दुरः क्षुद्रपात्रभेदस्तदाकारोऽस्त्यस्य प्रज्ञा० ण । १दक्षिणावर्त्तशङ्खभेदे शब्दार्थचि० । दर्दुरस्येदम् अण् । २दर्दुरसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् । "चालितो गुरुपुत्रेण भार्गवोऽङ्गिरसेन वै । प्रविष्टो दार्दुरीं मायामनार्य्ये चकार ह" हरिवं० ४१६१ अ० । दर्दुरश्चेह राक्षसः तेन दार्दुरी राक्षसी

दार्दुरिक त्रि० दर्दुरः क्षुद्रपात्रभेदः शिल्पमस्य ठञ् । क्षुद्रपात्रभेदकारके (कुमार) कुलाले ।

दार्भ त्रि० दर्भस्येदम् अण् । कुशसम्बन्धिनि ।

दार्भि पुंस्त्री दर्भस्य गोत्रापत्यम् इञ् । दर्भर्षिगोत्रापत्ये आग्रायणे तु तस्मिन् फक् । दर्भायण इत्येव ।

दार्भ्य त्रि० दर्भे भवः कुर्वा० ण्य । दर्भभवे ।

दार्व पु० देशभेदे स च देशः इ०स० कूर्मविभागे १४ अ० ऐशान्यामुक्तः "ऐशान्यां मेरुकनष्टराज्यपशुपालकीरकाश्मीराभिसारदरदाः दार्वाङ्गणकुलूतसैरिन्ध्रवनराष्ट्रब्रह्मपुरदार्वडामरवनराज्यकिरातचीनकौणिन्दाः" । "कौलिसर्पाः समहिषा दार्वाश्चोलाः सकेरलाः" हरिवं०१४ अ० । १तत्रस्थे २नदीभेदे च तस्य इदम् नद्यादि०ढक् । दार्वेय तदीयजलादौ त्रि० दार्वेषु भवः बहुवचनार्थे वुञ् । दार्वक दार्वजनपदेषु भवे त्रि०।

दार्वाट न० दारु इव निश्चलतया निरूपणीयविषयनिश्चयार्थं अटन्त्यत्र अट—घञर्थे क । १चित्तायतने,२मन्त्रगृहे च । हारा० ।

दार्वण्ड पुंस्त्री दारु-इव कठिनोऽण्डोऽस्य । मयूरे शब्दार्थ-कल्प० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

दार्वाघाट पुंस्त्री दारु आहन्ति आ+हन-अण् "दारावा-हनोऽण् अन्तस्य च टः संज्ञायाम्"वार्त्ति०अण् नस्यान्ते टः । (काठठोकरा) पक्षिभेदे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । "पुरुषवागमन्द्रमवो गोधा-कालका-दार्वाघाटास्ते वनस्पतीनाम्" यजु०२४।३५। असंज्ञायां तु न टान्तादेशः । दार्वाघात काष्ठाघातमात्रे त्रि० । स च दार्वाघातशब्दे शब्दरत्ना० अस्मार्थे टान्तत्वमेव युक्तं वार्त्तिके संज्ञायां टान्तत्वस्यैव साधनात् ।

दार्विका स्त्री दारयति दॄ+उत्वादित्वात् साधुः ङीप् दार्वी दारुहरिद्रा तद्विकारोऽपि दार्वी अभेदोपचारात् स्वार्थे क । १दारुहरिद्राक्काथोद्भवे तुत्थे अमरः २गोजि-ह्वौषधौ शब्दार्थचि० ।

दार्विपत्त्रिका स्त्री दार्व्याः दारुहरिद्रायाः पत्रमिव पत्रम-स्यास्याः ठन् संज्ञायां ह्रस्वः तत् तदाकारः पत्रोऽस्यास्या वा ठन् । गोजिह्वायां रत्नमाला ।

दार्वी स्त्री दारयति दॄ-णिच् उन् स्त्रियां दारयस्य अवयव-विभागरूपत्वेन गुणवचनत्वात् वा ङीष् दॄ+उत्वा०नि० ङीप् वा । दारुहरिद्रायाम् ।

दार्वीक्वाथोद्भव न०दार्व्याः दारुहरिद्रायाः क्वाथादुद्भवति उद्+भू-अच् । १रसाञ्जने राजनि०२कार्ष्णिमरसाञ्जने रत्नमा०।

दार्श त्रि० दर्शे भवम् आर्षे ठञं बाधित्वा अण् । १दर्शभवे "दार्शमत्कान्द्यनपर्व पौर्णमासस्य योगतः" मनुः । लोके तु कालात् ठञ् । दार्शिक इत्येव । इषि नेत्रे भवः अण् । २नेत्रभवे त्रि० ।

दार्शपौर्णमासिक त्रि० दर्शे पौर्णमास्यां च भवः ठञ् । दर्शपौर्णमासीभवे । "दार्शपौर्णमासिकेतिकर्त्तव्यता" कात्या०श्रौ० ५।६।२१। सूत्रे कर्कः ।

दार्षद त्रि० दृषदि पिष्टः शैषिकः अण् । दृषदि प्रस्तरे पिष्टे शक्तुप्रभृतौ

दार्षद्वत न० दृषद्वत्या नद्यास्तीरे कर्त्तव्यम् अण् । सत्रभेदे तद्विधानादि यथा "दार्षद्वतस्त्वितमाचार्य्ययोरन्यतरस्य मा रक्षेत् संवत्सरम्" कात्या०श्रौ० २४।६।११ इत्या-दिभिः"एत च दृषद्वतीतीरेण"इत्यन्तैः सूत्रैरुक्तः तस्याव भ्यविशेषसत उत्तरसूत्रेषु इष्टः । "दार्षद्वतमेतत्सत्रं सत्रमभिधीयते" कर्कः ।

दार्ष्टान्तिक त्रि० दृष्टान्तेन युतः ठञ् । दृष्टान्तयुक्ते उपमेये "स्वापस्य दार्ष्टान्तिकत्वेन विवक्षितम्" छा०उ०शङ्करभाष्यम्

दाल न० दले दलितम् अण् । पुष्पात् पतिते दलदलिते १मधुभेदे भावप्र०उक्तलक्षणादि मधुशब्दे दृश्यम् इन्द्रनील-दलाकारस्थूलमक्षिकोत्पन्ने २क्षुद्रकोठरान्तर्भवे मधुनि च राजनि० । ३कोद्रवे धान्यभेदे पु०हेमच० ।

दालन पु०दालयति दल-णिच्-ल्यु । दन्तगते रोगभेदे रोग-शब्दे २४६६ पृ०दृश्यम् । [विषभेदे हेमच० ।

दालव पु० दलति दल-उण् तस्यायम् अण् । स्थावर-

दाला स्त्री दल्यते दल-कर्मणि-घञ् । मङ्खाकाले किम्पाके वृक्षे भावप्र० स्वार्थे क । दालिका तत्रार्थे

दालि स्त्री दल-इञ् । (डाल)इति ख्याते दलिते १शमीधान्ये शब्दार्थचि०। दाडि इत्य लः । २दाडिम्बशब्दार्थे च स्त्री त्वात् वा ङीप् तत्रार्थे वा च ३देवदालीलतायां राजनि०।

दालिम पु० दाडिम+डस्य लः । दाडिमशब्दे भरतः

दालभ पु० ब०व० । दालभ्यस्य दलभगोत्रजस्य छात्राः अण् यलोपः । दालभ्यस्य छात्रेषु

दाल्भ्य पुंस्त्री दलभस्य गोत्रापत्यम् गर्गा०यञ् । दलभर्षि-गोत्रापत्ये वको ऋषिभेदे । "वकोदाल्भ्यः स्थूलशिराः कृष्णद्वैपायनः शुकः" भा०स०४अ० दलभशब्दे छान्दो० वाक्यम् दृश्यम् । तस्य युवापत्यम् यूनि फिञ् । दाल्-भ्यायनि दलभस्य यूनपत्ये । २पुण्याश्रमरूपे तीर्थभेदे । "दालभ्यघोषस्य दाल्भ्यस्य धरणोस्थो महात्मनः । कौ-न्तेयानन्तयशसः सुव्रतस्यामितौजसः । आश्रमः ख्या-यते पुण्यस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः" भा०व०८०अ०

दाल्मि पु० दल-णिच् बा०मि । इन्द्रे त्रिका०।

दाव पु० दुनाति दु-कर्त्तरि ण । १वने २वनभवेऽनले च अमरः । "ददर्श दावं दह्यन्तं महान्तं गहने वने" भा०व० २६०श्लो०। "वनमिव दावपरीतम्" इ०स०२४अ०। "इदमिन्द्रः सदा दावं खाण्डवं परिरक्षति" भा०आ० २२६अ० "दावं दग्ध्वा यथा शान्तं पावकं शिशिरा-त्यये" भा०द्रो० २८४२ श्लो० 'अधित्यकायामिव धातुमय्यां दावम्' रघुः । भावे घञ् । ३उपतापे च ।

दावन् पु० दा-कर्मभावयोः उणा०वनि । १देये २दाने च "नियुत्वता रथेनायाहि दावने वायो मखस्य दावने" ऋ०१।१३४।१ "दावने दातव्याय हविषे तत्स्वीकाराय पुनः किमर्थं दावने अस्मभ्यमभिमतदानाय । उभयत्र ददातेः कर्मणि भावे च क्रमेणौणादिको वनिः । छान्दसः लोपाभावः"माधवः । लोके तु दाव्न इत्यादि ।

"अतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च" पा० सुप्युपसर्गे उपपदे च वनिप्। भूरिदावा इत्यादि बहुदातरि। अयं छन्दस्येव लोके तु न पाणिनिः मुग्धबोधे तु लोकेऽपीत्युक्तम्।

दावप पु० दावं वनवह्निं पाति पा—क। पुरुषभेदे "अरण्याय दावपम्" यजु०३०।१६ पुरुषमेधे एकादशयूपे आलभ्यपुरुषभेदोक्तौ।

दावसु पु० अङ्गिरसो मुनौ पञ्चभाष्यत्रा०

दावाग्नि पु० ६त०। वनानले दावानलादयोऽप्यत्र। "दावाग्निसदृशो मेऽद्य दन्दहीति शुभां तनुम्" हरिवं० १५१अ० "जज्वाल चाग्निमदनो दावाग्निरिव निर्दयः" भा० वि० १४अ०।

दाविक त्रि०देविकायां नदीभेदे भवः अण् "दाविकाशिंशपेत्यादिना" आदाच आत्। देविकानद्यां भवे। एवं देविकाकूले भवः अण्। दाविककूल तत्कूलभवे शाल्यादौ।

दाश(स) हिंसने स्वा० पर०सक० सेट्। दाश्नो(स्नो)ति अदाशी(सी)त् अयं वैदिकः। "यस्ते दाश्नोति नम उक्तिभिः" ऋ०८।४।६ "दाशद्दाशुषे हन्ति वृत्रम्" ऋ०२।१।६४ "यस्मै त्वं सुद्रविणो ददाशो अनागास्त्वमदिते!" ऋ०१।६४।१५

दाश दाने चु० उभ०सक० सेट्। दाशति-ते अदित् अदिदाशत्-त। "स वा एतेभ्यस्तत् पुरोऽदाशयत् तस्मात् पुरोडाशः" शत० ब्रा०१।६।२।५

दाश दाने भ्वा० उभ०सक० सेट्। दाशति-ते अदाशीत् अदाशिष्ट अदित् णिच् अदिदाशत्-त। "यस्तुभ्यं दाशान्न तमंहो अश्नवत्" ऋ०२।२३।४ "तुभ्यं दाशतः स्याम:" ७।१४।२

दाश(स) पुंस्त्री दाश्नो(स्नो)ति मत्स्यान् दश(श)ति मत्स्यान् वा पच नि०नलोपः दाश(स्य)ते दीयते मत्स्यस्य मूल्यमस्मै घञ् वा। १मत्स्योपजीविनि धीवरे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। "दाशानां भुजवेगेन नद्याः स्रोतोजवेन च। वायुना चानुकूलेन तूर्णं पारमवाप्नुयात्" भा० आ० ५८७५ श्लो० "स्नेहात् संमोहमापन्नो नाश्नि दाशो यथा तथा" भा० आश्व० १३८५ श्लो०। "एष नौयायिनामुक्तो व्यवहारस्य निर्णयः। दाशापराधतस्तोये दैविके नास्ति निग्रहः। यच्चापि किञ्चिद्दाशानां विशीर्येतापराधतः। तद्दाशैरेव दातव्यं समागम्य स्वतोऽंशतः"। "निषादो मार्गवं सूते दा(शं)सं नौकर्मजीविनम्। कैवर्त्तमिति यं प्राहुरार्यावर्त्तनिवासिनः" इति च मनुः स्वार्थे क। तत्रार्थे। ततः परं पुत्रशब्द आद्युदात्तस्तत्पुरुषे दाशकपुत्रः। दाश्यते भृतिरस्मै। २भृत्ये (चाकर) पु०रमानाथः।

दाशग्राम पु० दाशप्रधानो ग्रामः। धीवरप्रधाने ग्रामे ततः चतुरर्थ्यां कुमुदादि० ठञ् काशाादि० ठञ्ञिठौ वा दाशग्रामिक तस्य सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०। स्त्रियां ठञि ङीप ञिठि टाप् इति भेदः।

दाशतयी त्रि० दश अवयवा यस्य तयप् दशतयः ततः स्वार्थे प्रज्ञा० अ। दशावयवके ऋग्भेदसंहितायां स्त्री तस्याः दशमण्डलात्मकत्वात्तथात्वम्।

दाश(स)नन्दिनी स्त्री ६त०। व्यासमातरि सत्यवत्यां धीवरकन्यायाम्। कालीशब्दे २०२१ पृ० दृश्यम्।

दाश(स)पु(पू)र न० दाशा(सा)न् कैवर्त्तान् पिपर्त्ति पालयति पृ—क। पूरयति पूर—अण् वा। कैवर्त्तीमुस्तके क्षीरस्वामी [धभेदे शब्दार्थचि०।

दाश(स)फली स्त्री दाश(स)प्रियं फलमस्याः ङीप्। क्षीर-

दाश(स)मेय पु० देशभेदे स च देशः वृ०स० १४अ० उत्तरतः कैलास इत्युपक्रमे "यौधेय दाश(स)मेय श्यामाकाःक्षेमधूर्त्तश्च" उत्तरस्यामुक्तः।

दाशरथ पु० दशरथस्येदम् अण्। १श्रीरामे "प्रदीयतां दाशरथाय मैथिलीति" महानाटकम्। दाशरथेः श्रीरामस्येदम् अण्। २दाशरथिसम्बन्धिनि त्रि०। "अजीगणद्दाशरथं न वाक्यम्" भट्टिः।

दाशरथि पु० दशरथस्यापत्यम् अत इञ्। दशरथस्यापत्येषु श्रीरामादिषु चतुर्षु। "जलधिं विलङ्घ्य शशिदाशरथिः" "एष दाशरथिभूयमेत्य च" "अरुस्तदोदाशरथिभवन् भवान्" माघः। "सोऽहं दाशरथिर्भूत्वा रणभूमेर्बलिक्षमम्" रघुः।

दाशराज्ञ त्रि० दशानां राज्ञामिदं तद्धितार्थद्विगोः अण्। उपधालोपः। दशानां राज्ञां सम्बन्धिनि।

दाशरात्रिक त्रि० दशरात्रेण निर्वृत्तः ठञ्। दशरात्रसाध्ये १सत्रभेदे २दशरात्रस्येदम् ठञ्। दशरात्रसम्बन्धिनि "दाशरात्रिकाशयाहानि द्व्यहादिस्त्रिकोञ्चयेन" कात्या०श्रौ० २३।१।५ "देवेभ्यो दशरात्रं दिग्भ्यो दाशरात्रिकं पृष्ठ्यम्" शत० ब्रा० १२।१।२।२

दाशु त्रि० दाश—दाने उन्। १दातरि २दत्ते च "त्वं युवं दाश्वध्वराय देवाः" ऋ०६।६८।६ "दाश्वध्वराय दशहविष्काय" भा०।

दाशुरि त्रि॰ दाश हिंसने उरिन्। हिंसके। "स्वयं चित्स मन्यते दाशुरिः" ऋ॰ ८।४।१२। "दाशुरिदीश्वान्" भा॰

दाशेय पुंस्त्री दाश्या धीवर्य्या अपत्यम् ढक्। धीवर्य्या अपत्ये। स्त्रियां ङीप्। सा च व्यासमातरि सत्यवत्यां शब्दर॰ "अभिगम्योपसंगृह्य दाशेयीमिदमब्रवन्" भा॰ उ॰ १७३ अ॰। [स्त्रियां टाप्।

दाशेर पुंस्त्री दाश्या अपत्यम् क्षुद्रा॰ढक्। धीवर्य्या अपत्ये

दाशेरक पु॰ दाशेरप्रधानः देशः संज्ञायां कन्। १मालवदेशे २तदधिपे नृपे पित्रादिक्रमेण ३तद्देशवासिषु ब॰व॰। "दाशेरकगणैः सह" भा॰भी॰५०अ॰।

दाशौदनिक पु॰ दश ओदना यत्र यज्ञे तस्य व्याख्यानो ग्रन्थः ठञ्। १दशौदनयज्ञव्याख्याने ग्रन्थे। दशौदनमस्य दक्षिणा यज्ञाख्यत्वात् ठञ्। २तदाख्ययज्ञदक्षिणायां स्त्री ङीप्।

दाश्य त्रि॰ दश—क दशस्य दंशकस्यादूरदेशादि सङ्काशा॰ चतुरर्थ्यां ण्य। दंशकादूरदेशादौ।

दाश्व त्रि॰ दाश—वन् वा॰ इडभावः। दातरि जटाध॰। तत्र दाश्वस् इत्येव पाठो न्याय्यः।

दाश्वस् त्रि॰दाश—दाने क्वसु"दाश्वान् साह्वानित्यादिना"पा॰नि॰ १दत्तवति। दाश—हिंसने क्वसु। २हिंसितवति। दाश धातौ(दाशुषे)इत्युदाहरणम्।"पीपरो दाश्वांसम्"ऋ॰४।२।८"दाश्वांसं हविर्दत्तवन्तम्", भा॰ "तस्मै सुनिर्दिष्ट-लिङ्गदर्शी दाश्वान् सुपुत्राशिषमित्युवाच" रघुः। "पुंसां पुनः पारमहंस्य आश्रमे व्यवस्थितानामनुकम्प्य दाशुषे" भाग॰२।४।१२

दास—दाने भ्वा॰उभ॰सक॰सेट्। दासति ते अदासीत् अदासिष्ट। ऋदित् णिच अददासत् त। हनने च "यो नः कदाचिदपि दासति द्रुहः"ऋ॰७।१०४।७। दासति हन्ति" भा॰ "स्वादिगणीयोऽप्येष दाशधातौ दृश्यः।

दास त्रि॰ दनस—दशने "दंसेष्टटनौ नश्च वात्" उणा॰ १ज्ञातात्मनि २शूद्रे ३धीवरे च पुंस्त्री स्त्रियां ङीष्। दास्यते भर्त्तिरस्मै दासति ददात्यङ्गं स्वामिने उपचाराय वा दास अच् वा। ४भृत्ये (चाकर)। दास—दाने सम्प्रदाने घञ् ५दानपात्रे सम्प्रदाने ६शूद्राणां नामान्त प्रयोज्योपाधिभेदे "शर्म्मान्तं ब्राह्मणस्य स्यात् वर्म्मान्तं क्षत्रियस्य तु। गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः" उद्वाह॰त॰। दासशब्दनिरुक्तिभेदादिकं वीरमित्रोदये दर्शितं यथा

"शिवग्रान्तेवासिभृतकाधिकर्मकरेभ्यो दासानाम्भेदन्दासशब्दव्युत्पत्तिप्रदर्शनमुखेनाह कात्यायनः 'स्वतन्त्रस्यात्मनोदानाद्दासत्वं दारवद्भृगुरिति"। "यथा भर्त्तुः सम्भोगार्थं स्वशरीरदानाद्दारत्वम्। तथास्वतन्त्रस्यात्मनः परार्थत्वेन दानाद्दासत्वमिति भृगुराचार्योमन्यत इत्यर्थः। "अनेनात्यन्तपाराथ्र्यमासाद्य शुश्रूषका दासाः। पारार्थ्यमात्रमासाद्य शुश्रूषकास्तु कर्मकरा इति भेदोऽप्युक्त इत्यवगन्तव्यम्। अत्यन्तपारार्थ्यं तु तेषामपति यैः स्वपुरुषार्थशक्तिनिरोधेन परार्थत्वमाश्रितमिति स्मृतिचन्द्रिका। दासत्वं ब्राह्मणव्यतिरिक्तेष्वेव "त्रिषु वर्णेषु विज्ञेयं दास्यं विप्रस्य न क्वचिदिति" तेनैवाभिधानात्। अनेन दासानां जातितो भेद उक्तः। विप्रेतरेष्वपि दास्यमानुलोम्येनैव भवति "वर्णानामानुलोम्येन दास्यञ्च प्रतिलोमतः। राजन्यवैश्यशूद्राणान्त्यजताञ्च स्वतन्त्रतामिति" तेनैवोक्तत्वात्। स्वतन्त्रतां त्यजताम् अत्यन्तपारार्थ्यम्भजतामित्यर्थः। न प्रतिलोमत इति स्वधर्मपरित्यागिभ्योयतिभ्योऽन्यत्र द्रष्टव्यम्। अतएव नारदः" "वर्णानां प्रातिलोम्येन दासत्वञ्च विधीयते। स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र दारवद्दासता मतेति"। "यथोत्तमवर्णं प्रति हीनवर्णा सवर्णा वा भार्या भवति न पुनर्हीनवर्णं प्रत्युत्तमवर्णा तथैव दासोऽपि भवेदित्यर्थः। एतच्च प्रव्रज्यावसितो हीनवर्णस्यापि दासोभवतीत्यभिधानं क्षत्रियवैश्यप्रव्रज्यावसितविषयञ्च तु ब्राह्मणप्रव्रज्यावसितविषयम् तस्य निर्वास्यत्वाभिधानेन दासत्वाभावात्। तस्य निर्वास्यत्वं दर्शितं कात्यायनेन" "प्रव्रज्यावसितो यत्र त्रयो वर्णा द्विजातयः। निर्वासं कारयेद्विप्रं दासत्वं क्षत्रविट् भृगुरिति"। "कारयेद्राजेति शेषः क्षत्रञ्च विट् च क्षत्रविट् सहोक्त्यो विभाषैकवद्भवतीति वचनादेकवद्भावः। निर्वासनञ्च श्वपदेनाङ्कयित्वा कर्त्तव्यमित्याह तदेव नारदो" "पारिव्रज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मे न तिष्ठति। श्वपदेनाङ्कयित्वा तु राजा शीघ्रं प्रवासयेदिति"। न चैवं सति "राज्ञ एव तु दासः स्यात् प्रव्रज्यावसितो नरः। न तस्य प्रतिमोक्षोऽस्ति न विशुद्धिः कथञ्चनेति" नारदेन प्रव्रज्यावसितो राज्ञ एव दासो नान्यस्येत्यभिधानात् स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्रेति यत्तेनैवोक्तं तच्चिविषयमितीति वाच्यम्। यतोऽवेक्ष्याधिकरणन्यायेन क्षत्रियमात्रवचनेनापि राजशब्देनात्र लक्षणया प्रजापालस्य ग्रहणात् प्रजापालकत्वञ्च राज्याधिकृते वैश्यादावपि

सम्भवात् यः क्षत्रियः प्रव्रज्यावसितः स हीनवर्णस्यापि प्रजापालस्य वैश्यस्य दासो भवतीति प्रतिपादनार्थत्वात्। केचित्तु प्रव्रज्यावसितस्य ब्राह्मणस्य दासत्वनिर्वासनयोर्विकल्पमाहुः तत्र पूर्वोक्तप्रकारेण सम्भवन्त्यागतौ अष्टदोषदुष्टविकल्पाङ्गीकरणस्यान्याय्यत्वात्। "दास्यं विप्रस्य न क्वचिदिति" निषेधाच्च। दारवद्दासतेति वचनाद्ब्राह्मणस्य सवर्णं प्रति दासत्वं प्राप्तं तन्निषेधार्थमाह कात्यायनः"। "सवर्णोऽपि हि विप्रं तु दासत्वं नैव कारयेदिति" यदि ब्राह्मणः स्वेच्छया दास्यमभजते तदाऽसावशुभकर्म न कुर्यादित्याह स एव "शीलाध्ययनसम्पन्ने तदूनं कर्म कामतः। तत्रापि नाशुभं कर्म प्रकुर्वीत द्विजोत्तमः" इति। "यथात्मपरोपकारः कर्त्तव्य इति विधिः तत्स्थादूनं कर्म मध्यमोत्तमव्यतिरिक्तमपि कर्म कामतो वेतनमन्तरेण स्वेच्छया परोपकारार्थं कुर्वीतेत्यर्थः पूर्वार्द्धस्य। तत्रापि तेष्वपि हीनकर्मसु यदशुभकर्म गृहद्वारशोधनादिकं तन्न कुर्यादित्युत्तरार्द्धार्थः। क्षत्रियवैश्यविषये स्वामिनः कर्त्तव्यमाह मनुः" "क्षत्रियञ्चैव वैश्यञ्च ब्राह्मणो वृत्तिकर्षितौ। बिभृयादानृशंस्येन स्वामी कर्माणि कारयन्निति"। आनृशंस्येन अक्रौर्येण। अयमर्थः। वृत्तिकर्षितं क्षत्रियं वैश्यञ्च दासीभूतमक्रौर्येण स्वानि कर्माणि कारयन् स्वामी पोषयेदिति। अत्र स्वामीत्यनेन न सम्बन्धिजनककर्माणि कारयेदित्याह कर्माणीति सामान्याभिधानेन जघन्यकर्माण्येव कारयितव्यानीति नियमो नास्तीति सूचयति। वृत्तिकर्षितावित्यनेन गत्यन्तराभावे एव क्षत्रियवैश्ययोर्दासत्वाङ्गीकारः कार्यो न तु गत्यन्तरसम्भवे इति दर्शयति। बलाद्दासीकरणे दण्डमाह मनुः" "दास्यन्तु कारयँल्लोभाद् ब्राह्मणः संस्कृतान् द्विजान्। अनिच्छतः प्राभवत्याद्राज्ञा दाप्यः शतानि षडिति"। "प्रभोः भावः प्राभवम् तस्मात् प्रभुत्वादित्यर्थः। साधारणादिभ्यः स्वार्थे अञ् वक्तव्य इति वार्त्तिकादञ्। द्विजातिपदाच्च दण्डः शूद्रविषय इति दर्शयति। अत एवाह "शूद्रन्तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा। दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ ब्राह्मणस्य स्वयम्भुवेति"। स च दासः पञ्चदशप्रकार इत्याह नारदः "गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः। अनाकालभृतस्तद्वत् आहितः स्वामिना च यः। मोक्षितो महतश्चर्णात् युद्धप्राप्तः पणे जितः। तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः। भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव बडवाहृतः। विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः" इति। गृहजातः स्वगृहे दास्यां जातः। क्रीतो मूल्येन स्वाम्यन्तरात् प्राप्तः। लब्धः तत एव प्रतिग्रहादिना। दायादुपागतः रिक्थग्राहित्वेन लब्धः। अनाकालभृतो दुर्भिक्षे यो मरणाद्दासत्वाय रक्षितः। आहितः स्वामिना ऋणदानयोग्यतां नीतः। ऋणमोचनेन दासत्वमभ्युपगतः ऋणदासः। युद्धप्राप्तः समरे विजित्य गृहीतः। पणे जितः दासत्वपणके द्यूतादौ जितः। तवाहमित्युपगतः तवाहन्दासोऽस्मीति स्वयमेवोपगतः। प्रव्रज्यावसितः प्रव्रज्यातश्च्युतः। कृतः एतावन्तं तव दासो भवामीत्यभ्युपगतः। भक्तदासः सर्वकालमन्नार्थमेव दासत्वमभ्युपगम्य यः प्रविष्टः। भक्षितं यावत्ते मूल्यद्वारेण ददामि तावद्दास इत्यभ्युपगत इति स्मृतिचन्द्रिका। बडवाहृतः बडवा गृहदासी तया हृतस्तल्लोभेन तामुद्वाह्य दासत्वेन प्रविष्टः। यश्चात्मानं विक्रीणीते असावात्मविक्रेतेत्येवं धर्मशास्त्रे दासभेदाः पञ्चदशप्रकाराः स्मृता इत्यर्थः। अत्राद्यानां गृहजातक्रीतलब्धदायागतानाञ्चतुर्णां दासत्वापगमः स्वामिप्रसादादेव नान्यथेत्याह स एव" "तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो दासत्वान्न विमुच्यते। प्रसादात् स्वामिनोऽन्यत्र दास्यमेषां क्रमागतमिति"। आत्मविक्रेतुरपि दासत्वं स्वामिप्रसादादन्यतो नापैतीत्याह स एव "विक्रीणीते स्वतन्त्रः सन् य आत्मानं नराधमः। स जघन्यतमस्तेषां सोऽपि दास्यान्न मुच्यत इति" अत्र प्रसादात् स्वामिनोऽन्यत्र इत्यनुषज्यते। ततश्चायमर्थः। आत्मविक्रेतापि गृहजातादिवत् स्वामिप्रसादं विना दास्यान्न विमुच्यत इति एवञ्च गृहदासादयोऽप्यात्मविक्रेतृपञ्चमाः स्वामिप्रसादादकालभृता इव दास्यान्मुच्यन्त इति वचोभङ्ग्या दर्शितमिति मन्तव्यम्। स्वामिप्राणरक्षणाद्गृहजातादयोऽकालभृताश्च सर्वेऽपि दास्यान् मुच्यन्ते इत्याह स एव "यश्चैषां स्वामिनं कश्चिन्मोचयेत् प्राणसंशयात्। दासत्वात् स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत चेति"। एषामिति निर्द्धारणे षष्ठी पञ्चदशानां मध्ये अन्यतम इत्यर्थः। यत्तु "ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदत्त्रिमौ। पैतृको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः इति मनुवचने सप्तविधत्वमुक्तं तेषां दासत्वप्रतिपादनाय न परिसंख्यार्थम्। ध्वजा गृहदासी। एतच्च स्वामिप्रसादात् प्राणरक्षणात् वा दास्यापगमनं प्रव्रज्यावसितभिन्नदासेषु द्रष्टव्यम्।

तस्य दासत्वमोक्षाभावात् । अतएव याज्ञवल्क्यः "प्रव्रज्यावसितो राज्ञो दास आमरणान्तिकम्" इति । राज्ञो-दासः पार्थिवस्यैव दासो नान्यस्येत्यर्थः । अनाकाल-भृतादीनां प्रव्रज्यावसितान्तविक्रीतव्यतिरिक्तानामन्या-नन्दासापनयनप्रकारमाह नारदः "अनाकाल-भृतोदास्यान्मुच्यते गोयुगन्ददत् । आहितोऽपि धनं दत्त्वा स्वामी यद्येनमुद्धरेत् । ऋणं तु सोदयं दत्त्वा ऋणी दास्यात् प्रमुच्यते । तवाहमित्युपगतो युद्धप्राप्तः रणे-जितः । प्रतिशीर्षप्रदानेन मुच्येरंस्तुल्यकर्मणा । कृतकालव्यपगमात् कृतदासो विमुच्यते । भक्तस्योत्-क्षेपणात् सद्यो भक्तदासः प्रमुच्यते । निग्रहाद्वडवायास्तु मुच्यते वडवाभृतः" इति । एतदुक्तं भवति दुर्भिक्षे पोष-णेन कारितो दासो गोयुग्मार्पणान्मुच्यते । आहित दासस्तु स्वामिना गृहीते ऋणे प्रत्यर्पिते सति उत्तमर्ण-दास्याद्विमुच्यते । ऋणदासस्तु स्वकृतमृणं येनोत्तमर्णाय यावद्धनन्दत्त्वापाकृतं तस्मै तावद्धनं सवृद्धिकं दत्त्वा विमुच्यते । तवाहमित्युपगताद्यस्त्रयोदासाः स्व-निर्वर्त्त्यस्वीयव्यापारनिर्वर्त्तकदासान्तरप्रदानाद्विमुच्यन्ते । कृतकालस्तु दासो दास्यावधित्वेन परिभाषितका-लस्यातिक्रमणाद्विमुच्यते । भक्तदासस्तु भक्तस्योत्-क्षेपणात्कुक्षितभक्तमूल्यसमर्पणाद्विमुच्यते । गृहदासीलो-भेन दासत्वं प्राप्तस्तत्सम्भोगत्यागाद्विमुच्यत इति । ब-लात्दासीकृतानान्त्यागमाह याज्ञवल्क्यः "बलाद्दासी-कृतश्चौरैर्विक्रीतश्चापि मुच्यते" इति । अपिशब्देन दत्ताहितौ गृह्येते । तत्रायमर्थः । बलात्कारेण यो दासीकृतः यश्च चौरैरपहृत्य दासत्वेन विक्रीत आहितो-दत्तो वा स यस्य पार्श्वे दासभावेन तिष्ठति तेन प्रागुक्त मोचनहेतुमन्तरेणैव शीघ्रं मोचनीय इत्यर्थः । यदि तेन लोभादिवशाद्दसौ न मुक्तस्तदा राज्ञा मोचयितव्य इत्याह नारदः "चौरापहृतविक्रीता ये च दासीकृता बलात् । राज्ञा मोचयितव्यास्ते दास्यन्तेषु हि नेष्यते" इति । चौरैरपहृताश्च ते विक्रीताश्चेति कर्मधारयः । यस्त्वेकस्य दास्यं पूर्वमङ्गीकृत्यापरस्यापि दासत्वमङ्गीक-रोति असावपरेणापि विवर्जनीय इति स एवाह । "तवाहमिति चात्मानं योऽस्वतन्त्रः प्रयच्छति । न स तं प्राप्नुयात्कामं पूर्वस्वामी लभेत तमिति" । अस्वतन्त्रः परदासत्वेनास्वतन्त्रः कामं नूतनस्वामिदास्यं काम्यमानम् इतरदासीभवन्तं दासं पूर्वस्वामी गृह्णीयादित्यर्थः ।

एवं यदेतद्दासमधिकृत्योक्तन्तत्सर्वं दास्यामपि समानन्याय-त्वाद् योजनीयम् । दासीस्वामिनमधिकृत्य विशेषमाह कात्यायनः "स्वां दासीं यस्तु संगच्छेत् प्रसूता च भवे-त्ततः । अवेक्ष्य बीजं कार्या स्यादहासी सान्वया तु सेति" । स्वकृतगर्भाधानमनुसन्धाय सा दासी सन्तान सहिता दासत्वविमोकविधिना स्वकृतगर्भदोषत्वपरि-हारार्थं अदासीत्वेन कार्या स्यादित्यर्थः । कः पुन-र्दासत्वविमोचको विधिरित्याकाङ्क्षायामाह नारदः "स्वन्दासमिच्छेद् यः कर्तुमदासं प्रीतमानसः । स्कन्धा-दादाय तस्यासौ भिन्द्यात् कुम्भं सहाम्भसा । साक्षताभिः सपुष्पाभिर्मूर्द्धन्यद्भिरवाकिरेत् । अदास इति चोक्त्वा त्रिः प्राङ्मुखन्तमथोत्सृजेदिति" । अत्रापि दासशब्देन दास्या अपि ग्रहणम् लिङ्गस्योद्देश्यविशेषणत्वेन ग्रहाधिकरणन्यायेनाविवक्षितत्वात् । एवमुक्तमार्गे सति यद्भवति तदाह स एव "ततः प्रभृति वक्तव्यः स्वा-म्यनुग्रहपालितः । भोज्यान्नोऽप्यप्रतिग्राह्यो भवत्यभि-मतः सतामिति" । स्वाम्यनुग्रहेण दास्यापाकरणरूपेण वक्तव्यः सम्भाषणार्हः । अदास्या अपि दासेन परि-णीतायाः दासीत्वमेव भवतीत्याह कात्यायनः "दासेनोढा त्वदासी या सापि दासीत्वमाप्नुयात् । यस्मादुक्तो प्रभुस्तस्याः स्वाम्यधीनः प्रभुर्यतः" इति । दासधनस्यापि तत्स्वामिधनत्वमित्याह स एव "दासस्य तु धनं यत्स्यात् स्वामी तस्य प्रभुः स्मृतः" इति । ब्राह्म-ण्यादिषु दासीकरणे दण्डमाह कात्यायनः "आदद्याद् ब्राह्मणीं यस्तु विक्रीणीत तथैव च । राज्ञा तदकृतं कार्यं दण्ड्याः स्युः सर्व एव ते । कामात्तु संश्रितां यस्तु कुर्याद्दासीं कुलस्त्रियम् । संक्रामयन् तथान्यत्र दण्ड्यास्तच्चाकृतम्भवेत् । बालधात्रीमदासीञ्च दासीमिव भुनक्ति यः । परिचारकपत्नीं वा प्राप्नुयात्पूर्वसाहस-मिति" । तत्कार्यं अकृतं निवर्तनीयमित्यर्थः । तेन राज्ञा दण्ड्याः स्युरिन्वयः । विष्णुरपि "यस्तूत्तमवर्णं दास्ये नियोजयति तस्योत्तमसाहसोदण्ड" इति । कश्चि-द्दासीविक्रयणे दण्डमाह कात्यायनः "विक्रीयमानां यो भक्तां दासीं विक्रेतुमिच्छति । अनापदिस्थः शक्तः सन् प्राप्नुयात् द्विशतं दममिति" । द्विशतं पणानामिति शेषः । भक्तामित्यनेन दुष्टाया विक्रयणे दण्डाभाव इति दर्शितमिति" ।

"चूडाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः । दत्ता-

द्यासनयास्तु स्तु रन्यथा दास उच्यते” कालिकापुराणोक्तेः निजगोत्रेण संस्कारं विना ग्टह्णाति ७दत्तकादौ च तेषां च दासवद्गरणीयतया तथात्वम् दत्तकशब्दे मूलं दृश्यम् । स्त्रियां ङीप् । दास—उपक्षेपे अच् । ८उपक्षेपके त्रि०। ९इलाहरे पु० दासपत्नीशब्दे दृश्यम् । १०दस्यौ च दासवेशशब्दे दृश्यम् । दासस्यापत्यं नडा० फक् । दासायन दासापत्ये पुंस्त्री०। दास+च्व्यर्थे अभूततद्भावे क्यङ् । दासायते अदासो दासो भवतीत्यर्थः । अदासं दासं करोत्यर्थे च्वि कृभ्वस्तियोगे प्रयोगः अदासो दासो भवति दासीभवति अदासं दासं करोति दासीकरोतीत्यादि संज्ञायां कन् । दासक गोत्रप्रवर्त्तकर्षिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् अश्वा० फक् । दासकायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री ।

दासपत्नी स्त्री ब०व०। दासयति दास—उपक्षेपे अच् दासोऽवृत्तासुरः पतिर्यासाम् । १अपसु । “दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्” ऋ०१।३२।११ “दासो विश्वोपक्षपणहेतुरसुरः पतिः स्वामी यासामपां ता दासपत्नीः । दासपत्नीः दस उपक्षये दासयतीति दासीष्टत्रः पचाद्यच् । चित इत्यन्तोदात्तत्वम् । दासः पतिर्यासां “विभाषा सपूर्वस्य” पा०ङीप् तत्सन्नियोगेनेकारस्य नकारः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्” भा०। “अश्विनाविन्द्रुसक्तं हतभूयौ तिरोधत्तामश्विनौ दासपत्नीः” भा० आ०३अ० । ६त० दासस्य पत्नीव दासीस्त्रियाश्च सर्ववचनम् ।

दासमित्र न० ६त० । दासस्य मित्रे ततः अदूरदेशादौ काश्या० ठञ्ञिठौ । दासमित्रिक तददूरदेशादौ त्रि०। स्त्रियां ठञि ङीप् ञिठि टाप् । दासमित्रस्यापत्यम् इञ् । दासमित्रि तदपत्ये पुंस्त्री०। ततः ऐषुका०विषये देशे भक्तल । दासमित्रिभक्त तदीये विषये देशे न०।

दासमीय त्रि०दशमे देशभेदे भवः, दासं शूद्रं मिमते मानयन्ति मैथुनार्थिन्यस्तादासम्यस्तासु भवोवा छ । १दशमदेशभवे २स्टट्हस्थशूद्राभिरतस्त्रीजाते च । “व्रात्यानां दासमीयानां वाह्लीकानामयज्वनाम्” भा०क० ४४अ० । नीलकण्ठेनोक्तैव व्युत्पत्तिर्दर्शिता ।

दासवेश पु० दासस्य दस्योर्विशः । दस्युनाशे “शुष्णये च दासवेशाय चावहः” ऋ०२।१३।८ “दासवेशाय दासानां दस्यूनां वेशाय नाशाय” भा०

दासी स्त्री दास+गौरा०ङीष् दासस्य पत्नीव, तज्जातिस्त्री वा ङीष । १परिचारिकायां कर्मकर्य्यां दासशब्दे दृश्यम् । “जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोंऽशहरो भवेत् । मृते पितरि कुर्य्युस्तं भ्रातरस्त्वर्द्धभागिकम्” याज्ञ० २शूद्रकैवर्त्तयोर्भार्य्यायां ३तज्जातिस्त्रियाम् । ४काकजङ्घायां ५नीलाम्लाने ६नीलझिण्टयाञ्च राजनि०। ७पीतझिण्ट्यां रत्नमा०। ८वेद्यां विश्वः । दास्याः पाद इव पादोऽस्य हस्त्यादित्वात्रान्त्यलोपः । दासीपाद दासतुल्यपादयुक्ते त्रि०। स्त्रियां कुम्भपद्या०ङीष् पादस्य पद्भावश्च । दासीपदीत्येव “पतितस्योदकं कार्य्यं सपिण्डैर्बान्धवैर्बहिः । निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञात्यृत्विग्गुरुसन्निधौ । दासी घटमपां पूर्णं पर्य्यस्येत् प्रेतवत् पदा” मनुः । अत्र शब्दकल्पद्रुमे दासीघटेत्येकपदकल्पनं प्रामादिकं तत्र दास्याः कर्त्तृत्वेन घटस्य च कार्य्यत्वेन भिन्नपदार्थत्वेन पदद्वयम्

दासीभारादि पु० पूर्वपदे प्रकृतिस्वरनिमित्ते शब्दगणे स च पा०ग०सू० उक्तो यथा “दासीभारः देवहूतिः । देवभीतिः देवलातिः वसुनीतिः ओषधिचन्द्रमाः ।

दासीसभ न०दासीनां सभा संघातः“सभाऽराजमनुष्य पूर्वा” “अशाला च” पा० क्लीवता । दासीसंघाते अमरः दास्या मनुष्यत्वात् संघातार्थकत्वे एव अशालापरत्वे क्लीवता शब्दकल्पद्रुमे विग्रहे दास्याः सभेत्येकवचनोक्तिः प्रामादिकी एकस्याः संघातासम्भवात् शालार्थत्वे च क्लीवत्वाप्रसक्तेः ।

दासेर पुंस्त्री दास्याः अपत्यम् क्षुद्रत्वात् ढक् । दास्या अपत्ये १शूद्रे २कैवर्त्ते च । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । दास्यां भवे त्रि० । दास—बा० एरच् । ३उष्ट्रे पुंस्त्री मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । स्वार्थे क । दासेरक उष्ट्रे राजनि०। दासीपुत्रादौ च हारा० ।

दास्य न० दासस्य भावः कर्म वा ष्यञ् । दासस्य १कर्मणि २तस्य भावे च । “निवेदनं स्वस्य दास्यं नवधा भक्तिलक्षणम्” ब्रह्मवै० प्रकृ० “पशूनां रक्षणं चैव दास्यं शूद्रे द्विजन्मनाम्” मनुः । दासशब्दे उदा०दृश्यम् ।

दास्र न० दस्रौ देवते अस्य अण् । अश्विनीनक्षत्रे ।

दाह पु० दह—भावे घञ् । १भस्मीकरणे “दाहशक्तिरिव कृष्णवर्त्मनि” रघुः“दाहादूर्द्धमशौचं स्यात् यस्य वैतानिको विधिः” शु०त० स्मृतिः । “पांशुवर्षं निशां दाहे” मनुः । शवदाहप्रकारः छन्दोगपरिशिष्टे उक्तो यथा

“दुर्बलं स्नापयित्वा तं शुद्धचेलाभिसंवृतम् । दक्षिणाशिरसं भूमौ बर्हिष्मत्यां निवेशयेत् । घृतेनाभ्यक्तमाप्लाव्य सुवस्त्रमुपवीतिनम् । चन्दनोक्षितसर्वाङ्गं सुमनोभिर्विभूषयेत् । हिरण्यशकलान्यस्य क्षिप्त्वा छिद्रेषु सप्तसु । मुख्येष्वथ पिधायैनं निर्हरेयुः सुतादयः ।

आमपात्रेऽन्नमादाय प्रेतमग्निपुरःसरम्। एकोऽनुगच्छेत्तस्यार्द्धमर्द्धं पथ्युत्सृजेद्भुवि। अर्द्धमादहनं प्राप्य आसीनो दक्षिणामुखः। सव्यं जान्वाच्य शनकैः सतिलं पिण्डदानवत्"। "अथ पुत्त्रादिराप्लुत्य कुर्य्याद्दारुचयं महत्। भूप्रदेशे शुचौ देशे पश्चाच्चित्यादिलक्षणम्। तत्रोत्तानं निपात्यैनं दक्षिणाशिरसं मुखे। आज्यपूर्णां स्रुचं दद्याद्दक्षिणाग्रं नसि स्रुवम्"। एतादृशस्थापने विशेषमाह वराहपुराणम् "दक्षिणाशिरसं कृत्वा सचेलन्तु शवं तथा। तीर्थस्यावाहनं कृत्वा स्नपनं तत्र कारयेत्। गयादीनि च तीर्थानि ये च पुण्याः शिलोच्चयाः। कुरुक्षेत्रञ्च गङ्गाञ्च यमुनाञ्च सरिद्वराम्। कौशिकीं चन्द्रभागाञ्च सर्वपापप्रणाशिनीम्। भद्रावकाशां सरयूं गण्डकीं पनसां तथा। वैणवञ्च वराहञ्च तीर्थं पिण्डारकं तथा। पृथिव्यां यानि तीर्थानि सरितः सागरांस्तथा। ध्यात्वा तु मनसा सर्वे कृतस्नानं गतायुषम्। देवाश्चाग्निमुखाः सर्वे गृहीत्वा तु हुताशनम्। गृहीत्वा पाणिना चैव मन्त्रमेतमुदीरयेत्"। ओम् "कृत्वा तु दुष्कृतं कर्म्म जानता वाप्यजानता। मृत्युकालवशं प्राप्य नरं पञ्चत्वमागतम्। धर्माधर्मसमायुक्तं लोभमोहसमावृतम्। दहेयं सर्वगात्राणि दिव्यान् लोकान् स गच्छतु। एवमुक्त्वा ततः शीघ्रं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम्। ज्वलमानं तथा वह्निं शिरःस्थाने प्रदापयेत्। चातुर्वर्ण्येषु संस्थानमेवं भवति पुत्त्रिके!"। साग्निकदाहप्रकारस्तु नारायणभट्टकृतान्त्येष्टिपद्धतौ दृश्यः।

३ कुपितपित्तजदेहसन्तापभेदे यथाह पित्तकोपकारणमुक्त्वा विदाहिलक्षणे भावप्र० "विदाहि द्रव्यमुद्गारमम्लं कुर्य्यात्तथा तृषाम्। हृदि दाहञ्च जनयेत् पाकङ्गच्छति यच्चिरात्"। "कषित्विमतृसु चैतेषु दाहः परम इष्यते"। "अतिदग्धे दाहपाकरागस्रावाङ्गमर्द्दक्लमपिपासामूर्च्छाः व्रणमरणं वा। पाकान्ते च गलतात्वोष्ठशोषदाहसन्तापान् जनयति" इति च सुश्रु०

दाहक त्रि० दहति दह–ण्वुल्। १दाहकर्त्तरि "शोकवेश्म वनयामविवीतखलदाहकः" याज्ञ० स्त्रियां ङीपि अत इत्वम्। दाहिका "शक्तिर्यथाग्नौ खलु दाहिका स्थिता" ब्रह्म०वै०पु०। २वह्नौ पु० ३चित्रके वृक्षे च ४रक्तचित्रकवृक्षे पु० राजनि०। वह्नौ च दाहिका शक्तिरतिरिक्तेति मीमांसकाः। तन्मतं च अनुमानचिन्तामणौ अतिरिक्तशक्तिवादनिरासे उत्थाप्य दूषितं प्रसङ्गादत्र दिङ्मात्रं दर्श्यते यथा

"स्यादेतत् ईश्वरवत् कार्य्येणैव शक्तिरप्यनुमीयते तथा हि यादृशादेव करानलसंयोगाद्दाहो जायते तादृशादेव सति प्रतिबन्धके न जायते अतो यदभावात् कार्य्याभावस्तदङ्गत्वादावश्यमुपेयं तेन विना तदभावात् यत्सद्भावानुपपत्तेर्व्यतिरेकमुखेन शक्तिसिद्धिः। न चादृष्टवैगुण्यं दृष्टसाद्गुण्ये तदभावात् तस्य तदर्थत्वात् अन्यथा दृढदण्डहस्तमपि चक्रं न भ्राम्येत। अथादृष्टविलम्बादपि विलम्बो यथा वन्ध्यास्त्रीप्रयोगे, परमाणुकर्म्मणि, अध्ययनतुल्यत्वे एकत्र फलतारतम्यमिति चेन्न अदृष्टविलम्बे हि न तत्संशयानुत्पादौ मण्यपसारणानुपदं दाहाभावप्रसङ्गात्। किञ्च नियमतो मणिसद्भावे कार्य्याभावस्तदभावे कार्य्यमिति दृष्टत्वात् मण्याद्यभाव एव कारणम् अन्यथा कदाचित् मण्याद्यभावेऽपि तदभावान्न कार्यं स्यात् वन्ध्यासंप्रयोगे तु दृष्टव्यभिचारादृष्टविलम्बादेव विलम्बः। अदृष्टञ्च क्वचित् साक्षाज्जनकम् अन्यथा परम्परया हेतुरपि न स्यात्। न च समप्रश्नयोः समञ्च निरपवादमभ्यस्यतोरेकप्रगल्भते नापर इति दृश्यते। न च सर्वोत्पत्तिमन्मात्रमदृष्टं निमित्तं कारणम् अगम्यागमनसाध्ये सुखे तदभावात् तद्विनाऽधर्मात् सुखं स्यात् न धर्मात्। एतेन सुगम्यागमनादुत्पाद्यं सुखमप्युक्तं तथा चागम्यागमनकारणत्वेन न स धर्मः श्येनापूर्ववद्विहितविरुद्धफलकत्वेनानर्थत्वात्। दाहप्रतिकूलादृष्टादेव तदभाव इति चेन्न तस्योत्तेजकाभावसहितमण्यजन्यत्वे तत्र दाहार्थिनोऽप्रवृत्तिप्रसङ्गात् तज्जन्यत्वे ततस्तदुत्पादकादेव दाहाभाव इति नियमस्यादृष्टेन प्रथमोपस्थितोपजीव्यत्वाच्च। प्रतिबन्धकाभावहेतुत्वस्य तेनाभ्युपगमात् अदृष्टात् शौचाचमनादेश्च साधारण्यात्ताप्यन्वयः स्यात्। अशुचेरेव तदुत्पत्तौ, शौचे सति तदभावापत्तेः प्रतिपक्षसन्निधापकस्य तत्त्वे, अदृष्टे सति मण्यप्रयोगेऽपि दाहानापत्तिः अपि समकाल एव सन्निधिदर्शनेन तदसिद्ध्यभावात्। अस्तु तर्हि उत्तेजकाभावसहकृतप्रतिबन्धकाभावस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वम् एवं च केवलोत्तेजकसद्भावे उभयसत्त्वे उभयाभावे च विशिष्टाभावोऽनुमितो हेतुः प्रतिबन्धकत्वञ्च कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं तच्च मण्याद्यभावत्वेन, न तु प्रतिबन्धकाभावत्वेनेति नान्योन्याश्रयः। एवं प्रतिबन्धकत्वाभिमतमण्यादीनामभावकूट एव कारणं तेन सति मणिसद्भावे मण्याद्यभावेऽपि न कार्यम्। अनतिरि-

क्ताभाववादिमते च व्यवहारार्थं तत्स्थानाभिषिक्तस्य हेतुत्वम्। न चाभावो न कारणं, भाववदुपग्राहकत्वात्। दृष्टञ्च कुण्डसंयोगाभावस्य गतौ, अनुपलब्धस्याभावविज्ञाने, विहिताकरणस्य प्रत्यवाये, निर्दोषत्वस्य वेदप्रामाण्ये जनकत्वमिति प्राहुः। नैवं विशिष्टं हि नातिरिक्तं येन तदभावोऽनुगतः स्यात् किन्तु विशेषणविशेष्यसम्बन्धा इति तेषां प्रत्येकाभावस्य हेतुत्वे क्वचित् विशेषणस्याभावः क्वचित् मण्यभावः क्वचिदुभयं कारणमिति व्यभिचारान्नैकमपि हेतुः स्यात्। स्यादेतत् प्रतियोगिभेदादिव प्रतियोगितावच्छेदकविशेषणभेदेऽप्यभावो भिद्यते अन्यथा पृथिव्यां प्रत्येकरूपाभावेऽवगतेऽपि वायौ रूपसंशयो न स्यात्। एवञ्च यथा केवलदण्डसद्भावे, दण्डपुरुषसद्भावे, द्वयाभावे च विशेषणविशेष्योभयाभावप्रयुक्तः केवलपुरुषाभावोऽबाधितानुगतव्यवहारबलात् प्रतीतिसिद्धः तथा विशेष्यस्य प्रतिबन्धकस्याभावे विशेषणस्योत्तेजकाभावस्याभावे द्वयाभावे च केवलप्रतिबन्धकाभावो विशेष्यविशेषणोभयाभावव्यापकोऽनुगत एव दाहकारणमस्तु। अथ विशेषणाद्यभावादेव केवलपुरुषाभावव्यवहार एकशक्तिमत्त्वादिति चेन्न अनुगतव्यवहारस्यानुगतज्ञानसाध्यत्वात् शक्तेश्चातीन्द्रियत्वात्। अथोत्तेजकप्रयोगकाले मणेः कोऽभावः? न तावत् प्रागभावाभावो तयोः प्रतियोगिसमानकालत्वात् न च श्यामोऽयमासीदित्यत्र यथा श्यामध्वंसप्रयुक्तश्यामघटत्वेन पक्वघटस्य ध्वंसएव, तथोत्तेजकाभावध्वंसप्रयुक्तोत्तेजकाभावत्वेन मणिध्वंस एवेति वाच्यं ध्वंसस्यानन्तत्वे उत्तेजकापनयेऽपि दाहप्रसङ्गाभावात्। नाप्यत्यन्ताभावः, तस्य कादाचित्कत्वाभावादिति चेत् यथा दण्डोपनयापनयदशायां केवलपुरुषाभाव उत्पादविनाशवान् अबाधितकेवलपुरुषाभावतदभावव्यवहारयोरुपपादयितुमन्यथाऽशक्यत्वात् तथोत्तेजकोपनयापनयदशायां प्रतिबन्धकाभावोऽपि तथैव स्वीकरणीयः तुल्यन्यायत्वात्। यदि च संसर्गाभावत्रयवैधर्म्यात्तत्रान्तर्भवति तदा तुरीय एव संसर्गाभावोऽस्तु न हि क्लृप्तविशेषबाधे सामान्यबाधो, विशेषान्तरमादायापि तस्य सम्भवात् अन्यथा क्लृप्तानादिसंसर्गाभाववैधर्म्येण ध्वंसोऽपि न सिद्ध्येत् व्यवहारानुपपत्तिश्च तुल्यैव सोऽयमभावं सगोत्रकलहो न तु शक्तिवादः। अस्तु वा ध्वंसएवासौ संसर्गाभावविभागे अन्याभावत्वेन ध्वंसस्य विभजनात् न चैवं विनाशवत्त्वेन प्रागभाव एव सः परिभाषाया अपर्यनुयोज्यत्वात्। यद्वाऽत्यन्ताभाव एवासौ तस्य नित्यत्वेऽपि कादाचित्कप्रतीतिकार्योरुदयौ प्रत्यासत्तिकादाचित्कत्वात् प्रत्यासत्तिश्च विशेषणाभावो विशेष्याभाव उभयाभावश्च तथैव विशिष्टात्यन्ताभावसत्त्वादिति तन्न यदि प्रतीतविशेषणावच्छेदेन विद्यमानस्यैव विशेष्यस्य ध्वंसः स्यात् तदा क्षणरूपातीतविशेषणावच्छिन्नत्वेन प्रतिक्षणं घटस्य विनाशः स्यात् इति क्षणभङ्गापत्तिः विद्यमानस्य विनष्टत्वे चाप्रतीतेः शिखा विनष्टा पुरुषो न विनष्ट इति विपरीताबाधितप्रत्ययाच्च न विशेषणाभावेऽपि विशेष्यध्वंसः श्यामोऽयमासीत् पुरुष इत्यादौ सविशेषणे इति न्यायेन विशेषणवति श्यामकैवल्यध्वंस एव प्रतीयते ध्वंसस्य ध्वंसानुपपत्तेः न विद्यमानस्य ध्वंसः। एतेनोत्तेजकसद्भावे वस्तुत्तेजकाभावविशिष्टमणेरुत्पन्नध्वंसस्य उत्तेजकापनयसमये ध्वंसो जातोऽध्वंसस्य सः कारणमिति न विफल उत्तेजकापनय इत्यपास्तं, विद्यमानध्वंसस्य ध्वंसाभावात्। न च ध्वंसान्यः संसर्गाभावो विशिष्टाभाव इति वाच्यम् उत्पन्नाभावस्य विशिष्टप्रत्ययहेतुतया ततोऽपि विद्यमानस्य विनष्टत्वप्रत्ययापत्तेः। नापि विशिष्टाभावोऽत्यन्ताभावः। तथा हि स एव क्वचिद्विशेषणाभावसहितः क्वचिद्विशेष्याभावसहितो दाहकारणमिति अननुगमस्तदवस्थ एव विशेषणविशेष्याभावयोः प्रत्यासत्तिव्यवच्छेदकानुगतधर्माभावात्। अथ विशिष्टविरोधित्वं विशेषणविशेष्याभावयोरनुगतं तदवच्छेदकमस्ति तयोश्च सत्त्व एव विशिष्टात्यन्ताभावसत्त्वादिति चेत्तर्हि विशिष्टविरोधित्वेनानुगतेन तयोरेव विशिष्टाभावत्वेन दाहव्यवहारादौ जनकत्वमस्तु कृतं तदुपजीविनातिरिक्तविशिष्टाभावेन। अथोत्तेजककाले विद्यमानात्यन्ताभावानुवृत्तावप्युत्तेजकापनये उत्तेजकाभावव्यक्तिर्जाता तदवच्छिन्नमणेरभावो न तत्रेति तदा न कार्योदयः तत्तदुत्तेजकाभावविशिष्टमणेरभावकूटस्य जनकत्वादिति चेन्न तत्तदुत्तेजकाभावानामननुगतत्वेनानुगतविशिष्टाभावव्यवहारानुपपत्तेः उत्तेजकाभावत्वेनानुगमेऽतिप्रसङ्गः। अथ विशेष्यविशेषणाभावयोर्विशिष्टविरोधित्वमनुगतं कारणतावच्छेदकं यत्र तदन्यतराभावस्तत्र न विशिष्टं यत्र विशिष्टं तत्र न तयोरभाव इति सहानवस्थान[illegible] विरोधस्यानुभवसिद्ध-

त्वादिति चेन्न सहानवस्थाननियमो न परस्परविरुद्ध-रूपतया विशेषणविशेष्याभावस्य प्रत्येकं विशिष्टाभाव-तया तत्प्रत्येकाभावाभावस्य विशिष्टत्वापत्तेः तथा च विशेष्यविशेषणयोः प्रत्येकं विशिष्टत्वापत्तेः तदभावस्य तत्त्वात् न चोभयाभाव उभयविशिष्ट एवं ह्यभावद्वयं विशिष्टाभावो न तु प्रत्येकभावरूप इति प्रत्येकाभावा-द्विशिष्टव्यवहारो न स्यात्। नापि परस्परविरुद्धव्या-प्यत्वं तदाक्षेपकत्वं वा विशेषणविशेष्याभावस्य विशिष्टा-भावत्वेन तद्व्याप्यत्वात् तदनाक्षेपकत्वाच्च अभेदे तयो-रभावात्। एतेनान्यदपि विशिष्टव्यवहारविरोधित्वा-दिनानुगतत्वमपास्तं केनाप्यनुगतेन विशेषणविशेष्या-भावस्य विशिष्टाभावत्वे प्रत्येकाभावस्य विशिष्टाभावत्वेन तद्व्याप्यत्वात् तदनाक्षेपकत्वाच्च अभेदे तयोरभावात्। विशेषणविशेष्यान्यतरमात्रस्य विशिष्टत्वापत्तेः तदभावा-भावस्य तत्त्वादित्युक्तत्वात् तस्माद्विशेषणविशेष्याभावो विशेषणावच्छिन्नविशेष्याभावो न विशिष्टाभाव इति।

"अत्रोच्यते विशेषणविशेष्ययोः सम्बन्धाद्विशिष्ट-व्यवहार इति तयोः सम्बन्धाभावाद्विशिष्टाभावव्यवहार इति घटतदभावव्यवहाराविव घटसत्त्वासत्त्वाभ्याम्। न हि तयोरसम्बन्धे विशिष्टव्यवहारः। न च तदभावे सति न विशिष्टाभावव्यवहारः। यस्य च यत्र सम्बन्धः स एव तत्र तस्य वैशिष्ट्यम् स च सम्बन्धाभावो विशेषणा-भावाद्विशेष्याभावादुभयाभावात् सर्वत्राविशिष्ट एकस्तेषां व्यापकोऽनुगतविशिष्टाभावव्यवहारकारणम् इह दण्डी पुरुषो नास्तीत्यत्र तथा दर्शनात्। अतएव दण्डमात्र-सद्भावे दण्डपुरुषसद्भावे च केवलपुरुषयोः सम्बन्धाभावः सर्वत्रास्तीत्यनुगतः केवलपुरुषतो व्यवहारः। एवञ्च प्रति-बन्धकोत्तेजकाभावयोः सम्बन्धाभावो दाहकारणं स च प्रतिबन्धकाभावे प्रतिबन्धकोत्तेजकसद्भावे उभयाभावे चास्ति सर्वत्र प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावयोः सम्बन्धो ना-स्तीति प्रतीतेः। नन्वेवं यत्र प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावौ तत्रापि दाहः स्यात् अधिकरणाभावयोरतिरिक्तसम्बन्धा-भावादिति चेन्न तदभावेऽपि स्वरूपसम्बन्धस्याभावात् सर्वत्र स्वरूपसम्बन्धादेवाधिकरणाभावयोर्वैशिष्ट्यप्रतीतेः तथापि प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावावेव स्वरूपसम्बन्धः तयोरभावश्च प्रतिबन्धकाभाव उत्तेजकश्च दाहकारणं तथाचोभया-भावे उत्तेजकसत्त्वे परं दाहः स्यात् उत्तेजकवति च प्रतिबन्धके दाहो म[illegible]दिति चेन्न अधिकरणाभावावेव स्वरूपसम्बन्धस्तयोर्घटवत्तत्रत्वरीयतदभावयोर्विशिष्टप्र-त्ययजननयोग्यत्वमस्ति घटवति कदापि घटाभावप्रत्यया-नुदयात् तदिहापि प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावयोर्विशिष्ट-प्रत्ययजननयोग्यत्वं स्वरूपसम्बन्धः, अन्यथोत्तेजकवति प्रतिबन्धके तत्रत्वरीयोत्तेजकाभावविशिष्टप्रत्ययापत्तेः। तादृशस्वरूपसम्बन्धाभावश्च प्रतिबन्धकाभावे प्रतिबन्धको-त्तेजकसद्भावे उभयाभावे चाविशिष्ट एव। यद्वा अदण्ड-पुरुषस्याभावे दण्डी पुरुषो न प्रतियोगी तस्य दण्डित्वा-भावात् किन्तु तदन्यः, तस्य चाभावे दण्डिसद्भावेऽपि दण्डमात्रसत्त्वे उभयासत्त्वे चाविशिष्ट इति। तस्मात् केवलपुरुषाभावव्यवहारोऽनुगतः तदुक्तं न हि दण्डिनि सति अदण्डानामन्येषां नाभावः किन्तु दण्डाभावस्यैवेति युक्तम् अन्यथा तत्रान्येषामिति पदस्य व्यर्थत्वापत्तेः। तथा केवलप्रतिबन्धकाभावे उत्तेजकसहकृतः प्रतिबन्धको न तु प्रतियोगी, तस्य केवलत्वाभावात् किन्तु तदन्यः, तद-न्यस्य च प्रतिबन्धकस्याभावे उत्तेजकसहितप्रतिबन्धक-सत्त्वे उत्तेजकमात्रसत्त्वे उभयासत्त्वे विशिष्ट इति नाननुगमः उत्तेजकापनये केवलप्रतिबन्धकोऽस्तीति न तदभाव इति दाहो न भवति। ननु न प्रतिबन्धका-भावः कारणम् एकदण्डान्वये घटोत्पत्तिवत् प्रतिप्रति-बन्धकसत्त्वेऽपि तदन्यप्रतिबन्धकाभावेऽपि कार्य्यानुदयात् न हि यावत्कारणतावच्छेदकावच्छिन्नं तावदन्वयेऽपि कार्य्यमिति चेन्न प्रतिबन्धकाभावत्वेन न हेतुत्वं अन्यो-न्याश्रयात् किन्तु तत्तन्मण्याद्यभावत्वेनेत्युक्तत्वात् तच्चे-ऽपि वा घटे दण्डसलिलादिकप्रतिबन्धकाभावकूटहेतु-त्वात्। यद्वा प्रतिबन्धकतावच्छिन्नप्रतियोगिक एक एवा-भावः कारणं स च यावद्विशेषाभावनियत इति न प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपरप्रतिबन्धकाभावेऽपि कार्य्योदयः प्रति-बन्धकस्य च संसर्गाभावो हेतुः तेन तत्सत्त्वे तदन्योन्या-भावेऽपि न कार्य्यम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिकारणा-त्वयोर्ग्रहे संसर्गाभावस्य त्वयाऽपि हेतुत्वाङ्गीकारात् अन्यथा सामग्रीव्यापकयोः सत्त्वे तदन्योन्याभावे च कार्य्यव्याप्याभावापत्तौ कार्य्यकारणयोर्व्याप्यव्यापकभावा-भावे व्याघातात्। किञ्च तत्रापि प्रतिबन्धकाभावे शक्ति-रस्तीति तत्सत्त्वे तदन्योभावमादाय शक्तिसत्त्वप्रसङ्गः। न च स दुर्वचः न वा प्रागभावत्वादिनाननुगमव्यभिचारौ। प्रतियोग्यधिकरणयोः संसर्गमारोप्य यो निषेधः स संसर्गाभावः भूतलं घटसंसर्गी नेत्यत्र भूतले घटसंसर्गस्य

संसर्गो नारोप्यते किन्तु तादात्म्यम्। वयन्तु ब्रूमः यत्र प्रतियोगिमत्यधिकरणे समारोप्य निषेधागमः स संसर्गाभावः यत्र चाधिकरणे प्रतियोगितावच्छेदकमारोप्य निषेधावगमः सोऽन्योन्याभावः भूतलं न घट इत्यत्र भूतलस्य घटत्वावगमात् घटत्वमेव च घटतादात्म्यम्। आरोपस्य हेतुत्वे किं मानमिति चेत् मा भूत्तावदन्यथा, इदमिह, नेदमित्यबाधितविलक्षणव्यवहारस्यैव तत्र मानत्वादिति। ननु प्रतिबन्धकात्यन्ताभावो न हेतुः तस्मिन् सत्यपि संसर्गाभावात् न हि करादौ मण्यत्यन्ताभावः तत्संयोगात्यन्ताभावो वा मणेः स्वावयववृत्तित्वात् संयोगस्य चाव्याप्यवृत्तित्वात् अतएव न तत्प्रध्वंसप्रागभावौ हेतू तयोः करादावृत्तेः गुणकर्मादेश्च प्रतिबन्धकत्वानापत्तेश्च तस्य जन्यधर्मानाश्रयत्वेन तत्र तयोरभावात् न चान्यः संसर्गाभावोऽस्तीति चेन्न संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिकस्याभावविशेषस्य प्रतिबन्धकेऽन्तर्भावात् न च समयावच्छेदेन संसर्गितया अत्यन्ताभाव एव तथैवान्वयव्यतिरेकावधारणात्। अतएव प्रागभावप्रध्वंसस्थले समयविशेषावच्छिन्नात्यन्ताभावेनैवोपपत्तौ न तयोः सिद्धिः अत्यन्ताभावोह्यव्याप्यवृत्तिः तस्य चैकत्र भावाभावे कश्चिद्देशोऽवच्छेदकः क्वचित्काल इति चेन्न तत्र विद्यमानताविरोधित्वेनैव कपाले न घट इति प्रतीतिवैलक्षण्यात् नत्वेवं भूतले घटाभावप्रतीतिः। अन्ये तु भविष्यति घटो घटो नष्ट इति विलक्षणप्रतीत्या अत्यन्ताभावेनैकेन समर्थयितुमशक्यत्वात् अन्य एवायं संसर्गाभाव इत्यप्याहुः। एतेन विशेषणाभावविशेष्याभावतदुभयाभावघटितसामग्रीत्रयमेवास्तु हेतुः दाहे च जातित्रयकल्पनमिति प्रत्युक्तं अनुगतहेतुसत्त्वात् दाहवैजात्यस्य योग्यानुपलब्धिबाधितत्वात् व्यक्तियोग्यतैव जातियोग्यत्वे मानं योग्येऽयोग्यजात्यभावात्। ननु प्रहरं मा दहेत्यादौ सावधिमन्त्रपाठे मन्त्रविनाशे दाहः स्यात् न च संकल्पविषयकालविशेष एव तत्र प्रतिबन्धकः संकल्पनाशसमयस्य स्वतोऽविशेषात्। न च मन्त्रपाठजनितमदृष्टमेव तत्र प्रतिबन्धकं तत्कालदाहाप्राप्तिकफलनाश्यत्वेनाग्रे दाहाप्रतिबन्धादिति वाच्यं प्रतिबन्धकस्यावश्यहितत्वेनानिषिद्धत्वेनादृष्टाजनकत्वात्। सदाचारस्याविगीतत्वेन श्रुत्याद्यनुमापकत्वादिति चेत् नैवम् उद्देश्यत्वानाहितसंस्कारविषयकालस्य प्रतिबन्धकत्वात् प्रतिबन्धकुर्वतामप्रतिबन्धकत्वात् न शक्तिमनपकुर्वतां मन्त्रादीनां प्रतिबन्धकत्वमतः शक्तिसिद्धिः। न च कार्यानुत्पाद एव प्रतिबन्धः तज्जनकमेव प्रतिबन्धकमिति वाच्यं कार्यानुत्पादो हि तत्र न प्रागभावो न वा तदुत्तरकालसंसर्गः तस्य मन्त्राद्यजन्यत्वात् इति चेन्न मन्त्रादीनामप्रतिबन्धकत्वात् तत्प्रयोक्तारस्तु प्रतिबन्धकाः ते च किञ्चित्करा एव मन्त्रादौ कार्यकारणोपचारात् स्वार्थिकफलप्रत्ययात् वा तथा व्यपदेशः। प्रतिबन्धकञ्च सामग्रीविरहः मन्त्राद्यभावघटितसामग्रीविरहः स च मन्त्रादिरेव तदभावाभावस्य तत्त्वात्। नव्यास्तु प्रतिबन्धकाभावो न कारणं न वा शक्तिः, किन्तु तत्तत्कालीनदाहविशेषं प्रति तत्तत्कालप्रतिबन्धोत्तरवह्नेः कारणत्वमिति प्रतिबन्धकाभावः कारणतावच्छेदको न तु कारणं दण्डत्ववत् आकाशाद्येकव्यक्तिकेन यथा कारणत्वं क्वचित् प्रतिबन्धेऽप्यन्यत्र शब्दोत्पत्तेः किन्तु भेर्य्यादिस्तथा कारणत्वमिति तत्प्रतिबन्धे शब्दोत्पत्तिर्नेत्याहुः। तन्न वह्निप्रतिबन्धकाभावयोरन्वयव्यतिरेकतौल्येनोभयस्यापि कारणत्वात् नत्वेकमवच्छेदकं विनिगमकाभावात्। किञ्च यस्मिन् सत्यपि यदभावात् कार्याभावस्तस्य कारणत्वमायाति न तु तदवच्छेदकत्वं न हि कार्येऽयोगव्यवच्छेदः कारणत्वं किन्तु नियतपूर्वसत्त्वं तच्च सहकारिविरहप्रयुक्तकार्याभावेऽप्यक्षतम्। अन्यथा चक्रघटितदण्डत्वेन कारणत्वे सहकार्युच्छेदः। यस्य यद्धर्मावगत्यैव नियतपूर्ववर्त्तित्वमवगम्यते तदवच्छेदकं दण्डत्वमिव। सहकारो तु न तथा। ननु मा भूत् अर्थापत्तिः शक्तौ मानमनुमानन्तु स्यात्। तथाहि स्थिरोऽवयवी जनकदशाविशिष्टवह्निरजनकदशाव्यावृत्तभावभूतधर्मवान् जनकत्वात् कुण्ठकुठारात्तीक्ष्णकुठारवत् दाह्यासंयुक्तवह्नेदाह्यसंयुक्तवह्नित्वादेः प्रतिबन्धकसत्त्वे संयोगादेरजनकदशाव्यावृत्तत्वेन तदतिरिक्तातीन्द्रियभावभूतधर्मसिद्धिः। यद्यपि शक्तेर्भावहेतुत्वेन नाजनकदशाव्यावृत्तत्वं तथाप्युक्तविशिष्टाया मुख्यत्वम् यद्वा धर्मेऽतीन्द्रियत्वं विशेषणं न च दृष्टान्तासिद्धिः तुल्यधारत्वेऽपि लौहविशेषघटितकुठारे विलक्षणच्छिदाक्रियारूपकार्य्यबलादतीन्द्रियत्वसिद्धेः। अथ वा तथाभूत एव वह्निः कार्यानुकूलविशिष्टातीन्द्रियधर्मसमवायी जनकत्वात् आत्मवत्। अतीन्द्रियत्वञ्च यद्यपि न साक्षात्काराविषयत्वं अनित्यसाक्षात्काराविषयत्वं योगजधर्मजन्यसाक्षात्कारविषयत्वं वा परं स्वं वा प्रत्यक्षविष[illegible]संयोगादिपक्षजन्यज्ञाना-

विषयत्वमैन्द्रियकाणामपि। तथापि संयोगाद्यन्यतरप्रत्यासत्तिजन्यसाक्षात्कारविषयत्वमुभयवादिसिद्धम् अन्यतरस्य तदन्यान्यत्वं न चाभावातीन्द्रियत्वं तस्यासिद्धेः। न च वह्नौ स्थितिस्थापकेनार्थान्तरं तत्र तदभावात् क्रियाया वेगेनादृष्टवदात्मसंयोगे वा उत्पत्तेः, न चात्मत्वं नित्यत्वं वोपाधिः स्पर्शैकत्वादिमति द्व्यणुके साध्याव्यापकत्वात् यद्वा पिण्डीभूतो वह्निः दाहानुकूलातीन्द्रियभावभूतधर्मवान् दाहजनकत्वात् आत्मवत्। न चात्मत्वमुपाधिः अदृष्टस्य दाहानुकूलत्वेनादृष्टसाध्याव्यापकत्वात्। अथ वा करवह्निसंयोगः कार्य्यानुकूलातीन्द्रियधर्मसमवायी जनकत्वात् आत्मवत् द्व्यणुकवच्च। न चात्मत्वं द्रव्यत्वं वोपाधिः द्व्यणुकैकत्वस्पर्शादौ साध्याव्यापकत्वात्। यद्वा प्रतिबन्धकदशायां प्रत्यक्षकल्पदाहहेतुसमवहितो दाहाजनको वह्निर्जनकदशावृत्तिकार्य्यानुकूलभावभूतधर्मशून्यः अजनकत्वात् तीक्ष्णात् कुठारवत् यद्वा तथाभूतो वह्निः दाहजनकदशावृत्तिदाहानुकूलभावभूतधर्म्मशून्यः दाहाजनकत्वात् दाहासंयुक्तवह्निवत् अनुकूलत्वञ्च कार्य्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्व कारणतदवच्छेदकसाधारणं दण्डदण्डत्वेन कारणत्वदण्डत्वाभावादपि कार्य्याभावदर्शनादिति। उच्यते। साध्यं विनाप्युभयसिद्धप्रतिबन्धकाभावादेव जनकत्वादिहेतुसम्भवात् विपक्षबाधकाभावेनानुमानानामप्रयोजकत्वं यदि च सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनोपाध्यनुपलम्भमात्रादेव व्याप्तिग्रहस्तदा शक्तिसिद्ध्यनन्तरं तेनैव हेतुना शक्त्यतिरिक्तत्वाक्षेपेण शक्त्यतिरिक्तदाहानुकूलातीन्द्रियधर्म्मसिद्धिः एवं तत्तदतिरिक्तत्वस्य प्रक्षेपात्तेनैव हेतुनाऽनन्ततादृशधर्म्मसिद्धिप्रसङ्गः। द्वितीयादितादृशधर्म्मं विनापि प्रथमानुमितशक्त्यैव जनकत्वाद्युपपत्तेः न तादृशानन्तसिद्धिरिति चेत् हन्तैवं शक्तिं विनापि तदर्थसिद्धेः किं शक्त्या। यत्त्वीश्वरानन्त्यवच्च शक्त्यानन्त्यमित्युक्तं तदबोधात् कार्य्यमात्रे हि कर्तृत्वेन कारणत्वं नत्वीश्वरत्वेन द्विकर्तृकत्वादिना वा गौरवात् घटे त्वार्थः समाजः। एवञ्च जनकदशाव्यावृत्तत्वेनैव प्रयोजकत्वं न तु भावभूतत्वेनेति गौरवात्। अपि च भावकार्य्यमात्रस्य समवायिकारणजन्यत्वेन शक्तेरपि तथात्वात् शक्त्यनुकूला शक्तिरपरा समवायिकारणे मन्तव्या एवं तत्रापि समवायिकारणजन्येऽपि तदनुकूलशक्तिस्वीकारे शक्त्यनवस्था। किञ्च [illegible]मानुमाने जनकत्वं न स्वरूपयोग्यत्वं वह्नौ कुठारे च तदभावात् किन्तु कार्य्यानुपधानं तथा च तदुपधानदशायामपि वह्नौ शक्तिः कुठारे तैक्ष्ण्यमिति बाधो दृष्टान्तासिद्धिश्च। लौहविशेषाणामेव सातिशयच्छिदाजनकत्वमतो नातीन्द्रियतैक्ष्ण्यसिद्धिः। अग्निमचक्षुर्वह्निरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वमुपाधिः तुल्ययोगक्षेमत्वेऽपि सन्दिग्धोपाधित्वेन दूषकत्वात्। अपि च जनकत्वस्य केवलान्वयित्वेन व्यतिरेकाप्रसिद्ध्या नान्वयव्यतिरेकी न च जनकत्वाभावस्य शक्त्यैव प्रसिद्धिः अन्योन्याश्रयात् न च गुरुवचनपरम्परात एव वाक्यार्थतया तत्सिद्धिः अन्वये सिद्धार्थस्याप्रमाणत्वात्। न च परार्द्धसंख्यायां साध्यजनकत्वव्यतिरेकयोः प्रसिद्धिः अप्रत्यक्षायाः शब्दैकवेद्यायास्तस्याः प्रत्यक्षेण साध्यहेतुव्यतिरेकयोर्ग्रहीतुमशक्यत्वात्। एतेन पक्षापूर्वेऽपि तत्प्रसिद्धिरपास्ता। स्यादेतत् तृणारणिमणीनां वह्नौ कारणत्वादेकशक्तिमत्त्वमुपेयमेकता एकजातीयकार्य्ये एकजातीयकारणत्वनियमात्। वह्न्यवान्तरजातीये तेषां प्रत्येकं कारणत्वमिति चेन्न वह्निजातीयत्वस्याकस्मिकतापत्तेः कारणगतैकरूपमपहाय कार्य्यगतबहुतररूपकल्पने गौरवात् तृणारणिमणिप्रभववह्नित्वावान्तरजातेरनुपलब्धिबाधितत्वाच्च। यत्र च तत्तदिन्धनप्रयोज्यं प्रदीपदारुदहनादौ वैजात्यमनुभूयते तत्र कारणे त्वेकशक्तिमत्त्वमपि नास्ति, किञ्च गोमयवृश्चिकप्रभववृश्चिकादिषु वैजात्यकल्पने तत्प्रभववृश्चिकेऽपि वैजात्यं कल्प्यम् एवं तत्प्रभवत्वं तत्प्रभवेष्वपीति वैजात्यानन्त्यं विजातीयकारणानां विजातीयकार्य्यजनकत्वनियमात्। न च तयोर्नैको वृश्चिको बुद्धिव्यपदेशयोरविशेषात्। यदि विजातीयेष्वेककार्य्यां शक्तिः समवेयात् न कार्य्यविशेषात् कारणविशेषः तदभावात्तदभावः काप्यनुमीयेत तदभावेऽपि तज्जातिशक्तिमतोऽन्यस्मादपि तत्त्वापत्तिसम्भवादिति चेत् वह्निवृश्चिकादावेवमेतन्निरूपितनियतवह्न्यादिकारणत्वे धूमादौ कुतो न तदनुमानम् अन्यथा कार्य्यवैजात्येऽपि तृणस्य वह्निविशेष इव वह्नित्वेन धूमविशेष एव कारणत्वं न तु धूममात्रे तृणादिप्रभवत्वपहानान्तरं वह्न्यवान्तरजातिपहवत् वह्नि-तदन्यजन्यत्वज्ञानानन्तरं धूमावान्तरजातिपक्षो भविष्यतीत्यप्याशङ्क्येत। बाधकं विना धूमत्वेन वह्निकार्य्यतेति चेत्तर्हि बाधकं विना धूमं प्रति वह्नित्वेन कारणतेत्यपि तुल्यम्। यत्तु तृणत्वेन कारणत्वग्रहस्योपजीव्यत्वात्तद्बाधार्थं वह्नौ जातिविशेष एव

कल्प्यते इति तन्न वह्नित्वेन कार्य्यत्वग्रहात्तदर्थं तृणादौ शक्तिकल्पनौचित्यात्। यथा चान्वयव्यतिरेकाभ्यां तृणफूत्कारयोः परस्परसहकारित्वं तथैव तच्छक्त्योरपि परस्परसहकारित्वेन वह्न्यनुकूलत्वं तथैव कार्य्यदर्शनात् एवं तृणारणिमणिफूत्कारनिर्मन्थनतरणिकिरणानां वह्न्यनुकूलशक्तिमत्त्वेन कारणत्वेऽपि फूत्कारेण तृणादेव, निर्मन्थनेनारण्येरेव प्रतिफलिततरणिकिरणैर्मणेरेवाग्न्युत्पत्तिः न तु मणिफूत्कारादिभ्यो, मणिफूत्कारशक्त्योः परस्परसहकारित्वविरहात्। यत्तु तृणफूत्कारादिसमवधाने विशिष्टे शक्तिरिति तन्न तृणत्वेन गृहीतकारणताभङ्गप्रसङ्गादिति। उच्यते। तृणारणिमणिफूत्कारादिव्यक्तीनामानन्त्येन प्रतिव्यक्ति भावहेतुआनन्त्यशक्तिस्वीकारे गौरवं तावदनन्तव्यक्तिजन्यावान्तरवह्निव्यक्तिषु जातित्रयकल्पने लाघवमिति तदेव कल्प्यते न च जातौ योग्यानुपलब्धिबाधः गोमयप्रभववृश्चिकप्रभववृश्चिकयोर्वा पाटलत्वकपिलत्वव्यङ्ग्यवैजात्यस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् तृणजन्यनानावह्निषु तृणजन्यत्वज्ञानानन्तरं मणिजन्यव्यावृत्त्याऽनुगतबुद्धिरस्ति। जातिविषया तृणजन्यत्वेनोपाधिनाऽस्त्विति चेन्न बाधकं विनानुगतबुद्धेस्तद्ग्राह्यजातिविषयत्वनियमात् न च। गोमयवृश्चिकप्रभववृश्चिकजातिपरम्परायामननुगतजात्यापत्तिः गोमयजन्यवृश्चिक-प्रभवत्वजातेः सत्त्वात् वह्निमात्रे च दाहस्पर्शवानवयवः तत्संयोगः सेचनादिश्च कारणानि न तु तृणादिकं विनापि, तदुत्पत्तिप्रसङ्गः विशेषसामग्रीमादायैव सा, सामान्यसामग्र्या अजनकत्वात्। ननु तृणारणिमणीनां वह्नौ कारणत्वग्रहे शक्तिवैजात्ययोरन्यतरकल्पनं तद्ग्रहश्च नान्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यभिचारात्। अथारणिसत्त्वभाववति स्तोमविशेषे तृणं विना वह्निव्यतिरेकः तृणान्वयवह्निरित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्रैव स्तोमे तदितरहेतुसकलसमवधाने तृणान्वयेऽवश्यं वह्निरिति नियतान्वयेन रासभादिव्यावृत्तेन तृणादिकारणत्वग्रह इति चेन्न तृणं विनापि वह्निरिति ज्ञाने सति नियतपूर्ववर्त्तित्वस्य कारणस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात्। तृणाजन्ये वह्नौ मणेः कारणत्वग्रह इति चेत् व्यभिचारेण वह्नौ तृणजन्यत्वाग्रहे तदजन्यत्वस्याप्यग्रहात् वह्निमात्रस्यैव उपलभ्यत्वाच्च। न च मण्यजन्यत्वेन तृणजन्यत्वग्रह इति, अन्योऽन्याश्रयात्। यत्तु यत्र कारणताग्राहकं नास्ति तत्र व्यभिचारसद्ग्रहपरिपन्थीति तन्न अबाधितनियतपूर्ववर्त्तिताभावग्रहे तद्ग्रहस्यासम्भवात् अभावप्रमायां भावज्ञानानुदयादिति उच्यते उक्तयाऽऽहत्यैव वह्निनिष्ठकार्य्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकरूपवत्त्वं तृणस्य तृणनिष्ठनिरूपितकार्य्यतावच्छेदकरूपवत्त्वं वह्नेर्वाऽकार्य्यकारणव्यावृत्तं परिच्छिद्यते। न तु तृणत्वेन कारणत्वं वह्नित्वेन वा कार्य्यत्वं तच्चोभयथापि सम्भवति वह्नित्वेन कार्य्यतया तदनुकूलशक्तिमत्त्वेन तृणादीनां कारणतया वह्नित्वावान्तरजातिविशेषेण कार्य्यतया वा अत्र च विनिगमकमुक्तमेव। अथ तृणारणिमणीनामभावत्रयेण कार्य्यमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्याम् अभावत्रयाभावत्वेन तृणादीनां कारणत्वमिति न व्यभिचारः अभावाभावस्य भावपर्य्यवसन्नत्वादिति चेत् अभावत्रयाणामभावः किं तृणादिप्रत्येकव्यापकोऽप्येक एव उत तृणादि प्रत्येकमेव। आद्येऽभावस्य कारणत्वमिति किमायातं तृणादिकारणत्वे, द्वितीये तृणस्य नारणिमण्यभावाभावत्वं भावाभावस्य तदुभयापत्तेः। एतेनाभावत्रये कार्य्यं न तदभावे कार्य्यमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तृणादिप्रत्येकस्य कारणत्वग्रह इति परास्तम्।

दाहकाष्ठ न० दाहस्य दाहार्थं काष्ठमस्य। दाहागुरुणि गन्धद्रव्यभेदे राजनि०।

दाहघ्न न० दाहं हन्ति हन–टक्। देहदाहनाशके औषधादिभेदे तच्च चक्रद० उक्तं यथा।

"शतधौतघृताभ्यक्तं दिह्याद्वा यवसक्तुभिः। कोलामलकयुक्तैर्वा धान्याम्लैरपि बुद्धिमान्। छादयेत् तस्य सर्वाङ्गमारनालार्द्रवाससा। सामच्छेनाथ युक्तेन चन्दनेनानुलेपयेत्। चन्दनाम्बुकणास्यन्दितालवृन्तोपवीजितः। सुप्याद्दाहार्दितोऽम्भोजकदलीदलसंस्तरे। परिषेकावगाहेषु व्यजनानाञ्च सेवने। शस्यते शिशिरं तोयं तृष्णादाहोपशान्तये। क्षीरैः क्षीरिकषायैश्च सुशीतैश्चन्दनान्वितैः। अन्तर्दाहं प्रशमयेदेतैश्चान्यैश्च शीतलैः। कुशादिशालपर्णीभिर्जीवकाद्येन साधितम्। तैलं घृतं वा दाहघ्नं वातपित्तविनाशनम्। फलिनीलोध्रसेव्याम्बुहेमपद्मं कुटन्नटम्। कालीयकरसोपेतं दाहे शस्तं प्रलेपनम्। ह्रीवेरपद्मकोशीरचन्दनक्षोदवारिणा। संपूर्णामवगाहेत द्रोणीं दाहार्दितो नरः"।

दाहज्वर पु० दाहप्रधानो ज्वरः। देहज्वालाविशेषरूपदाहकारके ज्वरभेदे "पीतं वृश्चिकमूलन्तु पर्य्युषितजलेन वै। सार्द्धं विनाशयेद्दाहज्वरस्य परमेश्वर!" गारुडे १९२ अ०।

दाहनागुरु न० दाहनस्य दाहनाय अगुरु । दाहागुरुरपि गन्धद्रव्यभेदे राजनि० ।

दाहमय त्रि० दाहेन प्रचुरः । दाहप्रधाने ज्वरादौ । "तत्र दाहमयत्वे भूमोष्मादयः" सु० ८० । [त्रिका० ।

दाहसर पु० दाहार्थं स्रियतेऽसौ सृ—आधारे अप् । श्मशाने

दाहहरण न० दाहो ह्रियतेऽनेन हृ—ल्युट् णिच्-कर्त्तरि ल्यु वा । १वीरणमूले (वेणारमूल)शब्दच०।२दाहनाशके त्रि०

दाहागुरु न० दाहस्य दाहार्थमगुरु । स्वनामख्याते गन्धद्रव्यभेदे राजनि० । तत्काष्ठस्य दाहेनैव गन्धोत्पादनात् तस्य तथात्वम् । [गरदः" मनुः । स्त्रियां ङीप् ।

दाहिन् त्रि० दहति दह—णिनि । दाहके "अगारदाही

दाहुक त्रि० दह—बा० उकञ् । दाहके "नास्याग्निर्दाहुको भवतीति विज्ञायते" आश्व० गृ० ४।८।१०

दाह्य त्रि० दह—कर्म्मणि ण्यत् । १दहनीये दग्धव्ये २दाहार्हे च । "अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च"गीता

दिक्क पु० दिक्षु कायते कै—क । विंशतिवर्षवयस्के करिशावके करभे शब्दर० ।

दिक्कन्या स्त्री दिश एव कन्याः । १दिग्रूपकन्यायाम् । "दिक्कन्याभिः पवनचमरैर्वीज्यमानः" भारतरत्नम् । दिश एव कन्याः ब्रह्मकन्याः । ब्रह्मणः कन्यारूपायां दिशि तासां ब्रह्मकन्यात्वेनोत्पत्तिकथा वराहपु० यथा

"शृणु राजन्नवहितः प्रजापाल ! कथामिमाम् । यथा दिशः समुत्पन्नाः श्रोत्रेभ्यः पृथिवीपते ! । ब्रह्मणः सृजतः सृष्ट्यादिसर्गे समुत्थिते । चिन्ताभून्महती को मे प्रजाः सृष्टिं करिष्यति । एवं चिन्तयतस्तस्य अवकाशं प्रजायते(?)ह । प्रादुर्बभूवुः श्रोत्रेभ्यो दश कन्या महाप्रभाः । पूर्वा च दक्षिणा चैव प्रतीची चोत्तरा तथा । ऊर्द्ध्वाध एव षण्मुख्याः कन्या ह्यासंस्तदा नृप ! । तासां मध्ये चतस्रस्तु कन्याः परमशोभनाः । याः पञ्चान्यो महाभागा गाम्भीर्य्येण समन्विताः । ता ऊचुः प्रणयाद्देवं प्रजापतिमकल्मषम् । अवकाशन्तु नो देहि देवदेव ! प्रजापते ! । यत्र तिष्ठामहे सर्वा भर्त्तृभिः सहिताः सुखम् । पतयश्च महाभाग ! देहि नोऽव्यक्तसम्भव ! । ब्रह्मोवाच ब्रह्माण्डमेतत् सुश्रोणयः ! शतकोटिप्रविस्तरम् । तस्यान्ते स्वेच्छया तुष्टा उष्यतां मा विलम्बथ । भर्त्तॄंश्च वः प्रयच्छामि स्रष्टा रूपस्विनोऽनघाः ! । यथेष्टं गम्यतां देशो यस्या यो रोचतेऽधुना । एवमुक्ताश्च ताः सर्वा यथेष्टं प्रययुस्तदा । ब्रह्मा ससर्ज तुर्णं तान् लोकपालान् महाबलान् । दृष्ट्वा तु लोकपालांस्तु ताः कन्याः पुनराह्वयन् । विवाहं कारयामास ब्रह्मा लोकपितामहः । एकामिन्द्राय स प्रादादग्नयेऽन्यां यमाय च । निर्ऋताय च देवाय वरुणाय महात्मने । वायवे धनदेशाय ईशानाय च सुव्रतः । ऊर्द्ध्वं स्वयमधिष्ठाय शेषायाधो व्यवस्थिताम् । एवं दत्त्वा पुनर्ब्रह्मा तिथिं प्रादात् दिशां पुनः । दशमीं भर्त्तृनाम्नस्तु अर्द्धनाम्नोऽहरन् प्रभुः । ततः प्रभृति ता देव्यः सेन्द्राद्याः परिकीर्त्तिताः"।

दिक्कर पु० । दिशं स्त्रीमुखदंशनं करोति कृ—टच । १युनि त्रिका० २शिवे च दिक्करवासिनीशब्दे दृश्यम् ।

दिक्करवासिनी स्त्री दिक्करे शिवे वासिनी । देवीभेदे "एवं दिक्करवासिन्याः कथितः पूर्ववत् क्रमः । यं श्रुत्वा नाशुभं किञ्चिदाप्नोति श्रवणे रतः । दिक्करस्तत्कथाः प्रोक्तस्तथा शम्भुश्च दिक्करः । तस्मिन्नध्युषिता देवी तस्माद्दिक्करवासिनी" कालिका० पु० ८२ अ० ।

दिक्करिका स्त्री १नदीविशेषे । तत् वा "अस्ति नाटकशैले तु सरो मानससन्निभम् । यत्र सार्द्धं शैलपुत्र्या जलक्रीडां सदा हरः । कुरुते नरशार्द्दूल ! स्वर्णपङ्कजशोभिते । तस्य पश्चान्मध्यपूर्वभागेभ्यश्च सरित्त्रयम् । अवतीर्य्य प्रयात्येव दक्षिणं सागरं प्रति । तस्य पश्चिमभागे तु नदी दिक्करिकाह्वया । दिग्गजक्षतसंजाता तेन दिक्करिका स्मृता" कालि० पु० ८२ अ० । दिक्दन्तदंशनं करिका नखक्षतरेखा च यस्याः । २युवत्यां स्त्री दिक्करिन्शब्दे उदा० ।

दिक्करिन् पु० दिक्षु स्थितः करी । ऐरावतादौ दिग्गजे "परिणतदिक्करिकास्तटीर्बिभर्त्ति" माघः । ते च पूर्वादिक्रमेण स्थिताः अमरे दर्शिताः यथा "ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः । पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः"। दिक्षु स्थिताः गजाः दिग्गजाः इत्यर्थः । तत्स्त्रियां स्त्री ङीप् । तेषां क्रमेण स्त्रियश्च "करिण्योऽभ्रमुकपिलापिङ्गलानुपमाः क्रमात् । ताम्रकर्णी शुभ्रदन्ती चाङ्गना चाञ्जनावती" अमरोक्ताः ।

दिक्करी स्त्री "दिग् दष्टे वर्त्तुलाकारे करिका नखरेखिका" वैजयन्त्युक्तेः दिशः वर्त्तुलाकारा दन्तक्षतभेदा करी च नखक्षतभेदा यस्याः संज्ञात्वात् न कप्, दिक्करः युवा ततः "वयसि अचरमे" पा० तरुणवयोवाचित्वात् स्त्रियां ङीप् वा । २युवत्यां स्त्रियाम् हेमच० ।

दिक्पति पु० ६त० । दिशां पत्यौ इन्द्रादौ दिक्पाल शब्दे दृश्यम् । "पवनोदिक्पतिर्भीम आकाशः खचराचराः" संकल्पप्रारम्भमन्त्रः "वितरसि दिक्षु रणे दिक्पतिकमनीयम्" गीतगो० । "सूर्यः सोमः क्षमापुत्रः सैंहिकेयः शनिः शशी सौम्यस्त्रिदशमन्त्री च पूर्वादिदिगधीश्वराः" इत्युक्तेषु सूर्यादिग्रहेषु ।

दिक्पाल पु० दिशं पालयति पालि–अण् उप०स० । दिक्पतौ इन्द्रादौ "यत्नात्प्रयान्ति विधिना दिक्पालांश्चैव कर्मिणः" पद्मपु० । कलसशब्दे १७८१ पृ० उदा० ।

दिक्शब्द पु० दिशि दृष्टः शब्दः । दिग्वाचकशब्दे पूर्वापरादौ तस्य देशकालादिपरत्वेऽपि भूतपूर्वं गत्या दिग्वाचकत्वात्तथात्वम् "अन्यारादितरर्त्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते" पा० "दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः तेन सम्प्रति देशकालवृत्तिना योगेऽपि भवति" सि०कौ० ।

दिक्शूल न० दिशि दिग्भेदे गतौ शूलमिव । प्राच्यादिदिक्षु गमने निषिद्धवारभेदे । "शुक्रादित्यदिने न वारुणदिशं न ज्ञे कुजे चोत्तरां मन्देन्दोश्च दिने न शक्रककुभं याम्यां गुरौ न व्रजेत् । शूलानीति विलङ्घ्य यान्ति मनुजा ये वित्तलाभाशया भ्रष्टाशाः पुनरापतन्ति यदि ते शक्रेण तुल्या अपि" ज्योतिःसारसंग्रहः । कश्यपोक्तमते "वाधे गुरौ दक्षिणाम् । ईशाने ज्वलने चैव नैरृते मारुते तथा । न गन्तव्यं सुराचार्ये प्रतीच्यां रविशुक्रयोः" इति ।

दिक्साधन न० दिशः साध्यन्ते ज्ञानार्थम् अनेन । दिग्ज्ञानसाधने उपायभेदे तच्च कुण्डार्के दर्शितं यथा "कूर्पाङ्गुलैः संमितकर्कटेन सूत्रेण वा वृत्तवरं विलिख्य । रव्यङ्गुलं शङ्कुमथास्य मध्ये निवेशयेत् स्वाक्षिमिताङ्गुलीभिः । चतुर्मिताभिश्च ऋजूत्तमाभिः संस्पृष्टशीर्षं तु शलाकिकाभिः । तच्छङ्कुभा यत्र विशेदपेयाद्वृत्ते क्रमात् स्तोवरुणेन्द्रकाष्ठे" कूर्पाङ्गुलैः परिमितेन कर्कटेन सूत्रेण वा वृत्तं विलिख्य तन्मध्ये द्वादशाङ्गुलं दृढमुच्चयं स्थापयेत् कीदृशं विंशत्यङ्गुलमिताभिश्चतसृभिः ऋजुभिः समानाभिः शलाकाभिः कल्पितचतुर्दिग्गतसूत्रस्थाभिः संस्पृष्टमस्तकम् एवं शङ्कुसमत्वं साधयित्वा माध्याह्न शङ्कोश्छाया पूर्वाह्णे यत्र यस्मिन् प्रदेशे वृत्ते प्रविशति यत्र चापराह्णे वृत्ताद्बहिरपैति तत्र चिह्नयोः क्रमात् प्रतीची प्राची च भवत इति अत्र दिग्ज्ञानशब्दे वक्ष्यमाणम् "वृत्तेऽम्भः सुपमीकृतक्षितिगते इत्यादि सि० शि० वाक्यं प्रमाणम् । तत्र अस्यार्द्धश्लोकस्योपपत्तिः प्रमि०उक्ता यथा "दोःकोट्योनांश भेदो न स्वरूपभेद इति दोःकोटिवर्गयोगपदं कर्णः ।० वृत्तपरिधिस्पृष्टदिगन्ताच्छङ्कग्रं यावत्तीयमानास्ततः शलाकाः कर्णा भवन्ति समे देशे शङ्कुं निखाय शङ्कुसमितया रज्ज्वा मण्डलं परिलिख्य यत्र शङ्कुच्छाया पतति सा प्राचीति" अत्र शङ्कुसंमितयेत्युपलक्षणं तेनाधिकयापि रज्ज्वा वृत्तं कार्य्यम् । अन्यथा पलाभा षडङ्गुला तत्र धनुःसंक्रान्तौ द्वादशाङ्गुलशङ्कोश्छायाप्रवेशस्तादृशे वृत्ते न स्यादेव तस्मादस्माभिः षोडशाङ्गुलसूत्रेण वृत्तं कारितं तथा वृत्ते कृते लाघवं चैकेनैव वृत्तेन शङ्कुसमत्वसाधनं दिक्साधनं च सिध्यति । अतएव रामवाजपेयी "शङ्कुमानाधिके व्यासदले वृत्ते विशेद्यदि" इत्याह एवं स्थूलप्राचीसाधनं कृत्वा सूक्ष्ममपि शालिन्याह । "कर्के कीटे गोभगे यूकया वा द्वाभ्यां चाल्या सिंहकुम्भालिकेऽपि । यां वै काष्ठां भानुमान् याति तस्यां चाल्या द्वन्द्वे कार्मुके चालनं न ।" सा प्राची कर्के कर्कसंक्रान्तौ कीटे वृश्चिकसंक्रान्तौ वृषभमकरसंक्रान्तौ एकया यूकया चाल्या सूर्यस्यायनवशात् उत्तरायणे उत्तरतः दक्षिणायने दक्षिणतः एवं सिंहकुम्भालिके सिंहकन्यातुलासंक्रान्तौ कुम्भमीनमेषसंक्रान्तौ च द्वाभ्यां यूकाभ्यां चालनीया अयनवशात् मिथुनधनुःसंक्रान्तौ चालनं नास्तीति एवं प्राचीसाधनं कृत्वाथोत्तरदक्षिणयोः साधनं शालिन्याह "रज्जुं द्विघ्नां मध्यचिह्नां सपाशां प्राचीं शङ्कौ पश्चिमे चापि दत्त्वा । कर्षेद्धीमान् दक्षिणे चोत्तरे च तच्चिह्ने स्याद्दक्षिणाचोत्तरा दिक्" । कुण्डमण्डपयोर्यावान् विस्तारस्तद्द्विगुणकृतमध्याङ्कादुभयतः पाशवती रज्जुर्न्यस्या तां प्राचीप्रतीच्योर्दत्तशङ्क्वोर्विन्यसेत् ततो मध्याङ्के धृत्वा रज्जुं दक्षिणे उत्तरे चाकर्षेत् विद्वान्, कर्षाङ्के दक्षिणा उत्तरा च स्यादिति अत्र स्पष्टैव युक्तिरिति । अथ रात्रौ दिक्साधनोपायं वसन्तमालिकयाह "निशि वा श्रवणोदये दिगैन्द्री गुरुभस्योदयनेऽथ वह्निभस्य । शरवह्निकिवायुभान्तरालेऽप्यस्तुतः साधय पूर्ववच्च याम्याम्" अथवा रात्रौ श्रवणस्योदये प्राची अथ वा पुष्यस्योदये प्राची अथवा कृत्तिकोदये प्राची अथ शरवह्निकिस्वाती वायुस्तयोर्भे चित्रास्वात्यौ तयोरन्तराले प्राची । अस्तुतः प्राचीतः पूर्ववत् पूर्वोक्तेन तथा याम्यां दक्षिणादिशं

साधयेदिति "कृत्तिका श्रवणः पुष्यश्चित्रास्वात्योर्यदन्तरम्। एतत् प्राच्या दिशो रूपं युगमात्रोदितं पुरः" इति। अथ चित्रास्वात्योर्यदन्तरे प्राचीत्युक्तं तन्मध्यस्य दुर्विज्ञेयत्वात्तदुपायमनुष्टुभाह "चित्रां विद्ध्वा स्वातीमन्ययापि शलाकया। तिर्यक्स्थान्तरचिह्नात्तु द्विमूलेऽन्या स्फुटेन्द्रदिक्। एकया ऋज्व्या शलाकया चित्रां विद्ध्वा अन्यया तादृशैव शलाकया स्वातीं विद्ध्वा तयोः शलाकयोरुपाग्रं दक्षिणोत्तरा मध्याङ्कात् द्वितीयां शलाकां समतया दद्यात् प्रथमद्वितीययोः शलाकयोर्मूलम् एकीकृत्य तृतीयां मध्याङ्कादुभयसंपातं यावच्चतुर्थीं शलाकां प्रान्ते रज्जुप्रोतलम्बद्वयवर्त्तौ पूर्वापरायतां दद्यात् यत्र लम्बकौ भूम्यां पतितौ तत्राङ्कयोः पूर्वापरसूत्रदानात् स्पष्टा प्राचीत्यत्र स्पष्टा युक्तिरिति। अथ प्रकारान्तरेण लघूपायेनोदीचीसाधनमाह, दिनमानदले समाङ्गुलच्छायाग्रतो हि यत्। शङ्कुमूले नीयमानं सूत्रं स्यादुत्तरा दिशा"। तिथिपत्राद्गणिताद्वा दिनमानमेतावदिति ज्ञात्वा ततो घटिकादिना ज्ञाते दिनार्द्धे मध्याह्ने समाङ्गुलशङ्कोर्यत्र छायाग्रं लगति तस्माच्छङ्कुमूलं यावन्नीयमानं सूत्रं दक्षिणोत्तरसूत्रमिति अथ वा समाङ्गुलशङ्कोर्गणितागतमाध्याह्निकच्छायातुल्या तस्यैव छाया यदा स्यात्तदग्राच्छङ्कुमूले नीयमानं सूत्रं दक्षिणोत्तरेति। अत्र युक्तिस्तस्मिन् समये रविर्दक्षिणोत्तरवृत्ते भवतीति ततः पूर्ववत् पूर्वापरं साध्यं एवं दिक्साधनं विधाय मण्डपस्य चतुष्कोणत्वाच्चतुष्कोणसाधनं विपरीताख्यानकयाह "दिगन्तशङ्कुद्वयगं द्विपाशं विस्तारतुल्यं तु गुणं दलाङ्के। कोणे प्रकर्षेदिति वेदकोणेष्वेवं चतुःकोणमतीव साधु"। दिगन्तयोः पूर्वदक्षिणयोः दक्षिणापरयोः अपरोत्तरयो उत्तरपूर्वयोः शङ्कुद्वयगं द्वौ पाशौ यस्य तं विस्तारेण तुल्यगुणं सूत्रं अर्द्धचिह्ने धृत्वा कोणे आकर्षयेत्। एवं चतुर्ष्वपि कोणेष्विति कृते साधु चतुरस्रं स्यादिति" तद्व्याख्या। अधिकं दिक्साधनशब्दे दृश्यम्।

दिक्स्रक्ति न० दिक्कोणे। "दिक्स्रक्ति पुरुषमात्रं सीव्यतु" कात्या० श्रौ० २०।१।२।१८। "दिक्स्रक्ति दिक्कोणम्" संग्रह व्याख्या।

दिगंश पु० ७त०। सि०शि० उक्ते दिक्सम्बन्धे अंशभेदे यथा

"चक्रांशकाद्ये क्षितिजाख्यवृत्ते प्राक्स्वस्तिकाभीष्टदिशस्तु मध्ये। येंऽशाः स्थितास्तेऽत्र दिगंशकाख्यास्त्र्याद्याः दिगंश्येत्यपरे विभागे" सि०शि० "कदाचिदप्यभीष्टदिने यस्मिन् काले प्रश्नकः पृच्छति तत्र कालेऽर्कोपरि न्यस्तस्य दिङ्मण्डलस्य क्षितिजस्य च सम्पाते याभीष्टा दिक् तस्याः प्राक् स्वस्तिकस्य चान्तरे क्षितिजवृत्ते येंऽशास्तेऽत्र दिगंशका ज्ञेयाः। तेषां ज्या दिग्ज्येति एवं पश्चिमभागेऽपि" प्र०मि०

दिगन्त पु० ६त०। १दिशामन्ते। दिगन्तविश्रान्तरथो हि तत्सुतः "भुजार्जितानां च दिगन्तसम्पदाम्" रघुः। २आत्मीयस्थानकर्मयुतजनाधिष्ठितमध्यदेशादतिरिक्ते देशे च

दिगन्तर न० दिशामन्तरमवकाशः। १दिशामवकाशे "सञ्चारपूतानि दिगन्तराणि" रघुः। अन्या दिक् मयूर०। २प्रकृतदिशोऽन्यस्यां दिशि च न०।

दिगम्बर पु० दिक् शून्यमम्बरं यस्य। १शिवे २जैनभेदे पु० तन्मतमर्हत्कल्पे उक्तप्रायं किञ्चिदत्राधिकमुच्यते। "दिगम्बरा मध्यमत्वमाङ्गुरापादमस्तकम्। चैतन्यव्याप्तिसंदृष्टेरानखाग्रश्रुतेरपि"। अस्य भाषा प्राकृतान्तरभेदमिश्रा मागधी। अस्य स्वरूपन्तु मलमलपङ्केन पिच्छिलबीभत्सदुष्प्रेक्ष्यदेहच्छविलुञ्चितचिकुरो मुक्तवसनो वेशदुर्दर्शनः शिखिशिखण्डपिच्छिकाहस्तः इति। एतन्मतसिद्धं जीवस्य मध्यमपरिमाणत्वं शा०सू० भाष्ययोर्निराकृतं यथा

"एवञ्चात्माऽकार्त्स्न्यम्" सू०। "शरीरपरिमाणो हि जीव इत्यार्हता मन्यन्ते। शरीरपरिमाणतायां च सत्यामकृत्स्नोऽसर्वगतः परिच्छिन्न आत्मेत्यतो घटादिवदनित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत। शरीराणाञ्चानवस्थितपरिमाणत्वान्मनुष्यजीवो मनुष्यशरीरपरिमाणो भूत्वा पुनः केनचित् कर्मविपाकेन हस्तिजन्म प्राप्नुवन्न कृत्स्नं हस्तिशरीरं व्याप्नुयात्, पुत्तिकाजन्म च प्राप्नुवन्न कृत्स्नः पुत्तिकाशरीरे सम्मीयेत। समान एव एकस्मिन्नपि जन्मनि कौमारयौवनस्थाविरेषु दोषः। स्यादेतत्, अनन्तावयवो जीवस्तस्य त एवावयवा अल्पे शरीरे सङ्कुचेयुर्महति च विकासेयुरिति। तेषां पुनरनन्तानां जीवावयवानां समानदेशत्वं प्रतिहन्यते वा न वेति वक्तव्यम्। प्रतिघाते तावन्नानन्तावयवाः परिच्छिन्ने देशे सम्मीयेरन्। अप्रतिघातेऽप्येकावयवदेशत्वोपपत्तेः सर्वेषामवयवानां प्रथिमानुपपत्तेः जीवस्याणुमात्रत्वप्रसङ्गः स्यात्। अपि च शरीरमात्रपरिच्छिन्नानां जीवावयवानामानन्त्यं नोत्प्रेक्षितुमपि शक्यम्। अथ पर्यायेण

दृष्टच्छरीरप्रतिपत्तौ च केचिज्जीवावयवा उपगच्छन्ति तच्छरीरप्रतिपत्तौ च केचिदपगच्छन्ति इत्युच्येत तत्रा-प्युच्यते" भा०। "न च पर्य्यायादप्यविरोधो विकारा-दिभ्यः" सू०। "न च पर्य्यायेणाप्यवयवोपगमापगमा-भ्यामेतद्देहपरिमाणत्वं जीवस्याविरोधेनोपपादयितुं शक्यते कुतः विकारादिदोषप्रसङ्गात्। अवयवोपगमा-पगमाभ्यां ह्यनिशमापूर्य्यमाणस्यापक्षीयमाणस्य च जीवस्य विक्रियावत्त्वं तावदपरिहार्य्यं, विक्रियावत्त्वे च चर्म्मा-दिवदनित्यत्वं प्रसज्येत, ततश्च बन्धमोक्षाभ्युपगमो बाध्येत, कर्म्माष्टकपरिवेष्टितस्य जीवस्यालाबुवत् संसार-सागरे निमग्नस्य बन्धनोच्छेदादूर्द्ध्वगामित्वं भवतीति। किञ्चान्यदागच्छतामपगच्छताञ्चावयवानामागमापायिधर्म्म-वत्त्वादेवानात्मत्वं शरीरादिवत्। ततश्चावस्थितः कश्चि-दवयव आत्मेति स्यात्, न च स निरूपयितुं शक्यते अयमसाविति। किञ्चान्यदागच्छन्तश्चैते जीवावयवाः कुतः प्रादुर्भवन्ति अपगच्छन्तश्च क्व वा लीयन्त इति वक्तव्यम्। न हि भूतेभ्यः प्रादुर्भवेयुः भूतेषु च लीये-रन् अभौतिकत्वाज्जीवस्य। नापि कश्चिदन्यः साधारणो-ऽसाधारणो वा जीवानामवयवाधारो निरूप्यते प्रमाणा-भावात्। किञ्चान्यदनवधृतस्वरूपश्चैवं सत्यात्मा स्यात् आगच्छतामपगच्छताञ्चावयवानामनियतपरिमाणत्वात्, अत एवमादिदोषप्रसङ्गात् न पर्य्यायेणाप्यवयवोपगमाप-गमावात्मन आश्रयितुं शक्येते। अथ वा पूर्व्वेण सूत्रेण शरीरपरिमाणस्यात्मन उपचितापचितशरीरान्तरप्रतिप-त्तावकार्त्स्न्यप्रसञ्जनद्वारेणानित्यतायां चोदितायां पुनः पर्य्यायेण परिमाणानवस्थानेऽपि स्रोतःसन्ताननित्यता-न्यायेनात्मनो नित्यता स्यात्, यथा रक्तपटादीनां विज्ञानान-वस्थानेऽपि तत्सन्ताननित्यता तद्वद्विसिचामपि(विवसनानाम्) अपीत्याशङ्कानेन सूत्रेणोत्तरमुच्यते। सन्तानस्य ताव-दवस्तुत्वे नैरात्म्यवादप्रसङ्गः, वस्तुत्वेऽप्यात्मनो विका-रादिदोषप्रसङ्गादस्य पक्षस्यानुपपत्तिरिति"।
३नग्ने त्रि० "दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु"। कुमा०। स्त्रियां गौरा०ङीष्। "तथा चैव दिगम्बरी" काली-ध्यानम् "स्वीरूपाऽपि दिगम्बरी त्रिजगतां माताऽपि सद्यौवना"कालीस्तवः। दिगेवाम्बरम्। ४दिग्रूपे अम्बरे दिक् च अम्बरञ्च समा०द्व०। ५दिगाकाशसमाहारे च न०"आच्छादितायतदिगम्बरमुच्चकैर्गाम्" माघः। ६तमसि न० मेदि० स्वार्थे क। दिगम्बरक क्षपणके हारा०।

दिगादि पु० "दिगादिभ्यो यत्" पा० विहितयत्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणभेदे स च गणः पा०ग०सू०उक्तो यथा "दिक् वर्ग पूग गण पक्ष धाय्य मित्र मेधा अन्तर पथिन् रहस् अलीक उखा साक्षिन् देश आदि अन्त मुख जघन मेघ यूथ (उदकात्संज्ञायाम्)न्याय वंश वेश काल आकाश"।

दिगीश्वर पु० ६त०। १इन्द्रादौ दिक्पाले २सूर्य्यादिग्रहे च "दिगीश्वरा भास्करशुक्रभौमा राह्वार्किचन्द्रज्ञसुरार्चिताः स्युः" ज्यो०त०दिगीशादयोऽप्यत्र "दिगीशवृन्दांशविभूतिरीशिता" नैष० [उदयाचलादौ।

दिगुपाधि पु० ६त०। दिशां प्राच्यादिव्यवहारोपाधौ

दिग्गज पु० दिशि स्थितो गजः। दिक्षु स्थिते ऐरावतादौ गजे दिक्करिन्शब्दे दृश्यम्। "नदत्याकाशगङ्गायाः स्रोतस्युद्दामदिग्गजे" रघुः। "चिरस्य याथार्थ्यमलम्भि दिग्गजैः" माघः।

दिग्जय पु० दिशां तत्स्थलोकन्नृपाणां जयः। जिगी-षुकृते युद्धेन १दिक्स्थितनृपजये विद्यया २दिक्स्थ-लोकादिजये च। दिग्विजयादयोऽप्यत्र

दिग्ज्ञान न० ६त० सि०शि० उक्ते दिशां प्राचीत्वादिज्ञान साधने प्रकारभेदे स च तत्रोक्तो यथा

"वृत्तेऽम्भःसुसमीकृतक्षितिगते केन्द्रस्थशङ्कोः क्रमा-च्छाया यत्र विशत्यपैति च यतस्तत्रापरैन्द्र्यौ दिशौ। तत्कालापमजीवयोस्तु विवराङ्गाकर्णमित्या हृताल्लम्बज्याप्र-मिताङ्गुलैरयनदिश्यैन्द्री स्फुटा चालिता। तन्मत्स्यादथ याम्यसौम्यककुभौ सौम्या ध्रुवे वा भवेदेकस्मादपि भाग्यता भजमितां कोटीमितां शङ्कुतः। न्यस्येद्दृष्टिरज्जुं तथा भुवि यथा यष्ट्यग्रयोः संयुतिः कोटिः प्राच्यपरा भवेदिति कृत बाहुश्च याम्योत्तरा" मू० "उदकेन समीकृतायां भूमा-विष्टप्रमाणं वृत्तं विलिख्य तस्य केन्द्रे द्वादशाङ्गुलशङ्कुं निवेश्य तस्य छाया तस्मिन् वृत्ते यत्र प्रविशति पूर्व्वाह्णे वा अपराह्णे यतो निर्गच्छति तत्र पश्चिमपूर्व्वादिशौ किल भवतः। परन्तु यस्मिन् काले छायाप्रवेशो जातो यस्मिन् काले च निर्गमस्तात्कालिकयोरर्कयोः क्रान्तिज्ये साध्ये। तयोरन्तरात् तस्याश्छायायाः कर्णेन गुणितात् लम्बज्यया भक्तादृयल्लब्धमङ्गुलादि फलं तेनैन्द्री दिगुत्तरतश्चालिता स्फुटा भवति यद्युत्तरेऽयने रविर्वर्त्तते तदा उत्तरतः यदि दक्षिणे तदा दक्षिणतः। एवं स्फुटा प्राची। अन्यथा स्थूलेत्यर्थः। तन्मत्स्याद्याम्यसौम्यौ दिशौ। अथ प्रकारा-न्तरेणाह। ध्रुवमवलम्बसूत्रेण विद्धा ध्रुवाभिमुखकी-

चकः सौम्या। स्वस्थानकोणकौ याम्या। तन्मत्स्यात् पूर्वापरे। प्रथमं भाच्छायाग्रदर्शने दिग्ज्ञानमुक्तम्। इदानीमयनैकस्मादपि भाग्रतः। तच्चैवम्। अभीष्टकाले शङ्कोर्भाग्रं चिह्नयित्वा तस्याश्छायाया अक्षभाग्रप्रकारेण भुजं कोटिं चानीय भुजकोटिमिते शलाके गृहीत्वा शङ्कुमूलाद्यथादिग्गतां कोटिशलाकां छायाग्रादुत्तरदिग्गतां भुजशलाकां च तथा भुवि न्यसेद्यथा शलाकाग्रयोः संयुतिः स्यात्। एवं कृते सति कोटिः प्राच्यपरा दिग्भवति। बाहुश्च याम्योत्तरा। अत्रोपपत्तिः। अहोरात्रवृत्ते इष्टानामुन्नतघटिकानामग्रे पूर्वाह्णे समभण्डलेन यावदन्तरं तावदेवापराह्णे तावतीनां घटीनामग्रे भवति। अतस्तच्छायाग्रबिन्दुभ्यां दिग्ज्ञानमुपपद्यते। परं तत्कालान्तरेण यदर्कक्रान्त्यन्तरं तेनान्तरितं भवति। अतस्तत् सन्धेयम्। तच्चैवम्। तस्मात् काले यानि कर्णवृत्ताग्राङ्गुलानि पूर्वाह्णे यानि चापराह्णे तेषामन्तरं कार्यम्। तत्र लाघवार्थं तत्कालक्रान्त्योरेवान्तरं कृतम्। ततोऽग्राकरणायानुपातः। यदि लम्बज्याकोट्या त्रिज्या कर्णस्तदा क्रान्तिज्यान्तरेण किमिति। अत्र लब्धमग्रान्तरम्। ततोऽन्योऽनुपातः। यदि त्रिज्याव्यासार्धे एतावदन्तरं तदा कर्णव्यासार्धे किमिति। अत्र तुल्यत्वाद्गुणकभाजकयोस्त्रिज्यानाशे कृते सत्युपपन्नं तत्कालापमज्ययोस्तु विवरादित्यादि। यद्युत्तरमयनं वर्तते उत्तरतोऽर्के चालिते शङ्कोर्भाग्रं दक्षिणतो याति तदोत्तरतश्चालनीयम्। अत उपपन्नैन्द्री स्फुटा चालितेति। भुजकोटीनामुपपत्तिरग्रे। संक्षेपमात्रेण दिग्ज्ञानमिव दर्शितम्" प्रमि०।

दिग्ज्या स्त्री दिगंशशब्दे दर्शिते सि०शि०उक्ते दिगंशभेदे।

दिग्दर्शन न० दिशो दृश्यन्तेऽनेन दृश–करणे ल्युट्। १दिग्ज्ञानसाधने यन्त्रभेदे(कम्पास)इं०।२दिशां दर्शने च

दिग्दाह पु० दिशां दाहः। वृ०सं० २१अ० उक्ते उत्पातभेदे तच्छुभाशुभादिकं तत्रोक्तं यथा

"दाहो दिशां राजभयाय पीतो देशस्य नाशाय हुताशवर्णः। यश्चारुणः स्यादपसव्यवायुः सस्यस्य नाशं स करोति दृष्टः। योऽतीव दीप्त्या कुरुते प्रकाशं छायामपि व्यञ्जयतेऽर्कवत् यः। राज्ञो महद्वेदयते भयं सः शस्त्रप्रकोपं क्षतजानुरूपः। प्राक् क्षत्रियाणां सनरेश्वराणां प्राग्दक्षिणे शिल्पिकुमारपीडा। याम्ये सहोग्रैः पुरुषैस्तु वैश्या दूताः पुनर्भूप्रमदाश्च कोणे। पश्चात्तु शूद्राः कृषिजीविनश्च चौरास्तुरङ्गैः सह वायुदिक्स्थे। पीडां प्रजन्त्युत्तरतश्च विप्राः पाषण्डिनो वाणिजकाश्च शार्व्याम्(ऐशान्याम्)। नभः प्रसन्नं विमलानि भानि प्रदक्षिणं याति सदागतिश्च। दिशां च दाहः कनकावदातो हिताय लोकस्य सपार्थिवस्य"।

दिग्देवता स्त्री दिशां तन्मर्य्यादानां देवता साक्षिभूतेव। दिशां मर्य्यादासाक्षीभूतदेवतायाम् "दिग्देवता अतिरञ्जसकलमतिर्न विजानाति" भाग०४।१४।९

दिग्ध पु० दिह–क्त। १विषाक्तबाणे अमरः "हृदये दिग्धशरैरिवाहतः" कुमा०। २अग्नौ ३स्नेहे च पु० हेमच०। ४प्रबन्धे अजयपालः। ५लिप्ते त्रि० मेदि०।

दिग्बल न० दिङ्निमित्तं ग्रहाणाम् बलम्। लग्नादौ स्थितग्रहाणां दिग्भेदनियमिते बले यथाह ज्योतिषे "लग्ने सौम्यगुराचार्य्यौ कुजार्कौ दशमे तथा। द्यूने सौरिश्चतुर्थे तु सितेन्दू दिग्बलान्वितौ"। अत्र कोणदिग्बलित्वनिरासाय लग्नदशमद्यूनचतुर्थपदैः पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरदिगुपादानम्। लग्ने स्थितौ बुधगुरू पूर्वदिग्बलिनौ यतो राशीनामुदयो लग्नं उदयस्तु पूर्वदिश्येव भवति। लग्नात् दशमे स्थितौ कुजार्कौ दक्षिणदिग्बलिनौ यतो लग्नाद्दशमराशिरेव दक्षिणदिशि तिष्ठति। सप्तमे स्थितो शनिः पश्चिमदिग्बली यतो लग्नात् सप्तमराशिरस्तमेति। अस्तश्च पश्चिमदिश्येव भवति। तथा लग्नाच्चतुर्थे स्थितौ शुक्रचन्द्रौ उत्तरदिग्बलिनौ यतो लग्नाच्चतुर्थराशिरेवोत्तरदिग्भागे तिष्ठति। तद्बलान्वितो ग्रहो दिग्बलीत्युच्यते" एतच्चायुर्दायादिषु बलगणनोपयोगि। यात्रादिषु यथास्थितपूर्वाद्यपेक्षयैव ग्रहाणां दिग्बलित्वं ज्यो०त० उक्तं यथा "प्राच्यां सौम्यगुराचार्यौ याम्यां भास्करभूमिजौ। प्रत्यक् सौरिरुदीच्यान्तु सितेन्दू दिग्बलान्वितौ"।

दिग्बलिन् पु० दिग्बलमस्त्यस्य इनि। १दिङ्निमित्तबलयुक्ते ग्रहे दिग्बलशब्दे दृश्यम्। २तादृशे राशिभेदे च "ऐन्द्र्यां मानुषराशयस्तु पशवो याम्ये सरीसृपौ अलियो-रुणायां बलयुक् तथैव बलिनः पानीयजाश्चोत्तरे" ज्यो०त०

दिग्वदन न० दिग्भेदे वदनं यस्य। प्राच्यादिदिग्भेदेन तत्रस्थितमुखके राशिभेदे। "लग्ने दिग्वदनेऽतिदक्षगमनं प्राच्यादि शूलं विना" ज्यो०त०। राशीनां दिग्भेदेन मुखवत्त्वं तत्रैव। "मेषाद्यास्त्रिक्रमात् ज्ञेयाः

प्राग्दिदिङ्मुखाम्नभी" तथा च मेषः प्राग्वदनः, इषो-याम्यवदनः, मिथुनः पश्चिमामुखः, कर्क उत्तरामुखः एवं सिंहादयः धनुरादयश्च । दिक्चक्रादयोऽप्यत्र ।

दिग्वस्त्र पु० दिगेव वस्त्रमस्य । १शिवे २जैनभेदे च ३नग्ने त्रि० "दिग्वस्त्रायतचक्राङ्घ्रीमणिमयमुकुटाद्यैर्युता-टोप्रजिह्वा" रत्नाकालीध्यानम् । दिग्वसनादयोऽप्यत्र ।

दिग्वारण पु० दिशु स्थितो वारणः । दिग्गजे ऐरावतादौ । "दिग्वारणमदाविलम्" "प्रभिन्नदिग्वारणवाहनो वृषा" कुमा० ।

दिग्विजय पु० दिशां तत्स्थजनपदलोकानां विजयः । विद्याद्युद्धेन वा दिक्स्थजनपदलोकजये "पाण्डवदिग्विजयः भीमदिग्विजयः शङ्करदिग्विजयः" इत्यादि ।

दिङ्ग पु० दिङ् इति कायति शब्दायते कै—क । उत्क्षिप्तडिम्बे शब्दकल्प० । तत्स्फोटने हि दिङ् इति शब्दो जायते इति तस्य तथात्वम् ।

दिङ्नक्षत्र न० दिशि दिग्भेदेन स्थितं नक्षत्रम् । "कृत्तिकाद्यास्तु पूर्वादौ सप्त सप्तोदिताः क्रमात् । बाह्वग्रं यस्य नक्षत्रं तत्र तस्य शुभं गृहम्" ज्यो०त०उक्ते नक्षत्रभेदे

दिङ्नाग पु० दिशि स्थितो नागः । दिग्गजे "दिङ्नागानां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान्" मेघदू० । दिङ्नागघटनाम्बिषु" कुमा०।

दिङ्मण्डल क्लि०६त०। १दिशां मण्डले २मण्डलाकारे तत्समूहे च । "उत्तसादाम्बुदर्शितास्वतमसप्रभ्रष्टदिङ्मण्डले" उद्भटः ।

दिङ्मात्र न० दिगेव मात्रच् । एकदेशे शब्दार्थचिन्ता०।

दिङ्मूढ त्रि०दिशि मूढः । दिग्भ्रान्तियुक्ते पूर्वादिदिशां यथार्थतोऽपरिज्ञानम् दिग्भ्रमः तद्युक्ते दिशामयथार्थ-ज्ञानयुक्ते ।

दिण्डि पु० डिण्डि+पृषो०वाद्यभेदे।

दिण्डिर पु० डिण्डिर+पृषो० । वाद्यभेदे अमरः ।

दित त्रि० दो—खण्डने क्त इत्वम् । छिन्ने द्वैधीकृते अमरः।

दिति(ती) स्त्री दो—खण्डने क्तिच् वा ङीप् । १दैत्यमातरि कश्यपपत्न्याम् । "प्रजाभिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश। अदितिर्दितिः दनुःकाला" भा०आ०६५अ० । तासु कश्यपस्य पत्न्यः "ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश" हरिवं० ३अ० । भावे क्तिन् न ङीप् । २खण्डने च ।

दितिज पु० दितेर्जायते जन—ड । असुरे "इन्द्रेण दितिज संघानाम्" भा०अनु०१४अ० । "दितिजसहस्रगणैर्निषेव्यमाणम्" हरिवं०२२अ० "एक एव दितेः पुत्रो हिरण्यकशिपुः स्मृतः" भा०आ०६५अ०। उक्तेरेकस्यैव तत्सुतत्वेऽपि तद्वंशजानामप्युपचारात् तज्जन्यत्वं द्रष्टव्यम् ।

दितितनय पु० ६त० । दैत्ये दितिनन्दनदितिसुतादयोऽप्यत्र । "नखे दितिसुताधीशः पदे रोदसी" माघ०।

दित्य पु० दितौ भवः यत् । १असुरे शब्दार्थकल्प० । दितिं खण्डनमर्हति यत् । २छेदनार्हे—धान्यादौ त्रि० ।

दित्यवाट् पु० दित्यं छेदनार्हं धान्यादिकं वहति वह—ण्वि । द्विवर्षवयस्के पशौ । "दित्यवाट्योविराट् छन्दः" यजु०१४।१०। "दो अवखण्डने क्तिन् प्रत्ययः दितिं खण्डनमर्हति दित्यं धान्यं वहति दित्यवाट् यद्वा द्विवर्षः पशुर्दित्यवाट् विराट् छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं दित्यवाहं पशुं वयसा पर्यात् "दित्यवाहं वयसाप्नोद्विराट् छन्दः विराड्भूत्वा दित्यवाड् उत्क्रान्तः" शत०ब्रा० ८।२।४।१२। स्तुतेः, वेददी०। स्त्रियां ङीपि वाहऊठौ । दित्यौहीत्येव। "दित्यवाट् च मे दित्यौही च मे" यजु० १८।२६। "द्विसंवत्सरो वृषो दित्यवाट् तादृशी गौर्दित्यौही" वेददी० ।

दित्सा स्त्री दातुमिच्छा दा—सन् इस् अभ्यासलोपः भावे अ । दानेच्छायाम् ।

दित्सु त्रि० दातुमिच्छुः दा—सन्—उ । दानेच्छावति "दित्सुः सुतां योधवरैस्तुरङ्गैः" भट्टिः क्वचित् आर्षे तु नाभ्यासलोपः "संप्रहृष्टो यदा शल्यो दिदित्सुरपि जीवितम्" भा०उ०७अ० ।

दिदृक्षा स्त्री द्रष्टुमिच्छा दृश—सन्—भावे अ । दर्शनेच्छायाम् । "द्रौपदीं प्रार्थयन्तस्ते स्वयंवरदिदृक्षया" भा०आ० १अ०। "एकस्थसौन्दर्यदिदृक्षयेव" कुमा०।

दिदृक्षु त्रि० द्रष्टुमिच्छुः दृश—सन्—उ । द्रष्टुमिच्छौ "कोपितोऽह्मसि मया दिदृक्षुणा" रघुः। "व्यवहारान् दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः" मनुः ।

दिदृक्षेण्य त्रि० द्रष्टुमेष्टव्यः दृश—सन् केन्य । "द्रष्टुमेष्टव्ये । "दिदृक्षेण्यः परि काष्ठासु जेन्यः" ऋ०१।१४६।५।

दिदृक्षेय त्रि० दिदृक्षामर्हति बा०ढक् । दर्शनीये "दिदृक्षेयः सूनवे भाऋजीकः" ऋ० ३।१।१२। "दिदृक्षेयः सर्वैर्दर्शनीयः" भा०

दिद्यु पु० दिद्युत्+पृषो० । १वज्रे निघण्टुः "सृजदस्ता उषता दिद्युमस्मै" ऋ०१।७१।५। "पाहि मा दिद्योः" यजु० २।२०। २वाणे च "सत्ताणां सत्पतिरेष्यति दिद्यून्

पाहि" यजु० १०।१७। टो अवखण्डने द्यन्ति खण्डयन्ति दिद्युशो बाणाः "इषवो वै दिद्यव इषुवधमेवैनमेतदति नयतीति" शत०ब्रा०५।४।२।२।

दिद्युत् त्रि० द्युत–क्विप् नि०। १दीप्तिशीले २वज्रे पु० निघ०।

दिधिषाय्य न० दशाय्याह्वदम् धा–आय्य नि० द्वित्वं षुक् च। १मद्ये २आरोपितवस्तुभावे ३धारके त्रि०। "मित्र इव यो दिधिषाय्यो भूद्देव" ऋ०२।४।१। "दिधिषाय्यो धारयिता" भा० उज्ज्वलदत्तस्तु दधिषाय्य इति सूत्रं पठित्वा दधिपूर्वकादस्यतेराय्यः इति व्याचख्यौ।

दिधिषु पु० दिधीं धैर्यम् इच्छति इष–क्विप् शकन्ध्वा०। द्विरूढायाः स्त्रियाः पत्यौ पुनर्भूपतौ अमरः

दिधिषू स्त्री दधाति पापं धिष्यते वा धा–धिष–वा ऊ अन्दूदृन्भू इत्यादिना नि०। वारद्वयविवाहितायां स्त्रियाम्। "ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा। सा चाग्रेदिधिषूर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषूः स्मृता" देवलोक्तायां ज्येष्ठाविवाहप्रागभावकालीनविवाहयुक्तायां २कनिष्ठायां भगिन्याञ्च।

दिधिषूपति पु० ६त०। "भ्रातुर्मृतस्य भार्य्यायां योऽनुरज्येत कामतः। धर्मेणापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिषूपतिः" मनूक्ते विधवायां भ्रातृभार्य्यायां रते भ्रातरि।

दिधीषू स्त्री दिधिषू–पृषो०। दिधिषूशब्दार्थे शब्दरत्ना०।

दिन पु०न० द्यति तमः दो–खण्डने दी–क्षये वा नक् ह्रस्वः। १सूर्य्यकिरणावच्छिन्ने काले तद्भेदादिकं अहन् शब्दे ५७६ पृ० दृश्यम्। २षष्टिदण्डात्मके मानुषे अहोरात्रे चान्द्रे ३तिथिरूपे काले ४चान्द्रमासात्मके पैत्रे कालभेदे सौ-रवर्षरूपे ५दैवे कालभेदे ब्राह्मे ६कल्परूपे काले च "अजगोपतियुग्मञ्च कर्किधन्विमृगास्तथा। निशासंज्ञाः स्मृतास्त्वेव शेषाश्चान्ये दिनाख्यकाः" इति ज्योतिषतत्त्वोक्ते ७राशिभेदे। "दिने दिने त्वं तनुरेधि रेऽधिकम्" नैष० "दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य" "दिनेषु गच्छत्सु नितान्तपीवरम्" रघुः। "प्रौढध्वान्तं दिनमिह जलदाः" माघः जीमूतवाहनस्तु सूर्य्यकिरणावच्छिन्नं चतुर्यामात्मकं दिनमित्याह "दिनं दिनेशस्य यतोऽत्र दर्शने तमो तमोहन्तुरदर्शने सति। कृष्णमानां द्युनिशं यथा तथा पितॄणां शशिपृष्ठवासिनाम्" सि०शि० दिनमानशब्दे दृश्यम् "तिथिश्चान्द्रमसं दिनम्" सू०सि०।

दिनकर पु० दिनं करोति कृ–ट, दिने करः किरणोऽस्य। १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च "दिनकराभिमुखा बभुरेव ते" रघुः। "ब्रह्माण्डसम्पुटपरिभ्रमणं समन्तादभ्यन्तरे दिनकरस्य करप्रसारः" सू० सि०।

दिनकरतनय पु० ६त०। अर्कनन्दने १शनौ २यमे च "चारवशात् द्वितीयस्थगे दिनतनये" वृ०सं०१०४अ०। दिनकरसुतादयोऽप्यत्र ३कर्णे ४सुग्रीवे ५तपत्यां ६यमुनायां च स्त्री। ["दिनकर्त्ता न दृश्यते" हरिवं०१६२अ०।

दिनकर्त्तृ पु० दिनं करोति कृ–तृच्। १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च

दिनकृत् पु० दिनं करोति कृ–क्विप्। सूर्य्ये हेमच०। "शुक्लाः करा दिनकृतो दिवादिमध्यान्तगामिनः स्निग्धाः" वृ०सं० ३०अ०। २अर्कवृक्षे च [शब्दर०।

दिनकेशव पु० दिनस्य केशव इवान्तकत्वात्। अन्धकारे

दिनक्षय पु० दिनस्य तिथेः क्षयः। तिथिक्षये। "एकस्मिन् सावने त्वह्नि तिथीनां त्रितयं यदा। तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम्" मलमा०त०वशिष्ठः। तिथिक्षयशब्दे दृश्यम्।

दिनचर्य्या ७त०। भावप्र० उक्ते दिने कर्त्तव्यभेदे यथा "मानवो येन विधिना स्वस्थस्तिष्ठति सर्वदा। तमेव कारयेद्वैद्यो यतः स्वास्थ्यं सदेप्सितम्। दिनचर्य्यां निशाचर्य्यां ऋतुचर्य्यां यथोदिताम्। आचरन् पुरुषः स्वस्थः सदा तिष्ठति नान्यथा"। तत्र स्वस्थस्य लक्षणमाह सुश्रुतः "समदोषः समाग्निश्च समधातुमलक्रियः। प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते"। क्रियात्र कर्म तेन समक्रियः शरीरानुरूपकर्मा। तत्र दिनचर्य्यामाह ब्राह्मे मुहूर्त्ते बुध्येत स्वस्थो रक्षार्थमायुषः। तत्र दुःस्वप्नशान्त्यर्थं स्मरेद्धि मधुसूदनम्। दध्याज्यदर्शसिद्धार्थबिल्वगोरोचनास्रजाम्। दर्शनं स्पर्शनं कार्य्यं प्रबुद्धेन शुभावहम्। स्वमाननं घृते पश्येत् यदीच्छेत् चिरजीवितम्। आयुष्यमुषसि प्रोक्तं मलादीनां विसर्जनम्। तदन्त्रकूजनाध्मानोदरगौरववारणम्। आदिशब्देन वातमूत्रादीनां ग्रहणम्। आटोपशूलौ परिकर्त्तिका च सङ्गः पुरीषस्य तथोर्द्ध-वातः। पुरीषमास्यादथवा निरेति पुरीषवेगेऽभिहते नरस्य। परिकर्त्तिका गुदे परिकर्त्तनवत्पीडा। पुरीषस्य सङ्गो निरोधः। ऊर्द्ध्ववातः उद्गारबाहुल्यम्। वातमूत्रपुरीषाणां सङ्गाध्माने क्लमो रुजा। जठरे वातजाश्चान्ये रोगाः स्युर्वातनिग्रहात्। वस्तिमेहनयोः शूलं मूत्रकृच्छ्रं शिरोरुजाः। विनामो वङ्क्षणानाहः स्याल्लिङ्गं मूत्रनिग्रहे। विनामः शरीरस्य नम्रता वङ्क्ष-

आनाहः वङ्क्षणानाहकर्णपार्श्वपीड़ा । न वेगितोऽन्यकार्य्यः स्यान्न वेगान् धारयेद् बलात् । कामशोकभयक्रोधान् मनोवेगान्विधारयेत् । गुदादिमलमार्गाणां शौचं कान्तिबलप्रदम् । पवित्रकरमायुष्यमलक्ष्मीकलिपापहृत् । प्रक्षालनं मतं पाण्योः पादयोः शुद्धिकारणम् । मलश्रमहरं हृद्यं चक्षुष्यं राजसापहम् । दन्तकाष्ठविधिः भक्षयेद्दन्तपवनं द्वादशाङ्गुलमायतम् । कनिष्ठिकाग्रवत् स्थूलमृज्वग्रन्थि तथाऽव्रणम् । एकैकं घर्षयेद्दन्तं मृदुना कूर्च्चकेन तु । दन्तशोधनचूर्णेन दन्तमांसान्यबाधयन् । क्षौद्रत्रिकटुकाक्तेन तैलसिन्धुभवेन वा । चूर्णेन तेजोवत्याश्च दन्तान्नित्यं विशोधयेत् । तेजोवती (तेजवल्कल) इति लोके प्रसिद्धा । मधूको मधुरे श्रेष्ठः करञ्जः कटुके तथा । निम्बश्च तिक्तके श्रेष्ठः कषाये खदिरस्तथा । समयन्तु समालोक्य दोषञ्च प्रकृतिं तथा । यथोचितैरसैर्वीर्य्यैर्युक्तं द्रव्यं प्रयोजयेत् । तेनास्य मुखवैरस्यदन्तजिह्वास्यजा गदाः । रुचिवैशद्यलघुता न भवन्ति भवन्ति च । अर्के वीर्य्यं वटे दीप्तिः करञ्जे विजयो भवेत् । प्लक्षे चैवार्थसम्पत्तिर्वदर्य्यां मधुरस्वनम् । खदिरे मुखसौगन्ध्यं बिल्वे तु विपुलं धनम् । उदुम्बरे तु वाक्सिद्धिराम्रे त्वारोग्यमेव च । कदम्बे तु धृतिर्मेधा चम्पके दृढवाक्श्रुतिः । शिरीषे कीर्त्तिसौभाग्यमायुरारोग्यमेव च । अपामार्गे धृतिर्मेधा प्रज्ञाशक्तिस्तथासने । दाडिम्यां सुन्दराकारः ककुभे कुटजे तथा । जातीतगरमन्दारैर्दुःस्वप्नं विनश्यति । गुवाकतालहिन्तालं केतकञ्च दृढच्छदः । खर्ज्जूरं नारिकेलञ्च सप्तैते तृणराजकाः । तृणराजसमुत्पन्नं यः कुर्य्याद् दन्तधावनम् । नरश्चाण्डालयोनिः स्याद्यावद्गङ्गां न पश्यति । न खादेद् गलताल्वोष्ठजिह्वादन्तगदेषु तत् । मुखस्य पाके शोथे च श्वासकासवमीषु च । दुर्बलो जीर्णभुक्तश्च हिक्कामूर्च्छामदान्वितः । शिरोरुजार्त्तस्तृषितः श्रान्तः पानक्लमान्वितः । अर्द्दितः कर्णशूली च नेत्ररोगी नवज्वरी । वर्ज्जयेद्दन्तकाष्ठन्तु हृदामययुतोऽपि च । अजीर्णभुक्तः न जीर्णं भुक्तं यस्य सः । जिह्वानिर्लेखनं हैमं राजतं ताम्रजं तथा । पाटितं मृदु तत् काष्ठं मृदुपत्रमयं तथा । तत् काष्ठं दन्तशोधनयोग्यं काष्ठम् । दशाङ्गुलं मृदु स्निग्धं तेन जिह्वां लिखेत् सुखम् । तज्जिह्वामलवैरस्यदुर्गन्धजड़ताहरम् । गण्डूषमपि कुर्व्वीत शीतेन पयसा मुहुः । कफतृष्णामलहरं मुखान्तःशुद्धिकारकम् । सुखोष्णोदकगण्डूषः कफारुचिमलापहः । दन्तजाड्यहरश्चापि मुखलाघवकारकः । विषमूर्च्छामदार्त्तानां शोषिणां रक्तपित्तिनाम् । कुपिताक्षिमलक्षीणरूक्षाणां स न शस्यते । सुखोष्णोदकगण्डूषो यथा "मुखप्रक्षालनं शीतपयसा रक्तपित्तजित् । मुखस्य पीड़काशोषनीलिकाव्यङ्गनाशनम् । कुर्य्याद्वापि कटूष्णेन पयसास्यविशोधनम् । कफवातहरं स्निग्धं मुखशोषविनाशनम् । कटुतैलादि नस्यार्थे नित्याभ्यासेन योजयेत् । प्रातः श्लेष्मणि मध्याह्ने पित्ते सायं समीरणे । सुगन्धवदनाः स्निग्धनिःस्वना विमलेन्द्रियाः । निर्बलीपलितव्यङ्गा भवेयुर्नस्यशीलिनः । सौवीरमञ्जनं नित्यं हितमक्ष्णोस्ततो भजेत् । लोचने भवतस्तेन मनोज्ञे सूक्ष्मदर्शने । सौवीरं (श्वेतसुरमा) इति लोके प्रसिद्धम् । स्रोतोऽञ्जनं मतं श्रेष्ठं विशुद्धं सिन्धुसम्भवम् । दृष्टेः कण्डूयनहरं दाहक्लेदरुजापहम् । अक्ष्णोरूपावहञ्चैव सहते मारुतातपौ । नेत्ररोगा न जायन्ते तस्मादञ्जनमाचरेत् । स्रोतोऽञ्जनं (कृष्णसुरमा) इति लोके । विशुद्धं शोधनं विनापि । सिन्धुसम्भवम् सिन्धुनाम पर्व्वतः तत्र सम्भवम् । रात्रौ जागरितः श्रान्तः छर्द्दितो भुक्तवांस्तथा । ज्वरातुरः शिरःस्नातो नाक्ष्णोरञ्जनमाचरेत् । पञ्चरात्राच्च श्मश्रुकेशरोमाणि कर्त्तयेत् । केशश्मश्रुनखादीनां कर्त्तनं सम्प्रसाधनम् । पौष्टिकं धनमायुष्यं शौचकान्तिकरं परम् । सम्प्रसाधनम् शोभाजनकम् । उत्पाटयेत्तु लोमानि नासायाः न कदाचन । तदुत्पाटनतो दृष्टेर्दौर्ब्बल्यं त्वरया भवेत् । केशपाशे प्रकुर्व्वीत प्रसाधन्या प्रसाधनम् । केशप्रसाधनं केश्यं रजोजन्तुमलापहम् । आदर्शालोकनं प्रोक्तं माङ्गल्यं कान्तिकारकम् । पौष्टिकं बल्यमायुष्यं पापालक्ष्मीविनाशनम् । लाघवं कर्म्मसामर्थ्यं विभक्तघनगात्रता । दोषक्षयोऽग्निवृद्धिश्च व्यायामादुपजायते । व्यायामे दृढगात्रस्य व्याधिर्नास्ति कदाचन । विरुद्धं वा विदग्धं वा भुक्तं शीघ्रं विपच्यते । भवन्ति शीघ्रं नैतस्य देहे शिथिलतादयः । नचैनं सहसाक्रम्य जरा समधिरोहति । न चास्ति सदृशन्तेन किञ्चित् स्थौल्यापकर्षकम् । स सदा गुणमाधत्ते बलिनां स्निग्धभोजिनाम् । वसन्ते शीतकाले च सुतरां स हितो मतः । अन्यदापि च कर्त्तव्यो बलार्द्धेन यथाबलम् ।

ध्मानाहः वक्त्रपाककर्णयत्पीड़ा । न वेगितोऽन्यकार्य्यः स्यान्न वेगान् धारयेद् बलात् । कामशोकभयक्रोधान् मनोवेगान्विधारयेत् । गुदादिमलमार्गाणां शौचं कान्तिबलप्रदम् । पवित्रकरमायुष्यमलक्ष्मीकलिपापहृत् । प्रक्षालनं मतं पाण्योः पादयोः शुद्धिकारणम् । मलश्रमहरं हृद्यं चक्षुष्यं राजसापहम् । दन्तकाष्ठविधिः भक्षयेद्दन्तपवनं द्वादशाङ्गुलमायतम् । कनिष्ठिकाग्रवत् स्थूलमृज्वग्रन्थि तथाऽव्रणम् । एकैकं घर्षयेद्दन्तं मृदुना कूर्चकेन तु । दन्तशोधनचूर्णेन दन्तमांसान्यबाधयन् । क्षौद्रत्रिकटुकाक्तेन तैलसिन्धुभवेन वा । चूर्णेन तेजोवत्याश्च दन्तान्नित्यं विशोधयेत् । तेजोवती (तेजवलकल) इति लोके प्रसिद्धा । मधूको मधुरे श्रेष्ठः करञ्जः कटुके तथा । निम्बश्च तिक्तके श्रेष्ठः कषाये खदिरस्तथा । समयन्तु समालोक्य दोषञ्च प्रकृतिं तथा । यथोचितैरसैर्वीर्य्यैर्युक्तं द्रव्यं प्रयोजयेत् । तेनास्य मुखवैरस्यदन्तजिह्वास्यजा गदाः । रुचिवैशद्यलघुता न भवन्ति भवन्ति च । अर्के वीर्य्यं वटे दीप्तिः करञ्जे विजयो भवेत् । प्लक्षे चैवार्थसम्पत्तिर्बदर्य्यां मधुरास्वनम् । खदिरे मुखसौगन्ध्यं बिल्वे तु विपुलं धनम् । उदुम्बरे तु वाक्सिद्धिराम्रे त्वारोग्यमेव च । कदम्बे तु धृतिर्मेधा चम्पके दृढवाक्श्रुतिः । शिरीषे कीर्त्तिसौभाग्यमायुरारोग्यमेव च । अपामार्गे धृतिर्मेधा प्रज्ञाशक्तिस्तथासने । दाडिम्यां सुन्दराकारः ककुभे कुटजे तथा । जातीतगरमन्दारैर्दुःस्वप्नं विनश्यति । गुवाकतालहिन्तालं केतकश्च दृढच्छदः । खर्ज्जूरं नारिकेलञ्च सप्तैते तृणराजकाः । तृणराजसमुत्पन्नं यः कुर्य्याद् दन्तधावनम् । नरश्चाण्डालयोनिः स्याद्यावद्गङ्गां न पश्यति । न खादेद् गलताल्वोष्ठजिह्वादन्तगदेषु तत् । मुखस्य पाके शोथे च श्वासकासवमीषु च । दुर्ब्बलो जीर्णभुक्तश्च हिक्कामूर्च्छामदान्वितः । शिरोरुजार्त्तस्तृषितः श्रान्तः पानक्लमान्वितः । अर्द्दितः कर्णशूली च नेत्ररोगी नवज्वरी । वर्ज्जयेद्दन्तकाष्ठन्तु हृद्रोगयुक्तोऽपि च । अजीर्णभुक्तः न जीर्णं भुक्तं यस्य सः । जिह्वानिर्लेखनं हैमं राजतं ताम्रजं तथा । पाटितं मृदु तत् काष्ठं मृदुपत्त्रमयं तथा । तत् काष्ठं दन्तशोधनयोग्यं काष्ठम् । दशाङ्गुलं मृदु स्निग्धं तेन जिह्वां लिखेत् सुखम् । तज्जिह्वामलवैरस्यदुर्गन्धजड़ताहरम् । गण्डूषमपि कुर्व्वीत शीतेन पयसा मुहुः । कफतृष्णामलहरं मुखान्तःशुद्धिकारकम् । सुखोष्णोदकगण्डूषः कफारुचिमलापहः । दन्तजाड्यहरश्चापि मुखलाघवकारकः । विषमूर्च्छामदार्त्तानां शोषिणां रक्तपित्तिनाम् । कुपिताक्षिमलक्षीणरूक्षाणां स न शस्यते । सुखोष्णोदकगण्डूषो यथा "मुखप्रक्षालनं शीतपयसा रक्तपित्तजित् । मुखस्य पीड़िकाशोषनीलिकाव्यङ्गनाशनम् । कुर्य्याद्वापि कदुष्णेन पयसास्यविशोधनम् । कफवातहरं स्निग्धं मुखशोषविनाशनम् । कटुतैलादि नस्यार्थे नित्याभ्यासेन योजयेत् । प्रातः श्लेष्मणि मध्याह्ने पित्ते सायं समीरणे । सुगन्धवदनाः स्निग्धनिःस्वना विमलेन्द्रियाः । निर्व्वलीपलितव्यङ्गा भवेयुर्नस्यशीलिनः । सौवीरमञ्जनं नित्यं हितमक्ष्णोस्ततो भजेत् । लोचने भवतस्तेन मनोज्ञे सूक्ष्मदर्शने । सौवीरं (श्वेतसुरमा) इति लोके प्रसिद्धम् । स्रोतोऽञ्जनं मतं श्रेष्ठं विशुद्धं सिन्धुसम्भवम् । दृष्टेः कण्डूयनहरं दाहक्लेदरुजापहम् । अक्ष्णोरूपावहञ्चैव सहते मारुतातपौ । नेत्रे रोगा न जायन्ते तस्मादञ्जनमाचरेत् । स्रोतोऽञ्जनं (कृष्णसुरमा) इति लोके । विशुद्धं शोधनं विनापि । सिन्धुसम्भवम् सिन्धुनामपर्व्वतः तत्र सम्भवम् । रात्रौ जागरितः श्रान्तः छर्द्दितो भुक्तवांस्तथा । ज्वरातुरः शिरःस्नातो नाक्ष्णोरञ्जनमाचरेत् । पञ्चरात्राच्च श्मश्रुकेशरोमाणि कर्त्तयेत् । केशश्मश्रुनखादीनां कर्त्तनं सम्प्रसाधनम् । पौष्टिकं बलमायुष्यं शौचकान्तिकरं परम् । सम्प्रसाधनम् शोभाजनकम् । उत्पाटयेत्तु लोमानि नासायाः न कदाचन । तदुत्पाटनतो दृष्टेर्दौर्ब्बल्यं त्वरया भवेत् । केशपाशे प्रकुर्व्वीत प्रसाधन्या प्रसाधनम् । केशप्रसाधनं केश्यं रजोजन्तुमलापहम् । आदर्शालोकनं प्रोक्तं माङ्गल्यं कान्तिकारकम् । पौष्टिकं बल्यमायुष्यं पापालक्ष्मीविनाशनम् । लाघवं कर्मसामर्थ्यं विभक्तघनगात्रता । दोषक्षयोऽग्निवृद्धिश्च व्यायामादुपजायते । व्यायामे दृढगात्रस्य व्याधिर्नास्ति कदाचन । विरुद्धं वा विदग्धं वा भुक्तं शीघ्रं विपच्यते । भवन्ति शीघ्रं नैतस्य देहे शिथिलतादयः । नचैनं सहसाक्रम्य जरा समधिरोहति । न चास्ति सदृशं तेन किञ्चित् स्थौल्यापकर्षणम् । स सदा गुणमाधत्ते बलिनां स्निग्धभोजिनाम् । वसन्ते शीतकाले च सुतरां स हितो मतः । अन्यदापि च कर्त्तव्यो बलार्द्धेन यथाबलम् ।

हृदयस्थो यदा वायुर्वक्त्रं शीघ्रं प्रपद्यते । मुखञ्च शोषं लभते तद् बलार्द्धस्य लक्षणम् । किं वा ललाटे नासायां गात्रसन्धिषु कक्षयोः । यदा सञ्जायते स्वेदो बलार्द्धन्तु तदादिशेत् । भुक्तवान् कृतसम्भोगः कासी श्वासी कृशः क्षयी । रक्तपित्ती क्षती शोषी न तं कुर्य्यात् कदाचन । अतिव्यायामतः कासो ज्वरः छर्द्दिः श्रमः क्लमः । तृष्णाक्षयः प्रतमको रक्तपित्तञ्च जायते । अभ्यङ्गं कारयेन्नित्यं सर्व्वस्मिन्नेव पुष्टिदम् । शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत् । सार्षपं गन्धतैलञ्च यत्तैलं पुष्पवासितम् । अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्यति कदाचन । गन्धतैलम् गन्धद्रव्याणामगुर्व्वादीनामग्नियोगेन निष्काशितः स्नेहः । अभ्यङ्गो वातकफहृच्छ्रमशान्तिबलं सुखम् । निद्रावर्णमृदुत्वायुः कुरुते देहपुष्टिकृत् । अभ्यङ्गः शीलितो मूर्ध्नि सकलेन्द्रियतर्पकः । दृष्टिपुष्टिकरो हन्ति शिरोभूमिगतान् गदान् । केशानां बहुतां दार्ढ्य मृदुतां दीर्घतां तथा । कृष्णतां कुरुते कुर्य्याच्छिरसः पूर्णतामपि । न कर्णरोगाश्च मलं न च मन्याहनुग्रहः । नोच्चैःश्रुतिर्न बाधिर्य्यं स्यान्नित्यं कर्णपूरणात् । रसाद्यैः पूरणं कर्णे भोजनात् प्राक् प्रशस्यते । तैलाद्यैः पूरणं कर्णे भास्करेऽस्तमुपागते । पादाभ्यङ्गश्च तनुस्थैर्य्यं निद्रादृष्टिप्रसादकृत् । पादसुप्तिश्रमस्तम्भसङ्कोचस्फुटनप्रणुत् । व्यायामक्षुण्णवपुषं पद्भ्यां संमर्दितं तथा । व्याधयो नोपसर्पन्ति वैनतेयमिवोरगाः । लोमकूपं शिराजालं धमनीभिः कलेवरैः । तर्पयेद्बलमाधत्ते स्नेहयुक्तावगाहने । अद्भिः संसिक्तमूलानां तरूणाम्पल्लवादयः । वर्द्धन्ते हि तथा नृणां स्नेहसंसिक्तधातवः । नवज्वरी अजीर्णी च नाभ्यज्येत कथञ्चन । तथा विरिक्तो वान्तश्च निरूढो यश्च मानवः । निरूढः दत्तो निरूहवस्तिः यस्मै सः । पूर्व्वयोः कृच्छ्रता व्याधेरसाध्यत्वमथापि वा । शेषाणां तद्दिने प्रोक्ता वह्निसादादयो गदाः । पूर्व्वयोः तरुणज्वरिणोऽजीर्णिनश्च । उद्वर्त्तनं कफहरं मेदोघ्नं शुक्रदम्परम् । बल्यं शोणितकृच्चापि त्वक्प्रसादमृदुत्वकृत् । मुखलेपात् दृढं चक्षुः पीनोगण्डस्तथाननम् । कान्तमव्यङ्गपिडकं भवेत्कमलसन्निभम् । दीपनं वृष्यमायुष्यं स्नानमोजोबलप्रदम् । कण्डूमलश्रमस्वेदतन्द्रातृड्दाहपाप्मनुत् । बाह्यैश्च सेकैः शीताद्यैरूष्मान्तर्याति पीड़ितः । नरस्य स्नातमात्रस्य दीप्यते तेन पावकः । शीतेन पयसा स्नानं रक्तपित्तप्रशान्तिकृत् । तदेवोष्णेन तोयेन बल्यं वातकफापहम् । शिरःस्नानमचक्षुष्यमत्युष्णेनाम्बुना सदा । वातश्लेष्मप्रकोपे तु हितमल्पञ्च प्रकीर्त्तितम् । "अशीतेनाम्भसा स्नानं पयःपानन्नवाः स्त्रियः । एतद्वो मानवा ! पथ्यं स्निग्धमल्पञ्च भोजनम् ।" हरिश्चन्द्रश्चैतत् । यः सदामलकैः स्नानं करोति स विनिश्चितम् । बलीपलितनिर्मुक्तो जीवेद्वर्षशतन्नरः । स्नानं ज्वरेऽतिसारे च नेत्रकर्णानिलार्त्तिषु । आध्मानपीनसाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितम् । स्नानस्यानन्तरं सम्यक्वस्त्रेण गात्रस्य मार्ज्जनम् । कान्तिप्रदं शरीरस्य कण्डूत्वग्दोषनाशनम् । कौशेयौर्णिकवस्त्रञ्च रक्तवस्त्रन्तथैव च । वातश्लेष्महरन्तत्तु शीतकाले विधारयेत् । कौशेयं पट्टाम्बरम् त्रसरवस्त्रञ्च । मेध्यं सुशीतम्पित्तघ्नं काषायं वस्त्रमुच्यते । तद्धारयेदुष्णकाले तच्चापि लघु शस्यते । काषायं (कोसुकी) इति लोके काषायरागरक्तं वा । शुक्लन्तु शुभदं वस्त्रं शीतातपनिवारणम् । नचोष्णञ्च च वा शीतन्तत्तु वर्षासु धारयेत् । यशस्यङ्काम्यमायुष्यं श्रीमदानन्दवर्द्धनम् । त्वच्यं वशीकरं हृद्यं नवं निर्म्मलमम्बरम् । काम्यं कामोद्दीपकम् । कदापि न जनैः सन्धार्य्यं मलिनमम्बरम् । तत्तु कण्डूकृमिकरं ग्लान्यलक्ष्मीकरम्परम् । अलक्ष्मीः अशोभा दारिद्र्यञ्च । कुङ्कुमञ्चन्दनञ्चापि कृष्णागुरु च मिश्रितम् । उष्णं वातकफध्वंसि शीतकाले तदिष्यते । चन्दनं घनसारेण बालकेन च मिश्रितम् । सुगन्धि परमं शीतमुष्णकाले प्रशस्यते । घनसारः कर्पूरः बालकं ह्रीवेरम् । चन्दनं घुसृणोपेतं मृगनाभिसमायुतम् । न चोष्णं नच वा शीतं वर्षाकाले तदिष्यते । घुसृणं कुङ्कुमम् । मृगनाभिः कस्तूरी । अनुलेपस्तृषामूर्च्छादुर्गन्धस्वेददाहजित् । सौभाग्यतेजस्त्वग्वर्णप्रीत्योजोबलवर्द्धनः । स स्नानानर्हलोकानामनुलेपोऽपि नो हितः । सुगन्धिपुष्पपत्राणां धारणङ्कान्तिकारकम् । पापरक्षोपहहरं कामदं श्रीविवर्द्धनम् । भूषणैर्भूषयेदङ्गं यथायोग्यं विधानतः । शुचिसौभाग्यसन्तोषदायकं काञ्चनं स्मृतम् । ग्रहदृष्टिहरं पुष्टिकरं दुःस्वप्ननाशनम् । पापदौर्भाग्यशमनं रत्नाभरणधारणम् । माणिक्यन्तरणेः सुजात्यममलं मुक्ताफलम् शीतगोर्माहेयस्य च विद्रुमो निगदितः सौम्यस्य गारुत्मतम् । देवेज्यस्य च पुष्परागमसुराचार्य्यस्य वज्रं शनेः नीलन्निर्म्मलमन्ययोश्च गदिते गोमेद-

वैदूर्य्यके। वासःशृङ्गाररत्नानां धारणं प्रीतिवर्द्धनम्। रक्षोघ्नमर्थ्यमौजस्यं सौभाग्यकरमुत्तमम्। सततं विज्ञमन्त्रस्य महौषध्यास्तथैव च। रोचनासर्षपादीनां माङ्गल्यानाञ्च धारणम्। आयुर्लक्ष्मीकरं रक्षोहरं मङ्गलदं शुभम्। हिंस्रादिभयविध्वंसि वशीकरणकारणम्। ततो भोजनवेलायां कुर्य्यान्माङ्गल्यदर्शनम्। तस्य प्रदर्शनान्नित्यमायुर्धर्मविवर्द्धनम्। लोकेऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः। पुष्पस्रक्सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः। पादुकारोहणं कुर्य्यात् पूर्वं भोजनतः परम्। पादरोगहरं वृष्यं चक्षुष्यञ्चायुषो हितम्। शरीरे जायते नित्यं वाञ्छा नृणां चतुर्विधा। बुभुक्षा च पिपासा च सुषुप्सा च रतिस्पृहा। भोजनेच्छाविघातात् स्यादङ्गमर्दोऽरुचिः श्रमः। तन्द्रालोचनदौर्बल्यं धातुदाहो बलक्षयः। विघातेन पिपासायाः शोषः कण्ठास्ययोर्भवेत्। श्रवणस्यावरोधश्च रक्तशोषो हृदि व्यथा। निद्राविघाततो जृम्भा शिरोलोचनगौरवम्। अङ्गमर्दस्तथा तन्द्रा स्यादन्नापाक एव च। बुभुक्षितो न योऽश्नाति तस्याहारेन्धनक्षयात्। मन्दीभवति कायाग्निर्यथा चाग्निर्निरिन्धनः। आहारं पचति शिखी दोषानाहारवर्जितः। पचति दोषक्षये च धातून् धातुक्षये च प्राणान्। आहारः प्रीणनः सद्यो बलकृद्देहधारणः। स्मृत्यायुःशक्तिवर्णौजःसत्वशोभाविवर्द्धनः। यथोक्तगुणसम्पन्नं नरः सेवेत भोजनम्। विचार्य्य दोषकालादीन् कालयोरुभयोरपि। उभयोः कालयोः प्रातःसायञ्च। तथा च। सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं श्रुतिबोधितम्। नान्तरा भोजनं कुर्य्यादग्निहोत्रसमोविधिः। प्रातः प्रथमयामादुपरि द्वितीययामादर्वाक्। तथा च। "याममध्ये न भोक्तव्यं यामयुग्मं न लङ्घयेत्। याममध्ये रसोत्पत्तिर्यामयुग्माद् बलक्षयः"। अन्यच्च। "क्षुत् सम्भवति पक्वेषु रसदोषमलेषु च। काले वा यदि वाऽकाले सोऽन्नकाल उदाहृतः"। रसादीनां पाकज्ञानमाह उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः। लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम्। स्थानमाह आहारन्तु नरः कुर्य्यान्निर्हारमपि सर्वदा। उभाभ्यां लक्ष्म्युपेतः स्यात् प्रकाशे ह्रीयते श्रिया। निर्हारो मलमूत्रोत्सर्गः। आहारनिर्हारविहारयोगाः सदैव सद्भिर्विजने विधेयाः"। अतः परम् आहारविधिः स च आहारशब्दे सुश्रुतोक्तः द्रष्टव्यः।

आहारानन्तरं कृत्यजातञ्च भावप्रकाशे दर्शितं यथा "एवं भुक्त्वा समाचामेदृत्तग्रहणपूर्वकम्। भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्याचमनं चरेत्। दन्तान्तरगतं चान्नं शोधनेनाहरेत् शनैः। कुर्य्यादनिर्हृतं तद्धि मुखस्यानिष्टगन्धताम्। दन्तलग्नमनिर्हार्य्यं लेपं मन्येत दन्तवत्। न तत्र बहुशः कुर्य्यात् यत्नं निर्हरणं प्रति। आचम्य जलयुक्ताभ्यां पाणिभ्यां चक्षुषी स्पृशेत्। भुक्त्वा च संस्मरेन्नित्यमगस्त्यादीन् सुखावहान्। विष्णुरात्मा तथैवान्नं परिणामश्च वै यथा। सत्येन तेन मद्भुक्तं जीर्य्यत्वन्नमिदन्तथा। अगस्तिरग्निर्वडवानलश्च भुक्तं ममान्नं जरयत्वशेषम्। सुखञ्च मे तत्परिणामसम्भवं यच्छन्त्वरोगं मम चास्तु देहम्। अङ्गारकमगस्तिञ्च पावकं सूर्य्यमश्विनौ। पञ्चैतान् संस्मरेन्नित्यं भुक्तमस्याशु जीर्य्यति। इत्युच्चार्य्य स्वहस्तेन परिमार्ज्य तथोदरम्। अनायासप्रदायीनि कुर्य्यात् कर्म्माण्यतन्द्रितः। अतन्द्रितः निरन्तरं जाग्रत् तिष्ठेत्तु स्वप्यात्। "भुक्तमात्रस्य तु सम्प्राङ्गन्त्यग्निं कुपितः कफः" इति वचनात्। जीर्णेऽन्ने वर्द्धते वायुर्विदग्धे पित्तमेधते। भुक्तमात्रे कफश्चापि क्रमोऽयं भोजनोपरि। विदग्धं किञ्चित् पक्वं किञ्चिदपक्वम्। ततः परं भुक्तमात्रे उत्पन्नस्य कफस्य प्रतीकारोपायः ताम्बूलादिभक्षणम् तत्रोक्तं तच्च ताम्बूलशब्दे ३२०७ पृ० उक्तम्। खदिरगुणादि च तत्रोक्तं खदिरशब्दे २४६४ पृ० उक्तम्। ततः कृत्यशेषास्तत्रोक्ता यथा

"भुक्त्वा शतपदं गच्छेच्छनैस्तेन तु जायते। अङ्गसङ्घातशैथिल्यं ग्रीवाजानुकटीसुखम्। भुक्त्वोपविशतस्तन्द्रा शयानस्य तु पुष्टता। आयुश्चङ्क्रममाणस्य मृत्युर्धावति धावतः। चङ्क्रममाणस्य पदशतं शनैर्गच्छतः। श्वासानष्टौ समुत्तानस्तान् द्विः पार्श्वे तु दक्षिणे। ततस्तद्द्विगुणान् वामे पश्चात् स्वप्यात् यथासुखम्। वामदिग्भागमनलो नाभेरूर्द्ध्वेऽस्ति जन्तूनाम्। तस्मात्तु वामपार्श्वे शयीत भुक्तः प्रपाकार्थम्। त्रिदोषशमनी खट्वा तूली वातकफापहा। भूशय्या वृंहणी वृष्या काष्ठपट्टी तु वातला। अन्यः पुनराह "भूशय्या वातलातीव रूक्षा पित्तास्रनाशिनी। सुशय्या शयनं हृद्यं पुष्टिनिद्राधृतिप्रदम्। श्रमानिलहरं वृष्यं विपरीतमतोऽन्यथा"। संवाहनं मांसरक्तत्वक्प्रसादकरं परम्। प्रीतिनिद्राकरं वृष्यं कफवातश्रमापहम्।

प्रवातरौक्ष्यवैवर्ण्यस्तम्भकृद्दाहपित्तनुत् । स्वेदमूर्च्छापिपासाघ्नमप्रवातमतोऽन्यथा । सुखं प्रवातं सेवेत ग्रीष्मे शरदि चान्तरा । निर्वातमायुषे सेव्यमारोग्याय च सर्व्वदा । पूर्व्वोऽनिलो गुरुः सोष्णः स्निग्धः पित्तास्रदूषकः । विदाही वातलः श्रान्तिकफशोषवतां हितः । स्वादुः पटुरभिष्यन्दी त्वग्दोषार्शोविषक्रमीन् । सन्निपातं ज्वरं श्वासमामवातञ्च कोपयेत् । स्वादुर्भक्ष्यद्रव्येषु बाहुल्येन मधुररसजनकः । दक्षिणः पवनः स्वादुः पित्तरक्तहरो लघुः । वीर्य्येण शीतलो बल्यश्चक्षुष्यो न तु वातलः । पश्चिमः पवनस्तीक्ष्णः शोषणो बलहृल्लघुः । मेदःपित्तकफध्वंसी प्रभञ्जनविवर्द्धनः । उत्तरो मारुतः शीतः स्निग्धो दोषप्रकोपकृत् । क्लेदनः प्रकृतिस्थानां बलदो मधुरो मृदुः । दोषप्रकोपकृत् आतुराणाम् । आग्नेयो दाहकृद्रूक्षो नैर्ऋतो न विदाहकृत् । वायव्यस्तु भवेत्तिक्त ऐशानः कटुकः स्मृतः । विष्वग्वायुरनायुष्यः प्राणिनां बहुरोगकृत् । अतस्तं नैव सेवेत सेवितः स्याच्च शर्म्मणे । व्यजनस्यानिलो दाहस्वेदमूर्च्छाश्रमापहः । तालवृन्तभवो वातस्त्रिदोषशमको मतः । वंशव्यजनजस्तूष्णो रक्तपित्तप्रकोपणः । चामरो वस्त्रसम्भूतो मायूरो वेत्रजस्तथा । एते दोषजिता वाताः स्निग्धाः हृद्याः सुपूजिताः । दिवास्वापं न कुर्व्वीत यतोऽसौ स्यात् कफापहः । ग्रीष्मवर्ज्ज्येषु कालेषु दिवास्वप्नो निषिध्यते । उचितो हि दिवास्वप्नो नित्यं येषां शरीरिणाम् । वातादयः प्रकुप्यन्ति तेषामस्वपतां दिवा । व्यायामप्रमदाध्ववाहनरतान् क्लान्तानतीसारिणः शूलश्वासवतस्तृषापरिगतान् हिक्कामरुत्पीडितान् । क्षीणान् क्षीणकफान् शिशून् मदहतान् वृद्धान् रसाजीर्णिनो रात्रौजागरितान्नरान्निरशनान् कामं दिवा स्वापयेत् । दिवा वा यदि वा रात्रौ निद्रा सात्मीकृता तु यैः । न तेषां स्वपतां दोषो जाग्रतां चोपजायते । स्वपतां दिवा । जाग्रतां रात्रौ । भोजनानन्तरं निद्रा वातं हरति पित्तहृत् । कफं करोति वपुषः पुष्टिसौख्यन्तनोति हि । शयनं पित्तनाशाय वातनाशाय मर्द्दनम् । वमनं कफनाशाय ज्वरनाशाय लङ्घनम् । आशीनं चूर्णितं यत्तु नाभिष्यन्दि न रूक्षणम् । अपरानप्युदरेऽन्नस्य संस्थापनहेतूनाह शब्दान् स्पर्शांश्च रूपाणि रसान् गन्धान् मनःप्रियान् । भुक्तवानपि सेवेत तेनान्नं

साधु तिष्ठति । उदरे इति विशेषः । अन्नस्योदरेऽस्थितिहेतूनाह शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धो जुगुप्सितः । भुक्तमप्रयतञ्चान्नमतिहास्यञ्च वामयेत् । अप्रयतमपवित्रम् । अन्यदपि वर्ज्जनीयमाह शयनं चासनञ्चापि न भजेत् द्रवाधिकम् । नाग्न्यातपौ न प्लवनं न यानं नापि वाहनम् । प्लवनं बाहुभ्यां जलप्रतरणं यानं मार्गे चलनं, वाहनमश्वादि । व्यायामञ्च व्यवायञ्च धावनं यानमेव च । युद्धं गीतञ्च पाठञ्च मुहूर्त्तं भुक्तवांस्त्यजेत् । परिवर्जनार्थमजीर्णस्य हेतूनाह अत्यम्बुपानाद्विषमाशनाच्च सन्धारणात् स्वप्नविपर्य्ययाच्च । कालेऽपि सात्म्यं लघु चापि भुक्तमन्नं न पाकं भजते नरस्य । ईर्ष्याभयक्रोधसमन्वितेन लुब्धेन रुग्दैन्यनिपीडितेन । विद्वेषयुक्तेन च सेव्यमानमन्नं न सम्यक् परिपाकमेति । सन्धारणात् अधोवातमलमूत्रादीनाम् । अध्यशनलक्षणमाह अजीर्णे भुज्यते यत्तु तदध्यशनमुच्यते । तन्निवारयन्नाह प्राग्भुक्ते चानले मन्दे द्विरन्नो न समाचरेत् । अस्यायमर्थः प्रातर्भुक्तेऽजीर्णे सति अहन्येव पुनर्न भुञ्जीत इत्यर्थः । रात्रौ पुनस्तथापि सति भुञ्जीतैव । यत आह सुश्रुत एव "प्रातराशे त्वजीर्णे तु सायमाशो न दुष्यति । पूर्व्वभुक्ते विदग्धेऽन्ने भुञ्जानो हन्ति पावकम्" । अस्य त्वयमर्थः । पूर्व्वं भुक्ते रात्रिभुक्तेऽन्ने विदग्धे किञ्चित् पक्वे प्रातर्भुञ्जानः पावकं हन्तीत्यर्थः । यत आह "सायमाशे त्वजीर्णे तु प्रातर्भुक्तं विषोपममिति" । सायमाशाजीर्णे भोजनोपायमाह भवेद्यदि प्रातरजीर्णशङ्का तदाऽभयां नागरसैन्धवाभ्याम् । विचूर्णितां शीतजलेन युक्तां भुञ्जीत चान्नं मितमन्नकाले । आयुःक्षयभयाद्विद्वानाह्नि सेवेत कामिनीम् । अवशो यदि सेवेत तदा ग्रीष्मवसन्तयोः । अवशः अजितेन्द्रियः । आस्था(स्थितिः)वर्णकफस्थौल्यसौकुमार्य्यसुखप्रदा । अध्वा(गतिः)वर्णकफस्थौल्यसौकुमार्य्यविनाशनः । यत्तु चङ्क्रमणं नातिदेहपीडाकरं भवेत् । तदायुर्बलमेधाग्निप्रदमिन्द्रियबोधनम् । उष्णीषं कान्तिकृत् केश्यं रजोवातकफापहम् । लघु तच्छस्यते यस्माद्गुरु पित्ताक्षिरोगकृत् । उपानद्धारणं नेत्र्यमायुष्यं पादरोगहृत् । सुखप्रचारमोजस्यं वृष्यञ्च परिकीर्त्तितम् । पादाभ्यामनुपानद्भ्यां सदा चङ्क्रमणं नृणाम् । अनारोग्यमनायुष्यमिन्द्रियघ्नमदृष्टिदम् । छत्रस्य धारणं वर्षातप-

वातरजोऽपहम्। हिमघ्नं हितमन्तोष्णं माङ्गल्यमपि कीर्त्तितम्। सत्वोत्साहवलस्थैर्य्यधैर्य्यतेजोविवर्द्धनम्। अपदस्थकरञ्चापि भद्रं दण्डधारणम्। कर्णोद्घाटनसंयुक्ता शिविका सर्वसुखभा। तस्यामारोहणं नृणां त्रिदोषशमनं मतम्। वातश्लेष्मगदार्त्तानामहिता ६ श्रमकृत्तरिः। पित्तानिलकरो हस्ती लक्ष्म्यायुःपुष्टिवर्द्धनः। घोटकारोहणं वातपित्ताग्निश्रमकृन्मतम्। मेदोवर्णकफघ्नञ्च हितं तद्बलिनां परम्। * आतपस्वेदमूर्च्छास्रपित्ततृष्णाक्लमभ्रमान्। दाहं विवर्णतां कुर्य्यादेतान् छाया व्यपोहति। इष्टिरिष्टप्रा हिमावस्था निद्रालस्यविधायिनी।"

दिनज्योतिस् न० ६त०। आतपे राजनि०।

दिनदुःखित पुंस्त्री० दिनमुद्दिश्य दुःखितः उत्कण्ठितः। चक्रवाके शब्दर०। स्त्रियां ङीष्। रात्रौ हि स्त्रीविरहेण दिनार्थमुत्कण्ठायुक्तत्वात् तस्य तथात्वम्।

दिनप पु० दिनं पाति पा—क। १सूर्ये हारा० २अर्कवृक्षे ३सूर्य्यादिषु वारेषु च "दिनाब्दमासहोराणामधिपा न समाः कुतः" इति मयस्य प्रश्ने "मन्दादधः क्रमेण स्युश्चतुर्था दिवसाधिपाः। वर्षाधिपतयस्तद्वत् तृतीयाश्च प्रकीर्त्तिताः" सू० सि०। "शनेः सकाशादधः क्रमेण चतुर्थसङ्ख्याका ग्रहा दिनाधिपतयो वारेश्वरा भवन्ति यथा शनिरविचन्द्रभौमबुधगुरुशुक्रा इति तत्क्रमः" रङ्ग०। "सूतकानां परिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा। मध्यमग्रहभुक्तिस्तु सावनेनैव गृह्यते" सू०सि०।

दिनपति पु०६त०। १सूर्ये २अर्कवृक्षे च ३वारेशसूर्य्यादौ च दिनपशब्दे दृश्यम् दिननाथदिनेशादयोऽप्यत्र। ४दिनप्रवेशलग्नेशे दिनप्रवेशलग्नेश्वरादिषु मध्ये तल्लग्नदर्शिनि अधिकबलयुक्ते ५ग्रहभेदे च दिनप्रवेशशब्दे दृश्यम्। "दिननाथपूर्णशशिभोरसम्भ्रमाम्" माघः।

दिनपात पु० दिनस्य चान्द्रदिनस्य तिथेः पातः क्षयः। दिनक्षये "अधिवासे दिनपाते धनुषि रवौ भानुलङ्घिते मासि। चक्रिणि सुप्ते कुर्य्यान्न माङ्गल्यं विवाहञ्च" भीमपराक्रमः।

दिनपिण्ड पु० ६त०। ज्योतिषोक्ते अहर्गणे।

दिनप्रणी पुं० दिनं प्रणयति करोति प्र+णी—क्विप्। १सूर्ये २अर्कवृक्षे च।

दिनप्रवेश पु० ताजकोक्ते मासप्रवेशवत् वर्षमाससम्बन्धिदिनानां प्रवेशे तत्प्रवेशकालाद्यानयनं नील०ता० उक्तं यथा "मासार्कस्य तदासन्नपङ्क्त्यर्केण सहान्तरम्। कलीकृत्यार्कगत्याप्तदिनाद्येन युतोनितम्। तत्पङ्क्तिस्थं वारपूर्वं मासार्केऽधिकहीनके। तद्वारादौ मासवेशो दिवसेऽप्येवमेव तु"। अयमर्थः मासार्कः वर्षप्रवेशकालीन एव राश्यंशकलाविकलादियुक्तः सूर्यः प्रथममासार्कः द्वितीयमासार्कस्तु तथाभूतार्क एकैकराशिमात्रयुक्तः। तस्य तदासन्नपङ्क्त्यर्केण पाश्चात्यदेशप्रचलितमकरन्दानुसारितिथिपत्रिकास्थस्पष्टग्रहज्ञापकपङ्क्तिस्थेन स्फुटार्केण यदन्तरं तत् कलात्मकं कृत्वा तद्दिवसीयरविगत्या तद्दिवसीयस्फुटसूर्यगत्या हरणेन लब्धदिनाद्येन तत्पङ्क्तिस्थार्के वारादिना युतमूनितं वा कार्यं तथा सति यदि मासार्कस्ततोऽधिको भवति तदा पूर्वोक्तरीत्या युते वारादौ मासप्रवेशे वारादिर्भवति यदि मासार्कस्ततो हीनो भवति तदा ऊनितं कार्यम् एवं कृते तथाभूते वारादिके मासप्रवेशो भवति। दिनप्रवेशे त्वयं भेदः। वर्षप्रवेशप्रथममासप्रवेशकालयोरैक्यमिव प्रथमदिनप्रवेशस्यापि तत्कालैक्यम्। द्वितीयादिदिनप्रवेशकालस्तु इत्यम् मासार्कस्थाने दिनार्क इति विपरिणमनीयम् तथा च मासार्के एकैकांशयोजने द्वितीयादिदिनार्को भवति तस्य पूर्ववत् आसन्नपङ्क्तिस्थस्फुटार्केण यदन्तरं तत्कलात्मकं कृत्वा तद्दिवसीयार्कगत्या हृते लब्धेन दिनाद्येन पङ्क्तिस्थार्ककालवारादिकं युतमूनितं वा कार्यं तथा सति यद् अंशादिकं भवति तत्पङ्क्तिस्थार्ककालीनवारादिषु हीनमधिकं कार्यं तथा कृते यद्भवति तत् द्वितीयादिदिनप्रवेशे वारादि ज्ञेयम् तथा च तादृक्समये यस्य राशेरुदयः तत् अंशादिसहितं दिनप्रवेशलग्नम् इति।

दिनेशायनं च तत्रैवोक्तं यथा

"तत्र मासतनोर्नाथो मुन्थेशो जन्मपस्तथा। त्रिराशिपो दिननिशोरवीन्दुभपतिस्तथा। अब्दप्रवेशलग्नेश एषु वीर्याधिकस्तनुम्। पश्यन् मासपतिर्ज्ञेयस्ततो वाच्यं शुभाशुभम्। अपरे दिनलग्नेशं तथा प्राहुर्विचक्षणाः। मासपस्त्वंशयोर्वाच्यं फलं वर्षेशवद्बुधैः" नी०क० इत्युपक्रमे दिनपतिनिर्णयस्तत्फलं च तत्रोक्तं यथा

"दिनप्रवेशकालेऽपि खेटान् भावांश्च साधयेत्। चन्द्रलग्नांशकाभ्यां तु फलं तत्र वदेद्बुधः। चतुष्कमिन्थिहेशादि दिनमासाब्दलग्नपाः। एषां बली तनुं पश्यन् दिनेशः परिकीर्त्तितः"। इन्थिहेशादिचतुष्कम् दिनमुन्थेशः जन्म-

लग्नेशः, दिनरात्रिभेदेन दिने दिनप्रवेशे सूर्य्यः, रात्रौ दिनप्रवेशे चन्द्रः, एतच्चतुष्कं, दिनमासाब्दपाः दिनप्रवेशमासप्रवेशवर्षप्रवेशलग्नेशास्त्रयः इति सप्तानां मध्ये योऽधिकबलवान् दिनप्रवेशलग्नदर्शी च स दिनपतिरिति बोध्यम्। इदन्त्ववधेयं सुन्था हि राश्यंशादियुतं जन्मलग्नमेव सा च एकैकवर्षे एकैकराशिमतिक्रम्य राश्यन्तरे गच्छति तेन तस्या मासे त्रैराशिकेन सार्द्धद्व्यंशभोगः दिने च पञ्चकलाभोगः तदनुसारेणैव सुन्थायाः राश्यादिकल्पनया तद्भोगनिरूपणम्। "त्रिकोणकेन्द्रायगताः शुभाश्चेन्नष्टात्तनोर्वा बलिनः खलास्तु। षडन्त्यगास्तत्र दिने सुखानि विलासमानार्थयशोयुतानि। षडष्टरिष्फापगता दिनाब्दमासेन्थिहेशाः खलखेटयुक्ताः। तदप्रदा मानयशोहराश्च केन्द्रत्रिकोणायगताः सुखाप्त्यै। लग्नांशपः सौम्यखगैः समेतो दृष्टोऽपि वा मित्रदृशेन्दुनापि। नैरुज्यराज्यादिशरीरपुष्टिमीसाक्तवद्दुःखमतोन्यथात्वे। यदंशपः सूर्य्ययुगीक्षितो वा स्निग्धेक्षणाङ्गावजसौख्यकृत् सः। दुःखप्रदः प्रोक्तवदन्यथात्वे सर्वेषु भावेष्वियमेव रीतिः। षष्ठांशकः सौम्ययुतो रोगदः पापयुक् शुभः। व्ययांशः शुभयुग्दृष्टः सद्व्ययः पापतस्त्वसत्। जायांशः सौम्ययुग्दृष्टः स्वस्त्रीसौख्यविलासकृत्। पापैर्ग्रहैः कलिर्दुःखं पापान्तःस्थे मृतिं वदेत्। शुभमध्यस्थिते स्वस्त्र्यंशे बहुलं कामिनीसुखम्। स्वस्त्रीं रतिं गुरावन्यखगेऽन्यासु रतिं वदेत्। मृत्यंशे मृत्युगैः सौम्यैर्युग्दृष्टे मरणं रणे। मिश्रैर्मिश्रं खलैः सौख्यं वर्षलग्नानुसारतः। द्विद्वादशे खला हानिं व्यये सौम्याः शुभव्ययम्। कर्त्तरी पापजा रोगं करोति शुभजा शुभम्। लग्नेऽष्टमे वा क्षीणेन्दुर्मृत्युदः पापदृग्युतः। रोगो वा षष्ठगे वापि रिपुतः, शस्त्रभीरपि। चन्द्रे सभौमे निधनारिसंस्थे नृणां भयं शस्त्रकृतं पयोवा। पापैः सुखस्थैः पतनं गजाश्वयानात्ततः स्यादङ्गुला च पीड़ा। शुभा द्यूने विजयदा द्यूनादर्षे सुखावहाः। नवमे धर्मभाग्यार्थराजगौरवकीर्त्तिदाः। दिनप्रवेशेऽस्ति विधुर्यदस्यायां तु यादृशि। तदवस्थातुल्यमसौ फलं दत्ते न संशयः। विहाय राशिं चन्द्रस्य भागा द्विघ्नाः शरोद्धृताः। लब्धं गता अवस्थाः स्युर्भोग्यायाः फलमादिशेत्। प्रवासे प्रवासोपगते रात्रिनाशेऽर्थनाशस्तु नष्टोपगे मृत्युभीतिः। मृतावस्थिते स्यात्क्षयायां जयस्तु विलासस्तु हासोपगे कामिनीभिः। रतौ स्याद्रतिः क्रीड़िता सौख्यदात्री प्रसुप्ता च निद्रां कलिर्दैहपीड़ाम्। भयं तापराशिः सुखं स्यात्तु भुक्ता ज्वराकम्पिताद्ध स्थिताद्ध क्रमेण"।

दिनबन्धु पु॰ ६त॰। १सूर्य्ये हेमच॰। २अर्कवृक्षे च

दिनबल पु॰ दिने बलं यस्य। १द्विपदराशिषु। ते च राशयः वृहज्जा॰ भट्टोत्पलयोरुक्ता यथा "होरा स्वामिगुरुज्ञवीक्षितयुता नान्यैश्च वीर्य्योत्कटाः केन्द्रस्था द्विपदादयोऽह्नि, निशि च प्राप्ते च सन्ध्याद्वये" मू॰ "वीर्य्योत्कटाः इत्यनुवर्त्तते द्विपदादयो द्विपदचतुष्पदकीटाः यथाक्रममह्नि, निशि, प्राप्ते च सन्ध्याद्वये वीर्य्योत्कटाः भवन्ति अह्नि दिने द्विपदा बलिनः, निशि रात्रौ चतुष्पदाः, सन्ध्याद्वये कीटाः। अत्र न केवलं वृश्चिकं कीटः यावदाप्याः कीटग्रहणेनैव ज्ञेयाः। तत्र च श्रीदेवकीर्त्तिः "मिथुनतुलाकुम्भकन्या दिवाबला धन्विनश्च पूर्वार्द्धम्। अजवृषसिंहा रात्रौ मृगहययोः पूर्वपश्चार्द्धे। वृश्चिकमीनकुलीरा मकरान्त्यार्द्धं च सन्ध्यायामिति" भट्टो॰। एवं स्थिते शाङ्क॰ पञ्चषष्ठादिराशीनां यद्दिनबलत्वमुक्तं तन्मूलं चिन्त्यम्। दिने बलं यस्य। २सूर्य्यगुरुशुक्रेषु ग्रहेषु यथाह वृहज्जा॰ "निशि शशिकुजसौराः सर्वदा ज्ञोऽह्नि, चान्ये, बहुलसितगताः स्युः क्रूरसौम्याः क्रमेण" "शशिकुजसौराश्चन्द्रभौमशनयः निशि रात्रौ वीर्य्यवन्तो बलिनः, बुधः सर्वदा सर्वस्मिन् काले निशि दिने च बली, अन्ये परे रविगुरुसिता अह्नि दिने बलिनः" भट्टो॰।

दिनमणि पु॰ दिने मणिरिव प्रकाशकत्वात्। १सूर्य्ये अमरः। २अर्कवृक्षे च "दिनमणिमण्डलमण्डन! भवखण्डन!" गीतगो॰। "महदहः किमहो रजनी तनुर्दिनमणौ गणकोत्तरगोलगे। ननु तनुर्दिवसो महती निशा वद विचक्षण! दक्षिणदिग्गते" सि॰शि॰

दिनमयूख पु॰ दिने मयूखोऽस्य। १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च दिनकिरणादयोऽप्यत्र।

दिनमान न॰ दिनस्य मानम्। सूर्य्यदर्शनकालस्य मानभेदे तन्मानभेदे कारणं सि॰शि॰ उक्तं यथा "अतश्च सौम्ये दिवसो महान् स्यात् रात्रिर्लघुर्व्यस्तमतश्च याम्ये। द्युरात्रवृत्ते क्षितिजादधःस्थे रात्रिर्यतः स्याद्दिनमानमूर्द्धे। सदा समत्वं द्युनिशोर्निरक्षे नोन्मण्डलं तत्र कुजाद्यतोऽन्यत्। षट्षष्टिभागाभ्यधिकाः पलांशा यत्राथ तत्राक्षपरो विशेषः। सप्ताधिका क्रान्तिरुदक्

च यावत् तावद्दृदिवं सन्ततमेव तत्र । यावच्च याम्यां सततं तमिस्रा ततश्च मेरौ सततं समार्द्धम् । विषुवद्वृत्तं द्युसदां क्षितिजत्वमितं तथा च दैत्यानाम् । उत्तरयाम्यौ क्रमशो मूर्द्धोर्द्धगतौ ध्रुवौ ततस्तेषाम् । उत्तरगोले क्षितिजादूर्द्धं परितो भ्रमन्तमादित्यम् । सव्यं मिदशाः सततं पश्यन्त्यसुरा अपसव्यगं याम्ये । दिनं दिनेशस्य यतोऽत्र दर्शने तमी तमोहन्तुरदर्शने सति । कुष्ठगानां द्युनिशं यथा नृणां तथा पितृणां शशिपृष्ठवासिनाम् । दिनं सुराणामयनं यदुत्तरं निशेतरत् सांहितिकैः प्रकीर्तितम् । दिनोन्मुखेऽर्के दिनमेव तन्मतं निशा तथा तत्फलकीर्तनाय तत् । इत्यान्नमारोहति बैः क्रमेण तैरेव दृश्यैरवरोहतीनः । यत्नेव दृष्टः प्रथमं स देवैस्तत्रैव तिष्ठन् न विलोक्यते किम् ? । विधूर्द्ध्वभागे पितरो वसन्तः स्वाधः सुधादीधितमामनन्ति । पश्यन्ति तेऽर्कं निजमस्तकोर्द्ध्वे दर्शे यतोऽस्माद् द्युदलं तदैषाम् । भार्धान्तरत्वाच्च विधोरधःस्थं तस्माभ्रिशीथः खलु पौर्णमास्याम् । कृष्णे रविः पक्षदलेऽभ्युदेति शुक्लेऽस्तमेत्यर्थत एव सिद्धम् । यदतिदूरगतो द्रुहिणः क्षितेः सततमाप्रलयं रविमीक्षते । भवति तावदयं यदितस्य तदागमस्तत्प्रयुगं द्युनिशं विधेः । यो हि प्रदेशोऽपमसण्डलस्य तिर्यक्स्थितो यात्युदयं तथाशु । सोऽल्पेन कालेन य अर्द्ध्वसंस्थोऽनल्पेन सोऽस्मादुदया न तुल्याः । य उत्तमे याम्यनता अ माद्याः स्वखापमेनापि निरक्षदेशे । याम्याक्षतस्ते ऽति नतत्वमाप्ता उद्यन्ति कालेन ततोऽल्पकेन । कर्काद्यः सौम्यनता हि येऽत्र ते यान्ति याम्याक्षवशादजुत्वम् । कालेन तस्मादुदयन्तोदयन्ते तदन्तरे स्वं चरखण्डमेव । भचक्रपादास्त्रिथिनाडिकाभिः पृथक् समुद्यन्ति निरक्षदेशे । चक्रार्धमाद्यं च तथा द्वितीयं सर्वत्र पूर्वाग्नि-३०मिताभिरेव । मेषादेर्मिथुनान्तो नाडीभिस्त्रिथिमिताभिरुदेति । नगति कुजे तदधःस्थे प्रथमं ताभिस्तरीभिः । कन्यान्तात्तुलोऽन्तस्त्रिथिमितनाडीभिरुद्दलते । नगति कुजे चोर्द्ध्वस्थे पश्चात् ताभिस्तरादृग्भिः । तद्दिर्तात्रिंशद्भिः कन्यान्तो वा भषान्तो वा । चरखण्डैकनाड्यास्तेन निरक्षोदयाः स्वदेशे स्युः । क्षितिजेऽजादिं कृत्वा गोलं भ्रमयन् प्रदर्शयेत् सर्वम् । उक्तमनुक्तं चाल्पधियां बोधजननार्थम् । येऽभ्युदेति भमांश येन तत्प्रभोऽस्तमुपयाति तेन च । राशिकस्तु भपमण्डलं कुजाद्र्धमेव सततं यतः स्थितम् । यत्र सम्भजलवा २४ जिनोनकास्तत्र गोदयचराद्यसम्भवत् । नाग्न्यसंस्थिततयाभ्यधोदितं येन नैव विषयो मृगोचरः । यत्र सम्भपभवृत्तं कुजे तद्दृष्टहाद्यमिह सम्भसुच्यते । प्राचि पश्चिमकुजेऽस्तलग्नकं मध्यलग्नमिति दक्षिणोत्तरे" ।

दिनमुख न० ६त० । अहर्मुखे प्रभाते । [त्रिका० ।

दिनमूर्द्धन् पु० दिनस्य मूर्द्धेवाद्यस्थानत्वात् । उदयाचले

दिनयौवन न० दिनस्य यौवनमिव । मध्याह्ने शब्दार्थचि०

दिनरत्न न० दिनस्य रत्नमिव प्रकाशकत्वात् । १सूर्ये हेमच० २अर्कवृक्षे च ।

दिनराशि पु० ६त० । ज्योतिषोक्ते १अहर्गणे "यथास्वभगणाभ्यस्तो दिनराशिः कुवासरैः । विभाजितो मध्यगत्या भगणादिर्ग्रहो भवेत्" सू०सि० । २दिनसंज्ञके वृषादौ राशौ च राशिशब्दे दृश्यम् ।

दिनव्यास पु०दिनस्य अहोरात्रात्मककालस्यापकवृत्तस्य व्यासः । सू०सि० उक्ते अहोरात्रवृत्तव्यासे "क्रान्तौ क्रमोत्क्रमज्ये द्वे कृत्वा तत्रोत्क्रमज्यया । हीनाखिज्या दिनव्यासदलं तद्दक्षिणोत्तरम्" सू० "दिनव्यासदलमहोरात्रवृत्तस्य व्यासार्धम्" रङ्ग० ।

दिनांश पु० ६त० । त्रिधा विभक्तस्य दिनस्य १प्रातर्मध्याह्नसायाह्नरूप भागेषु राजनि० । पञ्चधाविभक्तस्य दिनस्य २प्रातःसङ्गवादौ च "प्रातःकालो मुहूर्तांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु । मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यादपराह्णस्ततःपरम् । सायाह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यात् श्राद्धं तत्र न कारयेत्" तिथित० ।

दिनागम पु० ६त० । प्रभाते "स्वशब्दानुगमक्रुद्धः स कदाचिद्दिनागमे" हरिवं० ८४अ० ।

दिनादि पु० ६त० । प्रभातकाले राजनि० ।

दिनान्त पु० ६त० । सायाह्ने "कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम्" रघुः । दिनावसानादयोऽप्यत्र । "दिनावसानोत्सुकबालवत्सा" रघुः [त्रिका० ।

दिनान्तक पु० दिनमन्तयति अन्त+णिच्–ण्वुल् । अन्धकारे

दिनारम्भ ६त० । प्रभाते

दिनार्द्ध पु०दिनस्य सूर्यकिरणप्रकाशात्मककालस्यार्द्धम् । दिवाभागस्यार्द्धे "एवं विषुवति छाया स्वदेशे या दिनार्द्धजा" सू०सि० ।

दिनिका स्त्री दिनं तत्कृतं कर्महेतुतया अस्त्यत्र भृतौ ठन् । दिने कर्मकरप्राप्यभृतौ(एकदिनेरमजुरि) रत्नमाला ।

दिनेश पु०६त० । १सूर्ये हेमच० । २अर्कवृक्षे दिनप्रवेशकालीनलग्नस्वामिनि "दिनप्रवेशलग्ने शुभादिषु मध्येऽधिकबलयुते तत्र-

दर्शिनि १रवौ ४सूर्यादौ वारेशे च दिनेश्वरादयोऽप्यत्र ।

दिनेशात्मज पु० ६त० । १शनौ २यमे ३कर्णे ४सुग्रीवे च ५तपत्यां ६यमुनायां च स्त्री ।

दिन्भ संघाते चु० आत्म० अक० सेट् । दिम्भयते अदिदिम्भत

दिप्सु त्रि० दम्भ–सन् उ–धातोर्दम्भः न भष् । दम्भेच्छौ । "न यं दिप्सन्ति दिप्सवः" ऋ०१।२५।१४। "लोके तु धिप्सन्ति धिप्सवः" इति भेदः । [दिम्भत्-त ।

दिम्भ नोदने चु० उभ०सक० सेट् इदित् । दिम्भयति-ते अदि-

दिम्भ संघाते चुरा० उभ० सक० सेट् । दिम्भयति ते अदिदिम्भत्-त । [८।१६।२७।

दिय त्रि० देय+पृषो० । देये "भुवद्वसुर्दियानां पतिः" ऋ०

दिरिपक पु० कन्दुके त्रिका० ।

दिलीप पु० सूर्यवंश्ये १नृपभेदे । सूर्यवंशे दिलीपौ च द्वौ जातौ एकः अंशुमतः पुत्रः खट्वाङ्गापरनामा । अपरोद्विडविडस्य पुत्रः रामस्य प्रपितामहः यथोक्तं हरिवंशे १५अ० "सुतः पञ्चजनस्यासीदंशुमान्नाम वीर्यवान् । दिलीपस्तनयस्तस्य खट्वाङ्ग इति विश्रुतः । येन स्वर्गादिहागत्य मुहूर्तं प्राप्य जीवितम् । त्रयोऽनुसन्धिता लोका बुद्ध्या सत्येन चानघ ! । दिलीपस्य तु दायादो महाराजो भगीरथः" । "कल्माषपादपुत्रो राजा विद्वान् दुलिदुहोऽभवत् । दिलीपस्तनयस्तस्य रामस्य प्रपितामहः । दीर्घबाहुर्दिलीपस्य रघुर्नाम्नाऽभवत् सुतः । अयोध्यायां महाराजो रघुरासीन्महाबलः । अजस्तु रघुतोजज्ञे अजाद्दशरथोऽभवत् । रामो दशरथाज्जज्ञे धर्मात्मा सुमहायशाः" हरिवं० १५अ० रामस्य प्रपितामहः तस्य प्रप्रपितामहः इत्यर्थः । तत्र रघुपितरि "दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव" रघुः । [त्रिका० ।

दिलीपराज पु० दिलीप एव राट् राजा । दिलीपनृपे

दिल्लीर मन्दल–बा० ईर पृषो० । शिलीन्ध्रे हारा० । [र्वीत् ।

दिव प्रीतौ भ्वा० पर०सक० सेट् इदित् । दिन्वति अदि-

दिव जिगीषायां क्रीडायां च अक०पणे व्यवहारे इच्छायां स्तुतौ च सक०दिवा०पर०सक०सेट् । अस्य करणस्य वा कर्मसंज्ञा । अक्षैरक्षान् वा दीव्यति अदेवीत् दिदेव । देवित्वा द्यूत्वा देवनं दिदिवान् दुद्यूवान् "अदीव्यद्दीर्घमायुषम्" भट्टिः । "उवाच दीव्याव पुनर्बहुवित्तं मयाऽर्जितम्" भा०व०७८अ० "दिव्यामि शकुने ! त्वया" भा०स०७४अ० "ततस्तु यातं वार्ष्णेये पुण्यश्लोकस्य दीव्यतः" भा०व०६१अ०। "यदाऽदेवीत् पाण्डवोऽजातशत्रुः" भा०स०६५अ०। आर्षे तु कश्चित् तङ् । "प्रव्रज्यायैव दीव्येत विना दुर्द्यूतदेविनम्" भा० वि० १८अ० "धर्मात्मजस्त्वं पुनर्द्यूतमेहि दीव्यस्व भारत !" भा०स०७४अ० । "के तत्रान्ये कितवा दीव्यमाना विना राज्ञो धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः" ५६० स्रो० "दिवस्तदर्थस्य" पा० व्यवहारक्रीडार्थत्वेऽस्य कर्म्मणि षष्ठी शतस्य दीव्यति । तदर्थस्य किं ब्राह्मणं दीव्यति स्तौतीत्यर्थः सि० कौ० । द्यूतं जिगीषायामन्यत्र आद्यूनः जिगीषाशून्य इत्यर्थः । दिदेविषति दुद्यूषति देवयति ते अदिदिवत् त । "तेनादुद्यूषयद्रामं क्रमेण मृगलोचना" भट्टिः । देदिवीति देद्योति उपसर्गपूर्वस्य तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्ते तदर्थे ।

दिव कूजने चु० आत्म० सक० सेट् । देवयते अदिदेवत ।

दिव अर्द्दे चु० उभ० सक०सेट् । देवयति ते अदीदिवत् त ।

दिव् स्त्री दीव्यत्यत्र दिव–बा० आधारे डिवि । १स्वर्गे २आकाशे च अमरः । द्यौः दिवौ दिवः द्युभ्याम् द्युषु । ३दिने "सौरेण द्युनिशोर्मानम्" सू०सि० "मनोभिर्द्यौरपि येन दुग्धा" रघुः "य इत्थमस्याभ्युपपत्तिर्दिवे दिवः" "दिवीव चक्षुराततम्" ऋ०१।२२।५

दिव न० दीव्यत्यत्र घञर्थे आधारे क । १स्वर्गे । दिवौकसः त्रिदिवः । २आकाशे मेदि० ३दिने ४वने च हेमच० । तत्र स्वर्गे "लोकपालैर्महाभागैर्दिवं देववरैरिव" भा०व० १६१अ० दिने "शुशुभेऽभ्यधिकं राजन् ! दिवं ज्योतिर्गणैरिव" हरिवं० ८२ अ० ।

दिवङ्गम त्रि०दिवमाकाशं स्वर्गं वा गच्छति दिव–बा० खच् मुम् । १आकाशगामिनि । "दिवं प्रतिष्ठमानानामस्तु शब्दो दिवङ्गमः" भा०व० ४८अ० । २स्वर्गगामिनि च "दिवङ्गमं करोषाय मार्गं भीमस्य कारणात्" भा०व० १४६अ० ।

दिवन् न० दिव–बा० अप्रतिपूर्वादपि कनिन् उज्ज्वल० । स्वर्गे त्रिदिवौकसः । अस्य भत्वे उपधाऽल्लोपस्य दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वाभावात् दीर्घः दीव्ना दीव्ने इत्यादि

दिवस पु० दीव्यत्यत्र दिव–असच् किच्च । "नाडीषष्ट्यितमसत्व सावनो दिवसः स्मृतः । त्रिंशभागोऽर्कराशेस्तु दिवसः सौर उच्यते । चान्द्रस्तु तिथ्यवच्छिन्नो भौमो भूपरिधेर्मितः" इत्युक्ते सावनादिषु दिनेषु । "दिवसाः परिणामरमणीयाः" शकु० । "अयोजयत् स धर्मात्मा दिवसे दिवसेऽत्र च" । भा०उ० १८२अ० ।

दिवसकर पु० दिवसे करोऽस्य दिवसं करोति कृ–अच्

वा। १सूर्ये हेमच० २अर्कवृक्षे च। "दिवसकरवृषोऽस्तं ध्वान्तमन्तर्दधेषु" माघः। कृ—क्विप् दिवसकृदप्यत्र पु०।

दिवस्पति पु० दिवः पतिः अलुक्स०रोःसत्वम्। १इन्द्रे अमरः। "इन्द्राणीमानयिष्यामो यथेच्छसि दिवस्पते!" भा०उ०११अ०।

दिवस्पुत्र पु० दिवः आकाशस्य पुत्रवत् प्रियः दिवः पुरू त्रायते त्रै—क पृषो०वा। १द्युलोकप्रिये २द्युलोकपालके वा सूर्ये। "दिवस्पुत्राय सूर्याय शंसत" यजु० ४।३५ "दिवस्पुत्राय द्युलोकस्य पुत्रवत् प्रियाय द्युलोकाद्धि सूर्यो जायते दिवः पुरू त्रायते स इति दिवस्पुत्राय दिवःपालकायेति" वा वेददी०।

दिवस्पृथिवी स्त्री द्वि०व०द्यौश्च पृथिवी च "दिवसश्च पृथिव्याम्" पा० दिव इत्येव चात् द्यावा च आदेशे अकारोच्चारणं सकारस्य रुत्वं (क्वापि) मा भूदित्येतदर्थम्" सि०कौ०। रोदस्योः द्यावाभूम्योः हेमच० "तं देवा बुध्ने रजसः सुदंससं दिवस्पृथिव्योररतिम्" ऋ० २।२।१

दिवस्पृश् पु० स्पृशति स्पृश—क्विन् ६त०। पादेन स्वर्गस्पर्शिनि १परमेश्वरे "दिवस्पृक् सर्वदृग्व्यासः" विष्णुस०। "दिवःस्पर्शनाद्दिवस्पृक्" भा० "पादोऽस्य सर्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि" ऋ०उ० तस्य पादस्य दिविस्थत्वात् त्रिविक्रमावतारे वा तथात्वात् तत्त्वम्। २आकाशस्पर्शिनि शब्दादौ च।

दिवा अव्य० दिव—का। दिवसे अमरः "दिवा मातयुग्मस्मरणयुगलध्याननिरतः" कर्पूरस्तवः "पश्चिमान्तु समासीनो मलं हन्ति दिवाकृतम्" मनुः।

दिवाकर पु०दिवा करोति कृ—ट। १सूर्ये २अर्कवृक्षे च "दिवाकरकरैः पूतं दिवास्नानं प्रशस्यते" ति०त० "दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु" "दिवाकराम्रुष्टविभूषणास्पदाम्" कुमा०।

दिवाकरसुत पु० ६त०। १शनौ २यमे ३कर्णे ४सुग्रीवे च ५यमुनायां तपत्यां च स्त्री। अरुणात्मजशब्दे दृश्यम्। "गङ्गादिवाकरसुताजलचारुहाराम्" हृ०सं०४२ अ०

दिवाकीर्त्ति पु० दिवैव कीर्त्तिः कृत्यं यस्य रात्रौ क्षुरकर्मनिषेधात्। १नापिते अमरः। २चण्डाले हेमच०। तस्य दिवाचरत्वात्तथात्वं दिवाचरशब्दे दृश्यम्। "दिवाकीर्त्तिमुदक्याञ्च पतितं सूतिकां तथा। शवं तत्स्पृष्टिनं स्पृष्ट्वा स्नानेनैव विशुध्यति" मनुना तत्स्पृश्यत्वमुक्तम्। दिवाऽकीर्त्तिर्यस्य। उलूके पेचके हेमच०। दिवा तस्य नामोच्चारणे हि तस्य भक्ष्यद्रव्यं तिक्तता जायते इति लोकसिद्धत्वात् तन्नाम्नो न दिवाकीर्त्तनीयता।

दिवाकीर्त्त्य न०दिवा दिवसे कीर्त्त्यं कीर्त्तनीयम्। वर्षसाध्ये गवामयने सत्रे द्वयोर्मासषट्कयोर्मध्ये विषुवन्नामके एकस्मिन्नहनि गेये सामभेदे तच्च ता०ब्रा०४।६।११ दर्शितं यथा "विषुवानेष भवति" पूर्वोत्तरयोः षण्मासयोर्मध्ये ऽनुष्ठेयं गवायनस्य प्रधानभूतं विषुवदाख्यमहः प्रदर्शयति एष विषुवान् संवत्सरस्य मध्यतो भवतीत्युपक्रमे अस्मिन्नहनि सामानि विधत्ते" भा०। "दिवाकीर्त्त्यं साम भवति" ता०ब्रा० ४।६।१२। "दिवाकीर्त्त्यानि शुक्रियाणि सामानि तस्मिन् प्रयुज्यन्ते इति दिवाकीर्त्त्यं साम अयं विषुवान् दिवाकीर्त्त्यं साम कार्यः" भा०। तस्य प्रशंसापूर्वकं तत्र गेयर्चः प्रतीकञ्च दर्शितं यथा "स्वर्भानुर्वा आसुर आदित्यन्तमसाविध्यत्तस्य देवा दिवाकीर्त्त्यैस्तमोऽपाघ्नन् यद्दिवाकीर्त्त्यानि भवन्ति तम एवास्मादपघ्नन्ति रश्मयो वा एत आदित्यस्य यद्दिवाकीर्त्त्यानि रश्मिभिरेव तदादित्यं साक्षादारभन्ते" ता०ब्रा० ४।६।१३ "आसुरेण स्वर्भानुना तमसाविद्धस्यादित्यस्य बाधकं तमोऽन्धकारं देवा दिवाकीर्त्त्यैः सामभिरपाघ्नन् व्यनाशयन् अतो यद्दिवाकीर्त्त्यान्यस्मिन् भवन्ति तेन तम एवास्मादादित्यादपघ्नन्ति। कथमेषां साम्नां तमोहननसामर्थ्यमिति चेत् उच्यते दिवाकीर्त्त्यसामानीति यत् एते आदित्यस्य रश्मयो वै रश्मिरूपा एव अत एषां युक्तमेव तमसो नाशकत्वं तत्तथासति रश्मिभिरेवादित्यं साक्षात् प्रत्यक्षमारभन्ते ये सत्रिणो विषुवति दिवाकीर्त्त्यानि प्रयुञ्जत इत्यर्थः। दिवाकीर्त्त्यसामभिस्तमसोऽपहननं सामान्येनोक्तं तदेव विवृणोति" भा० "भ्राजाभ्राजे पवमानमुखे भवतो मुखत एवास्य तमोऽपघ्नन्ति" ता०ब्रा० ४।६।१४। "पवमानमुखे माध्यन्दिनार्भवयोः पवमानयोर्मुखे प्रमुखे भ्राजाभ्राजे सामनी भवतः गायत्रस्य नित्यत्वात् ततः परस्तात् क्रमेण भवत इत्यर्थः। अस्य प्रत्नामनुद्युतमिति तृचे गातव्यं साम भ्राजं, तन्माध्यन्दिने पवमानमुखे, "परिस्वानो गिरिष्ठा इत्यस्मिन् गेयं साम आभ्राजं तदार्भवपवमानमुखे" भा०

दिवाचर त्रि० दिवा दिवसे चरति भक्ष्यार्थम् चर—ट। पक्षिभेदे स्त्रियां ङीप्। "दिवाचरो न शर्वर्यां न च नक्तञ्चरो दिवा" हृ०सं० द्क० २चण्डाले तस्य रात्रौ ग्रामनगरे चारनिषेधेन दिवसे एव चारस्य मनुनावि-

हितत्वात् तथात्वं यथा "रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च । दिवा चरेयुः कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनैः" श्यामाखगादौ च दिवासञ्चरशब्दे दृश्यम् ।

दिवाचारिन् त्रि० दिवा चरति चर—णिनि । दिवसचारिणि भूते । "स्वाहेत्यथ बलिहरणम्" इत्युपक्रमे "सर्वेभ्यो भूतेभ्यो दिवाचारिभ्य इति दिवा" आश्व०गृ० १।२।९सू० ।

दिवाटन पुंस्त्री० दिवाऽटति अट—ल्यु । १काके शब्दार्थकल्प० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २दिवागतयुक्ते त्रि० ।

दिवातन त्रि० दिवा भवः ट्यु तुट् च । दिवाभवे । "शशिन इव दिवातनस्य लेखा" कुमा० । स्त्रियां ङीप् । "पङ्कजानां दिवातनीम्" भट्टिः ।

दिवातर न० अतिशयेन दिवा प्रकाशकम् तरप् । अत्यन्तप्रकाशके दिवसे । "यः सुदृशीतरो दिवातरात् प्रायुषे दिवातरात्" ऋ०१।१२७।५

दिवान्ध पुंस्त्री० दिवा दिवसे अन्धः । १पेचके त्रिका० २दिवसान्धप्राणिमात्रे च । "दिवान्धाः प्राणिनः केचित् रात्रावन्धास्तथाऽपरे" देवीमा० ३वल्गुनाखगे स्त्री राजनि०

दिवान्धकी स्त्री दिवान्ध—स्वार्थे क गौरा० ङीष । कुकुन्दर्य्याम् पुराणम् ।

दिवाभीत पुंस्त्री दिवा दिवसे भीतः । १पेचके "लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम्" कुमा० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २कुमुदाकरे ३चौरे च पु० मेदि० ।

दिवाभीति पु० दिवा भीतिरस्य । १पेचके शब्दर० । २दिवसभीतियुक्ते त्रि० । [इन्द्रे च ।

दिवामणि पु० दिवा मणिरिव । १सूर्य्ये शब्दर० २अर्क-

दिवामध्य न० ६त० । मध्याह्ने हेमच० ।

दिवावसु पु० दिवा वसुः किरणोऽस्य । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च दीव्यति दिव—क्विप् द्यौः आवसुः हविरस्य दिवमावसति आ+वस—उन् वा । १दीप्तहविष्के २द्युलोकवासिनि वा इन्द्रे । "दिवं यय दिवावसो !" ऋ०८।३४।१।

दिवाशय पु० दिवा दिवसे शेते—शी—अच् ७त० । १दिवास्वापयुक्ते २दिवसेऽप्रकाशयुक्ते च "न मे दिवाशयाः पुत्रा न रात्रौ दधिभोजिनः । गुर्विणीं नानुगच्छन्ति न स्पृशन्ति रजस्वलाम्" जैमि० भारतम् । "आहरोह कुमुदाकरोपमां रात्रिजागरपरो दिवाशयः" रघुः ।

दिवासञ्चर त्रि० दिवा दिवसे सञ्चरति सम्—चर—ट । दिवसचारिणि प्राणिभेदे तथाभूताः सु०सं०८८अ०कति-

पिदुक्ता यथा "शशमार्गेत्रमशशमयचञ्चुनाशिखिस्कीकर्णचक्राह्वयाःशासाखीरकखञ्जरीटकशुकध्वाङ्क्षाः कपोताश्रयः । भारद्वाजकुलालकुक्कुटखरा हारीतगृध्रौ कपिः फेरटः कुक्कुटपूर्णकूटचटकाश्चोक्ता दिवासञ्चराः" ।

दिवास्वप्न पु० दिवा दिवसे स्वप्नः । दिवानिद्रायाम् । तद्दोषादिकं दिनचर्य्याशब्दे भावप्र०उक्तमुक्तम् । सुश्रुते च "सर्वर्त्तुषु दिवास्वापः प्रतिषिद्धोऽन्यत्र ग्रीष्मात् । प्रतिषिद्धेष्वपि तु बालवृद्धस्त्रीकर्शितक्षतक्षीणमद्यनित्ययानवाहनाध्वकर्मपरिश्रान्तानामभुक्तवतां मेदःस्वेदकफरसरक्तक्षीणानामजीर्णिनाञ्च मुहूर्त्तं दिवास्वप्नमप्रतिषिद्धं रात्रावपि जागरितवतां जागरितकालादर्द्धमिष्यते दिवास्वप्नः । विकृतिर्हि दिवास्वप्नो नाम तत्र स्वपतामधर्मः सर्वदोषप्रकोपश्च तत्प्रकोपाच्च कासश्वासप्रतिश्यायशिरोगौरवाङ्गमर्द्दारोचकज्वराग्निदौर्बल्यानि भवन्ति" । "मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियोमदः । तौर्य्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः" व्यसनोक्तौ मनुः "रक्षाभियुक्तमस्त्वं वा दिवास्वप्नञ्च सेवते । अपकालगते काले स्वयं दोषान् प्रकोपयेत्" भा०आश्व०१७अ०

दिवास्वाप पु० ७त० । १दिवसनिद्रायाम् । दिवास्वप्नशब्दे दृश्यम् । दिवास्वापोऽयस्य । २उलूकादौ च तेषां रात्रिचारित्वेन दिवास्वापवत्त्वात् तथात्वम् यथोक्तं सु०सं० ८८अ० "लोमाशिकापिङ्गलाच्छिपिकाख्यौ वल्गुल्युलूकौ शशकश्च रात्रौ ।" ३वल्गुलीखगे स्त्री राजनि० ।

दिवि पु० दीव्यति दिव—बा० कि । चाषखगे शब्दमा०

दिविचित् त्रि० दिवि चयति वसति चि—क्विप् अलुक्स० । स्वर्गवासिनि । "सूर्य्यामासाविचरन्ता दिविक्षिता" ऋ० १०।९२।१२। "दिविक्षिता दिविवसन्तौ" भा० औ- भ्याम्यौ वेदे आच् । "नम आदित्येभ्यश्च विश्वेभ्यश्च देवेभ्यो दिविक्षिद्भ्यो लोकक्षिद्भ्यः" का०उ०

दिविज पु० दिवि जायते जन—ड अलुक्स० । द्युलोकजाते "तामेवातिदूरे मधुकरीमिव सुमनस उपजिघ्रन्तीं दिविजमनुजमनोनयनाह्लादद्रुमैर्गतिविहारविनयावलोकसुस्वराक्षरावयवैः भाग०५।२।७ "व्युषा आवो दिविजा ऋतं नाविष्कृण्वाना" ऋ०७,७५।१ "जे विभाषा" पा० पक्षे लुक् द्युजोऽप्यत्र

दिवित्मत् दीप्तिमत्+पृषो० । दीप्तियुक्ते "अजाराये दिवित्मते" ऋ०४।२१।११ "दिवित्मते दीप्तिमते" भा०।

दिविता स्त्री दीप—बा० इतच् पृषो० । दीप्तौ "यावाणो

वाचा दिविता दिवित्मता” ऋ०१।७६।६ “दिवितायां दीप्तिमत्तायाम्” भा० ।

दिवियज् पु० दिवि द्युलोके स्थितानीन्द्रादीन् यजते यज-क्विप् अलुक्स० । द्युलोकस्थितदेवयाजिनि “होतारो न दिवियजो मन्द्रतमाः” ऋ०८।९७।२६ “देवानिन्द्रादीन्स्तुवन्त्येवं दिवियजो दिवि द्युलोके स्थितानिन्द्रादीन् देवान् यजन्तः” भा० ।

दिविरथ पु० पौरवे भूमन्युसुते नृपभेदे “ततो दिविरथो नाम भूमन्योरभवत् सुतः” भा०आ०९४अ० अङ्गराजपत्ने दधिवाहनसुते नृपभेदे च “अङ्गपुत्रो महानासीद् राजेन्द्रो दधिवाहनः । दधिवाहनपुत्रस्तु राजा दिविरथोऽभवत् । पुत्रो दिविरथस्यासीच्छक्रतुल्यपराक्रमः” हरिवं० ३१अ० ।

दिविष(स)द् पु० दिवि सीदति सद-क्विप् अलुक्स० वा षत्वम् । देवे अमरः । “पृथिवीसदं त्वान्तरिक्षसदं दिविषदं देवसदं नाकसदम्” यजु० ९।२ “मन्द्रानन्द पुरन्दरादिदिविषद्वृन्दैरमन्दादरात्” “इत्यद्वानलदूयमानदिविषद्दुर्वारदुःखापदाम्” गीतगो० ।

दिविष्टि त्रि० दिवमिच्छति इष-कर्त्तरि क्तिच् । द्युलोकेच्छायुक्ते “इमा उ वां दिविष्टयः” ऋ०७।७४।१ “दिविष्टयो दिवमिच्छन्त्यः” भा०

दिविष्ठ त्रि० दिवि तिष्ठति स्था-क अलुक्स० षत्वम् । १अन्तरीक्षस्थे २स्वर्गस्थिते च “दिविष्ठस्य भुविष्ठस्य सर्व्वभूतो मम प्रियः” भा०आ०६अ० ।

दिविस्पृश् त्रि० दिवि स्पृशति क्विन् “न रपरेति” पा०पर्युदासात् न षत्वम् । द्युलोकस्पर्शिनि “आ हि ष्माथो दिविस्पृशम्” ऋ०४।४६।४ क्विन्नन्तत्वात् झलि पदान्ते च कुः

दिवी स्त्री दिव वा० ई । उपजिह्विकाकीटे शब्दार्थ० ।

दिवेदिवे अव्य० दिव-वा० के हिलुक् । दिवसे निरु० ।

दिवोकस् पु० द्यौः स्वर्ग आकाशो वा ओकोऽस्य । १देवे २चातकखगे च मेदि० ।

दिवोजा त्रि० दिवो जायते जन-ड । वा० अलुक्स० । द्युलोकाज्जाते “उषा अया नो दुहिता दिवोजाः” ऋ०६।६५।१

दिवोदास पु० दिवः स्वर्गात् दासो दानं यस्मै । वध्र्यश्वस्य पुत्रभेदे “वध्र्यश्वान्मिथुनं यज्ञे मेनकायामिति श्रुतिः । दिवोदासश्च राजर्षिरहल्या च यशस्विनी” हरिवं० ३२अ० । मनुवंश्ये रिपुञ्जयाख्ये २नृपभेदे च तत्कथा काशीख०४७अ० । “ततश्चिन्तयता लब्धा ब्रह्मणा राजर्षिसत्तमः । क्षतोत्रे महाक्षेत्रे तपस्यन्निश्चलेन्द्रियः । मनोः स्वयंभुवो वीरः सर्वोधर्म्मस्योदितः । रिपुञ्जयेति विख्यातो राजा परपुरञ्जयः । अथ ब्रह्मा तमासाद्य बहुगौरवपूर्वकम् । उवाच वचनं राजन् ! रिपुञ्जय ! महामते ! । इमां पालय भूपाल ! ससमुद्राद्रिकाननाम् । नागकन्यां नागराजः पत्न्यर्थन्ते प्रदास्यति । अनङ्गमोहिनीत्याख्या वासुकिः शीलभूषणाम् । दिवोऽपि देवादास्यन्ति रत्नानि कुसुमानि च । प्रजापालनसन्तुष्टा महाराज ! प्रतिक्षणम् । दिवोदास इति ख्यातमतो नाम त्वमाप्स्यसि । मत्प्रसादाच्च नृपते ! दिव्यं सामर्थ्यमस्तु ते । परमेष्ठिवचः श्रुत्वा ततोऽसौ राजसत्तमः । वेधसं बहुशः स्तुत्वा वाक्यञ्चेदमुवाच ह । राजोवाच । पितामह ! महामान्य ! त्रिलोकीकरणक्षम ! । कथमन्ये च राजानो मे कथं कथ्यते त्वया । ब्रह्मोवाच त्वयि राज्यं प्रकुर्व्वाणे देवोऽपि विधास्यति । पापनिष्ठे च वै राष्ट्रे न देवो वर्षते पुनः । राजोवाच यद्यहं पृथिवीनाथः सर्व्वलोकपितामह ! । तदा दिविषदो देवा दिवि तिष्ठन्तु मा भुवि । देवेषु दिवि तिष्ठत्सु मयि तिष्ठति भूतले । असपत्नेन राज्येन प्रजा सौख्यमवाप्स्यति । तथेति विश्वसृक्प्रोक्तो दिवोदासो नरेश्वरः । पटहं घोषयाञ्चक्रे दिवं देवा व्रजन्त्विति । मयि प्रशासति क्षौणीं सुराः स्वस्था भवन्त्विति । नागलोकं व्रजन्त्वेव नागा नराः सुस्था भवन्त्विति” इत्युपक्रमे दिवोदासस्य काशीतो निर्वासनान्तकथा तत उत्तरेष्वध्यायेषु दृश्या । ३धन्वन्तर्य्यवतारे काशीराजभेदे आयुर्वेदशास्त्रे तत्कथा ७८९पृ० सुश्रुतप्रादुर्भावे भाव०प्र० उक्ता दृश्या ।

दिवोद्भव त्रि० दिवः स्वर्गे उद्भवति उद्+भू अच् । आकाशे स्वर्गयोजाते । २एलायां स्त्री शब्दार्थकल्प० ।

दिवोल्का स्त्री दिवा जाता उल्का । दिवसजातायां नभःसम्भूतायामुल्कायाम् । “सधूमा न्यपतत् सार्च्चिर्दिवोल्का नभसश्च्युता” भा०उ०३०अ० ।

दिवौकस् पु० दिवं स्वर्ग ओकोऽस्य दिवा ओकोऽस्येति दिवनशब्दे उज्ज्वलदत्तः । देवे “पथि व्यजृम्भन्त दिवौकसामपि” । “वनौनिशस्याधिपतेर्दिवौकसाम्” रघुः । “कीर्त्तयन्निव दिवौकसां प्रियम्” माघः “तारकेण दिवौकसः” कुमा० ।

दिवौकस पु० (ओकस्) शब्दोऽदन्तोऽप्यस्तीत्युज्ज्वलदत्तोक्तेः

दिवमोकमोऽस्य। देवे "वसुधामिह संप्राप्तैः सर्वैरेव दिवौकसैः" हरिवं० २१२अ०।

दिव्य त्रि० दिवि भवः यत्। १स्वर्गभवे २आकाशभवे ३उत्पातभेदे पु० "संसूचयन्ति दिव्यान्तरीक्षभौमास्तदुत्पाताः" वृ०सं०उक्तम् उत्पातशब्दे ११२४पृ०दृश्यम्। ४यवे ५गुग्गुलौ च पु०राजनि०। कालीविलासतन्त्रोक्ते ६भावभेदे "शृणु भावत्रयं देवि! दिव्यवीरपशुक्रमात्। दिव्यस्तु देववत्प्रायो वीरश्चोद्धतमानसः। सत्यत्रेताद्वापरयेन्तं दिव्यभावविनिर्णयः। त्रेताद्वापरपर्यन्तं वीरभावइतीरितम्। मद्यं मत्स्यं तथा मांसं मुद्रां मैथुनमेव च। श्मशानसाधनं भद्रे! चितासाधनमेव च। एतत्ते कथितं सर्वं दिव्यवीरमतं प्रिये। दिव्यवीरमतं नास्ति कलिकाले सुलोचने!"। ७नायकभेदे रसमञ्जरी इन्द्रादयो दिव्यनायकाः। ८लवङ्गे न०मेदि० ९हरिचन्दने न०राजनि०। १० गङ्गाजलादिस्पर्शपूर्वकशपथभेदे "ब्राह्मणो वचनं श्रुत्वा स्नानेशोऽस्नानिनां वरः। गङ्गातोयं करे कृत्वा स्वीकारञ्च चकार सः। गङ्गातोयमपस्पृश्य मिथ्या यदि वदेज्जनः। स याति कालसूत्रञ्च यावद्वै ब्रह्मणो वयः"। ब्रह्म०वै०प्र०ख०। "तथा गङ्गोदकं ताम्रं गोमयं गोरजस्तथा। सत्यं वा यदि वाऽसत्यं यदि दिव्यं करोति यः। कर्त्ता च रौरवं याति तथा कारयिता प्रिये!। उभयोः पुनरावृत्तिर्नरयोनिषु नास्ति वै। तस्यास्ति पुनरावृत्तिर्व्याघ्रसूकरयोनिषु। दिव्यं कर्तुः कारयितुश्चापराजा यथा तथा। गायत्रीरहितस्यापि नरकञ्चोत्तरोत्तरम्" इति गायत्रीतन्त्रे ५पट०। व्यवहारे प्रतिज्ञातार्थसाधनाय वादिप्रतिवादिनोरन्यतराभ्यां कर्त्तव्ये ११लौकिकसाक्ष्यादिप्रमाणासद्भावे तुलादिपरीक्षाभेदे। तद्भेदादिः तत्र तत्सामान्यविधिश्च वीरमि० दिव्यमातृकायां दर्शितो यथा

"तत्र दिव्यन्नाम मानुषप्रमाणाभावे यन्निर्णायकं यत् तदुच्यते। यत्तु स्मृतितत्त्वे एवकारस्थलेऽपिशब्दं दत्वा मानुषप्रमाणसत्त्वेऽपि यत्र दिव्याङ्गीकारस्तत्रापि तद्भवतीति प्रयोजनमुक्तं तदयुक्तम् "एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममिति" वदता याज्ञवल्क्येन "प्रमाणहीने वादे तु निर्दिष्टा दैविकी क्रियेति" वदता बृहस्पतिना च "युक्तिष्वप्यसमर्थासु शपथैरेनमर्दयेदिति" नारदेनापि मानुषप्रमाणासत्त्वे एव दिव्यस्य विधानात्। तत्र बृहस्पतिः दिव्यभेदानाह "घटोऽग्निरुदकञ्चैव विषं कोषस्तु पञ्चमः। षष्ठन्तु तण्डुलाः प्रोक्ताः सप्तमन्तप्तमाषकम्। अष्टमं फालमित्युक्तं नवमं धर्मजन्तथा। दिव्यान्येतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयम्भुवेति"। नारदः "युक्तिष्वप्यसमर्थासु शपथैरेनमर्दयेत्। अर्थकालबलापेक्षमग्न्यम्बुसुकृतादिभिः। घटोऽग्निरुदकं चैव विषं कोशस्तु पञ्चमः। उक्तान्येतानि दिव्यानि विशुद्ध्यर्थं महात्मभिः। सन्दिग्धेऽर्थेऽभियुक्तानां परीक्षार्थं महात्मनाम्। प्रोक्तानि नारदेनेह सत्यानृतविशुद्धये" इति। अर्दयेत्पीडयेत्। अर्थापेक्षत्वं विवादविषयीभूतार्थस्याल्पत्वमहत्त्वानुरूपमित्यर्थः। नन्वेषामपि शपथानां मानुषप्रमाणाभाव एव निर्णायकत्वेन दिव्यत्वात् कथं दिव्यानि नवेत्यभिधानम्। तथा च शङ्खः "तत्र दिव्यं नाम तुलाधारणं विषाशनमप्सु प्रवेशो लोहधारणमिष्टापूर्त्तप्रदानमन्यांश्च शपथान् कारयेदिति"। तांश्च शपथानाह बृहस्पतिः "सत्यवाहनशस्त्राणि गोबीजकनकानि च। देवब्राह्मणपादांश्च पुत्रदारशिरांसि च। एते च शपथाः प्रोक्ताः स्वल्पार्थे सुकराः सदेति"। नारदोऽपि "सत्यवाहनशस्त्राणि गोबीजकनकानि च। देवतापितृपादांश्च दत्तानि सुकृतानि च। स्पृशेच्छिरांसि पुत्राणां दाराणां सुहृदान्तथा। अभियोगेषु सर्वेषु कोशपानमथापि वा। इत्येते शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारणे" इति। सत्यम्। अत्र समनन्तरभाविनिर्णयनिमित्तस्य दिव्यत्वेन विवक्षितत्वात्। तादृशत्वञ्च घटादीनामेव न तु शपथानान्तेषां कालान्तरभाविनिर्णयनिमित्तत्वात्। नन्वेवं कोशस्य कथन्तेषु पाठ इति चेत् सत्यम्। तस्य तेषु पाठो महाभियोगविषयकत्वसाम्यात् स्वल्पाभियोगविषयत्वसाम्याच्च। वस्तुतस्तु शपथानामपि नारदादिवचनानुसाराद्गोबलीवर्दन्यायेन दिव्यत्वाभ्युपगमेन नवसङ्ख्योपलक्षणत्वात्। तथा च नारदः "युक्तिष्वप्यसमर्थासु शपथैरेनमर्दयेत्। अर्थकालबलापेक्षमग्न्यम्बुसुकृतादिभिः। घटोऽग्निरुदकञ्चैव विषं कोशश्च पञ्चमः। उक्तान्येतानि दिव्यानि विशुद्ध्यर्थं महात्मभिः"। दिव्यं नाम तुलारोहणम्। विषाशनमप्सु प्रवेशो लोहधारणमिष्टापूर्त्तप्रदानमन्यांश्च शपथान् कारयेत्। मनुः "असाक्षिकेषु त्वर्थेषु मिथो विवदमानयोः। अविन्दंस्तत्त्वतः सत्यं शपथेनापि लम्भयेत्। अग्निं वाहारयेदेनमप्सु चैनं निमज्जयेत्। पुत्रदारस्य वाप्येनं शिरांसि स्पर्शयेत् पृथक्।, यथा- देवैः प्रयुक्तानि पुष्कलार्थे महात्मभिः। परस्परविशुद्ध्यर्थं

तस्मादिव्यानि नामतः" । अस्मात्त्विकेष्विति मानुषप्रमाणरहितेष्वित्यर्थः । उद्दिष्टानां दिव्यानां मध्ये तुलादीनि महाभियोगे प्रयोक्तव्यानि तथा च याज्ञवल्क्यः "तुलाग्न्यापो विषं कोशो दिव्यानीह विशुद्धये । महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेऽभियोक्तरि । रुच्या वान्यतरः कुर्य्यादितरो वर्त्तयेच्छिरः" । अत्नाग्निशब्देन तप्तायःपिण्डादयो गृह्यन्ते । शीर्षकं लक्षणया जयपराजयनिमित्तो दण्डः तत्प्रयुक्तदण्डभागित्वं वा रुच्या इच्छया । इतरः अभियुक्ताभियोक्त्रोरन्यतरः । इतरः शिरोवर्त्तयेत् दण्डं स्वीकुर्य्यादित्यर्थः । ननु "कोशमल्पेऽपि दापयेत्" इति स्वल्पाभियोगेऽपि कोशस्य विधानात् कथं महाभियोगेष्वेतानीति चेन्न तस्य तुलादिषु पाठोऽयष्टम्भाभियोगेऽपि प्राप्त्यर्थः । न तु महाभियोगेष्वेवेति नियमार्थः । "अन्यथा कोशस्य शङ्काभियोग एव प्राप्तिः स्यात् । "अवष्टम्भाभियुक्तानां घटादीनि विनिर्दिशेत् । तण्डुलाश्चैव कोशश्च शङ्कास्वेतौ नियम्य चेति पितामहस्मरणात् । अवष्टम्भः शीर्षकस्थः । अवष्टम्भोऽत्न निश्चय इति स्मृतितत्त्वे । यदा शीर्षकस्थोऽभियोक्ता न स्यात्तदा एतानि दिव्यानि न स्युरिति तथा च नारदः "शिरोवर्त्ती यदा न स्यात्तदा दिव्यं न दीयते" इति । दिव्यदाने नियममाह पितामहः "अभियोक्ता शिरःस्थाने दिव्येषु परिकीर्त्त्यते । अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं श्रुतिनिदर्शनात्" । कात्यायनोऽपि "न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेदिति" । अभियुक्ताय दातव्यमित्यस्यापवादं रुच्या वान्यतर इत्यनेनाह याज्ञवल्क्यः । नारदोऽपि "पारयोक्ता शिरःस्थाने सर्वेष्वेकः प्रकल्पितः । इच्छया त्वितरः कुर्य्यादितरो वर्त्तयेच्छिरः" इति । कचिद्विषयविशेषे शिरोविनापि दिव्यं देयमित्याह याज्ञवल्क्यः "विनापि शीर्षकात् कुर्य्यान्नृपद्रोहेऽथ पातके" इति । शीर्षकाद्विनापि पराजयप्रयुक्तदण्डभागिनोऽभियोक्तुरभावेऽपि । पातके ब्रह्महत्यादौ । कात्यायनोऽपि "पार्थिवैः शङ्कितानाञ्च निर्दिष्टानाञ्च दस्युभिः । आत्मशुद्धिपराणाञ्च दिव्यं देयं शिरो विनेति" । कालिकापुराणेऽपि "परदाराभिशापे च चौर्य्यागम्यागमेषु च । महापातकशस्ते च स्याद्दिव्यं नृपसाहसे । विप्रतिपत्तौ विवादेऽवर्णस्य स्थापने कृते । तत्रैव स्थापयेद्दिव्यं शिरःपूर्वं महीपतिः । परदाराभिमर्षे च बहवो यत्र वादिनः । शिरोहीनमर्वाद्दिव्यमात्मनः शुद्धिकारणादिति" । विप्रतिपत्तौ परदारगमनाद्यभियोगरूपायां, विवादे अस्पृष्टादानादिविषये अवर्णोऽपवादः । परदाराभिमर्षे चेति चौर्य्यादीनामप्युपलक्षणम् । विष्णुः "राजद्रोहे साहसे च विना शीर्षप्रवर्त्तनादिति" । विषयविशेषेषु दिव्यविशेषानाह संग्रहकारः "घटादीनि विषान्तानि गुरुष्वर्थेषु दापयेत्" । पितामहोऽपि "अवष्टम्भाभियुक्तानां घटादीनि विनिर्दिशेत् । तण्डुलाश्चैव कोशश्च शङ्कास्वेतौ नियोजयेत् इति" । कात्यायनः "शङ्काविश्वाससन्धाने विभागे रिक्थिनां सदा । क्रियासमूहकर्त्तृत्वे घटादीनि विनिर्दिशेत्" । क्रियासमूहकर्त्तृत्वे सम्भूयैकक्रियाकारित्वे । पितामहोऽपि "विश्रम्भे सर्वशङ्कासु सन्धिकार्य्ये तथैव च । एषु कोशः प्रदातव्यो नित्यं चित्तविशुद्धये । शिरःस्थायिविहीनानि दिव्यादीनि विवर्जयेत् । घटादीनि विषान्तानि कोश एकः शिरः स्मृतः" इति । तण्डुलानां विषयं स एवाह "चौर्य्ये तु तण्डुला देया नान्यत्नेति विनिश्चयः" इति । अन्यत्न स्त्रीसंग्रहादौ न तु दत्तापह्नवे "तदर्द्धस्य तण्डुला" इति वक्ष्यमाणकात्यायनवचनेन तण्डुलदिव्यस्य विधानात् । एतदल्पचौर्य्यशङ्कायां वेदितव्यम् । "चौर्य्येऽभिशङ्कायुक्तानां तप्तमाषो विधीयते" इति महाचौर्य्यशङ्कायां तप्तमाषस्य तत्रैव विधानात् । द्रव्यसङ्ख्यया दिव्यविशेषानाह विष्णुः "अथ शपथक्रिया राजद्रोहादिषु यथाकामनिक्षेपणस्तेयेष्वर्थप्रमाणादिति" । शपथो दिव्यम् । राजद्रोहादिषु यथाकामं राजेच्छानुरोधाद्दिव्यं निक्षेपादिषु धनतारतम्यादित्यर्थः । वस्त्रादिविषयविवादे तु तन्मूल्यद्रव्यपरिमाणं ग्राह्यम् । बृहस्पतिरपि "विषं सहस्रेऽपहृते पादोने च हुताशनः । त्रिभागोने च सलिलमर्द्धे देयो घटः सदा । चतुःशताभियोगे तु दातव्यस्तप्तमाषकः । त्रिशते तण्डुला देयाः कोशश्चैव तदर्द्धके । शतहृतेऽपह्नुते च दातव्यं धर्मशोधनम् । गोचरस्य प्रदातव्यं सद्यः कालावलेहनम् । एषा सङ्ख्या निकृष्टानां मध्यानां द्विगुणा स्मृता । चतुर्गुणोत्तमानाञ्च कल्पनीया परीक्षकैरिति" । धर्मशोधनम् । धर्मजदिव्येन शोधनम् । निकृष्टानां जातिगुणवर्णैः मध्यमत्वमुत्तमत्वञ्च तैरेव । यत्तु "नाहस्माद्धरेत् फालञ्च

विषं न तुलां तथेति" याज्ञवल्क्यवचनं तन्मध्यमोत्तमपुरुषविषयम् । यत्तु "सहस्रे तु धटं दद्यात् सहस्रार्द्धे तथायसम् । अर्द्धस्यार्द्धे तु सलिलं तस्यार्द्धे तु विषं स्मृतमिति" पितामहवचनं तदुयमात्रद्रव्यापह्नवे पातित्यं भवति तद्विषयम् । एतत्त्वेयत्ताहसविषयम् इत्तापह्नवे तु कात्यायनः "इत्तस्यापह्नवो यत्र प्रमाणं तत्र कल्पयेत् । स्तेयसाहसयोर्दिव्यं स्वल्पेऽप्यर्थे प्रदापयेत् । सर्वद्रव्यप्रमाणन्तु ज्ञात्वा हेम प्रकल्पयेत् । हेमप्रमाणयुक्तन्तु तदा दिव्यं प्रयोजयेत् । ज्ञात्वा सङ्ख्यां सुवर्णानां शतनाशे विषं स्मृतम् । अशीतेस्तु विनाशेऽथ दद्याच्चैव हुताशनम् । षष्ट्या नाशे जलं देयं चत्वारिंशति वै घटम् । विंशद्दशविनाशे तु कोशपानं विधीयते । पञ्चाधिकस्य वा नाशे तदर्द्धस्य तण्डुलाः । ततोऽर्द्धविनाशे तु स्पृशेत्पुत्रादिमस्तकान् । ततोऽर्द्धविनाशे तु लौकिकस्य क्रिया स्मृता । एवं विचारयन् राजा धर्मार्थाभ्यां न हीयत" इति । अत्र सुवर्णशब्दः षोड़शमाषात्मकः । नाशोऽपह्नवः । विंशद्दशविनाशे विंशद्विनाशन इति स्मृतिचन्द्रिका । पञ्चाधिकस्य पञ्चभ्योऽधिकस्य षट्प्रभृतेरिति यावत् । तदर्द्धस्य सुवर्णप्रभृतेः । ततोऽर्द्धस्य अष्टमाषेन सुवर्णार्द्धप्रभृतेः । ततोऽर्द्धस्य विनाशे माषद्वयमाषो नसुवर्णार्द्धप्रभृतेर्विनाशे । लौकिकास्य क्रियाः । अपह्नवे तव दशगुणो द्रव्यनाशो भविष्यतीत्यादिकाः । चशब्दः स्वार्त्तशपथसमुच्चयार्थः । अतएवाह विष्णुः "सर्व्वेष्वेवार्थजातेषु मूल्यं कनकं कल्पयेत् । तत्र च कृष्णलोने शूद्रं दूर्व्वाकरं शापयेत्, द्विकृष्णलोने तिलकरम्, त्रिकृष्णलोने जलकरं चतुःकृष्णलोने सुवर्णकरम्, पञ्चकृष्णलोने सीतोद्धृतमहीकरम्, तत्र सुवर्णार्द्धोने कोशो देयः शूद्रस्य ततःपरं यथार्हं धटाग्न्युदकविषाणामन्यतमं द्विगुणार्थे यथाभिहिता समयक्रिया । वैश्यस्य त्रिगुणेऽर्थे, राजन्यस्य कोशवर्जं चतुर्गुणेऽर्थे ब्राह्मणस्य कोशन्दद्यात् अन्यत्रागामिकालसमयनिबन्धनक्रियातः कोशस्थाने ब्राह्मणं सीतोद्धृतमहीकरमेव शापयेत् । प्रागदृष्टदोषं स्वल्पेऽप्यर्थे दिव्यानामन्यतममेव कारयेत् । सत्सु प्रथितं सच्चरितं न महत्यर्थेऽपीति" । सीतोद्धृतमहीकरं लाङ्गलोद्धृतलोष्टहस्तमित्यर्थः । जनग्रहणमधिके शापनिवृत्त्यर्थं शापे तु विशेषमाह मनुः "सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।

गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्व्वैस्तु पातकैरिति" यद्यहमर्थापह्नवी स्यात् तदा सत्याभिधानधर्म्मो मम निष्फलः स्यादिति शपथकारिणं ब्राह्मणं वाचयेत् । एवं क्षत्रियादीनां वाहनादीनि निष्फलानि स्युरित्यादीत्यर्थः । पादस्पर्शादीनां विशेषः स्मृत्यन्तरे दर्शितः "निष्के तु सत्यवचनं द्विनिष्के पादलम्भनम् । त्रिकाद्र्वाक् तु पुण्यं स्यात् कोशपानमतःपरम्" इति । अत्र निष्कशब्देन कर्षचतुर्थांशो महामुद्रितः प्रतिपाद्यते क्वचिद्देशे तस्यापि निष्कव्यवहारात् न तु मनूक्तो निष्कः तस्य राजतपलात्मकत्वेन मूलकाञ्चनकर्षादधिकत्वात् तत्र सत्यवचनविधौ चतुर्गुणेऽर्थे ब्राह्मणस्येति विरोधः स्यात् । दिव्ये दण्डे च मनूक्तं परिमाणम् ग्राह्यमिति वृहस्पतिराह "सङ्ख्या रश्मिरजोमूला मनुना समुदाहृता । कार्षापणान्ता सा दिव्ये नियोज्या विनये तथेति" । संख्या परिमाणं रश्मिरजोमूला त्रसरेण्वादिका । विनये दण्डे । तच्च परिमाणं प्रतिज्ञापूर्व्वकं मनुराह "लोकसंव्यवहारार्थं याः संज्ञाः प्रथिता भुवि । ताम्ररूप्यसुवर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः । जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः । प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणुम्प्रचक्षते । त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिक्षैका परिमाणतः । ता राजसर्षपस्तिस्रस्ते त्रयो गौरसर्षपः । सर्षपाः षड़्यवो मध्यस्त्रियवन्त्वेककृष्णलम् । पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोड़श । पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणन्दश । द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रौप्यमाषकः । ते षोड़श स्याद्धरणं पुराणश्चैव राजतः । धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः । कार्षापणस्तु विज्ञेयः कार्षिकस्ताम्रिकः पणः । चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः" इति । अत्र ताम्ररूप्यसुवर्णानामिति ताम्ररूप्ययोरल्पत्वात् प्राक्प्रयोगो न तु क्रमप्रदर्शनार्थः । पलानि धरणन्दशेत्यन्तं सुवर्णपरिमाणाभिधानात् । चतुःसौवर्णिको निष्क इत्युक्तं रूप्यपरिमाणाभिधानम् । अवशिष्टेन ताम्रपरिमाणाभिधानम् । जालान्तरप्रविष्टे सूर्य्यरश्मौ यत् सूक्ष्मं रजो दृश्यते तत् त्रसरेणुसंज्ञकम् अष्टौ त्रसरेणवो लिक्षा तास्तिस्रः राजसर्षपः । त्रयो राजसर्षपाः गौरसर्षपः । षड्गौरसर्षपा मध्यमो यवो न सूक्ष्मो न स्थूल इति । मध्यमयवस्य परिमाणमुक्तं मिताक्षरायाम् मध्यशब्दः पादपूरणार्थः । तथा च संपूर्णयवपरिमाणमुक्तमिति मनु-

माषेत्र । त्रयो यवाः कृष्णलम् । माषः पञ्च कृष्णलानि सुवर्णः षोडश माषाः । पलं सुवर्णाश्चत्वारः । धरणन्दश पलानि । कृष्णमाषो द्वे कृष्णले । रजतस्य धरणं षोडश कृष्णमाषाः । अस्य च पुराण इति संज्ञान्तरम् । राजतः शतमानः राजतदशधरणानि राजतपलसंज्ञाप्यस्य भवति । "शतमानन्तु दशभिर्धरणैः पलमेव त्विति" याज्ञवल्क्यस्मरणात् । पूर्वोक्तसुवर्णचतुष्टयपरिमित एको राजतनिष्कः । कार्षिकः कर्षसंमितः ताम्रिकस्ताम्रविकारः कार्षापणो विज्ञेयः । पण इति च संज्ञा अस्यैव विज्ञेयेत्यर्थः । पणशब्दोऽध्याहार्यः । अतएव वृहस्पतिः "निष्कं सुवर्णाश्चत्वारः कार्षिकस्ताम्रिकः पणः" । ताम्रकर्षकृता मुद्रा विज्ञेयः कार्षिकः पणः । स एव चन्द्रिका प्रोक्ता तासतस्तु धानकाः । ता द्वादश सुवर्णस्तु दीनाराख्यः स एव तु" । इति कर्षः पलचतुर्थांशः । "ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री पलङ्कर्षचतुष्टयम्" इत्यमरसिंहेनाभिधानात् । ते माषाः षोडशाक्षः कर्ष इति च संज्ञेत्यर्थः । तेनाक्षकर्षशब्दयोः सुवर्णपरिमाणवचनत्वमित्यवगम्यते । याज्ञवल्क्यः पले विकल्पमाह "पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्त्तितम्" । इति तस्य चतुर्थोऽंशो विंशतिमाषा तत्परिमितः कार्षापणः । अतएव कात्यायनः "माषो विंशतिभागस्तु ज्ञेयः कार्षापणस्य तु । काकिणी तु चतुर्भागा माषकस्य पणस्य चेति" । राजतोऽपि कार्षापणोऽस्तीत्याह नारदः "कार्षापणो दक्षिणस्यान्दिशि रौप्यः प्रवर्त्तते" इति । व्यासस्तु निष्कस्य प्रमाणमाह "पलान्यष्टौ सुवर्णास्तु ते सुवर्णाश्चतुर्दश । एतत् निष्कप्रमाणन्तु व्यासेन परिकीर्त्तितम्"

वर्णभेदेन दिव्यव्यवस्थामाह नारदः "ब्राह्मणस्य घटो देयः क्षत्रियस्य हुताशनः । वैश्यस्य सलिलं देयं शूद्रस्य विषमेव तु । साधारणः समस्तानां कोशः प्रोक्तो मनीषिभिः । विषं विना ब्राह्मणस्य सर्वेषां वा तुला स्मृता" इति । अनित्या चेयं व्यवस्था "राजन्येऽग्निं घटं विप्रे वैश्ये तोयं नियोजयेत् । सर्वेषु सर्वदिव्यं वा विषवर्जं द्विजोत्तमे" इति कात्यायनस्मरणात् । व्यवस्थापक्षे वयोविशेषादिना व्यवस्थापनीयम् तदाह नारदः "क्लीवानातुरान् सत्वहीनान् परितस्थाविताचरान् । बालवृद्धातुरांस्त्रीश्च परीक्षेत घटं सदा । स्त्रीणान्तु न विषं प्रोक्तं न चापि सलिलं स्मृतम् । घटकोशादिभिस्तासामन्तस्तत्त्वं विचारयेत् । नार्त्तानामीय शुद्धिः स्यात् न विषं पित्तरोगिणाम् । श्वित्रान्धकुनखादीनां नाग्निकर्म विधीयते । न मज्जनीयाः स्त्री बाला धर्मशास्त्रविचक्षणैः । रोगिणो ये च वृद्धाः स्युः पुमांसो ये च दुर्बलाः । निरुत्साहान् व्याधिक्लिष्टान्नातांस्तोये निमज्जयेत् । सद्यो म्रियन्ते मज्जन्तः स्वल्पप्राणा हि ते स्मृताः । नाह्वयेऽप्यागतानेतान्नैव तोये निमज्जयेत् । न चापि धारयेदग्निं न विषेण विशोधयेत्" याज्ञवल्क्यः "तुला स्त्रीबालवृद्धान्धपङ्गुब्राह्मणरोगिणाम् । अग्निर्जलं वा शूद्रस्य यवाः सप्त विषस्य चेत" । स्त्रीमात्रजातिवयोऽवस्थाविशेषानादरेण । बाल आषोडशाद्वर्षाज्जातिविशेषानादरेण । वृद्धोऽशीतिकावरः । अन्धो नेत्रविकलः । पङ्गुः पादविकलः । ब्राह्मणो जातिमात्रम । रोगी व्याधितः ।

एतेषां शोधनार्थं सर्वदिव्यमध्यारणेषु मार्गशीर्षचैत्रवैशाखेषु स्त्र्यादीनां सर्वदिव्यप्रसक्तौ तुलैवेति नियम्यते न तु सर्वकाले स्त्रीणां तुलानियमः कोशादिविधानात् । अग्निकालस्तत्रापि क्षत्रियस्य । जलमेव वैश्यस्य । यवा दशार्णे शूद्रस्य विषस्य सप्तैव यवा उक्तप्रमाणलक्षणा भवन्तीत्यर्थः । ब्राह्मणस्य तुलाविधानात् अग्निर्जलं वेति क्षत्रियवैश्यविषयमित्यवगम्यते । अतएव पितामहः "ब्राह्मणस्य घटो देयः क्षत्रियस्य हुताशनः । वैश्यस्य सलिलं प्रोक्तं विषं शूद्रस्य दापयेत्" इति । कात्यायनोऽपि "न लोहशिल्पिनामग्निः सलिलं नाम्बुसेविनाम् । मन्त्रयोगविदाञ्चैव विषं दद्यात्तु न क्वचित् । तण्डुलैर्न नियुञ्जीत व्रतिनं मुखरोगिणाम्" इति । व्रतिनं पयोव्रतादिनियमस्थम् । हारीतोऽपि "कुष्ठिनां वर्जयेदग्निं सलिलं श्वासकासिनाम् । पित्तश्लेष्मवतां नित्यं विषञ्च परिवर्जयेत्" इति ।

विष्णुरपि "न श्लेष्मकारिणां व्याधितानां भीरूणां श्वासकासिकानामम्बुसेविनामुदकं हेमन्तशिशिरयोश्चेति" पितामहोऽपि "कुष्ठिनां वर्जयेदग्निं सलिलं श्वासकासिनाम् । पित्तश्लेष्मवतां नित्यं विषन्तु परिवर्जयेत् । मद्यपस्त्रीव्यसनिनां कितवानां तथैव च । कोशः प्राज्ञैर्न दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः" इति । यत्तु पितामहेनोक्तम् "सततानां श्मशानानां व्याधितानां तपस्विनाम् । स्त्रीणाञ्च न भवेद्दिव्यं यदि धर्मस्त्ववेक्ष्यते" इति तुलेतरविषयं तदिति केचित् तदयुक्तम् । "घटकोशादिभिस्तासामन्तस्तत्त्वं विचारयेदिति पूर्वोदाहृत-

नारदवचनेन स्त्रीणां कोशादेर्विधानात् । तदन्यस्य-विषयमित्युक्तं विद्यारण्यश्रीपादैः । विज्ञानेश्वराचार्य्यास्तु पुंस्त्रियोर्विवादे इच्छया वाऽन्यतरः कुर्य्यादित्यनेन पक्षे स्त्रीणामपि दिव्यप्रसक्तौ पुरुषस्यैव दिव्यं न स्त्रीणामित्येतत्परमिदम् । अन्यथा सर्व्वथा तासां दिव्यनिषेधे धटकोशादिभिस्तासामन्यस्तत्त्वं विचारयेदित्यनेन विरोधः स्यादिति प्राहुः । कात्यायनः "गोरक्षकान् वाणिजकांस्तथा कारुकुशीलवान् । प्रेष्यान् वार्द्धुषिकांश्चैव ग्राहयेच्छूद्रवद्द्विजान्" । कालिकापुराणेऽपि "वर्णान्त्यस्य सदा देयं साधकं तप्तहेमजमिति" । वर्णानामन्त्यः प्रत्यन्तः तस्येत्यर्थः । नारदोऽपि "महापराधे निर्द्धर्मे कृतघ्ने क्लीवकुत्सिते । नास्तिके दृष्टदोषे च शपथं तु विवर्ज्जयेत्" इति । कात्यायनोऽपि "मातापितृद्विजगुरुवृद्धस्त्रीबालघातिनाम् । महापातकयुक्तानां नास्तिकानां विशेषतः । लिङ्गिनां प्रमदानाञ्च मन्त्रयोगक्रियाविदाम् । वर्णसङ्करजातानां पापाभ्यासप्रवर्त्तिनाम् । एतेष्वेवाभियोगेषु निन्द्येष्वेवं प्रवर्त्तितः । दिव्यं प्रकल्पयेन्नैव राजा धर्म्मपरायणः । एतैरेव नियुक्तानां साधूनां दिव्यमर्हति । न सन्ति साधवो यत्र तत्र शोध्याः स्वकैर्नरैरिति" । साधूनां दिव्यमर्हति राजा कल्पयितुमिति शेषः । प्रतिनिधिद्वारा एतैर्दिव्यं कारणीयमिति दर्शयितुमाह स एव "महापातकयुक्तेषु नास्तिकेषु विशेषतः । न देयं तेषु दिव्यन्तु पापाभ्यासरतेष्वपि । एषु पापेषु दिव्यानि कर्त्तव्यानि प्रयत्नतः । तारयेत्सज्जनैस्तानि नाभिशस्तं त्यजेन्नर इति" । तारयेत् शोधयेत् । अभिशोधनं प्रतिनिधिद्वारा शोधनमकारयित्वा न त्यजेदित्यर्थः । यत्तु तेनैवोक्तम् "अस्पृश्याधमदासानां म्लेच्छानां पापकारिणाम् । प्रातिलोम्यप्रसूतानां निश्चयो न तु राजनि । तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि संशये तेषु निर्द्दिशेदिति" । तत्तैर्नियुक्तानां साधूनामभावे विज्ञेयम् । तत्प्रसिद्धानि घटादीनि इति स्मृतितत्त्वे । साधूनामप्यसामर्थ्ये प्रतिनिधिमप्युपजानाति स एव "कालदेशाविरोधे तु यथायुक्तं प्रकल्पयेत् । अन्येन हारयेद्दिव्यं विधिरेष विपर्य्ययः" । सामर्थ्याभावे सर्व्ववर्णविषये विशेषमाह हारीतः, "राजन्येऽग्निं घटं विप्रे वैश्ये तोयं नियोजयेत् । न विषं ब्राह्मणे दद्याद्विषं वर्णान्तरे स्मृतम् । कोशतण्डुलधर्म्मास्तु धर्म्मस्थस्यैव च । पुत्रदारादिशपथान् सर्व्ववर्णे प्रयोजयेत्" इति । अथ दिव्यकालः तत्र पितामहः "यो यस्य विहितः कालो विधिर्यस्य च यो यथा । तं प्रवक्ष्यामि तत्त्वेन वादिनश्च बलाबलम् । चैत्रो मार्गशिराश्चैव वैशाखश्च तथैव च । एते साधारणा मासा दिव्यानामविरोधिनः । धटः सर्व्वर्त्तुकः प्रोक्तो वाते वाति विवर्ज्जयेत् । अग्निः शिशिरहेमन्तवर्षासु परिकीर्त्तितः । शरद्ग्रीष्मे च सलिलं हेमन्ते शिशिरे विषमिति" । विष्णुरपि "स्त्रीब्राह्मणविकलाऽसमर्थरोगिणां न तुला देया न वाति वायौ न कुष्ठ्यसमर्थलोहकाराणामग्निर्देयः शरद्ग्रीष्मयोश्च न कुष्ठिपैत्तिकब्राह्मणानां विषं देयं प्रावृषि च । न श्लेष्मिकाणां व्याध्यर्दितानां भीरूणां श्वासकासिनामम्बुजीविनामुदकं हेमन्तशिशिरयोश्चेति । हेमन्तनिषेधोऽत्र पौषमासविषय एव न तु मार्गशीर्षविषयोऽपि । मार्गशीर्षस्य "चैत्रो मार्गशिरा इति पूर्वोदाहृतपितामहवचनेन सकलदिव्यसाधारणत्वाभिधानात् । नारदोऽपि "विचार्य्य धर्म्मनिपुणैर्धर्म्मशास्त्रविशारदैः । धर्म्मं सर्व्वर्त्तुकं प्रोक्तं पण्डितैर्घटधारणम् । वर्षासु समये वह्निर्हेमन्तशिशिरे तथा । ग्रीष्मे सलिलमित्युक्तं विषं काले तु शीतले । न शीते तोयशुद्धिः स्यान्नोष्णकालेऽग्निशोधनम् । न प्रावृषि विषं दद्यात् प्रवाते न तुलां तथा । नापराह्ने न सन्ध्यायां न मध्याह्ने कदाचनेति" । मध्याह्ने दिव्यनिषेधो जलव्यतिरिक्तविषयः । अतएव पितामहः "पूर्व्वाह्णेऽग्निपरीक्षा स्यात् पूर्व्वाह्णे च धटो भवेत् । मध्याह्ने तु जलं देयं धर्म्मतत्त्वमभीप्सता । दिवसस्य तु पूर्व्वाह्णे कोशशुद्धिर्विधीयते । रात्रौ तु पश्चिमे भागे विषं देयं सुशीतलमिति" । अत्र विषस्य वर्षासु निषेधात् सिंहस्थावेव परीक्षामात्रनिषेधाच्च दिव्यान्तरं सिंहेतरवर्षास्वपि कुर्व्वन्ति । अतः "शय्यायने हरौ सुप्ते सर्व्वकर्म्माणि वर्जयेदित्यस्य न विषयः । तथा च ज्योतिषे "सिंहस्थे मकरस्थे च जीवे चास्तमिते भृगौ । मलमासे न कर्त्तव्या परीक्षा जयकाङ्क्षिणा" । तथा "रविशुद्धौ गुरौ चैव न शुक्रेऽस्तं गते पुनः । सिंहस्थे च रवौ नैव परीक्षा शस्यते बुधैः । नाष्टम्यां न चतुर्द्दश्यां प्रायश्चित्तपरीक्षणे । न परीक्षाभियोगस्य शनिभौमदिने भवेत्" । रविशुद्धौ गुरौ चेद्दिव्यत्र शस्यत इति शेषः तथा च दीपिकायाम् "न शुक्रास्तेऽष्टमेऽर्के गुरुसहितरवौ जन्ममासेऽष्टमेऽब्दे

ज्यैष्ठे मासि मघाख्ये कुजशनिदिवसे सन्नतारासु चाथ। नाडीनक्षत्रहीने गुरुरविरजनीनाथताराविशुद्धौ प्रातः कार्य्या परीक्षा द्विजतुरगगृहांशोदये सल्लग्ने"। इति। यद्यपि दिव्ये वारविशेषविधानाभावस्तथापि शिष्टाचाराद्रविवारे दिव्यानि दातव्यानीति मिताक्षरायाम्। अथ दिव्यदेशाः तत्र पितामहः। "प्राङ्मुखो निश्चलः कार्य्यः शुचौ देशे घटः सदा। इन्द्रस्थाने सभायां वा राजद्वारे चतुष्पथे" इति। घटग्रहणं दिव्यान्तरस्याप्युपलक्षणम्। इन्द्रस्थानग्रहणञ्च प्रसिद्धदेवतायतनान्तरस्याप्युपलक्षणम्। अतएव दिव्यमात्रमुपक्रम्य नारदः "सभाराजकुलद्वारे देवायतनचत्वरे"। विषयविशेषे इन्द्रस्थानादीनां व्यवस्थामाह। कात्यायनः "इन्द्रस्थानेऽभिशस्तानां महापातकिनां नृणाम्। नृपद्रोहप्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत्। प्रातिलोम्यप्रसूतानां दिव्यं देयञ्चतुष्पथे। अतोऽन्येषु तु कार्य्येषु सभामध्ये विदुर्बुधा" इति। इन्द्रस्थाने इन्द्रध्वजपर्वस्थाने। दिव्यदेशानादरे दिव्यं विसंवदतीत्याह, नारदः "अदेशकालदत्तानि बहिर्वासकृतानि च। व्यभिचारं कदर्थेषु कुर्वन्तीह न संशयः"। वासो जननिवासस्तस्माद्बहिष्कृतानि निर्जनप्रदेशकृतानीति यावत्। अतएव पितामहः "प्रत्यक्षं दापयेद्दिव्यं राजा वाधिकृतोऽपि वा। ब्राह्मणानां श्रुतवतां प्रकृतीनां तथैव चेति"। ब्राह्मणानां प्रकृतयोऽमात्यास्तेषाञ्चेत्यन्वयः।

अथ दिव्यसाधारणविधिस्तत्र वृहस्पतिः "स्नेहात् क्रोधाल्लोभतो वा भेदमायान्ति साक्षिणः। विधिदत्तस्य दिव्यस्य न भेदो जायते क्वचिदिति"। विधिश्च पितामहेन दर्शितः "दिव्येषु सर्वकार्य्याणि प्राड्विवाकः समाचरेत्। अध्वरेषु यथाध्वर्य्युः सोपवासो नृपाज्ञया। तत्र आवाहयेद्देवान् विधिनानेन धर्म्मवित्। वादित्रतूर्य्यघोषैश्च गन्धमाल्यानुलेपनैः। प्राङ्मुखः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्राड्विवाकस्ततो वदेत्। एह्येहि भगवन्धर्म्म! अस्मिन्दिव्ये समाविश। सहितो लोकपालैश्च वस्वादित्यमरुद्गणैः। आवाह्य तु घटे धर्म्मं पश्चादङ्गानि विन्यसेत्"। सर्वकार्य्याणि साधारणानि असाधारणानि च तत्तद्दिव्ययोग्यसामग्रीसम्पादनानन्तरमित्यर्थः। घटग्रहणमत्र दिव्यमात्रोपलक्षणम्। अस्मिन्दिव्ये इति मन्त्रलिङ्गादेतेषां धर्म्माणां दिव्यमात्रसाधारण्यम्। "इमं मन्त्रविधिं कृत्स्नं सर्वदिव्येषु योजयेत्। आवाहनञ्च देवानां तथैव परिकल्पयेत्" इत्युपसंहरता तेनैवोक्तत्वाच्च। अङ्गानि कानीत्याकाङ्क्षायां स एवाह, "इन्द्रं पूर्व्वे तु विन्यस्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा। वरुणं पश्चिमे भागे कुवेरं चोत्तरे तथा। अग्न्यादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत्। इन्द्रः पीतो यमः श्यामो वरुणः स्फटिकप्रभः। कुवेरस्तु सुवर्णाभः अग्निश्चैव सुवर्णभः। तथैव निर्ऋतिः श्यामो वायुर्धूम्रः प्रशस्यते। ईशानस्तु भवेद्रक्त एवं ध्यायेत्क्रमादिमान्। इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वसूनास्थापयेद्बुधः। धरो ध्रुवस्तथा सोम आपश्चैवानलोऽनिलः। प्रत्यूषश्च प्रभातश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः। देवेशेशानयोर्मध्ये आदित्यानां तथाऽयनम्। धाताऽर्य्यमा च मित्रश्च वरुणांशो भगस्तथा। इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः। ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः। इत्येते द्वादशादित्या नामभिः परिकीर्त्तिताः। अग्नेः पश्चिमभागे तु रुद्रा एकादश स्मृताः। वीरभद्रश्च शम्भुश्च गिरिशश्च महायशाः। अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी चापराजितः। भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशाम्पतिः। स्थाणुर्भवश्च भगवान् रुद्रास्त्वेकादश स्मृताः। प्रेतेशरक्षोमध्ये च मातृस्थानं प्रकल्पयेत्। ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा। वाराही चैव माहेन्द्री चामुण्डा गणसंयुता। निर्ऋतेरुत्तरे भागे गणेशायतनं विदुः। वरुणस्योत्तरे भागे मरुतां स्थानमुच्यते। पवनः स्पर्शनो वायुरनिलो मरुतस्तथा। प्राणः प्राणेशजीवौ च मरुतोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः। घटस्योत्तरभागे तु दुर्गामावाहयेद्बुधः। एतासां देवतानान्तु स्वनाम्ना पूजनं विदुः। भूषावसानं धर्म्माय दत्त्वार्घ्यादिकं क्रमात्। अर्घ्यादि पश्चादङ्गानां भूषान्तमुपकल्पयेत्। गन्धादिकां निवेद्यान्तां परिचर्य्यां प्रकल्पयेत्। चतुर्दिक्षु तथा होमः कर्त्तव्यो वेदपारगैः। आज्येन हविषा चैव समिद्भिर्होमसाधनैः। सावित्र्या प्रणवेनाथ स्वाहान्तेनैव होमयेत्"। अङ्गानाम् इन्द्रादिदुर्गान्तानाम् अर्घ्याद्युपकल्पनञ्च न काण्डानुसमयेन। तथात्वे प्रयोगवचनावगताङ्गसहभावबाधापत्तेः। किन्तु पदार्थानुसमयेन तथा च दुर्गायै भूषणं दत्त्वा धर्म्मस्येन्द्रादिदुर्गान्तानाञ्च गन्धादिपरिचर्य्यं विप्रकल्पयेदिति। गायत्रीं प्रणवादिकामुच्चार्य्य पुनः प्रणवं स्वाहाकारान्तमुच्चार्य्य समिदाज्यचरुभिः प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयात्।

"अनुक्तसङ्ख्या यत्र स्यात् शतमष्टोत्तरं स्मृतमिति" स्मरणादित्यर्थः। होमानन्तरकर्त्तव्यं स एवाह "समर्थमभियुक्तः स्याल्लिखित्वा तन्तु पत्रके। मन्त्रेणानेन सहितन्तत् कार्य्यञ्च शिरः क्रमात्"। मन्त्रश्च, "आदित्यचन्द्रावनिलानलौ च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च। अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तमिति" एतत् सर्वं पूर्वाह्णे कर्त्तव्यम् तस्य प्रधानकालत्वात् तथा च नारदः "अहोरात्रोषिते स्नाते आर्द्रवाससि मानवे। पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानां प्रदानमनुकीर्त्तितमिति"। एतत् प्राड्विवाकेनोपवासादिनियमपूर्वकं कर्त्तव्यम् तथा च नारदः "प्राड्विवाकस्ततो विप्रो वेदवेदाङ्गपारगः। श्रुतवृत्तोपसम्पन्नः शान्तचित्तो विमत्सरः। सत्यसन्धः शुचिर्दक्षः सर्वप्राणिहिते रतः। उपोषितश्चार्द्रवासाः कृतदन्तानुधावनः। सर्वासां देवतानाञ्च पूजां कृत्वा यथाविधि"। कर्त्तुरुपवासादिकमाह "त्रिरात्रोपोषितोयः स्यादेकरात्रोपोषितस्तु वा। नित्यं देयानि दिव्यानि शुचये सार्द्रवाससे" इति। याज्ञवल्क्योऽपि "सचेलं स्नातमाहूय सूर्य्योदय उपोषितम्। कारयेत् सर्वदिव्यानि नृपब्राह्मणसन्निधाविति"। अत्र सूर्योदयपदेन पूर्वाह्ण एव ग्राह्यः "पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानां प्रदानमनुकीर्त्तितमिति" नारदवचनानुरोधात्। त्रिरात्रैकरात्रोपवासयोः शक्ताशक्तविषयत्वेन व्यवस्था ज्ञेया। दिव्यप्रयोगानन्तरं दक्षिणादानम् उक्तेन विधिना दिव्यप्रयोगं कारयितुः राज्ञः फलञ्चाह पितामहः "सद्भिः परिवृतो राजा शुद्धिमेतां प्रपूजयेत्। ऋत्विक्पुरोहिताचार्य्यान् दक्षिणाभिस्तु तोषयेत्। एवं कारयिता राजा भुक्त्वा भोगान्मनोरमान्। महतीं कीर्त्तिमाप्नोति ब्रह्मभूयाय कल्पते" इति। अयञ्च विधिः सर्वदिव्यसाधारण इत्याह स एव "इमं मन्त्रविधिं कृत्स्नं सर्वदिव्येषु योजयेत्। आवाहनञ्च देवानां तथैव परिकीर्त्तितमिति"। सर्वदेवावाहनादि संशोध्यशिरसि पत्रारोपणान्तं सर्वदिव्यसाधारणमित्यर्थः" दिव्यमातृका। १२जलभेदे। "दिव्यं चतुर्विधं प्रोक्तं धाराजं करकाभवम्। तौषारञ्च तथा हैमं तेषु धारं गुणाधिकम्" भाव०प्र०। १३स्नानभेदे न० "असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया। मन्त्रस्नानादितः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः। मान्त्रं भौमं तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च। वारुणं मानसञ्चैव सप्तस्नानं प्रकीर्त्तितम्। "आपोहिष्ठेति" वै मान्त्रं, मृदालम्भन्तु पार्थिवम्। आग्नेयं भस्मना स्नानं, वायव्यं गोरजः स्मृतम्। यत्तु सातपवर्षेण स्नानं तद्दिव्यमुच्यते। वारुणञ्चावगाहश्च, मानसं विष्णुचिन्तनम्। समस्तं स्नानमुद्दिष्टं मन्त्रस्नानक्रमेण तु। कालदोषात्सामर्थ्यात् सर्वं तस्य फलं स्मृतम्" योगियाज्ञवल्क्यः। दिवि द्योतात्मके आदित्ये परमव्योम्नि वा ब्रह्मणि स्वस्वरूपे भवः यत्। "दिव्यश्च देवताप्रायः शुद्धान्तःकरणः सदा। द्वन्द्वातीतो वीतरागः सर्वभूतसमः क्षमी" इत्युक्ते १४तत्त्ववेत्तरि पु० १५आमलक्यां स्त्री मेदि०। १६वन्ध्याकर्कोटक्याम् १७शतावर्य्याम् १८महामेदायाम् १९ब्राह्म्याम् २०स्थूलजीरके २१श्वेतदूर्वायाम् २२हरीतक्याम् २३मुरायाम् २४गन्धवल्याञ्च स्त्री राजनि०। २५दैवे दिने २६तदीये माने च न० दिव्यदिनदिव्यमानशब्दयोर्दृश्यम्। २७द्युलोकाज्जाते २८मनोज्ञे २९लोकातीते दिव्यदर्शी दिव्यचक्षुः त्रि०।

दिव्यकट न०प्रतीचीस्थे पुरभेदे "कृत्स्नं पञ्चनदञ्चैव तथैवामरपर्वतम्। उत्तरज्योतिषञ्चैव तथा दिव्यकटं पुरम्" भा० स० ३१अ० नकुलप्रतीचीजये।

दिव्यकुण्ड न० कामरूपपीठस्थक्षोभकशैलपूर्वभागस्थे कुण्डविशेषे। "यथा तद्दक्षिणे महाशैलः क्षोभकोनामनामतः। तस्मिन् गिरौ शिलापृष्ठसक्ता देवी व्यवस्थिता। पद्मपुष्करिणी नाम्ना पद्मयोनिस्वरूपिणी। एकञ्च पद्मभिदुर्गा योनिभिः पञ्चपञ्चकम्। स्थिता रमयितुं तत्र नित्यमेव हिमाद्रिजा। तच्छैलपूर्वभागात्तु कान्ता नाम महानदी। दक्षिणं सागरं याति प्रथमं चोत्तरस्रवा। दिव्यकुण्डं महाकुण्डं तच्छैलोपत्यकागतम्। संस्थितस्तत्र स्नात्वा तु तां देवीं परिपूजयेत्। दिव्यकुण्डे नरः स्नात्वा पद्मपुष्करिणीं शिवाम्। यः पूजयेन्महाभागः स योनौ न हि जायते"। कालि०पु०८२अ०

दिव्यगन्ध पु० कर्म०। १मनोज्ञे गन्धे। दिव्योगन्धोऽस्य। २गन्धके ३लवङ्गे च न० ४स्थूलैलायां महाचञ्चशाके च स्त्री राजनि०।

दिव्यगायन पु० कर्म०। गन्धर्वे अमरः।

दिव्यचक्षुस् पु०दिव्यं चक्षुर्यस्मात् ५ब०। १मर्कटे शब्दमाला। (चसमा) ख्याते २पदार्थे च ३सुगन्धभेदे ४सुलोचने च। दिव्यमन्तरीक्षभूतं चक्षुरस्य। ५अन्धे त्रि०मेदि०। कर्मधा०। ५अलौकिकपदार्थदर्शनयोग्ये नेत्रे न० "न च मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा। दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे

योगमैश्वरम्” गीता। दिव्यमलौकिकार्थदर्शनसाधनं चक्षुरस्य। ७तथाभूतनेत्रयुक्ते त्रि० “त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा” रघुः “नमस्तुभ्यं विरूपाक्ष ! नमस्ते दिव्यचक्षुषे” नीलकण्ठस्तवः।

दिव्यतेजस् स्त्री दिव्यं तेजो यस्याः ५ब०। १ब्राह्मीलतायाम्। २अद्भुततेजस्के त्रि०।

दिव्यदर्शिन् त्रि० दिव्यमलौकिकपदार्थं पश्यति दृश–णिनि। अतीन्द्रियार्थदर्शके। “व्याजहार सभामध्ये दिव्यदर्शी महातपाः” भा० आश्र० २०अ०। दृश–क्विप्। दिव्यदृगप्यत्र।

दिव्यदिन न० दिवि भवम् यत् कर्म०। दैवे दिने “मासैर्द्वादशभिर्वर्षं दिव्यं तदहरुच्यते” सू० सि० तन्मानमुक्तम्।

दिव्यदोहद न० “यत् दीयते तु देवेभ्यो मनोराज्यस्य सिद्धये। उपयाचितकं दिव्यदोहदं तद्विदुर्बुधाः” हारा० उक्ते अभीष्टसिद्धये देवेभ्यो देये द्रव्ये।

दिव्यनदी स्त्री कर्म०। आकाशगङ्गायाम्।

दिव्यनारी स्त्री अप्सरःसु स्वर्गभार्यायाम् दिव्यस्त्री प्रभृतयोऽप्यत्र। “दिव्यस्त्रीकरचारुचामरवरैः संवीज्यमानः कदा” गङ्गास्तवः।

दिव्यपञ्चामृतम् न० पञ्चानाममृतानां तत्तुल्यस्वादूनां समाहारः कर्म०। मिलितगव्याज्यदधिक्षीरमधुसितात्मके पदार्थे राजनि०।

दिव्यपुष्प पु० दिव्यं मनोज्ञं पुष्पमस्य। १करवीरे २महाद्रोणायां राजनि० संज्ञायां कन् कापि अतइत्वम्। दिव्यपुष्पिका रक्तपुष्पकार्कवृक्षे स्त्री रत्नमाला।

दिव्यप्रश्न पु० कर्म०। अनागतज्ञापके प्रश्ने। “उच्चावचं दैवयुक्तं रहस्यं दिव्यप्रश्नाः मृगचक्रा मुहूर्त्ताः। क्षयं महान्तं कुरुसृञ्जयानां निवेदयन्ते पाण्डवानां जयञ्च” भा० उ० ४७अ०।

दिव्यमान न० कर्म०। दैवे माने “सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रं विपर्ययात्। यत् प्रोक्तं तद्भवेद्दिव्यं भानोर्भगणपूरणात्”। “युगानां त्रितयं यातं तथा कृतयुगं त्विदम्। प्रोक्ता यूपस्ततः कालं पूर्वोक्तं दिव्यसंख्यया”। “ब्राह्मं दिव्यं तथा पित्र्यं प्राजापत्यं गुरोस्तथा। सौरं च सावनं चान्द्रमार्क्षं मानानि वै नव” सू० सि०।

दिव्ययमुना स्त्री नित्यकर्म०। कामरूपपीठस्थदर्शनिकाया नद्याः पूर्वभागस्थे नदीभेदे यथा “तस्या नद्याः पूर्वभागे गङ्गेव फलदायिनी। माघन्तु सकलं मासं तस्यां स्नात्वा नरोत्तमः। तथा दर्शनिकायाञ्च परं निर्वाणमाप्नुयात्। ततः पूर्वे परा देवी नाम्ना सा सरिदुत्तमा। महती दिव्ययमुना यमुनावत्फलप्रदा। दक्षिणाद्रिसमुद्भूता दक्षिणोदधिगामिनी। तस्यान्तु कार्त्तिकं मासं स्नात्वा मोक्षमवाप्नुयात्” कालि० पु० ८१अ०

दिव्यरत्न न० कर्म०। चिन्तामणौ मणौ शब्दार्थक०।

दिव्यरथ पु० कर्म०। व्योमयाने विमाने शब्दरत्ना०।

दिव्यरस पु० नित्यकर्म०। १पारदे राजनि०। २मनोज्ञे रसे पु०। दिव्यो रसोऽस्य। ३रुचिररसयुक्ते त्रि०।

दिव्यलता स्त्री कर्म०। १मूर्वालतायाम् राजनि०। २मनोज्ञलतामात्रे च।

दिव्यवस्त्र पु० दिव्यं वस्त्रं यस्मात्। १सूर्यप्रकाशे शब्दरत्ना०। ६त०। २भास्वरवस्त्रयुक्ते त्रि० कर्म०। ३मनोज्ञे वसने न०

दिव्यसरित् स्त्री कर्म० आकाशगङ्गायाम् “व्योम्नि दिव्यसरिदम्बुपद्धतिः” माघः।

दिव्यसानु पु० १विश्वदेवभेदे “विश्वे चाग्निमुखा देवाः” इत्युपक्रमे “पार्ष्णिक्षेमास्समहस्य दिव्यसानुस्तथैव च” भा० आनु० ६१अ० विश्वदेवोक्तौ। २दिव्यसानुके गिरौ च।

दिव्यसार पु० दिव्यः सारोऽस्य। शालवृक्षे राजनि०।

दिव्यादिव्य पु० दिव्यश्चादिव्यश्च कर्म०। नायकभेदे रसमञ्जरी यथा अर्जुनादयः। २नायिकाभेदे स्त्री यथा द्रौपद्यादयः। ३उपदेवीभेदे स्त्री शब्दार्थचि०।

दिव्यासन न० “अथ दिव्यासनं वक्ष्ये पृष्ठे हस्तेन बन्धयेत्। एकहस्तमध्यदेशं भूमिहस्तश्च नासया” रुद्रजा० उक्ते आसनभेदे।

दिव्येलक पु० सर्पभेदे “त्रयाणां वैकरञ्जानां पुनर्दिव्येलकरोध्रपुष्पकराजिचित्रिकाः पोटगलः पुष्पाभिकीर्णो दर्भपुष्पो वेल्लितकः सप्त तेषामाद्ययोराजिलवत् शेषा मण्डलिवत्” सुश्रु०।

दिव्योदक न० कर्म०। १अन्तरीक्षभवे जले दिव्यशब्दे भाव० प्र० वाक्ये तद्भेदादि दृश्यम्। अम्बुशब्दे विवृतिः।

दिव्योपपादुक पु० उपपद्यते मातृपित्रादिदृष्टकारणमनपेक्ष्यैव अदृष्टसहकृताणुभ्य एव उत्पद्यते उप+पद–उकञ् कर्म० पिशाचादिव्याहृत्तये दिव्य इति विशेषणं तेषाञ्च मातृपित्रादिदृष्टकारणमेवाभावेऽपि दिव्यत्वाभावात् तथात्वम्। देवे अमरः।

दिव्यौघ पु० तन्त्रोक्ते गुरुभेदे। “महादेवो महाकालश्चि-

पुरश्चैव भैरवः। दिव्यौघा गुरवः प्रोक्ताः सिद्धौघान् कथयामि ते”। इति शक्तिरत्नाकरतन्त्रम्। “अथ तारा-गुरून् वक्ष्ये दृष्टादृष्टफलप्रदान्। ऊर्द्ध्वकेशो व्योमकेशो नीलकण्ठो वृषध्वजः। दिव्यौघान् सिद्धिदान् वत्स! भक्त्युपावहितो सदा”। “शृणु वत्स! महादेव! गुरून् दुर्गामनूद्भवान्। परमात्मा परानन्दः परमेष्ठी शुभोदयः। कृष्णकाल! कालनाथो दिव्यौघा भैरवादिकाः” तन्त्रसारे देवताभेदात्तद्भेदा उक्ता २रुचिरौषधौ च

दिव्यौषधि स्त्री नित्यकर्म०। १मनःशिलायाम् शब्दार्थचि०।

दिश दाने आज्ञापने कथने च तु०उभ०सक०अनिट्। दिशति ते अदिक्षत् त दिदेश देष्टा दिष्टः दिष्टिः। दिश्य आदिश्य “साक्षिणः सन्ति मेत्युक्त्वा दिशेत्युक्तो दिशेन्न यः” मनुः। दाने “दृष्टां गतिं तस्य सुरा दिशन्ति” भा० आनु०१८४श्लो०। आज्ञापने “महादेवेन दिष्टं ते पतञ्जन्म नराधिप!” भा० व० १०६अ०। “दिदेश तस्मै प्रयतां तनूजाम्” कुमा०।

अति+स्वविषयमुल्लङ्घ्यान्यविषये उपदेशे सक० अतिदेशशब्दे १००पृ०दृश्यम्। “यथाकालोपपातं तद्दैवतं तद्दैवतं हुत्वा तद्वातिदिश्यानेन जुहुयात्” कात्या०श्रौ० २५।२।४ उपदेशे च। “इत्यर्चितः स भगवानतिदिश्यात्मनः पदम्” भाग०४।६।२८।

अनु+पश्चात्कथने। “यज्ञं देवेभ्योऽनुदिशति” तैत्ति० स० ३।५।४।२ “रामस्याप्यनुदिश्यताम्” रामा०लङ्का०८८स०

अप+छलने यथार्थाह्नवे अपदेशशब्दे दृश्यम्। “पश्चिमक्रतुविदा पुरोधसा रोगशान्तिमपदिश्य मन्त्रिणः। संभृते शिखिनि गूढमादधुः” “तस्य निर्दयरतिश्रमालसाः सिक्थकल्पमपदिश्य पार्श्वगाः” रघुः।

वि+अप+संज्ञाभेदे “भ्रातरं राजराजानं महेश्वरसखं प्रभुम्। धनेश्वरं व्यपदिशन्” भा०व०२८०अ०। “मित्रं च मां व्यपदिशस्यपरं च यासि” मृच्छक० “ईश्वर इति व्यपदिश्यते” वेदा०सा० “निमित्तकल्पनावाहिविशिष्टोऽपदेशोऽमुख्यव्यवहारोऽव्यपदेशः” परिभाषेन्दुशेखरोक्तेऽर्थे।

अभि+अभिमुखीकृत्योपदेशे। “यां यामभ्यदिशत् सैनमकामयत” पञ्चवि०ब्रा० १२।११।

आ+आज्ञायाम् उपदेशे “अथात आदेशो नेति” वृ०उ० “आदिदेशादोषकणानुकल्पम्” भट्टिः। आदेशशब्दे २१६ पृ० उक्ते अर्थे च “धातोः स्थाने इवादेशम्” रघुः।

अनु+आ+पश्चादादेशे उपदेशे च अन्वादेशशब्दे २१६ पृ० उक्ते अर्थे च।

प्रति+आ+निराकरणे “प्रत्यादेशो निराकृतिः” अमरः “ऋजुप्रणामक्रिययैव तन्वी प्रत्यादिदेशैनमभाषमाणा” “अन्तःशरीरेष्वपि यः प्रजानां प्रत्यादिदेशाविनयं विनेता” रघुः “किमहमेतं जलधरसमयं न प्रत्यादिशामि” विक्र०

वि+आ+विशेषेणादेशे। “समीरणः प्रेरयिता भवेति व्यादिश्यते केन हुताशनस्य” कुमा०

सम्+आ+सम्यगादेशे। “समादिदेशैकवधूं भवित्री” कुमा०।

उद्+स्वरूपकथने “उद्देशो लक्षणं विभागः परीक्षा चेति” न्यायसमयः। उद्देशशब्दे ११७०उक्तेऽर्थे च। तच्छब्दे उदा० प्रश्ने उद्देशकशब्दे दृश्यम्।

उप+अनुशासने उपदेशशब्दे १२१० पृ०उक्तेऽर्थे च। “उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि” सा०द० “उपदिष्टमिहेच्छामि तापस्यं वीतकल्मषाः” भा०उ०१७४अ०

प्रति—उप+उपदेशस्य प्रतिरूपोपदेशे “व्याधिं प्रति प्रत्युपदेक्ष्यामः” सुश्रु० “यद्यत्प्रयोगविषये भाविकमुपदिश्यते मया तस्यै। तत्तद्विशेषकरणात् प्रत्युपदिशतीव मे बाला” माल०मि०

निर्+निर्णयेन देशने कथने च “अतुषत् पीठमावद्धे निरदिक्षच्च काञ्चनम्” भट्टिः उच्चारणे च “निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति” व्या०परिभाषा “षष्ठ्यन्तं निर्दिश्यमानमुच्चार्यमाणम्” नागेशभट्टः।

प्रति+निर्+प्रकृतानुरूपनिर्देशे। “तदिति प्रकृतं भावलक्षणं प्रतिनिर्दिश्यते”। येन पदेन उद्देशस्तेनैव पदेन पुनः कथने। उद्देश्यप्रतिनिर्देश्ययोरेकपदप्रतिपाद्यत्वेऽपि न कथितपदत्वदोषः अन्यपदेन निर्देशे तु प्रस्तुत भग्नप्रक्रमतादोषः यथाह सा०द० “एवमुक्तो मन्त्रिमुख्यै रावणः प्रत्यभाषत” अत्र वचधातुना प्रक्रान्तं प्रतिवचनमपि तेनैव वक्तुमुचितं तेन रावणः प्रत्यवोचदिति पाठो युक्तः। एवञ्च सति न कथितपदत्वदोषः तस्योद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तविषयत्वात्। इह हि वचनप्रतिवचनयोरुद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्वं यथा

“उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च” इत्यत्र। यदि पदान्तरेण स एवार्थः प्रतिपाद्यते तदान्योऽर्थ इव प्रतिभासमानः प्रतीतिं स्थगयति। यथा वा

“ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम्। सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः खमुद्ययुः” अत्र अस्मै

इति इदमा प्रक्रान्तस्य तेनैव तत्समानाभ्यामेतददःश-
ब्दाभ्यां वा परामर्शो युक्तो न तच्छब्देन। यथा वा
"उद्भवश्छिन्ना भूः स च पतिरपां योजनशतम्" अत्र
"मिता भूः पत्यापां स च पतिरपामिति" युक्तः पाठः।
प्रति+प्रतिरूपदेशने। "भुजगगतिप्रतिदेशितात्मकृत्यः" भा०
शा० २६७ अ०

सम्+सम्यक्कथने सम्यक्तयादेशे वाचा कथने च "अभिदूति
काचिदिति संदिदिशे" माघः "ननु सन्दिशेति सुदृशो-
दितया त्रपया न किञ्चन किलाभिदधे" माघः "ददौ
स दयितां आत्मे मालाञ्चाग्र्यां हिरण्मयीम्। राज्यं
सन्दिश्य भोगांश्च ममार व्रणपीडितः" भट्टिः "अथ
विश्वात्मने गौरी सन्दिदेश मिथः सखीम्" कुमा०।

दिश् स्त्री दिशति ददात्यवकाशं दिश–क्विन्। १आशायाम्
प्राच्यादिव्यवहारहेतौ काष्ठायाम्। "सत्यैकमवधिं
तस्मादिदं पूर्वञ्च पश्चिमम्। इति निर्दिश्यते देशो
यया सा दिगिति स्मृतेति" उक्तेस्तस्या दैशिकपरत्वाप-
रत्वा समवायिकारणत्वम्। सा चैका नित्या विभ्वी चेति
"कालखात्मदिशां सर्वगतत्वं परमं महत्" भाषा०।
दिक्परीक्षा च कणाद सूत्रोपस्कारयोर्यथा

"इत इदमिति यतस्तद्दिश्यं लिङ्गम्" सू०। "काल-
लिङ्गप्रकरणं समाप्य इदानीं दिग्लिङ्गप्रकरणमारभ
माण आह। दिश इदं दिश्यं दिगनुमापकम् इतो-
ऽल्पतरसंयुक्तसंयोगाश्रयादिदं बहुतरसंयुक्तसंयोगाधि-
करणं परम् इतश्च संयुक्तसंयोगभूयस्त्वाधिकरणादिदं
संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वाधिकरणमपरमिति नियतदिग्दे-
शयोः समानकालयोः पिण्डयोर्यतो द्रव्याद्भवति सा
दिगित्यर्थः। न हि तादृशं द्रव्यमन्तरेण भूयसां संयुक्त-
संयोगानामल्पीयसां वा पिण्डयोरुपनयनायकमन्यदस्ति
न च तदुपनयमन्तरेण तत्तद्विशिष्टबुद्धिः न च तामन्त-
रेण परत्वापरत्वयोरुत्पत्तिः न च तदुत्पत्तिं विना तद्वि-
शिष्टप्रत्ययव्यवहारौ। न च काल एव संयोगोपनाय-
कोऽस्तु किं द्रव्यान्तरेणेति वाच्यं कालस्य नियतक्रियोप
नायकत्वेनैव सिद्धेः, अनियतपरधर्मोपनायकत्वकल्पना-
यान्तु काश्मीरकुङ्कुमपङ्करागं कार्णाटकामिनीकुचकलसं
प्रत्युपनयेत् आकाशात्मनोरपि तथा परधर्मोपसंक्रा-
मकत्वे स एव प्रसङ्गः, दिशस्तु अनियतपरधर्मोपसंक्रा-
मकतयैव सिद्धत्वान्नातिप्रसङ्गः एवञ्च क्रियोपनायकात्
कालात् संयोगोपनायिका दिक् पृथगेव। किञ्चाकाशात्

पूर्वमिदम् अस्माद्दक्षिणमिदम् अस्मात्पश्चिममिदम् अस्मा-
दुत्तरमिदम् अस्माद्दक्षिणपूर्वमिदम् अस्माद्दक्षिणपश्चिम-
मिदम् अस्मात्पश्चिमोत्तरमिदम् अस्मादुत्तरपूर्वमिदम
अस्मादधस्तादिदम् अस्मादुपरिष्टादिदम् इत्येते प्रत्यया
इत इदमितीत्यनेन संगृहीताः एतेषां प्रत्ययानां निमि-
त्तान्तरासम्भवात्। किञ्च नियतोपाध्युन्नायकः कालः
अनियतोपाध्युन्नायिका दिक्, भवति हि यदपेक्षया यो
वर्त्तमानः स तदपेक्षया वर्त्तमान एव, दिगुपाधौ तु नैवं
नियमः यं प्रति या प्राची तं प्रत्येव कदाचित्तस्याः
प्रतीचीत्वात् एवमुदीच्यादिष्वपि वाच्यम्, यदपेक्षया
सूर्य्योदयाचलसन्निहिता या दिक् सा तदपेक्षया प्राची
यदपेक्षया सूर्य्यास्ताचलसन्निहिता या दिक् सा तद-
पेक्षया प्रतीची, सन्निधानन्तु संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वं ते
च सूर्य्यसंयोगा अल्पीयांसो भूयांसो वा दिगुपनेयाः।
एवं प्राच्यभिमुखपुरुषवामप्रदेशावच्छिन्ना दिगुदीची, ता-
दृशपुरुषदक्षिणभागावच्छिन्ना दिक् दक्षिणा, वामत्व-
दक्षिणत्वे तु शरीरावयववृत्तिजातिविशेषौ। गुरुत्वा-
समवायिकारणकक्रियाजन्यसंयोगाश्रयो दिक् अधः।
अदृष्टवदात्मसंयोगजन्याग्निक्रियाजन्यसंयोगाश्रयो दिगूर्द्ध्वा।
एवञ्चेन्द्राग्नियमनिर्ऋतिवरुणवायुसोमेशाननागब्रह्माधि-
ष्ठानोपलक्षिता दश दिश इति व्यपदेशान्तरं प्राच्यादि-
व्यपदेशात्" उप०सू०। "द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते"
सू०। दिशो द्रव्यत्वं नित्यत्वञ्च वायुपरमाणुवदित्याह।
"गुणवत्त्वाद्द्रव्यत्वम् अनाश्रितत्वाच्च नित्यत्वमित्यर्थः" वृ०।
एकत्वमतिदिशन्नाह। "तत्त्वम्भावेन" सू०। "दिग-
लिङ्गाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्च सत्त्ववदेकत्वं तदनुवि-
धानादेकपृथक्त्वम्" वृ०। ननु यद्येकैव दिक् कथं तर्हि
दश दिश इति प्रतीतिव्यवहारावित्यत आह। "कार्य्य-
विशेषेण नानात्वम्" सू०। "कार्य्यविशेषः कार्य्यभेदस्तेन
नानात्वोपचार इत्यर्थः" वृ०। तमेव कार्य्यभेदं दर्शय-
न्नाह। "आदित्यसंयोगाद्भूतपूर्वाद्भविष्यतो भूताच्च प्राची"
सू०। "प्राक् अस्यां सविता अञ्चतीति प्राची तथाच
यस्यां दिशि मेरुप्रदक्षिणक्रमेण भ्रमत आदित्यस्य प्रथमं
संयोगो भूतपूर्वो भविष्यन् वा सा दिक् प्राची अत्र पुरु-
षाभिसन्धिभेदमाश्रित्य कालत्रयोपवर्णनम्, भवति हि
कस्यचित्पूर्वेद्युः प्रातरस्यां दिशि आदित्यसंयोगः प्रथमं
वृत्त इतीयं प्राचीति प्राचीव्यवहारः कस्यचिदपरेद्युरस्यां
आदित्यसंयोगः प्रथमं भावीत्यभिसन्धाय प्राचीव्यवहारः

कस्यचिदिदानीं अस्याम् आदित्यसंयोगो भवत्यस्तीत्यभिसन्धाय प्राचीव्यवहारः, भूतादिति आदिकर्म्मणि क्तप्रत्ययः तेनाभिसन्धेरनियमात् यदाप्यादित्यसंयोगो नास्ति रात्रौ मध्याह्नादौ तत्रापि प्राचीव्यवहारानुगमः सिद्ध्यतीति भावः" उप० सू०। दिगन्तरव्यवहारेऽपीममेव प्रकारमतिदिशन्नाह "तथा दक्षिणा प्रतीची उदीची च" सू०। "तद्वदेव दक्षिणादिगवच्छिन्नगादिना सहादित्यसंयोगाद्भूतपूर्वाद्भविष्यतो भूताद्वा दक्षिणव्यवहारः एवं प्रतीच्युदीच्योरपि व्यवहार उन्नेयः। नामत्वदक्षिणात्वे निरुक्ते एव" उप० सू०। दिगन्तरालव्यवहारेऽपीममेव प्रकारमतिदिशन्नाह "एतेन दिगन्तरालानि व्याख्यातानि" सू०। "प्राचीदक्षिणयोर्दिशोर्लक्षणसाङ्कर्य्येण दक्षिणपूर्वा दिगिति व्यवहारः एवं दक्षिणपश्चिमा पश्चिमोत्तरोत्तरपूर्व्वेत्यूह्याम् एते चादित्यसंयोगा येन विभुना द्रव्येणोपनीयन्ते सा दिगिति कणादरहस्ये व्युत्पादितं विस्तरतः" उप० सू०। क्विन्पदान्ते च कुः। दिक्। "दिग्दक्षिणा गन्धवहं मुखेन"। "प्रससादिक् पांशुविविक्ततानम्" कुमा०। सा चोपाधिभेदात् दशधा "पूर्व्वाग्नेयी दक्षिणा च नैरृती पश्चिमा तथा। वायवी चोत्तरैशानी ऊर्द्ध्वा चाधोदिशो दशेति" वराहपुराणम्। आशाशब्दे तत्तत्स्वे प्रमाणं प्राच्यादिभेदे उपाधिस्वरूपञ्च ८३५ पृ० दृश्यम्। "यया दिशा धावति वेधसः स्पृहा" नैष० "परस्परालापमिवामला दिशः" किरा० भागुरिमते वा टाप् दिशाप्यत्र। दिशागज दिशापालशब्दे दृश्यम् दिशाश्च यात्राद्युपयोगिसंज्ञाभेदः ज्यो० त० उक्तो यथा "अङ्गारिणी दिग्रविविप्रमुक्ता यस्यां रविस्तिष्ठति सा प्रदीप्ता। प्रधूमिता यास्यति यां दिनेशः शेषाः प्रशस्ताः शुभदाश्च ताः स्युः"। "यत्र पूर्वादिकाष्ठायां वृषराश्यादिगो रविः। सा दिग्ज्वलिता ज्ञेया शेषास्तिस्रः सदोदिताः। यात्रा युद्धं विवादश्च द्वारं प्रासादहर्म्म्ययोः। न कर्त्तव्यं शुभं चान्यद्दत्ताशाभिमुखं नरैः"। "अस्ताशायां स्थितं यस्य नाम्नः प्रथममक्षरम्। स आर्त्तः सर्वकार्येषु सर्वो दैवहतो नरः" ज्योति० त० दिक्करशब्दोक्ते २दन्तक्षते च वैजयन्ती ३दशसंख्यायाम् ४तत्संख्यान्विते च। "दिग्भिर्गुणैरष्टयमैः शरैश्च" नील० ता०। ५श्रोत्राधिष्ठातृदेवताभेदे "दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः" शारदातिलकम्। कः प्रजापतिः दिशि भवं दिगा० यत्। दिश्य दिग्भवे त्रि०। दिशा निर्वृत्तम् ठञ्। दैशिक दिक्कृते त्रि० दैशिकपरत्वापरत्वे।

दिश त्रि० दिशति दिश—क। १देशके। २विष्णौ पु० "चतुरश्रो गभीरात्मा विदिशो व्यादिशो दिशः" विष्णुस०।

दिशस् स्त्री दिश—बा० कसुन्। दिशि रत्नमाला।

दिशागज पु० दिशायां स्थितो गजः। दिग्गजे "नागान् दिशागजसुतान् दिव्यानपि च भारत!" हरिवं० १४५ अ०।

दिशाचक्षुस् पु० गरुडात्मजभेदे। "वातवेगो दिशाचक्षुर्निमिषोऽनिमिषस्तथा" भा० उ० १०० गरुडपुत्रोक्तौ।

दिशापाल पु० दिशां पालयति पालि—अण् उप० स०। इन्द्रादौ १दिक्पाले २ब्रह्मनियोजिते वैराजादिप्रजापतिसुते दिशां पालकभेदे च। दिग्भेदेन तेषां नियोजनकथा हरिवं० ४ अ० यथा "एवं विभज्य राज्यानि क्रमेण स पितामहः। दिशापालानथ ततः स्थापयामास भारत!। पूर्व्वस्यां दिशि पुत्रन्तु वैराजस्य प्रजापतेः। दिशापालं सुधन्वानं राजानं सोऽभ्यषेचयत्। दक्षिणस्यां महात्मानं कर्दमस्य प्रजापतेः। पुत्रं शङ्खपदं नाम राजानं सोऽभ्यषेचयत्। पश्चिमायां दिशि तथा रजसः पुत्रमच्युतम्। केतुमन्तं महात्मानं राजानं सोऽभ्यषेचयत्। तथा हिरण्यरोमाणं पर्ज्जन्यस्य प्रजापतेः। उदीच्यां दिशि दुर्द्धर्षं राजानं सोऽभ्यषेचयत्। तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सपत्तना। यथाप्रदेशमद्यापि धर्मेण परिपाल्यते"।

दिशोदण्ड पु० दिशमनादृत्य दण्डः अलुक् स०। दिशोऽनादरेण दण्डे सि० कौ०।

दिश्य त्रि० दिशि भवः दिगा० यत्। दिशि भवे। "ये सर्पाः पार्थिवा ये आन्तरिक्षा ये दिव्या ये दिश्यास्तेभ्य इमं बलिमहार्षम्" आश्व० गृ० २।१।९।

दिष्ट त्रि० दिश—कर्म्मणि क्त। १उपदिष्टे २कथिते। संज्ञायां कर्त्तरि क्त। ३भाग्ये न० अमरः। "न दिष्टमिष्टं कुरुते न तिष्ठति तु पौरुषे" विष्णुपु०। ४काले पु० अमरः। ५वैवस्वतमनोः पुत्रभेदे। "नरिष्यन्तोऽथ नाभागः सप्तमो दिष्ट उच्यते" भाग० ८।१३।२ वैवस्वतमनुपुत्रकथने। ६दारुहरिद्रायां शब्दमाला

दिष्टान्त पु० ६त०। १भाग्यसमाप्तौ तदुपलक्षिते २मरणे च। "ततो दिष्टान्तमापन्नः सर्वेषां दुःखमावहत्" भा० आ० ४९ अ०। "दिष्टान्तमाप्स्यति भवानपि पुत्रशोकात्" रघुः

दिष्टि स्त्री दिश—भावे क्तिन् संज्ञायां कर्त्तरि क्तिच् वा। १हर्षे २परिमाणे च मेदि०। ३कथने उपदेशे ४उत्सवे "तथाचास्य दिष्टिवृद्धिमिव शुश्राव" काद०। ५भाग्ये च "राजकुले दिष्टिवृद्धिसम्मोमहानभूत्" काद०।

दिद्या अव्य॰ दिव–अव्यदा॰ भावे क्विप् दिवं देवनं ध्यायति ध्यै–ध्यो–वा क्विप्, अन्त्राद्दि॰नि॰वा। १हर्षे २मङ्गले भाग्यार्थकादिष्टयाल्क्ष तृतीयान्तस्य रूपमिलन्ये तेन ३भाग्येनेत्यर्थं। "अन्योऽन्यगतयो द्दृष्टा दिष्ट्यादिष्टेति चाब्रुवन्" भा॰ आ॰ १२८अ॰

दिद्सु त्रि॰ दा–सिन्नु। दातरि उज्ज्वला॰।

दिह लेपने अदा॰ उभ॰ सक॰ अनिट्। देग्धि दिग्धे अधिक्षत् अधिक्षत-अदिग्ध अधिक्षन्त अदिग्धत।। दिदेह दिदिहे। देग्धा धेक्ष्यति दिग्धः। "अदिग्धंचन्दनैः शुभैः" भट्टिः। "स चन्दनोशीरमृणालदिग्धः" भट्टिः। उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्तलेपने। प्रदिदेग्धि "दन्तालपशाभिदिग्धाः" अथ॰५।१८।८ "दन्तरजसाव-देग्धि" कौ॰त॰ब्रा॰२१ "कवचैः शोणितादिग्धैः" भा॰भी॰ ११८४ श्लो॰ "ऊर्जं वा एतं रसं पृथिव्या उपदीका उद्दिहन्ति यद्वल्मीकम्" तै॰आ॰५।२।८ "लोहानां च मणीनां च मलपङ्कोपदिग्धता" काम॰नी॰ "शिरोगलं कफोपदिग्धम्" सुश्रु॰ "यथाधो भूमौ निदिग्धं तदस्या आदेयं तत्" शत॰ब्रा॰ १।७।२।११

दी क्षये दि॰ आत्म॰ अक॰ अनिट्। दीयते अदास्त। दिग्ये अदित् दीनः। उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थक्षये "अथ श्येनो जवसा निरदीयम्" ऋ॰४।२७।१ "आपो न मन्दे एतमशं वहन्तीः स्वयमत्कैः परिदीयन्ति यह्वीः" ऋ॰२। ३५।१४

दीक्ष मौण्ड्ये याने उपनयने नियमव्रतयोरादेशे च भ्वा॰ आ॰सक॰ सेट्। दीक्षते अदीक्षिष्ट। दिदीक्षे दीक्षि-षते। "दीक्षस्य सह रामेण त्वरितं तुरगाध्वरे" भट्टिः "यस्मादुह वा एष पुनर्जायते यो दीक्षते" ऐत॰ब्रा॰२।२२ "कथं मोषध्य्ऽदीक्षिष्ट" ऐत॰ब्रा॰ २।१८ "ब्रह्मव्रतेन दीक्षिष्यमाणः" भाग॰ ३।१।६ क्वचित् वेदे परस्मैपदमपि "ते ह देवयजनं दिदीक्षुः" पञ्चवि॰ब्रा॰२४।१८ णिच्। दीक्षयति "राजानं दीक्षयामासुः सर्पसत्राय्ये तदा" भा॰ आ॰ २०१७ श्लो॰।

दीक्षण न॰ दीक्ष–भावे ल्युट्। यज्ञाद्यर्थनियमभेदे। "वन्ध मोक्षणदीक्षणेऽपि" रामरा॰ख॰।

दीक्षणीय न॰ दीक्षणाय हितादि छ। दीक्षासाधने हवि-र्भेदे। "यो दीक्षते आग्नावैष्णवं हवो दीक्षणीयं हवि-र्भवति" शत॰ब्रा॰ ३।१।४।२१। १इष्टिभेदे स्त्री "दीक्षणी-याप्रायणीयातिथ्यदेवता" कात्या॰श्रौ॰५।४।१०"दीक्षणी-यादीनां सकलानामिष्टीनां सदेवताकानामुपांशुत्वम्" कर्कः "वागन्तेन वा दीक्षणीयां, नीचैस्तरांनीचैस्तरा-मितरे" कात्या॰श्रौ॰ ७।२।२१ "अथ वा वागन्तेन उत्त-मया वाचा उच्चैर्दीक्षणीयां कुर्युः इतरे द्वे इष्टी प्राय-णीयातिथ्ये नीचैस्तरां कर्तव्ये, दीक्षणीया उच्चैस्तरां, प्रायणीया तदपेक्षया नीचैस्तरां, तदपेक्षया नीचैस्तरा-मातिथ्येति" कर्कः। २सौमिके इष्टिभेदे हेम॰। ३वाज-पेयाङ्गभूते इष्टिभेदे। "वाजपेयाङ्गभूतानां यजतीनां दीक्षणीयाप्रायणीयादीनामादिषु सकृद्गृहीतमाज्यं जुहोति" यजु॰ ६।५। वेददी॰।

दीक्षा स्त्री दीक्ष–भावे अ। १नियमे २उपनयनसंस्कारे "दीयते विमलं ज्ञानं क्षीयते कर्मवासना। तेन दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तन्त्ववेदिभिः" इति तन्त्रोक्ते ३अभीष्ट-देवमन्त्रग्रहणे ४तदुपदेशे। यागाङ्गदीक्षा च द्वादशसंख्या अपरिमिता वा यथाह कात्या॰श्रौ॰७।१।२६सू॰ "द्वादश दीक्षाः" "अत्राग्निष्टोमे भवन्ति" कर्कः। "अपरिमिता वा" द्वादशसंख्यातोऽतिशयेनाधिकसंख्या वा दीक्षा भवन्ति "अपरिमितं प्रमाणाद्भूय इति" परिशिष्टकारः अतश्चत्वारो दीक्षापक्षाः, "एका दीक्षा, तिस्रो दीक्षा, द्वादशदीक्षा अपरिमिता वा दीक्षेति" शाखान्तरादेते दीक्षापक्षाः। आपस्तम्बः "दशाहमवरार्ध्यं दीक्षितो भवति मासं संवत्सरं वा यदा कृशः स्यादित्यपरं विज्ञा-यते च यदा वै दीक्षितः कृशो भवत्यथ मेध्यो भवति यदास्मिन्नन्तर्न किं चन भवत्यथ मेध्यो भवति यदास्य कृष्णं चक्षुषोर्नश्यत्यथ मेध्यो भवति यदास्य त्वचास्थि संधीयतेऽथ मेध्यो भवति पीवा दीक्षेत कृशो यजेत यद-स्याङ्गानां हीयते जुहोत्येव तदिति विज्ञायते" इति। कर्कः "पुण्याहे दीक्षा क्रयः प्रसव उत्थानम्" १सू॰ "तान्यत्र दीक्षा सोमक्रयः प्रसवः सुत्या उत्थानं समाप्तिः पुण्याहे विष्टिव्यतीपातादिज्योतिःशास्त्रनिषेधवर्जिते शुद्दिने भवन्ति एतएवं स्मरन्ति "आभ्युदयिकः पदार्थः पुण्येऽहनि कर्तव्यः एतानि चाभ्युदयिकानीति" कर्कः। तान्त्रिकमन्त्रदीक्षाकालादि मल॰त॰ उक्तं यथा "अथ दीक्षाकालः सा च मलमासे न कार्या यथा-ऽगस्त्यसंहितायाम् "यदा ददाति सन्तुष्टः प्रसन्नवदनो मनुम्। अयमेव तथा चैर्यमिति कर्त्तव्यताक्रमः। वि-शुद्धदेशकालेषु शुद्धात्मा नियतो गुरुः। सङ्कल्पो पोपात्र कर्त्तव्यमङ्कुरारोपणं सने !। कुर्यात्सान्दीक्षसं

श्राद्धमादौ च स्वस्तिवाचनम् । स्वगृह्योक्तप्रकारेण तदेतद्विदधीत वै । मधुमासे भवेद्दुःखं माधवे रत्नसञ्चयः । मरणं भवति ज्यैष्ठे आषाढ़े बन्धुनाशनम् , सन्ततिः श्रावणे नूनं भवेद्भाद्रपदे क्षयः । प्रजानाशाश्विने मासि सर्व्वतः शुभमेव हि । ज्ञानं स्यात् कार्त्तिके सौख्यं मार्गशीर्षे भवत्यपि । पौषे ज्ञानक्षयो माघे भवेन्मेधाविवर्द्धनम् । फाल्गुनेऽपि विद्वद्भिः स्यान्मलमासं विवर्जयेत् । गुरौ रवौ दिने शुक्रे कर्त्तव्यं बुधसोमयोः । अश्विनी भरणी स्वातिविशाखाहस्तभेषु च । ज्येष्ठोत्तरत्रयेष्वेवं कुर्य्यान्मन्त्राभिषेचनम् । शुक्लपक्षे च कृष्णे वा दीक्षा सर्व्वसुखावहा । पूर्णिमा पञ्चमी चैव द्वितीया सप्तमी तथा । त्रयोदशी च दशमी प्रशस्ता सर्व्वकामदा । पञ्चाङ्गशुद्धदिवसे सोदये शशितारयोः । गुरुशुक्रोदये शुद्धे लग्ने द्वादशशोधिते । चन्द्रतारानुकूले च शस्यते सर्व्वकर्मसु । सूर्य्यग्रहणकालेन समानो नास्ति कश्चन । तत्र यद्यत् कृतं सर्व्वमनन्तफलदं भवेत् । न मासतिथिवारादिशोधनं सूर्य्यपर्व्वणि । ददातीष्टं गृहीतं यत्तस्मिन् काले गुरोर्म्मनु । सिद्धिर्भवति मन्त्रस्य विनायासेन वेग्यतः"। मनुं मन्त्रम् । अङ्गुरागोपशमासमप्रसिद्धम् । शुद्धकालत्वं दर्शयति मधुमासे इत्यादि । पञ्चाङ्गशुद्धदिवसे तिथिवारनक्षत्रकरणयोगशुद्धदिवसे । तथाच महाकपिलपञ्चरात्रम् "एवं नक्षत्रतिथ्यादौ करणे योगवासरे । मन्त्रोपदेशो गुरुणा साधकस्य शुभावहः"। सोदये शशितारयोरिति जन्मचन्द्राद्यतारयोरानुकूल्यसहिते गुरुशुक्रोदये गुरुशुक्रानस्तसमये । एतत्तु समयशुद्धरन्तरोपलक्षणम् । (अकालशब्दोक्ते "गुरोर्म्मेगोरस्तबाल्ये" इत्यादिके वचने "परीक्षारामकूपांश्च पुरश्चरणदीक्षणे" इत्यादिना अशुद्धकाले तस्यावर्ज्यत्वमुक्तम्) । द्वादशशोधिते द्वादशांशशोधिते । ज्ञानमालायाम् "रविसंक्रमणे चैव सूर्य्यस्य ग्रहणे तथा"। तथा "तत्र लग्नादिकं किञ्चिन्न विचार्य्यं कथञ्चन"। दीक्षातत्त्वे "यदैवेच्छा तदा दीक्षा गुरोराज्ञानुरूपतः । न तिथिर्न व्रतं होमो न स्नानं न जपः क्रिया । दीक्षायाः कारणं किञ्चित् स्वेच्छयाप्ते तु सद्गुरौ"। सद्गुरौ सिद्धमन्त्रगुरौ । दीपिकायाम् "ध्रुवमृदुनक्षत्रगणे रविशुभवासरेषु सत्तिथौ सद्गुरौ दीक्षा । स्थिरलग्ने शुभचन्द्रे केन्द्रे कोणे शुभे गुरौ धर्म्मे"। ध्रुवाणि त्रीण्युत्तराणि रोहिणी च । मृदूनि चित्रानुराधामृगशिरोरेवत्यः । केन्द्रं लग्नचतुर्थसप्तदशकम् । कोणं नवपञ्चकम् । धर्म्मो नवमः । वीरतन्त्रे "रोहिणी श्रवणार्द्रा च धनिष्ठा चोत्तरात्रयम् । पुष्यः शतभिषगर्क्षौ च दीक्षानक्षत्रमिष्यते"। अर्क्षौ हस्तः । रत्नावल्याम् "योगाश्च प्रीतिरायुष्मान् सौभाग्यः शोभनो धृतिः । वृद्धिर्ध्रुवः सुकर्म्मा च साध्यः शुक्लश्च हर्षणः । वरीयांश्च शिवः सिद्धो ब्रह्मा इन्द्रश्च षोडश"। तथा । शुभानि करणानि स्युर्दीक्षायाञ्च विशेषतः । शकुन्यादीनि विष्टिञ्च विशेषेण विवर्जयेत्"। शकुन्यादीनि शकुनिनागचतुष्पदकिन्तुघ्नानि । कृष्णेऽष्टम्यां चतुर्द्दश्यां पूर्व्वपक्षदिने तथा"। कृष्णे कृष्णपक्षे । कालोत्तरे "भूतिकामैः सिते सदा" म०त० दीक्षायां प्रतिप्रसवः "राघवभट्टधृतसारसंग्रहे शिपत्क्षितजन्मदिवसे संक्रान्तौ विषुवायने । सत्तीर्थेऽर्कविधुग्रासे तन्तुदामनपर्व्वणोः । मन्त्रदीक्षां प्रकुर्व्वाणो मासर्क्षादीन् न शोधयेत्"। तन्तुपर्व्व परमेश्वरोपवीतदानतिथिः श्रावणी पूर्णिमा । दामनपर्व्व दमनभञ्जनतिथिश्चैत्रशुक्लचतुर्द्दशी । कूर्म्मपुराणे हिमालयं प्रति देवीवाक्यम् "यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन् विविधानि च । श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि निष्ठा तेषां हि तामसी । करालभैरवञ्चापि यामलं वाममार्हतम् । एवंविधानि चान्यानि मोहनार्थानि तानि तु । मया सृष्टानि चान्यानि मोहायैषां भवार्णवे"। तस्मात् सद्भिः श्रुतिस्मृतिविरुद्धे वर्त्मनि न कदाचित् पदं न्यस्तव्यम् । अथादिदुष्टमन्त्रप्रतीकारस्तु "एषु दोषेषु सर्व्वत्र मायां काममथापि वा । लिखा चादौ श्रियं दद्यात् तद्दूषणविमुक्तये । तारसंपुटितो वापि दुष्टमन्त्रो विशुध्यति । यस्य यत्र भवेद्भक्तिः सोऽपि मन्त्रोऽस्य सिद्ध्यति । भुवनेश्वरीपारिजातेऽपि "मायाबीजसमायुक्तः क्षिप्रं सिद्धिप्रदो भवेत् । विरुद्धस्तु केवलो मन्त्रो मायाबीजोज्ज्वलीकृतः । मायाबीजात् भवेत् प्राणोबीजञ्चैतन्यवीर्य्यवत्"। नारदीये "यदृच्छया श्रुतं मन्त्रं छद्मनापि छलेन वा । पत्रेक्षितं वा गाथाञ्च तमुपेत्य त्वनर्थकृत् । प्रविश्य विधिवद्दीक्षामभिषेकावसानिकाम्"। अधिकं तन्त्रसारोक्तं देशाद्यनुपदं वक्ष्यते

तन्त्रसारे दीक्षाशब्दस्य व्युत्पत्तिप्रदर्शनपूर्व्वं तस्यावश्यकता दर्शिता यथा

"दीक्षां विना जपस्य दुष्टत्वात् प्रथमं सा निरूप्यते "दिव्यं ज्ञानं यतो दद्यात् कुर्य्यात् पापस्य संक्ष-

यम्। तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तन्त्ववेदिभिः। दीयते ज्ञानसम्भारः क्षालनात् पापसन्ततेः। ततो दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तन्त्ववेदिभिः"। सर्वाश्रमेषु दीक्षाया आवश्यकत्वम् यथा च "दीक्षामूलं जपं सर्वं दीक्षामूलं परन्तपः। दीक्षामाश्रित्य निवसेत् यत्र कुत्राश्रमे वसन्"। शूद्रस्य निषेधमाह तन्त्रान्तरे "प्रणवाद्यं न दातव्यं मन्त्रं शूद्राय सर्वथा। आत्ममन्त्रं गुरोर्मन्त्रं मन्त्रञ्चाजपसंज्ञकम्। स्वाहाप्रणवसंयुक्तं शूद्रे मन्त्रं ददद्द्विजः। शूद्रो निरयमाप्नोति ब्राह्मणो यात्यधोगतिम्"। नृसिंहतापनीये "सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्री शूद्रो यदि जानीयात् स मृतोऽधोगच्छति"। लक्ष्मीं लक्ष्मीमन्त्रम्। विशेषमाह वाराहीतन्त्रे "गोपालस्य मनुर्देयो महेशस्यापि पादजे। तत् पत्न्याश्चापि सूर्यस्य गणेशस्य मनुस्तथा"।

अदीक्षितस्य निन्दामाह तन्त्रसारे
"अदीक्षिता ये कुर्वन्ति जपपूजादिकाः क्रियाः। न भवन्ति प्रिये तेषां शिलायामुप्तबीजवत्। देवि! दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सद्गतिः। तस्मात् सर्वप्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत्। अदीक्षितोऽपि मरणे रौरवं नरकं व्रजेत्। तस्माद्दीक्षां प्रयत्नेन सदा कुर्य्यात्तु तान्त्रिकात्। कल्पे दृष्टा तु मन्त्रं वै यो गृह्णाति नराधमः। मन्वन्तरसहस्रेषु निष्कृतिर्नैव जायते। नादीक्षितस्य कार्य्यं स्यात् तपोभिर्नियमव्रतैः। न तीर्थगमनेनापि न च शारीरयन्त्रणैः"। अतः सद्गुरोराहितदीक्षः सर्वकर्माणि साधयेत्। गोविन्दवृन्दावने "अदीक्षितस्य मरणे प्रेतत्वं न विमुञ्चति"। नवरत्नेश्वरः "सर्वेषामपि दीक्षायां मुक्तिः फलमखण्डितम्। अविरोधाद्भवन्त्येव सायुज्याद्यास्तु भुक्तयः"। दीक्षा कार्य्या च यथा कुलार्णवे "उपपातकलक्षाणि महापातककोटयः। क्षणाद्दहति देवेशि! दीक्षा हि विधिना कृता। दीक्षा ह्यागमोक्ता"। आगमपदार्थमाह यामले "आगतः शिववक्त्रेभ्यो गतश्च गिरिजानने। मतस्तस्या हृदम्भोजे तस्मादागम उच्यते। आगमोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः। न हि देवाः प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानतः। पञ्चवर्षैर्भवेद्दीक्षा ह्यागमोक्तैः शृणु प्रिये!। यां कृत्वा कलिकाले च सर्वाभीष्टं लभेन्नरः" तन्त्रसा०

दीक्षाप्रकारश्च कलावतीशब्दे १७६२ पृ० द्रष्टव्यः।

अन्यत्र च दीक्षाशब्दव्युत्पत्त्यादिकमुक्तं यथा रुद्रयामले "ददाति शिवतादात्म्यं क्षिणोति च मलत्रयम्। अतो दीक्षेति संप्रोक्ता दीक्षातन्त्रार्थवेदिभिः"। लघुकल्पसूत्रे च "दीयते परमं ज्ञानं क्षीयते पापपद्धतिः। तेन दीक्षोच्यते तन्त्रे आगमार्थबलावलात्"। योगिनीतन्त्रे तृतीयभागे षष्ठपटलेऽपि "दीयते ज्ञानमत्यर्थं क्षीयते पापबन्धनम्। अतो दीक्षेति देवेशि! कथिता तत्त्वचिन्तकैः। मनसा कर्मणा वाचा यत् पापं समुपार्जितम्। तेषां विक्षेपकरणी परमज्ञानदा यतः। तस्माद्दीक्षेति लोकेऽस्मिन् गीयते शास्त्रवेदकैः। विज्ञानफलदा सैव द्वितीया लयकारिणी। तृतीया मुक्तिदा चैव तस्माद्दीक्षेति गीयते"। विश्वसारतन्त्रे द्वितीयपटले च "अथ दीक्षां प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने!। यस्य विज्ञानमात्रेण देवत्वं लभते नरः। दिव्यज्ञानं यतो दद्यात् कुर्यात्पापक्षयं यतः। तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता सर्वतन्त्रस्य सम्मता"। अथ दीक्षामाहात्म्यम् रुद्रयामले पूर्वखण्डे तृतीयपटले "देवि! दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सद्गतिः। तस्मात् सर्वप्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत्। अदीक्षितोऽपि मरणे रौरवं नरकं व्रजेत्। तस्माद्दीक्षां प्रयत्नेन सदा कुर्य्यात्तु तान्त्रिकीम्" पञ्चदशपटले "अदीक्षिता ये कुर्वन्ति जपपूजादिकाः क्रियाः। न भवन्ति प्रिये! तेषां शिलायामुप्तबीजवत्" कल्पसूत्रटीकाधृतकुलार्णवतन्त्रे "रसेन्द्रेण यथा विद्धमयः सुवर्णतां व्रजेत्। दीक्षाविद्धस्तथैवात्मा शिवत्वं लभते प्रिये! दीक्षाग्निदग्धकर्मासौ पाशाद्विच्छिन्नबन्धनः। गतस्तस्य कर्मबन्धो निर्जीवश्च शिवो भवेत्। गतं शूद्रस्य शूद्रत्वं विप्रस्यापि च विप्रता। दीक्षासंस्कारसंभिन्ने जातिभेदो न विद्यते। शिवलिङ्गे शिलाबुद्धिं कुर्वन् यत् पापमाप्नुयात्। दीक्षितस्यापि पूर्वत्वं स्मरन् तत् पापमाप्नुयात्। दार्वश्मलौहस्वर्णजातिलिङ्गं प्रतिष्ठितम्। यथोच्यते तथा शुद्धाः सर्वे वर्णाश्च दीक्षिताः। येन पूजितमात्रेण चाब्रह्मभुवनान्तकम्। पूजितं तेन सर्वं स्याद्दीक्षितेन न संशयः। नादीक्षितस्य कार्यं स्यात्तपोभिर्नियमव्रतैः। न तीर्थगमनेनापि न च शारीरयन्त्रणैः"। पञ्चमखण्डे पञ्चोल्लासेऽपि "गवां सर्पिः शरीरस्थं न करोत्यात्मपोषणम्। स्वकर्म रचितं दत्तं पुनस्तासामेव पोषयेत्। एवं सर्वशरीरस्थं सर्पिर्वत् परमेश्वरी। विना चोपासनाद्देवि! न ददाति फलं नृणाम्"। पुरश्चरणरसोल्लासे प्रथमपटले "न च दीक्षा-